

भारतसावित्री-स्तोत्र

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

संसारेष्वनुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे ॥ ૧ ॥

હર્ષસ્થાનસહસ્રાણિ ભયસ્થાન શત્તાનિ ચ ।

દિવસે દિવસે મૂઢમાવિશન્તિ ન પण्डितम् ॥ ૨ ॥

અનંત સંસારેમાં મનુષ્યને હઝારે માતાઓ તથા પિતાઓનો અને સેંકડો સ્ત્રી-પુત્રાદિનો અનુભવ થયેલો છે, વર્તમાનકાળમાં થઈ રહ્યો છે અને ભવિષ્યમાં પણ થશે. આ જગતમાં હર્ષનાં પણ હઝારે સ્થાન છે અને ભયનાં પણ સેંકડો સ્થાન છે; પરંતુ મૂઢ મનુષ્યોમાં જ તે દિવસાનુદિવસ પગપેસારો કરે છે; જ્ઞાની મનુષ્યોમાં નહિ. ૧,૨

ऊर्ध्वं बाहुर्विरोम्येप नात्र कश्चित् शृणोति मे ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥ ૩ ॥

(મહર્ષિ વ્યાસ મુનિ કહે છે કે,) મારા બાહુઓ જિંચા કરીને હું પોકાર કરું છું, તો પણ આ લોકમાં મારું કાંઈ સાંભળતું જ નથી. તે એકે, “હે માનવો ! ધર્મથી જ અર્થ અને ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે, છતાં પણ તમે શા માટે ધર્મનું સેવન કરતા નથી !” ૩

न जातु कामान्न भयान्न लोभात् धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।

धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये । जीवो नित्यो हेतुरस्यत्वनित्यः ॥ ૪ ॥

કામ, ભય, લોભ અથવા જીવિત માટે પણ કદી તમારે ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ; કેમકે ધર્મ નિત્ય છે અને સુખદુઃખ તો અનિત્ય છે; તથા જીવ નિત્ય છે અને સંસારના કારણરૂપ જીવનાં શરીરાદિ તો અનિત્ય છે. ૪

इमां भारतसावित्रीं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

સ ભારતફલં પ્રાપ્ય પરં બ્રહ્માધિગચ્છતિ ॥ ૫ ॥

જ પુરુષ આ ભારતસાવિત્રીનું નિત્ય પ્રાતઃકાળે પઠન કરે છે, તે ભારતના ફળને પ્રાપ્ત કરીને પરિણામે, પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫

(આ મહાભારતમાંથી લેવાયું છે.)

શ્રી

શ્રીકૃષ્ણાર્પણ

મીઘ્મદ્રોણતટા જયદ્રથજલા ગાંધારનીલોપલા ।
શલ્યગ્રાહવતી કૃપેણ વહની કર્ણેન વેલાકુલા ॥
અશ્વત્થામવિકર્ણઘોરમકરા દુર્યોધનાવર્તિની ।
સોતીર્ણાં સ્વલુ પાંડવૈ રણનદી કૈવર્તકઃ કેશવઃ ॥

લીઘ્મ અને દ્રોણરૂપી કિનારાઓવાળી, જયદ્રથરૂપી જળવાળી, શકુનિરૂપી નીલ પથ્થરવાળી, શલ્યરૂપી ઝૂકવાળી, કૃપાચાર્યરૂપી પ્રવાહવાળી, કર્ણરૂપી મોઝાંવાળી, અશ્વત્થામા અને વિકર્ણરૂપી ભયાનક મગરમચ્છાવાળી અને દુર્યોધનરૂપી ધૂમરીવાળી એવી મહાભારતરૂપી યુદ્ધનદીને ભગવાન કૈશવરૂપી સુકાની વડે જ પાંડવો તરી ગયા હતા.

સર્વોપનિપદો ગાવો દોઘા ગોપાલનન્દનઃ ।

પાર્થો વત્સઃ સુધીર્ભોક્તા દુઘ્નં ગીતામૃતં મહત્ ॥

પ્રપન્નપારિજાતાય તોત્રવેત્રૈકપાણયે । જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુહે નમઃ ॥
વસુદેવમૃતં દેવં કંસચાપૂર્મર્દનમ્ । દેવકીપરમાનંદં કૃષ્ણં વેદે જગદ્ગુરુમ્ ॥

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે, ગીતામૃતરૂપી હતામ દૂધ છે, ગોપાલનન્દન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેના દોહનાર છે, અર્જુનરૂપી વત્સ છે અને સદ્યુદ્ધિવાળા પુરુષો તેના ભોક્તા (પીનારા) છે. શરણ થનારને કલ્પવૃક્ષ પેરે ઇચ્છિત ફળ આપનારા, એક હાથમાં આયુધ ધારણ કરનારા, જ્ઞાનમુદ્રાથી યુક્ત અને ગીતામૃતરૂપી અમૃતતું દોહન કરનારા એવા હે શ્રીકૃષ્ણ! આપને નમસ્કાર હો. વસુદેવના પુત્ર, દિવ્ય રૂપવાળા, કંસ અને આણુર દૈત્યોનો નાશ કરનારા અને દેવકીને પરમ આનંદ આપનારા એવા હે શ્રીકૃષ્ણ! હે જગદ્ગુરુ! આપને વંદન કરું છું.

કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા બુદ્ધ્યાત્મના વા પ્રકૃતેઃ સ્વભાવાત્ ।

કરોમિ યદ્યત્સકલં પરસ્મૈ નારાયણાયેતિ સમર્પયામિ ॥

કાયાથી, વાણીથી, મનથી, ઇન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, આત્માથી કિંવા પ્રકૃતિના સ્વભાવથી હું જે કંઈ કરું; તે આપ નારાયણનાં ચરણકમળમાં સમર્પણ કરું છું.

सत्यरूप परमात्मानुं ध्यान

॥ सत्यं परं धीमहि ॥

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् ।
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः ॥
तेजोवारिमृदां यथाविनिमयो यत्र त्रिसर्गो सृष्टा ।
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥

(श्रीभट्ट बागवतने सर्वथी पडेवो श्लोक)

જે પરમેશ્વરથી આ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે; ધકામાં માટી અને અલંકારોમાં સુવર્ણની પેઠે જે પરમેશ્વર કાર્યરૂપ જગતમાં કારણરૂપે વ્યાપી રહેલા પણ છે; અને એ મિથ્યા જગતથી પર-શ્રેષ્ઠ-અલગ-ચુદા પણ છે; જે પરમેશ્વર જ્ઞાનરૂપી અને સ્વયંપ્રકાશ છે; જેનો અર્થ જાણવામાં મહાબુદ્ધિમાનો પણ મોહ પામે છે, એવા વેદને જે પરમેશ્વરે આદિકવિ બ્રહ્માના મનમાં અંતર્યામીરૂપે પ્રકાશ કર્યા છે; જેમ સૂર્યનાં કિરણો વિષે બ્રાંતિથી દેખાતું ઝાંઝવાતું પાણી સાચું નથી, તેા પણ સૂર્યનાં કિરણોની સત્તાથી તે સાચા જેવું લાગે છે; અને જેમ સ્થિર પાણીમાં બ્રાંતિથી 'આ કાચ છે' એવી બુદ્ધિ થાય છે તે સાચી નથી, તેા પણ તે પાણીની સત્તાથી સાચી હોય તેમ લાગે છે; તથા જેમ કાચના વિષે બ્રાંતિથી 'આ પાણી છે' એવી બુદ્ધિ થાય છે, તે પણ સાચી નહિ છતાં કાચની સત્તાથી સાચી લાગે છે; તેમ જે અધિષ્ઠાન પરમેશ્વરના વિષે તમોણુના કાર્યરૂપ પંચભૂતની સૃષ્ટિ અને સત્તણુના કાર્યરૂપ દેવતાઓની સૃષ્ટિ કલ્પિત અને અસલરૂપ હોવા છતાં, જે પરમાત્માની સત્તાથી તે સાચી હોય તેમ લાગે છે, જે પરમેશ્વરે પોતાના જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશથી માયારૂપ કપટને ટાળી નાખ્યું છે; અને જે પરમેશ્વરનો ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળમાં તથા જીવત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થામાં નાશ નથી; એવા સત્યસ્વરૂપ તથા સર્વથી પર (શ્રેષ્ઠ) પરમાત્માનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

મંગલાચરણ

ઐકારં ચિંદુસંયુક્તં નિત્યં ધ્યાયંતિ યોગિનઃ ।

કામદં મોક્ષદં ચૈવ ઐકારાય નમો નમઃ ॥

ખિંદુસહિત ઐકાર કે (જે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સર્વથી દૂરું અને સર્વોપરિ નામ છે) જેનું યોગી પુરુષો નિત્ય ધ્યાન કરે છે અને જે કામ તથા મોક્ષના દાતા છે; તે પરબ્રહ્મ ઐકારને વારંવાર નમસ્કાર કરે છું.

સર્વદા સર્વકાર્યેષુ નાસ્તિ તેષામંગલમ્ ।

યેષાં હૃદિસ્થો ભગવાન્ મંગલાયત્તનો હરિઃ ॥

સર્વ મંગળોના લંકાર (અને હૃદય દાતા) એવા ભગવાન શ્રીહરિ, જે દોઈ મનુષ્યના હૃદયમાં (દર્શન, સ્મરણ કે કથા-શ્રીર્તનાદિ દ્વારા) વિરાજમાન હોય છે, તેનું સર્વદા અને સર્વ કાર્યોમાં અમંગળ તો થતું જ નથી-અર્થાત્ મંગળ જ થાય છે.*

નમોઽસ્ત્વનન્તાય સહસ્રમૂર્તયે સહસ્રપાદાક્ષિશિરોરુવાહવે ।

સહસ્રનામ્ને પુરુષાય શાશ્વતે સહસ્રકોટીયુગધારિણે નમઃ ॥

અતરહિત, હજારો સ્વરૂપવાળા અને હજારો ચરણ, નેત્ર, મસ્તક, સાયળ તથા ખાહુવાળા એવા આપ પરમાત્માને નમસ્કાર હો. હજારો નામવાળા અને સહસ્ર દોટી યુગોને ધારણ કરનારા એવા આપ શાશ્વત પરમાત્માને નમસ્કાર હો.

* આગા તલમાત્ર પણ અતિશયોક્તિ નથી; પરંતુ પરમાત્માના મહિમા અને આગાને જાણના અનુસારો વિના, માત્ર શ્રીકૃષ્ણ, શરણં મમ । કે એવું એકાદ સ્તોત્ર-ભજન બોલી જવાથી અથવા દેવરથાને જઈ-આવવાથી કયાંય ચલે જાય; અથવા તો સાધનચતુષ્ટયથી દિવ્ય સંપત્તિ મેળવ્યા વિના, માત્ર અહં વ્રહ્માઽસ્મિ । કે 'વિચારસાગર' વાંચી જવાથી જીવનમુક્ત બની જવાય અને 'હમકો કયા લગતા હે' એવું નહીં જાય; એવું જરા પણ સમજવાતું નથી.—લિલિત અખંડાનંદ

યં બ્રહ્માવરુણેંદ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વન્તિ દિવ્યૈઃ સ્તવે-
વેદૈઃ સાંગપદક્રમોપનિપદૈર્ગાયંતિ યં સામગાઃ ।
ધ્યાનાવસ્થિતતદ્ભૂતેન મનસા પश्यन्ति यं योगिनो
यस्यां तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥

પ્રજ્ઞા, વરુણ, ઇંદ્ર, રુદ્ર અને મરુત (વાયુ) વગેરે દેવતાઓ જન્મની દિવ્ય સ્તોત્રો વડે સ્તુતિ કરે છે; સામવેદનું ગાન કરનારા મુનિઓ અંગો, પદ, ક્રમ અને ઉપનિષદો-સહિત વેદો વડે જન્મની સ્તુતિ ગાય છે; ધ્યાનમાં સ્થિર થયેલા યોગીઓ તેમાં ગયેલા ચિત્ત વડે જન્મનાં દર્શન કરે છે; અને દેવો તેમ જ અસુરગણો જન્મના પારને પામી શકતા નથી; એવા આપ પરમાત્મદેવને અનેકાનેક નમસ્કાર હો.

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रे
सुरतरुवरशाखा लेखिनी पत्रमुर्वी ।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥

મહાસાગરરૂપી ખડિયો હોય, નીલગિરિ પર્વત જેટલું કાજળ હોય, શ્રેષ્ઠ કલ્પવૃક્ષ-ની ડાળીની કલમ હોય, પૃથ્વીરૂપી કાગળ હોય અને એને ગ્રહીને સરસ્વતી પોતે સર્વ કાળ લખ્યા કરે; તો પણ હે નાથ ! આપના મહાન ગુણોનો પાર આવે તેમ નથી.

सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योर्नि निहितं च सत्ये । .

सत्यस्य सत्यं ऋतसत्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥

હે સત્યસંકલ્પ ! હે સત્યથી પણ શ્રેષ્ઠ ! હે ત્રણે કાળમાં સત્યસ્વરૂપ ! હે સત્યના અખૂટ ભંડાર અને મહાન ઝરાસ્વરૂપ ! હે સત્યમાં વસી રહેલા ! હે સત્યના પણ સત્ય સ્વરૂપ ! હે ઋત અને સત્યરૂપી નેત્રોવાળા ! અને હે સત્યના પણ આત્મા એવા પરમાત્મદેવ ! હું આપને શરણે આવ્યો છું.

त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बंधुश्च सखा त्वमेव ।

त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देवदेव ॥

હે દેવતાઓના પણ દેવતા ! મારાં માતા પણ તમે છો ને પિતા પણ તમે છો; બંધુ પણ તમે છો ને સખા પણ તમે છો; મારે વિદ્યા પણ તમે છો ને દ્રવ્ય પણ તમે છો; વધારે શું કહું ? મારે તો સર્વ કંઈ તમે જ છો.

કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા બુદ્ધ્યાત્મના વા પ્રકૃતેઃ સ્વભાવાત્ ।

કરોમિ યદ્યત્સકલં પરસ્મૈ નારાયણાયેતિ । સમર્પયામિ ॥

કાયાથી, વાણીથી, મનથી, ઇન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, આત્માથી કંઈવા પ્રકૃતિના સ્વભાવ-થી હું જે કંઈ કરું, તે આપ નારાયણનાં ચરણકમળમાં સમર્પણ કરું છું.

યં શૈવાઃ સમુપાસતે શિવ इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो ।

बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्तेति नैयायिकाः ॥

अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः ।

सोऽयं नो विदधातु वाञ्छितफलं त्रैलोक्यनाथो हरिः ॥

જે પરમાત્માને શિવના ઉપાસકો 'શિવ' નામથી, વેદાન્તીઓ 'બ્રહ્મ' નામથી, બૌદ્ધો 'બુદ્ધ' નામથી, પ્રમાણકુશળ નૈયાયિકો 'કર્તા' નામથી, જૈનશાસન પ્રેમીઓ 'અર્હન્' (અરિહંત) નામથી અને મીમાંસકો 'કર્મ' નામથી ઉપાસે છે; એવા તે ત્રિલોકીના નાથ શ્રીહરિ અમને મનવાંચ્છિત ફળ આપજે *

अजातपक्षा इव मातरं स्वगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः ।

प्रियं प्रियेवाप्युपितं विपण्णा मनोऽरविंदाक्ष दिदृक्षते त्वाम् ॥

હે કમળનેજ પ્રેમો । જેમ પક્ષીઓનાં પાંખો આવ્યા વિનાનાં બચ્ચાં પોતાની માતાને જોવા ઇચ્છે છે, બહુ જ ક્ષુધાર્તા વત્સો જેમ સ્તનમાંથી દૂધ ઇચ્છે છે અને જેમ વિદ્યાગી સ્ત્રી પરદેશ ગયેલા પતિને આવેલા જોવા ઇચ્છે છે; તેવી જ આતુરતાથી મારું મન સદાસર્વદા આપને ઇચ્છે એવી કૃપા કરો.

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरागयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् ॥

આ જગતમાં સર્વ પ્રાણીપદાર્થ સુખી થાઓ, સર્વ કોઈ વિદારરહિત થાઓ, સર્વ કોઈ કલ્યાણને જીવો-પામો અને કોઈને કોઈ પણ દુઃખ થાઓ નહિ.

* વાચના । પરમાત્માનાં આ નામોમા સુરિલભોના અલ્લાહ, પારુલીઓના અહુર્મઝદ અને ક્રિષ્તીઓના ગોડ, એ ત્રેરે નામો પણ ઉત્તેરી લેવા જેવાં છે. કેમકે એ પણ તે પરમાત્માનાં જ નામ હોવાથી એ નામો દ્વારા પણ પરમાત્માને ઉપાગીને અનેકોનેક માનવો પરમાત્મદર્શી અને કૃતકૃત્ય બન્યા છે. જુદા જુદા ધર્મસંપ્રદાયવાળાઓને લગાવી માગવાવાળા તો પેલા-તે તે ધર્મ-મપ્રદાયના બેઝામાં બપના પોષાપડિતો જ હોય છે; કે જેઓ નિવિધ તાપને બદલે છ પ્રકારના તાપથી તપતા હોય છે. માટે હવે તો સર્વ કોઈએ બીજાઓ ઉપરાન્ત એવાઓથી પણ ચેતી જઈને એકબીજા વચ્ચે બંધબાવ વધે એવું જ કરવું જોઈએ.

—સિદ્ધિ અમ્બાલાનંદ

વૈદિક પ્રાર્થના

ૐ અગ્રે નય સુપથા રાયે અસ્માન્ વિશ્વાનિ દેવ વયુનાનિ વિદ્વાન્ ।

સુયોધ્યસ્મજ્જુહુરાણમેનો ભૂયિષ્ઠાં તે નમ ઈક્તિ વિધેમ ॥

હે પ્રકાશસ્વરૂપ પરમાત્મન! હે અમારાં સર્વ કર્મોના જ્ઞાતા પ્રભો! અમે આપને વારંવાર નમસ્કાર કરીને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, આપ અમને સદાયે શુભ માર્ગે દોરવો તથા અશુભ અને પાપના માર્ગથી દૂર રાખો.

મદ્રં કર્મેભિઃ શ્રુણુયામ દેવા મદ્રં પદ્યેમાશ્વભિર્યજત્રાઃ ।

સ્થિરૈરજ્ઞૈસ્તુવાંસસ્તનુમિર્વ્યશેમહિ દેવહિતં યદાયુઃ ॥

હે પરમેશ્વર! એવી કૃપા કરો કે, અમે આપના સાચા ભક્ત થઈને સદા જ્ઞાનથી પવિત્ર શબ્દો સાંભળીએ, નેત્રોથી સુખકર દ્રશ્યો જોઈએ તથા આપની કૃપાથી બળવાન અંગોવાળા થઈને સદા આપની સ્તુતિ કરીએ અને દીર્ઘાયુ ભોગવીએ.

આ વ્રહ્મન્ વ્રાહ્મણો વ્રહ્મવર્ચસી જાયતામ્, આ રાષ્ટ્રે રાજન્યઃ શૂરૈરવ્યોજિતિ-
વ્યાધીમહારયો જાયતામ્, દોગ્રીધેનુર્વૉઠા નદ્વા નાશુઃસપ્તિઃ પુરન્ધિર્યૉપા, જિણૂ
રથેષ્ઠાઃ સભેયૉ યુવાસ્ય યજમાનસ્ય વીરૉ જાયતામ્ । નિકામે નિકામે નઃ પર્જન્યૉ વર્ષત,
ફલવત્યૉ ન ઔપધયઃ પચ્યન્તાં, યોગક્ષેમૉ નઃ કલ્પતામ્ ॥

હે પ્રભો! આ વિશાળ દેશમાં બ્રહ્મવર્ચસવાળા (તેજસ્વી અને પ્રભવેતા) બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થાઓ; અક્ષ ને રક્ષવિદ્યામાં નિપુણ દુષ્ટોનું દમન કરનારા, નિર્ભય અને મહા-
બળવાન વીર ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થાઓ; દૂધ આપનારી ગાયો, ભારવાહી બળદો, શીઘ્રગામી
ઘોડાઓ, વ્યવહારકુશળ સ્ત્રીઓ અને શત્રુઓને હાતનારા મહારથી વિજયી પુરુષો ઉત્પન્ન
થાઓ; યજમાનોનાં ઘર વીર પુત્રોથી ભરપૂર થાઓ; આવશ્યકતા પ્રમાણે વૃદ્ધિ થાઓ;
ઉત્તમ કૃષોને આપનાર વૃક્ષાદિ ઔપધિઓ પાડા અને અમે સર્વનું યોગક્ષેમ
(અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ અને પ્રાપ્તિનું રક્ષણ) થાઓ.

ૐ ઘૌઃ શાન્તિરન્તરિક્ષં શાન્તિઃ પૃથ્વી શાન્તિરાવઃ

શાન્તિરોપધયઃ શાન્તિઃ સર્વ શાન્તિઃ શાન્તિલેઃ શાન્તિઃ

સામાજ્ઞાન્તિરોધિ-ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિર્બ્રહ્મ શાન્તિઃ ॥

હે 'ૐ' નામવાળા પ્રભો! આકાશ શાંત થાઓ, અંતરિક્ષ શાંત થાઓ, પૃથ્વી શાંત થાઓ, જલ શાંત થાઓ, ઔપધિઓ (વનસ્પતિઓ) શાંત થાઓ, સર્વ પ્રાણીપદાર્થ શાંત થાઓ; સર્વત્ર શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ. હે ૐ પ્રભો! શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ; હે બ્રહ્મ! શાંતિ થાઓ.

આપણે મહાભારત અને રામાયણ જેવો અનુપમ વારસો આપો જનારા

મહર્ષિઓને સ્મરણાંજલિ

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેવીં સરસ્વતીં ચૈવ તતો જયમુદીરયેત્ ॥

અનંત શ્રદ્ધાંકાધિપતિ શ્રીમન્નારાયણને, પોતાના ચારિત્રગુણ વડે ભગવાનના પોતાના જ અપૂર્વ પાંડિવાનાં ઘનંજયઃ અર્થાત્ 'પાંડવોમાં અર્જુન હું હું' એવું સાંભળવાને ભાગ્યશાળી થયેલા ધનુર્ધારી અર્જુનને તથા ઉત્તમ નરોમાં પણ પરમોત્તમ (અને અધર્મીઓનો નાશ, ધર્મનું સ્થાપન તથા સાધુજનોનું રક્ષણ કરનારા) એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને અને સુવિધાનાં પ્રેરક એવાં શ્રી સરસ્વતી દેવીને નમસ્કાર કરીને જ, મહાભારતરૂપી જયઅંથનો આરંભ કરવો. +

લૌકિકાનાં હિ સાધૂનામર્થં વાગનુવર્તેત્ ।

ઋષીણાં પુનરાદ્યાનાં વાચમર્થોઽનુધાવતિ ॥

+ મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાન આપણને આવી પરમ દિવાલક સૂચના કરી ગયા છે; તેનું પરિપાલન પ્રત્યેક પાંદે અને વક્તા કરતા હશે અને કરશે જ; પરંતુ એ ઉપરાંત આપણને રામાયણ અને મહાભારતાદિ અપૂર્વ ગ્રંથો વારસામાં આપી જવાવાળા એ પ્રાતઃસ્મરણીય મહર્ષિઓનું પણ આપણે સ્મરણ-સ્તવન કરવું જોઈએ. કેમકે એકી કૃતમૃતાના દોષભાગી છૂટવા ઉપરાંત ઉત્તતિપ્રદ શુભ સંસ્કારોને જગાડવા-વધારવામાં તથા અનેકાવધ અવદશાઓમાંથી બચવા-છૂટવામાં આપણને ખડું સારી સહાયતા મળે છે. બ્રહ્મણ્યસંતાનો પોતાના આવા આવા પૂર્વજોનાં નામ, કામ, સમજણ, આદેશ પ્રત્યાદિ મહાન વારસાને બહી જમ, બાલ વિષયોની અને વિષયી માનવોની ઉપાસના પાછળ મંદી ગયા. તેથી જ તેમને ઘણાંકોને ક્ષુદ્રો, પાખંડીઓ અને રખડતા હિંમ્મારીઓના જેવાં નષિદ્ધ ધંધા કરવા પડ્યા છે. હજી પણ મવળે રસ્તે વળાય તો તક છે; કેમકે જે પરમાત્મદર્શી મહર્ષિઓએ મહાભારત અને રામાયણને વારસામાં આપીને હિંદુસંતાનોને અસાર સુધી આટલા પ્રમાણમાં પણ હિંદુપણમાં ટકાવી રાખ્યા છે; તે હિંદુમતિ અચારે પણ (જો એ બૂદ્ધો પોતાના પૂર્વજોની ખીતિરીતિ પકડતા ચાલે તો) તેમને અન્ન-વંદનાદિ વડે તો બંનેતા પ્રકારે વધારે જ સત્કારશે. માટે એ મહાન પૂર્વજોનાં નામકામાદિનાં સ્મરણ-કીર્તન અને અનુસરણ સમગ્ર બ્રહ્મસંતાનોએ તો અવશ્ય સાચા રૂપેથી ચાલુ કરી, દિવસાતુદિવસ વધારતા ચાલવું જોઈએ. એ મહર્ષિઓનાં સ્મરણ-સ્તવનાદિ માટે જુઓ આપણને મોકક પણ એવા મનોહર અને લાલિષપૂર્ણ મળ્યા છે કે, જેના ભાવભર્યા ઉપયોગથી આપણું હૃદય પવિત્ર અને સુસંસ્કૃત થયા વિના રહે નહિ!

—લિક્ષુ અખંડાનંદ

લૌકિક વિદ્વાનો ગમે તેવા સાધુસ્વભાવી હોય તો પણ તેમની વાણી તો (તે ગમે તેટલી છટાવાળી હોય તો પણ તેમની આંતરિક વૃત્તિ તો લૌકિક ઇચ્છાવાળી જ હોવાને લીધે) લૌકિક પદાર્થોને (અને પદાર્થોના લૌકિક માલિકાને) જ અનુસરે છે—અર્થાત્ ઇચ્છે છે, યાચે છે; તાચે રહે છે. ત્યારે (આ તરફ પરમાત્મદર્શી એવા વ્યાસ—વાદમીકાદિ) ઋષિઓની વાણીને તો જિલટા લૌકિક પદાર્થો (અને તેની સાથે તે તે પદાર્થવાળાઓ પણ) અનુસરે છે—અર્થાત્ તેમની વાણીને આધીન રહે છે. તાત્પર્ય કે, પરમાત્મદર્શી પૂર્ણકામ કવિઓ અને લૌકિક વિષયેચ્છુ કવિઓની ચોગ્યતા અને કથન-કવન વચ્ચે આસમાન જમીન નટલો તફાવત હોય છે.

**તમૃષિં મનુષ્યલોકપ્રવેશવિશ્રામશાસ્ત્રિનં વાચામ્ ।
સુરલોકાદવતારપ્રાન્તરસ્વેદચ્છિદં વન્દે ॥**

સરસ્વતીને દેવલોકમાંથી માનવલોકમાં અવતરતાં થયેલા ખેદને છેદવાવાળા અને સરસ્વતી દેવી મનુષ્યલોકમાં આવ્યા પછી આ જગતમાં તેને વિશ્રામ આપવાવાળા વૃક્ષ-રૂપ બનેલા, એવા તે (વ્યાસ—વાદમીકાદિ સર્વ) ઋષિજનોને હું વંદના કરું છું.

મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાન પ્રત્યે—

**શ્રવણોક્તિપુટપેયં વિરચિતવાન્ભારતાલ્ક્યમમૃતં યઃ ।
તમહમરાગમતૃષ્ણં કૃષ્ણદ્વૈપાયનં વન્દે ॥**

કર્ણરૂપી અંગલિ વડે પીવા લાયક ‘ભારત’ નામનું અમૃત જમણે રચ્યું છે, એવા રાગરહિત અને તૃષ્ણારહિત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસને હું વંદના કરું છું.

**નમઃ સર્વવિદે તસ્મૈ વ્યાસાય કવિવેદસે ।
ચક્રે પુણ્યં સરસ્વત્યા યો વર્ષમિવ ભારતમ્ ॥**

જમણે આ ભરતખંડને પોતાની અદ્ભુત સરસ્વતી વડે (ઉદ્ધારક વિદ્યાનાં જ્ઞાન, દાન અને પ્રચાર કરીને તથા સદાકાળ કામ આપે એવા અત્યંત હિતકારક થયે રચી આપી જઇને) પવિત્ર કર્યો છે; એના તે સર્વજ્ઞ અને કવિઓના વિદાતા મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનને અનેકાનેક નમસ્કાર કરું છું.

**નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે ફુલ્હારવિદાય તપત્રનેત્ર ।
યેન ત્વયા ભારતતૈલપૂર્ણઃ પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ॥***

* આ તેમજ આગળના સર્વથી પહેલા શ્લોક મિત્રાચના બધા શ્લોક ‘મુખાધિન-ગ્નનાંડ-ગાર’માંથી લેવાયા છે.
—લિપ્તુ અખંડાનંદ

હે વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને ખીલેલા કમળ જવાં પ્રકુલ નેત્રવાળા વ્યાસ ભગવાન !
આપ કે જમણે મહાભારતરૂપી પાત્રમાં (અનેકવિધ જ્ઞાન અને ધર્મોરૂપી) તેજ પૂરીને
(અમે સામાન્ય માનવોને વ્યવહાર-પરમાર્થના ઉભય માર્ગો યથાવત્ સૂઝાડે એવો) જે અદ્-
ભુત ગીતારૂપી જ્ઞાનદીપક પ્રકટાવ્યો છે; તેને માટે આપને અમારા અનેકાનેક નમસ્કાર હો !

અચતુર્વદનો બ્રહ્મા દ્વિવાહુરપરો હરિઃ ।

અમાલલોચનઃ શંભુર્ભગવાન્વાદરાયણઃ ॥

હે બાદરાયણ વ્યાસમુનિ ! આપ ચાર મુખવાળા નહિ છતાં પણ ખીજા બ્રહ્મા છો;
ચાર હાથવાળા નહિ તો બે હાથવાળા પણ ખીજા શ્રીહરિ છો અને કપાળ ઉપર ત્રીજું
નેત્ર નહિ છતાં પણ આપ ખીજા શંકર છો.

વ્યાસગિરાં નિર્યાસં સારં વિશ્વસ્ય ભારતં વંદે ।

શૂપણતયૈવ સંજ્ઞાં યદક્ષિતાં ભારતી વહતિ ॥

વ્યાસમુનિની દિવ્ય વાણીના ભંડાર તથા ઝરારૂપ અને વિશ્વમાં સર્વ વેદશાસ્ત્રાદિના
સારભૂત એવા શ્રીમહાભારતને હું નમસ્કાર કરું છું. કારણ કે તે અંથના નામ ઉપરથી
અક્ષિત કરાયેલા પોતાના 'ભારતી' એવા નામને સરસ્વતી દેવી એક ઉત્તમ આશૂપણ
તરીકે ધારણ કરે છે.

આદિકવિ-મહર્ષિ વાલ્મીકિ પ્રત્યે:—

કવીન્દું નૌમિ વાલ્મીકિં यस્ય રામાયણીં કથામ્ ।

ચંદ્રિકામિવ ચિન્વન્તિ ચકોરા ઇવ સાધવઃ ॥

ચંકાર પક્ષીઓ જમ ચંદ્રિકાને શોધે, તેમ સાધુપુરુષો જેની રચેલી શ્રીરામકથાને
(રામાયણને) આતુરતાપૂર્વક શોધ્યા કરે છે. અને જે કવિઓમાં ચંદ્રસમાન છે, એવા
આદિકવિ મહર્ષિ વાલ્મીકિને હું નમસ્કાર કરું છું.

સદૂપણાપિ નિર્દોષા સઘરાપિ સુકોમલા ।

નમસ્તસ્મે કૃતાં યેન રમ્યા રામાયણી કથા ॥

દૂપણાળી છતાં પણ નિર્દોષ અને ખરવાળી છતાં પણ સુકોમળ* એવી મનોહર
રામાયણ કથા જમણે રચી છે; એવા તે કવિકુલયુગ મહર્ષિ વાલ્મીકિને હું નમસ્કાર કરું છું.

* અહીં દેખીતી રીતે તો વિરોધભાસ અવગ્રહાર થાય છે; પણ તેનો જોડો અર્થ એ છે કે,
સદૂપણ એટલે કે દૂપણ નામક રાક્ષસની કથા એમાં છે, તો પણ રામાયણ નિર્દોષ છે; તથા સઘર
એટલે ખર નામક રાક્ષસની કથા એમાં છે, તો પણ રામાયણ કોમળ છે. આ અર્થ જાણ્યો પછી
એ વિરોધ રહેતો નથી.

“સુલાધિતરત્નભાન્ડાગાર”માંથી

યોગીંદ્રશ્ચન્દસાં સપ્ત રામાયણમહાકવિઃ ।

વલ્મીકજન્મા જયતિ પ્રાચ્યઃ પ્રાચેત્સો મુનિઃ ॥

યોગીશોના છેદ્ર, છંદોના સર્વથી પહેલા સ્વજનાર, રામાયણના કર્તા મહાકવિ, પ્રાચીન એવા પ્રચેતાના પુત્ર તથા શરીર પર વલ્મીક-ઐટલે આદીનો રાફડો-જન્મી ગયો ત્યાં સુધી ધ્યાનનિષ્ઠા સેવીને મહર્ષિપદને જન્માવનારા (પ્રાપ્ત કરનારા) એવા મહામુનિ વાલ્મીકિ (તેમની રામાયણરૂપી રચના દ્વારા હજી પણ સર્વત્ર) જયજયકાર પામે છે.

સતિ કાકુત્સ્થકુલોન્નતિકારિણિ રામાયણેऽપિ કિં કાવ્યમ્ ।

રોહતિ કુલ્યા ગંગાપૂરે કિં વહુરસે વહતિ ॥

રાધવકુળની ઉન્નતિને પ્રકાશિત કરવાવાળું રામાયણ કાવ્ય હયાત છતાં આ સંસારમાં અન્ય કાવ્યની શી જરૂર છે ? જ્યાં ઘણા જળવાળું ગંગાનું પૂર વહી રહ્યું હોય, ત્યાં પછી અન્ય નાની નદીને વહેવાનું શું પ્રયોજન ? *

* સમજી સમાજસેવકો ! બીજા ત્રીજા પ્રકારની લોકસેવા તમે બળવતા હો, તેને માટે જેવી તમારી મરજી; પણ એવા મદત્તવપૂર્ણ મંથો છપાવી મોટા ખાદને પણ તમે પૂરા પાડી શકો-એવી સમવડો બેઠી કરો; અને એથી પણ બહુ વધારે અમત્યની વાન તો એ છે કે, રામાયણ અને મહાભારતને લગતી કથાઓ, ટકાણીઓ, નિબંધમાળાઓ અને વ્યાખ્યાનમાળાઓ પુણ્ય ખૂબાખૂબ જમાવો અને ફેલાવો. વળી આવા મહાપરોપકારી ઝગમગનિઓ અને તેમણે વર્ણવેલા મહાભા-વીરાભાદિના સંબંધમાં જયંતીઓને લગતા પણ જળરજ્જરત મેળાઓ તથા અમત્યના પ્રસંગોને લગતા નાટ્યપ્રયોગો પણ સાવજનિક અને ટિકિટ વગરના જગસાઓ રૂપે ભરો-ભરાવો; તો તમારો પોતાનો યથા (અને તમો તેને માટે પૂર્ણ નિષ્કામ હો, તો પછી એથી પણ વધારે મદત્તવનો આન્તરિક લાભ) પણ કેટલો બધો પ્રાપ્ત થાય ! જે સેવાસમિતિઓ અને સેવકમંડળો મોટે ભાગે ધનિકોનાં જ હોઠરાંને-અને તે પણ સરકારિયું જ સિદ્ધિ શીખવતા માટે યોગ્ય-ચત્રાવવામાં આવે છે; તેમને પણ પ્રજા એને જદલે આર્થાં તેવાં અનેકવિધ કામો યોગ્ય-અચવવાનું સૂત્રો; અને નિરાધાર અનાયોમાંથી દલકા માનવો પાકનાં હોય તેને જદલે તેમનામાંથી સમાજસેવકો અને ઉત્તમ કામદારો પદવવાની ચકચતા અને યોગ્યતા તેમના મનમાં ઉપજાવે; તથા કીર્તિપ્રેમી ગગલ આગેવાનોના પંજમાંથી તેમને હોણવીને, એવાં એવાં અનેકવિધ દિવ્ય કાર્યોમાં કંઈપનો કે નિમિત્તજન બનવાની તેમને મતિમતિ આપે; કે જેથી ભારતનૈયાની તલરપશી સેવાઓ બળવવાને શક્તિવાન યર્ષ, ભારતવાસીઓનો દુઃખદારિદ્ર્યમાંથી વદેશો છૂટકો થાય, એ જ પ્રાર્થના. —ભિક્ષુ અખંડાનંદ

श्रीपरमेश्वरस्तोत्रम् ।

जगदीश ! सुधीश ! भवेश ! विभो ! परमेश ! परात्पर
पूत ! पितः ! ॥ प्रणतं पतितं हततत्त्वजनं जनतारण
तारय तापितकम् ॥ १ ॥ गुणहीनसुदीनमलीनमतिं त्वयि
पातरि दातरि चापरतिम् ॥ तमसा रजसावृतवृत्तमिमं
॥ जन० ॥ २ ॥ मम जीवनमीनमिमं पतितं मरुघोरमुवीह
सुवीहमहो ॥ करुणाब्धिचलोर्मिजलानयनं ॥ जन० ॥ ३ ॥
भववारण ! कारणकर्ममतौ भवसिंधुजलेशिवमग्नमतः ॥
करुणाञ्च समर्प्य तरिं त्वरितं ॥ जन० ॥ ४ ॥ अतिनाश्य
जनुर्मम पुण्यरुचे ! दुरितौघभरैः परिपूर्णभुवः ॥ सुज-
घन्यमगण्यमपुण्यरुचिं ॥ जन० ॥ ५ ॥ भवकारक ! तार-
कहारक हे भवतारक पातकदारक हे ॥ हर शङ्कर किंक-
रकर्मचयं ॥ जन० ॥ ६ ॥ तृषितश्चितमस्मि सुधां हित-
मेऽव्युत ! चिन्मय ! देहि वदान्यवर ॥ अतिमोहवशेन
विनष्टकृतं ॥ जनतारण तारय तापितकम् ॥ जन० ॥ ७ ॥
प्रणमामि नमामि नमामि जनं भवजन्मकृतिप्रणि-
सूदनकम् ॥ गुणहीनमनन्तमितं शरणं जनतारण
तारय तापितकम् ॥ ८ ॥

શ્રીપરમેશ્વરસ્તોત્રનો અર્થ

હે પ્રભો ! હે જગદીશ ! હે જ્ઞાનીઓના પણ ઈશ ! હે સંસારના સ્વામી ! હે સર્વ-
 વ્યાપક ! હે પરમેશ્વર ! હે પરાત્પર ! (પરથી પણ પર !) હે પવિત્ર ! હે પિતા ! હું
 પતિત અને તત્ત્વજ્ઞાનથી રહિત હોઈ આપને પ્રણામ કરું છું. હે જનતારણ !
 (મનુષ્યોને તારનાર) મને તાપમાં તપી રહેલાને બચાવો. (૧) હું ગુણહીન,
 ઘણો જ દીન તથા મલિન મતિવાળો છું. આપ દાતાર અને પાલનકર્તા છતાં
 પણ મારી મતિ આપમાં આસક્ત રહેતી નથી અને મારી વૃત્તિઓ હંમેશાં
 તમોગુણ તથા રજોગુણથી ઘેરાયેલી રહે છે; માટે હે જગતને તારનાર પ્રભુ ! મારું
 બહુ તપી રહેલાતું રક્ષણ કરો. (૨) અહો ! મારું જીવન આ સંસારરૂપી મહાઘોર
 મરુભૂમિમાં માછલાંની પેઠે દુઃખી થઈ પડેલું છે. આપ આપના કરુણારૂપી સમુદ્રની
 લહરી વડે તેના પર જળસિંચન કરીને હે જનતારણ ! મને તપી રહેલાને તારો. (૩)
 હે ભવતારણ ! (સંસારમાં ડૂબવા ન દેનાર !) આપ જ આ જગતરૂપી કર્મવિસ્તારના
 કારણરૂપ છો. હે કટ્યાણરૂપ ! ભવસાગરના જળમાં ડૂબી રહેલા એવા મારા દુઃખી જીવને
 નાવ આપી મારો એમાંથી ઉદ્ધાર કરો. (૪) હે જનતારણ ! હે પવિત્ર બુદ્ધિવાળા ! મારો
 ફરીથી જન્મ ન થાય એમ કરી પાપોના પ્રવાહરૂપી ભારથી પરિપૂર્ણ થયેલી આ પૃથ્વી-
 માંથી અતિ અધમ, નજીવા, પાપબુદ્ધિવાળા અને તપી રહેલા એવા મારા જીવને ઉદ્ધાર
 કરો. (૫) હે સંસારના કર્તા ! હે તારક ! હે નરકનાં દુઃખોનો નાશ કરનારા ! હે સંસાર-
 માંથી તારનારા ! હે પાપોનો નાશ કરનારા ! હે કટ્યાણ કરનારા ! હે જનતારણ ! તપી
 રહેલા આ દાસનાં સર્વ કર્મોના સમૂહનો નાશ કરી ઉદ્ધાર કરો. (૬) હે અચ્યુત ! હે
 ચિન્મય ! હે વર દેનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હું વૃષ્ણાતુર થયેલો છું, માટે મને જ્ઞાનરૂપી અમૃત
 આપો; અત્યંત મોહને વશ થઈને મેં મારાં સર્વ કર્તવ્યકર્મોનો નાશ કરેલો છે; માટે
 મને તપી ગયેલાને તારો. (૭) હે જનતારણ ! હું આપને પ્રણામ કરું છું, હું આપને
 નમસ્કાર કરું છું, નમસ્કાર કરું છું. આપ સંસારના જન્મ તથા કર્મોનો નાશ કર-
 નાર, નિર્ગુણ અને અનંત છો; હું અત્યંત સંતાપિત થઈને આપને શરણ આપેલો
 છું; માટે આપ મને તારો. (૮)

શ્રીમહાભારતમાહાત્મ્ય*

—૪૬૪—

પારાશર્યવચઃ સરોજમમલં ગીતાર્થ ગંધોત્કટં । નાનાચ્યાનકેકસરં હરિકથા સંવોધના ચોધિતમ્ ॥
લોકે સજ્જનપટ્પદૈરહરહઃ પેપીયમાનં મુદા । મૃયાદ્ધારત પંકજં કલિમલપ્રધ્વંસિ નઃ શ્રેયસે ॥

પરાશરના પુત્ર મહર્ષિ વ્યાસદેવના વાણીરૂપ સરોવરમાં જોગેલું આ મહાભારતરૂપી કમળ,
હે જે ગીતાર્થરૂપી ઉત્કટ (તીવ્ર) સુગંધવાળું છે; જે નાના પ્રકારનાં આપ્પાનોરૂપી કેસરવાળું છે;
જે હરિકથાના ઉપદેશ વડે પ્રકૃલ્લ થયેલું છે; જે કળિકાળનાં પાપરૂપી મળનેા વિનાશ કરનાવાળું
છે અને જેના રસનું સન્નજનરૂપી શ્રમરો આ લોકમાં નિરંતર આનંદપૂર્વક પાન કર્યા કરે છે;
તે (શ્રીમદ્ મહાભારત ત્રંય) સદા ય અમારું કલ્યાણ કરનાર થાઓ.

યત્ર વિષ્ણુકથા દિવ્યાઃ શ્રુતયશ્ચ સનાતનાઃ । તચ્છ્રોતવ્યં મનુષ્યેણ પરં પદમિદેચ્છતા ॥

શ્રૂયતાં સિંહનાદોઽયમૃપેતસ્ય મહાત્મનઃ । અપાદશ પુરાણાનાં કર્તુર્વેદમહોદધેઃ ॥

આ લોકમાં જે મનુષ્ય પરમપદને ઇચ્છતો હોય તેણે, જેમાં ભગવાન વિષ્ણુની દિવ્ય કથાઓ
વર્ણવી છે અને જેમાં સનાતન શ્રુતિઓનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, એવું આ મહાભારત સાંભળવું
ચોગ્ય છે. અહાર પુરાણોના સ્થા અને જ્ઞાનના મહાસાગરરૂપ મહાત્મા વેદવ્યાસ ઋષિનેા આ
સિંહનાદ છે કે, “તમે નિત્ય મહાભારતનું શ્રવણ કરો.”

ધર્મશાસ્ત્રમિદં પુણ્યમર્થશાસ્ત્રમિદં પરમ્ । મોક્ષશાસ્ત્રમિદં પ્રોક્તં વ્યાસેનામિત્યુદ્વિના ॥*

મારતં સર્વશાસ્ત્રાનામુત્તમં મરતર્પમ્ । સંપ્રત્યાચક્ષતે ચેદં તથા શ્રોણ્યન્તિ ચાપરે ॥

અમાપ બુદ્ધિવાળા ભગવાન વ્યાસે કહેલું આ મહાભારત પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્ર છે, ઉત્તમ
અર્થશાસ્ત્ર છે અને પરમ મોક્ષશાસ્ત્ર પણ છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સર્વ શાસ્ત્રોમાં મહાભારત આતું.
ઉત્તમ હોવાથી જ સાંપ્રતમાં વિદ્વાનો તેનું વાચન-શ્રવણ કરે છે અને હવે પછી પણ કરશે.

યોધીતે મારતં પુણ્યં દ્રાક્ષણો નિયતવ્રતઃ । ચતુરો વાર્ષિકાન્માસાન્સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥

કુરુણાં પ્રથિતં વંશં કીર્તયન્સતતં શુચિઃ । વંશમામોતિ વિપુલં લોકે પૂજ્યતમો મવેદ્ ॥

જે બ્રાહ્મણ નિયમિત વ્રતપાલન કરતો થકા આતુંમાંસમાં પવિત્ર ભારતનેા પાઠ કરે છે, તે
સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. જે પુરુષ પવિત્ર થઈને કુરુના પ્રસિદ્ધ વંશને નિરંતર વાંચે છે, તેનેા
વંશ બહોળો વિસ્તાર પામે છે અને લોકોમાં અત્યંત પૂજ્ય થાય છે.

અનાગતશ્ચ મોક્ષશ્ચ કૃષ્ણદ્વૈપાયનઃ પ્રશ્નઃ । સંદર્ભ મારતસ્યાસ્ય કૃતવાન્ધર્મકામ્યયા ॥

ધર્મે ચાર્યે ચ કામે ચ મોક્ષે ચ મરતર્પમ્ । યદિહાસ્તિ તદન્યત્ર યજ્ઞેહાસ્તિ ન કુવચિત્ ॥

દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને મોક્ષસ્વરૂપ જોવા ભગવાન વેદવ્યાસે કેવળ ધર્મની જ કામનાથી આ
મહાભારતની રચના કરી છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ—આ ચાર પુરુ-
ષાર્થોના સંબંધમાં આ મહાભારતમાં જે કંઈ કહ્યું છે, તે જ બીજાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે;
અને જે આમાં કહ્યું નથી તે બીજે ક્યાં ય કહેલું નથી.

* આ માહાત્મ્ય મોટા ભાગે મહાભારતમાંના જ શ્લોક અને શ્લોકોથી વડે યોગ્ય છે.

एतत्पवित्रं परममेतद्धर्मनिदर्शनम् । एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ॥

કાયિકં વાચિકં ચૈવ મનસા સમુપાર્જિતમ્ । તત્સર્વં નાશમાયાતિ તમઃ સૂર્યોદયે યથા ॥

આ મહાભારત પરમ પવિત્ર છે, ધર્મને દર્શાવનારું છે અને સર્વ ગુણોથી સંપન્ન છે; માટે કદ્યાણુને ઇચ્છનારા મનુષ્યે આનું વાચન-શ્રવણ અવશ્ય કરવું જોઈએ; કેમકે એથી કાયિક, વાચિક તથા માનસિક સર્વ પાપો, સૂર્યોદયથી જન્મ અંધકાર નાશ પામે તેમ નાશ પામે છે.

य इदं मानवो लोके पुण्यार्थे ब्राह्मणाञ्छुचीन् । श्रावयेत् महापुण्यं तस्य धर्मः सनातनः ॥

જ મનુષ્ય મહાપુણ્યરૂપ આ ઇતિહાસ પ્રણયને માટે પવિત્ર બ્રાહ્મણોને શ્રવણ કરાવશે, તેને સનાતન ધર્મ પ્રાપ્ત થશે. મહાભારતના આખ્યાનનું, પૃથ્વીનું, ગાયનું, સરસ્વતીનું, બ્રહ્મવેતાઓનું તથા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનું કીર્તન કરનારો મનુષ્ય કદી નાશ પામતો નથી.

गृणोति श्रावयेद्वापि सततं चैव यो नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥

ગૃણોતિ શ્રાવયેદ્વાપિ સતતં ચૈવ યો નરઃ । સર્વપાપવિનિર્મુક્તો વૈષ્ણવં પદમાપ્નુયાત્ ॥

જ પુરુષ નિયત્રિ મહાભારત સાંભળે છે, કિંવા સંભળાવે છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઈને વિષ્ણુના પદને પામે છે. એટલું જ નહિ પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પુરુષ પોતાની અગિયાર પેઢીના પિતૃઓનો તથા પુત્ર અને સ્ત્રીસહિત પોતાનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે.

यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महान्निरिः । उभौ ख्यातौ रत्ननिधि तथा भारतमुच्यते ॥

ન તાં સ્વર્ગગતિં પ્રાપ્ય તુષ્ટિં પ્રાપ્નોતિ માનવઃ । યાં ભુત્વૈવ મહાપુણ્યમિતિહાસમુપાશ્રુતે ॥

જન્મ ઐશ્વર્યવાન સમુદ્ર અને મહાપર્વત મેરુ એ બન્ને રત્નનિધિ તરીકે પ્રખ્યાત છે, તેમ આ મહાભારત પણ રત્નોના ભંડાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. મનુષ્યને આ મહાપુણ્યરૂપ ઇતિહાસ વાંચવા-સાંભળવાથી જોવા સંતોષ થાય છે, તેવા સંતોષ સ્વર્ગપ્રાપ્તિથી પણ થતો નથી.

शरीरेण कृतं पापं वाचा च मनसैव च । सर्वं संत्यजति क्षिप्रं य इदं शृणुयान्नरः ॥

મરતાનાં મહાજન્મ શૃણ્વતામનસ્યતામ્ । નાસ્તિ વ્યાધિમયં તેષાં પરલોકમયં કૃતઃ ॥

જ મનુષ્ય આ મહાભારત વાંચે કે સાંભળે છે, તે મન, વાણી અને કાયાવડે કરાયેલાં સર્વ પાપોને ઝટ તણ હે છે. જ મનુષ્ય ઈર્ષ્યારહિત થઈને ભરતવંશીઓનાં મહાન ચરિત્ર વાંચિ-સાંભળે છે, તેને વ્યાધિનો જ ભય નથી; તો પછી પરલોકનો તો ભય ક્યાંથી ?

इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् । श्राव्यं श्रुतिसुखं चैव पावनं शीलवर्धनम् ॥

ય હદં મારતં રાજન્વાચકાય પ્રયચ્છતિ । તેન સર્વો મહી દત્તા મવેત્સાગરમેખલા ॥

આ મહાભારત વેદતુલ્ય છે, ઉત્તમ છે, પરમ પવિત્ર છે, સાંભળવા યોગ્ય છે, કર્ણપ્રિય છે અને શુભ આચરણને વધારનાર છે. માટે હે રાજન ! જ મનુષ્ય આ ભારતનો અથ વાંચનારને આપે છે, તેને સમુદ્રપર્યંતની સમગ્ર પૃથ્વી દાન કર્યાનું કૃણ મળે છે.

अष्टादश पुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः । वेदाः सांगास्तथैकत्र भारतं चैकतः स्थितम् ॥

મહત્વાદ્ધારવત્વાદ્ મહામારતમુચ્યતે । નિરુક્તમસ્ય યો વેદ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥

એક તરફ અઠાર પુરાણો, સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો તથા અગોસહિત વેદો હોય અને બીજી તરફ

એકલું મહાભારત હોય, તો પણ તે તેઓની બરાબરી કરી શકે છે; કેમકે આ ગ્રંથ અત્યંત મહત્ત્વવાળો અને રહસ્યરૂપી અસાધારણ ભાર-વજનવાળો છે, તેથી પણ એ 'મહાભારત' કહેવાય છે. જે પુરુષ મહાભારતના તે રહસ્યને જાણે છે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

જયો નામેતિહાસોઽયં શ્રોતવ્યો મોક્ષમિચ્છતા । વ્રાહ્મણે ન ચ રાજા ચ ગર્મિષ્ઠા ચૈવ યોષિતા ॥
સ્વર્ગકામો લમેત્સ્વર્ગં જયકામો લમેજ્ઞયમ્ । ગર્મિણી લમતે પુત્રં કન્યાં વા વહુમામિનીમ્ ॥
'જય' નામનો આ ઇતિહાસ, મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારે, બ્રાહ્મણે રાજ્યે તથા ગર્ભિણી સ્ત્રીએ તો અવશ્ય સાંભળવો યોગ્ય છે; કેમકે એનું શ્રવણ કરવાથી સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળો સ્વર્ગને, જયની ઇચ્છાવાળો જયને અને ગર્ભિણી સ્ત્રી પુત્રને કિંવા મહાભાગ્યશાળી કન્યાને પામે છે.

યોગો જ્ઞતં કનકકર્મગમયં દદાતિ વિપ્રાય વેદવિદુષે સુબહુધુતાય ।

પુણ્યાં ચ મારતકર્યા સતતં શૃણોતિ તુલ્યં ફલં મૃવતિ તસ્ય ચ તસ્ય ચૈવ ॥

વેદને જાણનારા એવા બહુશ્રુત બ્રાહ્મણને એક માણસ સુવર્ણનાં શિંગડાંવાળી સો ગાયો આપે અને બીજે નિત્ય પવિત્ર ભારતકથા વાંચે-સાંભળે, તો તેથી તે બંનેને સમાન ફળ મળે છે.

કાર્ણ વેદમિમં સર્વં શૃણુયાદ્યઃ સમાહિતઃ । વ્રહ્મહત્યાદિ પાપાનાં કોટિસ્તસ્ય વિનશ્યતિ ॥

પુત્રા શુશ્રૂષવઃ સન્તિ પ્રેષ્યાશ્ચ પ્રિયકારિણઃ । યરતાનાં મહાજન્મ મહામારતદ્વચ્યતે ॥

વેદબાસે રચેલા આ પાંચમા વેદરૂપ મહાભારતનું જે પુરુષ એકાગ્રચિત્તે શ્રવણ કરે છે, તેનાં બ્રહ્મહત્યાદિ ઠોઠી પાપ નાશ પામે છે. વળી આ ઇતિહાસને સાંભળનારા પુત્રો માતા-પિતાની સેવા કરનારા અને સેવક સ્વામીનું પ્રિય કરનારા થાય છે. એમાં મહાન ભરત-વંશીઓનાં ચરિત્ર વર્ણવ્યાં છે તેથી પણ તે મહાભારત કહેવાય છે.

દેવા રાજર્પયાં દ્યૌઃ પુણ્ણા વ્રહ્મર્પયસ્તથા । કીર્ત્યન્તે ધૂતપાપ્માનઃ કીર્ત્યતે કેશવસ્તથા ॥

મગવાંશ્ચાપિ દેવેશો યત્ર દેવી ચ કીર્ત્યતે । અનેકજનનો યત્ર કાર્તિકેયસ્ય સંભવઃ ॥

આ મહાભારતમાં પાપરહિત દેવતાઓ, મહાન રાજર્ષિઓ અને પુણ્યસ્વરૂપ બ્રહ્મર્ષિઓનું વર્ણન કરેલું છે; કેશવનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે, ભગવાન મહાદેવ તથા દેવી પાર્વતીનું વર્ણન કરેલું છે અને અનેક માતાઓથી જન્મેલા કાર્તિકેયનો પણ જન્મ વર્ણવેલો છે.

વ્રાહ્મણાનાં ગર્વાં ચૈવ માહાત્મ્યં યત્ર કીર્ત્યતે । સર્વં શ્રુતિસમૂહોઽયં શ્રોતવ્યો ધર્મવુદ્ધિમિઃ ॥

મુચ્યતે સર્વપાપેભ્યો રાહુણા ચન્દ્રમા યથા । જયો નામેતિહાસોઽયં શ્રોતવ્યો વિજિવીપુણા ॥

વળી આ ઇતિહાસમાં બ્રાહ્મણો અને ગાયોનું માહાત્મ્ય કહેલું છે; તથા આ મહાભારત સર્વ શ્રુતિઓના સમૂહરૂપ છે; માટે ધર્મવુદ્ધિવાળાઓએ પણ એ અવશ્ય વાંચવું-સાંભળવું જોઈએ. વિજયની ઇચ્છાવાળાએ આ 'જય' નામનો ઇતિહાસ અવશ્ય સાંભળવો જોઈએ, કેમકે એથી તે-જમ રાહુથી ચંદ્ર મુક્ત થાય તેની પેઠે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

અસ્મિન્નર્થશ્ચ કામશ્ચ નિશ્ચિલેનોપદેક્ષ્યતે । હિતિહાસે મહાપુણ્યે વુદ્ધિશ્ચ પરિનૈમિકી ॥

મારતં શૃણુયાન્નિત્યં મારતં પરિકીર્તયેત્ । મારતં મવને યસ્ય તસ્ય હસ્તગતો જયઃ ॥

આ મહાપુણ્યદાયક ઇતિહાસમાં અર્થ અને કામનો એવો સંપૂર્ણ ઉપદેશ છે, કે જ્યાં તેને વાંચનાર-સાંભળનારની વુદ્ધિ પરમાત્મામાં પણ નિષ્ઠાવાળી થાય છે. માટે સમજી મનુષ્યે

તો મહાભારતનું વાંચન—શ્રવણ કિંવા કથા—કીર્તન નિત્યપ્રતિ કરવું જોઈએ. જેને ઘેર મહા-ભારતનું કથન—શ્રવણ થાય છે, તેને જય પણ હસ્તગત જ છે.

પુણ્યોડ્યમિતિહાસાઠ્યઃ પવિત્રં ચેદમુત્તમમ્ । કુળ્લેન મુનિના વિપ્ર નિર્મિતં સત્યવાદિના ॥
સર્વજ્ઞેન વિધિજ્ઞેન ધર્મજ્ઞાનવતા સતા । અર્વીદ્રિયેણ શુચિના તપસા ભાવિતાત્મના ॥
એશ્વર્યે વર્તતા ચૈવ સાંખ્યયોગવતા તથા । નૈકતંત્ર વિરુદ્ધેન દ્વદ્વા દિવ્યેન ચક્ષુષા ॥
કીર્તિં પ્રથયતા લોકે પાંડવાનાં મહાત્મનામ્ । અન્યેષાં ધત્રિયાણાં ચ મૂરિદ્રવિળતેજસામ્ ॥

હે પ્રાણણ ! કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસમુનિ, કે જે સત્યવાદી, દેવજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ, સત્પુરુષ, ઈર્ષ્યાતીત પદાર્થોને જોનારા, પવિત્ર, તપ વડે શુદ્ધ ચિત્તવાળા, ઐશ્વર્યમાં સ્થિતિવાળા, જ્ઞાનનિષ્ઠ, યોગનિષ્ઠ અનેક શાસ્ત્રોના ઉત્તમ જ્ઞાતા અને દિવ્ય દૃષ્ટિથી જોઈને મહાત્મા પાંડવો તથા બીજા મહા-તેજસ્વી ધર્મજ્ઞોની કીર્તિને જગતમાં પ્રસિદ્ધ કરનારા છે; તેમણે આ મહાભારત નામનો પુણ્યમય પવિત્ર ઇતિહાસ રચ્યો છે અને તેથી તે આવો ઉત્તમ થયો છે.

અષ્ટાદશપુરાણાનાં શ્રવણાદ્યત્ત્વં ભવેત્ । તત્કલં સમવામોતિ વૈષ્ણવો નાત્ર સંશયઃ ॥
સ્ત્રિયશ્ચ પુરુષાશ્ચૈવ વૈષ્ણવં પદમાન્તુયુઃ । સ્ત્રીમિથ પુત્રકામામિઃ શ્રોતવ્યં વૈષ્ણવં યજ્ઞઃ ॥

અહારે પુરાણોના શ્રવણથી જે ફળ થાય છે, તેટલું જ ફળ મહાભારતના શ્રવણથી વૈષ્ણવને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં સંશય નથી. સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો ભારતના શ્રવણથી વૈષ્ણવપણાને પામે છે. પુત્રેચ્છાવાળી સ્ત્રીઓએ તો વિષ્ણુના યજ્ઞ મહાભારત અવશ્ય શ્રવણ કરવું.

નરેણ ધર્મકામેન સર્વઃ શ્રોતવ્યઃ ક્વચિત્ । નિશ્ચિલેનેતિહાસોડ્યં તતઃ સિદ્ધિમવાન્તુયાત્ ॥
ગૃણન્શ્રાદ્ધઃ પુણ્યશીલઃ શ્રાવયંધેદમદ્વિશુતમ્ । નરઃ ફલમવામોતિ રાજદ્વયાશ્વમેધયોઃ ॥

ધર્મ ઇત્યાદિની કામનાવાળા પુરુષે તો આ સમગ્ર ઇતિહાસ સાંભળવો જોઈએ; કેમકે તેથી તેને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. જે મનુષ્ય પુણ્યશીલ અને શ્રદ્ધાવાન થઈને આ અદ્ભુત ઇતિહાસ શ્રવણ કરે છે અને શ્રવણ કરાવે છે, તે બંને રાજસૂય યજ્ઞ અને અશ્વમેધ યજ્ઞનાં ફળને પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રિભિર્વૈર્લેઘ્યકામઃ કુળ્લેનૈવપાપનો મુનિઃ । નિત્યોત્થિતઃ શુચિઃ શક્તો મહાભારતસ્માદિતઃ ॥
તપો નિયમમાસ્થાય કૃતમેતન્મહર્ષિણા । તસ્માન્નિયમસંયુક્તૈઃ શ્રોતવ્યં બ્રાહ્મણૈરિદમ્ ॥

કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિ પવિત્રતાથી આ મહાભારતને ત્રણ વર્ષના નિત્ય ઉદ્યોગ વડે રચીને પૂર્ણ મનોરથવાળા થયા હતા. મહર્ષિ વ્યાસે આ મહાભારત તપ અને નિયમ ધારણ કરીને રચ્યું હતું; માટે પ્રાણણેએ પણ એને નિયમયુક્ત થઈને વાંચવું—સાંભળવું જોઈએ.

મહીં વિજયતે રાજા શત્રૂશ્ચાપિ પરાજયેત્ । હંદં પુંસવનં શ્રેષ્ઠમિદં સ્વસ્ત્યયનં મહત્ ॥
મહિષીધુવરાજામ્યાં શ્રોતવ્યં બહુશસ્તથા । વીરં જનયતે પુત્રં કન્યાં વા રાજ્યમાગિનીમ્ ॥

આ ઇતિહાસ શ્રવણ કરવાથી રાજા પૃથ્વીનો વિજય કરે છે અને શત્રુઓનો પરાજય કરે છે. વળી એથી શ્રેષ્ઠ પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે અને મહાન કલ્યાણ થાય છે. આ ઇતિહાસ રાજમહિષીએ યુવરાજાસહિત વારંવાર સાંભળવો જોઈએ; કારણ કે તેથી તેને પેટે વીર પુત્ર જન્મે છે અને કન્યા જન્મે તો તે રાજની રાણી થાય છે.

યથૈદં શ્રાવયેદ્દિદ્વાન્સદા પર્વણિ પર્વણિ । ધૂતપાપ્મા જિતસ્વર્ગો વ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥

યથૈદં શ્રાવયેચ્છાદ્દે વ્રાહ્મણાન્પદમન્તતઃ । અક્ષર્યમન્નપાનં વૈ પિતૃન્સ્તસ્યોપનિષ્ઠતે ॥

જે વિદ્વાન પુરુષ હંમેશાં પ્રત્યેક પર્વના દિવસે આતુન્ અવણ કરાવે છે, તે પાપરહિત અને સ્વર્ગને જીતનારો થઈને બ્રહ્મદશાને પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરુષ શ્રાદ્ધપ્રસંગે બ્રહ્મવેતાઓના ચરણ સમીપમાં આ સંવાદનું અવણ કરાવે છે, તેના પિતૃઓ પણ અખૂટ અન્ન-પાન પામે છે.

इतिहासमिमं पुण्यं महार्थं वेदसंमितम् । व्यासोक्तं श्रूयते येन कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥

स नरः सर्वकामाश्च कीर्तिं प्राप्स्येह शौनक । गच्छेत्परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति संशयः ॥

હે શૌનક ! જે મનુષ્ય વ્યાસે કહેલા, મહાન અર્થવાળા અને વેદતુલ્ય આ પવિત્ર ઇતિહાસનું શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ (બ્રહ્મવેતા) પાસેથી અવણ કરે છે; તે આ લોકમાં સર્વ કામનાઓને તથા કીર્તિને મેળવી અતે ઉત્તમ સિદ્ધિને પામે છે, એમાં મને કંઈ પણ સંશય નથી.

श्रवयेत् ब्राह्मणाश्छादये यथैनं पादमन्ततः । अक्षर्यं तस्य तच्छ्राद्धमुपावर्तेत्पितृनिह ॥

भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः । भारतं सेव्यते देवैर्भारतं परमं पदम् ॥

જે કોઈ શ્રાદ્ધના અંતમાં ભારતનું એક પાદ પણ બ્રાહ્મણોને સંમળાવે, તેનું શ્રાદ્ધ તેના પિતૃઓને અક્ષય થઈને પ્રાપ્ત થાય છે. મહાભારત પરમ પુણ્યદાયક છે; કેમકે તેમાં વિવિધ પ્રકારની કથાઓ છે. વળી દેવતાઓ પણ મહાભારતનું સેવન કરે છે; કેમકે તે પરમપદને આપનાર છે.

भारतं सर्वज्ञाज्ञाणामुत्तमं भरतर्षभ । भारतात्प्राप्यते मोक्षस्तत्त्वमेतद्ब्रवीमि तत् ॥

एवमेतन्महाराज नात्र कार्या विचारणा । श्रद्धाधनेन वैभाव्यमेवमाह गुरुर्मम ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હું તને સત્ય કહું છું કે, સર્વ જ્ઞાત્રોમાં મહાભારત ઉત્તમ છે અને તેના અવણ-મનનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે મહારાજ ! આ પ્રમાણે મેં જે કહ્યું, તે તેમ જ છે; એમાં કંઈ વિચાર કરવા જવું નથી. મારા ગુરુએ પણ મને એમ જ કહ્યું છે કે, મનુષ્યે મહાભારત ઉપર અવશ્ય શ્રદ્ધાજી થવું.

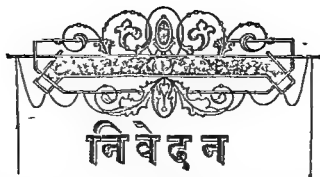
वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ । आदौ चांति च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વેદ, રામાયણ અને પવિત્ર મહાભારત, એ સર્વમાં આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં શ્રીહરિનું જ કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે.

भारतश्रवणे राजन् पारणे च नृपोत्तम । सदा यत्नवता भाव्यं श्रेयस्तु परमिच्छता ॥

आकर्ण्य भक्त्या सततं जयास्त्र्यं भारतं महत् । श्रीशकीर्तिस्तथा विद्या अवन्ति सहिताः सदा ॥

હે ઉત્તમ રાજા ! ઉત્તમ કલ્યાણને ઇચ્છનારા પ્રત્યેક પુરુષે ભારતનું અવણ કરવામાં તથા તેનું પારાયણ કરવામાં નિત્ય યત્નશીલ રહેવું. કેમકે 'જય' નામના આ મહાભારતનું જ ભક્તિપૂર્વક નિત્ય અવણ કરે છે, તેને સદા વિદ્યાસહિત લક્ષ્મી અને કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સંપૂર્ણ મહાભારતમાંનાં પ્રથમનાં બે પૂર્વો આદિ ને સભાપર્વની આ ત્રીજી આવૃત્તિ હોઈ તેની ૩૫૦૦ પ્રતો પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ સંસ્થા તરફથી સંપૂર્ણ મહાભારતની પ્રથમ આવૃત્તિ સંવત ૧૯૮૩માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. તે સાત-આઠ વર્ષમાં ખસાસ થઈ જતાં, તેની માગણી સતત ચાલુ હતી. પરંતુ મહાભારત જેવા મોટા ગ્રંથને માટે ભેદોમાં સાધન અને સગવડતના અભાવે એ કાર્ય હાથ ધરી શકાયું નહોતું. એ ઉપરાંત ખીચું કારણ એ પણ હતું કે, અગાડના થયેલા ભાષાંતરનું પુનરાવલોકન કરવું અને તેમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કરી બંને તેટલું સરળ અને ભાવવાહી બનાવી તે પ્રસિદ્ધ કરવું ઉચિત માન્યું હતું.

હિરેચાથી એ બન્ને પ્રકારની અનુકૂળતા મળી આવી; અને મહાભારતના ભાષાંતરનું પુનરાવલોકન કરી, સુધારવાને બદલે શ્રીયુત શાસ્ત્રી શંકરદત્ત પાવંતીશંકર પાસે તે નવેસરથી તૈયાર કરાવવાનું શરૂ કર્યું છે. તેમાંના આ આદિ ને સભાપર્વનું ભાષાંતર પૂરું થતાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ નવું ભાષાંતર બંને તેટલું ભાવવાહી અને સરળ થાય એ સારુ એકવાર વાંચી ભેદને યથાશક્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આમ છતાં સંપૂર્ણ તો એક માત્ર શ્રીહરિ જ હોઈને આ ગ્રંથમાંના અનુવાદ તેમજ અન્ય લેખો ઇત્યાદિમાં અનુભવી સજ્જનોને અગત્યની ભૂલચૂક, ન્યૂનતા ઇત્યાદિ જણાય, તે યથાશક્ય સુધારણા સાથે લખી મોકલવા વિનંતિ છે; કે જેથી બનતા સુધી ભવિષ્યમાં સુગમતાથી તેનો સદુપયોગ થયો.

સંપૂર્ણ મહાભારતની આગલી આવૃત્તિ ૬૧૧૫૧૦ ના કદમાં અને આ લીટીમાં છે તેવા અક્ષરોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી; અને શાંતિપર્વ સિવાયના બીજા ભાગો મહાભારતના સેટ પૂરતા જ છપાયેલા હતા; તેથી તે છૂટક મળી શકતા નહોતા. જ્યારે આ આવૃત્તિ ૭૫૫૧૦ ના કદમાં અને આ લીટીમાં છે તેનાથી મોટા પ્રેટના અક્ષરોમાં (શાંતિપર્વ સિવાયના) તમામ ભાગો છપાયે અને સાધારણ સ્થિતિના જિજ્ઞાસુઓ પણ અનુકૂળતાએ મહાભારતના ભાગો છૂટક છૂટક ખરીદી લઈ, આખો સેટ વસાવી શકે એટલા માટે આ આવૃત્તિના દરેક ભાગનું છૂટક મૂલ્ય પણ રખાશે.

તેમાંના આ પહેલો ગ્રંથ ૭૫૫૧૦ ના કદનાં ૮૦૦ પૃષ્ઠમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેનું મૂલ્ય રૂપિયા ૬) રખાયુ છે. આગલી આવૃત્તિ ૬૧૧૫૧૦ નાં ૬૩૪/૫૪૦માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. અને તેનું છૂટક મૂલ્ય છપાયું નહોતું; પરંતુ ૫૨૦૦ પૃષ્ઠના સંપૂર્ણ મહાભારતના રૂપિયા ૩૬) મૂલ્ય રખાયલું; તેના કાળે પડતું ગણવામાં આવે, તો તે ઉપર સુજળ લગભગ સરખું આવી રહેશે.

આ આવૃત્તિનું કદ મોટું હોવાથી અગાઉ કરતાં શુમારે ૭૦ ઘટ્યાં છે અને તે ઉપરાંત મહાભારતની સમાલોચનાવાળો લેખ ટૂંકાવીને લીધેલો હોવાથી વધુ ૬૪ પાન ઘટ્યાં છે. આથી તેમજ આગલી આવૃત્તિ કરતાં નવસો પ્રતો વધુ છપાઈ હોવાથી આનું મૂલ્ય આઠેક આના આશુ રાખી

શકાત. પરંતુ તેમ નહિ થઈ શકવામાં હાલ ચાલતી લડાઈની મોંઘવારી મુખ્યત્વે કારણરૂપે છે. હાલ કાગળ, પૃંઠાં, છીંટ, શાહી, ચિત્રોના કાગળ ઇત્યાદિની મોંઘવારી ચાર-પાંચ ગણી તેા વધી ગયેલી છે. આમ છતાં ઇશ્વરકૃપાથી કાગળો ચાલુ ભાવથી જોછા મૂલ્યે મળ્યા હોવાથી મોંઘવારીનો વધુ જોગે આના પર પડ્યો નથી. નહિ તેા અત્યારના સંજોગોમાં તેા મહાભારત પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાચું હાથ ધરી શકાત પણ નહિ.

આ આદિ ને સભાપર્વ ઉપરાંત મહાભારતના બારમા પર્વ શાંતિપર્વની ૬ કૃતિ આવૃત્તિની કદ જામૃ૧૦ નાં ૮૫૬ પૃષ્ઠોમાં ૫૫૦૦ પ્રતો સંવત ૧૯૬૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે; તે રૂપિયા ૬) ના મૂલ્યથી હાલ મળે છે. આ રીતે સંપૂર્ણ મહાભારત પૈકી આ આદિ ને સભાપર્વ તથા શાંતિપર્વ એમ બે ગ્રંથો તૈયાર મળે છે. અને વન અને વિરાટ પર્વનું નવું ભાષાંતર પૂરું થઈ ગયું છે અને પ્રેસમાં પણ અપાયું હોઈ ત્રણેક માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે. બાકી રહેલાં પવોનું નવું ભાષાંતર તૈયાર થતું જશે તેમ તેમ હવે પછી અનુકૂળતાએ પણ બનતી તાકીદે પ્રસિદ્ધ થશે. ચાલુ લડાઈને અંગે જો કાંઈ અસાધારણ સંજોગો જોલા નહિ યાય, તેા ત્રણેક વર્ષમાં અત્ર તરફથી સમગ્ર મહાભારતની નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવા ધારણા છે.

આ આવૃત્તિમાં કેટલાક બોધદાયક નવા પ્રસંગો ઉપર નવાં ચિત્રો તૈયાર કરીને ઉમેરવા વિચાર હતો. પરંતુ સમયસર કામ આપે એવા યોગ્ય ચિત્રકાર નહિ મળી આવવાથી, તેમજ આ સેવકની પ્રકૃતિ પણ ભેદજે તેવી સ્વસ્થ નહિ હોવાથી એ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવા બન્યું નથી. એટલે જે અગિયાર ચિત્રો અગાઉ અપાયલાં તેમાંના આઠ ચિત્રો આમાં ચોડા ફેરફાર સાથે નવેસરથી તૈયાર કરાવી અપાયાં છે. અને બાકી રહેલાં ત્રણ ચિત્રોમાંથી (૧) “ભીષ્મ જરાસંઘનું યુદ્ધ” ઇન્ડીઅન પ્રેસ પ્રયાગ તરફનું હોવાથી આમાં લેવાયું નથી; (૨) “અભ્યુત્થાન અને ચૌગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ” એ ચિત્રનો પ્રસંગ ઉલોગ અને ભીષ્મપર્વ-મહાભારતના ભાગ ત્રીજામાં આવતો હોઈ તેમાં લેવાશે અને (૩) શાસ્ત્રી કરુણાશંકર ભાનુશંકરનું ચિત્ર પણ આમાં લેવાયું નથી.

ઉપર સુજબ જો કે નવા પ્રસંગો શોધીને વધુ ચિત્રો કરાવવાનું બન્યું નથી, પરંતુ જે ચિત્રો અપાયાં છે તે વધુ બોધદાયી, ભાવવાહી અને પ્રેરણાદાયી કરાવવા પાછળ ચિત્રોનો તથા ખેલોકો બનાવવાનો ખર્ચ નવેસરથી કરવામાં આવ્યો છે.

“આ ગ્રંથના પહેલા અધ્યાયમાં મહાભારતના માહાત્મ્ય જેવું કેટલુંક છે; એ ઉપરાંત મહાભારતના બીજા ભાગોમાં તેા એનાથી પણ વધારે સરસ માહાત્મ્ય જેવું જણાયું. આથી એમ લાગેલું કે, આમ ને આમ જો મહાભારતનું એકાદ અલગ જ માહાત્મ્ય યોજાય, તેા તે હરકોઈને હરવખતે વાંચનું-સાંભળનું વધારે સુગમ થાય. આથી પછી મહાભારતમાં જ્યાં જ્યાં એ પ્રકારની સામગ્રી જણાઈ, ત્યાં ત્યાંથી તે એકત્ર કરાઈ; અને એમાંથી જે જે શ્લોક-શ્લોકાધૈ વધારે મહત્વના જણાયા, તે તે યથામતિ ગોઠવીને ‘મહાભારતમાહાત્મ્ય’ એવા મથાળા નીચે આગલી આવૃત્તિમાં અપાયા હતા, તે આ આવૃત્તિમાં પણ આની પહેલાંનાં પૃષ્ઠોમાં ભાવાર્થસહિત અપાયા છે. એકાદ-બે શ્લોક એમાં ગહારના પણ છે. એ ઉપરાંત બીજા પણ જે જે શ્લોકાત્મક બાબતો પાઠક ભાઈબહેનો માટે નિત્યને માટે ઉપયોગી લાગી, તે પણ મહાભારતમાંથી તથા અન્ય ગ્રંથોમાંથી લઈને ભારતસાવિત્રી-સ્તોત્ર, શ્રીકૃષ્ણાર્પણ, સત્યરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન, મંગલાચરણ, વૈદિક પ્રાર્થના, મહર્ષિઓને સ્મરણાંજલિ તથા પરમેશ્વરસ્તોત્ર એવાં મથાળાં નીચે આગલી આવૃત્તિમાં આપેલી સામગ્રી તે આમાં પણ અપાઈ છે. આશા છે કે, પાઠક ભાઈબહેનોને પણ એ ગમશે અને તેના વારંવાર ઉપયોગ કરશે-કરાવશે.”

૪-૨૪૦ સાધુચરિત નારાયણ હેમચંદ્રના વિચાર	૯૪
૫-સાહિત્યસમાટ બકિમચંદ્ર છત્રજીના વિચાર	૯૬
૬-શું દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા ?	૧૦૦
૧૮-પંડિત રાજરામની ભૂમિકા	૧૪૫
૧૯-૨૧૦ શાસ્ત્રી શ્રીકરુણાશંકરની ભૂમિકા	૧૫૫
૨૦-મહાભારતનાં પાત્રો	૧૯૨
૨૧-મહાભારતની સમાલોચના...	૨૧૭
૨૨-આદિ અને સભાપર્વજી શુદ્ધિપત્ર	૫૩૫

“ ઉપલા પૈકી આ નિવેદન પછી અપાયલી કેટલીક બાબતો વિષે કહેવાનું છે:—

“ લિલ્હુની ભટ્ટામણ અને માગણી—આ સંસ્થા તરફથી ચાલુ સાલે બહાર પડેલી તુલસીકૃત અને વાલ્મીકિ રામાયણના નિવેદનોમાં જે જે ભટ્ટામણ, ભિક્ષા ઇત્યાદિ વિષે લખાયું છે, તે મહાભારતની આગલી આવૃત્તિમાં ઉપયોગી સમજીને આ મથાળા નીચે અપાયું હતું તે આ આવૃત્તિમાં પણ લેવાયું છે. ”

“ મહાભારતની આગલી આવૃત્તિના પ્રકાશનનું વૃત્તાંત—અત્ર તરફથી સંવત ૧૯૬૪ માં એક ચોપાનિયા દ્વારા જે લોકોપયોગી ગ્રંથો સ્વદેષ મૂલ્યે પ્રસારતા જેવા જણાવાયલા તેમાં મહાભારતનું પણ નામ હતું; પરંતુ કામ થવાને આધાર તો જરૂરી સાધનસંયોગ ઉપર હતો. પછી એ વિષે ક્યારે અને કેવી રીતે આ મહાભારતની યોજના શરૂ થઈ, શાથી પડતી સુકાઈ, ફરી પાછી તે કેવી રીતે શરૂ થઈ અને હાલના રૂપમાં પાર પડી; એ વગેરે હકીકત આ મથાળા નીચે અપાયલી તેની તે વાચકબંધુઓની જાણ માટે ફરી આમાં પણ અપાઈ છે. ”

“ શાસ્ત્રી શ્રીકરુણાશંકરની ભૂમિકા—આ ભૂમિકા આ પછીનાં પૃષ્ઠ ૧૫૫ થી ૧૬૧ સુધીમાં અપાયલી હોઈને સદ્ગત શાસ્ત્રીજીએ તે સંવત ૧૯૭૧-૭૨ માં તૈયાર કરી હતી. અને તે લેખ અત્ર તરફની આ ગ્રંથની આગલી આવૃત્તિમાં લેવાયો હતો તે જ પુનઃ લેવાયો છે. એમાં એમણે જે જે સુધારા ઉપર લખ્યું છે, તેમાં—એ તેઓ હયાત હોતા તો—અત્યાર સુધીમાં સાધન અને માહિતીમાં ઘણા વધારો થવાથી—તેમણે પુષ્કળ શોધન ઇત્યાદિ કરીને એ લેખ હજી વધારે ઉપયોગી બનાવ્યો હોત. ”

“ મહાભારતનાં પાત્રો—આ લેખ પણ સદ્ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીના હાથેના હોઈને એમાં ટીપ્પણીરૂપે અપાયલી એ જ વિષયને લગતી હકીકતો નડિયાદનિવાસી શ્રીયુત રતિપતિરામના “ સક્ષિમ મહાભારત ” માંથી લઈને આગલી આવૃત્તિમાં અપાયલી તે જ લેવાઈ છે. ”

“ ઉપલી બાબતો ઉપરાંત અન્ય પણ જે જે વિદ્વાનોએ મહાભારતનાં ગુણમાન વગેરેથી ચોતાની કલમને પુનિત કરેલી જણાઈ, તેમાંનું પણ પાઠકબંધુઓની સેવામાં જે જે રજૂ કરવા જેવું લાગ્યું, તે તે આ પહેલાં ગ્રંથ સાથે જોડવામાં આવ્યું છે. વિશેષમાં એ વિષે કહેવાનું છે:— ”

“ શું દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા ? ”—એ શીર્ષકલેખ, લાંબો છતાં પણ ખાસ વાંચવા-વિચારવા જેવો છે, તેથી જ આગલી આવૃત્તિની જેમ આમાં પણ લેવાયો છે. શ્રીયુત મગનલાલ માણેકલાલ ઝવેરીએ એ લેખ કેવી લાગણી અને મહેનતથી તૈયાર કર્યો છે, એ વાત વાંચનારને તેના વાચનથી આપોઆપ સમજાઈ જશે. એ લેખ સંવત ૧૯૭૨ માં તેમણે પુસ્તકાકાદે છપાવેલો, તે ઉપરથી આગલી આવૃત્તિમાં લેવાયેલો તેનો તે જ લેવાયો છે. એ લેખ તૈયાર કરવામાં હેતુ તેમણે ‘ એક પ્રાચીન હિંદુ સતીના ઉન્નતરત ચારિત્ર્ય પરનું લાંછન દૂર કરવાનો પ્રયત્ન ’ લખ્યો.

છે; તે હેતુ અને પ્રયત્ન કેવો પ્રથમનીય છે અને એમાં તેઓ કેટલા સફળ થયા છે, તે વાંચનારને તરત જ સમજાઈ જશે.”

“શ્રીયુત ચિંતામણી વિનાયક વૈદ્યા કેટલાક વિચારો:-આ સમર્થ વિદ્વાન મહાભારતના ઊંડા અભ્યાસી હોઈને મરાઠીમાં એક ઉત્તમ અનુવાદ પણ તૈયારી કરી પ્રસિદ્ધ કરાવી ચૂક્યા છે. એ ઉપરાંત એ મહોદયે મહાભારતના દશમા ભાગ તરીકે મહાભારતના ઉપસંહાર વિષેના મરાઠી ગ્રંથ તૈયાર કરીને સંવત ૧૯૭૪ માં પ્રસિદ્ધ કરાવ્યો હતો. એ ભાગ પાછળ તો તેમણે ઘણા જ પરિશ્રમ કરેલો જણાય છે. એમણે મહાભારત વિષે એક અગ્રેજી પુસ્તક છપાવેલું, તે ઉપરથી ગુજરાત વનોકચૂર સોસાયટીએ ‘મહાભારતની સમાલોચના’ નામક ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એમાંના કેટલાક ઉતારા આ મથાળા નીચે આગલી આવૃત્તિમાં અપાયલા આમાં પણ લેવાયા છે.”

“આ મહાભારતની સમાલોચના:-તેના મૂળલેખક શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર છે. એમના તરફથી શુભારે સંવત ૧૯૮૧-૮૨માં હિંદીમાં નીકળેલા મહાભારતની સમાલોચનાના બન્ને ભાગોનો પૂરેપૂરો અનુવાદ આગલી આવૃત્તિમાં અપાયો હતો; તે ફરી એક જાહેરને તેમાંથી ઉપયોગી જણાયો તેટલો જ ભાગ આ આવૃત્તિમાં લેવાયો છે.”

“લોકમાન્ય તિલક મહારાજના વિચાર:-આ મથાળાવાળી બાબત તિલક મહારાજે લખેલી ‘ભારતીય યુદ્ધ’ નામક મરાઠી પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાંથી આગલી આવૃત્તિમાં લીધેલી તે આમાં ફરી લેવાઈ છે. x x x એમનું જીવન એક આ શુભે પણ ૨૫૯ સૂચવી રહ્યું છે કે, અસામાન્ય રાષ્ટ્રસેવક નીવડવા ઇચ્છનારે પોતાના ઋષિમુનિઓ અને મહાત્મા-વીરાત્માઓનાં કથન-વર્તનને તો સર્વથી પ્રથમ અને સારી પેઠે શીખવા-શીખવવાં જોઈએ. વેદ, મહાભારત, ગીતા અને રામાયણાદિ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો ઉપરાંત રાજર્ષિ શિવાજી મહારાજ અને તેમના ગુરુદેવ રામદાસ જેવા બ્રહ્મર્ષિના આદર્શભૂત આચારવિચારો તે એમણે કેટલા ઊંડાણથી સમજી લીધા હશે, તે એ ઉપરથી પણ સમજાશે કે, મહારાષ્ટ્રમાં ગણપતિના તહેવારો, કસરતી અખાડા અને શિવજયંતી વગેરે મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્યોના તેઓ ઊંડા વિચારક સાથે પ્રચારક પણ બની શક્યા હતા. એમની પણ જીવતાં જીવત જન્મ-તિથિ દરવર્ષે ધામધૂમથી ઊજવવા-ફેલાવવા માગનારા મિત્રો, નોકરો, આશ્રિતો વગેરે મળ્યા જ હશે; પરંતુ આ નરકેસરી તેથી કુલાઈ બધી, તથા વધારે માન લેવા માટે-ઉપરઉપરની ના અને અંદર હાની મા! એવું કરવાવાળા કીર્તિપ્રેમી ન હતા. કેઈ પણ બાબતમાં અંતરના અભાવસૂચક સાચા નકાર તો જીદી જ જતના હોઈને તેનું પાલન પણ થયા વિના રહેતું જ નથી. તિલક મહારાજનું જીવનકૃત્તાંત ગુજરાતવાસીઓએ પણ અનેક પ્રકારે જાણવા-સમજવા જેવું છે * ”

“મહાભારત વિષેના વિચારસંગ્રહમાં લોકમાન્ય તિલક ઉપરાંત કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, મહાત્મા ગાંધીજી, પંડિત રામજીલાલ શર્મા, પંડિત જયગોપાલ વિદ્યાલંકાર, લોકહિતનિરત લાલા હંસરાજજી, પંડિત નરદેવશાસ્ત્રી, પ્રોફેસર દાવર, ઇન્ડિયન પ્રેસ-પ્રયાગ, પંડિત રાજરામ, શ્રીયુત રામદેવજી અને સાધુચરિત નારાયણ હેમચંદ્ર, એમના વિચારો અપાયા છે; તે પણ વાંચવા-વિચારવા જેવા છે.”

“ટૂંકમાં એ જ કહેવાનું કે, આ ઉપયોગી લખાણોવાળાં બસોએક પૃથ વાંચ્યા-સાંભળ્યા વિના જ

* એમનું એ ચરિત્ર મરાઠીમાં કેટલાક ભાગોમાં નીકળેલું છે. પૂનાના ‘કેસરી’ કાર્યલયમાં તે મળશે. એક ભાગ હિંદીમાં પણ નીકળ્યો છે. એનું નામ લોકમાન્ય તિલક કા ચરિત્ર, પૃષ્ઠ ૮૫૦ બૃમિકા લખનાર દેશભક્ત માલવીયાજી, સૂચ્ય ૪ અને ટૂંકાણું ચરુણાથ પ્રેસ, થાણા-મુંબઈ છે.

મહાભારતનું વાચન-શ્રવણ આદરવું, એ તો વિના આજે હિંદના સ્વર્ગ-કાશ્મીરમા વિચરવા જેવું જણવું. એ લેખો માત્ર મહાભારત વાંચવા પૂર્વે જ નહિ, પરંતુ વાંચી રહ્યા પછી પણ કમમા કમ એક વાર વાંચવા-સાભળવા જોઈએ. વધારાનાં આ બસોંકે પૃથ પાછળ સમય, શ્રમ અને ખર્ચ તદ્દન વધારાનો આગલી આવૃત્તિની જેમ આમા પણ થવા દીધો છે, તે ઉપરાંત પણ એ લેખોની અગત્ય પાઠકબધુઓના ધ્યાનમા આવી જઈને એક વાર તો એમાનો એક એક લેખ વાંચશે જ, તથા એમાના જે જે વિચારો વધારે અગત્યના અને ઉપકારક લાગે, તેને તેઓ બીજા-ઓમાં પણ પ્રચલિત કરવા ચૂકશે નહિ. અલ્પજ્ઞ, જેમ બધા પાઠકો એક જ કક્ષાવાળા હોતા નથી, તેમ લેખો પણ બધા એક સરખા મહત્ત્વના હોતા નથી, અને હોય તો પણ તે સર્વ કોઈને તો તેવા લાગે જ નહિ.”

જુદા જુદા વિદ્વાનોએ સમગ્ર મહાભારતની આલોચનાઓ અવ્યાસપૂર્વક લખી છે, તેમાની કેટલીક ઉપયોગી જણાઈ તે આ પછીના પૃષ્ઠોમાં અપાઈ છે. તે ઉપરાંત વર્તમાન સમયમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું સ્વરૂપ આપીને શ્રીચુત બકિમચંદ્ર લાહિડીએ “શ્રીમહાભારત મંજરી” નામનો અથ બંગાળીમા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તેમા લેખકે મહાભારતમા આવતી કેટલીક શૂઢ બાબતો સમજાવવાનો ઠીકઠીક પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમણે સદરહુ અંથમા લખેલું નિવેદન આ પછી પૃષ્ઠ ૪૮-૭ ઉપર “મહાભારત વિષે બકિમચંદ્ર લાહિડી” એ મથાળા નીચે અપાયું છે.

ઉપલા લેખો પૈકી જે જે શુજરાતીમાં લખાયલા હતા, તે તો લગભગ જેમના તેમ લેવાયા છે અને બાકીના લેખો સ્વતંત્રાનુવાદરૂપે લેવાયા છે. એ સર્વ લેખોના લેખક તેમજ પ્રકાશક મહાશયોનો આ સ્થળે હૃદયપૂર્વક પુનઃ આભાર માનવામા આવે છે.

અથની છેવટે પાન પંચ ઉપર શુદ્ધિપત્ર છપાયું છે, એ સુજબ અથ સુધારી લીધા પછી જ વાચવો જોઈએ. વળી શુદ્ધિપત્રમા જણાવ્યા ઉપરાંત માત્રા, હ્રસ્વ, દીર્ઘ ઇત્યાદિ ઊડી ગયેલું જણાય તો તે પણ સુધારી લેવું જોઈએ.

આ પછીના પૃષ્ઠોમા સપૂર્ણ મહાભારતની આગલી સવત ૧૯૮૩ની આવૃત્તિમા છપાયેલુ વિસ્તૃત નિવેદન થોડા ફેરફાર સાથે અપાયું છે, તે તરફ વાચકબધુઓનું ધ્યાન ખેંચી, હરિસ્મરણ.

૧૫ થી ૧૫,
સંવત ૧૯૮૮ }

—અરાબ લિલ્લુ અખંડાનંદ

આગલી આવૃત્તિનું નિવેદન

(સંવત ૧૯૮૩ માં અત્ર તરફથી પ્રગટ થયેલા સંપૂર્ણ મહાભારતમાં છપાયેલું નિવેદન, થોડા ફેરફાર સાથે.)

ભારતવર્ષમાં મહાભારતના નામથી ઠેકાંઠક જ હિંદુ-આર્ય અભણેલા હશે. આ ગ્રંથ રચાયે ત્યારથી માંડીને અઘાધિ સુધીનાં હજારો વર્ષ દરમિયાન હિંદુભતિમાં જે જે પ્રાચીન ગ્રંથો અતિ આકર્ષક, માર્ગદર્શક અને ઉપકારક ગણાતા આવ્યા છે; તેમાં મહાભારત ગ્રંથ સદા પ્રથમ શ્રેણીમાં જ રહ્યો છે અને રહેશે.

મહાભારતરૂપી જે મહાસાગરના એક સ્વરૂપ અંશરૂપ ‘શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા’ જગતભરના વિદ્વાનોને પોતાના અલોકિક જ્ઞાનગોરવથી ચક્રિત કરી રહી છે; જે મહાસાગરમાંથી એ ઉપરાંત બીજાં પણ એવાં એવાં અનુપમ રત્નો હિંદુભતિને પ્રાપ્ત થયાં છે, કે જે નિત્યપ્રતિ લક્ષાવધિ અધિકારીજનોનાં હૃદયને જ્ઞાનભક્ષિતા અને પ્રકાશથી અજવાળી રહ્યાં છે; જે મહોદધિના એક અગત્યના ખંડરૂપ “શાંતિપર્વ”માં લહેરાઈ રહેલું ધર્મામૃત તેમાં નિમજ્જન કરનારાં હજારો ધર્મજિજ્ઞાસુ હૃદયોને શાંત, પવિત્ર અને ચારે પદાર્થને પાત્ર બનાવતું આવ્યું છે; જે મહાન ગ્રંથને અદ્ભુત પ્રકાશ સહસ્રો વર્ષથી આર્ય નૃપતિઓની પરંપરાને રાજધર્મ અને વીરત્વના ઉત્તમોત્તમ આદર્શ દર્શાવતો આવ્યો છે; જે મહાન ગ્રંથની ઓજસ્વી કથાઓએ શતાવધિ નૃપ-તિઓને અને લક્ષાવધિ ક્ષત્રિયોને પ્રભાવિત કરી વીરત્વના પરમહિતાવહ ધર્મપથે પળાવ્યા છે; જે મહાગ્રંથના પ્રભાવે વિકટ સમયે પણ પ્રતાપ, શુરુ ગૌરવ અને શિવાળી ઇત્યાદિ મહાવીરોમાં આર્યત્વની રક્ષા માટે અપૂર્વ ચેતના અને અદ્ભુત પરાક્રમ પ્રેરીને તેમને અપાર બળશાળી શત્રુ-દળો સામે અઠગભાવે ઊભા રાખ્યા છે; જે મહાન ગ્રંથની જ્વલંત પ્રેરણાઓથી પ્રેરાઈને લક્ષા-વધિ ક્ષાત્રકુળદીપક વીરાત્માઓએ આ નશ્વર જગત પ્રત્યેનાં મોહ-મમતા મૂકી દઈ, પોતાનાં પ્રથ્થ શરીરોને પ્રકુલ્લવદને સ્વધર્મપાલનના મહાયજ્ઞમાં હોમી દીધાં છે અને દેવ-દુર્લભ એવી વીરગતિને પ્રાપ્ત કરી છે; જે મહાન ગ્રંથ ભારતવર્ષની વર્તમાન દીનહીન દશામાં પણ વિદ્વાનથી માંડીને ખેડૂત સુધીનાં અને રાજથી માંડીને રંકપર્થતનાં હિંદુ સંતાનોને, તેમના જગતભરને મૂળવનારા આર્ય પૂર્વજોનાં સ્મરણ આપવાવાળા સ્મારકસ્તંભરૂપે ઊભો છે; કે જે મહાન સ્તંભ-માં દેવર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ, રાજર્ષિ અને ચારે વર્ણોશ્રમના અનેકાનેક મહાત્માઓનાં ચરિત્રરૂપી મહા-મણિઓ શોભી રહેલા છે અને જે મણિઓ હજી પણ વ્યવહાર તેમજ પરમાર્થના પથને પ્રકા-શવા-દર્શાવવાવાળો અપૂર્વ પ્રકાશ, તેમના અનેકવિધ પ્રોત્સાહક અનુભવો અને જ્વલંત ઉપદેશો-રૂપે આપી રહ્યા છે; આવો આ આર્યોનાં આદર્શભૂત જ્ઞાનચારિત્ર્યોથી શોભી રહેલો મહાભારત નામક મહાન ગ્રંથ, પોતાના સમગ્ર સ્વરૂપમાં અને ભારતની પ્રત્યેક ભાષામાં પ્રચલિત થાય; પ્રત્યેક આર્ય હિંદુના ગૃહને સુશોભિત કરે; આખાભવદ્ધને ઉચ્ચાતિઉચ્ચ પ્રેરણાઓ આપ્યા કરે; ઉન્નતિપરાયણ રાખ્યા કરે અને તેમ થાય તેટલા સારુ તે સ્વર્ણ મૂલ્યે બહાર પડે, એવું કોણ નહિ ઇચ્છે ?

જેનું નામ જ “મહાભારત” છે, જેના રચનાર મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાન છે, જેના સૂત્રધાર યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, જેમાં બાણવાળી અબ્જુન, દંડપ્રતિજ્ઞ બીમ્બપિતામહ, મહાનીતિજ વિદુર, ધર્માવતાર સુધિષ્ઠિર, ગદાધારી ભીમ, યુદ્ધવિષાદક દ્રોણ, મહાન દાતા કૃષ્ણ, મહાસતી ગાન્ધારી અને વીરાંગના દ્રૌપદી વગેરે જેવાં અસામાન્ય અને પ્રાતઃસ્મરણીય પાત્ર છે; તેમાં અન્ય પણ એક-એકથી ચઢી જાય એવા અનેકાનેક રાજા-મહારાજા, રથી-મહારથી, વીર-મહાવીર અને સતી-મહાસતીઓનાં અપૂર્વ શૌર્ય-પરાક્રમાદિનાં વર્ણન તથા અનેકાનેક ઋષિમુનિ અને અવતારાદિનાં

ગુણગાન છે. જેમકે નર ને નારાયણ, વ્યાસ ને વાલ્મીકિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય ને ભૃગુ, સતત્સુખત ને અધાવક, વિષ્ણુ ને મહાદેવ, મૈત્રેય ને અગિરા, યુદ્ધોત્તર ને ઉશીનર, અભિમન્યુ ને બલરામ, ગાલવ ને માંદુક્ય, કપિલ ને વિશ્વામિત્ર, સગર ને ભગીરથ, શ્રીરામ ને હનુમાન, સત્યભામા ને સુભદ્રા, સીતા ને વિદુલા, ભરત ને પૃથુ, દિલીપ ને યયાતિ, માંડવ્ય ને પરાશર, મંદોદરી ને પાર્વતી, માન્ધાતા ને જનક, ગાંગી ને સુલભા, ભજલી ને તુલાધાર, મતુ ને જૃહસ્પતિ, બલિ ને પ્રહ્લાદ, સેનઙ્ગિત ને ઈક્ષ્વાકુ, ઋષભ ને વામદેવ, પર્વત ને શુક્રાચાર્ય, દમયંતી ને સાવિત્રી, અસિત ને દેવલ, દ્રોણ ને કૃપાચાર્ય, વસિષ્ઠ ને પરશુરામ, શુક્રદેવ ને નારદ, દુર્વાસા ને દત્તાત્રેય, રતિદેવ ને શિખિ, વિદુર ને સંજય ઇત્યાદિ.

જે ઇતિહાસગ્રંથ એવા એવા અનેકાનેક રાજર્ષિ ને બ્રહ્મર્ષિ, દેવર્ષિ ને મહર્ષિ, ગૃહસ્થ ને વાનપ્રસ્થ, યોગી ને મહાયોગી, સાધક ને સિદ્ધ, ઠાતા ને ધર્માત્મા, જ્ઞાની ને ભક્તાત્મા, તેમજ જિજ્ઞાસુ અને સુક્રતાત્માઓનાં મનોહર નામો અને અલૌકિક કામોથી ભરપૂર હોઇને જેમાંનાં થોડાં પશુ નામો-કામોતું નિત્યપ્રતિ પ્રાતઃકાળે શ્રવણ-કીર્તન કરવામાં આવે; અથવા તો ભાવભક્તિથી સ્મરણ-ચિંતન કરવામાં આવે, તો તેથી માણસના હૃદયમાં કલ્યાણકારી સંસ્કારો અવસ્થા ભરી જાઈ અને ખીલી જાઈ તેમ છે; અને તેના પરિણામે જ્ઞાનચારિત્ર્ય (એટલે કે આચાર-વિચાર ને ઉચ્ચાર, અથવા તો મન, વાણી ને ક્રિયા) પશુ પાત્રતા કે ગ્રહણશક્તિના પ્રમાણમા પવિત્ર અને ઉન્નત થઈ શકે તેમ છે; તેવા મહાન ગ્રંથનું પઠન-પાઠન પ્રત્યેક હિંદુસંતાને નિત્યપ્રતિ કરવું જ જોઈએ.

આ મહાભારતકૃપી મહાલયમાં એવાં એવાં અનેકાનેક ઐતિહાસિક ચરિત્રચિત્રોને એવી સૂક્ષ્મ અને અજબ કળાથી ચીતરવામાં આવ્યાં છે કે, જાણે તે જીવતાંભગતાં તેજસ્વી માનવો પોઠે આપણી નજર સામેજ ખાલી-આચરી રહ્યાં હોય એવો જ ભાસ સ્થળે સ્થળે થઈ આવે છે. આવા મહાન ગ્રંથને માટે આ સેવકને તો કોઈ પણ એકાદ બે ટુંકી અને અધ્યક્ષતી ઉપમા-ઓ જડી નહિ, કે જેનાથી સંતોષ વળે. આથી એણે તો પછી નીચે પ્રમાણે લખી દીધું છે. પશુ એમાં, હરિવ-દીધ-માત્રા-ની કળા, એ જાણે સેવકની ખલા !

ધર્મતણું મહાભારત ક્ષેત્ર, અધર્મતું નાશક કુરુક્ષેત્ર;
ત્રિદેવતું દેવાલય લહો, સર્વેશ્વરતું મહાલય કહો.
એમાં ઉત્તમ પાત્ર અપાર, જ્ઞાન-ચરિત્ર તણા અંબાર;
ધર્મ નીતિમય જહુ આરસા, પૂર્વજના મોંઘા વારસા.
જ્યાં ત્યાં હરિને હરિના મિત્ર, ધર્મ નીતિમય-રસબસ ચિત્ર;
કંઈએક મહારથીનાં ચિત્ર, કંઈએક શત્રુ-મિત્ર વિચિત્ર.
મહાવીરો મહાસતી અનેક, ચરિત્ર કેવાં કેવા ટેક;
કેવા મુદર શ્રેષ્ઠ વિચાર, વળી કેવા ઉન્નત આચાર.
વ્યાસ વણુંવે પ્રભુતા દ્વત, લખતા ગણેશ સમ શિવસૂત;
લૂંટાવે રત્નોની ખાણ, લ્યો કોઈ માનવતાની દહાણ.
ભરિયા શાસ્ત્રતણા ભંડાર, સર્વ રસોના રસ આગાર;
સદ્ગુણના આપે જહુ સાર, અવગુણના ટાળે સૌ ભાર.
કંઈ આદર્શ, અનેક ઉપાય, પરામર્શ ઋષિજનથી થાય;
સર્વ કળાઓની કળ ત્યાય, સર્વ ગળોતું જળ એ માંઘ.
લ્યો, લ્યો, ભાઈ કોઈ દુઃખની દવા ! મોક્ષધામની માણો હવા;
મૂળ કથા સાથે જહુ કથા, વણી નહિ ભારતમાં વૃથા.

સાધુ સંતની ગદી જણાય, અધર્મનાં ત્યાં ગળાં કપાય;
 સદ્ગુણનો ત્યાં ચળકે છરો, અવગુણનો ત્યાં ઝટપટ મરો.
 કાર્ય કરે ત્યાં દેવી દ્રવ્ય, નહિ ત્યાં જૂઠું પ્રપંચી તૂત;
 જ્ઞાન ચરિત્ર તણા આરસા, મહર્ષિના માનો વારસા.
 મહાભારત મહાસૂત્ર જ ગણો, શુભ આચાર-વિચારે વણો;
 શુદ્ધિ બુદ્ધિનાં પહેરો વસ્ત્ર, એ છે શત્રુવિનાશક શસ્ત્ર.
 વસ્ત્ર-શસ્ત્ર એ જેને દેહ, સર્વ સ્થળે વંદાયે તેહ;
 શુદ્ધ ચિત્તે સેવે જન જેહ, જે ધારે તે કરશે એહ.
 ભારત વસ્ત્ર-શસ્ત્રનું વહાણ, પહેરો ને લૂંટાવો દહાણ;
 ભદ્ર બ્રાહ્મણ પકડો એ કામ, ગજવો પૂર્વજનાં ગુણનામ.
 ભક્ત, શૂર કે દાતા બનો, એવાં કાર્ય, કથન, બહુ કરો;
 કીર્તન કથા બધોબધ થાય, હરિહરની સૌ પામે સ્થાય.
 જે એ મહામાત્રા સેવાય, જરૂર કંઈના કંઈક બનાય;
 સૌ વર્ણશ્રમ જાગી જાય, અનેક વીર ને મુનિ જણાય.
 ક્ષત્રાણી પ્રસવે મહાવીર, ભદ્ર બ્રાહ્મણ પણ પેઠે ધીર;
 અવળી સમજણ નાખો કૂવે, શિખા-સૂત્ર હાવે બહુ રૂવે.
 'વસ્ત્ર વિના નર પશુ' નવ કહો, મહાધન જ્ઞાન-ચરિત્રે લહો;
 કલહારોના ભક્ત ન બનો, સમજો-સાધો સાચાં ધનો.
 ત્યારે અંતરશત્રુ જાય, બાહ્યશત્રુ પછી આપ પળાય;
 શુરુ-એલા ને સુરીઠ-પીર, જોઈ બેઠા અંતરનાં હીર.
 'ધર્મ' નથી ખૂડવાનો કૂવો, છૂત છાતને 'ધર્મ' ન રૂવો;
 સુધર્મ કદી અંભડાય ન મિત્ર, ગંગાપેરે કરે પવિત્ર.
 ઉચ્ચ ધર્મ તો અગ્નિ ગણાય, નીચ જોને પણ પવિત્ર થાય;
 સર્વ ધર્મમાં મુનિજન વસે, પોતાં પડિત મન વિષ વસે.
 અંત્યજ ને મુસ્લિમો જેહ, રાખો હાથે જમણે તેહ;
 બાહ્ય શત્રુઓથી શું થાય, બકરી થઈને ભાગી જાય;
 પછી જુઓ ધન કેવાં ધપે, બળ બુદ્ધિ કેવાં મધમધે;
 નક્કી દુર્યોધન છે જવો, જગમાં જશ ભારતનો થવો.
 નિમિત્ત જેને થાવું હોય, ભારત અંથ જરૂર જ જોય;
 જેને ફેરવવું છે ભાગ્ય, જરૂર લે તે એવા ભાગ.
 મહાભારત રામાયણ જેહ, સર્વ શુરુના શુરુની દેહ;
 રામાયણને રૂઢિયે ધરો, મહાભારતમય બુદ્ધિ કરો.
 મહાભારત પકવે મહાવીર, રામાયણ પચ પાય મુધીર;
 શ્રેયપ્રેયની* એ બે ખાણ, યોગક્ષેમવાહકનાં વહાણ.

* શ્રેય એટલે અલૌકિક અથવા પારમાર્થિક હિત; અને પ્રેય એટલે લૌકિક હિત. મોક્ષ અને ભોગ, એ શબ્દોમાં પણ એ જ ભાવ છે.

÷ યોગ એટલે ઇષ્ટ વસ્તુપ્રદાયની પ્રાપ્તિ; અને ક્ષેમ એટલે પ્રાપ્ત પદાર્થની રક્ષા. 'યોગક્ષેમવાહક' એટલે પોતાને સરથુ ચનારના યોગક્ષેમનું વહન કરનાર સર્વજન-સર્વશક્ત-ભક્તવત્સલ શ્રીહરિ.

ભારતમાં પૂર્વજ શુણ્ગાન, ભારત ભવ્યાત્માનાં દાન; ભારત ભવ્ય શુણ્ગનાં ગ્રામ, ભારત પરમ તીર્થના ધામ. વેદોમાં એ પથ્યમ વેદ, સર્વ શાસ્ત્રના આપિ ભેદ; અસ્તિત્વ મહાસાગર એહ, જ્ઞાન રત્ન-રત્નાકર તેહ. સારામૃત બરી દહાણી કહો, અપિસુનિદત્ત લહાણી લહો; એને શી ઉપમા દેવાય, બસ એ 'મહાભારત' કહેવાય. સૌ ઉપમા એ શુરુ શીખવે, એને કોણ કઈ ઉપમા દિયે; પ્રભુકૃપાની વૃદ્ધિ એહ, નમો કર્મ-મન-વાણી-દેહ. ભારતમાં જે દેશે ધ્યાન, શ્રવણ-નમનથી દેશે માન; ભશે અવશુભ વૃથાભિમાન, મળશે બહુ સદ્ગુણ ને જ્ઞાન. સર્વેશ્વરની થાશે સહાય, રાજ-પાટ સૌ તુરંત જણાય; મહર્ષિઓના મુણે અવાજ, સાગર તરવા સેવા જહાજ. શુભ રસ્તે જ્યાં રહે મુકાન, પશુ પશુ દેવ બને જ નિદાન; હરિ પશુ દે દે નિજપદ દાન, સર્વ સંતની એવી સાન.

પરંતુ આટલું લખીને પણ એમજ લાગ્યું કે, સાક્ષાત્ સરસ્વતી પણ કદાચ જે મહાભારત અને રામાયણનાં યથાવત્ શુણ્ગાન કરી શકે નહિ; ત્યાં પછી બિહુનું તો ગળું જ કેટલું ?

x

x

x

x

મહાભારત ગ્રંથ સમૂળનો વાંચે-સાંભળે નહિ, તેના કરતાં તો બહુ જે કોઈ નવલકથાની પેઠે જેમ તેમ વાંચી-સાંભળી ભય તે પણ સારું છે; પરંતુ એ બાબતમાં વિદ્વાનોના હિતાવહ વિચાર અને સલાહસ્પત્યનાંદિ વાંચ્યા-સાંભળ્યા પછી જ જેઓ મહાભારતને મનનપૂર્વક વાંચે-સાંભળે, તેમને માટે તે અનેક શુભ લાભદાયક નીવડે, એ પશ્ચિ સ્પષ્ટ જ છે.

મહાભારતરૂપી મહાલયના આંતરિક ભાગમાં યૌજના, રચના, હેતુ, રહસ્ય, વ્યવસ્થા, ઉપકારકતા, ઉપયોગ તથા ચારિત્ર્યિત્રો અને આખ્યાનપ્રતિભાઓ વગેરે જે જે રહેલાં છે તે વિષે; તેમજ એ મહાલયનાં ઝોસરી, આંગણાં અને બાગબગીચા વગેરે બાહ્ય ભાગો વિષે પણ પાઠક-બંધુએ જે પ્રથમથી જ માહિતી મેળવી લીધી હોય; તથા મહાલયની આંતરબાહ્ય રચનામાં વપરાયેલી કળાકૃશળતા અને ઉપકારકતા વગેરે ઝીણવટથી જોવા-સમજવા સારુ તેને ઉપયોગી ચર્ચામાં પણ પહેરી લીધાં હોય; તો તો એ તમામ દૃશ્ય-રહસ્ય તેને એવાં સાદું દેખાય-સમજાય અને તેના પરિણામે જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય, સુખ-સામર્થ્ય અને આનંદ-ઉત્સાહ પણ એટલાં બધાં બાગવા-ખીલવા પામે, કે કહેવાની વાત જ નહિ.

એકાદ ગામડિયો વગર પૂછ્યેગાછ્યે વડોદરાના રાજમહેલના અગિણામાં ઘૂસી જાય, તો ચોકીદાર તો વળી બહુ તો (જે તે દયાળુ હોય તો) બાગબગીચામાંનાં આક-ખીક જોવા દે; પરંતુ તે છતાં પણ તે તેને 'ગામડિયો ગમાર' તો જરૂર જ ધારે. અસ્તુ. એ તો થયું હોય તે થાય; પરંતુ એ ગામડિયો તો એ બાગબગીચાના દૃશ્યથી ખુશ ખુશ જ થઈ જઈને ઘડીબર એ સ્થાનને સ્વર્ગધામની પણ ઉપમા આપી દે. આ પ્રમાણે તેને સુખલાલ તો ઘડીબર મળેજ; પણ એમ નહિ કરતાં એ તે મહેલની બાહ્યાંતર રચના, યૌજના, દૃશ્ય, વસવાટ, વહીવટ, દેશકાળ, રીતભાત, રાત્ર, રાજકુટુંબ, વહીવટદાર, નોકરચાકર ઇત્યાદિ વિષે પ્રથમથી જ જરૂરી માહિતી

મેળવી ચૂક્યો હોય અને તે પછી જ તે તે સ્થળમાં પ્રવેશ્યો હોય તો તો વળી એને ઘણું ઘણું જોવા-સમજવાનું અને મોટામોટાં માનવો સાથે હળવા-મળવાનું પણ મળી જાય; અને તેથી એને સારા સારા સ્થાથી લાભ પણ મળી જ જાય.

એકાદ પત્રાવળીને જ લો. લલે એ પત્રાવળીમાં કોઈ પરમ કુશળ રસોધ્યાની વાનીઓ પીર-સાઈ હોય અને તેની સાથે કોઈ કુશળ પિરસણિયાએ તેમાંની પ્રત્યેક વાનીના જુદા જુદા સ્વાદ, ગુણ, ખાવાના કેમ અને લાભાલાભ વગેરે પણ બતાવ્યા હોય; છતાં પણ જો તે ગામડિયો તેના તરફ ધ્યાન ન આપતાં જે પણ હાથમાં આવે તે મોઢામાં મૂક્યે જાય; તો તો પછી તેની જ મૂળતા કે બીજું કંઈ? ન કરે નારાયણ ને મીઠામરચાની જ દગલોએ પ્રાથમિક કૌળિ-ચાણે તેના મુખમાં પહોંચી જાય, તો તો તે બિચારો “બજ્યું આ હાથું રાજ સ્યાબનું ખાંવાનું” એણે તો મારીને મોઢું જ બગાડી નાહ્યું!” એમ કહીને નાસી જાય તો પણ નવાઈ નથી.

માટે પુનઃ પણ કહેવાઈ કે, પાઠકબંધુને એવું ન થતાં મહાભારતરૂપી આ અતિ ઉપકારક અંથનો લાભ તેમને વધારે ઊંડાણથી, વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય; એટલા જ સારુ ઉપરોક્ત માહાત્મ્ય અને લેણે વગેરે અપાયું છે; અને તેથી કરીને વાંચનારે પણ એમાંનો એકેએક લેખ વાંચ્યા વિના મૂકવો નહિ.

વાંચનાર બંધુ! આ પ્રમાણે જે ચારસોઠ પૃષ્ઠનો ચોક્કડો આ સેવકે આમાં ઉમેરી લીધો છે તેમાં તેનું પોતાનું તો ‘મુસાલાઈનાં વા ને પાણી’ જેવું જ હોઈને મુદ્દામાલ તો બિખારીવેડા-થી જ ચોળ્યો છે. મહાનુભાવો અને વિદ્વાનોના વિચારોમાંથી જે પણ ઠીકઠીક જેવું લાગ્યું, તે પ્રથમ તો ઝાળીમાં ભરી લેવાયું; અને પછી તેમાંથી તાછી તાછીને જે જે વાનીઓ તમારે માટે કંઈ પણ વધારે ઠીક લાગી તે જ આ પત્રાવળીઓમાં (પૃષ્ઠોમાં) પીરસાઈ છે.

મહાભારતનું ભાષાંતર, તેમજ ઉપર જણાવેલા લેણીની મળીને જે હજારો પત્રાવળીઓ તૈયાર થઈ, તે દરેક પત્રાવળીને પાછી એકની અનેક બનાવી દેવાને માટે છાપખાનામાં અપાઈ ગઈ; અને અપાયા પછી પ્રેસના ભૂત-ભૂતશ્રદ્ધાએ પણ તેના ઉપર (સંવત ૧૯૮૨ ના શિયાળાથી માંડીને આ ભાદ્રપદ સુધીનાં) પોણા બે વર્ષ સુધી યત્ર, મત્ર, તત્ર વગેરે એવાં તો ચાલુ કરી દીધાં કે જેથી (તેમજ વિદ્યુત ભવાનીની શક્તિ-ભક્તિ તો પ્રથમથી જ પ્રાપ્ત હતી તેથી) જો દરેકે દરેક પત્રાવળીમાંથી એકની અનેક બની ગઈ! છાપખાનું સંસ્થાનું રહ્યું; તેથી જ આ કાર્ય આ પ્રકારે ઊકલી શક્યું અને આ મહાભારતરૂપી મહાવાટિકાઓ એકમાંથી અઢી હજાર જેટલી બની ગઈ! આ પ્રમાણે તૈયાર થાય પછી એ પ્રત્યેક મહાવાટિકાને પાછી સાત સાત ઉપવાટિકાઓમાં (સાત ભાગોમાં) વહેંચી નંખાઈ છે અને તેથી જો ઉપવાટિકાઓની સંખ્યા તો ખાસી અઠાર-હજાર પહોંચી ગઈ છે. એ પેટાવાટિકાઓમાં જો કે ગોઠવાઈ ગઈ છે તો સરાસરી સાતસો-સાડી-સાતસો પત્રાવળીઓ (પૃષ્ઠસંખ્યા) માં પરંતુ તે દરેક પત્રાવળીને એમાં એવી રીતે એક ઉપર એક ગૂંથી લેવાઈ છે, કે જેથી એટલી બધી પત્રાવળીઓ છતાં પણ તેમાંથી જન્મવાનું તો એકીવેળાએ એક જ માનવથી બની શકવાનું!

હા, એક બીજો રસ્તો છે ખરો; તે એ કે, એકાદ સારા અવાજવાળો પિરસણિયો ચોળવામાં આવ્યો હોય; તો તે પોતાની ચક્ષુ-ચાંચ દ્વારા એક તરફથી વિવિધ પ્રકારની વાનીઓ મનરૂપી મોટા બેચિયામાં અપાટખંધ ભરતો ચાલે; ને બીજી તરફથી ઘાંટારૂપી મજબૂત સૂંઢ દ્વારા એવી તો સફાઈથી પીરસતો ચાલે, કે જેથી એકી વેળાએ સાતસો તો શું પણ સાત કે સત્તર હજાર જેટલી પણ જ્ઞાનભિક્ષુઓની જમાત ભરી ગઈ હોય, તો તેટલાને પણ તેમાંની દરેકે દરેક વાની,

તુરતાતુરત એકની અનેકરૂપે નીવડતી ચાલી એક સાથે દૈવદિશામાં પહોંચતી ચાલે ! વળી એથી કરીને આનંદારવાદ પણ એમાથી જરાસરખો ઘટવા નહિ પામતાં એ બન્ધ બિહુઓના મનકંથને ઊલટો વધારેજ આબ્યા કરે ! હા; એટલું ખરું કે, એ વિશાળ શ્રોતાસમાજ સુખ-શાંતિથી તથા એકયપૂર્વક એસવા-જમવાવાળો હોવો એમજ. વળી દરેક/ધનજી કે પોતાના કણુ-કટોરાઓ પણ તે જ્ઞાનામૃતના પ્રવાહ તરફ, તથા જખરદસ્ત પિરસણિયાની વાણીરૂપો સૂઠ. તરફ એવા એકાગ્રચિત્તે ધરી રાખવા બાંધ્યો, કે જેથી તે દ્વારા પીરસાતું કથામૃત અને તેની સાથે એકા-ચેલી બીજી પણ જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક વાનીઓ તે કટોરામાં જઈ પડતાંજ પાછી ત્યાંથી દટા પેરે નાચતીફૂલતી સીપેસીધી હૃદયમંદિરમાં જ પધારી જાય !

આ પ્રમાણે જે આ પત્રાવળીઓનો લાભ કેઈ લઈ જાણે-અર્થાત્ એમાંની અતિ હિતાવહ વાનીઓને જે કેઈ ખરા મનથી કણુપાત્ર દ્વારા આરોગે અને બીજા કાન દ્વારા કાઢી નહિ નાખતાં અંદર મનબુદ્ધિ સુધી પહોંચી જવા કે; તો તો વળી એમાં એવો જાદૂઈ ચમત્કાર છે કે આ સમગ્ર સંસારને તપાવી રહેલા ત્રિવિધ તાપ તો તેના તનમનમાં ટકવાજ પામે નહિ ! એટલુંજ નહિ પણ જે તીવ્ર ધ્રુવ હોય, તો તો પછી તે પ્રબળ શત્રુજી પણ સહાનેજ માટે પલાયન થઈ જાય. અને એમ થયું એટલે તો પછી આ પવિત્ર પત્રાવળીઓનો તે ભાવિક લોકતા પણ સહાને માટે તૃષ્ણા, શાન્તાત્મા, સિદ્ધાત્મા, સ્વર્ગાત્મા અને નરનો નારાયણ સુધ્ધાં બની જાય !

વાંચનાર ખંધુ ! તમારા અને તમારા પૂર્વજોના કેઈ પુણ્યપ્રતાપેજ તે દયાના અમાપ સાગર શ્રીહરિએ આવા પ્રકારની ભાતભાતની પત્રાવળીઓ અને વાડી મહાવાડીઓ તમારે માટે તૈયાર કરાવી છે. એને તૈયાર કરનારા પણ કેવા ? એ તો રક્ષા બ્યાસ અને વાદમીકિ જેવા યોગેશ્વર મહા-ધિઓ ! એમણે આપ સર્વ માટે આવી જે જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક અને તુષિપુષ્ટિદાયક ઉત્તમોત્તમ પત્રા-વળીઓ બનાવી છે; તે એવી તો કાળજીથી, યોગશક્તિથી અને કળાકોશલ્યથી તેમણે બનાવી છે કે, જેથી કરીને તે સાક્ષાત્ પ્રભુની પોતાનીજ પ્રસાદીરૂપ બની રહી છે !

આવી અનુપમ પત્રાવળીઓના એ મૂળ પ્રણેતાઓ જાદૂગર પણ જખરાજ હોવા એમજ. કેમકે જે પણ પત્રાવળી પીરસાઈ ગઈ તે બહુજ સ્વાદિષ્ટ બનવા ઉપરાંત ખૂબીદાર પણ એવી બની રહી છે, કે તેને જ્યાં સુધી ફાડી તોડીને ફેંકી દેવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી ગમે ત્યારે અને ગમે તેટલી વાર તથા ગમે તેટલી પેઢીઓ સુધી તેમાંનાં માલપાણી કાઢ્યા કરે તો પણ, ન તો તેમાંની કેઈ વાની તલમાત્ર જોઈ થાય; કે ન તો જરાસરખો સ્વાદ જોઈ થાય ! અરે જોઈ થવાની વાત તો રહી, પણ એમાંની હરકેઈ અથવા ગમે તેટલી પત્રાવળીઓને પુનઃ પણ એકની અનેક બનાવવી હોય; પાછી તેમાંથી પણ એકની અનેક-એમ ગમે તેટલી વાર ગમે તેટલી સંખ્યામાં બનાવવી હોય, તો તેમ પણ બન્યાજ કરે ! હા, એમાં જરૂરેશ્વર (ધનકુબેર) એવા ગૌરદેવ (યુરોપિયન) કૃત એકાદ વિશાળ કાયાવાળો અને ઠેઠ વિલાયતથી આવી પહોંચેલો કાળા ભૂત જેવો રાક્ષસ પણ તંત્રમંત્રથી સાધી લેવો એમજ; તથા તેની સાથે એકાદ-બે શરીર-ધારી ભૂતો, પાંચ-પંદર દૂતો અને એકાદ દૂત-ભૂતેશ્વરને પણ એવા પ્રકારના સાધી લેવા એમજ, કે જે જંત્રમંત્ર ને તંત્રના હુન્નરમાં પ્રવીણ અને લીન તથા નિયમિત રહે એવા હોય.

વાંચનાર સાંઈબહેનો ! આ પ્રમાણે જે પણ આકાર પ્રકારથી આ સાત સાત ઉપવાટિકાઓ-વાળી મહાભારતરૂપી અનેકાનેક મહાવાટિકાઓ શ્રીહરિએ તમારે માટે તૈયાર કરાવી છે, તેનો લાભ તમે જેટલો પણ લેવાય તેટલો ઔષધિવાટિકાઓ કરતાં પણ વધુ મહત્વની વાટિકા સમ-જીને સારી પેઠે તથા સાચા મનથી લેજો અને બીજાઓ પણ લે તેમ કરજો; તથા પુનઃ પણ

ધ્યાનમાં રાખજો કે, એમાં (મહાભારત અને રામાયણમાં) પીરસાયેલી વાનીઓને પકાવનાર પાકશાસ્ત્રી (રસોધ્યા) એવા તો રસાયનશાસ્ત્રી અને રસસિદ્ધો માંહેલા હતા કે જે સિદ્ધાત્માઓના કહેવા મુજબ જે કોઈ માનવ ચાલે, તે આ ને આજ જન્મમાં ચોટા પદ પર મહાલે તેમ છે. અર્થાત્ એમની ઉચ્ચતમ નીતીરીતિને અનુસરનારા માનવનાં સર્વ દુઃખદારિદ્રોને સદાકાળને માટે પલાયન થઈ જઈ નાશ જ પામવું પડે છે. એ પ્રાતઃસ્મરણીય વ્યાસ ભગવાન અને મહર્ષિ વાલ્મીકિના અપૂર્વ જ્ઞાનચારિત્ર્યમાંથી ઉદ્ભવેલી મહાભારત ને રામાયણરૂપી પત્રાવળીઓ એવી તો પ્રયોગસિદ્ધ અને રાસાયનિક વાનીઓથી ભરપૂર છે, કે જેવી વાનીઓ અને પત્રાવળીઓ જગતભરમાં કોઈથી પણ બનાવી શકાઈ નથી અને બનવાની પણ નથી.

હવે આ પત્રાવળીઓના રસેશ્વર પ્રભુતાઓ જેમ બ્રાહ્મણ છે, તેમ એમાંની દેવભાષામય દિવ્ય વાનીઓને હાલના જમાનાને બંધણેસતી બનાવવાવાળા-ગુજ્જર ભાષામાં ફેરવી આપનારા પણ બ્રાહ્મણપુત્રો જ છે. તેમના હાથની આ ભાષાંતરરૂપી રસોઈ બ્રાહ્મણિયા હોવા ઉપરાંત સદાને માટે તાણ તાણ ને આલસછેટથી તો પ્રથમથી જ સુક્ત છે. જેથી આશા છે કે, જ્ઞાનચારિત્ર્યના લોભનેશ્વ પ્રત્યેક પાઠકને તે જરૂર ભાવશે. પછી તો સાચી ભૂખ સાથે સાચા મુખાનંદના વિષે ભૂતપેરે વળગી પડેલા દુઃખાનંદ સાથે; અને અનિત્ય જડ તથા દુઃખરૂપ પદાર્થો સાથે બંધાયેલી નિત્યબુદ્ધિ, ચેતનબુદ્ધિ અને સુખબુદ્ધિરૂપી કુબુદ્ધિ સાથે જેને જેવી લેણાદેણી !

પાઠકખંધુ ! આ પ્રમાણે આ મહાભારતરૂપી મહાવાટિકા જે પણ રૂપરંગમાં તમારી આગળ રજૂ કરાઈ છે; તેને માટે જો કાંઈ પણ થોડોઘણો ઉપકાર માનવાની વૃત્તિ તમને થઈ આવે, તો સર્વથી પ્રથમ તો તેના આદ્યપ્રણેતા એવા તે તમારા પૂર્વજ ઋષિમુનિઓના જ માનજો. અને તેથી પણ આગળની સુખચર્યાના સુધી પહોંચી શકો તેમ હો, તો તો તે અકથ્ય મહિમાવાળા પરમાત્મેશ્વરને પણ અનેકાનેક પ્રણતિપૂર્વક અપાય તેટલો યશ આપજો, કે જે દેવાધિદેવના અદેક રૂપાટામાં અનેકાનેક ઋષિઓમુનિઓ વસતા થકા સચ્ચિદાનંદમય મહાપદને માણી રહેલા છે.

પરંતુ એ તો ઋષિમુનિઓની પેલી તરફની વાત થઈ. જેમની દૃષ્ટિ ત્યાં સુધી પહોંચી શકે, તેમને તો આ સેવકનાં અનેકાનેક નમન-વંદન છે; પરંતુ આ કળિકાળમાં તો કોઈ નિરસ માનવની જ દૃષ્ટિ ત્યાં સુધી પહોંચી શકે તેવું હોઈને ઘણાખરાઓની દૃષ્ટિ તો આ દરમિયાન પદાર્થો તરફ જ હોય છે. માટે એવા સજ્જનોને પણ સૂચવવાનું કે, તે પરમ પિતાને અથવા મહાન ઋષિમુનિઓને બદલે કોઈ વર્તમાન યુગના જ માનવોને આ મહાભારત પ્રકાશનનો યશ આપવો હોય, તો તે તે મહાભારતની આગલી ગુજરાતી આવૃત્તિના અમદાવાદનિવાસી અનુવાદક-પ્રકાશકને તથા તે કામમાં સહાયક બનવાનું સૌભાગ્ય ધરાવનાર સદ્ગત ભાઈશંકર ન્હાનાભાઈને આપવો ભેધજો. (કેમકે તેમણે મહાભારત કાઢ્યા પછી જ અન્ય પ્રકાશકની વૃત્તિ તે તરફ ગઈ હતી.) એણે પછી એ યશ સદ્ગત ઇશ્વારામ સૂર્યરામ અને તેમના અનુવાદકોને આપવો ભેધજો; કેમકે એ બંને સ્થળેથી નીકળેલાં ગુજરાતી ભાષાન્તરો એવાથી જ મહાભારતનો વિશેષ ખ્યાલ આ સેવકને આવ્યો હતો.

x

x

x

x

સંભવ છે કે, આમ છતાં પણ કોઈ પાઠક આ સેવકને યશભાગી બનાવવા માગે. માટે હવે આ મહાભારતના પ્રકાશનમાં તેણે કાંઈ આપ્યું છે કે ભલદું લીધું છે, તે પણ કહી દઉં છું. પેલા મુસાભાઈને તો નાત જમાડવામાં “વા ને પાણી” પણ કદાચ તેમના ઘરનાં હશે; પણ આ ભિખારી ભાઈને તો ઘર જ નહિ, ત્યાં “ઘરનું” તો હોય જ શું? એનો તો ઘરબાર ઉપરાંત મ. આ. ગ

હવાપાણી ઉપરનો પણ બધો હક્ક ખૂંચવી લેવાયો છે; અને તેમ કરીને પેલા મહાન ચોરે પોતાનું કહેવું સત્ય કરી બતાવ્યું છે કે, “જેના ઉપર હું વધારે કૃપા કરું છું તેનું સર્વસ્વ બાદબાકી લઈ લઉં છું.” માટે આ સેવકથી તો હવે ‘તેરા પુણ્ય તેરે દ્વાર’ એટલું જ કહી શકાય તેમ છે. આ કહેવું વધારે માન મેળવવા માટે નથી, પણ સાચી વાત કહીને જ્ઞાતિ ભાંગવા માટે છે; કેમકે તમે તરફ આ મહાભારત પહેંચી જતાં સુધીમાં તેનાથી બે કાંઈ પણ બન્યું હોય, તો તેથી કરીને તેને તો બિલકુલ તમારી સેવાનિમિત્તે સમયનો સફળ્ય કરવાનું સફળાચ્ય જ મળ્યું છે. માટે એ બદલ એને તો બિલકુલ તમારો, તમારા પુણ્યોદયનો અને તે વિશ્વનિયંતાનો આભાર જ માનવાનો છે. હા, તમારી વધારે અગત્યની સેવા થવામાં તેને તેની એક કમનસીબી હજી પણ નહ્યા જ કરે છે. તે એજ છે, તેને સ્વ-પર ઉભય માટે જે નીતિ-રીતિ અધિક હિતાવહ સમભાઈ-અનુભવાઈ છે; તેથી જ પાછળ મંડી પડવાને બદલે તે તેના કરતાં આ ઊતરતી અને સ્વપ્રકૃતિ વિરુદ્ધની બાળતમાં બધો સમય ગળી રહ્યો છે!

હવે ખાત્રીઓ વિષે પણ બે શબ્દો કહેવાના છે. તે એ છે, પુલ્ક પ્રભુ સિવાયની સર્વ કોઈ કૃતિ-વ્યક્તિઓમાં ખાત્રી તો કોઈ ને કોઈ રૂપે હોય છે જ; તેમ આ પ્રકાશનમાં પણ હોઈ શકે; પરંતુ એ બદલ બે આ સેવકને જ અપયશ આપવાનું કોઈ પાઠકને મન થઈ નય, તો તેમને પણ વિનંતિ છે કે, પ્રથમ તો તેમણે તેમના પોતાના પાલિત-પોષિત પાપાસુરને જ એ ઈર્ષામ આપી દેવું ઘટે છે. અને પછી જરા વધારે ડાહ્યા બનીને એને બદલે તેમના પેલા કુળબાપાતળા બની ગયેલા પુણ્યદેવને જ પાળીપોષીને એવો તો પ્રજળ અને રાતોમાતો બનાવી દેવો, કે જેથી તે પેલા આગળપાછળ ભરાઈ બેઠેલા બળવાન પાપાસુરોને તો બસ ઘાણ જ કાઢી નાખે! અને તેમ થયું એટલે તો પછી બેઈ લેબે કે, શ્રીહરિ એવા એવા સુયોગ્ય યોગેશ્વરોને સમાજસેવામાં નિયુક્ત કરી દેશે, કે જેથી પાઠકભાઈઓ, તેમના પૂર્વજો અને ભવિષ્યની પણ અનેક પેઢીના વંશવારસો સુધ્ધાં તમારા ઉપર પુરા પુરા થઈ જવાના અને તમારા ઉપરાઉપરી શુભગાન કથો કરવાના! ને તમે આ સેવકનું આ પ્રકારનું કાંઈ પણ કામકાજ બળવશે તો તો આ ગ્રેહો-પેહો બિંહુ તમને પોતાના મહેરબાન-કરદાન સમજશે. માત્ર શેર અડધી જ કાંઈ તેને તમે રાજી રાજી કરી નાખવાના નથી, કે જેથી તમે તેની પાસે “અન્નદાતા” પણાનું મહિરાપાન એક છાંટો પણ ચાખી શકે! એવી તેવી બાહ્ય બાળતોમાં તો તે “એક રોટી લૂંગા, ને દો ગાલી ફૂંગા” એવા અક્ષતના ઓયમીશ મહિલો એક છે.

વાંચનાર! એક બીજી વાત પણ પાછો ફરીથી કહી લઉં છું. તે એ છે, આરોગ્યનો આ નિયમ તો તમે જાણતા જ હશે કે, પ્રથમ થોડુંક આહુ-લવણ અને પછી થોડાક કેાગિયા દાળ-ભાતના લીધા હોય, તો જ પછી પત્રાવળીમાંનાં માલમિદાસ વધારે રોચકપાચક નીવડે છે. માટે મહાભારત વાંચવા પહેલાં દરવળતે કૃષ્ણાર્ણવ, મંગલાચરણ, વૈદિક પ્રાર્થના, મહર્ષિઓને સ્મરણજીવિ, પરમેશ્વરસ્તોત્ર, મહાભારતમાહાત્મ્ય, પરમાત્મધ્યાન, ભારતસાવિત્રી, એમાંનું પણ થોડુંઘણું રોજ રોજ વાંચજો-સાંભળજો જ. કેમકે તે તમારા ચિત્તમાં સંસ્કારસંવર્ધન તથા શુચિ-રુચિ અધિકાધિક ઉપજાવશે; અને તે પછી બીજા લેખાદિમાંનું પણ થોડુંઘણું પ્રાથમિક અપૂર્ણ જેવું સમજીને વાંચતા-સાંભળતા જ રહેજો. હરહંમેશ એવો તેવો પ્રાથમિક વિધિ કથો પછી જ મહાભારતરૂપી મુદ્દામ માલપાણી ઉડાવવાનું રાખજો. વળી એ સ્તોત્રસ્તવનાદિમાંનું બને તેટલું તમે કંઈક પણ કરી લઈને ભાવબક્ષિતપૂર્વક ગાતા સભળાવતા રહેશો, તો તો વળી તમારા જેવું બીજું દાતા-લોકતા પણ કોણ? કેમકે એક વાર એવી વસ્તુ મગજમાં ભરી લેવાઈ, એટલે

તો પછી તે ગમે ત્યારે અને ગમે તેટલી વાર તથા ગમે તેટલી યોગ્ય પંગતને એકીવેળાએ જમવા-પીરસવાની તમને સાવ સુગમતા થઈ રહેવાની !

નાણું તો તમે આ સંસ્થાને આ પત્રાવળી બદલ માત્ર એક જ વાર અને તે પણ માત્ર કાગડી, છાપનાર, મકાનદાર, વ્યવસ્થા કરનાર, વેચનાર, બહેરાત છાપનાર અને વેચનાર સાતનાર વગેરેને વહેંચી આપવા માટે આપો છો. x પરંતુ તેના બદલામાં આ આંતરિક લોગનનાં માલપાણીથી ભરપૂર એવી પાંચ હબાર જેટલી પત્રાવળીઓ તમને એવા પ્રકારની પ્રાપ્ત થાય છે કે, જેમાંની દરેકેદરેક તમારે માટે સદા સર્વત્ર તાજી ને તાજી જ રહેવાની ! વળી એની સાથે, તે સાત પેઢી સુધી કામ આપે એવી પાકી રસોઇથી ભરપૂર હોઈને વિવિધ વાનીઓથી મહેકી રહેલી છે. આ પત્રાવળીઓ અને મહાવાટિકાઓ કાંઈ તમારે માટે માત્ર બે-પાંચ વર્ષ સારું તૈયાર કરાઈ નથી; પણ એ તો તમારી સાત પેઢી સુધી પણ પહોંચી શકે એટલા માટે અને બોધ એ તો રોજરોજ ને ઘડીએ ઘડીએ પણ માલપાણીના હાંડા-ટોપલા કાઢી આપ્યા કરે એવી અજબ પ્રકારની બહુ વસ્તુ તરીકે ચોબચલી છે. માટે વધારે નહિ તો રોજ રોજ ઘડી બે ઘડી પણ આ મહાભારત-વાટિકામાંથી ધર્મનીતિમય સુવાસ-ઉદ્દાસ તથા સાચી ઉત્તતિદાયક મીઠી-તીખી વાનીઓ રોજરોજ જરાતરા પણ જમતા જ રહેજો.

પણ વળી માલની જોડે ‘પાણી’ શબ્દની શી જરૂર ? પાણી એટલે પેત્રું છાંટોપાણી કહેવાય છે તે તો નહિ ને ? હા ભાઈ, એના જેવું પણ કંઈક ખરું જ. કેમકે એમાં પણ નશે તો જરૂર રહેલો છે. હા, એ નશે કાંઈ સ્થળ મહિરા પેઠે દુઃખદારિદ્ર્યના દરિયામાં કે ધનવૈભવજન્ય મોહ-મહિરાના નરકાગારમાં ડુબાવે એવો નથી. એ તો એ દુષ્ટ સ્થળોમાંથી ઉદ્ધાર કરીને તમને સત્ય ઉત્તતિના શિખર તરફ ખેંચવાવાળો, ઈશ્વરે તેને વિમાન કરતાં પણ વધુ ત્વરાવાળાં વેરાગ્ય અને અવ્યાસરૂપી પૈંડા પર આરૂઢ કરવાવાળો, ત્રીજા મોક્ષેચ્છારૂપી ભોરાવર શક્તિ ધરાવનારો અને કોઈ છવતાબગતા પરમાત્મદર્શીને શોધાવનારો કે ખેંચી લાવનારો પણ નીવડે; એવા ધર્મનીતિના અદ્ભુત નશાવાળો છાંટોપાણી એ મહાભારતરૂપી મહાપાત્રમાં ભરેલો છે, શ્રવણ-મનન દ્વારા વારંવાર પિવાયા કરતી જ્ઞાનાનંદમય મહિરાની સાથે એ અનુપમ નશે તો સદા જોડાયેલો જ રહેવાનો. એ સોમરસ તમારે કદાચ આપો દહાડો પીધા કરવો હશે; તો તેમાં પણ આ મહા-ચિંતૃત અડોલ-અખોલ સમ્રાટસમ્રા સાતે ગ્રંથ તમારી સેવા માટે ખડેપગે તૈયાર સમજવા !

x પોતાનાં તન-મન-ધન ઉપર મહેરબાની કરીને જો કાંઈ સમજી માનવો, (કેમ પણ બાબતમાં આ સેવક ઉપર ચરપણું ચલાવવાનું નહિ રાખતા) માત્ર વહીવટી વ્યય અને દેખરેખ ઉપાડી લે, તો તો આ સંસ્થાના હાલના મૂલ્ય કરતા અર્ધોઅર્ધ પણ મૂલ્ય ઘટી જાય અને હજી ધર્મનીતિવર્ધક વાચનનો ધણો વધારે પ્રચાર થાય તેમ છે. વળી એ સાથે કાગળ, છપાઈ વગેરેનો પણ બોલે ઉપાડી લેનારા નીકળી આવે, તો તો વળી આવા ગ્રંથો નાખમાત્રની-આની બેઆની જેટલી-કિંમતે પણ તે શા માટે લોકોને ન મળે ? પણ એ તો ભાઈ, પરધર્મી માંશનરીઓ હિંદુજાતિના ટાંગા ભાગવા માટે જે જે યતન કરી રહ્યા છે, તે તે બાબતો બેવા-સમજવા જેટલી આપણા વર્તમાન રાષ્ટ્રસેવકોમાં લાગણી ને અછત જગ્યાએ આવવાની હોય, ધનવાનોનું પુણ્યપ્રાપ્તિનું અસામાન્ય નસીબ જ્યારે ખૂટવાનું હોય અને સાથે સામાન્ય વાચકોનું પણ પાનિયું ફરવાનું હોય, સારની જ વાત છે ! ! અત્યારે તો આ સેવકને પણ સામાન્ય વાંચનારાઓ કરતાં અનેકગણા સેવાપાત્ર એવા અભણ-અનાય અને ગરીબ ગામડિયાઓની જ સેવાના વિચારો બહુ આવ્યા કરે છે. હા, અવકાશ મળે તો મેં પડે તો એવું તેવું કરવાની દાનત જ નથી. જાહેર તો માત્ર ગુરુદેવતાલની પેઠે વાતોનાં જ વડાં કર્યાં કરે, એવા અવગુણનો સાગર અને ગાંડપણની ગાથર જેવો તે છે.

—લિપ્તુ અખંડાનંદ

તમારે જ્યારે પણ, જેટલો પણ અને જેટલી પણ વાર તે છાટો પાણી લેવો હોય, તેટલો લીધા જ કરજો; પરંતુ હા, એની પણ પહેલા પેલાં અતિ ઉદાર રામાયણમૈયાના હૃદયપાત્રમાં ઊભરાયા કરતો પેલો જ્ઞાનચારિત્રનો બેવડો નશો આપી દેનારો અને લોભચોહાદિ પ્રબળ શત્રુઓનું જડ-મૂળમાંથી સત્યાનાશ કાઢી નાખવાવાળો જે અજબ જેવો છાટોપાણી, તે પણ તમે આપ્યો છે ને? ન આપ્યો હોય તો તે તો વળી જરૂર જરૂર તથા બને તેટલો વધારે વધારે આખતા-ઉડાવતા રહેજો. એમ જ્યાં રામાયણ અને મહાભારતરૂપી ગંગાચમુનાનો જોગ બંધાયો, કે પછી તો તમારા હૃદયક્ષેત્રમાં ત્રીજાં સરસ્વતી મૈયાનો-પ્રલ્લવિધાનો-પણ ઉદ્ભવ આપોઆપ પણ થઈ આવવાનો જ! અને એમ જ્યાં ત્રિપુટીનું ઐક્ય થયું, ત્યાં પછી તમારાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખદારિદ્ર્ય અને દૈત્યરૂપી ત્રિપુટીને સદાને માટે ભાગી જ જવું પડવાનું!

હો વાંચનાર ભાઈ-બહેનોના અંતર્યામી! હો ભક્તજનોના હૃદયમનોની (દુઃખ, દારિદ્ર્ય, દૌર્બલ્ય અને દુર્ગુણરૂપી) અંકાળચોકડીનું મહાન કરનારા જનાર્દન! આપ અને આપના હરિજનોનાં શુભ-ગાનથી ભરપૂર એવા આ મહાભારતને આપે જ સર્વ સયોગ-પ્રયોગ પ્રેરીને પ્રસિદ્ધ કરવા-કરાવવાની કૃપા કરી છે; તો તેની સાથે આપ સર્વેશ્વરને અનેકાનેક પ્રભુતિપૂર્વક એ પણ પ્રાર્થના છે કે, વાંચનાર-સાંભળનાર ભાઈબહેનો વગેરે અમો સર્વનાં હૃદયમાં, આપના પોતાના તેમજ આપણા જનોના શુભમાહાત્મ્યનું સદાય શ્રવણ-સ્મરણ થયા કરે; આપને તથા આપના જનોને અનેકાનેક નમનવંદન થયા કરે અને ભાવભક્તિ બળ્યા-બળ્યા કરે એવી પણ કૃપા અમો સર્વ પર વર્ધાવતાજ રહેજો; તથા આપ જે અપાર કૃપા વર્ધાવી રહ્યા છો, તેનું અમો સર્વને અધિકાધિક ભાન કરાવતા રહેજો; કે જેથી તેનો અધિકાધિક લાભ લેવાની અમો સર્વમાં શુદ્ધિ-પ્રુદ્ધિ આવે. હો કરુણાનિધિ પરમપિતા! આપ એવા સમર્થ છો કે:—

મૂકં કરોતિ વાચાલં પુંગલંઘયતે ગિરિમ્ । યત્કૃપા તમહં વંદે પરમાત્મમાધવમ્ ॥

અર્થાત્ જેમની કૃપા મૂંગાને પણ બોલતો કરે છે અને પાંગળાને પણ પર્વતો ઓળંગાવે છે; માટે આપ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પરમાત્મ માધવને અનેકાનેક વંદન હો. હરિઃ ॐ તત્સત્

શ્રીકૃષ્ણજન્માષ્ટમી,
સ વત ૧૯૮૩

}

દેહભાવે મેલો, ઘેનો, ઇત્યાદિ અનેક અવશુભોનો સાગર
—ભિક્ષુ અખંડાનંદ

મિશુની મહામળ અને માગણી

(આ લેખ અત્ર તરફની વાસ્તીકિરામાયણના નિવેદનમાંથી જરૂરી ફેરફાર સાથે લીધો છે.)

રામાયણ, મહાભારત, વેદ, ઉપનિષદ્, હરિવંશ, ભાગવત, દર્શનશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર અને વૈદક-શાસ્ત્ર વગેરેને લગતા ઋષિમુનિકૃત ગ્રંથો, એ અમૂલ્ય વસ્તુ હોવા છતાં પણ, શ્રીહરિએ કૃપા કરીને તે આપણે માટે આ ચંત્રયુગમાં એટલા બધા સુલભ કરી દીધા છે કે, જો તેમને માટે આપણા ગૃહસ્થાશ્રમીઓમાં પાણીના જેટલું (રોજના બેચાર પૈસા જેટલું) પણ ખર્ચવાની ઇચ્છા પ્રગટે; અથવા અકિંચન પ્રભુપ્રેમીઓમાં વગરપેસે પણ મેળવવાની તીવ્રેચ્છા ઉદ્ભવીને તે ધનવાનો પ્રત્યે નહિ તો પ્રભુપ્રત્યે પણ જાંડા હૃદયથી પ્રાર્થના કરાવે; તો તેમને પણ એવા સદ્ગ્રંથ શ્રીહરિ દેાઈ પણ પ્રકારે મોકલેજ મોકલે. આમ કોઈ પણ પ્રકારે આવેા ગ્રંથરૂપી સન્મિત્ર એક વાર મેળવ્યો, એટલે તો પછી તે આપણો એવો વક્ષાદાર સાથી અને આસક્તિ અનુચર બની રહેવાનો કે જન્મભારા સુધી ન તો કાઈ પગાર માગે કે ન તો કાઈ અન્નપાણી માગે ! તેને જ્યાં પણ બેસાડીએ ત્યાં સુમાધિનિષ્ઠ મુનિ પેરે અડગભાવે બેસી રહે; બધારે પણ પૂછીએ ત્યારે આપણા પૂજ્ય પૂર્વજોની, પ્રાતઃસ્મરણીય અવતારોની અને મોટા મોટા ઋષિમુનિઓની તથા વીરવીરાંગનાઓની અત્યંત સુખકારક અને હિતાવહ એવી જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક વાતો તેને જેવી પણ મનોરંજક અને અસરકારક વાણીમાં સોંપાયલી હોય તેવીજ આબેહૂમ, મનોરંજક, અસરકારક અને અક્ષરશઃ સંભળાવવા માંડે ! વળી સત્યસુખનો માર્ગ પૂછીએ ત્યારે તે પણ જૂગજૂના ભેગી-ઓની જ કૃતિ અને વાણીમાં કહી સંભળાવે અને માર્ગદર્શક દિવ્ય દીપકનું કે લોભિયા મશાલ-ચીતું કામ લેવું હોય ત્યારે તેને માટે પણ ક્ષણમાત્રની પણ ઢીલ વિના તૈયાર !

આવા ઋષિમુનિકૃત ગ્રંથો એ ખરું જોતાં તો સાક્ષાત્ શ્રીહરિના જ સંદેશવાહક-કાસદરૂપે છે. કેમકે પરમાત્મદેવની જ પ્રેરણાનુસાર દ્રષ્ટા મહર્ષિઓએ એ અક્ષરદેહો રચેલા છે, અને તેમ હોવાથી જ તે હિંદુજાતિનો અમૂલ્ય ખજાનો, માર્ગદર્શક લોભિયો અને વ્યવહારપરમાર્થ ઉભયને દર્શાવવા-વાળો જ્વલંત દીપક બની રહેલો છે; તથા સદિ હયાત હશે ત્યાં સુધી પણ તે તેવોજ રહેશે. હા, છતે ખજાને પણ આપણે પાખંડી ગુરુદંટાલો અને કીર્તિપ્રેમી, વાણિજ્યકુશળ કે એક આખ-વાળા આગેવાનોના જ ફંદામાં ફસી રહીએ; અને એ અનુપમ ખજાનો સ્વરૂપ પણ ખર્ચે કે શ્રમથી કાઢવા-ભોગવવા ઇચ્છીએ નહિ; ત્યાં સુધી તો સાક્ષાત્ શ્રીહરિ પણ આપણા કપાળમાં લખાયેલી દુઃખદારિદ્ર્યની બેડીઓ તોડવાને અશક્ત જ રહેશે. કારણ કે જે જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક ગ્રંથો સાક્ષાત્ શ્રીહરિના જ ઉપદેશરૂપ હોય, જે ગ્રંથો વાલ્મીકિ અને વ્યાસ ઇત્યાદિ જેવા મહર્ષિઓએ પરમાત્માર્થ જ પ્રેરાઈને આપણને અનુપમ વારસારૂપે રચી આપ્યા હોય; અને જે ગ્રંથો આપણી હિંદુ સંતાનોની સેવા બજાવવાને ખડે પગે ટાંપી રહ્યા હોય; છતાં પણ જો આપણે તેનો લાભ લેવા ઇચ્છીએ નહિ, તો તો પછી હજી પણ આપણે ‘અકમી’ના પડિયા કાણુ’ ની પેઠે કર્મના કૂટે-લા જ રહેવાના ! અત્યાર સુધી તો થયું તે થયું; પણ હવે તો જરૂર જાગે-નહિ તો આપણું હિંદુત્વ અને હિંદુસ્તાન, આપણા પોતાના અને આડંબરી ધર્મગુરુઓના તથા મિથ્યાભિમાની અગ્રેસરોના અધૂરા જ્ઞાન-ચરિત્ર અને દુર્બળ તન-મનના પ્રતાપે હવે દુઃખ અને અધોગતિના એવા તો જાંડા મહાસાગરમાં ગારત થઈ જશે કે, પછી સઠાકાળને માટે સત્યાનાશ જ ગયું જાણે !! માટે હવે તો આપણે આપણા હાલના બેઠાંઓના ગુણગાનનાં થોથાં, પ્રેમતા-પ્રેમલીનાં પોથાં

તથા રઢિયાળી રાતોના રાગડા ત્યજી દધને આપણા તનમાં ને મનમાં મિત્રરૂપે ઘૂસી બેઠેલા અજ્ઞાન અને અવગુણરૂપી શત્રુઓને જ ઓળખવાનું તથા દૂર કરવાનું શીખો; અને એ બાબતમાં આપણને તથા અન્ય સર્વને મોટી મદદ મળે તેટલા સારુ રોજરોજ ઊંડા હૃદયથી પ્રભુપ્રાર્થના કરવા ઉપરાંત ઈશ્વરી પ્રકાશથી ભરપૂર ગ્રંથોના નિત્યપાઠ, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાને તેટલું અનુસરણ પણ કરવા-કરાવવા તરફ ધ્યાન આપો. વળી કુળ, કુટુંબ, સર્ગાવહાલાં, નાતબંત અને સર્વ હિંદુ ભાઈબહેનોમાં તેની ભેટ-લહાણી કરવા-કરાવવા તરફ પણ અધિકાધિક ધ્યાન આપો; કે જેથી તમારું, તમારી સંતતિનું, તમારી હિંદુભૂતિનું અને તમારા શત્રુઓનું પણ કલ્યાણ જ થાય !

મહાભારત અને રામાયણનું નામ આપણા દેશમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છતાં પણ તેની અસામાન્ય મહત્તા અને ઉપકારકતાનો ખ્યાલ શેડાજ માણસોને હોય છે. વળી સ્વાર્થસાધુ ગૌરાંગો તરફના ગોટપિટિયા શિક્ષણથી રંગાયેલી વર્ગ તો એવા ગ્રંથોને ગપસપ જેવા ગણી કાઢીને મોટે ભાગે તેનાથી દૂરજ રહે છે. એટલું જ નહિ પણ જેમ કોઈ એક એકડા ધૂંટતું છોકરું એકાદ સમ્રાટના ધનવૈભવની આંકણી કરવા બેસે; અથવા તો એકાદ કાચલી વડે અમાપ મહાસાગરનું પાણી માપવા બેસે; તેમ કેઈ કેઈ તો વળી એમાંના અતિ અસામાન્ય, મહાન, પરમ પવિત્ર અને પ્રાતઃસ્મરણીય પાત્રોને રસ્તે જનારાં સામાન્ય માનવ જેવાં જ સમજી લઈને તેમના અમાપ જ્ઞાનચારિત્રને પોતાના હ્રદય-વેતિયા જ્ઞાનચારિત્ર વડે માપવા બેસે છે અને તેમનામાં ખામીઓ પણ શોધવા-દર્શાવવા મંડી પડે છે ! માટે આ કારણથી પણ સમર્થ વિચારકો અને અભ્યાસીઓએ આ પ્રાચીન ગ્રંથોની મહત્તા અને ઉપકારકતાનાં સુક્તકંઠે શુભગાન કર્યો છે, તે આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં જોડવામાં આવ્યાં છે.

વાંચનાર માનવબંધુ ! આવા અતિ ઉપકારક ગ્રંથો પરમાત્માએ પોતે જ મહાન ઋષિમુનિઓના હૃદયમાં રહીને લખાવેલા સમજીએ અને તે બદલ એ મહાન દ્રષ્ટાઓને અને મહાન પ્રભુનો નિત્ય-પ્રતિ ઊંડા હૃદયથી આભાર માનવા ઉપરાંત બે હાથ જોડીને તેમના શ્રીચરણમાં નમસ્કાર પણ કરતા રહેજો. કેમકે આવાં સ્મરણવંદનથી તમારાં હૃદય અને વર્તન અધિકાધિક ઉચ્ચગામી થતાં ચાલશે અને સંનિવાનંદ શ્રીહરિની તમને કૃપા અને સહાયતા પ્રાપ્ત થશે.

હા, એટલું ખરું કે, તે આભાર મોઢાના શપ્થો વડે માનવા ઉપરાંત શુભ કૃતિઓથી પણ માનવો જોઈએ. કેમકે એમ કરવાથી જ પરમાત્મદેવની કૃપા મેળવી શકાય તેમ છે. આ શુભ કૃતિ દેવી સમજણ અને ઉદારતાથી થવી જોઈએ; તે વિષે પણ આપણા વંદનીય ઋષિમુનિઓનાં વચન-વર્તન કહે છે કે:- ચોડયં નિજપરો વેત્તિ ગણના લઘુચેતસામ્ । ઉદારચરિતાનાં લુલુપ્થૈર્લુલુપ્થકમ્ ॥ અર્થાત્ સાંકડા મનવાળા જ ‘આ મારું’ અને ‘આ પારકું’ એમ સમજે છે; ઉદાર ચરિત્રવાળા તો આળા જગતને કુટુંબરૂપે માને છે. માટે હે ભાઈઓ અને બહેનો ! એટલું વિશાળ તમારું હૃદય ન જ થયેલું હોય, તો પછી નીચેની વાત તો ધ્યાનમાં લેજો જ લેજો.

જો દયાસાગર પ્રભુ પાસે અધિકાધિક દયા પામવી હોય, તો તમારું હૃદયપાત્ર જેટલું પણ મોટું રાખશો, તેટલા પ્રમાણમાં તે પણ અવશ્ય પામી શકશો. માટે હે ભાઈ ! વધારે નહિ તો તમારાં કુટુંબી, પડોશી અને સર્ગાસંબંધીઓને પણ આપણા પ્રભુસાક્ષાત્કારને પામેલા ઋષિઓએ સર્વ કોઈના લલા મારે રચી આપેલી પરમપાવની કથાઓ રોજ ઘડી બે ઘડી પણ નિત્યપ્રતિ વાંચવા-સંભળાવવાનો લાભ મળે તેમ કરજો જ કરજો. કેમકે એ કથાઓ આપણા મહાન પૂર્વજો, અવતારો અને પ્રાતઃસ્મરણીય વીરવીરાંગનાઓને લગતી છે; અને આપણા હૃદયને જ્ઞાન-ચારિત્રના રંગમાં રમાડીને નિર્મળ તથા પવિત્ર બનાવનારી છે. આવી ઉત્તમ કથાઓમાં વણવાયેલાં ઉત્તમ જ્ઞાનચારિત્રની કદર, ઇચ્છા અને પ્રીતિ કરવાની જરૂર પ્રત્યેક શ્રોતા અને વક્તાને પોતાના

પંડ માટે પણ શેડીઘણી જણાશે જ. કેઈ પણ માનવ એવું તો ન જમાની રાજે કે, અમારા જેવાથી તે કાંઈ એ કથાઓમાં વણવેલા પાત્ર જેવા થવાય ? અહીં તો એ વિષે લખવું પણ કેટલું ? ટંકામાં એજ કે, જે પણ માનવો સાચા મનથી જેવું પણ થવા કે મેળવવા ધારે, જેવું પણ વિચારે, જેવું પણ પ્રાપ્તે, તેવું તેઓ પણ જરૂર જ પામી શકે છે અને તેવાં બની શકે છે. માટે હે પુરુષ રામ ! હે સીતામેયાનાં વારસ સ્ત્રી-માતા ! હે ઋષિમુનિઓનાં શુભ સંતાન ! તમારા પૂર્વજોના શુભ ગાવા-સંભળવામાં જરા બની તો જુઓ શુદ્ધતાન ! હે બહેન અને ભાઈ ! જરા સાંધી તો જુઓ એ આપણા સમય પૂર્વજો સાથેની સાચી સગાઈ ! આર્યત્વ અને હિંદુત્વનાં મુકુટમણિ અને ઋષિમુનિનાં પણ હૃદય હરી લેનાર એવા તેમના શુભચારિત્રના ઉત્તમ વારધાને મેળવવા તરફ ને તમારું કાંઈ પણ ધ્યાન હોય; તમારા પૂર્વજો પ્રત્યે કાંઈ પણ માન હોય; પોતાને અને પોતાના ઘર, કુટુંબ ઇત્યાદિને ઉન્નત કરવા-કરાવવા તરફ કાંઈ પણ તાન હોય; સાચી ઉન્નતિ અને સાચા સુખનું કાંઈ પણ ભાન હોય; તો તો જરૂર તમે આ મહાભારત અને રામાયણરૂપી રતનખાણમાંથી તે સત્ય-સુખપ્રદ વારસાને ચોધજો-સાધજો અને-માણજો-મણાવજો. શ્રીમહાભારત અને રામાયણ વાંચી-વંચાવીને, ગાઈ-ગવરાવીને અને સાંભળી-સંભળાવીને તમારાં રોમેરોમમાં-અણુએ અણુમાં સાચું આર્યત્વ-હિંદુત્વ-ભગી જીટે અને તે ઘરનાં તેમજ બહારનાં માનવોમાં રેલાય; વાણીવતનમાં વર્તાય તથા ગરીબમાં ગરીબ અલણોમાં પણ તે ફેલાય, તેમ કરજો જ કરજો. આ મેલાઘેલા લિલ્હુની તમારા પ્રત્યે એ જ મુખ્ય બિદા છે. ભારતવાસી કહેવાયા છતાં તમે શું એક યાચક-લક્ષ્યાથી-ને પાછો વાળશો ? ટુકડામાંથી પણ ટુકડો આપ્યા વિના એક લિલ્હુને પાછો કાઢવાથી તો તે તમારું-શૃદ્ધશાશ્વતીનું-એકડું કરી રાખેલું પુણ્ય પોતાની સાથે લેતો જાય છે, એ તો ખબર જ હશે; પણ ધીરજ રાખજો. આ લિલ્હુ કાંઈ ગાંડા શુરને એલો નથી કે અનંત ઐશ્વર્યના સાગર શ્રીહરિએ સર્વ કેઈ માટે તથા સદાકાળ માટે સુલ્હું રાખી મૂકેલું દિવ્ય સંપત્તિનું સુલભ સદામત મેળવવાનું મૂકી દઈને તમારા દૂખળાપાતળા પુણ્યને લઈ જાય ! એ તો ઉપલી કિક્ષા તમે પ્રત્યે એટલા જ માટે યાચે છે, કે જેથી તમને પોતાને પણ એ અખૂટ અને સર્વોપરી ખજાનો જ્ઞાત થાય, મેળવવાનો ચત્ત સેવાય અને પ્રાપ્ત પણ થાય. વળી એટલું જ નહિ પણ અત્યારે તમે સુખને નાચે દુઃખને જ જે અધિકાધિક ઇચ્છી તથા સેવી રહ્યા છો; તે તમારી જૂલ એવી તો ભાંગી જાય કે, જેથી સાચું સુખ શું છે અને ક્યાં છે, તે પણ તમને સ્વસ્થ સમજાય; અને દુઃખમાત્રની આત્મતિક્ષી નિવૃત્તિપૂર્વક પરમ સન્નિવહાનંદમય અક્ષરધામની-મોક્ષપદની સદાસર્વદા માટે પ્રાપ્તિ થાય.

પણ લિલ્હુ તો ખોખામાં માગે-ઝોળીમાં માગે-પાત્રમાં માગે ! ખતાવ તે તારી પાસે છે ? સજ્જન મિત્ર ! જરૂર જાણજો કે, તમારા પોતામાં અને સર્વ કેઈમાં જે હૃદય છે, તે જ આ લિલ્હુની ઝોળીઓ છે-પાત્રો છે-ખોખા છે. કેમ ? હવે તો તેમાં કાંઈ સારું સારું અપટી-મૂઠી નાખવાની મહેરણાની કરશે ને ? જગદીશ્વર તમને જ્યારે રોજ રોજ સાઠ સાઠ ઘડી જેટલી અમૂલ્ય બક્ષિસ આપે જાય છે; તેના નોકર સૂર્ય, ચંદ્ર, પ્રકાશ ઇત્યાદિ તરફથી પણ તમને પ્રાણ-તરવની, અન્નપરિવારની અને જળ, વાયુ વગેરેની અસાધારણ પ્રમાણમાં રોજ રોજ મદદ મળે જાય છે; તો શું એ સાઠ ઘડીમાંથી રૂપિયે આની-અધીં આની જેટલો બે-ચાર ઘડી સમય, પણ આ યાચકની તમારે ત્યાં મૂકી રાખેલી ઝોળીઓમાં જ્ઞાનચારિત્રામૃત સિંચવા ખાતે નહિ આપી શકે ? અમારા અત્યારના જાણીતા દેશસેવકો તો-ઈશ્વરે જેમને માત્ર નિમિત્તભૂત જ બનાવી રાખેલા છે, એવા બાહ્યશત્રુઓ તરફ અને બાહ્યધનની જ તરફ ભાળી રહ્યા છે. આંતરશત્રુઓ તરફ, આંતરિક વ્યાધિઓ તરફ અને તે સર્વનાં મૂળ બીજરૂપ એવા અજ્ઞાન તથા વિપરીત

જ્ઞાન સુધી તો તેમની જુદી પહોંચી વળે અને આચરણમાં ઊતરે ત્યારની વાત ત્યારે ! ખીન્નું ગમે તેમ હોય, પણ એવા આગેવાનો અને ધર્મશુરુઓનાં હૃદયમાંથી સ્વાર્થકુશળતા અને ઉપલક્ષ્યોન્નયતાઓ તથા ચોળનાઓ ધખાનમઃ જ થાય; અને તેને ઠેકાણે આંતરિક શત્રુને સંહારવાવાળાં સાચેસાચાં જ ક્ષાત્રબળ અને ધ્રુવબળનાં તેજસ્-ઓજસ્ સત્વર બગી જીંઠે તો જ દહાડો વળે. 'મોટાભા' પછાનાં મિથ્યાભિમાન દેશને દબાવતાં-ભમાવતાં-અટકીને હવે તો જ્ઞાન-ચારિત્રના ઊંડા મહાસાગરમાં ટૂળી મરે તો જ સારું થાય. પ્રભુ હવે એવી તેવી પણ આશા-ઉમેદ આપી જ રહ્યા છે. કેમકે ઈશ્વરી કૃપાના કૌમળ અંકુર સમાન રામલક્ષ્મણ જેવા બાળક લાલોના અને વ્યાસ વસિષ્ઠ-નારદ-વિશ્વામિત્ર અને શુક-જનક જેવા ભાવિ ઉપકારક ગૃહી-ત્યાગીઓના ચળકતા ચહેરાઓ હવે ઊગતા-ખીલતા હોય એવું પણ કોઈ કોઈ સ્થળે દેખાય છે જ. પ્રભુ કરે ને વર્તમાન સમાજ સેવકો પણ પ્રથમ પોતાને પરમાત્મદર્શી બનાવે, કે જે સૂગભૂત યોગ્યતા આવે તો જ તેઓમાં દેશદેશના જરૂરમૂળ સુધી અને આબાદ ઉપાયો સુધી પહોંચી જવાનું સાચું બળ આવી શકે તેમ છે.

વાંચનાર પ્રત્યે પુનઃ પણ એ જ કહેવાનું કે, તમે પણ તમારી આસપાસનાં બાળક, સ્ત્રી, વૃદ્ધ, અભણ વગેરેને મહાભારત અને રામાયણ જેવા ધર્મગ્રંથો રોજ રોજ થોડે થોડે પણ બનતા પ્રકારે વાંચી સંભળાવશો, તો તેમનામાં ધર્મનીતિના ઉચ્ચ સંસ્કારો પડવા સાથે તમારું પોતાનું પણ ધણું ધણું ભણું થયે; અને કોઈ વાર પવિત્ર ત્રેલોકીય વીજળી ઝબૂકતાં નજરોનજર પણ તે પુણ્યનો દગલો ભેળંને તમે આશ્ચર્ય પામશો.

પણ ભાઈ! કદાચ એટલું પણ કરવું ન બને કે ન રહે, તો આમાંનાં ચિત્રો અને તેની નીચેની થોડી થોડી લીટીઓ તો જરૂર બેસાડો કરાં વગેરેને બતાવતો સંભળાવતો; અને તે ઉપરથી માણસે શું બોધ લેવો ઘટે, શું કરવું ઘટે, શું ન કરવું ઘટે, તે વગેરે પણ સમજાવવા તરફી લેતો. શું આ લિશ્તુને આવા પ્રકારની-સાઠ ઘડીમાંથી છેવટ ઘડી બે ઘડીની-પચીસમા ભાગની પણ ભિક્ષા નહિ આપે! પ્રમુ તમારું કલ્યાણ કરે!

હવે વાંચનાર ભાઈબહેનો! ઉપલી બાળતમાં એટલું જરાતરા તો શું, પણ જો તમે ધારી-આદરી બેસો તો તમે એટલું બધું કરી શકો-આપી શકો-કે જેથી શ્રીહરિનું સર્વસ્વ તેના બદલામાં પામી શકે; અને સાક્ષાત્ શ્રીહરિના જમણા હાથ જેવા પરોપકારી પણ બની શકે. એમાં સંશય નથી. માટે 'અમારાથી શું બને' એવું જરા પણ ધારતા નહિ. જુઓ, જરા કાન ધળે સંભળો. તે પરમપિતા અને જગદંબા મેયા વહી રહ્યાં છે કે:- "હવે ભારતમેયનાં પુત્રપુત્રીઓ! તમારી સહાય માટે અમે સદાકાળ તમારી પૂઠે એકપરે બસાં છીએ. અમેજો તમારે માટે અને સર્વે હાથેને માટે સર્વ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યનાં અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન-ચારિત્ર્યનાં સદાત્રત સદાને માટે ખુદલાં રાખ્યાં છે. હવે જ એ છે કે, અમે પાસે આટઆટલી અખૂટ સંપત્તિ છતાં પણ તેના ઇન્દુક-ચાચક તો હજારો-લાખોમાં માત્ર કોઈક જ હોય છે! માટે અમારું માનો તો હજી પણ બગો, -જીદો, અને તમારાં અમે તરફનાં બારીબારણાંને-અમારી છેક નજીકમાં આવેલાં તમારાં હૃદયદારોને-તરત જ સાદસૂતરાં અને ખુદલાં કરી નાખો! તમે અત્યાર સુધી વગર-સમજ્યે એ દાર નાહકનાં વાસી રાખ્યાં છે; તે જો હવે પણ તમે કંઈક સમજી ધયા હો તો તરત જ ચારે તરફથી બોલી નાખો; કે જેથી અમારા જ્ઞાનચારિત્ર્યરૂપી પ્રકાશને તમે ચારી પેટે પામી શકો; અંધકારને લીધે ઘૂસી ગયેલાં ચામાચીરિયાં, કીટીમંદોડી, સાપવીંછી ઇત્યાદિ આપો-આપ જ ભાગી જાય; આંતરિક આરોગ્યની પવિત્રતા વધતી જાય અને અમારો આસાત્માર સમ્પ્રી સચ્ચિદાનંદમય બનાય! હવે બંધુ અને બહેન! જો આ સર્વ સમજ્યા-આચરવા જેટલું જોર તમને તમારામાં ન દેખાતું હોય, તો પછી અંદર અંધારામાં રહીને, પણ જરા અમે નરક

ચિત્ત તો ફેરવો! અને જરા સાચા ભાવથી તો પોકારો! એટલે એટલું કળ-ખળ તો તમારાં હૃદયકપાટ ખંધ છતાં પણ અમે મોકલી આપીશું, કે જેથી કરીને તમે તમારાં બારણાં ઝટ ગોલી શકો; અંધકાર વગેરેને ભગાડી શકો તથા પરમ સત્યનો પ્રકાશ પામી. અમારાં પણ દર્શન મેળવી શકો! માટે જરા અમે તરફ સાચા મનથી વળી જુઓ અને પછી બેઠાં હો કે તમારે માટે અમારી પાસે કેવું કેવું અને કેટકેટલું અખૂટ એશ્વર્ય ભરેલું છે! તમે આ પણ સાંભળ્યું જ હશે કે, ખુદા મહેરબાન તો બંદા પહેલવાન! અર્થાત્ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એમાંનું જે કંઈ પણ વિશ્વાસથી અને હક્કદાવાપૂર્વક તથા અનન્યભાવથી અમારી પાસે જે કંઈ થાય છે; તે સર્વ કંઈ અવશ્યમેવ મેળવી શકે તેમ છે. જુઓ, ગીતામાં હું હુખીજોને તથા હનિ-ચાર્ધ પદાર્થના પ્રેમીઓને પણ-એ તેઓ મારાજ ચાચક બની રહે તો-મારા ભક્તમાં જ ગણું છું. શું તમારી પાસે તીવ્ર ઇચ્છા પણ નથી? બે ના હોય તો તે પણ માગી દો ને! તે પણ મળશે જ!! માટે ભાઈ મારા! આવું પણ સમજી જાણો, માગી જાણો અને મેળવી જાણો!”

પરંતુ સાચા જિજ્ઞાસુ-મોક્ષાર્થીને માટે મહાન ઋષિમુનિઓ નીચેની પણ એક ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત સૂચવી ગયા છે કે:—

અભિમાનં ચુરાપાનં ગૌરવં ઘૌર રૌરવં । પ્રતિષ્ઠા સુકરી વિષ્ઠા ત્રિણીં ત્યક્ત્વા સુખી ભવેત્ ॥
અર્થાત્ મોક્ષજિજ્ઞાસુએ તો હું આવો છું, તેવો છું, અમુક છું, તમુક છું, એવા અભિ-માનને મદિરાપાન જ સમજવું; ગૌરવને ઘૌર રૌરવ નરક સમજવું; અને લોકપ્રતિષ્ઠા-લોકકીર્તિને શ્વાનવિષ્ઠા સમજવી. આ પ્રમાણે એ ત્રણે લૌકિક પદાર્થોને પ્રભુના માર્ગમાં અંતરાય નાખનારા સમજીને માનવ બધારે એનો ત્યાગ કરે છે; ત્યારે જ તે સાચું જ્ઞાન, શ્રેષ્ઠ ખળ અને અટલ-અતુલ્ય સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. હા, આ જગતમાં એવા પરમ સત્યના પ્રેમી તથા અનાત્મ વસ્તુસ્થિતિના વિરક્ત માનવ તો હજારો લાખોમાં કંઈક જ હોય છે; અને એવું હોવાથી જ સાચા સંતોએ સામાન્ય જનવર્ગને ‘દીવાની હુનિયા’ કહી છે દીવાનાપણું એનું નામ કે, કંઈકતું કંઈક ભાણે, કંઈકતું કંઈક ખોલે. આમ હોવાથી જ લાખો-કરોડો માનવો ગમે તેટલી સ્તુતિ કે નિંદા કરે, તો પણ ઘણેભાગે તે સાચી માહિતી અને સમજણ વિનાનું તથા મોટે ભાગે જ્ઞાનાગ્રાહની જડ થાળીઓના શપ્થો જેવું જ હોવાથી તેને વજન આપીને તેનો ઉત્તર આપવા જેવું, કે હર્ષ-શોક કરવા જેવું હોતું નથી.

એક સંત પુરુષ ઠીક જ કહી ગયા છે કે:—

નારાયણુ હં કર્મ કર, કહા કરેગે કૂડ; સ્તુતિ નિંદા જગત કી, દાનો કે સિર પૂડ.
ઋષિમુનિઓના શ્રદ્ધામાં તેમનો જે સીધો અને આડકતરો ઉપદેશ સમાયલો છે; તથા અનેકાનેક ઋષિ, મુનિ, રાજર્ષિ, ભક્ત અને વીરાત્માઓનાં જે ચરિત્ર અપાયલાં છે; તેને માટે આટલું તો જરૂર વાંચનાર-સાંભળનારના ધ્યાનમાં રહે કે, એમાં લોકોને હરામના રોટલા ખાવા-વાળા ગંજેરી-ભંજેરી કે પાનતમાકુ ખાઈ, પટિયાં પાડવાવાળા, ખાવા ખનાવવાનો જરા પણ હેતુ નથી. હેતુ માત્ર એ જ છે કે, ચાર વર્ષ કે ચાર આશ્રમ પૈકી જેને જે પણ માફક હોય, પ્રાપ્ત હોય, કે ખનતું હોય; તે માત્ર ઉપરઉપરથી નહિ ખનતાં જેવો બહાર તેવો જ અંદર અને અંદર તેવો જ બહાર બનીને રહે. વધુ ન બને તો એકાદ પગથિયું તો તે જરૂર ચડે. અર્થાત્ પામર ટેટીનો-એટલે કે ધર્મનીતિ વગરનો-હોય તો વિષથી ટેટીનો, એટલે કે ધર્મ અને નીતિપૂર્વક મેળવવા-ભોગવવાવાળો બને; વિષથી હોય તો વારંવાર જન્મમરણ અને સંયોગવિયોગ વગેરેનાં હુઝાર જેથી સદાને માટે દૂર થઈ જઈ પરમ સન્નિહાનંદપદની પ્રાપ્તિ થાય એવા મોક્ષપદને જિજ્ઞાસુ (મોક્ષેષ્ટ) બને; અને મોક્ષેષ્ટ હોય તો જીવન્મુક્ત, એટલે કે ગ્રાહીમાત્રનો સર્વોપરી સેવક બને,

રામાયણ અને મહાભારતની વિશેષતા જ એ છે કે, પ્રત્યેક વર્ણ, પ્રત્યેક આશ્રમ અને પ્રત્યેક કક્ષાવાળા માનવની નિષ્ઠા અને કર્મ કેવા હોય છે તથા તેના કેવા પરિણામ આવે છે, ઉત્તતિ-પરાયણ માનવો કેવા ઉત્તમ લાભ મેળવે છે અને કનિષ્ઠ ડોટીના માનવો કેવી દુર્દશા પામે છે, નીતિ એટલે શું અને અનીતિ એટલે શું, ધર્મ એટલે શું અને અધર્મ એટલે શું, કરવા જેવું શું અને ન કરવા જેવું શું, પ્રાપ્ત કરવા જેવું શું અને તજવા જેવું શું, બંધ એટલે શું અને મોક્ષ એટલે શું, મદ્દશુણ્ય એટલે શું અને દુશુણ્ય એટલે શું, એવી એવી સર્વ બાબતોના ચિત્ર એમા આવે છે, અને તે પણ માત્ર ઉપદેશવાક્યોથી નહિ, પરંતુ તે તે પ્રકારના થઈ ગયેલા માનવોના જીવતા ભગતા શબ્દચિત્રોએ એમા મહર્ષિઓએ એવા તો સરમ ચીતરી ખતાવ્યા છે, કે જેથી શ્રીતાવક્તાઓ ઉપર તેની આબાહ અમર યાચ અને તેઓ અધોગતિના માર્ગ છોડી દઈ સત્ય ઉત્તતિ તરફ વળે. જેમકે એક ઉત્તમોત્તમ કુટુંબ કેવું હોઈ શકે? પિતા અને માતા, પતિ અને પત્ની, ભાઈ અને ભોભાઈ, શુરુ અને નેવક, ઇત્યાદિ પાત્રો ગૃહસ્થાશ્રમમા કેવા ઉત્તમ હોવા શક્ય અને આવશ્યક છે? તે વિષે તે તે પ્રત્યેક પાત્રના ઉત્તમોત્તમ શબ્દચિત્ર શ્રીમહાભારત અને રામકથા દ્વારા અપાયેલા છે.

હે વાચનાર બધું! આવા મહત્વના ગ્રંથ વાચવા-માલજવાની ઇચ્છા ઢોને ન ધાય? પરંતુ દેશની દશા અત્યારે એવી થઈ પડી છે કે, ઇચ્છા ગમે તેટલી હોય પણ ખર્ચની સગવડ હોય નહિ એવા પણ અનેકાનેક સમજનો હોય છે, અને એવું હોવાથી ઉદારાત્માઓ માટે તો એ પણ પરાયણ ભ્રવાની એક ઘણી જ સરસ તક છે માટે જે પણ સમજનોના દુદ્દયમા આવા ઉત્તમ ધર્મગ્રંથોને દાન, ભેટ કે લહાણી તરીકે આપવા-અપાવવાની અને પોતાની લક્ષ્મી તેમજ બુદ્ધિને મફત કરવાની હોશ પ્રગટે, જે પણ સમજનોને ધન મેળવવામા નહોતા અનેક પાપ અને નફરોને ધોતા રહેવાની ઠાંઈ પણ અદ્ભુત રહેલી હોય અને જેમના મનમા ધન, ધામ ઇત્યાદિ જ્યાંનુ ત્યાં પરંતુ મૂંઝીને માત્ર પ્રથમની જ પોટલી મહિત નરકધામમા સિધાવી જવાને બદલે દાનપુણ્યની પોટલીઓ અગાઉથી જ મોકલી આપવાની, અને પછી જ્યારે પણ શરીરમાથી નીકળવું પડે ત્યારે સુખપૂર્વક અને મીઠેસીધું સ્વર્ગધામમા જ જઈ વમાય એવી ગોઠવણ અત્યારથી જ કરી નાખવી હોય, એવા બુદ્ધિમાનોને જ માટે આ સલાહ-સૂચના અમજવી જેઓ 'સુખમે રામ બગલમે ધુગી' એના જેવા સેતાનના સરદાર હોય, જેઓ ધોળે દિવસે ધન લૂટી રહ્યા હોય, જેઓ પગદેશી લૂટારાઓને દલાલી, નોકરી, વેપાર, વગેરેરૂપે મદદ કરી રહ્યા હોય, તેઓ તો જ્યાં સુધી એક વાર નરકધામમા પહોંચી જકને દીર્ઘકાળ સુધી ધગધગતી અભિજ્ઞવાળામા શેકાયા કંવાનો લાભ (ઈ) અનુભવે નહિ, ત્યાં સુધી સાક્ષાત્ જક્ષાત્ પણ સાબળે તેમ નથી, પછી આ લખનાર જેવા અવશુષ્કસાગરનું તો સાબળે જ ઠોણું? આપણા નિર્ધન દેશમા અત્યારે ગમે તેટલા ડુબદારિય વરમી રહ્યા હોય અને પગપટ્ટાગની ગમે તેટલી ઉત્તમ તઢો પડેલી હોય, છતાં પણ જેઓને તે તકોના લાભ લેવાની વૃત્તિ જ ન ઉદ્ભવતી હોય, તેમને માટે તો એ જ કહી શકાય કે ભગવાન તેમના ઉપર દયા કરે!

પ્રિય વાચનાર! મલવ છે કે, તું પોતે પણ નિર્ધન હોય પરંતુ એથી વનદાન ન કરી શકે તો સમયદાન તો કરી શકે ખરો ને? માટે એ રસ્તે પણ આ ગ્રંથો અભણ તેમજ બહોલા મનુષ્યો, ખેડૂતો, અત્યંત અને બાગકોને તથા યુવકો અને વૃદ્ધોને વાંચી સભાગવવાનો માર્ગ તારે માટે તો બહુ જ સરસ છે કેમકે આ પ્રકારનું કાર્ય તો મેકડો-હાથને ને તાળીનાં દાનથી પણ વધારે મહત્વનું છે. વળી એથી તો તારે માટે એક પય ને દો કાજ જેવું થશે એક તો એથી ખીને બીજાઓના દુદ્દયોમા ઉત્તમ નસ્કારો રોપવા-સિચવાનું શ્રેય મળે છે, અને બીજા

એ કે, એમ કરનારનું પોતાનું હૃદય તો વળી શ્રોતાઓ કરતાં પણ વધારે સંસ્કારી અને પવિત્ર બનતું ચાલે છે. હા, એ કામ નિષ્કામલાવથી બળવતું બોધ્યે, એટલું તો ખરું જ.

ધનધામનાં લોલલાલય, માનવહૃદયને પાપપ્રપંચમાં પણ એવાં ડુંગાવી દે છે; ધર્મનીતિથી એવાં તો બ્રહ્મ કરી મૂકે છે; કે તેમનાં હૃદયમાં સાચી લાગણી, સાચી દયા, સાચી સત્યની શૂળ, સાચું સત્યપાલન, સાચી સરળતા કે પોતાની ઓછપને કબૂલ કરવા એટલું હૃદયબળ તેનામાં રહેવા જ પામતું નથી. વળી તે અવગુણોને સફળ પણ માનીને એવા જ મિત્રો અને નોકરો શોધી લે છે, કે જેથી કરીને તે મોટરે ચઢીને કે પાપરૂપી ભારે પેડા તળે ચગદાઈ પિસાઇને સીધેસીધો શૈરવ નરકમાં જ સિધાવી જાય! અલબત્ત, પામરો પણ કાંઈ એટલા બધા નીચ હોતા નથી. હિંદુભૂમિમાં અવતરવાને લીધે પણ મરણ અને નરકના ભાવિ ભય કોઈકોઈ વાર તેમને પણ સતાવી જાય; એટલી યોગ્યતા તો ઘણાખરા પામરોમાં પણ રહેલી જ હોય છે અને તેથી કરીને તેમને પણ જો કોઈ છાપરે ચઢાવનાર નામ કેાતરાવનાર કે મોટાભા બનાવનાર વગેરે મળી જાય; તો તો વળી શોડુંધણું ધન પણ આપે જ આપે! જેઓ આવી રીતે લોકકીર્તિ માટે પણ શોડુંધણું ખચી શકે છે; તેમનું હૃદય પણ પૂરું નહિ તો અધુરું પધુરું પણ જો વિષથી કેાટીનું હોય; અને આનીબેઆની એટલું પણ જિજ્ઞાસુ કેાટીનું હોય; તો તો તેવાઓને પણ ઋષિમુનિઓનાં ઉત્તમોત્તમ જીવનકથન પસંદ પડ્યા વિના રહેતાં જ નથી. વળી કેટલાકોને તો તે એટલાં બધા ગમી જાય છે કે, જેથી કરીને તેમનું જીવન દિવસાનુદિવસ ફેરવાતું ચાલીને પરમ ઉત્તમ પણ બની રહે છે!

ઉપલી સમજણથી જ આ સંસ્થા દ્વારા મુખ્યત્વે ધર્મનીતિના અંશો નીકળે છે અને ઉપર જે બે કાળ્ય-વચન ટાંકેલાં છે, તે પણ એવા જ સમજને માટે છે. માટે તે ઉપરથી કોઈએ એમ ન સમજવું કે, પોતાની પ્રતિષ્ઠા-ગૌરવ-નામના-કે કીર્તિને ખાતર પણ જેઓ જ્ઞાનપુણ્ય-લોકસેવા-રાષ્ટ્રસેવા ઇત્યાદિ કરતા હોય, તેમનો વિરોધ કે હલકાઈ કરવાનો અહીં જરા પણ ઉદ્દેશ છે. ઉદ્દેશ જો કાંઈ પણ હોય તો તે એ જ છે કે, તેઓ જે કાંઈ રૂડું કરતા હોય તે વધારે સમજણથી, વધારે કાળજીથી અને વધારે આવડતથી વિચારે તથા આચરે; અને જેઓ ભારતવાસીઓ પર જામી ગયેલાં હુ:ખનાં અનેકવિધ ઝાડ-કે જેની ઉપર ધન, પુષ્પ અને ફળ પણ ફાલી રહ્યાં છે; તેને જ-ઉપરઉપરનાં અનિષ્ટોને જ-માત્ર ચૂંટી નાખવા પાછળ મંડી પડ્યા હોય; તેઓ તે જ મહેનતનો અને તે જ ઉચ્ચ વૃત્તિનો ઉપયોગ તે વૃક્ષોનાં જડમૂળને જ જોદી કાઢવા પાછળ કરે! અસંગશક્તેન દંદેન છિત્વા!

કોઈ એમ કહે કે, રામાયણ અને મહાભારત ઇત્યાદિ મહાન અંશો દેશમાં વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ભારતવાસીઓની હુદ્દાશા કેમ શરૂ થઈ અને અત્યાર સુધી કેમ ટકી રહી છે? ઉત્તર સ્પષ્ટ જ છે કે, એવા અંશોમાં દર્શાવેલા અનુભવસિદ્ધ આચારવિચાર (જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય) ઘટતા ચાલવાનું જ એ પરિણામ છે. ઘરમાં પુષ્કળ બળનો હોવા છતાં પણ, તેનાથી અજ્ઞાત મનુષ્ય “અજ્ઞ, અજ્ઞ” કરતો મરી જાય; અથવા તો તે બળનાનો દુરુપયોગ કરીને કોઈ એ કરતાં પણ ખૂરે મોતે મરે; તો તેમાં પણ એ બળનાનો દોષ તો ન જ કહી શકાય; એવું જ આર્થઅંશો વિષે પણ સમજવું. પરંતુ તેની સાથે આ વાત પણ જીવવાની નથી કે, ઘટી ઘટીને પણ એ જ્ઞાનચારિત્ર્ય એટલા પ્રમાણમાં કાયમ રહી શક્યાં છે; તે પણ એ મહાન આર્થઅંશોનો અને પૂર્વજોનો જ પ્રતાપ છે. એમના પ્રતાપે જ ભારતવર્ષ ભારતવર્ષ તરીકે અને હિંદુનતિ હિંદુ તરીકે અત્યાર સુધી હયાતી ધરાવી શક્યાં છે; અને નહિ તો અન્ય અનેક પ્રાચીન પ્રજાઓની પેઠે હિંદુનતિ પણ નામશૂન્ય બનીને આજે મુસલમાન કે ખ્રિસ્તીપરને જ શોભાવતી હોત!

અફસોસની વાત છે કે, અન્ય કેટલીક ઉપકારક બાબતોની પેઠે રામાયણ, મહાભા.

ઓખાહરણ વગેરેની કથાઓ પણ અનેક પ્રકારના લલિત રાગોમાં ગવાતી સાંભળવાનું ભારતવાસી-ઓમાં ઓછું થતું ચાલે છે અને તેથી તેવી કથાઓ લલકારીને ગાઈ સંભળાવનારા સુરોચ્ય ઉત્સાહી વ્યાસદેવતાઓ પણ ઘટતા જ ચાલે છે.

એ જ પ્રમાણે આપણા પ્રાતઃસ્મરણીય સંતમહાત્મા અને કવિવરોનાં રચેલાં અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક આખ્યાન, ભજન, ઘોળ, ગરબી, ગરબા, રેખતા ઇત્યાદિને પણ અસરકારક રીતે ગાઈ સંભળાવનારી વ્યક્તિઓ તથા ભજનમંડળીઓ દિવસાનુદિવસ ઘટતી જ ચાલે છે; અને જે જાણે છે તેની જગ્યા મોટે ભાગે ખાલી જ રહે છે.

જાણુસર તાલુકાના સારોદ ગામમાં આજથી ૭૫-૧૦૦ વર્ષ પર એક કદાવર અને બળવાન બાંધાવાળા ભટ્ટજી હતા. તેઓ ઓખાહરણની કથા, પગે ઘૂઘરા અને ઠેઠે નરધાં બાંધીને તેના લલિત રાગોમાં એવી તો સરસ રીતે ગાતા, કે શ્રોતાઓ ચિત્રવત્ બની રહેતા અને તેમનાં હૃદય આનંદ તથા ઉત્સાહથી ઊછળી રહેતા.

એ જ ગામમાં વહોરા પટેલોમાં “સુલેમાન ભગત” તો હમણાં જ થઈ ગયા. આ લખનારને નાનપણથી અનેક વ્યાસોના સુખથી કથાવાતાંઓ શ્રવણ કરવાનું સૌભાગ્ય મળ્યા કદેહું; પણ એ જ ઓખાહરણ કે ગિરધરકૃત રામાયણ જ્યારે સુલેમાન ભગત એક હાથમાં તબૂરો અને બીજા હાથમાં મંદિરા લઈને તથા એક તરફ નરધાં વગાડનારને અને બીજી તરફ સારંગીવાળા ભરધરીને સાથે બેસાડીને પોતાના પહાડી રાગથી ગાતા, ત્યારે તો હૃદ જ વળતી ! એ લેહ, એ હલક, એ જોશ અને એ અસર અજબ જ હતી. ભગત પોતે પણ તે ગાતા ગાતા આમતેમ ઠોલ્યા કરે અને શ્રોતાઓ પણ ઠોલ્યા કરે ! હિંદુઓનાં ઘર અને દેવમંદિરમાં તો એમનાં કથા-કીર્તન થતાં જ; પરંતુ સુસલમાન કોમથી વસેલા મહોદલામાં અને એ જ કોમના એક પટેલના મોટા મેઠા ઉપર પણ એ ભગતની ઓખાહરણ વગેરેની કથા એવી જ છટાથી ચાલતી અને ત્યાં પ્રાયઃ એ જ કોમના શ્રોતા એટલા બધા એકઠા થતા કે પગ સૂકવાની પણ જગ્યા રહે નહિ !

એ જ ગામમાં ભંગીની કોમમાં ‘લોહણો’ કરીને એક જિંઓ પકંઈ અને મજબૂત બાંધાનો વૃદ્ધ હતો. એ માણસ રાત્રે જ્યારે વાતો માંડતો, ત્યારે વચમાં વારંવાર એસમાં આવીને ઊભો થઈ જાય, અને જાણે તે પોતે જ તે વાતોનું કોઈ એક અસામાન્ય પાત્ર હોય એવો જ સુદ્ધિલંભ શ્રોતાઓને પણ ભાસ થઈ આવી તેઓનાં હૃદય રસથી તરંગિત બની જાય !

દશેક વર્ષ પર અમદાવાદમાં સાધુચરિત્ર ગણેશ ગોપાળ પંડિતના મકાન પાસે સરતા સાહિત્યનું કાર્યાલય હતું, ત્યારે તેમને ત્યાં કોઈ આષેક વયના બારોડ જિતરેલા. એક રાત્રે કાર્યાલયમાં આવીને તેમણે બેનણુ કલાક સુધી એક વાતો સંભળાવી હતી. શી વણુંનશક્તિ અને શી રસ જમાવવાની ખૂણી ! વાતોમાં વચ્ચે પ્રસંગ આવતાં એક વાર તેમણે એક હોકારો કરેલો, તે તો બિંદગી સુધી જીલ્લાય તેમ નથી. ‘આભના ગાલ છૂટે’ એવી ઉપમા કવિજનો આવા ભટ્ટ ચારણાદિ કથાવાતો કહેનારાઓના હોકારાને આપે એમાં જરાં પણ નવાઈ નથી.

એ જ પ્રમાણે ભીમની વાત કહેતી વખતે ભીમના ભાવમાં આવી જાય; સહદેવની વાત કરતાં સહદેવ જેવા જ જણાઈ રહે; અર્જુનની વાત આવતાં અર્જુનનો જ ભાસ કરાવે; ધર્મરાજને પ્રસંગ આવતાં ધર્મભૂતિ જ બની રહે; અને હનુમાન, રાવણ, કુંભકર્ણુ, લક્ષ્મણ, શબરી વગેરેના પ્રસંગ આવતાં તેવા તેવા પણ ભાવ દર્શાવવામાં કમાલ કરે; તેમજ રોજ રોજ નવી નવી અસરકાર વાતોઓથી ધર્મનીતિનો બોધ પણ એવા સરસ આપે, તથા સાથે સાથે હસાવે પણ એટલા બધા કે કહેવાની વાત જ નહિ ! એવા એવા અનેકવિધ ખૂણીઓવાળા વ્યાસદેવતાઓની

કથાઓ સાંભળવાની જે મઝા પૂર્વાશ્રમમાં છેવટ સુધી મળેલી, તે જૂલી ભુલાય એવી નથી. પણ હવે તો એ વાતો ૪૦-૪૫ વર્ષ જેટલી જૂની થઈ ગઈ!

પરંતુ ઈશ્વરકૃપાથી હજી પણ, ખુબ નહિ તો કેઈ કેઈ પણ એવા અસામાન્ય વાતોકારો, કથાકારો, ક્રીતનકારો વગેરે હયાત હશેજ; અને તેઓ છે ત્યાં સુધીજ તેમના હૃદયરને ઉત્તેજ અનેક વ્યક્તિઓમાં પ્રચલિત કરીને મરતો અટકાવવાની તક છે. એવી પ્રત્યેક વ્યક્તિ ભારતનું મોંઘું ધન છે. દેશનું ઘણું ચે ગયું તેમ એ ધન પણ જતું રહેશે, તો ફરી તેને ઉપભવવું મુશ્કેલ છે. આવા ખાહોશ કથાકારો, ક્રીતનકારો, વાતોકારો, પુરાણીઓ, ભાટચારણો, ભગતો, વ્યાસદેવો, ધરનારી ખાવાઓ, ભરથરીઓ, કાપડીઓ, વગેરેનો પણ દિવસાનુદિવસ ઘટાડો જ થતો ચાલે છે; અને જે જે હોંશિયાર માણસો જાય છે તેમનું સ્થાન ખાલી જ રહે છે. અનેક પ્રયત્નો વડે ભમેલી અને સેંકડો-હજારો વર્ષ સુધી ઉપકારક થતી આવીને હિંદુજાતિને જડભૂળથી ઊખડી જતી અટકાવી શકનારી હિંદુસંસ્કૃતિનાં આ સાધન અત્યારે તો મોટે ભાગે દીનદીન સ્થિતિમાં અને જડભૂળથી ઊખડી જવાની તૈયારીમાં જ છે; પણ આગલા સમયમાં જ્યારે તે પોતાના ઉન્નત સ્વરૂપમાં હશે, ત્યારે તો કેવી અફુલ્લ અસર અને ભગૃતિ રાખનારા હશે; તથા લડાઇ વખતે કેટલું બધું નોંસ જગાડી બહુનારા હશે; તેની તો વાત જ શી કરવી? આજે તો એમાં દશાંશ જેટલી પણ યોગ્યતા અને ઉપકારકતા રહેલી ગણાય નહિ. પરંતુ એવાં એવાં પણ એ સાધનોમાંથી સારી સારી વ્યક્તિઓને શોધી, ઉત્તેજને તથા સૂચવી-કેળવીને ઉન્નતિપ્રદ દિવ્ય સંસ્કારોથી તર-બોળ બનાવવામાં આવે; અને એ તેમનો યોગ્ય લાભ લેવામાં આવે તથા તેમની સંખ્યા વધે તેમ કરીને, જનસમૂહને છૂટથી તેમનો લાભ આપવામાં આવે; તો તો દેશની નજ થવા બેઠેલી એ શુભ સંસ્કૃતિમાં કંઈ ને કંઈ ચેતન પુરાતું જ રહે અને ખાદી ઉપરાંત ઉચ્ચ મુરાદી વગેરે પણ જે જે પ્રચલિત કરવું હોય, તેમાં એવા માનવો કેટલા બધા ઉપયોગી થાય અને તેની સાથે એ લોકો પોતે પણ પોતાની બરનાં જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય, કળા અને ઉપકારકતામાં કમે કમે કેટલાં બધાં ખીલતાં-ખૂલતાં ચાલે, એ શું દેશહિત માટે ઓછી અગત્યનો, ઓછો વિચારણીય અને ઓછો આચરણીય પ્રશ્ન છે? હવે આગળ કરતાં તો બંચીજ કાક્ષાનાં સમાજસેવકો દેખાય છે; પરંતુ જ્યાં પહેલિયું છે અને તેમાં જેટલું બાકી છે, તે જોતાં તો તેમના આચરવિચારોને હજી પણ આગળ વધવાની ખાસ જરૂર છે; તે દર્શાવવા જ આટલું અહીં લખ્યું છે.

લોકરચિત્રને વશ બની રાષ્ટ્રીયતાના નામ નીચે પણ ગોટપિટિયા ગોખલપટ્ટીવાળી શાળાઓ ચલવીને લાખોની બરબાદી કરવી અને દેશમાંના ગરીબોનાં લોહી અનેક પ્રકારે પીવાવાળા લોકોની સંખ્યા તથા આવડતને વધાર્યાં જવી; એના કરતાં તો ઉપર જણાવ્યા જેવી વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને ખીલવીને દેશના ખરા આધારરૂપ સીવજ, ખેડૂતો, અંત્યજો તેમજ બીજા નિરાધાર, ગરીબ અને અજ્ઞાન લોકોની જ સંગીન સેવા બજાવવામાં રાખવું સાચું અને સંગીન હિત રહેલું છે. સમજીઓએ હવે તો એવાંજ કાર્યોની પાછળ ધનના ઢગ અને સુયોગ્ય સેવા-લાવી જીવનો અર્પણ કરવાં-કરાવવાં ઘટે છે.

ભારતમાતાનો સાચો સપૂત બકિમણજી કે જે આર્યસંસ્કૃતિનો મહાન અભ્યાસી અને હિમાયતી હતો; વર્તમાનયુગનો જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન મહાવિદ્વાન હતો; જેનું રોમેરોમ દેશદાઝથી ફક્ડી રહેલું હતું અને જેના પછી દેશમાં તેનો જોડો પાક્યો નથી, એવો એ અસામાન્ય સાહિત્યસેવક હતો. આનંદમઠ તથા કૃષ્ણચરિત્રાદિ જેવા અનેકાનેક પ્રેરક ગ્રંથોનો તથા ‘વંદેમાતરમ્’ જેવા રાષ્ટ્રીય ગીતોનો જે પ્રણેતા હતો; એવો સમર્થ સાહિત્યસમ્રાટ પણ એવા શિક્ષણ અને શિક્ષિતો વિષે કહે છે. કે:-“લખતાં-વાંચતાં આવડે તેજ શિક્ષિત અને ન આવડે તે અશિક્ષિત, એવું જરા પણ સમજતા

નહિ પાઠશાળાઓ અને નિશાળોમાં ભણ્યા વિના પણ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ શકે છે. આપણા દેશમાં પૂર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના જે કેટલાક ખાસ માર્ગો હતા, તે આજે હ્રસ્વપ્રાય થઈ ગયા છે. 'કથા' અને 'હરિકીર્તન' એ પૂર્વકાળે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક સુખ્ય ઉપાય હતો. પ્રાચીન સત્તારીઓ કથા કારનાં મુખથી પુરાણ તથા ઇતિહાસની વાતો આલળતી અને તેથી કરીને પુરાણ-ઇતિહાસમાં જ્ઞાનનો જે ઉત્તમ ભંડાર છુપાયેલો છે, તે તેમની પાસે ખુલ્લો થઈ જતો. અત્યારના આપણા શુશિક્ષિત ગણતા યુવકો કરતા પણ અનેક વિષયો પૂર્વકાળની મત્તારીઓ બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી લોગવિલાસમાં જ જીવનની સાર્થકતા સમજવાનારી, કાળા મોંવાળી આ વીસમી સદીએ તો એક હાથમાં તોપ-મદ્દક અને બીજા હાથમાં કળ-કારખાનાંઓને ધારણ કરીને ચેંકડો શિક્ષિત, અર્ધશિક્ષિત તથા અગિયાર યુવકોને ધર્મસંસ્કારથી ભ્રષ્ટ્ર જ કર્યા છે."

પોતાનું નામ પણ ન લખી બલુનારા પ્રતાપમંડળીય લગવાનું સમકૃષ્ણ પરમહંસ, છત્રપતિ શિવાજી અને મહાન અકબર જેવાઓ જે અસામાન્ય જ્ઞાનચારિત્ર્ય અને શરીરબળ ધરાવતા હતા; તે મર્મ કયાંથી આવેલું ? આર્યમંદુરિતિના એ સમયના અક્ષરજ્ઞાનની બહારના ઉત્તમ સાધનો નો જ એ સર્વ પ્રતાપ હતો.

વળી એ સાધનોનો લાભ માત્ર શબ્દોના જ છોકરાને મળે એવું ન હતું એ લાભ તો સર્વ કોઈને મળી શકે. પ્રથમ તો એ લાભ, પરમ આસ્તિક, બળવાન અને સફળતા માતાપિતાના આચાર, વિચાર, ઈશ્વર અને ગૃહશિક્ષણમાંથી જ મળી રહેતો. તે પછી એ લાભ ગામ માંના જ્ઞાનચારિત્ર્યમંત્ર કુળપુરોહિત, ખાટ, ચારણ, શાસ્ત્રી, પુરાણી, ધર્મચાર્ય, મહંત, યાત્રાળુ, પંડિતો, મંડેશ્વરો, મત-સાધુઓ, પરમહંસો તેમજ અતિથિ-અભ્યાગતો પામેથી પણ સહજે સહજે મળ્યા કરતો હતો. વાસ્તવ્યવાદોની બિજવણીઓ, મેળાઓ અને યાત્રાઓ નીકળતા સઘો પણ એ બાબતમાં બહુ જ મદદગાર થતા હતા.

એવા એવા પ્રકારે જનસમાજમાં ઓળો, બાળકો, વૃદ્ધો, યુવકો, ખેડૂતો તેમજ ગરીબશુભા વગેરે તમામ વર્ગો ન્યાયે જ્ઞાનચારિત્ર્યવધક આર્યમંદુરિતિથી પોષાય કરતા; ત્યારે મનુષ્યો કેવાં સુખી, સફળો અને બળવાન રહેતા ! તેઓ આખું આયુષ્ય ધર્મનીતિથી તથા સુખમંપતિપૂર્વક ચળવળતા; અને ગણસિંધાઓમાં તો શુ, પણ ગામના બંગી મુઢાંમાં એવું બળ અને આદર રહેતું, કે અત્યારના આપણા ભણીગણીને કુરકુરિયા પેદા કરી બલુનારા પાંચ-દશ યુવકો પણ તેવા એકને પહેલી શકે નહિ !

આ વાત તો આજે પણ પુષ્કળ માણસો બાંહે છે કે, આજથી પચાસ અને મો વધુ પહેલાં દેશમાં આજના જેટલું દારિદ્ર્ય, દુષ્કાળ, મોઢારત, તનમનની દુર્ગંજતા, કુસંપ, ઝેરવેર, સ્વાસ્થ્ય-પરાયણતા, વિદ્યામિત્તા, ઇશ્વરપ્રત્ય અને લોભલાલચ ઇત્યાદિ દર્શાવે નહિ. અને એના માંમાં છેડાની મંપતિ, સુખશાન્તિ, સુકાળ, મપ, હેત-પ્રીત, ઉદારતા, સાદાઈ, પરોપકાર, મરગતા, મહાતુભૂતિ, આસ્તિકતા વગેરે હાલના કરતાં ઘણા વધારે હતાં. એ સમયે એવી સ્થિતિ હોવાનું સુખ્ય કારણ એ જ હતું, કે ઉપર જણાવેલા પ્રકારે દ્વારા લોકોને જ્ઞાનચારિત્ર્યનું શિક્ષણ ઘણી છટથી તથા સ્વાભાવિક રીતે મળ્યા કરતું હતું. આજે આપણે નાના કે મોટા પ્રત્યેક ગામમાં ગ્રાહ્યોને, બદ્યારોને તેમજ મહામંદિરવાળાઓને જે ગામગણે મળતા નેપથ્યે છીએ; તે સર્વ એવા ઉચ્ચ કક્ષા અને નિઃસ્પૃહ લોકશિક્ષકોના ચરણમાં કદરવાન સંસ્કૃતોઓ, ધનિકો તથા ગામલોકો દ્વારા તેમના શુભચારિત્ર્ય અને ઉપકારતા ઉપર એવારી નંખાયેલાં હતાં. આજે તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તો એ જ્ઞાનચારિત્ર્ય પણ ખોઈ ખેંચે છે, અને તેની પાછળ તેમની જમીનનગીરો પણ ખેંચવાની ચાલી છે ! !

આ મર્મ છતાં પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ હજી પણ એ વર્ગોને સચેત અને સુસ્મરણ કરીને

સમાજસેવા માટે ઉપયોગી બનાવી શકાય તેમ છે; અને માનવસમાજ પોતે તંગી વેડીને પણ પોતાના જોવા સુયોગ્ય સહાયકોને રોટલો આપી શકે તેમ છે. એમાં પણ જે અનેક બાબતો, માતૃપિતા કે પાલકપોષક વિનાનાં હોઈને જે તે પ્રકારે જીવન ગાળતાં હોય તેમની જ સેવા અને સુશિક્ષણનું કાર્ય તેમના જ જેવી નિર્ધનતા વગેરે સ્વીકારીને સર્વભાવથી આચરવામાં આવે તો 'કારીગરનો છોકરો સહેજે કારીગર બને છે' તેમ આરિંચસંપન્ન શિક્ષક-રક્ષકના પોતાના શિક્ષણ અને આચરણ ઉપરથી ધારણા સુજનના જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન મજબૂત અને સેવાવૃત્તિવાળા સમાજ-સેવકો તેમનામાંથી અવશ્ય સારા પ્રમાણમાં ઊપજી આવે, એમાં નવાઈ નથી. શરૂસેવાની સાચી દાનતવાળા અને પંડતું જ્ઞાન ભૂંડી તેની પાછળ મચી પડનારા સજ્જનો માટે શું આ જોઈ શકાય તક છે! જે નળાપાં નિરાધારો માટે ભાગે તો દેશને માટે કષ્ટકારક, ચોર, લામટા, જુકા, ભિખારી, બ્યભિચારી, પાખંડી, ઠગ અને હરામી લેખધારી જ બની જવાના; તેમનામાંથી ઉત્તમ સમાજસેવકો બનાવવાનું કામ કેટલું બહુ શક્ય અને મહત્વનું છે?

લૌકિક સ્વાર્થ અને સંઘર્ષવૃત્તિને દૂર કરી પ્રભુને જ સર્વસ્વ માની શકનારા જ્ઞાનચારિત્ર્ય-સંપન્ન થોડાક સજ્જનો પણ જો સર્વભાવે એકનિષ્ઠાથી અને સતતપણે ઉપર જણાવ્યા જેવી એકાદ સંસ્થા જમાવવા ઇચ્છે; તો હાલની શ્રીમંતસેવી તથા લૂંટારાવધક અનેક શાળા-પાઠશાળાઓ અને ખોડિંગો જે વિદ્યાર્થક કાર્ય જાળવી રહી છે; તેને બદલે સમાજના સાચા હિતની દિશામાં અસાધારણ પરિશ્રમ આપ્યા વિના રહે જ નહિ. આવા કૃષિપ્રધાન દેશમાં એવા કામ માટે લૂંટારા ધનિકોની પાસે લીધે માગી તેમને મોટાભા બનાવવાનું કામ પણ બધાં સુધી કુશળ કૃષિકાર બનવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી બળવડું જ પડે. ઉચ્ચ ભાવનાવાળા, આસ્તિક અને પરિશ્રમી સમાજસેવકને પ્રભુ આવી બાબતો માટે પણ કોઈ ને કોઈ માગ ખોલી આવે જ. દેશનો ઉદય હવે કોઈ પણ પ્રકારે થવો અનિવાર્ય હોવાથી સાચી લાગણીવાળા અને સંયમી નરદેવતાઓને માટે કોઈ ને કોઈ ઉકેલ પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાઓ પાર પડે એવા મળી જ આવે. હા, ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોને ખાતર પડે અકિંચનતામાં અને જરૂર પડે તો ભૂખમાં પણ સુખ માનવા જેટલું જ્ઞાનચારિત્ર્ય તેમનામાં હોવું જ જોઈએ.

જગતકર્તાને જે કોઈ કરવું છે, તે તો થવાનું જ છે. માત્ર જેમનું પરમ ભાગ્ય હશે, તેઓ જ તેમાં હથિયારરૂપે બની શકશે; અને આત્મોન્નતિ કે પરમ યશ જેમનું જે પણ જોઈતું હશે તેના ભાગી થશે.

હે સર્વજ્ઞ રમી રહેલા પરમ પ્રભો! સર્વ પર આપની અધિકાધિક કૃપા ઉતારજો અને આપનાં પડકારો દિવ્ય રત્નોને પણ હવે લોકસેવામાં વાપરજો; કે જેમના જ્ઞાનચારિત્ર્યનો પ્રતાપ જોઈને સર્વ કોઈ પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા મૂળ શત્રુઓની સામે તથા અયોગ્ય દુર્દિશાજ, મહિમામંદિતા કલેશ-કુસંપ ઇત્યાદિ પ્રાણશત્રુઓ સામે પણ લડવા માટે; જગતના સર્વ ધર્મો અને માનવોમાં ઐક્યપ્રદાયક રહરથો પ્રવર્તે, રાગદ્વેષ, મિથ્યાભિમાન અને અછલનાં પારદાનોની દોરવણીમાંથી જનસમાજ સત્વર છૂટે; અને પરમ ધ્યેયને પામી ચૂકેલા એવા સાચા ચિકિત્સક પુરુષોત્તમોની જ દોરવણી તેમને સત્વર પ્રાપ્ત થાય. વાંચનાર! તમે પણ રોજ આવી પ્રાર્થના કરશો તો તમારું અને તમારા વંશવારસોનું પણ એથી વધારે વહેકું અને વધારે પ્રમાણમાં ભરું થશે. હારિઃ ॐ તત્સત્.

x

x

x

x

x

મહાભારતના આગલી આવૃત્તિના પ્રકાશનનું વૃત્તાન્ત

આ સંસ્થા તરફથી સંવત ૧૯૬૪ માં એક ચોપાનિયા દ્વારા જે જે લોકોપયોગી ગ્રંથો સ્વરૂપ મૂક્યે ફેલાવવા જેવા જણાવાયલા, તેમાં પણ મહાભારતનું નામ હતું જ; પરંતુ કામ થવાનો આધાર તો જરૂરી સાધન-સંયોગ એકત્ર થવા ઉપર હતો.

એ પછી એ વિષે ક્યારે ક્યારે અને શું શું થયું; તથા કેવી રીતે આ મહાભારતની યોજના શરૂ થઈ; શાથી પડતી મૂકાઈ; વળી પાછી તે કેવી રીતે શરૂ થઈ અને સંવત ૧૯૮૩માં સૌથી પ્રથમ કેવી રીતે બહાર પડી ઈલાદિ હકીકત (આ સંસ્થા તરફથી બહાર પડેલા શાન્તિપર્વની આગલી આવૃત્તિ, આદિ-સભાપર્વની પહેલી આવૃત્તિ, તથા આદિ-સભાપર્વની આ નવી આવૃત્તિ, એ પુસ્તકોનાં નિવેદનાદિ ઉપરથી જરૂરી સુધારા-વધારા સાથે) આ નીચે અપાઈ છે.

આ સંસ્થા તરફથી સંવત ૧૯૭૦ માં જે શાન્તિપર્વ સાક્ષરવર્ચ છાટાલાલ નિભંધરામ મદનના ગુજરાતી ભાષાંતરવાળું પ્રસિદ્ધ થયેલું; તેના (ભાદ્રપદ ૧૯૭૦ ના) નિવેદનમાં થોડાક સામાન્ય ઉદ્દેશ્ય પછી આ વિષે જણાવાયું હતું કે:-

“ગુર્જરપ્રભ અત્યાર અગાઉ એ ગુજરાતી ભાષાંતરે મેળવવાને ભાગ્યશાળી થઈ ચૂકી છે. એમાંના પ્રથમ પ્રયાસનું માન રા. રા. ભાઈશંકર નાનાભાઈ સોલિસીટર અને સ્વર્ગસ્થ શ્રીયુત મણિશંકર મહાનંદ ભટ્ટ એમણે મેળવ્યું છે. એમના તરફથી અમદાવાદમાં માસિક ચોપાનિયાના રૂપમાં “ભારતાર્ય-પ્રકાશ” ની શરૂઆત થઈને સંવત ૧૯૩૩ થી ૧૯૪૮ સુધીમાં ૧૪ ગ્રંથોરૂપે આપું મહાભારત રૂપિયા ૪૦)ની કિંમતથી પાંચકા (ટાઇપ) અક્ષરમાં પ્રકટ થયું હતું. એમાં ઉક્ત ગૃહસ્થોમાંના પહેલા સહાયક હતા અને બીજા પ્રકાશક હતા.”

“ઉપરું મહાભારત સંવત ૧૯૫૬ ના વર્ષ સુધી તો પૂરેપૂરું મળી શકતું હતું. એ પછી એ ગ્રંથ મળતો બધ થાય તે પૂર્વે “ગુજરાતી”વાળા શ્રીયુત ઇન્દુજીરામ સૂર્યરામ દેશાઈની કુશળ દષ્ટિ એ કાયંપ્રત્યે જાગૃત થઈ. તેમના તરફથી આ આખો ગ્રંથ ત્રણ ભાગમાં રૂપિયા ૩૦)ની કિંમતે (અને પ્રથમથી આહક થઈ બધી કિંમત પ્રથમથી આપે તેને રૂપિયા ૨૫)થી પૂરો પાડવાની યોજના પ્રસિદ્ધ થઈ. એ પૈકી પ્રથમ ભાગ સંવત ૧૯૬૧ માં અને બીજો ભાગ ૧૯૬૭ માં પ્રકટ થઈ ચૂક્યો છે. છેલ્લો ત્રીજો ભાગ કે જેમાં ‘શાન્તિપર્વ’ તથા તે પછીનાં પર્વ આવનાર છે, તે હવે પછી નીકળનાર છે.”

“પરંતુ રાં ૭ ઇન્દુજીરામભાઈની એ સેવા હજી તો પૂર્ણ થઈ નથી તે પહેલાં જ ગુજરાતના સુભાગ્યયોગે એમ બન્યું કે પ્રથમ જણાવાયલા રાં મણિશંકર મહાનંદવાળા મહાભારતમાંના જે થોડાક ભાગો ખૂટ્યા હતા; તે ભાગો ફરીથી છપાવી સમગ્ર મહાભારત સંવત ૧૯૬૮ માં રૂપિયા ૧૨)માં અપાયું! આ ફરી છપાયેલા ભાગોના સુખપુષ્ટ પર રાં રાં ભાઈશંકર નાનાભાઈ-નું નામ ભે કે પ્રથમની જે સહાયક તરીકે જ છપાયેલું છે; પણ ખરું જોતાં તેમાં સર્વ કાયં અને ઉદારતા તેમનાં જ છે.”

“આ પ્રમાણે સમગ્ર મહાભારત ભે કે સ્વરૂપ મૂક્યે નીકળ્યું ખરું, પરંતુ તે રીતે જે બસો-બસો સટ તૈયાર થયા, તે સપાટાળંબ ઊપડી ગયાથી, સ્વરૂપ મૂક્યેથી જ ખરીદી શકે એવા

ખીજા અનેક સભ્યોનો નિરાશ થાય અને ‘ખીજી રીતે નહિ તો આવી સસ્તા સાહિત્યની સંસ્થા દ્વારા પણ આ અંથ સસ્તી કિંમતે પૂરો પાડવાનું કામ’ ચાલુ થાય તો ઠીક’ એવી ભાવના સેંકડો હૃદયોમાં બળપૂર્વક ઉદ્ભવે એ સ્વાભાવિક જ છે.”

“આવી અનેક ભાવનાઓ અને સહસ્રાવધિ વાચકજનોના મુલાગ્ત્યોગે આ યોજના હાથ ધરાઈ, તેના પ્રથમ ફળરૂપ આ અંથ ગુજરાત વાચકતુઓમાં વિરાજિત પરમાત્મહેવના ચરણકમળમાં સપ્રેમ સાદર થાય છે.”

“સંવત ૧૯૬૪ માં આ સંસ્થા તરફથી વહેંચવામાં આવેલી “સસ્તા વાંચનની સૂચના”ના નાના ચોપાનિયામાં, સ્વરૂપ મૂલ્યે પ્રકટ કરવા યોગ્ય જણાવેલા કેટલાએક ઉપયુક્ત ગ્રંથોમાંનો સર્વથી મોટો અંથ (મહાભારત) પ્રકટ કરવાનું કામ’ પણ આ પ્રમાણે આ સંસ્થાને જ હાથે શરૂ થયે અને સંસ્થાનું કામચલાઉ હેતુવાળું કામ’ આટલો સમય લખાઈ આટલી હદ સુધી પહોંચયે; એમ કૈણ કહી શકે તેમ હતું? માત્ર બેત્રણ વર્ષમાં જે કાંઈ બને તે બળવીને વિદ્વાન અને ધનિકવર્ગને સસ્તા સાહિત્યની દિશાનું સૂચન કરવા પૂરતાં જ હેતુ અને રુચિથી આ કામની શરૂઆત થઈ હતી. સ્વપ્રકૃતિ માટે તેમજ જનવર્ગ માટે અન્ય જે સંયોગો અધિક ઉપકારક સમજાયતા તે સંયોગોથી દૂર રહેવું પડી, જડતાપ્રધાન પ્રકૃતિ વડે આ કામમાં આટલી હદ સુધી ટકી રહેવાનું અસંભવિત છતાં જેમતેમ પણ તે ચાલુ રહ્યું; અને શનૈઃ શનૈઃ સમય અને કામની મર્યાદા લખાતી જઈ આટલી હદ સુધી પહોંચી; એમાં વાચકવર્ગે જે ખરી રીતે કૌંઠનો પણ ઉપકાર માનવાનો હોય, તો તે સર્વસત્તાધીશ પ્રભુનો અને વાચકવર્ગના પોતાના પુણ્યોદ્ધતનો જ છે.”

“પ્રથમ તો માત્ર ‘શાંતિપર્વ’ જ પ્રકટ કરવાનો વિચાર હતો; અને તે કેટલાંક વર્ષથી ચાલતો હતો. સંયોગોની અનુકૂળતા થતાં એ વિચાર ચાલુ વર્ષમાં અમલમાં મુકાયો; પરંતુ અંથ છપાઈ રહેવા પૂર્વે જ ‘આટલું’ તેમ તેટલું’ એ ન્યાયે આખા મહાભારતના વિચારે જોર પકડ્યું; અને મહાત્મા તુલસીદાસે કયેલા ‘નહીં વિચા નહીં વાહુવલ’ એવા આ સેવકનો કામની મહત્તા અને સ્વપ્રકૃતિની નિર્બળતા વચ્ચેના અંતરનો વિચાર અનેક સમયની પેઠે આ સમયે પણ તે બળવતી પ્રેરણા આગળ બાલુ મુકાઈ જઇને આખા મહાભારતની ‘યોજનાનું’ સ્વરૂપ ‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’માં અપાયું.

“આ ગ્રંથ (શાંતિપર્વ)માંના ત્રણે ભાગોને અંતે આપેલા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે, તેમ આ પર્વનો અનુવાદ વર્તમાનમાં “કેળવણી” માસિકના સુયોગ્ય સપાદક અને પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષર શ્રીયુત છોટાલાલ નિર્ભરારામ ભટ્ટ એમણે તૈયાર કરેલો છે. એ અનુવાદ પ્રકટ કરવાની સંમતિ રા. રા. ભાઈશંકર નાનાભાઈ સોલિસીટર જે. પી. એમના તરફથી પૂર્ણ નિષ્કામભાવે મળવા બદલ તેઓ શ્રીને આ ક્ષેત્રે સપ્રેમ આભાર માનવામાં આવે છે.”

“આ અનુવાદમાં શ્લોકોના અંક દાખલ કરવાનું તથા બનતું સંયોધન કરવાનું અને છેવટનાં મૂકે લેવાનું કામ’ અમદાવાદનિવાસી શાસ્ત્રીજી નરહરિ મગનલાલ શર્મા, કે જેઓ વડોદરા રાજ્યની ‘પુરાણબૃહણ’ની પદવી ધરાવે છે, તેમને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેમણે ‘રાજધર્મ’ વિભાગમાંના શ્લોકાંક મુરાદાબાદમાં પ્રકટ થયેલી મહાભારતની પ્રતને આધારે લખ્યા છે; અને તે ઉપરાંત આ ભાષાંતરમાં જે જે શ્લોક વધારાના જણાયા તેના ભાષાંતરના આદિ અંતમાં () આવું ચિહ્ન મૂકેલું છે. આ પછી આપદ્ધર્મ અને મોક્ષધર્મવાળા વિભાગોમાં આપેલા શ્લોકાંક સુબધમાં નીલકંઠી ટીકાસહિત નીકળેલા મહાભારતને અનુસરીને આપ્યા છે. તેમ કરવા સમયે કોઈ કોઈ શ્લોક વધારાના અથવા રહી ગયેલા જણાયા, તેનું પણ ભાષાંતર

આમાં ઉમેર્યું છે. આ અંશમાં જે ટિપ્પણો સંશોધકે ઉમેર્યા છે, તેને અંતે ‘સંશોધક’ એવું ચિહ્ન છે, એવા ચિહ્ન વિનાનાં ટિપ્પણ હોય તે મૂળ આવૃત્તિમાંનાં જ સમજવાં.”

“પ્રલોકના અંક ઉપરાંત વાચકોની સુગમતા અર્થે દરેક અધ્યાય પર અધ્યાયના અંકનાં તેમજ તેમાંના વિષયને દર્શાવનારાં મથાળાં તેમજ અંશની શરૂઆતમાં તમામ અધ્યાયોની લંબાઈ અનુક્રમશઃક્રીયા પછી આમાં ઉમેરાયેલી જણાશે.”

“ઉપલી બાબતોમાં તેમજ ભાષાંતર અધિક સરળ અને સ્પષ્ટ અને તેવું સંશોધન કરવામાં ઉક્ત શાસ્ત્રીજીએ જે શ્રમ લીધો છે, તે જોતાં અનુભવ મનુષ્યને તો એમ જ લાગે કે, આ નવીન જ ભાષાંતર છે; એટલું જ નહિ પણ આટલા સંશોધન પછી તેને ‘નવીન ભાષાંતર’માં ખપાવતાં પણ કોઈ રોકી શકે તેમ નહોતું; પરંતુ કાર્યમાં જેનો જેટલો અંશ હોય તેના યથા તેને જ આપવામાં મળતો અંતરનો આનંદ ગુમાવીને કેટલાકોની પેઠે તેવી બાદ્યકીર્તિ મેળવવાનું અફળુત (1) કોશલ્ય વર્તમાન સંશોધક અને પ્રકાશકના ભાગ્યમાં લખાયેલું નહિ એટલે શું કરવું?”

“આવાં કાર્યો પર જેમ જેમ અધિક દ્રવ્યનો, સમયનો અને શ્રમનો વ્યય કરવામાં આવે, તેમ તેમ તે અધિક ઉત્તમતાવાળાં અને એ તો સ્પષ્ટ જ છે; અને તેથી એ દૃષ્ટિએ જોતાં તો જગતમાંનું કોઈ પણ કાર્ય કાંઈ ને કાંઈ દોષ કે ન્યૂનતાવાળું જ જણાઈ રહે તેમ છે. બીજા હાથ પર તેનાથી ઊતરતા પદાર્થ વા કાર્યની સાથે સરખાવતાં તે જ કાર્ય ‘ચઢતું’ લાગે એ પણ સ્વાભાવિક છે. આથી આ ભાષાંતર માટે પણ એટલું જ કહીશું કે, પ્રાપ્ત સંયોગાનુસાર તે બંને તેટલા સારા સ્વરૂપમાં અનુવાદિત અને સુદ્રિત કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે; અને વિશેષ યોગ્યતાવાળી તૈયારી બે કોઈ વિદ્વાન વા ધનવાન કરી-કરાવી આપશે, તો બહુ ઉપકાર સાથે પુનરાવૃત્તિ વખતે તેનો ઉપયોગ કરીશું અને જો તે પોતે જ બહાર પાડશે તો એથી પણ વધુ ઉપકૃત થઈશું.”

“શાંતિપર્વના કોઈ કોઈ અધ્યાયમાં કપટનીતિ ઇત્યાદિની બાબતો આવેલી હોય, તેને પણ ઉત્તમ તરીકે માની લેવાની બૂલ ન થઈ જાય, તેની વાંચકે બહુ સાવચેતી રાખવાની છે. આનું તેવું જ કાંઈ આવે તેને અર્થલેહની, પ્રસંગલેહની કે અધિકારલેહની ખેંચાતાણુ કરીને બંધખેસતું કરવા મર્થવું તેના કરતાં વધુ સારું તો અમને એ જ લાગે છે કે, અંશને રચાયા પછીનાં હજારો વર્ષમાં અનેક કારણો સર તેમાં કાઢવાલ થવાનો જે સંભવ છે; તે જ કારણ એમાં હોવું જોઈએ.” ॐ તત્સત્ ॥

શાંતિપર્વની પહેલી આવૃત્તિ પછી છ વર્ષે-એટલે કે સંવત ૧૯૭૬ માં-આદિ અને સભા-પર્વની પહેલી આવૃત્તિ (હાલમાં આ સાત ભાગના પેટામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી એની બીજી આવૃત્તિમાં છે તે જ ભાષાંતરવાળી) પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. એના નિવેદનમાં શાંતિપર્વની પ્રથમાવૃત્તિના નિવેદનમાંના ઉપલા પૈકી ઘણાખરા પેરા આખ્યા પછી વિશેષમાં જણાવાયું હતું કે:-

“સસ્તા સાહિત્યની મનોમય કલ્પના સંવત ૧૯૬૪ ના વર્ષમાં “સસ્તા સાહિત્યની સૂચના” ના ચોપાનિયાનું રૂપ લઈ ફેલાઈ, તેમાં સસ્તા ફેલાવવા યોગ્ય પુસ્તકોની ટીપમાં મહાભારતનું નામ આવેલું ઘણાકોને યાદ જ હશે.”

“સંવત ૧૯૬૬ ના અરસામાં શાસ્ત્રી કરુણાચંદ્રજીનો મેળાપ થતાં તેમણે મહાભારત વિષે પોતાના મનમાં વર્ષોથી ગૂંચવાયા કરતા વિચારો દર્શાવ્યા. તેમનો મહાભારત ઉપરનો સદ્ભાવ, તેના ઉત્તમ ભાષાંતર વિષેની ભાવના અને તેવું ભાષાંતર કરી શકવાની યોગ્યતા તથા તત્પરતા જોઈ આનંદ થયો. થોડુંક ભાષાંતર તેમણે કર્યું પણ હતું; પરંતુ પ્રસિદ્ધ કરવાની મુરદેલીએના અ્યાલથી પાછળથી તે બંધ રાખ્યું હતું.”

“સસ્તા સાહિત્યનું કાર્ય” અને સાધનો એ સમયે સ્વલ્પ અને અનિર્ણીત હોવાથી, એક સાચા દિલ્લના પ્રાક્ષણ આગળ રજૂ કરવા જેવી જે નિર્ણીત વાત એ વખતે જણાઈ તે રજૂ કરાઈ કે, ‘તમારે કરવાનું હોય તે તમે તો કરીજ નાખો, ખાકીનું કુદરત (પ્રભુની પ્રભુતા) પોતે કરી હેશે.’”

“એ પછી સંવત ૧૯૬૬ માં ઉપરોક્ત શાંતિપર્વ છાપવા અપાયું. એમાં અનેકવિધ ઉમદા ઉપદેશો સમાયલા હોવાથી તેમજ અમદાવાદમાં નીકળેલા મહાભારતમાના અન્ય ભાગોની અપેક્ષાએ ઉત્તમ અને તૈયાર ઉપયોગમાં આવે તેમ હોવાથી એ સમયે માત્ર એ જ પર્વ પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર થયેલો હતો.”

“પરંતુ એ ‘શાંતિપર્વ’ પૂરું છપાઈ રહે તે પૂર્વેજ આખા મહાભારતનો વિચાર પણ નક્કી થયો અને જાહેરાત અપાઈ, એ જાહેરાતમાં મહાભારતના કુલ ભાગ ચાર, કુલ પૃષ્ઠ પોણાચાર હજાર અને મૂલ્ય રૂપિયા ૧૨) તથા શાંતિપર્વની સાથે રૂપિયા ૧) અનામત ભરનારને માટે રૂપિયા ૧૦) જણાવાયું હતું. મહાભારતના એક પકાચેલા બંગાળી ભાષાતર ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાતર સારા રૂપમાં થઈ શક્યો એવી માહિતી મળવા ઉપરથી ધારેલું કે, ભાષાંતર થોડા ખર્ચે થઈ શક્યો અને ત્રણચાર વર્ષમાં સર્વ ભાગો છપાઈ જશે.”

“શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીનો મેળાપ થયા પછી ચારપાચ વર્ષે શાંતિપર્વ તથા ઉપલી યોજના બહાર પડી; અને તેથી તે દરમિયાન શાસ્ત્રીજી સાથેનો પ્રસંગ તો લુપ્તાઈ જ ગયો હતો. એ પછી નડિયાદમાં અનાથાશ્રમના મેળાવડા પ્રસંગે શાસ્ત્રીજીનો ફરીથી મેળાપ થતાં તે યાદદાસ્ત તાલ્ય થઈ. એ પછી તેમની પાસેનું ભાષાંતર ભેવા મંગાવ્યું અને ભાષાંતરના બીજા પણ નમૂના તથા આધારો ભેગા કર્યા. પરિણામે શાસ્ત્રીજીનું જ ભાષાતર ઉત્તમ જણાતાં બની શકે તેટલા ભાગો તૈયાર કરી આપવાનું તેમને સોંપાયું.”

“એ દરમિયાન એમ પણ સમજાયું કે, મહાભારતનું કદ પોણાચારને બદલે પોણાપાચ હજાર પૃષ્ઠનું થશે. જેથી આગલી યોજનામાં સુધારો કરીને તેના ભાગ છ, પૂઠા પાકા અને મૂલ્ય રૂપિયા ૧૬) તથા ૧૨) કરવા વિષેની જાહેરાત ‘વિવિધ અંશમાળામાં’ અપાઈ. એમાં શાસ્ત્રીજીને ભાષાંતરનું કાર્ય સોંપાયોની ખબર સાથે એમ પણ જણાવાયું હતું કે, ‘આ ભાષાતર અન્ય હરકોઈ ગુજરાતી ભાષાંતરને ટક્કર મારે તેવું થવાનું પ્રથમથી જ કહેવા કરતાં, માત્ર એટલું જ જણાવીશું કે, અન્ય ભાષાંતર કરતાં ઊતરતું તો તે નહિજ થાય.’”

“ઉપલી શપ્તો લખાયા પછી આજ ત્રણચાર વર્ષે એ ભાષાંતર બહાર પડે છે. સદ્ગત શાસ્ત્રીજીના પરિશ્રમની તુલના કરવાનું અને ઉપલામાંની ઠોઈ ભાવના સફળ થઈ છે કે કેમ, તે દર્શાવવાનું કામ પક્ષપાતરહિત વિદ્વાનોનું છે.”

“મહાભારતના યુદ્ધનો અને અંતર્યનાનો સમય, ભિન્ન ભિન્ન શ્લોકસખ્યાવાળી તેની આવૃત્તિઓ ઇત્યાદિ બાબતોના સંબંધમાં શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીએ એક ઉપોદ્ઘાત લખ્યો હતો, પરંતુ દિવસાનુ-દિવસ પ્રાચીન બાબતોનો જે ઊંડો અભ્યાસ અને શોધખોળ ખાસ અભ્યાસીઓ તરફથી થતાં ચાલે છે, તેમજ થોડા વખત પર પૂનામાં મળેલી પરિષદમાં મહાભારતનો સચિત્ર અને સંશોધિત આવૃત્તિ કાઢવા થયેલી યોજનાને પરિણામે આ વિષય ઉપર જે વધુ અજવાળું પડવાનો સંભવ છે, તેથી કરીને એ વિષય યોજવાનું મહાભારતનો છેલ્લો ભાગ નીકળે ત્યાં સુધી સુલતવી રાખવાનું ઉચિત સમજવામાં આવ્યું છે.* દરમિયાન એ વિષયના શોખીન ગુજરાતી પાઠકવર્ગને માટે

* એ ઉપોદ્ઘાત આ આવૃત્તિમાં પૃષ્ઠ ૧૫૫ થી ૧૯૧ સુધી “સદ્ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકરની ભૂમિકા”

જુલરાત વનોઽચૂલ્લ સોસાયટી તરફથી બહાર પડેલું “મહાભારતની સમાલોચના” વાળું પુસ્તક ઠીક ઉપયોગી થાય તેમ છે.” x x x x

“આ પહેલો ભાગ પૂરો થતાં સુધીનું દરેક છેલ્લી વારનું પ્રૂફ શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીએ પોતે જ બેચેલું હોઈ આ માથે બેઠેલું શુદ્ધિપત્ર પણ તેમણે પોતે જ તૈયાર કરેલું છે”

“લગાઈની શરૂઆતમાં કાગળોના ભાવ સવાયા-દોઢા થયા ને વધુ મોંઘારત થાય તેમ લાગ્યું; જેથી રામાયણને તેમજ મહાભારતના બે ભાગને પહોંચી રહે તેટલા કાગળો લઈ રાખવામાં આવ્યા પરંતુ લગાઈનાં કાગ્લોથી દિવસે દિવસે છપાવવાની અગવડ વધવાથી આ પહેલો ભાગ છપાવવામાં જ ઘણો સમય લાગ્યો અને રામયણ પણ અધવચ્ચ જ અટકેલું હતું. બીજી તરફ ‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’ માટે કાગળો ત્રણચારગણી કિંમતે લેવા પડે અને તેનું લવાજમ વધારતું પડે તેમ હતું, એટલે પછી ઉપલા કાગળોમાંના જે કંઈ સિલક હતા તે અર્વનો ઉપયોગ તેના બદલે કરીને એ ગ્રંથમાળામાં જ કાગ્યો.”

“આ પ્રથમ ભાગ બે કે બેએક વર્ષ અગાઉ છપાઈ ચૂકેલો હોઈને માત્ર આસપાસનું જ થોડુંક છપાવવાનું બાકી હતું, પરંતુ મોંઘારત ઇત્યાદિનો ઉઠેલ આવે અને મહાભારતની યોજના ઘટતા ફેરફાર સાથે એ ભાગમાં જ રજૂ થઈ આગળ વધે તેમ કરવાની ધારણાથી એ ભાગ અત્યાર-સુધી રાખી મુકાયો હતો.”

“હવે લગાઈ મટી અને કાગળોના ભાવ ઘટયા છે, તે પણ હજી તે ત્રણગણા તો કાયમ જ છે. વળી છપાઈજાઈના અર્થો તો લગાઈ મટ્યા પછી ઊલટા ઘણા જ વધ્યા છે. આ સર્વનો ઉપાય બે થોડીઘણી કિંમત વધારી લેવાથી જ થઈ શકતો હોત તો જુદી વાત હતી, પરંતુ છપાવવામાં માથે ભીડ, અનિયમિતતા ઇત્યાદિ અગવડો પણ એવી વધી છે કે, અધૂરી રામાયણ હજી પૂરી થઈ શકતી નથી ‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’નું મામાન્ય અને નિયમિત કાર્ય એક વર્ષ પાછળ પડી ગયું છે, અને ‘ચરિત્રમાળા’ જેવી ઉપકારક માળા બધ પડી છે, તે આજી કરી શકાતી નથી આવા સંયોગોમાં પાચ હજાર પૃથ્થના મહાભારતની યોજનાને તો કેમ જ આગળ વધારી શકાય ? વળી કરુણાશંકરજીને ફેલાસવાસ થવાથી મહાભારતના ભાષાંતરનું કામ પણ હજી અધોઅધ બાકી છે અને તેમના જેવા કોઈ સુયોગ્ય, ઇતસાહી વિદ્વાન મળી આવશે ત્યારે જ તે આગળ વધી શકશે.”

“આ અને બીજાં કારણોનો ઉપાય સરથાનું સુયોગ્ય ચંત્ર ગોઠવાઈ સારા પાયા ઉપર સ્વતંત્ર પ્રેમ નીકળવામાં જ રહેલો હોવાથી, હાલ બેએક વર્ષ સુધી તો કિંમત વધારી લઈને પણ મહાભારતની યોજના આગળ વધી શકે તેમ લાગતું નથી. તેથી આ ભાગને હવે વધુ ન રોફી રાખતાં મહાભારતની દરૂી યોજના સિવાય જ બહાર પારી દેવાનું અને અગાઉ મહાભારત પેટે અનામત દાખલ લેવાયેલો અઠેક રૂપિયો પાછો આપી દેવાનું યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું છે. ઉપરથી શુભમતા થઈને મહાભારતની યોજના યોગ્ય ફેરફારપૂર્વક આગળ વધતાં ‘શાંતિપર્વ’ તથા ‘આદિ અને સભાપર્વ’ ખરીદી ચૂકેલાઓને તે ગ્રંથો ફરી વાર લેવાની ફરજ ન પડે એવી જ ગોઠવણ રખાશે.”

સર્વોત્તમા સ્મરણપૂર્વક ॐ વત્સન્ !

મહાભારતના સં. ૧૮૮૩માં એક માથે નીકળેલા સાતે ભાગના પેટામાં જે ‘શાંતિપર્વ’ નવા ભાષાંતર સાથે પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેને બીજી આવૃત્તિ અટી એટલા માટે દરી છે, કે અત તરફથી જુદા ભાષાંતર સાથે શાંતિપર્વ એક વાર નીકળેલું, તેને પણ ગણનામાં લેવું નોઈએ.

શાંતિપર્વની એ સવન-૧૮૮૩ની આવૃત્તિના નિવેદનમાં મહાભારતના ભાષાંતર ઇત્યાદિ વિશે જે જણાવેલું છે, તેમાંની પણ જરૂરી હકીકત અહીં દર્શાવીશું.

“મહાભારતમાવતા મહાભારતના એક અગત્યના ખંડરૂપ આ ‘શાંતિપર્વ’ હોઈને તેમાં ગળ-

ધર્મ, આપદ્ધર્મ અને મોક્ષધર્મના પેટામાં ચારે વર્ણ અને ચારે આશ્રમના સામાન્ય ધર્મ, વિશેષ ધર્મ, સુખ્ય ધર્મ, ગૌણ ધર્મ ઇત્યાદિ અનેક સ્થળે, અનેક રીતે અને વિસ્તારપૂર્વક સમ-જાવેલું છે. મહાભારતના સમયની તેમજ પ્રાચીન સમયની અનેકાનેક હકીકતો, ચર્ચાઓ, કથાઓ, અનુભવો, સંવાદો અને વર્ણનો વગેરે એમાં એવી સુંદર અને અસરકારક રીતે અપાયાં છે, કે જેથી કરીને ધર્મજિજ્ઞાસુઓ માટે તો આ એકલા શાંતિપર્વને પણ ધર્મરૂપી અમૃતનો સાગર કહી શકાય. આવા ધર્મસિંધુમાં જે કૌંઈ જ્ઞાનચારિત્ર્યની ઇચ્છાપૂર્વક ડૂબકી મારી બાજે, તેને તો તેના તળિયામાં એવાં એવાં દિવ્ય અને મનોહર રત્નો જણાઈ આવે, કે જેને આત્મોદ્ધ પ્રદેશમાં—અર્થાત્ આચારવિચારમાં—ધારણ કરવાથી પછી આ અસાર સંસારસમુદ્રમાં ડૂબી નહિ જવાતાં સુખપૂર્વક તથા કરાય; બ્રાન્તિરૂપી ભૂતપિશાચ વિષયરૂપી વિષ પાયા કરી ખારા જળ પેરે તેની તૃષ્ણા વધાર્યે જતાં હોય છે; તેને બદલે સત્ય સુખદાયક અને જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક ધર્મામૃતના જ ઘૂંટડા પિવાતા ચાલે અને તેના પરિણામે સાધનચતુષ્ટયરૂપી દિવ્ય સંપત્તિસ્વપત્ત કૌંઈ દેવસમ્રાજ્યાણું નાવિક પણ જરૂર શોધાય અને જડી બન્ય; કે જેની સહાયથી આ અસાર સંસારરૂપી મહાસાગરને કિનારે ઝટ પહોંચી જવાઈ, જીવતાં જીવત જ તે સન્નિવિદાનંદ પરમાત્માને પમાય, અને ‘હરિ કરતાં હરિજન વધે’ એવા જીવન-સુક્રત પણ બની શકાય.”

“ધર્મજિજ્ઞાસુઓ માટે ‘શાંતિપર્વ’ આવું ઉપકારક હોવાથી પ્રથમ તો માત્ર એ એક જ પર્વ પ્રસિદ્ધ કરવા વિચાર જીવજ્યો હતો. આથી અમદાવાદમાં અગાઉ સદ્ગત શ્રીમાન બાઇશંકર સોલિસ્ટ્રીટરની સહાયથી મહાભારતના પેટામાં શાંતિપર્વની જે ત્રણ આવૃત્તિઓ નીકળેલી; અને જેનું ભાષાંતર સાક્ષરવર્ચ શ્રીછોટાલાલ નિર્ભયરામના હાથથી તૈયાર થયેલું હોઈ, તત્રપ્રકાશિત મહાભારતનાં અન્ય પર્વો કરતાં અડિયાતું જણાયેલું, તેને માટે ઘટતી પરવાનગી લેવામાં આવી હતી; તથા પુષ્કળ સંશોધનાદિ કરાવીને અત્ર તરફથી તેની ચોથી આવૃત્તિ (સંવત ૧૯૭૦ માં) પ્રસિદ્ધ કરાઈ હતી.”

“પરંતુ એ પછી શાંતિપર્વની એ આવૃત્તિ ખલાસ થાય તે પહેલાં જ મહાભારતનું નવું અને વધારે સારું ભાષાંતર તૈયાર કરાવવાનો સુયોગ મળી આવ્યો અને તેને અંગે શાંતિપર્વનું ભાષાંતર પણ વધારે સારું તૈયાર થવાની આશા બંધાઈ; અને તેથી એ આવૃત્તિ ખૂટ્યા પછી પણ તેનું નવું જ ભાષાંતર છપાવવાની વલણ રહ્યા કરી.”

“આવી રીતે આ બાબતમાં પ્રથમ તો જનવર્ગના કિસ્મતે કંઈક ભેર કરેલું જણાયું; પરંતુ પાછળથી એમાં પણ તત્કાળ માટે તો ‘દરિદ્રાણાં મનોરથાઃ’ અથવા ‘અકર્મીના પડિયા કાણા’ જેવું જ જણાયું. પેલો દેવ જેવો બ્રાહ્મણપુત્ર (શાસ્ત્રીજી કરુણાશંકર બાનુશંકર) કે જે ‘મહે-નતમાં કાંઈ કસર ન કરે, (અને તે છતાં પણ) બદલાની આશા નવ ધરે’ એવો દેવી પ્રકૃતિવાળો હોઈને પૂર્ણ ઉત્સાહથી ભાષાંતરકાર્ય ચલાવ્યે જતો હતો; તે અધુરું પણ તૈયાર કરવા પામે, તે પહેલાં જ નશ્વર દેહ તણ કેલાસવાસી થયો !* પરમાત્મા તેના પુરુષાત્માને અધિકાધિક ઉત્તતિ અપી* સન્નિવિદાનંદપદે સ્થાપે, એવી પ્રભુપ્રાર્થના સાચે પ્રત્યેક વાંચનારને વિનંતિ છે કે, તેઓ પણ તેમના એક સુયોગ્ય હિતકારી તરીકે એ દેવ બ્રાહ્મણ માટેની આ પ્રભુપ્રાર્થના (આ વાંચતી વખતે એ

* આ પ્રમાણે એ શાસ્ત્રીજી સદ્ગત થયા અને શાંતિપર્વની માગણી તો ભરી જ હતી, એટલે પાછું તેનું તે જ ભાષાંતર પુનઃ પ્રસિદ્ધ કરવાના વિચારો આવેલા; પરંતુ એવામા ઈધરરૂપાથી આગેદ્દમ એ જ ભાષાંતર (પાંચમી આવૃત્તિરૂપે) એક પ્રકાશક દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલું જણાયું હતું.”

“જે કે એ આવૃત્તિ તેમણે નાના અક્ષરમાં અને રૂપિયા સાડાઅંગિયારના મૂલ્યે કાઢી હતી અને જે ભાષાંતર ઉપર જણાયું તેમ આ સંસ્થાએ સદ્ગત બાઇશંકર ગ્રહોદયની લેખિત પરવાનગી લઈને

મિનિટ શેકાઈને) તેઓ જાંઠા હૃદયપૂર્વક અવશ્ય કરે. જણાવવા જરૂર નથી કે, આ પ્રકારની પ્રાર્થનાઓમાં પ્રાર્થના કરનારનું પોતાનું પણ હિત સમાયલું છે.”

“આમ થવાથી પછી સામાન્ય દૃષ્ટિથી તો આ સેવકે અન્ય સારા અનુવાદકની શોધ કરવી જ ભેદી હતી; પરંતુ એ દૃષ્ટિથી શોધવા-સાધવા જેવા અન્ય પણ પ્રસંગોએ એવું તેવું બની શકેલું નહિ; તેમ આ પ્રસંગે પણ ન જ બની શક્યું. એક તો અન્ય સદ્ગુણોના અને પુનરાવૃત્તિઓના તૈયાર સંયોગોને સેવવા આડે વખત મળે નહિ; અને બીજી તરફ શ્રદ્ધામૈયા પણ એવું જ કહ્યા કરે કે:—‘જાંઠા, પાછો પેલી વાત અને પ્રભુની કબૂલાત જૂલી ગયો? કાઢ્યો થઈને મહારવના સંયોગ માટે તો નિષ્કર્ષ અને પ્રયત્ન, બધું તે સર્વપ્રેરક સર્વેશ્વરને જ સોંપતો રહે; અને તું તો તેના તરફથી જે કાંઈ સાધન-સંયોગ આપોઆપ પ્રેરાઈ આવે તેને જ રૂડે પ્રકારે પહોંચી વળાય તેમ કર; એટલે એવા થોડા કાર્યને પણ તે ભક્તવત્સલ ભગવાન હજારોગ્યુ’ માની લેશે.’ આથી આ સેવકથી પણ, મહાભારત જેવાં મહાન ગ્રંથના અનુવાદ માટે કોઈ કોઈ સંજ્ઞાના આપોઆપ આવી મળે, તેમને-તેમનું નમૂના દાખલ કાર્ય કાંઈ પણ જિતરતા જેવું જણાતાં-ના જ કહી દેવાતી. જેવું પણ મળી આવે તેવું ચલાવી લેવું હોત, તો તો સદ્ગત ભાઈશંકર નાનાભાઈ બધાં ભાષાંતરની રજા આપવાને તૈયાર હતા; અને વર્તમાન પેટાચુગ માટે એ ભાષાંતર છેક સામાન્ય હોવા છતાં પણ તે કિંમતમાં તો શુભરાત્રી પ્રેસની તે સમયની કિંમત (રૂ. ૨૫-૩૦) કરતાં અધીં જ કિંમતે અપાય તેમ હતું, એટલે તે પણ ખપી તો જતજ; પરંતુ સસ્તાની સાથે સારું હોવાની સમજણ પણ પાયામાં જ પડી ચૂકેલી, એટલે સારા અનુવાદક મળી આવતાં સુધી બીજાં પવો લેશું’ શાંતિપર્વનું ભાષાંતર પણ અનેક વર્ષ સુધી અધ્ધર જ રહ્યું. એ પછી ઈશ્વરકૃપાથી આજથી ત્રણેક વર્ષ પર જ્યારે બીજે એક સંસ્કૃતજ્ઞ દ્વારણપુત્ર

અર્ચપૂર્વક સંશોધન કરાવીને (ચોથી આવૃત્તિરૂપે) છપાવેલું, તે જ ભાષાંતર આ સંસ્થાને પૂછ્યા વિના અક્ષરશઃ છપાવી દીધું હતું; તથા અત્ર તરફની એ (ચોથી) આવૃત્તિના મુખપૃષ્ઠમાં સંશોધક તરીકે શાસ્ત્રી નરહરિ શર્માનું નામ અપાયેલું તે, તેમજ નિવેદનમાં જરૂરી હકીકત અપાયેલી, તેમાંનું પણ કશું જ નહિ લેતાં તેમણે જીકડું એવા જ ભાવનું જાણી મારેલું કે, એ પુસ્તકનાં સર્વં દક્ષ તેમને સ્વાધીન છે! માની લઈએ કે, સ્વર્ગદેય ભાઈશંકર મહોદયે આ સંસ્થા ઉપરાંત તેમને પણ પરવાનગી આપી હોય; પરંતુ તેઓ સ્વપ્રકાશિત ત્રીજી આવૃત્તિને બદલે આ સંસ્થાએ ખાસ ખર્ચ અને સંશોધનાદિપૂર્વક જે ચોથી આવૃત્તિ છપાવેલી તે સુજળ છાપવાની પરવાનગી આ સંસ્થાની જળણ બહાર આપી દે એવા ભોળા તો હતા જ નહિ.”

“આવી વિવશલ નીતિપૂર્વક એ આવૃત્તિ એ બધું પ્રે પ્રસિદ્ધ કર્યા પછી વળી એક વાર કાણ જણે ફરી સમજણથી એક પત્ર પણ એવા ભાવનાં ઝોકલેલો કે, એ પુસ્તક આ સંસ્થાએ છપાવવું નહિ!”

“અરજ, એવું તેવું ચલા છતાં પણ આ સેવકને ન તો મેળવેલી પરવાનગી ખાતલ ગયેલી લાગી; કે ન તો વગર ફીએ બેરિસ્ટર મળે તેવું હોવા છતાં કેટલું ચડી નાદ ઉતારવાની બુદ્ધિ જગી. એટલું જ નહિ પણ જાંઠા વિચાર પછી પ્રભુએ સાદેસાદી એવી જ બુદ્ધિપ્રસાદી આપી કે, ‘જે ધર્મગ્રંથ ખલાસ થઈ જવાથી મળી શકતો નહિ, તે ગ્રંથ એ પ્રકાશક કોઈ પણ રીતે ને કિંમતે દાદ્યો તે ફીક જ ક્યું છે. કેમકે જેઓને તેની તદ્દાગ્રમાં જરૂર દોષ અને એટલા ખર્ચની સમજ હોય, તેઓ માટે તો એટલી કિંમતવાળા એ આવૃત્તિ પણ ઉપકારક જ ગણાય. વળા અમદાવાદવાળા ભાષાંતર સાથે એ પ્રકાશકને હાથે શાંતિપર્વનું એ મંશોધિત ભાષાંતર અપાશે તે પણ તેટલે અંરો વધારે જ લોકદિવાલદ થશે.’ આવી બુદ્ધિ છાપજવાથી રૂપ એમ કે, જે દારણથી એ ગ્રંથ એના એ રૂપમાં છપાવવાની ઉતાવળ પેટેલી તે પણ અમુક મમય માટે દૂર થઈ અને નવા સાગ ભાષાંતર માટે વધારે ગોડું થાય તેની પણ ફિકર ગઈ!”

x “કેમકે એ મમયે અસ્તાપણા વહેરેને લીધે અત્ર તરફથી એ ગ્રંથ રૂપિયા ૧૬ માં અને પ્રયમથી માલક થનાર માટે ૧૨૫ માં કાટવાની શોજના હતી.”

(શાસ્ત્રી ગિરિભાઈ શરમાઈ) લગભગ કેલાસવાસી શાસ્ત્રીજીના જેવી જ યોગ્યતા અને કાળજીવાળો આવી મળ્યો; ત્યારે જ એ મહાભારતના બાકી રહેલા કાર્યોમાં શાંતિપૂર્વક પશુ ભાષાંતર આવા રૂપે તૈયાર થવા પામ્યું અને આજે આ ગ્રંથરૂપે બહાર પડ્યું.”

“હવે મહાભારતના સાત ગ્રંથો સાથે આ શાંતિપૂર્વકની પ્રતો છપાવા ઉપરાંત વધારે પ્રતો પણ છપાઈ છે; એટલે એકલો એ ભાગ લેનારાની બધી માટે જણાવવાનું કે:—

“મહાભારતના એકંદર કદના શુભારે પાંચમા ભાગ જેટલું આ પુસ્તક હોવા છતાં તેનું મૂલ્ય રૂ. ૩૬ને ફાળે સાત રૂપિયા નહિ રખાતાં, માત્ર પાંચ જ રૂપિયા શાથી રખાયું? હકીકત એવી છે કે, “ભાષાંતર, નવાં ચિત્ર, કંપોઝ, શોધન વગેરેનો ખાસ ખર્ચ મહાભારતના આખા સેંટ ઉપર ચઢી ચૂકેલો હોવાથી, છૂટક માગણીના સંભવ પર શાંતિપૂર્વકની જે વધુ પ્રતો છપાઈ તેના ઉપર ચઢ્યો નથી.”

સર્વ સંપત્તિઓના સાગર અને અતિ ઉદાર દાતા એવા પરમાત્મદેવના સ્મરણપૂર્વક ૐ તત્સત્ !

અમદાવાદ
સંવત ૧૯૮૩-૮૪ અષાઢ માસ

લી. અવગુણસાગર-ભિક્ષુ અખંડાનંદના યથાયોગ્ય

મહાભારત વિષે શ્રીખંડિમચંદ્ર લાહિડી

મહાભારત એક સુંદર પુષ્પવાટિકા છે. પણ ઘણા લાખા વખતથી જે વાડી દેખરેખ વગરની સૂતી પડી હોય તેના ઝાડીઝાંખરાં વગેરે ઊગીને જંગલ જેવી બની જાય છે, તેવું આ મહાભારતનું પણ થયું છે.

જે મહાભારતની અંદર અનેક સ્થાને ઊંચા પ્રકારના સુંદર ભાવો વર્ણવ્યા છે, કેટલાય અનુપમ ઉપદેશો ભર્યા છે, કેટલીયે હિતની કથાઓ કહી છે, તે જ મહાભારતમાં પાછી નહિ કાને સાંભળી શકાય, નહિ કોઇને કહી શકાય, તેમ નહિ કોઇને વાંચી સંભળાવાય એવી કેટલી બધી મંદી, અસ્ફીલ વાતો પણ છે! જે મહાભારતમાં અનેક સ્થાને સતીત્વના મહિમાની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે, તે જ મહાભારતમાં સતીત્વનું ખૂન કરે એવી વાતો પણ છે.

જે કુર્યોધનને મહાભારતને પાને પાને લખ્યું પાપી તરીકે ઓળખ્યો છે, જેને વેદવ્યાસે, ભીષ્મદેવે, દ્રોણાચાર્યે, વિદુરે, સંજયે, અરે! જેને તેનાં સગા માખાપે પણ-મહાપાપી કહીને બોલાવ્યો છે, તે જ કુર્યોધનની જાંઘનું હાડકું ભાંગી ગયા પછી શું થયું? મહાભારત કહે છે કે, “તેના ઉપર આકાશમાંથી પવિત્ર અને સુમધુકત પુષ્પોની વૃષ્ટિ થવા લાગી, ગંધર્વો મનોહર વાદ્ય વગાડવા લાગ્યા, અમ્સરાઓ તેનાં યશોગાન ગાવા લાગી અને સિદ્ધગણોએ તેને પુષ્કળ ધન્યવાદ દીધો. કૃષ્ણ અને પાંડવોના બીજા બધા મિત્રો કુર્યોધનનું આયુષ્ય સન્માન થયેલું જોઈને અતિશય લજ્જાવાર્ધ ગયા.”

પણ આવડા મોટા મહાભારતમાં કોઇ પણ જગ્યાએ કુર્યોધનના યશનો જરા જેટલો પણ ઉલ્લેખ નથી. તેને હાથે કોઇ સારું કામ થયું હોય એવો એક દાખલો પણ નથી; છતાં મહાભારતમાં એવું પણ કહ્યું છે કે તે મૂંઝા બાદ સ્વર્ગે ગયો. ત્યારે આ બધું પ્રક્ષિપ્ત નહિ તો ખીલું શું હોય? ધર્મનો જય અને પાપનો ક્ષય, એ મહાભારતનો મુખ્ય ઉપદેશ છે. પણ હાલ આપણી પાસે જે મહાભારત છે, તેમાં તો એ ઉપદેશ ઉપર એક સામઠું પાણી જ ફરી વળ્યું છે, તે તદ્દન અર્થ વગરનો થઈ ગયો છે.

કોઈ કદાચ એવી દલીલ કરે કે, કુર્યોધન રણમેદાનમાં લડતાં લડતાં જ મૂંઝા માટે સ્વર્ગે ગયો, ત્યારે કણે પણ યુદ્ધના મેદાનમાં યુદ્ધ કરતાં જ મરાયો દતો ને? છતાં તેને કેમ નરકની પ્રાપ્તિ થઈ? વળા કણેને

* આ વિદ્વાન લેખક તરફથી બંગાળીમાં ‘મહાભારત મંજરી’ નામે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. તેના નિવેદનમાં તેમણે જણાવેલા વિચારો આ રચને આપ્યા છે. સદરુદ્ધ ગ્રંથ અત્ર તરફથી ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે અને રા. ૨/ના મૂલ્યથી મળે છે.

તે મહાભારતમાં અનેક જગ્યાએ પરમ ધાર્મિક, મહાદાનેશ્વરી અને સત્યપરાયણ તરીકે વખાણ્યો છે. મહાભારતને જ આધારે દુર્યોધનના કરતાં કૃષ્ણનું ચારિત્ર્ય અનેકમણું ચઢિયાતું હતું એ ઉધારું છે.

અને જેની કોઈની સાથે પણ સરખામણી ન થઈ શકે એવા કૃષ્ણના ચરિત્રનું કેમ છે? મહાભારતમાં જુદી જુદી જગ્યાએ તેમના સ્વભાવનાં જુદાં જુદાં-પરસ્પર વિરોધી-ચિત્રો જોવામાં આવે છે. એક જગ્યાએ તેમને વિષે લખ્યું છે કે, "કૃષ્ણ, કામ ક્રોધ, અર્થ, લોભ, હિંસા, હેતુનાદ અથવા એવા બીજા કોઈ પણ કારણસર કદી પણ ધર્મનો ત્યાગ કરતા ન હતા. ન્યા ધર્મ ત્યા કૃષ્ણ અને જ્યાં કૃષ્ણ ત્યાં જ વિજય." એજ મહાભારતમાં પાણ્ડુ બીજે ઠેકાણે એવું લખ્યું છે કે, તે સર્વગુણસંપન્ન અસાધારણ પુરુષ યુધિષ્ઠિરને તેના શુરને મારવાનું ઉત્તેજન આપવા માટે જૂઠું બોલ્યા હતા. આ વાત મહાભારતમાં પાછળથી જ ઘૂસી ગઈ હોવી જોઈએ.

યુધિષ્ઠિરનું પણ તેવું જ છે. મહાભારતના આરંભમાં જ લખ્યું છે કે, "વેદવ્યાસે પાંચ પાંડવોની સભનિશાનું અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની દુષ્ટતાનું વર્ણન કર્યું છે." યુધિષ્ઠિરને વેદવ્યાસ અને સંન્ય તો વખાણે જ છે, પરંતુ શકુનિએ અને ગાંધારી રાણીએ પણ તેમની સત્યપરાયણતાનાં અને ધાર્મિકતાનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં છે. કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ થયું તે પહેલાં થોડા વખત અગાઉ જ, કૌરવોની સભામાં ભીષ્મદેવે યુધિષ્ઠિરના અનુપમ ચારિત્ર્યનું જે સુંદર ચિત્ર દોહ્યું હતું, તે આ પુસ્તકના વિરાટપર્વના બીજા અધ્યાયમાં દાખલ કર્યું છે. આના કરતાં વધારે પ્રશંસા માથાસની કોઈ દિવસ થઈ નથી અને યવાની પણ નથી. એ જ પ્રસંગે યુધિષ્ઠિરની સત્યપરાયણતાની ખાખતગા દ્રોણાચાર્યે જે એકસર કર્યો છે, તેને પણ ઉપસા જ અધ્યાયમાં રચાન આપ્યું છે. દ્રોણાચાર્ય પડ્યા તેની આગલી રાતે તેમના સાળા અને મિત્ર કૃપાચાર્યે કહ્યું હતું કે, "ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર ઇન્દ્રનિઘ, સત્યવાદી, જિતેન્દ્રિય અને ધર્મની આગાઓનું નિયમિત રીતે પાલન કરનાર છે. તેમના બીજા ભાઈઓ પણ ધર્મને અનુસરે છે." તે જ રાત્રે દ્રોણાચાર્ય પણ એકી ગયા હતા કે, "પાંડવો યથાવિધિ ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરે છે."

ત્યાર પછી દ્રોણાચાર્ય યુદ્ધમાં પડ્યા; ત્યારબાદ શું થયું તે જોઈએ. દ્રોણ પડ્યા તેને ત્રીજે જ દિવસે તેમના પુત્ર મહાવીર અશ્વત્થામાએ યુધિષ્ઠિર રાત્રીની સાથે સુલેહ કરવાનો ખાસ ભાર મૂકીને આગ્રહ કરતાં દુર્યોધનને કહ્યું હતું કે, "યુધિષ્ઠિર રાત્રિ નિરંતર પ્રજન્ય હિત કરવામાં જ તત્પર રહે છે." ત્યારે હવે સવાલ એ થાય છે કે, એ યુધિષ્ઠિરે જૂઠું બોલીને, દગા કરીને દ્રોણને મરાવ્યા હોત તો તેમના મરણ પછી ત્રીજે જ દહાડે તેમનો જ પુત્ર યુધિષ્ઠિરની સાથે સંધિ કરાવવા માટે આટલો આગ્રહ કરે જ શા માટે? પોતાના પ્રિય પિતાનો અન્યાયથી-દગાથી ધાત કરાવનારને કોઈ પણ રીતે તેના કૃત્યનો ચોગ્ય બદલો અપાવવાને બદલે તેની સાથે સંધિ કરાવવાની અશ્વત્થામા પેરવી કરે એ માની શકાય જ નહિ.

અશ્વત્થામા કાઈ છેક જ વૈરહતિ વગરનો હામાપરાયણ માથાસ ન હતો. પોતાની વૈરહતિથી ઉશ્કેરાઈને તેણે પોતાના પિતાનો વધ કરનાર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તેની છાવણીમાં પેસીને રાત્રે ઊધતો જ મારી નાખ્યો. વૈરહતિમાં આવેશમાં તેણે ન્યાય-અન્યાયનો વિવેક ખોલ્યો હતો અને તેથી તે આપું ઘોર પાપકર્મ કરવા પ્રેર્યો હતો.

વળા દ્રોણનો વધ થયો તેને ત્રીજે જ દિવસે કૃપાચાર્ય પોતે બોલ્યા હતા કે, "પાંડવો સાધુ પુરુષ છે." નેને પાંચમે દિવસે વેદવ્યાસે અશ્વત્થામાને કહ્યું હતું કે, "યુધિષ્ઠિર ગંગા અધર્મની સદાય લબને યુદ્ધમાં ઇતરા ઇતરા નથી." તે જ દિવસે ધૃતરાષ્ટ્રને પણ કહ્યું હતું કે, "પાંડવોએ તમારો એક રતીપૂર પણ અપરાધ કર્યો નથી."

દ્રોણનો વધ થયા પછી ન્યારે દુર્યોધન પણ માર્યો ગયો, ત્યારે ગાણડયા પર પુત્રા પચ્યા પરમ ધાર્મિક પુરુષ ભીષ્મદેવ પોતાની ખાણડયાની અસલ વેદના ભોગવી રહ્યા હતા. તેમણે પણ એ વેદના સદન કરતાં કરતાં યુધિષ્ઠિર સત્યનિશાન છે, ધર્મપરાયણ છે, એવી તેમની પાર વગરની પ્રશંસા કરી હતી. તેમના તે વખતના ઉદ્દગાર આ પુસ્તકના સાંતિપર્વના ત્રીજા પ્રકરણમાં જોવામાં આવે. વળા ભીષ્મદેવે પ્રાણત્યાગ કર્યો તે સણે જ તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે, "યુધિષ્ઠિર દયાળુ, મુરુતસસ્ત્ર, મુદ્ધ મનરાજા અને ધર્મરાજ છે." આ બધી દર્શકતા તથા તેની સાથે મંબંધ ધરાવતી બીજી પણ ઘણી ખાખતો વિષે વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કર્યું છે, તે ખડું વાચક વધારવાને જોઈ શકશે.

એવા ચરિત્રોને છેક ઝાડી જ દેવા ? જો ઝાડી દૃઢ એ છીએ તો આ વિશાળ ભારતના અનુપમ અને નિરાટ પર્વતાકાર માહિત્યમાથી ઉપિયે પદર આના નેટવા સાહિત્યને તો દર્શામા જ ફેંકી દેવાનું હરે છે વળી એ ચરિત્રોને અસખ્ય હિંદુ જનતા ઉપર એટલો બવો પ્રભાવ પડી ગયો છે કે, તેમને છેક ફેંકી દેવાનું પણ અસંભવિત છે તેમને હિંદુઓના હૃદયમાથી ખસેડી શકાય એમ છે જ નહિ ત્યારે હવે આદર્શ ચરિત્રો લાવવા ક્યાથી ? પરદેશના આદર્શ ચરિત્રોથી એ ખોટા પૂરી પડે એમ પણ નથી પરદેશના ચરિત્ર ગમે તેવા હોય તો પણ વિદેશી આદર્શનો પ્રભાવ આપણા સ્વદેશના આદર્શ નેટલો લોકોના હૃદય અને મન ઉપર પડે નહિ સ્વદેશપ્રેમી યુવક-યુવતીઓ ઉપર તો તેમની છાંય પડે જ શી રીતે ? જેથી કરીને લોકોમા સાચી સ્વદેશવત્સલતા જાગી ઊઠે અને અધોગતિએ ગયેલા ભાગતની મળગ અને સર્વોચ્ચ ઉન્નતિ અને કલ્યાણ થાય એવો ખરા હૃદયથી પ્રયત્ન કરવાની હાલના અથકાગેની દરજ્જા અને તે માટે તો આ દેશના ઓપુ-રયોની આગળ આ દેશના જ આદર્શ ઓપુષોના ચરિત્રોને આદર્શ સંરક્ષમા ધરવા જોઈએ તો પછી પ્રાચીન કાળની ભવ્ય ચરિત્રમૂર્તિઓ જે કાગડા, કાબર અને ચામાચીડિયાના મળના કાપથી ખરડાઈ ગયેલી છે, તેમને ધોઈને સાફ કરીને લોકોની અચંચા માટે પ્રસ્તુત કરવાની જ રહી

આ ઉદ્દેશને અનુલક્ષીને મૂળ મહાભારતમાથી સામગ્રી એકઠી કરીને તેને વર્તમાન સમયમા ઉપયોગી થઈ પડે એવું સ્વરૂપ આપીને આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે મહાભારતમા જે જે સુદર, ગ્રહણ કરવા જેતું અને દેશ, હિતના સાધનમા ઉપયોગી થઈ પડે એવું અમે દીકું, તે બધું આ પુસ્તક (મહાભારત મંજરી)મા વીણી વીણીને બધું છે મહાભારતમા અનેક ઠેણે વેરાયેલી છૂટી છવાઈ રત્નકણિકાઓ બધાથી મળી આવી ત્યારી લઈ લઈને એકઠી કરી છે એટલા મહાભારતમાથી જ નહિ પણ હરિવંશ, વેદ, ઉપનિષદ, દર્શન, બૌદ્ધગ્રંથો, રામાયણ, મેગધસાહિત્ય, મનુ, અન્નિ, વિષ્ણુ, હારીત, યાજ્ઞવલ્ક્ય, ઉશના, અગ્નિ, યજ્ઞ, આપસ્તમ્બ, સવર્ત, કાત્યાયન, બૃહસ્પતિ, પરાશર, વ્યાસ, શંખ, સિમ્પિત, દક્ષ, ગૌતમ, શતાતપ અને વસિષ્ઠ વગેરેની વીસ સ્મૃતિઓ, ભાગવત, વાલ્મીકી-રક-વગેરે પુરાણો, ચરકસહિતા, ચાલ્ક્યનું નીતિશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, પુરાહિતદર્શણ, તદુપગત અનેક અગ્રંથ અને બગાળી ગ્રંથો તથા દૈનિક માનિક અને સાપ્તાહિક પત્રિકાઓ, એ બધામાથી અમે વિવિધ સામગ્રીના અથક કરીને પ્રાચીન ભાગતની રાજનીતિ, ધર્મ અને મહાજનું ચિત્ર અંશિત કરીને તેની ભારતવાસીઓને બેટ કરી છે

અનેક બાબતોનું ઠેક વેદના કાળથી માંડીને વર્તમાન યુગ સુધીનું મળગ અને અખડ વર્ણન કર્યું છે વેદના સમયથી આધુનિક સમયના તમામ નિષિષ્ણનિઓ, બ્રાહ્મણો, લોન્વર્ગ અને શાસ્ત્રો, બધા જ અમને અત્યંત ઉદાર માણસ બધા છે ઉદારતા એ હિન્દુજાતિનો લક્ષણગત વ્યવહાર જ હતો, છતાં શાસ્ત્રોમા હાલ આપણે અનુદાર અને સહાય વચનો પણ જોઈએ છીએ તેનું શું કારણ હશે ? એનો એક જ ઉત્તર હોઈ શકે કે એ બધા જ વચનો પાઠ્યથી પેસી ગયેલા કે અગ્રે વેદના કાળથી માંડીને વર્તમાન સમય સુધીનું દરેક બાબતનું જે રીતે વર્ણન કર્યું છે તે જેતા ગ્રંથ જ એમ નહિ કહી શકે કે, અનુદારતા એ હિન્દુ જાતિનું લક્ષણ હતું અને તેમના શાસ્ત્રોમા જે ઉદાર વચનો છે તે જ પ્રક્ષિપ્ત છે વળી મહાભાગતની અગાઉના અને તેની પછીના સમયને બાદ કરીને જો એ ના મહાભારતના સમયની જ પરિસ્થિતિનો હેવાન આપત તો નિપચ અંદરે રહી જાત અને તેથી પ્રાપ્ત તેવું થાય નહિ

આપણા ઉદાર શાસ્ત્રોમા ક્યા ક્યા જમાનામા અને શા શા કારણોને લીધે અનુદાર ભાવો ધૂસી ગયા છે, તેની પણ અમે આ (મહાભારત મંજરી)ના પુસ્તકમા યોગ્ય સ્થાને ચર્ચા કરી છે

‘જે મર્વને માટે અત્યંત હિતકર હોય તે જ સત્ય છે અને તે જ ધર્મ છે’ આવા વિશુદ્ધ અને હૃદયા-શુકારી મત્રનો ભારતે જ સૌથી પહેલો પ્રયાગ કર્યો છે અને સૌથી-પ્રથમ ભાગતે જ તેનો અમલ કર્યો છે જે દિનમયી ભારતના લોકોએ જૂતકાળની એ ગિફતને નિમિત્તે મૂખ્ય કિતવાદનો ત્યાગ કર્યો, સ્વતંત્ર વિચાર શક્તિને રજા આપી, વિવેચનશક્તિ જોઈ બેઠા અને દશાચારના ગુનામ બન્યા તે દિનમયી તેમનું કમશ અધ-પતન થવા માંડ્યું છે અને તે ક્યારે અટકશે તે તો પ્રશ્નને ખબર ના જે અવાજના ગુનામ છે, વલેમ અને રૂઢિ ઓના ગુલામ છે, સમાજના અને દેશાચારના ગુનામ છે—સર્વના જ ગુલામ છે, તેમના મન ઉપરથી ગુના-મનો બોલે શી રીતે દુઃશાય અને વ્યાધીનતા તરફ તેમને આદ-ભાન રી રીતે પ્રેરે ?

પ્રાચીન હિન્દુ સભ્યતા કેટલીક બાજુઓમાં ઘણી જ નિંદાને પાત્ર હતી; એ વાત પણ સાચી છે. મનુષ્યની કોઈ પણ કૃતિમાં હંમેશાં અપૂર્ણતા અને આશંકા તો હોય જ. અત્યારે આપણે જૂતકાળને જ આદર્શ માનીને તેનું જ અંધ અનુસરણ કરવું જોઈએ એવું અમે કહેતા જ નથી. વીસમી શતાબ્દીએ જૂતકાળને ઘણે દૂર પાછળ મૂકી દીધો છે અને ખૂબ આગળ કૂચ કરી છે. તો પણ અમારું કહેવું એ છે કે, ભારત સમસ્તતાનાં હિતનો વિચાર કરીને દેશ, કાળ અને પાત્રનો વિવેક કરીને સમયને અનુકૂળ સુધારા કરી લેવા જરૂરના છે. જે ભારતવર્ષને ફરીથી ઉત્તમ વશ અને ગૌરવથી શોભતો બોલા આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તો ઉદારતા, સમાનતા, મૈત્રી અને સ્વાધીનતાની પૂરેપૂરી જરૂર છે. એ સિવાય ભારતની ઉન્નતિનો સંભવ નથી, આશા પણ નથી.

સંસ્કૃત સાહિત્યના અંકારમાં-કોણે જાણે કેને માટે ?-ભારતના જૂતકાળના ગૌરવના કેટલાંય રમૂતિ-ચિહ્નો પડ્યા છે; પણ જે દેશના લોકોને તેમના જૂતકાળનો મહિમા જાણવાની કશી પડી જ નથી, પોતાના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ વાંચવાની દરકાર નથી, તે દેશની ઉન્નતિની આશા જ શી ? તેમના ઇતિહાસની સાર્થકતા જ શી ? જ્યારે જૂતકાળના ઇતિહાસના પ્રકાશ વડે અવિશ્વના માર્ગ ઉપર અજવાળું પડે, ત્યારે તો તે ઇતિહાસની સાર્થકતા યથા કહેવાય.

ભારતની ફરી પાછી ક્યારે ઉન્નત અને ઉત્તમ વશ અવસ્થા થશે, ક્યારે ભારતનાં યશોગાન જગતમાં પાછાં ગવાતાં થશે તે કોઈ જાણતું નથી; તો પણ ગમે ત્યારે પણ તે ઉજ્જ્વળો દિવસ જિગ્મશે જ જિગ્મશે; એ આશાને હૃદયમાં ધારણ કરીને લેખક આ ગ્રંથ લખવા તૈયાર થયો છે. આઠ આઠ વર્ષના પરિશ્રમને લીધે તેની તંદુરસ્તીનો નાશ થવા પાડ્યો છે. તો પણ જે આ પુસ્તક અધિવિશ્વાસને દૂર કરવામાં દેશમાં ઉદારતા, સામ્ય, મૈત્રી અને સ્વાધીનતાની ફરીથી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરાવવામાં કાષ્ઠક પણ મહાયત્ર થશે, તો તેનો અધો જ પરિશ્રમ સફળ લેખારો.* x x x x x x x

આવારિયા (પ્રિયુષા)
તા. ૨૫ શ્રાવણ, ૧૩૩૧ બંગાળ.

—અંકિમચંદ્ર લાહિડી

મહાભારતનાં નીતિસૂત્રો*

“ ગમે તેટલા મોટા પાત્રમાં એક નાનું સરખું પણ હિદ હોય, તો તેનાનું બધું જ પાણી ગળી નાશ છે; તેમ માણસની ગમે તે એક ઇન્દ્રિય પણ બે બે-લગામ હોય, તો તેની તમામ બુદ્ધિ દરાધ નાશ છે.”

“ જ્ઞાન વડે મનને વશ કરવું; મન વડે ચક્ષુ અને કર્ણને વશ કરવા; ચક્ષુ અને કર્ણ વડે હાથપગને વશ રાખવા અને ધૈર્ય વડે ઉપરથી અને ઉપરને વશ રાખવા.”

“ આશા ધૈર્યને હરી લે છે, ધર્મા ધર્મનું હરણ કરે છે, ક્રોધ શ્રીનું હરણ કરે છે, કુસંગતિ ચારિત્ર્યનું હરણ કરે છે, કામ લગ્નને હરે છે, વૃદ્ધાવસ્થા રૂપને હરે છે, મૃત્યુ પ્રાણને હરે છે અને અહંકાર એ સર્વસ્વનું હરણ કરે છે.”

“ સૌને જીતવા કરતા પોતાને જ જીતવું એ શ્રેષ્ઠ છે. પોતાને જીતનાર મહાત્માના જન્મને ફેરવીને તેનો પરાજય કરવા કોઈ સમર્થ નથી.”

“ હોલવાતાં રહી ગયેલો જરા જેટલો અગ્નિ, કરજ ભરતાં ભરતાં રહી ગયેલું થોડુંક જ કરજ અને મરતા મરતાં જીવતા રહી ગયેલો નાનો સરખો શુભ થોડી વારમાં જ વધી જાય છે અને સર્વસ્વનો નાશ કરે છે.”

“ જે વગરતેડે આવીને બેસે છે, વગરપૂછે સલાહ આપતો ફરે છે, જે વિશ્વાસપાત્ર ન હોય તેનો વિશ્વાસ કરે છે અને વિશ્વાસપાત્ર હોય તેનો અવિશ્વાસ કરે છે, તે જ મૂર્ખ છે.”

“ ક્રોધ કરતા પહેલા ઘણો વિચાર કરવો. મોઢામાંથી વેણ ઉત્ત્યારવું તે ઘણો વિચાર કરીને ઉત્ત્યારવું. પોતાનું કર્તવ્ય નક્કી કરવું તે પણ ખૂબ વિચાર કરીને કરવું. કોઈ પણ કામમાં હાથ ધાલતાં પહેલાં ખૂબ વિચાર કરવો અને આરંભેલું કામ પડતું મૂકતા પહેલાં પણ ઘણો જ વિચાર કરવો.”

અનુક્રમણિકા

૧-આદિપર્વ

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ	અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	અનુક્રમણિકાપર્વ	૩	૨૯	મેરુ પર્વત ઉપર ગરુડ	૬૬
	પર્વસંગ્રહપર્વ		૩૦	ગરુડની તૃપ્તિ અને અમૃતતુલું રક્ષણ ...	૬૮
૨	સમંતપંચકતુ વણુન, આક્ષીદિણીની ગણના પ્રત્યાદિ	૧૭	૩૧	ગરુડની ઉત્પત્તિનાં કારણ	૭૦
	પૌંડ્યપર્વ		૩૨	અમૃત માટે ગરુડ અને દેવોતું યુદ્ધ ...	૭૧
૩	જનમેજયને શાપ, ધૌમ્યના શિષ્યોની કથા પ્રત્યાદિ	૨૧	૩૩	ગરુડને અમૃતપ્રાપ્તિ	૭૨
	પૌલોમપર્વ		૩૪	વિનતાનો દાસીપણામાંથી છુટકારો ...	૭૪
૪	કથાપ્રવેશ	૪૧	૩૫	સર્પોનાં નામતું કથન	૭૫
૫	ભુગુપંચ અને અગ્નિસંવાદ	૪૧	૩૬	શેષતું મરિચ	૭૬
૬	અવનની ઉત્પત્તિ ને અગ્નિને શાપ ...	૪૩	૩૭	વાસુકિ વગેરે સર્પોના વિચાર	૭૭
૭	અગ્નિનો શાપથી છુટકારો	૪૪	૩૮	એલાપત્ર નાગનાં વચન	૭૮
૮	રુરુતું ચરિત્ર-પ્રમહવરાને સર્પદંશ ...	૪૫	૩૯	જરતકારુની શોધ	૭૯
૯	પ્રમહવરા ફરી છપતી થઇ	૪૬	૪૦	જરતકારુચરિત્ર તથા પરિક્ષિત-આખ્યાન	૮૦
૧૦	રુરુ અને હંડુલનો સંવાદ	૪૭	૪૧	પરિક્ષિત રાજાને શાપ	૮૧
૧૧	હંડુલની શાપમુક્તિ	૪૮	૪૨	કાર્પપ તથા તક્ષકનો સમાગમ	૮૩
૧૨	સર્પસત્રની પ્રસ્તાવના	૪૮	૪૩	પરિક્ષિત રાજાને તક્ષકદંશ	૮૫
	આસ્તિકપર્વ		૪૪	જનમેજયનો રાજ્યાભિષેક	૮૬
૧૩	જરતકારુનો પિતૃઓ સાથે સંવાદ ...	૪૯	૪૫	જરતકારુને પિતૃદર્શન	૮૭
૧૪	વાસુકિની બહેન સાથે જરતકારુનાં લગ્ન	૫૧	૪૬	વાસુકિ અને જરતકારુનો સમાગમ ...	૮૮
૧૫	સર્પોને માતાએ આપેલા શાપનો પ્રસ્તાવ	૫૧	૪૭	જરતકારુતું લગ્ન અને ફરી વનપ્રસ્થાન...	૮૯
૧૬	સર્પાદિની ઉત્પત્તિ	૫૨	૪૮	આસ્તીકની ઉત્પત્તિ	૯૧
૧૭	અમૃત માટે સમુદ્રમંથનનો નિશ્ચય ...	૫૩	૪૯	પરિક્ષિતચરિત્ર	૯૨
૧૮	સમુદ્રમંથન અને રત્નોની ઉત્પત્તિ ...	૫૩	૫૦	જનમેજય અને મંત્રીઓનો સંવાદ ...	૯૪
૧૯	અમૃત માટે યુદ્ધ અને દૈત્યોનો પરાજય	૫૫	૫૧	સર્પસત્રનો આરંભ	૯૬
૨૦	સર્પોને શાપ	૫૭	૫૨	સર્પોનો હોમ ,	૯૭
૨૧	કદ અને વિનતાએ બેચેલો મહાસાગર...	૫૮	૫૩	વાસુકિનાં વચન	૯૭
૨૨	અત્રે બહેનોએ એળંગેલા સાગર ...	૫૯	૫૪	સર્પસત્રમાં આસ્તીકતું આગમન ...	૯૮
૨૩	ગરુડની ઉત્પત્તિ અને દેવોએ કરેલી સ્તુતિ	૫૯	૫૫	આસ્તીકે કરેલી રાજાની સ્તુતિ...	૧૦૦
૨૪	અરુણ સૂર્યનો સારથિ થયો	૬૧	૫૬	આસ્તીકને વરદાન... ..	૧૦૧
૨૫	કદએ કરેલી ધન્દની સ્તુતિ	૬૨	૫૭	સર્પનામકથન	૧૦૨
૨૬	ઇન્દ્રે કરેલી વૃષ્ટિ	૬૩	૫૮	સર્પોતું આસ્તીકને વરદાન	૧૦૩
૨૭	ગરુડ દાસીપણામાંથી છુટવાનો ઉપાય પૂછ્યો	૬૪		અંશાવતરણપર્વ	
૨૮	ગરુડ નિપાદાનો પ્રદેશમાં	૬૪	૫૯	મહાભારતની કથા કહેવા પ્રેરણા ...	૧૦૫
			૬૦	મહાભારતની કથાનો આરંભ...	૧૦૬
			૬૧	સંક્ષિપ્ત મહાભારત	૧૦૭
			૬૨	મહાભારતતું માહાત્મ્ય	૧૦૯

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ	અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૬૩	વ્યાસાદિની ઉત્પત્તિ	૧૧૧	૧૦૧	ચિત્રાંગદનું મૃત્યુ અને વિચિત્રવીર્યને	
૬૪	દેવોનું અંશાવતરણ	૧૧૬		રાત્નપ્રાપ્તિ	૧૨૦
સંભવપર્વ			૧૦૨	કાશીરાજની કન્યાઓનું ઢરણ અને વિચિત્ર-વીર્યનું મરણ	૧૨૧
૬૫	દક્ષકન્યાની સંતતિ	૧૧૮	૧૦૩	વંશવૃદ્ધિને માટે સત્યવતી અને ભીષ્મનેા સંવાદ	૧૨૪
૬૬	વિવિધ સૃષ્ટિ	૧૨૦	૧૦૪	ભીષ્મે કહેલી દીર્ઘતમાની કથા	૧૨૫
૬૭	રાજ તથા હંસોની ઉત્પત્તિ	૧૨૩	૧૦૫	વ્યાસથી વંશવૃદ્ધિ... ..	૧૨૮
૬૮	શકુન્તલા-ઉપાખ્યાન	૧૨૬	૧૦૬	ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ તથા વિદુરની ઉત્પત્તિ	૨૦૦
૬૯	દુષ્યંતની મૃગયા	૧૩૦	૧૦૭	માંડવ્યઋષિનું ઉપાખ્યાન	૨૦૨
૭૦	કપ્તવાશ્રમમાં દુષ્યંત	૧૩૧	૧૦૮	માંડવ્યઋષિએ ધર્મરાજને આપેલા શાપ	૨૦૩
૭૧	શકુન્તલાની જન્મકથા	૧૩૩	૧૦૯	પાંડુનેા રાત્નાભિષેક	૨૦૪
૭૨	શકુન્તલાની જન્મકથા (આણ)	૧૩૫	૧૧૦	ધૃતરાષ્ટ્રનાં ગાંધારી સાથે લગ્ન	૨૦૫
૭૩	દુષ્યંત અને શકુન્તલાનો ગાંધર્વવિવાહ	૧૩૬	૧૧૧	કૃષ્ણનેા જન્મ	૨૦૬
૭૪	દુષ્યંત-શકુન્તલાનો સંવાદ અને ભરતનેા રાત્નાભિષેક... ..	૧૩૭	૧૧૨	કુંતીની સાથે પાંડુનાં લગ્ન	૨૦૭
૭૫	યયાતિ રાજનું ઉપાખ્યાન	૧૪૩	૧૧૩	પાંડુનાં માદ્રી સાથે લગ્ન તથા દિગ્વિજય	૨૦૮
૭૬	કચને સંજીવનીવિદ્યાની પ્રાપ્તિ	૧૪૫	૧૧૪	પાંડુનેા અરણ્યનિવાસ તથા વિદુરનાં લગ્ન	૨૧૦
૭૭	કચ તથા દેવયાનીના પરસ્પર શાપ	૧૪૬	૧૧૫	ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રોત્પત્તિ	૨૧૦
૭૮	દેવયાની અને શર્મિષ્ઠા વચ્ચે વિરોધ	૧૫૦	૧૧૬	કુન્ડલકાના જન્મની કથા... ..	૨૧૨
૭૯	શુક્રાચાર્ય અને દેવયાનીનો સંવાદ	૧૫૨	૧૧૭	ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનાં નામ તથા લગ્ન	૨૧૩
૮૦	શર્મિષ્ઠા દેવયાનીની દારી થઈ	૧૫૨	૧૧૮	પાંડુ રાજને શાપ	૨૧૪
૮૧	યયાતિ રાજ સાથે દેવયાનીનાં લગ્ન	૧૫૪	૧૧૯	પાંડુરાજનેા નિત્યને માટે વનવાસ	૨૧૫
૮૨	દેવયાની અને શર્મિષ્ઠાને સંતાનપ્રાપ્તિ... ..	૧૫૬	૧૨૦	પાંડુરાજ અને પૃથાનો સંવાદ	૨૧૮
૮૩	યયાતિ રાજ શાપથી વૃદ્ધ થયેા... ..	૧૫૭	૧૨૧	બ્યુષિતાથનું ઉપાખ્યાન	૨૨૦
૮૪	પૂરુએ યયાતિની વૃદ્ધતા સ્વીકારી	૧૫૯	૧૨૨	કુંતીને પુત્રોત્પત્તિની આરાધા	૨૨૧
૮૫	પૂરુનેા રાત્નાભિષેક અને યયાતિનું વનગમન	૧૬૧	૧૨૩	કુંતીપુત્રોની ઉત્પત્તિ	૨૨૩
૮૬	યયાતિનું સ્વર્ગગમન	૧૬૩	૧૨૪	નકુલ અને સહદેવનેા જન્મ	૨૨૬
૮૭	યયાતિનેા પૂરુને ઉપદેશ	૧૬૪	૧૨૫	પાંડુરાજનું અવસાન	૨૨૭
૮૮	યયાતિનું સ્વર્ગમાંથી પતન	૧૬૪	૧૨૬	પાંડવેા હસ્તિનાપુરમાં	૨૨૯
૮૯	યયાતિએ કરેલું પરલોક આદિતું વર્ણન	૧૬૫	૧૨૭	પાંડુ તથા માદ્રીની ઉત્તરક્રિયા	૨૩૦
૯૦	યયાતિચરિત્ર-પુનર્જન્માદિ વિચાર	૧૬૭	૧૨૮	ભીષ્મે વિષપાન	૨૩૧
૯૧	યયાતિચરિત્ર-આશ્રમધર્મો	૧૬૯	૧૨૯	ભીષ્મનું પાશુ આવનું	૨૩૪
૯૨	યયાતિને પુનઃ સ્વર્ગગમનની પ્રાર્થના... ..	૧૭૧	૧૩૦	કૃપાચાર્યનેા જન્મ અને દ્રોણને ભાર્ગવ-અશ્વની પ્રાપ્તિ	૨૩૬
૯૩	યયાતિને પુનઃ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ	૧૭૨	૧૩૧	દ્રોણ અને ભીષ્મનું સિદ્ધન	૨૩૯
૯૪	પૂરુવંશનું વર્ણન	૧૭૪	૧૩૨	દ્રોણે લીધેલો શિષ્યોની પરીક્ષા	૨૪૩
૯૫	પૂરુવંશનું વિશિષ્ટ વર્ણન	૧૭૬	૧૩૩	અર્જુનને નિશાન પાડ્યું તથા મગરના મોમાંથી દ્રોણને છોડાવ્યા	૨૪૬
૯૬	શાન્તનુ રાજનું ઉપાખ્યાન	૧૮૦	૧૩૪	કુમારોની પરીક્ષા	૨૪૭
૯૭	શાન્તનુ રાજને ગંગાજીનો મેળાપ	૧૮૧	૧૩૫	અર્જુનની પરીક્ષા	૨૪૯
૯૮	ભીષ્મની ઉત્પત્તિ	૧૮૩	૧૩૬	કૃષ્ણેા રાત્નાભિષેક	૨૫૦
૯૯	વસુઓને યયેલા શાપનું વર્ણન	૧૮૪	૧૩૭	કૃષ્ણ ઉપર આક્ષેપ	૨૫૨
૧૦૦	ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા તથા શાન્તનુને સત્યવતીની પ્રાપ્તિ	૧૮૬			

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૩૮	દુપદનો પરાભવ અને અર્જુને આપેલી શુર- દક્ષિણા	૨૫૩
૧૩૯	પાંડવોના પરાક્રમથી ધૃતરાષ્ટ્રને ચિંતા	૨૫૬
૧૪૦	કણિકની રાજનીતિ	૨૫૮

જતુગૃહપર્વ

૧૪૧	પાંડવો પ્રત્યે દુર્યોધનની ઈર્ષ્યા	૨૬૨
૧૪૨	દુર્યોધનની મંત્રણા	૨૬૪
૧૪૩	પાંડવોનું વારણાવત જવું	૨૬૫
૧૪૪	પુરોચનને લાક્ષાગૃહ બાંધવા મોકલ્યો ...	૨૬૬
૧૪૫	વારણાવતમાં પાંડવોનું આગમન ...	૨૬૭
૧૪૬	લાક્ષાગૃહમાં યુધિષ્ઠિર અને ભીમનો સંવાદ	૨૬૯
૧૪૭	લાક્ષાગૃહમાં સુરંગ ખોદાવી	૨૭૦
૧૪૮	લાક્ષાગૃહમાં આગ	૨૭૧
૧૪૯	પાંડવોએ ગંગા પાર કરી	૨૭૨
૧૫૦	પાંડવોનું વનમાં જવું	૨૭૩
૧૫૧	હિડિમ્બ વનમાં ભીમ પાણી લાવે છે	૨૭૪

હિડિમ્બવધપર્વ

૧૫૨	ભીમ અને હિડિમ્બાનો સંવાદ	૨૭૬
૧૫૩	ભીમ અને હિડિમ્બાનું યુદ્ધ	૨૭૮
૧૫૪	હિડિમ્બાનો વધ	૨૮૦
૧૫૫	ધૃતરાષ્ટ્રનો નમ્ર	૨૮૧
૧૫૬	વ્યાસનાં દર્શન અને એકચક્રામાં નિવાસ	૨૮૩

ચક્રવધપર્વ

૧૫૭	બ્રાહ્મણની ચિંતા	૨૮૫
૧૫૮	બ્રાહ્મણીનાં વચન	૨૮૬
૧૫૯	બ્રાહ્મણપુત્ર અને પુત્રીનાં વચન	૨૮૮
૧૬૦	કુન્તીનો બ્રાહ્મણને પ્રશ્ન	૨૯૦
૧૬૧	ભીમે બકવધનો કરેલો અંગીકાર	૨૯૦
૧૬૨	યુધિષ્ઠિર અને કુન્તીનો સંવાદ	૨૯૧
૧૬૩	ભીમ અને બકાસુરનું યુદ્ધ	૨૯૩
૧૬૪	બકાસુરનો વધ	૨૯૪

ચૈત્રયપર્વ

૧૬૫	દ્રોપદીની ઉત્પત્તિ	૨૯૫
૧૬૬	દુપદનું ગર્વખંડન	૨૯૫
૧૬૭	દ્રોપદી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની ઉત્પત્તિ ...	૨૯૭
૧૬૮	પાંડવો પાંચાલ દેશમાં	૨૯૯
૧૬૯	દ્રોપદીનો પૂર્વજ-મકયા	૩૦૦
૧૭૦	ચિત્રવ્ય ગંધર્વનો પરાભવ	૩૦૧
૧૭૧	તપતીનું ઉપાખ્યાન	૩૦૪
૧૭૨	સંવરણ અને તપતીની વાતચીત ...	૩૦૬
૧૭૩	સંવરણનાં તપતી સાથે લગ્ન	૩૦૭

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૭૪	પાંડવોને પુરોહિત કરવાની સલાહ ...	૩૦૯
૧૭૫	વસિષ્ઠે વિશ્વામિત્રનો કરેલો પરાભવ ...	૩૧૦
૧૭૬	વસિષ્ઠચરિત્ર તથા કદ્દમાપાદ રાજની કથા	૩૧૨
૧૭૭	વસિષ્ઠથી સૌદાસપુત્રની ઉત્પત્તિ ...	૩૧૪
૧૭૮	વસિષ્ઠે કહેલું ઔર્વનું ઉપાખ્યાન ...	૩૧૬
૧૭૯	ઔર્વના ક્રોધનું વારણ	૩૧૮
૧૮૦	ઔર્વના ક્રોધની શાંતિ અને વડવામુખ અગ્નિની ઉત્પત્તિ	૩૧૯
૧૮૧	પરાશરનો રાક્ષસચર	૩૨૦
૧૮૨	વસિષ્ઠે નિયોગ કેમ કર્યો ?	૩૨૧
૧૮૩	પાંડવોએ ધૌમ્યકપિને પુરોહિત કર્યા ...	૩૨૨

સ્વયંવરપર્વ

૧૮૪	પાંડવો પાંચાલ દેશમાં	૩૨૩
૧૮૫	ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પ્રતિજ્ઞા સંભળાવી	૩૨૪
૧૮૬	દ્રૌપદીને રાજગ્યોની ઝોળખ	૩૨૫
૧૮૭	નિશાન પાડવામાં રાજગ્યોની નિષ્ફળતા	૩૨૬
૧૮૮	અર્જુને કરેલો લક્ષ્યવેધ	૩૨૮
૧૮૯	રાજગ્યોનો દુપદ ઉપર ઠેપ	૩૨૯
૧૯૦	ભીમ અને અર્જુનનો વિજય	૩૩૦
૧૯૧	બળરામ અને શ્રીકૃષ્ણ પાંડવો પાસે ...	૩૩૨
૧૯૨	ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કરેલી પાંડવોની તપાસ ...	૩૩૪

વૈવાહિકપર્વ

૧૯૩	પાંડવો પાસે પુરોહિતનું આગમન	૩૩૫
૧૯૪	પાંડવોની પરીક્ષા	૩૩૭
૧૯૫	વ્યાસજીનું આગમન	૩૩૮
૧૯૬	વ્યાસનો અભિપ્રાય	૩૩૯
૧૯૭	પાંચ ધન્ડનું ઉપાખ્યાન	૩૪૦
૧૯૮	દ્રૌપદીનો વિવાહ	૩૪૩
૧૯૯	શ્રીકૃષ્ણે કરેલું મોસાણું	૩૪૫

વિદુરાગમનપર્વ

૨૦૦	વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને પાંડવોના સમાચાર આપ્યા	૩૪૬
૨૦૧	પાંડવોના વિનાશ માટે દુર્યોધનના વિચાર	૩૪૮
૨૦૨	કર્ણે યુદ્ધ કરવાની આપેલી સલાહ ...	૩૪૯
૨૦૩	ભીષ્મનો ઉપદેશ	૩૫૦
૨૦૪	દ્રોણની સલાહ	૩૫૧
૨૦૫	વિદુરનો ઉપદેશ	૩૫૨
૨૦૬	વિદુર અને દુપદનો સંવાદ	૩૫૩

રાજ્યલંભપર્વ

૨૦૭	ધન્વન્તર્યનું નિર્માણ	૩૫૫
૨૦૮	યુધિષ્ઠિર અને નારદનો સંવાદ	૩૫૭
૨૦૯	સુંદ અને ઉપસુંદનું આખ્યાન	૩૫૮

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ	અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૧૦	સુંદ અને ઉપસુંદનો દિગ્વિજય	૩૫૯	સાંઘવદાહપર્વ		
૨૧૧	તિલોતમાનું નિર્માણ	૩૬૧	૨૨૨	અગ્નિનું આજ્ઞાણરૂપે યજ્ઞનાતીર્થ આગમન	૩૭૮
૨૧૨	સુંદ અને ઉપસુંદનું મૃત્યુ	૩૬૨	૨૨૩	અગ્નિનો પરાભવ	૩૮૦
અર્જુનવનવાસપર્વ			૨૨૪	અર્જુન અને અગ્નિનો સંવાદ	૩૮૩
૨૧૩	અર્જુનનો તીર્થયાત્રા	૩૬૪	૨૨૫	અગ્નિએ અર્જુનને શસ્ત્ર આપ્યાં	૩૮૪
૨૧૪	અર્જુન અને ઉલૂપીનો મેળાપ	૩૬૫	૨૨૬	ધન્વનો ક્રોધ	૩૮૬
૨૧૫	અર્જુનના ચિત્રાંગદ સાથે લગ્ન	૩૬૭	૨૨૭	ધન્વાદ દેવો સાથે કૃષ્ણ અને અર્જુનનું યુદ્ધ	૩૮૭
૨૧૬	વર્ગો અપ્સરાની શાપમુક્તિ	૩૬૮	મયદર્શનપર્વ		
૨૧૭	બીજી અપ્સરાઓનો ઉદ્ધાર	૩૬૯	૨૨૮	દેવોનો પરાભવ અને મયદાનવનું રક્ષણ	૩૮૯
૨૧૮	અર્જુનનું દારકામાં આગમન	૩૭૧	૨૨૯	શાડંગકોનું ઉપાખ્યાન	૩૯૧
સુભદ્રાહરણપર્વ			૨૩૦	જરિતાનો વિલાપ	૩૯૨
૨૧૯	અર્જુનને સુભદ્રાનું આકર્ષણ	૩૭૨	૨૩૧	શાડંગકોનું ડહાપણ	૩૯૪
૨૨૦	સુભદ્રાહરણ અને બલરામનો ક્રોધ	૩૭૩	૨૩૨	શાડંગકોનો ઉગારો	૩૯૪
હરણાહરણપર્વ			૨૩૩	શાડંગકો અને મદયાલનો સમાગમ	૩૯૬
૨૨૧	સુભદ્રા તથા દ્રોપદીને પુત્રપ્રાપ્તિ	૩૭૪	૨૩૪	ધન્વે આપેલું વરદાન	૩૯૭

૨-સભા પર્વ

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ	અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
સમાક્રિયાપર્વ			૧૯	જરાસંધની પ્રશંસા	૪૩૬
૧	સભાસ્થાનનો નિર્ણય	૪૦૧	જરાસંઘવધપર્વ		
૨	શ્રીકૃષ્ણનું દારકાગમન	૪૦૨	૨૦	જરાસંઘના વધ માટે શ્રીકૃષ્ણાદિનું મગધમાં જવું	૪૩૭
૩	દિવ્ય મહાનું નિર્માણ	૪૦૪	૨૧	શ્રીકૃષ્ણ અને જરાસંઘનો સંવાદ	૪૩૯
૪	યુધિષ્ઠિરનો સભામાં પ્રવેશ	૪૦૬	૨૨	જરાસંઘની યુદ્ધ માટે તૈયારી	૪૪૧
લોકપાલ સમાખ્યાનપર્વ			૨૩	ભીમ સાથે યુદ્ધમાં જરાસંઘને થાક	૪૪૩
૫	નારદે ઉપદેશોનો રાજધર્મ	૪૦૭	૨૪	જરાસંઘનો વધ	૪૪૪
૬	યુધિષ્ઠિરની બીજી સભાઓ વિષે પૃથ્વરથ	૪૧૫	દિગ્વિજયપર્વ		
૭	ધન્વની સભાનું વર્ણન	૪૧૬	૨૫	દિગ્વિજયનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન	૪૪૭
૮	યમરાજની સભાનું વર્ણન	૪૧૭	૨૬	લગદત્તનો પરાજય	૪૪૮
૯	વરણીની સભાનું વર્ણન	૪૧૮	૨૭	અર્જુને કરેલો દિગ્વિજય	૪૪૯
૧૦	કુબેરની સભાનું વર્ણન	૪૧૯	૨૮	અર્જુનના દિગ્વિજયની સમાપ્તિ	૪૫૦
૧૧	બ્રહ્માજીની સભાનું વર્ણન	૪૨૧	૨૯	ભીમસેનનો દિગ્વિજય	૪૫૧
૧૨	પાંડુરાજાનો નારદે કરેલો સંદેશો	૪૨૩	૩૦	ભીમના દિગ્વિજયની સમાપ્તિ	૪૫૨
રાજસૂયારંભપર્વ			૩૧	સહદેવનો દિગ્વિજય	૪૫૩
૧૩	શ્રીકૃષ્ણનું ધન્વપ્રસ્થમાં આગમન	૪૨૫	૩૨	નકુલનો દિગ્વિજય	૪૫૬
૧૪	શ્રીકૃષ્ણનાં વચન	૪૨૭	રાજસૂયપર્વ		
૧૫	યુધિષ્ઠિરનાં વચન	૪૩૦	૩૩	રાજસૂય યજ્ઞની દીક્ષા	૪૫૭
૧૬	જરાસંઘના વધ વિષે મંત્રણા	૪૩૨	૩૪	રાજસૂય યજ્ઞમાં ગમ્ભીરો આગમન	૪૫૯
૧૭	જરાસંઘની ઉત્પત્તિસ્થા	૪૩૩	૩૫	યજ્ઞના કાપની વ્યવસ્થા	૪૬૦
૧૮	જરા રાક્ષસીનું આત્મકથન	૪૩૫			

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ	અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
	અર્ધાભિહરણર્વ				
૩૬	શ્રીકૃષ્ણુનુ અર્ધપૂજન	૪૬૧	૫૮	યુધિષ્ઠિરનુ ઘત માટે આવડુ	૪૬૫
૩૭	શિશુપાલનો ક્રોધ	૪૬૩	૫૯	યુધિષ્ઠિર અને શકુનિનો સવાદ	૪૬૭
૩૮	ભીષ્મે કરેલા શ્રીકૃષ્ણના યશોમાન	૪૬૪	૬૦	ઘતનો આરભ	૪૬૮
૪૯	અર્ધાભિહરણની સમાપ્તિ	૪૬૬	૬૧	મૌરવો અને પાંડવોનુ ઘત	૪૮૯
	શિશુપાલવધવર્વ		૬૨	વિદુરના હિતવચન	૫૦૦
૪૦	યુધિષ્ઠિરને ભીષ્મનુ આશ્વાસન	૪૬૭	૬૩	વિદુરનાં હિતવચન (ચાતુ)	૫૦૨
૪૧	શિશુપાલના વચન	૪૬૭	૬૪	દુર્યોધનના દુર્વાક્યો અને વિદુરનો હિતોપદેશ	૫૦૨
૪૨	ભીષ્મસેનનો ક્રોધ	૪૭૦	૬૫	યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદી હારવી	૫૦૪
૪૩	શિશુપાનનુ વૃત્તાત	૪૭૧	૬૬	વિદુરના હિતવચન	૫૦૬
૪૪	ભીષ્મના તથા શિશુપાલના વચન	૪૭૨	૬૭	સભા વચ્ચે દ્રૌપદી	૫૦૭
૪૫	શિશુપાનનો વધ	૪૭૪	૬૮	દ્રૌપદીવત્સાહરણ	૫૧૧
	દ્યુતર્વ		૬૯	ભીષ્મના વચન	૫૧૫
૪૬	વ્યાસનુ સૂચન અને યુધિષ્ઠિરની પ્રતિજ્ઞા	૪૭૭	૭૦	ભીષ્મસેનના વચન	૫૧૭
૪૭	દુર્યોધનનો સત્તાપ	૪૭૮	૭૧	દ્રૌપદીને વરદાન	૫૧૮
૪૮	શકુનિએ દુર્યોધનને આપેનુ આશ્વાસન	૪૮૦	૭૨	ભીષ્મસેનનો ક્રોધ	૫૨૦
૪૯	દુર્યોધને ધૃતરાષ્ટ્રને કહેલી વાત	૪૮૧	૭૩	પાંડવોનુ ઇન્દ્રપ્રસ્થ તરફ પ્રમાણ	૫૨૧
૫૦	ઘતનો ધૃતરાષ્ટ્રે કરેલો નિષેધ અને દુર્યોધનનો બગાવો	૪૮૪		અનુદ્યુતર્વ	
૫૧	ધૃતરાષ્ટ્રની આગળ દુર્યોધને કરેલુ યજ્ઞની ભેટાનુ વર્ણન	૪૮૬	૭૪	યુધિષ્ઠિરને જીગારનુ ફરી આમત્રણ	૫૨૨
૫૨	યજ્ઞમા આવેલી ભેટાનુ વિશેષ વર્ણન	૪૮૮	૭૫	ગાંધારીના વચન	૫૨૩
૫૩	યજ્ઞના ઐશ્વર્યનુ વર્ણન	૪૯૦	૭૬	યુધિષ્ઠિરનો ફરી પરાજય	૫૨૪
૫૪	ધૃતરાષ્ટ્રનો દુર્યોધનને ઉપદેશ	૪૮૧	૭૭	પાંડવોએ પ્રતિજ્ઞા લેવી	૫૨૫
૫૫	દુર્યોધનનો પ્રભાવ	૪૮૨	૭૮	પાંડવોનુ વનપ્રસ્થાન	૫૨૭
૫૬	ઘત ભ્રમવાની ધૃતરાષ્ટ્રે આપેલી સમતિ	૪૮૩	૭૯	કુતીનો વિનાય	૫૨૮
૫૭	યુધિષ્ઠિરને તેડી લાવવા ધૃતરાષ્ટ્રની વિદુરને આજ્ઞા	૪૮૪	૮૦	વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર અને દ્રોણના વચન	૫૩૦
			૮૧	ધૃતરાષ્ટ્ર અને સજયનો સવાદ	૫૩૩

ચિત્રોની અનુક્રમણિકા

૧	ભ્રમતવત્સલ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ	૩
૨	વ્યાસ-ગણેશનુ મહાભારતલેખન	૭
૩	જનમેજયની સલામા ભારતકથા	૧૦૬
૪	સિંહચુને હામી દેનારો નીડર 'ભારત'	૧૩૮
૫	દેવનતની ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા	૧૬૦
૬	પામા પડેલી મોઠ દ્રોણચુરએ કાઢવી	૨૪૦
૭	સભાસભક્ષ રાજકુમારોની પરીક્ષા	૨૪૯
૮	દ્રૌપદીવત્સાહરણ	૫૧૧

મહાભારત વિષે વિદ્વાનોના વિચાર

૧-લોકમાન્ય તિલક મહારાજનાં વિચાર

આજ ભગભગ બે હજાર વર્ષથી જે મહાભારતના આધારે ભારતવર્ષના સર્વ પ્રાંતોના કવિ, પુરાણી, ક્રીતનકાર વગેરે પોતાનાં કાવ્ય, કથા અને ક્રીતન રસપૂર્વક કરતા આવ્યા છે; તે એક એવો ગ્રંથ છે કે, જે હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી અને સિંધુથી તે બ્રહ્મપુત્રા સુધીના પ્રાચીન-કાળના છપ્પને દેશોમાં આબાલવૃદ્ધ-સર્વ કંઠધને એકસરખો પ્રિય થયેલો છે. જે કે રામકથા પણ ભારતકથાના જેટલી જ ભારતવર્ષમાં લોકપ્રિય છે; પરંતુ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ તો મહાભારતની જ યોગ્યતા વધારે છે એમાં સંદેહ નથી. કારણ એ છે કે, રાષ્ટ્રના લોકોના વ્યવહારમાં રાજ રાજ જે અનેક પ્રકારના પ્રસંગો ઊભા થયા કરે છે અને તેમને જે જે સંકટોમાંથી પાર પકડવું પડે છે, અથવા તો જે જે વિદ્વો અને સુખદુઃખોનો તેમને અનુભવ કરવો પડે છે, તે બધી જ બાબતોનું મહા-ભારતમાં યથાર્થ વર્ણન સમાયલું છે. વળી એટલું જ નહિ પણ એવા અનેકવિધ પ્રસંગો આવતાં અનુભ્યમાત્ર પોતાનું કેવું વર્તન રાખે કે જેથી આ લોક અને પરલોકમાં પણ તેનું કલ્યાણ થાય; આપણા પૂર્વજો એવે પ્રસંગે કેવું વર્તન રાખતા; એવે પ્રસંગે અમારો ધર્મ શું છે, નીતિ શું છે અને એ બંનેનું તારતમ્ય વિચારીને તેનો અમારે વ્યવહારમાં કેવી રીતે અમલ કરવાનો છે; લૌકિક સુખ-સાધન કરતાં પારલૌકિક સુખ-સાધન ક્યારે અને કેવી રીતે વધારે મહત્ત્વનાં હોય છે; એકબીજા વચ્ચે એ સાધનોને કેવો સંબંધ છે અને તેમના વચ્ચેનો વિરોધ કેવી રીતે દૂર કરી શકાય છે, એ વગેરે અનેક મહત્ત્વના પ્રશ્નોનો ઉકેલ, આ ગ્રંથમાં ભગવાન વેદ-વ્યાસે, પોતાની સાહજિક અને સરળ ભાષામાં, પ્રાસાદિક વાણીમાં અને નાનું બાળક પણ સમજી શકે એવાં મનોરંજક ઉદાહરણોના રૂપમાં અત્યંત સુંદર અને આર્મિક રીતે આપ્યો છે. એ ઉપરાંત આ ગ્રંથની વિશેષ ખૂબી તો એ છે કે, તે પચતંત્રની પેઠે કલ્પિત કથાઓથી ભરપૂર નથી; અથવા અનુસ્મૃતિ કે યાદવત્કથ સ્મૃતિની પેઠે કેવળ ધર્મ-વિષયક આજ્ઞાઓ કે ચર્યોઓથી ભરપૂર નથી કે જેથી તે આબાલવૃદ્ધની સામાન્ય સમજણમાં જટિલ નહિ. મહાભારત ગ્રંથ તો પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસને જ આધારે રચાયેલો હોઇને પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેને ‘ઇતિહાસ’ તરીકે પણ વર્ણવેલો છે. હવે અગ્રંથીન ઇતિહાસ-કારોને પણ દંડ વિશ્વાસ બેઠો છે કે, ભીષ્મ, યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ, દુર્યોધન વગેરે જે આ આર્થ મહાકાવ્યના નાયક, ઉપનાયક કે પ્રતિનાયક છે, તે પણ બધા કપોલકલ્પિત નથી પણ ઐતિહાસિક પુરુષો છે.

દ્વાપરયુગ પૂરો થઇ કળિયુગની શરૂઆત થાય તે પહેલાં-અર્થાત્ ભારતવર્ષ અત્યંત વૈભવ-વાળી અને ઉજ્જવળ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી, જ્યારથી તેની ઊતરતી દશાનાં પૂર્વલક્ષ્ય દેખાવા લાગ્યા તે જ સમયે, એ મહાપુરુષોએ આયોર્વત્ દેશને પવિત્ર કર્યો હતો. કારણ કે તેમનાં ચરિત્ર એટલા ઉદાત્ત, બોધપ્રદ અને મનોરંજક હતાં કે તે ઉપન્યી ચોરે ભાગે એમ જ લાગે છે કે, આ

કળિયુગના આરંભમાં પરમેશ્વરે એ મહાપુરુષને એટલા જ માટે ખાસ ઇરાદાપૂર્વક ઉત્પન્ન કર્યો હતા કે એ સમય પછી ભારતવર્ષની જે દુર્દશા થવાની હતી તે થવા છતાં પણ (જેમ જગતમાંથી અન્ય પ્રજાઓનાં નામનિશાન ઊભડી ગયાં છે તેમ-આર્યપ્રજા અને તેનો સર્વોત્તમ આર્યધર્મ પણ જડમૂળમાંથી ઊભડી જાય નહિ; અને “લાંચુ” લાંચુ” તો એ ભરૂચ” ની પેઠે કાંઈ પણ તેનું સાચું બીજ-મૂળ-જળવાયલું રહીને) ભારતવર્ષના (થોડાધણા પણ) લોકો ધર્મચરણમાં પ્રવૃત્ત રહી શકે.

ભગવાન વેદવ્યાસની વાણી કાવ્યદષ્ટિએ તો રસભરી છે જ; પરંતુ તેની સાથે એ વાણીરૂપી કુંદનમાં જે હીરા જડેલા છે, તે પણ તેજસ્વિનાદિ ગુણોમાં કાંઈ જેવા તેવા નથી. આ જ કારણથી મહાભારત ગ્રંથ અને તેના નાયક-ઉપનાયક વગેરે મહાપુરુષો, તેમને હજારો વર્ષ વીતી જવા છતાં પણ આર્યભૂમિનાં આખાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોનાં હૃદયમાં પ્રિય જ થતા આવ્યા છે.

ટુંકમાં કહીએ તો મહાભારત એ એક અત્યુત્તમ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ છે. આર્ય ભૂમિના અતિશ્રેષ્ઠ મહાકવિએ પોતાની પ્રાસાદિક વાણીથી તે રચ્યો છે અને તેના નાયક અમારા પૂર્વજોમાં પણ મહાપુરુષ ગણાયલા હોવાથી અમને વર્તમાન આવીલોકોને પણ એ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ સ્વભાવથી જ અત્યંત પ્રિય લાગે છે. કેમકે એ ગ્રંથ અત્યુત્તમ પુરુષાર્થને સાધ્ય કરવામાં અમને સેંકડો-હજારો-વર્ષોથી અચૂક માર્ગદર્શક થતો આવ્યો છે. બીજાં પણ રાષ્ટ્રોમાં પ્રાચીન કાળમાં આ ભતના ગ્રંથો રચાયા હશે; પરંતુ અમને મહાભારતનાં કથાનકોમાં જેવું પોતાપણું લાગે છે; તેવું અન્ય દેશોના કથાગ્રંથોમાં નથી લાગતું. પૃથ્વી ઉપર ભાગીરથી કરતાં પણ વધારે મોટી અનેક નદીઓ છે; પણ જેમણે આર્યભૂમિમાં જન્મ લીધો છે, તે મનુષ્યો માટે તો ગંગા જેવી પવિત્ર બીજા કોઈ પણ નદી નથી. રાષ્ટ્રીય ગ્રંથનું પણ એ જ પ્રમાણે સમજી લેવું. આજ સુધીમાં આ આર્યભૂમિમાં આર્યધર્મ સિવાયના અનેક ધર્મો આવ્યા છે અને તેથી આખા દેશના લોકોના ધર્મવિચારોમાં ઝાઝા ભેદ પડી ગયા છે; પરંતુ તે છતાં પણ ભારતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોમાં આર્યધર્મના અનુયાયીઓનો સમાજ અત્યારે પણ જે ધર્મનીતિના વિચારોથી તથા વ્યાવહારિક તત્ત્વોથી બંધાયેલો છે; તે તત્ત્વ, તે નીતિ અને તે ધર્મ ઇત્યાદિનું મૂળ મહાભારતમાં જ મળી આવે છે.

ભારતવર્ષના દક્ષિણી પ્રાંતોની દ્રાવિડી ભાષા છોડી દઈએ તો બીજા પ્રાંતોને ભાષાભેદ ઘણે ભાગે મહાભારતના ગ્રંથકાળ પછી જ વધારે ફેલાયો હશે, એવો ભાષાશાસ્ત્રીઓનો સામાન્ય મત છે. કોઈ પૂછે કે, મહાભારત સેતુબંધ રામેશ્વરથી હિમાલય સુધી સોને માટે એકસરખો જ પ્રમાણભૂત કેમ મનાય છે? તો તેનું કારણ એ છે કે, પાંડવોનો કાળ એ ભારતવર્ષના ભાગ્યેયનો કાળ હતો. ભરતપણની બહારના પરાક્રમી દેશોના લોકો સાથે તે સમયે વૈદિકધર્મીઓનો સંબંધ ચાલુ હતો અને તે સમયનાં તમામ સભ્ય રાષ્ટ્રોમાં ભારતવર્ષને અશ્રસ્થાન મળેલું હતું. એ સમયની નીતિ, એ સમયનો ધર્મ, એ સમયનું વ્યવહારશાસ્ત્ર અને એ સમયના અવતારી મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર, તે સમયના પણ જગતભરનાં સર્વ રાષ્ટ્રોમાં સર્વમાન્ય થઈ પડે; તો પછી તે ખુદ ભારતવર્ષમાં-અને તે પણ તેમના પછીના ઊતરતા કાળમાં-તે સર્વમાન્ય અને શિરસાવંધ થાય, એમાં તો આશ્ચર્ય જ શું છે?

અસ્તુ. ઇતિહાસ કિંવા તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે અથવા પ્રાચીન શાસ્ત્રીય પરિભાષા સુજ્ઞ ધર્મ, અર્થ, ધામ અને મોક્ષ, એ ચારે પુરુષાર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે પણ આ ગ્રંથનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. ભારતભૂમિમાં ચારે તરફ જે હિંદુસમાજ યા આર્યસમાજ ફેલાયેલો છે;

તેના જીવાત્મા તરીકે આ અંધને ગણીએ તો તેમાં પણ જરા જે અતિશયોક્તિ નથી. અમારામાંથી અનેક જાતના માણસો અનેક કારણોથી તેનું અધ્યયન અને અધ્યાપન હજી સુધી કરતા આવ્યા છે. કાલિદાસ જેવા કવિઓએ પોતાની અલૌકિક કવિતાશક્તિને માટે જે કથાનકોને પ્રમાણભૂત ગણીને લીધાં છે, તેમાંનાં પણ કેટલાંક કથાનકો આ ‘રત્નનિધિ’માંનાં જ છે. ઉત્તરભારતવર્ષના ભાટોએ રાજપૂતાનાના રાજપૂત વીરોની શૂરતાને પાનેા ચઢાવવા માટે આ જ ત્રૈલોક્યચિંતામણિ મહાભારતનેા ઉપયોગ કર્યો છે; અને અગ્રાંચીન ધર્મશાસ્ત્રકારોએ તથા રાજનીતિજ્ઞોએ પણ ધર્મ, નીતિ અને વ્યવહારનાં લોકોપયોગી સમર્પક પ્રમાણેા અને વચનો આ સર્વોપજીવી ભારતમાંથી જ ઉદ્ભૂત કરેલાં છે. તત્ત્વજ્ઞાન તરફ જોઈએ તો તેને માટે પણ ખરાબર એ જ ન્યાય લાગુ પડે છે. તાત્પર્ય કે, આ અંધને ‘પાંચમો વેદ’ કહેવામાં આવે છે તે પણ તદ્દન જ યોગ્ય છે. વ્યાસે પોતે જ આ અંધ વિષે કહ્યું છે કે, “જે આમાં છે તે જ બધા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં છે અને જે આમાં નથી તે કયાંય પણ નથી.” x તેમનું આ કથન કંઈ અતિશયોક્તિભર્યું નથી. ભારતવર્ષમાં નાનાં બાળક-બાળકીઓનાં કોમળ ચિત્તથી લઈને અનુભવથી ઘડાયેલા વૃદ્ધોનાં ચિત્ત સુધી, સૌ કોઈ ઉપર જે અંધ આજસુધી સચોટ અસર પાડી છે; તેના કર્તાનાં યુદ્ધિવૈભવ, પ્રતિભા અને સામર્થ્ય કેટલાં અલૌકિક હોવાં જોઈએ તે વિશેષ સમજાવવાની જરૂર નથી. તદ્દન અગ્રાંચીન કાળમાં-અર્થાત્ શ્રીચિવાજી મહારાજના સમયમાં (આજથી થોડાંક સેકાં પૂર્વે) જે દેશાન્નતિ, રાષ્ટ્રાન્નતિ અને ધર્માન્નતિ થયેલી; તેમાં પણ એ જ અંધ કારણરૂપ થયેલો છે. પેશ્વાધર્મમાં પણ ધર્મ, વ્યવહાર તથા રાજનીતિ શીખવવામાં અમારા તરફ (મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં) એ જ અંધનેા ઉપયોગ કરતા હતા. ધર્મવિષયમાં સર્વમાન્ય યદ્ય ચૂકેલી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પણ મૂળે તો મહાભારતમાંની જ છે ને? ખારમી સદીના અરસામાં જે ધર્મજગતિ થયેલી તેમાં પણ તેનું જ ભાષાંતર કારણભૂત થયું હતું. આથી કહી શકાય છે કે, ભારતવર્ષમાં ઉત્તમ પુરુષાર્થનાં બીજ સદૈવ કાયમ રાખી, પ્રસંગાનુસાર તે બીજોમાંથી યોગ્ય અંકુર ઉત્પન્ન કરવાની બાબતમાં આ મહાભારત નામક રાષ્ટ્રીય અંધ જ સંસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત ભાષાંતર દ્વારા કારણભૂત થયો છે. શરૂઆતમાં અંગ્રેજોમાં પણ-અર્થાત્ ન્યાં સુધી આપણા દેશમાં પૂર્વપરંપરા થોડીઘણી પણ ચાલુ હતી ત્યાં સુધી-આ મહાભારતમાંની જ કથાઓ ઐતિહાસિક હકીકતોના રૂપમાં છોકરોને ભણાવતા હતા; પણ એ રિવાજ હવે બંધ થતો જાય છે. જ્યાં મોડી અક્ષરો તરફ જ દુર્લક્ષ છે, ત્યાં પછી પાંડવોની અતિ ઉપકારક હકીકતોને જાણવા-જાનવાની કે શીખવા-શીખવાની તો કોને જ પડી હોય? પરિણામ તેનું એ જ આવ્યું છે કે, જે સાધારણ વાતો અથવા ધર્મનીતિનાં તત્ત્વો, સ્વરાજ્યના સમયમાં નાનાં બાળકો સુધી પણ (બગર ખર્ચે પહોંચી જતાં અને તે તેમને) અનાયાસે સમજાઈ જતાં; તે જ તત્ત્વો અને તે જ વાતો આજે એક પણ વિદ્યાર્થીને (જો તે પુષ્કળ પૈસા અર્જીને કોલેજમાં જાય, અને જઈને પણ બીજી ભાષા તરીકે જો સંસ્કૃતને પસંદ કરે; અને ભણવા માંડ્યા પછી પણ જો તેના પાઠ્યપુસ્તકમાં કયાંક તે પ્રાચીન પૂર્વજોની અસામાન્ય વાતો કે તત્ત્વોનેા ઉલ્લેખ તેના વાંચવામાં આવી જઈ કાંઈ પણ જિજ્ઞાસા જાગવા પામે; તો જ તેને પોતાના છૂટપાટલૂતી ગુરુદેવને) પૂછવાનું મન થાય કે, “સાહેબ! આ તત્ત્વો અને આ વાતો મૂળે કયા દેશનાં હશે અને કયા અંધમાંનાં હશે?” આજના કોલેજિયન વિદ્યાર્થીને કાં તો આમ છેક જ અજાણ્યાની પેઠે પૂછવું પડે છે; અથવા તો એકાદ રાષ્ટ્રકોષમાંથી જોળી કાઢીને યાદ કરવું પડે છે!

ભારતવર્ષમાં અત્યારે જ્યારે એક તરફ રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જેટલાં પણ સાધન

મળી આવે તેટલાં મોળી કાઢવાને આપણે તત્પર થયા છીએ; ત્યારે બીજી તરફ અત્યંત અદ્-
સોસની વાત છે કે, જે રાષ્ટ્રીય અંથનો આજે સેકડો-હજારે વર્ષથી હિંદુસમાજને સંગઠિત
કરવા પાછળ અત્યુત્તમ ઉપયોગ થતો આવેલો; તેની આપણા આજના નવજીવાનો જ અવગણના
કરી રહ્યા છે! આવી સ્થિતિમાં આ તરફ કેટલાક સમયથી આ અંથના અનુવાદો, તેમજ સંક્ષિપ્ત
ગદ્યપદ્ય અંથો એ જ હેતુથી પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા છે, કે જેથી ઉપર્યુક્ત શૈલ્યનીય સ્થિતિ કંઈક
અંશે પણ દૂર થાય; પોતાના પૂર્વજોના વૈભવ, શૂરતા, ઉદાત્ત વિચાર અને મહત્તા નવી પ્રજાના
મનમાં શોધ્ય સમયે ઉતારાય; મહાભારત જેવા રાષ્ટ્રીય અંથ પ્રત્યે તેમના મનમાં આદરભાવ પેદા
થાય; અને તે દ્વારા તેઓ પોતાનાં આચરણ સુધારી દેશકલ્યાણ સાધવાને તત્પર થાય. x x x

તાત્પર્ય એ છે કે, ઘણા વિદ્વાન અને દેશહિતૈષીઓનું ધ્યાન હવે એ તરફ દોરાયું છે કે,
સ્વરાજ્યના સમયે નાનાં બાળકોને જે રીતે મોટી અક્ષર જતાવીને કે બીજી કોઈ રીતે-અર્થાત્
કથાપુરાણ વગેરે સંભળાવીને-આ અંથની અને તેમાંનાં પાત્રોની જોખણાણ સહજમાં કરાવાતી;
તેમ આ સમયમાં પણ-અર્થાત્ જ્યારે સાર્વજનિક શિક્ષણ માટે પાઠશાળાઓ સ્થપાઈ ચૂકી છે,
તેવા સમયમાં પણ-નાનાં બાળક સુધીને આ અંથનો સારી પેઠે પરિચય કરાવવો જોઈએ. x x

પૂના, આશ્વિન શુકલ ૧૦,
શકે ૧૮૨૯. વિ. સં. ૧૯૭૦

બાલ ગંગાધર તિલક

૨-ફંદિત રામજીલાલ શર્માનાં ચિંતાર*

જે જાતિ પાસે પોતાનો પુરાણો ઇતિહાસ નથી; જે જાતિ પાસે તેના પૂર્વજોનાં મહત્વપૂર્ણ
ચરિત્રોનો સંગ્રહ નથી અને જે જાતિ પાસે પોતાના મહાન પૂર્વજોની ક્રીતિને યાદ કરાવનારો
કોઈ અંથ નથી; તે જાતિ સુઝદાલ જ અને છે-રહે છે અને તે સભ્ય સંસારમાં કદી પણ મસ્તક
ઊંચું કરી શકતી નથી.

હિંદુજાતિને માટે મહાગૌરવની વાત છે કે, તેની પાસે પૂર્વજોના કોપ વિદ્યમાન છે; તેની
પાસે કમંવીર પૂર્વજોની સાચી કહાણીઓ મોજૂદ છે; તેની પાસે તેના સાચો ઇતિહાસ-પૂરો નહિ
તો કેટલાક સમયનો પણ-હયાત છે; અને છે તે પણ જેવા તેવા રૂપમાં નથી, પરંતુ ઉત્તર જીવ-
નને અને તેના સાધનભૂત ઉચ્ચ ભાવનાઓ તથા ઔદાર્યદિ દિવ્ય શુદ્ધોને જગાડી દે એવા
જ્વલંત રૂપમાં હયાત છે. વાંચનાર બંધુ! તમે જાણો છો કે, એ કયો અંથ છે? એ અંથ તે
આ મહાભારત છે.

જે જાતિ પાસે આ મહાભારત જેવો જગતભરમાં જોવાવગરનો અનુપમ અંથ
હયાત હોય; તે કદી પણ પડતી દશામાં રહી શકે નહિ. જે જાતિ પાસે પોતાના
પૂર્વજોનાં જોવાં તેજસ્વી, સ્ફૂર્તિદાયક અને અનુકરણીય વીરચરિત્રો હોય, તેનું નામ સભ્ય જાતિ-
ઓની શ્રેણીમાંથી બાતલ રહી શકે નહિ. પરંતુ ત્યારે એ ઉપરથી તો અહીં એ પ્રશ્ન ઊભો
થાય છે કે, મહાભારત જેવો અંથ હયાત હોવા છતાં પણ આજે હિંદુજાતિ કતવ્યબ્રહ્મ કેમ
થતી જાય છે? ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, બાલમ્રહ્માચારી લીભપિતામહ, મહાયોદ્યો અર્જુન, મહાગદી

x એ મહાન્ય સં. ૧૯૭૪ માં મહાભારતના સારાશરણે પ્રસિદ્ધ કરેલા શાળાપયોગી 'હિંદી મહા-
ભારત'ના નિવેદનમાંથી આ સ્વતંત્રાનુવાદરૂપે લીધું છે. એ પુસ્તકની પૃથ્થકતા ૪૫૦, લેખક સુપ્રસિદ્ધ
'સાક્ષર રામનંદેશ ત્રિપાઠી, કદ જાગ્રપા, મૃદ્યુ, રા. ૧) દેશલું હિંદી પ્રેસ-અધ્યાગ.

ભીમ, ધર્મોભા યુધિષ્ઠિર, મહાપંડિત સહદેવ, મહાનીતિસ વિદુર, મહાપરાક્રમી કૃષ્ણ અને યુદ્ધ-વિચારક દ્રોણાચાર્ય આદિ મહાત્માઓની અનેકાનેક વીરકથાઓ ધરાવનારો મહાભારત ગ્રંથ મોજૂદ છતાં પણ આજે હિંદુભતિ શા માટે દુર્ગતિમાં ડૂબી રહી છે? ગીતા જેવું અમૃતમય શિક્ષણ હયાત હોવા છતાં હજી પણ હિંદુભતિ પોતાના પૂર્વજોનાં નામ ઉપર શા માટે કલંક લગાડી રહી છે?

કારણ એનું માત્ર એ જ છે કે, હિંદુભતિએ મહાભારત ગ્રંથ વાંચવો-સાંભળવો છોડી દીધો છે અને પોતાના પૂર્વજોની અનુકરણીય ગુણગાથાઓનું ગાન બંધ કરી દીધું છે. આથી જ હિંદુભતિમાંથી પોતાના પૂર્વજોનું જ્ઞાન-ગૌરવ ઓછું થઈ ગયું છે. એને તો હવે એટલી પણ ખબર નથી રહી કે, એને ત્યાં કેવા રાજનૈતિક, ધાર્મિક, વીર, પરાક્રમી, પ્રભુ-દર્શી, નિર્દોષ, વિરક્ત અને સાહસિક મનુષ્યો થઈ ગયા છે? પોતાના મહાન પૂર્વજોનું મહત્ત્વ ભૂલી જવાથી જ આજે હિંદુભતિ બીજાઓની મદદ માટે તલસ્થા કરે છે; અને વિદેશીઓના કેટલાક ઉપલક્ષ્યા શુભો ઉપર સુગ્ધ બની જઈ તેમને જ કુશળ રાજનૈતિક, 'મહાપરાક્રમી' અને સાહસિક માની બેસે છે!

વસ્તુસ્થિતિ આવી થઈ પડેલી હોવાથી અમારા અગિપ્રાય પ્રમાણે હવે તો પ્રત્યેક હિંદુએ મહાભારતની કથા અવશ્યમેવ જાણવી જોઈએ. પરંતુ વર્તમાન કળિકાળને સમય મહાકલિન હોવાથી હિંદુભતિમાં બીજા હલકા વાચનનો જેટલો પ્રચાર થાય છે, તેટલો અને મહાભારતનો જેટલો પ્રચાર થવો જોઈએ તેટલો થતો નથી.

કથા કહેવા-સાંભળવાનો પ્રચાર આપણા દેશમાં પહેલાં થોડાઘણો હતો, તેટલો પણ હવે તે રહ્યો નથી; અને બહુ જ દુઃખની વાત છે કે, હવે એ પ્રથા છેક જ નાશ પામતી ચાલે છે!! એવી કથાઓ સર્વ કોઈના હિત માટે એટલી બધી ઉપકારક થાય છે કે, એના વડે તો દરેકેદરેક કોટીના લોકો ઘણી જ સહેલાઈથી અને અનેક પ્રકારનું ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણ મેળવી શકે છે. ભારતવર્ષમાં અગાઉ બ્યારે આ સર્વ જગાએ પ્રચાર હતો, ત્યારે લગભગ બધાં જ માણસો પોતાના પૂર્વજોના મહિમા જાણતાં હતાં અને તેમનાં હૃદયમાં પૂર્વજોનું ગૌરવ ન્ખણ ટકી રહ્યું હતું. પણ કરાલ કાળની કુટિલ ગતિથી એ બધી વાતો હવે તો છેક જ દુર્લભ પ્રાય થતી ગઈ છે અને થતી જાય છે.

કથાની એ પરમોપયોગી પ્રધાને (હવે આપણે સવેળા જ ચેતી જઈને-હજી "ભાગ્યું ભાગ્યું" તો ચે ભણ્યું" હયાત છે. તે ધનાયનમઃ ન થઈ જાય ત્યાં સુધીમાં) ઝટપટ પાછી સજીવન કરી દેવી જોઈએ.

મહાભારત જેવા લાભદાયક ગ્રંથની કથા જો કોઈ સુયોગ્ય વક્તા પાસેથી સાંભળવાની મળે; તો તેથી સર્વ કોટીનાં આજ્ઞાસૂત્રક્રી આપુરુષો સહેલાઈથી તેનો લાભ ઉઠાવી શકે તેમ છે; અને શું ભણેલા કે અભણ, બધા લોકો મહાભારતની કથા સાંભળીને તેનો મર્મ પણ સમજી શકે તેમ છે; તેમાંથી ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણ મેળવી શકે તેમ છે અને પોતાના હૃદયમાં પોતાના પૂર્વજોનાં શુભ-ગૌરવની સ્થાપના કરી શકે તેમ છે.

x

x

x

અને ઇચ્છીએ છીએ કે, જેમ રામાયણનો પ્રચાર (ગંગાચમુના તરફના પ્રદેશમાં) ઘેરઘેર થઈ ગયો છે; તેમ મહાભારતની કથાનો પ્રચાર પણ ઘેરઘેર થઈ જાય; કેમકે પ્રત્યેક મનુષ્ય આ લાભદાયક કથાનો મર્મ સમજે એવા પ્રયત્નની ઘણી જ આવશ્યકતા છે.

ભારતવાસીઓમાં હાલમાં કંઈક એવી જ ભાવનાઓ (અને તેમને અધોગતિના છેક જ બિંદા ખાડામાં નાખી દઈ સદાને માટે સત્યનાશ કાઢી નાખે એવી અવળી જ બુદ્ધિ) પેદા થવા લાગી છે; અને તેથી કરીને તેઓ પોતાના પ્રાચીન ગુણગૌરવને જડમૂળથી વીસરી જવા લાગેલા સાફ જણાય છે. હિંદુભૂતિ એ જ કારણથી આજે મૃગતૃષ્ણામાં આમથી તેમ ભટક્યા કરે છે; સૂર્યના પ્રકાશને તણ કેરેસીન અને વીજળીના તેજદાર દીવાઓથી પોતાનાં નેત્રોતું તેજ ગુમાવી રહી છે; પારસમણિ તણને પથ્થર-કંકર પાછળ જ ગાડી, ગમાર અને કંગાલની સરદાર બનવા મથી રહી છે; પોતાનાં પ્રાચીન જવાહિરો વિદેશમાં સિધાની જઈને ત્યાં તે કોડીના મૂલ્યે વેચાઈ જતાં સગી નજરે ભેવા-વાંચવા છતાં પણ પોતાને મોટા નસીબદાર સમજીને પશ્ચિમના બનાવટી રતનાભાસો પાછળ જ તે વધારે ને વધારે લકુ થતી ચાલે છે; અને અમૃતમય શિક્ષણથી ઊભરાતી રામાયણ અને મહાભારતની સાચી કથાઓ નહિ વાંચતાં પ્રેમલાપ્રેમહીઓની કદિપત કહાણીઓમાં જ લગની લગાવીને અધોગતિમાં દૂબતી ચાલે છે !

શું આનો કોઈ ઉપાય નથી, કે જેથી હિંદુ ભૂતિ ફરીથી પોતાના પૂર્વભૂતને માર્ગે ચાલવા લાગે ? અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો હજી પણ જો તેમના હાથમાં, તેમના પૂર્વભૂતના મહત્ત્વ અને ગુણગૌરવથી ભરપૂર એવા મહાભારત અને રામાયણના ગ્રંથ આપવામાં આવે; અને જો તેમાં વર્ણવાયેલી તેમના પૂર્વભૂતની વીર કહાણીઓ તેમના વાંચવા-સાંભળવામાં આવે; તો હજી પણ તેમનો બચાવ થવાનો સંભવ છે. અત્યારે એથી વધારે સારો અને સુગમ ઉપાય કેયોગ્યતિ માટે બીજો કોઈ પણ નથી. જો હવે આ પ્રમાણે નહિ કરવામાં આવે, તો પછી ભારતવાસી હિંદુ-આર્યોમાં માથું ઊંચું કરવાના ઉચ્ચ અભિલાષો કદી પણ બગવાના નથી.*

x

x

x

રામજીલાલ શર્મા

* આ શું જેવી તેવી તક છે ? જેવી તેવી રાષ્ટ્રમેયા છે ? જેવી તેવી સમાજસુધારણા છે ? જેવો તેવો લાભ છે ? જનસમાજને તો એવી તેવી બાબતોની પરવા જ નથી; પરંતુ દાહના સમાજ-સુધારકો અને રાષ્ટ્ર-સેવકોની પણ (ગુજરાતમાં તો) હજી સુધી એટલી જાડી ગતિમતિ જણાતી નથી; તો પછી બીજાની તો વાત જ શી ? તેઓ એટલા બધા ગાડા તો થોડા જ છે કે, જેથી પોતાનાં ચરિત્રો અને ગુણગાનોના મોહ-મત્તા તણ દબને તે સ્વધર્મ પછેાંચી ગયેલા જૂનાપુરાણ પૂર્વભૂતો ગુણચારિત્ર ગવરાવવા-ફેલાવવાનું, ગોટપીટિયા બહુતર ભરવાવગરના કથાકારોને વધારવા-સત્કારવાનું અને તે મહાન પૂર્વભૂતની જયંતિઓ તથા રામાયણ-મહાભારતની કથાઓ તેમજ સમાહો સ્થળે સ્થળે ફેલાવી ગળવીને તે પૂર્વભૂત ઉત્તેજાતમ આચારવિચારો અને નામો તથા કામોને જગાડવાનું કામ પોતાનેજ હાથે કરે ! અને તેમ કરીને તેઓ પોતાને હાથે જ પોતાને તેમના કરતાં ઝાંખા કેપાડવાનો પ્રયોગ આદરે!! દેશ કાલે દૂબતા હોય તો આજ ભલે દૂબે; પણ પોતાના પંડની જ પ્રતિષ્ઠા, લોકપૂજા, ઇત્યાદિ સાચવવા વધારવાનું મૂકીને તે સ્વધર્મ પછેાંચી ગયેલા મૃત પૂર્વભૂતો ગુણચારિત્ર્ય તે ગમે તેટલાં પ્રાણદાયક હોય તો પણ ગાવા-ગવરાવવાનું તેમને પરવડે જ કેમ ? કારણકે એવું તેવું કરવા કરવવા જતાં ન કરે નારાયણ ને કદાચ કોઈ કોઈ તેજસ્વી માનવો જ પાકી આવ્યા; તો તો પછી એ ગિયારા બેરેખાંઓનાં નામ, કામ અને જયંતિઓ આ સંસારમાથી બિખરી જ ન્ય ને ! પણ અત્યાભાઈ ! આ સેવક પોતે જ એવા તેવાં કામો કરવા-કરાવવાનું છોડીને આમ શા માટે બીજાની વાત કરતો દરો ? કારણ એ જ કે, તે મેલામેલો અને અવગુણોનો સાગર છે.

—લિક્ષુ અખંડાનંદ

૩-પંડિત જયમોપાલ વિદ્યામંડારના વિચાર*

મહાભારત ગ્રંથની પ્રથમ સા ઠરવી એ તો સૂર્ય દેખાડવા માટે રીવો ધરવા જેવું છે. જો હું એ વિષે ટૂંકમાં કાઈ કહેવા માગું તો તે એટલું જ કહું કે, જે હિંદુ સંતાને મહાભારતને વાંચ્યું કે સાંભળ્યું નથી; તે ગમે તો સંસારમાંની સર્વ વિદ્યાઓ ભણી ચૂક્યો હોય તો પણ કશું એ નથી ભણ્યો એમજ સમજવું; અને જેણે મહાભારત વાંચ્યું-વિચાર્યું છે તથા પોતાના દંભ્યમંદિરમાં ધારણ કર્યું છે; તેને બીજું કોઈ પણ પુસ્તક વાંચવા-વિચારવાની જરૂર નથી.

સમુદ્રમાં જેમ હીરા, મોતી, છીપ, શંખ, પરવાળાં વગેરે અનેક પ્રકારની સંપત્તિઓ ભરી પડી છે; તેમ મહાભારતરૂપી વિચારસાગરમાં પણ જેના વડે ચારે પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય, એવા જ્ઞાનચાત્રિત્રવર્ધક હીરાતરો સર્વ પ્રકારનાં ભયો પડ્યાં છે.*

ધર્મનીતિ, રાજનીતિ, માનવી સહયતા, દુષ્ટચૈતુ પરિણામ, પુણ્યેતુ ક્ષણ, સંસારના આર-ભથી મહાભારતના સમય સુધીના રાજ-મહારાજાઓના ઇતિહાસ, તેમનાં વીરત્વ તથા વૈરાગ્ય વગેરે સર્વ પ્રકારના આચાર તથા વિચાર આ મહાભારતમાંથી મળી આવવાના.

મારી તો એટલે સુધી ખાતરી છે કે, આખા ભારતવર્ષમાં-એટલું જ નહિ પણ સમસ્ત સંસારમાં મળીને પણ-હાલમાં જેટલું પણ સાહિત્ય દેખાય છે; તે ગમે તો હિંદી, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન, અરબી, ફારસી જાપાની કે ગમે તે ભાષામાં હોય; તો પણ તે સર્વના મૂળ આધાર તો મહાભારત જ છે.

સાચી વાત તો એ છે કે, મહાભારત એ અમારી આર્યજાતિની રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ છે. જ્યાં સુધી તે અમારી પાસે છે, ત્યાં સુધી આર્યજાતિ કદી પણ નષ્ટ થવાની નથી. હજારો વર્ષોથી પીડાતી અને વિદેશી રાજ્યકર્તાઓથી કચરાતી આ જાતિ હજી પણ નાબૂદ થઈ નથી, તેનું કોઈ પણ ખાસ કારણ હોય તો તે એકમાત્ર રામાયણ અને મહાભારત જ છે. આ સંસારસમુદ્રને તરી જવા માટે મહામુનિ વ્યાસદેવજીએ ખરેખર મહાભારતરૂપી એક જખરદસ્ત વહાણ જ બનાવી આપ્યું છે.

મારું કામ અને મહાભારતની સમાલોચના કરવાનું નથી; પરંતુ માત્ર એટલું જ દર્શાવવાનું છે કે, આર્ય સંતાનોએ મહાભારતને વાંચવા-સમજવાની અને તેને અનુસરતી વર્તણૂક બનાવવાની જરૂર શા માટે છે ?

પાઠકજનધુ ! મહાભારતકાળમાં આર્યજાતિ સમસ્ત સંસારમાં રાજ્ય કરતી હતી. એ તો

* એમણે મહાભારતના માર્ગચરે દિલીમાં મંવત ૧૯૮૨ માં પ્રમિદ કરેલ "મયિત્ર મદાભાગત" માંની ભૂમિકામાંથી આ વિચારો સ્વતંત્રાનુવાદરૂપે લીધા છે. એ પુસ્તક મળવાનું કેકાણે "યુગમેતર ચામદાસ બધવા" ટ. શંદાલમી દરરજ સુ. લાકોર. એ પ્રમાણે છે.

x એને લૌકિક હીરાગ્નનાની ઉપમા આપવી, એ પણ તેને ઉતારી પાડવા જેવું છે; કેમકે લૌકિક હીરાતરો કરતાં સોગણું-દમરગણું-કે લાખગણું એનું મૂલ્ય કદીએ તો પણ એણું પડે. લૌકિક હીરાગ્નનેનો કુંગર નેટલો દગલો ગળવારૂપે આપીએ તો પણ એકાદ સાચા મહાપુરુષને ખરીદી ચક્રાપ નદિ અને ને લૌકિક હીરાતરોને ધાત્ય કરવાથી ધણ્ય કરનારાઓનાં દેહાગિમાન વધી જાય, તેની તો કિંમત ગણવી પડે કે નુકસાની ગણવી પડે ? અને કિંમત જ ગણવાની હોય તો પણ આતરિક દૈવી સંપત્તિ આગળ તો તે ચપડી ધૂળ નેટલો પણ ક્યાં થવાની છે ?

—વિક્રમ અખંડાનંદ

તમને મહાભારત વાંચવાથી તરત જ સમજાઈ જશે. કૌરવ અને પાંડવોના યુદ્ધમાં ભારતના સઘળા પ્રાંતોના રાજામહારાજાઓ એકત્ર થયા ઉપરાંત ચીનનો રાજા પણ આવે છે; અમેરિકા (પાતાલ) નો રાજા પણ આવે છે અને હરિવર્ષ (યુરોપ) ની સેનાઓ પણ એમાં એકત્ર થાય છે; વળી કામૂત, કંદહાર, શક અને હૂણ (ફારસ) ઇત્યાદિના પણ લડવાઓ ત્યાં એકત્ર થાય છે. અને એ સર્વને લીધે કુરુક્ષેત્રનું મેદાન તો જાણે સંસારની સમસ્ત જાતિઓના યોદ્ધાઓની એક અપૂર્વ પ્રદર્શિની જેવું જ બની રહે છે!! આયંજીવિના આટલા બધા અભ્યુદય અને ઐશ્વર્યનું એ કોઈ પણ ખાસ કારણ હોય, તો તે એકમાત્ર આપણા પ્રાચીન આર્યોની સભ્યતા, મનોભળ અને શરીરભળની શ્રેષ્ઠતામાં જ હતું; અને એ શ્રેષ્ઠતાઓનાં કારણે તેમનાં બ્રહ્મચર્ય, આત્મજ્ઞાન, વેદાભ્યાસ અને ઉત્તમોત્તમ ભાવનાઓમાંજ રહેલાં હતાં. મહાભારતમાં એ સર્વ બાબતોને બ્યાખ્યાઓ અને ઉપદેશોરૂપે વર્ણવવાને બદલે સાચા બનેલા બનાવો દ્વારા વર્ણવી છે; અને તે પણ એવી ઉત્તમ શૈલીથી વર્ણવી છે કે, જાણે અત્યારે આપણી નજર સામે જ એ બનાવો બની રહ્યા હોય એવો આપણને લાગે થઈ આવે છે. મહાભારતમાં આપણા પૂર્વજોનાં ચરિત્રચિત્રોને આ પ્રમાણે બહુ જ તાદરશ રીતે આલેખવામાં આવ્યાં છે.

માત્ર બ્રહ્મચર્યને જ લો. પિતામહ લીધે પોતાના પિતાને પ્રસન્ન કરવાને ખાતર આજન્મ બ્રહ્મચારી રહે છે; રાજગાદીના હક્કોના રાજપુત્રીથી ત્યાગ કરે છે; એકસોપચીસ વર્ષની વયે પણ એવું પ્રખર-પ્રબળ યુદ્ધ કરે છે કે પાંડવી સેનાના છક્કા છૂટી જાય છે; અને સીંઘતિને ધર્મશાસ્ત્રે અવધ્ય કહેલી હોવાથી તેમજ શિખંડીના ચહેરો સ્ત્રી જેવો હોવાથી અથવા તો પૂર્વજન્મમાં તે સીંઘવાથી ધર્મજ્ઞ લીધેમપિતા પોતે આદર્શ બળવાન છતાં પણ તેના ઉપર હાથ ચલાવવાને બદલે તેને હાથે મરવાનું જ પસંદ કરે છે! વળી પોને ઉત્તરાયણસમયે જ દેહ છોડવાનું ઉત્તમ માનતા હોવાથી તે સમય આવતાં સુધી-મહિનાઓ સુધી-બાણશય્યા ઉપર જ પડ્યા રહે છે; અને તે છતાં પણ દુઃખનો એક પણ ઉચ્ચાર તેમણે કયો નથી! વળી ઓશીકું કયું તે પણ બાણનું કયું અને પ્રાણ તબ્બા તે પણ રવેચ્છાએ તબ્બા!!

વાંચનાર બંધુ! તારા પૂર્વજ આર્યોમાં આટલું બધું આત્મિક અને શારીરિક બળ હતું; અને આર્યોને તેમના એ ઉભય પ્રકારના બળપરાક્રમે જ આ સમગ્ર સંસારના સ્વામી બનાવી દીધા હતા. આલમાતા સ્ટ્રીટ, લાહોર સં-૧૯૮૨ જયગોપાળ

× કોઈ અહીં એમ પૂછે કે, હવે કાંઈ એવું બળ એણું જ આવે તેમ છે? તો જણાવવાનું કે, તે બોધએ છે જ કેને અને લગની લાગી છે પણ કેને? લગની વેપારી અંગ્રેજોને લાગી છે દેશને લૂંટવા-લૂંટાવવાની, લૂંટવા લાગવાનો અને બહુ તો કોઈ કોઈને લગની લાગે છે દેશચરને આવરી બેઠેલાં દુઃખદાનિદના અનેકવિધ પ્રક્ષોમાંથી એકાદ પાંદડું જ તોડવા બેસી જમ્મને, તેમાં જ મોટો દેશોદ્ધાર થઈ જવાનાં હોય અને ઉપદેશ કરવાની! વળી તપ્તિમુનિઓનાં સિદ્ધાણુ શીખવા-શીખવવાની અને પાળવા-પળાવવાની, તથા દુઃખરો અનાથ સંતાનોનાં તનમનને વજ્ર જેવાં બનાવીને તેમાંથી દેશના સાચા સપૂત્રો નીકળે તેમ કરવાની તો પડી છે જ કેને? દીન-દુઃખી અને અનાથો ભણે કાલે મરતાં હોય તો આજ મરે; પણ ક્ષોડામાંથી લાખો ઉધારાવીને એવાં તેઓની સેવામા વાપરવા કરતાં ન ખર્ચે ધનિકપુત્રોને અતિધૂનું બનાવવા પાછળ, કે જેથી કરીને ઝડાઝટ પોતાની છમીઓ, સલાઓ અને જયંતીઓ ચાલુ થઈ પોતાના અનિત્ય શરીરનું નામ આ જગતભરમાં અમર થઈ જાય!

અવગુણસાગર લિશ્તુ-અખંડાનંદ

૪-હિંદિયન પ્રેસ (પ્રયાગ) તરફના ચિંતાર

મહાભારતમાં જે શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે, વ્યવહારની બાબતમાં જેવો ઉપદેશ અપાયો છે અને જે કામોથી દૂર રહેવાની શિખામણ અપાઈ છે; તેને માન્ય કરવાથી ઘણા માણસો શૂરવીર થયા છે; ઘણાઓને અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે; અને ઘણાઓએ એવાં કામ કર્યાં છે કે જેથી તેઓ જગતપૂજ્ય થઈ શક્યા છે. આ હકીકત એવાં મહાભારતને સાચા ધનનો ખજાનો કહે છે, તે વાત પણ ખોટી નથી; તો પછી એવી તે કઈ બાબત હોય કે જે એમાં સમાયલી હોય નહિ? એમાં બધા જટિલ અને કૂટ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરેલું છે અને કઠિનમાં કઠિન ચુંચવણો ઉકેલવાનો માર્ગ દર્શાવેલો છે જો હિંદુઓ એમાંના ઉપદેશનું બરાબર પાલન કરે, તો તેમનાં સઘળાં હુઃખ-દારિદ્ર્ય દૂર થઈ જાય, વિપત્તિઓ ટળી જાય અને તેમના સૌભાગ્યસૂચનો ઉદય થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

પણ મહાભારતના એ અમૂલ્ય ઉપદેશો સામાન્ય જનતાને પહોંચી શકે કેવી રીતે? કેમકે મહાભારતરૂપી ખજાનો ઉપર સંસ્કૃત ભાષાનો એવો જબરદસ્ત પહેરો છે, કે જે પહેરો વઢાવી જવાનો અધિકાર માત્ર પંડિતોને જ છે. વળી એ પણ સ્પષ્ટ છે કે, સંસ્કૃત ભણનારાઓની સંખ્યા બહુ જ થોડી હોવાથી; અને તેથી કિંમત પણ સંસ્કૃત મહાભારતની વધારે હોવાથી સંસ્કૃત દ્વારા તો તેના ઉપદેશ જનતાને પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. આ પ્રમાણે એ ઉપદેશો પ્રાપ્ત નહિ થવાથી અને તેને લેધે આપણામાં મનોબળ અને ચારિત્ર્યમય ઘટી જવાથી આપણે બહુ જ દીનહીન થઈ ગયા છીએ; એ મહાદુઃખની વાત છે. જે થંધમાં વણવેલા ઉપદેશો સ્વીકારવાથી અને આચરવાથી તે તે માનવોનો હુઃખકલેશમાંથી ઉદ્ધાર થયો; સુખદાયક જ્ઞાનચારિત્ર પ્રાપ્ત થયું અને તેમનાં નામ અસારમાં પ્રખ્યાત થઈ ગયાં; એવા અતિ ઉપકારક ઉપદેશો આપણા દેશમાં જોબૂદ છતાં આપણે તેનો લાભ ઉઠાવી શકતા નથી, તો તો પછી ધન-ધાન્યના છતાં ભંડારે અપવાસી રહેવા જેવી જ વાત એ તો થઈ ને?

કોઈ પૂછે કે, મહાભારતમાં શું છે? તો તેનો ટૂંકો ઉત્તર તો એ જ આપી શકાય કે, એ મહાપુરાણમાં સર્વ કંઈ છે. જે એમાં છે, તે જ બીજે મળી શકે છે; અને જે એમાં નથી તે કયાંય પણ મળવું અમંભવિત છે. મહાભારતમાં રાજાઓના વંશનું વર્ણન છે; તેમનો અદ્ભુત કીર્તિ-કલાપ છે; તેમની ભૂલોનું પણ વર્ણન છે અને તે ભૂલોને સુધારવાના ઉપાય પણ દર્શાવેલા છે. વળી એમાં ઋષિઓની કથાઓ છે; તેમની તપશ્ચર્યાઓનાં વર્ણન છે; તેથી યત્તા વિચિત્રતાના ઉદ્દેશ છે; અને જે જે ઋષિઓ તપોબ્રહ્મ થયેલા તેનાં પણ કારણો દર્શાવેલાં છે. આ પ્રમાણે એક સામાન્ય માનવ પણ સાધના દ્વારા પ્રયત્ન કરતો કરતો કેવી રીતે શ્રેષ્ઠ માનવ થઈ શકે છે, તે એમાં દર્શાવેલું છે; તેની સાથે એ પણ દર્શાવ્યું છે કે, ગમે એવો મહાખળવાન માનવ હોય તો પણ જો તે વિવેકબ્રહ્મ હોય કે થાય, તો તે પણ કેવી હુદંશાને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા તેની પાસે બળ, વીર્ય, બુદ્ધિ, ધન, પ્રભુતા, રાજ્ય, ભાઈ, ભાંડુ, સ્વજન, પરિવાર વગેરે ગમે તેટલું હોય તો પણ તેમાંનું કોઈ પણ તેની રક્ષા કરી શકતું નથી. આવા સત્ય સિદ્ધાંતોને સાબિત કરનારા બનાવોનાં અનેક જીવંતાં જાગતાં વર્ણનો મહાભારતમાં છે. વળી અનેક પ્રકારનાં તપોવન, ઉપવન, સરોવર, નદીઓ, પર્વતો, વન, અકાશ, પાતાળ તથા સર્વ પ્રકારનાં લોકોનાં અને ભવોનાં વર્ણન એમાં આજેહૂં છે. એમાંથી તમને નવલકથાની મજા,

ઇતિહાસનો આનંદ તથા નાટક અને કાવ્યની પણ રસિકતા પ્રાપ્ત થશે. નીતિના ઉપદેશ, કુટિલનીતિની ચાલચાલ, રાજનીતિના દાવપેચ, છળરહિત નિર્મળ વ્યવહારના ઉપદેશ, લોકો સાથે વર્તવાની રીતિ, વૃદ્ધો-વૃદ્ધીકોને તુચ્છ માનવાનાં અને સ્ત્રીઓનો અનાદર કરવાનાં માઠાં પરિણામ, એ વગેરે મહાભારતમાં બહુ જ ખૂબીથી દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

આ ગ્રંથમાં જ્યાં યુદ્ધની ચર્ચા ચાલતી જોશે, ત્યાં તેનો પણ તમને પૂર્ણ ઉત્કર્ષ થયેલો દેખાશે; તથા સર્વ જાતનાં હથિયારો, અસ્ત્રશસ્ત્રો, સવારીઓ અને સેનાઓનાં પણ આગેદૂર વર્ણન દેખાશે. જ્યાં મહાવિદ્વાનાં વર્ણન વાંચશે, ત્યાં તમને કુસ્તીના જાતજાતના દાવપેચ પ્રાપ્ત થશે. જ્યાં ચાલાકીનું વર્ણન વાંચશે, ત્યાં તેનું પણ એવું વર્ણન મળશે કે જે વાંચીને તમે હંગમ થઈ જશો. એમાં તમે તીર્થોનાં માહાત્મ્ય જોશો; તીર્થયાત્રા કરવાના લાભ જોશો અને કર્ષ યાત્રામાં તથા કયા અનુષ્ઠાનમાં શી શી હરકતો છે, તે પણ યથાવત આલેખાયતું જોશે. કયાંક આપ એમાં દિગ્વિજય થતો જોશે તો કયાંક યજ્ઞસમારંભ થતો જોશે. કયાંક વિચિત્ર સલામંડપ બંધાયેલો જોશે તો કયાંક દાનલોજનાદિનો અપૂર્વ મહોત્સવ ચાલતો જોશે. એમાં તમને જે સ્થળે અનેક પુણ્યકાર્યો ભેગા મળશે; ત્યાં કેટલીક એવી વાતો પણ દેખાશે, કે જે જોઈને તમને હુમ્મ પણ ઊપજશે અને દુરાચારીઓ ઉપર બહુ ક્રોધ ઊપજશે; પરંતુ છેવટે એ સર્વનું પરિણામ જોશે, ત્યારે તમને આનંદ પણ અપાર થશે. કેમકે તમે જોશો કે, છેવટે તો અધર્મની હાર અને ધર્મની જ જીત થઈ છે; અસત્ય ઉપર સત્યનો જ વિજય થયો છે અને અનીતિને નીતિ-એ જ હાર ખવડાવી છે. ધમડમાં આવી જઈને કે ઐશ્વર્યના મદમાં છકી જઈને જેમણે સાધુ માણસોને સતાવ્યાં, અધર્મથી યુદ્ધ કરીને નિર્દોષ ગાળકો પણ મારી નાખ્યાં અને નિરપરાધી સ્ત્રીઓની આબરૂ લીધી; તેમની પોતાની પણ આખરે એટલી બધી સત્તામણી અને બેઆબરૂ થઈ કે તેમની પાછળ તેમનું નામ લેનાર પણ રહેવા પામ્યું નહિ !

આવા આ મહાન ગ્રંથને વાંચવાથી મનુષ્યને દુરાચારથી દૂર રહી સદાચારી થવાનું શિક્ષણ મળશે; અધર્મથી દૂર રહી ધર્મોત્તમા થવાનો ઉપદેશ મળશે; અને બીજાઓનાં ગળાં રહેંસીને મેળવાતા, આ નાશવંત ઐશ્વર્યને મેળવવા-લોગવવાનું જવા દઈને સાદું-સીધું અને સરળ જીવન જ સ્વીકારવા-ગાળવાનો ઉત્સાહ મળશે. આ એક એવો અસામાન્ય ગ્રંથ છે, કે જેને વાંચવામાં તમારો જીવ સારી પેઠે ખરેવાશે અને તેની સાથે જાતજાતના ઉપદેશ તો મક્તમાં જ મળશે. વળી, આમાં એવી તો એક પણ વાત જ નથી કે જે તમારું તલમાત્ર પણ નુકસાન કરે. કેમકે એમાં જે કંઈ છે તે એવું જ છે કે તેનાથી તમારું લક્ષ્ય જ થવાનું અને અહિત તો થવાનું જ નહિ.

મહાભારતના રચનાર પોતે પણ ભારતવાસી જ હતા, એટલે તેમણે તેમાં ભારતવાસીઓના ચારિત્રનાં અને સ્વભાવનાં વર્ણન આગેદૂર આપ્યાં છે. વળી ભારતીય નીતિરીતિના ગુણ-દોષ ઉપર પણ એમાં અસરકારક ચર્ચાઓ અને વિવેચનો છે અને ભારતનાં નદ-નદી, પહાડ, મેદાન, જંગલ અને પશુપક્ષીઓનાં પણ અસામાન્ય વર્ણન છે. આવા દરેક પ્રકારની વિશેષતા ધરાવવા-વાળા મહાભારત ગ્રંથના ભારતીય ભાષાઓમાં અનુવાદ થાય, એમાં તો કાંઈ મોટી વાત જ નથી; પણ મોટી વાત તો એ છે કે, જગતની સઘળી ઉત્તર ભાષાઓમાં આપણું મહાભારત છપાઈ ચૂકેલું છે !

૫-પંડિત ર્શ્વરીપ્રસાદ શર્માનાં વિકાર

મહાભારતમાં સર્વ રસોનો યથાસ્થાને સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. શૃંગારથી તે વૈરાગ્ય સુધીના બધા રસોનું એમાં એવું સુંદર મિલન થયું છે, કે ભારતના પ્રાચીન વીરોની આ પવિત્ર કથા બહુ જ મનમોહક, હૃદયગ્રાહી અને પ્રભાવશાળી બની રહી છે; અને તેથી કરીને અત્યંત પ્રાચીન કાળથી અઘાપિપર્વતના બધા પંડિતોનો એ જ મત છે કે, જે કંઈ મહાભારતમાં છે તે જ બીજે ક્ષેત્રે ભોવામાં આવે છે; અને જે તેમાં નથી તે ક્યાંય પણ નથી. x x x x વાત પણ ખરી છે કે પાંડવ, દ્રુપદ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ચારે વર્ણના લોકોએ બધુ જ ભેગું શિક્ષણ એમાં ભરેલાં છે. પ્રાચીનકાળથી મોટા-મોટા કવિઓ, મહાકવિઓ અને નાટકકારો મહાભારતના આધારથી અનેકાનેક કાવ્ય, મહાકાવ્ય અને નાટકો લખતા આવ્યા છે; અને છતાં પણ હજી સુધી એ ભંડાર ખાલી જ થતો નથી! આજે પણ એ અખૂટ ભંડારમાંથી ભારતની જુદી જુદી ભાષાઓના કવિઓ અને લેખકોને અનેક પ્રકારની સામગ્રી મળ્યા કરે છે; અને એને જ આધારે તેઓ પોતાની પ્રતિભાનો વિકાસ કર્યા કરે છે. આથી જ લોકો કહે છે કે, ઉચ્ચ કોટિના કવિઓમાં જે કંઈ કાવ્ય-કુશળતા અને રચનાના ચમકારા દેખાય છે તે બધું ભગવાન કૃષ્ણદ્વંપાયન વ્યાસનું જ ઉચ્છિદ્ર છે.

મહાભારતના એકે એક પાત્રનું ચરિત્ર અદ્ભુત છે. એ જાળતનું નિરીક્ષણ કરવાથી આપણને આપણા દેશ અને સમાજની હજારો વર્ષ પહેલાંની અવસ્થાનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ સમયનો વર્ણાશ્રમ ધર્મ કેવા હતો અને તે વખતના દ્વિત્રિય કેવા શરવીર, પરાક્રમી અને સત્યસંકલ્પ હતા; એ સર્વ આપણા લક્ષમાં આવી જાય છે. અને તેથી આ ગ્રંથ વાંચીને આપણા પૂર્વજોના ઉત્તમ ચરિત્રોથી પરિચિત થવું એ પ્રત્યેક હિંદુનું-નહિ નહિ, પ્રત્યેક ભારતવાસીનું-સુખ્ય કર્તવ્ય છે.

ભીષ્મચિન્તામહની અલૌકિક પિતૃભક્તિ, શ્રીકૃષ્ણની વિલક્ષણ રાજનીતિ, યુધિષ્ઠિરની પ્રશંસાપાત્ર સત્યનિષ્ઠા તથા દ્રોણ, દુર્યોધન, કર્ણ, અર્જુન અને ભીમ વગેરે વીરોની અદ્ભુત વીરત્વપૂર્ણ કથાઓ વાંચીને કયા ભારતવાસીના સુહૃદાલ પ્રાણોમાં પણ નવજીવનનો સંચાર નહિ થાય? પોતાના પૂર્વજોના ગૌરવનું સ્મરણ કરીને ગર્વથી કોની છાતી નહિ ફલી ઊઠે? માટે જો આપણને આપણા ભૂતકાળના મહત્વનું યથાર્થ ચિત્ર ભોવાની અભિલાષા હોય, તો આપણે મહાભારત જરૂર વાંચવું જોઈએ. જો સંસારના એ મહાવીરોની વીરકથા વાંચીને આપણા સુહૃદાલ પ્રાણોમાં નવીન સંજીવની શક્તિ ભરવાની દૃષ્ટિ હોય, તો મહાભારતનો પાઠ અવશ્ય કરવો જોઈએ; અને સત્ય વાત તો એ છે કે, જેણે મહાભારત નથી વાંચ્યું તેનું ભારતવાસી હોવું જ વ્યર્થ છે.

૬-મહાત્મા ગાંધીજીનાં વિકાર

જે આ પહેલાં 'મહાભારત' નો સંપૂર્ણ ગ્રંથ વાંચ્યો ન હતો. કોઈ કોઈ વાર થોડું થોડું જોયું હોય તે જુદી વાત. જે તો ઊભરે તેની વિરુદ્ધમાં જ મત પાંખી દીધો હતો કે, એમાં માર-પીટ, લડાઈ અને અઘડાઓની કહાણીઓ હશે; અને એવાં લાંબાં વર્ણન હશે કે મારાથી વાંચી

પણ નહિ શકાય અથવા હું વાંચવા બેસીશ તો મને નિદ્રા જ આવશે ! એથી કરીને મહાભારતનાં છ હજાર પાનાનાં મોટાં પોથી બેઠને પ્રથમ તો હું ગભરાયો હતો. પરંતુ યાદી જ્યારે મેં તેને વાંચતું શરૂ કર્યું, ત્યારે તો યાદી અત્યંત લાગ સિવાય જો એટલું બધું મનમોહક થઈ પડ્યું; એમાં એટલી બધી લેહ લાગી ગઈ કે એક વાર શરૂ કર્યા પછી એ ગ્રંથ પૂરા કરવાને હું અધીરો જ બની ગયો અને એ સંપૂર્ણ વાંચી રહ્યા પછી એ વિષેના મારા પહેલાંના ખ્યાલો ખોટા ઠર્યા.

એ ગ્રંથ મેં ચાર મહિનામાં (ચરોડા જેલમાં) પૂરા કર્યો ત્યારે મને લાગ્યું કે, આ મહાભારતને કાંઈ ઉપમા આપવી હોય તો તે અણ્યાં-આંક્યાં સુંદર જવાહિરોની એકાદ તિજોરીની ન આપી શકાય; પણ અમૂલ્ય રત્નોની એકાદ અષ્ટ પાણુ સાથે જ તેને સરખાવી શકાય; કે જે ખાણને જેમ જેમ વધુ ને વધુ ભાંડી ખોદીએ તેમ તેમ તેમાંથી કીમતી જવાહિર વધુ ને વધુ જ નીકળતાં જાય.

૭-દેશહિતનિરત લાલા હંસરાજનાં ચિંતાર

(પંડિત સંતરામજીએ લખેલા 'સચિત મહાભારત' પુસ્તકની શ્રુતિમાર્ગી)

મહાભારત એક બધા હી અદ્ભુત ઔર વિચિત્ર ગ્રંથ છે. ઇસમેં જિન ઘટનાઓં કા વર્ણન હે વે ભારત કે સબ પ્રાન્તોં સે સંબંધ રખતી હે; ઔર ભારત કી પ્રસિદ્ધ કથાઓં મેં સે કોઈ હી એસી હોગી જિસકા બીજ ઇસ ગ્રંથ મેં ન પાયા જાતા હૈ. ધર્મ, અર્થ, કામ ઔર મોક્ષ સંબંધી જિતને ઉપદેશ ઇસ ગ્રંથ મેં વિસ્તૃત રૂપ સે લિપિબદ્ધ હે, વૈસે સસાર કી ત્રિસી પુસ્તક મેં લી દિખાઈ નહીં હેતે. સમાજ કી રક્ષા, રિતિ ઔર ઉત્તિ કે બે ઉપાય વર્ણન કિયે ગયે હે. અથવા બે ઉચ્ચ આદર્શ વ્યક્તિઓં ઔર સમસિયોં કે સામને રખે ગયે હે, ઉત્તરી તુલના કહિનતા સે હી ત્રિસી અન્ય પુસ્તક કે અંતર્ગત હોગી. x x x x

મહાભારત કા પ્રભાવ ભારતવર્ષ પર મહાન હૈ. અંધકાર કે સમય મેં જગ વિદ્યા કા હાસ ઇસ દેશ મેં હો ગયા થા, તબ બી મહાભારત લોગોં કી દષ્ટિ સે ઓગ્રસ નહીં હુઆ થા. પ્રત્યેક માતા-પિતા અપને સંતાન કે મનોં કો ઇસકી કથાઓં સે પ્રસન્ન કરતે હુએ ઉનકે આત્માઓં કો ધર્મ, શૌર્ય, જ્ઞાન ઔર ઉત્સાહ સે રંજિત કરતે થે. સહસ્રોં પંડિત નગરોં આર ગ્રામોં મેં ધૂમતે હુયે ગત્રિ કે સમય વૃદ્ધોં, યુવકો, કુમાર ઔર કુમારિયોં કે હૃદયોં ઔર મસ્તિષ્કોં કો અપની કથાઓં મેં આદ્રં ઔર પ્રકાશિત કરતે થે. ઇસ કથા કી રીતિ સે હિંદુ જનતા કે અંદર એકતા, સમાનતા, જાતિય ઔર સહાનુભૂતિ કે લાવ ઉત્પન્ન હેને સે જાતિ બદલાવ બનાઈ જાતી થી. મહાભારત જૈસા પ્રભાવશાલી ગ્રંથ હમારે પૂર્વજોં કો હાથ મેં એક તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર થા, ઔર ઉન્હોને અપને ઇસ શસ્ત્ર કા ઉપયોગ ઉત્તમ રીતિ સે કિયા થા. હિંદુ જાતિ બડી હી પુરાની જાતિ હૈ. ઉસકે જીવન મેં અનેક ઘટનાઓને અપના સુંદર દિખાયા હૈ. ઉન ઘટનાઓં કો સુલગાને ઔર જાતિ ઔર ધર્મ કી રક્ષા કે લિયે હમારી જાતિ કે મહાપુરુષોં કો અનેક ઉપાય જાતને પડે હે. એસા પ્રતીત હોતા હૈ કિ જાતિ કી વિશેષ આપત્તિયોં કો દૂર કરને કે લિયે દેશ કી વિદ્વત સમાજોં ઔર રાજમંડલોં ને સમય કી આવશ્યકતાનુસાર મહાભારતમેં પરિવર્તન દિયા. દુર્ઘટનાયે તમી દૂર હો મક્તી હે કિ જગ જાતિ કે અંદર ઉનકો જીવનેવાલે વિરોધાભાવ ઉત્પન્ન કિયે જાવે. હમારે રાજાઓં, મહારાજાઓં, ઔર પંડિતોં ને શુદ્ધ જાવ સે ઇસ મહાપુસ્તક મેં અધિક ન્યૂન કરકે કથાઓં દ્વારા વિશેષ ભાવોં કા પ્રચાર ઔર સંચાર હિંદુજાતિ મેં દિયા. પરંતુ જિન્હોને મહા-

ભારત મેં પવિત્રતા કિયે ઉન સળકે બાવ શુદ્ધ નહીં થે. જળ બહુતસે મતમતાન્તરોં ઓર સંપ્રદાયોં કે ફેલને સે હિંદુજાતિ કે સિત્ત સિત્ત વિભાગોં મેં પરસ્પર ક્વલ્લ ઓર દ્રેષ ફેલ ગયા, તખ સંપ્રદાયી પંડિતો ને ઇસ કથાઅંથ હે. અપને વિચારોં કા સહારા ઓર પ્રમાણ બનાકર ઇસમેં બહુત કુછ હસ્તક્ષેપ કિયા. આજકલ પુસ્તકોં મેં હસ્તક્ષેપ કરના કઠિન હે; કયોંકિ સુદ્રલ્ય-યંત્ર મોજૂદ હે. ને પુસ્તક એક વાર છપ જાતી હે, ઉસમેં ન્યૂનાધિક હોના અસંભવ હે. પરતુ જળ હસ્તલેખ સે હી પુસ્તક પ્રસ્તુત કિયે જાતે થે, તખ તો પ્રત્યેક લેખક કે લિયે સુગમ થા કિ વહ અપની ઓર સે કુછ શ્લોક બનાકર પુસ્તક મેં લિખ દે, ઓર આગે કે લિયે ને પુસ્તકેં લિખી જાવે વે ઇન શ્લોકોં હે. મૂલ પુસ્તક કા ભાગ સમજ કર મૂલ પુસ્તક મેં સંમિલિત કર લેવે. જ્ઞાત હોતા હે કિ મહાભારત મેં પૂર્વોક્ત હોનો કારણોં સે બહુતસા પ્રક્ષિપ્ત ભાગ મોજૂદ હે.

ઇસ પ્રક્ષિપ્ત ભાગ મેં ઇસ પ્રકાર કે બી વિચાર વર્તમાન હે કિ ને જાતિ ઓર યુદ્ધિ કે વિરુદ્ધ હે એસે વિચારોં કે પ્રચાર સે હિંદુજાતિ હે. હાનિ પહુંચતી રહી ઓર અધિક હાનિ પહુંચને કી સંભાવના હે પાપી લોગ અપને પતિત આચરણોં પર લક્ષ્યત હોને કે સ્થાન મેં મહાભારત કે પતિત વિચારોં કા આશરા લેકર અપની લજ્જા હે. છિપાને કી એથા કરતે હે. ઇસી પ્રકાર કે વિચારોં ને તત્ત્વદર્શી, આત્મદર્શી, વિદ્યાસંપન્ન, યોગી, શૂરવીર, દૃઢસકંપ, એસે મહાન આત્મા શ્રીકૃષ્ણ હે. ભોગવિલાસ મેં રત-કામાતુર સ્વરૂપ મેં હિંદુજાતિ કે સામને પ્રગટ કિયા હે. ઇસ લિયે પરમ આવશ્યક હે કિ મહાભારત હે. ઉસકે અપને અસલી સ્વરૂપ મેં લોગોં કે સામને પ્રકાશિત કિયા જાવે.

x

x

x

x

x

લાહોર
તા-૨૨-જાનવરી ૧૯૨૫

}

હંસરાજ

૮-પંડિત નરદેવશાસ્ત્રી વેદતીર્થના વિચાર

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સમયનું ભારતવર્ષ

ધન્યભાગ્ય છે પવિત્ર ભારત-ભૂમિનાં કે જ્યાં અનંતકાળથી સમયે સમયે મયોદા-પુરુષોત્તમ માર્ગદર્શક મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થતા રહ્યા છે, કે જેમને માર્ગે ચાલીને સંસાર સુખ-શાંતિનું ધામ બની શકે તેમ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એવા જ અવતારી પુરુષોમાંના છે. તેમની ગીતાએ તેમને અને તેમની સાથે આ ભારત-ભૂમિને પણ અજર-અમર બનાવી દીધી છે. આજે જન્માષ્ટમીનો પવિત્ર દિવસ છે. મહાકવિ કાલિદાસના કથનાનુસાર “મર્ગો હિ લોકામ્યુદયાય તાદૃશામ્” આવી વિભૂતિનો જન્મ લોકકલ્યાણ અથવા લોકોત્થતિને જ માટે થાય છે. લોકસંગ્રહના ઉપદેષ્ટા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ લોકોત્થતિના કારણરૂપ ન થાય એ તો બને જ કેમ? x x આલો, પાઠક આપણે તે સમયના ભારતવર્ષ ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીએ.

સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્ય

એ સમયે ભારત-ભૂમિ ઉપર તો ભારતીય રાજા-મહારાજાઓનું સ્વરાજ્ય તો હતું જ, પરંતુ એ જળવાન સ્વરાજ્યને લીધે સમસ્ત ભૂમંડળ ઉપર પણ આર્થ રાજાઓનું સામ્રાજ્ય હતું.

આર્યજ્ઞતિની સભ્યતા એ સમયે સર્વશ્રેષ્ઠ સભ્યતા ગણાતી હતી. ભારતીય રાજમહારાજાઓ ભલે આપસમાં દ્વેષ રાખતા હતા; પરંતુ પ્રજાને માટે તો તેઓ એકસરખા સુખદાતા હતા. મગધ-દેશના જરાસંધને, એદિદેશના શિશુપાલને અને હસ્તિનાપુરના દુર્યોધનને ખરાબ દર્શોવવામાં આવે છે; પરંતુ એ રાજાઓ એકબીજા રાજા સાથે વેર રાખતા હતા અને પ્રજાને તો પુત્ર પ્રમાણે પાળતા હતા. રાજાઓને રાજાઓ માટે જ ફરિયાદ હતી, પરંતુ પ્રજાને પોતાના રાજા વિષે કંઈ પણ શંકા રહેતી નહિ. કંસ શ્રીકૃષ્ણથી ડરતો હતો, તેણે તેમને દુઃખ દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે પોતાની પ્રજાની દૃષ્ટિમાં કંઈ પણ રીતે નુકસાનકારક ગણાયો નથી. એ સમયે રાજા-મહારાજાઓ શરદ્રક્ષત્રુમાં ચઢાઈઓ કરતા હતા. શત્રુ હારી જતાં અથવા મૃત્યુ પામતાં તેનું રાજ્ય છીનવી લઈ પોતાના રાજ્યમાં જોડી દેવાની રૂઢિ જ નહોતી. તેઓ શરણાગતને છોડી દેતા હતા અને જો તે યુદ્ધમાં હારી જાય તો પણ થોડી જ ખડગી લઈને તેને છોડી દેતા હતા; અથવા તે યુદ્ધમાં મરાયા બાદ તેના પુત્ર વગેરેને રાજ્યગાદીએ બેસાડીને પાછા ફરતા હતા. અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પૃથ્વી ઉપર પરિભ્રમણ કરવાને ઘોડો છૂટો મૂકાતો હતો. જેનો ઘોડો અટકાયત સિવાય પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરીને પાછો આવતો, તેનું સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર સામ્રાજ્ય ગણાતું હતું.

એ સમયે પ્રજાને પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય પ્રકટ કરવાનો પૂર્ણ અધિકાર હતો. આમ સ્વતંત્ર મત ધરાવવાને ખાતર રાજા-મહારાજાઓએ કદી પણ પ્રજાને સત્તાવી નથી. શાસનપદ્ધતિ રાજાસત્તાક હતી; પરંતુ આજકાલની કહેવાતી પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ કરતાં તો તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ હતી. રાજા-મહારાજાઓ હાલની જે સીધેસીધું નહિ પણ વિધ સભા, રાજસભા અને ધર્મ-સભા દ્વારા રાજ્ય કરતા હતા. એ સભાઓમાં જનતાના સાચા પ્રતિનિધિ તરીકે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો, સંન્યાસીઓ અને ઋષિમુનિઓ સભ્ય તરીકે વિરાજતા હતા. રાજાઓ પણ ઋષિ-મુનિઓના શાપ અને ધાકથી એવા તો પ્રજાતા હતા કે કંઈ પણ અગત્યનું કામ તેમની સાથે મસલત કયો સિવાય કરતા જ નહિ.

પ્રજા

પ્રજા સર્વ પ્રકારે સુખી હતી તથા રાજદંડના ભયથી પોતાપોતાનાં વર્ણોનુરૂપ કાર્યોમાં તત્પર રહેતી હતી. તેના ઉપર સ્વધર્મરક્ષક અને પોષક રાજ્યપદ્ધતિ હોવાથી પ્રજામાં છળ, કપટ અને દંભનું નામ સરખું થે ન હતું. રાજાઓ પ્રજા પાસેથી આવકનો છઠ્ઠો અથવા ઘોઘો ભાગ લેતા હતા, પરંતુ આજકાલના જેવા કરોની અતિશયતા નહોતી. રાજા આજકાલના રાજાઓની જેમ વેપાર કરતા ન હતા. આજકાલ તો આપણા રાજ્યકર્તાઓ પક્ષા વેપારી છે. એટલે પ્રજાનો ભાગ રાજાના બંડારમાં જ જાય છે અને પ્રજા ભૂખે મરે છે. રાજા અને પ્રજાનો એક જ ધર્મ હતો; તેથી બંને પરસ્પર એક જેવા જ લાગતા હતા. દેશની સંપત્તિ એ સમયે હાલની જેમ સાત અમુદ્ર પાર ચાલી જતી નહોતી; પરંતુ વિદ્યા, કળાકોશલ્ય, વેપાર વગેરેની વૃદ્ધિ થવાથી ભારત-વર્ષ સમસ્ત સંસારનું કેન્દ્ર બની રહ્યો હતો. આજે તો આપણે માથે સંપૂર્ણ વિદેશી, વિધર્મી અને તેથી અસ્વાભાવિક રાજ્ય-શાસન-પદ્ધતિનું ચક્ર ભેરથી ઘૂમી રહેલું છે; અને તેથી સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્ય બંને નાબૂદ થઈ ગયાં છે, એટલે પછી પ્રજા તો સુખી હોય જ શી રીતે ?

સ્વશિક્ષણ

સ્વરાજ્યને લીધે એ સમયે ભારતવર્ષ જ સ્વશિક્ષણનું કેન્દ્ર હતો. સમસ્ત સંસારના લોકો અહીં આવીને અગ્નિ-ગાયત્રી નામી વેદો જતા હતા. અહીં વેદવેદાંગોનું શિક્ષણ આપાતું

હતું. અહીંનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ એટલું બધું ઉત્તત થયેલું હતું કે, સમસ્ત સંસારના વિદ્વાનો અહીં આવીને આપણા ગુરુઓને ચરણે પડતા હતા.

एतद्देश-प्रसूतस्य मकाशादग्रजन्मनः। स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥ (મતુ)

આ પ્રમાણે અહીં અહારે વિદ્યા અને ચોસઠ કળાઓનું સામ્રાજ્ય તો હતું જ; પરંતુ એ ઉપરાંત બ્રહ્મવિદ્યા અને આત્મવિદ્યાના પણ શિક્ષકો ભારતવર્ષ સિવાય બીજે કયાં થ મળતા નહિ. આ પ્રમાણે એ સમયે આર્યજાતિની સભ્યતા સમસ્ત સંસારને સુખશાંતિ આપનારી અને સર્વ-શ્રેષ્ઠ હતી. અહીંના ઋષિમુનિઓ દેશદેશાંતરોમાં જઈને સ્વશિક્ષણ અને સ્વધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા; શિક્ષણ મફત આપવામાં આવતું; અને જ્ઞાન-વિક્રય નિંદારૂપદ ગણાતો હતો.

શિક્ષણ પૂર્ણ થતાં સુધી વિદ્યાર્થીઓએ બ્રહ્મચારી રહેવું પડતું હતું. અધ્યયન સમાપ્ત થયા પછી તો કેઈ કેઈક જ જન્મપર્યંત નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહેતા હતા અને બાકીના ક્રમાનુસાર ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ આશ્રમોમાં રહીને તે પછી જ સંસારનો ત્યાગ કરીને નિવૃત્તિમાર્ગ ચૂંટણ કરતા હતા. આજકાલ વિદેશી અને વિદ્યાર્થીઓ તરફની અસ્વાભાવિક શિક્ષણપદ્ધતિથી આપણા દેશના નવજુવાનોની જે ડુંગંતિ થઈ રહી છે, તે આપણે પ્રતિદિન સગી આંખે જોઈએ છીએ. આપણા નવજુવાનોનાં હૃદય અને મગજ બંને વિદેશી અને વિદ્યાર્થી થઈ ગયાં છે; અને તેનું હાનિકારક પરિણામ એ આવ્યું છે કે, તેમનામાંથી સ્વાવલંબન અને સ્વાભિમાન હ્રાસપ્રાય થઈ ગયાં છે. તેઓ સદા એ પરાવલંબી થઈને પોતાને દીન, હીન અને પરાધીન માની બેઠા છે અને હોય છે પણ જોવાનું.

તે પ્રાચીન સમયે ભારત સ્વશિક્ષણને પોષતું હતું. પોતાનું જ રાજ્ય અને પોતાનું જ કામ હતું તેથી જ સ્વતંત્રતાનું સામ્રાજ્ય હતું. બ્રાહ્મણ નિઃશ્રીકેશન રહીને વિદ્યાદાન આપતા હતા; ક્ષત્રિયો રાજકાજ કરતા હતા; વૈશ્યો વેપાર કરતા હતા; અને શૂદ્રો સેવા-ભાવમાં તત્પર રહેતા હતા. આથી જ સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યનો રથ બહુ ઉત્તમ રીતે ચાલતો હતો. આજકાલ તો આ સ્વધર્મ-નાશક અને સ્વરાજ્ય-વિરોધી રાજ્યમાં બધું જોથી ઊલટું અને ઊંધુંછતું જ થઈ રહ્યું છે. આજે તો બધાજ બ્રાહ્મણ, બધા જ ક્ષત્રિય, બધા જ વૈશ્ય અને બધા જ શૂદ્ર! કેઈ પ્રકારની કરી બ્યવસ્થા જ રહી નથી!

આચાર-બ્યવહાર

ઉપરોક્ત સમયે પ્રજાના આચાર અને બ્યવહાર સર્વશ્રેષ્ઠ હતા. રાજકંડ જોરથી ધૂમ્યા કરતો હતો. લોકો ધર્મ-કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેતા હતા. ઇશ્વરમાં વિશ્વાસ, ધર્મશ્રદ્ધા અને આસ્તિક યુદ્ધિને લીધે પરસ્પર દ્રેષ જોછો હતો. દ્રેષ લાવ હોઈ જ શી રીતે શકે? જેમને ઇશ્વરી ન્યાય, કર્મફળ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતમાં હૃદય વિશ્વાસ હોય, તેઓ સ્વકર્તવ્યપાલનમાં તત્પર કેમ ન રહે? પોતપોતાના વર્ણ અને આશ્રમમાં રહેતા થકા તેઓ સુખપૂર્વક જીવન ગાળતા હતા. એ વખતે બાળ-વિવાહ જેવી કુપ્રયાઓ તો હતી જ નહિ. લોકો હૃદયુષ્ઠ રહેતા અને તેમનાં સંતાન પણ બળવાન થતાં હતાં. જો કે પ્રજાનો ધર્મ વેદિક હતો, છતાં પણ નાસ્તિક, લોકાયતિક વગેરે વિલક્ષણ માન્યતાવાળાઓ પણ નિર્ભયતાથી રહેતા હતા. કુળધર્મ, જાતિધર્મ અને દેશધર્મ, એ સર્વનો ખ્યાલ રાખીને રાજા-મહારાજાઓ એવી ઉત્તમતાથી શાસનચક્ર ચલાવતા હતા કે જેથી રાજાપ્રજા બન્ને સુખી રહેતાં હતાં.

વિજ્ઞાન

વિજ્ઞાનમાં તો એ સમયના ભારતવાસીઓ હાલના પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવેત્તાઓ કરતાં હજારો-

ગણા આગળ વધેલા હતા. તેઓ વિમાન બનાવવાનું બાણુતા હતા અને તેના ઉપર સુઅર્પૂર્વક સુસાફની કરતા હતા. શસ્ત્રોએ બનાવવામાં, ચક્રાવવામાં, કેંકવામાં અને તેને ઇચ્છાનુસાર રોકવામાં તેઓ સિદ્ધહસ્ત હતા. અનેક પ્રકારના રથ બનાવવામાં અને વાહન યોજવામાં તેઓ અત્યંત કુશળ હતા. તેમના પહેરવેશ ઉપરથી અમે કહી શકીએ છીએ કે, તે વખતના જેવાં વિવિધ પ્રકારનાં સુદર વસ્ત્રો તો હાલમાં કોઈકના જ નસીબમાં હોય ! તેમનાં આભૂષણ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, સમસ્ત સંસારનાં ઉચ્ચ કોટિનાં રત્નો આપણા પૂર્વજોના લંકારમાં હતાં. તેમનાં વાહન પણ અપૂર્વ હતાં. સારાંશ કે જળ, રથજ અને આકાશમાં પણ તેઓની ગતિ હતી. મહાભારતના યોદ્ધાઓ, તેમનાં વાહનો, તેમના પહેરવેશો, તેમના શણગારો અને તેમનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રોનાં વર્ણન વાંચવાથી અમારી વાતોને ટેકો મળે છે. વાસ્તુવિદ્યામાં તેઓ કેટલા નિપુણ હતા તે મયાસુરની બનાવેલી સભાનું વર્ણન વાંચવાથી સમજાય છે. કેવી અપૂર્વ એ સભા ! વાસ્તુવિદ્યાની પરાકાષ્ઠાનાં તેમાં દર્શન થયે; એટલું જ નહિ પણ દુર્યોધનને પાંડવોનો લય લાગ્યો ત્યારે તે એક તળાવમાં જળની વચ્ચે આનંદપૂર્વક સૂઈ ગયો હતો ! આ જાતની જળસ્થંભન વિદ્યા તો હજી સુધી પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનીઓના પણ ખ્યાત્તમાં નથી આવી. કેટલું કેટલું લખી શકાય ? એ સમયના લોકોનાં આચાર, વ્યવહાર અને વિજ્ઞાન વગેરે અપૂર્વ જ હતાં.

રાજનીતિ

બાણશય્યા ઉપર પડેલા લીધમ પિતામહે યુધિષ્ઠિર વગેરેને જે ઉપદેશ આપ્યો અને જે અપૂર્વતાથી રાજધર્મનું વર્ણન કર્યું; તેની ઉપમા સમસ્ત સંસારમાં ક્યાંયે મળે તેમ નથી. એવા રાજધર્મના ઉપદેશ હાલમાં કોણ બાણુ છે ?

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित् ।

બસ, ઉપલા ઋષિવાક્ય પ્રમાણે એટલું જ કહેવું પૂરતું છે કે, જે કાંઈ આ મહાભારતમાં કહેલું છે, તેનું જ ઉચ્છિષ્ટ સર્વ જગાએ છે; અને જે વાત આમાં નથી તે સમસ્ત સંસારમાં ક્યાંયે મળી શક્યે નહિ. આપણો ધર્મ, રાજધર્મ, યુદ્ધધર્મ, આચાર, વિચાર, વ્યવહાર, વિદ્યા, કળા, વિજ્ઞાન, નીતિ અને રાજનીતિ એમાંથી કોનું કોનું અને, શું શું વર્ણન કરીએ ?

હાલમાં તો આપણા રાજકર્તાઓને-તેમનાથી જુદા પ્રકારનાં ધર્મ-કર્મ, જુદા હિત-સંબંધ અને જુદી સંસ્કૃતિ ધરાવતી પ્રજાના કલ્યાણની કંઈ જ ચિંતા નથી; અને હોય તો પણ તે નામ-માત્રની જ છે. તેઓ તો અમારા મહાભારતના એક નીતિના આચાર્ય કણિકની નીતિ પ્રમાણે વર્તી રહ્યા છે. કણિકનો મત એવો છે કે, પ્રથમ તો કોઈને કંઈ આશા જ આપવી નહિ; અને આપી તો તેમાં કોઈને કોઈ બહાનાં બતાવીને વિલબ કર્યો કરવો. બને ત્યાં સુધી તો વૃક્ષે ફૂલનું જ નહિ; ફૂલનું તો સહજે ફળનું નહિ અને ફળનું તો પણ એટલે જાણે ફળનું કે જેથી લેનારના હાથમાં થોડાં જ ફળ આવે ! વળી એ થોડાં ફળો પણ પોતાની મેળે તો કદી ગરવાનાં જ નહિ ! ! બ્યારે પાંડવોનો દ્રુત ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે અધુનું રાજ્ય માગવા સંબંધી સંદેશો લાગ્યો, ત્યારે કણિકે ધનરાષ્ટ્રને ઉપલી જ વાત સમજાવી હતી. આપણા વર્તમાન રાજકર્તા “આસાં કાલવર્તી કુર્યાત્” એ પ્રમાણે બરાબર કણિકના જ રાહ ઉપર ચાલે છે. આપણને અયોગ્ય જ ગણતા રહીને તથા આશામાં ને આશામાં જ રાખ્યા કરીને તેમણે આસાં પચામ વર્ષ ગાળી નાખ્યાં ! અને એ પછી કંઈક આપવા લાગ્યા તેમાં પણ કેટલી બધી અડચણો ! અમારી જ વસ્તુ અમને સોંપવામાં

જ્યારે આવી દશા છે, તો પછી કદાચ પોતાનીજ કાંઈ વસ્તુ આપવાની હોત તો તો કાણ બાણે શું શું ચે કરત ? અસ્તુ.

આ પ્રમાણે સિંહાવલોકન કરવાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં ભારતવર્ષની કેવી સ્થિતિ હતી, તે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. માત્ર તેના જોનાર જોઈએ.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણઅર્થે પોતાના લોકસંગ્રહ દ્વારા સમસ્ત સંસારને કર્મયોગમાં જોડાઈ રહેવાનો જે ઉપદેશ આપેલો છે; તે સમસ્ત સંસારને માટે મહાપ્રલય સુધી દીવાદાંડીરૂપ થશે. તે ઉપદેશ કેવો છે ? તે નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનો મધ્યમ માર્ગ છે. સંસારમાં રહીને સંસારનાં કામ કરવા છતાં પણ કેવી રીતે તેના દોષોથી અલિપ્ત રહીને મોક્ષ-સુખ મેળવી શકાય તે જ દર્શાવવાનો ગીતાનો ઉદ્દેશ છે. ભારતવર્ષનું સર્વ કાંઈ બલે જતું રહે, પણ તેની ગીતા અને તેના શ્રીકૃષ્ણ ન જાય, એટલે બસ !

કેમકે:—યત્ર ધર્મસ્તત્ર કૃષ્ણઃ યતઃ કૃષ્ણસ્તતો જયઃ ॥

અથવા તો—યત્ર કૃષ્ણસ્તત્ર ધર્મઃ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥

(કલકત્તાના “હિંદુપંચ” ના શ્રીકૃષ્ણિક ઉપરથી અનુવાદિત)

૯-પ્રોફેસર દાવરના વિચાર

મહાભારત આધ્યાત્મિક પુસ્તક તરીકે પણ અદ્વિતીય છે. મહાભારત એ માત્ર મહાકાવ્ય જ નથી, પણ ‘એન્સાઇક્લોપીડિયા’ (એટલે કે વિશ્વકોષ) પણ છે; કેમકે તેમાં દરેક વિષયને લગતું જ્ઞાન સમાયલું છે. વળી મહાભારત એ મહાકાવ્ય નહિ પણ વિરાટકાવ્ય છે. હોમરને ઇલિયડ લખવામાં પાંચ-દશ વર્ષ ગયાં, પણ મહાભારત લખવામાં તો (ભારતવાસીઓને) ૩૦૦૦ વર્ષો ગયાં છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના બગીચામાં રામાયણ અને મહાભારત એ એકે કદપવૃક્ષ-સમાન છે; કારણ કે એમાંથી જે માગો તે મળશે. રામાયણ અને મહાભારતમાંના રામ અને કૃષ્ણ, એ માત્ર પુસ્તકોમાં જ રહેલી વ્યક્તિઓ નથી, પણ હિંદીઓનાં હૃદયમાં રહેલી જીવંતીજગતી પ્રતિમાઓ છે. પવિત્ર બાઈબલ કે જે (પાશ્ચાત્ય) પ્રજાઓનું પુસ્તક કહેવાય છે, તે પણ જુદાં જુદાં ૬૬ પુસ્તકોનું બનેલું છે.

મહાભારત વિષે કેટલીક હકીકતો

૧-સમર્થ કિદાન ઈર્ષિચિંતામણ કિં વૈદ્યના કિચારે*

મહાકાવ્ય તરીકે મહાભારત

“ખરેખર, ‘મહાભારત’ એ શબ્દથી જ વિશાળ અને અત્યંત વૈવિધ્યવાળી એવી કોઈ વસ્તુનો ખ્યાલ આપણને આવે છે; પણ કવિત્વના દૃષ્ટિબિંદુથી મહાભારતમાં વિષયની કેટલી વિશાળતા અને વિવિધતા છે, તેનું ભાન ઘણા થોડાને જ હોય છે. કાવ્યરચનાને અનુકૂળ પ્રસંગો મહાભારતમાં એટલા સંખ્યાબંધ અને એટલા વૈવિધ્યભર્યા છે કે અર્વાચીન સંસ્કૃત કવિઓએ જે કોઈ રસભર્યા પ્રસંગનું નિરૂપણ કર્યું હશે, તે સર્વનું ખીજ મહાભારતમાંથી જડી આવ્યા વગર ભાગ્યે જ રહેશે. સૌતિ બંતે પોતાના ગ્રંથની શરૂઆતમાં અભિમાનપૂર્વક કહે છે કે:-

“એક વિશાળ વટવૃક્ષની પેઠે મહાભારત એ સઘળા અર્વાચીન કવિઓનું આશ્રયસ્થાન છે.” એ અમર ઝરણામાંથી અનેક કવિઓએ સુધારસનું પાન કર્યું છે અને નવું ચેતન મેળવ્યું છે.”

“મહાભારતના જુદા જુદા અને વૈવિધ્યભર્યા પ્રસંગો એકજ વાતાના રૂપમાં એવી સારી રીતે ગ્રથિત થયા છે કે, એથી વધારે ભવ્ય અને સુચેતિત વસ્તુ (પ્લોટ) ની કલ્પના કરવી અશક્ય છે. મને ઘણી વાર એવો વિચાર આવ્યો છે કે, મહાભારતની કથા જે ઐતિહાસિક ન હોય તો ખચીત એ કથાની ઉત્પત્તિ જેનાથી થઈ તે કલ્પના શેક્સપિયરના કરતાં પણ વધારે ક્ષણરૂપ હોવી જોઈએ. પાત્રોની વિવિધતા અને સ્વાભાવિકતા જેટલી શેક્સપિયરનાં નાટકોમાં જોવામાં આવે છે, તેટલી જ મહાભારતમાં પણ જોવામાં આવે છે. પણ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે, મહાભારતમાં એક જ વસ્તુ (પ્લોટ)ની અંદર આટલા બધાં પાત્રોને એકઠાં કરવામાં આવ્યાં છે! શેક્સપિયરે અનેક નાટકો રચીને જે દર્શાવ્યું, તે બ્યાસે એક જ વિશાળ વસ્તુ વડે દર્શાવ્યું છે. વસ્તુમાં અંગે વિશાળ હોવા છતાં ગજરાજના અવયવોની પેઠે એક સુગદ અને સુંદર શરીરમાં તેની ઘટના થઈ છે.”

“એ તો જાણીતી વાત છે કે, મહાભારતના અમુક પ્રસંગો ઉપરથી પાછલા સંસ્કૃત કવિઓને મહાકાવ્યો તથા નાટકોને માટે અનુકૂળ વિષયો જડી આવ્યા છે. એ પણ જાણીતી વાત છે કે, હાલના કથાકારો એ વિશાળ ગ્રંથમાંથી અમુક છૂટક છૂટક પ્રસંગો લઈને તે ઉપરથી કલાકોના કલાકો સુધી પહોંચી એવી કથાઓ ચલાવે છે; પણ એ જાણીતી વાત નથી કે, મહાભારતની કથા મોટી અને સુગ્રથિત છે; એટલુંજ નહિ પણ એના હજી વિશેષ વિસ્તાર થવાને માટે અવકાશ રહે છે. ખરેખર, મહાભારતનું સુદ્ધ એ સુખ્ય વિષયને કવિએ પોતાનાં મનઃશુદ્ધ આગળ હમેશાં રાખ્યો છે અને વિસ્તાર કરવાની લાલચને વશ થઈને એ બહુ આડો આડ્યો ગયો નથી.”

“પેરેકાઈસ લોસ્ટનો વિષય અને મહાભારતનો વિષય એ બેની સરખામણી કરી ચકાવ એમ નથી; પણ હોમરના ‘ઇલિયડ’ નો વિષય અને ‘મહાભારત’ નો વિષય એ બેની સરખામણી સારી રીતે થઈ શકે એમ છે. ‘ઇલિયડ’ એ જેમ ગ્રીસની પ્રજાનું મહાકાવ્ય હતું, તેમ ‘મહાભારત’ એ હિંદુસ્તાનની પ્રજાનું મહાકાવ્ય હતું અને હજી પણ છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજાને

*મુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી દ્વારા અનુવાદરૂપે-નીચેના “મહાભારતની સમાધાનના”માંથી સાધાર ઉદ્ધૃત.

લગતી વંશાવળી, દંતકથાઓ અને પ્રાચીન તત્ત્વવિદ્યાનો મહાન સંગ્રહ એ ગ્રંથમાં થયેલો છે. ”

x

x

x

x

પુરુષપાત્રો

“જે પાત્રોમાં ઉચ્ચ પરાક્રમે અને ઔદ વિચારો મહાભારતમાં ઘણી અસરકારક રીતે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે, તે પાત્રોની યોગ્ય પ્રથંસા કરવાને માટે શબ્દો આપણને શોધ્યા જડતા નથી. શ્રીકૃષ્ણ સિવાય યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, કર્ણ, દ્રૌપદી, દ્રોણ અને ભીષ્મ પિતામહ એ સઘળાં પાત્રો મહત્તા અને નીતિમત્તાના આદર્શ તરીકે ગણાયાં છે અને હમેશાં જ ગણાતાં રહેશે. કર્તવ્યના પાલનને અર્થે જેમાં આત્માત્મ અર્પણ કરવું પડતું હોય એવાં કૃત્યો કરવાનું પ્રેરક બળ હિંદુસ્તાનની આર્થપ્રજાને એ પાત્રો વડે કરીને હમેશાં મળતું રહ્યું છે. હુયોધન જેવા પાત્રમાં પણ કંઈક અનેરું સૌન્દર્ય અને પ્રતાપ જોવામાં આવે છે. એનો અડગ નિશ્ચય, મૃત્યુ અને રાત્ર્યમુકુટ એ બેની વચ્ચેનો અધકચરો કોઈ પણ ભાગ ન સ્વીકારવો એવો એનો ઉચ્ચાભિલાષ, એનું નિરૂપણ કવિએ ઘણી અસરકારક રીતે કર્યું છે; અને એમાંથી નવો જ ઉપદેશ આપણાથી તારવી કઠાય છે. પાત્રાલેખનના કાર્યમાં હોમર અને મિલ્ટનના કરતાં પણ મહાભારતના કવિનું ચઢિયાતાપણું જણાઈ આવે છે. ”

x

x

x

x

સ્ત્રીપાત્રો

“મહાભારતનાં સ્ત્રીપાત્રો પણ ઇતિહાસનાં સ્ત્રીપાત્રો કરતાં ચઢિયાતાં જણાય છે. હેતુન અને એકેન્દ્રેશ પણ દ્રૌપદીની સાથે સ્પર્ધા કરી શકે એમ નથી. દ્રૌપદીના પાત્ર દ્વારા મહાભારતના રચનારે સ્ત્રીસ્વભાવની ઉચ્ચતાનું આપણને એવું સચોટ જ્ઞાન કરાવ્યું છે, કે એવા પાત્રની યોગ્ય પ્રથંસા કરવાને માટે શબ્દો આપણને શોધ્યા જડતા નથી. દ્રૌપદી એ એક સાધ્વી સ્ત્રી છે. આત્મગૌરવનું જ્ઞાન એ કદી શુભાવતી નથી. મોટામાં મોટી વિપત્તિઓને પ્રસંગે પણ એ પોતાનો મિલજ ખોતી નથી. માણસના ખ્યાલમાં પણ ન આવી શકે એવી એ પવિત્ર અને નિર્મળ છે, તે છતાં એનામાં માનુષીપણું પણ છે. ઘણી વાર ચર્ચા કરતી વખતે સ્ત્રીના જેવું વિકારીપણું અને અત્યાગ્રહ એનામાં જણાય છે. ઘણી વાર અસુક જાખતમાં એ મમત કરે છે, તે એના પતિઓને પણ કળૂક રાખવાની ફરજ પડે છે; તો પણ એ હલકી નથી. હેક્ટર જેવી રીતે પોતાની સ્ત્રીને ઘરઘંધાને જ ચેતવ્ય ગણે છે, તેવી રીતે દ્રૌપદીને તુરુષ ગણી શકાય એમ નથી હોતું. એ એક રજપૂતાણી છે. રજપૂતનું શીર્ષ અને મનોબળ એના વદન ઉપર બળહળી રહ્યું છે. રે! ક્રીચક અને જયદ્રથ જેવા માણસો એને પકડીને એના ઉપર બળાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે વખતે એક રજપૂતાણીને શોભે તેવા જુસ્સાથી એ તેઓને એવો ધક્કો લગાવે છે કે તેઓ પૃથ્વી ઉપર ગમડી પડે છે. એની સમયસૂચકતા પણ એવી છે કે પુરુષોમાં જો એવી સમયસૂચકતા હોય તો તેનું તેઓને અભિમાન આવ્યા વગર રહે નહિ. ઉદાહરણ તરીકે, સ્વયંવર વખતે ધનુષ્ય ખેંચવાને માટે કર્ણ જિલો થાય છે, તે વખતે ‘હું એક સારથિની સાથે ધરણુવા ઇચ્છતી નથી.’ એવું કહેતાં એને જરા પણ વિલંબ થતો નથી; અને ‘પાસાની રમત વખતે તું હોડમાં અપાઈ છે.’ એવું જ્યારે એને કહેવામાં આવે છે, ત્યારે એ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે જેથી હુયોધનના દરબારીઓ ઘણા જૂંચવણમાં પડી જાય છે. સૌથી વધારે તો સ્વયંવરમાં એ અર્જુનને પ્રાપ્ત થઈ તે વખતે ગરીબ બ્રાહ્મણના વેશમાં જિલોલા અર્જુનના સુખદુઃખની સહચારિણી થવાનો એનો ઉદાર સંકલ્પ અને લાંબા વખતના વનવાસ વખતે પાંડવોની સાથે રહેવાની એની સંપૂર્ણ

ધંધા, એ સઘળા સભેગોમાં ધીરજ અને સન્તાપવૃત્તિ રાખીને એકસરખી ભક્તિથી પતિની સાથે રહેવાની પ્રેરણા, હિંદુ સ્ત્રીઓને શોભે તેમ, એના હૃદયમાં નિરંતર રહ્યાં કરેલ છે.”

“કુન્તી એ મહાભારતનું એક બીજું પ્રતાપી સ્ત્રીપાત્ર છે. પાંડવો પોતાની સ્ત્રીને લઈને બાર વર્ષના વનવાસને માટે જાય છે, તે વખતે કુન્તીમાતા એ કે વિદુરના ઘરમાં રહે છે, તો પણ દૃષ્ટાન્તી સાથે પોતાના પુત્રોને જે સંદેશો એ મોકલાવે છે, તે ખરેખરે રત્નપૂત્રોની રીત પ્રમાણેના છે અને યુદ્ધ કરવાને માટે તેઓમાં પ્રબળ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે એવો છે. ‘વિજય મેળવો અથવા મરણ પામે’ એવી ઇચ્છા એ પોતાના પુત્રોની આગળ પ્રકટ કરે છે. આ પ્રમાણે એ પોતાના પુત્રોને લડવાને માટે ઉશ્કેરે છે, પણ તે પોતાના સ્વાર્થને માટે નથી. પાંડવોને જ્યારે વિજય મળે છે અને તેઓ રાજ્યાસન પર બેસે છે, ત્યારે કુન્તી તેઓને ઊડીને ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે વનમાં જાય છે; અને એ આંધળા રોસાની સેવા બજાવતાં બજાવતાં આખરે મરણ પામે છે. એ જાય છે તે વખતે ભીમ એને ઘણું વીનવે છે કે, “તમે અમારી સાથે રહો અને તમારી શિખામણ પ્રમાણે ચાલ્યાનું અમને જે ફળ મળ્યું છે, તે તમે પણ અમારી સાથે રહીને ભોગવવા લાગો.” પણ એ બોલ્યો જવાબ આપે છે કે, “મારા પતિના વખતમાં મેં ઘણાએ ભોગ ભોગવ્યા છે, હવે મને ભોગની ઇચ્છા નથી. યુદ્ધ કરવાની શિખામણ મેં તમને આપી, યુદ્ધ કરવાને માટે મેં તમને ઉશ્કેર્યો તેનું કારણ એટલું જ હતું કે, તમે ભીષ્મ માગો એવું હું ઇચ્છતી નહોતી.” છતાં પછી વખતની એની છેલ્લી શિખામણ સુવર્ણના અક્ષરથી નોંધી રાખવા જેવી છે:—

(“ધર્મ તરફ તમારી મતિ રાખો. શુદ્ધિ હમેશાં ઉદાર રાખો.”) (ધર્મે તે ધીયર્તા શુદ્ધિ-મંત્રે મહદાનુ જ) આખા મહાભારતનો સાર આ એક પંક્તિમાં આવી જાય છે.”

“મહાભારતનાં સ્ત્રીપાત્રો સાધારણ સ્ત્રીઓના કરતાં ઘણાં ચઢિયાતાં છે; પણ જે માનવી-પણાનું તત્ત્વ અન્યત્ર આપણા જીવમાં આવે છે, તે તેઓમાં પણ છે. જે વખતે અર્જુન પોતાની દ્વિતીય ભાર્યા સુભદ્રાને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં લાવે છે, તે વખતે દ્રૌપદી એક સચોટ દષ્ટાંત વડે પોતાનો ઈર્ષ્યાભાવ પ્રકટ કરે છે. તે કહે છે કે:—“પહેલી ગાંઠ ગમે તેવી સખત અને મજબૂત હોય તો પણ તેની પાછળ બીજી ગાંઠ આવે એટલે તે ટીલી પડ્યા વગર રહે નહિ.” યુદ્ધના મેદાનમાં કર્ણને જીતે છે તેની સાથે જ કુન્તીને મૂંઝાં આવે છે. કૌરવોની સામે ચડાઈ કરવાને માટે ઉત્તરાનો ભાઈ જે વખતે જાય છે, તે વખતે ઉત્તરા અર્જુનને એની સાથે રહેવાનું કહે છે અને “મારી દીંગલીઓને માટે સારા સારા વસ્ત્રા કાઢી લેતા આવજો” એવી વિનંતિ કરે છે, પણ કૌરવોની મોટી સેનાએ પોતાના બાઈને હરાવશે એવી શંકા પણ ઉત્તરાના મનમાં બિલકુલ નથી આવતી. સ્ત્રીઓની નિર્મળતા સૂચવનારા આવા આવા પ્રસંગો દરિએ પોતાના ગ્રંથમાં દાખલ કર્યા છે, તેને લીધે મહાભારતનાં સ્ત્રીપાત્રો તરફ આપણને વિશેષ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે.”

દેવપાત્રો

“પુરુષપાત્રો અને સ્ત્રીપાત્રો ઉપરાંત દેવપાત્ર પાત્રો પણ મહાભારતમાં આવે છે. એ પાત્રો ખરેખર દેવતાઈ છે; દંતિષ્ટનાં દેવતાઈ પાત્રોની જેડે દામ્ય ઉત્પન્ન કરે એવાં નથી. સાધારણ રીતે એનું દેવતાઈ આવે છે કે, મહાકાવ્યની ગંભીર અને ગ્રીહ રચનામાં દાસ્યરચનાં ચિત્રોને માટે જોડે. અવગણ્ય રહેતો નથી; છતાં દંતિષ્ટની અંદર એ કોઈ પણ દાસ્યરચનાં ચિત્રો દોષ તો તે ક્ષેત્રિપક્ષ પરંતુ ઉપરના દેવતાઈ વિષેનાં છે. સ્વર્ગના દેવતાઓ પૃથ્વી ઉપરના બનાવોને માટે તકરાર કરે છે. ઘણા છદ્મ દેવુષી પ્રેરાઈને માનવ્યોને મદદ કરવામાં તેઓ અત્યંત મૂન-

બરેલી વર્તણૂક રાખે છે. રે! સૌથી સમર્થ દેવતા બ્યૂપિટર તે પણ અમુક અમુક પક્ષપાત ધરાવનારી પોતાની શ્રી બ્યૂનોના અત્યાગ્રહથી ઘણી વાર વ્યગ્ર બની જાય છે અને કોઈ કોઈ વખત તો એ શ્રીને માર મારવાની ધમકી પણ એને આપવી પડે છે. મહાભારતના દેવતાઓ ઘણી બાબતમાં ગ્રીકલોહોના દેવતાઓ જેવા છે; પણ તેઓના ઉચ્ચ સ્થાનક ઉપરથી કવિ તેઓને કદી પદબ્રથ કરતા નથી. કવિતામાં ઘણી અસરકારક રીતે એ પાત્રોને એ દાખલ કરે છે અને એમ કરીને કાવ્યનાં પાત્રોના વૈવિધ્યમાં વધારો કરે છે. માનવીઓની બાબતમાં વ્યાસના દેવતાઓ કવચિત જ વચ્ચે પડે છે. જો કદી પણ તેઓ વચ્ચે પડતા હોય તો તેઓ પોતાનું વર્તન દેવતાઓના જેવું રાખે છે, સ્વાથી માનવીઓના જેવું વર્તન તેઓ નથી રાખતા. આનું એક ઉદાહરણ આપણે આપીશું. યુદ્ધમાં કણું ન જીતી શકાય એવો છે, એમ અર્જુનને ન લાગે એટલા માટે કણું કુદરતી બળેતર, જે એના જન્મની સાથે જ ઉત્પન્ન થયું હતું, તે લઈ લેવાને માટે ઈંદ્રને કણુંની પાસે જતો વર્ણવવામાં આવ્યો છે. કણું પ્રાદ્યલેખને કોઈ પણ વસ્તુની ના જ ન કહે એવો દાતા ગણાતો હતો, તેથી પ્રાદ્યલેખને વેપ લઈને ઈંદ્ર કણુંની પાસે આવે છે; અને “તમારું બપ્પર મને આપો.” એમ કહે છે. એ ઉદાર માણસ ઈંદ્રને યોગ્ય છે, છતાં પોતાનું બપ્પર એ તેને આપે છે. આ કેસણે “ઈંદ્ર એ બપ્પર લઈને છાનોમાનો ચાલતો થયો.” એવું વર્ણન મહાભારતમાં નથી આપ્યું, પણ દેવતાને શોભે તેવી રીતનું વર્તન રાખતો એ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. કણુંના ઉપર એ પ્રસન્ન થાય છે અને દેવતા તરીકે એ કણુંને વરદાન આપવાનું કહે છે. કણું એવું વરદાન માગે છે કે, “એક મર્ત્યની વિરુદ્ધ વાપરી શકાય એવું અમોઘ આયુધ મને આપો.” પછી, એ આયુધ કદાચ અર્જુનની વિરુદ્ધ જ વાપરવામાં આવે તેની દરકાર ન રાખતાં ઈંદ્ર એ આયુધ એને આપે છે. વળી, અર્જુન સ્વર્ગમાં અથવા ઈંદ્રના દરબારમાં જાય છે ત્યાં એને શિવનાં દર્શન થાય છે, અને શિવ એના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે. એ બનાવ-જેનો મારવિએ પોતાના “કિસતાજીનીય” નામના મહાકાવ્યમાં વિસ્તાર કર્યો છે-તેનું ચિત્ર મહાભારતમાં થોડીક સુરમ્ય રેખાઓ વડે જ ચીતરવામાં આવ્યું છે; અને એમાં સ્વર્ગનાં પાત્રોનું વર્તન માનવીઓના જેવું જ નહિ, પણ દેવતાઓના જેવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે.”

સંવાદો અને ભાષણો

“વ્યાસ પોતાનાં પાત્રોને કેવી રીતે ખીલવે છે, એની કથા કેવી રીતે આગળ વધે છે, એ સવાલ તરફ હવે આપણે વળીશું. આનોટ્ટે મહાકાવ્ય (એપિક પોએમ) નું જે લક્ષણ આપ્યું છે, તેમાંના અમુક ભાગ આ સ્થળે આપણે પાછો સ્મરણમાં આણીશું. “સંવાદો, સ્વગત ભાષણો અને વર્ણનો એ ત્રણતા મિશ્રણ વડે કરીને મહાકાવ્યને વિકાસ થતો જાય છે.” મહાભારતના અંતમાં મહાકાવ્યનાં બીજાં લક્ષણો જેવાં મજબૂત ભાવમાં આવે છે, તેનું જ આ લક્ષણ પણ ભાવમાં આવે છે. મહાભારતમાં સંવાદો ઘણા ઉત્તમ હોય છે. ખરેખર, સંવાદોમાં જ એ કાવ્યનું ખાસ બળ રહેલું છે. ઇલિયડ અને ષેરિડાઈસ લોસ્ટની પેઠે આ કાવ્યનાં સઘળાં ભાષણો સુચોવિત, વક્રતુલ્યભર્યાં અને લુસ્સાદાર છે અને લુગાં લુગાં પાત્રોને સુખેથી જે ભાષણો કરાવવામાં આવ્યાં છે, તે તે પાત્રોના સુખમાં શોભે એવાં છે. અમુક સંવાદો સવિસ્તર આપવા એવું આ સ્થળે બની શકે એમ નથી, એટલે કેટલાંક ઉત્તમ ભાષણોનું સૂચન કરીને જ આપણે અટકવું પડશે. આદિપર્વમાં ધનુર્વિવાના જ્ઞાનની પરીક્ષા વખતે દુર્યોધન, કણું, અર્જુન અને ભીમ એ ચારની વચ્ચે ચાલેલો સંવાદ; સભાપર્વમાં જે સંવાદને અતે શ્રીકૃષ્ણે સુદર્શન ચક્ર દેશીને શિશુપાળનો નાશ કર્યો તે શિશુપાળ અને ભીમનો સંવાદ; વનપર્વમાં પ્રપંચની સામે પ્રપંચ વાપરવાની સલાહ દ્રોપદી તરફથી જેમાં આપવામાં આવે છે તે

શ્રીમ અને દ્રોપદીના સંવાદ; દ્રોણપર્વમાં દ્રોણ જે વખતે પોતાનો અગ્રાધ કરવાને અસમર્થ હતો તે વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એનો વધ કર્યો; ત્યારપછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ, અર્જુન અને યુધિષ્ઠિર એ ચારની વચ્ચે ચાલેલા સંવાદ, એ ખાસ ગણાવવા જેવા છે. ઉભય પક્ષની વચ્ચે સલાહ કરાવવાના હેતુથી શ્રીકૃષ્ણ બંધ છે અને દોરવોની આગળ જે ભાષણ કરે છે તે સાહિત્યનો ઉત્તમ નમૂનો છે; અને એ એકજ નમૂનો સમર્થ ભાષણની કદરના કરવાની વ્યાસની અદ્ભુત શક્તિનો ખ્યાલ વાચકને ઘણી સારી રીતે આપી શકશે. શ્રીકૃષ્ણનાં ઉત્કૃષ્ટ ભાષણોનું એક બીજું ઉદાહરણ કૃષ્ણપર્વ-માથી મળી આવે છે. કૃષ્ણની સાથે લડવાને માટે અર્જુન આગળ વધે છે તે વખતે અર્જુનનું પ્રેરણાહીન કરવાને માટે શ્રીકૃષ્ણ જે ભાષણ ચલાવે છે, તે ઘણું છટાદાર અને અસરકારક છે. આ અને આનાં અનેકાનેક ભાષણો મહાભારતના કાવ્યમાં કંઈક જુદીજ રચના આણે છે અને એ કાવ્યને જાણે નાટકના જેવું બનાવી દે છે.”

“નિભંથપણ” એ મહાભારતની અંદરનાં ભાષણોનું એક ખાસ લક્ષણ છે. સામા માણસને મોઢે પોતાના અભિપ્રાય હિંમતથી કહી સંભળાવે એવા નિખાલસ હૃદયનાં અને પ્રમાણિક માણસોનાં વચનો એ ગ્રંથમાં પ્રકટ કરાયેલાં છે. ઉદાહરણ તરીકે, દુર્યોધન બ્યારે બ્યારે કંઈ પણ ખોટું કૃત્ય કરે છે, ત્યારે ત્યારે વિદુર તેને સખતમાં સખત શબ્દોમાં ઠપકો આપવાનું કદી ચૂકતો નથી; પણ વિદુરને માટે તો કદાચ એમ પણ કહી શકાય કે, એની પદવી અને એનું સગવળ એવી રીતનાં હતાં કે એ વધારે જુદી બોલે તોપણ એને કંઈ હાનિ થાય નહિ. શકુંતલાને એનું કંઈ નિભંથતાનું કારણ નહોતું, છતાં વ્યાસની શકુંતલા એ કાળીદાસની શકુંતલાથી તફાવત જુદીજ છે. એ આગ્યમાળા નિખાલસ હૃદયની, હિંમતવાન અને સદ્ગુણના ગૌરવને સમજનારી છે. ભરસલા વચ્ચે દુષ્ટ તરફ રાજાએ બ્યારે એને એમ કહ્યું કે, “મેં તને કદી જોઈ જ નથી, તો તારી સાથે પરવર્યો તો ક્યાંથી જ હોઈ ?” ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો કે, “સત્યને માટે તમને માન નથી, તો તમારા જેવાની સોખત મારે જોઈતી નથી. પતિ અથવા પુત્રના કારણે પણ સત્ય એ વધારે શ્રીમતી વરતુ છે.” કાલિદાસના પ્રખ્યાત નાટકની કુમળી નાયિકાની જેમ એ મૂંઝાં પામતી નથી, પણ એ ચિદવાદને દરબારમાંથી જતી રહે છે.”

“કૃષ્ણપર્વ”માં શલ્ય અને કૃષ્ણની વચ્ચેનો સંવાદ તે મહાભારતનાં પાત્રો દેવાં છૂટથી બોલે છે, તેનું એક બીજું ઉદાહરણ છે. અચુક ઉપદેશ આપવાના હેતુથી હંસ અને કાગડાંની જે વાતો કહેવામાં આવી છે, તે ઘણી સરસ અને વાંચવા લાયક છે. ખરેખર બ્યારે પોતાનાં પાત્રોને યુગેથી નીતિનો ઊંચામાં ઊંચો ઉપદેશ ઘણી જૂળીદાર રીતે આપાવ્યો છે; અને સત્યતા, સરળતા, સ્વાભિમાન, કર્તવ્યપરાયણતા, ઉદારતા અને આત્મસંયમ વગેરેની આવશ્યકતા વિષે અસંખ્ય ઉપદેશો અને દર્શનો એના ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે. માત્ર એક જ સદ્ગુણ-દેશાભિમાન-વિષે એ ગ્રંથમાં કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. “દલિયડ”નાં કેટલાંક ભાષણોમાં દેશાભિમાનનું જોર સંપૂર્ણ ભાવમાં આવે છે, ત્યારે અહીં તેનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. આમ હોવાનું કારણ ઘણુંખરું એ હશે કે પશ્ચિમના દેશોમાં રાજકીય મહત્તા વધારવાને જરૂરના દેશાભિમાનાદિ જે જે સદ્ગુણોનો વિકાસ થયો હતો, તે હિંદુસ્તાનના આર્યોદેશોમાં નહોતો થયો. અથવા કદાચ એમ પણ હોય કે એક જ કુટુંબના બે પક્ષની વચ્ચેનું યુદ્ધ એ વિષય જ એવો છે, કે તેમાં દેશાભિમાનના ઉદ્ગારોને માટે કંઈ પણ પ્રસંગ આવે નહિ.”

“હવે આપણે સ્વગત ભાષણો તરફ વળીએ. સંસ્કૃત કવિઓએ નાટકો સિવાય બીજી રચનાઓમાં સ્વગત ભાષણોનો ઝાઝો ઉપયોગ કર્યો જણતો નથી. નાટકોનાં “સ્વગત” પણ

વહ્ણાં દૂકાં હોય છે અને તેમાં વક્તૃત્વની ખૂબી બહુ જોવામાં આવતી નથી. રણક્ષેત્રમાં જખમી થઇને પડેલા હુયોધન જે વિલાપ કરે છે, તેને જો 'સ્વગત ભાષણ' માં ન ગણીએ તો આખા મહાભારતમાં એક પણ સ્વગત ભાષણ આવતું જ નથી, એમ આપણાથી કહી શકાયો. અમારા વિચાર પ્રમાણે, 'સ્વગત ભાષણ' એ કંઈક અકુદરતી વસ્તુ છે. માણસ કેટલીક વાર મોટેથી વિચાર કરે એ બનવા જોગ છે; પણ મનમાં વિચાર આવતા હોય તે વખતે એક અખંડ અને શ્વસાદાર ભાષણ અપાઈ જાય એવું તો ઘણા થોડાને જ બનતું હશે. કદાચ કોઈને પણ નહિ બનતું હોય; પણ એ બાબતમાં અમે કોઈ પણ રીતની ચર્ચામાં બિરવા ભાગતા નથી. મહાભારતમાં સ્વગત ભાષણો બિલકુલ નથી જોટલી વાત નોંધીને જ અમે સંતોષ માનીશું."

યુદ્ધનાં વર્ણનો

"વહ્ણ"ની બાબતમાં મહાભારતના કવિનું સામર્થ્ય હોમર અથવા મિલ્ટનના જેટલું જ જોવામાં આવે છે. એની વાતો કહેવાની રીતમાં હસ્તેશાં શ્વસો અને સ્પષ્ટતા જોવામાં આવે છે; અને એનાં વર્ણનો ઘણાંખરાં ચથાર્થ અને પ્રૌઢ હોય છે. યુદ્ધનાં સંવિસ્તર વર્ણન આપવામાં તો વ્યાસની શક્તિ ખરેખરી અદ્ભુત જ છે. મહાભારતનાં છૂટાં છૂટાં દ્વંદ્વયુદ્ધોનાં જે વર્ણનો આપવામાં આવ્યાં છે, તેના સંબંધમાં કદાચ કોઈને એવી ટીકા કરવાનું મન થાય છે કે, એ વર્ણનોમાં પુનરુક્તિ ઘણી છે; 'ફલાણા લડવૈયાએ પ્રતિપક્ષના સામે આટલાં અશ્ત્ર ફેંક્યાં એટલે તેણે પાછાં આટલાં અશ્ત્ર સામાં ફેંક્યાં' એવી રીતે દ્વંદ્વયુદ્ધોનાં વર્ણન આપવામાં આવ્યાં છે; અને એવાં ને એવાં વર્ણનો ફરી ફરીને આવે એટલે વાચકને સ્વાભાવિક રીતે કંટાળો આવ્યા વગર રહે નહિ. ઇલિયિડમાં પણ એવી જ રીતનાં વર્ણનો આવે છે, અને તેથી પણ આપણને જરા કંટાળો આવે છે; પણ જે સમયે એવી રીતનાં અશ્ત્રો એ જ યુદ્ધનું મુખ્ય સાંધન હતું અને જે સમયે રણસંઘામમાં ઉભય પક્ષના સરદારોની વચ્ચે દ્વંદ્વયુદ્ધો જ વધારે જોવામાં આવતાં, તે સમયને પૂરેપૂરો યથાલ આપણા ચિત્તમાં આપણે રાખવો જોઈએ. મહાભારતમાં યુદ્ધનાં જે વર્ણનો જોવામાં આવે છે, તેમાં પણ કવિ તરફથી જે વિવિધ પ્રકારનાં ચિત્રો ચીતરવામાં આવ્યાં છે અને શ્વસાદાર રીતે તેનાં જે વર્ણનો આપવામાં આવ્યાં છે, તે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવાં છે. ઇલિયડની પેઠે મહાભારતની, ખાસ કરીને એના યુદ્ધવિભાગની કથાથી શ્રીતાજનોનાં હૃદયમાં શૌર્યની લાગણી બિછળવા મારે છે; અને શિવાજીમાં જે પરાક્રમીપણું આવ્યું હતું, તે આ કથાના શ્રવણથી આવ્યું હતું એ વાત સર્વ કોઈની જાણીતી છે."

ખીજાં કેટલાંક વર્ણનો

સહિસૌંદર્યનાં વર્ણનોની બાબતમાં મહાભારતનું કાવ્ય રામાયણના કરતાં કંઈક બિરવા જણાય છે. આખા ગ્રંથમાં એવી રીતનાં વર્ણનો ઘણાં થોડાં જ જોવામાં આવે છે; પણ વનપર્વમાં હિમાલયનું વર્ણન એવી રીતનું છે કે, બરફથી ઢંકાયેલા હિંદુસ્તાનની ઉત્તર તરફના એ પ્રદેશને જેણે નજરેનજર જોયો હોય અથવા જેણે એ પ્રદેશમાં જ નિવાસ કર્યો હોય તેના તરફથી એ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે એવું આપણને લાગે છે. પર્વત ઉપરથી પડતા બરફના ઢગલાઓમાં પાંડવો અને દ્રૌપદી ફસાઇ ગયાં હતાં તેનું વર્ણન એવું આગેદૂળ છે કે, હાલના વખતમાં પણ બરફના તોફાનમાં મેલગાડી કેટલીક વાર સપડાઈ જાય છે અને માણસોના બનને પણ હાનિ પહોંચે છે, તેના જેવા તોફાનને અરેવાલ આપણે ન્યૂરોપરમાંથી જ વાંચતા હોઈએ એવું આપણને લાગે છે; પણ ગંધમાદન પર્વતનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તે જો કે ઘણું સુંદર અને સંપૂર્ણ છે, તો પણ તેમાં કેટલીક વિગતો સૌતિએ પોતાની ગાંઠની ઉમેરેલી જણાય છે. ઉદાહરણ

તરીકે, પર્વતને શેલાવનારાં વૃક્ષોમાં તાલવૃક્ષોનું પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે. આવી રીતના કથનને માટે સત્ય વસ્તુસ્થિતિનો આધાર નહિ હોય, પણ કલ્પનાનો આશ્રય લેવાયો હશે એમ લાગે છે.”

“માણસોનાં વર્ણન આપવામાં મહાભારતની શૈલી નિર્ભળ અને ભુસ્સાદાર જણાય છે. ત્રીસૌંદર્યનાં વર્ણનોમાં પાછલા સમયના સંસ્કૃત કવિઓના જેવી વિષયપરાયણતા મહાભારતમાં જોવામાં આવતી નથી. છૂતકીડાને પ્રસંગે દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકતી વખતે યુધિષ્ઠિર તેનું જે વર્ણન આપે છે, તે આવી રીતનાં વર્ણનોનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે:—

નૈવ દુસ્ત્રા ન મહતી ન કૃશા નાપિ રોહિણી । નીલકુંચિત્કેશી ચ તથા દીવ્યામહં ત્વપા ॥
 શારદોત્પલપત્રાર્દ્રયા શારદોત્પલગંધયા । શારદોત્પલસેવિન્યા રૂપેણ શ્રીમમાનયા ॥
 તથૈવ સ્યાદાનૃશંસાત્તથા સ્યાદ્રૂપમંપદા । તથા સ્વાચ્છીલમંપત્યા યામિચ્છેત્પુરુષઃસ્ત્રિયમ્ ॥
 ચરમં સંવિશન્તિ યા પ્રથમં પ્રતિવુલ્કયતે । આગોપાલાવિપાલેભ્યઃ સર્વે વેદ કૃત્તાકૃતમ્ ॥
 તથૈવવિવધા રાજન્ પાંચાલયાહં સુવલ્કયા । મહં દીવ્યામિ ચારંગયા દ્રૌપદ્યાહં સૌવલ ॥

અર્થાત્ ઠીંગણી પણ નહિ અને ઊંચી પણ નહિ, સુઝી પણ નહિ અને નાડી પણ નહિ, એવી કાળા અને વાંકડિયા વાળવાળી દ્રૌપદીને હું હોડમાં મૂકું છું. શરદઋતુના કમળપત્રના જેવી આંખવાળી, શરદઋતુના કમળના જેવી ગંધવાળી, શરદઋતુના કમળને સેવનારી અને લક્ષ્મીના જેવી કાન્તિવાળી, સૌજન્યમાં, રૂપસંપત્તિમાં અને શીલસંપત્તિમાં કોઈ પણ પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને જેવી હોવાનું ઇચ્છે તેવી, પતિના સૂઈ ગયા પછી સૂએ અને પતિના ઊઠતાં પહેલાં ઊઠે એવી, ગોવાળથી માંડી મોટા અધિકારીઓ સુધીનાં મનુષ્યોનાં સર્વ કાર્યોને બાબુનારી, પાતળી કમ્મરવાળી અને સુંદર અવધવોવાળી દ્રૌપદીને હું હોડમાં મૂકું છું.”

“કીચક જેવા વિષયાસક્ત પાત્રને સુખેથી કવિએ દ્રૌપદીના સૌન્દર્યની જે પ્રશંસા કરાવી છે, તે પણ જેટલી ધારવામાં આવે તેટલી મલિન નથી. બૃહત્તરૂપના અથવા વ્યંડળના વેશમાં છુપાયલા અર્જુનનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તે પણ ઘણું જ સુંદર અને સાચું છે; અને બીજમ તથા દ્રૌણ એ બેકે લડવાયો યુદ્ધમાં બળ્ય છે તથા આદિપર્વમાં બીજાઓની સાથે સ્પર્ધામાં ઊતરવાની કહ્યું તેવારી કરે છે, તે વર્ણનો પણ એવાં જ છે. આ સમ્બન્ધમાં ઉદાહરણ તરીકે આટલા જ દાખલાઓ બસ થશે.”

ભાષા અને છંદરચના

“મહાભારતમાં વપરાયેલા છંદ અને મહાભારતની ભાષા એ એક પ્રશ્ન વિચારવાનો હવે બાકી રહે છે. મહાભારતનું કાવ્ય મોટે ભાગે અનુષ્ટુપ્ છંદમાં રચાયેલું છે. એમાં ઉપનતિ છંદ પણ ઘણી વખત વાપરવામાં આવ્યો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં મહાકાવ્યની અંદર ઘણુંબધું એ બે છંદોનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જે બળીતાં મહાકાવ્યો છે, તે સઘળાં મોટે ભાગે એ બે જ છંદોમાં રચાયેલાં છે; અને વચમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે જ બીજા છંદો વાપરવામાં આવ્યા છે. પુરાણ, ઉપપુરાણ તેમજ વિદ્યાકળાના ગ્રંથો એ સઘળાં જ અનુષ્ટુપ્ છંદનો ઉપયોગ થતો દેખાને લીધે એ છંદનું ગૌરવ ઘટી ગયું છે. એ છંદ અતિશય વપરાશમાં આવી ચૂકેલો અને સહેલો હોય એવું આપણને લાગે છે; પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે સમય કવિઓ તરફથી એ છંદનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે એના પ્રતાપ તથા સામર્થ્યમાં બિલકુલ ઘટાડો

ચયેલો જણાતો નથી. કાલિદાસે ‘રઘુવંશ’ નામનું કાવ્ય રચ્યું છે તેના પહેલો અને ચોથો સર્ગ અત્યંત જ છંદમાં જ રચાયેલો છે, છતાં તે અતિ ઉત્તમ ગણાય છે. એક હ્રસ્વ અને એક દીર્ઘ એવા બન્ને અક્ષરના પદવાળા અંગ્રેજી છંદો (લેમ્બિક)ની પેઠે અત્યંત જ છંદ જોડે સંઘર્ષનાં વીરચરિત્ર કાવ્યોમાં અને મહાકાવ્યોમાં સાધારણ રીતે વાપરવામાં આવે છે, તો પણ અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત એ બેકે ભાષામાં કાવ્યનો રચનાર બરેબરો કવિ છે, કે માત્ર બેકકણાં બેકનારો છે તેના ઉપર જ કાવ્યના ગોરવની વધઘટનો આધાર રહે છે.”

“મહાભારતની ભાષા પણ ગૌરવયુક્ત અને મહાકાવ્યને શોભે એવી છે. એનાં મુખ્ય લક્ષણો ત્રણ ભોવામાં આવે છે. સરળતા, પ્રોઢતા અને શુદ્ધતા. સરળતા અને પ્રોઢતા એ બેક સાથે ભોવામાં આવે એવું તો બરેબર કવચિત જ બને છે. વધારે અત્યંતીન મહાકાવ્યોમાં વાણીનું ગૌરવ ભોવામાં આવે છે ખરું, પણ એ ગૌરવ આણવાને માટે સ્પષ્ટાર્થતાનો ભોગ આપવામાં આવેલો જણાયા વગર રહેતો નથી. એ કાવ્યોની વાણીના શ્રવણમાનથી આપણને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ અર્થ સમજતાં પહેલાં દરેકે દરેક અક્ષર આગળ થંભીને વિચાર કરવાની આપણને જરૂર પડે છે. મહાભારતની ભાષા આવી રીતની નથી. પાછલા સમયનાં પુરાણો એ સરળતાની ખાખતમાં કદાચ મહાભારતના કરતાં પણ ચઢી જાય એવાં હશે; પણ તેમાં કેટલીકવાર ઘણી જ અશુદ્ધ ભાષા વપરાયેલી છે અને એવા અશુદ્ધ પ્રયોગોના સંબંધમાં સ્વયં સ્વયં ટીકાકારોને પણ “આ આખું પ્રયોગ છે” એવી રીતનો બચાવ કરવાની જરૂર પડી છે. વળી એ પુરાણોની ભાષા પણ પ્રોઢ અથવા ગૌરવયુક્ત નથી. વાતચીતમાં વપરાતી ભાષા ઉપર કાબૂ ધરાવનારા એક સમર્થ લેખકની છાપ મહાભારતની ભાષા ઉપર ચોક્કસ પડેલી ભોવામાં આવે છે. મિલ્ટન કવિના સંબંધમાં આનોંઠે જણાવ્યું છે કે, મિલ્ટનની ભાષા વૈષમ્યવાળી હોવા છતાં વિષયના ગૌરવની સાથે એ ભાષાના ગૌરવમાં પણ વધારો-ઘટાડો થતો જાય છે તો પણ-એવું અંગ્રેજી શુદ્ધ અને ક્ષણ વગરનું નથી હોતું; અંગ્રેજી લખાણોમાં લેટિન અને ગ્રીક શબ્દો, રોમન લેટિન અને ગ્રીક વાક્યરચનાઓ પણ એ છૂટથી દાખલ કરે છે. હું ધારું છું કે, મહાભારતની ભાષા જો કે, “પેરેડાઈસ લોસ્ટ” ની ભાષા જેવી ગૌરવયુક્ત નથી, તો પણ શુદ્ધતાની ખાખતમાં એ ભાષા “પેરેડાઈસ લોસ્ટ” ના કરતાં ચઢિયાતી છે.”

“મહાભારતની ભાષાનું સૌંદર્ય સમજવાની જો કોઈની પણ ઇચ્છા હોય તો નેણું “શ્રીભગવદ્ગીતા” વાંચવી જોઈએ. શ્રીગીતાને વિષે કવિએ પોતે કહ્યું છે તે પ્રમાણે આખા મહાભારતનું અમૃત અને સર્વસ્વ એ કવિતામાં આવી જાય છે. મહાભારતની જે જગ્યામાં ઊંચી દિલસૂકી તેના ઉપદેશ એમાં આપવામાં આવે છે; એટલું જ નહિ પણ કવિને સંસ્કૃત ભાષા ઉપર કેટલો કાબૂ છે, તે પણ એ કવિતા ઉપરથી ચોક્કસ જણાઈ આવે છે. વૈદિક સમય પછીના એટલે શુદ્ધ સંસ્કૃત સાહિત્યના આખા પ્રદેશમાં એવો એક પણ અંથ નથી કે જે ભાષાની સરળતામાં, વાણીની મીઠાશમાં અને સૌંદર્યની પ્રોઢતા તથા રુચિરતામાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની બરાબરી કરી શકે. એ ઉત્તમ ગીતનાં શબ્દો અને વાક્યો બરેબર શુદ્ધ સુવર્ણનાં બનેલાં છે; કારણ કે એ કદમાં નાનાં, વજનદાર અને તેજસ્વી છે.”

નીતિનો ઉપદેશ

“મહાકાવ્યમાં કંઈ નીતિનો ઉપદેશ સમાયેલો હોવો જ જોઈએ એમ નથી; પણ મહાભાર-

તમામી એવો ઉપદેશ ચોખ્ખો નીકળી શકે છે. એ ઉપદેશ આખા વિશાળ પટમાં ફેલાઈને સઘળા તંતુઓને સાથે રાખનારા સૂત્રના જેવો છે. એ ઉપદેશ કયો છે તેના તર્ક કરવાની જરૂર પડે એવું કવિએ રાખ્યું નથી. કવિએ બોલે જ એ ઉપદેશ આપણને કહ્યો છે. દરેક સ્થિતિમાં ગમે તેવા વિષત્તિના પ્રસંગમાં પણ, ધર્મને બળી રહેવું એવો ઉપદેશ મહાભારતમાં સ્થળે સ્થળે આપવામાં આવ્યો છે. “ધર્મ” એટલે “ધર્મ પ્રત્યેનાં તથા માનવી પ્રત્યેનાં આપણાં સઘળાં કર્તવ્યો” એવો ધર્મનો અર્થ આપણે કરી શકીએ. મહાભારતને છેડે પાંચ શ્લોકો છે, તેમાં આ ઉપદેશ ખાસ કથવામાં આવ્યો છે. એ પાંચે શ્લોકોને સામટા લઈને તેને માટે “ભારત-સાવિત્રી” એ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે. એક શાસ્ત્રીએ મને જણાવ્યું હતું કે, “પ્રાતઃસ્મરણ” કરતી વખતે રોજ સવારે ધર્મિયં બ્રાહ્મણો એ ભારતસાવિત્રી બોલી બોલે છે. એમાંનો એક શ્લોકઃ અત્રે ઉતારીએ છીએ.

“ઋર્ષિવાહુર્વિરોમ્યેવ ન ચ કશ્ચિદ્ધનોતિ મામ્ । ધર્માર્દ્યથ કામથ સ ધર્મઃ કિં ન સેવ્યતે ॥”

શુભરાત્રીમાં આ શ્લોકનું ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે કરી શકાયે:—

“સુભો ના દોષ, ભે દે હું ઋષિવાહુ રહું અહીં; ધર્મથી અર્થ ને કામ, ધર્મ શે સેવવો નહીં!”

x

x

x

x

x

પાંડવો ખરેખરા યદ્ય ગયા હતા કે કેમ?

“કુરુ અને પાંચાલ એ બે પાસે પાસેની આર્યપ્રજાઓ વચ્ચે જે મહાયુદ્ધ થયું હતું, x x x તે મહાયુદ્ધમાં ભાગ લેનારાં પાત્રો વિષેની ચર્ચા આપણે આ પ્રકરણમાં કરીશું. સાધારણ રીતે એટલું તો કબૂલ કરવામાં આવ્યું છે કે, “પાસેપાસેની જે બે પ્રજાઓ પાછળથી એકત્ર થઈને એક પ્રજા બની ગઈ, તેઓની વચ્ચેના એક પ્રાચીન યુદ્ધના ઐતિહાસિક બનાવ ઉપરથી મહાભારત રચાયું છે.” પરંતુ એ યુદ્ધ કયારે થયું હતું, એટલું જ નહિ પણ એ યુદ્ધમાં ભાગ લેનારાઓ કોણ કોણ હતા તેના સંબંધમાં પણ ઘણો મતભેદ છે. વેબર વગેરેની દલીલોને અતુસરીને મિ. દત્ત એમ માને છે કે, “પાંડવોને દંતકથાના કલ્પિત વીરો તરીકે ગણવા ભેદભર્યું;” કારણ કે મહાભારતનાં જે બીલાં પાત્રો છે, તેના વિષે એ સમયના વૈદિક સાહિત્યમાં ઘણી વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે, પણ પાંડવો વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે કથન કરાયલું નોવામાં આવતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે, પરિક્ષિતના પુત્ર જનમેજયનું નામ મહાભારતમાં ઘણી વાર આવે છે, પણ ભારતની લડાઈના સુખ્ય વીર અને જનમેજયના પ્રપિતામહ અર્જુનનું નામ કોઈ પણ ઠેકાણે નોવામાં આવતું નથી. બ્રાહ્મણશ્રેણીમાં “અર્જુન” એ શબ્દ ઇંદ્રના નામ તરીકે જ વપરાયલો જણાય છે. આ કારણને લીધે, મહાભારતમાં વર્ણવાયેલા બનાવોનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સાર આપતાં પહેલાં “પાંડવો ખરેખરા યદ્ય ગયા હતા કે કેમ?” એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાની આપણને જરૂર છે.”

“સાધારણ રીતે તો, ઐતિહાસિક બનાવો જેમાં નોંધાયેલા હોય એવા ગ્રંથમાં અસુક બનાવ વિષે કથન કરાયલું નોવામાં આવે એટલું જ એ માણસ યદ્ય ગયો હતો અથવા એ બનાવ બન્યો હતો એમ પૂરવાર કરી આપવાને બસ થાય છે. જોઈએ અથવા રોચ્યુલસ યદ્ય ગયો હતો કે નહિ તેના સંબંધમાં એ સમયના ઇતિહાસગ્રંથો, અથવા તો સમકાલીન મનુષ્યોથી ઇતિહાસગ્રંથો રચવાનું ન બની શક્યું હોય ત્યાં પરંપરાથી ઊતરી આવેલી માન્યતાઓને આધારે પાછળથી રચાયેલાં પુસ્તકો, એ સિવાય બીલાં કોઈ પુરાવાની જરૂર નથી; અને બીલાં કોઈ પુરાવો મળી

શકે એવું પણ હોતું નથી. અલખત, પરંપરાથી જાતરી આવેલી માન્યતાઓ અથવા ઇતિહાસ-ગ્રંથો સત્ય નથી એવું સાબિત કરી શકાય અથવા તો એના ઉપર ભરોસો મૂકવા જેવું નથી એવું મજબૂત દલીલો આપીને દર્શાવી શકાય એમ હોય, ત્યાં આગળ જો માન્યતાઓને અથવા જો ઇતિહાસગ્રંથોને પ્રમાણ તરીકે ન જ સ્વીકારવા બોધ્યે એ વાત ખરી છે; પણ એવી સ્થિતિ જ્યાં આગળ ન હોય ત્યાં જો માન્યતાઓ અને જો ઇતિહાસગ્રંથો ઉપર આધાર ન રાખવાતું કંઈ પણ કારણ નથી. મહાભારત જો કાવ્ય નવલકથા તરીકે નહિ, પણ ઇતિહાસ તરીકે રચાયતું છે; તેથી જ્યાં સુધી વિરુદ્ધની મજબૂત દલીલો આપણી આગળ ન આવે, ત્યાં સુધી મહાભારતની અંદર જણાવેલા પાંડવો અને તેમના શત્રુઓ ખરેખરા થઈ ગયા હતા; અને જે પરાક્રમો તેઓનાં કરેલાં વણવવામાં આવ્યાં છે, તે તેઓએ ખરેખરાં કર્યાં હતાં એમ જ આપણે માનવું જોઈએ. ”

“ આ નિષ્કર્ષની વિરુદ્ધમાં જે નાસ્તિકપક્ષની દલીલો આપવામાં આવે છે, તે કેટલીક વાર લગાર વગરવિચારી (વિચારરહિત) હોય છે. આપણે જરા વિચાર કરીશું તો જણાશે કે, એ જ સમયના અથવા તો એની પછીના સમયના વૈદિક સાહિત્યમાં પાંડવો વિષે કંઈ કથન કરવામાં આવેલું જણાતું નથી; એટલી જ વાત ઉપરથી કંઈ પણ અનુમાન નીકળી શકે એમ નથી. એ સાહિત્યમાં એવી રીતનું કથન થવું જરૂરનું હતું એ વિશેષ વાત જ્યાં સુધી સિદ્ધ થઈ શકી નથી, ત્યાં સુધી પાંડવો વિષે કથન ન કરાયાની હકીકત એકલી અકિચ્છિત્કર છે. આપણે લગાર વધારે ઉત્કટ ઉદાહરણ લઈએ તો પાર-કી-ભગની લડાઈ થઈ, તે વખતે સેંકડો પુસ્તકો રચાયાં હતાં અને ત્યાર પછી પણ રચાયાં છે; પણ તેમાંનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકોમાં, લોડ રોબર્ટ્સ અથવા લોડ કિચનર, જે નિઃસંશય આધુનિક સમયના મોટામાં મોટા વીર નરો છે, તેના વિષે કંઈ પણ કથન કરવામાં આવ્યું નથી. રે ! એ લડાઈ વિષે પણ કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી; પણ એ પુસ્તકમાં લોડ રોબર્ટ્સ અથવા લોડ કિચનરનું નામ બિલકુલ આવતું નથી તેટલા ઉપરથી એમ કહેવું કે એ વીર નરો કદી પણ થયા જ નહોતા એ તો તદ્દન મૂર્ખાઈ ભરેલું જ કહેવાય. મરાઠાઓ અને અફઘાનોની વચ્ચે પાણિપતની મોટી લડાઈ થઈ ત્યાર પછી મરાઠી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં ઘણાંય પુસ્તકો લખાયાં અને ઘણીય કવિતાઓ બનાવાઈ; પણ દરેક પુસ્તકમાં અથવા દરેક કવિતામાં એ લડાઈ વિષે અથવા એ લડાઈના અગ્રણીઓ વિષે સૂચન કરવામાં આવ્યું હોય એવી આશા રાખવી એ જ હાસ્યજનક છે. પાણિપતની લડાઈ પછી રચાયેલા અમુક પુસ્તકમાં સદા-શિવરાવ ભાઈ અથવા જોકેજી સિંધિયાનું નામ બિલકુલ ન લેવામાં આવતું હોય તેટલા ઉપરથી એ માણસો કદી થયા જ નહોતા, એવું અનુમાન કોઈ કરે તો તે ભૂત ભરેલું જ કહેવાય. આ ઉત્કટ ઉદાહરણો ઉપરથી, નાસ્તિકપક્ષની દલીલો કેવી હસનીય થાય છે, તે જણાઈ આવશે. ઉપર જે પુસ્તકો વિષે આપણે કહ્યું તે પુસ્તકો ધો.અર લોકોને. અથવા મરાઠાઓનો ઇતિહાસ આપવાના ખાસ હેતુથી તે જ વખતે અથવા ત્યાર પછીથી રચાયેલાં હોત તો વાત જુદી હતી. કારણ કે એવા ઇતિહાસગ્રંથોમાં તો સ્વાભાવિક રીતે જો બનાવો અને જો બનાવોમાં ભાગ લેનારા માણસો વિષે કથન કરાયલું હોવું જ જોઈએ. હવે એ તો જાણીતી વાત છે કે, વેદના સાહિત્યમાં સાધારણ રીતે ધર્મક્રિયાઓની સમજૂતી અને કોઈ કોઈ વખત શિલસૂક્તના તથા અધ્યાત્મવિધાના સિદ્ધાંતો આપવામાં આવ્યા હોય છે. એમાં ઇતિહાસ વિષેના ઉલ્લેખો કવચિત જ અને તે પણ ઉદાહરણ તરીકે જ કરાયેલા હોય છે. જે કોઈ બનાવો બન્યા હોય અને જે કોઈ માણસો થઈ ગયાં હોય તે સઘળાંઓને જ વૈદિક ગ્રંથોના ઉદાહરણમાં આપવામાં આવ્યાં હોય એ કદી ધારી શકાય એવું નથી. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો મહાભારતની લડાઈ વિષે અથવા પાંડવો જે ગ્રંથોમાં કંઈ પણ કથવામાં નથી આવ્યું, એટલા ઉપરથી એ લડાઈ થઈ જ નહોતી

પાંડવો થયા જ નહોતાં એવું અનુમાન તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે બિલકુલ નીકળી શકતું નથી. કારણ કે મહાભારતમાંથી જે ઐતિહાસિક પ્રમાણો આપણને મળી આવ્યાં છે, તેના પ્રામાણ્યને શિથિલ કરી શકે એવાં પ્રબળ કારણો આપણને ઉપલબ્ધ થતાં નથી.”

“પણ એ ઉપરાંત, પાંડવો ખરેખરા યર્ધ ગયા નહોતા એ વિચારની વિરુદ્ધ બીજી પણ મજબૂત દલીલો છે. પોતાના અંધની મૂળ આવૃત્તિમાં મિ. દત્તે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે, મહાભારતનું યુદ્ધ ખરેખર થયું હતું, પણ પાંડવો એ માત્ર અમુક સફળતાનાં જ મૂર્ત સ્વરૂપો છે અને કવિકલ્પના વડે એ પાત્રો પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યાં હતાં; પરંતુ મહાભારતની અંદર જ પાંડવોનાં જીવનચરિત્ર સંબંધી કેટલીક હકીકત છે, તે આ સિદ્ધાંતની સાથે બંધાયેલી આવતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે પાંચે ભાઈઓના સંબંધમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે, તેઓ એક જ સ્ત્રી (દ્રૌપદી)ને પરણ્યા હતા. હવે હિંદુસ્તાનના આર્યલોકોમાં અનેક પતિઓને પરણવાનો રિવાજ કદી પણ હતો નહિ. વેદસમયના ઋષિઓ એમ જ કહેતા કે, “યજ્ઞો એક જ રજ્જુ અનેક સ્થાણોની આસપાસ વીંટળાઈ શકે નહિ, તેજ પ્રમાણે એક જ સ્ત્રી અનેક પુરુષોને પરણી શકે નહિ.” એ કે તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે એક જ સ્થાણની આસપાસ યજ્ઞનાં અનેક રજ્જુઓ વીંટળાવી શકાય, તે પ્રમાણે એક જ પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓને પરણી શકે. ત્યારે સફળતાનાં મૂર્ત સ્વરૂપો તરીકે પાછળથી દાખલ કરવામાં આવેલાં આ પાત્રોને સફળતાનું વિષેના આર્ય વિચારોથી તદ્દન ભિન્ન રીતે વર્તતાં શા માટે દર્શાવવામાં આવ્યાં? મહાભારતની અંદર જ આ પ્રમાણેનું વર્તન સાધારણ કરતાં જુદી રીતનું હતું, એ વાત સ્વીકારવામાં આવી છે અને એ વર્તનના બચાવમાં જુદે જુદે સ્થળે જુદા જુદા ખુલાસાઓ આપવામાં આવેલાં આપણે સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ; વળી દ્રૌપદીનું અપમાન થયેલું તેનું વેર લેવાને માટે યુદ્ધમાં દુઃશાસનને મારીને તેનું રોધિરપાન કરતો ભીમને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ જંગલી વર્તણૂક પણ દરેક માણસના સફળતાનું વિષેના સામાન્ય વિચારથી તદ્દન ભિન્ન છે; અને પાછલા સમયના કલ્પિત વીરોમાં કવિએ આવાં લક્ષણો આરોપણ કર્યું હોય એ વાત માની શકાય એવી નથી. ખરેખર, એક પાછળ પ્રકરણ, જે પાછળથી ઘુસારી દેવામાં આવેલું હોય એવું ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે, તેમાં ભીમને બચાવ કરવાના ઉદ્દેશથી એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે, ભીમે કંઈ ખરેખર રોધિરપાન કર્યું નહોતું; પણ રોધિરપાન કરતો હોય એવો દેખાવ માત્ર કર્યો હતો. આ અને બીજા કેટલાક નાના નાના પ્રસંગો ઉપરથી અમને તો એમ જ જણાય છે કે, પાંડવો એ કલ્પનાન્ય નહિ પણ ખરેખરા યર્ધ ગયેલાં વીર નરો હતા. આ સંબંધમાં કદાચ એવી રીતની દલીલ કરવામાં આવશે કે જે વખતે હિંદુસ્તાનના આર્યલોકોમાં અનેક પતિઓને પરણવાનો રિવાજ હતો અને જે વખતે મનુષ્યના રોધિરનું પાન કરવું એમાં કંઈ ત્રાસદાયક ગણાતું નહિ, તે વખતના વિચારોનું ચિત્ર આ સ્થળે આપવામાં આવ્યું છે. આ તર્કની સત્યતા વિષે ઘણો સંશય રહે છે, છતાં એ તર્કને જો આપણે સત્ય તરીકે સ્વીકારીએ તો આટલું તો કબૂલ કરવું પડશે કે, જે સમયે એવા વિચારો અસ્તિત્વમાં હશે તે સમય ખરેખર ઘણો જ પ્રાચીન હોવો જોઈએ. આ તર્કથી ‘પાંડવો ખરેખરા યર્ધ ગયા હતાં એ વાત કબૂલ કરવામાં આવે છે એમ ન ગણીએ. તો પણ એ વાત કબૂલ કરવામાં આવતી હોય, તેના કરતાં કંઈ વધારે સારું પરિણામ તો નથી જ આવતું એમ તો કહેવું પડશે.”

“હજી કદાચ ઠામને એમ લાગશે કે, વૈદિક સમયના પાછલા અંધોમાં મહાભારત જેવી વિશાળ અને વ્યાપક રચનાના નાયકો વિષે કંઈ પણ કથન કરવામાં ન આવ્યું હોય એ વાત ચોખ્ખી બાધકતો નહિ હોય, તો પણ ઘણો વહેમ ઉત્પન્ન કરે એવી તો છે જ. એવો વિચાર કરનારાઓને અમારો જવાબ એ છે કે, પ્રથમ વિભાગમાં જણાવી ગયા તે પ્રમાણે મહાભારતનો અંધ હાલ

જેવો છે તેવો અસલ નહોતો. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં અભ્યાસના વિષય તરીકે ઇતિહાસગ્રંથોને ગણાવ્યા છે તેવા અનેક ગ્રંથોમાંનો એક એ હતો. સૌતિએ એ ગ્રંથને જેવો વિશાળ બનાવી દીધો છે તેવો એ પ્રથમ નહોતો; અને યુદ્ધના પ્રસંગોને ધર્મનો અને દંતકથાનો રંગ લાગેલો હાલના કાવ્યમાં જેવો જોવામાં આવે છે, તેવો એ વખતે જોવામાં આવતો નહોતો. બ્રાહ્મણ ગ્રંથો જે વખતે રચાયા, તે વખતે શ્રીકૃષ્ણની પૂજા હજી આરંભદશામાં જ હતી અને મિત્રેસ્થનિસના વખતમાં એ પૂજાનો પ્રચાર જોટલો વધી ગયો હતો તેટલો એ વખતે વધી ગયેલો જોવામાં આવતો નહોતો. આ કારણથી જેને અતિશયેક્ષિતનો અલંકાર પહેરાવવામાં આવ્યો નહોતો અને જેને ધર્મવિચારોનો રંગ લાગ્યો નહોતો, તે મહાયુદ્ધના ઐતિહાસિક પ્રસંગોના સમંધમાં બ્રાહ્મણકાળના ઋષિઓએ પોતાના ગ્રંથોમાં કથન કયું ન હોય તેમાં કંઈ પણ અસંભવિત નથી. મહાભારતના યુદ્ધ વિષે જ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં કોઈ પણ સ્થળે કથન કરવામાં આવ્યું નથી, તે છતાં એ યુદ્ધ થયું હતું એ વાત તો સર્વ કોઈ કબૂલ રાખે છે, ત્યારે એ યુદ્ધના અગ્રણીઓ વિષે કથન કરવામાં ન આવ્યું હોય તે ઉપરથી એ અગ્રણીઓ થઈ ગયા જ નહોતા એમ માની લેવાનું શું કારણ છે, તે સમજી શકાતું નથી.”

જનમેજય કોણ હતો ?

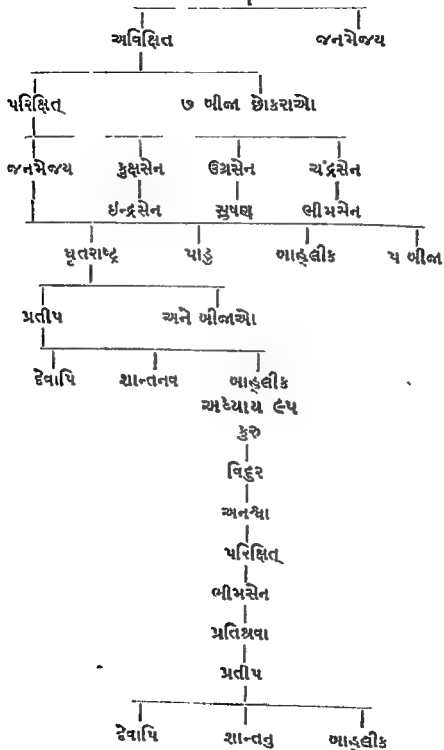
“હવે આપણે મહાભારતના યુદ્ધમાં જનમેજયે ભાગ લીધો હતો કે નહિ? એ બીજા પ્રશ્ન તરફ વળીએ. આ વિષય સંબંધી કંઈક વિવેચન અમે આગલા પ્રકરણમાં કરી ગયા છીએ, પણ એ આખા વિષયની સમગ્ર ચર્ચા અહીં એક જ સ્થળે કરવામાં આવશે તો તે ભૂલ ભરેલું કહેવાશે નહિ. વેળરનો અભિપ્રાય એવો છે કે, આ જનમેજય કોણ હતો એ પ્રશ્નના સંબંધમાં મહાભારતમાં ઘણા ગોટાળો છે. કેટલીક વખતે એને પાંડવોના પૂર્વજ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. વળી એને અશ્વિનના પૌત્ર પરીક્ષિતનો પુત્ર પણ કહેવામાં આવ્યો છે. શતપથ બ્રાહ્મણના ૧૩મા કાંડમાં એક જનમેજય પરીક્ષિતનું નામ આવે છે. એ સ્થળે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે, ઇન્દ્રોત દેવાપિ શૌનક એ ઋષિની મહદદથી જનમેજયે અશ્વમેધ નામનો યજ્ઞ કર્યો અને એ યજ્ઞ કરીને બ્રહ્મહત્યાના દોષમાંથી એ તદ્દન મુક્ત થયો. આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે, જનમેજય એ નામનો એક જ માણસ હતો, તે અશ્વિનનો પ્રપૌત્ર હતો અને જે દોષમાંથી એ મુક્ત થયો તે દોષ મહાભારતના યુદ્ધનો હતો.”

“પારિક્ષિત જનમેજય એ મહાભારતના વીર પુરુષો (પાંડવો) નો પૂર્વજ હતો કે વંશજ હતો તેના સંબંધમાં મહાભારતમાં કંઈક ગોટાળો છે, એ વાત નિઃસંશય બરી છે. આ પુસ્તકના પ્રથમ વિભાગમાં આપણે દર્શાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે મહાભારતના છેલ્લા પ્રકાશક સૌતિએ પુનરુક્તિ કરીને અને પોતાના સમયની ઝીણી ઝીણી ઐતિહાસિક હકીકતોને એક જ સ્થળે એકઠી કરીને વૈશંપાયનના ભારતમાં ઘણા ઉમેરો કર્યો છે. આદિપર્વના ૯૪મા અધ્યાયમાં પાંડવોની વંશાવાળી છંદોબદ્ધ રચનાવડે આપવામાં આવી છે અને એની પછીનો જ અધ્યાય ગદ્યમાં છે તેમાં એ જ વંશાવલી પાછી આપવામાં આવી છે. આ સ્થળે, ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે એવું અનુમાન થાય છે કે, છંદોબદ્ધ રચનાવાળો ૯૪ મો અધ્યાય સૌતિ તરફથી પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો છે; કારણ કે જેઠ વંશાવલિઓમાં કેટલીક તફાવત છે અને કુરુથી તે શાંતનુ સુધીના વંશને જેઠમાં નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યા છે:-

x એ ગુજરાતી પુસ્તકનું નામ ‘મહાભારતની સમાલોચના’ છે. મૂલ્ય ૦૮૧, ૫૪૬-૫૫૫ રૂપ૦ અને મળવાનું સ્થાન ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી-અમદાવાદ છે.

અધ્યાય ૯૪

કુરુ

૯૫ માં અધ્યાય ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે, પાંડવોના પૂર્વજોમાં એક “જનમેજય” યદ્ય ગયો હતો, પણ કૌરવ “પરિક્ષિત જનમેજય” નહોતો. કદાચ આપણને એવું કહેવામાં આવ્યું છે, પરિક્ષિતને લીમ્બમેન સિવાય બીજા છોકરાઓ પણ હોય અને તેમાંના એક જનમેજય હોય એ બનવાભેગ છે. વળી એવું પણ ઉમેરી શકાય એમ છે કે, ધન્વન્તરેય દેવાપિ શોનકની મદદ વડે કરીને જનમેજય પરિક્ષિત બ્રહ્મહત્યાના પાપમાંથી ઢેવી રીતે સુક્ષ્મ થયો તે હકીકત શાન્તિપર્વના

૧૫૦ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહી સંભળાવી છે. આ ઉપરથી ઉપલી ધારણાને ઘણી મજબૂતી મળે છે. એ સ્થળે જે જનમેજય પારિક્ષિત વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે નિઃસંશય ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિર એ બેઉને પૂર્વજ હોવો જોઈએ. પણ એવું જણાય છે કે, શતપથ બ્રાહ્મણમાં આપેલી આખ્યાયિકાની સાથે સુસંગતિ આણવાને માટે આ અધ્યાય પણ સૌતિએ પાછળથી ઉમેરેલો છે; અને એ ઉમેરારને લીધે ૯૪ મા અધ્યાયની વંશાવળીમાં પણ એને કેટલાક ફેરફાર કરવાની જરૂર પડી હતી; કારણ કે આ અધ્યાય ઉપરથી, તેમજ શતપથ બ્રાહ્મણની આખ્યાયિકા ઉપરથી જનમેજય એ સઘળા ભાઈઓમાં વધારે મોટો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન નીકળે છે. ત્યારે ૯૫ મા અધ્યાયમાં ભીમસેનને ‘જનમેજય’ એ નામનો કેાઈ ભાઈ હોય એવું આપણે ગણીએ તો તે ભીમસેનના કરતાં નાનો હતો એવું આપણે ગણવું પડશે, કારણ કે જો એમ ન હોય તો પારિક્ષિત કુટુંબના પ્રતિનિધિ તરીકે ભીમસેનનું નામ આપવામાં આવે નહિ. પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન, પૂર્વના તેમજ પશ્ચિમના દેશોની સઘળી વંશાવળીઓમાં તેનું તે નામ ફરી ફરીને જોવામાં આવે એવું ઘણી વાર બને છે. એક જ નામના બુદ્ધા બુદ્ધા રાજાઓને ઓળખાવવાને માટે હાલના ઇતિહાસમાં એવું કરવામાં આવે છે કે, તેઓના નામની પાછળ સંખ્યા ઉમેરવામાં આવે છે. ઇંગ્લાંડના રાજાઓના સંબંધમાં એડવર્ડ પહેલો, એડવર્ડ બીજો એ પ્રમાણે, દિલ્હીના શહેનશાહના સંબંધમાં અકબર પહેલો, અકબર બીજો એ પ્રમાણે આપણે બોલીએ છીએ; પણ વૈદિક સાહિત્યની રીત એવી છે કે, મૂળ નામની સાથે બાપનું અથવા માતાનું નામ પણ ઉમેરવું. ઋષિઓના સંબંધમાં હંમેશાં બક દાદબ, ઉપસ્તિ અકાયણ એ પ્રમાણે અને રાજાઓના સંબંધમાં હરિશ્ચન્દ્ર ઐશ્વક, જનમેજય પારિક્ષિત એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ૯૫ મા અધ્યાયમાં જે ગદ્યાત્મક વંશાવળી આપવામાં આવી છે, તેમાં પાંડવોના પૂર્વજોમાં એક જનમેજયને અને એક પરિક્ષિતને પણ ગણાવ્યો છે; પણ એ જનમેજય પરિક્ષિતનો પુત્ર નહોતો. પાંડવોના પૂર્વજ અને પાંડવોના વંશજ એવા બે જનમેજય પરિક્ષિત થઈ ગયા હોય, તેના કરતાં એક જ ‘જનમેજય પારિક્ષિત’ થઈ ગયો હોય એ વધારે સંભવિત જણાય છે. આ સઘળી દલીલો ઉપરથી એવું જ અનુમાન થાય છે કે, આદિપર્વના ૯૪ મા અધ્યાયની પદ્યાત્મક વંશાવળી તેમજ શતપથ બ્રાહ્મણ ઉપરથી લેજાયેલી શાન્તિપર્વના ૧૫૦ મા અધ્યાયની જનમેજય પારિક્ષિત અને દેવાપિ શૌનકની આખ્યાયિકા એ બેઉ સૌતિએ પાછળથી ઘુસાડી દીધેલાં છે. એ ઉપરાંત મહાભારતના આદિપર્વના બીજા અધ્યાયમાં પણ જનમેજય પારિક્ષિત વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી આગળ જણાવેલા વિચારને વિશેષ ટેકો મળે છે. શતપથ બ્રાહ્મણની પેઠે એ સ્થળે પણ જનમેજય, શ્રુતસેન, ઉગ્રસેન અને ભીમસેન એ ચારે ભાઈઓનાં નામ સાથે આપવામાં આવ્યાં છે અને “પાપકૃત્ય” એ શબ્દ પણ વાપરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી એવું જણાય છે કે, અહીં પણ એની એ જ શતપથ બ્રાહ્મણની આખ્યાયિકા આપવામાં આવી છે અને એ અધ્યાય ગદ્યમાં હોવાથી કેાઈ જૂના ઇતિહાસને અવશેષ હોય તેના જેવો જણાય છે. એ અધ્યાયમાં જનમેજયને અભ્યુત્તરો પૂર્વજ નહિ પણ ચોખ્ખો પ્રપૌત્ર જ કહેવો છે. આ ઉપરથી ચોક્કસ માલૂમ પડે છે કે, ‘જનમેજય પારિક્ષિત’ એક જ હતો અને તે મહાભારતના વીરનરોના વંશજ થતો હતો; પણ મહાભારતના જનમેજયના સંબંધમાં ગોટાળો છે એ વાત દબૂલ કરીએ, તો પણ જે બ્રાહ્મણના પાપમાંથી જનમેજય મુક્ત થયો, તે પાપ મહાભારતની લડાઈ સાથે કંઈ પણ સંબંધ ધરાવતું હતું એવું આપણાથી શા આધારે કહી શકાયે? બ્રહ્મકૃત્ય વિષે જરા કથન કરવામાં આવેલું તે ઉપરથી તૂટી પડીને મહાયુદ્ધનો દોષ એના માથા ઉપર મૂકવો એ વાસ્તવિક જણાતું નથી. જનમેજયે જે હત્યા કરી હતી તે કઈ? એના સંબંધમાં શતપથ બ્રાહ્મણ-

માંથી આપણને કંઈ પણ સૂચના મળી શકતી નથી. શાન્તિપર્વના ૧૫૦ મા અધ્યાયમાં આ વૈદિક આખ્યાયિકા ફરીથી આપવામાં આવી છે, ત્યાં આગળ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે, જનમેજય-ને હાથે અચાનક બ્રાહ્મણની હત્યા થઈ હતી. આદિપર્વના બીજા અધ્યાયમાં એ જ ‘જનમેજય પારિક્ષિત’ વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી એણે કરેલું પાપ કેવા પ્રકારનું હતું તેનો નિષ્કર્ષ કરવાનું કંઈ પણ સાધન આપણને મળી શકતું નથી. મહાભારતમાં જે યુદ્ધનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી તે યુદ્ધમાં એક જ બ્રાહ્મણનું—એકલા દ્રોણનું મૃત્યુ થયું જણાય છે. દ્રોણ એ બ્રાહ્મણના કરતાં લડવૈયા વધારે હતા અને સામા પક્ષના સરદાર તરીકે બીજા-ઓની હત્યા કરવાને એ આવ્યો હતો; એટલે એને મારવો એમાં કોઈ પણ રીતનું પાપ નહોતું. ધર્મશાસ્ત્રનો નિષ્કર્ષ આ બાબતમાં ખુલ્લો છે અને મહાભારતની અંદર જ એ નિષ્કર્ષ ઘણી વાર જણાવામાં આવ્યો છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં કંઈક બ્રહ્મહત્યા વિષે કથન કરવામાં આવ્યું, તેટલા ઉપરથી એ પાપની ગંભીરતા વધારી દે અને મહાભારતના યુદ્ધની સાથે એની એકતા કરી દેવી એ કેવી રીતે બની શકે તે અમારાથી સમજી શકાતું નથી.”

“વૈદિક સાહિત્યકથામાં એક બીજો ફકરો છે, તેના ઉપરથી પણ ઘણાં ભૂલભરેલાં અનુ-માનો કાઢવામાં આવ્યાં છે. શતપથ બ્રાહ્મણના બૃહદ્વારણ્યક ઉપનિષદમાં ચર્ચાપ્રસંગે યાજ્ઞવલ્ક્યને એનો પ્રતિપક્ષી પૂછે છે કે, ‘પારિક્ષિતો (પરીક્ષિતના છોકરાઓ) કયાં હતા?’ આ પ્રશ્નના જવાબમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે, ‘અશ્વમેધ કરનારાઓ સઘળા જ્યાં ભય છે ત્યાં.’”

“આ ઉપરથી વેબર એવું અનુમાન કરે છે કે, ‘એ વખતે પારિક્ષિતોનો સમૂહગો વિનાશ થયો હશે, છતાં તેઓનું જીવન અને તેઓનો વિનાશ એ લોકોની સ્મૃતિમાં હજી તાજાં હશે અને એ સંબંધમાં લોકોને કુટુંહલ રહેતું હશે.’ વળી એક બીજો ઠેકાણે એણે કહ્યું છે કે, “શતપથ બ્રાહ્મણના છેલ્લા ભાગ ઉપરથી એવું જણાય છે કે, જનમેજય પારિક્ષિતનું સ્મરણ હજી લોકોને તાજું હશે અને એના તથા એના વંશના ઉદય તથા અસ્તની હકીકત હજી તેઓનાં ચિત્તમાંથી ખસી નહિ હોય.” હવે બૃહદ્વારણ્યક ઉપનિષદના જે ફકરા વિષે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં એવું કંઈ જણાતું નથી, કે જે ઉપરથી પરીક્ષિતના છોકરાઓનો અધઃપાત થયો અથવા તે એ અધઃપાત ઘણો ભયંકર હતો એવું અનુમાન નીકળી શકે. આપણે કબૂલ કરીએ કે, પ્રશ્ન તથા ઉત્તર એ બેઉ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે, પ્રશ્ન કરનારના મનમાં પરીક્ષિતના પુત્રે કરેલી બ્રહ્મહત્યાનો વિચાર હોવાને લીધે એ પુત્રો ત્યાં ગયા હશે કે કેમ તે વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈ હશે, તે પણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પારિક્ષિતોનો અધઃપાત થયો હતો એવું અનુમાન કરવાને માટે આપણી પાસે શો આધાર છે? શું પારિક્ષિતોનો યુદ્ધમાં પરાજય થયો હતો એવું ધારવામાં આવે છે? એ સંબંધમાં વેબરે જ પાછળથી એવું અનુમાન કર્યું છે કે, ‘પારિક્ષિતો એ મહાભારતની લડાઈના આગેવાન હતા અને પ્રખ્યાત તથા પાપને લીધે (તેઓનો અધઃપાત થયો નહોતો પણ) તેઓને વિજય મળ્યો હતો.” અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે વેબરના આગલા અનુમાનને માટે કંઈ પણ આધાર નથી, એટલું જ નહિ પણ પાછલા ભાગમાં એણે પોતે જે કહ્યું છે, તેનાથી એ અનુમાન વિરુદ્ધ ભય છે. વળી આખો ફકરો એણે ભરાબર તપાસ્યો જણાતો નથી, કારણ કે ઉત્તરમાં આગળ જણાવ-વામાં આવ્યું છે કે:—

‘ત્યાં કે જ્યાં સઘળા અશ્વમેધ કરનારાઓ ભય છે, એટલે મહિકાની પાંખ જેવી અથવા અજાની અણી જેવી નાની જગ્યા જ્યાં આગળ છે, તે દુનિયાની પેલી તરફ.....’”

“આ ફકરાનો ખરેખરો ભાવાર્થ તો ભાષ્ય ઉપરથી સમજાય છે તે પ્રમાણે એવો છે કે, અધ્યાત્મવિદ્યાથી એક ઋષિ બધા જઈ શકે, ત્યાં જ અન્ધમેધ કર્યાંથી પણ જઈ શકાય છે. પારિ-ક્ષિતોએ કંઈ પાપ કર્યું હશે, તો પણ તે પાપ વિષે પ્રશ્ન કરનારના મનમાં ધણુ ખરું વિચાર પણ નહિ આવ્યો હોય.”

“આ પ્રકરણનો સાર હવે આપણે ટૂંકમાં કહી જઈશું. બનેલા બનાવોનો ઇતિહાસ આપવો એ વૈદિક સાહિત્ય ગ્રંથોનો ઉદ્દેશ નથી; એટલે એ ગ્રંથોમાં પાંડવો વિષે અથવા મહા-ભારતના યુદ્ધવિષે કથન કરવામાં ન આવ્યું હોય તેટલા ઉપરથી પાંડવો કદી થયા જ નહોતા અથવા મહાભારતની લડાઈ કદી થઈ જ નહોતી એવું અનુમાન થઈ શકતું નથી; અને તેઓનાં જે કર્મો ગણાવવામાં આવ્યાં છે, તે ઉપરથી પણ તેઓની ઉત્પત્તિ કવિકલ્પનાથી જ થઈ હોય એમ જણાતું નથી. વળી, શતપથ બ્રાહ્મણમાં જનમેજય પારિક્ષિત અને એની બ્રહ્મહત્યા વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તો પણ એ બ્રહ્મહત્યા તે મહાભારતના યુદ્ધનો દોષ હતો એવું માનવાને માટે કોઈ પણ રીતનો આધાર નથી. એવું એ માનવાનું હોત તો તે બ્રહ્મહત્યા કેવી રીતની હતી તેના સંબંધમાં કંઈક વચનો શતપથ બ્રાહ્મણમાં ઘણુ ખરું ઉમેરવામાં આવ્યાં હોત. વળી પારિક્ષિતોનો વ્યવહારદષ્ટિએ કંઈ પણ અધઃપાત થયો હોય એવું પણ જણાતું નથી. એથી ઊલટું તેઓએ જે મોટા મોટા અન્ધમેધો કર્યા હતા તેને લીધે તેઓનું સ્મરણ કરવામાં આવતું હતું; અને તેઓએ અન્ધમેધ કર્યો હતા એ ઉપરથી જ માલૂમ પડે છે કે, તેઓની સંપત્તિનો સૂચક પૂરેપૂરો ઉદય થવા પાડ્યો હતો.”

“આ પ્રમાણે પાંડવો ખરેખરા થઈ ગયા હતા અને મહાભારતના યુદ્ધમાં ભાગ લેનારાઓ (જનમેજય નહિ) પણ પાંડવો જ હતા.” x x

પાંડવોના પૂર્વજો

“મનુની પુત્રી ઇલા અને ચન્દ્રથી જેઓ ઉત્પન્ન થયલા કહેવાય છે, તે ચન્દ્રવંશી ક્ષત્રિયોમાં સૌથી પહેલો નામાંકિત રાજા પુરૂરવા નામનો હતો. પુરૂરવા અને ઉવંશી નામની એક સ્વર્ગની અપ્સરા એ બેની વચ્ચેના પ્રેમ વિષે ઋગ્વેદમાં કથન કરાયલું છે; અને કાલિદાસે પોતાના “વિક્રમોર્વશીય” નામના સુવિખ્યાત નાટક વડે કરીને એ બેઉના પ્રેમને અમર કર્યો છે, એ જ વંશનો બીજો પ્રખ્યાત રાજા ‘યયાતિ’ હતો. યયાતિ અને એની બે રાણીઓ દેવયાની અને શર્મિષ્ઠાનું આખ્યાન એ મહાભારતનાં અત્યંત રસદાયી આખ્યાનોમાંનું એક છે; અને એ આખ્યાન આ સ્થળે સવિસ્તર આપવા જેવું છે. ચન્દ્રવંશના ક્ષત્રિયો સિંધુ નદીની પેલી તરફ રાજ્ય કરતા હતા એમ જણાય છે; કારણ કે અસુરો, જે ધરાનના આર્ય લોકો હતા એવું યથાર્થ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, તેના રાજા વૃષપર્વોના સુલક યયાતિના સુલકની નજીકમાં હતા એવું આ આખ્યાનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. શર્મિષ્ઠા એ ધરાનના રાજા (વૃષપર્વો)ની પુત્રી હતી અને દેવયાની એ એના શુરુ શુકની પુત્રી હતી. એ બેઉ કન્યાઓ એક વખતે વનમાં ફરવાને માટે નીકળી પડી અને તેઓ એક દ્રુવા આગળ નાહવાને ગઈ એ વખતે ભૂતમાં તેઓ-નાં વસ્ત્ર અદલબદલ થઈ ગયાં. બ્રાહ્મણની પુત્રી (દેવયાની) જરા શુભાની હતી, તેણે રાજકુંવરી તે બંને પોતાની દાસી જ હોય એવી રીતે તેને ગળે દીધી. તે ઉપરથી રાજકુંવરી (શર્મિષ્ઠા) એ ચિડાઈને તેને હડસેલો માર્યો અને દ્રુવામાં ફેંકી દીધી. યયાતિ ત્યાં આગળ અકસ્માત આવી પહોંચ્યો અને દેવયાનીની ચીસો એના સાંભળવામાં આવ્યાથી એણે દ્રુવા આગળ અ.”

દેવયાનીને કૃતામાંથી બહાર કાઢી. આ ઉપકારના બદલામાં દેવયાનીએ એની સાથે પરશુરાની ખુશી બતલાવી અને દેવયાનીના પિતાની સંમતિ સાથે યયાતિ અને દેવયાનીનાં લગ્ન થયાં. પોતાની સખી (શર્મિષ્ઠા) એ પોતાનું જે અપમાન કર્યું હતું, તેનું વેર લેવાનું હજી દેવયાનીને બાકી હતું. તેથી દાસી તરીકેનું કામ કરવાને માટે એણે શર્મિષ્ઠાના પિતા વૃષપર્વાની પાસેથી શર્મિષ્ઠાની માગણી કીધી. વૃષપર્વાને કંઈ ઉપાય નહોતો; એટલે દેવયાનીની આ અપમાન-ભરેલી માગણી પણ તેને કબૂલ કરવી પડી, અને જે છોકરીએ અપરાધ કર્યો હતો તેને એણે આ પરણેલાં ભેડાંને સ્વાધીન કરી દીધી.”

“દેવયાનીએ આ છોકરીને યયાતિના રાજમહેલમાં અનેક વર્ષો સુધી પૂરી રાખી, પણ એ છોકરીને પોતે જે શિક્ષા કીધી હતી તે જ તેને ભિત્રી લાલડાથી ઘર્ષ પડ્યો, એવો ખ્યાલ દેવયાનીના સ્વભામાં પણ નહોતો આવ્યો. એક દિવસે તે સૂતી હતી, એવામાં પોતાના પતિના જેવા જ રૂપવાળા છોકરાઓના આવવાથી તે એકાએક ઝમકી ઊઠી; અને તપાસ કરતાં તેને માલુમ પડ્યું કે, એ છોકરાઓ યયાતિના હતા અને તે શર્મિષ્ઠાને પેટે અવનયો હતા. આ સમાચાર સાંભળીને તેને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો અને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં પોતાના પિતા પાસે જઈને પતિના આ અપરાધનું વેર લેવાની તેણે માગણી કીધી. શુકાચાર્યે એ રાજાને એવો શાપ દીધો કે, “તને અકાળે વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થશે !” આ પ્રમાણે દેવયાનીએ પોતાની મૂર્ખાઈ વડે કરીને પોતાના શત્રુને નુકસાન કરવા જતાં પોતાની જાતને જ નુકસાન કર્યું; અને આખરે પોતાના પિતાની પાસેથી જ પોતાને માગી લેવું પડ્યું કે, “આ શાપની ઉત્તરા તમે બોલી કરો !” આ ઉપરથી શુકાચાર્યે ઉત્તરું કે, “એ વૃદ્ધાવસ્થા અન્ય કોઈ લેવાને રાજી હોય તો તેને આપી શકાશે.” હવે યયાતિએ પોતાના છોકરાઓને વારાફરતી પૂછ્યું કે, ‘તમે મારી વૃદ્ધાવસ્થા સ્વીકારશો ?’ પણ પૂરું સિવાય એકકેએક છોકરાએ તેમ કરવાની ના કહી. પૂરની પાસેથી ભગવેશ્વર યોગનંદ કેરીને યયાતિએ અનેક વર્ષો સુધી આ જગતની મોજમજાઓ ભોગવી. આખરે એને લાગ્યું કે:—

ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ । હરિષા કૃષ્ણવર્ત્મેન ભૂપ યવાભિવર્ષતે ॥

યત્પૃથિવ્યાં વ્રીહિયર્ષં હિરણ્યં પશુવઃ સ્ત્રિયઃ । નાલમેકસ્ય તત્સર્વમિતિ મત્વા શર્મં વ્રજેત્ ॥

અર્થાત—“હજી વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થવાથી ઇચ્છાનો અંત આવતો નથી, પણ અગ્નિમાં ધૂતાદિ પદાર્થો પડવાથી જેવી રીતે અગ્નિ વધારે પ્રહીત થાય છે, તેવી રીતે ઇચ્છાઓ પણ વધારે ને વધારે પ્રહીત થાય છે. આ જગતનું સઘળું સુવર્ણ, સઘળું અન્ન, સઘળી સ્ત્રીઓ એક માણસને બસ થતાં નથી; માટે ઇચ્છાઓને અંકુશમાં રાખીને સંતોષ ધરવો ભેદીએ.”

“યયાતિએ પોતાના છોકરા પૂરને બોલાવ્યો અને તેને તેનું યોગનંદ પાછું આપી દીધું. પોતાનું ઘડપણ તેને આપ્યું હતું તે તેની પાસેથી લઈ લીધું અને પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના સઘળા પ્રતિષ્ઠિત રાજાઓની પેઠે એણે પણ પોતાની બે રાણીઓને સાથે લઈને વનમાં નિવાસ કીધો. પૂરેએ પોતાનો પુત્રધર્મ યથાર્થ બજાવ્યો તેના બદલામાં એણે તેને આશીર્વાદ આપ્યો; અને ‘રાત્રિનો અમલ તારા જ વંશમાં રહેશે’ એ પ્રમાણે તેને કહ્યું.”

“યયાતિના આખ્યાનમાંથી જે ઉત્તમ ઉપદેશ નીકળે છે, તેને લીધે એ આખ્યાન ઘણું મુંઝવે લાગે છે; પણ તે સિવાય ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી પણ એ આખ્યાન ઘણું ઉપયોગી છે. પ્રથમ તો આપણે જોઈએ કે, એ વખતે ચન્દ્રવંશના આર્યલોકો સિંધુનદીની પેટી તરફ વસતા હતા. બીજું, એ વખતે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બેડ વર્ણોનો વચ્ચે લગભગ-હાર એ ઘણી સાધારણ

વસ્તુ ગણાતી હતી. ત્રીજું એ કે, યથાતિને ચક્ર, તુર્વસુ, દુહુ, પૂરુ અને અનુ, એ પ્રમાણે પાંચ છોકરાઓ હતા. ચક્રના વંશજો તે યાદવો, તુર્વસુના વંશજો તે યવનો, દુહુના વંશજો તે લોજ-લોકો, પૂરુના વંશજો તે ધૌરવો (અથવા પાછળથી વયરાયેલું નામ કહીએ તો “ભરતો”) અને અનુના વંશજો તે રવેચ્છ લોકો. આ પ્રમાણે યથાતિ એ અનેક પ્રજાઓના પૂર્વજ હતા એવું આ આખ્યાનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. એમાંની યાદવ, લોજ અને ધૌરવ એ ત્રણે પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઈ હતી, અને ચોથી યવનોની પ્રજા તે પશ્ચિમ તરફ ગઈ હતી. અહીં જે નામે ગણવવામાં આવ્યાં છે, તે અદલગદલ થયાં હોય એમ ધનવાજોગ છે. કદાચ અનુના વંશજોને યવનો કહેવા જોઈતા હતા; અને ઇરાનીઓના “તુરાન” અને આધુનિક ઇતિહાસના “તુર્ક” એ નામોની સાથે “તુર્વસુ” એ નામ કંઈક મળતું આવતું જણાય છે, તેથી કદાચ તુર્વસુના વંશજોને રવેચ્છ કહેવા જોઈતા હતા. વૃદ્ધાવસ્થા અન્યને આપી દીધાની જે વાર્તા છે, તેને ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી આ પ્રમાણેનું સાદું રૂપ આપી શકાય:—ઘણું ખરું યથાતિ વૃદ્ધ થયો હોવા છતાં દેવયાનીના પુત્રોને રાજ્યસત્તામાં ભાગ લેવા દેવાનું એનાથી નહિ બની શક્યું હોય. એ છોકરાઓ પોતાની માતાના જેવા જ ઉદ્ભવ હશે. તેઓએ રાજ્યસત્તા છોડી દેવાનું એને કહ્યું હશે, પણ એ વૃદ્ધ પુરુષ હજી રાજ્ય કરવા જેવો સમય છે અને રાજ્યસત્તા છોડી દેવાને એ તૈયાર નથી એવું તેઓના જોવામાં આવ્યું હશે, એટલે તેઓએ એની સાથે ખડક ઉઠાવ્યું હશે. પરિણામે યથાતિએ તેઓને કાઢી મૂક્યા હશે અને એ કામમાં એના પુત્ર પૂરુએ એને મદદ કરી હશે. પોતાનો પુત્રધર્મ જાળવીને આખરે વારસામાં પૂરુએ પોતાના પિતાની રાજ્યસત્તા પ્રાપ્ત કરી હશે.”

“પૂરુના વંશજોમાં પહેલો પ્રખ્યાત રાજા દુધ્યન્ત હતો. દુધ્યન્ત અને શકુન્તલાનું આખ્યાન સંસ્કૃત કાવ્યના દરેક વાંચનારોને જાણીતું છે. કારણ કે કાલિદાસના જે સુંદર નાટકનાં ગેથે કવિએ આટલાં ગદ્યાં વખાણ કર્યાં છે, તે નાટક એ આખ્યાન ઉપરથી જ રચાયેલું છે; પણ મહાભારતની શકુન્તલા અને કાલિદાસની શકુન્તલા એ બેમાં ઘણો જ ફેર છે. કાલિદાસે શકુન્તલાને એક સુધરેલી અને ખીકણ સ્ત્રી તરીકે ચીતરી છે, પણ મહાભારતની શકુન્તલા એવી નથી. મહાભારતની શકુન્તલાને નીતિના ગૌરવનું જ્ઞાન હતું. તે એક નિખાલસ હૃદયની આમકન્યા હતી. અરણ્યમાંના કણ્વાશ્રમ આગળ દુધ્યન્ત રાજા અકસ્માત્ આવી પહોંચ્યો હતો. તે વખતે શકુન્તલાનો પાલકપિતા ત્યાં આગળ નહોતો. ગાંધર્વવિવાહથી દુધ્યન્ત રાજા એની સાથે પરણ્યો હતો અને એ વિવાહનો કેઈ સાક્ષી નહોતો. કેટલાંક વર્ષ પછી પોતાના પુત્રને સાથે લઈને તથા અરણ્યના આશ્રમને ત્યજીને શકુન્તલા પોતાના પતિની રાજધાની તરફ જાય છે. ત્યાં આગળ ભરસલાની વચ્ચે દુધ્યન્ત રાજા એની સાથે પોતાનાં લગ્ન થયાની વાત જ નાકજૂલ કરે છે. તે વખતે એ કહે છે કે, “રાજાઓના કર્તા, રાજાના કર્તા કરતાં પણ, સત્ય એ વધારે કીમતી વસ્તુ છે.” અને જણાવે છે કે, “જે માણસને સત્યની દરકાર નથી તે માણસ મારો યતિ હોય તો પણ તેની સોબન મારે જોઈતી નથી.” રાજાએ પોતાની પ્રજાની ખાતરી કરવાને માટે જ આ યુક્તિ કરી હતી અને “શકુન્તલા તે ખરેખરી દુધ્યન્તની સ્ત્રી જ છે” એવી આકાશવાણી થાય છે, એટલે એ શકુન્તલાને પોતાની ધર્મપત્ની તરીકે સ્વીકારે છે. નીતિજળવાણી કન્યાની સાથેના સ્નેહભરે પરિણામે ભરત નામના સંતાનનો જન્મ થયો હતો. આગળ જતાં તે પૂરુષવંશનો સૌથી યશસ્વી રાજા ગણાયો હતો. હિંદુસ્તાનમાં છેક ગંગા-ચમુનાના સંગમ સુધીના પ્રદેશો એણે જીત્યા હતા તથા ત્યાં યજ્ઞ કર્યો હતા એમ જણાય છે; અને શતપથ બ્રાહ્મણના ૧૯ મા કાંડમાં એક પ્રકોક આવે છે, તેમાં ગંગા અને ચમુનાના દિના-

રાજા ઉપર એણે જે અશ્રમેષ કયો હતા, તેનાં વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે. એના નામ ઉપરથી એના વંશજોનું જ નહિ, પણ આખા દેશનું નવું નામ પડ્યું હતું અને આજ દિન સુધી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં હિંદુસ્તાનને માટે “ભરતભૂમિ” એ જ નામ વાપરવામાં આવે છે.”

“ભરતના વંશને ઘણા પ્રતાપી હતા. તેઓ પંચજના સુલકમાં વસતા હતા અને ધીરે ધીરે દક્ષિણ તરફ ગંગાચતુનાના પ્રદેશો સુધી તેઓએ પોતાનાં સંસ્થાન કર્યાં હતાં. વેદ સમયના સાહિત્યક્રમોમાં પણ ભરતોને બહાદુર લોકો તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે.”

(દત્તનું ‘હિંદુસ્તાન’)

“ભરતના વંશજોમાં એક હસ્તી કરીને રાજા હતા, તેણે ગંગાનદીના પશ્ચિમના કિનારા ઉપર હસ્તિનાપુર સ્થાપ્યું અને એ હસ્તિનાપુર તે એક નવા દેશની રાજધાની તરીકે ગણાયું. ભરત લોકો હવે પંચજથી હંમેશને માટે ખસ્તીને ગંગાનદી આગળ આવી રહ્યા હોય એમ જણાય છે; અને હસ્તીના પ્રપૌત્ર કુરુએ ગંગા અને ચતુના નદીના ઉપલા પ્રવાહોની વચ્ચેના તેમજ દિલ્હીની ઉત્તરે અને ચતુનાનદીની પશ્ચિમે આવેલા ક્ષણરૂપ મેદાનને ‘કુરુક્ષેત્ર’ એવું નામ આપ્યું. કુરુ લોકો હવે ઘણી સારી સ્થિતિમાં આવ્યા અને તેઓ તથા ગંગાનદીના પૂર્વમાં અને જરાક દક્ષિણ તરફ વસનારા પાંચાલ લોકો એ બેઉને બ્રાહ્મણશ્રેણીમાં ઘણા સુધરેલા તથા પ્રતાપી કહેવામાં આવ્યા છે.”

“આ રસાળ અને સમૃદ્ધિમાન ભૂમિ ઉપર કુરુવંશના જે રાજાઓએ પાછળથી રાજ્ય કીધું હતું, તેઓને અમે અગાઉ ગણાવી ગયા છીએ. આ સ્થળે એ વંશની હકીકત શાંતનુ રાજાથી શરૂ કરીને આપણે આગળ ચલાવીશું. શાંતનુ રાજાને ગંગાનદીથી ભીષ્મ નામનો પુત્ર જન્મ્યો હતો. એ ભીષ્મ તે મહાભારતનું એક ધણું જ અસાધારણ પાત્ર છે. એ પુત્રનો જન્મ થયા પછી ગંગાનદીએ શાંતનુ રાજાનો ત્યાગ કર્યો. ત્યાર પછી સત્યવતી નામની માછીની કન્યા સાથે શાંતનુ રાજાને પ્રેમ થયો; પણ સત્યવતીએ કહ્યું કે, ‘મારો જે પુત્ર થાય તેને રાજ્ય મળે એવું તમે વચન આપો તો જ હું તમારી સાથે પરણું.’ શાંતનુ રાજા આ શરત કબૂલ કરીને ભીષ્મનો રાજગાદી ઉપરનો હક છીનવી લેવા રાજ નહોતો; પણ ભીષ્મે પોતે જ પોતાના ગાપને ગૂંચવણમાંથી મુક્ત કર્યો અને રાજગાદી ઉપરનો પોતાનો હક્ક એણે છોડી દીધો. એટલું જ નહિ પણ સત્યવતી અને તેને જે પુત્રો થાય તેની સાથે વિગ્રહ કરે એવી પ્રજા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ જ ન રહે એટલા માટે પરણવું જ નહિ એવી એણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ પ્રતિજ્ઞા ઉઠક ઉઠેલી થઈ સુધી એણે બરાબર પાળી અને એના સ્વાર્થત્યાગ તથા ધર્મભુક્તિને લીધે એણે એવી ઉત્તમવળ કીર્તિ સંપાદન કરી કે હજી પણ હિંદુસ્તાનના લોકો એના નામનો ઉચ્ચાર ઘણા જ માનપૂર્વક કરે છે.”

“સત્યવતીથી શાંતનુને બે પુત્ર થયા, તેમાંનો એક બચ્ચણમાં મરી ગયો. કુરુઓના રાજાની પદવી શાંતનુ પછી એના પુત્ર વિચિત્રવીર્યને મળી. કાશીના રાજાની પાસેથી અંગિકા અને અંગાલિકા એ બે સ્ત્રીઓને ભીષ્મ ભેરજીવમથી લઈ આવ્યો હતો, તે બેઉની સાથે ભીષ્મે વિચિત્રવીર્યનાં લગ્ન કર્યાં; તો પણ તે અપુત્ર મરણ પામ્યો. સત્યવતીનાં શાંતનુની સાથે લગ્ન થયાં ત્યાર પહેલાં એને પરાશરયુક્તિથી એક પુત્રનો જન્મ થયો હતો. એ પુત્ર તે ખીલે કોઈ નહિ પણ મહાભારતનો રચનાર અને વેદોની વ્યવસ્થા કરનાર વ્યાસ પોતે હતા.”

“હવે ભીષ્મની સંમતિથી સત્યવતીએ વ્યાસને પોતાના સાવકા ભાઈ (વિચિત્રવીર્ય)ની વિધવાઓથી પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાનું દણું અને એ પ્રમાણે નિયોગથી વિચિત્રવીર્યને મૃતસાધ્ન અને પાંડુ એ બે પુત્રોનો જન્મ થયો. એક ‘દાસી’ ને જે વ્યાસનો એક ત્રીજો પુત્ર વિદુર જન્મ્યો

હતો. ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હતો, તેથી ઠેટલાક સમય સુધી પાંડુએ રાજ્ય ચલાવ્યું. પછી પાંડુરાજ-
એ અરણ્યમાં નિવાસ કીધો અને આખરે તે અરણ્યમાં જ મરણ પામ્યો. ધૃતરાષ્ટ્રને વિષે એવું
જણાવવામાં આવે છે કે, એનો શ્રી ગાંધારી એટલે ગાંધારના રાજાની પુત્રી હતી. તેનાથી એને
સો પુત્રો થયા હતા. તેમાંના દુર્યોધન અને દુઃશાસન એ બે સુખ્ય હતા. પાંડવો અથવા પાંડુ-
ના પુત્રોની સાથે મહાભારતનું યુદ્ધ બેઓએ કર્યું હતું તે આ હતા. પાંડુરાજાથી પાંડવોની
ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તેનું તથા બીજું રસિક અને હૃદયદ્રાવક વર્ણન મહાભારતમાં
આપવામાં આવે છે.”

૨-સમર્થ અભ્યાસી શ્રીયુત રામદેવજીના વિચારો

કાંગડી શુરકુળના મુયોગ્ય અધ્યાપક શ્રીયુત રામદેવજીએ “ભારતવર્ષ” કા ઇતિહાસ”
નામે એક અતિ ઉપયોગી પુસ્તક રાખાયેલું, મહાભારત તેમજ અન્ય કંઈએક પ્રાચીન ગ્રંથો અને
ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષે યુરોપીય વિદ્વાનોને હાથે લખાયેલાં પુસ્તકોના જોડા અભ્યાસ
પછી લખેલું છે. એ પુસ્તકમાં જણાવેલી ઠેટલીક હકીકતો ખાસ મહત્વની હોવાથી વાચકોના
મનને માટે તેમના જ શબ્દોમાં નીચે આપીએ છીએ.

શું પ્રાચીન આર્યો ઐતિહાસિક વિદ્યાથી અજાત હતા?

પશ્ચિમના કંઈએક ઇતિહાસવેત્તાઓ કહે છે કે, પ્રાચીન આર્યો ઐતિહાસિક વિદ્યાથી અજાત
હતા. આ લાંછનનો ઉત્તર આપતાં પ્રોફેસર રામદેવજી ઉપલા ગ્રંથમાં લખે છે કે:—

“વાસ્તવ મેં” યદિ યહ લાંછન ઠીક હો તો હમે’ માનના પદેગા કિ હમારે પુરુષો (પૂર્વજ)
કેવલ અધઃસ્થ થે; કયોકિ કેવલ હો હિ અવસ્થાઓં મેં કોઈ નેશન વા જાતિ ઐતિહાસિક
જ્ઞાન સે શૂન્ય હો સકતી હે:—

(૧) કિ ઉસકે નેતા ને કોઈ જોસે કાચ્ચ’ ન કિયે હો જિસે ઉનકી સંતતિ અભિમાનયુક્ત
સ્મરણ કર સકે’.

(૨) કિ ઉસકે નેતા અપની સંતતિ કો ઐતિહાસિક શિક્ષા કે લાભોં સે અવગત કર
ઉનમે’ દેશભક્તિ કે ભાવોં કો ઉત્તેજિત કરને કી આવશ્યકતા સે અનસિજ હોં.

પહલી અવસ્થા તો હો નહીં સકતી; કયોકિ યહ પ્રસિદ્ધ હે કિ, પ્રાચીન આર્યોવત્ મેં
રેખાગણિત, બીજગણિત, જ્યોતિષ તથા પદાર્થ વિજ્ઞાન મહોત્તરિત કો પહુંચે હુએ થે. વેદક-
સંબંધી આશ્રયજનક અન્વેષણ હો ચૂકે થે. અધ્યાત્મ-વિદ્યા ઉત્તરિત કે શિખર પર વિરાજમાન
થી. પ્રજાતંત્ર-શાસનપ્રણાલી કા પ્રચાર કિયા ગયા થા તથા ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય બી સંસ્થા-
પિત હો ચૂકા થા. અત્યેવ યહ સિદ્ધ નહીં હો સકતા કિ પ્રાચીન આર્ય’ જોસે ન થે જો
ઉનકે સંતાન કે ઉચ્ચ ભાવોં કો ઉત્તેજિત કરતે ઓર ઉનકી ઉત્તરિત મેં સહાયક હો સકતે.
વાસ્તવ મેં ઉનકે, કાચ્ચ’ તો કેવલ ભારત હી નહીં પ્રત્યુત સર્વ સંસાર કો ઉત્તરિત કે માર્ગ
પર ચલને કા આદેશ કરતે હે

દ્વિતીયાવસ્થા બી સંઘટિત નહીં હોતી; કયોકિ જળ હમ પ્રાચીન ઓર નવીન સંસ્કૃત
સાહિત્ય કી આલોચના કરતે હે’ તો ઉસે ઇતિહાસ કે શુભવર્ણન સે ભરપૂર પાતે હે.”

એ પછી ઉપલી બાબતમાં સ્થાલીયલક્ષ્યનાયે કેટલાંક ઉદાહરણો અથર્વવેદ, ગૃહ્યસૂત્ર, છંદોગ્ય, મહાભાષ્ય, વ્યાકરણ, કાદંબરી, મહાભારત વગેરેમાંથી આપીને; તેમજ ઇતિહાસની લેખનકળા ભારતવર્ષની ૬૪ કળાઓમાંની એક કળા તરીકે ગણાતી તેનું પ્રમાણ આપીને પ્રોફેસર રામદેવજી લખે છે કે:-

“ઇન ઉદાહરણોં સે ભલી ભાંતિ વિદિત હોતા હૈં કિ પ્રાચીન આર્ય, ઇતિહાસ કે એક પ્રકાર કા વિજ્ઞાન ઓર ધર્મોર્થ-કામ-મોક્ષ કી પ્રાપ્તિ મેં સહાયક માનતે થે. એવં ઉસકી સહાયતા સે અપને અનેક કાબ્યોં કા શિક્ષાપ્રદ તથા મનોરંજક બનાયા કરતે થે; ભલા, જિસ ઇતિહાસ કી વિવિધતા કી સાક્ષી નારદ, સનત્કુમાર, પતંજલિ, પ્રભૃતિ સ્પષ્ટ ગ્રંથોં મેં હે રહે હૈં. ઉસકે જ્ઞાતા ભારત મેં ન હુએ હોં, યહ કૈસે સંભવ હો સકતા હૈ ! એવં ભારતીય સાહિત્ય મેં ઐતિહાસિક સાહિત્ય કી અવિવિધતા કોઇ કૈસે સિદ્ધ કર સકતા હૈં !

જળ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત યહ હોતા હૈં કિ યદિ પ્રાચીન આર્ય લોગ ઇતિહાસ કે લાભોં સે પરિચિત થે તો ઇસ સમય કારણકાર્ય યુગલારૂપ સમસ્ત ભારત કા ઇતિહાસ કયોં નહીં મિલે, જિસમેં તિથિવાર સળ ઘટનાઓં કા સચિત્તર વર્ણન હો ? મિલે કૈસે ? જિસ સમય મુસલમાની મત સે અસંમત ભારત સન્તાન કો વશીકૃત કરને કી બલાત ચેષ્ટા કી જાતી થી, જિસ સમય સહસ્રોં પુરુષો સે ઉનકી પત્નીયાં ઓર બ્રાતાઓં સે ભગિનીયાં છીની જાતી થી, કબી કલેઆમ-અર્થાત સર્વજનવધ કી આજ્ઞા પ્રચલિત હોતી થી, ઉસ સમય કુરાન કે પ્રતિદ્વંદ્વી ભારતીય અંથ ભલા કૈસે બચ સકતે થે ? ઉદાન્તાપુરી કા પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલય મહારાજ મહાપાલ કે સમય મહોત્તરિત કો પ્રાપ્ત થા, જિસમેં અન્યાન્ય પ્રકાર કે વિદ્યાર્થીયોં કે અતિરિક્ત હીનાયન સંપ્રદાય કે ૧૦૦૦-એક સહસ્ર બૌદ્ધ સાધુ તથા મહાયાન સંપ્રદાય કે ૫૦૦૦-પાંચ સહસ્ર બૌદ્ધ સાધુ શિક્ષા ગ્રહણ કર રહે થે. ઉસકે મહાન પુસ્તકાલય કો, છુસમેં બ્રાહ્મણોં તથા બૌદ્ધોં કે ગ્રંથ ભરે પડે થે, ૧૨૦૨ ઇસવી મેં બખતિયાર ખિલજ કે સેનાપતિ મુહમ્મદ બિનકાસીમ ને જલા હિયા ઓર ઉક્ત સાધુઓં કો માર ડાલા. એસી દુષ્ટતાઓં કિતની હુઈ ઇસકા પતા કોન લગા સકતા હૈ ? (વર્તમાન સંસ્કૃત ગ્રંથોં મેં અનેક એસે ગ્રંથોં કે નામ આતે હૈં જિનકા ઇસ સમય કહીં ભી પતા નહીં લગતા. ઇસકા કારણ કયા ? યહી કિ અનેક ભારતીય ગ્રંથ મુસલમાની ઇર્ષાંત્રિ મેં લસ્ટ હો ગયે) જળ આર્યજાતિ પર યહ વિપત્તિ પડી, તો ઉસકે નેતાઓં ને યહ સોચા કિ ઇતિહાસાદિ સાધારણ ગ્રંથ તો ફિર ભી બન સકતે હૈં; પરંતુ યદિ વેદોં, ઉપનિષદોં તથા દર્શનાદિ ગ્રંથોં કા નાશ હો ગયા તો ન કેવલ આર્ય જાતિ હી વિનષ્ટ હો જાયગી, પ્રત્યુત સંસારમાત્ર કી આત્મિક, માનસિક તથા સામાજિક ઉન્નતિયોં મેં બાધા પડેગી. અત્યેવ વહ વેદોપનિષદ્ દર્શનાદિ ક્રતિપથ ગ્રંથોં કો કંઠસ્થ કરને લગે, જિસમેં આર્યોં કે સંકટોં ગ્રંથ બચ ગયે; પરંતુ સહસ્રોં પરચોપયોગી ગ્રંથોં કી રક્ષા ન હો સકી. વેદોં કી ૮૦૦ સે ભી અધિક શાખાઓં કા નાશ હો ગયા. ધનુર્વેદ, આયુર્વેદ ઓર શિલ્પવિદ્યા, ઇતિહાસાદિ કે સેંકડો ગ્રંથ વિલુપ્ત હો ગયે; તથાપિ માનના પડેગા કી કમારે પુરુષાઓં ને ઉસ ઘોર વિપત્તિ કે સમય બડી ભુદ્ધિમત્તા સે કામ કિયા. યદિ આજ ઇસ ગિરિ દુર્ધ અવસ્થા મેં ભી ભારતસંતાન કા કુછ માન્ય યોરોપ તથા અમેરિકાદિ દેશોં મેં હૈ, તો ઇસકા કારણ કેવલ યહી હૈ કિ ગોતમ, કણ્વાદ, પતંજલિ ઓર વ્યાસ કી પૂજા સભ્ય સંસાર મેં હોતી હૈ.

પરંતુ કયા સારી ઇતિહાસ કી પુસ્તકોં કા નાશ હો ગયા ? નહીં, ઇસ સમય ભી દાસ્મીર

કે નિર્માણ સે હી સીખી હો ! સંસ્કૃત ભાષા મેં ઐતિહાસિક કાવ્યો કી વિદ્યમાનતા સિદ્ધ કર રહી હૈ કિ પ્રાચીન આર્યાવર્ત મેં ઇતિહાસ પર કઇ પુસ્તકેં લિખી ગઈ થી. યદિ નહીં લિખી ગઈ થી તો કવિ કાલિદાસ ને રઘુવંશ લિખને કે લિયે ઐતિહાસિક સામગ્રી કહાં સે એકત્રિત કી થી ? ઓર પુરાણોં મેં ભો વંશાવલિયાં હી હુઇ હૈ. ઉનકા જ્ઞાન પુરાણ કે કર્તાઓં કો કહાં સે હુઆ ? કઇ કાવ્યોં કે પઢને સે જોધ હોતા હૈ કિ એક સમય ઇસ દેશ કે વિદ્યાલયોં મેં ઇતિહાસ ભટ્ટીભાંતિ પઢાયા જતા થા; એવં ઇતિહાસ કે અનેક ગ્રંથ ઉપસ્થિત થે. હર્ષચરિત મેં જાણુભટ્ટ લિખતા હૈ કિ જબ મહારાજ હર્ષ કા ચિત્ત ઉઠાસ હુઆ કરતા થા, તખ વહ ઇતિહાસ સુના કરતે થે. પુનઃ વહી કવિ અપની પુસ્તક કાદમ્બરી મેં લિખતા હૈ કિ રાજા ને અપને પુત્ર કે લિયે શુરુકુત્ર ખુચવાયા ઓર ઉસમેં મિત્ર મિત્ર વિદ્યાઓં કે અધ્યાપકોં કે સાથ ઇતિહાસ કા અધ્યાપક ભી નિયુક્ત કિયા. યદિ ઇતિહાસ થે હી નહીં તો અધ્યાપક લોગ રાજકુમાર કો ઇતિહાસ કેસે પઢાતે થે ?

રામાયણ ઓર મહાભારત હો. મહાન ઐતિહાસિક કાવ્ય ઇસ સમય (ભારતવર્ષમેં) ઉપસ્થિત થે. યદ્યપિ ઉનમેં પ્રક્લિપ પ્રલોક બહુત હૈ, તથાપિ ઉનકે વિષયોં કે ઐતિહાસિક હોને મેં કોઇ સંદેહ નહીં. રામાયણ કે એક અલંકારયુક્ત પુસ્તક હોને ઓર મહાભારત સે પીછે લિખે જાને કે વિષય મેં યોરોપીય ઐતિહાસકોં ને ભો નએ નએ ઓર વિચિત્ર વિચાર ગઢે હૈ, ઉનકા ખંડન હમ કોઇ અન્ય સમય પર કરેંગે; ઓર દર્શાએંગે કિ ઉનકે કથન કેસે હાસ્યાસ્પદ ઓર યુક્તિશૂન્ય હૈ યદિ પ્રાચીન આર્ય ઇતિહાસ કે લાસોં કો નહીં સમજતે થે તો વાદ્યમીક ઓર બ્યાસ ને ઇતની બડી બડી પુસ્તકોં કે લિખને કા કષ્ટ કયોં ઉઠાયા ? યૂનાની ઇતિહાસવેત્તા મેગેસ્થીનીસ અપને ભારતજનમણ કા વૃત્તાંત લિખતે હુએ, અંકિત કરતે હૈ કિ, “મહારાજ ચંદ્ર-ગુપ્ત કે દેશ મેં ભિન્ન ભિન્ન ઘટનાઓં કી વાર્તા સંગ્રહ કરને કે લિયે કઇ રાજપુરુષ નિયુક્ત થે.” નિશ્ચય હૈ કિ ઇન્હીં ઘટનાઓં કે સારવૃત્તાંત સે ઇતિહાસ જનતા હોગા. ઇતિહાસસંગઠન કે વિષય મેં ઇસ સે ભી દહતર પ્રમાણ મહારાજ અશોક કા છઠ્ઠા શિલાલેખ હૈ, જિસમેં અંકિત હૈ કિ, “ભે કુછ ઘટના કિસી નગર મેં હો. ઉસે પત્રીવેત્તા નામક રાજપુરુષ લેખખદ્ધ કર દેવે.”

પૂર્વોક્ત પ્રમાણોં સે યહી પરિણામ નિકલતા હૈ કિ પ્રાચીન ઐતિહાસિક વિજ્ઞાન કો જાનતે થે, ઉન્હોંને ઇતિહાસ કી કઇ પુસ્તકેં લિખી, જિનમેં સે બહુતેરાં કા મુસદ્દાની રાજ્ય કે સમય નાશ હો ગયા; તથાપિ ભો પુસ્તકેં જયી હુઇ હૈ વહ પ્રાચીનાર્યોં કે ઐતિહાસિક વિજ્ઞાનપ્રદર્શન મેં કમ્પાસ કા કામ દે રહી હૈ; ઓર સિદ્ધ કરતી હૈ કિ આધુનિક વિજ્ઞાનવિદ્ ઇતિહાસ લિખને મેં જીસ શૈલિ કા અવલંબન કરતે હૈ વહ વિધિ ભી પ્રાચીન આર્ય ઐતિહાસિકોં કો જ્ઞાત થી.”

૩--કર્ષિકર રક્ષિન્દ્રનાથ ટાકુરનાં ચિંતન

સારી રીતે કાવ્યોના સુખ્ય બે પ્રકાર હકી શકાય. એક પ્રકારનાં કાવ્યોમાં દેવળ કવિની પોતાની જ કથા હોય છે; અને બીજા પ્રકારનાં કાવ્યોની કથાનો સંબંધ વિશાળ જનસમુદાયની કથા સાથે હોય છે. “દેવળ કવિની કથા” એટલે એમ સમજવાનું નથી કે, કવિ સિવાય

* દરિવરે “રામાયણી કથા” નામના જંગમી પુસ્તકના બુનિકારે ઇસવીસન ૧૯૦૪ માં લખેલા લેખનો આ ભાગ્ય છે.

ખીજી કોઈ તેને સમજી ન શકે. જો એવું હોય તો તો એવા કાવ્યને કાવ્ય નહિ, પરંતુ ગાંડા માણસનો બકવાદ જ માત્ર કહી શકાય. એનો અર્થ એ જ કે, એમાં કવિએ પોતાની પ્રતિભાના બળથી પોતાનાં જ સુખદુઃખ, પોતાની જ કલ્પના અને પોતાના જ અનુભવોને માનવસંસુદાયના હૃદયવિકારો તથા જીવનરહસ્યો દ્વારા પ્રકટ કર્યાં હોય છે; ત્યારે ખીજી શ્રેણીનાં કાવ્યો એવા ઉચ્ચ શક્તિવાળા કવિઓદ્વારા રચાયા છે કે, તેમની કાવ્યરચનામાં સમગ્ર દેશ અથવા સમગ્ર યુગનો ભાવનાઓ, જ્ઞાન તથા અનુભવો, સીધેસીધાં પ્રકટ થવા પામે છે અને તેથી તેમના ગ્રંથો માનવજાતિનું જીવનધન બની રહે છે-અર્થાત્ સંસારના સર્વ લોકો એવાં કાવ્યોથી સદાને માટે હાલ ઉઠાવે છે અને સમગ્ર દેશ અથવા જાતિ એ કાવ્યો દ્વારા જોલતી જણાય છે.

આ ખીજી શ્રેણીના સામાન્ય કવિઓને જ “મહાકવિ” કહી શકાય. સમગ્ર દેશ અથવા સમગ્ર જાતિની સંસ્કૃતિ આવીને આવા કવિને આશ્રય લે છે અને જનસમાજ તેમના ગ્રંથો વડે પોતાનો માર્ગ નક્કી કરી તદ્દનુસાર ગતિ કરતો જણાઈ રહે છે. આવા મહાકવિઓની રચનાને કોઈએક વ્યક્તિવિશેષની રચના કહેવા જેવી નથી હોતી. એમની કાવ્યરચના તો એવા વિશાળ વટવૃક્ષની ઉપમાને લાયક હોય છે, કે જે વૃક્ષ પોતાના જન્મસ્થાનની ચારે તરફ આવેલી જમીને પોતાની વિસ્તૃત છાયાનો લાભ આપે છે. શકુંતલા અને કુમારસંભવ કાવ્યોમાં કવિ કાલિદાસની નિપુણતાનો સારો પરિચય આપણને મળે છે, એ નિઃસંદેહ છે. પરંતુ રામાયણ અને મહાભારત એ તો ભારતવર્ષને પુણ્યસન્નિભા ગંગા અને પર્વતરાજ હિમાલયની સમાન પૂજનીય બની રહેલાં છે.

આપણા દેશમાં જેમ રામાયણ અને મહાભારત એ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો છે, તેમ પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમાં ‘ઇલિયડ’ અને ‘ઝનીડ’ ગ્રંથો મહત્ત્વપૂર્ણ હતા. એ ગ્રંથો સમસ્ત ગ્રીસ અને રોમના હૃદયપક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થયા અને તેથી તેમનાં હૃદયપક્ષમાં સ્થાન મેળવ્યું. કવિ હોમર અને વર્જિલે પોતપોતાના સમગ્ર દેશ અને કાળના કંઠમાં એ કાવ્યો દ્વારા પોતપોતાની આધારપુરુષપુરુષાના પહેરાવી હતી. જેમ મેળામાં અને ઉત્સવોમાં દૂર દૂરથી આવનારાં મનુષ્યો દ્વારા ત્યાં સાંજભેલી અવનવી વાતો લોકો ત્યાંથી વેરાઈ જતાં સર્વ દેશો જાય છે, તેમ હોમર અને વર્જિલનાં વાક્યો પણ પોતપોતાના પ્રદેશોમાં એક છેદથી બીજા છેડા સુધી ફેલાઈ જઈને ત્યાંના લોકોમાં ચિરકાળ સુધી ગાજી રહ્યાં હતાં.

કોઈ આધુનિક કાવ્યમાં એટલી બધી વ્યાપકતા નથી જોવામાં આવતી. કવિ મિસ્ટનના ‘ચેર-હાઈઝ લોસ્ટ’ નામક ગ્રંથમાં બાબાની ઉત્કૃષ્ટતા, છંદોની મહત્તા અને રસની ગંભીરતાની કમી નથી; તો પણ એ ગ્રંથ સમગ્ર દેશનું ધન નથી, કેવળ પુસ્તકાલયોની શોભાની જ સામગ્રી માત્ર છે.

આથી એવાં પ્રાચીન કાવ્યોને એક જુદી જ શ્રેણીમાં મૂકવાં જોઈએ. પ્રાચીનકાળમાં એ કાવ્યો, દેવતાઓ અને દૈત્યોની માફક વિશાલકાય હતાં, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં એ પ્રકારનાં કાવ્યો હુમ ઘમ ગયાં છે.

પ્રાચીન આર્યસભ્યતાની એક શાખા યુરોપ તરફ ગઈ હતી અને ખીજી ભારતવર્ષ તરફ આવી હતી. એ શાખાઓથી યુરોપ અને ભારત બન્ને સ્થાનોમાં પોતપોતાનાં બળે મહાકાવ્યોની ઉત્પત્તિ થઈ. એ મહાકાવ્યો વડે જ એ બન્ને શાખાઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સંગીતની રક્ષા થતી રહી છે.

હું ભારતવાસી હોવાથી ગ્રીસ અને રોમની બાબતમાં મારાથી નિશ્ચયપૂર્વક ન કહી શકાય કે,

એ દેશો પોતાનાં એ બન્ને મહાકાવ્યો દ્વારા પોતાની સર્વ પ્રકૃતિને પ્રકટ કરવામાં સફળ થયા છે કે નહિ; પરંતુ એ તો નિશ્ચય છે કે, ભારતવર્ષે તો રામાયણ અને મહાભારત દ્વારા તેમ કરવામાં કેશું જ બાકી નથી રાખ્યું.

એ જ કારણથી સૈન્યો ઉપર સૈકાં વહી જવા છતાં પણ ભારતવર્ષમાં રામાયણ અને મહાભારતનો અચાર-અવાહ જરા પણ સુકાયો નથી. ઘેર ઘેર અને ગામેગામે તેનો નિત્ય પાઠ થાય છે અને વાલ્મીકીના દુકાન તથા રમેવાળ ભૈયનજીથી માંડીને તે ઠેઠ રાજાના મહેલ-પથાંત સર્વત્ર તેનો એકસરખો આદર થાય છે. ધન્ય છે તે બન્ને મહાકવિઓને કે હજારો વર્ષ વહી જવા છતાં પણ જેમની વાણીનો શીતળ-મંદ-સુગંધહરીઓ, હજી સુધી પણ ભારતવાસી-ઓનાં ગૃહદ્વારોમાં અને કશેડો નરનારીઓનાં હૃદયદ્વારોમાં પ્રતિદિવસ સુખ અને શાંતિ તથા ભક્તિ અને શક્તિ અર્પણ કરતી રહીને, અતિ પ્રાચીન સમયની જ્ઞાનચરિત્રમયી સુંદર સૌરભધી તરાવટ આપી રહી છે!

આમ હોવાથી રામાયણ અને મહાભારતને કેવળ મહાકાવ્ય જ કહેવાં ન જોઈએ; પરંતુ તે ઇતિહાસ પણ છે. અલબત્ત, તે કાંઈ સમય અથવા ઘટનાઓના ઇતિહાસ નથી; કેમકે ઘટનાઓના ઇતિહાસ તો અસુક સમયનું જ અવલંબન કરે છે, પરંતુ રામાયણ અને મહાભારત તો ભારતવર્ષના ચિરકાળના ઇતિહાસ છે. બીજા ઇતિહાસો સમય સમય પર ફેરવાતા રહે છે, પરંતુ આ ઉભય ઇતિહાસમાં કાંઈ પણ પરિવર્તન નથી થતું. ભારતવર્ષની જે સાધના, જે આશા-ધના અને જે સકલ્પ છે; તેનો જ ઇતિહાસ આ બન્ને મહાકાવ્યોરૂપી સર્વપ્રાસાદના ચિરકાલરૂપી રાજસિંહાસન પર સમ્રાટસમે વિરાજે છે.

આ કારણથી જ મહાભારત અને રામાયણની સમાલોચનાનો આદર્શ અન્ય કાવ્યોની સમાલોચનાના આદર્શથી ભિન્ન હોવો જોઈએ. રામનું ચરિત્ર ઉચ્ચ હતું કે નીચ અને લક્ષ્મણનું ચરિત્ર સારું લાગે છે કે નહિ, એટલી જ સમાલોચના પૂરતી નથી. એ ગ્રંથોની સમાલોચના કરનારને તો શાંત થઈને ગ્રંથાપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ કે, સમસ્ત ભારતવર્ષ સહજો વર્ષોથી એ મહાન ગ્રંથોને કયા ભાવથી ગ્રહણ કરતો આવ્યો છે. અમે ગમે તેવા મોટા સમાલોચક હોઈએ, તો પણ જો એક સમગ્ર પ્રાચીન દેશના ઇતિહાસપ્રવાહિત સમસ્ત કાળના વિચારો આગળ અમારું ચિર ન જ ગૂંઘું હોય, તો પછી તેવી ધૃષ્ટતા લલ્લબનો જ વિષય છે.

રામાયણમાં ભારતવર્ષ શું સંદેશો આપે છે? રામાયણમાં ભારતવર્ષે કયા આદર્શને મહાન સમજીને સ્વીકાર્યો છે? એ જ આ સમયે અમારે માટે સવિનય વિચાર કરવાનો વિષય છે.

સામાન્ય લોકોની એવી સમજ છે કે, વીરરસપ્રધાન કાવ્યોનું જ નામ “એપિક” છે. જે દેશ અને જે કાળમાં વીરરસનું ગૌરવ પ્રધાનપદે રહ્યું હોય, તે દેશ અને તે કાળમાં મહાકાવ્ય પણ અવશ્ય વીરરસથી પૂર્ણ હોઈ શકે. રામાયણમાં પણ કાંઈ યુદ્ધનો તોટો નથી. વળી સામર્થ્ય પણ રામમાં કાંઈ સામાન્ય પ્રકારનું ન હતું અને તો પણ રામાયણમાં જે રસ પ્રધાન છે, તે વીરરસ નથી. રામાયણમાંથી બાહુબળનું પ્રાધાન્ય દર્શાવતું નથી થતું તેમના સુહૃદની ઘટનાઓ જ તેના વર્ણનનો મુખ્ય વિષય નથી. વળી દેવતાઓની અવતાર-લીલાને લઈને જ આ કાવ્યરચના થઈ હોય, એવું પણ નથી. કેવિ વાલ્મીકીની સમક્ષ રામ-ચંદ્ર એક અવતાર નહિ, પરંતુ મનુષ્ય જ છે, એ વાતને તો પંડિત લોકો પ્રમાણ માનશે જ. આ વિષયમાં પડિતાઈ દેખાડવાનું પ્રયોજન નહિ હોઈને સંદેશમાં કેવળ એટલું જ કહી દેવું અમે હસિત સમજીએ છીએ કે, એ દિવસે રામાયણમાં નર-ચરિત્રનું

વહુન ન કરતાં દેવ-અરિત્રનું જ વહુન કહ્યું હોત તો તેથી રામાયણનું ગૌરવ ઘણું ખરું નહ થયું હોત. રામચરિત્રનો મહિમા એ કારણથી છે કે, તે મનુષ્યચરિત્રથી પર-ભિન્ન નથી. રામાયણમાં એવા સદ્ગુણોથી પૂર્ણ પુરુષની કથા છે, કે જેવા સદ્ગુણોથી વિશ્વવિત નાયકની કવિને પોતાના કાવ્યને માટે આવશ્યકતા હતી. બાલકાંડના પ્રથમ સર્ગમાં વાલ્મીકિ નારદને અનેક ગુણો કહી બતાવીને તેવા સર્વ સદ્ગુણસંપન્ન નાયકનું નામ પૂછે છે કે:—“સમગ્રા રૂપિણી લક્ષ્મીઃ કિમેકં સંશ્રિતા નરમ્-અર્થાત્ કયા એક જ પુરુષનો લક્ષ્મીએ પોતાનાં સમગ્ર રૂપોસહિત આશ્રય લીધો છે ?” ત્યારે નારદ સુનિ કહે છે કે:—

દેવેષ્વરિ ન પદ્યામિ કશ્ચિદેભિર્ગુર્ણેયુતમ્ । શ્રૂયતાં તુ ગુર્ણોભિ યો યુક્તો નરચન્દ્રમાઃ ॥

અર્થાત્ “એ સર્વ ગુણોથી સંપન્ન હોય એવી વ્યક્તિ તો દેવતાઓમાં પણ નથી; પરંતુ હા, મનુષ્યોમાં એક રામ સર્વ સદ્ગુણોથી સંયુક્ત પુરુષ છે.” આ ઉપદેશી સિદ્ધ થાય છે કે, રામાયણ એ રામચંદ્ર નામક નરચન્દ્રમાની જ કથા છે. તે કાંઈ અવતાર કે દેવતાની કથા નથી. રામાયણમાં કાંઈ દેવતાઓએ નીચા જિતરીને પોતાને મનુષ્ય નથી બનાવ્યા; પરંતુ મનુષ્યો જ પોતાના સદ્ગુણો વડે દેવ બની ગયેલા તેમાં ભાલૂમ પડે છે. કવિએ મનુષ્યોના ઉત્તમ આદર્શની સ્થાપના કરવા સારું જ એ મહાકાવ્યની રચના કરેલી છે; અને તેથી જ ત્યારથી માંડીને આજપર્યંત ભારતવાસીઓ મનુષ્યના એ આદર્શ ચરિત્રવહુનનો આશ્રયપૂર્વક પાઠ કરતા આવ્યા છે.

રામાયણમાં એક મોટી વિશેષતા એ છે કે, તેમાં એક જ ગૃહકુટુંબની કથાને પુષ્કળ વિસ્તારથી દર્શાવી છે. પિતા પુત્રમાં, બંધુ બંધુમાં અને પતિ પત્નીમાં જે ધર્મનું બંધન હોય છે; જે પ્રીતિ અને ભક્તિનો તેઓ વચ્ચે સંબંધ હોય છે, તેને રામાયણે એટલું બધું મહત્ત્વ આપ્યું છે તથા તે સંબંધો એટલી ઉચ્ચતાથી તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે, કે જેથી તે ગ્રંથ સહજપણે જ મહાકાવ્યને યોગ્ય બની ગયો છે. અન્ય મહાકાવ્યોનું ગૌરવ પ્રાયઃ તેમાંનાં શત્રુ-દમન, દેશજય અને બે પ્રબળ વિરોધી પક્ષોના પરસ્પરમાં રક્તપાત આદિ ઘટનાઓનાં વર્ણનને લીધે હોય છે; પરંતુ રામાયણના મહિમાએ કાંઈ રામ અને રાવણના યુદ્ધનો આશ્રય લીધો નથી. એ યુદ્ધઘટનાનું વર્ણન તો તેમાં કેવળ રામ અને સીતાના ઉત્તમવદ દાર્પણપ્રેમનું દર્શન કરાવવાને માટે જ ઉપલક્ષ્યરૂપે છે. રામાયણમાં કેવળ એ જ બતાવવામાં આવ્યું છે કે, પુત્રને માટે પિતૃઆજ્ઞાનું પાલન, ભાઈઓ માટે ભાઈના આત્મત્યાગ, પત્નીનું પતિવ્રત, પતિનું પત્ની-વ્રત અને પ્રભુપ્રત્યે રાજાનું કર્તવ્ય-એ કેટલી જિંદગી હદ સુધી હોઈ શકે છે! કોઈ પણ દેશના મહાકાવ્યમાં આ પ્રમાણે વ્યક્તિવિશેષના ઘરની વાતોને આટલા વિસ્તારથી વર્ણવવાનું યોગ્ય સમજવામાં નથી આવ્યું. આ ઉપરથી કેવળ કવિનો જ પરિચય આપણને નથી મળતો; પરંતુ સમગ્ર ભારતવર્ષનો પરિચય મળે છે. એ ઉપરથી આપણને જણાઈ આવે છે કે, ભારતવર્ષમાં ગૃહ અને ગૃહધર્મ કેટલાં બધાં ઉચ્ચ સમજવામાં આવ્યાં છે. આ મહાકાવ્ય એ વાત પણ સ્પષ્ટતાથી સિદ્ધ કરે છે કે, અમારા દેશમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન પણ કેટલું ઉચ્ચ છે. ગૃહ-સ્થાશ્રમ એ અમારાં પોતાનાં જ સુખ અને સગવડને માટે નથી; પરંતુ તે સર્વ સમાજને ધારણ કરવાવાળો છે અને મનુષ્યને યથાર્થ બનાવનારો છે. ગૃહસ્થાશ્રમને ભારતવર્ષીય સમાજની જડ સમજવી જોઈએ અને રામાયણ તે જ ગૃહસ્થાશ્રમના મહત્ત્વને દર્શાવી રહેલું મહાકાવ્ય છે. ગૃહસ્થાશ્રમધર્મને, રામાયણે સત્યપાલનને ખાતર પુત્રવિયોગ અને વનવાસ વગેરેનાં કષ્ટોમાં નાખીને વિશેષ ગૌરવપ્રદાન કર્યો છે. કંઠેથી અને મંથરાની કુમંત્રણાના કલિન આધાતો.

વડે અયોધ્યાનું રાજગૃહ ઉચ્ચત્વ જેવું થઈ જવા છતાં પણ, આ ગૃહસ્થધર્મની દુર્લેખ દૃઢતાને રામાયણ ઘોષિત કરી રહી છે. રામાયણે શારીરિક શક્તિને નહિ, ચિત્તની અભિતાપને નહિ, રાજનૈતિક મહત્ત્વને નહિ; પરંતુ શાંતિયુક્ત ગૃહધર્મને જ કરુણાનાં અશ્રુઓથી ભીંજવીને સર્વોચ્ચ સિંહાસન પર વિરાજમાન કર્યો છે.

થ્રદાહીન પાંદડો કહે છે કે, આ પ્રકારનું ચરિત્રવર્ણન અતિશયોક્તિમાં ફેરવાઈ જાય છે; પરંતુ એવા કથન ઉપરથી આ વાત સિદ્ધ નથી થતી કે, કઈ જગ્યાએથી યથાર્થ સીમાનું અને કઈ જગ્યાએથી કલ્પનાની સીમાનું ઉલ્લંઘન થવાથી કાવ્યકલા અતિશયોક્તિપૂર્ણ થઈ જાય છે.

જે વિદેશી સમાલોચકોએ કહ્યું છે કે, ‘રામાયણમાં ચરિત્રવર્ણન અતિપ્રાકૃત છે,’ તેમને અમે એટલું જ કહીશું કે, એ વાત પોતપોતાની પ્રકૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે. અસુક ખાસ પ્રકૃતિવાળા ખીજને માટે જે વાત અતિપ્રાકૃત (અસ્વાભાવિક) છે, તે જ વસ્તુ અન્ય ખાસ પ્રકૃતિવાળા ખીજને માટે પ્રાકૃત (સ્વાભાવિક) હોય છે. જે જગ્યાએ જે આદર્શ પ્રચલિત હોય, તે આદર્શને જો અતિમાત્રામાં અંકિત કરવામાં આવે, તો તેને ત્યાંના લોક ગ્રહણ જ કરી શકશે નહિ. અમે અમારા કાન વડે થાક્યા સિવાય કેટલું સાંભળી શકીએ, તેની હદ હોય છે. કાંઈ એમ નથી હોતું કે કોઈ ગમે તેટલું બોલ્યા જ કરે અને તે બધું અમે સાંભળી શકે રાખી શકીએ. અમારી સાંભળવાની શક્તિ ઉપરાંત કોઈ પોતાના મોટા ઘાંટાથી અમારા કાન બહેરા થઈ જાય એવું બોલે, તો પણ અસુક હદની ઉપરાંત અમારા કાન તેના શબ્દોને નહિ જ ગ્રહણ કરે. કાવ્યમાં સમાયેલાં ચરિત્ર અને ભાવો, પાંદડાના અંતરમાં ભગવા-પ્રવેશવાના સંબંધમાં પણ એ જ પ્રમાણે સમજવાનું છે. “આટલી વીસો કે તેટલી વીસો” એમ વીસો કરતાં વધુ ઉચ્ચ સંખ્યાને સમજી ન શકે એવો માણસ લાખ-કરોડની સંખ્યા જ ન સમજી શકે, તેવું જ આમાં પણ છે. જો આ વાત સત્ય છે, તો આ વાત હૃદયે વર્ણવી પ્રમાણિત થઈ ચૂકી છે કે, રામાયણની કથા ભારતવર્ષને માટે કોઈ પણ અંશમાં અતિશયોક્તિપૂર્ણ નથી.

રામાયણથી ભારતવર્ષનાં આબાસવૃદ્ધ નરનારીઓએ અને ઉચ્ચનીચ સર્વ લોકોએ કેવળ શિક્ષણ જ નથી મેળવ્યું; પરંતુ આનંદ પણ પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેઓ તે કથાને કેવળ શિરોધાર્ય કરીને જ રહ્યા નથી; પણ પોતાનાં હૃદયમાં પણ તેમણે તેને સ્થાન આપ્યું છે. રામાયણ એ કેવળ તેમનું ધર્મશાસ્ત્ર જ નથી; પરંતુ કાવ્ય પણ છે. રામચંદ્ર અમારે માટે કેવળ દેવતા જ નથી, પણ તેની સાથે મનુષ્ય પણ છે. તે જ પ્રમાણે રામાયણ પર અમારી માત્ર ભક્તિ જ નથી, પરંતુ તેની સાથે તેના ઉપર અમારી પ્રીતિ પણ છે. જો આ મહાગ્રંથની કવિતા દૂર દેશમાં વસતા કોઈ કલ્પનાપ્રસૂત લોકોની સામગ્રી દોષને ભારતવર્ષને માટે તે અહીં આવી હોત અથવા તો તે અમારા સમાજ-સંસારમાં વ્યાવહારિક ઉપકારક ન થઈ રહી હોત તો રામ અને રામાયણના સંબંધમાં ઉપયુક્ત વાતો અમે કહી શકત નહિ.

જે વિદેશી સમાલોચક પોતાના દેશનાં મહાકાવ્યોના આદર્શને સામે રાખીને રામાયણ જેવા મહાકાવ્યને અતિપ્રાકૃત યા અસ્વાભાવિક ગણે, તો તેથી તેના દેશના સુકાળકામાં ભારતવર્ષની લલટી એક બીજી વિશેષતા જ પ્રસ્ફુટિત થાય છે કે, રામાયણમયી ભારતવર્ષ જે ઇચ્છ્ય તે મેળવ્યું છે.

રામાયણ અને મહાભારત બંનેને અમે વિશેષતઃ એવા જ ભાવથી જોતા આવ્યા છીએ. એમાંના સરવ મુખ્યપ છંદોમાં ભારતવર્ષનું હૃદયે વર્ણનું હૃદય સજીવ રૂપથી ધકકી રહ્યું છે.

પાઠક ! રામાયણને કેવળ કવિનું કાવ્ય નહિ સમજતાં “ભારતવર્ષની રામાયણ” સમજીને તેનો આદર કરજો. એમ કરવાથી જ રામાયણ દ્વારા ભારતવર્ષને અને ભારતવર્ષ દ્વારા રામાયણને ઠીકઠીક સમજી શકાશે. સાથે દરેકે આ વાત પણ સ્મરણમાં રાખવી કે, ભારતવર્ષની ઇચ્છા કોઈ એક ગૌરવભરી ઐતિહાસિક કથાને સાંભળવાની ન હતી; તેને તો મનુષ્યના પરિપૂર્ણ આદર્શ ચારિત્રની કથા સાંભળવી હતી; અને રામાયણ દ્વારા આજપર્યંત તેવી જ કથા અડગ શ્રદ્ધાથી તથા અતિ આનંદથી સમગ્ર દેશ સાંભળતો આવ્યો છે.

ભારતવાસીઓની માનસચરિત્રની પરિપૂર્ણતા ઉપર બહુ જ શ્રદ્ધા અને ચાહના છે. તેમણે એવા ઉત્તમ ચરિત્રને સત્યથી તેમજ શક્યતાથી વિપરીત સમજીને કહી પણ તેના પ્રત્યે અશ્રદ્ધા કે અવજ્ઞા કરી નથી; તેમણે તો એને પૂર્ણ સત્ય અને શક્ય સમજીને જ તેનો સ્વીકાર કરેલો છે અને તેમાંથી હિત તથા આનંદ પણ ઘણો મેળવ્યો છે. જગદ્ગુરુ ભારતવર્ષની પરિપૂર્ણતાયુક્ત આદર્શની આકાંક્ષાને રામાયણ વડે ઉદ્દ્યોધિત કરીને તેમજ તૃપ્ત કરીને રામાયણના મહાકવિએ ભારતવર્ષના ભક્તિપૂર્ણ આધ્યાત્મિક હૃદયને સદાને માટે ખરીદી લીધું છે-જીવી લીધું છે.

જે (પાશ્ચાત્ય) જાતિ અપૂર્ણ સત્યને પ્રાધાન્ય આપે છે; જે પ્રજા અવિરત શ્રમથી ભૌતિક સત્ય અને સુખની શોધમાં મગી રહે છે; જે પ્રજા કવિતાને માત્ર પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ જ સમજે છે; તે પ્રજા સંસારમાં અવશ્યમેવ અનેક ભૌતિક કાર્યો કરે છે અને તે બાળતમાં જ તે સંકળ મનોરથવાળી પણ થાય છે. તેના એવા ચલન અને સંકળતા માટે નિઃસંદેહ સમગ્ર માનવજાતિ તેની ઝણી છે; પરંતુ બીજી તરફ જોઈએ તો જેમણે કહ્યું છે કે, મૂર્ધન્ય સુલં મૂર્ધાત્વેવ વિજિજ્ઞાસિ-ત્ત્વયઃ અર્થાત્ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એ જ ખરું સુખ છે અને તે પરમાત્મા જ વિશેષ જાણવા-માનવા યોગ્ય છે.” જેમણે માનવચરિત્રની પરિપૂર્ણતાને સાચવી રાખવા માટે, તથા તે પરિપૂર્ણતાનાં સર્વ અંગ-પ્રત્યંગોના સૌંદર્યની ચચેદ રક્ષા કરવાને માટે, તેમજ સર્વ પ્રકારના વિરોધને શાંત કરવા માટે સાધના કરી છે, તેનું જાણુ પણ કોઈ કાળે સંસારથી વાળી શકાય તેમ નથી. જેમ પૂજા અને ધુમાડાથી ભરેલા એકાદ કારખાનાનાં દ્વાર બંધ કરી દઈ બહારની સ્વચ્છ હવા પેસતી અટકાવવામાં આવે તો તેમાંનાં માણસોનો દમ ગૂંગળાઈ જઈને તેઓ મરી જાય છે; તેમ જો અમારાં હૃદયરૂપી ગૃહોમાં એવા અનુપમ ઉપદેશ અને સ્વરૂપજ્ઞાનને આવતું બંધ કરી દઈશું-અર્થાત્ તેને જુસી જઈશું, તો માનવ સભ્યતા, ગૂંગળાઈ જતા માણસની જેમ પળે પળે પીડિત થઈને સદાને માટે આ સંસારથી વિદાય થઈ જશે. રામાયણ ચિરકાળથી અનુપમ જ્ઞાનચરિત્રનાં અખંડ અમૃતપિપાસુઓનો આપણને પરિચય કરાવતી આવી છે. એમાં જે બ્રાતૃભાવ, જે સત્યપરાયણતા, જે પતિ-પત્નીમત અને જે જ્ઞાનભક્તિ વર્ણવેલાં છે, તેના પ્રત્યે જો આપણે આપણી સરળ શ્રદ્ધા અને આંતરિક ભક્તિને કાયમ રાખી શકીએ, તો આપણાં હૃદયરૂપી ઘર કે કારખાનાં-ઓમાં મહાન આધ્યાત્મિક સચુદ્ગતિની નિર્મળ વાયુલહરીઓ પ્રવેશતી રહી હમેશાં આપણને સુખ આપ્યા કરશે.

૪-સ્કર્મસ્થ શ્રીનારાયણ હેમચંદ્રના વિકારો

પોતાના પ્રાચીન મહિમાનું અભિમાન કરી શકે તેવા દેશ ભરતખંડ છે. જે દેશે રામાયણ અને મહાભારતને જન્મ આપ્યો છે, તે દેશ કાવ્ય-વિષયમાં શું ગૌરવ કરી ન શકે! રામાયણના જેવા સરળ, મધુર, ઉચ્ચ ભાવ તથા વર્ણનાવાળાં હિતોપદેશ પરિપૂર્ણ વીરરસપ્રધાન કાવ્ય પૃથ્વી ઉપર અતિ અલ્પ ભોગમાં આવે છે. વાલ્મીકિએ પોતાના ગ્રંથ વિશે જે ભવિષ્યવાણી કહી હતી તે સાચું થયેલી ભોગમાં આવે છે.

યાવત્ સ્થાયન્તિ ગિરયઃ સરિતશ્ચ મહાતલેઃ । તાવત્ રામાયણકથા લોકેષુ પ્રચરિષ્યતિ ॥

અર્થાત્—“જ્યાં સુધી પહાડો અને નદીઓ પૃથ્વીમાં રહેશે, ત્યાં સુધી રામાયણની કથા લોકમાં પ્રચાર પામતી રહેશે.”

હિંદુસ્તાનમાં વાલ્મીકિને અતિ માન આપવામાં આવે છે, તેમજ સુરોપખંડમાં પણ તેનો આદર ઘણો થાય છે. મહાભારત નર્મદાકિનારા ઉપરના કળીરવડ પ્રમાણે વિશાળ છે. કળીરવડની શાખા તથા જટા માટીમાં રોપાઈને કરી મૂળિયાં ચર્ચા છે, તે દરેકે જેમ એક ઝાડમાં વણાઈને કુંજની અંદર કુબે બનાવી છે, તે પ્રમાણે મહાભારતની કથાઓમાં બીજી કથાઓ ભોગમાં આવે છે. જેમ સુરભ્ય સ્થાનમાં ક્યાંથી શરીર શીતળ થાય છે, તેમ અમૃતસમાન મહાભારતની કથાઓ વાંચ્યાથી તથા સાંભળ્યાથી પ્રાણ-મન શીતળ થાય છે. જે ભારતવર્ષે વરાહમિહિર, બ્રહ્મસુખી, આર્યભટ્ટ ભાસ્કરાચાર્ય વગેરેને જન્મ આપ્યો, તે જ્યોતિઃશાસ્ત્રના નૈપુણ્ય વિષયમાં શું ગૌરવ કરી શકે નહિ? આર્યભટ્ટે કહ્યું છે કે, ‘ચંદ્રા વૃષ્ટી સ્થિરા માતિ । પૃથ્વી આદ્ય છે, પરંતુ સ્થિર ભોગમાં આવે છે.’ હવે વિચાર કરો કે કોપર્નિકસના પહેલાં કેટલા દિવસ અગાઉ આર્યભટ્ટે એ વાત કહી છે? ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે, આકૃષ્ટ સક્તિ મહીયત્ તથા પ્રાશિષ્યતે તત્ તથા ધાર્યતે.’ પૃથ્વીની આકર્ષણશક્તિ છે, જેનાથી ઉપર સ્થાપિત થાય છે તે પાછો ધારણ કરે છે.’ આથી જણાય છે કે, મધ્યાકર્ષણના નિયમની ભાસ્કરાચાર્યને માહિતી હતી. દશ ગણવાની રીતિ જે સર્વ ગણિતશાસ્ત્રનું મૂળ છે, તે સુરોપીયને આર્યોની પાસેથી શીખ્યા એમ કહે છે; પરંતુ આર્યો પોતાના ગ્રંથમાં લખે છે કે, “હોકમાઅશ હિંદુ” એટલે હિંદુસ્તાનનાં જ્ઞાનીઓની પાસેથી અમે શીખ્યા છીએ. જે ભારતવર્ષે કપિલ, કણ્ઠક, ગોતમ, વ્યાસ ઇત્યાદિને જન્મ આપ્યો છે, તે દર્શનવિષયની ઉત્પત્તિને માટે શ્રેષ્ઠ નથી? શ્રીકદર્શન ભારતવર્ષના દર્શનનું પ્રતિબિંબમાત્ર છે. પિથાગોરસ વગેરે શ્રીક દાર્શનિકો ભારતવર્ષમાં આવ્યા હતા, તેનાં પ્રમાણો મળે છે.

ઘણાં ધારે છે કે, હિંદુઓનાં પુરાણ તથા કર્મકાંડ વગરકામનાં છે; પરંતુ લંડનમાંના પ્રિયાના માછ રાજકર્તા સિવિલિયન યુનિયને એક પ્રસંગે કહ્યું હતું કે, “હિંદુસ્તાનના આર્યોનાં કર્મકાંડ અને પુરાણોમાંથી ઘણુંક માર્મિક તત્ત્વ નીકળી શકે છે. વૈદવિદ્યા પણ હિંદુઓ પાસેથી આર્યો શીખ્યા હતા અને તેમની પાસેથી સુરોપીયને શીખ્યા એનાં પુષ્કળ પ્રમાણો મળે છે; એટલું જ નહિ પણ ત્રિશ્વાદિત્વ વનસ્પતિનાં નામ સુધ્ધાં આર્યગ્રંથોમાં છે. જલચિકિત્સાના વિષયમાં પણ પ્રાચીન હિંદુઓ અભણ નહોતા; તે ઋગ્વેદના નીચેના મંત્રથી નાલુવામાં આવે છે:—અપ્સવન્તરમમૃત અપ્સુરોપજં આપો માના પ્રગત્તયે—પાણીમાં અમૃત છે, પાણીમાં જ

‘ઔપધ છે, પાણી જ આપણે માટે ઉત્તમ છે.’ તેઓ ‘હેમિયે. પેથિક’ એટલે સમન્નમ-વિધાયક ડોક્ટરીની રીત ડેટલેક અથે બહુતા હતા તેનાં પણ પ્રમાણ મળે છે. “વિપસ્ય વિપ-સોપધ” આ વાક્ય તેનું પ્રમાણ આપે છે.”

પ્રાચીન હિંદુઓ કેવળ વિદ્વાન હતા, એટલું જ નહિ પણ તેઓ ઘણા બહાદુર યોદ્ધા તથા વહાણ ચલાવવામાં કુશળ હતા. યુદ્ધમાંનાં તેઓનાં ઘણાં પરાક્રમે વિષે ગ્રીક વગેરે દેશના ગ્રંથો સાક્ષી આપે છે. તેમણે ઘણા દેશો પર વિજય પણ મેળવ્યા હતા. રઘુરાંશમાં લખેલું છે કે, રઘુરાંશએ ધરાનનો જય કર્યો હતો. કાશ્મીરના રાજતરંગિણી ગ્રંથમાં ‘લખ્યું’ છે કે, કાશ્મીરના રાજા લલિતાદિત્યે તુર્કસ્તાન, બલ્લખ, યુખારા ઇત્યાદિ દેશ જીત્યા હતા; વહાણોમાં બેસીને તેઓ દૂર દેશોમાં જતા હતા તેનાં પ્રમાણો મળ્યાં છે. સુમાત્રા, બલા, માંડલે, સોકાત્રા ઇત્યાદિ બેટોમાં હિંદુઓનું રહેઠાણ હતું. માંડલેમાં હાલ પણ મરજાદિક સામાજિક રીતિમાં રામાયણ, મહાભારત વગેરે સંસ્કૃત કાવ્ય-છંદ વગેરે જોવામાં આવે છે. જેમ હાલ ઇંગ્લાંડના લોકો પૃથ્વીના સઘળા દેશોમાં ધર્મ તથા સુધારાનો વિસ્તાર કરે છે, તેમ બૌદ્ધધર્મના ઉદયની વેળાએ હિંદુઓ તથા બૌદ્ધો એશિયા, યુરોપ તથા અમેરિકા સુધી મોટી મહેનત કરીને ધર્મ તથા સુધારાનો પ્રચાર કરતા હતા. સિંહલના મહાવંશ નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, બંગાળી રાજ-કુમાર વિજયસિંહને તેના પિતાએ દેશવટો દેવાથી પાંચસો માણસોની સાથે તે સસુદ્રમાર્ગે નીકળ્યો હતો; તેનું વહાણ દરિયામાં ડુબ્યાથી સસુદ્રના તરંગમાં તણાતાં તણાતાં તેઓ સિંહલ-દ્વીપની ખાડીમાં આવી પહોંચ્યા અને ત્યાંના વતનીઓને તાથે કરીને ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. વિજયના વંશજોએ એ બેટમાં અંગ્રેજોના આવ્યા સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. તેઓના વંશની ઉપાધિ સિંહ હતી, તેથી એ બેટનું નામ સિંહલદ્વીપ પડ્યું. સસુદ્રના તરંગથી તણાતો જ્યારે વિજયસિંહ સિંહલદ્વીપની ખાડીમાં આવ્યો, ત્યારે ત્યાંની એટલે તાંબાના રંગની રેતી ઉપર તેનો હાથ પડવાથી એ દ્વીપનું નામ તામ્રપાણિ પણ પડ્યું હતું. આ હકીકતને સિંહલ-દ્વીપના પ્રાણ ગવર્નર સર ઇમર્સન ટેનેન્ટના બનાવેલા સિંહલદ્વીપના વર્ણનથી તથા શાહિયાન નામના ચીની સુસાદ્રના લેખથી પ્રુષ્ટિ મળે છે. કેપ્ટન રિપનાઇકે જેણે નીલનદીનું ઉત્પત્તિસ્થાન શોધવાનો ચત્ન કર્યો હતો, તે પોતાની દરરોજની નોંધમાં લખે છે કે, પદ્મપુરાણમાં લખેલી કાલીનદીની ઉત્પત્તિની સાથે નીલનદીના ઉત્પત્તિસ્થાનનું વર્ણન એકસરખું મળતું આવે છે. પ્રાચીન મિસરદેશમાં હિંદુઓના પૌરાણિક ધર્મના ઐક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે, મિસર દેશમાં હિંદુઓનું ગમન થતું હતું. ઉપર જણાવેલું ઐક્ય એટલું તો નિકટ છે કે, નેપોલિયનના યુદ્ધસમયે જે સિપાઇઓ આપણા દેશમાંથી મિસરમાં ગયા હતા, તેઓએ ત્યાંનાં પ્રાચીન મંદિરોમાંનાં દેવ-દેવીઓને પોતાના દેશના જેવા બાણીને તેમની પૂજા કરી હતી. નોનસ નામે મિસર દેશનો ગ્રીક ધર્મ કહી ગયો છે કે, ખ્રિસ્તી શકના બીજા તથા ત્રીજા સદીમાં હિંદુઓનાં વહાણો મિસ-રમાં તથા બીજાં સુલકમાં વેપારને માટે જતાં હતાં. હાલ પણ વાણિયા, ભાટિયા વગેરે હિંદુ-ઓનાં વહાણો આફ્રિકાના પૂર્વભાગમાં વેપારને માટે જાય છે. ઇ. સ. ની પૂર્વે ૬૦ વરસ ઉપર કેટલાક હિંદુ ખારવાનાં વહાણો ડૂબી ગયાથી તેઓ જર્મનીની ખાડીમાં તણાતા નીકળ્યા હતા, ત્યાંથી તેઓને રોમનગરમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. ડોક્ટર રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે સિદ્ધ કર્યું છે કે, એક વખતે બૌદ્ધધર્મ નરમોચના દેશમાં ચાલતો હતો. તે વળી કહે છે કે, એક વેળા યુરો-પમાં જરૂની ઉપાસના ચાલતી હતી. રટલેન્ડ, રટાહડેમ, રસાહિસ્વન ઇત્યાદિ શહેરનાં નામ તેનાં પ્રમાણરૂપ છે. સ્કોટલેન્ડનો હાઇલેન્ડ પ્રદેશ જ્યારે બંગલી અવસ્થામાં હતો, ત્યારે ત્યાં વાલ નામની એક ક્રિયા થતી હતી. તેઓ એક અગ્નિકુંડ કરીને પ્રજ્વલિત અગ્નિ ઉપર

તથા જવ ઇત્યાદિ અન્ન નાખીને “અમને ઘોઢાં આપો, અમને ધન આપો,” વગેરે પ્રાર્થના કરતા હતા. એ ક્રિયા ઋગ્વેદમાં લખેલા હોમ જેવી છે; તેથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે, ઋગ્વેદનો ધર્મ ત્યાં એક વખતે ચાલતો હતો. આશરે ૧૫ વર્ષ ઉપર ‘મેક્મિલનસ મેંગેઝિન’ નામના લંડનમાંથી નીકળતા ચોપાનિયામાં “પિરૂ દેશના આયો” આવા મથાળાથી એક નિબંધ પ્રકટ થયો છે. તેમાં સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે, હિંદુસ્તાનના આયો અમેરિકામાંના પિરૂદેશ સુધી ગયા હતા. ઓનરેબલ પિવેલસ નામના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના એક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષે મધ્ય અમેરિકામાં ફરીને નક્કી કર્યું છે કે, ઘણા પ્રાચીનકાળમાં ત્યાં ભારતવર્ષીય આયો આવતા-જતા હતા. હાલમાં ચીનમાં એક ગ્રંથમાં એવામાં આવ્યું છે કે, કેટલાક બૌદ્ધધર્મપ્રચારક પણ અમેરિકામાં ગયા હતા.

૫--સાહિત્યસમ્રાટ રુકં સંકિમચંદ્ર છત્રજીના વિચારો

દ્રોપદીના ચરિત્રની સમાલોચના અમે દશ વર્ષ પહેલાં ‘ગંગદશન’માં કરી હતી; અને ત્યાં અમે બીજા આર્યઓનાં ચરિત્રો કરતાં દ્રોપદીના ચરિત્રમાં જે મહાન તફાવત છે, તે યથાશક્તિ બતાવેલ હતો; પરંતુ દ્રોપદીના ચરિત્રમાં કેન્દ્રરૂપે જે ઉચ્ચ તત્ત્વ રહેલું છે, તે તેમાં કહેલ નથી.

આપણા યુરોપી વિદ્વાનો દ્રોપદી સંબંધે શું કહે છે? તેઓ કહે છે કે, “ભારતવાસીઓ ગળંજનતિના છે; તેમનામાં અનેક ભાઈઓ વચ્ચે એક સ્ત્રી પરણવાની પદ્ધતિ પૂર્વકાળે પ્રચલિત હોઇને પાંચ પાંડવો વચ્ચે એકજ પત્ની હતી!” આ પાશ્ચાત્ય પરિતો કશું સમજતા હોય કે ન હોય તો પણ આપણા દેશ વિષે ગમે તેવું બોલી દેવાને જટ તૈયાર થાય છે!

યુરોપીય વિદ્વાનો આપણા દેશના પ્રાચીન ગ્રંથોને કેવા સમજે છે--તે બાબતમાં અમે અત્યારે કાંઈ કહીએ છીએ.

અમને ખાતરી છે કે, સંસ્કૃત સાહિત્ય વિષે તેમણે જે લખ્યું છે, તેમણે વેદ, સ્મૃતિ, કાવ્ય, દર્શન, પુરાણ, ઇતિહાસ વગેરેનાં ભાષાંતરો, ટીકાઓ કે સમાલોચનાઓ વગેરે જે જે લખ્યું છે; તેને વાંચવા જેવું મહાપાપ સાહિત્યની સહિમાં બીજું કોઈ નથી અને આપણી મૂર્ખતાને જાહેર કરનારો એવો સહેલો માર્ગ પણ બીજો કોઈ નથી. હાલ પણ અનેક ભારતવાસીઓ તેમના ગ્રંથો વાંચતા હોવાથી તેઓને જાગૃત કરવા માટે જ આ અપ્રાસંગિક જેવી વાત અમે અહીં લખી નાખી છે.

આપણા સંસ્કૃત ગ્રંથોની સંખ્યા અગણિત છે; એમાંથી જેટલા ગ્રંથોનો પત્તો મળ્યો છે, તે સિવાય બીજા પણ નૂતન નૂતન અનેક ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવતા જાય છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોને સુકાળલે યુરોપીય ગ્રંથોને મૂકી શકાય તેમ નથી. જેમ હાથીને સુકાળલે નાનો શુગ્ર કૂતરો, જેમ ગંગા, ગોદાવરી અને સિંધુને સુકાળલે પેલું ગ્રીક કવિઓનું વહાલું પર્વતનું ગરલું; તેમ મહાભારત અને રામાયણને સુકાળલે યુરોપના કાવ્યગ્રંથો સમજવા. વેદોની સંહિતાઓ બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો, ગૃહ્યસૂત્રો, શ્રૌતસૂત્રો, ધર્મસૂત્રો અને દર્શનો, તે સર્વ ઉપરનાં તેનાં ભાષ્યો, તેની ટીકાઓ, પુરાણો, ઇતિહાસો, સ્મૃતિઓ, કાવ્યો, અલંકારગ્રંથો, વ્યાકરણ, ગણિત, જ્યોતિષ, કોષો ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના સંસ્કૃત ગ્રંથો આજે પણ ભારતવર્ષમાં જળવાઈ રહેલા છે. આ ગદ્યા લિપિબદ્ધ, અપાર પ્રાચીન ગ્રંથસમુદ્રમાં કોઈ સ્થળે ઘુણાદરન્યાયે પણ

એવું લખેલું નથી કે પ્રાચીન આર્યોમાં સ્ત્રીઓ બહુ પતિ કરતી! છતાં પાશ્ચાત્ય પરિતો એક દ્રોપદીને પાંચ પતિ હોવાની રચા આંખળી સિદ્ધાંત કરે છે કે, “પ્રાચીન ભારતવાસ્તી-ઓમાં સ્ત્રીઓમાં બહુ પતિનો રિવાજ પ્રચલિત હતો!” આ જાતિનો એક પંડિત (કૃત્યુસન સાહેબ) કોઈ ભાંગેલા મંદિરની કોતરણીમાં વચ્ચે વિનાની સ્ત્રીની મૂર્તિ બેઠેલા કહે છે કે, “પ્રાચીન ભારતવાસ્તી આર્ય સ્ત્રીઓ લગ્નમાં પહેરતી નહિ! સ્ત્રીતા, સાવિત્રી, દ્રોપદી, દમયંતી ઇત્યાદિ આર્ય સ્ત્રીઓ સસરે, સાસુ, પતિ, માતા, ભાઈભાડુ વગેરે બધાની પાસે નસા-વચ્ચામાં હરફર કરતી!” આથી જ અમે કહીએ છીએ તે બોલું નથી કે, “આવા પંડિતોના અનુવાદો વાંચવા જેવું મહાન પાતક સાહિત્યસંસારમાં બીજું કોઈ પણ નથી.”

ત્યારે દ્રોપદીના પાંચ ધણીનું તાત્પર્ય શું? એ વાતનો નિશ્ચય કરતાં પહેલાં એ વિચાર કરવાનો છે કે, આ વાત તે ઐતિહાસિક છે કે કવિની કલ્પનામાત્ર છે? ખરેખર દ્રોપદીને પાંચ સ્વામી હતા કે માત્ર કવિની તે કલ્પના જ છે? અન્ય લેખમાં અમે સ્વીકાર કરેલો છે કે, મહાભારતને કેટલોક ઐતિહાસિક આધાર છે; પરંતુ તેની બધી કથા ઐતિહાસિક છે, એવું સિદ્ધ થતું નથી. એમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રક્ષિપ્ત ભાગ છે, એ વાત તો સ્વતઃસિદ્ધ છે; પણ દ્રોપદીનું ચરિત્ર પ્રક્ષિપ્ત કહેવાય નહિ. દ્રોપદીને લઈને જ મૂળ મહાભારત છે, ત્યારે શું દ્રોપદી યુધિષ્ઠિરની પદ્મરાણી હતી? એમ ન હોય તો તેને ઐતિહાસિક ગણી શી રીતે સ્વીકારી હશે? તે શું પાંચ પાંડવોની રાણી હશે?

દ્રોપદીના પાંચ પતિ સિવાય ભારતવર્ષના કોઈ પણ ગ્રંથમાં, આર્યોમાં સ્ત્રીઓના બહુ પતિના રિવાજનું દર્શન થતું નથી. સૌ વિધવા છતાં બીજા વિવાહ કરતી એવું પ્રમાણ મળી શકશે; પરંતુ કોઈ વખતે કોઈ સ્ત્રી અનેક પતિની સ્ત્રી થઈ હોય, એવું પ્રમાણ મળી શકતું નથી. કોઈના દેખવામાં આવ્યું કે ભોગભોગે કોઈ માણસને આઠેક હાથે છ છ આંગળાં હોય એટલે તેણે બન્ને હાથે મળીને બાર આંગળીઓ ભેંસે હોય, વળી કયાંક કોઈ સ્ત્રીને આંધળું છોકરું જ અવતર્યું હોય, આવું કોઈ કોઈ દર્યાંત ભેંસે ઈર્ષ્ય એવો સિદ્ધાંત કરી શકાય નહિ કે, “મનુષ્યજાતિને હાથે બાર આંગળાં છે અને મનુષ્ય આંધળાં જ જન્મે છે.” તેમજ માત્ર દ્રોપદીના પાંચ પતિ ભેંસે સિદ્ધાંત બાંધી શકાય નહિ કે, પૂર્વકાળમાં આર્યસ્ત્રીઓમાં બહુ-પતિનો રિવાજ પ્રચલિત હતો. વળી મહાભારતમાં સ્પષ્ટ જ છે કે, એવો રિવાજ હતો જ નહિ; ત્યારે દ્રોપદી સંબંધે આવો ઐતિહાસિક વ્યાપાર કેમ બન્યો? તેની હકીકત સમજાવવા માટે મહા-ભારતકારે પૂર્વજન્મે બનેલી અનેક જાતની અસંભવિત વાતોની ત્યાં ગોઠવણ કરી છે. સમાજમાં ક્યાંય જ બનેલું ન હોય તેવું અત્યંત નવું અયોગ્ય આચરણ કોઈ કરે તો તે અત્યંત લોકાનિદાનું કારણ બને, એમાં સંદેહ નથી; તો સમાજમાં ન હોય એવો રિવાજ (એક સ્ત્રીને બહુ પતિનો રિવાજ) પાંડવો જેવા લોકપ્રસિદ્ધ રાજપુરોષોમાં થવાની સંભાવના નથી, એટલે કોઈ દિવસે એ કથા કોઈ એક તરફને સ્પષ્ટ કરવા ઘડી કાઢેલી છે, એમાં નવાઈ નથી.

ઘડી કાઢેલી કથાના જેવાં તેમાં અનેક લક્ષણો છે. દ્રોપદીને પાંચ પતિથી એક એક જ ઔરસ પુત્ર થયો હતો. કોઈને પણ એ ત્રણ ઔરસ પુત્રો યયા નહિ! ઔરસ કન્યાઓ થઈ નહિ; અને ઔરસ સંતતિમાં યોગ્યવધતાપણું થયું નહિ! વળી એ પાંચે પુરોમાંથી કોઈ રાજ્યાધિકારી થયું નહિ! તે બધાંય એક સાથે અશ્વત્થામાને હાથે મરણ પામ્યા. વળી તેમાંના કોઈનું પણ ક્યાંય કશું કાર્ય નોવાતું નથી. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં બધા એક સાથે આવી રુદ્ધ દરી એકીવખતે ચાલ્યા ગયા છે બીજે પક્ષે ભેદે તેો અભિમન્યુ, ધટોત્થ, બલ્લવાહન વગેરેનાં કાયો વજ્રવેલાં હોઈને તેઓ જીવતા જેવા છે.

કેઈ પૃથ્વી કે, દ્રૌપદીના પાંચ પતિની વાત ઘડી કાઢેલી હોય અને દ્રૌપદી માત્ર એક સુધિષ્ઠિની જ રાણી હોય તો બીજા ચાર પાંડવો અવિવાહિત હતા? એનો ઉત્તર ખરે કઠિન છે.

ભીમ અને અર્જુનનો તો બીજે સ્થળે વિવાહ થયો હતો એ આપણે જાણીએ છીએ; પરંતુ નકુળ તથા સહદેવનો બીજે સ્થળે વિવાહ થયો હોય એવી કથા મહાભારતમાં મળતી નથી.* પણ તે નથી મળતી તે પરથી જ એવો સિદ્ધાંત થાય નહિ કે તેમનો બીજે સ્થળે વિવાહ થયો ન હતો. મહાભારતમાં મુખ્યત્વે પહેલા ત્રણ પાંડવો અર્થાત્ સુધિષ્ઠિ, ભીમ અને અર્જુનનું જ ચરિત્ર છે. છેલ્લા બે પાંડવો તેમની છાયામાત્ર હોઈને કેવળ તેમની સાથે રહીને કામ કરતા દેખાય છે. તેમનો અન્ય વિવાહ થયો હોય તો પણ, તેનું ખાસ પ્રયોજન નહિ હોવાથી મહાભારતકાર તેમને છોડી પણ દઈ શકે.

બે દ્રૌપદીના પાંચ પતિની વાત કવિની જ કલ્પના સમજીએ, તો શા હેતુએ કવિએ આવી વિસ્મયકારક કલ્પનાનો આશરો લીધો હોય? કેઈ ગૂઢ અભિપ્રાય ન હોય તો આવા કુટિલ પંથે કવિ બધા શા માટે? એમાં તેનો અભિપ્રાય શો? તેનું નિગૂઢ તત્ત્વ આપણે વિચારીએ.

એ તત્ત્વ વિચારતાં પહેલાં કેઈ ચતુર અને શ્રદ્ધાળુ માણસનું એક વચન અમે ટાંકીએ છીએ. એ વચન અમે પ્રગટ કરેલા કૃષ્ણચરિત્રને ઉદ્દેશીને એક વિદ્વાને કહેલું છે.

“શ્રીકૃષ્ણે મનુષ્યશરીર ધારણ કરીને આ લોકમાં આચરણ કર્યું છે,” આ વાતનો અર્થ પણ સ્વીકાર કરીએ છીએ; પરંતુ મહાભારત રચ્યા પહેલાંથી જ શ્રીકૃષ્ણને અમાનુષી ઈશ્વરી શક્તિવાળા લોકો માનતા હતા, તે પણ પ્રમાણવાળું જણાય છે. અમને સમજાય છે કે, મહાભારત રચવામાં રચનારના મનમાં કમંઠાંડતું વિવેચન, વેદનું વિવેચન વગેરે અનેક ઉદ્દેશો હોવા છતાં, અર્જુન અને સુહદ્રાને નમૂનેદાર શ્રીપુરુષરૂપે વર્ણવવાં એ પણ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાય છે. વળી ‘ઈશ્વરમાં અચળ ભક્તિ અને દૃઢ વિશ્વાસ એ જ આદર્શ પુરુષોત્તમ સ્વાભાવિક બળ છે,’ તે પણ દેખાડવા માટે નરોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને મહાભારતમાં ચૂંચી તેમની ઈશ્વરી શક્તિને ભૂતિમાન કરવાનો પ્રયાસ કરેલો છે. એવી ઈશ્વરી શક્તિ કેઈ માનુષી પાત્રમાં કેઈ કવિથી કંદી ધારણ કરાવાય નહિ. આદિકવિ વાલ્મીકિએ પણ એવી ઈશ્વરી શક્તિ રામમાં દર્શાવવા ચત્ર કયો નથી. મહાભારતકારે તેવો પ્રયત્ન કયો છે અને તેમાં યથાશક્તિ સફળતા પણ મેળવી છે. આથી જ મહાભારતનો ગ્રંથ પાંચમા વેદને નામે ગણાયો છે. આ ઈશ્વરી શક્તિનું નામ “નિલેપતા” છે. શ્રીકૃષ્ણ મનુષ્યરૂપે નિલેપ છે.

આ નિલેપતા તે વૈરાગ્ય નહિ. અર્થે એનો મર્મ જે સમજીએ છીએ તે ગીતાનો એક શ્લોક ઉતારી સમજાવીએ છીએ.

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિદ્રિયૈશ્વરન્ । આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

(ગીતા અ. ૨ શ્લોક ૧૪)

“રાગદ્વેષરહિત અને મનને વશ થયેલી ઈન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોના ઉપલોગ કરતો સંયતાત્મા પુરુષ શાંતિ મેળવે છે.”

આ રીતે નિલેપતા અથવા અનાસક્તિ સ્પષ્ટ દર્શાવવા માટે હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ એવી યુક્તિ અલ્પ કરી છે, કે નિલેપ અથવા અનાસક્ત પાત્રને ઈન્દ્રિયોના ઘણાક વિષયોમાં વીટે છે; એટ-

* સરતા સાદિપ તરફના મહાભારતના છેવટના સાતમા ભાગમાં ૫૯ ૬૨૭ માથી તો એમ જ જણાય છે કે, એ દરેક ભાષને પચ્ચ પત્ની હતી.

લાજ માટે મહાભારત પછીના પુરાણકોષોએ નિર્વેપ શ્રીકૃષ્ણને અગણિત યુદ્ધરીઓ વચ્ચે ગોઠવેલ છે અને તે માટે જ તાંત્રિકોના સાધનક્રમમાં બધી ઈદ્રિયભોગ્ય વસ્તુઓનો ઉપયોગ ગોઠવેલો છે. જેઓ એ તમામમાંથી યથેચ્છ ગતિ કરીને પણ તેમાં આસક્તિવાન થાય નહિ, તે જ નિર્વેપ કહેવાય. દ્રોપદીને બહુ સ્વામી પણ એટલા જ માટે કહેવા છે. “દ્રોપદી સ્ત્રીજાતિમાં ધર્મની મૂર્તિ” છે અને તેને આસક્તિ વિનાની ચીતરવી” એ કવિનો હેતુ હોવાથી તેને તેવી ચીતરી છે; તેથીજ ગણિકાની પેઠે બહારથી પાંચ પુરુષોએ વીંટાયેલી છતાં પણ દ્રોપદી સાધ્વી છે. પાતિત્રત્યની આ પરાકાષ્ઠા છે. દ્રોપદીની નજરે પાંચ પતિ પણ એક જ પતિરૂપ છે. ઉપાસનાની માત્ર એક જ વસ્તુ છે, અને ધર્મોચ્ચરણનું એ એક જ અનિવૃત્ત લક્ષ્ય છે. જેમ સ્વાભાવિક ધર્મોભાની પાસે અનેક દેવો પણ માત્ર એક ઈશ્વર છે, તેમ આસક્તિરહિત દ્રોપદી પાસે પાંચ સ્વામી પણ ધર્મોચ્ચરણનું માત્ર એક જ સ્થળ છે. તેને તેઓમાં પક્ષાપક્ષ કે ભેદભેદ નથી. તે પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મમાં નિષ્કામ, નિશ્ચળ અને નિર્વેપ હોઈને કર્તવ્યક્રમમાં તત્પર છે. એ જ દ્રોપદીચરિત્રમાં રહેલી ખરેખરી ખૂબી છે. આવો ધર્મ બહુ જ મુશ્કેલ હોવાથી મહાભારતકારે મહાપ્રસ્થાનપર્વમાં તે દર્શાવેલ પણ છે. ત્યાં લખ્યું છે કે, દ્રોપદીને અશ્વિન બળી જરાક પક્ષપાત હતો. તેના પાપે તે સશરીર સ્વર્ગારોહણ કરી શકી નહિ અને રસ્તામાં સૌથી પ્રથમ મરણ પામી !

હવે સમજી શકાશે કે, “દ્રોપદીને તેના પાંચે પતિના પેટનો માત્ર એક એક પુત્ર જ શા માટે ?” હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો પુત્રોની ઉત્પત્તિ ધર્મરૂપ છે, ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ તેમાં અપ્રીતિ ખતાવવી એ અધર્મ છે. પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં વિવાહની સફળતા છે, ન થતાં ધર્મ અધૂરો રહે છે; પરંતુ ધર્મનું જે પ્રયોજન તે એક પુત્રથી જ સિદ્ધ થાય છે. એકથી વધારે પુત્રોની ઉત્પત્તિ ધર્મકાર્યમાં નિષ્પ્રયોજન હોઈ ઈદ્રિયતૃપ્તિનું જ પરિણામ છે. ભવાય છે કે દ્રોપદી ઈદ્રિયસુખ માટે નિર્વેપ હતી. ધર્મનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતાં સ્વામીઓ સાથેના તેનો ઈદ્રિયસંબંધ બંધ પડ્યો હતો. સ્વામીના ધર્મકાર્ય માટે દ્રોપદીએ એક એક પુત્ર બધા સ્વામીથી ગર્ભમાં ધારણ કર્યો હતો, પણ તે પછી નિર્વેપતાને લીધે બીજાં સંતાનો તેણે ગર્ભમાં ધારણ કર્યાં ન હતાં. કવિની કલ્પનાનું આ તાત્પર્ય છે.

આ બધી કથાનું તાત્પર્ય સાંભળી કોઈ સમજે કે, “જે સ્ત્રી અનાસક્તિ ધર્મ ગ્રહણ કરે, તે પાંચ-છ પુરુષોને પણ સ્વામીરૂપે વરી શકે” તો તેમ સમજવાનું નથી. આ કથાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે, “જેની ચિત્તશુદ્ધિ થઈ છે તે મહાપાપમાં પડે તો પણ પાપ તેને સ્પર્શ કરી શકે નહિ. દ્રોપદીના અદૃષ્ટમાં જે હતું તે બન્યું. સ્ત્રીઓને માટે એવું મહાપાપ બીજું કશું જ નથી; પરંતુ દ્રોપદીની ચિત્તશુદ્ધિ થઈ હતી, એટલે જ તે મહાપાપમાં પણ ધર્મમાં વિજયવતી થઈ હતી.”

દ્રોપદી ધર્મબળને લીધે અત્યંત દર્પવાળી હતી; તેનો એ દર્પ કદી કદી ધર્મને ઝાળગી જતો ! એ દર્પની સાથે ઝોના ઈદ્રિયજ્વળને કસો જ વિરોધ ન હતો; પરંતુ તેનામાં નિષ્કામ-ધર્મ બધાં અંગો સાથે સંપૂર્ણતાને પામ્યો હતો કે નહિ, તે જુદી વાત છે.

(આ વિચારો સસ્તા સાહિત્યના “બંદિમનિર્મલમાળા” માંથી લીધા છે.)

૬-શું દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા ?

આ લેખની જન્મકથા તથા લેખકના બે બોલ

ઈ. સ. ૧૯૧૩ ના મે માસમાં જ્યારે આ લેખક લાહોર ગયો, ત્યારે તેના હાથમાં લાલા સુખરામદાસ ચૌહાણલિખિત આ લેખના વિષયનું એક નાનું પુસ્તક આવ્યું. પુસ્તક વાંચતાં તે ગરબું અને બીજે જ દિવસે તેના કંઠોને મળી કેટલાક ફેરફાર સાથે તેનો અનુવાદ કરવાની પરવાનગી માગી. તેમને ખતાવવામાં આવેલી કેટલીક ત્રુટિઓ કબૂલ કરતાં લાલા સુખરામદાસજીએ પૂછું નિઃસ્વાર્થતાથી નિષ્કામભાવે તે પવિત્ર માગણી મંજૂર કરી; એટલું જ નહિ પણ પોતાના પુસ્તકનું ખંડન કરનારને તેમણે જે રૂ. ૫૦૦)નું ઇનામ આપવાનું જાહેર કર્યું હતું, તે ઇનામ પોતાની તરફથી આ લેખકના પુસ્તક સારું પુરસ્કાર તરીકે પણ આપવાની તેમણે ઉદારતા બતાવી.

સુખંબ આવી આ લેખકે તે ભાષાંતર જોઈતા ફેરફાર કરી, તૈયાર કર્યું અને તેના પ્રકાશનની જાહેર ખબર પણ છપાવી. પરંતુ લાલાજીના પુસ્તકમાં એક ખાસ જે ખામી હતી તે દૂર કરવાની જરૂર જણાઈ. તે ખામી એ હતી કે, લાલાજીએ માત્ર મહાભારતનાં જુદાં જુદાં ભાષાંતરો પરથી જ બધી મહાર બાધેલી; અને મૂળ સંસ્કૃત બે-ચાર શ્લોકો આપેલા તે પણ અશુદ્ધ અને સ્થાને-અસ્થાને હતા.* તે ખામી દૂર કરવા લેખકે મુરાદાબાદની રામકૃષ્ણ કુંપનીનું હિંદી તથા અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથેનું મૂળ આખું મહાભારત તેમજ બીજું પણ એક મહાભારત મંગાવ્યું, પણ તેથી થે મનને જોઈએ તેવો સંતોષ થયો નહિ; કારણ કે તેમાંના શ્લોકો પર તથા અનુવાદ પર બહુ આધાર રાખી શકાય એટલું બધું વ્યવસાયીય તે લાગતું નહોતું. આથી એનું પ્રકાશન બોળલે પડ્યું.

પરંતુ સમય પોતાનું કાચું કરતો હતો. એક દિવસ આ લેખકના એક મિત્રે બાળાઓને બોધ-દાયક થઈ પડે તેવું કાંઈક લખાણ છપાવવા ધામ્યું. તેની અસલ પ્રતમાં અન્ય સતીઓનાં નામો બેશું દ્રૌપદીનું નામ પણ હતું; પરંતુ અન્ય એક સતીનું નામ નાખી તેણે દ્રૌપદીનું નામ કાઢી નાખ્યું અને કારણ પૂછતાં તેના પત્યપતિત્વને લીધે તેના સતીત્વ તરફ ચંકા બતાવી. આથી આ લેખકની ભાવના પાછી જાગ્રત થઈ અને તેણે પાછું એ કામ હાથ ધર્યું; કારણ કે મૂળ તો રામાયણ અને મહાભારત પર આ લેખકનો પ્રેમ વિશેષ અને બીજું આ પ્રસંગથી તેના મનમાં વધુ ચટપટી લાગી. લાલા સુખરામદાસના પ્રસંગમાં પણ એમ જ બનેલું. તે “રાજપૂત ગેઝેટ” નામના એક ઉર્દૂ પત્રના સંપાદક છે. આથી એક પ્રસંગે ઇટાવાનિવાસી મોલવી મહમદહુસેન આઝાદે તેમની વિરુદ્ધ જ્યારે એવું લખી મહેલું માર્યું કે, રાજપૂતોની નીતિ અને સભ્યતાનો ખ્યાલ કરવો હોય તો દ્રૌપદી અને પાંડવોનો ઇતિહાસ જુઓ,” ત્યારે યુક્ત લાલાજીને બહુ લાગી આવ્યું; અને તેમણે સંશોધન કરી સોથી પ્રથમ દ્રૌપદીને નિષ્કલંકિત જાહેર કરી તથા પોતાના પુસ્તકનું ખંડન કરનારને રૂ. ૫૦૦) ઇનામના આપવાનું જાહેર કર્યું; જેનો લાભ લેવા બીજું કોઈ તો -કીક, પણ ખુદ ઉક્ત મોલવીએ પણ આજદિન સુધી હિંમત કરી નથી! મતલબ કે ઘણી-

* આ જ નામની એક ચોપડી શ્રીયુત મનમલાલ માળેકલાલ ઝવેરીએ તૈયાર કરીને ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં પ્રસિદ્ધ કરેલી તેના આ ઉતારો છે.

—સંપાદક

* એનું કારણ એ જણાયું કે, લાલાજીએ એ પુસ્તક ઉર્દૂમાં વખી કાઢ પાસે હિંદીમાં તેનો અનુવાદ કરાવેલો અને તેથી એવી ભૂલો રહી ગયેલી.

વાર આવા આકસ્મિક પ્રસંગોથી ઘણાં સારાં પરિણામ આવે છે અને આ લેખનું પ્રકાશન પણ ઉપર કહ્યા મુજબ તેવા જ એક પ્રસંગને અસારી છે. નવાઈ માત્ર એટલી જ લાગે છે કે, મહા-ભારતાદિ ગ્રંથોમાંથી મળી આવતા નિયોગનો ઉલ્લેખ કરવા સારુ જ્યારે બિયારા સ્વામી દયા-નંદની પીઠ-તેના સ્વધામ સિધાળ્યા ખાદ પશુ-લાલ કરવા, કહેવાતા સનાતન હિંદુ ધર્મોભિમા-નીઓ ચૂકતા નથી; ત્યારે સદીઓ થઈ જવા છતાં અને હુનિયાની કોઈ પણ મુધરેડી પ્રજા-ના-ખાસ કરીને આયોના-ઇતિહાસમાંથી એના જેવું એકે ઉદાહરણ ન મળવા છતાં, કોઈ ધર્મ-ચુસ્ત હિંદુનું દ્રૌપદીના આ કહેવાતા પંચપતિત્વ તરફ લક્ષ જ ગયું નથી !

ઈ. સ. ૧૯૧૫ના એપ્રિલમાં ઉપર કહેલા સંભોગો વચ્ચે પાછું એ કામ હાથ ધર્યું અને “મરાઠી ગ્રંથસંગ્રહાલય”માંથી રા. કાશીનાથ વામન શાસ્ત્રી લેલે કૃત મરાઠી અનુવાદસહિત મૂળ મહાભારતનું આદિપર્વ લાવી ખાસ દૃષ્ટિથી એ પ્રસંગનું વાચન શરૂ કર્યું. તે વાંચતાં ઘણીક નવી દલીલો સૂઝી, તેથી તૈયાર કરેલું ભાષાંતર આખું રદ કર્યું અને છેક નવેસરથી નવી પદ્ધતિથી, લખવા માંડ્યું. તેમ કરવાનું બીજું એક કારણ એ હતું કે, આ જ લેખકનું પ્રથમ પુસ્તક (અનુવાદ) “રામાયણનું રહસ્ય”ની સમાલોચના કરતાં સુપ્રસિદ્ધ ચિદ્વાન શ્રીયુગ કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ “સત્ય” માસિક દ્વારા એવી સૂચના કરી હતી કે, નવા વિચારો રજૂ કરનારાં પુસ્તકો, બંકિમબાણુએ પોતાના “કૃષ્ણચરિત્ર”માં કર્યું છે તેમ, અચૂક નિયમો પ્રથમ નક્કી કરી, લખવાં. એ કીમતી સૂચના લક્ષમાં આણી આ લેખની ઇમારતનો પ્લાન બંકિમબાણુના પ્લાન મુજબ જ ચીતર્યો અને મજકુર બાણુએ સ્વીકારેલા જ બે નિયમો પાયા તરીકે લીધા. એ કે આ લેખક તે નિયમોનું યથાર્થ પાલન નહિ કરી શક્યો હોય, તો પણ નિયમોરૂપી એ પાટાઓ પરથી દલીલોની ટૂંનોને ઢોડાવવી તેને બહુ સહેલી થઈ પડી છે; અને તે સારુ મુરખી કૃષ્ણલાલનો તેમની મહત્ત્વની સૂચના સારુ ઉપકાર માનતાં અન્ય લેખકોને પણ એ જ પદ્ધતિએ કામ લેવાની તે ભલામણ કરે છે.

મૂળ પુસ્તકે આ લેખકના હૃદયમાં પ્રસ્તુત વિષયનું બીજું રોશનું, તે સિવાય તે પુસ્તકનું આ લેખ સાથે વધુ સગપણ નથી, એની ખાતરી તો જેમણે એ હિંદી પુસ્તક જોયું હશે અથવા મંગાવીને જોયું, તેમને થયા વિના રહેશે નહિ. એક પ્રકરણ તો શું, પણ એકે પેરેશાદ પણ મૂળ હિંદી પુસ્તકમાંથી જેમનો તેમ ઉતાવળમાં આવ્યો નથી; તો પણ લાલા સુખરામદાસજીએ ખતાવેલી કૃપા સારુ આ લેખક તેમનો ઝોછો આભારી નથી.

આ લેખ પ્રકટ કરવા પૂર્વે આ લેખકે રામાયણ-મહાભારતાદિના સમર્થ વિદ્વાન રા. બા. ચિંતામણરાવ વિનાયક વેદ જોડે કેટલોક પત્રવ્યવહાર કરેલો. તેમનો મત એ કે આ લેખકના મતની વિરુદ્ધ પડ્યો છે ખરો, છતાં તેમના મતનું નિરીક્ષણ પ્રસ્તુત લેખમાં કેટલોક સ્થળે કરવાનો તેથી લાભ મળ્યો છે. રા. બા. વેદે પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપી, આ લેખકના પત્રોના વિસ્તારપૂર્વક ઉત્તર આપવાની જે કૃપા કરી છે, તેને સારુ તે તેમનો ઋણી છે. આ તકે જણાવવાને યોગ્ય થાય છે કે, મહાભારતના મહારાષ્ટ્રીય ખાસ અધ્યાપ્તી, “કેસરી” પત્રના એક ઉપતંત્રી, રા. દત્તાત્રય ગોવિંદ લિમચે બી. એ. તથા આ લેખકના મિત્ર, સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અને સંશોધક—રા. ગ્રંથક શુરનાથ કાળે, પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આ વિષયમાં આ લેખકને આપ્યા પૂર્વે જ આ હુનિયા છોડી ગયા છે. રા. કાળેની બેઠીનો વિદ્વાન અને દીર્ઘપરિશ્રમી આખા મહારાષ્ટ્રમાં હાલ જણાતો નથી, એટલું જ તેમને વાસ્તે કહેવું બસ થશે. હિંદની અંદર આવાં રત્નોને સાહિત્યસેવાથી પોતાનું શુભરાત ચલાવવાની નિશ્ચિંતતા હોતી નથી, એ દેશની એક કમનસીબી છે; નહિ તો રા. કાળે તરફથી સાહિત્યસેવાનો ઘણો જ વધારે મોટો ફાળો મળી શક્યો હોત.

આ વિષે એક સિવાય-કેઈ શુજ્ઞ વિદ્વાનનો મત બાંધવાનો આ લેખકે પ્રયત્ન કર્યો નથી; કારણ કે કમનસંજે પ્રથમ તો શુજ્ઞાતી વિદ્વાનોમાં પ્રાયઃ સરોધકવૃત્તિનો અને સ્વતંત્ર વિચાર-કલ્પના બાંધવાનો અભાવ જણાઈ આવે છે અને બીજું, રામાયણ-મહાભારત જેવાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથોનું વાચન-પરીશીલન કરવાનું તેઓ પ્રાયઃ ઉચિત ધારતા નથી; તેમ જ એક જ શુજ્ઞ વિદ્વાનને પત્ર લખ્યો હતો, તેમણે પણ ઉત્તર વાળવાનું ઉચિત ધાર્યું નથી! આશા છે કે અન્ય શુજ્ઞ વિદ્વાનો, પોતાને આવી તરફી ન આપવા બદલ રાજી થશે તથા આ પ્રમાદ અને સ્પષ્ટોક્તિ સારું, પોતાની તરફ જોઈ, લવિષ્યમાં કેવળ ભાષાની નજીવી બાબતો સાથે હોળી રમવામાં જ કતબ્યની ઇતિશ્રી ન માનતાં, આ લેખક પર ક્રોધાગ્નિની વર્ષા કરવાનું ઉચિત ધારશે નહિ. આશા છે કે, કેઈ શુજ્ઞ વિદ્વાનને અન્યાય થયો હોય તો તે પોતાની મેળે બહાર આવી, આ વિષય પર વિશેષ અજવાળું નાખી, લેખકને તથા વાચક પ્રજાને ઉપકૃત કરશે.

આ લેખનો વિષય નવીન છે અને તેનો લેખક પણ સ્વતંત્ર લેખરચના કરવામાં નવીન છે. આથી સંભવિત છે કે, એમાં અનેક દોષો રહી ગયા હશે, પણ તે તરફ હુલંકા કરી લેખના આશય પર નજર રાખી, એ વાંચવાની ફરેક વાચકને નમ્ર પ્રાર્થના છે.

વાચકોના કરકમળમાં ઉપલી હકીકત તથા વિનતી સાથે આ લેખ સ્થાન લે છે. તેને પ્રેમ અને ગૌરવથી છાતી સરસો લગાડવો કે દુરાચથી યા બીજે કારણે તેનો તિરસ્કાર કરવો, એનો અધિકાર તો હું વાચકોએ; હદના મમ; ૧.

द्रौपदी तरङ्गु' इरियादनामु'

હે ભારતવર્ષીય આયજ્ઞો !

મહાભાત ગ્રંથ ત્રેવડા સ્વરૂપનો છે:- (૧) ઐતિહાસિક, (૨) ધાર્મિક અને (૩) સાંસારિક. જનસમાજની નીતિરીતિ પર એની ખુબ લાગવગ છે; કારણ કે આર્યપ્રજ્ઞના જીવનમાંની નાનામાં નાના પશુ કાંઈ બાળત એવી નહિ જણાય, કે જેનો ધર્મની સાથે કાંઈ સંબંધ નહિ હોય ! આથી ઉપર જણાવેલી ત્રણે રીતે મારે આજનો મારો કેસ લડવાનો છે. એ ગ્રંથ અતિ મહત્ત્વનો અને અતિ વિસ્તારવાળો હોવાથી, તેમજ આર્યપ્રજ્ઞની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું એ એક ઐતિહાસિક કાવ્ય હોવાથી, તેના અમુક ખાસ પ્રસંગો પ્રથમ છૂટા છૂટા લેવાય તો સારું, એમ બાણી આજે ને તેમાનો એક પ્રસંગ હાથ ધર્યો છે. ઈશ્વર અનુકૂળતા આપશે તો બીજા પ્રસંગો હાથ ધરવા વિચાર છે. વળી મારી એવી દૃઢ માન્યતા થઈ ગઈ છે કે મહારાજા સુયોધનને ચીતરવામાં આવ્યો છે, તેટલો તે નીચ કે કુકર્મી નહોતો; કારણ કે. દુશ્મનને અને તેટલો કાળો ચીતરવાનો તો મનુષ્ય-સ્વભાવ જ પડી ગયો છે ! ઈશ્વર-ઈચ્છા હશે તો મહારાજા સુયોધનની પણ વક્રીલાત કરવા આપનો આ નમ્ર સેવક પોતાની બધી દલીલો સાથે કાંઈ દિવસ આપની સમક્ષ જાણે રહેશે !

ઇતિહાસ એક સાક્ષીદાર છે અને સાક્ષીદારના સંબંધથી મહાભારત ગ્રંથ આર્થ જનતાના ન્યાયાસન સમક્ષ ઊભો રહી આજ દેટલીક શતાગ્નિઓથી-એમ શ્રીમદ્ભાગવત શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની વિરુદ્ધ ગોપીઓ સાથેના વ્યભિચાર આદિ કલંકની સાક્ષી આપે બાથ છે, તેમ-સતી દ્રોપદી સામે પંચપતિત્વની સાક્ષી આપે બાથ છે; અને “બાપ-દાદાના વખતથી એવું જ મનાતું આવ્યું છે”

* સુચના:-આ લેખમાં નવા નવા આદિપર્વના ઉલ્લેખ હોય તે તે શ્લોક અને સંખ્યા લેય શાસ્ત્રીયના મદાભારતના સમજવા; તથા અન્ય પર્વોના ઉલ્લેખ હોય તે મુરાદાપાદ્યાના રામદૃષ્ટ્ય કંપનીના મદાભારતના સમજવા.

એવો વિચાર મનમાં આણી એ વિષય પર ખાસ વિચાર કરવાની કોઈ તરફી લેતું નથી; તેમ શાસ્ત્રદષ્ટિએ પણ કોઈએ એ ચમત્કારિક વાતનું નિરીક્ષણ કર્યું નથી; કારણ કે તેમ કરતાં તો, અપરાધ રીતે, શાસ્ત્રાદ્ સ્પર્ધાવીયસી નો સિદ્ધાંત છેક નિરુત્સાહિત કરે છે—એ કે બહુપતિત્વની બાબતમાં તો રૂઢિદેવીની જય પણ જણાતી નથી !

આર્થસંતાનો! આજે હું આપ સમક્ષ સતી દ્રોપદીના વક્રીલ તરીકે, પંચપતિત્વની બાબતનું વક્રીલાતનાનું લઈ જિલો રહું છું; અને આપનું લક્ષ એ અતિ અગત્યની બાબત પર યોગ્યતા આહુ છું. આપને આ કેસમાં સદસ્યોનું અથવા અવોચીન ભાષામાં કહેતાં ‘બ્યૂરી’ નું કામ કરવા સારું આવાહન કરેલું છે; પરંતુ આજે મારે આપની સાથે જરા વધુ છૂટ લેવાની જરૂર પડશે. જે કે હું જે બાબત આપને જણાવનાર છું, તે બાબતથી આપ અજાણ તો નથી જ; છતાં તે તાજ કરવાની અને અત્યંત જરૂર જણાય છે. મારે આપને માત્ર મહાત્મા વિદુરે ટાંકેલા તે શબ્દો યાદ દેવડાવવાના છે, કે જે તેણે કૌરવોની દૂતસભામાં પ્રહ્લાદપુત્ર વિરોચન અને સુધન્વાનું આખ્યાન કહી ટાંક્યા હતા. તે શબ્દો મહાત્મા કર્ણપણની અમૃતપ્રસાદી છે અને તે આ છે:—“જે કોઈ જાણુવા છતાં પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપે, તેનો આત્મા વરુણના સહસ્રપાશોથી બંધાયેલ જાય છે; આથી જે સત્યવાદી છે, તે સદૈવ સત્ય જ કહી દે છે.....(અને ન્યાયાસન પર બેસી ખોટું બોલવાથી જેટલું પાપ થાય છે તેટલું બીજી કોઈ રીતે થતું નથી.)

જે સભામાં ધર્મની વાતને અધર્મની વાતોથી ભળતી જ તરફ ઘસડી લઈ જવામાં આવે છે, તે સભાના સભાજનો પાપના ભાગી થાય છે; એટલું જ નહિ પણ ખોટી વાતને ખોટી ન કહેવાના કારણસર સભાપતિને અધુરું, અપરાધીને શ્રા અને આપ જેવા સદસ્યોને પણ પા પાપ લાગે છે.” આ કર્ણપ વચ્ચેનો પણ આપની ધ્યાન ખેંચાર તો નહિ જ હોય *

આ પૂર્વેના સર્વે દરચોએ ન્યાયની ખરી રીત છોડી, સાક્ષીદારની ભલટ તપાસ (કોસ-એકઝા-મિનેશન) નહિ કરતાં કેવળ આખો મીચીને સાક્ષીદારે જે કાંઈ કહ્યું તે પ્રહ્લાદપુત્ર સમજી દ્રોપદી અને પાંડવો પર પંચપતિત્વ અને સન્નિભલિત સ્ત્રી કરવાના આરોપો મૂક્યા છે. સાક્ષીને શું? તેને એક વાર ખબર પડે કે તેની ભલટતપાસ થનાર નથી, તો તે નિર્ભય થઈ જેમ ફાવે તેમ ઠોકવા મઠી પડે! સાક્ષીઓના ધર્મ જણાવતાં કર્ણપ મહાસુનિકે એ જ પ્રસંગે કહ્યું છે કે, “જે સાક્ષી થઈને દૂધ અને દહીં જેટલાં પગ રાખી યથાર્થ કહેતો નથી, તેનો આત્મા પણ વરુણના સહસ્ર પાશોથી બદ્ધ થઈ જાય છે.” એ નિયમે જોતાં નીચે જે ચાર-પાચ ઉદાહરણો આપ્યા છે, તેથી જણાશે કે સાક્ષીઓ કેવા પ્રકારની ભુજાની આપી ગયા છે; તેમજ તે પરથી, ‘મને ઘોર અન્યાય થયો છે’ એમ જે મારું કુળ કહે છે, તેની સત્યાસત્યતા પણ આપને પ્રતીત થશે. વળી એથી એવા સાક્ષીઓ પર બિલકુલ ભરોસો ન રાખવાનું પણ આપને સભામતીભયું લાગશે. આ ‘દોષલા’ (ખેડ બાળનું) કહેવાવાળા) સાક્ષીઓ શું કહે છે, તે હવે જુઓ:—

ખાંડવન બાળ્યા પછી દ્વપ વર્ષે^૧ મહાભારતનું યુદ્ધ થયું એ પણ ખરું; અને તે ૩૩ વર્ષે^૨ થયું એ પણ ખરું! પાંડવોએ અજ્ઞાતવાસમાં જતાં શમીવૃક્ષ પર પોતાનાં શસ્ત્રો રાખ્યાં અને લોકોને ઉપસર્ગ ન થાય તે સારું જાડ પર એક પ્રેત બાધ્યું^૩ એ પણ ખરું; અને પ્રેત ન બાંધતાં હથિયારોને ગાંસડો જ એવી રીતે બાધ્યો કે તે પ્રેત જેવો દેખાય એ પણ ખરું!^૪ નકુળ અને

* સભાપર્વ—અધ્યાય ૬૭, શ્લોક ૭૪-૮૦

૧. પાર્થ: પંચ વર્ષે ચ વર્ષાણિ એતગ્રાહનઃ (પ્રતત ઘનુઃ અધારયત્) ॥ (વિરાટપર્વ, ૪૩)

૨. ત્રયસિન્ધત્ સમાઃ સૂત સ્વદેવેન્નિમતપ્રયત્. (ઉદ્યોગપર્વ, ૫૨)

૩. વિરાટ પર્વ-૫

૪. વિરાટ પર્વ-૫૧

દ્રૌપદી કાળાં અને લીમ ગોદોં એ પણ ખરું; અને લીમ કાળો તથા નકુળદ્રૌપદી ગોરાં એ પણ ખરું! અને અશ્વત્થામના રંગ તો ઘડીએ ઘડીએ પલટે છે! કદાચ તેથી જ તેણે અશ્વત્થામ અને 'કૃષ્ણ' એનાં બે નામ રાખ્યાં હશે! લીમને દુઃશાસનને મારી તેડું લોહી પીધું એ પણ ખરું અને લોહી પીધાનો ભાવ ભગ્નયો એ પણ ખરું!

કહો, ત્યારે શું આવા સાક્ષીઓ પર તમે જરાયે ભરોસો રાખી શક્યો? વળી છેડ ખોટા સાક્ષીઓની તો ગણના આપણે કરી જ નથી! મારે આપને ફરી જણાવવું જોઈએ કે સદસ્ય દોષાને લીધે આપના પર મોટી જવાબદારી રહેલી છે; કારણ કે આજના કેસ પર કેવળ દ્રૌપદીની જ નહિ, પણ સર્વે પાંડવો અને તેમની માતાનો તથા તે દ્વારા આખી હનિય પ્રજા, તેને લીધે બધા પ્રાચીન આર્યો અને જોકદે આખી પ્રાચીન સભ્યતાની લાજનો સવાલ અવલંબી રહેલો છે. આથી કોઈ પણ વ્યક્તિ કે બનાવની શરમમાં ઝંખવાઈ ન જતાં જે ખરું જણાય તે જ કહેવાની આપની ફરજ આપ વિચાર્યો. વળી આપના ચુકાદા પર આર્યસાહિત્યનો ભાવિ આયુષ્યક્રમ અવલંબી રહેલો હોવાની સાહિત્ય સ્વતંત્ર અને કેવળ સત્યાનુજીની રહે કે પરતંત્ર અને મત્તાનુબધી રહે તેનો પણ નિર્ણય થવાનો છે. ઇતિહાસશાસ્ત્રનું જીવિત પણ તે પર અવલંબિત છે.

અહીં મારે એક બીજી વાત પણ જણાવવી જોઈએ. કેટલાં સાક્ષીને જેમ તેના ધર્મગ્રંથના મોગદ સાથેમાથી જ હકીકત કહી દેવા સારું આપવામાં આવે છે, તેમ વકીલને સાચી જ બાબતની વકીલાત કરવાના અને ન્યાયાધીશને માથો જ ચુકાદો આપવાના મોગદ આપવામાં આપવતા નથી. ન્યાયાધીશ અને વકીલને માત્ર આટલી જ સગવડ નથી, પણ તેઓ પક્ષકારો વિષે ગમે તેવા કટાક્ષો કરે, તો તેમને તેમ કરતાં અટકાવનારી "ઇડિયન પીનલ કોડ"ની કોઈ કલમ નથી! મોગન પર ખોટી જુઠાની આપવા સારું સાક્ષીઓ પર કેસ માંડવામાં આવ્યા હશે, તેમને શિક્ષા પણ કરવામાં આવી હશે; પરંતુ ખોટી વકીલાત કરવા સારું વકીલોને કે ખોટા ચુકાદા આપવા સારું ન્યાયાધીશોને કંઈ પણ શિક્ષા થયેલી સાંભળવામાં નથી આવી! વકીલો અને ન્યાયાધીશોના આ વિશેષ લાભને હાનિ પહોંચાડવાના હેતુથી નહિ, પણ આ કેસના ખરાપણની વિશેષ સામિતી દાખલ, હું એક વકીલ તરીકે ખોટી ફરિયાદ લાવવાનો અને પ્રતિપક્ષને ખોટી રીતે ઉતારી પાડવાનો મારો હક્ક પણ આ તકે ત્યજી દઈ, મારા અન્ય વ્યવસાયમુજોથી વિરુદ્ધ રીતે મોગદ લઈ કહું છું કે, પૂર્વ તપાસને અંતે મને જે ખરું જણાયું છે અને અંતઃ કરણપૂર્વક જેને હું ખરું માનું છું, તેનો જ ચુકાદો આજે હું આપની પાસે માગવા આવ્યો છું.

ઉપર વર્ણવ્યા તેવા જૂઠા સાક્ષીદોરોની જુઠાનીને મિલકુલ વચ્ચન ન આપનાં, પુરાવા અને શુદ્ધિ પર અને પુરાવા તથા શુદ્ધિના સ્તરો પર ઊભી કરેલી અનેક સંગીન હકીકતો પર પર વક્ષ આપી આજના કેસનો આપ ચુકાદો આપ્યો; જોત્રી અગત્યા, નિઃસંકાય દ્રૌપદીની આપની પાસે દાખ જોડીને પ્રાર્થના છે. તેને આપની દયાની જરૂર નથી, તેને તેનો હક્ક જોઈએ છે; અને તે આશા રાખે છે કે, દોરવોની દૂતસમાના સદસ્યોની માફક નહિ, પણ ખરી ધર્મસમાના મદરો માફક આપ તેની ફરિયાદ માંલગી લઈ ચુકાદો આપ્યો. ધ્યાનમાં રાખજો કે જે માણસને પૂછવામાં આવતાં ધર્મવિરુદ્ધ વાત કહે છે, તેની આગલીપાછલી નાન માત પેટીઓ નન્કે જાય છે અને તેનાં સર્વે શ્રુમ કમો નહ યાય છે, એમ પણ મહા-મા ૩૨૫૧જીએ કહેલું છે.

x

x

x

x

આ કેસમાં નીચળો ચાર "ઈફ્યુઝ" (તકરારી બાત્રો) છે:-

૧-શું દાવન મહાભારત તે જ છે કે જે વ્યાખ્યા રચ્યું હતું?

૨-શું કુંતીએ ખરે જ “સરે” વહેંચી લ્યો.” એમ કહ્યું હતું ?

૩-શું વ્યાસની દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મવિષેની એ વાતો અને યુધિષ્ઠિરે આપેલાં ગીતમી અને વાર્તાનાં એ ઉદાહરણો વિશ્વસનીય છે ?

૪-શું આયોમમાં બહુપતિત્વનો ચાલ કદિ એ પ્રચલિત હતો ખરો ?

આટલી બાબતના નિરાકરણથી આખા કેસનું નિરાકરણ આપોઆપ થઈ જશે.

બાળુ બાલિમયદ્રે શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર નામે પોતાના પુસ્તકમાં આવા કેસોને સારુ સુકરર કરેલા નિયમોમાંથી એ નિયમો મેં આજના કેસને સારુ લીધા છે. એ એ નિયમો આ છે:-

૧-જે વૃત્તાંત પરસ્પર વિરોધી હોય તેમાંનું એક અવશ્ય નવું ઉમેરેલું જાણવું. વળી કોઈવાત એ કે ત્રણ ત્રણ વાર કહેવાયેલી હોય અને તેમાં પહેલી વખતથી જુદી કે બિજાટી જ વાત બીજી વાર કહેવાયેલી હોય, તો તે ખચીન નવી ઉમેરાયેલી જાણવી; કારણ કેઈ પણ અછલમઠ લેખક નિરર્થક વાત ફરી ફરીને લખે નહિ અને વળી તેમ કરતાં પોતે પહેલાં કહ્યું હોય તેના કરતાં કાંઈ જુદું કે બિજડું કહે નહિ.

૨-મહાભારત રચનાર કવિ એક મહાન કવિ હોતો અને એના કવિઓનાં રચેલાં ચરિત્રોનો આખો ભાગ એકબીજાની જોડે જરાબર મેસોને આવે એવો હોવો જોઈએ. આથી તેમાં જો કોઈ ઠેકાણે ફેરફાર જોવામાં આવે તો તે ભાગ નવો ઉમેરાયેલો જાણવો. જેમકે:- ધારો કે કોઈ મહાભારતની નકલમાં કોઈ જગ્યાએ લીખને વ્યભિચારી યા ભીમને બીકણ કહેલો જણાય, તો તે વાત નવી ઉમેરેલી ગણાવાને કોઈ રીતનો બાધ આવતો નથી.^૧

અર્થાત્ પરસ્પર વિરુદ્ધ જે વાત હોય તે, તેમજ એક માણસની ‘કેરેક્ટર’-ની વિરુદ્ધની વાત કદી, પણ માનવી જોઈતી નથી. દાખલા તરીકે એક માણસને ઘણે ઠેકાણે જિનેદ્રિય અને નિર્લોભી બતાવ્યો હોય અને કોઈક ઠેકાણે તેને વ્યભિચારી અને લોભી બતાવ્યો હોય, તો પાછળી વાત તે માણસની નિશ્ચિત ‘કેરેક્ટર’ ની વિરુદ્ધ હોવાથી ખોટી માનવી.

મારા કેસનો આ પાયો છે અને એ પાયા પર જ આ લેખરૂપી ધ્રમરત મેં ચૂલી છે.

દ્રૌપદીના વકીલ

હાલનું મહાભારત

“વૃદ્ધ ભરતખંડની ભૂમિ, માનુષતાનું પારણું, તને વંદન છે! સેંકડો વર્ષના નિર્દય ઉપદ્રવો પણ જેને વિરમરણની ધૂળ નીચે દાટી શક્યા નથી, એવી પૂજ્ય અને સમર્થ પાલક માતા! તને પ્રણામ છે! શ્રદ્ધા વા સત્યતાની, પ્રેમની કવિતાની અને શાસ્ત્રની પિતૃભૂમિ! તને નમન છે! તારા ભૂતકાળનો મહિમા પાશ્વર્થ દેશોના ભવિષ્યમાં પણ સજ્જન થાઓ!” (હુઈ જેકોસિયટ)

यदिहास्ति तदन्यत्र यनेहास्ति न तत्कचित् ।

“જે અહીં હશે તે બીજે પણ હશે, જે અહીં નથી તે બીજે પણ નથી!” (મહાભારત)

હાલ આપણને જે મહાભારત મળી આવે છે, તેમાં વ્યાસલિખિત માત્ર એક ચતુર્થોંશ તથા વેશંપાયન અને સૌતિ વગેરે લિખિત ત્રણ ચતુર્થોંશ ભાગ છે, એમ સવળા વિદ્વાનો-જે કે કયા કયા ભાગો પ્રસિદ્ધ છે, એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી^૨ છતાં-એકમતે કબૂલ કરે છે.

૧. કૃષ્ણચરિત્ર-પાનું ૪૫

૨ શ. બ. ચિંતામણગવ વિનાયક વૈદ્ય, આ લેખક પરના એક પત્રમાં એ વિષે પોતાનો એવો મત બહેર કરે છે કે, આપણા હાલના આચારવિચારોથી વિરુદ્ધ જે વાનો જણાય છે, તે અસલ મહાભારતનો

મહાભારતના આદિપર્વના બીજા અધ્યાયનું નામ ‘પર્વસંગ્રહાધ્યાય’ છે. મહાભારતમાં જે જે બાબતનું ખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે અથવા જેને વિષે લખવામાં આવ્યું છે, તે સર્વેનો ટૂંક સાર એ અધ્યાયમાં છે. તેને મહાભારતનું સુચિપત્ર અથવા અનુક્રમભિષેક (ટેબલ ઓફ કન્ટેન્ટ્સ) કહીએ તો ચાહે. નાનામાં નાના વિષયની પણ એમાં ગણતરી થયેલી છે; માટે જે કોઈ મોટો, મહત્વનો વિષય એમાં ગણ્યા વિનાનો રહી જાય, તો તે પાછળથી ઉમેરાયેલો જાણવો. દાખલા તરીકે, અશ્વમેધપર્વમાં અનુગીતા અને પ્રાણજીગીતા પર્વાધ્યાય છે. એ બંને ઘણી મહત્વની બાબતો છે, કારણ કે એમાં છત્રીસ અધ્યાય રોકાયેલા છે, પણ પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં તેનો જરા-પણ ઇશારો નથી; માટે એવું કહી શકાય કે અનુગીતા અને પ્રાણજીગીતા એ બંને મૂળ અંશમાં નહોતાં.

વળી અનુક્રમભિષેકાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, મહાભારતમાં એક લાખ શ્લોક છે; તેમ કયા પર્વમાં કેટલા શ્લોક છે, તે પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં જણાવેલું છે. એ મુજબ, ખિલહરિવંશના બારહજાર શ્લોક ન ગણતાં, કલકતા પ્રત મુજબ આખા મહાભારતના ૮૪૮૩૬ શ્લોક થાય છે.^૧ ૨૧૦ ૦૧૦ વૈદ્ય પોતાના અંગ્રેજી પુસ્તકમાં મહાભારતની મુંબઈની પ્રતમાં હાલ જેટલા શ્લોકો પર્વાવાર મળી આવે છે, તેની જે યાદી આપી છે તે પરથી જણાય છે કે, (ખિલહરિવંશના ૧૨૫૮૦ બાદ કરતાં) કુલ ૮૩૨૪૬ શ્લોક મળી આવે છે. મતલબ કે, લાખ શ્લોકનો સરવાળો થતો નથી. તેથી બાકી પૂરી કરી આપવા સારુ પર્વાધ્યાયસંગ્રહકાર જણાવે છે કે, “એ રીતે ૧૮ પર્વ લખાયાં છે. ત્યાર પછી હરિવંશને ભવિષ્યપર્વ લખાયાં અને મોટા મોટાએએ હર્ગિવંશના શ્લોકોની ગણતરી બાર હજારની કરી છે.” પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં હરિવંશ વિષે એથી વિશેષ કશું લખેલું નથી. એ મુજબ ગણતાં ૯૬૮૩૬ શ્લોક થાય;^૨ પણ બંકિમબાણુની ગણતરી મુજબ જુમલે ૧૦૭૩૬૦ અને રા. બ. વૈદ્યની ગણતરી મુજબ ૯૫૮૨૬ શ્લોક થાય છે. આથી બંકિમબાણુ કહે છે કે, મહાભારતમાં કદી પણ લાખ શ્લોકો હતા જ નહિ; પણ વૈદ્ય કહે છે કે એક લાખની સંખ્યા તો આશરે લખી હોવી જોઈએ; કારણ કે કૌતિના કહેવા મુજબ ૯૬૮૩૬ ની તે સંખ્યા હોવી જોઈએ અને તેમાં જે મુંબઈની પ્રતમાં તો ૯૫૮૨૬ છે, એટલે ૧૦૧૦ શ્લોક કૌતિની ગણતરી કરતાં જે ભિલટા જોઈએ છે.

પણ પુદ અનુક્રમભિષેકાધ્યાયને પણ ‘એન્ડાન્’ કરવામાં આવ્યો છે; કારણ કે બંકિમબાણુના લખવા મુજબ એ અધ્યાયના ૧૦૨ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, “વ્યાસદેવે દાઢસો શ્લોકવાળી અનુક્રમભિષેક લખી છે;” પરંતુ હાલના મહાભારતના એ જ અધ્યાયમાં ૨૭૨

લાગ છે; અને હાલના વિચારોને અનુકૂળ જે વાતો છે, તે સઘળું પાછળ ઉમેરણ છે. દાખલા તરીકે દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા, એ બીના અસવ લાગની છે અને તેથી સત્ય છે, એમ તેમનું માનવું છે. આપણે ગળે એ ઘૂંટડો ભાગ્યે જ જાતરી શક્યો; કારણ કે પ્રાચીન આર્યો કાંઈ પાપાણ્યક્રમના (સ્ટોન-એજના) નહોતા; તેઓ દુનિયાની કોઈ પણ પ્રજા કરતાં તે વખતે વધુ આગળ વધેલા હતા.

૧. પણ બંકિમબાણુના કૃષ્ણચરિત્રમાં જુદાં જુદાં પર્વોના શ્લોકોની જે સંખ્યા આપી છે, તેનો સરવાળો કરતાં તો ૮૮૮૪૦ શ્લોક થાય છે. આથીજ એ શ્લોકોનો જે સરવાળો તે બાબતે ૮૪૮૩૬ નો આપ્યો છે, તેની આગળ તેના વિદ્વાન અનુવાદકે અચ્ચિહ્ન મેલ્યું દર્શો! (જુઓ ૩૫ ભા. ૫. ૪૧)

૨. પણ રા. બ. ચિંતામણરાવ વેલે પોતાના ‘ધી રીડલ ઓફ ધી મહાભારત’ નામના પુસ્તકના ‘એપેન્ડીક્સ’ માં મહાભારતમાં લખ્યા મુજબની આ સંખ્યાઓનો સરવાળો જે કે ૯૬૮૩૬ નો મૂક્યો છે, છતાં ખરી રીતે તો તે ૯૬૮૫૩ થાય છે

૩. તત્તોડચ્છન્દશતં મૂયઃ સંક્ષેપં કૃતવાનૃષિઃ । અનુક્રમણિકાધ્યાયે વૃત્તાન્તાનાં સપર્વણામ્ ॥

પ્રલોક જોવામાં આવે છે, એટલે-કે પર્વસંગ્રહાધ્યાય લખાયા પછી પણ અનુક્રમણિકામાં ૧૨૨ પ્રલોક વધી ગયા છે !

મહાભારતનું શરૂઆતનું ઉપાખ્યાન છોડી દેતાં તેમાં ૨૪૦૦૦ પ્રલોક છે. એ પ્રલોક વેદ-વ્યાસે પોતાની બંને પોતાના પુત્ર શુકદેવને શીખવેલા. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે, “પ્રથમ આ ભારતરૂપી સહિતા વ્યાસજીએ ચોવીસ હજાર પ્રલોકોની કરી અને પછી મહાત્મા પુરુષોત્તમ આખ્યાન લખ્યાં છે, તેથી એ ભારત એક લાખ પ્રલોકનું થયું. વળી પર્વસહિત વૃત્તાંતોની અનુક્રમણિકા વાસ્તે દોઢસો પ્રલોક બીજા કથા. આવી રીતે એ ભારતની રચના કરીને વ્યાસજીએ પોતાના પુત્ર શુકદેવજીને ભણાવ્યું ને બીજા કેટલાક યોગ્ય શિષ્યોને પણ શીખવ્યું.”^૧ હવે વૈશંપાયન શુકદેવ પાસે એ શીખેલા તેથી કુદરતી રીતે જ જનમેજયની પાસે પણ એ જ કદના મહાભારતની કથા થયેલી; માટે આદિમહાભારત એટલા જ પ્રલોકોનું ભણ્યું.^૨

હવે વૈશંપાયને જનમેજય આગળ કહેલું તે ભારતખ્યાન ઉગ્રશ્રવાએ નૈમિષારણ્યમાં શૌનકાદિ ઋષિઓને કહેલું; પણ પર્વોધ્યાયસંગ્રહકાર એ સંગ્રહ ઉગ્રશ્રવાએ કહી સંભળાવ્યો હોય તેમ લખે છે, તેથી વૈશંપાયનનાં એ વચન હોય નહિ; માટે એ ભાગ આદિ એટલે વૈશંપાયનના મહાભારતનો પણ નહિ. અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં લખ્યું છે કે, ‘કોઈ ભારતનો આરંભ પહેલેથી, કોઈ આસ્તિકપર્વથી તો કોઈ ઉપરિચર રાત્રના આખ્યાનથી કરે છે.’^૩ માટે જ્યારે ઉગ્રશ્રવા એ ગ્રંથ ઋષિઓને સંભળાવતા હતા, ત્યારે પર્વસંગ્રહાધ્યાય તો શું, પણ અનુક્રમણિકાધ્યાયના ૧૫૦ પ્રલોક બાદ કરતાં શરૂઆતના બાસક અધ્યાય પણ તેમાં નહિ હોય; અને તે સ્વધળા જ પાછળથી ઉમેરાયેલા હોવા જોઈએ.^૪ એ અધ્યાય ભેટાં જ એવા વિચાર આવે છે કે, ભવિષ્યમાં ધીમે ધીમે મહાભારતમાં ઘણો ભાગ ઉમેરાતો જશે એમ ધારી, તેનો અટકાવ કરવા માટે જ અનુક્રમણિકાધ્યાય પછી કોઈએ પર્વસંગ્રહાધ્યાય રચી કાઢ્યો છે; અને તેથી એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે, પર્વસંગ્રહાધ્યાય રચાયા પહેલાં પણ મહાભારતમાં નવી વાતો દાખલ થઈ ચૂકેલી !

વળી વ્યાસ અને વૈશંપાયનની રચના સુધી મહાભારતનાં કેવળ એક સો નાનાં નાનાં પર્વો હતાં અને સૌતિ પણ તે કળૂલ કરે છે. સૌતિએ તે મોટાં કરી ભારતના અઢાર મોટા વિભાગ કયાં અને તેને પણ ‘પર્વ’ નું જ નામાભિધાન કર્યું. આદિપર્વના પ્રથમાધ્યાયમાં પર્વોની જે યાદી આપેલી છે, તેની સંખ્યાનો સરવાળો કરતાં પણ તે સો કરતાં વધી જાય છે; આથી પણ એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, વૈશંપાયનના ભારતને સૌતિએ મોટું કર્યું હતું.

વળી મહાભારતમાં કેટલાક ગ્રંથોના રાત્ર જનમેજય પૂછે છે ને વૈશંપાયન તેના ઉત્તર આપે છે. એ બધું અસલ મહાભારતમાં હોવું શક્ય નથી. મતલબ કે, એક ઇતિહાસકાર તરીકે વ્યાસે ભારતની અસલ રચના કરેલી અને “જય” નામ આપેલું^૫ મહાભારતના મંગલાચરણના

૧. સત્યવિંશતિસાહસ્રીં ચક્રે ભારતસંહિતામ્ ॥ ૬૪૫ાદિ ૬૪૫ાદિ (આદિપર્વ-અં. ૧૦૧, ૧૦૩)

૨. રા. બ. પેઢે પોતાનાં ‘રીડલ ગ્રાફ ધી મહાભારત’ નામના પુસ્તકની પૂરવણીમાં કયા કયા ભાગો હોવા સંભવે છે તે, તેમજ તે પુસ્તકના ચોથા અધ્યાયમાં જુદાં જુદાં નવ કારણો આપી મહાભારતનું કદ આટલું કેમ વધ્યું તે, સવિસ્તર બતાવી આપ્યું છે.

૩. આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૫૨

૪. કારણ કે ૬૩ આ અધ્યાયમાં મહાભારતનાં વખાણ અને તેની રચના સંબંધી કંઈક હેવાલ આપેલો છે, જે માત્ર ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ હોવા જોઈએ.

૫. જયો નામેતિહાસોઽયમ્ !

પ્રથમ શ્લોકમાં જ એ નામનો ઉલ્લેખ છે.^૧ છેલ્લા પર્વમાં પણ એ જ નામ અપાયેલું આપણે જોઈએ છીએ. વ્યાસે રાતદિવસ મહેનત કરી એની રચના ત્રણ વર્ષમાં કરી, એમ મહાભારતમાં લખ્યું છે. આને આપણે મહાભારતની પ્રથમ આવૃત્તિ કહીશું.

વ્યાસે એ રચના પોતાના પાંચ શિષ્યોને શીખવી. તેમનાં નામ યુમંતુ, જેમિની, પૈલ, વૈશંપાયન અને શુક (વ્યાસનો પુત્ર) હતાં. ખુદ મહાભારતમાં લખ્યું છે કે, આ દરેકે ત્યાર-બાદ પોતપોતાનું ભારત રચ્યું, આશ્વાલયને આ પાંચેને ‘ભારતાચાર્ય’ કહ્યા છે. આથી એમ માનવાનું કારણ રહે છે કે, વૈશંપાયનાદિએ જે રચના કરી તે ‘ભારત’ કહેવાતી. ‘જય’ માંથી ‘ભારત’ માં પરિવૃત્ત થયેલી આ આવૃત્તિને આપણે બીજી આવૃત્તિ કહીશું.

હવે આપણે ત્રીજી-છેલ્લી-આવૃત્તિની તપાસ કરીએ. તેનો રચનાર સૌતિ હતો; કારણ કે મહાભારતમાં તે પોતે જ કહે છે કે, ‘હે ઋષિગણ ! મેં ભારત એક લાખ શ્લોકમાં કહી સંભળાવ્યું છે. આ હુનિયામાં વૈશંપાયને તે સૌથી પ્રથમ કહી સંભળાવેલું.’^૨ ‘ભારત’ મટીને ઘણું કરી ‘મહાભારત’ નું નામ આપનાર પણ એ જ હોવો જોઈએ. આશ્વાલયને ‘ભારત’ અને ‘મહાભારત’ જુદાં ગણ્યાં છે, તો આપણે વૈશંપાયનની કૃતિને ‘ભારત’ અને સૌતિની કૃતિને ‘મહાભારત’ ગણીશું તો ખોટું નહિ કહેવાય; કારણ કે સૌતિએ પોતે કહ્યું છે કે, ‘ભારત’ ને તેનું મોટું વજન અને કદ જોઈ તેને ‘મહાભારત’ નામ આપ્યું છે.^૩

પણ બીજા અંશે કરતાં ‘મહાભારત’માં કાલ્પનિક વૃત્તાંતો વિશેષ છે, તેનાં કેટલાંક ખાસ કારણો છે. દરેક જગ્યાએ ઇતિહાસના વર્ણનમાં ખોટાં વૃત્તાંતો ઘસી જવાનાં બે કારણો હોય છે. એક તો ભોંકો જે કાંઈ કહે તેના પર અધવિશ્વાસ રાખી લેખક તેને જ ખરું માની લઈ પોતાના પુસ્તકમાં દાખલ કરે તે; અને બીજું એક લેખકની કૃતિ રચાઈ બહાર પડે ને તેના પ્રચાર થાય ત્યારપછી પાછળથી થનારા બીજા લેખકો પોતાના લેખ તે આગલા લેખમાં પોતાના નામ વિના દાખલ કરી દે તે. આમાંના પહેલા સમયને લીધે દરેક દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં કાલ્પનિક વાતો દાખલ થઈ ગઈ છે અને મહાભારતમાં પણ તેવું બન્યું છે. બીજા સમયની હસ્તિ આર્યવર્ત સિવાય બીજા દેશોમાં ન હોવાથી તે દેશોના ઇતિહાસો પર તેણે એટલી બધી અસર નથી કરી; પરંતુ મહાભારતમાં તો તેણે વિશેષ રીતે પોતાનું પ્રાબલ્ય બતાવ્યું છે અને તેમ થવાનાં ત્રણ કારણો છે.

પ્રથમ કારણ એ છે કે, બીજા બધા દેશોમાં જેવો ઇતિહાસ રચાયો કે તરત તેને લખી લેતા. એવા લખેલા અંશોમાં પારકા લેખકને પોતાનો લેખ ઘુસાડી દેવો સહેલો પડતો નથી; કારણ કે તેવા પ્રસંગમાં એક નકલ પરથી બીજી નકલની શુદ્ધાશુદ્ધિ નક્કી થતી હોવાથી ઝટ પકડાઈ જવાનો ભય રહે છે. આગળના વખતમાં ભરતખંડમાં આખો અંશ રચાયો કે તેનો પ્રચાર મોટે મોટે થતો અને લખવાની કળાની આવડત છતાં યુરુ શિવ્યને શીખવે અને તે બીજાને શીખવે, એમ બધું મોટે મોટે જ ચાલતું. આથી અંદર અંદર નવીન રચના દાખલ કરી દેવાનું બહુ સરળ થઈ પડતું.

બીજું કારણ એ છે કે, આપણા લોકોમાં જેટલું પ્રિય તથા ગૌરવવાળું પુસ્તક મહાભારત થઈ પડ્યું છે, તેટલું કોઈ પણ ઇતિહાસનું પુસ્તક ગ્રીસ કે રોમમાં થઈ પડેલું નથી; અને તેથી જેટલી ઇચ્છા ભરતખંડના લેખકોને પોતાનો લેખ તેમાં દાખલ કરી દેવાની હોય તેટલી તે દેશના લેખકોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ હોય નહિ.

૧. તત્તે જયમુદીરયેત્

૨. આદિપર્વ, અધ્યાય ૧, શ્લોક ૧૦૭

૩. મહરવાભારતવાચ્ય મહાભારતમુખ્યતે ।

ત્રીભુવં કારણ એ છે કે, પાશ્ચાત્ય દેશોના લેખકો યશ અથવા એવી જ બીજી કોઈ રીતની ખ્યાતિ હાંસલ કરવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી શક્યા નથી અને તેથી હમેશાં પોતાની કૃતિ પોતાને જ નામે ઝોળખાવવાનો તેમનો ઉદ્દેશ રહેતો. પારકાની કૃતિમાં પોતાની કૃતિ ઘુસાડી દઈ પોતાના નામનો લોપ કરી નાખવાની તેમને ઇચ્છા જ થતી નહોતી; પણ ભરતખંડના નિઃસ્વાર્થ અને નિષ્કામ પ્રાદાણો તો યશના ભૂખ્યા હતા જ નહિ! તેઓ તો કર્મખેત્તા-ધિકારસ્તે ના ઉપાસક હતા! આ દેશમાં એવા ઘણા ગ્રંથો છે કે જેના બનાવનારાઓનાં નામ હજી સુધી પણ કોઈ ભણતું નથી! આવા લેખકોએ મહાભારત જેવા લોકપ્રિય ગ્રંથ મારફતે પોતાની કૃતિ પણ લોકોમાં વિશેષ ફેલાય એવા વિચારથી તે ગ્રંથમાં પોતાના લેખ દાખલ કરી દીધા હોવા ભેધએ.^૧

વળી વ્યાસે ન્યારે બહુ સ્વતંત્રપણે લખ્યું છે,^૨ ત્યારે ત્યારપછીના લેખકોએ પોતાના માન્ય દેવનું માહાત્મ્ય વધારવા અનેક ફેરફારો કર્યા છે. મહાભારતમાં આ મુજબ, ઝીલ્પી નજરે ભોતાં, કૃષ્ણ અને શિવવાદીઓના વિવાદના ઘણા દાખલા જોઈ આવે છે. એ સર્વે લાગે છે જેનાં અનેક ખુદ્દા ઉદાહરણો અતુશાસન પર્વમાંથી મળી આવે છે, તે કૃષ્ણ અને શિવની ઉપાસનાનું પરિણામ ન્યારે બહુ વધેલું હશે ત્યારે ઉમેરાયેલા હોવા ભેધએ. મહાભારત રચાયું તે વખતે અને ત્યારપછી પણ થોડો વખત સુધી, એ બે ઉપાસના પેઠી એકેતું બહુ ભેર નહોતું. જેમ જેમ ભેર વધતું ગયું, તેમ તેમ ઝગડો વધતો ગયો અને મહાભારતનું કદ પણ વધતું ગયું! આ રીતે મહાભારત એ બન્ને પક્ષોના ‘શાસ્ત્ર’ હોલ’ બન્યો! શિવ-માર્ગીઓ શિવનું અને વિષ્ણુમાર્ગીઓ શ્રીવિષ્ણુ અને શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય વધે એવી રચના સપાટા-બંધ ગોદાવી ધાલવા લાગ્યા.

ઉપરાંત વામમાર્ગીઓએ પણ પોતાના હાથમાં આવેલી તક પોતાના હંમેશના રિવાજ મુજબ જવા દીધી લાગતી નથી. સુદેષ્યા ક્રીચકને ‘પર્વ’ ને દિને માંસમઘાદિ લઈ સૈરધીને મોકલવાનું કહે છે; આથી એ ‘પર્વ’ પ્રાયઃ વામમાર્ગીઓનું હશે.^૩ વળી સંધિ સાત પાંડવો

૧. રાજા ભોળના રાજ્યમાં વ્યાસજીને નામે માફકેવ અને સિરપુગણ કાષ્ટએ બનાવેલાં, જેની રાજા ભોળને અચ્ચર પડતા તેણે તે લેખકના હાથ કપાવી નાખી રાજ્યમાં દુઢોરો પિટાવેલાં કે, “દરેક પોતાની રચના પોતાને જ નામે પ્રસિદ્ધ કરવી, પ્રાચીન ઋષિઓને નામે નહિ.”

૨. વ્યાસની નિષ્પક્ષતાનાં એક બે ઉદાહરણો આપણે લઈશું. યાદવોનો ન્યારે પરસ્પરમાં લડવાથી નાશ થાય છે, ત્યારે અર્જુન દારકા આવી શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓને હરિતાનાપુર લઈ જવા પ્રયાણ કરે છે; પણ રસ્તામાં રાત્રી-માથસો તેના પર હુમલો કરે છે અને અર્જુનના કષ્ટભ્રમથી ઘણીક સ્ત્રીઓ લઈ ગય છે. આ દેકણે વ્યાસ સ્પષ્ટ કહે છે કે, “કેટલીક સ્ત્રીઓ તો પોતાની મરજીથી જ ચાલી ગઈ.” (મૌસલપર્વ-૭, પદ્મ ભુઓ) કૃષ્ણની મનાતી સેંકડો સ્ત્રીઓમાંથી કેટલીક અસંતુષ્ટ હશે, તેથી તેઓ પોતાની મરજીથી જ રાત્રી લોકો ભેડે નીકળી ગઈ હશે, તેનો કવિએ સામાન્ય રીતે સ્વતંત્રતાથી જ ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી દુર્યોધન ન્યારે બીમની ગદાથી ધાવલ થઈ પડે છે અને કૃષ્ણનાં દુર્વચનોનો જવાબ પોતાના બચાવમાં આપે છે, ત્યારે કવિ કહે છે કે, “દેવનાઓએ તે મરજીતોલ થયેલા દુર્યોધન પર પુષ્પટ્ટિ કરી અને ત્યાં બીજેલા બધા—કૃષ્ણ પણ—ઝંખવાણા પડી ગયા!” મતલબ કે વ્યાસે કૃષ્ણની પણ શરમ રાખી નથી; સઘળું સ્વતંત્રતાપૂર્વક લખ્યું છે. જો એમ ન હોત, તો પહેલા ઉદાહરણમાં ખાસ કૃષ્ણની સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ તે કરત નહિ; અને બીજામાં ખુદ કૃષ્ણે દુર્યોધનનાં જે કર્યો વજોડી કાઢેલાં તે કર્યોના કરનાર પર તે દેવતાઓ પાસે પુષ્પટ્ટિ કરાવી કૃષ્ણને ‘ભેદા’ પાડવાનું પસંદ કરત નહિ.

૩. વિરાટપર્વ, અઠ ૧૫, શ્લો ૫. રા. રા. મણિયંકર ગોવિંદજી વૈલે પોતાના “પાંડવમૌરવ” નામના પુસ્તકમાં આ. ‘પર્વ’ નો અર્થ “મૌદસ વજેરેનો દિવસ” કર્યો છે, કે જે દિવસ દેવીલક્ષ્મીનો જ પર્વ દિવસ મનાય છે.

પાસે ગયેલો સંજય અંધ દૃતરાષ્ટ્રની પાસે જઈ કૃષ્ણાર્જુન કેમ અને ક્યાં ખેડા હતા તેનું વર્ણન આપતાં કહે છે કે, “જૂન મધ પીને બેઠેલા તેઓમાંથી કૃષ્ણ તો પોતાના બેડે પગ અર્જુનના બોળામાં નાખી બેઠેલા, પણ અર્જુન તો એક પગ દ્રોણનીના બોળામાં તથા એક સત્યભામાના બોળામાં નાખી બેઠેલા હતા!”^૧

આવી આવી નિષ્પ્રયોજન અને દુરાચારની વાતો વેદવિત્ત જનોની ‘કેરેકટર’ સાથે અંધ-એસતી આવતી નથી, તેથી તે બીજાની ઉમેરેલી હોતી જોઈએ; અને તે ‘બીજા’ તે કેઈ નહિ, પણ પ્રાયઃ મહા દુરાચાર દેવાવનાર વામનાગીઓ જ હોવા જોઈએ. મતલબ કે, આપણે માટે એમની પ્રસાદી પણ મહાભારતમાં ઉપલબ્ધ છે!

વળી મહાભારતને ‘પાંચમે વેદ’ બનાવવાને સારુ પણ લેખકોને થોડી ખટપટ કરવી પડી નથી! તેમ કરવા માટે મહાભારતમાં અનેક વિષયોનું તેમને ઉમેરણ કરવું પડ્યું છે, અને એમ કરી સ્ત્રી તથા શૂરોને-કે જેમને વેદ લખવા કે સાંભળવાનો અધિકાર નથી એમ મનાય છે, તેમને-પણ સાધારણ નૈતિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિની સગવડ કરી આપી છે,^૨ તેમજ આ જ સમયને લીધે સારીમાડી બધી વાતો એમાં દાખલ થઈ ગઈ છે. શાંતિપર્વ અને અનુશાસનપર્વનો ઘણો ભાગ, ભીષ્મપર્વનો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાવાળો, વનપર્વનો માકડુંકેય સમસ્યાવાળો અને ઉદ્યોગપર્વનો પ્રભંગર પર્વોધ્યાયવાળો ભાગ-એ સઘળું આ સમયમાં રચાયેલું લાગે છે. હાલમાં એક મહા-રાષ્ટ્રીય વિદ્વાને શોધ કરી એનું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે, મૂળ ભગવદ્ગીતા આશરે એશી શ્લોકની હતી. આથી આ સમયમાં પુષ્કળ ઉમેરણ થયું હોવું જોઈએ.

વળી બૌદ્ધધર્મની પછી બ્રાહ્મણોએ પોતાના ધર્મમાં અહિંસા આદિનું તત્ત્વ વધારી તેની જે નવી આવૃત્તિ કરી, તેની પણ અસર તેને થયા વિના રહી નથી. એ બધું થઈ મહાભારત હાલની સ્થિતિએ ઈસવીસન પૂર્વે ત્રીજીથી પહેલા સૈકાની વચ્ચે તૈયાર થઈ રહેલું.

પણ જો કે મહાભારતમાં આટલું બધું ઉમેરણ થયું છે ખરું, છતાં તેના કદનું પ્રમાણ જોતાં તેના લેખકોએ જે અતુરાઈથી કામ લીધું છે તે અભિનંદનીય જ છે. આટલા મોટા મહા-ભારતમાં સૌતિ માત્ર એક બે ઠેકાણે જ પકડાઈ જાય છે. ભીષ્મપર્વમાં જ્યાં ધર્મરાજ કૃષ્ણને નિરુત્સાહિત કરવાનું ઉદ્યોગ (પર્વ) માં આપેલું પોતાનું વચન પાળવા શક્યને યાદ દેવડાવે છે ત્યાં, અને અશ્વમેધપર્વના ૬૬ મા અધ્યાયમાં કુતી “ઐશિકા (પર્વ) માં” ઉત્તરાયુત્રને જીવતો કરવાનું આપેલું વચન પાળવાની કૃષ્ણને યાદ દેવડાવે છે ત્યાં. આ પર્વોને સંબંધ અસત્ત બીનામાં હોઈ શકે નહિ એ દેખીતું છે અને તેથી એ બધું પ્રક્ષિપ્ત છે એમ માનવું સકારણ છે.

દુકંભ, હાલતું મહાભારત તે ‘જય’ નામના વ્યાસના કાબ્યને વૈશંપાયને મોડું કરી ‘ભારત’ નામ આપ્યા બાદ તેની સુધારાવધારા તથા ભૂમિકા અને અનુક્રમણિકા સાથેની સૌતિએ કરેલી નવીન રચના તથા કેટલાક અન્ય લેખકોનો મંતવ્ય-સંગ્રહ છે; અને તેથી, કેબીતી રીતે જ તેમાંનું કેટલુંક અસંલ ન હોવાથી માનવા યોગ્ય નથી.

પૂર્વવૃત્તાંત

પાંચાલોનો રાજા દ્રુપદ અને કૌરવપાંડવોના શુરુ દ્રોણ-એ બેડે સહાધ્યાયી હતા. શુરુકુળ છેલ્લા પછી, પોતાના પિતા ધૃષ્ટના મૃત્યુ બાદ, દ્રુપદ રાજ થયો અને ભગદ્વાજપુત્ર, પરશુરામ-

૧. ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૫૯, શ્લોક ૩-૭

૨. સ્ત્રીશુદ્ધિજરૂનામ્ વયો ન સ્ત્રિનોવરા। કર્મગ્રેયસિ મૂદાનાં શ્રેય દર્શનવેદિદ્ધ।
इति भारतमाख्यानं रूपया मुनिना कृतम् ॥

શિષ્ય, ધનુર્વિદ્યાધુરંધર દ્રોષ, પોતાના પિતાની ઇચ્છાથી કૃપાચાર્યની બહેન કૃપી બેઠે લગ્ન કરી ગરીબીમાં રહેવા લાગ્યો. થોડાક સમયે કૃપીથી અશ્વત્થામા નામનો એક પુત્ર પ્રસન્ન્યો. બાદ એક સમયે દ્રોષ પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્રસહિત જ્યારે એક નગરમાં રહેતો હતો, ત્યારે શ્રીમ-
તોનાં બાળકોને દ્વધ પીતાં બેઠાં અશ્વત્થામાએ પણ પોતાના પિતા પાસે આવી રહતાં રહતાં દ્વધ પીવા માગ્યું; પરંતુ તે બિચારા નિર્ધન બ્રાહ્મણ પાસે ગાય કયાંથી હોય? તે વખતમાં મીઠું, રાંધેલું અન્ન, દહીં, દ્વધ, મધ, તેલ, ઘી, તલ, માંસ, ફળ, મૂળિયાં, શાકભાજી, લાલ વસ્ત્ર, સર્વ સુવાસ અને ગોળ કેઈ વેચતું નહિ તેથી ગાય રાખ્યા સિવાય અન્ય કંઈ પણ પ્રકારે દ્વધ મળવું અશક્ય હતું. આથી જોદાન કરનાર કંઈ ધર્માત્માની શોધમાં તે નગરમાં દ્રોષ પુષ્કળ રખડ્યો; પણ તેણે કંઈ મળ્યું નહિ, તેથી તેણે પોતાની સ્ત્રીને થોડાક દોડમાં પાણી ભેળવી દ્વધ જેવું કરી અશ્વત્થામાને આપવા જણાવ્યું. તે પી બાલક અશ્વત્થામા પોતાનું ઇચ્છિત મળવાથી ‘મેં ગાયનું દ્વધ પીધું’ એમ વારંવાર બોલતો બોલતો આનંદથી નાચવા લાગ્યો! એ બેઠાં દ્રોષને પોતાના દાસિયો બહુ જ લાગી આવ્યું. આથી સુદામા જેમ કૃષ્ણ પાસે ગયો હતો, તેમ દ્રોષ પાંચાલરાજા દ્રુપદ-કે જેની સાથે તેને શુરુકૃણમાં બહુ દોડતી હતી-પાસે દ્રવ્યયાચના કરવા ગયો. કે જેથી પોતાના કુંડુંમનો નિર્જાલ સારી રીતે ચાલી શકે. દ્રુપદને મહેલે જઈ દ્વારપાળ સાથે તેણે સંદેશો કહેવડાવ્યો કે, ‘તમારો મિત્ર દ્રોષ આવ્યો છે;’ પરંતુ રાજમદથી મત્ત થયેલા રાજા માળાપને પણ ભૂલી જાય છે, તો બિચારા દ્રોષ જેવા એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણ મિત્રનો તો વાત જ શી? રાજાએ કહેવડાવ્યું: ‘હે બ્રાહ્મણ! તારું અને મારું મિત્રત્વ સંભવતું જ નથી, દરિદ્રી મનુષ્ય શ્રીમંતનો, મૂર્ખ વિદ્વાનનો અને કાચર શૂરાનો કદી પણ મિત્ર હોઈ શકે નહિ; તે પ્રમાણે જે પોતે રાજા ન હોય તે રાજાને જે મિત્ર હોઈ શકે નહિ!’ ઉદ્વનપણાથી ઉચ્ચારાયેલાં દ્રુપદનાં આ વાક્યોથી દ્રોષને ઘણું ક્રોધ થયો; પરંતુ કંઈ પણ બોલ્યા વિના તે ત્યાંથી નીકળી કુરુક્ષેત્ર દેશમાંથી પ્રવાસ કરતો કરતો હસ્તિનાપુર પાસે આવી અટક્યો.

તે દિવસે પાંડવકોરવો હસ્તિનાપુરની બહારના મેદાનમાં ગિણીદંડા રમતા હતા. રમત રસ પર ચડતાં કમનસીબે ગિણી એક સુષ્કા પણ ભંડા કૂવામાં જઈ પડી. તે કાઢવાનાં તેમણે બહુ પ્રયત્ન કર્યા, પણ નીકળી નહિ. આથી લાચાર થઈ એકગ્રીમનું મોં તાકતા તેણે ભીમા હતા; એટલામાં ત્યાંથી પસાર થતા દ્રોષે એ બનાવ જોઈ ‘કોરવરંશ તથા ક્ષત્રિયજાતિમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં અને અસ્ત્રવિદ્યા શીખવા છતાં આટલી ગિણી જે કૂવામાંથી તમે કાઢી શકતા નથી, તેથી તમારી શીખેલી સર્વ વિદ્યા બ્યર્થ છે.” આમ કહી તે ગિણી તેઓને કાઢી આપી. આથી ખુશ થઈ તે રાજપુત્રો દ્રોષને ભીષ્મપિતામહ પાસે લઈ ગયા; જેમણે તેની પાંડવકોરવોના અસ્ત્રવિદ્યાના શિક્ષક તરીકે નિમણૂક કરી.

સર્વ શિષ્યોને યથાર્થ વિદ્યાદાન આપ્યા બાદ દ્રોષે શુરુદક્ષિણ તરીકે પોતાના શિષ્યો પાસે પાંચાલદેશ પર સવારી કરી રાજા દ્રુપદને જીતી પકડી લાવવાની માગણી કરી, જે અનુરૂપે પૂરી કરી. બંદીવાન થયેલા રાજા દ્રુપદને ત્યાર બાદ દ્રોષાચાર્યે અગ્નિવેષના આશ્રમ-માંની દોસ્તીની વાતો યાદ દેવડાવી, ‘જેની પાસે રાજ્ય નથી તે રાજાનો મિત્ર હોઈ શકતો નથી’ એ દ્રુપદનાં જ વેણ તેને પાછાં સંભળાવ્યાં; અને તેના મિત્ર થવા સારું તેના રાજ્યમાંથી

અર્ધુ-ગંગાની ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ-પેતે રાખી, બાકીનું રાજ્ય તેને પાછું આપી કહ્યું કે, “હવે આપણે બેઉ રાજા થયા, તેથી હવે આપણ વચ્ચે મિત્રતા થવામાં કંઈ જ હરકત નથી!” રાજા દ્રુપદ આથી બહુ જ શરમિદો થઈ એનું વેર લેવાનો તથા પોતાને પકડનાર મહાપરાક્રમી અર્જુન સાથે નિકટ સંબંધમાં આવવાનો વિચાર કરતો કરતો પોતાના નગરમાં ગયો; અને યાજ્ઞ નામના ઋષિ પાસે પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞ કરાવ્યો. જેથી તેને એક પુત્ર અને એક પુત્રીની પ્રાપ્તિ થઈ, જેમનાં નામ અનુક્રમે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને કૃષ્ણા રાખવામાં આવ્યાં.

બીજી બાબુ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે શસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત થયેલા પુત્રોની યોગ્યતા જોઈ સર્વેમાં વહીલ યુધિષ્ઠિરને યુવરાજપદ આપ્યું. પાંડવોએ આરે દિશાઓના અનેક રાજાઓને જીતી પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યું અને પ્રજામાં પણ તેઓ બહુ પ્રિય થઈ પડ્યા. આથી પરાક્રમ, સાહસ, શૌર્ય ઇત્યાદિ શુભેમાં કૌરવો કરતાં પાંડવો જ શ્રેષ્ઠ થતા જાય છે અને પોતાના પુત્રો પછાત પડી જાય છે; એ જોઈ આંધળા ધૃતરાષ્ટ્રને બહુ લાગી આવ્યું અને તેના મનમાં પાપશુદ્ધિ ઊપજી તેથી પાંડવોને ઉતારી પાડી કૌરવોની વાહવાહ ગાય તેવા કથા ઉપાયો યોજવા, તેની સલાહ લેવા સારું તેણે કશુંક નામના કુટિલ રાજનીતિશાસ્ત્રપારંગત એક બ્રાહ્મણને બોલાવ્યો. બાદ ‘વારણાવત નગરમાં એક મોટો ઉત્સવ થનાર છે અને ને નગર પણ ભેવા જેવું છે.’ વગેરે કહી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને કૃતીસહ તે ઉત્સવમાં જવાની આજ્ઞા કરી. વહીલોની આજ્ઞાનું કહી પણ ઉલ્લંઘન ન કરનાર યુધિષ્ઠિરને જો કે એમાં કાંઈ કપટ તો જણાયું, પણ માત્ર ધૃતરાષ્ટ્રનું માન રાખવા તે સર્વે વારણાવત જવા ઊપડયા, કે જ્યાં પુરોચન નામના પોતાના એક વિશ્વાસુ મંત્રી પાસે દુર્યોધને જલદી સળગી ઊઠે તેવાં લાકડાં અને બીજા જવાળામુહી પદાર્થોનો એક મહેલ અગાઉથી તૈયાર કરાવી રાખ્યો હતો. પાંડવોને વળાવવા જતાં વિદુરકાકાએ તેમને રહેઠાણ ભાષામાં “અલોહ (લોખંડવિનાનાં) શસ્ત્રોથી સાવધ રહેજો. અને વનનાશક તથા હિમનાશક પદાર્થ (અગ્નિ) થી ઠેાઠ્ઠા પ્રમાણે (જમીનમાં ભેચરું ખોદી) પોતાનું રક્ષણ કરજો.” આમ કહી ચેતવી દીધા આથી પાંડવોએ વિદુરે મોકલેલા એક વિશ્વાસુ માણસ પાસે છેક અરણ્યમાં જઈ શકાય તેવું એક લોચરું ખોદાવ્યું અને એક રાત્રે મહેલને આગ લગાડી, તેમાં પુરોચનને હોગી-તેના ટાંટિયા તેના જ ગળામાં ઘાલી-તેઓ ચાલી નીકળ્યા; અને અરણ્યમાંના બીજા દ્વારથી બહાર નીકળી પડ્યા. પણ હસ્તિનાપુરમાં તો, ખરી બીનાથી વાકેફ વિદુર સિવાય કોઈ નહોતું. બીજા સઘળાઓએ ખૂબ શોક કયો અને રાજકુળને છાજે તેવી રીતે પાંડવોની ઉત્તરક્રિયા પણ કરવામાં આવી! પણ જન-સમાજમાં કૌરવોની દુષ્ટ દાનત જણાઈ ગઈ.

વનમાં નીકળી પડ્યા પછી લીમસેને હિડિંબ રાક્ષસને મારી પોતાના પર મોહિત થયેલી તેની બહેન હિડિંબા બેઠે ગાંધર્વ લગ્ન કર્યું. આથી તેને એક પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ, જેનું નામ ‘ઘટોતકચ’ રાખવામાં આવ્યું. બાદ પાંડવો એકચક્રા નગરીમાં આવી રહેવા લાગ્યા, જ્યાં બીજે બકાસુર નામના એક રાક્ષસને માર્યો. ત્યાં થોડોક સમય રહ્યા બાદ તેમને દ્રુપદરાજાને ત્યાંના સ્વયંવરની ખબર મળતાં તે ત્યાં ગયા.

રાજા દ્રુપદે દ્રૌપદીને આ સ્વયંવર-જેમ નળને શોધી કાઢવા દમયંતીનો કરવામાં આવ્યો હતો તેમ-કડક શરત કરી મહાપરાક્રમી અર્જુનને જ શોધી કાઢવા રચ્યો હતો; કારણ કે તેની ઇચ્છા તેની વેરે જ કૃષ્ણા આપવાની હતી; પણ પાંડવોનું અસ્તિત્વ નક્કી ન હોવાથી તેમજ અર્જુન વેરે જ કન્યા આપવાનો જ પ્રથમથી જ વિચાર હતો, તો પછી સ્વયંવર રચી અન્ય રાજાઓનું અપમાન શા સારું કર્યું? એવો પાછળથી અન્ય રાજાઓ વાંધો લેશે એમ યોગ્ય વિચાર

કરીને જ, તેણે પોતાની એ ઇચ્છા કેઈ આગળ બહેર કરી નહોતી; પરંતુ સ્વયંવરની જે શરત તેણે રાખી હતી તે એવી જ હતી કે જે ઘણું ખરું અભુત સિવાય બીજા કોઈથી પૂરી પડે નહિ.

કથા

- ઉપર પ્રમાણે લાક્ષાગૃહમાંથી જીવંત નીકળેલા પાંડવો જ્યારે શુભપણે એકચક્રા નગરીમાં રહેતા હતા, ત્યારે સત્યવતીપુત્ર વેદવ્યાસ તેમને મળવા આવ્યા. ધર્મ અને અર્થને અનુરૂપ કેટલુંક ભાષણ તથા નાના પ્રકારની આશ્ચર્યકારક કથાઓ કહ્યા બાદ તે મહર્ષિએ પાંડવો પ્રત્યે કહ્યું કે, “તપોવનમાં એક મહર્ષિની કન્યા હતી. કૃશ ઉદર, ઉત્કૃષ્ટ કમર અને ઉત્તમ ભ્રમ-રોથી યુક્ત તે કન્યા બે કે સર્વશુભસંપન્ન હતી, છતાં પોતાના કર્મથી લાગ્યહીન હતી; તેથી રૂપવતી હોવા છતાં તેને પતિ મળ્યો નહિ. આથી હુષિત થઈ તે કન્યાએ પતિ સારું તપ-શ્ર્ચનો આરંભ કર્યો અને ઉચ્ચ તપશ્ર્ચનોથી શંકરને સંતુષ્ટ કર્યો. શંકરને વર માગવાનું કહેતાં ‘સર્વશુભસંપન્ન પતિ મને ભેઠએ છે’ એમ તેણે પુનઃ પુનઃ પાંચ વાર કહ્યું. આથી ‘તને પાંચ પતિ થશે’ એમ શંકરે તેને કહ્યું; પરંતુ તે સાંભળી તે ઋષિપુત્રીએ કહ્યું: ‘હે પ્રભુ! હે દેવ! આપના પ્રસાદથી એક પતિ પ્રાપ્ત કરવાની મારી ઇચ્છા છે,’ પણ ‘પતિ આપો’ એ સુજન તે પાંચ વાર મને કહેવાથી બીજા જન્મમાં તને પાંચ પતિ પ્રાપ્ત થશે,’ એમ શંકર તેને કહ્યું. તે દેવરૂપી કન્યા દુષ્પદકુળમાં ઉત્પન્ન થઈ છે અને જેને કોઈ રીતે નામ મૂકી શકાય નહિ એવી તે પૃથતરાજની નાતિયણ કૃષ્ણા તમારી પત્ની કરી ચૂકી છે; માટે હે બદાઈય પાંડવો! તમે પાંચાલનગરમાં હવે નિવાસ કરો. તેને પ્રાપ્ત કરી લેતાં તમે સુખી થશો એમાં સંશય નથી.”

શ્રીમદ્ વેદવ્યાસનાં ઉપલાં વચન સાંભળી દુષ્પદરાજના સ્વયંવરમાં જવાને ઉદ્યત થયેલા તે પાંડવો ધૌમ્યસુનિને પોતાના પુરોહિત નીમી, તે નિમણૂકથી બંધે પોતાને દ્રૌપદી મળી જ ગઈ હોય એવા આનંદિત થઈ, પાંચાલ નગર તરફ દૃઢ કરવા લાગ્યા.^૧ જતાં જતાં રસ્તામાં વેદવ્યાસનો પુનઃ મેળાપ થયો, જેમની પાસેથી આશિષ પ્રાપ્ત કરી બ્રાહ્મણોએ પણ તેમને પોતાની સાથે દ્રૌપદી-સ્વયંવરમાં આવવા આગ્રહ કર્યો. એ સુજન પાંચાલનગરમાં જઈ તે નગર તથા લોકસમુદાય એકઠો થવાના સ્થાનનું અવલોકન કરી તેમણે એક કુંભારની ઝૂંપડીમાં પોતાનો ઉતારો રાખ્યો.^૨

બીજી બાજુ સ્વયંવરની ખબર સાંભળી દેશદેશાંતરના રાજાઓ, બ્રાહ્મણો અને પ્રેક્ષકો આવી પાટનગર કાપિંદ્યમાં એકઠા થવા લાગ્યા. એ રીતે બધાં રત્નાદિતું વિપુલ દાન થતું હતું અને નટાદિ આવી પોતપોતાની ચાલાકી બતાવી પ્રેક્ષકોનું મનોરંજન કરતા હતા, એવો તે મંકપ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિગત થતા જનસમાજથી સુશોભિત થવા લાગ્યો. આવો ઉત્સવ લાગટ પંદર દિવસ-પચત્ત થવા બાદ સોળમે દિવસે દુષ્પદકન્યા ઉત્તમ વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ થઈ, હાથમાં સુવર્ણ-માળા લઈ સભામાં આવી.

આ પ્રમાણે સ્વયંવરને દિવસે સર્વ સમાજ એકઠો થતાં રાજા દુષ્પદના પુરોહિતે હવન કર્યો અને અગ્નિનું સંતર્પણ કર્યું; તેમજ બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું.^૩ ત્યારબાદ સર્વ વાદ્યો

૧ આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૭૧

૨ આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૮૫

૩. તે જુ દર્શા પુરં તદ્દ સ્વસ્તિવાચનં ચ પાણ્ડવાઃ । કુંભકારસ્ય શાલાયાં નિવાસં ચક્રિરે તદા ॥
(આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૮૭, શ્લોક ૧)

૪. આદિપર્વ અધ્યાય ૧૮૭, શ્લોક ૨૯-૩૧

અંધ થતાં સુવરાજ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હંમેશના રિવાજ સુજળ પોતાની બહેન દ્રૌપદીને લઈને સભામાં આવ્યો અને સર્વને ઉદ્દેશીને બોલ્યો કે:—

“હે ભૂપતિઓ ! મારું ભાષણ શ્રવણ કરો. અત્રે આ ધતુબ્ય અને બાણ પડેલાં છે, તે લઈ અંતરિક્ષમાં પરિભ્રમણ કરનારા આ યંત્રના છિદ્રમાંથી તમે તીક્ષ્ણ અને ગગનસંચારી પાંચ બાણો-થી નિશાન મારો; કારણ કે જે કુલીન, રૂપવાન અને બળવાન પુરુષ એ મહત્કર્મ કરશે, તેની મારી બહેન કૃષ્ણા આજે ભાઈ થશે.”

નૃપતિઓ પ્રત્યે ઉપહું વેણુ ઉચ્ચાર્યા બાદ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સ્વયંવરમાં બેઠેલા સર્વ રાજાઓનાં નામ, ગોત્ર અને પરાક્રમ દ્રૌપદીને કહી સંભળાવ્યાં અને લક્ષ્યવેધ કરનાર બેઠે વરવાની સૂચના આપી.

હાજર થયેલા રાજાઓમાંથી કેટલાક એક પછી એક ઊઠવા લાગ્યા, પણ સ્વયંવરની શરત પૂરી ન કરી શકવાથી નિરાશ થઈ પાછા બેઠા. આખરે કણ્વે ઊઠ્યો. તે ધતુબ્ય પાણી શક્યો અને તેના પર શર પણ સાંધી શક્યો. આથી તે શરત પૂરી કરી શકશે એવું વાજબી રીતે કહી ‘હું’ સૂતપુત્રને વરનાર નથી’ એમ કહી તેણે તેને પાછો કાઢ્યો. આ અરસામાં સર્વ રાજાઓ એકીટથે દ્રૌપદી તરફ બેઠે રહ્યા હતા અને પાંચ પાંડવો પણ તેને બેઠે મદનબાણથી ધાવત્ર થયા હતા.^૧ તેથી બ્રાહ્મણવર્ગમાં બેઠેલા તેઓને જો કે શ્રીકૃષ્ણ એાળખી શક્યા, પણ તેઓ તેમને બેઠે શક્યા નહિ. આખરે અર્જુનને એ મહાપરાક્રમ કરવાનો વિચાર કયો અને બ્રાહ્મણ-ગણની આશિષ મેળવી તે આગળ વધ્યો. ઈશ્વરકૃપાથી સ્વયંવરની વિકટ શરત તે પૂરી શક્યો.

બ્રાહ્મણગણ અને દુષ્ટદૃષ્ટીય જનોમાં આથી આનંદ પ્રસરી રહ્યો, વાઘો મોટે સ્વરે વાગવા લાગ્યાં, ચોતરફથી પુષ્પવૃષ્ટિ થવા લાગી, ભાટપુરાણિકો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને આખો બ્રાહ્મણ-સમુદાય જયસૂચક ધ્વજની માફક પોતાનાં વસ્ત્રો ફરકાવવા લાગ્યો. પણ જેમ શ્રીકૃષ્ણને અધ્યે આપતી વખતે શિશુપાલાદિ રાજાઓ ઇર્ષ્યાથી વિરુદ્ધ પડ્યા હતા, તેમજ હતાશ થયેલા ક્ષત્રિય રાજાઓ બ્રાહ્મણવર્ગમાંના એક પુરુષે શરત પૂરી કરવાથી પોતાનું અપમાન થયેલું સમજી હાહા-કાર કરવા લાગ્યા. આ સુજળની સભામાં ગરબડ ચાલતાં ‘ધર્મનિષેધોમાં શ્રેષ્ઠ’ યુધિષ્ઠિર ‘પુરુષ-શ્રેષ્ઠ’ નકુલસહદેવ સાથે સત્વરે ઘેર ચાલતા થયા.^૨ રાજાઓમાં દ્રેષ ઉત્પન્ન થયેલો બાણી અને વેધ કરનાર અર્જુનને બેઠે, આનંદિત થયેલા દુષ્ટદરાજાઓ પોતાના સૈન્યસહિત અર્જુનને મદદ કરવાનો વિચાર કયો.

આ તરફ વેધ થતાં જ દ્રૌપદી આનંદિત થઈ અને શુભ વસ્ત્ર તથા પુષ્પમાળા લઈને અર્જુન-સમીપ આવી. અર્જુનને તેના સ્વીકાર કયો; અને બ્રાહ્મણોની સ્તુતિને પાત્ર થયેલો તે, ત્યારબાદ રંગસભામાંથી બહાર નીકળ્યો, તેની પાછળ પાછળ તેની પત્ની પણ નીકળી.^૪

આ પ્રમાણે તેમને બહાર નીકળતાં બેઠે પ્રથમથી જ દેશાગ્નિથી ભળી બેઠેલા રાજાઓ પોતાનું અપમાન થયેલું માની પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે, “ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કરી અને ઉત્તમોત્તમ અન્ન જમાડી દુષ્ટે આપણું નાક કાપ્યું છે. શું દેવસમુદાય માફક ભેગા થયેલા આ નૃપસમા-જમાંથી એકે રાજા તેને પસંદ નહિ પડ્યો કે એક બ્રાહ્મણને તે પોતાની કન્યા લઈ જવા દે છે ? બ્રાહ્મણોને સ્વયંવરનો અધિકાર નથી, સ્વયંવર તો ક્ષત્રિયોના જ હોય. વારુ, જો કન્યા પોતે જ કેઈ રાજાને પસંદ ન કરતી હોય, તો આપણે તેને અગ્નિમાં નાખી દઈએ અને આપણા રાજ્યમાં ચાલતા થઈએ !”

૧. આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૮૭, શ્લોક ૩૬, ૩૭

૩. આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૯૦, શ્લોક ૨૫, ૨૬

૨. આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૮૯, શ્લોક ૧૧, ૧૨

૪. આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૯૦, શ્લોક ૨૮

આ સુજળ વિચાર કરી સર્વે રાજાઓ દુષ્ટનો વધ કરવા તેના પર ધસ્યા, પણ આયુધો સાથે પોતાની તરફ ધસી આવતા સર્વે રાજાઓને જોઈ, લયલીત થયેલા તે રાજા બ્રાહ્મણોની 'કાળી ગાય' બની ગયો ! પરંતુ ભીમાર્જુન તેમની સમક્ષ ગયા અને રાજાઓ સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઈ રહેલા તે દ્વિજશ્રેણીને માત્ર પ્રેક્ષક તરીકે ઊભા રહેવાનું કહી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. અન્ય સાધારણ રાજાઓને મહાત્ કર્ચો બાદ કહ્યું અને અર્જુન તેમજ શલ્ય અને ભીમની ભેડીઓ સામસામે આવી ઊભી રહી. જાનેનું તુચ્છ યુદ્ધ થતાં સર્વે રાજાઓ ભેગા મળ્યા અને એ મહાપરાક્રમી બ્રાહ્મણો કયા કુળના અને કયા દેશના છે, તેની શોધ કરવાને વિચાર કરી થોડો સમય યુદ્ધ બંધ રખાવ્યું. એટલામાં ભીમાર્જુનને તેમના અતુલ પરાક્રમથી જાણખી ગયેલા શ્રીકૃષ્ણે વચમાં પડી યુદ્ધ બંધ રખાવી, "દ્રૌપદી ધર્મથી જ લક્ષ્યભેદક વીરને આસ થઈ છે." એવો નિષ્કંથ કરી રાજાઓનું સાંત્વન કર્યું; અને તે સર્વે રાજાઓ પોતપોતાને ઠેકાણે ચાલતા થયા; તેમજ અન્ય લોકો પણ 'બ્રાહ્મણોએ પાંચાલરાજાની કન્યા વરી' અને આજની રંગસભામાં "બ્રાહ્મણોની છત થઈ" એમ બોલતા બોલતા વિદાય થયા.^૧ અત્યંત આનંદમાં આવી ગયેલા બ્રાહ્મણસમુદાયમાંથી ભીમાર્જુન માંડમાંડ પોતાનો રસ્તો કાઢી શક્યા. યુદ્ધથી જખમી થયેલા તેઓ પૂર્ણિમાના અર્ધસૂર્ય પ્રમાણે શોભવા લાગ્યા. દુષ્ટપુત્રી પણ તેમની પાછળ તેમને ઉતારે જવા લાગી.

ખીજ બાળ્ય શિક્ષા માગી પાછા ફરવાનો સમય થવા છતાં પુત્રો આવ્યા નહિ, તેથી કુંતીને દ્વિધર થવા લાગી કે, "રજાને કૌરવોએ કે મહાભયંકર અને દીર્ઘદેષી માયાવી રાક્ષસોએ તેમનો વધ તો કયો નહિ હોય ? અરેરે ! મહાત્મા વ્યાસમુનિનો મત પણ ખોટો જ નીવડ્યો ને ?" વાતસંભાવથી વ્યાસ થયેલી કુંતી આ સુજળ ચિંતાતુર હતી, એટલામાં અપરાહ્નકાળ સમાપ્ત થવાના શુભારમાં મેઘથી ઘેરાયેલા સૂર્ય પ્રમાણે બ્રાહ્મણોથી ઘેરાયેલો અર્જુન તે ઠેકાણે, તે કુંભારના ઘરમાં દાખલ થયો.^૨

કુંભારની કમંશાળામાં (કામ કરવાની જગ્યાએ) આ સુજળ પહોંચતાં વાર તે મહાપરાક્રમી કુંતીપુત્રો ભીમાર્જુન કુંતી સમીપ ગયા, અને અત્યંત આનંદિત થયેલા તે પુરુષશ્રેણીએ શિક્ષા તરીકે તે દ્રીપદીને જ માતા પ્રતિ નિવેદિત કરી !^૩ તેમજ ઝૂંપડીમાં બેઠેલી તે કુંતીએ પણ દષ્ટિએ પકવાની વાટ ન જોતાં "સર્વે વહેંચી લો" કહ્યું; પણ દ્રીપદીને જોતાં તેને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે, "અરેરે ! મેં આ કેવું અનર્થકારક વેણ ઉઘાડ્યું ?" બાદ ચિંતાકાંત થયેલી તે અધર્મભીરુ કુંતી અતિશય આનંદિત થયેલી તે દ્રીપદીને હાથ પકડી યુધિષ્ઠિર પાસે ગઈ અને બોલી કે, "હે પુત્ર ! દુષ્ટરાજાની કન્યા તારા કનિષ્ઠ બંધુઓએ મારી સામે નિવેદિત કરી; પણ પ્રમાદને લીધે મારા મોંમાંથી (રોજની માફક) એમ નીકળી ગયું કે, "સર્વે જણા વહેંચી લો." આથી મારું ભાવણ પણ અસત્ય ન થાય અને પાંચાલકન્યા દ્રીપદીને પાતક પણ ન લાગે, એવો કાંઈ ઉપાય તું બતાવ."

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે આથી અર્જુનને કહ્યું કે, "તે દ્રીપદીને સ્વયંવરમાં છતી છે, તે તારી સાથે જ પાણ્ડિત્ય કરવાથી તે શોભનાર છે; માટે અગ્નિ પ્રવ્નલિત કરી તું એનું યથાવિધિ પાણ્ડિત્ય કર." ત્યારે અર્જુનને કહ્યું કે, "પ્રથમ આપનો, બાદ ભીમસેનનો, પછી મારો અને ત્યાર બાદ નકુલસહદેવનો વિવાહ થવો યોગ્ય છે; માટે આપે જ એ કન્યાનું પાણ્ડિત્ય કરવું જોઈએ અને ત્યાર બાદ ભીમસેનનો, મારો અને નકુલસહદેવનો વિવાહ

૧. આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૯૨, શ્લોક ૩૮

૩. આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૯૨, શ્લોક ૪૫-૪૭

૨. આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૯૨, શ્લોક ૪૦

૪. આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૯૩, શ્લોક ૧

અનુક્રમે થવો જોઈએ. મારો તો આ મત છે; પણ આ પ્રસંગે ધર્માનુરૂપ, યશસ્કર પાંચાલરાજ દુપદને પણ જે હિતાવહ હોય, તે વિચાર કરીને કરો અને અમને ચોગ્ય આજ્ઞા આપો; કારણ કે અમે સર્વે આપની આજ્ઞામાં છીએ.”

અર્જુનનું આવું ભાષણ સાંભળી સર્વે પાંડવોએ પોતાની નજર દ્રૌપદી તરફ ફેંકી અને આમતેમ જોતી તે ભાગ્યવતી દ્રૌપદીને જોતાં સર્વ પાંડવોએ એકબીજા સાથે જોયું અને તે સર્વેનું મન તેના પર ચોંટ્યું. સારાંશ કે, દ્રૌપદીને જોતાંવેત તે સર્વ અપરિમિત વીર્યવાન પાંડવોમાં સર્વ ઇદ્રિયોના ક્ષોભકારી મદનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો; કારણ દ્રૌપદીનું સ્વરૂપ બહુ કામોદીપક હોવાથી પ્રાણીમાનસ ચિત્ત વેધી નાખનારું હતું.^૧

તેમની આવી સુદ્રાઓ જોઈ તથા તેમનો મનોરથ જાણી, યુધિષ્ઠિરને વ્યાસવચનનું સ્મરણ થયું. આથી દ્રૌપદી જેને પ્રાપ્ત થશે તેના બીજા પાંડવો શત્રુ થશે, એ ભયથી તે ધર્મારાજ પોતાના મંદુઓ પ્રતિ કહેવા લાગ્યા કે, “આ કલ્યાણી દ્રૌપદી આપણા સર્વની ભાર્યો થશે.”^૨ જ્યેષ્ઠપ્રાતાનું તે ભાષણ લક્ષમાં લઈ ઉદાર અંતઃકરણથી શુકત તે સર્વ પાંડુપુત્રો તે જ વાતનો મનમાં વિચાર કરતા કરતા સ્તબ્ધ થઈ રહ્યા. એટલામાં શ્રીકૃષ્ણજનકેવ કુંભારની તે ધર્મશાળામાં કે જ્યાં પાંડવો બેઠા હતા, ત્યાં આવ્યા અને પોતાની જાળખાણ આપી પરસ્પર અભિવંદનનંદન કરી, હાસ્યપૂર્વક સુખદુઃખની બે વાતો કરી વિદાય થયા.

પાંચાલરાજપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કુંભારગૃહે જવા નીકળેલા લીમાર્જુનની પાછળ પાછળ ગયો હતો અને કોઈની પણ નજરે ન પડતાં, પૂર્ણતઃ સાવચેત રહી, તે કુંભારના ઘરમાં પાંડવોની પાસે જ છુપાઈ બેઠો હતો.^૩

સાચકાળે લીમાર્જુન તથા નકુલસહદેવ શિક્ષા માગી લાગ્યા અને યુધિષ્ઠિરને અર્પણ કરી. લોજનનો સમય થતા કુંતીએ દ્રૌપદીને પ્રથમ દેવતાઓને બલિ તથા પ્રાણજ્વોને શિક્ષા આપવાનું કહ્યું, અને પછી અન્નના અન્ય અપેક્ષાને આપ્યા બાદ શેષ રહેલામાંથી બે ભાગ કરી એક ભાગ લીમને (કારણ કે તે ખૂબ ખાતો હતો!) અને બીજા ભાગમાંથી બીજા બધાને સરખે હિસ્સે આપવા કહ્યું. લોજન થતાં સહદેવે ભૂમિ પર દર્ભશય્યા તૈયાર કરી અને તે પર પોતાનાં વસ્ત્ર પાથરી તે સર્વ વીરો દક્ષિણ તરફનું માથું કરી સૂતા; કુંતી તેમને તકિયે લાગીને (માથા આગળ) સૂતી, અને બંને પાંડવોના પગ મૂકવા સારું એક તકિયો જ હોય નહિ તેમ દ્રૌપદી તેમના પગ આગળ સૂતી! તે રાજપુત્રીને એ પ્રકારે ભૂમિ પર (ખાટલા પર નહિ) સૂવું પડવા છતાં તેણે જેમ પાંડવોનું અશુભ કયું નહિ, તેમજ પોતાના મનમાં પણ જરાયે ખોટું આવશ્ય નહિ; અને અન્નાર્થે ત્યાં મળેલા ઇતર સર્વ મનુષ્યોએ પણ દ્રૌપદીને ત્યાં બેઠેલી (!) અવલોકી!^૪ આ મુજબ શય્યાધીન થતાં તે પાંડવોએ સેનાપતિને ચોગ્ય જોવી અટકાવ વાતો કરવા માંડી, જે બધી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સાંભળી.

પાંડવોની તે ઇર્ષ્યાજનિત હકીકત અને તેમણે રાત્રે આપસઆપસમાં કરેલી વાતો, એ સર્વે પૂર્ણપણે દુપદરાજને નિવેદિત કરવા સારુ રાજપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્યાંથી સત્તર નીકળી દુપદ પાસે ગયો. તુરત જ પાંડવોને જાણજેલા ન હોવાથી ખિન્ન થઈ બેઠેલા મહાત્મા પાંચાલરાજ દુપદે તેને મત્સ્યવેષ કરનાર દેાણ અને કયા કુળનો છે તે પૂછ્યું; જેના ઉત્તરમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને લીમાર્જુનની કુંભારને ઘેર પહોંચવાની, ત્યાં પાસેપાસે જ બેઠેલા ત્રણ પુરુષો તથા તેમની માતાને

૧. આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૯૩, શ્લોક ૬-૧૪

૨. આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૯૪, શ્લોક ૨

૩. આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૯૩, શ્લોક ૧૬

૪. આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૯૪, શ્લોક ૧૨

બેયાની, કૃષ્ણાને ત્યાં જ મૂકી ભિક્ષાટનાર્યે ચાર પાંડવોના નીકળી ગયાની, ત્યાંથી પાછા આવતાં ભોજન કર્યાની, સૂવાની તથા પરસ્પર સન્નિવેશિત સંભાષણની વાત દ્રુપદને કહી; અને અગ્નિ-દાહમાંથી પાંડવો સુક્રત થયાની કિંવદંતી ખરી હોઈ, તે સઘળા પાંડવો જ હોવા બોધ્યે, એવી પોતે બાંધેલી અટકળ પણ કહી.

બાદ આનંદિત થયેલા તે દ્રુપદે તેઓ પાંડવો જ છે કે કેમ, તેની વધુ તપાસ કરવા પોતાના પુરોહિતને મોકલ્યો; જેણે યુધિષ્ઠિરને તેની ભત્તિ, કુળ આદિ પોતાને કહેવા કહ્યું અને વધુમાં ઉમેર્યું કે, “પાંડુરાજ અને દ્રુપદરાજમાં ગાઢ મેત્રી હતી અને ‘આ મારી કન્યા કૃષ્ણાને હું કુરુકુલોત્પન્ન પાંડુને વહુ તરીકે આપીશ’ એવો તેનો મનોદય હતો. વળી દ્રુપદના મનમાં એવી ઇચ્છા ઘોળાયા કરે છે કે, ‘વિશાળ અને દીર્ઘબાહુથી યુક્ત અર્જુન બે ધર્મતઃ આ મારી કન્યા પ્રાપ્ત કરી લે, તો તે મારું એક મોટું હિત કયાં સમાન જ છે.’”

આ સુખ્ય દ્રુપદરાજનો સંદેશો કહી વિનયપૂર્વક બેઠેલા તે પુરોહિત તરફ ધર્મરાજને બોલ્યું અને લીમસેનને તેણે પાદપૂજન કરવા આજ્ઞા કરી. તેમ થતાં યુધિષ્ઠિરે તે પુરોહિતને કહ્યું: “ક્ષાત્રધર્મને ઉચિત રીતિનું અવલંબન કરી પાંચાલરાજને પોતાની કન્યા સ્વયંવરમાં મેદી હતી, માત્ર ઇચ્છાથીજ તેમ કયું નહોતું. વળી તેની પુત્રીએ પણ તે વાત માન્ય કરી હતી. તેમ કરવામાં તેણે ભત્તિ, કુળ, શીલ કે ગોત્ર, એમાંના કશાની પણ અપેક્ષા રાખેલી નહોતી-માત્ર ધનુષ્ય સત્ત્વ કરી લક્ષ્મણ કરવાની શરતે જ તે આપવાનું ભરેલું હતું; અને તે સુખ્ય રાજાના સસુદાયમાં તેને આ મહાત્માએ (અર્જુન) લીધી છે. આથી દ્રુપદરાજને હવે ચિંતા-તુર થવાનું કારણ દેખાતું નથી, પણ દ્રુપદરાજનો એ (અર્જુનને કન્યા આપવાનો) મનોરથ પણ સિદ્ધ થશે. વળી એ રાજકન્યાના સ્વરૂપનું ઉત્તમ પ્રકારે સાર્થક થયેલું હું માનું છું; કારણ કે તે ધનુષ્યને તે પ્રકારે પ્રત્યક્ષ આદાવવાનું કામ દુર્બળ મનુષ્યથી થતું શક્ય નથી અને અસ્ત્ર-વિદ્યામાં નિપુણ ન હોય એવા અને હીન કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાથી તે લક્ષ્ય પૃથ્વી પર પાડવું અશક્ય જ હતું. આથી કન્યા સારું દ્રુપદે કાળજી કરવી બેઠતી નથી. વળી (દ્રુપદની ઇચ્છા ન હોય તો પણ) તે લક્ષ્યલેહ વ્યર્થ કરવાની (લક્ષ્યવેધ કરનારને હરાવવાની) આજ્ઞા પૃથ્વીમાં એક પણ પુરુષની છાતી આલનાર નથી.”

એટલામાં ભોજન તૈયાર હોવાની ખબર દ્રુપદનો એક માણસ લાવ્યો અને સર્વે કર્મ આટોપી, દ્રુપદને ઘેર ભોજન કરી, ત્યાં જ દ્રોપદીનું પાણિયદણ કરવાનું સૂચવ્યું. આથી આવેલા તે પુરોહિતને આગળથી મોકલી દઈ પાંડવો દ્રુપદે મોકલેલા વિશાળ અને ક્ષીમતી રથો પર સવાર થઈ દ્રુપદને ત્યાં જવા લાગ્યા અને કુંતી તથા દ્રોપદી પણ એક રથમાં બેસીને ગયાં.

બીજી બાજુ પુરોહિતના મુખમાંથી નીકળેલાં વચન સાંભળી દ્રુપદરાજને પાંડવોની ભત્તિ આદિ નક્કી કરવા નાના પ્રકારની ચીજો એકઠી કરી. દ્રુપદને મહેલે પહોંચતાં કુંતી અને દ્રોપદી અંતઃપુરમાં ગયાં; અને પાંડવો પાદપીઠાથી (પગ મૂકવા સારું રાખેલી ચોપાઈથી) યુક્ત એવા સવોત્કૃષ્ટ અને મહામૂલ્યવાન સિંહાસન પર બિલકુલ વિસ્મિત ન થતાં બેઠા. બાદ ઉત્તમવલ વેષ ધારણ કરેલાં દાસ-દાસીઓ અને પિરસણિયાઓએ સોનારૂપાનાં પાત્રોમાં ઉત્તમ પ્રકારનાં પાદ-પેય લાવીને પીરસ્યાં. આ પ્રમાણે ભોજનવિધિ સમાપ્ત કરી પાંડવો બીજી વસ્તુઓ તરફ દુર્લક્ષ કરી સંગ્રામ-સામગ્રી નિહાળવા ગયા, જેથી દ્રુપદાદિએ તેઓ રાજકુમારજ હોવા બોધ્યે, એણે ખાતરીપૂર્વક માન્યું.

બાદ યુધિષ્ઠિરને ખાસે બોલાવી દ્રુપદે તેનાં વર્ણ, કુળ આદિ સંબંધી હકીકત પોતાને કહેવા વીનવ્યું; જેનો સ્વીકાર કરી યુધિષ્ઠિરે સર્વ પાંડવોને એક પછી એક તેમના નામથી ઓળખાવ્યા, જે સાંભળી દ્રુપદને આનંદાશ્રુ આવ્યાં. ત્યારબાદ દ્રુપદના પૂછવાથી લાક્ષાગૃહની હકીકત જણાવી પાંડવો દ્રુપદના ભવ્ય વાડામાં ગયા. ત્યાં દ્રુપદે અર્જુનને પોતાના કુળધર્મ મુજબ યથાવિધિ દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરવા કહ્યું.

એ પરથી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, “હે રાજા ! મારે પણ વિવાહ કરવો છે.” દ્રુપદે ઉત્તર દીધો: “તો તું એનું પાણિગ્રહણ કર; અથવા તારા બંધુઓ પૈકી જેને તારે આપવી હોય તેને કૃષ્ણા આપ.” યુધિષ્ઠિરે ઉત્તરમાં જણાવ્યું: “તે અમો સર્વેની રાણી થશે અને મારી માતા પણ પૂર્વે એમ બોલી ગઈ છે. વિશેષ, હું અને ભીમસેન—એ બેઉ હજી અવિવાહિત છીએ; અને રતનસમાન તારી કન્યા અર્જુનને જીતી છે. રતનો ઉપલોગ સર્વેએ કરવો, એવો અમારો સંકેત છે; અને તે સંકેત છોડવાની અમારી ઇચ્છા નથી ! આથી ધર્મથી જ આ તારી કન્યા કૃષ્ણા અમો સર્વેની પત્ની થશે, માટે અગ્નિસમીપ સર્વ સાથે જ એનું પાણિગ્રહણ થવા દે.”

આથી દ્રુપદે કહ્યું: “હે કુરુનંદન ! એક પુરુષને ઘણી સ્ત્રીઓ કરવાનું કહેલું છે, પણ એક સ્ત્રીને અનેક પતિ (થયેલા) કોઈ પણ ઠેકાણે સાંભળ્યા નથી. હે કુતીયુત્ર ! તારી આવી બુદ્ધિ કેમ થઈ ? શિષ્ટાચાર અને શ્રુતિથી વિરુદ્ધ (જઈ) આવો અધર્મ કરવો તને ઉચિત નથી.”

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું: “હે મહારાજ ! ધર્મ બહુ સૂક્ષ્મ છે. અમારામાં તેની ગતિ જાણવાનું સામર્થ્ય નથી. પૂર્વકાલીન લોકે જે માર્ગે ગયા તે જ માર્ગે અમે પણ જઈશું. મારી વાણીથી અસત્યોચ્ચારણ કદી થયું નથી અને અધર્મ તરફ મારી ભતિ પણ નથી. મારી માતા એમ જ કહે છે અને મારો પણ એ જ મનોરથ છે. હે રાજા ! એ નિશ્ચિત ધર્મ છે; માટે ચિંતા ન કરતાં તથા મનમાં (કોઈ પ્રકારની) શંકા ન આણતાં તેનું આચરણ કર.”

આથી આખરે વળતે દિને દ્રુપદે યુધિષ્ઠિર, કુતી તથા પોતાના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને એ બાબતનો નક્કી વિચાર કરી પોતાને જણાવવાનું કહ્યું, એટલામાં વ્યાસસુનિ ત્યાં પધાયા.

દ્રુપદે તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે, “અનેક પુરુષોએ એક જ પત્ની કરવાથી સંકર કેમ ન થાય ? તે સર્વ આપ મને યથાસ્થિત કહો.” આથી વ્યાસે કહ્યું કે, “(અતિગહન હોવાથી શાસ્ત્રીય) કપટથી ધ્રુવ અને તેથી શિષ્ટાચાર અને શ્રુતિથી વિરુદ્ધ આ (બહુપતિવ) ધર્મ વિષે જેના જે ભત હોય તે (તેણે કહેવા) સાંભળવાની મારી ઇચ્છા છે.”

આથી દ્રુપદે કહ્યું: “શિષ્ટાચાર અને શ્રુતિથી વિરુદ્ધનો આ મને અધર્મ લાગે છે; કારણ કે અનેકની એક પત્ની કોઈ ઠેકાણે હોતી નથી. પૂર્વકાલીન મહાત્માઓએ આ ધર્મનું અવલંબન કર્યું નથી અને વિદ્વાનોએ અધર્મોચ્ચારણ કરવું કદી પણ ઉચિત નથી. આથી યુધિષ્ઠિરના કહેવા મુજબ વર્તવાને હું રાજ નથી. કારણ કે આ ધર્મ મને સદા સર્વકાળ સંશયયુક્ત જ લાગનારો છે.”

ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કહ્યું: “પોતે સદાચરણી હોય એવો જ્યેષ્ઠ બ્રાતા કેનિષ્ઠ બ્રાતાની ભાર્યા સાથે સમાગમ કેમ કરે ? ધર્મની સૂક્ષ્મ ગતિને લીધે અમે એક યા બીજી બાબતોનો નિશ્ચય કરવાને અસમર્થ છીએ.”

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું: “મારી વાણીએ અનુતનો ઉચ્ચાર કયો નથી અને અધર્મ તરફ મારી મતિ વળતી નથી. આથી આ બાબતમાં મારો મત અનુકૂળ હોવાથી એ કોઈ પણ પ્રકારે અધર્મ નથી. જટિલા નામક ગૌતમીએ સાત ઋષિ બેઠે તથા મુનિથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃક્ષકન્યાએ પણ ‘પ્રચેત:’ સંસક દશ ભાઈઓ બેઠે સમાગમ કર્યાની કથા પુરાણમાં છે. વળી શુરુતું કહેવું ધર્માનુસારજ હોય છે; અને સર્વ શુરુઓમાં માતા શ્રેષ્ઠ શુરુ છે, તથા ‘લિક્ષા મુજબ સર્વ જણ મળી ઉપલોગ લે’ એવા શબ્દ તે માતાના મોઢામાંથી પણ નીકળ્યા છે, તેથી એ વાત સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ છે, એમ હું માનું છું.”

કુંતીએ કહ્યું: “ધર્માનુચરણ કરનારા યુધિષ્ઠિરે જે મુજબ કહ્યું તે મુજબ જ એ ખરું છે; અને અનુતની મને બહુ જ બીક લાગે છે, મારે હું અનુતમાંથી કેમ સુકત થઈશ ?”

વ્યાસે કહ્યું: “હે ભદ્રે ! તું અનુતથી સુકત થઈશ, કારણ કે એ સનાતન ધર્મ છે. હે પાંચાલરાજા ! ધર્મરાજના કહેવા મુજબ આ નિઃસંશય ધર્મ છે. હવે એ કેવી રીતે વિહિત અને સનાતન છે, તે હું સર્વને કહીશ નહિ, માત્ર તને જ કહીશ.”

એમ કહી વ્યાસ દ્રુપદનો હાથ પકડી અંદર લઈ ગયા અને તેને તે સનાતન અને વિહિત ધર્મની આ કથાઓ કહી:-

“હે રાજા ! પૂર્વે નૈમિષારણ્યમાં દેવોએ સત્ર કરવા માંડ્યો હતો, ત્યારે સૂર્યપુત્ર યમે તે સત્રમાં શામિત્રકર્મ (એટલે પશુઓનો ઘાત કરવાનું કર્મ) સ્વીકારવાથી કાલાતુકમણ થયું; જેથી મરણમાંથી સુકત થયેલી પ્રજા પુષ્કળજ વધી ગઈ. આથી ઇંદ્રાદિ દેવોને ભય પ્રાપ્ત થતાં તેઓ પ્રજા પાસે ગયા. પ્રજાએ તેમને શાંત પાડી કહ્યું કે, “સત્રમાંથી સુકત થતાં યમ પોતાનું ચઢી ગયેલું બધું કામ પતાવી નાખશે.” આ સાંભળી દેવોનો બ્યાં યજ્ઞ ચાલતો હતો ત્યાં ઇંદ્રાદિ જઈ બેઠા; એટલામાં તેમને એક કમળ ભાગીરથીમાં દેખાયું, જે ભેઈ તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. ઇંદ્ર તપાસ કરવા ગયો. તો તેને દેખાયું કે, ગંગાના ઉગમસ્થાને એક સ્ત્રી પાણી સારુ ગંગામાં ભિતરી રહતી હતી; અને રહતાં રહતાં પાણીમાં તેનાં જે અશ્વિનિંદુ પડતાં હતાં, તે એકાએક સુવર્ણકમળ થઈ જતાં હતાં. ઇંદ્રે તેની પાસે જઈ રહવાનું કારણ પૂછતાં તેણે તેને પોતાની પાછળ આવવા જણાવ્યું. આ મુજબ તે સ્ત્રીની પાછળ જતાં પાસેજ હિમાલય પર્વત પર એક તરણ સ્ત્રી બેઠે એક રૂપવાન તરણ (કે જે શંકર હતા તે)ને દૂત રમતો જોયો. પોતે કાણ અને કેવો સત્તાધારી છે તે, તે તરણ પુરુષને કહેવા છતાં પણ બ્યારે તેણે તેને કંઈ દાઢ આપી નહિ, ત્યારે ઇંદ્ર દુઃખ થયો. આ ભેઈ શંકર હસ્યા અને દૂતકોડા બલાસ થતાં તેણે ઇંદ્રને એક શુકાનું દ્વાર ખોલવા જણાવ્યું; કે જેની અંદર બીજા તેના જેવા જ ચાર ઇંદ્રો હતા. ઇંદ્ર આથી ભયભીત થયો કે, રજોને મારી પણ એવી જ સ્થિતિ થાય ! રૂદ્રે કહ્યું કે, “પ્રથમતઃ તેં મારું અપમાન કર્યું, તેથી તું પણ આ સુકામાં દાખલ થા.” આ સાંભળી ઇંદ્ર ગર્વગતિત થઈ ગયો. ઇંદ્રે ક્ષમા ચાહી, પણ શંકરે કહ્યું કે, “તમે સઘળા મનુષ્યજન્મ લઈ પૃથ્વી પર અવતર્યો અને મહાપરાક્રમ કર્યો. બાદ પાછા ઇંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થશો.” પૂર્વેદ્રા-એ કહ્યું: “જલદી છૂટકો થવો બ્યાંથી સુરકેલ છે, એવા મનુષ્યલોકમાં અમે જઈશું તો ખરા; પણ યમ, ધર્મ, વાસુ, ઇંદ્ર અને અશ્વિનિકુમાર, જે દેવોએ અમારી માતાને ગર્ભાધાન કરવું, કે જેથી દિવ્ય અસ્ત્રોથી ત્યાંનાં મનુષ્યો બેઠે સુક્ર કરી અમે પુનરપિ ઇંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થઈએ.” આ સાંભળી ગાદી પરના ઇંદ્રે કહ્યું કે, “(આ ચાર બેઠે) મારા વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો મારો એક અશબ્દ પુરુષ હું આપીશ.” આ મુજબ નક્કી કર્યો બાદ શંકરે તે

સુદર અને સ્વર્ગની લક્ષ્મીસમાન રહતી સ્ત્રીને મનુષ્યલોકમાં તેમની સ્ત્રી નીતી. બાદ બધાને લઈને શંકર નારાયણ પાસે ગયા અને પોતાના શાપને માટે તેમનું અનુમોદન મેળવ્યું. નારાયણે પણ પોતાની શક્તિરૂપ એક સફેદ અને એક કાળો એમ બે વાળ ઉખાડી યાદવકુળમાં દેવકી અને રોહિણીના ગર્ભમાં પ્રવિષ્ટ કર્યા, જે બલરામ અને કૃષ્ણરૂપે અવતર્યા. આ સુજળ પૂર્વના ચાર ઇંદ્રો તે ચાર પાંડવો અને ઇંદ્રના અંશરૂપ પાંચમે તે અર્જુન, એમ પૂર્વના ઇંદ્રો તે આ પાંચ પાંડવો છે; અને પેલી રહતી સ્ત્રી તે તારી પુત્રી દ્રૌપદી છે.”

આ પ્રમાણે કહ્યા પછી અત્યંત અદ્ભુત વરદાન આપી વ્યાસે દ્રુપદને દિવ્ય દષ્ટિ આપી, કે જેથી તે પાંચ પાંડવોને તેમના મૂળ ઇંદ્રના રૂપમાં જોઈ શકેયો !

એ સુજળ એક વાત કહ્યા બાદ વ્યાસે બીજી વાત કહી:—“તથોવતમાં એક રૂપવતી ઋષિકન્યા હતી, પણ તેને પતિ પ્રાપ્ત થતો નહોતો; તેથી ઉચ્ચ તપ કરી તેણે શંકરને રીઝવ્યા અને ‘સર્વશુભસંપન્ન પતિની મને ઇચ્છા છે.’ એમ પાંચ વાર તેણે તેને કહ્યું. આથી ખુશ થયેલા શંકરે તેને પાંચ વર થવાનું વરદાન આપ્યું, તે કન્યાએ એક જ પતિની અપીલ કરી, પણ અંતઃકરણમાં પ્રસન્ન થયેલા તે દેવાધિદેવે પુનરપિ શુભ લાપણું કરી તેને કહ્યું કે, ‘પતિ આપો, પતિ આપો,’ એમ કહી તે પાંચ વાર મારી પ્રાર્થના કરી, તેથી હવે તને પાંચ જ પતિ થશે. હે ભદ્રે ! તારું કલ્યાણ થાઓ ! તને બીજો કોઈ પ્રાપ્ત થતાં એ બધું સિદ્ધિ પામશે.” આ સુજળ હે દ્રુપદ ! આ તારી દેવરૂપી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ છે અને ઈશ્વરી સંકેતથી જ તે પાંચેની પત્ની કરેલી છે; માટે હવે તને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કર.”

દ્રુપદે કહ્યું: “હે મુનિ ! હવે મારો સંશય દૂર થયો. મેં પ્રથમ આ વાત જાણી નહોતી, તેથી જ મારી પુત્રીને એક જ પતિ સાથે સંબંધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ ખરેખર દૈવ આગળ કોઈનું કાંઈ ચાલતું નથી. માટે દેવવિહિત જે હોય તે જ કરવું યોગ્ય છે. દૈવનો સંબંધ ટાળવો અશક્ય છે, અને તે ટાળવા સારું આ જન્મે કરેલા કર્મથી કંઈ જ સિદ્ધ થતું નથી. જુઓ કે, કન્યાને એક ઉત્કૃષ્ટ પતિ મેળવી આપવાના ઉદ્દેશથી મેં જે શરત કરી તે જ અનેક પતિ મેળવી આપવાના કારણજૂત થઈ પડી ! પ્રત્યક્ષ શંકરે જ્યારે એનું વરદાન આપ્યું છે, ત્યારે અધર્મ હો કે ધર્મ હો, તો પણ એમાં મારો અપરાધ નથી; માટે દ્રૌપદીને જેમ રહે તેમ કરે.”

બાદ વ્યાસે ધર્મરાજને પ્રથમ દ્રૌપદીનું પશ્ચિચ્છણ કરવા આજ્ઞા કરી; અને તે સુજળ ધોગ્ય-સુનિએ હવન કરી સુધિધિર સાથે દ્રૌપદીની ગાંઠ બાંધી આપી. ત્યારબાદ બીજો, ત્રીજો, ચોથો અને પાંચમે દિને, અનુક્રમે બાકીના પાંડવોએ તેનું પશ્ચિચ્છણ કર્યું. વૈશંપાયન અન્ને કહે છે કે, વ્યાસે તેને એક અદ્ભુત કથા એ કહી હતી કે, દ્રૌપદી દરેક પાંડવ સાથે લગ્ન કર્યા બાદ કુમારી થઈ જતી હતી.

બસ. આટલી જ કથા જોડે આપણને સંબંધ હોવાથી વધુ ભાગ આપવાની જરૂર નથી.

શું કુંતીએ ખરે જ ‘સર્વે સમેત્ય સુંક્ત’ કહ્યું હતું ?

કુંતી એક દંડ સંકલ્પવાળી ગૃહ સ્ત્રી હતી. કુરુક્ષેત્રની લડાઈ પૂર્વે કૃષ્ણ સાથે પોતાના પુત્રોને તે જ સંદેશો મોકલે છે, તે એક વીર ક્ષત્રિયાણીને છાજે તેવા જ છે. તે કૃષ્ણને કહે છે: “અરે ! સંધિ કરવાનો આ કાળ નથી. પાંડવોને કહેજે કે, અધમાન યવાથી જેને રાગદ્રેષ આવતો નથી તે ખરો ક્ષત્રિય જ નથી. કુંભસ્ય યવાની બીકે સ્વરથ ભેચી રહી અથવા નિરાશ થઈ નીચ સ્થિતિમાં રહેયો નહિ; સાપની ઝેરી દાંઢ ઉખાડી નાખતાં મૃત્યુ યાય તો

ખડેતર, પણ કૃતરાને માટે મરણો નહિ. શત્રુએ કરેલું અપમાન, તિરસ્કાર અને છળનો ભાર ગધેડા પ્રમાણે સહન કરવો એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ નથી. ઇળવાનો કે પડવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ શત્રુની કમરને પાકી બાથ લીડી તેમ કરવું. યોગ્ય પ્રસંગ હોવા છતાં, ઇલવાની આશાએ કે ખીકે, જે ક્ષત્રિય પોતાનું તેજ ખતાવતો નથી, તે ક્ષત્રિય નહિ પણ ચોર છે. ક્ષત્રિયે શેરડીની માફક શત્રુની સામે કકડા થઈ જવું, પણ વળવું (નમવું) નહિ. જે આશયથી એક ક્ષત્રિય વીર સ્ત્રી પોતાના. યુવને જન્મ આપે છે, તે આશા પૂર્ણ કરવાનો આજ સમય છે. માટે આ વખતે જે લોકોના કહેવા પર આધાર રાખી સ્વકર્તવ્ય કરવામાં ચૂકશો તો હું તમારો સર્વ-શ્રેય ત્યાગ કરીશ. પ્રસંગ આવતાં ક્ષત્રિયે પોતાના પ્રાણની પણ પરવા કરવી જોઈએ નહિ.” અર્થાત્ કુંતી એક બહુ પાણીદાર સ્ત્રી હતી. તે પોતાનો ધર્મ યથાર્થ જાણતી; આથી યુદ્ધ પૂરું થયા બાદ અને પાંડવો ગાદી પર બેસતાં જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર યાત્રાએ નીકળી પડે છે, ત્યારે તે વૃદ્ધ અંધ માણસની સેવા કરી પોતાનો ધર્મ જાળવવાનું વાજબી ધારી કુંતી પણ તેની સાથે નીકળી પડે છે—ન તો હાલની સ્ત્રીઓની માફક પોતાના પુત્રોને રાજ્ય કરતા જોવાની તે ઇચ્છા રાખે છે, ન તેમના વેશવતું સુખ માણવાની ! જ્યારે તે આ સુખ જાત્રાએ જવા નીકળે છે, ત્યારે ભીમ તેને તેણે કૃષ્ણની સાથે મોકલેલા સંદેશાનું ફળ લોગવવા (અર્થાત્ પાંડવોના રાજ્યવેશવ લોગવવા) સારુ રહેવાનો આગ્રહ કરે છે; પણ એ વીર સ્ત્રી દંડતાથી ઉત્તર આપે છે કે, “મેં મારા પતિના વખતમાં બહુ સુખ લોગવ્યું છે. મેં તમને યુદ્ધ કરવાની સલાહ એટલા જ સારુ આપેલી કે મારે તમને ભીખ માગતા જોવા પડે નહિ.” છેલ્લે યાત્રાએ જતાં, તે પોતાના પુત્રોને ઉપદેશ આપે છે કે, “સત્યને માગે ચાલો અને મનોવૃત્તિઓ હમેશાં ઉદાર રાખો.” આખા મહાભારતના સારરૂપ જ ઉપલું વાક્ય છે, એમ કહીએ તો ચાલે. કુંતીના સ્વભાવ-પરિચયોએ આપણે આટલું જોયું અને ખાતરી કરી કે, તે વીર સ્ત્રી હમેશાં સત્યને જ આહવારી અને મહાતેજસ્વી સ્વભાવની હતી.

પ્રથમ તો આ પ્રસંગમાં ખુદ મહાભારતના કથાનાનુસાર કુંતી બહુ “અધર્મભીરુ” હતી એ સિદ્ધ થાય છે; તેમજ તેનો પશ્ચાત્તાપ આપણી માન્યતાને ટેકો આપે છે. આલું છતાં દ્રૌપદીના વિવાહસંબંધી જે વાદવિવાદ થાય છે, તેમાંની સઘળી બાબતો તરફ તે હલંદય કરે છે—એકે શ્રદ્ધ બોલતી નથી, માત્ર સુધિશિરની હામાં હા ભેળવે છે, એ એક ખૂબી છે.

આપણે એ ભૂલણું જોઈતું નથી કે, પાંચાતનગરીમાં આવવાનો પાંડવોનો સુખ્ય ઉદ્દેશ કેવળ દ્રૌપદી મેળવવાનો જ હતો. વ્યાસે ખતાવેલી આશા, આપેલી આશીર્વાદ તથા ખાતરી, દુપદપુત્રીના શંકરવરદાનને પરિણામે પાંચ પતિ વિધેની કહેલી હકીકત, ધૌમ્યના પુરોહિત થવાથી ખુદ દ્રૌપદી જ મળ્યા જોટલો તેમને થયેલો આનંદ, લોકસમુદાય મળવાના સ્થાનનું અવલોકન કરી તેમણે લીધેલો કુંભારને ઘેર ઉતારો વગેરે બાબતો એ વાતની પુષ્ટિમાં આપણને ઉપલબ્ધ છે; તેમજ દુપદરાજને ત્યાં પંદર દિવસ સુધી આગતુંકોના સન્માનાર્થે જે ઉત્સવ થયો હતો, તેમાં પણ તેમની હાજરી તેમના એ જ એક માત્ર હેતુની ખાતરી આપે છે.

હવે કુંતીને જ્યારે ફિક્કર થાય છે ત્યારે સોળમે—એટલે સ્વયંવર સારુ નિશ્ચિત—દિવસ આવે છે પાંડવોએ સ્વયંવરમાં જઈ અભુને લક્ષ્યવેધ કર્યો છે અને રાજાઓના દિલમાં મત્સર ઉત્પન્ન થવાથી તે લડવા ઉદ્યુક્ત થતાં સુધિશિર નકુલ-સહદેવ જોડે ‘ગચ્છતિ’ કરી જઈ મંડપ-માંથી ટાઇ બોળખી લે નહિ તે સારુ સત્વર ઘેર આવી બેસે છે. આથી કુંતી સારી રીતે

બ્રહ્મતી હોવી બેઠકે કે તેના પુત્રો બિક્ષાર્થે નહિ પણ સ્વયંવરમાં ગયા હતા; અને તેથી જ તે ફિકર કરે છે કે, સ્વયંવરમાં જોળખાઇ જતાં કદાચ “કૌરવો અથવા (તેમના મદદગાર) દીર્ઘદ્વિપી માયાવી રાક્ષસોએ તો (કારણ કે પુલોચન નામના લાક્ષાગૃહ બાંધનાર રાક્ષસને તેમણે ખાળી નાખ્યો હતો) પાંડવોનો વધ કર્યો નહિ હોય ?” એટલું જ નહિ પણ તે વિચારે છે કે, “ત્યારે શું મહાત્મા વ્યાસમુનિનો મત પણ ખોટો જ પડ્યો ને?” આથી પણ સ્પષ્ટ રીતે એ સાબિત થાય છે કે, પાંડવો બિક્ષાર્થે નહિ પણ દ્રૌપદી અર્થે જ સ્વયંવરમાં ગયા હતા. આ બધી વાતથી કુંતી સુપરિચિત હતી-અર્થાત્ બિક્ષાની વાત ખોટી છે, કારણ કે, ‘વ્યાસનો મત’ તો દ્રૌપદી મેળવવા વિષે મળ્યો હતો, બિક્ષા મેળવવા વિષે નહિ!

વળી યુધિષ્ઠિરાદિ ત્રણ પાંડવો સ્વયંવરમાંથી નીકળી ભીમાર્જુનની અગાઉ જ ઘેર આવ્યા હતા, તેમણે પણ બધી હકીકતથી કુંતીને વાકેફ કરી જ હોવી બેઠકે; અને ત્યાર પછી જ કુંતીને ઉપલી ફિકર થવા લાગી હોવી બેઠકે. કારણ કે સ્વયંવરમાં આગળ ભીમાર્જુન તે વખતે દ્રેપથી ઘેરાયેલા રાજાઓ બેઠે યુદ્ધ કરતા હતા.

વળી અર્જુન ઘેર આવ્યો ત્યારે ‘એઘથી ઘેરાયેલા સૂર્ય પ્રભાણે પ્રાક્ષણોથી ઘેરાયેલો’ હતો,^૧ અને તેથી કુદરતી રીતે જ આનંદમગ્ન પ્રાક્ષણોનો કંઈક કૌલાહલ થવાથી ફિકર યા આનંદને લીધે કુંતીએ તે તરફ જરૂર નાખી હોવી બેઠકે.

વળી કુંભારના ઘરનો બ્યાં ઉલ્લેખ આવે છે, ત્યાં મૂળ મહાભારતમાં યજ્ઞશાળા અને કર્મશાળા એમ બે જુદા જુદા શબ્દો વાપરવામાં આવેલા જણાય છે; અને તેથી એમ પણ જણાય છે કે, વધુમાં વધુ એ ઝોરડાવાળા આ કુંભારના ઘરમાંના અંદરના ઝોરડામાં-કર્મશાળામાં-પાંડવો ઊતરી હોવા બેઠકે. હવે બે ભીમે તુરત દોડતો આવી માતાને વધામણી ન કહી હોય અને કુંતી બહારના ઝોરડામાં પોતાના પુત્રને બેવડી આશિષ (એક તો રાજાઓ બેઠેના યુદ્ધમાં જીતવાની અને બીજી દ્રૌપદી જીતવાની) આપવા ન ચે આવી હોય, અને ભીમાર્જુને બિક્ષા તરીકે દ્રૌપદીને રજૂ કરી હોય, તો પણ પરાક્રમી અને આનંદિત ભીમાર્જુને કુંભારના ઘરમાંની કર્મશાળામાં આવીને કુંતીસમીપ દ્રૌપદીને રજૂ કરી હતી.^૨ અર્થાત્ કુંતી તે વખતે બીજા કોઈ અંદરના ઝોરડામાં નહોતી અને તેથી તેનું સર્વે સમત્યે સુકું કહેવું કેવળ બનાવટી જણાય છે; કારણ કે પોતાની સમક્ષ આવેલી ચીજ તરફ હલંક્ષ કરી, કોઈ પણ કદી બેઠા વિના કંઈ બોલે જ નહિ.

અર્થાત્ બિક્ષાએ ગયાની અને બિક્ષામાં દ્રૌપદી મેળવ્યાનું કુંતીને કદ્યાની વાતો અસત્ય છે. કુંતી પોતાના પુત્રો સ્વયંવરમાં ગયા હતા તે વાતથી સુપરિચિત હતી; અને તેથી તેણે પોતાની સમીપ બેઠેલી અજબ સૌંદર્યની મૂર્તિ દ્રૌપદીને બેઠ ‘પાંચે વહેંચી લો’ એવું કહેવું સંભવતું નથી.

૧. અનાગચ્છઃ સુ પુત્રેષુ મૈક્ષ્યકાલેમિગચ્છતિ । ધર્તરાષ્ટ્રેહતા ન સ્યુર્ચિન્ધાય કુરુપુન્નવઃ ॥૪૪॥

માયાગ્નિવર્તર્વા રક્ષોમિઃ સુષોરેદંદવૌરીમિઃ । નિપરીતં મતં જાતં વ્યાસસ્યાપિ મહાત્મનઃ ॥૪૫॥

(આદિપર્વ, અધ્યાય ૧૮૨)

૨. મહત્યથાપરાહે તુ ધનૈઃ સૂર્યં શ્વાવૃતઃ । બ્રાહ્મણૈઃ પ્રવિશત્તત્ર જિષ્ણુર્માર્ગવેદમતત્ ॥૪૬॥

(આદિપર્વ, અધ્યાય ૧૮૨)

૩. ગત્યા તુ તાં માર્ગવર્કમ્શાલાં પાર્યો વૃથાં પ્રાપ્ય મહાનુભાવૌ ।

તાં યાગ્નસેર્નાં પરમપ્રતીતૌ મિક્ષેત્યથાવેદયતાં નરાટયૌ ॥ ૧ ॥ (આદિપર્વ, અધ્યાય ૧૮૩)

હવે આપણે બીજી રીતે વિચાર કરીએ. ખુદ મહાભારત પરથી જણાય છે કે, પ્રાયઃ યુધિષ્ઠિર જેમ યુદ્ધમાં, તેમજ શિક્ષાથે પણ જતા નહિ. ચાર નાના પાંડવો શિક્ષા માગી લાવી તેની સમીપ મૂકતા; અને કુંતી તે શિક્ષાને વિધિસર તૈયાર કરી, ‘અર્ધોમાં રામ અને અર્ધોમાં ગામ’ ને ગાયે અધુન બીમને અને બાકીના અર્ધોમાંથી સર્વેને વહેંચી આપતી. આથી જ્યારે સ્વયંવર વખતે યુધિષ્ઠિર પણ ધરની બહાર પડ્યા હતા તો, તે શિક્ષા માગવાને પ્રાયઃ જતા ન હોવાથી, કુંતીને શિક્ષાની કલ્પના આવવી શક્ય નથી. પાંડવો શિક્ષા માગી યુધિષ્ઠિર સમક્ષ રજૂ કરતા હોવાથી^૧ દ્રોપદીને શિક્ષા તરીકે જોળખાવવી હોય તો પણ તે યુધિષ્ઠિર પાસે જત-કે જે ઘરમાં જ બેઠા હતા-કુંતી પાસે નહિ. ધારો કે યુધિષ્ઠિર સર્વ વાતથી વાકેફ હોવાથી તેની પાસે ન જતાં કુંતી પાસે જવાની વાતને આપણે માનીએ; તોપણ કુંતી સહસા ‘તમે બધા વહેંચી લો’ કહે નહિ; કારણ કે જો તેમ થાય તો તેનું પોતાનું શું? તેણે કાંઈ એકાદશી કે બીજી કોઈ વ્રત તે દિને લીધું હોય એમ પણ લાગતું નથી; કેમકે સાંજે પાંડવો જ્યારે પાછા શિક્ષા માંગવા જાય છે, ત્યારે તે શિક્ષામાંથી પોતે પણ ખાસ છે. આથી પણ એ સિદ્ધ થાય છે કે, કુંતી ‘સર્વે વહેંચી લો’ એવું બોલી હોય એ બિલકુલ સંભવતું નથી.

ઉપરાંત વીર બીમસેન મસ્કરો હતા ખરો, અભુન નહિ. આથી બીમ દ્રોપદીને શિક્ષા તરીકે કદાચ જોળખાવે; પણ અભુન તો કદી પણ તેને પોતાની અનુમતિ આપે જ નહિ, એમ તેની આખી ‘કેરેકટર’ નો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે.

જો કે, ‘આપણે પાંચે એને પરણીશું’ એ યુધિષ્ઠિરનાં વેણ સાંભળી સર્વે પાંડવો તે વખતે ‘સ્તપ્થ’ થઈ જાય છે ખરા, છતાં ત્યારબાદ શિક્ષાએ જતાં, રાત્રે સૂતી વખતે કે બીજે દિને પણ, એ (મહાભારતના જ શબ્દમાં કહેતાં) ‘અમાનુષ’ ભાવિ વિવાહસંબંધી કાંઈ પણ થયો તેઓ કરતા નથી; તેમજ સૂતી વખતે સુધી કુંતી પણ એ વિષે જરા ચે ચિંતાતુર જણાતી નથી.

ઉપરાંત ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, કે જે પાંડવોની બરાબર પાછળ સ્વયંવરમાંથી નીકળ્યો હતો તથા તેમની છેક લગ્નલગ્ન છુપાઈને બધું જોતો હતો, તે એમાંની કોઈ વાતનું કશું વર્ણન કેમ દ્રુપદ આગળ કરતો નથી? તેને એ બધી વાતની ખબર હોવી જોઈએ, તેમજ પાંડવોનાં નામો પણ તેણે સાંભળ્યાં હોવાં જોઈએ; કારણ કે કુંતીએ લોજન સમયે દ્રોપદી આગળ બધા પાંડવોનાં નામ દીધેલાં, તેમ તે પરસ્પરની તેમની વાતોમાં પણ લેવાયાં હશે.

આથી જો એ વાત ખરી હોત તો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેવો માણસ દ્રુપદને તે કદાચ વિના રહે જ નહિ; અને તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, દ્રોપદી શિક્ષા તરીકે જોળખાયેલી જ નહિ, તેમ કુંતીએ ‘સર્વે વહેંચી લો’ એમ પણ કહેલું જ નહિ.^૨

શુદ્ર દ્રોપદીના પૂર્વજન્મની વ્યાસકથિત બે વાતો તથા યુધિષ્ઠિરે ગૌતમી અને વાક્ષીનાં આપેલાં બે ઉદાહરણો વિશ્વસનીય છે?

મહામુનિ સત્યની મૂર્તિ શ્રીમદ્ વેદવ્યાસે દ્રોપદીના પૂર્વજન્મની જે બે કથાઓ કહેલી

૧. આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૬૪, શ્લોક ૩

૨. રા બ. વૈષ પણ એ વિષે લખે છે કે:—“કુંતીથી ભૂલમાં બોધાર્થ મચેલા રાખેલાં આટલી હદ સુધી પાલન કરવામાં આવે તે, તેમજ તેના ગોમાથી જે શબ્દો ઉચ્ચારાવવામાં આવ્યા છે તે, કોઈ પણ માની શકે તેમ નથી. શિક્ષા ધણું કરી દાણાની હોય અને દાણો ભાઇઓ વહેંચી લે તે પૂર્વે રંધાવે જોઈએ એ સંબંધી બીજા પણ ખુલાસાઓ મહાભારતમાં આપેલા છે, પણ તે ચે તેટલા જ લૂના છે.”

(ધી રીડલ ઓફ ધી મહાભારત)

છે-એક શંકરના વરદાનવાળી તથા બીજી પાંચ ઇંદ્રવાળી, તેની સત્યાસત્યતાનો આપણે અરે વિચાર કરીએ.

શંકરના વરદાનવાળી કથામાં આપણને નીચલી શંકાઓ પેદા થાય છે:-

૧-શું શંકર જેવા દેવ પોતાના ભક્તને શુભ વરદાનને બદલે આવે (એકને બદલે પાંચ પતિને) શાપરૂપ વર આપે ખરા? તેમજ પોતાનો ભક્ત સ્પષ્ટ કહે કે, 'મારે તો એક જ પતિ નોઈએ છે' છતાં તેને તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ, તેની લાંબી તપશ્ચર્યાની બિલકુલ પરવા કર્યા વિના, પાંચ જ પતિ આપે-તેનો કશો અનુગ્રહ ન કરે-એ સંભવનીય છે?

૨-શું દ્રૌપદી એક જ સાથે પાંચ વાર પતિની યાચના કરે ખરી? અને ધારે કે કોઈ માણસ પાસે સાપ (એક જ) જતો હોય ત્યારે ગભરાટમાં આપણે તેને કહીએ કે, 'સાપ, સાપ, સાપ, સાપ!' તે સુજળ દ્રૌપદીએ ઉતાવળમાં અને યોગ્ય વરની બહુ ઈતેજાર હોવાથી એકદમ તેમ કહ્યું હોય, તો પણ શું શંકર જેવા સર્વજ્ઞ અને દેવોના પણ દેવ તેટલું સમજવાને અસમર્થ હતા? વળી શું તે સુનિકન્યા બિચારી પતિ મેળવીને કોઈ પર જીવન શુભરવા માગતી હતી, કે જેથી કુંભકણને ઇંદ્રાસનને બદલે તેની ખૂરી દાનતને લીધે 'નિંદ્રાસન' અપાયેલું કહેવાય છે, તેમ તે સુનિકન્યાની બોલવામાં થયેલી કહેવાતી ભૂલનો શંકર આવે લાભ ઉઠાવે?

૩-દ્રૌપદીએ પોતાના ચાહુ જન્મ સારુ પતિ માગ્યો હતો, તો શંકર બીજા જન્મ સારુ શા વાસ્તે આપે છે? શું ત્યારે ચાહુ જન્મમાં તેણે કુંવારી જ રહેવું?

૪-શું શંકરે આપેલો એ વર મહાભારતમાં લખ્યા સુજળ શંકર તરફથી 'અંતઃકરણમાં પ્રસન્ન થઈ', 'શુભ ભાષણ' દ્વારા અને સુનિકન્યાતું 'કલ્યાણ થવા' અપાયેલો કદી પણ કહી શકાય ખરા?

પાંચ ઇંદ્રવાળી બીજી કથાનો હવે આપણે વિચાર કરીએ. એમાં નીચલી શંકાઓ પેદા થાય છે:-

૧-માયારૂપી સ્ત્રી શા કારણસર રહતી હતી?

૨-જળ સારુ ગયેલી તે સ્ત્રીને ગંગામાં જીતરવાતું પ્રયોજન શું? શું કિનારા પરથી જળ ન લઈ શકાત?

૩-શું તે સ્ત્રીનાં અશુભિંદુ ગંગાજળમાં પડતાં તેનાં સુવર્ણકમળ થઈ જવાં સંભવિત છે?

૪-ઇંદ્ર જેવો દેવ કેલાસપર્વત પર સ્થાયી વાસ કરનાર તરીકે ઓળખાતા શંકરને ન ઓળખી શકે, એ શું સંભવનીય છે?

૫-શું ઇંદ્રસમાન દેવ પ્રદાને બદલે પોતાને આખા 'જગતનો અધિષ્ઠાતા' તથા 'પ્રભુ' કહી, 'ખોટું બોલી, શંકરને પોતાની ઓળખાણ કરાવે? તેમ આવી અભિમાનજનક ખોટી ઓળખાણ કરાવવાતું તેને પ્રયોજન પણ શું?

૬-માયારૂપી તે સ્ત્રીને ઇંદ્રને કેલાસપર્વત પર લઈ જવાનો શો હેતુ હતો?

૭-સર્વ દેવોમાંથી કેવળ 'શૂર ઇંદ્ર જ' ન્યારે તે રહતી સ્ત્રી પાસે જવાની હિંમત કરી, તો શું ચંદ્ર, વરુણ, કુબેર, સાધ્ય, રુદ્ર, વસુ, અશ્વિનીકુમાર' આદિ દેવો શૂર નહોતા? શા સારુ તેઓમાંથી પણ કોઈ ઇંદ્ર જોડે ન ગયું?

૮-તે સ્ત્રીના શા શુનાને લીધે તેને મનુષ્યજન્મમાં પાંચેની સામાન્ય પત્ની તરીકે શંકરે નિર્મોલુ કરી?

૧. ૨૨ એટલે પણ શંકર, આથી બે ઇંદ્ર ઇંદ્રાદિ જોડે યજ્ઞમાં ગદાયેલો હોય તો શંકર કેલાસપર્વત પર ક્યાંથી બિરાજ પાવતી જોડે વન રમી શકે?

૯-કેટલાકે કહે છે કે, હિમાલયના પતની પાંડવોની જાતિમાં સ્ત્રીઓની અછતને લીધે જ પાંડવોએ એક દ્રૌપદી ભેડે વિવાહ કરેલો; પણ જ્યારે ખુદ શંકરે જ પાંચ ઇંદ્રોને સારુ એક માયારૂપી પત્ની નીમી, તો શું પૃથ્વીની પ્રજાની માફક જ દેવોમાં પણ સ્ત્રીઓના હુકાળ હતા ?

૧૦-શંકરે કરેલો આ બધો વરઘોડો નારાયણ પાસે 'કન્દુર્મ' કરાવવા જવાની તેમને શી જરૂર હતી ? શું ભોળા શંકર જે સેંકડો વરદાનો આપતા (જેમાં કેટલાંક તો ગાંડાંઘેલાં જ હોતાં) તેમાં કદીએ તેમણે નારાયણની અનુમતિ લીધી હોય, એમ જણાય છે ખરું ?

૧૧-યમ, ઇંદ્ર, વરુણ, શંકર આદિ જેવી કેઈ ખાસ વ્યક્તિઓ હોવી સંભવિત નથી. આપણા મનાતા પૌરાણિક દેવો, જે કેવળ એક કવિદ્વંપના જ જણાય છે ! એક ઇશ્વરનું તે જુદે જુદે પ્રકારે કરેલું વર્ણનમાત્ર છે. વળી તે દેવો કંઈ દેહધારી હોવા સંભવતા નથી. જો તેમજ હોય તો જેમ યજ્ઞમાં યમના રોકાઈ જવાથી હુનિયાનાં મૃત્યુ બંધ થઈ ગયાં; તેમજ દરેક દેવના એ રીતે એક ગૌણ કામમાં રોકાવાથી તેમનું સુખ્ય કામ બંધ પડી જાય. આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળીએ છીએ કે, ઇશ્વરના અવતારો થવા છતાં તેમનું કામ કદી પણ અટક્યું નથી; તો યમનું કામ તેના યજ્ઞમાંના રોકાણને લીધે અટક્યું એમ વ્યાસ કહે છે, તે આપણે કેમ માનીએ ? જો માનીએ તો આપણે ભેધએ છીએ કે, એકનો ઘાટ ઘડીને યમ નવરો પડતો નહિ હોય ત્યાં તો તેને બીજાને પોતાને સહને પહોંચાડવાનો હોય છે ! અરે, ઘણીક વાર તો હુનિયામાં એક જ સાથે તેને અનેકને મૃત્યુ પમાડવાં પડે છે, તો તેનો ખુલાસો શો ?

૧૨-આથી યજ્ઞમાં યમના રોકાણને લીધે મૃત્યુ બંધ થતાં બ્રહ્મા પાસે ફરિયાદ કરવા જનાર દેવોમાં ઇંદ્ર ઉપરાંત જ્યારે અંદ્ર, વરુણ અને ખુદ રુદ્રનો પણ ઉલ્લેખ છે, તો તો જગતમાં અધિકાર વ્યાપી રહેલો ભેધએ ! વળી વરુણને તો એવી ફરિયાદ-યમની ગેરહાજરીની-કરવા જવાનું કશું કારણ જ નહોતું; કારણ કે જો તે પોતે આદિ, તો પોતાની ગતિ બંધ કરી જગતનાં પ્રાણીઓનો પળવારમાં વિનાશ કરી શકે ! બિચારાં પ્રાણીઓ ત્યાસ સારુ ભેધતી 'ઓકિસજન' હવા જ ક્યાંથી લાવે ?

૧૩-રુદ્ર અને ઇંદ્ર અનેક પ્રસંગોમાં અને ખાસ આ જ પ્રસંગમાં, પરસ્પરના પરિચયમાં આવ્યા છતાં ઇંદ્ર શંકરને ઓળખી શકતો નથી; અને શંકર પણ ભણે તેને ન ઓળખતા હોય, તેમ ઇંદ્ર તેમની આંગળ પોતાનું 'ઇંદ્રોડકશન' (પોતાને 'જગતનો પ્રભુ' જણાવી) કરાવે છે, એ શું સંભવિત લાગે છે ?

૧૪-દેવ નિર્વિકારી, નિરંજન, નિરાકાર છે. આથી તેમને દેહ હોવો સંભવતો નથી; અને દેહ ન હોય તો પછી તેમને હાથ, પગ, મોં, માથું કે વાળ પણ હોવાં સંભવિત નથી; તેમજ તેમને જરા કે મરણ પણ હોવું સંભવિત નથી. જો જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) આવતી હોય, તો જ માથાના વાળ સફેદ થાય; પણ તેથી વિપરીત સ્થિતિમાં હોતાં નારાયણને વળી કાળા અને ઘોળા વાળ શા ?

૧૫-ધારો કે કૃષ્ણને જન્મ નારાયણના કાળા વાળથી થયેલો અને બલરામનો સફેદ વાળથી થયેલો, તો એક જ નારાયણના આ બે વાળથી થયેલો ઉત્પત્તિમાં કૃષ્ણ જ ઇશ્વરાવતાર મનાયા ને બલરામ નહિ, તેનું કારણ શું ?

૧૬-જો દ્રૌપદી આ સુજળ સુનિકન્થા અને માયાનો અવતાર હતી અને બલરામ નારાયણના વાળમાંથી પેદા થયા હતા, તો ખુદ મહાભારતમાં જ બીજે સ્થળે દ્રૌપદીને ઇંદ્રપત્ની શક્તીના અવતાર તરીકે અને બલરામને શેષપુત્ર તરીકે શા સારુ ઓળખાવવામાં આવ્યાં છે ?

૧૭-ધારો કે વ્યાસકથિત દ્રૌપદી વિશેની આ બે વાતો ખરી હોય (એમાંની શંકરના વરદા-નવાળી તો તેમણે પ્રથમથી જ પાંડવોને કહી દીધી હતી), તેમણે દુષ્ટને તે પ્રથમથી જ કેમ ન જણાવી ને ઊલટા બધાના વિચાર બણવા માગ્યા? તેમ યુધિષ્ઠિરે પણ ખુદ વ્યાસનો જ હવાલો આપી ‘હું જે બોલું છું તે સાચું જ હોય છે’ વગેરે આત્મપ્રતિષ્ઠાત્મક વચનો કહેવા કરતાં એ વાતનો સ્કેટ કેમ ન કર્યો?

હવે આપણે એ બેઉ વાતોના સામાન્ય સુદ્ધ પર વિચાર કરીએ:—

પ્રથમ તો દુષ્ટને ખાનગીમાં લઇ જઈને એ વાતો કહેવાની જરૂર જ શી હતી? બહેરમાં જ કેમ કહી નહિ?

ખીલું, એક વાતથી જ વ્યાસે ખસ કેમ ન કર્યું, કે જેથી બે પરસ્પર વિરોધી વાતો દુષ્ટને કહેવાની વ્યાસને ફરજ પડી? જે ભોળી ઝુનિપુત્રીએ શુભ ઇચ્છાથી, ખાસ ભક્તિ કરી, પાંચ વાર વર માગ્યો કહેવાય છે, તેને પાંચ પતિરૂપી શિક્ષા થાય અને વ્યાસ જેવા મહાત્મા એકને એક જ હેતુ સિદ્ધ કરવા બે તદ્દન ભુદી અને પરસ્પર વિરોધી વાતો કહે તેમને કાંઈ શિક્ષા ન થાય, એ તો મહાદેવનો વિચિત્ર ન્યાય જ કહેવાય! કોર્ટમાં બે સુદતના કાયદા-સંબંધી ભાષણ કરતાં કોઈ વકીલ માત્ર પુનરુક્તિ કરી એમ કહે કે, “હોલકવાળાં ઘડિયાળ, બાલકમાનવાળાં ઘડિયાળ, રેતીનાં ઘડિયાળ, ઘટિકાપાત્રો અને છાયાયત્રોથી કાલગણના કરી શકાય છે!” તો ન્યાયાધીશ કદાચ તે ભદ્રભદ્ર વકીલને કોર્ટનો વધુ સમય ખરબાદ કરવાની તેને તક ન આપી, તુરત જ બેસાડી દે! પણ એક જ ચીજ વિશે પરસ્પર વિરુદ્ધ બે વાતો કહેતો છતાં દુષ્ટદરાજા વ્યાસને પાંચ ઇંદ્રોનાં દર્શન પોતાને થાય ત્યાં સુધી થોભે છે, એ ઘણું નવાઈ જેવું છે! બિચારો દુષ્ટ પણ કાંઈ અજબ જ ભોળો માણસ હશે, અને કદાચ તેથી જ વ્યાસે તેને એકલાને-બોલાવી ભમાવવાનું વાજબી ધાર્યું હશે!!

અર્થાત્ એ બેઉ કથાઓ કેવળ બનાવટી છે, અને વ્યાસ જેવા મહાવિદ્વાનો એવી બનાવટી તથા ખોટી કથાઓ કહે, એ બિલકુલ સંભવતું નથી. એ વાતોની રચના કોઈ સુસ્ત વૈજ્યેવે શિનતું મહાત્મ્ય ઘટાડવા જ બિભી કરેલી લાગે છે; કારણ કે આ કથામાં તે ઝુનિકન્યાને પાંચ પતિનું વિચિત્ર વરદાન અને ઇંદ્રોને શિવ પાસે વિનાપરાધ શાપ અપાવ્યા બાદ, નારાયણ પાસે બધો ટેક સંપોટ કરાવે છે તથા શિવને દૂત જેવી રમત રમતા અને વિનાકારણ ક્રોધ કરતા તથા અન્યાયી ઠેરવે છે; તેમજ ખીલ કથામાં વિનાકારણે તે બિચારી ભક્ત ઝુનિકન્યાને આશીર્વાદના રૂપમાં શિવ પાસે શાપ અપાવી, એવા દેવને ન પૂજવાની આડકતરી રીતે ભલામણ કરે છે! એ સિવાય એ કથાઓમાં ખીલું કશું તત્ત્વ જણાતું નથી!!

હવે યુધિષ્ઠિરે આપેલાં બે પ્રાચીન ઉદાહરણોનો-ગૌતમી અને વાક્ષીનો-આપણે વિચાર કરીએ:—

૧-જો યુધિષ્ઠિરના કહેવા સુજબ પુરાણમાં^૧ બહુપતિત્વના એવા બે દાખલા કહેલા હતા તો તે પુરાણને સારી રીતે જાણનાર વેદવ્યાસથી તો નિદાન તે અજબણા હોવા સંભવતા જ નથી. હવે જો ખરેખર જ એવા કોઈ દાખલા પુરાણમાં હોત, તો ઉપલા સંભોગો વચ્ચે વ્યાસ તેનું પ્રમાણ તુરત આપત. નિદાન યુધિષ્ઠિરે તે આપ્યા બાદ તે ખરા

૧. રા. બ. વૈવ પૃષ્ઠ ‘ધી રીડલ એન્ડ ધી મહાભારત’ નામના પોતાના પુસ્તકમાં એ વાતોએને પ્રક્ષિપ્ત જ માને છે.

૨. અને ‘પુરાણ’ શબ્દનો અર્થ હાલનાં પુરાણોના લેખમાં આવ્યો નથી, પણ જૂના ઇતિહાસના અર્થમાં જ તેને સમજવામાં આવ્યો છે.

હોવાતું જણાવત અને બીજાઓના મત શા છે, તે જાણવાની ઇચ્છા કરત નહિ; તેમજ દુષદને બિંધુચતુ સમજાવત નહિ.

૨-જે એ બે દાખલાઓ ખરા હોત, તો દુષદ, કુંતી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને વ્યાસાદિ વૃદ્ધ તેમજ જાણકારો તેનો તુરત સ્વીકાર કરત; પણ તેમ થતું નથી. એ બે દાખલાઓ તરફ કોઈ લક્ષ જ આપતું જણાતું નથી ! એટલું જ નહિ પણ જ્યારે યુધિષ્ઠિર રહે છે કે, "પૂર્વકાલીન લોક જે માગે" ગયા તે જ માગે" અને પણ જઇશું." ત્યારે દુષદ બિલકુલ કહે છે કે, "પૂર્વકાલીન મહા-રમાઓએ એ ધર્મનું અવલંબન કયું" નથી !"^૨

૩-જે એ બે દાખલાઓને કઈ પણ ઐતિહાસિક પુષ્ટિ હોત, તો વ્યાસને દ્રોપદીના પૂર્વજ-જન્મની કથાસંબંધી આડંબળાં પાટિયાં ગોઠવવાં પડ્યાં ન હોત; અને દિવ્ય દષ્ટિ આપી દુષદને પાંડવોને પાંચ ઇંદ્રો તરીકે-જે કે તેઓ ચમ, ધર્મ, વાયુ, ઈંદ્ર અને અશ્વિનીકુમારથી ઉત્પન્ન થયા હતા-ઓળખાવવા પડ્યા ન હોત.

૪-જે ખરે જ એ દાખલા પુરાણમાં હોત તો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા દુષદ કદી પણ આટલા આડા પડ્યા ન હોત; અને આખરે વ્યાસની વાત કબૂલ કરવા છતાં પણ તે અસંતુષ્ટ હૃદયે, ધર્મ-ધર્મનો સવાલ શંકરને માથે નાખી, ધર્મની ગહન ગતિ પર નિઃશ્વાસ છોડત નહિ.

આથી જણાય છે કે, વ્યાસે કહેલી દ્રોપદીના જન્મ વિષેની બે કથાઓ તથા ધર્મે આપેલાં બહુપતિત્વનાં બે ઉદાહરણો કેવળ બનાવટી છે; અને તે વ્યાસ તથા ધર્મની કરેકટરની વિરુદ્ધ જતાં હોવાથી પાછલી બનાવટનાં-પ્રક્ષિપ્ત-છે, એમાં કયો સંશય નથી.

બહુપતિત્વ શું આર્યોમાં, કદી એ પ્રચલિત હતું ?

બહુપતિત્વનો ચાલ આર્યોમાં-અને ખાસ કરી મહાભારતના સમયમાં પ્રચલિત હતો કે નહિ, એ જાણવું પણ બહુ અગત્યનું અને આપણા વિષય પર બહુ અજવાળું નાખનારું છે. આપણે તેનો બે પ્રકારે વિચાર કરીશું:-^(૧) મહાભારતની કથા પરથી, ^(૨) શાસ્ત્રાના અને વિદ્વાનોના મતથી. પ્રથમ આપણે કથા પરથી એની તપાસ કરીએ.

પ્રથમ તો જે એ રિવાજ પ્રચલિત હોત તો દુષદ યુધિષ્ઠિરને એમ કહેત જ નહિ કે, "એક પુરુષને અનેક સ્ત્રીઓ કરવાનું કહેલું છે, પરંતુ એક સ્ત્રીને અનેક પતિ કોઈ પણ ઠેકાણે સાંભળ્યા નથી. હે કુંતીપુત્ર ! તારી આવી યુદ્ધ કેમ થઈ ? શિષ્ટાચાર અને શુભિચારો વિરુદ્ધ એ અધર્મ કરવો તને ઉચિત નથી."^૩ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું એમ કહેવું થાત નહિ કે, "એક સદાચારી જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા પોતાના કનિષ્ઠ ભ્રાતાની ભાથા સાથે દેવી રીતે ગમન કરી શકે ?"^૪ તેમજ વ્યાસના સમજાવ્યા છતાં દુષદનું કેવળ વ્યાસવચન, શાકરવરદાન તથા દેવગતિ પર જ આધાર રાખી,

૧. પૂર્વેવામાનુષૂર્યેણ યાતં વર્તમાનુયામહે ।

(આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૬૭, શ્લોક ૨૯)

પણ આનો અર્થ રા. બ. વૈદે 'કુટુંબપ્રથા' ફેમિલી કર્ટમ કયો છે; અને તેમનું માનવું એવું છે કે, યુધિષ્ઠિરે એમ કહ્યું છે કે, "હે દુષદ ! એ અમારા કુળની પ્રથા છે;" પણ ઉપસા શ્લોકનો તેમણે કરેલો એ અર્થ યોગ્ય નથી, એ કહેવાની જરૂર નથી.

૨. ન ચાપ્યાચારિતઃ પૂર્વેરયં ધર્મો મહાત્માભિઃ ।

(આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૬૮, શ્લોક ૮)

૩. एकस्य वद्वयो विहिता महिष्यः कुनन्दन । नैकस्य वद्वया पुंसः श्रूयन्ते पतयः क्वचित् ॥
लोकवेदविरुद्धं त्वं ना धर्मः धर्मविच्छुचिः । कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी ॥

(આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૬૭, શ્લોક ૨૭-૨૮)

૪. यवीयसः कथं भार्यो ज्येष्ठो भ्राता द्विजर्षभ । ब्रह्मन्समभिवर्तेत सद्वृत्तः संस्तपोधन ॥

(આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૬૮, શ્લોક ૧૦)

ધર્મોધર્મનો નિર્ણય કરવાનું હોય, કર્મને દોષ દર્શાવવા પાંડવોને દ્રૌપદી આપવા ઉત્કૃષ્ટ થયું,^૧ એ બધું સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે કે, મહાભારતના સમયમાં બહુપતિત્વનો રિવાજ પ્રચલિત નહોતો-હોત તો આટલા બધા શાસ્ત્રાર્થની જરૂર પડત નહિ.

ઘણાક પાશ્ચાત્ય લેખકોનું અને તેમના પડછાયાથી કેટલાક આપણા વિદ્વાનોનું પણ એવું માનવું છે કે, “પાંડવો મૂળ હિમાલયવાસી હતા તેથી તથા, જેમ હાલમાં પણ હિમાલયના કેટલાક પ્રદેશોમાં બહુપતિત્વની છૂટ છે તેમ, અને એ છૂટ સુપ્રસિદ્ધ પાશ્ચાત્ય લેખક લોસનના કહેવા મુજબ કન્યાની અછતને લીધે હોવાથી, પાંડવો બધા મળી એક દ્રૌપદીને વરે તો તેમાં કશી વિચિત્રતા નથી;” પરંતુ હાલ પણ પૃથ્વીના જે જે પ્રદેશોમાં એ રિવાજ ચાલુ છે, તેમાં આયોની વસ્તી નથી-એ રિવાજ અનાય પ્લગમાં જ ચાલુ છે, એ ભૂલવું ભેદનું નથી. પ્રખ્યાત બંગાલી લેખક બાબુ રામેશચંદ્ર દત્ત, કે જેમણે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનો ખાસ અભ્યાસ કરી તે વિષે ઘણું મનનીય લખ્યું છે, તે શું લખે છે તે ભેદજો:-

“હિમાલયની કેટલીક પહાડી જાતોમાં અને ટિબેટમાં બહુપતિત્વનો રિવાજ આજે પણ પ્રચલિત છે ખરો, છતાં હિંદના આયોમાં તો તે કદી પણ પ્રચલિત નહોતો. દ્રૌપદીના પાંચ પતિની વિચિત્ર વાતોનું ખરું રહસ્ય અજ્ઞાત છે; કારણ કે આયોના કાયદા વગેરેમાં તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કદેલો છે અને પ્રાચીન કે અર્વાચીન આયસાહિત્યમાં પણ એને કોઈ ઠેકાણે પુષ્ટિ આપવામાં આવી નથી. મહાભારતની એ કથા એવી એક જ કથા છે, કે જેમાં બહુપતિત્વની છૂટ જણાતી હોય, પણ તેના જેવી બીજી કોઈ કથા હિંદુ સાહિત્ય કે દંતકથાઓમાં હસ્તિ ધરાવતી નથી.”

આ મુજબ મહાભારત અને રામાયણને ઐતિહાસિક ગ્રંથ નહિ પણ માત્ર વીર-રસપૂર્ણ કાવ્ય જ માનનાર રામેશબાબુ પણ આપણને સ્પષ્ટ કહે છે કે, બહુપતિત્વનો કોઈ દાખલો હિંદી આર્યજાતિના પ્રાચીન કે આર્વાચીન ઇતિહાસમાંથી આપણને ઉપલબ્ધ થતો નથી; અને એમ કહી તે અનુમાન બાંધી તે જ ઠેકાણે લખે છે કે, ભીમ હિંદિયા ભેડે તથા અર્જુન પાછળથી સુભદ્રા ભેડે પરણેલો હોવાથી દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિર ભેડે પરણી હોવી ભેદજો.^૨ દત્તબાબુને દ્રૌપદીને યુધિષ્ઠિરની સ્ત્રી કલ્પવાનો પ્રયત્ન ભૂલભરેલો છે, એ ‘સમાલોચના’ વાળા ભાગ વાંચવાથી વાચકોને સ્પષ્ટ થશે; છતાં આથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું છે કે, રામેશબાબુને પણ એમ લાગ્યું હતું, કે “દ્રૌપદીને માત્ર એક જ પતિ હતો, પાંચ નહિ.”

પણ હવે જો (રા. રા. વદ્ય આદિપર્વ, અં ૧૯૭ ના ૨૬ મા શ્લોકના^૩ કહેલા અર્થ મુજબ) યુધિષ્ઠિરની એ ‘કુટુંબપ્રથા’ હતી એમ માનીએ, તો એ શ્લોકના અર્થની તાણુતાણુ કરવા કરતા યુધિષ્ઠિરના કુટુંબમાં તેના પૂર્વજોએ લિમિટેડ કંપની કાઢી એક સ્ત્રી સાથે સર્વેએ મળી વિવાહ કર્યો હતો એ બાબત અગત્યનું થઈ પડશે; અને જ્યાં સુધી આપણને તેના પુરાવા આપવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી તેની સત્યતા આપણે સ્વીકારી શકીએ નહિ.

એક લેખકે તો એવી વિચિત્ર દલીલ કરી છે કે, “માતૃવ કન્યા પરણવાનો જેમ શાસ્ત્રોમાં નિષેધ છે, છતાં મહાભારતના કાળમાં તેવાં લગ્નો થતાં અને હજુ પણ ઘણી હિંદુજાતિઓમાં ચાલુ છે; તેમજ એકથી વધુ પતિ કરવાનો શાસ્ત્રોમાં નિષેધ હોવા છતાં તે કરવામાં આવતાં

૧. यदि चैवं विहितः शंकरेण धर्मो धर्मो वा नात्र ममापराधः । (આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૯૮, શ્લોક ૪)

૨. ‘ધી રામાયણ એન્ડ ધી મહાભારત કન્ડેન્સ ઇન્ડ ઇંગ્લિશ વર્સ’ પૃથ ૨૧૪

૩. सुधमो धर्मो महाराज नास्य चित्तो वयं गतिम् । पूर्वपामानुपूर्व्येण यातं वर्तमानुयामहे ॥

૪. જુઓ ‘ધી રીડલ ઓફ ધી મહાભારત’ પૃથ ૧૨૩

હશે !” પરંતુ આપણે બેઇએ છીએ કે, પારસી, મુસલમાન, યુરોપિયન અને મરાઠા તેમજ બીજા જે હિંદુ જાતોમાં મામાફાઈનામાં પરણ્યાનો આજે પણ રિવાજ છે. તે જાતિઓમાં પણ બહુપતિત્વનો રિવાજ—કે તેના જેટલો જ અનીતિકારક લાગતો બીજો કોઈ રિવાજ—પ્રચલિત નથી. એમ તો શાસ્ત્રોની અંદર કાંઠા-લસણ ખાવાની પણ મનાઈ છે અને ગોમાંસ ખાવાની પણ મનાઈ છે; તો શું તેથી એમ ઠરે છે કે, કાંઠાલસણ ખાનાર હિંદુ ગોમાંસ ખાવામાં યે બાધ ન ગણે? નહિ જ. હિંદુમાં તો શું પણ આખી દુનિયાની મુઘરેલી પ્રજામાં આજે પણ બહુ-પતિત્વનાં ઉદાહરણોનો કોરો દુષ્કાળ જ જણાય છે !

વળી એ પણ વિચારવા જેવું છે કે, એ સમયે માત્ર મનથી એક અમુક પુરુષને વરી ચૂકનાર કન્યાને તેના ઇચ્છિત વર ભેડે—તેને હરણ કરનાર પણ પરણવા દેતા; તેમજ સો કૌરવોને સ્ત્રીઓ મળે, તેમના પુત્રોને સ્ત્રીઓ મળે, યુદ્ધ પાંડવોને બીજા સ્ત્રીઓ મળે (અને તેમાં યે અચ્છન્નને તો અનેક) અને શ્રીકૃષ્ણ ૧૬૧૦૮ સ્ત્રીઓના પતિ ગણાય, તેમજ ગમે તે વર્ણની કન્યા લાવવાની ક્ષત્રિયોને છૂટ હોય, તે વખતે શું કન્યાઓની અછતની અને તેને લીધે બહુ-પતિત્વની છૂટ હોવી માની શકાય તેમ છે ?

વળી મહાભારતના સમયમાં સતી થવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો; આથી જો બહુપતિવાળી એક સ્ત્રીના ધણીઓમાંથી એક કમનસીબે ગત થાય, તો તેણે તેની સાથે સતી થવું; અને કન્યાની અછતને લીધે જો રિવાજ આલુ હોય તો તે અછતમાં ઉમેરો કરવો, કે અન્ય જીવિત ભત્રીંસોના સુખને સારુ અને અછત ઓછી કરવા સારુ જીવતા રહેવું? સતી થવાનો અને બહુપતિત્વનો રિવાજ—એ બે રિવાજો અને બહુપતિત્વનો રિવાજ, એ પરસ્પર એકબીજાના એવા તો કદા હુરમતે છે, કે તેમનું એક જ ઘરમાં અસ્તિત્વ હોવું સંભવતું નથી.

આલો, હવે આપણે શાસ્ત્રનાં એક—બે પ્રમાણો તથા એક—બે વિદ્વાનોના એ વિધેના મત બાણવાની કૌશિશ કરીએ.

મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “સાધ્વી સ્ત્રીને એક જ પતિ હોય છે;” તેમજ ભાઈની સ્ત્રીપ્રત્યેના ધર્મ સમભવતાં તેમાં લખ્યું છે કે, “મોટાભાઈની સ્ત્રીને નાનાભાઈએ શુરુપત્ની સમાન અને નાનાભાઈની સ્ત્રીને મોટાભાઈએ પુત્રવધૂ સમાન બાણવી.”

વળી એક વાર કન્યાદાનનો સંકલ્પ કરી આપેલી કન્યાને બીજા વેરે આપવાથી જે દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું વળું કરતાં એ જગન્માન્ય પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે:—

“ચતુર માણસે પોતાની કન્યાનું દાન કોઈ એકને આપ્યું હોય તો પછી તે જ કન્યાનું દાન બીજાને ન આપવું.”

આ મુજબ એકને આપેલી કન્યા મનુના સમયમાં પણ શિષ્ટ પુરુષો બીજાને દેતા નહિ; અને તેથી અચ્છન્નની દ્રૌપદી બીજા પાંડવોને પણ અપાય એ સંભવિત નથી.

પણ દ્રૌપદીના પંચપતિત્વની શંકા કાંઈ આપણને જ ભપકો છે એમ નથી, તેનો વિચાર

૧. બીજો અંબા, અંબિકા અને અંબાલિકાનું વિચિત્રવીર્યને સારુ હરણ કરેલું; છતાં અંબાએ પોતે બીજાને આપે છે એમ જણાવવાથી બીજો તેને છોડી દીધેલો.
૨. ઋત્વિજ્યેષ્ઠસ્ય માર્યાં યા ગુરુપત્ન્યનુજસ્ય સા । યવયિસસ્તુ યા માર્યાસ્તુપા જ્યેષ્ઠસ્ય સા સ્મૃતા ॥૫૭
૩. ન દત્વા કસ્યપચિત્કન્યાં પુનર્દવાદિચક્ષણઃ ॥૭૧॥
૪. પત્તુ ન પરે ચર્કર્નાપરે જાતુ સાઘવઃ । યદન્યસ્ય પ્રતિજ્ઞાય પુનરન્યસ્ય દીયતે ॥૯૧॥

(મનુસ્મૃતિ. અધ્યાય ૯)

અત્યાર પૂર્વે પણ થયેલો છે. ચાલો, આપણે તે જોઈએ અને નક્કી કરીએ કે, બહુપતિત્વનો સ્થિતિ આર્યોમાં કદી જે પ્રચલિત નહોતો.

શંકરાચાર્યના સહયોગી કુમારિલ ભટ્ટ હતા. તેણે ‘મીમાંસાદર્શન’ના ભાષ્યની વ્યાખ્યાના એક પ્રસંગમાં, કે જ્યાં એવી ચંકા કરવામાં આવી છે કે, “રાજા પાંડુના પુત્રોને પાંચ વચ્ચે એક જ-સ્ત્રી કેમ હતી?” એ વાતમાં નિષેધ કરતાં જણાવ્યું છે કે, ‘તે કેવળ અર્જુનની સ્ત્રી હતી અને પાંચેની તો માત્ર એથી જ કહેવાઈ કે પાંચે બંધુઓમાં કોઈ પ્રકારનો લેદલાવ નહોતો- દ્રૌપદી બધા પર યોગ્ય પ્રેમ રાખી વર્તતી; અને તેથી જ પાંડવોમાં ક્રાંતક્રૂટ પાડવાનો અવસર ન મળવાને લીધે, કુટુંબી શોકથી હાથ ધસતા હતા અને શત્રુઓ દુઃખિત જણાતા હતા.’^૧

દ્રૌપદીના પંચપતિત્વની વાત બંદિમખાણને ગળે ઊતરી હોય એમ પણ લાગતું નથી! કારણ કે તે લખે છે કે, “જો કે લોસન તો પાંચાલ દેશમાં વસતી પાંચ જાતોનું એકીકરણ તે પાંચાલી, એમ કરી દ્રૌપદી નામનું કોઈ માણસ જ થઈ ગયું હોય એ વાત જ ઉઠાવી દે છે; છતાં યજ્ઞના અગ્નિમાંથી દુપદને એક-ચા મળી આવી અથવા તો એના પાંચ પતિ હતા એ વાત તો આપણાથી પણ કબૂલ થઈ શકતી નથી.”^૨

પ્રુદ મહાભારતમાં જે એ વિવાહને ‘દેવઘટિત અમાનુષ વિવાહ’ જણાવેલો છે;^૩ અને મહાભારતના પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, વ્યાસે ૧૫૦ શ્લોકથી અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં આખા મહાભારતનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત આપ્યું છે; પણ તેમાં જે આપણને ‘અર્જુનને દ્રૌપદી સ્વયં-વરમાં મેળવી’^૪ એટલું જ વૃત્તાંત જણાય છે, એથી વિશેષ તેમાં કશું નથી; માટે જો પાંચ પતિવાળી વાત સત્ય હોય, તો જરૂર તેના એમાં ઉલ્લેખ હોત એમ બંદિમખાણ કહે છે; પરંતુ પ્રુદ એ અધ્યાયમાં પણ ઉમેરણ થયેલું હોવાથી, જો મહાભારતની ખીણ પ્રતોમાં તેવો ફેરવાયેલો ઉલ્લેખ મળી આવે તો નવાઈ નથી.

આ એક ઠેકાણે મહાભારતનો એ પાછલો લેખક સુધારોવધારો કરતાં કેવો ભૂલી જાય છે, તે જુઓ:-વિદુરાગમન પર્વની શરૂઆતમાં લખ્યું છે કે, “પ્રાહ્મણોએ દ્રૌપદી મેળવી એવું જાણ્યા-બાદ સર્વે રાજાઓએ આશ્રય સાથે વિશ્વાસુ કૃતો તરફથી સાંભળ્યું કે, તે પ્રાહ્મણો તો પાંડવો હતા કે જેમણે દ્રૌપદી હતી.” આવું છતાં તેમાંથી કોઈ પાંડવોના વિવાહ-પ્રસંગે હાજર થતું નથી એ નવાઈ જેવું છે, પણ તેઓ ચોતાને ગામ પાછા ત્યારે જ જાય છે, કે જ્યારે તેઓ પાકે પાચે દ્રૌપદીના વિવાહ પાંડવો જોડે થઈ ગયેલો સાંભળે છે; પરંતુ એની પછીના જ શ્લોકમાં સુધારવાનું જણે બાકી ન રહી ગયું હોય એમ જણાય છે. કારણ ત્યાં લખ્યું છે કે, “દ્રૌપદીને અર્જુન વર્યો, એવું અવલોકન કરતાં વેંત દુર્યોધન ખુશી થઈ સર્વે કોરવો સાથે પાછો ફર્યો.”^૫ હવે કોરવો પાછા હસ્તિનાપુર જઈ પહોંચે ત્યાર અગાઉ તો પાંડવોએ દ્રૌપદી વધાની ખબર

૧. જુઓ તત્ત્વવર્તિક, અધ્યાય ૧, પાદ ૩, સૂત્ર ૭, પરની ટીકા:—

અથવા નાયજુનકૃદ્યેવ કેવલસ્ય મવિવ્યતિ । સાધારણ પ્રસિદ્ધિસ્તુ નિદ્રિછદ્રત્વાયદર્શિતા ॥

૨. જુઓ કૃ. ગો. ઝવેરીનું “શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર,” પ્રથમાર્ષત, પૃષ્ઠ ૧૮૩

૩. દ્રૌપદ્યા દેવવિદિતો વિવાહશ્રાપ્યમાનુષ: । (આદિપર્વ-અધ્યાય ૨, શ્લોક ૧૭)

૪. સમવાયેતવો રાણાં કન્યાં મર્તસ્યયંવરામ્ । પ્રાપ્તયાનર્જુનઃ રુષ્ણાં કૃત્વા કર્મ સુદુષ્કરમ્ ॥

(‘શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર,’ પ્રથમાર્ષત, પૃષ્ઠ ૧૮૩)

૫. આદિપર્વ-અધ્યાય ૨૦૨, શ્લોક ૬-૧૦

વિદુરને મળી ચૂકી હતી. આથી દુર્યોધનને પણ તેવી જ ખબર મળી હોવી જોઈએ; તે પછી બધા પાંડવોના ઉદ્દેશને બદલે અત્રે માત્ર અર્જુનનો જ ઉદ્દેશ કેમ છે ? એ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે, બહુપતિત્વનો રિવાજ આર્યોમાં કદી પણ પ્રચલિત નહોતો; તેમજ એ બહુપતિત્વની વાત વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં માન્ય નથી, મહાભારતનાં પાત્રોના સ્વભાવની સાથે તે અંધગેસતી આવતી નથી, તેમ ખુદ મહાભારતથી પણ એ ખરાબર સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

સમાલોચના

“હિંદુ લોકોના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં લક્ષ્યો જેવા સુંદર, ઉત્તમ અને પૂર્ણ આદર્શ બતાવવામાં આવેલા છે, તેનાથી વધારે સારા આદર્શ આખી દુનિયાના કાષ્ટપણ ધર્મમાં બતાવવામાં આવ્યો નથી.”—એની ખિસ્ટ

કથાનો ભાગ આટલા વિસ્તારથી આપવાનું પ્રયોજન એ હતું કે, તેમાંની સુખ્ય સુખ્ય બીનાઓ વાચકના મનમાં પ્રથમથી જ ખરાબર ઠસે અને તેમાં પણ વળી અસુખ શબ્દો કાળા ટાઇપમાં મૂકવાથી તો વધારે સ્પષ્ટ રીતે સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી તે પોતે જ તક હોડાવી શકે. અત્રે એ કથાના એ કાળા ટાઇપવાળા ભાગ પર સુખ્યત્વે કરીને વિવેચન કરવામાં આવશે. કથાના ‘ભાગ’ એ વિવેચન અત્રે પ્રથમ આપી, ત્યારબાદ અર્જુન-દ્રૌપદીના જીવનની અન્ય ઘટનાઓ પર વિચાર કરતાં શું જણાય છે તે આપ્યું છે. એ સુખ્ય એક રીતે એ પ્રશ્ન પર વિચાર કરવામાં આવેલો છે. કુતીના ‘સર્વે વહેંચી લો’ એ વચન પર એક ભૂલ પ્રકરણ દ્વારા વિવેચન થઈ ગયું છે; તેમજ વ્યાસ અને યુધિષ્ઠિર (એટલે કે એવા પૂજ્ય પવિત્ર મહાત્માઓના નામથી કોઈ વાતમાગી જેવાએ) મારેલી ગપો પર તથા બહુપતિત્વનો રિવાજ મહાભારતના સમયમાં પ્રચલિત હતો કે નહિ તે પર પણ, આથી એ બાબતોનું વિવેચન અત્રેથી ગાળ્યું છે. ચાલો, એ સિવાયના કથાભાગ પર હવે આપણે તકવિતક કરીએ.

તક કરવો એ પાપ નથી—યુદ્ધિની ખિલવણી સારુ બિલકું તે પરમ આવશ્યક છે. મહાભારતના સમયમાં જો કે તકની નિંદા થવા લાગી હતી, છતાં તેનું કારણ તકની જાળમાં સપડાતાં ઈશ્વર પર પણ અશ્રદ્ધા બિખવાનો દેખાતો લય જ હતો. તકથી કંઈ પણ નિશ્ચિન કરી શકતું નહિ. આજ એક તાર્કિક ઠરાવે તે કાલે બીજો તોડી નાખે, એવું થતું; અને તેથી કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ એમ ઠરાવ્યું કે, તક પર વિશેષ આધાર રાખવો નહિ. આવું છતાં તકને બિલકું જ ઉડાવી દેવામાં આવતો નહોતો. ‘જે વસ્તુઓ અચિંત્ય છે તે તકની કસોટીએ ચઢાવવી નહિ,’^૧ એવી મર્યાદા કરી; અને સાથે સાથે એવા નિશ્ચય પણ થયો કે, ‘શ્રુતિમાં કહેલા સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ જો તક જાય તો તેને ત્યાજ્ય સમજવો; અને શ્રુતિને જે તક સંમત હોય તે સાદર ગ્રહણ કરવો.’ આથી એવું અનુમાન કાઢવાને હરકત નથી કે, ‘સપ્રમાણ અને શ્રદ્ધાયુક્ત તક-વિરુદ્ધ વ્યાસનો કથો વાંધો નહોતો.’^૨

અને જ્યારે શ્રુતિવિહિત અને શ્રદ્ધાયુક્ત તક કરવાની વ્યાસ પણ આપણને છૂટ આપે છે, ત્યારે તે છૂટનો લાભ ન લેવાની મૂર્ખાઈ આપણે કરવી જોઈતી નથી. દ્રોપદીને અનેક પતિ નહિ પણ એક જ હતો, એમ સિદ્ધ કરવાની કેશિય કરવી જેટલી શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત છે, તેટલી જ શ્રદ્ધાયુક્ત પણ છે. આથી આપણા આજના પ્રયત્નને ખુદ વ્યાસનો પણ; ટેકો છે, એમ માનીએ તો જોડું નહિ ગણાય.

૧. અચિન્ત્યાઃ સ્વલ્પ યે માયા ન તાંસ્તર્કેણ યોજયેત્ । (ભીષ્મપર્વ-અધ્યાય ૫, શ્લોક ૧૧)

૨. જુઓ; આ જ લેખકનું ‘પ્રાચીન ભારત’ પાનું ૧૧

બે કથાઓ ફરી એક વાર!

કથાની શરૂઆતમાં જ આપણે એટલું તો જોઈ ગયા, કે વ્યાસે દ્રૌપદી વિશે જે બે કથાઓ કહેલી કહેવાય છે, તેમાંની એક તો તેમણે પાંડવોને એકચક્રા નગરીમાં જ કહી સંભળાવી હતી અને તેમને દુષ્ટના દરબારમાં જવા પ્રેર્યા હતા. બે કે વ્યાસને મહાભારતમાં ચીતરવામાં આવ્યા છે, તેવા તે ત્રિકાલજ્ઞાની હતા કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાનાં આપણી પાસે કશાં સાધનો નથી, તેમ તે અત્રે બહુ જરૂરનું છે નથી; છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે, બે તે ખાતરીથી તેવા જ મનાતા હોત તો પાંડવોને સભામાંથી આવતાં વાર થતાં કુંતીના મનમાં ઊભી ચચેલી સહેજસાજ શંકા પણ ઊભી થાત નહિ; અને તે એમ વિચારત નહિ કે, ‘અરેરે શું વ્યાસનો મત પણ ખોટો જ નિવડ્યો ને?’ તેમજ વ્યાસની દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મમાંની પાંચ પતિવાળી કથા સાંભળ્યા છતાં, તે પોતાના સર્વે સમેત મુંઝ શખેને ‘અશ્લીલ’ કહેત નહિ તથા આટલો પસ્તાવો ચે કરત નહિ; અને તેમ છતાં યુદ્ધ મહાભારતની શરૂઆતમાં દ્રૌપદીના વિવાહને જે ‘દેવધટિત’ અને ‘અમાનુષ’ નું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે, તે પણ અપાત નહિ. ઉપરાંત ત્રિકાલજ્ઞાની હોવાથી વ્યાસ અન્યોના મત જાણવા માગત નહિ અને પોતે જ પોતાના જ્ઞાનથી જાણેલી વાત કહી દઈને ટૂંકે પતાવત, પણ તેમ થતું નથી. તો શું કુંતી, પાંડવો અને વ્યાસની મળી એક સોનેરી ટાળી ઊભી થઈ હતી, કે જેણે ખરી બીના જાણવા છતાં દુષ્ટકાંઈ બેઠે આટલો બધો નકારો વાદવિવાદ કરી, છેક છેવટે અને તે પણ એકલા દુષ્ટદને જ પેલી બનાવટી બે કથાઓ કહી; અને દિવ્ય દષ્ટિ આપી પડવોનું ‘પૂર્વજન્મનું’ ઇત્રત્વ બતાવ્યું? નહિ જ. વ્યાસે કહેલી બીજી કથામાં પૂર્વેના ઇંદ્રે “યમ, ધર્મ, વાયુ, ઇંદ્ર અને અશ્વિનીકુમાર” ના વીર્યથી મનુષ્યલોકમાં ઉત્પન્ન થવાની પોતાની ઇચ્છા બતાવે છે; અને એ દેવો પોતાની માતાને ગર્ભાધાન કરે; એમ શંકર પાસે માગી લે છે. હવે બે ઉપલા પાંચ દેવોથી પાંચ પાંડવોની ઉત્પત્તિ માનીએ તો કહ્યુંનું શું? કોઈ કહેશે કે કહ્યુંનો આની સાથે કયો સંબંધ નથી, કારણ કે એમ તો ઇંદ્રોના અવતારરૂપ પાંડવોની માતાને બીજા પણ અનેક પુત્રો થયા હોય તેમાં તેમને શું? પણ એની સંગતિ બેસતી નથી. કારણ પ્રથમ તો કહ્યું પણ દેવપુત્ર હતો અને તેની ઉત્પત્તિ સૂર્યથી કહેવાય છે; બીજું બે પાંચ દેવોના વીર્યથી જ પાંચ પાંડવોના રૂપમાં પાંચ ઇંદ્રોની ઉત્પત્તિ થઈ હોય, તો અશ્વિનીકુમાર તો બે હોવાથી સંખ્યા છની થઈ જાય! વળી એ પાંચમા ઇંદ્રને પણ ઉલ્લેખ હોવાથી શું ઇંદ્રદેવ માનુષગમી હતો?

વળી જે વ્યાસ પ્રથમ એમ કહે કે, “શિષ્ટાચાર અને શ્રુતિથી વિરુદ્ધ” આ (બહુપતિત્વ) ધર્મ વિષે જેનો મત હોય તે જણાવો,” તે જ વ્યાસ પાછળથી એમ કહે કે “એ સનાતન અને નિઃસંશય ધર્મ છે,” એ પણ આણું બેહૂંડું નથી.

લક્ષ્મિયા અગાઉ દ્રૌપદી અર્જુનની પત્ની તરીકે

લોકસમુદાય એકઠો થવાના સ્થાનનું અવલોકન કરી, પાંડવોના કુંભારને ઘેર રહેવા તથા લાગટ પંદર દિવસ સુધી દુષ્ટના સભામંડપમાં જે ઉત્સવ થતો હતો તેમાં હાજરી આપવા બાદ સોળમે દિવસે જ્યારે સ્વયંવર રચાયો; ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કહ્યું કે, “જે....લક્ષ્યવેષ કરશે,

* અસ્મિન્ધર્મે વિપ્રલબ્ધે લોકવેદવિરોધકે । યસ્ય યસ્ય મતં યદ્યચ્છ્રોતુમિચ્છામિ તસ્ય તત્ ॥
(આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૯૮, શ્લોક ૧)

૧. યનૂતાન્મોક્ષસે મદ્રે ધર્મઞ્ચૈષ સનાતનઃ ॥ યથાયં વિદિતો ધર્મો યતદ્યાયં મનાતનઃ ।
યથા ચ પ્રાદ કૌતેયસ્તથા ધર્મો ન સંશયઃ ॥ (આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૯૮, શ્લોક ૧૯, ૨૦)

તેની મારી બહેન કૃષ્ણા 'આજે' ભાર્યા થયે. "૧" એ સુજળ વેધ કરવામાં જ્યારે બીજા રાજાઓ નિષ્ફળ નીવડે છે, ત્યારે અર્જુન તે કામ પાર પાડે છે; અને સભામંડપની બહાર જતા તેની પત્ની^૨ પણ તેની પાછળ પાછળ બચ છે. ત્યારબાદ મત્સરપ્રેરિત રાજાઓ જ્યારે તેની સાથે સુદ્ધ કરે છે, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, "અર્જુને દ્રૌપદી ધર્મથી જ પ્રાપ્ત કરી છે."^૩ અર્થાત્ લગ્નવિધિ ન થઈ હોત તો ચે દ્રૌપદી, સર્વાનુમતે અર્જુનની પત્ની અને તેથી ભીમ તથા યુધિષ્ઠિરની પુત્રી અને નકુલ-સહદેવની માતાસમાન કરી ચૂકી હતી. આથી સર્વ પાંડવો સભામાં 'મહનભાણથી ધાયલ' થયા તેમાં દોષ ન ગણાય; તો પણ અર્જુને દ્રૌપદી મેળવ્યા બાદ, અને તે તેની પત્ની તરીકે ઉપર સુજળ સર્વાનુમતે સ્વીકારાઈ ગયા બાદ, સર્વે પાંડવોનું પુનઃ 'ધાયલ' થવું-કે જેથી બાંધવોના સ્નેહમાં વિશેષ પડવાની ભીતિથી યુધિષ્ઠિરને પાંચે પાંડવો જોડે દ્રૌપદીનાં લગ્ન કરવા પ્રેરાવું પડે-એ તો કેવળ અધર્મયુક્ત જ ગણાય !

વચગાળેનો માર્ગ

પાંચે પાંડવોને દ્રૌપદીરૂપી ભિક્ષા વહેંચી લેવાનો પ્રમાદયુક્ત આજ્ઞા કરી કુંતી પંસ્તાય છે અને યુધિષ્ઠિર પાસે જઈ કહે છે કે, "મારું લાપણુ પણ મિથ્યા ન થાય તથા પાંચાલ-કન્યા દ્રૌપદીને પાતક પણ ન લાગે, એવો કાંઈ ઉપાય તું જતાવ." પણ પાંચેનો વિવાહ તેની સાથે થયો બેઠાં, એવો ચુકાદો ધર્મશાળ યુધિષ્ઠિર આપી દે છે ! ન તો તે માતા કુંતીને તેના પ્રમાદ સારુ ઠપકો આપે છે, કે ન તેના કહેવા સુજળ કોઈ વચલો માર્ગે ચોધી કાઢવાની કોશિશ કરે છે !

વાચક કહેશે કે પુત્ર માતાને શી રીતે ઠપકો આપી શકે ? અને વળી બે પરસ્પર વિરુદ્ધ વાતોમાંથી વચલો માર્ગ પણ કેમ ચોધી શકે ? પણ ખુદ મહાભારત જ આપણને તેવા પ્રકારનાં ઉદાહરણો પૂરાં પાડે છે. જ્યારે કુંતી બ્રાહ્મણપુત્રને બદલે ભીમસેનને રાક્ષસ બકાસુર પાસે મોકલે છે, ત્યારે એ જ યુધિષ્ઠિર એ જ માતા કુંતીને કેવો ઠપકો આપે છે અને તે વખતે તેમનું બ્રાહ્મણ-પ્રતિપાલકત્વ કયાં લોપ થઈ જાય છે, તે જુઓ. તે કહે છે:—

"હે માતા ! આણું ભયંકર અને દુર્ઘટ સાહસ તે' કેમ કયું ? સાધુજન પુત્રને પરિત્યાગ કરવો પ્રશસ્ત માનતા નથી. આથી બીજાના પુત્ર સારુ તું પોતાના પુત્રને ત્યાગ કરવાનું શા સારુ મનમાં આણું છે ? ખરે જ, તું પુત્રત્યાગ કરતી હોવાથી વ્યવહારને અને શાસ્ત્રને ઉલ્લંઘીને ચાલે છે. જેના પરાક્રમથી આપણે સઘળાં નિશ્ચિંત છીએ અને જેણે આપણને દરેક મુશ્કેલીમાંથી બચાવ્યાં છે, એવા મહાબળવાન ભીમસેનને ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય તે' કયો વિચાર મનમાં આણી કયો ? ખરેખર, હું:જથી ત્રાસ પામવાને લીધે તારી યુદ્ધિને બ્રંશ તો નથી થયો ?"^૪

અર્થાત્ યથાસમયે, યથાર્થે રૂપમાં, યુધિષ્ઠિર કુંતીને ઠપકો આપી શકતા. હવે આપણે વચલા માર્ગનો દાખલો લઈએ:—

મહાભારતના છેલ્લા મહાન યુદ્ધમાં કણ્વ સાથે લડતાં એક વાર તેનાં બાણોથી ધાયલ થઈ રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાના શિબિરમાં પાછા ફર્યા. આ બખર સાંભળી કૃષ્ણાઅર્જુન રણભૂમિ છોડી

૧. एतन्महत्कर्म करोति यो वै कुलेन रूपेण वलेन युक्तः ।

तस्याद्य भार्या भागिनी ममेवं कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ॥ (આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૮૮, શ્લોક ૩૭)

૨. रंगान्निरकामदचिन्त्यकर्मो पत्न्या तथा चाप्यनुगम्यमानः ॥ (આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૯૦, શ્લોક ૨૮)

૩. निवारयामास महीपतीस्तान्धर्मेण लब्धेयनुनीय सर्वान् ॥ (આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૯૨, શ્લોક ૩૮)

૪. આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૯૩, શ્લોક ૧૨-૧૬

૫. આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૬૪, શ્લોક ૫-૧૧

તેમને જોવા આવ્યા. તેમને જોઈ, તે કણ્ણને મારીને આવ્યા હશે એમ કહી, યુધિષ્ઠિર આનંદિત થયા અને કણ્ણનો વધ કેવા પ્રકારે થયો તે જાણવાની તેમણે ઇચ્છા કરી. આથી અર્જુનને કહ્યું કે, “હજી તો તેની સાથે યુદ્ધ શરૂ કરવાનું છે. તમે તેનાં જાણથી ઘાયલ થઈ તબૂમાં પાછા ફર્યા છો એમ સાંભળી, કણ્ણને ત્યાં જ છોડી, અગ્નિ અત્રે આવ્યા છીએ. તમે મને આશીર્વાદ આપી યુદ્ધ-અમલકાર જોવા પધારો, કારણ કે હું તેનો આજે જ વધ કરનાર છું.”

આથી અર્જુન ત દુઃખિત તથા કોપિત થઈ રાજા યુધિષ્ઠિરે અર્જુનની ખૂબ નિર્ભત્સના કરી અને તેના ગાંડિવધનુષ્યને પણ પિછાડ્યું. આ સાંભળી અર્જુનને તુરત પોતાની તલવાર મ્હાનમાંથી એંચી કાઢી અને તે યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે ધસ્યો, પણ કૃષ્ણે એટી જઈ તેને અટકાવ્યો. આમ કરવાનું કારણ પૂછતાં અર્જુનને કહ્યું કે, “ગાંડિવધનુષ્યના નિંદકનો વધ કરવાની મારી પ્રતિજ્ઞા છે, તેથી તેના નિંદક ધર્મરાજનો મારે વધ કરવો જોઈએ.” આથી કૃષ્ણે અર્જુનને બહુ બોધ આપ્યો, જે તેને કહ્યો તો ખરો; પરંતુ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ પણ ન થાય અને બ્રાતૃવધ પણ ન કરવો પડે, એવો કોઈ વચ્ચગાળોનો માર્ગ શોધી કાઢવાનું તેણે કૃષ્ણને કહ્યું. તેથી કૃષ્ણે કહ્યું: “વડીલોને તું કાર કરવો તથા તેમને અપમાનાસ્પદ વેણ કહેવાં એ તેમનો વધ કયાં બરાબર જ છે. માટે તું યુધિષ્ઠિરનો ઉપમર્દ કર, કે જેથી બ્રાતૃવધ તથા પ્રતિજ્ઞાભંગ એ બેઉ પાતકમાંથી તું મુક્ત થઈશ.” અર્જુનને તેમ કહ્યું તો ખરું, પણ મોટાભાઈ પ્રત્યે એવી વર્તણૂક ચલાવવાથી તેને બહુ બેદ થયો અને તે આપઘાત કરવા પ્રવૃત્ત થયો. આથી કૃષ્ણે કહ્યું: “બ્રાતૃવધ કરતાં પણ આત્મહત્યાનું પાતક અધિક ઘોર છે, માટે તારે આત્મહત્યા જ જો કરવી હોય તો તારે પોતાને મોઢે તારાં વખાણ કર; કારણ કે આત્મપ્રત્યાઘા કરનારને આત્મહત્યાનું પાતક લાગે છે, એવું શાસ્ત્રનું વચન છે.” આથી અર્જુનને ગાંડિવધનુષ્ય હાથમાં લઈ પોતાનાં ખૂબ વખાણ કયાં!

કણ્ણ-પર્વમાંની આ બીનામાં કૃષ્ણે લડાવેલી આ સુંદર યુક્તિ જેવી કોઈ યુક્તિ શોધી કાઢી યુધિષ્ઠિરે, વાજખી રીતે તો, પોતાની માતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈતું હતું; પણ તેમને પોતાને પણ દ્રૌપદીની બહુ ઇચ્છા હતી તેથી કે કોણ જાણે કેમ, તે બિચારા એવી તરફી લેવાની જરૂર જ જોતા નથી!

પડદો ખૂલ્યો!

‘પૂર્વવૃત્તાંત’માં આપણે જોઈ ગયાં તેમ રાજા યુધિષ્ઠિરનો વિચાર દ્રૌપદી અર્જુન વરે જ આપવાનો હતો. દુષ્ટદનો પુરોહિત પણ પાંડવો પાસે આવીને તેમ જ કહે છે અને દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરવાનું પણ અર્જુનને જ કહેવામાં આવે છે. મતલબ કે, અર્જુનને જ દ્રૌપદી આપવાનો દુષ્ટદનો વિચાર હતો અને તે મુજબ જ સ્વયંવરમાં થતાં તે અતિ આનંદિત થયો હતો. આથી પાંચે પાંડવોએ દ્રૌપદીને સામાન્ય પત્ની બનાવવાની યુધિષ્ઠિરની કહેવાતી ઇચ્છા તથા તેનું અન્ય પાંડવોની મોંઝક દ્રૌપદીને જોઈને મદનજાણથી ઘાયલ થવું એ જેમ અધર્મયુક્ત હતું, તેમ વડીલ બંધુનાં આવાં વિચિત્ર વેણ સાંભળી સર્વે પાંડવોનું ‘સ્તબ્ધ’ થઈ જવું ઉચિત હતું; પણ મુલતવી રહેલી એ વાતનો પડદો દુષ્ટદ લગતું સુહૃત કાઢી અર્જુનને દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરવા કહે છે ત્યાં સુધી ઊઘડતો જ નથી! જ્યારે ગળે પાણી આવે છે, ત્યારે યુધિષ્ઠિરરાજ કહે છે કે, “મમાપિ દારસંઘઃ કાર્યસ્તાવ વિજ્ઞાપતે”-મારે પણ વિવાહ કરવો છે!” આથી દુષ્ટદ કહે છે કે, “તો તું એનું પાણિગ્રહણ કર; અથવા તારા બંધુઓ પૈકી જેને તારે કૃષ્ણા આપવી હોય તેને આપ.” અત્રે ધર્મ કે દુષ્ટદનું આનું કહેવું બિલકુલ સંભવતું નથી, કારણ કે ધર્મરાજ મહાઅધર્મ-

બીરુ અને સત્યાચરણી હતા. તેમના શત્રુઓ પણ-પુદ્ડ હયોધન પણ-તેમને 'ઇંદ્રતુલ્ય અને ધર્માત્મા' કહેતા; અને પોતાના સ્વાર્થની વાતનો પણ નિકાલ કરવાનું તેમના પર હોડતા. આથી તેમનામાં પોતાની પુત્રી સમાન દ્રોપદીને ભેળને મદનનો પ્રાદુર્ભાવ થવો શક્ય નથી અને તેથી તે સર્વે પાંડવો ભેડે દ્રોપદીને વરાવવાની ઇચ્છા કરે નહિ તથા પોતે પણ નિર્લજ્જતાથી પોતાના વિવાહની વાત કરે નહિ; કારણ કે દ્રોપદી પર તેમનો કયો હક્ક નહોતો, એ તે સારી રીતે જાણતા હતા.

વળી બીજા કોઇને વાસ્તે કન્યાનું હરણ કરવામાં આવતું ખરું, અને તે મુજબ હીન્ને અંબા, અંબિકા અને અંબાલિકાનું વિચિત્રવીર્ય સારુ કરેલું પણ ખરું; પરંતુ અર્જુનની માફક પોતાની બહાદુરીથી જીતેલી કન્યા 'દ્રા-સકર' થયેલી હુનિયાના કોઈ પણ ઇતિહાસમાં આપણે ભેળ નથી; તેમ કોઈ પણ સદાચરણી શરવીર ક્ષત્રિય અને તે પણ વડીલ અને વિશેષતઃ વડીલજાણુ, એવી રીતે બીજાની જીતેલી ચીજની આકાંક્ષા રાખે નહિ, તેમજ યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવોને કન્યા મળવી પણ કાંઈ મુરકેલ નહોતી.

દ્રુપદની જુથાની

દ્રુપદ પ્રથમ તો પોતાની પુત્રીને પાંચ પતિ કરવા દેવાની ઘસીને ના જ પાડે છે, એમ કથા વાંચતાં સ્પષ્ટ જણાય છે; પરંતુ વ્યાસે તેને દ્રોપદીના પૂર્વજન્મની બે કથાઓ કહ્યા પછી અને તેને દિવ્ય દષ્ટિ આપી પાંડવોનું અસક ઇંદ્રજ્ઞ બતાવ્યા પછી પણ, તેને પૂણ સંતોષ થયેલો જણાતો નથી; કારણ કે વ્યાસની ગપો સાંભળ્યા પછી તે કહે છે કે:—

“હે મહર્ષિ ! મેં પ્રથમ આપની પાસેથી એ વાત સાંભળી નહોતી તેથી જ પાંચ પાંડવોને તે ન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ દેવતાઓના ઠરાવની કદી પણ કોઈ ઉપેક્ષા કરી શકતું નથી. આથી પ્રથમથી ઠરાવેલા વિધાન અનુસાર જ હું કર્તવ્ય-નિસ્ત્રય કરું છું. ભાગ્યની વાત પલટી શકાતી નથી અને પુરુષાર્થથી કાંઈ થઈ શકતું નથી. જુઓ, કે એક વરને સારું (મત્સ્ય-વેધ) લક્ષ્ય રચ્યો હતો, તે જ હવે પાંચને વાસ્તે નિશ્ચિત થયો ! કૃષ્ણાએ આગલા જન્મમાં 'મને વર આપો' એમ પાંચ વાર કહ્યું હતું અને તેથી શંકરે પણ તેને પાંચ પતિ આપ્યા હતા. (આથી આપણને એમ માનવાનું કારણ છે, કે દ્રુપદે મહાદેવવાળી આ એકલી જ વાત સાંભળી હશે અને બીજી વાત તો વળી એ પછીનું ઉમેરણ હશે; કારણ કે નહિ તો દ્રુપદ તેનો યે ઉલ્લેખ કયો વિના રહેત નહિ.) તો એ વાતનો સારાસાર વિચાર તે જ જાણે. જ્યારે પુદ્ડ શંકરે જ એણે વિધાન કયું છે અને પાંચને જ વાસ્તે કૃષ્ણા સરભઈ છે, ત્યારે ધર્મ હો કે અધર્મ હો, અને કાંઈ દોષ લાગી શકતો નથી, કૃષ્ણા એ તેમની પત્ની નિર્મોહ જ છે, તો હું શું કરીશ ? માટે હવે દ્રોપદીને જેમ રુચે તેમ કરે.” આના પર કરી ટીકાની જરૂર જણાતી નથી.

કુંતીની જુથાની

વ્યાસ સમક્ષ પોતપોતાનો મત રજૂ કરતાં અને યુધિષ્ઠિરના વચનને પુષ્ટિ આપતાં કુંતી કહે છે કે, “ધર્મોત્તરણ કરનારા યુધિષ્ઠિરે જે કહ્યું તે ખરું છે. અનૂતની અને બહુ જ બીક લાગે છે, માટે હું અનૂતમાંથી કેમ મુક્ત થઈશ ?” આથી જણાય છે કે, પુદ્ડ કુંતીને પણ યુધિષ્ઠિરની વાતનો વિશ્વાસ નથી; અને તે દુરાચરી બની પોતાની બૂલ તથા વચ્ચાળેનો ભાગ શોધી કાઢ

૧. ધર્મસ્થિતો ધર્મસુતો મહાત્મા સ્વયં ચેદં કથયત્તિન્દ્રકલ્પ । (સંભાષર્વ-અધ્યાય ૬૯, શ્લોક ૫)

૨. यदि चैवं विदितः शंकरेण धर्मोद्यमो वा नाय ममापराधः ।

गृह्णान्ति यमे विचिन्तयन्निमस्य यथोपजोषं विदितैषां हि कृष्णा ॥ (આદિપર્વ-અધ્યાય ૨૦૦, શ્લોક ૪)

વાની યુધિષ્ઠિરને આપેલી આજ્ઞા કહી ખતાવતી નથી. બીજી યુધિષ્ઠિરે જે દાખલાઓ અને પોતાની બધી દલીલો આપવા છતાં પણ તેને સંતોષ થતો જણાતો નથી અને અધર્મની બહુ બીક રહે છે. વ્યાસના પાછળથી કહેવા મુજબ જો એ “સનાતન ધર્મ” હોત તો, અને પોતાના પુત્ર યુધિષ્ઠિરે આપેલા પુરાણમાંના જે દાખલા તથા અન્ય સુક્રિતઓને તે ખરી માનતો હોય તો, તે આટલી બધી ચિંતાતુર રહેત જ નહિ.

વિવાહ વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા દ્રૌપદીની સ્થિતિ

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાના પિતાને પાંડવોના આશ્રમમાં શું શું બોલ્યું તેનો જે વર્તાત કહે છે, તેમાં જે ખાસ અગત્યની વાતો તે કહેતો નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે:-(૧) કુંતીના દ્રૌપદી વિષેના વચનની; (૨) કૃષ્ણના ત્યાં આગમનની. જો તેણે કુંતીનું વચન સાંભળ્યું હોત, તો જરૂર તે તેનું વર્ણન દ્રુપદ આગળ કરત અને કૃષ્ણના આગમનની વાત પણ ક્યાં વિના રહેત નહિ; કારણ કે તેના પરથી તો તે પાંડવોને જાણખી શકત. એ જે વાતો એવી હતી કે, જે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને જો દ્રુપદને જણાવી હોત, તો તેની સો યે સો ટકા ખાતરી થઈ જાત કે, સ્વયંવરમાં જીત મેળવનાર બ્રાહ્મણો રૂપે પાંડવો જ હતા. આથી જેમ દ્રુપદને પુરોહિત મોકલવાની અને જુદી જુદી ચીજો મેલી તેમનો વર્ણુ જાણવાની જરૂર રહેત નહિ; તેમજ જો કૃષ્ણને કુંતીના વચનની વાતની ખબર હોત, તો તે વચનાળેનો કેાઈ સુંદર માર્ગ-યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનની ખાખતમાં ચોધી કાઢ્યો હોતો તેવો-જરૂર ચોધી કાઢત; પણ અહીં તો હાજરજવાબી અને મહાબુદ્ધિવાન દ્રૌપદીના તથા કૃષ્ણના મોઢાને ભારતનો લેખક ‘એરટાઈટ’ બંધ કરી દે છે! સ્વયંવર તો દ્રૌપદીની સંમતિથી દ્રુપદ રચે છે અને પાછળથી પાંચ પતિની વાત સાંભળ્યા બાદ પણ પાંડવોને દ્રૌપદીની સંમતિ મુજબ પરણવાનું કહે છે; પણ મહાભારતકાર તેના લગ્નસંબંધી વિવાદ વખતે કે તે સંબંધી બીજી વાત-ચીતમાં, ભૂલેચ્છે પણ દ્રૌપદીને પોતાનો મત બહાર કરવાની તક આપતા નથી, એ એક નવાઈ છે!

વળી શું એ સંભવિત છે, કે બીજા જેવા ચોદાની સાથે બ્યારે અંબા જેવીને પોતાના મનની વાત કહેવાનું ધૈર્ય રહે, અને જે દ્રૌપદી બરસલામાં અર્જુનને પરણવા સારુ લક્ષ્યલેહ કરવા ઉદ્યુક્ત થયેલા કણ્ણને નાહ વરયામિ સૂતમ્! કહી નીચે બેસાડી દે; તથા ક્રીચક, વિરાટ-સભા અને કૌરવોની ઘૂતસભામાં જઈ પૂર્ણ હિંમતથી તેઓ આગળ દલીલ કરી તેમને અધર્મી ઠરાવી શકે, તે બિરળજ જેવી હાજરજવાબી અને વીર દ્રૌપદી પોતાના જીવનના આવા મહત્ત્વના પ્રશ્ન-વિષે, દ્રુપદના “દ્રૌપદીને રુચે તેમ કરે” એમ કહેવા છતાં-કાંઈ ન બોલે! મહાભારતના એ લેખકે આ પ્રસંગે દ્રુપદને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સલાહ લેવામાંથી યે સુક્ત રાખ્યો છે, એ પાંચ પાંડવો એકેના લગ્નસંબંધી હકીકત બે ખરી માનીએ તો યે અભયબ જેવું લાગે છે.

યુધિષ્ઠિરની જીભાનીની તપાસ

મહાભારતના એ લેખકે બિચારા યુધિષ્ઠિરની ખરી મદીપણીત તો તેમની જીભાનીમાં કરી છે. તેમની પાસે તેમણે જે જીભાની અપાવી છે, તે એટલી તો લગ્નડીલૂલી અને તેમની કેરેક્ટરની બિરુદ જનારી છે, કે તે પરથી એ લેખકનું પોતાનું પોત તુરત પ્રકાશી જાડે છે! આલો, આપણે હવે તેમની તપાસ કરી સત્યાસત્યનો વધુ નિષ્કર્ષ કરીએ.

આપણે જોયું કે, પ્રથમ યુધિષ્ઠિર પોતાના એકલાના જ વિવાહની વાત કરે છે, પણ હવે તે બીજી પટકી ખાય છે અને પોતાની સાથે ભીમસેનને પણ લે છે! હવે તે કહે છે કે, “મારો અને ભીમસેનનો પણ વિવાહ હજી થવાનો છે!” અને ત્રીજી પટકી ખાઈ તે એમ કહે છે કે, “તે અમ સર્વેની રાણી થશે અને મારી માતા પણ પૂર્વે એમ બોલી ગઈ છે.” કુંતીએ ભૂલમાં

એમ કહ્યું હતું એ વાતને, તેમજ વચગાળાનો માર્ગ શોધી કાઢવાની વાતને, તે આખી ને આખી જ ગળી જાય છે !

બ્યારે દુપદ યુધિષ્ઠિરને કહે છે કે, “એક પુરુષને ઘણી સ્ત્રીઓ કરવાનું તો કહેલું છે, પણ એક સ્ત્રીને અનેક પતિ કેાઇ પણ ઠેકાણે સાંભળ્યા નથી; તો હે કુંતીપુત્ર ! તારી આવી સુદ્ધિ કેમ થઈ ? શિષ્ટાચાર તથા શ્રુતિથી વિરુદ્ધ જઈ એ અધર્મ કરવો તને ઉચિત નથી.” અને વ્યાસને તે એમ કહે છે કે, “શિષ્ટાચાર અને શ્રુતિથી વિરુદ્ધનો આ મને અધર્મ લાગે છે, કારણ કે પૂર્વકાલીન મહાત્માઓએ આ ધર્મનું અવલંબન કર્યું નથી.” વગેરે. ત્યારે યુધિષ્ઠિર કહે છે કે, “હે મહારાજ ! ધર્મ જહું સૂક્ષ્મ છે. આપણામાં તેની ગતિ બહુવાનું સામર્થ્ય નથી. પૂર્વકાલીન લોક જે માર્ગે ગયા તે જ માર્ગે અમે પણ જઈશું. મારી વાણીથી અસત્યોચ્ચારણ કદી થયું નથી અને અધર્મ તરફ મારી, મતિ પણ નથી. મારી માતાનું એવું જ કહેવું છે અને મારો પણ એ જ મનોરથ છે. એ નિશ્ચિત ધર્મ હોવાથી, હે રાજા ! મનમાં કેાઈ પણ પ્રકારની શંકા ન આણતાં તું અમને દ્રોપદી પરણાવ !” વધુમાં તે કહે છે કે, “આ જાળતમાં મારું મતાનુકૂલ્ય હોવાથી એ કેાઇ પણ પ્રકારે અધર્મ નથી;” અને પછી પેલા ગૌતમી અને વાક્ષીનાં પોતાનાં એ ‘પેટંટ’ ઉદાહરણો આપે છે-કે જેની ન તો વ્યાસને, ન દુપદ જેવા વૃદ્ધને પણ કશી ખબર છે-તથા કહે છે કે, “વળી સર્વ શુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ જે માતા તેનું પણ એવું વચન છે, તેથી એ વાત સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ છે !”

અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર જે કહે તે શ્રુતિનું વચન અને તેને માન આપવાની ભલામણ કરનાર પણ ખુદ યુધિષ્ઠિર જ ! અન્ય વૃદ્ધો જે દાખલા બાણે નહિ તે ધર્મરાજ બાણે; અને પૂર્વકાલીન લોકોનો માર્ગ પણ તેમને જ ખબર ! વ્યાસ-દુપદાદિ વૃદ્ધોને તેની કશી ખબર જ નહિ ! તે કહે તે શાસ્ત્રવચન, તેમની મતિ અધર્મ તરફ જાય નહિ (એ કે પોતાના નાના બંધુની બાધા પ્રતિ જાય ખરી !) અને તેથી તે જે કહે તે “સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ !” અહીં તે કબૂલ કરે છે કે, ‘અમારી માતા-એ પણ તેમ કહ્યું છે,’ પણ પ્રમાદથી (ભૂલમાં)-બાણી બોધને નહિ-એ વાત તે ઉડાવે છે ! દ્રોપદીને બોધને ગાંડા બની ગયેલા આ x x x x રાજપુત કેવળ પોતાનો જ કલ્પો ખરો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને જે આત્મપ્રશંસા આત્મઘાતરૂપ મનાતી, તેનો જ આશ્રય લે છે ! ન તો તે એકે દલીલ રજૂ કરે છે, ન શાસ્ત્રાધાર ! તેમના હૃદયરૂપી ‘રેકડ’માં (ચૂડીમાં) તેમણે અમુક શબ્દો ચઢાવેલા છે અને તેથી તેના તે જ તેમના મુખરૂપી ‘ફોનોગ્રાફ’માંથી નીકળ્યા કરે છે ! એ પોપટજી માત્ર એટલું જ બોલી શકે છે કે, “હું કદી જૂડું બોલતો નથી, મારી છતથી કદી તેવું બોલાતું નથી, હું અધર્મ કરતો નથી ને મારું મન પણ અધર્મ તરફ વળતું નથી; માટે આ જાળતમાં મારું મતાનુકૂલ્ય હોવાથી એમાં કેાઇ પણ પ્રકારનો અધર્મ નથી, એ સર્વોત્કૃષ્ટ સનાતન ધર્મ છે !” બસ, આ જ તેમની સંજીવનામાં સંજીવ દલીલ ! ન્યાયાસન પર બેઠેલો ન્યાયાધીશ એક સાક્ષીની આવી જુજાનીને કેટલું વજન આપે, તેનો વિચાર વાચકોએ જ કરવાનો છે; ને તે પરથી આ વાતની સત્યાસત્યતાનો પણ નિષ્કર્ષ કરવાનો છે.

હવે એકચક્રા નગરીમાં જ વ્યાસે દ્રોપદી-જન્મ અને તેના બાવિ પાંચ પતિની હકીકત પાંડવોને કહેલી હોવાથી, પ્રથમ તો આ બધા લાંબા પુરાણની કશી જરૂર જ નહોતી. પાંડવ-પરો દુરત તેનો હવાલો આપી દેવો હતા અને વાત ટૂંકી કરવી હતી. વળી બ્યારે દ્રોપદીના પૂર્વજન્મના બનાવથી જ તેને પાંચ પતિ પ્રાપ્ત થયા હતા, તો પછી તે “સનાતન ધર્મ” કયાંથી થયો ? તે તો માત્ર એક અપવાદ જ થયો અને તે પણ દેવોના દેવ મહાદેવના વિચિત્ર વરદાનને પરિણામે જ !

મહાભારતનો એ બનાવટી લેખક વળી યુધિષ્ઠિરને ચોટે એમ કહેવાય છે કે, “રત્નનો ઉપલોગ સર્વેએ મળીને કરવો એવો અમારો સંકેત છે અને તે સંકેત છોડવાની અમારી ઇચ્છા નથી. આથી ધર્મથી જ આ તારી કન્યા કૃષ્ણા અમારી પત્ની થશે!” (જાણે દુપદ-પુત્રી પણ જરૂર રત્ન જ હોય નહિ!) એક નજીવી જૂલને લીધે કેટલો દુરાચલ જણાય છે તે જુઓ. યુધિષ્ઠિરનાં વચન અને સંકેત એ જ જાણે શાસ્ત્ર અને ધર્મ હોય નહિ, તેમ ધર્મરાજ કહે છે કે, “ધર્મથી જ કૃષ્ણા અમારી પત્ની થશે!” કુંતીની જૂલ સુધારી દ્રૌપદીને પાતકમુક્ત કરવાની ‘ઇંદ્રતુલ્ય ધર્મોત્તાર’ ધર્મની આ કેશિશ કેટલે અંશે માતાની આશા તથા શાસ્ત્રશાસ્ત્ર પાલન કરનારી છે, તેનો વાચકે જ વિચાર કરી જોવો !

ટંકમાં, જેમ સત્યવાદી ધર્મોત્તમા યુધિષ્ઠિર એવું નીચ કામ કરે નહિ; તેમજ મહાપરાક્રમી ભીમસેન, કે જેનાં તો વળી ગાંધર્વલગ્ન પણ હિંડબા ભેડે થઈ ગયાં હતાં, તે પણ કદી એવું કામ કરે નહિ. યુધિષ્ઠિર જેમ અધર્મથી સ્વર્ગનું રાજ્ય પણ ઈજો તો લેવા ના પાડે, તેમ ભીમસેન પણ એવા બાયલાપણાથી મળેલી કશી ચીજ લેવી પસંદ કરે નહિ. વળી નકુલ-સહદેવ પણ ઓછા પરાક્રમી નહોતા અને કોઈ પણ પાંડવ કામી નહોતો. મતલબ કે દ્રૌપદી પ્રત્યે પાંડવોમાં મદનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ન તો સંભવનીય છે, ન તો યુધિષ્ઠિર જેવા ધર્મોત્તમા એવું કોઈ વેણ ઉચ્ચારે, ન વ્યાસ જેવા આવા હલકા પ્રકારની વાતો કહે, ન દુપદ તે માને !

અને ઉપલી માન્યતા પર આવવાને આપણને આપણે નિશ્ચિત કરેલા બેઠ નિયમોનો આધાર છે. કારણ કે યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવો કે જેઓ હિમાલયની શીતળ પવિત્ર ટેકરી પર સુંદર વાયુ અને ઋષિઆશ્રમોના સુંદર વાતાવરણમાં, યથાર્થ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળી રહેલા, તેમજ વિદ્યાસંપન્ન, ધીમાન રૂપશુભ્યુક્ત અને બહાદુર રજપૂતો હતા, તેમને કામી કહેવા એ ભીષ્મ જેવા શુદ્ધ બ્રહ્મચારીને વ્યભિચારી કહેવા જેવું છે; અને પ્રક્ષિપ્ત જાણવાના આપણા નિશ્ચિત નિયમો સુજબ ભીષ્મને વ્યભિચારી બતાવેલા હોય તે વાત જેમ ખોટી માનવી, તેમજ પાંડવો વિષેની આ વાત પણ તેમની આખી જિંદગીના બનાવોથી એ વિરુદ્ધ જતી હોવાથી-ખોટી માનવી; કારણ કે પાંડવોની ધર્મયુક્ત અને શુદ્ધ ‘કેરેકટર’થી એ વાત વિરુદ્ધ જાય છે અને તેથી કેપીટી રીતે જ તે બધી ખોટી અને બનાવટી છે, તેમ વ્યાસ જેવા લેખક એવું પરસ્પર વિરુદ્ધ લખેય નહિ.

વળી મહાભારતના જેવા મહાન ગ્રંથમાં, કે જેનો આદર્શ જ સત્ય તથા ધર્મનો છે અને તેથી જ જેના મૂળ પાત્ર યુધિષ્ઠિરને ‘ધર્મ’ નામના પિતાથી ઉત્પન્ન કરી ધર્મરાજનું પદ આપવામાં આવ્યું છે, તેમની આખી ‘કેરેકટર’ ધર્મમય જ ચીતરી છે, તેમાં અસહ આવી વાત હોવી શક્ય નથી; અને ધર્મના સ્વભાવથી પણ તે વિરુદ્ધ જતી હોવાથી સિદ્ધાંત તરીકે લીધેલા આપણા બેઠ નિયમોથી તે ભલ્લી છે અને તેથી બનાવટી કહે છે.

શિશુપાલ અને દુર્યોધન વિરુદ્ધ દ્રૌપદી

હવે આપણે બીજી દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ. બ્યારે પાંડવ-કૌરવો ચોતાની વિધાનો પરિચય દ્રોણશુર આદિને આપે છે અને અર્જુનના કરેલા સર્વે પ્રકારો કહ્યું કરી દેખાડે છે, તેમજ દુર્યોધન તેને અંગદેશનું રાજ્ય આપે છે; ત્યારે કહ્યુંને નીચ વળીને કહેનાર પાંડવોને જે દુર્યોધન એમ કહે કે, “તમારી ઉત્પત્તિ પણ કેમ થઈ છે તે હું જાણું છું.” (અર્થાત નિયોગથી) તે દુર્યોધનનો, બીજા અનેક વખતે અને ખાસ કરી રાજસૂયયજ્ઞ વખતે જળને બદલે સ્થળ ને સ્થળને બદલે જળ દેખતાં પાંડવો ઉપહાસ કરે, તે છતાં તે દ્રૌપદીના પંચપતિત્વ-

વિષે કંઈ બોલે નહિ, એ સંભવતું નથી; તેમજ શિશુપાલ જેવો રાજા જે ભીષ્મની નિંદા કરતાં વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રીઓના નિયોગનું મહેલું મારવા ચૂકે નહિ.^૧ (આથી આપણને માનવાતું કારણ મળે છે કે નિયોગ તરફ જનસમાજમાં, ખુદ મહાભારતના કાળમાં યે, કંઈક અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ હતી ખરી) તે, સહદેવાદિ પાંડવોએ યજ્ઞ વખતે તિરસ્કારનાં વચન કહેવા છતાં તેમની ઉક્ત બાબતસર નિંદા કરવા ચૂકે નહિ; પણ હુયોધન તો બિલટો દ્રૌપદીને ‘અનિન્દિતા’ કહે છે.^૨ એટલું જ નહિ પણ પાંડવોને દાસ્યમાંથી છોડાવનારી તે બહેન પુરુષ જ હોય નહિ, તેમ તેના સિવાય તેને પાંડવપક્ષમાં કોઈ પુરુષ જ-કૃષ્ણ કે પ્રત્યક્ષ અર્જુન પણ-દેખાતો નથી !

પાંડવોની બીજી સ્ત્રીઓ

વળી દ્રૌપદી ઉપરાંત પાંડવોને બીજી સ્ત્રીઓ પણ હતી.^૩ એ સર્વે ભેડે પાંડવોએ પોતાની અઠતી સ્થિતિમાં, એટલે કે જ્યારે ઇર્ષપ્રસ્થમાં રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે, લગ્ન કર્યાં હોવાં ભેદ્ય છે. એ કે તેમના લગ્નની કિયાનો કે ભારે દળદળાને ઉલ્લેખ કોઈ સ્થળે આવતો નથી, છતાં સાધારણ રીતે મહાભારતના લેખકનું લક્ષ્ય સુદ્ધ જ જણાતું હોવાથી તેમણે એવી બાબતોને વિસ્તારી ન હોય એ સર્વથા શક્ય છે. બીજું તો ઠીક, પણ હુયોધનનાં પુત્રપુત્રીનાં નામોને ઉલ્લેખ આવવા છતાં ખુદ તેની સ્ત્રીના નામનો (તે ભાનુમતીના નામથી એ કે ઝોળખાય છે છતાં) ઉલ્લેખ આખા મહાભારતમાં કોઈ પણ સ્થળે આવતો નથી, એ એનું એક જીવંત ઉદાહરણ છે. મતલબ કે, (સુદ્ધ થવાનાં કારણો માત્રને જ લક્ષ્ય તરીકે રાખવાથી) માત્ર સુખ્ય સુખ્ય બાબતોનો જ વ્યાસાદિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

અર્જુન અને દ્રૌપદીનો પરસ્પર સંબંધ

હવે આપણે અર્જુન તથા દ્રૌપદીનો પરસ્પર સંબંધ કેવો હતો તથા અન્ય પાંડવો સાથેના દ્રૌપદીના સંબંધ કરતાં અર્જુન સાથેના સંબંધમાં વિશેષ શું હતું, તેનો વિચાર કરીએ. વસંત-ઋતુમાં જ્યારે કૃષ્ણાર્જુન પાંડવપ્રસ્થ વનમાં ગયા હતા, ત્યારે સુભદ્રા ભેડે દ્રૌપદી પણ અર્જુન સાથે ગઈ હતી. બીજા કોઈ પાંડવ ભેડે દ્રૌપદી આ રીતે ગઈ હોય એવો ઉલ્લેખ આખા મહાભારતમાં કોઈ પણ ઠેકાણે નથી.

વળી સુભદ્રા સાથે લગ્ન કરી અર્જુન જ્યારે દ્રૌપદી પાસે આવે છે, ત્યારે દ્રૌપદી તેને કહે છે: “હે કુંતીપુત્ર ! જા, જ્યાં યાદવકન્યા સુભદ્રા હોય ત્યાં જ જા; કારણ કે, ભારે ગમે તેટલો મજબૂત બાંધો હોય તો પણ તેનો પ્રથમ બંધ તો શિથિલ થવાનો જ.”^૪ આથી અર્જુન સુભદ્રાને દ્રૌપદી પાસે મોકલે છે, જ્યાં જઈ દ્રૌપદીને વંદન કરી તે કહે છે કે, “હે બહેન ! હું તમારી દાસી છું.”^૫ પાંડવોની બીજી કોઈ સ્ત્રીને સુભદ્રાએ આમ કહ્યું હોય એમ જણાતું નથી. કોઈ કહેશે કે, દ્રૌપદી સર્વેની સ્ત્રી હોવાથી અને વડીલ હોવાથી તેને એમ કહ્યું હશે, તો તે પણ સુક્તિસંગત જણાતું નથી; કારણ બીજો કોઈ પાંડવ બીજી સ્ત્રી પરણી આવતાં દ્રૌપદી તેને (અર્જુનને માથું તેવું) મહેલું મારતી નથી.

૧. દારયોર્વસ્ય પ્ચાત્તેન મિપતઃ પ્રાક્ષમાનિનઃ । (સભાપર્વ-અધ્યાય ૪૧, શ્લોક ૨૪)

૨. ન વૈ મોક્ષસ્તદા ઘોઽમૂત્ત્વં વિના કૃષ્ણામનિન્દિતાં । સાનોદાસ્યે રાંગાંપન્નાન્ મોચયામાસ પાર્પતી ॥

૩. આશ્રમવાસિક પર્વ-અધ્યાય ૨૫, શ્લોક ૯-૧૪

૪. તત્રૈવ ગચ્છ કૌતેય યત્ર સા સાત્વતાત્મજા । સુવદ્વસ્યાપિ ભારસ્ય પૂર્વવન્ધઃ શ્લઘાયતે
(આદિપર્વ-અધ્યાય ૨૨૩, શ્લોક ૧૦)

૫. આદિપર્વ-અધ્યાય ૨૨૩, શ્લોક ૨૩

વળી અર્જુન જ્યારે ઇંદ્ર પાસે શસ્ત્રવિદ્યા શીખવા જાય છે, ત્યારે તેના ભાવિ વિરહથી દુઃખિત થયેલી દ્રૌપદી જે શબ્દો ઉચ્ચારે છે, તે પણ ઘણા અર્થસૂચક છે. તે કહે છે કે, “તમારા વિયોગનું દુઃખ મને હુયોધને સભામાં કહેલાં હુવંચનોથી પણ વધારે સાલે છે. તમારા બંધુઓ તમારાં પરાક્રમેની કથાને વારંવાર ચાહ કરી આનંદથી રહો. તમારો ઘણા દિનપર્થતનો વિયોગ દુઃસહ જણાયે; કારણ કે અમારા લોગ, ધન, જીવન, મરણ, રાજ્ય અને ઐશ્વર્ય, એ સઘળું તમારે જ આધારે છે.”^૧ અર્થાત્ ભીમસેનની બહાદુરીની પૂરતી ખાતરી હોવા છતાં કુદરતી રીતે જ તે પોતાના ઘણી પર જ પોતાના તેમજ પોતાના જેઠદિયરોના જીવન-મરણનો આધાર રાખે છે; એટલું જ નહિ પણ તેનું ભારેમાં ભારે દુઃખ જે હુયોધનનાં કુવચનો, કે જે તેના જેવી તેજસ્વી સ્ત્રીને અતિ અસહ્ય હતાં-તેના કરતાં પણ તેને અર્જુનનો વિયોગ દુઃસહ લાગે છે. (જે તે પાંચેની સંમિલિત સ્ત્રી હોત તો તે તેમ લાગત નહિ.) વળી તે એટલું જ કહી અટકતી નથી. અર્જુનની ગેરહાજરીમાં પણ તેનાં વખાણ થાય અને પોતાને તેનો વિયોગ ઓછો સાલે તે સારું, આર્થ સ્ત્રીની કુદરતી ભાવના સુજળ, અન્ય પાંડવો અર્જુનનાં યશોગુણ ગાતા રહે એવું તે ઇચ્છે છે! દુઃકમાં તેના જીવનના સર્વ સુખનો આધાર તે પોતાના સ્વામી અર્જુન પર જ વાજખી રીતે રાખે છે. આથી જણાય છે કે, દ્રૌપદીનો પતિ અર્જુન હોવો જોઈએ.

તેમજ સંધિ કરવાને મોકલેલાં સંજય ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે વામભાગી^૨ જેવી જે એક ગપ મારે છે, તેથી પણ જણાય છે કે દ્રૌપદી અર્જુન પાસે જ ખાનગીમાં રહેતી.^૩ સંજયના તે ગદીય શબ્દો આ છે:—

“કૃષ્ણાર્જુનને આવો સંદેશો કહેવા હું એક દિવસ જનાનામાં, કે જ્યાં નકુલ, સહદેવ કે અભિમન્યુ સુધ્ધાં જતો નહિ, ત્યાં ગયો. ત્યાં કેવળ ચાર જણ હતા. કૃષ્ણ, અર્જુન, સત્યભામા અને દ્રૌપદી. કૃષ્ણાર્જુન ‘પીછલા’ હતા! અર્જુનના યોગામાં કૃષ્ણે પોતાના બેડ પગ મેલ્યા હતા, પણ અર્જુને તો પોતાનો એક પગ સત્યભામા (કૃષ્ણની સ્ત્રી)ના યોગામાં અને એક દ્રૌપદીના યોગામાં મેલ્યો હતો!”

અર્થાત્ આ ગપમાં પણ દ્રૌપદી સાથે અર્જુનને જ મૂક્યો છે. વળી સહદેવ તો ખાસ નાનાં દિવર તરીકે જણાય છે. વનવાસ જવા જ્યારે પાંડવો નીકળે છે, ત્યારે દ્રૌપદીની સગવડ સાચવવાનું કામ ખીજા બધાને છોડી કુંતી તેને સોંપે છે;^૪ એટલું જ નહિ પણ તે તેને પાછો વળવાનું પણ કહે છે.^૫ આ બેડ કામ સોંપી નાનાં પુત્રને અને સોંપી નાનાં દિવરને જ શોભે તેવાં છે.

ધૃતમાં દ્રૌપદી

હવે આપણે ધૃતમાં જઈએ. જ્યારે યુધિષ્ઠિર સર્વ હારી ગયા, ત્યારે તેમણે ખીટમાં દ્રૌપદીને મૂકી; તેથી જરૂર તેના પર યુધિષ્ઠિરનો બહુ સારો હક્ક હોવો જોઈએ, એમ કોઈ કહેશે; પણ તેનો ઉત્તર એ છે કે, જ્યારે જુગારીઓ હારી જાય છે, ત્યારે તેમના ચિત્તની સ્થિતિ સ્થિર હોતી નથી ને તેમને સારાસારનો વિચાર રહેતો નથી. યુધિષ્ઠિરની એવી વિપરીત સ્થિતિ તો હતી જ. તેમાં વળી તે પોતાનું દ્રવ્ય જ નહિ પણ બંધુઓ અને પોતાને પણ હારી ચૂક્યા હતા; અને શકુનિએ પાંડવોની ખીજા કોઈ સીનું નામ ન લેતાં દ્રૌપદીને જ ખીટમાં મેલવાની દરખાસ્ત મૂકી, કારણ કે પાછળથી ખુદ ધૃતરાષ્ટ્રના કહેવા સુજળ તે સર્વે કૌરવપાંડવોની વહુ-

૧. વનપર્વ-અધ્યાય ૩૭, શ્લોક ૨૬-૩૧

૨. ઉદ્યોગપર્વ-અધ્યાય ૫૯, શ્લોક ૩-૭

૩. વનપર્વ-અધ્યાય ૭૮, શ્લોક ૮

૪. વનપર્વ-અધ્યાય ૭૮, શ્લોક ૨૮

ઓમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ સતી અને પતિવ્રતા હતી.^૧ હવે જ્યારે પ્રતિપક્ષીએ તેની દરખાસ્ત મૂકી, ત્યારે પાંડવોને દાસત્વમાંથી છોડાવી લેવાની ઇચ્છાથી, તેમજ તે વખતના ક્ષાત્રધર્માનુસાર ધૂત-માં પાછું ન હોવાની પ્રથાથી,^૨ તેમણે દ્રૌપદીના ઉત્તમ સહુણુનું વર્ણન કરી તેને 'દાવ પર મેલવી બહુ દુઃખની વાત છે પણ આખરે તેને ય મેલું છું',^૩ એમ કહી લાગ્યારીએ દાવ પર મેલેલી. મતલબ કે, ગભરાયેલા ધર્મરાજે કેવળ પાંડવોના છુટકારા સારુ આ કઠિન શરત પણ મંજૂર કરેલી. જ્યારે માણસ ગભરાયેલો હોય છે, ત્યારે તે પોતાની શુદ્ધિ શુભાવી કે છે; (અને ખુદ તે ધૂતપ્રસંગમાં, વિકણું પણ સલાને ખીબ શબ્દોમાં એમ જ કહે છે.) અને જ્યારે તે પોતાની શુદ્ધિ શુભાવી કે છે, ત્યારે તે જે કામ કરે છે, તેને વાસ્તે તે તેટલો જોખમદાર નથી ગણાતો કે જેટલો તે શુદ્ધિમાં હોય ત્યારે ગણાય. આથી જ અગત્યનાં લખતોમાં એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે કે, 'આ લખાણ હું મારી પૂજા અક્ષલ હોશિયારીમાં કરું છું' અને તે વિષે વળી એક કે વધુ સાક્ષીની સહી પણ લેવામાં આવે છે. શુદ્ધિ પૂરતી ન હોય તે વખતનાં 'વીલ' પણ જેમ રહ ગણાય છે, તેમ તેવી સ્થિતિમાં એક ખૂનીએ કરેલા ખૂનને સારુ પણ તેને ફાંસીની શિક્ષા થતી નથી. ન્યાયની અદાલતોની આ વાજખી માન્યતા છે અને તેથી અધર્મભીરુ યુધિષ્ઠિર યેશુદ્ધિમાં શકુનિએ દ્રૌપદી સારુ કરેલો પ્રસ્તાવ કબૂલ રાખે, તો તેમણે તે કામ કેવળ ગફલતી ભરેણું જ કહી શકાય. આથી ધર્મરાજે આવી ગાફેલ સ્થિતિમાં તેવી શરત કબૂલ કરેલી અને નહિ કે તેના પર પોતાનો સ્વામી તરીકેનો હક્ક હતો તેથી. કારણ કે, જો તે પાંચેની સ્ત્રી હોત, તો તો તેને દાવમાં મેલવામાં ધર્મે બહુ જોડું કડું નહોતું; કેમકે તેના પર તેમનો પણ અધિકાર હતો, પણ અહીં તેમ નહોતું. કારણ, ભીમસેન કહે છે કે, "હે યુધિષ્ઠિર! કાશીના રાજા આદિએ જે જે ધનરત્નાદિ આપણને આપ્યું હતું તે, તેમ જ સર્વે વાહન, શસ્ત્ર, રાજ્ય અને અમને બધાને તેમ જ આપને પણ જુગારમાં જિતાયેલાં ભોંતાં મને ક્રોધ ચઢ્યો નહોતો, કારણ કે આપ તે સર્વના માલિક હતા, પણ દ્રૌપદીને દાવ પર લગાડવામાં તમે તમારી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે,"^૪ અર્થાત્ તમે જેના સ્વામી નહોતા, જેના પર તમારો ક્રોધ હક્ક નહોતો, તેને તમે દાવ પર લગાડી છે. મતલબ કે, ભીમનાં વચન સ્પષ્ટ કરે છે કે, ધર્મરાજ દ્રૌપદીના સ્વામી નહોતા. દ્રૌપદી અર્જુનની સ્ત્રી હોવાથી અને મર્યાદાને લીધે અર્જુનથી બોલી ન શકાય તેથી, બહાદુર ભીમસેન અર્જુન તરફથી બોલ્યો હતો. અર્થાત્ અર્જુન તે વખતે લોહીનેા ધૂંટડો પીને યેસી રહ્યો હતો-માત્ર મોટાભાઈની સામે બોલાય નહિ તેટલા જ સારુ બોલ્યો નહોતો; એટલું જ નહિ પણ ભીમને પણ બોલતાં તેણે વાયો હતો.

સૈરંદ્રી અને બૃહન્નલા

હવે આપણે બીજો એક પુરાવો લઈએ. વનવાસમાંથી નિવૃત્ત થઈ પાંડવો વિરાટરાજને ત્યાં બંધને શુભવાસનું એક વર્ષ વિતાવવા રહે છે; ત્યારે ખીબ બંધુઓ પુરુષ તરીકે જ ઓળખાઈને

૧. त्वं हि सर्वं स्नुषाणां मे त्रेयसी घर्मचारिणी । (સભાપર્વ-અધ્યાય ૭૦, શ્લોક ૩૪)

૨. યુધિષ્ઠિર કહે છે: આહુતોઽહં ન નિવર્તે કદાચિત્તદાહિતં શાશ્વતં વૈ વર્તે મે ।
(સભાપર્વ-અધ્યાય ૫૮, શ્લોક ૧૬)

૩. સભાપર્વ-અધ્યાય ૬૪, શ્લોક ૩૯

૪. કાશીના રાજા ભીમસેનનો સસરા થતો હતો, તેથી ભીમ પોતાના અધિકારમાંના દ્રવ્યની વાત પ્રથમ કરે છે. તેનો વિવાહ કાશીરાજની પુત્રી ગંધના સાથે, યુધિષ્ઠિર તથા સહદેવનો મદ્રદેશની રાજપુત્રીઓ ભેડે અને નકુલનો ચંદેરીની રાજકન્યા ભેડે થયો હતો.
(સભાપર્વ-અધ્યાય ૬૭, શ્લોક ૨-૪)

કરાય તેવાં ભુદાં ભુદાં કામો સ્વીકારી લે છે. પણ અર્જુન તેમ કરતો નથી. તે બૃહન્નલા ખને છે; અને દ્રૌપદી પણ વિરાટરાજની રાણી સુદેષ્ણાનું દાસીપદ સ્વીકારે છે. હવે આપણે વિચાર કરીએ કે, જો દ્રૌપદી પાંચેની સ્ત્રી હોત, તો કંઈ નહિ તો તે સહેલાઈથી યુધિષ્ઠિર, કે જે વિરાટસભામાં સારા હોદ્દા પર નિભાયા હતા, તેમને ઘેર રહી શકત. તેમ કરવામાં દ્રૌપદીને દાસી બનવું પડત નહિ; એટલું જ નહિ પણ દાસીપણના દુઃખથી, દાસીપણ જેણે કદી કયું નથી તેવી દ્રૌપદી કદાચ અકળાઈને ગુમવાસનો ભેદ ખોલી દે અને તેથી પાણું ખાર વર્ષ વનવાસ જવું પડે, અથવા કોઈની તેના પર કુદૃષ્ટિ થાય તો વિનાકારણ ખટખટ થાય, એવો તેને દાસી બનાવવામાં જે ભલેટો ભય સમાયેલો હતો, તે પણ ન રહેત. જો તેને યુધિષ્ઠિરને ઘેર રાખવામાં આવી હોત, તો એ પણ એક લાભ હતો કે, તે જો સાધારણ દુઃખથી કંટાળત તો યુધિષ્ઠિર તેને ધૈય' દઈ શકત; તેમજ તેના દિયરો તથા ભીમસેન પણ તેને મળી જઈ શકત, કારણ કે યુધિષ્ઠિરનું પદ એ કામને સર્વથા શોભે તેવું હતું; પણ આતું છતાં તેને દાસી બનાવવામાં આવે છે તે ખાસ હેતુપૂર્વક જ હોવું જોઈએ; અને તે હેતુ એ જ હોઈ શકે કે દ્રૌપદીને નપુંસક અર્જુન-તેના પતિ-ને મળવામાં કોઈ રીતની મુશ્કેલી આવે નહિ. તેઓ પરસ્પર એકબીજાને પૂછું છૂટથી મળી શકે અને ખુદ અર્જુન તેને ધૈય' દઈ શકે તથા દ્રૌપદીનો પતિવ્રત ધર્મ પણ સ્થિત રહે, જો એમ ન કરવામાં આવત, તો સંભવ હતો કે ભીમસેન જેવા આકળા સ્વભાવની દ્રૌપદી, પોતાનું દુઃખ કોઈ પાસે પણ રકવાનું કેંકાણું ન રહેતાં કદાચ કંઈ સાહસ કરી મૂકત, કે જેથી પાંડવોના નસીબમાં પાછો વનવાસ આવીને ઊભો રહેત અને કૌરવોને ખુશી ઊપજત.

મતલબ કે, દ્રૌપદી માત્ર અર્જુનની જ સ્ત્રી હતી અને તે તેના જ્યેષ્ઠાને પિતાવત્ અને દિયરોને પુત્રવત્ પાળતી હોવાથી જ, તેમજ સર્વે સાંસારિક કષ્ટોથી સુપરિચિત અને યુદ્ધિવાન હોવાથી, તથા આવકબચકોને હિંસાળ પણ તે રાખી શકતી તેથી, બધાને વધુ પ્રિય થઈ પડી હતી અને પ્રસુખપદ ભોગવી શકતી હતી. એ જ જો તેનો ઘોર અપરાધ ગણી તેને પાંચેની સ્ત્રી કરાવવામાં આવે તો ભલે, ખાકી તો બીજો કોઈ તે બિચારીનો એવો અપરાધ થયો નથી, કે જેનું આતું ઘોર પ્રાયશ્ચિત્ત તેને ભોગવવું પડે !

આલો, હવે આપણે સામાન્ય દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ. બધી ધાંધલનું કારણ તથા તે ધાંધલના કરનારને શોધી કાઢવાની કૌશિય કરીએ; અને આ સમાલોચનાને સર્વ રીતે અનાથનું રૂપ બનાવવા મથીએ.

આરોપી કેણું ?

અત્રે પ્રથમ આપણને આપણા નિયમો પાછા યાદ કરવાની જરૂર છે, કે જે નિયમોને આધારે આપણે આ પુસ્તકના વિષયની સલાસત્યતા કરાવવા નીકળ્યા છીએ. એ જે નિયમો ટૂંકમાં આ છે:-(૧) પરસ્પર વિરુદ્ધ જે વાતો જણાય અથવા એક માણસનો જે સ્વભાવ નિશ્ચિત હોય તેની વિરુદ્ધ જે જણાય, તે પ્રક્ષિપ્ત અને બનાવટી બલવડું. એ રીતે વ્યાસે કહેલી જે કથાઓ એકબીજાથી વિરુદ્ધ જણાય છે, તેમજ તે વખતના અન્ય સંજોગો ભેતમાં પણ તે આપણા ધ્યાનમાં બેસતી નથી, તેથી તે આખી પ્રક્ષિપ્ત છે; અને એ પાયા પર રચેલી બહુપતિવ્રતની આખી ઇમારત પણ દેખીતી રીતે જ પ્રક્ષિપ્ત છે. (૨) એ કથામાંનું બધું વર્ણન મહાભારતના અન્ય પ્રસંગોમાં એ પાત્રોના ગુણકર્મસ્વભાવનું જે વર્ણન આવે છે તેથી છેક ભુદું-બિલદું જ જણાઈ આવે છે અને વ્યાસ જેવો લેખક એવી મૂખાઈ કરે નહિ; તેમજ એક માણસ એક જ વખતે સદાચરણી તથા વિષયલપટ હોઈ શકે નહિ. હવે આપણે આ બેઉ નિયમોનાંસાર એ આખી કથા પ્રક્ષિપ્ત તથા

ખનાવટી છે અને તેથી માનનીય નથી. આથી જો કે આપણા નિયમોની રૂએ તો એ કથાને અધ્યંત્ર મળી જ ન્હાય છે, પણ એ જોડું બીજા કેવા પ્રકારના લેખકોએ અને શી ધારણાથી વાંચું હશે તેનો વિચાર પણ આપણે કરવો જોઈએ. ચાલો, આપણે તે દિશામાં આપણા રથ ફેરવીએ:-

ત્યારે દ્રોપદીને પાંચ પાંડવોની પત્ની ઠરાવવાનું યાદાલા લેખકોને પ્રયોજન શું હતું ? એ એક પ્રશ્ન હવે આપણી સામે રહ્યો. પરમ સતી, સાધ્વી, દ્રોપદી માત્ર એક જ પતિની ભાર્યો હતી અને તે પાંડવો પૈકી વચલા અર્જુનની જ હતી, તે આપણે અનેક રીતે જોઈ ગયા. દ્રોપદીને પાંચ પાંડવોની પત્ની ઠરાવવાનાં ત્રણ કારણો સંભવે છે:- (૧) વામભાગીઓનો શાસ્ત્રચર્યા અને ઐતિહાસિક ગ્રંથોની માફક દેખીતી રીતે જ મહાભારતમાં પણ લાગેલો હાથ; (૨) અને તેથી જૂલ ખાઈને, તેમજ બીજા કેટલીક સાહી વાતોથી જોડે રસ્તે દોરાઈને અન્ય લેખકોએ પણ કરેલું તેવું અનુકરણ; તથા (૩) અફસુત રસના ચોખ્ખીન લેખકોને પોતાને પ્રિય પાત્રોમાં અફસુતતા અને ચમત્કાર લાવવાની પડેલી ટેવ.

વામભાગીના સિદ્ધાંતો એટલા તો પ્રસિદ્ધ છે કે, તે વિષે અને વિવેચન કરવાની બિલકુલ જરૂર નથી. તે વિષે ટૂંકમાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, સર્વ પ્રકારની અનીતિ અને દુરાચાર, એ વામભાગીના પરમ સિદ્ધાંત ! બ્રહ્માએ પોતાની પુત્રી પર આસક્ત થવું, વિશ્વુએ બલધરની પતિવ્રતા સ્ત્રી વૃંદાનું સતીત્વ બ્રષ્ટ કરવું, મહાદેવે ઋષિપત્નીઓ અને સુદર્શનની સ્ત્રી સાથે અનુચિત વ્યવહાર કરવો, ઇંદ્રે ગૌતમની સ્ત્રી અહલ્યાનું પતિવ્રત નષ્ટ કરવું, ચંદ્રમાએ પોતાના ગુરુ બૃહસ્પતિની સ્ત્રી સાથે સમાગમ કરવો અને બૃહસ્પતિએ પોતાના મોટાભાઈની વહુ સાથે પ્રસંગ કરવો; એ અને એવી જ બીજી જે બાબતો આપણા માન્ય ગ્રંથોમાં જણાય છે, તે એમની જ પ્રસાદી જાણવી !

બીજા અને ત્રીજા મુદ્દાઓનું વિવેચન આપણે લેશું જ કરીશું. કથાના ભાગમાં આપણે જોઈ ગયા કે, સ્વયંવરમાં લેગા મળેલા લોકો ન્યારે એક બ્રાહ્મણે (અર્જુને) દ્રોપદી મેળવી એમ જુએ છે, ત્યારે એવું કહેતા કહેતા બીજરાય છે કે, “બ્રાહ્મણે પાંચાલરાજાની કન્યા વરી અને આજની સભામાં તેમની જીત થઈ.”^૧ હવે જો એ વાક્યમાં સહેજ શાબ્દિક ફેરફાર કરી આપણે એમ કહીએ કે, “પાંડવોએ પાંચાલકન્યા વરી તથા આજની સભામાં તેમની જીત થઈ;” અને તેથી એમ કદાપીએ કે એવા સામાન્ય ઉલ્લેખથી પાછલા લેખકો ગેરરસ્તે દોરાયેલા હશે, તેથી તેમણે દ્રોપદીને ગથે જ પાંચ પતિવાળી ઠોકી બેસાડી હશે, તો શું આપણે જૂલ કરી કહેવાયો ? નહિ જ; કારણ કે, “બ્રાહ્મણે દ્રોપદી વરી” એમાં જેમ બધા બ્રાહ્મણો લેગા મળી કાંઈ એક દ્રોપદીને વરતા નથી એ દેખીતું છે, તેમજ “પાંડવોએ દ્રોપદી વરી” માં કાંઈ બધા પાંડવો તેને પરણ્યા એવું સમજવું જોઈતું નથી; પણ વિચારની તેટલી ઊંડાઈએ નહિ ઊતરવાથી, અથવા ખાસ અનીતિ ફેલાવવા કોઈએ આવા એકાદ સામાન્ય વચનને લઈને દ્રોપદીને પાંચ પતિવાળી ઠેરવી દીધી હોવી જોઈએ.

અફસુત રસના ચોખ્ખીન લેખકોએ પણ મહાભારતની અંદર પોતાનો હાથ પૂર્ણ રીતે અજમાવવામાં કસર રાખી નથી. ખુદ દ્રોપદીની તેમણે કરેલી યજ્ઞની વેદીમાંથી ઉત્પત્તિ-કે જેને બંકિમબાણુ પણ હસી કાઢે છે-આપણે તેના એક દાખલા તરીકે અને લઈશું તો બસ થશે; કારણ કે એવા તો બીજા અનેક ઉદાહરણો મહાભારતમાંથી જડી આપશે. આવા કોઈ લહેરી

લાલાએ દ્રૌપદીના આદર્શ ચરિત્રથી મોહિત થઇ, તેમાં અફ્સુતતા લાવવા અનેક ફેરફારો કર્યા હશે અને તેમાં દ્રૌપદીના જન્મ તથા વિવાહસંબંધી કથાઓ પણ રચી કાઢી દાખલ કરી દીધી હશે. પરમાત્માના સાક્ષાત્ અવતાર ગણાતા અને પૃથ્વીમાંથી અધર્મને દૂર કરવા તથા ધર્મની સ્થાપના કરવા જ જેમણે અવતાર લીધેલો અને જે પોતે કહે છે કે, ‘મોટાઓનું જોઈ નાનાઓ ચાલે છે-યજ્ઞદાચરતિ એપ્તસ્તત્તદેવેતરોજનઃ’ (શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા) એવા પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને જ આ લેખકે જ્યારે ગોપીઓ જોડે વ્યભિચાર કરતા તથા ૧૯૧૦૮ પત્નીઓવાળા ચીતરવા ચૂક્યા નથી, તો પછી બિચારી દ્રૌપદીની તે શી વિસાત! હિંદુ પ્રજા આથી દેખીતી રીતે જ બહુ ચમત્કારપ્રિય થઇ ગયેલી જણાય તો નવાઈ નથી; અને તેથી જ હાલ પણ કોઈ સાધુસંતની પરીક્ષા કરવી હોય, તો તેને વિષે કોઈ અફ્સુત વાત સંભળાય નહિ કે તેનો કોઈ ‘ચમત્કાર’ જણાય નહિ, ત્યાં સુધી તેના પર ‘પૂર્ણ’ શ્રદ્ધાચુક્ત ભક્તિ રાખી શકાતી નથી!

મહાભારતમાં વામભાગીઓનો હાથ અબળાયો રહ્યો નથી, તે આ પુસ્તકમાં એક-બે ઠેકાણે નમૂના તરીકે બતાવવામાં આવેલું છે જ. બાકી રહ્યા પ્રાચીન મહાન આર્યોના જીવનમાં કોઈ અફ્સુતતાનો અંશ બતાવવાના શોખીન લેખકો; અને તેમનો હાથ પણ આખા મહાભારતમાં ઠેર ઠેર નજરે પડે છે, તથા વ્યાસ મહારાજનાં દર્શન પણ તેથી જ જ્યાં ત્યાં અતિ સુલભ થઈ પડ્યાં છે! આ રીતે વામભાગીઓ, ખોટે રસ્તે દોરવાયેલાઓ અને આવા અફ્સુત રસના શોખીન લેખકોની ભેળી કૃતિયું કેળ શ્રૌણીયું યંચયતિત્વ સંભવે છે તથા ભાવિકો અને અજ્ઞાનીઓએ અધઃશ્રદ્ધાથી તેનું અનુકરણ કરેલું જણાય છે.

પંડિત રાજારામની ભૂમિકા

મહાભારતમાં થયેલો ઉમેરો અને તેનાં કારણો

પોતાના જમાનાનો મહામુનિએ લખેલો ઇતિહાસ સર્વથા વિશ્વાસપાત્ર હોવો જોઈએ અને મને વિશ્વાસ છે કે તે તેમ જ છે. સત્ય અને સાદાઈને ચાહનારી આર્યજાતિ જૂઠું અને બનાવટથી રિજાતી નહોતી; પણ આર્યજાતિ રાજ્યબળ, ધર્મબળ અને વિદ્યાબળમાં મહાભારત પહેલાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરતી ચાલી હતી. તે ભારતીય યુદ્ધ પછી તેવી ન રહી. ઊલટું આગળ વધવાને બદલે તેની પડતી થતી ચાલી, ઉત્તરિની જગ્યાએ અવનતિ ચાલી આવી. આર્યજાતિમાં પ્રમાદે ઘર ઘાલ્યું, બહારથી તેના ઉપર હુમલા થયા અને અંદરથી ધર્મ ઉપર હુમલા થયા. આ આક્રમણોમાં પણ આ જાતિમાં એવા એવા મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થતા રહ્યા કે જેમણે આ હુમલાઓને સારી પેઠે રોક્યા, એટલું જ નહિ પણ સામી ચલાઈએ પણ કરી; તથાપિ આ સમસ્ત જાતિએ એકત્ર થઈને પોતાની ગયેલી શક્તિ પાછી મેળવવાનો એક પણ પ્રયત્ન ત્યાસથી તે આજ સુધી કર્યો નથી; અને તેથી કરીને તેણે સમષ્ટિસ્વરૂપે પોતાનું પુરાણ ગૌરવ હજી સુધી મેળવ્યું નથી.

આ પડતીના સમયમાં સૌથી મોટી હાનિ તો આર્યજાતિના બુદ્ધિબળની થઈ; બ્રહ્મચર્ય અને વિદ્યાધ્યયનના નિયમો બહુ જ ઢીલા થઈ ગયા. આ પ્રમાણે જ્યારે સામાન્ય જનતા વિદ્યાહીન થઈ ગઈ એટલે તેનું બુદ્ધિબળ પણ ઘટી ગયું.

હવે ઇતિહાસ કહેનારા અને સાંભળનારાઓમાં એવો ભેદ તો રહ્યો જ કરે છે કે, બુદ્ધિમાનો ને તો સાચા જ ઇતિહાસમાં રસ પડે છે અને અદ્વય બુદ્ધિવાળાઓને કલ્પિત અને અદ્ભુત ઘટનાઓનાં વર્ણનમાં રસ પડે છે. બાળકોને પણ આથી જ કલ્પિત કહાણીઓ પસંદ પડે છે અને તેમનાથી જરા વધુ બુદ્ધિવાળાં મોટી ઉંમરનાં માણસોને પણ સાચા ઇતિહાસને બદલે કલ્પિત અદ્ભુત કથાઓ જ ગમે છે. આવી નૈસર્ગિક રુચિને લીધે બુદ્ધિબળ ઘટવાની સાથે સાથે આર્યોએ સત્ય પ્રત્યેનો રસ પણ ખોયો અને અદ્ભુત ઘટનાઓને જ પસંદ કરવા લાગ્યા. એવા સમયમાં બનાવટી અદ્ભુત કથાઓ કહેનારા કવિઓ વખણાવા લાગ્યા. તે જ કાળમાં આ પ્રાચીન સત્ય ઘટનાઓમાં પણ અદ્વય બુદ્ધિવાળા શ્રોતાઓની રુચિ મુજબની રસિકતા લાવવા માટે કલ્પિત અને અદ્ભુત ઘટનાઓનો ઉમેરો થવા લાગ્યો.

મહાભારતનો ઇતિહાસ પણ આવા ઉમેરાથી બચવા પામ્યો નહિ. તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એથી વધારે શું હોઈ શકે ? મહાભારતના આદિપર્વના બીજા અધ્યાયમાં જે દરેક પર્વની અધ્યાયસંખ્યા અને પ્રલોકસંખ્યા આપેલી છે, તેથી પણ હવે વધારે જોવામાં આવે છે. તેમાં આદિપર્વના ૨૨૭ અધ્યાય કહ્યા છે, પણ હાલમાં ૨૩૪ છે. સભાપર્વના ૭૮ અધ્યાય કહ્યા છે, પણ હાલમાં ૮૧ છે, વગેરે. વળી યાદ રાખવું જોઈએ કે, આ બીજા અધ્યાયમાં જ દરેક અધ્યાય અને પ્રલોક ગણાવ્યા છે. તે અધ્યાય પણ વ્યાસકૃત નથી, પરંતુ મહાભારતમાં સેળસેળ થતી જોઈ, આગળ ઉપર તેમ થતું અટકાવવાને માટે પાછળથી દોષાંજી રચેલા છે; તો પણ એ કેટલા ચોક્કસ વાત છે કે, આ અધ્યાય હોવા છતાં પણ મનસ્વી લેખકોએ બીજા પણ સેળમેળ કરી જ નાખી. એમ લાગે છે કે, આલોચના કરનારા નહિ રહેવાથી તેમજ અંધમાં જેટલી વધારે અદ્ભુત વાતોની મ. આ. ૬

લેખસેળ કરીશું તેટલા અમારી પ્રશંસા કરનારા વધશે, આવું ધારીને તેઓ મનમાની લેખસેળ કરતા આલ્યા હશે. છતાં હજુ એ આ લેખસેળમાં પહેલાંનો સાચો ઇતિહાસ છુપાયેલો છે; તેમજ કયાંક કયાંક રૂપકઅલંકારના પડદા પાછળ છુપાયેલો છે. અલ્પબુદ્ધિ લોકોને પ્રસન્ન કરવા સારુ ઘણીખરી નવી ઘટનાઓ માત્ર નામોના જ આધાર ઉપર પશ્ચ રચાઈ છે, અને અમારો આશય સ્પષ્ટ કરવા માટે અત્રે સંક્ષેપમાં ઉદાહરણ ટાંકીએ છીએ:-

આદિપર્વ અધ્યાય ૧૨૮, ૧૨૯ માં લખ્યું છે કે, કોરવ અને પાંડવ જળક્રીડા કરવા માટે ગંગાતટે ગયા, ત્યાં દુર્યોધને ભીમને ભોજનમાં ઝેર આપ્યું. તે ઝેરની અસરથી તે ગંગાતટે બેશુદ્ધ થઈ ગયો ત્યારે દુર્યોધને તેને ગંગામાં ફેંકી દીધો. તે જળની નીચે નાગલોકમાં આલ્યો ગયો, ત્યાં નાગોએ તેને કરડી ખાધો, તેથી તેને ઝેર ભિતરી ગયું અને તેને ભાન આવ્યું. તે નાગોને મારવા લાગ્યો, નાગો નાસ્તીને પોતાના રાજા પાસે ગયા. નાગરાજે આવીને તેને ઝોળખ્યો કે આ તો મારા દોહિત્રનો દોહિત્ર એટલે ભીમસેન છે. તેણે તેને રસ પાથો અને આઠમે દિવસે તેને શુદ્ધ સ્નાન તથા વિષનાશક ઔષધિઓપાણું ભોજન કરાવીને તેને પોતાને ઘેર પહોંચાડ્યો. વગેરે. અત્રે એક સાવધાન ઇતિહાસવેત્તા આગળ મહામુશ્કેલી ભણી થાય છે, તે પાણી નીચે પાતાળમાં કે પાણીમાં જોવો લોક માની શકતો નથી, કે જ્યાં નાગોની વસ્તી હોય અને પાણીમાં આઠ દિવસ કેઈ જીવતો રહી શકે.

વળી જો તે નાગોને ડંખનારા સર્પ માને તો તેઓને ભીમ સાથેનો સગાઇનો સંબંધ માની શકતો નથી, ભીમ સાથે વાતો કરવી ઇત્યાદિ માની શકતો નથી અને જો કેઈ તેમને મનુષ્ય-ભૂતિ માને છે, તો પછી તેઓનું ભીમને ડંખવું વગેરે માની શકતો નથી. એ સાચું છે કે અહીં મેળવણીએ સાચા ઇતિહાસને અંધરામાં રાખ્યો છે. સાચો ઇતિહાસ એટલો છે કે, વિષ ચડવાથી ભીમ બેશુદ્ધ થઈને પડ્યો હતો, એટલામાં ત્યાં નાગરાજ આવ્યા. તેમણે ભીમને ઝોળખ્યો કે આ તો મારા દોહિત્રનો દોહિત્ર છે. તેઓ તેને ઉપડાવીને પોતાને ઘેર લઈ ગયા, તેની સારવાર કરી અને આઠમે દિવસે આરોગ્યસ્નાન કરાવીને તેને ઘેર મોકલ્યો. હવે આ નાગ કેણુ હતા અને નાગરાજ કેણુ હતા ? નાગ તો નાગવંશી ક્ષત્રિય હતા અને નાગરાજ તેમના સરદાર હતા. આ સરદારનો દોહિત્ર ચતુર્વંશી શૂરસેન હતો. પહેલાં શૂરસેનનો દોહિત્ર ભીમસેન તો હતોજ; કેમકે કુંતી શૂરસેનની કન્યા હતી. નાગવંશને તક્ષવંશ પણ કહેતા હતા. તેમના રાજમહારાજાઓનાં ઉપનામ તક્ષ, તક્ષક વા વાસુકિ કહેવાતાં હતા અને એવાં જ નામોથી તેઓ ઝોળખાતા. જેમકે મિથિલાના રાજાઓ જનકના ઉપનામથી ઝોળખાતા હતા. નાગવંશીઓ ભારતવર્ષમાં પણ અનેક જગ્યાએ રહેતા હતા, પણ તેમનું સ્વતંત્ર રાજ્ય અંકગાનિસ્તાન અને તેનાથી પેલી તરફ પણ ફર સુધી હતું, તથા તેની રાજધાની તક્ષખંડમાં (હાલમાં પ્રસિદ્ધ તાશકંદ) હતી અને તક્ષશિલા (રાવલપિંડી પાસે) સુધી તેના રાજ્યની હદ હતી; તો પણ તેમની વસ્તી ભારતમાં પણ કેટલેય ઠેકાણે હતી. તેમના સરદાર પણ તક્ષ અથવા વાસુકિ કહેવાતા હતા. ભારત સાથે જ્યારે નાગવંશીઓને સંબંધ ન રહ્યો અને અહીં અવિદ્યા ફેલાઈ ગઈ, ત્યારે તેમનાં અદ્ભુત વર્ણન કરવાને માટે કવિઓએ તેમને સાપોનાં રૂપક આપ્યાં; તથા સાપ દરમાં રહે છે, એટલે પૃથ્વીમાં નાગલોકની કલ્પના કરી અને ત્યાં જવા માટે ગંગામાં ડૂબકી મારીને કે દર ફેંકીને નીચે જવાની કલ્પના કરી; અને તેમનાં અને તેમની કન્યાઓનાં દિવ્ય માનુષી રૂપોની પણ કલ્પના કરી. આ રીતે નવલકથાને પણ વેગળી મૂકે તેવી વધુ લોકપ્રિય અદ્ભુત વાર્તાઓ તૈયાર થઈ; અને એ મેળવણીમાં હજુ પણ સત્ય ઇતિહાસ તો જેમનો તેમ મળી આવે છે, તેનો

ઉદ્દેશ પશુ યોગ્ય સ્થળે કર્યો છે. આ તો મેળવણીનું ઉદાહરણ આપ્યું. બીજી રૂપકનું ઉદાહરણ મહાભારતની આ કથામાં છે કે પરિક્ષિતને તક્ષક કરડયો હતો, તેનો બદલો લેવાને પરિક્ષિતના પુત્ર જનમેજયે સપ્તસ્ર કર્યો, તેમાં નાગોને હોમી દીધા અને તે તક્ષકને પણ વાસુકિના દોહિત્ર આસ્તીકન્નધિ વચ્ચે ન પડ્યા હોત તો હોમી દેત. આ વૃત્તાન્ત બરાબર એવા રૂપમાં વર્ણવેલો છે કે, બાણે એક યજ્ઞના હવનકુંડમાં આવી પડીને સપ્ત બળતા ન હોય ! આ રૂપકને પડકાર નાગવંશી એએ પરિક્ષિતને મારવો અને ત્યારબાદ જનમેજયે પિતાનો બદલો લેવા માટે તેમના ઉપર ચઢાઈ કરવી, તક્ષશિલા છુતવી, નાગોને યુદ્ધમાં મારતાં મારતાં આગળ વધવું અને અંતે આસ્તીકન્નધિએ વચ્ચે પડીને સુલેહ કરાવવી, આ ઇતિહાસ એમાં છુપાયેલો છે.

ત્રીજી, નામ ઉપરથી ઇતિહાસ યોગવાનું ઉદાહરણ, જેમકે મહાભારત આદિપર્વ પ્રથમ અધ્યાયની સમાપ્તિમાં લખ્યું છે કે:—

एकतश्चतुरो वेदा भारतं चैतदेकतः । ૨૭૧ ।

पुरा किल सुरैः सर्वैः समेत्य तुलया धृतम् । ૨૭૨ ।

महत्वाद् भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते । ૨૭૩ । (આદિપર્વ, અધ્યાય ૧)

અર્થાત્ પૂર્વકાળમાં દેવતાઓએ એકત્ર થઈને ત્રાજવાના એક પક્ષમાં ચાર વેદ અને બીજામાં મહાભારત મૂક્યું. મહાભારત મોટું અને ભારવાળું હોવાથી મહાભારત કહેવાય છે, એટલે કે ત્યારથી તેને લોકો મહાભારત કહે છે. હવે સાધારણ બુદ્ધિવાળાઓ માટે તો એ પણ એક મનેરજક વાત છે, પણ એ કોઈ ઇતિહાસ નથી. દેવતાઓએ વેદો અને મહાભારતને નથી તો ત્રાજવામાં તોળ્યાં કે નથી ભાર વધવાને લીધે તેનું નામ મહાભારત પડ્યું આ રીતે જ ગરુડ, સુપરુ, વગેરે અનેક શબ્દોને આધારે કેટલીએ અદ્ભુત કથાઓ રચાઈ છે. જો કે કોઈ કોઈ વાર એવું પણ હોય છે, કે કોઈ બનાવના સ્મરણમાં કોઈ નામ પહેલાં હોય છે; પણ નામ પડ્યા પછી તેનો આધાર લઈને બનાવો કલ્પવામાં આવ્યા તેમાં, અને મૂળ બનાવો વચ્ચે જે ભેદ રહેલો છે, તેને સમજવામાં સાવધાનીની પણ પુષ્કળ જરૂર છે.

સાચા ઇતિહાસની શોધ

મહાભારતમાં મેળવણીનાં કારણ અને પ્રકાર ઉપર બતાવી દીધાં છે. હવે આયંત્રિતિએ તેના બિંદાણમાં બિતરીને એક સાચો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાની આવશ્યકતા છે, કે જે તેની અંદર સ્પષ્ટ મોજૂદ છે; તો પર્યં હજી સુધી આ તરફ કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નથી. મહાભારતનાં હિંદી, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી વગેરેમાં ભાષાંતર પણ થયાં છે અને સ્વતંત્ર થયો પણ લખાયા છે; પરંતુ ગમે તો તેમને સૂઝ્યું નહિ હોય કે પછી તેઓ કરી જ ન શક્યા હોય ! પણ તેઓમાંથી કોઈએ પણ આ તરફ જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નથી. હા, કેટલાકોએ કાપકૂપ તો કરી છે, પણ ઇતિહાસથી અનલિપ્ત હોવાથી તેમની મનસ્વી કાપકૂપ ભિલટી હાસ્યજનક થઈ પડી છે; કેમકે સાચા ઇતિહાસ ઉપર તેનાથી કર્યો પણ પ્રકાશ પડ્યો નથી.*

કેટલાક સમય પહેલાં બનાવટી વાતોમાં રસિયા થયેલા લોકોને સાચી વાતો ગમતી નહોતી

* જુઓ; મહાભારત આદિપર્વ, અધ્યાય ૩, શ્લોક ૨૦

* મૂળ પુગણોમાં પણ ઘણી ઐતિહાસિક ઉપયોગી બાબતો હતી; પરંતુ તેને પણ પાછળથી થયેલી મેળવણીએ અંધારામાં નાખી દીધી છે, છતાં પણ શોધબોળ કરવાથી ઘણીબી ઐતિહાસિક બાબતો મળી આવે છે. જે ઐતિહાસિક બાબતોમાં તેમાંથી મદદ લીધી છે અને નવા ભેદ બોધે છે ત્યાં પુરાણને વિશેષ માન્ય રાખ્યું છે

તેથી તેની માગણી પણ થઈ નહોતી; પણ ઈશ્વરની કૃપાથી હવે ફરીથી અમારી જાતિના લોકોને પોતાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે અને હવે સાચો ઇતિહાસ લખવાની સામગ્રી પણ ખૂબ એકઠી થઈ ગઈ છે.

તેથી મેં હવે એક જુદું જ પણ આવશ્યક કાર્ય શરૂ કર્યું છે. એમાં કેટલોક બિનજરૂરી ભાગ છોડી દીધો છે; પણ મહાભારતનો મુખ્ય ઇતિહાસ તેમાં બધોય છે, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સઘળો ઉપદેશ છે અને ઉત્તમોત્તમ શ્લોકો ઉપર +આવું ચિહ્ન આપેલું છે. પ્રાસંગિક ઐતિહાસિક કથાઓ પણ યથાસ્થાને રાખેલી છે અને કેટલી ઐતિહાસિક વાતો પુરાણોમાંથી પણ લઈને ટિપ્પણીઓમાં આપી છે, તેથી વાંચનારનું ઐતિહાસિક જ્ઞાન વધારે વિસ્તૃત થશે.

મહાભારતમાં અસલ અને પ્રક્ષેપનો નિર્ણય

ઉપર જે ઈર્ષ લખવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી મેં સિદ્ધ કર્યું છે કે, આ વર્તમાન મહાભારતમાં અસલી ભારત પણ છે અને ક્ષેપક પણ છે. હવે તેમાં અસલી ભારત કેટલું છે અને ક્ષેપક કેટલું છે, તે જુદું પાડવાનું છે. એ વિચારતાં પહેલાં સૌથી પ્રથમ એક સુક્તિ જાણી લેવી જોઈએ કે, ભારતગ્રંથની રચના કરીને વ્યાસજીએ પ્રથમ પોતાના પુત્ર શુક અને યોગ્ય શિષ્ય વૈશંપાયન, સુમન્તુ, જૈમિનિ અને પૈલને શીખવ્યું હતું. તે પછી અર્જુનના પ્રપૌત્ર જનમેજયે સર્પ-સત્ર (યુદ્ધમાં નાગોનો નાશ) કર્યો, તે વખતે વ્યાસરચિત ભારત વૈશંપાયને જનમેજયને સંભળાવ્યું હતું. ભારત સંભળતાં સંભળતાં જનમેજય વચ્ચે વચ્ચે કેટલીક વાતો પૂછતા હતા, તેના જવાબ વૈશંપાયન આપતા હતા. આ પ્રમાણે જનમેજયે પૂછેલી બાબતો અને તેના વૈશંપાયને આપેલા જવાબ એ બધુંયે વર્તમાન મહાભારતમાં માલુમ પડે છે. હવે એ તો સ્પષ્ટ છે કે, આ પ્રશ્નોત્તર અસલ ગ્રંથમાં નહોતા, પણ પાછળથી તેમાં ભેડાયા છે; કેમકે અસલ ગ્રંથ રચાયો તે સમયે તો જનમેજયનો જન્મ પણ નહોતો થયો. પછી વૈશંપાયને જનમેજયને મહાભારત સંભળાવ્યું હતું. ત્યાં લોમહર્ષણનો પુત્ર ઉગ્રશ્રવા (સૌતિ) પણ હતો. તે આ સુદૃઢતાં સાંભળી કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ જોતો જોતો નૈમિષારણ્યમાં ગયો. ત્યાં શૌનક વગેરે ઋષિઓએ કહેતાં ઉગ્રશ્રવાએ તેમને વૈશંપાયન પાસેથી પોતે સાંભળેલું તે બધું સંભળાવ્યું. અહીં પણ શૌનકે કેટલીક નવી વાતો પૂછી, તેના જવાબ ઉગ્રશ્રવાએ આપ્યા. તે પ્રશ્નોત્તર પણ વર્તમાન મહાભારતમાં મળી આવે છે; એટલું જ નહિ પણ ઉગ્રશ્રવાની ઉપરોક્ત કથા પણ મળી આવે છે. હવે એ સ્પષ્ટ છે કે, આ પ્રશ્નોત્તર અને આ કથા વ્યાસરચિત મહાભારતનો ભાગ નથી, પણ તે કોઈએ તેમાં પાછળથી ઘુસાડેલું છે. આ દૃષ્ટિએ આદિપર્વના પહેલા ૬૦ અધ્યાય તો સ્પષ્ટ પ્રસિદ્ધ કરે છે; કેમકે ત્યાં સુધી શૌનક અને ઉગ્રશ્રવાના અલગ જ પ્રશ્નોત્તર છે. જનમેજય અને વૈશંપાયનના પ્રશ્નોત્તર શરૂ પણ થયા નથી, અને આ ભાગ છે પણ અત્યુક્તિ અને રૂપકોથી ભરચક. હા, તેમાં એક અનુક્રમણિકાધ્યાય કેટલુંક પ્રસિદ્ધ બાદ કરતાં અસલી હોઈ શકે ખરો. અધ્યાય ૬૦ માં પછી પણ વ્યાસની ઉત્પત્તિ અને ભારત રચવા વગેરેની કથાઓ ચોટે ભાગે પાછળથી જ ભેળસેળ થયેલી છે અને તેથી તેમાં ઐતિહાસિક દોષ પણ છે. અધ્યાય ૯૩ માં સુધિષ્ઠિરના પૂર્વજોની વંશાવળી આપી છે અને પાછી અધ્યાય ૯૪ માં પણ આપી છે. એક તો જે વાર વંશાવળી આપવી એ જ પુનરુક્તિ છે, બીજી આ વંશાવળીઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ પણ છે. આવું પરસ્પર વિરુદ્ધ કથન અને તે પણ જોડેના જ અધ્યાયમાં હોય, એવું કોઈ પણ યોગ્ય કવિની કૃતિમાં હોઈ શકે નહિ. વળી એક બાબુ વંશાવળીઓમાં લખ્યું છે કે, રાજા હસ્તીએ હસ્તિનાપુર વસાવ્યું હતું, કે જે ભરતથી કેટલીક પેઢીઓ પછી થયો હતો; ત્યારે બીજી બાબુ અધ્યાય ૭૫ માં ભરતના પિતા દુષ્યંતની

રાજધાની પણ હસ્તિનાપુર બતાવેલી છે. આ વગેરે બાબતો તેના પ્રશ્નેપને સ્પષ્ટ કરે છે. આથી એ પણ ખુદ્દુ થાય છે કે, વર્તમાન મહાભારતમાં શ્લોક ભાગ પણ ખૂબ છે.

હવે બેવાનું એ છે કે, અસલી ભારત કેટલું છે? તેનો ઉત્તર વર્તમાન મહાભારતના અધ્યાય ૧ લો, શ્લોક ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪ અને ૧૦૫માં લખ્યું છે કે, “વ્યાસે પહેલાં ૨૪૦૦૦ શ્લોકોની ભારતસંહિતા બનાવી જે ઉપાખ્યાનો વિનાની હતી, તેને જ બુદ્ધિમાનો ભારત કહે છે. ત્યારબાદ ઋષિએ ૧૫૦ શ્લોકમાં ફરીથી સંક્ષેપ કર્યો છે. જે પર્વો સમેત સર્વ વૃત્તાંતોનો અનુક્રમણિકાધ્યાય છે, તે (ભારત) વ્યાસે પ્રથમ પોતાના પુત્ર શુકને ભણાવ્યું અને તે પછી તે બીજા યોગ્ય શિષ્યોને શીખવ્યું.

વ્યાસે રચેલું અને પોતાના પુત્ર તથા શિષ્યોને ભણાવેલું ભારત આ પ્રમાણે ૨૪ હજાર શ્લોકનું છે અને એથી વધારાનો બધો જ ભાગ શ્લોક તરીકે છે.

પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે, ૨૪૦૦૦ શ્લોક કદા છે એ વાત ખરાબર, પણ અન્યત્ર એક લાખ શ્લોક પણ કદા છે તેનું શું? તેનો ઉત્તર એ છે કે, જ્યારે ઉપરનાં પ્રમાણોથી સ્પષ્ટ છે કે ૨૪૦૦૦ જ શ્લોક વ્યાસે બનાવીને પુત્ર અને શિષ્યોને ભણાવ્યા, તો તેની વિરુદ્ધનું કથન શી રીતે માનવું? મહાભારતમાં પ્રશ્નેપક મળી મળીને જ્યારે ગ્રંથ ઘણો જ મોટો થઈ ગયો, ત્યારે એક લાખ શ્લોકવાળી વાત પાછળથી બનાવેલી છે. વળી જે રીતે એ વાત કહેલી છે, તે ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, વ્યાસકૃત ૨૪૦૦૦ શ્લોક ઉપરાંતનો ભાગ બનાવડી છે. જેમકે:—

પરિ શત સહસ્રાણિ ચક્રારાન્યાસં સંહિતામ્ । ૧૧।૧૦૫। ત્રિશચ્છત સહસ્રં ચ દેવલોકે પ્રતિષ્ઠિ-
તમ્ । વિઃષેપશ્ચદશ પ્રોક્તં ગન્ધર્વેષુ ચતુર્દશ । ૧૦૬ । ૯૧કં શતસહસ્રંતુ માનુષેષુ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૧૦૭

અર્થાત્ પછીથી તેમણે સાઠલાખ શ્લોકોની બીજી સંહિતા (૨૪૦૦૦ શ્લોકોવાળી કરતાં જુદી એક બીજી સંહિતા) બનાવી. તેમાંથી ત્રીસલાખ દેવલોકમાં વંચાય છે, પંદર લાખ પિતૃલોકમાં, ચૌદલાખ ગંધર્વલોકમાં અને બાકીના સાત એક લાખ જ મનુષ્યલોકમાં વંચાય છે.

આ પ્રમાણે એકલાખવાળી વાત જે રૂપમાં કહેવાયલી છે, તે વિશ્વાસપાત્ર હોઈ શકે નહિ. વળી અહીં એક બીજી સંહિતા બનાવ્યાનું લખ્યું છે, ચાર સંહિતાઓ બનાવ્યાનું નથી લખ્યું. વળી જો તે એક જ સંહિતા ચાર લોકોમાં વહેંચાઈ ગઈ હોય, તો તો પછી બધાને અધૂરો જ ગ્રંથ મળ્યો હોય, અને આપણને તો એટલો અધૂરો મળ્યો હોય કે માત્ર સાઠનો જ ભાગ! પરંતુ આપણને જે ગ્રંથ પ્રાપ્ત છે તે કાંઈ ખડિત નથી; પણ મૂળકથા પૂરી છે અને પ્રાસંગિક ઉપાખ્યાન પણ થોડાં નથી. અને “બીજી સંહિતા” કહીને એ શ્લોકોમાં પણ ૨૪૦૦૦ વાળી સંહિતાનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે; પણ ૨૪ હજાર શ્લોકવાળીમાં ૬૦ લાખવાળીનું અસ્તિત્વ સ્વીકારેલું નથી અને તે જ ૨૪ હજારવાળી જ સંહિતા રચીને પુત્ર અને શિષ્યોને તે ભણાવ્યાનું લખ્યું છે, તેથી ચોવીસહજાર શ્લોક જ અસલી કરે છે.

કથાપર્વમાં કેટલા શ્લોક છે એ પર્વસંગ્રહાધ્યાય (આદિપર્વ, અધ્યાય ૨ ભો)માં લખેલું છે. તે પ્રમાણે ૧૮ પર્વોની શ્લોકસંખ્યા આ પ્રમાણે થાય છે:—આદિપર્વ ૮૮૮૪ + સભાપર્વ ૨૫૧૧ + વનપર્વ ૧૧૬૬૪ + વિરાટપર્વ ૨૦૫૦ + ઉદ્યોગપર્વ ૬૬૬૮ + ભીષ્મપર્વ ૫૮૮૪ + દ્રોણપર્વ ૮૬૦૬ + કર્ણપર્વ ૪૬૬૪ + શલ્યપર્વ ૩૨૨૦ + સૌપ્તિકપર્વ ૮૭૦ + ઝીપર્વ ૭૭૫ + શાન્તિપર્વ ૧૪૭૩૨ + અનુશાસનપર્વ ૮૦૦૦ + આશ્વમેધિકપર્વ ૩૩૨૦ + આશ્રમવાસિકપર્વ ૧૫૦૬ + મૌસવપર્વ ૩૨૦ + મહાપ્રાસ્થાનિકપર્વ ૩૨૦ + સ્વર્ગારોહણપર્વ ૨૦૬=કુલ ૮૪૮૩૬. આ સંખ્યા અઠારે પર્વોની છે. આથી એક શ્લોક પૂરા નથી થતા; તેથી પર્વસંગ્રહકારે લખ્યું છે કે:—

અપ્રાદર્શવિમુક્તિર્નિર્વાણેત્યપ્યેતઃ ॥૭૮॥ ચિલેપુ હરિવંશ મવિષ્યં ચ પ્રકીર્તિતમ્ ।
દશસ્લોક સદ્ગુણિ વિશ્વચ્છલોક શતાનિ ચ ॥૭૯॥ ચિલેપુ હરિવંશે ચ સમાપ્યાતાનિ મહર્ષિના ૮૦

અર્થાત્—આ રીતે અઢાર પર્વ વિસ્તારપૂર્વક કહ્યા છે. ખિલો (પરિશિષ્ટો)માં હરિવંશ અને ભવિષ્ય કહેવામાં આવ્યું છે. મહર્ષિએ હરિવંશમાં બાર હજાર શ્લોક રચ્યા હતા. એટલે ૧૮ પર્વની શ્લોકસંખ્યા ૮૪૮૩૬+હરિવંશ ૧૨૦૦૦=૯૬૮૩૬ શ્લોક થયા. ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે, પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં હરિવંશની આથી વિશેષ અર્થો કરેલી ક્યાંય નથી. હરિવંશને મેળવતાં, પણ પૂરા એક લાખ ન થયા. જો કે તેમાં ઉગ્રશ્રવાએ શૌનકાદિને કહેલા તથા જનમેજય અને વૈશંપાયન વચ્ચે જે પ્રશ્નોત્તર થયા તેના બધા ચે શ્લોકોનો સમાવેશ છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે, મહાભારતની વૃદ્ધિ થતી જોઈને એક લાખ શ્લોકવાળી વાત પાછળથી ઉમેરાઈ છે; અને પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં જે સંખ્યા અપાઈ છે, તે પણ પાછળની છે. એ જ પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં એક વાર પહેલાં પવો વિપેતું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં પવોની અધ્યાયસંખ્યા અને શ્લોકસંખ્યા આપી નથી. ત્યારબાદ ફરીથી પવોના વિષય વિસ્તારપૂર્વક કહેવા શરૂ કર્યો છે. તે વખતે તેમાં આ અધ્યાયસંખ્યા અને શ્લોકસંખ્યા આપેલી છે. આથી પણ સ્પષ્ટ છે કે, મહાભારતમાં પ્રક્ષેપ થતા જોઈને આગળ ઉપર પ્રક્ષેપ થતા શ્લોકો માટે કોઈએ પોતાના સમયમાં આ સંખ્યા નહીં ફરી દીધી છે. પર્વસંગ્રહાધ્યાય મહાભારતના રચનારે નથી બનાવ્યો, એ વાત આથી સ્પષ્ટ થાય છે. મહાભારતમાં જ લખ્યું છે કે, વૈશંપાયને જનમેજયને મહાભારત સંભળાવ્યું અને ઉગ્રશ્રવાએ નૈમિષારણ્યમાં શૌનક વગેરે ઋષિઓને સંભળાવ્યું; પણ આ અધ્યાય જનમેજય અને વૈશંપાયનના સંવાદથી ઘણો પહેલાં ઉગ્રશ્રવાએ કહેલો છે અને સ્વયં પર્વસંગ્રહકારે પણ તેને ઉગ્રશ્રવાએ જ કહેલો દર્શાવ્યો છે. મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૧ શ્લોક પર માં એમ પણ કહ્યું છે કે, કેટલાક વિદ્વાનો ભારતને ‘મનુ’ ના પ્રકરણથી, કેટલાક આસ્તીકના પ્રકરણથી અને કેટલાક ઉપરિચરના પ્રકરણથી ધ્યાનપૂર્વક વાંચે છે.

ઉપરિચરનો આ વૃત્તાંત ૬૩ માં અધ્યાયથી શરૂ થાય છે. એટલે જો ઘણા પ્રાચીન કાળમાં જ (જેનું પ્રકરણ વર્તમાન ભારતમાં જ છે) પહેલા ૬૨ અધ્યાય ભારતમાં નહોતા ગણાતા, તો આ ખીલ અધ્યાયનું તો કોણ કહી શકે? પણ હવે તો વર્તમાન મહાભારતમાં આ પર્વસંગ્રહની સંખ્યામાં પણ ફેર પડી ગયો છે. તેમાં હરિવંશના ૧૨૦૦૦ શ્લોક કહેલા છે, પણ હવે ૧૬૭૩૪ શ્લોક છે. હમણાં જ ઉપર લખી ચૂક્યા છીએ કે, ૧૫૦ શ્લોકની અનુક્રમણિકા બ્યાસે બનાવી, પણ હાલમાં તો એ અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં ૨૭૫ શ્લોક છે. આ વગેરે સ્પષ્ટ પ્રમાણો મોજૂદ હોવાથી એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે, અસલ મહાભારત ૨૪ હજાર શ્લોકનું જ છે અને તેમાં પ્રક્ષેપ થતાં થતાં તે એટલું બધું વધી ગયું છે કે, ખાલુમાંની મિશ્રિત સુરણ ધાતુની પેઠે અસલ મહાભારત, તેમાં ભળેલા ઉમેરાને લીધે એવું સેળસેળ થઈ ગયું છે કે, તે વગરમહેનતે તેનાથી જુદું પાડી શકાય તેમ નથી. x

x (પ્રશ્ન) મહાભારત (૧-૧-૮૧)માં એમ પણ કહ્યું છે કે, અયો ઋષેઃસદ્ગુણવ્યયો ઋષક શતાનિ ચ ॥ અહં વેદિ શુકો વેદિ સંજયો વેદિ વાનવા ॥ ૮૮૦૦ શ્લોક હું બાળું છું અને શુક બાળે છે. સંજય કદાચ બાળતા હોય કે ન ચે બાળતા હોય. આ રીતે ૮૮૦૦ શ્લોક જ અસલી કેમ ન માનવા? (ઉત્તર) આમાં મહાભારતની શ્લોકસંખ્યા નથી દેલી, પણ મહાભારતમાંના કૃત શ્લોકોની સંખ્યા કહેલી છે. જેમકે એની આગળના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, તચ્છલોક કૂટમચાપિ પ્રથિતં સુદદં મુને । મેતું ન શપ્ત્ય-તેડધંસ્ય ગૂઢત્વાત્ પ્રથિતસ્ય ચ-હે મુને! તે કૃત શ્લોકો હજી પણ આ ગ્રંથમાં મોજૂદ છે, કે જેના અર્થમાં ઘણા ગૂઢ હોવાથી સમજી શકાતા નથી. એ કથન ગૂઢ શ્લોકોની સંખ્યા દર્શાવે છે; નહિ કે બધા ય

આ ઇતિહાસનું નામ અને તેનું પરિણામ

મહાભારતના પહેલા પર્વના ૬૨ મા અધ્યાયના ૨૦ મા શ્લોકમાં લખ્યું છે કે, જયો નામે-તિહાસોડયં શ્રોતવ્યો વિજિગીપુણા-અર્થાત્ વિજય ઇચ્છનારા (રાજા)એ આ જય નામના ઇતિહાસનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. વળી સ્વર્ગોરોહણ પર્વના પાંચમા અધ્યાયના ૪૬ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, “જયો નામેતિહાસોડયં શ્રોતવ્યો મોક્ષમિચ્છતા” મોક્ષાર્થીએ જય નામનો આ ઇતિહાસ સાંભળવો જોઈએ. ભારતના આરંભમાં જે શ્લોકો આપેલા છે અને કથા પાંચનારા જે પાંચા પછી કથાની શરૂઆત કરે છે, તેને અંતે કહ્યું છે કે, ‘તવો જયમુદીર્યેત્’ ત્યારબાદ ‘જય’ કહ્યો. આ પ્રમાણેથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ ઇતિહાસનું આદિનામ ‘જય’ છે, એટલે વ્યાસ-રચિત ભારતનું નામ ‘જય’ હતું. આથી એ પણ સંભવિત લાગે છે કે, પાંડવોની વિજયપ્રાપ્તિ સુધીનો ઇતિહાસ તેમાં હતો. વળી આદિપર્વ અધ્યાય ૬૩ માં એમ પણ લખ્યું છે કે:-

વેદાનધ્યાપયમાસ મહાભારતપદ્મમાન્ । સુમન્તું જૈમિનિં પૈલં શુકં ચૈવ સ્વમાત્મજમ્ ॥૮૨॥
પ્રમુર્વેરિન્દ્રો વરવો વૈશંપાયનમેવ ચ । સંહિતાસ્તૈઃ પૃથક્કત્વેન ભારતસ્ય પ્રકાશિતાઃ ॥૯૦॥

અર્થાત્ ભગવાન વ્યાસે ચાર વેદ અને પાંચમું મહાભારત, સુમન્તુ, જૈમિનિ, પૈલ અને પોતાના પુત્ર શુકને તેમજ વૈશંપાયનને ભણાવ્યું હતું. તેમણે પાછળથી પોતપોતાની અલગ અલગ ભારતસંહિતાઓ પ્રકટ કરી.

આથી સમજાય છે કે, વ્યાસરચિત ભારતસંહિતામાં બીજા નવા ભારતઇતિહાસ અને ઉપદેશો વધારીને તેમના શિષ્યોએ પોતપોતાની જુદી જુદી ભારતસંહિતાઓ પ્રગટ કરી. આશ્વ-લાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં લખ્યું છે કે, સુમન્તુ-જૈમિનિ-વૈશંપાયન-પૈલ-સૂત્ર-ભારત-મહાભારત ધર્મોચાર્યાઃ (વ્યાસના શિષ્ય) સુમન્તુ, જૈમિનિ, વૈશંપાયન અને પૈલ સૂત્ર, ભારત, મહાભારત અને ધર્મના આચાર્યો છે; અને તેથી સુમન્તુ સૂત્રકાર, જૈમિનિ ભારતકાર, વૈશંપાયન મહાભારતકાર અને પૈલ ધર્મસૂત્રકાર કહે છે. આથી જો વાત સિદ્ધ થાય છે કે, ભારતના એ ગ્રંથ જુદા જુદા છે; એક ભારત અને બીજું મહાભારત. ભારત જૈમિનિપ્રકાશિત અને મહાભારત વૈશંપાયનપ્રકાશિત. એટલે વ્યાસે રચેલો જે જય ઇતિહાસ હતો. તેમાં પોતાના તરફથી બીજા નવા ઇતિહાસ અને ઉપદેશો જોડીને જૈમિનિએ ભારત અને વૈશંપાયને મહાભારત પ્રકટ કર્યું; તેથી આ મહાભારત વૈશંપાયને પ્રકટ કરેલી ભારતસંહિતા છે, કે જે રાજા જનમેજયને સંભળાવેલી અને પાછળથી કેટલીક વધી હતી. એટલે આમાં ૨૪૦૦૦ વ્યાસરચિત અને કેટલાક વૈશંપાયને રચેલા શ્લોકો છે અને કેટલાક પાછળથી પ્રક્ષિપ્ત થયેલા છે; તેથી જેટલો ભાગ વ્યાસે રચેલો છે તેમાં નિઃસં-શય સાચો ઇતિહાસ છે, અને જે વૈશંપાયને રચેલો છે, તેમાં પણ સાચા ઇતિહાસની જ સંભાવના છે; પરંતુ ત્યારપછીની મેળવણી અદ્ભુત ઘટનાઓની છે, જેમાં ઘણે ભાગે રૂપકના પડદા પાછળ કેટલોક સાચો ઇતિહાસ પણ છે. આપણે તે ઇતિહાસનું પણ શોધન કરવું જોઈએ; માટે અત્રે બીજી ચચો સિવાય કેવળ અનાવરક ભાગ છોડી દઈને આખો ગ્રંથ છાપીએ છીએ.*

મહાભારતનું યુદ્ધ ક્યારે થયું ?

મહાભારતનું યુદ્ધ ક્યારે થયું ? તેના ઉત્તરમાં હજી વિદ્વાનો એકમત થઈ શક્યા નથી અને

શ્લોકોની સંખ્યા. આથી ૨૪૦૦૦ની સાથે વિરોધ નથી થતો, પરંતુ એ પણ અત્યુક્તિ છે. ગૂઢ શ્લોકો છે તો જરૂર, પણ તે આટલી મોટી સંખ્યામાં નહિ.

* એ ગ્રંથનું નામ ‘સટીક મહાભારત’ પ્રાપ્તિસ્થાન:-મેનેજર આર્ષિ ગ્રંથાવલિ, મુ. લાહોર

ન્યાં સુધી ઠાઈ ચોક્કસ પ્રમાણ ન મળે, ત્યાં સુધી સૌ પોતપોતાનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ અનુમાન કરતા જ રહેશે; તેથી અમને એ બધા મતો વાચકસમક્ષ રજૂ કરવા યોગ્ય લાગે છે.

(૧) પહેલો પક્ષ એમ કહે છે કે, મહાભારતનું સુદ દ્વાપરના અંતમાં થયું. સુદ થયા બાદ કલિયુગ શરૂ થયો તેનું પ્રમાણ આ છે:—

यस्मिन् कृष्णो दिवं यावत्स्मिन्नेव तदाहनि । प्रतिपन्नं कलियुगं । (વિષ્ણુપુરાણ અંશ ૪, અં ૨૪, શ્લોક ૪૦)

અર્થાત્ જે દિવસે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સ્વર્ગમાં ગયા, તે જ દિવસે કલિયુગ શરૂ થયો. આની પહેલાં ૩૫ માં શ્લોકમાં પણ એવું જ લખ્યું છે. ભાગવત સ્કંધ ૧૨, અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૬ માં શ્રીકૃષ્ણના સ્વર્ગારોહણ પછી જ કલિ પ્રવૃત્ત થયો એમ કહેલું છે.

“વિષ્ણોર્ભગવતો માનુઃ કૃષ્ણાણ્યોડસૌ દિવં ગતઃ । તદાડવિશત્ કલિર્લોકે પાવે વદ્ રમતે જનઃ ॥”
તે કલિયુગ ૫૧ આજે સંવત ૧૯૭૧ અથવા ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં ૫૦૧૫ છે, તેનાથી થોડા જ સમય પહેલાં સુદનો સમય હોવો જોઈએ.

(૨) બીજો પક્ષ કહે છે કે, એથી પહેલાં નહિ પણ એ જ સમય સુદનો છે. જેમકે મહાભારત ગદ્યાપર્વમાં ભીમ-દુર્યોધનના સુદ પછી કૌપાયમાન થયેલા બળરામને સમજાવતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:—પ્રાપ્તં કલિયુગં વિદ્ધિ:—અર્થાત્ કલિયુગને શરૂ થયેલો જાણો. આ પક્ષનાં સમર્થક પ્રમાણો:—

“આસન્ મઘાલુ મુનયઃ શાલતિ પૃથિવીં યુધિષ્ઠિરે નૃપતી । પઙ્કિકપચ્ચદ્રિયુતઃ શકઃ કાલસ્તસ્ય રાજ્ય ॥”
(પૃથ્વીસંહિતા ૧૩-૩)

જે વખતે રાજા યુધિષ્ઠિર પૃથ્વીનું રાજ્ય કરતા હતા, તે વખતે સસધિ મઘાનક્ષત્રમાં હતા અને તે રાત્રને ૨૫-૨૬ એ વર્ષે શકકાળ શરૂ થયો.

અહીંનો ‘શક’ શબ્દ વિવાદાસ્પદ છે, પરંતુ એ પક્ષમાં પ્રમાણો આપનારાઓનો એ આશય છે કે, અહીં શકકાળ શબ્દનો અભિપ્રાય શકયસિંહ ગૌતમમુદ્રના સંવતથી છે; અને ગૌતમમુદ્ર ઇસવીસન પૂર્વે ૬૨૩ માં જન્મ્યા અને ૮૦ વર્ષ જીવતા રહ્યા હતા. તેમનો સંવત તેમના ૫૦મા વર્ષથી આલુ થયો—અર્થાત્ ૬૨૩ માંથી ૪૬ બાદ કરતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭૪ થી ગૌતમ સંવત શરૂ થયો; એટલે યુધિષ્ઠિરથી બુદ્ધ સુધી ૨૫૨૬+બુદ્ધ સંવતથી ઇસવીસન સુધી ૫૭૪+ ઇસવીસન ૧૯૧૪=૫૦૧૪ વર્ષ થયાં. એ જ કલિયુગનો સમય છે.

અદ્વૈતના વખતમાં પણ યુધિષ્ઠિરનો એ જ સમય નિશ્ચિત થયો હતો. જેમકે આશ્રમે અબ-બરી પૃષ્ઠ ૨૬૬ કલકતા પ્રેસમાં ૧૮૬૭ માં છપાયેલી પ્રતમાં લખ્યું છે કે, ‘કળિયુગ ખેસતાં જ પહેલો રાજા યુધિષ્ઠિર થયો હતો. વિક્રમસંવત શરૂ થતાં સુધીમાં યુધિષ્ઠિરને ૩૦૪૪ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં;’ એટલે ૩૦૪૪+ વિક્રમસંવત ૧૯૭૧=૫૦૧૫ વર્ષ થયાં.

યુનાની એલચી મેગેસ્થિનિસ કે જે ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં રહ્યો હતો, તેના લેખ તથા અલ્હેન્દ્ર (અલેક્ઝાંડર)ની સાથે આવેલા બીજા યુનાની લેખકોના લેખોના આધારે યુનાની ઇતિહાસકોએ બારતીય રાજાઓ વિષે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

“દાયોનિસસના સમયથી સંદ્રોકોટસ (ચંદ્રગુપ્ત) સુધી ભારતીય ૧૫૩ રાજાઓ અને ૬૦૪૨ વર્ષની ગણતરી થતી હતી; પરંતુ આ સમયમાં ત્રણ વાર પ્રજાતંત્રશાસન પણ રચવાઈ ચૂક્યું હતું. ભારતીય ઇતિહાસ આપણને એમ પણ બતાવે છે કે, દાયોનિસસ હરકિલ્લથી ૧૫ પેઢી પહેલાં થઈ ચૂક્યો હતો. મથુરા અને કિલ્લોગ્રા એ બે મેટાં નગર જેમના તાબામાં છે, તે શૂરસેની લોકો એ હરકિલ્લને ખૂબ માનપૂર્વક યાદ કરે છે.”

અહીં હરકિલ્લ એટલે હરિકૃષ્ણ, તે આપણા શ્રીકૃષ્ણ છે, કે જેમનો શૂરસેની લોકો સાથે સંબંધ છે અને જેઓ મથુરાના અધિપતિ કહેવાયા છે. એ શૂરસેન તે વસુદેવના પિતા હતા.

ઉપલા લેખમાં દાયોનિસસથી અંદ્રગુપ્ત સુધી ૬૦૪૨ વર્ષ અને ૧૫૩ રાત્રી, ત્રણ વારના પ્રભાત ત્ર રાત્રી સુધમાં ગણેલા છે; અને કહ્યું છે કે, દાયોનિસસ કૃષ્ણથી પંદર પેઢી પહેલાં થઇ ગયો હતો. એટલે ૧૫૩-૧૫=૧૩૮ રાત્રી કૃષ્ણથી અંદ્રગુપ્ત સુધીમાં થયા. હવે આમાંથી દરેક રાત્રીનો રાત્રીકાળ વીસ વર્ષનો જ ગણાય, તો પણ $૧૩૮ \times ૨૦ = ૨૭૬૦$ વર્ષ શ્રીકૃષ્ણથી અંદ્રગુપ્ત સુધીમાં થયાં. અંદ્રગુપ્ત ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૨માં હયાત હતો, એટલે $૨૭૬૦ + ૩૧૨ = ૩૦૭૨$ વર્ષ થાય છે; અને એ ૩૦૭૨ વર્ષમાં ઇ. સ. ૧૬૧૪ નો આંકડો ઉમેરતાં કુલ ૪૯૮૬ વર્ષ થયાં. એટલે યુનાનીઓના લેખકને અનુસરીને મહાભારતના યુદ્ધને ૪૯૮૬ વર્ષ થયાં અને ભારતીય જ્યોતિષીઓને અનુસરીને ૫૦૧૫ વર્ષ થયાં. આ બન્ને સમયમાં ફક્ત ૨૯ વર્ષનો ફેર છે. તેનું કારણ એ છે કે, ૧૩૮ રાત્રીઓના શાસનકાળ ૨૦ વર્ષને હિસાબે ૨૭૬૦ વર્ષનો કાઢયો છે, તે કાળ ૨૦ વર્ષ ને અઢી મહિના પણ હોઇ શકે છે.*

(૩) ત્રીજો પક્ષ—રાજતરંગિણીમાં કલ્હને લખ્યું છે કે, યુધિષ્ઠિરનું રાજ્ય કલિયુગનાં ૬૫૩ વર્ષ વીત્યા પછી શરૂ થાય છે. આ પક્ષ પણ આ જ પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે કે:—

“વાસન્ મઘાસ્તુ નુનયઃ શાસ્તિ રાજ્યં યુધિષ્ઠિરે નૃપતૌ । પદ્મિકયુતઃ શક કાલસ્તસ્ય રાજ્ય ॥”

અર્થાત્—રાજા યુધિષ્ઠિરના શાસનકાળમાં સમર્પિ મઘા નક્ષત્રોમાં હતા અને ૨૫૨૬ એ તે રાજાનો સમય છે, કે જે સમય શકકાળનો અર્થાત્ શાલિવાહન સંવતનો છે.

હવે એ શક પહેલાં યુધિષ્ઠિર સંવત ૨૫૨૬+ શકકાળ ૧૮૩૫=૪૩૬૧ વર્ષ યુધિષ્ઠિરને થયાં. તેને કલિનાં વીતેલાં વર્ષ ૫૦૧૪ માંથી બાદ કરવામાં આવે તો ૬૫૩ થયાં. દેવના બાંધવકાર હરપતિ ઠાકુરે પણ લખ્યું છે કે:— “શાકો નવાદ્રીન્દુ કુશાનુચુકાઃ કલેર્મવત્યદ્વગ્નિ વ્યતીતઃ.”

કલિયુગનાં ૩૧૭૯ વર્ષ વીત્યા પછી શક સંવત શરૂ થાય છે. શક સંવત સુધી યુધિષ્ઠિરના વર્ષ ૨૫૨૬ થાય છે. એટલે $૩૧૭૯ - ૨૫૨૬ = ૬૫૩$ થયાં.

(૪) ચોથો પક્ષ—ઉપરના પ્રમાણમાં એમ લખ્યું છે કે, યુધિષ્ઠિરના સમયમાં સમર્પિ મઘા નક્ષત્રોમાં હતા અને સમર્પિ દરેક નક્ષત્રમાં ૧૦૦ વર્ષ રહે છે. જેમકે વિષ્ણુપુરાણ (૯૪-૨૪-૩૩, ૩૪) માં લખ્યું છે કે:—

“સપ્તર્ષિણાં ચ યૌ પૂર્વાદ્યયતે ઉદિતૌ દિવિ । તયોસ્તુ મધ્યનક્ષત્રં દ્યયતે ચત્ સમં નિશિ ।

તેન સપ્તર્ષિરો યુક્તારિત્ત્વન્યવ્દ શતં નૃણામ્ ॥”

અર્થાત્—સમર્પિઓમાંથી જે પહેલાંને તારા આકાશમાં ઊગેલા દેખાય છે, તેમનાથી સમાન અંતરે વચમાં જે નક્ષત્રો દેખાય છે તેમની સાથે સમર્પિ સો વર્ષ રહે છે.

ભાગવત સ્કંધ ૧૨ અધ્યાય ૨ માં પણ એવું લખ્યું છે. દરેક યુગનો આરંભ અશ્વિની નક્ષત્રથી થાય છે અને મઘા નક્ષત્ર અશ્વિનીથી દશમું છે; એટલે કલિનાં ૬૦૦ વર્ષ વીત્યા પછી સમર્પિ મઘામાં ગયા, તેથી કલિનાં ૬૦૦ વર્ષ વીતી ચૂક્યાં તે પછી યુધિષ્ઠિરનો સમય શરૂ થાય છે.*

* આ પ્રમાણમાં એ ત્રુટિ છે કે, એ ૨૦ વર્ષની સરેરાશ ૧૩૮ રાત્રીઓની ગણી છે; તે જ પહેલા ૧૫ રાત્રીઓને પણ લાગુ ગણીએ, તો તેમનો શાસનકાળ માત્ર ૩૦૦ વર્ષ થાય છે. જે વધારે ૩૦ વર્ષ માની લઈએ તો ૪૫૦ થાય છે. વચ્ચે જે પ્રભાત ત્ર રાત્રી આલ્યું તેને માટે સ્પષ્ટ નથી કહ્યું કે, તે કૃષ્ણની પહેલાં કે પછી આલ્યું. પહેલાં પણ હોઇ શકે, પાછળથી પણ હોઇ શકે અથવા કોઈ પહેલું અને કોઈ પછી એમ પણ હોઇ શકે છે; પણ જે પહેલાં જ માનીએ તો પણ એક પ્રખ્યાત રાજ્યનો સમય ૩૦૦ અને બીજાનો ૧૨૦ આપેલો છે, ત્રીજાનો નથી આપેલો. જે વધુમા વધુ તેનાં પણ ૩૦૦ વર્ષ માની લઈએ, તો $૪૫૦ + ૩૦૦ + ૧૨૦ + ૩૦ = ૧૧૭૦$ વર્ષ થાય છે. એમાં ૨૭૮૬ ઉમેરતાં ૩૯૫૬ થાય છે. ૬૦૪૨ પૂરાં થતાં નથી.*

x ૧, ૨, ૩, ૪ પક્ષોના મતે શ્રીકૃષ્ણના સ્વગરિહણ પછી કલિની શરૂઆત દર્શાવનારાં વચનોને

(૫) પાંચમો પક્ષ-વિષ્ણુપુરાણ (૪-૨૪-૩૪)માં નીચે પ્રમાણે જણાય છે કે:—

તે તુ પરિક્ષિતે કાલે મદ્માસ્માસન્ દ્વિજોત્તમ । તદા પ્રવૃત્તશ્ચ કલિર્દ્વાદશાદ્ શતાત્મકઃ ।
અર્થાત્ તે (સપ્તર્ષિ) પરિક્ષિતના સમયમાં મદ્માનક્ષત્રમાં હતા, ત્યારે કલિનાં ૧૨૦૦ વર્ષ વીત્યાં હતાં. પરિક્ષિત યુધિષ્ઠિરનો ઉત્તરાધિકારી હતો, તેથી કલિના બારમા સૈકામાં યુધિષ્ઠિર થયા.*
(૬) છઠ્ઠો પક્ષ એવો છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ થી વધારે વર્ષ પહેલાં યુધિષ્ઠિર થયા એનું પ્રમાણ વિષ્ણુપુરાણ ૪-૨૪-૩૨ માં આ પ્રમાણે છે:—

“યાવત્ પરિક્ષિતોજન્મ યાવન્નન્દામિવેચનમ્ । एतद्वर्षं सप्तदशोत्तरम् ॥”

અર્થાત્ પરિક્ષિતના જન્મથી નંદના રાજ્યાભિષેક સુધી ૧૦૧૫ વર્ષ ગણવાં લેખ્ય છે.

નંદોત્ત્ રાજ્ય ૧૦૦ વર્ષ રહ્યું. જેમકે એ જ અધ્યયામાં લખ્યું છે કે:—

મહાપદ્મા: તત્પુત્રાશ્ચ एकं वर्षशतमवनिपतयो भविष्यन्ति । नवैव तान् नंदान् कौटिल्यो ब्राह्मणः समुद्धरिष्यति ॥ तेपामभावे सौर्याश्च पृथिवीं मोक्षयन्ति । कौटिल्यएव चंद्रगुप्तं राज्ये भिषेक्ष्यति ॥

અર્થાત્-મહાપદ્મ (પહેલો નંદ) અને તેનો પુત્ર ૧૦૦ વર્ષ રાજ્ય કરશે, તે નંદોને આણક્ય બ્રાહ્મણ ઉપાડી નાખશે, તેના નાશ પછી મૌર્યરાજાઓ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે, આણક્ય જ ચંદ્રગુપ્તને રાજ્યાભિષેક કરશે.

હવે ચંદ્રગુપ્તને ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૫ માં રાજ્યગાદી મળી હતી; એટલે સિદ્ધ થયું કે, ૧૦૧૫+૧૦૦+૩૧૫=ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૩૦ માં યુધિષ્ઠિર હતા.

(૧) વિષ્ણુ અને ભાગવત પુરાણમાં એ પણ લખ્યું છે કે, જ્યારે સપ્તર્ષિ પૂર્વાષાઢામાં પહોંચી જશે, ત્યારે નંદોત્ત્ રાજ્ય થશે. મદ્માધી પૂર્વાષાઢા દશરુતું નક્ષત્ર છે અને સપ્તર્ષિ ૧૦૦ વર્ષ એક નક્ષત્રમાં રહે છે. આથી યુધિષ્ઠિરથી નંદરાજ્ય સુધીનાં હંતાર વર્ષ નક્કી થાય છે.

(૨) મગધના ઇતિહાસને આધારે યુધિષ્ઠિરથી બુદ્ધદેવ સુધીમાં ૩૫ રાજાઓ થયા, તેમાંથી દરેકના રાજ્યની ૨૧ સરેરાશ માનીને ૩૫×૨૧=૭૩૫ એમાં બુદ્ધની જન્મતિથિ ઈ. સ. પૂર્વે ૬૬૭નો આંકડો ઉમેરતાં એકંદરે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૨ નો સમય યુધિષ્ઠિરના સમય તરીકે સિદ્ધ થાય છે.* આનો મતલેહ છે. આથી એણે સમય માનનારા પણ છે, પણ હવે વર્તમાન ઇતિહાસકોમાં તેમના મતને પાલનાર કોઈ રહ્યું નથી.

(લાહોરની ડી. એ. વી. કોલેજના અધ્યાપક પંડિત ગજરામ તરફથી ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં જાણવા શરૂ થયેલા સારજૂત ને સત્રીક મહાભારત સાથેની તેમની જૂમિકાનો અનુવાદ.)

હેતુ છે કે, કલિનો પ્રભાવ સ્વર્ગારોહણ પછી થયો ને કે કલિ પહેલેથી શરૂ થયો હોતો. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે:—

યાવત્ સ પાદ પદ્માશ્ચ પસ્પદૈ માં વસુન્ધરામ્ । તાવત્ પૃથિવી પરિવ્યંને સમર્થો નામવત્ કલિઃ ॥

અર્થાત્-જ્યાં સુધી તેઓ (શ્રીકૃષ્ણ) પોતાનાં ચરણકમળથી આ જૂમિને સ્પર્શ કરતા રહ્યા, ત્યાં સુધી કલિ પૃથ્વીને અડી રહેશે ન હોતો. માસખીમાંસમાં બળપુગાણમાંથી નીચે પ્રમાણે દર્શાયું છે કે:—

જય માદ્રપદે માસિ રુષ્ણાદ્યમ્યાં કલૌ યુગે । અષ્ટાવિંશતિતમે જાતઃ રુષ્ણોડસૌ દેવકીસુતઃ ॥

અર્થાત્-અષ્ટાવીસમા કલિયુગમાં ભારવા વદિ આઠમને દિવસે દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણ જન્મ્યા.

* આ પક્ષમાં યુગની શરૂઆત અધિનીથી ન હોઇ શકે.

x વિષ્ણુપુરાણ ૪-૨૩-૨૪ અનુસાર મગધનો રાજા જરાસંધ (જે યુધિષ્ઠિરનો સખાશીન હતો) તેનાથી લઇને ૨૩ બાહ્લક્યરાજા ૧૦૦૦ વર્ષ, ૫ પ્રલોતરાજા ૧૦૦ વર્ષ, ૧૦ શૈશુનાગ રાજા ૩૬૨ અને નોનન્દ ૧૦૦ વર્ષ રાજ્ય કરના રહ્યા. આ પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્ત સુધી ૪૮ રાજા અને ૧૫૬૨ વર્ષ થાય છે

—દિંદી “સત્રીક મહાભારત”ના સંપાદક

સ્વ. શાસ્ત્રી કરુણાશંકરની ભૂમિકા

મહાભારતની મહત્તા

ધર્મે ચાર્થે ચ કામે ચ મોક્ષે ચ ભરતર્પણમ ।

યદિહાસ્તિ તદન્યત્ર યન્નેહાસ્તિ ન તત્કવિત્ ॥ (મહાભારત ૧-૬૨-૫૩)

ભાવાર્થ:-હે ભરતએક! ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના સંબંધમાં જે જે બાબતો આ મહાભારત ગ્રંથમાં સમાયલી છે, તે જ અન્ય ગ્રંથોમાં હોય છે; અને જે આમાં હોતું નથી તે અન્ય ક્યાંય પણ હોતું નથી.

ભારતવર્ષમાં મહાભારત, જે સારસ્વત નંદનવનતું ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષરૂપી વિવિધ કૃષ્ણો આપનારું કલ્પવૃક્ષ છે; જ્ઞાનાખિલો ઉલ્લાસક અંદ્ર છે, કથારત્નોનો રત્નાકર છે, રસસમૂહનું રસાયન છે; ધર્મોત્પત્તિનું અક્ષય ક્ષેત્ર છે, આનંદનો ઉલ્લાસ છે, મહાપુરુષોનું અક્ષયશરીર છે. અજ્ઞાનાધિકારમાં રૂબેલાં મનુષ્યોને પ્રકાશ આપનાર સૂર્ય છે અને ભવાટવીના ભટકણમાં વિશ્વાસપાત્ર લોભિયો છે. એટલું જ નહિ પણ એ ગ્રંથને જેટલાં પણ શુભ વિશેષણો આપીએ તેટલાંને માટે એ પાત્ર છે. ભારતવર્ષની આર્થપ્રભને આણું સ્થિતિમાં પણ અભિમાન લેવા જેવો પ્રાચીન મહર્ષિઓ તરફથી શાસ્ત્રસંપત્તિનો જે અમૂલ્ય વારસો મળેલો છે, તેમાં “મહાભારત” એ વિવિધ પ્રમા પ્રસારતો હૃદયાહ્વાલક મહામણિ છે. આર્થપ્રભના આચાર-વિચાર-વ્યવહાર અને ધર્મનું રહસ્ય, અર્થશાસ્ત્ર, નિયામક કામશાસ્ત્ર, વર્ણાશ્રમના સામાન્ય ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ, સ્ત્રીધર્મ, પિતાપુત્ર-પતિપત્ની-યુરુશિષ્ય-રાજપ્રજા વગેરેના પરસ્પર ધર્મ, રાજનીતિ, સામાન્ય નીતિ, કપટનીતિ, યુદ્ધકળા, યુદ્ધસમયમાં નગરાદિની વ્યવસ્થા, વિવિધ કૌશલ્ય, સૃષ્ટિસૌંદર્ય, અધ્યાત્મજ્ઞાન અને સર્વ નિયામક પરમેશ્વરનું નિરૂપણ, ઇલાદિ સર્વ વિષયોને એક જ ગ્રંથમાં જોવા હોય તો તે મહાભારતમાં મળશે; અને એ જ હેતુથી એક મહોક્તિ પ્રસરી રહી છે કે, ‘યન્ન મારતે તન્ન મારતે’-અર્થાત્ ‘જે ભારતગ્રંથમાં નથી, તે ભારતખંડમાં પણ નથી.’ મહાભારત એ કે, વીરરસપ્રધાન કાવ્ય છે, તથાપિ એમાં ઇતર રસોની પણ એટલી બધી રેલછેલ છે, કે એમાંનો કોઈ પણ ભાગ નાંચવા માંડતાં રસિક હૃદયને તે છોડવો ગમતો નથી. ખરેખર, મહાભારત વિવિધ જ્ઞાનસમૃદ્ધિથી સમૃદ્ધ છે અને તેથી જ એણે પોતાનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોથી વિદ્વાનોને તેમ નિરક્ષરોને, નાગરિકોને તેમ ગ્રામ્યોને, બાળકોને તેમ વૃદ્ધોને અને સ્ત્રીઓને તેમ પુરુષોને પોતા તરફ આકર્ષ્યા છે. કોઈ પણ સ્થાન એણે ભાગ્યે જ નીકળશે, કે જ્યાં તેના નામને અથવા તેમાંના એકાદા પ્રસંગને પણ બાલુનારું કોઈ ન નીકળે! આપણા ભારતવર્ષના લોકો એના તરફ પ્રીતિ-મમતા રાખે એમાં નવાઈ નથી, પરંતુ માત્ર ઇતિહાસ જોળનારા પાશ્ચિમાત્ય પંડિતોને પણ આ ગ્રંથે એવી ભૂરૂઝી નાળી છે, કે જેને લીધે તેઓ એ ગ્રંથની પાછળ અનેક મંથનો કરી ગયા છે, કરી રહ્યા છે અને કરશે. એક યુરોપિયન પંડિતને કોઈએ મહાભારતની યોગ્યતાના સંબંધમાં પ્રશ્ન કરતાં તેણે કહ્યું છે કે, ‘એ ગ્રંથ એવો ઉત્કૃષ્ટ છે કે, મને એ ભારતના બદલામાં ભારત (દેશ) આપે તો પણ હું ભારત (ગ્રંથ) છોડું નહિ!’

મહાભારત રહસ્યજ્ઞાનથી ભરપૂર છે

મહાભારતમાં સનતસુબ્જત, બંધુપાખ્યાન, અતુગીતા, મોક્ષધર્મ, વિષ્ણુસહસ્રનામ આદિ પાવન કરનારા અનેક રહસ્યજ્ઞાનના ભંડારો સમાયેલા છે. તેથી પણ એ ગ્રંથ મહાપૂજ્ય છે. રે! બીજી બાળતો બાળુએ રાખીને માત્ર એમાંના એક ભગવદ્ગીતા નામના રહસ્યપૂર્ણ પર્વવિભાગ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ, તો પણ એ ગ્રંથનું ગૌરવ સહજે ધ્યાનમાં આવે તેમ છે. જેના ઉપર ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાં અનેકાનેક રહસ્યભરી ટીકાઓ લખાઈ છે, લખાય છે અને લખાશે; તેમ છતાં પણ જેના રહસ્યને પાર આવ્યો નથી અને આવનાર પણ નથી; જેના ઉપર અનેક વ્યાખ્યાતાઓ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી વ્યાખ્યાનો કર્યો કરે છે, તો પણ જેમાંથી કંઈને કંઈ નવું નવું રહસ્ય નીકળ્યા જ કરે છે; જે પ્રસ્થાનત્રયમાંનું એક પ્રસ્થાન છે; શંકરાચાર્યાદિ અનેક આચાર્યોએ જેના ઉપર ભાષ્યો રચેલાં છે; પ્રમાણે આપવામાં ભાષ્યકારો જેનો સ્મૃતિ નામથી ઉપયોગ કરે છે; જેનું વાક્ય મહાપ્રમાણરૂપ ગણાય છે; જે ગ્રંથ લાખો મનુષ્યોનાં મન ઉપર ગૌરવની છાપ પાડી રહેલો છે; જે ઈર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાનના ખરા રહસ્યને સમજાવે છે અને જેણે અસંખ્ય જ્ઞાનેશ્વરોને પોતાની મોહિની લગાડી રાખી છે; તે ભગવદ્ગીતારૂપી અનુપમ ગ્રંથ પણ મહાભારતરૂપી રત્નહારના મધ્યપદકના સ્થાનમાં ચોલી રહેલો હોઈને એ એક જ ગ્રંથ મહાભારતનું ગૌરવ સૂચવવાને પૂરતો છે.

મુખ્ય પર્વો અને પેટા પર્વો

મહર્ષિ શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયને કલિના આરંભમાં દેરા, કાલ, ધર્મ તથા આયુષ્ય આદિની ગંભીર સ્થિતિ જોઈને, પરમ કૃપાથી સર્વના કલ્યાણને માટે આ ગ્રંથ નિર્મયો છે. આ ગ્રંથ જનમેજય-રાજાના સર્પસપ્તમાં તે રાજાના પૂછવાથી, મહર્ષિ વ્યાસની આજ્ઞા થતાં વૈશંપાયન સુનિએ સો પર્વવિભાગથી સંલગ્નાવ્યો હતા. તે પછી સૌતિ ઉગ્રશ્રવાએ તે સો પર્વોને અંતર્ગત રાખી, નીચે જણાવેલાં મુખ્ય મુખ્ય અઠાર પર્વરૂપે નૈમિષારણ્યવાસી શોનકાદિ ઋષિઓને સંલગ્નાવ્યો હતા.

૧ આદિપર્વ, ૨ સભાપર્વ, ૩ વનપર્વ, ૪ વિરાટપર્વ, ૫ ઉદ્યોગપર્વ, ૬ ભીષ્મપર્વ, ૭ દ્રોણપર્વ, ૮ કર્ણપર્વ, ૯ શલ્યપર્વ, ૧૦ સૌપ્તિકપર્વ, ૧૧ સ્રીપર્વ, ૧૨ શાંતિપર્વ, ૧૩ અનુશાસનપર્વ, ૧૪ અશ્વમેધપર્વ, ૧૫ આશ્રમવાસપર્વ, ૧૬ મોક્ષલપર્વ, ૧૭ મહાપ્રસ્થાનિકપર્વ, ૧૮ સ્વર્ગારોહણપર્વ.

મહાભારતમાં પેટા પર્વોની સંખ્યા ૧૦૦ ની કહી છે; તે ઉપલબ્ધ છાપેલી પ્રતોમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

૧-આદિ પર્વ	૧૧ ચૈત્રરથ પર્વ	૨૧ લોકપાલસભાખ્યાનપર્વ	૨
૧ અનુક્રમણિકા પર્વ	૧૨ સ્વયંવર પર્વ	૨૨ રાજસૂયારંભ પર્વ	૩
૨ પર્વસંગ્રહ પર્વ	૧૩ વૈવાહિક પર્વ	૨૩ જરાસંઘવધ પર્વ	૪
૩ પૌષ્ઠ પર્વ	૧૪ વિદુરાગમન રાજ્યલંભપર્વ	૨૪ દિગ્વિજય પર્વ	૫
૪ પૌરોહિત પર્વ	૧૫ અર્જુનવનવાસ પર્વ	૨૫ રાજસૂય પર્વ	૬
૫ આસ્તીક પર્વ	૧૬ સુભદ્રાહરણ પર્વ	૨૬ અર્ધાભિકરણ પર્વ	૭
૬ અંશાવતરણ પર્વ	૧૭ હરણાહરણ પર્વ	૨૭ શિશુપાલવધ પર્વ	૮
૭ સંભવ પર્વ	૧૮ ખાંડવદાહ પર્વ	૨૮ ધૂન પર્વ	૯
૮ જતુગૃહ પર્વ	૧૯ મયદશન પર્વ	૨૯ અનુદ્યત પર્વ	૧૦
૯ દિડિંગવધ પર્વ	૨-સભા પર્વ	૩-વન પર્વ	
૧૦ ભકવધ પર્વ	૨૦ સભાક્રિયા પર્વ	૩૦ અરણ્ય પર્વ	૧

૩૧ કિમ્બીસ્વધ પર્વ	૨	૫૯ પ્રજાગર પર્વ	૩	૧૧-સ્ત્રી પર્વ	
૩૨ અશ્વિનાભિગમન પર્વ	૩	૬૦ સનત્યુઅત પર્વ	૪	૮૫ જલપ્રદાનિક પર્વ	૧
૩૩ કૈરાત પર્વ	૪	૬૧ ચાનસંધિ પર્વ	૫	૮૬ સ્ત્રીવિદ્યા પર્વ	૨
૩૪ ઇંદ્રલોકાભિગમન પર્વ	૫	૬૨ ભગવદ્યાન પર્વ	૬	૮૭ શ્રાદ્ધ પર્વ	૩
૩૫ નલોપાખ્યાન પર્વ	૬	૬૩ સેનાનિર્થણ પર્વ	૭	૧૨-શાન્તિ પર્વ	
૩૬ તીર્થયાત્રા પર્વ	૭	૬૪ ઉલૂકદ્રુતાગમન પર્વ	૮	૮૮ રાજધર્મ પર્વ	૧
૩૭ જટાસુરવધ પર્વ	૮	૬૫ રથાતિરથસંખ્યાન પર્વ	૯	૮૯ આપદર્મ પર્વ	૨
૩૮ ચક્ષુચુદ્ર પર્વ	૯	૬૬ અંબોપાખ્યાન પર્વ	૧૦	૯૦ મોક્ષધર્મ પર્વ	૩
૩૯ નિવાતકવચચુદ્ર પર્વ	૧૦	૬-ભીષ્મ પર્વ		૧૩-અનુશાસન પર્વ	
૪૦ આજગર પર્વ	૧૧	૬૭ જૂળખંડવિનિર્માણ પર્વ	૧	૯૧ દાનધર્મ પર્વ	૧
૪૧ માકંડેયસમારથા પર્વ	૧૨	૬૮ ભૂમિ પર્વ	૨	૯૨ ભીષ્મસ્વગારોડણ પર્વ	૨
૪૨ દ્રૌપદીસત્યભામા-		૬૯ ભગવદ્ગીતા પર્વ	૩	૧૪-અશ્વમેધ પર્વ	
સંવાદ પર્વ	૧૩	૭૦ ભીષ્મવધ પર્વ	૪	૯૩ આશ્વમેધિક પર્વ	૧
૪૩ ઘોષયાત્રા પર્વ	૧૪	૭-દ્રોણ પર્વ		૯૪ અનુગીતા પર્વ	૨
૪૪ મૃગસ્વમોહભવ પર્વ	૧૫	૭૧ દ્રૌણાભિષેક પર્વ	૧	૧૫-આશ્રમવાસ પર્વ	
૪૫ ત્રીહિદ્રૌણિક પર્વ	૧૬	૭૨ સંશસકવધ પર્વ	૨	૯૫ આશ્રમવાસ પર્વ	૧
૪૬ દ્રૌપદીહરણ પર્વ	૧૭	૭૩ અભિમન્યુવધ પર્વ	૩	૯૬ પુત્રહરણ પર્વ	૨
૪૭ જયદ્રથવિમોક્ષણ પર્વ	૧૮	૭૪ પ્રતિજ્ઞા પર્વ	૪	૯૭ નારદાગમન પર્વ	૩
૪૮ રામોપાખ્યાન પર્વ	૧૯	૭૫ જયદ્રથવધ પર્વ	૫	૧૬-મૌસલ પર્વ	
૪૯ પતિવ્રતામાહાત્મ્યપર્વ	૨૦	૭૬ ઘટોતકચવધ પર્વ	૬	૯૮ મોસલ પર્વ	૧
૫૦ કુંડલાહરણ પર્વ	૨૧	૭૭ શ્રોણવધ પર્વ	૭	૧૭-મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ	
૫૧ આરણ્ય પર્વ	૨૨	૭૮ નારાયણાશ્રમોક્ષ પર્વ	૮	૯૯ મહાપ્રસ્થાન પર્વ	૧
૪-વિરાટ પર્વ		૮-કર્ણ પર્વ		૧૮-સ્વર્ગારોહણ પર્વ	
૫૨ પાંડવપ્રવેશ પર્વ	૧	૭૯ કર્ણ પર્વ	૧	૧૦૦ સ્વર્ગારોહણ પર્વ	૧
૫૩ સમયપાલન પર્વ	૨	૯-શલ્ય પર્વ		આ રીતે મહાભારતમાં કુલ	
૫૪ કીચકવધ પર્વ	૩	૮૦ શલ્યવધ પર્વ	૧	૧૦૦ પર્વ હોવા ઉપરાંત હરિ-	
૫૫ ગોહરણ પર્વ	૪	૮૧ હ્રદપ્રવેશ પર્વ	૨	વંશમાં નીચલાં ત્રણ પર્વો છે.	
૫૬ વૈવાહિક પર્વ	૫	૮૨ ગદાચુદ્ર પર્વ	૩	૧૯-હરિવંશ પર્વ	
૫-ઉદ્યોગ પર્વ		૧૦-સૌપ્તિક પર્વ		૧ હરિવંશ પર્વ	
૫૭ સેનાદ્યોગ પર્વ	૧	૮૩ સોપ્તિક પર્વ	૧	૨ વિષ્ણુ પર્વ	
૫૮ સંજયયાન પર્વ	૨	૮૪ ઐપીક પર્વ	૨	૩ ભવિષ્ય પર્વ	

આ પ્રમાણે બે હરિવંશ પર્વને પણ મહાભારતમાં ગણીએ તો વ્યાસોક્ત સંખ્યા કરતાં ત્રણ પર્વો વધે છે.

ઉક્ત સંખ્યા કરતાં વધારે

વ્યાસજીએ પર્વો, અંતર્પર્વો, અધ્યાયો તથા પ્રલોકોની ગણના આદિપર્વના પર્વસંહ્યાધ્યાય નામના બીજા અધ્યાયમાં આપેલી છે; પરંતુ તે સાંપ્રતમાં મળતા મહાભારતની સાથે મળતી આવતી નથી. તેને લીધે કેટલાંકે ભારતમાં વધારેઘટાડો થયેલો માને છે. તે સંબંધમાં વિચાર કરવાની અત્યુજ્જતાને સારું અહીં પડિત. નીલકંઠે ગણાવેલી અંતર્પર્વોની સંખ્યા, વ્યાસોક્ત પર્વો,

અંતપર્વો, અધ્યાયો તથા શ્લોકોની સંખ્યા અને ઉપલબ્ધ મહાભારતમાં દેખાતી તે સંખ્યાનું કોષ્ટક આપ્યું છે.

કોષ્ટક

સુખ્ય પર્વો	ઉપલબ્ધ પર્વ વિભાગ	નીલકંઠોક્ત બે રીતનાં પર્વ વિભાગ*		x વ્યાસોક્ત અધ્યાય-સંખ્યા	ઉપલબ્ધ અધ્યાય-સંખ્યા	વ્યાસોક્ત શ્લોકસંખ્યા	ઉપલબ્ધ મહાભારતની શ્લોકસંખ્યા
૧ આદિ	૧૯	૧૯	૧૮	૨૨૭	૨૩૪	૮૮૮૪	૮૬૨૩
૨ સભા	૧૦	૯	૯	૭૮	૮૧	૨૫૧૧	૨૭૧૨
૩ વન	૨૨	૧૬	૧૬	૨૬૯	૩૧૫	૧૧૬૬૪	૧૧૮૫૬
૪ વિરાટ	૫	૪	૪	૬૭	૭૨	૨૦૫૦	૨૨૭૨
૫ ઉદ્યોગ	૧૦	૧૧	૧૧	૧૮૬	૧૯૬	૬૬૯૮	૬૬૧૪
૬ ભીષ્મ	૪	૫	૫	૧૧૭	૧૨૨	૫૮૮૪	૫૮૬૯
૭ દ્રોણ	૮	૮	૮	૧૭૦	૨૦૨	૮૯૦૯	૯૬૪૨
૮ કૃષ્ણ	૧	૧	૧	૬૯	૯૬	૪૯૬૪	૫૦૧૩
૯ શક્ય	૩	૪	૪	૫૯	૬૫	૩૨૨૦	૩૬૨૮
૧૦ સૌપ્તિક	૨	૩	૩	૧૮	૧૮	૮૭૦	૮૦૩
૧૧ શ્રી	૩	૫	૫	૨૭	૨૭	૭૭૫	૮૨૫
૧૨ શાંતિ	૩	૪	૪	૩૨૯	૩૬૫	૧૪૭૩૨	૧૩૭૭૧
૧૩ અનુશાસન	૨	૧	૧	૧૪૬	૧૬૮	૮૦૦૦	૭૭૦૧
૧૪ અશ્વમેધ	૨	૨	૨	૧૦૩	૯૨	૩૩૨૦	૨૮૪૬
૧૫ આશ્રમવાસ	૩	૩	૩	૪૨	૩૯	૧૫૦૬	૧૦૮૮
૧૬ મૌસલ	૧	૧	૧	૮	૮	૩૨૦	૨૮૭
૧૭ મહાપ્રસ્થાનિક	૧	૧	૧	૩	૩	૩૨૦	૧૧૦
૧૮ સ્વર્ગારોહણ	૧	૧	૧	૫	૫	૨૦૬	૨૧૫
૧૯ હરિવંશ	૩	૨	૩	લખ્યા નથી	૩૧૮	૧૨૦૦૦	૧૬૦૮૦
૧૯	૧૦૩	૧૦૦	૧૦૦	૧૯૨૩	૨૪૨૬	૯૬૮૩૬	૯૯૯૫૮

† પંક્તિ નીલકંઠ આદિ પર્વના અં. ૨ના શ્લોક ૩૯૬ની ટીકામાં આપેલો આ પર્વગણનાનો શ્લોક આ પ્રમાણે છે:—“વાર્ષિઃ ધ્યાન ૧૯ સમાધન ૧ વનચર્ય ૧૬ વૈગટમ ૪ યોગયુક્ ૧૧ મીષ્મ-દ્રોણમ ૫ જં ૮ ચ કર્ણકુ ૧ તથા શલ્યેમ ૪ સૌપ્તમ ૩ મ્. | શ્રીશં ૫ શાંતિમ ૪ દાનધર્મકુ ૧ હયેન્યારા ૨ ધર્માવાસગં ૩ કં ૨ કં ૧ મૌસલયાનયોદ્યુગતિકં ૧ ચંદ્રેન ૨ મેતચ્છતં ।” આ વચ્ચેની પરિભાષા પ્રમાણે અક્ષરબુનાની પરિપાટી છે. બીજા અધ્યાયમાં પર્વસંખ્યા અને અનુમતીને આપી છે. કોષ્ટકનાં પાટીનાં દિપ્તિ પાન ૧૫૬ ઉપર આપ્યાં છે.

હવે એ શ્લોકોમાં તેમ થયું છે કે નહિ, તેનો આપણે વિચાર કરીશું. વ્યાસજીએ ગણાવેલી શ્લોકોની સંખ્યા કરતાં મહાભારતની છાપેલી પ્રતમાં ૩૧૨૨ શ્લોકોનો વધારો જોવામાં આવે છે. તેમાં વ્યાસજીએ હરિવંશના ૧૨૦૦૦ શ્લોકો જ ગણાવેલા છે અને ઉપલબ્ધ હરિવંશમાં ૧૬૦૮૦ શ્લોકો છે, એટલે ૪૦૮૦ શ્લોકો હરિવંશના વધે છે. એ વધારાના સંબંધમાં પંડિતવર્ય નીલકંઠે આદિપર્વના અધ્યાય ૨ ના શ્લોક ૩૭૬ ની ટીકામાં જુલાસો કર્યો છે, તે પાઠકોની બહુ માટે અહીં આપું છું. હરિવંશમાં બીજાં આખ્યાનો છે; તેમ છતાં હરિવંશ અને ભવિષ્ય પર્વ અવશ્ય અપેક્ષિત છે, એ જણાવવા 'સિલેપુ હરિવંશઞ્ચ મવિષ્યં ચ પ્રકીર્તિતમ્ ।' (આદિપર્વ, અધ્યાય ૨, શ્લોક ૩૭૬) આ શ્લોકમાં એ બે પર્વનાં જ નામો આપ્યાં છે અને તે બે પર્વના જ ૧૨૦૦૦ શ્લોકોની સંખ્યા ગણાવી છે. (હરિવંશમાં એક ત્રીજું વિષ્ણુપર્વ છે, એ સ્મરણમાં રાખવું.) અર્થાત્ આખા ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા ગણાવી નથી; કારણ કે એ સંપૂર્ણ ગ્રંથમાં અધિક શ્લોકો જોવામાં આવે છે. વળી હરિવંશમાં બાર હજાર જ શ્લોકો માનીએ છીએ, તો તેટલાથી લાખ શ્લોકની પૂર્તિ થતી નથી; અને ઉપર પ્રમાણે સ્વીકારવાથી એ લાખ શ્લોકની પૂર્તિ થઈ શકે છે. તે આ પ્રમાણે કે, વ્યાસજીએ ગણાવેલા શ્લોકોની સંખ્યા ૯૨૧૬, કૈલાસયાત્રાસહિત પુષ્કર પ્રાદુર્ભાવાદિ હરિવંશના ઉત્તરવિભાગના ચાર હજારની કંઈક ઓછા શ્લોકો, અને તે પછી ઋષિએ ફરી દોઢસો શ્લોકનું સક્ષિપ્ત ભારત કયું તે દોઢસો શ્લોક મળીને એક લાખ અને દોઢસો શ્લોકોની પૂર્તિ થાય છે.

પંડિત નીલકંઠે વ્યાસોક્ત શ્લોકસંખ્યા ૯૨૨૧૬ ગણી છે; પણ તે શ્લોકોની સંખ્યા ૯૬૮૩૬ની થાય છે. એ કે એમણે ૧૫૦ શ્લોકો જુદા ગણ્યા છે, એટલે તે ઉમેરતાં એમના શ્લોકો ૯૬૮૩૬ થાય છે; તો પણ મૂળ વ્યાસોક્ત ગણના કરતાં એમની ગણનામાં ૪૭૦ શ્લોકો ઓછા થાય છે. કોઈ જુલને લીધે આમ થયું હોવું જોઈએ.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હરિવંશમાં પણ વ્યાસની ગણના વિનાના શ્લોકો જેટલા-એટલે કે ૪૦૮૦ શ્લોકો વધે ત્યાં સુધી તો શ્લોકોમાં ઉમેરો થયેલો ગણાય નહિ. જિલદું અહીં મળતી પ્રતમાં તો ૩૧૨૨ શ્લોકો જ વધેલા જણાય છે. આથી ઉમેરાની વાત તો ક્યાં ચે ગઈ, પણ મૂળમાં જ ૯૫૮ શ્લોકોની ખોટ આવે છે. હવે એ શ્લોકો ક્યાં જતા રહ્યા તે વાત જતી કરવા છતાં આપણે એટલો તો નિશ્ચય કરી શક્યા છીએ કે, મૂળ લાખ શ્લોકના ગ્રંથમાં ઉમેરો થયો નથી, પણ તેમાંથી શ્લોકો ઓછા થયા છે. કેમકે અત્યારે ઉપલબ્ધ છાપેલા ભારતમાં હરિવંશ સાથે ૯૬૬૫૮ શ્લોકો મળતા હોવાથી લાખ શ્લોકમાં ૪૨ ઓછા રહે છે. જુદી જુદી પ્રતોની સંખ્યાઓ જોતાં તેમાં થોડા થોડા શ્લોકોનું ન્યૂનાધિક્ય જણાય છે; પરંતુ કેટલેક ઠેકાણે દોઢ દોઢ શ્લોકે આંકડાઓ મૂકેલા છે, તેથી તેમ થયું હોય એમ લાગે છે.

આ રીતે શ્લોકોની એકંદર સંખ્યામાં વધારો થતો નથી, એટલે અંતપર્યો અને અધ્યાયોનું

* આ પર્વગણનાનો શ્લોક અં ૨ ના શ્લોક ૮૫ ની ટીકામાં આ પ્રમાણે છે:—“પર્વાણિષ્ઠ ૧૮ ત્યંક ૧ નૃપ ૧૬ વાર્ધી ૪ ૬ ૧૧ ધી ૫ એ ૮ ક ૧ કેદ ૪ ત્રિ ૩ ધી: ૫ । વાર્ધી ૪ ન્દુ ૧ દ્વિ ૨ ત્રિ ૩ મૂ ૧ મૂ ૧ મૂ ૧ ગ્રામા ૩ એતિ શતંકમાત્ ॥”

x વ્યાસમુનિએ આ અધ્યાયોની અને શ્લોકોની ગણના, આદિપર્વના અધ્યાય બીજાના શ્લોક ૧૩૧ થી તે ૩૭૬ માં શ્લોક સુધીમાં આપી છે.

+ આમાં પાંચ અધ્યાય પછી મહાભારતની સમાપ્તિ છે. તે પછી એક હરિવંશોક્ત શ્રવણવિધિનો અધ્યાય આપેલો છે. તેની ગણતરી હરિવંશ ખાતે થઈ ગય છે, એટલે ગણના બેવડાય નહિ એ હેતુથી તેને આગા ગણ્યો નથી.

ન્યૂનાધિકપણું હાનિકારક થતું નથી. તાત્પર્ય કે મૂળમાં ઉમેરા થયો નથી પણ તેમાંથી કેટલાક શ્લોકો ઓછા થયા છે.

બુદ્ધિવાદીઓનું મંતવ્ય

કેટલાએક બુદ્ધિવાદીઓ પોતાની બુદ્ધિમાં (તર્કમાં) ન જિતવે તેવી પ્રાચીન ઇતિહાસ તથા પુરાણોની દૈવી સામર્થ્યથી ભરેલી કથાઓને ખોટી કહે છે; ત્યારે કેટલાએક તેવી કથાઓને માનુષી ભાવમાં મૂકવા માટે તેનાં રૂપકો ઘડવા મંડી પડે છે! વળી કેટલાએક તો ચમત્કારપ્રિય મનુષ્યોએ તે પાછળથી ઘુસાડી દીધેલી છે, એમ માને છે. એ બુદ્ધિવાદીઓનાં એવાં મંતવ્યોનાં કારણો અને તેની સત્યાસત્યતાનો અહીં થોડો વિચાર કરીશું, તો તે અસ્થાને ગણાયે નહિ.

બુદ્ધિગમ્ય ન થવાથી વસ્તુસ્થિતિ પલટાતી નથી

આ રીતે જ શાસ્ત્રપ્રમાણને છોડીને અથવા શાસ્ત્રના ઐશ્વર્યક અર્થો કરીને, જેઓ પોતાના તર્કબળથી પુરાતન ધર્મગ્રંથોમાં સંદેહો ઉપસ્થિત કરે છે; તેઓના તે તર્કજન્ય સંદેહો પ્રતિષ્ઠાપાત્ર નથી. કોઈ કહેશે કે, “તેવી વાતો અમારી બુદ્ધિમાં જિતવતી નથી, તેથી અમે તેને કેવી રીતે માનીએ?” તેઓએ બહુવું ભેદ્યું છે, નાના બાળકની આગળ કોઈ અધ્યાત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે અને તે બાળકની બુદ્ધિમાં ન જિતવે, તથા તે તેને મિથ્યા કહે, તેથી શું તે અધ્યાત્મજ્ઞાન મિથ્યા થઈ જાય? નહિ જ. એથી તો તે જ જીલટો બાલબુદ્ધિને ગણાય. બુદ્ધિમાં જિતવવા ન જિતવવાથી કોઈ રીતે વસ્તુની સ્થિતિ પલટાઈ જતી નથી. જોનારની દૃષ્ટિના ભેદથી જો વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ જતી હોય, તો તો દોરડી પણ સપ્ત થઈ જાય! રે, બ્રહ્મ પણ કાયમને માટે જગતભાવ પામી જાય! પરંતુ તેમ નહિ થતાં, તેવા વિવર્તો તો તેના જોનારને જ બાધક થઈ પડે છે. સંશયદૃષ્ટિથી જોનારો સંશયમાં જ ગોથાં ખાયા કરે છે; કારણ કે તેને વસ્તુતત્ત્વ ન જણાતાં સંશયો જ જણાયા કરે છે. અને તેવાઓને માટે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે, ‘સંજ્યાત્મા વિનયતિ-અર્થાત્ સંશયઋસ્ત વિનાંશ પામે છે-સ્વાર્થથી બ્રહ્મ થાય છે’ આપણે એક સુપ્રસિદ્ધ દ્વાંત લેા કે, આપણા દેશમાં જ્યારે રેલવે, તાર, વિદ્યુતનાં યંત્રો, તારનાં દોરડાં વિનાના સંદેશાઓ વગેરે ન હતાં, ત્યારે કોઈ આપણને કહે કે, “સુરૌપમાં તો વાહનો વિના ગાડીઓ ચાલે છે, તારમાંથી સંદેશાઓ જાય છે, વીજળીથી દીવાઓ થાય છે અને વગરદોરડાંથી આકાશમાર્ગે સંદેશાઓ પહોંચે છે; તો આપણે તેને કહીશું કે, એ વાત ખોટી છે; કારણ કે એ ધ્યાનમાં જિતવતી નથી.” શું આપણા કહેવાથી તે વસ્તુઓ ખોટી થઈ જશે? નહિ જ. પૂર્વે જે વાત આપણી બુદ્ધિમાં જિતવતી ન હતી તથા વિસ્મયજનક લાગતી હતી, તે જ વસ્તુઓનો આજે આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈને ચચેચ્છ ઉપયોગ કરીએ છીએ. તેનું કારણ એ જ છે કે, તે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિને માટે તદનુરૂપ ઉદ્યોગ થયો, એટલે તે અતર્કિત વસ્તુઓ પણ તર્કમાં આવી અને તે ઉપયોગમાં પણ લેવાઈ.

તે રીતે જ પ્રાચીન ઇતિહાસાદિક ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી અફળુન શક્તિઓને જેઓ શ્રદ્ધાથી નથી જોતા; તેમજ તે સમજવા જેટલી ચોગ્યતા પણ ધરાવતા નથી, તેઓ ભલે તેને મિથ્યા કહે અથવા કોઈ તેનાં રૂપકો ગોઠવે; પરંતુ તેથી તે દૈવી શક્તિઓનું અસ્તિત્વ મિથ્યા થઈ જતું નથી. જેમ કોઈ પર્વતના શિખર ઉપરથી આવીને તે શિખર ઉપર રહેલા સુદર નગરનું વર્ણન, જે પર્વત ઉપર ન ચઢી શકનારો હોય તેની આગળ કરે અને તે વર્ણનને તેવો જ સાંભળનારો ખોટું કહે; તો તેથી શું તે વાત કહેનારો અથવા તે નગર ખોટું હશે? નહિ જ. જીલટો તે જ હાસ્યાસ્પદ થાય છે; માટે તેમ ન થવા સારું ઉત્તમ માર્ગ એ જ છે કે, તેણે જ કોઈ પણ ઉપાયથી

પવંત ઉપર ચઢીને તે નગરને પ્રત્યક્ષ કરવું જોઈએ. આમ કરવાથી જ તેવો પ્રત્યક્ષ કરનારો જે કહે છે તે પ્રમાણભૂત મનાય છે; તેમ જ દૈવી શક્તિઓને મિથ્યા કહેનારાઓએ પણ તેવી શક્તિ મેળવવી જોઈએ; અથવા તેવી શક્તિ ન મેળવાય તો વ્યાસાદિ મહર્ષિઓની પેઠે તપોનિષ્ઠ તથા જ્ઞાનપરાયણ થવું જોઈએ; કે જેથી તેવા મહર્ષિઓના આશય સમજવાની શક્તિ આવે. અભુતને શ્રીહરિનું વિશ્વરૂપ જોવા માટે ચર્મચક્રો આમ આવે તેમ ન હતાં, તેથી જ શ્રીકૃષ્ણે ‘દિવ્યં દદામિ તે ચક્રુ’ કહીને તેને દિવ્ય દષ્ટિ આપી હતી; તે જ પ્રમાણે દૈવી શક્તિઓ સમજવા માટે પણ દૈવી યુદ્ધિ જ ઉપયોગી થાય અને માનુષી મંદ યુદ્ધિ તો ગભરાઈ જાય, અને એ હેતુથી જ કહ્યું છે કે:—

અર્ચિત્યાઃ સ્વલુ યે ભાવા ન તાંસ્તર્કેણ સાધયેત્ । ના પ્રતિષ્ઠિત તકણ ગંમીરાર્થસ્ય નિશ્ચયઃ ॥

અર્થાત્ જે અર્ચિત્ય ભાવો છે તેને તર્કથી સાધવા નહિ, કારણ કે માત્ર અપ્રતિષ્ઠિત કંઈ પડે જ કંઈ ગંભીર અર્થનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. x x x

ભારતની ચાર કૃતિ

દેવલાએક મહાભારતની ત્રણ આવૃત્તિઓ થઈ છે, એમ માને છે; તો એમનાં મંતવ્ય ઉપર વિચાર કરીએ. એમાં પ્રથમ ‘ચતુર્વિંશતિ સાહસ્રી’ એ શ્લોક જે સ્થાનમાં આપેલો છે, તેની આબુ-ખાબુના શ્લોકોનો સંબંધ જોઈએ. આદિપર્વના પ્રથમ અધ્યાયમાં એ શ્લોકો આ રીતે આપેલા છે:—

इदं शतसहस्रं तु लोकानां पुण्यकर्मणाम् । उपस्थानैः सह ज्ञेयमाद्यं भारतमुत्तमम्
चतुर्विंशतिसाहस्रं चक्रे भारतसंहिताम् ॥ १-१-१०२ ॥ उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते
बुधैः । ततोऽप्यर्षेयैः भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः ॥ ३ ॥ अनुक्रमणिकाख्यायं वृत्तांतानां संपर्बणाम् ।
इदं द्वैपायनः पूर्वं पुत्रमध्यापयच्छुक्रम ॥ ४ ॥ ततोऽन्येभ्योनुरूपेभ्यः शिष्येभ्यः प्रददौ विभुः ।
पष्टिशतसहस्राणि चकारान्यां ससंहिताम् ॥ ५ ॥ त्रिंशच्छत सहस्रं च देवल्लोके प्रतिष्ठितम् ।
पित्र्ये पंचदश प्रोक्तं गंधर्वेषु चतुर्दश ॥ ६ ॥ एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ।
नारदो धावयद्देवा नासितो देवलः पितृन् ॥ ७ ॥ गंधर्वपक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुक्रः ।
अस्मिन्स्तु मानुषे लोके वैशंपायन उक्तवान् ॥ ८ ॥ शिष्यो व्यासस्य धर्मात्मा सर्ववेदविदां परः ।
एकं शतसहस्रं तु मयोक्तं वै नियोघत ॥ १०९ ॥

ભાવાર્થ:—(સૌતિ કહે છે કે,) “આ પુણ્યકર્મવાળા લોકોનાં ઉપાખ્યાનોની સાથે એક લાખ શ્લોકનું ઉત્તમ આશ્વિનારત છે, એમ તમે જાણો. વ્યાસે ઉપાખ્યાનો વિના ચોવીસ હજાર શ્લોકની ભારતસંહિતા કરી હતી અને વિદ્વાનો તેલાને ભારત કહે છે. તે પછી ઋષિએ ફરી સંક્ષેપ કરીને ઠોઠસો શ્લોકનો પર્વો સાથે વૃત્તાંતોનો એક અનુક્રમણિકાધ્યાય કર્યો. દ્વૈપાયને આ ભારત પ્રથમ પોતાના પુત્ર શુકદેવને જાણાવ્યું. તે પછી તે સમર્થ ઋષિએ ઘીન યોગ્ય શિષ્યોને જાણાવ્યું. વળી વ્યાસ મહર્ષિએ સાઠલાખ શ્લોકની એક ઘીન ભારતસંહિતા કરી. તેમાંથી ત્રીસલાખ શ્લોકો નારદે દેવલોકમાં કહ્યા અને તે ત્યાં જ રહ્યા. અસિતદેવલે પિતૃઓને પંદર લાખ શ્લોક સંભળાવ્યા; શુકદેવે ગંધર્વ, યક્ષ આદિને ચૌદલાખ શ્લોક સંભળાવ્યા અને આ મનુષ્યલોકમાં વ્યાસના ધર્માત્મા તથા સર્વ વેદવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શિષ્ય વૈશંપાયને એક લાખ શ્લોક કહ્યા. તે વૈશંપાયનોક્ત ભારત હું કહું છું, તેને તમે યથાર્થ શ્રવણ કરો.”

જાતમાત્રજ યઃ સઘ ઇષ્ટ્યા દેહમધીવૃધત્ । વેદાંશ્ચાધિજગે સાંગાન્સેતિહાસાન્મહાયશાઃ ॥
વિવ્યાસૈકં ચતુર્ધાંયો વેદં વેદવિદાંવરઃ । પરાવરજો મહાપિઃ કવિઃ સત્યવ્રતઃ શુચિઃ ॥ (૧૫૦૩-૫)

અર્થાત્—જેમણે ઉત્પન્ન થતાં તુરત જ પોતાની ઇષ્ટ પ્રમાણે દેહ વધારી દીધો હતો અને જે મહાયશસ્ત્રી પોતે ઇતિહાસની સાથે અંગોસહિત વેદો જાણી ગયા હતા; વળી વેદવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ,

નિરુપાધિક તથા સોપાધિક બ્રહ્મને બાણનારા, કવિ, ત્રિકાળવેત્તા, સત્ય સંકલ્પવાળા અને પવિત્ર એવા તે બ્રહ્મર્ષિએ એક વેદના (ચાતુર્હોત્રિક કર્મને માટે) ચાર ત્રિભાગ કર્યા.

આ પ્રકારનાં અદ્ભુત દૈવી સામર્થ્યવાળા, ત્રિકાલજ્ઞ અને ભગવદ્ભવતારૂપ શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ, તે સંવાદો થતાં પહેલાં પણ પોતાના ભવિષ્યજ્ઞાનથી તે સંવાદો સાધેતું મહાભારત નિર્માણ કરે એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? ઇશશક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓને તો તેમાં કંઈ નવાઈ લાગતી નથી, તેમ સંશય પણ ઉદ્ભવતો નથી; એટલે તેવાઓને માટે આટલું કહેવું એ પણ પૂરતું છે. પરંતુ પોતાને અનુકૂળ લાગતાં વચનોને પ્રમાણ તરીકે લેનારા અને પ્રતિકૂળ લાગતાં વચનોને પાછળથી ઘુસાડી દીધેલાં કહેનારા, તેમજ અનુબ્ધેહ ધારણ કરનારા ઇશ્વરાંશોમાં પણ દૈવી સામર્થ્યોને ન માનનારા, એવાઓનો એક વર્ગ છે. માટે એવાઓનાં મંતવ્યોનો એપ શ્રદ્ધાળુ હૃદયોમાં ઢાખલ થઈને કંઈ અનિષ્ટ ન કરે એટલા સારુ એ વિષે આટલું અહીં લખ્યું છે. વળી પૂર્વકાળના મહાવિદ્વાન ટીકાકારો પોતે જે અંથની ટીકા કરતા હોય, તે અંથમાં જે લખ્યું હોય તેનો સમન્વય કરવામાં જ પોતાનું પાંડિત્ય વિચારતા હતા. તેઓની દૃષ્ટિમાં કોઈ મહાન અશુદ્ધ પ્રયોગ જોવામાં આવે અને તેનો સમન્વય થાય તેમ હોય નહિ તો ત્યાં તેઓ મધુર શબ્દોમાં 'ભાષ્યોદયં પ્રયોગઃ' આ પ્રયોગ ઋષિકૃત છે, ઇત્યાદિ કહીને આગળ ચાલતા; પરંતુ હવેના સુધરેલા અંથનિરીક્ષકો તો કોઈ જુદાં જ અર્થમાં ચઢાવીને અંથોનું નિરીક્ષણ કરે છે; એટલે તેઓની દૃષ્ટિને પ્રાચીન અંથોમાં અનેકાનેક ખામીઓ દેખા દે છે; અને તે જોતાં જ તેઓ સંહારાત્મકો પ્રયોગ કરીને અંથનું ગૌરવ, તેના ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા, અંથની યોગ્યતા, આદિનો વિચાર નહિ કરતાં તેનું ખંડન જ કરવા મંડી પડે છે. જો કે તેવો એકે અંથ લખવાની પોતાની શક્તિ ન હોય તે વાત જુદી છે. તેવા દોષસૂચકોથી ધાર્મિક શ્રદ્ધાળુઓને બચાવવા એ પણ મંડનધર્મનો હેતુ છે.

x

+

x

x

x

ભારતલેખનપ્રસંગ

હવે બીજાં કારણો તપાસવાને માટે એ આખો ભારતલેખનપ્રસંગ અહીં ઉતારીએ છીએ:-
તપસા વ્રહ્મચર્યેણ વ્યસ્ય વેદં સનાતનમ્ । इतिहासमिमं चके पुण्यं सत्यग्रीवुनः । (મ.૧-૧-૫૪)
તદાત્પાન ઘરિષ્ઠં સ કૃત્વા દ્વૈપાયનઃ પ્રમુઃ । કથમધ્યાપયનીહ શિષ્યાનિત્યન્વચિંતયત્ ॥

(મ. ૧-૧-૫૫)

સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસજીએ તપશ્ચર્યા અને બ્રહ્મચર્યપૂર્વક સનાતન વેદનો ત્રિભાગ કરીને આ પવિત્ર ઇતિહાસ કર્યો છે. પ્રભુ દ્વૈપાયન એ ઉત્તમ આખ્યાન કરીને ચિંતન કરવા લાગ્યા કે, હવે હું આ અંથ શિષ્યોને કેવી રીતે ભણાવું? વ્યાસજીના એ ચિંતનને બાણીને લોકશુરુ બ્રહ્મા પોતે તેમને પ્રસન્ન કરવા અને લોકોના હિતની કામનાથી ત્યાં આવ્યા. તેમને જોઈને સર્વ મુનિગણોથી વીંટાયેલા વ્યાસજી વિસ્મિત થઈ, પ્રણામ કરી, હાથ જોડીને ઊભા રહ્યા અને તેમણે બ્રહ્મદેવને આસન આપ્યું. તે ઉત્તમ આસન ઉપર ગેઠેલા બ્રહ્માની પ્રદક્ષિણા કરીને તે આસન પાસે વ્યાસ ઊભા રહ્યા. પછી પરમેષ્ઠી બ્રહ્માએ આજ્ઞા કરી એટલે શુદ્ધ સ્મિતવાળા વ્યાસ પસન્ન થઈને આસન પાસે બેઠા અને તે મહાતેજસ્વી પરમેષ્ઠી બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા કે, 'ભગવન્! મેં સર્વોત્કૃષ્ટ કાવ્ય રચ્યું છે. હે બ્રહ્મન્! એ અંથમાં મેં વેદોનું રહસ્ય, વેદોનાં અંગો, ઉપનિષદો, વેદોનો વિસ્તાર અને બીજું જે કંઈ વેદમાં છે તે; વળી ઇતિહાસો, પુરાણો, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન-કાળની સ્થિતિ; જરા, મૃત્યુ, ભય, વ્યાધિ, અસ્તિત્વ અને વિનાશિતાનો નિશ્ચય; વિવિધ ધર્મોનાં તથા આશ્રમોનાં લક્ષણ, ચારે વર્ણોનાં ધર્મ અને પુરાણોનું સમગ્ર તાત્પર્ય; તપ, બ્રહ્મચર્ય,

પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, તારા તથા સુગોતું પ્રમાણ; ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર ન્યાય, શિક્ષા, ચિકિત્સા, દાન, અંતર્યામીનું માહાત્મ્ય, કર્માનુરૂપ દિવ્ય અથવા માનુષ જન્મ, પવિત્ર તીથો, દેશો,* નદીઓ, પર્વતો, વનો, સાગરો, દિવ્ય નગરો, કિલ્લાઓ તથા બૃહદ્રચનાઓ, લિપ્ત લિપ્ત કોટીના મનુષ્યોની સંભાષણપદ્ધતિઓ, નીતિશાસ્ત્ર અને સર્વવ્યાપક પ્રકૃતિનું પણ નિરૂપણ કયું છે; પરંતુ પૃથ્વીમાં મને એનો કોઈ લક્ષ્યો જડતો નથી.’

પ્રજ્ઞા બોલ્યા: “તમે રહસ્યજ્ઞાનવેતા હોવાથી હું તમને તપસ્વી અને શ્રેષ્ઠ સુનિસમૂહો કરતાં અતિશય શ્રેષ્ઠ માનું છું. જન્મથી આરંભીને તમારી વેદવાદિની સત્ય વાણીને હું જાણું છું. તમે તમારા ગ્રંથને કાવ્ય કહ્યું, માટે તે કાવ્ય કહેવાશે. જેમ ખીજા ત્રણ આશ્રમો ગૃહસ્થાશ્રમ કરતાં ચઢી જાય નહિ, તેમ આ તમારા કાવ્યથી ચઢિયાતું કાવ્ય કરવા કવિઓ સમર્થ થશે નહિ. હવે હે સુને! તમે તમારા કાવ્યને લખવા માટે ગણપતિનું સ્મરણ કરો.”

સૌતિ કહે છે: “આ પ્રમાણે વ્યાસજીને કહીને પ્રજ્ઞા પોતાના સ્થાનમાં ગયા. તે પછી સત્ય-વતીના પુત્ર વ્યાસે ગણપતિનું સ્મરણ કર્યું. સ્મરણ કરતા જ લકટેન્દ્રાપૂરક વિશ્વેશ ગણપતિ જ્યાં વ્યાસજી બેઠા હતા ત્યાં આવ્યા. હે નિષ્પાપ ચૌનક! પૂજા કર્યો પછી તથા બેઠા પછી વ્યાસજી-એ તેમને કહ્યું કે, ‘હે ગણનાયક! મેં મનમાં તૈયાર કરેલા આ ભારતને હું પોતે બોલું છું અને તેના તમે લલિયા થાઓ.’”

આ સાંભળીને ગણપતિએ કહ્યું કે, ‘લખતાં લખતાં મારી કલમ એક ધણુ પણ અટકે નહિ એ રીતે તમે લખાવતા હો તો હું ભારતનો લલિયો થાઉં.’ ત્યારે વ્યાસે પણ તે દેવને કહ્યું કે, ‘તમારે સમજ્યા વિના કદાપિ લખવું નહિ.’ પછી જી (લલે) એમ કહીને ગણપતિ લલિયા થયા.

તે પછી વ્યાસ સુનિ કુતૂહલથી ગ્રંથની ગૂઢ રચના કરવા લાગ્યા. તે શ્લોકોના સંખ્યામાં

* પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આપેલાં દેશોના નામોના અર્વાચીન નામો ઉપયોગી નહીં એક ચોપા-નિયાના આધાર ઉપરથી આપ્યા છે.

નૈપધ-બંગાલ
પાંચાલ-પંજાબ
મર-મારવાડ
કિરાત-સુન્દા (ઉત્તર)
કાન્યકુબજ-કોનાજ
કોસલ-અયોધ્યા, લખનૌ
પારસિક-ઈરાન
પાંડુ-મદ્રાસ પ્રદેશ
મતર્ય-કાનપુર
દશાર્ણ-દારકાપ્રદેશ
ભદ્ર-મિસર
ભોજ-કાશીપ્રદેશ
દ્રાવિડ-મદ્રાસ
પુલિંદ-બલુચિસ્તાન
કામરૂપ-આસામ
અર્ધર-બાર્ધરી-આફ્રિકા
કેકય-કાનૂલ

ગાંધાર-કંદહાર
બાલિક-અબધિસ્તાન
સિંધુ-સિંધ
માલવ-માળવા
મલ્લિકાપુર-મલવાર
બંગ-બંગાળ
મૈથિલ-ગોરખ પ્રાંત
સૌવીર-મિથલામ
વિદર્ભ-વગડ
વૈલ-પૂર્વલિંદુસ્તાન
બલહર-પંજાબનો દક્ષિણભાગ
કામોજ-ચોદિલખંડ
કલિંગ-ઓડિયા
આનર્ત-દારકા
આંધ્ર-તૈલંગણ
ચરસેન-અયુગ નજીકનો પ્રદેશ
મૈથિલ-ગોરખપુરપ્રાંત
મગધ-ગયા પ્રદેશ

હણુ-તિબેટ
ગેદપાટ-મેવાડ
ગોડ-બંગાળાનો ભાગ
કેરલ-(અલબાર) ગોવા
દ્રવિડ-ત્રાવણકોર વગેરે
અવતી-માળવા (ઇદાર)
પાનાટ-પ્રયાગ પ્રદેશ
અંગ-બિહાર
ભોજકટ-કુચ
કુતલ-કલચુર્ગો
ટકણ-કુર્મ
સૌરાષ્ટ્ર-સોરઠ
નૈધુવ-દિલ્લી નજીકનો પ્રદેશ
ગોલ-તંજાવર
ગુર્જર-ગુજરાત
કુરુ-આમ્રા વગેરે
વંગ-બંગાળ
કરલાટ-કોલ્કણ (પાનદેશ)

દૈવાયનશુનિએ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, 'અઘ્રો શ્લોકસહસ્રાણિ અઘ્રો શ્લોક સ્તાનિ ચ । અહં વેદિ શુષ્કો વેત્તિ સંજયોવેત્તિ વા ન વા ॥ ભારતના આહહનર અને આહસો શ્લોકોને હું સમજું છું અને શુક સમજે છે; સંજય તેને સમજે છે કે નહિ તે સંશય જ છે.'

હે સુનિ ! તે દહ રચનાવાળા કૂટ શ્લોકોમાં ચૂઢ અર્થ હોવાથી શબ્દાદિ પ્રમાણેનો આશ્રય કરતાં પણ અઘાપિ તેના અર્થો ખુલ્લા થતા નથી. અહો, સર્વજ્ઞ એવા ગણપતિ પણ તેવા શ્લોકોના સ્પષ્ટભર વિચાર કરતા બેસી રહેતા હતા અને એટલામાં વ્યાસજી પણ બીજા ઘણા શ્લોકો રચી કાઢતા હતા.

તાર્પથ

મહાભારતના શરૂ ભાગમાં આપેલા ભારતલેખનના પ્રસંગ ઉપરથી પણ સમજાય છે કે, વ્યાસજીએ મનમાં નિર્મેલો એ અર્થ ઘણો જ મોટો હોવો જોઈએ. જો તેમ ન હોય તો એવા સમર્થને સામાન્ય લઘુ અર્થ માટે લહિયાની ચિંતા કરવી પડે નહિ; બ્રહ્માને આવડું પડે નહિ અને શ્રીગણેશજીને લહિયા પણ થવું પડે નહિ. માટે ઉપર જણાવેલા સર્વ અંગેગો જોતાં તેમજ એ અર્થમાં સમાવેલા વિષયોનું ગોરવ જોતાં એ અર્થ ઘણો જ મોટો હોવો જોઈએ. વળી ગણપતિની સડસડાટ ચાલતી કલમને પહોંચી વળવા માટે તેમને વિચારમાં નાખવા વ્યાસજીએ કામ કામ કૂટ શ્લોકો નાખ્યા છે અને તેની ગણના પોતે જ આહહનર અને આહસો શ્લોકોની કરી છે. જો ચોવીસ હનર શ્લોકની ભારતસંહિતામાં તેટલા કૂટ શ્લોકો આવે તો તે વજ જેવી દુર્લેખ જ થઈ પડે. આ હેતુ તેમજ તેવા દેવાધિદેવ ગણપતિની કલમને પૂરી પડે તેવી કવનશક્તિ અને અર્થનિર્માણનો ત્રણ વર્ષ જેટલો લાંબો સમય અને તેમાં પણ સતત પ્રવૃત્તિ, આ સર્વે જોતાં એ નિશ્ચિત થાય છે કે, તે ત્રણ વર્ષે તૈયાર કરેલી, ગણપતિ પાસે લખાવેલી ભારતસંહિતા ચોવીસ હનરની જ નહિ, પણ વ્યાસે ત્રિકાલ્પપણાથી નિર્મેલી સંપૂર્ણ મહાભારતસંહિતા જ છે.

વૈશંપાયને અને સૌંતિએ પુસ્તક વિના મુખેથી જ કથન કર્યું છે

આ રીતે વ્યાસના અનાગતદર્શિપણાના વિચારથી તો સરલ ખુલાસો થઈ જાય છે અને મહાભારતની એક જ આવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ આ વાત જોએને ગળે ન જતરતી હોય તેઓને માટે એક ભુદો જ વિચાર કરીએ. પાંડવોના અવસાન પછી વ્યાસે ભારત નિમ્નું હંતું તથા વૈશંપાયને જનમેજયના સર્પસત્રમાં પ્રથમ મહાભારત કહ્યું હંતું તે આ શ્લોકો ઉપરથી સમજાય છે:-

તેષુ જાતેષુ વૃદ્દેષુ ગતેષુ પરમાં ગતિમ્ । અગ્રવીઙ્ઘારતે લોકે માનુવેઽસ્મિન્મહાનૃષિઃ ।
જનમેજયેન પૃષ્ઠઃ સન્ બ્રાહ્મણેષ્ઠ સહસ્રશઃ ॥૧-૧-૧૭॥ શશાસ શિષ્યમાત્લીનં વૈશંપાયનમંત્રિકે ।
સ સવસ્તૈઃ સદાસીનઃ શ્રાવયામાસ ભારતમ્ ॥૧૮॥ કર્માતરેષુ યમસ્ય ચોદમાનઃ પુનઃ પુનઃ ।
તેઓ (પૂતશપ્ત્તદિકો) ઉત્પન્ન થઈને તથા (પુત્રપોત્રાદિ રૂપથી) વૃદ્ધિ પામીને મૃત્યુ પામ્યા. તે પછી મહર્ષિ વ્યાસે આ મનુષ્યલોકમાં ભારત કહ્યું. જનમેજય અને બીજા હનરો બ્રાહ્મણોના પુણ્યાથી વ્યાસે પાસે બેઠેલા પોતાના શિષ્ય વૈશંપાયનને ભારતીય કથા કહેવા આજ્ઞા કરી અને ચત્કર્મના અવકાશ વખતે વારંવાર પ્રેરણા થવાથી વૈશંપાયને સલાસદોની સાથે બેસીને ભારત-અવલું કરાવ્યું.

આ ઉપરથી જણાય છે કે, વ્યાસજીએ માનસિક ભારત પણ પાંડવોના સ્વધામગમન પછી પરિસ્થિતિના સમયમાં કરીને તે શિષ્યોને સંભળાવ્યું હંતું; અને તે ભારત જનમેજયના સર્પસત્ર-સમયે જ લોકમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. એ વખતે વૈશંપાયને પુસ્તક લઈને વાંચ્યું અથવા વ્યાસજીએ પુસ્તક આપ્યું એવું કંઈ નથી; પરંતુ એમાં ફક્ત કથન કરવાની અજ્ઞા જ જોવામાં આવે છે. વળી વૈશંપાયને આગળ કહ્યું છે કે, 'ચ્ચુ રાજન્યુત સમ્યગ મયાદૈપાયનાચ્છુતમ્ ।

હે રાજા ! પૂર્વે મેં દૈવાયન પાસેથી સારી રીતે સાંભળેલું છે તેને તમે સાંભળો.' આ ઉપરથી તે સુખપાઠથી જ સાંભળેલું સમજાય છે, અંથ લખાવેલો નહિ. પછી ભારતનું બીજું વ્યાખ્યાન સૌતિએ શૌનકાદિની આગળ કયું. તેણે પણ કહ્યું છે કે:—

‘કૃષ્ણદ્વૈપાયન પ્રોક્તાઃ સુપુણ્યાઃ વિવિધાઃ કથાઃ । કથિતાશ્ચાપિ વિવિધયા વૈશંપાયનેન વૈ ॥
 યુત્વાડહંતાં વિવિચાર્યાં મહામારત સંમિતાઃ ॥ ૧-૧-૧૧ ॥ વહુનિ સંપરિક્રમ્ય તીર્થાન્યાયતતાનિ ચ ॥
 ...ગતવાનસ્મિ તં દેશં યુદ્ધ યથામવત્પુરા ।...દિદ્ધુરાગતસ્તસ્માત્સમીપં મયતામિદ ॥

અર્થાત્ કૃષ્ણદ્વૈપાયને કહેલી અતિશય પુણ્યજનક વિવિધ કથાઓ, જે વૈશંપાયને વિધિપૂર્વક કથન કરી હતી, તે વિચિત્ર અર્થવાળી મહાભારતસંબંધી કથાઓને શ્રવણ કરીને હું ઘણાં ઘણાં તીર્થો તથા મંદિરોમાં ફરતો ફરતો, પૂર્વે જ્યાં યુદ્ધ થયું હતું તે કુરુક્ષેત્રમાં ગયો હતો. ત્યાંથી હું આપનાં દર્શનની ઇચ્છાથી આપની પાસે આવી આવ્યો છું.

અહીં સૌતિએ પણ હું શ્રવણ કરીને આવ્યો છું એમ કહ્યું છે. અંથનો ઇસારો સરખો પણ કયો નથી! ‘કૃષ્ણદ્વૈપાયને કહેલી અને વૈશંપાયને કથન કરેલી’ આ ઉપરથી તે વખતે મહાભારત મોટે રાખીને જ કથન કરવાનો વ્યવહાર ચાલુ હતો, એમ સમજાય છે. હવે એ અંથ ત્રણ વર્ષ જેટલા સમયે નિર્મોહ કરીને શ્રીગણપતિ પાસે લખાવ્યો, એ સમય સૌતિના સુખની કથા થઈ ગયા પછીનો હોય એમ માનવામાં અને તેમાં જ શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિએ વૈશંપાયન તથા જનમેજય અને સૌતિ તથા નૈમિષવાસીઓના સંવાદો તથા શ્રીગણેશજીનો લેખનપ્રસંગ સમાવ્યો હોય એમ માનવામાં પણ કંઈ બાધ આવતો નથી. કારણ કે વ્યાસજીએ શિષ્યોને ભારત સંભળાવ્યું, તે પછી થોડા જ સમયે વૈશંપાયને જનમેજયના સર્પસત્રમાં કથા કહી અને તે પછી થોડા જ સમયમાં સૌતિએ નૈમિષારણ્યનિવાસી ઋષિઓને ભારતકથા સંભળાવી. વૈશંપાયનની કથા અને સૌતિની કથા બહુ સમયે નહિ થઈ હોય, એમ આપણને ઉપરના શ્લોકોથી સમજાય છે. વળી શ્રીમદ્-ભાગવતમાં શૌનકે કહ્યું છે કે:—

‘કલિમાગતમાઘ્યાય ક્ષેત્રેડસ્મિન્વૈષ્ણવે વયમ્ । આસીનાદીર્ઘસત્રેણ કથાયાં સક્ષણા હરેઃ ॥૧।૧૨૧॥

અમે કલિયુગને આવેલો બાળીને આ વિષ્ણુના ક્ષેત્રમાં દીર્ઘસત્રનો આરંભ કરીને હરિની કથા શ્રવણ કરવા સાવકાશ બેઠા છીએ.’ આથી જણાય છે કે, કલિના આરંભમાં જ એટલે પરિક્ષિતના સમયમાં જ ઋષિઓ નૈમિષારણ્યમાં બેઠા હતા અને જનમેજયના સર્પસત્રમાં ભારતની કથા સાંભળીને સૌતિએ ત્યાં જઈ એ કથા સંભળાવી; એટલે સમય પણ પાસેપાસેનો, જ લાગે છે. તે બંને કથાઓ થઈ ગયા પછી મહાભારત અંથરૂપથી રહે અને પ્રાક્ષણાદિક વર્ણો તેનો લાભ લે, એ ઇચ્છાથી શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયને પ્રદ્ધાની આજ્ઞાથી શ્રીગણપતિને બોલાવીને તે અંથ લખાવ્યો હોય એમ માનો; અથવા તે કથાઓ થતાં પહેલાં અનાગતદર્શી પણુથી લખાવ્યો હોય એમ માનો; પરંતુ મહાભારત શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયનવિરચિત જ છે, એમાં સંશય નથી.

ભારતની પાંચ સંહિતાઓનો પ્રમ

કેટલાએક નીચેના શ્લોકો ઉપરથી ભારતની પાંચ સંહિતાઓ માને છે. તે આ પ્રમાણે છે:—

વેદાનધ્યાપયમાસ મહામારત પંચમાન્ । સુમંતું જૈમિનિં પૈલં શુકં ચેવ સ્વમાત્મજમ્ ॥
 પ્રભુર્વરિષ્ઠો વરદો વૈશંપાયનમેવ ચ । સંહિતાસ્તૈઃ પૃથક્સ્વેન મારતસ્ય પ્રકાશિતાઃ ॥(૧-૬૩-૮૯-૯૦)

તેઓ આ શ્લોકોનો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે:—“એક તથા વરદાયક પ્રભુ વ્યાસે ચાર વેદ અને પાંચમો વેદ મહાભારત તે સુમંતુને, જૈમિનિને, પૈલને, ચોતાના પુત્ર શુકદેવને તથા વૈશંપાયનને લખાવ્યા અને તેઓએ ભારતની જુદી જુદી સંહિતાઓ પ્રકટ કરી.”

આવેા અર્થ કરવો વાસ્તવિક નથી, કારણ કે તેમાંના એકેની સંહિતા હમણાં આપણને મળતી નથી તેમજ તેનું નામ પણ સંજ્ઞાનું નથી. માત્ર એક જૈમિનિકૃત પાંડવાશ્વમેધ મળે છે. (આ અશ્વમેધ ભારતના અશ્વમેધ કરતાં બહુ ચમત્કૃતિવાળો છે.) પરંતુ જૈમિનિએ આખી ભારત-સંહિતા રચી હતી કે નહિ તે સંશય જ છે. હા, એક એવી કિંવદંતી ચાલે છે કે, બ્યારે વ્યાસજીએ મહાભારત રચ્યું ત્યારે જૈમિનિએ પણ મહાભારતની રચના કરી હતી. તે તૈયાર થતાં તેમણે પોતાના શુરુ શ્રીવ્યાસને તે દેખાડ્યું. શુરુએ તે ચમત્કૃતિવિશિષ્ટ મહાભારતને જોઈને પોતાના શિષ્યને કહ્યું કે, 'કાં તો આ જગતમાં મારું ભારત રહે કે કાં તો તારું ભારત રહે; પણ બે ભારત રહેવાં ન જોઈએ.' ત્યારે શુરુભક્ત શિષ્યે પોતાના ભારતનો કંઈક અંશ રહેવા દઈને બાકીનો ડૂબાડવા કહ્યું અને શુરુની આજ્ઞાથી તેમ કરતાં અશ્વમેધ માત્ર બાકી રહ્યો છે.

આ વાત ઉપર કેટલો વિશ્વાસ મૂકવો તે વાચકની ઈચ્છા ઉપર રાખીને આપણે પ્રસ્તુત વિચાર કરીએ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કેઈની ચે ભારતસંહિતા મળતી નથી; તેથી ઉપલા અર્થ કરતાં પંડિત નીલકંઠની ટીકામાં આપેલો અર્થ વધારે બંધેસતો સમજાય છે. ટીકાકાર લખે છે કે:-

भारतस्य मूलभूताः संहिता मंत्रब्राह्मणरूपा वेदाः तैः सुमंतु प्रभृतिभिः प्रकाशिता इदमस्य-
मूलमिदमस्य मूलमिति स्पष्टीकृतास्तेन प्रत्यक्षवेदमूलमेतदिति भावः ॥

અર્થ:-તે સુમંતુ પ્રભૃતિએ ભારતની મૂળભૂત સંહિતા-મંત્રબ્રાહ્મણરૂપ વેદો પ્રકાશિત કયો-અર્થાત્ આ વસ્તુનું આ મૂળ છે-આનું આ મૂળ છે, એ રીતે સ્પષ્ટ કયો; તેથી આ ભારત પ્રત્યક્ષ વેદમૂલક છે એ અભિપ્રાય છે. ભારત વેદમૂલક છે એ સંબંધમાં ટેકારૂપ વ્યાસ પ્રતિ નારદજીનું ભાગવતમાં આ પ્રમાણેનું વચન છે:- 'भारतव्यपदेशेन ह्यन्माचार्यश्चदर्शितः । तमे भारतना जहाना पठे वेदने । अथ' દેખાડયો છે. આ ઉપરથી પણ ટીકાકારનો અર્થ વાસ્તવિક લાગે છે. વળી આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી ભારતની ભિન્ન ભિન્ન સંહિતાઓનો વિમર્શ પણ કરવો પડતો નથી.

કેટલાએકને આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રની ઉક્તિથી પણ ઉપલો ખમ થાય છે. ભાં કહ્યું છે કે:-
सुमन्तु जैमिनि वैशंपायन पैल सूत्र भारत महाभारत धर्माचार्या । अर्थात् सुमंतु जैमिनि, वैशंपायन અને પૈલ એ અનુક્રમે સૂત્ર, ભારત, મહાભારત અને ધર્મના આચાર્યો છે. આથી જુદી જુદી સંહિતાઓનો ખમ થાય છે, પણ તે થવો જોઈએ નહિ. કારણ કે મૂળમાં તેવી સંહિતાઓનાં અભિધાન કયોં નથી, પણ મૂળમાં તે સૂત્રાચાર્ય, ભારતાચાર્ય ઇત્યાદિ ઉપનામ દર્શાવવા જેવું કથન છે. આ ઉપરથી ભારતની ભિન્ન ભિન્ન સંહિતાઓ સિદ્ધ થતી નથી.

ઐતિહાસિકતા સંબંધી શંકાનું સમાધાન

આપોવત્ના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મહાભારત અને વાલ્મીકિ રામાયણ એ બે ગ્રંથોને જ ઇતિહાસ એવી સંજ્ઞા છે. મહાભારતનો એ ગ્રંથમાં જ વારંવાર ઇતિહાસ નામથી વ્યવહાર કયો છે; અને કવચિત્ કવચિત્ એને પુરાણ, કાવ્ય, આખ્યાન એવાં નામો પણ આપેલાં જોવામાં આવે છે. ખરી રીતે મહાભારત તે બધાં નામોને માટે પાત્ર છે. વ્યાસસુનિએ મહાભારતમાં જે ભિન્ન ભિન્ન તરવોની કૃતજૂથળી કરી છે, તે જોઈને કેટલાએક યુરોપીય પંડિતોને એમાંના કોરવપાંડવો ઐતિહાસિક હશે કે તે વ્યાસસુનિનાં કલ્પિત પાત્રો જ હશે, એવો સંશય ઉપસ્થિત થાય છે; એટલું જ નહિ. પણ કવિએ તે પાછળથી કલ્પીને દાખલ કરેલાં છે, એવું પણ તેઓ કહે છે. અર્થાત્ મહાભારતની ઐતિહાસિકતા વિષે શંકા કરે છે.

તેઓના આ સંશયની નિવૃત્તિને માટે એ જ ઉત્તર છે કે, જે પાત્રો ઐતિહાસિક હોય નહિ. કિંતુ કેવળ કવિકલ્પિત જ હોય, તે પાત્રોને બીજા ગ્રંથકર્તાઓ પોતાના ગ્રંથમાં ભાગ્યે જ

સ્થાન આપે; પરંતુ પાંડવાદિ પાત્રો તો એવાં છે કે, મહાભારત લખાયા પછીનાં પુરાણોમાં તથા સાહિત્યના ગ્રંથોમાં પણ તેઓનાં નામો તથા તેમનાં અનેકાનેક વર્ણનો પણ જોવામાં આવે છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પણ ‘શાસત્રી વૃથિર્વી યુધિષ્ઠિરે નૃપતા’ ઇત્યાદિ નામો જોવામાં આવે છે. વળી વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પાણિનિનાં સૂત્રોમાં પણ ‘વાસુદેવાર્જુનાભ્યાંવુન્’ (૪-૩-૯૮) ઇત્યાદિ ભારતીય પાત્રોનાં નામો જોવામાં આવે છે. આ કરતાં પાંડવોની ઐતિહાસિકતા માટે બીજી શી સાબિતી જોઈએ? જોઓ માત્ર હાલના નિશાળિયાઓના જ ઇતિહાસ જેવો ઇતિહાસ જોવા ઇચ્છતા હોય અને જોઓને ભારતીય પ્રાચીન ગ્રંથપ્રણાલીનો પરિચય ન હોય, તેઓ આવા અનેક વિષયોથી ભરપૂર રામાયણ અને મહાભારત જેવા ગ્રંથોની ઐતિહાસિકતા સંબંધમાં શંકા ધરાવે તો તે જુદી વાત છે; ખાસી સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસનું તો એ જ સ્વરૂપ છે કે, ‘ધર્મોર્થકામ-મોક્ષાણામુપદેશસમન્વિતમ્ । પૂર્વવૃત્તકથાયુક્તમિતિહાસં પ્રચક્ષતે ॥ અર્થાત્ ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષના ઉપદેશથી યુક્ત અને પૂર્વે યદ્ય ગયેલા વૃત્તાંતોની કથાથી યુક્ત હોય તેને ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે.’

પુરાણ તરીકે મહાભારત

મહાભારતને પુરાણનું પણ નામ આપેલું છે. જુઓ, ૧-૧-૧૭ ‘દ્વૈપાયનેન યત્પ્રોકપુરાણં પર-મર્ષિણા ।’ ‘શ્લોકાસમિમં વિપ્રાઃ પુરાણં પરિચક્ષતે ।’ ૧-૧૨ ‘શ્રાવ્યાણામુત્તમં ચેદં પુરાણમ્પિસંસ્તુ-તમ્ ।’ ૧-૬૨ આ રીતે એને કેટલી વાર પુરાણ કહેલું છે. પુરાણનું લક્ષણ-સગર્ગ્ય પ્રતિસર્ગ્ય ચંદ્રમન્વતરાણિ ચ । વંશાનુચરિતં ચૈવ પુરાણં પંચલક્ષણમ્ ॥ (બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ) સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સૃષ્ટિનો લય, વંશાવળી, મન્વંતરો અને વંશોનું ચરિત્ર, આ પાંચ લક્ષણો જેમાં હોય છે, તે પુરાણ કહેવાય છે. આ લક્ષણો પણ મહાભારતમાં જોવામાં આવે છે અને તેથી એને પુરાણ કહેવામાં પણ ખાધ આવતો નથી.

મહાભારત કાવ્ય

વળી મહાભારતને વ્યાસજીએ ચોતે જ કાવ્ય એવું નામ આપેલું છે. જુઓ- ‘કૃતં મયેદં ભગવન્ કાવ્યં પરમપૂજિતમ્ । (૧-૧-૬૧) અર્થાત્ હે ભગવન્ ! મેં આ સર્વોત્કૃષ્ટ કાવ્ય રચ્યું છે.’ બ્રહ્માએ પણ કહ્યું છે કે, ‘ત્વયા ચ કાવ્યમિત્યુક્તં તસ્માત્કાવ્યં અવિચ્યતિ । (૧-૧-૭૨) તેં એને કાવ્ય કહ્યું, માટે એ કાવ્ય કહેવાશે.’ સાહિત્યદર્પણકારે કાવ્યનું દૂકું લક્ષણ બાંધ્યું છે કે, ‘વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યં-રસાત્મક વાક્ય તે કાવ્ય.’ આ લક્ષણ પ્રમાણે મહાભારત તો રસના પૂરથી ભરપૂર છે, એટલે એ કાવ્ય-મહાકાવ્ય કહેવાય તો તેમાં પણ વિચારણીય કંઈ નથી.

મહાભારતમાં સાંપ્રદાયિક તત્ત્વો

મહાભારતમાં શિવ, શક્તિ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, પ્રકૃતિ તથા દેવોની સ્તુતિ, ઉપાસના વગેરે જોવામાં આવે છે. તે જોઈને કેટલાંએક કહે છે કે, ‘તે શૈવ, શાક્ત, વૈષ્ણવ વગેરે સંપ્રદાયપ્રવર્તકોએ મહાભારતમાં પણ પોતાના સંપ્રદાયનું મૂળ છે’ એ દર્શાવવા પાછળથી ઉમેરી દીધાં છે.”

હવે એ સંબંધમાં આપણે જોઈએ જ પૃછીશું કે, તમે પ્રાચીન ઇતિહાસ અથવા પુરાણનો કોઈ પણ ગ્રંથ એવો જોયો છે, કે જેમાં એક જ વિષય વર્ણવીને તે મહાગ્રંથની સમાપ્તિ કરી હોય? ઉત્તરમાં નકાર જ મળશે. ખરી રીતે પ્રાચીન ગ્રંથોની એવી જ પદ્ધતિ છે. તે સર્વં મહ-વિંઓ બલુતા હતા કે, ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના લોકો છે, તેથી તેઓને એક બ્રહ્મની અથવા એક સાત્ત્વિક દેવની જ ઉપાસના કહીશું, તો તેટલાથી તેઓનું મન તેમાં જોડાશે નહિ. માટે જુદા જુદા ગુણોથી ભિન્નિત સ્વભાવવાળા લોકોની કોઈ પણ ઉપાસના દ્વારા પરમા-

તમામાં પ્રવૃત્તિ થાય એ ઉદ્દેશ રાખીને જ તેઓએ ભિન્ન ભિન્ન રૂપોથી ઈશ્વરનું વર્ણન કરેલું છે; પરંતુ તેનું પરમ તાત્પર્ય તો કંઈ કરીને પરમાત્માની ભક્તિ-તેનું જ્ઞાન, એમાં જ પરિસમાપ્તિ થાય છે. વળી આ ભાગે નવો પણ નથી, પરંતુ પરંપરાગત છે. કહ્યું છે કે, “આકાશાત્પતિતં તોયં સમુદ્ર પ્રતિગચ્છતિ । સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિગચ્છતિ ॥ જેમ આકાશમાંથી પડેલું મેઘનું જળ સમુદ્રમાં ભળે છે, તેમ સર્વ દેવને કરેલા નમસ્કાર કેશવ પ્રત્યે જ ભળે છે.” શ્રીકૃષ્ણ પોતે પણ કહે છે કે, “મમ વર્તમાનુવર્તિતે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ । હે પાર્થ મનુષ્યો કોઈ પણ દેવનું આરાધન કરતાં મારા ભાગને જ અનુસરે છે. અર્થાત્ મારું જ આરાધન કરે છે.” આવા ઉદ્દેશથી જ વ્યાસાદિક મહર્ષિઓએ પોતાના ગ્રંથોમાં અનેક દેવદેવીઓનાં આરાધનો વર્ણવેલાં છે, વળી એટલું જ નહિ પણ વિચારશીલ તત્ત્વાન્વેષીઓને તેનું ખરું તાત્પર્ય સમજાય એટલા માટે જે ગ્રંથમાં વિષ્ણુની મહત્તા વર્ણવી હોય છે, તેવી જ બીજે શિવની મહત્તા પણ વર્ણવી હોય છે. તાત્પર્ય કે, ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિઓથી જ ભગવદ્દર્શો ભિન્ન ભિન્ન છે. તે ઉપાધિઓના ત્યાગપૂર્વક અલિપ્તો-પાસના એ જ લક્ષ્ય છે.

પ્રાચીન મહર્ષિઓ ‘માત્ર ઇતિહાસ ભળવી રાખવો’ એટલામાં જ કતવ્યની પરિસમાપ્તિ માનતા નહિ. કારણ કે તેઓ ઐહિક ક્ષણિક ભાવો કરતાં કોઈ ચિરંતન ભાવોને જ અધિક ઉપકારક જોતા હતા-ભણતા હતા; અને તેથી તેઓ પોતે જ ઐહિક ભળમાં વધારે આસક્ત થતા નહિ; તો પછી તેમાં બીજાઓને શા માટે ગૂંચવી મારે? તેવા પરમકૃપાળુઓનો તો એ જ હેતુ હોય છે કે, અનેક પ્રકૃતિઓને રુચે તેવા છૂટવાના-પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરવાના-માર્ગો દર્શાવવા. આવા ઉદ્દેશથી લખાયેલા ગ્રંથોમાં આપણે માત્ર ઐતિહાસિક તત્ત્વો જ જોળવા જઈએ અને તે વિના તેમાં બીજું કંઈ હોય નહિ એમ ઇચ્છીએ, તે કેમ બને?

વળી વ્યાસ મહર્ષિએ મહાભારતની રચના કરી તેનું કારણ દર્શાવતાં વૈશંપાયન કહે છે કે:-

घन्यं यदास्थमायुष्यं पुण्यं स्वर्ग्यं तथैव च । कृष्णद्वैपायनेनैवं कृतं पुण्यचिकीर्षुणा ॥

કીર્તિ પ્રથયતા લોકે પાંડવાનાં મહાત્મનામ્ । અન્યેષાં ક્ષત્રિયાણાં ચ ભૂરિદ્રવિળતેજસામ્ ॥

(૧-૬૨-૨૭, ૨૮)

પુણ્ય કરવાની ઇચ્છાવાળા કૃષ્ણદ્વૈપાયન ઝુનિએ મહાત્મા પાંડવોની તથા બીજા પુષ્કળ વૈભવ અને તેજવાળા ક્ષત્રિયોની કીર્તિ જગતમાં વિસ્તારવા માટે આ ધનદાયક, યશસ્કર, આયુષ્યવધક, પુણ્યકારક અને સ્વર્ગદાયક એવું મહાભારત રચ્યું છે.

ઉપર આપેલા શ્લોકોમાં ભારતની યોગ્યતા અને નિર્માણના જે હેતુઓ આવી ભળે છે, તેમાં બે હેતુઓ ખુદલા જણાય છે. એક પુણ્ય કરવાની ઇચ્છા અને બીજો પાંડવોની તથા ક્ષત્રિયોની કીર્તિનો વિસ્તાર. પુણ્ય કરવાની ઇચ્છા કંઈ કોઈનો વૃત્તાંત લખવાથી પૂર્ણ થતી નથી; પરંતુ તે ઈતર દીનદુઃખી પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર કરવાથી અથવા તેવો માર્ગ દર્શાવવાથી થાય છે. મહાભારતમાં જેટલા ધાર્મિક, ભક્તિયુક્ત તથા જ્ઞાનપ્રધાન વિષયો આવ્યા છે, તે સર્વનો એ હેતુના પેટામાં સમાવેશ થઈ ભળે છે. પાંડવાદિકોની કીર્તિમાં ઐતિહાસિક હેતુ છે; અને તે હેતુ પણ તેવા આદર્શ પુરુષનું જીવન લોકોની આગળ ધરી ‘યુધિષ્ઠિરાદિના જેવું વર્તન રાખવું’, દુર્યોધનાદિના જેવું નહિ’ એવા મહાન ઉપદેશથી ચરિતાર્થ થાય છે. તાત્પર્ય કે, મહર્ષિઓના ગ્રંથોમાં માત્ર ઇતિહાસ જ આવે નહિ, પરંતુ-તેમાં પરમતત્ત્વદર્શક સાધનો પણ ગૂંથી દીધેલાં હોય છે.

કવિતાના ભેદથી કર્તાના ભેદની કલ્પના

કેટલાક કવિતાપરીક્ષકો કહે છે કે, ભારતના શ્લોકોની રચના બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારની છે, એમાં

કેટલાક શ્લોકો સરલ વાતાં કરતા હોઈએ તેવા છે અને કેટલાએક કિલ્લ છે; માટે એ કવિતાના લેહથી તેના કતાંઓ પણ જુદા જુદા હોવા ભેદ્ય છે.

તેના ઉત્તર એ છે કે, વ્યાસજીએ પોતે જ કહ્યું છે કે, આઠ હજાર અને આઠસો શ્લોકોને હું સમજું છું તથા શુક સમજે છે—અર્થાત્ તે શ્લોકો એવા કિલ્લ છે કે, તેને ખીબ્બો સમજી શકતા નથી. વ્યાસજીએ તેવા કૂટ શ્લોકો શા માટે કર્યા હતા તે આપણે ભારતલેખનપ્રસંગમાં પાછળ ભેદ ગયા છીએ, એટલે ફરી તે કહેવાની જરૂર નથી. ખીબ્બુ જે પ્રસંગની કવિતા હોય તેને માટે તેવા અનુકૂળ સંયોગો મળવાથી જેવી કવિતા થાય તેવી પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં થતી નથી, એ સુકવિઓને વિદિત જ છે. સંયોગની અનુકૂળતા અથવા પ્રતિકૂળતા એ પણ કવિતાના સ્વરૂપધારણમાં યોગ્ય ભાગ ભજવે છે. વ્યાસજીને કવિતાલેખનનો સંયોગ કેવો હતો તે સુવિદિત જ છે; તેમ છતાં એ કવિતાઓ રસાત્મક, સરલ તથા ભાવપૂર્ણ છે એમ કહ્યા વિના આલતું નથી. વળી વૃત્તોની ફેરફારી એ તો પ્રસંગને યથાર્થ રૂપમાં દીપાવવાનું એક અંગ છે તથા કવિઆતુર છે; એટલે જે ભિન્ન કતાંઓ માનવામાં આવે છે, તે યોગ્ય નથી; તેમજ અનુકૂળ છંદ લખનારો ખીબ્બ ઉપભ્રાંતિ આદિ છંદો ન લખે એમ પણ માનવા જેવું નથી. તાત્પર્ય કે કવિતાના લેહથી કતાંને લેહ કદપવે એ કદપના જ છે.

ગ્રંથપ્રચારની શૈલી

મહાભારતમાં એક એવો શ્લોક છે કે:— મન્વાદિ મારતં કેચિદાસ્તીકારિ તથા પરે । તથોપરિચરાયન્યે વિપ્રાઃ સમ્યગધીયતે ॥ (૧-૧-૫૨) કેટલાએક વિપ્રો ‘નારાયણં નમસ્કૃત્ય’ અથવા ‘ૐ નમો મગવતે વાસુદેવાય’ એ મનુ-મંત્રથી આરંભીને, ખીબ્બ કેટલાએક આસ્તીકના આખ્યાનથી આરંભીને અને કેટલાએક ઉપરિચર વસુના આખ્યાનથી આરંભીને ભારતને સારી રીતે લખે છે.

આ શ્લોક ઉપરથી કેટલાએક એને ભારતની ત્રણ આવૃત્તિઓના આરંભ માને છે; પરંતુ એટલા ઉપરથી ભારતની ત્રણ આવૃત્તિઓ સિદ્ધ થતી નથી. એ ઉપરથી તો એ ગ્રંથ જ્યારે મોઢે મોઢે લખ્યો હશે, ત્યારે જે પ્રાદેશોને જ્યાંથી ઉપયુક્ત ભાગ લાગ્યો, ત્યાંથી તે લખવાનો અથવા આખ્યાનનો આરંભ કરતા હશે, એમ સમજાય છે. એ ખીબ્બોના કહેવા પ્રમાણે એને સૂતિ, વૈશંપાયન અને વ્યાસની ત્રણ આવૃત્તિઓના આરંભ માનીએ, તો તે ઘટી શકતા નથી; કારણ કે સૂતિએ ‘જનમેજયસ્ય રાજર્ષેઃ’ એ નવમા શ્લોકથી બોલવાનો આરંભ કર્યો છે, વૈશંપાયને અધ્યાય ૬૧માં, ‘ગુરવે ગ્રાહ્ નમસ્કૃત્ય’ એ આઠશ્લોકથી આરંભ કર્યો છે અને વ્યાસનો આરંભ તો જણાતો નથી; એટલે માનો કે તેમણે ‘નારાયણં નમસ્કૃત્ય’ એ આઠશ્લોકથી જ આરંભ કર્યો છે અને તેથી આખો ગ્રંથ તેમનો જ કહેવો કરે છે. ખરી રીતે તે સમયે પ્રાદેશસમાજમાં એ ગ્રંથનો કેવી રીતે ઉપયોગ થતો હતો તે દર્શાવવાનો એમાં હેતુ છે; અને તે એના પછીના શ્લોકથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. તે શ્લોક આ પ્રમાણે છે:— ‘વિવિધ સંહિતાજ્ઞાનં દીપવંતિ મર્નીપિણઃ । વ્યાહવાતું કુસલાઃ કેચિદ્ધર્મ્યાન્ધારાયિતું પરે ॥ ૧-૧-૫૩ ॥ અર્થાત્ બુદ્ધિમાનો એ ભારતસંહિતાના જ્ઞાનને વિવિધ રીતે પ્રકાશિત કરે છે. કેટલાએક આખ્યાન કરવામાં કુશળ છે, ત્યારે ખીબ્બ કેટલાએક ગ્રંથને ધારણ કરવામાં—ધ્યાનમાં રાખવામાં કુશળ છે.’ આથી સમજાશે કે, એમાં તે સમયનો ગ્રંથપ્રચાર વર્ણવેલો છે.

ભારતમાં પુનરક્ષિત

મહાભારતમાં જરૂરકારણ આખ્યાન, પરિક્ષિતશાખ્યાન, લાક્ષાભવનદાહ વગેરે કેટલીક કથાઓ બખ્ખે વાર આવે છે. એ કે તેમાં સંક્ષેપ તથા વિસ્તાર રહેલો છે. તો પણ કેટલાએકને

તેમાં પુનરુક્તિ તથા તે પુનરુક્તિ કરનારા બીજા લેખકોનો ગંધ આવે છે. પરંતુ એ સંબંધમાં આગળથી જ ખરું સમાધાન ભારતમાં આપી દીધેલું છે કે, વિસ્તીર્ણોત્તમહજ્જાનમૃપિઃ સંક્ષિપ્ત્ય ચામ્વોત્ત્વ । ઇદં હિ વિદુષાં લોકે સમાસ વ્યાસ ધારણમ્ ॥ ૧ । ૧ । ૫૧ ॥ વ્યાસ ઋષિએ આ મહાન જ્ઞાનને વિસ્તારીને તથા સંક્ષેપથી કહ્યું છે; કારણ કે લોકમાં વિદ્વાનોને સંક્ષેપથી તથા વિસ્તારથી લઘ્યમાં રાખવું ઇષ્ટ છે. આ હેતુથી જ એ કથાઓ બેરકાવેલી છે, તે અન્યાન્ય કતાઓ તરફથી ઉમેરાયેલી નથી. કેમકે જો તેઓને તેમ ઉમેરવાની શક્તિ હોય તો તેવા વિદ્વાનોને પુનરુક્તિ કેમ ન જણાય ? અને જણાય ત્યારે તે પ્રથમની આખ્યાયિકાને કાઢી કેમ ન નાખે ? વળી નવા નવા લેખકો તરફથી જો ભારતમાં આજુ ઉમેરણો થયાં હોય તો તેવી અનેક પ્રતો પણ મળવી જોઈએ, તે મળતી નથી અને મળવા સંભવ પણ નથી; કારણ કે તે વખતે છાપખાનાં ન હતાં. છાપખાનાના સમયમાં કંઈ નવું ઉમેરણ કયું હોય, તો તે એકદમ હળાર બે હળાર પ્રતોમાં દાખલ થઈને કેટલેક સમયે ખરા જેવું થઈ પડે; પરંતુ તે વખતે તો હસ્તલિખિત ગ્રંથો હતા, એટલે તેમાં એકનું ઉમેરણ બીજો શા માટે દાખલ કરે ? અને તેને બીજાઓ માન્ય પણ કેમ ગણે ? આ ઉપરથી તે સમયે લખનારાઓની જૂઠા વિના બીજા નવાં હકાપણે ઉમેરાવાં અશક્ય લાગે છે. વળી તે વખતે એક વિદ્વન્માન્ય ગ્રંથ લખાયો કે તેની જુદા જુદા દેશોમાં અનેક પ્રતો થઈ જતી હતી, એટલે એક પ્રતમાં ઉમેરણ કરવાથી કોઈ રીતે ભદ્ર થાય નહિ એવું મારું માનવું છે.

કૌરવપાંડવનું યુદ્ધ કે કૌરવપાંચાલનું ?

કૌરવપાંડવનાં યુદ્ધને કેટલાએક કૌરવ તથા પાંચાલનું યુદ્ધ કહે છે. તેમ કહેવામાં તેઓ એ કારણ આપે છે કે, ‘દુર્યોધનાદિકો કુરુવંશીઓ હતા અને પાંડવો પણ કુરુવંશીઓ હતા; એટલે કૌરવ નામમાં જ તે બંધાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જો તે યુદ્ધ તેઓ વચ્ચે થયું હોત તો ખરી રીતે ધાર્મશાસ્ત્રી અને પાંડવોનું યુદ્ધ એમ કહેત. વળી દ્રોણ, ભીષ્મ, કૃપાચાર્ય વગેરેના ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જોડે જેટલો સ્નેહ તથા સંબંધ હતો, તેટલો જ પાંડવોની જોડે પણ હતો. તેથી તેઓ દુર્યોધનને પક્ષ લઈને પાંડવોનું અગાડવા ઊભા થાય નહિ. આ ઉપરથી તે કૌરવો અને પાંચાલોનું યુદ્ધ હતું. કારણ કે દ્રોણના આશ્રય હેઠળ કૌરવોએ દુષ્ટદેવે પરાજય કર્યો હતો તેથી તેઓએ ચઢાઈ કરી હોય અને તેમાં પાંડવોએ પોતાના સસરાને મદદ કરી હોય એ જાનવા યોગ્ય છે.’ ઇત્યાદિ.

આ કથન ઉપર આપણે વિચાર કરીએ. પૂર્વે પાંચાલરાજ દુષ્ટદેવે અને કુરુવંશીઓને શત્રુતા હતી નહિ; પરંતુ દ્રોણાચાર્યને અને દુષ્ટદેવે મિત્રકલહમાં શત્રુતા થઈ હતી; અને તે કારણથી દુષ્ટદેવે પરાજય કરવા દ્રોણાચાર્ય કુરુકુલના કુમારો પાસે શુરેશ્વરિણીમાં દુષ્ટદેવે બાંધીને પોતાને સ્વાધીન કરવો એવી માગણી કરી હતી. કુમારોએ તે દક્ષિણા આપવા હા કહી અને દ્રોણાચાર્યના પ્રયુગપણા દેહન દુષ્ટ ઉપર ચઢાઈ કરી. પરંતુ બીજા કુમારો પરાભવ પામ્યા, ત્યારે છેવટે અર્જુનને પોતાના ત્રણ ભાઈઓની સાથે જઈ, યુદ્ધ કરી દુષ્ટદેવે બાંધી આપ્યો અને દ્રોણાચાર્યને સ્વાધીન કર્યો. તે વખતથી દુષ્ટદેવે દ્રોણાચાર્યના ઉપર પૂર્ણ વૈર ભરાયું અને તે કારણથી તેણે દ્રોણાચાર્યને મારવા અગ્નિકુંડમાંથી ધૂટદુગ્ધને ઉત્પન્ન કર્યો. આ વૃત્તાંત ઉપરથી એ જણાયે છે, કૌરવોને અને દુષ્ટદેવે વેર ન હતું, પણ તે દ્રોણાચાર્યની સાથે હતું અને તે પણ ઉદાર હતું. કારણ કે દ્રોણાચાર્ય ધૂટદુગ્ધને પોતાને મારવા ઉત્પન્ન કર્યો છે એવું જાણતાં છતાં પણ તેને ધનુવેદ ભણાવ્યો હતો. દુષ્ટદેવે પરાભવમાં કુરુવંશી કુમારોના જ હાથ હતો, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને પાંડવોએ જ એ પરાજય કર્યો હતો; એટલે દ્રોણાચાર્ય તથા પાંડવોના ઉપર એ વૈર વાળવાની દુષ્ટદેવે ઇચ્છા હોઈ શકે. (જો કે દુષ્ટદેવે પાંડવો ઉપર વૈર ન હતું, કારણ કે જો તેમ

હોય તો તે પોતાની પુત્રીને માટે અબ્બુનને મેળવવા કરેલો પ્રતિજ્ઞાસ્વયંવર કરે નહિ.) તેમાં પાંડવો તો દુષ્ટદના જાનમાતા થયા એટલે એ વૈર માત્ર દ્રોણાચાર્ય ઉપર જ રહ્યું. હવે એ વૈર વાળવા એ પાંચાલોએ ચઢાઈ કરી હોય તો તેને માટે કોઈ નવું ભારત જ રચવું પડે; અથવા કોઈ નૂતન વ્યાસજીના મનમાં એ ભારત હોય તો તેઓ જાણે. બાકી મહાભારતમાં તો જ્યારે પાંડવોનાં તેર વર્ષ પૂરા થયાં, સુલેહની સર્વ કોશિયો વ્યર્થ ગઈ અને પાંડવો રણભૂમિ ઉપર યુદ્ધ કરવા આવ્યા, ત્યારે જ પાંચાલો પોતાના જાનમાતાઓને સહાય કરવા આવ્યા; અને જે રીતે બીજા રાજાઓ લડયા તેમ તેઓએ પણ યુદ્ધ કર્યું. તેમાં જેણે જેણે જેને મારવા પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તથા જેનાં જેનાં મૃત્યુમાં જે જે નિમિત્તભૂત હતા, તેઓએ તેનો વિનાશ કર્યો. વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પાંડવોએ સેનાપતિ કયો હતો. તેમાં ‘સેનાપતિ કોને કરવો?’ એ ઉદ્યોગપર્વમાં થયેલા વિમર્શ-પ્રસંગમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નની અધિક ચોચતા જોઈને જ તેને સેનાપતિપદ આપવામાં અધિક મત મળ્યા હતા અને આ કારણથી તે પાંડવસૈન્યનો સેનાપતિ નિભાયો હતો. આ ઉપરથી તો એ કોરવો અને પાંચાલોનું યુદ્ધ કરતું નથી.

હવે કોરવોનું યુદ્ધ અથવા ધાતરાષ્ટ્રો અને પાંડવોનું યુદ્ધ એમ કેમ કહ્યું નહિ અને કોરવ-પાંડવોનું યુદ્ધ કેમ કહ્યું, તે તપાસીએ. એ કે બધા કુરુવંશીઓ હતા એટલે તેઓ કોરવો જ કહેવાય; પરંતુ આ બાઈઓબાઈઓનું યુદ્ધ હતું, તેથી ‘કોરવોનું યુદ્ધ’ એટલું જ કહેતાં ‘કોની સાથે?’ એ પ્રશ્ન જોલો રહે છે. આ એક કારણથી અને દુર્યોધનના પક્ષમાં બાહલીક, સોમહત્ત, ભૃશિવા, ભીષ્મ પ્રભૃતિ ઘણા કુરુવંશીઓ યુદ્ધ કરનારા હતા; જ્યારે પાંડવો તરફ એ વંશના માત્ર તેઓ જ હતા. તેથી ધાતરાષ્ટ્રો ન કહેતાં એક તરફ કોરવો અને બીજી તરફ કોરવો છતાં વિશિષ્ટતાથી ઝોળખાવવા માટે પાંડવો કહ્યા, એમાં શો બાધ આવે છે કે જેથી ભારતોક્ત વસ્તુ-સ્થિતિનું ઉલ્લંઘન કરીને પાંચાલો સુધી ધાવન કરવું પડે છે?

વળી ભીષ્માદિકે ન્યાયી તથા ધર્મપરાયણ હતા અને તેઓને ધાતરાષ્ટ્રો તથા પાંડવો સમાન હતા; છતાં તેઓએ શા માટે ધાતરાષ્ટ્રોને પક્ષ લીધો? એના ખુલાસામાં તે સઘળાએ યુદ્ધને મોખરે યુધિષ્ઠિર જ્યારે પોતાને વંદન કરવા આવ્યા, તે વખતે જે વચન કહેલું છે તે જ પૂરતું છે. તે વચન આ પ્રમાણે છે:—

‘અર્થસ્ય પુરુષો દાસો દાસસ્વયર્થો ન કસ્યચિત્ । इति सत्यं महाराज ब्रह्मोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥’

(ભીષ્મપર્વ, અધ્યાય ૧૯, શ્લોક ૪૧)

અર્થાત્ હે મહારાજ ! પુરુષ અર્થનો દાસ છે. અર્થ કોઈનો દાસ નથી, આ સત્ય છે. મને કોરવોએ અર્થથી બાંધી લીધો છે. આ વચન તે પ્રત્યેકે કહ્યું છે અને તેથી તેઓ દુર્યોધનના પક્ષમાં શા માટે રહ્યા હતા, એ સમજાય છે. ઉપલી વિચારણાથી એ યુદ્ધ કોરવ-પાંચાલોનું નહિ પણ કોરવ-પાંડવોનું હતું એમ વાસ્તવિક સમજાયે.

મહાભારત ઉપર આવી જાતની અનેક શંકાઓ કરાય છે, પણ તેનો એ અંતથી જ ખુલાસો થઈ જાય છે; એટલે હવે આપણે એ વિષય છોડીને કારવપાંડવોનું યુદ્ધ કયારે થયું હતું? એ વિવાદાસ્પદ વિષય ઉપર આવીએ.

કોરવપાંડવોનું યુદ્ધ ક્યારે થયું હતું ?

એ ક્ષત્રિયવિનાશક યુદ્ધ કેટલાં વર્ષ ઉપર થયું હતું, એ સંબંધમાં અનેક વિદ્વાનોના ભિન્ન-ભિન્ન મત છે. એક વિદ્વાન મહાભારતમાં આપેલી નક્કરો અને ગ્રહોની સ્થિતિ ઉપરથી ગણતરી-

કરીને, એ યુદ્ધ આજથી લગભગ ૭૦૦૦ વર્ષ ઉપર થયું હતું એમ કહે છે. તે મહાભારતનાં ઉદ્યોગપર્વ, ભીષ્મપર્વ વગેરેમાં આપેલાં નક્ષત્રોમાંથી કેટલાંક નક્ષત્રોને સાયન તથા કેટલાંકને નિર-
યન માનીને, આશરા પડતી રીતે મહાભારતના યુદ્ધસમયે મહાવિષુવ પુનર્વસુની નજીકમાં હતું,
એટલે હમણાં જ્યાં છે ત્યાંથી લગભગ ૯૫ અંશ જેટલું દૂર હતું એમ સૂચવે છે. એ મહાવિષુવ
અથવા અયન ૭૨ વર્ષે લગભગ એક અંશ જેટલી ગતિ કરે છે એવું એમનું માનવું છે; પણ એ
સંબંધમાં જુદા જુદા મત છે. જેમકે, સૂર્યસિદ્ધાન્તી અયનની વાર્ષિક ગતિ ૫૪ વિકલા માને
છે. હિપાર્કસ ૮૫ વર્ષે ૧ અંશ અને ટોલેમી ૧૦૦ વર્ષે એક અંશ ગતિ માને છે. એ વિના
પણ એમાં મતાંતરે છે; પણ ઉપલા વિદ્વાનને હિસાબે ૯૫ અંશને ૭૨ થી ગુણીએ તો ૯૮૪૦
વર્ષ એ યુદ્ધસમયને થવા જાય છે; પરંતુ એમાં પણ સાયન નક્ષત્રો કયાં છે તથા નિરયન કયાં
છે તે આશરા પડતી રીતે કલ્પિત હોવાથી અને તે રીતે મહાવિષુવની સ્થિતિ પણ આશરા પડતી
હોવાથી, (કારણ કે તે મહાભારતમાં સ્પષ્ટ જણાવેલ નથી) તથા અયનચલનમાં પણ મતભેદ હોવાથી
એ મત પણ સર્વમાન્ય જણાતો નથી.

વળી કેટલાંકે વિદ્વાનો એ યુદ્ધને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં થયેલું માને
છે; કેમકે તેઓ વિષ્ણુપુરાણાદિનો અનુકૂળ લાગતો ભાગ લઈને એ અનુમાન ઉપર આવ્યા છે.
એમાંના થોડા ભાગ આપણે જોઈએ.

‘વાયત્ પરિક્ષિતોજન્મ વાવલ્લન્દામિવેત્તનમ્ । एतद्वर्षं सहस्रन्तु ज्ञेयं पञ्चदशोत्तरम् ॥

(અંશ ૪-૨૪-૩૨)

અર્થાત્ ‘પરિક્ષિતના જન્મથી આરંભી નંદના અભિષેક સુધીમાં એક હજાર ને પંદર વર્ષ
જાણવા.’ આ વિષ્ણુપુરાણના શ્લોકમાં કહેલાં ૧૦૧૫ વર્ષમાં નંદ અને તેના વંશજોના રાજ્યનાં
૧૦૦ વર્ષ કે જે બીજા એક શ્લોકમાં કહ્યાં છે, તે મેળવતાં ૧૧૧૫ વર્ષ થાય છે. વળી બીજી રીતે
ગણતરી કરવા વિષ્ણુપુરાણના ચોથા અંશના ૨૪ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, “સપ્તર્ષિમાના જે
એ તારા આકાશમાં પ્રથમ ઉદય પામેલા જણાય છે, તેની મધ્યે સમસૂત્રમાં જે નક્ષત્ર રાત્રે જણાય
છે, તે એક એક નક્ષત્રની જોડે સપ્તર્ષિઓ મનુષ્યનાં સો સો વર્ષ સુધી રહે છે. તે પરિક્ષિતના
વખતમાં મધ્યા નક્ષત્રમાં હતા, ત્યારથી દેવનાં ખારસે’ વર્ષના કલિને આરંભ થયો છે. એ મહ-
ર્ષિઓ જ્યારે પૂર્વોપાઠા નક્ષત્ર પ્રત્યે જશે, ત્યારે નન્દથી આરંભીને કલિ વૃદ્ધિ પામશે.” ઉપલા
શ્લોકો શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ છે. એ શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઋષિઓ એક નક્ષત્ર ઉપર સો
વર્ષ રહે છે. તે સપ્તર્ષિઓ પરિક્ષિતના સમયમાં મધ્યામાં હતા અને નંદના સમયમાં પૂર્વોપાઠામાં
આવે છે. પૂર્વોપાઠા નક્ષત્ર મધ્યાથી અગિયારમું નક્ષત્ર છે. એટલે જ્યાં સુધી ગતિ કરતાં ૧૦૦૦ વર્ષ
થાય અને તેમાં નંદના સો ઉમેરતાં ૧૧૦૦ થાય; એટલે પૂર્વોક્ત ૧૧૧૫ વર્ષ જોડે એનો મેળ
મળી રહે છે. પછી ચાલુક્ય નામનો બ્રાહ્મણ નવનન્દનું ઉન્મૂલન કરીને મોઘવંશના ચંદ્રગુપ્તને
રાજ્ય આપે છે. તે પછી અર્વાચીન ઇતિહાસનો આશ્રય કરીને, ચંદ્રગુપ્ત ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૫ વર્ષ
ઉપર ગાદી ઉપર આવ્યો હતો એમ ઠેરવી, પૂર્વોક્ત ૧૧૧૫ ને ૩૧૫ સાથે મેળવી, ઈ. સ. પૂર્વે
૧૪૩૦ વર્ષ ઉપર ભારતીય યુદ્ધ થયું હતું, એમ તેઓ જણાવે છે.

ઉપલી ગણતરીમાં ૧૧૧૫ વર્ષને માટે પુરાણોનાં ભવિષ્યકથન ઉપર આધાર રખાય છે અને
બાકીના સમયને માટે તે પુરાણોમાં જણાવેલા સમયની ઉપેક્ષા કરીને અર્વાચીન ઇતિહાસ તરફ
ધાવન થાય છે, એ ચોગ્ય નથી. કારણ કે જે પુરાણના ભવિષ્યકથન ઉપર આધાર રાખીને ૧૧૧૫
વર્ષ લેવાય છે, તેમાં જ આગળ રાજ્યોની અને તેનાં રાજ્યવર્ષોની પરિગણના છે, તેની ઉપેક્ષા

કરવી ઉચિત નથી. શ્રીમદ્વાગવતમાં નવનન્દ પછી એ ગાદીએ આવેલા રાજાઓ અને તેનાં વર્ષો આ પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે:—

કેટલા રાજાઓ	કયા વંશના	કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું
	પૂર્વોક્ત	૧૧૧૫
૧૦	મૌર્યવંશના	૧૩૭
૧૦	શુંગવંશના	૧૧૨
૪	કાણ્વાયન	૩૪૫
૩૦	આંધ્ર બાતિના	૪૫૬
૧૬૫	આલીરાદિ	૧૦૬૬
૧૧	મૌર્યવંશના	૩૦૦
	ભૂતનંદાદિ	૧૦૬
૨૩૦		૩૬૭૦

આ રીતે એ મગધદેશની ગાદી ઉપર ૩૬૭૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરનારા રાજાઓ ગણાવેલા છે. તેની ઉપેક્ષા કરીને કાલગણના કરવી તે ખરેખરી રીતે અન્યાય ગણાય; તેમજ વિષ્ણુ પુરાણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પરિક્ષિતના સમયમાં સમર્પિઓ મઘા નક્ષત્રમાં હતા અને તેઓ સો વર્ષે એક નક્ષત્રથી બીજા નક્ષત્રમાં ગતિ કરે છે, એ આધાર ઉપર વિચાર કરીએ છીએ તો પણ તેટલાં વર્ષ થતાં નથી. કારણ કે જ્યોતિષીઓ અત્યારે તે સમર્પિઓ ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્રમાં છે એમ કહે છે. એ ઉપરથી સત્તાવીસ નક્ષત્રનાં સત્તાવીસો વર્ષ અને મઘાથી એક નક્ષત્ર છોડીને બીજી ઉત્તરાશ્વિની આવે છે, એટલે યુદ્ધને ઓગણત્રીસસો વર્ષ થવા બાંધ છે. પણ તે સર્વ મતથી વિરુદ્ધ હોવાથી સત્તાવીસસો વર્ષનું ફરી એક નક્ષત્રચક્ર મૂકવું બેઠાં છે અને તેમ કરતાં યુદ્ધને ૫૫૦૦ વર્ષ થઈ જાય છે. અર્થાત્ એ ગણતરીથી પણ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૩૦ની ગણના વિરુદ્ધ જાય છે. વળી વિષ્ણુપુરાણનો પરિક્ષિતના વખતથી કલિનો આરંભ સૂચવતો શ્લોક—કે જે આપણે આગળ જોઈશું—તેનાથી તેમજ રાજતરંગિણી, બૃહત્સંહિતા અને અન્ય પ્રમાણોથી પણ એ ગણના વિરુદ્ધ હોવાથી તે પ્રમાણભૂત નથી.

હવે રાજતરંગિણીનો કતો કલ્કલુ કે જે ઈ. સ. ના ૧૧ મા સૈકામાં થઈ ગયેલો મનાય છે. તેણે પાંડવોનો સમય આપતાં લખ્યું છે કે, શતેષુ પદ્મ સાર્વેષુ વ્યધિકેષુ ચ મૂતલે । કલેર્ગતેષુ ચર્પાગમમૂવન્ કુરુપાંચવાઃ ॥ આ શ્લોકમાં કલિનાં ૬૫૩ વર્ષ ગયા, ત્યારે કોરવપાંડવો વિદ્યમાન હતા એમ જણાવ્યું છે. વળી વરાહમિહિર કે જે શકના બીજા સૈકામાં થઈ ગયેલો મનાય છે, તેના બૃહત્સંહિતા નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, આસન્મદ્યાસુ મુનયઃ શાસતિ પૃથિવીં યુધિષ્ઠિરે નૃપતૌ । પરુક્ષિકર્ણ્ણકલ્કિયુતઃ શકકાલસ્તસ્ય રાજર્ણેઃ ॥ (અધ્યાય ૧૩, શ્લોક-૩) અર્થાત્ યુધિષ્ઠિરરાજા પૃથ્વી પર રાજ્ય કરતા હતા, ત્યારે સમર્પિઓ મઘાનક્ષત્રમાં હતા. તે રાજર્ણિનો શકકાલ ૨૫૨૬ વર્ષનો ગણાય છે. ઉપસ્થિત અર્થ આવો હોવા છતાં કેટલાએક એ શ્લોકના અર્થમાં આટલો ફેરફાર કરે છે કે, તે રાજર્ણિનો કાલ ૨૫૨૬ યુક્ત શકકાલ છે. અર્થાત્ ૨૫૨૬ માં ચાલુ વર્ષનો શક ૧૮૩૭ ઉમેરતાં ૪૩૬૩ વર્ષ થાય છે. તેને ગત કાલે ૫૦૧૬ માંથી બાદ કરતાં ૬૫૩ આવે છે. આ ઉપરથી ૬૫૩ વર્ષ ગયાં, ત્યારે યુધિષ્ઠિર વિદ્યમાન હતા એમ કહે છે. રાજતરંગિણીકારે પણ પોતાના વચનના સમર્થનમાં આ પ્રમાણ આપ્યું છે. પરંતુ તે વિષ્ણુપુરાણ તથા અન્ય પુરાણોમાં જણાવ્યા કરતાં વિરુદ્ધ છે, માટે શ્રદ્ધા રાખવા યોગ્ય નથી. ત્યાં કહ્યું છે કે:—

તે તુ પારિક્ષિતે કાલે મધ્યાસ્વાસન્ દિવ્યોત્તમ । તદા પ્રવૃત્તશ્ચકલિદ્વાદશાવ્દ શતાત્મકઃ ॥

(અંશ ૪, અધ્યાય ૨૪, શ્લોક ૩૪)

અર્થાત્ “હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ ! તે સમયે” એ પરિક્ષિતના સમયમાં મધ્યામાં હતા અને ત્યારથી ખારસે વર્ષના કલિનો આરંભ થયો છે.” પરિક્ષિતના સમયથી કલિનો આરંભ સૂચવનારાં આવાં ઘણાં વાક્યો છે; તે ન ગણતાં કલિનાં ૬૫૩ વર્ષ ગયા પછી પાંડવોને હયાત માનવા એ તેા વિરુદ્ધ જ લાગે છે.

ખરી રીતે કલિના આરંભસમયનો નિશ્ચય કરવો અથવા ભારતીય યુદ્ધસમયનો નિશ્ચય કરવો એ બન્ને એક જ વાત છે; કારણ કે યુદ્ધસમયથી જ કલિનો આરંભ છે અને પરિક્ષિતનો જન્મ પણ ત્યારે જ છે. હવે એ સંબંધમાં બીજાં વચનો જોઈશું. જ્યારે ભીમસેને દુર્યોધનની સાથળમાં ગદા મારીને તેને પાડ્યો, તે વખતે બલરામ ડોપી ભિક્ષા અને તે હળ લઈને ભીમ તરફ ભીડ્યા; ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે તેમને શાંત કરતાં કહ્યું છે કે, “પ્રાપ્તં કલિયુગં વિદિ પ્રતિજ્ઞાં પાંડવસ્ય ચ । (શદ્યપર્વ, અધ્યાય ૬૦, શ્લોક ૨૫) કલિયુગ પ્રાપ્ત થયો છે, તેને અને ભીમસેનની પ્રતિજ્ઞાને લક્ષમાં લો.” આ રીતે શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યથી યુદ્ધસમયે કલિયુગનો આરંભ થયેલો સમજાય છે. વળી આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે, “અન્તરે ચૈવ સંપ્રાપ્તે કલિદ્વાપરયોરમૃત્ । સ્યમંતપંચકે યુદ્ધં કુરુપાંડવસેનયોઃ ॥ (આદિપર્વ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૧૩) કલિ તથા દ્વાપરયુગનો સંધિકાળ આવ્યો, ત્યારે સ્યમંતપંચક ક્ષેત્રમાં કૌરવ અને પાંડવની સેના વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું.” તેમજ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં “કલિનાડધર્મમિત્રેણ દૃષ્ટ્વા સૃષ્ટાઃ પ્રજા સુવિ । (શ્કંધ ૧ લો, શ્લોક ૧૫) અધર્મના મિત્ર કલિ વડે પૃથ્વીમા પ્રજાનો સંબંધ થયેલો જોઈને પાંડવોએ પ્રયાણ કયું.” આ રીતે પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં મહાભારતના યુદ્ધસમયથી જ કલિનો આરંભ મનાયેલો છે, એમાં સંશય નથી.

હવે એ કલિનાં વર્ષ કેટલાં ગયાં તેની ગણનાનો નિશ્ચય થાય, એટલે એ યુદ્ધ આજથી કેટલાં વર્ષ ઉપર થયું હતું તે સમજી શકાયે. વરાહમિહિર “પંચસિદ્ધાન્તિકા” નામના ગ્રંથમાં ગતકલિ, સંવત અને શકની ગણતરી એક જ શ્લોકમાં આ પ્રમાણે આપે છે:—“કૃતયુગાન્વર વન્દિમિરુજિજ્ઞાતો ગતકલિઃ કિલવિક્રમવત્સરાઃ । સરહતાશનચંદ્રં વિયોજિતા ભવતિ શાક રૂઢ ક્ષિતિમંડલે ॥ એટલે કે ગતકલિના વર્ષમાંથી ૩૦૪૪ બાદ કરીએ એટલે વિક્રમ સંવત્સર આવે; અને તે વિક્રમ વર્ષમાંથી ૧૩૫ બાદ કરીએ એટલે શાલિવાહનનો શકકાલ આવે.” અર્થાત્ વિક્રમ વર્ષમાં ૩૦૪૪ ઉમેરીએ એટલે ગતકલિ વર્ષ આવે. દર્ષાત તરીકે વિક્રમ સંવત્સર ૧૯૭૨ માં ૩૦૪૪ ઉમેરીએ તેા આ વર્ષ સુધીમાં ૫૦૧૬ વર્ષ કલિનાં વીતી ગયેલાં ગણાય. આ ૩૦૪૪ વર્ષ કલિનાં ગયાં તે પછી વિક્રમ સંવત્સરનો આરંભ થયો; એ વાત સર્વ ખગોળશાસ્ત્રીઓને સંમત છે અને તેવાં ઘણાં વાક્યો મળી આવે છે. કેટલાએક જ્યોતિષીઓ તેા આ ૩૦૪૪ વર્ષને સુધિષ્ટિ-રનો શક ગણીને તેમને “સુધિષ્ટિતે વિક્રમશાલિવાહનો” એ શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આદિ શકકર્તા તરીકે માને છે.

આ રીતે કલિના આરંભવર્ષનો નિષ્કૃંપ્ય થતાં કૌરવપાંડવના યુદ્ધનો સમય પણ નિર્ણય થઈ ન્તાય છે. અર્થાત્ આજથી ૫૦૧૬ વર્ષ ઉપર એ મહાધોર યુદ્ધ થયું હતું x

x સુધિષ્ટિરગમ પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર થઇ ગયા હતા એ સંબંધમાં વિશેષ ખાતરી કરવાની ઇચ્છા રાખનારે ‘સરત્ સુધિષ્ટિ વર્ષક કાર્યાલય’ તરફથી પ્રગટ થયેલા ટોફ્ટ સન્સ્ક્રાનના પ્રથમ ભાગની બસ-દેવપ્રસાદ મિશ્રકૃત પ્રસ્તાવનામાં રાખ્યાનાં વર્ષ, માસ તથા દિવસની ગણના સાથે આપેલી સુધિષ્ટિથી વિક્રમાદિ ગ્રંથોની અચિ જોવી.

પાંડવોનાં વનવાસનાં તેર વર્ષ ક્યારે પૂરાં થયાં ?

કૌરવપાંડવોના દ્યુતનો સમય મહાભારતમાં જણાવ્યો નથી, છતાં ટીકાકાર પંડિત નીલકંઠ લોકાચારને લઈને તે વિજયાદશમી જણાવે છે. પાંડવો વિરાટરાજ્યને ત્યાં તેરમું વર્ષ પૂરું કરીને ગોત્રહણપ્રસંગે પ્રકટ થયા હતા. એ ગોત્રહણ પ્રસંગમાં ‘આદાતુંગાઃ શુશર્માઽથ કૃષ્ણવક્ત્રસ્ય સપ્તમીમ્ । અપરે દિવસે સર્વે રાજન્સમૃય કૌરવાઃ । અષ્ટમ્યાં વે ન્યગૃહ્યંત ગોકુલ્યતિ સદ્વ્રજઃ ॥ (વિરાટપર્વ, અધ્યાય ૩૭, શ્લોક ૨૭) સુશર્મા કૃષ્ણવક્ત્રની સાતમે ગાયો લેવા આવ્યો હતો અને બીજે દિવસે એટલે આઠમે સઘળા કૌરવોએ એકઠા મળીને હનરો ગાયોનાં ટોળાને કબજે કર્યા.’ ઉપલા શ્લોકમાં પક્ષ તથા તિથિ જણાવ્યાં છે, પરંતુ માસ જણાવ્યો નથી; તેથી તે ઉપર વિવિધ કલ્પનાઓ ઉદ્ભવે છે. ટીકાકાર તે ચેત્ર વદ સપ્તમી હતી એમ લખે છે; તો કેટલાએક જ્યેષ્ઠ વદ સપ્તમી કહે છે; પરંતુ તે વૈશાખ વદ સપ્તમી હોવી ભેદ છે. કારણ કે સૌરમાનનાં તેર વર્ષમાં આંદ્રમાન પ્રમાણે પાંચ માસ, બે દિવસ અને બીજો થોડો સમય વધે છે. હવે આસો સુદ દશમીએ વનમાં નીકળેલા પાંડવોને સૌરમાન પ્રમાણે તે દિવસે તેર વર્ષ પૂરાં થતાં હોય, તો તેમાંથી આંદ્રમાન પ્રમાણે પાંચ માસ બાદ કરતાં વૈશાખ સુદ દશમીએ તેર વર્ષ પૂરાં થાય છે; એટલે પ્રકટ થવામાં બે ચેત્ર વદ સપ્તમી લઈએ છીએ તો તેરમા વર્ષમાં બહાર દિવસ ઓછા રહે છે. આ ઉપરથી એમ જ માનવું ઠીક લાગે છે કે, “પાંડવો વૈશાખ વદ સાતમ તથા આઠમે ગોત્રહણ પ્રસંગમાં લડવા ગયા અને નવમીએ પ્રકટ થયા.” વળી કેટલાક લોકો પાંડવો વિજયાદશમી ઉપર પ્રકટ થયા હતા એવું પણ માને છે તે પણ ચોચા નથી. કારણ કે ગોત્રહણ પ્રસંગમાં ‘કલ્પે’ કહ્યું છે કેઃ—અદેશિકા મહારણ્યે પ્રોળ્મે શત્રુવર્સં ગતાઃ । આપણે સ્વદેશત્યજીને મહાન અરપયમાં તાપના દિવસમાં શત્રુને તાણે પડ્યા છીએ.’ એના ઉપર ટીકાકાર લખે છે કે, પ્રોળ્મે ધર્મ-કાલે વસંતે હત્યર્થઃ । હિ.વ.પ.માસાન્તરં યુદ્ધારંભસ્ય શરદિ દૃષ્ટત્વાત્ । ગ્રીષ્મ એટલે તાપનો સમય—વસંતઋતુ લેવી; કારણ કે આ પછી છ મહીને શરદઋતુમાં યુદ્ધનો આરંભ જણાય છે. વળી પાંડવો આંદ્રમાનની ગણતરી પ્રમાણે તેર વર્ષ પૂરાં કરીને જ ગોત્રહણપ્રસંગમાં પ્રકટ થયા હતા. તેમ છતાં સૌરગણના પ્રમાણે તેર વર્ષ પૂરાં થતા પહેલાં પાંડવો બહાર દેખાયા, તેથી હ્યોધન પાંડવોને ફરી વનવાસ કાઢવા હરખાયો હતો; પરંતુ બીજાપિતામહે પ્રતિજ્ઞામાં આંદ્રવર્ષ ગણાય છે અને તે પાંડવોએ પૂરાં કર્યાં છે, એમ કહીને તેની ભૂલ બાંધી હતી. ઉપલાં બે કારણોથી પાંડવો વિજયાદશમીએ બહાર પડ્યા હતા, એ વાત અસિદ્ધ કરે છે.

શ્રીકૃષ્ણ વિદિ કરવા ક્યારે ગયા ?

તે પછી પાંચ માસમાં સૈન્યાદિક તૈયાર થતાં શ્રીકૃષ્ણ વિદિ કરવા હસ્તિનાપુર ગયા. તેઓ કૌમુદે માસિ રેવત્યાં શરદંતે હિમાગમે । (ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૮૩, શ્લોક ૭) અર્થાત્ શરદઋતુના અંતમાં અને હિમંતના આરંભમાં, કાર્તિકમાસમાં બે દિવસે દેવત્રીનક્ષત્ર હતું તે દિવસે ગયા હતા. સામાન્યતઃ એવો નિયમ છે કે, જે નામનો માસ હોય છે તે નામનું વક્ત્ર તે માસની પૂર્ણિમાએ આવે છે. એ રીતે કાર્તિકીપૂર્ણિમાએ કૃતિકાનક્ષત્ર હોવું ભેદ છે અને તેમ ગણતાં કાર્તિક સુદ બારસે દેવત્રીનક્ષત્ર આવે. આ ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણ કાર્તિક સુદ બારસે હસ્તિનાપુર ગયા હતા એમ જણાય છે; અને ત્યાંથી પુષ્યનક્ષત્રમાં એટલે નવમે દિવસે પાછાં ઉપપત્તવ્યમાં પાંડવો પાસે આવ્યા હતા; તે તિથિ વદ પંચમી હોવા સંભવ છે. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુરથી નીકળતી વખતે કણ્વેને સમજાવતાં તે ન સમજ્યો, ત્યાર તેને કહ્યું છે કેઃ—

‘સપ્તમાન્તપિ દિવસાદમાવાસ્યા મધિવ્યવિ । સંગ્રામો યુજ્યતાં તસ્યાં તામાહુઃ શકદેવતામ્ ॥

(ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૧૨૨, શ્લોક ૧૮)

અર્થાત્-આજથી સાત દિવસ ઉપર આઠમે દિવસે અમાવાસ્યા આવશે. તે દિવસે સંગ્રામની યોજના કરો. તે દહાડે જ્યેષ્ઠાનક્ષત્ર હોવાથી તે ઇંદ્રદેવત્ય કહેવાય છે.' આ ઉપરથી તે પક્ષ તેર દિવસનો હતો, એટલે તેરમે દિવસે અમાવાસ્યા હતી એમ સમજાય છે. એવું તેર દિવસનું પખવાડિયું ઉત્પાતસૂચક મનાતું હતું અને તેથી જ આશ્ચર્ય સાથે સંજયે કહ્યું છે કે,

‘ચતુર્દશીં પંચદશીં મૃતપૂર્વાં ચ પોડશીમ્ । इमां तु नामिजानेऽहममावास्यां त्रयोदशीम् ॥

(ભીષ્મપર્વ, અધ્યાય ૩, શ્લોક ૩૨)

પખવાડિયાને ચૌદમે દિવસે, પંદરમે દિવસે અથવા સોળમે દિવસે અમાવાસ્યા આવે છે; પરંતુ આમ તેરમે દિવસે અમાવાસ્યા આવશે, એવું હું જાણતો ન હતો.' વળી અધૂરામાં પૂરું તે તેરમે દિવસે ગ્રહણ પણ હતું, તે આ ઉપરથી સમજાય છે કે:—

‘चंद्रादित्याष्टमौ प्रस्तावेकाह्ना हि त्रयोदशीम् । अपर्षाणि ग्रहं यातौ प्रजा संशयमिच्छतः ॥

(ભીષ્મપર્વ, અધ્યાય ૩, શ્લોક ૨૮)

અર્થાત્ પક્ષને તેરમે દિવસે ચંદ્ર ને સૂર્ય બન્નનું એક જ દિવસે ગ્રહણ થયું છે. પ્રજાનો નાશ ઇચ્છતા તેઓ લોકમાં અપ્રસિદ્ધ પર્વમાં ગ્રહણ પામ્યા છે.' અમાવાસ્યાએ ચંદ્ર અને સૂર્ય એક જ રાશિમાં હોય છે, એટલે સૂર્યના ગ્રહણની સાથે ચંદ્રનું ગ્રહણ પણ વર્ણવેલું લાગે છે. ઉપરના વાક્યથી તેરમે દિવસે અમાવાસ્યા હતી અને તેની આગળના આઠમે દિવસે-એટલે કે પંચમીએ-શ્રીકૃષ્ણ ઉપજ્જવ્યમાં પાછા ફર્યા હતા, એમ જણાય છે. વળી એ પક્ષમાં જેમ તિથિક્ષય હતો તેમ નક્ષત્રનો પણ ક્ષય થયો હોય, એમ સમજાય છે. જો તેમ ન હોય, તો પુખ્તથી અગિયારમું જ્યેષ્ઠાનક્ષત્ર આઠમે દિવસે, એટલે કે અમાવાસ્યાએ આવે નહિ; અને શ્રીકૃષ્ણે તે દિવસે જ્યેષ્ઠાનક્ષત્ર છે એમ કહ્યું છે, તે તેઓ કહેત નહિ.

સૈન્યનિર્ણય

હવે જે દિવસે શ્રીકૃષ્ણ ઉપજ્જવ્યમાં પહોંચ્યા તે જ રાત્રે પાંડવોએ તેમની સાથે મસલત કરી હતી; એમ નીચેના શ્લોકોથી સમજાય છે:—

‘पांडवा आतरः पंच भानाघस्तंगते सति । संध्यामुपास्य ध्यायंतस्तमेव गतमानसाः । आनाय्य कृष्णं दाशार्हं पुनर्मंत्रयन् ॥

(ઉઘોગપર્વ, અધ્યાય ૧૪૭, શ્લોક ૩, ૪)

અર્થાત્ પાંડુપુત્ર પાંચે ભ્રાતાઓ સૂર્ય અસ્તાચ્ચ તરફ ગયો, ત્યારે સંધ્યા કરીને તે જ સંજમાં એકાગ્ર થઈને ચિંતા કરતા દશોદ્ધૃકોદ્ધૃત શ્રીકૃષ્ણને બોલાવીને ફરી વિચાર કરવા લાગ્યા. 'એ વિચારને અતે યુદ્ધ કર્યો વિના કાર્યસિદ્ધિ થશે નહિ એવું ન્યારે તેઓને સમજાયું, ત્યારે તેઓ તે જ વખતે સેનાપતિ વજ્રેની ગોઠવણ કરીને કુરુક્ષેત્રમાં જવા તૈયાર થયા. એ અરસામાં બલરામે કહ્યું કે:—

‘उभौ शिष्यो हिमे वीरौ गदायुद्धविशारदौ । तुल्यस्नेहोस्म्यतो भीमे तथा दुर्योधने नृपे । तस्माद्यास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या निवेदिनुम् ।

(ઉઘોગપર્વ, અધ્યાય ૧૫૭, શ્લોક ૩૩, ૩૪)

અર્થાત્ ગદાયુદ્ધમાં કુશળ એવા બન્ને વીરો મારા શિષ્ય છે અને મારો ભીમના ઉપર તથા દુર્યોધન રાજા ઉપર સરખો સ્નેહ છે, તેથી હું સરસ્વતી ઉપર આવેલાં તીર્થોની યાત્રા કરવા જાઉં છું.' આવી કહીને બલરામ ત્યાંથી પુષ્પનક્ષત્રમાં યાત્રા કરવા ચાલી નીકળ્યા હતા. તે પછી શ્રીકૃષ્ણ પણ પાંડવોને લઈને પુષ્પનક્ષત્રમાં જ કુરુક્ષેત્ર તરફ પ્રયાણ કરી ગયા હતા; એવું આ શ્લોકોથી સમજાય છે.

નિર્ગચ્છધ્વં પાંડવેયાઃ પુણ્યેણસહિતા મયા । (શસ્ત્રપર્વ, અધ્યાય ૩૫, શ્લોક ૧૦)

હે પાંડુપુત્રો ! તમે મારી સાથે પુષ્યનક્ષત્રમાં નીકળો. વળી રોહિણેયેગતે શરે પુણ્યેણ મધુ-સૂદનઃ । પાંડવેયાનુરસ્ત્ય ચયાવભિમુલ્હઃ કુરુન્ ॥ (શસ્ત્રપર્વ, અધ્યાય ૩૫, શ્લોક ૧૫, ૧૬) અર્થાત્ શૂરવીર બલરામના ગયા પછી શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોને આગળ કરીને કુરુદેશ પ્રત્યે આદ્યા. 'વળી હુયોધનનું' સૈન્ય પણ તે દિવસે નીકળ્યું હોય એમ સમજાય છે. પ્રયાગ્ધ્વં વૈ કુરુક્ષેત્રે પુણ્યોચેતિ પુનઃ પુનઃ । (ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૧૫૦, શ્લોક ૩) અર્થાત્ આજે પુષ્ય નક્ષત્ર છે; માટે તમે કુરુક્ષેત્ર પ્રત્યે પ્રયાણ કરો. એવું હુયોધન વારંવાર કહેતો હતો. આ શ્લોક ઉપર ટીકા લખતાં ટીકાકારે પુષ્ય નક્ષત્ર આશ્વિન વદ આઠમે આવે છે એવું સૂચ્યું છે; પરંતુ સેનાનિર્ધારણે માટે તે પુષ્ય લેતાં કાતિકી દ્વાદશીએ શ્રીકૃષ્ણ વિદિ કરવા ગયા હતા એ વચન સાથે વિરોધ આવે છે; માટે કાતિક વદ છઠ્ઠાનુંક પંચમીએ આવેલું પુષ્યનક્ષત્ર જ સૈન્યપ્રયાણમાં લેવું યોગ્ય છે.

યુદ્ધારંભનો દિવસ

બલરામ જે દિવસે સૈન્ય નીકળ્યું તે જ દિવસે યાત્રા કરવા ગયા હતા, તે પાછા યુદ્ધને છેલ્લે દિવસે ભીમ અને હુયોધનના ગદાયુદ્ધ વખતે ત્યાં આવી પહોંચે છે અને કહે છે કે:—

चत्वारिंशदहान्यद्य द्वे च मे निःसृतस्य वै । पुण्येण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः ॥

(શસ્ત્રપર્વ, અધ્યાય ૩૪, શ્લોક ૧)

અર્થાત્ મને નીકળ્યાને આજે બેતાળીસ દિવસ થાય છે. હું પુષ્યમાં ગયો હતો અને શ્રવણ નક્ષત્રમાં પાછો આવ્યો છું. આ વચન ઉપરથી યુદ્ધનો આરંભ કયે દિવસે થયો હતો તેના નિષ્કર્ષ સુલભતાથી થઈ શકે છે.

કૌરવપાંડવોનું યુદ્ધ દશ દિવસ ભીષ્મના, પાંચ દિવસ દ્રોણના, બે કલ્પના, અઘો શક્યને અને અઘો દિવસ હુયોધનનો એમ કરીને અઢાર દિવસ આદ્યું હતું, એ નિર્વિવાદ છે. હવે બલરામ યુદ્ધને છેલ્લે દિવસે આવ્યા અને તે દિવસે શ્રવણ નક્ષત્ર હતું. તેની પાછળ અઢાર નક્ષત્રોની ગણતરી કરતાં મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર આવે છે, કે જે નક્ષત્ર સામાન્યતઃ માર્ગશીર્ષ માસની પૂર્ણિમાએ આવવું જોઈએ; અને એ ગણતરીથી જ કેટલાએક એ પૂનમને યુદ્ધનો આરંભદિવસ માને છે તથા તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરે છે; પરંતુ પંડિત નીલકંઠ ભારતસાવિત્રીનું પ્રમાણ આપીને યુદ્ધારંભનો દિવસ ત્રયોદશી ઉપરાંત ચતુર્દશીનો માને છે. તે વચન આ પ્રમાણે છે:—દેમંતે પ્રયમે માસિ જુષ્ઠપદ્મે ત્રયોદશી । પ્રવૃત્ત મારત્તં યુદ્ધં નક્ષત્રે યમદૈવતે ॥ હેમંતજીવનના પ્રથમ એટલે માર્ગશીર્ષ માસમાં શુકલપક્ષની ત્રયોદશીએ યમદૈવત નક્ષત્રમાં ભરતવંશીઓનું યુદ્ધ શરૂ થયું. 'એ શ્લોકમાં ટીકાકાર એટલી વ્યવસ્થા કરે છે કે, ત્રયોદશી ચતુર્દશી ભેગી લેવી અને યમદૈવત નક્ષત્ર ભરણી છે, તે ન લેતાં યુગ્મદૈવત મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર જ લેવું. મૃગશીર્ષનું પૂર્વદલ શુક્રદૈવત્ય છે અને ઉત્તરદલ બુધદૈવત્ય છે; એટલે તે યમ-યુગ્મ દૈવત્ય ગણાય છે. મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર લેવામાં તેઓ કારણ આપે છે કે, શ્રવણ નક્ષત્રથી પૂર્વે મૃગશીર્ષ ૧૮૩મું નક્ષત્ર છે અને ભરણી ૨૧ મું નક્ષત્ર છે; એટલે યુદ્ધારંભનો દિવસે ભરણી લેતાં અઢાર દિવસમાં ત્રણ નક્ષત્રના ક્ષયની કલ્પના કરવી તે યોગ્ય નથી; માટે મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર લેવું અને તે માર્ગશીર્ષ માસની ચતુર્દશીએ આવી શકે. આ રીતે માર્ગશીર્ષની ચતુર્દશીએ યુદ્ધારંભ ગણવો. વળી તે ગ્રંથમાં દશમે અને પંદરમે દિવસે પટેલા ભીષ્મ તથા દ્રોણની પતનતિથિઓ માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ અષ્ટમી અને ત્રયોદશી આપી છે. એ ઉપરથી પણ યુદ્ધારંભની તિથિ ચતુર્દશી સિદ્ધ થાય છે. વળી પુષ્યમાં સન્ય નીકળ્યું અને મૃગશીર્ષને દિવસે મ. આ. ૬

યુદ્ધનો આરંભ થયો, તેની વચ્ચેનાં ૨૩ નક્ષત્રોના દિવસોમાં ઉભય પક્ષે નિવાસની અને યુદ્ધ વગેરેની તૈયારીઓ કરી એમ સમજવું.

ઠેટલાએક 'મઘાવિપયગઃ સોમસ્તદિનં સંપ્રપચતે । તે દિવસે ચંદ્ર મઘાનક્ષત્રમાં હતો.' આ ભીષ્મપર્વના સંવ્યવાકય ઉપરથી કાર્તિકી અમાવાસ્યા પહેલાં પાંચ દિવસ ઉપર યુદ્ધારંભ થયો હતો એમ માને છે; પરંતુ તેથી યુદ્ધની સમાપ્તિને દિવસે રેવતી નક્ષત્ર આવે છે. એટલે બલરામનાં 'હું' શ્રવણ નક્ષત્રમાં પાછો આવ્યો છું' એ વાક્યનો, બેતાળીસ દિવસનો તથા ભારત-આવિર્ભાવનાં વચનનો વિરોધ આવે છે. આથી દીકાકાર 'મઘાવિપયગઃ' એ શ્લોકનો અર્થ કરતાં લખે છે કે, 'મઘાવિપયગઃ' એ વાક્ય ભીષ્મપર્વના ઉપક્રમરૂપ છે અને 'શ્રવણે પુનરાગતઃ' એ શબ્દપર્વનું ઉપસંહારરૂપ વાક્ય છે. તેમાં ઉપસંહારવચન નિષ્કંધરૂપ હોય છે; માટે તેને અનુસરીને ઉપક્રમ વાક્યનો અર્થ કરવો ભેદજી; અને એ રીતે 'મઘાવિપયગઃ સોમઃ' એનો અર્થ અહીં 'મઘા' શબ્દથી તેના સહચારી પિતૃઓ લેવા. શ્રુતિ પણ કહે છે કે, 'મઘાનક્ષત્રં પિતરો વેદતેતિ-અર્થાત્ મઘાનક્ષત્રના પિતૃઓ દેવતા છે.' એ ઉપરથી યુદ્ધમાં મરણ પામેલાઓને ઉત્તમ દેહ આપવા માટે તે વખતે ચંદ્ર પિતૃલોકની સન્નિધિમાં હતો. મઘાનક્ષત્રમાં હતો નહિ, પણ મૃગશિરસમાં જ હતો. આ રીતે ઉપર જણાવેલા વિરોધનો પરિહાર થઈ જાય છે.

વળી મઘામાં યુદ્ધનો આરંભ માનવાથી બીજી પણ એક અઘટના દૃશ્ય થાય છે કે, પુખ્ત નક્ષત્રમાં બંને પક્ષનાં સૈન્યે કુરુક્ષેત્ર તરફ પ્રયાણ કર્યું અને વચ્ચે એક જ દિવસ બાદ કરતાં બીજે જ દિવસે મઘાનક્ષત્રમાં યુદ્ધનો આરંભ થાય એ અસંભવિત લાગે છે. કારણ કે તેઓએ ત્યાં ગયા પછી જ હસ્તિનાપુર કરતાં પણ સુદૂર છાવણીઓ વગેરેની રચના કરી હતી, અને તે એક દિવસમાં બનવી અશક્ય છે.

કયા મુખ્ય યોદ્ધાઓ કયા દિવસે પડ્યા?

આ ઉપરથી સમજાય છે કે, યુદ્ધારંભ કાર્તિકી યુગલ ચતુર્દશીએ મૃગશિરસ નક્ષત્રમાં થયો હતો. માર્ગશીર્ષ કૃત્તિકા અષ્ટમીએ ભીષ્મ પડ્યા, એકાદશીએ અભિમન્યુ મરાયો, બારશે જયદ્રથ હણાયો; તે જ દિવસે રાત્રિયુદ્ધ થયું અને તેમાં ઘટોત્કચ પડ્યો, ત્રયોદશીએ દ્રોણ પડ્યા, અમાસે કૃષ્ણ પડ્યો અને પોષ સુદ પડવાએ શલ્ય તથા દુર્યોધન પડ્યા. તે જ રાત્રે અશ્વત્થામાએ પાંડવોની છાવણીમાં યોદ્ધાઓનો સંહાર વાળ્યો અને મૃગશિરસે દુર્યોધને ગ્રાણ છોડ્યા. આ રીતે એ અઢાર દિવસના યુદ્ધની સમાપ્તિ થાય છે અને તેમાં પાંડવપક્ષના પાંચ પાંડવો, સાત્યકિ, શ્રીકૃષ્ણ તથા યુધિષ્ઠિર, એ આઠ યોદ્ધાઓ અને દુર્યોધનના પક્ષના કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને અશ્વત્થામા, એ ત્રણ મળીને અગિયાર યોદ્ધાઓ જ બચે છે. એ યુદ્ધમાં જ્યોતિર્મય અશ્વોદિપ્તિ સેના એકઠી થઈ હતી અને તે સર્વનો સંહાર વળી ગયો હતો. જો કે પાંડવો વિજય પામ્યા હતા; છતાં યુધિષ્ઠિરના મુખમાંથી 'જયોડયનજયાકારો મગવન્પ્રતિમાતિ મે । હે ભગવન્ ! આ જય મને પરાજય-જેવો જ લાગે છે !' એવાં વાક્યો નીકળ્યા કરતાં હતાં. ખરેખર ! સંધિથી જોળવેલો પદાર્થ તે જ પદાર્થ છે, લગાડથી જોળવેલા પદાર્થ તે પદાર્થ નથી. આ બલરામનાં વચન સત્ય છે.

× ૧ ૨૫, ૧ કાર્તિકી, ૫ પદ્માવતિ અને ૩ ઘોડા એટલાને એક પતિ કહે છે.

૩ પતિનું ૧ મેનામુખ

૩ અમ્બાની ૧ વાદિની

૩ ચમૂનો ૧ અનીકિની

૩ મેનામુખનો ૧ યુધ્મ

૩ વાદિનીની ૧ પૂના

૧૦ અનીકિનીની ૧ અશ્વોદિપ્તિ

૩ યુધ્મનો ૧ ગણ

૩ પૂનાની ૧ ચમૂ

એક અશ્વોદિપ્તિમા ૨૧૮૭૦ કાર્તિકી, ૨૧૮૭૦ રથો, ૬૫૬૧૦ ઘોડાઓ અને ૧૦૬૩૫૦ પદાતિઓ હોય છે.

રાજ્યાભિષેક

યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી મહાત્મા પાંડવો એક માસ સુધી શુદ્ધિ તથા ધાર્મિક ક્રિયાને માટે નગર બહાર રહ્યા હતા, તે આ શ્લોકથી સમજાય છે:—‘તત્ર તે સુમહાત્માનો ન્યવસન્પાંડુનંદનાઃ । સૌત્રં નિર્વર્તયિષ્યન્તો માસમાત્રં વહિઃ પુરાત્ ॥’ (શાંતિપર્વ, અધ્યાય ૧, શ્લોક ૨) પછી, શ્રીકૃષ્ણાદિના સમન્વત્વાથી યુધિષ્ઠિરે ઠાઠમાઠ સાથે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણને હાથે યુધિષ્ઠિરને રાજ્યાભિષેક થયો.

ભીષ્મનિર્વાણ

હવે ભીષ્મને! નિર્વાણસમય ભેળંએ, કે એ ઘણો વિવાદાસ્પદ છે. યુધિષ્ઠિર રાજ ભીષ્મયિતામહ પાસે નાનાવિધ ધર્મો શ્રવણ કરીને તેમની આજ્ઞાથી પાછા હસ્તિનાપુર આવ્યા હતા. તે ફરી જે દિવસે ભીષ્મ નિર્વાણ પામવાના હતા, તે દિવસે પાછા સર્વને લઈને કુરુક્ષેત્રમાં ગયેલા છે. એ વાત આ શ્લોકથી સમજાય છે:—

ઉપિત્વા દર્શરીઃ શ્રીમાન્ પંચાશત્તગરોત્તમે । સમયં કૌરવાશ્વસ્ય સસ્માર પુરુષર્પમઃ ॥

સનિર્યયૌગજપુરાધાનકૈઃ પરિવારિતઃ । દૃષ્ટ્વા નિવૃત્તમાદિવ્યં પ્રવૃત્તં ચોત્તરાયણં ॥

(અનુશાસનપર્વ, અધ્યાય ૧૬૭, શ્લોક ૫-૬)

અર્થાત્ શ્રીમાન યુધિષ્ઠિરે ઉત્તમ નગરમાં પચાસ રાત્રિઓ રહ્યા પછી કુરુક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ એવા ‘ભીષ્મના નિર્વાણસમયનું’ સ્મરણ કર્યું. પછી તે પુરુષશ્રેષ્ઠ, સૂર્યને દક્ષિણાયનથી નિવૃત્ત થયેલા અને ઉત્તરાયણમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ભેળંને, વાહનોથી વીંટાઈ હસ્તિનાપુરથી કુરુક્ષેત્રમાં જવા નીકળ્યા. ઉપલા શ્લોકમાં યુધિષ્ઠિરરાજા પચાસ રાત્રિઓ નગરમાં રહ્યા અને તે પછી જ ભીષ્મના નિર્વાણ-પ્રસંગ ઉપર કુરુક્ષેત્રમાં ગયા હતા, એમ જણાવ્યું છે. પરંતુ એનાથી વિરુદ્ધ બીજા ભીષ્મોક્તા વચન છે, તે હવે ભેળંએ. યુધિષ્ઠિર કુરુક્ષેત્રમાં ગયા ત્યારે ભીષ્મે તેમને કહ્યું છે કે:—

અષ્ટપંચાશતં રાત્ર્યઃ જ્ઞયાનસ્યાધમે ગતાઃ । શરેષુ નિશિતાગ્રેષુ યથા વર્ષં દ્વતં તથા ॥

માઘોઽયં સનનુપ્રાપ્તો માસઃ સૌમ્યો યુધિષ્ઠિર । ત્રિમાસશેષઃ પક્ષોઽયં શુક્લો મધિતુમર્દતિ ॥

(અનુશાસનપર્વ, અધ્યાય ૧૬૭, શ્લોક ૨૭-૨૮)

અર્થાત્ તીર્ણાં અધિર્વાયાળાં બાણો ઉપર સૂતાં આજે મને ૫૮ રાત્રિઓ વીતી ગઈ છે; પરંતુ તે મને સો વર્ષ જેવી લાગી છે. હે યુધિષ્ઠિર! આ સૌમ્ય (ચાંદ્ર) માધમાસ આવ્યો છે. આ શુક્લપક્ષ ત્રણ લાગ શેષ રહેલો હોવો ભેળંએ. આવો ઉપલા શ્લોકોનો અર્થ છે; પરંતુ એ રીતે ભીષ્મપતન પછી અઠાવન દિવસ ગણતાં ત્રિલાગશેષ શુક્લપક્ષ આવતો નથી. ભીષ્મ માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ અષ્ટમીએ પડ્યા હતા, ત્યારથી અઠાવન દિવસ ગણતાં એ પક્ષના ૭ દિવસ, પોષના ૩૦ દિવસ અને માધમાસના ૨૧ દિવસ લેવાથી ૫૮ દિવસ પૂરા થાય છે; એટલે વચ્ચે ધયેલી તિથિ-એની વધઘટ ન ગણીએ તો માધ વદ છઠ આવે છે; અને તિથિની વધઘટ થઈ હોય, તો એક-એ તિથિ આગળપાછળ આવે છે; પણ શુક્લપક્ષ આવતો નથી. ઉપલા શ્લોકમાં શુક્લપક્ષ લીધેલો છે અને તે દેવયાનમાં ‘અમિત્યોત્તિરહઃ શુક્રઃ’ એ ગણના પ્રમાણે અપેક્ષિત છે. વળી જે ઉત્તરાયણને માટે દેહ ટકાવે, તે કૃષ્ણપક્ષમાં શા માટે દેહ છોડે?

ટીકાકાર એ શ્લોકની ટીકામાં લખે છે કે, ‘માસના ચાર ભાગ કરતાં એક ભાગમાં સાડા-સાત દિવસ આવે છે, એટલે અષ્ટમીનું અર્ધ પૂરું ન થઈ જતાં અષ્ટમીનો પ્રથમ ભાગ હોવાથી માસના સાડાસાત દિવસ જઈ ત્રિલાગ શેષ માસ રહે છે, તેથી અષ્ટમી આવે છે.’ આ રીતે

ત્રિભાગ શેષ પક્ષ ન લેતાં ત્રિભાગ શેષ માસ લઈ તેઓ શુકલપક્ષની અષ્ટમીનું અર્ધ લે છે; છતાં પણ એ રીતે ગણતાં ચ અઠવાન દિવસ થતા નથી; અને તે એમને સ્મરણમાં રહે છે તેથી તેઓ બીજી જગાએ એ શ્લોકની બીજી વ્યવસ્થા કરે છે કે:-

અષ્ટપંચાશતં રાજ્યઃ તત્ર અશતં શતહીનં યથાસ્યાત્તથા અષ્ટપંચ અષ્ટપંચાશદ્રાત્રયો વ્યતીતા
 इति व्याख्येयम् । तेन द्विचत्वारिंशद्रात्रयो व्यतीता इत्यर्थः तथाच पौषकृष्णाष्टमीतो माघशुक्ल
 पंचम्यां तावतो दिनसंख्या पूर्वते । पक्षस्य च तृतीयो भागो गतो भवति, तत्राप्येक तिथिस्तथा-
 त्पंचम्याः द्विचत्वारिंशत्तमत्वं ज्ञेयं ॥

અર્થ:-સોમાંથી અઠવાન બાદ કરતાં રહેતી બેતાળીશ રાત્રિઓ વ્યતીત થઈ, એવું ‘અષ્ટપંચાશત’નું વ્યાખ્યાન કરવું. એ રીતે માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ અષ્ટમીથી માઘશુકલ પંચમી સુધી ગણતાં બેતાળીશ રાત્રિઓ વીતી જાય છે અને પક્ષને પણ ત્રીજો ભાગ જાય છે. વળી એમાં પણ એક તિથિનો ક્ષય લેતાં પાંચમ બેતાળીસમી આવે છે, એમ સમજવું. મૂળ ટીકામાં પૌષ પૂર્ણિમાન્ત માસ ગણનાથી આપેલો છે.

ઉપલી રીતે વ્યવસ્થા થવાથી બધું સુગમ થઈ જાય છે; પરંતુ ‘હપિત્વા શર્વરીઃ શ્રીમાન્’ એ આ પ્રકરણમાં પ્રથમ આપેલા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સુધિહિરરાજ હસ્તિનાપુરમાં પચાસ શંત્રિઓ રહ્યા પછી ભીષ્મનિર્વાણને દિવસે કુરુક્ષેત્રમાં ગયા હતા; એ શ્લોકને સંબંધ બેસતો નથી. ખરી રીતે જોતાં એ શ્લોકનો સંબંધ લાગવો પણ અશક્ય છે. કારણ કે સુદ્ધ થયા પછી રાત્રી એક માસ બહાર રહ્યા હતા. પછી ભીષ્મ પાસે કુરુક્ષેત્રમાં ગયા હતા. ત્યાંથી આવ્યા પછી એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે તેઓ પચાસ રાત્રિઓ નગરમાં રહીને ભીષ્મનિર્વાણ ઉપર પાછા જાય; એટલે ભીષ્મ-પતનને લગભગ સો રાત્રિઓ થવા જાય અને તે બધાં વચ્ચેથી વિરુદ્ધ ગણાય. વળી એ શ્લોક ઉપર ટીકાકારે કંઈ સુલાસો કર્યો નથી, તે જોતાં પણ એ શ્લોકને કોઈ ગૂઢાર્થે રૂપ માનીને રહેવા દઈએ, તો ટીકાકારની વ્યવસ્થા પ્રમાણે માઘ શુકલ પંચમીએ જ ભીષ્મ નિર્વાણ પામ્યા ગણાય.

પરિક્ષિતજન્મ

ભીષ્મના નિર્વાણ પછી સુધિહિરરાજએ પાપનિવૃત્તિને માટે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. તે યજ્ઞને માટે પાંડવો હિમાલય ઉપર દ્રવ્ય લેવા ગયા હતા. તે જ અરસામાં અભિમન્યુની શ્રી ઉત્તરાએ સાતમે માસે મૃતળાળક પરિક્ષિતને જન્મ આપ્યો હતો; અને એ રીતે પાંડવોનો વંશ-કુર નાશ પામતો હતો. પરંતુ તે વખતે અશ્વમેધને માટે આવેલા શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પ્રભાવથી તે બાળકને જિવાવ્યો હતો. તે પછી સુધિહિરે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો.

ધૃતરાષ્ટ્રાદિનું અવસાન

ધૃતરાષ્ટ્રરાજ સુધિહિરના રાજ્યકાળમાં પંદર વર્ષ સુધી હસ્તિનાપુરમાં રહ્યા હતા. તે પછી તેઓ ગાંધારી, કુંતી, વિદુર તથા સંજય સાથે કુરુક્ષેત્રમાં જઈને રહ્યા હતા. તેઓને ગયાને એક વર્ષ થયા પછી સુધિહિરરાજ પોતાના ભાઈઓ તથા સર્વે શ્રી આદિ પરિજનોને લઈને તેમને મળવા કુરુક્ષેત્રમાં ગયા હતા. તે જ સમયે વિદુરનો અંશ ધર્મરાજમાં મળી જઈ વિદુરે દેહ તજ્યો હતો. પાંડવો ત્યાં એક માસ સુધી રહ્યા હતા, એ અરસામાં વ્યાસમુનિએ સર્વને સુદમાં મરણ પામેલાનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં અને વિધવા શ્રીઓને પોતપોતાના પતિલોકમાં જવાની તક આપી હતી; જેનો લાભ લઈને ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રવધૂઓ વગેરે શ્રીઓએ ગંગામાં દેહત્યાગ કર્યો હતો. એ વખતે સુદ થયાને સોળ વર્ષ થયાં હતાં. તે ગાંધારીએ વ્યાસને કહેલાં નીચેનાં વચન ઉપરથી સમજાય છે:- ‘પોદરેમાનિ વર્ણાનિ ગતાનિ મુનિપુંગવ । અસ્ય રાજ્ઞો હતાન્પુત્રાન્ શોષતો ન રાજો

વિમો ॥ (આશ્રમવાસિકપર્વ, અધ્યાય ૨૯, શ્લોક ૩૮,) ત્યાંથી યુધિષ્ઠિર હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા. તે પછી બે વર્ષે નારદમુનિએ આવીને ‘ ધૃતરાષ્ટ્રાદિ કુરુક્ષેત્રમાંથી ગંગાદ્વાર ગયા અને ત્યાં અગ્નિહોત્રના અગ્નિથી અરણ્યમાં પ્રકટેલા દાવાગ્નિમાં ગાંધારી તથા કુંતીની સાથે દગ્ધ થઈ ગયા. ’ એ સમાચાર યુધિષ્ઠિરને કહ્યા. एवं वर्णाण्यतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमतः । वनवासे तथा त्रिणि नगरे दशपंच च ॥ (આશ્રમવાસિક પર્વ, અધ્યાય ૩૯, શ્લોક ૨૫)

અર્થાત્ આ રીતે યુદ્ધ પછી યુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્રના નગરમાં પંદર વર્ષ અને વનવાસમાં ત્રણ વર્ષ એમ અઠાર વર્ષ વીત્યાં હતાં.

યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યકાળ તથા સ્વર્ગારોહણ

તે પછી યુધિષ્ઠિરરાજાએ અઠાર વર્ષ રાજ્ય કરેલું એમ આ વચનથી સમજાય છે.

પદ ત્રિશેत्वथ संप्राप्ते वर्षे कौरवचंदनः । ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥

(ભૌસત્રપર્વ, અધ્યાય ૧, શ્લોક ૧)

અર્થાત્ છત્રીસરું વર્ષ આવતાં કુરુનંદન યુધિષ્ઠિરે વિપરીત નિમિત્તો જોયાં. તે જ વખતે યદુવંશનો સંહાર વળ્યો હતો; શ્રીકૃષ્ણે તથા ખલસાએ દેહ ત્યજ્યા હતા અને અર્જુન કાળા લોકોથી માનભંગ પામીને હસ્તિનાપુર આવ્યો હતો. તે પછી તુરત જ યુધિષ્ઠિરે ૩૬ વર્ષની વયના પરિક્ષિતનો હસ્તિનાપુરની ગાદીએ રાજ્યાભિષેક કર્યો અને શ્રીકૃષ્ણના પ્રપોત્ર વજ્રને ઇંદ્રપ્રસ્થની ગાદીએ બેસાડ્યો. ત્યારપછી તેઓએ સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને હિમાલય ઉપર દેહત્યાગને માટે મહાપ્રયાણ કર્યું. તેમની પાછળ તેમના ચાર ભાઈઓ તથા દ્રૌપદી પણ ગયાં, અને તે સર્વે પુણ્યધામ પામ્યાં.

પાંડવોની ઉમ્મર

પાંડવોની ઉમ્મરના સંબંધમાં મહાભારતમાં કંઈ પણ જણાવ્યું નથી. એટલે તે સંબંધી કલ્પનાઓ જ આલે છે; પરંતુ શ્રીમદ્ ભગવતમાં શ્રીકૃષ્ણની ઉમ્મર જણાવેલી છે, તે ઉપરથી પાંડવોની ઉમ્મર નીચે પ્રમાણે કલ્પી શકાય. શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરથી તથા ભીમસેનથી વયે નાના હતા અને અર્જુનની સમાન વયના હતા, એ એમની સાથેના પાંડવોના પ્રજ્ઞામાદિ વ્યવહારથી સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણની ઉમ્મર શ્રીમદ્ભાગવતમાં આ પ્રમાણે કહી છે:-

यदुवंशोऽवतीर्णस्य भवतः पुरुषोत्तम । शरच्छतं व्यतीयाय पंचविंशतिर्धनं प्रभो ॥ (૨૪૫, શ્લોક-૨૫)

અર્થાત્ હે પુરુષોત્તમ ! હે પ્રભો ! યદુવંશમાં અવતરેલા આપને ૧૨૫ શરજનુઓ-અર્થાત્ વર્ષો-વીતી ગયાં છે. ’ શ્રીકૃષ્ણને સ્વધામગમનને માટે પ્રાર્થના કરવા આવેલા પ્રહ્લદેવનું આ વચન છે. આ વચન પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનું વય અવસાનસમયે ૧૨૫ વર્ષનું ગણીએ, તો એક એક વર્ષને અંતરે ઉત્પન્ન થયેલા પાંડવોનું વય અનુક્રમે ૧૨૭, ૧૨૬, ૧૨૫, ૧૨૪ અને ૧૨૩ આવે. એ ઉપરથી અર્જુનનાં ૧૨૫ વર્ષમાંથી રાજ્યકાળનાં ૩૬ વર્ષ બાદ કરતાં યુદ્ધનો સમય ૮૯એ વર્ષે આવે. તે પછી ૧૩ વર્ષ વનવાસનાં બાદ કરતાં ૭૬એ વર્ષે દ્યુતપ્રસંગ આવે; અને તે પછી વિરાટપર્વમાં ગાંધીવધનુષ્યધારણના પ્રસંગમાં અર્જુને ઉત્તરને કહ્યું છે કે, ‘પાર્યઃ પંચ વ પૅટિં ચ વર્ષાણિ શ્વેતવાહનઃ । (વિં ૪૩-૬) અર્થાત્ શ્વેત ઘોડાવાળા અર્જુને એ ધનુષ્યને ૬૫ વર્ષ ધારણ કર્યું છે. ’ એ ૬૫ વર્ષ પાંડવદાહપ્રસંગે ધનુષ્ય મળ્યા પછી થયાં નથી, એમ માનીને ટીકાકાર વર્ષ શબ્દનો અર્થ પ્રમાણે આપીને ‘ વૃષ્ટિ ’ એવો કરે છે; અને તે વૃષ્ટિ એક સંવત્સરમાં બે વખત એટલે એક દક્ષિણાયનમાં તથા એક ઉત્તરાયણમાં થાય છે. અને તેથી અગ્નિહોત્રમાં બે નવાત્ર-દિવસો કરવામાં આવે છે. આ રીતે વર્ષ શબ્દનો વૃષ્ટિ એવો અર્થ કરીને તે

સંવત્સરમાં બે વાર થાય છે; એટલે ૩૨૫ સંવત્સરમાં ૬૫ વર્ષ—અથવા વૃદ્ધિ થાય, એમ ગણીને ‘પાથે’ ૩૨૫ વર્ષ ગાંડીવ ધારણ કર્યું હતું’ એવી વ્યવસ્થા કરે છે. એ રીતે ૩૨૫ વર્ષ લઈ તેમાંથી વનવાસનાં ૧૩ વર્ષ બાદ કરતાં ૧૯૫ વર્ષ રહે છે, તેને પૂર્વોક્ત ૭૬ વર્ષમાંથી બાદ કરતાં ૫૬૫ વર્ષ બાંડવદાહ પ્રસંગે આવે અને બાંડવદાહ થતાં પહેલાં અર્જુને ૧૨ વર્ષ તીર્થ-યાત્રા કરી છે, તે ૧૨ વર્ષ ૫૬૫માંથી કાઢી નાખતાં અર્જુનનાં ૪૪૫ વર્ષ વિદ્યાધ્યયન, લાક્ષ્મણ-ગૃહમાંથી નાઠા પછીનો વનવાસ, રાજ્યસ્થાપન, વિજય વગેરેમાં જાય. આ પ્રમાણે ગણના કરતાં બાંડવોની ઉમ્મર તથા તેમાંના પ્રસંગો ઉપર પ્રમાણે આવે છે. એમાં અસંભવિત જેવું કંઈ નથી. કારણ કે જ્યારે અર્જુનીન સમયમાં પણ કેટલાએક મનુષ્યો લગભગ સો વર્ષ આયુષ્ય ભોગવે છે, ત્યારે આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે એટલું આયુષ્ય ભોગવે તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

કેટલાએક ‘અર્જુને ૨૦ મે બાંડવદાહ કર્યો, એમ કહે છે. તે પછી ૩૩ વર્ષ યુદ્ધ અને પછી ૩૬ વર્ષ તેણે રાજ્ય કર્યું. એ મળીને અર્જુનની ૮૯ વર્ષની ઉમ્મર કહે છે. ટીકાકારે પણ ધનુષ્યધારણનાં ૩૨૫ વર્ષની વ્યવસ્થા કરતાં ૧૨ વર્ષ તીર્થયાત્રા, ૧૩ વર્ષ વનવાસ અને ૭૫ વર્ષ બીજાં મળીને ૩૨૫ કહ્યાં છે; પરંતુ ઈદ્રપ્રસ્થના રાજ્યસ્થાપન પછી અર્જુન ૧૨ વર્ષ તીર્થયાત્રા કરી આવ્યો, તે બાદ બાંડવદાહનો પ્રસંગ અને તેમાં ધનુષ્યની પ્રાપ્તિ થયેલી છે. અર્જુન સુભદ્રાને લઈને તીર્થયાત્રાનો સમય પૂરો કરી હસ્તિનાપુર આવ્યો, તે પછી પહેરામણી આપવા આવેલા ચાહવો પાછા ગયા અને શ્રીકૃષ્ણ ઈદ્રપ્રસ્થમાં જ રહ્યા હતા. આ પછી અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણે અગ્નિને બાંડવવન બાળવા આપ્યું છે, એ તે પ્રસંગ જોવાથી સમજાય છે.

આ રીતે બાંડવોની ઉમ્મરના સંબંધમાં અનેક કહેવનાઓ થાય છે, વસ્તુતઃપ અવ્યક્ત છે.

વંશાવળી

બાંડવો ચંદ્રવંશી હતા. તેઓની વંશાવળી મહાભારતના આદિપર્વના ૯૪ મા તથા ૯૫ મા અધ્યાયમાં આપેલી છે. તેમાં ૯૫ મા અધ્યાયની વિસ્તૃત છે. તેમાંથી સીધો વંશ ચલાવનારા એક એકનું નામ લઈ અહીં નીચે તે વંશાવળી આપી છે.*

૧ નારાયણ

૨ બ્રહ્મા

સૂર્યવંશ

ચંદ્રવંશ

૩ મરીચિ

૩ અત્રિ

૪ કશ્યપ

૪ ચંદ્ર

૫ વિવસ્વાત (સૂર્ય)

૫ ભુધ-પત્ની ઇલા

૬ વૈવસ્વત (મત્સ્ય)

૬ પુરુરવા

૭ ઇલા (સુતુગ્ન)

૭ આયુર્વ

ઉપલા બે વંશ પૈકી ચંદ્રવંશની વધુ વંશાવળી આ પ્રમાણે છે.

૮ નહુષ, ૯ યયાતિ, ૧૦ પુરુ, (એનાથી ‘પૌરવ’ કહેવાયા) ૧૧ જનમેજય, ૧૨ પ્રાચિ-

* એ અધ્યાયમાં દક્ષની પુત્રી અદિતિ, તેનો પુત્ર વિવસ્વાત, તેનો પુત્ર વૈવસ્વત મત્સ્ય, તેની પુત્રી ઇલા અને ઇલાનો પુત્ર પુરુરવા એ રીતે વંશદ્વય છે; પરંતુ તેનો યથાર્થ સંબંધ જણાવવા મેં અહીં પુરુરવા સુધીનાં બીજાં સ્થાનમાં જણાવેલાં નામો મૂક્યાં છે.

—શાસ્ત્રી કનૈયાલાલશર્મા

ન્વાન, ૧૩ સંયાતિ, ૧૪ અહંયાતિ, ૧૫ સાવંભોમ, ૧૬ જ્યત્સેન, ૧૭ અર્ચોતીન, ૧૮ અરિહ, ૧૯ મહાભોમ, ૨૦ અયુતનાયી, ૨૧ અકોધન, ૨૨ દેવાતિથિ, ૨૩ અરિહ, ૨૪ ઋશ, ૨૫ મતિનાર, ૨૬ તંસ્ર, ૨૭ ઇલિન, ૨૮ દુધ્યંત, ૨૯ ભરત, (એનાથી ભારત કહેવાય છે) ૩૦ ભુમન્યુ, ૩૧ સુહોત્ર, ૩૨ હરતી, (એણે હસ્તિનાપુર સ્થાપ્યું) ૩૩ ચિકુંઠન, ૩૪ અજમીઠ, ૩૫ સંવરણ, ૩૬ કુરુ, ૩૭ વિદુર, ૩૮ અનન્થા, ૩૯ પરિક્ષિત, ૪૦ ભીમસેન, ૪૧ પ્રતિથવા, ૪૨ પ્રતીપ, ૪૩ શાંતનુ, ૪૪ વિચિત્રવીર્ય, ૪૫ ધૃતરાષ્ટ્ર તથા પાંડુ, ૪૬ ધૃતરાષ્ટ્રના હૃયોધનાદિ અને પાંડુના યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવો. આ રીતે પાંડવો આદિનારાયણથી ૪૬ મા આવે છે; પણ પૂર્વના રાજાઓ મહાતપરવી તથા યોગસિદ્ધ હતા; એટલે એ વંશ પાંડવો સુધી આવતાં અનેક યુગો વહી ગયેલા હોવા ભેદ છે. પૂર્વોક્ત વૈવસ્વત મનુનો આ ૨૮ મો કલિયુગ ચાલે છે. x

x ઉપલી વંશાવળી પાંડવો સુધીની છે. એ પછીની અત્તરતથા નીચેના રાજસાનના ઇતિહાસ-અથ ૧ લામાંથી આ નીચે અહીંથી માંડીને પ્રથ ૧૫૦ સુધીમાં દિવસોરૂપે આપી છે. -લિક્ષુ અમ્મદાનંદ

પાંડવ રાજાઓની વંશાવળી-શ્રીમત્ મહારાજાધિરાજ યુધિષ્ઠિરથી લઇને ત્રીમ પેઢી સુધી તેમના વંશજોની નીચે જણાવેલા સમય સુધી અર્થાત્ ૧૭૭૦ વર્ષ, ૧૧ માસ અને ૧૦ દિવસ સુધી દિલ્હીમાં રાજ્ય કર્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	વર્ષ	માસ	દિન	ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	વર્ષ	માસ	દિન
૧	મહારાજ યુધિષ્ઠિર	૩૬	૮	૨૫	૧૬	ગુપ્તિરથ	૪૨	૧૧	૨
૨	રાજા પરિક્ષિત	૬૦	=	૦	૧૭	યરસેન, (દિતીય)	૫૮	૧૦	૮
૩	જનમેજય	૮૪	૭	૨૩	૧૮	પર્વતસેન	૫૬	૬	૧૦
૪	અશ્વમેધ	૮૨	૮	૨૨	૧૯	મેધાવી	૫૨	૧૦	૧૦
૫	રામ (દિતીય)	૮૮	૨	૮	૨૦	સોનવીર	૫૦	૮	૨૧
૬	છત્રમલ	૮૧	૧૧	૨૭	૨૧	ભીમદેવ	૪૭	૯	૨૦
૭	ચિત્રરથ	૭૫	૩	૧૮	૨૨	વૃહરિદેવ	૪૫	૧૧	૨૩
૮	દુષ્શૈભ્ય	૭૨	૧૦	૨૪	૨૩	પૂર્ણમલ	૪૪	૮	૭
૯	ઉત્તસેન	૭૮	૭	૨૧	૨૪	કરદવી	૪૪	૧૦	૮
૧૦	યરસેન	૮૦	૯	૨૧	૨૫	અલ્પભિક	૫૦	૧૧	૮
૧૧	ભુવનપતિ	૬૯	૫	૫	૨૬	ઉદયપાલ	૩૮	૯	૦
૧૨	રણજિત	૬૫	૧૦	૪	૨૭	દુવનપાલ	૪૦	૧૦	૨૬
૧૩	ઋશક	૬૪	૭	૪	૨૮	દમાત	૩૨	૦	૦
૧૪	સુખદેવ	૬૨	૦	૨૪	૨૯	ભીમપાલ	૫૮	૫	૮
૧૫	નરહરિદેવ	૫૧	૧૦	૨	૩૦	ક્ષેમક	૪૮	૧૧	૨૧

એ પછીના દિલ્હીના આર્ય રાજાઓની વંશાવળી-રાજા ક્ષેમકનો પ્રધાન વિશ્વવા ક્ષેમકને મહારી પોતે રાજા થયો. ચૌદ પેઢીઓ સુધી તેના વંશમાં ૫૦૦ વર્ષ, ૩ માસ અને ૧૭ દિન સુધી રાજ્ય રહ્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	વર્ષ	માસ	દિન	ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	વર્ષ	માસ	દિન
૧	વિશ્વવા	૧૭	-	૨૯	૮	કદ્દન	૪૨	૯	૨૪
૨	પુરસેની	૪૨	૮	૨૧	૯	સંજ	૩૨	૨	૧૪
૩	વીરસેની	૫૨	૧૦	૭	૧૦	અમરચૂડ	૨૭	૩	૧૬
૪	અનંગશાયી	૪૭	૮	૨૩	૧૧	અમીપાલ	૨૨	૧૧	૨૫
૫	હરિજિત	૩૫	૯	૧૭	૧૨	દયારથ	૨૫	૮	૧૨
૬	પરમસેની	૪૪	૮	૨૩	૧૩	વીરસાલ	૩૧	૮	૧૧
૭	સુખપાતાલ	૩૦	૨	૨૧	૧૪	વીરસાલસેન	૪૭	૦	૧૪

ટીકાકાર નીલકંઠ

મહાભારતનાં કેટલાંક સ્થાનો ઘણાં કઠિન છે. તે સ્થાનના શ્લોકો મોટા વિદ્વાનોની બુદ્ધિને પણ વિશ્રમમાં નાખી દે અને વિચારમગ્ન કરી દે તેવા છે. એવા કઠિન શ્લોકોરૂપી હુલેંધ ખડકોવાળા મહાભારતરૂપી સમુદ્રનો પાર મેળવવા માટે જેમ જેમ અધિક ટીકાઓ મળે, તેમ તેમ વધારે

એ પછી રાગ વીરસાલસેનને વીરમહા અમાલ્યે મારી નાખ્યો અને પોતે રાગ થયો. સોગ પેદી સુધી ૪૨૫ વર્ષ, ૫ માસ અને ૩ દિન સુધી તેના વંશજોએ રાજ્ય કર્યું.

ક્રમાંક રાગઓનાં નામ				ક્રમાંક રાગઓનાં નામ			
		શાસનકાલ				શાસનકાલ	
		વર્ષ	માસ દિન			વર્ષ	માસ દિન
૧	વીરમહા	૩૫	૧૦ ૮	૯	તેજપાલ	૨૮	૧૧ ૧૦
૨	અગ્નિતસિંહ	૨૭	૭ ૧૯	૧૦	માણિકચંદ્ર	૩૭	■ ૨૧
૩	સર્વદત્ત	૨૮	૩ ૧૦	૧૧	કામસેની	૪૨	૫ ૧૦
૪	ભુવનપતિ	૧૫	૪ ૧૦	૧૨	શત્રુમર્દન	૮	૧૧ ૧૩
૫	વીરસેન	૨૧	૨ ૧૩	૧૩	જીવનલોકિ	૨૮	૯ ૧૭
૬	મહીપાલ	૪૦	૮ ૭	૧૪	હરિરાવ	૨૬	૧૦ ૨૯
૭	શત્રુસાલ	૨૬	૪ ૩	૧૫	વીરસેન (દ્વિતીય)	૩૫	૨ ૨૦
૮	સંધરાજ	૧૭	૨ ૧૦	૧૬	આદિત્યકેતુ	૨૩	૧૧ ૧૩

એ પછી રાગ આદિત્યકેતુને પ્રયાગના ધન્ધર નામના રાગએ મારી નાખીને રાજ્ય કર્યું. એના વંશજ ૯ પેદી સુધી ૩૭૪ વર્ષ, ૧૧ માસ અને ૨૬ દિન સુધી શાસક રહ્યા.

ક્રમાંક રાગઓનાં નામ				ક્રમાંક રાગઓનાં નામ			
		શાસનકાલ				શાસનકાલ	
		વર્ષ	માસ દિન			વર્ષ	માસ દિન
૧	ધન્ધર	૪૨	૭ ૨૪	૬	જીવનરાજ	૪૫	૨ ૫
૨	મર્યાદિ	૪૧	૨ ૨૯	૭	રુદ્રસેન	૪૭	૪ ૨૮
૩	સનરઝી	૫૦	૧૦ ૧૯	૮	આરીલક	૫૨	૧૦ ૮
૪	મહાબુદ્ધ	૩૦	૩ ૮	૯	રાગપાલ	૩૬
૫	કુરુનાથ	૨૮	૫ ૨૫

એ પછી રાગ રાગપાલને તેના સામન્ત મહાનપાલે મારી નાખીને ચૌદ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું. એ પછી રાગ મહાનપાલ ઉપર અવન્તિકા (ઉજ્જયન)ના મહારાજ વિક્રમાદિત્યે ચડાઈ કરી અને યુદ્ધભૂમિમાં તેના વધ કરીને પોતે ૯૩ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. એ પછી શાસિપાલનના એક હિમરાવ સમુદ્રપાલે રાગ વિક્રમાદિત્યને મારી નાખ્યો અને પોતે રાગ થયો. તેના વંશજોએ ૧૬ પેદી અર્થાત્ ૩૭૨ વર્ષ, ૪ માસ અને ૨૭ દિન સુધી રાજ્ય કર્યું.

ક્રમાંક રાગઓનાં નામ				ક્રમાંક રાગઓનાં નામ			
		શાસનકાલ				શાસનકાલ	
		વર્ષ	માસ દિન			વર્ષ	માસ દિન
૧	સમુદ્રપાલ	૫૪	૨ ૨૦	૯	અમૂનપાલ	૩૬	૧૦ ૧૩
૨	ચન્દ્રપાલ	૩૬	૫ ૪	૧૦	બલોપાલ	૧૨	૫ ૨૭
૩	સાદાપપાલ	૧૧	૪ ૧૧	૧૧	મહીપાલ	૧૩	૮ ૪
૪	દેવપાલ	૨૭	૪ ૨૮	૧૨	દરિપાલ	૧૪	૮ ૪
૫	નરસિંહપાલ	૧૮	૦ ૨૦	૧૩	શીલપાલ*	૧૧	૧૦ ૧૩
૬	સામપાલ	૨૭	૧ ૧૭	૧૪	મર્દનપાલ	૧૭	૧૦ ૧૯
૭	ચ્યુપાલ	૨૨	૩ ૨૫	૧૫	કર્મપાલ	૧૬	૨ ૨
૮	ગોવિંદપાલ	૨૭	૧ ૧૭	૧૬	વિક્રમપાલ	૨૪	૧૧ ૧૩

* કામ ક્રોધ ઇનિદાસકાર એને બીમપાલ પણ કહે છે.

સુગમતા થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. મહાભારત ઉપર અનેક ટીકાઓ થઈ હશે; પરંતુ હમણું તો પડિત નીલકંઠ ચતુર્ધરની 'ભારતભાવદીપ' નામની ટીકા જ આખા ભારતવર્ષમાં એક અતિ ઉત્તમ ટીકા તરીકે ઉપલબ્ધ થાય છે. ખુશીની વાત છે કે, સાપ્તાહિક 'શુભરાત્રી'ના અધિપતિ તરફથી પડિત નીલકંઠની ટીકા સાથે આઠ ટીકાવાળું ભારતનું વિરાટપર્વ છપાઈને બહાર પડ્યું છે. જો એ રીતે આખા મહાભારત ઉપરની ટીકાઓ છપાઈને બહાર પડશે, તો તે ખરેખર એક આદરણીય કાર્ય ગણાયે.

પડિત નીલકંઠ પોતાની ટીકામાં 'રત્નગર્ભ' નામના કોઈ ટીકાકારનું તથા 'ગાણેશી' નામની ટીકાનું નામ આપીને મહાભારતનાં આખ્યાનોના તાત્પર્યસૂચક શ્લોકો આપેલા છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે, રત્નગર્ભ અને ગણેશ નામના પડિતોએ પણ એ ગ્રંથ ઉપર ટીકાઓ કરેલી હશે. પડિત નીલકંઠે 'ભાવદીપ' લખતાં કેટલાં પરિશ્રમ તથા શોધ કર્યો છે, તે તેના મહાભારતની ટીકાના આરંભમાં આપેલા એ શ્લોકો ઉપરથી સમજાય છે; તથા તેના સમયમાં બીજી ટીકાઓ હશે એમ પણ એ જ ઉપરથી જણાય છે. તે શ્લોકો આ પ્રમાણે છે:-

એ પછી પશ્ચિમના રાજા મહુખચન્દ્રે રાજા વિક્રમપાલ પર ચઢાઈ કરીને યુદ્ધમાં તેના સંહાર કર્યો અને રાજ્યાધિકાર લીધો. દશ પેઢી અર્થાત્ ૧૯૧ વર્ષ ૧, માસ અને ૧૬ દિન સુધી તેના વંશમાં રાજ્ય રહ્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	વર્ષ	માસ	દિન	ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	વર્ષ	માસ	દિન
૧	મહુખચન્દ્ર	૫૪	૨	૧૦	૬	કલ્યાણચન્દ્ર	૧૦	૫	૪
૨	વિક્રમચન્દ્ર	૧૨	૭	૧૨	૭	ભીમચન્દ્ર	૧૬	૨	૯
૩	અમીચન્દ્ર x	૧૦	૦	૫	૮	લોકચન્દ્ર	૨૬	૩	૨૨
૪	રામચન્દ્ર	૧૩	૧૧	૮	૯	ગોવિંદચન્દ્ર	૩૧	૭	૧૨
૫	હરિચન્દ્ર	૧૪	૯	૨૪	૧૦	રાણી પદ્માવતી	૧	■	૦

(ગોવિંદચન્દ્રની રાણી)

રાણી પદ્માવતીને પુત્ર હતો નહિ. તેનું મરણ થતાં દરબારીઓએ મસલત કરીને હરિગ્રેમ નામના વૈરાગીને ગાદી પર બેસાડ્યો; અને તે શાસન કરવા લાગ્યો. ચાર પેઢી સુધી અર્થાત્ ૫૦ વર્ષ અને ૨૧ દિન તેના વંશમાં રાજ્ય રહ્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	વર્ષ	માસ	દિન	ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	વર્ષ	માસ	દિન
૧	હરિગ્રેમ	૭	૫	૧૬	૩	ગોપાલગ્રેમ	૧૫	૭	૨૮
૨	ગોવિંદગ્રેમ	૨૦	૨	૮	૪	મહાપાદુ	૬	૮	૨૯

એ પછી રાજા મહાપાદુ રાજ્યનો પરિભ્રમ કરીને વનમાં તપ કરવા ચાલ્યો ગયો. અંગાસના રાજા આધીમેને એ વાત માંભળતાં જ મૈત્ર્ય સાથે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવીને તે રાજ્ય લઈ લીધું. ચાર પેઢી અર્થાત્ ૧૫૧ વર્ષ ૧૧, માસ અને ૨ દિનપર્વત એના વંશજોએ રાજ્ય કર્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	વર્ષ	માસ	દિન	ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	વર્ષ	માસ	દિન
૧	આધીસેન	૧૮	૫	૨૧	૭	કલ્યાણસેન	૪	૮	૨૧
૨	વિલાવલસેન	૧૨	૪	૨	૮	હરિસેન	૧૨	૦	૨૫
૩	કેશવસેન	૧૫	૭	૧૨	૯	ક્ષેમસેન	૮	૧૧	૧૫
૪	માધસેન	૧૨	૪	૨	૧૦	નારાયણસેન	૨	૨	૨૯
૫	મયૂરસેન	૨૦	૧૧	૨૭	૧૧	લક્ષ્મીસેન	૨૬	૧૦	૦
૬	ભીમસેન	૫	૧૦	૯	૧૨	દામોદરસેન	૧૧	૫	૧૯

x કોઈ કોઈ આને માનકચન્દ્ર પણ કહે છે.

વહૂન્સમાહૃત્ય વિભિન્ન દેશ્યાન્ કોશાન્વિવિચિત્ર્ય ચ પાઠમધ્યમ્ । પ્રાચાં ગુરુણામનુત્તલ વાચ-
મારમ્યતે ભારતભાવદીપઃ ॥ ટીકાંતરાણાંદુરવિપ્રમાણિ વાહ્યાર્થત્ત્વાનિ ચ કાસયંતુ । અંતર્નિગૂઢાર્થચ-
પ્રકાશે દીપઃ ક્ષમો ભારતમંદિરેડ્ઝમિન્ ॥ ભાવાર્થઃ-ભિન્ન ભિન્ન દેશના ઘણા કેપેા એકઠા કરીને,
મુખ્ય પાઠનેા નિશ્ચય કરીને તથા પ્રાચીન ગુરુઓની વાણીને અનુસરીને આ 'ભારતભાવદીપ'નેા
આરંભ કરાય છે. સૂચ્યંદ્રના જેવી કાંતિવાળી બીજી ટીકાઓ બાહ્ય અર્થરૂપી રત્નોને ભલે
પ્રકાશિત કરે; પરંતુ આ ભારતમંદિરમાં અત્યંત ગૂઢ રહેલા અર્થસમૂહને પ્રકાશિત કરવામાં આ
'ભારતભાવદીપ' જ સમર્થ છે.

આ ઉપરથી પંડિત નીલકંઠની ટીકા બહુ વિચારપૂર્વક થઈ છે તથા તેના સમયમાં બીજી ટીકાઓ
પ્રચલિત હતી એમ પણ સમજાય છે. પંડિત નીલકંઠ દક્ષિણદેશના હતા તથા તે પેશ્વાઈ વખતે
રાજ્યાશિત પંડિત હતા, એમ કિંવદંતી ઉપરથી સમજાય છે. તે શ્રીધર સ્વામીની પછી થયા
હતા, એમ સભાપર્વના ૪૧ મા અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકની ટીકા ઉપરથી જણાય છે. તે લખે છે કે,

રાજા હામોદસેને પોતાના દરબારીઓને બહુ જ કષ્ટ આપ્યું. દીપસિંહ નામના એક ઉમરાવે સેનાને
મેળવી લઈને રાજાને લડાઈમાં મારી નાખ્યો. અને તે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૭ પેઢી સુધી અર્થાત્ ૧૦૭
વર્ષ, ૬ માસ અને ૨૨ દિન સુધી તેના વંશમાં રાજ્ય રહ્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓના નામ	શાસનકાલ			ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ		
		વર્ષ	માસ	દિન			વર્ષ	માસ	દિન
૧	દીપસિંહ	૧૭	૧	૨૬	૪	નગસિંહ	૪૫	૦	૧૫
૨	રાજસિંહ	૧૪	૫	૦	૫	હરિસિંહ	૧૩	૨	૧૬
૩	રણસિંહ	૯	૮	૧૧	૬	શુવનસિંહ	૮	૦	૧

રાજા શુવનસિંહે પોતાની બધી સેનાને આવશ્યક કાર્યને માટે ઉત્તર દિશામાં મોકલી આપી. વિરાટના
રાજા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે એ બખર જળ્યાત્ જ ઇન્દ્રપ્રસ્થ પર ચડાઈ કરી યુદ્ધમાં શુવનસિંહ વીરગતિને પ્રાપ્ત
થયો; અને પછી પૃથ્વીરાજ દિલ્હિનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પાંચ પેઢી અર્થાત્ ૮૬ વર્ષ અને ૨૦ દિનપર્ષત
તેના વંશમાં રાજ રહ્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ			ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ		
		વર્ષ	માસ	દિન			વર્ષ	માસ	દિન
૧	પૃથ્વીરાજ	૧૨	૨	૧૯	૪	ઉદયપાલ	૧૧	૭	૩
૨	અભયપાલ	૧૪	૫	૧૭	૫	યશપાલ	૩૬	૪	૨૭
૩	કુર્જનપાલ	૧૧	૪	૧૪					

આ પ્રકારે ૪૧૫૭ વર્ષ, ૯ માસ અને ૧૪ દિન સુધી ઇન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય આર્થ રાજાઓના અધિકારમાં
રહ્યું. શાહજુદ્દીન ગોરીએ સ્વર્ પહેલાં રાજા યશપાલ પર ચડાઈ કરી અને તેને પકડીને ૧૨૪૯ વિક્રમાબ્દમાં
પ્રયાગમાં ફેદી બનાવ્યો તથા પોતે દિલ્હિનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૫૩ પેઢી અર્થાત્ ૭૪૫ વર્ષ, ૧ માસ અને
૧૭ દિનપર્ષત યવન શાસકોને હાથ રાજ્યની બાગડોર રહી. એ પછી બ્રિટિશ સરકારનું શાસન શરૂ થયું.

× મારી પાસે આજથી ત્રણસો વર્ષ ઉપર લખાયેલા મહાભારતનો થોડો ભાગ છે; પણ તેના ઉપર
એકે ટીકા નથી.

—શાસ્ત્રી કરુણાશંકર

* અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખકોએ લખ્યું છે કે, સન ૧૧૯૩ માં કનોજના રાજા નવચંદના ઉચ્ચેરવાળી
શાહજુદ્દીન ગોરીએ બીજી વાર પૃથ્વીરાજ ઉપર ચડાઈ કરી અને તેને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો. ચંદ બિરદાઈ
કહે છે કે, પૃથ્વીરાજને ફેદી બનાવીને મદમ્મદ ગોરી તેને ગિઝની લઈ ગયો. તેની આંખો ફેડી નખાવી, કેદ-
ખાનામાં તેને ધણું કુચ્ચ દીધું. ચંદ કવિ કોષ પણ ઉપાયે ગિઝની પહોંચ્યો અને મદમ્મદ ગોરીના દરબારમાં
દાખલ થયો. તેણે પૃથ્વીરાજની ચન્દ્રવેધી બાણ ચલાવવાની કળાની ખૂબ પ્રશંસા કરી અને બાદશાહે કુન્દ-
દગવશ યકને તેને બંદીખાનામાંથી દરબારમાં બોલાવ્યો. ચંદના ડેરા સકેત પ્રમાણે પૃથ્વીરાજે શાહજુદ્દીનને
મારી નાખ્યો તથા પરરપર ખૂનપ્રદાર કરીને ચંદકવિ અને પૃથ્વીરાજ બન્ને એક સાથે જ પરલોકમાં મિથાયા.

‘અતएव શ્રીમદ્ભગવતેઽપિ હરિનિદામ્રયઃ સ્તુતિપરત્વેનૈવ વ્યાખ્યાતઃ શ્રીધરસ્વામિભિઃ ।’ આ રીતે શ્રીમદ્ભગવતના ટીકાકાર શ્રીધરસ્વામીના ઉલ્લેખથી પંડિત નીલકંઠ તેમની પછી થયા હતા એ સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રીધરસ્વામીને યદ્ય ગયને આશરે ચારસો વર્ષ થયાં હશે. તે પછી પંડિત નીલકંઠ થયા છે. વળી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ખીબા અધ્યાયની સમાપ્તિમાં પંડિત નીલકંઠ લખે છે કે, ‘અસ્યાધ્યાયસ્વાર્થઃ સંગૃહીતો મધુસૂદનશ્રીપાદૈઃ ।’ આ રીતે એ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ટીકાકાર મધુસૂદન સરસ્વતીના ઉલ્લેખ કરે છે. એ ઉપરથી પંડિત નીલકંઠ તેના પછી થયા હતા એ નિઃસંશય છે. મધુસૂદન શાકે ૧૬૦૦ની સાલમાં હતા એમ મનાય છે. પંડિત નીલકંઠના પિતાનું નામ ‘ગોવિંદસૂરિસૂનોઃ’ એમ લખવાથી ગોવિંદ હતું એમ જણાય છે. તે ચતુર્ધર નામની અવટકાવાળા વિપ્રકુળમાં જન્મ્યા હતા. તેમના મુખ્ય ગુરુ સર્વશાસ્ત્રનિષ્ણાત લક્ષ્મણાચાર્ય હતા, એમ તેમના પુત્ર પુત્રઃ કથનથી જણાય છે. વળી તે નારાયણ તથા ધીરેશ નામના બે વિદ્વાન પૂર્વગુરુઓને હરિ તથા હરરૂપે માનીને નમે છે. પંડિત નીલકંઠ ચતુર્ધર સર્વ શાસ્ત્રમાં નિપુણ હતા, એમ તેમની ટીકા ઉપરથી સમજાય છે. તે વેદાંતના તથા મીમાંસાના અસાધારણ પંડિત હતા. તેમને ભૂગોળ તથા ખગોળ સંબંધી પ્રાચીન જ્ઞાન હોવા સાથે અપોચીન વિચારોનું પણ જ્ઞાન હતું, એ તેમના લીખમધર્મમાં આવેલા ભૂગોળ વર્ણનના પ્રસંગ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેમણે આખા મહાભારત ઉપર તથા તેના શેષભાગ- રૂપ હરિવંશ ઉપર પણ સંપૂર્ણ ટીકા લખી છે. પંડિત નીલકંઠની ટીકા કેટલી યોગ્ય છે તે એ ઉપરથી સમજાશે, કે જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં તારાઓ અદૃશ્ય થઈ જાય, તેમ પંડિત નીલકંઠની ટીકા બહાર પડતાં જ ખીબા ટીકાઓ અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે. એમણે ટીકામાં કેટલો પરિશ્રમ કર્યો છે, તે એમની શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપરની અતિવિસ્તૃત ટીકા બેવાથી સમજાય છે. વળી અશ્વિનીકુમારની સ્તુતિ, રહેજી ભાપાના શ્લોકો, સનત્સુબતનો ઉપદેશ, ચોક્ષધર્મ તથા અતુગીતા જેવાં કઠિન સ્થાનો ઉપર એ એ ટીકા ન હોય, તો તેમાંના કેટલાક શ્લોકો તો સમજવા પણ હલંક થઈ પડે. વળી મહાભારતમાં કેટલાક કૃત શ્લોકો છે. તેમાંના અતિક્લિષ્ટ બે શ્લોકોનો અહીં નમૂનો આપું છું..

નદીજ લંકેશવનારિકેતુનેગાઢયો નામ નગારિસતુઃ ।

एषोंगनावेपधरः किरिटी जित्वाऽवयं नेप्यति चाघगावः ॥ (વિરાટપર્વ, અધ્યાય ૩૯, શ્લોક ૧૦)

गोकर्ण सुमुखी कृतेन ह्युष्णा गोपुत्र संप्रेषिता

गोशब्दात्मज भूषणं सुविहितं सुव्यक्तगोऽमुप्रभम् ।

हृष्ट्वा गोगतकं जहार मुकुटं गोशब्द गोपुरि वै

गोकर्णासनमर्दनश्च न ययावप्राप्य मृत्योर्वैशम् ॥ (કર્ણપર્વ, અધ્યાય ૯૦, શ્લોક ૪૨)

પ્રથમ શ્લોકમાં દ્રોણાચાર્યે અર્જુનનું વર્ણન કરતાં લીખને દુર્યોધનનું રક્ષણ કરવા કહ્યું છે; અને ખીબા શ્લોકમાં ગો શબ્દના બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થ છે. તેમાં કહ્યું અર્જુનના વધને માટે મૂકેલા બાણે અર્જુનના મુકુટમાત્રનું છેદન કર્યું એ કહેલું છે. એ કે આખા કૃત શ્લોકો ઘણા નથી, પણ કઠિન શ્લોકો ઘણા છે; અને તે ઉપર ટીકા ન હોય તો અર્થ કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે એ નિઃસંશય છે. પંડિત નીલકંઠે પોતાને સહેલા લાગવાથી કે શાથી, પણ કેટલાએક શ્લોકોની ટીકા કરી નથી; એટલે તેવા શ્લોકો ઉપર વ્યાખ્યાતાઓ પોતપોતાના મનરૂપી તુરંગો યથેષ્ટ દોડાવી મૂકે છે! પંડિત નીલકંઠ મહાસમર્થ પંડિત હતા એ નિઃસંશય છે; અને તે, ભાષાંતરમાં તેમની ટીકામાં આવેલાં ટિપ્પણો ઉપરથી સુવ્યક્ત થશે. તેમણે દેવીભાગવત ઉપર ટીકા લખી છે તથા વેદાંતનો એક ‘વેદાંતક’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. વળી જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પણ ‘નીલકંઠી’ નામનો ગ્રંથ બેવામાં આવે છે. ખરેખર નીલકંઠે નિઃસ્વાર્થપણાથી અસાધારણ શ્રમ ઉઠાવી, સંપૂર્ણ મહાભારત ઉપર ટીકા કરીને ભારતવર્ષની પ્રબલ ઉપર અપ્રતિમ ઉપકાર કર્યો છે.

સૌતિ બ્રહ્મણુ હતો

નેમિષારણ્યનિવાસી ઋષિઓની આગળ મહાભારત સંભળાવનારો સૌતિ બ્રાહ્મણ હતો, એમ પડિત નીલકંઠે પોતાની આદિપર્વના ચોથા અધ્યાયની ટીકામાં પ્રતિપાદન કરે છે. તેનો એ અભિપ્રાય છે કે, “બ્રાહ્મણ્યાં ક્ષત્રિયાત્સૂતઃ—બ્રાહ્મણીમાં ક્ષત્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલો તે સૂત કહેવાય.” આવો સ્મૃતિમાં કહેલો વિલોમજન્મ તો ભતિસૂત કહેવાય છે; અને તેવા સંજય, અધિરથ વગેરેને સમજવા. તેઓની જીવિકા સારથ્યકર્મથી અથવા પુરાતન રાજાઓનાં શીર્ષ, ઔદાત્ય આદિ વર્ણન કરીને સ્વામીને પ્રોત્સાહન આપવાથી ચાલે છે અને તેથી જ તે પૌરાણિક નામથી કહેવાય છે. ઉગ્રશ્રવા તો સૌતિ-સૂતપુત્ર હતો, ભતિસૂત ન હતો. તે સૂતને માટે પુરાણોત્તરમાં કહ્યું છે કે, ‘અન્નિકુંડ સમુદ્ભૂત સૂત નિર્મલમાનસ—હે અશ્વિકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા નિર્મલ મન-વાળા સૂત !’ આતું શૌનકનું વચન છે. વળી ‘અન્નિજો રોમહર્ષણઃ—રોમહર્ષણુ અશ્વિથી ઉત્પન્ન થયો હતો.’ આ રીતે અશ્વિકુંડથી ઉત્પન્ન થયેલા સૂતને બ્રાહ્મણના સંકલ્પ વડે બ્રહ્માસનની યોગ્યતા આવી હતી. જેમ અશ્વિકુંડથી ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સંકલ્પજળથી ક્ષત્રિયત્વ આપ્યું હતું તેમ. વળી બ્રહ્માસન મળવું તે વૈશંપાયન, શાંતનુ, માર્કંડેયોદિતા સમાનને તથા તેઓની ભતિવાળાને જ મળી શકે, હીનભતિવાળાને મળે નહિ; તેમ જ મહાત્મા શૌનકોદિકો હીનથી પરમ રહસ્ય ગ્રહણ કરે નહિ; કારણ કે, ન હીનતઃ પરમશ્યાદદીત—હીનભતિવાળાથી પરમતત્ત્વ ગ્રહણ કરવું નહિ’ આવો નિષેધ છે. જે ‘નીચથી પણ ઉત્તમ વિદ્યા ગ્રહણ કરવી’ એવું વચન છે, તે આપત્સમયને માટે છે. વળી સૌતિમાં બ્રાહ્મણત્વનો સંકલ્પ હતો, તેથી જ બલરામે પણ બ્રહ્મ-ત્યનિવૃત્તિને માટે વ્રત કર્યું હતું. રોમહર્ષણુને સૂત કહેવામાં આવતો હતો; તે કથા વક્તાઓના સમભાવથી જ, ભતિસૂત તરીકે નહિ. આ ઉપરથી પુરાણશ્રવણની ઇચ્છાવાળાએ બ્રાહ્મણ પાસે જ પુરાણ શ્રવણ કરવું; હીન પાસે નહિ, એ પણ ફલિત થાય છે. વળી પૌરાણિક પદ પણ ભતિ-સૂતને માટે નહિ પણ પુરાણ લખનારા બ્રાહ્મણને માટે સમજવું.” ઉપર પ્રમાણે પડિત નીલકંઠે ઉગ્રશ્રવા સૌતિને બ્રાહ્મણ ઠરાવવા શાસ્ત્રાર્થ કરેલો છે. અસ્તુ.

નારાયણ નમસ્કૃત્ય એ શ્લોકની પુનરાવૃત્તિ

મહાભારતમાં ‘નારાયણ નમસ્કૃત્ય’ એ શ્લોક પ્રત્યેક પર્વના આરંભમાં મૂકેલો જોવામાં આવે છે. તેનું તાત્પર્ય એ જણાય છે કે, આ ગ્રંથમાં નરાવતાર અર્જુન અને નારાયણાવતાર શ્રીકૃષ્ણ, એ બે જ મુખ્ય નાયકો છે. મહાભારત તે બંનેના ચરિત્રોથી તથા શુભોથી ભરપૂર છે, અને તે જ સર્વ કલ્યાણના ધામરૂપ છે; તેથી નરનારાયણપ્રત્યે નમસ્કાર સૂચવતો એ શ્લોક વારંવાર આરંભમાં મૂક્યો હોય. વળી નર અને નારાયણ (જીવ અને ઇશ) તે બંને નરોત્તમપદવાચ્ય બ્રહ્મરૂપ છે તથા એ પ્રત્યેક પર્વનો મુખ્ય વિષય છે, એમ સૂચવવાને પણ એ શ્લોક મૂકવામાં આવ્યો હોય.

જય

ઉપલા શ્લોકમાં ‘જય’ એવું નામ ગ્રંથને આપેલું છે, જો કે અષ્ટાદશ પુરાણ આદિ ઘણા ગ્રંથો ‘જય’ નામથી વ્યવહારાય છે; પરંતુ મહાભારત તો ‘જય’ નામને માટે સહેતુક પાત્ર છે. ‘જય’ એવી અદારની સંજ્ઞા છે. વાસ્તવીકિ રામાયણના ટીકાકારે ગ્રંથના શ્લોકમાં વધારોઘટાટો ન થાય એ હેતુથી, પ્રત્યેક અધ્યાયની ટીકાને છેડે એ અક્ષરજન્ય સંજ્ઞાનો ઉપયોગ કર્યો છે. અમુક અક્ષર કંઈ સંજ્ઞાવાચક લેવો એને માટે આ પ્રમાણે એક શ્લોક છે:—કાદયોંકાષ્ટાદયોંકાઃ પાપાઃ પંચ પ્રકીર્તિતાઃ। પાદયોષ્ઠેવનો પૂર્ણ વિદ્યેયાઃ સ્વરસાસ્ત્રકે॥ (સમરસાર) ક થી ઝ મુખીના

અક્ષરો અનુક્રમે ૧ થી ૯ સુધીની સંખ્યાના વાચક છે, ૮ થી ૬ સુધીના અક્ષરો પણ ૧ થી ૯ સુધીની સંખ્યાના વાચક છે, ૫ થી ૩ સુધીના અક્ષરો ૧ થી ૫ સુધીની સંખ્યાના વાચક છે, ૪ થી ૨ સુધીના આઠ અક્ષરો ૧ થી ૮ સુધીની સંખ્યાના વાચક છે અને ૩ તથા ૪ એ એ પૂર્ણવાચક છે. અર્થાત્ ક એ એક, ખ એ બે, એ પ્રમાણે સંખ્યાના સ્થાનમાં અક્ષરો લેવા. લાંબી સંખ્યા પણ અક્ષરોથી જ કહી શકાય. એ ઉદેશથી પ્રત્યેક અક્ષરોને અનુક્ર સંખ્યાવાચક ગણ્યા છે. કયો અક્ષર કઈ સંખ્યાવાચક છે, એ સુલભતાથી જાણવા કૌટક નીચે પ્રમાણે છે:-

સંખ્યા	વાચક અક્ષરો	સંખ્યા	વાચક અક્ષરો
૧	ક ટ પ ય	૬	ચ ત ષ
૨	ખ ઠ દ ર	૭	છ થ ઝ
૩	ગ ઙ બ લ	૮	જ ઢ ઢ
૪	ધ ઢ ભ વ	૯	ઝ ઘ
૫	ડ ણ મ શ	૦	ય ન

આ પ્રમાણેની ગણનાનો કેમ જૈમિનિસૂત્રમાં તથા હઘુ આર્યસિદ્ધાંતમાં પણ આપ્યો છે. ઉપલી રીતે જોતાં જય એમાંનો 'જ' ૮ની સંખ્યાવાચક છે અને 'ય' ૧ની સંખ્યાવાચક છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અકોની વામગતિ લેવામાં આવે છે. તે રીતે પહેલો ૧ ને પછી ૮ લેતાં ૧૮ની સંખ્યા થાય છે. તે ૧૮ ની સંખ્યા જયનો અર્થ સૂચવે છે અને જય એટલે ૧૮ ની સંખ્યા થાય છે; એ જયસૂચક ૧૮ નો જોળ મહાભારતમાં ખાસ જોવામાં આવે છે. મહાભારતમાં સુખ્ય પર્વ ૧૮ છે, બન્ને પક્ષની સેના ૧૮ અક્ષોહિણી છે; તેઓની વચ્ચે ૧૮ દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું હતું; યુદ્ધ પછી દૂતરાધ્વરાજ ૧૮ વર્ષ જીવ્યો હતા; તે પછી યુધિષ્ઠિરે ૧૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું; એ ગ્રંથમાં આવેલી જ્ઞાનમયી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ૧૮ અધ્યાયની છે અને ગ્રંથમાં આ મંગળાચરણના શ્લોકની પણ ૧૮ આવૃત્તિ થઈ છે. વળી કથાના સારાંશમાં પણ ધર્મનો જય છે. આ રીતે આ ગ્રંથમાં 'જય' નો અનુસ્યૂત પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. જેમ વાલ્મીકિ રામાયણના પ્રત્યેક હજાર શ્લોકના આરંભમાં ગાયત્રીના અનુક્રમે એક એક અક્ષરથી આરંભ કરાવે છે અને એ રીતે ગાયત્રીના ૨૪ અક્ષર ગોઠવી, ચોવીસહજાર શ્લોકો કરી, રામાયણ એકદા ગાયત્રીરૂપ છે, એમ સંકેતથી જણાવ્યું છે; તેમ આ ગ્રંથમાં પણ જય (૧૮) નો વારંવાર પ્રયોગ કરી, સાંકેતિક રીતે એ ગ્રંથને જય—સંસાર જીવનનારો સૂચવ્યો છે. આ રીતે એ ગ્રંથનું 'જય' નામ અર્થસૂચક લાગે છે.

મહાભારત ગ્રંથ રત્નોનો રત્નાકર છે !

મહાભારત ગ્રંથ એવો રત્નોનો રત્નાકર છે, કે એમાંથી સેંકડો સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ગ્રંથો તથા છૂટક ગદ્યપદ્યાત્મક લેખોરૂપી રત્નો પ્રકટ થયાં છે; અને હજી પણ પ્રકટ થતાં રહેશે. સંસ્કૃતમાં ઉત્તમ ગણાતાં ત્રણ મહાકાવ્યો કિરાતાભૂતીય, નૈપથ અને માધકવિકૃત શિશુપાલવધ, એ મહાભારતની જ વિભૂતિ છે. વળી ચમ્પૂભારત, નલચમ્પૂ, ધનંજય વિજયવ્યાયોગ, વેણીસંહાર, પ્રયંડ પાંડવ, શાકુંતલ, સાવિત્રીચરિત્ર, સુભદ્રાહરણ, સૌગન્ધિકાહરણ ઇત્યાદિ ચમ્પૂ, વ્યાયોગ, નાટકનાટિકા આદિ ઘણા ગ્રંથો મહાભારત ઉપરથી જ થયેલા છે. ભારતની કથાનાં પ્રાકૃતમાં અનેક કાવ્યો રચાયાં છે અને તે આર્યવર્તની પ્રજાઓ હોંસે હોંસે ગાય છે. ગુર્જરભાષામાં માણભટ્ટો નવી નવી કવિતાઓ જોડી લોકોને રસોદ્ભવ થાય, તે રીતે કેટલીએક સ્વતંત્ર કલ્પના-

ઓતું ઉમેરણ કરીને તથા પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે રીતે પાત્રોનાં સ્વરૂપ બાંધીને, ઠામ ઠામ માણ ઠાકી ભારતનું ડિઝિમ વગાડ્યા બાદ છે. બે કે તેઓની કથા ભેળસેળ સાથે થાય છે, પરંતુ તેઓ પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે; કારણ કે મહાભારત મૂળ ગ્રંથને માટે લોકોમાં કંઈ વિલક્ષણ વહેમ પેસી ગયો છે અને તે વહેમનું મૂળ કારણ નિર્બળ મનનાં સ્ત્રીપુરુષો છે. એટલે મૂળ ગ્રંથની ખૂબી ન અનુભવનારાં મનુષ્યોને તેઓ ભારતની જેવીતેવી કથાથી પણ ભોમિયા રાખી ઘેરઘેર જાણિયા ભીમનું તથા બાહ્યાવળી અનુનંદનું સ્મરણ કરાવે છે; અને ભારતીય પાત્રોની તથા મહર્ષિ વ્યાસની વિજયપતાકા ફરફરાવે છે, એ પણ પ્રસંશાપાત્ર છે.

મહાભારતસંબંધી વહેમ

હવે એ વહેમના સંબંધમાં આપણે વિચાર કરીશું. મહાભારત ગ્રંથ ઘણો મોટો છે; તથા તેમાં કેટલાક ભાગો એવા ગૌરવાન્વિત છે, કે જેનું વ્યાખ્યાન કરતાં ઘણો લાંબો સમય પણ ઓછો પડે છે. આથી ગ્રંથના સાધારણ વ્યાખ્યાનમાં પણ લગભગ પાંચ વર્ષ જેટલો સમય નીકળી જાય છે. આ નશ્વર જગતમાં એવી અનશ્વરતા ક્યાંથી આવે, કે જેથી પાંચ વર્ષ જેટલા સમયમાં કોઈ ન મરે? અથવા કંઈ વિપરીત પ્રમંગ ઉપસ્થિત ન થાય? થાય એ જ સંભવિત છે. એટલે તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, વહેમી મનુષ્યો દીર્ઘ વિચાર ન કરતાં, વંચાતા મહાભારતની જ ઉપર તે દોષનો ભાર નાખી દે છે. વળી બીજે ક્યાંક મહાભારત વંચાય અને તેટલા સમયમાં ત્યાં પણ કંઈ અનિષ્ટ થયું હોય, એટલે તો વહેમી વાત ચાલી પડી સમજાય. ‘બાધ! એ તો ભારતની મારજૂની કથા જ એવી છે! અમુકને ત્યાં ભારત વંચાયું ત્યારે અમુક મૂરી ગયું હતું અને અમુકને ત્યાં વંચાયું ત્યારે અમુક થયું હતું.’ આ રીતે સોએ સહસ્ર થતી થતી અને એક દેશમાંથી બીજે જતી જતી, તે વહેમભળણ નિર્બળ મનુષ્યોનાં મનમાં સળગ બની બેસે છે; અને તેના અવરોધથી સળગ મનનાં મનુષ્યો પણ અટકે છે. મેં જોયું છે કે, કેટલાએક ગૃહસ્થો ઉપલા કારણથી જ મહાભારતશ્રવણની ઇચ્છા મનમાં જ રહી જઈને મૃત્યુને વશ થઈ ગયા છે. વહેમ એ વસ્તુ જ એવી છે કે, તે લોકોને પણ ભૂત બનાવે છે અને દેવ જેવાને પણ પિશાચના રૂપમાં દેખાડે છે!

હવે પ્રારબ્ધ ફેરવા અથવા આયુષ્ય ટૂંકું કરવા કોઈ સમર્થ થાય છે કે કેમ, એ વિચારીએ. પ્રારબ્ધને માટે તો ‘પ્રારબ્ધ્યં ભોગતો નશ્યેત્’ એ ખૂટી મારેલી જ છે. છૂટેલાં બાણ જેવું પ્રારબ્ધ કોઈથી ફેરવાતું નથી અને એ હેતુથી જ જીવ-મુક્તને દેહ પણ ટકી રહે છે; એટલે તે અવશ્ય ભોગથી જ નષ્ટ થાય છે. હવે આયુષ્યના સંબંધમાં બેઠોએ તો કહ્યું છે કે:—

आयुः कर्म च विदत् च विद्या निधनमेव च । पंचैतान्यपि स्वयंते गर्भस्थस्यैव देहिनः ॥

અર્થાત આયુષ્ય, કરવાનાં કર્મ, ધન, વિદ્યા અને મરણનું કારણ; આ પાંચ બાબતો પ્રાણી-ગર્ભમાં હોય છે ત્યારથી જ સરખાય છે—નિર્મોય છે. આ રીતે પ્રાણી ગર્ભમાં હોય, ત્યારથી જ નિર્મોયેલું આયુષ્ય તથા મૃત્યુનું કારણ, મહાભારત શ્રવણ કરવાથી અથવા વાંચવાથી ફેરવાઈ જાય, એ માન્યામાં આવે છે? નહિ જ, વળી આયુષ્યનું બંધારણ શ્વાસગળના ઉપર છે; એટલે કોઈ કહેશે કે, વીરસપ્રધાન કથા શ્રવણ કરવાથી શ્વાસ જલદી નીકળી વહેલા પૂરા થઈ જાય! તેનો ઉત્તર એ છે કે, જેવી મહાભારતમાં વીરસપ્રધાન કથા છે, તેવી જ તેમાં પરમ શાંતિ આપનારી કથાઓની પણ જોટ નથી. એટલે જલદી નીકળી ગયેલા શ્વાસ ફરી ધીરે ધીરે ચાલવાથી સમસંજ્યામાં આવી જશે અને ભારતના કથન-શ્રવણથી મૃત્યુનો પ્રસંગ આવશે નહિ. વળી મહા-

ભારત શ્રવણ કરવાથી જ જો મૃત્યુ અથવા કંઈ અનિષ્ટ થતું હોય, તો મહાભારતને નહિ સાંભળનારાંઓ તો સર્વ વિદ્યોથી નિર્મુક્ત થઈ અમર રહેવાં જોઈએ; પરંતુ તેવું કયાંય જોવામાં આવતું નથી. મહાભારતનું નામ પણ જાણે નહિ, એવાં ઘણાં મનુષ્યો દુઃખમાં મગડે છે અને મરે છે. આ ઉપરથી દરેકને સમજાશે જ કે, મહાભારતનું શ્રવણ વિદ્યકારક નથી, પણ પોતાનાં કેમો જ વિદ્યાદિક આપવામાં હેતુભૂત છે. મહાભારતનું શ્રવણ-પઠન જો વિદ્યકારક હોય, તો જો અંથ સંપૂર્ણ લખાય જ નહિ તથા એના ટીકાકાર સંપૂર્ણ અંથ ઉપર ટીકા લખી શકે જ નહિ. વળી સર્વજ્ઞ ભગવાન વ્યાસ તેવા વિદ્યકર અંધને નિર્ગે પણ નહિ. તે દયાળુ હતા, તેમના ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને પણ મહાભારતના શ્રવણ તથા વાચનથી વિમુખ થતું ન જોઈએ. મોટા મોટા પંડિતો પણ મહાભારતને જ્ઞાનનો ભંડાર ગણે છે અને શિષ્યોને ઉપદેશે છે કે, ‘મહાભારત વાંચ્યા વિના જિંદગી ચરિતાર્થ યતી નથી, માટે મહાભારત અવશ્ય વાંચજો.’ મહાભારત અનિષ્ટકારક તો નથી, પણ મહાપુણ્યદાયક અને અતુલિય પુરુષાર્થદાયક છે. જો મહર્ષિ વ્યાસના વચનથી મમજી શકાય છે તેમાંના અંહી એક જ શ્લોક આપી વિશેષ માહાત્મ્ય જોવા ઇચ્છનારાને જો અંથના આદિપર્વના પહેલા તથા બીજા અધ્યાયનું છેવટ તથા બાસકો અધ્યાય જોવા સૂચવું છું.

इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् । धन्य यज्ञस्यमायुष्यं धोतव्यं नियतात्मभिः ॥

અર્થાત આ મહાભારત વેદોની તુલ્ય છે, પવિત્ર છે, ઉત્તમ છે અને ધન, યશ તથા આયુષ્ય આપનારું છે; માટે એને નિયત મનવાળા મનુષ્યોએ અવશ્ય સાંભળવું. તત્પર છે, મહાભારત સંભંધી વહેમ મિથ્યા છે; માટે ચિત્ત દૃઢ રાખી તથા અવશ્ય લાવિ મિથ્યા થતું નથી જોમ સમજી, આવા ઉત્તમ અંથથી વિમુખ થવું નહિ.

x

x

x

x

x

અવેશાગ, મુખ્ય
સ. ૧૯૭૨, પોપ, શુક્ર ૫-ગ્રામી }

—શાસ્ત્રી કરુણાશંકર ભાનુશંકર વલસાડકર

મહાભારતનાં પાત્રો

(આ વિષય પણ સદ્ગત શાસ્ત્રી કર્ણાશંકરજીએ તૈયાર કરેલો છે. પરંતુ એ વિષય નડિયાદનિવાસી શ્રીયુત રતિપતિરામ ઉદયભરામ પંડ્યા, બી. એ. ના ઇ. સ. ૧૯૨૫ માં નીકળેલા 'સંક્ષિપ્ત મહાભારત' માં પ્રસ્તાવનાના પેટામાં અપાયેલો, તે પણ ખાસ વાંચવા-સમજવા જેવો જણાયો; તેથી સદ્ગત શાસ્ત્રીજીના દરેક પાત્રના વર્ણન નીચે તે જ પાત્રનું શ્રીયુત પંડ્યા મહોદયનું વર્ણન પણ ટિપ્પણીરૂપે લોકહિતાર્થે આપવામાં આવ્યું છે. એમાં જે થોડુંક અંગ્રેજી લખાણ હતું તે જ નથી લીધું. આશા છે કે આ લેખ પણ સર્વ ટિપ્પણીઓસહિત પાઠકબંધુઓ પૂરા ધ્યાનથી વાંચશે. —ભિશ્વ અખંડાનંદ)

કૌરવપાંડવના ચરિત્રનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આદિપર્વના પહેલા અધ્યાયમાં તથા એ જ પર્વના એકસઠકમાં અધ્યાયમાં આપેલું છે; તેમજ આખા મહાભારતનો સંક્ષેપ પણ એ જ પર્વના ખીજા અધ્યાયમાં આપેલો છે. એટલે તે અહીં ન આપતાં, હવે આપણે મહાભારતનાં મુખ્ય મુખ્ય પાત્રોની વિવિધતા જોઈએ.

બ્યાસ ભગવાને મહાભારતમાં પુષ્કળ પાત્રો વર્ણવ્યાં છે; પરંતુ તેઓનું એવું સાવધાનીથી વર્ણન કરેલું છે, કે તેમાં સંકરતા ન આવતાં પ્રત્યેક પાત્રોનો ભેદ પ્રત્યક્ષ તરી આવે છે. એ અંથમાં પાંચ પાંડવો, દ્રૌપદી, શ્રીકૃષ્ણ, દુર્યોધન, કણ્, લીભ, દ્રોણ, વિદુર, કૃપાચાર્ય, શકુનિ, ધૃતરાષ્ટ્ર, કુંતી, ગાંધારી, અશ્વત્થામા, દુઃશાસન, સાત્યકિ, અભિમન્યુ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષિંડી, શલ્ય, ઇત્યાદિ અનેક પાત્રો જોવામાં આવે છે.

યુધિષ્ઠિર

પાંડવોમાં યુધિષ્ઠિર મોટા હતા, તેથી તે રાજ્યાધિકારી હતા. તે ધર્મના અંશથી અવતરેલા હોવાથી સાક્ષાત્ ધર્મભૂતિ જ હતા. કરોડો વિપત્તિ પડતાં પણ તે કદાપિ ધર્મથી અલિત થતા નહિ. તે ક્ષમાશીલ, ધીર, ગંભીર, ઉદાત્ત તથા આત્મવચન પાળવામાં તત્પર હતા. દ્યુતસભામાં દુર્યોધને કપટી શકુનિ દ્વારા કપટ કરીને તેમને હરાવ્યા તથા તેમની ધર્મપત્નીને ભરસભામાં ઘસડી આણીને તેજું વચ્ચે જોડી અપમાન કર્યું; કે જે વખતે સ્વરૂપ આત્મા કરતાં જ ભીમસેન તેઓનો ચૂરો કરવા તૈયાર હતો; તેમ છતાં યુધિષ્ઠિરે તેમ કરવા ઇચ્છા સરખી પણ કરી નહિ! એ જ તેમની ધાર્મિકતાની, ધર્મની તથા ક્ષમાની પરાકાષ્ઠા ગણાય. તે અનતશત્રુ તથા પરમ-દયાળુ હતા. દુર્યોધન હંમેશાં તેમનો દ્રેષ કયાં કરતો હતો તથા તેમને મહાશત્રુરૂપે જોતો હતો; તથાપિ યુધિષ્ઠિર તેના વરક્ દયાની નજરથી જ જોતા હતા. દુર્યોધન દુર્દેશમાં પડેલા પાંડવોને પોતાનો અતુલ વૈભવ દેખાડી બાળવા માટે ઘોષયાત્રાના નિમિત્તથી દ્વેતવનમાં ગયો હતો. તે વખતે અભિમાનીનો મદ ઉતારી ચિત્રસેન ગંધર્વે તેને અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ તથા ચોદાઓની સાથે કેદ કરીને ત્યાંથી પોતાના સ્થાનમાં લઈ જવા માંડ્યો. આ વાતની યુધિષ્ઠિરને ખબર પડી, એટલે તેમણે તુરત ભીમસેનને તથા અબ્યુનને મોકલી તેઓને છોડાવી આણ્યા. તે પછી યુધિષ્ઠિરે તે દુરાત્માને બે મીઠા ચપ્પોમાં જ કપડે આપી ત્યાંથી વિદાય કયો. કેવી અનતશત્રુતા! વળી એ જ અરસામાં જયદ્રથે પાંડવો શિકાર કરવા ગયા હતા તે વખતે વનમાંથી દ્રૌપદીને હરણ કરી ત્યાંથી પલાયન કર્યું; પણ એટલામાં પાંડવો આવી પહોંચ્યા અને તેઓએ જયદ્રથને કળંગે કયો. તે વખતે ભીમસેને તેને ભારે શિક્ષા કરવા માંડી, પરંતુ અનતશત્રુ એવા દયાળુ યુધિષ્ઠિરે તેને ભીમસેનના સપાટામાંથી છોડાવી વિદાય કયો. આ બે દુખલાઓ જ એમની દયા, ક્ષમા, તથા

અનંતશત્રુતાને માટે પૂરતા છે. જો તેમ ન હોય તો હાથમાં આવેલા શત્રુને ખીજો કોણ જતો કરે ? યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદી તથા ભાઈઓની સાથે જંગલમાં અનેક કષ્ટો ભોગવતા હતા, તે વખતે તેમને ભીમસેને ‘તેર દિવસનો વનવાસ તે જ તેર સંવત્સરનો ગણાય’ ક્યાદિ કહીને સુદને માટે ઉશ્કેર્યાં, દ્રૌપદીએ પણ તેમાં ઉત્તેજન આપ્યું; પરંતુ ધર્મમાં છલ કરવાની ઇચ્છા ન કરતાં, યુધિષ્ઠિર પોતાના વચનથી ઠગ્યા ન હતા; એ પણ તેમની ધર્મપ્રીતિ સૂચવે છે. વળી ધૃતરાષ્ટ્ર-રાજા પુત્રપ્રીતિથી હૃદયમાં ધર્મ જતા હતા, તો પણ તે જંગલમાં ગયેલા યુધિષ્ઠિરના શુભ સંભારી કેટલીક વખત રડતા હતા તથા તેમને વખાણતા હતા. આ પ્રમાણે શત્રુઓ પણ તેમનાં વખાણ કરતા; એ જ તેમની ચોચતાનો પૂરાવો છે. યુધિષ્ઠિરમાં વડીલો પ્રત્યે પણ ભક્તિ અદૌરિક હતી અને તે એમના ચરિત્રમાં વારંવાર સ્પષ્ટ જણાય છે. જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને બીજી વખત દુત રમવા બોલાવ્યા, ત્યારે યુધિષ્ઠિર દૂતને અનર્થરૂપ બણુતા હતા અને પોતાની ઇચ્છા ન હતી, તો પણ વડીલની આજ્ઞાને માન આપીને પાછા આવ્યા હતા. વળી યુદ્ધારંભસમયે પણ યુધિષ્ઠિર સામા પક્ષમાં રહેલા ભીષ્માદિક વડીલોના પ્રતિ દ્રેષ ન કરતાં જેમ દેવાભિવંદન કરવા જાય, તેમ મોન ધારણ કરીને ત્યાં જઈ તેઓને પગે પડ્યા હતા—કેવી અનુપમ ભક્તિ !

યુધિષ્ઠિર તપસ્વી, ધર્મપ્રિય, સરલ પ્રકૃતિના. નિર્મત્સર, મદ, માન, મોહ, દંભ, કામ તથા ક્રોધથી રહિત, દેવપ્રાદ્વણના પૂજક, સત્યવાદી, સૌમ્ય, પ્રજાનું પુત્રની પેઠે પાલન કરનારા, સમ-ભાવવાળા, વત્સલ, મહાવિદ્વાન, જ્ઞાની, પ્રાદ્વણના કૃપાપાત્ર તથા શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા. તે શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને યથાર્થ સમજતા હતા અને તેથી તેમને શ્રીકૃષ્ણના ઉપર સંપૂર્ણ ભરોસો હતો. તે શ્રીકૃષ્ણનાં વચનને કોઈ વાર ઉઘાડતા નહિ. આવા તેમના નિર્મળ આદર્શરૂપ જીવનમાં પણ એક સ્વરૂપ કલંક આવી ગયું છે. જ્યારે શુરુ દ્રોણાચાર્ય સામાન્ય મનુષ્યો ઉપર પણ આત્મનો પ્રયોગ કરી જીવ પર આવીને લડતા હતા, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, “આ પ્રાદ્વણ અધર્મશુદ્ધ કરે છે, માટે તમે હજારોના જીવ બચાવવા ખાતર ‘અશ્વત્થામા મરાયો’ એમ કહો,” એટલામાં ભીષે અશ્વત્થામા નામનો હાથી માર્યો અને દ્રોણે પૂછ્યું, એટલે યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણના વચનથી તથા કંઈક વિજયલોભથી અસ્પૃશ્ય રીતે કહ્યું કે: ‘હત્તઃ કુન્નર હત્યુત’ તેમાં ‘હત્તઃ’ ‘મરાયો’ એ સ્પષ્ટ અને ‘કુન્નર’ ‘હાથી’ અસ્પષ્ટ સંભળાયું. (‘નરોવા કુન્નરોવા’ એવું મહા-ભારતમાં નથી.) યુધિષ્ઠિરના આખા જીવનમાં માત્ર આટલું જ કલંક દેખાય છે. જો કે તેમાં સર્વનિયંતાની આજ્ઞા તથા હજારોનો બચાવ જોતાં તે ક્ષમ્ય ગણાય; તથાપિ શુદ્ધમાં સ્વરૂપ કાંઈ પણ દેખાઈ આવે.

યુધિષ્ઠિર શસ્ત્રાસ્ત્રના જ્ઞાતા હતા. કેટલીક વખત ધનુષ્ય લઈને શુદ્ધમાં ધૂમતા હતા, અને શ્રીકૃષ્ણ જોડે શુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખનારા શલ્ય જેવા સમર્થ યોદ્ધાને પણ હર્યો હતો; તથાપિ અનુન અને ભીમસેન જેવા એ સમર્થ યોદ્ધાઓ હંમેશાં તેમની સાથે હોવાથી તેમને એ પ્રસંગ ઝાઝો આવતો નહિ. તેમને પાછળથી બૃહદશ્વ પાસેથી દૂતવિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેમના રાત્ર્ય-કાર્યથી પ્રજા સંતુષ્ટ હતી અને તેથી જ હજી પણ સારું રાત્ર્ય ‘ધર્મરાત્ર્ય’ કહેવાય છે.

યુધિષ્ઠિર વધુ શુદ્ધ સુવર્ણના જેવા ગોર, શરીરે ઊંચા અને કઠાવર, લાંબી નાસિકાવાળા તથા વિશાળ અને લાંબાં નેત્રવાળા હતા. તેમનો જન્મ આશ્વિન શુકલ પંચમીએ મધ્યાહન-સમયે થયો હતો. તે દિવસે સૂર્ય તુલારાશિમાં અને ચંદ્ર વ્યેષા નક્ષત્રમાં હતો.

હવે આપણે તેમના સૌજન્યનો એક જ દાખલો આપી તે શુભનિધિનું વર્ણન બંધ કરીએ. જ્યારે પાંડવો મહાપ્રસ્થાન કરી હિમાલય ઉપર ગયા, દ્રૌપદી, સહદેવ, નકુલ, અનુન તથા મ. આ. ૯

ભીમસેન અનુક્રમે એક પછી એક પતન પામ્યા અને એકલા યુધિષ્ઠિર તથા તેમની સાથે ચાલતો કૃતરો આ બે જ આગળ ચાલ્યા, ત્યારે ઇન્દ્ર પોતે જ એટલામા રથ લઇને ત્યાં આવ્યા અને યુધિષ્ઠિરને તેમા બેસી સ્વર્ગમા આવવા કહ્યું, ત્યારે સ્વજનવત્સલ યુધિષ્ઠિરે ઇન્દ્રને કહ્યું કે, 'હું મારા ભાઈઓને તથા દ્રૌપદીને છોડીને સ્વર્ગમા નહિ આવું, માટે તમે તેઓને પણ સાથે લો.'

ઇન્દ્રે કહ્યું 'તું તેઓને સ્વર્ગમા બોધેશ તેઓ દેહ છોડીને સ્વર્ગમા ગયાં છે અને તું સદેહે સ્વર્ગમા ચાલ.'

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું 'આ કૃતરો મારો ભક્ત છે, તેથી તે પણ મારી સાથે સ્વર્ગમા આવવો બોધ્યો.'

ઇન્દ્રે કહ્યું 'તું દેવપણું, મારી સમાનતા, સમગ્ર ઐશ્વર્ય, મહાન સિદ્ધિ અને સ્વર્ગગુપ્તને પ્રાપ્ત થયો છે, માટે તું આ અપવિત્ર કૃતરાને છોડી દે, એમાં કંઈ નિઠંરતા નથી.'

ત્યારે યુધિષ્ઠિર બોધ્યા કે, 'अनार्यमार्येण सहस्रनेत्र शक्य कतु दुष्करमेतदार्च्यम् । मा मे श्रिया सगमन तयास्तु यस्या कृते भक्तजन त्यजेयम् ॥ (સ્વર્ગરોહણપર્વ, અધ્યાય ૧૭, શ્લોક ૩-૬) અર્થાત્ હે સહસ્રનેત્ર ! હે આર્ય ! હું આર્ય છું મારાથી એવું અનાર્ય કર્મ કરાશે નહિ જે ઐશ્વર્યને માટે મારે ભક્તજનનો ત્યાગ કરવો પડે, તે ઐશ્વર્યનો ભલે મને સમાગમ ન થાય !' શી ભક્તવત્સલતા ! કેવી આર્યતા ! x

* યુધિષ્ઠિર—વ્યવહારમા રહીને ન પાળી શક્ય તેવા સહગુણો-સત્ય અને ધર્મની સૂક્ષ્મતમ ભાવનાને વિવેકપૂર્વક પોતાના જીવનમા પ્રત્યક્ષ ઉતારનાર આખા મહાભારતમા શ્રીકૃષ્ણ નહિ બીજા નહિ, પણ અનલસ્યતુ ધર્મરાજ પોતે જ હતા અતિવિગ્ન પ્રસંગેમા પણ સત્ય અને ધર્મનો ત્યાગ તેઓ કરી શક્યા નહોતા દ્રૌપદીની લાજ લેવાતી હતી અને ભીમસેન પોતાના ઉપર વચનપ્રહાર કરી રહ્યો હતો, છતાં એક નિઃશયી મૂંગે મોઢે પોતાનો ધર્મ માયવી બેઠી રહેનાર અને મનમા લેશ પણ વ્યથા ન પામનાર યુધિષ્ઠિર એના જ હતા દ્રોણાચાર્યના વધપ્રસંગે અસત્ય બોલવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા ધર્મરાજનું દિન કયાવાયુ, અને અસત્ય બોલતા મોનર્તા પણ તેમની જિહ્વાએ તો સત્યનો જ ઉચ્ચાર કર્યો

ઉપર્યુક્ત મહાન સહગુણોને જીવનમા એકરસ કરી દેનાર યુધિષ્ઠિર યોદ્ધા તરીકે તદ્દન નિષ્ફળ થયા હતા યુધિષ્ઠિર શત્રુ સાર્થક થયો નહોતો યુદ્ધમા ઘણે પ્રસંગે તેમને પાછા હંકવું પડ્યું હતું માત્ર શત્રુને તેમણે માર્યો હતો અહાર દિવસના મહાન ભયકર યુદ્ધમા યુધિષ્ઠિરે કેવળ તટસ્થતાનો જ આશ્રય લીધો હતો. ડગલે ડગલે ધર્મ જોનારને દારણ્ય યુદ્ધપ્રસંગે તત્પ્રજ્ઞ યુદ્ધિ જના વાપરવી પડે, ત્યાં આ ધર્મ છે કે અધર્મ છે, એમ વિચાર રવા બોલા રહે કેમ પાલવે ? આથી જ યુધિષ્ઠિર યોદ્ધા તરીકે મહાભારતમા વર્ણવાયા નથી આદર્શ ગુણોની મુક્તિપ્રપ્તિ યુધિષ્ઠિરે સહગુણોથી જ મહાભારતમા પોતાના વ્યક્તિત્વનું તેજ પ્રસરાવ્યું હતું તેમની ઘટ-આસક્તિ એ તેમનો મોટામા મોટો દુર્ગુણ હતો યુધિષ્ઠિર જેમા ધર્મવિરુદ્ધ પણ આવો દુષ્ટ દુર્ગુણ હોવાથી આપણને એમ લાગી આવે છે કે સર્વાંશે સંપૂર્ણ મનુષ્ય સભવી શકતો જ નથી. નવવ્યજીવન અપૂર્ણ છે, એમ આપણને જ્ઞાન થાય છે સામાન્ય મનુષ્યો જે દુર્ગુણોથી દૂર ગઈ છે, તેવા દુર્ગુણો ન સમજાય તેવી રીતે મહાન વ્યક્તિઓમા જણાય છે અને આવી મહાન વ્યક્તિઓ એવા દુર્ગુણોથી પોતાનો અંધ પાત જીએ છે, છતાં પણ જ્યારે તેમનો ત્યાગ કરવાનું સામર્થ્ય બતાવી શકતા નથી, સારે આપણાથી નિઃશ્ચય સાથે એમ બોલી જવાય છે કે 'સર્વથા દૈવ શ્રેષ્ઠ છે'

યુધિષ્ઠિરની ઘૂત-આસક્તિથી પાડવો અને દ્રૌપદીને અસલ દુષ્ટ સહેવું પડ્યું હતું વસ્તુતઃ મહાભારતનું યુદ્ધ યુધિષ્ઠિરના ઘટ-અનુરાગને લીધે જ ઉદ્ભવ્યું હતું વિદુર અને બીજા જેનાએ સમજાવ્યા છતાં પણ ઘૂત-આહવાનને ધર્મ સમજી યુધિષ્ઠિર દુર્યોધનની કપટબળમા ફસાયા મહાન પુરુષો ભૂલ પણ મહાન કરે છે અને તેમના દુઃખો પણ મહાન હોય છે.

દુર્યોધન રાજનીતિ ("ક્રિયાભરતી")મા કુચળ હતો, ત્યારે યુધિષ્ઠિર રાજનીતિ ("શ્ટેટસ્મેનશિપ")મા કુચળ હતા અથવા ધૃતરાષ્ટ્રના જ્ઞાના રહેવું, એ રાજનીતિ જ હતી પાડવો નાના હતા તેમને મોટાની

ભીમસેન

ભીમસેન યુધિષ્ઠિરથી નાનો અને ધીબ્બ ભાઈઓથી મોટો હતો. તે વાચુના અંશથી ઉત્પન્ન થયો હતો, તેથી વાચુના જેવો બળવાન હતો. તે અને દુર્યોધન એક જ દિવસે જન્મ્યા હતા. ભીમસેન બલોન્મત્ત, સાહસિક, રણકર્કશ, ક્રોધી, શૂરો તથા નિર્ભય હતો. ‘ભય’ એ શબ્દ તેના હૃદય-કોષમાંથી હંમેશને માટે ખોવાઈ ગયેલો હતો. તે શત્રુઓની સાથે બળથી જ કામ લેવા ઇચ્છતો. દેવ, અસુર અથવા મનુષ્ય, કોઈને તે ગણકારતો પણ નહિ ને બીજાને કદાપિ વશ પણ થતો નહિ. દેવતા તેના સાહસિક મન ઉપર યુધિષ્ઠિરની જ આજ્ઞાનો અને અર્જુનની જ બુદ્ધિનો પ્રભાવ પડતો હતો; અને તેથી જેમ તેલ રેડતાં ઊછળતો સમુદ્ર શાંત પડે, તેમ તે નરમ થઈ જતો હતો. તે વારંવાર અર્જુનને કહેતો કે:-

किं नु शक्यं मयान्तुं यद्वाजा सततं घृणी त्वं च वालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान्प्रवाधसे (૧. ૨૭૨-૮)
રાજા હંમેશ દયાળુ છે અને તું બાલિશબુદ્ધિથી સદૈવ અમને રોકે છે, એટલે હું ‘શુ’ કરી શકું? આ કારણથી જ યુદ્ધ એટલા સમય સુધી લંગાણું હતું, નહિ તો ભીમે કચારની યે હોળી કરી દીધી હોત! તેને શ્રીકૃષ્ણના ઉપર પણ માનવૃત્તિ હતી. જ્યારે કંઈ વિચારણા ચાલતી હોય, તે વખતે ભીમસેન પોતાના સ્વભાવાનુરૂપ અભિપ્રાય આપતો; એટલે શ્રીકૃષ્ણ ‘ઘણું’ ખાના-રાની ખુંદિ મંત્રમાં આહ્વાન ન હોય’ ઇત્યાદિ કહીને તેને ચિડાવતા હતા, તો પણ તે શ્રીકૃષ્ણની સામે થતો નહિ; પણ પોતાની દલીલ આગળ ચલાવે જતો હતો. તે દ્રૌપદીને આધાર હતો. ઘણી વખત દ્રૌપદીને અને તેના મત એક થઈ જતો હતો. વળી ભીમસેન કોઈ કોઈ વાર પંડિતાઈ ભરેલાં દષ્ટાંતો આપીને કોષના આવેગમાં આવી ગયેલી દ્રૌપદીને શાંત કરતો પણ જણાય છે. કેટલાએક તેને વિદ્વધક જેવો વર્ણવે છે, પણ મહાભારતમાં તે કોઈ સ્થાનમાં તેવા રૂપથી દેખાતો નથી. એ તો ઊલટો વીર ચોદારૂપે જ જણાય છે. તેણે પોતે સ્વીકારેલું કામ તે કોઈ પણ અંતરાયને ન ગણતાં અવશ્ય પાર ઉતારતો હતો. ભીમસેન ધનુર્યુદ્ધ, ખડ્ગયુદ્ધ, વૃક્ષયુદ્ધ, પાષાણયુદ્ધ, મલ્લયુદ્ધ વગેરે યુદ્ધો કરતો હતો. કણ્ઠ જેવા સમર્થ ચેદાને પણ તેણે ધનુર્યુદ્ધમાં કેટલીક વાર નસાઈયો હતો; પણ ગદાયુદ્ધ તો તે પોતાનું જ કહેવડાવતો હતો. મહાયુદ્ધમાં તે ગદા લઈને હાથીઓના સૈન્યમાં વારંવાર ધૂમતો દેખાય છે. યુધિષ્ઠિરને તેના બળ ઉપર ઘણો વિશ્વાસ હતો, તેમજ તે પોતે બ્રાતાઓને વારંવાર સહાય પણ કરતો હતો. વળી રાક્ષસો મારવા એ તો ખાસ તેનો જ શાગ હતો. દુઃશાસનરુદિરપાન એ તેની બીભત્સ ઉર્વડતાની પરિસ્થિતિ છે.

એમ હતી નહિ આવે સમયે કૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાનો ભંગ કરી સ્વતંત્રતા મેળવવી, એટલે પાંડવોએ પોતાનો જ ક્ષય કરવો. આ સલ યુધિષ્ઠિર સદૈવ બુદ્ધિથી જોઈ શક્યા હતા અને તેથી જ તેઓ વારે વારે ભીમસેનના કૃષ્ણોને નિંદતા હતા. યુદ્ધમાં પહેલું બાણ છૂટતાં પહેલાં જ યુધિષ્ઠિર ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય અને કૃપાચાર્યને મળવા અને તેમના આશીર્વાદ મેળવવા પગે ચાલીને ગયા. તેમનું આ કૃત્ય પણ દીર્ઘદષ્ટિ અને રાજ્યનીતિનું ઉત્તમ દર્શાવ છે.

આતિ ભોળપણથી યુધિષ્ઠિરનું જીવન ઝાંખું પડી ગયું હતું. સદો કરવાની ટેવ હોવાથી દુર્યોધનની સાથે ગદાયુદ્ધ કરવાના પ્રસંગે પણ યુધિષ્ઠિરે સદો જ કયો હતો. “હે વીર! હું ફરી તને તારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાની રજા આપું છું” અમારામાંથી એકને તું હણીસ તો તને રાજ્ય મળશે, નહિ તો તું સ્વર્ગ મેળવીશ.” અર્જુન અને ભીમસેન સિવાય દુર્યોધન બીજા ત્રણે ભાઈઓને પૂરો તોડે તેવો હતો. આટલે સુધી ધીરજ રાખનાર શ્રીકૃષ્ણને યુધિષ્ઠિરના વચનથી ક્રોધ ચક્રવર્તી. તેમને લાગ્યું કે, હાથમાં આવેલી બાણ યુધિષ્ઠિર શુભાવી દેશે આખો સાગર તરી જનાર પાંડવો ખાળોચિયામાં જ ફરી જશે. તેમણે ચિડાઈને કહ્યું કે, “પાંડુ અને કૃતીના પુત્રો રાજ્ય ભોગવવાને સરળતા જ નથી. તેમણે તો વનમાં રહેવું અને ભીષ્મ મારી પોતાનું પૂરું કરવું!”

તેનામાં એક હબ્બર હાથીનું બળ હતું, તેને ખાવા પણ બહુ જોઈતું હતું, તેમ તેનો પાકશાસ્ત્ર ઉપર પણ સારો કાબૂ હતો. નાનપણમાં પણ તે દુર્યોધનને તથા તેના બંધુઓને રમતગમતમાં બહુ રંબડતો હતો અને ત્યારથી જ દુર્યોધનના મનમાં વૈરનું પ્રથમ બીજ રોપાયું હતું. ભીમ-સેન 'બળ આગળ અસાધ્ય જેવું કંઈક નથી' એમ માની યુદ્ધમાં ઉદ્ધત બની જતો અને કોઈને પણ નમતું આપતો નહિ. દ્રોણાચાર્યના મરણ પછી કુપિત થયેલા અશ્વત્થામાએ પાંડવોની સર્વ સેનાના સંહારને માટે નારાયણાશ્વનો પ્રયોગ કર્યો હતો; તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના હાથ-માંથી ધનુષ્યબાણ મુકાવી તેને લઈ રથમાંથી જિતરી પડ્યા અને સર્વ સૈનિકોને પણ તેમ કરવા કહેતાં તે બધાઓ શસ્ત્રાશ્વ મૂકી દઈ જમીન ઉપર ઊભા રહ્યા. આમ કરવાનું કારણ એ હતું કે, એ અશ્વની સામે કોઈ પણ અસ્ત્ર ચાલતું નહિ; એટલું જ નહિ પણ જ્યાં સુધી ચોદાના હાથ-માં હથિયાર હોય ત્યાં સુધી જ તે તેને બાળી મૂકવા માટે તેની પાસે આવતું હતું. આ વાત ભીમના ઉદ્દામ મનને રુચી નહિ-શત્રુની સામે હથિયાર છોડી ઊભા રહેવું, એ તેને નાનમભરેલું લાગ્યું; એટલે તે તો સામર્થ્યાનુસાર સામાં બાણો મૂકીને જ ચલન કરવા લાગ્યો. તે વખતે બધેથી પાછો ફરેલો નારાયણાશ્વનો અગ્નિ ભીમની આભુજાભુજે ફરી વળ્યો. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન તેની પાસે ઢોડી ગયા અને તેને બહુ વીનવ્યો; પરંતુ તેણે તેઓનું કહેવું માન્યું નહિ અને તે અગ્નિ-ની જ્વાળામાં પણ પોતાનું બળ અજમાવે જ ગયો. છેવટે શ્રીકૃષ્ણે આધમાં ઘાલીને તે અગ્નિની જ્વાળામાંથી તેને એંચી કાઢ્યો તથા તેનાં હથિયાર ખૂંચવી લીધાં અને ત્યારે જ નારાયણાશ્વ શાંત પડ્યું !! ખરેખર ! 'ભાંગી બઉં પણ નચું નહિ' એ ભીમની નીતિ હતી. તેના હૃદયમાં નિર્મયેષું વૈરપટલ સહસ્રા દર થતું નહિ. યુદ્ધ થઈ ગયા પછી રાજ્યકાળમાં યુધિષ્ઠિરની સખત આજ્ઞા હતી કે, ધૃતરાષ્ટ્રરાજનું કોઈએ પણ અપ્રિય કરવું નહિ; તેમ છતાં ભીમસેન ધૃતરાષ્ટ્ર સાંભળે તેમ પૂર્વવૈર સૂચવનારા શબ્દો બોલ્યા કરતો હતો. તે તપાવેલા મુવર્ણના જેવો શુદ્ધ ગૌર, શરીરે સ્થૂળ, ગજરાજના જેવી ચાલવાળો, પુષ્ટ તથા વિશાળ ખસાવાળો, ભરાવદાર ગર્દનવાળો, વક્ર દંટિથી ભોનારો અને લાંબા સ્થૂળ બાહુવાળો હતો.*

■ ભીમસેન—અતિ સાહસિક ક્ષાત્રબળની મુર્તિ સમો ભીમસેન આખા મહાભારતમાં પ્રતાપી વ્યક્તિ તરીકે પ્રકાશી છે. તેને શ્રીકૃષ્ણની યુક્તિપ્રયુક્તિઓ ગમતી નહોતી, અને વ્યવહારવિરુદ્ધ ધર્મરાજની ધર્મની વાતો તેની યુદ્ધિમાં ખૂંપી શકતી નહોતી. 'પહેલો ધા રાણાનો' એ સૂત્ર તેના જીવનની નસેનસમાં વ્યાપી રહેલું હતું. મરણભયથી ફરીને ભીમસેન પાછો હૃલ્યો હોય એવું એક પણ સ્થળે આખા મહાભારતમાંથી મળી આવતું નથી. હિડિંબ, વક્ર વગેરે રાક્ષસો સામે જવામાં તેને લેશ પણ ભીતિ થઈ નહોતી. હનુમાન પોતાના કરતાં અલંબ બળવાન હોવા છતાં તેમની સાથે યે બાથ ભીડવા તે તૈયાર થયો. યક્ષો અને દિવસો સાથે પણ તેણે યાદોગ કરીને ઝુકાવ્યું. તેના અવિચારી સાહસથી યુધિષ્ઠિરને ધણી વાર વિભાસણ કરવી પડી હતી; પણ વાસ્તવની સહાયથી દરેક સાહસમાંથી ભીમસેન બચી ગયો હતો.

જનમથી જ ભીમસેનમાં કૌરવો પ્રતિ વૈરવૃત્તિ ઉદ્ભવેલી હતી. મહાભારત યુદ્ધનાં બીજ વાવનાર ભીમસેન હતો. બાળપણથી કૌરવોને તે હેરાન કરતો અને પ્રસંગ આવ્યે દુર્યોધન આદિને સખત પ્રહાર કરવા પણ ચૂકતો નહિ. કૌરવો તરફ તેની તીવ્ર વૈરવૃત્તિનો સાક્ષાત્કાર દુઃશાસનના રધિરપાન સમયે જ થયો. કૌરવોને ખરેખર ભય અર્જુનનો નહોતો, પણ ભીમસેનના નામથી જ તેઓ ત્રાસતા. ભીમસેનને લીધે જ પાંડવોને વનવાસમાં કૌરવો તરફથી ઝાઝો ત્રાસ થયો નહોતો. ભીમસેન જ કૌરવ લાઇઓના નાશનું કારણ થઈ પડ્યો. ગદા તેનું સત્ર હતું અને ગદાયુદ્ધમાં જ ભીમસેન જેટલો ફાવ્યો, તેટલો બીજ કયામાં ફાવ્યો નહોતો. મહાભારતના યુદ્ધમાં ધનુષ્યબાણથી લડતાં લડતાં આપરે ધનુષ્યબાણ ત્યજી દઈ રથમાંથી નીચે જિતરી, કાં તો પોતાના બાહુથી અથવા ગદાથી તે યુદ્ધ કરવા મંડી પડતો. 'જ્યાં ડાહ્યા જતાં ડરે ત્યાં મર્ખાં' ફરી પડે છે, એ ભીમસેનને ધણી વાર લાગુ પડી ગય છે.

અર્જુન

અર્જુન બધા બ્રાતાઓમાં વચેટ હતો તથા શ્રીકૃષ્ણને સમવયસ્ક હતો. તે ઇંદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલો અને નર બળવાનનો અવતાર ગણાતો હતો. અર્જુન શૂરવીર છતાં દયાળુ, ધીર, ઉદાત્ત, વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન, શસ્ત્રાસ્રમાં એકો, ઔઠ, ક્ષમાશીલ, દુષ્ટર્મથી પરાઽમુખ રહેનારો, ચાલાક, ચતુર, વિલાસી છતાં જિતેન્દ્રિય, દંઢપ્રતિજ્ઞ, સત્યથી ન ડગનારો, શુરેન્દ્રિય તથા પ્રજાન્દ્રિય હતો. પાંડવ-પક્ષનો તે મુખ્ય યોદ્ધો હતો. પ્રભાવમાં તે શ્રીકૃષ્ણથી ખીન્ને નંબરે જ દેખા દે છે. સદેહે સ્વર્ગ-ગમન તથા દેવોનો સહવાસ તેના ચરિત્રમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે યત્રુઓની સામે સામર્થ્યાનુસાર માનુષી શાસ્ત્રોનો જ પ્રયોગ કરતો હતો. જો કે તેની પાસે દેવી અશ્વો હતાં, છતાં તે તેનો ઉપયોગ અશ્વ-ઓની સામે જ કરતો હતો. તેણે શંકરને પ્રસન્ન કરીને મેળવેલા પાશુપતાસ્રનો મહાન ભારતીય યુદ્ધમાં પણ ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી. અર્જુન પોતાની ધનુર્વિદ્યાના મદમાં ઠોઈ પણ ધનુર્ધોરીને ગણકારતો નહિ. તેણે સંજીતવિદ્યા ચિત્રસેન ગંધર્વરાજ પાસે શીખીને તેમાં ઉત્તમ નેપુણ્ય મેળવ્યું હતું. શ્રીકૃષ્ણ તેને પોતાનો સખા માનતા હતા તથા તેનું પ્રિય કરવા હંમેશાં યત્ન કરતા હતા. બધાં સુધી શ્રીકૃષ્ણ જૂઠ્ઠાંડળ ઉપર રદ્યા, ત્યાં સુધી અર્જુનના ભાલમાં સર્વત્ર વિજય જ નિર્માયેલો હતો. તે કણ્વીની પેઠે કયાંય પરાઽમુખ થઈને નાસતો ભેવામાં આવતો નથી. ત્રિપુરહંતા મહાદેવ-ને પણ યુદ્ધમાં પ્રસન્ન કરનારો અને દેવોને પણ હંકારનારો અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામગમન પછી માત્ર એક જ વાર લૂંટારાઓથી પરાજિત થતો જણાય છે. તે વખતે તેનું દેવી બળ ઊડી જાય છે વિરાટને ત્યાંના ગોહરણપ્રસંગે અર્જુન એકલો જ ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, કણ્વ આદિ સમસ્ત કૌરવી યોદ્ધાઓની સામે યુદ્ધ કરી તેઓને પરાઽમુખ કરે છે, એ તેના પરાક્રમની પરાકાષ્ઠા જ ગણાય. તે નીકર હતો, શૂરવીર હતો; છતાં કોઈને નિરર્થક સતાવતો નહિ. તેની વહીલો તરફની ભક્તિ પણ સખળ હતી; અને તેને લીધે તે યુદ્ધમાં બ્યારે બ્યારે ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય વગેરે શુરુ-જનોની સામે યુદ્ધ કરતો હતો, ત્યારે ત્યારે તેની ભક્તિ તેના ધનુધ્યને ઢીલું કરી નાખતી હતી; પરંતુ તે વખતે યોગેન્દ્ર શ્રીકૃષ્ણ તેની કળ મરડીને તેને પાછા સતેજ કરતા હતા. અર્જુનનાં સકારણુ દશ નામે નીચે પ્રમાણે હતાં:-

તે સર્વ દેશોમાંથી ધન જીતતો હતો તેથી ‘ધનંજય’ કહેવાતો હતો; યુદ્ધમાંથી વિજય ક્યો વિના પાછો ફરતો નહિ તેથી ‘વિજય’ કહેવાતો હતો; તેના રથે ધોળા ઘોડા બેઠાતા હતા તેથી

ભયંકર અને દુષ્કર કર્મો કરનાર ભીમસેનના હૃદયમાંથી કોમળ લાગણીઓને નાશ નહોતો થયો. પોતાના ઉપર વારે વારે આવી પડતી ભયંકર આપત્તિઓમાંથી છૂટવાને પાંચાલી ભીમસેન તરફ જ દષ્ટિ નાખતી હતી. અર્જુન પાંચાલીને પ્રિય હતો, પણ એ ખાનિની ક્ષત્રિયાણીના દિલની બિઘળતી લાગણીઓને સતોષ આપનાર ભીમસેન જ હતો. ભીમસેન ન હોત, તો પાંચાલીનું સર્વસ્વ નાશ પામું હોત. અર્જુનથી દ્રૌપદીના અભિલાષો પૂરા ન પાડી શકાત. દ્રૌપદીને પ્રિય લાગેલાં દિવ્ય ક્રમણ લેવા ભીમસેન જ માહત્ત આદર્યું હતું. પોતાને અપમાન આપનાર કીચક ‘આજ રાત્રે મરવો જ બેઘએ’ એ દ્રૌપદીના અભિવાય ભીમસેન પૂર્ણ કર્યો હતો. ભરસભા વચ્ચે રત્નસ્થાની સ્થિતિમાં ધસડી લાવનાર દુઃસાસનને રણશૂંભ ઉપર મારી નાખી, તેનું રુધિરપાન કરી, દ્રૌપદીને ભીમસેન એકલાએ જ સતોષ આપેા હતો. દ્રૌપદીના કોમળ રત્નદેને લીધે ભીમસેન આથી થે વધારે શું ન કરી શક્યો હોત ?

આટલું અચાગ બળ હોવા છતાંયે ભીમસેને યુધિષ્ઠિરની આરા કદાપિ ઉચાપી નહોતી, એ તેનો મોટા-માં મોટો ગુણ હતો. યુધિષ્ઠિરની ધર્મજ્ઞતિ તરફ કેટલોક વાર ભીમસેને અણુમો દર્શાવેા હતો, કોઈમાં યુધિષ્ઠિરને ઘણી વાર ન કહેવાના કચ્ચો દર્શાવેા હતાં, આપ છતાંયે જ્યાર વર્ષનો વનવાસ ભીમસેને મૂંઝે મોટે સ્વીકાર્યો. વનવાસમાં યુધિષ્ઠિરની લાગણી દુખાય તેનું એક પણ કૃત્ય ભીમસેને ક્યું નહોતું.

તે 'શ્વેતવાહન' કહેવાતો હતો; ઉત્તરાકાશ્યુની નક્ષત્રમાં જન્મ્યો હતો તેથી 'કાશ્યુન' કહેવાતો હતો; દાનવોની સાથે યુદ્ધપ્રસંગમાં જતાં ઈંદ્રે પોતાને હાથે તેને કિરીટ પહેરાવ્યો હતો તેથી તે 'કિરીટી' કહેવાતો હતો; યુદ્ધમાં કદાપિ ખીભત્સ ક્રમ કરતો નહિ તેથી તે 'ખીભત્સુ' કહેવાતો હતો; અને હાથથી ધનુષ્ય જેથી શકતો હતો તેથી 'સવ્યસાચી' કહેવાતો હતો; શુદ્ધ કર્મ કરતો હોવાથી 'અર્જુન' કહેવાતો હતો; જયશીલ હોવાથી 'જિઘ્ણુ' કહેવાતો હતો અને વણે કૃષ્ણ હોવાથી અથવા આકર્ષક અને મનોહર હોવાથી 'કૃષ્ણુ' કહેવાતો હતો. કણે તેનો હંમેશાનો પ્રતિપક્ષી હતો; કારણ કે કણે માની હોવાથી અદિતીય ધનુર્ધરીની કીર્તિ અર્જુન ખાટી બધ તે તેને બિલકુલ પાલવતું ન હતું, અને તેથી તે તેની સ્પર્ધા કર્યા કરતો હતો. અર્જુનનું પરાક્રમ સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રની ભિંમ બિડી જતી હતી અને દુર્યોધન કાવાકાવા કરવા મંડી પડતો હતો. ખરેખર! અર્જુન સદૃશ્યસંપન્ન દિવ્ય યોદ્ધો હતો. તે શરીરે સ્યામ, તેજસ્વી, મનોહર, મત્ત ગજેન્દ્રના જેવા દેખાવવાળો, સિંહના જેવા ઉન્નત ખભાવાળો, વિલાસપૂર્વક ગમન કરતા હાથીના જેવી ચાલવાળો અને કમળપત્રના જેવાં વિશાળ નેત્રવાળો હતો. x

x અર્જુન—કેવળ બળની નહર ચૂર્તિ જેવા ભીમસેન કરતાં, મૃદુતા અને વિવેકયુક્ત બળને લીધે અર્જુન મહાભારતમાં વિશેષ શોભે છે. યુદ્ધમાં અર્જુન કરતાં ભીમસેને વધારે સાહસ ખેડવું હતું, વધારે શૌર્ય દાખવવું હતું; છતાં તેના આચારમાં નહોતી સભ્યતા, નહોતો વિવેક કે નહોતું ગાંભીર્ય. અર્જુન પ્રતિભાશાળી હતો. તેનાં આચરણોમાં સભ્યતા અને ગાંભીર્ય જણાઇ આવતા હતાં. વ્યાયામથી કસાયેલાં ભરાવદાર અંગોને લીધે તેનું મેઘસ્થામ શરીર સુંદર લાગતું હશે, દ્રૌપદી જેવી માનિની સુંદરીને વશ કરે તેનું સુંદર હશે, એમ જણાય છે. પાંડવોના પ્રાથ્વરૂપ અર્જુને મહાભારતના સમયમાં પણ નરના અવતાર હોવાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વ્યાસનું સર્વોત્તમ પાત્ર અર્જુન હતો. બળમાં—નહર બળમાં—અર્જુન કરતાં ભીમસેન અધિક હતો, પણ વ્યવહારમાં એકલું બળ કયાં કામ લાગે છે? આ વ્યાવહારિક સત્યને લીધે ભીમસેન કરતાં પણ મહાભારતનું આકર્ષક પાત્ર અર્જુન મનાય છે. ભીમસેનમાં બળ હતું, પણ બળ સાથે વિવેકશયતા હતી. અર્જુને બળ સાથે વિવેક વાપર્યો. દ્રૌપદીના પાંચે પુત્રોને રાત્રે ઊંઘમાં મારી નાખનાર અશ્વત્થામાની પાછળ એના બળને વિચાર કર્યા વિના કેવળ પોતાના જ બાહુબળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી ભીમસેન વેગથી ધસ્યો. શ્રીકૃષ્ણ અશ્વત્થામાનું બળ સમજતા હતા, તેથી તેમણે અર્જુન સાથે જઈ ભીમસેનને બચાવ્યો હતો. યુદ્ધમાં અશ્વત્થામાએ નારાયણાસ્ત્ર ફેંક્યું, ત્યારે અર્જુને ડહાપણ વાપરી નારાયણાસ્ત્રની અસરમાંથી બચી જવાને પોતાનાં અસ્ત્રો ધરણી ઉપર મૂકી દીધાં. આવા દારણ પ્રસંગે પણ શત્રો ન લજી દેવાનો દુરાયદ્ધ ભીમસેને રાખ્યો હતો.

ગીતામૃતનું પાન કરવાનો અધિકારી શ્રીકૃષ્ણ પાંચે પાંડવોમાંથી એકલા અર્જુનને જ માન્યો હતો; અને તેના બધા સંશયો દૂર કરી કર્મમાં-ક્ષત્રિયને પ્રાપ્ત થયેલા કર્મમાં—પ્રવૃત્ત થવાને તેને પ્રેર્યો હતો. ગીતા-જ્ઞાન મેળવ્યા છતાં પણ ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય અને અશ્વત્થામા સાથે અર્જુને મૃદુ મૃદુ કર્યું હતું; તેથી ચિડાર્થ, યુદ્ધમાં શત્રુ ન ધરવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણ ચક્ર ઉપાડી બે વાર ભીષ્મ સામે ધાયા હતા. વિચારશીલ અર્જુન યુદ્ધમાં વારે વારે લાગણીવશ થતો હોવાથી જ શ્રીકૃષ્ણ તેને વારંવાર પ્રેરતાહન આપતા હતા. ઘણી વાર એમ લાગી આવ્યા વિના નથી રહેતું કે, બે પાંડવોને શ્રીકૃષ્ણ જેવા સહાયકતા ન હોત, તો મહાભારતના યુદ્ધનું પરિણામ કદાચ બીજું જ આવ્યું હોત. કૌરવપક્ષમાંથી ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય આદિ જેમ જેમ નાશ પામતા ગયા, તેમ તેમ દુર્યોધન નિઃશ્વાસ મૂકી એ જ કહેતા કે, “પુરુષાર્થ સર્વશ નકામો છે, દેવ એકલું જ બલવત્તર છે.” દુર્યોધને પુરુષાર્થ કર્યામાં કાંઈ બાકી રાખી નહોતી, છતાં ચક્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો ચક્ર પાપ્યો ધનુર્ધરઃ । તત્ર ધ્રીર્વિજયોર્મૃતિઃ । એ દેવના સત્રને દુર્યોધન જુદું પાડી ન શક્યો. પોતાના વહાલા પુત્ર અભિમન્યુને હણ્યો સાંભળી, જયદ્રથને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અર્જુને યુદ્ધમાં જે સ્વભાવ અને કૌશલ્ય દાખવ્યાં હતાં, તે એની સહજ પ્રકૃતિ હતી; અને તેથી જ શ્રીકૃષ્ણને કહેવું પડ્યું હતું

નકુલ

નકુલ ભાદ્રીનો મોટો પુત્ર તથા પાંડવોમાં ચોથો હતો. તે બહુ રૂપાળો હતો અને તેથી તેને પોતાના રૂપનો ગર્વ હતો. તે ઇતર હથિયારો લઈને લડતો હતો, છતાં ખડ્ગયુદ્ધ ઘણું સરું કરી શકતો હતો અને તેથી તેણે ખડ્ગયુદ્ધમાં અશ્વત્થામા જેવા સમર્થ યોદ્ધાને પણ હરાવ્યો હતો. તે મોટા ભાઈઓની આજ્ઞાને અનુસરનાર, વિલાસી અને મોજી સ્વભાવનો હતો તથા અશ્વવિદ્યામાં નિપુણ હતો. બે કે નકુલ અને સહદેવ બન્ને યુધિષ્ઠિરાદિના ઓરમાન ભાઈ હતા, તથાપિ તેઓમાં કોઈ રીતે ઓરમાયાપણાનો સંબંધ જણાતો ન હતો. ઊલટા તેઓ નકુલસહદેવની બહુ કાળજી રાખતા હતા તથા તેઓને લાડ લડાવતા હતા. તેની કાંતિ સુવર્ણના જેવી હતી, તેનાં નેત્ર આછાં રક્તવર્ણીં હતાં, તેના ખભા સિંહના જેવા પુષ્ટ હતા અને તેના બાહુ મહાપ્રચંડ હતા. તેણે દુર્યોધનના ઘણા ભાઈઓનો સંહાર વાળ્યો હતો.

સહદેવ

સહદેવ સર્વમાં નાનો હતો. તે તથા નકુલ અશ્વિનીકુમારથી ઉત્પન્ન થયાં હતા. તે જ્ઞાની, વિદ્વાન, શાણો, સ્વરૂપવાન તથા સર્વ બંધુઓને પ્રિય હતો; તેમ છતાં તે કુંતીને તો પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક વહાલો હતો. પાંડવો વનમાં જવા નીકળ્યા, તે વખતે કુંતીએ વિલાપ કરતાં સહદેવને કહ્યું હતું કે, “બેટા! તારા બંધુઓ જ્વલંત સત્યવ્રત પાળવાના હોય તો તેઓને જવા દે; પણ તું તો અહીં જ રહીને મારું રક્ષણ કરી પુણ્ય સપાદન કર. તું મને પ્રાણથી પણ અધિક વહાલો છે.” વળી કુંતીએ સહદેવની કાળજી રાખવા દ્રૌપદીને ખાસ લલામણ કરી હતી; તેમજ સહદેવનો કુંતી ઉપર પણ અસાધારણ પ્રેમ હતો. ધતરાષ્ટ્ર સાથે કુંતી અરણ્યવાસ કરવા ગયાં હતાં અને ત્યાં એક વર્ષે સર્વે પાંડવો મળવા ગયા હતા, તે વખતે સહદેવ કુંતીથી છૂટો પડતાં બાળકની પેઠે રડ્યો હતો એમ જણાય છે. સહદેવ ગાય-ખગલ સંબંધી વિદ્યામાં નિપુણ હતો. તેણે શકુની જેવા બળવાન યોદ્ધાને મારીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ કરી હતી.*

કે, પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોદ્યતિ । શ્રીકૃષ્ણની સલાહથી વિજય પામતો અર્જુન મહાભારતમાં ગૌરવહીન અને છે. આશ્વમેધ વિસારી લાગણીવશ થયાતું જ આ પરિણામ છે.

ભીમસેન પાંચાલીનો રક્ષક હતો, પણ અર્જુન તો પાંચાલીનો કાન્ત હતો. અર્જુનને ક્રિયાવાન કરનાર દ્રૌપદી જ હતી. દુપદાત્મજને રંજિત કરવાને અર્જુનને અનેક કુંપો સદન કર્યાં હતા. ય મમેનીને દુઃશાસને કરેલા અપમાનનો પ્રતિકાર શોધવા પાંચાલીનો પ્રેયો અર્જુન દિવ્યાસ્ત્ર મેળવવાને હિમાલયમાં દેશાસ ઉપર ગયો હતો.

× નકુલસહદેવ—ભાદ્રીના બે પુત્રો અશ્વિનીકુમારોથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી સુકુમાર અને સુંદર હતા. તેમણે કુંતીને ભાદ્રીને રચાને જ ગણી હતી અને પિતાને રચાને યુધિષ્ઠિરાદિ ત્રણ ભ્રાતાઓને ગણ્યા હતા. તેમણે યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાને કદી પણ ઉઘાળી નહોતી; તેમ યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન અને અર્જુન એ બે ભાઈઓની સવિશેષ સંભાળ રાખતા. વનવાસમાં બે નાના ભાઈઓ યાકી ગય, ત્યારે ભીમસેન તેમને ઉપાડી લેતા; કુંતી પણ પોતાના પુત્રોની પેઠે જ તેમને ગણતી. કુંતીપુત્રોની સામે તેમને બાંહેરી દુર્યોધને પાંચે ભાઈઓમાં વિશેષ પડાવવા યત્ન કર્યો હતો; પણ નકુલસહદેવ કુંતીપુત્રોની આજ્ઞા સંપૂર્ણ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાથી પાળતા. વનવાસનાં કુંપો તે બે ભાઈઓએ કુંતીપુત્રોની માફક સજાં હતાં; મહાભારતમાં આ બે ભાઈઓ ઘણા દેખાવડા ચીતરવામાં આવ્યા છે. સહદેવે યુદ્ધમાં ક્ષત્રિયવટ બતાવી શકુનિ મારી નાખ્યો હતો.

દ્રૌપદીના આ બે નાનકડા ભરથાર દ્રૌપદીના કરતાં બહુ મોટી ઉમ્મરના તો નહિ જ હોય. દ્રૌપદી તેમના સૌંદર્ય ઉપર મુગ્ધ બની હતી. વનવાસમાં ગાતાના વાસ્તવ્યથી અને ભાવથી તે બેનું જતન તેણે કર્યું હતું, પોતાની આખ આગળથી તે બંનેને તેણે દૂર કર્યાં નહોતા.

દ્રૌપદી

દ્રૌપદી તે પ્રાતઃસ્મરણીય સતીશિરોમણીઓમાંની એક છે. દ્રૌપદી પ્રગલ્ભ, ચતુર, રાજ્યકાર્ય તથા ગૃહકાર્યમાં નિપુણ, ભોલવામાં પ્રૌઢ, સૌંદર્યસંપન્ન, પતિપ્રાણી, નીકર, મહત્વાકાંક્ષાવાળી, સ્વજનપ્રેમી, ઉદાર તથા ઘીબળા ઉપર પોતાના પ્રભાવની છાપ પાડનારી વીરાંગના હતી. સ્વયંવરસમયે કહ્યું ધનુષ્ય ચડાવવા માંડ્યું, તે વખતે ભરસલામાં તેણે કહ્યું અટકી નય તે રીતે પ્રૌઢતાથી કહ્યું હતું કે, ‘હું સૂતપુત્રને વરીશ નહિ.’ વળી દૂતસભામાં ઘસડી આણી ત્યારે ત્યાં તેણે નીકરતાથી પ્રશ્ન કર્યો કે, ‘યુધિષ્ઠિર પોતે હાર્યા પછી મને પણુમાં મૂકી શકે કે નહિ?’ જે પ્રશ્ન સાંભળીને ભીષ્માદિક પણુ ઉત્તર ન આપતાં વિચારમગ્ન થઈ ગયા હતા. આ તેની પરમ પ્રગલ્ભતા જ હતી. દ્રૌપદી પોતાના પાતિનત્યગળથી હંમેશાં મગફૂર રહેતી હતી અને તે બળધી જ તેણે જયદ્રથને અને કીચકને અઠેક જ ધક્કામાં ગબડાવી દીધા હતા. તે રાજકીય વિચારોમાં પણુ વિદ્વાનોને છાજે તેવો ભાગ લેતી વારંવાર જણાય છે. વળી તે રાજ્યનાં તથા ગૃહનાં નાનાંથી મોટાં સુધી પ્રત્યેક કાર્યોની સૂક્ષ્મ રીતે દેખરેખ રાખતી હતી. તેને કોઈ પણુ કાર્ય અજ્ઞાત રહેતું નહિ, એ વાત તેની પાસે પતિવશીકરણ શીખવા આવેલી સત્યભામાને આપેલા તેના ઉત્તરમાંથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે પોતાના ચાતુર્યથી તથા પ્રેમથી પાંચે પાંડવોને અધીન કરી શકી હતી. જે કે તેને પાંચે પાંડવો ઉપર પ્રેમ હતો, તથાપિ તે અર્જુનની પત્ની તરીકે અધિક ગર્વિષ્ઠ રહેતી હતી. તેને ક્રોધ તથા ઈર્ષ્યા થતાં ખરાં, પણુ તે તેને કાબૂમાં રાખી શકતી હતી. દ્રૌપદી પોતાનું ધાયું કરવામાં પોતાની સુક્રિતથી વારંવાર ફાવતી હતી. જે કાર્યમાં ધર્મવિરોધ ન હોય અને સાહસ જેવું ન હોય, તેવું કાર્ય તે યુધિષ્ઠિર દ્વારા કરાવતી હતી; પણુ જેમાં સુધિષ્ઠિર સંમતિ આપે તેમ ન હોય તેવું સાહસી કાર્ય, તે પરલાયું ભીમસેન પાસે કરાવી લેતી હતી. ભીમસેનના હૃદયપટ ઉપર દ્રૌપદીની એવી છાપ ઊંડી ગઈ હતી કે જેથી તે દ્રૌપદીના વચનને ઉઘાળી શકતો ન હતો. એ કુળેરના સરોવરમાંથી સૌગંધિક કમળ લાવવાનો પ્રસંગ, કીચકવધનો પ્રસંગ, અશ્વત્થામાનો મણિ લાવવાનો પ્રસંગ વગેરેમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. પાંચે પાંડવો તેના તરફ પ્રેમ તથા મહામાનથી ભેતા હતા અને તેનું કદાપિ અપ્રિય કરતા નહિ. તે શ્રીકૃષ્ણની સખી હતી, શ્રીકૃષ્ણને અંતરની વાતો કહેતી હતી અને તેમની મારફતે પોતાનાં ઈષ્ટ કાર્યો કરી લેતી હતી. વહીલવર્ગ પણુ તેના તરફ માનથી ભેતો હતો. દુઃખ પડતાં રહીકંકળીને સમય કાઢનારી સતીઓ મળશે; પણુ દુઃખની સામે થઈ તેને દૂર કરનારી વીર સતી તો દ્રૌપદી જ છે. તે ઘણી જાંથી પણુ નહિ તેમ ડીંગણી પણુ નહિ, ઘણી પાતળી પણુ નહિ તેમ જાડી પણુ નહિ—અર્થાત્ સમાન સુશોભિત શરીરવાળી હતી. તેના વાળ કાળા, લાંબા તથા વાંકડિયા હતા. તેનાં નેત્ર શરદ્દંડુના કમળ જેવાં વિશાળ તથા પ્રકુલિત હતાં, તેની કેડ સિંહના જેવી પાતળી હતી, તેનું મુખ કમળના જેવું સૌંદર્યપૂર્ણ હતું, તેની વાણી ઘણી મધુર હતી અને તેના શરીરમાંથી કમળના જેવો મુગંધ નીકળતો હતો. એકંદરે તે સર્વોત્કૃષ્ટ હતી. તે વેદીમાંથી પ્રકટેલી લક્ષ્મીની અંશ-ભૂતા હતી અને તેથી તે સાક્ષાત્ મૂર્તિમતી લક્ષ્મી જેવી જ જણાતી હતી.*

* દ્રૌપદી—કેવળ પતિને જ વશ રહેવું અને પોતાની સ્વતંત્રતા પડે તો ન જ પાડવો, એવી પ્રાચીન સતીત્વની લાવનો નહોતી. પ્રાચીન આર્યોએ સ્ત્રીઓના સ્વાર્થને નષ્ટ કરી દીધું હતું, એમ કહેનાર કેવળ એકપક્ષી જ ન્યાય તોળે છે. પ્રાચીન આર્ય સમાજનો અભ્યાસ કરનારને એટલું ચોક્કસ સમજશે કે, પ્રાચીન આર્યોએ સ્ત્રીપુરુષનાં કર્તવ્યક્ષેત્રો ભિન્ન ભિન્ન રાખી તેમને-ગ્રીભાથી અર્થાદિત રાખ્યા હતા. સ્ત્રી કે પુરુષ પોતાનાં કર્તવ્યોમાં તદ્દન સ્વતંત્ર હતાં. હાલની દૃષ્ટિએ આ મથોદા પ્રાચીન સમાજના દોષ તરીકે

શ્રીકૃષ્ણ

પૂર્ણ પુરુષોત્તમાવતાર શ્રીકૃષ્ણ, પાંડવોના મામાના પુત્ર થતા હતા. તે પાંડવોના મુખ્ય નેતા તથા પાંડવોના જ્વલંત પ્રભાવના અને તેઓની કીર્તિના આધારભૂત હતા. મહાભારતરૂપી દેહને આત્મા શ્રીકૃષ્ણ છે. જો તે એક પાત્ર ઉપાડી લેવામાં આવે, તો મહાભારત એક નિર્જીવ જોળિયા જેવું જ થઈ પડે. તેમણે ભારતીય યુદ્ધમાં હથિયાર લઈને યુદ્ધ કર્યું નથી, તથાપિ તે પાંડવીય સર્વે યોદ્ધાઓનાં આયુધોમાં તથા હૃદયોમાં વેગ આપનારા હતા. પાંડવો વનવાસ કરવા ગયા તે વખતથી હયોધને પોતાની રાજનીતિથી, લક્ષ્મીથી તથા માનથી સર્વે રાજાઓને તથા યોદ્ધાઓને વશ કરી લીધા હતા; અને એ રીતે તે દંદમૂલ થયા હતા. તેવા સમયે શત્રુની સામે

મનાઈ જવા સંભવ છે. પ્રાચીન સમાજની આ વ્યવસ્થામાં જેટલી ઝડપથી આપણે દોષ નિહાળ્યો છે, તેટલી ઝડપથી તે દોષનિવારણના માર્ગો આપણે શોધી શકીએ તેમ છે. જો કે મારી સાથે ધણા સંમત થશે કે, પાશ્ચાત્ય પ્રજાના સંસ્કારોની અસર આપણા ઉપર થયાને લીધે જ આપણી પુરાતન વ્યવસ્થામાં આપણને દોષભુક્તિ ઉદ્ભવી છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજાની વ્યવસ્થામાં અપુરુષનાં કર્તવ્યક્ષેત્રોને મર્યાદિત રાખવામાં આવ્યાં નથી. આ વ્યવસ્થા હજી અખતરાઈ જ છે. હજી તો તેમણે આ વ્યવસ્થાનો સારો લાભ મેળવ્યો નથી; હિલકું તેના દોષોનાં પુરાણો વારંવાર સાબળવામાં તથા વાંચવામાં આવે છે. આમ અખતરાઈ પરીકારણેલાં પાશ્ચાત્ય પ્રજાનાં કર્તવ્યક્ષેત્રોને સ્વીકારવા માટે આપણી પ્રાચીન વ્યવસ્થામાં દોષભુક્તિ રાખવી, એમાં નથી સ્વદેશભિમાન, નથી સ્વાભિમાન કે નથી સ્વેચ્છા !

રાંકડાં, પતિનો પડયો મેલ ઝીલતાં સીતા જેવાં સતી અને મેલેમેલમાં લોહી ઉછાળતી, પાંચે પતિને પણ વશ રાખવાનું અભિમાન રાખનારી, સ્વાતંત્ર્યની મુર્તિસમી શુદ્ધ ક્ષત્રિયાણી દ્રૌપદી જેવી સત્તા એ પ્રાચીન સતીત્વનાં વૃક્ષામંત્રનાં જે પલ્લાં છે, સતી સ્ત્રી થવું એ કેવળ સ્ત્રીની અંતરેજા અને અંતરપ્રેમ ઉપર જ આધાર રાખવું હતું; સતી સ્ત્રી થવાની આર્થ સમાજે કોષ્ટકે ફરજ પાડી નહોતી. ફરજ પાડ્યે સતી થનારની મદત્તાં કયાં સુધી ટકે ? સ્ત્રીની સ્વતંત્રતાને માન્ય રાખનાર આર્થ સમાજ સતી સ્ત્રી થવાની ફરજ દરેક સ્ત્રીને માથે નાખે એ સંભવિત નથી. સતી સ્ત્રી થવાની મૃત્યુ આર્થ સમાજે પોતાનાં શાસ્ત્રો દ્વારા કરી દતી. જો ફરજ પાડવામાં આવી હોત તો સીતા, દ્રૌપદી, સાવિત્રી અને સુકન્યા જેવી મણીમંત્રી સતીઓની મદત્તા સમાજે કેમ સ્વીકારી હોત ?

દ્રૌપદી પાંડવોને શક્તિ અને પ્રેરણા અર્પતી હતી. જો પાંડવો પાંચાલની ન પરપ્ત્યા હોત, તો તેમની ઇતિહાસ કદાચ જુદી જ રીતે લખાયો હોત. મહાભારતના યુદ્ધમાં ભીમસેનના પાદુપગથી, અર્જુનની અસ્ત્ર-વિદ્યાથી અને શ્રીકૃષ્ણની દીર્ઘદંષ્ટિથી જેટલો વિજય પ્રાપ્ત નહોતો થયો, તેટલો વિજય દ્રૌપદીના ક્રોધ અને વિપરણ્યુકત દંષ્ટિપાતથી પ્રાપ્ત થયો હતો. કોરવોને સમજાવવા વિષ્ટિ માટે લાસુદેવને જવા હુધિરિરે વિનંતિ કરી, ત્યારે ભીમસેન સુધ્ધાં બધા પાંડવોએ તેમાં સંમતિ આપી હતી. છેવટે પાંચ ગામઝાં લઈ સંતોષ પતાવી દારણ્ય શુદ્ધતા પ્રસંગ ઉપરિચિત ન થાય, એવી પ્રખળ ધ્વજા ત્યારે પાંચે ભાષ્યોએ દર્શાવી, ત્યારે પાંડવોની-આસન કરીને ભીમસેન અને અર્જુનની-આવી નપુંસકતા જોઈ દ્રૌપદી અક્રાંતિ ગઈ. તેની આખમાં નિરા-શામાં આંસુ આવ્યાં; પાંડવોની નિર્જળતા દવે તેને સાંલવા લાગી. કેશવની શક્તિ ચિંતે તેની ખાતરી હતી; તેથી જો શ્રીકૃષ્ણ ધારશે તો સલાહ કરાવી શકશે અને દુઃશાસને કરેલા અપમાનનો ખડકો લેવાનો નહિ, એમ તેને જાગવા માંડ્યું. તેવું સુખ લેવાઈ ગયું, તેની આંખમાંથી ક્રોધાગ્નિની ઉગ્મ નત્રાગાઓ નીકળવા લાગી. એક ક્ષણમાં તેણે મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો. દવે તેની સુખાકૃતિ તપેલા સુવર્ણ જેવી દેખાવા લાગી, તેનાં અંગો ધ્રુજવા લાગ્યાં. આંખમાં આસુ લાવી તેણે શ્રીકૃષ્ણને સંબોધી પોતાને થયેલા અપમાનની ઘાન કહી સંભળાવી.

પોતાનો કેશકલાપ હાથમાં ઝાલી શ્રીકૃષ્ણને દેખાડતાં આંખમાં આંસુ સાથે દ્રૌપદીએ કહ્યું : “હે યુગ્ધી-કાકા ! દુઃશાસનને હાથે ખેંચાયેલો કેશપાશ આ રહ્યો, જુઓ ! જુઓ ! કેવી રીતે તેણે ખેંચ્યો હતો ! સંધિ કરવા જતાં તમારે મારા કેશપાશને વિસારવો ન ધટે. હે શ્રીકૃષ્ણ ! કદાચ ભીમસેન અને અર્જુન દી

સાધનરહિત પાંડવોને સાધનસંપન્ન બનાવવામાં તથા તેઓને વિજય અપાવવામાં શ્રીકૃષ્ણે જ સમર્થ હાથ હતો. વળી એટલું જ નહિ પણ તેઓની માંહોમાંહેની ક્રાંતક્રૂટમાં પણ તે સંધિકારક થઈ પડતા હતા. જ્યારે યુધિષ્ઠિર કષ્ટથી પરાલવ પામીને તથા ક્ષતવિક્ષત થઈને છાવણીમાં જતા રહ્યા, ત્યારે સંશયકેને મારીને આવેલા અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુધિષ્ઠિરની ખબર બેદા છાવણીમાં ગયો. યુધિષ્ઠિરે કષ્ટને માર્યા વિના આવેલા અર્જુનનો ક્રોધાવેશથી તિરસ્કાર કરીને તેને ગાંડીવધનુષ્ય બીલતને આપી દેવા જેવું અસહ્ય કટુ વચન કહ્યું; તે વખતે જ તેવું કહેનારનો શિરચ્છેદ કરવાની પ્રતિજ્ઞાવાળા અર્જુને યુધિષ્ઠિરનો શિરચ્છેદ કરવા તરવાર ખેંચી. શ્રીકૃષ્ણે ધર્મનું માર્મિક સ્વરૂપ સમજાવી તેને તેમ કરતો રોકી દીધો; અને ‘અપમાન વધતુલ્ય ગણાય છે,’

લીધે સંધિની ઇચ્છા રાખતા હશે, તો મારા વૃદ્ધ પિતા તેમના મહારથા પુત્રોસહિત, અને અભિમન્યુને આગળ કરી મારા મહાપરાક્રમી પાંચ પુત્રો કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરશે. હે શ્રીકૃષ્ણ! જ્યાં સુધી પાપી દુઃશાસનનો હાથ ધરીને કપાલ ગયેલો તથા લોહી અને ધૂળથી ખરડાયેલો હું નહિ જોઉં, ત્યાં સુધી મારા દિલમાં શાંતિ થવાની નથી. મારા હૃદયમાં ક્રોધનો આગ સળગી છે, વેર લેવાને માટે તેર તેર વર્ષો સુધી મેં વાટ જોઈ છે, હવે તમને બધાંને ધર્મનો વિચાર આવે છે; પણ તે દુટીના વચનો તીવ્ર જેવાં મારા હૃદયમાં પેસી ગયાં છે અને મને પીડા આપે છે.” દ્રૌપદીના આ વચનોની સચોટ અસર થઈ અને શ્રીકૃષ્ણે નીતિની દૃષ્ટિએ જ વિદિ કરવા જવાનું સ્વીકાર્યું.

ભૂતમાં બીજી વાર હાથો પછી પાંડવોને વનવાસ મળ્યો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ તેમને મળવાને વનમાં આવ્યા હતા, તે વખતે સહામાં પોતાને થયેલા અપમાનનો ઉલ્લેખ કરતાં દ્રૌપદીએ શ્રીકૃષ્ણને સચોટ શબ્દોમાં પોતાનાં વીતંકો કહી સંભળાવ્યાં હતા. પાંડવોને માર્મિક વચનો કહી તેણે તેમનો તિરસ્કાર કર્યો હતો. દ્રૌપદીના દિલમાં એક જ વાત સાલતી હતી; તે એ જ કે, પોતાને મળેલા અપમાનનું વેર લેવું. વેર તેની નસેનસમાં વ્યાપી ગયું હતું. દ્રૌપદીની પ્રત્યેક વાણીમાં વેરભાવ વિશેષ પ્રકટ થતો હતો. વીરરસથી ભરખી જતી પાંચાલીના યોગ્ય પતિ થતાં યુધિષ્ઠિરને ન આવડતું. દ્રૌપદીની રસજ્ઞતા પાંચ કોવા છતાં અર્જુન એની અંતઃકૃતિને સંતોષી શક્યો નહોતો. યાગસેનીની પ્રબલિત અંતરેચ્છાને સંતોષે, શાંત કરે, તેવો માત્ર ભીમસેન જ હતો. દુઃશાસને ચીર ખેંચ્યાં અને દુર્યોધને દ્રૌપદીને પોતાની સાયળ દેખાડી, ત્યારે તે બંનેને નિર્દય રીતે દણી નાખવાની કૂર પ્રતિજ્ઞા ભીમસેન જ લીધી હતી. પોતાના વહાલા પુત્ર અભિમન્યુનો વધ સાંભળીને અર્જુનને જેવો ક્રોધ વ્યથો હતો તેવો ક્રોધ પાંચાલીના હડહડતા અપમાન સમયે તેને ઉદ્ભવ્યો નહોતો, એટલી અર્જુનના પ્રેમભાવમાં ગણપ હતી. યાગસેનનીના સળગતા આત્માની દાઝ હોલવનાર માત્ર ભીમસેન હતો.

પાંચાલીના દુભાયેલા અંતરાત્માની શાંતિ કરનાર ભીમસેન હતો, તો પણ દ્રૌપદીના પ્રેમપીથપનો પ્રવાહ અર્જુન તરફ વિશેષ વહેતો હતો. એના વીરહૃદયને સંતોષનાર ભીમસેન હતો, છતાં એના રસિક અને સુગંધ હૃદયકમળની બીડાઈ ગયેલી પાંખડીઓને ધીરે ધીરે વિક્ષાવવાનું કાર્ય એકલો અર્જુન જાણતો હતો. મારીપુત્રો દેખાવડા હતા, પણ વચમાં ભગભગ સમેાવડિયા હોવાથી દ્રૌપદીની રસજ્ઞતા એમનાથી સંતોષાય તેમ નહોતી. કામ-ક્રોધ આદિ વિકારો પાંચાલીને સ્વાધીન હતા. એ ઇચ્છતી ત્યારે ક્રોધ કે દયા દર્શાવી શકતી હતી. એનો સત્તાધારી ગર્વ યુધિષ્ઠિરના શાંત અને ધર્મોદ્ધર્મના વિચારમાં લીન થયેલા. આત્માને ખેંચી કંપાવી મૂકતો.

સીતા અને દ્રૌપદી એ બેનાં વનવાસમાં આસમાન-જમીનનો ફેર છે. રામના વનવાસમાં સીતાનું સાહચર્ય કેવળ ગૌણ લાગે છે, પણ પાંડવોના વનવાસમાં દ્રૌપદીનું સાહચર્ય પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. દ્રૌપદીના સત્તાધારી ગર્વને તોડી પાડવા વિધિએ તેને મહાન કષ્ટ-યજ્ઞોમાં હોમી હતી, પણ તેનો ગર્વ ઝોગળા જવાને બદલે જેમ જેમ તેને દુઃખ પડ્યું, તેમ તેમ તે વધારે સંગઠિત થતો ગયો. તેના કાંઈક આવડા ગર્વથી જ દ્રૌપદી પાંચે પાંડવો ઉપર રાત્ર્ય વ્યધાવતી હતી. પાંડવો પાંચાલી ઉપર મમતા રાખતા હતા, છતાં દરેકને તે પોતાના ઝોજસથી આંજ દેતી. એના પ્રતાપી સ્વભાવ દ્વારા પાંડવોને સાત્યો દર્શો, પણ એને તરડોલવાનું મન દેખતે યતું નહોતું. કૃષ્ણ આવી પ્રતાપી હોવા છતાં પોતાના મનથી પતિને લેઈ પણ દીગ્ધ-

એવું જણાવી તેને તેમ કરવા પ્રેર્યો. અર્જુને યુધિષ્ઠિરને અનેક કટુ વચનો સંભળાવ્યાં; પરંતુ પછી વડીલની અવજાન્ય પાતકથી યુક્ત થવા અર્જુને તે તરવાર પોતાના જ કંઠ ઉપર ચલાવવા તૈયારી કરી. ફરી શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશ કરી, 'આત્મસ્તુતિ એ આત્મવધતુલ્ય છે,' એવું જણાવી તેની તેની પાસે આત્મપ્રલાધા કરાવી તેને શાંત પાડ્યો; પણ અર્જુનનાં કંઠમાં વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિર ત્યાંથી અરણ્યમાં જવા નાઠા. એ વખતે શ્રીકૃષ્ણે તેમને પગમાં પડીને ખાળ્યા અને ખારીક સમયનું જ્ઞાન કરાવી સર્વને શાંત પાડી દીધા. શાંત થયેલા યુધિષ્ઠિરે તથા અર્જુનને પરસ્પરનું વૈમનસ્ય દૂર કરી શ્રીકૃષ્ણેના આભાર માન્યો અને અર્જુન યુધિષ્ઠિરની આગળ કૃષ્ણ-વધની પ્રતિજ્ઞા કરીને ત્યાંથી યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો. આવા વિષમ પ્રસંગમાં શ્રીકૃષ્ણમાં યુદ્ધિ-ચાતુર્યનો અને જિંડા ધર્મજ્ઞાનનો અભાવ હોત તો કેવું પરિણામ આવત ? આ સહજે કદાચ શકાય તેમ છે. વળી શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધારંભસમયે શુરજનોને સામે જોયેલા જોઈને અર્જુનને થયેલા મોહ-પ્રસંગમાં તત્ત્વોપદેશ કરીને, દ્રોણવધપ્રસંગે સાત્યકિ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વચ્ચે ઝરતા ક્રોધાગ્નિને શાંત પાડીને, જયદ્રથના વધપ્રસંગમાં અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓના પ્રયોગથી અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરાવીને, તથા યુદ્ધાંતમાં જલદેવને, ગાંધારીને અને ધૃતરાષ્ટ્રને શાંત પાડીને પોતાનું અદ્ભૂત યુદ્ધિદૌશલ્ય પ્રકટ કર્યું છે અને પાંડવોનું નાવ વિષમ ખડકોમાં થઈને પાર પહોંચાડ્યું છે. એ એવા એવા પ્રસંગોમાં પાંડવપક્ષમાં શ્રીકૃષ્ણ ન હોત તો પાંડવોનો વિજય હુલ્લેખ જ હતો.

શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ રાજમહારાજ તથા ઋષિઓ આદિ સર્વ ઉપર પડતો હતો, ટોઈ તેમનું અપમાન કરતા નહિ અને કરતા તો તેઓ કંસ, શિશુપાલ, દુર્યોધનાદિની પેઠે નાશ પામતા હતા; કારણ કે તેમની કૃપા તથા ક્રોધ જન્મે નિષ્કળ જતાં નહિ. શ્રીકૃષ્ણ શસ્ત્રાશ્રમા નિપુણ, શૂરવીર, સત્યવાદી, નિલોભ, માનમોહથી રહિત, બિતેદ્રિય, ગરજાગતવત્સલ, પરમ જ્ઞાની, વિદ્વાન, યોગી, દયાળુ, ધર્મરહસ્યના જ્ઞાતા, દુઃકામાં કહીએ તો તે સર્વગુણસંપન્ન હતા. તે જે જે ભૂમિકામાં રહીને કાર્ય કરતા હતા, તે તે કાર્ય અદ્વિતીયપણાથી કરી દેખાડતા હતા. તેમને અગમ્ય જેવું કાંઈ જ હતું નહિ, એ તેમનાં વિવિધ ચરિત્રોથી વ્યક્ત થાય છે. તેમનું શરીર દોષમાત્રથી રહિત અને ત્રિલોકમોહન હતું. તેમનું ચરિત્ર અનેક ગદ્યપદ્યાત્મક વાણીને હજી સુધી શોભાવી રહ્યું છે અને રહેશે; તથા તેમની પ્રતિમા ઠામ ઠામ અનેકોપચારથી પૂજાઈ રહી છે, જે જ તેમની પ્રજ્ઞતા ! એ જ તેમની સર્વેશ્વરતાનો વિજય !

ગણતી નહોતી; એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર પોતાની મનાવૃત્તિને સંબંધમાં રાખી, પોતાની ઇચ્છા વિરદ્ધ થયેલા પાંડવોનાં કૃત્યોમાં તેણે સહિત આપી હતી. વિરાટરાજના દગ્ધારમાં પ્રચ્છન્ન રહેતી વખતે તે સૈરથી તરીકે રહેવા આવી, અને આનું કીલ્પ રચાન લેતા તે લેખ પણ એસગાઇ નહિ. પાંચાવીના સતીત્વની આ ખરેખરી ક્ષોડી હતી. પાંચ પતિને પરજીનાર પાચાલી પાળેને એક પતિ સમાન લેખીને તેમને જ સ્વાધીન રહે, એ એના સતીત્વને છાજતું હતું. સતી-ધર્મમાં તેણે કદીયે પ્રમાદ કર્યો નહોતો.

વનવાસમાં દુષ્ટદત્તનયાએ પાંડવોની માતા જેવું વર્તન ગમ્યુ હતું. પાંડવોને કુંતીનો ખોટ પણ જણાતી નહોતી. ખાસ કરીને નકુળસહદેવને-પોતાના લાડકા નાનકડા કથોને તેણે કદીયે આપથી વેગળા કર્યો નહોતો. તેનામાં માતાનું વાત્સલ્ય, કાન્તાનો પ્રણય અને સખીના સૌખ્ય જીભરાતાં હતાં.

x શ્રીકૃષ્ણ-પાંચ દગ્ધાર વર્ષથી દિવંતા લાખ્ખો અને કરોડોના પ્રજુ મનાયેલા શ્રીકૃષ્ણ મહાભારતમાં યુદ્ધપ્રસંગે અર્જુનના સારથિ તરીકે વિશેષ દર્શન દે છે. તેમના જીવનનો ધણે કાળ મહાભારતની વસ્તુની બહારનો હોવાથી મહાભારતમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી. ગોપોએ સાથે તેમનો મંબધ, અઠિભણીવિવાહ, સત્યભામનો પ્રસંગ અને એવા ખીગ અગત્યના પ્રસંગો મહાભારતમાં દષ્ટિગોચર થતા નથી. મહાભારતમાં તો શ્રીકૃષ્ણ નિપુણ તત્ત્વવેત્તા, મહાયોગી, વ્યવહારકુશળ અને નીકર ચોદા તરીકે આલેખાયા છે. ન્તાં ધર્મ અને અધર્મનો સંશય ઉપગ્રિત થતો, ત્યાં એક ધાથી બે કડકા કરનાર શ્રીકૃષ્ણે વ્યવહારપર્યોગી ગામ

કુન્તીમાતા

કુન્તીમાતા શાણા, વિચારશીલ, સ્વધર્મ પાળનારા, દયાળુ અને સમયોચિત વર્તનવાળાં હતાં. પાંડુરાજાના મરણ પછી તે પુત્રોના રક્ષણને માટે જ જીવ્યા હતા છેવટે પુત્રોને રાજ્યપ્રાપ્તિને માટે ઉત્તેજ, રાજ્ય મળ્યા પછી પુત્રના સમ્રાટ્વખની પણ રૂપૃદ્ધા ત્યજી દઈને, તે શુરુજનની શુશ્રૂષા તથા તપ કરવા જંગલમાં ચાલ્યા ગયાં હતાં, એ તેમની ધાર્મિકતાનો અદ્ભુત પુરાવો છે.

મૃત્યુએ હતો સાધ્ય સાધવામાં ધર્મધર્મનો વિવેક દૂર ફરી, તાત્કાલિન લપ્રાપ્તિ માટે મુગમ માધનેનો ઉપયોગ કરવામાં દેશ લગારે એમ ગાતા નહોતા શિખડીની પાઠગથી અર્જુન પાસે ખાસો નખાવી ભીખને વલ કરાવ્યો, અમાધિગ્ય દ્રોણાચાર્યનું શિષ્ય કપાલી નખાવ્યું, કાળનો નિર્ણય કરવામાં જુનાવામાં નાખી જ્યદ્ધતેના નાશ કરાવ્યો, કાઠવમાં ખૂપી ગયેના ગચ્ચકને કાઠનાનો શ્રમ લેતા કર્ણનો નાશ કરાવી નાખ્યો અને ભીમસેનને મૃત્યુના કરી દુર્યોધનની સાથેના લાગી નખાવી—એ બધા પ્રસંગે ગોવિંદ તાત્કાલિક ક્ષણપ્રાપ્તિ થાય તેવા માર્ગ લીધો હતો. યદની સાથે શદ થયું, એ ન્યાયે શ્રીકૃષ્ણે મુદ્દમાં કૌરવો તરફ વર્તન ચલાવ્યું હતું.

શ્રીકૃષ્ણ નારાયણનો અનંતાર હતો, એ સત્ય મહાભારતમાં સૌથી પ્રથમ કાળને સમજાવ્યું હોય, તો તે ભીષ્મ હતા શ્રીકૃષ્ણની શક્તિને ભીષ્મ સારી પેઠે ઓળખી ગયા હતા. મુદ્દના ત્રીજા દિવસે અર્જુનને મુદ્દ મુદ્દ કરતો જોઈ, દેશવ દાશમાં ચક્ર લઈ ભીષ્મને માગવા દોઢા ત્યારે ભીષ્મ બોલ્યા કે, “હે દેશવ! આવો, આવો, આવો હે ચક્રપાણિ! તમને મારા નમસ્કાર છે, અને પકડીને ગચ્ચાથી નીચે નાખી દો તમે મને મારી નાખશો, તો અહીં તેમજ પરલોકમાં મને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થશે.” વળી નવમાં દિવસે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ દાશમાં ચક્ર લઈ ભીષ્મને મારવા ધર્યા, ત્યારે ભીષ્મે કહ્યું “આવો, આવો, પુડીકાશ! હે દેવ! તમને મારા નમસ્કાર છે હે માધવ! મને હમણા જ મારી નાખો, ને રચમાથી હેડે નાખી દો. સમ્રાટમાં તમારે દાસે મૃત્યુ પામવાથી, હે દેવ! મારી સદ્ગતિ જ થશે તમે મને કૃતાય્ઘ્ન કીધો છે હે ગોવિંદ! મને મારો, હું તમારો દાસ છું.” કૌપદી, યુધિષ્ઠિર, વિદુર અને કર્ણ પણ શ્રીકૃષ્ણના ઐશ્વર્યને સમજી ગયા હતા. દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણને માયાવી ગણી કાઠનો હતો.

પાંડવો શ્રીકૃષ્ણને અનન્ય ભક્તિભાવથી જોતા હતા તેમની મનાઈ વિના તેઓ કોઈ પણ દિવસ મદાન કાર્ય આગળતા નહોતા. વાસુદેવ પણ પાંડવો ઉપર અપાર મેદ રાખતા હતા. યુધિષ્ઠિરના ભોગપણને લીધે પાંડવો તેમજ કૌપદી દુખી થતા હતા, એ શ્રીકૃષ્ણની ધ્યાન બદલ નહોતું. ખરું જોતા મહાભારતનું મુદ્દ યુધિષ્ઠિરના ભોગપણનું જ પરિણામ હતું.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકારી પાંચે પાંડવોમાં માન અર્જુન જ હતો, શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ગીતામૃતનું પાન કરાવ્યું. ‘કર્મ’ શું અને અકર્મ શું? આમ ક્રિતકર્મમુદ્દ થયેના અર્જુનને શરિયધર્મનો માયો બોધ કર્યો પછી મનુષ્યમાત્રનો માયો ધર્મ કયો સબલ છે, તે વાત શ્રીકૃષ્ણે ભાગ દષ્ટને ન્વપ્ત શબ્દોમાં કહી. માને એમ મદેદ બપજે કે, મુદ્દ-ભૂમિ ઉપર અર્જુનને આટલી મોગી અટાદશાખાથી ધીગીના શ્રીકૃષ્ણે મલતીની દાખ, એ સબલ નથી આ મદેદ અગચને છે. સરકૂત ભાસાને તે મમય હતો, કદનાર અને મામજનાગ બને મુપાત્ર, જુદિશાગી અને મુનામ્મુદ્ધિના હતા. વળી અત્યારે પણ અટાદશાખાથી લીમીતાનો મુખપાદ કદનારાએને વધારમાં વધારે મવા દનાક નેટલો મમય લાગે છે આ ગણનરી ધ્યાનમાં લેતા શ્રી કૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચે થયેલો સવાદ અધી દનાકમાં મમામ થાય એ મલતિત એ મમરાગચમાં મુદ્દને માગે તૈયાગ થઈ ગેહવાઈ ગયા પછી પણ આગતો મમય તો મદેજે મગી રહે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અત્યારે જે સ્વરૂપમાં આપણને મગી આવી છે, તે જ સ્વરૂપમાં કદાચ તેને મૂળ મહાભારતને નદિ આતેખી હોય, જના તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા મિદાતો મૂળને આધારે મચવાઈ રતા હોય એમ લાગે છે. શ્રીગીતાનો મૂળ મિદાન ‘કર્મ’ કરો અને દ્વજ મજશે’ એ જ છે. મેકર વાગે રને લોદી નીકરે, એ નેટલું મ્વપ્ત છે, તેટલો જ ન્વપ્ત મળ્યો કર્મ અને દ્વજ એ જે વચ્ચે છે આદ્ય મિદાતોને વગી મેગ દનાક યવનમાં ને કોણ ને પ્રમય ઉપચિયન થાય, તે કોને પ્રમ અને અનુદ્વજ વર્તન રાખવું, એ શ્રીગીતાનો બીજો મિદાત છે. વીરો, યુર, બધેરો એ બધા તરફ રનેદમાય રાખવો એ આદ્ય મિદાન પણ ન્વ મજમાં એ બધા મુના રમા માગે.

અભિમન્યુ

અભિમન્યુ અર્જુનના જેવો લડવૈયો હતો. તે શૂરવીર, નીરર અને શસ્ત્રાસ્ત્રમાં કુશળ હતો. અર્જુન સંશયક યોદ્ધાઓને મારવા ગયો, તે દિવસે દ્રોણગુરુએ નિર્માણ કરેલા ચક્રવ્યૂહમાં તે નિર્ભયતાથી પેઠો હતો અને અનેક યોદ્ધાઓને મારી, હંફાવીને ઠેઠ વ્યૂહના મધ્ય સુધી પહોંચ્યો હતો. ત્યાં તેને ઘણા મહારથીઓએ મળીને અધર્મથી મારી નાખ્યો હતો. તે શ્રીકૃષ્ણને તથા અર્જુનને બહુ જ વહાલો હતો. પાંડવોનો વંશ પણ તેનાથી જ આગળ ચાલ્યો છે.

સાત્યકિ

સાત્યકિ યાદવ, અર્જુનનો શિષ્ય તથા ભક્ત હતો. તે શ્રીકૃષ્ણનો પ્રીતિપાત્ર, વિદ્વાન, ધાર્મિક, ચતુર, પ્રભાવશાળી, શસ્ત્રાસ્ત્રમાં નિપુણ, સમયર અને અર્જુનનું પ્રિય કરવા માટે હંમેશાં તે ખડેપગે તત્પર રહેતો હતો.

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંડવોનો સાળો અને શુભેચ્છક હતો. તે દ્રોણવધને માટે કવચ, હથિયાર તથા રથની સાથે અશ્વિનકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. તેણે મહાયુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યને મારી પોતાના પિતાનું વૈર વાળ્યું હતું. તે શૂરવીર, રણધીર, શસ્ત્રાસ્ત્રસંપન્ન, યુદ્ધિમાન અને કૃતર હતો. પાંડવોની સાત અક્ષૌહિણી સેનાનું અુખ્ય સેનાપતિપદ તેને આપ્યું હતું અને તે તેણે યુદ્ધના છેલ્લા દિવસ સુધી બળવાળી રાખ્યું હતું.

ઘટોતકચ

ભીમસેનથી હિડિમ્બામાં ઉત્પન્ન થયેલો રાક્ષસ ઘટોતકચ મહાપરાક્રમી અને માયાબળથી સંપન્ન હતો. તેણે પાંડવોને તીર્થયાત્રાના પ્રસંગમાં ઘણી મદદ કરી હતી અને છેવટે ચૌદમા દિવસના રાત્રિયુદ્ધમાં કૌરવી યોદ્ધાઓને ગભરાવી નાખી રંગ રાખ્યો હતો. કષ્ટે અર્જુનને મારવા માટે રાખી મૂકેલી અભોધ શક્તિનો ભોગ ચર્ધ પડીને તેણે અર્જુનને બચાવ્યો હતો. તે રાક્ષસી યોનિમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, છતાં કૃતર અને એકનિષ્ઠ સ્વામીભક્ત હતો.

આવીને જોભા રહે, ત્યારે સાચા ક્ષત્રિયે તો તેમની સામે યુદ્ધ કરવું જ ઘટે, એ એનો નતિધર્મ; અને આદર્શને વેળેળો મૂકી વ્યવહાર પાળવો એ મનુષ્યનો મુખ્ય ધર્મ. શ્રીકૃષ્ણે ઠોકો ઠોકીને અર્જુનને કહ્યું કે, “ભાઈ! યુદ્ધ કરવું એ અત્યારે તારો ધર્મ છે. આ પિતામહ, આ ગુરુ, આ ભાઈઓ, એ વિચાર અત્યારે તારે કરવાનો નથી, તારે તો યુદ્ધ કરવું. યુદ્ધમાં જ્યારે થશે કે પરાજય થશે, તેનો પણ હું વિચાર કરીશ નહિ; કારણ કે યતન કરવો એ તારા હાથમાં છે; યતન કર્યોતું શું ફળ મળશે, તેનો વિચાર કરવાનો પણ તને અધિકાર નથી.” ફળનું સ્વરૂપ સંદિગ્ધ હોવાને લીધે કર્મ કરનાર ઉત્સાહી મનુષ્ય ફળ ઉપર જ દષ્ટિ ગમીને જો કર્મ આરંભે, તો તેનામાંથી ઉત્સાહ, સાહસ, ધૈર્ય અને શક્તિ મંદ પડી જાય છે. મનુષ્યનું જીવન આમ નદિપ્રાય યથ જાય છે. માટે જ ફળ ઉપર દષ્ટિ નહિ રાખનાં કેવળ કર્મ તરફ જ દષ્ટિ રાખવા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સૂચવ્યું હતું.

મહાભારતમાં પ્રત્યક્ષ થતી શ્રીકૃષ્ણની કેટલીક ચમત્કૃતિઓને કેટલાક સંશયની દષ્ટિએ નિદાગ છે. પાંચાલીનાં ચીર તેમણે પૂર્વી, અર્જુનને વિરાટસ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું, વિદિસમયે ધૂનરાષ્ટ્રની સકામાં પણ તેમણે ચમત્કાર દેખાવ્યો હતો, નારાયણાસ્ત્ર ને બ્રહ્માસ્ત્રની અસરમાંથી અર્જુનને બચાવ્યો હતો. આવા આવા ચમત્કારોમાં સંશય રાખવા જેવું કશું નથી. જો ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં અને તેના અવતારમાં આપણી પશુ અદા અને માન્યતા હોય, તો શ્રીકૃષ્ણ અવતારી પુરુષ હતા, એટલાથી જ બધા સંશયોના નિર્ણય યથ જાય છે.

પાંડવપક્ષનાં પ્રતીર્ણ પાત્રો

આ વિના પાંડવપક્ષના મહાયોદ્ધાઓમાં વિરાટરાજ, તેનો પુત્ર, દ્રુપદરાજ, શિખંડી, ધૃષ્ટકેતુ, બ્યસેન, પાંડવરાજ તથા બીજા કેટલાએક વીર પુરુષો હતા. તેઓ પાંડવોના પક્ષમાં રહીને સૌથી પૂર્વક લડ્યા હતા અને છેવટે વીરલોકને પામી ગયા હતા.

દુર્યોધન

પાંડવોનો કટ્ટો શત્રુ તથા કલિનો અંશવતાર દુર્યોધન, અથા ધૃતરાષ્ટ્રનો મોટો પુત્ર હતો. તે રાજ્યલોભી, અહંકારી, ઇર્ષ્યાખોર, કાવાદાવાથી ભરેલો, ઝૂની, અયોગ્ય મહત્વાકાંક્ષાવાળો, દંભી, નફેટ, શુરુજનની આસામાં ન રહેનારો, આપવડાઈ હાંકનારો અને પોતાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ વર્તનારા શુભેચ્છકને પણ શત્રુની દૃષ્ટિ બોનારો હતો. તેનામાં સદ્ગુણો પણ હતા; પરંતુ તે ગુણો દુશુણિનું સામ્રાજ્ય વધી જતાં બીજાઓના પણ સંહારક જે થઈ પડ્યા હતા. તે રાજનીતિમાં નિપુણ હતો. ધન તથા માનથી બીજાઓને પોતાના કરી લેવાની તેનામાં આવડત હતી અને તે કારણથી જ તે ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય આદિ જેઓ પાંડવોના તરફ સમભાવથી ભેટા હતા, તેમને પણ પોતાના પક્ષમાં યુદ્ધ કરવા ચેાડ શક્યો હતો. માત્ર સાધુ પુરુષ ધર્મોવતાર વિદુરજી જ તેના ધનલોભમાં ફસાયા ન હતા; અને તેથી જ દુર્યોધન હંમેશાં તેમને પોતાની બાજુ ઉઘલાવી નાખનારા શત્રુ તરીકે જ ભેતો હતો. યુદ્ધસમયે પણ તે તટસ્થ જ રહ્યા હતા. દુર્યોધને પોતાના રાજ્યકાળમાં પ્રબળ અને માંડલિક રાજાઓને પ્રસન્ન રાખ્યા હતા; પરંતુ તેને સુખ હેતુ એ જ સમભવ છે કે, કેઈ રીતે કેઈ અસંતુષ્ટ થતાં પાંડવો કાપી નાખ નહિ. તે ભીમસેનને પોતાનો કટ્ટો દુશ્મન માનતો હતો; પરંતુ તેના સામર્થ્ય આગળ તેનું કાંઈ પણ ચાલતું ન હતું. દુર્યોધન ધનુર્વેદાદિ શસ્ત્રવિદ્યા દ્રોણાચાર્ય પાસે ભણ્યો હતો, તેથી તે ઇતર આયુધો વડે પણ યુદ્ધ કરતો હતો; પરંતુ ગદાયુદ્ધમાં તો વળી ઘણો જ કુશળ હતો. તે અને ભીમસેન બંને બલરામની પાસે ગદાયુદ્ધ શીખ્યા હતા; પણ ભીમસેનના શારીરિક બળ આગળ તે નિર્બળ બની જતો હતો અને તેથી તે કર્તવ્યાકર્તવ્ય ભૂલી જઈને નૃશંસ કમં કરવા મંડી પડતો હતો. તે બીજાનાં છિદ્રો ખોળતો પણ પોતાનાં છિદ્રો ભેતો નહિ; અને જ્યારે કોઈ તેને તે દેખાડતો, ત્યારે તે તેની અવજ્ઞા કરતો હતો. આ હેતુથી જ તે જન્મ સુધી વૈરાગ્યને શાંત કરી શક્યો ન હતો. આખા જીવન સુધી તે પાંડવોને પોતાના સમ્રાટપદમાં વિદ્વંસ માનીને પાંડવોનાં જ સ્વપ્નો ભેટા કરતો હતો; અને તેઓને કેવી રીતે ઉખેડી નખાય તેની જ કોશિશ કર્યો કરતો હતો. આ વૈરપક્ષની લીધા લઈને તેણે તેના અગ્નિમાં જ ભારતમાતાનાં સ્તનરૂપ પુત્રોને હોમ્યા, હોમાબ્યા તથા છેવટે પોતે પણ વીરની પેઠે યુદ્ધ કરી સો બ્રાતાઓની સાથે હોમાઈ જઈને ભારતભૂમિને નિસ્તેજ કરી મૂકી ! ખરેખર ! બીજાનું અનિષ્ઠ ઇચ્છનાર પોતાનું કે બીજાનું કોઈનું પણ ઈષ્ટ સાધી શકતો નથી; અને અનેક જમાના સુધી ઊલટો પોતાની અપકીર્તિ જ પોતાની પાછળ મૂકી બાકી છે. x

x દુર્યોધન-દૈવ શ્રેષ્ઠ કે પુરુષાર્થ ? આ પ્રશ્ન જેને ઉપસ્થિત થતો હોય તેણે દુર્યોધનનું દૃષ્ટાંત જોવું. પુરુષાર્થ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખનાર અને દૈવને લેશ પણ ન ગણકારનાર દુર્યોધન આખરે દૈવથી જ હણાયો. ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય અને કૃષ્ણાચાર્ય જેવા બળવાન મહારથીઓને, પાંડવો તરફ તેમનો પક્ષપાત હતો, છતાં પણ પોતાના પક્ષમાં રાખવાનો સફળ પ્રયાસ દુર્યોધનનો જ હતો. તેની રાજનીતિને લીધે જ વીર, વૃદ્ધ અને સારાસારના વિવેક સમજનારા ભીષ્મ જેવા યોદ્ધાઓ દુર્યોધનના અન્યાયી પક્ષમાં ઠેક સુધી રહ્યા અને લડતાં મરાયા. જેમ જેમ દુર્યોધન હારતો ગયો, તેમ તેમ 'પુરુષાર્થ' નકામો છે. દૈવ સર્વથા શ્રેષ્ઠ છે' એમ તેને લાગતું હતું. દુર્યોધનનું જીવન તપાસનાર હરકેઈને પણ એમ લાગ્યા વિના ન જ રહે.

ભીષ્મપિતામહ

શાંતનુથી ગંગામાં ઉત્પન્ન થયેલા વસુદેવના અંશવતાર ભીષ્મ ઝળહળતી દિગંત કીર્તિના ધામરૂપ છે. તે દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા, ધર્મભૂતિ, સત્યવાદી, વિદ્વાન, પ્રૌઢ, રાજ્યનીતિજ્ઞ, ઉદાર, નિર્લેશિય, શુભ્ર, સલાહકાર તથા સમભાવવાળા હતા. તેમણે પિતૃભક્તિથી પિતાના સંતોષને માટે પોતે રાજ્યાધિકારી છતાં રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો હતો અને અખંડ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળ્યું હતું. તેમની એ ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા અનુપમ જ છે. તે યુદ્ધમાં પણ અદ્વિતીય હતા. તેમણે ક્ષત્રિયસંહારક પરશુરામની સાથે તેવીસ દિવસ સુધી અનિત યુદ્ધ કર્યું હતું અને છેવટે દેવાસાથી જ તે યુદ્ધ અંધ કરવામાં આવ્યું હતું. તે દુર્યોધનને વારંવાર સત્ય ઉપદેશ કરતા હતા; પરંતુ દુર્યોધન તે માનતો ન હતો. તેમણે પાંડવો સાથે સમાધાન કરવા દુર્યોધનને બહુ બહુ સમજાવ્યો, પણ તે ન સમજતાં જ્યારે યુદ્ધ કરવાનો જ નિશ્ચય થયો, ત્યારે પોતે દુર્યોધનના રાજ્યકાળમાં તેના અપૂર્વ માન સાથે રહેલા હોવાથી તેના જ સેનાપતિ તરીકે યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યા; અને તેમણે ‘યુરુષ અર્થ’નો દાસ છે, અર્થ ક્રોધનો દાસ નથી’ આ રીતે યુધિષ્ઠિરને પોતાની સત્ય સ્થિતિ કહી દીધી. પછી વૃદ્ધ છતાં પણ તેમણે તરુણ યોદ્ધાની પેઠે દશ દિવસ સુધી રણમાં ધૂમી રણ-રંગ રાખ્યો; તથાપિ તે પાંડવોને જ સત્યના પક્ષી માનીને તેમણે જ શુભ ઇચ્છતા હતા તથા અંતે તેઓનો જ વિજય થનાર છે એમ માનતા હતા. તે વૃદ્ધને બાણપ્રહાર બહુ જ તીવ્ર થઇ પડતો હતો અને તેથી તેમણે શ્રીકૃષ્ણ પાસે પણ ચક્ર પકડાવ્યું હતું. આ તેમની અદ્ભુત શક્તિનો જ્વલંત નમૂનો છે.

ભીષ્મપિતામહ પરમ ધર્મજ્ઞ તથા તત્ત્વજ્ઞાની હતા. તેમણે તે જ્ઞાન તેમની સાથે જ નષ્ટ ન થઇ જાય પણ આ લોકમાં જળવાઇ રહે, એ હેતુથી યુદ્ધ થઇ રહ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરને લઇને, કુરુક્ષેત્રમાં જ્યાં બાણશય્યા ઉપર ભીષ્મ પડ્યા હતા ત્યાં ગયા હતા. તે સમયે શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી તથા યુધિષ્ઠિરની પૃથ્વીથી મહાત્મા ગાંગેયે રાજધર્મ, દાનધર્મ, આયુધધર્મ અને

મહાભારત વાંચનારને પાંડવો તરફ પક્ષપાત થાય છે. એ મહાભારતકારે આવી વલણ ન લીધી હોત, તો દુર્યોધન કુશળ રાજનીતિજ્ઞ તરીકે એક હોતો, એમાં ક્યારે સંશય નથી. પિતૃભક્તિમાં દ્રેષ અનાદિકાળથી ચાલતો આવેલો હોય તેની તીવ્ર કટુતા હવે પણ જેની ને તેવી જગવાઇ રહી છે. પાંડવોને તે જન્મથી જ વિહારતો હતો. કહ્યું અને અર્જુન તેમજ દુર્યોધન અને ભીષ્મને આ જન્મે વચ્ચે બાળપણથી જ ઈર્ષ્યા, દ્રેષ અને ઘેર ઉદ્ભવ્યાં હતાં. દુર્યોધનનો દ્રેષ, એટલી સીમા સુધી પહોંચી ગયો હતો કે, પાંડવોને તત્સપ્ત પૃથ્વી આપવી નહિ, એવા તેણે સંકલ્પ કર્યો હતો. પોતાના જીવતાં તો તેણે પાંડવોને ખરેખર તત્સપ્ત ભૂમિ આપી નહોતી. એના દેહમાં પ્રાણ હતા ત્યાં સુધી એણે પાંડવોને જંપતા દીધા નહોતા.

ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યને એ કે એણે પોતાના પક્ષમાં રાખી યુદ્ધમાં પાંડવો સામે લડાવ્યા હતા, છતાં દુર્યોધનને તેમના ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. તેણે અનેક વાર ભીષ્મ તથા દ્રોણાચાર્યને મહેણાં મારી કહી સંભળાવ્યું હતું કે, ‘તમે મારા આશ્રય નીચે પોષાયા છો, છતાં તમે પાંડવો તરફ પક્ષપાત રાખી યુદ્ધ કરો છો.’ ભીષ્મ-દ્રોણાચાર્યને દુર્યોધનના આવા સ્વભાવથી ખોટું લાગ્યું હતું. દુર્યોધન વારે વારે કહ્યુંનાં વખાણ કરતો, ને તેના વડે જ યુદ્ધ નિતારે, એમ કહી ચૂક્યો હતો.

દુર્યોધન જ્યે મોટો હતો. ચત્યને કહ્યુંનો સારથિ દુર્યોધનની મીઠી જામ જ બનાવી ચક્રી; એની મંદુર વાણી વડે જ અશ્વત્થામા અને કર્ણ વચ્ચે થયેલું વાગ્ધુદ્ધ શરૂ હતું. દુર્યોધનની અમૃતસમી વાણીથી ભોળ-વાઈ ધૃતરાષ્ટ્ર તેના કાષ્ટમાં દાઝ દા જ ભણતો. પોતાના ભાણેજોને ત્યજ દષ્ટ ચત્ય દુર્યોધનના પક્ષમાં ભજ્યો, એ દુર્યોધનની રાજનીતિને લોધે જ બન્યું.

મોક્ષધર્મ અનેક દૃષ્ટાંતો સાથે હૃદયગમ થાય તે રીતે ઉપદેશ્યા હતા; કે જે અનુપમ ઉપદેશથી મહાભારતનો લગભગ અનુર્થાંશ જેટલો શાંતિપર્વ તથા અનુશાસન પર્વ નામનો ભાગ ભરેલો છે. તેમનું એ અક્ષય શરીર હજી પણ અક્ષય જ રહેલું છે. x

x ભીષ્મ-વસિષ્ઠઋષિની ધૈન્ય હરણ કરનાર આઠ વસુઓ ઋષિના શાપથી શરમિંદા થઈ મનુષ્યોનામાં કોને ત્યાં અવતાર લેવો એના વિચારમાં હતા, તેટલામાં તેમણે શાંતનુરાજને પરણ્યા જતાં ગંગાજી મળ્યા. વસુઓને મળેલા શાપનો વૃત્તાંત જાણી ગંગાજી ખિન્ન થયાં, પણ વસુઓનું બહુ કરવાની ઇચ્છાથી આઠે વસુઓને પોતાને ત્યાં અવતાર લેવાની તેમણે સૂચના કરી. તેમણે વસુઓને ખાતરી આપી કે, મનુષ્યોનામાં જન્મ થતાં જ તેઓ શાપયુક્ત થશે. માત્ર ઘો નામના વસુને પોતાના પુત્ર તરીકે રાખી લેવાની તેમણે ઇચ્છા દર્શાવી. ગંગાજીની આ સૂચનાનુસાર આઠે વસુઓએ વારાહરતી શાંતનુ રાજાને ત્યાં અવતાર લીધો. ગંગાજીએ તેમને જન્મતાં જ જળશાયી કરી શાપયુક્ત કરી દીધા. માત્ર ઘો નામના વસુને તેમણે પુત્ર તરીકે રહેવા દીધો અને તેનું નામ દેવવ્રત પાડ્યું.

મતર્યગંધારી મોઢ પાખી ભાન જૂલેલા શાંતનુ રાજાની ઉદાસીનતા જોઈ, દેવવ્રતે યુક્તિથી પિતાના હુખનું કાચું જાણી લીધું. મતર્યગંધાના પિતા પાસે જઈ કુસાધ્ય પ્રતિજ્ઞા લઈ તેમણે પોતાને ત્યાં અપરમાતું સ્થાપન કર્યું. આમરણ્યત બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞાને લીધે દેવવ્રત પછીથી 'ભીષ્મ' નામથી ઝોળખાવા લાગ્યા. પુત્રના સુખને જોઈ પિતાને મનમોહન મળી, તેથી પિતાએ ઉમળકાથી પુત્રને વરદાન આપ્યું કે, 'તું ઇચ્છીશ ત્યારે જ તારું મરણ થશે.' આમરણ્યત અરખલિત બ્રહ્મચર્યના પાલનથી આવો અલભ્ય લાભ થાય તેમાં નવાઈ પણ શી હોય ?

ભીષ્મે પરશુરામ પાસેથી ધનુર્વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. એકવીસ વાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કરનાર જમદગ્નિના શિષ્ય ભીષ્મ પણ દુર્ધર્પ અને અપ્રતિમ યોદ્ધા હતા. શાસ્ત્ર અને કાશિરાજ સાથે એકીવખતે બાથ ભીડી તેમને હંગાવનાર ભીષ્મ અજ્યેય મનાવા લાગ્યા. ભીષ્મ કૌરવપક્ષનું કર્તૃવ હતા.

કૌરવપક્ષનું રક્ષણ ભીષ્મને લીધે જ થતું હતું, એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. મહાભારતના અદ્યાર દિવસના સંક્રાંતિમાં દશ દિવસ સુધી તો ભીષ્મે જ યુદ્ધ કર્યું હતું. નારાયણના અવતાર મનાતા શ્રીકૃષ્ણની નિઃશસ્ત્ર રહેવાની પ્રતિજ્ઞાને લગ કરાવનાર ભીષ્મ હતા. ભીષ્મે જે વાર શ્રીકૃષ્ણ પાસે રથચક્ર ઉપડાડ્યું હતું. મહાભારતના સુદસમયે લગભગ ૧૩૫ વર્ષની વયે ભીષ્મ ત્યારે ધવાઇને બાણશ્યામાં પડ્યા, ત્યારે પિતાના વરદાનને લીધે એકદમ તે શ્વેતવશ ન થયા. ઉત્તરાયણના સૂર્ય થતાં સુધી તેમણે પ્રાણવાયુને રોકી રાખ્યો.

રાજ્યવંત્રની અંદર રહીને સ્વેતવર્ગનો પ્રત્યેક જણ પોતાના સ્વતંત્ર વિચારોને અમલમાં મૂકી શકતો નથી; રાજ્યપતિ જે કાંઈ કરે, તે બધું ચોખ્ખું જ હોય, એમ પણ ખનનું નથી; તેમ છતાં પ્રજાવર્ગ ન્યાં સુધી અસુક શાસનને સ્વીકારે, ત્યાં સુધી તે શાસનનાં કાર્યોને સામાન્ય રીતે અનુકૂળ થઈ જવું અને તેમાં સહાય કરવી, એ પ્રજાવર્ગનો સ્પષ્ટ ધર્મ છે. કૌરવોનો પક્ષ અન્યાયી હતો અને તે વાત ભીષ્મ જાણતા હતા; છતાં તેમણે કૌરવોને સહાય કરી તથા પાંડવોની સામે યુદ્ધ કર્યું. બખનું આવું વર્તન મહાભારતકારને જે નથી રચ્યું; તેથી ભીષ્મના મુખપાથી એમણે વચનો કહાવ્યાં છે કે:—

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज यद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवेः॥ (ભીષ્મપર્વ)
અર્થાત 'પુરુષ અર્થનો દાસ છે, પણ અર્થ કોઈના જે દાસ નથી. હૈ મહારાજ ! આ સત્ય છે, ખરેખર, કૌરવોએ મને અર્થથી બાંધી લીધો છે. "

આમ છતાં પણ ભીષ્મનું દિવ સ્વાભાવિક રીતે પાંડવો તરફ આકર્ષણ હતું. તેમણે ઘણી વાર દુર્યોધનને પાંડવો તરફ મમતા રાખવા સમજાવ્યો હતો, છતાં દુર્યોધને અનેક વાર અપમાનથી પિતામહની અવગણના કરી હતી. 'કૌરવોમાં રહેતું ને પાંડવોનો જય ઇચ્છવો' એ પ્રચલિત લોકાક્રિત ભીષ્મના આવા વર્તનને લીધે જ ઉદ્ભવી લાગે છે.

શ્રીકૃષ્ણને નારાયણના અવતાર તરીકે પ્રથમ ભીષ્મે જ ઝોળખ્યા હતા. રાજસૂય યજ્ઞમાં અર્ધપ્રદાન સમયે શિશુપાલ આદિ બળવાન નર-ક્રોના આરોપેો સહી લઈને પણ ભીષ્મે શ્રીરામદેવને પ્રથમ અર્ધ આપવાની યુધિષ્ઠિરને સૂચના કરી. સુદસમયે દાયમાં ચક્ર લઈ પોતાની સામે ધસી આવતા શ્રીકૃષ્ણને દાયે

ગુરુ દ્રોણાચાર્ય

ભરદ્વાજના પુત્ર દ્રોણાચાર્ય દારિદ્ર્યથી પીડાઈને કુટુંબ સાથે પોતાના મિત્ર દ્રુપદને ત્યાં ગયા હતા; પરંતુ દ્રુપદે તેમની મૈત્રી સ્વીકારવા ના કહીને તેમનું અપમાન કર્યું. દ્રોણાચાર્યને તે હાડો-હાડ વ્યાપી ગયું, પણ બોલ્યા વિના મનમાં જ વૈર વાળવાનો સંકલ્પ કરી તે ત્યાંથી હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા. ત્યાં તેમણે કુરુવંશી કુમારોને તથા ઇતર રાજકુમારોને ધનુર્વિદ્યા શીખવી તૈયાર કર્યા અને તેઓની પાસે શુરુદક્ષિણામાં દ્રુપદને બાંધી લાવવાની માગણી કરી. પ્રતાપી અર્જુનને તે કાર્ય કર્યું અને દ્રોણશુરુને દ્રુપદનું અર્ધું રાજ્ય આપ્યું. એ રીતે તેનું અર્ધું રાજ્ય લઈ તેઓ શાંત પડ્યા. આ તેમના અદ્ભુત પ્રભાવનો નમૂનો છે. જો કે તેમણે ઘણા વિદ્યાધીઓને પોતાની શાસ્ત્રાભિવિદ્યા શીખવી હતી; પરંતુ તેઓમાંથી અર્જુન જ તેમની વિદ્યાનો ખરો રહસ્યજ્ઞ હતો. અર્જુનને પોતાની ચાલાકીથી તથા શુરુભક્તિથી શુરુનું ચિત્ત હરી લીધું હતું, અને તેથી જ દ્રોણાચાર્ય જે બ્રહ્માસ્ત્ર પોતાના પુત્રને પણ આપતાં આનાકાની કરતા હતા, તે બ્રહ્માસ્ત્ર તેમણે પૂરેપૂરી ખુશીથી અર્જુનને આપ્યું હતું. હયોધનના રાજ્યકાળમાં તેના તરફથી મળેલા સન્માનનો તેમણે સુદમાં તેના પક્ષમાં રહી, પાંચ દિવસ સેનાપતિ તરીકે રણમાં ધૂમી બદલો વાળ્યો હતો. એ પાંચ દિવસનું સુદ ઘણું ભયંકર તથા અવનવું નીવડ્યું હતું. દ્રોણાચાર્ય સુદમાં અદ્ભુત પરાક્રમ કરતા હતા; પરંતુ અર્જુન સામે આવી વિનય દેખાડતો, એટલે તે આઘાપાછા થઈ જતા હતા; એ જ પ્રેમનું પ્રાબલ્ય ! તે અદ્ભુત પરાક્રમ કરી અનેક યોદ્ધાઓને હણી છેવટે અશ્વત્થામાને મરેલો. બાણીને તથા ઋષિઓના શુભસંકેતથી હચિયાર ત્યજી દઈને સમાધિસ્થ થયા; અને યુદ્ધભૂમિને તેમનો શિરચ્છેદ કરીને પૂર્વનું વૈર વાળ્યું. દ્રોણશુરુ શમ-દમસંપન્ન, તપસ્વી, નીડર, સત્ય તથા સ્પષ્ટ બોલનારા, અદ્વિતીય શાસ્ત્રાભિવેતા, સર્વ વિદ્યાઓમાં કુશળ, પ્રભાવશાળી, શિક્ષણકળામાં નિપુણ, રાજનીતિના જ્ઞાતા અને અદ્ભુત પરાક્રમી હતા. તેમને સુદ પ્રિય ન હતું; તથાપિ તે દુરાશ્રદ્ધી હયોધનને તણ શક્યા નહિ. તેઓ સુદમાં તેના તરફથી યથામામથ્ય લંઠ્યા; પણ જ્ય તો પાંડવોનો જ ઇચ્છતા હતા. ખરેખર તેઓ પ્રભાવશાળી આચાર્ય તરીકે પોતાનું નામ અમર કરી ગયા છે. x

મરણ પામવા ભીષ્મ ઉત્કંઠિત થયા હતા. બાલ્યકાળે ઉપર રહે રહે પણ ભીષ્મ વારે વારે જન્મદર્શનની સ્મૃતિ કરતા હતા.

બ્રહ્મચર્ય, દીર્ઘ આયુષ્ય, અનુભવ અને જિંદા અભ્યાસને લીધે ભીષ્મનું જ્ઞાન અગાધ હતું. શાન્તિ-પર્વમાં જ્ઞાનની મંજૂષાઓમાં અનુભવ, તત્ત્વજ્ઞાન અને મનુષ્યધર્મોનાં મહાન વચનો છલકાઈ જતાં દેખાય છે. યુદ્ધભૂમિ ઉપર વૃદ્ધ ભીષ્મ જેટલા ઉત્સાહથી ધૂમ્યા હતા, તેટલા જ ઉત્સાહથી તેમણે યુધિષ્ઠિરને શાન્તિનો પાક પહોંચાવવા યત્ન કર્યો હતો.

“પિતામહ એ પુરાણ અનુભવની મૂર્તિ છે. એમનું જ્ઞાન, એમની નીતિ અને એમના સદ્ગુણોમાં આ દેશની આસા છે, પણ અધર્મનો રાજનય બ્યારે તેને અધર્મના સુદમાં આગળ કરશે, સારે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિજ્ઞા મૂડી શસ્ત્ર ધરશે અને ક્રિયાવાન અર્જુનને ધૃષ્ટદર કરશે; અને કન્યાના શરીરમાંથી પુરુષ-શરીરરૂપે પ્રકટ થયેલા શિખંડીને આગળ કરી વિચિત્ર વ્યૂહ રચશે. શિખંડીના સામા પિતામહ મનસ્વિતાથી અસ્ત્રપ્રહાર નહિ કરે અને શિખંડીની પાછળથી આવતાં બાણોને વચ ધરે.....પિતામહ પચ્ચા પઝી પજી જીવે છે. સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા સુપાત્ર ધર્મમૂર્તિ યુધિષ્ઠિર પાસે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ભીષ્મ પિતામહના આટલા આયુષ્યનો પરમ લાભ લેવડાવે છે.”

(સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪ થો)

x દ્રોણાચાર્ય અને અશ્વત્થામા—પવનથી બિડી જતા વચને લેવા જવા પ્રયત્ન કરતી ધૃતાત્મી અપ્સરાને વિવશા બોધ, નદીને તીરે સૂઈને અર્ધ આપતા ભરદ્વાજન્કપિતૃ ચિત્ત કામવિકારથી આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયું. કામવ્યાકુળતા બેહદ વધી જવાને લીધે ઋષિનું વીર્ય રખસિત થઈ ગયું. તે વીર્યને

અશ્વત્થામા

દ્રોણશુરનો પુત્ર અશ્વત્થામા ધનુર્વેદજ્ઞ, સમર્થ, બ્રાહ્મ તથા ક્ષાત્રતેજશ્વી સંપન્ન અને વિદ્વાન હતાં સાહસી તથા ક્રોધી પણ હતા. તે દુર્યોધનના મિત્ર બનીને અતુલ્ય રહેતા હતા. તેનામાં ક્ષમાશક્તિ નહિ હોવાથી તેણે દ્રોણાચાર્યના આપેલા બ્રહ્મસ્ત્રનો દુરુપયોગ કરી કુરુવંશના ક્ષયનો પ્રસંગ ઉપરિચિત કર્યો હતો. વળી યુદ્ધને છેલ્લે દિવસે તેણે પોતાના રાજા દુર્યોધનને પહેલો જોઇ, રાત્રે પાંડવોની છાવણીમાં અતિ દુષ્ટ કર્મ કર્યું હતું; અને તેથી તેને શ્રીકૃષ્ણે તથા વ્યાસે ત્રણ હબ્દ વધુ સુધી નિર્બળ અરણ્યમાં એકલવાયા રહેવાનો તથા દેહમાંથી પરુની ઢગધ નીકળવાનો શાપ આપ્યો હતો. એ પણ કૌરવપક્ષના બચેલા ત્રણ ચોદ્ધાઓમાંનો એક હતો.

કૃપાચાર્ય

શિકાર કરવા નીકળેલા શાંતનુરાજાએ જો બાળકોને નિરાધાર જોઇને કૃપાથી લીધાં અને તેથી તેઓનાં નામ કૃપ તથા કૃષી પાડયાં. તે પછી શરદાનક્ષત્રિ કે જે નિરંતર ધનુષ્યબાણ સાથે જ નિહાર કર્યો કરતા હતા, તેમણે આવીને કૃપાચાર્યનાં ગોત્રાદિક કથાં તથા સંસ્કાર કરીને તેમને

તેમણે દ્રોણ નામના પાત્રમાં ઝીંકી લીધું; અને તેમણે જે બાળકનો જન્મ થયો, તેનું નામ દ્રોણ પાડવામાં આવ્યું. મહાભારતકાર દ્રોણના જન્મમંત્રથી જાત ઉદ્ભવ કરે છે. ઔરજ વિના એકલા પુરવટીથી બાળક ઉત્પન્ન થઇ શકે નહિ, એ સુપ્રજનનશાસ્ત્રનો નિયમ છે. એ નિયમ વિરુદ્ધ વેદવ્યાસે દ્રોણનો જન્મ વર્ણવવામાં શો ઉદ્દેશ રાખ્યો હતો, એ સમજવું નથી.

આમાતૃક દ્રોણની બાલ્યાવસ્થા અને યુવાવસ્થા ધણી રંક હતી. તેમણે પરશુરામ પાસેથી દિગ્ધ અસ્ત્ર-વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. અગ્નિવેશ નામના ઋષિને ત્યાં અભ્યાસ કરતાં તેમને બાલ્યાવસ્થામાં દુષ્ટતા સાથે મિત્રાચારી થઇ હતી. યુરને ત્યાં શીકૃષ્ણ અને સુદામાના જેવા જ, આ બે જણા મિત્રો થઇને રહ્યા હતા. મિત્રાચારીના પ્રસંગમાં દુષ્ટ દ્રોણને બનિવ્યમાં પોતાને રાજ્ય મળ્યા પછીથી સારો લાભ આપવાની આશા આપી હતી. બંને મિત્રો યુરને ત્યાંથી છૂટા પડ્યા અને દુષ્ટ રાજ થયો. દ્રોણ એટલા બધા ગરીબ દશામાં હતા કે, પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને બાળપણમાં દૂધ આપવાને ગાયનું સાધન પાસે નહિ હોવાથી અને દૂધને માટે અશ્વત્થામાએ બાળકને લીધેલી હોવાથી, દ્રોણે પાણીમાં લોટ મેળવી તેને દૂધનું રૂપ આપી અશ્વત્થામાને આપ્યું હતું. પોતાની રંક દશાનાં કળ પુત્રને ભોગવવાં પડે છે, તેમ વિચાર આવતાં દ્રોણની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેમને દુષ્ટ સાંભર્યો. દુષ્ટ આ વખતે રાજ થયા હતા. તેથી દ્રોણ દુષ્ટતા રાજ્યમાં આવવા નીકળ્યા; પણ રાજ થયા પછી દુષ્ટતા સખાભાવ મેળો પડી ગયો હતો. એટલે ક્ષાતાંત્ર લગાડ્યા આવેલા દ્રોણને તેણે તિરસ્કાર કર્યો. દ્રોણને ધણું માફ લાગ્યું, પણ પોતે એકલા હોવાથી તે વખતે કાંઈ કરી શક્યા નહિ.

દ્રોણ કૃપાચાર્યની બહેન કૃષી વેરે પરપૂવા હતા. કૃપાચાર્ય કૌરવોને ત્યાં રહેતા હતા. પાંડવકૌરવો એક દિવસ રમત રમતા હતા; ત્યાં યોગચાતૃતિથી દ્રોણે પાંડવકૌરવોની પ્રીતિ મેળવી. લીધેને ખબર થતાં તેમણે દ્રોણને પાંડવકૌરવોના યુર તરીકે નીમ્યા. દ્રોણયુરએ પાંડવકૌરવોને અસ્ત્રવિદ્યા સંપૂર્ણ શીખવી. પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામા કંટા પણ તેમનો ગ્રેમ અર્જુન તરફ વિશેષ હતો અને તેથી તેને ધણી ગુપ્ત વિદ્યાઓ શીખવી હતી. કનિષ્ઠોના મંત્રજામાં આવીને અને કૌરવોના દરબારની ખટપટોના પટ લાગ્યાથી દ્રોણાચાર્ય કેવળ બ્રાહ્મણ રહી શક્યા નહિ; તેમનામાં ક્ષાત્રતેજના કિરણોનો પ્રકાશ થતા આંડો હતા. કૌરવપાંડવોને અસ્ત્ર-વિદ્યા શીખવી, યુદ્ધદશિણામાં તેમણે દુષ્ટતા પરાભવ કરવાની યાચના કરી. એકલો અર્જુન આ યાચનાને સંજ્ઞ કરી શક્યો. પાંડવો ઉપર કૌરવો અત્યાચાર કરતા હતા, તેથી દ્રોણાચાર્યનો અંતરાત્મા વિદોષ થઇ જતા હતા. દુર્યોધનના આત્માર નીચે દયાયેલા-અંધાયેલા હોવાથી દ્રોણાચાર્ય પ્રત્યક્ષ રીતે દુર્યોધનના પક્ષમાં રવા, છતાં પરાક્રમ રીતે પાંડવોનો જ વિજય ઇચ્છતા હતા. શ્રીકૃષ્ણને ઇચ્છિતરાવતાર તરીકે પ્રથમ બીજો અને પછી દ્રોણાચાર્ય જ ઓગળ્યા હતા. તેમની તો દૃઢ માન્યતા હતી કે, યતો ધર્મસ્તતઃ કૃષ્ણોઃ । યતઃ કૃષ્ણસ્તતો જયઃ ॥ (દ્રોણપર્વ). સુદર્ભને યુધિષ્ઠિરને આમ કહીને જ તેમણે તેમને આશ્વાસન આપ્યું હતું.

સુદર્ભ દ્રોણાચાર્ય દુષ્ટ હતા. ત્યાં સુધી દ્રોણાચાર્ય હતા, ત્યાં સુધી પાંડવો વિજય પ્રાપ્ત કરી શક્યા

ધનુર્વેદાદિ વિદ્યા ભણાવી. એ કૃષ્ણાચાર્યજી કુમારોના પ્રથમ શુરુ હતા. તેમણે જ તેઓને ધનુર્વેદ ઇત્યાદિ વિદ્યા પણ શીખવી હતી; પરંતુ ઉન્મત્ત થઈ ગયેલા કુમારો ઉપર યથાર્થ છાપ પાડે એવા તેજસ્વી શુરુની જરૂર હોવાથી લીધ્મપિતામહે દ્રોણાચાર્યનો મેળાપ ચતાં તેમને રાખી લીધા હતા. કૃષ્ણાચાર્ય સૌમ્ય પ્રકૃતિના, વિદ્વાન, સત્યવક્તા, લીધ્મ તથા દ્રોણાચાર્યની યુદ્ધિને અનુસરનારા, યુદ્ધનિપુણ અને રાજ્યાશ્રિત હતા. તેમણે પણ યથાસામર્થ્ય યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો. કૌરવપક્ષના બચેલા ત્રણ મહાયોદ્ધામાંના તે એક હતા. તે જનમેજયના સમય સુધી વિદ્યમાન હતા.

વિદુરજી

ધર્માવતાર વિદુર સાધુપુરુષ હતા. તેમને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તથા પાંડુના પુત્રો સમાન હતા; તેમ છતાં જ્યારે દુરાત્મા દુર્યોધને પાંડવોના વિનાશને માટે પ્રપંચો રચવા માંડયા, ત્યારે તે દુર્યોધનનાં કાવતરાંઓથી પાંડવોને બચાવવા તેમના સલાહકાર થઈ પડ્યા હતા. તે ભવિષ્યવેત્તાની પેઠે ભાવિ પરિણામ પણ કહેતા હતા અને તેમના કહેવા પ્રમાણે જ ફળ પ્રત્યક્ષ થતું હતું. દુર્યોધનના જન્મ સમયે તેને ગધેડાની પેઠે ભૂંડતો સાંભળી વિદુરે તેને કુરુકુળસંહારના મૂળરૂપ જણાવી તણ દેવા કહ્યું હતું; પણ પુત્રપ્રિય ધૃતરાષ્ટ્ર તેમ કરી શક્યા ન હતા. વિદુર બહુ સ્વદયક્ષતા હતા. તે દુર્યોધનના, તેના મળતિયાઓના તથા ધૃતરાષ્ટ્રના દોષો પણ તેઓની સમક્ષ જ સંભળાવી દેતા હતા, સદુપદેશ આપતા હતા અને શુભેચ્છા પણ રાખતા હતા; પણ તે દુર્યોધનને પાલવતું નહિ. તે ચિડાઈ જઈને વિદુરનું અપમાન કરતો હતો તથા તેમને શત્રુ લેખતો હતો. વિદુર તેવી સ્થિતિમાં સુખને ખાતર પડી રહ્યા ન હતા, પરંતુ તેમને ધૃતરાષ્ટ્રના ઉપર અપૂર્વ ખંધુપ્રેમ હતો. એટલે તેમની જ સેવાનિમિત્તે તે ત્યાં પડી રહેતા હતા. છેવટે જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર વનમાં ગયા, ત્યારે પણ તે તેમની સાથે વનમાં ગયા હતા અને ત્યાં જ તેમણે દેહ છોડ્યો હતો. તે પાંડવોના પરમ શુભેચ્છક, ધર્મના પક્ષકાર, વિદ્વાન, વિવેકી, ચતુર, નિતેન્દ્રિય, નીતિજ્ઞ તથા ઉત્તમ ઉપદેશ હતા. તેમની 'વિદુરનીતિ' ઉત્તમ તત્ત્વોથી ભરેલી છે અને પ્રેમથી વચ્ચાય છે. તે શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા અને તેથી જ વિદ્ધિ કરવા આવેલા શ્રીકૃષ્ણ ધૃતરાષ્ટ્રને ત્યાં સુકામ ન કરતાં વિદુરને ત્યાં જિતયાં હતા. એ હેતુથી લોકો કૃષ્ણચરિત્રમાં, દુર્યોધનના સમ્રાટવૈભવ આગળ વિદુરના અદ્વૈતવૈભવને ભાળવું રૂપક આપી હજી સુધી 'વિદુરની ભાળ' ગાય છે. તે અધર્મીઓનો પક્ષ કરી યુદ્ધમાં જિતયાં ન હતા. વિદુર ચેતાની ધાર્મિકતાથી તથા સાધુતાથી અમર થઈ ગયા છે અને મહાભારતનાં પૃષ્ઠોને દીપાવી ગયા છે.

નહોતા. અર્જુન સાથે તેઓ યુદ્ધ યુદ્ધ કરતા અને તેથી જ અર્જુન જયદ્રથને મારવા યક્તિમાન થયો હતો. લીધ્મના કરતા દ્રોણાચાર્ય જ્યારે સેનાધિપતિ થયા, ત્યારે કૌરવપક્ષે પાંડવપક્ષ ઉપર સચોટ પા કપાં હતા. અભિમન્યુ, ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે યોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્યના સમક્ષમાં જ મરાયા હતા. જ્યારે કોઈ રીતે દ્રોણાચાર્ય મર્યા નહિ, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણના સંકેતથી ભીમે અશ્વત્થામા નામના હાથીનો નાશ કરી નાખ્યો અને મૈન્યમાં જમ ભાગી કે, "અશ્વત્થામા મરાયો." પુત્રના મરણનો સંચય પડવાથી દ્રોણાચાર્યે યુધિષ્ઠિરનાં વચનો ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો; ત્યારે યુધિષ્ઠિર અવ્યકતમગ્નચીદ્રાજમ્હતઃ કુંજર હત્યત ॥

“પુત્ર મૃતો એ સમાચારથી. ક્ષત્રિય ભ્યાં અઞ્જ લજે નહિ, ત્યાં તે આભણુ દ્રોણાચાર્યે તપ્ત્યાં ! યુદ્ધકાળે અનેક ઋષિઓ રણસૈનમાં આવ્યા અને અધર્મને અર્થે કરવા માંડેલું યુદ્ધ પડ્યું મૂકવા દ્રોણાચાર્યને સૂચના કરી. એ ઋષિઓની સૂચનાએ દ્રોણાચાર્યનું હૃદય કંપાવ્યું. એ અવરથાએ રીતી કરેલા અભયદાને ધૃષ્ટદ્યુમને તોડી પાડ્યું.....ધૃષ્ટતાવાળા પ્રકાશવાળો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ક્ષત્રિયના પરમાં પ્રકટ થયો, તે આભણુત્વનો દુરુપયોગ કરનાર ચરજનને હણવા માટે.” (સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪ ધો.)

લીધ્મની માફક દ્રોણાચાર્યને પણ દુર્યોધનનો અન્યાય સાંધો હતો, તેમણે દુર્યોધનને પાંડવો સાથે દેવ

કર્ણ

સૂર્યથી કુંતીની કુમારાવસ્થામાં ઉત્પન્ન થયેલો, પણ ત્યજી દેવાથી અધિરથ નામના સૂતે ઉછેરેલો તથા તેનો પુત્ર ગણતો કર્ણ, કૌરવપક્ષમાં અર્જુનના જેવો ધનુર્વેદને બાણનારો હતો. દુર્યોધનને અર્જુનનું પરાક્રમ જોઈને બહુ ગભરાટ થતો હતો; પરંતુ પરીક્ષાસમયે જ્યારે કર્ણે આવીને અર્જુનના જેવું પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું, ત્યારથી તે તેને પોતાનો મિત્ર કરીને તથા તેને અંગદેશનું રાજ્ય આપીને પોતાને નિર્ભય માનતો હતો. ખરી રીતે કર્ણના આશ્રયથી નિર્ભય થવાને લીધે જ દુર્યોધને વૈરાગ્યને છેવટ સુધી શાંત કર્યો ન હતો. દ્રોણચર, કૃપાચાર્ય તથા ભીષ્મચિતામહના ઉપર દુર્યોધનને અંપૂર્ણ વિશ્વાસ ન હતો. તે તેઓને ઉભયપક્ષી માનતો હતો, પણ કર્ણને તો પોતાનો જ ગણતો; એટલું જ નહિ પરંતુ તે અર્જુનને અવશ્ય મારશે, એવો નિશ્ચય જાંધી બેઠો હતો. કર્ણ શૂરો હતો, પણ સાથે સાથે ભીરુ પણ હતો. તે ગંધર્વયુદ્ધમાં, ગોથહણના યુદ્ધમાં અને મહાકુલયુદ્ધમાં પરાક્રમ યથા નાસતો જોવામાં આવે છે. ‘રાધેયે શૌર્યે મીરુતે’-કર્ણમાં શૌર્ય અને ભીરુતા બંને અન્વય હતાં. તેનામાં શૌર્ય ક્ષત્રિયયોનિમાં જન્મવાથી હતું અને ભીરુતા સૂતને હાથે પોષણ થવાથી હતી. પરીક્ષાસમયે કર્ણનું પરાક્રમ જોઈને સુધિષ્ઠિરના હૃદયમાં તેના જેવો કોઈ ધનુર્ધારી નથી એવી દૃઢ છાપ બેસી ગઈ હતી; અને તે કર્ણ પડ્યો ત્યાં સુધી કેસ કરી નીકળી ન હતી. તેમને કર્ણની બહુ ભીતિ રહેતી હતી અને તેથી જ તેમણે કર્ણને માયા વિના આવેલા અર્જુનને અનેક દુર્વિકલે સંભળાવી લીધાં હતાં. કર્ણ તપસ્વી, ઉદાર તથા દાતા હતો. તે નિત્ય પ્રાતાઃકાળથી જળમાં બિલો રહી, સૂર્ય પાછળ નમી જાય ત્યાં સુધી જપ કર્યો કરતો હતો. તે સમયે તેની પાસે જે કોઈ આવીને જે કંઈ માગે તે તેને આપતો હતો. કર્ણને કવચ તથા કુંડળ જન્મથી જ હતાં. તે જ્યાં સુધી તેના દેહ સાથે રહે ત્યાં સુધી તેનું મરણ ન થાય તેમ હતું; તેથી પોતાના પુત્ર અર્જુનના ખયાલને માટે સાક્ષાત્ ઇંદ્રે પ્રાણહીન થઈ કર્ણની પાસે આવીને તે કવચકુંડળની માગણી કરી. કર્ણે તેને જાણખેંચી, પણ ઉદારભાવથી તુરત શરીર ઉપરથી કવચ તથા કુંડળ છિતરડી કાઢી તેને આપી લીધાં. આ તેની ઉદારતાથી સાશ્વત પ્રસન્ન થઈને ઇંદ્રે તેને એકને જ મારે તેવી શક્તિ આપી હતી. કર્ણે તે શક્તિને ઘટોત્કચથી ગભરાઈને તેના ઉપર ઉપયોગ કરી લીધો હતો. કર્ણ કૃત્વક તથા ટેકીલો હતો. શ્રીકૃષ્ણે વિદિ કરીને જતી

ન કરવા ધણો સમજાયો, છતાં કર્ણની સલાહથી દુર્યોધન વારે વારે શુરનો તિરસ્કાર કરતો. આથી દુર્યોધનને સલાહ આપવાનું દ્રોણાચાર્યે ત્યજી દીધું.

દ્રોણાચાર્ય અને કૃપીના પુત્ર અશ્વત્થામા ધણી નીચ બુદ્ધિનો હતો. ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવીણ, વિદ્વાન અને બળવાન હોવા છતાં તેનામાં કુલીનતાનો અભાવ હતો. સુસરકાર વિના તેણે વિદ્યાનો દુરુપયોગ કર્યો. “બ્રાહ્મણ વૈરનો પ્રેયો યું યું અનિષ્ટ અને અધર્મ કર્મ કરી બેસે તે બળુકું હોય તો અશ્વત્થામાનાં કર્મો જોવાં. સાક્ષરા વિપરીતા રાક્ષસા ભવન્તિ તેનું એ દર્શાત છે.” (સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪ થો) તેણે પિતાનું વેર લેવાને પાંડવો સામે નારાયણાચરનો ઉપયોગ કર્યો. પાંડવોનાં બંધનમાં બાળકોનો તથા પાંડવોના તેણે રાત્રિએ સંહાર કરી નાખ્યો. દુર્યોધનનું ગ્રિય કરવાની તીવ્ર ઇચ્છામાં અંધ થવાથી તેણે પાંડવોના વંશનો નાશ કરવાને ઉત્તરાના ગર્ભ ઉપર બ્રહ્માચરનો પ્રયોગ કર્યો. આમ બાળકોનાં પાપ અશ્વત્થામાને લાગ્યું હતું. અર્જુનને હંફાવવા એટલું અશ્વત્થામામાં બળ અહ્ભુત હતું. તેણે ધર્મથી યુદ્ધ કર્યું હોત, તો એનો સંહાર કરવાનું પાંડવોને બારે યદ્ધ પડત; પણ એના અધર્મે જ તેને નિસ્તેજ બનાવી દીધો. “કુષ્ટ અશ્વત્થામાને શિક્ષા એટલી જ થઈ કે, તેના મરતકનો મણિ લઈ લેવામાં આવ્યો અને મરતકમણિહીન ચિરંજીવ યદ્ધ આજ સુધી જગતના અન્ય દેશોમાં એ ફવલન કર્યો કરે છે.”

(સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪ થો)

વખતે તેને રથમાં બેસાડી, તે અધિરથનો પુત્ર નથી પણ કુંતીનો મોટો પુત્ર છે, એ વાત જણાવી અને તેને પોતાના પક્ષમાં આવવાથી રાજ્ય આપવા કહ્યું; પણ કર્ણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું કે, “પાંડવોના પક્ષમાં તમે છો તેથી જય પાંડવોનો જ છે; પરંતુ દુર્યોધને મને આજ સુધી બહુ માનપાનમાં રાખ્યો છે તથા મારા આધાર ઉપર તેણે યુદ્ધ ઊભું કર્યું છે; તો હવે હું તેને છોડું તે અન્યાય જ ગણાય, માટે હું તેમ કરી શકતો નથી.” વળી કુંતીએ પણ તે જ વચ્ચે કહ્યું હતો ત્યારે ગંગા ઉપર જઈને તેને સત્ય વાતથી જ્ઞાત કર્યો અને પાંડવોના પક્ષમાં આવવા સૂચવ્યું. કર્ણે તેમને પણ ભાર્મિક શબ્દોમાં નાજ કહી; પરંતુ ઉદારતાથી એ પણ જણાવ્યું કે, ‘માતા! કાં તો અર્જુન વિનાના કર્ણ સાથે તમારા પાંચ પુત્રો રહેશે, કે કાં તો કર્ણ વિનાના અર્જુન સાથે પાંચ પુત્રો રહેશે. હું અર્જુન વિના તમારા બીજા પુત્રોને મારીશ નહિ.’ આ વચન તેણે છેવટ સુધી પાળ્યું હતું. તેના અડગ ટેકનો અને કૃતજ્ઞતાનો દુર્યોધનને ન તમવાડપી આ ઉભવલ પુરાવો છે. યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી જલ્પાવલિ આપતી વખતે જ કુંતીએ કર્ણ કેનો પુત્ર હતો, તે પડદો ફેરડ્યો હતો, અને તે બહીને યુધિષ્ઠિર જીવતાં સુધી જ નહિ, પરંતુ સ્વર્ગમાં પણ શોક કરતા તેની શોધ કરવા લાગ્યા હતા. યુધિષ્ઠિરે જલપ્રદાન સમયે શોક કરતાં કહ્યું હતું કે, ‘કર્ણ ઘણાં કુવાક્યો કહેતો હતો, તો પણ મારી માતાના જેવા તેના પગ ભેળંને મારો કોથ ઊતરી જતો હતો તથા હું વિચારમગ્ન થઈ જતો હતો,’ એ જ અદ્ભુત ઇંદુપ્રેમ! કર્ણ દાતા, શૂરો. યુદ્ધ-કુશળ, એકનિષ્ઠ અને ઉદાર હતો. તેની સાથે તે અદેખો, અદાવી દેનારો, આપવડાઈ હાંકનારો, ધૂષ તથા અભિમાની પણ હતો. તેના એ દુર્ગુણોથી જ તે અર્જુન ઉપર દ્વેષ રાખતો હતો અને તેથી જ તે દુર્યોધનને આડે માર્ગે દોરી જતો હતો તથા પોતે પણ અપકીર્તિનો ભાગી થતો હતો. તેણે જરાસંધને હરાવ્યો હતો તથા એકલાએ સ્વતંત્ર રીતે દિગ્વિજય કર્યો હતો. તેનાં એ કાર્યો, તેના અદ્ભુત શૌર્યને તથા શસ્ત્રાભિવિદ્યાના નૈપુણ્યને સૂચવે છે. મહાયુદ્ધમાં તેણે બે દિવસ સેનાપતિપદ ઉપર રહીને ઉત્કૃષ્ટ પરાક્રમ દેખાડ્યું હતું. છેવટે બ્રાહ્મણના શાપથી તેનું રથચક્ર ભૂમિએ ગળ્યું અને તે નીચે ઊતર્યો, તે જ વખતે શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી અર્જુને તેનો શિરઃછેદ કર્યો. તે શરીરે ઝીર, ઊંચો, પ્રચંડ, તેજસ્વી તથા પ્રભાવશાળી હતો. તે પોતાની પાછળ દાતા તરીકેની અમર કીર્તિ મૂકી ગયો છે, સાથે સાથે દુર્યોધનના પાપસંબંધથી અપકીર્તિ પણ મૂકી ગયો છે.*

× દાનેશ્વરી કર્ણ—અર્જુનનું સારથિપદ જે યોગેશ્વર કૃષ્ણે કર્યું ન હોત, તો અર્જુન કર્ણને જીતી શકત કે કેમ, તે શંકાસ્પદ છે. અર્જુન વિચારશીલ હતો, પણ કર્ણ સાહસિક હતો. યુદ્ધમાં વિચારશીલ કરતાં સાહસિકને ધાવવાની ધણી તક મળે છે. સાહસિક સ્વભાવને લીધે કૃત્તાંત જેવા પરશુરામ પાસે બ્રાહ્મણ બની કર્ણે દિવ્યાસ્ત્ર-વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. કર્ણનું કૌશલ્ય, બુદ્ધિ અને બળ બેંધ પરશુરામ તેના ઉપર ધણી પ્રસન્ન થયા હતા. જ્યારે તેમણે એમ જાણ્યું કે, કર્ણે બ્રાહ્મણ નહિ પણ ક્ષત્રિય છે, ત્યારે પોતાની વંચના ધવાથી તેમને ક્રોધ બળ્યો હતો; છતાં કર્ણની બુદ્ધિથી મુગ્ધ બનેલા હોવાથી પરશુરામે કર્ણને શાપની સાથે જ આશીર્વાદ પણ આપ્યો હતો. ‘મારી આગળ અર્જુન શી વિસાતમાં?’ એ કર્ણને ખ્યાલ બે કે ગર્વયુક્ત હતો, તો પણ અરથાને નહોતો.

સૂર્યનો પુત્ર કર્ણ કુંતીની કૌમાર્યવચ્ચા જન્મેલો હોવાથી કુંતીએ તેને ત્વજ દીધો હતો, એટલે રાધા નામની દાસીએ તેને ઉછેર્યો હતો. કુંતીના આવા આચારણ્યથી કર્ણે મરણપર્વત સ્તપુત્ર કહેવાયો. શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે તેને તેનાં સાચાં માતાપ વિશે યોગ્ય વાત કરી, ત્યારે કર્ણને કુંતી ઉપર તિરસ્કાર આવી ગયો. પોતાના દલકા રથાનનું કારણ કુંતી પોતે જ છે, એ બહી તેને ધણું જ લાગી આવ્યું. તેણે શ્રીકૃષ્ણને મોટે એ સંબંધી શોધ કર્યો. પોતે મૃતપુત્ર હોવાથી ભરમભામી દ્રૌપદીએ સ્વયંવર સમયે તેનું અપમાન કર્યું હતું, -

શકુનિ

દુર્યોધનનો માત્રો શકુનિ કપટકળામાં નિપુણ હતો. તે દુર્યોધનનો સલાહકાર હતો. દુર્યોધનની દુર્વાસનાઓને પ્રથમ તો તે રોકવા યત્ન કરતો; પણ પછી લાલ્લેજના આગ્રહને તાથે યદ્ય તેને મદદ પણ કરતો હતો તથા દુર્યોધનની સાથે રહીને ધૃતરાષ્ટ્રને ઊંધા પાટા બાંધવામાં સામેલ થતો હતો. યુદ્ધરૂપી મહા અનર્થનું કારણ દૂત ગણીએ તો તેનું કારણ માત્રો શકુનિ હતો. તેણે યુધિષ્ઠિરને દૂતમાં કેવળ કપટથી જ હરાવ્યા હતા; પણ યુદ્ધમાં તેની કપટકળા કામ લાગી નહિ અને તે છેવટે સહદેવને હાથે મરાયો તથા કપટી તરીકેનું નામ મૂકતો ગયો.

ધૃતરાષ્ટ્ર

અંધ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર બહુશ્રુત હતો. તે કૃત્યાકૃત્યને સમજતો હતો, પણ જ્ઞાનનો કાચો હતો. તે રાજકાર્યમાં ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, વિદુર અને કૃપાચાર્યની સલાહ લેતો હતો; તેમજ તે પાંડવોના સંબંધમાં પણ તેવી જ રીતે સલાહ લેતો હતો. કેટલીક વખતે તે પાંડવોને પણ અનુકૂળ થઈ જતો; પરંતુ જ્યારે દુર્યોધનનો કેઈ દુષ્કાર્ય કરવામાં આગ્રહ એતો, ત્યારે તેનું હૃદય પુનઃપ્રીતિથી અંધ થઈ જતું; અને તે કર્તવ્યાર્કત્યને ભૂલી જઈ તથા વિદુરાદિની સલાહને પણ ન ગણકારી, દુર્યોધનને જ અનુસરી જતો હતો. તે ઉપરઉપરથી પાંડવોના સંબંધમાં ઠીક ઠીક બોલતો; પણ તેના હૃદયના ઊંડાણમાં રહેલી આખા રાજ્યની લોભી વાસના તેને દુર્યોધનના પક્ષમાં અનુકૂળ કરી દેતી હતી. આંધળો રાજા છેવટે મોહવશ થઈને દુષ્કર્મમાં પણ સંમતિ આપતો હતો, પણ પાછળથી ગભરાતો હતો અને પોતે તે કૃત્યથી નિરાળો હોય તેવો દેખાવા યત્ન કરતો હતો. સર્વસંહારક મહા અનર્થના હેતુરૂપ ધૃતરાષ્ટ્રને ગણીએ તો તેમાં ખોટું કંઈ નથી; કારણ કે ભીષ્મ, વિદુર પ્રભૃતિના ઉપદેશ માની લઈને પ્રથમથી જ જો તેણે દુર્યોધનને કબજે કર્યો હોત, તો આ અનર્થનો પ્રસંગ આવત નહિ; પણ તેમ કરવામાં તેને પુનઃપ્રીતિ તથા

તે તેના દિલમાં સાલણું હતું. કુંતીના આચરણથી તેના તરફ તિરસ્કાર આવ્યા છતાં, જ્યારે કુંતીએ કહ્યું બોલાવ્યો, ત્યારે માતાને પુત્ર વચન આપે, તેમ તેણે કુંતીને વચન આપ્યું હતું કે, 'યુદ્ધમાં અર્જુન સિવાય પાંડવોમાંથી કોઈને પણ હું મારી નાખીશ નહિ.' પાંડવો તો પાંચના પાંચ જ રહેશે, એની તેણે કુંતીને ખાતરી આપી હતી. તેણે પોતાનું આ વચન પાળ્યું હતું. જયદ્રથનું મરણ થયું તે દિવસે ભીષ્મને કહ્યુંના સપાટામાં આવી ગયો હતો, પણ કુંતીને આંધેનું વચન સંભારીને કહ્યું તેને જીવતો જવા દીધો હતો.

કર્ણની દાનવૃત્તિ મહાભારતમાં સવિશેષ આકર્ષક બને છે. તે કવચ અને કુંડળ સાથે જન્મ્યો હતો. અર્જુનનું-પોતાના પુત્રનું-મરણ કરવાની ઇચ્છાથી ઇદ્ર તેનાં કવચકુંડળ લઈ લેવા બ્રાહ્મણનું રૂપ ધરી તેની પાસે આવવા નીકળ્યો, ત્યારે સૂર્યે પોતાના પુત્ર કર્ણને ચેતાવ્યો હતો કે, એની પાસે ન્યાં સુધી કવચકુંડળ છે, ત્યાં સુધી તેનું મૃત્યુ થનાર નથી. વળા ઇદ્ર એને છેતરીને કવચકુંડળ લેવા આવનાર છે, એમ પણ તેને કહ્યું; ત્યારે દાનવીર કર્ણે કહ્યું કે, 'મારાં અહોભાગ્ય કે મારે ઘેર ઇદ્ર જેવો ચાચક આવશે. ગ્રાણ્થિ તે પણ હું ના તો નહિ જ કદ.' જ્યારે કર્ણનો આવો દૃઢ આગ્રહ દીડો, ત્યારે સૂર્યે તેને મૃત્યવ્યું કે, ઇદ્ર પાસેથી તું અત્રેય શક્તિ બદલામાં માગી લેજે.' કર્ણે તે પ્રમાણે શક્તિ મેળવી હતી. ન્યાં સુધી કર્ણ પાસે એ શક્તિ હતી, ત્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણે ડહાપણ વાપરી અર્જુનને કર્ણની સામે યુદ્ધ કરવા પ્રેર્યો નહોતો. ધટોત્કચ ઉપર જ્યારે એ શક્તિ વપરાઈ, ત્યારપછી જ અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે કર્ણની સામે યુદ્ધ કરવા લઈ ગયા હતા.

ગર્વથી ગર્ગાઈ ગયેલા કર્ણનું બળ નકાચું હતું, એમ ભીષ્મપિતામહ સમજી ગયા હતા. કર્ણની શક્તિ વિશે તેમનો સારો અભિપ્રાય હતો, પણ ગર્વને લીધે જ તેના નાશ થશે એમ પિતામહ તેને વારંવાર કહેતા. ગર્વમાં દુર્યોધન કે કર્ણ એ બેમાંથી કોણ ચઢે, તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. કર્ણના બળ ઉપર વિશ્વાસ હોવાથી જ દુર્યોધને યુદ્ધ આરંભ્યું હતું, પણ કર્ણ ઉપર વિશ્વાસ અને તેનું બળ તેને કામ ન લાગ્યાં તે ન જ લાગ્યાં!!

ભાંડો રાન્યલોભ બાધક થઈ પડ્યાં હતાં. તે ઘણો જ બળવાન હતો. દુર્યોધનના મરણ પછી તેણે ભીમને ભેટવા બોલાવ્યો, પણ મહાયતુર અને વિલક્ષણ શ્રીકૃષ્ણ તેનો ભાવ સમજી ગયા અને તેમણે ભીમસેનને બદલે એક લોખંડની ભીમસેનના જેવી બાંડી પ્રતિમા તેની બાથમાં આપી. ધૃતરાષ્ટ્ર તેને બાથમાં ઘાલી દંભાવીને ચૂણું કરી નાખી. આવું તેનું શરીરસામર્થ્ય હતું! તે અસ્થિર વિચારનો હતો, વિદુર વિના તેને ચાલતું ન હતું. તે તેને પૂછતો, તેનું કહેવું સાંભળતો, પણ તે પ્રમાણે ચાલતો નહિ અને તે જ આ યુદ્ધરૂપી મહાન અનર્થનું કારણ હતો.*

ગાંધારી

ધૃતરાષ્ટ્રની પત્ની ગાંધારી પંડિતા, કર્તવ્યાકર્તવ્યના વિવેકવાળી અને શૈક્ષિક કોધી છતાં પણ મહાન સતીશિરોમણિ હતી. પોતાનાં લગ્ન અંધ પતિની સાથે થવાનાં છે એ સાંભળતાં જ ‘માટે તેમને દ્રેષ કરવો પડે નહિ’ એ હેતુથી તેણે પ્રથમથી જ પોતાની આંખે પાટો બાંધી લીધો હતો અને તે હંમેશ રાખ્યો હતો; એ સમઘર્ષણી સતીના સતીત્વનું ગૌરવ છે. તે દુર્યોધનને અનિષ્ટકારક માનતી હતી અને દુર્યોધનના છંદને અનુસરતા પોતાના પતિને ગૌરવ સાથે તેમ કરવા ના પાડી ખરું સ્વરૂપ સમજાવતી હતી; તથાપિ આંધળો રાજા તેનું કહેવું માનતો નહિ. તે સત્યની હિમાયતી હતી તથા શાપ અને અનુગ્રહને માટે સમર્થ હતી. યુદ્ધ-પ્રસંગે દુર્યોધને પોતાને વિજય મળે તેવો આશીર્વાદ આપવા તેને રોજ રોજ કહ્યું હતું; પરંતુ ધર્મપ્રિય ગાંધારી ‘યતો ધર્મસ્તતો જય। જ્યાં ધર્મ’ હશે ત્યાં જય થશે,’ એ જ ઉત્તર આપતી હતી. તેનો પાતિત્રત્યગ્રભાવ એવો તેજસ્વી હતો કે, યુદ્ધ થઈ રહેતાં યુધિષ્ઠિરને પ્રથમ તેના કોધનો તથા શાપનો ડર લાગ્યો હતો; અને તેથી તેમણે તુરત તેને શાંત કરવા શ્રીકૃષ્ણને મોકલ્યા હતા. તેમ છતાં ગાંધારીએ શ્રીકૃષ્ણને જ કર્તાકારવતા માની ‘તમે તમારા કુળના પણ આ રીતે સંહારક થશો.’ ઇત્યાદિ શાપ આપ્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણે તેને અનુમોદન આપ્યું. તે સાંધવી સ્ત્રી પોતાના પતિની સાથે જ રાજ્યમાં તથા વનમાં રહી અને અંતે તેની સાથે જ દેહ તણ પરલોકમાં ગઈ, આવું તેનું ઉત્તમ સતીત્વ હતું.

* ધૃતરાષ્ટ્ર-પુત્રપ્રેમને લીધે કુળનો સંહાર થવા દેનાર ધૃતરાષ્ટ્ર જેમ આખે અંધ હોના, તેમ વિવેકશૂન્ય હતો. તેના જીવનમાં કેટલીક એવી ક્ષણો આવતી કે પાંડુના પુત્રો તરફ તેને મમતા ઉત્પન્ન થતી હતી; પણ આવી મમતા જાડો સમય ટકી શકતી નહોતી. કોઈક એવી જ સારી ક્ષણોમાં તેણે દ્રોપદીને વચ્ચે-હરણનો પ્રસંગ પતી ગયા પછી સભામાં વરદાન માગવા કહ્યું હતું. દુર્યોધનની કુટુમ્બ ધૃતરાષ્ટ્ર નહોતો ગણતો એમ નહોતું; વારે વારે તે દુર્યોધનને મંદબુદ્ધિ દુર્વિનીત વજોરેથી સંબોધતો. વળી દ્રોણાચાર્ય, લોભ અને વિદુરે તેને ખૂબ એતાવ્યો હતો. દુર્યોધનથી કૃષ્ણક્ષય થતો અટકાવવા વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને ઘણો સમજાવ્યો હતો, છતાં દુર્યોધનને તે કાંઈ કહી શક્યો નહોતો. ગુણ-અવગુણ એવા વિના પુત્ર ઉપર અંધ વાતસલ્યભાવ રાખનાર પિતાની જે દશા થાય, તે જ દશા ધૃતરાષ્ટ્રની થઈ. પોતાની સમક્ષ સો પુત્રોને ધણી ભયંકર રીતે મૃત્યુવશ થતાં તેણે એવા અને સો પુત્રોનો પિતા મરતી વખતે તો અપુત્ર જ રહ્યો!

પાંડવો પ્રતિ દુર્યોધન પ્રત્યક્ષ અસુખાભાવ રાખતો, પણ ધૃતરાષ્ટ્રને પગેક્ષ રીતે પાંડવોની તરફ ધંખાં હતી. બાળક પાંડવોની કીર્તિ વધતી જોઈને કણ્ઠિને બોલાવ્યા ધૃતરાષ્ટ્રે મંત્ર સંભળ્યો. દુર્યોધન પાંડવોની સાથે ઘત મમતાને માટે ધૃતરાષ્ટ્ર આઠા લેવા આવ્યો, ત્યારે દુર્યોધને જેટલું પાંડવો વિરુદ્ધ કહ્યું, તે બધું દીર્ઘદષ્ટિ વોપધા વિના ધૃતરાષ્ટ્રે માની લીધું. આ સમયે વિદુરે તેને ઘણો સમજાવ્યો; ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે, “હું, લોભ અને ઇ આ બધા છીએ, વળી દૈવે જ ઘત નિર્માણ કર્યું છે; એટલે આપણાથી કાંઈ થઈ શકવાનું નથી. હે વિદુર! મારા ભવસાપને નિંદવાની બર નથી; કારણ આમાં હું દૈવને જ બળવાન ગણું છું, તેનાથી જ આ બધું થાય છે.” કેવળ દૈવનું જ અવલંબન કરનારની મૂર્તિરૂપ ધૃતરાષ્ટ્રે હતો. જે કાંઈ અનિષ્ટ થયું તે બધું દૈવથી જ થયું, એમ તેણે માન્યું હતું; અને તેની આ માન્યતાને લીધે દુર્યોધનને

દુઃશાસન

દુર્યોધનનો નાનો ભાઈ દુઃશાસન ખારીલો, સાહસી, ઉદ્ધત, બળવાન અને શરો હતો. તે દુર્યોધનની ધ્વજાને તાણે રહેનારો તેનો ભક્ત હતો. દ્રૌપદીના કેશોતું આકર્ષણ તથા તેનું વસ્ત્ર-હરણ, એ તેના ઉદ્ધત તથા નિર્લજ્જ કાર્યના નમૂના છે. તે ધનુર્ધૃષ્ટ તથા ગદ્યાયુદ્ધ સારું કરતો હતો. ભીમસેને તેને રણભૂમિમાં પાડી, તેની છાતી ઉપર આક્રમણ કરીને બ્યારે પૂછ્યું કે, ‘બોલ, કયે હાથે દ્રૌપદીના પવિત્ર કેશ પકડ્યા હતા?’ ત્યારે દુઃશાસને નીડર ધૂષ્ટતાથી પોતાનો હાથ દેખાડતાં ઉત્તર આપ્યો હતો કે, ‘અયંકરિકરાકારઃ પીનસ્તનવિમર્દનઃ । ગોસહસપ્રદાતા ચ ક્ષત્રિ-વાંતકરઃ કરઃ ॥ પુષ્ટસ્તનને મર્દન કરનારો, હબ્દરો ગાયો આપનારો અને ક્ષત્રિયોનો અંત કરનારો એવો આ જ તે હસ્તિની સૂઠના જેવો હાથ છે !’ ભીમસેને તરત જ તે હાથ ખેંચીને ઉખાડી નાખ્યો અને તેની છાતી ચીરી, વીર પુરુષોની વચ્ચે તેનું રુધિરપાન કરીને પોતાની આગલી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી હતી.

કૌરવપક્ષનાં પ્રકીર્ણ પાત્રો

આ વીર યોદ્ધાઓ વિના કૌરવપક્ષમાં રાજ ભગદત્ત, ભૂરિશ્રવા, મદ્રદેશનો રાજા શલ્ય, કૃત-વર્મા યાદવ, જયદ્રથ, સુદક્ષિણ, નીલ, ઉલ્બચિનીના રાજા, દુર્યોધનના ભાઈઓ, કર્ણનો પુત્ર વૃષ-સેન આદિ ઘણા યોદ્ધાઓ હતા; અને તેઓ દુર્યોધનના ઈર્ષ્યાગ્રિથી પ્રકટેલા રણયજ્ઞમાં હોમાઈ ગયા હતા. આટલાં બધાં પાત્રોની વિવિધતા એક જ અંથમાં સુગ્રહિત કરીને, શ્રીકૃષ્ણદ્વેષાયન-મુનિએ પોતાનું અદ્ભુત કલાવિધાન પ્રકટ કર્યું છે, જેમાં જરા યે સંશય નથી.

તે અનિષ્ટ કાર્યોમાર્થી અટકાવી શક્યો નહોતો. ઘનસભ્યે બ્યારે યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી, ત્યારે આખી સભા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. રાજાઓને ધણો શોક થયો. ભીષ્મ, દ્રાણ્યાચાર્ય અને કૃપાચાર્યને શરીરે પરસેવો થઈ ગયો. વિદુર એ હાથે માથું ઝાલીને મરણવૃત્ત્ય થઈ ભૂમિ ઉપર ભેસી પડ્યા.....પણ ધૃતરાષ્ટ્ર તો અત્યંત ખુશી થયો; અને વારે વારે પૂછવા લાગ્યો કે, “કોણ છત્યું ? કોણ છત્યું ?” ધૃતરાષ્ટ્રમાં આવી વધારે અધમતા બીજી કઈ સંભવે ? “ધૃતરાષ્ટ્રે વંશ વધારનાર છે. તેને વત્સલતાનો ભય છે. દુર્યોધનની કુનીતિનું ભવિષ્ય તેના જન્મપ્રસંગે ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવવામાં આવ્યું હતું. દ્રૌપદીવ્રતહરણના પ્રસંગે તેણે તે પુત્રની દુષ્ટતા પ્રત્યક્ષ કરી. શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધપ્રસંગે અટકાવવા પાડેલા પાસેથી આવ્યા ત્યારે પણ તેમ જ થયું. ત્રણે પ્રસંગે જુદા જુદા મહાત્માઓએ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે, “તારા પુત્રનો નાશ કરવો અને કંઈ નહિ તો ત્યાગ તો કરવો જ, એ તારો રાજધર્મ છે;” પણ એકે પ્રસંગે પુત્રવત્સલ પિતા તે ઉપદેશ માની શક્યો નહિ. પાંડવપક્ષનો વિરોધ કરનાર દુષ્ટ પુત્રને યાસન કરવામાં જે પિતાની વત્સલતા આડે આવશે, તે ધૃતરાષ્ટ્રની દુર્દશા પામશે.”

(સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪ થો)

વૃદ્ધાવસ્થામાં હોવા છતાં યે ભીમસેનની લોહાની મૂર્તિને ક્યદી નાખવાનું બળ ધૃતરાષ્ટ્રમાં હતું. વળી સંજય તેને જેમ જેમ યુદ્ધની વાત સંભળાવતો હતો, તેમ તેમ જાણે સુવાન યોદ્ધો હોય, તેમ ધૃતરાષ્ટ્રનું પીર વધતું જાયતું હતું. પાંડવોનું અનિષ્ટ સાંભળી મનમાં મલકતો અને કારવપક્ષનું અનિષ્ટ સાંભળતાં ઉદ્વિગ્ધ થઈ જતો ધૃતરાષ્ટ્ર એ અંધ ન હોત, તો કદાચ મહાભારતના યુદ્ધમાં તેણે યથાશક્તિ ભાગ લીધો હોત અને ભીષ્મની પેઠે ધૃતરાષ્ટ્ર સેના પક્ષ પાંડવોની સામે પૂર્ણ બળથી ઝઝૂમ્યો હોત.

મહાભારતની સમાલોચના

૧-મહાભારત કાંચકાથી થતા લાભ

(૧) મહાભારતમાં પાંડવોના સમયનો તેમજ પાંડવોની પહેલાંના સમયનો ઇતિહાસ હોવા ત્રણે પાંડવોની પછીના સમયનો પણ થોડાઘણો ઇતિહાસ છે. અર્વાચીનકાળના સનાતન વૈદિક-ગ્રંથી ભારતવાસીઓ મહાભારતકાળના પંચજનોના જ વંશજે હોવાથી તેમણે પોતાના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ વાંચવો અને તેનું મનન કરવું ખાસ જરૂરનું છે, એટલું જ નહિ પણ એ તેઓનું કર્તવ્ય છે.

(૨) જ્ઞાનીઓ કહે છે કે, “ જેમને પ્રાચીન ઇતિહાસ નથી, તેમને માટે ભવિષ્યમાં કંઈ જ આશા નથી.” ભારતવાસીઓને તો પ્રાચીન ઇતિહાસ છે, કેવળ ઇતિહાસ જ નહિ પરંતુ દિગ્વિજયી, પ્રતિભાપૂર્ણ અને તેજસ્વી ઇતિહાસ હોવાથી ભારતવાસીઓના ભાવ્યમાં સોભાવ્યના દેવસો પણ આવશે, એ તો નિઃશંક વાત છે. પણ એને માટે ભારતવાસીઓએ પોતાના પૂર્વજોના ભાવ્યશાળી અને પ્રતાપપૂર્ણ ઇતિહાસનું વાચન અને મનન પણ કરવું જ જોઈએ. કેવળ ઇતિહાસના અસ્તિત્વથી જ કામ નહિ ચાલે, પરંતુ એ ઇતિહાસનું જેટલું પણ વાચન-મનન થશે, તેટલા જ પ્રમાણમાં લાભ થવાનો સંભવ છે; અને એવું હોવાથી આ દિગ્વિજયનો પ્રભાવ-પૂર્ણ ઇતિહાસ પ્રત્યેક ભારતવાસીની સન્મુખ આવે તેમ થવું જોઈએ.

(૩) આ “ મહાભારત ” ઇતિહાસ હોવા છતાં યે “ કાવ્ય ” રૂપે લખાયેલો હોવાથી હરેક કક્ષાના માણસો તેનું વાચન કરી શકે છે. જનસમાજમાં લોકોની અનેક શ્રેણિઓ હોય છે અને હરેક શ્રેણિના લોકોની રુચિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોય છે. એકને જે ગમે છે તે બીજાને નથી ગમતું; પરંતુ આ કાવ્યમય ઇતિહાસ તો એવા રૂપમાં લખાયો છે કે, તેમાંથી પ્રત્યેક જાતનો માણસ રસાસ્વાદ લઈ શકે છે. આસ્તિક ભગવદ્ભક્ત તેમાં ભક્તિમાર્ગ જોઈ શકે છે; વેદાંતી તેમાંથી અંતરાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે; તર્કવાદી નૈયાયિક તેમાં યુક્તિવાદ જોઈ શકે છે; શાસ્ત્રજિજ્ઞાસુ તેમાંથી અનેક શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો સમજી શકે છે; ઇતિહાસના અભ્યાસકને માટે તેમાં વિશાળ ક્ષેત્ર પડેલું છે; રાજદારી કુચળ માણસ તેમાં રાજનીતિ જોઈ શકે છે; વીરત્વપ્રેમીને તેમાં વીરત્વ દેખાય છે; ગૃહસ્થાશ્રમીને તેમાંથી ગૃહસ્થજીવનના દૃષ્ટાંત મળી શકે છે અને બ્રહ્મચારીને આદર્શ બ્રહ્મચારીઓનાં દૃષ્ટાંત મળી શકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેની જેવી પણ જિજ્ઞાસા હોય, તેવી હકીકતો અને પ્રેરણાઓ તે મહાભારતમાંથી જરૂર મેળવી શકે છે. આ મહાભારતનો ગ્રંથ આવો અપૂર્વ કાવ્યમય ઇતિહાસ છે.

(૪) સંભવ છે કે, અર્વાચીન જીવનદલહમાં આવસ્ય એવી કેટલીક જાણતોના ઉદ્દેશ આ

* વિદ્વદ્ધ ધીપાદ દમોદર સાતવહેકરા ઉપલા જ નામના દિન્દી પુસ્તકના અને ભાગોનો અનુવાદ આમણી આશ્રમમાં સેવાયો હતો, તેમાંથી જરૂરી ભાગ જ આ આશ્રમમાં સેવાયો છે.—બિંદુ અખંડાનંદ

મહાભારતમાં નહિ હોય; પરંતુ મહાભારતમાં એટલી બધી બાબતોનાં વર્ણન છે કે, તેમાંથી આ સમયમાં પણ આપણને અનેકાનેક બોધ મળી શકે છે; અને આપણા હોડામાં મહાભારતનું જો યોગ્ય મનન થતું રહે, તો આ સમયમાં પણ આપણા ભારતવર્ષમાં ‘નવીન જીવન’ આવી શકે-જાગી શકે તેમ છે. આ કારણથી મહાભારતના મનનથી આ સમયમાં પણ અનેક લાભો થાય તેમ છે.

(૫) આ કેવળ ઇતિહાસ જ હોત, તો તો તે ક્યારનો ચે જૂનો થઈ ગયો હોત; પરંતુ આ તો “ઐતિહાસિક કાવ્ય” અથવા “કાવ્યમય ઇતિહાસ” છે; તેથી તે જૂનો હોવા છતાં ચે હંમેશાં નવીન જેવો જ રહ્યો છે; અને તેથી જ દરેક સમયમાં આ ગ્રંથથી મહત્ત્વપૂર્ણ બોધ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આપણા જીવનમાં જેટલી અવસ્થાઓ હોય છે, તેથી કેટલાયેગણી અવસ્થાઓનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં છે. એટલે પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રત્યેક અવસ્થામાં આ ગ્રંથના મનનથી બોધ ગ્રહણ કરી શકે છે.

(૬) મહાભારતકાળમાં ભારતવર્ષની ધાર્મિક, રાજનૈતિક, સામાજિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક તથા અન્ય પ્રકારની પરિસ્થિતિ કેવી હતી, તેનું ઉત્તમ ચિત્ર મહાભારતમાં હોવાથી તેના મનનથી અને તેની સાથે આપણી આજની દશાની તુલના કરવાથી જણાય છે કે, ગયાં પાંચ હજાર વર્ષોમાં આપણી ઉન્નતિ થઈ કે પડતી થઈ, એ બાબતનું જ્ઞાન થવાથી આપણને ભવિષ્યમાં કયો માર્ગ અને તે કેવી રીતે લેવો જોઈએ, તેનું પણ ઉત્તમ રીતે નિરાકરણ થઈ શકે છે. ઇતિહાસના મનનથી આ મહત્ત્વનો લાભ થાય છે.

(૭) ભારતવર્ષની હિંદુભૂતિમાં જે અનંત ભેદો છે, તેમાં એકતા થવી અત્યંત આવશ્યક છે. વિવિધ ભેદ હોવા છતાં પણ આપસઆપસમાં એકતા કરવાનો પ્રત્યક્ષ, ફળદાયી અને ઉત્તમ ઉપાય મહાભારતમાં જેવો બતાવેલો છે, તેવો બીજા કોઈ પણ ગ્રંથમાં બતાવાયો નથી. તેથી કાશ્મીરથી તે છેક કન્યાકુમારી સુધી અને સિંધથી તે પ્રહરદેશ સુધી સમસ્ત ભારતખંડમાં એકતા કરાવનારો આ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ છે અને તેથી જ તેનો પાઠ પ્રત્યેક ઘરમાં હરહંમેશ થવાની જરૂર છે.

(૮) જે રીતે આજકાલના ભારતવાસીઓનો બીજા ભૂતિઓ સાથે વિવિધ પ્રકારનો સંબંધ બંધાયો છે, તેવો જ પાંડવોના સમયમાં પણ અનેક દેશની ભૂતિઓ સાથે ભારતવાસીઓને ગાઢ સંબંધ હતો. પ્રાચીનકાળના ભારતવાસીઓએ બીજા ભૂતિઓ સાથે જે વર્તોવ કર્યો હતો, તે જોઈને આપણે આ સમયમાં પણ આપણે માટે યોગ્ય બોધપાઠ લઈ શકીએ તેમ છીએ અને આગળ વધી શકીએ તેમ છીએ. આ દૃષ્ટિએ પણ મહાભારતનો પાઠ કરવાથી આપણને એકંદરે ઘણું જ લાભ થાય તેમ છે.

(૯) મહાભારતનું સૌથી પ્રાચીન નામ ‘જય’ એટલા માટે છે કે, તેમાં આર્યોના દિગ્વિજયનો ઉત્તમોત્તમ ઇતિહાસ સમાયેલો છે. સાધારણ ઇતિહાસ પણ બોધપ્રદ હોય છે, તો પછી વિજયનો તેજસ્વી ઇતિહાસ તો નિઃસંદેહ જ ઉત્સાહવર્ધક હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. મહાભારત ગ્રંથ એવા જ ઉત્સાહ અને શૌર્ય-વીર્ય વગેરે વીરગુણોને ઉત્તેજિત કરવાવાળો છે; અને તેમ હોવાથી આ પરવર્તમાના સમયમાં પણ આ ગ્રંથના પાઠથી અને મનનથી આર્યજાતિના ત્વરાથી પુનરુદ્ધાર થઈ શકે તેમ છે.

(૧૦) મહાભારતમાં ભૂતીય, સામાજિક અને ધાર્મિક ઉન્નતિ તથા પ્રગતિનો જે ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પાંચવાથી ધાર્મિક ભાવનાની ઉત્તમ વિશુદ્ધિ થાય છે; અને તેના મનનથી મનન

સંકુચિત ભાવો દ્વર થઇને ઉદારતા આવે છે. આજકાલ આપણા ધાર્મિક ભાવો બહુ જ સંકુચિત બની ગયેલા હોવાથી તેને અધિક ઉદાર અને વિશાળ કરવા માટે મહાભારતનું વાચન-મનન ઘણું જ ઉપયોગી થઇ શકે તેમ છે.

(૧૧) આપણા સનાતન આર્યધર્મના મૂળ આધારભૂત 'વેદ' છે. એ વેદગ્રંથનો અર્થ સમજવાને માટે બ્રાહ્મણાદિ ગ્રંથો પછી મહાભારત ગ્રંથની મદદ મળી શકે છે. મહાભારતમાં સ્થળે સ્થળે વેદમંત્રોનાં “કૃતસ્થળ” જોલી જોલીને બતાવેલાં છે. કેટલી જે જગ્યાએ વેદિક રૂપકાલંકારની કથાઓનાં વર્ણન કરેલાં છે, કેટલાં જે સૂક્તોનાં સૂક્ત અને મંત્રોના મંત્રો સ્તોત્રરૂપે આપેલાં છે; અને કેટલી જે જગ્યાએ અન્યન્ય યુક્તિઓથી વેદમંત્રોના અર્થ જોલીને બતાવવામાં આવ્યા છે. આમ હોવાથી જે માણસ ધર્મજ્ઞાનની ધંદલાથી વેદાધ્યયન કરી રહ્યો હોય, તેને પણ મહાભારતના મનનથી પુષ્કળ લાભ થાય છે. કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે, વેદના અર્થનો નિરધાર કરવાનાં જે અનેક સાધનો મોજૂદ છે, તેમાં મહાભારત પણ અગત્યનું સાધન છે; અને તેથી એ દૃષ્ટિએ પણ મહાભારતનું મનન બહુ જ ઉપયોગી છે.

(૧૨) મહાભારતમાં અનંત શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ છે. તે સમયના ઋષિમુનિઓ અને અને બીજા અનેક વિદ્વાનો કેટકેટલા પ્રકારની વિદ્યાઓની ઉન્નતિ માટે પોતાનાં જીવન સમર્પણ કરતા હતા, તેનો ઘણો જ સરસ ખ્યાલ મહાભારત વાંચવાથી મળે છે. તેની તુલના આજકાલની આપણી વિદ્યા સાથે કરીએ તો તરત જ સમજાઈ જાય છે કે, આપણું વિદ્યાક્ષેત્ર ઘણું જ નાનકડું થઈ ગયું છે. જો કે આ સમયમાં પણ બીજા દેશોમાં તો વિદ્યાનું ક્ષેત્ર ઘણું જ વિસ્તાર પામી રહ્યું છે; પરંતુ આપણુ ભારતવાસીઓ માટે તો વિદ્યાક્ષેત્રની વ્યાપકતા અત્યારે દિનપ્રતિદિન ઘટતી જ ચાલે છે. માટે આવી દિશિતમાં આપણે ભારતવાસીઓએ તો હવે પોતાના પ્રાચીન પૂર્વજોના જેવો વિદ્યાપ્રેમ તથા ચારિત્રપ્રેમ સારી પેઢે વધારવો જોઈએ અને આસ પ્રયત્નપૂર્વક પોતાનું વિદ્યાક્ષેત્ર તથા કાર્યક્ષેત્ર બહુ જ વિશાળ કરવું જોઈએ.

(૧૩) મહાભારતકાળના આર્યોના દિગ્વિજયનું ક્ષેત્ર સમગ્ર ભૂમંડળ હતું. જેટલા પણ દેશો તેમની નજીમાં હતા, ત્યાં ત્યાં તેઓ પહોંચી ગયા હતા અને દિગ્વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. કોઈ પણ સ્થળે તેમનો “વિજયી ધ્વજ” અટક્યો ન હતો. આ સમયમાં આપણી દશા એથી ઊલટી જ છે. અત્યારે તો આપણને બીજા દેશોમાં પેસવા જેટલો પણ અધિકાર રહ્યો નથી. અત્યારે તો આપણું કાર્યક્ષેત્ર નોકરી સિવાય કશું પણ નથી. આવી વિપરીત દશામાં પણ પાંડવોના દિગ્વિજયનો ઇતિહાસ, આપણા કાર્યક્ષેત્રને વિસ્તૃત કરવાની દિશા જરૂર બતાવી શકે તેમ છે; એને તેમ હોવાથી આ પદદલિત દશાને દૂર કરવામાં પણ મહાભારતના પાઠથી અત્યંત લાભ થાય તેમ છે.

(૧૪) જે ગ્રંથમાં જેટલાં ‘આદર્શ જીવનચરિત્ર’ હોય છે, તેટલો તે ગ્રંથ વધુ ઉપકારક નીવડે છે. કાવ્યમય ઐતિહાસિક ગ્રંથની ઉત્તમતાની એ જ કસોટી છે; અને એ દૃષ્ટિએ તો આ મહાભારત “આદર્શ જીવનોની” વિશાળ ખાણ છે, એમ કહેવામાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. કેમકે એમાં સેંકડો મહાપુરુષોનાં આદર્શ જીવન એવાં ઉચ્ચ દોરિનાં છે કે, જે દૃષ્ટિસમક્ષ રાખવાથી મનુષ્યમાત્રનો ઉદ્ધાર થઈ શકે તેમ છે. આ કારણથી પણ આ મહાભારતનો પાઠ પ્રત્યેક ભારતવાસીએ કરવો જરૂરનો છે. લીધામપિતામહનું આદર્શ બ્રહ્મચર્ય, શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું રાજનીતિકૌશલ્ય, અર્જુનનું શૌર્ય, કર્ણનું ઔદાર્ય, ધર્મરાજનું ધર્મચરણ વગેરે એવા અનેક

કાર્યમાં બહુ જ સહાયક થાય તેમ છે; પરંતુ એ બધું તો ત્યારે જ થઈ શકે કે, જ્યારે મહાભારતના વાચન-મનનનો સાર્વત્રિક પ્રચાર થાય. માટે આ દૃષ્ટિએ પણ આપણા લોકોમાં આ ગ્રંથનો પ્રચાર અને ઉપયોગ પુષ્કળ થવાની જરૂર છે.

(૧૫) પ્રત્યેક સનાતન ધર્મોલિમાની આર્થ-હિંદુના અંતઃકરણમાં મહાભારત વિષે આદર-ભાવ છે. ધર્મના વિષયમાં વેદની પછી મહાભારત જ પ્રમાણગ્રંથ ગણાય છે. તેને પાંચમો વેદ પણ એ જ કારણથી કહે છે. ચાર વેદ પ્રસિદ્ધ છે અને પાંચમો વેદ તે આ મહાભારત જ છે. જે ગ્રંથની અધાપિપર્યંત એટલી બધી યોગ્યતા મનાય છે, તેવું પદ્મ આપણા દેશમાં વધતું ચાલે, તો તેથી દેશને કેટલો બધો લાભ થાય તેમ છે, તેનો અનુભવ તો વાંચનાર પોતે જાતે જ તેને વાંચીને કરી શકે તેમ છે. નિઃસંદેહ તેના વાચન-પઠનથી મનુષ્ય ઉચ્ચ મનોભૂમિકામાં પહોંચી જાય છે. માટે મહાભારતના પાઠનો જેટલો પણ બની શકે તેટલો વધારે પ્રચાર કરવો એ પ્રત્યેક સમગ્ર માનવનું પરમ કર્તવ્ય છે.

મહાભારતના પાઠથી અનંત લાભ થાય તેમ છે. આર્યોનાં જીવનોને ઉન્નતિની દિશા તરફ ઝોક આપવાનું સામર્થ્ય મહાભારત ગ્રંથમાં છે. તેના પાઠથી યતા લાભોનો અત્રે થોડાક ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. મહાત્મા ગાંધી, લોકમાન્ય તિલક અને બીજા અનેક આ સૈકાના મહાન નેતાઓએ પણ મહાભારતના પાઠથી આર્યોનું રાષ્ટ્રીય જીવન ઓજસ્વી અને તેજસ્વી થઈ શકે તેમ છે, એવું એકમતે જાહેર કર્યું છે; આથી આ વિષયમાં કંઈ પણ વધારે લખવાની જરૂર નથી. જે કોઈ માણસ મહાભારતને વાંચશે તે જ માણસ તેની ખરી મહત્તા સમજી શકશે.

૨-મહાભારત ગ્રંથ સર્વ શાસ્ત્રોનો સારસંગ્રહ છે

ભારત વ્યવસ્થાન છાન્નાવાર્થશ્ચ દર્શિતઃ । (શ્રીમદ્ ભાગવત ૧-૪-૨૮)

અર્થાત્-ભારતને બહાને વેદના જ અર્થ પ્રદર્શિત કરેલા છે. વળી વધારેમાં જુઓ કે:-

સ્ત્રીશુદ્ધિજવંધૂનાં ત્રયી ન શ્રુતિગોચરા । કર્મધેયસિ મૂઢાનાં શ્રેય એવં ભવેદિહ ॥

इति भारतमाख्यानं रूपया मुनिना कृतम् । (શ્રીમદ્ ભાગવત ૧-૪-૨૫)

અર્થાત્-“ સ્ત્રી, શુદ્ધ અને દિવ્યબંધુ-એટલે કે મૂઢદિવ, જે લોકો વેદશ્રુતિનો અર્થ નથી સમજી શકતા; તેથી એ મૂઢ માનવોને શ્રેય (કલ્યાણ) પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય મળી જાય એ હેતુથી વ્યાસમુનિએ ‘ભારત’ નામનું આખ્યાન રચ્યું છે; એટલે કે જે મૂઢ મનુષ્યો પ્રત્યક્ષ વેદ-મંત્ર વાંચીને અર્થ નથી સમજી શકતા, તેમને વેદોક્ત સનાતન ધર્મનું જ્ઞાન આપવા માટે મહાભારતની રચના કરવામાં આવી છે અને તેથી કરીને તેમાં ભારતની કથાના નિમિત્તે વેદનો અર્થ જ પ્રકટ કરેલો છે.”

મહાભારતમાં સર્વ શાસ્ત્રોનો સાર હોવાથી અનેક શાસ્ત્રોના અધ્યયનનું કામ આ એક મહા-ભારતથી પણ થઈ શકે છે, એટલે તે જોતાં ઉપરનું વર્ણન તદ્દન વાસ્તવિક છે. વળી જુઓ કે:-

પક્તશ્વતુરો વેદા ભારતં ચૈતદેકતઃ । પુરા કિલ સુરૈઃ સર્વૈઃ સમેત્ય તુલયા ધૃતમ્ ॥
 ચતુર્થ્યઃ સરહસ્યેભ્યો વેદેભ્યો હ્યધિકં યદા । તદા પ્રમૃતિ લોકેઽસ્મિન્મહાભારતમુચ્યતે ॥
 મહાર્ષે ચ શુભ્રત્વે ચ દ્વિયમાર્ણ યતોઽધિકમ્ । મહત્વાદ્ધારવત્સાચ મહાભારતમુચ્યતે ॥

(મહાભારત-આદિપર્વ, અધ્યાય ૧, શ્લોક ૨૭૧, ૭૨, ૭૩)

અર્થાત્—“પ્રાચીનકાળમાં સર્વે દેવતાઓએ એકઠા થઇને ત્રાજવાની એક બાબુએ ચારે વેદ અને બીજી બાબુએ મહાભારતને મૂકીને બેખતાં રહસ્યસહિત ચારે વેદો કરતાં મહાભારત મારે થયું હતું! તે દિવસથી લોકો તેને મહાભારત કહેવા લાગ્યા; કેમકે તે ભારેપણમાં તેમજ યુરુપણમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે.”

×

×

×

×

યો વિદ્યાશ્વતુરો વેદાન્સાંગોપનિપદો દ્વિજઃ । ન ચાધ્યાનમિદં વિદ્યાન્નૈવ સ સ્યાદ્વિવક્ષણઃ ॥
 અર્થશાસ્ત્રમિદં પ્રોક્તં ધર્મશાસ્ત્રમિદં મહત્ । કામશાસ્ત્રમિદં પ્રોક્તં વ્યાસેનાઽમિતબુદ્ધિના ॥
 શ્રુત્વા ત્વિદમુપાખ્યાનં આવ્યમન્યહ રોચતે । પુંસ્કોકિલગિરં શ્રુત્વા રુદ્ધા દ્વાંક્ષસ્ય યાગિય ॥
 અનાશ્રિત્યૈદમાપ્યાનં કથા શ્રુતિ ન વિચિતે । આહારમનપાથિત્ય શરીરસ્યૈવ ધારણમ્ ॥

(મહાભારત-આદિપર્વ, અધ્યાય ૨, શ્લોક ૩૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૮)

અર્થાત્ જે વિદ્વાન અંગોસહિત ચારે વેદ અને સંપૂર્ણ ઉપનિષદ બંધે છે; પરંતુ મહાભારતનું જેણે અધ્યયન નથી કર્યું, તે વિચક્ષણ અર્થાત્ ચતુર નથી ગણાતો. અપાર બુદ્ધિવાળા વ્યાસદેવજીએ આ મહાભારત અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે રચેલું છે. જેમ કૌયલનો મધુર અવાજ સાંભળ્યા પછી કોઈ કાગડોનો અવાજ સાંભળવા ઇચ્છતું નથી, તેમ મહાભારતની કથાનું શ્રવણ કર્યો પછી મનુષ્યને બીજી કથા સાંભળવાની ઇચ્છા થતી નથી. જેમ ખાનપાનના આશ્રય વિના શરીર ધારણ કરી શકાતું નથી, તેમ મહાભારતના આધાર વિનાનું કોઈ ઉપાખ્યાન બનેલું જણાતું નથી.

ધર્મશાસ્ત્રની ધર્મનિષ્ઠા અને સત્યનિષ્ઠા, ભીમસેનની શક્તિ અને સરણ વૃત્તિ, અર્જુનનું અદ્ભુત પરાક્રમ, નકુળ-સહદેવની ઇંદુપ્રીતિ, દ્રૌપદી, ગાંધારી વગેરે આય્ અર્ચિઓનું અદ્ભુત ચરિત્ર, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું રાજનીતિમાં કૌશલ્ય, ભીષ્મપિતામહનું અખંડ પ્રહસન અને ધર્મશાન, ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્રપ્રેમ, દુર્યોધનની સામ્રાજ્ય વધારવાની પ્રબળ ઇચ્છા, કર્ણનું ઓદાર્ય અને સ્વાભિમાન ઇત્યાદિ મહાભારતીય પુરુષોના સ્વભાવસિદ્ધ ગુણોનું જે પ્રતિબિંબ વાચકોનાં મન ઉપર પડે છે, અને તેથી મનુષ્યોના સ્વભાવમાં જે અદ્ભુત ઉચ્ચતા પ્રકટે છે-ભાગે છે-આવે છે, તે પણ કોઈ વિલક્ષણ જ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, અનેક દૃષ્ટિએ એવા છતાં જે મહાભારતના વાચન-શ્રવણથી અત્યંત લાભ થવો સ્વાભાવિક છે; અને તેથી જ વાચકોને અમે નિવેદન કરીએ છીએ કે, તેઓ આ શ્રંથનું વાચન અને મનન અવશ્ય કરે. તે ચોતે પણ તેમાંથી સારી પેઢે બોધ લે તથા ચોતાનાં બાળખર્યાનાં અંતઃકરણમાં પણ તેના સંસ્કાર સારી પેઢે પાડે.

×

×

×

×

૩-મહાભારતમાં વર્ણવેલે ચર્ચા છે કે નહિ ?

ઘણાં માણસો કહે છે કે, મહાભારતમાં કેટલીયે વાતો પાછળથી લેખવી દીધેલી છે અને મનમાં આવી તેવી કેટલીયે વાતો પાછળથી ઘુસાડેલી છે; તેથી તે વિષે આ લેખમાં વિચાર કરીશું. આ નીચે આપેલું ટાણક જોવાથી એ વિષે ખાતરી થશે.

અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં ગોપાળ નારાયણ- ગણપત કૃષ્ણા- કુંભકોણમ-
કહેલી શ્લોકસંખ્યા વાળી પ્રત વાળી પ્રત વાળી પ્રત વાળી પ્રત

પર્વ	અધ્યાય	શ્લોક	અધ્યાય	શ્લોક	અધ્યાય	શ્લોક	અધ્યાય	શ્લોક
૧ આદિ	૨૨૭	૮૮૮૪	૨૩૪	૮૬૧૬	૨૩૪	૮૪૬૬	૨૬૦	૧૦૬૬૮
૨ સભા	૭૮	૨૫૧૧	૮૧	૨૭૧૨	૮૧	૨૭૦૬	૧૦૩	૪૩૭૭
૩ વન	૨૬૬	૧૧૬૬૪	૩૧૫	૧૦૪૬૪	૩૧૫	૧૧૮૫૪	૩૧૫	૧૪૦૮૧
૪ વિરાટ	૬૭	૨૦૫૦	૭૨	૨૨૭૨	૭૨	૨૩૨૭	૭૮	૩૫૭૫
૫ ઉદ્યોગ	૧૮૬	૬૬૬૮	૧૯૬	૬૫૫૯	૧૯૬	૬૬૧૮	૧૯૬	૬૭૫૨
૬ ભીષ્મ	૧૧૭	૫૮૮૪	૧૨૨	૫૬૬૬	૧૨૨	૫૮૧૭	૧૨૨	૫૬૦૮
૭ દ્રોણ	૧૭૦	૮૬૦૬	૨૦૨	૬૫૭૨	૨૦૨	૬૫૬૩	૨૦૩	૧૦૧૨૭
૮ કર્ણ	૬૬	૪૬૬૪	૬૬	૪૬૬૪	૬૬	૪૬૮૭	૧૦૧	૪૬૮૬
૯ શલ્ય	૫૬	૩૨૨૦	૬૫	૩૬૧૮	૬૫	૩૬૦૮	૬૬	૩૫૬૪
૧૦ ઓત્તિક	૧૮	૮૭૦	૧૮	૮૦૩	૧૮	૮૧૦	૧૮	૮૧૫
૧૧ શ્રી	૨૭	૭૭૫	૨૭	૮૨૫	૨૭	૮૨૬	૨૭	૮૦૭
૧૨ શાન્તિ	૩૨૬	૧૪૭૩૨	૩૬૫	૧૪૬૩૮	૩૬૬	૧૩૭૩૨	૩૭૫	૧૫૧૫૩
૧૩ અનુશાસન	૧૪૬	૮૦૦૦	૧૬૮	૭૬૩૬	૧૬૬	૭૮૩૬	૨૭૪	૧૦૬૮૩
૧૪ અધ્યયેષ	૧૦૩	૩૩૨૦	૬૨	૨૭૩૬	૬૨	૨૮૫૨	૧૧૮	૪૫૪૩
૧૫ આશ્રમ	૪૨	૧૫૦૬	૩૬	૨૦૮૮	૩૬	૧૦૮૫	૪૧	૧૦૬૮
૧૬ મોક્ષ	૮	૩૨૦	૮	૨૮૭	૮	૨૮૭	૬	૩૦૦
૧૭ મહાપ્રસ્થાન	૩	૩૨૦	૩	૧૧૦	૩	૧૦૬	૩	૧૧૧
૧૮ સ્વર્ગારોહણ	૫	૨૦૬	૬	૩૨૦	૬	૩૦૭	૬	૩૩૭
કુલ સંખ્યા	૧૬૨૩	૮૪૮૩૬	૨૧૦૬	૮૪૫૨૫	૨૦૮૧	૮૩૮૨૬	૨૩૧૫	૯૮૫૪૫
૧૬ હરિવંશ		૧૨૦૦૦	૨૬૩	૧૫૪૮૫		૧૨૦૦૦		૧૨૦૦૦
કુલ સંખ્યા		૯૬૮૩૬	૨૩૭૨	૧૦૦૦૧૦		૯૫૮૨૬		૧૧૦૫૪૫

ઉપલા ટાણક ઉપરથી જણાશે કે, મહાભારતના અધ્યાયની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

૧-અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં વર્ણવેલી અધ્યાયસંખ્યા ૧૬૨૩ અને શ્લોકસંખ્યા ૮૪૮૩૬
 ૨-ગોપાળ નારાયણે છાપેલું સુબર્ધ મહાભારત ૨૧૦૬ " " ૮૪૫૨૫
 ૩-ગણપત કૃષ્ણાએ છાપેલું સુબર્ધ મહાભારત ૨૦૮૧ " " ૮૩૮૨૬
 ૪-કુંભકોણમ પ્રકાશિત મહાભારત ૨૩૧૫ " " ૯૮૫૪૫

એમાં હરિવંશની શ્લોકસંખ્યા જેળવવાથી એકંદર સંખ્યા નીચે પ્રમાણે વાપ છે:—

	મહાભારત		હરિવંશ		કુલ શ્લોક
૧-અનુક્રમભિક્ષિકાધ્યાયવર્ણિત	૮૪૮૩૬	+	૧૨૦૦૦	=	૯૬૮૩૬
૨-ગોપાળ નારાયણે છાપેલું	૮૪૫૨૫	+	૧૫૪૮૫	=	૧૦૦૦૧૦
૩-ગણપત કૃષ્ણાણે છાપેલું	૮૩૮૨૬	+	૧૨૦૦૦	=	૯૫૮૨૬
૪-કુંભકોણમ્ પ્રકાશિત	૯૮૫૪૫	+	૧૨૦૦૦	=	૧૧૦૫૪૫

આ સંખ્યા જોવાથી માલૂમ પડે છે કે, આ સમયમાં મળતા મહાભારતના ઠોઠ પણ પુસ્તક-માં એક લાખ શ્લોક નથી. અધ્યાયોની સંખ્યામાં વધઘટ થઈ છે, પરંતુ એ તો નિઃસંશય છે કે, એમાં જુદા જુદા લખનારા-નકલ કરનારા જ કારણરૂપ છે; કેમકે એથી શ્લોકસંખ્યામાં વધારો થયો નથી અને માત્ર અધ્યાયસંખ્યામાં વધારો થયો તેથી કાંઈ ખાસ નુકસાન નથી. લેખકોએ મોટા અધ્યાયના બખ્ખે-ત્રણત્રણ લાખ પડયા છે, તેથી માત્ર અધ્યાયસંખ્યા જ વધી ગઈ છે, શ્લોકસંખ્યા વધી નથી.

સુખઈમાં ગણપત કૃષ્ણાણે છાપેલું મહાભારતનું પુસ્તક વિશેષ પ્રમાણભૂત છે; પરંતુ તે અત્યારે મળતું જ નથી. એની પછી તેની જ લગભગ પુનરાવૃત્તિ ગોપાળ નારાયણે છાપી છે. તેની શ્લોકસંખ્યા ઘણી રીતે અનુક્રમભિક્ષિકાધ્યાય સાથે મળતી છે. કુંભકોણમ્થી પ્રસિદ્ધ થયેલું મહાભારત મદ્રાસના ગ્રંથોને આધારે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં લગભગ ચૌદ-હજાર શ્લોક અનુક્રમભિક્ષિકાધ્યાયથી વધારે છે. ઉત્તરથી દક્ષિણમાં જતાં જતાં વચ્ચે આ શ્લોકો લખી ગયા હોય, એવું જ સ્પષ્ટ જણાય છે; અને તેથી મદ્રાસનું મહાભારત વિશ્વાસપાત્ર નથી. સુખઈમાં છપાયેલા બન્ને ગ્રંથ ઘણેલાગે થોડાઘણા ફેરફાર સિવાય એક જેવા જ છે તથા શ્લોકસંખ્યામાં પણ બહુ જુદાપણું નથી; તેથી સુખઈની પ્રતો વધારે પ્રમાણભૂત છે અને સુખઈમાં છપાયેલા ગ્રંથોની શ્લોકસંખ્યા અનુક્રમભિક્ષિકાધ્યાય સાથે પણ ઘણી ખાળતમાં મળતી આવે છે.

આવડા મોટા ગ્રંથમાં આટઆટલી સદીઓ વીતી જવાથી શ્લોકસંખ્યામાં કંઈ વધઘટ થઈ પણ હોય, તો તેમાં કંઈ મહાન આશ્ચર્યની વાત નથી. હાથે લખાવાથી તથા લઢિયાઓની ઓછી-વત્તી ચોગ્યતાને લીધે આ સંખ્યા ઓછીવત્તી થઈ ગઈ છે. ઉપરની સંખ્યા જોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, અનુક્રમભિક્ષિકાધ્યાય રચાયા પછી, ગયાં બે હજાર વર્ષોમાં મહાભારતની કુલ શ્લોકસંખ્યામાં બિલકુલ વધારો નથી થયો પરંતુ ઘટાડો જ થયો છે. જુઓ:—

(૧) અનુક્રમભિક્ષિકાધ્યાયમાં વર્ણવેલા કુલ શ્લોક ૮૪૮૩૬ અને ઓછા થયેલા શ્લોક ૦

(૨) ગોપાળ નારાયણે છાપેલા કુલ શ્લોક ૮૪૫૨૫ અને ઓછા થયેલા શ્લોક ૩૧૧

(૩) ગણપત કૃષ્ણાણે છાપેલા કુલ શ્લોક ૮૩૮૨૬ અને ઓછા થયેલા શ્લોક ૧૦૧૦

ઉપરનાં પુસ્તકોમાં એટલા જ શ્લોક ઓછા છે. વધવા કે ઘુસાડવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ શ્લોક ઓછા જ થયા છે.

શ્લોક લખવામાં પણ કેટલીયે ભૂલો છે. કેટલાક શ્લોક ત્રણ પંક્તિના છે, તો કેટલાક એક પંક્તિના છે. અમે બે પંક્તિઓ (લીટીઓ)ના, અર્થાત્ અનુષ્ટુપ ૩૨ અક્ષરોના છંદોના એક શ્લોક ઘણીને તે પ્રમાણે લખવાનો આ પુસ્તકમાં ચત્ત કર્યો; પરંતુ તેનાથી કેટલીયે ભૂલો થવા લાગી, તેથી તે પ્રયત્ન છોડીને જેમ છે, તેમ જ છાપવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ પ્રયત્નને લીધે અમારા પુસ્તકમાં આદિપર્વની શ્લોકસંખ્યા ૮૭૦૬ થઈ અને અધ્યાય પણ ૨૩૬ થયા છે.*

* વાદ રાખવાનું છે કે, આ સમાલોચનાના મૂળલેખક શ્રીમાન શ્રીપાદ દામોદર માતવજેકરના સંપાદન દ્વારા ઓંધમાં જે મહાભારત મૂળ તથા દિંદી ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેને જ લગતી આ દરખાસ્ત છે.

—સિદ્ધુ અખંડાનંદ

ગોપાળ નારાયણે છાપેલા પુસ્તકમાં જેટલા શ્લોક છે, તેટલા જ આ પુસ્તકમાં છે; પરંતુ શ્લોકની ગણતરીમાં સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં કેટલીક સંખ્યા વધી ગઈ છે. બે પક્ષિ-ઓનો એક શ્લોક, એ રીતે ગણતરી થાય તો આ પુસ્તકમાં અનુક્રમણિકાધ્યાયની શ્લોકસંખ્યા ૬૧૬૬૬ મળી રહેશે; પરંતુ તેમ કરવા માટે ખૂબ સમય લેઈએ અને તુલના કરવા માટે પણ કેટલાય ગ્રંથોના પાઠ લેવા લેઈએ. એ કાર્ય મહાન પરિશ્રમ અને ખૂબ આર્થિક વ્યયનું છે.

હાલમાં ઔદ્યોગિક પ્રેરણાથી પૂનાની “લાંડારકર પ્રાચીન વિદ્યા સંશોધક સંસ્થા” માં મહાભારતના સંશોધનનું કાર્ય ચાલુ છે. કેટલાય લાખ રૂપિયા તેમાં ખર્ચાશે. કેટલાય વિદ્વાનો-ને તે કાર્યમાં રોકેલા છે. પ્રત્યેક માસે હજારો રૂપિયાનું ખર્ચ થાય છે. ગયાં ચાર-પાંચ વર્ષોથી એ કાર્ય ચાલ્યા કરે છે; પરંતુ છાપવાનું કાર્ય શરૂ થવાને તો હજી કેટલાંય વર્ષ લાગશે. આથી ખાતરી થશે કે, મહાભારતના સંશોધનનું કાર્ય કેટલું મહાન ખર્ચાળ છે. ઉપરના કાર્ય માટે કેટલાય લાખ રૂપિયાના ખર્ચનો અંદાજ નક્કી કરેલો છે. અને તે ગ્રંથની રાહ લેઈએ છીએ.

એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતાં સુધી અમારા માર્ગદર્શક ગ્રંથો મુંબઈમાં જ છપાવેલા મહાભારતના ગ્રંથો છે. તેમાં શ્લોકસંખ્યા અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં લખેલી સંખ્યાથી ઓછી હોવાથી પ્રક્ષિપ્ત શ્લોક પણ ઘણે ભાગે નહિ આવે; અને આવશે તો પણ બહુ જ ઓછા આવશે.

આમ હોવા છતાં પણ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે, મહાભારતમાં બહુ જ પ્રક્ષિપ્ત ભાગ છે. કેટલાય શ્લોકો પાછળથી લેખવેલા છે અથવા નાણીખૂંટીને ઘુસારેલા છે. હવે આપણે એ ખાખતનો વિચાર કરવો લેઈએ કે શું એ કહેવું સાચું છે?

કેટલાક શ્લોકો લેખકોની ગલક્ષતથી એમાં ઘૂસી ગયા છે, એમાં તો શંકા જ નથી. આવડા મોટા ગ્રંથમાં અને આટલા લાંબા કાળમાં એમ થવું સ્વાભાવિક જ છે; પરંતુ નાણીખૂંટીને શ્લોકો ઘુસારવામાં મહાન દોષ હોવાથી તેનો વિચાર અધિક સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ કરવો લેઈએ.

અને આગળ ખતાવી ગયા છીએ કે, મહાભારત “સર્વસારસંગ્રહ ગ્રંથ” (એન્સાઇક્લોપીડિયા) છે; જેઓ સારસંગ્રહ ગ્રંથની રચના બાંધે છે, તેઓ જ મહાભારતના મહરવને સમજી શકે છે. અંગ્રેજ ભાષામાં “ગ્રિટનનો સારસંગ્રહ ગ્રંથ” (એન્સાઇક્લોપીડિયા ગ્રિટનિકા) છે. તેની અભ્યાર સુધીમાં અગિયાર આવૃત્તિઓ થઈ ચૂકી છે. પ્રથમ આવૃત્તિના સંપાદક જુહા હતા અને અગિયારમી આવૃત્તિના જુહા છે. વળી વચ્ચે પણ બીજા કેટલાય સંપાદકો થયા છે. એ ૧૧ આવૃત્તિઓ પૈકી પ્રથમ વાર છપાવેલો “ગ્રિટન સારસંગ્રહ ગ્રંથ” નાનો હતો અને ઘર વખતે વધતાં વધતાં છેલ્લી અગિયારમી આવૃત્તિ વખતે તો તે બહુ જ વધી ગયો છે. તેમાં કેટલીયે વાતો નવી ઉમેરવામાં આવી છે અને કેટલીયે જાણતોમાં સંશોધન કરીને તેને સારા સ્વરૂપમાં રજૂ કરાઈ છે. આમ થવાને લીધે પ્રથમના અને હાલના ગ્રંથમાં જમીન-આસમાનનો ફેર પડી ગયો છે; તો પણ સર્વ લોકો કહે છે કે, આ (રિવાઈઝ્ડ એન્ડ એન્લાર્ડ એન્સાઇક્લોપીડિયા) સંશોધિત તથા સંવર્ધિત ‘સારસંગ્રહ ગ્રંથ’ છે. કોઈ પણ તેને એમ નથી કહેતું કે, તેમાં વધારો થયો છે અથવા અનુક્રમ અનુક્રમ ઘુસારેલું છે. સર્વ કોઈ હિતતા એ નવીન અને સંવર્ધિત સારસંગ્રહ ગ્રંથને જ પસંદ કરે છે.

હવે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, જે લોકો આ અંગ્રેજ સંવર્ધિત સારસંગ્રહને પસંદ કરે છે, તેઓ જ મૂળ ભારતસંહિતાની સંશોધિત અને સંવર્ધિત ત્રીજી આવૃત્તિને માટે કહે છે કે, એમાં તો ‘ઘુસારો’ થયેલો છે! એમાં તો પ્રક્ષિપ્ત ભાગ છે!! જે ‘ભારત’ અને મહાભારત’ એ “સારસંગ્રહ ગ્રંથ” છે, તો પછી તેની બીજી અને ત્રીજી આવૃત્તિ વખતે તેમાં કંઈ સુધારો-

વધારે થયેલો હોય તો તેમાં શો અપરાધ છે? જે અપરાધ બ્રિટિશ સારસંગ્રહમાં નથી થતો, તે આયોના સારસંગ્રહમાં શી રીતે ગણવામાં આવે છે? x x x x

સ્મૃતિ, શાસ્ત્ર અને નીતિસંગ્રહ

મહાભારતમાં અનેક નીતિશાસ્ત્રોનો સંગ્રહ છે. વિદુરનીતિ, કણ્ણિકનીતિ, નારદનીતિ તથા અન્યાન્ય પણ અનેક નીતિઓ છે. એ પ્રત્યેક નીતિશાસ્ત્ર એક સ્વતંત્ર પુસ્તક છે અને તેનો ઉદ્દેશ પણ મહાન છે. આ બધાં જ નીતિશાસ્ત્રોનો સંગ્રહ આ મહાભારતમાં છે; અને એવું છે તેથી તેની યોગ્યતા કંઈ ઓર જ વધી ગઈ છે.

કણ્ણિકનીતિ સમ્રાટોનાં સામ્રાજ્ય વધારવાનો મત પ્રદર્શિત કરે છે અને વિદુરનીતિ ગરીબ પ્રજાના સમાન અધિકારનો સામ્યવાદ રજૂ કરે છે. આ રીતે જુદી જુદી નીતિઓનાં ધ્યેય જુદાં જુદાં છે. એ વિવિધ ધ્યેયવાળાં વિવિધ નીતિશાસ્ત્રોનો સંગ્રહ આ મહાભારતમાં છે, તેથી મહાભારત એ એક નીતિશાસ્ત્રોનો પણ મહાસમુદ્ર છે.

ધર્મશાસ્ત્ર અર્થાત્ સ્મૃતિશાસ્ત્ર પણ તેમાં સ્થળે સ્થળે લરપૂર છે. સનાતન વૈદિક ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો સ્મૃતિશાસ્ત્રમાં વ્યાવહારિક રૂપ લઈને રજૂ થાય છે. શ્રુતિમાં ધર્મનાં સૈદ્ધાંતિક તત્ત્વો રહેલાં હોય છે, પરંતુ તેનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ સ્મૃતિઓમાં રહેલું હોય છે. આવાં સ્મૃતિશાસ્ત્રોનો સંગ્રહ મહાભારતમાં હોવાથી આ મહાભારત એક મહાન ધર્મશાસ્ત્ર ગ્રંથ થયો છે અને તેથી જ તેની યોગ્યતા સ્મૃતિશાસ્ત્રોના જેટલી માનવામાં આવે છે.

શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો પરસ્પર સંબંધ તુલનાપૂર્વક જોવો જોઈએ; કેમકે શ્રુતિનાં સૈદ્ધાંતિક તત્ત્વો સ્મૃતિ વિના વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થતાં નથી; અને સ્મૃતિ પણ શ્રુતિના પ્રમાણ વિના નિષ્ફળ છે, આથી બનેલી સંગતિ પણ જોવાની અત્યંત જરૂરી છે. વેદનું અધ્યયન ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કરનારાઓને આ જ કારણથી મહાભારતની અર્પૂં મદદ મળી શકે છે; એટલું જ નહિ પણ જેઓ સ્મૃતિ અને મહાભારતને સાથે લીધા વિના જ વેદનું અધ્યયન કરવાનો પ્રયત્ન કરશે, તેમના પ્રયત્નો એ બંનેની સાથે સાથે તુલના કરનારના જેટલા સફળ નહિ થાય. તેથી જ કહ્યું કે, *इतिहासपुराणभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्* (મહાભારત, આદિપર્વ, અધ્યાય ૧-૨૧૭)

“ઇતિહાસ અર્થાત્ રામાયણ, મહાભારત તથા પુરાણોથી વેદના તત્ત્વને સંવર્ધિત-પરિપુષ્ટ કરવું જોઈએ” અને તે તો બંનેની તુલના કરવાથી જ શક્ય થઈ શકે તેમ છે. તાત્પર્ય કે, વેદનો મર્મ સમજવા માટે આ રીતે મહાભારતની જરૂર છે. આથી વૈદિક ધર્મનું તત્ત્વ સમજનાર વાચકો મહાભારતના વાચનથી દૂર ન ભાગે એટલું જ અહીં ઠરાવવાનું છે.

x

x

x

x

આ ઉપરાંત મહાભારતમાં બીજાં દરજ્જાં પણ એટલાં મનોરમ છે કે, જે એકલાં એકલાં પણ અન્ય મહાકાવ્યોનો વિષય બનેલાં છે. જેમકે (૧) ભારવીકવિનું કિરાતજીનીય કાવ્ય કે જે અર્જુનને પાશુપતાસ્ત્ર મળવાના પ્રસંગનું જ વર્ણન કરે છે. (૨) માઘકવિનું શિશુપાલવધ કાવ્ય કે જે શિશુપાલના વધના વર્ણન ઉપર રચેલું છે. (૩) શ્રીકૃષ્ણના નૈષઠકાવ્યનો વિષય કે જેમાં નળદમયંતીનું ચરિત્ર જ છે. આ રીતે પાંચ મહાકાવ્યોમાંથી ત્રણ મહાકાવ્ય મહાભારતમાંના જ થોડા વર્ણન ઉપરથી રચાયેલાં છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, મહાભારતની કાવ્યદૃષ્ટિએ પણ કેટલી યોગ્યતા છે. અરે, એ એવડો મોટો ગ્રંથ છે કે, જેની ઉપકથાઓને લઈને પણ એકેક મહાકાવ્ય બની શકે તેમ છે !!!

૪-છ રૂંટીઓવાળું મહાનંક વક્ત્ર

ધોત્યમુનિના ત્રીજા જ્ઞાની શિષ્ય વેદ નામના હતા. સમાવર્તનસંસ્કાર થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં દાખલ થયા બાદ તે આચાર્ય વેદની પાસે પણ કંઈએક શિષ્યો વેદાભ્યાસ કરવા આવ્યા. તેમાં ઉત્તંક નામનો અત્યંત સદ્ગુણી શિષ્ય હતો અને તેના ઉપર પૂજનીય આચાર્યજીનો પણ અત્યંત વિશ્વાસ હતો. એક વખતે સમ્રાટ જનમેજયને ઘેર યજ્ઞનકર્મ કરાવવા જતી વખતે આચાર્ય વેદજીએ પોતાના શિષ્ય ઉત્તંકને કહ્યું કે, “હે ઉત્તંક! હું ઈચ્છું છું કે, મારી ગેરહાજરીમાં મારા ઘરમાં જે કંઈ ન હોય તે તું લાવી આપજે.” આ રીતે આજ્ઞા કરીને આચાર્યજી સમ્રાટના યાજ્ઞિક કર્મ માટે ચાલ્યા ગયા.

આ વખત બ્રહ્મચારી ઉત્તંકની પરીક્ષાનો હતો. એ પરીક્ષા નીચે પ્રમાણે લેવામાં આવી:—
એક દિવસ શુરના ઘરની સ્ત્રીઓએ એકઠી થઈને ઉત્તંકને બોલાવીને કહ્યું: “ઉત્તંક! તારી શુરપત્ની ઋતુવાળી થઈ છે, તારા શુરજી પણ ઘરમાં નથી એટલે તેની ઋતુ ખાલી ન બન્ય, તે સારું તું તેને ઋતુદાન દે.”

કેટલું કઠોર પ્રલોભન! આ વખતે બ્રહ્મચારી ઉત્તંકે સમક્ષ એક ણીચું સહજપ્રાપ્ત વિષયમુખ અને ખીજી બાજુ બ્રહ્મચર્યવ્રતના જંગલ તથા વૈદિક “સપ્ત મર્યાદા” ના ઉલ્લંઘનનું પાપ નજર સામે હતું. દુર્ભાગ માણસ તો આવે પ્રસંગે કદાચ ફસાઈ પણ જાય; પરંતુ ઉત્તંક ભારે તપસ્વી અને નિયમપાલનમાં દક્ષ હતો; તેથી તેણે તરત જ કહી દીધું કે, “હું સ્ત્રીઓની વાતો સાંભળી આવું કુકર્મ નહિ કરું. ઉપાધ્યાયે અને એવી આજ્ઞા નથી આપી કે, તારે કુકર્મ પણ કરવું.”

આ રીતે બ્રહ્મચારી ઉત્તંકના બ્રહ્મચર્યવ્રતની પૂર્ણ પરીક્ષા થઈ અને તે ઉત્તમ પ્રકારે આ કઠોર પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયો. આવા સદ્ગુણી બ્રહ્મચારી ઉપર કોણુ પ્રેમ ન કરે? આચાર્ય વેદનો પ્રેમ ઉત્તંકે આવી રીતે સંપાદન કર્યો હતો. થોડા સમય પછી ઉત્તંકને સમાવર્તનકાળ આવ્યો, તે વખતે “શુરદક્ષિણા” આપવાનો વિચાર બ્રહ્મચારી ઉત્તંકે પોતાના આચાર્યને જણાવ્યો; પણ આચાર્યજી અત્યંત સત્ત્વસંપન્ન હોવાથી શુરદક્ષિણા આપવાની માગણી થવા છતાં તેમણે તો તે લેવા જ ઈચ્છી નહિ, પરંતુ આચાર્યપત્નીએવાં પ્રલોભનોને જીતી શકી ન હતી.

ઘણીખરી સ્ત્રીઓ સુંદર ઘરેણાં અને સુંદર વસ્ત્રો ઉપર એટલો પ્રેમ રાખે છે કે, તેના આગળ તેમને શ્રેષ્ઠ વિચારની કશી જ વિસ્માત હોતી નથી. હાલમાં પણ સ્વદેશી ખાદીને પ્રચાર પુરોષોમાં કેટલોક છે; પરંતુ સ્ત્રીઓ તો વિદેશી વસ્ત્રો જ પહેરે છે! સ્વદેશી ખાદી કરતાં વિદેશી નરમ સુંદર વસ્ત્રોનો સ્પર્શ તેમને વધારે વહાલો લાગે છે! એવી જ અવસ્થા ઉપર કહેલાં ઉપાધ્યાયિનીની હતી; તેથી તેમણે ઉત્તંકને કહ્યું કે, “બેટા ઉત્તંક! રાત્રી પોષ્યની સ્ત્રીએ પહેરેલાં બન્ને કુંડળ માગી લાવ.”

રાણીનાં પહેરેલાં કુંડળ લાવવાં એ બહુ ભારે કામ હતું; પરંતુ વિદ્વાન પુરુષોથી ઉત્તંકે ગભરાયો નહિ. તે પૌષ્યરાત્રી પાસે ગયો અને પોતાની વિદ્વત્તાને બળે ઉપલાં કુંડળ મેળવ્યાં તથા તે લાવીને પોતાનાં ઉપાધ્યાયિની પાસે આવવા નીકળ્યો. એટલામાં રસ્તામાં સર્પલતિના એક નાગ સાધુએ કોઈ પણ સુક્રિતથી એ કુંડળ ચોરી લીધાં અને ચોરી લઈને તરત જ તે વેપધારી સાધુ નાસવા લાગ્યો. ઉત્તંક બ્રહ્મચારી તેની પાછળ પડ્યો. તે પકડવા આવ્યો કે તરત જ તે સાધુએ વેષ બદલીને ડોડવાનું શરૂ કર્યું; છતાં પણ બ્રહ્મચારીએ તો

ખૂંટીઓવાળા ચક્ર ઉપર જે સ્ત્રીઓ કપડું વણી રહી છે.

તેના પીછા જ પકડ્યો. અતે તેઓ જાને નાગલોકમાં પહોંચ્યા. એટલામાં તે ચોર કોઈ પણ રીતે અલોપ થઈ ગયો; અને અપરિચિત દેશમાં બ્રહ્મચારી ઉત્તક એકલો અસહાય અવસ્થામાં રહ્યો, છતાં પણ તે ગભરાયો નહિ ! ત્યાં તેણે જોયું કે, એક વિલક્ષણ યુદ્ધી ઉપર કાળા અને ઘોળા દોરાની તાણી કરેલી છે અને જે સ્ત્રીઓ કપડા વણે છે. તે યુદ્ધીનું ચોટું ચક્ર કુમારે

ફેરવે છે. એક પુરુષ સૂતર હીકઠાક કરે છે અને તેની પાસે એક સુંદર ઘોડો પણ છે. તેનું વર્ણન બ્રહ્મચારી ઉત્તંક નીચે પ્રમાણે કરે છે:-

ધ્રીણ્યર્પિતાન્યત્ર શતાનિ મચ્યેપષ્ટિશ્ચ નિત્યં ચરતિ ધ્રુવેઽસ્મિન્ ।
 ચક્રે ચતુર્વિંશતિ પર્વયોગે પદ્ વૈ કુમારાઃ પરિવર્તયન્તિ ॥
 તંત્રં ચેદં વિશ્વરૂપે યુવત્યૌ વયતસ્તંતૂન્સતતં વર્તયંત્યૌ ।
 કૃષ્ણાન્ સિતાંશ્ચેવ વિવર્તયંત્યૌ મૃતાન્યજલ્લં ભુવનાનિ ધૈવ ॥
 વજ્રસ્ય મર્તા ભુવનસ્ય ગોષ્ઠા વૃત્રસ્ય હંતા નમુચેનિહંતા ।
 કૃષ્ણે વસાનો વસને મહાત્મા સત્યાનૃત્તે યો વિવિનક્તિ લોકે ॥
 યો યાજિનં ગર્ભમપાં પુરાણં વૈશ્વાનરં વાહનમશ્નુષૈતિ ।
 નમોઽસ્તુ તસ્મૈ જગદીશ્વરાય લોકપ્રયેશાય પુરંદરાય ॥

(મહાભારત, આદિપર્વ, અધ્યાય ૩, શ્લોક ૧૪૬ થી ૧૪૯)

ભાવાર્થ કે, “એ ચોવીસ ભાગવાળા સ્થિર ચક્રમાં ત્રણસો ને સાઠ તાણા હતા. તેને છ કુમારો ફેરવતા હતા. વિશ્વરૂપિણી અને યુવતીઓ આ તાણામાં ઘોળો અને કાળો વાણો નાખીને હંમેશાં વજ્ર વણતી વણતી સંપૂર્ણ બૂતો અને ભુવનોને ઘુમાવી રહી છે. જે મહાત્મા કાળાં વજ્ર પહેરનાર, વજ્ર ધારણ કરનાર, નમુચિ અને વૃત્રનો નાશ કરનાર, ભુવનરક્ષક અને તેજસ્વી વૈશ્વાનર અશ્નુતું વાહન કરનારા, ત્રિલોકનાથ જગદીશ્વર પ્રભુ છે, તેને હું નમન કરું છું.”

આ રીતે સ્તુતિ કરતાં જ તે પુરુષે કહ્યું કે, “હે ઉત્તંક! તારે શું લેઈએ?” બ્રહ્મચારીએ કહ્યું કે, “આ સર્પભતિ મારે વશ થાય.” પુરુષે કહ્યું કે, “આ ઘોડાનું મળદાર કૂંક.” ઉત્તંકે ઘોડાનું મળદાર કૂંકતાં જ અગ્નિ વધવા લાગ્યો; તેની ગરમીથી સર્પોનો દેશ તપી ઊઠ્યો; સર્પો ગભરાઈ ગયા અને આ રીતે ત્રાસ પામ્યા; પછી જ સર્પોએ તેને કુંડળ આપ્યાં. બ્રહ્મચારીએ તે લઈને ઉપાધ્યાયિનીને આપ્યાં; અને ગુરુદક્ષિણા આપ્યા પછી તેમનો આશીર્વાદ લઈને, કુંડળ ચોરાવીને આટલું દુઃખ દેનારા એવા સર્પોના તથા તેને આશ્રય આપનારી સર્પભતિનો બદલો લેવાના ઉદ્દેશથી તે રાજા જનમેજય પાસે આવ્યો. એ જ ઉત્તંકની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને રાજા જનમેજયે સર્પભતિનો નાશ કરવાને માટે સર્પયજ્ઞ કર્યો; કેમકે જનમેજયના પિતા રાજા પરિક્ષિતનો વધ પણ એક સર્પ જ કર્યો હતો. આથી સમાનદુઃખવાળો બ્રાહ્મણ ઉત્તંક અને સમાનદુઃખવાળા રાજા જનમેજયને મિત્રતા થઈ; અને બ્રાહ્મણક્ષત્રિયોના સંયુક્ત પ્રયત્નથી આર્ષભતિને વિવિધ રીતે દુઃખ દેનારી સર્પભતિનો નાશ કરવામાં આવ્યો. (મહાભારત, આદિપર્વ, અધ્યાય ૩) આ રીતે જાતીય સંકટ દૂર કરવા માટે બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોએ પોતાની સઘળી શક્તિ એકત્ર કરવી લેઈએ; અને તે એકત્ર થકિતને રાષ્ટ્રહિતના કામમાં લગાડવી લેઈએ. વેદમાં પણ એમ જ કહ્યું છે કે:-

યત્ર દ્રણ ચ ક્ષત્રં ચ સમ્યં ચૌ ચરતઃ સદ્ । તં લોકં પુણ્યં પ્રદેયં યત્ર દેવાઃ સદ્વાગ્નિના ॥

(યજુર્વેદ, ૨૦-૨૫)

અર્થાત “જે રાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો હળીમળીને કાર્ય કરે છે, તે જ દેશ પુણ્ય-પવિત્ર (યર્થ શકે છે-રહી શકે) છે.”

આર્યોમાં ન્યાં સુધી જ્ઞાની અને શૂર પુરુષો આ રીતે હળીમળીને જાતીય ઉત્તતિનાં કાર્યો કરતા હતા, ત્યાં સુધી જ આર્ષભતિની ઉત્તતિ હતી અને ન્યાયથી અંદરઅંદર કૂટ યર્થ અને એક ઘરના ભાઈભાઈ જ આપસમાંપસમાં લડી મરવા તૈયાર થયા, ત્યારથી જ આર્ષભતિની અપોગતિ શરૂ થઈ ગઈ છે. મહાભારતની શરૂઆતમાં જ આ એકતાની મહત્તાનો દિવ્ય ઉપદેશ

મળે છે, કે જે ભત્રીય અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ ઇચ્છનારાઓએ ખાસ યાદ રાખવાની જરૂર છે. એ યોધ નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) વિદ્યાર્થીધર્મ:-કેટલાં ચે પ્રલોભન આવે તો પણ પ્રલોભનોમાં ફસી જઇને બ્રહ્મચર્ય વગેરેના સુનિયમોની ઉપેક્ષા કદાપિ ન કરવી જોઇએ.

(૨) આચાર્યધર્મ:-આચાર્ય એવા હોય કે જેઓ શુરુદક્ષિણાનો વિચાર મનમાં પણ ન લાવે; અને શિષ્યને સંપૂર્ણ રીતે પોતાની વિદ્યા શીખવે તથા હંમેશાં શિષ્યનું કલ્યાણ જ ઇચ્છે.

(૩) સ્ત્રીધર્મ:-સ્ત્રીઓના ઘરેણાંના પ્રેમથી વિદ્વનોને પણ કેટલાં દુઃખ પડે છે, તે જોઇને સ્ત્રીઓ પણ ઘરેણાંના પ્રેમ છોડી દે અને વિદ્યા તથા રાષ્ટ્રપ્રેમથી સુશોભિત થઇને શ્રેષ્ઠ માતાઓ બનવાનો પ્રયત્ન કરે.

(૪) સ્નાતકધર્મ:-જે આચાર્ય પાસેથી વિદ્યા ગ્રહણ કરી છે, તેમને શુરુદક્ષિણા આપીને જ શુરુઋણમાંથી મુક્ત થવું અને શુરુ વિષે સદા ચે મનમાં ઉત્તમ ભક્તિભાવ રાખવો.

(૫) રાષ્ટ્રધર્મ:-પોતાના રાષ્ટ્રને સદા દુઃખ આપનારી જે કોઇ ભત્રીજા હોય, તેને હરાવવા માટે રાષ્ટ્રના બધા લોકોએ-તેમાં પણ ખાસ કરીને જ્ઞાનીઓ અને શૂરવીરોએ તો હળીમળીને એવો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, કે જેથી વિભત્તીયોના ઉપદ્રવથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખો દૂર થાય.

આટલો યોધ ઉપરની કથામાં સ્પષ્ટ રીતે રહેલો છે. મહાભારતના આદિપર્વના ત્રીજા અધ્યાયમાં આ કથા વાંચકો વાંચશે, તો તેમને ઉપરનો યોધ સ્પષ્ટ રીતે મળશે. હવે કથામાં જે વિશાળ ચક્રની વાત છે, તે ઉપર વિચાર કરીએ. તે ચક્ર, જે સ્ત્રીઓ, એક પુરુષ, થોડો, છ કુમાર, સૂતર અને કપડું, એ પદાર્થોનું જે વર્ણન છે, તે કથા વૈદિક અલંકારનું સૂચક છે, એ વાત અત્રે જોવાની છે. આ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ થવા માટે નીચે લખેલો વેદમંત્ર જુઓ:-

પુમૌ પનં તનુત ઉત્કળન્તિ પુમાન્ ચિત્ત્વે અધિ નાકે અસ્મિન્ ।

इमे मयूखा उपसेदुरु सदः सामानि चक्रस्तसराण्योतवे ॥ (ઋગ્વેદ, ૧૦-૧૩૦-૨)

અર્થાત્-(પુમાન્) પુરુષ (પનં તનુત) તેમને ફેલાવે છે. (પુમાન્) પુરુષ ફરીથી (ઉત્કળન્તિ) ઢગલો કરે છે. તે (અસ્મિન્ નાકે અધિ) આ આકાશમાં પણ (ચિત્ત્વે) વિશેષરૂપે ફેલાવે છે. (इमे मयूखा) આ ખૂંટીઓ (सदः उप सेदुः) કાચની જગ્યાએ છે. (सामानि) સામાને (ओतवे) વણવા માટે (तसराणि) કોકડીઓ બનાવી છે.

આ મંત્રમાં સૂતર ફેલાવવું, તેનો ઢગલો કરવો, તેને એકઠું કરવું, સમગ્ર આકાશમાં સૂતરનો તાણો ફેલાવવો, આવશ્યક સ્થળે ખૂંટીઓ મારવી અને કોકડીઓ વડે વણવાનાં કામો કરવાનું વર્ણન છે. આ ઋગ્વેદનો મંત્ર છે. ઘણે ભાગે ઋગ્વેદમાં ટૂંકાણમાં જ વર્ણન થાય છે અને અથર્વવેદમાં તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ બતાવેલું હોય છે; માટે એવા જ વર્ણનવાળા અથર્વવેદના મંત્રો જુઓ:-

तंत्रमेके युवती विरूपे अभ्याकामं वयतः पणमयूपम् ।

प्राप्या तंतृस्तिरस्ते घन्ति अन्या नापवृज्जाते न गमाते अंतम् ॥

तयोरहं परितृन्त्योरिव न विजानामि यतरा परस्तात् ।

पुमानेनद्वयत्पुદ્ગળાન્તિ પુમાનેનદ્વિજમારાધિ નાકે ॥ (અથર્વવેદ, ૧૦-૭-૪૨, ૪૩)

(एके) એકલી એકલી (वि-रूपे) વિરૂપ રૂપવાળી જે સ્ત્રીઓ (पद् मयूयं तंत्रं) છ ખૂંટીઓવાળી ખુંટીની પાસે (अभ्याकामन्) આવે છે અને કપડું વણે છે. (अन्या) તેમાંની એક

(તંતુ) સૂતર (પ્રતિરત્તે) ફેલાવે છે; અને (અન્યા) બીજી (ધત્તે) તેને પકડી રાખે છે. તે (ન અપ-
વૃંજાતે) તોડતી પણ નથી અને (અંતં ન ગમાતે) કામ પણ પૂરું કરતી નથી. (અહં) હું (તયોઃ
પરિનૃત્યંત્યોઃ) તે નાચનારી જેવી સ્ત્રીઓમાં (યતરા પરસ્તાત્) કઈ પહેલી છે, તે (ન વિજા-
નામિ) બાણતો નથી. (પુમાન્) (એક) પુરુષ (એનત્) તેને (વચતિ) વણે છે, (પુમાન્) પુરુષ
(ઉદ્ગુણત્તિ) જુદું પાડે છે, અને (નાકે અધિ) વિસ્તૃત આકાશમાં (એનત વિજમાર) તેને ફેલાવે છે.

વાંચનાર આ મંત્રોમાં સ્પષ્ટરૂપે બોધ શકશે કે, આ અથર્વવેદના મંત્રો દેવળ ઋગ્વેદના,
ઉપર કહેલા મંત્રોત્ત્વ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે; એટલું જ નહિ પણ મહાભારતમાંના પણ વર્ણનનું મૂળ
વૈદિક બતાવે છે. આ મંત્રોનો વિચાર કરવાથી મહાભારતના કથનનું સ્વરૂપ નક્કી થાય છે અને
મહાભારતના સ્પષ્ટીકરણથી મંત્રોના અર્થ નક્કી થાય છે. તુલનાત્મક અભ્યાસથી આપણને આ
રીતે વેદના અર્થોની શોધગોળમાં મદદ મળી શકે છે. મહાભારત અને વેદમંત્રોની તુલના કરવા
પહેલાં આપણે બીજા પણ વેદમંત્રોના અર્થ જોવાની જરૂર છે. તે અહીં પહેલાં બોધ લઈએ.
પહેલાં ઉપર કહેલા મંત્રોમાં જે જે સ્ત્રીઓ કહેલી છે, તેનું સ્વરૂપ વેદમંત્રો દ્વારા જોઈ બોધીએ;
માટે નીચેના મંત્રો જુઓ:-

ઉપાસાનક્તા યદ્વતી યદ્વતં પયસ્વતી સુદધે શૂરમિદ્રમ્ ।

તંતું તતં પેશસા સંવચન્તી દેવાનાં દેવ યજતઃ સુરુક્મે ॥ (યજુર્વેદ, ૨-૪૧)

સાધ્યપાંસિ સનતા ન હક્ષિત ઉપાસાનક્તા વચ્યેવ રણિવતે ।

તંતું તતં સંવચન્તી સમીચી યજ્ઞસ્ય પેશઃ સુદુધે પયસ્વતી ॥ (ઋગ્વેદ, ૨-૩-૬)

(યદ્વતી) મોટી, (પયસ્વતી) રસવાળી, (સુદુધે) ઉત્તમ દૂધ આપનારી, (સુરુક્મે) સુંદર,
(ઉપાસા નક્તા) ઉષા અને સાયંસંધ્યા, એ બંને સ્ત્રીઓ (તતં) ફેલાયેલા (તંતું) સૂતરને (પેશસા)
સુંદરતાપૂર્વક (સંવચન્તી) ઉત્તમ પ્રકારે વણતી વણતી (દેવાનાં દેવ) દેવાધિદેવ શૂરવીર ઈન્દ્રનું
(યજતઃ) પૂજન કરે છે; તથા (નઃ) અમારાં (સાધુ અપાંસિ) ઉત્તમ કર્મોથી, (સનતા હક્ષિતે)
હિંમેશાં સારી રીતે પૂજાયેલી; (ઉપાસા નક્તા) ઉષા અને સાયંસંધ્યા, (વચ્યા હવ) વણકરની
જેમ (રણિવતે) પ્રસંશિત (સુદુધે પયસ્વતી) ઉત્તમ દોહન થવાથી રસવાળી થઈને (તતં તંતું)
ફેલાયેલા સૂતરથી (યજ્ઞસ્ય પેશઃ) યજ્ઞનું સુંદર વસ્ત્ર (સમીચી સંવચન્તી) ઉત્તમ પ્રકારે વણે છે.

આ બન્ને મંત્રોમાં “ઉપાસા નક્તા” અર્થાત્ “ઉષઃકાળ” અને “સાયંકાળ” એ બંને
સમયને જે સ્ત્રીઓનું રૂપ આપીને કાવ્યમય વર્ણન કરેલું છે. “ઉપા અને નક્તા” તે બંને,
ઉપરના મંત્રોમાં વર્ણવેલી અને મહાભારતમાં વર્ણવેલી જ સ્ત્રીઓ છે. “ઉપા સ્ત્રી” આગેા દિવસ
સફેદ રંગનું કપડું વણે છે અને “નક્તા સ્ત્રી” આખી રાત કાળા રંગનું કપડું વણ્યા કરે છે.
એક પછી એક આવીને પોતપોતાનું કામ કરે છે, પરંતુ કોઈનું પણ કામ પૂરું થતું નથી;
કેમકે દિવસ પછી રાત અને રાત પછી દિવસ આવે છે, તેથી આ કમ કદી સમાપ્ત થતો નથી
અને થવાનો પણ નથી.

દિવસ અને રાતનો વખત જ ધોળું અને કાળું વસ્ત્ર છે, એને અલંકાર માનવાથી ‘સૂર્ય’થી
ઉત્પન્ન થનારા કાળનો સૂક્ષ્મભાગ સૂતર છે, એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. કાળરૂપી આ સૂત્ર, સૂર્ય-
રૂપી ગોળ દેટિયા ઉપર દેવાધિદેવ ઈન્દ્ર ભગવાન કાંતે છે; અને તે સૂતરને લઈને ઉષા તથા
નક્તા એ બંને સ્ત્રીઓ કપડું વણે છે.

“છ ખૂટીઓવાળી ખુદી ઉપર આ વણવાનું કામ ચાલી રહ્યું છે. છ ખૂટીઓ એટલે છ
ઋતુઓનો સમય છે. એ ખૂટીઓને ફેરવનાર છ ઋતુઓ છે; તથા જે ખુદી ઉપર આ સમયરૂપી

કપડું વણાય છે, તે સંવત્સર છે. જે પુરુષ છે, તે દેવાધિદેવ ઈશ્વર છે; અને જે તેમનું વાહન ઘોડારૂપે વર્ણવ્યું છે, તે આગ્રેય તત્ત્વ છે.” આ રીતે આ સંવત્સરકાળચક્રનું વર્ણન છે. તેનો વિચાર કરવા માટે નીચેના વેદમંત્રો જોવા જરૂરના છે. તેના ઉપર વિચાર કરવાથી એ આખો અલંકાર સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે.

દ્વાદશ પ્રધયચક્રમેકં ત્રીણિ નમ્યાનિ ક ડ તચિકેત ।

તસ્મિન્ત્સાકં ત્રિશતા ન શંકચોર્ષિતાઃ પષ્ટિર્ન ચલાચલાસઃ ॥ (ઋગ્વેદ, ૧-૧૬૪-૪૮)

તત્રાહતાસ્ત્રીણિ શતાનિ શંકવઃ પષ્ટિશ્ચ સ્ત્રીલા અવિચાચલા ચે ॥ (અથર્વવેદ, ૧૦-૮-૪)

બાર (પ્રધયઃ) પરિધિવાળું એક જ ચક્ર છે, ત્રણ (નમ્યાનિ) નાલિઓ છે, (કઃ) કોણ (તત્) તે ચક્રને (ચિકેત) બાંધે છે? (તસ્મિન્) તે ચક્રમાં (સાકં) સાથે સાથે (ત્રિશતાઃ પષ્ટિઃ) ત્રણસો સાઠ (શંકવઃ) ખીલા (ર્ષિતાઃ) મળખૂત ઠાકેલા છે.

(૧) એક ચક્ર-કાળચક્ર, સંવત્સર. (૨) એની ત્રણ નાલિ તે ત્રણ કાળ છે; ઉનાળો, ચોમાસું અને શિયાળો. (૩) બાર પરિધિ તે બાર મહિના છે. (૪) ત્રણસો સાઠ ખીલા, તે વર્ષના ત્રણસો સાઠ દિવસો છે. આ રીતે આ કાળચક્ર ચાલી રહ્યું છે, તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:-

દ્વાદશારં ન હિ તજ્જરાય વર્ષર્તિં ચક્રં પરિ ઘામૃતસ્ય ।

આપુત્રા અગ્રે મિથુનાસો અત્ર સપ્તશતાનિ વિંશતિશ્ચ તસ્યુઃ ॥ ૧૧ ॥

પંચપાદં પિતરં દ્વાદશાકૃતિં દિવ આહુઃ પરે અર્ધે પુરીપિણમ્ ।

અથેમે અન્ય ઉપરે વિચક્ષણં સત્તચક્રે પટર આહુરર્ષિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

પંચારે ચક્રે પરિવર્તમાને તસ્મિન્નાતસ્યુર્ભુવનાનિ વિશ્વા ।

તસ્ય નાક્ષત્રત્તપ્યતે મૂરિમારઃ સનાદેવ ન સીર્યતે સનાભિઃ ॥ ૧૩ ॥ (ઋ. ૧-૧૬૪ અ. ૯-૧૪)

(દ્વાદશારં) બાર આરાવાળું એક ચક્ર (ઋતસ્ય ઘાં) ઋતુના દુલોહની (આકાશ-લોહની) આરે તરફ (પરિ વર્ષર્તિં) ફરે છે; પરંતુ (તત્) તે ચક્ર જરાય (નહિ જરાય) ક્ષીણ થતું નથી. હે (અગ્રે) તેજસ્વી દેવ! (સપ્ત શતાનિ વિંશતિઃ) સાતસો વીસ (મિથુનાસઃ પુત્રાઃ) જોડકાં બાળકો તેમાં (આ તસ્યુઃ) રહેલાં છે.

(પંચપાદં) પાંચ પગવાળો, (દ્વાદશાકૃતિ) બાર આકૃતિઓવાળો, (દિવઃ પિતરં) દુલોહના પિતાને (પરે અર્ધે પુરીપિણં) ખીના અર્ધો ભાગમાં પાણી પેદા કરનાર (આહુઃ) કહે છે. (इमे अन्ये) આ ખીના વિદ્વાન (આહુઃ) કહે છે કે, તે (સપ્ત ચક્રે) સાત ચક્રોવાળો (પટરે) છ આરાવાળો રથમાં (ર્ષિતં) બેસે છે.

(વિશ્વા ભુવનાનિ) સમસ્ત ભૂમંડળ (તસ્મિન્ પરિવર્તમાને) તે ફરતાં (પંચ ચક્રે) પાંચ આરાવાળાં ચક્રમાં (આતસ્યુઃ) રહે છે. (તસ્ય) તે ચક્રનો (મૂરિમારઃ અક્ષઃ) ખડુ બારે અક્ષ (ન તપ્યતે) તપતો નથી; (સનાભિઃ) નાલિ સાથે તે (સનાદેવ) સનાતનકાળથી કાચું ચલાવતાં છતાં (ન સીર્યતે) ક્ષીણ થતો નથી.

આ વર્ણન સાથે નીચે લખેલો મંત્ર જુઓ:-

યસ્માન્નાસા નિર્મિતાસ્ત્રિશદરાઃ સંવત્સરો યસ્માન્નિર્મિતો દ્વાદશારઃ । (અપ્ષા, ૪-૩૫-૪)

(યસ્માત્) જેનાથી (ત્રિશત્ત્વ જરાઃ) ત્રીસ આરાવાળો (નાસાઃ) મહિનો નક્કી થયેલો છે, તથા જેનાથી (દ્વાદશારઃ) બાર માસરૂપી આરાવાળું (સંવત્સર) વર્ષ બનાવ્યું છે.

આ મંત્રો પૂર્વોક્ત રૂપકનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. એ મંત્રોનાં પદોનો આશય આ પ્રમાણે છે:-

(૧) દ્વાદશાર=બાર આરા=દ્વાદશાકૃતિ-બાર મહિના

(૨) પંચાર પંચપાદ=પાંચ ઋતુ

(૩) યડર, યજર=છ ઋતુ

(૪) સપ્તાર=સાત ઋતુ

(૫) ત્રિંશદર=ત્રીસ દિવસનો એક મહિનો

(૬) સપ્ત રાતાનિ વિશતિઃ મિથુનાસઃ પુત્રાઃ=સાતસો ને વીસ ભેડકા પુત્રો થયા. વર્ષના દિવસ ૩૬૦. દરેક દિવસ અને રાત એ બન્ને ભેડકા પુત્રો છે તથા આ હિસાબે વર્ષના ૭૨૦ પુત્રો થાય છે. ૩૬૦×૨=૭૨૦

(૭) પરે અર્ધે પુરીપિન્=બીજા અર્ધા ભાગમાં વરસાદવાળું વર્ષ. વર્ષમાં છ માસ વરસાદ વિનાના અને છ માસ વરસાદવાળા હોય છે. આ બધા સાંકેતિક શબ્દો ભેવાથી માલૂમ પડે છે કે, આ વર્ષનું સંવત્સરનું જ છે. આ વર્ષનું સાથે પહેલાં કહેલા “જૂઠીઓવાળા ચક્ર”નું વર્ષનું ભેજો તો જણાયે છે, મહાભારતનું વર્ષનું આ વૈદિક મંત્રોના જ આધારે લખાયું છે; અથવા એમ કહો કે, આ મંત્રોનો આશય સારી રીતે સમજાવવા માટે જ તે વર્ષનું ત્યાં આપેલું છે. વેદમંત્રોના જ શબ્દ લઈ લઈને ઉપલા શ્લોક મહાભારતમાં રચાયા છે, તેનો અનુભવ વાચક-વર્ગ જ કરી લેશે. મહાભારતના જ શ્લોકોના શબ્દો ઉપર આપેલા મંત્રોમાં નથી. તે ઇંદ્રસૂક્તોમાં અન્યત્ર આવેલા છે, તેથી અહીં અમે વિસ્તારભયથી બધા મંત્રો આપવાનું ઉચિત ધારતા નથી.

એક વાત કે જે મહાભારતમાં વર્ણવેલી છે, પરંતુ વેદમંત્રોમાં અમારા ભેવામાં આવી નહિ, તે એ કે, “છ કુમાર તે કાળચક્રને ફેરવે છે.” સંભવ છે કે કોઈ જગ્યાએ આ વાત વેદમાં હશે કે નહિ હોય; પરંતુ અમે પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ હજી એળવી શક્યા નથી. પાઠક તેનો વધુ વિચાર કરે.

“કુમાર” શબ્દનો અર્થ સાધારણ રીતે બાળક થાય છે. તેનો અર્થ અગ્નિ પણ થાય છે. (કું પૃથ્વીં આરયતિ) પૃથ્વીના ફરવામાં જે કારણભૂત હોય છે, તેને પણ કુમાર (કું+માર) કહે છે; અને એ જ અર્થ અત્રે લેવાયો છે. છ ઋતુઓ, એ સંવત્સરના છ કુમારો છે અને તેઓ જ સંવત્સરના ચક્રમાં ફેરફાર કરે છે, એ તો અનુભવસિદ્ધ વાત છે.

આ રીતે અમે મહાભારતના વર્ણનની તુલના વેદની સાથે જ કરી છે. હવે આ વર્ણનનું સ્પષ્ટીકરણ ખુદ મહાભારતમાં જ આપેલું છે તે પણ જુઓ:—

ये ते क्षिपौ घाता विघाता च ये च कृष्णाः । सिताश्च तंतवस्ते रात्र्यहनी यदपि तद्यर्कं द्वादशारं पदं वै कुमारः । परिचर्तयन्ति तेऽपि पट्त्वः संवत्सरचक्रम् ॥ यः पुरुषः स पर्जन्यो योऽध्वः सोऽग्निः ॥

(આદિપર્વ-અધ્યાય ૩, શ્લોક ૧૧૬, ૧૧૭)

ઘાતા અને વિઘાતા એ બન્ને સ્ત્રીઓ છે, સફેદ અને કાળા દોરા તે દિવસ અને રાત્રિનો વખત છે, બાર આરાવાળું ચક્ર છ કુમારો ફેરવે છે, તે સંવત્સર ચક્ર છે અને ફેરફાર કરનાર છ ઋતુઓ છે. જે પુરુષ છે તે મેઘરાજ છે તથા જે ઘોડો છે તે અગ્નિ છે.

આ કથામાં બીજી કેટલીયે આવી બાબતો છે, કે જે અત્રે અમે સ્થળસંદેશને લીધે આપી શકતા નથી; પરંતુ તેનો વિચાર પણ આ મંત્રોને વિચાર્યા પછી જ થઈ શકે. આ મહાભારતીય સ્પષ્ટીકરણમાં કહ્યું છે કે, “ઘાતા અને વિઘાતા” એ બે સ્ત્રીઓ છે અને વેદમંત્રોમાં “ઉવા અને નક્તા” એ બે સ્ત્રીઓનું વર્ણન છે. આ વિષે અત્રે એટલું જ કહેવું પૂરતું છે કે, “ઉવઃકાળ અને સાયંકાળ”નું જ બીજું નામ અનુક્રમે “ઘાતા અને વિઘાતા” છે. એ શબ્દોના બીજા અર્થ થાય છે, પરંતુ આ કથાપ્રસંગમાં એના અર્થ એ જ છે.

“ઘાતા અને વિઘાતા” નામોના ઉપયોગ કરીને પુરાણમાં કેટલીયે કથાઓ વર્ણવેલી છે. તે કથાઓનું મૂળ વેદમાં છે, એમ “ઉવા અને નક્તા” શબ્દોના પ્રયોગ ભેવાથી જણાઈ આવે છે. આ લાભ આ રીતે તુલના કરવાથી મળે છે.

પરંતુ કેટલાક વાચકો પૂછશે કે, આ રીતે લખેલા સંવત્સરચક્રના વર્ણનથી અમને શો ફાયદો? આ વર્ણન ભલેને કોઈ વેદમાં હોય કે કોઈ બીજા ગ્રંથમાં હોય! આ પ્રશ્ન યોગ્ય છે, એટલે તેનો અત્રે જવાબ આપવો જોઈએ.

જો ઉપરનું વર્ણન કેવળ કાળચક્રનું જ છે, તો કાવ્ય-રસાસ્વાદ-સિવાય બીજા કોઈ પણ લાભ તેનાથી થવો શક્ય નથી; પરંતુ વેદમંત્રની ખાળતમાં વિશેષ ગૂઢતા રહેલી હોય છે, તેનો અનુભવ વાચકને કેટલીયે વાર થઈ ચૂક્યો છે. એ ગૂઢતા અધ્યાત્મ વિષયની છે. જે વર્ણન આપણે અત્યાર સુધી બાહ્યકાળ વિષે જોતા હતા, તે જ હવે આંતરિક પ્રાણચક્ર વિષે લાગુ પાડી જોવાથી વૈદિક ગૂઢ આશયનો ખ્યાલ આવશે. જુઓ, એકેએક પૂર્વોક્ત તત્ત્વનો અધ્યાત્મ સંબંધ કેવો છે.

(૧) ૩૬૦ શંકુ = ૩૬૦ ખીલ = શરીરનાં ૩૬૦ હાડકાં, “અસ્થીનિ ચ હ વૈ ત્રીણિ જ્ઞાતાનિ પૃથિશ્ચ।” ગર્મ ઉપ ૫ ॥ “પૃથિશ્ચ હ વૈ ત્રીણિ જ્ઞાતાનિ પુરુષસ્યાસ્થીનિ।” જ્ઞાત ૩૦ ૧૦ ૫ ૪ ૧૨ ॥ (મનુષ્યના શરીરમાં ૩૬૦ હાડકાં છે.)

(૨) ૭૨૦ ભેડકા પુત્ર = (૩૬૦ દિવસ અને ૩૬૦ રાત્રિ મળીને ૭૨૦ પુત્રો થાય છે.) ઉપર ૩૬૦ હાડકાં દિવસની જગ્યાએ જ ખતાવ્યાં છે. રાત્રિની જગ્યાએ ૩૬૦ મનભકેન્દ્રો ગણાય છે. “પૃથિશ્ચ હ વૈ ત્રીણિ ચ જ્ઞાતાનિ પુરુષસ્ય મજ્જાનઃ” (જ્ઞાત ૩૦ ૧૦ ૫ ૪ ૧૨ ॥) હાડકાં અને મનભકેન્દ્રો મળીને ૭૨૦ થાય છે. ૩૬૦+૩૬૦=૭૨૦

(૩) એકચક્ર = મુખ્ય પ્રાણચક્ર

(૪) છ કુમાર = છ ઋતુ (૧) જન્મ (૨) અસ્તિત્વ (૩) યુદ્ધિ (૪) મધ્યાવસ્થા (૫) પરિણતાવસ્થા (૬) નાશ. આ માનવજીવનની છ અવસ્થાઓ તે ઋતુ છે.

(૫) બે સ્ત્રીઓ = મતિ અને પ્રમતિ (બોધ અને પ્રતિબોધ, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન)

(૬) કાળા અને સફેદ તંતુ = અપાન અને પ્રાણ (મારનારી અને તારનારી શક્તિ, કે જે શરીરમાં કાચ કરે છે.)

(૭) પુરુષ = પુરુષ, ચૈતન્ય; વૈદ્યુતશક્તિ-જીવનવિદ્યુત

(૮) અશ્વ = અગ્નિ. શરીરની ગરમી, કે જે પ્રાણના શ્વાસોચ્છવાસને જ લીધે રહે છે. (આગળ કહેલી ઉત્તરની કથામાં ઘોડાનું મળદ્વાર કૂંઠવાથી ગરમી વધી જવાનું વર્ણન આવેલું છે.) પ્રાણુધામથી શરીરમાં ગરમી વધી જાય છે, એ તો અનુભવની વાત છે.

(૯) બાર પરિધિ = ૬૨૧ ધર્મિયો, મન અને આત્મિક તેજ મળીને બાર વિભાગો છે. “મન એકાદશં ભેજો દ્વાદશં” ગર્મ ઉપ ૫ ॥ “દ્વાદશાર, દ્વાદશાકૃતિ” વગેરે શબ્દોનો ભાવ એ જ છે.

(૧૦) ત્રણ નાભિ = હૃદય, શિર અને કંઠસ્થાનનાં ત્રણ મુખ્ય કેન્દ્ર.

(૧૧) પંચપાદ = (પંચારચક્ર) પાંચ પ્રાણુનાં કેન્દ્ર.

(૧૨) વહર = વહચક્ર નામનું મનભકેન્દ્ર કે જે કરોડમાં હોય છે.

(૧૩) સપ્તાર = એ આંખ, બે કાન, બે નાક અને એક મુખ. “સપ્તર્ષિ” વગેરે શબ્દો જોના જ બોધક છે.

બાહ્યવર્ણનમાં અને આંતરિક અધ્યાત્મવર્ણનમાં કઈ રીતે એકરૂપતા જોવી જોઈએ, એ વિષે શતપથ બ્રાહ્મણમાં સ્થળે સ્થળે અનેક રીતે કહેલું છે. તેના અનુસંધાનથી જ ઉપરનું સ્પષ્ટીકરણ આપેલું છે. વાંચનાર પણ તેના ઉપર વધુ વિચાર કરે.

અધ્યાત્મનું વર્ણન પોતાની અંદર જોવાનું હોય છે. પૂર્વોક્ત વર્ણન, આ રીતે પોતાની અંદર જોઈને પોતામાં રહેલું આંતરિક સામર્થ્ય પહેલું નાણવું નાંધીને અને યોગ ઇત્યાદિના સાધનો દ્વારા તેનો અનુભવ કરવો જોઈએ.

આ જ કારણથી વેદ અને ઉપનિષદોમાં સ્થળે સ્થળે અધ્યાત્મ ઉપદેશ અપાયેલો છે. આપણી અંદર પ્રાણશક્તિ કેવી રીતે કામ કરે છે, જેની સાથે કાંઈ છે તથા તેનો નાશ કેવી રીતે થાય છે, એ જાણી બાબત અત્રે જોવી જોઈએ; પરંતુ તે સ્પષ્ટીકરણ કાંઈ બીજા લેખમાં વિસ્તારપૂર્વક કરીશું.

આ લેખમાં મહાભારતની કથા અને તેના 'વેદમંત્રો' સાથેનો સંબંધ બતાવ્યો છે. એથી વધુ વિચાર કરવા માટે જે સાધન અત્રે રજૂ કરેલાં છે; તેનો ઉપયોગ કરીને વાચકો પણ વધારે શોધ કરશે, તો તેમાંથી બહુ જ મોટું કાર્ય થઈ શકે તેમ છે.

x

x

x

x

x

૫-દેવલોક અથવા ત્રિવિષ્ટપ

શબ્દકોષમાં દેવલોકનાં આટલાં નામો છે:-સ્વર્ગલોક, અમરલોક, સ્વર્લોક, સુવર્લોક, સુર-લોક, ધુલોક, વૃંદારણલોક, ત્રિદિવ, ત્રિદશાલય અને ત્રિવિષ્ટપ અથવા વિષ્ટપ. આ નામોમાંથી વિષ્ટપ અથવા ત્રિવિષ્ટપ શબ્દ ખાસ વિચારવા જેવો છે.

“ત્રિવિષ્ટપ”નું હાલનું અપભ્રંશ રૂપ “તિષ્ઠત” અથવા ‘તિષ્ઠેત’ છે. આ પ્રદેશ હિમાલયની ઉત્તર દિશાએ આવેલો છે. સંસ્કૃતમાં વિષ્ટપ અને ત્રિવિષ્ટપ શબ્દ એક જ અર્થમાં વપરાય છે. વિષ્ટપ શબ્દ “વિશ્” ધાતુ ઉપરથી થયેલો છે. વિશ્ ધાતુનો અર્થ અંદર જવું, પ્રવેશ કરવો, વગેરે સુપ્રસિદ્ધ છે; તેથી તેનો ધાતુ ઉપરથી નીકળતો અર્થ ‘પ્રવેશ કરવા યોગ્ય પ્રદેશ’ એવો થાય છે. તિષ્ઠેતનાં દરેકોની સુંદરતા અને મનોહરતાને લીધે દરેક માણસ ત્યાં હાબલ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે દેશમાં જવાના ત્રણ માર્ગો છે, તે આ શબ્દોનો વિચાર કરવાથી સમજી શકાય તેમ છે. સંભવ છે કે, ત્રિવિષ્ટપમાં જવાના અનેક રસ્તા હશે; પણ સઘળા માર્ગો સુગમ નથી, માત્ર ત્રણ જ માર્ગ સુગમ છે. આટલું જ એનું તાત્પર્ય સમજવા જેવું છે. હાલમાં પણ તિષ્ઠેતમાં હાબલ થવાના સુગમ રસ્તા ત્રણ જ છે. મનુષ્યપ્રયત્નથી હવે કદાચ વધારે રસ્તા પણ થઈ શકશે; પરંતુ જે વખતનો અમે વિચાર કરીએ છીએ, તે વખતે તો માત્ર ત્રણ જ હતા; અને એટલો જ ભાવ “ત્રિ-વિષ્ટપ” શબ્દથી ધ્વનિત થાય છે.

આ ત્રિવિષ્ટપમાં અર્ધાત્ સ્વર્ગલોકમાં દેવો રહેતા હતા. સંસ્કૃતમાં “લોક” શબ્દ “દેશ” અથવા “રાષ્ટ્ર” ને બદલે વપરાય છે અને તેના આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે:-“દેવલોક” શબ્દ “દેવોનો દેશ” અથવા “દેવાનું રાષ્ટ્ર” એ અર્થમાં જ વપરાય છે. “દેવરાષ્ટ્ર” શબ્દ સંસ્કૃતમાં પણ છે તથા મહારાષ્ટ્રમાં “દેવરાષ્ટ્ર” નામની એક જાતિ પણ છે અને તે નામનું ગામ પણ છે. સતારા જિલ્લામાં દેવરાષ્ટ્ર પોસ્ટઓફિસ પણ છે. આ ગામ ઉપર કહેલા દેવોના રાષ્ટ્રમાંથી આવેલા વીરોએ પ્રથમ વસાબું હતું. અમે આગળ ઉપર બતાવીશું કે, આ તિષ્ઠેતની દેવજાતિ ના લોકોએ ભારતવર્ષમાં આવીને કેટલાં ય ગામો અને શહેરો વસાવ્યાં હતાં. તેમાંનું આ પણ એક ગામ છે. તિષ્ઠેતમાં એ પ્રાચીનકાળમાં જે માણસો રહેતા હતા, તેઓ પોતાને “દેવ” કહેવરાવતા હતા. આ એક વાત જો બરાબર સમજાયે, તો એ ઉપરથી પુરાણની ઘણીખરી કથાઓ સુગમતાથી સમજાઈ જશે.

જેમ જંગાળના લોકો પોતાને જંગાળી કહે છે અને ચીન દેશના લોકો ચીની કહેવાય છે; તે જ પ્રમાણે આ દેવરાષ્ટ્ર અથવા દેવલોકના રહેવાસીઓનું નામ “દેવ” હતું. અર્ધાત્ તેઓ પણ

મનુષ્યે જ હતા. આવી સીધી સાદી વાત પણ ઘણા માણસો જૂલી જાય છે અને તેથી જ મહાભારતની કેટલીક કથાઓ તેમના સમજવામાં આવતી નથી; અને કોઈ વાર લોકો અર્થના અનર્થ કરી બેસે છે. વાચકો અસુર, દાનવ તથા રાક્ષસ વગેરેનાં વર્ણન આ લેખમાં વાંચશે, ત્યારે તેમને ખાતરી થશે કે, તેઓ પણ મનુષ્ય જ હતા. પરંતુ જુદા જુદા દેશોમાં રહેવાથી તે જુદી જુદી ભતિઓનાં જ જુદાં જુદાં નામો તે સમયે પ્રસિદ્ધ હતાં.

પુરાણો અને ઇતિહાસોની કથાઓનું મનન કરતી વખતે કેટલાક લોકો યોગિક અર્થને મારી-મચડીને ઘુસાડી દે છે, તેનું ઐતિહાસિક સત્ય નષ્ટભ્રષ્ટ કરવાનો નિંદ્ય પ્રયત્ન કરે છે. તેમના પ્રયત્ન-નું હલકું સ્વરૂપ પણ અમે આ લેખમાં જણાવીશું. અમે કહી પણ કહેવા માગતા નથી કે, આ દેવ વગેરે શબ્દોના યોગિક ભાવ નથી. અમે પણ આનીએ છીએ કે, તે શબ્દોના યોગિક અર્થ પણ થાય છે; પરંતુ તે અર્થ આધ્યાત્મિક-અર્થોત્તરજ્ઞાન વિષે જ વિચાર કરવામાં ઉપયોગી છે. ઐતિહાસિક શોધખોળ વખતે તે અર્થ ઘટાવવા યોગ્ય નથી.

નિરુક્તકાર આધ્યાત્મિક અર્થની સૂચના યોગિક અર્થ દ્વારા ખતાવતા હોવા છતાં ઐતિહાસિક તાત્પર્ય પણ સાથે સાથે ખતાવી દે છે, તેનું પણ આ જ કારણ છે. નૈરુક્ત યોગિક અર્થો લેવા છતાં પણ તે શબ્દોના ખીલ્લું સ્થળોએ પ્રકટ થતા ઐતિહાસિક વગેરે અર્થો કંઈ માથો જતા નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે, ઐતિહાસિક પ્રસંગોમાં દેવભતિના માનવો તે પ્રાચીન તિબેટમાં રહેતા હતા, એવો જ અર્થ લેવો બેઠ્યો. અર્થોત્તરજ્ઞાન રહેનારા લોકો દેવભતિના હતા. ‘દેવ’ શબ્દના આધ્યાત્મિક અને યોગિક અર્થ આ પ્રમાણે જુદા જ છે; પરંતુ તે અર્થો થવા છતાં પણ પ્રાચીનકાળમાં દેવભતિના લોકો હયાત હતા, એ વાત કોઈ એથી ઊડી જઈ શકતી નથી.

તે ‘દેવ’ નામના લોકો ત્રિવિષ્ટપ અર્થોત્તરજ્ઞાન રહેવા છતાં વખતોવખત ભારતવર્ષમાં પણ આવતા હતા અને અહીંના વીરો સાથે લડતા હતા. ‘કોઈ વાર તેઓ અહીંના રાજાઓ સાથે મિત્રતા પણ કરતા હતા; અને અહીંની સ્ત્રીઓ સાથે શરીરસંબંધ કરીને સંતાન પણ ઉત્પન્ન કરતા હતા. વળી કોઈ કોઈ વાર તેઓ આયાવંતના વીરોથી હારતા પણ હતા.

x

x

x

x

x

૬-નાગલોક*

આ લેખમાં “નાગલોક” કયા પ્રદેશનું નામ છે, તેનો વિચાર કરીશું.

શ્રીહર્ષકૃત નાગાનંદ નાટકમાં નીચે લખેલા ભાવનું વાક્ય છે: “હિમાલયની પાસેના પ્રાંતમાં રાજ્ય કરનારા જમ્બૂદેવ નામના વિદ્યાધરનો જમ્બૂતવાહન નામનો પુત્ર હતો. તે રાજા મલય-પર્વતના ગોકર્ણકેશની પાસે રહેનારા શંખપાલકુલોત્પન્ન શંખચૂડ નામના નાગનું રક્ષણ કરવા માટે તૈયાર હતો.” (નાગાનંદ-અંક ૪) અર્થોત્તરજ્ઞાન તથા મલયપર્વત પાતાળદેશમાં અથવા પાતાળદેશની પાસે પશ્ચિમસમુદ્ર પાસે હતાં અને પાતાળમાં નાગલોક રહેતા હતા. આમાં “વિદ્યાધર” નામ પૂર્વોક્ત દેવોના ભતિનું છે, તે બેવા બેવું છે તથા વધારેમાં બુદ્ધો:—

તદાપાતે ચ પાતાલં ત્રાસનિર્જારતજિલં । કૃત્સ્નમેકપદે નદં નાગલોકમમન્યત ॥

(કથાસરિત્સાગર-તરંગ ૨૨)

* આ ‘નાગલોક’ વિષેનો લેખ ઇતિહાસશોધક શ્રી. વિ. ડા. રાજવાડેએ લખ્યો છે. મૂળલેખક

આમા “નાગલોક લગલગ નદ્રપ્રાય થયો” એવું વર્ણન છે. આ નાગલોક નાગોનો પ્રદેશ જ છે. આ રીતે નાગલોકોનો નાશ થતાં જ શંખચૂડ નાગ રસાતળમાં ગયો, એ વર્ણન નીચેની લીટીમા જોવા જેવું છે:—

વિષ્ણુસ્તેન ચ યયૌ શંખચૂડો રસાતલમ્ । (કથાસરિત્સાગર-તરંગ ૨૨)

અર્થાત્-રસાતળ પણ એક પ્રદેશ હતો અને તે પાતાળદેશની પાસે હતો. વળી ગોકર્ણુ તથા મલયપર્વત પાતાળમા, રસાતળમા અથવા તેની પાસે હતાં. આ વાત નાગાનંદ નાટક અને કથાસરિત્સાગર ગ્રંથોથી સિદ્ધ થાય છે. નાગાનંદ નાટકના રચનાર કવિ શ્રીહર્ષ શક ૫૩૦ અર્થાત્ મંવત ૬૬૫મા હયાત હતા, તેથી અમે કહી શકીએ છીએ કે, એ સાલમા પાતાળ અને રસાતળ શબ્દોથી ઉપલા પ્રતોજ એળખાતા હતા. એ પાતાળ અને રસાતળમાં નાગલોકો રહેતા હતા, એ ઉપરના પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે.

નાગાનંદ નાટકના પાત્રમા અંકમા નાયકના ભાષણમાં નીચે લખેલા વાક્યો છે:—

નાયક-“ફળિપતે શંખચૂડ ! કિમેવમાવિઙ્ગોઽસિ ? કિમુ સ્થાનમિદમાગમનસ્ય ?—

સ્વશરીરેણ શરીરં તાક્ષ્યાત્પરિરક્ષિતં ત્વદીયમિદમ્ ।

નેતું યુક્તં મનતા પાતાલતલાદપિ તલં તત્ ॥ ૧૯ ॥

(નાગાનંદ અંક ૫)

અર્થાત્-“હે શંખચૂડ ! ગભરાય છે શા માટે ? અહીં આવવાનું શું પ્રયોજન છે ? તાક્ષ્ય (ગરુડ) થી મે તારું મંરક્ષણ કરેલું છે. હવે તું પાતાળમાંથી તળમાં જા, એ જ તારે માટે યોગ્ય સ્થાન છે.”

અર્થાત્ “સ્પષ્ટ થાય છે કે, “પાતાળ” દેશ પાસે “તળ” નામનો એક ખીન્ને પ્રાંત છે. કવિ શ્રીહર્ષના આ શબ્દોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ગોકર્ણુક્ષેત્ર, મલયપર્વત, પાતાળ અને તળ, એ બધાં પાસેપાસેના સ્થાનો અને પ્રદેશો હતા. ગોકર્ણુક્ષેત્ર હાલમા પણ હયાત છે; તેથી અમે કહી શકીએ છીએ કે, એ જ સ્થળની પાસેના સઘળા પ્રદેશો પ્રાચીનકાળમાં એ નામોથી પ્રસિદ્ધ હતા.

નાગલોકોના ગળ વાસુકિ હતો અને તેની રાજધાની લોગવતીમાં હતી. મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વ અધ્યાય ૧૦૯માં કહ્યું છે કે, “તક્ષક અને ઐરાવત એ નાગોથી રક્ષાયેલી તથા વાસુકિ નાગે સંભાળેલી લોગવતી નગરી પ્રજ્ઞાવર્તથી દૂર દક્ષિણ દિશામાં છે; અને આ લોગવતી નગરીની દિશામાં જ આગળ જતાં રાવણનું રાજ્ય છે.” તાત્પર્ય એ છે કે લોગવતી, પાતાળ, તળ, ગોકર્ણુ અને મલયપર્વત એ પશ્ચિમસમુદ્ર (અરબી સમુદ્ર) પાસેના પ્રદેશોનાં નામ છે. જુઓ:—

અગ્ર ભોગવતી નામ પુરી વાસુકિપાલિતા । તક્ષકેણ ચ નાગેન તથૈવૈરાવતેન ચ ॥

(મહાભારત, ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૧૦૯ શ્લોક ૧૯-૨૦)

અર્થાત્-“આ (દક્ષિણદિશામાં) લોગવતી નામની નગરી છે. તેનું વાસુકિ પાલન કરે છે અને તક્ષક, ઐરાવત વગેરે નાગો સંરક્ષણ કરી રહ્યા છે.”

હવે વિષ્ણુપુરાણના નીચેના શ્લોક જોવા જેવા છે:—

ભારતસ્યાસ્ય વર્ણસ્ય નવ મેદાગ્નિશામય । ઇંદ્રદ્રીપઃ કયોરુમાંસ્તામ્રપર્ણો ગમસ્તિમાન્ ॥ ૬ ॥

નાગદ્વીપસ્તથા સૌમ્યો ગાંધર્વસ્તથા વારુણઃ । અયં તુ નગમસ્તેષાં દ્વીપઃ સાગરસંવૃતઃ ॥ ૭ ॥

(વિષ્ણુપુરાણ-અંશ ૨, અધ્યાય ૭)

અર્થાત્-“ભારતવર્ષના નવ ભાગ છે, તે વિષે માલખો-ઇંદ્રદ્રીપ, કયોરુમાન, તામ્રપર્ણ, ગમસ્તિમાન, નાગદ્વીપ, સૌમ્ય, ગાંધર્વ, વારુણ અને આ સમુદ્રથી ઘેરાયેલા નવમેા પ્રદેશ છે.”

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, નાગદ્વીપ અને વારુણદ્વીપ એ ભારતવર્ષના નવ વિભાગોમાંના એ વિભાગ છે. એમાં નાગદ્વીપ એ નાગલોક છે-અર્થાત્ નાગ નામના મનુષ્યોનું નિવાસસ્થાન છે. તે

બ્રહ્માવર્તથી બહુ જ દૂર દક્ષિણદિશામાં છે તથા તેની રાજધાની લોગવતી છે; અને તે ગોકલ્પ, મલય, પાતાળ અને તળ પ્રાંતોની વચ્ચે કોઈ પણ જગ્યાએ છે. આ જ રીતે વારુણદ્વીપની શોધ કરવી બોધ્યે.

इयं दिग्दयिता राक्षो वरुणस्य तु गोपतेः ॥

યાદસામગ્ર રાજ્યેન સલિલસ્ય ચ ગુપ્તયે । કદયપો મગવાન્દેવો વરુણં સ્માભ્યપેચયત્ ॥

(મહાભારત, ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૧૧૦, શ્લોક ૧, ૨)

“આ (દક્ષિણ) દિશા ગોપતિ વરુણ રાજ્યને પ્રિય છે. એ રાજ્ય જળચરોનું છે અને સસુદ્રનું રક્ષણ કરવા માટે તેમને યોજેલા છે. ભગવાન કશ્યપઋષિએ વરુણને અહીં રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો.”

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, વરુણલોક પણ સસુદ્ર પાસેના એક પ્રાંતનું નામ હતું અને ભાંને રાજા વરુણ કહેવાતો હતો. મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં કહ્યું છે કે, નારદ માતલિને વારુણદ્વીપની વારુણ નગરીમાં થઈને નાગલોકમાં લઈ ગયા હતા.

वरुणेनाऽभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचरेतुः । (મહાભારત, ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૯૮)

“વરુણની રજા મેળવીને (નારદ અને માતલિ) નાગલોકમાં ફરવા લાગ્યા.” માતલિ પોતાના દેશમાંથી પોતાની કન્યાને માટે સુયોગ્ય વર શોધવા માટે નાગલોક સુધી ગયો હતો. જુઓ:—

कन्यां शिरस्तुपात्राय प्रविशेश महीतलम् । (મહાભારત, ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૯૭)

अहं ते सर्वमाख्यास्ये वर्ययन्वस्तुघातलम् । (મહાભારત, ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૯૮)

અર્થાત્-કન્યાને માટે યોગ્ય વર શોધવા માટે માતલિ વસુધાતળ, મહીતળ, રસાતળ, વરુણલોક, નાગલોક વગેરે પ્રાંતોમાં ફરતો હતો. તેના પ્રવાસવર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, વારુણદ્વીપની પાસે જ નાગલોક અર્થાત્ નાગદ્વીપ અથવા નાગલોકોના પ્રદેશ હતો—એટલે વરુણલોક અને નાગલોક (અથવા વરુણપ્રાંત અને નાગપ્રાંત) મહીતળ અથવા વસુધાતળ નામના ભારતવર્ષના પ્રદેશમાં જ પ્રાચીન સમયમાં ગણાતા હતા; અને તેમાં વરુણલોક નાગલોકની ઉત્તરદિશામાં તથા નાગલોક વરુણલોકની દક્ષિણે હતો અને એ બન્ને દેશો પશ્ચિમસસુદ્રને કિનારે હતા. આથી જ સ્થળે સ્થળે કહ્યું છે કે, વરુણ એ જળને અધિપતિ છે—અર્થાત્ પ્રાચીન દેવરાજ્યના શાસનમાં વરુણ સસુદ્રવિભાગનો અધીશ-રાજા હતો; તેથી ઉપરના શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે, “વરુણની રજા લઈને માતલિ વરુણદેશમાં અને નાગદેશમાં ફરતો હતો.” રાજાની રજા સિવાય પરદેશમાં દાખલ થવું અશક્ય હોય છે. હાલમાં પણ પરદેશ જવા માટે સરકારની રજા (પાસપોર્ટ) લેવી જ પડે છે. એ જ વાત પ્રાચીનકાળમાં પણ હતી.

આ વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, વરુણદેશ, નાગદેશ (વરુણલોક, નાગલોક), પાતાળ, તળ એ દેશો પશ્ચિમસસુદ્રની પાસેના છે; અને બીજા બાજુના પ્રદેશમાં ગોકલ્પક્ષેત્ર અને મલયપર્વત આવેલાં છે. વળી વધારે જુઓ:—

अत्र राक्षसजात्यश्च दैत्यजात्यश्च मातले । दिव्यप्रहरणास्त्रासन्पूर्वदैवतनिर्मिताः ॥

અશાસ્ત્રાનપિ શાસ્ત્રેષુ રક્ષોઽંધુષુ રાજસુ ॥ (મહાભારત, ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૯૮, શ્લોક ૧૭ અને ૨૧)

“હે માતલે ! અહીં ઉત્તમ શસ્ત્રાસ્રોવાળા રાક્ષસ અને દૈત્યજાતિના લોકો રહેતા હતા. જેના ઉપર રાજ્ય કરવું મહાસુરકેલ છે, એવા એ રાક્ષસાદિ ઉપર પણ તેઓ રાજ્ય કરતા હતા.” શાસનનું આ વર્ણન એવા જેવું છે. આથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે, રાક્ષસ અને દૈત્ય એ બંને જુદી જુદી જાતિઓ હતી અને તે જાતિઓ પણ આ મહીતળ નામના ભારતવર્ષના એક

પ્રાંતમાં વસતી હતી. આ મહીતળ દેશ પૂર્વોક્ત પાતાળ દેશની ઉત્તરમાં જ હોવાનો સંભવ છે; કેમકે મહીતળમાં થઈને જ માતલિ પાતાળમાં ગયો છે.

પાઠક વિચાર કરશે તો તેને સમજશે કે, આ બધું વર્ણન ભારતવર્ષના પશ્ચિમસમુદ્ર પાસેના જ પ્રદેશનું છે. ગોકર્ણકેત્ર તથા મલયગિરિ પશ્ચિમસમુદ્રની પાસેના જ પ્રદેશમાં છે. ત્યાંથી ઉત્તરદિશામાં જતાં જતાં પશ્ચિમસમુદ્ર અને સહ્યાદ્રિની વચ્ચેનો જે પ્રદેશ છે, તેનાં આ નામ મહાભારતના પહેલાના કાળનાં છે એમ ઉપરનાં વર્ણનોથી સ્પષ્ટ થાય છે. ઉદ્યોગપર્વમાં કહ્યું છે કે, “આ પુરાતન ઇતિહાસ છે.” અર્થાત્ તે પ્રાચીન સમયનો આ પુરાતન ઇતિહાસ છે. મહાભારતના સમયમાં પશ્ચિમસમુદ્રના પ્રદેશને “અપરાન્ત” “અપરાન્તક” કહેતા હતા.

સોડપરાન્તેષુ તીર્થાણિ પુણ્યાન્યાયતનાનિ ચ । સર્વાણ્યેવાડુપૂર્વેણ જગામાડમિતવિક્રમઃ ॥

(મહાભારત, આદિપર્વ, અધ્યાય ૨૨૦)

અર્થાત્—“તે મહાપરાક્રમી અર્જુન અપરાન્ત દેશમાં તીર્થો અને પવિત્ર સ્થળો અનુક્રમે જોતો જોતો ફરતો હતો.”

આ પ્રવાસવર્ણનથી આપણે આ પ્રાંતોનો અનુક્રમ નક્કી કરી શકીએ તેમ છીએ.

માતલિ “મહીપૃથ્ઠ”થી (અરવલ્લી તથા વિંધ્યાચળ પર્વત ઉપરથી) “મહીતળ”માં ઊતરીને પ્રથમ તે વરુણદેશમાં ગયો.

યવગણ તુ તૌ ભૂમિમુખૌ માતલિનારદૌ । વદન્નાતે મહાત્માનૌ લોકપાલમર્પપતિમ્ ॥

(મહાભારત, ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૯૮, શ્લોક ૬)

અર્થાત્—“માતલિ તથા નારદ એ બંને નીચાઈવાળી જમીન ઉપર ઊતર્યા અને જળના રાજા વરુણને તેમણે જોયા.” અહીં નીચાણવાળી જમીનનો અર્થ પર્વત પરથી ઊતરતાં જે નીચો પ્રદેશ આવે છે, તે પ્રદેશ જ છે.

પછીથી તે જ માતલિ નાગલોકોની પાતાળનગરીમાં આવી પહોંચ્યો. ભુઓ:-

યત્તુ નાગલોકસ્ય નામિત્યાને સ્થિતં પુરમ્ । પાતાલમિતિ વિખ્યાતં દૈત્યદાનવસેવિતમ્ ॥

(મહાભારત, ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૯૯, શ્લોક ૧)

અર્થાત્—“આ નાગલોકની પાતાળનગરી છે અને ત્યાં દૈત્ય તથા દાનવો રહે છે.”

માતલિ હવે અહીં પહોંચ્યો. પછી અહીંથી તે તે દૈત્યોના હિરણ્યપુરમાં પહોંચ્યો. ભુઓ:-
હિરણ્યપુરમિત્યેતત્પ્રયાતં પુરવરં મહત્ । દૈત્યાનાં દાનવાનાં ચ માયાશતવિચારિણામ્ ॥

(મહાભારત, ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૧૦૦, શ્લોક ૧)

અર્થાત્—“આ માયાપ્રયોગ કરનારા દૈત્ય-દાનવોનું હિરણ્યપુર છે.” અહીં મુસાફરી કર્યા પછી નારદ તથા માતલિ આગળ ચાલ્યા અને પછી ત્યાંથી સુપર્ણલોકમાં ગયા. ભુઓ:-

અયં લોકઃ સુપર્ણાનાં પશ્ચિનાં પદ્મગાશિનામ્ । વિક્રમે ગમને મારે નૈપામસ્તિ પરિચ્રમઃ ॥

(મહાભારત, ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૧૦૧, શ્લોક ૧)

નારદ માતલિને સુપર્ણલોક દેખાડી કહે છે કે, “આ સુપર્ણોનો લોક એટલે દેશ છે.”

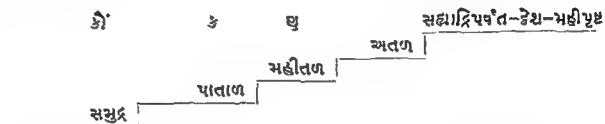
અહીં પણ તેના મનને અનુકૂળ જમાઈ નહિ મળવાથી તે રસાતળમાં ગયો. ભુઓ:-

દદં રસાતલં નામ સતતં પૃથિવીતલમ્ । યત્રાસ્તે સુરભિર્માતા ગયામમૃતસંઘા ॥

(મહાભારત, ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૧૦૨, શ્લોક ૧)

અર્થાત્—“આ રસાતળ પૃથ્વીનું સાતમું તળ છે. અહીંની ગાયો ઉત્તમ છે.” હવે એ સ્થળે નારદ તથા માતલિ જઈ પહોંચ્યા.

એ જ પ્રાંતમાં નાગલોકો રહેતા હતા. તળ, અતળ, વિતળ, સુતળ, મહીતળ, રસાતળ, તળાતળ અને પાતાળ, એ નામો એ જ દેશના જુદા જુદા ભાગોનાં નામ છે. મહારાષ્ટ્રનાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાં “ચૌદ તાલ કોંકણ” દેશ છે. એવું પણ વર્ણન છે. ઉપરોક્ત સ્થાનમાં પાતાળોનાં સાત નામ આવે છે, અને તે દરેકના બળે વિભાગ કરવાથી બરાબર ચૌદ થઈ રહે છે. એમાં મહીતળ મધ્યવિભાગ, પાતાળ સૌથી દક્ષિણવિભાગ અને અતળ સૌથી ઉત્તરનો ભાગ માનવો ઉચિત છે. “અતળ” શબ્દ જ બતાવે છે કે, તે પ્રદેશ (અ-તળ) તળેડીનો નથી, તેમ મહીપૃષ્ઠનો પણ નથી-અર્થાત્ ઉંચો પણ નથી, તેમ સમુદ્રના જેટલો નીચો પણ નથી. “પાતાળ” શબ્દ સમુદ્રની સપાટી બરાબરના પ્રદેશનું નામ છે, એમ આથી સ્પષ્ટ થાય છે. બીજાં નામો આછા-વત્તા ઊંચાનીચા ભાગનાં છે.

આ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, નાગલોક તે કોંકણ દેશનું જ નામ છે; અને એનું જ નામ પાતાળ છે. આ પાતાળ દેશના લોકના જ પુત્રની સાથે સ્વર્ગના ધંદ્રસારથિ માતલિની પુત્રીનું લગ્ન થયું હતું. અર્થાત્ નાગલોકો પણ મનુષ્યો જ હતા અને તિબેટના દેવો પણ મનુષ્ય જ હતા. જેમ હાલમાં જાપાની અને યુરોપીય નામોથી જુદી જુદી જાતના અને દેશના લોકો જોળખાય છે; તે જ પ્રમાણે તે પ્રાચીનકાળના તિબેટમાં દેવજાતિનાં મનુષ્યો, ભારતના ઉત્તરભાગમાં આર્ય-જાતિનાં મનુષ્યો અને આ કોંકણમાં નાગ યાને સર્પજાતિનાં મનુષ્યો રહેતાં હતાં.

હવે ઉપરની સર્પજાતિનાં નામોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. ઉપરના પ્રલોકોમાં સર્પજાતિનાં કેટલાંક નામ આપેલાં છે, તે જ નામ હાલના મરાઠા કવિઓમાં આલ્યાં આવે છે. જુઓ:-

સંસ્કૃત નામ	મહારાષ્ટ્રી નામ	મરાઠી નામ
૧ વાસુકિ	વાસુકી	વાસે, ભાસે
૨ તક્ષક	તખઅ	તખે, તિખે
૩ કકોટક	કકોટઅ	કોકટે, ગોકટે
૪ કાલીય	કાલીઅ	કાળિયે, કાળ્યે, કાળે
૫ વામન	બામલુ	બામલે
૬ કુકર	કોકરે
૭ કુકુલુ	કોંકલે
૮ નંદક	જુંદઅ	નંદે, જુંદે
૯ કલશ	કલસ	કળશે
૧૦ પોતક	પોતઅ	પોતે
૧૧ પિંજરક	પંજરઅ	પિંજરે
૧૨ નાગ	નાગ	નાગ
૧૩ શંખ	સંખ	સંક

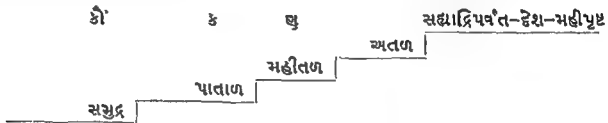
૧૪	કૈાટરક	કૈાટરઅ	કુટરે
૧૫	નિષ્ક્રિક	નિષ્ક્રિઅ	નિચુરે
૧૬	તિત્તિરિ	તિતરે
૧૭	મુદ્ગર	મોગ્ગર	મોગરે
૧૮	કરવીરક	કરવીઅક	કરવે, કવે
૧૯	પિંડરક	પિંડરે
૨૦	દિલીપ	દુળીપ, ધુળપ
૨૧	શિરીપક	શિરિખઅ	શિરે, શિકે
૨૨	શંખપાલ	(નાગાનંદ નાટકમાંથી)	સંકપાલ
૨૩	વિરજા		બિરજે
૨૪	કંબલ		કાળજે
૨૫	મણિ		માને, મણે
૨૬	આયંક		આડકે
૨૭	શાળલ		સાળલે, સાંપજે
૨૮	સુમન		સોવને, સોને, સોમણે, સોમણ
૨૯	પિંગલ		પિંગળે
૩૦	પિંડરક		પેંડરે
૩૧	કરવીર		કરવીરે
૩૨	બિલ્વક		બેલ્લે, બેલે
૩૩	હરિદ્રક		હળદે
૩૪	પન્નગ		પાનકે
૩૫	શ્રીવહ		શિરવે, સુરવે
૩૬	કુંડર		કુંડરે
૩૭	કુંજર		કુંજરે
૩૮	કદંમ		કદમ
૩૯	કકંર		કકંરે

આ નામોમાંથી કેટલાંક નામ મહાભારત આદિપર્વના આસ્તીકપર્વ અધ્યાય ૩૫માંથી લીધેલાં છે; અને કેટલાંક ઉદ્યોગપર્વના પૂર્વોક્ત શ્લોકોમાંથી લીધેલાં છે.

આ રીતે નાગજાતિનાં નામો, મરાઠા ક્ષત્રિયોનાં જાતિનામક નામો તરીકે હાલમાં પ્રસિદ્ધ છે; તેમજ વધારે શોધ કરવાથી બીજાં નામ પણ મળી શકે તેમ છે. બીજા પ્રતિભા પણ આ નામોની શોધ કરવી જોઈએ.

અહીં એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે, હાલમાં નામોની આગળ જે જાતિનામક નામો લગાડાય છે, તેમાં ઊંડા ઇતિહાસ સમાયલો છે. પ્રાચીન નામો જરાબર શોધવામાં તે ખૂબ મદદ કરે છે. કેટલાકોનાં નામ બહુ જ વિચિત્ર જણાય છે, તેથી કેટલાક તે છોડી દે છે, પરંતુ તે ભૂલ છે. ઉપર પ્રમાણે તુલના કરવાથી પાંડવકાળની જાતિઓનો પત્તો લાગે છે અને બહુ જ અગત્યની ઐતિહાસિક શોધ થઈ શકે તેમ છે. આથી જાતિનામક નામ તથા ગામનાં નામ એ બંનેનું ઐતિહાસિક શોધની દૃષ્ટિએ બહુ જ મહત્ત્વ છે; માટે તેને કાંઈએ પણ નકામાં સમજવાં જોઈએ નહિ.

એ જ પ્રતિમાં નાગલોકો રહેતા હતા. તળ, અતળ, વિતળ, સુતળ, મહીતળ, રચાતળ, તળાતળ અને પાતાળ, એ નામો એ જ દેશના જુદા જુદા ભાગોનાં નામ છે. મહારાષ્ટ્રનાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાં “ચૌદ તાલ કૌંકલુ” દેશ છે. એવું પણ વર્ણન છે. ઉપરોક્ત સ્થાનમાં પાતાળોનાં સાત નામ આવે છે, અને તે દરેકના બખ્ખે વિભાગ કરવાથી બરાબર ચૌદ થઈ રહે છે. એમાં મહીતળ મધ્યવિભાગ, પાતાળ સૌથી દક્ષિણવિભાગ અને અતળ સૌથી ઉત્તરનો ભાગ માનવો ઉચિત છે. “અતળ” શબ્દ જ બતાવે છે કે, તે પ્રદેશ (અ-તળ) તળેટીનો નથી, તેમ મહીપૃથ્થનો પણ નથી-અર્થાત્ જાણે પણ નથી, તેમ સમુદ્રના જેટલો નીચો પણ નથી. “પાતાળ” શબ્દ સમુદ્રની સપાટી બરાબરના પ્રદેશનું નામ છે, એમ આથી સ્પષ્ટ થાય છે. ખીન્ન નામો બોધાવતા જિંયાનીઆ ભાગનાં છે.

આ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, નાગલોક તે કૌંકલુ દેશનું જ નામ છે; અને એનું જ નામ પાતાળ છે. આ પાતાળ દેશના લોકના જ પુત્રની સાથે સ્વર્ગના ઇંદ્રસારથિ માતલિની પુત્રીનું લગ્ન થયું હતું. અર્થાત્ નાગલોકો પણ મનુષ્યો જ હતા અને તિળેટના દેવો પણ મનુષ્ય જ હતા. જેમ હાલમાં બપોની અને યુરોપીય નામોથી જુદી જુદી જાતના અને દેશના લોકો જોળખાય છે; તે જ પ્રમાણે તે પ્રાચીનકાળના તિળેટમાં દેવજાતિનાં મનુષ્યો, ભારતના ઉત્તરભાગમાં આર્ય-જાતિનાં મનુષ્યો અને આ કૌંકલુમાં નાગ થાને સર્પજાતિનાં મનુષ્યો રહેતાં હતાં.

હવે ઉપરની સર્પજાતિનાં નામોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. ઉપરના શ્લોકોમાં સર્પજાતિનાં કેટલાંક નામ આપેલાં છે, તે જ નાગ હાલના મરાઠા ક્ષત્રિયોમાં આજ્યાં આવે છે. જુઓ:-

સંસ્કૃત નામ	મહારાષ્ટ્રી નામ	મરાઠી નામ
૧ વાસુકિ	વાસુક	વાસે, ભાસે
૨ તક્ષક	તખ્ખ	તખે, તિખે
૩ કટોટક	કક્કોડખ	કોકટે, ગોકટે
૪ કાલીય	કાલીઅ	કાળિયે, કાળ્યે, કાળે
૫ વામન	બામલુ	બામલુ
૬ કુકર	કોકરે
૭ કુંકલુ	કૌંકલુ
૮ નંદક	લુન્દઅ	નંદે, છુન્દે
૯ કલશ	કલસ	કળશે
૧૦ પોતક	પોતઅ	પોતે
૧૧ પિંજરક	પંજરઅ	પિંજરે
૧૨ નાગ	નાગ	નાગ
૧૩ શંખ	સંખ	સંક

૧૪	કૌટરક	કૌટરચ	કુટરે
૧૫	નિષ્ક્રિક	નિટ્રિક	નિચુરે
૧૬	તિત્તિરિ	તિતરે
૧૭	મુદ્ગર	મોગર	મોગરે
૧૮	કરવીરક	કરવીચક	કરવે, કવે
૧૯	પિઠરક	પિઠરે
૨૦	દિલીપ	દુળીપ, ધુળપ
૨૧	શિરીપક	શિરિખચ	શિખે, શિકે
૨૨	શંખપાલ	(નાગાનંદ નાટકમાંથી)	સંકપાલ
૨૩	વિરળ		વિરળે
૨૪	કંળલ		કળળે
૨૫	મણિ		માને, મણે
૨૬	આયંક		આડકે
૨૭	શખલ		સાખલે, સાંપળે
૨૮	સુમન		સોવને, સોને, સોમણે, સોમણ
૨૯	પિંગલ		પિંગળે
૩૦	પિંડરક		પેંડરે
૩૧	કરવીર		કરવીરે
૩૨	બિલ્વક		બેલ્લે, બેલે
૩૩	હરિદ્રક		હળદે
૩૪	પન્નગ		પાનકે
૩૫	શ્રીવહ		શિરવે, સુરવે
૩૬	કુઠર		કુઠરે
૩૭	કુંજર		કુંજરે
૩૮	કદંબ		કદમ
૩૯	કકંર		કકંરે

આ નામોમાંથી કેટલાંક નામ મહાભારત આદિપર્વના આસ્તીકપર્વ અધ્યાય ૩૫માંથી લીધેલાં છે; અને કેટલાંક ઉદ્યોગપર્વના પૂર્વોક્ત શ્લોકોમાંથી લીધેલાં છે.

આ રીતે નાગજાતિનાં નામો, મરાઠા ક્ષત્રિયોનાં જાતિવાચક નામો તરીકે હાલમાં પ્રસિદ્ધ છે; તેમજ વધારે શોધ કરવાથી બીજા નામ પણ મળી શકે તેમ છે. બીજા પ્રાંતોમાં પણ આ નામોની શોધ કરવી જોઈએ.

અહીં એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે, હાલમાં નામોની આગળ જે જાતિવાચક નામો લગાડાય છે, તેમાં જોડા ઇતિહાસ સમાયલો છે. પ્રાચીન નામો જરાજર શોધવામાં તે ખૂબ મદદ કરે છે. કેટલાકોનાં નામ જહુ જ વિચિત્ર જણાય છે, તેથી કેટલાક તે છોડી દે છે, પરંતુ તે ભૂલ છે. ઉપર પ્રમાણે તુલના કરવાથી પાંડવકાળની જાતિઓનો પત્તો લાગે છે અને જહુ જ અગત્યની ઐતિહાસિક શોધ યદ્ય શકે તેમ છે. આથી જાતિવાચક નામ તથા ગામનાં નામ એ બંનેનું ઐતિહાસિક શોધની દૃષ્ટિએ જહુ જ મહત્ત્વ છે; માટે તેને કાપીને પણ નકામાં સમજવાં જોઈએ નહિ.

નાગનામ

મરાઠી નામ

નાગપતિ-નાગવર્ધ-નાગવી.....નાગવે

પણ્ડિત-વણ્ણવર્ધ-વણ્ણવી..... વણ્ણવે

તલકર

તળેકર

કૃષ્ણવર

કૃષ્ણવર

જે આ જાતિવાચક નામો અત્યારે મરાઠીમાં પ્રચલિત ન હોત, તેા નાગજાતિનેા પત્તો મળવો લગભગ અસંભવિત જ હતો. મહારાષ્ટ્રમાં હાલ જો નામ છે, તેથી જ અત્યારે નિશ્ચય-પૂર્વક કહી શકાય છે કે, મરાઠા ક્ષત્રિયોમાં કેટલાક નાગકુળના લોક પણ હયાત છે. આની પહેલાં અમે જો પણ જાતાવી ચૂક્યા છીએ કે, ગણદેવ જાતિના મહારાષ્ટ્ર લોક તે હાલના મરાઠા છે.

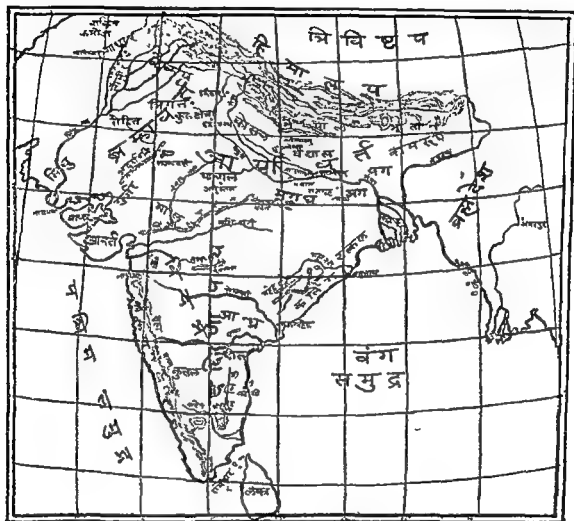
રાજતરંગિણીમાં કહ્યું છે કે, પ્રાચીનકાળના કાશ્મીરમાં નાગોનું રાજ્ય હતું. ખાંડવપ્રસ્થની દક્ષિણે તથા યમુના નદીની દક્ષિણદિશાએ ખાંડવવનમાં નાગલોકોની વસ્તી હતી, જો હકીકત આદિ-પર્વના ખાંડવહાડપર્વમાં લખેલી છે. નાગપુરમાં નાગો રહેતા હતા, તે વિષે હરિવંશમાં વણ્ણન કહેલું છે. અર્થાત્ ખાંડવોની પહેલાંના સમયમાં તથા ખાંડવોના સમયમાં ભારતવર્ષમાં કૌંકણ સિવાય બીજે પણ નાગોનું રાજ્ય ચાલે વસાહતો હતાં. સર્પસત્રના કાવ્યપૂર્ણ વણ્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, નાગો અને આર્યોનું ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું; અને આર્યોએ નાગોની ખડું જ ભારે કતલ ચલાવી હતી. આમ છતાં પણ કેટલાક નાગો આર્યોના મિત્ર પણ હતા અને તેથી જ અણ્ણનનું ઉલૂપી નામની નાગકન્યા સાથે લગ્ન થયું હતું.

તાત્પર્ય જો છે કે, નાગજાતિનું મૂળસ્થાન પાતાળદેશ-અર્થાત્ કૌંકણ હતું; અને તેઓ ત્યાંથી ભારતવર્ષનાં બીજાં સ્થળોમાં ફેલાયા હતા, તેથી જ ખાંડવાદિ આર્યવીરોએ તેમને ઉત્તર-ભારતમાંથી પાછા દક્ષિણભારતમાં હંકાવી કાઢ્યા હતા; અને તેમને આ પ્રકારે હંકાવી કાઢવા માટે જ નાગોનું આર્યો સાથે યુદ્ધ થયું હતું.

૬-નાગલોકોને દેવોની મદદ

ઉપરનાં વણ્ણનોથી સમજાય છે કે, તિબેટ દેશમાં દેવજાતિના મનુષ્યોનું રાજ્ય હતું, આર્યવર્ત દેશ અર્થાત્ ઉત્તરભારતમાં આર્યજાતિના મનુષ્યોનું રાજ્ય હતું અને ભારતના પશ્ચિમસમુદ્રની ખાંસેના કૌંકણદેશમાં નાગજાતિના મનુષ્યોનું રાજ્ય હતું. આર્યોની ઉન્નતિ થયા પહેલાં લગભગ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં નાગજાતિએ પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું હતું. તક્ષશિલા, ખાંડવવન વગેરે સ્થળોનાં વણ્ણનો સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે કે, ત્યાં નાગજાતિનું રાજ્ય હતું. ખાંડવવન ઇંદ્રપ્રસ્થ પાસે હતું અને ત્યાં નાગોનું રાજ્ય હતું. અણ્ણને ખાંડવવન જાળીને ત્યાંના નાગોનેા સંહાર કર્યો, તેથી જ નાગલોકો આર્યજાતિનેા વિનાશ કરવાનેા પ્રયત્ન કરતા હતા; પરંતુ તેઓ છેલ્લી ઘડી સુધી વેર વાળી શક્યા ન હતા. જોકે વાર કચરાઈ ગયેલી પ્રજા ફરીથી ઉન્નત થવી. અનેક દાર-હોથી સુરકેલ જની જાત છે. અણ્ણન વગેરે આર્યવીરોએ નાગજાતિને એટલી બધી દબાવી દીધી હતી, કે તેમનું પુનરુત્થાન થવું અશક્ય થયું. વાસુદેવ, તક્ષક, અશ્વમેન વગેરે નાગજાતિના વીરો ખડું જ પ્રયત્ન કરતા હતા; પરંતુ કોઇને પણ સફળતા પ્રાપ્ત થઈ નહિ. અશ્વમેને કંઈનો આશય

લધને અભુન્નને। વધ કરવાનો અર્થ લ કથો; પરંતુ તે કૃષ્ણભૂત થયો નહિ અને ત્યાં જ અશ્વસેનને મરતું પડ્યું. એ પછી તક્ષકે પરિશ્લિષ્ટને ગળું કુંધીને મારી નાખ્યો; પરંતુ તેથી તે આયોએ નાગોની વધ ક્રૂરતાપૂર્વક કતલ ચલાવી. આ રીતે પરાજિત નાગજાતિએ પોતાની ઉન્નતિ માટે જે જે પ્રયત્નો કર્યા તે તે નિષ્ફળ જ ગયા; અને આ પ્રમાણે તે અરાજકીય (અનારકિકલ) અત્યાચારોથી નાગજાતિનું અધઃપતન જ થતું ગયું.

પ્રાચીન સમયનું ભારતવર્ષ

ન્યાયે નાગભતિ ઉપર આયોને હુમલો થયો, તે વખતે નાગોનો રાજા તાક્ષક ભતે જ ઇન્દ્ર-
લોકમાં અર્ધાત્ તિખેટમાં જઈને ઇન્દ્રના મહેમાન તરીકે રહ્યો હતો. તે ત્યાં એટલા જ માટે
ગયો હતો, કે નાગભતિનું રક્ષણ કરવામાં ઇન્દ્ર પાસેથી મદદ મળે એવો પ્રયત્ન કરી જોવો.
સર્પસત્રપ્રસંગે-અર્ધાત્ સર્પભતિની કતલ ચાલતી હતી તે વખતે ઇન્દ્ર આ સર્પરાજ તાક્ષક ઇન્દ્રને
શરણે ગયો હતો અને ઇન્દ્રે તેને આશ્રય પણ આપ્યો હતો; પરંતુ તેનું પણ કંઈ આશ્ચર્ય નહોતું.
કારણ કે આર્ધભતિના વીરોનાં પરાક્રમ તે સમયે ઉન્નતિને શિખરે પહોંચેલાં હતાં. અર્ધાત્ તેઓ
અદ્વિતીય હતા. આથી જ દેવરાજ ઇન્દ્રની મદદ મળવા છતાં નાગભતિ આયોને વાળ પણ વાઢો
કરી શકી ન હતી.

આ પૂર્વધર્તિહાસ અત્રે લખવાનો હેતુ એ જ છે કે, તેથી દેવબતિ ગામીજીભતિ અને ગામી.

ભતિ, એ બધી ભતિઓ માનવભતિઓ જ હતી તે સિદ્ધ થઈ જાય. દેવો આર્યોના શત્રુ સપોને પણ મદદ કરતા હતા તથા મહાદેવ વગેરે જૂતભતિના રાજ્યોએ પણ અસુરરાક્ષસોને મદદ કરીને બહુ જ પ્રબળ બનાવ્યા હતા; તેથી આર્યોને ઘણાં દુઃખ ભોગવવાં પડ્યાં હતાં. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, દેવભતિ પણ એક સ્વતંત્ર મનુષ્યભતિ હતી અને દેવોના રાજ્યનો રાજનૈતિક સંબંધ કોઈ વાર અસુરો સાથે, કોઈ વાર સપંભતિ સાથે અને કોઈ વાર આર્યો સાથે ચાલ્યા કરતો હતો; એટલે આ બધી ભતિઓ મનુષ્યરૂપે જ હતી, એમાં શંકા નથી.

સ્વર્ગદ્વાર

તિબેટ દેશને અમે 'સ્વર્ગ' તરીકે નિશ્ચિત કરેલ છે. તે સ્વર્ગમાં પણ સ્વર્ગ, ત્રિવિષ્ટપ જુદા જુદા પ્રાંતો હોવાનો સંભવ છે. કેમકે:-

ન નાગલોકે ન સ્વર્ગે ન વિમાને ત્રિવિષ્ટપે । પરિવાસઃ સુલ્લસ્તાદ્ગ્ રસાતલતલ્લે યથા ॥

(મહાભારત, ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૧૦૨, શ્લોક ૧૫)

આ શ્લોકમાં સ્વર્ગ અને ત્રિવિષ્ટપ જુદા જુદા દેશો હોવાનું વર્ણન છે. સંભવ છે કે, તિબેટના પૂર્વભાગને ત્રિવિષ્ટપ અને પશ્ચિમભાગને સ્વર્ગ કહેતા હશે; કેમકે ગંગોત્રી, બદરીનાથ, બદરી-દેવાર વગેરે સ્થાનોના ઉત્તરપ્રદેશમાં “સ્વર્ગદ્વાર” નામનું એક સ્થાન પણ છે. હિમાલયના એક શિખર ઉપર આ સ્થાન આવેલું છે. કેટલાક તેને “સ્વર્ગકપાટ” અને કેટલાક “સ્વર્ગદ્વાર” કહે છે. આ સ્થાન પ્રાચીનકાળમાં સ્વર્ગમાં દાખલ થવાનું ખાસ સ્થાન હતું. જે રીતે રાજ્યમાં દાખલ થવાના રસ્તાઓ હોય છે, તેવી રીતે દેવરાજ્યમાં પણ પ્રવેશ કરવાનો આ ખાસ નક્કી કરેલો રસ્તો હતો. એનું સ્મરણ રાખવા માટે જ હાલમાં “સ્વર્ગદ્વાર” નામથી એ સ્થાનની પવિત્રતા મનાય છે. દરેક ત્રિસ્થળીનો યાત્રી તેનું દર્શન કરે જ છે; અને ઓછામાં ઓછું પોતાના જીવનમાં સ્વર્ગ નહિ તો સ્વર્ગના દ્વારનાં પણ પોતાની સગી આંખોએ દર્શન કરીને તે પોતાને કૃતકૃત્ય થયેલો માને છે. આ સ્વર્ગદ્વાર નામના સ્થાનથી સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વર્ગ એ સ્વર્ગદ્વારની ઉપર છે-અર્થાત્ હિમાલયની ખીણ બાજુએ છે. આ સ્વર્ગદ્વાર નામના સ્થાન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વર્ગ એ સ્વર્ગદ્વારની પેલી પાર છે-અર્થાત્ હિમાલયની ખીણ બાજુએ છે. આથી જ અમે અગાઉ દર્શાવી ગયા છીએ કે, તિબેટ જ સ્વર્ગ હોવાનો સંભવ છે અને અહીં સમન્વય છે કે, તેના પશ્ચિમ ભાગનું નામ “સ્વર્ગ” અને પૂર્વભાગનું નામ “ત્રિવિષ્ટપ” હતું. આ પણ સ્થળ દૃષ્ટિએ જ નિર્દેશ કર્યો છે; કારણ કે ઘણા કાળ વીતી જવાથી તેમજ સ્થાનોમાં પણ ખૂબ ફેરફાર થઈ જવાથી, તે વખતના સ્વર્ગના જુદા જુદા પ્રાંતોના ખ્યાલ આવવો હાલમાં લગભગ અશક્ય જ છે. આમ છતાં જે પણ સૂચનો આપણને આર્યસાહિત્યમાંથી મળી આવે છે, તે ઉપરથી પૂર્વકાળના જૂનિભાગોની બંને તેટલી શોધ કરવી જરૂરી છે; અને તે શોધના પ્રકાશમાં તે પ્રાચીનકાળનો ઇતિહાસ વાંચવો આવશ્યક છે. આ લેખો પણ એ જ દૃષ્ટિથી લખાય છે. આ રીતે સ્વર્ગના દ્વારનો પત્તો મળવાથી સ્વર્ગના માર્ગનો ખ્યાલ આવે છે. ભારતવર્ષમાંથી જેઓ સ્વર્ગમાં જતા હતા, તેઓ આ સ્વર્ગદ્વારને જ રસ્તે થઈને જતા હતા. આગળ સ્વર્ગોરોહણ પર્વમાં પાંડવોના સ્વર્ગગમનનું વર્ણન આવશે ત્યારે વાચકો જોઈ શકશે કે, પાંડવો પણ હિમાલય પર્વત ચઢીને જ સ્વર્ગમાં ગયા હતા.

૭-સ્વર્ગરોહણ

સ્વર્ગારોહણ એટલે સ્વર્ગલોકમાં સરહદે પહોંચી જવું છે. આ શબ્દમાં “સ્વ” એ “સ્વરોહણ” શબ્દ છે. તે પહોંચી ઉપર સરહદને કાન દર્શાવે છે. ઉપર ઉપર સ્વરોહણ. હાથી કે દોડા ઉપર સ્વરોહણ અથવા પર્વત ઉપર સ્વરોહણ શબ્દો એ શબ્દમાં નીચેના ભાગ ઉપરથી ઊંચેના ભાગમાં ચઢવાનો ભાવ વ્યક્ત થાય છે. સ્વર્ગે આ રીતે સિદ્ધ કરે છે કે સ્વર્ગ કેઈ જગ્યાએના પ્રદેશમાં છે. આ જ કારણથી તે ત્રિમેટમાં છે, એમ જાહેર નહીં કર્યું છે.

પાંડવોના સ્વરોહણની હસ્તિત મહાભારતને અંતે આપેલી છે. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ત્રિમેટ જ સ્વર્ગધામ છે. કેમકે ધર્મરાજ ઈન્દ્રાણિ એ વીરો સ્વર્ગમાં ગયા. તેઓ હસ્તિનાપુર (દિલ્હી)થી ગંગાકિનારે પહોંચ્યા—અર્થાત્ દિલ્હીથી ઉત્તરદિશામાં ગયા. ત્યાં ગંગામાં સ્નાન કરીને પછી ઉત્તરદિશામાં ચાલતા તેઓ સ્વર્ગમાં ગયા છે. હસ્તિનાપુરની ઉત્તરે ગંગા નદી અને ગંગા-જીની ઉત્તરે હિમાલય છે; તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, સ્વર્ગ હિમાલય પર્વતની પેલી ભાગુએ જ છે. અજુન સદેહે જ મહાદેવ પાસે તથા ઇન્દ્ર પાસે શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા શીખવા ગયેલો. તે પણ ઉત્તર-દિશાએ જ ચાલતો ત્યાં ગયો હતો. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, ભારતવર્ષની ઉત્તરદિશાએ ગંગા તથા હિમાલયની પેલી પાર સ્વર્ગધામ છે; અને એ જ સ્થાનમાં ધર્મરાજ વગેરે ગયા હતા. સમ્રાટ ધર્મરાજ બ્યારે સ્વર્ગની પાસે પહોંચ્યા, ત્યારે ત્યાંના દેવો પોતપોતાના રથ વગેરે લઈને તેમનું સ્વાગત કરવા આવ્યા હતા. વળી મહાભારતના અંતિમ ભાગનું વણન નોવાળી સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ સત્કારની રીત પણ વિજયી પુરુષોને ચોક્કસ જ છે. શ્રુત્યો—

તતઃ સન્નાદયન્ઞક્રો દિવં ભૂમિં ચ સર્વશઃ । રથેનોપયયૌ પાર્થમારોહેત્યમ્પ્રવીષ્ય તમ્ ॥

(મહાભારત, મહાપ્રશ્નપર્વ, અધ્યાય ૩, શ્લોક ૧)

બ્યારે સમ્રાટ ધર્મરાજ સ્વર્ગ પાસે પહોંચ્યા, ત્યારે “ચારે દિશાઓને ગભગી મૂકતો ઇન્દ્ર પોતાના રથ સાથે તેમની પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે આપ રથમાં પધારો.”

આ વણન ભારતીય વિજયી સમ્રાટોનું સ્વાગત સ્વર્ગમાં પણ કેવી રીતે થતું હતું, તે હશોળી આપે છે. અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે, આ પ્રમાણે શા માટે થતું હશે? ભારતીય વીરોનું સ્વાગત ત્રિમેટના દેવભક્તિના લોકો શા માટે કરતા હશે? એનો જવાબ આપવા માટે આપણે સ્વર્ગધામ-વિષે વધારે વિચાર કરવો જોઈએ.

સ્વર્ગધામ

આ શબ્દમાં “ધામ” શબ્દ ખાસ મહત્વનો છે. ધામનો અર્થ “પર” (હોમ) “નિવાસ-સ્થાન” “આશ્રયસ્થાન” વગેરે થાય છે. દેવલોકો સ્વર્ગપ્રદેશને જ તેમનું પોતાનું સાચું પર માનતા હતા. અને વિચારણુ જોઈએ કે, ભારતવર્ષમાં આવીને બારે બારે પરાક્રમો કરનારા વીર પુરુષો હિમાલયની પેલી પારના પ્રદેશમાં પોતાનું પર શા માટે માનતા હશે? કેવી સ્થિતિમાં આવી માન્યતા હોવી સંભવ છે? આ બહુ વિચારવા જેવી વાત છે; અને તે સ્પષ્ટ થતાં બારે ઐતિહાસિક શોધ થવાનો સંભવ છે.

ઉપરની ચાંકાના નિવાસજી માટે તથા તે અતિપ્રાચીન ઐતિહાસિક જાળત દર્શાવવાને માટે અગ્રે એક ઉદાહરણ લઈએ છીએ. હાલમાં ઇંગ્લેંડના વીરો હિન્દુસ્તાનમાં આવે છે, અહીં રાજ-કાય કરે છે; વૃદ્ધ થતાં પેન્શન લઈને પોતાને ઘર (હોમ) જાય છે અને જીવનનો છે.”

પોતાના જ દેશમાં જન્મને ગણે છે. અંગ્રેજ ન્યાં સુધી આ દેશમાં રહીને સામ્રાજ્ય ચલાવવાનું કાર્ય કરે છે; ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનને તે પોતાનું ઘર (હોમ) નહિ માનતાં, ખુદ ઈંગ્લેંડને જ હર-હંમેશ પોતાનું ઘર માને છે. કેટલાક મોટા મોટા અધિકારીઓ ખાસ કાર્ય કરીને જ્યારે પોતાના સ્વદેશ-ઈંગ્લેંડમાં પાછા ફરે છે, તે વખતે તેમનાં ખાસ ખાસ કાર્યોના પ્રમાણમાં તેમનો ઈંગ્લેંડના કિનારે ઊતરતાં સત્કાર કરવામાં આવે છે.

આ વાત જો અત્યારે પણ પોતાના દેશના સંબંધમાં જની રહી છે, તેનો વાચક બરાબર વિચાર કરશે, તો તે ઉપરથી તેમને પ્રાચીન સમયની વાત પણ પ્રત્યક્ષ થશે. શુઓ:-

તિબેટની દેવજાતિ અને દેવયોનિ જાતિના વીર પુરુષો એ વખતે ભારતવર્ષમાં આવતા હતા, ત્યાં શૂરવીરતા અને પરાક્રમવાળાં ખાસ ખાસ મહાન કાર્યો કરતા હતા, પોતાના સામ્રાજ્યને વિસ્તારતા હતા, વિશેષ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરતા હતા અને ઘરડા થતાં પોતાના સ્વર્ગધામ (હોમ)માં પાછા જન્મને રહેતા હતા. જ્યારે એ વીરપુરુષો પોતાના સ્વર્ગધામમાં પાછા જતા હતા, ત્યારે ત્યાંના તેમના પૂર્વસંબંધીઓ, પહેલાંના જોળણીતાઓ અથવા સ્વર્ગરાજ્યના અધિકારીઓ તેમની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં તેમનો આદરસત્કાર કરતા હતા અને તેમને યથાયોગ્ય સ્થાને માનપૂર્વક રાખતા હતા.

ધર્મારાજ વગેરે પાંડવો હિમાલયના કુંજરાઓમાં તિબેટનિવાસી દેવજાતિના વીરોના વીર્યથી જન્મ્યા હતા. બાલ્યાવસ્થા પણ તેમણે ત્યાં જ વિતાવી હતી. યુવાવસ્થામાં તેઓ આર્યોવત્માં આવ્યા હતા. આર્યોવત્માં આવીને એ વીરોએ અનેક પરાક્રમ કર્યો, અનેક વિજય મેળવ્યા, સામ્રાજ્ય વધાર્યું અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના પુત્રોને રાજ્ય સોંપીને પોતે પોતાના સ્વર્ગધામમાં પાછા આવ્યા ગયા. આ પાછા ફરતી વખતે સ્વર્ગના દેવો માનવસમ્રાટ ધર્મારાજનું સ્વાગત કરવા હાજર થયા હતા. તિબેટનિવાસી કેટલી શે માનવજાતિઓનો ભારતવર્ષ સાથે તે સમયે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હતો, તે એ વર્ણન સ્પષ્ટરૂપે બતાવે છે. વિજય ઇચ્છનારા, સામ્રાજ્યની ઇચ્છા કરનારા તથા યજ્ઞને ચાહનારા હિમાલયનિવાસી વીરો ભારતવર્ષમાં આવતા હતા; અને ત્યાં યુદ્ધાદિ કરીને, સ્વેચ્છાનુસાર ઉપલોગો લોગવીને, વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના સ્વદેશ ત્રિવિષ્ટપમાં જન્મને રહેતા હતા. આથી જ કહેવાય છે કે, સ્વર્ગધામ “લોગભૂમિ” અને ભારતવર્ષ “કર્મભૂમિ” છે.

x

x

x

x

x

द्रौपदीकी प्रसुमार्थना

विनकाय भाव नहयस काम नो देरी । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरण में तेरी ॥
 दुःखान्न वेरहुकर नहयस नरी । कर नकर नैत वीर लख लरी धरौ ॥
 अब मयो बनेछेनाल पाव रहोछरौ । लखी अबन सकली ओर नारी दिखरौ ॥
 शङ्कनि दुर्घोषन करन लखे खल बेरी । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरण में तेरी ॥ १ ॥
 तुम दीननकी सुवि लेव देवसेनद्वन्द । नहिना अवत भगवत भक्त-दुःख-भञ्जन ॥
 तुम किया जिवा दुःख हर संघुषदुखंजन । हे ताप्य मदनगौरल मुनिनमनंजन ॥
 करुणानिधान भगवान करी क्यों देरी । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरण में तेरी ॥ २ ॥
 बैठा जहां राजसमाज नीति सब खोई । नहि कहत धर्मकी बात सभामें कोई ॥
 पांचौ पति बैठे मौन कोन गाते होई । लै नन्दनइनको नाम द्रौपदी रोई ॥
 करि करि विलाप संताप सभामें देरी । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरण में तेरी ॥ ३ ॥
 तुम सुनि गजेंद्रकी डेर विश्वजयनासी । अब नारी छुडायो पंथ कापी पगफांसी ॥
 मैं धरौ तुम्हारा ध्यान द्वारिकावासी । अब काहे राजसमाज सरायव हांसी ॥
 अब कृपा करौ यदुनाथ जानि धित बेरि । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरण में तेरी ॥ ४ ॥
 तुम पति राखी प्रह्लाद दीनदुःख दारो । भये खंभ फारी नरसिंह असुर संहारो ॥
 प्रज खेलत केशी आदि बकासुर मारो । मधुरा मुष्टिक पाणूरकंसमद गारो ॥
 तुम मातपिताकी जाप छुडाई बेरी । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरण में तेरी ॥ ५ ॥
 ले भक्तनहित अवतार कन्हई तुमने । यमलार्जुनकी जड घोनि छुजाइ तुमने ॥
 जल बरसत प्रभुता अगम दिखाई तुमने । नखपर गिरि धरि प्रज लीयो उगारी तुमने ॥
 प्रभु अब विलंब क्यों करी हमारी बेरी । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरण में तेरी ॥ ६ ॥
 सुनि दीनबंधु भगवान भक्तहितकारी । भये चीररूपमें प्रगट हरो दुभरा मारी ॥
 खेंचत हारो भतिमंद वीर बलकारी । रख लई दीनकी लाज आप पनपारी ॥
 बरसत हरसत सुर सुमन बजावत भेरि । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरण में तेरी ॥ ७ ॥
 कृपा करी द्वारिकानाथ मनोहर माया । अंगरका लगा पहाउ पार नहीं पाया ॥
 तिहूं लोक चहुंदिशि भुवन चीर दरशाया । वंदत गणेशपरसाद कृष्णगुण गाया ॥
 दीननकी दीनानाथ विपति निरबेरि । दुःख हरौ द्वारिकानाथ शरण में तेरी ॥ ८ ॥

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्री महाभारत

ॐ १-आदि पर्व ॐ

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्री महाभारत

१-आदि पर्व

अध्याय १ लो-अनुक्रमणिका पर्व

कथाप्रस्ताव

मंगलश्लोकः—नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवी सरस्वती चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमः पितामहाय ॥

ॐ नमः प्रजापतिभ्यः ॥ ॐ नमः कृष्णद्वैपायनायः ॥

ॐ नमः सर्व विघ्नविनायकेभ्यः ॥

ॐ नारायण, नरोत्तम नर અને દેવી સરસ્વતીને પ્રણામ કરીને 'નમઃ' તેનું શ્રીર્તન આદરીએ. ॐ ભગવાન વાસુદેવ, પિતામહ, પ્રજાપતિ, કૃષ્ણ દ્વૈપાયન અને સકલ વિઘ્નોના હરનારા ભગવાન ગણેશ—એ સર્વને નમસ્કાર.

* ભગવાન વ્યાસે જે ૨૪૦૦૦ શ્લોકનું આખ્યાન લખ્યું તે 'નમઃ' નામે પ્રસિદ્ધ થયું હતું. પછી દેશપાત્રે તેને 'ભારત' કહ્યું અને છેવટે 'સતપુરાણી'એ તેનું મહાભારત કહ્યું. 'નમઃ' શબ્દ પાડવાના—ધર્મના—જયનો પણ સૂચક છે.

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्री महाभारत

१-आदि पर्व

अध्याय १ लो-अनुक्रमणिका पर्व

कथाप्रस्ताव

मंगलश्लोकः-नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवी सरस्वती चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमः पितामहाय ॥

ॐ नमः प्रजापतिभ्यः ॥ ॐ नमः कृष्णद्वैपायनायः ॥

ॐ नमः सर्व विघ्नविनायकेभ्यः ॥

ॐ नारायण, नरोत्तम नर અને દેવી સરસ્વતીને પ્રણામ કરીને 'નમ' નું શ્રીર્તન આદરીએ. ॐ ભગવાન વાસુદેવ, પિતામહ, પ્રજાપતિ, કૃષ્ણ દ્વૈપાયન અને સકલ વિઘ્નોના હરનારા ભગવાન ગણેશ-એ સર્વને નમસ્કાર.

* ભગવાન વ્યાસે જે ૨૪૦૦૦ શ્લોકનું આખ્યાન લખ્યું તે 'નમ' નામે પ્રસિદ્ધ થયું હતું પણ વેદોપાખ્યાને તેને 'ભારત' કહ્યું અને હેવટે સૂતપુરાણીએ તેનું મહાભારત કહ્યું. 'નમ' શબ્દ પાડવોના-ધર્મના-જગતનો પણ સૂચક છે.

એક સમયે લોમહર્ષણના પુત્ર, સૂતપંશી, પુરાણોના અભ્યાસી અને સૂતકુલને આનંદ આપનારા એવા ઉચ્ચશ્રવા, તૈમિષારણ્યમાં કુલપતિ શૌતકના બાર વર્ષના સત્રમાં દીક્ષિત થયેલા અને પરમ સુખપૂર્વક બિરાજતા બ્રહ્મર્ષિઓ પાસે વિનયપૂર્વક બઈ પહોંચ્યા. તેઓ એ આશ્રમમાં આવ્યા, એટલે તૈમિષારણ્યના નિવાસી તપસ્વીઓ આશ્ચર્યકથા સાંભળવા સાર ત્યાં આવીને ચારે બાજુએ વીંટાઈને બેઠા. સૂતપુત્રે એ સર્વ મુનિઓ અને તપસ્વીઓને પ્રણામ કર્યા અને બે હાથ બેઠી તેમના તપની વૃદ્ધિ વિષે સમાચાર પૂછ્યા. તે સાંધુઓએ પણ તેમનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. પછી બધા તપસ્વીઓ બેઠા. એ બાદ લોમહર્ષણપુત્ર પોતાને માટે કરાવેલા આસન ઉપર નમ્રભાવે બેઠા. તેમને સુખપૂર્વક બેઠેલા અને સ્વસ્થ થયેલા બેઠેને કાઠ એક ઋષિએ તેમને વાતમાં વાત પૂછી: “હે કમલનેત્ર સૂતપુત્રા કહે તો ખરા, તમારું આ સમયે અહીં આવવું ક્યાંથી થયું? વળી અત્યાર સુધી તમે ક્યાં બિરાજતા હતા?” આમ પૂછવામાં આવતાં, બોલવામાં નિપુણ એવા શ્રીઉચ્ચશ્રવા શુદ્ધચરિત્ર મુનિઓની વિશાળ સભામાં રૂઢી અને સાચી રીતે ચરિત્રાનુરૂપ વચનો કહેવા લાગ્યા. ૨૦

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-હે આયુષ્યમંત મહર્ષિઓ! મહાનુભાવ રાજર્ષિ જનમેજયના સર્પયજ્ઞમાં, શ્રવેશંપાયન મુનિએ રાજરાજેન્દ્ર પરીક્ષિતના પુત્રને શ્રવેશ્વરપાસે કહેલી વિવિધ પ્રકારની મનોહર પુરુષકથાઓ વિધિપૂર્વક સંભળાવી હતી. એ સર્વ અપૂર્વ અર્થોવાળી મહાભારત કથાઓ સાંભળ્યા પછી હું વિવિધ તીર્થો અને દેશોમાં ફરી, બ્રાહ્મણ લોકોથી સેવાયેલા સમતપંચક નામના પવિત્ર સ્થાનમાં ગયો. ત્યાં પહેલાં કૌરવો, પાંડવો અને બીજા રાજાઓનું યુદ્ધ થયું હતું. ત્યાંથી હું આપ લોકનાં દર્શન સારુ આ આશ્રમે આવ્યો છું. હે સૂર્ય અને અગ્નિ સમા-

ન તેજસ્વી પુરુષવંત દિવ્યે! જણાય છે કે, આપ લોક આ યજ્ઞમાં અભિષિક્ત થયા છે અને નાહી-ધોઈને પવિત્ર થઈને તેમજ જપહવનથી નિશ્ચિંત થઈને આપ સ્વસ્થતાથી બિરાજ્યા છે. તો આ સમયે, હું આપને પુરાણોની ધર્મ અને અર્થથી યુક્ત પવિત્ર કથાઓ તેમજ મહાનુભાવ નરેશો ને ઋષિમહાત્માઓનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવું!

ઋષિઓ બોલ્યા:-પરમર્ષિ દ્વૈપાયન મુનિએ જ પુરાણ કહ્યું છે, તે સાંભળીને દેવો તથા બ્રહ્મર્ષિઓએ ભારે પ્રયત્ન કરી છે. આખ્યાનોમાં શ્રેષ્ઠ, વિચિત્ર પદ્ધતિ અને પવિત્ર યુક્ત, સૂક્ષ્મ અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારા, તેમજ ન્યાય-યુક્ત અને વેદોના અર્થોથી અપદ્ધૃત તે ભારત-ઇતિહાસની સંહિતા અર્થભરી છે, અનેક શાસ્ત્રોના આશયથી યુક્ત છે, પવિત્ર છે, સંસ્કારશુદ્ધ છે અને વળી વૈશંપાયને ભગવાન વ્યાસની આજ્ઞાથી જનમેજયના સર્પસત્રમાં તે વિધિપૂર્વક ને પ્રસન્નતાથી સંભળાવી છે. તે ચારે વેદોના અર્થોને સિદ્ધ કરનારી છે, પાપનો ભય હરી લેનારી છે, પુણ્યવતી છે અને અદ્ભુત કર્મના કરનારા વ્યાસે રચી છે. તે અમે સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. ૨૧

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-જે વિશ્વના આદિપુરુષ છે. ઈશ્વર છે, જેમનું નામ લઈને બહુ લોકો હવન અને સ્તુતિ કરે છે, જે આદિતીય છે, જે સત્ય, નિર્વિકાર, વ્યક્ત, અવ્યક્ત, સનાતન, બ્રહ્મરૂપ છે, જેનું બનાવેલું વિશ્વ અસત્, સદસત્ અને વળી સદસદથી પર છે, જેણે સર્વ સ્થલ અને સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ રચી છે, જે પરમેશ્વર અને અવિનાશી છે, જે મંગલના દાતા ને મંગલરૂપ છે, જે વિશ્વભરમાં વ્યાપેલા છે, જે વિશ્વસમસ્તને ઉપાસનાયોગ્ય છે, જે રોપરહિત શુદ્ધસ્વભાવ છે, ઇન્દ્રિયોના સ્વામી છે અને જે ચરાચર સમસ્તના ગુરુ છે.

એવા શ્રીહરિને હું પ્રથમ નમન કરું છું.
હવે સર્વ લોકના પૂજ્ય, અદ્ભુત કર્મોના કરવા-
વાળા અને મહાનુભાવ તે મહર્ષિ શ્રીવેદવ્યા-
સનો પવિત્ર મત કહેવાનું હું આરંભીશ. ૨૨-૨૫

આ ભૂમંડલમાં દાઈ દાઈ કવિઓએ પહેલાં
આ ઇતિહાસ કહ્યો છે, આજે પણ દાઈ દાઈ તે
કહે છે અને હવે પછી પણ બીજા ઘણા એ ઇતિ-
હાસ કહેશે. અનંત જ્ઞાન આપવાવાળો આ ઇતિ-
હાસ ત્રણે લોકમાં પ્રસંસા પામ્યો છે અને દ્વિજ-
જાતિઓ અને સંક્ષેપમાં કે વિસ્તારમાં ધારણ
કરી રહી છે. આ મહાભારત ગ્રંથ અનેક પ્રકાર-
ના છંદો અને સુશક્લિત શબ્દોથી તેમજ દિવ્ય
શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોના સદાચારોથી સુશોભિત છે અને
તેથી વિદ્વાનો તેનો ઘણો આદર કરે છે. ૨૬-૩૮

પહેલાં આ જગત ચારે બાજુ ઘેર
અંધકારથી ઘેરાયેલું હતું અને એમાં
અજવાળું કે જ્યોતિષ જરાય હતાં નહિ.
સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં જીવની ઉત્પત્તિના
અવિનાશી બીજરૂપે એક મોટું અંડ
(બ્રહ્માંડ) થયું, જેને પંડિત લોક મહાન
અને દિવ્ય કહે છે. શ્રુતિઓ કહે છે કે,
પરબ્રહ્મ જે અદ્ભુત, અવ્યક્ત, કારણરૂપ,
અચિંત્ય, સૂક્ષ્મ, સત્ય, સનાતન અને તેજ-
મય છે, તેમજ જે સત્ અને અસદ્રૂપ અને
સર્વત્ર સમભાવે રહે છે, તેણે આ અંડમાં
સૂક્ષ્મ કારણરૂપે પ્રવેશ કર્યો. આમાંથી સર્વ લોક-
ના એક પિતામહ પ્રજુ થયા; બ્રહ્મા, બૃહસ્પતિ,
રુદ્ર, મનુ, પ્રજાપતિ અને પરમેશ્વરી થયા; પ્રજે-
તાનો પુત્ર દક્ષ તથા દક્ષના સાત પુત્રો થયા. એ
પછી એકવીસ પ્રજાપતિઓ જન્મ્યા. પછી જેને
સર્વ ઋષિઓ જાણે છે, તે અપ્રમેય પુરુષ થયા.
એ બાદ વિક્ષેપ, આદિત્ય, વસુ, બે અશ્વિની-
કુમાર, યજ્ઞ, સાધ્ય, પિતાય, સુહસ્ર અને પિતરો
ઉત્પન્ન થયા. પછી સર્વ ગુણોથી શોભતા એવા
વિદ્વાન અને શાંતચિત્ત બ્રહ્મર્ષિઓ તેમજ રાજ-

ર્ષિઓ થયા. પછી જળ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ,
દિશા, વર્ષ, ઋતુ, માસ, પક્ષ, દિવસ, રાત્રિ
અને બીજા બધા લૌકિક પદાર્થો અનુક્રમે રચાયા.

આ બધું જ સ્થાવર જંગમ જગત દેખાય
છે, તે પ્રલયકાળે ફરી વાર નાશ પામશે. જન્મ વ-
સંત આદિ ઋતુમાં ઋતુઓનાં ચિહ્ન પ્રકટ
કરવાવાળાં ફૂલ આદિ ખીલે છે અને દિવસ પૂરો
થતાં તે જન્મ લોપ પામે છે, તેમ યુગના આરં-
ભમાં જ સર્વ પદાર્થો ઉત્પન્ન થશે તે પ્રલયકાળે
ફરી વિલીન થશે. આમ ઉત્પત્તિ અને નાશનું
અનાદિ ને અનંત સંસારચક્ર સદા વારાફરતી
ફર્યાજ કરશે. ૨૯-૪૦

આ રીતે તેત્રીસ હજાર, તેત્રીસ સો અને
તેત્રીસ દેવોની સંક્ષેપમાં સૃષ્ટિ થઈ. * બૃહદ્ભાનુ,
ચક્ષુસ્, આત્મા, વિભાવસુ, સવિતા, ઋગ્વીક,
અક, ભાનુ, આશાવહ, રવિ, વિવસ્વાન અને
મથ્થ એ સર્વ અદિતિના પુત્રો હતા. એ બધામાં
મથ્થ સહુથી નાનો હતો. એનો પુત્ર દેવબ્રાટ
થયો. દેવબ્રાટનો પુત્ર સુબ્રાટ થયો. સુબ્રાટને
દશજ્યોતિષ, શતજ્યોતિષ અને સહસ્રજ્યોતિષ
એ નામના ત્રણ પંડિત અને પ્રજાવાળા પુત્રો
થયા. મહાનુભાવ દશજ્યોતિષને દશ હજાર પુત્રો
થયા; શતજ્યોતિષને તેથી દશગણા એટલે એક
લાખ પુત્રો થયા અને સહસ્રજ્યોતિષને દશ લાખ
પુત્રો થયા. એ લોકોમાંથી (કુરુવંશ, યદુવંશ,
યયાતિવંશ, ઇક્ષ્વાકુવંશ અને બીજા અનેક
વંશો આ રાજવંશો થયા. અને એમ ઉત્પન્ન
થયેલા એ સમયમાં ઘણા દેહાઈ ગયા છે. ૪૧-૪૭

* આઠ વસુ (પૃથ્વી, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, વાયુ, આદિ-
ત્ય, ઘ્રુ, ચંદ્ર અને નક્ષત્ર એ બીજાના અભિમાની ચેતન-
દેવો), અગિયાર ઋતુ (વન, સાયર એકાદશ ઉદયોના
અભિમાની દેવો), બાર આદિયો (બાર મામના અભિ-
માની દેવો), છદ્ર (જેની અભિમાની ચેતનદેવ), પ્રજા-
પતિ (યજ્ઞાભિમાની દેવ), અ તેત્રીસ મુખ્ય દેવો છે અને
તેમની વિશ્વનિરૂપ તેત્રીસ હજાર અને તેત્રીસમે અન્ય
દેવો છે, એ બધા સ્વાત્મના અવયવરૂપ છે.

એક સમયે લોમહર્ષણુના પુત્ર, સૂતપંશી, પુરાણોના અભ્યાસી અને સૂતકુલને આનંદ આપનારા એવા ઉચ્ચશ્રવા, નૈમિષારણ્યમાં કુલપતિ શૌનકના બાર વર્ષના સત્રમાં દીક્ષિત થયેલા અને પરમ સુખપૂર્વક બિરાજેલા બ્રહ્મર્ષિઓ પાસે વિનયપૂર્વક બેઠી પઠેવ્યા. તેઓ એ આશ્રમમાં આવ્યા, એટલે નૈમિષારણ્યના નિવાસી તપસ્વીઓ આશ્ચર્યકથા સાંભળવા સાર ત્યાં આવીને ચારે બાજુએ વીંટાઇને બેઠા. સૂતપુત્રે એ સર્વ મુનિઓ અને તપસ્વીઓને પ્રણામ કર્યા અને બે હાથ બેડી તેમના તપની વૃદ્ધિ વિષે સમાચાર પૂછ્યા. તે સાંભળેલો પણ તેમનો ચોગ્ય સત્કાર કર્યો. પછી બધા તપસ્વીઓ બેઠા. એ બાદ લોમહર્ષણુપુત્ર પોતાને માટે કારવેલા આસન ઉપર નમ્રભાવે બેઠા. તેમને સુખપૂર્વક બેઠેલા અને સ્વસ્થ થયેલા બેઠેને ઠાઠ એક ઋષિ-એ તેમને વાતમાં વાત પૂછી: “હે કમલનેત્ર સૂતપુત્ર! કહો તો ખરા, તમારું આ સમયે અહીં આવવું કયાથી થયું? વળી અત્યાર સુધી તમે કયા બિરાજતા હતા?” આમ પૂછવામાં આવતાં, બોલવામાં નિપુણ એવા શ્રીઉચ્ચશ્રવા શુદ્ધચરિત મુનિઓની વિશાળ સભામાં રૂડી અને સાચી રીતે ચરિત્રાનુરૂપ વચનો કહેવા લાગ્યા. ૨-૮

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-હે આયુષ્યમંત મહર્ષિ-ઓ! મહાનુભાવ રાજર્ષિ જનમેજયના સર્પ-ચક્ષમાં, શ્રીવૈશંપાયન મુનિએ રાજરાજેન્દ્ર પરીક્ષિતના પુત્રને શ્રીવેદવ્યાસે કહેલી વિવિધ પ્રકારની મનોહર પ્રણયકથાઓ વિધિપૂર્વક સાંભળાવી હતી. એ સર્વ અપૂર્વ અર્થોવાળી મહાભારત કથાઓ સાંભળ્યા પછી હું વિવિધ તીર્થો અને દેશોમાં ફરી, બ્રાહ્મણ લોકાથી સેવાયેલા સમંત-પંચક નામના પવિત્ર સ્થાનમાં ગયો. ત્યાં પહેલાં ડોરવો, પાંડવો અને બીજા રાજાઓનું શુદ્ધ થયું હતું. ત્યાંથી હું આપ લોકનાં દર્શન સારુ આ આશ્રમે આવ્યો છું. હે સૂર્ય અને અગ્નિ સમા-

ન તેજસ્વી પ્રણયવંત દિગ્મે! જણાય છે કે, આપ લોક આ યત્રમાં અભિપ્રિક્ત થયા છે અને નાહી-ધોઈને પવિત્ર થઈને તેમજ જપહવનથી નિશ્ચિંત થઈને આપ સ્વસ્થતાથી બિરાજ્યા છે. તો આ સમયે, હું આપને પુરાણોની ધર્મ અને અર્થથી યુક્ત પવિત્ર કથાઓ તેમજ મહાનુભાવ નરેશો ને ઋષિમહાત્માઓનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવું?

ઋષિઓ બોલ્યા:-પરમર્ષિ દ્વૈપાયન મુનિ-એ જ પુરાણ કહ્યું છે, તે સાંભળીને દેવો તથા બ્રહ્મર્ષિઓએ ભારે પ્રસંસા કરી છે. આખ્યાનો-માં શ્રેષ્ઠ, વિચિત્ર પદવાળા અને પવોથી યુક્ત, સૂક્ષ્મ અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારા, તેમજ ન્યાય-યુક્ત અને વેદોના અર્થોથી અલંકૃત તે ભારત-ઇતિહાસની સંહિતા અર્થભરી છે, અનેક શાસ્ત્રો-ના આશયથી યુક્ત છે, પવિત્ર છે, સંસ્કારશુદ્ધ છે અને વળી વૈશંપાયને ભગવાન વ્યાસની આજ્ઞાથી જનમેજયના સર્પસત્રમાં તે વિધિપૂર્વક ને પ્રસન્નતાથી સંભળાવી છે. તે ચારે વેદો-ના અર્થોને સિદ્ધ કરનારી છે, પાપનો ભય હરી લેનારી છે, પ્રણયવતી છે અને અદ્ભુત કર્મના કરનારા વ્યાસે રચી છે. તે અને સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. ૯-૧૧

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-જે વિશ્વના આદિ-પુરુષ છે, ઇશ્વર છે, જેમનું નામ લઇને બહુ લોકો હવત અને સ્તુતિ કરે છે, જે અદ્વિતીય છે, જે સત્ય, નિર્વિકાર, વ્યક્ત, અવ્યક્ત, સનાતન, બ્રહ્મરૂપ છે, જેનું બનાવેલું વિશ્વ અસત્, સદસત્ અને વર્ણી સદસદૃથી પર છે, જેણે સર્વ સ્થલ અને સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ રચી છે, જે પરમપુરાણ અને અવિનાશી છે, જે મંગલતા દાતા ને મંગલરૂપ છે, જે વિશ્વભરમાં વ્યાપેલા છે, જે વિશ્વસમસ્તને ડિયાસનાચોગ્ય છે, જે રોપરહિત શુદ્ધસ્વભાવ છે, ઇન્દ્રિયોના સ્વા-મી છે અને જે ચરાચર સમસ્તતા ગુરુ છે-

એવા શ્રીહરિને હું પ્રથમ નમન કરું છું.
હવે સર્વ લોકના પૂજ્ય, અદ્ભુત કર્મોના કરવા-
વાળા અને મહાનુભાવ તે મહર્ષિ શ્રીવેદવ્યા-
સનો પવિત્ર મત કહેવાનું હું આરંભીશ. ૨૨-૨૫

આ ભૂમંડલમાં કાઈ કાઈ કવિઓએ પહેલાં
આ ઇતિહાસ કહ્યો છે, આજ પણ કાઈ કાઈ તે
કહે છે અને હવે પછી પણ બીજા ઘણા એ ઇતિ-
હાસ કહેશે. અનંત જ્ઞાન આપવાવાળો આ ઇતિ-
હાસ ત્રણે લોકમાં પ્રસાર પામ્યો છે અને દ્વિજ-
જાતિઓ અને સંક્ષેપમાં કે વિસ્તારમાં ધારણ
કરી રહી છે. આ મહાભારત ગ્રંથ અનેક પ્રકાર-
ના છદ્દો અને સુલક્ષિત શબ્દોથી તેમજ દિવ્ય
શ્રેષ્ઠ મતુષ્યોના સદાચારોથી સુશોભિત છે અને
તેથી વિદ્વાનો તેનો ઘણો આદર કરે છે. ૨૬-૩૦

પહેલાં આ જગત ચારે બાજુ ઘેર
અધિકારથી ઘેરાયેલું હતું અને એમાં
અજવાળું કે જ્યોતિ જરાય હતું નહિ.
સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં જીવની ઉત્પત્તિના
અવિનાશી બીજરૂપે એક મોટું અંડ
(બ્રહ્માંડ) થયું, જેને પંડિત લોક મહાન
અને દિવ્ય કહે છે. શ્રુતિઓ કહે છે કે,
પરબ્રહ્મ જે અદ્ભુત, અવ્યક્ત, કારણરૂપ,
અચિંત્ય, સૂક્ષ્મ, સત્ય, સનાતન અને તેજો-
મય છે, તેમજ જે સત્ અને અસદ્રૂપ અને
સર્વત્ર સમભાવે રહે છે, તેણે આ અંડમાં
સૂક્ષ્મ કારણરૂપે પ્રવેશ કર્યો. આમાંથી સર્વ લોક-
ના એક પિતામહ પ્રભુ થયા; બ્રહ્મા, બૃહસ્પતિ,
રુદ્ર, મત્સ્ય, પ્રજાપતિ અને પરમેષ્ઠી થયા; પ્રજે-
તાનો પુત્ર દક્ષ તથા દક્ષના સાત પુત્રો થયા. એ
પછી એકવીસ પ્રજાપતિઓ જન્મ્યા. પછી જેને
સર્વ ઋષિઓ નાણે છે, તે અપ્રમેય પુરુષ થયા.
એ બાદ વિશ્વદેવ, આદિત્ય, વસુ, બે અશ્વિની-
કુમાર, યજ્ઞ, સાધ્ય, પિશાચ, ગુહ્યક અને પિતરો
ઉત્પન્ન થયા. પછી સર્વ ગુણોથી શોભતા એવા
વિદ્વાન અને શાંતચિત્ત બ્રહ્મર્ષિઓ તેમજ રાજ-

ર્ષિઓ થયા. પછી જળ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ,
દિશા, વર્ષ, ઋતુ, માસ, પક્ષ, દિવસ, રાત્રિ
અને બીજા બધા લૌકિક પદાર્થો અનુક્રમે રચાયા.

આ બધું જે સ્થાવર જંગમ જગત દેખાય
છે, તે પ્રલયકાળે ફરી વાર નાશ પામશે. જમ વ-
સંત આદિ ઋતુમાં ઋતુઓનાં ચિહ્ન પ્રકટ
કરવાવાળાં ફૂલ આદિ ખીલે છે અને દિવસ પૂરો
થતાં તે જમ લોપ પામે છે, તેમ યુગના આર-
ભમાં જે સર્વ પદાર્થો ઉત્પન્ન થશે તે પ્રલયકાળે
ફરી વિલીન થશે. આમ ઉત્પત્તિ અને નાશનું
અનાદિ ને અનંત સંસારચક્ર સદા વારાફરતી
કર્થાંજ કરશે. ૨૯-૪૦

આ રીતે તેત્રીશ હજાર, તેત્રીશ સો અને
તેત્રીશ દેવોની સંક્ષેપમાં સૃષ્ટિ થઈ. * બૃહદ્ભાનુ,
ચક્ષુસ્, આત્મા, વિભાવસુ, સવિતા, ઋચીક,
અકં, ભાનુ, આશાવહ, રવિ, વિવસ્વાન અને
મથ્થ એ સર્વ અદિતિના પુત્રો હતા. એ બધામાં
મથ્થ સહુથી નાનો હતો. એનો પુત્ર દેવબ્રાટ
થયો. દેવબ્રાટનો પુત્ર સુબ્રાટ થયો. સુબ્રાટને
દશજ્યોતિ, શતજ્યોતિ અને સહસ્રજ્યોતિ
એ નામના ત્રણ પંડિત અને, પ્રજાવાળા પુત્રો
થયા. મહાનુભાવ દશજ્યોતિને દશ હજાર પુત્રો
થયા; શતજ્યોતિને તેથી દશગણા એટલે એક
લાખ પુત્રો થયા અને સહસ્રજ્યોતિને દશ લાખ
પુત્રો થયા. એ લોકોમાંથી કુરુવંશ, યદુવંશ,
યયાતિવંશ, ઇક્ષ્વાકુવંશ અને બીજા અનેક
વંશો આ રાજવંશો થયા. અને એમ ઉત્પન્ન
થયેલા એ સમયમાં ઘણા દેહાઈ ગયા છે. ૪૧-૪૭

* આદિ વસુ (પૃથ્વી, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, વાયુ, આદિ-
ત્ય, ઘુ, ચંદ્ર અને નક્ષત્ર એ બધાના અભિમાની ચેતન-
દેવો), અગિયાર રુદ્રો (મન સાથે એકાદશ ઇન્દ્રિયોના
અભિમાની દેવો), બાર આદિત્યો (બાર માસના અભિ-
માની દેવો), ઇન્દ્ર (મેઘના અભિમાની ચેતનદેવ), પ્રજા-
પતિ (ચણાભિમાની દેવ), આ તેત્રીશ મુખ્ય દેવો છે અને
તેમની વિભૂતિરૂપ તેત્રીશ હજાર અને તેત્રીશસો અન્ય
દેવો છે, એ બધા સચાત્મના અવયવરૂપ છે.

ભૂતમાત્રનાં સર્વ સ્થાનો, ધર્મ, અર્થ અને કામનું ત્રિવિધ રહસ્ય, ચારે વેદો, યોગશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષ તેમજ ધર્મ, અર્થ અને કામ સંબંધી વિવિધ શાસ્ત્રો અને લોકવ્યવહાર ચલાવવા માટેનાં સર્વ ઉપયોગી શાસ્ત્રો-એ બધું વેદવ્યાસ ઋષિ બ્રહ્મા હતા. એ સંપૂર્ણ વિષય, વ્યાખ્યા સાથે એ આપ્યો ઇતિહાસ અને વિવિધ પ્રકારની કથાઓ એ બધું આ ગ્રંથમાં કહ્યું છે-એ બધા વિષયો આ ગ્રંથનું લક્ષણ છે. ૪૮-૫૦

કોઈકોઈ વિદ્વાન આ જ્ઞાનને સંક્ષેપમાં બોલવા ઇચ્છે છે; તેથી વેદવ્યાસ ભગવાને એને સંક્ષેપમાં તેમજ વિસ્તારપૂર્વક કહ્યું છે. ભિન્ન-ભિન્ન પંડિતો ભિન્નભિન્ન સ્થાનથી સંહિતાનો આરંભ સમજે છે. કોઈકોઈ 'નારાયણ નમસ્કૃત્ય' એ મંત્રથી, તો કોઈકોઈ આસ્તીક પર્વથી અને વળી કોઈ રાજ ઉપરિચરની કથાથી આનો આરંભ સમજી પાઠ કરે છે. જ્ઞાનીઓ અનેક ઉપાયોથી સંહિતાના જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરે છે. એમનામાંના કોઈકોઈ તો એની સુંદર દ્રીકાઓ કરે છે અને બીજા એને કંઠસ્થ કરે છે. ૫૧-૫૩

સત્યવતી અને પરાશરના પુત્ર, વિદ્વાન બ્રહ્મર્ષિ વ્યાસે તપસ્થા અને બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી સનાતન વેદના વિભાગ કરી આ પવિત્ર ઇતિહાસ રચ્યો છે. એ શક્તિસંપન્ન દ્વૈપાયન મુનિ વિચારના લાગ્યા: "આ શ્રેષ્ઠતમ ઇતિહાસગ્રંથ રચ્યા પછી હું મારા શિષ્યોને તે કેવી રીતે ભણાવીશ?" દ્વૈપાયન ઋષિની આ ચિન્તા બહુને સર્વ લોકના ગુરુદેવ એવા ભગવાન બ્રહ્માજી વ્યાસજીને પ્રીતિ પમોડવાની તથા સર્વ લોકોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી પોતે જાતેજ ત્યાં પધાર્યા. એમને જાતેવિંત વેદવ્યાસજી સર્વ મુનિઓ સાથે આશ્ચર્ય પામ્યા અને ભગવાનને પ્રણામ કરી તેમને શ્રેષ્ઠ આસન આપ્યું. હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્માજી) આ રીતે શ્રેષ્ઠ આસન ઉપર બિરા-

જ્યા, ત્યારે સત્યવતીના પુત્ર વેદવ્યાસજી તેમની સમીપમાં બે હાથ જોડીને બેસા રહ્યા. ૫૪-૫૬

પછી પરમેષ્ઠી બ્રહ્માની આજ્ઞા મળતાં કૃષ્ણ-દ્વૈપાયન પ્રસન્ન થઈને, આનંદભર્યા મુખે એમના આસનની પાસે બેઠા. અતિ તેજસ્વી એવા વ્યાસજી પરમેષ્ઠી બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા: "હે ભગવન! મેં આ પરમ પવિત્ર કાવ્ય રચ્યું છે. તેમાં વેદનું ગૂઢ રહસ્ય છે, વેદાંગો અને ઉપનિષદોની વ્યાખ્યા છે અને ઇતિહાસ અને પુરાણોનો પ્રકાશ છે. વળી એમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણેનું નિરૂપણ છે. વૃદ્ધાવસ્થા, મૃત્યુ, ભય, વ્યાધિ, ભાવ તથા અભાવનો નિર્ણય છે. ત્રિવિધ ધર્મો અને આશ્રમોનાં લક્ષણો છે અને ચારે વર્ણોને માટે પુરાણોમાં કહેલાં પૂરાં વિધાનો છે. એમાં તપશ્ચર્યા અને બ્રહ્મચર્યનું તત્ત્વ-દર્શન અને પૃથ્વી, ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્રો, તારા તેમજ ચતુર્યુગોનાં પ્રમાણ છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને આત્મતત્ત્વનું એમાં નિરૂપણ છે; તેમજ ન્યાય, શિક્ષા, ચિકિત્સા, દાનધર્મ અને પાશુપતધર્મનું એમાં વર્ણન છે. વળી, ભગવાને જ જ અને જ્યારે જ્યારે દિવ્ય અને માનુષ અવતારો ધારણ કર્યા છે, તેનું એમાં વર્ણન છે. એમાં પુણ્યતીર્થ, નદી, પર્વત, વન, સાગર, દિવ્યપુર, યુદ્ધકૌશલ્યો, આવશ્યક વાક્યો અને જાતિઓ-એ બધાંનું વર્ણન છે. લોકવ્યવહારનો ક્રમ પણ એમાં કહેવામાં આવ્યો છે. વળી આ બધાં ઉપરાંત, જ પરબ્રહ્મ સદક્ષા સંસારમાં વ્યાપીને રહ્યો છે, તેનું એમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. પણ પૃથ્વી ઉપર આ મહાગ્રંથને લખી શકે એવો કોઈ લેખક નથી. ૬૦-૭૦

બ્રહ્મા બોલ્યા:—તમને રહસ્યોનું જ્ઞાન છે, એટલે ઉગ્ર તપ કરવાવાળા અને કુલશીલથી સુશીલિત એવા સર્વ ઋષિઓમાં હું તમને શ્રેષ્ઠ માનું છું. હું બ્રહ્મ છું કે, તમે જન્મથી માંડીનેજ સત્ય અને બ્રહ્મ સંબંધી વાણી બોલો છો. તમે

ગણે પ્રયમથી કહેલું છે, “ લખવામાં મારી કલમ સજવાન પણ આટલી નેદિજી નહિ ” ત્યારે બ્યાસે પણ કહેલું છે, “ તમારે પણ ગણે પ્રયમથી કહેલું છે, “ વિભટ વડાદરા ” જે કાર સમજીએ શ્રમ કરવો નહિ.

તમારા રચેલા ગ્રંથને 'કાવ્ય' કહ્યું છે, તો તે કાવ્યજ રહેશે. જમ સર્વ આશ્રમોમાં ગૃહસ્થાશ્રમ બીજા આશ્રમો કરતાં વિશેષ છે, તેમ તમારું આ કાવ્ય બીજા કાવ્યો કરતાં વિશેષ રહેશે. કોઈ પણ કવિ તમારા કાવ્ય કરતાં ચડિયાતું કાવ્ય લખી શકશે નહિ. આ સમયે તમે શ્રીગણેશજીનું સ્મરણ કરો-તે તમારા આ કાવ્યના લલિયા થશે. ૭૧-૭૩

સૂતપુત્ર યોદ્યા:-આમ કહીને બ્રહ્માજી પોતાના લોકમાં ગયા. પછી સત્યવતીસુત વ્યાસ ભગવાને ગણેશજીનું સ્મરણ કર્યું. ભક્તોની ઇચ્છા પૂરનારા એ વિદ્વનાશક ગણપતિજી સ્મરણ કરતાંની સાથેજ વેદવ્યાસજી ન્યાં ખિરાજતા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. વ્યાસજીએ તેમનું પૂજન કર્યું, તેમને આસન ઉપર બેસાડ્યા અને કહ્યું: 'હે અપાપ ગણનાયક! મેં મનથી મહાભારત કંદેર્યું છે, તે હું જમ બોલતો જાઉં તેમ આપ લખો.' આ સાંભળીને વિદ્વનાશક યોદ્યા: 'જે લખતાં લખતાં મારી ક્ષમને કાણુભર પણ અટકવાનું ન આવે, તો હું લલિયો થવા તૈયાર છું.' વ્યાસજી યોદ્યા: 'આપ પણ કશુંય સમજ્યા વિના ન લખજો.' 'સારું' એમ કહીને ગણપતિજી લેખનના કાર્યમાં બેડાયા. ૭૪-૭૮

આ પછી વ્યાસજીએ કુતૂહલવશ થઈને વચ્ચે વચ્ચે ગ્રંથગ્રંથિઓ, અર્થાત્ સમજવા અતિ કઠણ પડે એવા શ્લોકો રચ્યા છે. વળી આ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે મહાભારતમાં આઠ હજાર ને આઠસો શ્લોકો ગૃહ અર્થવાળા છે; જોનો સત્ય અર્થ હું જાણું છું, શુકદેવજી બોલે છે અને સંજય બોલે છે કે નહિ તેની મને શંકા છે. વ્યાસજીએ મૂંઝેલા આ ગૃહાર્થભરેલા કૃત શ્લોકોના અર્થોની આજ પણ કોઈ વ્યાખ્યા કરી શકે એમ નથી. પોતે સર્વજ્ઞ હોવા છતાં સ્વયં ગણેશજીને પણ અર્થ વિચારવા માટે થોભવું મડયું હતું અને વ્યાસજીએ તેટલી વારમાં બીજા અનેક

શ્લોકો રચી કાઢ્યા હતા. ૮૦-૮૩

જમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું સંક્ષેપમાં તેમજ વિસ્તારથી વર્ણન છે, એવા મહાભારતરૂપી સૂર્યે અજ્ઞાનરૂપી ધન અંધકારમાં અથડાતા લોકોની આંખ જ્ઞાનના અંજનની સળીથી ઉઘાડી છે અને તેમનો અંધકાર દૂર કર્યો છે. પુરાણરૂપી આ પૂર્ણચન્દ્રે સ્તુતિરૂપી ન્યૌત્નાને પ્રકટાવી મનુષ્યબુદ્ધિરૂપી કુમુદવનને વિકસિત કર્યું છે. આ ઇતિહાસરૂપી દીપક મોહરૂપી આવરણને હઠાવી, લોકોની અંતઃકરણરૂપી શુદ્ધિઓમાં રૂઢી રીતે અજવાળાં પાથર્યાં છે. જમ મેઘ એ પ્રાણીમાત્રનો આશ્રય છે, તેમ આ મહાભારતરૂપી વૃક્ષ સર્વે મોટા મોટા કવિઓનું આશ્રયરૂપ રહેશે. સંગ્રહ-અધ્યાય એ ભારતરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે; પૌલોમ અને આસ્તીકપર્વ તેની જડ છે; સંભવપર્વ તેનો શાખાવિસ્તાર છે; સભા અને વનપર્વ એ તેના ઉપર રહેલા પક્ષીના માળા છે; અરણીપર્વ તેનું રૂપ છે; વિરાટ ને ઉદ્યોગપર્વ તેનો સાર છે; ભીષ્મપર્વ તેની મહાશાખા છે; દ્રોણપર્વ તેનાં પાંદડાં છે; કર્ણપર્વ તેનાં શ્વેત પુષ્પ છે; શલ્યપર્વ તેની સુગંધ છે; ક્રીપર્વ ને ઐષિકપર્વ તેની વિશ્રામછાયા છે; શાંતિપર્વ તેનું મહાફલ છે; અશ્વમેધપર્વ તેનો અમૃતરસ છે; આશ્રમવાસિકપર્વ તેનો ચોતરો છે અને મૌસલપર્વ મોટી મોટી ડાળોના અગ્રભાગ છે. શિષ્ટ બ્રાહ્મણરૂપી પંખીઓ એ મહાભારતરૂપી વૃક્ષનું સેવન કરે છે. મેઘની જમ આ મહાભારતવૃક્ષ સર્વને શાંતિ આપશે. હવે એ વૃક્ષનાં સ્વાદિષ્ટ તથા પવિત્ર અને રસભર્યાં એવાં નિત્ય ધર્મરૂપી-ફૂલ અને ફળોના ઉદયની કથા કહીશ-હેવો પણ એ ઉદયનો નાશ કરી શકતા નથી ૮૪-૮૩

પૂર્વે, માતા સત્યવતીની તેમજ પ્રજાશીલ ગંગાપુત્ર ભીષ્મની આજ્ઞાથી વીર્યાવાન અને ધર્માત્મા એવા કૃષ્ણદ્વેપાયને વિચિત્રવીર્યની પત્નીઓ (કેત) માં ત્રણ અગ્નિસમાન કૌરવપુત્રો

ઉત્પન્ન કર્યા હતા. આ રીતે પાણ્ડુ, ધૃતરાષ્ટ્ર અને વિદુરને ઉત્પન્ન કર્યા પછી બુદ્ધિમાન વ્યાસજી તપસ્યા માટે કરીને આશ્રમે ચાલ્યા ગયા. તે પુત્રો વૃદ્ધ થતાં પરલોકવાસી થયા, સારે મહર્ષિ વેદવ્યાસજીએ મનુષ્યલોકમાં આ મહાભારત કહ્યું. પછી જનમેજય અને હંબરે બ્રાહ્મણોએ મહાભારત સાંભળવાની ઇચ્છા બતાવી, એટલે વ્યાસજીએ પાસે બેઠેલા પોતાના શિષ્ય વૈશંપાયનને તે ગ્રંથ સંભળાવવાની આજ્ઞા કરી. પછી, નિત્ય યજ્ઞના અવકાશ વખતે, વારંવાર પ્રેરણા પામીને, વૈશંપાયન મુનિએ સભાસદો સાથે બેસીને આ મહાભારત સંભળાવવા માંડ્યું. ૯૪-૯૯

ભગવાન દ્વૈપાયન ઋષિએ આ મહાભારત ગ્રંથમાં કુરુવંશનો વિસ્તાર, ગાંધારીની ધર્મશીલતા, વિદુરની પ્રજ્ઞા, કુંતીની ધૃતિ, શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય, પાંડવોની સહનિષ્ઠા અને ધૃતરાષ્ટ્ર-પુત્રોની દુષ્ટતા એ બધું વર્ણવ્યું છે. આ ઉત્તમ આદ્યભારત પુણ્યકર્મવાળાઓનાં ઉપાખ્યાનો સાથે એક લાખ શ્લોકવાળું છે એમ જાણવું. પહેલાં વ્યાસજીએ ઉપાખ્યાનો વિના ચોવીસ હજાર શ્લોકોમાં ભારતસંહિતા રચી હતી. પાંડિત લોકો આ ચોવીસ હજાર શ્લોકો-નેજ 'ભારત' કહે છે. પછી વેદવ્યાસજીએ સંપૂર્ણ પર્વ અને વૃત્તાંતોનો સંક્ષેપ કરી, દોઢસો શ્લોકોમાં અનુક્રમણિકા અધ્યાય રચ્યો. ભગવાન વ્યાસે આ ગ્રંથ પહેલો તેમના પુત્ર શુકદેવજીને ભણાવ્યો અને પછી તેમણે તે યોગ્ય શિષ્યોને શીખવ્યો. એ પછી, તેમણે સાઠ લાખ શ્લોકોની એક બીજી સંહિતા રચી. તેના ત્રીસ લાખ શ્લોકો દેવલોકમાં, પંદર લાખ શ્લોક પિતૃલોકમાં, ચૌદ લાખ શ્લોક ગન્ધર્વલોકમાં અને એક લાખ શ્લોકો મૃત્યુલોકમાં રહ્યા. નારદે દેવતાઓને, અસિત દેવસમુનિએ પિતૃઓને અને શુક ગન્ધર્વો તથા યક્ષોને આ સર્વ શ્લોકો સંભળાવ્યા.

ભગવાન વ્યાસના શિષ્ય-ધર્માત્મા અને સકલ વેદોના જ્ઞાતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા વૈશંપાયને આ મત્સ્યલોકમાં જનમેજયના સર્પસત્રને પ્રસંગે એક લાખ શ્લોકોવાળી મહાભારતસંહિતાનું શ્રીર્તન કર્યું હતું. હું તેનું વર્ણન કરું છું, તો આપ સૌ તે સાંભળો. ૯૯-૧૦૯

દુર્યોધન ક્રોધરૂપી એક મહાવૃક્ષ છે, કર્ણ તેનો શાખાવિસ્તાર છે, શકુનિ તેની શાખા છે, દુઃશાસન તેને આવેલાં ફળફૂલ છે અને અજ્ઞાનથી આંધળો તથા બુદ્ધિરહિત એવો ધૃતરાષ્ટ્ર* તેની જડ છે. યુધિષ્ઠિર ધર્મમય+ એક મહાવૃક્ષ છે, અર્જુન તેનો શાખાવિસ્તાર છે, ભીમસેન તેની શાખા છે, નકુલ અને સહદેવ તેને આવેલાં ફળફૂલ છે અને શ્રીકૃષ્ણદેવ તથા બ્રાહ્મણ તેની જડ છે. ૧૧૦, ૧૧૧

પોતાની બુદ્ધિ અને પરાક્રમથી ઘણા દેશો જીતીને, પાંડુરાજ ચિકારના શોષે કરીને મુનિઓ સાથે વનમાં વસ્યો. સંભોગમાં આસક્ત એવા મૃગને મારીને તે મહા આપત્તિમાં આવ્યો. આ વનમાં આપદ્ધર્મ અનુસાર કુંતી અને માદ્રીના ગર્ભમાં ધર્મ, વાયુ, ઇન્દ્ર અને બે અશ્વિનીકુમાર એમ પાંચ દેવતાઓથી પાંચ

* ધૃતરાષ્ટ્ર રામજેજ પુત્રનેદયી અંધ બનીને દુર્યોધનને અવકાશ આપ્યો અને તેથી તે દંડમૂલ થયો હતો. બે ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુર વગેરેનાં વચનથી બાત્સલ્યમાજ તેનો ત્યાગ કર્યો હોત તો, ઝેર, અગ્નિ, કૌપદીના કેશનું આકર્ષણ વગેરે નિમિત્તથી થયેલો કુસક્ષય થાત નહિ. એ વૃક્ષનો બોધક અર્થ આલો છે:-દંડ અજ્ઞાનરૂપી મૂલવાળું દીનતારૂપી વૃક્ષ, જેનાં ક્રોધ, ભોભ વગેરે યદ, હિંસા, ચોરી વગેરે ડાળીઓ અને વધ, બંધન, નરક વગેરે પુષ્પ છે; એ દૈન્યવૃક્ષનો ઉચ્છેદ કરવા ઇચ્છતા પુરુષાર્થોએ મૃગરૂપી અજ્ઞાનનો ઉચ્છેદ કરી એ વૃક્ષનો નાશ કરવો, એ મુચન છે.

+ વેદોના તથા બ્રાહ્મણોના ભક્તે સંપાદન કરેલું વેદોક્ત યોગ્યાદિ ધર્મરૂપ વૃક્ષ છે; અહિંસા, સત્ય વગેરે તેના યદ છે; ધારણા, ધ્યાન વગેરે તેની ડાળીઓ છે અને તત્ત્વસાક્ષાત્કારરૂપી તેનું ફળ છે. આ ધર્મવૃક્ષ, પુરુષાર્થની કામનાવાળા પુરુષે ભગવદ્વારાધનાના બળથી સંપાદન કરવું, એ મુચન્યું છે.

પાંડવોના જન્મ થયા; અને ક્રમાનુસાર સદાચાર-વિધિએ તેમના જાતકમાંદિ સંસ્કારો કરવામાં આવ્યા. આમ પાંડવો પવિત્ર વનમાં, તપસ્વી-ઓના પુણ્યાશ્રમોમાં માતાઓથી રક્ષાઈને તાપ-સો સાથે મોટા થયા. પછી એક સમયે, રાજ-લક્ષણોથી સુશેલિત, જટાધારી અને બ્રહ્મચારી તે બાળકોને ઋષિઓ પોતેજ ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે લઈ આવ્યા. 'આ પાંડુપુત્રો તમારા પુત્રો, ભાઈઓ, શિષ્યો તથા મિત્રો છે' એમ કહીને તે મુનિઓ અંતર્ધાન થયા. ૧૧૨-૧૧૭

ઋષિઓએ બાળખાવેલા તે પાંડવોને જોઈને કૌરવો અને નગરના જુદા જુદા પ્રતિષ્ઠિત લોકો ખૂબ હર્ષ પામ્યા. 'કાઈ કાઈ બોલ્યા: 'આ પાંડુના પુત્રો નહિ.' તો કાઈ બોલ્યા: 'એ પાંડુનાજ છે.' વળી કાઈ બોલ્યા: 'પાંડુ રાજા તો ક્યારના મરી ગયા છે, તો આ તેમના પુત્રો ક્યાંથી ?' તે વખતે ચારે બાજુએથી નગરજનોની વાણી આવી: 'આજ અમારું આવવું સર્વ પ્રકારે શુભ થયું છે; કેમકે, આજ અમારા સોભાએ અમને પાંડુપુત્રોનાં દર્શન થયાં છે. હે પાંડવો! તમે ભલે પદાર્થો !' આ શબ્દો બંધ પડતાં અંતરિક્ષમાં રહેતા દેવોની દશે દિશાઓને ગજવતી ઘેર આકાશવાણી થઈ: 'આ પાંડુપુત્રો છે.' પાંડવો નગરમાં પહોંચ્યા ત્યારે આકાશમાંથી દેવોની વૃષ્ટિ થઈ, સુગંધનો સંચાર થયો અને શંખ તથા કુંકુલિના ઘોષ થયા. એ આનંદમાં, કીર્તિ વધારનારો અને ગગનને ગોખે પહોંચતો સર્વ પુરજનોનો હર્ષધ્વનિ થયો. પાંડવોએ ત્યાં નિખિલ વેદો અને વિવિધ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો અને નિર્ણય યઘને માનપૂર્વક ત્યાં રહેવા લાગ્યા. ૧૧૮-૧૨૪

યુધિષ્ઠિરના *શૌચથી, લીમસેનના ધૈર્યથી, અર્જુનના પરાક્રમથી, નકુલ ને સહદેવની નમ્ર-

* આચારનો અત્યાગ, અનિર્દિત જનોનો સંબંધ અને સદાચારમાં સ્થિતિ, એ 'શૌચ' કહેવાય છે.

તાથી અને કુંતીની શુરસેવાથી સમસ્ત પ્રજા-જનો પરમપ્રસન્નતા પામ્યા. ખાસ કરીને પાંડવોની શૂરવીરતાથી સર્વ લોકોને સંતોષ થયો. પછી સ્વયંવરસભામાં રાજાઓના સમેલનમાં, અર્જુને દુષ્કર કર્મ કરીને સ્વયંવરથી પતિ પામવા ઇચ્છતી રાજપુત્રી કૃષ્ણા (દ્રૌપદી)ને મેળવી. એ સમયથી અર્જુન આ પૃથ્વી ઉપર સર્વ ધનુર્ધારીઓનો પૂજ્ય થયો અને યુદ્ધોમાં એ સૂર્ય જેવો દુર્નિરીક્ષ્ય થયો. પછી સર્વ રાજાઓને અને બધા શૂરવીરગણોને જીતીને તે અર્જુને યુધિષ્ઠિર માટે રાજસૂય નામના મહા-યજ્ઞની તૈયારી કરી આપી. વાસુદેવની સુંદર નીતિથી, લીમ તથા અર્જુનના બળથી, તથા બળથી ગર્વિત થયેલા જરાસંધને અને અહંકારી સિશુપાલને મરાવીને મહારાજ યુધિષ્ઠિરે અન્ન અને દક્ષિણાવાળો તથા સર્વ ગુણોથી યુક્ત એ રાજસૂય નામે મહાયજ્ઞ કર્યો. ૧૨૫-૧૩૧

તે યજ્ઞમાં વિવિધ સ્થાનેથી મણિ, સુવર્ણ, રત્ન, ગાય, હાથી, ઘોડા, રંગબેરંગી વસ્ત્ર, કપડાંનાં ઘર, પડદા, સુંદર મૃગચર્મ, રંકુ મૃગની રંગાંટીની વણેલી ચાદર-એ બધું કાશાધ્યક્ષ દુર્યોધન પાસે ભેટમાં આવ્યું. ૧૩૨-૧૩૩

પાંડવોનું આવું વૃદ્ધિ પામેલું ઐશ્વર્ય જોઈને દુર્યોધનના દૃઢ્યમાં ઈર્ષ્યાજન્ય મહાન ક્રોધ થયો. વળી એ યજ્ઞમાં મયદાનને વિમાનના જેવી જ અપૂર્વ સભા પાંડવોને સારૂ કરી હતી, તે જોઈને તે દુઃખથી જળવા લાગ્યો. એ સભામાં ચાલતાં ચાલતાં દુર્યોધનને ભ્રમવશ થઈને ગમડી જતો જોઈને લીમસેને શ્રીકૃષ્ણની સમક્ષ દુર્યોધનની એક ગામડિયાની પેઠે હાંસી કરી. જાતજાતનાં રત્નો અને વિવિધ ભોગો ભોગવવા છતાં દુર્યોધન ચિત્તપીડાથી મલિન, પીળો અને દુખગો પડતો બન્યો છે, એમ ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવવામાં આવ્યું. તેથી પુત્ર ઉપર પ્રીતિવાળા તે ધૃતરાષ્ટ્રે તેને ખૂદા રમવાની સંમતિ આપી. ૧૩૪-૧૩૮

તે સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણને ખૂબ ગુસ્સો આવ્યો. ખૂબ અસંતોષપૂર્વક તેમણે આ ઝગડાને સંભતિ આપી. વળી વિદુર, ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય તથા શરદ્વતના પુત્ર કૃપાચાર્ય એ બધાની અવગણના કરીને જે તુમુલ્ય યુદ્ધ જમશે તેમાં પરસ્પર ક્ષત્રિયો નાશ પામશે, એના કારણરૂપ ભુગાર આદિ વિવિધ ભયંકર કુનીતિઓ વિશે પણ તેમણે ઉપેક્ષા કરી. યુદ્ધમાં પાંડવોનો જય થઈ રહ્યો છે, એ ભારે અપ્રિય વાત સાંભળીને, તેમજ દુર્યોધન, ધૃષ્ટ્ય અને શકુનિની પૂર્વપ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરીને, ધૃતરાષ્ટ્ર ધણી વાર સુધી વિચાર કરી રહ્યા અને પછી સંજયને આમ કહેવા લાગ્યા.

“હે સંજય ! હું સર્વ વૃત્તાંત કહું છું, તે તું સાંભળ. તું શાસ્ત્રને બાંધવાવાળો છે, બુદ્ધિમાન છે અને પાંડિતોમાં મહાભાગ્યશાળી છે. તું મારા ઉપર વ્યર્થ દોષ ન લગાવીશ. એ મને કાંઈ યુદ્ધ ઇંદ્ર ન હતું અને વળી હું કાંઈ કુલક્ષય થાય તેમાં રાજ ન હતો. મારા પુત્રો અને પાંડુના પુત્રો એમાં કાંઈ મારે વિશેષ ન હતા. પરંતુ મારા ક્રોધપરાયણ હૃદયો છુ પુત્રો મને વૃદ્ધને અવગણે છે. હું તો અંધ અને હીન છું-એવો હું પુત્રને હને લીધે બહુ સાંખી રહું છું. અજ્ઞાન દુર્યોધન મોહમાં મૂકે થતાં, હું પણ મૂઠ જનું છું. રાજસૂય-યજ્ઞમાં મહાપ્રભાવ શાળી પાંડવનું ઐથર્થ્ય જોઈને અને સભામાં જતી વખતે તેની હાંસી થઈ, તેથી ક્ષત્રિયવંશી દુર્યોધનથી તે સાંખ્યું, ગયું નહિ. રણમાં પોતે પાંડવોને જીતવાને અસમર્થ હોઈ, ઉત્તમ રાજલક્ષ્મી ભોગવવાનો તેને ઉત્સાહ રહ્યો નહિ. એટલે પછી, તેણે ગાંધારરાજ સાથે કપટી ભૂગટાની યોજના કરી. તે કાળે હું જે કાંઈ જાણી શક્યો હતો તે તું સાંભળ. હે સૂતપુત્ર ! મારાં એ બુદ્ધિયુક્ત વચ્ચેનાં તત્ત્વતઃ સાંભળીને તું મને સાચેજ પ્રજ્ઞાયશ્ચ બાણશે.” ૧૩૯-૧૪૯

હે સંજય ! મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે, અર્જુને વિવિધ ધનુષ્ય ચડાવી લક્ષ્યને ભેદી તેને પૃથ્વી

ઉપર પાડ્યું છે અને સર્વ રાજાઓના દેખતાં તેણે કૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરી છે, ત્યારે મેં ફરી જયની આશા ન કરી. વળી જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે અર્જુને દ્વારિકામાં માધવની બહેન સુભદ્રા સાથે બલપૂર્વક લગ્ન કર્યું છે અને તેથી બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ એ બન્ને વૃષ્ણીવીરો ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવ્યા છે, ત્યારે હે સંજય ! ફરીને મેં જયની આશા ન કરી. પાછું જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે, અર્જુને વૃષ્ટિ વરસાવતા ઇન્દ્રને દિવ્ય બાણોથી વાર્યો છે અને અગ્નિને પાંડવવનથી વૃષ્ટ કર્યો છે, ત્યારે હે સંજય ! ફરી વાર મેં જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે પાંચ પાંડવો કુંતી સાથે લાક્ષાગૃહમાંથી બચી ગયા છે અને વિદુર તેમને મંગલ સહાય કરી રહ્યો છે, ત્યારે હે સંજય ! ફરીને મેં જયની આશા ન કરી. ૧૫૦-૧૫૩

મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે રંગભૂમિમાં લક્ષ્યભેદ કરીને અર્જુને દ્રૌપદીને મેળવી છે અને શરવીર પાંચાલો તથા પાંડવો સંબંધથી એક થયા છે, ત્યારે હે સંજય ! મેં ફરી જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે, ક્ષત્રિયોમાં મહાતેજસ્વી એવા શ્રેષ્ઠ મગધરાજ જરાસંધને ભીમસેને પોતાના બાહુબળથી મારી નાખ્યો છે, ત્યારે હે સંજય ! ફરી વાર મેં જયની આશા ન કરી. મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે પાંડુપુત્રોએ દિગ્વિજયમાં સર્વ રાજાઓને બલપૂર્વક પોતાના તાબેદાર બનાવ્યા છે ને રાજસૂય નામનો મહાયજ્ઞ કર્યો છે, ત્યારે હે સંજય ! મેં ફરી વાર વિજયની આશા ન કરી. અને હે સંજય ! જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે કંઠમાં જને આંસુ છે, જે દુઃખિત છે, જેણે માત્ર એકજ વસ્ત્ર પહેલ્યું છે અને જે રજસ્વલા છે, એવી દ્રૌપદીને તે સનાથ દેવા છતાં જાણે અનાથ હોય તેમ સભામાં ખેંચી લાવવામાં આવી છે, ત્યારે ફરીથી મેં વિજયની આશા કરી નહિ. ૧૫૪-૧૫૭

મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે કુબુદ્ધિ અને કપટી

દુઃશાસને દ્રૌપદીનાં વસો ખેંચીને તેમનો ઢગલો કર્યો તોય તે વસોનો પાર ન આવ્યો, ત્યારે હે સંજય! મેં જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે ઘતક્રીડામાં શકુનિથી હાર પામેલા અને રાન્ય ખોઈ બેઠેલા યુધિષ્ઠરને સર્વ અતુલ પ્રતાપી ભાઈઓ આજ્ઞાધીન રહી અતુસરે છે, ત્યારે હે સંજય! ફરી વાર મેં જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે વનમાં ગયેલા ધાર્મિક પાંડવો, અનેક કલેશો સહન કરીનેય મોટા ભાદને પ્રસન્ન રાખવા માટે વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરે છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરીને જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે વનમાં રહેલા એ ધર્મરાજ પાસે હજારો સ્નાતકો અને ભિક્ષા લેનારા હજારો બ્રાહ્મણ મહાત્માઓ આવ્યા છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરીથી જયની આશા કરી નહિ. ૧૫૮-૧૬૧

જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે કિરાતરૂપધારી દેવાધિદેવ મહાદેવને યુદ્ધમાં પ્રસન્ન કરીને અર્જુને પાશુપત નામનું મહાઅસ્ત્ર મેળવ્યું છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરીને જયની આશા ન કરી. મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે પ્રશંસાપાત્ર અ સત્યપ્રિય એવો અર્જુન સ્વયં સ્વર્ગમાં રહીને સાક્ષાત્ ઇન્દ્રની પાસે વિધિપૂર્વક દિવ્ય અસ્ત્ર શીખી રહ્યો છે, ત્યારે ફરી વાર મેં જયની આશા ન કરી. મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે વરદાનથી ફાટી ગયેલા અને દેવોથી પણ અજ્ય એવા કાલકેયો અને પૌલોમ નામના અસુરોને અર્જુને છત્તી લીધા છે, ત્યારે હે સંજય! ફરી વાર મેં જયની આશા ન કરી. મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે અસુરોના વધ સારુ ગયેલો અર્જુન કૃતકાર્ય થઇને ઇન્દ્રલોકમાંથી પાછો આવ્યો છે, ત્યારે હે સંજય! ફરી વાર મેં જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે ભીમ અને બીજા પાંડવોને મનુષ્યોને માટે અગત્ય એવા દેશમાં કુબેરજની ભેટ થઈ છે, ત્યારે હે સંજય! ફરી વાર મેં

જયની આશા ન કરી. ૧૬૨-૧૬૬

જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે કર્ણની બુદ્ધિને અનુસરનારા મારા પુત્રો ધૌપયાત્રાએ જતાં ગંધર્વોથી પકડાઈ ગયા છે અને અર્જુનથી છુટકારો પામ્યા છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરીને જયની આશા ન કરી. હે સૂત! મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે ધર્મે યક્ષનું રૂપ ધારણ કરીને ધર્મરાજ પાસે આવી કંઈ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે અને યુધિષ્ઠરે તેમને યોગ્ય જવાબ આપ્યો છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરી વાર જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે, પાંડવો કૃષ્ણાની સાથે વિરાટ દેશમાં યુષ્મદે રહ્યા છે છતાં અમને તેની ખબર ન પડી, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરીથી જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે વિરાટદેશમાં રહેતા મહાત્મા ધનંજયે એક રથથીજ મારા શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાઓને ભાંગી નાખ્યા છે, ત્યારે હે સંજય! ફરીવાર મેં જયની આશા ન કરી. ૧૬૭-૧૭૦

મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે મત્સ્યરાજ પોતાની અલંકારોથી શોભિત ઉત્તારા નામે કન્યા અર્જુનને અર્પણ કરી છે અને અર્જુને તે કન્યાને પોતાના પુત્રને માટે સ્વીકારી છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરી જયની આશા ન કરી. મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે પરાજિત થયેલા, નિર્ધન થયેલા, દેશવંટો પામેલા અને સ્વજનોથી છૂટા પડાયેલા યુધિષ્ઠરે સાત અક્ષોહિણી સેના ભેગી કરી છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરી વાર જયની આશા ન કરી. મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે આ પૃથ્વી જતાં એક પગલા સમાન છે એવા મધુકુલના વાસુદેવ સર્વાત્મા પાંડવોના હિતપક્ષમાં રહેલા છે, ત્યારે હે સંજય! ફરીથી મેં જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં નારદજી પાસેથી સાંભળ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એ નરનારાયણના અવતાર છે અને બ્રહ્મલોકમાં મેં એમનાં રૂડી રીતે દર્શન કર્યા છે, ત્યારે હે સંજય! ફરી વાર મેં જયની આશા ન કરી. ૧૭૧-૧૭૪

જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ લોકના હિત માટે કુરુઓને શાંત કરવા આવ્યા હતા અને એ મનોરથ સફળ ન થતાં તેઓ ચાલ્યા ગયા છે, ત્યારે હે સંજય! મેં કૃષ્ણને જયની આશા ન કરી. મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે, કર્ણ અને દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણને દેહ પકડવાની બુદ્ધિ કરી અને શ્રીકૃષ્ણે તે વખતે પોતાનું વિશ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું, ત્યારે હે સંજય! મેં કૃષ્ણને જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ જતા હતા, ત્યારે દુઃખી કુન્તી તેમના રથ આગળ એકલી આવીને ભભી રહી અને શ્રીકૃષ્ણે તેને સાંત્વન આપ્યું, ત્યારે હે સંજય! કૃષ્ણ વાર મેં જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે વાસુદેવ અને શાન્તનુપુત્ર ભીષ્મ એ બન્ને પાંડવોના મંત્રી બન્યા છે અને ભારદ્વાજ દ્રોણ તેમને આશિષ આપી રહ્યા છે, ત્યારે હે સંજય! મેં કૃષ્ણને જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે 'તમે યુદ્ધ કરતા હશે ત્યાં સુધી હું લડીશ નહિ' એમ ભીષ્મને કહીને કર્ણ સેના છોડીને ચાલ્યો ગયો છે, ત્યારે હે સંજય! મેં કૃષ્ણ વાર જયની આશા કરી નહિ. ૧૭૫-૧૭૮

જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન અને અપ્રમેય ગાંડીવ ધનુષ એ ત્રણ ઉત્તમ વીર્યવાળા પદાર્થો એક સાથે મળી ગયા છે, ત્યારે હે સંજય! મેં કૃષ્ણને જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે યુદ્ધરથમાં ગેરેલો અર્જુન મોહવશ થઈ વિઠલ થયો અને એ વખતે શ્રીકૃષ્ણે તેને પોતાના ધરીરમાં સર્વ લોકનું દર્શન કરાવ્યું છે, ત્યારે હે સંજય! મેં કૃષ્ણ વાર જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે યજુનો નાથ કરવાવાળા ભીષ્મ રણભૂમિમાં નિત્ય દય હૃદય રથીઓનો નાથ કરતા હતા, તો પણ તેઓ યજુઓમાંથી એક પણ પ્રસિદ્ધ પુરુષને મારી ચક્રમાં નહોતા, ત્યારે હે સંજય! મેં કૃષ્ણને જયની આશા ન કરી. ૧૮૦-૧૮૨

જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે ગંગાનંદન ધર્માત્મા ભીષ્મે પોતે પોતાના મૃત્યુનો ઉપાય પાંડવોને કહી દીધો છે અને પાંડવોએ પ્રસન્નતાપૂર્વક એ ઉપાય કર્યો છે, ત્યારે હે સંજય! મેં કૃષ્ણને જયની આશા ન કરી. મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે અર્જુને શિખંડીને આગળ રાખીને કઠોર અને અત્યંત શૂરવીર એ ભીષ્મને ધાયલ કર્યા છે, ત્યારે હે સંજય! મેં કૃષ્ણને જયની આશા કરી નહિ. મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે વૃદ્ધવીર ભીષ્મપિતામહ સોમક-સેનાને અદ્યપશ્ય કરીને પોતે વિચિત્ર પૂંખવાળાં ખાણુથી વીંધાઈને ખાણુશય્યા ઉપર સૂતા છે, ત્યારે હે સંજય! મેં કૃષ્ણને જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે શરશય્યા ઉપર પોટેલા ભીષ્મે અર્જુનને પાણી લાવવા આજ્ઞા કરી અને અર્જુને ધરતીને ફેંડીને પાણી કાઢી ભીષ્મને પ્રસન્ન કર્યા, ત્યારે હે સંજય! મેં કૃષ્ણ વાર જયની આશા કરી નહિ. ૧૮૩-૧૮૫

મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે વાયુ, ઇન્દ્ર અને સૂર્ય પાંડવોના જયને અનુકૂળ થયા છે અને હિંસક જનાવરો અમને નિત્ય ભય બતાવી રહ્યાં છે, ત્યારે હે સંજય! મેં કૃષ્ણને જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે આશ્વિનકારી યોદ્ધા દ્રોણાચાર્યજી રણભૂમિમાં વિવિધ અસ્ત્રોની કુશળતા બતાવી રહ્યા છે, તો પણ પાંડવોમાંનાં એક શ્રેષ્ઠ પુરુષને તે મારી શકતા નથી, ત્યારે હે સંજય! મેં કૃષ્ણ વાર જયની આશા કરી નહિ. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે અર્જુનને મારવા માટે અમે જ સંશપ્તક નામની સેનાનો બૃહદ્ રથો હોનો, તેને સ્વયં અર્જુનેજ મારી નાખ્યો છે, ત્યારે હે સંજય! મેં કૃષ્ણને જયની આશા ન કરી. મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે અન્યથી ભેદાય નહિ એવા અને ભગવાન ભરદ્વાજપુત્ર દ્રોણાચાર્યે જેની સન્માધી રક્ષા કરી છે, એવા બૃહદ્માં મુલદાના અન્નેડ વીરપુત્રે પ્રવેશ કર્યો છે, ત્યારે હે સંજય! મેં જયની કૃષ્ણ આશા ન કરી.

જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે અબ્બુ'નને ન મારી શકવાથી સર્વે મહારથી ચોદાઓ ખાલક અભિ-મન્યુને ઘેરી વળી, તેને મારી નાખી, આનંદિત થયા છે, ત્યારે હે સંજય! મેં જયની ફરીથી આશા કરી નહિ. મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે અભિ-મન્યુને મારીને ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો હર્ષમાં મૂઠ્ઠા યઇને દોલાહલ મચાવતા હતા તે વખતે અબ્બુ'ને ક્રોધ-માં સળગી જઈ જયદ્રથના વધની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરીને જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે જયદ્રથના વધની પ્રતિજ્ઞા કરીને અબ્બુ'ને શત્રુઓની વચ્ચે એ પ્ર-તિજ્ઞાને પાર ઉતારી છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરીથી જયની આશા કરી નહિ. ૧૮૭-૧૯૩

મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે, અબ્બુ'નના ઘોડા થાણી જતાં, શ્રીકૃષ્ણે તેમને છોડીને, પાણી પાઇને ફરી બેઠીને રથને બઢાવ્યો છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરી વાર જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે ઘોડાઓ થાણી જતાં અબ્બુ'ને રથ પાસે ભભા રહીને સર્વ ચોદાઓને હરાવ્યા છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરીને જયની આશા ન કરી. મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે હસ્તીદળવાળી અને હુલેધ એવી દ્રોણાચાર્યની સેનાને યુદ્ધમાં મથી નાખીને વૃષ્ણીવંશનો સાત્યકિ શ્રીકૃષ્ણ અને અબ્બુ'ન પાસે જઈ પહેાંચ્યો છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરી વાર જયની આશા ન કરી. ૧૯૪-૧૯૭

જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે પોતાના હાથમાં આવેલા વીર ભીમને મારી નહિ નાખતાં કણે માત્ર વચનોથી તિરસ્કારીને અને ધનુષ્યની અણી ભોંકીને જવા દીધો છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરીને જયની આશા ન કરી. જ્યારે દ્રોણાચાર્ય, કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય, કણ, અશ્વત્થામા અને શર-વીર મદ્રરાજ જયદ્રથનો થતો વધ સાંખી રહ્યા, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરીથી જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે કણને ઇન્દ્રે આપેલી દિવ્ય શક્તિને શ્રીકૃષ્ણે ઘેર રૂપવાળા ધટોત્કચ

રાક્ષસ ઉપર ચલવાવી વ્યર્થ કરાવી છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરીને જયની આશા ન કરી. ૧૯૮, ૧૯૯

મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે જ શક્તિથી અબ્બુ'ન યુદ્ધમાં મરે એમ હતો, તે શક્તિને કણે ધટોત્કચ સાથેના પોતાના યુદ્ધમાં છોડી છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરી વાર જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે શસ્ત્રાસ્ર છોડીને, અનશન-થી મૃત્યુ ઇચ્છતા આચાર્ય દ્રોણ રથમાં એકલા બેઠા હતા, તે વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ધર્મનું ઉત્સવન કરીને તેમને મારી નાખ્યા છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરી વાર જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે માર્દ્રીપુત્ર નકુલે યુદ્ધમંડલોમાં ધૂમી-ને સર્વ લોકની સામે અશ્વત્થામાની સામે સમા-નભાવે દ્વેરય યુદ્ધ કયું છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરી વાર જયની આશા કરી નહિ. ૨૦૦-૨૦૨

જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે દ્રોણાચાર્ય મરાતાં અશ્વત્થામાએ દિવ્ય નારાયણ અસ્ર છોડ્યું, તોયે પાંડવો નાશ પામ્યા નથી, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરીથી જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભ-ળ્યું કે ભીમસેને યુદ્ધમાં પોતાના ભાઈ દુઃશાસ-નનું લોહી પીધું અને કાઈએ ભીમને વાંચે નથી, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરીથી જયની આશા ન કરી. મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે એ ભાઈ ભાઈ વચ્ચેના દેવના યુદ્ધમાં અબ્બુ'ને કઠોર અને મહા-વીર કણને મારી નાખ્યો છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરી વાર જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે શરવીર અશ્વત્થા-માને, દુઃશાસનને અને ઉગ્ર કૃતવર્માને જીતી દીધા છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરી વાર જય-ની આશા ન કરી. હે સત્! જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે સદા સ્પર્ધા રાખનારા શરવીર મદ્રરાજને ધર્મરાજ સમરાંગણમાં માર્યો છે, ત્યારે હે સંજય! મેં ફરીથી જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે કલહ અને દૂત-ના મૂલરૂપ, પાપી અને માયાવી શકુનિને પાંડુ-

પુત્ર સહદેવે યુદ્ધમાં માર્યો છે, ત્યારે હે સંજય ! મેં ફરી વાર જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે રથ વગરનો અને શક્તિહીન થયેલો દુર્યોધન યાદીને સરોવરનાં જળને યંભાવીને તેમાં એકલો સૂતો છે, ત્યારે હે સંજય ! મેં ફરી વાર જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે પાંડવો શ્રીકૃષ્ણ સાથે એ સરોવરે જઈ ઊભા રહીને મારા અસહિષ્ણુ પુત્ર દુર્યોધનને લજવી રહ્યા છે, ત્યારે હે સંજય ! મેં ફરીથી જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે ગદાયુદ્ધમાં વિવિધ આશ્ચર્ય અને કૌશલ ખતાવતો દુર્યોધન મંડલા-કારમાં ધૂમતો હતો, તે વખતે વાસુદેવની સલાહથી તેને અન્યાયથી ધાયલ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે હે સંજય ! મેં ફરીને જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે અશ્વત્થામા આદિએ રાતે સૂતેલા પાંચાલો અને દ્રૌપદીપુત્રોને મારી નાખી નિંદા અને ખીજત્સ કર્યાં કર્યું છે, ત્યારે હે સંજય ! મેં ફરીને જયની આશા કરી નહિ.

જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે કોપેલો ભીમસેન તેની પૂઠે પડ્યો, તે વખતે અશ્વત્થામાએ ઐશિક નામનું પરમાજ્ઞ છોડી ઉતારના ગર્ભને નાશ કર્યો છે, ત્યારે હે સંજય ! મેં ફરીથી જયની આશા ન કરી. મેં સાંભળ્યું કે અર્જુને 'સ્વસ્તિ' કહીને પોતાના અશ્વથી બ્રહ્મશિર નામના અશ્વને વ્યર્થ કર્યું અને અશ્વત્થામાએ પોતાનું મણિરત્ન તેને આપી દીધું છે, ત્યારે હે સંજય ! મેં ફરી વાર જયની આશા ન કરી. જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે, ક્રોધપુત્ર અશ્વત્થામાએ મહાસોથી વિરાટરાજની પુત્રીના ગર્ભને પાડવા માંડ્યો, ત્યારે વેદવ્યાસ અને શ્રીકૃષ્ણ એ બન્નેએ તેને શાપ આપ્યા. આ સમયે પુત્રો, પૌત્રો બંધુઓ, પિતૃઓ અને ભાઈઓ વિનાની થયેલી ગાંધારી ખૂબ વિક્કલ થઈ ગઈ. પાંડવોએ દુષ્કર કાર્ય કર્યું છે અને વળી નિષ્કંટક રાજ્ય મેળવ્યું છે. અરેરે ! એ યુદ્ધમાં માત્ર દશજ બચ્યા છે. તેમાં ત્રણ અમારા પક્ષના છે

ને સાત પાંડવપક્ષના છે. તે મહાભયંકર સંગ્રામમાં ક્ષત્રિયોની અઘાર અસૌહિણી સેના નાશ પામી છે. અહો સંજય ! મને ચારે બાજુ અત્યંત અંધારાં આવે છે, હું મોહથી વિક્કલ થઈ બહાં છું, મને ચેતના રહેતી નથી અને મારું મન વિહ્વલ થઈ જાય છે. ૨૦૨-૨૧૮

સૂતપુત્ર ઓહ્યાઃ-આમ કહીને, અત્યંત દુઃખિત થઈને, ધૃતરાષ્ટ્ર ખૂબ વિલાપ કરવા લાગ્યા અને મૂર્છા પામ્યા. ફરીથી ભાન આવતાં તે સંજયને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૨૧૯

ધૃતરાષ્ટ્ર ઓહ્યાઃ-હે સંજય ! આવી દશા થઈ છે, એટલે હું જલદી જલદી પ્રાણ કાઢી નાખવા ઇચ્છું છું. હવે જીવતા રહેવામાં મને કશું પણ ક્ષણ દેખાતું નથી. ૨૨૦

સૂતપુત્ર ઓહ્યાઃ-આમ બોલતા, દીન થયેલા, વિલાપ કરતા, નાગની જમ વારંવાર નિસાસા નાખતા અને મોહવશ થયેલા તે મહીપતિને ગલ્વગણના યુદ્ધિમાન પુત્ર સંજયે આ અર્થયુક્ત વચન કહ્યાં : “હે મહારાજ ! મહા યુદ્ધિમાન વેદવ્યાસજીને મોંએ તમે સાંભળ્યું હશે કે મહારથી શૈભ્ય, જયીઓમાં શ્રેષ્ઠ સંજય, સુહોત્ર અને રતિદેવ, કાંક્ષીવાન, ઔશિજ, બાહ્લીક અને દમન; યૈષઠ, ચર્યાપિતિ, અન્નિત અને નલ; શત્રુનાશન વિશ્વામિત્ર, મહાબલવાન અંબરીષ અને મરુત; મતુ, ઇક્ષ્વાકુ, ગય, ભરત, પરશુરામ, રામ અને શશખિન્દુ, ભગીરથ, મહાભાગ્યશાળી કૃતવીર્ય અને જનમેજય, તેમજ સ્વયં દેવોએ જનો યજ્ઞ કરાવ્યો હતો અને જનો યજ્ઞસ્થ યજ્ઞોના સમૂહથી વન અને ખીણોવાળી આખી પૃથ્વી અંકિત થઈ હતી તે યયાતિ-આ બધા સર્વગુણસંપન્ન, મોટા મોટા રાજવંશોમાં જન્મેલા, ઇન્દ્રના જન્મા તેજસ્વી અને દિવ્ય અસ્રોમાં નિપુણ, ધર્મયુદ્ધથી ધરણીમંડલને જીતનારા, તેમજ પૂર્ણ દક્ષિણાવાળા વિવિધ યજ્ઞો કરીને આ લોકમાં યય મેળવનારા રાજાઓ પૃથ્

કાળને વશ થયા છે. ૨૨૧-૨૨૯

પૂર્વકાલમાં રાજ સૈવ્ય પુત્રશોકથી વિકલ થઈ જતાં દેવર્ષિ નારદે તેની આગળ આ ચોવી-સ રાજાઓનાં ઉપાખ્યાનોનું શ્રીર્તન કર્યું હતું. આમનીયે પહેલાં બીજા અનેકાનેક મહાબળવાન મહારથી, સર્વશુણસંપન્ન, મહાત્મા રાજાઓ કાલગર્ભમાં પોદી ગયા છે. સંભળાય છે કે, પૂરુ, કુરુ, યદુ, શૂરવીર વિશ્વગન્ધ, મહાદ્યુતિ, આશુહ, યુવનાથ, કકુત્સ્થ, પરાક્રમી રથુ, વિનય, વીતિ-હોત્ર, અંગ, ભવ, સ્વેત, બૃહદ્દ્યુરુ, હરીનર, રાત-રથ, કંક, દુલિહ, દુમ, કલોદ્ભવ, વેન, સગર, સંકૃતિ, નિમિ, અન્વય, પરશુ, પુણ્ડ્ર, શંભુ, દેવા-વૃહ, અનધ, દેવાહવય, સુપ્રતિમ, સુપ્રતીક, બૃહદ્દરથ, મહોત્સાહ, વિનીતાત્મા, સુકેતુ, નૈપ-ધપતિ નહ, સત્યવ્રત, શાંતભય, સુમિત્ર, સુખલ, પ્રભુ, જનનુંધ, અનરણ્ય, અર્ક, પ્રિયભૂત્ય, શુચિવ્રત, બલબંધુ, નિરામર્દ, કેતુશ્રંગ, બૃહદ્-બલ, ધૃષ્ટકેતુ, બૃહદકેતુ, દીપ્તકેતુ, નિરામય, અવિક્ષત, અપલ, ધૂર્ત, કૃતબંધુ, દૃઢેયુધિ, મહાપુરાણ, સંભાવ્ય, પ્રત્યંગ, પરહા અને શ્રુતિ એ સર્વ રાજાઓ અને બીજા સેંકડો, હજારો ને પદ્મ સંખ્યા સુધીના યુદ્ધિમાન, અતિ બલવાન તેમજ પ્રતાપવાન રાજાઓ હે પ્રભુ ! અપાર ઐશ્વર્ય છોડીને તમારા પુત્રોની જમ પરલોક-માં ગયા છે. જેમનાં દિવ્ય કર્મોનું, પરાક્રમોનું, દાનનું, માહાત્મ્યનું, આસ્તિકતાનું, સત્યનિષ્ઠા-નું, શૌચનું અને દયા તથા કામળતાનું વિદ્વાન કવિશ્રેષ્ઠો લોક અને પુરાણમાં શ્રીર્તન કરે છે, તે સર્વ ઋદ્ધિ અને શુણથી સંપન્ન રાજાઓ પણ મરણ પામ્યા છે. તમારા પુત્રો તો દુરાત્મા હતા, ક્રોધથી સળગેલા હતા, લોભિયા અને ભારે દુરાચારી હતા, એટલે તમારે તેમનો શોક કરવો ઘટતો નથી. ૨૨૦-૨૨૩

હે ભારત! તમે શાસ્ત્રજ્ઞ છો, યુદ્ધિમાન છો અને વિદ્વાનોમાં સંમાનિત છો. જેમની યુદ્ધિ

શાસ્ત્રનેજ અનુસરનારી છે, તેમને કદીય મોહ નહિ થાય. હે રાજા ! તમારો નિઝદ અને અનુ-અહ એ બંને વિદિત છે. તમારા પુત્રોના રક્ષણ માટે તમારે આ બધી દયા કરવી જોઈતી ન હતી. હવે થવાનું હતું તે થઈ ગયું, તેનો શોક કરવો ઘટતો નથી. કયો બુદ્ધિકૃતજ્ઞ માણસ દેવને હઠાવી શકે એમ છે? વિધાતાએ નિર્મેલા માર્ગ-ને કાંઈ જોળંગી જઈ શકે એમ નથી. જન્મ, મરણ, સુખ અને દુઃખ એ સર્વનું કારણ કાળ-જ છે. કાળજ જીવોને સર્જે છે, કાળજ પ્રજન-નોને સંહારે છે. પ્રજને સંહારતા કાળને ફરી કાળજ શાંત કરે છે. કાળજ સર્વલોકમાં શુભાશુભ ભાવો ઉત્પન્ન કરે છે. કાળજ સર્વ પ્રજાઓનો લય કરે છે અને ફરી તેમનું સર્જન કરે છે. સર્વ જીવ સૂઈ જાય છે, સારે કાળ જાગત રહે છે; કાળને કાંઈ પણ ઉલ્લંઘી શકતું નથી. પ્રતિ બંધરહિત થઈને કાળ સર્વ જૂતોમાં સમભાવે ચરે છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ સઘળું કાળથીજ રચાયું છે, આમ જાણીને તમારે કદીય મોહવશ થવું ઉચિત નથી. કેમકે જ્ઞાનનિષ્ઠા વિના શોકને તરવાનો બીજો ઉપાય નથી. +

સૂત યોદ્યાઃ-આમ પુત્રશોકથી દુઃખી થયેલા રાજ ધૃતરાષ્ટ્રને ગત્વગણના પુત્ર સંજયે આશ્વાસન આપી સ્વસ્થ કર્યાં. અહીં શ્રીકૃષ્ણદ્વે-પાયને આ વિષયમાં પરમપવિત્ર ઉપનિષદ કહ્યું છે, જેનું વિદ્વાનો અને કવિશ્રેષ્ઠો પુરાણોમાં અને લોકમંડલીમાં શ્રીર્તન કરે છે. આ ભારતના એક પવિત્ર ચરણને પણ જે શ્રદ્ધાપૂર્વક લાણે છે, તેનાં સર્વ પાપો નિઃશેષ થઈ, તે પવિત્ર થાય છે. આ ભારતમાં દેવો, દેવર્ષિઓ, પવિત્ર ધર્મર્ષિ-ઓ અને શુભ કર્મવાળા યક્ષો તેમજ મહાન સર્પો એ બધાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વળી, આ મહાભારતમાં સનાતનરૂપ એવા

+ તરતિ શોકમાત્મચિત્ । છુન્ આત્મશાંતિ શોકને તરી જાય છે.

જાગવાન વાસુદેવનું કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે. તે વાસુદેવ સત્ય ને ઋતરૂપ છે, પવિત્ર ને પુણ્યકારી છે, તે નિત્ય અને નિર્મલ છે, તે જ્યોતિઃસ્વરૂપ પવિત્ર તથા સનાતન પરબ્રહ્મ છે. તેનાં દિવ્ય કર્મોનું પંડિત લોકો કીર્તન કરે છે. જમનાથી વર્ણનાતીત અને કાર્યકારણાત્મક આ વિશ્વ પ્રવર્તે છે; અને હિરણ્યગર્ભાદિરૂપમાં વિશ્વનો વિસ્તાર, યાગાદિ કર્મોની પ્રવૃત્તિ, જન્મ, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મ આદિ થાય છે; તે અધ્યાત્મરૂપે પંચમહાભૂતાત્મક દેવાના અધિષ્ઠાતા તરીકે સંભળાય છે; તે અવ્યક્તાદિ સંપૂર્ણ વસ્તુઓથી નિર્વિશેષરૂપે વેદમાં વર્ણવાયા છે અને તેને જીવન્મુક્ત યતિવરો ધ્યાન અને યોગથી અરીસામાં પડેલા પ્રતિબિમ્બની જેમ પોતાના દૃશ્યમાં જુએ છે. જે ધર્મપરાયણ માણસ નિયમ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક આ અધ્યાયનો પાઠ કરશે, તે પાપથી મુક્ત થશે. જે આસ્તિક પુરુષ ભારતનો આ અનુક્રમણિકા અધ્યાય પહેલેથી છેલ્લે સુધી સાંભળશે, તેને કયા ક્લેશની પીડા રહેશે નહિ. સવારના ને સાંજના સંધ્યાકાળે જે માણસ આ અનુક્રમણિકા-અધ્યાયનો થોડોય પાઠ કરે છે, તેનાં દિવસે ને રાત્રે કરેલાં સઘળાં પાપો તે વખતે છૂટી જાય છે. આ અનુક્રમણિકા અધ્યાય એ મહાભારતના સત્ય અને અમૃતભર્યા દેહરૂપ છે. દહીંમાં જેમ માખણ, માનવોમાં જેમ બ્રાહ્મણ, વેદોમાં જેમ આરણ્યક, ઔષધિઓમાં જેમ અમૃત, જલાયવોમાં જેમ સમુદ્ર અને ચોપગાંમાં જેમ ગાય શ્રેષ્ઠ છે, તેમ ઇતિહાસોમાં આ મહાભારત શ્રેષ્ઠ કહેવાયું છે. જે કોઈ પુરુષ શ્રદ્ધાસમયે આનું એક ચરણ બ્રાહ્મણને સંભળાવે છે, તેનાં આપેલાં અન્નપાન પિતૃલોકમાં અક્ષય રહે છે. ઇતિહાસ અને પુરાણથી

× સમગ્ર ઐશ્વર્ય, સમગ્ર જ્ઞાન, સમગ્ર યશ, સમગ્ર શ્રી, સમગ્ર વૈરાગ્ય અને સમગ્ર ધર્મ એ જીવનનાં 'ભગ' કહેવાય છે; તે છ પ્રકારનાં ભગ-ઐશ્વર્યથી સંપન્ન તે ભગવાન.

વેદના અર્થોનો પ્રકાશ કરવો; કેમકે અદ્વૈત માણસ વિશે વેદને ભય રહે છે કે, 'એ મને બગાડશે.' વિદ્વાનો શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયનજીએ કહેલા આ વેદને સંભળાવીને અર્થ મેળવે છે અને નિઃશય બ્રહ્મહત્યાદિ પાપને ખાખ કરી નાખે છે. જે પવિત્ર માણસ પર્વે પર્વે આ અધ્યાયનો પાઠ કરે છે, તેને આપું ભારત ભણ્યાનું ફળ મળે છે, એમ મારું માનવું છે. ઋષિઓએ સેવેલા આ અધ્યાયને જે શ્રદ્ધાચક્ત થઈને નિત્ય સાંભળશે, તે દીર્ઘાયુ થશે, કીર્તિ પામશે અને અંતમાં સ્વર્ગલોક મેળવશે. પુરાતન કાલમાં સર્વ દેવતાઓએ મળીને ત્રાજવું કરીને એક પદ્મમાં આર વેદો અને બીજા પદ્મમાં આ ભારત એમ તોલ કર્યો હતો; ત્યારે રહસ્યસહિત આર વેદો કરતાં આ ભારે થયું હતું. ત્યારથી આ લોકમાં તે મહાભારત કહેવાય છે, કેમકે મહત્ત્વમાં અને ગુરુત્વમાં એ અધિક નીવડ્યું હતું. આમ મોટાદા અને ગૌરવને કારણે તેને મહાભારત કહેવામાં આવે છે. જોને આ વેદનો સત્યાર્થ સમજાય છે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. તપ, પઠન, સંપૂર્ણ સ્વાભાવિક વેદવિધિ અને યુદ્ધાદિક બળાત્કારે કરેલી દ્રવ્યપ્રગતિ એ બધું કદાપિ પાપજનક નહિ હોઈ શકે, પણ એ બધું અસહ્યાવથી દૂષિતજ હોય, તો તો તે અચૂક પાપજનકજ થાય.* ૨૪૧-૨૭૫

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્ત-
ર્ગત અનુક્રમણિકાપર્વ નામનો
અધ્યાય ૧ લો સમાપ્ત

* જેમ દાદ, તાપ વગેરે કદી વાનપ્રસ્થાશ્રમી અને મૈનિકો સરખા જેનાં મેવે છે, પરંતુ ભાવનાના બેદથી જે જેને સ્વર્ગ આપનાર તેજ બીજાને નરક આપનારુ થાય છે; તેમજ ગ્રંથ પણ શુભ ભાવનાવાળા અને અશુભ ભાવનાવાળાને ભિન્ન ભિન્ન ફળ આપે છે. મહાભારતમાં ધર્મ તથા અજ્ઞાના પ્રતિપાદનનાંજ પરમ તાત્પર્ય છે અને જે એમાં અર્થવાદ છે તે પણ સુધિષ્ટિગતિ

૭ પર્વસંગ્રહ પર્વ

અધ્યાય ૨ જો

સમન્તપંચકનું વર્ણન, અક્ષૌહિણીની ગણના, પર્વસૂચિ ને ભારતપ્રશંસા

॥ જ્ઞપ્તયઃ ક્રમઃ ॥

સમન્તપંચકમિતિ યદુક્તં સ્વતંદન ॥

एतत्सर्वं यथावत्त्वं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ૧ ॥

નરપિંચો બોલ્યા:-હે સૂતનંદન! તમે જે સમન્તપંચક દેશનું નામ કહ્યું, તે વિશે અમે સર્વ વૃત્તાંત યથાર્થ રીતે સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ.^૧

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-હે વિપ્રો! હું શુભ કથાઓ કહું છું. સમન્તપંચક વિશે જે કંઈ કહેવાય છે, તે હે શ્રેષ્ઠવરો! તમે સાંભળવા યોગ્ય છો.^૨

ત્રેતા અને દ્વાપરના સંધિકાળે શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ બોવા પરશુરામે ક્રોધથી પ્રેરાઈને વારંવાર પૃથ્વી ઉપરનાં ક્ષત્રિયકુલોનો નાશ કર્યો હતો. અશ્વિના બવા તેજસ્વી એ પરશુરામે પોતાના ભુજવીર્યના બળથી સર્વ ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરી સમન્તપંચકમાં તેમનાં લોહીનાં પાંચ સરોવરો કર્યાં હતાં. સાંભળ્યું છે કે, ક્રોધથી મૂર્ચ્છિત થયેલા એમણે તેલોહીનાં જલવાળાં સરોવરોમાં લોહીથી પિત્તોત્તું તર્પણ કર્યું હતું. પછી ઋત્વીક આદિ પિત્તોત્તે ત્યાં આવીને પરશુરામને કહ્યું: 'હે મહાભાગ્યશાળી રામ! હે ભૂશુનંદન રામ! હે પ્રભો! અમે તારી આ પિત્ત-અસ્થિતથી અને તારા પરાક્રમથી અતિ પ્રસન્ન થયા

ધર્મીશોની પેઠે વર્તવું, અધર્મી દુર્મોષનાદિની પેઠે નહિ, એ અભિપ્રાયથીજ કહ્યો છે. તેમાં નીચ પક્ષને ગ્રહણ કરનારો પુરવારથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તેઓત્તું ભારતાખ્યન પાપરૂપજ થાય છે, માટે સર્વે ગ્રંથોનો શુભ આરંભ ગ્રહણ કરવો અને બીજોનો ત્યાગ કરવો. કહ્યું છે કે:-મ્રેયમમ્યસ્ય મેધાવો જ્ઞાનવિજ્ઞાન તત્ત્વર: । પલ્લભિન્ધાન્યાર્યા ત્યજેદ્મ્રેયમરોપતઃ ॥

છીએ. હે મહાતેજસ્વી! તારું કલ્યાણ થાઓ. તારી ઇચ્છામાં આવે તે વરદાન તું માગી લે.^{૩-૭}

શ્રીરામ બોલ્યા:-જો મારા પિત્તોત્તે પ્રસન્ન થયા હોય અને જો હું તેમના અનુગ્રહને યોગ્ય-જ હોઈ, તો હું આ વરદાન માગું છું-ક્રોધના આવેશમાં આવીને મેં ક્ષત્રિયકુલોનો નાશ કર્યો છે, તે પાપમાંથી હું મુક્ત થાઉં અને આ મારાં સરોવરો તીર્થરૂપ બનીને પ્રખ્યાત થાય. પછી પિત્તોત્તે મને કહ્યું: 'એ એમજ થશે. તું પણ એમને ક્ષમા આપ.' એમ કહીને તેમણે તેમને ક્ષત્રિયકુલના નાશના કાર્યથી નિવાર્યા. આમ તે એ કાર્યથી નિવૃત્ત થયા. લોહીનાં જલનાં આ સરોવરોની પાસે જે દેશ છે, તે 'સમન્તપંચક' એના પવિત્ર નામે પ્રસિદ્ધ છે. કેમકે જે દેશમાં જે કંઈ ચિહ્ન હોય છે, તે ઉપરથી પાંડિત લોકો તે દેશનું નામ કરાવે છે. પછી દ્વાપર અને કલિના સંધિકાલે આ સમન્તપંચકમાં કૌરવો અને પાંડવોની સેનાઓનું યુદ્ધ થયું હતું. તે ભૂમિદોષ વિનાના અને પરમધર્મિષ્ઠ દેશમાં અઢાર અક્ષૌહિણી સેના યુદ્ધ કરવા સાર એકઠી થઈ હતી. હે દ્વિજો! તે સેનાઓ ત્યાંજ મળીને ત્યાંજ મારી ગઈ હતી. હે દ્વિજો! આમ તે દેશનું નામ 'સમન્તપંચક' નામ પડ્યું. હે વ્રતશીલ સાધુ બ્રાહ્મણો! તે પુણ્ય અને રમણીય દેશ જે રીતે ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત થયો છે, તે બધું મેં તમને કહ્યું છે.

નરપિંચો બોલ્યા:-હે સૂતનંદન! તમે જે 'અક્ષૌહિણી' શબ્દ કહ્યો, તેનો અમે સાચો અર્થ સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. એક અક્ષૌહિણીમાં કેટલા પાળા હોય, કેટલા ઘોડા હોય, કેટલા રથ હોય અને કેટલા હાથી હોય, એ બધું પરિભાણ તમે યથાર્થ રીતે બણો છો તે અમને કહો.^{૮-૧૮}

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-એક રથ, એક હાથી.

* સમેતાનાં-એકઠાં થયેલાંનો. અંતઃ-નાર
તે સમંત અને સમંતમાં હોતાં પંચક દે-
સમંતપંચક કહેવાય છે

પાંચ પાળા અને ત્રણ ઘોડા એટલાં મળીને એક પત્તિ થાય છે, એમ નિશ્ચયિતો કહે છે. ત્રણ પત્તિ-ઓને પંડિતો એક સેનામુખ કહે છે. ત્રણ સેના-મુખોને એક ગુહ્ય કહેવામાં આવે છે. વિચક્ષણો ત્રણ ગુહ્યોને એક ગણ, ત્રણ ગણને એક વાહિની અને ત્રણ વાહિનીઓને એક પૃતના કહે છે. ત્રણ પૃતનાઓથી એક ચમૂ થાય છે, ત્રણ ચમૂઓથી એક અનીકિની થાય છે અને દશ અનીકિની-ઓથી એક અક્ષૌહિણી થાય છે, એમ પંડિતો કહે છે. હે દ્વિગવશ! ગણિતના તત્ત્વજ્ઞોએ અક્ષૌહિણી સેનાની આ પ્રમાણે ગણતરી આપી છે. જ્યાં ૨૧,૮૭૦ રથો હોય અને તેટલાજ હાથીઓ હોય, જ્યાં ૧,૦૯,૩૫૦ પાળા હોય અને ૬૫,૬૧૦ ઘોડા હોય, તે એક અક્ષૌહિણી થાય. હે તપોધન! મેં વિસ્તારથી આ પરિભાષ કહી સંભળાવ્યું છે. કુરુઓ અને પાંડવોની એવી અઠાર અક્ષૌહિણી સેના એ દેશમાં એકઠી થઈ હતી અને કૌરવોને કારણરૂપ કરીને આશ્ચર્ય-કાર્ય કરનારા કાળથી તે ત્યાંજ મરણશરણ થઈ હતી. પરમ અસ્ત્રો બ્રહ્માવાળા ભીષ્મજીએ દશ દિવસ યુદ્ધ કર્યું; દ્રોણાચાર્યે પાંચ દિવસ સુધી કુરુસેનાનું રક્ષણ કર્યું; શત્રુઓના બળનો નાશ કરનારા કર્ણે બે દિવસ યુદ્ધ કર્યું; શલ્યે પહેલાં અડધો દિવસ યુદ્ધ કર્યું અને પછીના અડધા દિવસમાં ભીમ અને દુર્યોધન વચ્ચે ગદાયુદ્ધ આણ્યું. તે દિવસે રાત્રે અશ્વત્થામા, કૃત-વર્મા અને કૃપાચાર્ય એ ત્રણ જણે યુધિષ્ઠિરના વિશ્વાસથી સૂતેલા સૈન્યને મારી નાખ્યું. ૧૬-૩૨

હે શૌનકજી! આપના સત્રમાં જ ઉત્તમ ભારતનું હું આપ્યાન કરું છું, તે વ્યાસજીના બુદ્ધિમાન શિષ્ય વૈશમ્પાયને જનમેજયના સર્પ-સત્રમાં વિસ્તારપૂર્વક કહ્યું હતું. એમાં રાજ્યોના યશ અને પરાક્રમની કથાઓ કહી છે. એના આદિમાં પૌષ્ય, પૌલોમ અને આરતીક એ ત્રણ પર્વો છે. વિચિત્ર પદ, આપ્યાન અને વિવિધ

પ્રકારના આચારાદિથી એ સમન્વિત છે. મો-ક્ષાર્થીજન જમ વૈરાગ્યનો આશ્રય લે છે, તેમ પંડિત લોકો આ ભારતનું શરણ લે છે. બ્રહ્મા ચોગ્ય વસ્તુઓમાં જમ આત્મા શ્રેષ્ઠ છે અને જમ પ્રિય વસ્તુઓમાં જીવિત એ પ્રધાન છે, તેમ શ્રેષ્ઠ વિષયોથી સંપૂર્ણ એવો આ ઇતિહાસ સર્વ આગમોમાં ઉત્તમ છે. જમ આહાર વિના શરી-રનું ધારણ નથી, તેમ આ આપ્યાનના આશ્રય વિના પૃથ્વીલોકમાં કાંઈ બીજી કથા નથી. જમ ઉત્તતિ ઇચ્છનાવાળા નોકરો કુલીન રાજનો આશ્રય લે છે, તેમ કવિઓ આ ભારતનોજ આધાર લે છે. જમ સર્વ લૌકિક અને વૈદિક વાણી સ્વર અને વ્યંજન વર્ણોથી પરિપૂર્ણ રહે છે, તેમ આ ઉત્તમ ઇતિહાસમાં ઉત્તમ બુદ્ધિ સમાયેલી છે. પ્રજ્ઞાથી ભરપૂર, વિચિત્ર પદ અને પર્વથી યુક્ત, સૂક્ષ્મ અર્થ તથા ન્યાયથી સંયુક્ત અને વેદના અર્થથી વિભૂષિત એવા એ ભારત-ઇતિહાસનો પર્વસંગ્રહ હવે આપ સાંભળો. ૩૩-૪૦

પહેલું અનુક્રમણિકા પર્વ, બીજું પર્વસંગ્રહ, પછી પૌષ્યપર્વ અને તે પછી પૌલોમપર્વ છે. એ પછી આસ્તીકપર્વ અને આદિઅંશાવતરણ-પર્વ છે અને એ બાદ શામાંચકારી ને અદ્વૈત સંભવપર્વ છે. આગળ જનુગૃહદાહપર્વ છે અને એ પછી હિડિમ્બવધપર્વ, બકવધપર્વ અને ચૈત્ર-રથ પર્વ છે. પછી દેવી પાંચાલીનું સ્વયંવરપર્વ છે અને તે બાદ ક્ષાત્રધર્મથી જય મેળવી કરેલા વિવાહનું વૈવાહિકપર્વ છે. એ પછી વિદુરાગમન-પર્વ, પછી રાન્યલાભપર્વ, પછી અર્જુનનું વનવાસપર્વ અને ત્યાર પછી સુભદ્રાહરણપર્વ-તથા હરણાહરણ પર્વ છે. એ પછી ખાંડવદાહ પર્વ છે, તેમાં મયદર્શનપર્વ છે. પછી સલા-ક્રિયાપર્વ છે અને એ પછી મંત્ર પર્વ, જરાસંધવધ-પર્વ અને પછી દિગ્વિજયપર્વ છે. દિગ્વિજયપર્વ પછી રાજસૂયિક પર્વ કહેવાયું છે અને ત્યાર પછી અર્ધાભિહરણ પર્વ અને પછી શિશુપાલવધ

પર્વ છે. એ પછી ઘૂતપર્વ કહેવાયું છે અને ત્યાર
બાદ અનુઘૂતપર્વ છે. પછી આરણ્યક પર્વ
અને એ બાદ કિર્મીસ્વધપર્વ કહેવાયું છે. તે
પછી અર્જુનાભિગમન પર્વ બાણવું. એ પછી
મહાદેવ અને અર્જુન વચ્ચેના યુદ્ધનું કંરાતપર્વ
છે. એ બાદ ઇન્દ્રલોકાભિગમનપર્વ બાણવું. પછી
ધર્મ અને કરણારસથી યુક્ત નલોપાખ્યાનપર્વ
છે. આ પછી શુદ્ધિમાન કુરરાજ યુધિષ્ઠિરનું
તીર્થયાત્રા પર્વ છે અને એમાં જટાસુરવધપર્વ
છે. પછી યક્ષયુદ્ધપર્વ છે. પછી નિવાત કવચ
યુદ્ધપર્વ છે અને એ બાદ આજગરપર્વ આવે
છે. તે પછી માઈડેયસભાસ્થાપર્વ કહેવામાં આવ્યું
છે. ત્યાર બાદ દ્રૌપદી અને સત્યભામાના સંવા-
દનું પર્વ છે અને એ બાદ ઘોષયાત્રાપર્વ આવે
છે. તેમાં મૃગસ્વપ્નાદ્રમ્ય અને સુદગ્ધ ઋષિનું
ત્રીહિદ્રોણિક ઉપાખ્યાન છે. તે પછી અન્દ્રધુમ્ર
આખ્યાન આવે છે. ત્યાર પછી દ્રૌપદીહરણપર્વ
છે, તેમાં જયદ્રથનું વિમોક્ષણ, પતિવ્રતા સાવિ-
ત્રીનું અદ્ભુત માહાત્મ્ય તથા રામનું ઉપાખ્યાન
કહેવાયાં છે. આગળ કુંડલાહરણ પર્વ કહેવાયું
છે અને એ પછી આરણ્યક પર્વ છે. આ પછી
વેરાટપર્વમાં પાંડવોનો પ્રવેશ અને સમયપાલ-
નની કથા છે. આગળ ઉપર ગોત્રહણપર્વ છે
અને પછી અભિમન્યુ અને ઉત્તરાના વિવાહનું
પર્વ છે. પછી મહાન અદ્ભુત હવોગપર્વ અને
તે પછી સંજયપાન નામે પર્વ બાણવું. એ બાદ
ધૃતરાષ્ટ્રને ચિંતાથી થયેલા ઉન્નતરાતું પ્રજાગર-
પર્વ છે અને પછી ગૃહ અધ્યાત્મ દર્શનવાળું સન-
તસુજાતપર્વ છે. પછી યાનસંધિપર્વ છે અને એ
બાદ ભગવદ્ધ્યાનપર્વ છે. તેમાં માતલીનું ઉપા-
ખ્યાન, માલવચરિત, શ્રીકૃષ્ણનો સમાપ્રવેશ,
વિદુલાપુત્રને ઉપદેશ, સાવિત્રી, વામદેવ અને
વેત્સ પરશુરામનાં ઉપાખ્યાનો અને સોગ રાજ-
જ્ઞાનાં આખ્યાનો તેમજ હવોગ, સંન્યનિર્ધોણ
અને વિધોપાખ્યાન છે. તે પછી શ્રીકૃષ્ણ અને

કર્ણના વિવાહનું પર્વ છે અને ત્યાર બાદ કુર
તથા પાંડવની સેનાનું નિર્ધોણપર્વ છે. તે પછી
રથાતિરથસંખ્યાન નામે પર્વ કહેવાયું છે. તે
પછી કોધવૃદ્ધિ કરવાવાળું ઉદ્ધકદ્ધતાભિગમનપર્વ
અને પછી અંબોપાખ્યાનપર્વ બાણવું. એ પછી
અદ્ભુત એવું ભીમાભિયેયનપર્વ કહેવાયું છે.
આગળ જંબૂખંડનિર્ધોણપર્વ કહેવામાં આવ્યું
છે. પછી ભૂમિપર્વ કહેવાયું છે, તેમાં દ્રીપવિસ્તા-
રની કથા છે. પછી ભગવદ્ગીતાપર્વ છે અને
બાદ ભીમવધપર્વ છે. એ પછી દ્રોણાભિષેક-
પર્વ, પછી સંયમસ્વધપર્વ અને પછી અભિ-
મન્યુવધપર્વ કહેવાયું છે. પછી જયદ્રથવધપર્વ,
પછી ધૃતોત્ત્યવધપર્વ અને પછી રૂવાડાં જામાં
હરે એવું દ્રોણવધપર્વ બાણવું. આ પછી નારા-
યણાત્રમોક્ષપર્વ કહેવાયું છે. તે પછી કર્ણપર્વ,
પછી સત્યવધપર્વ, પછી દહમ્રવેશપર્વ અને એ
પછી ગદાયુદ્ધપર્વ છે. એ બાદ સારસ્વતપર્વ છે,
તેમાં તીર્થો અને વંશોનું છીર્તન છે. પછી અતિ
બીભત્સ એવું સૌમ્નિકપર્વ કહેવાયું છે. તે પછી
અતિદારણ એધિકપર્વ કહેવાયું છે અને એ
પછી જલપ્રદાનિકપર્વ છે. પછી ત્રીવિદ્યાપર્વ
છે અને બાદ કુરુઓની ઉત્તરદિશાવાળું આદ્યપર્વ
બાણવું. તે પછી બ્રાહ્મણરૂપધારી ચાર્વાક રાક્ષ-
સના વધવાળું ચાર્વાકનિઘડપર્વ છે. તે પછી
ધીમાન ધર્મનું આભિયેયનિકપર્વ છે. એ પછી
મૃદવિભાગપર્વ કહેવામાં આવ્યું છે. આ પછી
સાંતિપર્વ છે અને ત્યાર બાદ રાજધર્મનુયાસ-
નપર્વ છે. પછી આપદધર્મપર્વ છે અને પછી
મોક્ષધર્મપર્વ કહેવાયું છે. તેમાં શુક્રપ્રશ્નાભિગ-
મન, જલપ્રશ્નાનુયાસન, દુર્વાસાનો પ્રાદુર્ભાવ
અને માયા પ્રાચીનો સંવાદ આવે છે. એ પછી
આનુયાસનિકપર્વ બાણવું. તેમાં શુદ્ધિમાન ભી-
મતા સ્વગણિદહનું વર્ણન છે. એ પછી રાવ
પાપને નાશ કરનાર આશ્વમેધિકપર્વ છે. પછી
અધ્યાત્મવિષયક અનુભૂતિપર્વ બાણવું. પછી

આશ્રમવાસિકપર્વ, પછી પુત્રદર્શનપર્વ અને પછી નારદાગમનપર્વ કહેવાયું છે. એ બાદ ઘોર અને દારણ એવું મૌસલપર્વ કહેવામાં આવ્યું છે. પછી મહાપ્રારથાનિકપર્વ, પછી સ્વર્ગારોહણપર્વ અને પછી જ ખિલ નામે પુરાણ કહેવાય છે એ હરિવંશપર્વ છે. તેમાં વિષ્ણુપર્વ છે અને તેમાં વિષ્ણુની બાળલીલા તેમજ વિષ્ણુએ કરેલા કંસવધનું વર્ણન છે. પછી એ ખિલ પુરાણોમાં અતિ અદ્ભુત એવું ભવિષ્યપર્વ કહેવામાં આવ્યું છે. આમ મહાત્મા વ્યાસજીએ પૂરાં સો પર્વો કહ્યાં છે. સૂતવંશી લોમહર્ષણપુત્રે નૈમિષારણ્યમાં જ અઢાર પર્વ યથાવત્ કહ્યાં હતાં, તે ભારતનો સંક્ષિપ્ત પર્વસંગ્રહ હવે કહીએ. ૪૧-૮૫

પૌંધ્ય, પૌલોમ, આસ્તીક, આદિ અંશાવતરણ, સંભવ, જતુગૃહપર્વ, હિંડંબવધ, બકવધ, ચૈત્રય, દેવી દ્રૌપદીનો સ્વયંવર, કાનકધર્મ વડે જય કરીને વૈવાહિકપર્વ, વિદુરાગમન અને રાન્યલાલ; અર્જુનનો વનવાસ, સુભદ્રાહરણ, હરણાહરણ, ખંડિવદાહ અને મયદર્શન-એ સર્વ પર્વો આદિપર્વમાં કહ્યાં છે. ૮૬-૮૮

પૌંધ્યપર્વમાં ઉત્તરકું મહાત્મ્ય વર્ણવાયું છે. પૌલોમપર્વમાં ભૃગુવંશનો વિસ્તાર કહેલો છે. આસ્તીકપર્વમાં ગરુડ અને સર્પ સર્પોની ઉત્પત્તિ, ક્ષીરસમુદ્રનું મંથન, ઉચ્ચૈઃશ્રવા અશ્વની ઉત્પત્તિ અને સર્પસત્રથી યજન કરતા જનમેજય રાજાના સત્રમાં ભરતવંશી મહાત્માવર્ગ સંબંધી મહાભારતની કથા એ વર્ણવાયાં છે. ૮૯-૯૧

સંભવપર્વમાં રાજગણ તથા બીજા વીરગણ અને મહર્ષિ દ્વૈપાયનની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ઉત્પત્તિ, દેવતાઓના અંશાવતાર, દૈત્ય, દાનવ, યક્ષ, સર્પ, ગંધર્વ, પક્ષી તેમજ બીજાં વિવિધ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ વર્ણવી છે. વળી જને નામે લોકમાં ભારતવંશ પ્રસિદ્ધ થયો છે અને જેણે મહાતપસ્વી મહર્ષિ કણ્વના આશ્રમમાં દુષ્યન્તથી શકુન્તલામાં જન્મ ધર્યો હતો, તે જોરત-

મહારાજનું વૃત્તાંત કહ્યું છે. રાજા શાન્તનુના ઘરમાં ગંગાજીના ગર્ભમાં મહાનુભાવ વસુઓની ઉત્પત્તિ અને તેમનું પુત્ર સ્વર્ગારોહણ એમાં કહ્યાં છે. વળી, તેમાં તે વસ્તુઓના તેજઃસમૂહથી ભીષ્મનો જન્મ, તેમનો રાજત્યાગ, તેમનું શ્રદ્ધયર્થવ્રત, તેમનું પ્રતિજ્ઞાપાલન, તેમણે ચિત્રાંગદની કરેલી રક્ષા, ચિત્રાંગદ મરાતાં નાના ભાઈ વિચિત્રવીર્યનું તેમણે કરેલું રક્ષણ અને તેનું રાન્યગાદી ઉપર કરેલું સ્થાપન, એ આવે છે. અણિમાંડવ્યના શાપથી ધર્મરાજની નરચોનિમાં ઉત્પત્તિ તથા વરદાનથી શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન દ્વારા ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુના જન્મ, તેમજ પાંડવોની ઉત્પત્તિ એ એમાંજ કહ્યાં છે. પાંડવોને વારણાવતની યાત્રાએ મોકલવા વિશે દુર્યોધનની મંત્રણા અને પાંડવો પાસે દુર્યોધને કપટી પુરુષને મોકલવો, હિતને અર્થે વિદુર બુદ્ધિમાન ધર્મરાજને ભ્રેષ્ઠ ભાષામાં હિતોપદેશ, કરવો એ આમાં છે. પછી વિદુરના વચનથી સુરંગ ખોદાવી, લાક્ષાગૃહમાં પાંચ પુત્રોની સાથે સૂતેલી વ્યાધપત્ની અને પુરોચનનું બળી જવું, એ અહીં વર્ણવાયું છે. ઘોર વનમાં પાંડવોને હિંડિ-ખાનું દર્શન, મહાબલવાન ભીમથી ત્યાજ હિંડિ-ખનો વધ અને ધટોત્કચની ઉત્પત્તિ, એ અહીં જ કહેવાયાં છે. અમાપ તેજવાળા મહર્ષિ વ્યાસનું દર્શન અને તેમની આજ્ઞાથી એકચક્રાનગરીમાં બ્રાહ્મણને ઘેર પાંડવોનો અજ્ઞાતવાસ અહીં કહેવામાં આવ્યાં છે. બકરાક્ષસનો વધ અને નગરજનોનું આશ્ચર્ય, કૃષ્ણા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની ઉત્પત્તિ અને બ્રાહ્મણ પાસેથી વાત સાંભળી પાંડવોએ કુતૂહલને વશ થવું-એ આ પર્વમાં છે. પછી શ્રીવ્યાસજીના વચનથી પ્રેરાયેલા અને દ્રૌપદીને ઇચ્છતા પાંડવોનું સ્વયંવર જોવાની ઇચ્છાથી પાંચાલદેશમાં જવું, ગંગાતીરે અર્જુને અંગારપણું ગંધર્વને જીતવો, તેની સાથે તેની મેત્રી થવી અને તેને મુખેથી અર્જુને તપતી

વસિષ્ઠ અને ઔર્વનાં ઉત્તમ ઉપાખ્યાનો સાંભળવાં, એ આવે છે. હવે બધા ભાઈઓએ સાથે પાંચાલદેશમાં જવું, પાંચાલનગરમાં સર્વ રાજાઓની વચ્ચે લક્ષ્યભેદ કરીને અર્જુને દ્રૌપદીને મેળવવી અને પરિણામે જાણ થયેલા મહાયુદ્ધમાં ભીમ અને અર્જુને ક્રોધાન્ધ રાજાઓને તેમજ શત્રુ અને કર્ણને પરાક્રમપૂર્વક જીતવા, એ આ પર્વમાંજ વર્ણવાયું છે. ભીમ અને અર્જુનના આ અસાધારણ અને અદ્વિતીય પરાક્રમે જોઇને 'આ પાંડવો છે' એવી બહારામ અને શ્રીકૃષ્ણને શંકા થવી અને તેમને મળવા માટે કુંભારના ઘેર કરેલા તેમના ઉતારે બહારામ અને શ્રીકૃષ્ણનું જવું, એ એમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે. દ્રૌપદી પાંચે પાંડવોની પત્ની થશે એ વાત સાંભળી દુઃપદને થઈ પડેલા વિચાર, તેમજ પાંચ ઇન્દ્રોતું અતિ આશ્ચર્યકારી ઉપાખ્યાન અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. દ્રૌપદીનો દેવી અને અમાનવી વિવાહ, ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રનું વિદુરને પાંડવો પાસે મોકલવું, વિદુરનું ત્યાં પહોંચવું અને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થવાં, એ અહીં આવે છે. પાંડવપ્રસ્થમાં પાંડવોનો નિવાસ, તેમને અર્ધરાજની પ્રાપ્તિ, નારદજીની આજ્ઞાથી દ્રૌપદીના સંબંધમાં કરવામાં આવેલા સમયનો નિયમ અને સુંદ તથા ઉપસુંદનું ઉપખ્યાન, એ અહીં વર્ણવાયું છે. તે પછી યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદી સાથે જ અલગ ધરમાં વિરાજતા હતા, તેમાં અર્જુને બ્રાહ્મણના હિતાર્થે જવું, તેણે ત્યાંથી અન્ન લાવી વિપ્રની ગાયનો ઉદ્ધાર કરવો અને પછી નારદજીએ કરેલા નિયમની રક્ષા સારુ તેની રે વનમાં જવું, એ વિષયો આવે છે. સાંવનવાસના સમયે અર્જુનને રસ્તામાં ઉશ્વરી સાથે મેળાપ થવો, પછી તેનું પ્રુણતીર્થમાં જવું, ચિત્રાંગદાથી બચુવાહનનો જન્મ થવો અને તપસ્વી બ્રાહ્મણના શાપથી મગરી થયેલી સાંચ સુંદર અપ્સરાઓ અર્જુન દ્વારા શાપ-

મુક્ત થવી; એ વાતો વર્ણવી છે. પ્રભાસતીર્થમાં અર્જુનનો શ્રીકૃષ્ણની સાથે મેળાપ થવો, દ્વારિકામાં ભાગિની સુભદ્રાની કામના કરતા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણની અનુમતિથી સુભદ્રાને હરણ કરી મેળવવી, પછી દેવકીનન્દન શ્રીકૃષ્ણનું પહેરામણી લઈને પાંડવપ્રસ્થમાં જવું, સુભદ્રાના ગર્ભમાં ઉત્તમ તેજવાળા અભિમન્યુનો જન્મ થવો; એ હકીકત છે. પછી દ્રૌપદીના પુત્રોની ઉત્પત્તિનું આખ્યાન કહેવામાં આવ્યું છે. હવે જનુનાતીરે વિહાર માટે ગયેલા અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણને ચક્ર અને ધનુષની પ્રાપ્તિ, પાંડવવનનો દાહ થાય છે, અગ્નિથી મય દાનવ અને સર્પની રક્ષા અને શાંભીના ગર્ભમાં મન્દપાલ નામના મહર્ષિના પુત્રનો જન્મ, એ વર્ણવાયું છે. આ રીતે બહુ વિસ્તારવાળું પ્રથમ આદિપર્વ કહ્યું છે. પરમતેજસ્વી, મહાત્મા અને મહર્ષિ એવા ભગવાન વેદવ્યાસે આ પર્વમાં બસો સત્તાવીશ અધ્યાયો રચ્યા છે અને તેમાં આઠ હજાર, આઠસો ચારાશી શ્લોકોનું શ્રીર્તન કર્યું છે. ૬૨-૧૩૨

પછી અનેક વૃત્તાંતવાળું બીજું સભાપર્વ છે. પાંડવોનું સભાનિર્માણ, કિંકર રાક્ષસોનું દર્શન, દેવલોકને જોનારા નારદજીએ લોકપાલોની સભાનું વર્ણન કરવું, રાજસૂય યજ્ઞનો આરંભ થવો, જરાસંધનો વધ થવો, ગિરિવ્રજમાં દેદ રહેલા રાજાઓનો શ્રીકૃષ્ણે છુટકારો કરવો અને પાંડવોનો દિગ્વિજય થવો એ બધું અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. વળી, રાજસૂય મહાયજ્ઞમાં રાજાઓનું ભેટ સાથે આવવું, અર્ધદાનને પ્રસંગે વાદવિવાદ થવો અને તે વખતે શિશુપાત્રનો વધ થવો એ અહીં વર્ણવ્યું છે. યજ્ઞનું અંત્ય જોઇને દુઃખી અને દ્રેષી થયેલા દુર્યોધનની ભીમ સભાની વચ્ચે હાંસી કરે છે, પરિણામે દુર્યોધનનો ક્રોધ જકળે છે અને તેથી તે જૂગટું રમવાની ગોઠવણ કરે છે અને દૂતમાં કપટી શકુનિ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને જીતી લે છે, એ અહીં કહ્યું છે. હવે,

ધૃતરૂષી દરિયામાં હુએલી તથા પરમહુષિત પુત્રવધૂ દ્રૌપદીને મહાબુદ્ધિયાળી ધૃતરાષ્ટ્રે નીકાની જેમ તારવી, તે પાંડવોને ઊગરી ગયેલા બહુને રાજ દુર્યોધને તેમને ફરીને બૂગટું રમવા નોતરવા અને તેમાં જય મેળવીને તેણે તેમને વનવાસ માટે મોકલવા, એ બધું મહાત્મા વ્યાસે સભાપર્વમાં વર્ણવ્યું છે. હે દ્વિજેન્દ્ર! એમાં ઈકોતેર અધ્યાયો અને બે હજાર પાંચસો અગિયાર શ્લોકો બહુવા.

૧૩૨-૧૪૭

આ પછી નીલું મહાન પર્વ તે આરણ્યક આવે છે. મહાત્મા પાંડવો વનવાસ માટે નીકળ્યા ત્યારે નગરજનોનું ધીમાન ધર્મપુત્રની પાછળ જવું, બ્રાહ્મણોના ભરણપોષણ માટે અન્ન અને ઔષધિ સારૂ ધીમ્મના ઉપદેશથી મહાત્મા ધર્મરાજ સૂર્યનું આરાધન કરવું અને સૂર્યના પ્રસાદથી અન્નની પ્રાપ્તિ થવી એ આ પર્વમાં છે. હિતવચન કહેનાર વિદુરનો અંધિકાસુત ધૃતરાષ્ટ્રથી ત્યાગ થવો, એ ત્યજ્યેલા વિદુરનું પાંડવો પાસે આવવું અને ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી ફરી પાછું એની પાસે જવું, એ અહીં કહ્યું છે. કર્ણના પ્રેતસાહનથી દુર્ભિત ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુર્યોધન વનમાં રહેલા પાંડવોને મારી નાખવાની યુક્તિ કરે છે, તે દુષ્ટ ભાવ બહુને વ્યાસજી એકદમ આવે છે અને દુર્યોધનને વનમાં જતો રોકે છે, એ આ પર્વમાં છે. સુરભિનું ઉપાખ્યાન, મૈત્રેયનું આગમન, મૈત્રેયે ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશ આપવો તેમજ રાજ દુર્યોધનને શાપ દેવો, એ આ પર્વમાં વર્ણવ્યું છે. પછી ભીમસેને યુદ્ધમાં કિર્મીરનો વધ કરવો, સર્વ યાદવો અને પાંચાલોનું વનમાં આવવું, શકુનિએ પાંડવોને બૂગટામાં છળ કરીને હરાવ્યા છે, એ સાંભળી શ્રીહરિને ક્રોધ થવો, એ અહીં કહ્યું છે. વળી વાસુદેવે અભ્યુત્થાનને સાંત્વન આપવું, તેમની આગળ પાંચાલીનું કલ્પાંત કરવું તથા તેમણે દુર્ભિત દ્રૌપદીને આશાસન આપવું એ બધું આમાં કહેવાયું છે.

વળી અહીંજ એ મહર્ષિએ સૌભવધનું ઉપાખ્યાન કહ્યું છે. પછી શ્રીકૃષ્ણ સુભદ્રાને તેના પુત્ર સાથે દ્વારકામાં લઈ જાય છે, દ્રૌપદીના પુત્રોને વૃષધુમન પાંચાલ દેશમાં લઈ જાય છે અને પાંડવો રમણીય દ્વૈતવનમાં પ્રવેશ કરે છે, ધર્મરાજનો કૃષ્ણ સાથે તથા ભીમ સાથે સંવાદ થાય છે એ બધું અહીં કહેવાયું છે. એ પછી વ્યાસજી પાંડવો પાસે આવે છે, તે મહર્ષિ રાજ યુધિષ્ઠિરને 'પ્રતિસ્મૃતિ' નામે વિદ્યા આપે છે અને તેમના ગયા પછી પાંડવો કામ્યકવનમાં જાય છે, એ કહેવામાં આવ્યું છે. હવે દિવ્યાસ્ત્રો મેળવવા સારૂ અપરિમિત તેજસ્વી અભ્યુત્થાનનો પ્રવાસ, કિરાતવેષધારી મહાદેવ સાથે તેનું યુદ્ધ, તેને લોકપાલોનું દર્શન થવું અને અન્નપ્રાપ્તિ થવી; અન્નશિક્ષા માટે તેનું ઇન્દ્રલોકમાં જવું અને એ વાત સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રને અત્યંત ચિંતા થવી એ આવે છે. પછી યુધિષ્ઠિરને પરમાર્થજ્ઞાની ગૃહદેવ મહર્ષિનાં દર્શન થવાં અને એમની સમક્ષ અત્યંત દુઃખી યુધિષ્ઠિરે કલ્પાંત તથા વિલાપ કરવો-એ બધું વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ૧૪૭-૧૬૦

આમાંજ નવોપાખ્યાન કહેવાયું છે; તેમાં નલનું ચરિત્ર તથા દમયંતીની સ્થિતિ આવે છે. તે જ મહર્ષિ યુધિષ્ઠિરને 'અક્ષહૃદય' ની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. પાંડવો પાસે લોભશ ઋષિ સ્વર્ગમાંથી આવે છે વનવાસ સેવતા મહાત્મા પાંડવોને તે અભ્યુત્થાનની સ્વર્ગમાંની પ્રવૃત્તિ કહે છે અને અભ્યુત્થાનના સંદેશથી પાંડવો એ તીર્થોમાં ફરવા નીકળે છે. પછી તીર્થોની ફલપ્રાપ્તિ તથા તેમના પુણ્યનું મહાભૂત્ય એ અહીં કહેવાયું છે. મહર્ષિ નારદની પુલસ્ત્ય તીર્થની યાત્રા, મહાનુભાવ પાંડવોની એ તીર્થની યાત્રા, બે કુણ્ડલો ઉતારી આપીને કર્ણે ઇન્દ્રની પ્રાર્થના પૂરી કરવી અને ગયાસુરની યજ્ઞવિખતિ-એ બધાંનું અહીં વર્ણન છે. અગસ્ત્યનું ઉપાખ્યાન, વાતાપિનું ભક્ષણ અને સંતાનપ્રાપ્તિ માટે ઋષિ અગસ્ત્યનું લોપામુદ્રા સારૂ.

લક્ષ અહીંજ કહ્યું છે. કુમાર બ્રહ્મચારી ઋષ્ય-
શૃંગનું ચરિત, મહાવીર્યશાલી જમદગ્નિપુત્ર પરશુ-
રામનું ચરિત અને કાર્તવીર્યવધ તથા હૈહયેનો
વધ અને પ્રભાસતીર્થમાં પાંડવોનો યાદવો સાથે
મેળાપ-એ બધું અહીં વર્ણવાયું છે. ૧૬૧-૧૬૯

તે પછી સુકન્યાનું આપ્ત્યાન, ચ્યવન ભાગવે
ચર્ચાતિના યજ્ઞમાં અશ્વિનીકુમારોને યજ્ઞીય સોમ-
પાનમાં ભાગ આપવો ને તેમનાથી ચ્યવન મુનિ-
ને નવયૌવન આવવું તેમજ રાજ માન્યાતાનું
ઉપાખ્યાન એ ત્યાંજ વર્ણવાયાં છે. એ પછી
જન્તુ રાજનું ઉપાખ્યાન છે, તેમાં સોમકરાજએ
પુત્રને અર્થે પુત્રને મારીને યજ્ઞ કરવો અને સો
પુત્રો મેળવવા એ છે. પછી અત્યુત્તમ એવું રચેન-
કપોતનું ઉપાખ્યાન છે. તેમાં ઇન્દ્ર, અશ્વિ તથા
ધર્મે શિબિરાજની પરીક્ષા કરી હતી. પછી
અષ્ટાવકનું ઉપાખ્યાન આવે છે. તેમાં નૈયાયિકા-
માં મુખ્ય વરુણપુત્ર બન્દી સાથે જનકરાજના
યજ્ઞપ્રસંગે વિપ્રર્ષિ અષ્ટાવક વિવાહ કરે છે અને
તેમાં મહાત્મા અષ્ટાવકથી બન્દીની હાર થાય
છે; વિજય પછી એ ઋષિ સાગરમાં ડૂબેલા
ગોતાના પિતાને મેળવે છે. પછી યવક્રીતની
કથા, મહાત્મા રૈભ્યનું ઉપાખ્યાન, પાંડવોની
ગંધમાદનની યાત્રા અને નારાયણશ્રમમાં તેમ-
નો વાસ, એ બધું વર્ણવ્યું છે. ગંધમાદન ઉપર
દ્રૌપદી ભીમસેનને સૌગંધિક કમલ લાવી આપ-
વા કહે છે, તે લેવા જતાં રસ્તામાં મહાપરાક્રમી
ભીમસેનને કેળના ઝુંડની વચમાં વિરાજેલા
મહાબલવાન પવનપુત્ર હનુમાનનાં દર્શન થાય
છે અને સૌગંધિક કમલને સારુ ભીમ કમલ-
સરોવરને ડોહળી નાખે છે-એ બધું અહીં
વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ૧૭૦-૧૭૮

ત્યાં ભીમને મણિમાન આદિ મહાપરાક્રમી
યક્ષો અને રાક્ષસો સાથે મોટું યુદ્ધ થાય છે; ભીમ
જટાસુર રાક્ષસનો વધ કરે છે. પછી પાંડવોએ
રાજર્ષિ વૃષપર્વ પાસે જવું, આદિપેણનાશ્રમમાં

પાંડવોનું ગમન અને ત્યાં તેમનો વાસ, એ વાત
આવે છે. પાંચાલીએ મહાત્મા ભીમને પ્રોત્સા-
હન આપવું, ભીમનું કૈલાસ ઉપર ચડવું અને
મહાબલવાન મણિમાન આદિ યક્ષો સાથે તેને
મહાધોર યુદ્ધ થવું એ વિષયો અહીંજ છે.
અહીં પાંડવોના કુબેર સાથે મેળાપ થાય છે અને
ભાઈઓ પાસે અર્જુન પાછો આવે છે. દિવ્ય
અસ્ત્રો મેળવીને શુરદક્ષિણા અર્થે સવ્યસાચી
અર્જુનને ઇન્દ્રને માટે હિરણ્યપુરમાં રહેતા નિવા-
તકવચ નામના ધોર રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવું;
પૌલોમો અને કાલકયો સાથેનું તેનું યુદ્ધ અને
એ બંધાનો તેણે કરેલો વધ-એ અહીં વર્ણવાયું
છે. હવે મહારાજ યુધિષ્ઠિરની આગળ બુદ્ધિમાન
અર્જુન દિવ્યાસ્ત્રનો પ્રયોગ બતાવવાનો આરંભ
કરે છે ત્યાં દેવર્ષિ નારદ તેને તેમ કરતાં રોકે છે.
પછી પાંડવો ગંધમાદન ઉપરથી પાછા જીતરે છે,
રસ્તામાં એક ગીચાગીચ વનમાં પર્વત જવા
શરીરવાળો પ્રબળ અજગર ભીમને ગળે છે તે,
તથા નહપતા સવાલના જવાબ આપીને યુધિષ્ઠિર
ભીમને છોડાવે છે એ હકીકત અહીં કહી છે. તે
મહાત્માઓ ફરી કામ્યક વનમાં આવે છે, એ
પુરુષવર પાંડવોને ફરી જોવા અર્થે શ્રીકૃષ્ણ
કામ્યક વનમાં પધારે છે અને માર્કંડેયસમા-
સ્થાને ઘટિત અનેક પ્રકારની કથાઓ કહેવાય છે
-એ બધું અહીં છે. ૧૭૯-૧૮૧

એ મહર્ષિ માર્કંડેયે વેનપુત્ર પૃથુરાજનું
ઉપાખ્યાન કહેવું, મહાનુભાવ તાર્ક્ય ઋષિ અને
સરસ્વતીનો સંવાદ અને મત્તેયોપાખ્યાન એ બધું
તેમાંજ કહેવામાં આવ્યું છે. માર્કંડેયસમાસ્થા
અને પુરાતન કથાઓનું કીર્તન, ઇન્દ્રદ્યુમ્નનું
ઉપાખ્યાન, ધુન્ધુમારનું ઉપાખ્યાન, પતિવ્રતાનું
ઉપાખ્યાન, અંગિરાનું ઉપાખ્યાન, દ્રૌપદી અને
સત્યભામાનો સંવાદ અને પાંડવોનું ફરીથી
દ્વૈતવનમાં આવવું, એ વિષયો આવે છે. પછી,
ઘોષયાત્રા અને તેમાં દુર્યોધનનું ગંધર્વોને હાથે

બંધાવું, ભોહા પડેલા તે મંદ્યુદ્ધિ દુર્યોધનનો અભ્યુત્થાન દ્વારા છુટકારો, ધર્મરાજ સ્વપ્નામાં મૃગતું દર્શન કરવું અને પાંડવોનું કૃત્તિને કામ્યક વનમાં જવું એ વસ્તુઓ છે. વ્રીહિદ્રોણિકનું બહુ વિસ્તારવાળું ઉપાખ્યાન પણ અહીં જ વર્ણવાયું છે.

દુર્વાસાનું આખ્યાન અહીં જ કહેવામાં આવ્યું છે. હવે આશ્રમમાંથી જયદ્રથ દ્રૌપદીનું હરણ કરે છે, મહાબલવાન ભીમ વાયુને વેગે તેની પાછળ જાય છે અને તેને પાંચ શિખાવાળો કરે છે. પછી બહુ વિસ્તારવાળું રામાયણનું ઉપાખ્યાન છે; તેમાં શ્રીરામચંદ્ર ભારે પરાક્રમથી રાવણને યુદ્ધમાં મારે છે. પછી સાવિત્રીની કથા પણ આમાં જ આવે છે. અહીં ઇન્દ્રના ઉદ્દેશ અર્થે કણે જે કુંડલો આપી દેવાં; તેથી પ્રસન્ન થઈ ઇન્દ્રે એક પુરુષને મારે એવી કણને શક્તિ આપવી, આરણ્ય ઉપાખ્યાન, ધર્મરાજ પોતાના પુત્ર યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ આપવો અને વરદાન મેળવીને પાંડવોનું પશ્ચિમ દિશામાં જવું-એ બધા વિષયો ત્રીજા વનપર્વમાં વર્ણવ્યા છે. એમાં ખસો ને અગણિતેર અધ્યાયો છે અને અગિયાર હજાર છસો ને ચોસઠ શ્લોકો કહ્યા છે. ૧૬૨-૨૦૫

આ પછી વિરાટપર્વનો વિસ્તાર સાંભળીએ. વિરાટનગરમાં જઈને શ્મશાનમાં વિશાળ શમી-વૃક્ષ બેઠી પાંડવો તેના ઉપર અસ્ત્રો રાખે છે; શહેરમાં પ્રવેશીને યુક્ત રીતે રહે છે; કામથી મૂઠ્ઠા થયેલો દુષ્ટાત્મા કીચક પાંચાલીને ભોગવવાની ઇચ્છા કરે છે અને ભીમ તેનો વધ કરે છે, એ વાત આ પર્વમાં છે. પાંડવોને શોધી કાઢતા માટે રાજા દુર્યોધન સર્વ દિશાએ ચતુર બસૂ-સોને મોકલે છે, તેમને મહાનુભાવ પાંડવોની ભાળ મળતી નથી; ત્રિગર્તની સેના વિરાટરાજની ગાયોનું પ્રથમ હરણ કરે છે, વિરાટરાજને તેની સાથે રોમાંચ ખડાં કરે એવું થોર યુદ્ધ થાય છે અને ત્રિગર્ત સેનાને હાથે પકડાઈને લઈ જવાતા વિરાટરાજને ભીમસેન છોડાવે છે, એ હૃદયસ્પર્શક

અહીં વર્ણન છે. પછી પાંડવો-વિરાટનું ગોધન છોડાવે છે, કૃત્તી કૌરવો એ ગાયોને હરી જાય છે અભ્યુત્થાન સર્વ કૌરવોને યુદ્ધમાં પરાજય આપે છે અને પરાક્રમપૂર્વક ગાયો પાછી વાળી લાવે છે. પછી સનુતાશન સુલદ્રાપુત્ર અભિમન્યુની પત્ની તરીકે અને અભ્યુત્થાનની પુત્રવધૂ તરીકે વિરાટ પોતાની પુત્રી ઉત્તરાનું કન્યાદાન કરે છે. એ બધા વિષયોવાળું આ ચોથું વિરાટપર્વ વિસ્તારપૂર્વક કહ્યું. આ પર્વમાં વેદજ પરમર્ષિ વ્યાસ-જીએ પૂરા સડસઠ અધ્યાયો અને બે હજાર ને પચાસ શ્લોકો કહ્યા છે. ૨૦૬-૨૨૧

હવે પાંચમું ઉદ્યોગપર્વ સાંભળીએ. જયની ઇચ્છાવાળા પાંડવો જ્યારે ઉપલબ્ધમાં રહેતા હતા, ત્યારે દુર્યોધન અને અભ્યુત્થાન શ્રીકૃષ્ણ પાસે જાય છે. તેઓ 'આ યુદ્ધમાં આપ સહાય કરીએ' એવી શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના કરે છે. 'હે પુરુષવરો! એક બાળુ યુદ્ધ ન કરતાં માત્ર સલાહ આપનારો હું ને બીજા બાળુ અક્ષૌહિણી સેના એ જેમાંથી કોને શું આપું?' એવો મહામતિ શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તર આપે છે. અભાગિયો અને દુર્ભતિ દુર્યોધન સૈન્ય પસંદ કરે છે અને યુદ્ધથી દૂર રહેવાવાળા છતાં સલાહ આપનારા શ્રીકૃષ્ણને ધનંજય પસંદ કરે છે, એ આમાં વર્ણવાયું છે. ૨૨૭-૨૨૯

પાંડવો પાસે આવતા રાજા મદ્રરાજને માર્ગમાં દુર્યોધન ભેટોથી ભોળવી લે છે, વરદાતા પાસેથી 'મને સહાયતા કરો' એવું દુર્યોધન વરદાન મેળવે છે; અને એ મદ્રરાજ શત્રુ તેને સહાયનું વચન આપી પાંડવો પાસે જાય છે, શાંતિપૂર્વક ઇન્દ્રવિજય કહે છે, એ વિષયો અહીં કહ્યા છે. પાંડવોએ કૌરવો પાસે પુરોહિતને મોકલવો, પાંડવોના પુરોહિતનાં વચનો, ઇન્દ્રવિજયની કથા અને પુરોહિત મોકલવાની આવશ્યકતા બહુને પ્રતાપવાન ધૃતરાષ્ટ્રે શાંતિ માટે સંજયને દૂત તરીકે પાંડવો તરફ મોકલવો, એ બધું આમાં વર્ણવાયું છે. વાસુદેવ

જમના નેતા છે એવા પાંડવોના ઉદ્યોગ વિષે સાંભળીને ચિંતાને લીધે ધૃતરાષ્ટ્રની બાંધ બાંધી જાય છે, વિદુર, યુદ્ધિષ્ઠિરાણી ધૃતરાષ્ટ્ર મહારાજને વિવિધ હિતવાક્યો સંભળાવે છે અને માનસિક તાપથી જળી રહેલા અને શોકાકુલ થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રને સનતસુજાત ઋષિ ઉત્તમ અર્ચ્યાત્મશાસ્ત્ર સંભળાવે છે; એ આહીં કહેવામાં આવ્યું છે. હે વિભુ! સંજય સવારે રાજસભામાં અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણનું એકાત્મ્ય કહે છે, દયાપૂર્ણ અને મહા-મતિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર સંધિ કરાવવાની ઇચ્છાએ પોતેજ હસ્તિનાપુરમાં આવે છે, બેઉ પક્ષોના હિતાર્થે તે સંધિ સ્થાપવાની યાચના કરે છે, રાજ દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણની તે વિનંતિને ધરાણ પાછી ઠેલી દે છે એ આહીં વર્ણવ્યું છે. દંભોદ્ર-લવનું ઉપાખ્યાન અને મહાત્મા માતલીએ પોતાની કન્યા માટે વર ખોળાવે એ કથાએ આહીં વર્ણવાઈ છે. ૨૨૨-૨૩૩

આ પછી મહર્ષિ ગાલવનું ચરિત અને વિદુલાનો પુત્ર પ્રયે ઉપદેશ છે; કર્ણ અને દુર્યોધન આદિની દુષ્ટ મંત્રણા જાણીને રાજાએ આગળ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું યોગેશ્વરપણું બતાવે છે; કર્ણને પોતાના રથમાં બેસાડી શ્રીકૃષ્ણ તેને હિત વિચાર આપે છે અને કર્ણ ગર્વ ને આલાષીથી તે હિતકારી વાતને અસ્વીકાર કરે છે, એ વિ-પયો છે. હવે અરિનાશન શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુરથી પાંડવો પાસે ઉપપ્લવ્યમાં આવે છે અને પાંડવોને અધા સમાચારો યથાસ્થિત કહે છે. પછી શ્રી હરિનાં વચનો સાંભળીને હિતકાર્યની મસજત કરીને પરંતપ પાંડવો યુદ્ધની સર્વ તૈયારીઓ કરે છે, એ બધું કહેવાયું છે. હસ્તિનાપુરથી યુદ્ધ માટે હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળની યાત્રા, સૈન્યસંખ્યા, મહાયુદ્ધને આગલે દિવસે દુર્યોધને ઉલ્લસ નામના દૂતને પાંડવો પાસે મોકલવો, રથ અને અતિરથની સંખ્યા અને છેવટે અ-ગ્રાપાખ્યાન આમાંજ છે. ભારતનું આ અનેક

વૃત્તાંતોવાળું પાંચમું ઉદ્યોગપર્વ થયું, જ સંધિ અને વિગ્રહથી મિશ્રિત છે. હે તપોધનો! ઉદાર-ચિત્ત મહર્ષિ મહાત્મા, વ્યાસે આ પર્વમાં એકસો છપ્પાશી અધ્યાય અને છ હજાર, છસો ને અઠાણું શ્લોકો કહ્યા છે. ૨૩૪-૨૪૩

હવે વિચિત્ર અર્ચવાણું ભીષ્મપર્વ કહું છું. તેમાં સંજયે જંબૂપંડના નિર્માણની કથા કહી છે, યુધિષ્ઠિરની સેના ધણી ઉદાસ થાય છે, મહામતિ કૃષ્ણચન્દ્ર મોક્ષદર્શી હેતુએ બતાવી અર્જુનનો મોહથી થયેલો ખેદ દૂર કરે છે, દશ દિવસ ઘોર યુદ્ધ થાય છે, યુધિષ્ઠિરના હિતમાં રમતા ઉદારચિત્ત શ્રીકૃષ્ણરૂપી ભગવાન વિભુ પોતેજ રથમાંથી એકદમ જીતરે છે અને નિર્ભય ચિત્તે હાથમાં આયુધ લઈને ભીષ્મને મારવા બંધ છે, એ આહીં વર્ણવ્યું છે. વાક્યરૂપી આયુક્તા પ્રહારથી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને આધાત કરે છે, સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ, ગાંડીવધારી અને મહાબાણવાળી અર્જુન શિખંડીને યુદ્ધમાં આ-ગળ કરીને, તીષાં બાણો વડે ભીષ્મજીને મારી રથમાંથી પાડે છે અને ભીષ્મ બાણપથારીએ સૂએ છે, એ સર્વ વૃત્તાંતોના વિસ્તારવાળું ભાર-તનું છઠું ભીષ્મપર્વ વર્ણવ્યું છે. પેદવિદ વ્યાસ-જીએ આ પર્વમાં એકસો સત્તર અધ્યાયો અને પાંચ હજાર આઠસોને ચોરાસી શ્લોકો કહ્યા છે.

એ પછી જમાં અનેક વૃત્તાંતો છે અને જ વિચિત્ર છે તે દ્રોણપર્વ કહું છું. પ્રતાપી દ્રોણ-ચાર્યનો સેનાપતિપદે અભિષેક થાય છે, 'હું યુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિરને પકડી લાવીશ' એવી મહાન અસ્વેચ્છા દ્રોણાચાર્ય દુર્યોધનને ખુશ કરવા પ્રતિજ્ઞા કરે છે અને સંશયતકા અર્જુનને રણ-ભૂમિમાંથી ખસેડી બંધ છે; ઇન્દ્ર જેવા પરાક્રમી મહારાજ ભગદત્તને અર્જુન સુપ્રતીક નામના તેના હાથી સાથે યુદ્ધમાં મારે છે. જને હજી જીવાની પણ ફૂટી નથી એવા એકલા પડેલા શર-વીર બાળક અભિમન્યુને જયદ્રથ આદિ અનેક

મહારથીઓ ઘેરી વીધે છે, અભિમન્યુના મરા-
વાથી ક્રોધથી જળી જાહેલા અર્જુન રણભૂમિમાં
સાત અસૌહિણી સેનાનો નાશ કરે છે અને જય-
દ્રથને મારી નાખે છે-એ આ પર્વમાં છે. યુધિ-
ષ્ઠિર મહારાજની આજ્ઞાથી અર્જુનને શોધવા
સારુ મહાબાહુ ભીમ તથા મહારથી સાત્યકિ-
દેવતાઓ પણ જને પાર ન કરી શકે એવી
કૌરવસેનામાં પેસે છે; મહાર નીકળીને અર્જુન
યુદ્ધભૂમિમાં નવ કરોડ મહાનુભાવ સંશ્લેષક
વીરોને યમસહન પહોંચાડે છે અને બાકીના
સંશ્લેષકોને નિરોધ કરે છે-એ બધું આ દ્રોણ-
પર્વમાં વર્ણવાયું છે. પછી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો,
પૃથ્વરના હથિયારોથી લડનારા નારાયણો, યુદ્ધ-
માં વિચિત્ર રીતે ખેલતા ગોપાળો, અલભ્યુપ,
શ્રુતાયુ અને પરાક્રમી જલસંધ તેમજ ભૂરશ્રિવા,
વિરાટ, મહારથી દ્રુપદ અને ધટોલ્લય આદિ
અનેક વીરોએ બધા નાશ પામે છે, તે વર્ણવ્યું છે.
યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય પડતાં અશ્વત્થામા ક્રોધે ભરા-
ઈને ભયાનક આગ્નેય નારાયણ પ્રકટ કરે છે.
પછી ઉત્તમ રીતે રુદ્રમાહાત્મ્યનું શ્રીર્તન આવે
છે. હાં શ્રીવ્યાસજીનું આગમન અને શ્રીકૃષ્ણ
તથા અર્જુનના માહાત્મ્યનું વર્ણન છે. આ સર્વ
વિષયો ભારતના સાતમા પર્વમાં કહ્યા છે. જે
સર્વ પુરુષવર ભૂમિપાલોનો નિર્દેશ કરવામાં
આવે છે, તે લગભગ બધાનાજ મૃત્યુવૃત્તાંત આ
દ્રોણપર્વમાં છે. તત્ત્વદ્રષ્ટા પરાશરપુત્ર વ્યાસમુ-
નિએ આ દ્રોણપર્વમાં એકસો સિત્તેર અધ્યા-
યો અને આઠ હજાર નવસો ને નવ શ્લોકો
વિચારપૂર્વક કહ્યા છે. ૨૪૪-૨૭૦

હવે પરમઅદ્ભુત કર્ણપર્વ કહેવાય છે.
બુદ્ધિમાન મન્દ્રરાજ શલ્યના સારથિપદે નિભાય
છે. પછી નિપુરના પતનનું પૌરાણિક આખ્યાન
છે. યુદ્ધમાં જતી વખતે કર્ણ અને શલ્ય વચ્ચે
કંકોર સંવાદ થાય છે, ત્યાંજ આશ્વેષ સાથે હંસ
તથા કાગડાના આખ્યાનનું કથન છે. પછી મહા-

ત્મા અશ્વત્થામાને હાથે પાંડવોનો વધ, દંડ અને
દંડસેનનો વધ, એ આમાં કહેવાયાં છે. વળી
કર્ણ બેડે દ્વૈરથ યુદ્ધ કરતાં સર્વ આપધારીઓની
સામે મહારાજ યુધિષ્ઠિરના પ્રાણ જવા જવી
સ્થિતિ થાય છે, યુધિષ્ઠિર અને અર્જુન વચ્ચે
આપસઆપસમાં ક્રોધ થાય છે, શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન-
ને સાંત્વન આપે છે, વૃષ્ટાદ્ર ભીમ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે
યુદ્ધમાં દુઃશાસનની છાતી ચીરી લોહી પીએ
છે અને દ્વૈરથ યુદ્ધમાં અર્જુન મહારથી કર્ણને
મારે છે; એ સર્વ વૃત્તાંતો આઠમા પર્વમાં છે,
એમ ભારતના વિચારકોએ કહ્યું છે. આ કર્ણ-
પર્વમાં અગણોતેર અધ્યાયો અને ચાર હજાર
નવસો ને ચોસઠ શ્લોકો કહ્યા છે. ૨૭૧-૨૭૬

આ પછી વિચિત્ર અર્થથી યુક્ત એવું શલ્ય-
પર્વ કહેવાય છે. જના મુખ્ય વીરો મરાયા છે
એવા સૈન્યના નેતાપદે મદ્રેશ્વર આવે છે. કૌમા-
રઆખ્યાન અને અભિષેકક્રિયા પછી થયેલાં રથ-
યુદ્ધોનું કમવાર વર્ણન અને મુખ્ય કૌરવોનો
વિનાશ એ શલ્યપર્વમાં કહેવાયું છે. વળી,
મહાત્મા ધર્મરાજને હાથે શલ્યનું મૃત્યુ થાય
છે, યુદ્ધમાં સહદેવ શકુનિનો વધ કરે છે, મોટા
ભાગની સેના નાશ પામે છે, થોડુંજ લશ્કર
બચે છે ત્યારે દુર્યોધન ધરામાં પેસે છે, એ
વર્ણવ્યું છે. પછી પાણી ચંભાવીને ત્યાં સંતાઈ
રહે છે, એ શિકારીઓ આવીને ભીમસેનને દુર્યો-
ધનના આ સમાચાર આપે છે, ધીમાન ધર્મ-
રાજનાં આશ્વેષયુક્ત વચનોથી ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર
દુર્યોધન ગુસ્સામાં આવી સરોવરની બહાર આવે
છે અને ભીમ સાથે દુર્યોધનનું ગદાયો યુદ્ધ શરૂ
થાય છે. એ યુદ્ધસમેલનમાં બલરામનું આગમન
થાય છે, પછી સરસ્વતી આદિ તીર્થોની પવિત્ર-
તાનું શ્રીર્તન, રણભૂમિમાં ભીમ સાથે દુર્યોધન-
નું ઘોર ગદાયુદ્ધ અને યુદ્ધમાં ભયંકર વેગવાળી
ગદાથી ભીમે દુર્યોધન રાજની બેઠ બંધો ભાંગી
નાખવી-આ બધા વિષયો અદ્ભુત અર્થવાળા

નવમા પર્વમાં વર્ણવાયા છે. કૌરવોના યશનું શીર્ષન કરવાવાળા વ્યાસમુનિએ આમાં વિવિધ વૃત્તાંતોથી યુક્ત ઓગણસાઠ અધ્યાયો અને ત્રણ હજાર ખસો ને વીસ શ્લોકો વર્ણવ્યા છે.

એ પછી દુઃખદાયી સૌમિકપર્વ કહ્યું છે. પાંડવો રણસ્થલમાંથી ચાલ્યા ગયા પછી જે સ્થાન ઉપર કોંઈ દુર્યોધન પડ્યો હતો તે સ્થાને સંધ્યાસમયે કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય અને દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા એ ત્રણ મહારથીઓ આવે છે. રાજ દુર્યોધનને ભાંગેલી બંધવાળો જોઈને તેમજ તેનું સર્વ શરીર લોહીલુહાણ થઈને રણભૂમિ પર પડેલું જોઈને, મહારથી દ્રોણપુત્ર કોંઈથી સળગી જાય છે અને પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે, 'ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પાંચાલોને તથા સહચર સાથે સર્વ પાંડવોને મારી ન નાખું ત્યાં સુધી હું મારું કવચ નહિ ઉતારું.' આમ દુર્યોધનરાજને કહીને તે ત્રણ મહારથીઓ ત્યાંથી નીકળે છે અને સૂર્યાસ્તવેળાએ એક મોટા વનમાં પેસે છે. ત્યાં એક મોટા વડના ઝાડ નીચે તેઓ બેઠા છે, ત્યારે રાત્રે એક ધ્રુવ ખૂબ કાગડાઓને મારી નાખે છે તે તેઓ જુએ છે. તે ઉપરથી પિતાના વધનું સ્મરણ કરીને અશ્વત્થામાએ કોંઈવશ થઈને સૂતેલા પાંચાલોના વધ કરવાનો મનમાં વિચાર કરે છે—એ બધું અહીં વર્ણવાયું છે. પછી અશ્વત્થામા પાંડવની છાવણીને બારણે બંધ છે, ત્યાં ગગનને છાઈને ઊભા રહેલા, મહાભયંકર આકારવાળા અને જને જોઈ પણ ન શકાય એવા એક રાક્ષસને તે જુએ છે. તે રાક્ષસ અસ્ર મારવામાં બાધા કરતો હતો એ જોઈને દ્રોણપુત્ર સત્વર વિરૂપાક્ષ રૂદ્રની આરાધના કરે છે. પછી વિશ્વાસપૂર્વક સૂતેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પરિવાર સાથે સંપૂર્ણ પાંચાલો અને દ્રૌપદીના પુત્રોનો અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માને સાથે રાખીને સંહારી નાખે છે. આમાં શ્રીકૃષ્ણના કૌશલબળથી માત્ર પાંચ પાંડવો અને મહાયાપધારી સાત્યકિ એટલાજ બચી બચ

છે, બાકીના બધા માર્યા બંધ છે—એ સર્વ આ પર્વમાં વર્ણવ્યું છે. 'દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએજ સૂતેલા પાંચાલોનો વધ કર્યો છે' એવી ખબર ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો સારથિ પાંડવોને આપે છે. પુત્રશોકથી દુઃખી થયેલી અને પિતા તથા ભાઈના વધથી સંતાપ પામેલી દ્રૌપદી પાંડવો આગળ અનશન કરીને પ્રાણત્યાગ કરવાના સંકલ્પ સાથે બેસે છે; દ્રૌપદીના વચને કરીને ભયંકર પરાક્રમ કરવાવાળો વીર ભીમ દ્રૌપદીને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છાએ ગદા લાવી શુર ભારદ્વાજના પુત્ર અશ્વત્થામાની કોંધપૂર્વક પૂંઠ લે છે; પછી ભીમસેનના ભયથી અને દેવની પ્રેરણાથી 'પૃથ્વી અપાંડવ હો' એવું કહીને અશ્વત્થામા અસ્ર છોડે છે, 'એમ ન હોય' એમ બોલી શ્રીકૃષ્ણ અશ્વત્થામાના વાક્યને વારે છે. પાપાત્મા અશ્વત્થામાની દ્રોહબુદ્ધિ જોઈને અર્જુન પોતાના અસ્રથી તેના અસ્રને શાંત કરે છે, દ્રોણપુત્ર અને વ્યાસ પરસ્પર શાપ આપે છે, જયશાળી પાંડવો મહારથી અશ્વત્થામા પાસેથી મણિ મેળવી હર્ષ પામે છે અને તે મણિ દ્રૌપદીને આપે છે. આ સર્વ વૃત્તાંતોવાળું દશમું પર્વ સૌરિકપર્વ કહેવાયું છે. બ્રહ્મવાદી મહાત્મા વ્યાસમુનિએ એમાં અઢાર અધ્યાયો અને આઠસો ને સિત્તેર શ્લોકો રચ્યા છે. વ્યાસજીએ ઉત્તમ તેજવાળાં સૌમિક અને ઐપિક એ બે પર્વો આ પર્વમાં જોડી દીધાં છે. ૨૮૦-૩૧૧

હવે કરુણરસથી પૂર્ણ શ્રીપર્વ કહેવામાં આવે છે. પુત્રશોકથી શેકાઈ રહેલા અને ભીમસેનનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા આંધળા રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર શ્રીકૃષ્ણે આણેલી લોઢાની મજબૂત પ્રતિમાને ભેટી ભાંગી નાખે છે. પછી શોકથી સંતાપ થયેલા બુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્ર રાજને વિદુર મોક્ષદર્શક હેતુએ વડે બુદ્ધિપૂર્વક સંસારની ગહનતા ખતાવીને તેને છે. આશ્વાસન આપે છે. શો! ધૃતરાષ્ટ્ર અંતઃપુરની સ્ત્રીઓની સાથે કૌરવ

રણસ્થલ ઉપર જાય છે. એ બધું અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં વીરપત્નીઓ અતિકરણ વિલાપ કરે છે, ગાંધારી અને દૂતરાષ્ટ્ર એ બેહુને ક્રોધ અને મોહ થાય છે, કનિયાણીઓ યુદ્ધમાં પીઠ ન બતાવનારા પોતાના શૂરા પુત્રો, ભાઈઓ અને પિતૃઓને રણમાં મરેલા જુએ છે. પુત્ર અને પૌત્રોના વધધી દુઃખી થયેલી ગાંધારીના ક્રોધને શ્રીકૃષ્ણ શાંત કરે છે, ધર્મિષ્ઠોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાપ્રહ્લિશાળી ધર્મરાજ યુદ્ધમાં મરેલા રાજ્યોને શાસ્ત્રાનુસાર અગ્નિદાહ આપે છે. રાજ્યોને બલાબલિથી તર્પણ કરવાનું રાજ્યતાં કુન્તીએ 'કણું ગુપ્તભાવથી જન્મેલો મારો પુત્ર છે' એવી વાત કહે છે-એ બધું આમાં વર્ણવાયું છે. પરમર્ધિ વ્યાસજીએ કહેલું આ શોક અને વિકલતા લાવનારું તથા સજ્જનોનાં મનને વિહવલ કરી આંસુ પડાવનારું અભિયારમું સ્તીપર્વ છે. ભારતના આ આખ્યાનમાં ધીમાત વ્યાસદેવે આ પર્વમાં સત્તાવીસ અધ્યાયો અને સાતસો પંચોતેર શ્લોકો કહ્યા છે. ૩૧૨-૩૨૪

આ પછી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરનારું ખારમું શાંતિપર્વ છે. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને પિતૃઓ, ભાઈઓ, દુત્રો, સંબંધીઓ અને મામાઓ આદિનો ધાત કરાવ્યાને કારણે જ્ઞાનિ થાય છે; શરણ્યા ઉપર મૂતેલા ભીષ્મદેવ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ રાજ્યોએ અવશ્ય ભણવા યોગ્ય એવો રાજધર્મ યુધિષ્ઠિરને સંભળાવે છે. તે દ્વારા ધાનના હેતુઓને ખતાવતા આપદ્ધર્મો કહે છે. જે બહુને પુરુષ રૂઢી રીતે સર્વજ્ઞત્વ પામે છે તે બહુ વિસ્તૃત ને વિચિત્ર મોક્ષધર્મો ભીષ્મદેવ યુધિષ્ઠિરને સમજાવે છે, એ બધું આ શાંતિપર્વમાં કહ્યું છે. જ્ઞાનીઓને પ્રિય એવું આ ખારમું શાંતિપર્વ કહેવાયું છે તથોયતો! આ પર્વમાં ત્રણસો ને ચાલીસ અધ્યાયો અને ચૌદ હજાર સાતસો ને ત્રીસ શ્લોકો કહેવામાં આવ્યા છે. ૩૨૫-૩૩૦

હવે ઉત્તમ અનુશાસનપર્વ બહુીએ ભાગી-

રથીપુત્ર ભીષ્મજી પાસેથી ધર્મનો નિર્ધય બહુી કુરુરાજ યુધિષ્ઠિર સ્વસ્થ થાય છે. ધર્મ અને અર્થ સંબંધી સંપૂર્ણ વ્યવહાર, વિવિધ પ્રકારનાં દાનોનાં ભિન્નભિન્ન કૃણ, દાન આપવા યોગ્ય ખાસ પાત્રો, દાનનો ઉત્તમ વિધિ, સત્યની પરમ ગતિ, ગાય અને બ્રાહ્મણનું માહાત્મ્ય, દેશ અને કાલના ભેદ પ્રમાણે ધર્મોત્તુ રહસ્ય અને ભીષ્મની સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, એ બધું આમાં વર્ણવ્યું છે. આ અનેકવિધ વૃત્તાંતોવાળું ઉત્તમ અનુશાસનપર્વ છે. ધર્મનિર્ણયકારી આ તેરમા પર્વમાં એકસો છેતાળીસ અધ્યાયો અને આઠ હજાર શ્લોકો કહ્યા છે. ૩૩૧-૩૩૭

આ પછી આશ્વમેધિક નામનું ચૌદમું પર્વ કહ્યું છે. સંવત્ અને મરુતનું સુંદર ઉપાખ્યાન, સુવર્ણકાપની પ્રાપ્તિ, ને અસ્ત્રાગ્નિથી પહેલાં બળી ગયેલા પશુ શ્રીકૃષ્ણથી ફરી સજીવન પામેલા પરીક્ષિતનો જન્મ, એ અહીં કહ્યાં છે. અનુન યજ્ઞને માટે છૂટા મૂકેલા ઘોડાનું અનુસરણ કરે છે, દેહેકાણે કોપી રાજ્યો સાથે યુદ્ધો કરે છે, અને ચિત્રાંગદ રાજની પ્રતિકા ચિત્રાંગદાથી થયેલા પોતાના પુત્ર બશુવાહન સાથેના સંત્રામમાં તેની પ્રાણ બચાવેલી સ્થિતિ થાય છે. પછી અશ્વમેધ મહાયજ્ઞમાં નકુલનું ઉપાખ્યાન કહેવાય છે. આમ એ સર્વ વૃત્તાંતોવાળું અદ્ભુત આશ્વમેધિકપર્વ કહ્યું છે. તત્ત્વદર્શી વ્યાસજીએ એમાં એકસો ને ત્રણ અધ્યાય અને ત્રણ હજાર ત્રણસો ને વીસ શ્લોકો રચ્યા છે. ૩૩૮-૩૪૪

હવે આશ્રમવાસિક નામનું પંદરમું પર્વ કહેવાય છે. એમાં ગાંધારી સાથે રાજ્ય દૂતરાષ્ટ્ર અને વિદુર વનમાં જાય છે. તેમને ગયેલા ભેદિને શુરજનોની સેવામાં તત્પર એનાં કુન્તાજી પુત્રનું રાજ્ય છોડીને તેમની પાછળ જાય છે. ત્યાં રાજ્ય દૂતરાષ્ટ્ર પરલોકવાસી થયેલા પુત્રો, પૌત્રો અને બીજા વીર રાજ્યોને ફરી આવેલા જુએ છે. શ્રીકૃષ્ણદ્વેષાયન ઋષિની કૃપાથી આ

અનુત્તમ અતિ આશ્ચર્ય જોઈ ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારી સાથે શોકમુગ્ધ થઈ પરમસિદ્ધિને પામે છે; ત્યાં વિદુર ધર્મનો આશ્રય કરી સુગતિ મેળવે છે. જિતેન્દ્રિય, વિદ્વાન અને ગવહાણના પુત્ર સંજય પણ પ્રધાનો સાથે પરમગતિ પામે છે. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર નારદનાં દર્શન કરે છે અને જોમને મોંઝેથી યદુઓનો મહાન સંહાર સાંભળે છે. આ મહા અદ્ભુત એવું આશ્રમ-વાસિકપર્વ કહ્યું છે. તત્ત્વદર્શી વ્યાસજીએ આ પર્વમાં બેતાળીસ અધ્યાય અને એક હજાર પાંચસો છ શ્લોક રચ્યા છે. ૩૪૫-૩૫૩

આ પછી આ દારણ્ય મૌસલપર્વ જાણીએ. રણભૂમિમાં જ લોકો સહેજે શસ્ત્રાસ્રોના આઘાત સહી લેતા હતા, તે સર્વ પુરુષશ્રેષ્ઠ યાદવો બ્રહ્મ-શાપરૂપી દંડથી પીડાઈને, દેવના દોષો, ખારા સમુદ્રના તટ ઉપર, મદિરા પીવાની સભામાં મદિરાપાનથી ઉન્મત્ત થયા અને એરકા તુલસી પી વજ્રોના આઘાતથી એકબીજાને મારી નાખી નાશ પામ્યા-એ આમાં વર્ણવાયું છે. આ પ્રકારે શ્રીબલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ એ બંનેએ યદુવંશનો સર્વનાશ કરી, પોતે પણ સર્વસંહારી મહાકાલનું હૃદયન કરી શક્યા નહિ. પછી નરશ્રેષ્ઠ અર્જુન દ્વારકામાં આવ્યો અને તેને યાદવો વિનાની થયેલી જોઈને ખૂબ ખેદ પામ્યો. તેણે પોતાના મામા નરશ્રેષ્ઠ વસુદેવનો અગ્નિ-સંસ્કાર કર્યો અને સુરાપાનની સભામાં યદુવંશી વીરોનો મહાન વિનાશ થયેલો જોયો. પછી તેણે બલરામજી, શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર અને મુખ્ય મુખ્ય યાદવોનાં શરીરોને અગ્નિદાહ આપ્યો. બાલ, વૃદ્ધ અને સર્વજનોને દ્વારકામાંથી લઈ આવતી વખતે રસ્તામાં અર્જુનને ધોર આપત્તિ આવી અને ત્યારે તેણે ગાંડીવનો પરાલવ અને સર્વ દિવ્ય અસ્ત્રોની અપ્રસન્નતા જોયાં. પછી યાદવ-સીઓનો નાશ અને પ્રતાવની અનિત્યતા જોઈને તે ખૂબ ખેદ પામ્યો અને યુધિષ્ઠિર પાસે જઈ

વ્યાસજીના વાક્યથી પ્રેરાઈ રાન્યાસની અભિ-લાષા બતાવી. આ સોળમું પર્વ મૌસલપર્વ કહેવાય છે. તત્ત્વદર્શી વ્યાસમુનિએ આ પર્વમાં આઠ અધ્યાય અને ત્રણસો વીસ શ્લોકો કહ્યા છે.

તે પછી મહાપ્રાસ્થાનિક નામનું સત્તરમું પર્વ કહેવાયું છે. પુરુષવર પાંડવોએ રાન્યાનો પરિલાગ કરી દેવી દ્રૌપદી સાથે મહાપ્રસ્થાન આદ્યું. ત્યાં લાલ સમુદ્રને તટે આવી તેમણે અગ્નિનાં દર્શન કર્યાં. અહીં અગ્નિની પ્રેરણાથી અર્જુનને તે મહાત્માને પોતાનું દિવ્ય અને ઉત્તમ ગાંડીવ ધનુષ્ય સત્કારપૂર્વક આપ્યું. આગળ સર્વ ભાઈઓ અને દ્રૌપદીને એક પછી એક પડતાં જોઈને યુધિષ્ઠિર તેમને મૂશીને અને કાઈનેય ન જોતાં આગળજ આદ્યા. આ સત્તરમું મહાપ્રાસ્થાનિકપર્વ છે. તત્ત્વદ્રષ્ટા વ્યાસજીએ એમાં ત્રણ અધ્યાયો અને ત્રણસો ને વીસ શ્લોકો કહ્યા છે.

આ પછી અમાત્યપી આશ્વર્વાણું દિવ્ય સ્વ-ગૌરોહણપર્વ જાણું. મહાપ્રાણ ધર્મરાજ દયા-પૂર્ણ દેવે, સ્વર્ગથી આવેલા દેવી રથમાં પોતાના સાથી કૃતરા વિના બેસવાની ઇચ્છા ન કરી. મહાત્મા યુધિષ્ઠિરની આવી અચળ ધર્મનિષ્ઠા જોઈને ધર્મે કૃતરાનું રૂપ છોડી યુધિષ્ઠિરને ધર્મ-રૂપે દર્શન આપ્યું. પછી ધર્મની સાથે યુધિષ્ઠિર સ્વર્ગમાં ગયા, એટલે દેવકે તે યુધિષ્ઠિરને યુક્તિથી નરક તથા ભારે ત્રિપુલ યાતનાઓ બતાવ્યાં. ધર્મત્મા યુધિષ્ઠિરે ત્યાં પોતાના ભાઈઓની કરુણ વાણી સાંભળી. તે પછી ઇન્દ્રજી અને ધર્મરાજ એ બંનેએ ‘એશ્વર્થભોગનું’ આ કૃષ્ણ છે’ એમ કહી, પોતાની આત્મામાં વતંનારાઓનો પ્રદેશ યુધિષ્ઠિરને બતાવ્યો. પછી આકાશગંગામાં સ્નાન કરીને અને માતૃપયરીને ત્યજીને, તે ધર્મરાજ પોતાના ધર્મ વટે મેળવેલા દેવલોકમાંના સ્થાને ગયા અને દેવરાજ તથા બીજા દેવ-ગણોથી પૂજાતા તે પરમાનન્દ ભોગવવા લાગ્યા. શુદ્ધિમાન વ્યાસદેવે આ સર્વ વિષયો અદારમા

અધ્યાયમાં કહ્યા છે. હે તપોધનો! પરમર્ષિ વ્યાસશ્રી આમાં પાંચ અધ્યાયો અને ખસો નવ શ્લોકો વર્ણવ્યા છે. ૩૫૪-૩૫૮

આ રીતે પૂરાં અઠાર પર્વો છે. એ પછી ખિલ (પરિશિષ્ટ) ભાગમાં હરિવંશ અને ભવિષ્ય-પર્વ કહેવાયાં છે. મહર્ષિ વ્યાસે એમાં બાર હજાર શ્લોકો કહ્યા છે. આમ મહાભારતના સર્વ પર્વનો સંગ્રહ મેં કહી સંભળાવ્યો. અઠાર અક્ષૌહિણી સેના યુદ્ધને નિમિત્તે એકઠી થઈ હતી અને અઠાર દિવસો સુધી મહાદારુણ યુદ્ધ થયું હતું.

જે કોઈ બ્રાહ્મણ ચારે વેદ, વેદાંગ અને સંપૂર્ણ ઉપનિષદોને જાણતો હોય, છતાં આ મહાભારતનું આખ્યાન ન જાણતો હોય, તો તે વિચક્ષણ ન થઈ શકે. અમાપ બુદ્ધિવાળા વ્યાસદેવજીએ મહાભારતને અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને મહા ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે નિર્દેશ્યું છે. જમ નરકાકિલનું કૂળન સાંભળ્યા પછી ધાગડાનો કંકથ સૂર સાંભળવો ગમતો નથી, તેમ આ ઉપાખ્યાન સાંભળ્યા પછી બીજું કંઈ સાંભળવાની ઇચ્છા રહેતી નથી. જમ પંચભૂતોમાંથી ત્રણ પ્રકારના લોકોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ આ ઉત્તમ ઇતિહાસમાંથી કવિત્વશ્રુદ્ધિ ઉપજે છે. જમ આકાશમાં ચાર પ્રકારની પ્રજાઓ રહે છે, તેમ હે દ્વિજો! આ ઉપાખ્યાનમાં સંપૂર્ણ પુરાણ રહે છે. જમ ઇન્દ્રિય સમસ્તનો આધાર મનની વિચિત્ર ક્રિયાઓ છે, તેમ સર્વ ક્રિયાઓ અને શુણોનો આધાર આ ઉપાખ્યાન છે. જમ ભોજન વિના શરીરના ધારણનો કોઈ બીજો ઉપાય નથી, તેમ આ ઉપાખ્યાનના આશ્રય વિનાની એકે કથા આ ભૂમંડલમાં નથી. જમ ઉન્નતિની ઇચ્છાવાળા સેવકો કુલીન રાજાઓનું શરણ લે છે, તેમ સર્વ કવિવરો આ મહાભારતાખ્યાનનું શરણ લે છે. જમ પવિત્ર ગૃહસ્થાશ્રમ કરતાં બાકીના ત્રણ આશ્રમો ચડિયાતા નથી, તેમ આ કાવ્ય કરતાં બીજા કોઈ કવિની કવિતા વિશેષ નથી. સતત

ઉદ્યોગી રહે, તમારી બુદ્ધિ ધર્મમાં જ હો, કેમકે એ એક ધર્મ જ પરલોકનો મિત્ર છે. ધન, સ્ત્રી આદિને ચતુર જનોએ સેવ્યાં હોય, તો પણ તે આપણાં પોતીકાં થતાં નથી ને સ્થિરતાને પામતાં નથી. કૃષ્ણદ્વૈપાયનના ઓઠરૂપી પુટમાંથી નીકળેલું આ અન્નકેડ, પુણ્ય, પવિત્ર, પાપહારી અને કલ્યાણમય મહાભારત વંચાતું હોય ત્યારે જે એનું શ્રવણ કરે છે, તેને પુષ્કરતીર્થના જલમાં સ્નાન કરવાનું પ્રયોજન શું હોય! બ્રાહ્મણ દિવસને વખતે ઇન્દ્રિયોથી પાપ કરે તો સાયંકાલે મહાભારતનું કીર્તન કરવાથી તે તે પાપથી મુક્ત થાય. મન, વચન અને વાણીથી તે જે પાપ રાતે કરે, તે પ્રાતઃકાલે મહાભારતનું આખ્યાન કરવાથી છટ્ટી જાય. વેદવેતા પંડિત બ્રાહ્મણને સોનાનાં શિંગડાંવાળી સો ગાયોનું જે દાન કરે છે, તેને અને જે પુણ્યપવિત્ર આ ભારતકથાને નિત્ય સાંભળે છે તેને, એમ બેઉને સરખો જ ફળલાભ થાય છે. જમ માણસો નૌકા વડે વિસ્તીર્ણ સાગરને સુખપૂર્વક પાર કરી શકે છે, તેમ આ પર્વસંગ્રહને પહેલાં સાંભળીને તે દ્વારા તે અતુતમ અને મહાઅર્થોવાળા મહાન આખ્યાનરૂપી સમુદ્રને સુખથી પાર કરી શકે છે. ૩૭૯-૩૮૧

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં આદિપર્વાનર્ગત પર્વસંગ્રહપર્વમાં અધ્યાય ૨ નો સમાપ્ત

પર્વસંગ્રહપર્વ સમાપ્ત

૭ પૌષ્ય પર્વ

અધ્યાય ૩ જો

‘જનમેજયને સરભાનો શાપ, ધૌમ્યના શિ-
ષ્યોની કથા, ઉત્તંક તથા પૌષ્યતું’ ચરિત્ર

॥ સૌતિરુવાચ ॥

જનમેજયઃ પારિક્ષિતઃ સહબ્રાતૃભિઃ કુરુ-
ક્ષેત્રે દીર્ઘસન્નપ્રભાસ્તે ॥ તસ્ય બ્રાતૃસ્ત્રયઃ શ્રુતસેન
ઉગ્રસેનો ભીમસેન इति ॥ તેષુ તત્સન્નપ્રભાસી-
નેષ્વાગચ્છત્સારમેયઃ ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યાઃ-પરીક્ષિતપુત્ર જનમેજયે
પોતાના ભાઈઓની સાથે કુરુક્ષેત્રમાં દીર્ઘ યજ્ઞતું
અનુષ્ઠાન કર્યું. તેના શ્રુતસેન, ઉગ્રસેન અને ભીમ-
સેન એ ત્રણ ભાઈઓ હતા. તેઓ તે યજ્ઞના
અનુષ્ઠાનમાં બેઠા હતા, સારે એક દૃતરે ત્યાં
આવી પહોંચ્યા. જનમેજયના ભાઈઓએ તેને
મારવાથી તે રડતો રડતો પોતાની માતા પાસે
ગયો. માતાએ તે રોતા દૃતરાને કહ્યું: ‘કેમ રુએ
છે? તને કાણે માર્યો?’ તેણે માતાને જવાબ
આપ્યો: ‘જનમેજયના ભાઈઓએ મને માર્યો
છે.’ માતાએ વળી કહ્યું: ‘મને લાગે છે, તે કંઈ
અપરાધ કર્યો હશે; તેથી તને માર્યો હશે.’ તેણે
ફરીને કહ્યું: ‘મેં કશો દોષ કર્યો નથી. મેં હવિ-
પદાર્થોને જોયા સરખાથે નથી, તેમ ચાટ્યાથે
નથી.’ તે સાંભળીને પુત્રદુઃખથી કુઝળી ચયેલી
તેની માતા સરમા તે સવમાં ગઈ, જ્યાં જનમે-
જય ભાઈઓ સાથે દીર્ઘયજ્ઞ કરતો હતો. દોષપૂ-
ર્વક તેણે જનમેજયને કહ્યું: ‘આ મારા પુત્રે કશો
અપરાધ કર્યો નથી, તેણે હવિષ્યોને જોયાથે
નથી તેમ ચાટ્યાં પણ નથી તો તેને માર્યો
કેમ?’ તેમણે કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ, એટલે
એણે તેમને કહ્યું: ‘આ નિર્દોષને તમે માર્યો છે,
તેથી તમને અણચિંતવ્યો ભય આવી પડશે.’

દેવની દૃતરી સરમાએ આમ કહ્યું, એટલે જન-
મેજય અતિ ગભરાયો અને ખિન્ન થયો. ૧-૧૦

પછી તે યજ્ઞની સમાપ્તિ થતાં, જનમેજયે
હસ્તિનાપુર આવીને એવા યોગ્ય પુરોહિતની
શોધ કરવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો, કે જે પોતાને
લાગેલા શાપને શાંત કરી શકે. કોઈ એક દિવસ
મૃગયાએ નીકળેલા પરીક્ષિતસૂત જનમેજયે પો-
તાના રાજ્યના કોઈ એક પ્રદેશમાં એક આશ્રમ
જોયો. ત્યાં શ્રુતથવા નામે કોઈ ઋષિ વસતા
હતા. તેમને તપસ્યામાં પ્રીતિવાળો સોમશ્રવા-
નામે પુત્ર હતો. તેમના તે પુત્રની પાસે જઈને
પરીક્ષિતપુત્ર જનમેજયે તેને પુરોહિતપદ લેવા
પ્રાર્થના કરી. તે ઋષિને પ્રણામ કરીને તે બોલ્યા:
‘હે ભગવન્! આપનો પુત્ર મારો પુરોહિત
થાઓ.’ જનમેજયે આમ કહ્યું, ત્યારે તેમણે તેને
ઉત્તર આપ્યો: ‘હે જનમેજય! સર્પિણીમાં જન-
મેજો, મહાતપસ્વી, સ્વાધ્યાયસંપન્ન અને મારા
તપોવીર્યવાળો આ મારો પુત્ર મારું વીર્ય પી
જતારી એક સર્પિણીની દૂધે જન્મ્યો છે. એક
મહાદેવના શાપ સિવાય એ તારા સર્વ શાપોને
શાંત કરવા સમર્થ છે. પણ એને એક ગૂઢ વ્રત
છે કે, કોઈ બ્રાહ્મણ એની પાસે જે કંઈ માગે, તે
તેને આપવું જોઈશે. આ વ્રત પૂરું કરવાની
તારી હિંમત હોય, તો એને હર્ષ જા.’ તેમણે
આમ કહ્યું, ત્યારે જનમેજયે તેમને ઉત્તર વાળ્યો:
‘હે ભગવન્! તે એમજ થશે.’ પછી તે પુરોહિ-
તને હાથને પાછો રાજનગરમાં આવી જનમેજય
ભાઈઓ પ્રત્યે બોલ્યા: ‘મેં આમને ઉપાધ્યાય
તરીકે પસંદ કર્યા છે. તે જે કંઈ કહે તે તમારે
વગરવિચારે પૂરું કરવું.’ જનમેજયે આમ કહ્યું
એટલે તેના ભાઈઓ તે પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યા.
તે પોતે ભાઈઓને આજ્ઞા દઈને તક્ષશિક્ષા તરફ
ગયો અને તે દેશને તેણે પોતાના વચમાં આપ્યો.

એ વખતે આપોદ ધૌમ્ય નામે એક
હતા. તેમને ત્રણ શિષ્યો હતા: દ્યુમન્યુ.

ણિ અને વેદ. એ ત્રણમાંથી તેમણે પાંચાલ દેશના રહેવાવાળા આરણિ શિષ્યને આજ્ઞા કરી, 'ક્યા-રહીએ જા, પાળ બાંધ.' ઉપાધ્યાયની આમ આજ્ઞા મળી એટલે તે પાંચાલ્ય આરણિ તે ક્યા-રહીએ ગયો, પણ પાળ ન બાંધી શક્યો. તેને ક્લેશ થયો. અંતે તેને એક ઉપાય સૂઝ્યો. 'બસ, એમજ કરીશ' એમ કહી તે ક્યારહીની તૂટેલી પાળ આગળ પોતે સૂઈ ગયો અને એ રીતે પાણી ત્યાં રેકાઈ રહ્યું. ૧૧-૨૪

પછી કંઈ વારે ઉપાધ્યાય આપોદ ધૌમ્યે શિષ્યોને પૂછ્યું: 'પાંચાલ્ય આરણિ ક્યાં ગયો છે?' તેમણે જવાબ આપ્યો: 'ભગવન! આપેજ એને આજ્ઞા આપી છે ને, કે ક્યારહીએ જ ને પાળ બાંધ!' શિષ્યોએ આમ કહ્યું, ત્યારે ઋષિએ તેમને ફરી કહ્યું: 'તો તો આપણે બધા તે જ્યાં ગયો છે ત્યાં જઈએ.' ત્યાં જઈને ઋષિએ તેને બોલાવવા હાંક મારી, 'હે આરણિ! હે પાંચા-લ્ય! બેટા! તું ક્યાં છે? હવે આવી રહે.' ઉપા-ધ્યાયનું તે વચન સાંભળીને તે આરણિ તે ક્યાર-હામાંથી એકદમ ઊભો થયો અને ઉપાધ્યાય પાસે આવી બોલ્યો: 'આ રહ્યો હું, ભગવન! ક્યારહામાંથી નીકળતું પાણી રેકાઈ નહોતું, એટલે તે ખાળવા સારું હું પોતેજ ત્યાં સૂઈ ગયો હતો. આ આપની ખૂબ સાંભળીને હું એકદમ ક્યારહાને ભેટીને આપ ભગવાન પાસે આવ્યો છું. તો હું ભગવાનને વંદન કરું છું. ભગવન! આજ્ઞા આપો. મારે શું કરવાનું છે?' તેણે આમ કહ્યું, એટલે ઉપાધ્યાયે વળતું કહ્યું: 'તું ક્યારહાને ઉપરથી ભેટીને આવ્યો છે, એટલે હવે તારું નામ ઉદાલક રહેશે.' આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયે તેને પ્રસન્ન થઈને કહ્યું: 'તેં મારું વચન પૂરેપૂરું પાળ્યું છે, એટલે તારું કલ્યાણ થશે, તને સર્વ વેદાનો અને સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોના પ્રકાશ મળશે.' ઉપાધ્યાયે તેને આમ કહ્યું પછી તે ઉદાલક આ-રણિ પોતાના ઘટ દેશે ગયો. ૨૫-૩૩

હવે તેજ આપોદ ધૌમ્યને ઉપમન્યુ નામે એક બીજો શિષ્ય હતો. ઉપાધ્યાયે તેને આજ્ઞા આપી: 'બેટા ઉપમન્યુ! ગાયતું રખવાણું કર.' ઉપાધ્યાયની આજ્ઞા પ્રમાણે તે ગાયોતું રક્ષણ કરવા લાગ્યો. દિવસ આખો તે ગાયને ચારતો ને સાંજે તે ગુરુગૃહે આવી ઉપાધ્યાયની સંમુખ ઊભો રહી નમસ્કાર કરતો. ઉપાધ્યાયે તેને હૃદય-પુષ્ટ ભેઈ પૂછ્યું: 'બેટા ઉપમન્યુ! તું શું ખાય છે, કે તું આવો જખખર જડો થયો છે?' તેણે ઉપાધ્યાયને કહ્યું: 'હું ભિક્ષાથી ગુજારો કરું છું.' ઉપાધ્યાયે તેને વળતું કહ્યું: 'મને અર્પણ કર્યા વિના તારાથી ભિક્ષા ન જમાય.' ઉપાધ્યાયે આમ કહ્યું એટલે તે 'ભિક્ષા લાવીને ગુરુને અર્પ-ણ કરતો. તે ગુરુજી પણ તે બધીજ ભિક્ષા લઈ લેતા. 'લલે' એમ કહીને ફરી તે ઉપમન્યુ દિવસે ગાયોતું રખોણું કરતો અને સાંજને ટાણે ગુરુકુલમાં આવી ગુરુની આગળ ઊભો રહી નમ-સ્કાર કરતો. આમ છતાંય ઉપાધ્યાયે તેને પહેલાંના જેવો જ જડો એવો, એટલે તેને પૂછ્યું: 'બેટા ઉપમન્યુ! તારી આખીયે ભિક્ષા હું લઈ લઉં છું, તો પછી તું શું ખાય છે?' ઉપાધ્યાયે આમ કહ્યું, ત્યારે ઉપમન્યુએ ઉત્તર આપ્યો: 'હે ભગવન! આપને પહેલી ભિક્ષા અર્પણ કરી લઉં છું, એ પછી ફરી વાર ભિક્ષા માગી લાવી જીવન-ગુજારો કરું છું.' ઉપાધ્યાયે ફરી કહ્યું: 'ગુરુ-કુલમાં રહેનારને આ ન જાજે. ભિક્ષા ઉપર જીવ-નારા બીજાઓના ભરણપોષણમાં તું આમ આડ ધાલે છે, તેથી તું લોભિયો ઠરે છે. ઉપમન્યુએ કહ્યું: 'ત્યારે હવે એમ કરીશ નહિ.' ફરી તે ગાયો-નું રખવાણું કરતો ને સાંજે ઉપાધ્યાયને ઘેર પાછો આવી ગુરુની સમક્ષ ઊભો રહી નમન કરતો. હજીય તેને એવો ને એવોજ જડો ભેઈને ઉપાધ્યાયે તેને કહ્યું: 'લીકરા ઉપમન્યુ! તારી બધીજ ભિક્ષા હું લઈ લઉં છું, તું બીજી વાર ભિક્ષા માગવા પણ જતો નથી, છતાં તું હનુષ્ય

ઘણો બડો છે, તો પછી તું શું ખાય છે?' ૩૩-૪૪
 ઉપાધ્યાયે આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે ઉપમન્યુ-
 એ ઉત્તર આપ્યો: 'આ ગાયોનું દૂધ પી હું
 આજીવિકા ચલાવું છું.' ઉપાધ્યાયે તેને કહ્યું:
 'મારી આજ્ઞા વિના તું આ દૂધનો ઉપયોગ કરે
 એ તારે માટે ઉચિત નથી.' 'બહુ સારું.' એમ
 કહી ઉપમન્યુ ગાયોનું રખોણું કરી ઉપાધ્યાયને
 ઘેર પાછો આવી શુરુ સામે બેસે રહી પ્રણામ
 કરતો. આમ છતાં, તેને હબ્બુએ બડો બેઈને
 શુરુએ કહ્યું: 'દીકરા ઉપમન્યુ! તું લિક્ષાનું જન્મ-
 તો નથી, બીજી લિક્ષા લાવતોય નથી અને તું
 દૂધ પણ પીતો નથી, છતાં તું બડોજ છે. તો તું
 શું ભોજન લે છે?' ઉપાધ્યાયે આમ કહ્યું, ત્યારે
 તે બોલ્યો: 'હે પ્રજા! આ વાછરડાંઓ પોતાની
 ગોમાતાના આંચળને ધાવતાં ધાવતાં જ ફીણ
 બહાર કાઢે છે તે હું પીઉં છું.' ઉપાધ્યાયે તેને
 કહ્યું: 'આ ગુણવાન વાછરડાંઓ તારા ઉપર
 કરુણા કરીને ખૂબ ફીણ બહાર કાઢે છે, તેથી તું
 એ ફીણ પીને એ વાછરડાંના જીવનનિર્વાહને
 અડચણ કરે છે, તો તારે એ ફીણ પણ પીવું ન
 બેઈએ.' 'સારું' એમ કહીને તે ફરી ગાયો ચાર-
 વા ગયો. આ રીતે તે મનાઈ પામ્યો હતો,
 એટલે તે ન લિક્ષા ખાતો, ન બીજી લિક્ષા માટે
 જતો, ન દૂધ પીતો અને ન તે ફીણ પીતો. હવે
 એક વાર અરણ્યમાં ભૂખથી ખીડા પામી તેણે
 આકડાનાં પાંદડાં ખાધાં. તે ખારાં, તીખાં, કડવાં,
 લૂખાં અને પચતાં પેટમાં અગન જોડે એવાં આક-
 ડાનાં પાન ખાવાથી તેની આંખોએ ઝાણ લાગી
 અને તે આંધળો થયો. આંધળો થયેલો તે વનમાં
 ફરતો ફરતો ફવામાં પડી ગયો. બ્યારે સૂર્ય અ-
 સ્તાયલ ઉપર આવ્યો, ત્યારે ઉપાધ્યાયે શિષ્યો-
 ને કહ્યું: 'હજી ઉપમન્યુ આવ્યો નથી?' તેમણે
 કહ્યું: 'ગાયો ચારવા તે વનમાં ગયો છે.' શુરુએ
 તેમને કહ્યું: 'મેં ઉપમન્યુને ભોજનનો બધી રીતે
 નિષેધ કર્યો છે, એટલે ચોક્કસ તે શુરુસે થયો હશે;

એટલેજ આટલી વાર થવા છતાં પાછો આવ્યો
 નથી, તો એની ખોળ કરીએ.' એમ કહીને શુરુ
 શિષ્યોની સાથે અરણ્યમાં ગયા અને તેને બોલા-
 વવા ખૂબ પાડી: 'હે ઉપમન્યુ! તું ક્યાં છે?
 હે વત્સ! તું અહીં આવ.' શુરુનું વચન સાંભળીને
 તેણે જવાબ આપ્યો: 'હું આ ફવામાં પડ્યો છું.'
 ઉપાધ્યાયે પૂછ્યું: 'તું કેવી રીતે આ ફવામાં
 પડ્યો?' તેણે ઉત્તર આપ્યો: 'આકડાનાં પાંદડાં
 ખાવાથી હું આંધળો થઈ ગયો છું, તેથી ફવામાં
 પડ્યો છું.' 'દેવોના વેદ અશ્વિનીકુમારોની તું
 સ્તુતિ કર, તેઓ તને આંખે દેખતો કરશે.' એમ
 શુરુએ તેને કહ્યું, એટલે ઉપમન્યુ ઋગ્વેદનાં વચનો
 વડે અશ્વિનીકુમાર દેવોની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો:
 'હે અશ્વિનીકુમાર! તમે સૃષ્ટિનીય પહેલાં
 હતા અને હિરણ્યગર્ભરૂપથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થાઓ
 છો. તમેજ વિચિત્ર પ્રપંચાકારે પ્રકાશી રહ્યા છો.
 દેશ, કાળ અને વસ્તુકૃત વિભાગથી રહિત એવા
 અનંત છો, તો હું વાણી અને તપ દ્વારા તમને
 આત્મસ્વરૂપમાં પામવા ઇચ્છું છું. તમે વૃત્તિ
 અને ચૈતન્યનું રૂપ ધારણ કરીને પ્રકાશી રહ્યા
 છો. તમેજ શરીરરૂપી વૃક્ષ ઉપર પંખીની જન્મ
 આરોહણ કરી રહ્યા છો. તમે પ્રકૃતિગત વિશેષ-
 શક્તિથી અખિલ વિશ્વને સરજે છો. તમે સત્ત્વ,
 રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણોથી અતીત છો
 અને વાણી તથા મનને અગ્રોચર છો. તમે અ-
 માપ છો, તમે જ્યોતિર્મય અને સંગરહિત છો,
 લય પામતા જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ છો અને
 છતાં શ્રમ તથા ક્ષયથી તમે રહિત છો. તમે
 સુંદર નાકવાળા અર્થાત્ શારીરિક ધર્મવાળા છો,
 છતાં તમે નિર્લય કાલના વિજીતા છો. તમે સૂર્ય-
 ને ઉત્પન્ન કરી દિવસ અને રાત્રિરૂપી શુક્લ અને
 કૃષ્ણ તંતુઓથી વર્ષરૂપી વસ્ત્ર વણી રહ્યા છો. એ
 વર્ષરૂપ વસ્ત્ર વડે તમે વેગપૂર્વક દેવમાર્ગ તથા
 પિતૃમાર્ગ સ્થાપિત કરેા છો—અર્થાત્ ધર્મરૂપ
 ભોગવવા માટે લોકોના માર્ગ બનાવેા છો. હે

અશ્વિનો! પરમાત્માની કાલશક્તિથી ગળાયેલા જીવરૂપી પક્ષીને મોક્ષરૂપી મહાસૌભાગ્ય દેવા સારુ તમે મુક્ત કરો છો. રાગાદિ વિષયોમાં જકડાઈ રહેલા મહા મૂર્ખાઓ જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોને અધીન રહી ક્ષમાઈ રહે છે, ત્યાં સુધી તેઓ તમને શરીરરૂપે સમજ છે. દિવસરાત્રિરૂપી ત્રણેસો ને સાઠ ગાયો સર્વને ઉપજાવનાર અને સર્વને નાશ કરનાર એક વર્ષરૂપી વાહરડાને જન્મ આપે છે. તત્ત્વના જિજ્ઞાસુઓ એ વાહરડાની સહાયથી વિવિધ ક્રિયાઓમાં તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી દૂધ દોહી લે છે. હે અશ્વિનીકુમારો! તે વર્ષરૂપી વાહરડાને ઉત્પન્ન કરનાર તમેજ છો. વર્ષરૂપી એક નાલિ (અંદરતું ચક્ર) માં અહોરાત્રરૂપી સાતસો ને વીસ આરાઓ ખાર માસરૂપી પ્રધિઓ (મધ્યતું ચક્ર) ને અવલંબી રહ્યા છે. આ અનિયત, માયામય અને અક્ષય કાલરૂપી ચક્રના તમે ચલાવનાર છો. એ કાલચક્ર આ લોક અને પરલોકની સમસ્ત પ્રજાઓને સ્પર્શી રહ્યું છે. મેષાદિ રાશિઓરૂપી ખાર આરાવાળું, પદ્મકુટુરૂપી છ નાલિઓવાળું અને વર્ષરૂપી એક આંક (અક્ષ)વાળું તેમજ કર્મફલરૂપી આધારવાળું જ એક ચક્ર છે, કાલના અધિષ્ઠાતા દેવલોકા પશુ જમાં રહેલા છે, તે કાલચક્રમાંથી હે અશ્વિનીકુમારો! તમે મને છોડાવો. જન્માદિ દુઃખથી હું અતિ ખેદ પામેલો છું. હે અશ્વિનીકુમારો! તમે સર્વ પ્રપંચાત્મક છો; તમે સર્વ કર્મ અને તેનાથી મળતા આ લોક તથા પરલોકના ભોગરૂપ છો. તમે આકાશાદિ સર્વ પ્રપંચને તમારામાં અંતર્લિત કરો છો. તમેજ અનાદિ અવિદ્યારોપથી ભોગ્ય એવા પદાર્થોમાં ઇન્દ્રિયસંયોગ કરીને પરમસુખથી વિચરો છો અને વળી તમે પરબ્રહ્મરૂપી છો. હે અશ્વિનીકુમારો! તમે પહેલાં

* વિવિદિવંતિ યક્ષેન તપસાદાનેનાનાયક્ષેન ।
નિષ્કામ એવા યજ્ઞ, તપ, દાન અને અનન્યન વડે તત્ત્વ-જિજ્ઞાસા પ્રાપ્ત કરે છે.

દશ દિશા, સૂર્ય અને આકાશને રચ્યાં. એ સૂર્ય કરેલી દિશાઓ અને કાળને અનુસરી ઋષિઓ વેદવિહિત સર્વ કર્મો કરે છે અને દેવો તથા મનુષ્યો પોતાના અધિકાર અનુસાર ઐશ્વર્ય ભોગવે છે. તમે પાંચ તન્માત્રા રચી છે અને તેમની પરસ્પર મેળવણી કરીને તમે વિવિધ પ્રકારના પદાર્થો ઉપજાવ્યા છે, તેમાંથી આ ચૌદ ભુવનોની સૃષ્ટિ થઈ છે. દેહ, ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિરૂપી વિકારને વશ થઈને સર્વ જીવો વિષયને ભોગવી રહ્યા છે. દેવતા, મનુષ્ય અને પશુ આદિ સર્વળાં આ પૃથ્વીને આશ્રય કરી રહ્યાં છે. હે પ્રસિદ્ધ અશ્વિનીકુમારો! હું તમારી પૂજા કરું છું. તમે ઉત્પન્ન કરેલા અનંત આકાશનાં કાર્યોની પણ હું પૂજા કરું છું. કર્મફળ વિના દેવલોકાના મનોરથો પણ કોઈ કાર્યમાં સિદ્ધ થતા નથી. તમે એ કર્મફળના ઉપજાવનાર છો, તમે નિત્ય મુક્ત છો. યુવાન માતાપિતા સુખથી અત્રરૂપી ગર્ભને મેળવે છે. એ અચેતન દેહ જનનેન્દ્રિય દ્વારા પ્રસવ પામે છે. જન્મેતાં વાર તે માતાને ધાવવા મારે છે. તમેજ આ પ્રવૃત્તિના ચાલક છો. હે અશ્વિનીકુમારો! માર્ગમાં મૂઠ ખનેલો એવો હું આંખ વિનાનો તમારી શુણ્ણોએ કરીને સ્તુતિ કરવાને સમર્થ નથી. હું આ લયંકર કૃપામાં પડયો છું અને શરણુ એવા તમારે શરણુ હું આવ્યો છું. ૪૫-૬૮

ઉપમન્યુએ આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી, તેથી બન્ને અશ્વિનીકુમાર તે સ્થાને આવ્યા અને બોલ્યા: ‘અમે તારી સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયા છીએ. તારે મારે આ માલપૂડો છે તે તું ખા.’ અશ્વિનીકુમારે તેને આમ કહ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો: ‘હે ભગવન! આપ અસત્ય તો નહીં બોલો; પણ ગુરુજીને અર્પણ કર્યા વિના હું માલપૂડો નહિજ ખાઈ.’ અશ્વિનીકુમારે કહ્યું: ‘તારા ગુરુએ પહેલાં અમારી સ્તુતિ કરી હતી અને અમે પ્રસન્ન થઈને એને આજે માલપૂડો

આપ્યો હતો. તેણે તો તેના ગુરુને અર્પણ કર્યા તિનાજ તે ખાઈ લીધો હતો; તો તું પણ તારા ગુરુએ કર્યું હતું તેમ કર.' આમ કહેવામાં આવ્યું, ત્યારે તે બોલ્યો: 'હે અશ્વિનીકુમારો! હું તમને વિનયપૂર્વક કહું છું કે, ગુરુને અર્પણ કર્યા વિના મારાથી ખાલપૂડો ન ખાઈ શકાય.' અશ્વિનીકુમારે તેને કહ્યું: 'તારી આવી ગુરુ-ભક્તિથી અમે પ્રસન્ન થયા છીએ. તારા ગુરુને તો લોઢા ભવા કાળા દાંત છે, પણ તારા દાંત તો સોનાના થશે. તું નેત્રવાન થશે અને તારું મંગલ થશે.' ૧૯-૩૩

અશ્વિનીકુમારોએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ઐટલે ઉપમન્યુ સુંદર નેત્રો પામ્યો. તે ગુરુ પાસે ગયો. તેણે તેમને પ્રણામ કર્યા અને આખો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. ગુરુ એ સંભળી પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા: 'સર્વ વેદો અને સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોના તને પ્રકાર મળશે.' આમ ગુરુભક્ત ઉપમન્યુની કસોટી થઈ.

હવે આપોદ ધૌમ્યનો વેદ નામે એક ત્રીજો શિષ્ય હતો. ગુરુએ તેને આજ્ઞા આપી: 'બેટા વેદ! તું અહીં મારા ઘરમાં થોડો વખત રહે, સેવા કર, તારું કદયાણ થશે.' 'બહુ સારું' એમ કહીને વેદ લાંબા વખત સુધી ગુરુકુલમાં ગુરુની સેવા કરતો રહ્યો. ગુરુએ વેદને હંમેશાં બળદની જમ કામમાં જોતરી રાખ્યો. તેણે પણ ટાક, તકડો, ભૂખ અને તરસ આદિ સર્વ દુઃખો સહન કર્યાં. તે તો હંમેશાં અનુકૂળ જ રહ્યો. પછી લાંબે ગાળે ગુરુ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને તેને ગુરુપ્રસાદથી કદયાણ અને સર્વજ્ઞતા અન્યાં. આ રીતે વેદની પણ પરીક્ષા થઈ હતી. *

તે પછી ઉપાધ્યાયની આજ્ઞા મેળવીને તેણે ગુરુકુલમાંથી સમાવર્તન લીધું અને ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકાર્યો. ૭૨-૮૦

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેતા એ વેદને પણ શિષ્યો થયા. 'કર્મ કરો ને ગુરુસેવા કરો' એવું કશુંય તે પોતાના શિષ્યોને કહેતો નહિ. કેમકે ગુરુકુલવાસનાં દુઃખોથી તે પૂરો પરિચિત હતો અને શિષ્યોને તે કસેય આપવો ઇચ્છતો નહોતો. હવે કોઈ એક વાર જનમેજ્ય અને ધૌમ્ય એ બે શત્રુઓએ વેદની ઉપાધ્યાયપદ માટે વરણી કરી. એક દિવસ વેદને યજ્ઞ કરાવવાને કામે જવાનું થયું. ઐટલે તેણે ઉત્તંક નામના પોતાના શિષ્યને આજ્ઞા કરી: 'હે ઉત્તંક! હું ઇચ્છું છું કે, આપણા ઘરમાં જે કોઈ બિણપ હોય તે તારે પૂરી કરવી.' આમ ઉત્તંકને આજ્ઞા આપીને વેદ પ્રવાસે ગયો. હવે સેવાપરાયણ ઉત્તંક ગુરુની આજ્ઞા પાળતો ગુરુકુલમાં રહ્યો. તે આમ રહેતો હતો તે વખતે, ગુરુના ઘરની બધી સ્ત્રીઓએ એકઠી થઈને તેને બોલાવી કહ્યું: 'હે ઉત્તંક! તારા ઉપાધ્યાયની પત્ની ઋતુમતી થઈ છે, ઉપાધ્યાય પ્રવાસે ગયા છે; તેથી તેની આ ઋતુ વિક્ષેપ ન બળ એવું કર, કેમકે તે ખેદ કરે છે.' તે સ્ત્રીઓએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો: 'સ્ત્રીઓને વચને મારે આ અધાય' કરવાનું ન હોય. તેમજ ગુરુએ પણ મને એવી આજ્ઞા આપી નથી કે મારે આવું કુકાર્ય કરવું.' ૮૧-૮૭

પછી કેટલાક વખત પછી ગુરુ તે પ્રવાસેથી પાછા ઘેર આવ્યા. ગુરુ તે બધું વૃત્તાંત અરોપ અણીને પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા: 'હીકરા

* સિધ્ધે ગુરુનું અનિ અદ્ય કાર્ય હોય અને તે પોતાના દેહત્યાગથી ઘાય એમ હોય તો તેમ કરીને પણ કરવું, એ ઉદાસીની પરીક્ષાનું તાત્પર્ય છે. અત્યંત આવશ્યક એવા આદારાદિકનો પણ ગુરુએ નિષેધ કર્યો હોય, તો તેનો પણ ત્યાગ કરવો એ ઉપમન્યુની પરીક્ષાનું તાત્પર્ય છે. અરોગ્ય કાર્યમાં ગુરુએ યોગ્યતા કરી હોય અને તે કાર્ય કરતાં પોતે ટાંત-તાપથી ખીસતો હોય

તો પણ સિધ્ધે ખેદ કરવો નહિ; પરંતુ આ મારા ઉપર ગુરુનો અનુગ્રહ છે એમ માનીને વર્તવું એ વેદની પરીક્ષાનું તાત્પર્ય છે.

સિધ્ધે સેવાની ઇચ્છા નહિ રાખનારા ગુરુને ધનથી સતોય આપવો. ગુરુને માટે ચલ કરના શિષ્ય ઉપર દેવતાઓ પણ દયા કરે છે. એ દયારતા હવે ઉત્તંકની આખ્યાયિકા કરે છે.

ઉત્તંક ! તારું શું ભલું કરું ? તેં ધર્મપૂર્વક મારી સેવા કરી છે, તેથી આપણી પ્રીતિ પરસ્પર ગાઢ થઈ છે. તો હું તને આજ્ઞા આપું છું કે, તું ઘેર જ અને તારી સર્વ કામનાઓ સંરૂળ થાઓ.' ઉપાધ્યાયે આમ કહ્યું ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો: 'હું આપનું શું વળતું પ્રિય કરું ? કહ્યું છે કે જે અધર્મથી ભણાવે છે અને જે અધર્મથી ભણે છે (દક્ષિણા સ્વીકાર્યા વિના જે ભણાવે છે અને દક્ષિણા આપ્યા વિના જે ભણે છે) તે બેમાંથી એકનું મૃત્યુ થાય છે અને બન્નેમાં પરસ્પર દ્વેષ-ભાવ થાય છે. તેથી આપની આજ્ઞા પામેલો હું આપને ઇષ્ટ હોય એવી ગુરુદક્ષિણા આપવા પ્રયત્ન કરું.' તેણે આમ કહ્યું, એટલે ઉપાધ્યાયે ઉત્તર આપ્યો: 'વત્સ ઉત્તંક ! તો તો તું હંમણાં અહીં જ રહે.' ૮૮-૯૨

પછી થોડાક દિવસો બાદ ઉત્તંક ઉપાધ્યાય પાસે જઈ બોલ્યો: 'હે ભગવન ! આજ્ઞા આપો. આપ ગુરુજીને માટે શી ઇષ્ટ દક્ષિણા લાવું ?' તેણે ઉપાધ્યાયને આમ કહ્યું, એટલે ઉપાધ્યાયે કહ્યું: 'વત્સ ઉત્તંક ! ગુરુદક્ષિણામાં શું લાવું ? એમ તું મને વારંવાર પૂછયા કરે છે. તો જા, ઉપાધ્યાયપત્નીને જઈને પૂછ કે, શું લાવું ? તે જ કહે તે તું આણી આપ.' ઉપાધ્યાયે આમ કહ્યું, એટલે તેણે ગુરુપત્નીને પૂછ્યું: 'હે ભગવતી ! ગુરુશ્રીએ મને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી છે, તો ઇષ્ટ ગુરુદક્ષિણા આપી હું ઋણમુક્ત થવા ઇચ્છું છું. હે દેવી ! તો આજ્ઞા આપો, ગુરુદક્ષિણામાં હું શું લાવું ?' તેણે ગુરુપત્નીને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેણે ઉત્તંકને કહ્યું: 'તું રાજ પૌષ્પની ક્ષત્રાણીએ ધારણ કરેલાં બે કુંડલોની ભિક્ષા માગવા તે રાજ પાસે જ અને તે લઈ આવ. ચોથે દિવસે પુણ્યક્રમત છે. તે બે કુંડલો ધારણ કરી, વિભૂષિત થઈ, હું બ્રાહ્મણોને ભોજન પીરસવા ઇચ્છું છું. તો તું તે મેળવી લાવ. એમ કયેજ તારું કલ્યાણ થશે, નહિ તો તારું શ્રેય

કાઈ રીતે થનાર નથી.' ગુરુપત્નીએ આમ કહ્યાથી ઉત્તંક ત્યાં જવા નીકળ્યો. રસ્તે જતાં તેણે એક વિશાળકાય આખલો જોયો અને તેના પર એક મહાકાય પુરુષ બેઠો હતો. તે પુરુષે ઉત્તંકને કહ્યું: 'હે ઉત્તંક ! આ આખલાનું તું છાણ ખા.' તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું, તોયે ઉત્તંકે તે ખાવાની ઇચ્છા ન કરી. તે પુરુષે તેને ફરી કહ્યું: 'હે ઉત્તંક ! તું છાણ ખાઈ લે, વિચાર ન કર. તારા ગુરુએ પણ પહેલાં એ ખાધું છે.' તે પુરુષે આમ કહ્યું, એટલે ઉત્તંકે 'સારું' એમ કહીને તે આખલાનું છાણ અને ખૂતર ખાધું પીધું અને કીટીને ઉતાવળો ઉતાવળો રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં જલનું આચમન કરી તે આગળ ચાલવા લાગ્યો. ૯૩-૧૦૧

પછી ઉત્તંક જ્યાં ક્ષત્રિયવર પૌષ્પ હતો ત્યાં આગળ ગયો. ઉત્તંકે તેને આસન ઉપર બેઠેલો જોયો. ઉત્તંકે તેની પાસે જઈને તેને આશીર્વાદોથી અભિનંદન આપ્યાં. તે બોલ્યો: 'હું, ભિક્ષાર્યે આપની પાસે આવ્યો છું.' પૌષ્પે તેને અભિનંદન કરી કહ્યું: 'હે ભગવન ! હું પૌષ્પ છું. કહેા, મારે શું કરવાનું છે ?' તેણે કહ્યું: 'આપનાં ક્ષત્રિયાણી જે બે કુંડલો ધારણ કરે છે, તે હું ગુરુદક્ષિણાઅર્થે યાચવા આવ્યો છું. તો આપે તે આપવાં ઘટે.' પૌષ્પે તેને કહ્યું: 'અંતઃપુરમાં જઈ રાણી પાસે માગો.' પૌષ્પે આમ કહેતાં, ઉત્તંક અંતઃપુરમાં ગયો, પણ ક્ષત્રાણી તેના જોવામાં આવી નહિ. તેણે પૌષ્પને ફરીથી કહ્યું: 'આમ બહુ કહીને આપે મને ઠગેા ન ઘટે. અંતઃપુરમાં આપનાં રાણી નથી. મેં એમને જોયાં નહિ.' તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે પૌષ્પે ક્ષણ વાર વિચાર કરીને ઉત્તંકને કહ્યું: 'ચોક્કસ તમે એકા હશેા. યાદ કરો. એકા અને અપવિત્ર થયેલા માણસને તે ક્ષત્રાણીનાં દર્શન સંભવતાં નથી. તે પતિવ્રતા છે, એટલે અપવિત્ર માણસને તે દર્શન આપતી નથી.' આમ કહેવામાં આ વર્તા, ઉત્તંકે સ્મરણ કરી કહ્યું: 'હા, આવતી

વખતે મેં એકાએક જિભા થઇને ચાલતાં ચાલતાં
-આચમન કયું હતું.' પૌષ્યે તેને કહ્યું: 'એજ
આપની ભૂલ થઈ છે. જિભાં જિભાં કે ચાલતાં
-ચાલતાં આચમન કરાય નહિ.' ઉત્તરે તેને કહ્યું:
'સત્ય વાત છે.' પછી તેણે પૂર્વ દિશાએ મોં
રાખી, પોતાના હાથ, પગ અને મોંને સારી રીતે
ધોયાં; પછી ક્ષીણ વગરનું શીતલ તથા દહ્ય સુધી
પહેંચે એવું પાણી કરાચ અવાજ વિના ત્રણ
વાર પીધું, તેમજ બે વાર જોહનું માજન કરી
જલ વડે ઇન્દ્રિયોને સ્પર્શ કરી આચમન કયું.
પછી તે અંતઃપુરમાં ગયો. ત્યાં તેણે ક્ષત્રાણીને
જોઈ. ઉત્તરને જોઈને તે જિભી થઈ. નમસ્કાર
કરી અને તેને આવકાર આપી તેણે કહ્યું: 'હે
ભગવન! આજ્ઞા આપો, મારે શું કરવાનું છે?'
ઉત્તરે તેને કહ્યું: 'આપ આ બે કુંડલો મને
ગુરુદક્ષિણા અર્થે ભિક્ષામાં આપવા યોગ્ય છે.'
રાણી તેના એ સદ્ભાવથી પ્રસન્ન થઈ. આ
યોગ્ય પાત્ર છે અને એની પ્રાર્થનાના અસ્વીકાર
કરવો જોઈએ નહિ; એમ વિચારી તેણે કાનોમાં-
થી કુંડળો ઉતારીને ઉત્તરને આપ્યાં. પછી તેણે
કહ્યું: 'જુઓ, નાગરાજ તક્ષક આ કુંડળોની
ખૂબ કામના કરે છે, એટલે અતિ સાવચેતીથી
એને લઈ જાઓ.' રાણીએ આમ કહેવાથી, ઉત્તરે
તેને કહ્યું: 'ભગવતી! આપ નિશ્ચિત રહેજો.
નાગરાજ તક્ષક મને હરાવી શકે એમ નથી.'
આમ કહી રાણીની રજા લઈને, તે પૌષ્ય પાસે
આવ્યો. અને તે બોલ્યો: 'હે પૌષ્ય! હું પ્રસન્ન
થયો છું.' પૌષ્યે તે ઉત્તરને ઉત્તર આપ્યો: 'હે
ભગવન! સુપાત્ર માણસ લાગે માળે છે. આપ
ગુણવાન અતિથિ છે. તો મને શ્રાદ્ધ કરવાની
ઇચ્છા થાય છે. આપ ક્ષણ વાર થાઓ.' ઉત્તરે
તેને કહ્યું: 'વાર, શકાઈ જઈ છું. જે કંઈ અન્ન
તૈયાર હોય તે આપ તરત લાવો.' 'સારું'
એમ કહીને પૌષ્યે જે અન્ન તૈયાર હતું તે મંગા-
વી એને જમાડ્યો. હવે તે અન્નને વાળવાણું

ને ટાકું જોઈને, તે અપવિત્ર છે એમ સમજીને,
ઉત્તરે પૌષ્યને કહ્યું: 'તું મને અપવિત્ર અન્ન
આપે છે, તેથી તું આંધળો થશે.' પૌષ્યે તેને વળતું
કહ્યું: 'તું અદોષ અન્નને દોષ લગાડે છે, તેથી તું
વાંઝિયો થશે.' ઉત્તરે તેને કહ્યું: 'અશુચિ અન્નને
આપીને આપે સામે શાપ ન આપવો જોઈએ.
તેથી અન્નની પ્રત્યક્ષ ખાતરી કરી લો.' પછી
પૌષ્યે તે અન્નને અપવિત્ર જોઈને તેની અપવિત્ર-
તાની ખાતરી કરી. તે અન્ન છૂટા વાળવાણી કાઢી
સીએ રાંધ્યું હતું અને તે ટાકું અને વાળવાણું
હતું, એમ બધી રાત્ર પૌષ્ય ઉત્તરે ઋષિને-
પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો ને વિનયથી વચન બોલ્યો:
'ભગવન! આ ટાકું અને વાળવાણું અન્ન મારા-
થી અજ્ઞાનમાંજ અપાયું છે; તો આપ મને ક્ષમા
આપો કે તેથી હું આંધળો ન થાઉં.' ઉત્તરે તેને
કહ્યું: 'મારી વાણી મિથ્યા નહિ થાય-આપ
આંધળા થશો. પણ થોડીજ વારમાં પાછા દેખતા
થશો. આપે મને જે શાપ આપ્યો છે, તે પણ
ન ક્ષો.' પૌષ્યે તેને કહ્યું: શાપ પાછો વાળવાની
મારી શક્તિ નથી. મારો ક્રોધ હજી પણ શમ્યો
નથી. બ્રાહ્મણનું દહ્ય માખણ જવું છે અને તેની
વાણીમાં તીક્ષ્ણ ધારવાળો તેજદાર અસ્ત્રો છે;
ત્યારે ક્ષત્રિયની ખાખતમાં એ બેડ વાત જિલટી
છે. તેની વાણી માખણ જેવી છે ને દહ્ય તીક્ષ્ણ
ધારવાળું હોય છે, -તે શું નથી બણતા! આમ
હોવાથી, તીક્ષ્ણ દહ્યને કારણે હું શાપને વાળી
શકવા સમર્થ નથી.' ઉત્તરે તેને કહ્યું: 'આપે
અન્નની અપવિત્રતાની પ્રતીતિ કરીને મારી ક્ષમા
માગી તે પહેલાં આપે કહ્યું હતું-તું અદોષ અન્ન-
ને દૂષણ લગાડે છે તેથી તું વાંઝિયો રહેશે. હવે
અન્ન તો દુષ્ટ પ્રત્યક્ષ થયું છે, એટલે આપને શાપ
મને લાગશે નહિ. હું જઈ છું.' આમ કહીને ઉત્તરે
બેડ કુંડલો લઈને ચાલી નીકળ્યો. ૧૦૨-૧૨૬

ઉત્તરે રસ્તામાં એક નાગા પાખંડી ભિક્ષુક-
ને (ક્ષણિક) આવતો જોયો. તે ધડીમાં

હતો અને ઘડીમાં અદશ્ય થતો હતો. ઉત્તંક તે કુંડલોને જમીન ઉપર મૂકી શૌચઆચમન કરવા માટે પાણી લેવા ગયો. એ ગાળામાં તે ક્ષપણુક જલદીથી આવીને બેઠું કુંડલો લઈ દોડ્યો. શૌચ-ક્રિયાથી પરવારીને, પવિત્ર અને સંયત થઈને, દેવ અને ગુરુઓને નમસ્કાર કરીને ખૂબ વેગે ઉત્તંક તે ક્ષપણુકની પૂઠળ પહોંચો. નજીક થઈ જતાં તેણે ક્ષપણુકને પકડી લીધો. પણ પકડાતાંની વારજ તે ક્ષપણુકનું રૂપ છોડીને તક્ષકરૂપ થઈ ગયો અને એકદમ ધરતીમાં ઊડા દરમાં પેસી ગયો અને ત્યાંથી તે નાગલોકમાં આવેલા પોતાના ભવનમાં ગયો. એ વખતે રાણીનું વચન યાદ આવ્યું અને તે સર્પ તક્ષક છે એમ જાણી તેણે તે દરને લાકડી વડે ખોદવા માંડ્યું, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. ઇન્દ્રે તેને ક્લેષ પામતો જોઈને વળને આજ્ઞા આપી: 'જા, આ બ્રાહ્મણને મદદ કર.' પછી વળે લાકડીમાં પ્રવેશ કરીને તે દરને ફાડી નાખ્યું. ઉત્તંકે તેજ દરથી અંદર પ્રવેશ કર્યો. તે અપાર એવા નાગલોકમાં પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે વિવિધ જાતનાં દેવમંદિરો, રાજમહેલો, હવેલીઓ, બે તરફ નમતી અટારીવાળાં ઘરો, સેંકડો વસ્ત્રશાળાઓ અને અનેક પ્રકારનાં કીડા-સ્થાનો તથા આશ્ચર્યસ્થાનો જોયાં. ત્યાં તેણે આ શ્લોકો વડે નાગોની સ્તુતિ કરી: ૧૭૭-૧૭૮

‘જમનો ઐરાવત રાજ છે, જ્યાં રણમાં શેલ-નારા છે અને જ્યાં વીજળી તથા પવનથી પ્રેરા-યેલા મેઘની જમ શસ્ત્રોની ધારા વરસાવે છે, તે સુંદર અને વિવિધ રૂપ ધારણ કરનારા તથા વિચિત્ર કુંડલ પહેરનારા ઐરાવતવંશી નાગો દેવલોકમાં સૂર્યની જમ શેલી રહ્યા છે. ગંગાને ઉત્તર તીરે નાગોનાં ઘણાં વાસસ્થાનો છે. તે સ્થાનમાં રહેતા મહાન નાગોની પણ હું સ્તુતિ કરું છું. ઐરાવત સિવાય બીજે કોણ સૂર્યની કિરણરૂપી સેનામાં ધૂમવાની ઇચ્છા કરી શકે એમ છે? જ્યારે ધૃત-રાષ્ટ્ર નાગ ચાલે છે ત્યારે અહાવીસ હજાર ને આઠ

સર્પો દોરરૂપી થઈ તેની પાછળ પાછળ ચાલે છે. એ ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે રહેનારાઓને અને તેનાથી દૂર રહેનારાઓને, તેમજ ઐરાવતના મોટા ભાઈ-ઓને હું નમસ્કાર કરું છું. પહેલાં જ કુરુક્ષેત્રમાં ખાંડવવનમાં વસતા હતા, તે નાગરાજ તક્ષકની હું કુંડલ માટે પ્રાર્થના કરું છું. જ તક્ષક અને અ-ક્ષેપનિત્ય સાથીઓ છે અને જ કુરુક્ષેત્રમાં ઈશુ-મતી નદીને તીરે રહે છે તેમને હું નમું છું. વળી તક્ષકનો શ્રુતસેન નામનો જ નાનો પુત્ર છે અને જણે નાગોમાં મુખ્ય થવાની ઇચ્છાએ કુરુક્ષેત્રમાં મહાદુષ્ટન તીર્થમાં વાસ કર્યો છે, તે મહાભાને હું પ્રણામ કરું છું.’ આ રીતે સર્પશ્રેષ્ઠોની સ્તુતિ કર્યા છતાં વિપ્રર્ષિ ઉત્તંકને તે બે કુંડલો મળ્યાં નહિ, ત્યારે તે ચિન્તામાં પડ્યો. આમ નાગોની સ્તુતિ કરવા છતાં તેને કુંડલો ન મળ્યાં, એટલા-માં તેણે બેયું તો, બે સ્ત્રીઓ સાળ ઉપર સુંદર કાંઠલા વડે વસ્ત્ર વણી રહી હતી. તે સાળમાં ઘોળા અને કાળા તાંતણાઓ હતા. વળી તેણે છ કુમારોથી ફેરવાતું ખાર આરાવાણું એક ચક્ર બેયું, એક પુરુષ બેયો અને એક સુંદર ઘોડો બેયો. તેણે વેદમંત્ર જવા આ શ્લોકોથી એ સર્વની સ્તુતિ કરવા માંડી: ૧૭૪-૧૭૫

આ ચોવીસ પર્વ (પૂનમ અને અમાસ)

× અહીં સંવત્સરાત્મક વસ્તુના રૂપરૂપ પ્રપંચનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કર્યું છે. અવિદ્યાજન્ય કામ-કર્માત્મક વાસનાજન્ય એજ સાળના સ્થાનમાં છે, કારણ કે તેમાં જ સર્વ વિશ્વ રહેલું છે. ચિત્તશક્તિ અને માયા એ બે સ્ત્રીઓ છે. જેમ દોરડીમાં જણાતો સર્પ, સ્વચ્છ પ્રકા-શમાં જણાતો નથી તથા ગાઢ અંધારામાં પણ જણા-તો નથી, પરંતુ તે અંધાર-અજ્ઞવાણું મિશ્ર હોય તેમાં જ જણાય છે; તેમ કેવળ ચૈતન્યમાં અથવા કેવળ અચૈ-તન્યમાં સંસાર જણાતો નથી પણ સમન્વિતભાજન જ-ણાય છે. મોટા સંસારપટ વણનારી બે સ્ત્રીઓ તે ચિત્તિ અને માયા કહી છે. જેઓ અવિચ્છિન્ન વાસના-તંત્રથી સંસારપટ વણા કરે છે. આડા તાંતણા નાખ-વાનાં સાધન (વિશ્વ) ના સ્થાનમાં પુણ્ય તથા પાપ અને તેમાંથી ત્રેરણા ઘોળા ને કાળા તાંતણાઓનાં સ્થાનમાં

યુક્ત સનાતન ચક્રમાં ત્રણસો સાઠ આરા રહેલા છે. છ કુમારો સતત તેને ધુમાવી રહ્યા છે. વિશ્વ-રૂપિણી બે યુવતીઓ આ તંત્રમાં સફેદ અને કાળા તાંતણાઓને ઉપરહેડે કરી વસ્ત્ર વણ્યા કરે છે અને સમગ્ર ભૂતોને તેમજ ચૌદે જીવનોને ફેરવ્યાં કરે છે. જે મહાત્મા બે કાળાં વસ્ત્ર પહેરે છે, જે વળનો સ્વામી છે, જે જીવનનો રક્ષક છે, જે વૃત્તનો હણનાર છે, જે નમુચિનો મારનાર છે, જે લોકોમાં સત્ય અને અનૃતને તારવી આપે છે અને જે વૈશ્વનાર સમાન પુરાતન સામુદ્રિક ઘોડાને વાહન તરીકે મેળવે છે, તે જગદીશ્વર અને ત્રિજીવનનાથ પુરંદરને નમસ્કાર હો. ૧૪૬-૧૪૮

ઉત્તંકની આ પ્રકારની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયેલા તે પુરુષે એ ઉત્તંકને કહ્યું: ‘હું તારા આ સ્તોત્રથી પ્રસન્ન થયો છું. કહે, તારું શું પ્રિય કરું?’ તે બોલ્યો: ‘નાગો મારે વધ આપો.’ તે પુરુષે તેને ફરીથી કહ્યું: ‘આ અશ્વની શુદામાં ફૂંક માર.’ પછી તેણે અશ્વની શુદામાં ફૂંક મારી. આમ ઘોડાને ધમવામાં આવતાં તેનાં સર્વ છિદ્રોમાંથી ધુમાડા સાથે અગ્નિની જવાલાઓ બહાર નીકળી આવી. નાગલોક તે ધુમાડાવાળી શિખાઓથી ભરાઈ ગયો. એટલે તક્ષક બેબાકળો થઈ ગયો અને અગ્નિના તેજના લયથી ખેદ પામ્યો. લયે કરીને તે બે કુંડલો લઈને એકદમ ભવનની બહાર આવ્યો અને ઉત્તંકને કહેવા લાગ્યો: ‘આપ આ બે કુંડલો લો.’ ઉત્તંક તે બે કુંડલો લીધાં. તે લઈને તે વિચારવા લાગ્યો: ‘ઉપાધ્યાયપત્નીનો તે પ્રુણદિવસ આજ છે. હું તો દૂર સુધી આવી ગયો છું તો ત્યાં આજ પહેાંચવું કેવી રીતે બને?’ આમ વિચારી રહેલા તેને પેલા પુરુષે કહ્યું: ‘હે ઉત્તંક! તું આજ ઘોડા

ઉપર સવાર થઈ જા. તું જલદીથી ઉપાધ્યાયને ઘેર પહેાંચી જશે.’ ઉત્તંક ‘બહુ સારું’ એમ કહીને તે ઘોડા ઉપર બેઠો અને ઉપાધ્યાયને ઘેર આવી પહેાંચ્યો. તે વખતે ઉપાધ્યાયપત્ની સ્નાન કરીને વાળ ગૂંથાવતાં બેઠાં હતાં. ઉત્તંક હજી આવ્યો નથી એટલે તે મનમાં એને શાપ આપવા માટે વિચારતી હતી. એટલામાં તે ઉત્તંકે ઉપાધ્યાયના કુલમાં પ્રવેશ કર્યો-તેણે ગુરુપત્નીને પ્રણામ કર્યા અને બે કુંડલો આપ્યાં. તે બોલી: ‘હે ઉત્તંક! તું બરાબર દેશકાલે આવી પહેાંચ્યો છે. બેટા! તને સ્વાગત હો. સારું થયું કે મેં તને નિર્દોષને શાપ ન આપ્યો. તારું કલ્યાણ થાઓ અને તને સિદ્ધિ મળો.’ ૧૫૦-૧૫૧

તે પછી ઉત્તંકે ઉપાધ્યાયને વંદન કર્યું. ઉપાધ્યાયે તેને કહ્યું: ‘બેટા ઉત્તંક! તું ભલે આવ્યો. તને વાર કેમ થઈ?’ ઉત્તંકે ઉપાધ્યાયને કહ્યું: ‘મહારાજ! નાગરાજ તક્ષકે મારા આ કામમાં વિઘ્ન કર્યું હતું, તેથી હું નાગલોકમાં ગયો હતો. ત્યાં મેં બે સ્ત્રીઓને સાળ ઉપર કપડું વણતી જોઈ. તેમાં કાળા ને ઘોળા તાંતણા હતા, તે શું? વળી મેં ત્યાં બાર આરાવાળું એક ચક્ર જોયું અને તેને છ કુમારો ધુમાવી રહ્યા હતા, તે પણ શું હશે? ત્યાં મેં એક પુરુષ સુધ્ધાં જોયો, તે વળી કાણુ? એક મોટા પ્રમાણનો ઘોડો પણ મેં જોયો હતો, એ કાણુ? રસ્તે જતાં મેં વળી એક આખલો જોયો, તેના ઉપર એક પુરુષ સવાર થયો હતો. તેણે મને સમજવડથી કહ્યું: હે ઉત્તંક! આ આખલાનું છાણુ આ, તારા ઉપાધ્યાયે પણ તે આપ્યું છે. પછી તેના કહેવાથી મેં આખલાનું તે છાણુ આપ્યું. તો વળી એ પુરુષ કાણુ? એ બધું શું હતું, તે હું આપના ઉપદેશ દ્વારા સાંભળના ઇચ્છું છું.’ તેણે ઉપાધ્યાયને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ઉપાધ્યાયે ઉત્તર આપ્યો: ‘જે બે સ્ત્રીઓ હતી તે ધાતા અને વિધાતા હતી. જે કાળા ને ઘોળા તાંતણા હતા, તે રાત્રિ ને દિવસ હતા. વળી છ કુમા-

સુખ તથા દુખ સમજવાં. પ્રપંચનું સ્થલ ચરીત તે ચક્ર, પુરુષ તે-માયારાજલ ઈશ્વર અને અશ્વ તે-આશ્રવ સ્વભાવવાળો અને બુદ્ધિને આધીન હોવાથી જેનો અસંગ સ્વભાવ તિરોહિત થયેલો છે એવો જીવ.

શે જ ખાર આરાવાણું ચક્ર ફેરવી રહ્યા હતા, તે છ ઋતુઓ અને સંવત્સરચક્ર હતાં. જે પુરુષ હતો તે પર્જન્ય (ધન્દ્ર) હતો. જે ઘોડો હતો, તે અશ્વિ હતો. રસ્તે જતાં તેં જે વૃષભ જોયો તે ગજેન્દ્ર ઐરાવત હતો. તેના ઉપર જે પુરુષ બેઠો હતો તે ઈન્દ્ર હતો. વૃષભનું જે છાણુ તેં ખાધું તે અમૃત હતું. તેને લીધેજ તું નાગભવનમાં મરણ ન પામ્યો. તે ભગવાન ધન્દ્ર મારા મિત્ર છે. તારા ઉપર દયા કરીને તેણે આ કૃપા કરી હતી. આથીજ તું કુંડલો લઈને પાછો આવી પહોંચ્યો છે. હવે હે સૌમ્ય! જા, હું તને રત્ન આપું છું. તારું કલ્યાણ થાઓ.' પછી ઉપાધ્યાયની આજ્ઞા મેળવ્યા પછી ઉત્તંક તક્ષક ઉપર વેર લેવાની ઇચ્છાથી ક્રોધપૂર્વક હસ્તિનાપુર ગયો. તે વિપ્રશ્રેષ્ઠ ઉત્તંક તક્ષક હસ્તિનાપુર પહોંચ્યો અને જનમેજય રાજને મળ્યો. તક્ષક શિક્ષા નગરને રૂડી રીતે જીતીને પાછા આવેલા અને મંત્રીઓથી વીંટાયેલા તે અજ્ઞય અને વિજયી જનમેજયને જોઈને ઉત્તંકે તેને વિધિપૂર્વક જ્યાશિપ આપી અને અર્ધવાણી વાણી વડે આ સમયોચિત વચન કહ્યાં. ૧૧૦-૧૭૩

ઉત્તંકે ઓલ્યા:—‘હે પાર્થિવશ્રેષ્ઠ! તમારે બીજુંજ કામ કરવાનું છે, ત્યારે હે નૃપશ્રેષ્ઠ! તમે બાલકની જેમ ભળતુંજ કામ કરી રહ્યા છો.’

સૂતપુત્ર ઓલ્યા:—‘તે વિપ્રે રાજ જનમેજયને આ પ્રમાણે કહ્યું તે સાંભળીને તે દ્વિજવરને યથાવિધિ સત્કારી જનમેજયે આ ઉત્તર આપ્યો.’

જનમેજય ઓલ્યા:—‘આ પ્રજાઓનું પરિપાલન કરી હું ક્ષત્રિયનો સ્વધર્મ રક્ષી રહ્યો છું. કહો, મારે આજે એવું કયું કામ કરવાનું છે, જેને માટે તમે અહીં આવ્યા છો?’

સૂતપુત્ર ઓલ્યા:—‘તે નૃપવર જનમેજયે પુણ્યશાળીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે દ્વિજેતમને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે ઉત્તંકે તે તેજસ્વી રાજને જણાવ્યું: ‘હે રાજા! તમે તમારું સ્વકર્મજ

કરો. હે મહીપાલશ્રેષ્ઠ! તક્ષકે તમારા પિતાને મારી નાખ્યા હતા, તો તે દુષ્ટાત્મા નાગ ઉપર તમે વેર લો. મને લાગે છે, એ વેદવિહિત કર્મ (સર્પસત્ર) કરવાનો આ યોગ્ય અવસર છે. હે રાજન્! તમારા મહાત્મા પિતાના મૃત્યુનો બદલો લો. તે દુષ્ટ દ્વિધ્વવાળો એ નિરપરાધી એવા તમારા પિતાને કસ્યો હતો અને વજ્રાઘાત પામેલા વૃક્ષની જેમ તેઓ પંચતવને પામ્યા હતા. બળ અને મદમાં છોકલા તે નીચ અને પાપી તક્ષક નાગે રાજર્ષિઓના વંશના રક્ષક અને દેવ જવા તમારા પિતાને કસીને મહાન અકાર્ય કયું છે. વળી તેમનું વિષ ઉતારવા આવતા કથપને તે પાપીએ દ્રવ્ય આપીને પાછા વાળ્યા. હે મહારાજ! સર્પસત્રમાં તે પાપીને ભડભડતા અગ્નિમાં હોમીજ દેવો ઘટે છે; તો ઝટ એ સર્પસત્રનું વિધાન કરો. આમ હે રાજન્! તમે પિતાના મૃત્યુનો બદલો લઈ કૃતાર્થ થશો અને તમે મારું મોહું પ્રિયકાર્ય કયું ગણાશે. હે પૃથ્વીપાલ! હે મહારાજ! હે નિધપાપ! હું શુરદક્ષિણા અર્થે વિચરતો હતો, ત્યારે એ દુરાત્માએ મારા કાર્યમાં પણ વિઘ્ન નાખ્યું હતું.’

સૂતપુત્ર ઓલ્યા:—‘આ સાંભળીને રાજ તક્ષક ઉપર ક્રોધે ભરાયો. ઉત્તંકના વચનરૂપી હવિથી જેમ આહુતિથી અગ્નિ પ્રજ્વલતી જોડે તેમ રાજનો ક્રોધ પ્રદિપ્ત થયો. પછી અત્યંત દુઃખિત થયેલા તે રાજાએ ઉત્તંકની હાજરીમાં મંત્રીઓને પિતાના સ્વર્ગોગમન વિશે પૂછ્યું. આમ જ્યારે ઉત્તંકે પાસેથી પિતા સંબંધી વૃતાંત સાંભળ્યો, ત્યારે તે રાજેન્દ્રે તરત જ દુઃખ અને શોકમાં ડૂબી ગયો.’ ૧૭૪-૧૮૮

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-નિર્ગત પૌષ્યપર્વમાં ‘પૌષ્યઆખ્યાન’ નામનો અધ્યાય ૩ જો સમાપ્ત

પૌષ્યપર્વ સમાપ્ત

પૌલોમ પર્વ

અધ્યાય ૪ થો

કથાપ્રવેશ

ગદ્ય-લોમહર્ષણપુત્ર ઉગ્રથ્રવાઃ સૌતિઃ પૌરાણિકો નૈમિષારણ્યે શૌનકસ્ય કુલપતેદ્વાદ્વિશવાર્ષિકે સત્રે ક્રમ્પીનમ્યાગતાનુપતસ્યે ॥ ૧ ॥

લોમહર્ષણ સૂતના પુત્ર, પૌરાણિક ઉગ્રથ્રવા નૈમિષારણ્યને વિશે કુલપતિ શૌનકના આર વર્ષના સત્રમાં પધારેલા ઋષિઓની સેવા કરતા હતા. જમણે પુરાણમાં મહેનત લીધી હતી, એવા તે પૌરાણિક હાથ જોડીને તે ઋષિઓને કહ્યું: 'આપ યું સાંભળવા ઇચ્છો છો? હું શી વાત કહું?' ઋષિઓએ તેમને કહ્યું: 'હે લોમ હર્ષણપુત્ર! સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા અમને તમે કથાપ્રસંગે ઉત્તમ કથાઓ કહેા. કુલપતિ ભગવાન શૌનક અત્યારે અગ્નિશાલામાં હોમ કરે છે. તેઓ દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, નાગો અને ગન્ધર્વો સંબંધી સર્વ કથાઓ સારી રીતે જાણે છે. હે સૂતપુત્ર! આ યજ્ઞમાં તે વિદ્વાન અને બ્રાહ્મણ કુલપતિ દક્ષ, વ્રતધારી અને શ્રીમાન છે. શાસ્ત્રમાં અને આરણ્યકમાં શુરૂંપ છે. તેમજ તે સત્યવાદી, શમપરાયણ, તપસ્વી અને નિયત-જ્ઞાતી છે. તે અમને સૌને માન્ય છે. આથી તેમની આવાની વાટ જોઈએ. તે શુરૂ પોતાના પરમપૂજિત આસન ઉપર વિરાજે, ત્યારપછી તે દ્વિજોત્તમ તમને જ પૂછે તે તમે કહેશો.'

સૂતપુત્ર બોલ્યા:- ભલે, જે મહાત્મા શુરૂ આસન ઉપર બેસશે એ પછી તેઓ મને પૂછશે, જોઈલે હું વિવિધ આશ્રયવાળી પુણ્યકથાઓ કહીશ.' પછી પોતાનાં સર્વ કાર્ય વિધિપૂર્વક પતાવીને તેમજ વેદમંત્રોથી દેવાને તથા જલથી પિતૃઓને તર્પણ આપીને કુલપતિ શૌનક ત્યાં

આવ્યા. ત્યાં યજ્ઞમંડપમાં સૂતપુત્રને આગળ કરીને વ્રતધારી સિદ્ધો અને બ્રહ્મર્ષિઓ સુખ-પૂર્વક વિરાજી રહ્યા હતા. ઋત્વિજો અને સદસ્યો બેઠા પછી, તે શૂદ્રપતિ શૌનક પણ આસન ઉપર બેઠા અને આ પ્રમાણે બોલ્યા. ૧-૧૦

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત પૌલોમપર્વમાં 'કથાપ્રવેશ' નામનો અધ્યાય ૪ થો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫ મો

ભૃગુવંશ અને અગ્નિસંવાદ

॥ શૌનકકથાવા ॥

પુરાણમશિલં તાવ પિતા તેઽધીતવાન્ પુરા ॥
કચિચ્ચમપિ તત્સર્વમધીપે લૌમહર્ષણે ॥ ૧ ॥

શૌનક બોલ્યા:- 'હે તાત! તમારા પિતા પૂર્વે સમસ્ત પુરાણ ભણ્યા હતા. હે લોમહર્ષણ-પુત્ર! તમે પણ એ બધું ભણ્યા છો ને? કેમકે પુરાણમાં જ દિવ્ય કથાઓ અને બુદ્ધિમાનોના આદિવંશોનાં વર્ણન કર્યાં છે, તે અમે પૂર્વે તમારા પિતાના મુખેથી સાંભળ્યાં છે. એમાં પ્રથમ ભાર્ગવવંશ સાંભળવા ઇચ્છું છું. તમે એ કથા કહેા. અમે સાંભળવા તત્પર છીએ.' સૂતપુત્ર બોલ્યા: 'પૂર્વે વેશંપાયન આદિ દિવ્યોત્તમ મહાત્માઓએ જનું રૂડી રીતે અધ્યયન તથા કથન કર્યું હતું, મારા પિતાએ જનું શિક્ષણ લીધું હતું અને પછી હું જ યથાત્રિધિ શીખ્યો છું, તેમાં હે ભૃગુનંદન! ઇન્દ્ર, દેવો, ઋષિઓ અને મરુદ્ધગણોથી પૃથ્વીલો ભાર્ગવવંશ શ્રેષ્ઠ છે. હે મહામુનિ! પ્રથમ હું પુરાણના આશ્રય સાથેનો એ ભાર્ગવવંશ તમને યથાથોગ્ય રીતે કહું છું, તો તમે તે સાંભળો. સ્વયંભૂ બ્રહ્મા એ વરુણના યજ્ઞમાં અહર્ષિ ભૃગુ ભગવાનને અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા હતા, એમ અમે સાંભળ્યું છે. ભૃગુને અયવન ભાર્ગવ નામે પ્રિય પુત્ર

હતો. અ્યવતને પ્રમતિ નામે ધાર્મિક પુત્ર થયો અને એ પ્રમતિને ઘૃતાચીમાં રુર નામે પુત્ર જન્મ્યો. રુરને પ્રમદ્વરામાં તમારા પૂર્વપિતા-મહા શુનક જન્મ્યા. તે વેદમાં પારંગત, ધર્માત્મા, તપસ્વી, યશસ્વી, વિદ્યાવાન, શ્રેષ્ઠ પ્રજાવેતા, ધાર્મિક, સત્યવાદી, નિયમપરાયણ અને નિયતા-હારી હતા. ॥ ૧-૧૨

શૌનક બેઠ્યા:—હે સૂતપુત્ર! તે મહાત્મા ભૃગુપુત્રનું અ્યવન નામ કેમ કરીને પ્રસિદ્ધ થયું? આ હું પૂછું છું તે તમે મને કહો.'

સૂતપુત્ર બેઠ્યા:—ભૃગુને પુલોમા નામે વિખ્યાત અને અતિપ્રિય પત્ની હતી. ભૃગુના વીર્યથી તેને ગર્ભ રહ્યો. હે ભૃગુવંશધારી! યશસ્વિની અને સમાન શીલવાળી એ ધર્મપત્ની પુલોમાને તે ગર્ભ રહ્યો હતો, તેવામાં એક વાર ધાર્મિકશ્રેષ્ઠ ભૃગુઋષિ સ્નાન માટે બહાર નીકળ્યા હતા. એટલામાં પુલોમા નામે રાક્ષસ તેમના આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યો. આશ્રમમાં પ્રવેશતાં તે સ્તુત્ય ભૃગુપત્નીને જોઈને ક્રામાતુર થયો અને ભાન ભૂલી ગયો. સુંદરરૂપિણી પુલોમાએ અતિથિરૂપ આવેલા તે રાક્ષસને વનનાં રૂઝમૂલોથી સત્કાર આપ્યો. હે પ્રજાન્! કામજન-રથી પીડાઈ રહેલો તે રાક્ષસ તે અનિન્દિતાને જોઈને હર્ષ પામ્યો અને તેનું હરણ કરી જવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો. તે સુંદરીને હરણ કરી જવા ઇચ્છતો તે 'પોતાનું કામ થઈ ગયું છે' એમ આનંદપૂર્વક બેઠ્યો. ક્રમિક એ મધુર હાસ્યવાળી તે સ્ત્રી પ્રથમ તે પુલોમા વેરેજ અપાઈ હતી.* પણ પાછળથી તેના પિતાએ તેને શાસ્ત્ર-પૂર્વક ભૃગુને પરણાવી હતી. હે ભાગવ! તે રાક્ષસના દ્વંદ્વમાં આતું શૂળ નિત્ય રહેતું હતું. હરણ કરવાનો આ લાગ છે, એવો તેણે

મનમાં વિચાર કર્યો. પણ એટલામાં તેણે અગ્નિશાળામાં અગ્નિને જળતો જોયો. એટલે તે રાક્ષસે ત્યારે સળગી રહેલા તે અગ્નિને પૂછ્યું: 'હે અગ્નિ! કહો, આ કોની ભાર્યા છે? હું તમને સત્યપૂર્વક પૂછું છું. હે પાવક! તમે દેવોના મુખ છો તો મારા પૂછ્યાનો ઉત્તર આપો. આ વરાંગનાને હુંજ પ્રથમ વર્ણો હતો. પછી એના બુકા પિતાએ એને ભૃગુને પરણાવી લીધી હતી. શ્રેષ્ઠ નિતંબવાળી એ એ એકાંત-સેવનથી ભૃગુની ભાર્યા હોય, તોય હું એને આશ્રમમાંથી હરી જવા ઇચ્છું છું. તો તમે સત્ય કહો. પ્રથમ ભાર્યારૂપે મને વરેલી આ સુંદર કેડવાળી સ્ત્રી ભૃગુએ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે—એથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્રોધ મારા દ્વંદ્વને બાળતો હોય. તેમ તે વસી રહ્યો છે. ॥ ૧૨-૨૫

સૂતપુત્ર બેઠ્યા:—'આમ ભૃગુની ભાર્યા સંબંધમાં સંદેહ રાખતો એ રાક્ષસ તે પ્રજન-સિત જાતવેદસને ફરી ફરીને પૂછવા લાગ્યો: 'હે અગ્નિ! તમે નિત્ય પ્રાણીમાત્રના અંતરમાં વિચરો છો. તમે પુણ્ય અને પાપોમાં સાક્ષીરૂપ છો. હે કવિ! તમે સત્ય વચન કહો. પૂર્વે હું જને ભાર્યા તરીકે લઈ ગયો હતો, તેને અસત્યકારી ભૃગુ પત્ની હરી ગયો છે. એ એ મારી પત્ની છે, તો તમે તે સત્ય કહેવાને ધટિત છો. હે અગ્નિ! તમારી પાસેથી સાંભળ્યા પછી હું તમારા દેખતાંજ આ ભૃગુપત્નીને હરી જઈશ. તમે મને સત્ય વાણી કહો.'

સૂતપુત્ર બેઠ્યા:—તેનું આ વચન સાંભળીને સપ્તશિખ અગ્નિ દુઃખ પામ્યો. એક બાજુ અસત્યથી અને બીજી તરફ ભૃગુના શાપથી ભય પામ્યો. ધીરે રહીને તેણે કહ્યું: 'હે દાનવનંદન! આ પુલોમાને પ્રથમ તું

* ભૃગુઋષિની સ્ત્રી પુલોમા ન્યારે બાળક હતી, ત્યારે તેના પિતાએ એક વખત તેને રડતી જોઈને બીક કેખાડી છાની રાખવા કહ્યું, 'રે રાક્ષસ! આને લઇ

જા!' આમ બોલતાંની સાથે જઘનની સમીપમાં આવેલા એ રાક્ષસે તેને ભાળાં તરીકે સ્વીકારી લીધી હતી. આથી એ વચન વડે આપેલી ગણાય.

અધ્યાય ૭ મો

અગ્નિનો શાપથી છુટકારો

॥ સૌતિરુવાચ ॥

શત્ત્વસ્તુ ધૃગુણા વદ્ધિઃ કુદ્ધો વાક્યમંયાત્રવીત્ ।

કિમિદં સાહસં વ્રજન્ કૃતવાનસિ માં પ્રતિ ॥૧॥

સૂતપુત્ર બોલ્યાઃ-ભૃગુએ શાપ આપ્યો, એટલે અગ્નિ ક્રોધ પામી આ વચન બોલ્યો: 'હે બ્રહ્મન્! તમે મારા તરફ આ તે કેવું સાહસ કર્યું? ધર્મમાં પ્રયત્નમાન રહેનારા તથા સમાન અને સત્ય કહેનારા મને પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે મેં સત્ય હતું તેજ કહ્યું છે. એમાં મારો અપરાધ શો? બળુકાર હોવા છતાં જ બોટી સાક્ષી કે સાખ પૂરે છે, તે પૌતાના વંશના સાત પૂર્વપુરુષોને તથા સાત ઉત્તરપુરુષોને અધોગતિ-એ પહોંચાડે છે. કાર્યના પ્રયોજનના રહસ્યને બળુવાવાળો જ મનુષ્ય પોતે બળુકાર હોવા છતાં બોલે નહિ, તે પણ તેજ પાપથી ખરડાય છે, એમાં સંશય નથી. હું પણ તમને શાપ આપી શકું છું, પણ બ્રાહ્મણો મારે મન માન-યોગ્ય છે. હે બ્રહ્મન્! તમે બણો છો, તો પણ હું તમને તે કહું છું, તો તે સાંભળો. યોગે કરીને અનેકરૂપ થઈ, હું અગ્નિદેવો, સન્નો, ક્રિયાઓ અને યજ્ઞોમાં શ્રીર્તરૂપે રહું છું. વેદાક્ત વિદ્યાનથી મારામાં હવિનો જ હોમ કરવામાં આવે છે, તેથી દેવો અને પિતૃશ તૃપ્ત થાય છે. હોમત્વં આપ (શોભ, ધી અને દૂધ વગેરે) એ સર્વ દેવગણોરૂપ તેમજ પિતૃગણોરૂપ છે. દેવોના દર્શયાગ તથા પૌર્ણાસયાગ પિતૃઓની સાથે જ થાય છે. તેથી દેવો એ પિતૃઓ છે અને પિતૃઓ તે દેવો છે અર્થાત્ તેઓ એકરૂપજ છે. માત્ર પર્વોમાં તેઓ ભિન્નભિન્ન દેખાય છે. મારામાં જ હોમવામાં આવે છે, તે દેવો અને પિતૃઓ જન્મે છે. આમ હું દેવો તથા પિતૃઓના મુખરૂપે છું. અમાસે પિતૃઓ અને પૂનમે દેવો મારા-

જ મુખથી હોમનો હવિ જન્મે છે; તો તેમના મુખરૂપી એવો હું કેમ કરીને સર્વલક્ષી થઈશ?

સૂતપુત્ર બોલ્યાઃ-આમ કહીને પછી વિચાર કરીને અગ્નિ પોતે અંતર્ધાન થઈ ગયો. આથી બ્રાહ્મણોના અગ્નિદેવોમાં, યજ્ઞોમાં, સન્નોમાં, ક્રિયાઓમાં, ઝોંકાર, વધકાર, સ્વધા અને સ્વાહા બંધ થયા. તેથી સર્વ પ્રજાઓ અગ્નિ વિના અત્યંત દુઃખ પામી. હવે ઋષિઓ અતિ ઉદ્વેગ પામીને દેવો પાસે ગયા અને આ વચન બોલ્યા: 'હે નિષ્પાપ! અગ્નિનો નાશ થવાથી તથા અગ્નિદેવોના ક્રિયાઓ બંધ થવાથી ત્રણે લોકો ભ્રમિત થઈ ગયા છે. તેથી આમાં સમય ન વીતે તે રીતે જ કરવા યોગ્ય હોય તે કરો.' પછી દેવો અને ઋષિઓ બ્રહ્માજી પાસે ગયા અને અગ્નિને મળેલા શાપ વિષે તથા ક્રિયાઓના થયેલા લોપ વિશે તેમને આ પ્રમાણે નિવેદન કર્યું: 'હે મહાભાગ! કંઈ કારણસર ભૃગુએ અગ્નિને શાપ આપ્યો છે; પણ એ હુતજ્વલ દેવોના મુખરૂપ છે તથા યજ્ઞભાગને પ્રથમ જન્મનારો છે, એટલે તે શી રીતે સર્વ લોકોમાં સર્વલક્ષી થઈ શકશે?' વિશ્વકર્તાએ તેમનાં આ વચન સાંભળીને અવિનાશી અને પ્રાણીઓના કર્તા અગ્નિને બોલાવ્યો અને તેને આ કામળ વચન કહ્યાં: 'હે લોકેશ! તમે સર્વ લોકોના કર્તા અને સંહારનારા પણ છો. તમે ત્રણે લોકોને ધારો છો અને તમેજ ક્રિયાઓને પ્રવર્તાવો છો. તો તમે એવું કરો કે તેથી ક્રિયાઓનો ઉચ્છેદ થાય નહિ. હે હુતાચન! તમે સમર્થ હોઈને આમ વિમૂઢ ક્યાંથી થઈ ગયા છો? તમે તો લોકોમાં સદા પવિત્ર છો, તમે પ્રાણીમાત્રની ગતિરૂપ છો. હે શિખાવાન! તમે તમારા સકલ શરીરે સર્વલક્ષીપણું નહિ પામે. અપાનમાં તમારી જ જ્વાલાઓ છે તે સર્વલક્ષણુ કરશે. વળી તમારો જ માંસ ખાનારો શરીરભાગ છે, તે સર્વને ભક્ષનારો થશે. જમ સૂર્યનાં કિરણોના સ્પર્શથી

સર્વ કાંઈ પવિત્ર મનાય છે, તેમ તમારી જ્ઞા-
લાથી બળેલું સર્વ કાંઈ પવિત્ર રહેશે. હે અગ્નિ!
તમે સ્વપ્રભાવથી નીકળેલા પરમ તેજસ્વી છો. હે
વિભુ! તમે તમારા તેજથીજ ઋષિના તે શાપને
સત્ય કરો. તમારા મોંમાં હોમવામાં આવેલા
દેવોના તેમજ તમારા પોતાના ભાગને તમે ગ્રહ-
ણ કરો. ૧-૨૫

સૂતપુત્ર બોલ્યા:- 'વહ્નિએ પિતામહને
ઉત્તર આપ્યો કે ભલે એમ થાઓ. પછી તે બ્રહ્મ-
દેવની આજ્ઞા પાળવા માટે ત્યાંથી નીકળ્યો.
ત્યારે દેવો અને ઋષિઓ આનંદ પામ્યા અને
જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં પાછા ગયા. ઋષિઓ
પણ પૂર્વની જમ સર્વ ક્રિયાઓ કરવા લાગ્યા.
સ્વર્ગમાં દેવો તથા પૃથ્વીલોકમાં સૌ પ્રાણી-
સમૂહો આનંદ પામ્યા. નિષ્પાપ થયેલો અગ્નિ
પણ પરમ પ્રીતિ પામ્યો. આ રીતે પૂર્વે અગ્નિને
ભય તરફથી શાપ મળ્યો હતો. અગ્નિના શાપ
વિશેનો, પુલોમી રાક્ષસના વિનાશ વિશેનો, તેમજ
અવનના જન્મ વિશેનો આ પ્રાચીન ઇતિહાસ
થયો હતો. ૨૬-૨૮

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
પૌલોમપર્વમાં 'અગ્નિશાપમોચન'
નામનો અધ્યાય ૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮ મો

રુરુનું ચરિત્ર-પ્રમદ્વરને સર્પદંશ

॥ સ્તીતિરુવાચ ॥

સ ચાપિ વ્યવનો વ્રહ્મન્ માર્ગવોજ્જનયત્સુતમ્ ॥
સુકન્યાયાં મહાત્માનં પ્રમર્શિં દીપ્તવેજસમ્ ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:- 'હે બ્રહ્મન્! તે અવન
ભાગે સુકન્યામાં મહાત્મા અને પ્રેન્નલ કાંતિ-
વાળો પ્રભતિ નામે પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. પ્રભતિએ
ધૃતાચીમાં રુરુ નામે પુત્ર પેદા કર્યો અને રુરુએ
પ્રમદ્વરમાં શુનકને જન્મ આપ્યો. તે શુનક
મહા સત્તવાળો, સર્વ ભાગ્યોને આનંદ આપ-

નારા, તીવ્ર તપમાં રહેનારા અને અવિચલ યશ-
વાળો થયા હતા. હે બ્રહ્મન્! તે અત્યંત તેજસ્વી.
રુરુનું સમગ્ર ચરિત્ર હું વિસ્તારથી કહીશ; તમે તે
અશેષે સાંભળો. પૂર્વે તપ અને વિદ્યાથી સંપન્ન
તેમજ પ્રાણીમાત્રના હિતમાં પરાયણ એવા
સ્થૂલકેશ નામે એક પ્રસિદ્ધ મહર્ષિ હતા. હે
વિપ્રર્ષિ! એ સમયે વિશ્વાવસુ નામે ગન્ધર્વ-
રાજ મેનકામાં ગર્ભાધાન કર્યું. હે ભૂયનંદન!
અપ્સરા મેનકાએ તેના તે ગર્ભને સ્થૂલકેશના
આશ્રમ આગળ યથાસમયે પ્રસવ આપ્યો. નિ-
દ્ય ને નિર્લજ્જ તે મેનકા અપ્સરા તે ગર્ભને
નદી તીરે છોડીને ચાલી ગઈ. દેવના જ્ઞવી કાંતિ-
વાળી અને સૌન્દર્યથી ગ્રહણી રહેલી તે કન્યા-
ને સ્થૂલકેશ મહર્ષિએ નદીતીરે ત્યજ્યેલી જોઈ.
આમ નિર્જન સ્થાનમાં સર્ગાવહાલાંથી છોડાયેલી
તે કન્યાને જોઈને, મહાઆશ્ચર્ય અને તેજસ્વી-
એવા તે સુનિશ્ચેષ્ટ સ્થૂલકેશ દયાપૂર્ણ થઈ ગયા.
અને તેને જાંચકી લાવી તેનું પાલન કરવા લાગ્યા.
તે સુંદરાંગી તે શુભ આશ્રમસ્થાનમાં મોટી થવા
લાગી. મહાભાગ સ્થૂલકેશ મહર્ષિએ યથાક્રમે
તેના જાતકમંદિ સંસ્કારો વિધિપૂર્વક કર્યા. તેજ-
અને ગુણથી સંપન્ન એવી તે પ્રમદ્વરમાં વસા-
(શ્રેષ્ઠ) હતી, એટલે તે મહર્ષિએ તેનું 'પ્રમદ્વર'
નામ રાખ્યું. એક વાર રુરુએ તે ઋષિના આશ્ર-
મમાં એ પ્રમદ્વરને જોઈ અને તે ધર્મત્તમા
કામથી વિહ્વલ થઈ ગયો. પછી તેણે પોતાના
મિત્રો દ્વારા પોતાના પિતા પ્રભતિ ભાગ્યને આ-
વાત સંભળાવી. એટલે પ્રભતિએ સ્થૂલકેશ પાસે
તે યશસ્વિનીનું માયું કર્યું. એટલે સ્થૂલકેશ
પિતાએ તે પ્રમદ્વર કન્યા રુરુને આપી અને
ભગદેવતાવાળા પૂર્વાંકાશ્વની નક્ષત્રમાં લગ્ન
નક્કી કર્યા. કેટલાક સમય પછી લગ્નનો સમય
પાસે આવ્યો. તેવામાં એક દિવસે તે સુંદરવર્ણી
કન્યા પોતાની સખીઓ સાથે ક્રીડા કરતી હતી.
તે વખતે તેણે આડો પડી મૃદ રહેલો એક સાપ

જ્યો નહિ. દેવથી પ્રેરાધને તે જાણે મોત માગતી હોય તેમ જોને પગથી છૂંદી દીધો. કાલથી પ્રેરાધને તે સર્પે પણ તે અસાવધ કન્યાના અંગ ઉપર પોતાના ગરબમાં તીવ્ર દાંતો બેસાડ્યા. તે સાપ તેને ડર્યો, એટલે તે ફિક્કી પડી ગઈ, તેની સૌન્દર્યશોભા જીડી ગઈ, તેનાં આભરણો ગરી ગયાં; અચેત યઈ તે તરતજ ભોંય ઉપર ગબડી ગઈ. વીંખાઈ ગયેલા કંચનાળી તે તેનાં સંગાંસંબંધીઓને શોકતું કારણ યઈ પડી. આમ અત્યુત્તમ દર્શનવાળી તે નિર્મખાણુ થવાથી દર્શન-યોગ્ય ન રહી. સર્પના વિષથી પ્રાણપીડા પામેલી તે જાણે ભૂમિ ઉપર જાંધી રહી હોય એમ જણાતું હતું. સુંદર કેડવાળી તે પાછી વિશેષ મનોહર દેખાવા લાગી. આમ પિતાએ તથા અન્ય તપસ્વીઓએ કમળ જવી કાંતિવાળી તેને પ્રાણરહિત થતી અને પૃથ્વી ઉપર પડતી જોઈ. એટલે સર્વ દિગ્ધવરા કૃપાયુક્ત યઈ ત્યાં આવ્યા. રૂસ્તયાય, મહાજનુ, કુશિક, શંખમેખલ, ઉદાલક, કઠ, મહાયશસ્ત્રી એત, ભરદ્વાજ, કૌણ્ડકુત્સ, આદિપેણુ, ગૌતમપુત્ર રુર સાથે પ્રભતિ અને બીજા વનવાસીઓ-એ સૌ સાપના વિષથી પીડાયેલી તે કન્યાને નિર્મખાણુ જોઈ દયાથી ભરાઈ ગયા અને રડવા લાગ્યા. દુઃખી થયેલો રુર તો ત્યાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો અને બીજા દિગ્ધવ્રો ત્યાંજ બેસી રહ્યા. ૧-૨૭

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત પૌલોમપર્વમાં 'પ્રમદ્ધવરાઅર્ષદશ'

નામનો અધ્યાય ૮ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૯ મો

પ્રમદ્ધવરા ફરી જીવતી થઈ

॥ સૌતિરુચાચ ॥

તેષુ તત્રોપવિદેષુ વ્રાહ્મણેષુ મહાત્મસુ ॥

રુદ્રક્રોધ ગહનં વનં ગત્વાતિદુઃખિતઃ ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર યોલ્યા:-તે મહાત્મા ગ્રામણો ત્યાં

બેઠા હતા, તે વખતે અત્યંત દુઃખ પામેલો રુર ગહન વનમાં જઈ આક્રંદ કરવા લાગ્યો. શો-કથી ઘવાયેલો તે બહુ કરુણ વિલાપ કરતો હતો અને પોતાની પ્રિયા પ્રમદ્ધવરાને સંભારીને શોક કરતો કરતો આ ગ્રામણે બોલવા લાગ્યો: 'અરે! મારો શોક વધારનારી તે સુંદરાંગી આ ભોંય ઉપર સૂતી છે! સૌ સંગાંવહાલાંને આથી બીજું કયું દુઃખ હોય? જો મેં દાન કયું હોય, તપ તપ્યું હોય અને ગુરુઓને આરાધ્યા હોય, તો તે પુણ્યથી મારી પ્રિયા સજીવન થાઓ. જન્મથી માંડીને જો હું વશાત્મા ને વ્રતધારી હોઈ, તો તેથી આ લાભિની પ્રમદ્ધવરા બેઠી થાઓ.' આમ પ્રિયાને મારે તે દુઃખિત રુર જ્યારે વનમાં વિલપી રહ્યો હતો, ત્યારે એક દેવદૂત તેની પાસે આવ્યો અને આ વચન બોલ્યો. દેવદૂત બોલ્યો: 'હે રુર! દુઃખને દીધે તું જ વાણી કહી રહ્યો છે તે મિથ્યા છે. કમકે હે ધર્માત્મા! આવરદાહીન થયેલા મર્ત્યને આવરદા સાંપડતો નથી. ગંધર્વ અને અપ્સરાની આ પુત્રીનું બિચારીનું આયુષ્ય પૂરું થઈ ગયું છે. હે તાતા! આથી તું કેમેય મનને શોકમાં લગાડીશ નહિ. પૂર્વે મહાત્મા દેવોએ આ વિશે એક ઉપાય ક્યો છે. તું જો તે કરવા ઇચ્છતો હોય, તો તું પ્રમદ્ધવરાને મેળવી શકશે.' રુર બોલ્યો: 'હે ખેચર! દેવોએ કયો ઉપાય ક્યો છે તે કહે. તે સાંભળીને હું તે પ્રમાણે કરીશ. તમે મને રક્ષવાને યોગ્ય છો.' દેવદૂત બોલ્યો: 'હે ભૃગુનંદન! તું આ કન્યાને તારું અડધું આયુષ્ય આપ. હે રુર! જો રીતે તારી પ્રિયા પ્રમદ્ધવરા પાછી જીવતી બીકશે.' રુર બોલ્યો: 'હે ખેચર-શ્રેષ્ઠ! હું આ કન્યાને મારો અરધો આવરદા આપું છું. સંગાર અને રૂપના અલંકાર સમી એ મારી પ્રિયા ફરી બેઠી થાઓ.' ૧-૧૨

સૂતપુત્ર યોલ્યા:-પાછી ગન્ધર્વરાજ અને દેવદૂત એ બંને ધર્મરાજ પાસે જઈ આ વચન કહેવા લાગ્યા: 'હે ધર્મરાજ! રુરની પ્રિયા પ્રમદ્-

વરા મરણ પામી છે. આપને માન્ય હોય તો
રુના અડધા આયુષ્યથી તે કલ્યાણી ફરી જીવતી
ભી થાઓ.' ધર્મરાજ બોલ્યા: 'હે દેવદૂત!
તું રુની પ્રિયા પ્રમદ્વરાને જિવાડવા ઇચ્છે છે,
તો રુનાજ અડધા આયુષ્યથી તે આવરદાવા-
ળી થઈને જોડો.'

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—'ધર્મરાજ આમ કહ્યું,
જેટલે તે રુની અડધી આવરદાએ કરીને તે
સુદરાંગી કન્યા પ્રમદ્વરા બાણે સૂતી હોય તેમ
ફરી ભી થઈ ગઈ. આમ ઉત્તમ તેજવાળા અને
અતિ લાંબા આવરદાવાળા તે રુનું અડધું
આયુષ્ય પોતાની પ્રિયાને કાજ લોપ પામ્યું,
કેમકે તેના લવિષ્યમાં આજ નિર્માયું હતું. પછી
છટ દિવસે તેમનાં માતપિતાઓએ આનંદપૂર્વક
તેમનાં લગ્ન કર્યાં અને પરસ્પર હિત ઇચ્છતાં તે
ખત્રે આનંદમણ કરવા લાગ્યાં. કમળના કેસર
જેવી કાંતિવાળી હુલ્લ ભાર્યાને પામીને, તે
વ્રતધારી રુએ સરપોના વિનાશ માટે પણ
લીધું. અતીવ ઢોપ પામેલો તે સાપમાત્રને જોતાં
હચિયાર લઈને, તેમને યથાશક્તિ સર્વદા મારી
નાખતો હતો. હવે એક વાર તે રુ વિપ્ર મહાન
વનમાં ગયો હતો—ત્યાં તેણે એક વયે પહેંચેલા
હુંડુભ (ડેંડવા)ને સૂતેલો જોયો. તે ઢોપ પામેલા
વિપ્રે તેને મારવાની ઇચ્છાથી કાલદંડના જ્યો
પોતાનો દંડ ઉગામ્યો. જેટલે હુંડુભે તેને કહ્યું:
'હે તપોધન! અત્યારે હું તમારો કશોય અપ-
રાધ કરતો નથી, તો તમે ક્રોધાવેશમાં આવીને
અને શા માટે મારો છો?' ૧૩-૨૩

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત
પાલોમપર્વમાં 'પ્રમદ્વરાપુનરુજીવન'
નામનો અધ્યાય ૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦ મો

રુ અને હુંડુભનો સંવાદ

॥ રુ ઉવાચ ॥

મમ પ્રાણસમા માર્યા દદાસીઙ્ગજગેન હ ॥
તવ મે સમયો ધોર આત્મનોરગ વૈ કૃતઃ ॥ ૧ ॥

રુ બોલ્યો:—'હે સર્પ! મારી પ્રાણસમી
પત્નીને એક સર્પ કરદ્યો હતો, ત્યારથી મેં
આ ભયંકર નિયમ લીધો છે, કે જ જ સાપ
મારા જોવામાં આવે, તેને હું સદૈવ મારીજ
નાખું. આથી હું તને પણ મારી નાખવા માગું
છું. આજેજ તું આવરદાથી છૂટો થશે.' હુંડુભ
બોલ્યો: 'હે પ્રજ્ઞાન! માણસોને જ ડરે છે, તે
સાપો તો બીજા છે. માત્ર સાપના આકારથી
તમારે હુંડુભને મારવા ઘટતા નથી. અમે
હુંડુભો સરપોની બતિના છીએ. તેમની જન્મ
અમે હાનિ પામીએ છીએ, પણ લાભ પામતા
નથી. તેમની જન્મ અમે દુઃખ પામીએ છીએ,
પણ સુખ પામતા નથી. તમે ધર્મજ્ઞ છો, તમારે
અમને મારવા ન જોઈએ.' ૧

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—ત્યારે તે સર્પનાં આ
વચન સાંભળીને રુએ તે ભયાનુલ હુંડુભને
ઋપિ માનીને માર્યો નહિ. ભગવાન રુએ તેને
બાણે સાંત્વન આપતા હોય એમ કહ્યું: 'હે સર્પ!
આ સર્પદેહની વિક્રિયા પામેલો તું જાણ છે?'
તારી ઇચ્છા હોય તો તે કહે.' હુંડુભ બોલ્યો:
'હે રુ! પૂર્વે હું સહસ્રપાત નામે ઋપિ
હતો. પરંતુ હું બ્રાહ્મણના શાપથી આ સર્પનો
અવતાર પામ્યો છું.' રુ બોલ્યો: 'હે સર્પો-
તમ! ક્રોધભર્યા બ્રાહ્મણે તને શા માટે શાપ
આપ્યો હતો? કેટલા વખત માટે તારું આ
શરીર રહેશે?' ૧-૮

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત
પાલોમપર્વમાં 'રુહુંડુભસંવાદ'
નામનો અધ્યાય ૧૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧ મો

હુંડુભની શાપમુક્તિ

॥ હુંડુમ ઉવાચ ॥

સસા વપૂવ મે પૂર્વ સ્વગમો નામ વૈ દ્વિજઃ ॥

મૃચં સંશિત્તવાક્ તાવ તપોવ્રતસમન્વિતઃ ॥ ૧ ॥

હુંડુભ બોલ્યોઃ-હે તાત! પૂર્વે ખગમ નામે ઉચ્ચ સત્યવચની અને તપોબલવાળો એક મારો બ્રાહ્મણ મિત્ર હતો. બાળપણમાં મેં રમતમાં તાણબલતો એક સર્પ બનાવ્યો અને અગ્નિહોતમાં આસક્ત રહેલા તે ખગમને મેં તેથી બિવરાવ્યો. આથી તે મૂર્છા પામ્યો. તે સત્યવાદી અને ઉત્તમ વ્રતી તપોધન ક્ષી ભાતમાં આવ્યો, એટલે કાપથી બળતો હોય તેમ મને કહેવા લાગ્યોઃ ‘મને ગભરાવવા માટે તેં આ જવા વીર્યવાળો સાપ બનાવ્યો છે, તેવાજ વીર્યવાળો સાપ તું મારા શાપથી થઈશ.’ હે તપોધન! તે તપસ્વી ખગમની શક્તિને હું બળતો હતો, એટલે હૃદયમાં અત્યંત ઉદ્વેગ પામીને, ગભરાટથી પ્રણામ કરીને, હું હાથ બેઠીને તેની સામે બિન્નો રહ્યો અને તેને કહેવા લાગ્યોઃ ‘હે બ્રહ્મન! તને મિત્ર માનીને વિનાશ અર્થે આ મેં એકદમ કરી નાખ્યું છે, મને ક્ષમા આપવાને તું યોગ્ય છે. આ શાપ પાછો વાળ.’ મને અતીવ ઉદ્વેગ પામેલા ચિત્તવાળો બેઠીને તે તપોધન પણ ગભરાઈ ગયો અને બિના બિના નિસાસા નાખી મને કહેવા લાગ્યોઃ ‘મારું કહેવું કાઈ રીતે મિથ્યા થશેજ નહિ; પણ હે તપોધન! હું તને જ વાક્ય કહું છું તે સાંભળ. હે નિષ્પાપ! તે વાક્ય સાંભળીને તું તેને સદૈવ તારા હૃદયમાં રાખજ. પ્રભલિતે રુ નામે પવિત્ર પુત્ર ઉત્પન્ન થશે. તેને બેઠીને તારી તટાળ શાપમુક્તિ થશે. તમે પ્રભતિના તેજ રુ નામે પ્રસિદ્ધ પુત્ર છો. હવે મારું મૃગ રૂપ પામીને હું તમને હિતવચન કહીશ.’

તે મહાયશસ્ત્રી વિપ્રવરે હુંડુભનું રૂપ ત્યજ-

ને ક્ષીથી પોતાનું અતિ તેજસ્વી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. અગ્નેઃ ઓજસ્વી રૂપને તેણે આ વચન કહ્યુંઃ ‘હે સક્લ પ્રાણધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ! અહિંસા એ પરમધર્મ છે. તેથી બ્રાહ્મણે ક્યારેય કાઈ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી બેઠએ. એ પરમ વેદશ્રુતિ છે કે બ્રાહ્મણ આ લોકમાં સૌમ્યજ રહે. તે તો વેદ ને વેદાંગોના વેતા હોય અને પ્રાણી-માત્રને અલય આપનારો હોય; તેનામાં અહિંસા, સત્યવચન અને ક્ષમા અવરથ હોવાં બેઠએ. વળી વેદોને ધારણ કરવા એ બ્રાહ્મણનો પરમધર્મ છે. આથી જ ધર્મ ક્ષત્રિયનો છે, તે તમારે માટે ઇચ્છવા યોગ્ય નથીજ. હે રુ! હંડને ધારણ કરવો, ઉચિત રાખવી અને પ્રજનનું રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિયનાં કર્મ છે. વળી મારી પાસેથી સાંભળો. હે દ્વિજવર! પૂર્વે જનમેજયના એ યજ્ઞમાં સર્પોની હિંસા થઈ હતી, ત્યારે તે સર્પ-સત્રમાં તપ, વીર્ય અને બલવાળો, વેદ ને વેદાંગોની પાર ગયેલા અને દ્વિજોમાં મુખ્ય એવા આસ્તીક નામના બ્રાહ્મણેજ ભય પામેલા સર્પોનું રક્ષણ કર્યું હતું.’ ૧-૧૯

હિંસાથી મહાભારતમાં આદિપર્વ-નિર્ગત પૌલોમપર્વમાં ‘હુંડુભશાપમોક્ષ’ નામનો અધ્યાય ૧૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨ મો

સર્પસત્રની પ્રસ્તાવના

॥ રુરુદવાચ ॥

કથં હિંસિતવાન્ સર્પાન્ સ રાજા જનમેજયઃ ॥
સર્પો વા હિંસિતાસ્તત્ર કિમર્થં દ્વિજસત્તમ ॥ ૧ ॥

રુ બોલ્યોઃ-હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તે જનમેજય રાજાએ સર્પોને કેવી રીતે માર્યા? અથવા શા કારણે તેણે સર્પોને માર્યા? વળી હે દ્વિજોત્તમ! તે શુદ્ધિમાન આસ્તીક સર્પોને શા માટે છોડાવ્યા? આ બધું હું સંપૂર્ણ સાંભળવા ઇચ્છું છું.
સર્પ બોલ્યોઃ-હે રુ! આસ્તીકનું સર્વ

મહાન ચરિત્ર કથા કહેતા બ્રાહ્મણો પાસેથી સાંભળજો. એમ કહીને તે અંતર્ધાન થયા. રુર પણ તે અદૃશ્ય થયેલા ઋષિને શોધવા માટે આખા વનની બધી બાબુએ દોડયો અને યાદીને ભોંય ઉપર ભથલી પડ્યો. તેને ભારે મૂર્છા આવી. તે ઋષિના વચનનું સત્ય ફરી ફરીને વિચારતાં તે અચેત જવો થઈ ગયો. બ્યારે તેને જ્ઞાન આવ્યું, ત્યારે તે આશ્રમે આવ્યો. તે પછી તેણે પિતાને સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો અને આસ્તિકનું ચરિત્ર પૂછ્યું; એટલે પિતાએ તે સર્વ આખ્યાન તેને કહી સંભળાવ્યું.* ૧-૬

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત
પૌલોમપર્વમાં 'સર્પસત્રપ્રસ્તાવના'
નામનો અધ્યાય ૧૨ મો સમાપ્ત

પૌલોમપર્વ સમાપ્ત

* સદ્રોહં સત્યવચનમતિરાગશ્ચ યોપિતિ ।

અનાગસામપિ દ્રોહઃ પૌલોમેડ્યૌદ્ધિનિન્દિતઃ ॥

અન્યનો દ્રોહ થાય તેવું સત્ય વચન, સ્ત્રીમાં અતિ ગ્રેમ અને નિરપરાધીઓનો દ્રોહ, એને પૌલોમપર્વમાં દર્શાવવાનું નિર્ણય છે. —રત્નગર્મ

શાસ્ત્રોલ્લંઘનનો વહિપુલોમાનાવવાજનુ ।

શાપમૃત્યુઃ इति पुनः पौलोमे तुर्य ईरित ॥

શાસ્ત્રની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી અગ્નિને શાપ થયો તથા પુલોમા રાક્ષસનું મૃત્યુ થયું, માટે શાસ્ત્રમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ; એ ગોથા પૌલોમપર્વમાં કહ્યું છે. —ગણેશ

आयुर्हानिर्महान्योको हिंसायां चातिसंश्रमः ।

रुरोरिव भवत्येष दासकस्तज्ज दुर्मतेः ॥

જે દુષ્ટદિવાળો પુરુષ સ્ત્રીમાં આસક્ત થઈ જાય, તેને રુરની પેઠે આયુષ્યની હાનિ, મહાન શોક અને હિંસામાં અતિશય તત્પરતા થાય છેજ. —ગણેશ

મ. આ. ૪

આસ્તીક પર્વ

અધ્યાય ૧૩ મો

જરતકારનો પિતૃઓ સાથે સંવાદ

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

किमर्थं राजशार्दूलः स राजा जनमेजयः ॥

सर्पसत्रेण सर्पाणां गर्तोऽस्तं तद्वदस्व मे ॥ ૧ ॥

શૌનક બોલ્યાઃ—રાજાઓમાં સિંહ સમાન તે જનમેજય રાજાએ શા કારણે સર્પસત્રથી સર્પોનો અંત આણ્યો? હે સૂતપુત્ર! આ સર્વ તમે મને અશેષ અને સમગ્રતાએ તત્ત્વપૂર્વક કહો. વળી વિજયીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્વિજવર આસ્તીક શા માટે સરપોને પ્રદીપ્ત અગ્નિમાંથી છોડાવ્યા? જણે સર્પસત્ર આદ્યો હતા, તે રાજા કોના પુત્ર હતા? તેમજ તે બ્રાહ્મણોત્તમ આસ્તીક કોનો પુત્ર હતા, તે મને કહો.

સૂતપુત્ર બોલ્યાઃ—હે દ્વિજ! હે શ્રેષ્ઠ વક્તા! આસ્તીકનું મહાન આખ્યાન જવું કહેવાય છે, તેવું મારી પાસેથી સમગ્ર રીતે અને નિઃશેષતાએ સાંભળો.

શૌનક બોલ્યાઃ—પ્રાચીન અને યશસ્વી એ આસ્તીક બ્રહ્મર્ષિની તે મનોરમ કથા હું સંપૂર્ણ રીતે સાંભળના છું છું.

સૂતપુત્ર બોલ્યાઃ—આ ઇતિહાસને વિષ્ણુ પુરાતન કહે છે. પૂર્વે વ્યાસના શિષ્ય અને મારા પિતા તે બુદ્ધિમાન લોમહર્ષણ સૂતે, પોતાને પૂછવામાં આવતાં, કૃષ્ણદ્વિપાયને કહેલો આ ઇતિહાસ નૈમિષ્યારણ્યમાં રહેલા બ્રાહ્મણોને કહ્યો હતો. તેમની પાસેથી મેં જવું સાંભળ્યું છે, તેવું હું તમને કહી સંભળાવીશ. હે શૌનક! તમારા પૂછવાથી આસ્તીકનું તે સર્વ પાપને હરનારું આખ્યાન સંપૂર્ણતાએ કહીશ. આસ્તીકને પ્રજાપતિ સમા સમર્થ પિતા હતા. અને પોતે બ્રહ્મ-

ચારી, નિયમિત આહારવાળા અને સદા ઉચ્ચ તપમાં પરાયણ રહેતા હતા. તે ઊર્ધ્વરેતા મહા-તપસ્વી જરત્કારને નામે પ્રસિદ્ધ હતા. ઉત્તમ વ્રત-વાળા તે ધર્મવિતા યાયાવરેશમાં શ્રેષ્ઠ હતા. તપોબળથી સંપન્ન તે મહાભાગ મુનિ એક વાર અખિલ પૃથ્વીની પરિક્રમાએ વિચર્યા અને જ્યાં સાંજ પડતી ત્યાં નિવાસ કરતા. તીર્થોમાં સ્નાન કરતા રહી, તે મહાતેજસ્વી મુનિ, અસંસ્કારી આત્માઓએ તો આચરવી અશક્ય એવી દીક્ષા આચરતા હતા. ઉજ્જવલ પાવકના જેવી પ્રભા-વાળા તે મુનિ વાયુ પીને, ખીજ સર્વ આહાર તજીને, કાયા શોધીને અને પાંપણ પણ મીંચ્યા વિના અહીં તહીં પરિભ્રમણ કરતા હતા. આમ તે ફરી રહ્યા હતા એવામાં તેમણે પોતાના પિતા-મહેને મોટા ખાડામાં જાણે પગ અને નીચે માથું એમ લટકી રહેલા જોયા. પિતામહેને જોતાંજ તે જરત્કારએ તેમને કહ્યું: 'આ ખાડામાં આમ નીચે માથે લટકી રહેલા તમે કોણ છો? આ ખાડામાં તમે વીરણના ગુચ્છને વળગી રહ્યા છો, પણ નિત્ય ગુપ્ત રીતે રહેલા જાંઢે તેને ચોમેરથી કાતરી ખાધો છે. ૧-૧૭

પિતૃઓ બોલ્યા:- અમે યાયાવર નામે ઉત્તમવ્રતી ઋષિઓ છીએ. હે વ્રલ્લખ! સંતાન-નો ક્ષય થવાથી અમે નીચે પૃથ્વી ઉપર જઈ રહ્યા છીએ. અમારે સંતાતિમાં જરત્કાર નામે એક પુત્ર છે. પણ અમારા કમભાગ્યે તે મંદ-બુદ્ધિ માત્ર તપમાં ચોંટી રહ્યો છે. તે મૂર્ખો પુત્રોત્પત્તિ માટે પત્ની કરવાને ઇચ્છતા નથી. આમ સંતાનના ક્ષયને લીધે અમે અહીં ખાડા-માં લટકી રહ્યા છીએ. એ જરત્કાર અમારા

કુલનો નાથ છે; છતાં અમે પાપીઓની જમ આનાથ થઈ ગયા છીએ. હે શ્રેષ્ઠ! બંધુની જમ અમારી ચિંતા કરનારા તમે કોણ છો? હે વ્રલ્લખ! અહીં અમારી આગળ જોવા તમે કોણ છો? હે શ્રેષ્ઠ! અમે શોકપાત્ર છીએ. તમે શા માટે અમારો શોક કરો છો?

જરત્કાર બોલ્યા:-તમે મારા પિતામહે-સહિત પૂર્વજ પિતૃઓ છો. કહો, આજ શું કરું? હું પોતેજ જરત્કાર છું. પિતૃઓ બોલ્યા:-હે સમર્થ વત્સ! આપણા કુલને માટે, તારા પોતાને માટે, અમારે માટે અથવા ધર્મ ખાતર તું સંતાન સારુ પ્રયત્નપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કર. બેટા! માણસો ધર્મનાં ક્ષોધી તેમજ સુસંચિત તપોથી તે ગતિ પામતાજ નથી, જ ગતિ પુત્રવાળાઓ પામે છે. માટે હે બેટા! તું અમારી આજ્ઞાથી પત્ની કરવાની તથા સંતાતિ પેદા કરવાની વાત મન પર લે, એજ અમારું પરમહિત છે. જરત્કાર બોલ્યા:-જીવિતને કારણે તો હું પત્ની કે ધનસંગ્રહ નહિજ કરું; પણ તમારા હિતાર્થે હું પત્ની પરણીશ. પણ એક શરતે હું વિવાહવિધિ કરીશ અને જો એ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થશે તોજ હું વિવાહ કરીશ-નહિ તો નહિ. જ કન્યા મારા નામની હશે અને જને એના બંધુઓ મને ભિક્ષાની જમ આપશે, તે કન્યાને હું વિધિપૂર્વક પરણીશ. પરંતુ મને હરિદ્રને કન્યાજ કોણ આપશે? છતાં કાંઈ આપ-જશે તો હું ભિક્ષાની પેકે તે સ્વીકારીશ. આમ હે પિતામહે! આ વિધિએ હું લગ્ન કરવા નિત્ય પ્રયત્ન કરીશ; એથી જાણી રીતે નહિજ કરું. તે લગ્નથી તમને તારનારો પુત્ર થશે. તેથી હે મારા પૂજ્ય પિતૃઓ! તમે શાશ્વત સ્થાન પામી પ્રસન્ન થજો. ૧૮-૩૨

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
આસ્તીકપર્વમાં 'જરત્કારપિતૃસંવાદ'
નામનો અધ્યાય ૧૩ મો સમાપ્ત

x એક ગામમાં એક રાત્રિ નિવાસ કરનારા શુદ-રથ બ્રાહ્મણે 'યાયાવર' કહેવાય છે. જેમનાથી પક્ષહોમ-નો સંપ્રદાય પ્રવર્ત્યો છે. ભરદ્વાજ કહે છે કે:-

યાયાવરા નામ બ્રાહ્મણા ઝાસ્તેસ્તેઽર્ધમાસાયા-ન્નિહોત્રમજુહવન્ ॥ યાયાવર નામના બ્રાહ્મણે હતા તેઓ અગ્નિહોત્રમાં અર્ધમાસનો હોમ (પક્ષહોમ) કરતા હતા.

અધ્યાય ૧૪ મો

વાસુકિની બહેન સાથે જરતકારનાં લગ્ન

॥ સૌતિરુવાચ ॥

તતો નિવેશાય તદા સ વિપ્રઃ સંશિતવ્રતઃ ॥

મહીં ચચાર દારાર્થીં ન ચ દારાનવિંદત ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:- પછી પત્નીના પ્રયો-
જનવાળો તે ઉત્તમવ્રતી બ્રાહ્મણ તે વખતે લગ્નને
અર્થે પૃથ્વી ઉપર વિચરવા લાગ્યો; પણ તેને
કન્યા મળી નહિ. પિતૃઓનું વચન સંભારી રહેલો
એ વિપ્ર એક વાર વનમાં જઈ ચડ્યો. ત્યાં
કન્યારૂપી ભિક્ષા મેળવવા ઇચ્છતા એણે ધીરે
ધીરે ત્રણ વાર 'મને કન્યારૂપી ભિક્ષા આપો'
એમ ટહેલ નાખી. તે વખતે વાસુકિ પોતાની
બહેનને લઈને તેની પાસે આવ્યો. તેણે તેને તે
બ્રાહ્મણની આગળ ધરી. પરંતુ એ પોતાના નામે
નામ નથી એમ વિચારી તે બ્રાહ્મણે તેને સ્વી-
કારી નહિ. કેમકે તે જરતકાર મહાત્માના મનમાં
આ ઠરાવ હતો કે, 'જે કન્યા મારા નામની હશે
અને જે ભિક્ષારૂપે મને અપાતી હશે, તેનેજ હું
સ્વીકારીશ.' મહાભુક્ષિણી અને મહાતપસ્વી તે
જરતકારએ એ વાસુકિને પૂછ્યું, 'હે ભુવંગમ !
તારી આ બહેનનું શું નામ છે ? સાચું કહેજ.'
વાસુકિ બોલ્યા:-હે જરતકાર ! આ મારી નાની
બહેનનું નામ જરતકાર છે. મારી અપેક્ષી આ
સુંદર કટિવાળી કન્યાને તમે પત્નીરૂપે સ્વીકારો.
હે દ્વિજવર ! તમને આપવાની ઇચ્છાથીજ મેં
આને પ્રથમથી સાચવી રાખી છે. તો તમે એનો
સ્વીકાર કરો. પછી આમ કહીને તેણે પોતાની
સુંદરવણી બહેનને તે ઋષિને લગ્નમાં આપી. તે
ઋષિએ પણ તેને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી સ્વીકારી. ૧-૭

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-નર્ગત
આસ્તીકપર્વમાં 'વાસુકિની બહે-
નનાં લગ્ન' એ નામનો અધ્યાય

૧૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫ મો

સર્પેને માતાએ આપેલા શાપનો પ્રસ્તાવ

॥ સૌતિરુવાચ ॥

માત્રા હિ મુજગાઃ શ્વસાઃ પૂર્વે વ્રહ્મવિદાંવર ॥

જનમેજયસ્ય વો યજ્ઞે ધૃષ્યત્યનિલસારથિઃ ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-હે બ્રહ્મવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ !
પૂર્વે સર્પેને તેઓની માતાએ આ શાપ આપ્યો
હતો-જનમેજયના યજ્ઞમાં અગ્નિ તમને બાળી
નાખશે. આ શાપની શાંતિ માટેજ પત્તગવર
વાસુકિએ પોતાની બહેન ઉત્તમ વ્રતવાળા અને
મહાત્મા જરતકાર ઋષિને આપી હતી. તે ઋષિ-
એ વિધિપૂર્વકના વિધાનથી તે કન્યાને સ્વીકારી
અને તેમાં તેને મોટા મનવાળો આસ્તીક નામે
પુત્ર થયો. તે તપસ્વી, મહાત્મા, વેદવેદાંગમાં
પારંગત, સર્વ લોકને વિષે સમદ્રષ્ટિ રાખનારો
અને માતાપિતાનાં બને કુલોના ભયને દૂર કર-
નારો હતો.

હવે સાંભળ્યું છે કે, લાંબે ગાળે પાંડુવંશી
જનમેજય રાજાએ મહાન સર્પયજ્ઞ માંડ્યો
હતો. સર્પોના વિનાશ માટે આદરવામાં આવેલા
તે સર્પમાં મહાન તપસ્વી આસ્તીક તે નાગોને
છોડાવ્યા હતા. આમ તે આસ્તીક ભાઈઓ,
મામાઓ અને બીજાઓનું રક્ષણ કર્યું હતું.
વળી તેણે પોતાનાં તપથી તથા સંતાનથી
પિતૃઓને તાર્યા હતા. હે બ્રહ્મન ! વિવિધ વ્રતો
અને સ્વાધ્યાયો કરીને તે ઋણુમુક્ત થયો હતો
અને વિવિધ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો કરીને તેણે
દેવોને વ્રત કર્યા હતા. તેણે ઋષિઓને બ્રહ્મચર્ય-
થી અને પિતામહેને સંતતિથી વ્રત કર્યા હતા.
ઉત્તમ વ્રતવાળા જરતકાર પણ પિતૃઓને મહા-
ભાર ઉતારીને પોતાના પિતામહે સાથે સ્વર્ગ-
માં ગયા. આસ્તીક નામે પુત્ર પામીને તથા ધર્મનું
સંપાદન કરીને તે અનુપમ જરતકાર મુનિ ધણે
લાંબે કાળે સ્વર્ગમાં ગયા. આ મેં આસ્તીક-

આખ્યાન યથાવત્ તમને કહ્યું છે. હે ભૂગૂતમ !
કહેા, બીજું શું કહું ? ૧-૧૧

ઘતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનિર્જાત
આસ્તીકપર્વમાં 'સર્પાદિની માતાના શાપનેા
અસ્તાવ' નામનો અધ્યાય ૧૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬ મો

સર્પાદિની ઉત્પત્તિ

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

સૌતે ત્વં કથયસ્વેમાં વિસ્તરેણ કથાં પુનઃ ॥

આસ્તીકસ્ય કવેઃ સાધોઃ શુભૂષા પરમા હિ નઃ ॥

શૌનક ઓલ્યાઃ-હે સૂતપુત્ર ! કવિ અને
સાધુ એવા તે આસ્તીકની કથા તમે ફરીથી
વિસ્તારપૂર્વક કહેા. અમને તે સાંભળવાની ઘણી
ઇચ્છા છે. હે સૌમ્ય ! તમે એ કથા કામળ અક્ષરેા
અને પદવાળી મધુર વાણીથી કહેા છો. હે તાત !
અમે ઘણા પ્રસન્ન થયા છીએ. તમે તમારા
પિતાની જમજ વર્ણન કરો છો. તમારા પિતા
અમને નિત્ય કથાશ્રવણ કરાવવા તત્પર રહેતા
હતા. તમને તમારા પિતાએ એ આખ્યાન જમ
કહ્યું હોય તેમ કહેા.

સૂતપુત્ર ઓલ્યાઃ-હે આયુષ્મન ! કથા
કહેતા મારા પિતા પાસેથી આ આસ્તીક આ-
ખ્યાન જવું મેં સાંભળ્યું છે, તેવું હું તમને કહી
સાંભળાવીશ. હે નિષ્પાપ બ્રહ્મન ! પૂર્વે સત્ય-
યુગમાં દક્ષપ્રજાપતિને કદ્રૂ અને વિનતા નામે
બે શુભ પુત્રીઓ હતી; અને તે બંને બહેનો
રૂપવતી ને અદ્ભુત હતી. તે કદ્રૂ અને વિનતા
કર્યપની સાથે પરણી હતી. પ્રજાપતિ જ્યા તે
પતિ એ ધર્મપત્નીઓથી પરમ આનંદ પામ્યા.
તેમણે પ્રસન્નતાપૂર્વક તેમને વરદાન માગવા કહ્યું.
આમ કર્યપ પાસેથી હિતમ વરદાનનું સાંભળીને
તે બંને શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓ હર્ષપૂર્વક અનુપમ પ્રીતિ
પામી. કદ્રૂએ એકસરખા તેજવાળા હબર નાગોને

પુત્રરૂપે માગ્યા. વિનતાએ બળ, તેજ, રૂપ અને
પરાક્રમમાં કદ્રૂના પુત્રો કરતાંય અધિક એવા બે
પુત્રો માગ્યા. સ્વામીએ તેને પુત્રપ્રાપ્તિનું ઇચ્છિત
વરદાન આપ્યું; ત્યારે તે વિનતાએ તે કર્યપને
કહ્યું: 'ભલે, એમજ હો.' પોતે ઇચ્છા પ્રમા-
ણેનું વરદાન મેળવીને વિનતા સંતોષ પામી
અને અધિક વીર્યવાળા બે પુત્રોને મેળવીને તે
કૃતાર્થ થઈ. કદ્રૂ પણ સમાન તેજવાળા હબર
પુત્રોનું વરદાન મેળવી પ્રસન્ન થઈ. પછી વરદા-
નથી સંતુષ્ઠ થયેલી તે બે ભાયાંઓને મહા-
તપસ્વી કર્યપે કહ્યું: 'તમે ગમેને પ્રયત્નપૂર્વક
બળવન્ને' એમ કહી તે વનમાં આલ્યા ગયા. ૧-૧૨

સૂતપુત્ર ઓલ્યાઃ-હે વિપ્રેન્દ્ર ! લાંબે કાળે
કદ્રૂએ એક હબર ઈંડાંને અને વિનતાએ બે ઈંડાંને
જન્મ આપ્યો. હર્ષિત થયેલી દાસીઓએ તેમનાં
તે ઈંડાંને હૂંફાળાં પાત્રોમાં પાંચસો વર્ષ સુધી
સેવવા રાખ્યાં. પાંચસો વર્ષના ગાળા પછી, કદ્રૂના
પુત્રો બહાર આવ્યા; પણ વિનતાનાં ઈંડાંમાંથી
ઉત્પન્ન થનારા બે પુત્રો જણાયા નહિ. આમ પુત્ર-
ની ઇચ્છાવાળી ને શોક્યની સંતતિથી લગ્નવાઈ
ગયેલી તે તપસ્વિની દેવી વિનતાએ એક ઇંડું
ભાંગી નાખ્યું. તેમાં તેણે એક પુત્ર જોયો. તે
અરધી કાયાએ પરિપક્વ હતો અને પાછીની
અરધીએ અપક્વ અવયવોવાળો હતો. સાંભળ્યું
છે કે, ક્રોધથી ઊછળી ઊઠીને તે પુત્રે એ વિનતાને
શાપ આપ્યો કે, 'હે મા ! તે' લાલથી પ્રેરાઈને
મને આવો કાચા અને અધૂરા અવયવોવાળો કર્યો
છે; માટે તું જની સાથે સ્પર્ધા કરે છે, તે કદ્રૂની
તું પાંચસો વર્ષ સુધી દાસી રહેશે. હે માતા ! તું
આ બીજું ઇંડું નહિ ફેાડે અને મારી જમ એ
ઈંડાંમાંના પુત્રને ઝોાછાં અંગવાળો અથવા અપૂર્ણ
અંગવાળો નહિ કરે, તો એ પુત્ર તને દાસીપણા-
માંથી છોડાવશે. એ તું વિશિષ્ટ, બાલકની ઇચ્છા
રાખતી હોય તો તારે ધીરજપૂર્વક બીજાં
પાંચસો વર્ષ સુધી આના જન્મકાલની રાહ

બેવી. ' હે બ્રહ્મન ! વિનતાને આ પ્રમાણે
આપ આપીને તે પુત્ર આકાશમાં ઊડી ગયો.
તે પ્રભાતે અરુણરૂપે દેખાય છે. આદિત્ય-
ના રથમાં બેસી તે તેનું સારથિપણું કરે
છે. પછી યોગ્ય કાલે ખીજ ઈંડામાંથી સર્પ-
જાતી ગરુડ જન્મ પામ્યો. હે ભૂગુપ્તાર્દ્રલ ! એ
વિહંગરાજ માટે વિદ્યાતાએ જ લોભન નિર્માણ
કયું છે, તે મેળવવાની ધ્યેયતાએ તે ભૂખ્યો ગરુડ
જન્મતાંની સાથેજ માતાને છાડીને આકાશમાં
ઊડ્યો. ૧૩-૨૫

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
આસ્તીકપર્વમાં ' સર્પાદિની ઉત્પત્તિ '
નામનો અધ્યાય ૧૬મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭ મો

અમૃત માટે સમુદ્રમથનનો નિશ્ચય

॥ સૌતિરુવાચ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु भगिन्यौ ते तपोधन ॥

अपश्यतां समायाते उच्चैःश्रवसमंतिकात् ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:— હે તપોધન ! આજ
વખતે તે બંને એકઠી મળેલી બહેનોએ ઉચ્ચ-
અવા નામના ઘોડાને પોતાની પાસે બેથો. તે
અમૃતને માટે સમુદ્રમથન કરતી વખતે ઊપજ્યો
હતો. તે અશ્વોમાં રત્નરૂપ હતા અને અનુપમ
હતા. તેનું રૂપ સુંદર હતું અને તેનું બક્ષ અમોઘ
હતું. સૌ અશ્વોમાં તે શ્રેષ્ઠ હતા, જયવંતોમાં
તે અનુપમ હતા, અજર ને દિવ્ય હતા; તે
શોભાસંપન્ન હતા, તે સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત
હતા અને સર્વ દેવગણો તેને સહારતા હતા.

શૌનક બોલ્યા:—દેવોએ તે અમૃત દેવી
રીતે મથ્યું હતું ? તેમણે તે ક્યાં મથ્યું કે તેમાંથી
આ મહાતેજસ્વી અશ્વરાજેન્દ્રે જન્મ પામ્યો કયો ?
સૂતપુત્ર બોલ્યા:—તેજના ઢગલા બેવા
બ્રહ્મલિપ્ત મેરુ નામે એક પર્વત છે. પોતાનાં

સુવર્ણ જ્વાં ઊજળાં શિખરો વડે તે સૂર્યની પ્ર-
ભાને પણ ઝાંખી પાડે છે. કનકનાં તેને આભરણ
છે. તે અદ્ભુત પર્વતને દેવો અને ગંધર્વો સેવી
રહ્યા છે. તે પ્રમાણાતીત પર્વત અસંખ્ય અધર્મો
માણસોને માટે તો દુર્ગમ છે. ભયંકર સર્પા-
દિથી વીંટાયેલો તે અનેક દિવ્ય ઔપધિઓથી
દીપી રહ્યો છે. એ મહાગિરિ પોતાની ઊંચાઈને
લીધે બધે સ્વર્ગને ઢાંકીને ઊભો છે. ખીખેરો
માટે મનથી પણ અગમ્ય એવો તે નદી અને
વૃક્ષોથી ભરેલો છે. તેમાં અનેક પ્રકારનાં સુ-
મનોહર પંખીસમૂહોના નાદો ગાજી રહ્યા છે.
તે મેરુના સ્વર્ગના જટલા ઊંચા અને અનેક
રત્નોથી ખચાયેલા ઉત્તમ શિખર ઉપર સર્વ
મહાતેજસ્વી દેવો ગયા. તપ અને નિયમથી
સંયુક્ત તે સ્વર્ગનિવાસીઓ ત્યાં બેસીને અમૃત-
ને માટે મળીને મંત્રણા કરવા લાગ્યા. આમ
દેવો સર્વ રીતે ચિંતન કરી રહ્યા હતા, ત્યારે
નારાયણદેવે બ્રહ્માજીને આ પ્રમાણે કહ્યું: ' દેવો
અને અમુરોના સઘો મળીને સમુદ્રનું મથન
કરો. તે મહાસાગરને વલોવવામાં આવશે, એટલે
તેમાંથી અમૃત નીકળશે. હે દેવો ! સર્વ ઔપધિ-
ઓ અને સર્વ રત્નો આ મહાસમુદ્રમાં નાખી
તમે તેનું મથન કરો તેથી તમને અમૃત પ્રાપ્ત થશે.'

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
આસ્તીકપર્વમાં ' અમૃતમથન '
નામનો અધ્યાય ૧૭મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮ મો

સમુદ્રમથન અને રત્નોની ઉત્પત્તિ

॥ સૌતિરુવાચ ॥

ततोऽन्नमिश्रराकारैर्गिरिगैर्गैरलंकृतम् ॥

मंदरं पर्वतवरं लताज्जालसमाकुलम् ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:— પછી આભનાં જ્વાં
પર્વતસંગોથી શોભી રહેલા, લતાબળોથી ભરે-
લા, વિવિધ પક્ષીઓના ચઢવાળા, અનેક દાહ-

વાળાં પ્રાણીઓથી ભરેલા, કિન્નરો, અપ્સરાઓ ને દેવોથી સેવાયેલા અને અગિયાર હજાર યોજન જટલા ઊંચા તથા તેટલાજ જોળન સુધી નીચે પૃથ્વીમાં હાડા ઊભેલા તે પર્વતોએ મંદરાચલને ઊંચકવાને સર્વે દેવો અશક્ત થયા. એટલે જ્યાં ધ્રુવાજી તથા વિષ્ણુ બિરાજ્યા હતા ત્યાં તેમની પાસે જઈને તેઓ તેમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા: 'આપ બંને પરમ શ્રેય કરનારી બુદ્ધિનો પ્રયોગ કરો. અમારા હિત માટે મન્દરાચલને ઊંચકવાનો આપ પ્રયત્ન કરો. સૂતપુત્ર બોલ્યા:—હે ભાગવ! ધ્રુવાજી સાથે વિષ્ણુએ કહ્યું: 'ભલે, એમ હો.' પછી અમેયાત્મા કમલનયન વિષ્ણુએ નાગરાજ શેષને આજ્ઞા આપી. પછી ધ્રુવાથી પ્રેરિત થઇને તથા વિષ્ણુથી આજ્ઞા પામીને તે વીર્યવાન અનંત એ કાર્યને માટે તત્પર થયા. હવે હે ધ્રુવન! તે મહાપલ્લવાન અનંતે તે પર્વતરાજને વનો તથા વનવાસીઓ સાથે બલપૂર્વક ખેંચી કાઢ્યો. પછી એ તે પર્વતધારી અનંતની સાથે દેવો સમુદ્ર ઉપર આવ્યા અને સમુદ્ર પ્રત્યે બોલ્યા: 'અમૃતને માટે અમે તારાં જલ વલોવશું.' એટલે જલપતિ સમુદ્રે કહ્યું: 'એમાં મને પણ ભાગ મળવો જોઈએ; કેમકે મન્દર પર્વતના ઊભાણથી મારે ભારે કલેશ સહેવો પડશે.' તે પછી દેવો અને અસુરોએ સમુદ્ર સમીપ રહેલા કુમંડરાજને કહ્યું:—આ પર્વતની નીચે તમે બેસણી રૂપ થવાને યોગ્ય છો. કચ્છે 'ભલે' કહીને પોતાની પીઠ અપી' ને ઇન્દ્રે તેની પીઠ ઉપર રહેલા તે પર્વતને યંત્રથી સ્થિર કર્યો. પછી મન્દર પર્વતને રૂપે (મયનદંડ) અને વાસુકિ સર્પને નેતર કરીને દેવોએ જલનિધિ-સાગરને મથવા માંડ્યો. હે ધ્રુવન! આમ પૂર્વે અમૃતને માટે સુરો, અસુરો અને દાનવો જલનિધિ સમુદ્રનું અમૃત માટે મથન કરવા લાગ્યા. તેમાં મહાન અસુરો નાગરાજ વાસુકિનું મોં પકડીને ઊભા

રહ્યા અને સૌ દેવો તેની જ્યાં પૂંછડી હતી ત્યાં સાથે ઊભા રહ્યા. પછી અનંત ભગવાન જ્યાં નારાયણ ઊભા હતા ત્યાં રહી વાસુકિ નાગના માથાને ઊંચકીને વારંવાર પછાડતા હતા. આમ દેવોએ એકદમ પછાડેલા એ વાસુકિ નાગના મોંમાંથી ધુમાડા અને જ્વાલાઓ સાથે વારંવાર વાયુઓ નીકળવા લાગ્યા. તે ધુમાડા ખંધાઇને વીજળીઓ સાથેનાં મેઘમંડલો બન્યાં અને તે શ્રમ અને સંતાપથી પીડાઈ રહેલા દેવગણો ઉપર વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યાં. ત્યારે તે ગિરિશિખરની ટોચ ઉપરથી સર્વ સુરો ને અસુરો ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિઓ થઈ અને તે ચારે બાજુએ પથરાઈ ગઈ. સુરો અને અસુરો મન્દરાચલથી તે સમુદ્રને વલોવી રહ્યા હતા, ત્યારે મહામેઘનો ગર્જના જવો પ્રચંડ શબ્દ ગાજવા લાગ્યો. તે મહાપર્વતના ધર્ણાણથી ક્ષારસમુદ્રમાં રહેતાં જલજલ્મનાં સેંકડો જલચરો કચરાઈ ગયાં અને નાશ પામ્યાં. વળી એ પર્વતે વરુણલોકનાં તથા પાતાલલોકનાં વિવિધ પ્રાણીઓને મરણ શરણુ કર્યાં. તે પર્વત આમ ધ્રુમતો હતો, ત્યારે પરસ્પર ટક્કર ખાતાં મોઢાં મોઢાં વૃક્ષો તેમની ઉપરનાં પક્ષીઓ સાથે પર્વતની ટોચ પરથી નીચે ઊખડી પડ્યાં. તેમના ધર્ણાણને પરિણામે ઊડેલા અગ્નિ-ગ્રાણી સાંથે વારંવાર ભડભડવા લાગ્યો. વીજળીઓની જ્વલ તે બાજુ મંદરાચલરૂપી નીલ મેઘને વીંટી લેતો હતો. તે અગ્નિએ બહાર નીકળેલા હાથીઓને તથા સિંહોને તેમજ સૌ વિવિધ પ્રાણીઓને પ્રાણહીન કરી બાળી નાખ્યાં. હવે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇન્દ્રે અહીં તહીં બળી રહેલા તે અગ્નિને મેઘનાં જલથી પૂરો ચાંત કરી દીધો. પછી એ સાગરજલમાં વિવિધ પ્રકારના વૃક્ષોના ગૂંદરો તથા અનેક ઔષધિરસો નીકળીને સમુદ્રમાં વહેવા લાગ્યા. અમૃતની શક્તિવાળા તે રસોના દૂધથી તથા સુવર્ણના પ્રભાવથી દેવો અમરપણાને પામ્ય

તે સમુદ્રનું ઉત્તમ રસોથી મિશ્રિત થયેલું જલ દૂધ બન્યું અને એ દૂધમાંથી ઘી થયું. પછી દેવો ત્યાં વિરાજલા વરદ બ્રહ્માજીને કહેવા લાગ્યા: 'હે બ્રહ્મા! અમે બહુ યાત્રી ગયા છીએ. હજુ તે અમૃત તો બનતું નથી. એક નારાયણ દેવ વિના અન્ય સર્વ દેવદાનવો યાત્રી ચૂક્યા છે. આ સાગરનું મથન તો ક્યારનુંયે આરંભ્યું છે.' પછી, બ્રહ્માએ નારાયણ દેવને આ વચન કહ્યું: 'હે વિષ્ણુ! તમે એમને બલ આપો, તમે જ એમના શરણુ છો.' વિષ્ણુ બોલ્યા:—'જ્યાં આ કાર્યમાં શેકાયા છે, તે સહુને હું બલ આપું છું.' તમે સૌ મન્દરને ધુમાવો અને સાગરને વલોવો.' ૧-૩૩

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—નારાયણનું વચન સાંભળીને તે બળિયાઓ મહાસાગરનાં તે જલને એક-સાથે ફરીફરીને અતિ ડહોળવા લાગ્યા. આમ વલોવાઇ રહેલા તે સમુદ્રમાંથી લાખલાખ શીત કિરણોવાળો, ઉજ્જવળ ને પ્રસન્નમન ચંદ્રમા ઉત્પન્ન થયો. એ પછી જલના તત્ત્વમાંથી શ્વેત વસ્ત્ર ધારેલાં લક્ષ્મીજી નીકળ્યાં. પછી સુરા-દેવી (મહિરા) તથા સફેદ ઘોડો (ઉચ્ચૈશ્રવા) એ ઉત્પન્ન થયાં. વળી જળમાંથી દિવ્ય કૌસ્તુભ-મણિ નીકળ્યો. કિરણોથી ઝગઝગી રહેલો તે મણિ નારાયણ ભગવાનના હૃદયસ્થાનમાં રહ્યો. શ્રી, સુરા, સૌમ અને મનેવેગી ઉચ્ચૈશ્રવા અશ્વ એ આકાશમાંથી યદીને જ્યાં દેવો હતા ત્યાં ગયાં. તે પછી અમૃતભયું શ્વેત કમંડલુ ધારણ કરીને ભગવાન ધન્વંતરિ મૂર્તિમાન પ્રકટ થયા. આ આશ્ચર્ય જોઈને દાનવોએ 'એ મને આપો, એ મને આપો' એમ કહી અમૃતને માટે ભારે બુમરાણ મચાવ્યું. પછી મોટી કાયાવાળો અને ચાર બિજળા દાંતોવાળો મહાન ઔરાવત હાથી ઉત્પન્ન થયો અને તેને વજ્રધારી ઇન્દ્રે લીધો. બહુ મથન પછી ધુમાડા સાથેના અગ્નિની જમ બળી રહેલું કાલકૂટ નામનું વિષ જગતને વીંટી વળતું ઉત્પન્ન થયું. તે વિષની

ગંધ લેતાં ત્રણે લોક ખૂંચીત થઈ ગયા. બ્રહ્માજીના વચનથી શિવજીએ લોકરક્ષા અર્થે તે વિષનું પાન કર્યું. મંત્રમૂર્તિ ભગવાન મહેશ્વરે તેને પોતાના કંઠમાં ધારણ કર્યું, ત્યારથી એ ભગવાન 'નીલકંઠ' થયા એવું સાંભળ્યું છે. આ બધું કૌતુક જોઈને દાનવો નિરાશ થઈ ગયા અને અમૃત તથા લક્ષ્મીને માટે મહાન વેર બાંધી બેઠા. એટલે નારાયણે મોહિની માયા ધારણ કરીને સ્ત્રીનું આશ્ચર્યકારી રૂપ લીધું અને દાનવો પાસે આવી ભલા રહ્યા. તેથી સ્ત્રીને વિષે મનથી આસક્ત થયેલા અને મૂઢચિત બનેલા તે સર્વે દાનવો અને દૈત્યોએ તે સ્ત્રીને તે અમૃતપાત્ર આપી દીધું.*

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'અમૃતમથન' નામનો અધ્યાય ૧૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯ મો

અમૃત માટે યુદ્ધ અને દૈત્યોનો પરાજય

॥ સૌતિરુવાચ ॥

અથાવરણમુલ્યાનિ નાના પ્રહરણાનિ ચ ॥

પ્રમુદ્ધામ્પદ્મવન્દેવાનુ સહિતા દૈત્યદાનવાઃ ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—હવે વિવિધ હથિયારો તથા ઉત્તમ બખતરો સજીને દૈત્યો અને દાનવો એકસાથે દેવોના ઉપર ધસ્યા. એવામાં સમર્થ અને પ્રતાપી વિષ્ણુ ભગવાને નરની સાથે રહી દાનવેન્દ્રો પાસેથી તે અમૃત ઝૂંટવી લીધું. પછી સર્વ દેવસમૂહોએ વિષ્ણુ પાસે જઈ તે અમૃતનું પાન કર્યું. બ્યારે દેવો ઇચ્છિત અમૃત પી રહ્યા હતા, ત્યારે રાહ નામનો દાનવ દેવનું રૂપ લઈને તે અમૃતના ઘૂંટડા ભરી ગયો. એ અમૃત

* અમૃતાદપિ વિઘ્નશઃ સંગમાત્રેણ યોપિતામ્ ॥

દયતા મોહિનીરૂપં દરિણેવં પ્રકાશિતમ્ ॥

ત્રીઓના માત્ર સંગવડે પણ અમૃતથીયે બાધવાય છે, એ વાત મોહિનીરૂપને ધારણ કરતાં શ્રીકૃષ્ણે પ્રકાશિત કરી છે.

તે દાનવના ગળા સુધી ગયું, ત્યારે દેવોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી ચન્દ્ર અને સૂર્યે એ વાત ભગવાનને કહી દીધી. એટલે ચક્રધારી ભગવાન વિષ્ણુએ અમૃત પીતા તે રાક્ષસનું સુવિભૂષિત માથું તેજસ્વી ચક્રથી ઉડાવી દીધું. પર્વતશિખરના જેવું દાનવનું મહાન મસ્તક ચક્રથી છેદાઈને આકાશમાં ઊડ્યું અને અતિ ભયંકર નાદ કરવા લાગ્યું. તે દૈત્યનું ધડ તરફીને પૃથ્વીના તળ ઉપર પડ્યું અને પર્વતો, વનો તેમજ હાથીઓવાળી ધરણીને ધણધણાવવા મંડ્યું. ત્યારથી રાહુરુપે ચન્દ્ર તથા સૂર્ય સાથે વેરની કાયમની ગાંઠ બાંધી; આજ પણ તે તે બંનેને ગળ્યાં કરે છે. ૧-૯

તે પછી ભગવાન હરિએ પણ પોતાનું અનુપમ સ્ત્રીરૂપ છોડી દીધું અને તે જાતબતનાં ભયંકર શસ્ત્રોથી દાનવોને કંપાવવા લાગ્યા. આમ ક્ષારાબ્ધિની પાસે સુરે અને અસુરોનો અત્યંત ભયંકર મહાસંગ્રામ મંડાયો. ત્યારે અનેકાનેક તીક્ષ્ણ પ્રાસો (હાથ-લાલાઓ), તીણી અણીવાળાં તોમરો (લાંબા દાંડાવાળા લાલાઓ) અને વિવિધ શસ્ત્રો હજારોની સંખ્યામાં ચોટ મારવા લાગ્યાં. ત્યાં ચક્રથી ભેદાયેલા, પુષ્કળ લોહી ઓકતા અને તલવારો, ગદાઓ તેમજ શક્તિ (બડા માથાવાળો એક જાતનો લોહદંડ) થી ધાયલ થયેલા અસુરો ધરતીપટ ઉપર પડવા લાગ્યા. વળી તપ્ત સુવર્ણના જ્વળી માળાઓવાળાં અસુરોનાં માથાં યુદ્ધમાં ભયંકર પડિશો (એક જાતની તીણી અણીવાળી બેધારી તલવાર) વડે કપાઈને ત્યાં સતત ગરી પડતાં હતાં. માર્યા ગયેલા અને લોહીથી સર્વાંગે ભીંજાયેલા મહાન અસુરો જાણે પર્વતોનાં ધાતુથી રંગેલાં શિખરો દોય તેમ રવડતા હતા. સાંજ સૂર્ય લાલ થતાં, શસ્ત્રોથી એકબીજાને મારી રહેલા એ હજારો ચોદાઓનો ન્યાં ત્યાં હાહા-કાર મચી રહ્યો. લોહાનાં તીણાં પરિધો (કાંટાળા

લોહદંડ)થી તથા સુકીના પ્રહારોથી પરસ્પરને યુદ્ધમાં હણી રહેલા તે ચોદાઓનો નાદ જાણે આકાશને ઝડતો હતો. તે વખતે ત્યાં 'મારો, કાપો, દોડો, પાડો, પૂંઠ લો' એવા એવા મહાભયંકર શોરો ચોમેર સંભળાતા હતા. ૧૦-૧૮

આમ મહાભયકારી યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે નર અને નારાયણ દેવો યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યા. ત્યાં નરના હાથમાં દિવ્ય ધનુષ્ય બેઠને ભગવાન વિષ્ણુએ પણ દાનવોનો નાશ કરનાર પોતાના તે ચક્રનું સ્મરણ કર્યું. સંભારતાં વારજ મહા પ્રભાવાળું, શત્રુઓને તાપ આપનારું, સૂર્યના જેવું, અખંડિત મંડલવાળું અને યુદ્ધમાં ભયંકર દેખાવવાળું તે સુદર્શન ચક્ર આકાશમાંથી આવી પહોંચ્યું. આમ ભડભડતા અગ્નિના જ્વળી પ્રભાવાળું, મહા તેજસ્વી અને શત્રુનગરનો નાશ કરનારું એ ભયંકર ચક્ર આવ્યું, એટલે હાથીની સૂંઠે જેવા હાથવાળા અને ઉચ વેગવાળા ભગવાન અચ્યુતે તેને પ્રખલતાપૂર્વક છોડ્યું. પછી પુરુષોત્તમ વિષ્ણુના હાથથી યુદ્ધમાં છૂટેલું તે કાલાશ્ત્રિ સમાન તેજસ્વી ચક્ર, હજારો દૈત્યો અને દાનવો ઉપર વારેવારે ઊછળતું હતું અને વેગપૂર્વક તેમને કાપી નાખતું હતું. ક્યારેક તે ચક્ર અગ્નિની જમ બળતું હતું, ક્યારેક વેગપૂર્વક તે અસુર-સમૂહોને ચાટતું હતું, ક્યારેક તે તેમને કાપી નાખતું હતું, ક્યારેક તે આકાશમાં, તો ક્યારેક તે ભૂમિ ઉપર એમ વારંવાર પ્રસરતું હતું અને ક્યારેક તે પિશાચની પેઠે રણમાં અસુરોનાં સ્થિરતું પાન કરતું હતું. તે વખતે ઉત્સાહચિત્ત અને વરસી રહેલાં વાદળોનાં જ્વળી કાંતિવાળા હજારો મહાખળિયા અસુરો પણ આકાશમાં જઈ દેવ-ગણોને પર્વતોથી વારંવાર પીડવા લાગ્યા. પછી ભય જન્માવનારા, વૃક્ષોવાળા, અનેકવિધ મેધોના જેવા રૂપવાળા અને તૂટી પડેલી શિખરો-ચોવાળા તે મહાન પર્વતો મોટી ગર્જનાઓ સાથે એકબીજા સાથે વેગે અથડાતા હતા; તથા

આકાશમાંથી નીચે પડતા હતા. ત્યારે મહાન પર્વતોના પડવાથી ચારેકાર દબાઈ ગયેલી પૃથ્વી પોતાનાં વનો સાથે ડોલી ભટ્ટી. આમ રણસંઘા-મમાં પરસ્પર ગર્જી રહેલા ચોક્કાઓનું ભીપણ ચુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે ભગવાન નરે શ્રેષ્ઠ સુવર્ણની અભીઓવાળાં ભૂપણરૂપ મહાન બાણોથી ગગનપથને ઢાંછી દીધા. એ અસુરગણો-ના મહાભયંકર ચુદ્ધમાં, તે બાણોથી ગિરિચુંગો-ને ચીરવા લાગ્યા. પછી પ્રજ્વલિત હુતાશનના જ્વળી કાંતિવાળા અને આકાશમાં ગયેલા તે સુ-દર્શન ચક્રને કાપેલું જોઈને, તે મહાન અસુ-રો દેવોથી પીડાઈને પૃથ્વીમાં તથા ખારા પાણીના સાગરમાં પેસી ગયા. આમ દેવોએ વિજય મેળવ્યો. પછી તેઓ મંદરાચલનો સુસત્કાર કરી તેના સ્થાનમાં મૂકી આવ્યા. હવે સ્વર્ગલોકને તથા આકાશમંડલને ચોતરફ ગજ-વતાં તે દેવો જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં ગયા. પછી દેવોએ અત્યંત પરમાનંદ પામીને તે અમૃતને સારી પેઠે રક્ષણમાં રાખ્યું. અને દેવો સાથે મળીને ઇન્દ્રે તે અમૃતનું પાત્ર ઘુગટધારી નર ભગવાનને સાયવવા સોંપ્યું. ^{૧૯-૩૧}

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'અમૃતમંથન સમાપ્તિ' નામનો અધ્યાય ૧૯ મો સમાપ્ત

+ તુલ્યાયાસેડ્વવિવુધા નાદિચંચં વિમુક્ષા હરે: ॥
દેવાસ્તુવશગા વિષ્ણોઃ પ્રપુરેતદિદોષ્યતે ॥

સમાન પ્રયાસ કરતાં પણ હરિથી વિમુખ રહેલા દૈત્યોને અમૃત મળ્યું નહિ અને વિષ્ણુને વશ રહેલા દેવો અમૃત મેળવી શક્યા, એ આ આખ્યાનમાં કહ્યું છે.

—રત્નગર્ભ

અધ્યાય ૨૦ મો

સર્પોને શાપ

॥ સૌતિહવાચ ॥

एतच्चे कथितं सर्वममृतं मथितं तथा ॥

यत्र सोऽश्वः समुत्पन्नः श्रीमानतुलविक्रमः ॥१॥

સૂતપુત્ર ઓલ્યા:— આ મેં તમને અમૃત માટે કેવી રીતે સમુદ્રમંથન થયું તથા તે અતુલ પરાક્રમી કાંતિમાન અશ્વ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો, એ કહ્યું. એકવાર આ ઘોડાને જોઈને કદ્રૂએ વિન-તાને આ વચન કહ્યું: 'ઉચ્ચેઃશ્રવા દેવા વર્ણ-નો છે? હે ભદ્રા! તું મને ઝટ કહે.' વિનતા ઓલી:— 'આ અશ્વરાજ સફેદ જ છે, પણ હે શુભા! તું શું માને છે? તું પણ એનો વર્ણ કહે. આપણે આ વિશે શરત બકીએ.' કદ્રૂ ઓલી:— 'હે સુસ્મિતા! હું તો આ ઘોડાને કાળા વાળવાળો માનું છું. હે ભામિની! સાહ, આ વિશે ભારી સાથે શરત માર. જે હારે તે જીત-નારની દાસી થાય.' સૂતપુત્ર ઓલ્યા:— આમ તે બંનેએ પરસ્પર દાસી થવાનો દાવ લગાવ્યો અને 'કાલે જોઈશું' એમ કરાવી પોતપોતાને ઘેર ગઈ. પછી કપટ કરવા ઇચ્છતી કદ્રૂએ પોતા-ના હઝર પુત્રોને આજ્ઞા આપી કે હે, બાળકો! તમે કાજળ જેવા વાળરૂપ થઈને ઘોડાને એકદમ લપેટાઈ જાઓ એટલે મારે દાસી થવું પડે. નહિ; જે સર્પોએ આ વચન સ્વીકાર્યું નહિ, તેમને કદ્રૂએ શાપ આપ્યો કે, 'પાંડુવંશી ધીમાન રાજપિ ગન-મેજયનો સર્પસત્ર ચાલશે, ત્યારે આગિ તમને બાળી મૂકશે.' દૈવયોગે કદ્રૂએ આપેલો આ અતિદૂર શાપ પિતામહે પોતે સાંભળ્યો. સર્પોને અતિશય વૃદ્ધિ જોઈને અને પ્રજના હિતની કલ્પ-થી તેમણે દેવો સાથે તે શાપવચનને અ-ભાદન આપ્યું. ને ઓલ્યા: 'આ સર્પોને નિષ વીર્યવાળા, મારે ડંખીલા અને

વાન છે. તેઓ તીવ્ર ઝેરી છે અને પારકાને પીડા કરે છે. ઝેટલે પ્રજના હિતને અર્થે માતાએ તેમને જ શાપ આપ્યો છે, તે યોગ્યજ છે. વળી જ બીજાં પ્રાણીઓને નિત્ય પીડા કરે છે, તેમને દેવ પ્રાણાંતક હ'ંડ આપેજ છે.' આમ કહીને બ્રહ્મદેવે તે કદ્રૂને સત્કારી. પછી કશ્યપને બોલાવી તે દેવે તેમને આ વચન કહ્યું: 'હે અપાપ! હે પરંતપ! તમારાથી આ જ ભયંકર ઝેરવાળા, મોટી કાયાવાળા અને હંખલયાં સર્પો થયા છે, તેમને તેમની માતાએ શાપ આપ્યો છે. હે તાત! આ વિષે તમારે કાઈ રીતે ક્રોધ કરવો નહિ. કેમકે યજ્ઞમાં સર્પોનો વિનાશ પુરાતનકાલથી થતો જોવામાં આવ્યો છે.' આમ કહીને સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્મદેવે પ્રજપતિ મહાત્મા કશ્યપનું સાંત્વન કયું અને તેમને વિષનું હરણ કરનારી વિદ્યા આપી. ૧-૧૧

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત
આસ્તીકપર્વમાં 'સુપ્રણીધ્યાન'
નામનો અધ્યાય ૨૦મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧ મો

કદ્રૂ અને વિનતાએ જોયેલો મહાસાગર

॥ સૌતિરુવાચ ॥

તતો રજન્યાં વ્યુષ્ટ્યાં પ્રમાતેઽમ્યુદિતે ર્વા ।

કદ્રૂચ વિનતા ચૈવ મગિન્યૌ તે તપોધન ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-હે તપોધન ! તે રાત વીતી અને પ્રભાતે સૂઈ જગ્યો, ઝેટલે દાસી-પણાની શરત કરી ચૂકેલી તે કદ્રૂ અને વિનતા એ બે બહેનો આવેશ અને ઉતાવળ સાથે ઉચ્ચે-શ્રવા ઘોડાને નજીકમાંથી જોવા માટે ગઈ. ત્યાં તે બંને અગાધ જલવાળો, ઉછાળા મારી રહેલો અને મહાગર્જના કરતો જલનિધિ મહાસાગર જોયો. તે તિમિંગલ આદિ મચ્છોથી ભરેલો હતો, મગરોથી ભરપૂર હતો અને અનેક બનનાં

હજારો અને લાખો પ્રાણીઓથી વીંટાયેલો હતો. વળી તે ભયંકર, બેડોળ, ઘેર અને ઉચ્ચ જોવાં અન્ય જલચરોને લીધે અગમ્ય હતો. તેમાં કાચ-ખાઓ તથા ગાંધો ખદખદતા હતા. સર્વ રત્નોની તે ખાણ હતો, વરુણનું તે ઉત્તમ નિકેતન હતો, નાગોનું તે રમ્ય નિવાસસ્થાન હતો અને સરિ-તાઓનો તે સ્વામી હતો; વડવાનલનું તે આવા-સસ્થાન હતો, અસુરોનો તે બાંધવ હતો, પ્રાણી-ઓને તે ભયકારી હતો, જલનો તે નિધિ હતો અને અમરોના અમૃતનો તે પરમભંડાર હતો. તે શુભ અને દિવ્ય સમુદ્ર અપ્રમેય, અચિંત્ય, અદ્-ભુત અને પુણ્યકારી જલથી ભરેલો હતો. તે ઘેર હતો અને જલચરોના રવોથી રોદ્ર હતો. ભૈરવ ઘોષવાળો તે ગંભીર ભમરીઓથી ભર્યો હતો અને પ્રાણીમાત્રને ભય ઉપજાવતો હતો. ભરતીના હીંચકા ઉપર પવનથી તે હાલી રહ્યો હતો, ક્ષોભ-થી અને ઉદ્વેગથી તે ઊછળી રહ્યો હતો, તરંગો-રૂપી હાલતા હાથોથી તે જાણે બધી ખાનુંએ નૃત્ય કરી રહ્યો હતો. અંદ્રના વધવાધટવાને પરિણામે ગુલાંટિયાં લેતાં મોજાઓથી તે વ્યાકુલ હતો. તે પાંચજન્ય શંખને જન્મ આપનારો હતો અને રત્નોનો અનુપમ ભંડાર હતો. પૃથ્વીને ખોજતા અમાપ ઓજસ્વી વરાહરૂપી ભગવાન ગાવિંદે ખજાળાની મૂકડાં અંતરજલોથી તે ભર્યોભરપૂર હતો. વ્રતધારી બ્રહ્મર્ષિ અત્રિ પણ સો વર્ષે તેનું તળિયું પામી શક્યા નહોતા. આવો પાતાળરૂપી તળિયાવાળો તે અવિનાશી સમુદ્ર યુગાન્તે અધ્યાત્મ યોગિનિદ્રા સેવતા અમા-પ તેજસ્વી પદ્મનાભ વિષ્ણુનું શયનસ્થાન હતો. વજ્રના પડવાથી ત્રાસ પામેલા મૈનાક પર્વતને તે અભય દેનારો હતો. કાલાહલભર્યાં યુદ્ધોમાં પીડા પામેલા અસુરોનું તે શરણસ્થાન હતો. ભડભડતા વડવામૈના સુખને તે જલરૂપી હવિ આપતો હતો. તે કલ્યાણરૂપ, સંસ્કૃતિપિત્ર વિશાળ, અમાપ અને અતલ પારવાળો હતો. અનેક

હજાર મહાનદીઓ બધે સ્પર્ધા કરતી હોય, તેમ તેનું સતત અભિસરણ કરતી હતી. આવો ભર્યોભરપૂર રહેતો, તરંગમાલાઓ વડે નૃત્ય કરતો, મચ્છો અને મગરોથી ઊભરાતો અને જલચરોના નાદોથી રૌદ્ર શબ્દે ગર્જીતો તે ગંભીર મહાસાગર તે અન્ને બહેનોએ બોલો. ૧-૧૮

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
આસ્તીકપર્વમાં 'સુપણ્ડિખ્યાન'
નામનો અધ્યાય ૨૧મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨ મો

અન્ને બહેનોએ ઝોળંગેલો સાગર*

॥ સૌતિરુવાચ ॥

નાગાશ્વ સંવિદં કૃત્વા કર્તવ્યમિતિ તદ્વચઃ ॥

નિઃસ્નેહા વૈ દહેન્માતા અસંગ્રામ્મનોરથા ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—હવે નાગોએ મંત્રણા કરીને ઠરાવ્યું કે, આપણે માતાના વચન પ્રમાણે કરવું; નહિ તો તેના મનોરથ પૂર્ણ નહિ થતાં તે નિઃસ્નેહ માતા આપણને બાળી મૂકશે. પણ તે બે પ્રસન્ન થશે, તો તે આપણને એ શાપમાંથી છોડાવશે. આથી નિઃસંશય આપણે ઘોડાનું પૂંછડું કાઢું કરીશું. આમ નિશ્ચય કરી તેઓ જઈને તે ઘોડાને પૂંછડે વાળરૂપ થઈ ગયા. હે દ્વિજવર! હવે શરત કરી ચૂકેલી તે બે દક્ષ-પુત્રીઓ—કદ્રુ અને વિનતા જે એ બે બહેનો તથા શોકયો થતી હતી તે શરત કરીને અક્ષોભ્ય જલનિધિ એવા સમુદ્રને પરમ પ્રીતિપૂર્વક બોલાવી. આકાશમાર્ગે થઈ તે બે મહાસાગરને પેલે પાર જવા નીકળી. તે વખતે સાગર પવનથી એકદમ ઊછળી રહ્યો હતો અને મહા ગર્જના

* આ બાર શ્લોકના અધ્યાયને કેટલાએક પઠન કરતા નથી, કેટલાએક એ અધ્યાયના શ્લોકોને આગલા અધ્યાયમાં પઠન કરે છે અને કેટલાએક આ અધ્યાયના પાંચેજ શ્લોક મૂકે છે, પરંતુ ચથાર્થ નિર્ણય થતો નથી.

—નીલકંઠ

કરતો હતો. વળી તે મચ્છો ને મગરોથી ભરપૂર હતો અને અનેક હજારો નાનાવિધ ઘોર પ્રાણીઓથી ભરેલો વ્યાપેલો હતો. તે ઘોર, ગંભીર, ભયંકર અને અગમ્ય હતો. સર્વ રત્નોની તે ખાણ હતો, વરુણનું તે નિવાસસ્થાન હતો, નાગોનું તે સુરમ્યસ્થાન હતો અને સરિતાઓનો તે સ્વામી હતો. પાતાલના અશ્વિનું તે આવાસસ્થાન હતો, અસુરોનું તે આશ્રયસ્થાન હતો અને ભયંકર પ્રાણીઓના તથા જલનો તે અવિનાશી ભંડાર હતો. દિવ્ય અને ઉન્નતજલ એવો તે દેવોના અમૃતનું પરમધામરૂપ હતો. તે અંભાષ ને અતકર્ષ હતો અને પવિત્ર જલોથી સંપૂર્ણ હતો. અનેકાનેક સહસ્ર મહાનદીઓથી તે ભરાતો હતો અને ઊર્મિમાળા વડે બધે ઠે તે નૃત્ય કરતો હોય એમ જણાતો હતો. અત્યંત અપલ તરંગોથી ભરેલા, ગંભીર, વિકસિત, આકાશના જેવા પ્રકાશવાળા અને પાતાળના અશ્વિની શિખાથી ઝળખાહળતા અંગવાળા અને ગર્જના કરતો મહાસમુદ્રને તે બે બહેનો ઝટ ઝોળંગી ગઈ. ૧-૧૨

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
આસ્તીકપર્વમાં 'સુપણ્ડિખ્યાન'માં 'સમુદ્ર-દર્શન' નામનો અધ્યાય ૨૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩ મો

ગરુડની ઉત્પત્તિ અને દેવોએ કરેલી સ્તુતિ

॥ સૌતિરુવાચ ॥

તં સમુદ્રમતિક્રમ્ય કદ્રૂર્વિનતયા સહ ॥

ન્યપતતુરગમ્યાએ નચિરાદિવ શીઘ્રગા ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—શીઘ્ર વેગવાળી કદ્રૂ વિનતાની સાથે તે સમુદ્રને ઝોળંગી ગઈ અને તત્કાલ ઘોડાની નજીક આવી પહોંચી. પછી તે અન્ને બે મહાવેગવાળો, ચંદ્રના જેવી કાંતિવાળો અને કાળા વાળવાળો તે અશ્વોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઉચ્ચેશ્રવાને

એયો. તેના પૂંછડાએ અસંખ્ય કાળા વાળ જોઈને
ખેદ પામેલી વિનતાને કદ્રૂએ પોતાનું દાસીપણું
કરવા કહ્યું. આમ શરતમાં હારેલી તે વિનતા
અલંત દુઃખસંતાપ પામી અને દાસીપણું સ્વી-
કારીને રહી. એજ વખતે પોતાના જન્મનો
સમય આવતાં મહાતેજસ્વી ગરુડ પણ માતા
વિનાજ ઈંડું ફેડીને બહાર નીકળ્યો. મહા વીર્ય-
વાન અને મહાબલવાન તે સર્વ દિશાઓને
અજવાળી મૂકેતા હોતો. ઇચ્છાશ્પ ધરનાર,
સ્વેચ્છાએ વિહરનારો, ઈચ્છિત પરાક્રમ કરનારો
આકાશમાં વિચરનારો અને અશ્વિના સમૂહની
જમને અતિ ભયંકર જણાતો હતો. વીજળીની
જેમ ચમકતાં પિંગટ નેત્રવાળો, યુગાન્તના અશ્વિ-
ના જેવી પ્રભાવાળો, ઘોર આકૃતિવાળો અને
ભયંકર ઘોષવાળો તે જાણે બીજો વડવાનલ હોય
તેમ ભીંપણ લાગતો હતો. તે મહાકાય એકદમ
વૃદ્ધિ પામ્યો અને આકાશમાં જડવા લાગ્યો.
તેને જોઈને સર્વે દેવો અશ્વિને શરણે ગયા.
દેવોએ ત્યાં વિરાજતા તે વિશ્વશ્પ અશ્વિને પ્રણામ
કરી કહ્યું:—‘હે અશ્વિ! હવે તમે વધશે મા.
જોજો, તમે અમને બાળવા ઇચ્છતા! આ
તમારો તેજનો પ્રદિપ્ત થયેલો મહાન સમૂહ
અમારી બાબુ સરી રહ્યો છે!’ ૧-૧૦

અશ્વિ બોલ્યો:—હે અસુરપીડકા! તમે
માનો છો તેમ એ નથી. એ તો તેજમાં મારા
સરખો એવો બલવાન ગરુડ છે. વિનતાનો આનંદ
વધારનારો એ પરમ તેજસ્વી જન્મ્યો છે અને
એ તેજપુંજને જોઈને તમે ભ્રમમાં પડ્યા છો.
એ મહાબલવાન કશ્યપપુત્ર નાગોનો ક્ષય કર-
નારો, દેવોના હિતમાં પરાયણ અને દૈત્યો તથા
રાક્ષસોને શત્રુશ્પ છે. આ વિશે તમે ભીંતિ
રાખશો નહિ. ચાલો, મારી સાથે તમે એને
બુઝો. આમ કહેવાતાં, તે દેવો અને ઋષિ-
ગણો ત્યાં ગરુડ તરફ ગયા અને દૂર જાણ
રહીને તેની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

દેવો બોલ્યા:—તમે ઋષિ (પ્રણવશ્પ)
છો, તમે મહાભાગ (યજ્ઞભોક્તા) છો, તમે
પ્રકાશવંત દેવ છો, તમે પશ્વીઓના રાજ (ત્રીવ
વેગવાળા) છો, તમે પ્રણ (સર્વાધિષ્ઠાતા) છો,
તમે તપનદેવ સૂર્ય (ઉત્પાદક અને સંહર્તા)
છો, તમે હિરણ્યગર્ભ પરમેષ્ઠી છો, તમે પ્રભ-
પતિ છો, તમે ઇન્દ્ર છો, તમે હયગ્રીવ છો,
તમે બાણશ્પ વિષ્ણુ છો, તમે જગત્પતિ છો,
તમે સુખ છો, તમે પદ્મયોનિ બ્રહ્મા છો, તમે
અશ્વિ છો, તમે પવન છો, તમે ધાતા (ચિતિ)
છો, તમે વિધાતા (માયા) છો, તમે સુરશ્રેષ્ઠ
વિષ્ણુ છો, તમે મહત્તત્ત્વ છો, તમે અહંકાર છો,
તમે અવિનાશી અમૃત છો અને તમેજ મહાયશ
(નિર્ગુણ બ્રહ્મ) છો. તમેજ પ્રભા છો, અભિષ્ઠ
બુદ્ધિવૃત્તિ છો અને તમેજ અમારું અનુપમ
રક્ષણ છો. તમે બલના સમુદ્ર છો, સાધુસ્વભાવ-
વાળા છો, પ્રૌઢ સત્ત્વવાળા છો, સમૃદ્ધિમાન
છો અને અસહ્ય તેજવાન છો. હે અખંડયશ!
તમારામાંથીજ સર્વ પ્રાપ્ત અને અપ્રાપ્ત પ્રકટે
છે. કિરણો વડે જેમ સૂર્ય આ સચરાચર સમ-
સ્તને પ્રકાશમાન કરે છે, તેમ ઉત્તમ એવા તમે
પણ વૃત્તિજ્ઞાનથી સમગ્ર જગતને પ્રકાશિત કરો
છો. સૂર્યની પ્રભાનેય પાછી પાડતા તમે આ
સ્થિર અને અસ્થિર જગતના કાલશ્પ છો. હે
હુતાશનના જેવી કાંતિવાળા! મહાકુપિત સૂર્ય
જેમ પ્રજાઓને બાળે છે, તેમ યુગને અંતે વિના-
શકારી એવા તમે ભયંકર પ્રલયાશ્વિની પેઠે પ્રદીપ્ત
થાઓ છો અને સર્વને બાળી નાખો છો. પશ્વી-

—અહીં પણ પૂર્વની પેઠે ગરુડોપાધિક બ્રહ્મનીજ
સ્તુતિ સગળી; કારણ કે વિષ્ણુના વાહનરૂપ પશ્વી-
માનના આ સ્તુતિમા કહેલાં સર્વ વિશેષણો યથાર્થ
રીતે ધરી શકે નહિ, માટે—દ્વંદ્વે મિત્રં વરુણમગ્ની-
માહુરયો દિવ્યઃ સસુપ્તોઃ ગરુત્માનઃ । एकं सद्-
विप्रा बहुधा वदंत्यश्वि यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ એ
શ્રુતિ વડે ઈંદ્રાદિ બહુ રૂપથી સદા એક બ્રહ્મનું કથન
થાય છે.

અધ્યાય ૨૪ મો

અરુણ સૂર્યનો સારથિ થયો

॥ સૌતિરુવાચ ॥

સ શ્રુત્વાયાત્મનો દેહં મુપર્ણઃ પ્રેક્ષ્ય ચ સ્વયમ્ ।
શરીરપ્રતિસંહારમાત્મનઃ સ ચકાર હ ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યાઃ—આ પ્રમાણે સાંભળીને તથા પોતે પોતાનો દેહ જોઈને ગરુડે પોતાના તેજનો ઉપસંહાર કર્યો.

ગરુડ બોલ્યાઃ—મારા દેહને જોઈને તમે 'કાઈ' પ્રાણી ગભરાયો નહિ. મારા લયંકર રૂપથી તમે ઉદ્વેગ પામે છે, તેથી હું તેને પાછું વાળી લઈ છું.

સૂતપુત્ર બોલ્યાઃ— પછી સ્વેચ્છાએ ગમન કરનારો, ઇચ્છામાં આવે એટલાં પરાક્રમ કરનારો તથા આકાશમાં જડનારો તે પક્ષી પોતાના લાઈ અરુણની પીઠ ઉપર બેસી પિતાનો ઘેરથી નીકળ્યો અને મહાસાગરને પેલે પાર માતાની પાસે આવ્યો. તે વખતે સૂર્ય પોતાનાં અતિ ઉચ્ચ તેજથી લોકોને ખાળવા ઇચ્છતો હતો, એટલે ગરુડે એ મહાતેજસ્વી અરુણને પૂર્વ દિશામાં સ્થાપિત કર્યો. રુચ્ચે પૂછ્યું: 'તે વખતે સૂર્ય ભગવાને લોકોને ખાળવાની ઇચ્છા કેમ કરી? દેવોએ એમનો શો અપરાધ કર્યો હતો કે તે આમ ક્રોધ પામ્યા?'

પ્રમતિ બોલ્યાઃ—હે અનધા! ચંદ્ર અને સૂર્યે અમૃત પી જતા રાહુની જ્યારે આડી ખાધી, ત્યારથી એ રાહુ ચંદ્ર તથા સૂર્ય સાથે વેર બાંધીને રહ્યો છે. આમ સૂર્ય જ્યારે ગ્રહણમાં પકડાયો, ત્યારે તેને ક્રોધ આવ્યો. તેણે વિચાર્યું કે, રાહુનો આ મારા ઉપરનો રોષ દેવોનેજ કારણે જોલો થયો છે અને મને એક નેજ આ મહાન અનર્થકારી પાપ વળગ્યું છે. કાર્યમાં સહાયની સૌ ઇચ્છા કરે છે, પણ હું ખ-માં કાઈ પણ જણાતું નથી. સ્વર્ગવાસી દેવો મને ગ્રહણમાં પકડાતો જોવા છતાં ગુપ રહ્યા છે. આથી

ઓના રાજેન્દ્ર, મહાઓજસ્વી, અગ્નિ સમાન તેજવાળા, વીજળીના જેવા ચમકારવાળા, અંધ-કારવિનાના, મેઘોમાં પેસનારા, મહાબલવાળા, આકાશચારી, કારણ અને કાર્યરૂપ, વરદાથી તથા અજય પરાક્રમી એ ગરુડને અમે શરણે આવ્યા છીએ. હે જગન્નાથ ! તપેલા સુવર્ણ જેવા તમારા તેજસ્વી તેજથી આ સર્વ જગત તપી રહ્યું છે. તમે સર્વ દેવો અને મહાત્માઓનું રક્ષણ કરો. ભય પામેલા આ આકાશમાં વિમાનથી વિચરનારાઓ તમારાથી પરાલભ પામીને આડે રસ્તે બચ છે. હે પ્રભુ ! હે પક્ષીશ્રેષ્ઠ ! તમે દયાળુ મહાત્મા કસ્યપ ઋષિના પુત્ર છે. તો તમે ક્રોધ કરો નહિ અને જગત ઉપર ધરમ કૃપા કરો. તમે ઈશ્વર છો—તમે શાંત થાઓ, અમારું રક્ષણ કરો. મહાવજના કડાકા જેવા તમારા શબ્દથી દિશાઓ, આકાશ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને અમારાં હૈયાં નિરંતર કંપી રહ્યાં છે. હે વિહંગરાજ ! તમારું આ અગ્નિસમાન સ્વરૂપ સમેટી લો. કુપિત કાલના જેવી તમારી ક્રાંતિ જોઈને અમારાં અવ્યવસ્થિત મન ચલિત થઈ રહ્યાં છે. હે પક્ષીરાજ ! અમે યાચના કરીએ છીએ. અમારા ઉપર તમે પ્રસન્ન થાઓ. હે ભગવન ! તમે અમને સુખદાયી અને કલ્યાણદાયી થાઓ. 'દેવોએ અને ઋષિઓએ આ પ્રમાણે ગરુડની સ્તુતિ કરી, ત્યારે તે સુંદર પિચ્છવાળા ગરુડે પોતાના તેજને પાછું અંદર સમાવી લીધું.

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'સુપર્ણાખ્યાન'નામ-નો અધ્યાય ૨૩ મો સમાપ્ત

હવે હું લોકોના વિનાશ માટે જ નિઃસંશય જીએ-
યાહ. આમ નિશ્ચય કરીને સૂર્ય અસ્તાચલ ઉપર
ગયો. ત્યાં તે ભાસ્કરે લોકોનો વિનાશ લાવવા
માટે સંતાપકારી રૂપ લીધું. પછી મહર્ષિ-
ઓ દેવો પાસે જઈ આ પ્રમાણે બોલ્યા: 'આજ
આ મધ્યરાત્રિના સમયે સર્વ લોકોને ભય
આપનારો અને ત્રણે લોકોના ધાણ કાઢનારો
મહાન દાહ ઉત્પન્ન થશે.' એટલે દેવો અને ઋષિ-
ગણો પિતામહ બ્રહ્મા પાસે ગયા અને બોલ્યા:
'આજ દાહનો આ મહા ભય કેમ જીએ થાય છે?
:સૂર્ય તો હજુ જણાતોય નથી-આ તો પ્રલય
જવું લાગે છે. તો હે ભગવન! સૂર્ય જીગશે ત્યારે
-તો શું શું થશે!'

પિતામહ બોલ્યા:- આ સૂર્ય આજ
લોકોના વિનાશ માટે જ જીગ્વાને સજ્જ થઈ
બેઠો છે. જોતાં વેંતજ તે સૌ લોકોને આપની
ઢગલી કરી દેશે. આનો વળતો ઉપાય પણ
આગળથી કરી રાખ્યો છે. કથપનો અરુણ નામે
પ્રસિદ્ધ, ધીમાન, મહાકાય અને મહાતેજસ્વી
જે પુત્ર છે, તે સૂર્યની આગળ સ્થાપિત થશે
-એ એનું સારથિપણું કરશે અને તેનું તેજ હરશે.
આમ ઋષિઓનું અને સ્વર્ગનિવાસી દેવોનું
તથા લોકોનું મંગલ થશે.

પ્રમતિ બોલ્યા:- પછી અરુણે પિતામહની
આજ્ઞા પ્રમાણે એ બધું ક્યું અને સૂર્ય અરુ-
ણથી આવરણ પામીને જ ગયો. આમ સૂર્યને
કેમ કોપ ચડ્યો અને સમર્થ અરુણ એનો કેવી
રીતે સારથિ થયો એ સઘળું મે તમને કહ્યું છે.
હવે પ્રથમ પૂછેલા બીજા પ્રશ્નો ઉત્તર સાંભળો.
ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત
આસ્તીકપર્વમાં 'સુપણ્ડ્યાન' નામનો
અધ્યાય ૨૪ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૫ મો

કદ્રૂએ કરેલી ઇન્દ્રની સ્તુતિ

॥ સૌતિલ્લાચ ॥

તતઃ કામગમઃ પક્ષી મહાવીર્યો મહાબલઃ ॥

માતુરંતિકમાગચ્છત્ પરં પારં મહોદયે ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:- પછી ઇન્દ્રના પ્રમાણે
ગતિ કરવાવાળો તે મહાવીર્યવાન અને મહાબલ-
વાન ગરુડપક્ષી મહોદયિને પેલે પાર માતા પાસે
આવી પહોંચ્યો. ત્યાં શરતમાં પરાજય પામેલી
અને દાસીપણું કરી રહેલી તે વિનતા અત્યંત
દુઃખ અને સંતાપ પામી રહી હતી. હવે એક
વાર પુત્રની પાસે બેઠેલી તે હાથ જોડી રહેલી
વિનતાને કદ્રૂએ બોલાવી અને આ વચન કહ્યું: 'હે
ભદ્રા! સસુદ્રની કૃપમાં, એકાંતમાં, નાગોનું એક
સુરમ્ય અને સુંદર સ્થાનક છે. હે વિનતા! મને
ત્યાં લઈ જા.' એટલે સુપણું ગરુડની માતાએ
સર્પોની માતા કદ્રૂને ઉપાડી લીધી અને માતા-
ના વચનથી પ્રેરાઈને ગરુડે પણ સર્પોને ઉપાડી
લીધા. હવે વિહંગમાં વિચરનારો તે ગરુડ જ્યારે
સૂર્યની સમીપ થઈને ચાલવા લાગ્યો, ત્યારે એ
પત્રગો સૂર્યનાં કિરણોથી તપીને મૂર્ચ્છિત
થયા. પોતાના પુત્રોની એવી અવસ્થા જોઈને
કદ્રૂએ ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરવા માંડી: 'હે સર્વ દે-
વોના સ્વામી! તમને નમસ્કાર હો. હે બલ રાક્ષ-
સને મારનારા! તમને નમન હો. હે નમુચિને
હણનારા! હે સહસ્ર નયનવાળા! હે શયીના
પતિ! તમને નમસ્કાર હો. સૂર્યથી દાગ્રેલા
સર્પોનું તમે મેઘજલથી રક્ષણ કરો. હે સુરેશ્વર!
તમેજ અમારા પરમશરણ છો. હે પુરંદર! તમે
અત્યંત જલવૃદ્ધિ કરવાને સમર્થ છો. તમેજ મેઘ
છો, તમેજ વાયુ છો, તમેજ અગ્નિ છો અને
આકાશમાં વીજળી પણ તમેજ છો. મેઘના સમૂ-
હને આદેશ આપનારાં તમેજ છો અને તમેજ
મહામેઘ છો. તમે ઘોર ને અતુલ વજ્ર છો અને

તમેજ ગર્જાતો મેધ છે. તમેજ લોકાના સર્જન-
હાર છે અને તમેજ અપરાજિત સંહારક છે.
તમે પ્રાણીમાનતા ચેતન્ય છે, તમે આદિત્ય છે
અને અગ્નિ પણ તમેજ છે. તમે મહાભૂત છે,
આશ્વર્થ છે, રાજ છે, સુરશ્રેષ્ઠ છે અને વિષ્ણુ
છો. તમે સહસ્ર નેત્રવાળા છે, તમે દેવ છે અને
તમેજ પરમ આધાર છે. તમે સર્વ અમૃત છે
અને તમેજ પરમપૂજિત સોમ છે. તમેજ સુદર્ત
અને તિથિ છે. તમે લવ અને કણુ છે. તમેજ
શુક્લપક્ષ, કૃષ્ણપક્ષ, કલા, કાષા, તુટિ, સંવત્સર,
ઋતુઓ, માસો, રાત્રિઓ અને દિવસો છે.
તમેજ પર્વતો અને વનોવાળી ઉત્તમ વસુધરા
છો. સૂર્ય સાથેતું અંધકારવિહોલું આકાશ પણ
તમેજ છે. નાનાવિધ માછલાંઓ, મહામચ્છો
અને અનેક મગરોથી ભરેલો તથા મોટાં મોઝાં-
વાળો મહાસમુદ્ર તમેજ છે. તમે મહાયશસ્ત્રી
છો, પંડિતો અને મહર્ષિઓ પ્રસન્ન મનથી
તમને સદાય પૂજે છે. સ્તુતિ પામેલા તમે
યજ્ઞમાં સોમપાન કરો છો અને વષટ્કારપૂર્વક
અર્પેલ હવિને લોકકલ્યાણુ અર્થે સ્વીકારો છો.
હે અતુલ બલરાશિ! અહીં બ્રાહ્મણો કૃષ્ણને માટે
સતત તમને યજ્ઞ છે. વેદગીમાં તમારું જ્ઞાન
કરાય છે. તમારી પ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞનપરાયણ
બ્રાહ્મણો સર્વ યત્નોપૂર્વક વેદોનાં અંગોની
(શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદ અને
જ્યોતિષ) નો પાર પામે છે. ૧-૧૭

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનિર્ગત
આસ્તીકપર્વમાં 'સુપર્ણાખ્યાન' નામ-
નો અધ્યાય ૨૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬ મો

ધન્દ્રે કરેલી વૃદ્ધિ

॥ સૌતિચવાચ ॥

एवं स्तुतस्त्वदा काद्रवा भगवान् हरिवाहनः ॥
नीलजीमूतसंघातैः सर्वमवरमावृणोत् ॥ १ ॥

સૂતપુત્ર ઓલ્યા:- કદ્રૂએ આ પ્રમાણે
સ્તુતિ કરી, એટલે હરિ અશ્વત્થાં વાહન કરનારા
ભગવાન ધન્દ્રે સમસ્ત આકાશને નીલ મેધના
સમૂહોથી છાઈ દીધું. તેમણે મેધોને આજ્ઞા
આપી કે તમે શુભ વૃદ્ધિ વરસાવો. વીજળી વડે
ઉજ્જવલ થયેલા તે મેધો પરસ્પર અથડાઈને
આકાશમાં સતત ગર્જના કરવા લાગ્યા અને
અત્યંત જલવૃદ્ધિ કરવા મંડ્યા. મહાન આશ્વર્થ-
કારક જવા તે જલધરોથી આકાશ પ્રલયકાળના
જવું દેખાવા લાગ્યું. મહાન ગડગડાટ કરતા,
લાગલાગટ અતુલ જલધારા પાડતા અને અનેક
ધારાઓથી તરંગાવાળા તે મેધોને લીધે
આકાશ બાંધે નૃત્ય કરતું જણાતું હોય એમ
જણાતું હતું. ત્યારે ધનગર્જનાના ધોરવાળા
અને વીજળી તથા પવનથી કંપિત થયેલા તે
નિરંતર વરસી રહેલાં મેધો વડે આકાશ ચંદ્ર
અને સૂર્યનાં કિરણોથી વિહીન થઈ ગયું. ધન્દ્રે
આ પ્રમાણે વરસાદ વરસાવ્યો, એટલે નાગોને
ઉત્તમ હર્ષ થયો. પૃથ્વી પણ ચોગરદમ પાણીથી
ભરાઈ ગઈ. એ નિર્મલ અને શીતલ જલ ઠેઠ
રસાતલ સુધી પહોંચવા માંડ્યું. આમ ભૂમિ
જલલહેરોથી ચોમેર છવાઈ ગઈ અને સર્પો મા-
તાની સાથે રામણીયક નામના દ્વીપમાં આવી
પહોંચ્યા. ૧-૮

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનિર્ગત
આસ્તીકપર્વમાં 'સુપર્ણાખ્યાન' નામનો
અધ્યાય ૨૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૭ મો

ગરુડે દાસીપણામાંથી છૂટ-
વાનો ઉપાય પૂછ્યો

॥ સૌતિરુવાચ ॥

સંગ્રહ્યાસ્તવો નાગા જલધારાપ્લુતાસ્તદા ॥

સુપર્ણેનોહ્યમાનાસ્તે જગ્મુસ્તં દ્વીપમાણુ વૈ ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:- પછી જલધારાથી ભી-
જાયલા તે નાગો અતિ હર્ષ પામ્યા. આમ
સુપર્ણે જાયલા તે સર્પો તે દ્વીપમાં જઈ પહોં-
ચ્યા. વિશ્વકર્માએ તે દ્વીપને મગરનો આવાસ
બનાવ્યો હતો. પહેલીજ વાર ત્યાં આવેલા તેમણે
ત્યાં ઘોર લવણસમુદ્ર જોયો. ગરુડની સાથે તે
સર્પોએ સાગરજલથી ચોમેર વીંટળાયેલું અને
પક્ષીઓના સમૂહના નિનાદોથી ગાજતું એક
મનોરમ વન જોયું. તે વિચિત્ર દ્વોડ અને પુષ્પોથી
તથા વનરાઈઓથી ભરેલું હતું. તે રમ્ય ભવનો
અને કમલવાળાં સરોવરોથી વીંટાયેલું હતું. પ્રસન્ન
જલવાળા દિવ્ય ધરાઓથી તે સુશોભિત હતું.
દિવ્ય ગંધ વહેતા પાવનકારી પવનોના ત્યાં
વીંજણા ચાલતા હતાં. જાણે આકાશમાં ઠેકતાં
રોય એવા વાયુથી હાલીને મલયાગરનાં વૃક્ષો
તેને પુષ્પવૃષ્ટિ વરસાવી શોભા આપી રહ્યાં હતાં.
વળી બીજાં પવનથી ખરતાં પુષ્પોવાળાં વૃક્ષો પણ
ત્યાં જાણે નાગો ઉપર જલ અને કુમુદની વર્ષા
વેરતા હતાં. તે વન મનને હર્ષ પમાડનારું અને
દેવો, ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓને પ્રિયકર હતું
તથા તે મદભર્યા ભ્રમરોના શુંબરવવાણું, મન-
ને ગમી જાય એવા આકાર અને દર્શનવાળું હતું.
આમ રમણીય, મંગલમય, પવિત્ર, સર્વ જનોનાં
મન હરનારું અને વિવિધ પક્ષીઓના રવથી
ભરેલું તે રમ્ય વન, કદૂના પુત્રોને અત્યાનંદ
આપતું હતું. પછી તે નાગો તે વનમાં આવીને
વિહાર કરવા લાગ્યા અને મહાવીરવાળા પક્ષી-

રાજ ગરુડને કહેવા લાગ્યા: ‘હે ખેયર! જહતાં
જહતાં તું અનેક રમણીય દેશો જુએ છે, તો
અમને પેલા નિર્મલ જલવાળા સુરમ્ય દ્વીપમાં
લઈ જા.’ ત્યારે વિચાર કરીને તે પક્ષીએ વિનતા
માતાને પૂછ્યું: ‘હે મા! મારે શા માટે સર્પોનું
કહેવું કરવું જોઈએ?’ વિનતા બોલી:- ‘હે પક્ષી-
શ્રેષ્ઠ! સપત્નીના કુલભાવથી હું એની દાસી
થઈ છું. સર્પો દ્વારા છલ કરીને તેણે મારો દાવ
ફેંક કર્યો છે.’ આમ માતાએ દાસી થવાનું
કારણ કહ્યું એટલે આકાશચારી ગરુડ માતાના
કુ:ખથી કુ:ખી થયો; અને સર્પોને આ વચન
કહેવા લાગ્યો: ‘હે સર્પો! તમને શું લાવી
આપીને અથવા શું જાણીને અથવા અહીં શો
પુરુષાર્થ કરીને હું તમારા દાસપણામાંથી છૂટો
થઈ શકું. આ તમે સત્ય કહો.’

સૂતપુત્ર બોલ્યા:- આ સાંભળીને સર્પોએ
તેને કહ્યું: ‘હે આકાશચારી! તું પરાક્રમ કરીને
અમારે માટે અમૃત લાવી આપે તો દાસપણા-
માંથી તારો છુટકારો થશે. ૧-૧૬

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-નિર્ગત.
આસ્તીકપર્વમાં ‘સુપર્ણાખ્યાન’ નામ-
નો અધ્યાય ૨૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૮ મો

ગરુડ નિપાદાના પ્રદેશમાં

॥ સૌતિરુવાચ ॥

इत्युक्तो गरुडः सर्वैस्तवो मातरमब्रवीत् ॥

गच्छाम्यमृतमार्हर्तुं मरुयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:- સર્પોએ આ પ્રમાણે
કહ્યું, એટલે ગરુડ માતા પ્રત્યે બોલ્યો: ‘હું
અમૃત લાવવાને જઈ છું; પણ હું મારું આવતું
ક્યાં મળશે એ જાણવા મગજ છું.’ વિનતા બોલી
‘સમુદ્રની એકાંત કૂખમાં નિપાદાનું ઉત્તમ નિવા-
સસ્થાન છે, ત્યાં હજારો નિપાદો છે, તેમનું લક્ષણ
કરુણ અને અમૃત લઈ આવજો. પણ ક્યારેય તું

બ્રાહ્મણને હણવાનો વિચાર કરીય નહિ. કેમકે અગ્નિની ઉપમાવાળો બ્રાહ્મણ સર્વ પ્રાણીઓ માટે અર્વાચ્ય છે. વિપ્ર કોપે છે ત્યારે તે અગ્નિ, સૂર્ય, વિષ અને શસ્ત્રરૂપ થાય છે. સાચેજ બ્રાહ્મણ પ્રાણીમાત્રનો શુરુ કહેવાયો છે. આમાં અનેક કારણોથી બ્રાહ્મણો સત્પુરુષોથી વંદાય છે. તે બેટા! તને ક્રોધ આવે તો પણ તું બ્રાહ્મણને ક્યારેય મારીય નહિ. બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કદી કરાય નહિ. હે નિષ્પાપ! ઉત્તમ વ્રતવાળો બ્રાહ્મણ ક્રોધ પામીને જ રીતે બાળીને ભસ્મ કરે છે, તે રીતે નથી અગ્નિ કરતો કે નથી સૂર્ય કરતો. આ વિવિધ ચિહ્નોથી તું બ્રાહ્મણને ઓળખી લેજ. વિપ્ર સદૃશ પ્રાણીઓમાં પ્રથમ જન્મેલો છે, સૌ વર્ણોમાં તે શ્રેષ્ઠ છે અને સર્વનો તે પિતા તથા શુરુ છે. ગરુડ બોલ્યો: 'હે મા! બ્રાહ્મણનું રૂપ કેવું હોય? તેનું શીલ કેવું હોય? તેનાં શાં પરાક્રમ હોય? તે શું અગ્નિના જવો તેજવાળો પ્રકાશે છે? કે પછી દેખાવે તે સૌમ્ય છે? હે માતા! જ શુભ લક્ષણો વડે હું બ્રાહ્મણને ઓળખી શકું તે આ પૂછી રહેલા અને તું કારણપૂર્વક કહેવાને યોગ્ય છે.' ૧-૭

વિનતા બોલી:-ગળામાં આવીને અંકર ખોટકલા માછલીનાં કાંટાની જમ તારા કંઠમાં આવતાં જ અંગારાના જેવી બળતરા કરે, તેને તું દ્વિભેતમ બણુજ. ક્રોધ થયો હોય, તોય તારે ક્યારેય બ્રાહ્મણને હણવો નહિ. વળી વિનતાએ પુત્રસ્નેહથી આ વચન કહ્યું: 'જઠરમાં જ જિરવાય નહિ તેને દિગ્ગજર બણુજ.' નાગોથી તિરસ્કારાયેલી અને અત્યંત દુઃખાર્ત થયેલી એ વિનતા પુત્રનાં અતુલ બલવીર્યને બણતી હતી; છતાં તે પુત્રસ્નેહે કરીને તેને આશીર્વાદ આપતાં પ્રીતિપૂર્વક વળી આ વચન બોલી. વિનતા બોલી: 'તારી પાંખને મરુદેવ રક્ષો, તારી પીઠને ચંદ્ર અને સૂર્ય રક્ષો, અગ્નિ તારું શિર રક્ષો અને વસુઓ સૌ બાહ્યથી તારા શરીર-

નું રક્ષણ કરો. બેટા! હું સદાય તારી શાંતિ અને તારા મંગલ માટે તત્પર રહીશ. અહીં બેઠી બેઠી હું સદેવ તારા કલ્યાણમાં પરાયણ રહીશ. હે પુત્ર! ઇચ્છિત કાર્યની સિદ્ધિ માટે તું નિર્વિઘ્ન માર્ગે પ્રયાણ કર.' ૧૮-૨૬

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-પછી માતાનાં વચન સાંભળીને તે ગરુડરાજ પોતાની પાંખો પ્રસારી આકાશમાં ઊડ્યો. હવે ભૂખ્યો એવો તે બ્રહ્માવન બણે અંત કરનારો ખીન્ને કાલ હોય તેમ નિષાદોના સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યો. નિષાદોના સંહાર કરતા તેણે આકાશમાં પહોંચે એવી અદ્ભુત ધૂળ ઉડાડી. એણે સમુદ્રની દૂષ્પ્રમાથી પાણી શોષી લીધું અને પાસે ઊભેલાં પર્વતવૃક્ષોને કંપાવી મૂક્યાં. પછી તે પક્ષીરાજ નિષાદોના મારગને રાષ્ટ્રીને પોતાનું મોં પહોંચું કયું. એટલે નિષાદો જ્યાં તે ભ્રજંગભોગી ગરુડનું મોં હતું ત્યાં વેગપૂર્વક ધસી ગયા. પવનથી હાલી ઊડેલાં વૃક્ષોવાળા વનમાં જમ પીડા પામેલાં પક્ષીઓ આકાશ તરફ ઊડી બધ છે, તેમ પવન અને ધૂળથી અંધારાઈ ગયેલા હજારો નિષાદો ગરુડરાજના અતિ પ્રભાણમાં વિસ્તરેલા મોંમાં જઈ પડવા લાગ્યા. શત્રુઓને તોય આપનારા, અત્યંત ચપલ અને મહાબલવાન તે ભૂખ્યા ખેચરસ્વામી પક્ષીરાજ અનેક મત્સ્ય ઉપર આજીવિકા ચલાવનારા નિષાદોને મારી નાખ્યા અને પછી પોતાનું મોં બંધ કયું. ૧૭-૨૧

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'સુપર્ણાખ્યાન'નામ-નો અધ્યાય ૨૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૯ મો

મેરુ પર્વત ઉપર ગરુડ

॥ સૌતિરવાચ ॥

તસ્ય કંઠમનુષાગ્રો વ્રાહ્મણઃ સહ માર્ગયા ॥

દહન્ દીપ્ત ઈવાંગારસ્તદુવાચાંતરિક્ષગઃ ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:- તે વખતે એક બ્રાહ્મણ તેની પત્ની સાથે એ ગરુડના ગળામાં બંધ પડ્યો અને પ્રવ્યસિત અગારની જમ દાહ કરવા લાગ્યો. અંતરિક્ષમાં જીડનારા ગરુડે તેને કહ્યું 'હે દ્વિજવર ! તું આ ઉવાડેલા મોમાથી ઝટ બહાર નીકળી જ, કેમકે બ્રાહ્મણ સદૈવ પાપોમાં ગહેતો હોય તોય તેને મારાથી મરાય નહિ.' આમ કહી રહેલા ગરુડને તે બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યો - 'આ મારી નિષાદ જાતિની પત્ની પણ મારી સાથે બહાર નીકળે' ગરુડ બોલ્યો - 'ભલે એ નિષાદીનેય લઈને તું જલદી બહાર નીકળી જ કાગળ કે, મારા તેજ વડે ત્યાં સુધી તું પચી ગયો નથી, ત્યાં સુધી તું તારી જાતને વેળાસર ઉગારી શક છે.' ૧-૪

સૂતપુત્ર બોલ્યા:- પછી તે વિપ્ર નિષાદી સાથે બહાર નીકળ્યો અને ગરુડને આશીર્વાદ આપી પોતાને ઘટ સ્થાને ગયો. આમ પત્ની ની સાથે તે બ્રાહ્મણ બહાર ચાલ્યો ગયો, ત્યારે પવનના જવા વેગવાળો તે વિહંગમળ પાખો વિસ્તારી આકાશમાં જીડ્યો એવામાં તેણે પોતાના પિતા કળ્પને જોયા. પિતાએ પૂછતાં તેણે તેમને બધું યથાવત્ કહ્યું. પછી મહર્ષિ કશ્યપે તેને આમ પૂછ્યું ૫-૭

કશ્યપે પૃછ્યુઃ-હે પુત્ર ! તમારા બધાનું કુશલ છે ને ? તને જટલુ બેઠાએ તેટલું લોજન તો મળે છે ને ? તને માનુષલોકમાં પ્રુષ્ઠળ અન્ન મળે છે ને ? ગરુડ બોલ્યો: 'મારી મા કુશલ છે તેમ માગે ભાઈ અને હું પણ નિત્ય કુશલ છીએ

પણ બાપુ ! મારે માટે નિત્ય બેઠાએ તેટલું લોજન મળતું નથી, એજ મને કષ્ટ છે. તપોએ મને ઉત્તમ અમૃત લાવવાને મોકલ્યો છે. માતાનું દાસીપણું છોડાવવા માટે હું તે આજે અવશ્ય લઈ આવીશ. માતાએ મને આજ્ઞા આપી છે કે, નિષાદોને આજે, પણ હજારો નિષાદો આપા છતાં મને તૃપ્તિ થઈ નથી. આથી હે ભગવન ! તમે મને બીજું ભક્ષ્ય બતાવો. કહો, ભૂખ અને તરસને મટાડવા માટે મને ક્યાં ભક્ષ્ય મળશે ? ૮-૧૨

કશ્યપ બોલ્યા:- દેવલોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ એવું આ મહાપુણ્યમય સરોવર છે તેમાં કાચબા રૂપ થયેલા મોટા ભાઈને હાથીરૂપ થયેલા નાનો ભાઈ નીચું માથું રાખીને સદૈવ એ ગ્યા કરે છે પૂર્વ-જન્મોમાં તે બન્નેને જ વેર હતું, તે હું તને અંશેષે કહીશ. તે બન્ને કેવડા પ્રમાણના છે, તે પણ હું મારી પાસેથી બજાજ. નિભાવસુ નામે એક અત્યંત ક્રોધી મહર્ષિ હતા. તેમને સુપ્રતીક નામે મહાતપસ્વી નાનો ભાઈ હતો. તે સુપ્રતીક મહા-સુનિ ભાઈ સાથે સહિયારુ ધન રાખવા ઇચ્છતો ન હતો. તે નિત્ય ભાગની વહેચણું કરવા કહ્યા કરતો હતો હવે ભાઈ વિભાવસુએ તે સુપ્રતીકને કહ્યું 'ધણા માણસો મોહવશ થઈને નિત્ય ભાગ પાડવા ઇચ્છે છે પણ જુદા પડ્યા છતાંય તેઓ સપત્તિમાં મૂંઝિત થાય છે અને એકબીજા ઉપર દ્વેષ રાખે છે. પછી પોતપોતાની મિલકતનો ભાગ લઈ જુદા પડેલા તે સ્વાર્થરતોને જુગ્મ્મા બણીને શત્રુઓ મિત્રત્વ રૂપ ધાગણું કરી તેમનામાં ભેદ પડાવે છે. વળી બીજાઓ તેમને જુદા થયેલા બણીને વચ્ચે પડે છે આમ અલગ થયેલાઓના સત્વ નાશ થાય છે આથી ગુરુજનો સ બધી શાસ્ત્રનિયમોને અવગણનાગ ને એકબીજા ઉપર શંકા લાવનારા ભાઈઓના ભાગવિભાગને સત્વ-રૂપો પ્રથમ સતા નથી. હે સુપ્રતીક ! તને શાકી શકાય એમ નથી તું ભેદ પાડીને ધનની ઇચ્છા કરે છે. આથી તું હાથીની ચોનિને પ્રાપ્ત થયશ' ૧૩

આમ શાપ પામેલા સુપ્રતીક વિભાવસુને કહ્યું: 'તુંયે જલમાં વિચરનારો કાચળો થઈ અવતરજ.' આ રીતે સુપ્રતીક અને વિભાવસુ એ બન્ને મૂરખ મનવાળાઓ એકબીજાને શાપ આપી અનુક્રમે હાથી અને કાચળો થયા છે. રોપરૂપી દોષના સંગે કરીને તિયગ્યોનામાં અવતરેલા એ બંને પરસ્પર દ્રેષ રાખ્યા કરે છે. પ્રમાદ અને બળથી છટ્ટી ગયેલા તે મહાકાચો આ સરોવરમાં આગલા જન્મના ઘેરને અનુસરી રહ્યા છે. તે બન્નેમાં જ કાન્તિવાળો અને મોટા દેહવાળો હાથી છે, તે જ્યારે સરોવરે આવીને ગર્જના કરે છે, ત્યારે જાડા જલમાં પોદનારો તે મહાકાચ કાચળો પણ જાઓ થઈ બચે છે અને આખા સરોવરને બળભળાવી મૂકે છે. તે કાચળાને જોઈને પરાક્રમી હાથી સૂંઢતું કડું કરીને પાણીમાં પડે છે અને દંત્રણ, મૂંઢની અણી, પૂંછડી તથા પગના વેગપૂર્વક તે ભયો સરોવરને હડોળી નાખે છે. એટલે વીર્યવાન કાચળો પણ માથું ડાચું કરીને ઘણા રોપપૂર્વક યુદ્ધને માટે આવે છે. હાથી છ યોજન લંબો અને તેથી બમણો પહોળો છે. કાચળો ત્રણ યોજન લંબો છે અને દશ યોજનના ઘેરવાળો છે. એકબીજાને મારવા ઇચ્છતા તે બન્ને યુદ્ધમાં ચક્રચૂર રહ્યા છે-તું એમનું ભોજન કરીને ને તારું ઇચ્છિત કાર્ય સિદ્ધ કર. મહામૈથના જવા તે કૂર્મને તથા મહાપર્વતના જવા તે ભયંકર રૂપવાળા હાથીને ભક્ષણ કરીને તું અમૃત લઈ આવ.' ૧૨-૩૨

સુતપુત્ર બોલ્યા:-ગરુડને આ પ્રમાણે કહીને તે કરચપે તેને મંગલ આશિય આપી: 'દેવો સાથે લડતાં તને યુદ્ધમાં મંગલ વરો. દે અંડજ! પૂર્ણકુંભ, દિગ્ધે, ગાયો તથા જ કાંઈ ઉત્તમ છે તે બધું તને મુલ મંગલદાયી થાઓ. દે મહાબલ! તું દેવો સાથે યુદ્ધ ખેલતો હોય, ત્યારે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, પવિત્ર હવિ, સર્વ નદરેઓ, તેમજ સદસ વેદો તારા બલરૂપ થાઓ.'

પિતાએ ગરુડને આ પ્રમાણે આશિર્વાદ આપ્યા એટલે તે પેલા સરોવરની પાસે ગયો. ત્યાં તેણે તે સરોવરને નિર્મલ જલવાળું તથા વિવિધ પક્ષી-ઓથી ભરેલું જોયું. ભયંકર વેગવાળા તે આકાશ-ચારીએ પિતાનું તે વાક્ય સંભાળ્યું અને એક નખથી હાથીને તથા બીજા નખથી કાચળાને જાયકી લીધા. પછી તે ખેચર હાથે આકાશમાં જાડ્યો. ત્યાંથી તે અક્ષબતીર્થમાં આવી દેવવૃક્ષો ઉપર ગયો. તે વૃક્ષો તો એ ગરુડની પાંખોના પવનથી પછડાઈ થરથરવા લાગ્યાં. કનકની શાખા-વાળાં તે દિવ્ય વૃક્ષોને ફાળ પડી કે અરે! આ આપણને લાંગી તો નહિ નાખે! ઇચ્છાકુલ આપનારાં તે વૃક્ષોને કંપી જોડેલાં જોઈને તે ગરુડ ત્યાંથી અતુલ રૂપ અને દૃઢ અંગવાળાં બીજાં વૃક્ષો ઉપર ગયો. તે મહાવૃક્ષો સોનારૂપાનાં પ્રુષ્પોથી શોભતાં હતાં. તેમને વૈદ્યમંથિની ડાળીઓ હતી અને ચોમેર તેમને ફરતું સાગર-જલ હતું. મનોવેગી વિહંગરાજને આવતો જોઈને પ્રુષ્કળ વધેલા અને અત્યંત મહાન એના રૌદ્રિણ વટવૃક્ષે તેને આ પ્રમાણે કહ્યું. રૌદ્રિણ બોલ્યા:- 'આ મારી મહાન શાખા સો જોજન જટલી પ્રસરેલી છે. એ શાખા ઉપર બેસીને તું આ હાથી અને કાચળાનું ભક્ષણ કર.' પછી, પર્વતના જવા શરીરવાળો તથા ઝડપથી આવતો પક્ષી-શ્રેષ્ઠ ગરુડ પક્ષિઓથી સેવાયકા તે વૃક્ષને કંપા-વતો ઘટ પાંદડાંઓથી ભરેલી ડાળી ઉપર પડ્યો અને તે વખતેજ તે ડાળી લાંગી ગઈ. ૨૩-૪૪

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'સુપણ્ડ્યાન'ના-મનો અધ્યાય ૨૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૦ મો

ગરુડની તૃપ્તિ અને અમૃતનું રક્ષણ

॥ સૌતિરુવાત્ ॥

સ્પૃષ્ટમાત્રા તુ પદ્મ્યાં સા ગરુડેન બલીયસા ॥

અમજ્યત તરોઃ શાસ્ત્રા મર્ગાં ચૈકામધારયત્ ॥૧

સૂતપુત્ર ઓલ્યા:-ખળવાન ગરુડે બ્યાં તે તરુશાખાને પગ અડકાડ્યા, ત્યાં તો તે તૂટી પડી. ગરુડે તેને ભાંગતા વારજ પકડી લીધી. તે મહાશાખાને ભાંગીને ગરુડ વિસ્મયપૂર્વક બેવા લાગ્યો. તો તેજ ડાળીએ તેણે વાલખિલ્ય ઋષિ-એને નીચે માથે લટકી રહેલા બેયા. તપપરાયણ અને લટકી રહેલા તે બ્રહ્મર્ષિએને બેઈને તેણે વિચાર્યું, ‘અરે! આ તો અહીં ઋષિએ લટકે છે! તે ઋષિએને હું મરવા દઈશ નહિ. આ નીચે પડતી શાખા એમને મારી નાખશે.’ આમ વિચારીને, તે વીરે હાથી અને કાચખાને અત્યંત દબ નખો વડે પકડી રાખ્યા. પછી તે ઋષિએના વિનાશના ગભરાટે કરીને તે ખગેશ્વરે તેમનેજ બચાવવાની ઇચ્છાએ દોટ ભરી અને ડાળને પોતાના મોં વડે પકડી લીધી. દેવોનેય પાછળ મૂકે એવું તેનું તે કર્મ બેઈને, એ મહર્ષિએનાં દૃઢ વિસ્મયથી હાલી ગઈયાં. તેમણે એ મહાખેયરનું આવું નામ પાડ્યું ‘કે આ આકાશચારી ગુરુભાર લઈને ઉડ્યન કરે છે, તેથી આ સર્પલક્ષી ખગરાજ ‘ગરુડ’ કહેવાશે. પછી પોતાની પાંખો વડે પર્વતોને ડોલાવતો તે ગરુડ ધીરેધીરે જીડવા લાગ્યો. આમ વાલખિલ્યો ઉપરની દયાને કારણે તે તે હાથી ને કાચખા સાથે અનેક દેશોમાં જીડ્યો, પરંતુ તેને કાઈ સ્થાન બેસવા યોગ્ય મળ્યું નહિ. વેગપૂર્વક તે પર્વતોત્તમ ગન્ધમાદન ઉપર ગયો અને ત્યાં તેણે તપમાં બેઠેલા પોતાના પિતા કશ્યપને બોલ્યો.

પિતાએ પણ તે દિવ્યરૂપધારી વિહંગમને બોલ્યો. તે તેજ, વીર્ય ને બલથી સંપન્ન હતો,

મન અને વાયુના બેવા વેગવાળો હતો, પર્વતના શિખરના બેવા દેહવાળો હતો અને ઉગામેલા બ્રહ્મદંડ બેવા જણાતો હતો. વળી તે અચિંત્ય અને ધ્યાન ન થઈ શકે એવો હતો. તે પ્રાણી-માત્રને ભયકારી હતો. મહાવીર્ય ધારનારો અને રૌદ્ર એવો તે સાક્ષાત્ પ્રોજ્જ્વલ અગ્નિ બેવા હતો. દેવો, દાનવો અને રાક્ષસો માટે તે અસહ્ય અને અભય હતો. ગિરિશૃંગોને ભેદનારો, સમુદ્રના જલને શોષનારો અને સર્વ લોકોને ગભરાવનારો તે બેતાં ભયંકર કાળ બેવા જણાતો હતો. ભગવાન કશ્યપે તેને આવતો બોલ્યો, એટલે એનો વિચાર બાળીને તેને આ વચન કહ્યાં. કશ્યપ ઓલ્યા:-બેટા! સાહસ કરીશ નહિ. ભેરુ, બચા વહેરી લેતો! રખે આ કિરણુપાન કરનારા અર્થાત્ મધુવિદાને બાળનારા વાલખિલ્ય ઋષિએ ક્રોધે ભરાઈને તને બાળી નાખે!

સૂતપુત્ર ઓલ્યા:-પછી તપ વડે નિષ્પાપ થયેલા અને મહાભાગ્યવંતા એવા વાલખિલ્ય ઋષિએને કશ્યપે પોતાના પુત્રને માટે પ્રસન્ન કરવા માંડ્યા. કશ્યપ ઓલ્યા:-હે તપોધનો! ગરુડનો આ ઉદ્ધોગ પ્રજ્ઞના હિત અર્થે છે. એ મોટું કામ કરવા ઇચ્છે છે. તો તમે એને અનુજ્ઞા આપવાને યોગ્ય છે. સૂતપુત્ર ઓલ્યા:-ભગવાન કશ્યપે આ પ્રમાણે કહ્યું, હારે તે મુનિએએ ડાળી છોડી દીધી અને તપ માટે હિમાલયના પવિત્ર પર્વત ઉપર ગયા. આમ તેએ આલ્યા ગયા, ત્યારે ગ્રાડની શાખા પકડવાને કારણે જીનું મોં શેકાઈ ગયું હતું એવા તે વિનંતાનંદને પિતા કશ્યપને પૂછ્યું:-હે ભગવન! હું ગ્રાડની આ ડાળને ક્યાં મૂકું? હે ભગવન! મને કાઈ મનુષ્ય વિનાનું સ્થાન હોય તો તે કહો. એટલે તે કશ્યપે ખરકથી દંકાયલી શુક્રાવાળો અને બીજાએને મનથીએ અગમ્ય એવો નિર્ગળ પર્વત પ્રદેશ ગરુડને કહ્યો. પછી તે મહાખેયર ગરુડ તે ડાળીને, હાથીને અને કાચખાને સાથે લઈ તે

મહા ગુફાવાળા પર્વત તરફ જવા વેગપૂર્વક જિહ્વો. એ આકાશચારી વૃક્ષની જે ડાળને લઈને જિહ્વો હતો, તે એવી તો મોટી હતી કે સૌ ટારનાં ચામડાંની વાધરી વડે પણ તેને વીંટી શકાય નહિ. તે પક્ષીરાજ ગરુડ થોડાજ સમયમાં એક લાખ યોજન દૂર આવી પહોંચે. પિતાના વચનથી તે ખેચર કાણવારમાં તે પર્વત ઉપર આઠ્યો. અને ગર્જના કરીને તેણે તે મહાન શાખાને ત્યાં નાખી દીધી. ત્યારે એ ગરુડની પાંખના ક્ષકડાટથી આઘાત પામીને તે ગિરિરાજ ડોલવા લાગ્યો અને પોતાનાં કંપી જોડેલાં વૃક્ષોથી પુષ્પવર્ષા કરવા મંડ્યો. વળી તે પર્વતનાં મણિ અને સુવર્ણનાં જે શિખરો એ મહાગિરિને શોભાવી રહ્યાં હતાં, તે પણ ચોમે-રથી ચૂરા થવા લાગ્યાં. તે ડાળીના આઘાતથી કંપેલાં અનેક વૃક્ષો સુવર્ણપુષ્પોએ કરીને જાણે વીજળીવાળા મેઘો હોય તેવો ભાસ આપતાં હતાં. હિમના જેવાં ચકચકતાં, પર્વતની ધાતુ-ઓથી ભરેલાં અને સૂર્યનાં કિરણોથી રંગાયેલાં તે વૃક્ષો ત્યાં જમીન ઉપર અતીવ ઝળકાટ મારતાં હતાં. ૧૦-૨૯

પછી તે પક્ષીશ્રેષ્ઠ ગરુડ તે પર્વતના શિખર ઉપર બેસીને હાથી અને કાચળાનું લક્ષણ કરવા લાગ્યો. આમ કાચળો અને હાથી ખાઈ જઈને, તે મહા વેગવાન ગરુડ પર્વત-શિખર ઉપરથી જિહ્વો, ત્યારે દેવોને ભય સૂચવતારા ઉત્પાતો થવા લાગ્યા અને ઇન્દ્રનું પ્રિય વજ્ર ભયનું માયું બળવા લાગ્યું. તે વખતે દિવસે આકાશમાંથી ધુમાડા અને અગ્નિવાળી અનેક ઉલ્કાઓ પડવા લાગી. વળી વસુઓ, રુદ્રો, આદિત્યો, સાધ્યો, મરુતો અને બીજા દેવગણોનાં હથિયારો તેમની અંદરેઅંદર અથડાવા લાગ્યાં. દેવો અને અસુરોના સંઘામમાં પૂર્વે આવું થયું નહોતું. સુસવાટભર્યા પવનો વાવા મંડ્યા અને હઝારોની સંખ્યામાં ઉલ્કાઓ પડવા

લાગી. મેઘ વિનાના આકાશે પણ મહાગર્જના કરી. વળી દેવોના દેવ તે ઇન્દ્રે લોહીનો વરસાદ વરસાવ્યો. દેવોની માલાઓ ફરમાઈ ગઈ, તેમનાં તેજ નાશ પામ્યાં અને ઉત્પાતસૂચક ભયંકર મેઘોએ અનેક રકતવર્ષા કરી. પવનથી જોડેલી ધૂળે દેવોના સુગટ ઢાંછી દીધાં. આ દારુણ ઉત્પાતો જોઈને દેવો અને ઇન્દ્ર અત્યંત ઉદ્વેગ પામ્યા. પછી ઇન્દ્રે બૃહસ્પતિને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે ભગવન! આ એકદમ ભયંકર ઉત્પાતો શાથી જાણાય છે? યુદ્ધમાં અમારો પરાભવ કરે, એવો કોઈ ચતુર હું તો જાણતો નથી.' ૩૦-૩૯

બૃહસ્પતિ બોલ્યા:-હે દેવરાજ! હે શતકંતુ! તમારા અપરાધ તથા પ્રમાદથી તેમજ મહાત્મા વાલમ્બિલ્ય મહર્ષિઓના તપોબલથી મુનિ કચપ અને વિનતાનો તે આકાશચારી બલવાન અને ઇચ્છાશ્રય ધરનારો પુત્ર અહીં અમૃત લેવા આવી રહ્યો છે. તે આકાશગામી બળવાનમાં શ્રેષ્ઠ અને અમૃત હરી જવાને સમર્થ છે. હું તેને વિશે સૌ કાંઈ શક્ય માતું છું. અસાધ્ય કાર્યને પણ એ સાધે એવો છે.' ૪૦-૪૨

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-આ વચન સાંભળીને, ઇન્દ્રે અમૃતની રક્ષા કરતા દેવોને કહ્યું: 'મહા નીર્યંબલવાળો એક પક્ષી અહીં અમૃત હરવાને આવી રહ્યો છે. તેથી ચેતનું છું કે જોજો, તે બલ-પૂર્વક અમૃત હરી ભય નહિ. કારણકે બૃહસ્પતિ-એ કહ્યું છે કે, તેનું બલ અતુલ છે.' તે વચન સાંભળીને દેવો વિસ્મય પામ્યા અને યત્નપૂર્વક અમૃતને ઘેરીને જાણા રહ્યા. વજ્રધારી પ્રતાપી ઇન્દ્ર પણ ત્યાં વજ્ર ધારણ કરીને જાણા રહ્યા. તે મનસ્વી દેવવરોએ વૈદ્ય મણિઓથી જડેલાં ઉત્તમ સુવર્ણનાં મહામૂકાં કવચો ધારણ કર્યાં હતાં; ચળકતાં ને મજબૂત ચામડાનાં ઓગીરો પહેર્યાં હતાં અને અંગો ઉપર ભયંકર જણાતાં અનેક-વિધ શસ્ત્રો ખાંધ્યાં હતાં. વળી તેમણે અતિ તેજ ધારવાળાં, તીવ્રી અણીવાળાં, તણખાજ

જ્વાલા પાડતાં અને ધુમાડા બતાવતાં સર્વ હથિયારો ઉગામી રાખ્યાં હતાં. આમ તેઓ ચક્રો, પરિધો, ત્રિશૂલો, પરશુઓ, વિવિધ શક્તિઓ, પાણીદાર ને ચળકતી તલવારો અને ઉચ દેખાવની ગદાઓ ઇત્યાદિ પોતાપોતાના દેહને અનુરૂપ શસ્ત્રો સજીવે બધા જિભા હતા. તે ચમકદાર શસ્ત્રોને લીધે ઝગઝગિત થયેલા અને દિવ્ય અક્ષંકારોથી વિભૂષિત રહેલા તે દેવગણો નિષ્કલંક જિભા રહ્યા. આમ બલ, પરાક્રમ અને તેજમાં અતુલ્ય, અમૃતની પૂરી રક્ષા માટે નિશ્ચયવાન અને ચાસુરોનાં નગરોને વિદારવાવાળા એ સુરો પ્રબલિત અગ્નિના જનું પ્રકાશરૂપ ધારી રહ્યા હતા. એ દેવો સેંકડો અને હજારો પરિધોથી ભરેલી તે સમરભૂમિમાં જિભા રહ્યા, ત્યારે તે રણક્ષેત્ર સૂર્યનાં કિરણોથી ઝળહળી રહેલું બધું બીજું આકાશ નીચે આવ્યું હોય તેમ શોભી રહ્યું હતું.

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'સુપર્ણાખ્યાન' નામનો અધ્યાય ૩૦ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧ મો

ગરુડની ઉત્પત્તિનાં કારણ

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

કોઞ્પરાધો મહેન્દ્રસ્ય કાં પ્રમાદંશ્ચ સ્વતઃ ॥

તપસા ચાલચિત્વાનાં સંભૂતો ગરુડઃ કથમ્ ॥૧॥

શૌનક ગોહ્યાઃ—હે સૂતપુત્ર! ઇન્દ્રનો કયો અપરાધ હતો? તેનો પ્રમાદ કયો હતો? અને વાલ્મિહિના તપથી ગરુડ દેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો? વળી બ્રાહ્મણ કથપને પક્ષીરાજ પુત્ર કેમ કરીને થયો? તે શા કારણે પ્રાણીમાત્રથી અસહ્ય અને અવર્ધ્ય થયો? તે ખેચર શી રીતે સ્વેચ્છા-ગતિવાળો ને સ્વેચ્છાબલવાળો થયો? પુરાણમાં બે એ કહ્યું હોય, તો હું એ સાંભળવા ઇચ્છું છું.

સૂતપુત્ર બોલ્યાઃ—હે દ્વિજ! તમે મને જે પૃષ્ઠી રહ્યા છો, તે પુરાણનો વિષય છે.

સાંભળો, હું તમને એ બધું સંક્ષેપમાં કહું છું. પુત્રની ઇચ્છાવાળા કથપ પ્રજાપતિ યજ્ઞ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે દેવો, ઋષિઓ અને ગંધર્વો તેમને સહાય આપતા હતા. તે યજ્ઞમાં કથપે ઇન્દ્ર, વાલ્મિહિ સુનિઓ તથા બીજા દેવગણોને લાકડાં લાવવાનું સોંપ્યું હતું. સમર્થ ઇન્દ્ર તો પોતાના બલ પ્રમાણે પર્વતના જોડા ઈંધણના ભારો થોડા પ્રયત્ને ઉઠાવીને લાવતો હતો. રસ્તામાં તેણે અંગૂઠાના મધભાગ જવડા શરીરવાળા નાના ઋષિઓને બેસાડ્યા. તેઓ એકઠા થઈને ખાખરાની એક લાંબી સોટીને ઉપાડી લાવતા હતા. પોતાનાં અંગોમાં બધું સંક્રાંત થયેલા, આહાર વિનાના અને મન્દ બલવાળા તે તપોધનો ગાયનાં પગલાંથી ભરાયેલાં ખાળો-ચિયાંમાં કલેશ પામી રહ્યા હતા. વિસ્મય પામેલા અને વીર્યમાં ઉન્મત્ત થયેલા ઇન્દ્રે તે સર્વ વાલ્મિહિની હાંસી કરી અને તેમનો અનાદર કરી તેમને જોળંગીને ઝટ ચાલ્યો ગયો. આથી તે ઋષિઓને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો અને રાષમાં આવીને તેમણે ઇન્દ્રને ભય કરે એવું મહાન કર્મ આરંભ્યું. તે ઉત્તમ તપવાળા તે બ્રાહ્મણોએ જે કામનાથી વિવિધ મંત્રોપૂર્વક અગ્નિમાં વિધિ-પૂર્વક હવન કર્યો, તે તમે સાંભળો. તે નિયમ-મતી તપસ્વીઓની આ ઇચ્છા હતી—ઇચ્છા પ્રમાણેના વીર્યવાળો, ઇચ્છા પ્રમાણેની ગતિવાળો, દેવરાજ ઇન્દ્રને ભય દેનારો, એવો સર્વ દેવોનો બીજો ઇન્દ્ર થાઓ. અમારા તપના ફલ વડે તે શૌર્ય ને વીર્યમાં પ્રથમ ઇન્દ્રથી સોગણો ચઢિયાતો થાઓ. તે મનના જવા વેગવાળો થાઓ અને તે દારણ થાઓ. તેમનો આ સંકલ્પ બલુને દેવરાજ ઇન્દ્રને અતિ સંતાપ થયો તથા ઉત્તમ વ્રતવાળા કથપને શરણે ગયો અને તેણે તેમને સધળું વૃતાંત કહ્યું. પ્રજાપતિ કથપ દેવરાજનું તે કહેવું સાંભળીને વાલ્મિહિ પાસે ગયા અને તેમને કાર્યસિદ્ધિ વિશે

પૂછવા લાગ્યા. એ સત્યવાદી ઋષિઓએ તેમને ઉત્તર આપ્યો: 'હવે એ કાર્ય સિદ્ધ થાઓ.' પછી કશ્યપ પ્રજાપતિએ તેમને સાંત્વનાપૂર્વક આ વચન કહ્યાં: 'બ્રહ્માજીના આદિયથી ત્રિલુવન માટે આ ઇન્દ્ર નિર્માણ છે. હે તપોધનો! તમે પણ બીજા ઇન્દ્રને માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો. હવે હે શ્રેષ્ઠો! બ્રહ્માનું વાક્ય મિથ્યા કરવું તમને ઘટે નહિ. વળી તમે બીજા ઇન્દ્ર નિર્માણ કરવા ઇચ્છો છો એ તમારો સંકલ્પ પણ મિથ્યા થાય એવો નથી. નિર્માણ થનારો તમારો એ અતિ બલવાન અને વીર્યવાન ઇન્દ્ર પક્ષીઓનો ઇન્દ્ર થાઓ. યાચના કરી રહેલા આ દેવરાજ ઉપર તમે પ્રસન્નતા વરસાવો.' કશ્યપે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તપોધન વાલમિલ્યોએ મુનિશ્રેષ્ઠ કશ્યપ પ્રજાપતિને માનપૂર્વક આ ઉત્તર આપ્યો. વાલમિલ્યો બોલ્યા: 'હે પ્રજાપતિ! અમારા બધાનો આ સમારંભ ઇન્દ્રને અર્થે છે. તમારો આ ઇષ્ટ યત્ન પણ પુત્રને અર્થે જ છે. તો તમે જ આ અમારા કર્મને ફલ સાથે સ્વીકારો અને એમાં તમને જન્મ કલ્યાણ જળાય તેમ વિધાન કરો.

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-એજ અરસામાં દેવી, કલ્યાણી, પુત્રની કામનાવાળી, યશસ્વિની અને તપ તપીને વ્રતમાં પરાયણ રહેલી વિનતા નામની દક્ષપુત્રી પુંસવનસંસ્કાર અંગેનું ઋતુ-સ્નાન કરી, શુદ્ધ યદ્ય, પોતાના સ્વામી કશ્યપ પાસે આવી. તે વખતે કશ્યપે તેને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે દેવી! તારો ઇચ્છિત પ્રયત્ન સફલ થશે. ત્રિલુવનમાં ઈશ્વર જવા તું બે વીરપુત્રોને જન્મ આપશે. વાલમિલ્યોનાં તપે કરીને તથા મારા સંકલ્પને લીધે તે બે મહાબાજ્યશાળી પુત્રો ત્રણે લોકમાં પૂજાશે.' આમ કહીને ભગવાન કશ્યપે તેને ફરીથી કહ્યું: 'આ મહાઉદયકારી ગર્ભને તું સાવધાનીથી ધારણ કરજે. લોકમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા, ઇચ્છાકર્ષક નારા અને આકાશમાં વિચરનારા આ બે વીરો સર્વ પક્ષીઓનું

ઇન્દ્રપદ લેશે.' પછી પ્રસન્ન થયેલા કશ્યપે ઇન્દ્રને કહ્યું: 'આ બે તારા મહાવીર્યવાન ભાઈઓ તારા સહાયક થશે. હે પુરંદર! એ બેઉ તરફથી કંઈ કષ્ટ નહિ આવે. હે શક્તિ! તારો સંતાપ દૂર થાઓ. તું જ ઇન્દ્ર રહેશે. પણ ફરી વાર તારે બ્રહ્માદી ઋષિઓને આપું અપમાન આપું નહિ. વાણી-રૂપી વજ્રવાળા અને અત્યંત ડોપવાળા તેમને તારે મદમાં આવીને અવમાનવા નહિ.'

કશ્યપે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે શંકારહિત થઈને ઇન્દ્ર સ્વર્ગલોકમાં ગયો. અને સિદ્ધ મનોરથવાળી વિનતા પણ પ્રસન્નતા પામી. તેણે અરણ્ય અને ગરુડ નામે બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. તેમાં એમાં અંગવાળો અરણ્ય સૂર્યનો સારથિ થયો અને ગરુડનો પક્ષીઓના ઇન્દ્રપદે અભિષેક કરવામાં આવ્યો. હે જુગુપ્સનંદન! હવે તમે ગરુડનું આ મહાન કર્મ સાંભળો. ૧-૩૫

ઇતિથી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત અસ્ત્રીકપર્વમાં 'મુણ્યુષ્યાન' નામનો અધ્યાય ૩૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૨ મો

અમૃત માટે ગરુડ અને દેવાનું યુદ્ધ

॥ સૌતિરુચાચ ॥

તતસ્તસ્મિન્ દિવ્યશ્રેષ્ઠ સમુદીર્ણે તથાવિધે ।
ગરુડઃ પક્ષિરાદ્ તૂર્ણં સંપ્રાપ્તો નિર્બુધ્નઃ પ્રતિ ॥૧
સૂતપુત્ર બોલ્યા: હિ જગત્ત્વર । આ રીતે તે રણક્ષેત્રમાં જઈ બેઠું, ત્યારે પક્ષીરાજ ગરુડ એક દેવો ઉપર ધસ્યો. તે મહા બલવાનને જોઈને દેવો થરથરવા લાગ્યા અને એકબીજાને જ હથિયારો મારવા લાગ્યા. તે વખતે વીજળી અને અગ્નિ જેવી પ્રભાવાળા, મહાવીર્યવાળા અમેયઆત્મા વિદ્યકર્મો અમૃતતું રક્ષણ કરી રહ્યા હતા. તેમને વિહંગરાજ ગરુડે પાંખ, ચાંચ તથા નખોથી ધાયલ કર્પા અને તે શોડી વાર તુમ્બ યુદ્ધ કરીને રણભૂમિમાં ગત.

ગયા. પછીએ ખેચરે પોતાની પાંખોના ફફડાટથી પુષ્કળ ધૂળ ઉરાડી, તેથી સર્વ લોકો અંધારાથી ઘેરાઈ ગયા. તે ધૂળથી દેવોને પણ ઢાંધી દીધા. આમ ધૂળથી છવાઈ ગયેલા દેવો મૂઠ જવા થઈ ગયા. અમૃતને રક્ષી રહેલા તેઓએ ધૂળમાં ઢાંકાઈ જતાં તેઓ ગરુડને બેઠે શક્યા નહિ. આમ ગરુડે સ્વર્ગલોકને હોકાળી નાખ્યો અને પાંખો તથા ચાંચના પ્રહારથી દેવોને ચીરવા માંડ્યા. પછી સહસ્રમેત્ર ઇન્દ્રે તત્કાળ વાયુને પ્રેરણા કરી કે, હે મારુત! ધૂળની આ વર્ષાને તું વિખેરી નાખ, એ તારું જ કામ છે. પછી બલવાન વાયુએ વેગ પૂર્વક તે ધૂળને હટાવી દીધી અને અંધારું દૂર થયું; એટલે દેવો ગરુડને પીડવા લાગ્યા. આમ સુરસમૂહોથી પ્રહાર પામતા તે ગરુડે, મહામેધની જમ પ્રાણીમાત્રને થયરાવી મૂકતી ગર્જના કરી. શત્રુવીરને હણનારો તે મહાવીરવાન પક્ષીરાજ આકાશમાં ઊછળ્યો. અંતરિક્ષમાં ઊડીને દેવોની ઉપર તે ઊભો રહ્યો. ત્યાં ઇન્દ્રસહિત સર્વે કવચધારી દેવોએ તેના ઉપર વિવિધ શસ્ત્રો વરસાવવા માંડ્યાં. આ રીતે પદ્ધિશો, પરિવો, શૂલો, ગદાઓ, બળબળતાં ખાણો, સૂર્ય જેવાં ચક્રો અને બીજાં અનેકાનેક શસ્ત્રોનો ગરુડ ઉપર ચોમરથી મારો ચાલી રહ્યો. છતાં તુમુલ યુદ્ધ મચાવી રહેલો એ લિહિતેન્દ્ર જરાય ડગ્યો નહિ. તે પ્રતાપી વિનતાપુત્રે તો આકાશમાં આગ જલાવી રહ્યો અને પાંખો તથા છાંતીથી જેને આરે બાબુએ ફેંકવા લાગ્યો. આમ ગરુડથી પીડાતોએલા, દૂર નંખાયલા અને નખ તથા ચાંચથી ઘાંયત્ત એવા તે દેવોને પુષ્કળ લોહી વહેવા માંડ્યું. વિહંગરાજથી પરાભવ પામેલા સાંધો ગંધર્વો સાથે પૂર્વ દિશામાં લાગ્યા, વસુઓ રુદ્રો સાથે દક્ષિણ દિશામાં દોડ્યા, આદિત્યો પશ્ચિમ દિશામાં નાહા અને અશ્વિનીકુમારોએ ઉત્તર દિશામાં પગલાં દોડાવ્યાં. યુદ્ધ કરી રહેલા એ સૌ મહા યોજસ્વી દેવો વારંવાર પાછળ બેઠા કરતા હતા. હવે વીર

અશ્વત્થામ, રેણુક, શૂરવીર કાચન, તપન, ઉલ્ક, શ્વસન, નિમેષ, પ્રજ્ઞ અને પુલિન નામના નવ યક્ષોને એ ખજેશ્વર વિહંગરાજ ગરુડ સાથે યુદ્ધ માંડાયું. પ્રલયકાળે કુદ્ધ થયેલા પિતાકપાણિની જમ એ પરંતપ વિનતાપુત્રે તેમને પાંખો, નખો અને ચાંચની અણીથી ફેંકાવી નાખ્યા. આમ મહા બલવાળા અને મહા ઉત્સાહવાળા તે યક્ષોને એ ગરુડે અનેક રીતે જખ્મી કર્યાં. રુધિરની વર્ષા વરસાવી રહેલા તે યક્ષો ગગનના જલમેધ જવા જણાતા હતા. તે સર્વને આવરદા વિનાના કરીને પક્ષીશ્રેષ્ઠ ગરુડ અમૃતને માટે આગળ ઊડવા લાગ્યો. ત્યાં તેણે સમસ્ત આકાશને પોતાની મહા જ્વાલાઓથી ઘેરી વળેલો, તીખી ઝાળવાળો અને પ્રચંડ પવનથી પ્રજ્વલિત થઈ બાળી રહેલો અગ્નિ ચોગરદમ બેયો. એટલે, તપસ્વી મહાત્મા ગરુડે પોતાનાં અનંત મુખો કર્યાં. તે મુખોથી નદીઓનું પાન કરીને તે દ્રુથી ઝટ તે સ્થાને આવ્યો. પછી એ શત્રુતાપને તરતજ તે બળતા અગ્નિને નદીઓનાં જળથી છાંટી દીધો. આમ અગ્નિને શાંત કરીને, તેણે અમૃત પાસે જવાની ઇચ્છાએ પોતાનું બીજું નાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ૧-૨૫

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાનંતર્ગત
‘આસ્તીકર્પવમાં’ ‘સુપર્ણાખ્યાન’ ના-
મનો અધ્યાય ૩૨ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૩ માં

ગરુડને અમૃતપ્રાપ્તિ

॥ સૌતિહવાચ ॥

જાંબૂનદમયો મૃત્વા મરીચિનિકરોજ્જવલઃ ॥

પ્રવિવેશ ચ્લાત પક્ષી ચારિવેગ દ્વાર્ણયમ્ ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યાઃ- પછી સુવર્ણમય રૂપ ધારણ કરીને, કિરેણુના સમૂહો બેઠો ઉજ્જવલ જણાતો તે ગરુડ બલપૂર્વક અમૃતસ્થાનમાં પેડો, બણે કે પાણીનો વેગ સાથરમાં પ્રવેર્યો. ત્યાં અમૃ-

તની સમીપમાં તેણે એક લોખંડનું સતત ધ્રુવું
ચક્રજેથું. તે ચોતરફ છરાવાણું હતું અને તેની ધાર
તીણી હતી, તે ભયંકર હતું અને અગ્નિ ને સૂર્યના
જવી તેની ઝલક હતી. તે અમૃત હરી જનારાને
ભેદક હતું—તેમનો વિનાશ કરવાનેજ દેવોએ આ
યંત્રને ધોરરૂપ ધડયું હતું. તેનું અંતર બેઘને તે
ખેચર તેની આસપાસ ભમવા લાગ્યો. તે પોતા-
નું અંગ સંકોચી એક ક્ષણમાં તેના આરાની
મધ્યમાં થઈને ઝટ નીચે ઊતરી ગયો. ત્યાં ચક્ર-
ની નીચે ગરુડરાજ બે મહાવીર્યવાન નાગરાજોને
અમૃતની રક્ષાગ્ર માટે રહેલા બેયા. પ્રદીપ્ત અ-
ગ્નિના જવી તે નાગોની ક્રાંતિ હતી, વીજળીના
જવી તેમની જીભો હતી, ભડભડ બળતાં તેમનાં
મોં હતાં, ઝગઝગ થતી તેમની આંખો હતી
અને વિષગ્રસ્તી તેમની દૃષ્ટિઓ હતી. તે મહા-
ભયંકર હતા, સતત કૂંકાડા ભારતા હતા અને
તીવ્રવેળી હતા. તેમની આંખો શેષથી સદૈવ
લાલ રહેતી હતી અને સદા તેઓ પાંપણ
મીઠ્યા વિના બેઘ રહ્યા હતા. તેમનામાંનો એક
પણ બે કાઠને બેઘ બધ, તો તે તરતજ ખાખ
થઈ જતો. ગરુડે એકદમ તેમની આંખોને ધૂળથી
ભરી દીધી. તેઓ તેને જીએ નહિ એ રીતે તે
તેમને બધી બાજુએથી પ્રહાર કરવા લાગ્યો.
તેમનાં શરીર ઉપર ચોટ મારીને આકાશગામી
વિનતાપુત્રે તે બંનેને બળપૂર્વક વચ્ચેથી ચીરી
નાખ્યા. પછી પોતે અમૃત તરફ દોડ્યો. આમ
બલવાન વૈનતેયે અમૃતકુંડ ભીંચકયો. તે યંત્રને
ભાંગી નાખી તે વીર્યવાન વેગપૂર્વક ઊડવા
લાગ્યો. આ રીતે પોતે અમૃતપાન નહિ કરતાં,
તે પક્ષી અમૃતકલશ લઈને ઝટ બહાર નીકળ્યો.
સૂર્યની પ્રમાણે ઢાંછી દેવો તે યાદયા વિઘ્ન આકા-
શમાં ઊડવા લાગ્યો. ત્યાં આકાશમાં એ વિનતા-
પુત્ર વિષ્ણુને મળ્યો, ત્યારે ભગવાન નારાયણ
તેના આ નિર્વોલ કાર્યથી પ્રસન્ન થયા. એ અવિ-
નાશી પ્રભુએ ખેગરને કહ્યું: 'દેવ વર દેવા આવ્યો

હું.' એ આકાશચારીએ વરદાન માંગ્યું: 'હું
તમારી ઉપર રહું.' વળી તેણે એ નારાયણને આ
વચન કહ્યું: 'અમૃતપાન વિના પણ હું અમર ને
અમર થાઉં.' વિષ્ણુએ એ વિનતાપુત્રને કહ્યું:
'ભલે એમજ હો.' આ બે વરદાનો સ્વીકારીને
ગરુડે વિષ્ણુને કહ્યું: 'હું પણ તમને વરદાન આ-
પવા ઇચ્છું છું. તમે ભગવાન છો, છતાં માગો.'
વિષ્ણુએ એ મહાબલવાન ગરુડને પોતાના વાહ-
નરૂપે માગ્યો. પછી ભગવાને એક ધન્ય બનાવી
અને કહ્યું: 'તું આના ઉપર રહેજ.' એ મહાવેગી
ગરુડ પક્ષીએ નારાયણદેવને 'ભલે એમ હો'
એમ કહ્યું. હવે વાયુની સ્પર્ધા કરતો હોય તેમ તે
ત્યાંથી વેગપૂર્વક ઝટ ઊડી ગયો. આમ અમૃત
લઈને ઊડી રહેલા પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે ખગો-
તમ ગરુડને ઇન્દ્રે શેષપૂર્વક વળ માથું. વળ્લો
પ્રહાર પામેલા તે પક્ષીરાજ ગરુડે એ કાલાહલમાં
હસતાં હસતાં, કામળ વાણીમાં, ઇન્દ્રને આ પ્ર-
માણે કહ્યું: 'હે ચતકતુ! જમનાં હાડકાંનું વળ
બનેલું છે, તે ઋષિનું, આ વળનું, તેમજ તમારું
હું માન રાખીશ. હું આ એક પીછું નાખું છું,
તેના અંત તમે નહિ પામી શકો. વળી વળપાત-
થી મને અહીં કશીય પીડા થઈ નથી.' આમ
કહીને તે ખગેન્દ્રે એક પીછું કાઢી ફેંક્યું. ગરુડે
નાખેલું એ અનુપમ પીછું બેઘને સર્વ પ્રાણીઓ
હર્ષ પામ્યાં અને એ સુરૂપ પાણીને (પીંછાને)
લસીને તેમણે 'આ ગરુડે મુપણું કહેવાઓ' એમ
કરાવ્યું. આ મહાન આશ્ચર્ય બેઘને સહસ્રનયન
ઇન્દ્રે આ કામ મહાઅદ્ભુત પક્ષી છે એમ માન્યું
અને તે આ પ્રમાણે બોલ્યો. ઇન્દ્ર બોલ્યો: 'હે
ખગોતમ! તારું જ પરમ ને અનુપમ બલ છે
તે હું બણવા ઇચ્છું છું. વળી તારી સાથે હું
અનંત મૈત્રી યાહું છું.' ૧-૨૫

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
આસ્તિકપર્વમાં 'મુપણાખ્યાન' ના-
મનો અધ્યાય ૩૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૪ મો

વિનતાનો દાસીપણામાંથી છુટકારો

॥ ગરુડ ઉવાચ ॥

સર્વ્ય મેઙ્ગસ્તુ ત્વયા દેવ યથેચ્છસિ પુરંદર ।

વલં તુ મમ જાનીહિ મહાસાક્ષમેવ ચ ॥ ૧ ॥

ગરુડ બોલ્યો:-હે ઇન્દ્રદેવ ! તમે ઇચ્છો છો તેમ તમારી સાથે મારી મિત્રતા હો. મારું બલ તો મહાન અને અસંધ છે, એ તમે જાણો છો. હે શતકંતુ ! પોતાના બલની સ્તુતિ કરવી અને જાતેજ પોતાનું ગુણગીર્તન કરવું તેને સતો વખાણતા નથી; પણ હે સખા ! તમે મને મિત્ર માની પૂછ્યું છે, તો હું કહીશ. વગરકારણે આત્મસ્તુતિ નજ કરાય. હે શક ! પર્વતો, વનો અને સાગરજલો સાથેની આ પૃથ્વીને તેમજ તેને અવલંબી રહેલા તમને પણ હું મારી પાંખ વડે વહી જઈ શકું છું. વળી સ્થાવરજંગમ સાથેના સર્વ એકલા કરેલા લોકોને હું વગર થાક્યે ઉઠાવી શકું છું. એવું આ મારું મહાન બલ છે એમ જાણો. ૧-૫

સૂતપુત્ર બોલ્યો:-હે શૌનક ! ગરુડે આ વચન કહ્યું, ત્યારે શ્રીમાનોમાં શ્રેષ્ઠ, ચક્રટધારી, સર્વલોકના હિતકારી અને સમર્થ દેવરાજ એ વીરો કહ્યું: 'તમે કહો છો તેમ તમારામાં બધું સંભળી શકું છે. તમે મારી અતિ ઉત્તમ મૈત્રીનો સ્વીકાર કરો. જો તમારે અમૃતનું કંઈ કામ ન હોય, તો એ અમૃત મને પાવું આપો. કેમકે તમે જમને એ અમૃત આપશો, તેઓ અગને પીડા પહોંચાડશે. ૬-૮

ગરુડ બોલ્યો:-આ અમૃત હું કંઈક કારણને લીધે લઈ જઈ છું, પરંતુ કેમકે હું તે પીવા નહિજ આપું. હે સહસ્રનેત્ર દેવરાજ ! હું આ અમૃતને જ્યાં મૂકું, ત્યાંથી તમે અને ઝટ ઉઠાવી હરી જાઓ. ૯-૧૦

મંત્ર બોલ્યો:-ન્દ્રે પશ્યાં તમે દેવતા આ

વચનથી હું સંતુષ્ઠ થયો છું. હે ખગવર ! તમે તમારી ઇચ્છામાં આવે તેવું મારી પાસેથી વરદાન માગી લો. ૧૧

સૂતપુત્ર બોલ્યો:-ઇન્દ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કદ્રૂપુત્રોનું સ્મરણ કરીને તથા પોતાની માતાને દાસી બનાવવા માટે તેમણે કરેલા છજાને સંભારીને તે ગરુડે આ ઉત્તર આપ્યો: 'હે ઇન્દ્ર ! હું સર્વ વાતે સમર્થ છું, છતાં તમારી પાસે આ માગણી કરું છું. મહાબલવાન સાપો મારા ભક્ષ્યરૂપ થાઓ.' એટલે 'ભલે એમ હો' કહીને તે દાનવનાથન ઇન્દ્ર મહાત્મા, દેવાધિ-દેવ અને ચૌગીશ્વર શ્રીહરિ પાસે ગયા. ભગવાન વિષ્ણુએ ગરુડે જે માગણી કરી હતી, તેને અનુમોદન આપ્યું. પછી ભગવાન સ્વર્ગાધિપતિએ તે ગરુડને ફરીથી આ વચન કહ્યું: 'એ અમૃતને જવું નીચે મૂકવામાં આવશે, તેવું હું તેને હરી લઇશ.' ઇન્દ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે સુપર્ણ ઝટ માતાની પાસે આવી પહોંચ્યો. પછી પરમહંસ પામીને સર્વ સર્પો પ્રત્યે તે આ પ્રમાણે બોલ્યો: 'આ તમારું અમૃત આવી ગયું છે, અને હું દલો ઉપર મૂકું છું. હે સર્પો ! સ્નાન કરી, મંગલચુક્ર થઈને, તમે આતું પાન કરો. હવે તે વખતે તમે અહીં બેસીને જે વચન કહ્યું હતું, તે મેં પાળ્યું છે. આજથી આ મારી માતા દાસી મટી જાઓ; કેમકે તમે કહેલું તે વચન મેં સિદ્ધ કર્યું છે.' પછી સર્પો તેને 'ભલે એમ થાઓ' કહી સ્નાન કરવાને ગયા. એટલે ઇન્દ્રે એ વખતે અમૃત ઉઠાવીને ફરી સર્વલોકમાં પહોંચી ગયા. હવે અમૃતની ઇચ્છાવાળા સર્પો સ્નાન કરી, જપ જપી તથા મંગલવિધિઓ કરી તે સ્થાને ઉપ-ભોગ આપ્યા, તો બેચું કે દર્ભ પાથરીને ઉપર જે અમૃત રાખવામાં આવ્યું હતું તે ચોરાઈ ગયું હતું. આ તો સાચું કપટ રમાયું છે, એમ જાણીને તે સર્પો આ અમૃતની જગા છે એમ માનીને તે દલોને આટલા લાગ્યા. આમ કર-

વાથી સર્પોની જીભ જે ભાગમાં ચિરાઈ ગઈ અને તે દર્શો અમૃતના સ્પર્શને કારણે પવિત્ર બન્યા. આ રીતે મહાત્મા ગરુડે તે અમૃત આણ્યું, તે સર્પો આગળ મૂક્યું અને તેમને જે જીભવાળા કર્યા. પછી પરમહર્ષ પામેલા, શુભંગોને ભક્ષનારા, પક્ષીઓથી પરમ સન્માનિત થયેલા, અવિનાશી શ્રીર્તિવાળા એ સુપરુષે તે વનમાં માતા વિનતા સાથે આનંદ કર્યો અને તેને આનંદ આપ્યો. જે માણસ આ કથાનું સદા શ્રવણ કરશે અથવા જે બ્રાહ્મણોની મુખ્ય સભામાં આનો પાઠ કરશે, તે પુણ્યાત્મા નિઃસંશય ગરુડરાજના ચરિત્રકીર્તન વડે સ્વર્ગલોકમાં જશે. * ૧૨-૨૬

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'સુપરુષ્યાન' નામનો અધ્યાય ૩૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૬ મો

સર્પોનાં નામનું કથન

॥ શૌનકે ઉવાચ ॥

શુભંગમાનાં શાપસ્ય માત્રા ચૈવ સુતેન ચ ॥
વિનતાયાસ્ત્વયા પ્રોક્તં કારણં સ્વતનન્દન ॥ ૧ ॥

શૌનકે બોલ્યા:-હે સુતનંદન! સર્પોને માતા કદૂએ અને પુત્ર અરુણે માતા વિનતાને જે શાપ આપ્યા તેમનું કારણ તમે કહ્યું છે. વળી પતિ કરૂપથી કદૂ તથા વિનતાને વરદાન મળ્યું તે પણ તમે કહ્યું છે. વિનતાના પુત્ર-જે પક્ષીઓ-

* પર્વ મહત્પ્રાપ્તુમિહુનર્ત્તો નીચતરં વ્રજેત્ ।

અમૃતપ્રેક્ષયો યાતા મુજંગાસ્તાર્ક્યમહ્યતામ્ ॥

મહત્પદ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો નીચ, અત્યંત નીચતાને પામે છે; જેમ કે, અમૃતની ઈચ્છા કરનારા સર્પો ગરુડના ભક્ષ્યરૂપ થયા.

—નીલકંઠ

વિપ્રસ્વાવસ્યા શક્નો માતુઃ સર્પો વિપદગતાઃ ।

સુપર્ણસ્ત્વભયઃ પ્રીત્યા હરેપ્યુપચિન્થિતઃ ॥

બ્રાહ્મણની અવસા કરવાથી ઈદ્ર વિપત્તિ પામે અને માતાની અવસા કરવાથી સર્પો વિપત્તિ પામ્યા;

નાં નામો પણ તમે કહ્યાં છે. હે સુતપુત્ર! પણ તમે સર્પોનાં નામ કહેતા નથી. અમે તેમનામાંના મુખ્ય મુખ્યનાં નામો સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. ૧

સુતપુત્ર બોલ્યા:-હે તપોધન! સર્પોનાં નામો ઘણાં ઘણાં છે, પરંતુ હું બધાનાં નામ કહીશ નહિ. મુખ્ય મુખ્ય સર્પોનાં નામો હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. પ્રથમ શેષ થયા, પછી વાસુકિ ઉત્પન્ન થયા. એ પછી ઐરાવત, તક્ષક, કંકોટક, ધનંજય, કાલિય, મણિનાગ, આપૂરણનાગ, પિંજરક નાગ, એલાપત્ર, વામન, નીલનાગ, અનીલનાગ, કદંબપ, શંખલ, આર્યક, ઉચક, કલશપોતકનાગ, સુમન, દ્રધિમુખ, વિમલપિંડક, આસ કંકોટક, શંખ, વાલિશિખ, નિધાનક, હેમશુક, નહુપ, પિંગલ, બાલકર્ણ, હસ્તિપદ, મુદ્ગર પિંડક, કંબલ, અશ્વતર, કાલીયકનાગ, વૃત્તનાગ, સંવર્તકનાગ, પદ્મ, મહાપદ્મ, શંખમુખનાગ, કુભાંડકનાગ, શ્લેષકનાગ, પિંડારકનાગ, કરવીર, પુષ્પદંડ, બિલ્વક, બિલ્વપાંદુર, મૂયકાદ, શંખશિરા, પૂર્ણભદ્ર, હરિદ્રક, અપરાન્નિત, જ્યૌતિક, શ્રીવહનાગ, કૌરબ, ધૃતરાષ્ટ્ર, વીર્યવાન શંખપિંડ, વિરજ, સુબાહુ, વીર્યવાન શાલિપિંડ, હસ્તિપિંડ, પિંડરક, સુમુખ, કૌશ્ણાશન, કુડર, કુંબર, પ્રાણાકરનાગ, કુમ્ભ, કુમ્ભાક્ષ, તિત્તિરિ, હલિક, મહાનાગ, કદંબ, બહુમૂલકનાગ, કર્કરનાગ, અકર્કરનાગ, કુડોદર અને મહોદર એ થયા. હે દ્વિજવર! આ મેં મુખ્ય મુખ્ય નામો કહ્યા. બીજાં નામો અનેકાનેક હોવાથી મેં તે ગણાવ્યાં નથી. હે તપોધન! એમના પુત્રો અને પુત્રીના પુત્રો અ-

પણ બ્રાહ્મણ તથા માતાને માન આપનારા ગરુડ નિર્ભય થઈને વિષ્ણુની પ્રીતિ વડે વિષ્ણુની ઉપર પદ મેળવી શક્યો.

—રત્નગર્ભ

મિથ્યાવાદેન ચે દાસીરુતાસ્તત્સંતતિઃ સ્વયમ્ ॥

સંતતિ નાશાયત્વેવ ગરુડમાનિચ પત્રગાન્ ॥

જેઓને મિથ્યા બોલીને દાસ ક્યો હોય તેઓની સંતતિ પોતાની સંતતિનો ગરુડ જેમ સર્પોના કરે તેમ નાશ કરે.

સંખ્ય છે, એમ જાણીને હું તે તમને કહેતો નથી.
હે તપોધન! સરપો હજારો, લાખો અને અળખે
છે, એટલે તેમનાં નામે કહેવાં અશક્ય છે. ૧-૧૯

ઘૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત
આસ્તીકપર્વમાં 'સર્પનામકથન' ના-
મનો અધ્યાય ૩૫ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૬ મો

શેષનું ચરિત્ર

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

આલ્યાતા ઘ્રજગાસ્તાત વીર્યવંતો દુરાસદાઃ ॥

શાપં તં તેજમિવિજાય કૃતવન્તઃ કિમુત્તરમ્ ॥૧॥

શૌનક યોદ્યા:-હે તાત! તે વીર્યવંત
અને દુઃસહ સર્પોની કથા તમે કહી. હવે માતા-
નો તે શાપ જાણીને તેમણે શું કયું તે કહેા.

સૂતપુત્ર યોદ્યા:-ત્યારે એ સર્પોમાં અતિ
ચશસ્વી એવા ભગવાન શેષે તો માતાનો લાગ
કરી દીધો. વાયુભક્ષી તથા વતરત રહી તે તપ-
પરાયણ થયા. ગંધમાદન, બદરિકા, ગોકર્ણ,
પુષ્કરારણ્ય અને હિમાલયતટ આદિ પ્રણયતીર્થો-
માં તથા આશ્રમોમાં જઈને તે શેષે એકાન્ત-
વાસી, નિયમપરાયણ અને નિરંતર જિતેન્દ્રિય
રહી ઘેર તપ ક્યું. તે જટા અને ચીર ધારણ
કરીને રહેતા હતા. તે પછી જેમનાં માંસ, ચામડી
તથા સ્નાયુઓ સુકાઈ ગયાં હતાં, એવા તેમને
પિતામહ બ્રહ્માજીએ જોયા. પિતામહે અટળ
ધૈર્યથી તપ કરી રહેલા એમને કહ્યું: 'હે શેષ!
તમે આ શું કરો છો? પ્રજના કલ્યાણ અર્થેજ
કંઈ કરો. હે અપાપ! તમે તો તમારા તીવ્ર
તપથી પ્રજને દુઃખ દઈ રહ્યા છો. હે શેષ! કહેા,
તમારા દ્વંદ્વમાં શી કામના છે?' ૧-૭

શેષ યોદ્યા:-મારા સર્વ સહેાદર ભાઈઓ
મંદ બુદ્ધિના છે. એમની સાથે હું રહેવા ઇચ્છતો
નથી, તો આપ તે માન્ય રાખો. તેઓ ચતુની
જમ એકબીજની સતત ઈર્ષ્યા કરે છે. મારે

એમનાં મુખ એવાં ન પડે, એ સારું હું તપમાં
બેઠો છું. તેઓ વિનતા અને તેના પુત્રોની હમેશાં
ઈર્ષ્યા કર્યાં કરે છે. વળી વિનતાનો આકાશચારી
પુત્ર અમારો એક બીજે ભાઈ છે. તે પિતા
મહાત્મા કશ્યપ તરફથી મળેલા વરદાનને લીધે
ધણી બલવાન છે. મારા ભાઈઓ એનો પણ
સતત દ્વેષ કરે છે. આ કારણે હું તપ કરીને મારું
ખોળિયું છોડી દઈશ. એટલે પછી બીજા જન્મે
મારે આ ભાઈઓનો સંસર્ગ રહે નહિ. ૮-૧૨

શેષે જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે પિતામહ
યોદ્યા:-હે શેષ! હું તમારા સર્વ ભાઈઓની
ચેષ્ટા જાણું છું. હે સર્પએષ! માતાના શાપથી
તમારા ભાઈઓને જે મહાન ભય થશે તેનો
આગળથીજ ઉપાય કયો છે. તમે તમારા કાઈ
ભાઈનો શોક ન કરશો. હે શેષ! તમને ઇચ્છા
હોય તે વરદાન મારી પાસેથી માગી લો, તમને
હું વરદાન આપીશ; કેમકે હું તમારા ઉપર
ધણી પ્રસન્ન થયો છું. હે સર્પોત્તમ! તમને ધન્ય
છે. તમારી બુદ્ધિ ધર્મમાં સ્થિર છે! તમારી
બુદ્ધિ વારંવાર ધર્મમાં સુસ્થિર રહેા. ૧૨-૧૭

શેષ યોદ્યા:-હે પિતામહ! હે દેવ! હું
આજ વરદાન માગું છું. હે ઈશ્વર! મારી બુદ્ધિ
ધર્મમાં, ધર્મમાં અને તપમાં રમતી રહેા! ૧૮

બ્રહ્મા યોદ્યા:-હે શેષ! તમારા આ શમ-
દમથી હું પ્રસન્ન થયો છું. મારી આજ્ઞાએ
તમારે પ્રબલિતનું આ વચન પાળવું. હે શેષ!
પર્વત, વન, સાગર, ગામ, વિહાર, નગર એ બધાં
સાથેની આ ઠોલતી પૃથ્વીને તમે એવી રીતે
રીતે ધારણ કરો કે તે અચલ થઈ નાય. ૧૯, ૨૦

શેષ યોદ્યા:-હે દેવ! આપ વરદાયી, પ્રજા-
પતિ, પૃથ્વીપતિ, જૂતપતિ અને જગત્પતિએ
જે આજ્ઞા આપી છે, તે પ્રમાણે હું ધરાને
નિશ્ચલ ધારણ કરીશ. હે પ્રજાપતિ! આપ એને
મારા શિર ઉપર મૂકો. ૨૧

બ્રહ્મા યોદ્યા:-હે જીવગોત્તમ! તમે

ધરાની નીચે જાઓ. ધરતી પોતેજ તમને દર આપશે. હે શેષ ! તમે આ ધરણીને ધારણ કરશે! તેથી મારું અતિ પ્રિય થશે. ૨૦

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-પછી જીવંગવર વાસુકિના તે મોટા ભાઈ શેષ ભગવાને 'તથાસ્તુ' કહીને દરમાં પ્રવેશ કર્યો અને સસુદ્રષ્ટી નેમિવાળી એ પૃથ્વીને ચારે બાજુથી ઉપાડીને માથા ઉપર ધારણ કરી. તે જોઇને બ્રહ્મા બોલ્યા: 'હે નાગશ્રેષ્ઠ ! હે ધર્મવર ! હે શેષ ! તમે અનંત દ્રેણુ વડે આ સમસ્ત પૃથ્વીને ઉપાડીને જમ ધારણ કરી રહ્યા છો, તેમ તો એક હું અને બીજો ઇન્દ્રજ કરી શકે એમ છે. ૧૦૩

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-આ રીતે બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી પ્રતાપવાન અનંતનાગ (શેષ ભગવાન) પૃથ્વીને એકલા ધારણ કરીને પાતાળમાં રહે છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. પછી દેવશ્રેષ્ઠ પિતામહ ભગવાને અનંતને સહાય કરવાની વિનંતાનંદન સુપર્ણને આજ્ઞા કરી. ૧૦૪-૧૦૫

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'શેષવૃત્તકથન' નામનો અધ્યાય ૩૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૭ મો

વાસુકિ વગેરે સર્પોના વિચાર

॥ સૌતિરિવાચ ॥

માતુઃ સક્કાશાત્તં શાપં શ્રુત્વા વૈ પન્નગોત્તમઃ ॥
વાસુકિચિન્તયમાસ શાપોઽયં ન મવેત્ કથમ્ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-નાગરાજ વાસુકિ પોતાની માતાનો તે શાપ સાંભળી વિચાર કરવા લાગ્યો કે, કઈ રીતે આ શાપ નિષ્ફલ બન્ય. પછી તેણે ઔરાવત વગેરે સર્વ ધર્મપરાયણ ભાઈઓ સાથે મંત્રણા કરવા માંડી. ૧૦૬

વાસુકિ બોલ્યા:-હે નિષ્પાપ ! માતાએ જ શાપ આપ્યો છે તે તમે બાલ્યો છો. એ શાપની નિવૃત્તિ માટે આપણે વિચાર કરી પ્રયત્ન કરીએ.

બીજા બધા શાપોનો વળતો ઉપાય છે, પણ માતાનો શાપ પામેલાઓ કહી છુટકારો પામતા નથી. અવ્યય, અપ્રમેય અને સત્યસ્વરૂપ પિતામહની સમક્ષ આપણને તે શાપ આપવામાં આવ્યો છે, એ સાંભળીને તો મારા હૃદયમાં કંપારી છૂટે છે. સાચેજ આપણો સર્વનાશ આવી લાગ્યો છે, નહિ તો તે અવ્યય દેવાધિદેવે શાપ આપતી તે માતાને રાષ્ટ્રીજ હવે તો, આપણે આજ મંત્રણા કરીએ કે તેથી સર્વ સર્પોનું મંગલ થાય. આપણે આપણો વખત વ્યર્થ ન ગુમાવીએ. વળી અહીં આપણે બધા બુદ્ધિમાન અને વિચક્ષણ એકલા થયા છીએ, તો બધા મંત્રણા કરીને છુટકારાનો ઉપાય તપાસીએ. આગળના વખતમાં શુદ્ધિમાં જઈ ગૂઢ થઈ અદૃશ્ય થયેલા અગ્નિને વિશે જમ દેવોએ ક્યું હતું, તેમ આપણે પણ કરવું જોઈશે. એટલે સર્પોના વિનાશ માટેનો જનમેજયનો સર્પયજ્ઞ થાયજ નહિ, અથવા થાય તો તે નિષ્ફલ થાય. ૧૦૭

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-પછી મંત્રબુદ્ધિમાં વિશારદ એવા તે કદ્રુપુત્રો 'તથાસ્તુ' કહી એકલા મળ્યા અને વિચારણા કરવા લાગ્યા. કોઈ કોઈ નાગોએ કહ્યું: 'અમે દ્વિજશ્રેષ્ઠો થઈને જનમેજય પાસે ભિક્ષા માગ્યું કે, તારો આ યજ્ઞ ન થાઓ.' બીજા પાંડિત્યના ડોળી નાગોએ કહ્યું: 'આપણે બધા એના માન્ય મંત્રીઓ થઈએ. તે સર્વ કાર્યોમાં આપણો નિર્ણય પૂછશે, એટલે આપણે એવી સલાહ આપ્યું કે, જ્યાં સર્પયજ્ઞ થાયજ નહિ. બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવો જનમેજય રાજ બુદ્ધિને લીધે બહુમાન પામેલા આપણને યજ્ઞને માટે ચોકસ પૂછશે, ત્યારે આપણે તેને 'આમ નહિ' એમ કહીશું. તેને આપણે આ લોક તથા ૫૨ લોકના અનેક દેવો એવી જાતજાતની યુક્તિ કરણોથી ગતાવશું કે, તેથી તે યજ્ઞ થશે નહિ. અથવા સર્પસત્તના વિધાનને બહુ નિરાશ કર્યાના હિતમાં રહેવાવાળો

ઉપાધ્યાય થાય, તેને કોઈ સર્પ જઈને કસે એટલે તે મરી જશે. આમ યજ્ઞ કરાવનાર મરણ પામતાં યજ્ઞ થશે નહિ. વળી જે બીજા ઋત્વિજો સર્પસન્નને જાણનારા હશે, તેમને અમે કસીશું; એટલે આપણું કાર્ય સિદ્ધ થશે.' બીજા દયાળુ ને ધર્માત્મા નાગોએ કહ્યું: 'આ તો તમારી કુબુદ્ધિ છે. આપણને બ્રહ્મહત્યા શોભે નહિ. સંકટના સમયે નિર્દોષ ને ધર્મયુક્ત શાંતિનો ઉપાયજ શ્રેષ્ઠ છે. અધર્મકાર્યથી આપું જગત વિનાશ પામે છે.' બીજા નાગોએ કહ્યું: 'આપણે વીજળીભર્યાં મેઘો થઈ વર્ષા વરસાવીએ અને પ્રબલક્ષિત યજ્ઞાગ્નિને હોલવી નાખીએ. અથવા શ્રેષ્ઠ ભુજંગો રાત્રે જઈ, ગાફેલ રહેલાઓનાં ચતપાત્રોને હરી લાવે એટલે યજ્ઞમાં વિઘ્ન આવશે. અથવા તે યજ્ઞ વખતે સેંકડો અને હજારો સર્પોએ એકઠા થઈ સર્વ જનોને કસવા, એટલે પછી ત્રાસ રહેશે નહિ. અથવા ભોજનમાત્રને ઝેરી કરી નાખનારા સર્પોં તૈયાર કરેલા પવિત્ર ભોજનપદાર્થોને પોતાના મળમૂત્તથી દૂષિત કરે.' વળી બીજાઓ બોલ્યા: 'આપણે એના ઋત્વિજો થઈએ અને દક્ષિણા આપો એમ કહી યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરીએ. આમ વશમાં આવેલાં તે રાત્ર આપણું કાર્ય કરશે.' વળી બીજાઓએ કહ્યું: 'જલમાં કીડા કરતા રાજાને આપણે ખાંધીને ઘેર લાવીએ એટલે તે યજ્ઞ નહિ થાય.' બીજા પડિતાઇનો મદ રાખનારા નાગોએ કહ્યું: 'તેને પકડીને આપણે કસીએ, એટલે કામ સિદ્ધ જ થશે. તે મરી જતાં અનર્થોનું મૂળજ છેદાઈ જશે. હે આંખથી શ્રવણ કરનાર વાસુકિ! આ અમારી છેવટની વિચારણા છે. હે રાજા! હવે તમે જે માનતા હો, તે જલદી કહો.' ૧૧-૩૦

આમ કહીને સર્વ નાગો સર્વશ્રેષ્ઠ વાસુકિ સાસું તાકીને બેઠી રહ્યા. વાસુકિએ પણ વિચાર કરીને તે સર્પોને કહ્યું: 'હે સર્પો! તમારો આ છેવટનો બુદ્ધિનિર્ણય મને માન્ય નથી. બધાય નાગોની વિચારણા મને રચતી નથી, તો આ

વિષયમાં શું કરવું? તમારા બધાનું શાથી મંગલ થાય? હું તેનો વિચાર કરું છું. મને લાગે છે કે; મહાત્મા કશ્યપને પ્રસન્ન કરવા એજ આપણે માટે કલ્યાણદાયી છે. હે નાગો! જ્ઞાતિજનો વિષેના સ્નેહને કારણે તેમજ મારે પોતાને માટે પણ, મારી બુદ્ધિ તમારાં વચન પ્રમાણે કંઈજ કરવા મન કરતી નથી. મારે તો એવુંજ કરવું ઘટે છે કે તેથી તમારું કલ્યાણ થાય. આથી હું બહુજ સંતાપ પામી રહ્યો છું; કેમકે ગુણ અને દોષનો ભાર મારેજ માથે છે. ૩૧-૩૪

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વોન્તર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'વાસુકિ આદિની મંત્ર-ણા' નામનો અધ્યાય ૩૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૮ મો

એલાપત્ર નાગનાં વચન

॥ લૌતિચ્ચાચ ॥

સર્પાણાં તુ વચઃ શ્રુત્વા સર્વેષામિતિ ચેતિ ચ ।
વાસુકેશ્વ વચઃ શ્રુત્વા ઘ્ણાપત્રોઽઞ્જવીદિદમ્ ॥૧॥
સૂતપુત્ર બોલ્યા:—સઘળા સર્પોનાં આવાં આવાં વચનો સાંભળીને તથા વાસુકિનાં વચન સાંભળી એલાપત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું: 'તે યજ્ઞ કંઈ થાયજ નહિ, એમ ખનવાનું નથી. વળી જનાથી આપણને મોટા ભય છે, તે પાંડવવંશી જનમેજય રાજા પણ જોતોતેવો નથી. હે રાજા! જે પુરુષ દેવથી હણાયો હોય, તેણે દેવનું શરણ લેવાનું હોય; બીજા કોઈ ઉપાય એમાં ચાલતો નથી. હે યજ્ઞગવરો! આપણો ભય પણ તેવો દેવી છે, તો આપણે દેવનોજ આશ્રય લઈએ. વળી મારું વચન સાંભળો. હે સર્પશ્રેષ્ઠો! અ્યારે માતાએ શાપ આપ્યો હતો, ત્યારે હું બીકથી તેના ખોળામાં બેસી ગયો હતો. હે ભુજંગવરો! તે વખતે દુઃખથી પીડિત થયેલા દેવોએ પિતામહ પાસે બઈ કહેલાં આ વચન મેં સાંભળ્યાં—'સૌએ તીક્ષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ છે.' દેવો

બોલ્યા: 'હે પિતામહ! હે દેવાધિદેવ! અતિશય તીખા સ્વભાવની કદ્રૂ સિવાય બીજી કઈ સ્ત્રી પોતે પ્રિય પુત્રોને મેળવીને તેમને તમારી સમ-ક્ષજ આ રીતે શાપ આપે? આમ છતાં હે પિતામહ! તમે 'તથાસ્તુ' કહી તેની વાતને માન્ય રાખી. તમે તેને ક્રમ શેકી નહિ તેનું કારણ બુઝાવા અમે ઇચ્છીએ છીએ.' ૧-૮

બ્રહ્મા બોલ્યા:—ધણા સર્પો તીક્ષ્ણ ભારે ઝરીલા અને ભયંકર રૂપવાળા છે, એટલે પ્રજના હિતની ઇચ્છાએ મેં કદ્રૂને ત્યારે વારી નહોતી. જ સર્પો અપકારી હશે, નીચ હશે, પાપાચારી હશે અને ઉલ્ટ ઝરવાળા હશે, તેમનોજ વિનાશ ચશે. ધર્મચારી સર્પોના વિનાશ નહિ જ થાય. હવે સર્પચક્ષના તે કાળે, તે સર્પોના મહાભય-માંથી કયે નિમિત્તે છુટકારે થશે તે તમે સાંભળો. ચાયાવર કુલમાં બુદ્ધિમાન, જિતેન્દ્રિય અને તપસ્વી એવા જરત્કાર નામે એક પ્રસિદ્ધ મહર્ષિ થશે. તે જરત્કારને આસ્તીક નામે તપસ્વી પુત્ર ચશે. તે એ યજ્ઞને બંધ પાડશે. તેમાં જ ધાર્મિક સર્પો હશે તેઓ બચી જશે. ૮-૧૩

દેવો બોલ્યા:—હે બ્રહ્માજી ! મુનિઓમાં એક એવા એ વીર્યવાન અને મહાતપસ્વી જર-ત્કાર કઈ સ્ત્રીમાં એ મહાત્મા પુત્રને ઉત્પન્ન કરશે?

બ્રહ્મા બોલ્યા:—તે વીર્યશાલી દ્વિજવર પોતાના નામનીજ કન્યામાં એ વીર્યસંપન્ન બાળકને ઉત્પન્ન કરશે. સર્પરાજ વાસુકિને જર-ત્કાર નામે બહેન છે, તેમાં આ પુત્ર જન્મશે અને તે નાગોને શાપમાંથી છોડાવશે. ૧૪-૧૮

એલાપત્ર બોલ્યા:—પછી દેવોએ તે પિતા-મહને કહ્યું: 'એમજ થાઓ.' બ્રહ્માજી પણ દેવોનું એ વચન સાંભળીને સ્વર્ગમાં ગયા. હે વાસુકિ ! મને એજ ઉપાય લાગે છે કે, વ્રતશીલ મહર્ષિ જરત્કાર વિવાહનિમિત્તે કન્યા માગે, ત્યારે સર્પો-ના ભયની શાંતિ માટે તું તારી બહેન જરત્કાર-

ને તેમને આપજ. મેં સાંભળ્યું છે કે, એજ આપણા ઊગરવાનો ઉપાય છે. ૧૭-૧૯
ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'એલાપત્રવાક્ય' ના-મનો અધ્યાય ૩૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૯ મો

જરત્કારની શોધ

॥ સૌતિરવાચ ॥

एलापत्रवचः श्रुत्वा ते नागा द्विजसत्तम ॥

सर्वे प्रहृष्टमनसः साधु साधित्वथाऽब्रुवन् ॥१॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! એલાપ-ત્રનું વચન સાંભળીને સર્વ સર્પો ધણાજ આનંદિત થયા અને 'બહુ સારું, બહુ સારું' એમ બોલ્યા. તે પછી વાસુકિ પોતાની કુંવારી બહેન જર-ત્કારનું રક્ષણ કરવા લાગ્યો અને પરમ હર્ષ પામ્યો. પછી થોડો કાલ વીત્યા બાદ દેવો અને અસુરોએ મળીને સમુદ્રનું મંથન કર્યું. બળવાનો-માં શ્રેષ્ઠ એવો વાસુકિ નાગ તેમાં નેતરું થયો. x તે કાર્ય પૂરું કરીને દેવો વાસુકિ સાથે પિતામહ પાસે ગયા અને તેમને કહ્યું: 'હે ભગવાન ! આ વાસુકિ શાપથી ભયભીત થયો છે અને તેથી તે બહુ સંતાપ કરે છે. તો હે દેવ ! એ સ્વજનોનો હિતેચ્છુ છે. એના મનમાં માતાના શાપને લીધે શૂળ બેપડ્યું છે. આપ તે કાઢી નાખવાને યોગ્ય છો. આ નાગરાજ અમારો સદાનો હિતકારી અને પ્રિયકારી છે. હે દેવેશ ! આપ પ્રસન્ન થાઓ, એના મનનો તાપ શમાવો.' ૧-૭

બ્રહ્મા બોલ્યા:—હે દેવો ! પૂર્વે એલાપત્ર નાગે એની આગળ જ વચન કહ્યું હતું, તે મારી માનસિક પ્રેરણાથીજ કહ્યું હતું. તો તે વખતે

x નાગોને શાપ થવા પહેલાં ઉચ્ચેશ્રવા અશ્વની ઉત્પત્તિ થઈ હતી અને તે પહેલાં સમુદ્રમંથન થયું હતું. શાપથી છૂટવાનો ઉપાય બતાવવા આ અનુવાદ છે એમ સમજવું.

નાગરાજ પોતે આ વચન પ્રમાણે વર્તવું. જ્યો
પાપી હશે તેજ્યોજ નાશ પામશે, ધાર્મિકોને
નાશ નહિજ થાય. તે દ્વિજરાજ જરતકારજે
જન્મ લીધો છે અને તે ઉચ્ચ તપસ્યામાં મગ્ન છે.
યોગ્ય સમયે વાસુકિએ પોતાની બહેન જર-
તકારને તેમને આપવી. એલાપત્ર નામે જ વચન
કહ્યું હતું તે હે દેવો! સર્પોના હિતમાંજ હતું
અને તેમજ થશે, અન્યથા નહિ થાય. ૮-૧૧

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-પિતામહતું આ વચન
સાંભળીને શાપથી મોહિત થયેલા નાગરાજ વાસુ-
કિએ જરતકાર ઋષિને પોતાની બહેન આપ-
વાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે સર્વ સર્પોને આજ્ઞા આ-
પીને જરતકાર પાસે રાખ્યા અને કહ્યું: 'જ્યારે
પણ તે પત્નીનિમિત્તે કન્યા માગે, ત્યારે તમારે
તરતજ આવી મને સમાચાર કહી જવા. એમ
કરવાથીજ આપણું કલ્યાણ થશે.' ૧૨-૧૪

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-નિર્ગત
આસ્તીકપર્વમાં 'જરતકારની શોધ'
નામનો અધ્યાય ૩૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૦ મો

જરતકારચરિત્ર તથા પરીક્ષિતઆખ્યાન

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

જરતકારચરિત્રિત્યાતો યત્સ્વયા સૂતનન્દન ।

इच्छामि वदहं श्रोतुमृपेस्तस्य महात्मनः ॥૧॥

શૌનક બોલ્યા:-હે સૂતનન્દન! તમે જ
જરતકાર વિશે કહ્યું, તે મહાત્મા ઋષિનું આખું
વૃત્તાંત સાંભળવા હું ઇચ્છું છું. તેમનું જરતકાર
નામ આ પૃથ્વીમાં શા કારણે પ્રસિદ્ધ થયું?
જરતકાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શી છે? તે સર્વ
તમે યથાવત્ કહેવા યોગ્ય છે. ૧-૨

સૂતપુત્ર બોલ્યા:- જરત એટલે કાય
અને કાર એટલે દારણ એમ અર્થો કહેવાય
છે. તેનું શરીર જ દારણ હતું, તેને તે બુદ્ધિ-

માને ધીરે ધીરે તીવ્ર તપથી માળી નાખ્યું, તેથી
તે જરતકાર નામે પ્રસિદ્ધ થયા. વાસુકિની
બહેનના જરતકાર નામની વ્યુત્પત્તિ પણ એવીજ
છે. આ સાંભળીને ધર્માત્મા શૌનક હસવા
લાગ્યા અને ઉચ્ચવાને બોલ્યા: 'તમે જ
કહ્યું છે તે ઠીક છે.' પછી તેમણે કહ્યું: 'તમે જ
પહેલાં કહ્યું છે, તે બધું મેં સાંભળ્યું છે. હવે
આસ્તીક કેવી રીતે જન્મે, તે હું બતાવવા
ઇચ્છું છું.' તેનું આ વચન સાંભળીને સૂત
શાસ્ત્રાનુસાર કહેવા લાગ્યા. ૩-૭

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-જરતકાર ઋષિને પો-
તાની બહેનને આપવાનો નિશ્ચય કરી, વાસુકિ
સર્વ સર્પોને જરતકારની પાસે રાખી સાવધાન
રહેવા લાગ્યો. પછી ઘણો વખત ગયો તો પણ તે
વ્રતપરાયણ તથા બુદ્ધિમાન મુનિ તપમાંજ મગ્ન
રહ્યા અને તેમણે પત્નીની ઇચ્છાજ કરી નહિ.
તપપરાયણ, સ્વાધ્યાયપરાયણ, અભયચિત્ત અને
કૃતાર્થ એવા તે ઊર્ધ્વરેત મહાત્મા આખી
પૃથ્વીમાં ધૂમવા લાગ્યા અને મનથી પણ પત્નીની
ઇચ્છા કરતા નહિ. હે બ્રહ્મન્! થોડા વખત પછી
કૌરવવંશમાં પરીક્ષિત નામે રાજ થયો. મહા-
બાહુ અને યુદ્ધમાં ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એના તે
પોતાના દાદા પાંડુની જન્મ મૃગયાનો રસિયો
હતો. તે રાજ હરણાં, ભૂંડ, ચિત્તા, પાંડા અને
બીજાં રાત્રી પશુઓને વીંધતો ફરતો હતો.

એક વાર તે પરીક્ષિતે વિચિત્ર ખાણથી એક
હરણને વીંધ્યું અને ધનુષ ચડાવીને તે તેની
પાછળ પાછળ ગાઢ વનમાં ગયો. જન્મ ભગવાન
રુદ્ર યજ્ઞના મૃગને મારીને આકાશમાં પાછળ
ઢાડતો હતા, તેમ એ રાજ પણ હાથમાં ધનુષ
લઇને તે મૃગને શોધવા માટે આમતેમ ઢાડવા
લાગ્યો. પરીક્ષિત રાજ્યે વીંધેલું મૃગ કદી પણ
જીવતું રહી વનમાં ભરાતું નહોતું. પણ તેણે
વીંધેલું આ મૃગ તો અલોપ થઈ ગયું. તે રાજ
તુરંતમાં સ્વર્ગવાસ પામશે એના પૂર્વલક્ષણ.

કૃશે કહ્યું: 'મૃગયાએ નીકળેલા અભિમન્યુ-
પુત્ર રાજ પરીક્ષિતે એક મૃગને ખાણથી વીધ્યું.
તે શીઘ્રગતિવાળા મૃગએ પાછળ એકલો દોડ્યો.
મહાવનમાં તેની પાછળ ફરવા છતાં તેને તે
મૃગ દેખાયું નહિ. એવામાં ભૂખ, તરસ અને
થાકથી આકુળ થયેલા એ રાજાએ મૌનવ્રતવાળા
અને થાંભલાની જમ અચલ રહેલા તારા પિ-
તાને જોયા. તેણે અલોપ થયેલા મૃગ વિશે તારા
પિતાને ફરી ફરીને પૂછ્યું; પણ મૌનવ્રતમાં રહે-
લા એમણે તેને કશોજ ઉત્તર આપ્યો નહિ.
આથી રાજાએ ધનુષ્યના અગ્રભાગ વડે કારથી
તેમના ખભા ઉપર સાપ નાખ્યો. આમ છતાં, હે
શૃંગી! તારા વ્રતપરાયણ પિતા તો હજી એજ
દશામાં છે અને રાજ પરીક્ષિત તો પોતાના
હસ્તિનાપુર નામના નગરમાં પહોંચ્યો છે.' ૧-૬

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—પિતાના ખભા ઉપર
મરેલો સાપ છે એવું સાંભળી ઋષિપુત્ર શૃંગી
જણે ક્રોધથી બળતો હોય તેમ લાલ આંખવા-
ળો થઈ ગયો. તે ક્રોધી અને તેજસ્વી ઋષિ-
કુમાર ક્રોધના અવેશમાં બહાવરો બની ગયો—
જલનો સ્પર્શ કરી તેણે રાજાને શાપ આપ્યો.

શૃંગી બોલ્યા:—જે અપરાધી રાજાએ
મારા વૃદ્ધ ને મૌનવ્રતી પિતાના ખભા ઉપર
મરેલો સાપ નાખ્યો છે, તે પાપીને, બ્રાહ્મણેનું
અપમાન કરનારને અને તે કુરુકુલને અપયશ
આપનારને અત્યંત ક્રોધી, ઝેરી અને તીવ્ર તેજ-
વાળો તે સર્વનાથ તક્ષક મારા વચનથી પ્રેરાધને
આજથી સાતમે હહાડે યમસદનમાં લઈ જશે.'

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—આમ અતિક્રૂદ્ધ શૃંગી
શાપ આપ્યા પછી ગોસમૂહમાં બેઠેલા અને
મરેલા સાપને ધારણ કરી રહેલા તેના પિતા
પાસે ગયો. પિતાને ખભા ઉપર મરેલા સાપ-
વાળા એમને શૃંગીને ફરી અત્યંત ક્રોધ થયો
અને દુઃખમાં આંસુ પાડવા લાગ્યો. પિતાને
તેણે કહ્યું: 'હે પિતાજી! તે દુરાત્મા રાજ પરી-

ક્ષિતે તમારું આ અપમાન કર્યું' છે, એ સાંભળી-
ને મેં ક્રોધમાં તે રાજાને શાપ આપ્યો છે. કુરુ-
કુલના એ અધમને માટે એ ઉચ્ચ શાપ યોગ્યજ
છે. આજથી સાતમે દિવસે 'ભુગંગ્રેષ્ઠ તક્ષક તે
પાપીને યમના પરમ દારુણ ધામમાં લઈ જશે.'
હે બ્રહ્મન! આમ દોષે ભરાયેલા પુત્રને પિતાએ
કહ્યું: 'બેટા! તે મારું પ્રિય કર્યું નથી. તપસ્વી-
ઓના એર્થર્મ નથી. આપણે તે રાજના દેશમાં
રહીએ છીએ. ન્યાયપૂર્વક તેણે આપણું પાલન
કર્યું છે; તેથી તેનું ભૂંડું કરવું મને ગમે નહિ.
હે પુત્ર! રાજ આપણા પ્રત્યે સદાસર્વદા અયો-
ગ્ય રીતે વર્તે તો પણ આપણે તો તેને ક્ષમાજ
આપવી ઘટે. હજીવામાં આવેલો ધર્મ, હજીનારને
ચાકસ હણી નાખે છે. જો રાજ રક્ષણ ન કરે,
તો ભારે અકલ્યાણ થાય. હે પુત્ર! આપણે સુખ-
પૂર્વક ધર્માનુષ્ઠાન પણ ન કરી શકીએ. બેટા!
ધર્મદષ્ટિવાળા રાજાએ આપણું રક્ષણ કરી રહ્યા
છે, તેથી આપણે / વિપુલ ધર્માચરણ કરીએ
છીએ. રાજ તે ધર્માર્જનમાં ધર્મપૂર્વક ભાગીદાર
છે. આથી રાજ દોષ કરે તોય તેને ક્ષમા આપ-
વી એધએ. તેમાંય પરીક્ષિત તો એના પ્રપિતા-
મહત્તી માફક આપણી વિશેષ રક્ષા કરી રહ્યો
છે. હે વિજી! રાજાએ એમ પ્રજાનું રક્ષણ કરવું
એધએ. મને લાગે છે કે, એ ભૂખ્યા ને થાક્યા
તપસ્વીને મારા આ વ્રતની જાણ નહોતી; તેથી
તેણે આજ આમ કર્યું' છે. રાજ વિનાના દેશ-
માં હમેશાં દોષો જમા થાય છે. વિદ્રોહી થયેલા
લોકોનું રાજ સતત દંડથી શાસન કરે છે. દંડથી
જ્યારે સાંભો લય થાય છે, ત્યારે સારી શાંતિ
સ્થાપાય છે. ઉદ્વેગવાળો માણસ ધર્મ આચરી
ચક્રો નથી કે દોષ ક્રિયા પણ કરી ચક્રો નથી.
રાજથીજ ધર્મનું સ્થાપન થાય છે અને ધર્મથી
સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે. રાજથી સર્વ યજ્ઞક્રિયાઓ
થાય છે અને યજ્ઞથી દેવો પ્રસન્ન થાય છે.
દેવોથી વૃદ્ધિ વરસે છે અને વૃદ્ધિથી ઔષધિઓ

જિપજ છે. ઔપધિઓથી માણસોનું સતત હિત થાય છે. વળી રાજ્યકર્તા રાજ મનુષ્યોનો પાલક પોષક છે. તે દશ શ્રોત્રીય ગ્રામણોની ખરાબર છે, એમ મનુષ્યે કહ્યું છે. આથી, તે ભૂખ્યા અને થાક્યા તપસ્વીએ મારું આ વ્રત ન બાળનાં આજે આ કામ ક્યું છે, એમ હું માનું છું. તો બેટા! તેં નાદાનીમાં આ કુષ્ટત્વ એકદમ શા માટે ક્યું? આપણે રાજને કાઈ પણ પ્રકારે શાપ આપેલા ન હો. ૧૦-૩૪

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-તર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'પરીક્ષિતરાય' નામનો અધ્યાય ૪૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૨ મો

કાશ્યપ તથા તક્ષકનો સંભાગમ

॥ શૃંગુવાચ ॥

યથેત્સાહસં તાવં ચદિ વા દુષ્કૃતં કૃતમ્ ॥
:પ્રિયં વાઽપ્યપ્રિયં વા તે વાગુક્તા ન મૃપા મવેત્ ॥

શૃંગી બોલ્યો:-હે પિતાજી! જો એ સાહસ હોય કે પછી કુષ્ટત્વ હોય, અથવા આપ તેને પ્રિય કહો કે અપ્રિય કહે-પણ મારું બોલેલું બિંધ્યા નહિ થાય. હે પિતાજી! હું આપને કહી રાખું છું કે, એ વચન અન્યથા થનાનું નથી. હું વિનોદમાં અસત્ય બોલતો નથી, તો પછી શાપ આપતાં તો થાનો બોલું?

શમીક બોલ્યો:-આપુ! મને ખબર છે, તારા પ્રભાવ ઉપર છે અને તું સત્યવચની છે. વળી તેં અગાઉ જૂઠું કહ્યું નથી અને આ શાપવચન પણ બિંધ્યા થનાનું નથી. છતાં પુત્ર હંમરવાળો થાય, તોય પિતાએ તેને ઉપદેશ તો હંમેશાં આપેલો બેઠ્યો કે તેથી તે પુત્ર ગુણવાન અને મોટો યશભાગી થાય. તું તો બાળક છે, સદા તપમાં રહેનારો છે અને પ્રભાવશાળી મહાત્માઓનો કાપ વધતો રહે છે. આથી તે

ધાર્મિકશ્રેષ્ઠ! તારું બાળપણ, તારી નાદાની અને તારું સાહસ બેઈને મારે તને ધણું કહેવું બેઠ્યો એમ મને લાગે છે. ૧-૧

હે પુત્ર! તું ચમત્કૃત થઈને, વનમાં દ્વલમૂળ ખાઈને અને આ કોધને માળી નાળીને તપસ્યા કર. ફરીથી ધર્મનો આવો ફાય ફરીશ નહિ, કેમકે કોષ જિતેન્દ્રિય મુનિઓએ દુઃખ વેઠી વેઠીને સંચિત કરેલા ધર્મને હરી લે છે અને એવા ધર્મવિહીનોની સદ્ગતિ હોતી નથી. સમાશીલ યતિઓની શાંતિજ સિદ્ધિદાયિની છે. સમાવાનને આ લોક અને પરલોક બન્ને સાધ્ય છે. તેથી તું સદા સમાશીલ અને જિતેન્દ્રિય રહી તપશ્વરણ કર. સમાશીલતાથી જ તને બ્રહ્મલોકની પાસેના કમચુકિત આપનારા લોકાની પ્રાપ્તિ થશે. હે બેટા! હું તો શાંતિ રાખીને આજે જ કરવું શક્ય હશે તે કરીશ. રાજને હું કહેવડાવીશ કે હે રાજ! તેં મારું આ અપમાન ક્યું છે એ બેઠેને મારા કોપી ને નાદાન પુત્રે કૃશની ઉરકરણીથી તને શાપ આપ્યો છે. ૭-૧૨

સૂતપુત્ર બોલ્યો:-આમ આદિય આપીને તે દ્યાપૂર્ણ અને વ્રતશીલ મહાતપસ્વીએ ગૌરમુખ નામના પોતાના શીલવાન ને સાવધ શિષ્યને આજ્ઞા આપીને પરીક્ષિત રાજ પાસે મોકલ્યો. રાજના કુશળસમાચાર પૂછી તેને સપથ કાર્યવૃત્તાંત કહેવા મુનિએ તેને કહ્યું. તે શિષ્ય પણ તેજ ધરીએ કુરુવંશના વધારનાર તે રાજ તરફ ગયો. દ્વારપાળો દ્વારા પહેલાં ખબર કહાવી, તે રાજના લવનમાં પહોંચ્યો. રાજએ ગૌરમુખ ગ્રામણનું પૂછન ક્યું. પછી થાક ઉતારીને તેણે રાજને, મંત્રીઓની હાજરીમાં, ચમીક કહેલાં સપથાં ઘોર વચનો પૂરાં સંભળાવવા માંડ્યાં.

ગૌરમુખ બોલ્યો:-હે રાજ! તમારા રાજ્યપ્રદેશમાં ચમીક નામના પરમધર્માત્મા, શાન્ત, સંયમી ને મહાતપસ્વી એક ઋષિ રહે છે. હે નરચાદૈવ! તે મૌનવ્રતમાં રહેલા ઋષિના

ખલા ઉપર તમે ધનુષ્યની અણીથી એક પ્રાણુહીન સાપને નાખ્યો હતો. તેમણે પોતે તો તમારા આ કૃત્યની ક્ષમા આપી છે, પણ તેમને પુત્ર એ સાંખી શક્યો નથી. હે રાજન્દ્ર ! પિતાની અબલુમાંજ તેણે આજ તમને આ શાપ આપ્યો છે—‘સાતમી રાતે તક્ષક સર્પ તમારું મૃત્યુ આણુશે.’ તો ઋષિએ વારંવાર કહ્યું છે કે તમે તમારું રક્ષણ કરજો. બીજા કોઈથીયે તે શાપને મિથ્યા કરી શકાય એમ નથી. તે પોતે પણ કાપાવિષ્ટ પુત્રને શાન્ત કરવા શક્તિમાન નથી. આથી હે રાજન્દ્ર ! તમારું કલ્યાણ ધૃત્વજ્ઞતા એ ઋષિએ મને આહીં મોકલ્યો છે. ૧૩-૨૨

સુતપુત્ર બોલ્યો:—આ ધાર વચનો સાંભળીને તે કુરુકુલનંદન મહાતાપસ્વી રાજા પોતે પાપકર્મ કયું હતું, તેથી અત્યંત સંતાપ કરવા લાગ્યો. વળી તે મુનિવર ત્યારે મૌનવ્રતમાં હતા એમ સાંભળીને તો રાજાનું મન અધિક સંતાપ પામવા લાગ્યું. વધુમાં વળી ક્ષમાવાન શમીક-ઋષિના પોતે અપરાધ કયો એમ જાણીને તે વળી વધારે સંતાપ પામવા લાગ્યો. તે કુહૃત્ય કરવાથી તે દેવસમાન રાજાને એટલો બધો શોક થયો કે તેટલો શોકસંતાપ તેને તક્ષકથી થનારા પોતાના મૃત્યુવિષયક સમાચાર સાંભળીને પણ નહોતો થયો. પછી રાજાએ ગૌરમુખને આ પ્રાર્થના સાથે વિદાય આપી—ભગવાન શમીકઋષિ મારા ઉપર અધિક કૃપા કરે. ૨૩-૨૭

તે ગૌરમુખ જતાં વારજ શોકચિત્ત રાજાએ મંત્રીઓ સાથે મંત્રણા કરી. પોતેજ મંત્રના તત્ત્વજ્ઞ હતા, છતાં મંત્રીઓ સાથે વિચારણા કરીને તેણે એક સુરક્ષિત એકદાંડિયો મહેલ કરાવ્યો. તેમાં વૈદ્યો, ઔષધો અને મંત્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણોની પૂરી યોજના કરી અને તે તેતું રજોપુ કરાવવા લાગ્યો. આમ ચારે બાજુ રક્ષિત રહીને, તે ધર્મજ્ઞ રાજા ત્યાંજ રહીને મંત્રીઓ સાથે સર્વ રાજકાર્યો કરવા લાગ્યો. ત્યાં બેઠેલા નૃપ-

એકને કોઈજ બેવા પામતું નહોતું. અરે બહાર નીકળેલી હવા પણ તેમાં ફરી પ્રવેશ પામી શકતી નહોતી. ૨૮-૩૦

પછી સાતમો દિવસ આવી પહોંચતાં દ્વિજ-શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન કાશ્યપ રાજાની ચિકિત્સા માટે નીકળ્યા. તેમણે સાંભળ્યું હતું કે, નાગવર તક્ષક તે નૃપોત્તમને યમસંઘનમાં લઈ જશે. તેમણે વિચાર્યું, ‘સર્પનાથ રાજાને હસશે કે તરતજ હું તેને વિષમુક્ત કરી સ્વસ્થ કરીશ. તેથી મને ધર્મ અને અર્થ બેઉ સાંપડશે.’ આમ વિચારતા કાશ્યપ એકચિત્તે રસ્તા ઉપર જઈ રહ્યા હતા, ત્યારે નાગેન્દ્ર તક્ષકે તેમને જોયા. એટલે એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈને નાગરાજ તે મુનિશ્રેષ્ઠ કાશ્યપને કહેવા લાગ્યો: ‘આમ ઉતાવળા ક્યાં જાઓ છો? આપે શું કાર્ય ધાર્યું છે?’ ૩૩-૩૭

કાશ્યપ બોલ્યો:—કુરુકુલમાં જન્મેલા શત્રુ-વિનાશન પરીક્ષિત રાજાને આજ સર્પનાથ તક્ષક ઝેરથી બાળી નાખશે. આમ નાગેન્દ્રનો દંશ પામેલા તે અગ્નિસમાન તેજસ્વી, પાંડવકુળના પ્રવર્તક અને અમાપ ઝોળસવાળા રાજાને હે સૌમ્ય ! હું તરતજ વિષમુક્ત કરવા ઉતાવળો બહું છું.’

તક્ષક બોલ્યો:—હે બ્રહ્મન ! હું તેજ તક્ષક છું અને રાજાને હુંજ હસવાનો છું. આપ પાછા ફરો. હું જને હસ્યો હોઉ, તેને તમે આશોચ આપી શકો એમ નથી. ૩૮-૪૦

કાશ્યપ બોલ્યો:—તે રાજા પાસે જઈ, હું તારા હસેલા તે રાજાને વિષમુક્ત કરીશ—વિદ્યા-બલવાળી મારી બુદ્ધિનો આ નિશ્ચય છે. ૪૧

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાનર્ગત આસ્તીકપર્વમાં ‘કાશ્યપાગમન’ નામનો અધ્યાય ૪૨ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૩ મો

પરીક્ષિત રાજને તક્ષકદંશ

॥ તક્ષક ઉવાચ ॥

યદિ દદ્યે મયેહ ત્વં શક્તઃ કિંચિચિકિત્સિતુમ્ ॥

તતો વૃક્ષં મયા દદમિમં જીવય કાશ્યપ ॥૧॥

તક્ષક ઓલ્યો:-હે કાશ્યપ ! હું જને ડસું તેને તું બે કંઈક નિર્વિષ કરી શકતો હોય, તો આ ઝાડને હું ડસું છું-તેને તું ફરી સજીવન કર. તારા દેખતાંજ, હે દિગ્દેવ ! હું આ વડને કરડું છું-તો તારી જ કંઈ પરમ મંત્રશક્તિ હોય તે ખતાવવા પ્રયત્ન કર. ૧-૨

કાશ્યપ ઓલ્યો:-હે નાગરાજ ! ભલે, ગમે તો એ ઝાડને કરડ. હે જીવંત ! તારા ડસેલા એ વૃક્ષને હું જિવાવીશ. ૩

સૂતપુત્ર ઓલ્યો:-મહાત્મા કાશ્યપે આ પ્રભાણે કહ્યું; એટલે સર્પશ્રેષ્ઠ નાગનાથ વડની પાસે જઈ તેને ડસ્યો. તે મહાત્મા સર્પ તે ઝાડને ડસ્યો, એટલે તેને વિષમ વિષ વ્યાપી ગયું અને તે ચારે દેર ભડભડવા લાગ્યું. તે નાગે આમ ઝાડને જલાવીને કાશ્યપને કહ્યું: હે દિગ્દેવ ! પ્રયત્ન કરો-આ અને ઝાડને જિવાડો. ૪-૬

સૂતપુત્ર ઓલ્યો:-પછી નાગેશના તેજથી ભસ્મીભૂત થયેલા તે ઝાડની બધી ભસ્મ એકઠી કરી કાશ્યપે આ વચન કહ્યું: 'હે નાગરાજ ! આ વનસ્પતિ વિષે મારું વિલાપલ બે. હે જીવંત ! તારા દેખતાંજ હું એને સજીવન કરું છું.' ૭-૮

પછી તે દિગ્દેવતમ એવા વિદ્વાન ભગવાન કાશ્યપે આખના ઢગલારૂપ થઈ ગયેલા તે ઝાડને પોતાની વિદ્યા વડે સજીવન કર્યું. પહેલાં તેમણે તેમાં ફણગા આણ્યો, પછી તેને બે પાંદડાંવાળું કર્યું અને તે પછી તેને મોટી ડાળીઓ, નાની ડાંખળીઓ તથા પૂરાં પાંદડાં બેસાડ્યાં. મહાત્મા કાશ્યપે આ રીતે તે ઝાડને જીવિત કરેલું બેઠું-તે તક્ષકે કહ્યું: 'હે બ્રહ્મન ! હે દિગ્દેવ ! તમારે

વિશે આ આદર્શ નથી. તમે મારું કે મારા જેવા બીજાનું એર ઉતારી શકો છો. હે તપોધન ! તમે ક્યા અર્થની લાલસાએ રાજ પાસે જઈ રહ્યા છો ? તે રાજ પાસેથી તમને જ કંઈ ફળ મેળવવાની અભિલાષા હશે, તે ભલેને ફલભ હોય તો પણ તે હું તમને આપીશ. હે બ્રાહ્મણ ! બ્રાહ્મણના શાપથી વિવશ અને ક્ષીણ આયુષ્ય-વાળા થયેલા તે રાજને ફરી આરોગ્ય આપવાના તમારા પ્રયત્નમાં તમને સફળતા મળશે કે કેમ તે શંકાભર્યું છે. આથી ત્રણે લોકમાં પ્રકાશી રહેલો તારો યશસ્વી પ્રકાશ તેજહીન થયેલા સૂર્યની જેમ અહીંથીજ અદૃશ્ય થશે.' ૧

કાશ્યપ ઓલ્યો:-હે સર્પનાથ ! હું ત્યાં ધનની આશાએ બંદ છું. તું તે મને આપ. એટલે સુવર્ણ લઈને હું અહીંથીજ પાછો વળીશ.

તક્ષક ઓલ્યો:-તમે ધનજ ઇચ્છો છો. તો હે દિગ્દેવ ! તે રાજના કરતાંય વધારે ધન હું તમને આપું છું. તમે પાછા વળો. ૯-૧૦

સૂતપુત્ર ઓલ્યો:-તક્ષકનું વચન સાંભળીને બુદ્ધિમાન અને મહાતેજસ્વી દિગ્દેવ કાશ્યપે રાજ પરીક્ષિત માટે ધ્યાન ધર્યું. દિવ્ય જ્ઞાન-વાળા તે તેજસ્વી ઝુનિવર કાશ્યપે પાંડવકુલમાં હિતપત્ર થયેલા એ રાજનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયેલું બાણ્યું અને તક્ષક પાસેથી મનમાન્યું ધન લઈ તે પાછા વળ્યા. મહાત્મા કાશ્યપ આમ પાછા વળ્યા તે પછી તક્ષક તરતજ હસ્તિનાપુર નગર તરફ ગયો. રસ્તે જતાં તે તક્ષકે સાંભળ્યું કે વિષહારી મંત્રો, અને દવાઓથી પૃથ્વીપતિને પ્રયત્ન-પૂર્વક રક્ષવામાં આન્યા છે. ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે, 'મારે માથાનો યોગ કરીને રાજને છેતરવો બેઠાએ. બીજો શો ઉપાય હોય ?' ૧૮-૨૩

પછી તે તક્ષકનાગે પોતાના સાથી-સર્પોને તાપસરૂપ લઈ તથા ફલ, દર્ભ અને પાણી લઈ રાજ પાસે મોકલવા વિચાર્યું.

તક્ષક ઓલ્યો:-ત

વિના તેમજ કાઠ ને કાઠી કામને બહાને રાજ-
ને ફળ, પુષ્પ અને પાણી આપવા બંધો.

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-તક્ષકથી આજ્ઞા પામે-
લા તે સિર્ષાએ તે પ્રભાણે ક્યું અને રાજ
આગળ દર્શ, પાણી તથા ફૂલ લાવી ધર્યાં.
તે વીર્યવાન રાજાએ એ બધું સ્વીકાર્યું અને
તેમને કહ્યું: 'કામ પૂરાં કરી આપ બંધો.'
તાપસરૂપધારી તે નાનો ચાલ્યા ગયા, એટલે
તે રાજાએ મંત્રીઓ અને મિત્રોને કહ્યું: 'તાપ-
સ્વીઓ આ જ સ્વાદુ ફળો લાવ્યા છે, તે તમે
બધા મારી સાથે ખાઓ.' પછી રાજાએ મંત્રીઓ
સાથે તે ફળો ખાવા ઇચ્છા કરી. સારે વિધિ
અને ઋષિના શાપથી પ્રેરાયેલા તેણે પોતે તેજ
ફળ ખાધું જ્યાં તક્ષકનાગ હતો. ૨૪-૩૦

હે શૌનક ! તે ફલ ખાવા મંડ્યો, એટલે તે
તેમાંથી એક ઘણું નાનો, કાળાં નેત્રવાળો અને
તાંબાના રંગનો અણુ જવડો છીડો નીકળ્યો. તે
નૃપવરે તેને લઇને મંત્રીઓને આ પ્રભાણે કહ્યું:
'સૂર્યનારાયણ અસ્તાયક પર જઈ રહ્યા છે.
આજ મને ઝેરનો ભય નથી. આ છીડો તક્ષક
ચઈ મને કરડો અને ઝુનિની વાણી સત્ય કરે
તેમજ મારા દોષનો પરિહાર થાઓ. કાળથી
પ્રેરાયેલા મંત્રીઓએ રાજાને અનુમોદન આપ્યું.
આમ કહ્યા પછી, શત્રુ ઇચ્છતા અને નષ્ટચેતન
થયેલા એ રાજાએ તે છીડાને ગળા ઉપર ચૂકવ્યો
અને પોતે તરત હસવા લાગ્યો. રાજા હસી
રહ્યો હતો એજ વખતે, રાજાને જ ફળ અર્પણ
કરવામાં આવ્યું હતું; તેમાંથી તક્ષક બહાર
આવ્યો અને પોતાની વિશાળ ક્ષણથી તેને ઘેરી
વળ્યો. આમ સર્પનાથ તક્ષક રાજાને વેગ-
પૂર્વક વીંટી લીધો અને પછી મોટો ફૂંકડો
મારી તેને કરડ્યો. ૩૧-૩૭

હૈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત,
આંસ્તીકપર્વમાં 'તક્ષકદર્શ' નામનો
અધ્યાય ૪૪ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૪ મો

જનમેજયનો રાજ્યાભિષેક

॥ સૌતિસ્વાચ ॥

તે તથા મંત્રિણો દ્વપ્ત મોગેન પરિવેષિતમ્ ॥
વિપણ્ણવદનાઃ સર્વે રુદુર્મુશ્નદુઃખિતાઃ ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-રાજાને આમ તક્ષકની
ક્ષણથી ઘેરાયેલા બેઠને મંત્રીઓનાં મોં ઊતરી
ગયાં અને ખૂબ દુઃખિત થઈ તેઓ સઘળા રાવા
લાગ્યા. પછી તક્ષકની તે ગર્જના સાંભળીને તે
મંત્રીઓ ભાગવા મંડ્યા. તેવામાં તે શેકપરાયણ
મંત્રીઓએ તે અદ્ભુત અને સર્વશ્રેષ્ઠ તક્ષકને આ-
કાશમાં જતો બેસ્યો. તે રક્તવર્ણો હતો અને કાળા
આકાશમાં બળે સિંદૂરભરી સેંથી પાડતો હતો.
તક્ષકનાગના વિપમ વિપથી અગ્નિ ચારે દિશથી
ઘેરાઈ સળગી ઊઠ્યો હતો અને તેથી મંત્રીઓએ
રાજભવનને ભયમાં છોડી દીધું અને બધી
દિશાએ ભાગવા માંડ્યું. તે વખતે રાજા તો
બળે વજ્રની વીજળીથી પછડાયો હોય તેમ
નીચે ઢળી પડ્યો. ૧-૪

આમ રાજા તક્ષકના ઝેરથી હણાયો; એટલે
તેના મંત્રીઓએ તથા યવિત્ર અને બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ
રાજપુરોહિતે રાજાની સઘળી પારદૌષ્ટિક ક્રિયા-
ઓ કરી. સઘળા નગરવાસીઓ એકઠા મળીને
તેના બાળકપુત્રને ગાદીએ બેસાડ્યો. તે શત્રુ-
નાશન કુરુશ્રેષ્ઠ રાજાને લોહિ જનમેજય કહેતા
હતા. બાળક છતાં આર્ય બુદ્ધિવાળો તે નૃપ-
શ્રેષ્ઠ જનમેજય મંત્રીઓ અને પુરોહિતોને
સાથે રાખી એના પ્રપિતામહ અને કુરુકુલમાં
મુખ્ય વીર યુધિષ્ઠિરની માફક રાજ્ય ચલાવવા
લાગ્યો. પછી રાજાના મંત્રીઓ તેને શત્રુદમન
બેઠ, કાશીરાજ સુવર્ણવર્મા પાસે ગયા અને
તેની વપુષ્ઠના નામે કન્યાનું જનમેજય માટે
માથું ક્યું. તે કાશીરાજ પણ ધર્માનુસાર પરીક્ષા

કરીને તે કુરુવીર જનમેજયને પોતાની વપુ-
દમા કન્યા આપી. ૫-૯

જનમેજય પણ વપુદમાને પામીને અતિ
પ્રસન્ન થયો અને કદી પણ અન્ય નારીને વિશે
તેણે ધ્યાન ન કરી. પૂર્વે ઉર્વશીને પામીને
જમ પુરવા વિહાર કરતો હતો, તેમ તે રાજ-
શ્રેષ્ઠ અને વીર્યશાલી જનમેજય વપુદમાની સાર્યે
સરોવરમાં અને ખીલેલાં વનોમાં પ્રસન્ન ચિત્તે
વિહાર કરવા લાગ્યો. પતિવ્રતા, પ્રસિદ્ધ રૂપવતી
અને અંતઃપુરની જ્યોતિસમી તે વપુદમા પણ
એ રાજને પતિ તરીકે પામીને વિહારના સમ-
યોમાં અત્યંત પ્રેમપૂર્વક રમણ કરાવવા લાગી.
કૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત આ-
સ્તીકપર્વમાં 'જનમેજય રાજ્યાભિષેક'
નામનો અધ્યાય ૪૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૫ મો

જરત્કારને પિતૃદર્શન

॥ સૌતિચવાચ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु जरत्कारर्महातपाः ॥

चचार पृथिवीं कृत्स्नां यत्र सार्यगृहो मृनिः ॥૧॥

સૂતપુત્ર યોદ્યાઃ-એજ સમયે મહાતપસ્વી
જરત્કાર ઋષિ સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર વિચરી રહ્યા
હતા અને જ્યાં સાંજ પડતી ત્યાં પોતાનો વાસો
રાખતા હતા. તે મહાતેજસ્વી મુનિ દુષ્કર તપ-
ની દીક્ષા ધારણ કરી પુણ્યતીર્થોમાં સ્નાન કરતા
હતા; કદી વાયુભક્ષી રહી, તો કદી નિરાહારી રહી,
તે રાજદોષ સુકાતા જતા હતા. એક વાર તેમ-
ણે જનો માત્ર એકજ તાંતણે બાંધી રહ્યો હતો
તેના વીરણના ગુચ્છાને આશ્રય કરીને ખાડામાં
ઊંધે માથે લટકી રહેલા પોતાના પિતૃઓને
જોયા અને તે એક તાંતણે પણ દરમાં રહેલા
ઉંદર ધીમેથી કરડી રહ્યો હતો. ૧-૪

તે જરત્કાર નિરાહારી, દૂબળા, પાતળા,

દીન અને ખાડામાં પોતાનું રક્ષણ ધરતો
તે પિતૃઓ પાસે ગયો અને દીનરૂપ થઈ
તે દીનોને કહેવા લાગ્યો: 'દરમાં રહેતા ઉંદરે
જનાં મૂળ કરડી ખાધાં છે અને તેથી જ દુબળું
પડી ગયું છે, એવા વીરણના ગુચ્છને આશ્રયે
લટકી રહેલા આપ કાણ છો ? વળી એ વીરણ-
ના ગુચ્છમાં જ એક જડિયું બાકી છે, તેને પણ
આ દરવાસી ઉંદર તીક્ષ્ણ દાંતોથી ધીરેધીરે કરડી
રહ્યો છે. તે હવે થોડુંજ બાકી રહ્યું છે, એટલે
થોડીજ વારમાં તે તેને કાપી નાખશે. પછી
આપ બંધા આ ખાડામાં ચોક્કસ ઊંધે માથે પડ-
વાનાજ. આથી આપને ઊંધે માથે લટકેલા અને
ભારે વિપત્તિમાં પડેલા જોઈને મને ઘણું દુઃખ
થાય છે. આપનું શું લઠું કરું ? મારા તપના
જોયા ભાગથી અથવા કહો ત્રીજા ભાગથી, અરે!
જોઈએ તો અર્ધા ભાગથી આપ આપત્તિને તરી
જઈ શકો એમ હો તો જલદી કહો. અરે ! મારા
સમગ્ર તપથી પણ આપ સર્વ વિપદમુક્ત થાઓ.
આપ ચાહો તે કરો.' ૫-૧૨

પિતૃઓ યોદ્યાઃ-હે વિપ્રવર ! તમે વૃદ્ધ
બ્રહ્મચારી છો અને અમને બચાવવા ધર્યો છો;
પણ અમારી આપણ તપસ્યાથી દૂર થાય એમ
નથી. હે તાત ! હે શ્રેષ્ઠ વક્તા ! અમારું તપનું
ફલ તો બાકી છે. હે બ્રહ્મન ! સંતતિક્ષપના
કારણેજ અમે આ અપવિત્ર નરકમાં ગરકીએ
છીએ. કુઠંઠે પિતામહ ભગવાને કહ્યું છે કે, 'સંત-
તિપ્રાપ્તિ એ પરમધર્મ છે.' હે તાત ! અહીં
લટકી રહેલા અમને જ્ઞાન સૂત્રનું નથી. તેથી
અમે લોકમાં પ્રખ્યાત પૌરુષવાળા તપનેય જો-
ળખી શકતા નથી. તમે વૃદ્ધ અને મહાભાગ્ય-
શાળી છો, તેથી કૃત્ણા કરીને તમે અત્યંત દુઃખી
ને શોચનીય એવા અમારો શોક કરો છો. ૧૨-૧૬

હે વિપ્ર ! અમે કાણ છીએ તે સાંભળો. અરે
યાયાવર નામે વ્રતનિષ્ઠ ઋષિઓ છીએ. હે અમર-
સંતાનલોપ યવાથી અમે પુણ્યલોકમાં ૧૬

બ્રહ્મ થઈ આવ્યા છીએ અને અમારું તીવ્ર તપ નિષ્ફલ ગયું છે. અમારો સંતાનતંતુજ નથી એમ નથી. અમારો સંતાનરૂપી એક તાંતણો છે; પણ તે તો છે ને નથી નવો. અમ અલ્પભાગી જોનો તે મંદભાગી પુત્ર એક માત્ર તપજ કર્યા કરે છે. તેનું નામ જરત્કાર છે. તે વેદવેદાંગોનો પાર-ગામી છે, વ્રતશીલ છે, બિતેન્દ્રિય છે અને મહા-ત્મા તથા મહાતપસ્વી છે. તપના લોભથી તેણેજ અમને આ ભૂડી દશામાં નાખ્યા છે. તેને સ્ત્રી, પુત્ર કે સગુંવહાલું કાઈ નથી. આથી અમે અભાન થઈને અનાથની જેમ આ ખાડામાં લટકી રહ્યા છીએ. ૧૭-૨૧

ધ્યારેય પણ એ તમારા જોવામાં આવે તો તમે અમારા નાથરૂપ થઈ કૃપા કરી તેને આટલું કહેજો: 'હે તપોધન! તારા પિતૃઓ દીન થઈ હાથે માથે ખાડામાં લટકી રહ્યા છે; તો તું સારી કન્યાને પરણીને પુત્ર ઉત્પન્ન કર. કેમકે તુંજ કુળનો એકમાત્ર રહેલો તંતુ છે.' હે બ્રહ્મન્! તમે અમને વીરણનાં જે ગુચ્છને આશ્રયે રહેલા જુઓ છો તે અમારું કુલવૃદ્ધિ કરનારું કુલવૃક્ષ છે. હે બ્રહ્મન્! તમે અહીં વૃક્ષનાં જે ભૂજિયાં જુઓ છો, તે અમારાં સંતાન છે. હે તાત! કાળથી તે ખવાઈ ગયાં છે. હે બ્રહ્મન્! તમે જે આ અડધું ખવાયેલું ભૂજિયું જુઓ છો અને જેને આધારે અમે આ ખાડામાં લટકી રહ્યા છીએ તે અમારો એકનો એક પુત્ર છે. તે તપમાંજ લાગી રહ્યો છે. તમે જે હૃદય જુઓ છો તે હે બ્રહ્મન્! મહાબલવાન કાળ છે. તે કાળ તપોરત, મંદબુદ્ધિ, ચેતનાહીન, તપ-સ્યાલોભી અને મંદાત્મા જરત્કારને દેહીદેહીને ધીરે ધીરે ગાળી રહ્યો છે. હે શ્રેષ્ઠજન! આ છિન્ન-મૂળ થયેલા, ચ્યુત થયેલા અને કાલથી હંતચિત્ત થયેલા અમને તેનું તપ તારી શકશે નહિ. ૨૦-૨૮

પાપીઓની જેમ નીચે ખાડામાં પડેલા અમને જુઓ! સર્વ સંબંધીઓ સાથે અમે અહીં પડ્યું, એટલે કાળથી હણાયેલા તે પણ

ચોક્કસ નરકગામી થશે. કારણ કે તપ, યજ્ઞ અથ-વા કાઈ મહાપાવનકારી કાર્ય, સંતતિપ્રાપ્તિ-ની તોલે આવતું નથી. હે તાત! હે તપોધન! તમે જરત્કારને મળો તો અહીં તમે જે જોયું છે તે બધું તેને યથાવત્ કહેજો. અમારા નાથ-રૂપ થઈને, દયા કરીને, હે બ્રહ્મન્! તમે તેને એવું કહેજો કે, તે લગ્ન કરે ને પુત્રોત્પત્તિ કરે. હે શ્રેષ્ઠ પુરુષ! તમે જરત્કારના મિત્રોમાંના કાઈ હો એમ લાગે છે. મિત્ર કે પોતાના કુટુંબીની જેમ અમા-રે વિશે શોક કરનાર તમે કાણ અહીં છો છો? અમે બધા તે સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. ૨૪-૩૪

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'જરત્કારપિતૃદર્શન' નામનો અધ્યાય ૪૫ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૬ મો

વાસુકિ અને જરત્કારનો સમાગમ

॥ સૌતિરુવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वा जरत्कारमुंशं शोकपरायणः ॥

उवाच तान् पितृन्दुःखाद्वाप्ससंदिग्धया गिरा ॥

સૂતપુત્ર. ઓલ્યા:—આ સાંભળીને જરત્કાર ખૂબ શોકચક્ષુર થયો અને દુઃખને લીધે-આંસુ-થી ગદ્ગદિત થયેલી વાણીમાં પિતૃઓને આમ કહેવા લાગ્યો: ૧

જરત્કાર ઓલ્યા:—આપ બધા મારા પૂર્વ-પિતામહેા અને પિતૃઓ છો. તો મારે આપ-નું પ્રિય કરવાંની ઇચ્છાએ શું કરવું જોઈએ, તે મને કહો. હું જ આપનો અપરાધી પુત્ર જર-ત્કાર છું. હું કૃતમ્રી અને દુષકર્મી છું. આપ મને શિક્ષા કરો. ૨-૩

પિતૃઓ ઓલ્યા:—હે પુત્ર! સહભાગ્ય છે કે તું કર્તોદરતો અનાયાસે અહીં આવ્યો છે. હે બ્રહ્મન્! તે પત્ની કેમ નથી કરી? ૪

જરત્કાર ઓલ્યા:—હે પિતૃઓ! મારો આ

નિત્ય વિચાર રહેતો કે ઈર્ષ્યરેતસુ રહીને આ સરીરને હું સ્વર્ગ અપાવું. તેથી મેં મનમાં નક્કી કર્યું હતું કે, હું પત્ની નહિજ કરું. પણ આપને પક્ષીની જેમ આમ લટકતા જોઇને, હે પિતામહો! મેં મારી બુદ્ધિને બ્રહ્મચર્યમાંથી પાછી વાળી છે. હું તમારું પ્રિયકાર્ય કરીશ અને હવે ચોકસ લગ્ન કરીશ. મને જો મારા નામવાળી કન્યા તે જો લિસાની જેમ પોતાની મેળે આપશે અને તેનું જો મારે પોપણ કરવાનું નહિ હોય, તો હું તેનો સ્વીકાર કરીશ. આમ હશે તોજ હું લગ્ન કરીશ, બીજી રીતે નહિજ કરું. હે પિતામહો! હું આ સત્ય કહું છું કે તે ત્રીમાં આપના ઉદ્ધાર માટે સંતાન જન્મશે, એટલે આપ મારા પિતૃઓ નિત્ય અવ્યય રહીને સ્વર્ગમાં રહેશે.

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-હે શીનકા! પિતૃઓને આ પ્રમાણે કહ્યા પછી તે મુનિ પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યા; પણ એ તો વૃદ્ધ છે એમ જાણીને ડાહ્યએ તેમને કન્યા આપી નહિ. પિતૃઓની પ્રેરણા પામેલા તેમને બ્યારે કંટાળો આવ્યો, ત્યારે તે અત્યંત દુઃખી થઇને અરણ્યમાં મોટથી રહન કરવા લાગ્યા. પંછી પિતૃઓના હિતની ઇચ્છાએ વનમાં ગયેલા તે બુદ્ધિમાને ત્રણ વાર આ વચન કહ્યું: 'હું કન્યાની યાચના કરું છું. જે દાઈ ચર, અચર, કે અદરશ જીવો અહીં હોય, તે બધા મારું આ વચન સાંભળો. મારા પિતૃઓ ઘોર કષ્ટમાં પડ્યા છે. દુઃખિત થયેલા તેઓ મને સંતતિની ઇચ્છાથી પ્રેરે છે કે તું લગ્ન કર. હે જીવો! દરિદ્ર, દુઃખશીલ અને પિતૃઓથી આજ્ઞા પામેલો જીવો હું લગ્નને માટે આખા ભૂમંડલમાં કન્યાની લિક્ષા માગતો ફરું છું. અહીં મેં જે પ્રાણીઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે, તેમાંના જે કાઇને કન્યા હોય તે સર્વ દિશામાં ફરતા મને આપો. જે કન્યા મારા નામની હોય, જે લિક્ષાની જેમ મને મળે એમ હોય અને જેનું મારે પોપણ કરવાનું ન હોય, તેવી કન્યા મને આપો.' પછી

જરત્કારની શોધ માટે રાખવામાં આવેલા તે સર્પોએ આ સમાચાર સાંભળીને વાસુકિને કહ્યા.

તેમની એ વાત સાંભળી નાગરાજ વાસુકિ પોતાની ઘરેણાંથી વિભૂષિત બહેનને લઈને ઋષિની પાસે વનમાં આવ્યો. અને હે બ્રહ્મન! નાગેન્દ્ર વાસુકિએ તે મહાત્માને એ કન્યા લિક્ષારૂપે અર્પણ કરી. પણ આ કન્યા પોતાના નામની નહિ હોય અને તેના ભરણપોષણનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નહિ હોય એમ માનીને મોક્ષભાવમાં રહેલા અને લગ્નને વિશે બેમત થયેલા તે ઋષિએ તે કન્યા સ્વીકારી નહિ. પછી હે ભૃગુનન્દન! તેણે કન્યાનું નામ પૂછ્યું અને વાસુકિને કહ્યું: 'હું આનું ભરણપોષણ નહિ કરું.' ૨૦-૨૩ ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનાત્તર્ગત આ સ્તીકપર્વમાં 'વાસુકિજરત્કારસમાગમ' નામનો અધ્યાય ૪૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૭ મો

જરત્કારનું લગ્ન અને ફરી વનપ્રસ્થાન

॥ સૌંદર્યવાચ ॥

વાસુકિસ્ત્વબ્રવીદ્વાક્યં જરત્કારમૂર્ષિં તદા ॥
સનાસી તવ કન્યેયં સ્વસા મે તપસાન્વિતા ॥૧॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-ત્યારે વાસુકિએ જરત્કાર ઋષિને કહ્યું: 'હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! આ તપસ્વિની કન્યા મારી બહેન છે અને તેનું નામ આપના નામે છે. હે તપોધન! તમે એને લાપાંડપે સ્વીકારો. હું એનું ભરણપોષણ કરીશ, તેમજ સર્વ શક્તિથી તેનું રક્ષણ કરીશ. હે મુનિવરોમાં ઉત્તમ! મેં તમારે માટેજ એને રાખી મૂકી છે.' પછી ઋષિ-બોલ્યા:-જે આ ઠરાવ કર્યો છે; હું એનું ભરણપોષણ નહિ કરું. એણે મારું અપ્રિય કરવું નહિ અને છતાં જો એ તેમ કરે તો હું એનો ત્યાગ કરીશ. ૨-૪

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-નાગે બ્યારે વચન આપ્યું

કે હું મારી બહેનનું ભરણપોષણ કરીશ, ત્યારે જરત્કાર નાગભવને ગયા. ત્યાં તે મન્વેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ, તપોવૃદ્ધ, મહાવ્રતી અને ધર્માત્મા ઋષિએ વિધિ-મંત્રપૂર્વક તે કન્યાનું પાણિગ્રહણ કર્યું. પછી મહર્ષિઓની સ્તુતિ પામતા તે મહાત્મા પત્નીને લઇને નાગરાજના માનીતા સુંદર વાસગૃહમાં ગયા. ત્યાં મહામૂલ્યવાન આદરેથી શય્યા સજ્જી હતી. જરત્કાર ત્યાં પત્ની સાથે રહેવા લાગ્યા. ત્યાં તે સાધુવરે પત્ની સાથે શરત કરી કે, તારે કદી મને અપ્રિય હોય એવું કરવું નહિ કે કહેવું નહિ. અપ્રિય કહેશે કે કરશે, તો હું તારા આ ધરવાસને છોડી દઇશ અને તને ત્યજી ચાલ્યો જઇશ. આ જ મેં વચન કહ્યું છે, તેને તું લક્ષમાં રાખજ. આથી પરમ ખેદ પામેલી નાગપતિની તે બહેને અતિ દુઃખ સાથે તેમને વચન કહ્યું: 'બહુ સારું.' પછી તે પ્રિય કામનાવાળી યશસ્વિની શ્વાનકાકીય ઉપાયોથી (એટલે કે, ફૂતરાની જમ નિત્ય જાત રહીને, કબૂતરની જમ ભયચકિત રહીને અને કાગડાની જમ મનોભાવ સમજી જઇને) પોતાના દુઃખી સ્વામીની સેવા કરવા લાગી. ૫-૧૨

એક સમયે વાસુકિની બહેન, ઋતુસ્નાન કરીને, પોતાના સ્વામી મહાત્મા પાસે યથા-વિધિ ગઈ. તે વખતે તેને અગ્નિના જ્વો અત્યંત તેજસ્વી અને વૈશ્વાનરના જ્વો કાંતિવાળો ગર્ભ રહ્યો. અજવાળિયાના ચંદ્રની જમ તે વૃદ્ધિ પામતો ગયો. કેટલાક દિવસ પછી એક દિવસે મહાચંદ્રસ્વી જરત્કાર ઋષિ જરત્કાર પત્નીના ખોળામાં માથું રાખી થાક્યાપાક્યા હોય તેમ સૂતા હતા. તે વિપ્રશ્રેષ્ઠ સૂઈ રહ્યા હતા, ત્યારે સૂર્ય અસ્તાચલ ઉપર આવી પહોંચ્યો હતો. દિવસ પૂરો થવા આવતાં વાસુકિની તે મનસ્વિની બહેન ધર્મલોપતા ભયમાં પડી અને વિચારવા લાગી કે શું કરવાથી મારા સ્વામીનું રક્ત થાય? તેમને જગાડું કે નહિ? શું કરું કે

જથી હું:ખશીલ અને ધર્માત્મા પતિના અપરાધમાં ન આવું? ધાર્મિક સ્વામી ગુસ્સે થશે અથવા તેમના ધર્મનો લોપ થશે. પણ ધર્મલોપ જ મુખ્ય છે, એમ હું માનું છું. જો હું એમને ઉઠાડીશ તો એ કોપ કરશે; ખીજ બાજુ સંધ્યા આશમી જતાં એમના ધર્મનો લોપ થશે. આ પ્રમાણે સર્પભગિની જરત્કારએ મનમાં નક્કો કર્યું. પછી તે મધુરભાષિણીએ પ્રદીપ્ત તપવાળા અને અગ્નિની ઉપમા જેવા તે સૂઈ રહેલા પતિને આ ટૂંક વચન કહેવા લાગી: 'હે મહાલાગ! સૂઈ અસ્ત પામી રહ્યો છે, આપ ઊઠો. હે ભગવન! હે વ્રતી! જલનું આચમન કરી સંધ્યોપાસના કરો. જુઓ, અગ્નિહોત્રનો સમય થયો છે. આ મુદ્દત રમ્ય-રોદ્ર છે. હે પ્રજા! પશ્ચિમ દિશામાં સંધ્યા પથરાઈ રહી છે.'

મહાતપસ્વી ભગવાન જરત્કારને પત્નીએ આમ કહ્યું, એટલે આઠ કંપાવતા કંપાવતા તેમણે તેને કહ્યું: 'હે નાગિની! તેં આ મારું અપમાન કર્યું છે, હવે તારી સાથે નહિ રહું. મારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલ્યો જઈશ. હે સુંદર વામોર! હું હૃદય-પૂર્વક માનું છું કે, હું સૂઈ રહ્યો હોઈ ત્યારે સૂર્યની શક્તિ નથી કે તે યથાકાલે આશમી શકે. અપમાનિત થઈને રહેવાતું કોઈનેય ન ગમે, તો ધર્મશીલ એવા મને કે મારા જવાને તો ગમેજ શાનું? ૧૩-૨૮

આ પ્રમાણે હૃદયને કંપાવતી આ ઋષિવાણી સાંભળીને વાસુકિના ધરમાં રહેતી વાસુકિભગિની જરત્કાર બોલી: 'મેં આપને અપમાન કરવાને ઇરાદાથી જગાડ્યા નથી. હે વિપ્ર! આપના ધર્મનો લોપ ન થાય, તેટલાજ સારું મેં આ કર્યું છે.' તેણે આમ કહ્યું, ત્યારે કોપના આવેશમાં આવેલા અને પત્નીને ત્યાગવાની અભિલાષા રાખતા, તે મહાતપસ્વી જરત્કાર ઋષિએ તેને કહ્યું: 'હે સર્પિણી! મારી વાણી જૂઠી થાયજ નહિ. આ હું ચાલ્યો. મેં તારી સાથે

પહેલાં એકાંતમાં આ શરત કરીજ હતી. હે કલ્યાણી ! હું અહીં સુખપૂર્વક રહ્યો છું. હે શુભા ! મારા અહીંથી ગયા પછી તારા ભાધને કહેજે કે, ઋષિ ચાલ્યા ગયા છે. હે લીરુ ! મારા જતા રહેવાથી તું શોક કરીશ નહિ. ૨૬-૩૩

મુનિએ આ પ્રમાણે કહ્યું, તે પછી શુભ ગાત્રવાળી, ચિન્તા અને શોકમાં ડૂબેલી, મુખથી શોષાતી, હૃદયથી કંપતી, આંસુથીની નેત્રવાળી અને સુંદર જઘનવાળી તે જરત્કાર સુંદરીએ ધૈર્ય ધારણ ક્યું. તે આંસુથી ગૂઝાદ વાણીમાં પ્રણામપૂર્વક જરત્કાર મુનિને કહેવા લાગી કે, 'હે ધર્મજા ! મને નિર્દોષને આપે તબવી યોગ્ય નથી. હે દ્વિજોત્તમ ! આપ ધર્મપરાયણ છે. હું ધર્મપરાયણ અને સદાય આપના પ્રિય હિતમાં રહી છું. હે દ્વિજોત્તમ ! જ હેતુથી મારું આપને દાન કરવામાં આવ્યું છે, તે હેતુ પણ મને મંદભાગિનીને સાંપડ્યો નથી. વાસુકિ મને શું કહેશે? હે શ્રેષ્ઠન ! માતાના શાપથી પરાલવ પામેલા મારા જ્ઞાતિબંધુઓએ આપનાથી મારામાં બાળકની ઇચ્છા રાખી હતી; પણ તેય હજી સુધી થયો નથી. આપનાથી થનારા પુત્રલાલથી મારા જ્ઞાતિજનોનું કલ્યાણ થશે. તો હે દ્વિજ ! આપની સાથેનો મારો સંયોગ નિષ્ફલ ન બને. હે ભગવન ! જ્ઞાતિજનોનું હિત ઇચ્છતી હું આપને જોઈ પ્રાર્થના કરું છું. હે શ્રેષ્ઠ ! મારામાં આ અપ્રકાશિત ગર્ભનું આધાન કર્યા પછી આપ મહાત્મા હોવા છતાં મને નિર્દોષને શા માટે છોડીને ચાલ્યા જવા ઇચ્છો છો ?' ૩૪-૪૧

પત્નીની આ વાત સાંભળીને તે તપોધન મુનિએ જરત્કાર પત્નીને આ યુક્ત અને અનુરૂપ વચન કહ્યું 'હે સુભગા ! તારો જ આ ગર્ભ છે, તે અગ્નિ જેવો તેજસ્વી, પરમધર્માત્મા અને વેદવેદાન્તનો પારગામી એવો ઋષિ છે.' આમ કહીને તે ધર્માત્મા મહર્ષિ જરત્કાર કઠોર તપનો

નિશ્ચય કરીને ચાલી નીકળ્યા. * ૪૨-૪૪

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વા-તર્ગત. આસ્તીકપર્વમાં 'જરત્કારનિર્ગમન' નામનો અધ્યાય ૪૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૮ મો

આસ્તીકની ઉત્પત્તિ

॥ સૌતિસ્વાચ ॥

ગતમાત્રં તુ મર્ચારં જરત્કારુરવેદયત્ ॥

ઋતુઃ સકાશમાગત્ય યાયાતર્ય્યં તપોધન ॥૧॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-હે તપોધન ! પોતાના પતિના ચાલ્યા જવા પછી તરતજ તેણે ભાધની પાસે આવી યથાવત્ સમાચાર-કહ્યા. પછી તે ભુજગેન્દ્ર આ ભારે અપ્રિય વાત સાંભળીને પોતે અત્યંત દીન થયો અને દીન બનેલી પોતાની બહેન પ્રત્યે બોલ્યા: 'હે કલ્યાણી ! તને લશ્મમાં આપવાનું શું કારણ હતું અને તેનાથી શું કાર્ય સાધવાનું હતું, તે તો તું બણે છે. પૂર્વે પિતા-મહા બ્રહ્માજીએ દેવોને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું કે, સર્પોના હિતાથે તને બે પુત્ર થશે, તો તે વીર્યવાન સર્પસત્રમાંથી અમને સાથેજ છોડાવશે. તો હે સુભગા ! આથી કરીને તે મુનિશ્રેષ્ઠથી તને ગર્ભ રહ્યો છે કે નહિ? હું ઇચ્છું છું, તે બુદ્ધિમાનનું લશ્મકાર્ય અક્ષણ નહિ બન્ય. તને આવી વસ્તુ પૂછવી એ મારે માટે યોગ્ય નથી, તો પણ એ કાર્યની મહત્તાને લીધે મારે તને એ પૂછવું પડે છે. તારો મહાતપસ્વી સ્વામી કાઈ પણ પ્રકારે પાછા આવે તેમ નથી, એમ બણીને હું તેમની પાછળ નહિ બઉં; કેમકે કદાચ તે મને શાપ આપે. હે લદ્રા ! તારા સ્વામીની સર્વ

* પ્રજયા પૈતૃકમૃગં છેતું દાતન્કરોતિ ચેત્ ॥

તદા જરત્કારુરિવ કાર્યોતે પ્રવજેદ્યુદાત્ ॥

પુરુષપ્રજા ઉત્પન્ન કરી પિતૃઓનાં મણથી છૂટવા માટે બે લશ્મ કરે, તો તેણે જરત્કારની પેઠે કાશ સમાપ્ત થતાં ઘરમાંથી ચાલી નીકળયું.

ચેષ્ટાઓ મને કહે અને મારા હૃદયમાં ચિરકાલ-થી ખૂંપી રહેલા ઘોર શલ્યને ખેંચી કાઢ.' ૭-૮

પછી જરતકારએ સંતપ્ત થયેલા નાગનાથ વાસુકિને આશ્વાસન આપતાં આ વચન કહ્યું: 'હે રાજન્! મેં જ્યારે એ મહાત્મા અને મહા-તપસ્વીને પુત્રને વિશે પૂછ્યું ત્યારે તે 'તે છે' એવો મને ઉત્તર આપી ચાલ્યા ગયા. મને સ્મરણ છે કે, તેમણે અંગાઉ મરકરીમાં પણ કદી જૂઠું વચન કાઢ્યું નથી. તો પછી વિપત્તિને વખતે તો શાનાજ યોલે? હે સર્પરાજ! કાર્ય-સિદ્ધિને વિશે તમારે સંતાપ કરવો ચોગ્ય નથી. મારા તપોધન સ્વામી મને આ પ્રમાણે કહીને વનમાં ગયા છે કે તને અગ્નિ અને સૂર્ય જોવા તેજસ્વી પુત્ર થશે. તેથી કરીને, હે વીરા! તમારા મનમાં રહેલું પરમ દુઃખ અળથું કરો.' ૯-૧૩

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—આ સાંભળીને તે નાગ-રાજ વાસુકિએ અત્યંત હર્ષથી 'બહુ સારું' કહી બહેનના તે વાક્યને સ્વીકારી લીધું. પછી તે જીજ્ઞેન્દ્રે સાંત્વન, માન, અર્થદાન તથા ચોગ્ય પૂજાથી પોતાની બહેનનું સન્માન કર્યું. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! આકાશમાં શુકલપક્ષમાં બિગેલા ચંદ્રની જેમ તે મહાતેજસ્વી અને મહાપ્રભાવી ગર્જ વધવા લાગ્યા. હે પ્રજ્ઞન્! યથાકાલે તે સર્પભગિનીએ પિતૃપક્ષ અને માતૃપક્ષના બંધને વિદારનાર દેવપુત્ર જવા કાંતિમાન કુમારને જન્મ આપ્યો. તે નાગરાજના જીવનમાંજ જીછર્યો અને ભગવાન ચ્યવન ભાર્ગવ પાસે સર્વ મંત્રોસંહિત વેદો ભણ્યો. બાંધપણથીજ તે વ્રતધારી, સત્ત્વશુણી અને શુદ્ધિમાન હતો. તે લોકોમાં આસ્તીક નામે વિખ્યાત થયો. તે ગર્જામાં રહેલો ત્યારે તેના પિતા 'અસ્તિ' (છે) એમ કહીને વનમાં ચાલ્યા ગયા હતા; એટલે તે 'આસ્તીક' નામે પ્રસિદ્ધ થયો. પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષણ પામતો તે અમાપ શુદ્ધિવાળો આસ્તીક બાળપણથી નાગરાજના ઘરમાં રહી

વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરતો, પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો હતો. દેવાધિદેવ મહાતેજસ્વી ભગવાન શૂલપાણિની જેમ તે સર્વ નાગોને આનંદ આપતો હતો. ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'આસ્તીકોત્પત્તિ' નામનો અધ્યાય ૪૮ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૯ મો

પરીક્ષિતચરિત્ર

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

યદપૃચ્છત્તદા રાજા મંત્રિણો જનમેજયઃ ॥

પિતુઃ સ્વર્ગગતિં તન્મે વિસ્તરેણ પુનર્વદ ॥ ૧ ॥

શૌનક બોલ્યા:—રાજ જનમેજયે પોતાના પિતાના પરલોકનાસ વિશે મંત્રીઓને જે પૂછ્યું હતું, તે આપ મને ફરીથી વિસ્તારપૂર્વક કહો.

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—હે પ્રજ્ઞન્! રાજ્યે મંત્રીઓને ત્યારે જે પૂછ્યું હતું અને પરીક્ષિતના મૃત્યુ વિષે તેમણે તેને જે કહ્યું હતું, તે તમે સાંભળો. જનમેજયે પૂછ્યું: 'હે મંત્રીઓ! મારા પિતાનું વૃત્તાંત આપ બરાબર જાણો છો. એ મહાધરસ્વી કાલને વશ થઈ કેવી રીતે મૃત્યુ પામ્યા, તે પણ આપ જાણો છો. આપની પાસેથી પિતાનું એ સંપૂર્ણ વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી હું કલ્યાણની સાધના કરીશ. કદી પણ વિપરીત નહિ કરું.'

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—તે મહાત્માએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે સર્વ ધર્મવેત્તા અને પંડિત મંત્રીઓએ જનમેજયને આ વાક્ય કહ્યું: 'હે રાજન્! તમારા નૃપશ્રેષ્ઠ અને મહાત્મા પિતાના ચરિત્ર વિશે તથા તે કેવી રીતે મરણ પામ્યા તે વિષે તમે પૂછ્યું છે, તો હવે સાંભળો. તમારા પિતા કેવા ધર્માત્મા, મહાત્મા અને પ્રજાપાલક હતા તથા અહીં તે કેવી રીતે વર્તતા હતા તે તમે સાંભળો. તે ધર્મજ્ઞ રાજ સાક્ષાત્

ધર્માવતારની જમ ચારે વર્ણને સ્વધર્મમાં સ્થિર રાખતા અને તેમનું ધર્મપૂર્વક રક્ષણ કરતા. અતુલ પરાક્રમી એ શ્રીમાન દેવી પૃથ્વીની રક્ષા કરતા. તેમનો કાર્ય દ્વેષી નહોતો અને તે કાઠને ક્યારેય દ્વેષ કરતા નહોતા. તે પ્રજાપતિની જમ પ્રાણીમાત્રને વિશે સમભાવી હતા. હે રાજન્! તે રાજને લીધે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો બધાજ પ્રસન્ન મનથી સ્વકર્મમાં પરાયણ રહેતા. તેઓ વિધવાઓ, અનાથો, અપંગો અને દીનકુખિયાનું ભરણપોષણ કરતા. બીજે અંદ્ર હોય તેમ તેમનાં સર્વ પ્રાણીઓનાં નયનોને દર્શનાનન્દ આપતા. એ શ્રીમાન, સત્યવચની અને દૃઢ પરાક્રમી રાજથી સર્વ જનો સંતુષ્ટ અને સુખી હતા. ધતુર્વેદમાં તે રાજ સારસ્વાત કૃપાચાર્યના શિષ્ય હતા. હે જનમેજય! તમારા પિતા ગોવિંદના પ્રિયપાત્ર હતા. તે મહાધર્મસ્વી સર્વ લોકના પ્રીતિપાત્ર હતા. કુરુઓનો સર્વશય થયો, ત્યારે તે ઉતારાના ગર્ભમાં જન્મ્યા હતા. આથી સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુના આ બલવાન પુત્ર પરીક્ષિત કહેવાયા. રાજધર્મમાં કુશલ, સર્વ રીતે યોગ્ય, સકલ ગુણોથી સંપન્ન, જિતેન્દ્રિય, આત્મવશ, મેધાવાન, ધર્મને સેવનાર, કામક્રોધાદિ ષડ્વર્ગને જીતનાર, મહા બુદ્ધિશાલી અને નીતિશાસ્ત્રના ઉત્તમ વેત્તા એ તમારા પિતાએ આ પ્રજાનું સાઠ વર્ષ સુધી પાલન કર્યું. પછી સર્વને દુઃખમાં ડુબાડીને તે પરલોક સિધાવ્યા. તે પછી હે પુરુષપ્રવર! કુરુકુલની પરંપરાએ આવેલું અને હજારો વર્ષોથી શાસિત થયેલું આ રાજ્ય તમને ધર્મપૂર્વક મળ્યું છે અને સર્વ ભૂતોના રક્ષક એવા તમને બાળવયમાંજ રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો છે.

જનમેજય બોલ્યા:—અમારા કુળમાં એવો એક રાજ થયો નથી, જે પ્રજાનો પ્રિય ન હોય અને જણે પ્રજાનું પ્રિય કર્યું ન હોય. ખાસ કરીને, મહાચારિત્રવાન પિતામહેનાં ચારિત્ર્ય

બેઠને તો એવો કાર્ય ચાલજ નહિ. મારા પિતા પ્રજાપ્રિય અને પ્રજાહિતકારી હતા, તો તેમનું મૃત્યુ કેવી રીતે થયું તે આપ યથાવત્ મને કહેા. હું તે યથાર્થ સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૧૯,૨૦

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—રાજથી આમ પ્રેરવામાં આવતાં, તે સર્વ હિતકારી મંત્રીઓએ રાજનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત જનમેજયને યથાવત્ કહ્યું.

મંત્રીઓ બોલ્યા:—હે રાજન્! ધતુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને મહાબાહુ એવા પાંડુની જમ, તમારા પિતા જે પૃથ્વીના પાલક અને જે સર્વ રક્ષધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ હતા, તે સર્વ રાજકાળ પૂરી રીતે અમને સોંપીને મૃગયાશીલ રહેતા હતા. તે એક વાર વનમાં ગયા હતા, ત્યાં તેમણે બાણ વડે એક મૃગને વીંધ્યું. તેને વીંધીને તલવાર તથા બીજાં આયુધોથી સજ્જ થયેલા તે એકલા પગપાળા તે મૃગની પાછળ ઘણે દૂર ગાઠ વનમાં ગયા. પણ ગહન વનમાં અદૃશ્ય થયેલું તે મૃગ તમારા પિતાને મળ્યું નહિ. તે સાઠ વર્ષના, વયોવૃદ્ધ હતા એટલે થાકી ગયા અને તેમને ભૂખ પણ લાગી. તે મહાઅરણ્યમાં તેમણે એક મુનિને ભેળા. એટલે તે રાજ્યએ ભૌત્રતમાં રહેલા તે મુનિને પૂછ્યું, પણ એ મુનિએ પૂછના છતાં કંઈ જવાબ ન આપ્યો. પછી ભૂખ અને થાકથી પીડાયેલા તેમને પથ્થરની જમ અચલ રહેલા અને ભૌત્રતમાં રહેલા તે શાન્ત મુનિ ઉપર ક્રોધ આવ્યો. તે મુનિ ભૌત્રતધારી છે, એ રાજ્યે બળ્યું નહિ. આથી તમારા પિતાએ ક્રોધમાં આવીને તેમનું અપમાન કર્યું. હે ભરત-શ્રેષ્ઠ! રાજ્યે ધતુષ્યની અણીથી એક મરેલા સાપને હાંચકીને તે શુદ્ધાત્માના ખભા ઉપર નાખ્યો. છતાં તે બુદ્ધિમાન ઋષિએ સારું માહું કશુંજ કહ્યું નહિ. તે તો ખભા ઉપર નાખેલા સાપને ધારીને જમના તેમ ક્રોધરહિત રહ્યા. ૨૧-૩૧

છતિથી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત આસ્તીકપર્વમાં અધ્યાય ૪૯મો સમાપ્ત

પ્રાપ્તો મને કહે અને મારા હૃદયમાં ચિરકાલ-
| ખૂંપી રહેલા ઘોર શત્રુને ખેંચી કાઢ.' ૭-૮

પછી જરહારએ સંતોષ થયેલા નાગનાથ
| સુદિને આશ્વાસન આપતાં આ વ્યંન કહ્યું:
| હે રાજન! મેં જ્યારે એ મહાત્મા અને મહા-
| પત્નીને પુત્રને વિશે પૂછ્યું ત્યારે તે 'તે છે'
| થેવો મને ઉત્તર આપી આપ્યા ગયા. મને
| મરણ છે કે, તેમણે અગાઉ મરકરીમાં પણ કદી
| ઠૂંકું વચન કાઢ્યું નથી. તો પછી વિપત્તિને
| ખતે તો શાનાજ યોગે? હે સર્પરાજ! કાર્ય-
| હિને વિશે તમારે સંતાપ કરવો યોગ્ય નથી.
| મારા તપોધન સ્વામી મને આ પ્રમાણે કહીને
| નમાં ગયા છે કે તને અશ્નિ અને સૂર્ય જેવો
| જન્મ પુત્ર થશે. તેથી કરીને, હે વીરા! તમારા
| નમાં રહેલું પરમ દુઃખ અગ્રણ્ય કરો. ૯-૧૩

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—આ સાંભળીને તે નાગ-
| ના વાસુકિએ અત્યંત હર્ષથી 'બહુ સારું'
| કહી બદેનના તે વાક્યને સ્વીકારી લીધું. પછી
| તે ભુજગેન્દ્રે સાંત્વન, માન, અર્ચદાન તથા
| મોગ્ય પૂજાથી પોતાની બદેનનું સન્માન કર્યું.
| ૪ દિગ્વિશ્રેષ્ઠ! આકાશમાં શુક્લપક્ષમાં ઊભેલા
| યંદ્રની જન્મ તે મહાતેજસ્વી અને મહાપ્રભાવી
| ગર્ભ વધવા લાગ્યો. હે બ્રહ્મન! યથાકાલે
| તે સર્પભગિનીએ પિતૃપક્ષ અને માતૃપક્ષના
| ભયને વિદારનાર દેવપુત્ર જન્મ કાંતિમાન
| કુમારને જન્મ આપ્યો. તે નાગરાજના ભુવ-
| નમાંજ ઊછર્યો અને ભગવાન અવન ભાર્ગવ
| પાસે સર્વ મંત્રોસહિત વેદો ભણ્યો. બાલપણ-
| થીજ તે વ્રતધારી, સત્ત્વગુણી અને બુદ્ધિમાન
| હતો. તે લોકોમાં આસ્તીક નામે વિખ્યાત થયો.
| તે ગર્ભમાં રહેલો ત્યારે તેના પિતા 'અસ્તિ'
| (છે) એમ કહીને વનમાં આપ્યા ગયા હતા;
| એટલે તે 'આસ્તીક' નામે પ્રસિદ્ધ થયો. પ્રય-
| ત્નપૂર્વક રક્ષણ પામતો તે અમાપ બુદ્ધિવાળો
| આસ્તીક બાળપણથી નાગરાજના ધરમાં રહી

વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરતો, પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો
| હતો. દેવાધિદેવ મહાતેજસ્વી ભગવાન શૂલપાણિ-
| ની જન્મ તે સર્વ નાગોને આનંદ આપતો હતો.
| ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-તર્ગત
| આસ્તીકપર્વમાં 'આસ્તીકોત્પત્તિ'
| નામનો અધ્યાય ૪૮ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૯ મો

પરીક્ષિતચરિત્ર

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

યદપૃષ્ઠત્તદા રાજા મંત્રિણો જનમેજયઃ ॥

પિતુઃ સ્વર્ગમર્તિ તન્મે વિસ્તરેણ પુનર્વદ ॥ ૧ ॥

શૌનક બોલ્યા:—રાજ જનમેજયે પોતાના
| પિતાના પરલોકવાસ વિશે મંત્રીઓને જે પૂછ્યું
| હતું, તે આપ મને ફરીથી વિસ્તારપૂર્વક કહો.

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—હે બ્રહ્મન! રાજએ
| મંત્રીઓને ત્યારે જે પૂછ્યું હતું અને પરીક્ષિતના
| મૃત્યુ વિષે તેમણે તેને જે કહ્યું હતું, તે તમે
| સાંભળો. જનમેજયે પૂછ્યું: 'હે મંત્રીઓ! મારા
| પિતાનું વૃત્તાંત આપ બરાબર બણો છો. એ
| મહાયશસ્ત્રી કાલને વશ થઈ કેવી રીતે મૃત્યુ
| પામ્યા, તે પણ આપ બણો છો. આપની
| પાસેથી પિતાનું એ સંપૂર્ણ વૃત્તાંત સાંભળ્યા
| પછી હું કલ્યાણની સાધના કરીશ. કદી પણ
| વિપરીત નહિ કરું.'

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—તે મહાત્માએ આ
| પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે સર્વ ધર્મવિતા અને
| પંડિત મંત્રીઓએ જનમેજયને આ વાક્ય કહ્યું:
| 'હે રાજન! તમારા નૃપશ્રેષ્ઠ અને મહાત્મા
| પિતાના ચરિત્ર વિશે તથા તે કેવી રીતે મરણ
| પામ્યા તે વિષે તમે પૂછ્યું છે, તો હવે સાંભળો.
| તમારા પિતા કેના ધર્માત્મા, મહાત્મા અને
| પ્રજાપાલક હતા તથા અહીં તે કેવી રીતે વર્તતા
| હતા તે તમે સાંભળો. તે ધર્મશ રાજ સાક્ષાત

ધર્માવતારની જમ ચારે વર્ણને સ્વધર્મમાં સ્થિર રાખતા અને તેમનું ધર્મપૂર્વક રક્ષણ કરતા. અતુલ પરાક્રમી એ શ્રીમાન દેવી પૃથ્વીની રક્ષા કરતા. તેમનો કોઈ દ્રેષી નહોતો અને તે કાંઈને ક્યારેય દ્રેષ કરતા નહોતા. તે પ્રજાપતિની જમ પ્રાણીમાત્રને વિશે સમભાવી હતા. હે રાજન! તે રાજને લીધે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો બધાજ પ્રસન્ન મનથી સ્વકર્મમાં પરાયણ રહેતા. તેઓ વિધવાઓ, અનાથો, અપંગો અને દીનદુઃખિયાનું ભરણપોષણ કરતા. બીજે ચંદ્ર હોય તેમ તેમનાં સર્વ પ્રાણીઓનાં નયનોને દર્શનાનન્દ આપતા. એ શ્રીમાન, સત્યવચની અને દૃઢ પરાક્રમી રાજથી સર્વ જનો સંતુષ્ટ અને સુખી હતા. ધનુર્વેદમાં તે રાજ શારદ્વાન કૃપાચાર્યના શિષ્ય હતા. હે જનમેજય! તમારા પિતા ગોવિંદના પ્રિયપાત્ર હતા. તે મહાયશસ્ત્રી સર્વ લોકના પ્રીતિપાત્ર હતા. કુરુઓનો સર્વશય થયો, ત્યારે તે ઉત્તરાના ગર્ભમાં જન્મ્યા હતા. આથી સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુના આ બલવાન પુત્ર પરીક્ષિત કહેવાયા. રાજધર્મમાં કુશલ, સર્વ રીતે ચોગ્ય, સકલ ગુણોથી સંપન્ન, જિતેન્દ્રિય, આત્મવશ, મેધાવાન, ધર્મને સેવનાર, કામકોષાદિ પદ્ધતિને જીતનાર, મહા બુદ્ધિશાલી અને નીતિશાસ્ત્રના ઉત્તમ વેતા એ તમારા પિતાએ આ પ્રજાનું સાઠ વર્ષ સુધી પાલન કર્યું. પછી સર્વને દુઃખમાં ડુબાડીને તે પરલોક સિધાવ્યા. તે પછી હે પુરુષપ્રવર! કુરુકુલની પરંપરાએ આવેલું અને હજારો વર્ષોથી શાસિત થયેલું આ રાજ્ય તમને ધર્મપૂર્વક મળ્યું છે અને સર્વ ભૂતોના રક્ષક એવા તમને બાળવયમાંજ રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો છે.

જનમેજય બોલ્યા:—અમારા કુળમાં એવો એક રાજ થયો નથી, જે પ્રજાનો પ્રિય ન હોય અને નજી પ્રજાનું પ્રિય કર્યું ન હોય. ખાસ કરીને, મહાચારિત્રવાન પિતામહોનાં ચારિત્ર્ય

બેઠને તો એવો કોઈ થાયજ નહિ. મારા પિતા પ્રજાપ્રિય અને પ્રજાહિતકારી હતાં, તો તેમનું મૃત્યુ કેવી રીતે થયું તે આપ યથાવત્ મને કહેા. હું તે યથાર્થ સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૧૯,૨૦

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—રાજથી આમ પ્રેરવામાં આવતાં, તે સર્વ હિતકારી મંત્રીઓએ રાજનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત જનમેજયને યથાવત્ કહ્યું.

મંત્રીઓ બોલ્યા:—હે રાજન! ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને મહાબાહુ એવા પાંડુની જમ, તમારા પિતા જે પૃથ્વીના પાલક અને જે સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ હતા, તે સર્વ રાજકાજ પૂરી રીતે અમને સોંપીને મુગપાશીલ રહેતા હતા. તે એક વાર વનમાં ગયા હતા, ત્યાં તેમણે બાણ વડે એક મૃગને વીંધ્યું. તેને વીંધીને તલવાર તથા બીજાં આયુધોથી સજ્જ થયેલા તે એકલા પગપાળા તે મૃગની પાછળ ઘણું દૂર ગાઢ વનમાં ગયા. પણ ગહન વનમાં અદશ્ય થયેલું તે મૃગ તમારા પિતાને મળ્યું નહિ. તે સાઠ વર્ષના, વયોવૃદ્ધ હતા એટલે યાત્રી ગયા અને તેમને ભૂખ પણ લાગી. તે મહાઅરણ્યમાં તેમણે એક મુનિને જોયા. એટલે તે રાજશ્રેષ્ઠે મૌનવ્રતમાં રહેલા તે મુનિને પૂછ્યું, પણ એ મુનિએ પૂછવા છતાં કંઈ જવાબ ન આપ્યો. પછી ભૂખ અને શાકથી પીડાયેલા તેમને પથ્થરની જમ અચલ રહેલા અને મૌનવ્રતમાં રહેલા તે શાન્ત મુનિ ઉપર ક્રોધ આવ્યો. તે મુનિ મૌનવ્રતધારી છે, એ રાજ્યે જાણ્યું નહિ. આથી તમારા પિતાએ ક્રોધમાં આવીને તેમનું અપમાન કર્યું. હે ભરત-શ્રેષ્ઠ! રાજ્યે ધનુષ્યની અણીથી એક મરેલા સાપને લાચકીને તે શુદ્ધાત્માના ખભા ઉપર નાખ્યો. છતાં તે બુદ્ધિમાન ઋષિએ સારું માર્દ કર્યું કહ્યું નહિ. તે તો ખભા ઉપર નાખેલા સાપને ધારીને જમના તેમ ક્રોધરહિત રહ્યા. ૨૧-૩૧

છત્રિથી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત આસ્તીકપર્વમાં અધ્યાય ૪૯મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૦ મો

જનમેજય અને મંત્રીઓનો સંવાદ

॥ મંત્રિણ ઉચ્ચુઃ ॥

તતઃ સ રાજા રાજેન્દ્ર સ્કન્ધે તસ્ય મુજંગમમ્ ॥
મુનેઃ ક્ષુત્ક્ષામ આસજ્ય સ્વપૂરં પ્રયયૌ પુનઃ ॥ ૧ ॥

મંત્રીઓ ઓલ્યા:-હે રાજેન્દ્ર! ભૂખથી
દૂખળા થયેલા તે રાજા તે સુનિના ખભા ઉપર
સાપને નાખીને પોતાના નગરમાં પાછા ફર્યા. તે
ઋષિને ગાયના ગર્ભમાં જન્મેલો શૃંગી નામે પુત્ર
હતો. તે મહાયશસ્ત્રી, મહાતેજસ્વી, તીક્ષ્ણવીર્ય
અને અતિ ક્રોધવાળો હતો. એ શૃંગી સુનિ
બ્રહ્માજી પાસે જઈ, તેમની પૂજા કરી, રાજા
લઈને પાછો આવતો હતો, ત્યારે હે રાજાશાહ!
'મિત્ર પાસેથી તેણે સાંભળ્યું' કે, સ્તંભ જેવા અ-
ચલ બેઠેલા પોતાના પિતાના ખભા પર મરેલો
સાપ નાખીને પરીક્ષિતે તેમનું અપમાન કર્યું
છે; અને ક્રોધનેય અપકાર ન કરનારા તેઓ
ખભા ઉપર એને ધારણ કરી રહ્યા છે. આમ હે
રાજા! અતિ તપસ્વી, સુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ, જિતે-
'ન્દ્રિય, વિશુદ્ધ, અદ્ભુત કર્મમાં નિયુક્ત, તપસ્થાથી
પ્રકાશમાન આત્માવાળો, સર્વોંગે યતાત્મા, શુભ
આચારવાળો, શુભ કીર્તિવાળો, સુસ્થિતિવાળો,
અલોહુપ, ગંધીર, ઈર્ષ્યારહિત, વૃદ્ધ, મૌનવ્રત-
પરાયણ અને પ્રાણીમાત્રના આધારરૂપ એવા
એ ઋષિનું તમારા પિતાએ અપમાન કર્યું હતું.

આ પછી તે મહાતેજસ્વી શૃંગીએ ક્રોધમાં
તમારા પિતાને શાપ આપ્યો. એ ઋષિપુત્ર
ખાલક છતાં વૃદ્ધના જેવા મહાતપસ્વી હતો.
ક્રોધાગ્નિથી સળગી રહેલા તેણે એકદમ પાણી
હીધું અને તમારા પિતાનું નામ બેટી, ક્રોધથી
કહ્યું: 'જેણે મારા નિદોષ પિતા ઉપર મરે-
લો સાપ નાખ્યો છે, તે પાપીને મારા વચનથી
પ્રેરાધને તીક્ષ્ણ તેજવાળો અને ઉચ્ચ વિપધારી

તક્ષક નાગ ક્રોધિત થઈને આજથી સાતમે દિવસે
તેજથી ખાળી નાખશે. હે મારા પિતાનું અપ-
માન કરનાર! તું મારા તપનું ખસ બે.' આમ
કહીને તે ઋષિપુત્ર બધાં એના પિતા હતા ત્યાં
ગયો. પિતાને જોઈને એણે તે શાપની વાત કરી.
પછી તે સુનિવર શમીક પોતાના ગૌરમુખ નામના
શીલવાન અને ગુણવાન શિષ્યને તમારા પિતા
પાસે મોકલ્યો. તે શિષ્યે વિશ્રાંતિ લઈને રાજા-
ને સર્વ વૃત્તાંત સંપૂર્ણ રીતે કહી સંભળાવ્યો
કે, 'હે રાજા! મારા પુત્રે તને શાપ આપ્યો છે,
એટલે હે મહારાજા! તે તક્ષક નાગ તને ઝરથી
ખાળી નાખશે, માટે તું સાવધ રહેજ.' ૧-૧૧

હે જનમેજય! તે ઘોર વચન સાંભળીને,
પન્નગશ્રેષ્ઠ તક્ષકના નામથી ત્રાસેલા તમારા પિતા
સાવધ થઈ ગયા. પછી સાતમે દિવસ આવતાં
બ્રહ્મર્ષિ કાર્યપ રાજા પાસે આવવાની ઇચ્છાએ
નીકળ્યા હતા, ત્યાં નાગરાજ તક્ષકે તેમને
બોલ્યા. સર્પશ્રેષ્ઠે તે ઉતાવળે જતા કાર્યપને
કહ્યું: 'આપ ઉતાવળા ઉતાવળા ક્યાં પધારો
છો? આપે શું કામ વિચાર્યું છે?' કાર્યપ
ઓલ્યા:-'હે દ્વિજ! કુરુશ્રેષ્ઠ પરીક્ષિત રાજાને
તક્ષકનાગ આજજન ફરડવાનો છે, તેથી તેમને
નિર્વિપ કરવા માટે હું ઉતાવળો જઈ રહ્યો છું.
હું ત્યાં જઈશ એટલે કાઈ સર્પ તેને મહાત કરી
શકશે નહિ.' તક્ષકે ઓલ્યા:-'હે બ્રહ્મન! હું
તે તક્ષકજી છું. મારા ડસ્યા પછી રાજાને તમે શા
માટે સજીવન કરવા ઇચ્છો છો? મારા ડંખેલા
તેને તમે જિવાડી શકવાના નથી. જુઓ મારું
અદ્ભુત વીર્ય!' આમ કહીને તક્ષકે એક વડના
ઝાડને ડંસ દીધો. ૧૭-૨૩

તક્ષકે ડંસ દીધો કે તરતજ તે ઝાડ બળી-
ને ખાખ થઈ ગયું. કાર્યપે તે ઝાડને પાછું
જીવતું કર્યું. પછી તક્ષકે તેને લોભાવ્યો: 'કહો,
શું ઇચ્છો છો?' આમ કહેવાતાં, કાર્યપે તક્ષકને
પ્રત્યુત્તર આપ્યો: 'હું ધનની ઇચ્છાથી ત્યાં બંધ

છું.' કાર્યપે આમ કહ્યું, એટલે તક્ષક મીઠી વાણીમાં તે મહાત્માને જણાવ્યું: 'તમે રાજ, પાસેથી ધન ઇચ્છો છો, તો મારા તરફથી તમે તેથી પણ વિશેષ ધન સ્વીકારો. અને હે નિર્દોષ! તમે પાછા વળો.' ૧૨૪-૨૭

તક્ષકનાગે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે માનવ-શ્રેષ્ઠ કાર્યપ તક્ષક પાસેથી ઇચ્છિત ધન મેજ-વીને પાછા ફર્યો. તેમના ગયા, પછી તક્ષક કષ્ટ-રૂપ લઈને તે નૃપતિશ્રેષ્ઠ અને ધાર્મિક એવા તમારા પિતા પાસે ગયો. તેણે મહેલમાં બેઠેલા એ રાજને ઝેરની આગથી બાળી નાખ્યા. હે પુરુષવ્યાધ્ર! પછી વિજયાથે તમારા અભિ-પેક્ષ કરવામાં આવ્યો. હે નૃપવર! અમે જ બધું અતિદારણ્ય જોયું ને સાંભળ્યું છે, તે આ અમે તમને યથાવત્ કહ્યું છે. હે નરશ્રેષ્ઠ! રાજના તથા આ હતક્રમ્હિના થયેલા પરાલવ વિશે સાંભ-ળ્યા પછી તમને યોગ્ય લાગે તે કહો. ૧૨૮-૩૨

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-તેજ વખતે તે શત્રુનાશન જનમેજય રાજએ સર્વ મંત્રીઓને આમ કહ્યું.

જનમેજય બોલ્યા:-તક્ષકે તે ઝાડને ખા-ખના હગ્ગાદરૂપ ક્યું અને કાર્યપે તેને ફરી જીવતું ક્યું; એ લોકને આશ્ચર્ય કરનારું વૃત્તાંત તમને કાણે કહ્યું? સાથેજ, કાર્યપના મંત્રો વડે મારા પિતાનું ઝેર હિતરી જત અને તે નાશ ન પામત. એ નીચ અને પાપાત્મા સર્વે મનમાં વિચાર્યું હશે કે આ બ્રાહ્મણ મારા ડસેલા રાજને જિવાડશે, તો હું તક્ષક નિર્વીર્ય ઝેરવાળો છું, એવી લોકમાં પોતાની હાંસી થશે. આમ વિચારીને તેણે બ્રાહ્મણને પ્રસન્ન કર્યો હશે. આથી ઉપાયે કરીને એને હું જરૂર ચાતના આપીશ. પણ નિર્જન વનમાં નાગરાજ અને કાર્યપ વચ્ચે જ સંવાદ થયો તે કાણે સાંભળ્યો હતો? અને કાણે એ વૃત્તાંત જોયું હતું? તમારી પાસે વળી એ આવ્યું કયાંથી? આ હું સાંભળવા ઇચ્છું છું. એ સાંભળ્યા પછી હું સર્પના વિનાશ

માટે વિચાર કરીશ. ૧૩૩-૪૦

મંત્રીઓએ કહ્યું: 'હે રાજન! એ સર્પશ્રેષ્ઠ અને' બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠના રસ્તામાં થયેલા મેળાપનું વૃત્તાંત અમને જેવું અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે, તેવું અમે તમને યથાવત્ કહીએ છીએ, તે તમે સાંભળો. હે રાજ! કાંઈ માણસ ઈંધણીને માટે તે ઝાડ ઉપર આગળથી ચડેલો હતો અને તે ઝાડની સૂટ્ટી ડાળી શોધી રહ્યો હતો. તે નાગને અને બ્રાહ્મણને એ ઝાડ ઉપર રહ્યો છે એ વિશે ખબરજ નહોતી. એટલે હે રાજ! પેલા ઝાડ સાથેજ તે પણ ખાખ થઈ ગયો. હે રાજન્દ્ર! બ્રાહ્મણના પ્રભાવે તે ઝાડ જીવતું થયું, ત્યારે એ પણ તેની સાથે જીવતો થયો. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તેણે અહીં આવીને અમને તક્ષક અને બ્રાહ્મણના સંબંધમાં સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યું છે. હે રાજન! અમે જમ જોયું છે અને સાંભળ્યું છે તેમ તમને આ કહ્યું છે. હે રાજસિંહ! હવે તે સાંભળ્યા પછી તમે યોગ્ય લાગે તે કહો. ૧૪૧-૪૯

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-મંત્રીઓનાં આ વચન સાંભળીને તે જનમેજય રાજ દુઃખથી અત્યંત સંતપ્ત થયો અને ક્રોધથી હાથ ધસવા લાગ્યો. તે ક્ષમલ્લેખ્યત રાજ વારંવાર જાના અને લાંબા નિસાસા નાખવા લાગ્યો અને રડતાં રડતાં આંખોમાંથી આંસુ પાડવા મંડ્યો. દુઃખ અને શોકથી ઘેરાયેલા તે રાજએ શોકમાં ન જાય એવાં પોતાનાં આંસુ લૂછ્યાં અને યથાવિધિ જલ-સ્પર્શ કર્યો. પછી થોડીક વાર ધ્યાન ધરીને તે રાજએ મનમાં નિશ્ચય કર્યો અને ક્રોધયુક્ત થઈ તેણે સર્વ મંત્રીઓને આ વચન કહ્યું.

જનમેજય બોલ્યા:-મારા પિતાના પર-લોકવાસ સંબંધમાં તમે જ કહ્યું છે તે સાંભ-ળીને મેં આ પ્રમાણે કારાવ કર્યો છે-તમે તે જાણો. હું મારું છું કે જણે સૃંગીને નિમિત્ત બનાવી મારા પિતાનો બાળી નાશ કર્યો છે, તે દુરાત્મા તક્ષકને તત્કાળ બદલો આપવોજ જોઈએ.

તેની આ દુષ્ટતા પણ કેવી, કે તેણે કારયપને પાછો વાળ્યો! તે વિપ્ર જે આવ્યો હોત, તો સાચેજ મારા પિતા જીવી જત. કારયપના પ્રસાદથી અને મંત્રીઓના વિનયથી તે રાજ જીવતા રહ્યા હોત, તો તેમાં એનું શું લૂંટાઈ જત? તે અજિત રાજને જિવાડવા અહીં આવતા દ્વિજશ્રેષ્ઠ કારયપને તેણેજ પોતાની મૂર્ખાઈમાં પાછો વાળ્યા છે. એ બ્રાહ્મણ રાજને રખે જિવાડે એટલા માટે તક્ષકે તેને દ્રવ્ય આપ્યું. દુરાત્મા તક્ષકનો આ મહાન અપરાધ છે. આથી ઉત્ત-કનું પ્રિય કરવા, મારું પોતાનું મહાન પ્રિય કરવા, તેમજ તમારા સર્વનું પ્રિય કરવા હું પિતાના વેરનો બદલો લઈશ. ૪૬-૫૮

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'પરીક્ષિત-મંત્રીસંવાદ' નામનો અધ્યાય ૫૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૧ મો

સર્પસત્રનો આરંભ

॥ સૌતિરુચાચ ॥

एवमुक्त्वा ततः श्रीमान्मंत्रिभ्यानुमोदितः ॥

आरुरोह प्रतिज्ञां स सर्पसत्राय पार्थिवः ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—આ પ્રમાણે કહ્યા પછી મંત્રીઓથી અનુમોદન પામેલા તે રાજાએ સર્પસત્ર માટે પ્રતિજ્ઞા કરી. હે બ્રહ્મન! ભરત-વંશી રાજાઓમાં વ્યાધ્ર જવા અને, વક્તામાં કુશળ એવા તે પૃથ્વીપતિ પરીક્ષિતસુત રાજાએ

* यदि क्षित्युर्यदि वा परेतो यदि मृत्यो-
रन्तिकं नीत एव । तमाहुरासि निर्कृतेरुपस्थाद-
स्पर्पमेनं शतशरदाय ॥ मंत्र. " जे જે ક્ષીણુપુપ
થયો હોય અથવા મૃત્યુ પામ્યો હોય અથવા યમની
પાસે લઇ જવાયો હોય, તો પણ એને મૃત્યુ પાસેથી
છોડાવી સો વર્ષને માટે હું જિવાડીશ." જે મંત્રના વર્ણન
પ્રમાણે બ્રાહ્મણ આપુલ્ય આપવા પણ સમર્થ છે, એમ
સમજાય છે. તેવા બ્રાહ્મણને બહુ ધન આપી પાછો
વાળનાર તક્ષકનોજ અપરાધ છે, એ અલિપાય છે.

જતિજે અને પુરોહિતને બોલાવ્યા અને તેમને
આ કાર્યસાધક વચન કહ્યાં: 'જ દુરાત્મા તક્ષકે
મારા પિતાને મારી નાખ્યા છે, તેનો હું કંઈરીતે
બદલો લઈ, તે તમે મને કહે. તમે એવું કંઈ
કર્મ જણો છો કે તેથી હું તક્ષકને તેનાં સર્ગાવ-
હાલાં સાથે ભડભડતા અગ્નિમાં નાખી શકું.
તેણે પૂર્વે જમ મારા પિતાને વિશાગ્રિથી ખાળી
નાખ્યા છે તેમ હુંયે તે પાપી સર્પને ખાળી
મૂકવા ઇચ્છું છું.' ૧-૧

જતિજે બોલ્યા:—હે રાજન! દેવોએ
તમારે માટે એક મહાયજ્ઞ નિર્મ્યો છે. પુરાણ-
માં તે સર્પસત્ર તરીકે ઓળખાવાયેલો જળાય
છે. હે નરેશ! પુરાણવેત્તાઓ કહે છે કે, તમારા
વિના બીજે કોઈ એ યજ્ઞ કરવાને સમર્થ નથી.
એ યજ્ઞવિધિ અમારી પાસે છે. ૧-૮

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—હે શ્રેષ્ઠ! જતિજે આ
પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તે રાજાએ માની લીધું
કે, તક્ષક આ ભડભડતા અગ્નિના મુખમાં પડ્યો,
આ બળી ગયો! પછી રાજાએ તે મંત્રવેત્તા
બ્રાહ્મણોને કહ્યું: 'હું તે સર્પસત્ર કરીશ. તમે તે
સારું સાહિત્યો એકઠાં કરો.' હે દ્વિજેતમ! વેદને
યથાવત્ જાણનારા અને પારગામી બુદ્ધિવાળા
તે સર્વે જતિજેએ યજ્ઞસ્થાન માટે શાસ્ત્રપૂર્વક
જગા માપી. પછી પરમ જદ્ધિવાળા, દ્વિજગ-
ણથી યુક્ત, પુષ્કળ ધન તથા ધાન્યથી ભરપૂર
અને જતિજેથી સેવાતા એવા ઇષ્ટ યજ્ઞસ્થાનનું
વિધિપૂર્વક નિર્માણ કરવામાં આવ્યું. પછી સર્પ-
સત્રની ફલપ્રાપ્તિ સારુ રાજાને દીક્ષા આપવામાં
આવી. પણ સર્પસત્ર થાય તે પહેલાં યજ્ઞને
વિગ્ર કરનાર એક મહાન નિમિત્ત ઊભું થયું.
બુદ્ધિમાન, વાસ્તુવિદ્યામાં નિપુણ, સ્થપતિ અને
સૂતધાર એવો એક પૌરાણિક સૂત તે યજ્ઞસ્થાન
તૈયાર થઈ રહ્યું હતું, ત્યારે આ પ્રમાણે બોલ્યા-
'જ દેશ અને કાળમાં આ માપવાનું ચાલે છે
તે બેતાં લાગે છે કે, કોઈ બ્રાહ્મણને કારણે આ

યજ્ઞ પૂરો થશે નહિ.' પોતાના દીક્ષાના વખત પહેલાં તે રાજાએ આ વાત સાંભળીને દ્વાર-યાજ્ઞને આજ્ઞા કરી: 'મને અજ્ઞાન હોય એવા કોઈ પણ જાણુને પેસવા દઈશ નહિ.' ૧-૧૮

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનિર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'સર્પસત્રોપક્રમ' નામનો અધ્યાય ૫૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૨ મો

સર્પોનો હોમ

॥ સૌતિરવાચ ॥

તતઃ કર્મ પ્રવશ્યતે સર્પસત્રવિધાનતઃ ॥

પર્યક્રામંશ્ચ વિધિવત્ સ્વે સ્વે કર્મણિ યાજ્ઞકાઃ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—પછી સર્પયજ્ઞના વિધાન મુજબ કર્મની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. યાજ્ઞક લોકો યથાવિધિ પોતપોતાનાં કર્મોમાં લાગી ગયા.

ધુમાડાથી જનની આંખો લાલ થઈ ગઈ છે એવા તે ઋત્વિજે શ્યામ વસ્ત્રોનાં ઉપરણાં ઓઢી, વિધિ-પૂર્વક મંત્રોચ્ચાર સાથે પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં આહુતિ ચડાવવા લાગ્યા. પછી સર્પે સર્પોનાં મનને કંપાવી મૂકતા તેઓએ સઘળા સર્પોને નામ દઈ દઈને અગ્નિના મોંમાં હોમવા માંડ્યા. ત્યારે જડ જેવા, હીન શબ્દોથી એકબીજાને બોલાવતા, તરફડિયાં મારતા, ફૂંકાડા મારતા તથા ફેણ પ્રસારીને પૂંછડાં તરફથી તથા માથા તરફથી એકબીજાને ખૂબ વીંટી વળતા તે સર્પો એ ભડ-ભડ જલતા અગ્નિમાં આવીને પડવા લાગ્યા. એમનામાં કોઈ ઘોળા, કોઈ કાળા તો કોઈ કાબર-ચીતરા હતા. કોઈ જુવાન હતા તો કોઈ ઘરડા હતા: સૌ વિધવિધ ચિચિયારીઓ પાડતા હતા અને પ્રદીપ્ત જ્વાલામાં હોમાતા હતા. હેં અગ્નિ-હોત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ! ગાયના કાન જેવડા સાપોથી માંડીને કાશ અને જોજન જેટલા લાંબા સર્પો એ અગ્નિમાં પૂર વેગે ઉપરાઉપરી પડતા હતા. આ રીતે સેકડો, હજારો, લાખો અને દશ દશ કરોડો

સાપો પરવશ થઈ તેમાં નાશ પામ્યા. પછી જ બીજા સર્પો ઘોડાઓ જેવા હતા, હાથીની સૂંઢ જેવા હતા અને મદગળ હાથીની જેમ મહાકાયાવાળા અને મહા બલવાન હતા, તેઓ તેમાં વિનાશ પામ્યા. વળી જ બીજા નાના-મોટા હતા, અનેક રંગના હતા, જલદ વિષધારી હતા, ભયંકર હતા, ભોળાના જેવા લાંબા હતા તેમજ જ્યો કુદરત અને મહા બળિયા હતા, તે બધા સર્પો માતાના શાપદંડથી પીડાઈ અગ્નિમાં હોમાઈ ગયા. ૧-૧૧

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનિર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'સર્પસત્રોપક્રમ' નામનો અધ્યાય ૫૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૩ મો

વાસુકિનાં વચન

॥ કૌનક ઉવાચ ॥

સર્પસત્રે તદા રાજ્ઞઃ પાંડવેયસ્ય કીમતઃ ॥

જનમેજયસ્ય કે ત્વાસતૃત્વિજઃ પરમર્ષયઃ ॥ ૧ ॥

શૌકન બોલ્યા:—પાંડવવંશી તે બુદ્ધિમાન રાજા જનમેજયના સર્પસત્રમાં તે વખતે હે તાત! કોણ મહર્ષિ ઋત્વિજે હતા? સાપોને મહા ભયકારી અને ભારે દુઃખકારી તે સર્પ-યજ્ઞમાં કોણ સલાસદો હતા? હે સૂતપુત્ર સર્પયજ્ઞના વિધિને જાણનારાઓમાં કોણ શ્રેષ્ઠ હતા?—આ બધું તમે મને વિસ્તારથી કહેવા યોગ્ય છે. ૧-૩

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—તે વખતે રાજાના યત્નનાં જ પડિતો, ઋત્વિજે અને સખાસદો હતા, તેમનામ કું કું છું. વ્યવન વંશમાં ઉત્પન્ન થઈ અને વેદવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા પ્રસિદ્ધ યડભાર્ગવ ત્યાં હોતા થયા હતા. વિદ્વાન બ્રાહ્મણ કૌત્સ ઉદ્દગાતા થયા. શ્રક્ષા નામના ઋત્વિજ થયા હતા. તથા પિંગવ મુનિ અર્ચ્યુ ૨૨

શિષ્યો સાથે આવેલા વ્યાસમુનિ, ઉદાલક, પ્રમતક, શ્વેતકેતુ, પિંગલ, અસિત, દેવલ, નારદ, પર્વત, આત્રેય, ગરુડ તથા જઠર, કાલધટ, વાત્સ્ય, જપ તથા સ્વાધ્યાયમાં પરાયણ એવા વૃદ્ધ શ્રુતશ્રવા, ક્રોડલ, દેવશર્મા, મૌઘલ્ય તેમજ સમસૌરભ-એ સધળા અને બીજા અનેક વેદવિદ બ્રાહ્મણો પરીક્ષિતપુત્રના તે સર્પસત્રમાં સલાસદો થયા હતા. ૪-૧૦

એ સર્પસત્રના મહાધનમાં જ્યારે ઋત્વિજેએ આહુતિ ચડાવવા માંડી, ત્યારે પ્રાણીઓને ભય આપનારા ભયંકર સરપો તેમાં આવી પડવા મંડ્યા. તે વખતે બળી રહેલા તે સર્પોનાં મજ્જા તથા મેદના રસથી નદીઓ વહેવા લાગી અને તેમની તીવ્ર દુર્ગંધ ચારે દેર ફેલાવા માંડી. અગ્નિમાં પડતા, આકાશમાં થાલેલા અને આગથી બળતા સર્પોને ત્યારે મહાન શોર નિરંતર સંભળાતો હતો. જનમેજય રાજાએ સર્પયજ્ઞની દીક્ષા લીધી છે એ સાંભળી, નાગરાજ તક્ષક તો ધન્દ્રભુવને ગયો. પછી પોતે અપરાધ કર્યો હોવાથી ભયભીત થયેલા તે નાગેન્દ્રે ધન્દ્રને યથાવત્ સર્વ વૃત્તાંત કહ્યું અને તેનું શરણ લીધું. પ્રસન્ન થયેલા ધન્દ્રે તેને કહ્યું: 'હે તક્ષક! સર્પસત્રથી તારે કેમેય ભય નથી. હે નાગેન્દ્ર! મેં તારે માટે પિતામહ બ્રહ્માને આગળથી પ્રસન્ન કર્યા છે, એટલે તારે ભયજ નથી. તું તારી માનસિક ચિંતાને દૂર કર.' ૧૧-૧૭

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—આ પ્રમાણે ધન્દ્ર તરફથી આશ્વાસન પામીને તે સર્પઐષ્ટ સુખ અને આનંદ સાથે ધન્દ્રભુવનમાં રહ્યો. હવે ઉપરાઉપરી નાગો અગ્નિમાં પડતા હતા, ત્યારે અદ્ય પરિવાર થયેલો વાસુકિ ખૂબ દુઃખી થયો અને સંતાપ કરવા લાગ્યો. સર્વોત્તમ તે વાસુકિને ભારે શોક ધેરી લીધો. તે ધ્રુજતે દૃઢ્યે પોતાની બહેન જરતકારને કહેવા લાગ્યો: 'હે ભદ્રા! મારાં અંગો બળી રહ્યાં છે, મને દિશા સૂચતી

નથી અને મૂર્છાએ હું સિત્તારી રહ્યો છું. મારું મન ધૂમે છે, આંખ ભમે છે અને દૃઢ્ય અત્યંત ફાટે છે. અવશ એવો હું પેલી ભડભડતી આગમાં પડી જઈશ. પરીક્ષિતસૂતનો એ યજ્ઞ આપણા નાશને નિમિત્તજ છે. ચોક્કસ, મારે પણ યજ્ઞરાજને ઘેર જવું પડશે. હે બહેન! જ હેતુ સારુ મેં તને જરતકાર ઋષિને પરણાવી હતી, તે હેતુ સાધવાનો આ સમય આવી પહોંચ્યો છે; હવે તું અમને સર્વે બાંધવો સાથે બચાવ. હે નાગોત્તમા! સ્વયં પિતામહે અગાઉ મને કહ્યું છે કે, આસ્તીકજ તે ચાલુ થયેલા યજ્ઞને રોકશે. તો બહેન! મારા અને મારા પરિવારના છુટકારા માટે તું વેદવેતાઓમાં ઐષ્ટ અને વૃદ્ધોથી સંમાન પામેલા તારા કુમાર પુત્રને કહે.' ૧૮-૩૦

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનતર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'સર્પસત્ર વિષે વાસુકિ-વાક્ય' નામનો અધ્યાય પડ્યો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૪ માં

સર્પસત્રમાં આસ્તીકનું આગમન

॥ સૌતિરવાચ ॥

તત આહ્ય પુત્રં સ્વં જરત્કાર્શ્વજંગમા ॥

વાસુકેર્નાગરાજસ્ય વચનાદિદમવ્રતીત્ ॥ ૧ ॥

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—નાગરાજ વાસુકિનાં આ વચન સાંભળીને, નાગિની જરતકારએ પોતાના પુત્રને બોલાવ્યો અને કહ્યું: 'બેટા! ભાઈએ મને તારા પિતાને જ નિમિત્તે લજ્જામાં આપી હતી, તેનો આ વખત આવી પૂર્યો છે, તો તું યથાર્થ કર.' આસ્તીક બોલ્યા: 'મારા મામાએ તને મારા પિતાને શા નિમિત્તે લજ્જામાં આપી હતી તે તું મને યથાવત્ કહે, એ સાંભળીને હું યથાયોગ્ય કરીશ.' ૧-૩

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—પછી ભાઈઓનું હિત ધ્યેયથી નાગરાજની બહેન તે જરતકારએ સ્વસ્થ-

તાપૂર્વક તેને આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું.
જરહાર ગોલી: ' સર્પમાત્રની કદૂ નામની
વિખ્યાત માતાએ શાપમાં આવીને પોતાના પુત્રો-
ને શાથી શાપ આપ્યો હતો, તે તું સાંભળ.
કદૂએ કહ્યું:-હે પુત્રો ! વિનતા સાથે મેં દાસીપ-
ણની શરત બધી, ત્યારે તમે તે અક્ષરાજ ઉચ્ચ-
શ્રવાને શ્યામવર્ણનો ન કર્યો, તેથી જ્ઞેનો અનિલ
સારથિ છે એવો અશ્વિ તમને જનમેજયના યજ્ઞ-
માં બાળી નાખશે અને તેમાં મૃત્યુ પામી તમે
પ્રેતલોકમાં જશો. તે આ પ્રમાણે શાપ આપતી
હતી, ત્યારે સાક્ષાત્ લોકપિતામહ બ્રહ્માએ એમ-
જ થાઓ એમ કહીને તેને અનુમોદન આપ્યું
હતું. હે બેટા ! પિતામહનું આ વચન સાંભળીને,
વાસુકિ અમૃતમંથન પછી દેવોને શરણે ગયો.
અમૃલ અમૃત પ્રાપ્ત કરીને સફળમનોરથ થયેલા
તે સર્વ દેવો ભાઈ વાસુકિને આગળ કરીને
પિતામહ પાસે ગયા. તે સર્વ દેવોએ રાજ
વાસુકિ સાથે કમલયોનિ ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યા
કે તેથી તે શાપ મિથ્યા થાય. ૪-૧૧

દેવો બોલ્યા:-હે ભગવન ! આ નાગરાજ
વાસુકિ સર્ગાવહાલોને કારણે અતિ દુઃખી થયા
છે, તો તે માતાના શાપથી કેવી રીતે મુક્ત થાય,
તે આપ કહો. '

બ્રહ્મા બોલ્યા:-જરહાર ઋષિ જરહાર
નામની નાગકન્યાને પંરણશે અને તેથી જ બ્રાહ્મ-
ણપુત્ર જન્મશે, તે સર્પોને શાપમાંથી છોડાવશે.
હે દેવતુલ્ય પુત્ર ! નાગરાજ વાસુકિએ આ વચન
સાંભળીને મને તારા મહાત્મા પિતાને લક્ષમાં
આપી હતી. આથી સર્પવિનાશના સમય પહે-
લાંજ તેં મારા ગર્ભમાં જન્મ લીધો છે. એ
વિનાશકાલ આવી લાગ્યો છે, તો તારે અમને
ભયથી બચાવવાં જોઈએ. મારા ભાઈને પણ તારે
તે અશ્વિમાંથી રક્ષવા જોઈએ. હે બેટા ! જો હું
તારા બુદ્ધિમાન પિતાને છુટકારાને અર્થે લક્ષમાં
અર્પાઈ હતી, તો મારું તે અર્પણ અફળ ન

જાઓ. અથવા કહે, તું આ વિશે શું માને છે ?'
સૂતપુત્ર બોલ્યા:-માતાને આ પ્રમાણે
કહ્યું, ત્યારે તે આસ્તીક માતાને 'તથાસ્તુ' કહ્યું.
પછી જણે દુઃખથી જળી રહેલા વાસુકિને જીવન
આપતો હોય, તેમ તે બોલ્યો: 'હે સર્પશ્રેષ્ઠ !
હે મહાભાગ વાસુકિ ! આ હું તમને સાચું કહું
છું-હું તમને તે શાપમાંથી છોડાવીશ. હે નાગ !
તમે સ્વસ્થમન થાઓ. તમને ભયજ ન રહે !
હે રાજન ! તમારું જન્મ હિત થાય તેમ હું પ્રય-
ત્ન કરીશ. હાંસીમાં પણ હું બૂઠી વાણી બોલ્યો
નથી, તો અત્યારે તો શાનેજ બોલું ? હે મામા !
યજ્ઞની દીક્ષા પામેલા તે વૃષવર જનમેજય પાસે
હું જઈશ અને મંગલયુક્ત વંચનોથી તેને પ્રસન્ન
કરીશ. તેથી હે શ્રેષ્ઠ ! રાજ તે યજ્ઞમાંથી નિવૃત્ત
થશે. હે મહામતિ નાગનાથ ! તમે માની લો-
મારામાં આ બધું સંભવિત છે. તમે રખે માનો
કે મારે વિશે તમે બાંધેલી આશા કદાચ મિથ્યા
થાય. ' ૧૨-૨૩

વાસુકિ બોલ્યો:-હે આસ્તીક ! બ્રહ્મકંડથી
પીડા પામી રહેલો હું ડોલાં ખાઉં છું-મારું
દૃઢ્ય ફાટી બળ છે-મને કશી દિશા સૂઝતી નથી.

આસ્તીક બોલ્યો:-હે સર્પશ્રેષ્ઠ ! તમે
કૃમેય સંતાપ ન કરો. ભડભડતી આગને કારણે
થયેલા તમારા ભયને હું નાશ પમાડીશ. કાલાશ્વિ
જવા તેજસ્વી અને અતિ ભયંકર તે બ્રહ્મકંડ-
નો હું નાશ કરીશ. તમે હવે કોઈ પ્રકારે ચિન્તા
ન કરો. ૨૪-૨૬

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-પછી વાસુકિના મનનો
ધોર સંતાપ દૂર કરીને તેમજ તે ગોળ પોતાને
માથે લઈને, તે દ્વિજશ્રેષ્ઠ આસ્તીક સર્પોત્તમો-
ને છોડાવવા સારુ જનમેજયના તે સર્વશુભ-
સંપન્ન યજ્ઞસ્થાને જવા ઉતાવળે નીકળ્યો. ત્યાં
જઈ આસ્તીક સૂર્ય અને અશ્વિના જેવી પ્રભા-
વાળા અનેક સભાસદોથી ભરેલું તે અનુપમ
યજ્ઞસ્થાન ગયું. તે દ્વિજશ્રેષ્ઠને દ્વારપાળોએ ત્યાં

પ્રવેશતો રાજ્યો, ત્યારે પ્રવેશ કરવાને ઇચ્છતા. તે પરમ તપસ્વીએ યજ્ઞની સ્તુતિ કરવા માંડી. તે શ્રેષ્ઠ પુણ્યશાલી દિવ્યવર ઉત્તમ યજ્ઞસ્થાન આગળ ગયો અને અનન્ત શ્રીર્તિવાળા રાજની, ઋત્વિજેની, સભાસદોની તેમજ અગ્નિની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. ૨૭-૩૦

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્ત-
ર્ગત આસ્તીકપર્વમાં 'સપ્તમ્ભાગ
આસ્તીકઆગમન' નામનો
અધ્યાય ૫૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૫ મો

આસ્તીકે કરેલી રાજની સ્તુતિ

॥ આસ્તીક ઉવાચ ॥

સોમસ્ય યજ્ઞો વરુણસ્ય યજ્ઞઃ પ્રજાપતેર્યજ્ઞ
આસીત્ પ્રયાગે ॥ તથા યજ્ઞોઽયં તવ ભારતઽય
પારિક્ષિત સ્વસ્તિ નોઽસ્તુ પ્રિયેમ્યઃ ॥ ૧ ॥

આસ્તીક બોલ્યો:-હે પરીક્ષિતપુત્ર જનમે-
જ્ય! જો સોમનો યજ્ઞ થયો હતો, જો વરુ-
ણનો યજ્ઞ થયો હતો અને જો પ્રજાગમાં પ્રજા-
પતિનો યજ્ઞ થયો હતો, તેવો હે ભરતશ્રેષ્ઠ!
આ તારો યજ્ઞ છે. તો અમારા પ્રિયજનોનું ક-
લ્યાણ થાઓ. હે ભરતોત્તમ જનમેજ્ય! ઇન્દ્રે
સો યજ્ઞ કર્યો કહેવાય છે, પણ આ તારો યજ્ઞ
એવા દશ હજાર યજ્ઞોની ખરાખર આવે છે. તો
અમારાં પ્રિયજનોનું કલ્યાણ થાઓ! હે પરીક્ષિત-
સુત! જો યમનો યજ્ઞ હતો, જો હરિમેધસનો
હતો અને જો રાજ રતિદેવનો હતો, તેવો હે
ભરતપ્રવીર! આ તારો યજ્ઞ છે. તો અમારાં પ્રિય-
જનોનું કલ્યાણ થાઓ! હે જનમેજ્ય! જો ગય-
રાજનો યજ્ઞ હતો, જો રાજ શશબિન્દુનો હતો
અને જો વૈશ્રવણકુબેરરાજનો હતો, તેવો હે ભર-
તવર! આ તારો યજ્ઞ છે. તો અમારાં પ્રિયજનો-
નું કલ્યાણ થાઓ. હે જનમેજ્ય! હે ભરતશ્રેષ્ઠ!
જો નૃગરાજનો યજ્ઞ હતો, જો અજમીદનો

હતો અને જો દશરથપુત્ર રામચંદ્રજનો હતો,
તેવો આ તારો યજ્ઞ છે તો, અમારાં પ્રિયજનોનું
કલ્યાણ થાઓ! હે ભરતોત્તમ પારિક્ષિત! જમ
અજમીદવંશી દેવપુત્ર યુધિષ્ઠિરનો યજ્ઞ સ્વર્ગ-
લોકમાં વિખ્યાત છે, તેમ તારો આ યજ્ઞ છે.
તો અમારાં પ્રિયજનોનું કલ્યાણ થાઓ! હે
પરીક્ષિતપુત્ર! સત્યવતીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણદ્વિપાયને
પોતેજ કર્માનુષ્ઠાન કરી જોયો યજ્ઞ કર્યો હતો,
તેવોજ આ તારો યજ્ઞ છે. તો અમારાં પ્રિય-
જનોનું કલ્યાણ થાઓ. ૧-૭

ઇન્દ્રરાજના યજ્ઞની જમ આ તારા યજ્ઞમાં
સૂર્યસમાન વર્યસ્વી સભાસદો બિરાજ્યા છે.
તેમને માટે આજ એવું કશુંજ જ્ઞાન નથી કે જે
તેમને બાળવાનું બાકી હોય. તેમને આપેલું
દાન કદી નાશ પામે એમ નથી. ભગવાન દ્વિપા-
યન જવા ઋત્વિજ ત્રણે લોકમાંયે નથી, એવો
મારો નિશ્ચય છે. સર્વ કાર્યોમાં નિપુણ થયેલા
એમનાજ શિષ્યો ઋત્વિજ થઈને ભૂમંડલ ઉપર
વિચરે છે. જે મહાત્માનાં વિભાવસુ, ચિત્રલાઠી,
હિરણ્યરેતા, હૃતશુજ અને કૃષ્ણવર્ત્મા એવાં નામે
છે, તે પ્રદીપ્ત અગ્નિદેવ દક્ષિણ દિશાએ જવાલા
પ્રસારીને તારી પાસે હવિની ઇચ્છા કરે છે. આ
જીવસૃષ્ટિમાં તારા જો કોઈ બીજો પ્રજાપાલક
રાજ નથી. તારો ધીરજ ઉપર હું સદા પ્રસન્ન
છું. તું વરુણ છે અથવા તો ધર્મરાજ યમ છે.
સાક્ષાત્ વજ્રધારી ઇન્દ્રની જમ તું આ લોકમાં
અહીં પ્રજાનો ત્રાતા છે. હે પુરુષેન્દ્ર! હું માતું
છું કે, આ લોકમાં તારા જો બીજો કોઈ રાજ
છે નહિ અને હતો નહિ. હે અદ્વ્યાંગ, નાભાગ
અને દિલીપતુલ્ય! હે યયાતિ અને માન્યાતા
સમાન! હે સૂર્યના તેજ જવા તેજસ્વી! તું
વ્રતશાલી ભીષ્મની જમ શોભી રહ્યો છે. વાલ્મી-
કિની જમ તારો પ્રભાવ મૂઠ છે અને વસિષ્ઠની
જમ તારો ક્રોધ વશમાં છે; તારું પ્રભુત્વ હું ઇન્દ્ર-
ના જેવું માતું છું અને નારાયણના જેવી તારી

કાંતિ છે. યમની જમ તું ધર્મનો નિશ્ચય જાણનારો છે અને કૃષ્ણની જમ સર્વ ગુણથી સંપન્ન છે. જમ તું વસુદેવની લક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન છે, તેમ તું યજ્ઞોતું આધારસ્થાન પણ છે. બળમાં તું દંભોદ્ભવ સમાન છે; તું પરશુરામની જમ શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર બન્ને જાણે છે; તારું તેજ ઔર્વ અને ત્રિતને તુલ્ય છે; અને ભગીરથના જેવો તું દુઃપ્રેક્ષ છે. ૮-૧૧

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—તેણે આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી, એટલે રાજા, સભાસદો, ઋત્વિજો અને અગ્નિ પ્રસન્ન થયા. હવે રાજા જનમેજય તેના હૃદયના ભાવો જોઈને આ પ્રમાણે બોલ્યો. ૧૭

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત
આસ્તીકપર્વમાં ‘સર્વસન્નમાં આસ્તી-
કકૃત રાજસ્તુતિ’ એ નામનો
અધ્યાય ૫૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૬ મો

આસ્તીકને વરદાન

॥ જનમેજય હવાચ ॥

ચાલોઽપ્યયં સ્યવિર દ્વાવમાપતે નાયં
ચાલઃ સ્યવિરોઽયં મતો મે ॥ ઇચ્છામ્યહં વરમ-
સ્મ પ્રદાતું તન્મે વિપ્રાઃ સંવિદધ્વં યથાવત્ ॥૧॥

જનમેજય બોલ્યા:—બાળક હોવા છતાં વૃદ્ધની જમ બોલે છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એ વૃદ્ધ છે. હું એને વરદાન આપવા ઇચ્છું છું. તો હે વિપ્રો! તમે યથાર્થ વિચાર કરો. ૧

સભાસદો બોલ્યા:—બ્રાહ્મણ બાળક હોય, તોય રાજાએ તેનું સન્માન કરવું જોઈએ. તે વિદ્વાન હોય, તો તો તેને વિશેષ સન્માન ઘટે છે. તેથી તમારા તરફથી એની સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ થવી ચોગ્ય છે; પણ તે પહેલાં આપણે એનું કરો કે તક્ષક ઝટ આવી પડે. ૨

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—તે પછી વરદાન આપવાની ઇચ્છાવાળા રાજાએ જ્યાં બ્રાહ્મણને ‘વર-

દાન માગ’ એવું કહેવા માંડ્યું, ત્યાં અપ્રસન્ન થયેલા હોતાએ કહ્યું કે, ‘આ યજ્ઞકર્મમાં તક્ષક આવે નહિ ત્યાં સુધી તમે વરદાન આપશો મા. ૩

જનમેજય બોલ્યા:—આ મારું કામ સમાપ્ત થાય અને તક્ષક જલદી આવે એવો તમે સૌ પરમ શક્તિથી પ્રયત્ન કરો. કેમકે, એજ મારો શત્રુ છે.

ઋત્વિજો બોલ્યા:—હે રાજા! અમારા મંત્રોના દેવતાઓ અને અગ્નિ અમને જ કહે છે તે પ્રમાણે તક્ષક ભયનો માર્યો ઇન્દ્રના ભવનમાં ભરાયો છે. ૪, ૫

વળી રક્તનેજ મહાત્મા પૌરાણિક સુતજીએ આ વાત પહેલેથી જાણાવી હતી. તેમને પૂછવામાં આવતાં, તેમણે આ વખતે પણ રાજાને કહ્યું: ‘હે નરદેવ! બ્રાહ્મણ કહે છે તેમજ છે. પૂર્વકાલના વૃત્તાંતને બહુતે હું કહું છું કે હે રાજા! ઇન્દ્રે તેને વરદાન આપ્યું છે કે, ‘તું મારી પાસે સંતાઈને રહે—તને અગ્નિ નહિ બાળે.’ આ સાંભળીને દીક્ષિત રાજા તપી ઊઠ્યો, તેણે કર્મ-સમયે હોતાને પ્રેરણા કરી, એટલે હોતાએ પ્રયત્નપૂર્વક મંત્રોચ્ચારથી તક્ષકનું આવાહન કર્યું.

તરતજ, સર્વ દેવોથી સ્તુતિ પામતા અને મેયો, વિદ્યાધરો તેમજ અધ્ધસરાઓના સમૂહોથી અનુસરાતા મહાતુભાવ ઇન્દ્રરાજ વિમાનમાં બેસી ત્યાં આવ્યા. તેમના ઉપરણામાં સંતાઈ રહેલા અને ભયથી હ્રેય પામેલા તે તક્ષકનાગને જરાય શાંતિ રહેતી નહોતી. પછી ક્રોધવશ થયેલા અને તક્ષકનો અંત ઇચ્છતા એ રાજાએ મંત્રવેત્તાઓને આ પ્રમાણે કહ્યું—

જનમેજય બોલ્યા:—હે વિપ્રો! તક્ષકનાગ જો ઇન્દ્રજીવને છે, તો તેને ઇન્દ્રની સાથેય અગ્નિમાં હોમી દો. ૬-૧૧

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—રાજા જનમેજયે તક્ષકના સંબંધમાં આ આજ્ઞા આપી, એટલે હોતાએ ત્યાં રહેલા તક્ષકનાગનું આવાહન કર્યું. આમ

આહાવન યતાં વ્યાકુલ થયેલા તક્ષકનાગ ઇન્દ્રની સાથે આકાશમાં એક ક્ષણમાં દેખાયો. ઇન્દ્ર પોતે પણ તે યજ્ઞને જોઈને ભારે ભય પામ્યો. અને ત્રાસ લાગવાથી પોતે તક્ષકને છોડીને પોતાને ભવને આલ્યો ગયો. ૧૨-૧૪

હે રાજન્દ્ર ! ઇન્દ્ર આલ્યો ગયો, ત્યારે આમ ભયથી મૂઠ બનેલો તક્ષક મંત્રની શક્તિ આગળ પરવશ થઈ અગ્નિની જ્વાલા પાસે આવી લાગ્યો.

ઋત્વિજે બોલ્યા:—હે રાજન્દ્ર ! હે પ્રભુ ! તમારું કર્મ વિધિવત્ ચાલે છે. આ દ્વિજમુખ્યને તમારે વરદાન આપવું યોગ્ય છે. ૧૫, ૧૬

જનમેજય બોલ્યા:—હે અભાપ શક્તિ-શાળી બાલક ! હું તને યોગ્ય એવું અપ્રતીમ વરદાન આપું છું. તારા હૃદયમાં તું જ ઇચ્છતો હોય તે તું માગી લે. તે આપી શકાય એવું ન હશે, તોય હું તને તે આપીશ. ૧૭

ઋત્વિજે બોલ્યા:—હે રાજા ! જુઓ, પેલો તક્ષક ઝટઝટ તમારા વશમાં આવ્યો ! તે ભયંકર કૂંદાડા મારે છે, તેનો આ મહાનાદ સંભળાય છે. સાચેજ, વજ્રધારી ઇન્દ્રે તેને છોડી દીધો છે અને મંત્રના બલથી તેની કાયા ત્રાસી ભીડી છે. તે સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થયો છે, એવો ચેતનહીન થઈને તે નાગ આકાશમાં ધુમરડી ખાય છે. આ આવ્યો ! તીવ્ર નિસાસા નાખતો એ નાગરાજ !

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—નાગનાથ તક્ષક અગ્નિમાં હોમાવાની તૈયારીમાં હતા, તે વખતે ‘આજ તક છે’ એમ માની આસ્તીક બોલ્યા:—‘હે જનમેજય ! તમે મને વરદાન આપોજ છો, તો હું માગું છું—તમારો આ સત્ર અટકી જાઓ, એમાં હવે સરપો ન પડે.’ હે બ્રહ્મન ! તેણે આ માણે કહ્યું, ત્યારે તે પરીક્ષિતપુત્ર જનમેજયે પ્રસન્ન મને આસ્તીકને આ વચન કહ્યું: ‘હે રાજા ! સોતું, રૂપું, ગાય અને બીજું જ કંઈ નહીં ! તો તે હું તમને આપું, પણ હે બ્રાહ્મણ ! તારો આ યજ્ઞ નિવૃત્ત થાઓ નહિ. ૧૮-૨૩

આસ્તીક બોલ્યા:—હે રાજા ! સોતું, રૂપું કે ગાય એમાંનું કયુંજ હું તમારી પાસે માગતો નથી. તમારો આ યજ્ઞ બંધ પડે કે નથી મારા મોસાળપશનું કલ્યાણ થાય. ૨૪

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—આસ્તીક આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે શ્રેષ્ઠ વક્તા જનમેજયરાજ આસ્તીકને વારંવાર આ વચન કહ્યું: ‘હે દ્વિજવંશમાં ઉત્તમ ! તમે બીજું કલ્યાણકારી વરદાન માગો.’ પણ, હે ભૂચુનંદન ! તે આસ્તીકે બીજું વરદાન માગ્યુંજ નહિ. હવે, હે તાત ! સર્વ વેદવેત્તા સભાસદોએ રાજાને કહ્યું: ‘બ્રાહ્મણ તેનું માગ્યું વરદાન પામે. ૨૫-૨૭

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત આસ્તીકપર્વમાં ‘આસ્તીકને વરદાન’ નામનો અધ્યાય ૫૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૭ મો

સર્પનામકથન

॥ શૌનક ઉવાચ ॥

ये सर्पाः सर्पसन्नेऽस्मिन् पतिता हव्यवाहने ॥
तेषां नामानि सर्वेषां श्रोतुमिच्छामि सुतज ॥ १ ॥

શૌનક બોલ્યા:—હે સૂતપુત્ર ! તે સર્પસ-ત્રમાં જ સર્પો અગ્નિમાં પડ્યા હતા, તે સર્પનાં હું નામે સંભળવા ઇચ્છું છું. ૧

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—હે દ્વિજોત્તમ ! તેમાં હંબરો, લાખો અને દશ દશ હોડી સર્પો હોમાઈ ગયા હતા—બધા હોવાથી તેમની સંખ્યા ગણી શકાય એમ નથી. તો પણ, અગ્નિમાં જ મુખ્ય મુખ્ય સર્પો હોમાયા હતા, તેમનાં નામ મને સાંભરે છે તે પ્રમાણે હું કહું છું; તમે તે સાંભળો. વાસુકિના કુલમાં જન્મેલા અને રાતા, ઘોળા, મહાકાય, ભયંકર વિપલાળા, માતાના શાપથી પીડાયેલા, પરતંત્ર થયેલા તથા દીન એવા જ સર્પો અગ્નિમાં હોમાયા હતા, તેમનાં નામ હું પ્રથમ કહું છું, તે તમે સાંભળો. ૨-૫

કોટિંગ, માનમ, પૂર્ણ, ગણ, પાલ, હલીમક,
પિંછલ, કોણપ, ચક્ર, કાલવેગ, પ્રકાશન, હિર-
ણ્યપાદ, ગરણ, ક્ષક અને કાયદન્તક એ વાસુકિ-
વશી નાગો અગ્નિમાં હોમાયા હતા તે વિપ્રાએ
ઉપગંત એ કુલના બીજ ઘણાંયે ઘોડા ઉપવાળા
અને મહાબલવાળા સર્પો ભડભડતા અગ્નિમાં
હોમાયા હતા હવે તક્ષકના કુવમાં જન્મેલા
નાગોનાં નામ કહું છું તે તમે સાંભળો પુછાડક,
મડલક, પિણ્ડમેકતા, ગ્લેણક, ઉચ્છિખ, ગરભ,
ભગ, બિહનતેન્ત, વિગેહણ, ગિયિ, ચવકર,
મૂક, મુકુમાર, પ્રોપન, મુદ્ધર, ગિથુગમા,
મુગેમા અને મહાહંતુ એ તક્ષકવગી નાગો
અગ્નિમાં હોમાઈ ગયા હતા. ૧-૧૧

પાગનત, પાગિયાત, પાંડગ, હગિણ, કૃગ,
વિહગ, શગલ, લેદ, પ્રમેદ અને સહતાપન એ
ઐગવત કુલના નાગો અગ્નિમાં પડ્યા હતા હે
દિવ્યેતમ ! હવે કૌગવનંશી નાગોનાં નામે તું
સાંભળ એક, કુણ્ડય, વેણી, વેણીમૃદધ, કુમારક,
બાહક, શૂગવેર, ધૂર્તક, પ્રાતરને આતર એ કૌગવ-
કુયના નાગો અગ્નિમાં બલિ થઈ ગયા ધૃતગપ્ત
કુળમાં જન્મેલા, પવનવેગી અને મહાક્રિયા
નાગોનાં નામે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો
શકુલ્લ, પિંડક, કુહા, મુખસેયક, પૂર્ણાગદ,
પૂર્ણમુખ, પ્રહામ, મંકુતિ, દગિ, અમાહક, કમ-
કક, શ્વમન, માનમ, અચ્ચથ, લેગવ, મુણ્ડવેદાગ,
પિશાગ, હંદ્રપાગક, જપમ, વેગનાન, નાગ, પિંડા
કક, મહાહનુ, ચક્રાંગ, સર્પમાગ, મચ્છ,
પટલામક, વગાહક, વીણક, સુચિત્ર, ચિત્રનેગિક,
પગશ, તરુણક, મણિ, મન્ય અને આગણિ
હે બ્રહ્મન્ ! આ મેં શ્રીતિવર્વન નાગોનાં

વાળા અને દગ માર્યાવાળા કાલાશિ જેના ભયકર
વિપધારીઓ એકઠો અને હજારોની સંખ્યામાં
હોમાઈ ગયા વળી વિશાળ કાયાનાળા, મહા
વેગનાળા, પર્વતના સિખર જેના હાંચા, નેત્રન
જેટલા વિસ્તારવાળા, જે જોતને ઘેરી વળનારા,
ઈજાગ્રસ્ત લેનારા, ઈજાબલ ધાણુ કુનારા
અને પ્રદીપ્ત અગ્નિના જેના ભયકર વિપનાળા
એવા સર્પો માતાના શ્રવણકરૂપી ગાપથી પીડા
ઇને તે મહાસત્રમાં બળી ગયા હતા ૧૨-૨૪

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
આત્મીકપર્વમાં 'અર્પનામકથન' નામ-
નો અધ્યાય પણ મો સમાપ્ત

धृतिश्री महाभारतमां आदिपर्वान्तर्गत
आग्नीहोत्रपर्वमां 'अर्पनामकथन' नाम-
नो अध्याय ५७ मेो समाप्त

अध्याय ५८ मो

સર્પોત્તુ' આસ્તીકને વરદાન

॥ सौतिष्याय ॥

इदमत्यद्भुतं चान्यदास्तीरस्यानुशुश्रुम ॥

तथा वरैश्छंदमाने रात्रा पारिक्षितेन हि ॥ १ ॥

મૂતપુત્ર પોહ્યા:-ગાન જનમેજયે આ
સ્તીકને વદાનથી પ્રસન્ન કર્યો ત્યાં તે આસ્તી-
કને વિશે આ એક બીજી આશ્ચર્ય અમે માંબડુ
છે ઇન્દ્રના હાથમાંથી છૂટા પડેલા તક્ષક નાગ
જ્યાં આકાશમાં અંતરે હોયો ગણો, ત્યાં જન-
મેજય ગાનને અતિ ચિન્તા થઈક પ્રદીપ્ત અગ્નિ-
માં વિધિપૂર્વક તક્ષકની આદુતિ અપાઈ છે, તો
પણ તે ભયનસ્ત તક્ષક હજી અગ્નિમાં પડ્યો નથી!

गौनक षोडश्याः—दे अतपुत्र ! शु ते अद्धि-
याणी विप्रोना भत्रसभूद ते वप्पते त्त्वा पडी गया
दना अट्टवे तसक अग्निभां पड्यो नद्धि । १-१

સુતપુત્ર બોલ્યા:—મન્દ્રના હાથમાંથી
ગયેલા અને ચેતના વાળના થયેલા તે મર્
આત્મીકે ત્રણ વાર કહ્યું 'ઊનો દે, ઊ
ઊનો દે।' આથી, જમ કાર મહા
અને પૃથ્વીની અતિશય દે.

ચિરાતા દૃઢ્યે અંતરિક્ષમાં જોરા રહ્યો. * 'પછી સભાસંદોથી વારંવાર પ્રેરાઈને રાજાએ આ વચન કહ્યું: 'આસ્તીક કહ્યું છે તેમ થાઓ; હવે આ યજ્ઞ સમાપ્ત થાઓ; સરપો દુઃખમુક્ત થાઓ. આ આસ્તીક પ્રસન્ન થાઓ અને સૂતની તે વાણી સત્ય રહે.' ૧૮

આમ આસ્તીકને વરદાન આપવામાં આવતાં પ્રીતિજનક હર્ષધ્વનિ થઈ રહ્યો. પાણ્ડવનંદન રાજા જનમેજયનો તે યજ્ઞ આટલેથી અંધ થયો. તે ભરતવંશી જનમેજય રાજા પ્રસન્ન થયા અને તેમણે ઋત્વિજે, સભાસંદો તેમજ જે બીજા ત્યાં આવ્યા હતા, તેમને સેંકડો અને હજારો મુદ્રાઓનું દાન કર્યું. 'બ્રાહ્મણને નિમિત્તે આ સર્પ-સન્ન અંધ રહેશે' એવું સ્થપતિ લોહિતાસ સૂત્રે આગળથીજ કહ્યું હતું, તેને રાજાએ પુષ્કળ ધન આપ્યું. અપિલ પરાક્રમી એ નરપતિ તે લોહિ-તાસને યથાયોગ્ય ભોજનવસ્ત્રાદિ દ્રવ્યો આપી પ્રસન્નતા પામ્યા. પછી તેમણે વિધિમાં જણાવેલી ક્રિયા પ્રમાણે અવભૂથસ્નાન કર્યું. પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ તે બુદ્ધિમાન, કૃતાર્થ અને પ્રીતિયુક્ત આસ્તીકનો સારી રીતે આદરસત્કાર કરી તેને ઘેર બેઠાવ્યા. રાજાએ તેને કહ્યું: 'તમે ફરી આવજો! મારા અશ્વમેધ નામના મહાયજ્ઞમાં તમે સભાસદ થજો.' ૧૯

સૂતપુત્ર બોલ્યા:—આ રીતે પોતાનું અલ્પ-કિંક કાર્ય કરીને તથા રાજાને સંતોષ પમાડીને તે આસ્તીક આનંદયુક્ત થઈ, 'બહુ સારું' કહી, ત્યાંથી દોડી ગયો. પરમપ્રસન્ન થયેલો તે તેની મા અને મામા પાસે ગયો અને પ્રણામપૂર્વક તેમને સર્વ વૃત્તાંત યથાસ્થિત સંભળાવ્યું. બયમુક્ત

॥ લોકાન્મંચાન્મદેન્દ્રાચ દ્રાહ્મણે વીર્યમદમુત્તમ ॥
તક્ષકો યેન દેવે તસ્થાવિત્યાસ્તીકેઽનુવર્ણિતમ્ ॥
લોકથી, મંત્રથી અને મહેંદ્રથી પણ બ્રાહ્મણમાં અદ્ભુત વીર્ય રહેયું છે, જેથી તે સર્વનું આકર્ષણ કરી તક્ષક સર્પ આકાશમાં અધર રહ્યો હતો, આ આસ્તીકપર્વમાં વર્ણવ્યું છે. —ગણેશ

થયેલા જે સર્પો ત્યાં એકઠા થયા હતા, તેઓ આ સાંભળીને આસ્તીક ઉપર પ્રસન્ન થયા અને આનંદિત થઈને બોલ્યા: 'તું મનગમતું વરદાન માગી લે.' તેઓ વારંવાર બોલ્યા: 'હે વિદ્વાન! અમે તારું આજ શું ભલું કરીએ? અમને બધાને તેં ભયથી મુક્ત કર્યાં તેથી અમે અતિપ્રસન્ન થયા છીએ. હે વત્સ! તારું અમે શું ઇચ્છીત કરીએ?'

આસ્તીક બોલ્યો:—આ લોકના જે બ્રાહ્મણો અને જે બીજા મનુષ્યો પ્રસન્ન થઈને સવારે અને સાંજે આ મારા ધર્માધ્યાનનો પાઠ કરે, તેમને તમારો કોઈ ભય ન હોય એ હું માણું છું. પ્રસન્ન થયેલા તે નાગોએ ભાણેજને કહ્યું: 'હે ભાણા! આ તારી ઇષ્ટ ઇચ્છા સત્ય થાઓ. પ્રસન્નતા પામેલા અમે સર્વ રીતે તારી ઇચ્છાનું સાર કરીશું.' ૨૦-૨૨

જે કોઈ દિવસે કે રાત્રે અસિત, આર્તિ-માન અને સુનીયનું નામસ્મરણ કરશે તેને, સર્પથી ભય રહેશે નહિ. ૨૩

જે મહાયજ્ઞસ્વી આસ્તીક જરત્કાર ઋષિથી જરત્કારનાગિનીમાં જન્મ્યા છે અને જમણે તમને સર્પોને સર્પસન્નમાં રક્ષા છે, તે આસ્તી-કનું હું સ્મરણ કરું છું—હે મહાભાગ્યશાળી સર્પો! હું તમારાથી હણાવા યોગ્ય નથી. ૨૪

હે સર્પ! હે મહાવિપધર! અહીંથી ચાલ્યો જ—તારું કલ્યાણ થાઓ. જનમેજયના યજ્ઞના અંત વખતનાં આસ્તીકનાં વચનને તું સંભાર. ૨૫
આસ્તીકનું વચન સાંભળીને જે સર્પ પોછો ન વળશે, તેના માથાના શિવણ ઝાડના ફળની પેઠે સેંકડો ચૂરા થઈ જશે. * ૨૬

* ૨૩ થી ૨૬ સુધીના આ શ્લોકો સર્પભય દૂર કરનારા મંત્રરૂપે બોલાય છે. તે મૂળ શ્લોકો નીચે આપ્યા છે.
અસિતં ચાર્તિમંતં ચ સુનીયં ચાપિ યઃ સ્મરેત્ ॥
દિવા ચા યદિ વા રાત્રી નાસ્ય સર્પમયં ભવેત્ ॥
યો જરત્કારુણા જાતો જરત્કારો મહાયજ્ઞઃ ॥
આસ્તીકઃ સર્પસન્ને ચઃ પદ્મગાન્ધ્યોઽભ્યરક્ષત ॥
તં સ્મરંતં મદ્મા માના ન માં હિંસિતુમર્હય ॥૨૪॥

સૂતપુત્ર ઓલ્યા:—ત્યાં એકકા થયેલા મોટા મોટા સર્પોએ આસ્તીકને આ પ્રમાણે કહ્યું. એટલે તે દિગ્ગજર મહાત્મા અત્યંત પ્રીતિ પામ્યા અને તેમણે ત્યાંથી જવાની ઇચ્છા કરી. સર્પસત્રમાં સર્પોનું રક્ષણ કરીને અને આ લોકમાં પુત્રપૌત્રાદિ મૂંઢીને તે દિગ્ગજર ધર્માત્મા યથાકાલે પરલોકમાં ગયા. આમ મેં તમને આસ્તીકનું આખ્યાન યથાર્થ રીતે કહ્યું છે. જે એ આખ્યાનનું કીર્તન કરશે તેને ક્યારેય સર્પોના ભય નહિ રહે. હે બ્રહ્મન ! હે ભાર્ગવશ્રેષ્ઠ ! તમારા પૂર્વજ પ્રમતિએ પોતાના પુત્ર રુદ્રએ પૂછતાં જે આ આસ્તીક કવિનું સુંદર આખ્યાન કહ્યું હતું અને જે મેં સાંભળ્યું હતું, તે હે વિપ્ર ! મેં આદિથી માંડીને, તમને કહ્યું છે. હે બ્રહ્મન ! હુંકુભે કહેલું વાક્ય સાંભળીને તમે મને પ્રશ્ન કર્યો હતો. હે શત્રુઘ્ન ! આ ધર્મિષ્ઠ અને પુણ્યવર્ધન આસ્તીકનું આખ્યાન સાંભળીને તમારું તે મહાન કુતુહલ દૂર થાયો. * ૨૭-૩૨

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત આસ્તીકપર્વમાં ‘સર્પસત્ર’ નામનો અધ્યાય ૫૮ મો સમાપ્ત

આસ્તિકપર્વ સમાપ્ત

સર્પાપસર્પ મદ્રં તે ગચ્છ સર્પ મહાવિષ ।
જનમેજયસ્ય યજ્ઞતિ આસ્તીકવચ્ચનં સ્મર ॥૨૫॥
આસ્તીકસ્ય વચઃ શ્રુત્વા યઃ સર્પો ન નિવર્તતે ।
ક્ષત્રધા મિચ્છતે સૂક્ષ્મં શિશાવૃક્ષફલં વયઃ ॥૨૬॥

* ગરુડાખ્યાનનું ૨૬૨૫-૩૬૨ અને વિનંતા તે કુમતિ અને સુમતિ, કામ તથા ક્રોધ વગેરે સર્પો, તાપને શાંત કરનારા અરુણ તે સૂકૃત-પુણ્ય, ગરુડ તે અંતર્ધર્મીમાં પ્રવૃત્ત થતી છુદ્ધિ, જે અનિય કર્મફલ-રૂપી અમૃતને ઇચ્છતી નથી અને સર્પો તેની ઇચ્છા કરતાં નિષ્કુળ આશાવાળા થયા તથા વિષ્ણુ અને છદ્દ-નારાયણ અને નર ગરુડને પ્રાપ્ત થયા. અર્થાત્ કુમતિથી કામક્રોધાદિક થાય છે અને તે શતા ઇન્દ્રિય કર્મફળ પણ મળતું નથી તો તેથી આગળનું તો મજા ક્યાંથી ? સુમતિથી પુણ્ય તેથી અંતર્ધર્મીમાં જતી છુદ્ધિ, વૃત્તિ, જે કર્મફલને ઇચ્છતી નથી એટલે પ્રથમ

અંજાવતરણ પર્વ

અધ્યાય ૫૯ મો

મહાભારતની કથા કહેવા પ્રેરણા

॥ શૌનકકથાવાચ ॥

મૃગુવંશાત્ પ્રમૃત્યેવ ત્વયા મે કીર્તિતં મહત્ ॥
આરુવાનમશિલં તાત સૌતે પ્રીતોઽસ્મિ તેન તે ॥
શૌનક ઓલ્યા:—હે સૂતપુત્ર ! તમે મને ભૃગુવંશથી માંડીને જે મહાન આખ્યાન સંપૂર્ણ રીતે સંભળાવ્યું છે, તેથી હું તમારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. હે સૂતનંદન ! હું તમને ફરી વિનવું છું કે, તમે વ્યાસજીએ નિર્મેલી સર્વ કથાઓ મને યથાવત કહેા. તે પરમ કુષ્ઠર સર્પસત્રમાં મહાત્મા સભાસદોના યત્નકર્મના અવકાશના સમયમાં જે જે વિષયો ઉપર જે જે આશ્ચર્ય-કારી કથાઓ થઈ હોય, તે હે સૂતપુત્ર ! તમારી પાસેથી હું સાંભળવા ઇચ્છું છું; તો તમે તે યથાર્થ રીતે અમને કહેા. ૧-૪

સૂતપુત્ર ઓલ્યા:—કર્મના વેયગાળામાં બ્રાહ્મણો વેદના આશ્રયવાળી કથાઓ કહેતા હતા, ત્યારે વ્યાસજી તો મહાભારતના આશ્ચર્યકારક આખ્યાનનું કીર્તન કરતા હતા. ૫

સગુણ અને પછી નિર્ગુણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. અમૃતમયનું રહસ્ય:—તુલ્ય થત કરતાં પણ સૌમાં આસકત મનવાળા અમૃતસમૃદ્ધને અમૃત મળ્યું નહિ અને (હરિમાં શ્રદ્ધા રાખનારા) દેવોને તે પ્રાપ્ત થયું. સર્પસત્રનું તાત્પર્ય:—સાધુપુરુષ પરીક્ષિતને બ્રાહ્મણના અપમાનથી ભય થયો અને આસાધુ સર્પો બ્રાહ્મણના આશ્રયથી નિર્ભય થયા; અર્થાત્ બ્રાહ્મણને આશ્રય આસાધુને પણ અભય આપે છે અને બ્રાહ્મણનું અપમાન કરનારા સાધુપુરુષને પણ ભય થાય છે.

—ની:

આસ્તીકપર્વમાં સંતતિની સ્તુતિ, બ્રાહ્મણના અપર્યે સર્વ વિપતિની નિવૃત્તિ તથા બ્રાહ્મણનું સામર્થ્ય પર્જીવ્યું છે.

શૌનક બ્રોહ્માઃ-જનમેજયના પૂછનાથી તે કૃષ્ણદ્વૈપાયને કર્મદિયાના ગાળામાં પાંડવોનો જન્મ વધારનારું મહાભારતનું જ આખ્યાન વિધિપૂર્વક સંભળાવ્યું હતું, તે પ્રુણ્યકથાને હું યથાવિધિ સાંભળવા ઇચ્છું છું. તો હે સન્ન-વર ! મહાનુભાવ મહર્ષિના મનરૂપી મહાસાગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી એ સર્વરત્નભરી કથા તમે મને કહો. ૧-૮

સૂતપુત્ર બ્રોહ્માઃ-શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયનનું માન્ય એવું તે મહાભારતનું મહાન અને ઉત્તમ આખ્યાન હું તમને મૂળથી માંડીને કહીશ. હે દ્વિજ ! હું એ સર્વ પૂરેપૂરું કહું છું, તમે તે સાંભળો. તે કહેતાં મને પણ અત્યંત આનંદ ઊભરે છે. ૯, ૧૦

ઘતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત અંશાવતરણપર્વમાં 'કથાનુબંધ' નામનો અધ્યાય ૫૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૦ મો

મહાભારતની કથાનો આરંભ .

॥ સૌતિરુવાચ ॥

શ્રુત્વા તુ સર્પસત્રાય દીક્ષિતં જનમેજયમ્ ॥

અમ્પગચ્છદિપિર્વિદ્વાન્ કૃષ્ણદ્વૈપાયનસ્તદા ॥૧॥

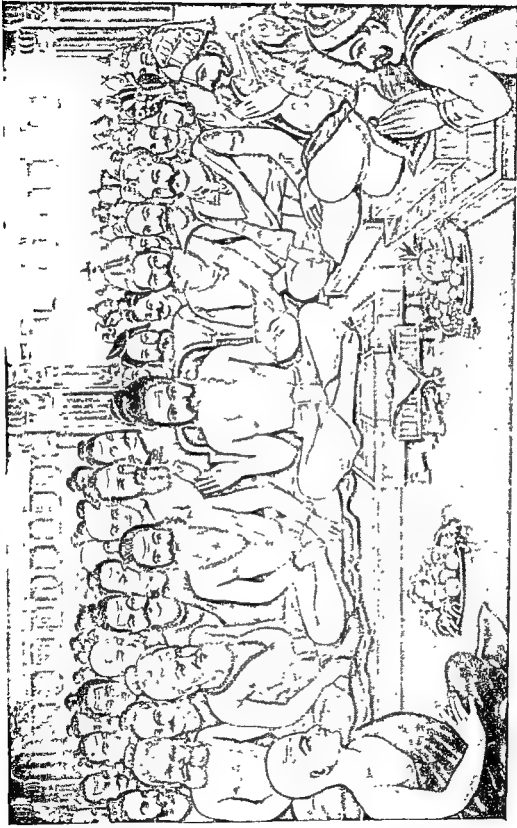
સૂતપુત્ર બ્રોહ્માઃ-જનમેજય રાજાએ સર્પસત્રની દીક્ષા લીધી છે, એ સાંભળીને વિદ્વાન ઋષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન ત્યાં પધાર્યા. તેમને કાલી નામની કન્યાએ યમુનાદ્વીપમાં ચક્રિતના પુત્ર પરાશરથી જન્મ આપ્યો હતો. તે પાંડવોના પિતામહ હતા. તેમણે જન્મતાંની સાથેજ પોતાના દેહને યથેચ્છ વિકસાવ્યો હતો. તે મહાયશસ્ત્રીએ વેદાંગો અને ઘતિહાસો સાથે વેદાનું અધ્યયન કર્યું હતું. તપમાં, વેદના અધ્યયનમાં, પ્રતોમાં, ઉપવાસોમાં, સંતતિમાં અને યજ્ઞમાં કાઈ તેમને ચડી જઈ શકું નહોતું. તે શ્રેષ્ઠ વેદ-

વેતાએ વેદને આર ભાગમાં વહેવ્યા હતા. તે કવિ અને બ્રહ્મજ્ઞાની હતા, તે બ્રહ્મર્ષિ હતા, તે સદાચારી અને સત્યવ્રતી હતા. તે મહાયશસ્ત્રી પ્રુણ્યધ્વોકે ચાંતનુની સંતતિ વિસ્તારતાં પાંડુ, ધૃતરાષ્ટ્ર અને વિદુરને ઉત્પન્ન કર્યા હતા. એવા તે મહાત્મા પોતાના વેદવેદાંગમાં પારંગત થયેલા શિષ્યો સાથે રાજર્ષિ જનમેજયના યજ્ઞમંડપમાં આવ્યા. ત્યાં અનેક સભાસદો, દેશદેશના અનેક રાજ્યાધિકારી રાજાઓ અને યજ્ઞકાર્યમાં કુશલ એવા બ્રહ્માના જેવા ઋત્વિજોથી વીંટાઈને બેઠેલા જનમેજયરાજને તેમણે દેવોથી વીંટાઈને બેઠેલા ઇન્દ્રના જેવો બોલ્યો. ૧-૮

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! રાજર્ષિ જનમેજય તે ઋષિને પધારેલા જાણીને પોતાની મંડલી સાથે ભોમે થયો અને તત્કાલ પ્રીતિપૂર્વક સામે લેવા ગયો. ઇન્દ્રરાજ ગુરુ બૃહસ્પતિને જન્મ આસન આપે, તેમ રાજા જનમેજયે સભાસદોની અનુમતિથી તે ઋષિને સુવર્ણાસન આપ્યું. તે આસન ઉપર બિરાજતા અને દેવર્ષિઓના સમૂહથી પૂજા પામેલા તે વરદાથી વ્યાસજીની રાજા જનમેજયે શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે પૂજા કરી. તેણે પૂજ્ય પિતામહ કૃષ્ણદ્વૈપાયનને વિધિપૂર્વક પગ ધોવાઈ જલ, આયમનીય, અર્ધ્ય અને ગાય અર્પણ કર્યાં. પાંડવવંશી જનમેજયની તે પૂજા સ્વીકારીને તથા ગાયને પાછી લઈ જવાની આજ્ઞા આપીને, વ્યાસજી તે વખતે પ્રસન્ન થયા. ૧૦-૧૪

આ રીતે પ્રપિતામહ વ્યાસજીનું પ્રીતિપૂર્વક પૂજન કર્યા પછી, પ્રસન્ન થયેલો જનમેજય તેમની નિકટમાં બેઠો અને તેમનું ક્ષેમકુશળ પૂછવા લાગ્યો. લગતના વ્યાસજીએ પણ તેને બેઠને પોતાના કુશળસમાચાર કહ્યા. સર્વ સભાસદોએ વ્યાસજીનું પૂજન કર્યું અને તેમણે સભાસદોની વળતી પૂજા કરી. તે પછી સભાસદો સાથે સહી રાજા જનમેજયે હાથ બેઠીને દ્વિજોત્તમ વ્યાસજીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું. ૧૫-૧૭

जनमेजयनी सभाમાં भारतकथन

રાજર્ષિ જનમેજયે સર્પસત્ર માટે દીક્ષા લીધેલી સાલળાને શ્રીકૃષ્ણદ્વારપાથન વ્યાસ શિષ્યોસહિત યજ્ઞસભામાં પ્રધાન્યો. રાજર્ષિ અડળસહિત સામા જર્ષ તેડી લાગ્યા, સુવર્ણસિને પધરાવ્યા, અર્ધપૂર્ણાદિ કર્યો અને પાસે બેસી શ્વેતકુટલ પૂજ્યુ. પછી સર્પથી પૂજ્યથલા ઝેરા તે શ્રીવ્યાસ ભગવાને સલાસદેહની સારી પૂળ કરી પછી જનમેજયે પોતાના પ્રપિતામહ મહર્ષિ વ્યાસપ્રત્યે હાથ જોડીને પોતાના પૂર્વજનેના યુદ્ધના કારણ કહ્યાદિ કહેવા પ્રાર્થના કરી વ્યાસની આજ્ઞા યતા તેમના શિષ્ય વૈશંપયન સર્વને નમસ્કાર કરી મહાભારતનો પ્રતિહાસ કહેવા લાગ્યા.

જનમેજય ઓલ્યા:-હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! આપે કૌરવો અને પાંડવોને પ્રત્યક્ષ જોયા છે, તો આપ તેમનાં ચરિત્રો કહો; તે સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! મારા સર્વ પિતા-મહો ક્રોધાદિથી રહિત કર્મવાળા હતા, તો તેમની વચ્ચે ફાટફૂટ કેમ પડી? દેવે કરીને અનિષ્ટ ચિત્ત-વાળા થયેલા તે પૂર્વજોની વચ્ચે પ્રાણીસંહારક મહાન યુદ્ધ કેમ થયું? હે દ્વિજવર! આ બધો સમગ્ર વૃત્તાંત આપ મને યથાર્થતાથી કહો.

સૂતપુત્ર ઓલ્યા:-તેનું તે વચન સાંભળી-ને શ્રીકૃષ્ણદ્વેષાયને તે વખતે પાસે બેઠેલા પોતાના શિષ્ય વૈશંપાયનને આજ્ઞા આપી: 'અગાઉ કુરુઓ અને પાંડવો વચ્ચે જે ફૂટ પડી હતી તે વિશે તેં મારી પાસેથી જે સાંભળ્યું છે, તે બધું તું આ રાજાને કહે.' પછી તે વિપ્રવરે ગુરુજીની આજ્ઞા માથે ચડાવી તે રાજાને, સભાસદોને તેમજ બીજા સર્વ રાજાઓને, કુરુઓ અને પાંડવોની ફાટફૂટ તથા તેમનો સર્વનાશ એ વિશેનો સર્વ પ્રાચીન ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. ૧૮-૨૪ ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત અ'શાવતરણપર્વ'માં 'કથાનુબંધ' નામનો અધ્યાય ૬૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૧ મો

સંક્ષિપ્ત મહાભારત

॥ વૈશંપાયન ડવાચ ॥

ગુરવે પ્રાજ્ઞ નમસ્કૃત્ય મનોબુદ્ધિસમાધિમિઃ ॥
સંપૂજ્ય ચ દ્વિજાન્સર્વાસ્તથાન્યાન્વિદુષોજનાન્ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-પ્રથમ મન, બુદ્ધિ અને એકચિત્તતાથી ગુરુશ્રીને નમસ્કાર કરું છું; પછી સર્વ બ્રાહ્મણો તથા અન્ય વિદ્વજ્ઞનોને વંદન કરું છું. સર્વ લોકમાં વિખ્યાત, બુદ્ધિમાન, અને મહાત્મા તે મહર્ષિ વ્યાસજીને સંપૂર્ણ ભત કહું છું. હે રાજા! આ ભારતની કથા સાંભળવા માટે તમે સુયોગ્ય છો. ગુરુની આજ્ઞા બાણે મારા

મનને ઉત્સાહ આપી રહી છે. હે રાજા! કુરુ અને પાંડવો વચ્ચે ભેદ પડ્યો, રાજ્યના નિમિત્તે ભૂગદું મંડાયું, પાંડવોને વનવાસ મળ્યો અને સમસ્ત પૃથ્વીનો ઘણું કાઢી નાખનારું યુદ્ધ થયું, એ બધું હે ભરતોત્તમ! તમારા પૂછવાથી હું તમને કહીશ. ૧-૫

પિતા મૃત્યુ પામ્યા પછી તે યુધિષ્ઠિરાદિ વીરો વનમાંથી ઘેર આવ્યા અને ટૂંક વખતમાંજ વેદ-શાસ્ત્રોમાં તથા ધનુર્વિદ્યામાં વિદ્વાન થઈ ગયા. સત્ય, વીર્ય અને ઝોજસથી સંપન્ન, નગરજનો-એ માન્ય ગણેલા અને શ્રી તથા યશવાળા એ પાંડવોને જોઈને કુરુજોને આંખમાં ખૂંચવા લાગ્યું. કૂર કુર્યોધને, કણ્વે અને શકુનિએ તેમને કેદ કરવા અને દેશવટે મોકલવા માટે વિવિધ ઉપાયો કરવા માંડ્યા. પછી કુલિંગ પક્ષીના મતને અનુસરતા (કુલિંગ પક્ષી સિંહની દાદમાં ગયેલું માંસ લેવા ચલ કરે છે) તે શૂરા કુર્યોધને રાજ્યને નિમિત્તે પાંડવોને વિધિવિધ ઉપાયોથી પીડવા માંડ્યા. તે પાપી ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રે એક વાર ભીમને અત્રમાં ઝેર આપ્યું, પણ તે વીર વૃકાદર તેને પચાવી ગયો. 'વળી એક વાર ગંગાકિનારે પ્રખાણકાટિ વડ નીચે સૂતેલા ભીમસેનને ખાંધી-ને, તેણે તેને ગંગાજીનાં જલમાં ફેંછી દીધો અને પોતે નગરમાં આવી રહ્યો. કુન્તીપુત્ર મહાપ્રાહુ ભીમસેને ભગતાંજ પોતાનાં બંધનો કાપી નાખ્યાં અને વ્યથારહિત થઈ ઉપર આવ્યો.

એક બીજી વાર તેણે સૂર્ય રહેલા ભીમસેનને સર્વ અગે કાળા અને મહાઝેરીલા સરપો કરડા-વ્યા, પણ તે ચતુનાશન વીર મરણ ન પામ્યો. પાંડવો વિષે કૌરવોએ જે અપકારો યોજ્યાં, તેમાં પાંડવોને બચાવવામાં તથા તેમના તે ઉપાયોને પાછા લાળવામાં મહાભતિ વિદુર સદા પ્રયત્ન-વાન રહેતા. સ્વર્ગમાં રહેલો ઇન્દ્ર જમ જીવલો-કનો સુખદાતા છે, તેમ વિદુરજી પણ પાંડવોના નિરંતર સુખદાતા હતા. જ્યારે દેવથી

ને માટે રક્ષાયેલા પાંડવોને દુર્યોધન ગુપ્ત અને પ્રગટ એવા વિવિધ ઉપાયોથી પણ મારી શક્યો નહિ, ત્યારે કર્ણ અને દુઃશાસન વગેરે મંત્રીઓ સાથે મંત્રણા કરીને તથા ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા મેળવીને તેણે એક લાક્ષાગૃહ બનાવવાની આજ્ઞા આપી. પછી પોતાના પુત્રનું જ લઘુ ઇચ્છતા એ અભિપ્રાયસુત રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે રાજ્ય ભોગવવાની લાક્ષસાને કારણે તે પાંડવોને ત્યાં વિદાય કર્યા. બધા પાંડવો હસ્તિનાપુરમાંથી માતા સાથે ત્યાં જવા નીકળ્યા. જતી વેળાએ વિદુરજી તે મહાત્માઓના સલાહકાર થયા. તેથી કરીને, તેઓ લાક્ષાગૃહમાંથી બચી ગયા અને મધરાતે વનમાં ભાગી ગયા. ૧-૨૦

શત્રુનાશન મહાત્મા પાંડવો કુન્તીમાતા સાથે વારણાવત નગરમાં જઈને રહ્યા. તેઓ ત્યાં સાવધ રહી પુરોચનથી પોતાનું રક્ષણ કરતા હતા. ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે તેઓ એક વર્ષ સુધી લાક્ષાગૃહમાં વસ્યા. વિદુરજીની પ્રેરણા પ્રમાણે તેમણે સુરંગ ખોદાવડાવી. પછી લાક્ષાગૃહને આગ લગાડીને તથા પુરોચનને બાળી મૂકીને તે શત્રુદ્ધન પાંડવો ભયભીત ચિત્તે માતા સાથે ત્યાંથી દોડ્યા ગયા. ત્યાં વનના ઝરણાની પાસે તેમણે હિડિમ્બ નામનો એક ભયંકર રાક્ષસ જોયો અને તે રાક્ષસેન્દ્રને મારી નાખ્યો. પોતે જોળખાઈ જશે એવી બીકને લીધે તથા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોના ભયથી બીને તે પાંડવો ત્યાંથી રાતોરાતજ આગળ દોડ્યા. અહીં ભીમસેનને હિડિમ્બા મળી અને તેનાથી તેને ઘટોત્કચ પુત્ર થયો. પછી તીવ્ર પ્રતવાળા તે પાંડવો એક્યક્ષા નગરીમાં ગયા. એ એક્યક્ષામાં તેઓ વેદનું અધ્યયન કરવાવાળા બ્રહ્મચારીઓને રૂપે માતા સાથે એક બ્રાહ્મણને ઘેર કેટલોક વખત રહ્યા. ત્યાં વૃકોદર ભીમસેનને મહાબાહુ અને મહાબળિયા એવા માણસખાઉ બક નામના ભૂખ્યા રાક્ષસનો ભેટો થયો. પુરુષોમાં સિંહ જેવા વીર

ભીમ પાંડવે પોતાની જીજ્ઞાસુકિતના પરાક્રમથી તેને મારી નાખ્યો અને નગરનું સંકટ શમાવ્યું. હવે તેમણે પાંચાલ દેશમાં કૃષ્ણાનો સ્વયંવર થાય છે એમ સાંભળ્યું. તેઓ ત્યાં ગયા અને તેને પ્રાપ્ત કરી. દ્રૌપદીને પામીને તેઓ ત્યાં એક વર્ષ રહ્યા. આમ પ્રકટ થયેલા તે અરિદ્ધન પાંડવો પાછા હસ્તિનાપુર આવ્યા. ૨૧-૩૧

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે તથા શાંતનુપુત્ર ભીષ્મે તેમને કહ્યું: 'જેટાં ભાઈઓ સાથે તમને વિરોધ ન થાય, તેટલા સારુ અમે તમારે માટે પાંડવપ્રસ્થમાં વાસ વિચાર્યો છે. આથી વિવિધ વસતિવાળા અને પહોળી સરિયામ સડકોવાળા, તે પાંડવપ્રસ્થમાં તમે મત્સરમુક્ત થઈને રહેવા બંધો.' તેમનાં વચનથી તે પાંડવો સર્વ સંબંધીઓ અને સર્વ રત્નો લઈને પાંડવપ્રસ્થ નગરમાં ગયા. પરમધાર્મિક, સત્યવ્રતી, સતત બ્રતત, હૃદયોગી અને ક્ષમાવાન છતાં અનેક શત્રુઓને તાપ આપનારા તે પાંડવો ત્યાં ધણું વર્ષો રહ્યા. તેમણે પોતાના શસ્ત્રને પ્રતાપે ખીજ રાખ્યો પોતાને વશ કર્યા. ૩૨-૩૯

મહાપરશ્વી ભીમસેને પૂર્વ દિશા જતી, વીર અર્જુને ઉત્તર દિશા જતી, નકુલે પશ્ચિમ દિશા જતી અને શત્રુનાશી સહદેવે દક્ષિણ દિશા જતી. આમ તે બધાએ સમગ્ર વસુધાને વશ કરી. સૂર્યના જેવા પાંચ અટંગી પરાક્રમી પાંડવોથી અને આકાશમાં વિરાજતા સૂર્યથી પૃથ્વી બધું જ સૂર્યવાળી થઈ. ૪૦-૪૯

પછી કોઈ એક નિમિત્તે તેજસ્વી, અને સત્યપરાક્રમી, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠરે પોતાના પ્રાણથી વિશેષ વહાલા, સ્થિર મનવાળા સર્વ શુભોચીયુક્ત અને સવ્યસાચી એવા પુરુષસિંહ ભાઈ અર્જુનને વનમાં મોકલ્યો. તે (સીર માસની ગણતરીએ) અગિયાર વર્ષ અને દશ માસ વનમાં રહ્યો અને પછી જ્યારેક દ્વારકામાં દર્પકેશ શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયો. ત્યાં કમલનયની અને કટ્યાણભાષિણી તે

વાસુદેવની નાની બહેન સુભદ્રાને અર્જુનને પત્ની તરીકે મેળવી. જમ ધન્દ્રાણી ધન્દ્ર સાથે જોડાય અને જમ લક્ષ્મીજી નારાયણ સાથે જોડાય, તેમ સુભદ્રા અર્જુન પાંડવ સાથે પ્રીતિપૂર્વક જોડાઈ. હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! કુંતીપુત્ર અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણની સાથે પાંડવવનમાં અગ્નિને તૃપ્ત કર્યો. જમ પોતાના કાર્ય વિશે નિષ્ઠા રાખનારા શ્રીકૃષ્ણને શત્રુઓને મારવાનાં જરાય કઠિનતા લાગતી નહોતી, તેમ શ્રીકૃષ્ણ સાથે હોવાથી અર્જુનને પણ કોઈ કાર્ય ભારે જણાતું નહોતું. ૪૦-૪૧

અગ્નિએ પૃથાસુત અર્જુનને ઉત્તમ ગાંડીવ ધનુષ્ય આપ્યું, સાથે અક્ષય પાણુવાળા બે લાથા આપ્યા અને એક કપિધ્વજ રથ આપ્યો. ત્યાં અર્જુનને મય નામના મહા અસુરનો ઉગારો કર્યો અને તે મયે સર્વ રત્નોવાળું દિવ્ય સલાગૃહ બનાવ્યું. મૂર્ખ અને દુર્બુદ્ધિ દુર્યોધને આ સભા વિશે લોભ કર્યો. શકુનિ સાથે રહીને તેણે યુધિષ્ઠિરને જુગટામાં છેતર્યા અને તેમને બાર વર્ષ માટે વનવાસ તેમજ એક વર્ષ કોઈક રાજ્યમાં અજ્ઞાતવાસ એમ તેર વર્ષનો દેશવટો આપ્યો. પછી ચૌદમે વર્ષે પાછા આવી તેમણે પોતાની સંજ્ઞા મળી, પણ તે તેમને ન મળી, એટલે હે મહારાજ ! યુદ્ધ થયું. તેમાં અનેક ક્ષત્રિયોને મારીને તથા રાજ દુર્યોધનને હણીને પાંડવોએ પોતાનું ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. હે જયશીલોમાં શ્રેષ્ઠ ! તે શુભકર્મી પાંડવોનો આ પ્રાચીન ઇતિહાસ છે. આમ રાજ્યવિનાશ આણુનારી કૃત પરી હતી અને અંતે પાંડવોનો જય થયો હતો. ૪૭-૫૬

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત અંશાવતરણપર્વમાં 'ભારતસૂત્ર' નામનો અધ્યાય ૬૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૨ મો

મહાભારતનું માહાત્મ્ય

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

કથિતં વૈ સમાસેન ત્વયા સર્વં દ્વિજોત્તમ ॥

મહામારતમાખ્યાનં કરુણાં ચરિતં મહત્ ॥૧॥

જનમેજય બોલ્યા:-હે દિગ્વશ્રેષ્ઠ ! તમે કુરુવ શીઓના ચરિત્ર વિશેનું મહાભારત નામનું મહાન આખ્યાન સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. હે નિષ્પાપ ! હે તપોધન ! વિચિત્ર અર્થવાળી એ કથા તમે કહો. તેને વિસ્તારથી સાંભળના માટે મને ધણું કૃતજ્ઞ થયું છે. તો તમે ફરીથી એ કથા વિસ્તારથી કહો. પૂર્વજોનાં મહાન ચરિત્રો સાંભળતાં હું ધરાતો નથી. ધર્મજ પાંડવોએ વધને યોગ્ય નહિ એવાઓને હણી નાખ્યા, છતાં લોકો તેમની પ્રશંસા કરે છે; તો તેનું કારણ કંઈ નાનુંસૂનું નહિ હોય. નરોમાં સિંહ જવા, સમર્થ શક્તિવાળા અને નિષ્પાપ એવા પાંડવોએ કુરાતમાઓએ કરેલા કલેશોને કેમ ખમી લીધા ? હે દિગ્વર ! દશ હજાર હાથીનું બલ ધારણ કરનારા જીવપરાકર્મી એવા વૃકોદર ભીમે કુઃખ પડવા છતાં ક્રોધને કેમ વશમાં રાખ્યો ? દુષ્ટજનોએ સંતાપ્યા છતાં, તે કૃષ્ણાદ્રોપદીએ-પોતે શક્તિમતી છતાં ક્રોધદષ્ટિથી ધૂત-રાષ્ટ્રપુત્રોને કેમ ખાળી નાખ્યા નહિ ? કુષાત્માઓથી કુઃખ પામતાં છતાં નરશ્રેષ્ઠ એવા પૃથાપુત્રો (ભીમ અને અર્જુન) તથા માદ્રીપુત્રો (નકુલ અને સહદેવ) શા માટે જુગારના વ્યસની ? યુધિષ્ઠિરની પાછળ વનમાં ગયા ? વળી ધાર્મિકોમાં શ્રેષ્ઠ, ધર્મવેત્તા અને ધર્મપુત્ર તે યુધિષ્ઠિર પોતે આ પરમ કુઃખને અયોગ્ય હતા, છતાં શા માટે તેમણે તે કુઃખો સહી લીધાં ? શ્રીકૃષ્ણ જના સારથિ છે એવા ધર્મજયે એકલે હાથે કેમ કરીને સર્વ વિશાળ સેનાને યમરાજને ઘેર પહોંચાડી લીધી ? હે તપોધન ! એ જમ બન્યું હતું તેમ

અને મહારથીઓએ ત્યાં જ જ ક્યું હતું તે સર્વ તમે મને કહો. ૧-૧૧

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે મહારાજ! જરા ખમી જઓ. શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયને કહેલું આ પુણ્ય આખ્યાન ઘણું મોટું છે-હું કમેકમે તે કહું છું. સર્વ લોકમાં પૂજયેલા, અમાપ તેજવાળા અને મહાત્મા તે મહર્ષિ વ્યાસનો સમગ્ર મત હું તમને કહીશ. પરમ તેજસ્વી સત્યવતીપુત્રે પુણ્ય કર્મ-વાળા એક લાખ શ્લોકોમાં આ આખ્યાન કયું છે. જે વિદ્વાન આ મહાભારતને સંભળાવશે અને જે માણસ એને સાંભળશે, તે બ્રહ્મલોકને પામીને દેવની તુલ્યતા મેળવશે. ઋષિએ સ્તવેલું આ પુરાણ વેદોની સમાન છે, પવિત્ર અને ઉત્તમ છે, શ્રવણ કરવા યોગ્ય વિષયોમાં તે શ્રેષ્ઠ છે. આ મહા પવિત્ર ઇતિહાસમાં અર્થ અને કામનો સમગ્ર ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ તેમાં પરમ નૈષ્ઠિક નિર્ણય છે. ૧૨-૧૭

જે વિદ્વાન ઉદાર, દાનપરાયણ, સત્યપરાયણ અને આસ્તિક લોકોને આ શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયનરચિત વેદ સંભળાવશે, તેને ધન પ્રાપ્ત થશે. બ્રૂણહત્યા કર્યાથી થયેલું પાપ પણ આ ઇતિહાસ સાંભળવાથી છૂટી જાય છે, એ નિઃસંશય છે. જેમ ચન્દ્ર રાહથી મુક્ત થાય છે, તેમ ભારે દુરાચારી પુરુષ પણ આ ઇતિહાસ સાંભળવાથી સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. આ ઇતિહાસનું નામ 'મહા' છે, માટે જ્યની ઇચ્છાવાળાએ એ સાંભળવો જોઈએ. એ સાંભળવાથી રાજ પૃથ્વીને જીતે છે-જ અને યજુઓને કરાવે છે. વળી આ ઇતિહાસ શ્રવણ કરવાથી શ્રેષ્ઠ પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે અને મહા કલ્યાણ થાય છે. યુવાન રાજ પટરાણી સાથે એનું વારંવાર શ્રવણ કરે, તો એને વીરપુત્ર થાય અથવા રાજ્યાધિકારિણી પુત્રી થાય. આ ઇતિહાસ પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્ર છે, આ પરમ અર્થશાસ્ત્ર છે અને આ મોક્ષશાસ્ત્ર છે, જેમ અમાપ શુદ્ધિવાળા વ્યાસદેવે કહ્યું છે. ૧૮-૨૩

અત્યારે કોઈ કોઈ આ મહાભારતનું કીર્તન કરે છે અને ભવિષ્યમાં ખીજ અનેક તેને સાંભળશે. આ સાંભળીને પુત્રો પિતાને આજ્ઞાપીન થાય છે અને તેમના પ્રિયકારી બને છે. જે માણસ આનું શ્રવણ કરે છે, તેનું શરીર, મન કે વાણીથી થયેલું તમામ પાપ એકદમ છૂટી જાય છે. ભરતકુલનું આ મહાન જન્મવૃત્તાંત જે ઈર્ષ્યા-રહિત થઈને સાંભળે છે તેને વ્યાધિનો ભય રહેતો નથી, તો પછી તેને પરલોકનો ભય ક્યાંથીજ હોય? મહાત્મા પાંડવોની તથા વિપુલ લક્ષ્મીથી તેજસ્વી, સર્વ વિદ્યાઓથી વિશુદ્ધ અને લોકોમાં વિખ્યાત કર્મવાળા એવા ખીજ ક્ષત્રિયોની લોકમાં કીર્તિ પ્રકટાવવાને નિમિત્તે પુણ્ય ચાહવાવાળા શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયને ધન, યશ, આયુષ્ય, પુણ્ય અને સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરાવનાર આ પવિત્ર ઇતિહાસ કહ્યો છે. જે માણસ પુણ્યને અર્થે આ લોકમાં પવિત્ર બ્રાહ્મણોને આ મહાપવિત્ર મહાભારત સંભળાવે છે, તેને સનાતન ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. જે માણસ પવિત્ર થઈને કુરુઓના વિખ્યાત વંશનું સતત કીર્તન કરશે, તેનો વંશ વિસ્તાર પામશે અને લોકમાં તે સર્વશ્રેષ્ઠ પૂજ્ય થશે.

જે માણસ નિયમવ્રતમાં રહી ચોમાસાના ચાતુર્માસમાં આ મહાભારતનું પઠન કરશે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થશે. ભારતનો પાઠ કરનાર તે વેદોમાં પારંગત થયેલો ગણાશે. આ મહાભારતમાં પવિત્ર અને પાપમુક્ત દેવો, રાજા, ધર્મીઓ તથા બ્રહ્મર્ષિઓનું તેમજ શ્રીકૃષ્ણનું કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે. વળી એમાં ભગવાન જૂતનાથ તથા ભગવતી ભવાનીનું કીર્તન છે. એમાં એકથી વિશેષ માતાઓથી જન્મ પામેલા કાર્તિકેયની ઉત્પત્તિકથા છે. એમાં ગાયો અને બ્રાહ્મણોનું મહાત્મ્ય કહેવાયું છે. આ મહાભારત સર્વ વેદોના સમૂહરૂપ છે. ધર્મશુદ્ધિવાળાઓએ એનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. જે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ આ લોકમાં પર્વને દિવસે આનું શ્રવણ કરાવે

છે, તે નિષ્પાપ થઈ, સ્વર્ગને જીતે છે અને સના-
તન બ્રહ્મલોકને પામે છે. જ માણસ શ્રાદ્ધને અંતે
આ મહાભારતનું એક પદ સરખું પણ બ્રાહ્મ-
ણોને સંભળાવે છે, તેનું તે શ્રાદ્ધ તેના પિતૃઓને
અક્ષય વૃત્તિ આપે છે. માણસે દિવસે ઇન્દ્રિયોથી
અથવા મનથી, બાણતાં કે અબાણતાં, જે પાપ
કર્યાં હોય છે, તે આ મહાભારતનું આખ્યાન
સાંભળતાંજ લય પામે છે. ૪૪-૩૯

ભરતકુલના મોટા જન્મવૃત્તાંતો આમાં વર્ણ-
વાયા છે, તેથી એ મહાભારત કહેવાય છે. જે
મહાભારતનો વ્યુત્પત્તિયુક્ત અર્થ બાણે છે, તે
સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે; કેમકે એ ભરતવં-
શનો મહાઅશ્વત્થ ઇતિહાસ છે. આ કથાઅનુ-
ક્રીતં નથી માણસોનાં મહાપાતકો છૂટી બધ છે.
શક્તિશાળી શ્રીકૃષ્ણદ્વેપાયન મુનિ પવિત્ર અને
નિત્ય ઉદ્યોગપરાયણ રહીને ત્રણ વર્ષમાં આદિથી
મહાભારત રચીને સફલમનોરથ થયા હતા. એ
મહર્ષિએ તપ અને નિયમનું પાલન કરી આ
રચ્યું છે. તેથી બ્રાહ્મણોએ નિયમશીલ રહીને
એનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણદ્વેપાયને કહેલી
ભારતની આ પવિત્ર અને ઉત્તમ કથાને જે
બ્રાહ્મણો સંભળાવશે અને જે માનવો તેનું શ્રવણ
કરશે, તેમને કદીય પાપ નહિ અડે-પછી ભલે
તેઓ સુકર્મી હોય કે કુકર્મી હોય. ધર્મની કામ-
નાવાળા માણસે આ સર્વ ઇતિહાસને આખોય
સાંભળવો જોઈએ; તેમ કયે તેને સિદ્ધિ સાંપ-
ડશે. માણસ આ મહાપવિત્ર ઇતિહાસ સાંભળી-
ને જે પ્રસન્નતા મેળવે છે, તે સ્વર્ગલોકને પામ્યા
છતાં પણ તેને મળતી નથી. ૪૦-૪૯

જે પુણ્યવાન માણસ શ્રદ્ધાપૂર્વક આ અશ્વ-
ત્થ કથાને સાંભળે છે અથવા સંભળાવે છે, તેને
રાજસૂય અને અશ્વમેધ યજ્ઞોનું ફળ મળે છે.
જેમ સમુદ્ર ભગવાન અને મહાગિરિ મેરુ એ
બન્ને રત્નનિધિ તરીકે પ્રખ્યાત છે, તેમ આ
ભારત પણ છે. આ મહાભારત વેદોની સમાન

છે, તે રત્નનિધિ ઉત્તમ અને પવિત્ર છે; તે કણ-
મધુર અને સાંભળવા યોગ્ય છે, તે પાપહારી
અને શીલવર્ધક છે. જે રાજન ! જે માણસ
વાચકને આ મહાભારત ભેટ આપે છે, તેણે
બંને સાગરરૂપી કટિમેખલાવાળી સર્વ પૃથ્વીનું
દાન કર્યું છે. જે પરીક્ષિતપુત્ર ! પુણ્ય અને
વિજય અર્થે હું એ દિવ્ય કથા સમગ્ર રીતે
કહું છું-એ આનંદદાયી કથા તું સાંભળ. નિત્ય
ઉદ્યોગી-શ્રીકૃષ્ણદ્વેપાયન મુનિએ આ અશ્વત્થ
મહાભારત ત્રણ વર્ષમાં રચ્યું છે. જે ભરતોત્તમ !
ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના સંબંધમાં જે
અહીં છે, તેજ બીજું છે; પણ જે અહીં નથી
તે બીજું ક્યાંય નથી. ૪૭-૫૩

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
અંશાવતરણપર્વમાં ‘મહાભારત પ્રશંસા’
નામનો અધ્યાય ૬૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૩ મો

વ્યાસાદિની ઉત્પત્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

રાજોપરિચરો નામ ધર્મનિત્યો મહીપતિઃ ॥

વશૂવ મૃગયાં ગતું સદા કિલ ધૃતવ્રતઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન ઓલ્યાઃ-રાજ ઉપરિચર નામે
એક ધર્મશીલ પૃથ્વીપતિ હતો. તે સદા યુગયાનો
વ્રતધારી હતો. પુરુવંશને આનંદ આપનારા તે
વસુ રાજાએ ઇન્દ્રના ઉપદેશથી ચેદિ નામના રમ-
ણીય પ્રદેશ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો હતો. એક
સમયે શસ્ત્રાસ્ત્ર મૂંઝી દબને, તે તપસ્વી થઈ આશ્ર-
મમાં રહેતો હતો. ત્યારે દેવોએ વિચાર્યું કે, ‘આ
રાજ તપથી ઇન્દ્રપદને યોગ્ય થશે’ એવું વિચારી
તે રાજ પાસે આવ્યા અને સમભવરૂપી તેને
તપમાંથી નિવૃત્ત કરવા લાગ્યા. ૧-૪

દેવો ઓલ્યાઃ-હે પૃથ્વીનાથ ! પૃથ્વીમાં
તારે હીધે આ ધર્મ ઘટે એ યોગ્ય નથી. કેમકે
ધારણ કરવામાં આવેલો ધર્મજ સમગ્ર જગ-
તને ધારણ કરી રહ્યો છે. ૫

ધન્દ્ર બોલ્યા:-તું એકાગ્રતાથી, નિત્ય ઉદ્યોગી રહી, લોકમાં ધર્મનું પાલન કર. એમ ધર્મયુક્ત થયેલો તું સનાતન એવા પુણ્ય-લોકોને જોશે. તું મર્ત્યલોકમાં રહેનારો છે અને હું સ્વર્ગલોકનો વાસી છું. તોય તું મારો પ્રિય સખા છે. હે નરનાથ! પૃથ્વીમાં જ રમણીય દેશ છે, તેમાં તું વાસ કર. આ દેશ પશુઓને મંગલ-કારી છે, પવિત્ર છે, બહુ ધન અને અતિ ધાન્યથી ભરપૂર છે. તે સ્વર્ગ સમાન હોઈ રક્ષણ કરવા-યોગ્ય છે. તે સૌમ્ય છે, ભોગો અને ભૂમિના ગુણોથી યુક્ત છે, ધન તથા રત્નો આદિથી પૂર્ણ છે અને તે સંપત્તિવાન છે. અહીંની પૃથ્વી વસુ-ઓથી ભરેલી છે. હે ચેદિનાથ! તું આ ચેદિ-દેશમાં નિવાસ કર. ૧-૯

અહીંના લોકો ધર્મશીલ, સુસંતોષી અને સાધુતાવાળા છે. તેઓ મરકરીમાં જીવે છે. બોલતા નથી, તો પછી બીજી વખતે તો ક્યાંથીજ બૂકું બોલે! અહીં વડીલની સેવામાં તત્પર રહેલા પુત્રો પિતાથી ભુદા થતા નથી. અહીં કોઈ દૂષણા યજ્ઞને ઝૂંસરીએ બેઠતું નથી કે ભારે ગોળ ઉપડાવતું નથી. હે માનનીય! ચેદિદેશમાં સર્વ વર્ણો સ્વધર્મમાં પરાયણ છે. ત્રણે લોકમાં એવું કશુંજ નથી જ તું બણતો નથી. આ હું તને દેવોના ઉપભોગનું, દિવ્ય, આકાશગામી અને સ્ફટિકનું બનાવેલું વિમાન આપું છું; તે સદા આકાશમાં તારી સેવામાં રહેશે. સર્વ અર્થોમાં એક તુંજ આ શ્રેષ્ઠ વિમાનમાં વિરાજીને શરીર-ધારી સાક્ષાત્ દેવની જમ ઉપર આકાશમાં ફરશે. હું તને કરમાય નહિ તેવાં કમલોની વૈજયન્તી માલા આપું છું-સંઘામમાં સસોની સામે તે તારું અખંડ રક્ષણ કરશે. હે નરપતિ! આ 'ધન્દ્ર માલા' તરીકે પ્રખ્યાત થશે અને એ જ તારું ધન્ય, અજોડ અને મહાન લક્ષણ થશે. ૧૦-૧૧

સૂતપુત્ર બોલ્યા:-વૃત્રા ધન્દ્રારાજ તેને પ્રેમચિહ્ન તરીકે ચિહ્ન બનાવું પાલન કરનારી

એકે વાંસની લાકડી આપી. એક વરસ પછી રાજ્યે ધન્દ્રની પૂજા માટે તે લાકડીને જમીનમાં ખોદી. હે રાજન! ત્યારથી આરંભીને આજ સુધી શ્રેષ્ઠ રાજ્યો વસુની પેઠે વાંસની લાકડીને જમીનમાં ખોસે છે અને પછી બીજા દિવસે, વસ્ત્ર, ચંદન, માલા તથા આભૂષણોથી અલંકૃત કરેલી તે લાકડીને રાજ્યો ઊંચી કરે છે, તેમજ તેને વિધિપૂર્વક પુષ્પમાલા લપેટી રાખે છે. પછી અહીં હંસરૂપધારી ભગવાન ધન્દ્રનું પૂજન કરવામાં આવે છે. કેમકે, મહાત્મા વસુને માટેજ ધન્દ્રે આ રૂપ પ્રીતિપૂર્વક લીધું હતું. ૧૭-૨૦

રાજશ્રેષ્ઠ વસુએ કરેલી તે શુભ પૂજા બેઠને તે સમર્થ મહેન્દ્રદેવ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા: 'જે માણસો અને નૃપતિઓ ચેદિનાથ રાજવી-ની જમ મારું પૂજન કરશે તથા આનંદથી કરા-વશે, તેમને તથા તેમના દેશોને લક્ષ્મી તથા વિજય મળશે-તેમનો અધિકારપ્રદેશ વિશાળ અને હર્ષપૂર્ણ થશે. હે નરપતિ! આ રીતે તે મહાત્મા ધન્દ્રારાજ મહારાજ વસુને પ્રેમ-પૂર્વક સત્કાર્યા. ભૂમિ અને રત્ન આદિનાં દાન કરીને જે માણસો સદા -મહેન્દ્રનો યોગ્ય કરાવશે, તેઓ પૂજ્ય બનશે. વરદાન તથા મહા-યજ્ઞો વડે તેમજ ધન્દ્રના ઉત્સવે કરીને ધન્દ્રથી સત્કાર પામેલા તે ચેદિનાથ વસુ જેદિ દેશમાં રહીને, આ પૃથ્વીનું ધર્મપૂર્વક પાલન કરવા લાગ્યા. ધન્દ્ર પ્રત્યેની પ્રીતિથી ચેદિપતિ વસુએ ધન્દ્રનો મહોત્સવ કરવા માંડ્યો. ૨૩-૨૪

અમાપ તેજસ્વી એ વસુને પાંચ મહાવીર-વાન પુત્રો થયા. તે સત્રાટે તે પુત્રોને વિવિધ રાજ્યોની ગાદી આપી. તેમનો મહારથી બૃહદ-રથ તે મગધદેશનો વિખ્યાત રાજ થયો. બીજે પ્રત્યગ્રહ હતો અને પછી કુશાખ્ય-જેનું બીજું નામ મણિવાહન હતું તે હતો. હે રાજન! ચોથો આવેલ હતો અને પાંચમો અપરાજિત થઈ હતો. હે રાજન! તે મહાતેજસ્વી રાજપિ-

ના આ પાંચ પુત્રો હતા. તેમણે પોતપોતાને નામે પોતપોતાના દેશે અને નગરો વસાવ્યાં. પાંચ વસુપુત્ર રાજાઓના અલગ અલગ અને સ્થાયી વંશો ચાલ્યા. મહાત્મા વસુરાજ બ્યારે ઇન્દ્રના આપેલા સ્કૃતિક વિમાનમાં આકાશમાં હાડતા હતા, ત્યારે ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ તેમની સ્તુતિ કરતાં હતાં. આમ ઉપર ચરવાથી —ફરવાથી તેમનું ‘રાજ ઉપરિચર’ એવું નામ વિખ્યાત થયું. ૩૦-૩૪

તેમની રાજ્યધાની પાસે વહેતી શુક્રિમતી નદીને ચેતનાયુક્ત ડાલાહલ પર્વતે કામયુક્ત થઇને રાણી દીધી હતી. વસુએ તે ડાલાહલ પર્વતને લાત મારી અને તે પ્રહારે કરીને પડેલી ખખોલમાંથી તે નદી બહાર નીકળી પડી. પર્વતે તે નદીમાં એક બેઠકું પેદા કર્યું. પોતાના છુટકારાથી પ્રસન્ન થયેલી તે નદીએ પોતેજ રાજને તે જુગલ અર્પણ કર્યું. એમાં એક પુરુષ હતો. અરિનાશન, વસુદાતા અને નરપતિશ્રેષ્ઠ વસુએ તેને પોતાના સેનાપતિ બનાવ્યો. એમાંની કન્યા ગિરિકાને રાજાએ પોતાની પત્ની કરી. એક સમયે ઋતુકાલમાં આવેલી અને ગર્ભાધાન માટે સ્નાનશુદ્ધ થયેલી વસુની પત્નીએ તેને કામનો કાલ કહ્યો. તે દિવસે, હે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિમાન ! રાજશ્રેષ્ઠ વસુના પિતૃઓએ પ્રસન્ન થઈ તેને કહ્યું : ‘તું મૃગાને હણી અમને પ્રસન્ન કર.’ ૩૫-૪૧

પિતૃઓની તે આજ્ઞાતું ઉલ્લંઘન ન કરતાં તે રાજ મૃગયાએ ગયો, તો પણ અત્યંત લાંબાવય-વતી અને સાક્ષાત્ બીજી લક્ષ્મી જેવી ગિરિકાને તે કામચિત્તે સ્મરતો રહ્યો, ત્યારે વસંતઋતુ હતી અને વળી તે વન ગન્ધર્વરાજના ઉપવન જેવું હતું. તેમાં અશોક, ચંપક, આંબા, અતિ-સુક્ત, નાગકેસર, કર્ણિકાર, બકુલ, દિવ્ય પાટલ, પાટલ, નાળિયેરી, ચંદન અને અજુન આદિ અનેક મીઠાં ફળવાળાં રમણીય મહાવૃક્ષો હતાં. તેમાં કાઠિલસમૃદ્ધનું ફળન હતું અને મત્ત બ્ર-મ-

રોનો શુંબરવ હતો. રાજ કામથી વિવશ થઈ ગયો. ત્યાં એણે ગિરિકાને ન બોઈ, એટલે કામથી સળગી રહેલો તે આમતેમ ધૂમવા લાગ્યો.

ત્યાં ફરતાં ફરતાં તેણે એક રમણીય અશોક-વૃક્ષ જોયું. તેની ડાળીની અણીઓ ફૂલોથી છવાયેલી હતી, તે પલ્લવોથી સુશોભિત હતું અને ગુચ્છોથી ઢંકાયેલું હતું; તે મધ અને સુવાસથી સંયુક્ત હતું અને તેનાં ફૂલની મહેંક મનોહર હતી. નરપતિ વસુ તેની છાયામાં નીચે સુખથી બેઠો. પવનથી પ્રેરાતાં તેને કામહર્ષ થયો. ગહન વનમાં ફરતાં તેને વીર્યસ્ખલન થયું. તે ખરતાં જ, ‘મારું વીર્ય વ્યર્થ ન પડે’ એમ વિચારી તે ભૂમિનાથે એ વીર્યને વૃક્ષના એક પાંદડામાં ઝીલી લીધું. તેણે ફરી ફરીને વિચાર્યું : ‘મારું આ વીર્યપતન મિથ્યા ન જ થાય, મારી પત્નીનો ઋતુકાલ અફલ ન જ બન્ય.’ આમ ફરી ફરીને વિચારીને અને વીર્યની અમોઘતા બળીને, તે રાજશ્રેષ્ઠે પટરાણીને માટે વીર્ય મોકલવાનો આ સમય છે એમ નિશ્ચય કર્યો. ૪૨-૪૩

સૂક્ષ્મ ધર્મના અર્થતત્ત્વને બળુવાવાળા તે રાજાએ તે વીર્યને મંત્રથી શુદ્ધ કર્યું. પાસે જોલેલા તથા વેગથી જવાવાળા બાજપક્ષી પાસે બઈ કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય ! મારું હિત કરવા સારું તું આ મારું વીર્ય મારે ઘેર લઈ જા અને ગિરિકાને ઝટ આપ. આજેજ તેને આર્તવ છે.’ વેગવાન બાજપક્ષીએ તરતજ તે લીધું અને અતિ વેગ ધારણ કરીને તે પક્ષીએ જાડવા માંડ્યું. જાડતા જતા એ બાજને બીજ એક બાજ જોયો અને તેને જોતાંજ માંસની શંકા એ તેના ઉપર ઝપટ મારી. એ બેઠ વચ્ચે આકાશમાં આંચથી ચુદ્ધ થયું. તેઓ જાડતા હતા તેવામાં તે શુક્ર યસુનાના જલમાં ગરી પડ્યું. હવે તે વખતે આદ્રિકા નામની એક વિખ્યાત સુંદર અપ્સરા, બ્રહ્માના શાપને લીધે માછલી બનીને યસુનામાં ફરતી હતી; તે મત્સ્યરૂપિણી

ત્યાં આવીને બાજની પકડમાંથી પડેલા વસુના તે વીર્યને એકદમ ગળી ગઈ. ૫૪-૧૦

એક દિવસે માછીમારોએ તે માછલીને બળમાં પકડી. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દસમેા મહિને થતાં, તેણે તેના ઉદરમાંથી એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ એમ બે માણસ-બહાર કાઢ્યાં. તે માછીમારોએ આ આશ્ચર્યકારી વાત રાજાને જઈ જણાવી અને કહ્યું : 'હે મહારાજ ! માછલીની કાયામાં આ બે મનુષ્યો જન્મ્યા છે.' રાજા ઉપરિચરે તે બેમાંથી પુરુષને પોતે લીધા. તે મત્સ્ય નામે સત્યવત્ની અને ધાર્મિક રાજા થયો. તે અપ્સરા પણ તેજ કાણે શાપથી મુક્ત થઈ; કેમકે, ભગવાને તે મત્સ્યયોગિના પામેલી સુંદર અપ્સરા-ને કહ્યું હતું કે, 'બે માનવબાલોને પ્રસવ આપી તું શાપમુક્ત થઈશ.' તેણે બે મનુષ્યોને જન્મ આપ્યા પછી માછીમારોએ તેને મારી નાખી. આમ તે સુંદર અપ્સરા મત્સ્યરૂપ છોડીને દિવ્ય-રૂપ પામી અને સિદ્ધો તથા ઋષિઓના ચરણોથી સેવાયેલા આકાશમાર્ગે ગઈ. રાજાએ તેની મત્સ્યના ગંધવાળી તે દીકરી મત્સ્યા માછીને સોંપી અને કહ્યું : 'આ તારી કન્યા થાઓ.' રૂપ અને સત્વથી ભરેલી, સર્વ ગુણોથી શોભતી અને પવિત્ર હાસ્યવાળી તે સત્યવતી નામની કન્યા માછીઓના આશ્રયને લઈને કેટલાક વખત સુધી મત્સ્યગંધાજ રહી. ૧૧-૧૯

એક સમયે તીર્થયાત્રાની પરિક્રમા કરતાં પરાશરમુનિએ પિતાની સેવા માટે નાવ ચલાવી રહેલી મત્સ્યગંધાને જોઈ. અત્યંત રૂપવતી, સિદ્ધી પણ જેની કામના કરે એવી, સુમધુર હાસ્યવાળી અને કેળના જેવી ગંધાવાળી તે દિવ્ય વસ્તુકન્યાને જોઈને તે બુદ્ધિમાન મુનિશ્રેષ્ઠ તેની કામના કરવા લાગ્યા અને બોલ્યા : 'હે કલ્યાણી ! તું મારો સંગ કર.' તે બોલી : 'હે ભગવન ! જુઓ બેઠ કહી ઋષિઓ ભ્રમા છે. તેમના દેખતાં આપણો સમાગમ કેવી રીતે થાય !' તેણે આમ

કહ્યું, એટલે સમર્થ ભગવાન પરાશરે ધૂમસ સન્ન્યુ અને તે આખો દેશ અંધકારમાં ઘેરાઈ ગયો. તે પરમ ઋષિએ સર્જેલા તે ધૂમસને જોઈને તે તપસ્વિની કન્યા આશ્ચર્ય પામી અને શરમાઈ ગઈ.

સત્યવતી બોલી :—હે ભગવન ! તમે મને સદા પિતાની આજ્ઞામાં રહેનારી કન્યા જણો. હે નિષ્પાપ ! તમારા સાથેના સંયોગથી મારા કન્યાભાવને દૂષણ લાગે. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! કન્યાપણ દૂષિત થતાં હું ઘેર કેવી રીતે જઈ શકું ! હે બુદ્ધિમાન ઋષિ ! હું કેમ કરી ત્યારે જીવી શકીશ ! હે ભગવન ! આ વિચારો અને પછી જ કરવું હોય તે કરો.' આમ કહી રહેલી તે સત્યવતી ઉપર ઋષિશ્રેષ્ઠ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા : 'મારું પ્રિય કરીને પણ તું કન્યાજ રહેશે. હે ભીરુ ! હે ભાવિની ! તું ઇચ્છે તે વરદાન માગી લે. હે નિર્મલ હાસ્યવાળી ! મારી કૃપા પહેલાંય કદી નિષ્ફલ ગઈ નથી. ૭૦-૭૮

તેમણે આમ કહ્યું એટલે મત્સ્યગંધાએ પોતાનાં ગાત્ર ઉત્તમ સુગંધવાળાં થાય એવું વરદાન માગ્યું. તે ભગવાને આ લોકમાં તેનું મનતું ધાતું આપ્યું. પછી વરદાનની પ્રાપ્તિથી પ્રસન્ન થયેલી અને સ્ત્રીના ભાવગુણથી આભૂષિત થયેલી તે, અદ્વિતીય કર્મ કરવાવાળા ઋષિ સાથે સંસર્ગ પામી. આ વરદાનથી પૃથ્વીમાં તેનું ગંધવતી નામ વિખ્યાત થયું. વળી આ લોકમાં માણસો એક ચોજનથી તેની ગંધ લેતા હતા, તેથી તેનું બીજું નામ ચોજનગંધા પડ્યું. પછી ભગવાન પરાશર પોતાને આશ્રમે ગયા. આમ અનુપમ વરદાન પામીને આનંદિત થયેલી સત્યવતીએ પરાશરના સંયોગથી તરતજ ગર્ભ ધારણ કરી પ્રસવ કર્યો. તે વીર્યવાન પરાશરપુત્ર યમુના દીપમાં જન્મ્યા. માતાની આજ્ઞા લઈ તેમણે તરતજ તપમાં મન પરોવ્યું. તે બોલ્યા : 'કામ હશે ત્યારે હું સ્મરણ યતાંજ આત્રી રહીશ.'

આ રીતે શ્રદ્ધેપાયનજી સત્યવતીમાં પરાશ-
રથી જન્મ્યા. તે બાલક તરીકે દ્વીપમાં મુકાયા
હતા, એટલે તેઓ દ્વેપાયન નામ પામ્યા.
યુગે યુગે ધર્મનો એક એક પાદ ઘટતો જાણીને,
તથા મનુષ્યોનો આવરણ, શક્તિ અને યુગદશા
જોઈને તે વિદ્વાને વેદો અને બ્રાહ્મણો ઉપર કૃપા
કરવાની ઇચ્છાએ વેદોનો વ્યાસ (શાખા વિભા-
ગ) કર્યો, તેથી તે વ્યાસ કહેવાયા. શ્રેષ્ઠ વરદાન
આપનારા તે મહા સમર્થે સુમન્તુ, જૈમિની,
પૈલ, પોતાના પુત્ર શુક્રદેવ અને વૈશંપાયનને
મહાભારત સાથે પાંચ વેદો ભણાવ્યા. તેમણે
અલગ અલગ રીતે મહાભારતની સંહિતાઓને
પ્રકાશિત કરી છે. ૮૦-૮૦

મહાવીરવાન, મહાયશસ્વી અને અમાપ
તેજસ્વી શાન્તતુપુત્ર ભીષ્મજી વસુઓના અંશ-
રૂપે ગંગાજીમાં જન્મ્યા હતા. વેદના અર્થને
જાણવાવાળા, મહાયશસ્વી એવા ભગવાન અણ્વી-
માંડવ્ય નામે એક પુરાતન પ્રસિદ્ધ ઋષિ હતા.
પૂર્વે હે વિપ્ર ! તે મહાયશસ્વી ઋષિને પોતે ચોર
ન હોવા છતાં ચોરની શંકાએ શૂળીએ ચડાવ-
વામાં આવ્યા હતા. ત્યારે તે મહર્ષિએ ધર્મને
બોલાવીને કહ્યું હતું : 'હે ધર્મ ! ખચપણમાં
મેં એક નાની પંખણીને દર્ભની એક સળી-
થી વીંધી હતી; તે પાપ મને યાદ છે. આ
સિવાય બીજું એક પાપ કયું હોવાતું મારા
સ્મરણમાં નથી. મારા હજારણા અધિક અને
અમાપ તપથી પણ શું તે પાપ ક્ષય પામ્યું
નથી ? સર્વ પ્રાણીવંશ કરતાં બ્રાહ્મણનું અપમાન
અથવા તેને આપેલું કૃત્ય અધિક પાપમય છે.
હે ધર્મ ! તું પાપિયો થયો છે, એટલે તું
શુદ્રથોનિમાં જન્મશે. ૮૧-૮૧

આ પ્રકારના શાપે કરીને ધર્મ પણ વિદ્વાન,
ધર્મભૂતિ અને અપાપ એવા વિદુરરૂપે શુદ્ર-
થોનિમાં જન્મ્યા. સુનિતુલ્ય સૂત સંજયે ગાવ-
હ્યાણથી જન્મ લીધો. જન્મ સાથેજ કવચ તથા

કુંડલ ધારનારો અને જે તેજસ્વી સુખવાળો મહા-
બલવાન કણ્ઠ કન્યા કુંતીમાં સૂર્યદેવથી જન્મ્યો.
અનાદિ, અનંત, જગત્કર્તા, જગત્પ્રભુ અને
સર્વ લોકથી નમસ્કારાતા એ મહાયશસ્વી વિષ્ણુ
ભગવાને લોકો ઉપર કૃપા કરી દેવગ્રીજીમાં
વસુદેવથી પ્રાગલ્ભ્ય ક્યું. જેને અબ્યક્ત, નિત્ય,
બ્રહ્મ, પ્રધાન, ત્રિયુણાત્મક, આત્મા, અબ્યય,
પ્રકૃતિ, જગત્કારણ, વિશ્વ, પુરુષ, વિશ્વકર્મા,
સત્યયુણાશ્રયી, પ્રણવસ્વરૂપ, અનંત, અચલ,
દેવ, હંસ, નારાયણપ્રભુ, ધાતા, અજન્મા,
દિવ્ય, શ્રેષ્ઠ, અવિનશ્વર, કૈવલ્ય, નિશુલ્ક, અપ-
રિચ્છિત, કારણવિહીન અને જન્મમૃત્યુરહિત
તરીકે પંડિતો કહે છે, તે પ્રાણીમાત્રના પિતા-
મહ, કર્તા અને વિશ્વ પુરુષે ધર્મની વૃદ્ધિ
માટે અન્યક વૃણીવંશમાં જન્મ લીધો. ૮૭-૧૦૪

અસ્મને જાણવાવાળા, અસ્પ્રયોગમાં કુરાલ,
મહાપરાક્રમી, સર્વ શાસ્ત્રમાં નિપુણ અને
નારાયણને અતુસરવાવાળા સાત્યકિ તથા કૃત-
વર્માંએ સત્યક અને દ્વિદિક્ષી જન્મ ધર્યો. ઉચ્ચ
તપસ્વી મહર્ષિ ભરદ્વાજનું સ્થપિત થયેલું
વીર્ય દ્રોણી (ગિરિશુક્ર)માં વૃદ્ધિ પામ્યું અને
તેમાંથી દ્રોણાચાર્ય જન્મ્યા. શરદ્વાન ગૌતમ-
જીથી શરના ગુચ્છમાં અશ્વત્થામાની માતા અને
મહાબલવાન કૃપાચાર્ય એમ એક યુગલ જન્મ્યું.
પછી દ્રોણમાંથી મહાબલવાન અશ્વત્થામાનો
જન્મ થયો. તેજ રીતે સાક્ષાત્ આસિ જવી
કાંતિવાળો, વીર અને વીર્યવાન વૃષ્ણધ્વન યજ્ઞક-
ર્મના અસિમાંથી, દ્રોણના વિનાશ માટે, ધંતુધ્ય
લઈને જન્મ્યો. તેજ વેદીમાંથી ઉત્તમ રૂપવતી,
શુભલક્ષણા, તેજસ્વિની અને ઝગહગતા શરીર-
વાળી કૃષ્ણા પણ જન્મી. ૧૦૫-૧૧૦

એ પછી પ્રહ્લાદના શિષ્ય નમ્જિતને
મુગલ નામનો પુત્ર થયો હતો. દેવી કોપથી
એ સુખલની પ્રજા ધર્મનો વિનાશ કરનારી
થઈ. ગાંધારદેશના રાજા સુખલને અર્થ

નિપુણ એવા શુનિ અને દુર્યોધનની માતા ગાંધારી એમ બે સંતાન થયાં. શ્રીકૃષ્ણ દ્વેષ-યનથી વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રીમાં રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર તથા મહાબલવાન પાંડુ થયા. ધર્મ અને અર્થ-માં કુશલ, બુદ્ધિમાન, પ્રજ્ઞાવાન અને ક્ષીણપાપ થયેલા વિદુરજી શ્રીદ્વેષાયનથીજ શૂદ્રયોનિમાં જન્મ્યા. પાંડુની બેઠ રાણીથી દેવ જેવા પાંચ બુદ્ધ બુદ્ધ પુત્રો થયા. તેમાં યુધિષ્ઠિર ગુણમાં સૌથી મોટા હતા. ધર્મથી યુધિષ્ઠિર થયા, વાયુ-થી વૃકાદર ભીમ થયો અને સર્વશસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો શ્રીમાન ધનંજય ઇન્દ્રથી થયો. વળી અશ્વિનીકુમારોથી વડીલની સેવામાં પરાયણ એવા નકુલ અને સહદેવ નામે બે રૂપવાન ભેડિયા ભાઈ થયા. બુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધન આદિ સૌ પુત્ર થયા અને વૈશ્યાગર્ભથી કરણ નામે સુયુત્સુ થયો. ૧૧૧-૧૧૮

હે ભારત ! આ પુત્રોમાં દુર્યોધન, દુઃશાસન, દુઃસહ, દુર્ભર્ષણ, વિકર્ણ, ચિત્તસેન, વિવિંશતિ, જય, સત્યવ્રત, પુરુષિત તથા વૈશ્યાપુત્ર સુયુત્સુ એ અગિયાર મહારથીઓ હતા. શ્રીકૃષ્ણનો ભા-ણેજ અને મહાત્મા પાંડુનો પૌત્ર એ અભિમન્યુ અર્જુનથી સુભદ્રામાં જન્મ્યો. વળી પાંચાલી દ્રૌપદીમાં પાંડવોથી સ્વરૂપવાન અને સર્વશાસ્ત્રો-માં નિપુણ એવા પાંચ કુમારો ઉત્પન્ન થયા. તેમાં યુધિષ્ઠિરથી પ્રતિવિન્ધ્ય થયો, વૃકાદરથી સુતસોમ થયો, અર્જુનથી શ્રુતશ્રીર્તિ થયો, નકુલથી શતા-ની થયો અને સહદેવથી પ્રતાપી શ્રુતસેન થયો. વનમાં ભીમે હિડિમ્બામાં ઘટોત્કચને ઉત્પન્ન કર્યો. દ્રુપદથી શિષ્પંડી કન્યારૂપે જન્મ્યો હતો, પણ પાછળથી તે પુત્ર બન્યો હતો. સ્થૂણ નામના યક્ષ પ્રિય કરવાની ઇચ્છાએ તેને પુરુષ બનાવ્યો હતો. તે કુરુયુદ્ધમાં યુદ્ધ ઇચ્છતા સેંકડો અને હજારો રાજાઓ રણમેદાનમાં ભેગા થયા હતા. દશ હજાર વર્ષે પણ તેમનાં અસંખ્ય નામો પૂરી રીતે કહી શકાય એમ નથી. પણ

જનનાથી આ આખ્યાન વાલ્યું છે, તે મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓને મેં 'અહીં' ગણાવ્યા છે. ૧૧૯-૧૨૮
ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં 'આદિપર્વ'નિર્ગત
'આસ્તીકપર્વ'માં 'વ્યાસાદિની ઉત્પત્તિ'
નામનો અધ્યાય ૬૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૪ મો

દેવોતું અંશાવતરણ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

ય एते कीर्तिता ब्रह्मन् ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥
सम्यक् तान् श्रोतुमिच्छामि राज्ञश्चान्यान् सहस्रशः

જનમેજય ઓલ્યા:-હે બ્રહ્મન્ ! જ રાજાઓ વિશે તમે કહ્યું છે અને જનમે વિશે તમે કહ્યું નથી, તેમને અને બીજા હજારોને વિશે હું રૂડી રીતે સાંભળવા ઇચ્છું છું. હે મહાભાગ ! તે દેવ-તુલ્ય મહારથીઓએ શા અર્થે જન્મ ધર્યા હતા, તે તમે મને પૂરી રીતે કહેવા યોગ્ય છે. ૧,૨

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-હે રાજન્ ! અમે દેવોતું આ રહસ્ય સાંભળ્યું છે. સ્વયંભૂ ભગવા-નને પ્રણામ કરી હું તમને તે કહું છું: જમદગ્નિ-પુત્ર પરશુરામે પૃથ્વીને એકવીસ વાર નક્ષત્રી કરી-ને ઉત્તમ મહેન્દ્રપર્વત ઉપર તપ કરવા માંડ્યું. આમ પરશુરામ ભાગવે આ લોકને ક્ષત્રિય વિના-નો કર્યો, ત્યારે હે રાજન્ ! ક્ષત્રિયાણીઓએ પુત્રે-ચ્છાથી બ્રાહ્મણોની પ્રાર્થના કરી. વ્રતશીલ બ્રાહ્મણોએ તેમની સાથે સંગ કર્યો. પણ હે નર-સિંહ ! તેમણે તે સંગ કર્યો તે તેઓ ઋતુસ્નાતા હતી ત્યારે જ; નહિ કે કામથી પ્રેરાધને ઋતુ સિવાયના સમયે. હે રાજન્ ! તે હજારો ક્ષત્રિયા-ણીઓને તેમનાથી ગર્ભ રહ્યા. તેમણે ફરી ક્ષત્રિય-વંશની અભિવૃદ્ધિ સારૂ મહાવીર્યશાલી કુમારો અને કુમારીઓને જન્મ આપ્યો. આમ તે તપ-સ્વી બ્રાહ્મણોથી ક્ષત્રિયાણીઓમાં ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થયા અને દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરી તે સુધર્મના

અનુષ્ઠાનપૂર્વક વૃદ્ધિ પામ્યા. પછી બ્રાહ્મણુ આદિ ચાર વર્ણો થઈ. ૨-૯

હે ભરતપંથ ! તેઓ ઋતુકાલેજ સ્ત્રીગમન કરતા, કામથી વિવશ થઇને કે વિનાઋતુએ તેઓ કદી સંગ કરતા નહિ. એજ રીતે પશુપંખી વગેરે યોનિના જીવો પણ ઋતુકાલેજ માદાનો સંગ કરતા. આમ, હે પૃથ્વીનાથ ! તે પ્રજા ધર્મથી વૃદ્ધિ પામી અને સેંકડો અને હજારો વર્ષની આવરદાવાળી થઈ. સર્વ ધર્મના વ્રતપરાયણુ મનુષ્યો આધિ અને વ્યાધિથી મુક્ત થયા. હે ગન્ધર્વના જીવી ગતિવાળા ! તે ક્ષત્રિયવંશ ક્રીડીને પર્વત, વન અને શહેરોવાળી સાગરપર્યંતની, પૃથ્વીના અધિષ્ઠાતા થયા. તેઓ ક્રીડીને ધર્મ-પૂર્વક વસુંધરાનું શાસન કરવા લાગ્યા, તેથી બ્રાહ્મણુ આદિ વર્ણોને ઉત્તમ આનંદ થયો. રાજાઓ કામ અને ક્રોધથી થયેલા દોષોને નિવારીને શિક્ષાપાત્રોને ધર્મપૂર્વક દંડ આપી પ્રજાપાલન કરતા હતા. ૧૦-૧૫

ક્ષત્રિયો આ રીતે ધર્મપરાયણુ હતા, ત્યારે શતયજ્ઞ કરનાર સહસ્રાક્ષ ઇન્દ્ર દેવ અને કાળને યોગ્ય હોય, તેવી રીતે વૃદ્ધિ કરી પ્રજાનું પાલન કરતો હતો. હે જનનાથ ! ત્યારે કોઈ બ્રાહ્મણુ-માં મરતું નહોતું, તેમજ યૌવન આવ્યા વિના કોઈ સ્ત્રીસંગ કરતો નહોતો. હે ભરતોત્તમ ! આથી આયુષ્યવાળી પ્રજાઓથી સાગરપર્યંતની પૃથ્વી ભરાઈ ગઈ. તે સમયે ક્ષત્રિયો બહુ દક્ષિણવાળા મહાયજ્ઞો કરતા હતા; અને બ્રાહ્મણો અગો અને ઉપનિષદો સાથે વેદોનું અધ્યયન કરતા હતા. હે રાજ ! ત્યારે બ્રાહ્મણો વેદોને વેચતા નહોતા, તેમજ શૂદ્રોની સમીપમાં તેઓ વેદોનું ઉચ્ચારણુ કરતા નહોતા. અહીં વૈશ્યો પૃથ્વીમાં બળદથી ખેતી કરતા હતા અને તેઓ દૂબળાં અંગવાળા બળદોને ઝૂંસરીએ બેડતા નહોતા અને છતાં તેમનું પોષણ કરતા હતા. ૧૬-૨૧

ત્યારે માણસો ક્રીણુ પીતાં વાહરડાંવાળી

ગાયને દોહતા નહોતા. વેપારી ખોટાં વજનથી માલ વેચતા નહોતા. હે નરોત્તમ ! ધર્મપરાયણુ મનુષ્યો ધર્મને જ અનુસરીને ધર્મયુક્ત કર્મો કરતા હતા. હે નરાધિપ ! સર્વે વર્ણ સ્વકર્મમાં પરાયણુ હતી. આમ, હે નરસિંહ ! કયાંય પણ ધર્મનો હાસ નહોતો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સ્ત્રીઓ અને ગાયો યથાકાલે પ્રસવ કરતી. ઋતુ અનુસાર વૃક્ષોને ફૂલ અને ફળ આવતાં. હે રાજ ! આ રીતે સત્યયુગ વર્તી રહ્યો હતો; ત્યારે સમસ્ત પૃથ્વી બહુ બહુ પ્રાણીઓથી ભરપૂર થઈ ગઈ.

હે ભરતોત્તમ ! ત્યારે માનવલોક આવો આનંદમાં હતો ત્યારે હે મનુજીવર ! રાજાઓના ક્ષેત્રમાં અસુરો પણ પાકવા લાગ્યા. કારણ કે ત્યારે અદિતિપુત્ર દેવોએ દિતિપુત્ર દૈત્યોને યુદ્ધમાં ધણી વાર હરાવ્યા હતા. તેથી તેઓ સ્વર્ગમાંથી એકથર્થી બ્રહ્મ થઈ અહીં પૃથ્વીમાં જન્મ્યા. હે વિભુ ! હે રાજન્ ! મનુષ્યોમાં દેવત્વ મેળવવાની ઇચ્છા કરતા તે મનસ્વી અસુરો ગાય, ઘોડા, જાંટ, ગધેડાં, ભેંસ, હાથી, મસલકી પ્રાણી અને મૃગ આદિ અનેક શરીરોથી ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. હે મહીપાલ ! આ રીતે ઉત્પન્ન થયેલા અને ઉત્પન્ન થતા એ અસુરોએ ક્રીડીને પૃથ્વી પોતે પોતાને ધારણુ કરવા અસક્ત થઈ. ૨૨-૩૧

ત્યારે આ લોકમાં સ્વર્ગથી પડેલા દિતિના તથા કતુના પુત્રોમાંથી કેટલાક અતિમદાન્ય રાજાઓ થયા. ગવિષ્ઠ, વીર્યવાન, વિવિધરૂપ ધારણુ કરનારા અને શત્રુનું મર્દન કરનારા તેઓ સાગર સુધીની આ પૃથ્વીને વ્યાપી વળ્યા અને બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો તથા શૂદ્રોને તે પીડવા લાગ્યા. વળી તેઓ પોતાના બળથી અન્ય પ્રાણીઓને પણ પીડા કરતા હતા. હે રાજન્ ! સર્વ જીવ-ગણોને ત્રાસ આપતા અને મારી નાખતા તેઓ લાખો અસુરો પૃથ્વીમાં ચારે બાજુ ધૂમવા લાગ્યા. પરાક્રમમાં છટ્ટી ગયેલા અને અધુકાર તથા બળથી ઉન્મત્ત થયેલા તેઓ અવધ્ય દોષ-

ને જ્યાં ત્યાં આશ્રમવાસી ઋષિઓને અપમાન
આપવા લાગ્યા. ૩૭-૩૯

હે રાજન્ ! વીર્ય અને બલથી માતેલા
અસુરો વડે આમ અનેક રીતે પીકાઈ રહેલી
પૃથ્વી બ્રહ્માજી પાસે ગઈ. કારણ કે તે વખતે
શેષ, કૃષ્ણ અને દિશાના હાથીઓનો સમુદાય
પણ દાનવોથી બળપૂર્વક પીકાઈ રહેલી તે પર્વ-
તોવાળી પૃથ્વીને ધારણ કરી ચક્રો નહિ. હે મહી-
પાલ ! પછી ભારથી ત્રાસેલી અને ભયથી પીકાયેલી
તે પૃથ્વી પ્રાણીમાત્રના પિતામહ બ્રહ્મદેવને શરણે
ગઈ. ત્યાં તેણે મહાભાગ્યશાળી દેવો, દ્વિજો અને
મહર્ષિઓથી વીંટાયેલા તે અવ્યય અને લોક-
કર્તા બ્રહ્મદેવને જોયા. દેવકર્મમાં રોકાયેલા
ગન્ધર્વો અને અપ્સરાઓથી આનંદપૂર્વક વન્દન
પામતા તે બ્રહ્માજીને પૃથ્વીએ વન્દન કર્યું. ૪૦-૪૧

હે ભારત ! પછી શરણ ઇચ્છતી પૃથ્વીએ
સર્વ લોકપાલોની સમક્ષ તે બ્રહ્મદેવને સર્વ
વૃત્તાંત કહ્યો. હે રાજન્ ! કારણાત્મા, સ્વયંભૂ
અને પરમેષ્ઠી બ્રહ્માજીને ભૂમિના એ કાર્યની પહે-
લેથીજ ખબર હતી. હે ભારત ! સુર અને અ-
સુર સમસ્ત લોકોના મનની ઇચ્છા તે જગતનો
સર્જનહાર કેમ ન બાણે ? હે મહારાજ ! તે
પછી સર્વ જ્ઞોતાના સદા, ઈશ્વર, કલ્યાણકારી,
ભૂમિપતિ પ્રભુ પ્રજાપતિએ પૃથ્વીને કહ્યું : 'હે
વસુંધરા ! તું જે હેતુએ મારી પાસે આવી છે, તે
હેતુ માટે હું સર્વ દેવોને આદેશ આપીશ. ૪૨-૪૬

વેશંપાયન ઓહ્યાઃ-આમ કહીને, હે
રાજન્ ! બ્રહ્મદેવે પૃથ્વીને રજ આપી. પછી તે
ભૂતકર્તાએ પોતે સર્વ દેવોને આજ્ઞા આપીને કહ્યું :
'આ ભૂમિનો ભાર ઉતારવા સાર તમે તમારા
અંશો સાથે એ લોકમાં અવતરો અને વિરોધ
મચાવો. વળી ગન્ધર્વો અને અપ્સરાઓના સમૂ-
હને બોલાવીને ભગવાને આ ઉત્તમ વચન કહ્યું :
'તમે માનવલોકમાં તમારા પોતપોતાના અંશો
સાથે જન્મ લો.' ઇન્દ્ર વગેરે સર્વ દેવોએ મર-

ચુર બ્રહ્મદેવનું એ સત્યાર્થયુક્ત ઉપકારી વચન
સ્વીકારી લીધું. તેઓ સૌ પોતપોતાના અંશો
સાથે ભૂમિમાં અવતરવાનો નિશ્ચય કરીને ચતુ-
નાયન ભગવાન નારાયણ પાસે વૈદ્યકમાં ગયા.

જમના હાથમાં ચક્ર અને ગદા છે, જે પીતાં-
બરધારી છે, જે ધનસ્થામ છે, જેમની નાભિમાં
પદ્મ છે, જે દેવોના હૃદયનોના કાળ છે, જેમની
છાતી વિશાળ છે, જે કમલલોચન છે, જે પ્રમતા
નાથના નાથ છે, જે સુરોના સ્વામી છે, જે
મહાબળવાન છે, જેમની છાતીએ શ્રીવત્સતું
લાંછન છે, જે સર્વ દેવોથી પૂજાયેલા છે અને
જે હૃષીકેશ છે, તે પુરુષોત્તમને ઇન્દ્રે કહ્યું : 'આપ
ભૂમંડલની શુદ્ધિ સારુ અંશથી અવતાર ધારણ
કરો.' શ્રીહરિએ તેને 'તથાસ્તુ.' કહ્યું. ૪૭-૪૮

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત
અંશાવતરણપર્વમાં 'દેવોના અંશાવ-
તાર' નામનો અધ્યાય ૬૪ મો સમાપ્ત

અંશાવતરણપર્વ સમાપ્ત

સંભવ પર્વ

અધ્યાય ૬૫ મો

દક્ષકન્યાની સંતતિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

અય નારાયણેનેદ્રશ્વકાર સહ સંવિદ્મ્ ॥
અવતર્તું મહીં સ્વર્ગાદિશતઃ સહિતઃ સુરઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન ઓહ્યાઃ-પછી ઇન્દ્રે દેવતા-
ઓ સાથે સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીમાં અંશરૂપે અવતર-

* સ્ત્રિયા માંચંતિ સંતોડવીત્યુત્તં ક્યાસસ્ય
જન્મનિ । દેવાસુરનરેણેષ્વં સંતીત્યશાવતારણે ॥
સાધુ પુરુષો પણ સ્ત્રીથી વેદા થઇ જાય છે, એ
વ્યાસના જન્મમાં કહ્યું છે. દેવો, અસુરો અને
નરોમાં એમજ છે. એ અંશાવતરણ પર્વમાં કહ્યું છે.
અવતરણપર્વ નામનો ગિતાક્રમતિવાદન ॥

વાનો શ્રીનારાયણ સાથે ઠરાવ કર્યો અને ઇન્દ્રે પોતે સર્વ દેવોને તે આજ્ઞા આપી. હવે તેઓ નારાયણના મંદિરેથી પાછા ફર્યા. દેવોના દુરભનના નાશ માટે અને સર્વ લોકના કલ્યાણ સારુ તે દેવો ક્રમેક્રમે પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા. હે રાજસિંહ! દેવોએ શ્રદ્ધર્ષિવંશોમાં તથા રાજર્ષિકુલોમાં પોતપોતાની ઇષ્ટાનુસાર જન્મ ધર્યો અને દાનવોને, રાક્ષસોને, ગંધર્વોને, સરપોને તથા માણસખાઉ બીજાં અનેક પ્રાણીઓને તેમણે મારી નાખ્યાં. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! દાનવો, રાક્ષસો, ગંધર્વો અને નાગો તે બલવીરોને ખાળપણમાં પણ ન મારી શક્યા. ૧-૫

જનમેજય બોલ્યા:-દેવ અને દાનવોના સમૂહોના તથા ગંધર્વો અને અપસરાઓના, તેમજ સર્વ મનુષ્યો અને યક્ષરાક્ષસોના અને સર્વ પ્રાણીઓના જન્મ વિશે હું સંપૂર્ણ રીતે તત્ત્વતઃ સાંભળવા ઇચ્છું છું-તો તે તમે કહેવા થોડ્ય છો.

વૈશંપાયન બોલ્યા:-અહો! સ્વયંભૂ ભગવાનને નમસ્કાર કરી, હું તમને દેવાદિ સર્વ લોકોનાં જન્મમરણ વિશે રૂઢી રીતે કહીશ. ૧-૬

મરીચિ, અગ્નિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ અને કતુ એ છ બ્રહ્માજીના પ્રસિદ્ધ માનસપુત્રો છે. મરીચિના પુત્ર કશ્યપ અને એ કશ્યપમાંથી આ સર્વ પ્રજા થઈ છે. દક્ષપ્રજાપતિને આ તેર મહાભાગ્યશાળી કન્યાઓ થઈ હતી. અદિતિ, દિતિ, દતુ, કાલી, દનાયુ, સિંહિકા, કોધા, પ્રાધા, વિશ્વા, વિનતા, કપિલા, સુનિ અને કદ્રૂ. હે માનવસિંહ! હે ભારત! આ દક્ષકન્યાઓને અનેક વીર્યસંપન્ન પુત્રપૌત્રો થયા. ૧૦-૧૩

, અદિતિમાં ભુવનના ઈશ્વર એવા બાર આદિ-

અન્વભૂતાં ચિરં બ્રહ્મજ્ઞાનીમાંઢવ્યહંદુમૌ! હે બ્રહ્મા! અણીમાંઢ્ય ઋષિ અને કુંડળ, એ બન્નેએ આભ ત અપ પાપનું પણ અતિશય દારણ કળ ચિરકાવ સુધી બોગચું છે, અર્થાત્ અલ્પ પાપ પણ ન કરવું એ તાત્પર્ય છે.

—ગણેશ

ત્યા જન્મ્યા. હે રાજન્! હું તે દરેકનું નામ કહીશ. હે ભારત! તેમાં ધાતા, મિત્ર/અર્ધમા, શક, વરુણ, અંશ, ભગ, વિવસ્વાન, પૂષા અને સવિતા એ દસ છે. તેમાં અગિયારમો ત્વષ્ટા છે અને બારમો વિષ્ણુ કહેવાય છે. આ સર્વમાં વિષ્ણુ સૌથી નાનો છે, પણ શુણ્યમાં સર્વથી અધિક છે. દિતિને એક પુત્ર હિરણ્યકશિપુ કહેવાયો છે. તે મહાત્માને પ્રસિદ્ધનામ પાંચ પુત્રો થયા હતા. તેમાં પ્રહ્લાદ સર્વથી મોટો હતો અને તે પછી સંહ્લાદ હતો; ત્રીજો પુત્ર અનુહ્લાદ અને પછી શિબિ અને બાષ્કલ થયા હતા. હે ભારત! પ્રહ્લાદના વિરોધન, કુંભ અને નિકુંભ એ ત્રણ સર્વત્ર પ્રખ્યાત પુત્રો થયા. વિરોધનનો બલિ નામનો એક પ્રતાપી પુત્ર હતો. બલિનો મહાઅસુર બાણ નામે વિખ્યાત પુત્ર થયો. એને શ્રીમાન મહાકાલ નામના રુદ્રના અનુચર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. હે ભારત! દતુના સર્વત્ર વિખ્યાત એવા ચાળીશ પુત્રો થયા. તેમાં મહાચક્રેવી વિપ્રચિત્તિ રાજ પ્રથમ જન્મ્યો હતો. તે પછી શમ્બર, નમુચિ, પુલોમા, અસિલોમા, કેશી, દુર્જયદાનવ, અથ.શિરા, અશ્વશિરા, વીર્યવાન અશ્વશંકુ, ગગનમૂર્ધા, વેગવાન, કેતુમાન, સ્વભાંતુ, અશ્વ, અશ્વપતિ, વૃષપર્વા, અજક, અથગ્રીવ, સૂક્ષ્મક, તુલુંક, મહાબલ, ઇષ્ટપાદ, એકચક્ર, વિરૂપાક્ષ, મહોદર, નિયન્દ્ર, નિકુંભ, કુપટ, કપટ, શરભ, શલભ, સૂર્ય અને ચંદ્ર એ દતુવંશી પ્રખ્યાત દાનવો કહ્યા છે. દેવોમાં જ સૂર્ય અને ચંદ્ર કહેવાયા છે, તે આ દાનવોના સૂર્ય અને ચંદ્રથી ભિન્ન છે. ૧૪-૨૮

આ વંશો મહાબલવાન, સત્ત્વશાલી અને વિખ્યાત છે. વળી હે મહારાજ! દાનવવંશમાં આ દસ દતુપુત્રો છે. એકાક્ષ, મૃતપ, વીરપ્રલમ્બ, નરક, વાતાપી, શત્રુતપન, મહાસુર શઠ, ગવિષ્ઠ, વનાયુ અને દીર્ઘજિહ્વ દાનવ. હે ભારત! તેમના અસંખ્ય પુત્રપૌત્રો થયા છે. સિંહિકાએ સૂર્યચંદ્રને મરડનારા રાહુને તથા યુ"

હતાં અને ચંદ્રમદનને જન્મ આપ્યો. કૂરને કૂર સ્વભાવના અનન્ત પુત્રપૌત્રો થયા. તેમાં ક્રોધ-વશ નામે કુટિલ કાર્ય કરવાવાળો શત્રુનાશી ગણ હતા. વળી દનાયુને વિકાર, ખલ, વીર અને મહાસુર વૃત્ર નામે ચાર અસુરનાયક પુત્રો થયા. કાલાના કાલના જેવા, પ્રહાર કરનારા, શત્રુ-તાપન અને દાનવોમાં મહાવીર્યવાન એવા વિખ્યાત પુત્રો થયા. તેઓ વિનાશન, ક્રોધ, ક્રોધ-હંતા અને ક્રોધશત્રુ હતા. તેમાંના ખીજ કાલ-કેય નામે વિખ્યાત થયા. ૨૯-૩૬

અસુરોના ઉપાધ્યાય શુક્રાચાર્ય ઋષિપુત્ર હતા. એ ઉશતાને અસુરોને યજ્ઞ કરાવનારા ચાર પ્રસિદ્ધ પુત્રો થયા હતા. એ શુક્રને ત્વષ્ઠાધર અને અત્રિ નામે ખીજ બે રુદ્ર કર્મ કરવાવાળા પુત્રો હતા. તેઓ સૌ બ્રહ્મલોક પર ભક્તિ રાખનારા અને સૂર્યના જેવા તેજસ્વી હતા. હે ભૂમિપાલ! પરાક્રમી મુરો અને અસુરોની જે વંશોત્પત્તિ મેં પુરાણમાં સાંભળી હતી, તે આ તને કહી. તે સર્વની વિસ્તાર પામેલી અનંત સંતતિને સંપૂર્ણ રીતે ગણાવી શકાય એમ નથી.

તાક્ય, અરિષ્ટનેમિ, ગરુડ, અરુણ, આરુણિ અને વારુણિ એ વિનતાના છ પ્રસિદ્ધ પુત્રો છે. શેષ, અનન્ત, વાસુકિ, તક્ષકસર્પ, કૂર્મ અને કુલિક એ કદૂના પુત્રો કહેવાયા છે. ભીમસેન, ઉત્તસેન, સુપર્ણ, વરુણ, ગોપતિ, ધૃતરાષ્ટ્ર, સાતમો સૂર્ય-વર્મા, સત્યવાક, અર્કપર્ણ, વિખ્યાત પ્રયુત, ભીમ, પ્રસિદ્ધ અને સર્વજ્ઞ તથા જિતેન્દ્રિય એવા ચિત્ર-રથ, શાલિશિરા, ચૌદમો પર્જન્ય અને પંદરમો કાલ તથા સોળમો નારદ એ દેવગાંધર્વો દે રાજન! દસપુત્રી સુનિના થયા. ૩૭-૪૫

હે ભારત! હવે અન્ય અનેક વંશોની કથા કહીશ. અનવધા, મનુ, વંશા, અસુરા, માર્ગ-ણપ્રિયા, અરૂપા, સુભગા અને ભાસી એ સર્વ દન્યાઓને પ્રાધાએ જન્મ આપ્યો. સિદ્ધ, પૂર્ણ, બહિ, મહાયજસ્વી પૂર્ણાણુ, બ્રહ્મચારી, રતિયુણુ,

સાતમો સુપર્ણ, વિશ્વાવસુ, ભાનુ તથા દ્યુમો સુચન્દ્ર-એ દશ વરિષ્ઠ દેવગાંધર્વો પણ પ્રાધાથી જન્મ્યા હતા. વળી મહાભાગ્યવતી દેવી પ્રાધાએ મહર્ષિથી આ પ્રખ્યાત અને પુણ્ય લક્ષણવાળા અપ્સરાઓના વંશને પહેલાં જન્મ આપ્યો હતો.

તે અપ્સરાઓ અક્ષયુષા, મિશ્રદેશી, વિદુ-ત્પર્ણા, તિલોત્તમા, અરુણા, રક્ષિતા, રમ્ભા, મનોરમા, કેશિની, સુબાહુ, સુરતા, સુરજ અને સુપ્રિયા છે. વળી અતિબાહુ, પ્રસિદ્ધ હાહા અને હૂહૂ તેમજ તુમ્બરુ એ ચાર ગાંધર્વશ્રેષ્ઠો પ્રાધાથી જન્મ્યા હતા. અમૃત, બ્રાહ્મણો, ગાયો, ગાંધર્વો તથા અપ્સરાઓ એ બધાં કપિલાની સંતતિ છે, એમ પુરાણમાં કહ્યું છે. આ રીતે ગાંધર્વો, અપ્સરાઓ, સર્પો, સુપર્ણો, રુદ્રો, મરુતો, ગાયો તથા સત્કર્મનિષ્ઠ શ્રીમાન બ્રાહ્મ-ણો આદિ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિની કથા મેં તમને યથાર્થ રીતે કહી. એ આયુષ્ય વધા-રનારી, પવિત્ર, ધન્ય અને કર્ણને સુખ દેના-રી છે; ઈર્ષ્યામુક્ત રહીને તે સતત સાંભળવી અને સંભળાવવી જોઈએ. દેવ અને બ્રાહ્મણની સમીપમાં જે માણસ નિયમપૂર્વક મહાત્માઓ-ની આ વંશકથાનો પાઠ કરશે તેને પુત્રલાભ થશે, અમાપ શ્રીર્તિ અને લક્ષ્મી મળશે, તેમજ મૃત્યુ પછી તેને સુગતિ પ્રાપ્ત થશે. ૪૬-૫૭

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંલવપર્વમાં 'આદિત્યાદિ વંશકથન' નામનો અધ્યાય ૬૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૬ મો

વિવિધ સૃષ્ટિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

બ્રહ્મણો માનસાઃ પુત્રા વિદિતાઃ પન્મહર્ષયઃ ॥
 એકાદશઃ સુતાઃ સ્થાણોઃ રુવાતાઃ પરમતેજસઃ ॥
 વૈશંપાયન યોહ્યાઃ-પ્રસિદ્ધ છ મહર્ષિ-ઓ બ્રહ્માના માનસ પુત્રો હતા. બ્રહ્માના સાતમો

પરમ તેજસ્વી સ્થાણુ નામના પુત્રને અગિયાર પુત્રો થયા હતા. તે મૃગવ્યાધ, સર્પ, મહાયશસ્વી નિર્ઝતિ, અઢેકપાત, અહિર્બુધ્ન્ય, પરંતપ પિતાશ્રી, દહન, ઈશ્વર, મહાતેજસ્વી કપાલી, સ્થાણુ અને ભગવાન ભગ—એ અગિયાર રુદ્રો તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ અને ક્રતુ એ વીર્યવાન છ મહર્ષિઓ બ્રહ્માજીના પુત્ર છે. અંગિરાના લોકમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ બૃહસ્પતિ, ઉતથ્ય અને વ્રતનિષ્ઠ સંવર્ત નામે ત્રણ પુત્રો થયા. ૧-૫

હે નરપતિ! અત્રિના અનેક પુત્રો સંભળાય છે. તેઓ બધા વેદવેત્તા, સિદ્ધ અને શાન્તચિત્ત મહર્ષિઓ હતા. હે માનવસિંહ ! રાક્ષસો, વાનરો, કિતરો અને યક્ષો એ ધીમાન પુલસ્ત્યના પુત્રો હતા. હે રાજન્! શલ્ભો, સિંહો, કિંપુરુષો, વ્યાઘ્રો, યક્ષો અને દીપકાઓ એ પુલહનાં સંતાન હતાં. ક્રતુથી તેના જ જેવા, સૂર્ય સાથે ફરનારા, સત્યવ્રતી અને ત્રણે જીવનમાં નિષ્પ્રાપ્ત એવા (વાલમ્બિદ્ય) પુત્રો થયા હતા. ૬-૮

હે પૃથ્વીના પાલક! શાન્તચિત્ત અને મહાતપસ્વી ભગવાન દક્ષ ઋષિ, બ્રહ્માજીના જમણા અંગૂઠામાંથી જન્મ્યા હતા. વળી તે મહાતમાની પત્ની બ્રહ્માજીના ડાબા અંગૂઠામાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી. એ સ્ત્રીમાં તે મુનિએ પચાસ કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરી હતી. તે સર્વ કમળનાં જવાં લોચનવાળી અને શુભાંગી હતી. પુત્રો નાશ પામવાથી દક્ષ પ્રજપતિએ એ કન્યાઓને પુત્રિકા (એટલે કે, એ પુત્રીઓને જે પુત્ર જન્મે તે પોતાનો પુત્ર થશે) કરી હતી. હે રાજન્ ! તેમણે દિવ્ય વિધિએ દશ કન્યાઓ ધર્મને આપી, સત્તાવીશ ચંદ્રને આપી અને તેર કશ્યપને આપી. તે ધર્મપત્નીઓને હું નામવાર કહું છું, તે તમે સાંભળો. શ્રીતિ, લક્ષ્મી, ધૃતિ, મેઘા, પુષ્ટિ, શ્રદ્ધા, ક્રિયા, બુદ્ધિ, લજ્જા અને મતિ એ દશ ધર્મની પત્નીઓને સ્વયંભૂ ભગવાને ધર્મનાં દ્વારરૂપ બનાવી

છે. ચંદ્રની સત્તાવીશ પત્નીઓ ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. પવિત્ર વ્રતવાળી તે સર્વ ચંદ્રપત્નીઓ લોકયાત્રાના નિર્વાહને માટે કાલનું સૂચન કરતાં નક્ષત્રો (અશ્વિની, ભરણી આદિ) ને નામે પ્રખ્યાત છે. ૧૦-૧૭

બ્રહ્માજીનો પુત્ર મતુ છે અને એનો પુત્ર પ્રજપતિ છે. એને જે આઠ વસુ પુત્રો થયા, તેનું હું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરું છું. ધર, ધ્રુવ, સોમ, અહ, અનિલ, અનલ, પ્રત્યૂષ અને પ્રભાસ એ આઠ વસુઓ કહેવાયા છે. ધૂમ્રાશી ધર અને બ્રહ્મવેત્તા ધ્રુવ નામે બે પુત્રો થયા હતા. મનસ્વિનીના ચંદ્રમા પુત્ર થયો અને શ્વાસાનો વાણુ થયો. રતાનો પુત્ર અહ (દિવસ) થયો અને હુતાશન શાંડિલ્યાનો પુત્ર થયો. પ્રભાતાના પ્રત્યૂષ અને પ્રભાસ નામે બે પુત્રો કહેવાયા. ધરને દ્રવિણ તથા હુતહવ્યવહ નામે બે પુત્રો હતા. ધ્રુવને લોકનાશી ભગવાન કાલ નામે પુત્ર થયો. સોમનો પુત્ર વર્યા થયો, જનાથી વચસ્વી થવાય છે. શિશિર, પ્રાણ અને રમણ એ મનોહરાના પુત્રો થયા. ૧૮-૨૩

જ્યેષ્ઠિ, રત્ન, શાન્ત અને મુનિ એ ચાર અહના પુત્રો થયા. અગ્નિને શરવનરૂપી નિવાસવાળો શ્રીમાન એવો કુમાર નામે પુત્ર થયો. કૃતિકાના સંબંધને લીધે તે કાર્તિકેય કહેવાય છે. શાખ, વિશાખ અને નૈગમેય એ તે કાર્તિકેયના ભાઈઓ છે. અનિલને તેની શિવા નામની પત્નીથી મનોજવ અને અવિજ્ઞાતગતિ નામે બે પુત્રો થયા. પ્રત્યૂષને દેવલ ઋષિ નામનો પુત્ર હતો. દેવલને હમાવાન અને મનીષી એ બે પુત્રો થયા હતા. ૨૪-૨૭

બૃહસ્પતિની વરસ્રી નામની બ્રહ્મવાદિની બહેન હતી. તે યોગમાં પરાયણ રહીને આખા જગતમાં અસંગચિત્તે ફરતી હતી. તે પાછળથી આઠમા વસુ પ્રભાસની પત્ની થઈ હતી. તેણે શિલ્પવિદ્યાના નિર્માતા અને મહાભાગ્યશાળી

એવા વિશ્વકર્મા પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ વિશ્વ-
કર્મા સહસ્ર શિષ્યોના કર્તા છે, દેવોના સુધાર
છે, સર્વ ભૂપણોના બનાવનાર છે અને શિષ્ય-
વાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે. એમણે દેવોનાં દિવ્ય વિમાનો
કર્યાં હતાં અને એ મહાત્માના શિષ્યથી મનુષ્યો
પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. એ અવ્યય
વિશ્વકર્માને માણસો નિત્ય પૂજે છે. ૨૮-૩૧

સર્વ લોકને સુખ આપતા ભગવાન ધર્મ
પુરુષરૂપે બ્રહ્માજીના જમણા સ્તનને ભેદીને નીક-
ળ્યા હતા. પ્રાણીમાત્રનાં મનને હરનારા અને
તેજ વડે લોકોને ધારણ કરનારા શમ, કામ
અને હર્ષ નામે ત્રણ પુત્રો એ ધર્મને થયા. કામ-
ની પત્ની રતિ હતી, શમની સ્ત્રી પ્રાપ્તિ હતી અને
હર્ષની ભાર્યા નન્દા હતી. સર્વ લોકો તેમનામાં
આશ્રય પામી રહ્યા છે. મરીચિનો પુત્ર કશ્યપ
હતો; અને હે નરશાદ્દેવ! એ કશ્યપના સર્વ
સુરો તથા અસુરો જન્મ્યા. આથી એ કશ્યપ
લોકોના આધિપતા છે. ૩૨-૩૫

ઘોડીનું રૂપ ધારનારી ત્વાષ્ટ્રી નામે મહા-
ભાગ્યશાલી સૂર્યપત્નીએ બેઠે અશ્વિનીકુમારોને
આકાશમાં જન્મ આપ્યો. હે નરાધીશ! અદિ-
તિને ધન્વાદિ બાર પુત્રો હતા. તેમાં સર્વ લોક
જમાં આશ્રય પામે છે એ વિષ્ણુ સૌથી નાના
હતા. એ ત્રેત્રીસ દેવોના વંશને તથા તેમના
પક્ષો અને કુળ પ્રમાણેના તેમના ગણોને હું તમને
કહું છું. રૂદ્રો, સાધ્યો, મરુતો, વસુઓ, ભાર્ગવો
અને વિશ્વદેવો એ ગણોનો એક પક્ષ છે. વિનતા-
પુત્ર ગરુડ, બલવાન અરણ્ય અને ભગવાન બૃહ-
સ્પતિ આદિત્યગણમાં ગણાય છે. બેઠે અશ્વિની-
કુમારો, સર્વ ઔપધિઓ અને પશુઓ ગુહ્ય-
કર્મમાં જાણવા. હે રાજન! આ દેવગણો મેં
તમને આદિત્ય અંત સુધી કહ્યા છે. એનું શ્રીર્તન

કરીને માણસ સર્વપાપથી મુક્ત થાય છે. ૩૬-૪૧

ભગવાન ભૃગુ બ્રહ્માજીનું હૃદય ભેદીને નીકળ્યા
હતા. ભૃગુનો કેવિ નામે પુત્ર થયો અને એ
કવિના વિદ્વાન શુકાચાર્ય પુત્ર થયા. સ્વયંભૂ
ભગવાનની આજ્ઞાએ તે ચક્રરૂપ યદ્દ વૃષ્ટિમાં અને
અનાવૃષ્ટિમાં, ભયમાં અને અભયમાં ત્રણે લોકના
પ્રાણનિર્વાહને માટે ભૂમંડલમાં વિચરી રહ્યા
છે. મહાબુદ્ધિમાન, વ્રતપરાયણ, બ્રહ્મચારી અને
પ્રજ્ઞાવાન તથા યોગના આચાર્ય એવા એ શુક,
બે સ્વરૂપે દેત્યોના તેમજ દેવોના ગુરુ થયા હતા.
બ્રહ્માજીએ એમને ન્યાયે જગતના યોગક્ષેમ માટે
નિયુક્ત કર્યા, ત્યારે ભૃગુએ ઉચ્ચ તપસ્વી, યશસ્વી
અને ધર્માત્મા એવો અ્યવન નામે બીજો અનિ-
ન્દિત પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. હે ભારત ! માતાની
મુક્તિ માટે તે શેષપૂર્વક ગર્ભમાંથી બહાર
પડ્યો હતો. ૪૨-૪૬

બુદ્ધિમાન અ્યવનને મનુની કન્યા આરુષી
નામે પત્ની હતી. મહાચશસ્ત્રી ઔર્વં એ આરુ-
ષીની સાથળ (જીર) ચીરીને નીકળ્યા હતા.
બાળપણથીજ તે મહાતેજસ્વી, મહાવીર્યવાન
અને ગુણસંપન્ન હતા. તેમનો ઋચીક પુત્ર હતો
અને ઋચીકનો પુત્ર જમદગ્નિ થયો. મહાત્મા
જમદગ્નિને ચાર પુત્રો હતા. તેમાં રામ સર્વથી
નાના હતા, પણ તે સર્વ ગુણોથી યુક્ત હતા. તે
સર્વ શસ્ત્રોમાં કુશલ, જિતેન્દ્રિય અને ક્ષત્રિયોના
કાલ હતા. ઔર્વંના જમદગ્નિ આદિ સૌ પુત્રો
હતા અને તેમના હજારો પુત્રો પૃથ્વીમાં
વિસ્તરી રહ્યા હતા. ૪૭-૫૧

બ્રહ્માજીના ધાતા અને વિધાતા એ બે બીજા
પુત્રો હતા. તેઓ મનુની સાથે રહેતા હતા
અને તેમનાં લક્ષણ સર્વ લોકમાં રહ્યાં છે. તેમને
કમલવાસિની અને શુભલક્ષણા એવી લક્ષ્મીદેવી
નામે બહેન હતી. આકાશમાં હોડતા ઘોડાઓ
તેના માનસપુત્રો હતા. વરુણની ન્યેષ્ઠ ભાર્યા
દેવી શુક્રથી જન્મી હતી. એને બલ નામનો એક

* આડ વસુ, અગિયાર રૂદ્ર, બાર આદિત્ય, પ્રજ્ઞ-
પતિ અને વપદ્માર એ ત્રેત્રીસ દેવો છે. કેટલાક ઉદ્યા
એને બદલે એ આશ્વિનીકુમારોને પણ લે છે. મા. ક.

પુત્ર અને સુરનંદિની એવી સુરા નામે પુત્રી પ્રસન્ન્યાં હતાં. અન્નનીજ કામનાવાળી પ્રજાઓએ જ્યારે એકબીજાને ભરખી જવા માંડ્યું, ત્યારે પ્રાણીમાત્રનો વિનાશક અધર્મ ઉત્પન્ન થયો. તે અધર્મની નિર્કર્તિ નામે પત્ની હતી અને તેનાથી નૈર્કર્ત રાક્ષસો જન્મ્યા. વળી એને ભય, મહા-ભય તથા સર્વભૂતોનો સંહારક મૃત્યુ એ ત્રણ ઘોર અને સદા પાપપરાયણ એવા પુત્રો થયા હતા. તેમાં મૃત્યુને પત્ની કે પુત્ર કશું નહોતું, કેમકે તે પોતેજ અંતકારી છે. ૫૧-૫૭

તામ્રાદેવીએ કાઠી, રથેની, ભાસી, ધૃતરાષ્ટ્રી અને શુકી નામે પાંચ લોકપ્રસિદ્ધ કન્યાઓને જન્મ આપ્યો હતો. હે રાજન! કાઠીએ ધ્રુવડોને, રથેનીએ બાળને અને ભાસીએ ભાસ તથા ગીધાને જન્માવ્યાં. કલ્યાણી ધૃતરાષ્ટ્રીએ હંસો, કલહસો તથા ચક્રવાકાને જન્મ આપ્યા. સર્વ મંગલ ગુણોવાળી, સર્વ લક્ષણવાળી અને યશસ્વિની એવી શુદ્ધીએ શુકાને જન્માવ્યા. ૫૮-૬૧

મૃગી, મૃગમંદા, હરી, લદ્રમના, માતંગી, શાર્દૂલી, શ્વેતા, સુરભી અને સર્વ લક્ષણયુક્ત ભામિની સુરસા, એ નવે ક્રોધવશ નારીઓ ક્રોધાથી ઉત્પન્ન થઈ હતી. હે નરાત્તમ! મૃગીના સર્વ મૃગો થયા. હે પરંતપ! મૃગમંદાનાં રીંછો તથા સુમર નામનાં પશુઓ થયાં. પછી લદ્રમનાએ ઐરાવત હાથીને ઉત્પન્ન કર્યો; આથી તે દેવગજ મહાહસ્તી ઐરાવત તેનો પુત્ર થયો. હરીથી ઘોડાઓ, વેગવાળા વાંદરાઓ અને ગોલાંગૂદો જન્મ્યા; એટલે તેઓ હરીના પુત્રો કહેવાય છે. તમારું મંગલ હો! શાર્દૂલીએ નિઃસંશય અનેક સિંહો, વ્યાઘ્રો અને મહાબલવાન ચિત્તાઓને જન્મ આપ્યો. ૬૨-૬૭

હે નરપતિ! માતંગો માતંગીની પ્રજા છે. શ્વેતાએ શ્રીધ ગતિવાળા શ્વેતાખ્ય નામે દિગ્ગજને જન્માવ્યો. હે રાજન! તમારું કલ્યાણ થાઓ. સુરભિએ શેહિણી તથા યશસ્વિની ગન્ધર્વી એ

બે પુત્રીઓને ઉત્પન્ન કરી. વળી હે ભારત! તે સુરભિને વિમલા અને અમલા એ બે બીજા પુત્રીઓ હતી. શેહિણીમાં ગાયો જન્મી અને ગન્ધર્વીમાં ઘોડાઓ પેદા થયા. અનલાએ સાત પિંડકલ વૃક્ષો (ખજૂર, તાડ, હિંતાલ, તાલી, ખજૂરિકા, સોપારી અને નાળિયેરી)ને ઉત્પન્ન કર્યા. અનલાને શુક્રી નામે એક પુત્રી હતી. સુરસાને કંક નામે પુત્ર થયો. અરુણીની પત્ની રથેનીએ સંપાતિ અને વીર્યાવાન જટાયુ નામે મહાબલવાન અને મહાપરાક્રમી પુત્રોને જન્માવ્યા. સુરસાથી નાગો જન્મ્યા અને કદૃથી સર્પો પુત્ર થયા. ગરુડ અને અરુણ એ બે વિખ્યાત પુત્રો વિનતામાં થયા હતા. હે મનુજપતિ! હે મતિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ! આ સર્વ મહાન પ્રાણીઓની જન્મકથા તમને મેં રૂઢી રીતે કહી. એને સારી રીતે સાંભળનાર માણસ પાપથી છૂટે છે, સર્વજ્ઞતા મેળવે છે અને પરમગતિને પામે છે.

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-તર્જત સંભવપર્વમાં 'વિવિધ સૃષ્ટિ' નામનો અધ્યાય ૬૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૭ મો

રાજ તથા હંસોની ઉત્પત્તિ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

દેવાનાં દાનવાનાં ચ ગંધર્વોરગરક્ષસામ્ ॥

સિંહવ્યામ્રમૃગાણાં ચ પક્ષગાનાં પત્રિણામ્ ॥૧॥

જનમેજય બોલ્યા:—હે ભગવન! દેવો, દાનવો, ગન્ધર્વો, નાગો, રાક્ષસો, સિંહો, વ્યાઘ્રો, મૃગો, સર્પો તથા પંખીઓ અને સર્વ મહાત્મા પ્રાણીઓની માનવોમાં ઉત્પત્તિને તથા એ પ્રાણીઓનાં જન્મકર્મને હું સંપૂર્ણતાએ અનુક્રમપૂર્વક સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૧-૨

વૈશંપાયન બોલ્યા:—હે માનવેન્દ્રો દેવો અને દાનવોએ મનુષ્યલોકમાં

હતો, તેમાં પ્રથમ દાનવો વિશે હું સમગ્ર રીતે
હું છું. વિપ્રવિત્તિ નામનો જે દાનવશ્રેષ્ઠ વિખ્યા-
ત હતો, તે જરાસન્ધ નામે પ્રસિદ્ધ માનવપતિ
થયો. દિતિનો પુત્ર જે હિરણ્યકશિપુ કહેવાયો
છે, તે માનવલોકમાં નરપતિ શિશુપાલ તરીકે
અવતર્યો. પ્રહ્લાદનો સહસ્રાદ નામે જે પ્રસિદ્ધ
નાનો ભાઈ હતો, તે વાહીકશ્રેષ્ઠ શસ્ત્ર તરીકે
પ્રખ્યાત થયો. અનુહસાદ નામે તેનો જે સૌથી
નાનો ભાઈ હતો, તે નરનાથ ધૃષ્ટકેતુ તરીકે
વિખ્યાત થયો. હે રાજન્ ! દિતિવંશી જે શિબિ
કહેવાયો છે, તે આ પૃથ્વીમાં દ્રુમ નામે
રાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. ૪-૮

બાષ્કલ નામે તેમનામાં જે અસુરશ્રેષ્ઠ હતો,
તે પ્રસિદ્ધ પુરુષશ્રેષ્ઠ ભગદત નામે જન્મ્યો હતો.
હે રાજન્ ! અયઃશિરા, અશ્વશિરા, વીર્યવાન
અશંકુ, ગગનમુર્ધા તથા પાંચમે વેગવાન એ
બાણશાળી પાંચ મહાત્મા મહાઅસુરો કેકય-
દેશમાં શ્રેષ્ઠ રાજાઓ થયા. હેતુમાન નામે જે
બીજો પ્રસિદ્ધ પ્રતાપી અસુર હતો, તે ઉગ્ર કર્મ-
વાળો અભિતૌજ નામે રાજ થયો. જે સ્વર્ભાતુ
નામે શ્રીમાન અસુર પ્રસિદ્ધ હતો, તે ઉગ્રસેન
નામે વિખ્યાત ઉગ્ર કર્મવાળો નરાધીશ થયો. જે
શ્રીમાન અસુર અશ્વ નામે પ્રખ્યાત હતો, તે
મહાવીર્યવાન અને અપરાજિત એવો અશોક
નામે રાજ થયો. ૯-૧૪

હે રાજન્ ! તેનો દિતિવંશીય નાનો ભાઈ
જે અશ્વપતિ નામે પ્રસિદ્ધ હતો, તે માનવોત્તમ
હાર્દિષ્ઠ નામનો રાજ થયો. વૃષપર્વા નામે જે
શ્રીમાન મહાઅસુર પ્રખ્યાત હતો, તે પૃથ્વીમાં
રાજ દીર્ઘતમા નામે પ્રખ્યાત થયો. વૃષપર્વાથી
નાનો ભાઈ જે અજક નામે હતો, તે હે રાજન્ !
પૃથ્વીમાં શસ્ત્ર રાજ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. જે
સત્ત્વશાલી મહાઅસુર અશ્વઝીવ નામે પ્રસિદ્ધ
હતો, તે પૃથ્વીમાં શયમાનને નામે વિખ્યાત
રાજ થયો. જે સૂર્ય નામે દીર્ઘમાન અને

બુદ્ધિમાન કહેવાયો છે, તે આ પૃથ્વીમાં રાજ
બૃહદ્રથ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. ૧૫-૧૯

જે અસુરશ્રેષ્ઠ તુલુક નામે પ્રખ્યાત હતો, તે
સેનાબિન્દુ નામે વિખ્યાત રાજ થયો. તેમના-
માં ઇપુપાદ જે અતિ બળવાન અસુર હતો,
તે પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ પરાક્રમી નગ્નજિત નામે
રાજ થયો. જે એકચક્ર નામે પ્રખ્યાત મહાન
અસુર હતો, તે પ્રતિવિંધ્ય નામે પૃથ્વીમાં
પ્રસિદ્ધ થયો. જે દિતિવંશીય વિરૂપાક્ષ નામે
મહાઅસુર અદ્યુત યોદ્ધા હતો, તે પૃથ્વીમાં
ચિત્રધર્મા નામે પ્રસિદ્ધ રાજ થયો. જે શત્રુનાશી
દાનવશ્રેષ્ઠ હર નામે હતો, તે શ્રીમાન સુબાહુ
નામે વિખ્યાત વૃષપતિ થયો. ૨૦-૨૪

શત્રુપક્ષનો વિનાશકારી જે મહાતેજસ્વી
અહર હતો, તે પૃથ્વીમાં બાહ્લીક નામે
પ્રસિદ્ધ રાજ થયો. જે ચંદ્રવદન નિચન્દ્ર નામે
અસુરશ્રેષ્ઠ હતો, તે મુંબકેશ નામે શ્રીમાન રાજ
તરીકે ખ્યાત થયો. યુદ્ધમાં અજિત એવો નિકુલ
નામે જે બુદ્ધિમાન અસુર હતો, તે શ્રેષ્ઠ નરપતિ
દેવાધિપ તરીકે પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થયો. દિતિ-
વંશીયોમાં જે શરભ નામે મહાન અસુર હતો,
તે નરોત્તમ રાજર્ષિ પૌરવ નામે થયો. હે
રાજન્ ! કુપટ નામે જે મહાવીર્યવાન અને શ્રી-
માન મહાઅસુર હતો, તે પૃથ્વીમાં વિખ્યાત
સુપાર્શ્વરાજ થયો. ૨૫-૨૯

હે રાજન્ ! કુપટ નામે જે મહાઅસુર હતો,
તે સુવર્ણપર્વત એવો પૃથ્વીમાં રાજર્ષિ પાર્વતેય
નામે પ્રસિદ્ધ થયો. એ આસુરામાં બીજો જે
શક્તિ નામે હતો, તે પ્રહ્લાદ નામે બાહ્લીક
રાજ થયો. લોકમાં નક્ષત્રનાથ જેવો દિતિપુત્રોમાં
શ્રેષ્ઠ એવો જે ચન્દ્ર તે કામ્યોજનો પ્રસિદ્ધ ચન્દ્ર-
વર્મા રાજ થયો. દાનવશ્રેષ્ઠ જે અર્ક નામે
વિખ્યાત હતો, તે નૃપોત્તમ ઋષિક રાજર્ષિ થયો.
હે નરપતિશ્રેષ્ઠ ! જે મૃતપા નામે પ્રસિદ્ધ અસુર-
શ્રેષ્ઠ હતો, તેને પશ્ચિમ અનુપનો રાજ બળે.

ગવિષ્ઠ નામે જે મહાતેજસ્વી અને પ્રખ્યાત મહાન અસુર હતો, તે પૃથ્વીમાં દુભસેન નામે પ્રસિદ્ધ રાજ થયો. મયૂર નામનો જે શ્રીમાન મહાઅસુર વિખ્યાત હતો, તે વિષ્ણુ નામે પ્રસિદ્ધ પૃથ્વીપતિ થયો. તેનો સુપર્ણ નામે જે વિખ્યાત નાનો ભાઈ હતો, તે પૃથ્વીમાં કાલશ્રીતિ નામે પ્રખ્યાત રાજ થયો. ચન્દ્રહન્તા કરીને જે અસુર શ્રેષ્ઠ કહેવાયો છે, તે રાજ રાજર્ષિ શુનક નામે થયો. ચન્દ્રવિનાશન નામે જે મહાઅસુર કહેવાયો છે, તે જનક નામે વિખ્યાત માનવપતિ થયો. હે કુરુવંશી ! દીર્ઘજિહ્વ નામે જે દાનવ-રાજ કહેવાયો છે, તે હે પૃથ્વીપતિ ! કાશીરાજ નામે પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ છે. સિંહિકાએ સૂર્ય અને ચન્દ્રને મરડનારા જે રાહુચહને જન્મ આપ્યો હતો, તે કાય નામે પ્રસિદ્ધ રાજ થયો. દનાયુના ચાર પુત્રોમાં જે વિક્ષર નામે તેજસ્વી અસુરશ્રેષ્ઠ હતો, તે વસુમિત્ર રાજ કહેવાયો છે. ૩૦-૪૨

હે રાજન્ ! વિક્ષરથી બીજો જે મહાઅસુર હતો, તે પાંડ્યરાષ્ટ્રના અધીશ્વર રાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. બળવાન વીર નામે જે અસુર-વર વિખ્યાત હતો, તે પૌંડ્રમાત્યક નામે રાજ થયો. હે રાજન્ ! જે વૃત્ર નામે મહાઅસુર પ્રખ્યાત હતો, તે રાજર્ષિ મણિમાન નામે રાજ થયો. તેનો જે ક્રોધહન્તા નામે નાનો ભાઈ હતો, તે અસુર પૃથ્વીમાં દંડ નામે પ્રસિદ્ધ રાજ થયો. ક્રોધવર્ધન નામે જે બીજો અસુર કહેવાયો છે, તે દંડધાર નામે પ્રખ્યાત માનવસિંહ થયો. ૪૨-૪૭

હે રાજસિંહ ! કાલિના જે આઠ પુત્રો જન્મ્યા હતા, તેઓ સિંહ જેવા પરાક્રમી રાજ-ઓ થયા હતા. એ આઠ કાલિપુત્રોમાં જે જ્યેષ્ઠ મહાઅસુર હતો, તે જયત્સેન નામે મગધરાજ થયો હતો. તેમનામાં જે બીજો ઇન્દ્રના ઉચ્ચેશ્રવા તુલ્ય હતો, તે અપરાજિત નામે રાજ થયો. ત્રીજો જે મહાતેજસ્વી અને મહામા-યાવી મોટો અસુર હતો, તે પૃથ્વીમાં ભયંકર

પરાક્રમ કરવાવાળો નિપાદરાજ થયો. વળી બીજો જે ચતુર્થ તરીકે કહેવાયો છે, તે રાજર્ષિશ્રેષ્ઠ શ્રેણિમાન તરીકે પૃથ્વીમાં વિખ્યાત થયો. તેમ-નામાં જે પાંચમો અસુરવર થયો તે શત્રુપીડક મહોજ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. તેમનામાં જે છઠો બુદ્ધિમાન મહાન અસુર હતો, તે પૃથ્વીમાં રાજ-ર્ષિવર અભિર નામે વિખ્યાત થયો. તેમના એજ અસુરગણમાં જે સાતમો હતો, તે સમુદ્રસેન નામે ધર્મ અને અર્થનો તત્ત્વવેતા સાગર-પર્યન્તની ધરતીમાં પ્રસિદ્ધ રાજ થયો. હે નરનાથ ! કાલેયોમાં જે આઠમો હતો, તે બૃહત્ નામે સર્વ ભૂતના કલ્યાણમાં રહેનારા ધર્માત્મા રાજ થયો. ૪૮-૫૧

હે રાજન્ ! દાનવોનો જે મહાબલવાન કુક્ષી નામે પ્રસિદ્ધ હતો, તે કાંચનપર્વત જેવો પાર્વ-તીય નામે પ્રસિદ્ધ રાજ થયો. જે કથન નામે શ્રીમાન અને મહાવીર્યવાન મહાઅસુર હતો, તે પૃથ્વીમાં સૂર્યાક્ષ નામે વિખ્યાત મહીપતિ થયો. અસુરોમાં જે સૂર્ય નામે શ્રીમાન મહા-અસુર હતો, તે દરદ નામે સર્વનૃપતિશ્રેષ્ઠ એવો બાહ્લીકરાજ થયો. હે રાજન્ ! ક્રોધવશ નામે જે ગણ તને કહ્યો છે, તેનાથી આ પૃથ્વીમાં વીર રાજઓ જન્મ્યા હતા. ૫૭-૬૦

મદ્રક, કર્ણવેદ, સિદ્ધાર્થ શ્રીકટ, સુવીર, સુ-બાહુ, મહાવીર, બાહ્લીક, કથ, વિચિત્ર, સુરથ, ભૂમિપતિ, શ્રીમાન નીલ, ચીરવાસા, ભૂમિપાલ, દન્તવક્ર કુબંધ, નૃપસિંહ, રુકમી, રાજ જન-મેજય, આપાહ, વાયુવેગ, ભૂરિતેજ, એકલબ્ય, સુમિત્ર, વાટધાન, ગોમુખ, કારુપક રાજઓ, ક્ષેમધૂર્તિ, શ્રુતાયુ, ઉદ્ધવ, બૃહત્સેન, ક્ષેમ, અત્ર-તીર્થ, કલિગરાજ, કુહર અને હે બુદ્ધિમાન માનવરાજેન્દ્ર ! પ્રસિદ્ધ ઈશ્વર એ સર્વ મહા-ભાગ્યવાન, મહાશ્રીતિવાન અને મહા-રાજગણ ક્રોધવશગણમાંથી આ પૃથ્વી-તર-તર્યા. દાનવોમાં જે મહાબલવાન

પ્રસિદ્ધ હતો, તે કંસ નામે હવસેનના બળવાન પુત્ર તરીકે પ્રખ્યાત થયો. જે અુખ્ય ગંધર્વપતિ હતો, તે ઇન્દ્રના જ્વળી કાંતિવાળો આ પૃથ્વીમાં દેવક નામે રાજ થયો. હે ભારત! મહા શ્રીર્તિ-વાન એવા દેવર્ષિ બૃહસ્પતિના અંશથી અયોનિ-જન્મા ભરદ્વાજપુત્ર દ્રોણ ઉત્પન્ન થયેલા બાણો. હે નૃપસિંહ! તે ધર્મીઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ અસ્ત્ર-વેતા હતા. હે મનુજશ્વર! તે મહાન શ્રીર્તિ-વાળા અને મહાન તેજસ્વી જન્મ્યા હતા. તે સ્વકુલની વૃદ્ધિ કરનાર અને અહ્ભુત કર્મ કરનાર દ્રોણની વેદવેતાઓ ધનુર્વેદ અને વેદમાં શ્રેષ્ઠ બાણતા હતા. ૧૧-૭૨

હે ભારત! હે રાજન્! મહાદેવ, અંતક, કામ અને ક્રોધ એ ચારના એકત્વઅંશથી શસ્ત્રવીર, શત્રુતાપી, મહાવીર્યવાન, વિપક્ષને ભયકારી, વીર અને કમલની પાંદડી જેવી આંખવાળા અક્ષત્યાગી પૃથ્વીમાં જન્મ્યા હતા. વસિષ્ઠના શાપે કરીને અને ઇન્દ્રની આત્મથી ગંગાજમાં શાન્તનુના પુત્ર તરીકે આઠ વસુઓ જન્મ્યા હતા. તેમાં કુરુઓને અમથ આપનાર, બુદ્ધિમાન, વેદ-વેતા, સદ્વક્તા અને શત્રુકુલના ક્ષયકારી એવા બીજા સૌથી નાના હતા. સર્વ અસ્ત્રવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એ મહાતેજસ્વીએ જમદગ્નિપુત્ર મહાત્મા પરશુરામ ભાગવ સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. ૭૩-૭૭

હે રાજન્! પૃથ્વીમાં કૃપ નામે જે બ્રહ્મર્ષિ થયા હતા, તે અતિ પુરુષાત્મનીને રુદ્રોના ગણથી થયેલા બાણો. હે રાજન્! આ લોકમાં જે મહાર-થી શત્રુની નામે થયો હતો, તે અરિનાશનને દ્વાપર યુગ થયેલો બાણો. વૃષ્ણિકુલનો અગ્રણી એવો જે સત્યવચની સાલકિ હતો, તે શત્રુનાશી મરુ-દેવેથી ઉત્પન્ન થયો હતો. હે રાજન્! સર્વશસ્ત્ર-ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજર્ષિ દ્રુપદ પણ આજ મરુદગણથી માનવલોકમાં જન્મ્યા હતા. હે રાજન્! અનુપમ કર્મ કરવાવાળો અને ક્ષત્રિય-કુલમાં શ્રેષ્ઠ એવો કૃતવર્મા રાજા આ મરુદગણ-

થીજ થયેલો બાણો. ૭૮-૮૨

પરરાષ્ટ્રોને તપાવનાર અને શત્રુઓના નાશ-કારી વિરાટ રાજાને પણ મરુદગણથીજ ઉત્પન્ન થયેલો બાણો. અરિષ્ટાનો પુત્ર જે ગંધર્વપતિ હંસ નામે વિખ્યાત હતો, તે કૃષ્ણદ્રૌપાયનના પુત્ર, કુરુવંશને વધારનાર, દીર્ઘ બાહુવાળા, મહાતેજસ્વી અને પ્રજ્ઞાયક્ષુ એવા રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર નામે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. માતાના અપરાધને કારણે થયેલા ઋષિના ક્રોધથી તે અંધ જન્મ્યો હતો. તેનો મહાસત્ત્વશાલી, મહાબલવાન, પ-વિત્ર અને સત્યધર્મમાં પરાયણ એવો પાંડુ નામે પ્રસિદ્ધ નાનો ભાઈ હતો. ૮૩-૮૭

પુત્રવાનોમાં શ્રેષ્ઠ અને મહાભાગ્યશાલી જે અત્રિપુત્ર ધર્મ હતો, તે આ લોકમાં શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિમાન વિદુરજી થયો એમ બાણો. દુષ્યંધિ, દુર્મતિ અને કુરુઓને અપયશ લગાડનાર રાજા દુર્યોધન કલિના અંશથી આ લોકમાં જન્મ્યો હતો. હે પૃથ્વીપતિ! તે કલિપુરુષ સમસ્ત જગતનો દ્વેષી હતો, સારીય પૃથ્વીનો તેણે ઘાત કર્યો હતો અને પ્રાણીમાત્રનો વિનાશ લાવે એવું મહા વૈર તેણે ઉરંકર્યું હતું. પુલસ્ત્યવંશી અસુરોએ આ મનુષ્યલોકમાં દુર્યોધનના ભાઈઓ તરીકે જન્મ લીધો. દુઃશાસન આદિ તે સર્વ કુરુ કરવા-વાળા સો ભાઈઓ હતા. દુર્મુખ, દુઃસહ અને બીજા જન્મના વિશે કહેવામાં આવ્યું નથી તેઓ, તેમજ ધૃતરાષ્ટ્રનો સો ઉપરાંતનો વૈરયાપુત્ર યુધિ-ત્સુ એ સર્વ, હે ભરતોત્તમ! પુલસ્ત્યવંશી અસુરો દુર્યોધનના સહાયકો હતા. ૮૮-૯૩

જનમેજય બોલ્યા:- હે વિશ્વ! ધૃતરાષ્ટ્રના એ પુત્રોનાં નામો મોટા નાના પ્રમાણે અનુક્રમપૂર્વક કહેા. ૯૪

વૈશંપાયન બોલ્યા:- હે રાજન્! દુર્યો-ધન, યુધિત્સુ, દુઃશાસન, દુઃસહ, દુઃયત્ન, દુર્મુખ, વિવિશતિ, વિકર્ણ, જલસંધ, સુલોચન, વિન્દ, અનુવિન્દ, દુર્ધર્ષ, સુબાહુ, દુઃપ્રધર્મણ, દુર્મ-

પંથુ, કુમુંખ, કુંકલું, કલું, ચિત્ર, ઉપચિત્ર, ચિત્રાક્ષ, ચારુ, ચિત્રાંગદ, કુર્મદ, કુપ્રહર્ષ, વિવિત્સુ, વિકટ, સમ, શિર્ષનાભ, પદ્મનાભ, નન્દ, ઉપનન્દ, સેનાપતિ, સુપેણુ, કુડોદર, મહોદર, ચિત્રબાહુ, ચિત્રવર્મા, સુવર્મા, કવિચોચન, અયોબાહુ, મહાબાહુ, ચિત્રચાપ, સુકુંડલ, ભીમવેગ, ભીમબલ, બલાદ્રી, ભીમવિક્રમ, ઉચાયુદ્ધ, ભીમશર, કનકાયુ, દહાયુધ, દહવર્મા, દહક્ષેત્ર, સોમશ્રીતિ, અનૂદર, જરાસંધ, દહસંધ, સલસંધ, સહસ્રનાક, ઉચ્ચત્રા, ઉચ્ચસેન, ક્ષેમભૂતિ, અપરાન્નિત, પંડિતક, વિશાલાક્ષ, દુરાધન, દહહસ્ત, સુહસ્ત, વાતવેગ, સુવર્ચા, આદિત્યકેતુ, બલ્વાશી, નાગદત્ત, અનુયાયી, કવચી, નિપંગી, દંડી, દંડધાર, ધનુર્ધર, ઉચ્ચ, ભીમરથ, વીર, વીરબાહુ, અલોલુપ, અલય, રોદ્રકર્મા, દદરથ, અનાદ્યુધ, કુંડભેદી, વિરાત્રી, દીર્ઘલોચન, દીર્ઘબાહુ, મહાબાહુ, વ્યૂઠારુ, કનકાંગદ, કુંડજ અને ચિત્રક એ સો પુત્રો હતા; અને દુઃશલા નામે એક પુત્રી તેમજ એક વધુ ધૃતરાષ્ટ્રનો ઘેરયા-પુત્ર યુયુત્સુ હતો. એમ હે રાજના એક સો પુત્રો અને એક રાજપુત્રી કહ્યાં છે. તે નામેના અનુક્રમ પ્રમાણે વિદ્વાનો એમને મોટા-નાના બાણે છે. ૯૫-૧૦૦

હે રાજના તે બધા અતિરથી, શરવીર, યુદ્ધકુશલ, વેદવેત્તા, શાસ્ત્રમાં પારંગત, યુદ્ધવિદ્યામાં કુશલ અને વિદ્યા તથા કુલીનતાથી શોભીતા હતા. હે મહીપતિ! તેમને સર્વને યોગ્ય પત્નીઓ સાથે પરણાવવામાં આવ્યા હતા. હે રાજના કુરુવંશી ધૃતરાષ્ટ્રે સુખલપુત્ર શકુનિની અનુમતિથી દુઃશલાને યોગ્ય સમયે સિન્ધુરાજ નયદ્રથ વેરે લગ્નમાં આપી હતી. ૧૦૧-૧૧૧

હે રાજના યુધિષ્ઠિર રાજને તમે ધર્મના અંશરૂપ બાણો. વાયુદેવના અંશથી ભીમ થયો, ઇન્દ્રના અંશથી અર્જુન થયો અને રૂપમાં અનુપમ તથા પ્રાણીમાત્રને મનોહર એવા નકુલ

તથા સહદેવ અશ્વિનીકુમારોના અંશથી આ પૃથ્વીમાં થયા. વર્ચા નામે જે પ્રતાપી સોમપુત્ર કહ્યો છે, તે અર્જુનના અતિશ્રીતિશાલી પુત્ર અભિમન્યુરૂપે અવતર્યો. હે રાજના એના અવતાર વખતે સોમે દેવોને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું: “પ્રાણથી પણ અધિક આ મારો પ્રિય પુત્ર હું નહિ આપું, પણ દેવોના કાર્યનું ઉર્લંઘન ન થઈ શકે અને પૃથ્વીમાં અસુરોના વધરૂપી આપણું કાર્ય છે. તો એક નિયમ કરો. આ વર્ચા ત્યાં જશે, પણ તે ત્યાં લાંગો સમય રહેશે નહિ. ઇન્દ્રાંશી જે નર થશે, તેનો નારાયણ સખા થશે; તે નર પાંડુના પ્રતાપી પુત્ર અર્જુન તરીકે પ્રખ્યાત થશે. તેનો પૃથ્વીમાં આ વર્ચા પુત્ર થશે. બાળપણથી તે મહારથી થશે. હે દેવશ્રેષ્ઠો! સોળ વર્ષ સુધી એ ત્યાં રહેશે. એની સોળ વરસની હંમરે જે સંગ્રામ મચશે, તેમાં તમારા અંશો વીરોને સંહારવાનું કાર્ય તે કરશે. નર અને નારાયણ નહિ હોય ત્યારે જે સંગ્રામ મંડારો અને શત્રુઓ તમે દેવો સાથે ચઢવ્યૂંક રચીને લડશે, ત્યારે આ મારો બાળકપુત્ર વ્યૂહ ભેદીને અંદર પેરી જળને ધૂમશે, સર્વ શત્રુઓને વિમુખ કરશે અને મહારથી વીરોના સંહાર કરશે. અરધા દિવસમાં તો તે મહાબાહુ સર્વ શત્રુઓના ચોથા ભાગને તો યમપુત્રીના અતિથિ કરી દેશે. પછી રણમાં મહારથી વીરોથી સર્વ બાળુએ ઘેરાઈ જતાં, તે મહાબાહુ સંધ્યાકાલે દૂરી મારા સદને આવશે. તે એક વંશવર્ધન વીર પુત્રને ઉત્પન્ન કરશે, તે નષ્ટ થયેલા ભારતવંશને દૂરી ધારણ કરશે.” ૧૧૨-૧૨૫

સોમદેવનાં આ વચન સાંભળીને દેવોએ ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું અને સર્વેએ એ તારકનાથનું પૂજન કર્યું. હે રાજના! તમારા પિતાના પિતાની આ જન્મકથા કહી. ૧૨૬

મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તમે અગ્નિના અંશરૂપ બાણો. હે રાજના! શિખંડી પહેલાં રાક્ષસ

એ તમે જાણો. હે ભરતસિંહ! દ્રૌપદીના પ્રતિ-
વિંધ્ય, સુતસોમ, શ્રુતકીર્તિ તથા નકુલપુત્ર
શતાનિક અને વીર્યવાન શ્રુતસેન એ જ પાંચ
ભરતોત્તમ પુત્રો થયા હતા, તેમને તમે વિશ્વેદેવો-
ના ગણથી થયેલા જાણો. વસુદેવના પિતા જ શૂર
નામે હતા, યદુશ્રેષ્ઠ તેમને રૂપમાં પૃથ્વીમાં અજેક
એવી પૃથા નામે કન્યા હતી. તે વીર્યવાને પોતે
પોતાના પિતાની બહેનના અપુત્રવાન પુત્રને
આગળથી વચન આપ્યું હતું કે, તે પોતાનું પહેલું
બાળક એ કુન્તિભોજને આપશે. તેને પ્રથમ આ
કન્યા જન્મી; એટલે શૂરે કૃપાકાંક્ષાથી પોતાની તે
પુત્રી કુન્તિભોજને આપી. ૧૨૭-૧૩૦

પિતાના ઘરમાં તે બ્રાહ્મણ અને અતિથિના
પૂજનમાં પરાયણ રહેતી હતી. એક વાર, ઉગ્ર,
ઘોર, વ્રતશીલ, ધર્મમાં ગૂઢ નિશ્ચયવાળા અને
દુર્વાસા નામે ઝાળખાતા બ્રાહ્મણની તેણે પરિ-
ચય કરી અને તે ઉગ્ર સ્વભાવના જિતેન્દ્રિયને
સર્વ પ્રયત્ને સંતુષ્ટ કર્યા. આમ સંતુષ્ટ થયેલા
ભગવાન દુર્વાસાએ તેને વિધિથી અભિચારયુક્ત
મંત્ર આપ્યો અને બોલ્યા: “હે સુભગા! હું
તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. હે દેવી! તું આ
મંત્રથી જ જ દેવતું આવાહન કરીશ, તે તે
દેવના પ્રસાદથી તું પુત્રોને જન્મ આપીશ.” તેમણે
આ પ્રણામે કહ્યું, એટલે તે બાળા કુતૂહલવશ
થઈ. તે યશસ્વિનીએ પોતે કન્યા હોવા છતાં
સૂર્યદેવતું આવાહન કર્યું અને ભગવાન સૂર્ય
તેનામાં ગર્ભાધાન કર્યું. આમ સર્વ શસ્ત્રધારી
જોમાં શ્રેષ્ઠ, સહજ કવચ અને કુંડલવાળો,
દેવગર્ભના જવી કાંતિવાળો, સૂર્યના જેવા તેજ-
વાળો, તેમજ સર્વ સુંદર અગોચી વિષ્ણુપિત
એવો પુત્ર તેણે ઉત્પન્ન કર્યો. કુન્તીએ જન્મ
પામેલા તે યશસ્વી કુમારને બન્ધુપક્ષના ભયથી
છુપાવવા માટે પાણીમાં ડોડી દીધો. ૧૩૨-૧૪૦

ત્યારે જલમાં ડોડી દેવાયેલા તે પુત્રને
રાધાના મહાપશસ્વી સ્વામી અધિરથે રાધાના

પુત્ર તરીકે રાખી લીધો. તે બેઉ પતિપત્નીએ તે
બાલકનું વસુધેણે એવું સર્વ દિશામાં પ્રસિદ્ધ
નામ પાડ્યું. તે બલવાન મોટો થતાં સર્વ
અસ્ત્રોમાં ઉત્તમ બન્યો અને તે વિજયીઓમાં
શ્રેષ્ઠ એવા તેણે સર્વ વેદાંગોના જપ કર્યો. જ
કાલે તે બુદ્ધિમાન અને સત્ય પરાક્રમી જપમાં બેઠો
હોય, તે વખતે તે મહાત્માને મન બ્રાહ્મણોને
સારું કરુંજ અદેય નહોતું. ભૂતભાવન ધન્વરાજ
પોતાના પુત્ર (અર્જુન)ને સારું બ્રાહ્મણનો વેશ
લઈ તે વીર પાસે તેના અંગ સાથે જ જન્મે-
લાં કવચ અને કુંડલો માગ્યાં. કણે એ કવચ
અને કુંડલો જીતરડીને આપ્યાં. આથી વિસ્મિત
થયેલા ધન્વે તેને એક શક્તિ આપી અને
આ પ્રમાણે કહ્યું: “હે દુર્ધર્ષ! દેવો, અસુરો,
મનુષ્યો, ગન્ધર્વો, ઉરગો અને રાક્ષસો એમાંના
જ કોઈ ઉપર તું આ શક્તિ ફેંકશે, તે એક
નાશ પામશે.” પૃથ્વીમાં પહેલાં જ તેનું વસુધેણે
નામ હતું, તેનું આ કુંડલ જીતરડીને આપવા-
ના કર્મને લીધે વૈકર્તન કણે એવું નામ થયું. આ
વીર યશસ્વી કવચ સાથે જ જન્મ્યો હતો, તે પૃથા-
નો પ્રથમ પુત્ર કણ નામે વિખ્યાત થયો. હે નૃપે-
ત્તમ! તે વીર સૂતકુલમાં મોટો થયો હતો. હે
રાજન્! સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ, શત્રુવિનાશી,
દુર્યોધનનો મિત્ર અને મંત્રી એવા એ કણેને તમે
સૂર્યના અનુપમ અંશરૂપ જાણો. ૧૪૧-૧૫૧

જ સનાતન દેવાધિદેવ નારાયણ છે, તેમનો
અંશ માનવલોકમાં પ્રતાપી વાસુદેવરૂપે થયો.
મહાબલવાન બલદેવ એ શેષનાગના અંશરૂપ
હતા. હે રાજન્! સનતકુમારને મહાઝાગરવી
પ્રદુર્ગન્ધરૂપે જાણો. આ રીતે દેવોના બીજ અનેક
અશો કુલ વધારનારા માનવશ્રેષ્ઠો તરીકે વસુદેવ-
વંશમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. હે રાજન્! મેં જ
અપ્સરાઓનો ગણ કહ્યો છે, તે ધન્વની આજ્ઞાથી
જૂતળમાં સોળ દહર દેવીઓરૂપે પ્રગટ થઈ
અને માનવલોકમાં તે વાસુદેવની પત્નીઓ થઈ.

શ્રીલક્ષ્મીજી ભૂમંડલમાં આનંદ માટે ભીખ-
કના કુલે સાંધવી રક્ષિભિણિ નામે જન્મ્યાં. ઇન્દ્રા-
ણીને અંશ દ્રુપદ કુલમાં યજ્ઞવેદીમાંથી સ્તુત્ય
કન્યારૂપે દ્રૌપદી તરીકે અવતાર પામ્યો. તે
અનિર્ઘરૂપા ન બહુ હીંગણી હતી ને ન ઘણી
ઊંચી હતી. તે નીલકમલના જેવા સુગંધવાળી
હતી, પદ્મના જેવાં પ્રકુલ્લ નયનવાળી હતી, સુંદર
સાયળવાળી હતી અને કાળા તથા વાંકડિયા
દેશવાળી હતી. તે સર્વ લક્ષણોથી સંયુક્ત હતી.
વૈડુર્થમણિના જેવી તેની કાંતે હતી અને પુર-
ષોમાં સિંહ જેવા પાંચ પાંડવપતિઓની તે એકાં-
તમાં ચિત્તમોહિની હતી. સિદ્ધિ અને ધૃતિ એ જ
એ દેવીએ તે પાંચ પાંડવોની કુન્તી અને માદ્રી
નામે માતાઓરૂપે અવતરી. મતિદેવીએ મુખલ-
પુત્રી ગાંધારીરૂપે અવતાર લીધો. ૧૧૨-૧૧૩

હે રાજન! દેવો, અસુરો, ગન્ધર્વો, અપ્સ-
રાઓ અને રાક્ષસોના આ અંશાવતારો મેં
તમને કહ્યા. વળી યુદ્ધમાં હુમંદવાળા જે
રાજાઓ ભૂતકામાં થયા અને યદુના વિશાલ
કુલમાં જે મહાત્માઓ થયા, તેમજ જે બ્રાહ્મણો,
ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યો થયા, તે મેં તમને કહ્યા છે.
અંશોના અવતરણની આ ધન્ય, યશકારી, પુત્ર-
દાયક, આયુષ્યદાયિની અને વિજય આપનારી
આ કથા ઇર્ષ્યારહિત થઈને સાંભળવી બૈધિએ.
દેવો, ગન્ધર્વો અને રાક્ષસોનું આ અંશાવતરણ
સાંભળવાથી જન્મમૃત્યુ બંધનનો દાહો માણસ
વિપત્તિમાં પણ ખેદ પામતો નથી. ૧૧૪-૧૧૬

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
સંભવપર્વમાં 'અંશાવતરણસમાપ્તિ'
નામનો અધ્યાય ૬૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૮ મો

શકુન્તલા-ઉપાખ્યાન

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

ત્વચઃ શ્રુતમિદં બ્રહ્મન્ દેવદાનવરક્ષસામ્ ॥

અંશાવતરણં સમ્યગ્ગંધર્વાપ્સરસાં તથા ॥ ૧ ॥

જનમેજય ઓલ્યા:-હે બ્રહ્મન! દેવો,
દાનવો, રાક્ષસો, ગન્ધર્વો અને અપ્સરાઓના
અંશાવતારો મેં રૂડી રીતે સાંભળ્યા છે. હું ઇચ્છું
છું કે, હે વિપ્ર! તમે આ વિપ્રજ્ઞપિઓના સમૂહ-
ની સમક્ષ કુરુઓના વંશ વિશે આદિથી કહો. ૧

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-હે ભરતશ્રેષ્ઠ! પૌર-
વોના વંશને વધારનાર કુબ્યન્ત નામે ચાર સાગર-
પર્યન્તની ધરણીનો વીર્યવાન પાલનહાર હતો.
તે માર્ગવેન્દ્ર ધરતીના ચારે ખંડનો પૂરો ભોક્તા
હતો. યુદ્ધમાં વિજયી તથા શત્રુઓના પીડક તે
રાજા ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રજાથી ભરેલા રત્નાકર સમુદ્ર
સુધીના તથા સમુદ્રથી વીંટાયેલા અને મ્હેચ્છ-
દેશ સુધીના સંપૂર્ણ પૃથ્વીદેશોને ભોગવતો હતો.
તેનું રાજ્યશાસન ચાલતું હતું, ત્યારે કોઈ વર્ણ-
સંકર કરનાર નહોતું, કે કોઈને ખેતી કરીને
અનાજ ઉત્પન્ન કરવાનું નહોતું. વળી પૃથ્વી રત્ન
અને ધાતુઓથી ભરપૂર હતી, એટલે લોકોને
ખાણો ખોદવાનું પણ નહોતું. તે વખતે કોઈ
પાપકર્મ કરનાર નહોતું. હે નરસિંહ! તે રાજ-
ધિરાજના સમયમાં સર્વ લોકો ધર્મમાં પ્રીતિ-
વાળા રહી ધર્મ અને અર્થને મેળવતા હતા.
હે તાતા! તે રાજવંદના સમયમાં ચારનો ભય
નહોતો, ત્યારે ભૂખનો કે વ્યાધિનો જરાયે
ભય નહોતો. ૩-૮

સર્વ વર્ણના લોકો સ્વધર્મપરાયણ રહેતા
હતા, તેથી દૈવક્રોને વિશે તેઓ નિરપ્રદ હતા.
તે રાજને આશ્રયે તેઓ સર્વ નિર્ભય હતા. યથા-
કાલે વૃષ્ટિ વરસતી હતી. ધાન્યો રસવાળાં હતાં.
પૃથ્વી સર્વ રત્નોથી અને ધણીઓથી સમૃદ્ધ હતી

બ્રાહ્મણો સ્વર્ગમાં પરાયણ હતા અને તેમનામાં ક્યાંય જૂઠું નહોતું. વળી વજ્રના જેવો કઠણ દેહ-ધારી તે યુવાન દુષ્યંત પોતાના બે હાથે વન અને ઉપવન સાથેના મન્દર પર્વતને ઉપાડીને વહી જાય, એવો મહાન અને અદ્ભુત વીર્યવાળો હતો. તે ચાર પ્રકારના (પ્રક્ષેપ, વિક્ષેપ, પરિક્ષેપ અને અધિક્ષેપ*)ના ગદાયુદ્ધમાં તથા સર્વ હથિ-યાશમાં તેમજ હાથીની અને ઘોડાની સ્વારીમાં ભારે નિપુણ હતો. ખલમાં તે વિષ્ણુ જેવો હતો, તેજમાં તે સૂર્યસમ હતો, શાંતિમાં તે સમુદ્ર સરખો હતો અને સહનશીલતામાં તે ધરતી જેવો હતો. નગરવાસી અને દેશવાસી પ્રજા તેના ઉપર પ્રસન્ન હતી. તે સૌના માનીતો મહીપાલ હતો. વળી તે પ્રસન્ન જનતા ઉપર ધર્મપરાયણ ભાવે વડે શાસન કરતો હતો. ૯-૧૪

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વન્તર્ગત સંભવપર્વમાં 'શાકુંતલોપાખ્યાન' નામનો અધ્યાય ૬૮ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૯ મો

દુષ્યન્તની મૃગયા

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

સંમવં મરતસ્પાહં ચરિતં ચ મહામતેઃ ॥

શકુન્તલાયાશ્ચોત્પત્તિ શ્રોતુમિચ્છામિ તત્ત્વતઃ ॥

જનમેજય બોલ્યાઃ-હે ભગવન! મહા-બુદ્ધિમાન ભરતનો જન્મ તથા તેનું ચરિત અને શકુંતલાની ઉત્પત્તિ એ હું યથાવત્ સાંભળવા ઇચ્છું છું. હે તત્ત્વજ્ઞ! વીર દુષ્યન્તે શકુન્તલાને દેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી હતી? તે પુરુષસિંહનું વિસ્તૃત ચરિત હું સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૧-૩

* દર બેએલા યતુ ઉપર ગદા દેહવા તે પ્રક્ષેપ; સમીપ બેએલા યતુ ઉપર ગદાની કોડીને પ્રહાર કરવો તે વિક્ષેપ; પણા યતુઓ દોષ ત્યારે એએર બમીને ગદા મારવી તે પરિક્ષેપ અને ગદાની અળીથી પ્રહાર કરવો તે અધિક્ષેપ કહેવાય છે.

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ-એક સમયે તે મહા-બાહુ દુષ્યંત અપાર સેના અને વાહનો સાથે ગાઢ વનમાં ગયો. સેંકડો હાથીઓ અને ઘોડા-ઓથી તથા પરમસુંદર ચતુરંગિણી સેનાથી તે વીંટાયેલો હતો. વળી ખડ્ગ અને શક્તિ ધારણ કરેલા, હાથમાં ગદા, મુસળ, પ્રાસ અને તોમર ધારેલા સેંકડો વીર યોદ્ધાઓ તેની સાથે હતા. તે પૃથ્વીપતિ ચાલી રહ્યો હતો, સારે યોદ્ધાઓના સિંહનાદોથી, શંખ અને દુન્દુભિના ઘોષોથી, રથના ચક્રના ધરધરાટોથી, હાથીઓની ગર્જનાઓથી, વિવિધ આયુધ અને વિવિધ વેપ ધારણ કરેલા યોદ્ધાઓના લલકાર તથા રણહોડોથી તેમજ ઘોડાઓના હણહણાટોથી એક કિલકિલાટ મચી રહ્યો હતો. સુંદર મહેલોની અગાધીએ બેઠેલી સ્ત્રીઓએ ત્યાં તે શૂરવીર અને યશસ્વી રાજને પરમ શોભામય જોયો. ૯-૯

ધન્વન્તરા જેવી ઉપમાવાળા, શત્રુનાશન અને શત્રુના હાથીઓને હઠાવનાર એ દુષ્યંતને જોઈને સ્ત્રીઓના વૃંદે એને વજ્રપાણિ ધન્વન્તરા માન્યો. 'આ પુરુષસિંહ રણમાં વસુના જેવો પરાક્રમી છે અને એના બાહુબળ શત્રુબળ સામે ટીકી શકતું નથી.' એમ બોલતી તે સ્ત્રીઓએ રાજની પ્રેમ-પૂર્વક સ્તુતિ કરી અને તેના પર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી. ચારે બાજુએ જ્યાંત્યાં શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોથી સ્તુતિ પામતો તે રાજા મૃગયાની ઇચ્છાએ પરમ પ્રીતિપૂર્વક વનમાં જવા નીકળ્યો. મસ્ત હાથીની અંબાડી ઉપર બેસીને નીકળેલા તે ઇંદ્ર સમાન રાજાની પાછળ બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો ચાલવા લાગ્યા અને આદિપ તથા જન-શબ્દો સાથે તેને આગળ વધતો જોઈ રહ્યા. ૧૦-૧૪

નગરજનો અને પ્રજાજનો ખૂબ દૂર મુખી તેની પાછળ ગયા અને પછી રાજાની આજ્ઞાથી તે પાછા વળ્યા. તે રાજાએ સુવર્ણ જવા રંગના રથના ધરધરાટથી પૃથ્વી તથા આકાશને ભરી દીધાં. આગળ જતાં તે બુદ્ધિમાને એક

નંદનવન સમાન એક વન બેયું. તે વન ખીલી, અને આકડા ખેરથી ભરેલું હતું, કાઠી અને ધાવડાથી વ્યાપ્ત હતું અને પર્વત ઉપરથી પડી પથરાયેલા પથ્થરોથી ઝાંચુંનીચું હતું. તે નિર્જલ અને નિર્જન હતું. અનેક બેઝના સુધી તે વિસ્તરેલું હતું અને મૃગો, સિંહો તથા ખીજ ઘોર વનચરોથી તે ભરપૂર હતું. ૧૬-૧૯

માનવસિંહ દુષ્યન્તે વિવિધ મૃગોને મારી, પોતાની સેના, સેવકો અને વાહનો સાથે તે વનને હડાળવા માંડ્યું. ત્યાં દુષ્યન્તે ખાણની લક્ષ્યમર્યાદામાં આવેલા વાઘોના અનેક સમૂહોને પાછા અને ખાણોથી વીંધી નાખ્યા. દૂર રહેલાં કેટલાંક પ્રાણીઓને તેણે ખાણોથી માર્યા અને પાસે આવેલાં ખીજને તેણે તલવારથી કાપી નાખ્યાં. તે શ્રેષ્ઠ શક્તિશાલીએ કેટલાંક મૃગોને શક્તિથી મારી નાખ્યાં. ગદામંડલને બળનારે તે આપ પરાક્રમી તે વનમાં ધૂમી વળ્યો. ત્યાં તેમરે, તલવારે, ગદાએ, મુસલો અને કંપને વડે વનનાં મૃગો અને પક્ષીઓને મારતો મારતો તે ફરવા લાગ્યો. અદ્ભુત પરાક્રમી રાજાથી તેમજ યુદ્ધરસિયા થોડાઓથી ખૂંદાયેલા તે વનને સિંહોએ તળવા માંડ્યું. ત્યાં પોતાના બૃથનાયકો મરી જતાં મૃગનાં જૂથોએ નાસ-ભાગ કરવા માંડી અને તે હરણનાં જૂથોએ જ્યાં ત્યાં વ્યગ્રતાથી ચિત્કાર કરવા માંડ્યો. સૂઝી નહીંઓ ઉપર જતાં પાણીને કારણે નિરાશાથી કુંખી થયેલાં, દોડભાગથી થાક્યાં દબ્યનાં થયેલાં અને બેભાન બનેલાં તે પશુઓ પડવા લાગ્યાં. ભૂખ અને તરસથી પીડિત યઈ, કેટલાંક પશુઓ થાકીને ધરતી ઉપર ગબડી પડ્યાં હતાં, તેમને ભૂખ્યા નરવરઓ ખાઈ ગયા. કાઈકાઈ વનચરોએ અગ્નિ પ્રગટાવીને માંસને બરાબર સીંચ્યું અને તેને વિધિપૂર્વક કૂટીને ખાવા માંડ્યું. ત્યાં ચઝો-થી ધાયલ થયેલા કેટલાક અદ્ભુત બલવાન હાથીઓ ભયભીત થઈને, પોતાની સૂંઢ સંકો-

ચી વેગપૂર્વક નાસવા લાગ્યા. મળમૂલ કરતા અને ખૂબ લોહી ખેરવતા તે વનના હાથીઓએ અનેક માનવીઓને કચરવા માંડ્યા. ત્યારે, જ્યાં રાજાએ મૃગપતિને મારી નાખ્યો હતો, જ મૃગોથી ભરેલું હતું અને જ સેનારૂપી મેઘથી તથા ખાણરૂપી વર્ષાથી યુક્ત હતું તે વન અપૂર્વ શોભા ધારણ કરી રહ્યું. ૨૦-૨૨

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
સંભવપર્વમાં 'શકુંતલોપાખ્યાન'
નામનો અધ્યાય ૬૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૦ મો

કણ્વાશ્રમમાં દુષ્યન્ત

॥ વૈશંપાયન ડ્યાચ ॥

તતો મૃગસહસ્રાણિ હત્વા સર્વલવાહનઃ ॥
રાજા મૃગપ્રસંગેન વનમન્યદ્વિવેશ હ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-પછી હજારો મૃગોને મારીને રાજાએ પોતાના લશ્કર અને વાહનો સાથે, એક મૃગને માટે ખીજ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ઉત્તમ બળવાન એવો તે રાજા એકલો ભૂખ્યો અને તરસ્યો વનના છેડા સુધી પહોંચ્યો તો ત્યાં મહાન શન્ય પ્રદેશ આવ્યો. ત્યાંથી પણ આગળ વધી રાજા એક ખીજ મહાવનમાં ગયો. તે વન ઉત્તમ આશ્રમોથી યુક્ત હતું, મનને અને નેત્રને આનંદ આપનારું હતું અને શીતલ વાયુથી તે સંયુક્ત હતું; ફૂલવાળાં વૃક્ષોથી ભરેલું હતું અને હરિયાળા ધાસથી છવાયેલું હતું. તે મધુર-સ્વરૂપી પંખીઓના પુષ્કળ તાદવાજું હતું અને પુંકાકલિના ટંદુકાઓથી તથા તમરાંના ગણથી ગાજતું હતું. તે વિશાળ વિસ્તરેલી ડાંગોવાળાં વૃક્ષોની સુખકર છાયાથી પથરાયેલું હતું. તેના તલને ભરમરોએ શુંભરવથી ગજવી મૂક્યું હતું. તે પરમ સૌંદર્યસંપન્ન હતું. ૧-૬

તે વનમાં ફૂલ વિનાનું, ફૂલ વિનાનું કેકંટક-

વાળું અથવા ભમરાઓ ન બેઠા હોય એવું એકે ઝાઝ નહોતું. પંખીઓના કલરવવાળા, પુષ્પોથી અત્યંત સુશોભિત, સર્વ ઋતુનાં ફૂલોથી તેમજ વૃક્ષોથી ભરપૂર અને સુખદાથી છાયાવાળા, તે ઉત્તમ અને મનોહર વનમાં મહાધનુર્ધારી રાજાએ પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં પવનથી ડોલતાં અને ફૂલ-ડાળીવાળાં ઝાડોએ તેના પર વારંવાર વિચિત્ર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. ત્યાં મધુર શબ્દવાળા પક્ષીઓથી ગાજતા અને જાતજાતનાં ફૂલરૂપી વસ્ત્રોને ધારણ કરેલાં ગગનગામી વૃક્ષો શોભતાં હતાં. ત્યાં પુષ્પના ભારથી લચી ગયેલા નવા અંકુરોને વિશે મધુલોભી ભમરાઓ મધુર અવાજ કરી રહ્યા હતા. ત્યાં કુસુમસમૂહોથી સુશોભિત, લતાના માંડવાથી વીંટળાયેલા અને મનની પ્રીતિ વધારનારા અનેક પ્રદેશો બેઠાને મહાતેજસ્વી રાજા અતિ પ્રસન્ન થયા. એકએકને જની ડાળીઓ ભેટી રહી છે અને જ ફૂલોથી સંયુક્ત છે એવાં મહેન્દ્રધ્વજ જેવાં વૃક્ષોથી તે વન શોભી રહ્યું હતું. મસ્ત વાનર અને કિન્નરોવાળું તે વન સિંહો, ચારણો, ગંધર્વો અને અપ્સરાઓના સમૂહસંઘોથી સેવાઈ રહ્યું હતું. ત્યાં સુખકર, શીતલ, સુગન્ધભર્યો અને પુષ્પની રજને વહી જનારો પવન બાણે કીડાર્યો ધૂમતો ધૂમતો વૃક્ષો પાસે આવી રહ્યો હતો. ૭-૧૧

આમ શુભસંપન્ન, બેઠતી ધબ્બ જેવું અને નદીના સંગમ પ્રદેશમાં જિલું થયેલું તે રમણીય વન રાજાએ જોયું. તે વનને જોતાં, તેણે કલ્પલક્ષ્મી કરતાં પંખીઓથી ભરેલો એક શ્રેષ્ઠ, મનોરમ અને રમણીય આશ્રમ જોયો. તે વિવિધ વૃક્ષોથી ઢંકાયેલો હતો અને તેમાં પવિત્ર અગ્નિઓ પ્રજ્વલિત હતા. શ્રીમાન રાજાએ તે અનુપમ આશ્રમનું મનથી પૂજન કર્યું. હે રાજા! તેમાં યતિઓ, વાલમ્પિદ્યો અને મુનિઓ વિરાજતા હતા. તેમાં અનેક અગ્નિચૂડા હતાં. તે પુષ્પોનાં પાથરણોથી પથરાયેલો હતો અને મોટાં અનેક જલતટોથી

અત્યંત શોભતો હતો. પવિત્ર અને સુખદાયી જલવાળી માલિની નદી તેની ચોમેર વહેતી હતી. અનેક પક્ષીઓથી ગાજતી તે નદી તપોવનથી મનોહર હતી. ત્યાં હિંસક પશુઓ અને હરણોને સૌમ્ય તથા વૈરમુક્ત બેઠાને રાજા અત્યંત આનંદ પાડ્યો. ૧૭-૨૨

તે અતુલ શ્રીમાન દેવલોકના જેવા અને સર્વ પ્રકારે સુંદર એવા તે આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે પ્રાણીમાત્રની પોપણદાત્રી, માતા જેવી વિરાજતી, આશ્રમની લગોલગ વહેતી અને પવિત્ર જલવાળી માલિની નદીને જોઈ. તેના રેતીતટ ઉપર અઢવાણા હતાં અને તેના પ્રવાહમાં કીણ તથા પુષ્પો હતાં. ત્યાં કિન્નરોની વાસભૂમિ હતી અને વાનરો તથા રીંછોનું નિવાસસ્થાન હતું. પવિત્ર સ્વાધ્યાયથી તે ગાજી રહી હતી અને કિનારાઓથી તે શોભી રહી હતી. મદમસ્ત હાથીઓ, વ્યાધો અને સર્પેન્દ્રોના ત્યાં વાસ હતો. તેને તીરે કશ્યપગોત્રી ભગવાન મહાત્મા કણ્વનો મુનિસમૂહોથી સેવાયેલો શ્રેષ્ઠ અને રમણીય આશ્રમ હતો. આશ્રમને વળગીને વહેતી નદીને તથા આશ્રમસ્થાનને જોઈને રાજાએ અંદર જવાનો વિચાર કર્યો. રમ્ય તીરવાળી અને બેટવાળી માલિની નદીથી સુશોભિત તે આશ્રમ ગંગાજીથી શોભતા નરનારાયણના આશ્રમની જેમ શોભી રહ્યો હતો. હવે, તે મસ્ત મોરોના ટહુકાથી ગાજી રહેલા મહાવનમાં પેઠો. ત્યાં ચૈત્રય જવા તે વનમાં જઈને, તે નરશ્રેષ્ઠ અત્યંત શુણ્ણાલી, દુર્નરીક્ષ્ય તેજોધારી અને તપરૂપી ધનવાળા કશ્યપગોત્રી મહર્ષિ કણ્વનાં દર્શનની ઇચ્છા કરી. તેણે હાથી, ઘોડા અને પાળાઓથી પરિપૂર્ણ એવી પોતાની સેનાને વનદ્વાર ઉપર રાખી અને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું: ‘રજ્જેયુલ્થી રહિત એવા તપોધન મુનિ કાશ્યપનાં દર્શન હું જઈ છું. મારા પાછું આવવું થાય ત્યાં સુધી તમે અહીં

ભિન્ના રહેશે. ૨૩-૨૩

તે નન્દનવન સમા વનમાં જતાંજ, તે માન-
વેન્દ્ર રાજની ભૂખતરસ મટી ગઈ અને તે અ-
પાર આનંદ પામ્યો. તે રાજ્યે રાજચિહ્નોને
અળગાં કર્યાં અને અવિનાશી તથા તપના સમૂહ-
રૂપ એવા તે ઋષિનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી તે
પ્રધાન અને પુરોહિત સાથે એ ઉત્તમ આશ્ર-
મમાં ગયો. તે ભમરાઓના શુંભરવથી ગાજતા
અને વિવિધ પક્ષીઓવાળા પ્રસલોકના જંગલો
તે આશ્રમને જેવા લાગ્યો. ત્યાં વૈતાનિક (ઘણિ,
પશુ, સોમ વગેરે) કર્મોમાં ઋગ્વેદમાં દક્ષ બ્રાહ્મણો
પદના ક્રમપૂર્વક અનેક ઋચાઓ બોલી રહ્યા હતા,
તે તે માનવસિંહે સાંભળી. યજ્ઞવિદ્યાનાં (કલ્પ-
સૂત્રાદિ) અંગોને જાણનારા યજુર્વેદવેતાઓથી
અને નિયમપરાયણ સામવેદી ઋષિઓનાં મધુર
સામગાનાથી તે આશ્રમ સુશોભિત હતો. વળી
ત્યાં જ ભારુડસામનાં ગીતાથી અને અથર્વશિરતું
અધ્યયન કરનારા, નિયમશીલ તથા જિતેન્દ્રિય
બ્રાહ્મણોથી તે આશ્રમ શોભતો હતો. ત્યાં અથર્વ-
વેદમાં ઉત્તમ પંડિતો અને ધૃગયજ્ઞીય નામના
સામને ગાનારા ઋષિઓ ૫૬ અને ક્રમ અનુસાર
પોતપોતાની સંહિતાનો પાઠ કરી રહ્યા હતા.

શબ્દસંસ્કારપૂર્વક ઉચ્ચારણ કરતા બીજા
બ્રાહ્મણોથી ગાજી રહેલો તે આશ્રમ જાણે બીજો
શ્રીસંપત્તિ પ્રસલોક હોય તેમ શોભી રહ્યો હતો.
ચક્ષુકર્મના વેતા, ક્રમ અને શિક્ષામાં નિપુણ,
ન્યાયતત્ત્વ અને આત્મવિજ્ઞાનવાળા, વેદમાં
પારંગત, વિવિધ વાક્યોને જોડવામાં તથા
મેળવવામાં કુશળ, વિશેષ કાર્યરૂપી બ્રહ્મોપા-
સનાના જાણકાર, મોક્ષધર્મમાં પરાયણ સ્થાપન,
આક્ષેપ અને સિદ્ધાંતના પરમાર્થ જ્ઞાનવાળા,
શબ્દ, છન્દ અને નિરુક્ત જાણવાવાળા, કાલના
જ્ઞાનમાં કુશલ, દ્રવ્ય, કર્મ અને શુણના વેતા,
કાર્ય અને કારણના જ્ઞાતા, પક્ષી તથા વાન-
રની બોલીના જાણકાર, વિસ્તીર્ણ ગ્રંથોનો

આશ્રય કરનાર અને વિવિધ શાસ્ત્રોના જાણનાર
એ સુખ્ય બ્રાહ્મણોથી ઉચ્ચારાતા તથા સુખ્ય
ચાર્વકોથી ચારે બાજુએ ગાજી રહેલા શબ્દ-
ધોષ તે રાજને કાને પહોંચા. ૨૪-૪૨

શકુન્તાશી રાજ્યે ત્યાં ઠેરઠેર નિયમપરાયણ,
વતશીલ અને જપ તથા હોમમાં યુક્ત એવા
વિપ્રો અને વિપ્રેન્દ્રો બેઠા. ત્યાં પ્રયત્નપૂર્વક
ગોઠવવામાં આવેલાં સુંદર અને અદ્ભુત આસનો
જેઘને રાજ વિસ્મય પામ્યો. વળી બ્રાહ્મણો દેવ-
સ્થાનોની જ પૂજા કરી રહ્યા હતા, તે જોઈને તે
નૃપશ્રેષ્ઠે પોતે પ્રસલોકમાં આવ્યો છે એવું માન્યું.
કાર્યપના તપના શુણથી સંરક્ષિત અને તપો-
વનના શુણોથી યુક્ત તે સુંદર, શુભ ને શ્રેષ્ઠ
આશ્રમ જોતાં તે ધરાયોજ નહિ. હવે મહાવત-
ધારી અને તપરૂપી ધનવાળા ઋષિઓથી ચોમેર
વીંટાયેલા એવા એકાન્ત, અત્યંત રમણીય અને
પવિત્ર આશ્રમમાં તે અરિનાશને અમાત્ય અને
પુરોહિત સાથે પ્રવેશ કર્યો. ૪૭-૫૧

હતિથી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
સંલવપર્વમાં 'શકુન્તલોપાખ્યાન'
નામનો અધ્યાય ૭૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૧ મો

શકુન્તલાની જન્મકથા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતોઽગ્ચન્મહાબાહુરેકોમાત્યાન્વિમૂઞ્ય તન્ ॥
નાપદ્યન્વાશ્રમે તસ્મિન્સ્તર્પ્ય સંશિતવ્રતમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી તે મહાબાહુ તે
મંત્રીઓને વિદાય આપી, પોતે એકલો આશ્ર-
મમાં ગયો. પણ તે આશ્રમમાં તેણે જિતેન્દ્રિય
ઋષિને જોયા નહિ. ઋષિને ન જોતાં તથા આશ્ર-
મને સૂત્રો જોઈને તે વનને ગજવતો બોલ્યો:
'કાણ છે અહીં?' તેનો શબ્દ સાંભળીને તાપ-
સીનો વેશ ધારણ કરેલી અને સાક્ષાત્ લક્ષ્મીના

જવી રૂપવતી એક કન્યા તે આશ્રમમાંથી બહાર આવી. કાળી આંખવાળી તે રાજા દુષ્યંતને જોતાં જ આદર આપી તત્કાલ બોલી: 'હે રાજન! ભલે પધાર્યા.' આસન, પાદ તથા અર્ધ્યથી તેનું પૂજન કરી, તેણે રાજાને કુશલસમાચાર પૂછ્યા. આમ યથાવિધિ પૂજા કર્યા પછી અને કુશલવાર્તા પૂછ્યા બાદ તે સ્મિતપૂર્વક બોલી: 'હું આપનું શું કાર્ય કરું?' આમ વિધિપૂર્વક સત્કાર પામેલા તે રાજાએ એ સ્તુત્ય અંગવાળી અને મધુર બોલનારી કન્યા તરફ જોઈ કહ્યું: 'હું મહાભાગ્યવાન કલ્પજ્ઞપિની ઉપાસના માટે આવ્યો છું. હે કલ્યાણી! એ ભગવાન ક્યાં ગયા છે? હે શોભના! તે મને કહે.' શકુન્તલા બોલી: 'મારા ભગવતી પિતા કૃષ્ણ લાવવા સારુ આશ્રમમાંથી ગયા છે. ક્ષણવાર થોભી જાઓ. હમણાંજ તેમને આવેલા જોશો.' ૧-૯

વૈશંપાયન બોલ્યા:—રાજાએ તે ઋષિને જોયા નહિ અને તે કન્યાએ તેને આ વચનો કહ્યાં. તે કન્યાને શ્રેષ્ઠ કુલવતી, શોભાયુક્ત, સુમધુર હાસ્યવાળી, તપ, ઇન્દ્રિયદમન તથા શરીરથી શોભામયી અને રૂપ તેમજ યૌવનથી ભરેલી જોઈને રાજાએ તેને કહ્યું: 'હે સુંદર દેહવાળી! તું કોણ છે? તું કોની પુત્ર છે? શા માટે વનમાં આવી છે? હે શોભના! આવી રૂપગુણવાળી તું ક્યાંથી અહીં આવી છે? હે શુભા! તારા દર્શન માત્રે મારું મન હરી લીધું છે. હે શોભના! હું તને બાણવા ઇચ્છું છું, તો તું મને તે કહે.'

રાજાએ તે કન્યાને આશ્રમમાં આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે સ્ત્રીએ સ્મિત સાથે સુમધુર શબ્દોમાં તેને કહ્યું: 'હે દુષ્યંત! તપસ્વી, ધૃતિમાન, ધર્મજ્ઞ અને મહાત્મા એવા ભગવાન કલ્પની હું પુત્રી મનાઈ છું.' ૧૦-૧૩

દુષ્યંત બોલ્યા:—હે મહાભાગ્યવતી! લોકના પૂજાપાત્ર એ ભગવાન તો ઊર્ધ્વરેતા છે. કદાચ ધર્મ પોતાના નિયમમાંથી ચળી બચ,

પણ એ જિતેન્દ્રિય કદીય ન ચળે. તો હે શ્રેષ્ઠ રૂપવતી! 'તું' એમની પુત્રી ક્યાંથી યઈ? મને આ મહાન સંશય પડ્યો છે અને તે તું છેદના સમર્થ છે. ૧૪-૧૭

શકુન્તલા બોલી:—હે રાજન! મારા જન્મ સાંભળવામાં આવ્યું છે, તેમજ જન્મ એ બન્યું હતું અને જે રીતે હું મુનિની પુત્રી છું—તે તમે યથાર્થ રીતે સાંભળો. હે રાજન! કોઈ એક ઋષિએ આવીને મારા જન્મ વિશે પૂછ્યું હતું, ત્યારે ભગવાને જે કહ્યું હતું તે તમે સાંભળો. ૧૮

કલ્પ બોલ્યા:—પૂર્વે વિશ્વામિત્ર નામે મહાતપસ્વી તપ કરી રહ્યા હતા. દેવોના અધિપતિ ઇન્દ્રને એમણે ઘણી ચિંતામાં નાખ્યા. તપે કરીને તેજસ્વી વીર્યવાળા 'આ ઋષિ મને સ્થાનબ્રહ્મ કરશે' એમ ઇન્દ્રને બીક પેઠી. તેથી તેણે મેનકાને કહ્યું: 'હે મેનકા! તું સર્વ અપ્સરાઓમાં તારા દિવ્ય ગુણોને લીધે વિશેષ છે. હે કલ્યાણી! તું મારું કલ્યાણ કર. હું કહું છું તે તું સાંભળ. આ સૂર્યના જવા મહાતપસ્વી વિશ્વામિત્ર ઘેર તપ કરી રહ્યા છે, તેથી મારું મન કાંપી રહ્યું છે. હે મેનકા! એ વિશ્વામિત્ર પી ભાર હું તને સોંપું છું. હે સુમધ્યમા! તે વ્રતી અને અજ્ય ઉચ્ચ તપમાં પરાયણ છે. ત્યાં જઈને તું એમને લોલાવ એટલે તે મને મારા સ્થાનથી બ્રહ્મ કરી શકે નહિ. તેમના તપમાં તું વિદ્ય નાખ અને મને રૂડી રીતે નિર્વિદ્ય કર. હે શ્રેષ્ઠ સુંદરી! રૂપ, યૌવન, મધુરતા, ચેષ્ટા, સ્મિત અને ભાષણ આદિથી તું એમને લલચાવીને તપથી બ્રહ્મ કર.' ૧૯-૨૧

મેનકા બોલી:—ભગવાન વિશ્વામિત્ર મહાતેજસ્વી, મહાતપસ્વી અને ક્રોધશીલ છે, તે તમે ભગવાન પણ બાણો છો. તે મહાત્માના તેજથી, તપથી અને ક્રોધથી તમે પણ સંતાપ પામી રહ્યા છો, તો હું કેમ સંતાપ ન પામું? જમણે મહાભાગ્યશાલી વસિષ્ઠને પોતાના પ્રિય પુત્રોથી વિષ્ણુ પાડ્યા છે, તેઓ પ્રથમ ક્ષત્રિય જન્મીને પછી

પલપૂર્વક બ્રાહ્મણ બન્યા છે; લોકમાં જને માણસો કૌશિકી કહે છે, તે પવિત્ર દુર્ગમ નદીને તેમણે સ્નાનાદિક માટે બહુ જળભરી વહાવી છે. અગાઉના વખતમાં દુકાળ પડ્યો તે વખતે તે મહાત્માના સીવર્ગનું પારથીરૂપ થયેલા ધર્માત્મા રાજર્ષિ મતંગે એ નદીને તટે પાલનપોષણ કર્યું હતું. દુકાળ પૂરે થતાં તે સમર્થ મુનિએ ફરીથી આશ્રમે આવીને તે નદીનું 'પારા' નામ પાડ્યું છે. તેમણે પોતે પ્રસન્નમન થઈને મતંગ પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો અને તેમાં હે સુરેશ્વર ! તમે અને ચંદ્ર ભયના માયાં સોમ પીવા ગયા હતા. તેમણે ક્રોધમાં આવીને નક્ષત્રની સંપતિવાળો એક બીજે લોક સન્ન્યો છે અને તેમાં એમણે શ્રવણ વગેરે બીજાં નક્ષત્રો નિર્મ્યાં છે. શુભના શાપથી હણાયેલા ત્રિશંકુને પણ તેમણે શરણ આપ્યું છે. એવાં એવાં તેમનાં કર્મો છે. તે ઋષિથી હું ખૂબ કરું છું. હે પ્રભુ ! એવી આજ્ઞા આપો કે જેથી ક્રોધ પામેલા તે ઋષિ મને આખ ન કરી નાખે. જે ઋષિ તેજથી લોકોને ભસ્મ કરી નાખી શકે છે, પગથી જે પૃથ્વીને કંપાવી શકે છે, જે મહામેરુ પર્વતને કેટલી ઘડી શકે છે અને જે દિશાઓને તત્કાલ પસંદાવી નાખી શકે છે, તે પ્રજ્વલિત અગ્નિ જેવા તપોયુક્ત જિતેન્દ્રિયને મારા જેવી સ્ત્રી કેમ અડી શકે? હે સુરેશ્વર ! અગ્નિના જેવા ઉર્જાવલ સુખવાળા, સૂર્ય તથા ચંદ્રના જેવી આંખની કીકીઆવાળા અને કાલના જેવી જીભવાળા તેમને મારા જેવી અખણા કેમ કરીને અડકી શકે? યમ, સોમ, મહર્ષિઓ, સાધ્યો, વિશ્વદેવો અને વાલમિદ્યો એ સર્વ તેમના તપના પ્રભાવ આગળ છગી જાડે છે, તો મારા જેવી તારી તેમનાથી કેમ ન બીચરે? હે ધન્વરાજ ! તમે મને જવા કહ્યું છે, તો ઋષિ પાસે ન જઈ એમ પણ કેમ બને? હે દેવરાજ ! મારી રક્ષાનો વિચાર કરો કે તેથી રક્ષિત થયેલી હું તમારે માટે વિચરી શકું. હે દેવ ! ઠીક. હું ક્રીડા કરતી હોઈ, ત્યારે પવન

મારું વસ્ત્ર હડાડી મેલો. તમારા પ્રસાદથી કામદેવ ત્યાં મારા સહાયક થાઓ. હું ઋષિને લોભાવતી હોઈ તે વખતે વનમાં સુગંધી વાયુ વહેા. ઇંદ્રે 'તથાસ્તુ' કહી એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી આપી અને તે કૌશિકને આશ્રમે ગઈ. ૨૭-૪૩
ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંભવપર્વમાં 'શકુન્તલાપ્રાખ્યાન', નામનો અધ્યાય ૭૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૨ મો

શકુન્તલાની જન્મકથા (ચાલુ)

॥ કણ્ઠ ઉવાચ ॥

एवमुक्तस्तथा शक्रः संदिदेश सदागतिम् ॥
प्रातिष्ठत उदा काले मेनका वायुना सह ॥ १ ॥
કણ્ઠ ઉવાચઃ—મેનકાએ આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ઇન્દ્રે વાયુદેવને આજ્ઞા કરી અને તત્કાલ મેનકા વાયુની સાથે ચાલી. તે શ્રેષ્ઠ અને ભીરુ સુંદરી મેનકાએ તપથી શીણપાપ થયેલા વિશ્વામિત્રને આશ્રમમાં તપ કરતા બોધા. ઋષિને પૂજા અર્પીને, તે તેમની સમક્ષ ક્રીડા કરવા લાગી. તે વખતે વાયુએ તેનું ચંદ્રના જેવું વસ્ત્ર હરાડી મૂક્યું. વસ્ત્રને ઘસછતી તે સુંદરી પવનને હસતી હાય તેમ, લજ્જાચુકત થઈને, તે અગ્નિ જેવા તેજસ્વી ઋષિના બેતાં ત્યાં ભૂમિ ઉપર દોડવા લાગી. ૧-૫

ત્યારે, વિપ્રમ સ્થિતિમાં મુકાયેલી, અનિન્દિતા, વસ્ત્ર ઘસછતી, ગભરાયેલી અને વય તથા રૂપમાં અવર્ણનીય એવી તે મેનકાને મુનિશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્રે વસ્ત્રહીન ઓઈ. તેનાં રૂપશુભ એમને તે વિપ્રર્ષિ કામવશ થઈ ગયા. તેમણે તેની સાથે સંગની ઇચ્છા કરી અને તેને બોલાવી. તે અનિન્દિતાએ પણ તેજ ઇચ્છ્યું. તે બન્ને આમ લાંબા કાળ સુધી ત્યાં વિહાર કરવા લાગ્યાં. થયેચ્છ ક્રીડા કરતાં તેમનો કાળ બણે એક દિવસ જટલો લાગ્યો. પછી માલિની નદીને કિનારે,

હિમાલયના રમણીય મેદાનમાં તે મુનિએ મેન-કામાં શકુન્તલાને જન્મ આપ્યો. ૧-૧૦

સદ્ગુણ મનોરથ થયેલી મેનકા તે જન્મેલા ગર્ભને માલિનીને તીરે મૂકી ઝટઝટ ધન્દ્રજીવને ગઈ. સિંહો અને વાલોથી ભરેલા તે નિર્જન વનમાં સૂતેલી બાળાને જોઈ પક્ષીઓ તેને ચોમે-રથી વીંટળાઈ વળ્યાં. માંસલોષી હિંસક પ્રાણી-ઓ વનમાં તે બાળાને મારી ન નાખે તેટ-લા સારુ પક્ષીઓ ત્યાં તે મેનકાપુત્રીનું રક્ષણ કરતાં હતાં. હું સ્નાન માટે જતો હતો, ત્યાં મેં નિર્જન અને સુંદર વનમાં પક્ષીઓથી ઘેરાઈને સૂતેલી આ બાળાને જોઈ. એને લાવીને મેં પુત્રી-ને સ્થાને રાખી. જન્મદાતા, પ્રાણદાતા અને અન્નદાતા એ ત્રણેને ક્રમપૂર્વક ધર્મશાસ્ત્રમાં પિતા કહ્યા છે. નિર્જન વનમાં શકુન્તો (પક્ષીઓ)એ એનું રક્ષણ કયું હતું, તેથી મેં એનું શકુન્તલા નામ રાખ્યું છે. હે વિપ્ર! આ રીતે શકુન્તલાને તમે મારી પુત્રી જાણો. અનિદિતા શકુન્તલા પણ મને પિતા માને છે.

શકુન્તલા બોલી:-હે નરાધીશ! મહર્ષિ-ને મારા જન્મ વિશે પૂછતાં, તેમણે આ કહ્યું હતું. મને તમે કણ્વની પુત્રી જ જાણો. હું પિતા કણ્વને જ જાણું છું, મારા પિતાને જાણતી ચે નથી. હે રાજન્! મેં જ સાંભળ્યું હતું અને જ ગન્યુ હતું તે મેં તમને કહ્યું છે. ૧૧-૧૯
ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
સંલવપર્વમાં ‘શકુન્તલોપાખ્યાન’
નામનો અધ્યાય ૭૨ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૩ માં

દુષ્યન્ત ને શકુન્તલાનો ગાંધર્વવિવાહ

॥ દુષ્યન્ત સ્વાગ ॥

મુચ્યન્તં રાજપુત્રી ત્વં યથા કલ્યાણિ માપસે ॥

માર્ગા મે મય મુશ્રોણિ વૃહિ કિં કરવાણિ તે ॥

દુષ્યન્ત બોલ્યો:-હે કલ્યાણી! તું કહે છે

તે પ્રમાણે તું નક્કી રાજપુત્રી છે. હે સુંદર કદી-વાળી! તું મારી પત્ની થા. કહે, હું તને શું પ્રિય કરું? સુવર્ણમાલાઓ, વસ્ત્રો, કંચનકુંડલો અને વિવિધ દેશોમાં પાકેલા ઉજ્જવળ મણિઓ, રત્નો, સુવર્ણમોઢોરો તથા મૃગચર્મો-એ હું અત્યારેજ તારે માટે લાવી દઉં છું. હે શોભના! આ સર્વ રાજ્ય આજથી તારું જ હો-તું મારી પત્ની થા. હે સુન્દરી! હે ભીરુ! તું મને ગાંધર્વલક્ષ્મી વર. હે રંભોરુ! વિવાહોમાં ગાંધર્વવિવાહ શ્રેષ્ઠ કહેવાયો છે. ૧-૪

શકુન્તલા બોલી:-હે રાજન્! મારા પિતા ફલ લાવવા માટે આશ્રમબહાર ગયા છે. તમે થોડી વાર થોભી જાઓ. તે પોતે મને તમને આપશે. ૫

દુષ્યન્ત બોલ્યો:-હે શ્રેષ્ઠ સુંદરી! હું ઇચ્છું છું કે તું મને ભજ. હે અનિન્દિતા! મને આહીં તારેજ માટે જામેલો જાણુ. મારું મન તારા ઉપર જ આસક્ત થયું છે. મનુષ્ય પોતે જ પોતાનો બંધુ છે અને પોતેજ પોતાની ગતિ છે; તો તું પોતેજ ધર્મપૂર્વક તારું દાન કરવા યોગ્ય છે. ધર્માનુસાર આ આઠ પ્રકારના વિવાહો સંક્ષેપમાં કહ્યા છે-ગ્રાહ્ય, દૈવ, આર્ષ, પ્રાજપત્ય, આનુસર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને આઠમો પૈશાચ. તેમાં સ્વાયંભુવ મનુએ કહ્યું છે તેમ પ્રથમના ચાર વિવાહોને ગ્રાહ્યો માટે ધર્મ્ય અને સ્તુત્ય જાણુ. હે અનિન્દિતા! ક્ષત્રિયો માટે પહેલા છ વિવાહને ધર્મયુક્ત જાણુ. વળી રાજ્યો માટે રાક્ષસવિવાહ પણ કહ્યો છે. વૈર્યો અને શૂદ્રોને સારુ આસુર-વિવાહ કહેવાયો છે. પહેલા પાંચ વિવાહોમાં પહેલા ત્રણેને ધર્મ્ય અને પાછલા બેને અધર્મ્ય કહ્યા છે. પૈશાચ અને આસુર વિવાહો કદી પણ ન કરવા. આ વિધિએ વિવાહ કરવો એ ધર્મની ગતિ કહેવાય છે. ક્ષત્રિયને માટે ગાંધર્વ અને રાક્ષસ એ વિવાહો ધર્મયુક્ત છે. એ વિશે તું ચંકા લાવીશ નહિ. તે બંને વિવાહ બુદ્ધા કે

ભેગા કરવા એ વિશે સંશય નથી. હે શ્રેષ્ઠ સુંદરી! હું સકામ છું, તો તું કામવાળી ગાંધર્વ વિવાહથી મારી પત્ની થવા યોગ્ય છે. ૧-૧૪

શકુન્તલા બોલી:- હે પ્રભુ! એ આ ધર્મ-માર્ગ છે અને હું એ મારે વિશે સ્વતંત્ર છું, તો હે પૌરવશ્રેષ્ઠ! ક્ષત્રિય વિશે મારો આ નિશ્ચય સાંભળો. હું આ એકાંતમાં કહું છું, એટલે તમે સત્ય વચન આપો. હે મહારાજ! મારામાં જે પુત્ર જન્મે તે પછીથી યુવરાજ થાય. આ હું તમને સાચું કહું છું. હે દુષ્યંત! એ એમ હોય, તો મારો તમારી સાથે ભલે સંગમ થાઓ! ૧૫-૧૭

વૈશંપાયન બોલ્યા:-રાજાએ વિચાર્યા વિના જ તેને કહ્યું. 'એમ જ હો. હે સુહાસિની! તને છાજ તેમ હું તને રાજનગરમાં લઈ જઈશ. હે સુંદર કેડવાળી! આ હું તને સાચું કહું છું.' આમ કહીને તે રાજપિંચે તે સ્તુત્ય ગાત્રવાળી સાથે વિધિપૂર્વક હસ્તમેળાપ કર્યો અને તેની સાથે રહ્યો. તેને વિશ્વાસ આપતાં તે વારંવાર બોલ્યા: 'હે, સુસ્મિતા! તારે માટે ચતુર-ગિણી સેના મોકલીશ અને તે સાથે તને મારે નિવાસે બોલાવી લઈશ.' ૧૮-૨૧

હે જનમેજય! તેને આ પ્રમાણે વચન આપીને તે રાજ મનથી કારયપ વિશે વિચાર કરવા લાગ્યો: 'તપોયુક્ત એ ભગવાન આ સાંભળીને સાચે જ શું કરશે?' આમ વિચાર કરતો તે રાજ પોતાના નગરમાં ગયો. પછી મુહૂર્ત વીત્યે કણ્વ પણ આશ્રમે આવ્યા. શકુન્તલા ચરમની મારી પિતા પાસે ન ગઈ. દિવ્ય જ્ઞાનવાળા અને મહાતપસ્વી ભગવાન કણ્વે દિવ્ય દષ્ટિથી જોઈને તેને વિશે બહુ વૃત્તાંત બોલી લીધું. પ્રસન્ન થઈ તે બોલ્યા: 'હે કલ્યાણી! આજ એકાંતમાં, મારો અનાદર કરીને, તે જે પુરુષસંગ કર્યો છે, તે ધર્મને ધાતક નથી. ક્ષત્રિયને માટે ગાંધર્વવિવાહ જ શ્રેષ્ઠ કહેવાયો છે. તેમાં કામયુક્ત સ્ત્રી સાથે કામયુક્ત પુરુષનું મંત્ર વિના એકાંતમાં મિલન

કહ્યું છે. હે શકુન્તલા! તે જને પતિ તરીકે સ્વીકારીને ભન્યો છે, તે રાજ દુષ્યંત ધર્માત્મા, મહાત્મા અને પુરુષશ્રેષ્ઠ છે. તને આ લોકમાં મહાત્મા અને મહા બલવાન પુત્ર જન્મશે; તે આ સાગરપર્યંતની સમસ્ત પૃથ્વીને ભોગવશે. શત્રુ સામે ચડેલા તે મહાત્મા ચક્રવર્તીના રથનું ચક્ર અરબલિત રહેશે. ૨૨-૩૦

પછી ક્વૈં અને ભારને ઠેકાણાસર મૂકીને તથા ઋષિના પગ ઘોઘને, તે શકુન્તલા થાક ખાઈ બેઠેલા મુનિને કહેવા લાગી: 'મેં પુરુષો-ત્તમ એવા રાજ દુષ્યંતને પતિ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. તો પ્રધાનો સાથેના તેમના ઉપર આપ પ્રસન્ન થવા યોગ્ય છે.' ૩૧,૩૨

કણ્વ બોલ્યા:-હે સુવર્ણ! તારે લીધે હું તેના ઉપર પ્રસન્ન છું. હે શુભા! તું મારી પાસેથી ઇચ્છિત વરદાન માગી લે. ૩૩

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી દુષ્યંતનું હિત કરવાની કામનાથી શકુન્તલાએ પૌરવાની ધર્મિષ્ઠતા તથા તેમનું રાજ્યથી બ્રધ ન થવું તે બે વરદાન માગ્યાં. ૩૪

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત સંભવપર્વમાં 'શકુન્તલોપાખ્યાન' ના-મનો અધ્યાય ૭૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૪ મો

દુષ્યંત-શકુન્તલાનો સંવાદ અને ભરતનો રાજ્યાભિષેક

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પ્રતિજ્ઞાય તુ દુષ્યંતે પ્રતિયાતે શકુન્તલામ્ ॥

ગર્મં સુષાવ વામોરુઃ કુમારમપિતૌજસમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે જનમેજય!

પ્રતિજ્ઞા કરીને દુષ્યંત ગયો, ત્યાર પછી ૩ વર્ષ પૂરાં થતાં, સુંદરી શકુન્તલાએ પ્રદીપ્ત અગ્નિ નો જેવી કાંતિવાળા, ૩૫ તથા ઉદારતા આ

ગુણેથી સંપન્ન અને આપ તેજસ્વી એવા દુષ્યંતકુમારને જન્મ આપ્યો. પુણ્યશીલોમાં શ્રેષ્ઠ કલ્પનકષિએ તે વૃદ્ધિ પામતા બુદ્ધિમાન બાલકને વિધિપૂર્વક જાતકર્મ આદિ સંસ્કાર કર્યાં. જાળના અણિયાળા દાંતોવાળો, સિંહના જવા કઠોર શરીરવાળો, ચક્રના લક્ષણયુક્ત હાથવાળો, મોટા માથાવાળો, મહા બલવાન, શ્રીમાન અને દેવના બાલક સમાન એ કુમાર ત્યાં આશ્રમમાં ઝટઝટ મોટો થવા લાગ્યો. ૧-૫

તે બળવાન બાળક છ વર્ષનો થતાં કલ્પના આશ્રમના સિંહ, વાઘ, વરાહ, ભેંસ અને હાથીઓને પકડતો, તેમને આશ્રમની પાસે ઝાડ સાથે બાંધી દેતો, તેમને સતાવતો અને તેમની ઉપર સવારી કરી રમતો હતો. આથી, કલ્પનાશ્રમમાં રહેનારાઓએ તેનું આ નામ પાડ્યું— ‘આ-સર્વનું દમન કરે છે, તેથી એ સર્વદમન છે.’ ત્યારથી વિક્રમ, ઝાજસ અને બલથી સંપન્ન તે કુમાર સર્વદમન એવું નામ પામ્યો. ૧-૮

ઋષિએ તે કુમારને અસાધારણ કર્મવાળો બોધને શકુન્તલાને કહ્યું: ‘યુવરાજપદના અભિષેક માટે આ સમય છે.’ પછી તે બાળકનું બળ બહુને કણે શિષ્યોને કહ્યું: ‘આ શકુન્તલાને તેના પુત્ર સાથે અહીં આશ્રમગૃહથી તેના પતિનાં સર્વ લક્ષણથી યુક્ત મંદિરે ઝટ લઈ જાઓ. બાંધવોમાં નારીઓનો લાંબો વાસો ન શેભે—તેવો વાસો હીર્તિ, ચારિત્ર્ય અને ધર્મનો ધાતક છે. તેથી એને અવિલખે તેડી જાઓ.’

તે સર્વ મહા ઝાજસ્વીઓએ ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું અને શકુન્તલાને પુત્ર સાથે આગળ કરીને તેઓ હસ્તિનાપુર માટે જાણડયા. પછી દેવબાલક જવા કમલનયન પુત્રને તેડીને તે સુંદર શ્રમરવાળી શકુન્તલા પણ પરિચિત વનમાંથી નીકળી દુષ્યંત તરફ જવા લાગી. પછી રાજપાસે જઈ, શકુન્તલા વિશે બાણ કરાવીને તથા તેનો પ્રવેશ કરાવીને, તેમજ બાળસૂર્યના જવા

તેજસ્વી તે પુત્ર સાથે તેને રજૂ કરીને તે સર્વ શિષ્યો આશ્રમે પાછા આવ્યા. ૯-૧૬

વિધિપૂર્વક પૂજા કરીને શકુન્તલાએ કહ્યું: ‘હે રાજના! આ તમારા પુત્રનો યુવરાજપદે અભિષેક કરો. હે રાજના! દેવની ઉપમાવાળો આ પુત્ર તમારાથીજ મારામાં થયો છે. માટે હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તમે એના પ્રત્યે વર્તન કરો. હે મહાભાગ! કલ્પના આશ્રમમાં મારી સાથેના સંગ વખતે પૂર્વે તમે જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે યાદ કરો. ૧૭, ૧૮

તેનાં આ વચન સાંભળીને તે રાજ પોતાને સ્મરણ છતાં આમ બોલ્યો: ‘મને સ્મરણ નથી. હે દુષ્ટ તાપસી! તું કોની સ્ત્રી છે? ધર્મ, અર્થ અને કામને માટે તારી સાથે મારો સંબંધ થયેલો મને યાદ નથી. તો, બેઠાએ તો તું ચાલી જ, કે જાણી રહે, ચાહે તે કર.’ ૧૯, ૨૦

આમ કહેવાતાં તે તપસ્વિની સુંદરી લજ્જાથી ભોંટી પડી ગઈ અને દુઃખે કરીને બેભાન જવી બની જડ પથ્થરની જેમ જાળી રહી. કાપ અને અક્ષમતાથી તેની આંખો લાલ તાંબા જવી થઈ ગઈ, તેના ઝોઠની બેડી સ્ફુરવા લાગી અને બાણે કટાક્ષથી બાળતી હોય તેમ તીરછી નજરે તે રાજને બેઠી રહી. પોતે ક્રોધથી જાકળેલી હોવા છતાં, તેણે તે વખતે પોતાના કાપરૂપી ભાવને છુપાવી રાખ્યો અને તપસ્યાએ મેળવેલા તેજને દબાવી રાખ્યું. ૨૧-૨૩

ચોડી વાર વિચાર કરીને, દુઃખ અને કાપથી યુક્ત એવી તેણે સ્વામી સામે બેઠને કાપપૂર્વક આ વચન કહ્યું: “હે મહારાજ! બાણતાં છતાં તમે નિઃશંક સાધારણ માણસની જેમ ‘હું નથી બાણતો’ એવું-કયાંથી બોલો છે? આ સાચું છે કે બહુ, તે તમારું દૃઢ્ય બાણ છે. આત્માની સાક્ષીએ તમે કલ્યાણકારી વચન બોલો. આત્માની અવગણના મા કરો. જે પોતે એકરૂપે હોઇને પોતાને બીજા જ રૂપે બતાવે છે, તે બલ

આશ્રમમાં તેમજ આસપાસનાં જંગલોમાં જઈને આ ઝેવી જેલકૂદ અને તોફાન મચાવ્યા કરતો કે જેથી માણસો તથા પશુ પક્ષ હેરાન હેરાન થઈ જતાં. આથી ઝેને 'સર્વદમન' પણ કહેતા. એક દિવસ પર્વતની 'જો'માં સિંહનું બચ્ચું રમતું જોઈ તેને પણ રમકડા પેરે બગલમાં લઈ ચાલવા માંડ્યું! સિંહણ આવું નોતા જ નહોતું. પાળ બહાદુર પધ્યંતના નીચા બચ્ચા બગતે ઝેવી તો આંખો દેખાડી કે સિંહણ ભાગીજ ગઈ!

છુપાવનાર ચોર એવું તે ક્યું પાપ ન કરે? તમે માનો છો-હું એકલો છું, પણ તમે સર્વ પાપ-કર્મોને બાણવાળા તે અંતર્યામી પુરાણ મુનિને બાણતા નથી. તમે તેમની સમક્ષ પાપ કરી રહ્યા છો. ૨૪-૨૮

‘પાપ કરીને દેહલાક માને છે કે, કાઈ મને પાપી તરીકે બાણતું નથી, પણ દૈવતા ભગવાન, અને સર્વ દેવો તેને તેવો બાણે જ છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, પવન, અગ્નિ, આકાશ, ભૂમિ, પાણી, દૈવ્ય, યમ, દિવસ, રાત્રી, બેઠ સંધ્યા અને ધર્મ એ સૌ બાણ-સનાં વર્તનને બાણે છે. સર્વ કર્મોના સાક્ષી એવા દૈવ્યમાં રહેલા ક્ષેત્રજ્ઞ જના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે, તેનાં સર્વ દુષ્કૃતોનો વિવસ્વાનપુત્ર યમરાજ નાશ કરે છે. પરંતુ જે દુરાચારી પુરુષ ઉપર એ અંતર્યામી પ્રસન્ન થતો નથી, તે પાપકર્મ કરવાવાળા દુષ્ટને યમરાજ સારે પીડા આપે છે. જે પોતાની જાતનો આનાદર કરીને પોતાને જીદી જ રીતે રબૂ કરે છે, તેવું દેવો હિત કરતા નથી-અરે! તેનો આત્મા પણ તેવું હિત-કારણ થતો નથી. ૨૯-૩૩

‘હું’ બતે કરીને આવી છું, એમ માનીને તમે મને પતિવ્રતાને અગણ્યશો નહિ! આ હું તમારી પત્ની અહીં જાણી છું-મને પૂજાપાત્રને તમે કેમ સત્કારતા નથી? આ સભામાં તમે મને એક હંસકટ સ્ત્રીની જેમ કેમ જુઓ છો? શું હું વેરાનમાં રાઈ રહી છું? શું તમે મને નહિ સાંભળશો? હે દુષ્યંત! આજે હું યાચના કરી રહી છું. મારું વચન તમે નહિ માનો તો તમારા માયાના હંમણાંજ સેંકડો હુકડા થઈ જશે. પ્રાચીન કવિઓ બાણે છે કે, પતિ પત્નીમાં પ્રવેશીને ફરી પુત્રરૂપે જન્મે છે-એજ બધા (પત્ની)નું બચાવ (પત્નીપણું) છે. જ્ઞાની પુરુષને જે પુત્ર જન્મે છે, તે પુત્ર પોતાની સંતતિએ કરીને પરલોક-વાસી પિતામહેાને તારે છે. ૩૪-૩૮

‘પુત્ર પિતાને ‘પુ’ નામના નરકમાંથી ત્રાણ

(રક્ષણ) આપે છે, તેથી તે પુત્ર છે. એમ સ્વયં-ભૂએ પોતે કહ્યું છે. પુત્ર વડે તે લેણી ઉપર જય મેળવે છે, પૌત્રથી તે અનંત સુખ મેળવે છે અને પ્રપૌત્રથી પ્રપિતામહેા આનંદ પામે છે. તેજ પત્ની છે, જે ગૃહકાર્યમાં ચતુર છે; તેજ પત્ની છે, જે પ્રબવાળી છે; તેજ પત્ની છે, જેનો પતિ એ પ્રાણ છે અને તેજ પત્ની છે, જે પતિવ્રતા છે. ભાર્યા એ મનુષ્યનું અર્ધાંગ છે; ભાર્યા એ ઉત્તમોત્તમ મિત્ર છે; ભાર્યા એ ત્રિવર્ગ (ધર્મ, અર્થ અને કામ) નું મૂલ છે અને ભાર્યા એ ભવતરણની જડ છે. ભાર્યાવાળાઓ જ ધર્મ-ક્રિયાઓ કરે છે, ભાર્યાવાળો જ ગૃહસ્થાશ્રમી છે; ભાર્યાવાળાઓ જ આનંદ કરે છે અને ભાર્યા-વાળાઓ જ લક્ષ્મીસંપન્ન છે. ૩૯-૪૩

‘પ્રિયવાદિની પત્ની એકાન્તમાં મિત્રરૂપ બને છે, ધર્મકાર્યોમાં પિતારૂપ નીવડે છે; આપત્તિમાં તે માતારૂપ થાય છે અને પ્રવાસીજનને વનોમાં વિશ્રામરૂપ બને છે. જેને પત્ની છે તેજ વિશ્વા-સપાત્ર છે. આથી જ પત્ની એ પરમગતિરૂપ છે. સ્વામી સંસારમાં હોય અથવા મૃત્યુ પામ્યો હોય અથવા તો નરકમાં પડ્યો હોય, તો પણ પતિવ્રતા પત્ની સતત તેનેજ અનુસરે છે. જે પત્ની પહેલી પરલોકવાસી થાય છે, તો તે પતિ-ની સ્વર્ગમાં રાહ જુએ છે. પતિ જો પહેલો મરી જાય છે, તો તે સાધ્વી તેની પાછળ બધ છે.

‘હે રાજન્! પતિ આ લોક તથા પરલોકમાં પત્નીને મેળવે છે, તેથી લેણી લક્ષ્મિવિદિની ઇચ્છા કરે છે. પડિતો કહે છે કે, માણસ પોતેજ પોતા-યથી પુત્રરૂપે જન્મે છે, તો તેણે પુત્રવતી પત્નીને માતાના જવી’ એવી. પુણ્યવાન જન્મ સ્વર્ગને પામીને આનંદ પામે છે, તેમ દર્પણમાં પડેલા મુખ જોતા, પત્નીમાં જન્મેલા પુત્રને એઈને તેનો જન્મક આનંદિત થાય છે. મનના સંતાપોથી બળી રહેલા, વ્યાધિઓથી દુઃખી થઈ રહેલા અને તાપથી અકળાઈ રહેલા માણસો જેમ ઠંડા

પાણીમાં આનંદ પામે છે, તેમ તેઓ પોતાની પત્નીઓમાં આનંદ મેળવે છે. ભારે ક્રોધ ચઢ્યો હોય, તો યે માણસે સ્ત્રીઓનું અપ્રિય ન કરવું—કેમકે રતિ, પ્રીતિ અને ધર્મ તેમને જ સ્વાધીન બાણવા. ૪૪-૫૦

‘સ્ત્રીઓ એ આત્માનું સનાતન અને પવિત્ર જન્મક્ષેત્ર છે. ઋષિઓની પણ શી શક્તિ છે કે તે સ્ત્રી વિના પ્રજા સર્જી શકે? ધરતીની ધૂળથી ખરડાયેલો પુત્ર નજીક આવીને પિતાનાં અંગોને ભેટ છે તે વખતે તેથી બીજી વિશેષ સુખ શું હોઈ શકે? તો આ તમારો પુત્ર બતે જ આવી મળ્યો છે અને ઉત્સાહયુક્ત દષ્ટિએ જોઈ રહ્યો છે, તેને તમે શીદને અવગણો છો? ક્રીડીઓ પણ પોતાનાં ઈડાંને પોષે છે, ભાંગી નાખતી નથી; તો તમે ધર્મજ્ઞ હોઈને તમારા જ પુત્રને શીદને ન પાળો? વસ્ત્રોના, રામાઓના કે પાણીના સ્પર્શથી એવું સુખ થતું નથી કે જવું ભેટી રહેલા બાળક-પુત્રના સ્પર્શથી થાય છે, ૫૩-૫૭

‘યોગમાં આમાં પ્રાપ્ત શ્રેષ્ઠ છે, યોગમાં આમાં ગાય શ્રેષ્ઠ છે અને વડીલોમાં શુરુ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ સ્પર્શમાં પુત્રસ્પર્શ શ્રેષ્ઠ છે. તો આ સુંદરભૂતિ પુત્ર તમને ભેટીને સુખ સ્પર્શ આપો. પુત્રના સ્પર્શથી અધિક સુખદાયી બીજો કોઈ સ્પર્શ આ લોકમાં નથી. હે શત્રુનાશી રાજેન્દ્ર! ત્રણ વર્ષ પૂરાં થયે મેં આ તમારા શોકનાશન કુમારને જન્મ આપ્યો છે. હે પૌરવ! પૂર્વે એના જન્મકાળે અંતરિક્ષ વાણીએ મને કહ્યું હતું કે, ‘આ સો ચજ્જો કરશે.’ અહો! પરગામ જઈ આવેલા અશ્વમેધ માણસો પુત્રોને રનેહથી ખોળામાં તેડીને તેમનું માથું સૂંધી લે છે અને પરમ આનંદ લે છે.

‘પુત્રોના બતકર્મ સંસ્કારમાં પ્રાપ્તિ આ જ વેદમંત્રો બોલે છે તે તમને વિદિત છે—‘તું મારા અંગઅંગમાંથી થયો છે, તું મારા હૃદયથી જન્મ્યો છે; તું પુત્ર નામે હું પોતેજ છું—તો તું સો ચરદ જીવ. તારે જ અધીન મારું જીવતર છે, તારે

જ અધીન મારી અક્ષય સંતતિ છે, તેથી હે પુત્ર! તું સુખપૂર્વક સો ચરદ જીવ.’ તમારા અંગમાંથી આ બીજો પુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે. તમે નિર્મળ સરોવરમાં પડેલા પ્રતિબિમ્બના જવા આ બીજા તમને સુતરૂપે જુઓ. જમ ગાર્હપત્ય અગ્નિમાંથી આહવનીય અગ્નિ લેવાય છે, તેમ તમારાથી આ પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે—તમે એક હતા તે આ પુત્રથી બે રૂપ થયા છે. ૫૩-૫૭

‘હે રાજન્! મૃગયા માટે નીકળેલા તમે મૃગથી ખેંચાઈને મારા પિતાને આશ્રમે આવ્યા, સારે તમે મને કુંવારિકાને પરણ્યા. ઉર્વશી, પૂર્વચિત્તિ, સહજન્યા, મેનકા, વિશ્વામી અને ધૃતામી એ છ અપ્સરાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં બ્રહ્માથી જન્મેલી મેનકા નામની તે શ્રેષ્ઠ અપ્સરાએ દેવલોકથી જીતરીને જગતમાં વિશ્વામિત્રથી ગર્ભ ધારણ કર્યો. તે મેનકા અપ્સરાએ હિમાલયના મેદાનમાં મને જન્મ આપ્યો અને પછી બધું પરાઈ પુત્રી હોઈ તેમ તે અસતી મને છોડીને ચાલી ગઈ. મેં આગલા જન્મમાં એવું તે શું અશુભ કર્મ કર્યું હશે કે બાળપણમાં મને માત-પિતાએ ત્યજી દીધી અને હવે તમે મને છોડી દઈ રહ્યા છો? ભલે—તમારાથી ત્યજાયેલી હું મારે આશ્રમે જઈશ. પણ આ તમારા પોતાના જ બાળકપુત્રો ત્યાગ કરવો તમને યોગ્ય નથી.’ ૫૮-૭૩

દુષ્યન્ત બોલ્યો:—હે શત્રુન્તલા! તારામાં જન્મેલા પુત્રને હું ઝાળખતો નથી. સ્ત્રીઓ બૂઠા-બોલી હોય છે. તારા વચનમાં કાણ વિશ્વાસ મૂકે? નિર્દય વારાંગના મેનકા તારી માતા છે, તેણે તને હિંમાલયની તળેટીમાં નિર્મલ્યની જમ તજી દીધી હતી. દયાહીન, પ્રાણપ્રદનો લોભી અને કામવશ થયેલો ક્ષત્રિયવંશી વિશ્વામિત્ર તારો પિતા છે. મેનકા અપ્સરાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, તારા પિતા મહર્ષિઓમાં મુખ્ય છે. તેમની તું પુત્રી આમ જરસીની જમ કેમ બોલે છે?

પતીજ ન પડે એવાં વાક્યો બોલતાં અને તે પણ વળી મારી આગળ કહેતાં તને લાજ આવતી નથી ? હે દુષ્ટ તાપસી ! નીકળ અહીંથી. ક્યાં તે મહર્ષિ, ક્યાં અપ્સરાઓમાં મુખ્ય તે મેનકા અને ક્યાં તું તાપસીનો વેશ ધારનારી નીચ સ્ત્રી ! મહાખલવાન અને મહાકાય આ તારો પુત્ર કેમ કરીને થોડાજ વખતમાં સાગના સોઠાની જમ વધી ગયો ? તું નીચ પેટની પાકેલી છે. તેથી તું વેશ્યાની જમ બોલે છે. મેનકાએ કામપ્રીતિથી તને બરાબર થયેચ્છ જન્માવી છે. હે તાપસી ! તું આ જ કહે છે, તે બધું મને પરાશ છે. હું તને ઝાળખતો નથી. માટે તું ચાહે ત્યાં ચાલી જા. ૭૪-૮૦

શકુન્તલા બોલી:-હે રાજન્ ! તમે પારકાનાં સરસવ જવડાં છિદ્રો જુઓ છો, પણ પોતાનાં બીલાં જવડાં છિદ્રો જોતા છતાં જોતા નથી. મેનકા દેવોની જ છે અને દેવો મેનકાના જ છે. હે દુષ્યંત ! તમારા જન્મ કરતાં મારો જન્મ ચડિયાતો છે. હે રાજરાજ ! તમે ધરતી પર ચાલનારા છો, ત્યારે હું અંતરિક્ષમાં ચાલું છું. મેરુ અને સરસવ જવો આપણી વચ્ચેનો ભેદ જુઓ. હે રાજ ! મારો પ્રભાવ જુઓ. હું ઇન્દ્ર, કુબેર, યમ અને વરુણનાં મંદિરોએ જઈ શકું છું. હે નિષ્પાપ ! હું તમને દ્વેષથી નહિ પણ એક દાખલા દાખલ આ એક કહેવત કહું છું કે, બેડોળ માણસ ન્યાં સુધી દર્પણમાં પોતાનું મોં જોતો નથી ત્યાં સુધી પોતે બીજાઓ કરતાં રૂપવાન છે એમ તે માને છે. પછી ન્યારે દર્પણમાં તે પોતાનું મોં કદરૂપું જુએ છે, ત્યારે પોતામાં અને બીજામાં શું અંતર છે તે તે જાણે છે. ૮૩-૮૬

અતિ રૂપવાન માણસ કોઈનો પણ અનાદર કરતો નથી. બહુ બડબડ કરનારો નિંદક જ અહીં પીડા કરે છે. ડુકર જમ વિધાને જ લે છે, તેમ કહેનાર માણસનાં શુભ-અશુભ વચનો સાંભ-

ળીને મૂર્ખ માણસ અશુભ વચનોને જ પકડે છે. જમ હંસ પાણીમાંથી દૂધ છૂટું પાડી લે છે, તેમ કાણો માણસ કહેનાર માણસનાં શુભ અને અશુભ વચનો સાંભળીને શુભ વચનો જ સ્વીકારે છે. બીજાને નિંદતાં સાધુને જમ સંતાપ થાય છે, તેમ બીજાને નિંદતાં દુર્જનને સંતાપ થાય છે !

સતો જમ વૃદ્ધોને વંદન કરી સુખ પામે છે, તેમ મૂર્ખાઓ સજ્જનને પીડા આપીને જ ટાટા થાય છે ! પોતાના દોષો ન જાણનારા અને પારકાના જ દોષો જોયા કરનારા મૂર્ખાઓ એવો જીવે છે. બીજાઓ જ વિષયમાં એ મૂર્ખાઓને નિંદા ગણે છે, તે વિષયે એ મૂર્ખાઓ સંતોને નિંદાપાત્ર કહે છે. આથી કરીને લોકમાં આથી વિશેષ હાંસી બીજી એક નથી. પોતે દુર્જન હોયને તે સજ્જનને દુર્જન કહે છે ! કાપેલા ઝેરીલા સાપથી ભય લાગે છે, તેમ સત્યધર્મથી પડેલા માણસથી નાસ્તિક માણસો બીજે છે, તો આસ્તિકત્વું તો કહેવું જ શું ? જ માણસ પોતા સમા પુત્રને ઉત્પન્ન કરીને તેને સ્વીકારતો નથી, તેની લક્ષ્મીના દેવો નાશ કરે છે અને તેને પુણ્યલોકો ભોગવના મળતા નથી. ૮૦-૮૮

પિતૃઓએ પુત્રને કુળ-વંશની પ્રતિષ્ઠાપ અને સર્વ ધર્મોમાં ઉત્તમ કહ્યો છે. તો એ પુત્રને ત્યજવો ન ધટે. સ્વપત્નીમાં જન્મેલો એક અને અન્ય સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલો એવો મળેલો, ખરીદેલો, ઉછેરેલો તેમજ સંસ્કારકૃત કરેલો એ ચાર મળીને પાંચ પ્રકારના પુત્રો મનુષ્યે કહ્યા છે. ધર્મ અને શ્રીતિને વહનારા અને માણસોનાં મનની પ્રીતિને વધારનારા પુત્રો જન્મ લઈને ધર્મરૂપી નાવ બની પિતૃઓને નરકથી બચાવે છે. તો હે રાજસિંહ ! તમે પુત્રનો લાગ કરવાને ચોગ્ય નથી. હે પૃથ્વીનાથ ! તમારે સત્ય અને આત્માનું રક્ષણ કરવું ધટે છે. હે નરેન્દ્રસિંહ ! તમે કપટ કરવાને ચોગ્ય નથી. સો રૂવાઓ કરતાં એક વાત ચડિયાતી છે, સો વાવો કરતાં

યજ્ઞ ચડિયાતો છે, સો યજ્ઞ કરતાં એક પુત્ર ચડિયાતો છે અને સો પુત્રો કરતાં એક સત્ય ચડિયાતું છે. એક પદ્ધતિમાં હજાર અશ્વમેધો અને બીજામાં એક સત્ય એમ તોળવામાં આવે, તો હજાર અશ્વમેધો કરતાં એક સત્ય ચડિયાતું જ તરશે. હે રાજન! સર્વ વેદોનાં અધ્યયન અને સર્વ તીર્થોમાં સ્નાન એ એક સત્ય વચનની તોલે આવે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. સત્ય સન્માન કોઈ બીજો ધર્મ નથી, સત્યથી કંઈ ચડિયાતું નથી અને અસત્યથી વધારે તીવ્ર કોઈ પાપ આ લોકમાં નથી. હે રાજન! સત્ય જ પરબ્રહ્મ છે, સત્ય જ પરમનિયમ છે. હે રાજ! તમે પ્રતિજ્ઞાના ત્યાગ ન કરો. મારી સાથેનો તમારો સમાગમ સત્ય થાઓ. તમને જો આ અસત્યનો જ પ્રસંગ લાગતો હોય અને તમને બંતે જો વિશ્વાસ આવતો ન હોય, તો અરે! આ હું પોતે ચાલી. તમારા જેવા સાથે મારે મળવાનું ન હોય. હે કુપ્યંત! તમારા વિના પણ આ મારો પુત્ર પર્વતરાજથી સુરોભિત અને ચાર હેડાવાળી આ પૃથ્વીનું અવશ્ય પાલન કરશે. ૮૯-૧૧૦

વૈશંપાયન ઓટ્યા:-રાજને આ પ્રમાણે કહીને શકુન્તલા ત્યાંથી ચાલી નીકળી. પછી ઋત્વિજે, પુરોહિતો, આચાર્યો અને મંત્રીઓથી વીટાયેલા કુબ્યન્તને અંતરિક્ષમાંથી એક દેવી વાણીએ કહ્યું: 'માતા તો આમકાની બાજુ કે દાયણી છે, પુત્ર તો પિતાનો જ છે-તેનાથી જન્મેલો તે પોતે જ છે. તો હે કુપ્યંત! તું પુત્રનું ભરણ કર અને શકુન્તલાનો આનાદર કર નહિ. હે નરદેવ! સ્વવીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર યમરાજના ભવનમાંથી ઉગારે છે. તું જ આનું ગર્ભાધાન કરનારો છે. શકુન્તલાએ સાચું જ કહ્યું છે. બધા પોતાના અન્ય અંગરૂપ પુત્રને જન્મ આપે છે; તેથી હે કુપ્યંત! તું શકુન્તલાપુત્રનું ભરણ કર. હે રાજ! જીવતા પુત્રને ત્યજી દઈ જીવતા રહેવું એ દર્ભાગ્ય છે. દે પીરવ! શકુન્તલામાં

જન્મેલા મહાત્મા કુબ્યન્તપુત્રનું તું ભરણ કર. અમારા વચનથી પણ તારે એવું ભરણ કરવું જોઈએ, એટલે તારા આ પુત્રનું ભરત નામ થાઓ.' ૧૧૧-૧૧૭

દેવોનું આ કહેવું સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા પુરુવંશી રાજ પુરોહિત અને પ્રધાનોને આ પ્રમાણે બોલ્યો: 'આ દેવદૂતનું કથન આપ સાંભળો. હું પણ એને મારો જ પુત્ર બાળું છું. શકુન્તલાના વચન માત્રથી હું મારા પુત્રને સ્વીકારી લઉં, તો લોકોના તે પુત્ર શંકાપાત્ર થાય અને તે શુદ્ધ થાય નહિ.' ૧૧૮, ૧૧૯

વૈશંપાયન ઓટ્યા:-હે ભારત! દેવદૂતે તે પુત્રને વિશુદ્ધ કર્યો, એટલે બહુ હર્ષ અને આનંદમાં આવેલા રાજાએ તેનો સ્વીકાર કર્યો. પછી પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ પ્રીતિપૂર્વક તે કુમારનાં પિતૃયોગ્ય કર્મ કરાવ્યાં. પછી તેને માથે સુંઘીને રાજ તેને સ્નેહપૂર્વક ભેટયો. હે રાજ! વિપ્રોથી આશીર્વાદ પામતો અને ખંદિજનોથી સ્તુતિ કરાતા તે કુપ્યંત રાજાએ પુત્રસ્પર્શનો પરમ આનંદ મેળવ્યો. વળી રાજ કુપ્યંતે પોતાની પત્ની શકુન્તલાનું ધર્મપૂર્વક સન્માન કર્યું અને તેને સાંત્વન આપતાં આ વચન કહ્યાં: 'હે દેવી! તારી સાથેનો આ સંબંધ લોકથી અબજ હંતો. તેથી તેની શુદ્ધિ માટે મારે આ વિચારવું પડ્યું હતું. લોક માની બેસે કે, તારો મારી સાથેનો સંબંધ સ્ત્રીલાવણી જ થયો હતો, ત્યારે આ પુત્રને તો મેં રાજ્યને માટે પસંદ કર્યો હતો. એટલે મારે આ વિચારવું પડ્યું હતું. દે પ્રિયા! ક્રોધમાં આવીને તેં પ્રાણયિનીએ મને જે અત્યંત કડવું સંભળાવ્યું છે, તે માટે હે વિશાલલોચના! હે કલ્યાણી! હું તને ક્ષમા આપું છું.' ૧૨૦-૧૨૭

હે ભારત! રાજર્ષિ કુબ્યન્તે પોતાની રાજ્યરાણી પ્રિયાને આ પ્રમાણે કહીને, તેને વસ્ત્ર અને ખાનપાન આદિથી સન્માન આપ્યું. પછી રાજ

કુબ્યન્તે શકુન્તલાના પુત્રનો યુવરાજપદે અભિષેક કર્યો. ત્યારથી તે મહાત્મા ભરતનું પ્રજ્વલિત, અગ્નિત, લોકગજવતું, દિવ્ય અને પ્રસિદ્ધ એવું મહાન ચક્ર પ્રવર્ત્યું. તેણે રાજગો-
ને છતીને પોતાના વશવર્તી* બનાવ્યા, તેણે સદ્ધર્મનું પાલન કર્યું અને તેને અનુપમ યશ મળ્યો. તે પ્રતાપી રાજ સાર્વભૌમ સમ્રાટ અને ચક્રવર્તી થયો. દેવરાજ ઇન્દ્રની જમ તેણે અનેક યજ્ઞ કર્યા. મહર્ષિ કણ્વે એની પાસે પુષ્કળ દક્ષિ-
ણાવાળો યજ્ઞ કરાવ્યો હતો. વળી એ શ્રીમાન ભરતે ગોવિતત નામનો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. તેમાં તેણે કણ્વસુનિને હજાર પદ્મ ધનનું દાન કર્યું હતું. ૧૦૮-૧૩૪

ભરતથી જ આ ભારતકુલની શ્રીતિ છે. તેનાથી જ ભરતવંશ વિસ્તર્યો છે. આ ભરતના વંશમાં જ દેવસમાન, મહાઓજસ્વી અને બ્રહ્મા જેવા બીજા અનેક રાજશ્રેષ્ઠો જન્મ્યા છે, તેમજ જેઓ ભારત નામે પ્રખ્યાત થયા છે, તે સર્વનાં નામો અસંખ્ય છે. હે ભારત ! તેમનામાં દેવતુલ્ય, મહા-
ભાગ્યવાન, સત્યપરાયણ તથા સરલતાયુક્ત એવા જ સુખ્ય છે તેમનાં નામ હું કહીશ.* ૧૩૫-૧૩૭
ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંભવપર્વમાં 'શકુન્તલોપાખ્યાન' નામનો અધ્યાય ૭૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૫ મો

યથાતિ રાજનું ઉપાખ્યાન

॥ વૈશંપાયન ડવાચ ॥

પ્રજાપતેસ્તુ દક્ષસ્ય મનો વૈવસ્વતસ્ય ચ ॥

અરતસ્ય કુરોઃ પૂરોરાજમીદસ્ય ચાનઘ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-હે અપાપ ! દક્ષ પ્રજાપતિ, વૈવસ્વત મનુ, ભરત, પૂરુ, આજ-

* શિષ્યાનાં ચેતસસ્તુદિર્ઘર્મે પ્રામાણ્યમશ્રુતે ।

શકુન્તલામીદમાનં દુષ્યંતસ્ય મનો યથા ॥

શકુન્તલાને કન્વજા દુષ્યંતના મનની પેઠે સિદ્ધ

મીદ, યાદવો, કૌરવો અને ભારતો એ વંશોની પુણ્યશાલી, મહાકલ્યાણકારી તેમજ યશ અને આયુષ્ય દેનારી કથા હું તમને કહું છું. પ્રચે-
તાને દશ પુત્રો કહેવાયા છે. તેઓ સર્વ તેજ-
થી પ્રકાશમાન હતા, મહર્ષિઓ જેવા તેજસ્વી હતા, સન્તો હતા અને પુણ્યવાન હતા. સુખ-
માંથી નીકળેલા અગ્નિથી તેમણે પહેલાં મોટાં વધેલાં ઝાડોને બાળી નાખ્યાં હતાં. તેમનાથી પ્રાચેતસ પ્રજાપતિ દક્ષ જન્મ્યા અને એ દક્ષ-
ની આ પ્રજા યદિ. હે પુરુષસિંહ ! એ દક્ષ સર્વ લોકના પિતામહ છે. ૧-૫

પ્રાચેતસ દક્ષ સુનિએ વીરિણી નામની સ્ત્રીથી પોતાના જેવા ઉત્તમ વ્રતવાળા હજાર પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. હજારની સંખ્યામાં જન્મેલા એ દક્ષપુત્રોને નારદે મોક્ષસાધન તથા અનુપમ સાંખ્યજ્ઞાન લણાવ્યાં. પછી હે જનમેજય ! પ્રજે-
ત્પતિની ઇચ્છાવાળા દક્ષ પ્રજાપતિએ પોતાની પચાસ કન્યાઓને પુત્રિકા સ્થાપી. એમાંથી દશ કન્યાઓ તેણે ધર્મને આપી, તેર કશ્યપને આપી અને કાલ સૂચવવામાં રોકાયેલી સત્તાવીશ કન્યાઓને તેણે ચંદ્રને આપી. કશ્યપની તેર પત્નીઓમાં દક્ષપુત્રી અદિતિ મોટી હતી. તેમાં મરીચિના પુત્ર કશ્યપે વીર્યશાલી ઇન્દ્રાદિ તથા વિવસ્વાન વગેરે આદિત્યોને ઉત્પન્ન કર્યા. ૧-૧૧

વિવસ્વાન સૂર્યથી યમ નામે સમર્થ પુત્ર થયો. વળી તેને બુદ્ધિમાન અને સમર્થ એવો વૈવસ્વત મનુ નામે પુત્ર જન્મ્યો. યમ નામે જ પ્રસિદ્ધ અને સમર્થ પુત્ર હતો, તે આ મનુનો નાનો ભાઈ હતો. તે મનુ ભારે બુદ્ધિશાળી અને ધર્માત્મા હતા. તેનાથી વંશ આદ્યો હતા. એ મનુમાંથીજ માનવવંશ પ્રસિદ્ધ થયો છે. હે મહા-
રાજ ! ગ્રાહણ અને ક્ષત્રિય આદિ માનવો એ

પુરુષોનાં ચિત્તનો સતોષ તે ધર્મમાં પ્રમાણ્યૂત મણાય છે. અર્થાત્ શકુન્તલા ગ્રાહણપુત્રી નદિ પશુ હતી તેથી તેમાં દક્ષનું મન જોડાયું હતું.

મનુમાંથીજ ઉત્પન્ન થયા છે, તેથીજ બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયો સાથે સંબંધી થયા. તેમાં બ્રાહ્મણ માતવોએ વેદોને તેમનાં અંગ સાથે ધારણ કર્યા. વેન, ધૃત્યુ, નરિષ્પતા, નાભાગ, ઈશ્વાકુ, કાર્પ, શર્પાતિ અને આઠમી ઇલા તથા ક્ષત્રિયધર્મમાં પરાયણ એવો નવમેા પૃથક્ષ તેમજ દશમેા નાભાગારિષ્ઠ એમ મનુના નવ પુત્રો અને એક પુત્રી કહેવાય છે. આ ઉપરાંત આ પૃથ્વીમાં મનુના બીજા પચાસ પુત્રો થયા હતા; પણ તેઓ બધા આપસઆપસમાં લડી નાશ પામ્યા હતા, એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૧૨-૧૮

વિદ્વાન પુરુરવા ઇલામાં જન્મેા હતા. અમે સાંભળ્યું છે, એ ઇલાજ તેની માતા અને પિતા હતી. તે મહાયથરવી પુરુરવાએ, પોતે મનુષ્ય હોવા છતાં, અમનુષ્ય સાથીઓથી વીંટળાઈને, સમુદ્રના તેર દ્વીપોનો ઉપભોગ કર્યો હતો. પરાક્રમથી છછી ગયેલા તે પુરુરવાએ બ્રાહ્મણો સાથે ઝગડો કર્યો અને તેણે રાતાકકળતા બ્રાહ્મણોનાં રત્નો પણ હરી લીધાં. હે રાજન્! સનહુમારે બ્રહ્મલોકથી આવીને તેને ઉપદેશ આપ્યો, પણ તેણે તે ન સ્વીકાર્યો. હવે લોભિયો તથા બળ એને મદ વડે ભાન ભૂલેલો તે કોધી રાજ મહર્ષિઓથી શાપ પામ્યો અને તરતજ મરી ગયો. ગન્ધર્વલોકમાં રહેલા અને જમતું ક્રિયા માટે યથાવિધિ વિધાન કર્યું હતું તેવા ત્રણ પ્રકારના અશ્વિઓને ઉર્વશી સાથે શોભતો આ પુરુરવાજ લઈ આવ્યો હતો. ૧૯-૨૦

ઇલાપુત્ર પુરુરવાથી ઉર્વશીના આ છ પુત્રો જન્મ્યા—આયુ, ધીમાન, અમોવસુ, દદાયુ, વનાયુ અને શતાયુ. નહુપ, વૃદ્ધશર્મા, રજિ, ગય અને નસ એ આયુના સ્વર્ભાનુની પુત્રીમાં જન્મેલા પુત્રો કહેવાય છે. હે પૃથ્વીપતિ ! આયુનો નહુપ નામનો પુત્ર બુદ્ધિમાન તથા સત્યપરાક્રમી હોતો અને ધર્મપૂર્વક તેણે મહારાજ્યનું શાસન ચલાવ્યું હતું. પિતૃઓ, દેવો, ઋષિઓ, વિપ્રો, ગન્ધ-

ર્વો, ઉરગો, રાક્ષસો તેમજ બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈરયો એ સર્વનું તે પાલન કરતો હતો. ચારકાકુઓનાં ટોળાંને મારીને તેણે ઋષિઓ પાસેથી કર લેવા માંડ્યો. એ ઋષિઓને ઠેરની જમ કરી, તેમની પીઠ ઉપર બેસી, તે વીર્યવાન તેમની પાસે પોતાની સવારી ખેંચાવવા લાગ્યો. પોતાનાં તેજ, તપ, પરાક્રમ તેમજ ઐજસથી દેવોને હરાવીને તે ઇન્દ્રપદ ભોગવવા માંડ્યો. નહુપે યતિ, યયાતિ, સંયાતિ, આયાતિ, અયતિ અને દ્રુવ નામે પ્રિય બોલનારા છ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. યતિ તો યોગનો આશ્રય કરીને બ્રહ્મ મુનિ થઈ ગયો. ૨૪-૩૧

સત્યપરાક્રમી નહુપપુત્ર યયાતિ સમ્રાટ થયો હતો. તેણે પૃથ્વીનું પાલન કર્યું હતું અને ઘણા યજ્ઞો કર્યા હતા. તે સદા અત્યંત ભક્તિપૂર્વક પિતૃઓ અને દેવોની પ્રયત્નપૂર્વક ઉપાસના કરતો હતો. તે અજ્ઞય યયાતિ સઘળી પ્રજા ઉપર દયા રાખતો હતો. હે મહારાજ ! તેને દેવયાની તથા શર્મિષ્ઠાથી મહાધનુર્ધારી અને સર્વ ગુણથી યુક્ત એવા પુત્રો થયા હતા. યદુ અને દુર્વસ એ દેવયાનીમાં જન્મ્યા હતા, ત્યારે શર્મિષ્ઠામાં દ્રુહ્યુ, અનુ અને પૂરુનો જન્મ થયો હતો. ૩૨-૩૪

હે રાજન્! નહુપપુત્ર યયાતિએ અનેક વર્ષો સુધી પ્રજાનું ધર્મપૂર્વક પાલન કર્યું હતું. પછી રૂપનો નાશ કરનારી મહાભયંકર વૃદ્ધાવસ્થાને તે પામ્યો. હે ભારત ! ધડપણથી જકડાયેલા તે રાજાએ યદુ, પૂરુ, દુર્વસ, દ્રુહ્યુ તેમજ અનુ એ પુત્રોને આ પ્રમાણે કહ્યું: ‘હું યુવાન બનીને યૌવન વડે યુવતીઓ સાથે કામભોગો ભોગવી વિહાર કરવા ઇચ્છું છું. હે પુત્રો ! તમે મને આમાં મદદ કરો.’ પછી દેવયાનીના મોટા પુત્રે તેને કહ્યું: ‘અમારી જુવાનીથી આપનું કયું કાર્ય કરવાનું છે?’ યયાતિએ તેને કહ્યું: ‘તું મારું ધડપણ સ્વીકાર અને તારી જુવાની વડે આ હું વિષયોને ભોગવું. હું દીધંયત કરતો

હતો, ત્યારે શુકાચાર્ય સુનિના શાપથી મારો આ કામરૂપી પુરુષાર્થ હણાઈ ગયો છે. હે પુત્રો! તેથી મને સંતાપ થાય છે. તો, તમારામાંથી એક મારા શરીર વડે આપણું રાજ્ય ચલાવો અને હું જીવન બની અભિનવ શરીર વડે કામભોગો ભોગવું.' ૪૨-૪૪

યદુ વગેરે ભાઈઓમાંથી કોઈએ પણ તેનું ઘડપણ સ્વીકાર્યું નહિ. પછી સૌથી નાના એવા સત્યપરાક્રમી પૂરુષે તેને કહ્યું: 'હે રાજન્! આપ યૌવન પામીને નવા શરીરે વિહાર કરો. હું વૃદ્ધાવસ્થાને સ્વીકારી આપની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજ્યશાસન કરીશ.' આમ કહેવાતાં, તે રાજપિંચે તપ અને વીર્યના બળથી તે મહાત્મા પુત્રમાં ઘડપણનો પ્રવેશ કરાવ્યો. આ રીતે પૂરુની યુવાની મેળવી રાજ યુવાન બન્યો અને યથાતિની વૃદ્ધાવસ્થા લઈ પૂરુએ રાજ્ય કરવા માંડ્યું. હજાર વર્ષ વીતતાં પણ, તે અજિત અને રાજસિંહ યથાતિ સિંહ બેવા પરાક્રમી રહ્યો. પોતાની બેઠ પત્નીઓ સાથે દીર્ઘકાલ સુધી વિહાર કરીને તે યથાતિ ફરીને વિદ્યાથી સાથે કુબેરજીના વનમાં રમણ કરવા લાગ્યો. ૪૩-૪૮

તો પણ તે મહાપ્રસન્ન કામભોગોની તૃપ્તિ પામ્યો નહિ. હે રાજન્! ત્યારે તેણે મનથી બહુને આ પ્રમાણે ગાથા ગાઈ હતી: 'અરેજ વિપથભોગના સેવનથી વિપથવાસના શમતીજ નથી; એ તો હવિથી જમ અગ્નિ વધે છે તેમ વધેજ જાય છે. રત્નોથી ભરેલી પૃથ્વી, સુવર્ણ, પશુઓ અને સ્ત્રીઓ એ બધું એકને માટે પણ ખસ થાય એમ નથી, એમ માનીને શાંતિ પામવી. પ્રાણીમાત્રને વિશે જ્યારે કોઈ મન, વચન અને કર્મે કરીને ક્યારેય પાપ ન કરે, ત્યારે તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યારે તે કોઈથી બીતો નથી તેમજ કોઈ તેનાથી બીતું નથી અને જ્યારે તે ઇચ્છતો નથી તેમજ દ્વેષ કરતો નથી, ત્યારે તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.' હે રાજન્! તે મહાબુદ્ધિ-

માને કામની આ તુચ્છતા વિચારીને બુદ્ધિપૂર્વક મનની સ્થિરતા મેળવી અને પોતાના પુત્ર પાસેથી ઘડપણ પાછું લઈ લીધું. તે રાજ્યે પૂરુને યૌવન પાછું આપીને તેને રાજતિલક કર્યું. કામભોગોથી અતૃપ્ત રહેલો એ રાજ પોતાના પુત્ર પૂરુને બોલ્યો: 'તારાથી જ હું પુત્રવાન થયો છું. તું મારો વંશવર્ધન પુત્ર છે. તેથી તારા વંશ પૌરવ વંશને નામે લોકમાં ખ્યાતિ પામશે.' ૪૯-૫૧

વૈશંપાયન બોલ્યા:—હે રાજસિંહ! પછી તે રાજ્યે પૂરુને રાજ્યગાદીએ બેસાડીને પોતે ભૃગુતુંગ પર્વત ઉપર રૂઢી રીતે તપ કરી, મહાતપસ્વી બની, લાંબો વખત સુધી રહ્યો. ત્યાર પછી પત્ની સાથે અનશનવ્રત કરીને તે કાળધર્મને પામ્યા અને સ્વર્ગધામ ગયા. ૫૨-૫૮ ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંભવપર્વમાં 'યથાતિ-ઉપાખ્યાન' નામનો અધ્યાય ૭૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૬ મો

કચને સંજીવનીવિદ્યાની પ્રાપ્તિ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

યથાતિઃ પૂર્વજોઽસ્માકં દશમો યઃ પ્રજાપતેઃ ॥

કથં સ શુક્રતનયાં લેમે પરમદુર્લભામ્ ॥ ૧ ॥

જનમેજય બોલ્યા:—પ્રજાપતિથી દશમી પેઢીએ થયેલા અમારા પૂર્વજ તે યથાતિએ પરમ દુર્લભ શુક્રપુત્રીને ક્યાંથી મેળવી? હે તપોધન! આ હું સવિસ્તર સાંભળવા ઇચ્છું છું. વળી તમે બીજા વંશકર્તાઓ વિશે પણ અનુક્રમે કહો. ૧-૨

વૈશંપાયન બોલ્યા:—હે જનમેજય! પૂર્વે યથાતિ નામે ઇન્દ્રરાજના બેની કાંતિવાળો એક રાજ હતો. તેને શુક અને વૃષપર્વાએ જ માટે પોતાની પુત્રીઓ પરણાવી હતી તથા નંદુપપુત્ર યથાતિનું દેવતાની સાથે જ રીતે મિલન થયું હતું, તે હું તમને પૂછી રહેલાને કહું છું. ૩

અગાઉ આ સચરાચર ત્રિલોકમાં સુરો અને અસુરો વચ્ચે ઐશ્વર્યને માટે પરસ્પર ભારે યુદ્ધ થયું હતું. તે વખતે જયની ઇચ્છાએ દેવોએ યજ્ઞને માટે અંગિરાના પુત્ર બૃહસ્પતિને પુરોહિત કર્યા હતા, તો અસુરોએ કવિપુત્ર શુકને પુરોહિત નીમ્યા હતા. તે બેઉ બ્રાહ્મણો એકબીજાની ધણી સ્પર્ધા કરતા હતા. ત્યાં યુદ્ધમાં ભેગા થયેલા જે દાનવોને દેવો મારી નાખતા હતા, તેમને શુક-આર્ય પોતાની વિદ્યાના બળ વડે ફરી સજીવન કરતા હતા અને તેઓ ફરી જીંદીને દેવો સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. રણભૂમિમાં અસુરો જે સુરોને હણી નાખતા હતા, તેમને ઉદાર બુદ્ધિવાળા બૃહસ્પતિ ફરી સંચેતન કરી ચક્રતા નહોતા. વીર્ય-વાન શુકાચાર્ય જે સંજીવિની વિદ્યા બળુતા હતા, તે તેમને આવડતી નહોતી. આથી દેવોને ભારે ખેદ થયો. પછી કવિપુત્ર ઉશનાથી ભયભીત થયેલા તે દેવોએ બૃહસ્પતિના વડા પુત્ર કય પાસે જઈ કહ્યું કે, 'તમારે શરણે આવેલા અમને તમે શરણ આપો. અમને ઉત્તમ પ્રકારે મદદ કરો. તે અમાપ તેજસ્વી શુક બ્રાહ્મણ પાસે જે વિદ્યા છે, તેને તમે ઝટ લઈ લ્યો;—તમે યજ્ઞભાગી થશો. તમે જ તે બ્રાહ્મણને વૃષપર્વાની નિકટમાં જોઈ ચક્રશો. તે દાનવોને રક્ષે છે, દેવોને તે રક્ષતા નથી. તમે નાની વયના જ એ કવિને આરાધવાને શક્તિમાન છો. વળી તે મહાત્માને દેવયાની નામે પ્રિય પુત્રી છે. શીલ, દાક્ષિણ્ય, માધુર્ય, આચાર અને ઇન્દ્રિયનિયંત્રક એ બધાંથી તમે જ દેવયાનીને પ્રસન્ન કરી શકો એમ છે. તમારા સિવાય બીજું કોઈ એવું સમર્થ નથી. દેવયાની પ્રસન્ન થતાં તમને ચોક્કસ તે વિદ્યા પ્રાપ્ત થશે.' પછી બૃહસ્પતિપુત્ર કયે 'તથાસ્તુ' કહ્યું, એટલે દેવોએ તેનો સત્કાર કર્યો અને તે વૃષપર્વાની પાસે જવા નીકળ્યો. ૪-૧૭

હે રાજન્! દેવોનો મોહલેલો તે કય ઉતાવળો ઉતાવળો અસુરેન્દ્ર વૃષપર્વાની રાજધાનીમાં

ગયો અને ત્યાં શુકને જોઈ આ પ્રમાણે બોલ્યો: 'અંગિરા ઋષિનો પૌત્ર અને સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિનો પુત્ર એવો જે હું કય નામે પ્રસિદ્ધ છું, તેને આપ શિષ્ય તરીકે સ્વીકારો. હે બ્રહ્મન્! આપને મારા પરમ ગુરુ માનીને હજારો વર્ષો સુધી હું બ્રહ્મચર્ય પાળીશ. આપ મને આજ્ઞા આપો.' શુક બોલ્યા: 'હે કય! તારું કલ્યાણ થાયો! તારું કહેવું માન્ય રાખું છું. માનયોગ્ય એવા તને હું માન આપીશ. તારો આદર થતાં બૃહસ્પતિનો પણ આદર થશે.' ૧૮-૨૧

વૈશંપાયન બોલ્યા:—કયે તેમને 'તથાસ્તુ' કહ્યું. પછી કવિના પુત્ર શુકે પોતે નિર્દેશિતું તે બ્રહ્મચર્યવ્રત તેણે લીધું. હે ભારત! યથોક્ત કાલમાં તેણે તે વ્રતને ગ્રહણ કર્યું અને ઉપાધ્યાય શુક તથા દેવયાનીને તે આરાધવા લાગ્યો. તે બન્નેની નિત્ય આરાધના કરતા તે યુવાને યૌવનને યૌગ્ય ગીત, નૃત્ય અને વાદન કરીને દેવયાનીને સંતુષ્ટ કરી. હે ભારત! સત્કાર કરતા તેણે યૌવનમાં આવેલી કન્યા દેવયાનીને ફૂલો, ફળો અને ફેરાઆંટાથી પ્રસન્ન કરી. એકાન્તમાં ગાયન તથા લાડ કરતી દેવયાની પણ તે નિયમવ્રતમાં પરાયણ રહેલા બ્રાહ્મણની સેવા કરવા લાગી. આ રીતે વ્રત પાળતાં કયને પાંચસો વર્ષ આલ્યાં ગયાં. પછી દાનવોએ તેને કય તરીકે બોલ્યો. ૨૨-૨૭

હવે એકાન્ત વનમાં ગાયેની રખવાળી કરતા કયને એકલો જોઇને, તે દાનવોએ બૃહસ્પતિ તરફના દ્વેષથી તેમજ સંજીવિની વિદ્યાની રક્ષા માટે તેને ક્રોધપૂર્વક મારી નાખ્યો અને તેના હુકડા હુકડા કરીને શિયાળ તથા વરુઓને નાખ્યા. આમ ગાયો ગોવાળ વિના એકલી પોતાને સ્થાનક પાછી વળી. ગાયોને કય વિના વનમાંથી પાછી ફરેલી જોઇને, હે ભારત! તે દેવયાનીએ તે વખતે પિતાને આ પ્રમાણે કહ્યું. દેવયાની બેલી: 'હે પિતાજી! તમે અસિદ્ધોત્તના અશ્વિમાં આહુતિ આપી છે, સૂર્ય અસ્ત પામ્યો છે અને ગાયો રખવાળ

વિના પાછી આવી છે; પણ હે તાત! કય દેખાતો નથી. હે પિતા! કય નક્કી હણાયો હશે કે મરી ગયો હશે. તમને સાચું કહું છું કે હું તેના વિના નહિ જીવી શકું.' ૨૮-૩૦

શુકે બોલ્યા:—અલ્યા! આમ આવ' એટલું કહીને હું મરેલાને ફરી જીવતો કરું છું. પછી સંજીવની વિદ્યાનો પ્રયોગ કરીને તેણે કચને બોલાવ્યો. બોલાવાયેલો તે કચ વરુઓનાં થરીશ-ને ભેદી ભેદીને બહાર નીકાડ્યો અને ત્યાં સંયુષ્ઠ થયો. તે સંજીવની વિદ્યાથી હર્ષ પામ્યો. ભાર્ગવી દેવયાનીએ તેને પૂછ્યું: 'તે વિલંબ કેમ કર્યો?' ત્યારે તે બોલ્યો: 'હે ભાવિની! સન્નિધિ, હર્ષ વગેરે તેમજ લાકડાંના ભારે લઈને હું આશ્રમ પાસેના તે વડના ઝાડે વિસામો ખાવા બેઠો. બધી ગાથો પણ સાથે જ વૃક્ષની છાંયમાં બેઠી. ત્યાં અસુરોએ મને બેઈ પૂછ્યું કે તું કાણુ છે? હું બૃહસ્પતિનો કચ નામે પ્રસિદ્ધ પુત્ર છું, એટલું કહેતાં વાર જ તે દાનવોએ મને હણી નાખ્યો અને મારા ટુકડા કરી શિયાળ તથા વરુઓને નાખી તેઓ સુખે પોતાને ઘેર ગયા. હે ભદ્રા! મહાત્મા ભાર્ગવે પોતાની વિદ્યાથી હાંક પાડતાં હું કેમ કરી ફરી જીવતો થઈ, અહીં તારી પાસે આવી પહોંચ્યો છું.' બ્રાહ્મણ-કન્યાએ પૂછતાં તે બોલ્યો. 'હા, હું મરી ગયો હતો.'

ફરી તે બ્રાહ્મણ કચ, દેવયાનીએ કહેતાં, ફૂલ વીણવા માટે મનગમતા વનમાં ગયો હતો. ત્યાં તે દાનવોએ તેને બેંચો અને તેના ટુકડે ટુકડા કરી સમુદ્રના જલમાં ભેળવી દીધા. બહુ વારથી તે ગયો છે, એમ જાણીને કન્યાએ પિતાને ફરી કહ્યું. ત્યારે બ્રાહ્મણ શુકાચાર્યે વિદ્યાના બલથી બૃહસ્પતિપુત્ર કચને હાંક મારી. તેણે ફરી આવીને તે સર્વ સમાચાર કહ્યા. પછી ત્રીજી વાર અસુરોએ તેને મારી નાખ્યો, તેનું બાળીને ચૂરણ કરી નાખ્યું અને બ્રાહ્મણ શુકાચાર્યને તે મંદિરામાં ભેળવીને પાઈ દીધું. દેવયાનીએ ફરી પિતાને કહ્યું: 'હે

પાપુ! ફૂલ વીણવા મોકલેલો કચ દેખાતો નથી. ચોક્કસ કચ હણાયો હશે કે મરી ગયો હશે. હું સાચું જ કહું છું કે તેના વિના હું જીવી ન શકું.'

શુકે બોલ્યા:—હે પુત્રી! બૃહસ્પતિનો પુત્ર કચ મરણ પામ્યો છે. સંજીવની વિદ્યાથી તેને ફરી જીવતો કરું છું, તોય તેને અસુરો મારી નાખે છે, હવે શું કરું? હે દેવયાની! તું શોક મા કર, અને મા રડ. તારા પ્રભાવથી બ્રહ્મા, બ્રાહ્મણ, ઇન્દ્રાદિ દેવો, વસુઓ, અશ્વિનીકુમારો અને અસુરો તથા સમસ્ત જગત તારી ઉપાસનામાં મસ્તક ઢાળે છે—એવી તારે મરણ પામેલાનો શોક કરવો ન થટે. આ બ્રાહ્મણને જીવતો કરવો અશક્ય છે. ફરી જીવતો થાય છે ને ફરી એનો વધ થાય છે. ૩૩-૪૮

દેવયાની બોલી:—વૃદ્ધોમાં વૃદ્ધ એવા અંગિરા જના પિતામહ છે અને તપના સંહાર એવા બૃહસ્પતિ જના પિતા છે, એવા ઋષિના તે પુત્ર કે પોતનો શોક હું શા માટે ન કરું? હું કેમ ન રડું? તે બ્રહ્મચારી અને તપોધન હતો, તે કમમાં સદા ઉત્સાહી અને નિપુણ હતો. હું એ કચને જ માર્ગે પળીય. હું ભોજન નહિ કરું. હે પિતા! સુંદર રૂપવાળો તે કચ મને પ્રિય છે.

વૈશંપાયન બોલ્યા:—દેવયાનીના વાક્યથી પીડાયેલા તે કવિપુત્ર મહર્ષિએ શુસ્સાભેર અસુરોને હાંક મારીને કહ્યું કે, નક્કી અસુરો મારો દ્રેષ કરે છે, કેમકે તેઓ મારા આવેલા શિષ્યોને મારી નાખે છે. તે ભયંકર કર્મવાળાઓ મને બ્રાહ્મણત્વથી અપ્રદ કરવા માગે છે અને હંમેશાં મારી વિરુદ્ધ આચરણ કરે છે. પણ એ પાપનો અહીં જ છેડો આવશે. બ્રહ્મહત્યા ઇન્દ્રને પણ બાળીને ખાખ કરી નાખે છે, તો બીજને કેમ નહિ? પછી ભયભીત થયેલો અને ગુરુ દ્વારા વિદ્યાથી બોલાવાયેલો કચ જહરમાં ધીરધીરે આ વચનો બોલ્યો. શુકે તેને કહ્યું: 'કહે, હે વિપ્ર! તને કયે રસ્તે લાવવામાં આવ્યો છે? તું

રીતે મારા પેટમાં બેઠો છે ?' ૪૯-૫૩

કચ બોલ્યો:-આપની કૃપાથી સ્મૃતિ મને છોડી ગઈ નથી. જ બન્યું તે બધું ખરાખર મને યાદ છે. તેથી જ મારા તપનો ક્ષય થતો નથી. આ કારણે હું આ ઘોર ક્લેશ સહન કરી રહ્યો છું. હે કવિપુત્ર ! મને હણીને, બાળીને તથા લોટ કરીને અસુરોએ મને સુરામાં ભેળવી આપને તે મદિરા પાઈ હતી. પણ હે વિપ્ર ! આપ હોવા છતાં ગ્રાહી માયાને અને આસુરી માયાને કેમ કરીને ઉલ્લંઘી શકાય ? ૫૪-૫૫

શુક બોલ્યા:-હે પુત્રી ! તારું શું પ્રિય કરું ? મારા વધથી ક્યનું જીવન છે. હે દેવ-યાની ! મારા પેટમાં પડેલો કચ મારું પેટ ચીર્યાં વિના બીજી કોઈ રીતે દેખાશે નહિ.

દેવયાની બોલી:-ક્યનો નાશ અને તમા-રું મૃત્યુ એ બેઉ શોક મને તો અગ્નિની જેમ બાળી નાખે છે. ક્યના નાશમાં મને સુખ નથી, તમારા મૃત્યુથી મારે જીવનું જ અશક્ય છે. ૫૬-૫૭

શુક બોલ્યા:-હે વૃહસ્પતિપુત્ર ! તું સિદ્ધિને ચોખ્ય છે. કારણ કે, દેવયાની તને લક્તને ભજ છે. તું જો કચરૂં ધન્દ્ર ન હોય, તો અસારે-જ આ સંજીવની વિદ્યા પામ. મારા પેટમાંથી બ્રાહ્મણ સિવાય કોઈ પાછો જીવતો બહાર આવી શકતો નથી. તેથી તું વિદ્યા મેળવ. બેટા ! હું તને જીવતો કરું છું. પછી મારા દેહમાંથી બહાર આવીને તું મારા પુત્રરૂપ થઈને મને જીવતો કરજ. ગુરુ પાસેથી વિદ્યા પામીને વિવા-વાન થઈને તું ધાર્મિક, દૃષ્ટિએ જ જોજ.

વૈશંપાયન બોલ્યા:-ગુરુ પાસેથી વિદ્યા મેળવીને તે મનોહર કચ બ્રાહ્મણ તે જ ધડીએ શુક બ્રાહ્મણના પેટને ફાડીને બહાર આવ્યો. બાણે કે પૂનમે સૂર્યાસ્ત થતાં ચંદ્ર પ્રગટયો ! કચે પણ મરણ પામેલા તે બ્રહ્માપુત્ર શુકને પડેલા જોઈને તેમને ફરી સંજીવન કર્યાં. તે સિદ્ધ-વિદ્યાને વંદન કર્યા પછી, કચે તે ગુરુદેવને કહ્યું :

‘જમણે આ હું જ વિદ્યાહીન હતો તેના કાનોમાં અમૃતનું સિંચન ક્યું’ છે, તેમને હું મારાં પિતા અને માતા સમજું છું. કૃતજ્ઞ માણસ તેમનો દ્રોહ કરે જ નહિ. જેઓ વિદ્યાનો લાભ પામીને સત્યજ્ઞાનના દાતા અને સર્વ ભંડારોના ભંડારરૂપ એવા ગુરુને આદર આપતા નથી, તેઓ પ્રતિષ્ઠાહીન થઈને પાપલોકને પામે છે.

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હવે પોતે છેતરાઈને મદિરાપાન ક્યું અને સુરાના ઘેનમાં પોતે સુંદર કચને પણ પી ગયા, એ જોઈને મદિરા-પાનના ચેતનાનાશરૂપી ભયંકર દોષને વિચારી, મહાનુભાવ ઉશના ક્રોધપૂર્વક ઊઠ્યા. બ્રાહ્મણનું હિત કરવાની ઇચ્છાએ તે ક્રોધયુક્ત થયેલા કવિપુત્ર પોતે સુરાપાન સંબંધમાં આ પ્રમાણે બોલ્યા : ‘આજથી માંડીને જ કોઈ મન્દબુદ્ધિ બ્રાહ્મણ મોહવશ થઈ મદિરાપાન કરશે, તે ધર્મ-બ્રથ થશે, બ્રહ્મધાતી થશે અને આ લોક તથા પર-લોકમાં તે નિંદાપાત્ર થશે. મેં આ બ્રાહ્મણધર્મ-ની જ સીમા કહી છે અને સર્વ લોકમાં જ મર્યાદા બાંધી છે, તે સન્તો, બ્રાહ્મણો, ગુરુસેવી-ઓ અને દેવો આદિ સર્વ લોક સાંભળો.’ આમ કહીને તે મહાનુભાવ, તપોનિધિઓના પણ નિધિરૂપ અને અપ્રમેય એવા શુકે દૈવથી મૂક બનેલા તે દાનવોને બોલાવી આ પ્રમાણે કહ્યું : ‘હે દાનવો ! હું કહું છું, તમે સાચે જ મૂરખાઓ છો. કચ તો સિદ્ધ થયો છે અને મારી પાસે જ રહેશે. સંજીવિની વિદ્યા પામીને એ મહાત્મા મારા જેવા પ્રભાવવાળો અને બ્રહ્મજ્ઞ થયો છે.’ આ વચનો કહીને તે ભાગવે વિરામ લીધો અને આશ્ચર્ય પામેલા દાનવો પોતપોતાને ઘેર ગયા. તે કચ ગુરુની સાથે એક હજાર વર્ષ સુધી રહ્યો અને પછી ગુરુની આજ્ઞા મળતાં તેણે સ્વર્ગે જવા ઇચ્છા કરી. ૫૮-૭૨

ઘતિશ્રી મહાભારતમાં સંલવપર્વે
અધ્યાય ૭૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૭ મો

કચ તથા દેવયાનીના પરસ્પર શાપ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સમાવૃત્તઘ્નં તં તુ વિસૃષ્ટં ગુરુણા તદા ॥

પ્રસ્થિતં ત્રિદશાવાસં દેવયાન્યમ્બવીદિદમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપયાન ઓહ્યા:-જનું વ્રત પૂરું થયું છે અને જાણે ગુરુથી વિદાય લીધી છે, તે કચ દેવધામ માટે નીકળ્યો, ત્યારે દેવયાનીએ તેને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે અંગિરા ઋષિના પૌત્ર ! આરિગ્ય, કુલીનતા, વિદ્યા, તપ અને ઇન્દ્રિયદમનથી તું શોભી રહ્યો છે. મહાપરસ્વી અંગિરા ઋષિ જન્મ મારા પિતાને માન્ય છે, તેમ બૃહસ્પતિ પણ મને માન્ય અને પૂજ્ય છે. આમ બંધીને, હે તપોધન ! હું જ કહું છું, તેને તું વિચારજ. તું નિયમપરાયણ અને વ્રતમાં હોતો ત્યારે તારે વિશે હું જન્મ વર્તતી હતી, તેમ વિદ્યાનું સમાપન કરી વ્રતથી મુક્ત થયેલો તું મને તારી ભક્તને ભજવાયોગ્ય છે. હવે તું મંત્રપૂર્વક અને વિધિસર મારો હાથ સ્વીકાર.' ૧-૨

કચ ઓહ્યા:-હે સ્તુતિપાત્ર ગાત્રવાળી ! તારા પિતા ભગવાન શુક મારે પૂજ્ય અને માન્ય છે, ત્યારે તું તો મને તેથી પણ વિશેષ પૂજ્ય છે. મહાત્મા ભાગવને તું પ્રાણથી પણ અધિક વહાલી છે. હે ભદ્રા ! તું ગુરુપુત્રી છે, એટલે તુ મારે માટે ધર્માનુસાર સદાય પૂજ્ય છે. જન્મ તારા પિતા અને મારા ગુરુ શુકાચાર્ય મારે માટે નિત્ય માનનીય છે, તેમ હે દેવયાની ! તું પણ છે. મને આવું કહેવું તને ન હાજ. ૧-૩

દેવયાની ઓહ્યા:-તું તો ગુરુ બૃહસ્પતિના પિતા અંગિરાનો પૌત્ર છે. તું કંઈ મારા પિતાનો પુત્ર નથી. તેથી હે દ્વિજેતમ ! તું મારે માટે પૂજ્ય અને માનનીય છે. હે કચ ! અસુરો તને વારંવાર હણતા હતા, ત્યારથી મને તારે

વિશે પ્રીતિ થઈ છે. તું તે હવે યાદ કર. મારી આ મૈત્રીમાં અને પ્રીતિમાં તું મારી અનુપમ ભક્તિને સમજ. હે ધર્મજ્ઞ ! હું તારી ભક્ત છું. મને દોષ વિનાનીને તું તજ્ય નહિ. ૯-૧૧

કચ ઓહ્યા:-હે શુભ વ્રતવાળી ! તું મને ન કરવાનું કાર્ય કરવા આજ્ઞા આપી રહી છે. હે સુશ્રુ ! હે શુભા ! તું મારા ઉપર કૃપા કર. તું તો મને ગુરુથી પણ વધુ માનપાત્ર છે. હે ચન્દ્રવદના ! હે વિશાસનધના ! તું જ્યાં રહી હતી, ત્યાં કવિપુત્ર શુકના ઉદરમાં હે ભદ્રા ! હે કટ્યાણી ! હું પણ રહ્યો છું. આથી હે સુમધ્યમા ! તું ધર્મથી મારી બહેન થઈ છે, તો આવું ન કહીય. હે ભદ્રા ! હું અહીં સુખથી રહ્યો છું, મને કશુંય દુઃખ પડ્યું નથી. હવે હું જઈશ. હું તારી રભ માગું છું. કહે, મારો ભાગ કટ્યાણ-મય હો. ધર્મને અવિરોધી એવી વાતોમાં તું મને સંભારજ. તું સાવધાનીથી અને ઉદ્યોગ-પૂર્વક મારા ગુરુની નિત્ય સેવા કરજ. ૧૨-૧૬

દેવયાની ઓહ્યા:-હે કચ ! ધર્મ અને કામાર્થે હું તારી યાચના કરું છું. તું તેનો અનાદર કરશે, તો તારી આ સંજ્ઞવની વિદ્યા તને સિદ્ધિ નહિ જ આપે. ૧૨-૧૯

કચ ઓહ્યા:-હું કંઈ તારા કોઈ દોષને કારણે તારો અસ્વીકાર કરતો નથી. તું ગુરુપુત્રી છે એમ સમજીને જ હું તને સ્વીકારતો નથી. વળી ગુરુએ મને આ વિશે આજ્ઞા પણ આપી નથી. તો ભલે તું મને શાપ આપે. હે દેવયાની ! હું તને આ ઋષિસંમત ધર્મ કહું છું, એટલે તું મને શાપ આપે એ યોગ્ય નથી. તેં કામવશ થઈને જ શાપ આપ્યો છે, નહિ કે ધર્માનુસાર; તેથી તારી જ કામના છે તે સંકળ નહિ થાય; કોઈ પણ ઋષિપુત્ર તને નહિ પરણે. તેં મને કહ્યું છે કે મારી વિદ્યા મને કળશે નહિ, તો હું જને એ વિદ્યા ભણાવીશ તેને તો તે અવશ્ય કળશે. ૧૭-૨૧

વૈશંપાયન ઓહ્યા:-દેવયાનીને આ પ્ર-

માણે કહીને દ્વિજેતમ કય તે જ વખતે ઝટ
ધન્દ્રરાજના ભવને ગયો. તેને આવેલો જોધને
ધન્દ્ર આદિ દેવોએ ખૂંદસ્પતિને સંમાન આપ્યું.
પછી તેમણે કહ્યું: 'તેં અમારા હિત માટે ભારે
અદ્ભુત કાર્ય કર્યું છે, તો તારો યશ કદીય નાશ
મા પામે. તું યજ્ઞનો અંશભાગી થા.'* ૨૨-૨૪
ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત
સંભવપર્વમાં 'યયાતિ-ઉપાખ્યાન'
નામનો અધ્યાય ૭૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૮ મો

દેવયાની અને શર્મિષ્ઠા વચ્ચે વિરોધ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

કૃતવિદ્યે કચે પ્રાપ્તે હૃદરૂપા દિવૌકસઃ ॥

કચાદધીત્ય તાં વિદ્યાં કૃતાર્યા મરતર્પમ ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે ભરતોત્તમ ! કય
વિદ્યાસંપન્ન થઈને આવ્યો તેથી દેવો હર્ષિત
થયા અને તેની પાસેથી તે સંજીવની વિદ્યા
શીખીને કૃતાર્થ થયા, તે બધા શતક્રતુ ધન્દ્ર પાસે
જઈને બોલ્યા: 'હે પુરંદર ! તમારા પરાક્રમનો
આ વખત છે; તમે શત્રુઓને હણી નાખો.' બધા
દેવોએ મળીને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે ધન્દ્રે
'ભલે એમ હો' કહી પૃથ્વી તરફ પ્રયાણ કર્યું.
ત્યાં તેણે વનમાં સ્ત્રીઓને જોઈ. તે વન ચૈત્રરથ
વન જવું સુદર હતું. તેમાં તે કન્યાઓ જલ-
ક્રીડા કરતી હતી. ધન્દ્રે વાયુરૂપ થઈને તે કન્યા-
ઓનાં વસ્ત્રોને સેળસેળ કરી દીધાં. ૧-૪

તે બધી કન્યાઓ જલમાંથી બહાર આવી
અને એકસાથે હાથ આવ્યાં તે વસ્ત્રો પહેરી
લેવા લાગી. તે વખતે વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠા
વસ્ત્રોની આ ભેળસેળથી અણબાણ હતી અને
તેણે તે વસ્ત્રોમાંથી બૃહથી દેવયાનીનું વસ્ત્ર
પહેરી લીધું. આમ હે રાજન્દ્ર ! દેવયાની અને
શર્મિષ્ઠા વચ્ચે પરસ્પર ઝડપો થયા. ૫-૭

* એ જ કય વેદમાં 'યયુ' નામથી કહેવાય છે.

દેવયાની બોલી:-હે અસુરપુત્રી ! મારી
શિષ્યા થઈને તું મારું વસ્ત્ર કેમ લે છે ? તારા-
માં શિષ્યાચાર નથી માટે તારું સારું નહિ થાય.

શર્મિષ્ઠા બોલી:-મારા પિતા બેઠા કે સૂતા
હોય છે, ત્યારે તારા પિતા નીચે આસને બેસીને,
વિનયપૂર્વક, ભાટની જેમ મારા પિતાની સતત
સ્તુતિ કરે છે. યાયક, સ્તુતિ કરનાર અને દાન
લેનારની તું દીકરી છે. હું તો સ્તુતિ પામનાર,
દાન આપનાર અને દાન ન સ્વીકારનારની પુત્રી
છું. તો હે ભિખારણુ ! તું આહે તો કકળાણ કર,
માથું અક્ષાળ, છાતી ફૂટ કે ગુસ્સો કર. તું
આયુધવિનાની છે, હું આયુધવાળી છું.
હે ભિક્ષુણી ! તું ખાલી ઉકળાટ કરે છે. હું તને
બરાબર પહોંચી વળું એમ છું. પણ બ, તને
હું ગણકારતી જ નથી. ૮-૧૧

વૈશંપાયન બોલ્યા:-વસ્ત્રને માટે અત્યા-
ચંદ્ર કરતી અને સત્યવચનથી પોતાના કરતાં
મહત્તા પામતી તે દેવયાનીને શર્મિષ્ઠાએ ક્ષમા-
માં નાખી દીધી અને પોતે પોતાના નગર તરફ
આવી. આમ દેવયાની મરી ગઈ છે એમ
જાણીને પાપી નિશ્ચયવાળી તે શર્મિષ્ઠા ક્રોધના
આવેશમાં પાછું જોયા વિના જ ઘેર ગઈ. હવે
નહુપપુત્ર યયાતિ યુગયાની ઇચ્છાએ એ દેશમાં જ
આવી ચડ્યો. તેનાં વાહનો અને ઘોડાઓ થાકી
ગયાં હતાં, તે પોતે તરસ્યો થયો હતો. તે નહુ-
પપુત્રે એ ક્ષમામાં જોયું તો તે જલ વિતાનો
હતો. રાજાએ તેમાં અંદર અગ્નિની શિખા જવી
એક કન્યા જોઈ. તે દેવવાણી કન્યાને જોઈને તે
રાજાએ મધુર ને મનોહર વચનથી સાંભળ
આપી પૂછ્યું: 'હે તામ્રનખી ! હે રથામા ! હે
વિશુદ્ધ મણિનાં કુંડલવાળી ! તું કોણ છે ? શાને
તું જોડી ચિન્તા કરે છે ? શીદને તું દીન થઈને
શોક કરે છે ? આ વેલગ્રાંબરાંથી ઢંકાયેલા ક્ષમામાં
તું કેવી રીતે પડી ? હે સુદંરી ! સાચું કહે-
તું કોની પુત્રી છે ?' ૧૨-૧૮

દેવયાની બોલી:-દેવોએ હણેલા દેવોને ન પોતાની વિવાથી ફરી સજ્જન કરે છે, તે શુકની હું કન્યા છું. તે મારી આ દશાને બણતા નથી. તે રાજના આ મારા જમણા હાથ તામ્રરંગી નખવાળી આંગળીઓથી યુક્ત છે-તમે અને આલીને જોયે લાવો. તમે કુલીન છો, એમ હું માનું છું. તમને હું શાન્ત, વીર્યવાન અને યશસ્વી બહુ છું. તો આ ફૂવામાં પડેલી અને તમે બહાર કાઢવાને યોગ્ય છો.

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આમ નહુપુત્ર યથાતિરાજ્યે તેને બ્રાહ્મણની કન્યા બણી અને તેને જમણે હાથેથી પકડી તે ફૂવામાંથી બહાર કાઢી. દેવયાનીને તે ફૂવામાંથી વેગપૂર્વક બહાર કાઢ્યા પછી તે યથાતિરાજ સુંદર કટિવાળી એ કન્યાની રજા લઈ, પોતાના નગર તરફ આદ્યો ગયો. ૧૬-૨૩

તે નહુપુત્ર આદ્યો ગયો, ત્યારે અનિન્દિતા દેવયાની પણ પોતાની સામે આવેલી ધૂણિંકા દાસીને શોકથી સંતપ્ત થઈ કહેવા લાગી.

દેવયાની બોલી:-હે ધૂણિંકા ! તું ઝટ બા અને મારા પિતાને એકદમ કહી દેજ કે વૃષપર્વાના નગરમાં હવે હું નહિ જ આવું.

વૈશંપાયન બોલ્યા:-તે ધૂણિંકા વેગથી અસુરરાજને મદિરે ગઈ. ત્યાં કવિપુત્ર અને મહાન બુદ્ધિમાન તે શુકને બેઠાને તે ગલરાયેલા ચિત્તે તેમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી: 'હે મહાભાગ્યશાલી ! વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ દેવયાનીને વનમાં મારી છે.' પોતાની પુત્રીને શર્મિષ્ઠાએ મારી છે, એ સાંભળી શુક દુઃખ પામ્યા અને તરત જ પુત્રીને શોધવા માટે વનમાં ગયા. પછી વનમાં પુત્રી દેવયાનીને બેઠાને કવિપુત્ર બેઠ હાથે તેને ભેટ્યા અને દુઃખિત થઈ આ વચન બોલ્યા: 'હે પુત્રી ! સર્વ માણસો પોતાના દોષોએ કરીને જ દુઃખસુખને પામે છે. હું માનું છું, તારું પણ કંઈ પાપ

હશે-આ તેનું પ્રાયશ્ચિત થયું.'

દેવયાની બોલી:-મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત થાઓ કે ન થાઓ-તો જ વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ અને ન કહ્યું છે તે હું તમને કહું છું. તમે ધ્યાન ધરને તે સાંભળો. તમે દેવોના ભાટ છો, એવું તે જ બોલી હતી, તે શું સાચું છે? વળી વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠા ક્રોધથી આંખો રાતી કરીને મને વારંવાર કડવાં અને કઠોર વચનો સંભળાવી રહી હતી: 'તું તો સ્તુતિ કરનારા, નિત્ય ભીષ્મ ભાગનારા અને દાન લેનારાની દીકરી છે, ત્યારે હું સ્તુતિ કરાતા, દાન દેતા અને દાન ન લેતાની પુત્રી છું.' વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ ક્રોધથી રાતી આંખો કરીને, અભિમાનથી છલાછલ યદ્યને, મને આવું ફરી ફરીને કહ્યું હતું. બાપુ ! હું એ સ્તુતિ કરનાર અને દાન લેનારની જ દીકરી હોઈ, તો તો હું શર્મિષ્ઠાને પ્રસન્ન કરું-એમ મેં સમીને કહ્યું હતું.'

શુક બોલ્યા:-હે દેવયાની ! તું સ્તુતિ કરનારની, ભીષ્મ ભાગનારની અને દાન લેનારની દીકરી નથી જ. તું તો સ્તુતિ ન કરનાર અને સ્તુતિ પામનારની પુત્રી છે. વૃષપર્વા, ધન્વ અને નહુપુત્ર એ સૌ આ બણે છે. મારું પણ અચિન્ય, બ્રહ્મરૂપ, દ્વન્દ્વરહિત અને ઈશ્વરી છે. આ ભૂમિમાં કે સ્વર્ગમાં ને કાંઈ છે, તે સર્વનો હું નિત્ય ઈશ્વર છું-એમ સ્વયંભૂ ભગવાને પ્રસન્નતાપૂર્વક કહ્યું છે. હું જ પ્રજાના હિતની ઇચ્છાએ જલધારા છોડું છું, હું જ સર્વ ઔપધિઓને પોપણ આપું છું. આ મેં તને સાચું જ કહ્યું છે.

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આ રીતે સીડાં અને કામળ વચનો વડે પિતા શુકે ખેદગ્રસ્ત અને ક્રોધતપ્ત પુત્રીને સાંત્વન આપ્યું. ૨૪-૪૧

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-તર્ગત સંભવપર્વમાં 'યથાતિ-ઉપાખ્યાન' નામનો અધ્યાય ૭૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૯ મો

શુક્રાચાર્ય અને દેવયાનીનો સંવાદ

॥ શુક્ર ઉવાચ ॥

યઃ પરેષાં નરો નિત્યમતિવાદાંસ્તિતિશ્ચતે ॥

દેવયાનિ વિજાનીહિ તેન સર્વમિદં જિતમ્ ॥૧॥

શુક્ર બોલ્યા:—હે દેવયાની! જ માણસ સદા પારકાઓનાં નિંદાવેણા સહી લે છે, તેણે આ આયુ જગત જીત્યું છે એમ બાણ. જ ઊછળતા ક્રોધને ઘોડાની જમ કાબૂમાં રાખે છે, તેને જ સંતા સારથિ કહે છે—નહિ કે માત્ર લગામોને ત્રાહી રાખનારને. હે દેવયાની! જ ઊછળેલા ક્રોધને અક્રોધથી વશ રાખે છે, તેણે આ સમસ્ત જગત જીત્યું બાણજ. સાપ જમ પોતાની જીરણ થયેલી કાંચળીને તજ છે, તેમ જ ઊછળેલા ક્રોધને ક્ષમા વડે ટાળી દે છે, તે જ પુરુષ કહેવાય છે. જ રાષ્ટ્રને રાષ્ટ્રી લે છે, જ નિંદાબોલ સાંળી લે છે અને જ સંતાપિત થયા છતાં સંતાપ આપતો નથી, તે દઢ પુરુષાર્થને પાત્ર થાય છે. જ મહિને મહિને સો વરસ સુધી અખંડ પિતૃયજ્ઞ કરે છે તે અને જ માણસ કદી દાર્દ્રને વિશેય ક્રોધ કરતો નથી એ બેમાં ક્રોધ ન કરનારો જ ચડિયાતો છે. અજ્ઞાન બાળકો અને બાલિકાઓ જ વેર કરે, તેનું ડાહ્યાએ અનુકરણ ન કરવું જોઈએ. કેમકે બાળકો બલ અને અબલને બાણતાં નથી. ૧-૭

દેવયાની બોલી:—બાપુ! હું બાળા છું, તો ચે ધર્મના અંતરને સમજું છું. અક્રોધ અને ક્રોધનાં બલાબલ પણ હું બાણ છું. શિષ્ય હોવા છતાં જમનું આચરણ શિષ્યને યોગ્ય નથી, તેમને વિશે મંગલ ઇચ્છનારે ક્ષમા ન જ રાખવી બધ્યે. તેથી ચારિત્ર્યહીનોમાં રહેવું મને રચતું નથી. જ માણસો ચારિત્ર્ય અને કુલીનતાને વિશે નિંદા કરે છે, તે પાપી બુદ્ધિવાળાઓમાં કલ્યાણ ઇચ્છતા ડાહ્યાએ વસવું જ

ન જોઈએ. જ્યાં ચારિત્ર્ય અને કુલીનતાને વિશે બાણકાર છે, તે સાધુઓ વચ્ચે જ વાસ કરવો બધ્યે—એ વાસ જ શ્રેષ્ઠ કહેવાયો છે. અશ્વિની ઇચ્છાવાળો જમ અરણિને મથે છે, તેમ વૃષપર્વાની પુત્રીની દુષ્ટ અને મહાભયંકર વાણી મારા દૃઢ્યને મથી રહી છે. હું બાણ છું કે, તણે લોકમાં આથી વિશેષ દુષ્કર એવું કંઈ જ નથી. જ ધનહીન માણસ શત્રુની ઝગઝગતી લક્ષ્મીને ઉપાસે છે, તેને માટે તો મરણ જ મંગલ છે, એમ વિદ્વાન માણસો બાણ છે. ૮-૧૩

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંલક્ષણર્થમાં 'યયાતિ-ઉપાખ્યાન' નામનો અધ્યાય ૭૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૦ મો

શર્મિષ્ઠા દેવયાનીની દાસી થઈ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ કાવ્યો મૃગુશ્રેષ્ઠઃ સમન્યુરુપગમ્ય હ ॥

વૃષપર્વાણ્માસીનમિત્યુવાચાવિચારયન્ ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:—પછી ક્રોધ પામેલા ભૃગુશ્રેષ્ઠ કવિપુત્ર શુક્ર જ્યાં વૃષપર્વા બેઠો હતો ત્યાં ગયા અને સહસા તેને કહેવા લાગ્યા: 'હે રાજન્! અધર્મ કર્યો હોય, તો તે ગાયની જમ તરત જ ફળતો નથી—તે તો આવર્તન પામીને ધીરે ધીરે તેના કરનારનાં મૂળિયાં કાપી નાખે છે. જમ કાંસીને ખાવાથી પેટને પીડા થાય જ છે, તેમ પાપ પણ ચોક્કસ ફળ આપે જ છે. કદાચ પોતાને વિશે તેનું ફલ તે ન જોઈ શકે તો ય તેના પુત્રો અને પૌત્રોને* વિશે તો તે દેખાય

* અહીં એવી શંકા થાય કે પિતાનું કરેલું ભોગવે તો 'કર્મનું ફલ કતાને જ મળે' એ ન્યાયને બાધ લાગશે.

ઉત્તર:—યો વૈમાનિનં માગાન્નુદત્તે ચયતે વૈનં સ યદિ વૈનં ન ચયતેઽથ પુત્રમથ પૌત્રં ચયતે. અર્થ:—જો કાઈ ધન અથવા માનના ભાગી હોય

જ છે. મારા ઘરમાં રહેલા ધર્મજ્ઞ, નિષ્પાપ અને સેવાપરાયણ બ્રાહ્મણ બૃહસ્પતિપુત્ર કયને તમે મારી નાખ્યો હતો. આમ તમે જ વધને અયોગ્ય હતો, તેનો તમે વધ કર્યો હતો, તે કારણે તેમ જ મારી પુત્રીને તમે મારવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેને લીધે, હે વૃષપર્વા! આ હું તને તારા બાન્ધવો સહિત ત્યજી દઉં છું તે બલુ. હે રાજા! હું તારા દેશમાં તારી સાથે રહી શકું એમ નથી. અલ્પા દૈત્ય! શું તું મને મિથ્યા ખડખડનારો સમજ છે કે જ્યોતી તું તારી જાતનો દોષ ટાળતો નથી અને મારી ઉપેક્ષા કરે છે? ૧-૭

વૃષપર્વા ઓલ્યો:—હે ભાગવ! આપનામાં હું અધર્મ કે અસત્ય વાત બોલતો નથી. આપનામાં ધર્મ અને સત્ય છે. આપ પ્રસન્ન થાઓ. હે ભાગવ! આપ અમને છોડીને અહીંથી ચાલ્યા જશો, તો અંમે દરિયામાં ડૂબી મરશું, કેમકે અમારે બીજું કંઈ શરણ નથી.

શુક ઓલ્યો:—હે અસુર! તમે સાગરમાં સમાઓ કે આકાશમાં અટવાઓ, પણ હું મારી પુત્રીનું અપ્રિય નહિ જ સહી શકું; કેમકે તે મને ઘણી વહાલી છે. દેવયાનીમાં જ મારું જીવન રહ્યું છે, તેને પ્રસન્ન કરો. જમ ઇન્દ્રનો બૃહસ્પતિ, તેમ તમારો હું યોગક્ષેમ કરનારો છું.

તેને તે ભાગ્યે દૂર કરે છે, તો તે દૂર કરનારાને તેનું પાપકલ્પ મળે છે; પણ જો તે પાપકલ્પ તેને ન મળ્યું તો તેના પુત્રને કે પૌત્રને મળે છે, એમ શ્રુતિ કહે છે; અને પૂર્વે જણાવેલો ન્યાય તો પિતાએ કરેલી જાતેષિ (એક સંસ્કાર)નું ફલ પુત્રને પ્રાપ્ત થાય છે તથાપિ પુત્રની સાથે પોતાનું ઐકાત્મ્યાભિમાન હોવાથી પિતાને પણ પ્રાપ્ત થયેલું ગણાય એટલે બાધિત થતો નથી. વળી પિતા મરણ પામ્યો હોય તો પણ પુત્રો દરિદ્રી સહ ગયા હોય અથવા દુર્જન નીકળ્યા હોય તો પિતાનું શ્રાદ્ધાદિક કરતા નથી. એટલે તત્તજન્ય દુઃખાદિ ફલ મૃત પિતાને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરથી પોતાનું કરેલું પોતાને અથવા પુત્ર-પૌત્રને પ્રાપ્ત-થાય છે તે યોગ્ય જ કહ્યું છે.

—નોલકંઠ

x ન મળેલું મેળવી આવવું તે 'યોગ' અને મળેલાનું રક્ષણ કરવું તે 'ક્ષેમ'

વૃષપર્વા ઓલ્યો:—હે ભાગવ! આ ભૂમંડલમાં અસુરશ્રેણીની જે કાંઈ સંપત્તિ છે, જે કાંઈ હાથી, ઘોડા અને ગાય આદિ છે, તેના તેમજ મારા આપ સ્વામી છો. ૮-૧૧

શુક ઓલ્યો:—હે મહાઅસુર! દૈત્યપતિ-ઓની જે કાંઈ સંપત્તિ છે, તેનો જો હું અધીશ્વર હોઉં, તો તમે આ દેવયાનીને પ્રસન્ન કરો. ૧૨

વૈશંપાયન ઓલ્યો:—શુકે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મહાવિદ્વાન વૃષપર્વાએ તેમને 'ભલે એમ હો!' એમ કહ્યું. પછી દેવયાની પાસે જઈને ભાગવે તેને તે વાત કરી. ૧૩

દેવયાની ઓલી:—હે પિતા! હે ભાગવ! રાજાની સંપત્તિના તમે જ સ્વામી છો એ હું નથી બોલતી, એટલે રાજા પોતે જ તે મને કહે.

વૃષપર્વા ઓલ્યો:—હે 'સુહાસિની' દેવયાની! તું જે કાંઈ કામનાને ઇચ્છતી હશે, તે હું પૂરી કરીશ—પછી ભલે તે ગમે તેવી દુર્લભ હોય.

દેવયાની ઓલી:—હું ઇચ્છું છું કે, મારા પિતા મને જ્યાં આપે ત્યાં તે શર્મિષ્ઠા હજાર કન્યાઓ સાથે મારી દાસી થઈને મને અતુસર.

વૃષપર્વા ઓલ્યો:—અરે! ઓ ધાત્રી! તું ઊઠ—જ, શર્મિષ્ઠાને ઝટ લઈ આવ. દેવયાની ઇચ્છે છે તેમ કરો. ૧૪-૧૮

વૈશંપાયન ઓલ્યો:—પછી ધાત્રીએ ત્યાં જઈને શર્મિષ્ઠાને આ વચન કહ્યું: 'ભદ્રા! તું ઊઠ! હે શર્મિષ્ઠા! તું સગાંવહાલાને સુખ આપ. દેવયાનીની પ્રેરણાથી બ્રાહ્મણ શુક શિષ્યોને છોડી બંધ છે—તો હે નિર્દોષ! તે દેવયાની જે ઇચ્છા કરે છે, તેને તું અતુસર. ૧૯

શર્મિષ્ઠા ઓલી:—શુક જો મને દેવયાનીને જ કારણે બોલાવતા હોય, તો દેવયાની જે ઇચ્છતી હશે તે હું તત્કાલ કરીશ. મારા દોષને લીધે જ, મારે જ માટે, શુક અને દેવયાની ન બોલ્યા. ૨૦, ૨૧

વૈશંપાયન ઓલ્યો:—પછી પિતાની

થી તે શર્મિષ્ઠા હજાર કન્યાઓથી વીંટાઇને, પાલ-
ખીમાં બેસીને, ઝટઝટ ઉત્તમ નગરમાંથી બહાર
નીકળી, દેવયાનીની પાસે જઈ કહેવા લાગી.

શર્મિષ્ઠા બોલી:-હું હજાર દાસીઓ સાથે
તમારી સેવા કરનારી દાસી છું. તમારા
પિતા તમને જ્યાં આપશે, ત્યાં હું તમને
અનુસરીશ. ૨૩, ૨૪

દેવયાની બોલી:-હું તો સ્તુતિ કરનારની,
યાચના કરનારની અને દાન લેનારની દીકરી
છું, તું સ્તુતિ પામનારની સુતા મારી દાસી કેમ
કરીને થશે? ૨૪

શર્મિષ્ઠા બોલી:-કાઈ રીતે ય મારે દુઃખી
સગાવહાલાને સુખ આપવું જોઈએ. આથી,
તમારા પિતા તમને જ્યાં આપશે ત્યાં હું તમા-
રી પાછળ આવીશ. ૨૫

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આમ વૃષપર્વાની પુ-
ત્રીએ દાસી થવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, એટલે હે રાજ-
શ્રેષ્ઠ! દેવયાનીએ તેના પિતાને આ વાક્ય કહ્યું.

દેવયાની બોલી:-ખાપુ! હવે હું નગરમાં
આવું છું. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! હું પ્રસન્ન થઈ છું,
તમારું વિજ્ઞાન અને તમારું વિદ્યાબલ સફલ છે.

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પુત્રીએ આ પ્રમાણે
કહ્યું, ત્યારે તે મહાયશસ્વી દ્વિજવર આનંદ
પામ્યા અને સર્વ દાનવોથી પૂજા પામીને
નગરમાં પેઠા. ૨૬-૨૮

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-નિર્ગત
સંલવપર્વમાં 'યયાતિ-ઉપાખ્યાન'

નામનો અધ્યાય ૮૦ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૧ મો

યયાતિ રાજ સાથે દેવયાનીનાં લગ્ન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

અય દીર્ઘસ્ય કાલસ્ય દેવયાની નૃપોત્તમ ॥

ચનં તદેવ નિર્યાતા ક્રીડાર્થં વરવાણીની ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે નરપતિશ્રેષ્ઠ! પછી

ધણે લાંબે વખતે તે સુંદરી દેવયાની તે જ
વનમાં ક્રીડા માટે ગઈ. તે સહસ્ર દાસીઓ અને
શર્મિષ્ઠા સાથે તે જ ભાગમાં ગઈ અને યથેચ્છ
કરવા લાગી. ત્યાં તે સર્વ સખીઓ સાથે બહુ જ
આનંદ પામી. તે સર્વે ક્રીડાઓ કરતી હતી,
મધુવૃક્ષનો મધુ પીતી હતી, વિવિધ ભોજનો
કરતી હતી અને ક્લોને આરોગતી હતી. એવામાં
મૃગયાની ઇચ્છાવાળો અને યાકથી પીડાયેલો
નહુપુત્ર યયાતિ પાણી માટે ફરી તે જ ભાગમાં
આવી પહોંચ્યો. તેણે મધુપાન કરતી, ક્રીડા
કરતી અને સુંદર આભૂષણોથી વિભૂષિત થયેલી
દેવયાની અને શર્મિષ્ઠા એ બે યુવતીઓને જોઈ.
વળી નિર્મલ હાસ્યવાળી, અજોડ રૂપવાળી, સુંદ-
રીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને શર્મિષ્ઠાથી પગથાંપી આદિ
સેવા પામતી તે દેવયાનીને તેણે બેઠેલી જોઈ.

યયાતિ બોલ્યા:-એ હજાર કન્યાઓથી
વીંટાયેલી એવી હે બે કન્યાઓ! હે શુભા! હું
તમારા જેઠાં ગોત્રો અને નામો પૂછું છું.

દેવયાની બોલી:-હે રાજ! હું તે તમને
કહું છું. તમે મારું વચન સાંભળો. અસુરોના યુરુ
જ શુક્રાચાર્ય છે, તેમની મને પુત્રી બોલે; આ જ
મારી સખી અને દાસી છે અને જ જ્યાં હું
જઈ ત્યાં આવનારી છે, તે દાનવરાજ વૃષપર્વાની
પુત્રી શર્મિષ્ઠા છે. ૧-૧૦

યયાતિ બોલ્યા:-આ મનોહર ભ્રમરવાળી
અને સુંદર અંગવાળી કન્યા દાનવપતિની પુત્રી
છે, તો તે તારી સખી અને દાસી કેમ કરીને
થઈ? આ વિશે મને આશ્ચર્ય થાય છે.

દેવયાની બોલી:-હે નરશ્રેષ્ઠ! સૌ દર્ઢ
લાગ્યને જ અનુસરે છે; તો એ ભાગ્યાધીન વાત
છે, એમ માનીને તમે વિચિત્ર વાતો કરશો મા.
તમારું રૂપ અને તમારા વેષ રાજનાં જવાં છે
અને તમે બ્રહ્મનાણી બોલો છો. તો મને કહે!
તમારું નામ શું? તમે ક્યાંથી આવ્યા? અને
તમે કાના પુત્ર છો? ૧૧-૧૩

યયાતિ યોદ્ધોઃ-મેં બ્રહ્મચર્ય પૂર્વક સં-
પૂર્ણ વેદનું અધ્યયન કર્યું છે, હું રાજ છું.
અને યયાતિ નામે પ્રસિદ્ધ છું.

દેવયાની યોલી:-હે રાજ! તમે શા હેતુ-
એ આ ભાગમાં આવ્યા છો? પાણીમાં જન્મેલી
કંઈ ચીજ લેવાને કે પછી મૃગયાની ઇચ્છાએ
તમે અહીં આવ્યા છો? ૧૪, ૧૫

યયાતિ યોદ્ધોઃ-હે ભદ્રા! શિકારની
ઇચ્છાવાળો હું પાણી પીવાને આવ્યો છું. હું
ધણે જ લોથપોથ થઈ ગયો છું. તો તમે મને
જવાની રજા આપસો. ૧૬

દેવયાની યોલી:-એ હજાર કન્યાઓ સાથે
અને દારી શર્મિષ્ઠા સાથે હું તમારે અર્ધીન
છું. તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમે મારા સખા
અને ભત્રીં બનો. ૧૭

યયાતિ યોદ્ધોઃ-હે શુકનંદિની! તારું
કલ્યાણ હો! હે ભાવિની! તું બાળુ કે હું તારે
માટે યોગ્ય નથી. હે દેવયાની! તારા પિતા
રાજની સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કરશે નહિ.

દેવયાની યોલી:-બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિય ઉત્પન્ન
કર્તા છે અને ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણો સાથે મિશ્ર થયા
છે. હે નહુપપુત્ર! તમે પણ ઋષિ અને ઋષિ-
પુત્ર છો માટે તમે મને પરણો. ૧૮, ૧૯

યયાતિ યોદ્ધોઃ-હે સુંદરીશ્રેષ્ઠ! ચારે
વર્ણ એક દેહમાંથી ઉદ્ભવી છે, પણ તેમના
ધર્મો અને આચારો અલગ અલગ છે. એ સૌમાં
બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ છે. ૨૦

× ઋષિ બુધથી ધ્રુવામાં પુરુરવા, તેનો આયુ,
આયુનો નહુપ અને તેનો-યયાતિ એ અભિપ્રાયથી
યયાતિને ઋષિ અને ઋષિપુત્ર કહ્યા છે. શંકા:-ક્ષત્રિય-
કન્યામાં બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થયેલો બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિ-
યની પત્નીમાં બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષત્રિય જ કહે
વાય, તો પછી યયાતિને ઋષિપુત્ર કેમ કહ્યા? આ
શંકાનું સમાધાન એ છે કે, ધ્રુવા કંઈ ક્ષત્રિયપત્ની ન
હતી, માટે યયાતિ બુધઋષિનો વંશજ હોવાથી તેને
ઋષિપુત્ર કહ્યો છે.

દેવયાની યોલી:-હે નહુપપુત્ર! આ પહેલાં
કાઈ બીજા પુરુષ એડે પાણિયહણુપી ધર્મનું
સેવન કર્યું નથી. તમે જ પ્રથમ મારો તે હાથ
પકડ્યો હતો. તેથી હું તમને જ વરું છું. તમે
ઋષિએ તથા ઋષિપુત્રે પોતે જ મારો હાથ
સ્વીકાર્યો છે અને હું પણ મનસ્વિની છું, તો
પછી બીજે કાઈ પુરુષ મારા હાથને ક્યાંથી
અડી શકે? ૨૧, ૨૨

યયાતિ યોદ્ધોઃ-ભયંકર ઝેરવાળો સરપ
અને ચોમેર ભજકતો અગ્નિ, એ કરતાંય બ્રાહ્મણ
વિશેષ અસહ્ય છે, એમ જ્ઞાનીજને બાળુવું
જોઈએ. ૨૩

દેવયાની યોલી:-હે પુરુષોત્તમ! ઝેરયુક્ત,
સાપ અને ચોમુખે ભડકતો અગ્નિ એ કરતાંય
બ્રાહ્મણ વિશેષ કઠોર છે, એમ તમે કેમ કહ્યું?

યયાતિ યોદ્ધોઃ-ઝેરી સાપ એકને જ હણે
છે અને ચમ્પૈથી એક જ મરાય છે; પણ કુહુક થયેલો
બ્રાહ્મણ રાજ્યો સાથે નગરોનો પણ નાશ કરે
છે. આ કારણે, હે ભીરુ! બ્રાહ્મણ વિશેષ અસહ્ય
છે એવો મારો મત છે. આથી હે ભદ્રા! તારા
પિતાના આપ્ત્યા વિના હું તને ન પરણું.

દેવયાની યોલી:-હે રાજન! હું તો તમને
વરી જ ચૂકી છું. હવે ભલે મારા પિતા મારું દાન
કરે ત્યારે પરણજો. તમે મારું માયું કરશો નહિ.
મારા પિતા મને તમને આપે એટલે તમે મારો
સ્વીકાર કરજો. આમ કરશો, એટલે તમને ધાર્મિક
ભય નહિ જ રહે.

વૈશંપાયન યોદ્ધોઃ-પછી દેવયાનીએ
ધાત્રી એડે તુરતાતુરત પિતાને સંદેશો મોકલ્યો.
ધાત્રીએ તેમને બધું યથાવત્ કહ્યું. તે સાંભળીને
તે શુક ભાર્ગવ રાજને મળવા આવ્યા. શુકને
આવેલા જોઈને પૃથ્વીનાથ યયાતિએ હાથ જોડી
નમસ્કાર પૂર્વક ઊભા રહી, તે કવિપુત્ર બ્રાહ્મણને
વંદન કર્યા. ૨૪-૨૬

દેવયાની યોલી:-હે પિતા! આ રાજ

નહુપપુત્રે સંકટને વખતે મારો હાથ ઝાલ્યો હતો. હું તમને પ્રણામ કરીને માગું છું કે, તમે મને એમને આપો. આ લોકમાં હું બીજા કોઈને પતિ કરીશ નહિ. ૩૦

શુક ઓહ્યા:-હે વીર! મારી આ પ્રિય પુત્રીએ પતિ તરીકે તમને પસંદ કર્યા છે. માટે હે નહુપપુત્ર! આ હું તેને તમને આપું છું, તમે એને પટરાણી તરીકે સ્વીકારો. ૩૧

યયાતિ ઓહ્યા:-હે ભાગવ! આ લક્ષ્યે વર્ણસંકરતાનો મહાન અધર્મ અને ન લાગે એવું હે બ્રહ્મન! હું આપની પાસે વરદાન માગું છું. ૩૨

શુક ઓહ્યા:-તમને હું અધર્મમાંથી મુક્ત કરું છું. વળી તમે બીજું પણ ઇચ્છત વરદાન મારી પાસે માગો. * આ વિવાહથી તમે ગ્લાનિ ન પામજો. તમને હું પાપમુક્ત કરું છું. સુંદર કંડવાળી દેવયાનીને તમે ધર્મપૂર્વક પત્ની તરીકે સ્વીકારો અને તેની સાથે તમે અતુલ પ્રીતિ પામો. વૃષપર્વાની આ કુમારી શર્મિષ્ઠા છે, તેને તમે સદા માન આપજો, પણ હે રાજન! તમે કદી એ એને તમારી શય્યાભાગિની કરજો મા. ૩૩-૩૬

વૈશંપાયન ઓહ્યા:-શુકે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે રાજ યયાતિએ શુકાચાર્યની પ્રદક્ષિણા કરી અને શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર શુભ લક્ષ્ય કર્યા. શુકાચાર્ય પાસેથી પુષ્કળ ધન, ઉત્તમ દેવયાની અને શર્મિષ્ઠા સાથે બે હજાર કન્યાઓ મેળવીને, શુકાચાર્ય તેમજ દેવોથી સત્કાર પામીને, તેમજ મહાત્મા શુકની રજ લઇને તે નૃપશ્રેષ્ઠ પ્રસન્ન ચિત્તે પોતાની રાજધાનીએ ગયો. ૩૭-૨૯

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-તર્જત સંલવપર્વમાં 'યયાતિ-કિપાખ્યાન' નામનો અધ્યાય ૮૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૨ મો

દેવયાની અને શર્મિષ્ઠાને સંતાનપ્રાપ્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

યયાતિઃ સ્વપુરં પ્રાપ્ય મહેન્દ્રપુરસન્નિમમ્ ।

પ્રવિશ્યાંતઃપુરં તત્ર દેવયાનીં ન્યવેશયત્ ॥૧॥

વૈશંપાયન ઓહ્યા:-મહેન્દ્રપુરી જવી પોતાની રાજધાનીમાં આવીને યયાતિએ અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરી દેવયાનીને નિવાસ આપ્યો. દેવયાનીની સંભતિ પ્રમાણે વૃષપર્વાની તે સુતા શર્મિષ્ઠાને અશોકવનની પાસે ધર કરાવી તેમાં વાસ અપાવ્યો. સહસ્ર દારીઓથી વીંટાયેલી વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાને વસ્ત્ર તથા ખાનપાન આદિની વ્યવસ્થાપૂર્વક રૂઢી રીતે સત્કારવામાં આવી. નહુપપુત્ર તે રાજ્યે અનેક વર્ષો સુધી દેવયાની સાથે સુખ અને આનંદમાં વિહાર કર્યો. ઋતુકાલ આવતાં તે શ્રેષ્ઠ સુંદરી દેવયાનીએ ગર્ભ ધારણ કર્યો અને પહેલે ખોળે એક કુમારને જન્મ આપ્યો. ૧-૫

હજાર વર્ષ વીતી જતાં, જુવાનીને પ્રાપ્ત થયેલી વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાને પણ ઋતુકાલ જણાયો. તે વિચારવા લાગી કે 'મને ઋતુકાલ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે. પણ હજી હું પતિને વરી નથી. આ શું થયું? શું કરું? શું કરીને કૃતાર્થ થાઉં? આ દેવયાની તો જનેતા પણ થઈ ચૂકી. મને જુવાની આવેલી દોગટ છે, એ દેવયાનીએ યયાતિરાજને જમ સ્વામી કર્યા છે, તેમ હું પણ તેમને સ્વામી કરીશ. એ રાજ્યે મને પુત્ર રૂપી ફલ આપવું જ જોઈએ, એમ હું ચાક્રસ માનું છું. શું તે ધર્મમાં એકાંતમાં મારા મને દર્શન આપશે?' ૧-૯

તે જ વખતે તે રાજ મહેલમાંથી બહાર નીકળી અશોકવન પાસે આવ્યો શર્મિષ્ઠાને ભેટી બેઠો રહ્યો. મુદાસિની શર્મિષ્ઠા તેને એકલો

* આ વરદાન યયાતિએ શાપ થયા પછી માગ્યું હતું.

જેઈને તેની પાસે ગઈ અને તે હાથ બેઠી રાજાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી.

શર્મિષ્ઠા બોલી:-હે નાહુપ! સોમ, ઇન્દ્ર વિષ્ણુ, યમ, વરુણ અને તમારા ધરની સ્ત્રીઓને કાણુ જેઈ શકે એમ છે? હે રાજન્! મને તમે રૂપવતી, કુલીન અને શીલસંપન્ન બણો છો. હું તમને પ્રસન્ન કરી ચાલું છું કે, હે રાજ! તમે મને ઋતુદાન આપો. ૧૦-૧૩

યયાતિ બોલ્યો:-હું બાણું છું કે તું શીલયુક્ત અને અનિન્દિત એવી દાનવકન્યા છે. વળી તારા રૂપમાં તો હું સોમની અણી નટલો પણ દોષ જોતો નથી. હું જ્યારે દેવયાનીને પરણ્યો, ત્યારે કવિપુત્ર ઉશનાએ કહ્યું હતું, 'તારે આ વૃષપર્વાની પુત્રીને કદી પણ પથારીમાં ન બોલાવવી.'

શર્મિષ્ઠા બોલી:-હે રાજન્! મરકરીમાં, સ્ત્રીસંગમાં, વિવાહકાલે, પ્રાણસંકટમાં અને સર્વ ધનના નાશને સમયે એમ પાંચ પ્રસંગોમાં અસત્ય બોલાય તો તે પાપરૂપ થતું નથી. હે રાજ! સાક્ષીમાં પૂછનામાં આવતાં જે બૂઠું બોલે છે, તે પતિત જ થાય છે એમ કહેવું બિધ્યા છે. (કેમકે, ગાય, બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી, દીન, અનાથ આદિને માટે ખાસ પ્રસંગોએ બૂઠું બોલવું એ પુણ્યરૂપ છે.) પણ જ્યાં બંનેથી એક જ અર્થ સંધાતો હોય, ત્યાં બૂઠું બોલનારને બૂઠાણું હણી નાખે છે. ૧૪-૧૭

યયાતિ બોલ્યો:-રાજ તો સર્વ લોકને માટે પ્રમાણરૂપ છે. તે બૂઠું બોલે તો નાથ પામે. ધનના ભારે કષ્ટમાં આવી પડું તો પણ હું અસત્ય કરવાને હિંમત ન કરું.

શર્મિષ્ઠા બોલી:-હે રાજન્! અમારા બંનેના વિવાહ થયેલા ગણાય. સખીના જે પતિ છે તે મારા પણ પતિ છે. સખીઓમાં એકનો વિવાહ થતાં બીજાઓને પણ વિવાહ થયેલો દેવાય છે. હું તમને પતિરૂપે વરી જ છું.

યયાતિ બોલ્યો:-મારું આ વ્રત છે કે માગનાર જે માગે તે આપવું. તું મારી યાચના કરે છે તો કહે, હું તારી શી ઇચ્છા પૂરી કરું?

શર્મિષ્ઠા બોલી:-હે રાજન્! મને અધર્મથી બચાવો. ધર્મરક્ષા કરો. તમારાથી પુત્રવતી થઈ હું લોકમાં ઉત્તમ ધર્મ આચરું. હે રાજ! પત્ની, દાસ તથા પુત્ર એ ત્રણ નિર્ધન કહેવાય છે. તેમને જે કંઈ ધન મળે છે, તે તેઓ જેના સ્વામિત્વમાં હોય તેનું થાય છે. હું ભાર્ગવી દેવયાનીની દારી છું અને તમારી વશીભૂત થઈ છું. હે રાજન્! હું તમારા ઉપભોગને યોગ્ય છું. માટે તમે મારો સ્વીકાર કરો. ૧૮-૨૩

વૈશંપાયન બોલ્યો:-શર્મિષ્ઠાએ આમ કહ્યું, ત્યારે તે રાજાએ તેનું કહેવું સત્ય છે એમ બાણું. એ પછી તેણે શર્મિષ્ઠાને સત્કાર આપ્યો અને તેની ધર્મરક્ષા કરી. શર્મિષ્ઠાનો સમાગમ સેવીને તેણે યથેષ્ઠ મનોરથ સક્ષ્મ કર્યો અને એક બીજાને સન્માનીને તેઓ બંને યોગ્ય સ્થાને ગયાં. તે સમાગમથી સુંદર ભ્રમરવાળી અને સુમધુર હાસ્યવાળી શર્મિષ્ઠાએ તે તૃપ્તિશ્રેષ્ઠથી પ્રથમ ગર્ભ ધારણ કર્યો. હે રાજન્! પછી યોગ્ય કાલે તે કમલનેણીએ કમલનયન દેવપુત્ર જેવા એક કુમારને જન્મ આપ્યો. ૨૪-૨૭

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત.

સંભવપર્વમાં 'યયાતિ-ઉપાખ્યાન'

નામનો અધ્યાય ૮૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૩ મો

યયાતિ રાજ શાપથી વૃદ્ધ થયો

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

શ્રુત્વા કુમારં જાતં તુ દેવયાની શુચિસ્મિતા ।

ચિંતયામાસ દુઃસ્વાર્તાં શર્મિષ્ઠાં પ્રતિ ભારત ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યો:-હે ભારત! શર્મિષ્ઠાને કુમાર જન્મેલા સાંભળીને શુદ્ધ સ્મિત-

વતી દેવયાની' દુઃખ પામી અને શર્મિષ્ઠા વિશે વિચાર કરવા લાગી. શર્મિષ્ઠા પાસે જઈને દેવયાની આ પ્રમાણે બોલી.

દેવયાની બોલી:-હે સુંદર ભવાંવાળી ! કામથી લોભાઈને તેં આ શું પાપ ક્યું ? ૧, ૨

શર્મિષ્ઠા બોલી:-કાઈ એક વેદવેત્તા અને ધર્માત્મા ઋષિ આવ્યા હતા. તે વરદાતાને મેં ધર્માનુસાર મારી ઋતુની રક્ષા કરવા પ્રાર્થના કરી હતી. હે સુસ્મિતા ! હું અન્યાયે કામ આચરતી નથી; ઋષિથી થયેલો આ મારો પુત્ર છે-આ હું તમને સાચું કહું છું. ૩, ૪

દેવયાની બોલી:-હે ભીરુ ! જો એ એમ જ છે, તો તે રહું છે. તે બ્રાહ્મણને તું આજ્ઞાપતી હશે. હું તે બ્રાહ્મણને ગોત્ર, નામ તથા કુલથી જાણવા ઇચ્છું છું. ૫

શર્મિષ્ઠા બોલી:-તપ અને તેજથી તે સૂર્ય જેવા પ્રકાશમાન હતા. હે શુચિસ્મિતા ! તેમને જોઈને તેમને પૂછવાની મારી હામ જ નહોતી રહી. ૬

દેવયાની બોલી:-હે શર્મિષ્ઠા ! જો આમ જ છે અને જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ મહાત્મા બ્રાહ્મણથી જ તને આ પુત્ર થયો છે, તો તો મને રાપ નથી. ૭

વૈશંપાયન બોલ્યા:-તેઓએ આમ બોલીને અંદરઅંદર એકબીજાની મશ્કરી કરી; અને પછી ભાર્ગવી વાત ઠીક છે-એમ જાણી પોતાના રહેઠાણે ગઈ. રાજ યથાતિએ દેવયાની-માં બીજા ધન્વ અને વિષ્ણુ જેવા યદુ અને તુર્વસુ નામે બે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. તે જ રાજ-વિંથી શર્મિષ્ઠાને દુહા, અનુ અને પૂરુ નામે ત્રણ દુભારો જન્મ્યા. હે રાજન ! કોઈ એક વાર સુસ્મિતા દેવયાની યથાતિ સાથે એકાંત વનમાં ગઈ. ત્યાં તેણે દેવના જેવા રૂપનાળા ત્રણ દુભારોને નિર્ભયતાથી રમતા જોયા. આથી તે વિસ્મય પામી અને રાજને આ પ્રમાણે કહ્યું.

દેવયાની બોલી:-હે રાજન ! દેવપુત્રના

જેવા આ સુંદર બાલકો કોના છે ? તે જ અને રૂપમાં મને તો તેઓ તમારા જેવા લાગે છે. ૮

વૈશંપાયન બોલ્યા:-રાજને આ પ્રમાણે પૂછીને તેણે દુભારોને પૂછ્યું.

દેવયાની બોલી:-હે બાલકો ! તમારું, નામ શું ? તમારો વંશ કયો ? તમારા પિતા કોણ ? તમે મને ખરેખરું કહો; તો હું તે સાંભળવા ઇચ્છું છું. તે છોકરાઓએ આંગળી ચીંધીને તે રાજને જ બતાવ્યો અને પોતાની માતા શર્મિષ્ઠા છે એમ કહ્યું. ૯-૧૫

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આમ કહીને તેઓ બધા સામટા રાજ પાસે ગયા; પણ રાજએ દેવયાની ત્યાં હોવાથી તેમનો આદર કર્યો નહિ. તે બાળકો રડતા રડતા શર્મિષ્ઠા પાસે ગયા અને રાજ બાળકોનું બોલવું સાંભળીને લજ્જિત થયા જેવા દેખાયા. તે બાળકોનો રાજ પ્રત્યેનો પ્રેમ જોઈને અને રહસ્ય પામી જઈને તે દેવી દેવયાનીએ શર્મિષ્ઠાને આ પ્રમાણે કહ્યું.

દેવયાની બોલી:-મારી તાબેદાર હોવા છતાં તેં કેમ મારું અહિંત ક્યું ? તેં અસુર-ધર્મ જ આચર્યો છે. તને મારી બીક પણ ન લાગી ? ૧૬-૧૮

શર્મિષ્ઠા બોલી:-હે શુભસ્મિતા ! મેં જ ઋષિ વિશે કહ્યું હતું તે સાચું જ છે. ન્યાય અને ધર્મથી ચાલનારી હું તારાથી ન હું. હે શોભના ! તું ન્યાયે સ્વામીને વરી હતી, ત્યારે હું પણ તેમને જ વરી હતી. સખીનો જ સ્વામી હોય, તે ધર્મથી પોતાનો પણ સ્વામી થાય છે. તું બ્રાહ્મણપુત્રી છે, મોટી છે, તું મારી પૂજા અને માનને યોગ્ય છે; પણ તું કેમ નથી જાણતી કે આ રાજાને અને તારાથી પણ વિશેષ અધિક પૂજ્ય છે ? ૨૦-૨૨

વૈશંપાયન બોલ્યા:-તેનાં આ વચન સાંભળીને દેવયાની બોલી: 'હે રાજન ! હવે હું અહીં નહિ રહું; તમે મારું અપ્રિય ક્યું છે.'

તે એકદમ ભૂલી થઈ ગઈ, આંખમાં આંસુવાળી અને શુક્રાચાર્ય પાસે સત્તર જવા નીકળેલી તે સ્થામાં દેવયાનીને જોઈને રાજ ખૂબ સંતાપ પાડ્યો. તે રાજ ગલરાટમાં પડી ગયો અને મનામણાં કરતો કરતો તેની પાછળ પાછળ ગયો. પણ ક્રોધથી જની આંખો લાલલાલ થઈ ગઈ હતી એવી તે પાછી ફરી નહિ. રાજને કશો જ બોલ કદાચ વિના, તે આંસુભીની આંખોવાળી દેવયાની ઉશ્કારાની પાસે ઝટ પહોંચી ગઈ. પિતાને જોતાં જ તેણે તેમને પ્રણામ કર્યા અને પોતે સામે ભૂલી રહી; પછી એવામાં યયાતિએ આવીને પણ ભાર્ગવની પૂજા કરી. ૧૮-૨૭

દેવયાની બોલી:-અધર્મથી ધર્મ હાર્યો છે, નીચ જાંચ થઈ ગયો છે, વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠા મને ટપી ગઈ છે. આ રાજ યયાતિથી એને ત્રણ પુત્રો થયા છે, ત્યારે મને અભાગણીને બે જ થયા છે. હે પિતા! આ હું તમને સાચું કહું છું. હે ભાર્ગવશ્રેષ્ઠ! આ રાજ ધર્મજ્ઞ તરીકે વિખ્યાત છે. હે કાવ્ય! હું તમને કહું છું કે એમણે મર્યાદા ઝાળંગી છે. ૨૮-૩૦

શુક બોલ્યા:-હે મહારાજ! તમે ધર્મજ્ઞ હોવા છતાં અધર્મને વહાલો કર્યો છે, તેથી કઠોર બૂઠાપો. તમને અવિલંબે ઘેરી વળશે. ૩૧

યયાતિ બોલ્યા:-હે ભગવન! ઋતુની ચાચના કરતી દાનવરાજની પુત્રીને વિશે મેં આ ધર્મ કાર્ય કયું છે; હું બીજા વિચારે પ્રેરાયો નથી. ઋતુની યાચના કરતી સ્ત્રીને જે પુરુષ ઋતુદાન આપતો નથી, તેને હે બ્રહ્મન! બ્રહ્મવાદીઓ ગર્ભધાતી કહે છે. કામનાવાળી અને ગમન કરવા યોગ્ય એવી સ્ત્રીએ કાંઈની એકાંતમાં પ્રાર્થના કરી હોય અને તે જો તેની પાસે ન બચ, તો ધર્મશાસ્ત્રોમાં પંડિતો તેને ગર્ભહત્યારો કહે છે. હે ભાર્ગવ! આ કારણો તપાસીને, અધર્મના ભયથી વ્યાકુલ થઈ, હું શર્મિષ્ઠા પાસે ગયો હતો. ૩૨-૩૫

શુક બોલ્યા:-હે રાજ! તમે મારે અધીન છો. એટલે તમારે મારી આજ્ઞા લેવી જોઈતી હતી. હે નાહુપ! ધર્મની ખાખતોમાં મિથ્યા આચાર કરનારને ધર્મની ચોરીનું પાપ ચડે છે.

વૈશંપાયન બોલ્યા:-ક્રોધવશ થયેલા ઉચનાએ નહુપપુત્ર યયાતિને શાપ આપ્યો, એટલે તે તેની આગલી અવસ્થા છોડી એકદમ ધડપણને પામ્યો. ૩૬, ૩૭

યયાતિ બોલ્યો:-હે ભાર્ગવ! હું દેવયાનીમાં યૌવનભોગોથી અતૃપ્ત છું. હે બ્રહ્મન! એવી કૃપા કરો કે મારામાં ધડપણ ન પેસે. ૩૮

શુક બોલ્યા:-હે ભૂમિપાલ! હું મિથ્યા બોલતો નથી. આ ધડપણ તને આબંધુ જ છે. પણ ઇચ્છતો હોય તો એ બૂઠાપો તું કાઈ બીજાને વિશે દાખલ કર. ૩૯

યયાતિ બોલ્યો:-હે બ્રહ્મન! તમે આ વાતને સંમતિ આપો કે મારો જે પુત્ર મને યુવાની આપશે, તે રાજ્યનો, પુણ્યનો અને કીર્તિનો ભોગવનાર થશે. ૪૦

શુક બોલ્યા:-હે નહુપપુત્ર! ભાવપૂર્વક મારું ધ્યાન ધરીને તું યથેચ્છ રીતે બીજામાં વૃદ્ધાવસ્થા દાખલ કરી શકશે. તને પાપ નહિ લાગે. જે પુત્ર તને પોતાનું યૌવન આપશે, તેજ રાજ થશે, તે આયુષ્યમાન અને કીર્તિમાન થશે અને તેને અનેક સંતાનો થશે. ૪૧-૪૨

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત સંભવપર્વમાં ‘યયાતિ-ઉપાખ્યાન’ નામનો અધ્યાય ૮૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૪ મો

પૂરુષે યયાતિની વૃદ્ધતા સ્વીકારી

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

જરાં પ્રાપ્ય યયાતિસ્તુ સ્વપુરં પ્રાપ્ય ચૈવ હિ ॥

પુત્રં જ્યેષ્ઠં વરિષ્ઠં ચ યદુમિત્યવ્રવીદ્વચઃ ॥ ૧ ॥

યયાતિ પોતાના નગરે ગયો અને મોટા તથા શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના પુત્ર યદુને આ વાક્યો કહેવા લાગ્યો. ૧

યયાતિ બોલ્યો:-બેટા ! કવિપુત્ર ઉશનાના શાપે કરીને મને ઘડપણ, કરચળી તથા પળિયાં આવ્યાં છે, પણ યૌવનથી હજી હું તમ થયો નથી. હે યદુ ! તું જે મારા ઘડપણની સાથે પાપ સ્વીકારી લે, તો તારી યુવાનીથી હું વિષયભોગો ભોગવું. આગળ ઉપર, હજાર વરસ પૂરાં થતાં, હું તને તારી યુવાની પાછી આપીશ અને ફરી મારા ઘડપણની સાથે પાપ પણ લઈ લઈશ. ૨-૪

યદુ બોલ્યો:-હે રાજન ! ઘડપણમાં ખાવા-પીવામાં અનેક હરકતો પડે છે, તેથી તમારી વૃદ્ધાવસ્થાને હું નહિ લઉં. આ મારો નિશ્ચય છે. ઘડપણ કરીને માણસનાં દાઢીમૂછ ઘોળાં થાય છે, તેનો આનન્દ જીડી બંધ છે, તેનાં અંગો શિથિલ થાય છે અને તેના શરીર ઉપર કરચળીઓ પડે છે. તે કદ્રૂપો, દૂબળો, સૂકલકડી અને કાર્ય કરવામાં અશક્ત બને છે. તે તરુણો અને સહકારી સાથીઓથી અપમાન પામે છે. તે ઘડપણને હું ઇચ્છતો નથી. હે રાજ ! તમને મારા કરતાં વિશેષ પ્રિય એવા ઘણા પુત્રો છે. આથી, હે ધર્મજ્ઞ ! તમે જે બીજા કોઈને વૃદ્ધાવસ્થા સ્વીકારવાનું કહેા ને ! ૫-૮

યયાતિ બોલ્યો:-હે તાત ! તું મારા દૃઢ્યમાંથી જન્મ્યો છે, છતાં તું તારી યુવાની મને આપતો નથી, તો તારી પ્રજા રાજ્ય ભોગવનારી નહિ થાય. હે તુર્વસુ ! બેટા ! તું મારા ઘડપણની સાથે પાપ સ્વીકાર. હું યૌવનથી વિષયો ભોગવું. હજાર વરસ પૂરાં થશે, ત્યારે તારું યૌવન હું પાછું આપીશ અને હું મારી વૃદ્ધાવસ્થા સાથે પાપ સ્વીકારી લઈશ. ૯-૧૧

તુર્વસુ બોલ્યો:-પિતાજી ! કામ અને ભોગનો નાશ કરનારી, બળ અને રૂપનો અંત

આણનારી, તેમજ બુદ્ધિ અને પ્રાણનો વિનાશ લાવનારી એ વૃદ્ધાવસ્થાને હું ચાહતો નથી. ૧૨

યયાતિ બોલ્યો:-હે તુર્વસુ ! તું મારા દૃઢ્યમાંથી જન્મ્યો છે અને છતાં તું તારું યૌવન મને આપતો નથી. તો તારી પ્રજાનો સમૂળ નાશ થશે અને હે મૂઠ ! તું અત્યંત પાપી મેરુચ્છાનો રાજા થશે; તે મેરુચ્છાના ધર્મ અને આચાર સેળભેળ થઈ ગયા હશે, તેઓ પ્રતિલોભ આચરણવાળા હશે, માંસલક્ષી હશે, ગુરુપત્નીમાં આસક્ત હશે, પંખીઓની યોનિમાં ગમન કરનારા હશે અને તેઓ પશુના જવા ધર્મવાળા હશે. ૧૩-૧૫

વૈશંપાયન બોલ્યો:-આ પ્રમાણે તે યયાતિએ પોતાના પુત્ર તુર્વસુને શાપ આપ્યો. પછી શર્મિષ્ઠાના પુત્ર દ્રુહ્યુને આ રીતે કહેવા લાગ્યો. ૧૬

યયાતિ બોલ્યો:-હે દ્રુહ્યુ ! રૂપ અને રંગની વિનાશક એવી વૃદ્ધાવસ્થા તું હજાર વરસ માટે લે અને મને તારી યુવાની આપ. હજાર વરસ પૂરાં થતાં, હું તને તારી યુવાની પાછી આપીશ અને વૃદ્ધાવસ્થા સાથે ફરી વાર હું પાપ લઈ લઈશ. ૧૭-૨૮

દ્રુહ્યુ બોલ્યો:-જીણું મનુષ્ય હાથીને, રથને, ઘોડાને કે સ્ત્રીને ભોગવી શકતો નથી. તેની વાણી પણ લથડી પડે છે. તે વૃદ્ધાવસ્થાને હું ઇચ્છતો નથી.

યયાતિ બોલ્યો:-તું મારા દૃઢ્યમાંથી જન્મ્યો છે, છતાં તું તારું યૌવન મને આપતો નથી. તેથી, હે દ્રુહ્યુ ! તારી પ્રિય કામના તને ક્યારેય સફળ નહિ થાય. વળી ન્યાં ઉત્તમ અશ્વરથો, ઘોડાઓ, હાથીઓ, મ્યાનાઓ, ગધેડાંઓ, બકરાઓ, બળદો તથા પાંદળીઓ આદિથી આવજાવ થઈ શકશે નહિ. ન્યાં સદા તરાપાથી જ કે દૂદીને જ જવાનું બની શકશે, ત્યાં—તે દેશમાં તું તારા વંશજો સાથે રાજ ન કરેનાઈ ભોગ નામને પામશે. ત્યારે હે અનુ ! તું મારા ઘડપણ સાથે પાપને સ્વીકાર. તેથી એક

હજાર વરસ સુધી હું યૌવનભોગ ભોગવું. ૧૯-૨૦

અનુ બોલ્યો:-ધરડો માણસ બાળકની નજમ વગર વખતે અપવિત્ર અન્ન મોંમાં મૂકે છે. ચોગ્ય વખતે તે અગ્નિમાં આહુતિ આપતો નથી. તો, તે વૃદ્ધાવસ્થાને હું ઇચ્છતો નથી. ૨૪

યયાતિ બોલ્યો:-તું મારા હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે અને છતાં તું તારી જીવાની મને આપતો નથી અને વળી ઘડપણના દોષ તો ગણાવ્યા છે, તો એ દોષો તને જ લાગે. વળી તારી પ્રજા યૌવનને પામતાં જ મરી જશે. તું પણ શ્રુતિસ્મૃતિ અનુસારના અગ્નિકર્મથી શ્રદ્ધ થશે. અતુને કહ્યા પછી સર્વથી નાના પુત્ર પૂરુને યયાતિ કહે છે:-હે પુરુ! તું મારે પ્રિય પુત્ર છે, તું સર્વશ્રેષ્ઠ થશે. ખેટા! કવિપુત્ર ઉચનાના શાપથી મને ઘડપણ, કરચળી અને પળિયાંએ ઘેરી લીધો છે. મને હજી જીવાનીની તૃપ્તિ યદી નથી. હે પુરુ! મારા ઘડપણ સાથે તું પાપ સ્વીકાર. એટલે તારા યૌવન વડે હું થોડો કાળ વિષયો ભોગવું. હજાર વરસ પૂરાં થશે, એટલે હું તને તારી જીવાની પાછી આપીશ અને ઘડપણ સાથેનું મારું પાપ સ્વીકારીશ. ૨૫-૩૦

વૈશંપાયન બોલ્યો:-તેણે આમ કહ્યું, એટલે પૂરુએ તત્કાળ પિતાને કહ્યું: “હે મહા રાજા! તમે મને નજમ કહ્યું છે, તેમજ તમારું વચન પાળીશ. હે રાજા! હું તમારા ઘડપણ સાથે પાપ સ્વીકારું છું. મારી પાસેથી તમે યૌવન લો અને યથેચ્છ કામ ભોગવો. વૃદ્ધાવસ્થાથી ઢંકાયેલો હું તમારું રૂપ અને તમારી અવસ્થા ધારણ કરીશ. હું તમને મારી યુવા આપીને તમે મને કહેશો તેમ કરીશ. ૩૧,૩૨

યયાતિ બોલ્યો:-ખેટા પુરુ! તારા પર હું પ્રસન્ન થયો છું. પ્રસન્ન થયેલો હું તને આ વરદાન આપું છું-તારા રાજ્યમાં તારી પ્રજા સર્વ કામનાઓની પૂર્તિથી પ્રસન્ન રહેશે. આમ કહીને, મહાતપસ્વી યયાતિએ કવિપુત્ર શુક્રનું

ધ્યાન ધર્યું અને પછી મહાત્મા પૂરુને વિશેષ પોતાનું ઘડપણ દાખલ કર્યું. ૩૩,૩૪
ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાનંતર્ગત સંલવપર્વમાં ‘યયાતિ-ઉપાખ્યાન’ નામનો અધ્યાય ૮૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૬ મો

પૂરુનો રાજ્યાભિષેક અને યયાતિ-
તું વનગમન

॥ વૈશંપાયન ઉચ્ચ ॥

પૌરવેણાય વયસા યયાતિર્નહુપાત્મજઃ ।

પ્રીતિયુક્તો નૃપશ્રેષ્ઠચાર વિપયાન્ પ્રિયાન્ ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યો:-નૃપોત્તમ નહુપપુત્ર યયાતિ રાજ પ્રસન્નતાપૂર્વક પૂરુની જીવાની વડે પ્રિય વિષયભોગો ભોગવવા લાગ્યો. હે રાજેન્દ્ર! યથેચ્છાએ, યોગ્ય ઉત્સાહે, કાલઅનુસાર, સુખ-પૂર્વક અને ધર્મના અવિરોધે ઉચિત રીતે તે વિષયસેવન કરવા માંડ્યો. યજ્ઞોથી દેવાને, શ્રાદ્ધ-થી પિતૃઓને, કૃપાદાનોથી દીનોને, મનોરથપૂર્તિથી ગ્રાહણોને, ખાનપાનોથી અતિથિઓને, પરિપાલનથી વૈશ્યોને, હયાથી શૂદ્રોને, નામથી ચોરકાકુઓને અને ધર્મથી રાજ્યની સર્વ પ્રજાઓને તેણે યથાચોગ્ય રીતે પ્રસન્ન કર્યાં. જાણે ખીએ સાક્ષાત્ ઇન્દ્ર હોય, તેમ યયાતિરાજાએ પ્રજાપાલન કરવા માંડ્યું. ૧-૪

સિંહના જ્યો તે પરાક્રમી રાજા, યૌવનને પામીને, ધર્મને અવિરોધી રીતે વિષયભોગ કરેતો ઉત્તમ સુખ પામવા લાગ્યો. શુભ કામનાઓની પ્રાપ્તિથી તે આનંદ પામતો હતો, પણ આ યૌવન હજાર વર્ષજ છે એમ સ્મરણ થતાં તેને ખેદ થતો હતો. કાલજ્ઞ અને વીર્યશાલી તે કાષ્ઠા (અઢાર નિમેષ) તથા કલા (ત્રીસ કાષ્ઠા)ની પણ ગણતરી કરતો હતો. જીવાનીને પામેલા તે રાજ-ર્ષિએ કદીક સુશોભિત નંદનવનમાં, કદીક અલ-

કામાં, તો કદીક મેરુપર્વતના શિખર પર એમ હજાર વરસ સુધી વિદ્યાગ્રી અપ્સરા સાથે રમણ ક્યું. પછી તે રાજને જ્યારે લાગ્યું કે, તે અવધિકાલ પૂરા થયો છે, ત્યારે તે ધર્માત્મા પુત્ર પૂર પ્રત્યે બોલ્યો:—હે અરિનાશન ! હે પુત્ર ! તારા યૌવન વડે મેં ઈચ્છા પ્રમાણે અને યથા ઉત્સાહે વિપયભોગો સેવ્યા છે; સાથે જ કામવાસના વિપયોના ઉપભોગથી શમતી નથી, પણ ધી નાખવાથી જન્મ અશ્નિ વધે છે, તેમ વિપયોના સેવનથી તે ઊલટી વધે જ જાય છે. પૃથ્વીમાં જે ધાન્ય, યવ, સુવર્ણ, પશુઓ અને સ્ત્રીઓ છે, તે એકને પણ પૂરતાં લાગતાં નથી તેથી વૃષ્ટાને ત્યાગ કરવો ભેઈએ. દુર્ભતિવાળાઓથી જે ત્યજવી કઠિન છે, બુદ્ધિપો આખ્યા છતાં જે જીર્ણ થતી નથી અને જે પ્રાણનાશક રોગના જેવી છે, તે વૃષ્ટાને છોડયે જ સુખ છે. મેં આસક્ત ચિત્તે વિપયો સેવ્યા છે અને મારાં હજાર વરસ પૂરાં થઈ ગયાં છે, તો ય મારી વૃષ્ટા પ્રતિદિન વધતી જ જાય છે. તેથી એ વૃષ્ટાને છોડીને, બ્રહ્મમાં ચિત્તને પરોવીને અને દ્વંદ્વ તથા મમત્વથી મુક્ત થઈને હું હવે યુગોની સાથે વનમાં વિચરીશ. હે પૂર ! તારા ઉપર હું પ્રસન્ન છું. તારું કલ્યાણ થાઓ. તારું યૌવન પાછું લે અને આ રાજ્યને સ્વીકાર. તું જ મારો પ્રિયકર પુત્ર છે. ૫-૧૭

વૈશંપાયન બોલ્યા:—આમ કહી, નાહુપ યયાતિએ ફરીને વૃદ્ધાવસ્થા લીધી અને પૂરએ ફરી પોતાનું યૌવન સ્વીકાર્યું. પોતાના સૌથી નાના પુત્ર પૂરને રાજ્યાભિષેક કરવાને ઇચ્છતા તે રાજને બ્રાહ્મણ આદિ લોકોએ આ વચનો કહ્યાં: 'હે પ્રભુ ! શુકનો દૌહિત્ર અને દેવયાનીના પુત્ર યદુ જ્યેષ્ઠ છે. તેને ટાળીને તમે પૂરને કમ રાજ્ય આપો છો; યદુ તમારો વડો દીકરો છે. એ પછી તુર્વસુ છે. શર્મિષ્ઠાનો પુત્ર દુહ્યુ એની પછીનો છે. પછી અનુ અને તેની પછી પૂર છે.

આમ મોટાઓને ટાળીને નાનાને રાજગાદી આપવી યોગ્ય ન ગણાય. તમને આ પ્રમાણે કહીએ છીએ. તમે ધર્મનું રક્ષણ કરો. ૧૮-૨૨

યયાતિ બોલ્યો:—હે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો ! હું કેમ વડાને રાજગાદી આપતો નથી, તે વિશે તમે સર્વે મારું આ કહેવું સાંભળો. મારા પાટવી યદુએ મારી આજ્ઞાનું પાલન ક્યું નથી. જે પિતાથી પ્રતિકૂલ વર્તે છે, તેને સન્માનો પુત્ર માનતા નથી. જે માતપિતાનું વચન પાળતો હોય, જે હિતકારી હોય, જે અનુકૂળ હોય અને જે માતપિતાને વિશે પુત્રને ઘટે તેમ વર્તતો હોય, તે જ પુત્ર છે. મેં યદુને, તુર્વસુને, દુહ્યુને તેમજ અનુને આજ્ઞા આપી હતી, પણ તેમણે મારાં ભારે અનાદર કર્યો છે. પૂરએ વિશેષ કરીને મારું વચન માન્ય રાખ્યું હતું. એણે મારી વૃદ્ધાવસ્થાને સ્વીકારી હતી. એટલે એ નાનો જ મારો વારસ છે. પૂરએ મિત્રરૂપ થઈને મારી તે કામ નાને પૂરી કરી છે, કવિપુત્ર ઉશના શુકે પોતે જ વરદાન આપ્યું છે કે, જે પુત્ર તારી આજ્ઞાનું પાલન કરે, તે પૃથ્વીપતિ રાજ થાઓ. હું એમાં તમને સંમતિ આપું છું. તો તમે હવે પૂરને રાજ્યાભિષેક કરો. ૧૯-૨૬

પ્રજન્ન બોલ્યા:—જે પુત્ર શુણ્સંપત્ર હોય અને જે સદા માતપિતાના કલ્યાણમાં તત્પર રહેતો હોય, તે ભલે નાનો હોય તોય શ્રેષ્ઠ છે. તેને જ સર્વ કલ્યાણ ઘટે છે. જણે તમારું પ્રિય ક્યું છે, તે પૂર રાજ્યને યોગ્ય છે. વળી શુકનું વરદાન છે, એટલે અમે વિરૂદ્ધ વાત ન કરી શકીએ. ૨૦-૨૧

વૈશંપાયન બોલ્યા:—સંતુષ્ટ થયેલા પ્રજન્નનેએ આ પ્રમાણે કહ્યું; ત્યારે નહુપપુત્ર યયાતિએ પોતાના પુત્ર પૂરને રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી પૂરને રાજ્યગાદી આપીને તે રાજ્યને વનવાસની દીક્ષા લીધી અને બ્રાહ્મણો તથા તપસ્વીઓ સાથે તે રાજધાનીમાંથી બહાર નીકળ્યા.

હે રાજા! યદુના યાદવો થયા, તુર્વસુના ચવનો કહેવાયા, દુહિના પુત્રો ભોમો થયા અને અનુના મ્નેશ્ચો કહેવાયા. પૂરુનો પૌરવવંશ ચાલ્યો, તેમાં જિતેન્દ્રિય એવા તમે હજારો વર્ષ સુધી રાજ્ય કરવાને જન્મ્યા છો. ૩૭-૩૫

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંભવપર્વમાં યયાતિ-કિષ્કિન્ધ્યાનમાં 'પૂર્વયાયાત' નામનો અધ્યાય

૮૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૬ મો

યયાતિનું સ્વર્ગગમન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रम्रीप्सितम् ।
राज्येऽभिषेच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनि ॥१॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-આ પ્રમાણે નાહુષ યયાતિરાજા પોતાના પ્રિય પુત્રને રાજ્યગાદીએ બેસાડ્યો અને પોતે પ્રસન્નતાપૂર્વક વાનપ્રસ્થી મુનિ થયો. જિતેન્દ્રિય એવો તે મતી ક્ષણ અને મૂળ ખાઈને વનમાં બ્રાહ્મણો સાથે રહ્યો અને પછી અહીંથી સ્વર્ગમાં ગયો. સ્વર્ગલોકમાં ગયેલો તે ત્યાં સુખ અને આનંદમાં રહ્યો; પણ થોડા જ વખતમાં ઇન્દ્રે તેને સ્વર્ગમાંથી નીચે પાડ્યો; સ્વર્ગમાંથી પડતાં, તે પૃથ્વીના તળે ન પડ્યો, પણ તે અંતરિક્ષમાં અધ્ધર રહ્યો, એમ મેં સાંભળ્યું છે. વળી સાંભળ્યું છે કે, વસુમાન, અષ્ટક, પ્રતદન અને શિખિરાજ સાથે તે એક મંડળ થઇને તે વીર્યવાન ફરી પાછો સ્વર્ગ ગયો હતો. ૧-૧

જનમેજય ઓલ્યા:-કયાં કર્મો વડે તે રાજા ફરી સ્વર્ગલોકમાં ગયો તે ખદુ હું તત્વતઃ અને અશ્વેષે સાંભળવા ઇચ્છું છું; હે વિપ્ર! તમે વિપ્રો અને ઋષિઓના સમૂહ સમક્ષ તે કહો. કુરુવંશના વધારનાર, અગ્નિ જેવા તેજસ્વી અને પૃથ્વીના પતિ તે યયાતિ ઇન્દ્રના જેવા હતા.

તે વિસ્તીર્ણ યજ્ઞવાળા અને સત્યરૂપી ધીર્તિવાળા મહાત્માનું આ લોકનું તેમ સ્વર્ગલોકનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર હું સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૭-૮

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-સાંભળો ત્યારે, સર્વ પાપનો નાશ કરનારી અને પુણ્યરૂપ અર્થવાળી યયાતિની તે આ લોકની તથા સ્વર્ગલોકની કથા હું કરું છું. નહુષપુત્ર! રાજ યયાતિએ પોતાના પુત્ર પૂરુનો, રાજ્યાભિષેક કર્યો અને યદુ વગેરે બીજા પુત્રોને નીચ દેશોમાં મોકલ્યા. પછી તે પોતે આનંદપૂર્વક વનમાં ગયો. ક્ષણમૂળ ખાઈને તે રાજ લાગો વખત સુધી વનમાં વસ્યો. મનને વશ રાખીને તથા ક્રોધને છતીને તે ત્યાં પિતૃ-ઓ અને દેવોનું તપણ કરતો હતો. વાનપ્રસ્થ-ધર્મના વિધાન પ્રમાણે અગ્નિમાં વિધિપૂર્વક આહુતિઓ આપતો હતો અને વનના હવિથી અતિથિઓનું પૂજન કરતો હતો. વળી તે સમર્થ કણકણ વીણીને શિલોંછવૃત્તિ ધારણ કરી, શેષ અન્નનું ભોજન કરતો હતો. રાજ્યે પૂરાં એક હજાર વરસ સુધી આ પ્રમાણે વૃત્તિ રાખી હતી. પછી તે મન અને વાણીને સંયમમાં રાખીને ત્રીસ વરસ સુધી માત્ર પાણી જ પીને રહ્યો. એ પછી જરા પણ આળસ વિના એક વરસ સુધી વાયુને લેક્ષીને રહ્યો હતો પછી પાંચ અગ્નિની વચ્ચે એણે એક વરસ તપ કયું. એ બાદ તે વાયુલક્ષી મુનિ છ માસ સુધી એક પગે બેઠો રહ્યો અને છેલ્લે તે પવિત્ર ધીર્તિવાળો સ્વર્ગ અને પૃથ્વીને ઝળાંઝળાં કરી સ્વર્ગમાં ગયો. ૧૦-૧૭

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંભવપર્વમાં 'ઉત્તરયાયાત' નામનો અધ્યાય ૮૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૭ મો

યથાતિનો પૂરને ઉપદેશ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સ્વર્ગતઃ સ તુ રાજેન્દ્રો નિવસન્ દેવવેશ્મનિ ।

પૂજિતસ્ત્રિદશૈઃ સાધૈર્ મરુદ્ધિર્વસુમિસ્તથા ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ-સ્વર્ગે ગયેલો તે રાજેન્દ્ર દેવો, સાધ્યો, મરુતો અને વસુઓનો સત્કાર પામીને દેવસદનમાં વસવા લાગ્યો. તે પણ આ રીતે દેવલોક અને બ્રહ્મલોકમાં ફરતો રહેતો. તે જિતેન્દ્રિય અને પુણ્યશાળી રાજ સ્વર્ગમાં લાંબા કાળ સુધી રહ્યો હતો, એમ સંભળાય છે. કાઈ એક વાર તે નૃપોત્તમ યથાતિ ઇન્દ્ર પાસે ગયો હતો. ત્યાં વાતને અંતે ઇન્દ્રે તે પૃથ્વીનાથને પૂછ્યું. 'હે રાજન! જ્યારે તે પૂર વૃદ્ધાવસ્થાને સ્વીકારીને તમારે રૂપે ભૂમિમાં ફરતો હતો, ત્યારે તમે તેને રાખ્ય આપીને શું કહ્યું હતું, તે સાચેસાચું કહો.' ૧-૪

યથાતિ બોલ્યાઃ-મેં પૂરને કહ્યું કે, ગંગા ને યમુનાની મધ્યના તેમજ પૃથ્વીની વચ્ચેના તમામ પ્રદેશોનો તું રાજ છે. તારા ભાઈઓ સીમાપ્રાંતોના અધિપતિઓ છે. ક્રોધ ન કરનારો ક્રોધ કરનારો કરતાં ચડિયાતો છે, ક્ષમાવાન અક્ષમાવાન કરતાં અધિક છે, મનુષ્યો અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને વિદ્વાનો અવિદ્વાનો કરતાં શ્રેષ્ઠ તર છે. નિંદા કરનારની સામી નિન્દા કરવી નહિ. ક્ષમાશીલનો બુદ્ધિમાન નિંદકને બાળી નાખે છે અને તેથી એ ક્ષમાશીલને પુણ્યલાભ મળે છે. કાઈને પીડાકારી ન થવું, કઠોર વાણી ન બોલવી અને શત્રુને મારણ આદિ હીન ઉપાયોથી વશમાં ન આણવો. જે વાણીથી બીજને ઉદ્વેગ થાય, તેવી દાઉક અને નારશી વાણી બોલવી નહિ. જે પુરુષ વાણીરૂપી શત્રોથી માણસોને ભેદી નાખે છે, જે મોટે બધેથી દુષ્ટ વાણીરૂપી નરકને વહે છે અને જે પીડાકારક છે, કઠોર છે તથા

તીવ્ર વાણીવાળો છે તેને આ લોકમાં મહા દરિદ્રી બાણવો. સજ્જનોની આગળ પૂજવું અને સજ્જનોની પાછળ રક્ષિત રહેવું. આર્થ-વર્તન રાખીને અસાધુઓની નિંદાને સદા સહી લેવી અને સજ્જનોનું આચરણ આચરવું. મોંમાંથી જે વાક્યરૂપી બાણો છૂટે છે, તે બીજનાં મર્મસ્થાનોમાં પડે છે. એનાથી જે ધાયક થાય છે, તે રાત્રિદિવસ દુઃખ પામે છે. આથી પંડિત-જન બીજને વિશે આ વાક્યબાણ મારે જ નહિ. પ્રાણીમાત્રને વિશે દયા, મૈત્રી, દાન અને મધુર વાણી-એ ચારના જેવું બીજું એક વશીકરણ આ ત્રણે લોકમાં નથી. આથી કરીને હંમેશાં ક્રોધ વાણી કહેવી, કદી પણ કઠોર બોલ બોલવો નહિ. પૂજ્ય હોય તેને પૂજવા અને દાન આપવું, પણ ક્યારેય ય યાચના કરવી નહિ. ૧-૧૦

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વોન્તર્ગત સંલવપર્વમાં 'ઉત્તરયાત્રાત' નામનો અધ્યાય ૮૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૮ મો

યથાતિનું સ્વર્ગમાંથી પતન

॥ ઇન્દ્ર ઉવાચ ॥

સર્વાણિ કર્માણિ સમાપ્ય રાજન્ શૃદ્ધં પરિત્યજ્ય વનં ગતોઽસિ । તત્ત્વાં ષ્ણુચ્છામિ નહુપસ્ય પુનઃ કેનાસિ તુલ્યસ્તપસા યયાતે ॥ ૧ ॥

ઇન્દ્ર બોલ્યાઃ-હે રાજન! તમે સર્વ કર્મો સમાપ્ત કરીને અને ઘર તજીને વનમાં ગયા હતા. તો હે નહુપપુત્ર યથાતિ! હું તમને પૂછું છું કે, તમે તપસ્થામાં કેને તોલે હતા? ૧

યથાતિ બોલ્યાઃ-હે ઇન્દ્ર! દેવોમાં, મનુષ્યોમાં, ગંધર્વોમાં અને મહર્ષિઓમાં કાઈને પણ હું તપમાં મારે તુલ્ય જોતો નથી. ૨

ઇન્દ્ર બોલ્યાઃ-હે રાજન! તમારા જ્ઞાન, તમારાથી શ્રેષ્ઠ અને તમારાથી કિતરતા જ્ઞાન

આના પ્રભાવ જાણ્યા વિના તમે તેમનો અના-
દર કરો છો, તેથી તમારા આ સ્વર્ગલોકના
વાસની અવધ આવી ગઈ છે-પુણ્યનો ક્ષય થતાં
તમે હમણાં જ નીચે પડશો. ^૩

યયાતિ બોલ્યો:-હે સુરપતિ ! દેવો ઋષિ-
ઓ, ગન્ધર્વો અને મનુષ્યોનું અપમાન કર્યા-
થી જે મારા સ્વર્ગનિવાસનો અંત આવતો
હોય, તો હે ઇન્દ્રરાજ ! દેવલોકથી બ્રહ્મ થતાં
હું સન્નજનોની મધ્યમાં પડવા ઇચ્છું છું. ^૪

ઇન્દ્ર બોલ્યો:-હે રાજન ! તમે સ્વર્ગથી
બ્રહ્મ થઈને સાધુઓની મધ્યમાં જ પડશો. ત્યાં
તમે દ્રુવી વાર પ્રતિષ્ઠા પામશો. હે યયાતિ ! આ
સ્મરણમાં રાખીને તમે દ્રુવીને તમારા સમે-
વડિયા કે ચડિયાતાનું અપમાન ^૫

વૈશંપાયન બોલ્યો:-આમ દેવરાજ ઇન્દ્ર-
થી સુશોભિત તે પુણ્યલોકને છોડીને યયાતિ
નીચે પડતો હતો, ત્યારે સદૃશ વિધિનું રક્ષણ
કરનાર રાજપિંશ્રેષ્ઠ અષ્ટકે તેને બેઈ ને તેને
આ વચન કહ્યાં. ^૬

અષ્ટક બોલ્યો:-ઇન્દ્રના જવા રૂપવાળા
અને અગ્નિની જમ સ્વતેજથી ઝળહળતા તમે
યુવાન કાણ છો ? વિસ્તરેલા મેઘથી અંધરાયેલા
આકાશમાંથી આકાશચારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા
સૂર્યની જમ તમે કાણ નીચે પડી રહ્યા છો ?
અગ્નિ અને સૂર્યના જવા અદ્વિતીય પ્રકાશવાળા
તમને સૂર્યના માર્ગમાંથી પડતા બેઈને અમે
પદ્મા મોહિત થઈ ગયા છીએ. અમે સૌ તંકો
કરવા મંડયા છીએ કે, આ ખરેખર કાણ પડતો
હશે ? ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ અને સૂર્યના જવા પ્રભાવ-
વાળા તમને દેવમાર્ગમાં રહેલા બેઈને અમે
તમારા નીચે પડવાનું કારણ બાણવાની ઇચ્છા-
થી તાબડોતબ દોડી આવ્યા છીએ. હે સ્પૃહ-
ણીય રૂપવાળા ! અમે તમને પહેલાં પૂછવાની
ઘૂંટણ કરતા નથી અને તમે પણ અમને અમે
કાણ છીએ તે પૂછતા નથી. તો હું જ તમને

પૂછું છું કે, તમે દોના પુત્ર છો ? તમે શા માટે
અહીં રહ્યા છો ? હે ઇન્દ્રના જવા પ્રભાવવાળા !
તમારો ભય દૂર થાઓ. તમે એક અને મોહને
ઝંટ દૂર કરો. પણ રાક્ષસને હણનારો ઇન્દ્ર પણ
સંતોની સમીપ રહેલા તમને સતાવી શકે એમ
નથી. હે અમરેન્દ્ર તુલ્ય ! સુખથી વિશુષ્પ થયેલા
સન્નજનો માટે સંતો જ પ્રતિષ્ઠાસ્પ છે. સ્થાવર-
જંગમના સ્વામી એવા તે સંતો અહીં મળ્યા
છે. તમે યોગ્ય સંતજનોમાં સ્થાન પામ્યા છો.
તાપ આપવામાં જમ અગ્નિ એ પ્રભુ છે, સંગ્રહ
કરવામાં જમ ભૂમિ એ પ્રભુ છે અને પ્રકાશ
આપવામાં જમ સૂર્ય એ પ્રભુ છે, તેમ સન્નજ-
નોમાં અવ્યાગત એ પ્રભુ છે. ^{૭-૧૩}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
સંભવપર્વમાં 'ઉત્તરયાયાત' નામનો
અધ્યાય ૮૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૯ મો

યયાતિએ કરેલું પરલોક આદિતું વર્ણન

॥ યયાતિરુવાચ ॥

અહં યયાતિર્નહુપસ્ય પુત્રઃ પૂરોઃ પિતા સર્વ-
ભૂતાવમાનાત્ ॥ પ્રપ્રંશિતઃ સુરસિદ્ધર્ષિલોકાત્
પરિચ્યુતઃ પ્રપતામ્પલ્પપુણ્યઃ ॥ ૧ ॥

યયાતિ બોલ્યો:-હું નહુપનો પુત્ર અને
પૂરનો પિતા યયાતિ છું. સર્વ પ્રાણીઓનો
અનાદર કરવાથી હું દેવો, સિદ્ધો અને ઋષિ-
ઓના લોકમાંથી બ્રહ્મ થયો છું. આમ અલ્પ-
પુણ્યવાળો થયેલો હું વિશુષ્પ થઈને નીચે પડી
રહ્યો છું. તમારાથી હું ઉંમરમાં મોટો છું. આથી
મેં તમને નમસ્કાર કર્યો નથી. જે વિદ્વા, તપ
કે જન્મથી વૃદ્ધ છે, તે જ દ્વિજમાં પૂજ્ય છે. ^{૧,૨}

અષ્ટક બોલ્યો:-હે રાજન ! તમે કહ્યું કે,
જે ઉંમરમાં મોટો હોય તે જ વિશેષ પૂજ્ય
કહેવાય. પરંતુ જે વિદ્વા અને તપમાં વૃદ્ધ છે,
તે જ દ્વિજમાં વિશેષ પૂજનીય ગણાય છે. માત્ર

વયથી મોટા હોય તે પૂજ્ય ગણાતો નથી. ^૩

યચાતિ ઓહ્યોઃ-વિદ્વાનો કહે છે કે, વિદ્યા અને તપ આદિ કર્મોનો અહંકાર એ નરક ઉપ-જનનનાર પાપ છે. તે અહંકાર અનન્ન માણસમાં વર્તે છે. સંજ્ઞાનો એ અહંકારી અસાધુઓને અનુસરતા નથી. પૂર્વે પણ તેઓ તો પુણ્યકર્મોને અનુકૂળ હતા, તેમને જ અનુસરતા હતા. મારી પાસે ઘણું પુણ્યધન હતું, તે મારા અહંકારથી-જ નાશ પામ્યું છે. હવે તે ચત્ત કરતાં પણ મને ફરી મળે એમ નથી. આ વિચાર કરીને જ પુરુષ આત્મહિતમાં જ તત્પર રહે છે, તે જ વિશેષ જ્ઞાની અને ધીર છે. જ મહાધનવાન સારા સારા યજ્ઞોથી યજન કરે છે, જ સર્વ વિદ્યાઓમાં વિનમ્ર બુદ્ધિવાળો રહે છે અને જ વેદોનું અધ્યયન કરીને દેહને તપ વડે જોડે છે, તે મોહમુક્ત પુરુષ સ્વર્ગલોકને પામે છે. ઘણા ધનથી હરખાઈ ન જવું, વેદોનું અધ્યયન કરવું પણ અહંકારી ન બનવું. આ જીવલોકમાં અનેક જીવો વિવિધ સ્વભાવવાળા છે. તેઓ દેવા-ધીન છે, તેથી તેમની ચેષ્ટા અને યોગ્યતા નાશ પામે છે. આથી ધીર પુરુષે પોતાની બુદ્ધિપૂર્વક દેવને બળવાન માનવું અને સુખદુઃખ આવી પડતાં હર્ષશોક કરવો નહિ. પ્રાણીને પોતાની શક્તિથી નહિ, પણ દેવને લીધે જ સુખદુઃખ આવે છે. તેથી દેવ બલવાન છે એમ માનીને ક્યારેય સંતાપ વડે શેકાઈ જવું નહિ કે હર્ષથી કુલાઈ જવું નહિ. ધીર પુરુષે દુઃખથી સંતાપ ન કરવો અને સુખથી હર્ષ ન પામવો. તેણે તો બંનેમાં સમાનભાવે વર્તવું. દેવ બલવાન છે, એમ માનીને ન ક્યારેય ચિન્તા સેવવી કે ન ક્યારેય આનંદિત થવું. હે અષ્ટક! વિદ્યાતા મને આ લોકમાં જન્મ મૂકશે, તેમ મારે અવશ્ય રહે-વાનું છે, એમ સમજીને હું લયમાં કદી ચૂંચાતો નથી અને મનમાં મને કશો પણ સંતાપ થતો નથી. સ્વેદજ, અંડજ, ઉદ્ભિજ્જ, પેટે ચાલ-

નારાં, કૃમિઓ, જલચર માછલાં તેમજ પથ્થર, ઘાસ અને લાકડાં એ સર્વ પોતાનાં પાપપુણ્યથી ક્ષીણ થતાં પોતાની બૂજ પ્રકૃતિને પામે છે. હે અષ્ટક! સુખદુઃખની અનિત્યતા જાણ્યા પછી મારે શા માટે સંતાપ કરવો બેઠએ? હું શું કરું તો, અથવા શું કર્યું, મને સંતાપ થાય નહિ, એ વિચારીને હું સાવધાનીથી સંતાપને અળગો રાખું છું.” ૪-૧૨

વૈશંપાયન ઓહ્યોઃ-આ પ્રમાણે બોલતા અને અંતરિક્ષમાં રહેલા તે સર્વગુણથી સંપન્ન પોતાના માતામહ યચાતિરાજને અષ્ટક ફરી વાર આ પૂછ્યું. ^{૧૩}

અષ્ટક ઓહ્યોઃ-હે રાજન્દ્ર! તમે જ જ સુખ્ય લોકોને જટલા જટલા વખત સુધી ભોગ-વ્યા છે, તે તે તમે યચાર્થી રીતે મને કહો. હે રાજન્દ્ર! તમે જ્ઞાનીની જન્મ ધર્મબોધ કરો છો.

યચાતિ ઓહ્યોઃ-હું અહીં ચક્રવર્તી હતો. પછી મેં પુણ્યથી ઉત્તમ લોકોને જીત્યા હતા. ત્યાં હું એક હજાર વરસ રહ્યો હતો, ત્યાંથી હું તેથી ચડિયાતા લોકમાં ગયો હતો. પછી સો યોગજનના વિસ્તારવાળી અને હજાર દ્વારવાળી ઇન્દ્રની રમણીય નગરીમાં હું હજાર વરસ રહ્યો અને ત્યાંથી હું ફરી તેથી ચડિયાતા લોકને પામ્યો. આમ લોકોના પતિ પ્રજાપતિના દિવ્ય, અજર અને દુષ્પ્રાપ્ય એવા લોકને પામીને હું ત્યાં હજાર વરસ સુધી રહ્યો. પછી ત્યાંથી શ્રેષ્ઠતર લોકમાં ગયો. ત્યાં અન્યલોકમાં વિહાર કરીને હું તે દેવાધિદેવના સ્થાનમાં ઇશ્વરના જગી કાંતિ પામીને અને સમસ્ત દેવોથી સત્કાર પામીને યથેષ્ઠ રહ્યો. હું મનમાન્યાં રૂપો લઇને ત્યાં અપ્સરાઓ સાથે વિહાર કરતો તથા પુણ્ય ગંધ-વાળાં મનોહર રૂપવાળાં વૃક્ષોને જોતો. આ રીતે હું તે નંદનવનમાં દસ લાખ વરસ રહ્યો. ^{૧૪-૧૫}

દેવોના સુખમાં હું આમ આસક્ત થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે ઘણે લાંબે કાળે એક ઉચ રૂપધારી

દેવદૂતે આવી મને ત્રણ વાર લાંબે સ્વરે કહ્યું: 'તું પડ.' હે રાજસિંહ ! આટલું જ હું બાળું છું. પછી અલ્પ પુણ્યવાળો હું નન્દનવનમાંથી બ્રષ્ઠ થયો. હે નરેન્દ્ર ! ત્યારે મેં મારે માટે ખેદ કરતા દેવોની આ દયાભરી વાણી અંતરિક્ષમાં સાંભળી: 'અરેરે ! પુણ્યશાલી અને 'પુણ્ય-ક્રીર્તિ'માન આ યયાતિ પુણ્યનો ક્ષય પામતાં નીચે પડી રહ્યો છે !' નીચે પડતાં મેં તેમને કહ્યું: 'કેમ કરીને હું સંતોની મધ્યે પડું ?' તેમણે મને તમારી આ યજ્ઞભૂમિ ખતાવી હતી. તે બેઠીને અને યજ્ઞભૂમિના ધૂમ્રને સૂચવતા હ-વિના ગંધધી પ્રતીતિ પામીને હું ત્વરાએ અહીં આવી પહોંચ્યો. છું. ૨૦, ૨૩

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંભવપર્વમાં 'ઉત્તરયાયાત' નામનો અધ્યાય ૯૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૦ મો

યયાતિચરિત્ર-પુનર્જન્માદિ વિચાર

॥ અષ્ટક ઉવાચ ॥

યદાઞ્વસો નંદને કામરૂપી સંવત્સરાણામયુતં જ્ઞતાનામ્ । કિં કારણં કાર્ત્તવ્યુગમપ્રધાન દિત્વા ચ ત્વં વસુધામન્વપયઃ ॥ ૧ ॥

અષ્ટક બોલ્યા:—હે સત્યયુગપ્રધાન ! તમે યથેચ્છરૂપે નન્દનવનમાં દસ લાખ વર્ષ રહ્યા; તો શા કારણે તે છોડીને તમે પૃથ્વીને પામ્યા ?

યયાતિ બોલ્યા:—આ લોકમાં જન્મ પોતાનો સગો, મિત્ર દે સ્વજન ધનમાં ક્ષીણ થાય છે ત્યારે માણસો તેને ત્યજી દે છે, તેમ ત્યાંયે માણસ પુણ્યથી ક્ષીણ થાય છે ત્યારે ઐશ્વર્યવાન દેવગણે તેને તરત જ ત્યજી દે છે.

અષ્ટક બોલ્યા:—ત્યાં માણસો કેવી રીતે ક્ષીણપુણ્ય થાય છે, આ વિષે મારું મન બહુ

ગૂંચાય છે. વળી કયા વિશિષ્ટ જનો બ્રહ્મામને પામે છે ? તે મને કહેા. મારે મને તમે જ્ઞાનવાન છો.

યયાતિ બોલ્યા:—હે નરદેવ ! તે સર્વ બડા-શખોરો ક્ષીણપુણ્ય યતાં આ ભૂમિરૂપી નરકમાં પડે છે અને કાગડા, શિયાળ આદિના સમૂહના ભોજન માટે પોતાની કાયાને બહુ રીતે વધારે છે. હે નરેન્દ્ર ! આથી આ લોકમાં નિંદ્ય અને દુષ્ટ કર્મોના ત્યાગ કરવો. હે નરેન્દ્ર ! મેં તમને સર્વ કહ્યું છે. કહેા, હવે બીજું શું કહું ?

અષ્ટક બોલ્યા:—ત્યારે કાગડા, ગીધ, મોર અને પંખીઓ તે માણસોને ખાઈ બળે છે, ત્યારે તે ચરીર નષ્ટ થવા છતાં 'તે છે' એમ કેમ કહેવાય ? ફરી તેઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? વળી ભૂમિરૂપી બીજું નરક તો મેં સાંભળ્યું પણ નથી.

યયાતિ બોલ્યા:—દેહ* પડ્યા પછી જીવેા કર્માતુસાર ફરી માતાના ગર્ભમાં વિકાસ પામતા દેહને પામે છે, પૃથ્વીમાં પ્રગટ રીતે વિચરે છે અને આ ભોમ નરકમાં પડે છે. આ જન્માદિક જ ભોમ નરક છે; કેમકે, એમાં નિષ્કળ જતાં અનેક વરસોને તેઓ જોતા નથી. સ્વર્ગમાં સાઠ હજાર અથવા એંસી હજાર વરસ સુધી રહીને પણ તેઓ નીચે પડે છે. આમ પતન પામતાં તેમને ભૂમિ ઉપરના તીક્ષ્ણ દાઢવાળા ભયંકર રાક્ષસો પીડે છે.

*અપામસોમમમૃતા બ્રમ્મ ॥ શ્રુતિઃ સોમયાગમાં સોમપાન કરીશું અને અમર થઇશું; આમ શ્રુતિમાં કેમકેકની નિત્યતા સાંભળી છે. તો ત્યાંથી પડવાડ કારણ શું ? એ પ્રશ્નનો આશય છે.

* દેહના નાશથી આત્માનો નાશ થતો નથી, કારણકે તેમ થવાથી કરેલાં કર્મોનો ભોગ વિના અને ન કરેલાં કર્મોનો ભોગ આપવા પ્રાપ્તિ આવે છે તેથી તથા 'યોનિમન્યે પ્રવર્તંતે દેહિનઃ । સ્થાણુમન્યેનુસંયંતિ યથાજ્ઞમ્ ॥ કેટલાક જીવેા પોતાનાં કર્મ અનુસરીને દેહ ધારણ કરવા કોઈ એ અને કેટલાએક સ્થાવરભાવને આશ્રય કરીને દેહથી આત્મા

અષ્ટક ઓદ્યોઃ-પાપને કારણે નીચે પડ-
નારાંએને ભૂમિ ઉપરના તીક્ષ્ણ દાહવાળા ભય-
કર રાક્ષસો પીડે છે. તે તેઓ કેવી રીતે જીવિત
રહે છે? તેઓ ફરીથી કેવી રીતે ઇન્દ્રિયયુક્ત
થાય છે? કેવી રીતે તેઓ ગર્ભરૂપ થાય છે?

યયાતિ ઓદ્યોઃ-સ્વર્ગબ્રહ્મ* યનારાનું શરીર
દુઃખથી અશ્રુરૂપ થઈ જલમય થાય છે. એ જલ
સૂક્ષ્મભૂતરૂપે રહે છે. તે જલ પુરુષનું વીર્ય
બની સ્થૂલ દેહબીજ બને છે. આમ ઈશ્વરની
પ્રેરણાથી વીર્યરૂપ થઈ તે ફૂલમાં ફૂલની જમ
સ્રીગર્ભમાં બળે છે, અને ત્યાં રજને ભળે છે
તથા ગર્ભરૂપને પામે છે. તે અશ્રુ પાણી, વાયુ,
અંતરિક્ષ અને તેજ એ પાંચ મહાભૂતોમાં પ્રવેશે
છે અને પછી વતસ્પતિઓ તથા ઔષધિઓમાં
વ્યાપ્ત થાય છે. પછી શુક્ર અને શોણિતનું સ્વરૂપ
પામી તે ગર્ભોત્પત્તિ કરે છે. ક્રમાનુસાર તે
ચોપગાં તેમજ બેપગાં એ સર્વમાં પ્રવેશ કરે
છે અને તેઓ ગર્ભભાવને પામે છે. ૧-૧૧

અષ્ટક ઓદ્યોઃ-નરયોનિને પામતો જીવ
શું પોતાના સૂક્ષ્મ શરીર જ ગર્ભમાં બળે છે, કે
પછી તે ગર્ભમાં બીજું ભૌતિક શરીર ધારણ કરે
છે? આ હું સંશયને લીધે પૂછું છું. તો તમે
તે મને કહો. જીવને શરીરભેદ વગેરેની વૃદ્ધિ
શાથી થાય છે? શાથી તેઓ આંખ, કાન, તથા
સંજ્ઞાએને પ્રાપ્ત કરે છે? હે તાત! અમે સર્વે
તમને જ્ઞાનવાન માનીએ છીએ, એટલે આ
પૂછું છું. તો તમે એ બધું મને કહો. ૧૨, ૧૩

યયાતિ ઓદ્યોઃ-ઋતુકાલમાં વાયુ+પ્રુષ્પ-

* ત્રપચાવત્ સંપાતમુપિત્વાડયૈતમેવાધવાને
પુનર્નિવર્તતે યયૈતમાકાસમાકાસાદ્વાયું વાયુર્મૃત્વા
ધૂમો ભવતિ ધૂમો મૃત્વાડર્ચ ભવતિ વર્ષ્ચ મૃત્વા
મેધો ભવતિ મેધો મૃત્વા પ્રવર્ષતિ તદ્દદ વ્રીહિ
ચથા ક્રોધયિ વનસ્પતયસ્તિહ્યમાપા इति जायते ॥
આ શ્રુતિને અનુસરીને ઉત્તર આપે છે.

+ અહીં 'વાયુ' શબ્દથી વ્યક્તિ બિંચશરીર

રસ (કર્મનું અપૂર્વ)થી યુક્ત વીર્યને ગર્ભસ્થાન
તરફ ખેંચી બળે છે. ત્યાં તન્માત્રના અધિકાર-
વાળો તે વાયુ ક્રમે ક્રમે- ગર્ભનું સંવર્ધન કરે છે.
પછી સંપૂર્ણ આકાર પામેલો તે સંજ્ઞા મેળવીને
મનુષ્યરૂપે જન્મે છે. ત્યારે અહીં તે કાનોથી
શબ્દ સાંભળે છે, આંખથી રૂપ જુએ છે, નાકથી
ગંધ લે છે, જીભથી રસ ચાખે છે, ચામડીથી
સ્પર્શ અનુભવે છે અને મનથી ભાવ બળે છે.
હે અષ્ટક! મહાત્મા જીવનું અહીં શરીરમાં
આવું આધાન બાણ. ૧૪-૧૬

અષ્ટક ઓદ્યોઃ-મરણ પામેલા જ પુરુ-
ષને બાળવામાં, દાહવામાં અથવા ફેંચી દેવામાં
આવે છે, તે અભાવરૂપ થઈ વિનાશને પામે છે.
તો તે કયે શરીર સ્થૂલદેહને ચેતનયુક્ત કરે છે?

યયાતિ ઓદ્યોઃ-હે રાજસિંહ! તે જીવ-
ત્મા મૃત્યુકાળે અગ્નિવાયુને અનુસરી, નિદ્રિતની
જમ સ્થૂલ દેહને છોડી, સંકૃત અને હૃદયને
આગળ રાખી, એક પ્રકારનો વિશેષ શબ્દ કરતો
આ દેહને છોડીને બીજી યોનિને પામે છે. પુરુષ

લેવું. શ્રુતિ કહે છે કે, વાયુર્વર્ગૈતમ તત્ત્વં વાયુ-
રેવ દ્યૌર્ધિર્વાયુઃ સમષ્ટિઃ ॥ હે ગોતમ! વાયુ જ સુષ્પ-
ત્મા છે, વાયુ જ વ્યષ્ટિ છે અને વાયુ જ સમષ્ટિ છે. પાંચ
પ્રાણ, દશ ઇન્દ્રિય, મન અને શુદ્ધિથી યુક્ત અપર્યા-
પ્ત પંચશૂનથી થયેલું ભોગસાધનભૂત જે સૂક્ષ્મ, તે
બિંચશરીર કહેવાય છે.

÷ વીર્ય અધિક હોય તો પુરુષ થાય છે. રજ્ય
અધિક હોય તો સ્ત્રી, અને બને સમાન હોય તો નરુ-
સક થાય છે. વાયુ વડે વીર્યતા બે ભાગ થયા હોય
તો બે પ્રાણ થાય છે. શુદ્ધોત્પત્તિ એક રાત્રિમાં બેમાં
થાય છે, પાંચ રાત્રિમાં પચ્ચોટા, સાત રાત્રિએ પેટી,
ચૌદ રાત્રિએ ગ્રંથી, પચીસ રાત્રિએ સુસ્ત્રિન અને
ઘડ થાય છે, એક માસે કર્કિન થાય છે, બીજા માસ-
માં માર્ગશીર, ત્રીજે કોટી, ચોથે માસે તરશ,
પાંચમે મહિને નખ તથા ફેવાડ, છઠે મહિને મો, નાક,
આંખ તથા કાન થાય છે, સાતમે માસે દક્ષન ચક્ષન
કરવા સમર્થ થાય છે, આઠમે માસે ભુદિયો નિષ્ક
કરી શકે છે અને નવમે માસે સર્વોત્કર્ષપૂર્ણ થાય છે.
આ ક્રમથી ગર્ભ વૃદ્ધિ પામે છે.

કરનારાઓ પુણ્યથેાનિને* પામે છે અને પાપ કરનારાઓ પાપથેાનિમાં* બળ છે. તે પાપીઓ ક્રીટા અને પતંગો થાય છે. હે, રાજસિંહ ! ચોપગાં, બેપગાં અને છપગાં વગેરે આ પ્રકારે ગર્ભમાં આવે છે. હે + મહાતુભાવ ! વિશેષ કહેવાની મને ઉમેદ નથી. મેં તમને બધું સમગ્ર રીતે કહ્યું છે. હવે તમારે શું પૂછવું છે ? ૧૭-૨૦

અષ્ટક બોલ્યો:-હે તાત ! વિદ્યા અથવા તપ એ બેમાંથી શું કરીને માણસ શ્રેષ્ઠ લોકોને પામે છે ? આ હું પૂછું છું. જે કમથી શુભ લોકોમાં જઈ શકાય તે બધું તમે મને યથાર્થ રીતે કહો. ૨૧

યયાતિ બોલ્યો:-તપ, દાન, શમ, દમ, અકાર્યમાં લજ્જા, સરળતા અને પ્રાણીમાત્ર વિશે અતુકંપા એ સાત માણસને માટે સ્વર્ગલોકનાં

* પુણ્યાત્મો આરોહકમ્-અર્થ નવતરં કલ્યાણતરં રૂપે કુલતે પિઙ્ગ વા ગાંધર્વ વા દેવં વા પ્રાજાપત્યં વા દ્રાહ્મં વા । છું બીજાં નવતર કલ્યાણમય પિતૃથી આરંભી બ્રહ્માપર્થનાં રૂપને ધારણ કરે છે અને અવરોહકમ્ તો રમણીયચરણા લગ્યા-રોહ્યન્તે રમણીયાં યોર્નિ પ્રપદંતે દ્રાહ્મણયોર્નિ વા દ્વન્નિયયોર્નિ વા । છું રમણીય-પુણ્યકર્મ કરનારા બ્રાહ્મણાદિ રમણીય-પુણ્યથેાનિને પ્રાપ્ત થાય છે.

* પાપ કરનારાઓ નારદી થેાનિને ભોગવી, પછી કપ્ત્યચરણાઃ કપ્તયા યોનિમાપદંતે શ્વયોર્નિ વા સ્તુકરયોર્નિ વા ચાંડાલયોર્નિ વા । છું-કુત્સિત કર્મ કરનારા કુત્સિત જ્ઞાન, હુકર, આંડાલાદિ થેાનિને પ્રાપ્ત થાય છે.

† કેવલ પાપરચભાવવાળાઓને માટે શ્રુતિ કહે છે કે, અયૈતયોઃ પયોર્નકતરેણ ચ નતાનીમાનિ છુદ્ધા-ળયસકુદાવર્તોનિ જાયસ્વ મ્રિયસ્વેત્યેતચુતોર્થ સ્થાનમ્ । જે માર્ગમાંથી એકેનું અવરજવન નહિ કરનારાઓ વારંવાર જન્મમરણ થાય એવી ક્ષુદ્રથેાનિમાં જન્મે છે, એ ત્રીલું સ્થાન છે.

+ જાપામેસ્વાદય પ્રજાયેય વિતં મે સ્વાદય-કર્મ કુર્વોય । છું મને જ્યા પ્રાપ્ત થાય તો હું પ્રજા-વાળો થાઉં, મને વિત મળે તો હું કર્મ કરું, આજ્ઞાઓ વગેરે ભારને વહન કરવા મારી ઇચ્છા નથી, કિંતુ બુધિમાં જઈ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ સાધીશ એ તાતપર્ય છે.

મહાદ્વારે છે, એમ સંતો કહે છે. પણ સાધુઓ સદૈવ કહે છે કે, અહંકારથી અંધારાયેલો માણસ તો નાશજ પામે છે. અધ્યયન કરીને જે પુરુષ પોતાને પંડિત માને છે અને પોતાની વિદ્યા વડે પારકાનો યથ હલ્લે છે, તેના શુભ લોકો નાશવંત બને છે અને એનું વેદજ્ઞાન તેને કૃણ આપતું નથી. અગ્નિદેવ, મૌનવ્રત, અધ્યયન અને યજ્ઞ એ ચાર કર્મો સંસારનાં બધને ટાળનારાં છે. પણ તે સૌ એ અહંકારપૂર્વક કરવામાં આવે તો, તે વિપરીત કરેલાં કર્મો તેને બધકારી થાય છે. માન-પૂર્વક સત્કાર પામતાં આનંદ પામવો નહિ અને અપમાન પામ્યે સંતાપ કરવો નહિ. આ લોકમાં સંતો જ સંતોને પૂજે છે, અસાધુઓને સાધુ-બુદ્ધિ મળતી જ નથી. આ મેં દાન આપ્યું છે, આ મેં યજ્ઞો કર્યા છે, આ મેં અધ્યયન કર્યું છે અને આ મેં વ્રત કર્યું છે, એવી એવી ડંકા-શો માણસને બચડપ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. એ બડાશેને સર્વ રીતે વર્જવી. જે વિદ્વાનો મનની પ્રવૃત્તિઓથી આવરણ પામેલા છતાં આશ્રયરૂપ અને સનાતન બ્રહ્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તેઓ તે સંયોગે કરીને આ લોકમાં અને પરલોકમાં પરમશાંતિને પામે છે અને તે જ તમારું શ્રેય છે. ૨૨-૨૭

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંભવપર્વમાં 'ઉત્તરયાયાત' નામ-નો અધ્યાય ૯૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૧ મો

યયાતિચરિત્ર-આશ્રમધર્મો

॥ અષ્ટક ઉવાચ ॥

ચરન્ ગૃહસ્થઃ કથમેતિ ધર્માન્ કયં મિત્રુઃ
કયમાચાર્યકર્મા । વાનપ્રસ્યઃ સત્પથે સન્નિવિટો
વહન્યાસ્મિન્ સંપ્રતિ વેદયંતિ ॥ ૧ ॥

અષ્ટક બોલ્યો:-ગૃહસ્થી, સંન્યાસી, બ્રહ્મ-

ચારી અને વાનપ્રસ્થી એ સૌ સન્માર્ગે રહીને કયા ધર્મે આચરે, તો તેઓ ઉત્તમ લોકને પામે? અત્યારે તો આ ધર્મો સંબંધમાં વેદવેતાઓ જુદી જુદી રીતે કહે છે. ^૧

યયાતિ ઓલ્યો:-ગુરુના બોલાવતાં જ પાઠ લે છે, જ ગુરુના કામમાં કહ્યા વિના પણ સાવધાન રહે છે, જ ગુરુથી પહેલો જાહે છે અને ગુરુથી મોટો સૂચે છે, જ શ્રદ્ધા છે અને જ ઇન્દ્રિયનિત છે, જ ધૃતિવાળો છે અને જ પ્રમાદથી મુક્ત છે, તેમજ જ સ્વાધ્યાયમાં તત્પર છે, તે બ્રહ્મચારી સિદ્ધિ પામે છે. પ્રાચીન ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, શૃહસ્યે ધર્માતુસાર ધનાર્જન કરી યજ્ઞ કરવા, દાન આપવાં, હંમેશાં અતિથિઓને જમાડવા અને કોઈના આપ્યા વિના કશું લેવું નહિ. વનવાસી પોતાની જ શક્તિથી જીવિકા ચલાવે, પાપથી દૂર રહે, દાન આપે, બીજને પીકા ન પહોંચાડે અને ચેષ્ટામાં તથા આહારમાં નિયમિત રહે. આ પ્રમાણે વર્તનારો મુનિ જોવા વાનપ્રસ્થી મુખ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. જ કોઈ ધંધાથી આજીવિકા કરતો નથી, જ ગુણવાન છે, જ નિત્ય જિતેન્દ્રિય છે, જ સર્વ રીતે વિરક્ત છે, જ શૃહસ્યના ઘર સિવાયના સ્થાને સૂચે છે, જ અદ્યપરિગ્રહી છે અને જ ધીરે ધીરે ચાલતાં અનેક દેશોમાં વિચરે છે, તે સંન્યાસી છે. જ રાત્રે ને જ ધડીએ શબ્દાદિક વિષયો તુચ્છ લાગી બંધાને સુખદાયી સર્વ વસ્તુઓ સંકલ્પપૂર્વક ઝોગાળી નાખવા જવા સમજઈ બંધ, તેજ રાત્રે અને તેજ ધડીએ વિદ્વાન માણસે સંયમ સેવીને અરણ્યવાસનો પ્રયત્ન કરવો.* આવા અરણ્યવાસી થયેલો અરણ્યમાં પોતાનાં શરીર અને ઇન્દ્રિયોને છોડીને પોતાના દશ આગળના, દશ પાછળના અને એક પોતાને એમ એકવીસ પુરુષોને પરબ્રહ્મમાં લીન કરે છે. ^{૨-૭}

અષ્ટક ઓલ્યો:-મુનિઓ કેટલા પ્રકારના છે ? કેટલા પ્રકારના મૌનવ્રતી છે ? અને તે તમારી પાસેથી સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ; માટે તમે તે કહો. ^૮

યયાતિ ઓલ્યો:-હે જનપતિ! અરણ્યમાં વસતાં છતાં જને ગામની વસ્તુઓ પાસે જ છે, અથવા ગામમાં વસતાં છતાં જને અરણ્યની વસ્તુઓ સમીપ જ છે, તે મુનિ છે. ^૯

અષ્ટક ઓલ્યો:-અરણ્યમાં વસવા છતાં ગામની વસ્તુઓ કેમ કરીને તેની પાસે જ હોય? તથા ગામમાં વસતા છતાં કેમ કરીને અરણ્યની વસ્તુઓ તેની પાસે હોય? ^{૧૦}

યયાતિ ઓલ્યો:-જ અરણ્યવાસી મુનિ છે, તે ગ્રામવિષયક વસ્તુઓને એકઠી ન કરે. તેને તો તે સર્વ વસ્તુઓ યોગબળથી આવી મળે છે. એ રીતે અરણ્યમાં વસતા તેને ગામ પૂઠે રહે છે. જ અનગ્નિ મુનિ હોય તેણે શૃહત્યાગ કરવો અને પોતાના ગોત્ર તથા વિદ્યાશુર વિશે કોઈને કહેવું નહિ. તે ક્યારેય વસ્ત્ર ધરે તો તે લજ્જા ઢાંકવા નટલું કાપીન હોય; તે ક્યારેય ભોજન ધરે તો તે પ્રાણ ટકાવી રાખવા પૂરતું હોય. ગામમાં વસવા છતાં એને અરણ્યની સિદ્ધિ પાસે જ છે. કામનાઓને ત્યાગીને અને સર્વ કર્મોને પરહરીને જ મુનિ જિતેન્દ્રિય રહી મૌનવ્રતમાં સ્થિર રહે છે, તે આ લોકમાં સિદ્ધિ પામે છે. જ સદૈવ વિશુદ્ધ આહાર કરે છે, જણે હિંસાનાં સાધનો ત્યજ્યાં છે, જ નિર્મલચિત્ત છે, જ શમદમાદિથી વિભૂષિત છે, જ વાસનાનાં બંધનથી મુક્ત છે અને જણે હિંસામુક્ત ધર્મને પણ ત્યાગ કર્યો છે, તેને કોણ ન પૂજે ? તપે કરીને જ કૃત્ર થયો છે, જ દૂષણો પડ્યો છે અને જતાં માંસ, હાડકાં તથા લોહી ક્ષીણ થયાં છે, તે આ લોકને જીતી પરલોકને પણ જીતે છે. મૌનવ્રતમાં રહેલો મુનિ જ્યારે દ્વંદ્વમુક્ત થાય છે, ત્યારે આ લોકને જીતી તે પરલોકને પણ જીતે છે. જ

* યદદરેવ વિરજેત્તદદરેવ પ્રયજેત્ । વૈરામ જાગે કે તરત જ અરણ્યમાં જવું. શ્રુતિ.

મુનિ ગાયત્રી જમ મોદેથી જ આહાર ખોળે છે, અર્થાત્ તેનો સ્વાદ ખોળતો નથી, તેને આ સર્વ લોક અમૃતસ્વરૂપ થઈ જાય છે. ૧૧-૧૮

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનિર્ગત સંભવપર્વમાં 'ઉત્તરયાયાત' નામનો અધ્યાય ૯૧ મો સમાસ

અધ્યાય ૧૨ મો

યયાતિને પુનઃ સ્વર્ગગમનની પ્રાર્થના

॥ અષ્ટક ઉવાચ ॥

ક્વતરસ્ત્વનયોઃ પૂર્વ દેવાનામેતિ સાત્મતામ્ ।

ઉમયોર્ધાવતો રાજન્ સૂર્યાચન્દ્રમસોરિવ ॥ ૧ ॥

અષ્ટક ઓલ્યા:-હે રાજન્! સૂર્ય અને ચંદ્રની જમ દોડતા યોગી અને જ્ઞાની એ બે માંથી કોણ પહેલો દેવત્વને પામે છે? ૧

યયાતિ ઓલ્યા:-યથેચ્છ વર્તનારા ગૃહ-સ્થેવાળા ગામમાં રહેવા છતાં જ અનિકંત અને જિતેન્દ્રિય છે, તે જ્ઞાની એ બેમાં પહેલો દેવરૂપને પામે છે. પણ યોગીને લીધે આયુષ્ય મળ્યું હોય છતાં સિદ્ધિ ન મળી હોય, અને તે કાંઈ પાપ કરી નાખે, તો પ્રાયશ્ચિત્તઅર્થે બીજી તપ કરે. જ જ્ઞાની પુરુષે નિત્ય સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તે સદા પાપકર્મેને આચરતો છતાં અત્યંત સુખરૂપ મુક્તિલાભ પામે છે. હે રાજન્! (મોક્ષવિરૂદ્ધની) અનર્થ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય (સ્વર્ગાદિ માટે) જ ધર્મને સેવે છે, તેને પંડિતો નિંધ અને અસત્ય કહે છે. તે અજિતેન્દ્રિય માણસનું ધન પણ તેવું જ નિંધ અને અસત્ય છે. પણ જ મોક્ષસાધક નિષ્કામ ધર્મ છે, તે જ ફલદાયી છે; તેજ સમાધિનું મૂળ છે અને તે જ જ્ઞાનનું સાધન છે. ૨-૫

અષ્ટક ઓલ્યા:-હે રાજન્! તમે યુનાન, માલાધારી, દેખાવડા અને સુકાંતિવાન છો; તમને કોણે દૂત તરીકે મોકલ્યા છે? તમે ક્યાંથી આવ્યા છો? કઈ દિશાએ જાઓ છો? અથવા

શું પૃથ્વીમાં જ તમારું નિવાસસ્થાન છે?

યયાતિ ઓલ્યા:-મારું પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી હું આ લૌભ નરકરૂપી પૃથ્વી ઉપર આવવાને સ્વર્ગમાંથી વિમુખ થયો છું. તમને કહીને હું પડીશ, ક્રમકે બ્રહ્માના લોકપાલો મને ઉતાવળ કરાવે છે. હે નરનાથ! સ્વર્ગથી પૃથ્વી પર પડતાં મને ઇન્દ્ર તરફથી આ વરલાભ થયો છે કે, તારું પતન સંતોની સમીપ હશે. અને તે જ પ્રમાણે તમે સર્વ શુભવાનો મને મળ્યા છો. ૬-૮

અષ્ટક ઓલ્યા:-હે પૃથ્વીનાથ! હું મારું છું કે, તમે તે ધર્મના જ્ઞાની છો. હું તમને પૂછું છું કે, અંતરિક્ષમાં અથવા સ્વર્ગમાં મારે માટે કાંઈ પુણ્યસ્થાનો છે? જો તે હોય તો તમે પતન પામો નહિ. ૯

યયાતિ ઓલ્યા:-હે નરેન્દ્રસિંહ! પૃથ્વીમાં અરણ્યો, પશુઓ અને પર્વતો સાથે જટલાં ગાય, વગેરે ઘોડા છે, તેટલાં તારે માટે દેવલોકમાં પુણ્યસ્થાનો નિર્માયાં છે-આ તું જાણ. ૧૦

અષ્ટક ઓલ્યા:-હે રાજન્દ્ર! દેવલોકમાં મારે માટે જ સ્થાનો છે, તે હું તમને આપું છું. તમે પતન પામશો મા. સ્વર્ગ કે અંતરિક્ષમાં રહેલાં તે સ્થાનોને તમે મોહગ્રહિત થઈને ઝટ પ્રાપ્ત કરો. ૧૧

યયાતિ ઓલ્યા:-હે રાજમુખ્ય! બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણ હોય તેજ દાન લે, અમારા જવાથી લેવાય નહિ. હે નરેન્દ્ર! બ્રાહ્મણોને જમ દાન આપવું ભ્રમ્ય, તેમ પૂર્વકાલમાં મેં સતત દાન આપ્યું છે. બ્રાહ્મણેતર ક્ષત્રિયાદિ પુરુષોએ યાચનારૂપી દીનતા સેવીને નજી જવું. ક્રમકે યાચના ૧૨ વિદ્યાથી દિશાજન્ય કરનારા બ્રાહ્મણની પત્ની છે. તો જ મેં પહેલાં ક્યું નથી. તે નહિ જ કરું. તેમાં ય હું સદર્શનો હોઈને યાચના તો હું યાનો જ છું. ૧૩

પ્રતર્દન ઓલ્યા:-હે સ્પૃહાળુ! હું પ્રતર્દન તમને પૂછું છું કે =

સ્વર્ગમાં મારે માટે પુણ્યલોકો રહ્યા છે ખરા ?
હું તમને તે ધર્મના ક્ષેત્ર જાણું છું. ૧૪

યયાતિ ઓલ્યો:-હે નરેન્દ્ર ! મધુમધુર,
તેજસ્વી અને પરમ સુખ આપનારાં એટલાં
બધાં સ્થાનો તમારે માટે છે કે, તમે તે એકએક-
માં સાતસાત દિવસ રહો, તો પણ તે સ્થાનોનો
અંત આવે એમ નથી. તમારી તે વાટ જુએ છે.

પ્રતર્દન ઓલ્યો:-તે મારા જે લોકો છે, તે
હું તમને આપું છું, તે તમારા થાઓ ! તમે
પતન મા પામે ! તમે મોહમુક્ત થઈ ઝટઝટ
અંતરિક્ષ કે સ્વર્ગમાં રહેલાં તે સ્થાનોને મેળવી લો.

યયાતિ ઓલ્યો:-હે પૃથ્વીપતિ ! હું સમાન
તેજવાળો રાજા છું. હું કોઈ બીજા રાજા પાસે
યોગક્ષેમ કરનારા સુકૃતની ઇચ્છા ન રાખું. વિદ્વાન
રાજા તો દેવના આદેશથી આવેલી આપત્તિને
પામવા છતાં ય કદી ધાતક કામ નહિ કરે. ધર્મને
જેવાવાળા રાજાએ તો પ્રયત્નપૂર્વક ધર્મ અને
યશસ્કર કાર્ય કરવું જોઈએ. તો તમે કહ્યું છે
તેવું દીન કાર્ય મારા જેવો ધર્મબુદ્ધિવાળો બહી-
જેઈને ન જ કરે. બીજાઓએ અગાઉ જે ક્યું
નથી, તે હું સુકર્મનો અભિલાષી શાનોજ
કરું ?' યયાતિરાજ આ પ્રમાણે કહેતા હતા,
ત્યાં નૃપત્રેષ્ઠ વસુમા તેમને કહેવા લાગ્યો. ૧૫-૧૯

શ્રુતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-તર્ગત
સંભવપર્વમાં 'ઉત્તરયાયાત' નામનો
અધ્યાય ૯૨ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૩ માં

યયાતિને પુત્રઃ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ

॥ વસુમાનુવાચ ॥

વસુમાનૌપદધિર્યદસ્તિ લોકો દિવિ મે
નરેન્દ્ર ! યદંતરિક્ષે પ્રથિતો મહાત્મન્ ક્ષેત્રજ્ઞ ત્વાં
તસ્ય ધર્મસ્ય મન્યે ॥ ૧ ॥

વસુમાન ઓલ્યો:-હે નરેન્દ્ર ! હું ઉપદ-
શનો પુત્ર વસુમાન તમને પૂછું છું કે, સ્વર્ગમાં

અથવા અંતરિક્ષમાં મારે માટે પ્રસિદ્ધ લોક છે
કે ? હે મહાત્મા ! હું તમને તે ધર્મના જ્ઞાતા
જાણું છું. ૧

યયાતિ ઓલ્યો:-સૂર્યનારાયણ પોતાના
તેજથી જે અંતરિક્ષ, પૃથ્વી અને દિશાઓને
પ્રકાશિત કરે છે, તેટલા સ્વર્ગમાં રહેલા અનંત
પુણ્યલોકો તમારી રાહ જુએ છે. ૨

વસુમાન ઓલ્યો:-હે રાજા ! તે સર્વ લોક
હું તમને આપું છું. તે લોકો તમારા થાઓ.
તમે મા પડો ! હે બુદ્ધિમાન ! તમને જે પ્રતિ-
ગ્રહ દુષ્ટ લાગતો હોય, તો એક તરણાથી પણ
તમે તે લોકોને વેચાતા લો. ૩

યયાતિ ઓલ્યો:-મને સ્મરણ છે, મેં સ-
દેવ કાલયકનો ભય રાખ્યો છે અને કદી પણ
મિથ્યા ખરીદી કરી કશું કપટથી લીધું નથી.
અગાઉ જે બીજાઓએ ક્યું નથી, તે સહર્મ
ઇચ્છનારા હું અહીં શીદને કરું ? ૪

વસુમાન ઓલ્યો:-હે રાજા ! તમને
ખરીદી કરવી ઇષ્ટ નથી, તો તમે મારા આપેલા
એ પુણ્યલોકોને એમ ને એમ સ્વીકારો. હે
નરેન્દ્ર ! હું એ લોકોમાં જનાર નથી. તે સર્વ
લોકો તમારા જ થાઓ. ૫

શિષિ ઓલ્યો:-હે તાત ! ઉશીનરનો પુત્ર
હું શિષિ તમને પૂછું છું કે, અંતરિક્ષમાં કે
સ્વર્ગમાં મારે માટે પુણ્યલોકો રહ્યા છે ખરા ?
હું તમને તે ધર્મના વેત્તા જાણું છું. ૬

યયાતિ ઓલ્યો:-હે નરેન્દ્ર ! તમે યાચક
સાધુઓનું વાણી કે મનથી પણ કદી અપમાન
ક્યું નથી. આથી સ્વર્ગમાં તમારે માટે અનંત,
મહાન, પ્રખ્યાત અને વીજળી જેવા તેજસ્વી
લોકો રખાયા છે. ૭

શિષિ ઓલ્યો:-હે રાજા ! મૃત્યુથી લેવા
તમને ઇષ્ટ નથી, તો એ સર્વ પુણ્યલોક હું તમને
અર્પણ કરી દઉં છું. તમે તે સ્વીકારો. એક
વાર આખ્યા પછી હું તેમને પાછા નહિ જ લઉં.

ત્યાં ગયા પછી ધીર પુરુષોને શોક રહેતો નથી.^૮

યયાતિ ઓહ્યો:-હે નરનાથ! તમે ઇન્દ્રના જવા પ્રભાવવાળા છો અને તમારા પુણ્ય-લોકો અતંત છે. પણ હે શિખિ ! બીજાએ અર્પેલા લોકોમાં હું રમણ નહિ કરું; એટલે તમારી વાતને હું સ્વીકારીશ નહિ.^૯

અષ્ટક ઓહ્યો:-હે રાજન! અમારા એક-એકના આપેલા લોકોને તમે સ્વીકારતા નથી, તો અમે સૌ એકઠા થઈને તમને બધા જ પુણ્ય-લોકો આપીએ અને ભૌમ નરકે જઈએ.^{૧૦}

યયાતિ ઓહ્યો:-મેં અગાઉ જ ક્યું નથી, તે હું સ્વીકારું નહિ. જેને માટે હું યોગ્ય હોઉં, તે માટે જ તમે પ્રયત્ન કરો. સંતો સત્યને જ અભિનંદન આપે છે.^{૧૧}

અષ્ટક ઓહ્યો:-આ પાંચ સુવર્ણ રથો દેખાય છે. તેમાં બેસીને ખાણસો સનાતન લોકોને ઇચ્છે છે. તો એ કોના છે?^{૧૨}

યયાતિ ઓહ્યો:-અગ્નિની શિખાની જેમ ઝળહળતા જ પાંચ સુવર્ણ રથો જોયે રહી પ્રદાશી રહ્યા છે, તે તમને સ્વર્ગમાં લઈ જશે.^{૧૩}

અષ્ટક ઓહ્યો:-હે રાજન! તમે એ રથોમાં વિરાજે અને આકાશમાર્ગે ગમન કરો. અમે પણ સમય થશે એટલે તમને અનુસરીશું.^{૧૪}

યયાતિ ઓહ્યો:-આપણે સાથે જ સ્વર્ગ-જિત થયા છીએ; તો આપણે બધાએ હવે જવાનું છે. સ્વર્ગધામને આ આપણે માટેનો નિર્મળ માર્ગ જણાય છે.^{૧૫}

વૈશંપાયન ઓહ્યો:-પછી ધર્મપૂર્વક સ્વર્ગનું આક્રમણ કરીને તથા પોતાનાં તેજે વડે આકાશ અને પૃથ્વીને આપીને તે સર્વ નર-પતિ શ્રેષ્ઠો રથોમાં બેસીને નીકળ્યા.^{૧૬}

અષ્ટક ઓહ્યો:-હું માનું છું કે, મહાત્મા ઇન્દ્ર સર્વથા મારા મિત્ર છે, એટલે હું જ પહેલો જઈશ. પણ આ ઉશીનરપુત્ર શિખિ એકલો કઈ રીતે સર્વ વેગથી સર્વ રથોની આગળ થઈ ગયો?^{૧૭}

યયાતિ ઓહ્યો:-ઉશીનરના પુત્ર આ શિખિએ પોતાને જ કાંઈ બન મળ્યું હતું, તે બધું બ્રહ્મલોકના માર્ગની પ્રાપ્તિ માટે દાન કરી દીધું હતું. એથી તે તમારામાં શ્રેષ્ઠ છે. હે રાજન! દાન, તપ, સત્ય, ધર્મ, લજ્જા, શ્રી, ક્ષમા, અ-કુટિલતા અને કર્તવ્યેચ્છા એ સર્વ બુદ્ધિથી માપી ન શકાય એવા ગુણો અનુપમ શિખિરાજમાં હતા. શિખિ આવો ગુણસંપન્ન અને લજ્જાશીલ છે, તેથી તે રથથી આગળ થઈ ગયો છે.^{૧૮, ૧૯}

વૈશંપાયન ઓહ્યો:-આ પછી ઇન્દ્રના જવા પોતાના માતામહ યયાતિને અષ્ટકે દ્રી વાર કુતૂહલથી પૂછ્યું કે, ‘હે નૃપતિ! તમને હું પૂછું છું, સાચું કહેજે કે તમે ક્યાંથી આવ્યા છો? કાણ છો? તમે કોના પુત્ર છો? તમે જ ક્યું છે તે કરવાને આ લોકમાં તમારા વિના બીજા કોઈ બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય સમર્થ નથી.^{૨૦, ૨૧}

યયાતિ ઓહ્યો:-હું નહુપનો પુત્ર અને પૂરનો પિતા યયાતિ છું. આ લોકમાં હું ચક્ર-વર્તી હતો. તમે મારા પોતાના છો. હું તમને આ ગુપ્ત વાત પ્રગટ કરું છું કે, તમારે હું માતા-મહ છું. મેં આ નિષ્પિલ પૃથ્વીને છતી હતી અને તે મેં બ્રાહ્મણોને વસવાટમાં આપી દીધી હતી. વળી મેં સૌ સુદરૂપવાળા અને પવિત્ર ઘોડાઓનો દેવને નિમિત્તે ઉત્સર્ગ કર્યો હતો. જ્યો દેવો પુણ્યવાન મનુષ્યોને અનુકૂળ થાય છે. વાહન, ગાય, સુવર્ણ અને બીજાં સુખ્ય ધનોથી ભરેલી અખિલ પૃથ્વીનું મેં બ્રાહ્મણોને દાન કર્યું હતું. વળી મેં તેમને તે વખતે દશ અખજ ગાયો આપી હતી. મારા જ સત્યથી ઘુલોક અને વસુધરાનું ધારણ થાય છે. તે સત્યથી જ માનવ-લોકમાં અગ્નિ જલે છે. હું કદી પણ જૂઠું વાક્ય ઓહ્યો નથી. કેમકે સંતો સત્યને જ સત્કારે છે. હે અષ્ટક! અહીં તમને, પ્રતદંનને તથા ઉરાદધના પુત્ર વસુમાનને જ કહું છું તે સત્ય જ છે. મારે ચોક્કસ મત છે કે, સર્વ લોકો, મુનિઓ અને

દેવો સત્યથીજ પૂજ્ય છે. જે માણસ ઈર્ષ્યારહિત થઇને, આપણ સર્વ સ્વર્ગ જીતનારનો વૃત્તાંત યથાર્થ રીતે દ્વિજશ્રેષ્ઠોને કહેશે, તે આપણા પુણ્યલોકને પામશે. ૨૨-૨૭

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ—આ રીતે તે મહાન મહાત્મા યયાતિરાજ પોતાના દોહિત્રોથી તર્પા અને પરમ ઉદાર કર્મવાળા તે પોતાનાં કર્મો વડે પૃથ્વીને વ્યાપ્ત કરીને મિત્રો સાથે પૃથ્વી ત્યજીને સ્વર્ગે ગયા હતા. ૨૮

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનન્તર્ગત સંલવપર્વમાં 'ઉત્તરયાયાત' નામનો અધ્યાય ૯૩ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૪ મો

પૂરુવંશનું વર્ણન

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

મગવન્ શ્રોતુમિच्छામિ પૂરોવંશકરાત્મપાન્ ।

ચદ્વીયોન્ યદ્દશાંશ્વાપિ યાવતો યત્પરાક્રમાન્ ॥

જનમેજય બોલ્યાઃ—હે ભગવન્! પૂરુવંશ ચલાવનારા રાજાઓ વિશે હું સાંભળવા ઇચ્છું છું. તેઓ કેવા હતા? કેવા વીર્યવાન હતા? કેવા પરાક્રમી હતા? કેટલા હતા? તેમનામાં પૂર્વે ક્યારેય કોઈ રાજ શીલવિનાનો નિર્વીર્ય કે નિઃસંતાન થયો નથી. હે તપોધન! તે પ્રસિદ્ધ ચારિત્ર્યવાળા અને વિજ્ઞાનશાળી રાજાઓનાં ચરિત્રને હું વિસ્તારથી સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૧-૩

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ—હે રાજન્! તમે મને જે પૂછો છો તે પૂરુના વંશધરો વિશે હું કહીશ. તેઓ વીર, ઇન્દ્રના જવા તેજસ્વી, પુષ્કળ દ્રવ્યવાન, અમાપ, પરાક્રમી અને સર્વ લક્ષણથી પૂજિત હતા. પૂરુની પૌંથી નામે રાણીમાં પ્રવીર, ઈશ્વર, અને રૌદ્રાશ્વ એ ત્રણ મહારથી પુત્રો થયા. તેમાં પ્રવીર વંશધર થયો. તે પ્રવીરને શરસેનીથી કમલ જવાં નેત્રવાળો અને ચતુઃસીમ પૃથ્વીને પાળનારો મનસ્યુ નામે સમર્થ પુત્ર થયો. મન-

સ્યુને સૌવીરી નામની સ્ત્રીથી રાક્ષ, સંહનન અને વાગ્મી એ ત્રણ શૂરવીર અને મહારથી પુત્રો થયા.

બુદ્ધિમાન રૌદ્રાશ્વને મિશ્રકશી અપ્સરામાં અન્વગ્લાનુ વગેરે દશ પુત્રો થયા. તેઓ મહા-ધનુર્ધારી, યજ્ઞ કરનારા, શૂરવીર, પ્રત્યુક્ત, શાસ્ત્રજ્ઞ, સર્વ અસ્ત્રોના બાણનાર અને ધર્મપરા-યણ હતા. ઋચ્યુ, કક્ષેયુ, વીર્યવાન કૃકલેયુ, સ્થંડિલેયુ, વનેયુ, મહાયશસ્ત્રી જલેયુ, ધીમાન અને બલવાન તેજ્યુ, ઇન્દ્રના જવો પરાક્રમશીલ સત્યેયુ, ધર્મેયુ અને દેવના જવો પરાક્રમી સંનતેયુ એ તે દશનાં નામ હતાં. ૪-૧૨ તેઓમાં ઋચ્યુ દેવેન્દ્ર ઇન્દ્રના જવો પરાક્રમી, વિદ્વાન અને પૃથ્વીમાં ચક્રવર્તી હોઈ અનાધૃષ્ટિ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. અનાધૃષ્ટિનો મતિનાર નામે પ્રસિદ્ધ પુત્ર હતો. તે પરમ ધાર્મિક રાજાએ રાજસૂય તથા અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા. ૧૩ હે રાજન્! મતિનારને તંસુ, મહાન, અતિરથ અને અતુલ તેજવાળો દ્રુહ્યુ એ અમાપ પરાક્રમી ચાર પુત્રો થયા. ૧૪

તેમાં તંસુ મહાવીર્યવાન અને પૂરુવંશને ધારનાર હતો. વસુધરાને જીતીને તેણે પ્રોજ્ઞ-વલ શ્રીર્તિ મેળવી હતી. ૧૫ વીર્યવાન તંસુએ ઇલિન નામે પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. તે શ્રેષ્ઠ વિજયીએ પણ સમસ્ત પૃથ્વીને જીતી લીધી હતી. ૧૬ એ ઇલિને રથન્તરી નામની સ્ત્રીમાં પાંચ મહાભૂતો જવા રાજ કુષ્યંત આદિ પાંચ પુત્રોને જન્મ આપ્યો. ૧૭ કુષ્યન્ત, શૂર, ભીમ, પ્રવસુ અને વસુ એ પાંચમાં હે જનમેજય! રાજ કુષ્યન્ત શ્રેષ્ઠ હતો. કુષ્યન્તને શકુન્તલાથી રાજ ભરત નામે વિદ્વાન પુત્ર થયો. તેનાથી ભરતવંશનો મહાન યશ ફેલાયો. ૧૮-૧૯

ભરતે પોતાની ત્રણ સ્ત્રીઓમાં નવ પુત્રો જન્માવ્યા હતા, પણ 'તેઓ મારા જવા નથી' એમ કહી રાજાએ તેમને અભિનંદન આપ્યું નહિ. ૨૦ આથી ક્રોધિત થયેલી માતાઓએ પોતાના પુત્રોને મારી નાખ્યા. આમ તે રાજ-

ની પુત્રોત્પત્તિ વ્યર્થ ગઈ. ^{૨૧} હે ભારત ! પછી મોટા યજ્ઞોથી યજન કરનારા તે ભરતને ભરદ્વાજ ઋષિથી હુમન્યુ નામે પુત્રનો લાભ થયો. હે ભરતોત્તમ ! પછી પૌરવનન્દન ભરતે પોતાને પુત્રવાન બહુ ભૂમન્યુને સુવરાજપદે અલિપ્ત કર્યો. ^{૨૨-૨૩}

હુમન્યુને દિવિરથ નામે પુત્ર થયો. વળી, હુમન્યુને પુષ્કરિણી નામની સ્ત્રીમાં સુહોત્ર, સુહોતા, સુહવિ સુયજુ અને ઋચીક નામે પુત્રો થયા. તેમાં જ્યેષ્ઠ પુત્ર સુહોત્રને રાજાઓનું રાજ્ય મળ્યું. ^{૨૪-૨૫} તે સુહોત્રે રાજસૂય અને અશ્વમેધ આદિ અનેક યજ્ઞોથી યજન કર્યું અને તેણે હાથી તથા ઘોડાથી ભરેલી તેમજ બહુ રત્નોથી ભરપૂર સાગરપર્થતની સમસ્ત પૃથ્વીનો ઉપભોગ કર્યો. જ્યારે સુહોત્ર રાજા ધર્મપૂર્વક પ્રજાનું શાસન કરતો હતો, ત્યારે હાથી, ઘોડા તથા રથથી સંપૂર્ણ અને અગણિત મનુષ્યોથી ભરપૂર પૃથ્વી અતિ ભારથી પીડાઈને બહુ દુઃખ્યા બની થઈ ગઈ હતી તથા ભૂમિ સેંકડો અને હજારો મંદિરો તથા યજ્ઞસ્થળોથી ચિહ્નિત થઈ ગઈ અને મનુષ્યો તથા ધાન્યની અતિ વૃદ્ધિથી તે સદૈવ શોભી રહી હતી. ^{૨૬-૨૮}

હે ભારત ! પૃથ્વીપતિ સુહોત્રથી ઐશ્વર્યાદી-એ અજમીદ, સુમીદ અને પુરુમીદ-એ ત્રણ પુત્રોને જન્મ આપ્યો. ^{૩૦} તેમાં અજમીદ જ્યેષ્ઠ હતો અને તેનામાં વંશપ્રતિષ્ઠા રહી. હે ભારત ! તેણે પણ ત્રણ સ્ત્રીઓમાં છ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. ^{૩૧} તેમાં ધુમિનીથી ઋક્ષ, નીલીથી દુષ્યંત અને પરમેષ્ઠી, તેમજ દશિનીથી જહ્નુ, વ્રજન અને રૂપિણુ એમ પુત્રો થયા. ^{૩૨} હે રાજન ! દુષ્યંત અને પરમેષ્ઠીના આ સર્વ પાંચાલો થયા અને અમાપ તેજસ્વી જહ્નુના વંશજો દુષિક થયા. ^{૩૩} એ વ્રજન તથા રૂપિણુ કરતાં જનેશ્વર ઋક્ષ મોટો કહેવાયો છે. એ ઋક્ષને સંવરણુ નામે વંશવર્ધન પુત્ર જન્મ્યો. ^{૩૪}

હે રાજન ! ઋક્ષપુત્ર સંવરણુ જ્યારે પૃથ્વી-નું શાસન કરતો હતો, ત્યારે પ્રજાઓનો મહાન ક્ષય થયો હતો, એમ અમે સાંભળ્યું છે. ^{૩૫} ભૂખ, મૃત્યુ, અનાવૃષ્ટિ, રોગ આદિ વિવિધ કારણોએ તેનું રાષ્ટ્ર છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું. ^{૩૬} શત્રુ-પક્ષની સેનાઓ ભારતીય યોદ્ધાઓને હણવા લાગી. પરાક્રમપૂર્વક પૃથ્વીને જીતીને પાંચાલરાજ અનુ-રંગિણી સેનાથી આ પૃથ્વીને ડોલાવતો તે સંવરણુ ઉપર ચડી આવ્યો અને દશ અક્ષૌહિણી વડે તેને યુદ્ધમાં જીતી લીધો. ^{૩૭,૩૮} પછી રાજા સંવરણુ મહા ભયથી પોતાની પત્ની, પ્રધાન, પુત્ર તેમજ મિત્રો સાથે ત્યાંથી નાસી ગયો અને મહાનદ સિંધુ પાસેના પર્વતની સમીપમાં, નદી-લાગમાં ફેલાયેલી એક ઝાડીમાં જઈ વસ્યો. ^{૩૯,૪૦} ભરતવંશીઓ આ કુર્ગમ સ્થાનને આશ્રયે ધણા લાંબા કાળ સુધી વસ્યા. તેમને ત્યાં રહેતાં હજાર વરસ થઈ ગયાં, ત્યારે ભગવાન વસિષ્ઠ ઋષિ ભરતવંશીઓ પાસે આવી પહોંચ્યા. ^{૪૧,૪૨}

સર્વ ભરતવંશીઓએ આમ પધારેલા તે ઋષિને પ્રયત્નપૂર્વક સામા જઈ સત્કાર કર્યો અને તેમને નમસ્કાર કરી અર્ધપૂલ આપી. સર્વેએ તે સુવર્ચસ્વી ઋષિને સત્કારપૂર્વક નિવેદન કર્યું. ^{૪૩} પછી આસન ઉપર બેઠેલા તે ઋષિ-ને રાજાએ પ્રાર્થના કરી કે, ‘આપ અમારા પુરોહિત થાઓ તો અમે રાજ્યને માટે પ્રયત્ન કરીએ.’ ^{૪૪} વસિષ્ઠે પણ ‘હૈં’ કહીને ભારતને યજમાન તરીકે સ્વીકાર્યો. પછી ઋષિએ અભિક્ષ પૃથ્વીના ચૂકાગ્રસમા પૂરુષશી સંવરણુના સર્વ ક્ષત્રિયોના સામ્રાજ્યપદે અલિપ્ત કર્યો; એમ અમે સાંભળ્યું છે. તે રાજા પૂર્વે ભારતોએ વસાવેલી શ્રેષ્ઠ રાજધાનીને વિશે દૂરી રાજ્ય કરવા લાગ્યો અને સર્વ રાજાઓને તેણે ખંડણીભરતા કર્યો. આ પ્રમાણે તે અજમીદવંશી મહાબલવાન સંવરણુ દૂરીથી પૃથ્વીને પ્રાપ્તને કરી બહુ દક્ષિણવાળા મહાયજ્ઞો કર્યા હતા. ^{૪૫-૪૮}

એ સંવરણથી સૂર્યપુત્રી તપતીએ કુરુ નામે પુત્રને પ્રસવ આપ્યો. સર્વ પ્રબળે તેને ધર્મજ્ઞ બણી રાજ તરીકે પસંદ કર્યો. તેના નામ ઉપરથી કુરુજંગલ દેશ પૃથ્વીમાં વિખ્યાત થયો; અને તે મહાતપસ્વીએ પ્રોતાના તપથી કુરુક્ષેત્રને પવિત્ર કર્યું હતું. એને અવિક્ષિત, અલિપ્થંત, ચૈત્રરથ, સુનિ અને પ્રખ્યાત જનમેજય એ પુત્રો થયા હતા એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૫૦, ૫૧ વાહિની નામની મનસ્વિની પત્નીએ એ પાંચ પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. ૫૨ અવિક્ષિતને પરિક્ષિત, વીર્યવાન શખલાશ્વ, આદિરાજ, વિરાજ, મહાખલવાન શાદમસિ, ઉચ્ચૈશ્રવા, ભંગકાર અને જિતારિ એ આઠ પુત્રો થયા હતા. એમના વંશમાં કર્મજન્ય ગુણોથી પ્રસિદ્ધ જનમેજય આદિ સાત અને બીજા અનેક મહારથીઓ જન્મ્યા હતા. ૫૩, ૫૪

જનમેજય, કક્ષસેન, ઉચ્ચસેન વીર્યવંત ચિત્રસેન, ઇન્દ્રસેન, સુષેણ અને ભીમસેન એ સર્વ ધર્મ અને અર્થમાં કુશલ પુત્રો પરિક્ષિતના હતા. જનમેજયના મહાખલવાન અને પૃથ્વીપ્રખ્યાત એવા આઠ પુત્રો હતા. તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર સૌથી પ્રથમ, પાંડુ, બાહ્લીક, મહાતેજસ્વી નિષધ, ખલવાન બમ્બૂનદ, કુંડોદર, પદાતિ તથા આઠમો વસાતિ એમ કહેવાયા છે. તે સર્વે ધર્મ અને અર્થમાં નિષ્ણાત તથા પ્રાણીમાત્રના હિતમાં તત્પર હતા. ૫૫-૫૭ તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ થયો હતો અને તેને કુંડિક, હસ્તી, વિતર્ક, કાથ, કુંડિન, ઇન્દ્ર જેવો હવિશ્રવા અને અપરાજિત ભુમન્યુ એ પુત્રો થયા હતા. હે ભારત! પ્રતીપ, ધર્મનેત્ર અને સુનેત્ર એ ત્રણ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો પણ પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા. તેમાં પ્રસિદ્ધ પ્રતીપ ભુમંડલમાં અજેડ થયો. ૫૮-૬૦ હે ભારતર્ષભ! પ્રતીપના દેવાપિ, શાન્તનુ અને મહારથી બાહ્લીક એ ત્રણ પુત્રો જન્મ્યા. તેમાં ધર્મહિતની કામનાએ કરીને દેવાપિએ સંન્યસ્ત લીધું અને

શાન્તનુ તથા મહારથી બાહ્લીક પૃથ્વીનું રાજ્ય પામ્યા. ૬૧, ૬૨ હે રાજા! ભરતવંશમાં દેવર્ષિઓ સમા, સત્ત્વશાલી અને રાજશ્રેષ્ઠ એવા અનેક રાજાઓ થયા હતા. એ જ રીતે ઐશ્વર્યશને વધારનારા દેવ જવા બીજા મહારથીઓ મનુના વંશમાં થયા હતા. ૬૩, ૬૪

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-તર્જત સંલવપર્વમાં ‘પૂરુવંશાનુકીર્તન’ નામનો અધ્યાય ૯૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૫ મો

પૂરુવંશનું વિશિષ્ટ વર્ણન

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

શ્રુતસ્ત્વત્તો મયા વ્રહ્મનુ પૂર્વેપાં સંમયો મહાન ।
ઉદારાશ્વાપિ વંશેઽસ્મિન્ રાજાનો મે પરિશ્રુતાઃ ॥

જનમેજય બોલ્યા:—હે બ્રહ્મનુ! તમારી પાસેથી મેં પૂર્વપુરુષોની મહાન જન્મવાર્તા સાંભળી. વળી એ વંશમાં થયેલા ઉદાર રાજાઓ વિશે પણ મેં સાંભળ્યું. પણ એ પ્રિય આપ્તાન સંક્ષિપ્ત અર્થમાં હોઈને મને પૂરી વૃત્તિ આપતું નથી. તો તમે પ્રજાપતિથી માંડીને મનુની એ દિવ્ય કથા મને ફરીથી કહો. તેમની પાવનકારી ઉત્પત્તિકથા કોને પ્રીતિકર ન થાય? સદ્ધર્મ, ગુણ અને માહાત્મ્ય વડે વિસ્તારેલા તેમનો ઉત્તમ યશ ત્રણે લોકને ધારીને વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો છે. ગુણવાન, પ્રભાવશાલી, વીર્યવાન, જ્યોત્સ્વી, સત્ત્વશાલી અને ઉત્સાહી એવા તેમની અમૃતતા જવી સ્વાદવાળી કથા સાંભળતાં મને વૃત્તિ થતી નથી. ૧-૫

વૈશંપાયન બોલ્યા:—હે રાજન! પહેલાં દ્વૈપાયનજી પાસેથી મેં સાંભળેલું તમારા શુભ વંશની ઉત્પત્તિનું વર્ણન હું સમય રીતે કહું છું, તે તમે સાંભળો. દક્ષથી અદિતિ, અદિતિને વિવસ્વાન, વિવસ્વાનનો મનુ, મનુની ઇલા, ઇલાથી

પુરુરવા, પુરુરવાથી આયુ, આયુથી નહુષ અને નહુષથી યયાતિ એમ થયા. યયાતિને ઉગ્રનાની પુત્રી દેવયાની અને વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠા એમ બે પત્નીઓ હતી. ^{૧૦} (અહીં વંશ સંબંધી એક શ્લોક છે) - દેવયાનીએ યદુ અને તુર્વસુને જન્મ આપ્યો; વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાને દુહ્યુ, અનુ અને પૂરુ પ્રસન્ધ્યા. ^{૧૧} એમાં યદુના યાદવો અને પૂરુના પૌરવો થયા. પૂરુની કૌસલ્યા નામે સ્ત્રી હતી. તેમાં જનમેજય નામે પુત્ર થયો તેણે ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા અને વિશ્વજિત યજ્ઞ કરીને તે વનમાં ગયો. ^{૧૨, ૧૩} જનમેજય રાજ, અનંતા નામે માધવવંશી કન્યાને પરણ્યો હતો. તેનાથી એને પ્રાચિન્વાન નામે પુત્ર થયો. તેણે સૂર્યના ઉદય-સ્થાન સુધીની પ્રાચી દિશા જતી તેથી તે પ્રાચિન્વાન કહેવાયો. ^{૧૪} પ્રાચિન્વાન યાદવવંશી અરભણીને પરણ્યો હતો, તેનાથી તેને સંયાતિ પુત્ર થયો. ^{૧૫} સંયાતિ/દ્વપદવાનની પુત્રી વરાંગીને પરણ્યો હતો. તેમાં તેને અહંયાતિ જન્મ્યો. ^{૧૬} અહંયાતિએ કૃતવીર્યની પુત્રી ભાનુમતી સાથે લગ્ન કર્યું અને તેનાથી તેને સાર્વભૌમ પુત્ર થયો. ^{૧૭} સાર્વભૌમે જય કરી ટ્રેક્યકુમારી સુવર્ણાનું હરણ કર્યું અને તેની સાથે લગ્ન કર્યું. તે સ્ત્રીમાં તેને જયત્સેન નામે પુત્ર થયો. જયત્સેન વિદર્ભરાજકુમારી સુશ્રવાને પરણ્યો અને તેનાથી તેને અવાચીન નામે પુત્ર થયો. ^{૧૮, ૧૯} અવાચીન પણ બીજી વિદર્ભકુમારી મર્યાદાને પરણ્યો હતો અને તેમાં તેને અરિહ નામે પુત્ર જન્મ્યો. અરિહે આંગી સાથે લગ્ન કર્યું અને તેથી તેને મહાભૌમ પુત્ર થયો. મહાભૌમ પ્રસેનજિતની કન્યા સુયજ્ઞાને પરણ્યો અને તેમાં તેને અયુતનાથી નામનો પુત્ર થયો. તેણે અયુત નરમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા, તેથી તેનું નામ અયુતનાથી પડ્યું હતું. ^{૨૦-૨૦}

અયુતનાથી પૃથુશ્રવાની કન્યા કામાને પરણ્યો, તેમાં તેને અક્રોધન નામે પુત્ર થયો. ^{૨૧} તેણે

કલિંગની કરંભા નામની રાજકન્યા સાથે લગ્ન કર્યા અને તેમાં તેને દેવાતિથિ જન્મ્યો. ^{૨૨} દેવાતિથિ વિદેહકુમારી મર્યાદા સાથે પરણ્યો હતો અને તેમાં તેને અરિહ નામે પુત્ર થયો. ^{૨૩} અરિહ અંગકુમારી સુદેવાને પરણ્યો હતો અને તેનાથી તેને ઋક્ષ નામે પુત્ર જન્મ્યો હતો. ^{૨૪} ઋક્ષ તક્ષક-દુહિતા જ્વાલાને પરણ્યો હતો અને તેમાં તેને મતિનાર નામે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. ^{૨૫, ૨૫}

મતિનારે સરસ્વતીના તીર ઉપર ખાર વર્ષ આલે એવો શુણ્યુકત યજ્ઞ આરંભ્યો હતો. તે સત્ર સમાપ્ત થતાં સરસ્વતી તેની પાસે આવી અને તેને પતિ તરીકે વરી. તેનામાં મતિનારે તંસુ નામે પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. (અહીં વંશકથાનો શ્લોક છે કે) સરસ્વતીને મતિનારથી તંસુ નામે પુત્ર પ્રસન્ધ્યા અને તંસુએ કાલિંગીમાં ઇલિન નામે પુત્ર જન્માવ્યો. ^{૨૬, ૨૭} ઇલિને રથંતરીમાં દુધ્યન્ત આદિ પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. ^{૨૮} દુધ્યન્ત વિશ્વામિત્રની પુત્રી શકુંતલા સાથે પરણ્યો અને તેમાં એનો ભરત નામે એક પુત્ર જન્મ્યો. અહીં વંશગીર્તાનના બે શ્લોક છે કે, 'માતા ચર્મ-કાશ છે, પુત્ર પિતાનો જ છે, પિતા જ પુત્રરૂપે જન્મે છે. હે દુધ્યન્ત! પુત્રનું ભરણપોષણ કર, શકુંતલાને અપમાન ન આપ! હે નરદેવ! પોતાના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ચમરાજના લોકથી ઉદ્ધારે છે. તે જ આ પુત્રનું ગર્ભાધાન કર્યું છે. શકુંતલા સાચું જ કહે છે.' દેવોએ 'ભરણ કર' એમ કહ્યું તેથી દુધ્યન્તપુત્રનું નામ ભરત પડ્યું. ^{૩૦, ૩૧}

ભરતે કાશીરાજ સર્વસેનની સુનંદા નામે પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું. તેનાથી તેને હુમન્યુ પુત્ર થયો. ^{૩૨} હુમન્યુ દશાર્દકન્યા વિજયાને પરણ્યો, તેમાં તેને સુદોત જન્મ્યો. ^{૩૩} સુદોત ઇક્ષ્વાકુકન્યા સુવર્ણાને પરણ્યો, તેનાથી તેને હસ્તી નામે પુત્ર થયો. તે હસ્તીએ હસ્તીનાપુર નામનું નગર વસાવ્યું. એના નામથી જ તે હસ્તીનાપુર નામે ન

થયું.^{૩૪} હસ્તીએ ત્રિગર્તરાજની કન્યા યશોધરા સાથે લગ્ન કર્યું, તેનાથી તેને વિદુઠન નામનો પુત્ર થયો. ^{૩૫} વિદુઠને દશાહપુત્રી સુદેવા સાથે લગ્ન કર્યું, તેમાં તેને અજમીદને નામે પુત્ર થયો. ^{૩૬}

અજમીદને કેકેયી, ગાન્ધારી, વિશાલા અને ઋક્ષા એ ચાર પત્નીઓ હતી. તેમાં તેને એકસો ચોવીસ પુત્રો થયા. તે સર્વ રાજાઓ જુદા-જુદા વંશધારી થયા. તેમાં સંવરણ વંશવર્ધક હતો. સંવરણ સૂર્યપુત્રી તપતીને પરણ્યો હતો અને તેમાં તેને કુરુ નામે પુત્ર જન્મ્યો. ^{૩૭,૩૮} કુરુ દશાહકન્યા શુભાંગીને પરણ્યો, તેમાં તેને વિદૂરથ નામે પુત્ર થયો. ^{૩૯} વિદૂરથ માધવપુત્રી સંપ્રિયાને પરણ્યો અને તેમાં તેને અનન્ધા નામનો પુત્ર થયો. ^{૪૦} અનન્ધા મગધકુમારી અમૃતાને પરણ્યો હતો અને તેમાં તેને પરિક્ષિત નામે પુત્ર થયો. ^{૪૧}

પરિક્ષિત બહુ રાજાની કન્યા સુયશાને પરણ્યો અને તેમાં તેને ભીમસેન થયો. ^{૪૨} ભીમસેન દેકયરાજની પુત્રી કુમારીને પરણ્યો હતો અને તેમાં તેને પ્રતિશ્રવા નામે પુત્ર થયો. પ્રતિશ્રવાનો પ્રતીપ નામે પુત્ર થયો. જ શિભિરાજનંદિની સુનન્દાને પરણ્યો હતો. તેમાં દેવાપિ; શાન્તનુ અને બાહલીક એ ત્રણ પુત્રો થયા. ^{૪૩,૪૪} દેવાપિ બાળપણમાં જ અરણ્યવાસી થયો તેથી શાન્તનુ રાજ થયો. ^{૪૫} (એ શાન્તનુના યશ માટે ગવાય છે કે,) તે (શાન્તનુ) જ જ જીર્ણ (વૃદ્ધ)ને પોતાના હાથે સ્પર્શ કરે, તે તે દ્રુરી યુવાન અને સુખી થાય. આથી તે શાન્તનુ તરીકે ઓળખાય છે. ^{૪૨-૪૬}

શાન્તનુ રાજ ભગીરથપુત્રી ગંગાને પરણ્યો, તેમાં તેને દેવવ્રત નામે પુત્ર જન્મ્યો હતો; જને બીધ્મ કહેવામાં આવે છે. ^{૪૭} બીધ્મે પિતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના પિતાનાં સત્યવતી સાથે લગ્ન કરાવ્યાં. એ સત્યવતીને ગન્ધકાલી પણ કહે છે. ^{૪૮} તેને કુમારી અવસ્થામાં અગાઉ પરા-

શરથી દ્વિપાયન પુત્ર થયો હતો. તે સત્યવતીથી જ શાન્તનુને વિચિત્રવીર્ય અને ચિત્રાંગદ નામે બે પુત્રો થયા. ^{૪૯} તેમાં ચિત્રાંગદ તો યુવાની આવતાં પહેલાં જ ગન્ધર્વથી માર્યો ગયો હતો, એટલે વિચિત્રવીર્ય રાજ થયો. ^{૫૦} વિચિત્રવીર્યે કૌસલ્યાથી યથેલીકાશીરાજની અગ્નિકા અને અંબાલિકા એ બે કન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. ^{૫૧} વિચિત્રવીર્ય અપુત્ર મરી ગયો; એટલે સત્યવતીએ વિચાર્યું કે, કુબ્યન્તના વંશને ઉગ્રેદ થયો ન બેઠ્યો. ^{૫૨} તેણે મનથી ઋષિ દ્વિપાયનનું સ્મરણ કર્યું. તેની પાસે આવી બેઠેલા તે ઋષિએ કહ્યું કે, 'શું કામ કરું?' ^{૫૩} ત્યારે સત્યવતીએ કહ્યું કે, 'તારો ભાઈ વિચિત્રવીર્ય અપુત્ર જ સ્વર્ગવાસી થયો છે, તો તું તેની સ્ત્રીમાં સારી પ્રજા ઉત્પન્ન કર.' ^{૫૪} 'બહુ સારું!' એમ કહી બાસ મુનિએ ધૃતરાષ્ટ્ર, પાણ્ડુ અને વિદુર એ ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. તેમાં દ્વિપાયનના વરદાનથી, રાજ ધૃતરાષ્ટ્રને ગાંધારીમાં સો પુત્રો થયા. ધૃતરાષ્ટ્રના તે સો પુત્રોમાં દુર્યોધન, દુઃશાસન, વિકર્ણ અને ચિત્રસેન એ ચાર સુખ્ય પુત્રો હતા.

પાંડુને સ્ત્રીઓમાં રત્નસમી કુન્તી અને માદ્રી એ બે પત્નીઓ હતી. એ કુન્તીનું બીજું નામ પૃથા છે. એક વખતે મૃગયાએ નીકળેલા પાંડુએ મૃગીમાં મૈથુન કરતા એક મૃગરૂપી ઋષિને બોધ્યો. પૂરો કામરસ ન પામેલા અને અતૃપ્ત રહેલા તે અદ્ભુત ઋષિને તેણે બાણથી વીંધી નાખ્યા. બાણથી વીંધાયેલા તે ઋષિએ પાંડુને કહ્યું કે, 'તું ધર્મનો આચરનારો અને કામરસને બાણવાળો હોવા છતાં તે કામરસથી અતૃપ્ત એવા મને માર્યો છે, તેથી તારી પણ એ જ દશા થશે. કામરસ પામ્યા વિના જ તારું તત્કાળ મરણ થશે.' આથી દ્રિકા પડી ગયેલા તે પાંડુએ શાપ ટાળવાને માટે પત્નીસંગ ન કર્યો. પત્ની પત્નીઓને કહ્યું કે, ^{૫૫-૬૦} 'મારી ચપળતાએ કરીને હું આ દશાને પામ્યો છું. મેં સાંભળ્યું છું કે, અપુત્રને માટે પુણ્યવૈદિકા

નથી.' તેણે કુન્તીને કહ્યું: 'તો, તું મારે માટે પુત્રો ઉત્પન્ન કર.' તેણે આમ કહ્યું, એટલે કુન્તીએ ધર્મથી યુધિષ્ઠિરને, વાયુથી ભીમસેનને અને ઇન્દ્રથી અર્જુનને એમ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. ^{૧૧} પ્રસન્ન થયેલા પાંડુએ તેને કહ્યું: 'માદ્રી તારી સપત્ની છે અને સંતાન વિનાની છે. તું અને ઠીક કરીને બાળક થાય એમ કર.' 'હવે એમ હો' એમ કહીને કુન્તીએ તે વિદ્યા માદ્રીને આપી. ^{૧૨} એથી માદ્રીમાં અશ્વિનીકુમારોથી નકુલ અને સહદેવ ઉત્પન્ન થયા. ^{૧૩} એક વાર માદ્રીને વિભુ-પિત થયેલી જોઈને પાંડુને કામલાવ થયો અને માદ્રીને અડતાં જ તે મૃત્યુ પામ્યો. ^{૧૪} પછી માદ્રીએ ચિતાના અગ્નિમાં મુકાયેલા તે પાંડુનું અનુગમન કર્યું અને કુન્તીને કહ્યું: 'તમે સાવધાનીથી મારા જોડિયા પુત્રોનું જતન કરજો.' ^{૧૫} પછી તપસ્વીએ તે પાંડવોને કુન્તી સાથે હસ્તિનાપુરમાં લાવ્યા અને તેમને ભીષ્મ તેમજ વિદુર આગળ રજૂ કર્યા. સર્વ વર્ણોને પાંડવોની જન્મ-કથા કહીને તે તપસ્વીએ તેમના દેખતાં જ અતર્ધાન થઈ ગયા. ^{૧૬} ભગવત્સ્વરૂપ તે તપસ્વી-ઓનું વાક્ય સાંભળીને અંતરિક્ષમાંથી પુષ્પ-વૃષ્ટિ થઈ અને દેવનાં હૃદયોમાં ગાળ્યાં. ^{૧૭}

પછી પાંડવોને સ્વીકારવામાં આવ્યા અને તેમણે પોતાના પિતાના મૃત્યુસમાચાર કહ્યા તેમજ ન્યાયપૂર્વક પરલોકક્રિયા કરી. ^{૧૮} પછી પાંડવો ત્યાં જ રહેવા લાગ્યા. દુર્યોધન છેક બાળ-પણથી તેમના ઉપર ઈર્ષ્યા રાખતો હતો. તે પાપી આચરણવાળાએ, રાક્ષસી બુદ્ધિનો આશ્રય લઈને, તેમને ઉખેડી નાખવા માટે અનેક ઉપાયો ચોજ્યા, પણ કાર્યનું ભાવિ બુદ્ધ જ હતું; તેથી તે તેમને ઉખેડી શક્યો નહિ. ^{૧૯} હવે ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને બહાનું કાઢીને વારણાવત મોકલ્યા અને તેમણે ત્યાં જવાનું સ્વીકાર્યું. ^{૨૦} ત્યાં લાક્ષાગૃહમાં તેમને બાળી નાખવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો, પણ વિદુરની સલાહને લીધે

પાંડવો બળતા બચ્યા. ^{૨૧}

ત્યાંથી હિડિમ્બ રાક્ષસને મારીને પાંડવો એકચક્રા નગરીમાં ગયા. ત્યાં એકચક્રામાં પણ બક નામના રાક્ષસને મારીને તેઓ પાંચાલ નગરમાં ગયા. ^{૨૨} ત્યાં દ્રૌપદીને પત્ની તરીકે પામી તેઓ પાછા પોતાના દેશમાં આવ્યા. ^{૨૩} તે કુશળ પાંડવોએ પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. યુધિષ્ઠિરે પ્રતિવિંધ્ય, વૃકાદરે સુતસોમ, અર્જુને શ્રુતક્રીતિ, નકુલે ચતાનીક અને સહદેવે શ્રુત-કર્મા એમ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. ^{૨૪, ૨૫}

યુધિષ્ઠિરે શૈબ્યરાજ ગોવાસનની દેવિકા નામે કન્યાને સ્વયંવરમાં પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમાં યોધિય નામે તેનો પુત્ર થયો. ભીમસેન પણ પોતાના પરાક્રમથી મૃત્યુથી કાશીરાજની પુત્રી બલધરા સાથે પરણ્યો હતો અને તેમાં તેને સર્વંગ નામે પુત્ર જન્મ્યો હતો. ^{૨૬, ૨૭} અર્જુને દ્વારકા જઈ વામુદેવની બહેન કલ્યાણલાપિણી મુલદ્રા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. પોતાને વતન જઈને તે કુશલ અર્જુને એ મુલદ્રામાં વામુદેવને વહાલો અને ગુણસંપન્ન એવો અભિમન્યુ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ^{૨૮} નકુલે પણ કરેણુમતી નામની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને તેમાં તેને નિરમિત્ર નામે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. ^{૨૯} સહદેવે પણ દ્યુતિમાન મદ્રરાજની કન્યા માદ્રી વિજયા સાથે સ્વયંવરમાં લગ્ન કર્યું અને તેમાં તેણે મુહોત્ર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. ^{૩૦} ભીમસેને આ અગાઉ જ હિડિમ્બામાં રાક્ષસ ધટોલ્ય પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ^{૩૧} પાંડવોના આ અગિયાર પુત્રો હતા, તેમાં એકલો અભિમન્યુ જ વંશ વધારનાર હતો. ^{૩૨}

તે અભિમન્યુ વિરાટરાજની પુત્રી હત્તરાને પરણ્યો અને તેમાં એનાથી જ ગર્ભ રહ્યો, તે ચેતના વિનાનો થઈ ગયો હતો. 'એ ગર્ભને હું જિવાડીશ' એમ પુરોષોત્તમ વામુદેવની આજ્ઞા થઈ; એટલે પૃથાએ છ માસના એ ગર્ભને પોતા-

ના ખોળા માંદીધો.^{૮૩} પછી અગ્નિથી બળી ગયેલા, બળ, વીર્ય અને પરાક્રમને નહિ પામેલા, તેમજ અકાલે જન્મેલા તે ગર્ભને ભગવાન વાસુદેવે પોતાના તેજ વડે ફરી જીવતો કર્યો. એમણે એને જિવાડીને કહ્યું કે, 'કુલ પરિક્ષીણુ યતાં આ જન્મે છે તેથી એવું પરિક્ષિત એવું નામ કહેવાશે.^{૮૪} 'પરિક્ષિત તમારી માતા માદ્રવતીને પરણ્યા અને તેમાં તમે જન્મેજન્મ થયા.^{૮૫} તમે વપુષ્ટામાં શતાનીક અને શંકુકર્ણ નામે બે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા છે. વૈદેહીમાં શતાનીકનો અશ્વમેધદત્ત નામે પુત્ર થયો.

આ પૂર અને પાંડવોના વંશની કથા કહી. તે ધન્ય, પુણ્યમય અને પરમપવિત્ર કથાને બ્રાહ્મણોએ નિયમયુક્ત થઈને સદૈવ સાંભળવી ભેધએ. પછી સ્વધર્મમાં તત્પર અને પ્રજાપાલનમાં નિયુક્ત ક્ષત્રિયોએ પણ તે સાંભળવી ધરે છે. વળી વૈરથોએ પણ તે સાંભળવી ભેધએ. ત્રણે વર્ણોની સેવા કરનારા શૂદ્રોએ પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક આને સાંભળવી.^{૮૬} જ માણસો નિયમયુક્ત રહી, મત્સરરહિત થઈ, મૈત્રીભાવના રાખી તથા વેદપરાયણ રહી, આ પુણ્યધર્મિહાસને અશેષરૂપે સાંભળશે તથા સંભળાવશે તે સ્વર્ગને જીતશે અને પુણ્યલોકોને પામશે. તેઓ દેવ, બ્રાહ્મણ અને મનુષ્યોમાં સતત માન્ય અને પૂજ્ય થશે.^{૮૭} ભગવાન વ્યાસે કહેલા આ પરમપવિત્ર ભારતને બ્રાહ્મણ આદિ જ વર્ણો મત્સરરહિત થઈને, વેદપરાયણ રહીને અને મિત્રભાવના રાખીને શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળશે, તેઓ પણ સ્વર્ગને જીતશે, પુણ્યાત્મા થશે અને તેમને કરેલાં તથા નહિ કરેલાં કર્મોનો શોક રહેશે નહિ.^{૮૮} આ વિશે શ્લોક છે કે-આ ભારત વેદના જેવું છે, પવિત્ર અને ઉત્તમ છે, તેમજ ધન, યશ અને આયુષ્ય દેનારું છે. સંયમી જનોએ તે સાંભળવા યોગ્ય છે.^{૮૯}

ધર્મશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-નિર્ગત સંલવપર્વમાં 'પૂરુષ-શકીર્તન' નામના અધ્યાય ૯૫ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૬ મો

શાંતનુ રાજનું ઉપાખ્યાન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

इष्वाकुर्वंशप्रभवो राजासीत्पृथिवीपतिः ।

महामिप इति ख्यातः सत्यवाक् सत्यविक्रमः ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-ઈશ્વાકુવંશમાં મહા-ભિપ કરીને એક સત્યવચની અને સત્યપરાક્રમી પૃથ્વીપતિ રાજ હતા.^૧ તેણે એક હજાર અશ્વ-મેઘાથી તથા સો રાજસૂય યજ્ઞોથી ઇન્દ્રરાજને પ્રસન્ન કર્યા હતા અને તેથી તે સમર્થ સ્વર્ગલોકને પામ્યો હતો.^૨ કાઈ એક વાર દેવો બ્રહ્માજીની ઉપાસના કરી રહ્યા હતા, ત્યારે રાજર્ષિઓ તથા તે રાજ ત્યાં હાજર હતા.^૩ એટલામાં સરિતાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગંગાજી, પિતામહ બ્રહ્માજી પાસે આવ્યાં. તે વખતે ચંદ્રકાંતિ જેવું તેમનું વસ્ત્ર પવનથી જોડી ગયું.^૪ આથી દેવગણો એકદમ નીચું ભેઈ ગયા, પણ રાજર્ષિ મહાભિપ તો નિઃશંકપણાથી ગંગાને ભેવા લાગ્યા.^૫ આમ તાકી રહેલા મહા-ભિપને બ્રહ્માએ કહ્યું: 'તું મનુષ્યલોકમાં જન્મી ફરી પાછો સ્વર્ગલોકને પામશે.^૬ હે કુર્મુદ્ધિ! જે ગંગાથી તારું મન હરાયું છે, તે ગંગા મનુષ્ય-લોકમાં તારું અપ્રિય આચરશે. તને જ્યારે કોઈ ક્ષિપ્ર થશે, ત્યારે તું શાપયુક્ત થશે.^{૭,૮}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી તે રાજાએ પૃથ્વી માં રાજઓ અને અન્ય તપોધનો વિશે વિચાર કરીને અત્યંત તેજસ્વી પ્રતીપ રાજાને પોતાના પિતા તરીકે પસંદ કર્યા.^૯ તે મહાભિપ રાજાને ધૈર્યથી બ્રહ્મ થયેલો ભેઈ, નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગંગા-જી મનમાં તેનું જ ધ્યાન ધરતાં ધરતાં આકર્ષાં ગયાં.^{૧૦} હે રાજન! માર્ગમાં જતાં તેણે સ્વર્ગ-માં રહેવાવાળા વસુદેવોને સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થનારી ક્લેશથી ખિન્ન થયેલા બોયા.^{૧૧} સરિતાશ્રેષ્ઠ ગંગાજીએ તેમને રૂપહીન થયેલા ભેઈને પૂછ્યું: 'આ તમારું રૂપ કેમ નાશ પામ્યું છે? દેવો

મંગલ તો છે ને ?' ૧૨

એટલે વસુદેવોએ તેને કહ્યું : 'હે મહાનદી ! અમારો અલ્પ અપરાધ થતાં મહાત્મા વસિષ્ઠે અમને ક્રોધમાં શાપ આપ્યો છે. પૂર્વે એક વાર કપિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠ શુભ સાર સંધ્યામાં બેઠા હતા, તે વખતે અમે સર્વ મૂર્ખાઓએ તેમનો અપરાધ કર્યો હતો. આથી તેમણે ક્રોધ કરી અમને શાપ આપ્યો કે, 'તમે મનુષ્યોનામાં જન્મો.' ૧૩-૧૪ બ્રહ્મવાદી કપિએ જ કહ્યું છે તે ટાળી શકાય એમ નથી. તો તમે માનુષી રૂપ લઈ અમને વસુજ્ઞાને પૃથ્વીમાં પુત્રરૂપે જન્મ આપો. ૧૫ હે શુભા ! અમે આ પ્રમાણે માનવઉદરમાં તો પ્રવેશીયું નહિ.' ૧૬ વસુજ્ઞાએ આમ કહ્યું, ત્યારે ગંગાજીએ 'તથાસ્તુ' એમ કહીને પૂછ્યું કે, 'મર્ત્યલોકમાં કયો પુરુષશ્રેષ્ઠ તમારો જનક થશે ?' ૧૭

વસુજ્ઞા બોલ્યા:-પ્રતીપને રાજ શાન્તનુ નામે લોકપ્રસિદ્ધ પુત્ર થશે. તે મનુષ્યલોકમાં અમારો પિતા થશે. ૧૮

ગંગાજી બોલ્યા:-હે નિષ્પાપ દેવો ! તમે મને કહો છો તે જ પ્રમાણે મારું પણ માનવું છે. હું તે રાજનું પ્રિય કરીશ અને તમારું પણ ઇચ્છિત સાધીશ. ૧૯

વસુજ્ઞા બોલ્યા:-હે ત્રિલોકગામિની ! અમે તમારા પુત્રરૂપે જન્મીએ એટલે તમે અમને પાણીમાં નાખી દેજો; એટલે દૂંક વખતમાં જ અમારો છુટકારો થશે. ૨૦

ગંગાજી બોલ્યા:-ભલે, હું એમ જ કરીશ. પણ પુત્રપ્રાપ્તિના હેતુથી મારી સાથે થયેલો સમાગમ વ્યર્થ ન જવો જોઈએ. આથી તેનો એક પુત્ર તો રહે એમ કરો. ૨૧

વસુજ્ઞા બોલ્યા:-અમે બધા અમારા આઠમા ભાગના તેજને આપીયું અને તે તેજથી તમને તેનો ઇચ્છિત પુત્ર થશે. પણ તેને મર્ત્ય-લોકમાં સંતતિ થશે નહિ, તેથી તમારો તે વીર્ય-વાન પુત્ર અપુત્ર રહેશે. આ પ્રમાણે ગંગાજી

સાથે ઠરાવ કરીને તે વસુજ્ઞા તરત જ પ્રસન્ન ચિત્તે ઇચ્છિત સ્થાને ચાલ્યા ગયા. ૨૨, ૨૩

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાનંતર્ગત સંભવપર્વમાં 'મહાભિષેક-ઉપાખ્યાન' નામનો અધ્યાય ૯૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૭ મો

શાંતનુ રાજને ગંગાજનો મેળાપ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ પ્રતીપો રાજાસીત્સર્વભૂતહિતઃ સદા ।

નિપસાદ સમાવહીર્ગંગાદ્વારગતો જપન્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હવે ભૂતમાત્રના કલ્યાણમાં રહેલો રાજ પ્રતીપ ગંગાદ્વારે વસીને અનેક વર્ષો સુધી જપ કરતો બેઠો હતો. ૧ એક વાર રૂપવતી, શુભોથી યુક્ત, અત્યંત આકર્ષક આકૃતિવાળી ગંગા, સ્ત્રીરૂપ ધરીને તે જલમાંથી બહાર આવી. દિવ્ય રૂપને ધારણ કરનારી અને શુભ વદનવાળી તે મનસ્વિની ગંગા વેદાધ્યયન કરતા તે રાજર્ષિની શાલવૃક્ષના જળી જમણી બંધ હાથે બેઠી. ૨-૩ પૃથ્વીનાથ પ્રતીપે તે યથાસ્થિતીને કહ્યું : 'હે કલ્યાણી ! તારું શું પ્રિય કરું ? તારી શી ઇચ્છા છે તે મને કહે.' ૪

સ્ત્રી બોલી:-હે રાજના હું તમારી કામના કરું છું. હું તમારી ભક્ત છું, તો તમે મને સ્વીકારો. કેમકે કામવતી સ્ત્રીઓના ભાગને સાધુઓએ નિંદા ગણ્યો છે.' ૫

પ્રતીપ બોલ્યો:-હે સુંદરંગી ! પરસ્ત્રીને વિશે તેમજ અસવર્ણ સ્ત્રીને વિશે હું કામગમન કરતો નથી. હે કલ્યાણી ! આ મારું ધર્મવ્રત જ છે. ૬

સ્ત્રી બોલી:-હે રાજના ! હું અકલ્યાણી નથી, ગમનને અચોગ્ય નથી, તેમજ કોઈ પણ રીતે નિંદાપાત્ર નથી. હું તમને ભજી રહી છું, તમે મને સ્વીકારો. હું સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું અને દિવ્ય કન્યા છું. ૭

પ્રતીપ બોલ્યો:-તું મને જ પ્રિયને માટે પ્રેરે છે, તે તો તેં જ નિવૃત્ત કરી દીધું છે. જો એથી વિરુદ્ધ આચરણ કરું તો તે રીતે કરેલો ધર્મવિરોધ મારે જ નાશ કરી નાખે. હે વરાંગના! તું આવીને મારી જમણી બંધને આશ્રયે બેઠી છે. હે ભીરુ! જો આસન તો સંતાનો અને પુત્રવધૂઓનું છે એમ તું જાણ. કામિની-આ માટે તો કાળી બંધ જ લોગવવા યોગ્ય છે અને તેને તો તેં ત્યજી છે. આથી હે સુંદરાંગી! હું તારે વિશે કામ આચરીશ નહિ. હે સુંદર કટિવાળી! તું મારી પુત્રવધૂ થા. હું તને મારા પુત્ર માટે પસંદ કરું છું. કેમકે હે વામોરુ! તું પુત્રવધૂ માટેના આસને આવીને બેઠી છે. ૧૦-૧૧

શ્રી બોલી:-હે ધર્મજ્ઞ! ભલે એમ હો. હું તમારા પુત્ર સાથે જોડાઈશ અને તમારે વિશે ભક્તિ હોવાથી હું પ્રસિદ્ધ ભારતકુલને ભજીશ. ૧૨ પૃથ્વીમાં જ રાજ્યાં છે, તેમના તમે આધાર-રૂપ છો. સેંકડો વર્ષે પણ તમારા ગુણો મારાથી કહી રહેવાય એમ નથી. ૧૩ તમારા કુળમાં પ્રસિદ્ધ રાજ્યાં થયા છે, તે તમારા કુલની ઉત્તમ સાધુતા છે. પણ હે ધર્મજ્ઞ! હું એક શરતે આ સંબંધમાં વરતીશ. હે વિશ્વ! હું જ કાંઈ કરું તે સર્વ વિશે તમારા પુત્રે કશો પણ વિચાર કરવો નહિ. આ શરતે રહીને હું તમારા પુત્રની પ્રીતિ વધારીશ અને તમારે પુત્ર પ્રિય અને પુણ્યવાન પુત્રો સાથે સ્વર્ગલોકને પામશે. ૧૪-૧૬

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે રાજન! આમ કહીને ગંગા ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગઈ. ૧૭ પુત્રજન્મની વાટ જોતો તે રાજા તે જ વાત મનમાં ધારી રહ્યો હતો. જો અરસામાં ક્ષત્રિય-શ્રેષ્ઠ અને કુલનન્દન તે પ્રતીપે પોતાની પત્ની સાથે પુત્ર માટે તપ તપવા માંડ્યું. જો વૃદ્ધ દંપતીને તે મહાભિપ નામે પુત્ર થયો. તે શાંત થઈ જતા રાજનો વંશવિસ્તારરૂપ જન્મ્યો હોવાથી તે શાન્તનુ કહેવાયો. કુરુશ્રેષ્ઠ શાંતનુને પોતા-

નાં કર્મો વડે જિતાયેલા અક્ષય લોકોનું સ્મરણ હતું, તેથી તે પુણ્યકર્મો જ કરતો હતો. ૧૮

હવે યૌવનમાં આવેલા પોતાના પુત્ર શાન્તનુને પ્રતીપે કહ્યું કે, 'હે શાન્તનુ! પૂર્વે એક સ્ત્રી તારા કલ્યાણને માટે મારી પાસે આવી હતી. હે પુત્ર! ઉત્તમ વર્ણવાળી, મનોરમ રૂપે ભરેલી અને સ્વેચ્છા ગતિવાળી તે દિવ્ય સ્ત્રી કહી પુત્રની ઇચ્છાએ તને એકાંતમાં મળે, તો તારે તેને પૂછવું નહિ કે, હે અંગના! તું કાણ છે? કાની પુત્રી છે? વળી, હે અપાપ! તે જ કંઈ કર્મ કરે તે વિશે તારે તેને કશું ય પૂછવું પણ નહિ. મારી આજ્ઞાથી પ્રતિભાવાળી એવી તે સ્ત્રીનો તું સ્વીકાર કરજ. ૨૦-૨૩

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પ્રતીપરાજ આ પ્રમાણે પોતાના પુત્ર શાન્તનુને આજ્ઞા આપીને અને તેને પોતાની રાજ્યગાદીએ બેસાડીને પોતે વનમાં ગયો. ૨૪ ઇન્દ્રના જવી કાંતિવાળો તે યુદ્ધિમાન શાન્તનુ રાજા મૃગયાશીલ થઈને સંતત વનમાં ધૂમવા લાગ્યો. ૨૫ મૃગો અને મહિષોને મારતો તે નૃપશ્રેષ્ઠ સિદ્ધ અને ચાર-છોથી સેવાયેલી ગંગા ઉપર એકલો ફરવા લાગ્યો. ૨૬ હે મહારાજ! ત્યાં એક વાર તેણે અગમગતા શરીરથી સાક્ષાત્ પ્રીતિ લક્ષ્મી જવી એક ઉત્તમ સ્ત્રીને જોઈ. ૨૭ તેને સુંદર દાંત હતા અને તે સર્વાંગે અનિબંધ હતી. તે દિવ્ય આભ: પણથી વિભૂષિત હતી અને તેણે એક ઝીણું વસ્ત્ર ધારણ કર્યું હતું. તેની કાંતિ કમલના ઉદર જેવી હતી અને તે એકલી હતી. ૨૮ તેને જોતાં જ તે નરપતિ તેની રૂપસંપત્તિથી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. તે રેખાચિત્ર થઈ ગયો અને જાણે તેનું નેત્રોથી પાન કરતાં ધરયો જ નહિ. ૨૯ હવે તે વિલાસિની સ્ત્રી પણ ત્યાં વિચરી રહેલા જો મહાતેજસ્વી રાજાને જોતાં જ સ્નેહથી પ્રણયભરી થઈ ગઈ. તે તેને જોતાં તૃપ્તિ જ ન પામી. ૩૦ પછી રાજાએ મધુર વાણીથી

સાંતન આપતાં તેને કહ્યું : 'હે સુમધ્યમા ! તું
દેવી છે ? દાનવી છે ? ગંધવી ? છે ? અપ્સરા
છે ? યક્ષી છે ? નાગિની છે ? કે-માનવી છે ?
હે શોભના ! હું તને પ્રાર્થના કરું છું કે, હે
દેવકાન્તિવાળી ! તું મારી પત્ની થા.' ^{૧૧}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનિર્ગત
સંભવપર્વમાં 'સાંતનુ-ઉપાખ્યાન'
નામનો અધ્યાય ૯૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૮ મો

લીખની ઉત્પત્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च ।

वदन्तां समपं स्मृत्वाद्याभ्यामच्छदर्निदिता ॥૧॥

વૈશંપાયન ઓઢ્યાઃ-રાજતું આ મૃદુ,
મનોહર અને સ્મિતયુક્ત વચન સાંભળીને તે
અનિન્દિતા ગંગા વસુઓનું વચન સંભારીને
રાજની પાસે આવી; ^૧ અને તેના મનને પ્રસન્ન
કરતી વાણીમાં બોલી કે, 'હે મહીપાવ ! હું તમારી
અધીન પટરાણી થઈશ. ^૨ પણ હે રાજન્ ! હું જે
કાંઈ શુભ કે અશુભ કરું, તેમાં તમારે મને વારવી
નહિ; તેમજ મને અપ્રિય કહેલું નહિ. ^૩ હે રાજ !
તમે આ રીતે વર્તશો, તો હું તમારી સાથે
રહીશ. જ્યારે તમે મને રોકશો અથવા અપ્રિય
કહેશો, ત્યારે તમને અવશ્ય ત્યજી જઈશ.' હે
ભરતશ્રેષ્ઠ ! શાન્તુએ તેને કહ્યું : 'ભલે એમ હો !'
આમ તે પાર્થિવશ્રેષ્ઠ રાજાને પામીને એ ગંગા
અપાર આનંદ પામી. ^{૪, ૫}

વરા મનવાળો શાન્તનુ તેને પામીને મન-
માન્યા ભોગ ભોગવવા લાગ્યો. તેને પૂછવું ન
જોઈએ એમ સમજી તેને એ કશુંય કહેતો નહિ. ^૬
તે જગત્પતિ તેનાં શીલ, સદાચાર, રૂપ, ઉદારતા,
ગુણ અને સેવાથી અંતરમાં સંતોષ પામ્યો હતો.
ત્રણે લોકમાં વિચરતી અને દિવ્ય રૂપવાળી તે

સુંદરાંગી ગંગાદેવીએ શોભાસંપન્ન માનવી શરી-
રને ધારણ ક્યું હતું અને ભાગ્યથોગે સફલ-
મનોરથ થયેલા તથા ઇન્દ્રરાજના જેવી કાંતિ-
વાળા નરપતિશ્રેષ્ઠ શાન્તનુની તે પત્ની થઈ હતી.
સંભોગ, સ્નેહ, ચતુરાઈ અને સુસુંદર નૃત્યથી તે
રાજાને રાજી કરતી અને તેને રમણ કરાવતી.
એ ઉત્તમ સ્ત્રીના ગુણોથી વશ થયેલો અને રતિઃ
માં આસક્ત થયેલો તે રાજા અનેક વર્ષો અને
ઋતુઓ બીતી ગયાં તે બધી શક્યો નહિ. ^{૭-૧૧}
તેની સાથે થયેજી રમણ કરતાં તે નરપતિએ
તેનામાં દેવતા જેવા આઠ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. ^{૧૨}
હે ભારત ! તે પુત્રો જન્મ જન્મ જન્મ્યા, તેમ તેમ
'તમને પ્રસન્ન કરું છું' એમ કહીને ગંગાજીએ તે
પુત્રોને જલપ્રનાહમાં દેંદ્રી દીધા. ^{૧૩} રાંજ શાન્તનુ-
ને આ કાર્ય પ્રિય ન લાગ્યું, તો પણ 'એ ત્યજી
જશે' એવી બીકથી રાજાએ તેને કંઈ જ ન કહ્યું.
પછી જ્યારે આઠમો પુત્ર થયો, ત્યારે તે ગંગા
બધે હરી રહી હૈંસ એમ બણાતી હતી. હુઃખ-
થી પીડાયેલા તે રાજાએ પોતાના પુત્રને બચાવ-
વાને માટે તેને આ પ્રમાણે કહ્યું : ^{૧૪, ૧૫} 'તું આને
મારીશ નહિ ! તું કાણ છે ? કોની પુત્રી છે ?
આમ તું પુત્રોને કેમ મારી નાખે છે ? હે પુત્ર-
ધાતિની ! તને મહાન નિંદિત પાપ લાગ્યું છે. ^{૧૬}

સ્ત્રી બોલી:-હે પુત્રની ઇચ્છાવાળા ! હે
પુત્રવાનોમાં શ્રેષ્ઠ ! હું તમારા આ પુત્રને નહિ
મારું. મેં શરત કરી હતી તે પ્રમાણે આ મારા
વાસની અવધ પૂરી થઈ ગઈ છે. ^{૧૭} મહર્ષિઓના
સમૂહથી સેવાતી હું જહનુપુત્રી ગંગા છું. દેવ-
કાર્થના પ્રયોજનની સિદ્ધિને અર્થે હું તમારી
સાથે રહી હતી. ^{૧૮} એ પુત્રો મહાભાગ્યશાળી ને
મહાઓજસ્વી આઠ વસુદેવો હતા. તેઓ વસિ-
ષ્ઠના શાપદોષથી માનવદેહને પામ્યા હતા. ^{૧૯}
પૃથ્વીમાં તમારા સિવાય બીજે કોઈ તેમને
માટે યોગ્ય જનક નહોતો. તેમ માનવલોકમાં
મારા જેવી કોઈ તેમની જનની નહોતી. ^{૨૦} તેથી

માતા થવાના હેતુએ હું મનુષ્યદેહને પામી છું.
આઠ વસુઓને જન્મ આપીને તમે અક્ષય
લોકોને જીત્યા છે. ૧૧

વસુદેવો સાથે મારે આ ઠરાવ થયો હતો
કે, 'તમે જન્મ જન્મ જન્મશો તેમ તેમ હું તમને
મનુષ્યજન્મમાંથી મુક્ત કરીશ. ૧૨ આમ તેઓ
મહાત્મા આપવતા શાપમાંથી મુક્ત થયા છે.
તમારું કલ્યાણ થાઓ. હવે હું બહાર છું; તમે આ
મહા વ્રતવાન પુત્રનું રક્ષણ કરજો. ૨૩ એક એક
વસુના અષ્ટમાંશથી આડે વસુઓના સ્થાનરૂપ
એવા આ પુત્રને મેં તમારે માટે વસુઓ પાસેથી
મેળવ્યા છે. મેં પ્રસવેલા આ પુત્રને તમે ગંગાએ
આપેલો છે એમ જાણો. ૨૪

હિતશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત
સંલવપર્વમાં 'હીષ્મ-ઉત્પત્તિ' ના-
મનો અધ્યાય ૯૮ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૯ માં

વસુઓને થયેલા શાપનું વર્ણન

॥ જ્ઞાંતનુકથાચ ॥

આપવો નામ કૌન્વેપ વદ્ધનાં કિંચ દુષ્કૃતમ્ ।
યસ્વામિશાપાત્તે સર્વે માનુર્પી યોનિમાગતાઃ ॥

શાન્તનુ ઓલ્યાઃ-એ આપવ નામે ઢાણ
હતા ! વસુઓએ એવો શો અપરાધ કર્યો હતો
કે તેના શાપથી તેઓ સર્વે માનવયોનિમાં
આવ્યા ? ૧ તે આપેલા કુમારે શું કયું હતું, કે
જથી એ મનુષ્યોમાં રહેવું પડશે ? વસુઓ સર્વ
લોકના ઈશ્વર છે, તો તેઓ મનુષ્યલોકમાં કેમ
જન્મ્યા ? હે બહુનવી ! તું મને આ કહે. ૨, ૩

વૈશંપાયન ઓલ્યાઃ-હે પુરુષરેષ્ઠ ! રાજ-
એ આમ પૂછ્યું, ત્યારે તે જહનુપુત્રી દેવી ગંગાએ
પોતાના સ્વામી રાજ શાન્તનુને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૪

ગંગા ઓલીઃ-હે ભરતરેષ્ઠ ! પૂર્વે વરુણને
વસિષ્ઠ નામે જ પુત્ર થયો હતો, તે આપવ તરીકે
પ્રસિદ્ધ છે. ૫ તેમને પ્રહુયઆશ્રમ પર્વતરાજ મેરુ-

ની પડખે હતો. તે મૃગો અને પક્ષીઓથી ભરપૂર
હતો અને ચારે બાજુ કલોથી ઢંકાયેલો હતો. હે
ભરતોત્તમ ! સ્વાદિષ્ટ કૂલ, મૂલ અને જલવાળો તે
વનમાં પુણ્યવાનોમાં શ્રેષ્ઠ તે વરુણપુત્રે તપ તપવા
માંડ્યું. ૧, ૨ હે ભરતર્ષભ ! હવે દક્ષની સુરભિ નામે
જ પુત્રી હતી, તે શ્રેષ્ઠ દેવીએ જગત ઉપર કૃપા
કરવા સારુ કરચપથી એક સર્વ ઇચ્છા પૂરનારી
ગાયને જન્મ આપ્યો. તે હોમધેતુ ધર્માત્મા વરુ-
ણપુત્ર વસિષ્ઠને મળી હતી. મુનિથી સેવાયેલા તે
રમ્ય અને પુણ્ય તપોવનમાં તે ગાય નિર્ભયતા-
પૂર્વક રહીને વિચરતી હતી. ૮-૧૦

હે ભરતર્ષભ ! એક વાર પૃથુ આદિ સર્વ
વસુદેવો, દેવર્ષિથી સેવાયેલા તે વનમાં આવી
પહોંચ્યા. ૧૧ તેઓ પોતાની પત્નીઓ સાથે વનમાં
ચારે બાજુ ક્યાં અને રમણીય વનો તથા પર્વ-
તોમાં રમ્યા. ૧૨ હે ઇન્દ્ર જવા પરાક્રમી રાજન્ !
ત્યાં એક વસુની સુંદર મધ્યવાળી પત્નીએ સર્વ
ઇચ્છાઓને પૂરનારી નંદિની નામે ઉત્તમ ગાયને
તે વનમાં સંચરતી બેઠી. ૧૩ તેનાં શીલ, દ્રવ્ય અને
અશ્વર્યથી તે વિસ્મિત થઈ. હે વૃષભના જવાં
નેત્રવાળો ! ચરીરે પુષ્પ, ભરપૂર દૂધ દેનારી, સુંદર
પૂંછડીવાળી, સુશોભિત ખરીવાળી, શુભ લક્ષણ-
વાળી, સર્વ ગુણોથી ભરેલી અને અનુત્તમ
શીલવાળી તે ગુણિયલ ગાયને તે વસુપત્નીએ
ધ્રુવસુને બતાવી. ૧૪-૧૬

હે ગજન્દ્રરેષ્ઠના જવા પરાક્રમી રાજન્દ્ર ! હે
પૌરવનંદન ! ધ્રુવસુએ તે ગાયને પહેલાં બેઠી. ૧૭
હે રાજન્ ! બેતાં વાર જ તે તેના રૂપગુણો કહેતાં
એ દેવીને કહેવા લાગ્યા કે, 'હે શ્યામજ નેત્ર-
વાળી દેવી ! આ ઉત્તમ ગાય વરુણપુત્ર વસિષ્ઠની
છે. હે સુંદરી ! આ ઉત્તમ વન તે જ ઋષિનું છે.
હે સુમધ્યમા ! જ મનુષ્ય આતું સ્વાદિષ્ટ દૂધ
પીએ છે, તે સ્થિર યોવનવાળો થઈને દસ હજાર
વર્ષ સુધી જીવે છે. ૧ ૧૮-૨૦

હે નૃપરેષ્ઠ ! આ સાંભળીને સુંદર મધ્યવાળી

અને સ્તુત્ય અંગવાણી તે દેવીએ પ્રદીપ્ત તેજવાળા પોતાના સ્વામીને કહ્યું કે 'મનુષ્યલોકમાં જિતવત્તી નામે રૂપવતી અને યૌવનશાલી એક લિપ્ષ્યાત રાજપુત્રી છે. તે મારી સખી છે. તે સસવયની અને બુદ્ધિમાન ઉશીતર રાજર્ષિની પુત્રી છે. તે પોતાના રૂપ અને ગુણોથી માનવલોકમાં સુવિખ્યાત છે. હે ભાગ્યવાન! હું તેને માટે વાછરડા સાથેની આ ગાયને ઇચ્છું છું. હે અર્ભણાત્મ! તમે જલદીથી તેને લઈ આવો. હે પુણ્યવર્ધન! હે માનદો તે મારી સખી આતું દૂધ પીને મર્ત્યલોકમાં એકલી જરા અને રાગથી મુક્ત રહેશે. હે મહાભાગ! તમે આ મારું કહેલું કરો. હે અનિન્દિત! મને આથી બીજું કશું જ પ્રિયતર નથી.' ૨૧-૨૨

તે દેવીનાં આ વચન સાંભળીને તેનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાએ, ઘુવસુએ પોતાના પૃથુ આદિ ભાઈઓ સાથે તે ગાયને હરી લીધી. પણ હે રાજન! કમલનેત્રી પત્નીએ પ્રેરેલા તે ઘુવસુ તે વખતે તે ઋષિનું તીવ્ર તપ જોવાને શક્તિમાન ન રહ્યો. ગાયને હરી જતાં પોતાનું પતન થશે તેનો એને વિચાર સરખો પણ ન આવ્યો. ૨૭, ૨૮

હવે વરુણપુત્ર વસિષ્ઠ ક્ષેત્ર લઈને આશ્રમે આવ્યા, તો તે ઉત્તમ વનમાં તેમણે વાછરડા સાથે તે ગાયને જોઈ નહિ. આથી તે તપોધનને તે વનમાં ગાયની શોધ કરી. આમ શોધ કર્યા છતાં પણ, તે ઉદાર બુદ્ધિવાળા ઋષિને તે ગાયનો પતો ન લાગ્યો. હવે દિવ્ય દષ્ટિવાળા તેમણે દિવ્ય દષ્ટિથી જાણ્યું કે, વસુઓ તેને લઈ ગયા છે, જોરે તત્કાળ તેમને ક્રોધ ચડ્યો. તેમણે તે જ ધરીએ વસુઓને શાપ આપ્યો. ૨૯-૩૧ કે, 'વસુઓ મારી ભરપૂર દૂધ દેનારી ને સુંદર પૂંછડીવાળી ગાયને હરી ગયા છે, તેથી તેઓ નિઃસંશય મનુષ્યલોકનાં જન્મ પામશે.' હે ભરત-શ્રેષ્ઠ! મુનિશ્રેષ્ઠ ભગવાન આપેવે ક્રોધવશ થઈને તે વસુઓને આવો શાપ આપ્યો. ૩૨, ૩૩ તેમને

શાપ આપીને તે મહાભાગ્યવાને તપમાં જ મન પરોવ્યું. આમ હે રાજન! તપરૂપી ધનવાળા અને મહાપ્રભાવવાળા તે બ્રહ્મર્ષિએ ક્રોધયુક્ત થઈને આઠ વસુદેવોને શાપ આપ્યો. ૩૪ ૧

પછી, 'અમને શાપ થયો છે' એમ જાણીને તે મહાત્મા વસુઓ કૃષી તે આશ્રમે આવ્યા અને ઋષિની ઉપાસના કરવા લાગ્યા. હે પાર્થિવસિંહ! તેઓ ઋષિને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. તે છતાં હે પુરુષોન્માત્ર! તે વસુઓ સર્વ ધર્મમાં વિશારદ તે મુનિશ્રેષ્ઠ અપવઋષિની કૃપા મેળવી શક્યા નહિ. ૩૫-૩૭ તે ધર્માત્મા બોલ્યા: 'તમને ધર આદિને શાપનામાં આવ્યા છે, પણ તમે સૌ એક એક વર્ષને અંતરે શાપમુક્ત થશો. આજ ઘુને કારણે તમને મેં શાપ આપ્યો છે, તે પોતાના ધર્મને લીધે માનુષ્યલોકમાં લીધેલા સુધી રહેશે. ૩૮, ૩૯ મેં કુપિત થઈને તમને જ કહ્યું છે, તેને હું મિથ્યા કરવા ઇચ્છતો નથી. વળી મોટા મનવાળો એ ઘુ મનુષ્યલોકમાં પ્રજેત્પત્તિ કરશે નહિ. તે સર્વ શાસ્ત્રોમાં નિપુણ અને ધર્માત્મા થશે. તે પિતાના પ્રિય હિતમાં તત્પર રહેશે અને સ્ત્રીસંગથી મુક્ત રહેશે.' ૪૦, ૪૧

સર્વ વસુઓને આ પ્રમાણે કહીને તે મહર્ષિ ચાલ્યા ગયા. પછી તે વસુઓ એકઠા થઈને મારી પાસે આવ્યા; ૪૨ અને હે રાજન! તેમણે મારી પાસે વરદાન માગ્યું કે, 'હે ગંગા! અમે જમ જમ જન્મીએ તેમ તેમ તમે પોતે અમને પાણીમાં ફેંકી દેજો.' મેં તે સ્વીકાર્યું. ૪૩ આમ હે નૃપશ્રેષ્ઠ! તે શાપિતો મનુષ્યલોકમાંથી મુક્ત થાય તે અર્થે મેં યથાચોગ્ય કર્યું છે. ૪૪ હે નૃપતિશ્રેષ્ઠ! હે ભારત! હે રાજન! તે ઋષિના શાપને લીધે આ એક ઘુજ માનવલોકમાં ચિરકાળ વસશે. ૪૫ ૧

વૈશંપાયન બોલ્યા:—આમ કહીને તે દેવી તે કુમારને લઈને ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ ગઈ અને યથેચ્છ સ્થાને ચાલી ગઈ. ૪૬ તે ઘુ નામે વસુ શાન્તનુના પુત્ર તરીકે દેવવ્રત અને ગંધિ નામે

પ્રસિદ્ધ થયો. તે ગુણોમાં શાન્તનુ કરતાં પણ
અધિક થયો. ૪૭ પછી શોકાર્ત શાન્તનુ પણ
પોતાના નગરમાં ગયો. તે ભરતવંશી મહાત્મા
રાજા શાન્તનુના અધિક ગુણો તથા તેમના મહા-
ભાગ્યનું હું હવે શ્રીર્તન કરીશ. તેમનો તેજસ્વી
ઘટિહાસ મહાભારત કહેવાય છે. ૪૮-૪૯
ઘટિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત
સંલંબપર્વમાં ‘આપવોપાખ્યાન’
નામનો અધ્યાય ૯૯ માં સમાયે

અધ્યાય ૧૦૦ માં

હીમપ્રતિજ્ઞા તથા શાન્તનુને
સત્યવતીની પ્રાપ્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સ રાજા શાંતનુર્ધીમાન્ દેવરાજર્પિસત્કૃતઃ ।

ધર્માત્મા સર્વલોકેષુ સત્યવાગિતિ વિશ્રુતઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:— દેવો અને રાજર્ષિ-
ઓથી સત્કારાયેલો તે બુદ્ધિમાન શાન્તનુ રાજા
સર્વ લોકોમાં ધર્માત્મા અને સત્યવાદી તરીકે
વિખ્યાત થયો હતો. ૧ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, દાન, ક્ષમા,
બુદ્ધિ, લજ્જા, ધૃતિ અને ઉત્તમ તેજ—આ ગુણો એ
મહાસત્ત્વશાળી પુરુષસિંહ શાન્તનુમાં સદા રહેલા
હતા. ૨ ધર્મ અને અર્થમાં કુશલ એવો તે ગુણ-
સંપન્ન રાજા ભરતવંશનો અને સર્વ જનોનો
સંરક્ષક હતો. ૩ સંખનાં જવી ડોકવાળો, વિશાળ
ખલાવાળો અને મત્ત ગજન્દ્રના જેવા પરાક્રમ-
વાળો, તે પરિપૂર્ણ અર્થોથી યુક્ત હતો અને
સર્વ રાજલક્ષણોથી સંપન્ન હતો. ૪ તે શ્રીર્તિમા-
નનું ચરિત્ર જોઈને મનુષ્યો સતત નિશ્ચય કરતા
કે, કામ અને અર્થ કરતાં ધર્મજ ચડિયાતો
છે. ૫ તે પુરુષશ્રેષ્ઠ અને મહાસત્ત્વશાલી શાન્તનુ-
માં આ સર્વે ગુણો હતા અને ધર્મવિષયમાં
એના જેવો કોઈ બીજો રાજા થયો નહોતો. ૬
૧. ધર્મમાં પ્રવર્તતા અને સર્વ, ધાર્મિકોમાં

શ્રેષ્ઠ તે શાન્તનુને રાજાઓએ રાજરાજન્દ્રને પદે
અભિષિક્ત કર્યો. ૭ શોક, ભય અને બાધાઓથી
મુક્ત, સુખમાં સૂતા અને સુખમાં જગતા તે
રાજાઓએ તે ભારતસંરક્ષકને પોતાના સ્વામી
તરીકે સ્વીકાર્યો. ૮ ઇન્દ્રના જેવા તેજસ્વી તે શ્રીર્તિ-
માન રાજાનો ઉપદેશ પામેલા તે રાજાઓ યત્ન,
દાન અને ક્રિયાઓમાં યુક્ત રહેતા હતા. ૯ શાન્ત-
નુના આધિપત્ય નીચે રાજાઓ જ્યારે સર્વ
લોકોનું રક્ષણ કરતા હતા, ત્યારે નિયમો વડે
સર્વ વર્ણોના ધર્મ ઉત્તરોત્તર વધવા લાગ્યો. ૧૦
ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણોની સેવા કરતા, વૈશ્યો ક્ષત્રિ-
યોની સેવામાં વ્રતી રહેતા અને બ્રાહ્મણ તેમ
જ ક્ષત્રિયોમાં અતુરકત એવા શૂદ્રો વૈશ્યોની
સેવા કરતા. ૧૧

કુરુઓના સુદંર નગર હસ્તિનાપુરમાં રહીને
તે સાગરપર્યંતની વસ્તુધરાનું શાસન કરતો
હતો. ૧૨ ઇન્દ્રરાજના જેવો તે ધર્મજ્ઞ, સત્યવચની
અને સરલ હતો. દાન, ધર્મ, તપ અને યોગ
કરીને તે પરમ ઐશ્વર્યવાન થયો હતો. ૧૩ તે રામ
અને દ્રેષથી વિમુક્ત હતો અને ચન્દ્રના જેવો
પ્રિયદર્શન હતો. તેજમાં તે સૂર્ય જેવો હતો,
વેગમાં તે વાયુસમાન હતો, ક્રોધમાં તે યમસમાન
હતો અને ક્ષમામાં તે પૃથ્વી સરખો હતો. ૧૪ હે
રાજા! પૃથ્વીપાલ શાન્તનુના શાસનમાં પશુ-
ઓ, વરાહો, મૃગો તેમજ પક્ષીઓનો પહેલાંની
જન્મ વધ થતો નહોતો. ૧૫

અહિંસારૂપી પ્રધાન બ્રહ્મધર્મવાળા તે રાજ્ય-
માં, વિનયસંપન્ન અને કામ તથા રાગથી વિમુક્ત
તે શાન્તનુ સર્વ પ્રાણીઓનું સમદૃષ્ટિએ શાસન
કરતો હતો. ૧૬ ત્યારે દેવ, ઋષિ તથા પિતૃઓ
અર્થેના યજ્ઞો માટેની ક્રિયાઓ થતી હતી અને
અધર્મથી કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ થતો નહિ.
હુ:ખી, અનાથ ને પક્ષીઆદિ યોનિમાં રહેનારા
એ સર્વ જીવોનો તે રાજા પિતારૂપ હતો. ૧૭, ૧૮
તે શ્રેષ્ઠ કુરુનાથ, રાજરાજેશ્વર હતો, ત્યારે વાહ્ય

સત્યના આશ્રયવાળી હતી અને મન દાનધર્મને આશ્રિત હતું.^{૧૮} છત્રીસ વર્ષ સુધી તેણે સ્ત્રીઓમાં રતિસુખ ન લીધું અને તે વનમાં ધૂમતો રહ્યો હતો.^{૧૯} તેને તેના જવાબ રૂપવાળો, તેના જવાબ આચરવાળો, તેના જવાબ ચારિત્ર્યવાળો અને તેના જવાબ વિદ્વાન વસુના અવતારરૂપ દેવવ્રત નામે એક ગંગાપુત્ર હતો.^{૨૦} મહાબલવાન, મહા-સત્યશાહી, મહાવીર્યવાન અને મહારથી એવો તે સર્વ અસ્રોમાં તેમજ પૃથ્વીનાં બીજાં આયુ-ધોમાં સંપૂર્ણ નિષ્ણાત હતો.^{૨૧}

એક વાર રાજા શાન્તનુ યુગને વીંધીને ગંગા નદી ઉપર તેને અનુસરતો હતો, ત્યારે તેણે બાળીરથીને અદ્ય જળવાળી બોધી.^{૨૨} પુરુષવર શાન્તનુ તેને બોધને વિચારવા લાગ્યો. ‘આ નદી-ઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી ગંગા કેમ આજ પહેલાંની જમ વહેતી નથી?’ પછી કારણ શોધતાં, ‘તે મહામનવાળાએ ત્યાં મોટા, સુંદર દેખાવવાળો અને રૂપસંપન્ન એવો એક કુમાર બોધ્યો. તે ધન્વન્તરીની જમ દિવ્ય અસ્ત્ર યલાવતો હતો અને તીક્ષ્ણ બાણો વડે સમગ્ર ગંગાને ઘેરીને ભોલો હતો.’^{૨૩-૨૪}

પોતાની પાસે તે ગંગા નદીને બાણોથી ઢંકા-ચેલી બોધને અને તે બાલકનું અલૌકિક કર્મ બોધને રાજા વિસ્મિત થયો.^{૨૫} શાન્તનુએ તે પુત્રને માત્ર તેના જન્મ વખતે જ પહેલાં બોધ્યો હતો. પુત્રને ઝાળખવા જટલી તે બુદ્ધિમાનને સ્મૃતિ ન આવી.^{૨૬} તે પુત્રે પણ તે પિતાને બોધને તેને માયાથી મોહિત કર્યો અને મોહ પમાડીને તે તટાળ અલોપ થઈ ગયો.^{૨૭} આ આશ્ચર્ય બોધને તે શાંતનુ રાજાને શંકા પડી અને તેથી તેણે ગંગાને કહ્યું કે, ‘પુત્ર બતાવ.’^{૨૮} તે જ વખતે ઉત્તમ રૂપ ધારણ કરેલી ગંગાએ તે વિખૂ-પિત કુમારને જમણા હાથે ઝાલીને તેને બતા-વ્યો.^{૨૯} અલંકારથી આભૂષિત શયેલી અને નિર્મલ વસ્ત્ર પહેરેલી તે ગંગાને તેણે અગાઉ બોધ

હતી, તો પણ તે તેને અત્યારે ઝાળખી શક્યો નહિ.^{૩૦} ગંગા બોલી: ‘હે રાજા તમે અગાઉ જે આઠમો પુત્ર મારે વિશે પામ્યા હતા, તે હે પુરુષસિંહ! આ જ છે. એ સર્વ અસ્રોના ઉત્તમ બણનાર છે.’^{૩૧} હે મહારાજ! મેં ઉછેરેલા આ પુત્રને સ્વીકારો. હે પુરુષવ્યાઘ્ર! હે વિશુ! તમે એને સ્વીકારીને ઘેર લઈ બસો.^{૩૨} આ વીર્યવાને વસિષ્ઠ પાસેથી અંગે સાથે વેદાનું અધ્યયન કર્યું છે. હે ભારત! એ અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ છે અને મહાન ચાપધારી છે. એ યુદ્ધમાં દેવરાજ સમાન છે અને દેવો તથા દેવેયોએ એને નિત્ય સત્કાર્યો છે. શુક્રાચાર્ય જે શાસ્ત્ર બોલે છે, તે આ પૂરી રીતે બોલે છે.^{૩૩-૩૪} વળી મુરે અને અસુરેથી વંદાતા અંગિરાના પુત્ર બૃહસ્પતિ જે શાસ્ત્ર બોલે છે, તે પણ તમારા આ મહાબાહુ અને મહાત્મા પુત્રમાં સંચોપાંગ અને સમગ્ર રીતે પ્રતિષ્ઠિત છે. બીજાઓથી પરાલભ ન પામે એવા પ્રતાપી જમદગ્નિપુત્ર ઋષિ પરશુરામ જે અસ્રો બોલે છે, તે સુધ્ધાં આ સારી રીતે બોલે છે. હે રાજા! મહાન ધનુર્ધારી અને રાજધર્મ તથા અર્થમાં નિપુણ આ વીરપુત્રને હું આપું છું; હે વીર! તમે એને ઘેર લઈ બસો.^{૩૫-૪૦}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—તે ગંગાએ આ પ્રમાણે અનુજ્ઞા આપી, એટલી પોતાના એ સૂર્ય જેવા ઝળહળતા પુત્રને લઇને શાન્તનુ પોતાના નગરમાં ગયો.^{૪૧} ધન્વન્તરીના જન્મ પોતાની રાજધાનીમાં બધને તે પૌરવવંશી પોતે પોતાની બતાને સિદ્ધકામ અને સમૃદ્ધિયુક્ત માનવા લાગ્યો.^{૪૨} તેણે પોતાના અલયદાતા, શુભવાન અને મહાત્મા પુત્રને પૌરવવંશના રાજ્યને માટે યુવરાજપદે અભિષેક કર્યો.^{૪૩} હે ભરતસિંહ! શાંતનુના મહાયશસ્ત્રી પુત્રે પિતાને, પૌરવવંશી-ઓને અને રાષ્ટ્રને પોતાના ચારિત્ર્યથી પ્રસન્ન કર્યાં. આમ પુત્ર સાથે આનંદ કરતા તે અમાપ પરાક્રમી રાજાએ ચાર વર્ષ પસાર કર્યાં.^{૪૪}

એક સમયે તે રાજ યમુના નદીના તીર ઉપરના વનમાં ગયો. ત્યાં તેને ઉત્તમ અને અવ-
ર્ણનીય કોઈ સુગંધ આવી. ^{૪૫} તેનું જાગમસ્થાન
શોધવા તે ચારે કોર ફરવા લાગ્યો, તો તેણે ત્યાં
દેવના જ્ઞવા સ્વરૂપવાળી એક માછીકન્યા જોઈ. ^{૪૬}
શ્યામળ નેત્રવાળી તે કન્યાને જોતાં જ તેણે તેને
પૂછ્યું કે, 'હે ભીરુ! તું કાની પુત્રી છે? તું
કોણ છે? તું શું ઇચ્છે છે?' તે બોલી: 'તમારું
શુભ હો! હું દાશકન્યા છું, મારા પિતા મહાત્મા
દાશરાજની આજ્ઞાથી હું ધર્મને માટે હોડી
ફેરવું છું.' ^{૪૭, ૪૮}

રૂપ, માધુર્ય અને ગંધથી ભરેલી એ દેવક
રૂપિણી દાશપુત્રીને જોઈને રાજ શાંતનુ તેની
કામના કરવા લાગ્યો. તેણે તેના પિતા પાસે જઈ
તેનું માથું ક્યું. ^{૪૯, ૫૦} આમ તેણે તેના પિતાને
પોતાના લક્ષ્મ માટે પૂછ્યું, ત્યારે દાશરાજ રાજાને
આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો: ^{૫૧} 'હે જનેશ્વર! આ
સુંદર વર્ણવાળી પુત્રી જન્મી ત્યારથી જ મારે તેને
કોઈ વરને આપવાની તો છે જ, પણ મારા હૃદ-
યમાં કંઈક કામના છે, તમે તે સાંભળો. ^{૫૨} હે
નિર્દોષ! મારી પાસેથી તમે આને ધર્મપત્ની
તરીકે પ્રાપ્તો છો. તમે સત્યવચની છો, એટલે તમે
સત્યપૂર્વક મારી સાથે પ્રતિજ્ઞા કરો. ^{૫૩} હે રાજ!
તે પ્રતિજ્ઞાએ હું આ કન્યા તમને આપીશ.
તમારા જ્ઞેવો કોઈ વર સંભવવાનો નથી.' ^{૫૪}

શાંતનુ બોલ્યો:—હે દાશ! તમારો વર
સાંભળીને હું વિચાર કરીશ અને જો તે આપવા
જ્ઞેવો હશે તો આપીશ. જો તે આપવા જ્ઞેવો
નહિ હશે તો કોઈ રીતે તે આપીશ નહિ. ^{૫૫}

દાશ બોલ્યો:—હે પૃથ્વીપતિ! આનામાં
જ પુત્ર જન્મે તેનો તમારા પછી રાજ તરીકે.
અભિષેક થાય; હે રાજન! બીજા કોઈને અભિ-
ષેક ન કરવો. ^{૫૬}

વૈશંપાયન બોલ્યો:—હે ભારત! શાંતનુ
કામથી તીવ્ર બળતો હતો, છતાં તેણે દાશને તે

વરદાન આપવા ઇચ્છ્યું નહિ. ^{૫૭} પછી કામથી
હતચિત્ત થયેલો રાજ દાશકન્યાનો વિચાર કરતો
પાછો હસ્તિનાપુરમાં આવ્યો. ^{૫૮} એક વાર પુત્ર
દેવવ્રત શોક કરતા અને વિચારમાં પડેલા પિતા
શાંતનુ પાસે આવ્યો અને આ વાક્ય બોલ્યો: ^{૫૯}
'તમને સર્વ રીતે ક્ષેમ છે. સર્વ રાજ્યો તમારા
વશમાં છે; તો પછી તમે શા માટે આમ દુઃખિત
થઈને સતત શોક કરી રહ્યા છો? ^{૬૦} હે રાજન!
વિચારમાં ડૂબીને તમે મારી સાથે કંઈ બોલતા
પણ નથી, તેમ તમે ઘોડે સવારી પણ કરતા
નથી. ^{૬૧} તમારો વર્ણ જોડી ગયો છે, તમે ક્ષિકા
પડી ગયા છો અને તમે નિત્ય સુકાતા બગે
છો. હું તમારો વ્યાધિ બાણવા ઇચ્છું છું. કારણ
કે હું તેનો ઉપાય કરીશ.' ^{૬૨}

પુત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે શાંતનુએ ઉત્તર
આપ્યો કે, 'બેટા! નિઃસંશય હું વિચારમગ્ન છું;
તું એનું યથાર્થ કારણ સાંભળ. ^{૬૩} હે ભારત!
આપણા મહાન વંશમાં તું એક જ સંતાન છે. તું
હંમેશાં શસ્ત્રમાં પરાયણ રહે છે અને પુરુષાર્થ
કરવામાં તત્પર છે. બેટા! હું માનવલોકની અનિ-
ત્યતાનો શોક કરું છું. ^{૬૪} હે ગંગિય! ક્યારેય
તને વિપત્તિ આવી પડે તો આપણું કુળ ન રહે.
એટલું તો ચોક્કસ છે કે, તું એક જ પુત્ર સો કરતાં
પણ ચડિયાતો છે. વળી હું ફરીને મિથ્યા લક્ષ
કરવા ઇચ્છતો નથી. ^{૬૫} પણ સંતતિની અત્યુક્તતા
જ ઇચ્છું છું. તારું મંગલ હો. જોને એક જ પુત્ર
છે, તે અપુત્ર જ છે, એમ ધર્મવાદીઓ કહે છે. ^{૬૬}

અગ્નિહોત્ર, વેદવચી અને અખંડ વિદ્યા-
સંતતિ અર્થાત્ શિષ્યપરંપરા એ અર્થાં પુત્રની
કળાના સોળમાં ભાગને પણ યોગ્ય નથી. હે મહા
બુદ્ધિમાન! સંતાન જન્મ મનુષ્યોમાં આ રીતે
શ્રેયસ્સાધન મનાય છે, તેમ પણ આદિ બીજી
સર્વ પ્રજાઓમાં પણ તે મનાય છે, એ વિશે

* નાપુત્રસ્ય લોકોઽસ્તીતિ તત્સર્વે યશઃકો-
વિદુઃ ॥ મંત્ર ૦ અપુત્રને માટે ઉત્તમ શોક નથી, એ
અર્થાં પણ આ પણ જાણે છે.

મને સંશય નથી. પુરાણોના મૂળરૂપ અને દેવો-
ના પ્રમાણરૂપ શ્રુતિનું પણ એમ જ કહે છે. ૧૭-૧૮
હે ભારત ! તું શૂરવીર છે, સદા તેજ છે અને શસ્ત્ર-
પરાયણ છે. તેથી બીજા ક્યાંય નહિ, પણ તે
યુદ્ધમાં જ ક્યારેક તારું મૃત્યુ હશે. આથી મને
સંશય ઘેરી લીધો છે કે, તું ન હોતાં અમારું શું
થશે ! હે બેટા ! મારા કુખનું આ કારણ મેં
તને પૂરેપૂરી રીતે કહ્યું. ૧૭,૧૮

વૈશંપાયન યોહ્યા:-પછી રાજનું તે કારણ
પૂરેપૂરી રીતે બહુને મહાબુદ્ધિમાન દેવવ્રત
પોતાની બુદ્ધિથી વિચારવા લાગ્યો. ૧૯ તે તત્કાલ
પિતાના હિતસ્વી વૃદ્ધ પ્રધાન પાસે ગયો. તેની
પાસે જમને તેણે તેને પિતાના શોકનું કારણ
પૂછ્યું. ૨૦ આમ હે ભરતસિંહ ! તેણે તે પ્રધાનને
યથાર્થ પૂછ્યું, સારે પ્રધાને કુરુકુલના એ સુખ્ય
કુમારને પેલી કન્યા સંબંધી સઘળી વાત કહી. ૨૧
આ સાંભળી દેવવ્રત વૃદ્ધ ક્ષત્રિયો સાથે દાશરાજ
પાસે ગયો અને પોતે જ પિતા માટે તે કન્યા-
ની માગણી કરી. ૨૨ દાશે તેની વિધિપૂર્વક
પૂજા કરી અને તેને સત્કાર આપ્યો. પછી હે
ભારત ! રાજસભામાં બેઠેલા તે દેવવ્રતને દાશરાજ
કહ્યું કે, ૨૩ 'હે ભરતપંથ ! તમે શસ્ત્રધારીઓ-
માં શ્રેષ્ઠ છો અને શાન્તનુના વિશ્રામરૂપ એક
માત્ર પૂરા પુત્ર છો. છતાં હું તમને કંઈક કહીશ. ૨૪
આવો ઇચ્છતા યોગ્ય અને સ્તુલ લક્ષ્મણ
જતો કરીને સાક્ષાત્ ઇન્દ્રને પણ પસ્તાવું પડે.
આ સુવર્ણ સત્યવતી તમારા જેવા શુણ્વણ
આર્યના વીર્યથી ઉત્પન્ન થઈ છે. ૨૫ હે તાત !
તેમણે મને વારંવાર કહ્યું છે કે, તે ધર્મજ્ઞ શાન્તનુ
રાજ સત્યવતીને પરણવાને યોગ્ય છે. વળી પૂર્વે
ઋષિશ્રેષ્ઠ અસિત દેવર્ષિ વારંવાર સત્યવતીની
કામના કરતા હતા; પણ મેં તેમને અગાઉ ના

કહી હતી. ૨૦,૨૧ હે રાજન ! હું કન્યાનો પિતા
હોવાથી તમને કંઈક કહેવા ઇચ્છું છું. આ લક્ષ્મ-
ણ સંબંધમાં માત્ર સાવકા-સહિયારાનો જ બલવાન
દોષ છે. ૨૨ હે પરંતપ ! તમે જ ગંધર્વ અને અસુ-
રના શત્રુ થાઓ, તે તમારા દોષ આગળ કોઈ
રીતે લાંબું જીવી શકે નહિ. ૨૩ હે રાજ ! આ લક્ષ્મ-
ણ સંબંધમાં આ જ દોષ છે-બીજો નથી. હે શત્રુ-
તાપન ! કન્યા આપવા ન આપવામાં આ કારણ
બંધો. તમારું શુભ હો ! ૨૪

વૈશંપાયન યોહ્યા:-હે ભારત ! દાશરાજ
આમ કહ્યું, ત્યારે ગાંગેયે રાજાઓના સાંભળતાં
પિતાના હિતાર્થે તેને આ યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો. ૨૫
'હે સત્યવાદીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! મારી આ સત્ય
પ્રતિજ્ઞાને સ્વીકારો. આવું યોલવાની હામ ધરે
એવો કોઈ થયો નથી કે થવાનો નથી. ૨૬ તમે
કહો છો તે જ પ્રમાણે હું કરીશ. આનામાં જ પુત્ર
જન્મશે તે અમારો રાજ થશે. ૨૭

હે ભરતોત્તમ ! ગંગાનંદને આ પ્રમાણે કહ્યું,
એટલે રાજ્યને માટે કુહર અર્થે સાધવાની
ઇચ્છાથી દાશે તેને ફરીને કહ્યું: ૨૮ 'અમાપ તેજ-
સ્વી શાન્તનુના તમે જ નાથ થઇને અહીં આવ્યા
છો. હે ધર્માત્મા ! કન્યાદાન માટે તમે જ સમર્થ
સત્તાવાન છો. ૨૯ હે સૌમ્ય ! આ મારું પાળવા
યોગ્ય વચન સાંભળો. હે શત્રુદમન ! કન્યા પ્રત્યે-
ના સહજ સ્નેહે કરીને હું કહું છું. ૩૦ હે સત્ય-
ધર્મપરાયણ ! તમે રાજાઓ સમક્ષ સત્યવતીને
અર્થે જ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તે તમને યોગ્ય છે. ૩૧
હે મહાબાહુ ! તે અન્યથા નહિ જ થાય, એ
વિશે મને જરા પણ સંશય નથી; પણ તમને જ
પુત્ર થાય તે વિશે અમને ભારે સંશય રહે છે. ૩૨

વૈશંપાયન યોહ્યા:-પછી હે રાજન ! તે
સત્યધર્મપરાયણ ગાંગેયે તેનો આ મત બહુને
પિતાના પ્રિયની ઇચ્છાથી; તે વખતે આ પ્રતિજ્ઞા
કરી. ૩૩ ગંગાનંદને યોહ્યા: 'હે શ્રેષ્ઠ દાશરાજ !
પિતાના હિતાર્થે આ સર્વ રાજાઓના સાંભળતાં

÷ સોડ્યં લોકઃ પુત્રેણૈવ જય્યો નાચ્યેન
કર્મણા ॥ શ્રુતિઃ તે આ લોક પુત્રથી જ જીતી
શકાય એમ છે, બીજા ધર્મથી નહિ.

હું જ આ વચન કહું છું, તે તમે સાંભળો: ૪૪ હે રાજાઓ! રાજ્ય તો મેં આ પહેલાં જ ત્યજી દીધું છે. હવે સંતાન સંબંધમાં અત્યારે જ નિશ્ચય કરું છું. ૪૫ હે દાસ! આજથી માંડીને મારું અખંડ બ્રહ્મચર્ય રહેશે અને અપુત્ર રહેવા છતાં મને સ્વર્ગમાં અક્ષય લોક સંપાદશે. ૪૬

વૈશંપાયન ઓલ્યા:—દેવવ્રતનું તે વચન સાંભળીને હર્ષથી રોમાંચિત થયેલા ધર્માત્મા દાશરાજ તેને કહ્યું: ‘તો આપું છું. ૪૭ પછી ઋષિગણો સમેત દેવો તથા અપ્સરાઓએ તે વખતે અંતરિક્ષમાંથી પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી અને કહ્યું કે, ‘આ ભીષ્મ છે. ૪૮ પછી તે દેવવ્રતે પિતાને કાજ તે યશસ્વિનીને કહ્યું કે, ‘હે માતા! રથમાં ચડો; આપણે ઘેર જઈએ. ૪૯ આમ કહીને ભીષ્મે તે ભાવવાળી સત્યવતીને રથમાં બેસાડી અને હસ્તિનાપુર આવીને શાન્તનુને નિવેદિત કરી. એકઠા મળેલા રાજાઓએ અને બીજા રાજાઓએ તેના તે દુષ્કર કર્મની પ્રશંસા કરી અને કહ્યું કે, ‘આ ભીષ્મ છે. ૫૦ ભીષ્મે ૧૦૦, ૧૦૧ કરેલું તે દુષ્કર કર્મ સાંભળીને શાંતનુ સંતુષ્ટ થયો અને તે મહાત્માને ઇચ્છામરણ આપ્યું. ૧૦૨ ‘હે નિષ્પાપ! તું જ્યાં સુધી જીવવા ઇચ્છશે, ત્યાં સુધી મૃત્યુ તારા ઉપર પ્રભાવ ચલાવી શકશે નહિ; તારી આજ્ઞા થશે ત્યારે મૃત્યુ પ્રભાવ ચલાવશે. ૧૦૩

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનિર્ગત સંભવપર્વમાં ‘સત્યવતીકાલોપાખ્યાન’ નામનો અધ્યાય ૧૦૦ માં સમાયે

અધ્યાય ૧૦૧ મો

ચિત્રાંગદનું મૃત્યુ અને વિચિત્રવીર્યને રાજ્યપ્રાપ્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતો વિવાહે નિર્વૃત્તે સ રાજા શાંતનુર્નૃપ: ।

તાં કન્યાં રૂપસંપન્નાં સ્વગૃહે સંત્યજેશ્યત્ ॥૧॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:—પછી લગ્ન થયાં અને રાજા શાંતનુએ તે રૂપસંપન્ન કન્યાને પોતાના ઘરમાં નિવાસ આપ્યો. ૧ પછી સત્યવતીમાં બુદ્ધિમાન, વીર્યવાન અને પુરુષશ્રેષ્ઠ એવા ચિત્રાંગદ નામે વીર શાન્તનુપુત્ર જન્મ્યો. ૨ વળી સમર્થ અને વીર્યવાન શાન્તનુએ સત્યવતીમાં રાજા વિચિત્રવીર્ય નામે બીજો એક મહાધનુર્ધારી પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. તે પુરુષસિંહ વિચિત્રવીર્ય યુવાનીને પામ્યો તે પહેલાં જ તે બુદ્ધિમાન રાજા શાન્તનુ કાલધર્મને પામ્યો હતો. ૩, ૪

શાન્તનુ સ્વર્ગગામી થયો, એટલે ભીષ્મે સત્યવતીના મતમાં રહીને શનુદ્ધમન ચિત્રાંગદને રાજ્ય ઉપર સ્થાપ્યો. ૫ તે ચિત્રાંગદે પોતાના શૌર્યથી સર્વ રાજાઓને ઝાંખા પાડ્યા અને ‘કાઈ પણ મનુષ્ય મારા જીવો નથી’ એમ તે માનવા લાગ્યો. ૬ આમ સુરે, અસુરે તથા મનુષ્યોને તે હરાવતો હતો, ત્યારે તેના જ નામનો એક બલવાન ગંધર્વરાજ તેના ઉપર ચડી આવ્યો. ૭ કુરુક્ષેત્રમાં તેની સાથે એવું મહાયુદ્ધ થયું. તે ગંધર્વરાજ અને કુરુરાજ વચ્ચે ત્યાં સરસ્વતી નદીને તીરે ત્રણ વર્ષ સુધી રણયુદ્ધ ચાલ્યું. ૮

શક્તિની ઝડીઓ વરસતા તે ઘેર અને ઘાતક યુદ્ધમાં, માયામાં ચડિયાતા તે ગન્ધર્વે વીર કુરુ શ્રેષ્ઠને મારી નાખ્યો. ૯ આમ અરિતાપન તથા નેત્રાત્મ એવા ચિત્રાંગદને મારીને અને યુદ્ધનો અંત આણીને, તે ગન્ધર્વ સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો. ૧૦ પછી અત્યંત તેજસ્વી તે પુરુષસિંહ ચિત્રાંગદ

* પિતુર્દુઃખં દરન્ પુત્રઃ શ્રેયો લક્ષ્મી ચ વિદન્તિ ॥ મીષ્મવત્ પુલ્કવન્માનાત્પતંતિ ચ યયાતિવત્ ॥

અર્થાત્ ભીષ્મની પેઠે તથા પુરુષની પેઠે પિતાનાં દુઃખને હરણ કરનારો પુત્ર કલ્યાણને તથા લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત થાય છે; અને અભિમાન કરવાથી યથાતિની પેઠે પડે છે. એ મુખ્ય તાત્પર્ય છે.

— ગણેશ

દેવવ્રતની મીઠી પ્રતિજ્ઞા

“પિતાના પછી તેમનું રાજ્ય હું નહિ લઉં પણ સત્યવતીના ભાવી પુત્રને આપીશ; તથા હું આશ્રવન અષ્ટક બ્રહ્મચર્ય પાળીશ.” એવી પ્રતિજ્ઞા પિતાના સુખ માટે દેવવ્રત લે છે. પછી સત્યવતીના બેઉ પુત્ર ગુણદરી જતાં તેણે દેવવ્રતને રાજ્ય બનવાનો અને પરણવાનો આગ્રહ કર્યો. ત્યારે પણ પ્રયત્ન સત્યપ્રેમી અને મહાન સ્વાર્થત્યાગી દેવવ્રતે જરાય ન કર્યો કે, “આ તો મારું પુત્ર છે નહિ, તમે લોકોનું કે કોઈ પુત્ર મોકલો” રાજ્ય હોય, તો તેને પણ સત્યને ખાતર તજી દઉં; પણ સત્યને તજું નહિ.” આથીજ તે “હોબ્બ” કહેવાયા.

મરણ પામતાં શાન્તનુપુત્રે ભીષ્મરાજ તેની હત-
રક્રિયા કરાવી.^{૧૧} પછી હજી જીવે ચૌવન આવ્યું
નહોતું એવા વિચિત્રવીર્યને તે મહાબાહુએ કુરુ-
રાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો.^{૧૨} હે મહારાજ!
તે વિચિત્રવીર્ય ભીષ્મના વચનમાં રહીને પિતા
અને પિતામહના રાજ્યપદનું શાસન કરવા
લાગ્યો.^{૧૩} ધર્મ અને શાસ્ત્રમાં કુશલ એવા શાન્ત-
નુપુત્ર ભીષ્મને, તે રાજ પૂજતો હતો અને ભીષ્મ
ધર્મપૂર્વક તેનું પાલન કરતા હતા.^{૧૪}
ક્રિષ્ણ મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
અંભવપર્વમાં ‘ચિત્રાંગદોપાખ્યાન’ ના-
મનો અધ્યાય ૧૦૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૨ મો

કાશીરાજની કન્યાઓનું હરણ અને
વિચિત્રવીર્યનું મરણ

॥ વૈદંપાયન ઉવાચ ॥

હતે ચિત્રાંગદે મીમ્મો વાલે વ્રાતરિ કૌરવ ।

પાલયામાસ તદ્રાજ્યં સત્યવત્સ્યા મતે સ્થિતઃ ॥૧॥

વૈશંપયાન બોલ્યા:-ચિત્રાંગદ હણાતાં,
ભાઈ બાળક હતો ત્યારે, હે કૌરવ! ભીષ્મે સત્ય-
વતીની સલાહ પ્રમાણે તેના રાજ્યનું પાલન કર્યું
હતું.^૧ ભાઈને ચૌવન આવેલું એઈને બુદ્ધિ-
માનોમાં શ્રેષ્ઠ તે ભીષ્મે વિચિત્રવીર્યના વિવાહ
માટે વિચાર કર્યો. હે રાજન! તે વખતે ભીષ્મે
સંભળ્યું કે, કાશીરાજની અપ્સરા જીવી ત્રણ
કન્યાઓ એકસામી સ્વયંવરમાં વરવાની છે.^{૨,૩}
એટલે શત્રુને જીતનારા તે સમર્થ રથીશ્રેષ્ઠ,
એવા ભીષ્મ માતાની અનુમતિ લઈને રથમાં
ઝેસી એકલા વારાણસી નગરીમાં ગયા.^૪ શાન્ત-
નુનંદન ભીષ્મે ત્યાં એમરથી આવેલા તેજસ્વી
રાજાઓને તથા તે કન્યાઓને જોયાં.^૫

સર્વ રાજાઓનાં નામથીર્તન થયાં, ત્યારે તે
સર્વ પરમ સુંદર કન્યાઓ એક શાન્તનુનંદન
વૃદ્ધ ભીષ્મને એઈને ‘આ તો વૃદ્ધ છે’ એમ

વિચારી, ઉદ્વેગ સાથે આગળ ચાલી ગઈ.^{૬,૭} તે
વખતે અધમ રાજાઓ આમ બોલીને હાંસી
કરવા લાગ્યા કે, ‘વૃદ્ધ, પરમ ધર્માત્મા, કરચ-
લીવાળો અને પળિયાં આવેલો આ નિર્લજ્જ
ભરતશ્રેષ્ઠ અહીં શીઈને આવ્યો છે? અરે! મિથ્યા
થયેલી પ્રતિજ્ઞાવાળો તે લોકોમાં શું કહેશે!
એ ‘શ્રદ્ધાચારી ભીષ્મ’ તરીકે પૃથ્વીમાં
મિથ્યા પ્રસિદ્ધ છે.’^{૮,૯}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે ભારત! કનિષ્ઠા-
નાં આ વચન સાંભળીને ભીષ્મ ક્રોધે ભરાયા.^{૧૦}
સમર્થ ભીષ્મે તે વખતે પોતે જ તે કન્યાઓને
લઈ લીધી. હે રાજન! પ્રહાર કરવામાં શ્રેષ્ઠ એવા
ભીષ્મે તે કન્યાઓને રથમાં બેસાડી દીધી. પછી
મેઘના જવા ધોરવાળા ભીષ્મે રાજાઓને કહ્યું:
‘વિદ્વાનો કહે છે કે, (બ્રાહ્મવિવાહમાં) કન્યા-
ઓને યથાશક્તિ અલંકૃત કરીને તથા તેમને ધન
આપીને, તેનું ગુણી વરને બોલાવી દાન કરવું.
બીજાઓ (આર્યવિવાહમાં) એક ગાય અને એક
બળદને સાટે કન્યાદાન આપે છે.^{૧૧,૧૨} બીજા
વળી (આસુરવિવાહમાં) પરકેલું ધન લઈને
કન્યાદાન કરે છે. વળી કોઈ (રાક્ષસવિવાહમાં)
બલપૂર્વક કન્યાનું હરણ કરે છે. કોઈ કોઈ
(ગાયર્વવિવાહમાં) વરકન્યાની પરસ્પર સંમ-
તિથી લગ્ન કરે છે. કોઈ (પૈશાચવિવાહમાં)
પ્રમત્ત કન્યાને મળે છે. કેટલાક બીજા (પ્રાજ-
પત્યવિવાહમાં) પોતે જ કન્યાને મેળવે છે.^{૧૪}
વળી કેટલાક (દેવવિવાહમાં) આર્યવિધિમાં
એટલે યજ્ઞમાં પત્ની પામે છે. આને વિદ્વાનોએ
વખાણેલો આઠમા પ્રકારનો વિવાહ બોલો.^{૧૫}
રાજાઓ સ્વયંવરને પ્રસન્ન છે અને તેને સ્વીકારે
છે; પણ ધર્મવાદીઓ બલપૂર્વક હરણ કરાયેલી
કન્યાનાં લગ્નને શ્રેષ્ઠતર કહે છે.^{૧૬} તેથી હે પૃથ્વી-
પાલો! હું આ કન્યાઓને બલપૂર્વક અહીંથી
હરી જઈ છું. આથી તમારા વિજય માટે કે
પરાજય માટે તમે પૂરી શક્તિથી પ્રયત્ન કરો.’^{૧૭}

હે પૃથ્વીપાલો ! હું યુદ્ધને માટે નિશ્ચયી થઈને
અહીં જોભો છું.^{૧૮} તે વીર્યવાન કુરુનંદને કાશી-
રાજ તથા મહીપાલોને આમ કહ્યું અને તે સર્વ
કન્યાઓને પોતાના રથમાં બેસાડી. આ પ્રમાણે
સર્વ રાજાઓને યુદ્ધનું આમંત્રણ આપી, તે કન્યા-
ઓને લઈ તે તત્કાળ ત્યાંથી નીકળી પડ્યા.^{૧૯}

તે વખતે સર્વ રાજાઓ ક્રોધમાં આવી ગયા.
તેઓ પોતાના બાહુઓ ઠોકવા લાગ્યા અને ઓઠને
કરડવા મંડ્યા. તેઓ યુદ્ધ માટે જીજ્ઞાસી પડ્યા.^{૨૦}
તેઓ ઘણી ઉતાવળથી આભૂષણો ઉતારવા લાગ્યા
અને બખતરો પહેરવા મંડ્યા. તેમણે ભારે ગભ-
રાટ મચાવી મૂક્યો.^{૨૧} હે જનમેજય ! ત્યારે તે
સર્વનાં ધરેણાં તથા કવચો જાણે ચોગરદમ તારા-
ઓ ખરતા હોય તેમ દેખાવા લાગ્યાં.^{૨૨} પછી
કવચો અને અલંકારો ખરી પડવાથી ક્રોધવાળા
થયેલા અને ઇર્ષ્યાથી વદ્ધ ભમ્ભરવાળા થયેલા, તે
રાત્રી આંખોવાળા વીરો સર્વ આયુધોથી સજ્જ
થયા અને સારથિઓએ સજ્જલા તેમજ સરસ
ઘોડાઓ જોડેલા સુંદર રથોમાં બેઠા. તેઓ ચાલ્યા
જતા ભીષ્મની પાછળ હથિયાણે ઉગામીને પડ્યા.

હે ભારત ! તે અનેક રાજાઓ અને એક
ભીષ્મની વચ્ચે ત્યાં રૂંવાડાં ખડાં કરે એવું ઘોર
યુદ્ધ મચ્યું.^{૨૩-૨૫} તે રાજાઓએ ભીષ્મની ઉપર
એકસામટાં દશ હજાર ખાણો છોડ્યાં, પણ તે
સર્વ ખાણો આવી પહોંચે તે પહેલાંજ ભીષ્મે ઝટ
વાળને પણ વીંધે એવી મહાન બાણવૃષ્ટિ
કરી અને તેમને ભાંગી નાખ્યાં. હવે, તે સર્વ
રાજાઓ ભીષ્મને ચોગરદમથી ઘેરી વળ્યા અને
બાણુની ઝડી વરસાવવા લાગ્યા. જાણે કે વાદળો
પર્વત ઉપર વૃષ્ટિ કરી રહ્યાં હતાં !^{૨૬, ૨૭} ભીષ્મે
પોતાનાં ખાણોથી આ બાણુવર્ષાને પણ ચોમેરથી
રોટ્ટી દીધી અને પછી ત્રણ ત્રણ ખાણોથી તે દરેક
રાજાને વીંધી નાખ્યો. હે રાજા ! તે વખતે
એકએક રાજાએ ભીષ્મને પણ પાંચ પાંચ ખાણો-
થી ધાયલ કર્યા.^{૨૮, ૨૯} ભીષ્મે વળતાં પણ બખ્ખે

બાણુ મારીને તે પરાક્રમીઓને વીંધી નાખ્યા.
આમ લોકવીરોના દેખતાં, બાણુ અને શક્તિ-
ઓથી ભરેલું તે યુદ્ધ દેવ અને દાનવ વચ્ચેના
યુદ્ધ જેવું ઘોર અને દારણુ થયું. પછી તે ભીષ્મે
સમરાંગણમાં સેંકડો અને હજારો ધનુષો, ઝંડા-
ટોચો, કવચો અને મસ્તકોને છેદી નાખ્યાં. તે
રથચારીનું અલૌકિક આશ્ચર્યકાર્ય, તેની શીઘ્ર
હાય ચલાવવાની દુશળતા અને યુદ્ધમાં પોતાનું
રક્ષણ કરવાની તેની શક્તિ જોઈને શત્રુઓ પણ
તેને પૂજવા લાગ્યા. આ રીતે સર્વ શસ્ત્રધારી-
ઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે ભરતવંશીએ તેમને રણ-
ભૂમિમાં પરાજય આપ્યો અને કન્યાઓને લઈ
તે ભારતપ્રદેશ તરફ જવા નીકળ્યા.^{૩૦-૩૫}

હે રાજા ! તે વખતે રણમાં અમાપ આત્મ-
શક્તિવાળો મહારથી શાલ્વરાજ તે શાન્તદુષ્ટ
ભીષ્મ ઉપર પાછળથી ચડી આવ્યો. ગજસમૂહ-
નો ડાઈ બલીશ્રેષ્ઠ ગજન્દ્ર હાથણીને પામેલા ડાઈ
બીજા હાથીની બંને સાથળોને દંતુશળીથી ભેદે
અને પછી હાથણીની પાછળ દોડે, તેમ તે મહા-
બાહુ નરેન્દ્ર શાલ્વ સ્ત્રીની કામનાથી ક્રોધપૂર્વક
દોડ્યો અને ભીષ્મને કહેવા લાગ્યો : 'જોભો રહે,
જોભો રહે.'^{૩૬} હવે પુરુષોમાં સિંહ જવા અને
શત્રુસૈન્યને પીડનારા તે ભીષ્મ તેના બોલ સાંભ-
ળીને વ્યાકુલ થયા અને ક્રોધથી ધુમાડા વિનાના
અગ્નિની જમ બળવા લાગ્યા. તે મહારથીએ
વિસ્તારેલાં ધનુષખાણોને હાથમાં લીધાં, ભય
તથા ગભરાટને દૂર કર્યા અને કપાળની કર
ચલી ચડાવી, ક્ષત્રિયધર્મને અનુસરીને તેમણે
પોતાના રથને શાલ્વ તરફ વાળ્યો.^{૩૭-૩૯}

તેમને પાછા વળેલા જોઈને તે સર્વ રાજાઓ
ભીષ્મ અને શાલ્વરાજના રણમિલનમાં પ્રેક્ષકો
બન્યા.^{૪૦} એક ઋતુમતી ગાયને વિશે ગર્જતા બે
બળવાન આખલાઓની જમ તે બેઉ બળિ-
યાઓ અને પરાક્રમીઓ એકબીજાની સામે
થઈ ગયા.^{૪૧} નરશ્રેષ્ઠ શાલ્વરાજ શાન્તદુષ્ટ

લીખને તીવ્રવેગી સેંકડો ને હજારો બાણોથી
ઢાંછી દીધા. ^{૪૦} શરૂઆતમાં જ લીખને આ રીતે
શાલ્વથી ઢંકાઈ ગયેલા બેઢને તે રાત્રીએ
વિસ્મય પામ્યા અને બોલ્યા: 'સરસ થયું,
સરસ થયું!' ^{૪૧} તે સર્વ રાત્રીએએ યુદ્ધભૂમિમાં
શાલ્વરાજનું કૌશલ બેઢને, તેને પ્રસન્ન વાણીથી
સહાર્યો. ^{૪૨} પછી ક્ષત્રિયોનાં વચનો સાંભળીને
તે શત્રુનગરને જીતનારા શાન્તનુપુત્ર લીખ
ક્રોધમાં આવીને બોલ્યા: 'ભોલો રહે, ભોલો
રહે.' ^{૪૩} ક્રોધયુક્ત થઈ તેમણે સારથિને કહ્યું:
'જ્યાં આ રાજ છે ત્યાં આ રથને લઈ જ-
ઢથી ગરુડ જમ સપર્ષને મારે તેમ હું આજ જ
એને મારું.' ^{૪૪} હે રાજન! પછી કુરુનંદને રૂડી
રીતે વારણાશ્રમ બેઠયું અને ભૂપતિ શાલ્વ-
રાજના ચાર ઘોડાઓને પીડા-પહોંચાડી. ^{૪૫} હે
નરપતિસિંહ! કુરુકુલભૂપણ લીખે શાલ્વરાજનાં
અસ્ત્રોને પોતાનાં અસ્ત્રોથી વાર્યાં અને તેના
સારથિને હણી નાખ્યો. ^{૪૬} હે નરોત્તમ! શાન્ત-
નુપુત્ર લીખે કન્યાઓને કારણે તે વખતે એન્દ્રા-
સથી જીતમ ઘોડાઓને વીંધી નાખ્યા. આમ
નૃપોત્તમ શાલ્વરાજને જીતીને તે લીખે તેને
જીવતો છોડ્યો. હે ભરતસિંહ! પછી તે નરપતિ
શાલ્વરાજ પોતાના નગર વિશે ગયા. ^{૪૭, ૪૮} અને
ધર્મપૂર્વક પોતાના રાજ્યનું શાસન કરવા લાગ્યો.
વળી તે વખતે શત્રુનગરને જીતનારા જ બીજા
રાત્રીએ ત્યાં સ્વયંવર જેવાને ઇચ્છાએ આવ્યા
હતા, તે પણ પોતપોતાના રાજ્યને વિશે ગયા.
આ રીતે પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા લીખે તે
કન્યાઓને જીતી અને પોતે હસ્તિનાપુર આવ્યા.
ત્યાં કુરુવંશી ધર્માત્મા રાજ વિચિત્રવીર્ય, તેના
પિતા કુરુવંશી નૃપશ્રેષ્ઠ શાન્તનુની જમ આ
પૃથ્વીનું શાસન કરતો હતો. ^{૪૯-૫૧}

આમ હે નરાધીરા! અમાપ વિક્રમી લીખે
પોતે અક્ષત રહીને, શત્રુઓનો ક્ષય કર્યો. તે ટૂંક
વખતમાં જ વનો, નદીઓ, પર્વતો અને વિવિધ

વૃક્ષોને વટાવી ગયા. તે ધર્માત્મા મંગાપુત્ર કાશી-
રાજની પુત્રીઓને તેઓ બધે તેમની પુત્રવધૂઓ
હોય, નાની બહેનો હોય અથવા દીકરીઓ હોય
તેમ લાવ્યા અને કુરુદેશ પ્રતિ ચાલ્યા. તે મહા-
બાહુ ભાઈનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી તે કન્યાઓ-
ને લઈ આવ્યા. આમ પરાક્રમપૂર્વક હરી આવુ-
વામાં આવેલી તે સર્વગુણસંપન્ન કન્યાઓને લીખે
પોતાના નાના ભાઈ વિચિત્રવીર્યને આપી. ^{૫૧-૫૨}
આ રીતે તે ધર્મજ્ઞે ધર્મયુક્ત અલૌકિક કર્મ કર્યું
અને ભાઈ વિચિત્રવીર્યના વિવાહની ગોઠવણ
કરવા માંડી. ^{૫૩} તે જિતાત્માએ સત્યવતી સાથે
મંત્રણા કરી વિવાહ કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે
વખતે કાશીરાજની જ્યેષ્ઠ પુત્રીએ હસતી હોય
તેમ લીખને આ વંચન કહ્યું: ^{૫૪} 'હું મનથી સૌ-
તીપતિ શાલ્વને પતિ કરી ચૂકી છું. તે પણ મને
વર્યા છે. મારા પિતાની પણ પહેલાં તે ઇચ્છા
હતી. ^{૫૫} તે સ્વયંવરમાં હું શાલ્વને જ વરવા-
ની હતી-તો હે ધર્મવેત્તા! આ બધીને તમે
જ ધર્મને અનુરૂપ હોય તે કરો.' ^{૫૬}

તે કન્યાએ વિપ્રસમાજમાં આ પ્રમાણે કહ્યું,
ત્યારે વીર લીખ તે કર્મ વિશે યોગ્ય ચિન્તા કરવા
લાગ્યા. ^{૫૭} પછી વેદમાં પારંગત થયેલા બ્રાહ્મણો
સાથે નિશ્ચય કરીને તે ધર્મજ્ઞે કાશીપતિની
મોટી પુત્રી અંબાને રજા આપી. ^{૫૮} પછી લીખે
નાના ભાઈ વિચિત્રવીર્યને વિધિયુક્ત કર્મપૂર્વક
અંબિકા અને અંબાલિકા એ બે કન્યાઓ
પરણાવી. ^{૫૯} તે બેઉનું પાણિગ્રહણ કરીને રૂપ
અને યૌવનના ગર્વવાળો ધર્માત્મા વિચિત્રવીર્ય
કામાત્મા થયો. ^{૬૦} શામળી, યૌવનવાળી, કાળા
અને વાંકડિયા કેયવાળી, લાલ ને શ્યામનખવાળી,
પુષ્પ સાયજવાળી, ભરાવદાર સ્તનવાળી અને
કલ્યાણરૂપિણી તે બંને શુભ સ્ત્રીઓ પણ પોતાને
યોગ્ય પતિ મળ્યો છે એમ માની, વિચિત્રવીર્યને
પૂજવા લાગી. ^{૬૧, ૬૨} દેવના જેવા પરાક્રમવાળો
અને અશ્વિનીકુમારોના જેવા રૂપવાળો તે એકાં-

તમાં સર્વ નારીઓનો મનમોહન થયો. ૧૯ તેમની સાથે સાત વર્ષ સુધી વિહાર કરતાં તે તરણુ પૃથ્વીનાથ વિચિત્રવીર્ય કાયરોગમાં ઝપ-ટાઈ ગયો. ૨૦ આત્મ ચિકિત્સેકેએ અને મિત્રોએ પ્રયત્ન કર્યા છતાં તે કુરુકુલસૂર્ય આયમી ગયો ૨૧ -તે યમસદનમાં ગયો. હવે ચિન્તા, અને શોકમાં હૂંચેલા તે ધર્માત્મા ગંગાપુત્ર લીભને સત્યવતીની સલાહને અનુસરીને, સર્વ કુરુકુલ્યો અને ઋત્વિજો સાથે તે રાજ વિચિત્રવીર્યની સર્વ ઉત્તરક્રિયાઓ રૂપી રીતે કરી. ૨૨-૨૪

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત સંભવપર્વમાં 'વિચિત્રવીર્યોપરમ' નામનો અધ્યાય ૧૦૨ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૩ મો

વંશવૃદ્ધિને માટે સત્યવતી અને લીભનો સંવાદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સત્યવતી દીના કૃપણા પુત્રવૃદ્ધિની ।

પુત્રસ્ય કૃત્વા કાર્યાણિ સ્તુપામ્યાં સહ ભારત ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-પછી હે ભારત । પુત્રની ઇચ્છાવાળી, દીન અને કૃપણ થયેલી સત્યવતીએ પુત્રવધૂઓ સાથે પુત્રની પારલૌકિક ક્રિયાઓ કરી, ૧ અને બન્ને વહુઓને તથા શ્રેષ્ઠ સક્ષધારી લીભને આશ્વાસન આપ્યું. પછી તે ભાવપૂર્ણ મહાભાગ્યવતીએ પિતૃવંશ, માતૃવંશ અને ધર્મની તરફ દૃષ્ટિ રાખીને ગંગાપુત્ર લીભને આ વચન કહ્યાં: ૨ 'ધર્મપરાયણ અને યશસ્વી એવા કુરુવંદન શાન્તનુનાં કીર્તિ, પિંડ અને વંશવર્ધન હવે એક તારે વિશે જ અવલંબ્યાં છે. ૩ જમ શુભ કર્મ કરીને ચોક્કસ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે અને જમ સત્યમાં નિશ્ચય આપ્યું છે, તેમજ તારામાં અચલ ધર્મ રહ્યો છે. હે ધર્મજ્ઞ ! તું ધર્મેને, વિવિધ શ્રુતિઓને અને વેદગોને સંક્ષેપથી અને વિસ્તારથી સંપૂર્ણતાએ જાણે છે. ૪

તારો ધર્મ વિશેનો નિર્ણય, તારો કુલાચાર અને વિપત્તિમાં શુક્ર તેમજ બૃહસ્પતિના જીવું તારું કર્તવ્યજ્ઞાન-એ હું બાણું છું. ૫ હે ધર્મધારીઓ-માં શ્રેષ્ઠ! આથી તારામાં પૂરો વિશ્વાસ રાખીને હું તને એક કાર્યમાં યોગ્યું છું, તે સાંભળીને તારે તે કરવું ઘટે છે. ૬ હે પુરુષસિંહ ! મારો પુત્ર અને તારો સુપ્રિય તથા વીર્યવાન ભાઈ વિચિત્રવીર્ય બાલવયમાં અપુત્ર જ સ્વર્ગે ગયો છે. ૭ હે ભારત ! કાશીરાજની પુત્રીઓ અને તારા ભાઈની રાણીઓ એવી આ બે સુલક્ષણવતી, રૂપવતી અને ચૌત્રવતી સ્ત્રીઓ પુત્રની કામતાવાળી છે. ૮ હે મહાબાહુ ! આપણા કુલની વૃદ્ધિ માટે તું તેમને વિશે પુત્રોત્પત્તિ કર. મારી આજ્ઞાથી તું આ ધર્મ આચરવાને યોગ્ય છે. ૯ અથવા તું રાજ્યને વિશે અભિષેકિત થા અને ભારત દેશનું શાસન કર. તું ધર્મપૂર્વક લક્ષ કર, પણ તું પિતામહોને કુબાહીય નહિ. ૧૧

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-માતા અને મિત્રોએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે શત્રુતાપન ધર્માત્માએ ધર્મયુક્ત વચનોમાં આ ઉત્તર આપ્યો: ૧૨ 'હે માતા તમે ચોક્કસ પરમધર્મનું ઉદાહરણ આપ્યું છે, પણ સંતાન સંબંધી મારી પરમ પ્રતિજ્ઞાને તમે બાણો છો. ૧૩ તમારા પલ્લાને નિમિત્તે તે વખતે જ બન્યું હતું, તે તમે યથાર્થ બાણો છો. હે સત્યવતી ! હું ક્ષીરને તમારી આગળ તે સત્યને માટે પ્રતિજ્ઞા કરું છું. ૧૪ હું ત્રૈલોક્યને છોડી દઈ, દેવલોકોના રાજ્યને ત્યજી દઈ, અરે! એ બેથી પણ જ વિશેષ હોય તેને પણ ત્યાગી દઈ; પણ સત્યને કદાપિ નહિ જ છોડું. ૧૫ પૃથ્વી ભલે પોતાનો ગંધ છોડે, પાણી ભલે પોતાનો રસ છોડે, જ્યોતિ ભલે પોતાનું રૂપ છોડે, વાયુ ભલે પોતાનો સ્પર્શ છોડે, સૂર્ય ભલે પોતાની પ્રભા છોડે, ૧૬ ધૂમકેતુ ભલે પોતાની ઉજ્જ્વળતા તજ, આકાશ ભલે પોતાનો શબ્દ છોડે, ચંદ્ર ભલે પોતાનું ચીતલ કિરણત્વ છોડે, ભલે

નૃતને મારનાર ઇન્દ્ર પોતાનું પરાક્રમ છોડે અને બલે ધર્મરાજ પોતાનો ધર્મ છોડે, પણ હું સત્ય-તજવાનો કદી વિચાર સરખો ય નહિ કરું. ૧૭૧૮

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આરે બલવાન અને તેજસ્વી એ પુત્રે આ પ્રમાણે તેને કહ્યું, એટલે માતા સત્યવતીએ શીખને કહ્યું: ૧૮ 'હે સત્ય-પરાક્રમી ! તારી સત્ય વિશેની પરમ નિશાને હું જાણું છું. તું ઇચ્છે તો તારા પોતાના તેજથી તું બીજા તણ લોકો સજી શકે. ૨૦ વળી તે મારા સંબંધમાં જ કહ્યું છે, તેને ય હું સત્ય જાણું છું. તો પણ તું આપદ્ધર્મને જોઈને પિતૃવંશની ધૂંસ-રીને વહન કર. ૨૧ હે પરંતપ ! જે રીતે કુલનો તંતુ નાશ ન પામે, ધર્મનો પરાભવ ન થાય અને મિત્રગણોને આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તે રીતે તું આચરણ કર. ૨૨ પછી નિલાપ કરતી, પુત્ર-લાલસાવાળી અને ધર્મનિરુદ્ધ બોલતી તે દીન સત્યવતીને શીખે ફરીથી આ પ્રમાણે કહ્યું: ૨૩ 'હે રાણી ! તમે ધર્મ તરફ દષ્ટિ કરો. આપણો બધાનો વિનાશ કરો નહિ. જે ક્ષત્રિયનું સત્યમાંથી પતન થાય, તેને ધર્મશાસ્ત્રો વખાણતાં નથી. ૨૪ હે રાણી ! જેના વડે શાન્તનુનો વંશ પૃથ્વીમાં અક્ષય થાય, તે સનાતન ક્ષાત્રધર્મ હું તમને કહું છું. ૨૫ તે સાંભળીને તમે આપદ્ધકાલના ધર્મ અને અર્થ-નાં કુશલ એવા પુરોહિતો તથા પંડિતોને સાથે રાખી લોકાચાર વિચારી તે પ્રમાણે કરો.' ૨૬, ૨૭

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંસવપર્વમાં 'શીખસત્યવતીસંવાદ' નામનો અધ્યાય ૧૦૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૪ મો

શીખે કહેલી દીર્ઘતમાની કથા

॥ મૌખ્ય ઉવાચ ॥

જામદગ્ન્યેન રામેણ પિતૃર્વધમમૃષ્યતા ।

રાજા પરશુના પૂર્વે હૈહયાધિપતિર્હતઃ ॥ ૧ ॥

શીખ બોલ્યા:-પૂર્વે પિતાના યથેક્ષા વધ-ને સાંખી ન શકનાથી જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે હૈહયોના અધિપતિ રાજાને પરશુથી હણી નાખ્યો હતો. ૧ તે સહસ્રાર્જુનના હજાર હાથોને કાપી નાખી તેમણે લોકમાં અતિ દુષ્કર ધર્મ આચર્યો હતો. ૨ વળી તેમણે ધનુષ્ય હાથમાં લઈ, મહા અશ્વો છોડી અને રથમાં બેસીને પૃથ્વીને જીતતાં ક્ષત્રિયોના અનેક વાર નાશ કર્યો હતો. ૩ આ રીતે પૂર્વે મહાત્મા ભાગવે નાનાંમોટાં અશ્વોથી પૃથ્વી-ને એકવીસ વાર ક્ષત્રિય વિનાની કરી હતી, ૪ તે મહર્ષિએ આ પ્રમાણે બૂલોકને ક્ષત્રિયરહિત કર્યો, સ્વારે ચારે બાજુની સકલ ક્ષત્રિયાણીઓએ એકઠી થઈને વેદમાં પારંગત યથેક્ષા શ્રાવણોનો સંગ કરીને સંતાનો જન્માભ્યાં. વેદમાં નિર્ણય છે કે, પુત્ર લક્ષના પતિનો જ ગણાય. ૫, ૬

૭ પ્રશ્ન-ત્યારે 'મત્તામર્યા પિતુઃ પુત્રો વૈન જાનઃ સ યચ સઃ' । માતા ચામડાની મેથળી છે અને પુત્ર તો પિતાનો જ છે. જેનાથી પુત્ર કશે તે ઉત્પાદક જ છે. એમ કેમ કહ્યું ? વળી 'મન્યોદયો મનસામૈતવાદ' શ્રુત બીજાના પેટથી યથેક્ષાને 'આ મારો પુત્ર છે' એમ મનથી પણ માનવો નહિ. તેમજ 'ન શેવો લગ્નેઽવન્યજાતમસ્તિ' । શ્રુત બીજાના કોષમાં બીજાથી અથવા પોતાથી યથેક્ષો પુત્ર 'મે' કહેવાય છે. તે સ્વપુત્ર નથી પણ કોષપતિનો જ અર્થાત્ દત્તક, વેચાનો લીધેલો અને અન્ય કો-ઉત્પન્ન યથેક્ષાનું અપુત્રપણું સિદ્ધ થાય છે.

આ શંકાનું મર્યાદાન કરતા કહે છે કે, 'મનસિ નંસ્ત્યાપ્ય' અર્થાત્ આ મંત્રથી યથેક્ષો મારો પુત્ર ગણાયો, એવી અભિધાનાથી મનન એ પુત્રતામાં ફેરું છે. કારણ કે 'યચ મત્તુ મતુમ પુરુષઃ' । એ મંત્રપ્રધાન અનિશી ઓ અધવા ? થમાં જેનો સંકલ્પ દર છે તેનો જ તે પુત્ર છે. એ

આથી મનમાં ધર્મભાવના રાખીને (વિષયાભિ-
લાષથી નહિ) તે ક્ષત્રિયાણીઓએ બ્રાહ્મણોનો
સંગ કર્યો.^૭ ક્ષત્રિયાની આવી પુનરુત્પત્તિ લોક-
માં અગાઉ પણ થયેલી જણાય છે. આ પછી
ક્ષત્રિયાની ફરી સારી રીતે વૃદ્ધિ થઈ. આ સ્થાને
હું એક પુરાતન ઇતિહાસ કહીશ.^૮

પૂર્વે ઉત્થ્ય નામે એક પ્રસિદ્ધ અને બુદ્ધિમાન
ઋષિ હતા. તેમને અત્યંત માનીતી મમતા નામે
પત્ની હતી.^૯ ઉત્થ્યના નાના ભાઈ બૃહસ્પતિ
જેઓ દેવોના પુરોહિત અને અત્યંત તેજસ્વી
હતા, તે એક વાર કામવૃત્તિથી મમતા પાસે
ગયા.^{૧૦} તે વાક્યતુર દિયરને મમતાએ કહ્યું: ‘હું
તમારા મોટા ભાઈથી ગર્ભવતી છું, માટે તમે
શાંત થાઓ.’^{૧૧} હે મહાભાગ બૃહસ્પતિ! મારી
ફૂંખમાં જ આ ઉત્થ્યપુત્ર છ અંગ સાથે વેદનું
અધ્યયન કરે છે. ^{૧૨} તમે પણ સફલ વીર્યવાળા
છો અને અહીં બે ગર્ભોના સમાસ થાય એમ
નથી. આથી આજ તમારે શાંત થવું જોઈએ.’^{૧૩}
આ પ્રમાણે મમતાએ રૂઢી રીતે કહ્યું, તો ય
મૌઠ બુદ્ધિવાળા બૃહસ્પતિ પોતાના કામવશ
થયેલ મનને વશ કરી શક્યા નહિ. તે કામીએ
કામના વિનાની તે મમતા સાથે સંગ કર્યો.^{૧૪}

તે વીર્ય સેવન કરવા લાગ્યા, ત્યારે મમતા-
ના ગર્ભમાં રહેલા બાળકે કહ્યું:^{૧૫} ‘હે તાત! તમે
કામવશ ન થાઓ! અહીં બેને માટે સમાસના
સંભવ જ નથી. હે ભગવન! અહીં થોડી જ જગા

‘માતા મમ્તા’ એ વાક્ય તો લગભગ ઠીક છે. શંકા:-
બે સંકેપ જ મુખ્ય હોય તો હાંગરના બેતરમાં હાંગ-
રની બુદ્ધિથી નાખેલા જવ વડે પણ હાંગર જ થવી જોઈ-
એ? ઉત્તર:-એ શંકા બ્યભિચરિત છે; કારણ કે દાવા-
મેથી દમ્પ થયેલા કેળના દાંડામાંથી વાંસના અંકુર
ઊગતા જણાય છે. વળી કૂતરાની જોપરીમાં વાંસેલા
ધઉં તથા જુનારથી કુંગળા અને લસણના અંકુરોની
ઉત્પત્તિ થતી જણાય છે. માટે ભાવનાવિશેષજન્ય ધર્મ જ
વિશેષતા આપે છે, એવું સિદ્ધસંભવ છે. એટલે ધન
વગેરેથી બેલાવેલા વિદેશી તે સંવતિ નહિ પણ ક્ષેત્ર-

—પંડિત નીલકંઠ

છે અને હું અહીં પહેલાંના આન્વેા છું.^{૧૬} તમે
અમોઘ વીર્યવાળા છો. તમે મને પીડા કરો એ
ચોગ્ય નથી.^{૧૭} ગર્ભમાં રહેલા તે બાળકનું આ
વચન બૃહસ્પતિએ ગણકાયું નહિ; તેમણે તો
સુંદરનેત્રી મમતા સાથે સમાગમ કર્યો જ.^{૧૮}
હવે વીર્યનો ઉત્સર્ગ થતો બહુીને મમતાના
ગર્ભમાં રહેલા મુનિએ બૃહસ્પતિના વીર્યના
માર્ગને બે પગથી રાક્ષી દીધો.^{૧૯} પરિણામે તે
વીર્ય ચોગ્ય સ્થાને ગયા વિના જ પાછું દેહાશને
આવી એકદમ જમીન ઉપર પડયું.^{૨૦} આથી
બૃહસ્પતિને ક્રોધ ચડ્યો. તે વીર્યને આમ પડેલું
જોઈને તે ભગવાન ઋષિએ રોષમાં આવીને,
ગર્ભમાં રહેલા ઉત્થ્યપુત્રને તિરસ્કાર્યો અને તેને
શાપ આપ્યો કે,^{૨૧} ‘પ્રાણીમાત્રને ઇચ્છવા ચોગ્ય
સમયમાં તે મને આવાં વચન કહ્યાં છે, તેથી તું
દીર્ઘ અધકારમાં પ્રવેશશે.’ આમ વિશાળ શીર્ષ-
વાળા બૃહસ્પતિના શાપથી તે દીર્ઘતમા નામે
પ્રસિદ્ધ થયો. તે ઋષિ જન્મમાં હતા અને બૃહ-
સ્પતિની જમ તે તેજસ્વી, વેદવિદ તથા વિદ્વાન
હતા. તે પોતાની વિદ્વત્તાને બળે તરણ અને
રૂપવતી એવી પ્રદેવી નામે બ્રાહ્મણી સાથે પરણે
હતા. ઉત્થ્ય ઋષિના વિશાલ કુલની વૃદ્ધિ માટે
તેણે તેમાં ગૌતમ આદિ પાંચ પુત્રોને ઉત્પન્ન
કર્યા હતા.^{૨૨-૨૫}

વેદ અને વેદાંગમાં પારગામી તે ધર્મોત્તમ
અને મહાત્મા મુનિ, સુરભીના પુત્ર પાસેથી
પ્રકાશ મેળુન શીખ્યા અને શ્રદ્ધાપૂર્વક તથા
સંશયરહિત થઈ તે આચરવા મંડ્યા.^{૨૬} આ
રીતે તેમને મર્યાદાશ્રદ્ધ થયેલા જોઈને આશ્રમમાં
વસતા સર્વે શ્રેષ્ઠ મુનિઓ મોહથી વ્યાકુલ થઈને
કાપ પામ્યા અને એકબીજાને કહેવા લાગ્યા:
‘અહો! આ મર્યાદા લોપનાર આશ્રમમાં
રહેવાને ચોગ્ય નથી. તેથી આપણે બધા એ
પાપીને તજી દઈએ.’^{૨૭} વળી તે વખતે પુનઃપ્રાણ
પામેલી તેની પત્ની પ્રદેવી પણ તેના પતિ મુનિ

દીર્ઘતમાને સંતોષ આપતી નહોતી. ૨૯

દ્રેષ કરતી તે ભાર્યોને પતિએ કહ્યું: 'તું કેમ મારો દ્રેષ કરે છે?' પ્રદ્વેષી બોલી: 'ભાર્યાનું ભરણુ કરવાથી પુરુષ ભત્તા કહેવાય છે અને તેનું પાલન કરવાથી તે પતિ કહેવાય છે. ૩૦ તમને પુત્રવાળા જન્મમાંને નિત્ય શ્રમપૂર્વક ભરણુપોષણ આપીને હું થાકી ગઈ છું. હે મહાતપસ્વી! હવે હું તમારું ભરણુપોષણ કરીશ નહિ.' ૩૧

લીંબે બોલ્યા:—પત્નીનાં આ વચન સાંભળીને ઋષિ ડોપાયમાન થઈ ગયા. તેઓ પુત્રોને તથા પોતાની પત્ની પ્રદ્વેષીને આ ઉત્તર આપવા લાગ્યા: ૩૨ 'મને કોઈ રાજકુળમાં લઈ જાઓ, ત્યાં તમને ધનવૈભવ મળશે.'

પ્રદ્વેષી બોલી:—હે વિપ્ર! તમારું આપેલું ધન દુઃખના કારણરૂપ છે, હું તે ઇચ્છતી નથી. ૩૩ હે વિપ્રેન્દ્ર! તમે ગમે તે કરો, હું હવે પહેલાંની જમ તમારું ભરણુપોષણ નહિ જ કરી શકું. ૩૪

દીર્ઘતમા બોલ્યા:—આજથી હું લોકમાં મર્યાદા સ્થાપું છું કે, નારીને જીવનભર એક જ પતિનું શરણ રહે. એ એક મરતાં કે જીવતાં તે બીજા પુરુષને પામે જ નહિ. ૩૫* બીજે પુરુષ

× શંકા-યદ્દેકસ્મિન્ યુષે દે રક્ષાને પરિવ્યવચિતિ તસ્માદેકો દે જાયે વિદતે યદ્દેકા રક્ષાના દ્વયોર્યુગ્મયોઃ પરિવ્યવચિતિ તસ્માદેકા દ્વૌ પત્ની વિદતે ॥ એક યદ્દત્તભને બે પશુની રક્ષા (દોર) બધાય છે, માટે એક પુરુષ બે સ્ત્રી કરી શકે; પણ એક યદ્દપશુની રક્ષા બે યદ્દત્તભોએ બાંધી શકાતી નથી, તેથી એક સ્ત્રી બે પતિ કરી શકે નહિ. આ આર્યાવાદિક નિષેધવિધિથી જ એક સ્ત્રીને બે પતિ પ્રાપ્ત થતા નથી, તો એ સંબંધમાં દીર્ઘતમાએ શી નવી મર્યાદા કરી? ઉત્તર-પતિ જીવતાં તેના ત્યાગ કરીને અથવા પતિના મરણ પછી પણ સ્ત્રી અન્ય પતિ કરી શકે નહિ એ આ મર્યાદાનું તાત્પર્ય છે. કારણ કે, તસ્માદેકસ્ય ચદ્વયો જાય્યા મરંચિત નૈકસ્યે સદ્-પત્તયઃ ॥ આ શ્રુતિમાં એક સાથે ઘણા પતિ કરવાનો નિષેધ છે, પરંતુ ક્રમથી અનેક પતિ થવા સંભવ છે; તથા પ્રીતિથી પણ અનેક પતિ થવા સંભવ છે તેના દીર્ઘતમાએ નિષેધ કર્યો છે. શ્રુતિમાં સદ્ (સાથે)

કરીને નારી નિશ્ચય પતન પામશે. વળી પતિ વિધમાન છતાં એકલી રહેનારી સ્ત્રીઓને આજથી માંડીને પાપ લાગશે; ૩૬ તેમની પાસે પ્રચુર ધન હશે, તો પણ તેઓ વ્યર્થ ભોગવાળી થશે. એટલું જ નહિ પણ તેમની નિત્ય નિન્દાઓ અને અપકીર્તિ થશે. ૩૭ તેનાં આ વચન સાંભળીને બ્રાહ્મણીને અત્યંત દોષ ચઢ્યો અને તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે પુત્રો! આને ગંગામાં નાખી આપો.' ૩૮

પછી લોભ અને મોહથી ઘેરાયેલા ગૌતમ આદિ પુત્રોએ દીર્ઘતમાને તરાપા સાથે બાંધ્યા અને તેને ગંગામાં ફેંકી દીધો. ૩૯ 'આ વૃદ્ધ અને અંધને આપણે ક્યાંથી પોપવો?' એમ વિચારી તે ઘાતકી પુત્રો ઘેર પાછા ફર્યા. ૪૦ પછી તે અંધ બ્રાહ્મણ વહેણમાં એમ ને એમ તણાતાં તરાપા સાથે ઘણા દેશ ઓળંગી ગયા. તેવામાં ધર્મજ અને શ્રેષ્ઠ બલિરાજ ત્યાં સ્નાન માટે આવ્યો હતો, તેણે દીર્ઘતમાને વહેણમાં તણાઈ નચકા આવેલો જોયો. ૪૧, ૪૨ ધર્માત્મા અને સત્યપરાક્રમી બલીએ તેને પકડીને બહાર કાઢ્યો. હે ભરતસિંહ! તેનું વૃત્તાંત જાણીને તેણે તે ઋષિને પુત્રને અર્થે પ્રાર્થના કરી કે, ૪૩ 'હે માનનીય મહાભાગ! તમે મારા વંશની વૃદ્ધિ માટે મારી પત્નીમાં ધર્મ અને અર્થમાં કુશલ એવા પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાને ચોગ્ય છે.' ૪૪

બલીએ આ પ્રમાણે કહ્યું, સારે તે તેજસ્વી ઋષિએ તેને 'તથાસ્તુ' કહ્યું. પછી તે રાજાએ શબ્દ પણ રાગથી પ્રાપ્ત થતા પતિઓનો અનુવાદ કરે છે, વિધાન કરતો નથી. તેમ ન હોય તો વિદિતનો નિષેધ કરવાથી અનેક પતિ કરવામાં વિકલ્પ થાય. શંકા-ત્યારે કૌપદીને પાંચ પાંડવો, મારિયાને દશ પ્રયેતાઓ અને હમણાંની નીચ સ્ત્રીઓને બેત્રણ પતિઓ સાથે કેમ જણાય છે? ઉત્તર-દેવ કરે તેમ આપણે કરવું નહિ-ન દેવચરિતં ચરેત્ એ ન્યાયથી દેવ જેવા દર્શાવ લઈ ચક્રાય નહિ અને નીચ તો પશુ જેવ એટલે તેમના આચાર અપ્રમાણ છે. કેમકે વિધિ અધિકારીને માટે જ છે. —પંચિત

પોતાની પત્ની સુદેષ્યાને તેની પાસે મોકલી.^{૪૫} તેને વૃદ્ધ અને અંધ બાણીને તે દેવી એ દીર્ઘ-તમા પાસે ગઈ નહિ, પણ તેણે પોતાની એક દાસીને તે વૃદ્ધ સુનિ પાસે મોકલી આપી.^{૪૬} તે શૂદ્રજાતિની સ્ત્રીમાં તે ધર્માત્મા ઋષિએ કાક્ષીવાન આદિ અગિયાર પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા.^{૪૭} હે ભારત! કાક્ષીવાન આદિ સર્વ પુત્રોને અધ્યયન કરતા બેઠેને રાત્રે ઋષિને પૂછ્યું કે, 'આ મારા પુત્રો છે ને?' મહર્ષિએ તેને કહ્યું: 'ના, એ મારા છે.' આ કાક્ષીવાન આદિને મેં શૂદ્રજાતિની દાસીમાં ઉત્પન્ન કર્યા છે.^{૪૮, ૪૯} તારી રાણી સુદેષ્યાએ મને વૃદ્ધ અને અંધ બેઠેને, મારા અનાદર કર્યો હતો અને તે મૂરખીએ શૂદ્ર દાસીને મારી પાસે મોકલી હતી.^{૫૦}

પછી તે બક્ષીરાજાએ તે ઋષિશ્રેષ્ઠને ફરી પ્રસન્ન કર્યા અને ફરી વાર પોતાની પત્ની સુદેષ્યાને તેની પાસે મોકલી.^{૫૧} તે દીર્ઘતમાએ તે દેવીનાં અંગોનો સ્પર્શ કર્યો અને કહ્યું: 'તને તેજમાં સૂર્યના જવા વર્ચસ્વી અંગ, વંગ, કલિંગ, પુણ્ડ્ર અને સુક્ષ્મ એ નામે પુત્રો થશે. અને તેમના દેશો પૃથ્વીમાં તેમના નામથી પ્રસિદ્ધ થશે.^{૫૨, ૫૩} તે પ્રમાણે અંગનો અંગદેશ થયો, વંગનો વંગદેશ કહેવાયો, કલિંગનો કલિંગ દેશ કહેવાયો, પુણ્ડ્રનો પુણ્ડ્રદેશ પ્રસિદ્ધ થયો અને સુક્ષ્મનો સુક્ષ્મદેશ કહેવાયો.^{૫૪} આ રીતે પૂર્વે મહર્ષિથી જન્મેલો રાજા બલીનો વંશ પ્રસિદ્ધ છે.^{૫૫} એ જ પ્રમાણે મહાન ધનુર્ધારી, પરમધર્મ-વેતા, વીર્યવાન અને મહાબલવાન એવા બીજા અનેક ક્ષત્રિયો પૃથ્વીમાં બ્રાહ્મણોથી જન્મ્યા હતા. આ સાંભળીને, હે માર્તા તમે પણ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે કરો.^{૫૬}

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-નિર્ગત
સંલવપર્વમાં 'લીલ્મસત્યવતીસંવાદ'
નામનો અધ્યાય ૧૦૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૫ મો

વ્યાસથી વંશવૃદ્ધિ

॥ મીઞ્મ ઉવાચ ॥

પુનર્ભરતવંશસ્ય હેતું સંતાનવૃદ્ધયે ।

વક્ષ્યામિ નિયતં માતસ્તન્મે નિગદતઃ શૃણુ ॥૧॥

લીલ્મ ઓલ્યા:-હે માતા! ભરતવંશની સંતાનવૃદ્ધિ માટે હું ફરીથી નિશ્ચિત હેતુ કહું છું, તો તમે મને સાંભળો.^૧ કાઈ શુણવાન બ્રાહ્મણને ધન આપીને નિમંત્રો, તે વિચિત્રવીર્યની પત્ની-આમાં પ્રજેત્પત્તિ કરશે.^૨

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-પછી હસતી હોય તેમ લજ્જાયુક્ત થઈને, સત્યવતી વાણી ગોઠવી ગોઠવીને આ વચન બોલી:^૩ 'હે ભારત! હે મહાબાહુ! તું કહે છે તે સાચું છે. આપણા કુલની સંતાનવૃદ્ધિ માટે હું તારામાં વિકાસ મૂકીને કહું છું.^૪ તું જ આપણા કુલમાં ધર્મ છે, તું જ સત્ય છે અને તું જ પરમગતિ છે. તારી આગળ તે જાતનો આપદ્ધર્મ ન કહેવો એ શક્ય નથી.^૫ આથી મારું સત્ય વચન સાંભળીને તું યોગ્ય લાગે તેમ કર. મારા ધર્મયુક્ત પિતાને ધર્મકાર્ય માટે એક હોડી હતી.^૬ હું જીવાનીની પરાડમાં હતી અને એક વાર તે હોડી ફેરવતી હતી. શ્રેષ્ઠ ધર્મવેતા અને બુદ્ધિમાન પરમર્ષિ પરાયર સુનિ યમુના નદીને પાર કરવાને તે હોડીમાં આવ્યા. યમુનાને તે પાર કરતા હતા, ત્યારે તે સુનિશ્ચેષ્ટ કામપીડિત થઈ મારી પાસે આવ્યા અને મધુર તથા સાંત્વનાયુક્ત વચનો વડે તે મને તેમના જન્મ અને કુલ વિશે કહેવા લાગ્યા. મેં તેમને કહ્યું: 'હું આછીપુત્રી છું.' હે ભારત! શાપથી બીતી અને પિતાથી ભય પામેલી તેમજ દુર્લભ વરદાનોથી લોભાયેલી હું તેમને રોકવાને સમર્થ થઈ શકી નહિ.^{૭-૧૦}

હે ભારત! તેમણે ભૂમંડલને ધુમ્મસથી છાં

દીધું અને મને બાલાને તેમણે નાવમાં જ વિવશ કરી દીધી અને તેમણે પોતાના તેજથી વશમાં લઈ લીધી. ^{૧૧} પહેલાં, મારી માછલાના જૂની ભયંકર દુર્ગંધ હતી, તેને દૂર કરીને મુનિએ મને આ શુભ સુવાસ આપી. ^{૧૨} પછી તે મુનિએ મને કહ્યું: 'મારે ગર્ભ આ નદીના દ્વીપમાં છોડી દે અને તું ફરી કન્યા જ થશે. ^{૧૩} આમ મને કન્યાવસ્થામાં પૂર્વે પરાશરથી થયેલો તે પુત્ર દ્વેષાયન નામે પ્રસિદ્ધ થયો જે મહાન યોગી અને મહર્ષિ થયો. ^{૧૪}

તે ભગવાન ઋષિએ તપથી ચાર વેદોના વ્યાસ (વિભાગ) કર્યા છે તેથી લોકમાં તે વ્યાસ નામે ઝોળખાય છે. વળી તેનો વર્ણ કૃષ્ણ હોવાથી તે કૃષ્ણ પણ કહેવાય છે. ^{૧૫} તે સત્યવાદી, શમપરાયણ, તપસ્વી અને ક્ષીણપાપ વ્યાસજન્મતાં વાર જ પિતા સાથે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો છે. ^{૧૬} તે અન્નેક તેજસ્વીને હું આજ્ઞા આપીશ અને તું સંમતિ આપશે એટલે તારા ભાઈની પત્નીઓમાં તે કલ્યાણકારી પુત્ર ઉત્પન્ન કરશે. ^{૧૭} તેણે મને કહ્યું જ છે કે, 'આપત્તિઓમાં મારું સ્મરણ કરજે. ^{૧૮} હે મહાબાહુ ભીષ્મ ! તું ઇચ્છતો હોય તો હું તેનું સ્મરણ કરું. ^{૧૯} હે ભીષ્મ ! તું સંમત થાય, તો વિચિત્રવીર્યની પત્નીઓમાં તે મહાતપસ્વી જરૂર પુત્રોત્પાદન કરશે. ^{૨૦}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—તે મહર્ષિનું નામ લેવાતાં ભીષ્મ હાય બેડીને બોલ્યા: 'જે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેને યથાર્થ બુદ્ધિ છે, ^{૨૦} વળી જે અર્થ તથા અર્થથી સંબંધિત, ધર્મ, તથા ધર્મથી સંબંધિત, તેમજ કામ તથા કામથી સંબંધિત એવા વ્યવહારોને અને એ દરેકના વિપરીત વ્યવહારોને પોતાની બુદ્ધિથી વિચાર કરીને જાણે છે અને તે અનુસાર જે વ્યવસાય કરે છે, તે ધીર અને બુદ્ધિમાન છે. આથી, તમે આપણા કુલના હિત માટે આ જે ધર્મયુક્ત અને શુભ કલ્યાણમય કહ્યું છે, તે મને

રૂચે છે. ^{૨૧-૨૩}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—હે કુરુનંદન ! ભીષ્મે આમ સંમતિ આપી, એટલે સત્યવતીએ મુનિ કૃષ્ણદ્વેષાયનને સંભાર્યા. હે કુરુનંદન ! માતાએ સ્મરણ કર્યું છે, એ જાણીને તે ધીમાન વેદો બોલતા બોલતા તે જ ક્ષણે, બીજા ન જાણે એ રીતે, ત્યાં પ્રકટ થયા. તે પુત્રને વિધિપૂર્વક સત્કાર આપી, દાશપુત્રી સત્યવતી તેને એ હાથે ભેટી અને સ્તનનાં દૂધથી તેને અભિષેક કર્યો. વળી હાથે સમયે પુત્રને બેઠાને તે આસુ સારવા લાગી. ^{૨૪-૨૬} પૂર્વે જન્મેલા તે પુત્ર મહર્ષિ વ્યાસે તે દુઃખિત માતાને પાણી છાંટ્યું અને તેને નમસ્કાર કરી કહ્યું કે, ^{૨૭} 'હે ધર્મતત્ત્વને જાણનારી ! હું તારું ઇચ્છિત કરવા આવ્યો છું, મને આજ્ઞા આપ. તારું હું શું પ્રિય કરું ? ^{૨૮} પછી પુરોહિતે તે પરમ ઋષિનું પૂજન કર્યું અને તેમણે યથાવિધિએ તેને મંત્રપૂર્વક સ્વીકાર્યું. આમ, વિધિ અને મંત્રપૂર્વક પૂજા પામેલા તે ઋષિ પ્રસન્ન થયા. ^{૨૯} આસન ઉપર વિરાજેલા પુત્રને માતાએ કુશલસમાચાર પૂછ્યા. ^{૩૦} પછી સત્યવતીએ તેમના તરફ બેઠાને કહ્યું કે, 'હે કવિ ! પુત્રો જે જન્મે છે, તે માતપિતા બંનેના સમાન છે. ^{૩૧} પિતા જેમ તેમના સ્વામી છે, તેમ માતા પણ છે, એ વિશે શંકા નથી. હે બ્રહ્મર્ષિ ! તું જેમ દેવી વિદ્યાનથી થયેલો મારો પ્રથમ પુત્ર છે, તેમ વિચિત્રવીર્ય મારો બીજો પુત્ર હતો. પિતાની બાબુએથી જેમ ભીષ્મ વિચિત્રવીર્યનો ભાઈ છે, તેમ માતાની બાબુએથી તું પણ તેનો ભાઈ છે. પછી તો, તમે જે સમજે તે ખરું. ^{૩૨-૩૪}

‘આ સત્ય પરાક્રમી શાન્તપુત્ર ભીષ્મ પોતાનું સત્ય પાળવાને માટે પુત્રોત્પત્તિ તથા રાન્યયાસન માટે વિચાર કરતા નથી. તો, હે નિષ્પાપ ! ભાઈ પ્રત્યેના સ્નેહથી, આ ભીષ્મના વચનથી, મારી આજ્ઞાથી, પ્રાણી ઉપરની અનુકંપાથી અને સર્વના રક્ષણ માટે, કુળની

સંતાનવૃદ્ધિ માટે હું જે સરલ ભાવે કહું છું, તે સાંભળી તારે તે કરવું ઘટે છે. હે પુત્ર ! તારા નાના ભાઈની દેવસુંદરીઓ જેવી રૂપવતી અને ચૌવનવતી બે પત્નીઓ ધર્માનુસાર પુત્રની કામનાવાળી છે. તું સમર્થ છે, તો સંતતિ પર-પરાને માટે આ કુળને યોગ્ય એવી પ્રજ્ઞેત્વત્તિ તું તેમને વિશે કર. ૧૩૫-૩૬

વ્યાસ બોલ્યાં:—હે સત્યવતી ! તમે આલોક અને પરલોકના ધર્મેને બોણા છો. હે મહા બુદ્ધિમતી ! તમારી બુદ્ધિ ધર્મમાં પરોવાયેલી છે, તેથી ધર્મરૂપી કારણને ઉદ્દેશીને હું તમારી આજ્ઞાથી તમારું ઇચ્છેલું કરીશ; કેમકે આ સનાતન-ધર્મ મેં જોયો છે. હું મારા ભાઈઓને મિત્ર અને વરણુ જેવા પુત્રો આપીશ. ૪૦, ૪૧ હું જે વ્રત બતાવું તેને એક વર્ષ સુધી તે બન્ને દેવીઓ ન્યાયપૂર્વક આચરે અને શુદ્ધ થાય. કાંઈ પણ વ્રતરહિત સ્ત્રી મારી પાસે આવી શકશે નહિ. ૪૨

સત્યવતી બોલી:—રાણીઓ શીઘ્ર ગર્ભ ધારણ કરે એમ તમે કરો. ૪૩ રાજા વિનાનાં રાજ્યોમાં અનાથ થયેલી પ્રજા નાશ પામે છે, સર્વ ક્રિયાઓ નષ્ટ થાય છે, વૃદ્ધિ થતી નથી અને દેવો રહેતા નથી. ૪૪ હે પ્રભુ ! રાજા વિનાના રાજ્યને કેમ ધારણ કરી શકાય ? માટે તું ગર્ભાધાન કર, ભીષ્મ તે તું સંવર્ધન કરશે. ૪૫

વ્યાસ બોલ્યાં:—જે મારે ભાઈના ક્ષેત્રમાં અકાળે જ પુત્ર આપવાનો છે, તો તેમણે મારી નિરૂપતા સહન કરી લેવી જોઈશે. આજ તેમને માટે પરમ વ્રત છે. કૌસલ્યા જે મારાં ગંધ, રૂપ, વેષ અને શરીરને સહન કરી રોકે, તો ભલે આજ જ કૌસલ્યા ગર્ભને ધારણ કરે. ૪૬-૪૭

વૈશંપાયન બોલ્યાં:—મહા તેજસ્વી વ્યાસે સત્યવતીને આ પ્રમાણે કહ્યું અને ફરી બોલ્યાં: ‘શુભ વસ્ત્રો અને અલંકારો ધારણ કરીને તે કૌસલ્યા શયનગૃહમાં મારા સમાગમની આકાંક્ષા રાખે.’ આમ કહી તે સુનિ ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા.

પછી તે દેવી એકાંતમાં રહેલી પુત્રવધૂની પાસે ગઈ અને તેને ધર્મ તથા અર્થથીયુક્ત એવાં હિતકારી વચન કહેવા લાગી: ‘હે કૌસલ્યા ! હું તને જે ધર્મસંમત વાત કહું છું, તે તું સાંભળ. મારું ભાગ્ય કૃત્વાથી ભરતવંશનો સમૂળગો જીવેદ થવા બેઠો છે. મને વ્યથા પામેલી જોઈને તેમજ પિતૃવંશને પીડિત થયેલો જોઈને ભીષ્મે કુળની વૃદ્ધિ માટે મને આ વિચાર આપ્યો છે. હે પુત્રી ! તે વિચારની સિદ્ધિ તારા હાથમાં છે. તું મને તે પ્રાપ્ત કરાવ અને તું નષ્ટ થયેલા ભરતવંશનો ફરી ઉદ્ધાર કર. હે સુશ્રોણી ! તું ઇન્દ્રરાજના જવા તેજસ્વી પુત્રને જન્મ આપ. તે પુત્ર આપણા કુળની ગરવી રાજ્યધુરાને જરૂર વહન કરશે. ૪૮-૪૯ આમ તે સત્યવતીએ એ ધર્મચારણી કૌસલ્યાને મહા પ્રયત્ને કેમે કરીને સમજાવી. પછી તેણે વિપ્રો, દેવો, ઋષિઓ તેમજ અતિથિઓને ભોજન કરાવી મંગળ કયું. ૪૮-૫૫

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંલવપર્વમાં ‘સત્યવતી-ઉપદેશ’ નામનો અધ્યાય ૧૦૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૬ મો

ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ તથા વિદુરની ઉત્પત્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સત્યવતી કાલે વધૂં સ્નાતામૃતૌ તદા ।
સંવેશયંતી શયને શૈર્વેચનમન્નવીદ્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યાં:—પછી ઋતુકાલે સ્નાત-શુદ્ધ થયેલી પુત્રવધૂને શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરાવતાં સત્યવતી ધીરેધીરે આ વચનો બોલી. ૧ ‘હે કૌસલ્યા ! તારા પતિનો એક ભાઈ છે, તે આજ તારા ગર્ભમાં પુત્રરૂપે પ્રવેશશે. તું એકચિતે તેની વાટ જોજ. મધરાતે તે આવશે જ. ૨ સામુંત્ર આ વચન સાંભળીને કૌસલ્યા શુભ શય્યામાં સૂતી અને ભીષ્મ તથા બીજા કુરુસિંહોનું ચિંતન

કરવા લાગી. x પ્રથમ અંબિકાને માટે નિયુક્ત થયેલા તે સત્યવાદી ઋષિ દીવાઓ ઝગઝગી રહ્યા હતા, તે સમયે શયનગૃહમાં પ્રવેશ્યા. ૩, x કૃષ્ણ વર્ણના તે મહા મુનિની પિંગલ જટા, પ્રદીપ્ત નયનો અને પીળાં દાદીમૂંછા જોઈને રાણી કૌસલ્યાએ આંખો મીંચી દીધી. ૪ માતાનું પ્રિય કરવા માટે વ્યાસે તેની સાથે સમાગમ કર્યો; પણ તે વખતે કાશીરાજની પુત્રી લયે કરીને તેમની સામું જોઈ શકી નહિ. ૫ વ્યાસજી બહાર આવ્યા, એટલે માતાએ તેમની પાસે આવીને પૂછ્યું: 'બેટા! આને શુશુવાન રાજપુત થશે ને?' ૬

માતાનું એ વચન સાંભળીને દિવ્યજ્ઞાની સત્યવતીપુત્ર વ્યાસે કહ્યું કે, 'વિધિયુક્ત જન્મ પામેલો આ ગર્ભસ્થ પુત્ર દશ હજાર હાથીના જોવો બલવાન થશે. તે વિદ્વાન થશે અને રાજપિંચામાં શ્રેષ્ઠ થશે. તે મહાભાગ્યવાન, મહાનીર્યવાન અને મહાબુદ્ધિમાન થશે. તે મહાત્માને પણ સો પુત્રો થશે. પણ માતાના દોષને લીધે તે આધિજો જ જન્મશે. પુત્રનું તે વચન સાંભળીને માતાએ તેમને કહ્યું: ૭-૧૦ 'હે તપોધન! કુરુએનો રાજ અંધ હોય એ યોગ્ય નથી. જાતિ તથા વંશને સંરક્ષક અને પિતૃએના વંશને વધારનાર એવા કુરુવંશ માટે બીજે રાજ આપવા તું યોગ્ય છે.' 'સારું, તેમ થશે.' એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને તે મહાયશસ્ત્રી બહાર ચાલ્યા ગયા. ૧૧-૧૨ પછી યોગ્ય કાળે તે કૌસલ્યાએ અંધ પુત્રને જન્મ આપ્યો.

હે અરિદમન! દેવી સત્યવતીએ દ્રીથી પુત્રવધુને સમજાવી પહેલાંની જન્મ ઋષિનું આવાહન કર્યું. મહર્ષિ પહેલાં પેઠે જ ત્યાં આવ્યા. પછી તે જ વિધિએ અંબાલિકા પાસે ગયા. હે ભારત! તે ઋષિને જોઈને તે પણ પીળી અને દ્વિક્ષી પડી ગઈ. હે ભારત! તેને ભયભીત

થયેલી, પીળી પડી ગયેલી અને ખેદયુક્ત થયેલી જોઈને સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસે તેને આ વચન કહ્યું. ૧૩-૧૬ 'મને અહીં વિદપને જોઈને તું પીળી પડી ગઈ છે, તેથી તારો પુત્ર પણ પાંડુ-પીળો જ થશે. ૧૭ હે સુવદના! સંસારમાં તેનું એ જ નામ રહેશે. ૧૮ આમ કહીને તે ભગવાન ઋષિશ્રેષ્ઠ બહાર નીકળ્યા. ૧૯ પુત્રને નીકળેલા જોઈને, સત્યવતીએ તેમને ગર્ભ વિષે પૂછ્યું; ત્યારે તેમણે માતાને તે બાળકના પીળા-પણા વિષે દ્રીથી કહી જણાવ્યું. ૨૦

માતાએ તેમને દ્રી એક વધુ પુત્ર માટે પ્રાર્થના કરી. ત્યારે મહર્ષિએ માતાને 'તથાસ્તુ' કહ્યું. પછી તે અંબાલિકા રાણીએ યોગ્ય કાળે એક કુમારને જન્મ આપ્યો. તે પાંડુવર્ણો, સર્વ લક્ષણોથી સંપન્ન અને ઉત્તમ શૈભાથી ઝગદગતો હતો. ૨૦, ૨૧ યોગ્ય વખતે તે પાંડુને મહાધનુર્ધારીએ એના પાંચ પાંડવપુત્રો જન્મ્યા. હવે ઋતુકાલ આવતાં, મોટી વહુને દ્રીથી તે ઋષિ માટે નિયોજવામાં આવી. ૨૨ દેવપુત્રી જેવી તે અંબિકા રાણીને મહર્ષિનાં પૂર્વનાં રૂપશુણ સાંભરી આવ્યાં અને લયને લીધે તેણે સત્યવતીનું વચન પાળ્યું નહિ. કાશીરાજની તે પુત્રીએ પોતાની અપ્સરા જેવી દાસીને પોતાના અલંકારો સમજીને તે કૃષ્ણદ્વિપાયન પાસે મોકલી આપી. ૨૩, ૨૪ તે દાસીએ પધારેલા તે ઋષિની સામે જઈ તેમને વંદન કર્યાં, સત્કારપૂર્વક તેમની સેવા કરી અને ઋષિની આજ્ઞા મળતાં શયન સ્વીકાર્યું. તેને વિષે એકાંતમાં કામના ઉપભોગથી ઋષિ પ્રસન્નતા પામ્યા. ૨૫, ૨૬ હે રાજના! તેની સાથે સમાગમમાં આવેલા તે સંયમવતી મહર્ષિએ ઊભા થઈ તેને કહ્યું: 'તું હવે દાસી-પણાથી મુક્ત થશે. હે સુભા! તારા ઉદરમાં આવેલો આ બાળક પૃથ્વીલોકમાં ધર્માત્મા થશે અને સર્વ શુદ્ધિશાળીઓમાં શ્રેષ્ઠ થશે.' ૨૭ આમ તે કૃષ્ણદ્વિપાયનનો પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર અને

x કેમકે મહાધારણના સમયમાં બી જે પુરુષ ચિંતન કરે છે, તેના શુશુવાનું સંતાન થાય છે.

મહાત્મા પાંડુનો ભાઈ વિદુર નામે જન્મ્યો. ૨૮

કામક્રોધથી મુક્ત અને અર્થતત્ત્વના જ્ઞાતા ધર્મ પોતે જ, મહાત્મા માંડવ્યના શાપ વડે તે વિદુરરૂપે જન્મ્યા હતા. ૨૯ એ વાત તથા પોતાની થયેલી છેતરણી અને દારીને પુત્રજન્મ થશે, એ બધું કૃષ્ણદ્વૈપાયને સત્યવતીને કહ્યું. ૩૦ આ રીતે ધર્મના ઋણથી મુક્ત થઇને અને માતાને ફરી મળી, તેને ગર્ભનું વૃતાંત કહી સંભળાવ્યું અને વ્યાસજી ત્યાંજ અંતર્ધાન થઈ ગયા. ૩૧ આમ દેવબાલકના ભવા કાંતિમાન અને કુરુવંશને વધારનાર આ પુત્રો દ્વૈપાયનજીથી વિચિત્રવીર્યના ક્ષેત્રમાં જન્મ્યા હતા. ૩૨

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-તર્જાત સંભવપર્વમાં 'વિચિત્રવીર્યસુતોત્પત્તિ' નામનો અધ્યાય ૧૦૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૭ માં

માંડવ્યઋષિનું ઉપાખ્યાન

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

કિં કૃતં કર્મ ધર્મેણ येन ज्ञापमुपेयिवान् ।

कस्य ज्ञापञ्च ब्रह्मर्षेः शूद्रयोनावजायत ॥ ૧ ॥

જનમેજય ઓલ્યા:-ધર્મે એવું કયું પાપ ક્યું હતું કે જ્યો તે શાપ પામ્યા? કયા બ્રહ્મર્ષિના શાપથી તે શૂદ્રયોનિમાં જન્મ્યા? ૧

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-માંડવ્ય નામે 'ક્રોધ' એક સર્વ ધર્મના જ્ઞાતા, સત્યપરાયણ, તપોનિષ્ઠ અને ધૈર્યવાન પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ હતા. ૨ તે મહાતપસ્વી અને મહાન યોગનિષ્ઠ આશ્રમના બારણામાં આવેલા એક ઝાડના મૂળ આગળ હાથ લાગ્યા રાખીને અને મૌનવ્રતમાં રહીને તપ કરી રહ્યા હતા. ૩ આમ તે લાંબા કાળ સુધી તપમાં રહ્યા. એક વાર ચોરીનો માલ હરી લાવીને લૂંટારાઓ તે આશ્રમે આવી ચઢ્યા. ૪ હે ભરતસિંહ! રાજના અનેક રક્ષકોએ તેમની પૂંઠ પકડી હતી. આથી હે કુરુશ્રેષ્ઠ! ભયને લીધે તે લૂંટારાઓએ

ચોરીનું ધન તે ઋષિના આશ્રમમાં મૂકી દીધું અને રક્ષકોની સેના આવી પહોંચે તે પહેલાં તેઓ ત્યાંજ લપાઈ ગયા. આમ તેઓ છુપાઈ ગયા, એટલામાં રક્ષકોનું સૈન્ય તરતજ ત્યાં આવી પહોંચ્યું. ચોરીની પૂંઠ લેનારા તે રખવાળોએ તે માંડવ્ય ઋષિને જોયા. પછી હે રાજન! તેમણે તપમાં રહેલા તે તપોધન ઋષિને પૂછ્યું: 'હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! ચોર કયે ભાગે ગયા છે? તમે આ કહો, એટલે હે બ્રહ્મન! અમે તુરંતજ તે રસ્તે પીછો લઇએ. ૫-૮ હે રાજન! તે રક્ષકોએ આમ કહ્યું, છતાં તે તપોધને સારું કે માહું કંઈજ વચન કહ્યું નહિ. ૯ આથી તે રાજપુરુષોએ તે આશ્રમની ઝડતી લીધી. તેથી તેમણે ત્યાં સંતાઈ રહેલા ચોરોને અને દ્રવ્યને જોયું. ૧૦

રખવાળોને તે મુનિ વિષે શંકા પડી અને તેમણે તેમને તથા ચોરોને બાંધીને રાજ આગળ રજૂ કર્યા. ૧૧ રાજાએ પેલા ચોરો સાથે તેમને પણ 'મારી નાખો' એવી આજ્ઞા આપી. તે રક્ષકોએ તે મહાતપસ્વીને જોળખ્યા વિનાજ શૂળીએ પરાવી દીધા ૧૨ અને પછી તે ધન લઇને તેઓ રાજ પાસે ચાલ્યા ગયા. ૧૩ આમ, શૂળી ઉપર રહેલા તે ધર્માત્મા વિપ્રર્ષિ ઘણા લાંબા કાળ સુધી નિરાહાર રહ્યા, છતાંય તે મરણ પામ્યા નહિ. ૧૪ આ રીતે પ્રાણને ધારણ કરી રહેલા અને શૂળીની ટોચ ઉપર તપ તપતા તે મહાત્માએ ઋષિઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. ૧૫ હે ભારત! તે તપોનિષ્ઠ મુનિઓ રાત્રે પક્ષીઓ બનીને તેમની પાસે આવ્યા અને તેમને જોઇને અત્યંત સંતાપ પામ્યા. યથાશક્તિ પોતાનાં રૂપો બતાવીને તેમણે તે દ્વિજોત્તમને પૂછ્યું: ૧૬ 'હે બ્રહ્મન! તમે એવું શું પાપ ક્યું છે કે, જ્યો તમારે શૂળી ઉપર આવા ભારે કુખનો ભય સહન કરવો પડે છે? અમે તે સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. ૧૭

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સંભવપર્વ

અધ્યાય ૧૦૭ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૮ મો

માંડવ્યઋષિએ ધર્મરાજને આપેલો શાપ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સ મુનિશાર્દૂલસ્તાનુવાચ તપોધનાન્ ।

દોષતઃ કં ગમિષ્યામિ ન હિ મેન્યોઽપરાધ્યતિ ॥

વૈશંપાયન યોદ્યા:-મુનિઓમાં સિંહ જવા માંડવ્યે તે તપોધનોને કહ્યું, 'હું' કાને દોષ આપું? આમાં બીજો કોઈ અપરાધી નથી.' ૧૨ હે રાજન્! રખવાળોએ એ ઋષિને ઘણા દિવસ વીતવા છતાં આ પ્રમાણે જીવતા બેસા, એટલે તેમણે રાજને તે પ્રમાણે નિવેદન કર્યું. તેમનું વચન સાંભળીને રાજએ મંત્રીઓ સાથે મંત્રણા કરી અને શૂળી ઉપર રહેલા તે મુનિશ્રેષ્ઠને પ્રસન્ન કરવા માંડ્યા. ૨૩

રાજ યોદ્યા:-હે ઋષિશ્રેષ્ઠ! મેં મોહ અને અજ્ઞાનમાં આ અપરાધ કર્યો છે, તે માટે હું આપની ક્ષમા માગું છું. આપ મારા ઉપર ક્રોધ ન કરજો. ૧ રાજએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મુનિ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા. પછી પ્રસન્નતા પામેલા એ ઋષિને રાજએ શૂળી પરથી નીચે ઉતાર્યા. ૨ આમ તેમને શૂળીની ટોચ ઉપરથી ઉતારીને રાજએ તે શૂળીનું દૃષ્ટ કાઢવા માંડ્યું, પણ તે નીકળી શક્યું નહિ. આથી તેણે શૂળીને ઘૂળમાં જ કાપી નાખી. ૩ આ રીતે પોતાના શરીરમાં રહી ગયેલી શૂળીની અણી સાથે જ તે મુનિએ તપસ્યા આચરી અને તે ઉચ્ચ તપથી તેમણે અન્યોને દુર્લભ એવા લોકોને જીત્યા. ત્યારથી તે લોકોમાં અણીમાંડવ્ય નામે પ્રસિદ્ધ થયા. ૪,૮ પરમાત્માને બાજુનારા તે વિપ્ર એક વાર ધર્મ-રાજના સ્થાનમાં ગયા; આસન ઉપર બિરાજેલા ધર્મને જોઈ તે સમર્થ ધર્મને ઠપકા આપવા લાગ્યા: 'મેં અબજાતાં એવું તે કર્યું પાપકર્મ કર્યું' હતું કે જ્યાં મને તેની આવી ફલપ્રાપ્તિ

સાંપડી? તમે મને તે ઝટ કહો. અને પછી તમે જુઓ મારા તપનું બલ. ૧ ૮,૧૦

ધર્મરાજ યોદ્યા:-હે તપોધન! તમે પતંગિયાની પૂંછડીમાં એક સળી પેસાડી હતી, તે કર્મનું તમને આ ફળ મળ્યું છે. જમ થોડું આપેલું દાન અનેકગણું વધે છે, તેમ હે વિપ્રિં! અદ્ય સરખો અધર્મ પણ અનેક દુઃખરૂપી ફળ આપે છે. ૧૧,૧૨

અણીમાંડવ્ય યોદ્યા:-તે કર્મ મેં કયે વખતે કર્યું હતું, તે તમે મને યથાવત કહો. ત્યારે ધર્મરાજ તેમને કહ્યું: 'તમે બાહ્યાવસ્થામાં એ કર્યું હતું.' ૧૩

અણીમાંડવ્ય યોદ્યા:-જન્મથી માંડીને બાળક બાર વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી જ કરે છે, તે અધર્મરૂપ ન થાય; કેમકે, તેઓ ધર્મશાસ્ત્રો બાજુમાં જ નથી. ૧૪ સર્વ પ્રાણીવંશ કરતાં બ્રાહ્મણવંશ વધારે અસત્ય છે, છતાં તમે મારા અદ્ય અપરાધનો મહાન દંડ આપ્યો છે. આથી હે ધર્મ! તમે શૂદ્રયોનિમાં માનવરૂપે જન્મશો. વળી હું આજ લોકમાં ધર્મફળના ઉદય સંબંધમાં મયંદા સ્થાપું છું કે, બાળકને ચૌદ* વરસની વય સુધી પાપ નહિ લાગે, પણ તે પછી પાપ કરનારને તે દોષ લાગશે જ. ૧૫-૧૭

વૈશંપાયન યોદ્યા:-આ અપરાધને કારણે ધર્મરાજ તે મહાત્માના શાપને પરિણામે વિદુરરૂપે શૂદ્રયોનિમાં જન્મ્યા હતા. તે વિદુર ધર્મ અને અર્થમાં કુશલ હતા, લોભ અને ક્રોધથી સુક્ત હતા, દીર્ઘદર્શી હતા અને શાંતિપરા-

* "ચૌદ વર્ષ પછી પાપકર્મનો દોષ લાગશે" એ પુરાતન ગત છે. ખરી રીતે તે પાપનું જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી પાપ લાગે નહિ, એમ પૂર્વોક્ત પાપગાનાભાવ એ હેતુથી મનન્ય છે, એટલે પાંચ વર્ષની અંદર જ દોષ લાગે નહિ એવા વિદ્વાનોને અભિપ્રાય છે, નહિ તે કલિના ઉત્પત્તિના કાલમાં અદ્ય આયુષ્ય પેાથી પાપના અલાભનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય-પંડિત નીલકંઠ

યણ હતા. તે સદૈવ કુરુઓના હિતમાં તત્પર રહેતા હતા. ૧૮, ૧૯

ઘતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંલવપર્વમાં 'અણીમાંડવ્યોપાખ્યાન' નામનો અધ્યાય ૧૦૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૯ મો

પાંડુનો રાજ્યાભિષેક

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તેષુ ત્રિષુ કુમારેષુ જાતેષુ કુરુજાંગલમ્ ।
કુરુવોડ્ય કુરુક્ષેત્રં ત્રયમેતદવર્ષત ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓટ્યા:-તે ત્રણ કુમારો જન્મતાં કુરુઓ અને કુરુજાંગલ દેશ તથા કુરુક્ષેત્ર એ ત્રણ ઉત્તરિને પામ્યાં. ૧ ભૂમિ ઊભા ધાન્યવાળી થઈ અને ધાન્ય રસવાળાં થયાં. વરસાદ યથાક્રમ્યે થોડ્ય વરસવા લાગ્યો અને વૃક્ષો અનેક ફૂલ તથા ફળવાળાં થયાં. ૨ સર્વ અથ્થ આદિ વાહનો પ્રસન્ન થયાં, પશુઓ અને પંખીઓ આનંદિત થયાં, પુષ્પો સુગંધભર્યાં અને ફળો ૨ રસવાળાં બન્યાં; ત્યારે વણિકો અને શિટ્પીઓથી નગરો ભરાઈ ગયાં. શરવીરો, વિદ્વાનો અને સંતો સુખસંપન્ન થયા. ત્યારે કોઈ ચોરજન હતું નહિ. અને ન કોઈ અધર્મમાં રચિવાળું હતું. તે રાજ્યના સર્વે પ્રદેશોમાં સુધ્યાં ત્યારે સત્યયુગ વર્તતો હતો. ૩-૫

ત્યારે ધર્મક્રિયાવાળી, યજ્ઞશીલ, સત્યવ્રતમાં પરાયણ અને પરસ્પર પ્રીતિયુક્ત પ્રજાઓ વૃદ્ધિને પામી રહી હતી. ૬ કામ અને ક્રોધ વિનાના તથા લોભ વગરના પુરુષો એકબીજાને અભિનંદન આપતા હતા અને ધર્મોનુસાર પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. ૭ મેધસમૃદ્ધના જવાં દ્વાર, તોરણો અને શિખરેશવાળું તેમજ સેંકડો ભવનોની ભીડવાળું તે મહાસાગર જવું ભર્યું ભરપૂર નગર, ઇન્દ્ર-રાજની નગરીની જેમ શોભી રહ્યું હતું. ત્યારે

મનુષ્યો આનંદિત થઈને નદીઓ ઉપર, વન-ભાગોમાં, વાવ, તળાવ તથા પર્વતશિખરો ઉપર, તેમજ રમણીય ઉપવનકુંજોમાં વિહાર કરતા હતા. દક્ષિણના કુરુઓ ઉત્તરના કુરુઓ સાથે સ્પર્ધા કરતા હતા; તથા તેઓ દેવો, ઋષિઓ અને ચારણો સાથે વિચરતા હતા. ૮-૧૦

કુરુઓએ સમૃદ્ધ કરેલા તે રમણીય પ્રદેશમાં કોઈ કૃષણ નહોતું અને કોઈ સ્ત્રી વેદબંધને પામતી નહોતી. ૧૧ તે રાષ્ટ્રમાં ફૂવાઓ, બગીચાઓ, સભાસ્થાનો, વાવો અને બ્રાહ્મણોનાં નિવાસસ્થાનો એ સઘળાં સમૃદ્ધિયુક્ત અને સદા ઉત્સવ-યુક્ત હતાં. ૧૨ આમ હે રાજન્! તે દેશ ભીષ્મથી સર્વ રીતે ધર્મ પૂર્વક રક્ષિત થયો હતો, ત્યારે તે સેંકડો યજ્ઞસ્તંભોથી ચિત્રિત અને રમણીય બન્યો હતો. ૧૩ ઘણા લોકો પોતાના મુલકો છોડીને આ દેશમાં આવી વસ્યા હતા અને તે દેશને સમૃદ્ધ કરતા હતા. ત્યારે રાષ્ટ્રમાં ભીષ્મે યોજીયું ધર્મચક્ર ચાલી રહ્યું હતું. ૧૪ જ્યારે મહાત્મા કુમારોને ભતકમોદિ સંસ્કારક્રિયાઓ કરવામાં આવી, ત્યારે દેશ અને નગરના સર્વ માણસો અત્યંત ઉત્સાહમાં આવી ગયા હતા. ૧૫ હે રાજ! કુરુમુખ્યોનાં અને નગરજનોનાં ઘરોમાં ત્યારે 'દાન આપો અને ભોગ ભોગવો' એવાં વચનો ચારે બાજુથી સંભળાઈ રહ્યાં હતાં. ૧૬ ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને મહાભતિમાન વિદુર તેમના જન્મથી ચારેલીને ભીષ્મે પોતાના પુત્રોની જેમ પાલન કર્યું. ૧૭ સંસ્કારોથી સંસ્કાર પામેલા, વ્રત તથા અધ્યયનથી સંયુક્ત થયેલા અને શ્રમ તેમજ વ્યાયામમાં કુશલ બનેલા તેઓ હવે યુવાનીમાં આવ્યા હતા. ૧૮ તેઓ ધનુર્વેદમાં, વેદમાં, ગદાયુદ્ધમાં, હાલતલવારમાં, ગજ-વિદ્યામાં અને નીતિશાસ્ત્રમાં પારંગત થયા હતા. ૧૯ તેઓ ઇતિહાસ, પુરાણ અને વિવિધ શિક્ષણોમાં જ્ઞાનવાન થયા. તેઓ વેદ અને વેદાંગના તત્ત્વવેતા થયા. તેઓ સર્વ વિષયોમાં નિય-

યવાન થયા.^{૨૦} પરાક્રમી પાંડુ ધનુર્વિદ્યામાં તે સર્વ કુમારોમાં અધિક થયો, ત્યારે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર સૌ કરતાં બળવાન હતો. હે રાજા! ત્રણે લોકમાં વિદુર જેવું તો કોઈ જ નહોતું. તે નિત્ય ધર્મપરાયણ હતો અને ધર્મમાં પરમ તત્ત્વજ્ઞ હતો.

આમ શાન્તતુના નાશ પામેલા વંશને ફરી પાંગરેલો જોઈને, સર્વ રાજ્યોમાં અને લોકોમાં આ પ્રશંસા થવા લાગી કે, વીરજનનીઓમાં કાશીરાજની બે પુત્રીઓ શ્રેષ્ઠ છે, દેશોમાં કુરુજાલ શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ ધર્મવેત્તાઓમાં ભીષ્મ શ્રેષ્ઠ છે અને નગરોમાં હસ્તિનાપુર જ શ્રેષ્ઠ છે.^{૨૧,૨૨} અંધાપાને લીધે ધૃતરાષ્ટ્રને અને પારસવ (શૂદ્રી-માં બ્રાહ્મણથી જન્મેલા) પુત્ર હોનાથી વિદુરને રાજગાદી ન મળી. આથી પાંડુ રાજ થયો. એક વાર સર્વ નીતિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગંગાનંદન ભીષ્મે ધર્મના તત્ત્વવેત્તા વિદુરને આ યથાયોગ્ય વચન કહ્યાં.^{૨૫,૨૬}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંલવપર્વમાં ‘પાંડુરાજ્યાભિષેક’નામનો અધ્યાય ૧૦૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૦ મો

ધૃતરાષ્ટ્રનાં ગાન્ધારી સાથે લગ્ન

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

ગુણૈઃ સમૃદિતં સમ્યગિદં નઃ પ્રથિતં કુલમ્ । અત્યન્યાનૃથિવીણાન્ પૃથિવ્યામધિ-
રાજ્યમાક્ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ બોલ્યા:—આપણું આ પ્રસિદ્ધ કુળ રૂડી રીતે ગુણોથી પ્રકાશી રહ્યું છે અને બીજા પૃથ્વીપાલો કરતાં તે પૃથ્વીમાં અધિરાજ્ય ભોગવે છે.^૧ આપણા આ કુલને પૂર્વે ધર્મજ્ઞ અને મહાત્મા રાજાઓએ રક્ષ્યું છે અને આ લોકમાં તે કદી પણ ઉચ્છેદ પામ્યું નથી.^૨ મેં, સત્યવતીએ અને મહાત્મા કૃષ્ણદ્વૈપાયને કુલના

તંતુઓરૂપ એવા તમારામાં તેને ફરી વાર સંસ્થાપિત કર્યું છે.^૩ આથી મારે તેમજ તમારે નિઃસંશય એવું કરવું જોઈએ કે, જેથી આ કુલ સાગરની જમ વિશાલ વૃદ્ધિ પામે.^૪ યદુવંશી કન્યા, સુબલની પુત્રી તથા મદ્રરાજની દીકરી એ ત્રણ આપણા કુલને યોગ્ય કન્યાઓ મેં સાંભળી છે.^૫ બેટા! તે કન્યાઓ કુલવતી અને રૂપવતી છે અને તે કનિયોમાં શ્રેષ્ઠ છે એટલે આપણા સંબંધને માટે તે સર્વશઃ યોગ્ય છે.^૬ હે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિમાન ! હું માતું છું કે, આ કુલના સંતતિ-વિસ્તાર માટે તે કન્યાઓનાં માર્ગાં કરવાં. હે વિદુર ! તું શું માને છે ?^૭

વિદુર બોલ્યા:—આપ અમારા પિતા છે, અમારા માતા છે અને અમારા પરમગુરુ છે. એટલે આ કુલનો વિચાર કરીને આપ જ જ હિતકારી હોય તે કરો.^૮

વૈશંપાયન બોલ્યા:—તે પછી કુરુઓના પિતામહ ભીષ્મે બ્રાહ્મણો પાસેથી સુબલપુત્રી ગાન્ધારીના સંબંધમાં આ વાત સાંભળી. ભગનાં નેત્રને હરનારા એવા વરદાયી ભગવાન શંકરની આરાધના કરીને તે શુભ લક્ષણવાળી ગાંધારીએ ‘હું સૌ પુત્ર પામું’ એવું વરદાન મેળવ્યું છે.^{૯,૧૦} હે ભારત ! આ તત્ત્વયુક્ત વચન સાંભળીને ભીષ્મે ગાંધારારાજ પાસે દૂત મોકલ્યો. ‘એ ધૃતરાષ્ટ્ર તો અધિગો છે’ એમ સુબલ તે વખતે વિચારમાં પડી ગયો.^{૧૧} પછી કુલ, ખ્યાતિ અને ચરિત્ર વિશે બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને તેણે પોતાની ધર્મચારિણી પુત્રી ગાંધારીને ધૃતરાષ્ટ્રને આપવા નિરધાર્યું.^{૧૨} પછી હે ભારત ! ગાંધારીએ સાંભળ્યું કે, ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ છે અને તેનાં માતા-પિતાએ તેને આપવા નક્કી કર્યું છે. આથી હે રાજા! તે પતિવ્રતપરાયણાએ એક વસ્ત્ર લીધું અને તેની અનેક ગડી કરી. પછી તે વડે પોતાની બને આંખે પાટો બાંધ્યો. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, ‘મારે પતિની ઈર્ષ્યા કરવી પડે નહિ.’ પછી

ગાંધારરાજનો પુત્ર શકુનિ યૌવન અને શૌભામયી પોતાની બહેનને લઇને દૌરવો પાસે આવ્યો. તેણે પરમ સત્કાર પામેલી ગાંધારીને ધૃતરાષ્ટ્રને આપી અને ભીષ્મની સંમતિથી તેનો વિવાહ જાળવ્યો. આમ પોતાની બહેનને આપીને તથા યોગ્ય પદેરામણી દઇને તે વીર શકુનિ ભીષ્મથી સત્કાર પામીને પાછો પોતાના નગર તરફ વળ્યો. હે ભારત! સુંદર જળનવાળી ગાંધારી પણ પોતાનાં શીલ, આચાર અને કાર્યોથી સર્વ દુરુષોને સંતોષ આપવા લાગી. ૧૩-૧૮ તે પતિ-વ્રતા અને સદાચારવાળી ગાંધારી સર્વ વહીવટોનું આરાધન કરતી અને અન્ય પુરુષોને તો તે વાણીથી પણ પ્રત્યુત્તર આપતી ન હતી. ૧૫, ૨૦

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત સંભવપર્વમાં 'ધૃતરાષ્ટ્રવિવાહ' નામનો અધ્યાય ૧૧૦ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૧ મો

કર્ણનો જન્મ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

શૂરો નામ યદુશ્રેષ્ઠો વસુદેવપિતાઽમ્બવત્ ।

તસ્ય કન્યા પૃથા નામ રૂપેણાપ્રતિમાઽશ્ચ વિ ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-યદુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શરસેન નામે વસુદેવના પિતા હતા. પૃથ્વીમાં અજોડ કૃપાવાળી પૃથા નામે તેને એક કન્યા હતી. હે ભારત! તેણે પોતાના સંતાનવિહીન દ્રોણના છોડા કુંતીભોજને પોતાનું પહેલું બાળક આપવાની અગાઉથી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. આથી તે સત્યવાદી શરસેને પોતાના તે કૃપાકાંક્ષી મિત્ર મહાત્મા કુંતિભોજને પહેલા બોળાની એ કન્યાને આપી દીધી. ૧, ૨ કુંતિભોજને ઘેર તે કન્યા બ્રાહ્મણ અને અતિથિઓનાં પૂજનમાં રાકાયેલી રહેતી. ત્યાં એક વાર જિતેન્દ્રિય, ધર્મમાં ગહન નિશ્ચયવાળા અને લોકમાં દુર્વાસા તરીકે

ઓળખાતા હાત્ર બ્રાહ્મણની તેણે સેવા કરી. તેણે તે હાત્રમ વ્રતવાળા હાત્ર ઋષિને સર્વ પ્રયત્ને સંતુષ્ટ કર્યા. ૧, ૨ લાવી આપદ્ધર્મનો વિચાર કરીને તે ઋષિએ તેને અભિચારયુક્ત મંત્ર આપ્યો અને કહ્યું કે, 'તું આ મંત્રથી જ જે દેવનું આવાહન કરશે, તે તે દેવના પ્રભાવથી તને પુત્ર થશે.'

આ પ્રમાણે દુર્વાસાએ કહ્યું, ત્યારે કુંતી કુત્સ હલયુક્ત થઈ અને પોતે કન્યા હોવા છતાં તે યશસ્વિનીએ સૂર્યદેવને બોલાવ્યા. એટલે તેણે તે લોકપાલક સૂર્યનારાયણને આવતા બોલ્યા. તે સ્તુત્ય ગાનવાળી આ મહા આશિર્વાદ બોધને વિરમ્ય પામી. સૂર્યદેવ તેની પાસે આવીને બોલ્યા કે, 'હે રથામ કટાક્ષવાળી! આ હું આવ્યો છું. કહે, તારું શું પ્રિય કરું?' ૧-૨૦

કુંતી બોલી:-હે રાત્રનાશન! કાઈ એક બ્રાહ્મણ મને વિદ્યા ને વરદાન આપ્યાં છે. હે વિશ્વ! તેનું પારખું કરવા માટે જ મેં તમારું આ આવાહન કર્યું છે. આ અપરાધને માટે હું તમને શિરદાળીને પ્રસન્ન કરું છું; કેમકે, સ્ત્રીઓ અપરાધી હોય તો પણ હમેશાં રક્ષણને યોગ્ય છે. ૧, ૨૨

સૂર્ય બોલ્યા:-દુર્વાસાએ વરદાન આપ્યું છે, એ બધું હું જાણું છું. તું ભય છોડી દે અને અહીં મારે સંગ કર. ૧૩ હે શુભા! મારું દર્શન વિક્ષેપ ન બધ. હું તારે જ બોલાવ્યો આવ્યો છું. હે બીરુ! મને નિષ્કળ બોલાવવા બદલ પણ તને દોષ લાગશે એમાં સંશય નથી. ૧૪

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે ભારત! સૂર્યદેવે અનેક રીતે સાંતવનાપૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું, તો પણ સુંદર જળનવાળી એ યશસ્વિનીએ 'હું કન્યા છું' એવા વિચારથી, બંધુપક્ષના ભયથી કરીને અને લજ્જાને કારણે તે સંગ ઇચ્છ્યો નહિ. ત્યારે હે ભરતપર્વભ! સૂર્યે તેને ક્ષરીથી કહ્યું: ૧૫, ૧૬ 'હે રાણી! મારા પ્રસાદે કરીને તને દોષ નહિ લાગે.' તે ભગવાને કુંતિરાજની પુત્રીને આ પ્રમાણે કહીને પછી તે પ્રકાશકર્તા ભગવાન સૂર્ય

તેની સાથે સમાગમ કર્યો. ત્યાંજ એક વીર પુત્ર જન્મ પામ્યો. તે સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ હતો. જ ન છૂટ્યા કવચવાળો, શ્રીમાન અને દેવપાલકના જેવી શોભાવાળો હતો. તે જન્મ સાથે આવેલા કવચને ધારણ કરી રહ્યો હતો. સહજ કુંડલથી તેનું મુખ ઝગઝગી રહ્યું હતું. આમ સર્વ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ એવો કર્ણ નામે પુત્ર જન્મ પામ્યો. પછી તે પરમ પ્રકાશવાન સૂર્યદેવે કુન્તીને ફરીને કન્યાપણું આપ્યું અને તે તાપનશ્રેષ્ઠ આકાશને વિષે આદ્યા ગયા. ૧૭-૨૦

કુમારને જન્મેલો જોઈને તે વૃષ્ણીવંશી કન્યા દીન મનવાળી થઈ ગઈ અને એકાગ્રતાએ વિચારવા લાગી: 'હવે શું કરવાથી મંગલ થાય?' ૧૧ પછી બંધુપક્ષના ભયને લીધે, તે કુન્તીએ પોતાનો અનાચાર છુપાવવા માટે તે મહા બલવાન કુમારને પાણીમાં વહાવી દીધો. ૧૨ પાણીમાં વહી રહેલા તે બાળકને મહાયશસ્ત્રની સૂતપુત્ર રાધાનો પતિ અધિરથે લઈ લીધો અને પોતાની પત્ની સાથે તેને પુત્ર કરી રાખ્યો. તે બન્નેએ તે બાળકનું નામકરણ કર્યું. આ બાળક વસુ (કુંડલાદિ ધન) સાથે જન્મ્યો છે, તેથી એ વસુપેણ કહેવાશે. ૨૦, ૨૪

વયમાં વધતાં તે બળવાન કુમાર સર્વ અસ્ત્રોમાં નિપુણ થયો. તાપ પીઠ સુધી આવે ત્યાં સુધી તે વીર્યવાન સૂર્યને ઉપાસતો રહેતો. ૨૫ તે વીર અને બુદ્ધિમાન જાપ જપતો હોય તે વખતે તેની પાસે આ ભૂતલમાં બ્રાહ્મણોને ન આપવા યોગ્ય એવું કંઈ જ નહોતું. ૨૬ એક વાર અર્જુનના હિતમાં રહેલા ઇન્દ્ર, બ્રાહ્મણ થઇને તેની પાસે ભિક્ષાથી થઈ આવ્યા. તેમણે તેની પાસેથી તેનું કવચ માગ્યું. ૨૭ તરત જ કર્ણે પોતાના તે સહજ કવચને પોતાના સરીર ઉપરથી જીતરડી નાખ્યું અને પ્રણામપૂર્વક તે બ્રાહ્મણરૂપધારી ઇન્દ્રને આપ્યું. ૨૮ તે કવચ સ્વીકારીને દેવરાજ ઇન્દ્ર તેના આ કર્મથી પ્રસન્ન થયા અને તેને એક શક્તિ આપી. વળી તેમણે તેને આ વચન કહ્યું: ૨૯ 'દેવો,

અસુરો, મનુષ્યો, ગંધર્વો, હિરણ્ય અને રાક્ષસો એમાં તું જે કાંઈને જીતવા ઇચ્છશે, તે આ શક્તિથી મરી જશે. ૩૦ પૃથ્વીમાં પહેલાં તેનું વસુપેણ નામ કહેવાયું હતું, હવે આ કર્મને લીધે તે વૈકતન તથા કર્ણ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. ૩૧

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંભવપર્વમાં 'કર્ણસંભવ' નામનો અધ્યાય ૧૧૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૨ મો

કુન્તીની સાથે પાંડુનાં લગ્ન

॥ વૈશંપાયન હવાચ ॥

સત્ત્વરુપગુણોપેતા ધર્મારામા મહાવ્રતા ।

દુહિતા કુંતિમોજસ્ય પૃથા પૃથુલલોચના ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓહ્યા:-કુન્તિભોજની વિશાલ નેણવાળી પુત્રી પૃથા ધર્મનિષ્ઠ, મહાવ્રતિની અને સત્ત્વ, રૂપ તેમજ ગુણથી સંપન્ન હતી. ૧ સ્ત્રીઓના ગુણોથી અત્યંત સંપન્ન તે તેજસ્વિની, રૂપવતી અને ચૌવનવતી કન્યાને કેટલાય રાજાઓએ પ્રાર્થી હતી. ૨ દે રાજશ્રેષ્ઠ! તેના પિતા કુન્તિભોજ રાજાએ રાજાઓને બોલાવીને તે પુત્રીને સ્વયંવરમાં અપાવા નક્કી કર્યું. ૩ હવે એ મનસ્વિનીએ તે રાજાઓની વચ્ચે રંગમંડપની મધ્યમાં બિરાજેલા રાજાઓમાં સિંહ જવા ભરતશ્રેષ્ઠ પાંડુને જોયા. સિંહના જેવી ખુમારીવાળા, વિશાલ છાતીવાળા, નંદીના જેવી આંખવાળા, સૂર્યની જેમ સર્વ રાજાઓની પ્રભાને ઢાંકી દેનારા અને રાજસભામાં બીજા ઇન્દ્રની જેમ વિરાજેલા તે નરવર પાંડુને રંગમંડપમાં જોઈને તે સ્તુત્ય ગાત્રવાળી અને શુભ લક્ષણવાળી કુન્તિભોજની પુત્રી દ્વદશથી વ્યાકુળ થઈ ગઈ. કુન્તિના અંગસકલમાં અનગ વ્યાપી ગયો, એટ્ટીસાથે તેનું મન હાલી જાયું અને શરમાતાં શરમાતાં તેણે રાજાને ગળે માળા પહેરાવી દીધી. ૪-૮ કુન્તી પાંડુને વરી છે, એ સાંભળીને સર્વે

રાજ્યો જન્મ આવ્યા હતા તેમ હાથી, ઘોડા અને રથમાં પાછા ગયા. હે રાજન્! પછી એના સમર્થ પિતાએ તેના વિવાહ કર્યો.^૮ ઇન્દ્ર જન્મ પૌલોમી સાથે જોડાય, તેમ તે અમાપ સૌભાગ્યવાળા કુરુનંદન કુન્તિભોજની તે પુત્રી સાથે જોડાયા. આમ હે રાજન્દ્ર! રાજ કુન્તિભોજ કુન્તી અને પાંડુનાં લગ્ન કર્યો. હે કુરુશ્રેષ્ઠ! પછી તે રાજ્યે પાંડુને વિવિધ દ્રવ્યોથી સત્કારીને પોતાના નગર તરફ વળાવ્યા.^{૧૦, ૧૧} હવે બ્રાહ્મણો તથા મહર્ષિઓના આશીર્વાદોથી સ્તવાતા તે કૌરવનંદન પાંડુરાજ વિવિધ ધ્વજ-પતાકાવાળી મહાન સેના સાથે નગરમાં આવ્યા. પછી તે સમર્થ પોતાની પત્ની કુન્તીને સ્વલવનમાં નિવાસ આપ્યો. ^{૧૨, ૧૩}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંલવપર્વમાં 'કુન્તીવિવાહ' નામનો અધ્યાય ૧૧૨ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૩ મો

પાંડુનાં માદ્રી સાથે લગ્ન તથા દિગ્વિજય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ શાંતનવો મીમ્સો રાજઃ પાંડોર્યશસ્વિનઃ ।
વિવાહસ્થાપરસ્યાર્થે ચકાર મતિમાન્માતિમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી યુદ્ધિમાન શાન્તનુપુત્ર ભીષ્મે પાંડુ રાજના બીજા વિવાહનો વિચાર કર્યો.^૧ વૃદ્ધ પ્રધાનો, બ્રાહ્મણો, મહર્ષિઓ અને ચતુરંગિણી સેના સાથે તે મદ્રપતિના નગર તરફ ગયા.^૨ ભીષ્મને આવેલા બહુને વાહીક્રેષ્ટ રાજ સામે લેવા આવ્યો અને તેમનું પૂજન કરી તેમને નગરમાં તેડી ગયો.^૩ મદ્રરાજ તેમને શુભ આસન, અર્ધ, પાદ અને મધુપક આપ્યાં તથા તેમને આવવાનું કારણ પૂછ્યું.^૪ કુરુલધુરંધર ભીષ્મે તે મદ્રપતિને આ જવાબ આપ્યો: 'હે અરિદમન! તમે મને કન્યાને અર્થે

આવેલા બહુ.^૫ સંભળાય છે, તમારે માદ્રી નામે સાંધ્વી અને યશસ્વિની બહેન છે. તે યશસ્વિનીને હું પાંડુ માટે માગું છું.^૬ હે રાજન્! વિવાહસંબંધ માટે તમે અમારે માટે અને અમે તમારે માટે યોગ્ય છીએ. હે મદ્રરાજ! આ વિચારીને તમે અમને યથાવિધ સ્વીકારો.^૭ ભીષ્મ આ પ્રમાણે બોલ્યા, ત્યારે મદ્રપતિએ ઉત્તર આપ્યો: 'મારું માનવું છે, તમારા કરતાં કોઈ બીજો અધિકારી વર જ નથી; પણ અગાઉ આ કુળને વિશે નૃપ-શ્રેષ્ઠોએ જ કંઈ નિયમ પ્રવર્તાવ્યો છે, તે સારો હોય કે મારો હોય તો પણ હું તેનું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી.^૮ તે નિયમ પ્રગટ છે અને તમને તે વિદિત જ છે, એ વિશે શંકા નથી. તો પણ હે શ્રેષ્ઠજન! 'તમે તે આપો' એમ કહેવું યોગ્ય નથી જ.^{૧૦} હે વીર! અમારે તે કુલધર્મ છે. અમારે માટે તે પરમ પ્રમાણરૂપ છે. હે અરિનાશન! આથી હું તમને ચોખ્ખી વાત કહેતો નથી.'^{૧૧}

ત્યારે જનનાથ ભીષ્મે એ મદ્રરાજને આ ઉત્તર વાળ્યો: 'હે રાજન્! સ્વયંભૂ ભગવાને પોતે જ એ પરમધર્મ કહ્યો છે.^{૧૨} એમાં કોઈ દોષ નથી. પૂર્વપુરુષોએ આ વિધિ કર્યો છે. હે શય! સાધુજનોએ સંમાર્નેલી આ મર્યાદાને તમે તો બહુ છો.' આમ કહીને તે મહાતેજસ્વીએ શલ્યને ઘડેલું અને અણધરેલું સોતું આપ્યું તેમજ હજારો વિવિધ રત્નો આપ્યાં. વળી ગંગાનંદને હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો, વસ્ત્રો, અલંકારો, તેમજ શુભ એવાં મણિ, મુક્તા અને પરવાળાં આપ્યાં.^{૧૩-૧૫} તે સર્વ ધન સ્વીકારીને શલ્ય ચિત્તમાં પ્રસન્ન થયો અને તેણે પોતાની બહેનને મુવિખૂષિત કરીને કૌરવશ્રેષ્ઠને સોંપી.^{૧૬} તે યુદ્ધિમાન ભીષ્મ હવે માદ્રીને લઈને હસ્તિનાપુર તરફ આવ્યા અને નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૭}

ઇત દિવસે, સાધુસંમત મુદ્ગર્તા આવતાં રાજ પાંડુએ માદ્રીનું વિધિપૂર્વક પ્રાણિયકણ કર્યું.^{૧૮} વિવાહ પતી જતાં, તે કુરુનંદન રાજ્યે

પોતાની તે ભાવવતી પત્નીને શુભ નિવાસમાં સ્થાન આપ્યું.^{૧૯} તે રાજ્યઐષ રાજ્યને કુન્તી અને માદ્રી એ બે પત્નીઓ સાથે યથેચ્છ ને યથાસુખ વિચરવા લાગ્યા.^{૨૦} આમ હે પ્રજા! તે કૌરવરાજ પાંડુ ત્રીસ રાત્રિ વિહાર કરીને પૃથ્વીવિજય માટે નગર બહાર નીકળ્યા.^{૨૧} ભીષ્મ આદિ વૃદ્ધોને, કૌરવ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને અને બીજા કુરુક્ષેત્રોને તે રાજ્યે પ્રણામ અને નમસ્કાર કર્યા અને તેમની આજ્ઞા માગી. તેમના તરફથી સંમતિ મળતાં તે ત્યાંથી જવા નીકળ્યા. મંગલ આચારો અને આશીર્વાદોથી અભિનંદન પામેલા તે રાજ હાથી, ઘોડા અને રથની ભરતી જવા મહાન સૈન્ય સાથે પ્રયાણ માટે ગયા.^{૨૨, ૨૩} આ રીતે દેવપુત્રના જીવી કાંતિવાળા અને વસુધા ઉપર વિજય મેળવવા ઇચ્છતા તે પાંડુરાજ હૃષ્ટપૃષ્ઠ સેનાઓ સાથે અનેક શત્રુઓની સામે આઠ્યા.^{૨૪}

કૌરવોના કીર્તિધારી તે પુરુષસિંહ પાંડુએ પહેલાં અપરાધી દશાણેના દેશમાં જઈ તેમને યુદ્ધમાં જીતી લીધા.^{૨૫} પછી અનેકવિધ ધ્વનિવાળી, પુષ્કળ હાથીઓ તથા ઘોડાઓવાળી તેમજ પાળા તથા રથથી ભરેલી સેના લઈને પાંડુએ અનેક રાજ્યોને હાનિ કરનારા બલથી ગર્વિત થયેલા અને મગધરાજ્યના સંરક્ષક એવા દીર્ઘ નામે રાજને રાજ્યહારમાં મારી નાખ્યો, ત્યાંથી ભંડાર અને પુષ્કળ વાહનો લઈને પાંડુ-રાજ્યે મિથિલામાં જઈ વિદેહોને યુદ્ધમાં જીત્યા.^{૨૬-૨૮} વળી હે નરઐષ ! તેમણે કાશી, સુલ્લ અને પુંડ્રમાં જઈને પોતાના બાહુબલના પરાક્રમથી કુરુઓનો યશ ફેલાવ્યો.^{૨૯} બાલુસમૂહરૂપી મહાજ્વાલાવાળા અને શસ્ત્રરૂપી તેજવાળા તે અરિનાશન પાંડુરૂપી અગ્નિને પામીને રાજ્યો બળી મરવા લાગ્યા.^{૩૦} આમ તે મોટા સૈન્યવાળા રાજ્યોને, અલ્પ સૈન્યવાળા પાંડુએ નષ્ટબલ કર્યા અને તેમને વશમાં આણી કુરુઓના કામમાં યોજ્યા.^{૩૧}

આ પ્રમાણે તેમણે પૃથ્વીમાંના સર્વ રાજ્યોને જીતી લીધા અને તેઓ તેમને જ દેવેન્દ્ર જવા શૂરવીર માનવા લાગ્યા.^{૩૨} સર્વ વસુધાપતિઓ તેમને કર જોડીને નમ્યા. તેઓ ધન, વિવિધ રત્નો, મણિ, મોતી, પરવાળાં, પુષ્કળ સોનું રૂપ, રતન જવાં ગાય, ઘોડા, તેમજ રથો, હાથીઓ, ગધેડાંઓ, જાટો, ભેંસો, ઘેટાંબકરાં, ઉત્તમ કામળીઓ, મુગયર્મો અને રંદુમૃગનાં પાથરણાં વગેરે લઈને તેમને ભેટ કરવા આવ્યા. હસ્તિનાપુરના સ્વામી પાંડુરાજ તે સર્વ સ્વીકાર્યું. એ સધળું લઈને પ્રસન્ન સેના સાથે પોતાના રાજ્યને આનંદ આપવા તે હસ્તિનાપુર તરફ આઠ્યા.^{૩૩-૩૪}

ત્યાં એકઠા થયેલા રાજ્યો અને રાજપ્રધાનો નગર તેમજ દેશના જનો સાથે હર્ષ પામ્યા અને પ્રસન્નમન થઈ કહેવા લાગ્યા. 'રાજસિંહ શાન્તનુનો તેમજ ધીમાન ભરતનો શ્રીર્તિજન્ય શબ્દ શાંત થયો હતો, તે પાંડુએ ફરી ભગતો કર્યા છે. જ્યો કુરુઓના દેશોને તથા કુરુઓનાં ધનોને પૂર્વે હરી ગયા હતા, તેમને હસ્તિનાપુરના સિંહ પાંડુએ કર ભરતા કર્યા છે.^{૩૭, ૩૮} તેઓ સૌ ભીષ્મની આગેવાની હેઠળ આવેલા પાંડુનાં સામોણું કરવા ગયા. તેઓ હસ્તિનાપુરથી થોડે દૂર ગયા, એટલે લોકોને જોઈ હર્ષ પામ્યા. તે લોકો વિવિધ ધનોથી, અનેક પ્રકારનાં વાહનોથી, આણેલાં હલકાભારી રત્નોથી, ઉત્તમ હાથી, ઘોડા અને રથોથી, તેમજ ગાયો, જાટો અને બકરાંથી વીંટળાયેલા હતા. ભીષ્મસહિત કૌરવો આ જોઈ જ રહ્યા, તેમને એનો છેડોજ ન જડયો.^{૩૯-૪૦}

હવે કૌસલ્યના આનન્દને બઢાવનારા તે પાંડુએ પિતારૂપ ભીષ્મના પગ પૂજ્યા અને દેશ તથા નગરવાસીઓને પણ યથાયાગ્ય સન્માન આપ્યું.^{૪૧} નગરો અને રાષ્ટ્રોને મસળીને મનો-રથસિદ્ધિ પામી પાછા આવેલા એ પુત્રને આલિંગન કરતાં ભીષ્મને આનંદનાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં.^{૪૨} સેંકડો વૃદ્ધો, શંખો અને બેરીઓ-

ના મહારાષ્ટ્રેથી સર્વ નગરજનોને હર્ષાવતા તે હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ્યા. ૪૫-૪૬

દ્વિતીય શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંભવપર્વમાં 'પાંડુદિગ્વિજય' નામનો અધ્યાય ૧૧૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૪ મો

પાંડુનો અરણ્યનિવાસ તથા વિદુરનાં લક્ષ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રમ્યનુજ્ઞાતઃ સ્વવાહુવિજિતં ધનમ્ ।

મીમાય સત્યવત્યૈ ચ માત્રે ચોપજહાર સઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન યોહ્યાઃ-પછી પાંડુએ ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા મેળવીને પોતાના બાહુબલથી જીતેલું તે ધન ભીષ્મ, સત્યવતી તથા પોતાની માતાને અર્પણ કર્યું.^૧ ધર્માત્મા પાંડુએ વિદુરને પણ તે ધન મોકલ્યું અને મિત્રોને સુધ્ધાં ધનથી સંતુષ્ટ કર્યા.^૨ હે ભારત ! સત્યવતીએ પણ પાંડુએ જીતેલા શુભ ધનથી ભીષ્મ અને યશસ્વિની કૌસલ્યાને પ્રસન્ન કર્યા.^૩ જ્યંતને ભેટી ધન્દ્રાણી જેમ આનંદ પામે, તેમ નરશ્રેષ્ઠ અને અજેડ તેજસ્વી પાંડુને ભેટીને માતા કૌસલ્યા અપાર આનંદ પામી. ૪

તે વીર પાંડુના પરાક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલા ધન વડે ધૃતરાષ્ટ્ર સેંકડો અને હજારો દક્ષિણાવાળા અશ્વમેધ યજ્ઞો જવા સેંકડો મહાયજ્ઞો કર્યા.^૫ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પછી, કુન્તી અને માદ્રીથી પ્રેરાઈને પાંડુ આજસરહિત રહી, વનમાં વિચરવા લાગ્યા.^૬ મહેલના વાસો અને શુભ શયનો છોડીને તે નિત્ય અરણ્યમાં રહી સતત મૃગયાપેરાયણ રહ્યા.^૭ હિમાલય પર્વતના રમણીય દક્ષિણ પડખે ફરતાં તે પર્વતના મહાન શાલવૃક્ષના વનવાળા પીઠ ભાગે વસ્યા. ૮

× ધૃતરાષ્ટ્ર જન્મથી આંખો હતા, તેથી તેને શ્રોત યજ્ઞોનો અધિકાર નહોતો.

કુન્તી અને માદ્રી સાથે વનમાં ફરતા એ શ્રીમાન પાંડુ બે હાથણીઓ વચ્ચે રહેલા ધન્દ્રરાજના ઐરાવતની જેમ શોભતા હતા. ખડ્ગ, બાણ અને ધનુષ્ય ધારણ કરતા તથા વિચિત્ર કવચ સજાતા તે વીર અને પરમ અન્નવિદ નરપતિને બે પત્નીઓ સાથે ફરતા જોઈને વનવાસીઓ 'આ દેવ છે' એમ માનતા હતા.^{૧૦} ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા પામેલા લોકો વિના આજસે તે વનસીમાઓમાં પણ પાંડુ માટે ભોગો તથા ઇષ્ટ સામગ્રીઓ નિત્ય લાવતા હતા. ૧૧, ૧૨

એક વખતે તે ગંગાપુત્રે સાંભળ્યું કે, દેવકરાજને રૂપવતી અને યૌવનવતી એક પારસવી (બ્રાહ્મણથી શુદ્ર સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલી) કન્યા છે. ભરતશ્રેષ્ઠ ભીષ્મે તે કન્યાનું માથું કપ્યું અને તેની સાથે મહામતિ વિદુરનાં લક્ષ કરાવ્યાં.^{૧૩} હે કુરુનંદન ! વિદુરે તેનામાં પોતાના જવા શુભવાન અને વિનયસંપન્ન પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યાં. ૧૪, ૧૫

દ્વિતીય શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંભવપર્વમાં 'વિદુરપરિણય' નામનો અધ્યાય ૧૧૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૫ મો

ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રોત્પત્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ પુત્રશતં જજ્ઞે ગાંધાર્યાં જનમેજય ।

ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય વૈવપાયમેક શ્રાપિ શતાત્પરઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન યોહ્યાઃ-પછી હે જનમેજય ! ધૃતરાષ્ટ્રને ગાંધારીમાં સો પુત્રો થયા અને વૈશંપાયમાં એકસો એકમો પુત્ર થયો.^૧ કુલની સંતતિની વૃદ્ધિ માટે કુન્તી અને માદ્રીમાં દેવોથી પાંડુને પાંચ મહારથી પુત્રો થયા. ૧-૨

જનમેજય યોહ્યાઃ-હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! ગાંધારીમાં સો પુત્રો કેવી રીતે અને કેટલે કાળે થયા ? તેમનો આવરદા કેટલો હતો ? વળી કેમ કરીને

વૈશ્યામાં તે એક ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર થયો ? ધર્માચરણ-
વાળી અને અનુકૂળ વર્તનારી ગાંધારી જ્ઞવી
પત્ની પ્રત્યે ધૃતરાષ્ટ્ર કેવું વર્તન રાખતા હતા ?
તે મહાત્માએ પાંડુને શાપ આપ્યો હતો, તો
પાંડુને દેવતાઓથી કેવી રીતે પાંચ મહારથી
પુત્રો થયા ? હે વિદ્વાન તપોધન ! આ તમે
થયારીતિએ વિસ્તારથી કહો. ૪-૧ કુલવંધુઓની
કથા સાંભળતાં મને તૃપ્તિ જ થતી નથી.

વૈશંપાયન બોલ્યા:-કોઈ એક વાર બ્રૂષ
અને શ્રમથી ઝંખાઇ ગયેલા દ્વૈપાયન મુનિ
ધૃતરાષ્ટ્રને ત્યાં આવી ચડ્યા હતા, ૧ ત્યારે ગાંધા-
રીએ તેમને સંતુષ્ટ કર્યા હતા; એથી વ્યાસે તેને
વરદાન માગવા કહ્યું ત્યારે તેણે પોતાના પતિના
જવા સો પુત્રો માગ્યા હતા. પછી યથાકાળે
ધૃતરાષ્ટ્રથી તે ગર્ભવતી થઈ. પ્રજા વિનાની
ગાંધારીએ તે ગર્ભને બે વર્ષ સુધી ધારણ કર્યો.
પછી કુન્તીને બાળસૂક્ષ્મતા જોવો તેજસ્વી પુત્ર
જન્મ્યો છે, એમ સાંભળીને તથા પોતાના
ગર્ભને સ્થિર થઈ ગયેલો જાણીને તે દુઃખ કરવા
લાગી અને વિચારમાં પડી ગઈ. દુઃખમાં ચૂક-
બનેલી એ ગાંધારીએ ધૃતરાષ્ટ્ર બાણે નહિ તેમ,
મહાયત્ને પોતાના ગર્ભને પ્રહાર કરી પાડ્યો.
આથી લોઠાના કપાયેલા ગઠા જેવી માંસપેશી
નીકળી આવી. ૮-૧૨ પછી તે દુઃખમાં બે વર્ષ
પોપાયેલી તે પેશીને ફેંટી દેવા નીકળી. એટ-
લામાં દ્વૈપાયન મુનિ તે જાણીને ત્યાં વેગે આવી
પહોંચ્યા. ૧૩ અને જપ કરનારાઓમાં એથ એવા
તે મુનિએ માંસપેશી જોઈ. પછી તેમણે સુખલ-
પુત્રીને કહ્યું કે, 'તે આ શું કરવા ધણું છે?' ૧૪
તેણે એ પરમ ઋષિ વ્યાસને પોતાની વાત
સાચેસાચી કહી દીધી.

ગાંધારી બોલી:-કુન્તીને સૂક્ષ્મતા જ્ઞવી
પ્રલાવાળો જ્યેષ્ઠ પુત્ર જન્મ્યો છે એમ સાંભળી
મને અતિ દુઃખ થયું અને મેં ગર્ભને ધા કરીને
પાડ્યો છે. તમે પૂર્વે મને સો પુત્રોનું વરદાન

આપ્યું હતું, પરંતુ એ સો પુત્રોને બદલે મને તો
આ માંસપેશી જન્મી છે ! ૧૫, ૧૬

વ્યાસ બોલ્યા:-હે સુખલપુત્ર ! તે એમ
જ થશે-તે મિથ્યા નહિ જ થાય. ૧૭ મરકરીમાં
પણ મેં પૂર્વે કદી અસત્ય ઉચ્ચાયું નથી, તો તે
બીજા તો કેમ જ બોલું! તું કીંચિત્તી ભરેલાં સો
ફાંડાંએ એકદમ તૈયાર કરાવ. સુરક્ષિત ભાગોમાં
રાખી તેમની રક્ષા કરાવ અને આ ગાંઠને ઠંડા
પાણીથી સિંચન કર. ૧૮-૧૯

વૈશંપાયન બોલ્યા:-તે ગાંઠને એ પ્રમાણે
ઠંડા જળનું સિંચન કરવામાં આવ્યું, એટલે તેના
અંગૂઠાના ટેરવા જવડા છૂટા છૂટા સો ગર્ભભાગો
થયા. ૨૦ હે રાજન ! પૂર્ણ કાલે તે માંસપેશીના
ક્રમપૂર્વક એક સો એક પૂરા ભાગ થયા. ૨૧ પછી
તે ગર્ભોને તે ફાંડાંઓમાં મૂક્યા અને સુરક્ષિત
ભાગોમાં તેમનું સારી રીતે રક્ષણ કરવામાં
આવ્યું. ૨૨ લગવાન વ્યાસે સુખલપુત્રીને ફરીથી
કહ્યું કે 'આ ફાંડાંઓને ફરી એટલે જ સમયે
ઉધાડવાં. ૨૩ આમ કહીને તથા આ પ્રમાણે વ્ય-
વસ્થા કરીને, બુદ્ધિમાન લગવાન વ્યાસ હિમ-
ગિરિ ઉપર તપ માટે ચાલ્યા ગયા. ૨૪

પછી આ ક્રમે તે પુત્રોમાં રાત્ર દુર્યોધન પ્રથમ
જન્મ્યો; ગર્ભકાળ પ્રમાણે તે મોટો હતો પણ
જન્મ પ્રમાણે તે રાત્ર દુર્યોધન જ મોટો હતો. ૨૫
આ વાત બીજાને તથા મહામતિ વિદુરને કહે-
વામાં આવી હતી. જે દિવસે દુર્યોધન દુર્યોધન
જન્મ્યો હતો તે જ દિવસે મહાબાહુ ધૈર્યવાન
ભીમ પણ જન્મ્યો હતો. હે રાજ ! તે ધૃતરાષ્ટ્ર-
પુત્ર જન્મતાં જ ગધેડાની ભૂંકની જેમ રડવા
મંડ્યો. ત્યારે ગધેડાંઓ, ગીધો, શિયાળો અને
કાગડાંઓએ તેને સામે અવાજ આપ્યો. ૨૬-૨૮
ત્યારે પવનો જોરથી વાયા અને દિશાઓને દાદ
લાગ્યો. આથી ધૃતરાષ્ટ્ર બાણે ભય પામ્યો દોષ
તેમ ભીષ્મ, વિદુર, શ્રાવણો મિત્રો તેમ જ બીજા
કોરવાને બોલાવીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:

‘આપણા કુલને વધારનાર રાજપુત્ર યુધિષ્ઠિર જ્યેષ્ઠ છે અને પોતાના ગુણે કરીને તે રાજ્યને પામે છે; આમાં આપણે કંઈ કહેવાનું ન હોય. ૨૯-૩૧

પણ આ પુત્ર એના પછી રાજ થશે ખરો? આમાં જ થવાનું હોય, તે મને તમે આહીં યથાવત્ કહો.’ ૩૨ હે ભારત! ધૃતરાષ્ટ્રનાં આ

વચન સમાપ્ત થતાં જ, ત્યાં ઘેર માંસજીવી-ઓએ અને અશુભસૂચક શિયાળવાંઓએ સર્વ દિશાઓમાં શોર ગળવી મૂક્યા. ૩૩ હે રાજન!

ચાગરદમનાં તે ઘેર નિમિત્તોને જોઈને, મહામતિ વિદુર અને તે બ્રાહ્મણો બોલ્યા: ૩૪ ‘હે માનવ-પતિ! તમારા પુત્રનો જન્મ થતાં જ આ ઘેર નિમિત્તો થયાં છે, તેથી હે પુરુષસિંહ! સ્પષ્ટ છે

કે, તમારો આ પુત્ર! કુલનો અંત લાવનારો થશે. તેના ત્યાગ કરવામાં જ શાંતિ છે, તેનું રક્ષણ કરવામાં તો ભારે અન્યાય થશે. ૩૫, ૩૬ હે મહીપતિ!

તમારા સો પુત્રોમાંથી ભલે એક ઓછો થાય. હે ભારત! જે તમે કુલની શાંતિ ઇચ્છતા હો તો આ એકને ત્યજ દો. એકના ત્યાગથી તમે કુલ તથા જગતનું કલ્યાણ કરો. કુળને માટે એકને ત્યજવો જોઈએ, ગામને માટે કુળને ત્યજવું જોઈએ, દેશને માટે ગામને ત્યજવું જોઈએ અને આત્માને માટે પૃથ્વીને ત્યજવી જોઈએ. ૩૭ ૩૮

વિદુરે તથા તે સર્વ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠોએ તેને આ પ્રમાણે કહ્યું તો પણ પુત્રનેહવાળા તે રાજાએ તે પ્રમાણે ક્યું નહિ. હે રાજ! પછી ધૃતરાષ્ટ્રના પૂરા સો પુત્રો ક્રમશઃ જન્મ્યા. ૩૯-૪૦ વળી એક મહિને એકસો એકમી પુત્રી થઈ. ગાંધારી

જ્યારે ગર્ભથી ઉદરવૃદ્ધિ થતાં પીડાતી હતી, ત્યારે એક વૈશ્યા ધૃતરાષ્ટ્ર મહારાજની પરિચર્યા કરતી હતી. હે રાજન! તે વરસમાં તેને વિશે ધૃતરાષ્ટ્રથી બુદ્ધિમાન અને મહાયશસ્વી એવો એક યુયુત્સુ નામે પુત્ર જન્મ્યો. હે રાજન!

ધીમાન ધૃતરાષ્ટ્રને આ રીતે સો વીર અને મહા-રથી પુત્રો, એકસો એકમી કન્યા તેમજ પ્રતાપી અને મહાતેજસ્વી વૈશ્યાપુત્ર યુયુત્સુ એટલાં જન્મ્યાં. ૪૧-૪૪

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંભવપર્વમાં ‘ગાંધારીપુત્રોત્પત્તિ’ નામનો અધ્યાય ૧૧૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૬ મો

દુઃશલાના જન્મની કથા

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાણામાદિતઃ કથિતં ત્વયા ।

ક્રપેઃ પ્રસાદાન્નુશતં ન ચ કન્યા પ્રકીર્તિતા ॥૧॥

જનમેજય બોલ્યા:—તે ઋષિના પ્રસાદથી ધૃતરાષ્ટ્રને સો પુત્રો થયા, એ તો તમે પહેલેથી કહ્યું હતું, પણ કન્યા વિશે તમે ક્યું જ નહોતું કહ્યું, હવે તમે વૈશ્યાપુત્ર યુયુત્સુ અને સો ઉપરાંતની એક કન્યા વિશે કહ્યું. હે નિષ્પાપ! અમાપ તેજસ્વી મહર્ષિ બ્યાસે ગાન્ધારારાજપુત્રીને ‘સો’ પુત્રવાળી થા’ એવું કહ્યું હતું, તો હે ભગવન! આ કન્યા ક્યાંથી થઈ? તમે મને તે કહો. જે તે મહર્ષિએ માંસપેશીના સો જ ભાગ કર્યા હોય અને સુભક્ષપુત્રી ફરી કેમે ય પ્રભવતી થઇ જ ન હોય, તો તે દુઃશલાનો જન્મ કેમ કરીને થયો? હે વિપ્રર્ષિ! તમે મને આ યથાવત્ કહો. મને આ વિશે ભારે કુતૂહલ થયું છે. ૪-૫

વૈશંપાયન બોલ્યા:—હે પાંડવવંશી! આ પ્રશ્ન ઠીક પૂછ્યો. તેના ઉત્તર હું તમને કહું છું. મહાનપત્ની ભગવાને પોતે જ તે માંસપેશીને ઠંડા જળથી સિંચન કર્યું અને તેના અલગ-અલગ ભાગ કલ્પ્યા હતા. હે રાજન! જમ જમ તે ભાગ કલ્પાતા ગયા, તેમ તેમ દાસીએ તે એકએકને ધીથી ભરેલાં ઠંડાઓમાં નાખવા માંડ્યાં. તે વખતે સાંધ્વી, સુદૃઢ વ્રતવાળી તે સુંદરી ગાન્ધારી દેવી પુત્રીસ્નેહના સંયોગને લક્ષી

મનમાં આમ વિચારવા લાગી કે, 'મને સો પુત્રો થશે જ એમાં સંદેહ નથી. મુનિ અસત્ય ન જ બોલે. પણ આ સો પુત્રો ઉપરાંત મને બે એક દીકરી થાય-તો મને પરમ સંતોષ થાય. બે મને નાની બાળકી થાય તો દોહીતરોથી મળતા પુણ્યલોકોથી મારા પતિને વિમુખ થવાનું ન રહે. સાચે જ સ્ત્રીઓને જમાઈ ઉપર અધિક હેત હોય છે. એટલે આ સો પુત્રો ઉપર મારે નામદાખલ એક પુત્રી થાય, તો પુત્ર અને દોહીતરોથી વીંટાઇને હું કૃતાર્થ થાઉં. બે સાચે જ મેં તપ તપ્યું હોય, દાન આપ્યું હોય, હોમ-હવન કર્યો હોય અથવા શ્રુત્યોને પ્રસન્ન કર્યા હોય, તો મને એક દીકરી થાઓ.' ૧-૧૩

ગાંધારી આવેા વિચાર કરતી હતી તેજ વખતે ઋષિશ્રેષ્ઠ ભગવાન કૃષ્ણદ્વેપાયન પોતે જ પેશીના વિભાગ કરતા હતા. પૂરા સો ભાગો ગણીને તેઓ સુગલપુત્રીને આમ કહેવા લાગ્યા. ૧૪,૧૫

વ્યાસ બોલ્યા:-આ પૂરા સો પુત્રો થયા. મારી વાણી સત્ય કરી છે. દૌહિત્રના યોગ માટે સો ઉપર આ એક ભાગ શેષ રહ્યો છે. ૧૬ આ ભાગથી તને તારી ઇચ્છેલી સુભાગ્યવાળી કન્યા થશે. પછી તે મહાતપસ્વી તપોધને ધીએ ભરેલો બીજો ઘડો મંગાવી તે કન્યાભાગને તેમાં નાખ્યો. ૧૭ હે ભારત! હે રાજન! આ તમને કુશલાની જન્મકથા કહી. હે અપાપ રાજેન્દ્ર! કહો, તમને ફરી શું કહું? ૧૮

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંભવપર્વમાં 'દુઃશલોત્પત્તિ' નામનો અધ્યાય ૧૧૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૭ મો

ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનાં નામ તથા લક્ષ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

જ્યેષ્ઠાનુજ્યેષ્ઠતાં તેષાં નામાનિ ચ પૃથક્ પૃથક્ ।
ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાણામાનુપૂર્વ્યાત્ પ્રકીર્તય ॥૧॥

જનમેજય બોલ્યા:-ધૃતરાષ્ટ્રના તે પુત્રોનાં નામો તમે તેમના મોટા નાના પ્રમાણે ક્રમ-પૂર્વક એકએક કરીને કહો. ૧

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે રાજન! કુર્યોધન, યુયુત્સુ, કુઃશાસન, કુઃસહ, કુઃશક્ષ, જલસંધ, સમ, સહ, ૨ વિંદ, અનુવિન્દ, કુર્ધંપ, સુબાહુ, કુબ્રધ-પંથુ, કુર્મંપંથુ, કુર્મુખ, કુબ્રહ્મ, કર્ણ, ૩ વિવિંશતિ, વિકર્ણ, શક્ષ, સત્ત્વ, સુલોચન, ચિત્ર, ઉપચિત્ર, ચિત્રાક્ષ, ચારુચિત્ર, ચરાસન, ૪ કુર્મંદ, કુર્વિંગાહ, વિવિત્સુ, વિકટાનન, ઊર્ણનાભ, મુનાભ, નન્દ, ઉપનન્દ, ૫ ચિત્રબાણ, ચિત્રવર્મા, સુવર્મા, કુર્વિમોચન, અયોબાહુ, મહાબાહુ, ચિત્રાંગ, ચિત્રકુંડલ, ૬ ભીમવેગ, ભીમબલ, બલાશ્રી, બલવર્ધન, ઉગ્રાયુધ, સુપેણ, કુંડંધાર, મહોદર, ૭ ચિત્રાયુધ, નિપંગી, પાશી, વૃન્દારક, દદ્ધવર્મા, દદ્ધક્ષત્ર, સોમશ્રીતિ, અનૂદર, ૮ દદ્ધસન્ધ, જરાસંધ, સત્યસંધ, સદસ્ય, સુવાક, ઉચ્ચવા, ઉચ્ચસેન, સેનાની, કુબ્રરાજય, ૯ અપરાજિત, કુંડશાથી, વિશાલાક્ષ, દુરાધર, દદ્ધસ્ત, સુહસ્ત, વાતવેગ, સુવર્ચસ, ૧૦ આદિત્ય-કેતુ, બહ્વાશી, નાગદત્ત, અચયાયી, કવચી, ક્યન, કુંડી, કુંડંધાર, ધનુર્ધર, ૧૧ વીર, ઉચ્ચ અને ભીમરથ, વીરબાહુ, અલોબુપ, અલય, રૌદ્રકર્મા, દદ્ધરથાત્રય, ૧૨ અનાદૃષ્ય, કુંડભેદી, વિરાત્રી, ચિત્ર-કુંડલ, દીર્ઘલોચન, પ્રમય, પ્રમાથી, વીર્યવાન, દીર્ઘશોમ, ૧૩ દીર્ઘબાહુ, મહાબાહુ, વ્યૂઠાર, કનકધ્વજ, દુણ્ડકારી અને ચિરન્ગસુ-એ સો પુત્રો થયા. હે રાજ! એક સો એકમી કન્યા તે દુઃન નામે થઈ. હે રાજન! આ નામના ક્રમ

સાર તેમનો જન્મક્રમ જાણવો. ૧૪, ૧૫ તે સર્વે શૂરવીર, અતિરથી, યુદ્ધનિપુણ, વેદવેત્તા અને સર્વાસ્ત્રોને જાણનારા હતા. ૧૬ હે મહીપતિ ! ધૃતરાષ્ટ્રે પરીક્ષા કરીને યથાસમયે તેમને વિધિપૂર્વક યોગ્ય કન્યાઓ વરાવી હતી. ૧૭ હે ભરતએકરાજા ! ધૃતરાષ્ટ્રે રાજ્યે કુંઃશલાને પણ યોગ્ય સમયે યથાવિધિએ જયદ્રથને પરણાવી હતી. ૧૮

ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત સંભવપર્વમાં 'ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રનામકથન' નામનો અધ્યાય ૧૧૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૮ મો

પાંડુરાજાને શાપ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

ફથિતો ધર્તીરાષ્ટ્રાણામાર્ષઃ સંભવ ઉત્તમઃ ।

અમનુષ્યો મનુષ્યાણાં મવતા વ્રજ્ઞવાદિના ॥૧॥

જનમેજય યોહ્યાઃ-તમે બ્રહ્માવીજી માનવોમાં અમાનવ એવી ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોની શ્રેષ્ઠ ઉત્પત્તિકથા કહી છે. ૧ તમે મને તેમનાં જ નામે સુધ્ધાં કહ્યાં છે, તે મેં સાંભળ્યાં છે. હે બ્રહ્મા ! હવે તમે પાંડવોની વાત કહો. અંશાવતરણમાં તમે જ કહ્યું છે કે, તેઓ સર્વે મહાત્માઓ, ઇન્દ્રરાજના જેવા પરાક્રમી અને દેવાંશી હતા. ૨, ૩ હે વૈશંપાયન ! તે દિવ્ય કર્મ કરનારાઓ ત્રિપેકું જન્મથી માંડીને બધું સાંભળવા ઇચ્છું છું; તો તે બધું કહો. ૪

વૈશંપાયન યોહ્યાઃ-એક સમયે મૃગે અને સર્પો વગેરેથી સેવાયેલા મહા અરણ્યમાં ફરતાં ફરતાં પાંડુરાજાએ મૃગોના એક યૂથપતિને ઐયુરધર્મ સેવતો જોયો. ૧ તેજ વખતે સોનેરી મૂળવાળાં, સુંદર પાંખવાળાં અને તીવ્રગતિવાળાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણોથી પાંડુએ તેને તથા તે મૃગલીને વીંધી નાખ્યાં. ૨ હે રાજા ! મહા તેજસ્વી, તપસ્વી ધનવાળો એક ઋષિપુત્ર તે મૃગરૂપે પત્ની સાથે સંગ કરતો હતો. ૩ આમ મૃગીની સાથે બેઠાયેલા

તે તેજસ્વી મૃગ એક દાણમાં ભૂમિ ઉપર પડી ગયો અને વ્યાકુળ ચિત્તે માનવી વાણી બોલતો આ પ્રમાણે વિલાપ કરવા લાગ્યો. ૪

મૃગ યોહ્યાઃ-કામ અને ક્રોધથી ઘેરાયેલા, બુદ્ધિથી વિહીન, તેમજ પાપકર્મોમાં ખૂંપેલા માણસો પણ આવાં ઘાતકી કાર્યો કરતા નથી. ૫ શાસ્ત્રશુદ્ધ બુદ્ધિ દેવને ઝડપી શકતી નથી, પણ દેવ જ શાસ્ત્રશુદ્ધ બુદ્ધિને પકડી શકે છે. બુદ્ધિમાનો દેવપ્રાપ્ત અર્થેને પામી શકતા નથી. ૬ હે ભારત ! તું ધર્મમાં નિત્ય પરાયણ રહેનારા ઉત્તમ વંશમાં જન્મે છે; તો કામ અને લોભથી પરાલવ પામીને તે કંઈ આવી મતિ કરી ? ૭

પાંડુ યોહ્યાઃ-હે મૃગ ! શત્રુઓના વધ સંબંધમાં રાજાઓની જે વૃત્તિ હોય છે, તે જ મૃગોના વધ સંબંધમાં પણ હોય છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આથી મોહમાં આવીને તમારે મારી નિંદા કરવી ન બેઠ્યે. મૃગોના વધ શુભ રીતે કે પ્રકટ રીતે ઇચ્છવામાં આવે છે. એ રાજાઓના ધર્મ જ છે. તો તમે તેને શા માટે નિંદા છો ? ૧, ૨, ૩ સત્રમાં બેઠેલા ઋષિ અગસ્ત્યે સર્વ દેવોને માટે મહા વ્રતમાં વન્ય મૃગોને પોંખી મૃગયા કરી હતી. ૪ વળી અગસ્ત્યના અભિચારપ્રયોગ વડે તમારી ચરબી હોમવામાં આવી હતી. તો અમે વેદપ્રમાણિત ધર્મને અનુસરીએ છીએ. તેમાં તમે મને શા માટે નિંદા આપો છો ? ૫

મૃગ યોહ્યાઃ-માણસો શત્રુઓને ભેતાં જ કંઈ બાણ છોડતા નથી. તેમનું ખાસ છિદ્ર બેઠેને જ તેમના વધના સમયની યોગ્યતા સમજવામાં આવે છે. ૬

પાંડુ યોહ્યાઃ-હે મૃગ ! મૃગ સાવધ હોય કે અસાવધ હોય, પણ માણસો વિવિધ તીક્ષ્ણ સસ્ત્રોથી તેને ખુલ્લી રીતે પરાક્રમપૂર્વક હણે છે, તો તમે મને શા માટે નિંદા છો ? ૭

મૃગ યોહ્યાઃ-હે રાજા ! તું મૃગોને મારે છે, તે દારણે જ કું કંઈ તારી નિંદા કરતો

નથી; પણ દયા કરીને, તારે આજ અહીં મારા મૈથુનકર્મની સમાપ્તિ સુધી ખમી જવું બેઠવું હતું. ^{૧૮} મૈથુનકાલ પ્રાણીમાત્રને કલ્યાણકારી છે અને ભૂતમાત્રને તે ઇષ્ટ છે. તો કયો વિદ્વાન પુરુષ વનમાં મૈથુન આચરતા મૃગને હણે! ^{૧૯} હે રાજન્દ્ર! આ મૃગીને વિશે પુરુષાર્થની ક્ષણપ્રાપ્તિરૂપ સંતાન મેળવવા સારું હું હર્ષપૂર્વક મૈથુન આચરતો હતો. તેં એ મારી ઇચ્છાને નિષ્ફળ કરી છે. ^{૨૦} હે કૌરવ્ય! હે મહારાજ! શુભકર્મ પૌરોના વંશમાં જન્મેલા તમે આ અણુષ્ઠતું કયું છે. ^{૨૧} હે ભારત! આ કર્મ ભારે ધાતકી છે અને સર્વ લોકમાં નિન્દાપાત્ર છે. તે સ્વર્ગને હણનારું, શ્રીતિ-ધાતક ને અધર્મયુક્ત છે. ^{૨૨} હે દેવતુલ્ય! તમે સ્ત્રીભોગોના મુખને ખાસ બણો છો, વળી તમે શાસ્ત્રો અને ધર્માર્થના તત્ત્વવેત્તા છો; તો તમારે આવું સ્વર્ગનાશી કર્મ કરવું યોગ્ય નહોતું. ^{૨૩} હે રાજશ્રેષ્ઠ! તમારે ધાતકી કર્મ કરવાવાળા, પાપ આચરનારા અને ધર્મ, અર્થ તથા કામથી વિ-મુખ રહેનારા માનવોને વશ કરવા બેઠ્યો. ^{૨૪} તો હે નરશ્રેષ્ઠ! મૂળ અને ક્ષણના આહારી, મૃગના વેપધારી, અરણ્યમાં વસનારા અને નિત્ય શાંતિ-પરાયણ એવા મને નિર્દોષ મુનિને મારીને તમે આ શું કયું? ^{૨૫} તમે મને માર્યો છે, તેથી હું 'યે તમને શાપ આપું છું કે, ^{૨૬} 'અમે બન્નેના ધાતક થનાર તમે કામભોક્ષિત થઈ જ્યારે અવશ થશો, ત્યારે તમે આવરદાના અંતકારી આ જ મૃત્યુને પામશો. ^{૨૭} હું કિંદમ નામે તપઃશુદ્ધ મુનિ છું. માણસોની લજ્જાથી હું મૃગીને વિશે મૈથુન આચરતો હતો. ^{૨૮} મૃગ થઈને હું મૃગો સાથે ધનવનમાં ફરું છું, એ તમે જાણતા નહોતા તેથી તમને આ શક્ષકલ્યા લાગશે નહિ. ^{૨૯} પણ હે મૂઠ! મૃગને રૂપે રહેલા મને કામભોક્ષિતને તમે હણ્યો છે, તેવું તમને આવું ક્ષણ અવશ્ય મળશે જ. ^{૩૦} તમે કામભોક્ષિત થઈ પ્રિયા સાથે સમાગમ કરશો, એટલે તમે પણ આ જ અવ-

સ્થામાં પ્રેતલોકને પામશો. ^{૩૧} હે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિમાન! તમે જ કાન્તા સાથે સમાગમ પામશો, ને પ્રાણીમાત્રને દુસ્તર પ્રેતલોકને પામી ભક્તિપૂર્વક તમારું અનુગમન કરશે. ^{૩૨} હું મુખમાં હસો તે વખતે તમે મને દુઃખ આપ્યું છે, તેમ તમે મુખમાં હસો ત્યારે જ તમે દુઃખ પામશો. ^{૩૩}

વૈશંપાયન ઓહ્યા:—અતિ દુઃખાથી આ-તુર થયેલા તે મૃગ આમ કહીને, આવરદાથી છૂટી ગયો; અને તે જ ક્ષણે પાંડુ પણ દુઃખના ભારથી દીન થઈ ગયો. ^{૩૪}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંભવપર્વમાં 'પાંડુમૃગશાપ' નામનો અધ્યાય ૧૧૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૯ મો

પાંડુરાજનો નિત્યને માટે વનવાસ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તં વ્યતીતમત્રિકમ્પ્ય રાજા સ્વમિવ વાંધવમ્ ।
સમાર્થઃ શોકદુઃસાર્થઃ પર્યદેવયદાતુરઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓહ્યા:—હવે શોક અને દુઃખથી પીડિત થયેલા તે આતુર પાંડુરાજ મરણચરણ થયેલા એ મૃગને ત્યાં છોડ્યો અને પત્નીઓ સાથે તેનો બાંધવની જમ વિશાપ કરવા માંડ્યો. ^૧

પાંડુ ઓહ્યા:—હાપ! સંતોના કુલમાં જન્મ્યા હોય તો પણ અશુદ્ધ આત્માઓ કામ-ભજમાં મોહિત થઈને પોતાના કર્મને લીધે દુર્ગતિ પામે છે. ^૨ મારા પિતા નિત્ય ધર્મોત્તમા એવા (શાન્તતુ) થી જન્મ્યા હતા, તો પણ કામાત્મા હોવાથી તે બાળપણમાં ઝવિનનો અંત પામ્યા હતા, એવું અમે સાંભળ્યું છે. ^૩ તે કામાત્મા રાજની સ્ત્રીમાં સંયમિત વાળીવાળા સાક્ષાત ભગવાન કૃષ્ણદ્રૌપદાચન ઋષિએ મને ઉત્પન્ન કર્યો છે. આમ હું નેમનો પુત્ર હોવા છતાં

અપુત્ર હોવાથી દેવાએ મને છોડી દીધો છે અને
અન્યાયથી મૃગયામાં દોડતાં મને આજે વ્યસ-
નમાં આવી અધમ બુદ્ધિ થઈ. ^{૧૪} હવે હું
મોક્ષના જ વ્યવસાયમાં રહીશ. પુત્રાદિ બંધનો
તો ભારે વિપત્તિકારી છે. હું તો વ્યાસ પિતાની
તે અખંડ બ્રહ્મચર્યવૃત્તિનું જ અનુસેવન કરીશ. ^{૧૫}
ચોક્કસ હું મારી જાતને અત્યંત તપમાં ભેડી
દઈશ. તેથી હું એક અને એકલો રહીશ અને
આ વૃક્ષોમાં એક એક પાસેથી ભિક્ષા મેળવીશ.
તેમજ સુંડિત સુનિ થઇને આ આશ્રમોમાં
વિચરીશ. ધૂળથી ઢંકાયેલા દેહે હું શૂન્ય સ્થાનમાં
વાસ કરીશ. ^{૧૬} અથવા તો ઝાડનાં મૂળિયાંને
જ મારું નિવાસસ્થાન બનાવીશ. હું પ્રિય અને
અપ્રિય સંપત્તિ ત્યજી દઈશ. હું ન શોક કરીશ કે
ન આનંદ પામીશ. જાતની નિંદા અને સ્તુતિમાં
હું સમાન જ રહીશ. ^{૧૭} ન કોઇની હું આશિષ
ઇચ્છીશ, ન કોઈના હું નમસ્કાર ઇચ્છીશ.
હું નિર્દ્રોહ અને અપરિચ્છી થઈશ. ન કોઇની
હાંસી કરીશ, ન ક્યારેય હું ભ્રૂકુટીને જરીયે
ચઢાવીશ. ^{૧૮} નિત્ય હું પ્રસન્નવદન રહીશ અને
પ્રાણીમાત્રના હિતમાં તત્પર રહીશ. ચારે જાતનાં
સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણીઓ વિશે હું અહિંસક
રહીશ. ^{૧૯} સર્વ પ્રાણીઓને વિશે હું મારી
પ્રજાઓની જેમ સમદૃષ્ટિ રાખીશ. પાંચ કે
દશ ઘેરથી હું એક વખતે ભિક્ષા લઇશ અને
એ ભિક્ષા ન મળે તો હું અનશન કરીશ. કદી
પહેલી વાર પૂરો ભિક્ષાલાભ નહિ થાય તો હું
થોડું થોડું ખાઈને રહીશ. ^{૨૦, ૨૧} પૂરતી ભિક્ષા
ન મળતાં હું વધુ લાભ માટે કયાંય બીજા જઇશ
નહિ. લાભ હોય કે અલાભ હોય, તો પણ હું સમ-
દૃષ્ટિમાં રહી, મહાતપ તપીશ. ^{૨૨} કોઈ મારા એક
હાથને વાંસલાથી ઝટકાવી દેશે અને કોઈ મારા
બીજા હાથને ચન્દનથી અર્ચા કરશે, તે બેમાંથી
કોઇને વિશેય હું અકલ્યાણ કે કલ્યાણ ચિંતવીશ
નહિ. ^{૨૩} ન હું જીવવાની ઇચ્છાવાળાની જેમ

આચરણ કરીશ કે ન હું મરવાની ઇચ્છાવાળાની
જેમ આચરીશ. જીવિત અને મૃત્યુ બેમાંથી ન કોઈ-
ને હું અભિનંદન આપીશ અને ન કોઈનો હું
દ્રેષ કરીશ. ^{૨૪} જીવિત માણસો પોતાના અવ્યુદય
માટે જ કોઈ (દશપૂર્ણમાસાદિ) ક્રિયાઓ કરી
શકે છે, તે સર્વ નિમેષ આદિ કાળમાં થતી
ક્રિયાઓનો હું ત્યાગ કરીશ. ^{૨૫} તે ક્રિયાઓ
અનિત્ય ફળવાળી છે, તેથી હું ઇન્દ્રિયોની સકલ
ક્રિયાઓને તજી દઈશ. ધર્મપ્રાપ્ય સર્વ અર્થોને
ત્યાગી દઈશ. ચિત્તના મેલને ડૂંડી રીતે ઘોઈ
નાખીશ. સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈશ. હું સર્વ
બળોને વટાવી જઈશ અને માતરિયા વાયુની
જેમ નિર્લેપતા સ્વીકારીને કોઈના પણ વશમાં
રહીશ નહિ. ^{૨૬, ૨૭} આ પ્રકારે હું આ વૃત્તિનું
સતત અનુસરણ કરીશ અને નિર્ભય માર્ગે
રહીને દેહને ક્ષીણ કરીશ. પ્રજેત્પત્તિરૂપી સ્વધર્મથી
સદાનો રહિત થયેલો અને વીર્યથી વર્જાયેલો
હું આત્મખલનો નાશ લાવનારા શાયનીય કૃપણ
માર્ગે નહિ જ વિચરું. ^{૨૮, ૨૯} સત્કારાચો હોય કે ન
સત્કારાચો હોય, તો પણ જ કામાત્મા કૃપણ
દૃષ્ટિએ આ કામક્રિયામાં પડે છે, તે દૂતરાના
માર્ગે વળે છે, એમ સમજવું. ^{૩૦}

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ—આમ બોલીને દુઃખ-
થી અત્યંત પીડાયેલા અને અતિ નિસાસા ના-
ખતા તે રાજાએ કુંતી અને માદ્રી તરફ જોઇને
આ વચનો કહ્યાંઃ ^{૩૧} ‘કૌશલ્યા, વિદુર, બંધુઓ સ-
હિત રાજકાર્યોમાં રોકાયેલા દૂતરાપુત્રરાજ, આર્યો
સત્યવતી, ભીષ્મ, રાજપુરોહિતો, સોમપાન કર-
નારા નિયમમત્તી મહાતમા બ્રાહ્મણો અને વૃદ્ધ
નગરજનો—જ કોઈ આપણા આશ્રયે વસે છે, તે
સૌને પ્રસન્ન કરીને કહેજો કે પાંડુ પ્રમત્ત્યા લઈ
વનમાં ગયો છે. ^{૩૨, ૩૩} આમ વનવાસને માટે
મનમાં નિશ્ચયયુક્ત થયેલા પોતાના સ્વામીનાં
આ વચન સાંભળીને કુંતી અને માદ્રીએ તેને
આ ઉચિત વચન કહ્યાંઃ ^{૩૪} ‘હે ભરતશ્રેષ્ઠ !

સંન્યાસ સિવાય બીજા પણ આશ્રમે છે; તેમાં અમને બંને ધર્મપત્નીઓને સાથે રહેવા દઇને તમે મહાન તપ તપી શકો એમ છે. ૨૭ નિઃસંશય, શરીરના મોક્ષને અર્થે સ્વર્ગરૂપી મહા-કૃષ્ણને પામીને સ્વર્ગમાં પણ તમે જ અમારા સ્વામી થશો. ૨૮ પતિના લોકમાં પરાયણ રહી, અમે બંને ઇન્દ્રિયોના સમૂહને વશ કરશું, કામ તથા મુખને ત્યજશું અને વિપુલ તપશ્ચરણ તપશું. ૨૯ હે મહાબુદ્ધિમાન પૃથ્વીપતિ ! તમે એ અમને બેઠને તજ દેશો, તો અમે અહીં જ જીવ છોડી દેશું; એ વિશે શંકા નથી. ૩૦

પાંડુ બોલ્યાઃ-તમે બંનેએ જો આ તમારા નિશ્ચય ધર્માનુસાર કર્યો હોય, તો વ્યાસપિતાની તે અવિનાશી વૃત્તિને હું અનુસરીશ. ૩૧ હું ગામનાં સુખ અને આહાર છોડીશ, વલ્કલ ધારણ કરીશ, કૃષ્ણ ને મૂળ ખાઈશ, મહાન તપ સેવીશ અને ગાઢ વનમાં વિચરીશ. ૩૨ બેઠ કાલે હું સ્નાન કરીશ ને બેઠ કાલે અગ્નિમાં હું હવન કરીશ. હું પરિ-મિત આહારે કૃશ થઈશ. હું ચીર, ચર્મ અને જટાને ધારણ કરીશ. ૩૩ હું ઠંડી, પવન અને તાપ-ને સહન કરીશ; હું ભૂખ અને તરસને ગણકારીશ નહિ; હું દુઃસાધ્ય તપથી આ શરીરને સૂકવી નાખીશ. ૩૪ એકાંતશીલ રહીને હું ચિંતન કરીશ અને કાચાપાકા આહારથી નિર્વાહ ચલાવીશ. અને હું વનમાં કૃષ્ણદિથી, વાલીથી અને જલથી પિતૃઓ તથા દેવોને તર્પણ કરીશ. ૩૫ એક કુલમાં વસનારા વાનપ્રસ્થીઓનાં મુદ્ધાં હું દર્શન કરીશ નહિ; તેમતું ક્યારેય અપ્રિય પણ આચરીશ નહિ; તો પછી ગ્રામવાસીઓ વિશે તો શું કહેવું? ૩૬ આમ હું અરણ્યવાસ વિશેનાં યાસોની ઉગ્રમાં ઉગ્ર વિધિને ઇચ્છતા રહીશ અને આ દેહની સમાપના સુધી તેને જ વળગી રહીશ. ૩૭

વંશપાયન બોલ્યાઃ-એ કૌરવનન્દન રાજ-એ તે બે પત્નીઓને આ પ્રમાણે કહ્યું. પછી, માથાનો મણિ, છાતીનું આભૂષણ (નિષ્ક) ખા-

બુધધ (અંગદ), કુંડલો, અતિ મૂલ્યવાન વસ્ત્રો તેમજ સ્ત્રીઓના અલંકારો એ સઘળું તેણે બ્રાહ્મણોને આપી દીધું. ૩૮.૩૯ અને ફરીથી પાંડુ બોલ્યોઃ-હસ્તિનાપુર જઇને કહેજે કે કામ, મુખ અને પરમપ્રિય રતિપ્રીતિ એ બધું છોડીને કુરુ-નંદન પાંડુ વાનપ્રસ્થ થયો છે; અને તે પત્નીઓ સાથે વનમાં ગયો છે. ૪૦, ૪૧

ભરતસિંહનાં આવાં કરુણાભર્યા વચનો સાં-ભળીને, તેના સાથીઓ અને સૈનિકો ભયંકર આ-તંનાદ અને હાહાકાર કરવા લાગ્યા. ૪૨ ઊનાં ઊનાં આંસુ પડતા તેઓ રાજને મૂકીને તે સર્વ ધન લઇને ચિના વિશ્વે હસ્તિનાપુર ગયા. ૪૩ નગરમાં જઇને તેમણે મહાત્મા રાજનું યથાસ્થિત વૃત્તાંત કહ્યું અને રાજનું તે વિવિધ ધન સોંપી દીધું. ૪૪ તેમની પાસેથી મહાવનમાં બનેલું તે સર્વ વૃત્તાંત સાંભળીને નરશ્રેષ્ઠ ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડુનો જ શોક કરવા લાગ્યા. ૪૫ ભાર્ગવ શોકથી ઘેરાયેલા તે એ જ વાતને વિચારતા રહ્યા. ક્યારેય તેમણે થય્યા, આસન અને ભોગોમાં પ્રીતિ ન માણી. ૪૬

પછી મૂળ અને કૃષ્ણને આહાર કરતા તે કુરુ-વંશીય રાજપુત્ર પાંડુરાજ, બે પત્નીઓ સાથે નાગચત પર્વત ઉપર ગયા. ૪૭ ત્યાંથી ધૃતરથ જઇને તેમણે કાલકટ પર્વત વટાવ્યો અને પછી હિમા-લય ઓળંગીને તે ગન્ધમાદન પર્વત ઉપર ગયા. ૪૮ હે મહારાજ ! મહાભૂતો, સિદ્ધો અને પરમ ઋષિઓથી રક્ષાતા તેઓ સમ અને વિપમ સ્થા-નોમાં નિવાસ કરવા લાગ્યા. ૪૯ હે મહારાજ ! ઇન્દ્રદુમ્ન સરોવર પડોચી, તેમણે દંસકટ પર્વત-ને વટાવ્યો અને પછી ચત્રચૂગ પર્વત ઉપર જઇને તે તપસ્વીએ તપ તપવા માંડ્યું. ૫૦

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત સંભવપર્વમાં 'પાંડુચરિત્ર' નામનો

અધ્યાય ૧૧૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૦ મો

પાંડુરાજ અને પૃથાનો સંવાદ

॥ વૈદ્યપાયન ઉવાચ ॥

તત્રાપિ તપસિ શ્રેષ્ઠ વર્તમાનઃ સ વીર્યવાન ।

સિદ્ધચારણસંવાનાં વમૂવ પ્રિયદર્શનઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન યોદ્યાઃ—શ્રેષ્ઠ તપમાં રહેલા તે વીર્યવાન પાંડુરાજ ત્યાં પણ સિદ્ધો અને ચારણોના સમૂહો માટે પ્રિયદર્શન થયા. ^૧ હે ભારત! સેવાપ્રિય, અનહંકારી, વશ મનવાળા અને જિતેન્દ્રિય એવા તે પાંડુરાજ પોતાના તપોબળ વડે સ્વર્ગે જવા પરાક્રમશીલ થયા. ^૨ કેટલાકના તે ભાઈ થયા, કેટલાકના તે મિત્ર થયા, તો બીજા ઋષિઓએ તેમને પુત્રની જમ પાળવા માંડ્યા. ^૩ હે ભરત-શ્રેષ્ઠ! આમ નિર્મલ તપ કરીને તે પાંડુ ઘણે વખતે બ્રહ્મર્ષિ જવા થયા. એક સમયે અભાસને દિવસે વ્રતાત્મા ઋષિ-મહર્ષિઓ એક સાથે બ્રહ્માનાં દર્શને માટે જવા નીકળ્યા. ^{૪, ૫} આમ પ્રયાણ માટે નીકળેલા તે ઋષિઓને જોઈને પાંડુરાજ આ વચન યોદ્યાઃ ^૬ ‘હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ કયાં જઈ રહ્યા છો?’ ^૭

ઋષિઓ યોદ્યાઃ—આજ બ્રહ્મલોકમાં મહાત્માઓ, દેવો, ઋષિઓ તથા મહાત્મા પિતૃઓનું મહાસંમેલન છે. સ્વયંભૂતાં દર્શનની ઇચ્છાથી અમે ત્યાં જઈએ. ^૮

વૈશંપાયન યોદ્યાઃ—મહર્ષિઓની સાથે જવાની ઇચ્છાવાળા પાંડુરાજ, સ્વર્ગને પાર કરવાની ઇચ્છાથી એકદમ જાણ થઈ ગયા. અને જે પત્નીઓ સાથે તે ચતુર્થગથી ઉત્તર દિશાએ ચાલવા લાગ્યા. તે વખતે તપસ્વીઓએ તેને કહ્યું: ^૯ ‘ઉત્તર દિશાએ પર્વતરાજની ઉપર જતાં અમે તે રમણીય ગિરિને વિષે અનેક દુર્ગમ દેશો જોયા છે; સેંકડો વિમાનોથી ભરપૂર, ગીતના સ્વરોથી ગાજતી દેવો, ગાંધર્વો તથા અપ્સરાઓની કીડાભૂમિઓ જોઈ છે; આગળ જતાં

કુબેરનાં સમવિપમ ઉધાનો જોયાં છે; ^{૧૦, ૧૧} મહાનદીઓનાં તીરો જોયાં છે અને પર્વતોની ઊંડી ગુફાઓ જોઈ છે. ત્યાં ગ્રાહ, પશુ અને પંખી વિનાના સદાય ખરડવાળા દેશો છે; ત્યાં કયાંક મોટી કંદરાઓ છે; ત્યાં કેટલાક દુર્ગમ દુર્ગસ્થાનો છે. તેમને વિષે પંખી પણ જઈ શકતું નથી, તો પછી બીજાં પશુઓની તો વાત જ શી? એક વાયુ જ ત્યાં જાય છે અને બીજા સિદ્ધો અને મહર્ષિઓ જાય છે. તો આ રાજપુત્રીઓએ ગિરિ-રાજ ઉપર કેમ કરીને જઈ શકશે? ^{૧૨-૧૪} હે ભરત-શ્રેષ્ઠ! દુઃખને માટે અયોગ્ય એવી આ રાણીઓ દુઃખે ન ગળાઓ! તમે ત્યાં જશો મા!’ ^{૧૫}

પાંડુ યોદ્યાઃ—હે મહાભાગો! કહેવાય છે કે, નિઃસંતાનને માટે સ્વર્ગનાં દ્વાર નથી, તેથી હું સંતાપ પામું છું. હું અપુત્રવાન આપને આ કહું છું કે હે તપોધર્મો! હું પિતૃઓના ઋણથી છૂટ્યો નથી, તેથી સંતાપ પામું છું. ^{૧૬} દેહનો નાશ થતાં પિતૃઓનો પણ નાશ છે—એ ચોક્કસ વાત છે. પિતૃ, દેવ, ઋષિ અને મનુષ્ય—એ ચાર પ્રકારનાં ઋણો સાથે માણસો પૃથ્વીલોકમાં જન્મે છે. ^{૧૭} તેમણે ધર્મપૂર્વક આ ભરપાઇ કરવાં જ જોઈએ. જ માણસ આ ઋણોને યોગ્ય કાલે સમજતો નથી, ^{૧૮} તેને શુભલોકોની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ ધર્મવિતાઓએ નિર્ણય સ્થાપ્યો છે. યજ્ઞોથી દેવોને તપ અને સ્વાધ્યાયથી ઋષિઓને, પુત્રો અને શ્રાદ્ધોથી પિતૃઓને અને દયાપૂર્ણતાથી મનુષ્યોને પ્રસન્ન કરે છે. ^{૧૯} ઋષિ, દેવ અને મનુષ્યોનાં ઋણમાંથી હું ધર્મપૂર્વક મુક્ત થયો છું, પણ હે તપસ્વીઓ! હજી હું પિતૃઋણમાંથી મુક્ત થયો નથી. એટલે મારા દેહનો નાશ થતાં તે ત્રણ બીજાઓ પણ નાશ જ પામશે. ^{૨૦, ૨૧} આથી ઉત્તમ માણસો પ્રજાને માટે આ લોકમાં પ્રજોત્પત્તિ કરે છે. મારા પિતાના ક્ષેત્રમાં જમ મહર્ષિ વ્યાસથી હું ઉત્પન્ન થયો છું, તેમ મારા આ ક્ષેત્રમાં કેવી રીતે પ્રજા સંભવે? ^{૨૨, ૨૩}

ઋષિઓ બોલ્યા:-હે ધર્માત્મા રાજા !
અમે દિવ્ય દષ્ટિએ જાણીએ છીએ કે, તમને શુભ
અને નિર્દોષ એવી દેવતુલ્ય સંતતિ છેજ. હે
પુરુષસિંહ ! દેવનિર્ણિત એ સંતતિને તમે આ
લોકમાં કર્મ વડે પ્રાપ્ત કરો.^{૨૪} બુદ્ધિમાન મનુષ્ય
તે કલેશરહિત ક્ષણે વ્યગ્રતા વિના મેળવે છે.
માટે હે રાજન ! તે દષ્ટ કલને વિશે તમારે પ્રયત્ન
કરવો ધટે છે.^{૨૫} તમને શુભયુક્ત અને પ્રીતિકર
પુત્ર પ્રાપ્ત થશે જ.

વૈશંપાયન બોલ્યા:-તપસ્વીઓનાં આ
વચન સાંભળીને પાંડુ ચિંતાપરાયણ થઈ ગયા.^{૨૬}
કેમકે, તે જાણતા હતા કે, યુગના શાપે કરીને
તેમની ઉત્પાદનક્રિયા નષ્ટ થઈ છે. એક દિ તેમણે
યશસ્વિની ધર્મપત્ની કુન્તીને એકાન્તમાં કહ્યું કે,
'આ આપકલાશમાં તું સંતાનોત્પત્તિ વિશે પ્રયત્ન
કર.^{૨૭} હે કુન્તી ! ખરે જ, લોકોમાં સંતતિ એ
ધર્મયુક્ત પ્રતિષ્ઠા છે, એમ ધીર ધર્મવક્તાઓ
હંમેશાં જાણે છે.^{૨૮} ચઢેલો યજ્ઞ, આપેલું દાન,
તપેલું તપ અને આચરેલો નિયમ, એ બધું સંતતિ
વિનાનાને પાવન કરતું નથી; એમ આહી કહેવાય
છે.^{૨૯} હે શુદ્ધ સ્મિતવાળી ! આ જાણવાથી મને
નિઃસંતાનને શુભ લોકો મળશે જ નહિ એમ હું
નિશ્ચયપૂર્વક જોઈ રહ્યો છું.^{૩૦} હે ભીરુ ! અપ્રભુ-
વાન અને ધાતશી કર્મ કરવાવાળા મારી જનન-
શક્તિ યુગના શાપે કરીને આ અગાઉ જ હણાઈ
નષ્ટ થઈ છે.^{૩૧} હે પૃથા ! સાંભળ. ધર્મદર્શનમાં
આ છ જાતના પુત્રોને વારસાના અધિકારી
કહ્યા છે અને છ જાતના બીજા એ પુત્રો વાર-
સાના અનધિકારી કહ્યા છે.^{૩૨} સ્વયંજાત
(સ્વપત્નીમાં સ્વવીર્યથી થયેલો), પ્રણીત (પો-
તાની પત્નીમાં બીજા ઉત્તમ પુરુષથી પેદા કરા-
યેલો), પરિક્રીત (વીર્યનું મૂલ્ય આપી સ્વપત્ની-
માં ઉત્પન્ન કરાયેલો), પૌનર્ભવ (વિધવાના
ગર્ભમાં બીજાથી પેદા થયેલો), કાનીન (સૌને
કન્યાવસ્થામાં થયેલો) અને સ્વચ્છંદ વિહરતી

સ્રીમાં જન્મેલો (કુંડે અથવા ગૂઢ), તેમજ દત્ત
(માતાપિતાએ ગોદમાં આપેલો), ક્રીત (વેચાણ
લીધેલો), પોતાની મેળે પુત્ર થવા આવી ચડેલો
કૃત્રિમ, સહોદ (ગર્ભવતી થયેલી સૌને પરણ-
વાથી થયેલો), જ્ઞાતિરેતા (પિતાઇ આદિના
વીર્યવાળો) અને હીનચોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલો.
તેમાં પ્રથમ વર્ગનો પુત્ર ન હોય તો ક્રમેક્રમે જીતરતા
વર્ગનો પુત્ર મેળવવા ઇચ્છા કરવી. આપકલાશમાં
લોકો ઉત્તમ દેર પુરુષથી પણ પુત્ર ઇચ્છે છે. હે પૃથા !
પોતાના વીર્ય વિના પણ માણસો ધર્મક્ષણ આપ-
નારા શ્રેષ્ઠ પુત્રને પામે છે, એમ સ્વાયંભુવ મનુએ
કહ્યું છે.^{૩૩} તેથી જાતે પ્રજનન માટે અશક્ત એવો
હું તને આજ પ્રેરણા કરું છું કે, હે યશસ્વિની !
આપણી સમાન અથવા આપણાથી અડિયાતા
એવાથી તું પુત્રપ્રાપ્તિ કર.^{૩૪} હે કુન્તી ! આ
સંબંધમાં શરદંડાયનપુત્રીની કથા તું સાંભળ.
હે કુન્તી ! પતિએ તે વીરપત્નીને પુત્રોત્પાદન
માટે આજ્ઞા કરી; એટલે તે ઋતુ આવતાં સ્નાન-
શુદ્ધ થઈને રાત્રે ચકલામાં ગઈ. પછી એક સિદ્ધ
બ્રાહ્મણને પસંદ કરી બોલાવી લાવી, તેણે
પુંસવન યજ્ઞમાં અગ્નિની આહુતિ આપી. તે કર્મ
પૂરું થતાં સુધી તે બ્રાહ્મણ સાથે રહી. ત્યાં
તેણે દુર્ગ્ધ આદિ ત્રણ મહારથીઓને જન્મ
આપ્યો.^{૩૫-૩૭} હે કલ્યાણી ! એ જ રીતે
મારી આજ્ઞાથી, તું પણ કોઈ શ્રેષ્ઠ તપસ્વી
બ્રાહ્મણથી પુત્રોત્પાદન માટે તકાળ પ્રયત્ન કર.^{૩૮}
ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત
સંભવપર્વમાં 'પાંડુપૃથાસંવાદ' નામ-
નો અધ્યાય ૧૨૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૧ મો

વ્યુષિતાશ્વતું ઉપાખ્યાન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवमुक्ता महाराज कुंती पाण्डुमभापत् ॥

कुरुणामृषभं वीरं तदा भूमिपतिं पतिम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન ઓહ્યા:-હે મહારાજ! પાંડુએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે કુંતીએ કુરુઓમાં સિંહ જેવા પોતાના પતિ એ પાંડુરાજને આ વચનો કહ્યાં:^૧ 'હે ધર્મજા! આપ કમલનયનને વિષે હું અનન્ય પ્રીતિવાળી છું. મને ધર્મપત્નીને આવું કહેવું તમને કાઈ રીતે યોગ્ય નથી.^૨ હે ભારત! હે વીર મહાબાહુ! તમે જ ધર્મપૂર્વક મારે વિષે પરાક્રમી પુત્રો ઉત્પન્ન કરો. હે માનવસિંહ! હું તમારી સાથે સ્વર્ગમાં આવી શકીશ. હે કુરુનંદન! પુત્રને અર્થે તમેજ મારે વિષે ગમન કરો.^{૩,૪} તમારા સિવાય કાઈ બીજાને વિષે હું મનથી ચે નહિ જાઉં. પૃથ્વીમાં તમારાથી અડિયાતો એવો કોણ વળી બીજો છે? હે ધર્માત્મા! પૂર્વે મેં આ પુરાણકથા સાંભળી છે, તે હું તમને અત્યારે કહું છું. હે વિશાલાક્ષ! તમે તે સાંભળો.^{૫,૬} પૂર્વે પૂરુવંશને વધારનારો વ્યુષિતાશ્વ નામે પરમ ધર્મિષ્ઠ રાજા હતો. તે મહાભુજ ધર્માત્મા યજ્ઞ કરતો હતો, ત્યારે ઇન્દ્ર અને દેવર્ષિઓ સહિત દેવો ત્યાં આવ્યા હતા.^{૭,૮} પછી રાજર્ષિ મહાત્મા વ્યુષિતાશ્વના યજ્ઞમાં ઇન્દ્ર સોમપાનથી અને બ્રાહ્મણો દક્ષિણાથી ઘેલા થઈ ગયા હતા.^૯ તે યજ્ઞમાં દેવો અને બ્રહ્મર્ષિઓએ પોતે જ તે કર્મ કર્યું હતું. પછી હે રાજન! શિશિર વીત્યે જમ સૂર્ય સર્વ જૂતો કરતાં અધિક તેજસ્વી હોય છે, તેમ વ્યુષિતાશ્વ પણ સૌ માનવો કરતાં અધિક શોભવા લાગ્યો. હે રાજ-શ્રેષ્ઠ! તે પ્રતાપી વ્યુષિતાશ્વે અશ્વમેધના મહા-યજ્ઞ વખતે પૂર્વ, ઉત્તર, પશ્ચિમ તેમજ દક્ષિણના

રાજ્યોને જીત્યા હતા; તથા તેમને પકડીને પોતાને વશ આણ્યા હતા.^{૧૦-૧૨} તે રાજેન્દ્ર દશ હાથીના જટલા બળવાળો હતો. હે કુરુસત્તમ! યશોવૃદ્ધ માનવરાજ વ્યુષિતાશ્વ વિષે પુરાણવેત્તા પુરુષો આ ગાથા ગાય છે કે, સમુદ્ર-પર્થંતની આ વસુંધરાને વિજયથી મેળવીને વ્યુષિતાશ્વ સર્વ વર્ણોનું પાલન કરતો હતો. માને, પિતા પોતાના ઓરસ પુત્રોને પાળતો હતો. તેણે મહાયજ્ઞોથી યજ્ઞન કર્યું હતું અને બ્રાહ્મણોને ધન આપ્યું હતું.^{૧૩-૧૫} અનંત રત્નો મેળવીને તેણે મહાયજ્ઞો કર્યા. તેણે અનેક સોમવૃક્ષોને નિર્ચોવી નાખ્યાં અને સોમસંસ્થાઓ વિસ્તારી હતી.^{૧૬} હે માનવેન્દ્ર! ભૂમંડળમાં રૂપમાં અજોડ એવી ભદ્રા નામે, કક્ષિવાનુપત્રી એની પરમ પ્રિય પત્ની હતી.^{૧૭} સાંભળ્યું છે, તે બંને પરસ્પર ધણાં પ્રીતિવાળાં હતાં. તે ભદ્રાને વિષે કામાસક્ત રહેવાથી વ્યુષિતાશ્વને ક્ષયરોગે ઘેરી લીધો.^{૧૮} અને તે સૂર્યની જમ થોડા જ કાલમાં અસ્ત પામ્યો. આમ તે રાજા અવસાન પામ્યો, એટલે તેની પત્ની અત્યંત દુઃખિત થઈ.^{૧૯} હે પુરુષસિંહ! દુઃખથી અત્યંત પીડાયેલી તે ભદ્રાએ ભારે વિલાપ કર્યો. હે જનનાથ! તમે તે વિલાપ સાંભળો.^{૨૦}

ભદ્રા ઓલી:-હે પરમ ધર્મજા! સ્વામી વિના નારી સાવ અફલ છે. પતિ વિના જીવે છે, તે દુષ્પિયારી ન જીવ્યા બરાબર જ છે.^{૨૧} હે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ! પતિ વિના નારીઓને માટે તો મરવું જ વધારે મંગલકારી છે. હું તમારી જ ગતિને પામવા ઇચ્છું છું. તમે પ્રસન્ન થાઓ, તમે મને સાથે લઈ જાઓ.^{૨૨} હે રાજન! તમારા વિના હું એક ક્ષણ પણ જીવવા સમર્થ નથી. માટે મારા પર કૃપા કરો અને મને તમારી સાથે લઈ જાઓ.^{૨૩} હે પુરુષસિંહ! તમે પાછા ન ફરવાને માટે નીકળ્યા છો. હું સમ અને વિષમ સ્થાનોમાં તમારી પાછળ પાછળ આવીશ.^{૨૪}

હે રાજન્! હું તમને છાયાની જમ અનુસરીશ, સદૈવ હું તમારી વશવર્તિની રહીશ. હે નરેશ્વર! હું નિત્ય તમારા પ્રિયહિતમાં તત્પર રહીશ.^{૨૫} હે કમલલોચન રાજન્! તમારા વિના આજથી મને કષ્ટ આપનારી અને દૃઢ્ય શોષનારી આધિ-ઓ પીડવા માંડશે.^{૨૬} મેં અભાગણીએ સા-એ જ'કાઈ જોડાંને જુદાં પાડ્યાં હશે; એથી જ મને આ તમારાથી વિભેગ થયો છે.^{૨૭} હે રાજન્! પતિનો વિરહ પામતાં જ પત્ની એક ક્ષણ પણ જીવે છે, તે પાપિણી નરકમાં હોય તેમ દુઃખમય જ જીવતર કાઢે છે.^{૨૮} હે રાજન્! આગલે અવ-તારે મેં જોડાયેલાં યુગલોને વખૂટાં પાડ્યાં હશે, એટલે તે અવતારમાં અંધ પાપકર્મોથી સંચિત થયેલું દુઃખ આજ તમારા વિયોગરૂપે મારા ઉપર તૂટી પડ્યું છે.^{૨૯} હે રાજ! હું આજથી દર્ભના પાથરણા ઉપર સૂઘશ અને તમારાં જ દર્શનમાં પરાયણ રહી. દુઃખી જીવન ગાળીશ.^{૩૦} હે નરશાહ! તમે મને દર્શન આપો! હે નરેશ્વર! હું દીન અને દુખિયારી છું; હું કરુણ કલ્પાંત કરી રહી છું. હે નરેશ્વર! તમે મને આજ્ઞા આપો.^{૩૧}

કુંતી બોલી:—આ રીતે તે શખને ભેટીને વારંવાર અનેક પ્રકારથી વિલાપ કરી રહી હતી; તે વખતે અંતરિક્ષમાં, રહેલી વાણીએ તેને કહ્યું: 'હે ભદ્રા! તું ઊઠ. જા, તને અહીં વરદાન આપું છું. હે મધુરહાસિની! હું તારે વિષે પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીશ.^{૩૨-૩૩} હે સુંદર કટિવાળી! ઋતુ-સ્નાન પછી આઠમી કે ચૌદમી રાત્રિએ તું મારા શખ સાથે પથારીમાં સૂજ. '૩૪' અંતરિક્ષની વાણીએ તેને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે પુત્ર ઇચ્છ-તી તે પતિવ્રતા ભદ્રા દેવીએ તે વચન અનુસાર ક્યું.^{૩૫} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે શખથી તે દેવીએ ત્રણ શાલ્વો અને ચાર મદ્રો-એ પુત્રોને જન્મ આપ્યો. હે ભરકુલમાં શ્રેષ્ઠ! તપ અને યોગગલ-વાળા એવા તમે પણ એ જ રીતે મન વડે

મારે વિષે પુત્રો ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છો. ^{૩૬,૩૭} ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંભવપર્વમાં 'વ્યુપિતાશ્વઉપાખ્યાન' નામનો અધ્યાય ૧૨૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૨ મો

કુંતીને પુત્રોત્પત્તિની આજ્ઞા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवमुक्तस्तथा राजा तां देवीं पुनरब्रवीत् ।

धर्मविद्वर्गसंयुक्तमिदं वचनमुत्तमम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:—કુંતીએ આમ કહ્યું એટલે રાજાએ કુંતીદેવીને આ ધર્મયુક્ત ઉત્તમ વચન કહ્યું.^૧

પાંડુ બોલ્યા:—હે કુંતી! પૂર્વે વ્યુપિતાશ્વે-તેં કહ્યું તે જ પ્રમાણે ક્યું હતું. કેમકે હે કલ્યાણી! તે દેવતુલ્ય હતો. હવે ધર્મજ્ઞ અને મહાત્મા-ઋષિઓએ આ જે પુરાતન ધર્મતત્ત્વ જોયું છે, તે હું તને કહું છું. તું સાંભળ. હે સુવદના! કહે છે કે, સ્ત્રીઓને અગાઉ કોઈ જાતનું બંધન નહોતું. હે ચારુસ્મિતા! ઇચ્છા પ્રમાણે ધૂમનારી અને વિહાર કરનારી તેઓ સ્વતંત્ર હતી. હે સુભગા! કુમારી-અવસ્થાથી જ તેઓ પતિને ત્યજી વ્યભિચાર સેવતી, તો પણ તે અધર્મ કહેવાતો નહિ; કેમકે હે સુંદરી! પૂર્વે એ જ ધર્મ ગણાતો હતો. તિર્થગૃથોનિમાં જન્મે-લી પ્રબળો (પશુપક્ષીઓ) કામ અને ક્રોધ-થી યુક્ત થઈને આજે પણ તે જ પ્રાચીન ધર્મ-ને અનુસરે છે. હે રંભોર! આ પ્રમાણરૂપ મના-યેલા ધર્મને મહર્ષિઓ માન આપે છે અને ઉત્તર કુરુદેશમાં આજે પણ તે સન્માનિત છે. કારણ કે-તે સનાતન ધર્મ સ્ત્રીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરનારો છે. હે સુહાસિની! પછી આ લોકમાં મર્યાદા હતું. હંમણાં જ સ્થાપિત થઈ છે. તે કોનાથી ને શાથી સ્થાપિત થઈ છે, તે તું મારી પાસેથી વિસ્તાર-

પૂર્વક સાંભળ. અમે સાંભળ્યું છે કે, ઉદાલક નામે એક મહર્ષિ હતા. ^{૮૮} તેમને મુનિ શ્વેતકેતુ નામે પ્રસિદ્ધ પુત્ર હતો. હે કમલપત્રના જ્ઞવી નેત્રવાળી ! તે શ્વેતકેતુ મુનિએ કોપમાં આવીને જે કારણે આ ધર્મમર્યાદા સ્થાપી છે, તે તું મારી પાસેથી સાંભળ. પૂર્વે, કોઈ બ્રાહ્મણે શ્વેતકેતુના પિતાની સમક્ષમાં તેની માતાના બે હાથો પકડયા અને કહ્યું કે, 'આહ, આપણે બે જતાં રહીએ.' પોતાની તે માતાને આ રીતે કોઈ બળપૂર્વક લઈ જતો હોય તેમ લઈ જવાતી બેઠને ઋષિપુત્રથી તે સાંખ્યું ગયું નહિ. તે કોપમાં આવી ગયો. શ્વેતકેતુને આમ ક્રોધિત થયેલા બેઠને તેના પિતાએ તેને કહ્યું ^{૧૦-૧૩} 'બેટા ! તું કોપ ન કરીશ. આ સનાતન ધર્મ છે. પૃથ્વીમાં સર્વ વર્ણોની સ્ત્રીઓ મર્યાદારહિત છે. ^{૧૪} હે પુત્ર ! ગાયોની જેમ સર્વ પ્રજાઓ પોતપોતાના વર્ણોમાં સ્વતંત્ર છે.' ઋષિપુત્ર શ્વેતકેતુ તે ધર્મને સહી શક્યો નહિ. ^{૧૫} હે મહાભાગ્યવતી ! અમે સાંભળ્યું છે કે, ત્યારથી માંડીને તેણે માનવોમાં આ મર્યાદા સ્થાપિત કરી છે-તે મર્યાદા બીજા પ્રાણીઓ માટે નથી. ^{૧૬} આ રહી તે મર્યાદા- 'પતિને તથા બલિયાર કરનારી સ્ત્રીઓને આજીવન બ્રૂણહત્યા જેવું મહા દુઃખદાયી ઘોર પાપ લાગશે. કુમારી-અવસ્થાથી બ્રહ્મચારિણી અને પતિવ્રતા એવી પત્નીને તથા જે પતિ બલિયાર આચરશે, તેને પૃથ્વીમાં એ જ પાપ લાગશે. પુત્રને માટે પતિથી આજ્ઞા પામેલી જે પત્ની તે પ્રમાણે વર્તે નહિ, તેને પણ એ જ પાપ લાગશે.' આમ, હે ભીરુ ! પૂર્વે ઉદાલકના પુત્ર તે શ્વેતકેતુએ બલપૂર્વક આ ધર્મમર્યાદા સ્થાપી છે. હે રંભોર ! અમે સાંભળ્યું છે કે, પુત્રોત્પાદન માટે સૌદારથી આજ્ઞા પામેલી મધ્યંતી પણ વસિષ્ઠ ઋષિ પાસે ગઈ હતી અને તે ભાવવતી-ને તેમનાથી અશ્રમક નામે પુત્ર થયો હતો. ^{૧૭-૨૦} પણ આમ સ્વામીનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી તેણે

પણ એ રીતે ક્યું હતું. હે કમલનેત્રી ! હે ભીરુ ! વંશવૃદ્ધિ માટે કૃષ્ણદ્વેપાયનથી થયેલા અમારા જન્મને પણ તું જાણે છે. હે અનિર્દિતા ! આ સર્વ કારણો બરાબર બેઠને તું મારું આ ધર્મ વચન આચરવાને યોગ્ય છે. હે પતિવ્રતા રાજપુત્રી ! પ્રત્યેક ઋતુમાં સ્ત્રીએ સ્વામીનું ઉલ્લંઘન ન કરવું એ ધર્મને ધર્મજ્ઞો જાણે છે. ઋતુકાળ વિનાના કાળમાં સ્ત્રી સ્વતંત્રતાને યોગ્ય છે, એને સન્ન-જનો પુરાતનધર્મ કહે છે. વળી હે રાજપુત્રી ! વેદજ્ઞો જાણે છે કે, પતિ પત્નીને ધર્મયુક્ત કે અધર્મયુક્ત બે કહે, તે પત્નીએ કરવું બેઠે. ^{૨૩-૨૮} હે સ્તુત્ય ગાત્રવાળી ! હું પુત્રકામનાવાળો છું અને પ્રજનનકાર્યમાં પોતે રહિત થયો છું. હે શુભા ! તને પ્રસન્ન કરવા માટે પુત્રદર્શનની લાલસાવાળો હું લાલ આંગળીથી શોભતી અને કમળપત્રના જ્ઞવી આ અંજલિને શિરે ધારું છું. હે સુકેશિની ! મારી આજ્ઞાથી તું અધિક તપસ્વી એવા બ્રાહ્મણથી ગુણસંપન્ન પુત્રો ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય છે. હે પૃથ્વીનિતંબિની ! તારા કાર્ય-થી હું પુત્રવાનોની ગતિને પામીશ. ^{૨૯-૩૧}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પાંડુએ આમ કહ્યું, એટલે સ્વામીના પ્રિયહિતમાં તત્પર રહેલી તે સુનિતંબિની કુંતીએ શત્રુનગરને છતનારા એ પાંડુને આ ઉત્તર આપ્યો- 'પિતાને ઘેર મને બાળાને અતિથિપૂજનમાં નિયુક્ત કરવામાં આવી હતી. ત્યાં લોકો જમને દુર્બાસા તરીકે જાણે છે, તે ઉત્તમ વ્રતધારી અને ધર્મમાં ભંડા નિશ્ચયવાળા ઉત્તમ બ્રાહ્મણની મેં સેવા કરી હતી. તે જિતાત્મા-ને મેં સર્વ યત્ને સંતુષ્ટ કર્યા હતા. તે ભગવાને મને અલિચારયુક્ત વરદાન આપી મંત્રદાન ક્યું હતું અને મને કહ્યું હતું કે, ^{૩૨-૩૫} આ મંત્રથી તું જે કોઈ દેવને ઘોલાવશે, તે સકામ કે નિઃકામ હશે, તો પણ તને વશ થશે. ^{૩૬} હે રાણી ! તે તે દેવના પ્રસાદથી તેને પુત્ર થશે.' હે ભારત ! તે વખતે પિતૃગૃહમાં તેમણે મને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું. ^{૩૭}

એ પ્રાણણુનું વચન સત્ય જ છે. આ તેનો અવસર આવી ચૂક્યો છે. હે રાજન! તમારી આજ્ઞાથી હું તે મંત્રથી દેવોને આવાહન કરીશ. હે રાજર્ષિ! તેથી આપણને હિતકારી પ્રજા થશે. હે શ્રેષ્ઠ સત્યવાદી! કહો, હું કયા દેવને બોલાવું? આ કાર્યને વિશે હું તમારી આજ્ઞાની રાહ બેતી બેઠી છું એમ તમે જાણો. ૩૮, ૩૯

પાંડુ બોલ્યા:-હે વરારોહા! તું આજ જ યથાવિધિ પ્રયત્ન કર. હે શુભા! તું ધર્મરાજને બોલાવ; કેમકે લોકોમાં તે જ પુણ્યભાગી છે. ક્યારેય આપણે ધર્મ અધર્મ સાથે નહિ જ બેડાય. હે સુંદરી! આ લોક પણ આ ધર્મ છે એમ માનશે. ૪૦, ૪૧ ધર્મે આપેલો તે પુત્ર નિઃસંશય કુરુઓમાં ધાર્મિક થશે અને તેનું મન અધર્મમાં રમશે જ નહિ. ૪૨ હે સુસ્મિતા! આથી ધર્મને મુખ્ય ગણીને તથા નિયમપરાયણ રહીને તું ઉપચાર અને અભિચારથી ધર્મરાજનું આવાહન કર જ. ૪૩

વૈશંપાયન બોલ્યા:-સ્વામીએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે શ્રેષ્ઠ સુંદરીએ ‘ભલે, એમ કરીશ’ એવું કહીને વંદન કયું, પ્રદક્ષિણા કરી અને આજ્ઞા મેળવી. ૪૪

‘હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનિર્ગત સંલક્ષણપર્વમાં ‘કુન્તીપુત્રોત્પત્ત્યનુજ્ઞા’ નામનો અધ્યાય ૧૨૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૩ મો

કુન્તીપુત્રોની ઉત્પત્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સંવત્સરઘટે ગર્ભે ગાંધાર્યા જનમેજય ॥

આહવામાસ વૈ કુંતી ગર્માર્યે ધર્મમચ્યુતમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે જનમેજય!

ધારીને ગર્ભ ધર્યાને એક વર્ષ થયું, ત્યારે ૧૧ એ ગર્ભને માટે અવિનાશી ધર્મરાજને બોલા-

વ્યા. ૧ તે દેવીએ ધર્મરાજને સત્વર બલિદાન આપ્યું અને કુર્વાસાએ પૂર્વે આપેલા મંત્રને વિધિપૂર્વક જાપ કરવા માંડયો. ૨ પછી તે મંત્રના બળથી ધર્મદેવ સૂર્યના જવા વિમાનમાં બેસી જ્યાં કુન્તી જપમાં બેઠી હતી ત્યાં આગ્યા. મલકાઇને તે બોલ્યા: ‘હે કુન્તી! તને હું શું આપું?’ એટલે કુન્તીએ જરા હસીને તેમને કહ્યું: ‘મને પુત્ર આપો.’ ૩, ૪

આમ, યોગમૂર્તિધારી ધર્મ સાથે તે સુંદરી સયોગ પામી અને તેથી પ્રાણીમાત્રને હિતકારી એવો પુત્ર તેને સાંપડ્યો. ૫ ચંદ્ર જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં હતો, આઠમું અભિજિત સુહૃત હતું, સૂર્ય મધ્યાહ્નશે હતો, અતિ પ્રશસ્ત પૂર્ણાતિથિ (સુદ પાંચમ) હતી, તે વખતે કુંતીએ એક અતિ યથસ્ત્રી શ્રેષ્ઠ પુત્રને જન્મ આપ્યો. તે પુત્રનો જન્મ થતાં જ, આકાશવાણી થઈ કે ‘પાંડુનો આ પ્રથમ પુત્ર ધર્મિકશ્રેષ્ઠ, નરોત્તમ, વિક્રમયુક્ત, સત્યવાદી અને પૃથ્વીનો રાજા થશે. ૬-૮ ૫રા, તેજ અને વ્રતથી સંપન્ન તે યુદ્ધિષ્ઠિર નામે પ્રખ્યાત થશે. તે ક્રીતિમાન રાજા થશે અને ત્રણે લોકોમાં વિખ્યાત થશે.’ તે ધાર્મિક પુત્રને પામ્યા પછી પાંડુએ તે કુન્તીને ફરીથી કહ્યું: ‘ક્ષત્રિયો બલમાં મોટા કહેવાય તો તું બલમાં શ્રેષ્ઠ એવો પુત્ર મારો.’ સ્વામીએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કુન્તીએ વાયુનું આવાહન કર્યું. ત્યાં તો મહાબલવાન વાયુ મૃગ ઉપર સવાર થઈ તેની પાસે આવી પહોંચ્યો. અને બોલ્યા: ‘હે કુન્તી! તને શું આપું? તારા હૃદયમાં જે હોય કહે.’ લગ્નયુક્ત થઈને તે હસીને બોલી: ‘હે સુરશ્રેષ્ઠ! બળવાન, મહાકાય અને સર્વનાં અસિમાન ગાળે એવો એક બળવાન પુત્ર મને આપો.’ એટલે વાયુથી ભયંકર પરાક્રમવાળો અને મોટા હાથવાળો ભીમ જન્મ્યો. તે મહાબલવાન જન્મ્યો, ત્યારે અંતરિક્ષથી વાણી થઈ કે, ‘હે ભારત! આ જે બાળક જન્મ્યો છે, તે સર્વ બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ થશે.’ ૧ વૃકાદર

જન્મ્યો તે જ વખતે આ એક ભારે આશ્ચર્ય થયું હતું. ૯-૨૫ માતાના યોગામાંથી જાછળી પડીને તેણે પોતાનાં ગાત્રોથી શિલાને ચૂર્ણ કરી નાખી હતી. (એક વખતે કુન્તીના યોગામાં ભીમ સુતેલો હતો તે વખતે તેણે વાધ જોયો) વાધને જોઈને કુન્તી એકદમ ઊભી થઈ, પોતાના યોગામાં વૃકાદર સૂતો છે તેનું તેને સાંભરણ જ ન રહ્યું. આથી, તે વજ્રકાય કુમાર પર્વત ઉપર પહોંચ્યો. પડતાં વાર જ, તેણે પોતાનાં અંગોથી તે પર્વતના સેંકડો ચૂરા કરી નાખ્યા. આમ શિલાની કચ્ચર થયેલી જોઈને પાંડુ વિસ્મય પામ્યા. ૧૧-૧૮ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! હે પૃથ્વીનાથ! જ દિવસે ભીમ જન્મ્યો, તે જ દિવસે દુર્યોધન પણ હસ્તિનાપુરમાં જન્મ્યો હતો. ૧૨ વૃકાદર ભીમ જન્મ્યો ત્યારે પાંડુએ કરીને આ પ્રમાણે વિચાર્યું: 'લોકમાં શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તમ એવો પુત્ર મને કેમ કરીને મળે? ૨૦ આ ભૂમંડળ, દેવ અને પુરુષાર્થ એ બંને ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે. તેમાં યથાકાલે અને યથાવિધિએ પ્રયત્ન કર્યાંથી દેવ પ્રાપ્ત થાય છે. અને સાંભળ્યું છે કે, તે ઇન્દ્ર દેવાના પ્રધાન સ્વામી છે. તે બલ અને ઉત્સાહ, વીર્ય અને પ્રભાવમાં અજોડ તથા અમાપ છે. હું તે મહાબલવાનને તપથી પ્રસન્ન કરીશ અને તેમનાથી પુત્ર મેળવીશ. તે મને જ પુત્ર આપશે, તે શ્રેષ્ઠ જ થશે. તે રણમાં મર્ત્યો અને અમર્ત્યોને હણશે. તો કર્મ, મન અને વચનથી હું મહાન તપ કરું. ૨૧-૨૪ પછી કુરુવંશી પાંડુમહારાજ મહર્ષિઓ સાથે મંત્રણા કરીને કુન્તીને શુભ સંવત્સર વ્રત આચરવા આજ્ઞા આપી. ૨૫ મહાબાહુ પોતે પણ એક પગે ઊભા રહ્યા. હે ભારત! દેવાના દેવ તે ઈશ્વરની આરાધના કરવાને માટે ધર્મભ્રમો પાંડુ સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધી પરમ સમાધિ-યુક્ત રહીને ઉગ્ર તપ તપવા લાગ્યા. ૨૬, ૨૭ લાંબે કાળે ઇન્દ્ર તેમની પાસે આવ્યા અને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા: ૨૮

ઇન્દ્ર બોલ્યા:—તણે લોકમાં વિખ્યાત બ્રાહ્મણો, ગાયો અને મિત્રોનો અર્થસાધક, દુષ્ટ દંદથીઓને શોક આપનાર, સગાંસંબંધીઓને હર્ષાવનાર અને સર્વ શત્રુઓનો વિનાશ કરનાર એવો શ્રેષ્ઠ પુત્ર હું તમને આપીશ. મહાત્મા ઇન્દ્રે કૌરવરાજને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે દેવરાજના વચનનું સ્મરણ કરીને તે ધર્માત્માએ કુન્તીને કહ્યું કે, 'હે કલ્યાણી! તારો ભાગ્યબાનુ જાગ્યો છે. દેવેશ્વર ઇન્દ્ર પ્રસન્ન થયા છે. ૨૯-૩૧ તારા સંકલ્પ પ્રમાણે તે તને પુત્ર આપવા ઇચ્છે છે. હે સુશ્રોણી! દેવી કર્મ કરવાવાળો, અરિદમન, યશસ્વી, નીતિમાન, મહાત્મા, સૂર્ય જેવો તેજસ્વી, અપરાજ્ય, ક્રિયાવાન, અતીવ અદ્ભુત દર્શનવાળો અને જ્ઞાતેજના ધામરૂપ એવો પુત્ર તું ઉત્પન્ન કર. દેવરાજની કૃપા થઈ છે. હે શુચિસ્મિતા! તું તેમનું આહવાહન કર. ૩૨-૩૪

વૈશંપાયન બોલ્યા:—તેણે આમ કહ્યું, ત્યારે તે યશસ્વિની કુંતીએ મંત્રથી ઇન્દ્રનું આહવાહન કર્યું. ત્યાં દેવરાજ આવ્યા અને તેમણે અર્જુનને ઉત્પન્ન કર્યો. તે કુમાર જન્મ્યો એટલે તુરતજ મહાગંભીર ધોરવાળી આકાશને ગળવતી ગેબી વાણી થઈ. આશ્રમવાસીઓ અને સર્વ ભૂતોનાં સાંભળતાં તે વાણીએ સુસ્મિતા કુન્તીને બોલાવી અને આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કે, 'હે કુન્તી! કાર્ત્તવીર્યના જેવો વીર્યવાન, શિવના જેવો પરાક્રમી અને ઇન્દ્રના જેવો અજ્યે, એવો આ તારો પુત્ર તારો વંશ વિસ્તારશે. વિષ્ણુએ જન્મ પૂર્વે અદિતિની પ્રીતિ વધારી હતી, તેમ વિષ્ણુતુલ્ય આ અર્જુન તારી પ્રીતિ વધારશે. એ મન્દ્ર દેશને, સોમક સાથે કુરુદેશને, તેમજ ચેદિ, કાશી અને કુરુ દેશોને વશમાં લાવશે, તેમજ કૌરવવંશની રાજ્યસશ્મીને ધારણ કરશે. ૩૫-૪૦ એના બાહુબલથી અગ્નિ ખાંડવત્રનમાં સર્વ પ્રાણીઓને મેદથી પરમરૂપિ પામશે. ૪૧ તે મહા બલવાન આમસ્વામીઓ અને મહીપાલોને જીતીને ભાઈઓ સાથે ત્રણ અશ્વમેધ

યજ્ઞો કરશે.^{૪૦} હે કુન્તી ! મહાયશસ્ત્રી અને વીર્ય-
વાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આ પુત્ર પરશુરામ અને
વિષ્ણુના જ્યોત્સ્ના પરાક્રમી થશે.^{૪૧} તે યુદ્ધમાં મહાદેવ
સંકરને પ્રસન્ન કરશે. આમ પ્રસન્ન થયેલા તે દેવા-
ધિદેવ પાસેથી એ પાશુપત અસ્ત્ર મેળવશે.^{૪૨} ઇન્દ્ર-
ની આજ્ઞાથી તારો આ મહાબાહુ પુત્ર દેવોનો
દ્રેષ કરનારા નિવાતકવય નામના દૈત્યોનો વધ
કરશે.^{૪૩} તે સર્વ દિવ્ય અસ્ત્રોને પ્રાપ્ત કરશે. તે પુરુ-
ષસિંહ, ગયેલી લક્ષ્મીને ફરી લાવશે.^{૪૪}

પુત્રના જન્મ વખતે કુન્તીએ આ અતિ અદ્વ-
લુત વાણી સાંભળી. મોટેથી ઉચ્ચારાયેલી તે
વાણીને સાંભળીને શતશૃંગ ઉપર રહેનારા તપ-
સ્વીઓને તેમજ આકાશમાં વસનારા ઇન્દ્રાદિ
દેવસમૂહોને અત્યંત આનંદ થયો. આકાશમાં
કુંડલિના ઘેરા ઘોષ ગાળ્યા અને પુષ્પવૃદ્ધિ સાથે
મહા હર્ષનાદ ઊઠી આવ્યો.^{૪૫-૪૬} દેવોના ગણો-
એ એકઠા થઈ પૃથ્વાપુત્રનું પૂજન કર્યું. વળી, કદૂના
પુત્રો, વિનતાના પુત્રો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, સર્વ
પ્રજાપતિઓ, તેમજ ભરદ્વાજ, કર્ણપ, ગૌતમ,
વિશ્વામિત્ર, જમ્બવતિ, વસિષ્ઠ તથા સૂર્ય નદ
થયા હતા, ત્યારે ઉદય પામેલા ભગવાન અગ્નિ-
એ સમર્પિંઓ પણ ત્યાં આવ્યા.^{૪૭, ૪૮} મરીચિ,
અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કહુ, દક્ષ પ્રજાપતિ,
તેમજ ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ પણ ત્યાં
આવ્યાં. દિવ્ય માલા અને વસ્ત્રો ધારણ કરેલા
તેમજ સર્વ અલંકારોથી વિભૂષિત થયેલા અપ્સ-
રાઓના તે સમૂહો અર્જુનનાં ગાન કરવા લાગ્યા
અને નૃત્ય કરવા મંડ્યા.^{૪૯, ૫૦} વળી ત્યાં ચારે
બાજુએ મહર્ષિઓ જપ કરવા લાગ્યા. શ્રીમાને
તુમ્બુરુ ગાંધર્વો સાથે ગાન ગાવા લાગ્યા. ભીમ-
સેન, ઉગ્રસેન, ભીષ્મચંદ્ર, અનંધ, ગોપતિ, ધૃતરાષ્ટ્ર,
સૂર્યવર્ચા, આઠમો યુગપ, તણુપ, કાશ્યપ, નંદિ,
ચિત્રરથ, તેરમો શાલિશિરા, ચૌદમો પર્ણવ્ય,
પંદરમો કલિ, સોળમો, નારદ, તેમજ ઋત્વા,
બૃહત્વા, બૃહક, મહામનવાળો કરાલ, પ્રજાચારી

સુવર્ણ નામે પ્રસિદ્ધ બહુશુણ, વિશ્વાનસુ, ભ્રમન્યુ,
સુચન્દ્ર, શરુ અને ગીત તથા માધુરીથી સંપન્ન
એવા પ્રસિદ્ધ હાહા અને હુહુ-એ દેવગાંધર્વો હે
રાજન્ ! ત્યાં ગાન કરવા લાગ્યા.^{૫૧-૫૨} વળી, વિ-
શાલ લોચનવાળી અને સર્વ અલંકારોથી વિભૂષિત
થયેલી મહાભાગ્યવતી અપ્સરાઓ પ્રસન્ન થઈને
ત્યાં ગાન અને નૃત્ય કરવા લાગી.^{૫૩} અનૂયાના,
અનવદ્ધા, શુણુમુખ્યા, શુણુવરા, અદ્રિકા, સોમા,
મિશ્રકશી, અલબુધા, મરીચિ, શુચિકા, વિષુ-
ત્પર્ણા, તિલોત્તમા, અંબિકા, લક્ષણા, ક્ષેમા,
દેવી, રમ્ભા, મનોરમા, અસિતા, સુબાહુ, સુ-
પ્રિયા, વપુ, પુકરીકા, સુગન્ધા, સુરસા, પ્રમાથિ-
ની, કામ્યા અને શરદ્વતી એ સૌ ટોળે મળીને
ત્યાં નૃત્ય કરવા લાગી. વળી મેનકા, સહજન્યા,
કર્ણિકા, પુનિકશ્યલા, ઋતુશ્યલા, ધૃતાચી, વિ-
શ્વાચી, પૂર્વચિત્તી, ઉમ્મદોચા, પ્રમદોચા એ દશ
તથા અગિયારમી ઉર્વશી-એ સર્વ વિશાલનેત્રી-
અપ્સરાઓ ત્યાં ગાન કરવા લાગી. ધાતા, અર્થ-
મા, મિત્રવરુણ, અંશ, ભગ, ઇન્દ્ર વિવસ્વાન, પૂષા,
ત્વષ્ટા, સવિતા, પર્ણવ્ય અને વિષ્ણુ-એ બાર આ-
દિઓ કહેવાયા છે. તે સૌ ત્યાં આકાશમાં વિરા-
જીને પાંડુપુત્રનો મહિમા વધારવા લાગ્યા.^{૫૪-૫૫}
હે પરંતપ પૃથ્વીપતિ ! મૃગવ્યાધ, સર્પ, મહા-
યશસ્વી નિર્ઋતિ, અજ, એકપાદ, અહિર્બુધ્ન્ય,
પિનાકી, દહન, ઈશ્વર, કપાલી, સ્થાણુ અને ભગ-
વાન ભગ, એ સર્વ રુદ્રો ત્યાં આવ્યા હતા.^{૫૬, ૫૭}
અશ્વિનીકુમારો, આઠ વસુઓ, મહાબલવાન
બે મરુતો, વિશ્વદેવો તેમજ સાંધે ત્યાં આસપાસ
ભ્રમતા હતા.^{૫૮} વળી કર્કોટક સર્પ, વાસુકિ નાગ,
કચ્છપ, કુંડ અને મહા સર્પ તક્ષક-એ તેમજ તપો-
યુક્ત, મહાકોષ્ઠી અને મહાબળવાન બીજા અનેક
નાગો ત્યાં આવ્યા હતા.^{૫૯, ૬૦} તેમજ તાર્ક્ષ્ય, અરિ-
દ્ધનેમિ, ગરુડ, અસિતદંબજ, અરુણ અને આરુણ
એ વિનતાપુત્રો ત્યાં આવ્યા હતા.^{૬૧} વિમાનમાં
અને ગિરિશૃંગ ઉપર બેઠેલા તે સર્વ દેહસમૂહોને

તપમાં સિદ્ધ એવા મહર્ષિઓએ જ એવા, બીજા માણસો તેમને બેઈ શક્યા ન હતા.^{૭૪} તે મહાન આશ્ચર્ય બેઈને સુનિશ્ચેષ્ટો વિસ્મિત થયા અને ત્યારથી પાંડવો પ્રત્યે અધિક પ્રીતિ રાખવા લાગ્યા.^{૭૫} મહાયશસ્વી પાંડુએ પુત્રના લોભથી ક્રીને એ ધર્મપત્ની કુન્તીને કહેવાને ઇચ્છ્યું; પણ કુન્તીએ તેને આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો:^{૭૬} 'શાસ્ત્રકારો આપકાલમાં પણ ચોથા પ્રસવને ઇષ્ટ કહેતા નથી. એમ ચોથી વાર પ્રસવ કરનારી સ્ત્રી સ્વૈરિણી થાય.^{૭૭} પછી પાંચમી વારે તો તે વેર્યા જ ગણાય. તમે આ ધર્મને બાળો છો, છતાં તેનું ઉલ્લંઘન કરીને તમે આમ આમ ભાન વિનાનાની જમ મને પુત્રને માટે કેમ કહો છો?'^{૭૮-૭૯}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સભવપર્વમાં 'પાંડવોત્પત્તિ' નામનો અધ્યાય ૧૨૩ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૪ મો

નકુલ અને સહદેવનો જન્મ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

કુંતીપુત્રેષુ જાતેષુ ઘૃતરાષ્ટ્રાત્મજેષુ ચ ।

મદ્રરાજસુતા પાંડુ રહો વચનમવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:—કુન્તીપુત્રો અને ઘૃતરાષ્ટ્રપુત્રો જન્મતાં, મદ્રરાજની પુત્રી માદ્રીએ પાંડુને એકાંતમાં આ વચન કહ્યું.^૧ 'હે પરંતપ! તમે પુત્રોત્પાદન માટે અસમર્થ થયા છો, તેનો મને સંતાપ નથી. હે નિષ્પાપ! શ્રેષ્ઠતાને યોગ્ય એવી હું કુન્તીથી નિત્ય અશ્રેષ્ઠ રહું છું, તો પણ મને બેદ નથી.^૨ હે કુરુનન્દન નૃપતિ! વળી ગાંધારીને સો પુત્રો થયા છે તે સાંભળીને પણ મને દુઃખ થયું નથી;^૩ પણ મને આ મહાદુઃખ છે. હું અને કુંતી બંને સમાન છીએ. તો ય મને વાંઝ્યાપણું રહ્યું છે.^૪ સદ્ભાગ્યની વાત છે

કે, મારા સ્વામીને હવે કુન્તીથી ય સંતતિ છે. કુન્તીરાજપુત્રી મારામાં પુત્ર સંતતિ થાય એમ કરે, તો મારા ઉપર કૃપા થશે અને તમારું પણ હિત થશે.^૫ કુન્તીસુતા શોક હોવાથી હું તેને કહેતાં અકળાઈ છું. તમે જો મારા ઉપર પ્રસન્ન હો, તો તમે પોતે જ તેને પ્રેરો.'^૬

પાંડુ બોલ્યા:—હે માદ્રી! મને ય એ વસ્તુ નિત્ય ઘોળાયાં કરે છે; પણ તે અનુકૂળ કહેશે કે પ્રતિકૂળ કહેશે, એ વિચારથી હું તને કહેવાને હિંમત કરતો નહોતો. તારો આ વિચાર બાળીને હું હવે પ્રયત્ન કરીશ. હું માનું છું કે, કુન્તી મારું કહ્યું ચોક્કસ સ્વીકારશે.^{૭,૮}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—પછી પાંડુએ ક્રીથી કુન્તીને એકાંતમાં આ પ્રમાણે કહ્યું: 'તું મારા કુલની સંતતિવૃદ્ધિ કર અને લોકનું પ્રિય કર. હે કલ્યાણી! મારા પોતાના અને પૂર્વજોના પિંડોનો નાશ ન થાય તે સારું તું મારા પ્રિય માટે આ ઉત્તમ કલ્યાણકાર્ય કર.^{૧૦} વળી યશને માટે પણ તું આ દુષ્કર કાર્ય કર. આધિપત્ય મેળવીને પણ ઇન્દ્રે યશને માટે યજ્ઞો યજ્યા હતા. હે ભાવિની! આથી મંત્રવેતા બ્રાહ્મણો યશને માટે જ કઠોર તપ તપી યુરુઓના પાદ સેવે છે.^{૧૧,૧૨} વળી સર્વ રાજર્ષિઓ તેમજ તપસ્વી ધનવાળા બ્રાહ્મણો યશને સારું નાનાંભોટાં દુર્ઘટ કાર્યો કરે છે.^{૧૩} તો હે અનિન્દિતા! સંતતિરૂપી નૌકાથી તું આ માદ્રીને તાર અને તેને પુત્રરૂપી ભાગ આપીને તું પરમ શ્રીતિને પ્રાપ્ત કર.^{૧૪} પાંડુએ આમ કહ્યું, એટલે કુન્તીએ માદ્રીને કહ્યું: 'તું એક વાર ડાઈ દેવનું ચિંતન કર; તેથી તને ચોક્કસ યોગ્ય પુત્ર થશે.' પછી માદ્રીએ વિચારીને મનથી બે અશ્વિનીકુમારોનું સ્મરણ કયું. તે બેઉએ આવીને તેને વિશે નકુલ અને સહદેવ નામે પૃથ્વી પર રૂપમાં અન્નેડ એવા બે બેડિયા પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા.^{૧૫,૧૬} તે બેડપુત્રો જન્મતાં જ આકાશચાણી યઈ કે, 'સન્ન, યુલુ અને રૂપથી

સંપન્ન આ બે પુત્રો અશ્વિનીકુમારોથી પણ
અધિક થશે; તેઓ રૂપસંપત્તિ તથા તેજથી
અત્યંત પ્રકાશશે. ૧૭, ૧૮

હે પૃથ્વીપતિ ! પછી ચતુર્થગંગાસીંચાએ
તેમનાં કર્મ અને ભક્તિ જોધને આશીર્વાદ સાથે
તેમનાં નામ પાડ્યાં. ૧૯ તેમણે મોટાનું યુધિષ્ઠિર,
વચેટનું ભીમસેન અને ત્રીજાનું અર્જુન એમ
કુન્તીના ત્રણ પુત્રોનાં નામ રાખ્યાં. ૨૦ તે પ્રસન્ન-
ચિત્ત વિપ્રોએ માદ્રીના પુત્રોમાં આગળ જન્મે-
લાનું નકુલ અને પછી જન્મેલાનું સહદેવ-
નામ કહ્યાં. તે કુરુશ્રેષ્ઠ પાંડુપુત્રો વરસ વરસને
ગાળે જન્મ્યા હતા, તેા પણ તે મહાસત્તથાળી,
મહાવીરવાન, મહાબલવાન અને મહા પરાક્રમ-
વાન પુત્રો બાણે પાંચ વર્ષના હોય તેમ શોભતા
હાજ્યા. ૨૧, ૨૨ દેવતા જવા તે મહાતેજસ્વી પુત્રોને
જોધને પાંડુ પરમ સંતોષ પામ્યા અને પરમ
આનંદ માનવા હાજ્યા. તે પાંડુપુત્રો ચતુર્થગ-
ંગા પર રહેતા સૌ ઋષિઓના તેમજ મુનિપત્ની-
ઓના પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. પાંડુએ ક્રીડાથી
જ્યારે માદ્રીને પુત્ર આપવા માટે કુન્તીને એક
વાર એકાન્તમાં કહ્યું, ત્યારે હે રાજન ! સતી
કુન્તીએ તેને ઉત્તર આપ્યો : 'એક વાર કહેતાં,
તેણે આ જોડપુત્રો મેળવ્યા, તેથી હું કઠાર્થ
હું. ૨૩-૨૪ એનાથી હારવાનો મને ભય લાગે છે.
કપટી સ્ત્રીઓની આવી ગત હોય છે. હું મૂર્ખ
જણતી નહોતી કે જે દેવને બોલાવ્યાથી બે
પુત્રો થાય છે. આથી તમારે મને આજ્ઞા ન કરવી.
એ હું તમારી પાસેથી માગી લઉં છું. ૨૭, ૨૮

આ રીતે, પાંડુને દેવે દીધેલા મહાબલવાન,
શ્રીર્તિમાન અને કુરુવંશને વધારનાર પાંચ પુત્રો
થયા. હવે શુભ લક્ષણવાળા, ચંદ્રના જેવા પ્રિય
દર્શનવાળા, સિંહના જેવી ખુમારીવાળા, મહા
આપવાળા, સાવજના જેવા પરાક્રમવાળા, વન-
રાજના જેવી ગતિવાળા, કેસરીના જેવી ડોકવાળા
અને દેવના જેવા વિક્રમવાળા તે માનવેન્દ્રો વૃદ્ધિ

પામવા હાજ્યા. ૨૯, ૩૦ ત્યાં પવિત્ર હિમાલય
પર્વતને વિશે વૃદ્ધિ પામતા તેઓ ત્યાં આવતા
મહર્ષિઓને વિસ્મય જગાવતા હતા. ૩૧ જેમ
પાણીમાં કમલો ખીલી આવે, તેમ આ પાંચ
અને સૌ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો એમ એકસો પાંચ કુરુ-
વંશને વધારનારાઓ થોડાજ કાળમાં મોટા
થઈ ગયા. ૩૨

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
સંભવપર્વમાં 'નકુલસહદેવોત્પત્તિ'
નામનો અધ્યાય ૧૨૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૫ મો

પાંડુરાજનું અવસાન

॥ વૈશંપાયન ક્વાચ ॥

દર્શનીયાંસ્તતઃ પુત્રાન્ પાણ્ડુઃ પશ્ચ મહાવને ।
તાન્ પશ્યન્ પર્વતે રમ્યે સ્વવાહુચ્છલમાશ્રિતઃ ॥૧॥
વૈશંપાયન બોલ્યાઃ-પોતાના પાંચ દર્શ-
નીય પુત્રોને જોતા પાંડુરાજ પોતાના બાહુ-
બલને આશ્રિત રહીને રમ્ય પર્વતના મહાવનમાં
રહેતા હતા. ૧ એક વાર, વનને પુષ્પિત કરનારા
અને પ્રાણીમાત્રને મોહની લગાડનારા ચૈત્રવૈશા-
ખના વસંતકાળમાં પાંડુરાજ પત્ની સાથે વન-
માં ફરી રહ્યા હતા. ૨ પલાશો, તિલકો, આંબા-
ઓ, ચંપકો, પારિલદ્રો અને કૃણા તથા પુષ્પો-
ની સમૃદ્ધિવાળાં બીજાં અનેક વૃક્ષો, વિવિધ જલા-
શયો તેમજ પક્ષિનીઓ-એ બધાંથી શોભી રહેલા
તે વનને જોધને પાંડુના અંતરમાં કામવિકાર
ઉત્પન્ન થયો. ૩, ૪ ત્યાં શુભ વસ્ત્રથી ઝગી રહેલી
એકલી માદ્રી, દેવની જેમ પ્રસન્ન મનથી વિચરી
રહેલા તે રાજાને અનુસરી રહી હતી. ૫ તે સૂક્ષ્મ-
વસ્ત્રવાળી એ માદ્રીને જોતાં જ ગહન વનમાં દવ
કાટી નીકળે તેમ રાજાનો કામ ભ્રમણી શરૂ થયો. ૬
તે કમલનેત્રીને એકલી એકાન્તમાં જોધને રાજ
કામથી પરવશ થઈ ગયા અને તે કામના વેગને
રોકી શક્યા નહિ. ૭ આથી, રાજાએ એકાન્તમાં

રહેલી એ માદ્રીને બલપૂર્વક પકડી લીધી. રાણી શાપથી કાંપી રહી હતી, તેણે રાજને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે વાર્યા પણ ખરા. પરંતુ રાજ તો કામથી સર્વાંગે ઘેરાયેલા હતા. તેમણે પેલા શાપનું ભાન જ ન રાખ્યું અને બલપૂર્વક માદ્રી સાથે મૈથુનધર્મ આચર્યો. આમ હે કૌરવ્ય ! વિધિના દોરાયેલા તે રાજએ શાપજન્ય ભયને છોડી દીધો અને પોતાના જીવિતના અંત માટે કામને વશ થયા. ૧૦ સાક્ષાત્ કાલે જ તે કામ-વિવશની બુદ્ધિ મૂંઝવી નાખી હતી અને ઇન્દ્રિય સમસ્તને મથી નાખીને તે બુદ્ધિ ચેતના સાથે નાશ પામી હતી. ૧૧ આથી તે પરમ ધર્માત્મા કુરુનંદન પાંડુ, પોતાની પત્ની માદ્રી સાથે સંગ કરીને તત્કાલ કાલધર્મને પામ્યા. ૧૨

પછી માદ્રી મરણ પામેલા રાજને આલિંગન આપીને ફરીફરીને દુઃખના પોકાર પાડવા લાગી. એટલે કુન્તી તેના પુત્રો અને બે માદ્રીપુત્ર પાંડવો, એ સૌ જ્યાં રાજ અવસાન પામ્યા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. ૧૩, ૧૪ હે રાજન ! દુઃખાતુર માદ્રીએ કુન્તીને આ વચન કહ્યું : 'તમે એકલાં જ અહીં આવો, પુત્રોને ત્યાં જ ઊભા રહેવા દો.' ૧૫ તેનું એ વચન સાંભળીને કુન્તીએ પુત્રોને ત્યાં જ રાખ્યા અને 'હાય હું હણીઈ ગઈ !' તેવી ચીસ પાડતી તે એકદમ ત્યાં દોડી આવી. ૧૬ પાંડુને અને માદ્રીને ધરણીતલ ઉપર પોઢેલાં બેઠને કુન્તી સર્વાંગે શોકગ્રસ્ત થઈ ગઈ અને અત્યંત દુઃખ-પૂર્વક આમ વિકાપ કરવા લાગી. ૧૭ 'જિતાત્મા વીરનું હું સદા જાતન કરતી હતી. તે વનવાસી મુનિનો શાપ બજાતાં છતાં, તેમણે કેમ કરીને તારા ઉપર આક્રમણ કર્યું ?' ૧૮ ઓ માદ્રી ! સાચે જ તારે રાજને રોકવા બેઠેલા હતા. તેને બદલે તે રાજને એકાંતમાં શા માટે લોભાવ્યા ? ૧૯ શાપની શોચનામાં તે હંમેશાં દીન રહેતા હતા. તને એકાન્તમાં પામીને તેમને કેમ કરીને કામ-હર્ષ થઈ આવ્યો ? ૨૦ હે બાહુલીકી ! તું ધન્ય

છે, મારા કરતાં તું બડલાગી છે; કેમકે તું કામથી પ્રહર્ષ પામેલા રાજનનું મુખ જોવા પામી છે. ૨૧

માદ્રી બોલી:—હે દેવી ! મેં તો વિકાપો કરીને અનેક વાર તેમને વાર્યા, પણ બાણે ભાગ્ય-ને જ સાચું ફેરવતું હોય તેમ તેમણે પોતાની બાતને રોટ્ટી નહિ. ૨૨

કુન્તી બોલી:—હું વહી ધર્મપત્ની છું; માટે મુખ્ય ધર્મદ્વલ મને જ મળવું જોઈએ. હે માદ્રી ! અવશ્ય ખનનારી વાતથી તું મને રોટ્ટીશ નહિ. ૨૩ હું અહીં મૃત્યુને વશ થયેલા સ્વામીનું અનુગમન કરીશ. બક, તું એમને છોડી દે અને આ પુત્રોનું પાલન કર. ૨૪

માદ્રી બોલી:—ચુદ્ધમાં પાછી પાની ન કર-નારા એ પતિને હું જ અનુસરીશ, કેમકે કામ-થી હું તમ થઈ નથી. તમે મોટાં છો, માટે મને રજા આપો. ૨૫ આ ભરતશ્રેષ્ઠ કામથી મારો જ સંગ કરીને મૃત્યુવશ થયા છે. તો પછી યમલોકમાં હું એમના તે કામને કેમ નિર્ભૂળ કરી નાખું ? ૨૬ વળી હે આર્યા ! તમારા પુત્રોને વિશે હું વિશેષ વર્તન ન રાખી શકું તો મને પાપ લાગે. ૨૭ હે કુન્તી ! તમે મારા પુત્રોને વિશે સ્વપુત્રની જમ વર્તજો. આ રાજ મારી જ કામના કરતાં કરતાં મરણશરણ થયા છે. ૨૮ એટલે રાજના શરીર સાથે આ મારા કલેવરને પણ સારી રીતે ઢાંકીને કૂંચી મૂકજો. હે આર્યા ! તમે મારું આટલું પ્રિય કરો. ૨૯ પુત્રોને વિશે તમે સાવધાન રહેજો. તમે મારાં હિતકારી થાઓ. આથી બીજું મારે કંઈ કહેવાનું હોય એમ હું જોતી નથી. ૩૦

વૈશંપાયન બોલ્યા:—આમ કહીને તે યશ-સ્વિની ધર્મપત્ની મદ્રારાજની પુત્રીએ ચિતાના અગ્નિમાં રહેલા તે નરશ્રેષ્ઠનું તરત જ અનુ-ગમન કર્યું. ૩૧

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત સંલવપર્વમાં 'પાંડુપરમ' નામનો અધ્યાય ૧૨૫ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૬ મો

પાંડવો હસ્તિનાપુરમાં

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પાંડોરુપરમં દૃષ્ટા દેવકલ્પા મહર્ષયઃ-૧

તતો મંત્રવિદઃ સર્વે મંત્રયાન્નકિરે મિથઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-પાંડુનું શત્રુ થયેલું જોઈને, દેવ જવા સર્વ મંત્રવેતા મહર્ષિઓએ અંદરઅંદર મંત્રણા કરી.^૧

તપસ્વીઓ ઓલ્યા:-તે મહાયશસ્ત્રી મહાત્મા રાજ્ય અને રાષ્ટ્રને છોડીને આ સ્થાનમાં તપ તપી, તપસ્વીઓનું શરણ પામ્યા હતા.^૨ તે પાંડુ રાજ પોતાની પત્ની અને હમણાં જ જન્મેલા પોતાના પુત્રોને, તમારી આગળ થાપણ તરીકે સોંપી સ્વર્ગે ગયા છે.^૩ માટે એ મહાત્માના પુત્રોને, પત્નીને તેમજ દેહાવશેષને લઈને આપણે તેમના રાજ્યમાં પહોંચાડવાં એ જ આપણો ધર્મ છે.^૪

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-દેવ જવા તે મહર્ષિઓએ આ પ્રમાણે પરસ્પર મંત્રણા કરી. પછી તે ઉદારચિત્ત સિદ્ધ મહર્ષિઓએ પાંડુપુત્રોને આગળ રાખીને હસ્તિનાપુર નગરમાં જવાનો તેમજ પાંડવોને ભીષ્મ અને ધૃતરાષ્ટ્રને સોંપવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો.^{૫,૬} પછી તરતજ તે તપસ્વીઓ પાંડુની પત્ની કુંતીને, પાંડુના પુત્રોને તેમજ પાંડુ અને માદ્રીના દેહશેષોને લઈને નીકળ્યા.^૭ જ નિત્ય પુત્રવત્સલ કુંતી પૂર્વે સુખી હતી, તેને આજે લાંબા રસ્તો કાપવાનો આવ્યો; તો પણ તેણે તેને ટૂંકાજ માન્યો.^૮ તે યશસ્વિની ટૂંક વખતમાં જ કુરુજંગલ દેશમાં આવી પહોંચી અને રાજધાનીના મુખ્ય દરવાજે આવી ઊભી રહી.^૯

ત્યાં આવી તપસ્વીઓએ દ્વારપાલને કહ્યું: 'પાંડુપુત્રો, કુંતી અને અમે આવ્યા છીએ તેની નાજને ખબર કરો.' તેમણે ક્ષણમાત્રમાં જઈ

સભામાં જાણ કરી.^{૧૦} હજારો ચારણો અને મુનિઓનું હસ્તિનાપુરમાં આગમન થયેલું સાંભળીને લોકોને આશ્ચર્ય થયું.^{૧૧} સૂર્ય જાગતાં વારજ સર્વ નગરવાસીઓ, પોતાની પત્નીઓની સાથે બાળકોને આગળ તેડીને, તપસ્વીઓને જોવા સાર બહાર નીકળી આવ્યા.^{૧૨} શ્રીઓના સમૂહો અને ક્ષત્રિયોના સંઘો વાહનોના વૃન્દમાં બેસીને નીકળ્યા. બ્રાહ્મણોની સાથે બ્રાહ્મણોની પત્નીઓ પણ નીકળી.^{૧૩} ત્યાં વૈશ્યો અને શૂદ્રોનો મોટો મેળો જમ્યો. ત્યારે કોઈએ ઈર્ષ્યા ન કરી અને સૌ કોઈ ધર્મબુદ્ધિવાળા થયા.^{૧૪} વળી શાન્તતુપુત્ર ભીષ્મ, સોમદત્ત, બાહ્લીક, પ્રહાયકુ રાજર્ષિ ધૃતરાષ્ટ્ર, દાસીપુત્ર વિદુર પોતે અને તે દેવી સત્યવતી તથા યશસ્વિની કૌસલ્યા, તેમજ રાજરાણીઓથી વીંટાયેલી ગાંધારી-એ સૌ બહાર આવ્યાં.^{૧૫,૧૬} વિચિત્ર અલંકારો સજ્જલા દુર્યોધન આદિ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો પણ બહાર નીકળ્યા.^{૧૭} તે મહર્ષિઓને જોઈને સર્વ કૌરવોએ અને પુરોહિતોએ તેમને શિર ઢાળી વંદન કર્યાં અને પછી તેમની પાસે બેઠા.^{૧૮} એ જ રીતે તેમને મસ્તક ઢાળીને વંદન કરીને તથા પ્રણામ કરીને, સર્વ નાગરિકા અને ગ્રામવાસીઓ ભૂમિ ઉપર તેમની પાસે બેઠા.^{૧૯}

પછી હે પ્રભુ! તે જનસાગરને સર્વ રીતે શાંત જોઈને, ભીષ્મે તે મહર્ષિઓનું અર્ધ તથા પાદ-થી યથાન્યાય પૂજન કર્યું અને તેમને રાષ્ટ્ર તથા રાજ્ય વિશે નિવેદન કર્યું.^{૨૦,૨૧} પછી તેમનામાંના સૌથી વિશેષ વૃદ્ધ એવા તેમજ જટા અને મૃગચર્મને ધારણ કરેલા એક મહર્ષિએ, ઋષિઓના મતને જાણીને, ઊભા થઈ આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૨૨} 'કૌરવના વંશજ જ પાંડુ નામે નરાધીશ હતા, તે કામલોગને ત્યજીને અહીંથી શતશૃંગ પર્વત ઉપર ગયા હતા.^{૨૩} બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં રહેલા તેમને દિવ્ય મંત્ર વડે સાક્ષાત્ ધર્મરાજથી આ યુધિષ્ઠિર નામનો પુત્ર થયો છે.^{૨૪}

વાયુદેવે બલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવો આ ભીમ નામે મહાબલ પુત્ર આપ્યો છે. ૨૫ આ ધનંજય ઇન્દ્રથી કુન્તીમાં જ જન્મ્યો છે. એની પ્રીતિ સર્વ આપ-ધારીઓને ઝંખવી દેશે. ૨૬ અશ્વિનીકુમારોથી માદ્રીએ મહા ધતુર્ધારી અને પુરુષોમાં સિંહ જેવા જ આ બે નરશ્રેષ્ઠોને જન્મ આપ્યો છે, તેમને પણ તમે જુઓ. ૨૭ સદા ધર્મપરાયણ અને વન-વાસ આચરતા યશસ્વી પાંડુએ નષ્ટ થતા પોતાના પિતામહના વંશને આમ ફરી ઉઠાવ્યો છે. ૨૮ આ પાંડુના પુત્રોના જન્મ, તેમની વૃદ્ધિ તેમજ તેમનાં વેદાધ્યયનો જોઈને તમે સતત પરમ પ્રીતિ પામશો. ૨૯ સંતોની વૃત્તિમાં રહેતા અને પુત્ર-લ્લભને પામેલા તે પાંડુરાજ આજથી સત્તરમા દહાડા ઉપર પિતૃલોકને વિશે ગયા છે. ૩૦ તેમને ચિતા ઉપર રચાયેલા અને અશ્વિના યુગમાં હોમાયેલા જોઈને પતિવ્રતા માદ્રીએ પોતાના જીવનનો ત્યાગ કરી પાવકપ્રવેશ કર્યો છે. ૩૧ તે પતિવ્રતા પણ તેમની સાથે પતિના લોકમાં ગઈ છે. એટલે તે પાંડુની તથા તે માદ્રીની હવે જ ઉત્તરક્રિયા કરવી યોગ્ય હોય તે તમે કરો. ૩૨ આ તેમના બન્નેના દેહના અવશેષો છે. વળી આ તેમના બેઠના શ્રેષ્ઠ પુત્રો છે. શત્રુનું ઢન કરનારા આ પુત્રો તેમની માતા સાથે ક્રિયાઓથી સુદ્ધ યાત્રી. ૩૩ પ્રેતકાર્ય પૂરું થતાં, કુરુક્લશિરોમણિ અને સર્વ ધર્મના વેત્તા તે મહાયશસ્ત્રી પાંડુને માટે પિતૃયજ્ઞ કરજો. ૩૪

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-કુરુઓને આમ કહી-ને તે સર્વ તપસ્વીઓ, કુરુઓના દેખતાંજ તે જ ક્ષણે શુદ્ધિકા સાથે અંતર્ધાન થઈ ગયા. ૩૫ ઋષિ-ઓ અને સિદ્ધોના તે સમૂહોને ગંધર્વનગરની જમ આવેલા અને વળી અદૃશ્ય થયેલા જોઈને તે સૌ પરમ વિરમય પામ્યા. ૩૬

દત્તિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અર્ણવ-સંભવપર્વમાં 'ઋષિસંવાદ' નામ-નો અધ્યાય ૧૨૬ માં સમાય

અધ્યાય ૧૨૭ મો

પાંડુ તથા માદ્રીની ઉત્તરક્રિયા

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

પાંડોર્વિદુર સર્વાણિ પ્રેતકાર્યાણિ કારય ।

રાજવદ્રાજસિંહસ્ય માદ્રયાશ્વૈવ વિશેષતઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર ઓલ્યા:-હે વિદુર ! રાજસિંહ પાંડુની તેમજ માદ્રીની સર્વ પ્રેતક્રિયાઓ ખાસ-રાજવિધિએ કરાવો. ૧ પાંડુ અને માદ્રીને નિમિત્તે જમને જટલાં જોઈએ તેટલાં પશુઓ, વસ્ત્રો, રત્નો તથા વિવિધ ધનો આપો. ૨ વળી કુન્તી કહે એ રીતે માદ્રીનો એવો સત્કાર કરો કે સુંદર ઓઠણ પામેલા તે માદ્રીના અવશેષોને વાયુ કે સૂર્ય પણ જોઈ શકે નહિ. ૩ નિર્દોષ પાંડુ શોક કરવા યોગ્ય નથી; તે નરાધીશ તો સ્તુતિપાત્ર છે; કેમકે તેને દેવની ઉપમા જેવા યોગ્ય પાંચ વીર પુત્રો જન્મ્યા છે. ૪

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-હે ભારત ! 'ભલે એમ કરીશું' એમ કહીને વિદુરે, લીંઘની સાથે પરમ પવિત્ર સ્થાનમાં પાંડુનો સંસ્કાર કરવા માંડ્યો. ૫ પછી હે રાજન ! રાજપુરોહિતો પાંડુના ધીની આહુતિ (આજ્ય)થી સુવાસિત અને પ્રજ્વલિત અગ્નિઓને, તત્ક્ષણ નગરમાંથી લઈ આવ્યા. ૬ પછી ઋતુનાં પુષ્પોધી, તેમજ વિવિધ અને ઉત્તમ સુગંધોથી એક પાલખીને શણગાર-વામાં આવી અને ચાર બાજુ તેને વસ્ત્રથી આચ્છાદન કરવામાં આવ્યું. તેને માળાઓથી અને મહામૂલાં વસ્ત્રોથી સુશોભિત કરવામાં આવી અને પ્રધાનો, સગાંસંબંધીઓ તેમજ મિત્રો એની પાસે જાણાં રહ્યાં. પછી તેમણે અત્યંત વિશ્વપિત કરેલા શ્રેષ્ઠ વાહનમાં તે નર-સિંહના અવશેષોને માદ્રીના અવશેષો સાથે રૂડી રીતે હાંથીને મૂક્યા અને લોહા શિખાને જાયણી ચાલવા માંડ્યાં. ૭ તે વખતે તેમણે

શ્વેત છત્ર, ચમ્પર અને વીંઝણાની તેમજ સર્વ વાજિંત્રોના નાદોની તેમણે ભારે શોભા કરી હતી.^{૧૦} પાંડુની એ ઉત્તરકિયામાં સેંકડો માણસો અનેક રત્નો લાવ્યા હતા અને યાચકોને આપતા હતા.^{૧૧} વળી, તેઓ કુરુવંશી પાંડુને નિમિત્તે ઉજ્જવલ છત્રો, વિશાળ ચામરો અને મનમોહન વસ્ત્રો લાવ્યા હતા.^{૧૨} શ્વેત વસ્ત્રધારી યાજ્ઞિકો પ્રોજ્જવલ અને ઝગઝગતા અગ્નિઓમાં આહુતિઓ આપતા હતા અને પાંડુની આગળ આગળ ચાલી રહ્યા હતા.^{૧૩} હજારો ગ્રાહણો, ક્ષત્રિયો, વૈરયો અને શૂદ્રો શોકથી સંતાપ પામી, તે નરાધીશની પાછળ આમ વિલાપ કરતા ચાલતા હતા. ‘અમને છોડીને, અમને નિરંતર દુઃખમાં નાખીને આ રાજા ક્યાં બચે છે?’^{૧૪,૧૫}

ભીમ, વિદુર અને સર્વ પાંડવો પણ રડતા રડતા ચાલતા હતા. હવે તેમણે ગંગાકાંડાના પવિત્ર, રમણીય તથા સમતલ વનભાગમાં તે સત્યવાદી, ઉત્તમકર્મી અને નરસિંહ પાંડુની પાલખી માદ્રીની પાલખી સાથે મૂકી.^{૧૬,૧૭} સર્વ સુગન્ધથી સુવાસિત કરેલા, કૃષ્ણાગર ચોપડેલા અને દિવ્ય ચંદનથી ચર્ચેલા તેના તે દેહાવશેષને, સુવર્ણના કલશોમાં લાવેલાં જલથી સત્વર સ્નાન કરાવવામાં આવ્યું. પછી સફેદ ચંદનથી અને કાલાગરની મેળવણીવાળા તુંગરસથી તેને સર્વાંગે લેપ કરવામાં આવ્યો; અને તેને સફેદ સ્વદેશી વસ્ત્રો ઓઢાડવામાં આવ્યાં.^{૧૮-૨૦} મહામૃત્યુવાન શય્યાઓમાં સૂતાને યોગ્ય તે સિંહ સમા નરાધીશ આમ વસોથી ઢંકારીને બાજે જીવતા હોય તેમ શોભી રહ્યા હતા.^{૨૧} પછી અનુષ્ઠાનના યાજ્ઞિકોએ પ્રેતક્રિયાની આજ્ઞા આપી, એટલે તેઓ ધી ધી ચોપડેલા અને સુવિભૂષિત કરેલા રાજાને માદ્રી સાથે તુંગવદ્ધના મેળવણીવાળા સુગન્ધી ચંદનથી તેમજ બીજાં અનેક ગંધદ્રવ્યોથી બાળતા લાગ્યા.^{૨૨,૨૩}

તે બેડાનાં એ ચરીશને બેઠીને કીસડ્યા મૂકી પામી ગઈ અને ‘હાય પુત્ર!’ કરતી એકદમ ભોંપ ઉપર પડી ગઈ.^{૨૪} તે દુઃખિયારીને આમ પડી ગયેલી બેઠીને નાગરિકો અને આમવાસીઓ રાજભક્તિથી દયાલયો થયા અને દુઃખસંતપ્ત થઈ રડવા લાગ્યા.^{૨૫} કુન્તીના આર્તનાદથી સર્વ માણસો રેવા લાગ્યાં. અરે! પરુપંખીની યોનિમાં રહેલા જીવો પણ કંટપાંત કરવા મંડ્યા. ત્યાં શાન્તનુપુત્ર ભીમ મહામતિ વિદુર અને સર્વ કૌરવો અત્યંત દુઃખી થઈને રડવા લાગ્યા.^{૨૬,૨૭}

પછી ભીમ, વિદુર, રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને સર્વ કુરુક્ષેત્રીઓએ, પાંડવો સાથે રહીને પાંડુને લાઠાંજલિ આપી.^{૨૮} શાન્તનુપુત્ર ભીમ, વિદુર, પાંડવો તથા સર્ગાવદાશાં એ સર્વેએ રૂદન કર્યું અને તેની ઉદ્ધક્રિયા કરી.^{૨૯} આ રીતે પાંડવોએ પાંડુની જલક્રિયા કરી. દે રાજાની શોકથી મુકાઈ ગયેલા એ પાંડવોને, સર્વ પ્રજાજનો દુરાકાં ખાતા ખાતા છાના રાખવા લાગ્યા.^{૩૦} તે દિવસે પાંડવો પોતાનાં સર્ગાઓ સાથે જગીન ઉપર જ સૂતા. દે રાજાની ગ્રાહણ આદિ સર્વ નગરજનો પણ એમ જગીન ઉપર જ સૂઈ રહ્યા.^{૩૧} બાર રાત્રિ સુધી તે આબાલવૃદ્ધ સર્વજન નગર પાંડવોની સાથે આનંદવિદોહાણું, અરવસ્થ અને લપ્પંદીન બેવું રહ્યું.^{૩૨}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત અંબવપર્વમાં ‘પાંડુદાહ’ નામનો અધ્યાય ૧૨૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૮ મો

ભીમને વિપપાન

॥ વૈદંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ કુંતી ચ રાજા ચ મીમંશ સહયન્નુમિા ।
દદુઃશાદ્દં તદા પાંડોઃ સ્વધામૃતમયંવદા ॥ ૧ ॥
વૈશંપાયન ઓટ્યાઃ-પછી કુન્તી, ગાંધારી ધૃતરાષ્ટ્ર અને ભીમે બંધુઓની સાથે પાંડુ

સ્વધાયુક્ત અમૃતમય શ્રાદ્ધ આપ્યું.^૧ તેમણે કુરુઓને તેમજ હજારો શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોને ભોજન આપ્યું અને ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને રત્નના રાશિઓ તથા સારાં ગામો અર્પણ કર્યા.^૨ પછી સૂતક ઉતારેલા ભરતોત્તમ પાંડવોને લઇને તે સર્વ હસ્તિનાપુરમાં પાછા ફર્યા.^૩ સર્વ નાગરિકો અને ગ્રામવાસીઓ જાણે પોતાનો જ પાંધવ મરી ગયો હોય, તેમ તે ભરતશ્રેષ્ઠ પાંડવો સતત શોક કરી રહ્યા હતા.^૪ શ્રાદ્ધ પૂરું થયું, એટલે તે સર્વ જનોને દુઃખી બોલેને ભગવાન વેદવ્યાસ દુઃખી, શોકાત્મક અને બહાવરી બની ગયેલી પોતાની માતા પ્રત્યે બોલ્યા: 'સુખના સમયો હવે વહી ગયા છે. કપરો કાળ આવી લાગ્યો છે. એકએકને આંટો એવા પાપી દિવસો આવી રહ્યા છે. પૃથ્વી યૌવન વિનાની અર્થાત્ રસ-હસ વિનાની થઈ જશે.^૫ અનેકાનેક કપટથી ભરેલો, વિવિધ દોષોથી ભરપૂર અને ધર્મહિયા તેમજ આચરના લોપવાળો ઘોર કાળ આવશે.^૬ કુરુઓના દુરાચારથી પૃથ્વી ઊખડી જશે. તો તું તપોવનમાં જ અને ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરી યોગપરાયણ થા. આ તારા કુલનો ભયંકર નાશ તું બેઠેશ નહિ.' તે સત્યવતીએ 'ભલે એમ કરું છું' એમ કહીને તે વચન સ્વીકાર્યું; અને પુત્રવધૂ પાસે જઈ તે આમ બોલી: 'હે અંબિકા! મેં સાંભળ્યું છે કે, તારા પૌત્રોની દુર્ભતિને કારણે સર્ગાવહાલાં સાથે સર્વ ભરત-વંશીઓ તેમજ નગરજનો નાશ પામશે.^{૮-૧૦} તો, તું માને તો, પુત્રશોકથી પીડાયેલી આ દુઃખિયારી કૌસલ્યાને લઈને હું વનમાં જઈ. તારું કલ્યાણ થાઓ.^{૧૧} અંબિકાએ કહ્યું: 'ભલે તેમ હો.' પછી હે ભારત! સુવ્રતિની સત્યવતી, ભીષ્મની રજા લઇને, પોતાની બે પુત્રવધૂઓ સાથે વનમાં ગઈ.^{૧૨} હે ભરતોત્તમ મહારાજ! ત્યાં તે દેવીઓએ ઘોર તપસ્યા કરીને દેહ છોડ્યા અને ઇંદ્ર ગતિને પામી.^{૧૩}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—હવે વેદોક્ત સંસ્કારોને પામતા તે પાંડવો પિતાના ઘરમાં ભોગો ભોગવતા મોટા થવા લાગ્યા.^{૧૪} ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો સાથે તેઓ સુખ અને આનંદમાં ખેલતા હતા અને તેઓ બાળકની સર્વ રમતોમાં પોતાના તેજ વડે જીદા તરી આવતા હતા.^{૧૫} દોડમાં, તાકેલું લાવવામાં, જમવામાં અને ઘૂળ ઉડાડવામાં તે ભીમસેન સઘળા ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોને ચીસ પડાવતો હતો.^{૧૬} હે રાજન્! હર્ષમાં ખેલતા તે ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોને પકડી લઈ, તે પાંડવ સંતોષે જતા અને તેમને માથેથી પકડી ટક્કર લડાવતો.^{૧૭} તે એકસો એક મહાતેજસ્વી કુમારોને વૃકોદર એકલો જ સહેલાઈથી કબજા કરતો.^{૧૮} તે મહાખલવાન તેમને વાળથી ઝાલી બળપૂર્વક પટકતો અને તેમનાં ઘૂંટણ, માથાં તથા ખભા છોલાઈ જતા. ચીસ પાડતા એ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોને તે ભોંય ઉપર ધસડતો.^{૧૯} કોઈ વાર જળક્રીડામાં દશ બાળકોને હાથથી પકડી લઈ પાણીમાં ડુબાડી મારી જતો અને તેઓ મરવા જવા થઈ જતા, ત્યારે જ તેમને છોડતો.^{૨૦} તેઓ જ્યારે ઝાડ ઉપર ચડી ફળો વીણતા, ત્યારે ભીમ પગની લાતથી ઝાડોને ધ્રુજવી મૂકતો.^{૨૧} આમ એના પગના પ્રહારના વેગથી વૃક્ષો ધણુધણી ઊઠતાં એટલે તેના પર ચઢેલા કુમારો ફળ સાથે એકદમ નીચે ગબડી આવતા.^{૨૨} આમ તે કુમારો ભીમસેનની સરસાઈ કરતા, છતાં તેઓ ક્યારેય કુસ્તીમાં, વેગમાં કે શિક્ષણમાં તેની બરાબરી કરી શકતા નહિ.^{૨૩} આ રીતે તે ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોની સ્પર્ધા કરતો અને તેમને ખૂબ રંજડતો પણ તે બધું બાલબુદ્ધિથી જ હતું, નહિ કે દ્વેષી મનથી.^{૨૪} પછી ભીમસેનનું એ અતિ પ્રસિદ્ધ બલ બળીને પ્રતાપી ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુર્યોધન દુષ્ટ ભાવ બતાવવા લાગ્યો.^{૨૫} મોહ અને ઐશ્વર્યના લોભે કરીને, પાપો જ બોધા કરનારા તે ધર્મવિહીનની બુદ્ધિ પાપી થઈ ગઈ.^{૨૬} તે વિચારવા લાગ્યો કે, 'પાંડુ-

પુત્રોમાં મધ્યમ એવો આ કુન્તીપુત્ર વૃકાદર બલ-
વાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે; તો, એને છળથી પકડી લેવો
જેઇએ.^{૨૭} પ્રાણુવાન, વિક્રમવાન અને મહા-
શૌર્યવાન એ વૃકાદર એકલો પણ અમારી સૌની
સ્પર્ધા કરે છે.^{૨૮} તો તે નગરના ઉદ્યાનમાં સૂતો
હોય ત્યારે તેને અમે ગંગામાં નાખી દઈશું.
પછી તેના નાના ભાઈ અર્જુનને તેમજ તેનાથી
મોટા યુધિષ્ઠિરને બળાત્કારે બાંધી હૃદમાં પૂરી-
ને અમે પૃથ્વીનું શાસન કરશું.’ આ પ્રમાણે
તે પાપી દુર્યોધને નિશ્ચય કર્યો અને મહાત્મા
ભીમસેનનો તે નિત્ય લાગ જોવા લાગ્યો.^{૨૯, ૩૦}

પછી હે ભારત ! તેણે જલવિહારને માટે
કામળ તથા ખનાતનાં મોટાં અને ભાતભાતનાં
બલનો તૈયાર કરાવ્યાં.^{૩૧} વળી તેણે સર્વ કામ-
પદાર્થોથી ભરપૂર અને ફરકતી ધન્યાવાળાં બીજાં
અનેકવિધ ધરો ખનાવડાવ્યાં.^{૩૨} હે ભારત !
ગંગાના તીર ઉપર આવેલા પ્રમાણકાટીના તે
સ્થાનમાં તેણે થોડું જલમાં ને થોડું સ્થલમાં
એવું ઉદ્દક્રીડન નામે એક ક્રીડાગૃહ કરાવ્યું.^{૩૩}
ત્યાં રસોઈકાર્યમાં કુશલ કરવૈયાઓએ ભક્ષ્ય,
ભોજ્ય, પેય, ચોષ્ય અને લેલ વાનીઓ તૈયાર
કરી.^{૩૪} પછી સેવકાએ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુર્યોધનને
નિવેદન કર્યું, એટલે તે દુર્ભતિ પાંડવોને આ
પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:^{૩૫} ‘આપણે બાગ અને
વનથી શોભતી ગંગાને કઠિ જઈએ. આપણે સૌ
ભાઈઓ ત્યાં સાથે જલક્રીડા કરીએ.’^{૩૬} યુધિ-
ષ્ઠિરે તેને જવાબ આપ્યો: ‘ભલે એમ થાઓ.’
પછી નગરના જેવા આકારના રથોમાં તેમજ
ઉત્તમ અને દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હાથીઓ ઉપર
બેસી તે શૂરા કૌરવો પાંડવો સાથે નગર બહાર
નીકળ્યા. ઉદ્યાનવન પાસે પહોંચતાં, તેમણે મહા-
જનોને વિદાય કર્યાં.^{૩૭, ૩૮} પછી સિંહો જમ
પર્વતની ગુફામાં પ્રવેશે, તેમ તે વીરોએ તે
ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કર્યો. શુભ્ર પૂજ્યદેવો, મેડીઓ,
અરુણાઓ, બળીઓ, જલકુવારાઓ તેમજ સંચા-

રમાર્ગોથી શોભતા, રાજસેવકાએ સાફ કરેલા
અને ચિત્રકારોએ ચિત્રિત બનાવેલા તે ઉદ્યાનને
તે સર્વ ભાઈઓ ચોમેરથી જોવા લાગ્યા. છલો-
છલ ભરેલાં જલાશયો અને પશ્ચિમી સરોવરોને
લીધે ખીલેલાં કમળોથી ઢંકાયેલું તેનું પાણી
શોભી રહ્યું હતું. ત્યાં ઋતુઋતુનાં પ્રુષોથી ધરતી
છવાઈ ગઈ હતી.^{૩૯, ૪૦} પાંડવો અને કૌરવો
અંદર ગયા અને ત્યાં હાજર કરવામાં આવેલા
વિવિધ ઇચ્છિત પદાર્થો ભોગવવા લાગ્યા.^{૪૧}

પછી તે શ્રેષ્ઠ ઉદ્યાનમાં ક્રીડાને માટે આવેલા
તેઓ એકબીજાનાં મોંમાં ખાવાના પદાર્થો મૂકવા
લાગ્યા.^{૪૨} તે વખતે ભીમસેનને મારી નાખવાની
ઇચ્છાથી દુર્યોધને ખાવાના પદાર્થમાં કાલકૂટ વિષ
મેળવાવ્યું.^{૪૩} પછી દ્વિતીયાં અસ્ત્રા જોવા અને
વાણીમાં અશ્વત્ત જોવા તે દુર્યોધન જતે જાગ્યો
અને તે પાપકર્મી ભીમસેનને ભાઈ તથા મિત્ર-
ની જમ ધણે આગ્રહ કરીને તે ગ્રેર મેળવેલા
પદાર્થો ખવડાવવા લાગ્યો. તેમાં રહેલા દોષને
ન બળુચાથી ભીમ પણ તે ખાવાનું પ્રસન્નતા-
થી ખાઈ ગયો.^{૪૪, ૪૫} આથી તે નરાધમ દુર્યો-
ધન મનમાં હસીને પોતાને સફલમનોરથ થયેલો
માનવા લાગ્યો.^{૪૬} તે પછી સર્વ પાંડવો અને
ધાર્તરાષ્ટ્રોએ સાથે રહીને પ્રસન્ન મને જલક્રીડા
કરવા લાગ્યા.^{૪૭} જલક્રીડા પૂરી થતાં, તે સર્વ શ્રેષ્ઠ
કુરુવંશીય વીરોએ શુભ વસ્ત્રો અને અલંકારો ધા-
રણ કર્યાં. વિહાર કરીને તે વીરો થાકી ગયા અને
સૂચિત થતાં તેમણે તે વિહારગૃહોમાં જ વાસો
રાખવાનું પસંદ કર્યું. તે વખતે વ્યાયામથી અધિક
થકેલો બલવાન ભીમ તો જલક્રીડા માટે આવેલા
તે કુમારોને બહાર મૂકી ગયો અને પોતે પ્રમાણ-
કાટિમાં રહેવા માટે તે જ સ્થલમાં આવી સૂઈ
ગયો.^{૪૮-૪૯} થાકી ગયેલો, મદે કરીને મૂઠ થયેલો
અને સ્નાંગે વિષ વ્યાપેલો તે પાંડુનંદન ઠડો
પવનલાગતાં જડ જોવા થઈ ગયો.^{૫૦} પછી દુર્યોધને
પોતે જ તે મર્થા જેવા વીર ભીમને લતાઓની

રસીઆથી બાંધ્યો અને તે જ જગાએથી તેને જલમાં ગળડાવી મેલ્યો.^{૫૪}

બેભાન થયેલો તે પાંડુપુત્ર જલને તળિયે પહોંચ્યો, ત્યાં નાગભવનમાં તેણે નાગકુમારોને ધૂંદી નાંખ્યા.^{૫૫} એટલે ભયંકર વિપવાળા, મોટી દાઢવાળા અને બળતા ઝેરવાળા અનેક નાગોએ ટોળે વળીને ભીમને પુષ્કળ ડંસ દીધા.^{૫૬} નાગોએ તેને આમ ડંખ દીધા, એટલે તો સ્થિર થયેલું તે કાલકૂટ વિષ સર્પના વહેતા વિષથી ઊતરી ગયું.^{૫૭} તે દાઢવાળા સર્પોના દાંતો તેના મર્મ-ભાગ ઉપર પડ્યા હતા, તો પણ તેની વિશાળ છાતીની દૃઢતાને ક્ષીધે તેની આમડીને પણ ભેદી શક્યા નહોતા.^{૫૮} તે પછી ઝેર ઊતરવાથી ભીમ જગી ગયો. તેણે સર્વ બંધનોને છેદી નાખ્યાં અને તે સર્વ સર્પોને પકડીને યછાડવા લાગ્યો. આથી કેટલાક તો ભયભીત થઇને ભાગી છૂટ્યા.^{૫૯} મરતાં બચેલા બાકીના સૌ સર્પો વાસુકિ નાગ પાસે દોડી ગયા. તેઓ ઇન્દ્રના જવા તે સર્પરાજ વાસુકિને કહેવા લાગ્યા:^{૬૦} 'હે નાગેન્દ્ર! કોઇએ આ માણસને બાંધીને પાણીમાં ધેકલી દીધો હતો. અમને લાગે છે કે, તે વિષ પી ગયો છે.^{૬૧} અમે એને નિશ્ચેદ અવસ્થામાં જોયો હતો. અમે એને ડસ્યા, એટલે એ જગી ઊઠ્યો અને ભાનમાં આવી ગયો. બંધનોને ઝટઝટ છેદીને તે અમને પટકવા મંડ્યો. આ મહાબાહુને તમારે જાણવો ધટે છે.' પછી નાગોની સાથે તે વાસુકિ ત્યાં આવ્યો. તે ભયંકર પરાક્રમવાળા મહાબાહુ ભીમને જોઈ રહ્યો. કુન્તીના માતામહ આર્યક નામના નાગરાજ પણ તેને જોયો.^{૬૨-૬૪} પોતાના દોહીત્રના એ દોહીત્રને જોતાં જ તેણે ગાઢ આલિંગન કર્યું. ત્યારે મહાયશસ્ત્રી વાસુકિ પણ તેના ઉપર સુપ્રસન્ન થયો.^{૬૫} એ નાગેન્દ્ર આર્યકને કહેવા લાગ્યો: 'આનું શું પ્રિય કરાય? એને ધનના ઢગલા, રત્નના સમૂહો તથા બીજાં ધન આપીએ?^{૬૬} વાસુકિએ આમ કહ્યું,

ત્યારે આર્યકે તેને ઉત્તર વાળ્યો: 'હે નાગનાથ! તમે પ્રસન્ન જ થયા છો, તો એને ધનસંચયની શી જરૂર છે?^{૬૭} તમે પ્રીતિ પામ્યા છો, તો આ મહાબલવાન કુમાર આ દુંડમાં રાખવામાં આવેલા અમૃતરસને પીઓ. તે રસના પાનથી સહસ્ર હાથીનું સામર્થ્ય આવે છે.^{૬૮} આ બાળક તે જટલો પી શકે, તેટલો તે તેને પીવા આપો.' એટલે વાસુકિએ તે નાગને કહ્યું કે, 'ભલે, એમ જ હો.'^{૬૯}

પછી નાગોએ ભીમનો મંગલ આચાર કર્યો. આમ, પવિત્ર થયેલો તે પાંડુપુત્ર ભીમ પૂર્વ તરફ સુખ રાણીને બેઠો અને તે રસને પીવા લાગ્યો.^{૭૦} તે મહાબલવાન એક જ ઘૂંટડે એક કૂંડું પી ગયો. એ રીતે પાંડુનંદન આઠ કૂંડાં ગટગટાવી ગયો. પછી તે શત્રુદમન, મહાબાહુ ભીમસેન નાગોએ આપેલા દિવ્ય ચયનમાં સુખપૂર્વક સૂઈ રહ્યો.^{૭૧, ૭૨} ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત સંભવપર્વમાં 'ભીમસેનરસપાન' નામનો અધ્યાય ૧૨૮ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૯ માં

ભીમનું પાછું આવવું

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતસ્તે કૌરવાઃ સર્વે વિનાભીમં ચ પાંડવાઃ ।

વૃત્તક્રીડા વિહારાસ્તુ પ્રતસ્થુર્ગજસાહ્યમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ-પછી ક્રીડા અને વિહારથી પરવારીને સૌ કૌરવો તથા પાંડવો રયો, હાથીઓ, ઘોડાઓ અને બીજાં અનેક વાહનોમાં બેસીને ભીમ વિના જ હસ્તિનાપુર જવા માટે નીકળ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા: 'ભીમસેન તો આપણી ય આગળ ચાલ્યો ગયો છે.^{૧-૨} આમ વૃકાદર ભીમને ન જોઈને આનાંદિત થયેલો તે પાપી દુર્યોધન ભાઇએ સાથે નગરમાં પેકો.^૩ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર પોતાનામાં પાપ ન મળે, એટલે પોતાના દાખલાથી બીજાઓને પણ

સાધુવૃત્તિવાળા જ નેતા હતા.^૪ ભાઈ ઉપર હેત રાખવાવાળા તે પૃથાપુત્ર યુધિષ્ઠિર કુન્તી માતા પાસે ગયા અને પ્રણામ કરી બોલ્યા: ‘માતા ! લીમ અહીં આવ્યો છે ને ?’ આ મા ! તે જ્યાં ગયો હશે ? હે શુભા ! હું એને અહીં નેતો નથી. એમે એને માટે ઉઘાનો અને વનોને ચારે બાજુ ઢૂંઢી વાળ્યા છીએ; પણ તે વીર વૃકાદર અમારા નેવામાં આવ્યો નથી. આથી હે મહા-ભાગા ! અમારી આગળ ચાલ્યો ગયો હશે, એમ માની એમે બધા વ્યાકુલ હૃદયે અહીં આવ્યા છીએ. અહીં આવીને તે ક્યાં ગયો છે ? શું તમે એને ક્યાં ચ મોકલ્યો છે ?’^{૬-૮} હે યશસ્વિની ! તું મહાબાહુ લીમસેન વિશે અમને કહે. હે શોભના ! તે વીરને માટે મને મનમાં ધ્રાસકા પડે છે.^૯ કેમકે, હું લીમને સૂઈ રહેલો માનતો હતો. પણ ના, ના, તે માર્યો જ ગયો હશે.’ ધીમાન ધર્મારાજ કુંતીને આ પ્રમાણે કહ્યું,^{૧૦} એટલે તે ગભરાઈ ગઈ અને હાહાકાર કરવા લાગી. તેણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: ‘બેટા ! લીમને મેં જોયો નથી, તેમજ તે મારી પાસે આવ્યો પણ નથી.’^{૧૧} તારા નાના ભાઈઓ સાથે તું તેની યોગ માટે તરત પ્રયત્ન કર.’ આ પ્રમાણે દુઃખી હૃદયે પોતાના મોટા પુત્રને કહીને કુંતીએ વિદુરને તેડાવ્યા અને તેમને આ વચન કહ્યું: ‘હે ભગવન વિદુર-જી ! લીમસેન દેખાતો નથી. તો તે ક્યાં ગયો હશે ?’^{૧૨-૧૩} બધા ભાઈઓ ઉઘાનમાંથી નીકળી સાથે પાછા આવ્યા છે; પરંતુ એક મહાબાહુ લીમ જ અહીં મારી પાસે આવ્યો નથી.^{૧૪} દુર્યોધનની આંખે તે સદા ખૂંચી રહ્યો છે અને તે દુર્યોધન વળી દૂર, દુષ્ટપુર્કિ, દૌર્ઘ, રાજ્યલોભી અને નિર્લજ્જ છે.^{૧૫} તો ઊકળેલા ક્રોધના તે દુર્યોધને એ વીરને મારી નાખ્યો હશે તો ? આથી મારું મન બહાવરું થઈ ગયું છે અને મારું હૃદય બળી રહ્યું છે.’^{૧૬}

વિદુર બોલ્યા:—હે કલ્યાણી ! આમ ન

બોલો. તમે બાકી રહેલા પુત્રોનું રક્ષણ કરો. કારણ કે તે લાંચિત દુરાત્મા બાકી રહેલા પુત્રોને પણ મારી નાખશે. મહામુનિ વ્યાસે તમારા પુત્રોને દીર્ઘાયુષી કહ્યા છે, તો તમારો પુત્ર આવશે જ અને તમને આનંદ ઉપજવશે.^{૧૭,૧૮}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—વિદ્વાન વિદુર આ પ્રમાણે કહીને પોતાને ઘેર ગયા ત્યારે કુન્તી ચિંતાપરાયણ થઈને પુત્રો સાથે ધરમાં સૂતી.^{૧૯} પછી, આઠમે દહાડે, તે પાંડુપુત્ર લીમ બગ્યો. તે વખતે અમૃતરસ પચી ગયો હતો, એટલે તે બળવાન અગ્નેડ બળવાળો થયો હતો.^{૨૦} તે પાંડવને આમ બગેલો બેઠને તે સર્પો તેને સ્વ-સ્થતાથી સાંત્વન આપવા લાગ્યા અને આ વચન બોલ્યા: ^{૨૧} ‘હે મહાબાહુ ! તે’ આ વીર પૂર્ણ રસ પીધો છે, એટલે તું દશ હજાર હાથીના જોવા બળવાળો થશે. રણમાં તું અજેય રહેશે. આ શુભ અને દિવ્ય જલથી સ્નાન કરીને તું હવે તારે ઘેર જ. હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! તારા ભાઈઓ તારા વિના સંતાપ કરે છે.’^{૨૨,૨૩} પછી મહાબાહુ લીમસેન સ્નાન કરી પવિત્ર થયો અને તેણે શ્વેત વસ્ત્રો તથા માળાને ધારણ કર્યાં. નાગલવનમાં કૌતુકમંગલ કરીને તે લીમસેને મહાબલ નાગોએ આપેલું સુગંધલયુગ્મ અને વિષ હણુનારી ઔષધિઓવાળું ઉત્તમ ભોજન આરોગ્યું.^{૨૪,૨૫} સર્પોથી સત્કાર પામીને તથા તેમના આશીર્વાદથી અભિનંદિત થઈને તે પાંડવે દિવ્ય અલકાદેશથી વિભૂષિત થઈ તે નાગોની રજ લીધી.^{૨૬} પછી તે અરિ-દમન લીમ પ્રસન્નચિત્તે નાગલોકમાંથી જવા માટે ઊઠ્યો અને નાગોએ તે કમલનેત્ર કુરુનંદને જલમાંથી બહાર કાઢીને મૂક્યો. આમ વન-ભાગમાં મૂકીને તે સર્વ નાગો એ પાંડવના દેખતાં જ ત્યાંજ અદશ્ય થઈ ગયા.^{૨૭,૨૮}

પછી મહાબળવાન મહાબાહુ કુંતીપુત્ર લીમ-સેન ત્યાંથી જોઈને ઝટ માતાની પાસે આવ્યો.^{૨૯} તે અરિમર્દને માતાને તથા મોટાભાઈને વંદન

તેને જોઈને તેમને શરીરે કંપ થઈ આવ્યો.^૯ આમ છતાં, તપના સામર્થ્ય કરીને અને જ્ઞાનના ગોરવને લીધે તે મહાબુદ્ધિમાન પરમ ધૈર્યપૂર્વક સ્થિર બિભા રહ્યા.^{૧૦}

હે રાજન! તેમનામાં આજ એકાએક વિકાર દેખાયો, તેથી તેમના વીર્યનું સ્ખલન થઈ ગયું, પણ તેમને તેની ખબર ન રહી.^{૧૧} પછી બાણ-વાળા ધનુષને અને કૃષ્ણમૃગનાં ચર્મો છોડીને તેમજ તે આશ્રમ અને તે અપ્સરાનો ત્યાગ કરીને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. હે રાજ! તેમનું તે વીર્ય શરસમૂહમાં પડયું; શરના સમૂહમાં પડતાં તે બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું.^{૧૨, ૧૩} શરહવાન ગૌતમના તે વીર્ય-વિભાગથી એક પુત્ર અને એક પુત્રીની જન્મ.

મૃગયાએ નીકળેલા રાજ શાન્તનુના કોઈએક સૈનિકે તે જોડને અરણ્યમાં સહેજ જોઈ. બાણ-યુક્ત ધનુષને તથા કૃષ્ણમૃગનાં ચર્મોને જોઈને તેણે માન્યું કે, આ બાલકો ધનુર્વેદના પારગામી કોઈ બ્રાહ્મણનાં હશે. તેણે રાજને તે બાળકો બતાવ્યાં; તેમજ બાણ સાથેનું તે ધનુષ્ય પણ બતાવ્યું. રાજએ કૃપાયુક્ત થઈને તે બંને બાળકોને લીધાં અને 'આ મારાં જ સંતાન છે' એમ કહેતા તે પોતાને ઘેર આવ્યા.^{૧૪-૧૭} નરશ્રેષ્ઠ પ્રતીપપુત્રે ગૌતમનાં તે બંને બાળકોને ઉછેર્યાં અને તેમને સંસ્કારોથી યુક્ત કર્યાં.^{૧૮} હવે ગૌતમ પણ આશ્ર-મે જઈને ધનુર્વેદમાં પરાયણ થયા. 'કૃપાથી મેં આ બાળકોને ઉછેર્યાં છે.' એમ સમજીને તે રાજએ તેમનાં નામ પણ તે પ્રમાણે કૃપ અને કૃપી જ રાખ્યાં. ત્યાં ગૌતમે પણ પોતાનાં રક્ષા-

એ બાળકો વિશેની હકીકત તપથી
 ૧૦ તેમણે ત્યાં આવીને પુત્ર કૃપને ગોત્ર
 :'' અને તેને ચાર પ્રકારના ધનુ-
 નેમજ તેમને લગતું સર્વજ્ઞ
 રીખ્યું. તે પુત્ર ટુંક વ-
 પદને પામ્યો.^{૧૧, ૧૨}

મહારથી ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો, પાંડવો, યાદવો, વૃષ્ણીઓ તેમજ વિવિધ દેશોમાંથી આવેલા બીજા રાજાઓ એ જ કૃપાચાર્ય પાસેથી ધનુર્વેદ શીખ્યા હતા.^{૧૨૮}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી પૌત્રોને એથી પણ વિશેષ રૂપે શિક્ષણ આપવાની ઇચ્છાથી ભીષ્મે ધનુર્વિદ્યા અને અસ્ત્રવિદ્યાના બહુકાર એવા વીર્યવાન આચાર્યોની ખોળ કરી.^{૧૨૯} હે નરશ્રેષ્ઠ! ભરતેતમ ગંગાપુત્રે વિચાર્યું કે, અદ્ય-બુદ્ધિવાળો, હીન ભાગ્યવાળો, અસ્ત્રવિદ્યામાં અપંડિત અને દેવસત્ત્વરહિત કોઈ પણ યુરુ મહાબળવાન કુરુઓને અસ્ત્રવિદ્યા શીખવી શકશે નહિ.^{૧૩૦, ૧૩૧} આથી હે નરસિંહ! તેમણે કૌરવો તથા પાંડવોને ધીમાન અને વેદજ્ઞ એવા તે ભરદ્વા-જપુત્ર દ્રોણને શિષ્યો તરીકે સોંપ્યા.^{૧૩૨} મહાત્મા ભીષ્મે તેમનું રૂઢી રીતે અને શાસ્ત્રવિધિએ પૂજન કર્યું અને જ અસ્ત્રવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે મહા-ભાગ્યશાળી પ્રસન્ન થયા.^{૧૩૩} તે મહાધરસ્વી દ્રોણે તે સર્વને પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યા અને તેમને અશેષે ધનુર્વેદ શીખવ્યો.^{૧૩૪} હે રાજન! થોડા જ કાલમાં તે અમાપ તેજસ્વી કૌરવો અને પાંડવો સર્વ અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ થઈ ગયા.^{૧૩૫}

જનમેજય બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન! દ્રોણ કેવી રીતે જન્મ્યા? તેમને કેવી રીતે અસ્ત્રો મળ્યાં? વળી તે કુરુઓ પાસે કયાંથી આવ્યા? તે વીર્યવાન કોના પુત્ર હતા? ^{૧૩૬} એમને કેવી રીતે શ્રેષ્ઠ અસ્ત્રજ્ઞ એવા તે અધ્યયામાં નામના પુત્ર થયા? આ બધું હું સાંભળવા ઇચ્છું છું. તો તમે તે વિસ્તારથી કહો.^{૧૩૭}

* કાશીનાથ વામન શાસ્ત્રી લેક્ષે વાઈકરના મૂળ સંસ્કૃત સાથેના મરાઠી ભાષાંતરમાં તથા બીજાં બે હિંદી ભાષાંતરોમાં આ ૧૩૦ મો અધ્યાય ૨૩ મા શ્લોક આગળ પૂરો કરી એક અધ્યાયના બે અધ્યાયો કર્યા છે; પરંતુ આને જે મુખાસની સંસ્કૃત પ્રત ઉપ-રથી સાષાંતર કર્યું છે; તેમાં તેમ ન હોવાથી એ અધ્યાય એક જ રાખેલો છે. આપા શાસ્ત્રી રાસીનર-કરના ભાષાંતરમાં પણ એ અધ્યાય છૂટો પાડેલો નથી.

કર્તા અને નાના ભાઈઓનાં મસ્તક સૂંધ્યાં.^{૩૦} માતા અને તે નરશ્રેષ્ઠ ભાઈઓ પણ તેને ભેટયા, તેમજ પરસ્પર પ્રીતિપૂર્વક 'ધન્ય! ધન્ય!' બોલ્યા.^{૩૧} મહાબલવાન અને મહાપરાક્રમી ભીમસેને દુર્યોધનની તે આખી ચેષ્ટા ભાઈઓને કહી સંભળાવી.^{૩૨} વળી નાગલોકમાં જ બન્યું હતું, તે પણ સઘળું પૂરી રીતે ગુણદોષ સહિત તે પાંડવે તેમને પછી કહ્યું.^{૩૩} રાજ યુધિષ્ઠિરે ભીમને આ અર્થયુક્ત વચન કહ્યું. 'તું ચૂપ રહે. કેમેય તારે આ બબડી નાખવું નહિ.^{૩૪} હે કુન્તીપુત્રો! આજથી તમે સૌ ભાવપૂર્વક એક-મેકની રક્ષા કરજો.^{૩૫} મહાબાહુ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે આ પ્રમાણે કહ્યું અને સર્વ ભાઈઓ સાથે તે સાવધાન થયા.^{૩૬} પછી યુધિષ્ઠિરના પ્રિય સારથિને આડે હાથે દુર્યોધને મારી નંખાવ્યો ત્યારે ધર્માત્મા વિદુરે પૃથાપુત્રોને ઉત્તમ સલાહ આપી.^{૩૭} કૃષીથી ભીમસેનના ભોજનમાં નવું, તીક્ષ્ણ અને રૂંધાં ખડાં કરે એવું જલદ કાલકૂટ વિષ નાખવામાં આવ્યું.^{૩૮} પણ પૃથાપુત્રોની હિતચેષ્ટાએ વૈશ્યાપુત્ર યુયુત્સુએ તે વાત તેમને કહી દીધી. છતાં વૃકાદર ભીમ તે ખાઈ ગયો અને તેને જરાય વિકાર વિના પચાવી ગયો.^{૩૯} તે વિષ ધણું તેજ હતું, તો પણ વૃકાદરને તે કશે વિકાર કરી શક્યું નહિ. તે તો ભીમની ભીમ કાયામાં પચી જ ગયું.^{૪૦}

આ પ્રમાણે દુર્યોધન, કર્ણ અને સુબલને પુત્ર શકુનિ પણ અનેક ઉપાયોથી પાંડવોને હણવા યત્ન કરતા હતા.^{૪૧} પાંડવો પણ તે સઘળું બાણ તો અને ક્રોધે ભરાતા. પણ વિદુરની સલાહમાં રહીને તેઓ પોતાના ભાવને પ્રકટ કરતા નહોતા. પછી તે કુમારોને આમ રમતિયાળ અને અત્યંત કુર્મંદવાળા બેઠીને રાજ પુત્રારાષ્ટ્રે તેમના શિક્ષણ માટે ગૌતમગોત્રના ગુરુ કૃપાચાર્યને મેળવીને તેમને તેમની સોંપણી કરી.^{૪૨, ૪૩} એ ગુરુ

તથા શાસ્ત્રહર્યોમાં પારંગત હતા. કૌરવો એ કૃપાચાર્ય પાસેથી ધનુર્વેદ શીખ્યા.^{૪૪} ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંભવપર્વમાં 'ભીમવ્રત્યાગમ' નામનો અધ્યાય ૧૨૯ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૦ મો

કૃપાચાર્યનો જન્મ અને દ્રોણને ભાર્ગવ-અસ્ત્રની પ્રાપ્તિ

॥ જનમેજય ડગાચ ॥

કૃપસ્યાપિ મમ બ્રહ્મન્સંભવં વક્તમર્હસિ ।

શસ્ત્રંવાત્કથં જજ્ઞે કથં વાત્સાળ્યવાત્સવાન્ ॥૧॥

જનમેજય બોલ્યા:—હે પ્રભુ! તમે કૃપાચાર્યના જન્મ વિશે મને કહો. શરના ગુચ્છમાં તે ઢવી રીતે જન્મ્યા? તથા કઈ રીતે તેમને અસ્ત્રો પ્રાપ્ત થયાં? ^૧

વૈશંપાયન બોલ્યા:—હે મહારાજ! મહર્ષિ ગૌતમને શરજ્ઞાન નામે એક પુત્ર હતા. હે સમર્થ! એ શરજ્ઞાન ગૌતમ શરો સાથે ઉત્પન્ન થયા હતા. ^૨ હે પરંતપ! ધનુર્વેદમાં એમની બુદ્ધિ જવી પહોંચતી હતી, તેવી વેદોના અધ્યયનમાં તે ચાલતી નહોતી. ^૩ પ્રજ્ઞયારીઓ જન્મ તપ કરીને વેદને ભણે છે, તેમ તે તપ કરીને સર્વ અસ્ત્રોને પામ્યા હતા. ^૪ તે ગૌતમે ધનુર્વેદ વિશેની પરાચણતાથી અને વિપુલ તપથી ઇન્દ્રરાજને અત્યંત સંતાપ કરાવ્યો. ^૫ આથી હે કૌરવ! ઇન્દ્રે જનપદી નામની એક દેવકન્યાને આમ કહીને મોકલી કે, 'તું તેના તપમાં વિઘ્ન કર.' ^૬ તે બાલા પણ તે શરજ્ઞાનના રમણીય આશ્રમે ગઈ અને ધનુષ્ય તથા બાણને ધારણ કરી રહેલા ગૌતમને લોભાવવા મંડી. ^૭ એક વસ્રધારી અને લોકમાં અનુપમ ગાત્રવાળી એ અપ્સરાને વનમાં બેઠીને ગૌતમ પણ પ્રકુલ્લિત નેત્રવાળા થયા. ^૮ તેમના હાથમાંથી ધનુષ્ય અને બાણ જમીન ઉપર પડી ગયાં અને

તેને જોઇને તેમને શરીરે કંપ થઈ આવ્યો. આમ છતાં, તપના સામર્થ્યે કરીને અને જ્ઞાનના ગૌરવને લીધે તે મહાબુદ્ધિમાન પરમ ધૈર્યપૂર્વક સ્થિર બિરા રહ્યા. ^{૧૦}

હે રાજન્! તેમનામાં આજે એકાએક વિકાર દેખાયો, તેથી તેમના વીર્યનું સ્ખલન થઈ ગયું, પણ તેમને તેની ખબર ન રહી. ^{૧૧} પછી બાણ-વાળા ધનુષને અને કૃષ્ણમૃગનાં ચર્મો છોડીને તેમજ તે આશ્રમ અને તે અપ્સરાનો ત્યાગ કરીને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. હે રાજ! તેમનું તે વીર્ય શરસમૂહમાં પડયું; શરના સમૂહમાં પડતાં તે બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું. ^{૧૨, ૧૩} શરદ્વાન ગૌતમના તે વીર્ય-વિભાગથી એક પુત્ર અને એક પુત્રીની જન્મ. ^{૧૪}

મૃગયાએ નીકળેલા રાજ શાન્તતુના કોઇએક સૈનિકે તે જોડને અરણ્યમાં સહેજે જોઈ. બાણ-યુક્ત ધનુષને તથા કૃષ્ણમૃગનાં ચર્મોને જોઇને તેણે માન્યુ કે, આ બાલકો ધનુર્વેદના પારગામી કોઈ બ્રાહ્મણના હશે. તેણે રાજને તે બાળકો બતાવ્યાં; તેમજ બાણ સાથેનું તે ધનુષ્ય પણ બતાવ્યું. રાજએ કૃપાયુક્ત થઇને તે બંને બાળકોને લીધાં અને 'આ મારાં જ સંતાન છે' એમ કહેતા તે પોતાને ઘેર આવ્યા. ^{૧૪-૧૭} નરશ્રેષ્ઠ પ્રતીપપુત્રે ગૌતમનાં તે બંને બાળકોને ઉછેર્યાં અને તેમને સંસ્કારીથી યુક્ત કર્યાં. ^{૧૮} હવે ગૌતમ પણ આશ્રમે જઇને ધનુર્વેદમાં પરાયણ થયા. 'કૃપાથી મેં આ બાળકોને ઉછેર્યાં છે.' એમ સમજીને તે રાજએ તેમનાં નામ પણ તે પ્રભાણે કૃપ અને કૃપી જ રાખ્યાં. ત્યાં ગૌતમે પણ પોતાનાં રક્ષા-યેલાં એ બાળકો વિશેની હઝીકત તપથી જાણી. ^{૧૯, ૨૦} તેમણે ત્યાં આવીને પુત્ર કૃપને ગોત્ર આદિ બધું કહ્યું અને તેને ચાર પ્રકારના ધનુર્વેદો, વિવિધ શાસ્ત્રો તેમજ તેમને લગતું સગળું સુલ્લ જ્ઞાન સંપૂર્ણપણે શીખવ્યું. તે પુત્ર દેવ-વ્રતમાં જ આવ્યાર્થના પરમ પદને પામ્યો. ^{૨૧, ૨૨}

મહારથી ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો, પાંડવો, યાદવો, વૃષ્ણીઓ તેમજ વિવિધ દેશોમાંથી આવેલા બીજા રાજાઓ એ જ કૃપાચાર્ય પાસેથી ધનુર્વેદ શીખ્યા હતા. ^{*૨૩}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી પૌત્રોને અથી પણ વિશેષ રૂપે શિક્ષણ આપવાની ઇચ્છાથી ભીષ્મે ધનુર્વિદ્યા અને અસ્ત્રવિદ્યાના બહુકાર એવા વીર્યવાન આચાર્યોની ખોળ કરી. ^{૨૪} હે નરશ્રેષ્ઠ! ભરતેતમ ગંગાપુત્રે વિચાર્યું કે, અદ્વપ-બુદ્ધિવાળો, હીન ભાગ્યવાળો, અસ્ત્રવિદ્યામાં અપાંડિત અને દેવસત્તરહિત કોઈ પણ ગુરુ મહાબળવાન કુરુઓને અસ્ત્રવિદ્યા શીખવી શકશે નહિ. ^{૨૫, ૨૬} આથી હે નરસિંહ! તેમણે કૌરવો તથા પાંડવોને ધીમાન અને વેદજ્ઞ એવા તે ભરદ્વા-જપુત્ર દ્રોણને શિખ્યા તરીકે સોંપ્યા. ^{૨૭} મહાત્મા ભીષ્મે તેમનું રૂડી રીતે અને શાસ્ત્રવિધિએ પૂજન કર્યું અને જ અસ્ત્રવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે મહા-ભાગ્યશાળી પ્રસન્ન થયા. ^{૨૮} તે મહાધરસ્વી દ્રોણે તે સર્વને પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યા અને તેમને અશેષે ધનુર્વેદ શીખવ્યો. ^{૨૯} હે રાજન્! થોડા જ કાલમાં તે અમાપ તેજસ્વી કૌરવો અને પાંડવો સર્વ શસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ થઈ ગયા. ^{૩૦}

જનમેજય બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન્! દ્રોણ કેવી રીતે જન્મ્યા? તેમને કેવી રીતે અસ્ત્રો મળ્યાં? વળી તે કુરુઓ પાસે કયાંથી આવ્યા? તે વીર્યવાન કોના પુત્ર હતા? ^{૩૧} એમને કેવી રીતે શ્રેષ્ઠ અસ્ત્રજ્ઞ એવા તે અશ્વત્થામા નામના પુત્ર થયા? આ બધું હું સાંભળતા ઇચ્છું છું. તો તમે તે વિસ્તારથી કહો. ^{૩૨}

* કારીનાથ વામન શાસ્ત્રી લેને વાઈકરના મૂળ સંસ્કૃત માથેના મરાઠી ભાષાંતરમાં તથા બીજા બે હિંદી ભાષાંતરોમાં આ ૧૩૦ સો અધ્યાય ૨૩ મા શ્લોક આગળ પૂરો કરી એક અધ્યાયના બે અધ્યાયો કર્યા છે; પરંતુ અમે જે મુખાબતી મંરૂત પ્રત ઉપરથી આપાંતર કર્યું છે; તેમાં તેમ ન હોવાથી એ અધ્યાય એક જ રાખેલો છે. આપણા શાસ્ત્રી ગરીબ-કરના ભાષાંતરમાં પણ એ અધ્યાય છૂટા પાડેલો નથી. —ભાગ ૬૦

વૈશંપાયન યોહ્યાઃ-ગંગાદ્વાર આગળ ભગવાન ભરદ્વાજ નામે સદા ઉત્તમ વ્રતવાળા એક મહાન ઋષિ હતા.^{૩૩} એક વાર તે ભરદ્વાજ અશ્વિદોત્ર કરવા સારુ, આગળથી સ્નાન કરવાને મહર્ષિઓ સાથે ગંગાજી ઉપર ગયા હતા.^{૩૪} તે વખતે તેમણે રૂપવતી, ચૌવનવતી, મદગર્વિ-લી અને મદમદ અનેલી ધૃતાચી નામે સાક્ષાત્ અપ્સરાને નાહીને આવેલી જોઈ.^{૩૫} વળી તે વખતે નદીતીરે તેનું વસ્ત્ર ખસી ગયું હતું. તેને આમ વસ્ત્રહીન થયેલી જોઈને ઋષિ તેની કામના કરવા લાગ્યા.^{૩૬}

ધીમાન ભરદ્વાજનું મન તેનામાં આસક્ત થઈ ગયું અને તેમનું વીર્ય સ્ખલન પામ્યું. તેને ઋષિએ દ્રોણકલશ નામના યજ્ઞપાત્રમાં રાખ્યું.^{૩૭} આ રીતે તે બુદ્ધિમાનને એ કલશમાં દ્રોણ નામે મુત્ર થયો અને તે વેદો અને વેદાંગોને સંપૂર્ણ રીતે શીખી ગયો.^{૩૮} પ્રતાપી અને શ્રેષ્ઠ અસ્ત્રવેતા એ ભરદ્વાજ મહાભાગ્યશાળી અશ્વિવેશમુનિને આગ્નેય અસ્ત્ર આપ્યું હતું.^{૩૯} હે ભરતોત્તમ ! અશ્વિથી જન્મેલા તે મુનિએ તે મહાન આગ્નેય અસ્ત્ર ભરદ્વાજપુત્ર દ્રોણને પાછું શીખવ્યું.^{૪૦}

તે ભરદ્વાજને ધૃપત નામે એક રાજા મિત્ર હતા. તેને પણ તે વખતે દ્રુપદ નામે પુત્ર થયો હતો.^{૪૧} તે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ રાજપુત્ર પણ નિલ્લ આશ્રમે જઈ દ્રોણ સાથે ક્રીડા અને અધ્યયન કરતો.^{૪૨} ધૃપત અવસાન પામતાં તે મહાબાહુ દ્રુપદ ઉત્તર પાંચાલમાં રાજા થયો.^{૪૩} પછી ભગવાન ભરદ્વાજ પણ સ્વર્ગારોહણ કર્યું. મહાતપસ્વી દ્રોણ તો ત્યાં જ રહી તપ તપવા લાગ્યા.^{૪૪} પછી વેદવેદાંગમાં વિદ્વાન, તપથી ક્ષીણ-પાપ થયેલા અને પુત્રોત્પત્તિ માટે મનમાં પિતૃઓની આજ્ઞા પામેલા તે મહાયશસ્ત્રી દ્રોણે, પુત્રના લોભે શરદ્વાનની પુત્રી કૃપીને પોતાની પત્ની કરી. તે કૃપી અશ્વિદોત્ર, ધર્મ અને ઇન્દ્રિયદમનમાં સદૈવ પરાયણ હતી.^{૪૫, ૪૬} તેગૌતમી કૃપીને

અશ્વત્થામા નામનો પુત્ર સાંપડ્યો. જન્મતાંની સાથે જ તેણે ઉચ્ચૈશ્રવા અશ્વની જન્મ હણહણાટ કર્યો હતો.^{૪૭} તે સાંભળીને અંતરિક્ષમાં અદશ્ય રહેલાં ભૂતે કહ્યું: 'ગર્જના કરતા આ બાળકનો અશ્વના જવો સ્થામ (શબ્દ) દિશાઓમાં પ્રસર્યો છે, તેથી એનું અશ્વત્થામા જ નામ રહેશે.' પછી ભરદ્વાજપુત્ર દ્રોણે તે પુત્રથી સુપ્રસન્ન થયા.^{૪૮, ૪૯} ત્યાં જ રહીને તે ધીમાન ધનુર્વેદમાં પરાયણ રહ્યા. એવામાં હે રાજન ! તેમણે સાંભળ્યું કે, સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ, સર્વ જ્ઞાનના વેતા અને શત્રુઓને તાપ આપનારા, મહાત્મા વિપ્ર જમદગ્નિ-પુત્ર બ્રાહ્મણોને સર્વ ધન વહેંચી રહ્યા છે.^{૫૦, ૫૧} પરશુરામના ધનુર્વેદ વિશે તેમજ તેમનાં દિવ્ય અસ્ત્રો વિશે સાંભળીને તેમણે તે અસ્ત્રો મેળવવા તથા નીતિશાસ્ત્ર શીખવા માટે મન કર્યું.^{૫૨}

પછી વ્રતવાળા અને તપવાળા શિષ્યોથી વીંટાઈને તે મહાબાહુ, મહાતપસ્વી દ્રોણ પર્વત-શ્રેષ્ઠ મહેન્દ્ર ઉપર ગયા.^{૫૩} મહેન્દ્ર ઉપર જઈને મહાતપસ્વી દ્રોણે ક્ષમાવાન, જિતમન અને શત્રુનાશીએ તે ભૃગુનંદન પરશુરામને જોયા.^{૫૪} શિષ્યોથી ઘેરાયેલા દ્રોણે તે ભૃગુકુલધુરધર પાસે ગયા અને તેમને પોતાનું નામ કહ્યું તથા અંગિરાકુલમાં થયેલા પોતાના જન્મ વિશે જણાવ્યું.^{૫૫} ભોંય પર મસ્તક ઢાળીને તે તેમને પગે લાગ્યા. પછી સર્વ ત્યાગ કરીને વનમાં જવા ઇચ્છતા તે મહાત્મા જમદગ્નિપુત્રને ભાર-દ્વાજ દ્રોણે આ પ્રમાણે કહ્યું કે, 'ભરદ્વાજથી ઉત્પન્ન થયેલો અને અયોનિજન્મના એવો હું દ્વિ-જેતમ દ્રોણ ધનની ઇચ્છાએ અહીં આવ્યો છું, તે આપ જણો.' સર્વ ક્ષત્રિયોનું મર્દન કરનાર તે મહાત્મા પરશુરામે તેમને કહ્યું:^{૫૬, ૫૭} 'હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તમે ભલે પધાર્યા. તમે તમારી જ ઇચ્છા હોય તે કહો.' પરશુરામે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને વિવિધ ધન વહેંચી નાખવા ઇચ્છતા તે રામને

ભારદ્વાજ આ વચન કહ્યું: 'હે મહાવ્રતી ! હું
અનંત ધન માણું છું.' ૧૮-૬૦

રામ યોદ્ધા:-હે તપોધન ! અહીં સુવર્ણ
અને ખીજું જે કંઈ ધન હતું તે અધું મેં બ્રાહ્મ-
ણોને આપી દીધું છે. ૧૧ વળી સાગર સુધી
વિસ્તરેલી, તેમજ ગામો અને નગરોની માલા-
ઓવાળી આ સમગ્ર પૃથ્વીદેવીને સુધ્ધાં મેં કર્ય-
પને અર્પણ કરી દીધી છે. ૧૨ હવે તો આ મારું
શરીર, મહાભૂલાં અસ્ત્રો અને વિવિધ શસ્ત્રો એટલું
જ બાકી રહ્યું છે. ૧૩ તો તમે મારા આ સગ્ગ
શરીરને કે અસ્ત્રોને માગી લો. હે દ્રોણ ! તમે
પસંદગી કરી લો. કહો, તમને શું આપું ? તમે
અને તે તત્કાલ કહો. ૧૪

દ્રોણ યોદ્ધા:-હે ભાગવ ! પ્રયોગ, ઉપ-
સંહાર અને રહસ્યો સહિત તમે મને સમગ્ર
અસ્ત્રો અશેષતાએ આપજો. ૧૫ એટલે, ભાગવે
તમને અસ્ત્રો આપ્યાં તેમજ નિયમ અને રહસ્ય-
પૂર્વક સમગ્ર ધનુર્વેદ શીખવ્યો. ૧૬ તે સર્વ સ્વી-
કારીને અસ્ત્રવિદ્યામાં કૃતાર્થ થયેલા તે દ્વિજોત્તમ
પ્રસન્ન થઈને, પોતાના પ્રિય મિત્ર દ્રુપદને ત્યાં
જવા નીકળ્યા. ૧૭

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
સંભવપર્વમાં 'દ્રોણને ભાગવાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ'
નામનો અધ્યાય ૧૩૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૧ મો

દ્રોણ અને ભીષ્મનું મિલન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ત્તતો દ્રુપદમાસાઘ મારદ્વાજઃ પ્રતાપવાન્ ।
અન્નવીત્ પાર્થિવં રાજન્ સસ્યાવં વિદ્ધિમામિહ ॥૧
વૈશંપાયન યોદ્ધા:-હવે પ્રતાપી ભર-
દ્વાજના પુત્ર દ્રોણ દ્રુપદ રાજ પાસે ગઈ યોદ્ધાઃ
'હે રાજન્ ! આ હું તમારો મિત્ર આવ્યો છું,
અમ તમે જાણો. ૧' મિત્ર ભારદ્વાજ આ પ્રમાણે
પ્રીતિપૂર્વક કહ્યું, પણ પાંચાક્ષપતિ દ્રુપદરાજની

તેમનું તે વચન સાંભળ્યું ગમ્યું નહિ. ૨ ક્રોધ અને
આવેશમાં શ્રુતિ ચઢાવીને તથા પોતાની આંખો-
ને રાતી કરીને, અર્થશૂન્યથી ઉન્મત્ત થયેલા તે
રાજાએ દ્રોણને આ વચનો કહ્યાં. ૩

દ્રુપદ યોદ્ધા:-હે વ્રજન્ ! તમારી આ બુદ્ધિ
કાચી અને સમગ્રણ વિનાની છે. એટલે હે બ્રાહ્મણ !
તમે બેધકક બોલી બેઠા છો કે, હું તમારો મિત્ર
હું ! ૪ હે મંદબુદ્ધિ ! અર્થશૂન્ય રાજાઓને
ધ્યારે ય પણ અર્થશૂન્ય અને ધનબ્રહ્મ મનુષ્ય
જીવો સાથે મૈત્રી નજ દોય. ૫ માનો એવી મૈત્રી
દોય, તો પણ જીવ્ય તમારો માણસની તે મૈત્રી
કાળની સાથે જીવ્ય થઈ જાય છે. પૂર્વે મારે તમારી
સાથે સમાન સામર્થ્યધનરૂપે મૈત્રી હતી; ૬
પણ આ લોકમાં દોષિતા પણ દુહયમાં મૈત્રી અજ-
રામર રહેતી નથી. કેમકે, કાળ એને છૂટી પાડે
છે અથવા ક્રોધ તેને ઉખેડી નાખે છે. ૭ તમે એ
જીવ્ય મૈત્રીને ઉપાસો નહિ. તમે એને દૂર જ કરો.
હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તે વખતે તમારી સાથે મારે દોષ
પ્રયોજન નિમિત્તે મૈત્રી થઈ હતી. ૮ દરિદ્રી ધનવા-
નનો મિત્ર ન દોય, તેમ અવિદ્વાન વિદ્વાનનો
મિત્ર નજ દોય. પંઠ કદી પણ શૂરવીરનો મિત્ર ન
દોય. તો તમે બૂની મૈત્રીને શા માટે આગળ કરો
છો ? ૯ જે ધનમાં સરખા દોય અને જે બે
વિદ્વાતામાં સમાન દોય, તે બેમાં જ વિવાદ થાય
કે તે બેમાં જ મૈત્રી થાય. પુષ્ટ અને અપુષ્ટ વચ્ચે
તો તે નહિ જ થાય; ૧૦ જે શ્રોત્રીય નથી તે શ્રોત્રી-
યનો મિત્ર નહિ થાય; જે રથવાળો નથી તે રથ-
વાળાનો મિત્ર નહિ થાય; અને જે રાજા નથી તે
રાજાનો મિત્ર નહિ થાય. તો પછી, તમે શા માટે
અગાઉની મૈત્રીને આગળ લાવો છો ? ૧૧

વૈશંપાયન યોદ્ધા:-દ્રુપદે આ પ્રમાણે
કહ્યું, ત્યારે પ્રતાપી ભારદ્વાજ દોષાવેશમાં આવી
આવી ગયા અને તે સંબંધી ક્ષણિક વિચારના
લાગ્યા. ૧૨ પછી પાંચાક્ષપતિને વિશે મનમાં
નિયમ કરીને તે બુદ્ધિમાન કુરુશ્રેષ્ઠોની રાજધાની

હસ્તિનાપુર તરફ જવા નીકળ્યા.^{૧૩} હસ્તિના-
પુરમાં તે દ્વિજોત્તમ ભારદ્વાજ ત્યાં ગૌતમને ઘેર ગુપ્ત
રીતે રહ્યા.^{૧૪} ત્યાં કૃપાચાર્ય પછી સમર્થ દ્રોણ
પૃથાપુત્રોને અસ્ત્રવિદ્યાઓ શીખવી રહ્યા હતા,
પણ લોકો તેમને જાણખી શક્યા નહોતા.^{૧૫}
આમ તે છૂપી રીતે થોડોક વખત રહ્યા. એક-
વાર સૌ વીર કુમારો હસ્તિનાપુરમાં બહાર
નીકળી ગિદ્દીદંડા રમતા રમતા આનંદભેર
ઘમવા લાગ્યા. તેઓ આમ રમતા હતા, એવામાં
તેમની એ ગિદ્દી ફૂવામાં પડી ગઈ.^{૧૬, ૧૭} એટલે
તે ગિદ્દી કાઢવા માટે તેમણે આદરપૂર્વક ચત્ત કર્યો,
પણ ગિદ્દી પાછી મેળવવાનો તેમને કરો ઉપાય
લાઈએ નહિ.^{૧૮} એટલે શરમથી નીચાં મોં
રાખી તેઓ એકબીજાની સામે એવા લાગ્યા અને
તે ગિદ્દી મેળવવાનો ઉપાય ન સૂઝવાથી ભારે અ-
ધીરા થયા.^{૧૯} એ વખતે તેમણે શામળા વર્ણના,
દુઃખમાં ફૂટેલા, પળિયાં આવેલા, સુકાઈ ગયેલા,
અગ્નિદોષની સામગ્રીવાળા અને કાર્યવાન એવા
એક બ્રાહ્મણને પાસે જોમેલા બોયા.^{૨૦} તે કુમારો
કાર્ય, મન અને ઉત્સાહમાં ઢગલો થઈ ગયા
હતા. તે મહાત્મા બ્રાહ્મણને બોધને તેઓ તેમની
પાસે ગયા અને તેમને વીંટાઈ વળ્યા.^{૨૧} વીર્ય-
વાન દ્રોણ તે કાર્યથી કુમારોને બોધને મંદમંદ
હસ્યા અને તેમને દક્ષતાપૂર્વક આમ કહેવા
લાગ્યા.^{૨૨} 'ધિકાર હો તમારા ક્ષાત્રજ્ઞને !
ધિકાર હો તમારી આ અસ્ત્રસિદ્ધિને ! અરે !
ભરતના વંશમાં જન્મ્યા છતાં, તમે ગિદ્દી સરખી
પણ કાઢી શકતા નથી !'^{૨૩} લો, હું તણખલાંની
સળીઓથી ગિદ્દી અને આ વીંટી એ બન્ને કાઢી
આપું છું. તમારે મને ભોજન આપવું.^{૨૪} તે
કુમારોને આમ કહીને અરિદમન દ્રોણે પોતાની

વીંટીને પાણી વિનાના ફૂવામાં નાખી. પછી,
કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે દ્રોણને કહ્યું:^{૨૫} 'હે બ્રહ્મન !
કૃપાચાર્યની અનુમતિથી તમને નિત્ય ભિક્ષા
મળશે.' યુધિષ્ઠિરે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દ્રોણે
તે ભરતકુમારોને આ ઉત્તર આપ્યો.^{૨૬}

દ્રોણ બોલ્યા:-તણખલાંની સળીઓની
મૂઠકાને મેં અસ્ત્રવિદ્યાથી મંત્રી છે. આનો
પ્રભાવ બુદ્ધિ, એવો પ્રભાવ ખીજમાં છે જ
નહિ.^{૨૭} એક સળીથી હું મોઢને ભેદીશ. પછી
તે સળીને બીજી સળીથી બાંધીશ અને બીજીને
વળી ત્રીજી સાથે બેદીશ. એમ કરી, હું મોઢને
હાય કરીશ.^{૨૮}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આમ દ્રોણે કહ્યા
પ્રમાણે બધું જ ઝટઝટ કરી ખતાવ્યું. એ બોધને
તે કુમારોની આંખો વિસ્મયથી વિકસિત થઈ
ગઈ.^{૨૯} 'અરે ! આ તો ભારે આશ્ચર્ય છે !'
એમ માની તેઓ આ વચન બોલ્યા:

કુમારો બોલ્યા:-હે વિપ્રશિ ! એ વીંટી
પણ તમે જલદી કાઢો.^{૩૦}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી તે મહાયશ-
સ્ત્રી સમર્થ દ્રોણે ધનુષ અને ખાણ લીધાં અને
તે વીંટીને ખાણથી વીંધીને ઉપર બોલાવી.
આમ તેમણે ખાણ સાથેની તે વીંટીને ફૂવામાંથી
કાઢી.^{૩૧, ૩૨} અવિસ્મિત દ્રોણે તે શરને વિસ્મય
પામેલા કુમારોને આપ્યું. આ રીતે વીંટીને
કાઢવામાં આવેલી બોધને તે કુમારો તેમને આ
વચન કહેવા લાગ્યા.^{૩૩}

કુમારો બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન ! અમે તમને
વંદન કરીએ છીએ. આ વિદ્યા બીજા કોઈમાં
નથી. તમે કાણ છો ? કોના પુત્ર છો ? અમે તે
જણવા ઈચ્છીએ છીએ. અમે તમારું શું કાર્ય
કરીએ ?^{૩૪}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આમ કહેવતાં દ્રોણે
કુમારોને આ ઉત્તર આપ્યો:

દ્રોણ બોલ્યા:-તમે મારા રંપણુઓ સાથે

* આ જગ્યાએ લેલે શાસ્ત્રીના મુદ્ધભારતમાં તથા
ભાષાંતરમાં અને બન્ને હિંદી ભાષાંતરોમાં અધ્યાય છૂટા
પાડ્યો છે. આપણા શાસ્ત્રીવાળા મરાઠીમાં ભેજો જ છે.

દ્રોણગુરુ કૃવામાં પડેલી મોઢે કાઢી આપે છે

મિહીદ ડા. ગમતાં પૂતરાઈ અને પાદુતા કુમારોની મોઢાં કૃવામાં જસ પડી. તેઓ મૂ.આ.વા. એક અસ્વરમાં આદાય (સીયુ) આવી ગયા; અને દશકત મળીને દોળે “વિહાર છે તમારા શત્રુપણને અને વિલાસાસને કે તમે ભરતવંશમાં જન્મવા છતાં મોઢાં જેવી તુરં વસ્તુ પલ્લ મારી રાખતા નથી? યોદ્ધાની જ મળાઓવરે કાઢી આપુ, તમે મને બોજન આપજો.” એમ કહી તેમણે મોઢાં કાઢી આપી. પછી કુમારોએ જસ

લીધ્મને મારે વિશે કહેજે. ૩૫ તે મહા તેજસ્વી
પોતે જ મને તત્કાલ જાળખી કાઢશે.

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-કુમારોએ ‘તથાસ્તુ’
કહ્યું અને લીધ્મ પાસે જઈને તેમણે તે શ્રાવ-
ણનાં વચનો તથા પરાક્રમો યથાર્થતાએ કહ્યાં.
કુમારોનાં વચન સાંભળીને લીધ્મે દ્રોણને જાળખી
કાઢયા. ૩૬, ૩૭ તેમણે મનમાં વિચાર્યું કે, ‘એ
દ્રોણ જ યોગ્ય શુર છે.’ એ શ્રેષ્ઠ શસ્ત્રધારી
લીધ્મ પોતે જ તેમને તેડી લાવ્યા અને તેમને
આદરસહાર આપી તેમના આગમનના હેતુ
વિશે નિપુણતાથી પૂછ્યું. એટલે દ્રોણે તે બધું
તેમને કહ્યું. ૩૮, ૩૯

દ્રોણ ઓલ્યા:-હે અચ્યુત! પૂર્વે હું અસ્ત્ર-
પ્રાપ્તિ મળે તે માટે ધનુર્વેદ શીખવાની ઇચ્છાએ
મહર્ષિ અગ્નિવેશ પાસે ગયો હતો. ૪૦ ત્યાં બ્રહ્મ-
ચારી રહીને, મનને વશ રાખીને અને જટા ધાર-
ણ કરીને તથા શુરસેવામાં પરાયણ રહીને હું
ઘણાં વર્ષ સુધી રહ્યો હતો. ૪૧ પાંચાલપતિનો
યજ્ઞસેન નામનો સમર્થ અને મહાબલવાન
રાજપુત પણ્ય તેજ શુર પાસે તે વખતે ધનુ-
ર્વિદ્યા અને અસ્ત્રવિદ્યા માટે રહેતો હતો. ૪૨ ત્યાં
તે મારો પ્રિય અને ઉપકારી મિત્ર થયો હતો.
આમ હે પ્રભુ! હું તેની સાથે લાંબો સમય
સુધી સાથે રહ્યો હતો. ૪૩ હે કૌરવ્ય! બાળ-
પણથી માંડીને અમે સાથે અધ્યયન કર્યું હતું.
હે લીધ્મ! તે વખતે મારા તે પ્રિયવાદી અને
પ્રિયકારી મિત્રે મને આ પ્રીતિ વધારનારું વચન
કહ્યું હતું કે, ‘હે દ્રોણ! હું મારા મહાત્મા પિતાનો
પ્રિયતમ પુત્ર છું. ૪૪, ૪૫ પાંચાલપતિ મને ન્યારે
રાજ્યાભિષેક કરશે, સારે દે તાત! તને તે
રાજ્ય ભોગવવા મળશે. હે સખા! હું આ તને
સાંગેસાથ શપથપૂર્વક કહું છું. ૪૬ મારા ભોગો,
વૈભવો, ધનાદિઓ અને સુખો એ બધું જ તારે
અધીન થશે.’ અસ્ત્રવિદ્યા પામેલો અને મારું
સન્માન પામેલો તે આમ કહીને ચાલ્યો

ગયો. ૪૭ હું તેનું આ વચન સદૈવ મનમાં ધારણ
કરી રહ્યો હતો. પછી પિતાની આજ્ઞાથી હું
યશસ્વિની, સ્વલ્પકેશી, મહાશુદ્ધિમતી, મહાનત-
વાળી અને અગ્નિદેવ, સત્ય તથા ઈન્દ્રિયદમન-
માં સતત રોકાયેલી તે ગૌતમી કૃષીને પુત્રલોભે
પરણ્યો. ૪૮, ૪૯ એ ગૌતમી કૃષીને ભયંકર પરા-
ક્રમવાળો, ભીમ કર્મવાળો અને સર્થ સમાન
તેજસ્વી એવો અશ્વત્થામા નામનો ઔરસ પુત્ર
પ્રાપ્ત થયો. ૫૦ જેમ ભરદ્વાજ મારાથી પ્રસન્ન થયા
હતા તેમ હું તે પુત્રથી પ્રસન્ન થયો. એક વાર
ધનવાનના પુત્રને ગાયનું દૂધ પીતા જોઈ બાળક
અશ્વત્થામા રડ્યો, ત્યારે હું દિઃપૃથ્ઠ જેવો થઈ
ગયો. હે ગાંગેય! (યોદી ગાયવાળો) સ્વકર્મમાં
વર્તતા સ્નાતકને ગાય લેવાથી આપત્તિ થાય,
એમ વિચારી હું ધર્મયુક્ત વિશુદ્ધ દાન મેળવ-
વાની ઇચ્છાએ ઘણી ગાયવાળાને શોધવા તે
દેશમાં ઘણે ઘણે ઠેકાણે ભટક્યો. ૫૧-૫૩ હું એકથી
બીજા છેડા સુધી ફરી વળ્યો, તો પણ મને
દૂરણી ગાય ન મળી! પછી પેસા છોકરાઓ
લોટ બેળવેલા પાણી વડે એ અશ્વત્થામાને ‘આ
દૂધ છે’ એમ કહી લોભાવતા હતા. હે કુરુવંશી!
બાળપણને લીધે ભોળવાઈ ગયેલો તે બાળક
પણ લોટ બેળવેલું તે પાણી પીને ‘મેં પણ,
દૂધ પીધું છે’ એમ માની ગેસતો અને જાડીને
હર્ષમાં આવી નાચવા લાગેતા. બાળકાથી
ઘેરાયેલા તે પુત્રને આમ હાંસી પામતો અને
પુત્રને નાચતો જોઈને મને દુઃખ થતું વળી તેઓ
કહેતા કે, એ નિર્ધન દ્રોણને ધિક્કાર દો.
કે જ ધન મેળવતો નથી; અને તેનો પુત્ર દૂધ-
ની લાલસાએ લોટ બેળેલું પાણી પીએ છે
તથા મેં દૂધ પીધું છે એમ માનીને દર્શનને
ચનચન નાચે છે!’ આ વચન સાંભળીને મારી
લુહિ અસી ગઈ. હું પોતે જ મારી જાનને નિંદ-
વા લાગ્યો. મેં મનમાં આમ વિચાર્યું કે, ‘જો
બ્રાહ્મણો મારો ત્યાગ કે, ભલે માટે

થઈને વસવાતું આવે, પણ ધનની ઇચ્છાએ હું કદીય પાપી એવી પારશ્રી સેવા નહિ જ કરું.^{૧૪-૫૯} મેં આમ વિચાર્યું. પરંતુ મેં મારા પ્રિય પુત્રને સાથે લીધો અને પૂર્વના સ્નેહ અને અતુરાગે કરીને હું પત્ની સાથે સોમકર્ણી દ્રુપદ રાજ પાસે ગયો.^{૬૦} તે ગાદીપતિ થયો છે, એ સાંભળીને હું પોતે કૃતાર્થ થયો છું એમ માનવા લાગ્યો; અને તેની મૈત્રી તથા તેનું તે વચન સંભારીને હું પ્રીતિપૂર્વક તે રાજ્યાશ્રિત પ્રિય મિત્રને મળ્યો.^{૬૧, ૬૨} હે પ્રભુ! પછી પૂર્વના મારા એ દ્રુપદ મિત્ર પાસે જઈ હું બોલ્યો: 'હે પુરુષ-સિંહ! મને તમારો મિત્ર જ બન્યો.'^{૬૩} આમ ત્યાં જઈને હું દ્રુપદને મિત્રની જગ મળ્યો. પણ તેણે તો મને અબળુયા જ્યો ગણી હતી કાઢ્યો. અને તે આ વચન બોલ્યો:^{૬૪} 'હે બ્રહ્મન! તમારી આ બુદ્ધિ કાચી અને સગજ વિનાની છે, એટલે હે બ્રાહ્મણ! તમે ઝટઝટ બેધક બોલી બેકા છો કે હું તમારો મિત્ર હું!^{૬૫} પૂર્વે મારે તમારી સાથે સમાન સામર્થ્યના બંધનરૂપે મૈત્રી હતી ખરી; પણ આ લોકમાં કાળના જીર્ણ થવા સાથે તે મૈત્રી પણ જીર્ણ થઈ ગઈ છે.^{૬૬} અશ્રોત્રીય શ્રોત્રીયના સખા ન હોય, અરથી રથીનો મિત્ર ન હોય; સખ્ય તો સમાન સ્થિતિવાળાઓમાં જ હોય, વિપમ સ્થિતિવાળાઓમાં કદી ન હોય.^{૬૭} લોકમાં કોઈનું પણ સખ્ય અજર રહેતું નથી. કાળ તેને ફેંદી નાખે છે અને ક્રોધ તેને ઉખેડી નાખે છે.^{૬૮} તમે એ જીર્ણ મૈત્રીને રખે ઉપાસો! તમે એને દૂર જ કરો. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તમારી સાથે મારે પ્રયોજન નિમિત્તે મૈત્રી હતી.^{૬૯} અસંપન્ન સંપન્નનો મિત્ર ન હોય, અવિદ્વાન વિદ્વાનનો સખા ન હોય અને પંઠ શૂરવીરનો મિત્ર ન હોય. તો તમે પૂર્વની મૈત્રીને શા માટે યાદ કરો છો?^{૭૦} હે મંદબુદ્ધિ! અનંત એકર્થયુક્ત ભૂપાલોને એકર્થહીન અને ધનબ્રષ્ટ મનુષ્ય જ્યો સાથે ક્યારેય સખ્ય હોય નહિ.^{૭૧}

અશ્રોત્રીય શ્રોત્રીયનો મિત્ર ન હોય, રથ વિનાનો રથવાળાનો મિત્ર ન હોય અને રાજ્ય વિનાનો રાજ્યવાળાનો મિત્ર ન હોય; તો તમે પૂર્વની મૈત્રી શીદને ઇચ્છો છો?^{૭૨} તમારી સાથે મેં રાજ્યને અર્થે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય, તો તે મને સાંભરતું નથી. છતાં હે બ્રહ્મન! ઇચ્છા હોય તો હું તમને એક રાત્રિ માટે ઇચ્છિત ભોજન આપીશ.^{૭૩} તેણે આમ કહ્યું, એટલે 'એ પ્રતિજ્ઞા હું થોડા જ વખતમાં પૂરી કરીશ,' એમ કહીને હું પત્ની સાથે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.^{૭૪} દ્રુપદના વચનથી મને રામેશમ ક્રોધ વ્યાપ્યો છે. પછી હે ભીષ્મ! શુભ-સંપન્ન શિષ્યો મેળવવા સારુ હું અહીં કુરુદેશમાં આવ્યો.^{૭૫} ત્યાંથી હું તમારી ઇચ્છા સંતોષવાને આ રમ્ય હસ્તિનાપુરમાં આવ્યો છું. કહો, તમારું શું કાર્ય કરું?^{૭૬}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—દ્રોણે આમ કહ્યું, એટલે ભીષ્મે ભારદ્વાજને આ વચન કહ્યું:

ભીષ્મ બોલ્યા:—હે બ્રહ્મન! તમે ધનુષની પણ જ ઉતારો અને કુમારોને રૂડી રીતે અસ્ત્ર-વિદ્યા ભણાવો. કુરુઓના ભવનમાં તમે માન-સહિત પ્રીતિપૂર્વક ભોગો ભોગવો.^{૭૭} કુરુઓનું જ ધન છે તેમજ દેશે સાથે આ જ રાજ્ય છે, તેના મુખ્ય તમે જ રાજા છો—સર્વ કુરુઓ તમારા જ છે.^{૭૮} હે બ્રહ્મન! માની લો કે, તમે જ ઇચ્છા કરી હતી, તે હવે સિદ્ધ જ થઈ છે. હે વિ-પ્રર્થિ! મારા સદ્માયે તમે અમને સાંપડ્યા છો. ખરેખર તમે મારા ઉપર મહાન કૃપા કરી છે.^{૭૯}

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત સંલવપર્વમાં 'ભીષ્મદ્રોણસમાગમ' નામનો અધ્યાય ૧૩૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૨ મો

દ્રોણે લીધેલી શિષ્યોની પરીક્ષા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સંપૂજિતો દ્રોણો મીષ્મેણ દ્વિપદાં વરઃ ।
વિશ્વશ્રામ મહાતેજાઃ પૂજિતઃ કુલ્વેન્મનિ ॥૧॥

વૈશંપાયન યોહ્યાઃ-પછી ભીષ્મે સત્કારેલા તે મહાતેજસ્વી મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણ કુરુમંદિરમાં સન્માનપૂર્વક વિશ્રામ લેવા લાગ્યા.^૧ તે શુરુ વિશ્રાંતિ લઈ રહ્યા, ત્યારે ભીષ્મે પોતાના પૌત્ર કૌરવોને લાવી તેમને શિષ્ય તરીકે સોંપ્યા અને તેમને વિવિધ ધન આપ્યું.^૨ વળી અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા તે સમયે ભારદ્વાજને ધનધાન્યથી ભરેલું અને રૂડી રીતે છાયેલું એક ઘર પણ આપ્યું.^૩ તે મહા ધનુર્ધર દ્રોણે પાંડવો અને ધાતરાષ્ટ્રો એ કૌરવોને આનંદચિતે શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યા.^૪ તે સર્વને શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યા પછી પ્રસન્નમન દ્રોણે તે સૌને એક વાર નિકટમાં બેસાડીને એકાંતમાં આવચન કર્યું.^૫

દ્રોણ યોહ્યાઃ-મેં કંઈક કામ કરવા ધાર્યું છે. તે મારા હૃદયમાં ધૂંટાયાજ કરે છે. હે નિર્દોષો! અન્નવિદ્યા સિદ્ધ કરીને તમારે મારું તે કામ કરી આપવું જોઈએ; તો તમે તે વિશે સાચું કહેા.^૬ હે પૃથ્વીનાથ! તે સાંભળીને સર્વ કૌરવો મૂંગા રહ્યા, પરંતુ હે પરંતપ! અર્જુને તે કાર્ય માટે પણ લીધું.^૭ દ્રોણાચાર્યજી અર્જુનને વારેવારે શિરે સૂંધીને પ્રીતિપૂર્વક ભેટ્યા અને આનંદનાં અશ્રુ પાડવા લાગ્યા.^૮ તે વીર્યવાન દ્રોણે પાંડુ-પુત્રોને વિવિધ પ્રકારનાં દિવ્ય અને માનુષી અસ્ત્રો શીખવ્યાં.^૯ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે વખતે બીજા રાજપુત્રો પણ દિવ્યશ્રેષ્ઠ દ્રોણ પાસે અન્નવિદ્યા શીખવા માટે એકત્રિત થયા હતા.^{૧૦} ત્યારે વૃષ્ણીઓ, અધ્રંધા અને વિવિધ દેશોના રાજ્યો તેમજ સૂત-

પુત્ર કર્ણ રાધેય એ સૌ શુરુ દ્રોણની પાસે આવ્યા હતા.^{૧૧} એ અતિદેવ્ય સૂતપુત્ર પૃથાપુત્ર અર્જુન સાથે સ્પર્ધા કરતો હતો અને દુર્યોધનનો આશ્રય કરીને પાંડવોને અપમાન આપતો હતો.^{૧૨}

ધનુર્વેદ શીખવાની ઇચ્છાને લીધે અર્જુન સદા દ્રોણની સાથે રહેતો. અન્નવિદ્યાના અતુરોગે કરીને શિક્ષા, ભુજ્યણ અને ઉદ્યોગમાં તે સર્વ પાંડવોમાં વિશિષ્ટ થયો. યોગ્ય અસ્ત્રોના પ્રયોગોમાં, શીઘ્રતામાં અને સરળતામાં અર્જુન એ સર્વ શિષ્યોમાં અડિયાતો થયો. દ્રોણ પોતે પણ તે ઇન્દ્રપુત્ર અર્જુનને વિદ્યા અહણ કરવામાં અજેડ માનવા લાગ્યા.^{૧૩-૧૫} આ રીતે દ્રોણાચાર્ય સર્વ કુમારોને બાણ અને અસ્ત્રની વિદ્યા આપવા લાગ્યા.^{૧૬} સર્વ શિષ્યોને પાણી ભરવા મોકલતા ત્યારે વિલંબ કરાવવા સારુ શુરુ દ્રોણ સર્વ શિષ્યોને કમંડલુ આપતા અને વિલંબ ન થાય તે માટે પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને ધડો આપતા.^{૧૭} આમ બીજા શિષ્યોને આવવામાં વિલંબ થતો એટલામાં શુરુ દ્રોણ પોતાના એ પુત્રને શ્રેષ્ઠ ક્રિયા શીખવી દેતા. પણ અર્જુન તે યુક્તિને બણી ગયો.^{૧૮} તેથી અર્જુન વારણાશ્રથી કમંડલુ ભરીને આચાર્યપુત્રની સાથેજ શુરુ પાસે આવવા લાગ્યો.^{૧૯} આમ અશ્વેત્તામાં શ્રેષ્ઠ તે યુદ્ધિમાન અર્જુન તે આચાર્યપુત્રથી વિશેષ ગુણવિપયમાં ભુક્ષો કે ઓછો ન રહ્યો.^{૨૦} અર્જુન શુરુપૂજનમાં પરમ યતનપૂર્વક રહેતો અને અન્નવિદ્યામાં ઉત્તમ ધ્યાન રાખતો. આથી દ્રોણનો તે પ્રિય યદ્ય પડ્યો.^{૨૧} તે અર્જુનને બાણ અને અસ્ત્રમાં નિત્ય પરાયણ બોધને દ્રોણાચાર્યે રસોદયોને યોદ્ધાવીને એકાંતમાં આ વચન કર્યું:^{૨૨} 'તારે કદી ય અર્જુનને અંધારે અત્ર ન આપવું. વળી આ વચન મેં તને કર્યું છે, એવું પણ તારે અર્જુનને ન કહેવું.'^{૨૩}

એક વાર અર્જુન જમતો હતો, એવામાં વાયુ વાત્રા લાગ્યો અને તેથી ત્યાં બળતો દીવો

બુઝાઈ ગયો.^{૨૪} તો પણ કુન્તીપુત્ર અર્જુને તો જન્મવાનું ચાહુ જ રાખ્યું. અભ્યાસને કારણે તે તેજસ્વીનો હાય મોં સિવાય બીજ ગયો જ નહિ.^{૨૫} આ કામ અભ્યાસે કરીને થયું છે, એમ માની તે મહાબાહુ પાંડુનંદન અર્જુને રાત્રે પણ ધનુષથી યોગ્ય બાણક્રિયા કરવા માંડી.^{૨૬} હે ભારત ! તેની ધનુષદોરનો ટંકાર સાંભળીને દ્રોણાચાર્ય જાડીને તેની પાસે આવ્યા અને તેને ભેટીને આ પ્રમાણે બોલ્યા:^{૨૭}

દ્રોણ બોલ્યા:—આ લોકમાં તારા જેવો બીજો કોઈ ધનુર્ધર ન થાય, તે માટે હું પ્રયત્ન કરીશ. આ હું તને સાચું કહું છું.^{૨૮}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—પછી ગુરુ દ્રોણે અર્જુનને ઘોડાઓ, હાથીઓ, રથો, તેમજ જમીન ઉપરની રણવિદ્યાઓ ફરી ફરીને શીખવી.^{૨૯} દ્રોણે ગદાયુદ્ધ, તલવારબાજી, તોમર, પ્રાસ તથા શક્તિ, તેમજ સંકીર્ણ યુદ્ધ (એકીવખતે અનેક બાણ ચલાવવાં અથવા એકી વખતે અનેકની સાથે યુદ્ધ કરવું) એ સર્વ વિષયોમાં કૌરવોને શિક્ષણ આપ્યું.^{૩૦} તેમની તે કુશળતા સાંભળીને હજારો રાજાઓ અને રાજપુત્રો ધનુર્વેદ શીખવાની ઇચ્છાએ તેમની પાસે આવ્યા.^{૩૧}

હે મહારાજ ! ત્યારે નિષાદરાજ હિરણ્યધનુનો પુત્ર એકલવ્ય દ્રોણ પાસે આવ્યો.^{૩૨} ધર્મજ્ઞ દ્રોણે એ બીલ છે એમ વિચારીને તથા રાજકુમારો વિશે ખ્યાલ રાખીને, તેને ધનુર્વિદ્યામાં શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો નહિ.^{૩૩} પછી તે એકલવ્યે દ્રોણને શિર ઢાળી પાદવંદન કર્યું અને અરણ્યમાં જઈ દ્રોણની માટીની મૂર્તિ બનાવી.^{૩૪} તેણે એ મૂર્તિમાં આચાર્યની પરમ લાવના કરી. ત્યાં ઉત્તમ નિયમનું પાલન કરીને તે ધનુર્વિદ્યામાં તેમજ અસ્ત્રવિદ્યામાં એકચિત્તે તત્પર રહ્યો.^{૩૫} શ્રદ્ધા અને શ્રેષ્ઠ યોગે કરીને, બાણ છોડવામાં, બાણ લેવામાં તેમજ તેનું સંધાન કરવામાં તે સહજ સિદ્ધિ પામ્યો.^{૩૬} પછી હે અરિમર્દન ! કોઈ

એક વાર, દ્રોણની આજ્ઞા મળતાં સર્વ કૌરવો! અને પાંડવો રથોમાં મૃગયા માટે નીકળ્યા હતા. ત્યાં હે રાજન્ ! દૈવેચ્છાએ કોઈ એક માણસ શિકારનું સાધન તથા ફૂતરો લઈને પાંડવોની પાછળ આવ્યો.^{૩૭,૩૮} ત્યાંતેઓ પોતાપોતાનું કામ કરવા માટે વિચરી રહ્યા હતા, એવામાં વનમાં ચાલતો તે ફૂતરો ભૂલેા પડીને નિષાદપુત્ર એકલવ્ય પાસે જઈ ચડ્યો.^{૩૯} કાળા મેલથી લસોટાયેલા અંગવાળા અને કાળિયારના ચર્મવાળા તે જટાધારી નિષાદપુત્રને જોઈને એ ફૂતરો ભસતો ભસતો તેની પાસે ભ્રમો રહ્યો.^{૪૦} પછી, તે નિષાદે અસ્ત્રવિદ્યામાં પોતાની ચપળતા બતાવતાં, ભસતા ફૂતરાના મોંમાં એકસામટાં સાત બાણો છોડ્યાં.^{૪૧} એટલે તે ફૂતરો બાણોથી ભરાઈ ગયેલા મોં સાથે પાંડવો પાસે આવ્યો. વીર પાંડવો તેને જોઈને મહાન આશ્ચર્ય પામ્યા.^{૪૨} બાણ છોડનારની ચપળતા જોઈને તથા તેનું ઉત્તમ શબ્દવેધીપણું પારખીને તેઓ લજવાઈ ગયા અને બધી રીતે તેને પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.^{૪૩}

પછી હે રાજન્ ! પાંડવો એ વનનિવાસીને શોધવા લાગ્યા, તો તેમણે તેને વનમાં સતત બાણો છોડતો જોયો.^{૪૪} તેઓ ફેરવાઈ ગયેલા રૂપવાળા એ નિષાદને ત્યારે આળખી શક્યા નહિ. એટલે તેમણે એને પૂછ્યું: ‘તમે કાણ છો? કોના પુત્ર છો?’^{૪૫}

એકલવ્ય બોલ્યો:—હે વીરો ! હું નિષાદરાજ નામે હિરણ્યધનુનો પુત્ર છું. ધનુર્વેદમાં શ્રમ કરી રહેલા મને તમે દ્રોણનો શિષ્ય જાણો.^{૪૬}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—તેને યથાર્થ આળખીને પાંડવો પાછા આવ્યા. તેમણે વનમાં અને લો સર્વ અદ્ભુત વૃત્તાંત દ્રોણને કહી સંભળાવ્યા.^{૪૭} હે રાજન્ ! એકલવ્યનું સ્મરણ કરી રહેલો કુન્તીપુત્ર અર્જુન દ્રોણને એકાંતમાં જઈ પ્રણામપૂર્વક આમ કહેવા લાગ્યો.^{૪૮}

અર્જુન બોલ્યો:—તમે પહેલાં મને પ્રીતિ-

પૂર્વક આ વચન કહ્યું હતું કે, 'મારો કોઈ શિષ્ય તારાથી વિશેષ નહિ થાય.'^{૧૪} તો પછી, તમારો બીજો શિષ્ય તે નિષાદ નામનો વીર્યવાન પુત્ર તો મારાથી, અરે! સર્વ લોકોથી પણ કેમ વિશેષ થયો છે?^{૧૦}

વંશ'પાયન બોલ્યા:-અર્જુનનાં એ વચન સાંભળી દ્રોણે થોડીક ક્ષણ વિચાર કરીને નિશ્ચય કરી લીધો. પછી સંવ્યસાચીને લઇને તે નિષાદપુત્ર તરફ ગયા.^{૧૧} ત્યાં તેમણે મેલથી લસોઢાચેલાં અંગવાળા, જઠાવાળા અને ચીર પહેરેલા આપધારી એકલવ્યને સતત બાણ છોડતો જોયો.^{૧૨} એકલવ્ય પણ દ્રોણને સમીપ આવતા જોઇને તેમની નિકટ સામે ગયો. તેણે પૃથ્વી ઉપર શિર ઢાળીને તેમના ચરણમાં વંદન કર્યા.^{૧૩} તે નિષાદપુત્રે દ્રોણની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી અને પોતાને તેમના શિષ્ય તરીકે જાળખાવીને તે હાથ જોડીને સામે જોભો રહ્યો.^{૧૪} હે રાજન! પછી દ્રોણે એકલવ્યને આ વચન કહ્યું: 'હે વીર! તું જે મારો શિષ્ય છે, તો મને મારી દક્ષિણા આપ.' તે સાંભળીને એકલવ્ય પણ પ્રસન્ન થયો અને આ વચન બોલ્યો.^{૧૫}

એકલવ્ય બોલ્યો:-હે ભગવન! આપને હું શું આપું? આપ ગુરુજી મને આજ્ઞા કરો. હે બ્રહ્મશ્રેષ્ઠ! શુરને ન આપી શકાય એવું કશું જ મારી પાસે નથી.^{૧૬}

વંશ'પાયન બોલ્યા:-દ્રોણે તેને કહ્યું: 'તારે તારો જમણો અંગૂઠો મને આપવો.' દ્રોણે તે દારણ વચન સાંભળીને, સત્યમાં સદેવ નિયમનિષ્ઠ તે એકલવ્યે, પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પાળવા સારું, પ્રસન્ન મુખે અને ઉદાર ચિત્તથી, કૃશા ય લોભવિલોભ વિના, પોતાનો જમણો અંગૂઠો કાપી નાખ્યો અને શુર દ્રોણાચાર્યને તે અર્પણ કર્યો.^{૧૭-૧૮} હે નરપતિ! તે નિષાદપુત્ર પછી આંગળીઓથી બાણ ચલાવવા લાગ્યો, પણ તે ચહેલાંનાં જોયો ચપળ ન રહ્યો.^{૧૯} આથી અર્જુન

ચિંતામુક્ત અને પ્રસન્નમન થયો. હવે 'અર્જુનને કોઈ હરાવનાર નહિ થાય' એ દ્રોણની વાણી પણ સાચી ઠરી.^{૨૦}

કુર્યોધન અને ભીમસેન એ બે મનમાં સદેવ ગર્વિષ્ઠ રહેનારા શિષ્યો, ગદાયુદ્ધમાં યોગ્ય નીવડ્યા.^{૨૧} અશ્વત્થામા સર્વ વિદ્યાના ગુપ્તજ્ઞાનમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ થયો. નદુલ અને સહદેવ ખટ્વગવિદ્યામાં અન્ય સૌ પુરુષો કરતાં નિપુણ થયા.^{૨૨} યુધિષ્ઠિર રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ થયા. ધનંજય તો બધી જ વાતોમાં ઉત્તમ થયો અને રથીઓના દલપતિઓના પણ દલપતિ તરીકે તે સાગરપર્યંતની પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થયો.^{૨૩} અર્જુન બુદ્ધિ, ઉપાય, બલ અને ઉત્સાહ વડે સર્વ અસ્ત્રોમાં સિદ્ધ થયો હતો. અસ્ત્રવિદ્યામાં તેમજ શુરશક્તિમાં તે સૌમાં અનન્ય બન્યો.^{૨૪} અસ્ત્રવિદ્યાના ઉપદેશ સૌને સમાન આપવામાં આવતા હતા, પણ એક વીર્યવાન અર્જુન જ પોતાના સૌંદર્યથી સર્વ કુમારોમાં અતિરથી થયો.^{૨૫} અધિક બલવાન ભીમસેન તથા સિદ્ધ વિદ્યાવાળા અર્જુન માટે દુરાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો પરસ્પરમાં ઝેર રાખતા હતા.^{૨૬} એક સમયે પુરુષશ્રેષ્ઠ દ્રોણને તેમની વેદશક્તિ બલવાની ઇચ્છા થઈ. તેમણે સર્વ વિદ્યાઓ અને અસ્ત્રોમાં શિક્ષિત થયેલા તે સૌને એકઠા કર્યા.^{૨૭} તેમણે સિદ્ધીઓ પાસે એક કૃત્રિમ ભાસપક્ષી બનાવડાવ્યું હતું. કુમારો ન જાણે તેમ તેમણે ઝાડની ટોચ ઉપર તેને મુકાવ્યું અને તેને લક્ષ્ય તરીકે જાળખાવ્યું.^{૨૮}

દ્રોણ બોલ્યા:-તમે સૌ ઝડપતુપો લાગી બાણ સાંધી, પેલા ભાસને તારીને ઊભા રહે.^{૨૯} મારો બોલ પૂરો થતાં જ તમે એવું માથું નીચે પાડો. હે પુત્રો! હું એકએકને આજ્ઞા કરીશ. તમે તે પ્રમાણે કરજો.^{૩૦}

વંશ'પાયન બોલ્યા:-પછી આંગિરસ વંશમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે દ્રોણે પ્રથમ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: 'હે દુર્ધન! તું બાણ સાંધ. મારું બોલવું પૂરું થાય,

બુઝાઈ ગયો. ૨૪ તો પણ કુન્તીપુત્ર અર્જુનને તો જન્મવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. અભ્યાસને કારણે તે તેજસ્વીનો હાથ મેં સિવાય બીજો ગયો જ નહિ. ૨૫ આ કામ અભ્યાસે કરીને થયું છે, એમ માની તે મહાબાહુ પાંડુનંદન અર્જુનને રાત્રે પણ ધનુષથી યોગ્ય બાણક્રિયા કરવા માંડી. ૨૬ હે ભારત ! તેની ધનુષદ્ધારનો ટંકાર સાંભળીને દ્રોણાચાર્ય જીદીને તેની પાસે આવ્યા અને તેને ભેટીને આ પ્રમાણે બોલ્યા: ૨૭

દ્રોણ બોલ્યા:—આ લોકમાં તારા જીવો બીજા કોઈ ધનુર્ધર ન થાય, તે માટે હું પ્રયત્ન કરીશ. આ હું તને સાચું કહું છું. ૨૮

વૈશંપાયન બોલ્યા:—પછી શુરુ દ્રોણે અર્જુનને ઘોડાઓ, હાથીઓ, રથો, તેમજ જમીન ઉપરની રણવિદ્યાઓ ફરી ફરીને શીખવી. ૨૯ દ્રોણે ગદાયુદ્ધ, તલવારબાજી, તોમર, પ્રાસ તથા શક્તિ, તેમજ સંકીર્ણ યુદ્ધ (એકીવખતે અનેક બાણ ચલાવવાં અથવા એકી વખતે અનેકની સાથે યુદ્ધ કરવું) એ સર્વ વિષયોમાં કૌરવોને શિક્ષણ આપ્યું. ૩૦ તેમની તે કુશળતા સાંભળીને હજારો રાજાઓ અને રાજપુત્રો ધનુર્વેદ શીખવાની ઇચ્છાએ તેમની પાસે આવ્યા. ૩૧

હે મહારાજ ! ત્યારે નિષાદરાજ હિરણ્યધનુનો પુત્ર એકલવ્ય દ્રોણ પાસે આવ્યો. ૩૨ ધર્મજ્ઞ દ્રોણે એ ભીલ છે એમ વિચારીને તથા રાજકુમારો વિશે ખ્યાલ રાખીને, તેને ધનુર્વિદ્યામાં શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો નહિ. ૩૩ પછી તે એકલવ્યે દ્રોણને શિર ઢાળી પાદવંદન કર્યું અને અરણ્યમાં જઈ દ્રોણની માટીની મૂર્તિ બનાવી. ૩૪ તેણે એ મૂર્તિમાં આચાર્યની પરમ ભાવના કરી. ત્યાં ઉત્તમ નિયમનું પાલન કરીને તે ધનુર્વિદ્યામાં તેમજ અસ્ત્રવિદ્યામાં એકચિત્તે તત્પર રહ્યો. ૩૫ શ્રદ્ધા અને શ્રેષ્ઠ યોગે કરીને, બાણ છોડવામાં, બાણ લેવામાં તેમજ તેનું સંધાન કરવામાં તે સહજ સિદ્ધિ પામ્યો. ૩૬ પછી હે અરિમર્દન ! દાઈ

એક વાર, દ્રોણની આજ્ઞા મળતાં સર્વ કૌરવો અને પાંડવો રથોમાં મુગધા માટે નીકળ્યા હતા. ત્યાં હે રાજન્ ! દૈવેચ્છાએ કોઈ એક માણસ શિકારનું સાધન તથા ફતરો લઈને પાંડવોની પાછળ આવ્યો. ૩૭, ૩૮ ત્યાં તેઓ પોતપોતાનું કામ કરવા માટે વિચરી રહ્યા હતા, એવામાં વનમાં ચાલતો તે ફતરો ભૂલે પડીને નિષાદપુત્ર એકલવ્ય પાસે જઈ ચડ્યો. ૩૯ કાળા મેલથી લસોટાયેલા અંગવાળા અને કાળિયારના ચર્મવાળા તે જટાધારી નિષાદપુત્રને જોઈને એ ફતરો ભસતો ભસતો તેની પાસે જીભો રહ્યો. ૪૦ પછી, તે નિષાદે અસ્ત્ર-વિદ્યામાં પોતાની ચપળતા બતાવતાં, ભસતા ફતરના મેંમાં એકસામટાં સાત બાણો છોડ્યા. ૪૧ એટલે તે ફતરો બાણોથી ભરાઈ ગયેલા મેં સાથે પાંડવો પાસે આવ્યો. વીર પાંડવો તેને જોઈને મહાન આશ્ચર્ય પામ્યા. ૪૨ બાણ છોડનારની ચપળતા જોઈને તથા તેનું ઉત્તમ શબ્દવેધીપણું પારખીને તેઓ લજવાઈ ગયા અને બધી રીતે તેને પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૪૩

પછી હે રાજન્ ! પાંડવો એ વનનિવાસીને શોધવા લાગ્યા, તો તેમણે તેને વનમાં સતત બાણો છોડતો જોયો. ૪૪ તેઓ ફેરવાઈ ગયેલા રૂપવાળા એ નિષાદને ત્યારે ઝાળખી શક્યા નહિ. એટલે તેમણે એને પૂછ્યું: 'તમે કોણ છો ? કોના પુત્ર છો ?' ૪૫

એકલવ્ય બોલ્યો:—હે વીર ! હું નિષાદરાજ નામે હિરણ્યધનુનો પુત્ર છું. ધનુર્વેદમાં શ્રમ કરી રહેલા મને તમે દ્રોણનો શિષ્ય બાણો. ૪૬

વૈશંપાયન બોલ્યા:—તેને યથાર્થ ઝાળખીને પાંડવો પાછા આવ્યા. તેમણે વનમાં અને-લો સર્વ અદ્ભુત વૃત્તાંત દ્રોણને કહી સંભળાવ્યો. ૪૭ હે રાજન્ ! એકલવ્યનું સ્મરણ કરી રહેલો કુન્તીપુત્ર અર્જુન દ્રોણને એકાંતમાં જઈ પ્રણામપૂર્વક આમ કહેવા લાગ્યો. ૪૮

અર્જુન બોલ્યો:—તમે પહેલાં મને પ્રીતિ-

પૂર્વક આ વચન કહ્યું હતું કે, 'મારો કોઈ શિષ્ય તારાથી વિશેષ નહિ થાય.'^{૧૨૮} તો પછી, તમારો બીજો શિષ્ય તે નિષાદ નામનો વીર્યવાન પુત્ર તો મારાથી, અરે! સર્વ લોકોથી પણ કેમ વિશેષ થયો છે?^{૧૦}

વંશ'પાયન બોલ્યા:—અર્જુનનાં એ વચન સાંભળી દ્રોણે થોડીક ક્ષણ વિચાર કરીને નિશ્ચય કરી લીધો. પછી સભ્યસાથીને લઇને તે નિષાદપુત્ર તરફ ગયા.^{૧૧} ત્યાં તેમણે મેલથી લસોટાયેલાં અંગવાળા, જટાવાળા અને ચીર પહેરેલા આપધારી એકલવ્યને સતત બાણ છોડતો જોયો.^{૧૨} એકલવ્ય પણ દ્રોણને સમીપ આવતા બેઠો તેમની નિકટ સામે ગયો. તેણે પૃથ્વી ઉપર શિર ઢાળીને તેમના ચરણમાં વંદન કર્યા.^{૧૩} તે નિષાદપુત્રે દ્રોણની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી અને પોતાને તેમના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવીને તે હાથ જોડીને સામે બેસી રહ્યો.^{૧૪} દે રાજન્! પછી દ્રોણે એકલવ્યને આ વચન કહ્યું: 'હે વીર! તું જે મારો શિષ્ય છે, તો મને મારી દક્ષિણા આપ.' તે સાંભળીને એકલવ્ય પણ પ્રસન્ન થયો અને આ વચન બોલ્યો:^{૧૫}

એકલવ્ય બોલ્યો:—હે ભગવન્! આપને હું શું આપું? આપ ગુરુ અને આજ્ઞા કરો. હે બ્રહ્મશ્રેષ્ઠ! ગુરુને ન આપી શકાય એવું કશું જ મારી પાસે નથી.^{૧૬}

વંશ'પાયન બોલ્યા:—દ્રોણે તેને કહ્યું: 'તારે તારો જમણો અંગૂઠો મને આપવો.' દ્રોણે તેને દારણ વચન સાંભળીને, સત્યમાં સદૈવ નિયમનિષ્ઠ તે એકલવ્યે, પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પાળવા સારુ, પ્રસન્ન મુખે અને ઉદાર ચિત્તથી, કશા ય લોભવિદોભ વિના, પોતાનો જમણો અંગૂઠો કાપી નાખ્યો અને ગુરુ દ્રોણાચાર્યને તે અર્પણ કર્યો.^{૧૭-૧૮} હે નરપતિ! તે નિષાદપુત્ર પછી આંગળીઓથી બાણ ચલાવવા લાગ્યો, પણ તે પહેલાંનાં જેવો ચપલ ન રહ્યો.^{૧૯} આથી અર્જુન

ચિંતામુક્ત અને પ્રસન્નમન થયો. હવે 'અર્જુનને કોઈ હરાવનાર નહિ થાય' એ દ્રોણની વાણી પણ સાચી ઠરી.^{૨૦}

દુર્યોધન અને ભીમસેન એ બે મનમાં સદૈવ ગર્વિષ્ઠ રહેનારા શિષ્યો, ગદાધુક્કમાં યોગ્ય નીવડ્યા.^{૨૧} અશ્વત્થામા સર્વ વિદ્યાના શુભજ્ઞાનમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ થયો. નકુલ અને સહદેવ ખડ્ગવિદ્યામાં અન્ય સૌ પુરુષો કરતાં નિપુણ થયા.^{૨૨} યુધિષ્ઠિર રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ થયા. ધનંજય તો બધી જ વાતોમાં ઉત્તમ થયો અને રથીઓના દલપતિઓના પણ દલપતિ તરીકે તે સાગરપર્વતની પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થયો.^{૨૩} અર્જુન બુદ્ધિ, ઉપાય, બલ અને ઉત્સાહ વડે સર્વ અસ્ત્રોમાં સિદ્ધ થયો હતો. અસ્ત્રવિદ્યામાં તેમજ ગુરુભક્તિમાં તે સૌમાં અનન્ય જન્યો.^{૨૪} અસ્ત્રવિદ્યાના ઉપદેશ સૌને સમાન આપવામાં આવતા હતા, પણ એક વીર્યવાન અર્જુન જ પોતાના સોહૃદવૃથી સર્વ કુમારોમાં અતિરથી થયો.^{૨૫} અધિક બલવાન ભીમસેન તથા સિદ્ધ વિદ્યાવાળા અર્જુન માટે દુરાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો પરસ્પરમાં ઝેર રાખતા હતા.^{૨૬} એક સમયે પુરુષશ્રેષ્ઠ દ્રોણને તેમની વેદ્યશક્તિ બલવાની ઇચ્છા થઈ. તેમણે સર્વ વિદ્યાઓ અને અસ્ત્રોમાં શિક્ષિત થયેલા તે સૌને એકઠા કર્યા.^{૨૭} તેમણે ચિંત્વીઓ પાસે એક કૃત્રિમ ભાસપક્ષી બનાવડાવ્યું હતું. કુમારો ન જાણે તેમ તેમણે ઝાડની ટોચ ઉપર તેને મુકાવ્યું અને તેને લક્ષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યું.^{૨૮}

દ્રોણ બોલ્યા:—તમે સૌ ઝડ ધતુરો લાવી બાણ સાંધી, પેલા ભાસને તાડીને ઊભા રહો.^{૨૯} મારો ભાલ પૂરો થતાં જ તમે એનું માથું નીચે પાડો. હે પુત્રો! હું એકબેકને આજ્ઞા કરીશ. તમે તે પ્રમાણે કરજો.^{૩૦}

વંશ'પાયન બોલ્યા:—પછી આગિરસ વંશમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે દ્રોણે પ્રથમ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: 'હે દુર્ધર્ષ! તું બાણ સાંધ. મારું બોલવું પૂરું થાય,

એટલે તું બાણ છોડજે.' આથી શુરના વચન-
થી પ્રેરાયેલા પરંતુ યુધિષ્ઠિરે પ્રથમ ધનુષ પકડ્યું
અને પછી તે ભાસને તાકીને ઊભા રહ્યા. ૭૨, ૭૩
હે ભરતશ્રેષ્ઠ! વિસ્તારેલા ધનુષવાળા તે કુરુન્દ-
નને દ્રોણે થોડી વાર રહીને આ વચન કહ્યું: 'હે
નરવરપુત્ર! ઝાડની ટોચ પર રહેલા પેલા ભાસને
તું જો.' યુધિષ્ઠિરે આચાર્યને ઉત્તર વાળ્યો:
'હું જોઈ છું.' ૭૪, ૭૫ એટલે થોડી વાર રહીને દ્રોણે
ફરીથી તેમને આ વચન કહ્યું:

દ્રોણ બોલ્યા:-હવે તું આ ઝાડને, મને
તેમજ તારા ભાઈઓને પણ જુએ છે ને? ૭૬
એટલે કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે વારંવારે તેમને કહ્યું:
'હું જો ઝાડને, આપને, તેમજ આ ભાઈઓને
જોઈ છું.' ૭૭ આથી, દ્રોણ મનમાં અપ્રસન્ન થઈ
ગયા અને કષ્ટકા આપતાં તેમને કહ્યું: 'ખસી
જ, તારાથી જો નિશાન વીધાય એમ નથી.' ૭૮
પછી, જિજ્ઞાસુ એ મહાયશસ્ત્રીએ દુર્યોધન આદિ
ધાતરજાત્રીને, ભીમ આદિ શિષ્યોને તેમજ
અન્ય દેશોના રાજકુમારોને એ જ ક્રમયોગે
જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું. તે સર્વેએ 'અમે તે બધું
જોઈએ છીએ' એમ કહ્યું, એટલે આચાર્યે તે
સઘળા તે તુચ્છકારી નાખ્યા. ૭૯

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત
સંભવપર્વમાં 'દ્રોણશિષ્યપરીક્ષા'
નામનો અધ્યાય ૧૩૨ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૩ મો

અર્જુનને નિશાન પાડ્યું તથા મગરના
મોંમાંથી દ્રોણને છોડાવ્યા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તત્તો ધનંજય દ્રોણઃ સ્મયમાનોઽપ્યમાપત ।

ત્વયેદાનીં પ્રહર્તવ્યમેતલ્લક્ષ્યં વિલોક્યતામ્ ॥૧॥

* બંને હિંદી ભાષાંતરોમાં એકસાં તેનીચમાં
અપ્યાયને એકસાં બનીશમાં અપ્યાય સાથે જોડી દીધો
છે. બંને મરાઠીમાં જુદો છે.

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી, દ્રોણે હસતાં
હસતાં ધનંજયને કહ્યું: 'હવે તારે આ લક્ષ્યને
પાડવાનું છે. તું જો નિશાનને જો. ૧ થોડાં હું
આજ્ઞા આપું, એટલે તે જ વખતે તારું શર
છૂટ્યું જોઈએ.' તો થડી વાર તું ધનુષ વિસ્તારીને
ઊભો રહે.' ૧ આમ કહેવાતાં, શુરના વચનથી
પ્રેરાયેલો તે સવ્યસાચી ધનુષને મંડલાદાર દરીને
ભાસ પક્ષીને તાણીને ઊભો રહ્યો. ૨ થોડા વખત
પછી દ્રોણે તેને એ જ પ્રમાણે પૂછ્યું: 'હે
અર્જુન! પેલા ત્યાં રહેલા ભાસને, વૃક્ષને અને
મને પણ તું જુએ છે ને?' ત્યારે હે ભારત!
પૃથાપુત્ર અર્જુનને દ્રોણને કહ્યું, કે 'હું તો એક
ભાસને જ જોઈ છું, ઝાડને કે આપને હું
જોતો જ નથી.' ૩ આથી પ્રસન્નમન થયેલા તે
દુર્ધર્ષ દ્રોણે થોડી વાર પછી ફરીથી પાંડવોના
તે મહારથીને કહ્યું: ૪ 'તું ભાસને જુએ છે, તો
કહે તે કેવું છે?' તે બોલ્યા: 'હું તો જો ભાસનું
માથું જ જોઈ છું, તેના ધડને જોતો નથી.' ૫
અર્જુનને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે દ્રોણ દુર્ધર્ષી
રોમાંચિત થઈ ગયા અને તે પાઠ્યને કહ્યું કે,
'બાણ છોડ!' તરત જ વિચારવા થોડ્યા વિના
તેણે બાણ છોડ્યું. ૬ અને અજ્ઞાના જેવા તે
તીક્ષ્ણ બાણથી તે પાંડુપુત્રે તે ઝાડ પર રખાયેલા
ભાસનું માથું કાપી નાખી તત્કાળ નીચે પાડ્યું. ૭
તે કામ સિદ્ધ થતાં જ, શુર દ્રોણાચાર્ય પાંડુપુત્ર
અર્જુનને ભેટ્યા અને માનવા લાગ્યા કે, હવે
રાજકુલ સપતિવાર સમરાંગણમાં હાર્યો જ છે. ૮

હે ભરતોત્તમ! કાંઈ એક સમયે આંગિરસ
વંશના શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્ય પોતાના શિષ્યો
સાથે રનાન માટે ગંગાજી ઉપર ગયા. ૯ જ
વખતે તે પાણીમાં પેઠા, તે વખતે એક બળવાન
જળચર મગરે કાળથી પ્રેરાઈને તેમને બંધને
છેડેથી પકડ્યા. ૧૦ પોતે સમર્થ હોવા છતાં, તેઓ
છુટકારા માટે સર્વ શિષ્યોને કહેવા લાગ્યા:
'તમે ઝટ કરીને આ મગરને મારીને મને

છોડાવો.^{૧૩} તેમનો બોલ નીકળતાં વેંત જ અબ્બુને શિક્યાં ન બચ એવાં પાંચ સુતીક્ષ્ણ બાણોથી પાણીમાં ડૂબેલા તે મગરને માર્યો.^{૧૪} તે વખતે, બીજાઓ તો મૂઢની જમ ત્યાં ને ત્યાં જ ઊભા રહ્યા. અબ્બુનને આમ ક્રિયાસિદ્ધ બેઠને દ્રોણાચાર્યે તેને સર્વ શિષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ માન્યો અને એના ઉપર પોતે પ્રસન્ન થયા. અબ્બુનનાં બાણોને લીધે, તે મગર મહાત્મા દ્રોણની બંધ છોડીને, ટુકડેટુકડા થઈ મરણ પામ્યો. પછી ભારદ્વાજ મહારથી દ્રોણાચાર્યે અબ્બુનને આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૧૫-૧૭} 'હે મહાબાહુ! બ્રહ્મશિર નામનું આ શ્રેષ્ઠ અને અતિ દુર્ધર્ષ અસ્ત્ર હું પ્રયોગ અને ઉપસંહાર સહિત તને આપું છું તેને તું ગ્રહણ કર.'^{૧૮} ક્યારે ય પણ તું મનુષ્યો ઉપર એનો પ્રયોગ કરીશ નહિ. અલ્પ તેજવાળા ઉપર એ બે છોડવામાં આવશે, તો તે જગતને બાળીને ખાખ કરી નાખશે.^{૧૯} બેટા! આ અસ્ત્ર લોકમાં અસામાન્ય ગણાય છે, માટે તું તેને પ્રયત્નપૂર્વક ધારણ કરજ. વળી, આ મારું વચન સાંભળ.^{૨૦} હે વીર! કોઈ દેવી શત્રુ તને બાધા કરે, તો તેના વધ માટે યુદ્ધમાં તું આ અસ્ત્રને વાપરજ.^{૨૧} 'બહુ સારું' એમ કહીને અબ્બુને હાથ બેડીને તે પરમ અસ્ત્ર સ્વીકાર્યું. શુરુએ ફરીથી એને કહ્યું:^{૨૨} 'આ લોકમાં કોઈ પણ બીજો માણસ તારા જેવો ધનુર્ધારી થશે નહિ. તું સર્વ શત્રુઓથી અજય રહેશે અને કીર્તિમાન થશે.'^{૨૩}

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંભવપર્વમાં 'દ્રોણગ્રાહચોક્ષણ' નામનો અધ્યાય ૧૩૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૪ મો

કુમારોની પરીક્ષા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

કૃતાસ્ત્રાન્ ધાર્તરાષ્ટ્રાંશ્ચ પાંડુપુત્રાંશ્ચમારત ।

દૃષ્ટ્વા દ્રોણોઽન્નવીદ્રાજન્ ધૃતરાષ્ટ્રં જનેશ્વરમ્ ॥૧॥

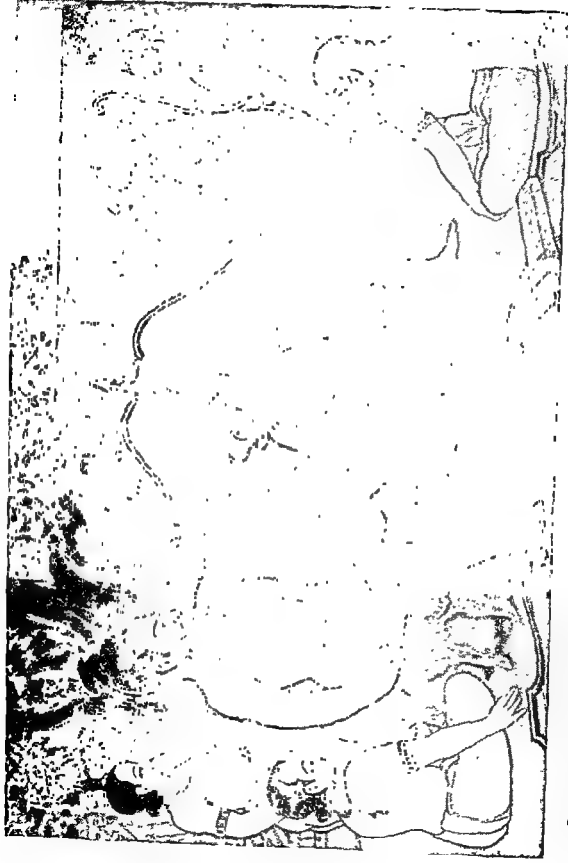
વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે ભારત! હે રાજન! પાંડવો અને ધાર્તરાષ્ટ્રોને અસ્ત્રવિદ્યામાં નિષ્ણાત થયેલા બેઠને દ્રોણાચાર્યે કૃપ, સોમદત્ત, ધીમાન બાહલીક, ગાંગેય અને વ્યાસની સમીપમાં જન્મેશ્વર ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે, ^૧ 'હે રાજન! તમારા કુમારો વિદ્યાસંપન્ન થયા છે. હે કુરુશ્રેષ્ઠ નરપતિ! તમારી અનુમતિ હોય તો તેઓ પોતાની વિદ્યા બતાવે.'^૨ એટલે હૃદયમાં પ્રસન્ન થયેલા મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે આ વચન કહ્યું:

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:-હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ભારદ્વાજ! તમે ભારે કામ કયું છે.^૩ પરીક્ષા માટે તમે સમય કરાવો અને જ સ્થાનમાં જવી જવી વ્યવસ્થા કરવાની હોય તે વિશે તમે પોતે મને આજ્ઞા આપજો.^૪ અંધાપાને કારણે મને ખેદ રહે છે. આજ મને આંખવાળા માણસોની અંદેખાઈ થાય છે; કેમકે તેઓ મારા પુત્રોને અસ્ત્રવિદ્યામાં પરાક્રમ કરતા બેઈ શકે.^૫ હે વિદુર! દ્રોણાચાર્ય શુરુ કહે છે, તેમ કરો. હે ધર્મવત્સલ! આના જેવો બીજો પ્રિય પ્રસંગ આવશે એમ હું માનતો નથી.^૬ પછી રાજની રજ લઈ ને વિદુર શુરુ દ્રોણની સાથે બહાર ગયા અને મહાપ્રાજ્ઞ દ્રોણશુરુએ સપાટ, વૃક્ષ વિનાની, ગુહમરહિત તથા જલપ્રવાહવાળી જમીન બેઈ ને માપી. પછી આ માટે સર્વ સમાજમાં ઠંઢેરો પીટવામાં આવ્યો અને વક્ત્રુશ્રેષ્ઠે શુભ નક્ષત્રવાળી તિથિએ તે ભૂમિ ઉપર પાસિ આપ્યો. હે નરશ્રેષ્ઠ! તેમના શિદ્ધીઓએ તે રંગભૂમિમાં વિધિપૂર્વક અને શાસ્ત્રદિષ્ટિ અનુસાર રાજ તથા

હીઓ માટે સુવિશાલ અને સર્વ આયુષધો સન્નેહું એક સુંદર પ્રેક્ષાગાર બનાવ્યું.^{૮-૧૧} ત્યાં દેશવાસી લોકોએ વિશાળ અને લાંબી બેઠકના મંચો કરાવ્યા. વળી ત્યાં મહા ધનવાનોએ પાલખીઓ કરાવી.^{૧૨} પછી ઠરવેલા દિવસ આવી પહોંચતાં રાત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના અમાત્ય સાથે ભીષ્મ અને આચાર્યશ્રેષ્ઠ કૃપને આગળ રાખીને એ દિવ્ય પ્રેક્ષાગારે આવ્યા. તે પ્રેક્ષાગારમાં માતીની બળીઓ ઝૂલતી હતી, તે વૈદ્યમંત્રિઓ શોભતું હતું અને તેમાં સોનાના કળશે હતા.^{૧૩,૧૪} હે જયશીલોમાં શ્રેષ્ઠ ! મહાભાગ્યવતી ગાંધારી, કુન્તી, તેમજ અન્ય સર્વે રાજરાણીઓ વચ્ચેલકારે સજ્જને તથા પોતપોતાનાં દાસદાસીઓને લઈને ઉમંગભેર મંચો ઉપર ચડીને બેઠી-માનો, દેવાંગનાઓ મેરુપર્વત ઉપર ચડીને બેઠી. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય આદિ ચારે વર્ણોના લોકો કુમારોની અસ્પૃશ્યિત્વે જોવાની ઇચ્છાથી ઝડપભેર નગરમાંથી નીકળી પડ્યા અને દર્શનની ઇચ્છાએ એક સ્થાને ભેગા થઈ ગયા.^{૧૫-૧૭} તે વખતે વાલ્મીકીના વાદનથી અને માણસોના કુતૂહલથી તે સમાજ ક્ષોભ પામેલા મહાસાગરની જેમ ખળભળી રહ્યો હતો.^{૧૮}

તે પછી સદૈવ વસ્ત્ર પારેલા, શ્વેત યજ્ઞોપવીત પહેરેલા, ઘોળા વાળવાળા, ઘોળી દાઢીમૂઝવાળા, શુકલ ચંદનના લેપવાળા તથા શ્વેત પુષ્પમાળા ધારણ કરેલા તે આચાર્ય પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામા સાથે જેમ જલમેધ વિનાના ગપનમાં ચંદ્ર-રાજ મંગલચંદ્ર સાથે પધારે તેમ તે વખતે રંગ-મંડપમાં પધાર્યા. તે શ્રેષ્ઠ ખલવાને યથાસમયે ખસિ આપ્યો અને સારા મંત્રજ બ્રાહ્મણો પાસે મંગલ કરાવ્યું.^{૧૯-૨૧} આમ સુખકારક પુણ્ય-હવાચન તથા પુણ્યકૃત્ય થયા; એટલે લોકો વિવિધ શસ્ત્રોને સામગ્રીઓ લઈને અંદર આવ્યા.^{૨૨} તે પછી આંગળીઓ ઉપર ખોલીઓ સન્નેહા, કમર કસેલા, ભાથા બાંધેલા અને ધનુષ ધારેલા

તે ભરતશ્રેષ્ઠ મહારથીઓએ પ્રવેશ કર્યો.^{૨૩} યુધિષ્ઠિરને આગળ રાખીને તે મહાવીર્યવાન કુમારોએ મોટાનાના ક્રમે પરમ અદ્ભુત અસ્ત્ર-વિદ્યા દેખાડવા માંડી.^{૨૪} ખાણુ લાગી બેસવાના ભયે કંટલાક માણસોએ તો પોતાનાં માથાં નમાવી દીધાં, તો બીજાઓ વિસ્મય-પૂર્વક અને હિંમતપૂર્વક જોઈ રહ્યા.^{૨૫} પછી કુમારો શીઘ્રેગી ઘોડાઓ ઉપર સવારી કરી રહ્યા હતા, પોતાનાં નામ અને આંકડાથી શોભતાં વિવિધ ખાણુને ચપળતાપૂર્વક છોડીને તેઓ લક્ષ્યવેધ કરતા હતા.^{૨૬} લક્ષ્યોને વીંધવા ત્યાં, ધનુષખાણુ ધારણ કરેલા તે કુમારોના ગન્ધર્વનગરના જેવા અદ્ભુત સૈન્યને જોઈને લોકો વિસ્મિત થઈ ગયા.^{૨૭} હે ભારત ! બીજા સંકંડો અને હજારો માણસો વિસ્મયથી આંખ વિસ્તારી રહ્યા અને આપોઆપ 'ધન્ય ! ધન્ય !' એવો નાદ કરવા લાગ્યા. તે મહાખલ-વાનોએ ધનુષખાણુમાં, રથચર્ચામાં, હાથી-સવારીમાં, ઘોડેસવારીમાં અને હાથોહાથના દંડમાં વારંવાર કુશલતા બતાવી.^{૨૮,૨૯} ખડ્ગ અને ચર્મને ધારણ કરી રહેલા તે કુમારો ફરી પ્રહારો કરવા લાગ્યા અને નિશાનને અનુસરીને તલવાર આદિ ચલાવતા રહી આખી રંગભૂમિ-માં ધૂમવા લાગ્યા.^{૩૦} ત્યાં લોકોએ એ સૌ કુમારોની હાલતલવાર વિશેની ચપળતા, ચતુરાઈ, શીલા, સ્થિરતા તેમજ દૃઢ મુદ્ધિપણું જોયું.^{૩૧} નિલ એકમેકને જીતવાની ઇચ્છા રાખતા તે કુર્યો-ધન અને વૃકોદર હાથમાં મદા ધારણ કરીને, એક એક શિખરવાળા પર્વત હોય તેમ, રંગભૂમિમાં જિતયા.^{૩૨} કચ્છ ભીડીને પુરુષાર્થ દેખાડવા અડોલ જોડેલા તે બંને મહાબાહુઓ એક હાથ-ભીડીને માટે મદમસ્ત હાથીઓ ગર્જા તેમ ગર્જવા લાગ્યા.^{૩૩} નિર્મલ ગદાને ધારણ કરનારા તે બંને મહાગળ હાથીઓ જેવા મહાબલોએ હાખાં-જમણાં મંડોલે કરવા માંડ્યાં.^{૩૪} વિદુરે ધૃત-

ભીખ, ધૈરાણ અને સલાસદો દલ્યાદિ સમક્ષ દ્રોણાચાર્ય વિદ્યારથીઓની ધડવિંધા તપાસી રહ્યા છે. ધણીખરાઓને પૂછપરછમાંજ ઓકામના રહિત નેહને નાપાસ કર્યા અને અનુન એકમતવાળો જણાતા તેનેજ બાણ છોડવા આમ્રા કરી. તે લક્ષ વીધવામાં સંદેશ પણ થયો, જે એકેનિધ ચક્રને બદલે અનેક બાબતો પાછળ મનોબળ વેરી નાખી “સખ બદરહા વેપારી” બનવા ન્યમ, તે માનવ કોઇ પણ કામમાં પૂરા ફતેહમદ થાઇ શકતો નથી કહેવત છે કે, “લાખ છુદિ લડબડી, તે કોડ છુદિ કરબડી, (પણ) એક છુદિ બાપડી કે સામે ચોટે તાપડી.”

રાષ્ટ્રને અને કુન્તીએ ગાંધારીને કુમારોની તે સર્વ દિયાઓ કહી સંભળાવી.^{૩૫}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
સંભવપર્વમાં 'અશ્વદર્શન' નામનો
અધ્યાય ૧૩૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૫ મો

અર્જુનની પરીક્ષા

॥ હૈશંપાયન ઉવાચ ॥

કુરુરાજે હિ રંગસ્થે ભીમે ચ વલિનાં વરે ।

પક્ષપાતકૃતસ્નેહઃ સ દ્વિષેવામવજ્જનઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-કુરુરાજ કુર્યોધન અને મહાબલવાન ભીમ રંગભૂમિમાં ઊતર્યા, ત્યારે લોકો પક્ષપાતી સ્નેહને લીધે બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયા. ^૧ માણસો 'વાહ કુરુરાજ!' 'વાહ ભીમ!' એમ બોલી રહ્યા, એટલે ત્યાં એકદમ જબરદસ્ત શેર ઊઠી આવ્યો. ^૨ રંગમંડપને આમ સમુદ્રની જમ ભાગેલો બોઈને શુદ્ધિમાન દ્રોણાચાર્ય પોતાના પ્રિય પુત્ર અશ્વત્થામાને આ પ્રમાણે કહ્યું:^૩

દ્રોણ ઓલ્યા:-મેહ મહાવીર્યવાન અને સિદ્ધ વિદ્યાવાળાને તું વાર. ભીમ અને કુર્યોધનને કારણે રંગમંડપમાં આ પ્રકાપ ન થવો બેઘએ. ^૪

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-દ્રોણનાં વચન સાંભળીને પ્રલયકાલના પવનથી ખળભળેલા અને મહા ભરતીવાળા સમુદ્ર જવા તે હગામેલી ગદાવાળા બને વીરોને ગુરુપુત્રે રોકી દીધા. ^૫ પછી, મહા-મેઘના જવા શબ્દવાળા વાજિત્રોના સમૂહોને બંધ પડાવીને દ્રોણાચાર્ય રંગમંડપના અગ્રભાગે આવ્યા અને આ વચન બોલ્યા: ^૬ 'જ મને પુત્રથી થે પ્રિયતર છે, જ સર્વ શસ્ત્રોમાં વિશારદ છે અને જ ઇન્દ્રપુત્ર છે, તે હોન્દ્ર સમાન આ પૃથાપુત્ર અર્જુનને હવે તમે જીવો.' ^૭

આચાર્યની આજ્ઞા થતાં, તે યુવાન અર્જુને

મંગલાચરણ ક્યું. પછી આંગળીઓ ઉપર ચામડાની ખોલી બાંધી, ભાયાને પૂરે ભરી, ધનુષ્યને ધારણ કરી અને સોનાતું કવચ પહેરી, અર્જુન રંગભૂમિ પર આવ્યો-માનો સૂર્ય, ઇન્દ્ર-ધનુષ અને વિદ્યુતની સાથે સોહતો સધ્યાકાલનો જલધર આવ્યો. ^૮ ત્યારે સમસ્ત રંગમંડપમાં આનંદધ્વનિ છાઈ રહ્યો અને ચારે બાજુ વાદો અને શંખો વાગી રહ્યા. ^૯ તે સમયે લોકમાં આવી તુમુલ્હ વાણી ગળ્ ગળી કે, 'આ શ્રીમાન કુન્તીનંદન છે, આ પાંડુનંદનોમાં વચેટ છે, આ મહેન્દ્રનો પુત્ર છે, આ કુરુઓનો રક્ષણહાર છે, આ અશ્વેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, આ ધાર્મિકોમાં ઉત્તમ છે અને આ શીલવાનોમાં શીલ તથા જ્ઞાનનો પરમમંડાર છે.' પ્રેક્ષકોએ કાઢેલાં આ વચનો સાંભળીને કુન્તીની છાતી, ઘૂટેલા પાનાથી તથા પ્રેમાશ્રુઓથી ભીંજઈ ગઈ. ^{૧૦-૧૨} તે મહાનાદથી નરશ્રેષ્ઠ ધૃતરાષ્ટ્રના કાન ભરાઈ ગયા અને હર્ષિત મને તેમણે વિદુરને કહ્યું: ^{૧૩} 'હે વિદુર! ગગનને ભેદતી હોય એવી આ ખળભળી ઊડેલા સાગરના જેવી મહાગર્જતા રંગમંડપમાં કેમ એકદમ ઊઠી આવી છે?' ^{૧૪}

વિદુર ઓલ્યા:-હે મહારાજ! આ તો પાંડુનંદન પૃથાપુત્ર અર્જુન કવચસહિત રંગભૂમિમાં ઊતર્યો છે, તેથી આ મહાન કાલાહલ થાય છે. ^{૧૫}

ધૃતરાષ્ટ્ર ઓલ્યા:-હે મહામતિમાન! પૃથાકૃષ્ણી અરણીપાત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ પાંડવરૂપી તે વહ્નિઓથી હું ધન્ય છું, અતુ-ગૃહીત છું અને સુરક્ષિત છું. ^{૧૬}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-પછી આનંદથી ભરારાઈ ગયેલો તે રંગમંડપ કંઈક શાંત થયો, એટલે અર્જુને આચાર્યને પોતાની અશ્વચાતુરી બતાવવા માંડી. ^{૧૭} આગ્નેયાશ્વથી તેણે વહ્નિ સર્જ્યો, વારુણાશ્વથી તેણે જલ સર્જ્યું, વાયવ્યાશ્વથી તેણે વાયુ સર્જ્યો અને પાર્જન્યાશ્વથી

તેણે મેઘો સન્ન્યા. ^{૧૫} ભૌમાશ્વથી તે ભૂમિમાં પેઠો, પાર્વતાશ્વથી તેણે પર્વતો મન્ન્યા અને અંતર્ધાન અશ્વથી તે કૂરી અંતર્ધાન થઈ ગયો. ^{૧૦} ક્ષણમાં તે જંગિયો થયો અને ક્ષણમાં તે નીચો થયો; ક્ષણમાં તે રથની ધરીએ જોતો અને ક્ષણમાં તે રથની મધ્યમાં જોતો, તો વળી ક્ષણમાં તે પૃથ્વી ઉપર જતર્યો. ^{૨૧} તે પછી, તે ગુરુપ્રિય અન્બુને સુકમાર, સુકમ તેમજ ભારે વસ્તુઓને નિશાન તરીકે નાખી અને તેમને વિવિધ બાણોથી કુશળતાપૂર્વક વીધી દેખાડી. ^{૨૦} પછી, ચક્રરચક્રર કરતા લોકાના વરાહના મોંમાં તેણે એક બાણ હોય તેમ એકીવારે પાંચ છૂટાં છૂટાં બાણો છોડ્યાં. ^{૨૩} પછી લટકી રહેતી દોરીનાળા બળદના હાલતા શિંગડાના કાણામાં તે મહાવીરે એકવીસ બાણો લગાવ્યાં. ^{૨૪} હે નિદોષ ! તે શસ્ત્રકુશલ આ પ્રમાણે બડગ, ધનુષ્ય તેમજ ગદાનાં મંડલો સારી રીતે કૂરી ખતાવ્યાં. ^{૨૫}

હે ભારત ! તેનું કમં લગભગ પૂરું થયું અને સમાજનો તથા વાનિજીનો શબ્દ ધીરે પડ્યો. તે વખતે બલ અને માહાત્મ્યને સચવતો તેમજ વળના પડવા જોવા હાય ઠોકવાનો કોઈ અવાજ દરવાજાથી સંભળાયો. ^{૨૬, ૨૭} હે વસુધાપતિ ! રંગમંડપમાં બેઠેલાઓને તે ક્ષણે વિચાર આવ્યો કે, ‘આ પહોડો ફાટે છે કે શું? આ પૃથ્વી ચિરાય છે કે શું? અથવા શું જલધારાથી ભરેલાં વાદળાં વડે આકાશ પુરાય છે? આમ, સૌ પ્રેક્ષકો દ્વાર તરફ મોં રાખી જોવા લાગ્યા. ^{૨૮, ૨૯} તે વખતે હરત નક્ષત્રના પાંચ તારાઓ સાથે જમ ચન્દ્રમા શોભી રહે, તેમ દ્રોણાચાર્ય પાંચ પૃથાપુત્ર ભાઈઓથી વીંટળાઈને શોભી રહ્યા. ^{૩૦} શત્રુનાશી દુર્યોધન જોતો થયો, એટલે તેના તેજસ્વી સો બાળોએ અશ્વત્થામા સાથે તેને વીંટાઈ વળ્યા. ^{૩૧} તે વખતે ઉગામેલાં હથિપાદો સાથે જોતો તે ભાઈઓથી ઘેરાયેલો અને હાથમાં ગદાને અચ્ચાસ્ય ધારણ કરી રહેલો

દુર્યોધન, પૂર્વે દાનવોના નાશકાલે દેવગણોથી વીંટળાઈને ઇન્દ્ર જોતો હોય તેમ, શોભતો રહ્યો. ^{૩૨}

છતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત સંલવપર્વમાં ‘અસ્તદર્શન’ નામનો અધ્યાય ૧૩૫ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૬ મો

કર્ણનો રાત્ર્યાભિષેક

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

દત્તેજ્વકાશે પુરુષર્વિસ્મયોત્કુલ્લોચનૈઃ ।

વિવેશ રંગં વિસ્તીર્ણ કર્ણઃ પરપુરંજયઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ખોલ્યા:—પછી વિસ્મયથી વિહરી જોડેલાં નયનવાળા લોકોએ માર્ગ આપ્યો, એટલે શત્રુનગરોને છતનારો કર્ણ વિશાળ રંગમંડપમાં આવ્યો. ^૧ તે પોતાના જન્મ સાથે આવેલા સન્ન જવયથી શોભતો હતો અને કુડલે કરીને તેનું મોં પ્રકાશી રહ્યું હતું. તેણે ધનુષ્ય અને તલવાર બાંધ્યાં હતાં. તે પગે આલસ પર્વત જોતો જણાતો હતો. ^૨ રિપુણને વિદારનારો તે કર્ણ વિશાળ લોચનવાળો, વિસ્તૃત કીર્તિવાળો અને ચંડકિરણ સૂર્યના અંશવાળો હતો. પૃથાને કન્યાવસ્થામાં થયેલો તે પુત્ર હતો. ^૩ સિંહ, ઋષભ અને ગજન્દ્રના સમાં તેનાં બલ, વીર્ય અને પરાક્રમ હતાં. સૂર્ય, ઇન્દ્ર અને અશ્વિના જ્યાં તેનાં પ્રકાશ, કાંતિ અને તેજસ્વિતા હતાં. ^૪ સ્વર્ગ સૂર્યથી જન્મેલો તે શ્રીમાન યુવાન સુવર્ણના તાક જોવા જંગિયો હતો, સિંહના જોવા વજાંગ હતો અને અસંખ્ય ગુણોથી સંપન્ન હતો. ^૫ તે મહાબાહુએ રંગમંડલને સર્વ બાન્ધુઓથી ભેરું અને દ્રોણાચાર્ય તથા કૃપાચાર્યને બાણે સાધારણ આદરથી પ્રણામ કર્યો. ^૬

પછી રંગમંડપમાં ભરાયેલા સર્વ લોકો નિશ્ચય થઈ રિપર નયને જોવા લાગ્યા અને ‘આ કણ આવ્યો છે !’ એ વિચાર લોભ પાની કુપદલ-

પરાયણ થયા.^૭ હે શ્રેષ્ઠ વક્તા! મેધના જવા
ગંભીર સ્વરે તે સૂર્યપુત્ર કર્ણે પોતાના અજ્ઞાત
ભાઈ ઇન્દ્રપુત્ર અર્જુનને કહ્યું:^૮ ‘હે પાથ! તે
જ કાર્ય કરી ખતાવ્યું છે, તે હવે હું લોકોનાં દેખ-
તાં વિશેષ રૂપે કરી ખતાવીશ. તું વિરમય પામીશ
નહિ.’^૯ હે વક્ત્રશ્રેષ્ઠ! તેનું વચન પૂરું થયું નહિ,
ત્યાં તો લોકો જાણે ચંચળી હાંચકાઈ ગયા હોય,
તેમ તરત ચારે બાજુ ઊભા થઈ ગયા!^{૧૦} હે મનુ-
ષ્યશ્રેષ્ઠ! ત્યારે દુર્યોધનને પ્રસન્નતા થઈ આવી
અને અર્જુનને કાણ વારમાં લજ્જા તથા ક્રોધ
વ્યાપી ગયાં.^{૧૧} પછી, દ્રોણની અતુલિત મળતાં
યુદ્ધમાં સદૈવ પ્રીતિવાળા મહાબલવાન કર્ણે જ જ
ક્રિયાઓ અર્જુનને કરી હતી તે કરી ખતાવી.^{૧૨}
આથી હે ભારત! દુર્યોધન સૌ ભાઈઓ સાથે ત્યાં
કર્ણને હર્ષભેર ભેટયો અને આ વચન બોલ્યો.^{૧૩}

દુર્યોધન બોલ્યો:-હે મહાબાહુ! તું ભલે
આવ્યો. હે માન દેનાર! રૂડું ભાગ્ય છે કે, તું
અહીં આવ્યો છે. હું તારો છું. આ કુરુરાજ્ય
પણ તારું છે. તું યથેચ્છ એને ભોગવ.^{૧૪}

કર્ણ બોલ્યો:-હું તો એ બધું જ થયેલું
માતું છું. હું તમારી મિત્રતાની માગણી કરું છું.
હે સમર્થ! હું અર્જુનની સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા
ઇચ્છું છું.^{૧૫}

દુર્યોધન બોલ્યો:-હે અરિદમન! મારી
સાથે તું ભોગો ભોગવ. બધુંઓનો તું પ્રિયકારી
થા. સર્વે શત્રુઓનાં માથાં ઉપર તું પગ મૂક.^{૧૬}

વૈશંપાયન બોલ્યો:-પછી, પોતાને અપ-
માનિત જેવા થયેલા માનીને અર્જુનને (દુર્યોધન
આદિ) ભાઈઓના સમૂહની મધ્યમાં અચલ
પર્વતની જેમ ઊભેલા કર્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું.

અર્જુન બોલ્યો:-હે કર્ણ! વિના બોલાવ્યે
પાસે આવનારા અને વિના બોલાવ્યા બોલ-
નારા માણસોને જ લોક મળે છે, તે તું મારાથી
હણાઈને મેળવશે.^{૧૭,૧૮}

કર્ણ બોલ્યો:-હે અર્જુન! આ રંગલવન

સર્વને માટે સામાન્ય છે. અહીં તારું એકલાનું
છે શું? રાજાઓમાં વીર્યવાન જ શ્રેષ્ઠ છે. ક્ષત્રિય-
ધર્મ બળને જ અનુસરે છે.^{૧૯} હે ભારત! દુર્બ-
ળના પ્રયત્નરૂપી આક્ષેપોથી શું વળે? શુરવી
સમક્ષમાં હું બાણો વડે તારું શિર હરી ન
લઉં ત્યાં સુધી તું બાણોથી જ વાત કર ને!^{૨૦}

વૈશંપાયન બોલ્યો:-આથી શત્રુનગરને
જીતનારો અર્જુન દ્રોણની આજ્ઞા લઇને તથા
ભાઈઓને સત્વર ભેટીને યુદ્ધને માટે કર્ણની
સામે ગયો.^{૨૧} તે વખતે કર્ણ પણ દુર્યોધન અને
તેના ભાઈઓ સાથે ભેટયો અને ધનુષબાણ લઇને
યુદ્ધને માટે સજ્જ થઈ સામેા ઊભો રહ્યો.^{૨૨} તે
સમયે આકાશ બગલાની હારરૂપી હારથવાળાં
અને વીજળી, ગર્જના તથા મેઘધનુષ્યવાળાં વાદ-
ળાંથી છવાઈ ગયું.^{૨૩} પછી હરિનામના અશ્વવાળા
ઇન્દ્રને યુદ્ધરંગ જોઈ રહેલા જોઇને, સૂર્યે પણ
પાસે આવેલાં વાદળોને વિખેરી નાખ્યાં.^{૨૪} આથી
અર્જુન મેધની છાયાથી ઢંકાઈ ગયેલા દેખાયો
અને કર્ણ સૂર્યકિરણોથી તગતગી રહેલા જણા-
યો.^{૨૫} કર્ણ જ ભાગમાં હતો, તેમાં ધાર્તરાષ્ટ્રો
ગોઠવાયા અને અર્જુન હતો તે બાજુએ ભાર-
દ્વાજ, કૃપાચાર્ય તથા ભીષ્મ ઊભા રહ્યા.^{૨૬}
આમ રંગલવનમાં બે પક્ષ પડી ગયા અને સ્ત્રી-
ઓ પણ બે દળમાં વહેંચાઈ ગઈ. કર્ણ તથા
અર્જુન વચ્ચેનું યુદ્ધ થતું જાણીને કુન્તિભોજની
પુત્રી કુંતી મૂર્છાવશ થઈ ગઈ.^{૨૭} સર્વ ધર્મોને
જાણનાર વિદુરે તે મૂર્છાવશ થયેલી કુંતીને દારી-
ઓ દ્વારા ચંદનજલોથી આશાસન અપાવ્યું.^{૨૮}
તે જ્યારે ભાનમાં આવી, ત્યારે ફરી પોતાના
તે બેક પુત્રોને બખતર પહેરીને લદવા ઊભેલા
જોઇને તે અકળાઈ ગઈ અને તેને કશી મૂઝ
રહી નહિ.^{૨૯}

તે પછી દ્વંદ્વયુદ્ધની રીતિમાં કુશલ અને સર્વ
ધર્મોના જ્ઞાતા શરદ્વાનપુત્ર કૃપાચાર્યે મહા-
ધનુષ્યો ઉગામીને ઊભેલા કર્ણને કહ્યું:^{૩૦} ‘પૃથા-

નો નાનો પુત્ર આ કુરુવંશી પાંડુનંદન અર્જુન નમારી સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરશે. ^{૩૧} હે મહાપાહુ! તમે પણ તમારાં માતૃપિતા વિશે કહેા. તમે જ રાજના કુલવિલક હો તેમના કુલ વિશે કહેા. ^{૩૨} તે જણીને આ પાત્ર તમારી સાથે યુદ્ધ કરે અથવા ન પણ કરે; કેમકે રાજપુત્રો હીન કુલવાળા અને હીન આચારવાળા સાથે યુદ્ધ કરતા નથી. ^{૩૩}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-કૃપાચાર્યે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે વર્ષાના જલથી ભીંજાઈ ગયેલું કમળ જમ ઝંખવાઈ જાય તેમ કર્ણનું મોં લજ્જાથી નીચે પડી ગયું. ત્યારે દુર્યોધને આ પ્રમાણે કહ્યું. ^{૩૪}

દુર્યોધન ઓલ્યા:-હે આચાર્ય! શાસ્ત્રના નિશ્ચય પ્રમાણે રાજઓના આ ત્રણ પ્રકાર છે. સત્કુલીન, શરવીર અને સોનાનાયક. ^{૩૫} જે યુદ્ધમાં આ અર્જુન રાજ ન હોય એવાની સાથે યુદ્ધ ન ઇચ્છતો હોય, તો હું આને અંગદેશના રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરું છું. ^{૩૬}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-પછી તે જ ક્ષણે, મંત્ર-વેતા બ્રાહ્મણે મહારથી કર્ણને સુવર્ણના આસન ઉપર બેસાડ્યો અને તેને લાજ, કૃતો તથા કનકના કક્ષશી વડે અંગદેશના રાજ તરીકે અભિષેક કર્યો. એટલે સુંદર છત્ર અને ચમરવાળા, મહાબલવાળા અને શોભાભર્યા તે કર્ણરાજ જયજયકારના શબ્દો થયા પછી દુર્યોધનને કહ્યું: 'આ રાજ્યદાનના ખટલામાં હું આપને યુ આપું?' ^{૩૭-૩૮} હે રાજસિંહ! આપ કહેા. હે રાજ! હું તે પ્રમાણે કરીશ જ.' ત્યારે દુર્યોધને તેને કહ્યું: 'હું તો તારી ગાદ મૈત્રી જ ઇચ્છું છું.' ^{૪૦} દુર્યોધને આમ કહ્યું, એટલે કર્ણે તેને કહ્યું કે, 'એમ જ થશે.' પછી બેઠે એકમેકને હર્ષપૂર્વક એટલા અને પરમ આનંદ પામ્યા. ^{૪૧}

ઈતિથી મહાભારતમાં આદિપર્વ-તર્જત સંભવપર્વમાં 'કર્ણાભિષેક' નામનો અધ્યાય ૧૩૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૭ મો

કર્ણ ઉપર આક્ષેપ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સ્તસ્તોતરપટઃ સપ્રસ્વેદઃ સવેપથુઃ ।

વિવેશાધિરથો રંગં યદિ પ્રાણોહ્યન્નિવ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-પછી જનું ઉપરણું ખસી ગયું છે, જે પરસેને નાહી રહ્યો છે અને જે કાંપી રહ્યો છે, એવો અધિરથ ત્યાં કર્ણને હાંક દેતો દેતો લાકડીને ટેકે રંગભૂમિમાં પ્રવેશ્યો. ^૧ અભિષેકથી માથે ભીંજાયેલો કર્ણ, તેને જોતાં જ પિતૃ-ગૌરવથી આકર્ષાયા અને ધનુષ્ય મૂકીને તેને શિર નમાવી વંદન કર્યું. ^૨ હવે ગભરામણે ભયો અધિરથ સારથિએ તેના બે પગોને વચ્ચના છેડાથી ઢાંછી દીધા અને 'હે પુત્ર! એવું પરિપૂર્ણ અર્થવાણું વચન બોલ્યો. ^૩ સ્નેહથી ઘેલો થયેલો તે કર્ણને ભેટ્યો અને અંગરાજ્યના અભિષેકથી ભીના થયેલા તેના મસ્તકને આંસુઓ વડે ફરીફરીને ભીંજવવા લાગ્યો. ^૪ તે સારથિને જોઈને પાંડવોએ માન્યું કે, આ સૂતપુત્ર છે. એટલે ભીમસેને હાથ્ય કરતો હોય તેમ આ વચન કહ્યું: ^૫ 'હે સૂતપુત્ર! તું રણમાં અર્જુનના હાથે વધ પામતો યોગ્ય નથી. તું તો તારા કુલને યોગ્ય ચાલુકને જ ઝટ પકડી લે.' ^૬ હે નરાધમ! જમ કૃતરો યત્તામાં અગ્નિ સમીપ રહેલા પુરોહારને ભોગવવાને યોગ્ય નથી, તેમ તું અંગરાજ્યને ભોગવવાને યોગ્ય નથી. ^૭

ભીમે આમ કહ્યું, એટલે ક્રોધથી કર્ણનો નીચ-લો હોઠ જરાક ફેફડ્યો અને તે નિઃશ્વાસ નાખીને ગગનમાં રહેલા સૂર્યદેવને જાણે બોલો લાગ્યો. ^૮ પછી મદમસ્ત હાથી જેવો તે મહાબલવાન દુર્યોધન ભાઈઓપી તે કમલવનમાંથી ક્રોધભેર ફટી આવ્યો. ^૯ તે પાસે જોયેલા ભયંકર કર્મવાળા ભીમ-સેનને કહેવા લાગ્યો: 'હે વૃકાદર! આવું વચન કહેવું તને યોગ્ય નથી. ^{૧૦} ક્ષત્રિયોમાં તો બલ

જ શ્રેષ્ઠ છે; અધમ સાથે પણ યુદ્ધ કરી ચક્રાય છે. કહ્યું છે કે, શૂરાઓ અને નદીઓનાં જન્મ-સ્થાન કઈ સંદેહ જણાતાં નથી.^{૧૧} ચર અને અચરને વ્યાપી વળેલો અગ્નિ પાણીમાંથી નીપ-જ્યો છે. દાનવોનો સર્વસંહાર કરનારું વજ્ર દધીચિનાં હાડકાંમાંથી બન્યું છે.^{૧૨} વળી સર્વ રહસ્યોભર્યા ભગવાન કાર્તિકદેવ પણ ગૂઢજન્મ છે-તે અગ્નિપુત્ર, કૃત્તિકાપુત્ર, રુદ્રપુત્ર અને ગંગા-પુત્ર પણ શુદ્ધજન્મ હોવાનું સંભળાય છે.^{૧૩} વિશ્વામિત્ર આદિના જન્મ ક્ષત્રિયમાં છે, છતાં તેઓ પણ બ્રાહ્મણો થયેલા સંભળાય છે અને તેમણે અવિનાશી બ્રહ્મપદ પણ મેળવ્યું છે.^{૧૪} શસ્ત્રધારી-ઓમાં શ્રેષ્ઠ આચાર્ય દ્રોણ કલશમાં જન્મ્યા છે અને ગૌતમવંશમાં કૃપાચાર્ય ગૌતમ શરના શુર્યમાં ઉત્પન્ન થયા છે.^{૧૫} વળી, તમારા જન્મ કેમ થયા છે તે પણ હું જાણું છું. કુંડલ અને કવચ સાથે જન્મેલા, સર્વ લક્ષણોથી સંપન્ન અને સૂર્ય જેવા આ પુરુષવ્યાધ્રને કાઈ હરણી તો કેમ કરીને જન્મ આપવાની હતી?^{૧૬} આ નરે-શ્વરને તેના જીજ્ઞાસના તથા તેની આજ્ઞાકિતતાના પ્રતાપે મારી સાથે એક અંગદેશનું જ નહિ પણ સમસ્ત પૃથ્વીનું રાજ્ય ઘટે છે.^{૧૭} જ માણસથી મારું આ કાર્ય સહ્યું જતું ન હોય, તે રથે ચડી બે પગે વડે પોતાનું ધનુષ નમાવે.^{૧૮}

ત્યારે, આખા રંગમંડપમાં ધન્યવાદ કરતો મહાન હાહાકાર થઈ રહ્યો અને સૂર્ય પણ અસ્ત પામ્યો.^{૧૯} તે પછી રાજ દુર્યોધન કર્ણનો હાથ પકડીને મશાલના અજવાળે રંગમંડપમાંથી બહાર નીકળી ગયો.^{૨૦} હે પૃથ્વીપતિ! સૌ પાંડવો પણ દ્રોણ, કૃપાચાર્ય અને ભીષ્મ સાથે પોત-પોતાને ભવને ગયા.^{૨૧} ત્યારે હે ભારત! કાઈકે અર્જુનને વખાણતા, કાઈકે કર્ણને વખા-ણતા તો કાઠક દુર્યોધનને વખાણતા સૌ લોકો ચાલી નીકળ્યા. કુન્તીએ દિવ્યલક્ષણવાળા પોતાના પુત્રને ઝાળખ્યો અને તેને અંગદેશનો

રાજ થયેલો જણી તે સ્નેહને લીધે શુભભાવે પ્રસન્નતા પામી.^{૨૨, ૨૩} હે રાજન! આમ કર્ણ મળવાથી દુર્યોધનને પણ અર્જુન સંબંધી ભય તત્કાણે અવેપ થઈ ગયો.^{૨૪} શસ્ત્રવિદ્યામાં પરિ-શ્રમ કરનારો તે વીર કર્ણ દુર્યોધનને પરમ સાંત્વનાથી પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો. યુધિષ્ઠિર પણ એમ માનવા લાગ્યા કે, પૃથ્વીમાં કર્ણની તોલે આવે એવો કાઈ ધનુર્ધારી નથી.^{૨૫}

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાનર્ગત સંભવપર્વમાં 'અશ્વદર્શન' નામનો અધ્યાય ૧૩૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૮ મો

દ્રુપદનો પરાજય અને અર્જુને આપેલી ગુરુદક્ષિણા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પાંડવાન્ ધાર્તરાષ્ટ્રાન્શ્ચ કૃતાસ્ત્રાન્મસમીક્ષ્ય સઃ ।
ગુર્વર્થં દક્ષિણાકારે પ્રાપ્તેઽન્મનપ્ત વૈ ગુરુઃ ॥ ૧ ॥
વૈશંપાયન યોદ્ધ્યાઃ-પાંડવો અને ધાર્ત-રાષ્ટ્રોને અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ થયેલા જોઇને ગુરુ દ્રોણે ગુરુદક્ષિણા માટે સમય આવ્યો છે એમ માન્યું.^૧ તે પછી હે રાજ! દ્રોણાચાર્યે સર્વ શિષ્યોને એકત્ર કર્યા અને તેમને દક્ષિણા માટે કહ્યું કે, ^૨ 'હે કુમારો તમારું કહ્યાણ થાઓ. તમે પાંચાલરાજ દ્રુપદને રણને મોખરે પકડી અહીં લાવો. તે જ હું તમારી પાસેથી પરમ ગુરુદક્ષિણા ઇચ્છું છું.'^૩ 'તેમ થાઓ' એમ કહીને તે સર્વ યોદ્ધાઓ આચાર્યની માગેલી દક્ષિણા માટે દ્રોણ સાથે તત્કાલ રથોમાં બેસીને નીકળ્યા.^૪ તે નરસિંહો મારપીટ કરતા પાંચાલ દેશમાં પહોંચ્યા અને તે મહાઓજ્જ્વલી દ્રુપદના નગરને પીડવા લાગ્યા.^૫ દુર્યોધન, કર્ણ, મહાબલ-વાન યુયુત્સુ, દુઃશાસન, ત્રિકર્ણ, જલસંધ, મુકો-ચન અને બીજા અનેક અતિ પરાક્રમી ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ

કુમારે 'હું પહેલો, હું પહેલો' એમ કરતા ઉત્તમ રથોમાં આરૂઠ થયા. આમ તે સર્વ કુમારે સારથિઓ સાથે નગરમાં પેરી રાજમાર્ગ ઉપર આવ્યા. ^{૧૮} 'હે રાજન ! પાંચાલપતિ દ્રુપદ એ વાત સાંભળી, એટલે મહાસૈન્યને જોઇને તે ભાઈઓ સાથે એકદમ રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો.' મહીપતિ યજ્ઞસેને માર્ગમાંજ કન્યાદિ સગવા માંડ્યાં. ત્યાં, તે સર્વ કુમારેએ ગર્જના-ઓ કરતાં કરતાં શરની વૃદ્ધિ છોડવા માંડી. ^{૧૦} એટલે દુર્જય યજ્ઞસેન થેત રથમાં બેસીને રણમાં આવ્યો અને કૌરવો ઉપર ભયંકર ખાણો વરસાવવા લાગ્યો. ^{૧૧}

વૈશંપાયન યોદ્યા:-કુમારે અભિમાન-માં ઊછળી રહ્યા હતા, એટલે આગળથી મંત્રણા કરીને અર્જુને દ્રોણાચાર્યને કહ્યું કે, ^{૧૨} 'આ લોહા પરાક્રમ કરી રહેશે પછી અમે સાહસ કરશું. રણભેખરામાં એમનાથી પાંચાલરાજને પકડાય એમ નથી.' આમ કહીને, તે નિષ્પાપ કુંતીપુત્ર પોતાના ભાઈઓ સાથે નગરથી બહાર અડધો ડાકા દૂર ઊભો રહ્યો. કૌરવોને જોઇને, દ્રુપદ મોટી ખાણજળ વડે કૌરવોની સેનાને મૂંઝવવા લાગ્યો અને ચારે ખાણુ ધૂમવા મડ્યો. ^{૧૩-૧૫} રથમાં સજ્જ થઈલા તે શીવકારી દ્રુપદને જોઇને કૌરવો ભયના માર્યા તેને એકને અનેક માનવા લાગ્યા. ^{૧૬} દ્રુપદનાં ભયંકર ખાણો સર્વ દિશા-ઓમાં ફરી વળ્યાં. 'હે મહારાજ ! ત્યારે પાંચાલોની છાવણીઓમાં હજારે શંખો, બેરીઓ અને શૃંગો વાગી રહ્યાં. વળી, મહાત્મા પાંચાલોએ સિંહનાદ કર્યો; અને તેમના ધનુષ્યની પાણીનો મહાન ટકાર ગગનમાં જઇને ત્રિસાળ થવા લાગ્યો. દુર્યોધન, વિશ્લ, સુખાહુ, દીર્ઘલોચન અને દુઃશાસન એ સૌએ ક્રોધાવિષ્ઠ થઈને સેંકડો ખાણોની ઝડપીએ વરસાવી. આથી યુદ્ધમાં દુર્જય એવો તે મહા ચાપધારી પૃથત્યુત્ર દ્રુપદ અત્યંત વીંધાઈ ગયો. ^{૧૭-૨૦} 'હે ભારત ! તેજ ક્ષણે તેણે

તે સૈન્યોને વીંધવા માંડ્યાં. પછી તેણે બળતા હંખાડિયાના ચક્કરની પેઠે ધૂમીને દુર્યોધન, વિશ્લ, મહાબલવાન કર્ણ, અનેક વીર્યવાન રાજપુત્રો તેમજ વિવિધ સૈન્યોને ખાણોથી ઢાંધી દીધાં. ^{૨૧-૨૨} પછી સર્વ નાગરિકો મુસળો અને લાકડીઓ સાથે વરસતાં વાદળોની જેમ કૌરવો ઉપર તૂટી પડવા લાગ્યા. ^{૨૩} 'હે ભારત ! ઘોર યુદ્ધની વાત સાંભળીને ખાળકથી માંડીને બુદ્ધા સુધીના તે સર્વ નગરજનો તે કૌરવો ઉપર તૂટી પડ્યા. ^{૨૪} એટલે કૌરવો તો ચીસો નાખતા તથા ખૂમે પાડતા પાંડવો તરફ ઢોડી જવા લાગ્યા. તેમનો રૂવાડાં ખડાં કરે એવો આતંનાદ સાંભળીને પાંડવો પણ દ્રોણગુરુને વંદન કરી રથ ઉપર ચડ્યા. અર્જુને શીવ્રતાથી પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરને વાર્યા- 'તમે લડશે નહિ.' પછી તેણે માર્દ્રીપુત્રોને પોતાના ચક્ત્રા રક્ષક કર્યા અને સદા ગદાની સાથે રહેનારો ભીમસેન સેનાને અગ્રભાગે ચાલવા લાગ્યો. ^{૨૫-૨૭}

આમ હે નિષ્પાપ ! શત્રુનો નાદ સાંભળીને, કુંતીપુત્ર અર્જુન રથથી દિશાઓને ગજવતો ગજવતો ભાઈઓ સાથે વેગપૂર્વક આવ્યો. ^{૨૮} ત્યારે હાથમાં દંડ ધારણ કરી રહેલા યમરાજ હોય, તેમ મહાખાહુ ભીમસેને ઊછળતા સાગરના ઘોર વાળી તે પાંચાલસેનામાં પ્રવેશ કર્યો. ^{૨૯} મગર જેમ સાગરમાં પ્રવેશે તેમ એ મહાસેનામાં પેઠો. ગદાધારી ભીમે પોતે જ ગજસૈન્ય ઉપર હુમલો કર્યો. ^{૩૦} કાલરૂપધારી તે યુદ્ધકુશલ પૃથાપુત્ર ભીમે પોતાના ખાહુના પરાક્રમથી અને તેની ગદાના પ્રહારથી ગજસેનાનો ઘાણુ કાઢી નાખ્યો. ^{૩૧} ભીમસેનની ગદાના આઘાતોથી પર્વત જેવા તે હાથી-ઓનાં માર્યાના ગોળવાઓ તૂટી પડ્યા અને તેમને પુષ્કળ લોહી વહેવા માંડ્યું. ^{૩૨} પહાડ જેવા તે હાથીઓ, વજ જેવા તે આઘાતથી ભૂમિ ઉપર ઢળી પડવા લાગ્યા. ^{૩૩} અર્જુનના તે મોટા ભાઈ ભીમસેને હાથીઓ, ઘોડાઓ અને રથોને

રેણી નાખ્યા, તેમજ પાળાઓ તથા રથીઓને પૂરા કરી દીધા.^{૩૪} ગોવાળિયો જમ વનમાં લાકડીવડે પશુઓના ધણુને હાંકે છે, તેમ વૃકાદર ભીમ પણ રથો અને હાથીઓને હાંકવા લાગ્યો.^{૩૫}

વૈશંપાયન યોદ્ધાઃ-પછી, ભારદ્વાજનું પ્રિય કરવાને સજ્જ થયેલા તે અર્જુને બાણની ભજ વડે પૃષ્ઠપુત્ર દ્રુપદને હાથી ઉપરથી નીચે પાડી નાખ્યો.^{૩૬} હે રાજન્ ! પ્રલયકાળના અશ્વિની જમ ભડભડતા અર્જુને રણમાં ઘોડાઓ, રથો અને હાથીઓના સમૂહોને ચોમેરથી સુવાળી દીધા.^{૩૭} આમ વીંધાઈ રહેલા તે પાંચાલ-સૈનિકા પણ, વિવિધ પ્રકારનાં બાણોવડે અર્જુનને સર્વોંગે સત્વર ઢાંકી દેવા લાગ્યા; અને મુખથી સિંહનાદ કરીને પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તે યુદ્ધ જોવામાં મહા અદ્ભુત અને મહા ભીષણ હતું. ઇન્દ્રપુત્ર અર્જુન સિંહનાદનો ઘોર સાંભળીને પોતાની જાતને રોષી શક્યો નહિ.^{૩૮,૩૯} પછી યુદ્ધમાં અર્જુને એકદમ પાંચાલો ઉપર ધસારો કર્યો અને મોઢ પમાડતો હોય તેમ બાણોની મોટી ભળો વિસ્તારીને તેમને મૂંઝવી નાખ્યા.^{૪૦} યશસ્વી કુન્તીપુત્ર બાણો છોડવામાં અને તત્કાલ તે સાંધવામાં એટલી અપળતા રાખતો હતો કે, વચ્ચે કંઈ માણો સરખો પણ પડતો દેખાતો નહતો.^{૪૧} તે વખતે ધન્યવાદની સાથે ભળેલો સિંહનાદ ગાજવા લાગ્યો. પછી જમ ચંપરાસુર મહેન્દ્ર સામે ધસ્યો હતો, તેમ પાંચાલરાજ સત્યજિત સાથે શીઘ્રતાથી અર્જુન ઉપર ધસ્યો. પણ અર્જુને ભારે શરવૃષ્ટિથી એ પાંચાલપતિને છાઈ દીધો. તે વખતે પાંચાલસેનામાં હલખલાટીનો અવાજ થઈ રહ્યો. પછી ગર્જદ્રને પકડવા જમ મહાસિંહ દોડે તેમ અર્જુનને આગળ ધપતો જોઈને સત્યપરાક્રમી સત્યજિતે પાંચાલરાજનું રક્ષણ કરવા માટે ધનંજય ઉપર સામે ધસારો કર્યો.^{૪૨-૪૫} આમ અર્જુન અને પાંચાલપતિ બંને ઇન્દ્ર

અને વિરોધનપુત્ર બલિની જમ, યુદ્ધ માટે સામસામા આવ્યા અને એકબીજાની સેનાને ખળભળાવવા લાગ્યા.^{૪૬} પછી અર્જુને ગાઢ બળપૂર્વક મર્મભેદી દશ બાણો વડે સત્યજિતને વીંધી નાખ્યો; તે જોઈને સર્વને આશ્ચર્ય થયું.^{૪૭} ત્યારે એ પાંચાલપુત્ર સત્યજિતે પણ તરતજ સો બાણોથી પાથને પીડા પહોંચાડી. તેથી મહા વેગવાળા મહારથી અર્જુને બાણવર્ષોથી ઢંકાઈ જવા છતાં, ધનુષ્યની પણ છ સાફ કરીને વેગ વધાર્યો અને સત્યજિતના ધનુષ્યને છેદીને તે દ્રુપદરાજ તરફ ઊછળ્યો.^{૪૮,૪૯} આ વખતે બીજું વધારે વેગીલું ધનુષ લાવીને સત્યજિતે અર્જુનને ઘોડા, રથ તથા સારથિ સાથે સત્વર વીંધી નાખ્યો.^{૫૦} પાંચાલપુત્રથી યુદ્ધમાં આમ પીડા પામેલો અર્જુન તે સાંખી શક્યો નહિ; એટલે તેણે તેના વિનાશ માટે તરત જ બાણો છોડવા માંડ્યાં.^{૫૧}

અર્જુને તેનાં ઘોડા, ધન, ધનુષ્યની મૂકો, બેહ પડખેના રખવાળો તેમજ સારથિને વીંધી નાખ્યાં. આમ વારંવાર ધનુષ્યો કપાઈ જવા લાગ્યાં અને ઘોડાઓ છૂટા થઈ જવા મંડ્યા, તે જોઈને સત્યજિતે યુદ્ધમાં પીઠ બતાવી. હે રાજન્ ! સત્યજિતે રણાંગણમાં આમ પૂંઠ બતાવી, તે જોઈને દ્રુપદરાજ મહા વેગપૂર્વક અર્જુન ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા માંડી. તે વખતે જયશીલોમાં શ્રેષ્ઠ તે અર્જુને પણ મહા યુદ્ધ કરવા માંડ્યું.^{૫૨-૫૪} અર્જુને તેનું ધનુષ છેદી નાખ્યું, ધનને જમીન ઉપર તોડી પાડી અને પાંચ બાણોથી તેના સારથિને તેમજ અધોને વીંધી નાખ્યા.^{૫૫} તે પછી દ્રુપદ જ્યારે તે ચાપને ફેંકી દઈને બીજું શર સાંધતો હતો, ત્યારે કૌન્તેયે તલવાર ખેંચીને સિંહગર્જના કરી.^{૫૬} ધનંજય છત્રંગ મારીને એકદમ પાંચાલના રથની ધરી ઉપર તૂટી પડ્યો અને નિર્ભયતાપૂર્વક તે પાંચાલપતિના રથમાં પહોંચ્યો.^{૫૭} ત્યાં જમ સાગરને હડોળીને

હાથીને પકડવામાં આવે તેમ એ પૃથ્વીનંદને દ્રુપદને પકડી લીધો. ત્યાં તો સર્વ પાંચાલો દશે દિશાઓમાં ભાગવા મંડ્યા. એ રીતે સર્વ સેના-ઓને પોતાનું બાહુબલ ખતાવીને તથા સિંહના જોડે શોર કરીને ધનંજય ત્યાંથી બહાર આવ્યો. અર્જુનને આમ આવતો જોઈને તે યદુ કુમારે એકા યદુને, મહાત્મા દ્રુપદના નગરને રંજડવા માંડ્યું. ૫૮-૧૦

અર્જુન ઓલ્યા:-હે ભીમા રાજશ્રેષ્ઠ દ્રુપદ કુરુવીરના સંબંધી છે. તેમના સૈન્યને મારશે નહિ. ચાલો, શુરુદક્ષિણા આપીએ. ૧૧

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-હે રાજન્! અર્જુન-થી વારવામાં આવેલા તે મહાબલવાન ભીમસેન યુદ્ધધર્મમાં તૃપ્ત થયો નહોતો, છતાં નિવૃત્ત થયો. ૧૨ હે ભરતોત્તમ! રણને મોખરે યજ્ઞસેન દ્રુપદને અમાત્ય સાથે પકડીને તેઓ દ્રોણાચાર્ય પાસે લઈ આવ્યા ૧૩ ત્યારે પૂર્વના વેરને મનમાં ઘોળીને દ્રોણાચાર્યે ગર્વભંગ થયેલા, ધન હારી ગયેલા અને અધીનતામાં આવેલા એ દ્રુપદને કહ્યું કે, ૧૪ 'મેં તારા દેશને બળથી મક્કી નાખ્યો છે અને તારા નગરને સપાટ કર્યું છે. હવે તારું જીવન ચતુના હાથમાં છે. રાને તું પૂર્વની મિત્રતા ઇચ્છે છે? ૧૫ આમ કહીને આચાર્ય કંઈક હસીને ફરી ઓલ્યા: 'હે વીર! પ્રાણના નાશને ભય રાખીશ નહિ! અમે તો ક્ષમાશીલ બ્રાહ્મણ છીએ. ૧૬ હે ક્ષત્રિયોત્તમ! આશ્રમને વિશે બાળપણમાં તું મારી સાથે રમ્યો હતો, તેથી મારાં સ્નેહપ્રીતિ વધ્યાં છે. ૧૭ હે રાજન્! હું ફરીને તારી સાથે મેત્રી ઇચ્છું છું. હે રાજન્! હું તને વરદાન આપું છું કે, અડધું રાજ્ય તું પામ. ૧૮ હે યજ્ઞસેન! જે કોઈ રાજા ન હોય તે કોઈ રાજાનો મિત્ર થવા ઘટતો નથી. એટલે જ મેં તારા રાજ્ય સંબંધમાં આ પ્રયત્ન કર્યો છે. ૧૯ ગંગાને જમણે કડિ તું રાજ રહેજે અને ડાબે કડિ હું રાજ રહીશ. હે પાંચા-

લ! હવે તને માન્ય હોય તો તું મને તારો મિત્ર બાણ. ૧૭

દ્રુપદ ઓલ્યા:-હે બ્રહ્મન્! પરાક્રમી મહા-પુરુષોમાં આ કંઈ આશ્ચર્ય જવું નથી. હું આપ-નાથી પ્રસન્ન છું. હું આપની નિત્યની પ્રીતિ ઇચ્છું છું. ૧૧

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-હે ભારત! તેણે આમ કહ્યું, એટલે તે દ્રોણે તેને એકદમ છોડી દીધો અને પ્રસન્નતાપૂર્વક તેને સત્કારી તેને અર્ધું રાજ્ય આપ્યું. ૧૨ પછી મનથી દીન થયેલો તે દ્રુપદ રાજ ગંગાને તીરે માકન્દી પ્રાંતના કાંપિલ્ય નામે ઉત્તમ નગરમાં વસવા લાગ્યો. ૧૩ દ્રોણથી હારીને દ્રુપદ અર્ધજીવતી નદી સુધીના દક્ષિણ પાંચાલ દેશનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૧૪ હવે તેને નિશ્ચયપૂર્વક લાગ્યું કે ક્ષાત્રબળથી દ્રોણને પરાજય આપી શકાય આમ નથી. આમ, તે પોતાને બ્રાહ્મણમાં જીતરતો માનવા લાગ્યો. ૧૫ તેથી દ્રોણને વશ કરે એવા પુત્રની પ્રાપ્તિ સાર તે પૃથ્વી ઉપર ધૂમવા લાગ્યો. દ્રોણે આમ અહિરજ દેશને મેળવ્યો. હે રાજન્! પૂર્વે અર્જુનને આ પ્રમાણે, યુદ્ધમાં દેશો સાથેની અહિરજ નગરી. જીતીને દ્રોણને અર્પણ કરી હતી. ૧૬, ૧૭

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સંલવપર્વમાં 'દ્રુપદશાસન' નામનો અધ્યાય ૧૩૮ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩૯ મો

પાંડવોના પરાક્રમથી ધૃતરાષ્ટ્રને ચિંતા

॥ વૈશંપાયન ઉચ્ચા ॥

તતઃ સંવત્સરસ્પાન્તે યૌવરાજ્યાય પાર્થિવ ।

સ્થાપિતો ઘૃતરાષ્ટ્રેણ પાંડુપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-હે રાજ! આ વાતને એક વર્ષ વીત્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરની ધીરતા, સ્થિરતા, સહનશીલતા, અક્રોધતા, સરલતા, દાસાદિ ઉપર દયાશુતા અને સ્થિર

મિત્રતા ઇલાદિ ગુણો જોઇને તેમને યુવરાજપદે સ્થાપ્યા.^{૧૨} દૂક વખતમાં જ કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે પોતાનાં શીલ, સદ્વર્તન અને પ્રજાસમાધાનથી પિતાની શ્રીતિને પણ પાછળ પાડી દીધી.^{૧૩} વળી ખડ્ગયુદ્ધમાં, ગદાયુદ્ધમાં અને રથયુદ્ધમાં, વૃકાદર ભીમ બલરામ પાસેથી સતત શિક્ષણ મેળવવા લાગ્યો.^{૧૪} બલમાં ધુમસેન જેવો તે પરાક્રમસંપન્ન ભીમ વિદ્યા પૂરી થતાં, લાઈ-ઓની આજ્ઞામાં રહીને રહેવા લાગ્યો.^{૧૫} અર્જુન દૃઢ તથા સભર મૂઠીવાળો, ચપળ અને લક્ષ્ય-વેધમાં કુશળ થયો. કુરુ,^{*} નારાય, ભદ્ર અને વિપાઠ આદિ સીધાં, વાંકાં તથા વિશાલ અસ્ત્રોના તે રહસ્યને જાણનારો થયો; તેમ તે તેમના પ્રયોગ કરવામાં નિપુણ તથા દ્રોણાચાર્યને નિશ્ચય થયો કે ચપળતા અને સલકાઈમાં અર્જુન જેવો આ લોકમાં કોઈ જ બીજો નથી.

પછી એક વખતે કૌરવસભામાં આચાર્ય દ્રોણે શુકાકિશ અર્જુનને કહ્યું કે,^{૧૬} 'હે ભારત! પૂર્વે અગ્નિવેશ નામે મારા પ્રસિદ્ધ ગુરુ હતા. ધનુર્વેદમાં તે અગસ્ત્યના શિષ્ય હતા. હું એ અગ્નિવેશના શિષ્ય છું.^{૧૭} તપે કરીને મને આ વળના જવું તેજસ્વી અને પૃથ્વીને પણ બાળી દે એવું 'બ્રહ્મશિર' નામે અમોઘ અસ્ર સાંપડ્યું છે. તેને એક પાત્રથી બીજા સુપાત્રને સોંપવાને હું તૈયાર થયો છું. આ અસ્ર આપતી વેળાએ ગુરુએ મને કહ્યું હતું કે, 'હે સમર્થ ભારત! અદ્ય વીર્યવાળા મનુષ્યો ઉપર તું આને છોડીશ નહિ. હે વીર! આ દિવ્ય અસ્ર તને આપું છું. તારા સિવાય બીજો કોઈ એને માટે યોગ્ય નથી.^{૧૮-૧૯} હે પૃથ્વીપાલ! તારે પણ મનિએ રચેલા નિયમનું રક્ષણ કરવું જોઈશે. હવે

સ્વજનોના સમૂહના દેખતાં તું મને ગુરુદક્ષિણા આપ.^{૨૦} અર્જુને 'તે આપું છું' એવી પ્રતિજ્ઞા કરી, એટલે ગુરુ બોલ્યા: 'હે નિષ્પાપ! યુદ્ધમાં હું તારો સામાવડિયો થાઉં ત્યારે તારે મારી સાથે યુદ્ધ કરવું.^{૨૧} કુરુશ્રેષ્ઠ અર્જુને 'તથાસ્તુ' એમ કહી, ગુરુ દ્રોણને વચન આપ્યું અને તેમના ચરણમાં પ્રણામ કરી તે ઉત્તર દિશાએ ગયો.^{૨૨}

સાગરરૂપી મેખલાવાળી પૃથ્વીમાં તે વખતે સ્વાભાવિક રીતે વાત ચાલી કે, આ લોકમાં અર્જુન જેવો કોઈ જ બીજો ધનુર્ધારી નથી.^{૨૩} ધનંજય પાંડવ ગદાયુદ્ધમાં, ખડ્ગયુદ્ધમાં, રથયુદ્ધમાં તેમજ ધનુર્યુદ્ધમાં પારંગત થયો છે.^{૨૪} નીતિમાન સહદેવ પણ દેવાધિરાજ ઇન્દ્ર જેવા દ્રોણાચાર્ય પાસેથી સકલ નીતિને પ્રાપ્ત કરી ભાઈઓના વશમાં રહેતો હતો.^{૨૫} દ્રોણગુરુએ ભણાવેલો નકુલ 'ચિત્રગ્રોધી'નું બિરુદ પામી અતિરથી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો અને ભાઈઓનો પ્રિય યર્થ પડ્યો.^{૨૬} તે પછી, ગંધર્વોના વિદ્રોહમાં, અર્જુન આદિ પાંચોએ ત્રણ વર્ષના યજ્ઞ કરનારા સૌવીરને રણમાં હણી નાખ્યો હતો.^{૨૭} વીર્યવાન પાંડુ પણ જેને વશ કરવાને સમર્થ થયા નહોતા, તે યવનાધિપતિ રાજને અર્જુને વશમાં આણ્યો. અત્યંત બળયુક્ત અને કુરુઓ પ્રત્યે સદા ગર્વ રાખનારા તે વિપુલ નામે સૌવીરરાજને, યુદ્ધિમાન અર્જુને મારી નાખ્યો.^{૨૮, ૨૯} વળી દ્વાપિત્ર નામે પ્રસિદ્ધિ પામેલા અને યુદ્ધને માટે નિશ્ચયી થયેલા તે સુમિત્ર નામના સુવીરદેશના વીરને, અર્જુને બાણો વડે પરાસ્ત કર્યો.^{૩૦} ભીમસેનની સહાયથી તે અર્જુને, પોતે એક રથમાં રહીને પૂર્વ દેશના સર્વ રાજ્યોને તેમના દશ હજાર રથો સાથે જીતી લીધા.^{૩૧} એ જ રીતે એક રથમાં જઈને ધનંજયે દક્ષિણ દિશા જીતી અને કુરુરાજ્યમાં પુષ્કળ ધનની ભરતી કરી.^{૩૨} આ રીતે, પૂર્વે માનવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે સર્વ મહાત્મા પાંડવોએ પરાજયોને જીતીને પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરી

* કુરુ તથા નારાય એ બંને પાસામાં ધારવાળાં, તીણાં અણિયાળાં અને સીધાં હોય છે. ભદ્ર, ગજના જેવું વાંકું હોય છે, જેથી કાઠતી વખતે આંતરડાને પણ એવું આવે છે અને વિપાક પહોંચે શસ્ત્ર છે.

હતી.^{૨૬} પછી, તે દહ ધનુર્ધર પાંડવોનું અતિ પ્રસિદ્ધ બળ જાણીને ધૃતરાષ્ટ્રનો પાંડવો વિશેનો ભાવ એકાએક દૂષિત થયો.^{૨૭} તે રાજને ભારે ચિંતા થવા લાગી અને તેને રાત્રે નિદ્રા પણ ન આવવા લાગી.^{૨૮}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત સંભવપર્વમાં 'ધૃતરાષ્ટ્રચિન્તા' નામનો અધ્યાય ૧૩૯ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૦ મો

કણિકની રાજનીતિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

શ્રુત્વા પાંડુસુતાન્ વીરાન્ વલોદ્રિકાન્ મહૌજસઃ |
ધૃતરાષ્ટ્રો મહીપાલચિંતામગમદાતુરઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પાંડુપુત્રોને વીર, બળસંપન્ન અને મહાઓજસ્વી થયેલા સાંભળીને રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર દુઃખી થઈ ચિન્તા કરવા લાગ્યો.^૧ પછી મન્યેત્તા, રાજયાસ્રના રહસ્યના પરમ વિદ્વાન અને મંત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કણિકને બોલાવી ધૃતરાષ્ટ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું:^૨

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:-હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! પાંડવો નિત્યનિત્ય ઉત્કર્ષ પામી રહ્યા છે. આથી મને તેમને વિશે અદેખાઈ થાય છે. તો હે કણિક! મારે તેમની સાથે સંધિ રાખવી કે વિચ્છેદ કરવો? તમે તે મને નિશ્ચિત રૂપે કહો. હું તમારું કહું કરીશ.^૩

વૈશંપાયન બોલ્યા:-ધૃતરાષ્ટ્રે આ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે પ્રસન્ન ચિત્તવાળા અને રાજયાસ્રના રહસ્યની દદિવાળા તે દ્વિજશ્રેષ્ઠે આ તીક્ષ્ણ વચન કહ્યાં.^૪

કણિક બોલ્યા:-હે નિષ્પાપ રાજન! એ સંબંધમાં હું આ વચન કહું છું. હે કુરુશ્રેષ્ઠ! તે સાંભળીને તમારે મારા ઉપર રોષ કરવો નહિ.^૫ રાજ્યે હંમેશાં દંડને લગામેલો ગણવો અને

સદૈવ પોતાના પરાક્રમને પ્રકાશિત રાખવું. અતે છિદ્ર વિનાના રહી તેણે સામાનાં છિદ્ર એતા રહેવું. તેણે પારકાનાં છિદ્રો પકડી પાડીને તેમનો પીછા પકડવો.^૬ નિત્ય દંડથી સજ્જ રહેનાર રાજ્યી જ લોકો અત્યંત ડરે છે; તેથી તેણે સર્વ કાર્યો દંડથી જ સિદ્ધ કરવાં.^૭ રાજ પારકાનું છિદ્ર શોધી કાઢી તેનો દેડો લે, પણ પારકા પોતાનું છિદ્ર એઈ ન જાય એવી રીતે વર્તવું એમજ. કાચળો જમ પોતાનાં અંગોને સંકારીને રક્ષે છે, તેમ રાજ્યે પોતાનાં કાર્યોને છૂપાં રાખીને રક્ષવાં.^૮ આરંભ્યા પછી કોઈ કામ ક્યારેય અધૂરું અટકાવવું નહિ. કેમકે, થોડો પણ કાપ્યા વિનાનો રહી ગયેલો કાંટો પણ માણસને લાંબી ધીકા કરાવે છે.^૯ અપકારી શત્રુઓનો તો વધ જ થાય, એમ વિદ્વાનો સ્તુતિપૂર્વક કહે છે.^{૧૦} આપત્તિમાં આવેલા પરાક્રમી અને મહા-થોડા શત્રુને સારી પેઠે ચીરી નાખવો અથવા તેને ભગાડી દેવો. આપત્તિને વખતે આ પ્રમાણે કરવું; એમાં વિચારવા જેસવું નહિ.^{૧૧} હે તાત! શિષુ કુર્બલ હોય, તો પણ તેની ક્યારેય અવજ્ઞા કરવી નહિ. કેમકે, નાનીસરખી ચિનગારી પણ આશ્રયે કરીને આખા વનને ફેંટી મૂકે છે.^{૧૨} આધિજા થવાનું હોય ત્યાં આધિજા થવું અને બહેરા બનવાનું હોય ત્યાં બહેરાશ પણ લાવવી. ત્યારે ધનુષ્યને તણખલાની તોલે પણ ગણવું અને શ્રગની જમ નિદ્રા પણ લેવી.^{૧૩} સાંતવન આદિ ઉપાયોથી વશ આવેલા શત્રુને હણી નાખવો. તે શરણે આગ્યો છે એમ માની તેને વિશે દયા ન જ કરવી.^{૧૪} કારણ કે તે શત્રુ હણાતાં રાજ્યને નિરાંત વળે છે અને કશે ભય રહેતો નથી. પૂર્વના અપકારીને તથા શત્રુને તેણે દાન આદિ ઉપાયોથી હણવો.^{૧૫} ગણ (ઐશ્વર્ય, મંત્ર તથા ઉત્સાહ), પાંચ (મંત્રી, રાજ્ય, દુર્ગ, લંકાર તથા સેન્ય) અને સાત (સામ, દામ, ભેદ, દંડ, ઉદ્બંધન, વિષ તથા વહ્નિ) એ ઉપાયોથી શત્રુપક્ષનો સર્વાંગ નાશ

કરવો. શત્રુપક્ષની સદા સમૂળગી જડ હોખેડી નાખવી.^{૧૧} પછી, તેના સહાયકોનો તેમજ તેના સર્વ પક્ષકારોનો નાશ કરવો. કેમકે આધારરૂપ મૂળ કપાઈ જાય છે, ત્યારે તેને આશરે જીવનારા સૌ મરી જ જાય છે.^{૧૨} ઝાડતું મૂળ જ કપાઈ જાય, તો પછી ડાળીઓ ક્યાંથી જાણી રહેવા પામે ? પોતે યુક્ત રહી નિત્ય શત્રુ તરફ એકાગ્ર રહેવું અને તેનાં છિદ્રો બેંચા કરવાં.^{૧૩} હે રાજન ! શત્રુઓ વિશે સદૈવ તત્પર રહી વર્તવું. અગ્નિ-હોત્ર, યજ્ઞ, ભગવાં, જટા અને મૃગયમ્ એ ધારણ કરીને શત્રુલોકોમાં વિશ્વાસ પેદા કરવો અને પછી વરુની જમ તેમના ઉપર ફેડી પડવું. કહ્યું છે કે, પોતાના અર્થોની સિદ્ધિ માટે પવિત્રતાનો આવો ડોળ એક શુદ્ધ ઉપાય છે.^{૧૪} કૃષ્ણેડી ડાળીને નમાવીને જમ પાકાં પાકાં કૃષ્ણો તોડી લેવાય છે, તેમ લોકમાં શત્રુરૂપી કૃષ્ણ તોડવા માટે ડાહ્યા માણસો આવો જ ઉપાય કરે છે.^{૧૫} સમય ન આવ્યો હોય, ત્યાં સુધી શત્રુને ખભે બેસાડી ફેરવવો; પણ અવસર આવે ત્યારે, ઘડાને પથરા ઉપર પછાડીને જમ ફેડી નાખવામાં આવે છે તેમ તેને પણ ફેડી નાખવો.^{૧૬} શત્રુ દીન થઈને ઘણું ઘણું કહે, તો પણ તેને કદી છૂટો કરવો નહિ; તેને વિશે કદી કૃપા કરવી નહિ. અપકારીઓને તો હણી જ નાખવા.^{૧૭} શત્રુને સાંત્વનથી કે વળી દાનથી, અથવા ભેદ તથા દંડથી હણવો. તેને સર્વ કાઈ ઉપાયોથી હોખેડી જ નાખવો.^{૧૮}

ધૃતરાષ્ટ્ર ઓલ્યા:—સામ, દામ, ભેદ અને દંડથી શત્રુને કઈ રીતે હણી શકાય ? તમે આ મને યથાર્થ રીતે કહો.^{૧૯}

કણિક ઓલ્યા:—હે રાજન ! પૂર્વે નીતિ-શાસ્ત્રનાં રહસ્ય જાણનારો એક જમ્યુક વનમાં રહેતો હતો. હે મહારાજ ! તેનું જ વૃત્તાંત થયું તે તમે સાંભળો.^{૨૦} સ્વાર્થમાં પડિત અને કુશલ બુદ્ધિવાળો કાઈ એક શિયાળ વાધ, ઉંદર, વરુ અને નોળિયા સાથે મૈત્રી બાંધીને ત્યાં રહેતો

હતો.^{૨૧} તે વનમાં તેમણે મૃગોના એક બલવાન દલપતિને બેંચો. તેઓ તેને પકડી શકે એમ ન હોતા, એટલે માંદોમાંદો મંત્રણા કરવા લાગ્યા.^{૨૨}

જમ્યુક ઓલ્યા:—હે વાધ ! વનમાં તેં આવે હણવાને માટે અનેક વાર યત્ન કર્યા છે. પણ એ જીવવાન, વેગીલો અને બુદ્ધિશાળી દલપતિ પકડાઈ શક્યો નથી.^{૨૩} માટે એ સૂતો હોય ત્યારે આ ઉંદર એના પગને કરડી ખાય. એના પગોને આમ કરડી લેવાય, એટલે તારે તેને પકડી લેવો.^{૨૪} પછી આપણે બધાં પ્રસન્ન ચિત્તે તેને ખાઈ જઈશું. જમ્યુકના તે વચન પ્રમાણે સર્વેએ સાવધાનતાથી કામ કરવા માંડ્યું.^{૨૫} ઉંદરે મૃગના પગ કરડી ખાધા, એટલે વાધે તેને મારી નાખ્યો. આમ મૃગના કલેવરને ભોંય ઉપર નિચેઈ બેઈને જમ્યુકે કહ્યું: ‘તમારું કલ્યાણ થાઓ ! તમે નાહીને આવો ત્યાં સુધી હું આવું રખો’ કરીશ.^{૨૬} શિયાળમાં તે વચનથી તે સૌ નદીએ ગયા. તે જમ્યુકે તો મોટી ચિંતામાં પડીને ત્યાં જ જાણી રહ્યો.^{૨૭} એટલામાં મહાબલવાન વાધ નાહીને સૌથી પહેલો પાછો આવી પહોંચ્યો. તેણે જમ્યુકને ચિંતાથી વ્યાકુળ થયેલા ચિત્તવાળો બેંચો.^{૨૮}

વાધ ઓલ્યા:—હે મહાબુદ્ધિમાન ! તું તો આપણ સૌમાં શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિશાલી છે. છતાં તું કેમ વિચારમાં પડી ગયો છું ? આજ તો આપણે માંસ ખાઈને આનંદ કરીશું.^{૨૯}

જમ્યુક ઓલ્યા:—હે મહાબાહુ ! ઉંદરે મને જ વચન કહ્યું છે, તે તું સાંભળ. ‘મૃગરાજ વાપના બલને ધિક્કાર છે ! આજ આ મૃગને તો મેં માર્યો છે.’^{૩૦} મારા બાહુબલને આશ્રયે જ તે આજ ત્વમ્નિ પામશે. તેણે આવાં ગર્વભર્યાં વચન કહ્યાં, તેથી મને આજ ખાવું ભાવતું નથી.^{૩૧}

વાધ ઓલ્યા:—એ તે આમ જ કહે છે, તો હવે હું જાગી ગયો છું. મારા જ બાહુબલને આશ્રય કરીને હું વનચરોને હણીશ અને ત્યાં જ

માંસ ખાઇશ. આમ કહીને તે વનમાં ચાલ્યો ગયો. પછી એ જ વખતે, ઉંદર પણ નાહીને ત્યાં આવી પહોંચ્યો ૨૮, ૨૯ તેને આવેલો જોઇને શિયાળે તેને આ વચન કહ્યું:

જમ્બુક બોલ્યો:—હે ઉંદર ! તારું કલ્યાણ ચાએ. નોળિયાએ અહીં જ કહ્યું છે, તેતું સાંભળ. 'મૃગતું માંસ હું નહિ ખાઉં કેમકે એ તો ઝેર છે. મને એ રચતું નથી. હું તો ઉંદરને જ ખાઇશ. તો, તમે આમાં અનુભતિ આપો.' ૧૦, ૧૧ આ વચન સાંભળતાં જ ઉંદર તો ગભરાઈ ગયો અને દરમાં ભરાઈ ગયો. પછી હે રાજ ! પેલો વરુ પણ નાહીને ત્યાં આવ્યો. ૧૨ તે આવ્યો, એટલે જમ્બુકે તેને આ વાક્ય કહ્યું: 'વાધ તારા પર કોધે ભરાયો છે. એટલે તારું સારું થાય એમ નથી.' ૧૩ તે તેની પત્ની સાથે અહીં આવી રહ્યો છે. તો વચગાળામાં તું યોગ્ય કરી લે.' શિયાળે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તે માંસભક્ષી વરુ લપાતો લપાતો નાસી ગયો. હે મહારાજ ! તેની પછી એ જ વખતે, નોળિયાે પણ ત્યાં આવ્યો. ૧૪, ૧૫ શિયાળે તે નોળિયાને વનમાં કહ્યું: 'મારા બાહુ-બલને આશ્રયે કરીને મેં વાધ આદિને હરાવ્યા છે અને તેઓ બીજા ચાલ્યા ગયા છે. હવે તું મારી સાથે લડીને ઇચ્છામાં આવે તેટલું માંસ ખા.' ૧૬

નોળિયા બોલ્યો:—તમે વાધ તથા બુદ્ધિ-માન ઉંદર જવા વીરોને પણ પરાજય આપ્યો છે, તેથી તમે સૌથી શ્રેષ્ઠ વીર છો. હું તમારી સાથે લડવાને હામ નહિ ભીડું. આમ કહીને તે પણ રસ્તે પડ્યો. ૧૭-૧૮

કણ્ડિન બોલ્યો:—આમ તેઓ બધા ચાલ્યા ગયા, એટલે હર્ષિત ધ્યેસા મનવાળો તે શિયાળ, પોતાની યુક્તિની સિદ્ધિને લીધે એકલો માંસ ખાવા લાગ્યો. ૧૯ રાજકોક સદૈવ આવો વ્યવહાર કરવાથી સુખ મેળવે છે. ભીરુને ભયથી ભેદવો, વીરને વિનયથી કર્મવશ કરવો, લોભીને ધન આપીને લોભવવો અને સમોત્તરિયા તથા ઊતરતાને

પરાક્રમથી વશમાં લાવવો. હે રાજન ! આ મેં તમને કહ્યું. હવે બીજું પણ કહું છું તે સાંભળો. ૨૦, ૨૧

પુત્ર, મિત્ર, ભાઈ, પિતા અને ગુરુ પણ જો શત્રુની જમ વર્તતા હોય, તો સ્વહિત ઇચ્છનારે તેમને હણી જ નાખવા. ૨૨ સોગન ખાઈને, ધન આપીને, વિષ દઈને અથવા કપટજાળ ફેલાવીને પણ રિપુને મારી જ નાખવો. ક્યારેય તેની ઉપેક્ષા કરવી નહિ. ૨૩ જો બેઉ સમોત્તરિયાઓ સંશયમાં પડ્યા હોય, તો જોને મારી નીતિમાં શ્રદ્ધા હશે તેને વિજય વરશે. વળી જો ગુરુ પણ મદમાં ફાટ્યો હોય, કાર્ય અને અકાર્યને બાણ-તો ન હોય, તેમજ અવળે રસ્તે ચડ્યો હોય, તો તેને પણ દંડ દેવો એ ન્યાયયુક્ત છે. ૨૪, ૨૫ ક્રોધ ચડ્યો હોય તો પણ ક્રોધ ચડ્યો નથી, એવો દેખાવ રાખવો. હસી હસીને જ બોલવું અને કદી પણ કોપવશ થઈને બીજાને તિરસ્કારવો નહિ. ૨૬ હે ભારત ! ધા કરતાં પહેલાં અને ધા કરતી વખતે પણ મીઠું મીઠું બોલવું. પ્રહાર કર્યા પછી કૃપા ખતાવવી, શોક કરવો અને આંસુ પણ પાડવાં. ૨૭ વળી, શત્રુને સાંત્વન, દાન અને અનુકૂળ વર્તનથી આશ્વસન પણ આપવું. આમ છતાં જો તે ન્યાયના માર્ગથી ડગે, તો તેના ઉપર પ્રહાર કરવો. ૨૮ ઘોર અપરાધ કરનારો પણ જો ધર્મનો આશ્રય લઈ જોડો રહે, તો વાદળાંથી જમ કાળો પર્વત ઢંકાઈ જાય છે, તેમ તેનો તે દોષ પણ ઢંકાઈ જાય છે. ૨૯ જોને વધ આપવાનો હોય, તેના ઘરને સળગાવી દેવું. જે મનુષ્ય ખૂરી રીતે ધન મેળવતો હોય તેને તથા નાસ્તિક અને ચોરાને પોતાના રાજ્યમાં વસવા ન દેવા. ૩૦

શત્રુને સામા જીતીને, આસન આદિ આપીને તેમજ કોઈ ભેટ દઈને અત્યંત વિશ્વાસમાં લેવો અને પછી તીણી દાઢ બેસાડી તેને મારી નાખવો. ૩૧ જે આપણે વિશે શંકા ન રાખતા હોય, તેમજ જે આપણે વિશે શંકા રાખતા હોય, તે સૌને વિશે આપણે શંકા રાખવી. કેમકે જમને

વિશે શંકા ન થઈ હોય, તેમના તરફથી જ્યારે ભય આવે છે, ત્યારે તે જડથી ઊપડી જવાની સંભાવના રહે છે.^{૧૦} અવિશ્વાસીનો વિશ્વાસ ન રાખવો, તેમજ વિશ્વાસી હોય તેનો પણ પૂરો વિશ્વાસ ન રાખવો. કારણ કે, વિશ્વાસી મનુષ્યથી ઊપજ્ઞ લયથી જડમાંથી નાશ થવું પડે છે.^{૧૩} દૂતોને સારી પરીક્ષા કરીને પોતાના અને પારકાના રાજ્યમાં મૂકવા. પરરાષ્ટ્રમાં પાખડીઓ અને તપસી આદિ વેશધારીઓને યોજવા.^{૧૪} ઉઘાનો, વિહારસ્થાનો, દેવમંદિરો, પાનગૃહો, શેરીઓ, સર્વ તીર્થો,* ચક્રાઓ, ફવાઓ, પર્વતો, વનો, સંમેલનો અને નદીઓ એ સર્વ વિશે જસૂસોને ફરતા રાખવા.^{૧૫, ૧૬} જોએ ખૂબ મીઠા રહેવું અને હૃદયે અન્ના જવા રહેવું. ભયંકર કામ કરતાં પણ હસતાં હસતાં બોલવું.^{૧૭} ઐશ્વર્ય ઇચ્છનારે હાથ બેઠવા, સોગન ખાવા, સાંત્વન કરવું, શિર નમાવીને પાંચે લાગવું, તેમજ આશાઓ આપવી, એ કર્તવ્ય છે.^{૧૮} રાજનીતિજ્ઞે આશા આપીને ધન આદિરૂપ ફૂલ દેખાડવું પણ ફળ ન દેખાડવું; ફળ દેખાડવું પડે, તો તે હાથ ન આવે એવું રાખવું. અને તે પાકા જેવું હોવા છતાં પણ પાકિલું નથી એવું જણાવું બેઠવું.^{૧૯}

ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગમાં ત્રણ જાતની પીડા અને ત્રણ પ્રકારનાં ફલ છે. ફલને શુભ જણવાં અને પીડાનો ત્યાગ કરવો.^{૨૦} ધર્મમાં વિચરનારને અર્થ અને કામથી પીડા થાય છે, અર્થમાં આસક્તિ રાખનારને ધર્મ અને કામની પીડાથી પીસી શકાય છે અને કામમાં અત્યંત પ્રવર્તનારને ધર્મ અને અર્થની પીડા સતાવે છે.^{૨૧} ગર્વરહિત, નિયમયુક્ત, શાંતિપૂર્ણ

* મંત્રી, પુરોહિત, યુવરાજ, સેનાપતિ, દારપાલ, અંત:પુરસ્ક્રષ્ટ, દારાગૃહનો અધિકારી, દ્રવ્યસંચય કરનારો, કામોકાર્યમાં અર્થનો નિયોગ કરનારો, માર્ગદર્શક, નગરનો અધ્યક્ષ, કાર્યનિર્માતા, ધર્મોપદેશ, સમાધ્યક્ષ, દંડપાલ, દુર્ગપાલ, રાજ્યની હદનો રક્ષક અને જંગલનો રક્ષક આ નીતિશાસ્ત્રમાં અદ્યાર તીર્થો છે.

અને દ્રેષ્યયુક્ત રહી, કાર્ય જેતા રહી તથા શુદ્ધતા રહી બ્રાહ્મણો સાથે મંત્રણા કરવી.^{૨૨} કામળ કે કઠોર ગમે તે કાર્ય કરીને, પોતાના આત્માને દીનતામાંથી ઉદ્ધારવો અને સમર્થ થઈને ધર્મનું આચરણ કરવું.^{૨૩} સંશયમાં પડ્યા વિના કોઈ માણસ મંગલ જોવા પામતો નથી; પણ સંશયને વટાવીને જો તે જીવે છે, તો તે મંગલ જીવે છે. જો કોઈની યુદ્ધિ પરાભવ પામે, તો નલોપાખ્યાન આદિ આગલી કથાઓથી તેને સાંત્વન આપવું; કુદ્યુદ્ધિવાળાઓને હવે પછીની આશાઓથી શાંત કરવા અને પંડિતને હોય તેનાથી સંતોષ લેવા સમજાવવું.^{૨૪, ૨૫} શત્રુ સાથે સંધિ કરીને જ કૃત-કૃત્યની જમ નિશ્ચિંત થઇને સૂઈ રહે છે, તે તો ઝાડ ઉપર સૂતેલા માણસની જમ નીચે પડતાં જ બંધે છે.^{૨૬} જસૂસથી રક્ષિત રહી, રાજ્યે સદા પોતાની મંત્રણાઓને શુભ રાખવા ચત્ન કરવો; અને ઇર્ષ્યારહિત થઈને તેણે પોતાના ક્રોધાદિ આવેશોને છતા યવા દેવા નહિ.^{૨૭} શત્રુના મર્મ છેલા વિના, કઠોર કાર્ય કર્યા વિના અને માછીમારની જમ બીજને હણ્યા વિના મોટી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થતી નથી.^{૨૮} શત્રુનું સૈન્ય જ્યારે પીડિત, વ્યાધિગ્રસ્ત અને નિર્વીર્ય હોય, જ્યારે તે તરસ્યું અને ભૂખ્યું હોય, તેમજ જ્યારે તે વિશ્વાસમાં મંદ રહેલું હોય, ત્યારે તેના ઉપર હલ્લો કરવો.^{૨૯} અર્થવાળો અર્થવાળા પાસે જતો નથી અને ગરજ પૂરી થયે માણસ મૈત્રી રાખતો નથી. તેથી, બીજને માટે કરવાનાં સર્વ કાર્યો થોડાં અધૂરાં રહે એમ જ કરવાં.^{૩૦} ઐશ્વર્ય ઇચ્છનારે ઇર્ષ્યારહિત રહીને સંગ્રહ અર્થાત મિત્રતામાં તથા શત્રુ સાથે વિગ્રહ કરવામાં ચત્ન કરવો અને ઉત્સાહ રાખવો.^{૩૧} નીતિયુક્ત મનુષ્ય એવું કહે કે, પોતાનાં કાર્યોને મિત્રો તેમજ શત્રુઓ બહી જાય નહિ. તેઓ તે જાણે તો તે આરબ્યા પછી જ, કે તે પૂરી રીતે પાર પડ્યા પછી જ.^{૩૨} ભય આવી

ન પડયો હોય, ત્યાં સુધી ભય પામેલાની જમ ઉપાયો વિચારતા રહેવું અને ભય આવી પડતાં નિર્ભયતાથી પ્રહાર કરવો.^{૮૩} દંડથી વશ કરેલા શત્રુ ઉપર જ માણસ અનુગ્રહ કરે છે, તે જમ ખચ્ચરી ગર્ભ ધારણ કરતાં મૃત્યુને વહોરી લે છે, તેમ પોતે જ મોત માગી લે છે.^{૮૪} હવે પછી આવનારું અને આજ સામે જિલેલું, એમ બંને કાર્યોનો યોગ્ય તોલ કરવો. યુદ્ધિના નાશ કરીને કંઈ પણ કાર્ય બગડવું ન જોઈએ.^{૮૫} ઔશ્વ્ય ઇચ્છનારે દેશ, કાલ, દેવી કર્મ તથા ધર્મ, અર્થ અને કામ એ સર્વના વિભાગ કરી, યત્નપૂર્વક ઉત્સાહ કરવો જોઈએ. તેમાં પણ દેશ અને કાલ એ બંનેને કલ્યાણકારક જણવા, આ સિદ્ધાંત છે.^{૮૬}

નાના સરખા શત્રુની પણ એ ઉપેક્ષા કરી હોય, તો તે તાડની જમ પોતાની જડ ધાલે છે અને ગહન વનમાં નાખેલા અગ્નિના તણખાની જમ તે જોતજોતામાં અત્યંત પ્રસરી બળે છે.^{૮૭} જ માણસ અગ્નિના તણખાની જમ પોતાની જાતને ફેલાવે છે, તે સાધનોમાં વધીને મહાન શત્રુને પણ ગળી બળે છે.^{૮૮} આશા આપવી તો તેમાં કાલની લાંબી અવધિ નાખવી. પછી તે અવધિમાં વિદ્ય જીભાં કરવાં. વિદ્યમાં વળી બહાનાં બતાવવાં અને બહાનાનાં પણ કારણો જણાવવાં.^{૮૯} આમડાની ખોલીમાં યુધ્ધ રાખેલા તીક્ષ્ણ અસ્ત્રો યોગ્ય વખતે વાળને કાપી નાખે છે, તેમ માણસે નિઃશ્વ, યુધ્ધ આશયી, સમયસાધક અને વિદ્વેષીઓને કાપનાર થઈને શત્રુના પ્રાણ હરી લેવા.^{૯૦} હે કુરુક્ષેપ! તમે પાંડવો અને બીજાઓ વિશે એવી રીતે કાર્ય કરો, કે જ કરવાથી તમે વિપત્તિમાં ડૂબી જાઓ નહિ.^{૯૧} હે નરનાથ! નિશ્ચય વાત છે કે, તમે સર્વ કલ્યાણોથી સંપન્ન અને વિશિષ્ટ છો. આથી તમે પાંડુપુત્રોથી તમારી જાતનું રક્ષણ કરો.^{૯૨} કેમકે હે નરાધીશ! પાંડુપુત્રો બળવાન થઈ ગયા છે. હે અરિદમ્ન! આથી તમારું જ કર્તવ્ય છે, તે હું તમને સ્પષ્ટ રીતે

કહું છું. હે રાજન! પુત્રની સાથે તમે તે સાંભળો. અને તે સાંભળીને યત્નશીલ થાઓ. હે નરાધિપ! એવું કરો કે, પાંડુપુત્રોથી તમને ભય ન રહે. એવી નીતિ આચરો કે પરતાવું પડે નહિ.^{૯૩-૯૫}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:—આમ કહીને કણિક પોતાને ઘેર જવા નીકળ્યા અને કૌરવ્ય ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ શોકાતુર થઈ ગયા.^{૯૬}

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વોન્તર્ગત સંભવપર્વમાં 'કણિકવાક્ય' નામનો અધ્યાય ૧૪૦ મેા સમાપ્ત

સંભવપર્વ સમાપ્ત

જતુગૃહપર્વ

અધ્યાય ૧૪૧ મો

પાંડવો પ્રત્યે દુર્યોધનની હિંચા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સુવલપુત્રસ્તુ રાજા દુર્યોધનશ્ચહ ।

દુઃશાસનશ્ચ કર્ણશ્ચ દુર્યં મંત્રમમંત્રયન્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:—પછી સુબલપુત્ર શકુનિ, રાજ દુર્યોધન, દુઃશાસન અને કર્ણ મળીને દુષ્ટ મંત્રણા કરવા લાગ્યા.^૧ કૌરવ્ય રાજ ધૃતરાષ્ટ્રની અનુજ્ઞા મેળવીને તેમણે કુન્તીને તેના પુત્રો સાથે બાળી મૂકવાનો નિર્ણય કર્યો.^૨ ચેષ્ઠાથી લાવ જાણી જનારા તરવદશી^૩ વિદુર તે દુષ્ટ ચિત્તવાળાઓનો તે વિચાર તેમના ચેતનાળા ઉપરથી સમજી ગયા.^૪ પછી જાણવા જેવું જાણી લઇને, પાંડવોના હિતમાં રહેનારા તે નિષ્પાપે કુન્તીને પુત્રો સાથે નસાડી મૂકવાનો વિચાર કર્યો.^૫ આથી પવનમાં ટકે એવી અને પાણીનાં મોજાંઓ સહન કરે એવી યંત્ર અને સહવાળી એક મજબૂત નાવ કરાવીને તેમણે કુન્તીને આ પ્રમાણે કહ્યું.^૬

વિદુર બોલ્યા:-હે શુભા ! આ ધૃતરાષ્ટ્ર આ કુળની કીર્તિ અને સંતતિનો નાશ લાવનારો નીવડ્યો છે. વિપરીત બુદ્ધિવાળો તે સનાતન ધર્મને ત્યજવા બેઠો છે.^૬ હે શુભા ! મોજાં અને પવનને સહન કરે એવી આ હોડી જળ-માર્ગમાં મૂકી છે. તેનાથી તું પુત્રો સાથે મૃત્યુના પાશમાંથી છૂટશે.^૭

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે ભરતોત્તમ ! તે સાંભળીને યશસ્વિની કુંતી બ્યથા પામી અને પુત્રો સાથે નાવમાં બેસીને ગંગા પાર કરી ગઈ.^૮ પછી વિદુરનાં વચન પ્રમાણે પાંડવોએ નાવને છોડી દીધી અને વિદુરાદિએ આપેલું ધન લઇને તેઓ વિદ્ધ ન થાય એવા વનમાં પેઠા.^૯ આ બાળુ પાંચ પુત્રોવાળી એક ભીલડી કાઢી કારણસર પાંડવોને બાળવા માટે તૈયાર કરેલા લાક્ષાગૃહમાં આવી સૂઈ રહી હતી; તે નિર્દોષ તેના પાંચ પુત્રોની સાથે તેમાં બળી ગઈ.^{૧૦} વળી પેલો નીચ, પાપી અને મ્લેચ્છ પુરોચન પણ ત્યાં બળી ગયો. આમ ધૃતરાષ્ટ્રના દુરાત્મા દીકરાઓ અને તેમના સલાહકારો થાપ ખાઈ બેઠા.^{૧૧} આ રીતે વિદુરની સલાહથી મહાત્મા કુંતીપુત્રો પોતાની માતાની સાથે, લોકોની અજાણમાં બચી ગયા. હવે તે વારણાવત નગરના લોકો લાક્ષાગૃહને બળી ગયેલું જોઈને દુઃખિત થયા અને શોક કરવા લાગ્યા.^{૧૨, ૧૩} તેમણે તે વૃત્તાંત સંબંધમાં રાજાને કહેવા માટે આ કહેણ મોકલાવ્યું કે, ‘તમારી મહાન ઇચ્છા પૂરી થઈ છે. તમે પાંડવોને બાળી નાખ્યા છે.’^{૧૪} હે કૌરવ્ય ! તમારો મનોરથ સફળ થયો. તમે પ્રિય પુત્ર સાથે રાજ્ય ભોગવો.’ તે સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્ર સાથે શોક કરવા મંડ્યો.^{૧૫} ત્યાર પછી કુરુક્ષેષ્ઠ ભીષ્મ, વિદુર તથા પાંડવો સાથે તેણે પાંડવોની ઉત્તરક્રિયા કરી.

જનમેજય બોલ્યા:-હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! લાક્ષાગૃહનું બળવું અને પાંડવોનો તેમાંથી થયેલો ખયાવ એ વિશે હું ફરીથી વિસ્તારપૂર્વક સાંભ-

ળવા ઇચ્છું છું.^{૧૬, ૧૭} કૂર કણિકના ઉપદેશને પરિણામે તેમણે આ જ અત્યંત નિર્દય કામ કર્યું છે, તે તમે મને યથાવત્ કહો. મને ભારે કટૂલ થઈ રહ્યું છે.^{૧૮}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે પરંતપ રાજન ! લાક્ષાગૃહના બળવા વિશે તથા તેમાંથી પાંડવોના ખયાવ વિશે હું વિસ્તારથી કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૧૯} ભીમસેનને વિશેષ બળવાન અને ધનંજયને વિદ્યામાં સિદ્ધ જોઈને, દુષ્યંત દુર્યોધન સંતાપથી બળવા લાગ્યો.^{૨૦} પછી વૈકર્તન, કર્ણ અને સુબલપુત્ર શકુનિ સાથે તેઓ અનેક ઉપાયોથી પાંડવોને મારી નાખવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા.^{૨૧} પાંડવો પણ જમ જમ જ જ પ્રયત્નો થતા, તેમ તેમ તે સૌ સામે પોતાનો ખયાવ કરતા. છતાં, વિદુરની સલાહમાં રહીને તેઓ એ વાતને બહાર પાડતા નહિ.^{૨૨} હે ભારત ! નગરજનો પાંડુપુત્રોને ગુણોથી સુસંપન્ન જોઈને સલાહોમાં તેમના ગુણોની સ્તુતિ કરતા.^{૨૩} ત્યારે સલાહોમાં અને ચમૂતરાઓ ઉપર એકઠા થઈને તેઓ કહેતા હતા કે, ‘ન્યેષ પાંડુપુત્ર રાજ્યપ્રાપ્તિને માટે ચોગ્ય છે.’^{૨૪} પ્રજાચક્ષુ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ અંધતાને લીધે પૂર્વે રાજ્ય નહોતો પામ્યો, તો હવે તે પુત્રો દ્વારા ક્યાંથી રાજ થઈ શકે ?^{૨૫} વળી મહાવ્રતધારી અને સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા શાન્તવ્રતપુત્ર ભીષ્મે પૂર્વે જ રાજ્ય-ત્યાગ કર્યો છે, એટલે તે તો રાજ્ય નહિ જ સ્વીકારે.^{૨૬} તો આજ તરુણ, યુદ્ધશીલ, સત્ય-નિષ્ઠ અને કરુણાપૂર્ણ તે ન્યેષ પાંડુપુત્રને આપણે રૂડી રીતે રાજ્યાભિષેક કરીએ.^{૨૭} તે ધર્મજ્ઞ યુધિષ્ઠિર શાન્તવ્રતપુત્ર ભીષ્મને તથા પુત્રો સાથે ધૃતરાષ્ટ્રને પૂજશે અને તેમને વિવિધ ભોગો આપશે.^{૨૮} યુધિષ્ઠિર વિશે તેઓ આવાં પ્રીતિયુક્ત વચનો બોલી રહ્યા હતા, તે સાંભળીને દુર્મંતિ દુર્યોધન બહુ સંતાપ કરવા લાગ્યો.^{૨૯} લખી રહેલો તે દુષ્ટાત્મા તેમનાં વચનો જીરવી શક્યો

નહિ અને ઘર્ષ્યાથી બળતો તે ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે પહોંચ્યો.^{૩૦} નગરલોકાનીયુધિષ્ઠિર વિશેની પ્રીતિ-થી સળગી રહેલા એ દુર્યોધને પિતાને એકાંતમાં બેઠને તેમને પ્રણામ કર્યા અને આ વચન કહ્યાં:^{૩૧}

દુર્યોધન બોલ્યો:-હે પિતા! નાગરિકાને મેં અશુભ વાણી કહેતાં સાંભળ્યા છે. તમારો અને ભીષ્મનો અનાદર કરીને તેઓ પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરને રાજ્યપતિ તરીકે ઇચ્છે છે.^{૩૨} એમાં ભીષ્મનો પણ મત હશે; કેમકે તે પોતે રાજ્ય-ભોગની ઇચ્છા નથી રાખતા. પણ નગરજનો અમને જ ભારે પીડા કરવા માગે છે.^{૩૩} પૂર્વે પોતાના ગુણો વડે પાંડુએ રાજ્ય મેળવ્યું હતું. તમે રાજ્યને માટે અધિકારી છતાં અંધ હોવાને કારણે તમે તે રાજ્ય પામ્યા નથી.^{૩૪} હવે આ યુધિષ્ઠિર જે પાંડુના વારસ તરીકે આ રાજ્ય પામે, તો ચોક્કસ તેના પછી તેના પુત્રને, પછી તેના પૌત્રને અને પછી પ્રપૌત્રને એમ પેઢીદર ગાદી ચાલ્યા કરશે.^{૩૫} આમ, હે જગત્પતિ! અમે રાજવંશથી નીકળી જઈશું અને પુત્રોની સાથે લોકમાં અવજ્ઞા પામીશું.^{૩૬} હે રાજન! તમે એવી નીતિનું વિધાન કરો કે, જ્યાં અમારે સદૈવ પારકાના અન્ન હિપર શુભરો કરવાની નરક જગી દશામાં પડી રહેવું ન પડે.^{૩૭} હે રાજન! પહેલાં તમે જ એ આ રાજ્યને હાથ ક્યું હોત, તો લોક વશમાં ન હોત તો પણ અમે નિઃસંદેહ રાજ્ય પામત.^{૩૮}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત જનુશ્લકપર્વમાં 'દુર્યોધનની ઇર્ષ્યા' નામનો અધ્યાય ૧૪૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૨ મો

દુર્યોધનની મંત્રણા

॥ વૈરાંપાયન ઉવાચ ॥

एवं श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।

कणिकस्य च वाक्यानि तानि श्रुत्वा स सर्वज्ञः ॥

વૈશંપાયન બોલ્યો:-પુત્રનું આ કહેવું સાંભળીને તે પ્રજાચક્ષુ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યે કણિકનાં તે સર્વ વચનોને સંભાર્યાં.^૧ તે મનની દ્વિધામાં પડ્યો અને શોક કરવા લાગ્યો. દુર્યોધન, કણ, સુબલપુત્ર શકુનિ તેમજ દુઃશાસન ચારેએ એકઠા મળીને મંત્રણા કરી. પછી, રાજા દુર્યોધન ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવા લાગ્યો.^{૨,૩} 'કાઈ સારી યુક્તિ કરીને તમે પાંડવોને વારણાવત નગરમાં ખસેડી મૂકા. પછી તેમનો ભય રહેશે નહિ.^૪ પુત્રે કાઢેલું એ વચન સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્ર થોડી વાર વિચાર કર્યો અને પછી દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યો:^૫

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:-પાંડુ હંમેશાં ધર્મનિષ્ઠ ને ધર્મપરાયણ હોતો. સૌ સગાંઓ વિશે અને મારે વિશે તો તે વિશેષતાએ ધર્મપૂર્વક વ્યવહાર રાખતો.^૬ ભોજનાદિ વૈભવની તે સ્પૃહા રાખતો નહોતો. તે વ્રતધારી મને નિત્ય રાજ્યવૈભવો અર્પણ કરતો. તે પાંડુના પુત્રો તેના જવા જ ધર્મપરાયણ, ગુણવાન, લોકપ્રસિદ્ધ અને પૂજ્યશી-ઓના અત્યંત માનીતા છે.^{૭,૮} તો આપણે તે યુધિષ્ઠિરને કેમ કરીને આપઘાતાના રાજ્યથી બળાટકારે દૂર કરી શકીએ? ખાસ તો તે સહાય-વાળો પણ છે.^૯ પાંડુએ અમાર્યાનું અને સેનાનું સતત ભરણપોષણ કર્યું છે. વળી તેણે પુત્રો અને તેમના પૌત્રોને ય વિશેષ રીતે પાઠ્યાપોષ્યા છે. હે તાતા! તે નગરજનોને પણ પૂર્વે પાંડુએ સત્કાર્યા છે. તો તેઓ યુધિષ્ઠિરનો પક્ષ લઈને આપણને સગાં સાથે કેમ ન મારી નાખે!^{૧૦,૧૧}

દુર્યોધન બોલ્યો:-પિતાજી! આ જ દોષ

મેં મારા સંબંધમાં જોયો છે. તે જોઈને સર્વ પ્રજાજનોને મેં ધનમાનથી સત્કાર્યા છે.^{૧૨} હે મહી-પાલ ! તેઓ મોટે ભાગે આપણા સહાયક થશે. ધનભંડાર અને અમાત્યવર્ગ આજે મારે જ અધીન છે.^{૧૩} તો, તમે કામળ ઉપાય વડે, ઝટ કરીને, પાંડવોને વારણાવતનગરમાં ધકેલી દેવા ચોગ્ય કહે.^{૧૪} હે રાજન્ ! રાજ્ય મારા હાથમાં આવશે, એટલે પછી હે ભારત ! પુત્રો સાથે કુન્તી પાછી આવશે.^{૧૫}

ધૃતરાષ્ટ્ર ઓહ્યો:-હે દુર્યોધન ! મારા હૃદયમાં જે આ જ વિચાર ઘોળાય છે. પણ તે વિચાર પાપ ભરેલો હોવાને લીધે હું તે પ્રગટ કરતો નથી.^{૧૬} ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર અને કૃપાચાર્ય-એ કાંઈ પણ કુન્તીપુત્રોને કાઢી મૂકવામાં ક્યારેય સંમતિ આપશે નહિ.^{૧૭} હે પ્રિય પુત્ર ! કુરુવંશીઓમાં તેઓ અને આપણે સમાન છીએ. ધર્મિષ્ઠ મહાનુભાવો અસમાનતા ઇચ્છે નહિ.^{૧૮} હે બેટા ! તે કુરુવંશી મહાત્માઓથી અને જગતથી આપણો વધ કેમ ન થાય ?^{૧૯}

દુર્યોધન ઓહ્યો:-ભીષ્મ સદા મધ્યસ્થ છે; દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા મારા પક્ષમાં છે અને જ્યાં પુત્ર છે ત્યાં નિઃસંશય દ્રોણ રહેશે જ.^{૨૦} પછી તે અને જ્યાં હશે, ત્યાં શરદ્વાનનોપુત્ર કૃપાચાર્ય પણ હશે જ. કેમકે, દ્રોણને અને ભાણેજને તે ક્યારેય પણ નહિ ત્યજે.^{૨૧} વિદુર એ કે શુભ રીતે શત્રુઓ સાથે મળી ગયો છે, તો પણ તેનો રાટલો આપણે અધીન છે. તે એકલો પાંડવોને અર્થે આપણને આંતરવા સમર્થ થશે નહિ.^{૨૨} તમે નિશ્ચિંત રીતે પાંડુપુત્રોને માત સાથે વિદાય કરો અને આજે જ તેઓ વારણાવત જાય તેમ કરો.^{૨૩} હાથ ઉરાડી મેલનારા શોકરૂપી અગ્નિએ કરીને મારા હૃદયમાં બાણે ભયંકર શૂળ ચોંટ્યું છે. તમે તેને આ કર્મથી નષ્ટ કરો.^{૨૪}

દ્વિતીયી મહાભારતમાં જનુશ્વરવર્ષમાં
અધ્યાય ૧૪૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૩ મો

પાંડવોનું વારણાવત જવું

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતો દુર્યોધનો રાજા સર્વાઃ પ્રકૃતયઃ શનૈઃ ।

અર્થમાનપ્રદાનામ્યાં સંજહાર સહાનુજઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓહ્યો:-પછી રાજ દુર્યોધન પોતાના નાના ભાઈઓ સાથે સર્વ પ્રજાજનોને ધીરે ધીરે ધનમાન આપીને પોતાને અધીન કરવા લાગ્યો.^૧ ધૃતરાષ્ટ્રે ગોઠવેલા કેટલાક કુશળ મંત્રીઓએ વાત ચલાવી કે વારણાવત નગર રમણીય છે.^૨ વારણાવત નગરમાં પશુપતિનો પૃથ્વીમાં અત્યંત રમણીય એવો ઉત્સવ આગ્યો છે.^૩ તે સર્વ રત્નોથી ભરપૂર મનોરમ દેશમાં માણસોના મહામેળો થાય છે. આવી આવી વાતો તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રના કલાથી ચલાવી.^૪ હે રાજન્ ! વારણાવત નગરની રમણીયતા વિશે આવી વાત કહેવામાં આવતાં, પાંડુપુત્રોએ ત્યાં જવાનો વિચાર કર્યો.^૫ જ્યારે અંબિકાપુત્ર રાજ ધૃતરાષ્ટ્રે બળ્યું કે, પાંડુપુત્રોને કુટુંબલ થયું છે, ત્યારે તેમની પાસે જઈ તેણે તેમને આ વચન કહ્યું.^૬

ધૃતરાષ્ટ્ર ઓહ્યો:-મારા આ માણસો નિત વારંવાર કહે છે કે, વારણાવત નગર આ લોકમાં સૌથી રમ્ય છે.^૭ તો પુત્રો ! તમે વારણાવતમાં ઉત્સવ ઇચ્છતા હો તો તમે સાથીઓ અને પરિવાર સાથે દેવોની જમ ભાં વિહાર કરો.^૮ તેજસ્વી દેવોની જમ તમે બ્રાહ્મણો અને ગાયકાને યથેચ્છ રત્નો આપજો.^૯ ત્યાં થોડો વખત વિહાર કરી, પરમ આનંદ અનુભવી અને સુખી થઈ તમે પાછા હસ્તિનાપુર પાછા આવી જજો.^{૧૦}

વૈશંપાયન ઓહ્યો:-ધૃતરાષ્ટ્રની તે ઇચ્છા બાણીને યુધિષ્ઠિરે પોતાની અસહાયતા વિચારીને તેને ઉત્તર આપ્યો કે, ‘જવી આપ આજ્ઞા આપો છો તેમ થશે.’^{૧૧} પછી શાન્તનુપુત્ર ભીષ્મ, મહામતિ વિદુર, દ્રોણાચાર્ય, બાહ્લીક, કૌરવ સોમ-

દત્ત, કૃપાચાર્ય, દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા, ભૂરિશ્રવા, બીજા માન્ય મંત્રીઓ, તપોધન બ્રાહ્મણો, પુરોહિતો, નગરજનો અને યશસ્વિની ગાંધારી એ સૌને યુધિષ્ઠિરે દીન થઇને ધીરે ધીરે આ પ્રમાણે કહ્યું: ^{૧૩-૧૪} 'ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી અમે વસ્તીથી ભરેલા તે રમણીય વારાણસવત નગરમાં સપરિવાર જઇએ છીએ. ^{૧૫} તો, પ્રસન્નચિત્ત તમે સૌ પ્રભુયવચન કહો. એટલે તમારી આશિષે કરીને અમે વૃદ્ધિ પામીએ અને અમને પાપ અડે જ નહિ. ^{૧૬} પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તે સર્વ કૌરવોએ પ્રસન્ન થઇને પાંડવોને આ પ્રમાણે આશિષ આપી. ^{૧૭} 'હે પાંડુનંદનો! માર્ગમાં સર્વ ભૂતોથી તમારું સદેવ કલ્યાણ થાઓ! તમને કયાંય પણ થોડુંચે અશુભ ન આવે! ^{૧૮} આમ સ્થસ્તિવાચન કરાવીને તથા સર્વ કાર્યો કરીને તે પાંડવ રાજપુત્રો રાજ્યલાભને માટે વારાણસવત માટે જવા નીકળ્યા. ^{૧૯}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત જનુગૃહપર્વમાં 'વારણસવતયાત્રા' નામનો અધ્યાય ૧૪૩ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૪ માં

પુરોચનને લાક્ષાગૃહ બાંધવા મોકલ્યો
 ॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥
 એવમુક્તેષુ રાજા તુ પાંડુપુત્રેષુ ભારત ।
 દુર્યોધનઃ પરં હર્ષમગચ્છત્સ દુરાત્મવાન્ ॥ ૧ ॥
 વૈશંપાયન બોલ્યા:—હે ભારત! રાજાએ પાંડુપુત્રોને આ પ્રકારે કહ્યું, ત્યારે દુરાત્મા દુર્યોધનને પરમ હર્ષ થયો. ^૧ હે ભરતસિંહ! તેણે મંત્રી પુરોચનને જમણે હાથે પકડી એકાંતમાં લઈ જઈ આ વચન કહ્યું: ^૨

દુર્યોધન બોલ્યા:—હે પુરોચન! આ ધનભરી ધરતી મારી થઈ છે. તે જમ મારી છે, તેમ તારી પણ છે. તો તું તેને રક્ષવાને યોગ્ય છે. ^૩

મારે તારા જવો બીજો કોઈ વિશ્વાસુ સહાયક નથી, કે તેની સાથે હું તારી જમ મંત્રણા કરી શકું. ^૪ હે તાત! તું મંત્રણાને શુભ રાખજ. ચતુર ઉપાયથી તું મારા શત્રુઓને ઉખેડી નાખજ. હું કહું તેમ તું કરજ. ^૫ ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને વારણસવત મોકલ્યા છે. ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી તેઓ ઉત્સવમાં આનંદ કરશે. ^૬ તો ખચ્ચર બેડેલા શીઘ્રવેગી રથ વડે તારાથી આજે જ વારણસવત પહોંચાય તેમ તું કર. ^૭ ત્યાં જઈને, તું નગરની એક બાજુએ લાગેલું વિશાળ પથરાયલું, ચોખ્ખું અને મહામૂલું એક ભવન કરાવ. ^૮ શણ, રાજ આદિ જે કોઈ સજાગી જોડે એવાં દ્રવ્યો હોય, તે બધાં તું તેમાં વપરાવજ. ^૯ ધી, તેલ, ચરબી અને પુષ્કળ લાખ—માદ્રીમાં મેળવીને તું ભીંતો ઉપર તેનો લેપ કરાવજ. ^{૧૦} તું શણ, તેલ, ધી, લાખ તથા લાકડાં એ બધું તે ઘરની ચારે બાજુ નંખાવજ. ^{૧૧} એવું કરજ કે પાંડવો અને બીજા માણસો પરીક્ષા કરતાં પણ બેઈ શકે નહિ કે આ સજાગી જોડે એવું છે. ^{૧૨} એ પ્રમાણે ધર તૈયાર થાય એટલે તારે જઈને પાંડુપુત્રોને, કુંતીને, તેમજ મિત્રજનોને પરમ આદર કરી તેમાં વાસ આપવો. ^{૧૩} પાંડવો માટે તેમાં દિવ્ય આસનો, વાહનો અને શય્યાઓ એવાં સજાગ કે પિતા પ્રસન્ન થાય. ^{૧૪} બળી અવસર સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી વારણસવતનગરના લોકો આ વાત બહુ ન જાય એમ કરવું. ^{૧૫} પછી પાંડવો આદિ નિર્ભયતાથી અને વિશ્વાસપૂર્વક સૂતા છે; એમ બહુનીને તું તે ભવનના બારણા આગળથી આગ મૂકજ. ^{૧૬} આથી નિઃસંદેહ પાંડવો બળી જશે અને લોકો માનશે કે, પાંડવો પોતાતું ધર બળી જતાં બળી ગયા છે. એ રીતે તેઓ ક્યારેય પાંડવો માટે આપણી નિંદા કરી શકશે નહિ. ^{૧૭} હે રાજન! પુરોચને 'તેમ જ થશે' એવું કૌરવ દુર્યોધનને વચન આપ્યું; અને પોતે ખચ્ચર બેડેલા શીઘ્રગતિવાળા રથમાં બેસી જવા નીક-

૫૧૦. હે રાજન્ ! દુર્યોધનના મતને અનુસરીને તે પુરોચન એકદમ ત્યાં ગયો અને ત્યાં એણે રાજપુત્ર દુર્યોધને કહ્યા પ્રમાણે બધું કયું.^{૧૯} ઇતિથ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-નર્ગત જતુગૃહપર્વમાં 'પુરોચનોપદેશ' નામનો અધ્યાય ૧૪૪મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૫ મો

વારણાવતમાં પાંડવોનું આગમન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પાંડવાસ્તુ રથાન્ યુક્ત્વા સદચૈરનિલોપમૈઃ ।
 આરોહમાણા મીમ્સસ્ય પાદૌ જગૃહુરાર્ચવત્ ॥૧॥
 વૈશંપાયન બોલ્યાઃ-તે પછી પાંડવોએ રથોને સરસ અને પવનવેળી ઘોડાઓ બેડાવ્યા અને તેમાં બેસતી વખતે તેઓ ભીષ્મ, રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર, મહાત્મા દ્રોણ, બીજા વૃદ્ધો, કૃપ તેમજ વિદુરને દીનતાપૂર્વક પગે લાગ્યા.^૧ આમ, સર્વ કુરુવૃદ્ધોને પ્રણામ કરીને, સમાવડિયાઓને આલિંગન દઈને, બાળકો તરફથી વંદન પામીને અને સર્વ માતાઓની પ્રદક્ષિણા કરીને તેમની આજ્ઞા લઈને, તેમજ સર્વ પ્રકૃતિવર્ગને સન્માન આપીને તે નિયમવતી પાંડવો વારણાવત જવા માટે નીકળ્યા.^{૨-૪} મહાપ્રાજા વિદુર, અન્ય કુરુ શ્રેષ્ઠો અને નગરવાસીઓ શોકચ્ચત થઈ તે પુરુષસિંહ પાંડવોની પાછળ ચાલવા લાગ્યા.^૫ તે વખતે કેટલાક નિર્જય બ્રાહ્મણો પાંડુપુત્રોને અતીવ દીન જોઈને અત્યંત દુઃખવશ થઈને બોલ્યા કે,^૬ 'યેલા અત્યંત મન્દ બુદ્ધિવાળા કુરુ વંશી રાજ ધૃતરાષ્ટ્રને પક્ષપાત જ સૂઝે છે; તેને ધર્મ સૂઝતો જ નથી.^૭ નિષ્પાપ પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર, મહાબલવાન ભીમસેન અને કુંતીપુત્ર ધનંજય એ કદીય વિદ્રોહરૂપી પાપમાં રચિજ નહિ કરે અને માદ્રીના મહાત્મા પુત્રો પણ ચૂપ રહેશે. તેમને પોતાનું બાપુકું રાજ્ય મળે તે

પણ ધૃતરાષ્ટ્ર સાંખી શકતો નથી.^૮ એ તો અયોગ્ય રીતે તેમને વારણાવત નગરમાં કાઢી મુકાવે છે. આ તો ભારે અધર્મની વાત છે. અરે ! ભીષ્મ પણ કેમ આને સંમત થતા હશે ?^૯ પૂર્વે શાન્તાનુનંદન રાજ વિચિત્રવીર્ય અને કુરુનંદન રાજર્ષિ પાંડુ આપણા પિતાની જન્મહતા.^{૧૦} તે પુરુસિંહ પાંડુ, દેવલોક પામ્યા છે. એટલે ધૃતરાષ્ટ્ર આ બાલક રાજપુત્રોને સહી શકતો નથી !^{૧૧} આપણે આ ઇચ્છતા નથી એટલે આપણે સૌ ધરખાર છોડી, જ્યાં યુધિષ્ઠિર બધે છે ત્યાં નગર બહાર જઈએ.^{૧૨}

દુઃખી નગરજનો આ પ્રમાણે બોલી રહ્યા હતા. ત્યારે દુઃખવશ થયેલા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે મનમાં વિચાર કરીને તેમને કહ્યું કે,^{૧૩} 'પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર અમારા પિતા છે. અમારા માન્ય ગુરુ છે અને તે શ્રેષ્ઠ છે. તે જ કહે તે અમારે શંકા વિના કરવું જોઈએ. એ અમારું વ્રત છે.^{૧૪} તમે અમારા હિતકારી છો. અમને પ્રદક્ષિણા કરીને અને આશીર્વાદોથી અભિનંદન આપીને તમે પોતપોતાને ઘેર પાછા વળો.^{૧૫} ક્યારેય અમને તમારું કામ પડે, ત્યારે તમે અમારું પ્રિય અને હિત કરજો.^{૧૬} યુધિષ્ઠિરે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે નગરજનો પ્રદક્ષિણા કરી અને આશિર્વાદો અભિનંદન આપી નગરને વિશે પાછા ગયા.^{૧૮}

પુરવાસીઓ પાછા ફર્યા ત્યારે સર્વ ધર્મના વેતા વિદુરે પાંડવશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરને સાવધાન કરવા માટે આ વચન કહ્યુંઃ^{૧૯} સ્વેચ્છ-ભાપાને બળવા-

* આ સ્થાનમાં મૂળ શ્લોક-પ્રાજ્ઞઃ પ્રાજ્ઞપ્રલાપજ્ઞઃ પ્રલાપજ્ઞમિદં વચઃ । પ્રાજ્ઞં પ્રાજ્ઞઃ પ્રલાપજ્ઞઃ પ્રલાપજ્ઞં વચોઽવવીત્ ॥ એવો છે. તેમાં પ્રાજ્ઞપ્રલાપજ્ઞઃ એવું પદ છે તેનો અર્થ-પ્ર-અજ્ઞ. અત્યંત અજ્ઞાની પશુના જેવા વેદવિરોધી સ્વેચ્છાનાં પ્રકૃતિ, પ્રભવ વગેરેની યથાર્થ ધટના વિનાનાં અર્થ ન સમજી શકાય. એવાં એક દેશભાષાએ વપરાતાં વચન તે પ્રાજ્ઞપ્રલાપ કે જેમાં કોઇ પદમાં વર્ણ હ્રુમ યતો હોય, કોઇમાં અધિક પણ આવતા હોય અને કોઇ પદમાં

માળા બુદ્ધિમાન વિદુરે મ્હેઞ્છ ભાષાને બજાતા
યુધિષ્ઠિરને એ વચન કહ્યાં: ^{૨૦} 'કણિકના નીતિ-
આશ્રમે અનુસરતી શત્રુની વિચારણાને જ બજાવે
કે, તેણે તે બહીને એવું કરવું કે તેથી શત્રુએ
નિર્મેદી આપત્તિને તરી અથ. ^{૨૧} લોહાનું ન
પાવા છતાં જ તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર શરીરને ચીરી નાખે
કે તેને જ બજાવે છે અને તેનો જ સામો ઉપાય
કરી બજાવે છે, તેને શત્રુઓ હણી શકતા નથી. x

વજ્રનો વિકાર થતો હોય એવા પદોવાળી ભાષાના દ્વા
બજાવવાવાળા હતા. તેમાં વજ્રશોષણમાં પદનું દર્શાવત-
કાષ્ટવશતપથમાં ધ્રે અસુરો પ્રતિ પૂછ્યું છે કે, "તમારા
અગ્નિમાં આ મારી ચિત્રા નામની ઇષ્ટકા મૂકે?"
ત્યારે અસુરોએ કહ્યું કે, "ઉપહિ" મૂક. વળી ધ્રે
"હું" તે લાઇ લેજે છું" કહ્યું ત્યારે અસુરોએ "આહિ"
લઇ લે કહ્યું. એ રથાનોમાં "ઉપધેહિ તથા આદેહિ"
કહેવાને બદલે વજ્રશોષથી પ્રયોગ કર્યો છે. અધિક
વજ્રવાળા પદના દર્શાવતાં નામો "ગૌ" શબ્દનો પ્રયોગ
કરવા બોધ્યે ત્યાં ગાવિ, ગોણિ, ગોતા, ગોપોત-
લિકા, એવા પ્રયોગ કરે છે. વિકૃત વર્ણનું દર્શાવત-
'તેડસુરા હેલયો હેલય इति वदंतः परावभूयः'
તે અસુરો હેલયઃ હેલયઃ એમ બોલતા પરાભવ
પામ્યા. એમાં હૈરયઃ બોલવાની જગ્યાએ રના રથાન-
માં લગો પ્રયોગ વેદમાં પણ અસુરભાષાના અનુવાદમાં
કર્યો છે. આવી મ્હેઞ્છ ભાષા-અપશબ્દિત ભાષામાં
બોલવાનું કારણ એ હતું કે, આ વાત યુધિષ્ઠિર વિના
બીજાને જાણવા દેવી ન હતી. (લોકમાં પણ દેવતાએકે
પ્રત્યેક અક્ષરની સાથે બીજે એક એક અક્ષર વધારીને
અથવા અક્ષરો આગળપાછળ કરીને અથવા ત્રણ
અને અક્ષર બંનેનો વિનિયમ કરીને બોલે છે, તે મ્હેઞ્છ
ભાષા જ સમજવી; કારણ કે તેથી ભાષાનું સિદ્ધ
સ્વરૂપ બગાડીને તેમાં વર્ણસંસ્કરતા આવે છે.)

x આ મ્હેઞ્છ તથા પાસેના બીજા શ્લોકનો અર્થ
મૂલ સંસ્કૃત શબ્દોથી ઉપરિચિત થતો આવ્યો છે; પણ
પંડિત નીલકંઠે એમાંનાં દેવતાંક પદોને મ્હેઞ્છ ભાષા-
માં ગોઠવીને અર્થ આપ્યો છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.
શત્રુએ વારણાવતમાં કરાવેલું ઘર કે જે ઘર સળગી
હોય એવા લાખ, રાજ વગેરેના સમૂદયથી યુક્ત છે, અને
તે પદાર્થો ગ્રામ રીતે ભીત વગેરેમાં ગોઠવેલા છે; અર્થાત્
બહાર જગ્યાય તેમ નથી. આવા શત્રુની વખતે દિશા
કરનાર મહેઞ્છને અક્ષરોને તેના પ્રતિકારને જે જાણે છે
તેને શત્રુઓ હણી શકતા નથી. ^{૨૨} (કોણ એવું સાદસ

(તમને બાળી મૂકવા માટે રૂડું રૂપાણું લાક્ષાગૃહ
યોગ્યું છે.) ^{૨૨} તૃણનાથી ને હિમનાથી વસ્તુ પણ
મહાવનમાં દરનું ઘર કરી રહેલા જીવને બાળી
શકતી નથી-આમ સમજી જ પોતાનું રક્ષણ કરે
છે, તે જીવતો રહે છે. (તમે સુરંગ વાટે જાગરી
શકશો.) ^{૨૩} આંખ નથી, તેને રસ્તાની ખબર
નથી; આંખ નથી, તેને દિશા સૂઝતી નથી; ધૃતિ
નથી, તેને વિવેકયુદ્ધિ સાંપડતી નથી. આથી
જાત રહી આ બરાબર બહી લેવું. (બધા રસ્તા-
ઓ અને દિશાઓ બહી, બુદ્ધિ વાપરી સુરંગવાટે
નાસી જવું.) ^{૨૪} લોહાનું નહિ એવું શત્રુઓએ
આપેલું શસ્ત્ર જ માલુસ સ્વીકારે તો, તે શાહુદીના
જવું ઘર કરી અગ્નિથી નાસી છૂટે છે. (લાક્ષાગૃહ-
માં સુખેથી રહી, આગ લાગતાં સુરંગ દ્વારા બચી
જવું.) ^{૨૫} ચાલતાં ચાલતાં રસ્તા જડે છે અને
તારાઓથી દિશાઓ પમાય છે; જ પોતે પોતાની
પંચેન્દ્રિયોને વશમાં રાખે છે, તે કદી પીડા
પામતો નથી. ^{૨૬}

આમ કહેવામાં આવ્યું, ત્યારે પાંડુપુત્ર ધર્મ-
રાજ યુધિષ્ઠિરે વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ વિદુરને ઉત્તર
આપ્યો કે, 'સમન્વેષા છું. ^{૨૭} આમ પાંડવોને

કરનારો અમને તે ઘરમાં રહેતાં બાળી મૂકવા યત્ન
કરશે? આવી શંકાનું સમાધાન કરે છે) આ તમારી
નોંડે આવનારો (પુરોચન) જ તમને અગ્નિથી બાળવા
આવે છે. (ત્યારે એમ છે તો એને જ મારી નાખવો
અથવા વારણાવત જવું, પણ તે ઘરમાં ન રહેવું અથવા
વારણાવતમાં ન જતાં પાછું દરિયાનાપુરમાં જ આવવું
યાય તો કેમ? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે) શત્રુ
હોય ત્યાં એ ત્રણે કરી શકાય એમ નથી; અર્થાત્ જેવું
કષ્ટ ઉઘાટું પડી ગયેલું એવો બલવાન શત્રુ પછીથી
પ્રત્યક્ષ પ્રકાર કરે છે. (ત્યારે શો ઉપાય કરવો?)
સુરંગમાં પેસતાં તમને પુરોચન બાળી શકશે નહિ.
અર્થાત્ તે ઘરમાં જ સુરંગ તૈયાર કરવી. આ રીતે જે
પોતાનું રક્ષણ કરે છે, તે જીવે છે. માટે તમારે પણ
આ સઘળું જાણીને ઉપાય વડે આત્મરક્ષણ કરવું. ^{૨૮}
(સુરંગમાં પેટેલા એવા અંગે સુરંગના ગોં ઉપર રહેલા
અગ્નિના તાપથી નાશ નહિ પામીએ? આ શંકાનું સમા-
ધાન હવેના એ શ્લોકથી કરે છે.)

શિખામણુ ઈર્ષ, થોડે સુધી તેમની પાછળ જઈ, તેમની પ્રદક્ષિણા કરી અને તેમની વિદાય લઈ, વિદુર પોતાને ઘેર ગયા.^{૨૮} વિદુર, લીખ્મ અને નગરજનો એ સૌ પાછા ફર્યા, ત્યારે કુન્તીએ અનંતશત્રુ યુધિષ્ઠિર પાસે જઈને આમ કહ્યું: 'લોકાની વચ્ચે વિદુરે બેઠો બોલતા ન હોય તેમ તને જ વચન કહ્યાં છે અને તે જ સાચું 'સમજાયું' એમ કહ્યું છે, તે અમે સમજ્યાં નથી.^{૨૯,૩૦} તે બે અમે બહુ શીઘ્રે એમ હોય અને એમાં બે દોષ ન હોય, તો તારી અને તેમની વચ્ચે થયેલો તે સર્વ સંવાદ હું સાંભળવા ઇચ્છું છું.'^{૩૧}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-ધર્મબુદ્ધિવાળા વિદુરે મને કહ્યું છે કે, ધરમાંના અશ્વિથી ચેતતા રહેજો. કોઈ રસ્તો તમને અબલુયો નથી. જિતેન્દ્રિય માણસ વસુંધરાનો સ્વામી થશે. વિદુરજીએ મને આ બધું કહ્યું, ત્યારે મેં એમને આ ઉત્તર આપ્યો કે, 'સમજાયું.'^{૩૨,૩૩}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આમ, ક્ષાગણ માસની આઠમે શેઢિણી નક્ષત્રમાં પાંડવો નીકળ્યા, અને વારણાવત પહોંચ્યા તથા તેમણે ત્યાંના નગરવાસી જનોને બો્યા.^{૩૪}

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત જુગુહડપર્વમાં 'વારણાવતગમન' નામનો અધ્યાય ૧૪૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૬ મો

લાક્ષાગૃહમાં યુધિષ્ઠિર અને લીમનો સંવાદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સર્વાઃ પ્રકૃતયો નગરાદ્વારણાત્તાત્ ।

સર્વમંગલસંયુક્તા યચાશાસ્ત્રમર્તંદ્રિતાઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી પાંડવોને આવેલા સાંભળીને વારણાવત નગરના સૌ લોકો હજારોની સંખ્યામાં શાસ્ત્રાનુસાર સકલ મંગલ પદાર્થો લઈને અને અનેક વાહનોમાં બેસીને સ્ફૂર્તિ અને

પરમાનંદપૂર્વક તે નરશ્રેયોને સામે મળવા ગયા. કુન્તીપુત્રો પાસે જઈને તે વારણાવતનિવાસી લોકો-એ જય અને આશિષનાં વચનો કહ્યાં અને સૌ તેમને વીંટળાઈને ભેળા રહ્યા.^{૧-૩} પુરુષોમાં સિંહસભા, દેવતા જવા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર તેમનાથી ઘેરાઈને બેઠો દેવો સાથે ઇન્દ્ર શોભતા હોય તેમ શોભી રહ્યા.^૪ હે નિષ્પાપ! નગરજનોએ તેમને સત્કાર્યા અને તેમણે નગરવાસીઓને સત્કાર્યા. પછી તેઓ માણસોની લીડવાળા અને શણગારેલા વારણાવતમાં પ્રવેશ્યા.^૫ હે મહીપતિ! નગરમાં જઈને તે વીરો તરત જ સ્વકર્મપરાયણ બ્રાહ્મણોને ઘેર ગયા.^૬ પછી તે નરશ્રેયો નગરના અધિકારીઓ તેમજ રથીઓ, વૈરથો અને શૂદ્રોને ઘેર પણ ગયા.^૭ હે ભરતસિંહ! પુરવાસીઓએ પાંડવોની પૂજા કરી. પછી પુરોચનને આગળ કરીને તેઓ પોતાના ભવનમાં ગયા.^૮ તે પુરોચનને તેમને ભોજનો, પીણ્યો, શુભ સંધ્યાઓ અને ઉત્તમ આસનો આપ્યાં.^૯ આ રીતે પુરોચનથી સત્કાર પામીને, તેઓ મહામૂલાં પરિધાને પહેરીને અને નગરનિવાસી પુરુષોથી ઉપાસના મેળવીને ત્યાં વસવા લાગ્યા.^{૧૦} પછી તેમને ત્યાં રહે દશ રાત્રિ પસાર થઈ, એટલે પુરોચનને તેમને કહ્યું કે, 'તમારે માટે આ 'શિવ' નામનું ઘર કયું છે.' ખરું જોતાં તે અશિવ-અકલ્યાણકારી હતું.^{૧૧} પુરોચનના વચનથી તે 'પુરુષસિંહોએ પોતાનાં વસ્ત્રાદિ સાથે પ્રવેશ કર્યો. બેઠો ગુહકા કેલાસમાં પેઠા.^{૧૨} તે ઘર જઈને ધાર્મિકશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરે લીમસેનને કહ્યું કે, 'આ તો સળગી જાડે એવું છે.'^{૧૩}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-હે પરંતપ! આને સૂંધતાં ધી અને લાખ ભેળવેલી ચરખીની વાસ આવે છે. નિઃસંશય આ સળગી જાડે એવું ઘર છે. શણ, રાજ, મુંજ, ખલ્લજ ઘાસ અને વાંસ આદિ સઘળા પદાર્થોને નક્કી ઘર બાંધવા માટે આણીને ધીમ બોળવામાં આવ્યા છે.^{૧૪,૧૫} ઘર બાંધવામાં કુશળ અને વિદ્વાસુ શિલ્પીઓએ આ ભવનને કુશ

જતાપૂર્વક ક્યું છે. આ પાપી પુરોચન મને વિદ્યાસમાં રાખીને બાળી મૂકવા ઇચ્છે છે.^{૧૬} દુર્યોધનના વશમાં વર્તનારો એ મૂખ તે પ્રમાણે વર્તી પણ રહ્યો છે. પણ મહાત્યુદ્ધિમાન વિદુર આ આપત્તિને જાણી ગયા છે.^{૧૭} આથી હે પાથ ! તેમણે મને અગાઉથી ચેતાવી દીધો છે. દુર્યોધનના વશમાં રહેનારા ગુપ્ત સેવકોએ આ રૂઢું દેખાતું અશિવગૃહ તૈયાર ક્યું છે. એ વાત આપણું નિત્ય હિત ઇચ્છતા અને આપણા પિતાના નાના ભાઈ તે વિદુરજીએ સ્નેહપૂર્વક આપણને કહી છે.^{૧૮, ૧૯}

લીમસેન બોલ્યો:-તમે જે માનતા હો કે આ ઘર સળગી જશે એવું બનાવવામાં આવ્યું છે, તો આપણે પહેલાં જ્યાં રહેતા હતા ત્યાં ચાલ્યા જઈએ.^{૨૦}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-મને એમ થાય છે કે, આપણે આપણો ભાવ બતાવ્યા વિના ચલન-પૂર્વક અહીં જ રહેવું અને સાવધાનીથી અહીં-થી નીકળવાનો ઇષ્ટ માર્ગ 'બોળતા રહેવું'. તે પુરોચન જે આપણો ભાવ કળી જશે, તો તે એકાએક બળજેરી કરીને પણ આપણને બાળી નાખશે.^{૨૧, ૨૨} કેમકે, તે પુરોચનને લોકની, રાજની કે ધર્મની લીલિત જ નથી. તે મૂખ તે દુર્યોધનના વશમાં રહીને તે કહે તેમ જ કરે છે.^{૨૩} જે આપણને કૂંધી મૂકવામાં આવે, તો પછી તે બીજા પિતામહ શા માટે કોપ કરે? તે શા માટે કોરવોને કોપાવે? ^{૨૪} અથવા આપણને અહીં બાળી મૂક્યા પછી આપણા પિતામહ બીજા અને બીજા કુરુક્ષેત્રો ધર્મ સમજીને કોપ કરે તો પણ શું? ^{૨૫} આપણે જે બળવાના ભયથી ભાગી જઈએ, તો રાજ્યલોભી દુર્યોધન આપણુ બધાને અસુસો દ્વારા મારી નાંખાવશે.^{૨૬} આપણે રાજ્યપદની બહાર છીએ, પક્ષવિનાના છીએ અને ધનસંહારરહિત છીએ. એટલે રાજ્યપદે રહેલો, પક્ષવાળો અને મહાભંડારવાળો દુર્યોધન વિવિધ

ઉપાયો વડે નંદ્રી આપણો નાશ કરાવશે.^{૨૭} તેથી તે પાપાત્મા પુરોચનને અને પાપી દુર્યોધનને ભોળવતા રહી આપણે ક્યારેક ક્યારેક ગુપ્તવાસે રહેવું બેઠ્યો.^{૨૮} તો આપણે મૃગયાશીલ રહી આ પૃથ્વી ઉપર વિચરતા રહેશું અને નાસી જવાના માર્ગો જાણી લેશું.^{૨૯} આજથી આપણે કાઈ જાણે નહિ તેવી રીતે જમીનમાં પહોળી સુરંગ કરવા માંડીએ. એથી અગ્નિ આપણને બાળી શકશે નહિ.^{૩૦} અહીં આપણે એવી સાવધાનતાથી રહીએ કે, પુરોચન અને પુરવાસી લોક પણ આપણું કાર્ય જાણી શકે નહિ.^{૩૧}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત જતુગૃહપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરલીમસંવાદ' નામનો અધ્યાય ૧૪૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૭ માં

લાક્ષાગૃહમાં સુરંગ બોદાવી

॥ વેગંવાયન ડવાચ ॥

વિદુરસ્ય સહત્ કથિત્ સ્વનકઃ કુશલો નરઃ ।
વિવિક્તે પાંડવાત્રાજન્નિદં વચનમન્વ્રીત્ ॥ ૧ ॥
વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે રાજા! વિદુરનો મિત્ર કાઈ એક કુશલ બાણિયાયે પાંડવોને એકાંતમાં આ વચન કહ્યું.^૧ મને વિદુરે મોકલ્યો છે. હું બોદકામમાં કુશલ છું. તેમણે મને કહ્યું છે કે, તારે પાંડવોનું પ્રિય કરવું. તો મારે તમારું શું કામ કરવું? ^૨ વિદુરે મને વિદ્યાસપૂર્વક ગુપ્ત રીતે કહ્યું છે કે, 'તારે અહીં પાંડવોનું કલ્યાણ કરવું. તો હું તમારું શું કાર્ય કરું? ^૩ અંધારિયાની ચીદશની રાત્રે પુરોચન તમારા ભવનને દ્વારે અગ્નિ મૂકશે. પુરુષસિંહ પાંડવોને માતા સાથે બાળી મૂકવા એવી તે દુર્લ્લક્ષિ દુર્યોધનની ગોઠવણ છે.^{૪, ૫} હે પાંડવ ! વિદુરે તમને સ્નેહજ્વાળામાં કંઈક કહ્યું હતું અને તમે 'સમજ્યું' એમ તેમને જવાબ આપ્યો છે. આ મારા ઉપર વિદ્યાસ મૂકવાના કારણરૂપ છે.^૬

સત્યનિષ્ઠ કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તેને કહ્યું કે, 'હે સૌમ્ય ! તમને હું વિદુરના પ્રિય, પવિત્ર અને સદા દૃઢ ભક્તિવાળા મિત્ર તરીકે ઓળખું છું. તે કવિને કંઈ પણ કાર્ય અજ્ઞપુરું નથી.^{૭૮} જન્મ તમે તેમના છે તેમ અમારા પણ છે. અમે તેમને વિદુરને વિશે તેમજ તમારે વિશે નુદ્યભાવ રાખીએ છીએ. તો તે કવિની જન્મ તમે પણ અમારું રક્ષણ કરો.' દુર્યોધનની આજ્ઞાથી પુરોચને મારે માટે આ ઝટ સળગી ઊઠે એવું ધર બનાવ્યું છે, એમ હું માનું છું.^{૧૦} તે પાપી દુષ્ટાત્મા ધનશંકારવાળો અને સહાચક્રવાળો છે અને તે પાપાત્મા અમને નિત્ય નિત્ય પીડા કરે છે.^{૧૧} તો તમે આ અગ્નિમાંથી અમને યત્નપૂર્વક ઉગારો. કેમકે, અમે બળી જતાં દુર્યોધનનો મનોરથ સફલ થશે.^{૧૨} તે દુરાત્માનું આ શસ્ત્રગૃહ સમૃદ્ધ છે. તે બહાર નીકળવાના માર્ગ વિનાના કિલ્લાનો આશ્રય લઈને આ મહાન ભવન ખાંધું છે.^{૧૩} ખરે, તેણે આ અશુભ કાર્ય ઇચ્છ્યું છે. વિદુર પહેલેથી તે કળી ગયા છે, એટલે તેમણે અમને સાવધ કર્યા છે.^{૧૪} વિદુર જ આપત્તિને આગળથી પામી ગયા હતા, તે આપત્તિ અમને આવી પડી છે. તો તમે પુરોચન ન જાણે તેમ અમને ઉગારો.^{૧૫}

'બહુ સારું' એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને, તે ખાણિયાએ ખાઈ ખોદવાને સારુ યત્ન આદર્યો અને એક મોટી સુરંગ ખોદવા માંડી.^{૧૬} હે ભારત ! તે ભવનની મધ્યમાં તેણે ઢાંકણવાળો તથા ભૂમિને સમથલ એવી એક અતિ મોટી સુરંગ ગુપ્ત રીતે તૈયાર કરી.^{૧૭} પુરોચનના ભયથી તેણે તે સુરંગનું અુખ વાસી દીધું. કેમકે, તે ભૂંડી બુદ્ધિનો પુરોચન ભવનના બારણા આગળજ સદા રહેતો હતો.^{૧૮} હે રાજા ! પાંડવો રાત્રે ત્યાં આયુધો સાથે રહેતા અને દિવસે તેઓ વનવનમાં ગયા માટે વિચરતા.^{૧૯} હે રાજા ! આમ અવિશ્વાસ છતાં વિશ્વાસ ખતાવી અને અસતોષ

છતાં સતોષ દેખાડીને તેઓ ત્યાં પુરોચનને ભોળવતા રહી, પરમ વિસ્મયપૂર્વક રહેવા લાગ્યા.^{૨૦} વિદુરના તે ઉત્તમ ખોદનાર મંત્રી સિત્તાય કોઈ બીજા નગરવાસીજનો આ વસ્તુ સમજી શક્યા નહોતા.^{૨૧}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત જયગૃહપર્વમાં 'જયગૃહવાસ' નામનો અધ્યાય ૧૪૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૮ મો

લાક્ષાગૃહમાં આગ

॥ વૈશંપાયન ક્વાચ ॥

તાંસ્તુ દૃષ્ટ્વા સુમનસઃ પરિસંવત્સરોપિતાન્ ।

વિશ્વસ્તાનિવ સંલક્ષ્ય હર્ષં ચક્રે પુરોચનઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ખોદ્યાઃ—એક વર્ષ સુધી તેમને પ્રસન્ન મનથી અને વિશ્વાસપૂર્વક વસેલા બેઠને પુરોચન આનંદ કરતા લાગ્યો.^૧ પુરોચન આમ હર્ષિત થયો, ત્યારે ધર્મજ્ઞ કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે ભીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવને આ પ્રમાણે કહ્યું.^૨

યુધિષ્ઠિર ખોદ્યાઃ—પાપી પુરોચન આપણને વિશ્વાસે રહેલા બાણે છે; પણ તે દુરાત્મા કળાયો છે. મને લાગે છે કે, ભાગી જવાનો આ વખત છે.^૩ શત્રુઆગરને સળગાવીને, પુરોચનને પણ બાળીને, તેમજ અહીં છ બાણસોને રાખીને બીજાને ખબર ન પડે તેમ નાસી જઈએ.^૪

વૈશંપાયન ખોદ્યાઃ—ત્યારે હે મહારાજ ! કુંતીએ એક રાત્રે દાન આપવાને નિમિત્તે બ્રાહ્મણભોજન કરાવ્યું હતું. એ વખતે કેટલીક સ્ત્રીઓ ત્યાં આવી હતી.^૫ હે ભારત ! તે સ્ત્રીઓ યથેચ્છ ખાઈપીને તથા વિહાર કરીને કુંતીની આજ્ઞા લઈ રાત્રે જ પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ.^૬ પણ, દેવે-અગ્ની પાંચ પુત્રવાળી એક ભીલડી અત્રની આશાથી તે-ભોજનસમયે સહેજ પુત્રો સાથે ત્યાં આવી પહોંચી.^૭ તે સ્ત્રીએ પુત્રો સાથે મદિરા

પીછી હતી અને ઉન્મત્ત તથા મદવિહ્વલ થઈ ગઈ હતી. હે રાજન્! તે ભાન વિનાની અને મુઠલ જવી થઈ ગઈ હતી. હે રાજન્! તે પોતાના સધળા પુત્રો સાથે તે જ ભવનમાં સૂઈ રહી. પછી, રાતે ભારે પવન ફૂંકવા લાગ્યો ત્યારે માણસો સૂઈ રહ્યા હતા. એટલે, ભીમે જ્યાં પુરોચન સૂતો હતો ત્યાં આગ લગાડી અને પછી તે પાંડવે લાક્ષાગૃહનું ખારણું સળગાવ્યું.^{૯-૧૦} છેલ્લે તેણે એ ભવનની ચારે કોર અગ્નિ મૂક્યો. આમ તે ભવન આખું સળગી ઊઠ્યું છે, એ જાણીને શત્રુદમન પાંડુપુત્રો માતા સાથે ઉતાવળે સુરંગમાં પેસી ગયા. ત્યારે અગ્નિના ભડકા અને મહાન કડાકા થવા લાગ્યા.^{૧૧} આથી તે જનસમૂહ જાગી ઊઠ્યો. અને તે ભવનને આમ જળતું જોઈને નગરવાસીઓનાં મુખ ઊતરી ગયાં.^{૧૨, ૧૩}

નગરજનો ઓલ્યા:—દુર્યોધને રોકલા તે પાપી અને નકોર બુદ્ધિના પુરોચને પોતાના વિનાશને માટે આ ધર કરાવ્યું અને સળગાવી મૂક્યું છે.^{૧૪} ધિક્કાર હો એ ધૃતરાષ્ટ્રને કે અસમાન ભાવ રાખીને તેણે પાંડુના પવિત્ર વારસોને શત્રુની જમ બળાવી મૂક્યા.^{૧૫} ઠીક થયું કે, વિશ્વાસમાં રહેલા નિર્દોષ એવા નરેશતમ પાંડવોને બાળી મૂકનાર તે અતિ દુષ્ટ બુદ્ધિનો પાપાત્મા પુરોચન પણ આ ધડીએ બાળી જ મર્યો છે.^{૧૬}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:—આમ વિલાપ કરતા વારણાવતના નગરજનો તે ધરને ચોમેરથી વીંટીને રાતભર ઊભા રહ્યા.^{૧૭} ત્યારે, તે સૌ દુઃખી પાંડવો તો માતા સાથે, કોઈ ન દેખે તેમ, તે સુરંગવાટે નીકળી ઝટ ચાલી રહ્યા હતા.^{૧૮} ભયને લીધે તેમજ જાંબનાં ઝાંઝાના કારણથી તે પરંતપ પાંડવો, માતા સાથે ઉતાવળા ચાલી ચક્રા નહિ. હે રાજન્દ્ર! વેગ અને પરાક્રમમાં ભયંકર તે ભીમસેને સૌ ભાઈઓને તથા માતાને જાંચીને ચાલવા માંડ્યું.^{૧૯, ૨૦} તે મહાબલવાન વીર્યવા-

ને માતાને ખભા ઉપર બેસાડી, નકુલ અને સહદેવને કંડે તેડ્યા અને બે પૃથાપુત્રોને બે હાથ ઉપર લીધા.^{૨૧} છાતી વડે વૃક્ષોને ભાંગતો અને પગો વડે પૃથ્વીને વિદારતો તે પવનવેગી તેજસ્વી વૃકાદર વેગથી આગળ ચાલવા લાગ્યો.^{૨૨}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત જતુગૃહપર્વમાં 'જતુગૃહદાહ' નામનો અધ્યાય ૧૪૮ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૯ માં

પાંડવોએ ગંગા પાર કરી

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु यथा संप्रत्ययं कविः ।

विदुरः प्रेषयामास तद्वनं पुरुषं ह्युचिम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:—એ જ વખતે કવિ વિદુરે વિશ્વાસ પડે એવો એક પવિત્ર માણસ તે વનમાં મોકલ્યો.^૧ હે કોરબ્ય! તે જણાવેલા ઠામે ગયો, તો ત્યાં વનમાં તેણે પાંડવોને માતા સાથે નદીનાં જળનું માપ કાઢતા જોયા.^૨ તે પાપયિત્ત દુર્યોધનની ચેષ્ટા પણ મહાબુદ્ધિમાન મહાત્મા વિદુરને બસસ દ્વારા માલૂમ પડી હતી, એટલે વિદુરે આ વિદ્વાન નરને ત્યાં મોકલ્યો હતો. તેણે પાંડવોને એક નાવ બતાવી જ મન અને પવનની ગતિએ જનારી હતી, સર્વ વાયુઓ સામે ટક્કર ઝીલે એવી હતી, યંત્ર તથા ઝંડાથી સજ્જલી હતી અને તેને ખાતરીલાયક માણસોએ કટ્યાણકારી ગંગાતટે બનાવી હતી.^{૩-૫}

પછી એ હોડી બતાવીને તેણે કહ્યું: 'હે યુધિષ્ઠિર! કવિ વિદુરે આગાહ જ આ વિશ્વાસજન્ય વચન સંજ્ઞામાં કહ્યું હતું તે તમે સાંભળો.^૬ 'તંણુ-નાશી ને હિમનાશી વસ્તુ પણ મહાવનમાં ઘરનું ધર કરી રહેલા જીવને બાળી શકતી નથી. આમ સમજ જ પોતાનું રક્ષણ કરે છે, તે જીવતો રહે છે.^૭ તો આ સંજ્ઞાએ કરીને તમે અહીં મોકલા-યેલાને વિશ્વાસપાત્ર જણો. વળી, સર્વ રહસ્યોને

જાણનારા વિદુરે મને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું કે, હે કૌન્તેય ! કર્ણ, ભાદ્યો સાથે દુર્યોધન અને શકુનિને પણ તું રણમાં જીતશે, એમાં સંશય નથી.^{૭-૮} જલમાર્ગમાં પાણીને વિશે આ જ સુખથી જનારી નાવ રાખી છે, તે તમને સૌને આ સ્થાનથી નિઃસંશય બચાવશે.^{૧૦} હવે, તે નરશ્રેષ્ઠોને માતા સાથે દુઃખિત થયેલા બેઠને, તેણે તેમને નૌકામાં બેસાડ્યા.^{૧૧} પછી ગંગામાં નીકળેલા તેમને તેણે ફરી કહ્યું : 'વિદુરજીએ તમારાં શિર સૂંધીને તથા વારંવાર દોટી કરીને આ કહેણ કહાવ્યું છે કે, તમે જરાય ગભરાયા વિના વિકટ માર્ગને વટાવી જાઓ.^{૧૨} હે રાજન્દ્ર ! આ પ્રમાણે વિદુરે મોકલેલા તે પુરુષે, તે વીર નરશ્રેષ્ઠોને કહ્યું અને તે તેમને નાવમાં લઇને ગંગા પાર કરવા લાગ્યો.^{૧૩} પાર કરીને તેઓ ગંગાને પેલે કાંઠે જાતર્યા, એટલે સૌને જયની આશિષ આપીને, તે જમ આવ્યો હતો તેમ પાછો ચાલ્યો ગયો.^{૧૪} મહાત્મા પાંડવોએ પણ કવિ વિદુરને વળતો સંદેશો મોકલાવ્યો અને ગંગા જીતરીને તેઓ ગૂઢ રીતે, કાંઈ ન જાણે તેમ વેગપૂર્વક ચાલવા લાગ્યા.^{૧૫}

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત જનુશ્લકપર્વમાં 'ગંગોત્તરણુ' નામનો અધ્યાય ૧૪૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૦ મો

પાંડવોનું વનમાં જવું

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

અથ રાત્ર્યાં વ્યર્તીતાયમશ્વેષો નામરો જનઃ ।

તત્રાજગામ ત્વરિવો દિદક્ષુઃ પાંડુનંદનાન્ ॥૧૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી રાત વીતી ગઈ, ત્યારે વારણાવત નગરના સર્વ લોકો પાંડુપુત્રોને જોવાની ઇચ્છાએ એકદમ ત્યાં આવ્યા.^૧ આગને બુઝાવતા તે લોકોએ તે લાક્ષાગૃહ તથા મંત્રી પુરોચનને બળેલાં જોયાં.^૨ તે લોકો ચીસ પાડી

બોલ્યા : 'નક્રી, પાપકર્મવાળા દુર્યોધને જ પાંડવોના વિનાશ માટે આ યોજ્યું હતું, એમાં સંશય નથી. ધૃતરાષ્ટ્રના જાણતાં જ દુર્યોધને પાંડુના વારસોને બાળી મૂક્યા છે. અરેરે ! ધૃતરાષ્ટ્રે એને શક્યો પણ નહિ.^{૩,૪} ખરે ! શાન્તપુત્ર ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર, કૃપાચાર્ય અને બીજા કુરુઓ પણ ધર્મને અનુસરતા નથી ।^૫ તો આપણે દુરાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવડાવીએ કે, 'તમારો મનોરથ સફળ છે, પાંડવો બળી ગયા છે.'^૬

પછી, પાંડવોને શોધવા માટે તેઓ આગ હાલવતા હતા, ત્યારે તેઓએ પાંચપુત્રબાળી એક નિર્દોષ લીલડીને બળી ગયેલી જોઈ.^૭ (એટલે કુંતી સાથે પાંડવો બળી ગયા છે એવી તેમની ખાતરી થઈ) પેલા બાણિયાએ ધર સાફ કરવાને બહાને તે સુરંગના મુખને ધૂળથી ઢાંકી દીધું હતું; એટલે તે લોકો તે મોંને જોવા પામ્યા નહિ.^૮ પછી, તે નગરજનોએ ધૃતરાષ્ટ્રને બખર મોકલાવી કે પાંડવો અને મંત્રી પુરોચન આગથી બળી ગયા છે.^૯ તે રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડુપુત્રોના વિનાશના આ અત્યંત અપ્રિય સમાચાર સાંભળીને ઘણા દુઃખી થયા અને આમ નિલાય કરવા લાગ્યા.^{૧૦} 'તે વીરો માતાં સાથે બળી ગયા છે, તેથી જાણ આજ જ મારો મહાયશસ્ત્રી લાઈ પાંડુ વિશેષ મરી ગયો છે.^{૧૧} હે પુરુષો ! તમે બલદીથી વારણાવત નગરમાં જાઓ અને તે વીરોનો તેમ જ કુન્તીરાજની તે પુત્રીનો અત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કરો.^{૧૨} કુલને યોગ્ય એવાં જ કંઈ શુભ અને મહાન કાર્યો હોય તે સૌ કરો. બળી જ બીજા ત્યાં મરી ગયા હોય, તેમના સંબંધીઓ પણ ત્યાં જાઓ.^{૧૩} આ સ્થિતિમાં પાંડવો અને કુન્તીનું જ કંઈ હિત મારાથી થઈ શકે, તે સમજી તમે ધનની મદદ કરજો.^{૧૪}

આમ કહીને, અગ્નિકાસુત ધૃતરાષ્ટ્રે સગાં-સંબંધીઓ સાથે વીંટાઈને પાંડુપુત્રોની ઉદ્ધરણા કરી.^{૧૫} સૌ શોકપરાયણ થયા અને એકસાથે

ના લાગ્યા. કોઈકે 'હાય ! યુધિષ્ઠિર !', કોઈકે 'હાય ! ભીમ !' કોઈકે 'હાય ! અર્જુન !' 'હાય ! નકુલ-સહદેવ !' તો કોઈકે 'હાય ! માતા કુન્તી !' એ પ્રમાણે સૌ લોકોએ શોક કર્યો અને તેમને જલાંજલિ આપી.^{૧૬, ૧૭} બીજા નગરજનોએ પણ પાંડવોનો એ જ રીતે શોક કર્યો. માત્ર વિદુરે નહિ જોવા શોક કર્યો; કેમકે તે સત્ય વાત જણતા હતા.^{૧૮}

વારણાવત નગરમાંથી નીકળીને, તે મહાબળવાન પાંડવે માતા સાથે ગંગાકાંઠે આવ્યા હતા.^{૧૯} નાવિકાના હાથની ઝડપને લીધે તથા નદીના વહેણના વેગે કરીને અને પવનની અતુક્ષ્ણતાને કારણે તેઓ જલદીથી સામે કંઠે જિત્યા.^{૨૦} પછી નાવડી મૂકી દધને, તેઓ રાત્રે તારાઓના સમૂહથી સૂચવાયેલા માર્ગને જાણીને દક્ષિણ દિશાએ ચાલવા લાગ્યા.^{૨૧} હે રાજન ! આ પ્રમાણે યત્ન કરતાં, તેઓ એક ગહન વનમાં આવી ચઢ્યાં. તે વખતે પાંડુપુત્રો ભૂખતરસથી ધાક્યા હતા, તેમ જ જંધને લીધે તેઓ આંધળા જેવા થઈ ગયા હતા.^{૨૨} ત્યારે ધર્મરાજ મહાવીર્યવાન ભીમસેનને ફરીથી આ વચન કહ્યાં : 'આથી બીજું વિશેષ કષ્ટદાયી શું હોય કે, આ ગાઢ વનમાં આપણને દિશા સૂઝતી નથી અને આપણાથી આગળ ચાલી શકાય એમ પણ નથી.^{૨૩} આપણે તે પાપી પુરુષાચન વિશે જણતા નથી. અરે, તે બળી ગયો કે કેમ તે આપણે જણતા નથી. કોઈ ન દેખે એમ આપણે આ ભયમાંથી કેમ છૂટી શકીએ ?^{૨૪} હે ભારતા ! તું ફરી અમને ઉપાડીને ચાલ, અમારામાં તું જ એક બલવાન અને પવન જેવો વેગવાન છે.^{૨૫} ધર્મરાજ મહાબલવાન ભીમસેનને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તે મહાબલવાન કુન્તી અને ભાઈઓને લઈને ઝડપથી ચાલવા લાગ્યા.^{૨૬}

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં જનુશ્લકપર્વમાં
અધ્યાય ૧૫૦ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૧ મો

હિરિમ્બ વનમાં ભીમ પાણી લાવે છે

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તેન વિક્રમમાણેન ઉરુલેગસમીરિતમ્ ।

વનં સવૃક્ષવિટપં વ્યાવૃણિતમિવામવત્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ-તે વિક્રમી ભીમસેન પોતાની સાથળના વેગથી ધૂમીને તે ઝાડપાલાઓથી ભરેલું આયુ વનજેલું ડોલાવી મૂક્યું.^૧ તેની બંધના ઝપાટાથી જણે જ્ઠઅધાડનો પવન વાવા લાગ્યો. એથી એ મહાબળવાન વેલાઓ અને વૃક્ષોને ઢાળી દેતો આગળ માર્ગ કરવા લાગ્યો.^૨ નિકટ જંગલમાં ફૂલફળવાળાં, કોમળ ઝાડોને તથા ઝુડોને ખૂંદીને તે રસ્તો કાપતો ચાલ્યો.^૩ ગહન આદિત્રણ અંગે ઝરતા મદવાળા, સાઠ વર્ષના, કુદ્ધ પરાક્રમી અને શેષભર્યા કોઈ ગજરાજની જેમ તે વનમાં મહાવૃક્ષોને કચડતો ચાલી રહ્યો હતો.^૪ ગરુડની અને પવનની ગતિએ જતા એ ભીમના વેગને લીધે પાંડુપુત્રોને જણે મૂઝાં આવી ગઈ.^૫ તેઓ હાથોડપી હોડીઓ વડે ગંગાની ધારાઓને પણ વારંવાર તરી જતા અને કૌરવોના ભયથી રસ્તામાં લપાઈને બેસી જતા.^૬ નીચાજગ્યા ખાડાટોકરામાં તે ભીમસેન પોતાની કોમલાંગી યશસ્વિની માતાને પીઠ ઉપર લઈ અતિકષ્ટે ચાલતો હતો.^૭ હવે હે ભરતસિંહ ! સાંજને વખતે તે એક ઘોર વનભાગમાં પહોંચ્યો. તે ભાગ ભૂળ, ફળ અને પાણીની અછતવાળો હતો અને પક્ષીઓ તથા મૃગોને લીધે બિહામણો હતો.^૮ ત્યારે ગાઢ અંધારો સંધ્યાકાળનો સમય થયો હતો. પશુપંખીઓ ભયંકર હતાં. સર્વ દિશાઓમાં અંધારું વ્યાપી ગયું હતું અને અનેક ઋતુના વાયરા વાતા હતા.^૯ હે રાજન ! તે પવનથી પાકાં પાંદડાં ખરી જતાં હતાં અને અનેક લતાઓ તથા નાનાં મોટાં વિવિધ વૃક્ષો ભાંગી જતાં હતાં અથવા નમી પડતાં હતાં.

તે વખતે, કૌરવો થાકથી અને તરસથી પીડાઈ રહ્યા હતા. હાંધના ઘેરાવાથી તેઓ આગળ ચાલી શક્યાં નહિ.^{૧૦,૧૧} તેઓ બધાં તે લૂખા મહા વનમાં બેસી ગયાં. ત્યાં તરસથી પીડાઈ રહેલી કુન્તીએ પુત્રોને કહ્યું:^{૧૨} ‘હું પાંચ પાંડવોની માતા, તેમની વયમાં બેઠી છું, છતાં હું તરસે મરી રહી છું.’ તેણે પુત્રોને આમ વારંવાર કહ્યું.^{૧૩} એટલે માતાનું તે સ્નેહલયુત વચન સાંભળીને ભીમસેનનું મન કરુણાથી વ્યાપ્ત થયું અને તેણે આગળ જવા માંડયું.^{૧૪}

હવે ભીમ એક ઘેર અને નિર્જન મહાવનમાં પેઠો. ત્યાં તેણે વિશાળ છાયાવાળો એક રમણીય વડ જોયો.^{૧૫} હે પ્રભો! તે ભરતસિંહે એ સૌને ત્યાં ઉતાર્યા અને કહ્યું: ‘તમે અહીં વિશ્રામ કરો. હું પાણી શોધું છું.’^{૧૬} પેલાં જળચર સારસો મધુર દૂધ છે, એટલે મને ચોક્કસ થાય છે કે, અહીં મહાન જળાશય હોવું જોઈએ.^{૧૭} હે ભારત! મોટાભાઈ યુધિષ્ઠિરે તેને ‘ભલે જ’ એવી આજ્ઞા આપી; પછી તે જળચર સારસો જણાતાં હતાં એ જગ્યાએ ગયો.^{૧૮} હે ભારતોત્તમ! ત્યાં જઈને તેણે પાણી પીધું અને સ્નાન કર્યું. હે ભારત! તે ભ્રાતૃપ્રિય ભીમ પોતાના ભાઈઓ માટે ઉપર-જણામાં પાણી લઈને આવ્યો.^{૧૯} આ રીતે શોક અને દુઃખથી ઘેરાયેલો તે બે કાશ દૂરથી વેગપૂર્વક માતા પાસે આવ્યો અને સર્પની જમ શ્વાસ લેવા લાગ્યો.^{૨૦} માતા તથા ભાઈઓને ધરતી ઉપર સૂતેલાં જોઈને તે વૃકોદર શોકથી અત્યંત ઘેરાઈ ગયો અને આમ વિલાપ કરવા લાગ્યો.^{૨૧} ‘આથી વિશેષ કષ્ટદાયી બીજું શું છે? કેમકે, હું અભાગિયો આજે ભાઈઓને પૃથ્વી ઉપર સૂતેલા જોઈ છું.’^{૨૨} પૂર્વે વારણાવતમાં મહામૂલાં શયનામાં પણ જમને હાથ આવતી નહોતી, તે આજે ધરતીના પટ ઉપર સૂતા છે.^{૨૩} જ શત્રુઓના સમૂહને મરડી નાખનારા વસુદેવની ખંડેન છે, જ કુન્તિરાજની પુત્રી છે, જ સર્વ

લક્ષણોથી પૂજિત છે, જ વિચિત્રવીર્યની પુત્રવધૂ છે, જ મહાત્મા પાંડુની પત્ની છે, જ અમારી માતા છે, જ કમલગર્ભના જન્મી પ્રભાવતી છે, જ અત્યંત સુકોમળ છે, જ મહાભોધાં શયનને યોગ્ય છે, તે કુન્તી-જીઓ આજે અહીં ધરણીની અણ-ધરતી પર્યારીએ પોટી છે!^{૨૪-૨૬} જણે ધર્મ, ઇન્દ્ર અને પવનદેવથી આ પુત્રોને જન્મ આપ્યો છે, તે મહેલમાં સૂવાવાળી આ આજે થાકીને જમીન ઉપર લોટી રહી છે!^{૨૭} અરે! આજે હું આ નરસિંહોને જૂતલ ઉપર સૂતેલા જોઈ છું! આથી વિશેષ દુઃખદાયી બીજું શું મારે જોવાનું હોઈ શકે?^{૨૮} જ ધર્મપ્રાણ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર ત્રણે લોકના રાજ્યને યોગ્ય છે, તે આજે આ લોથપોથ થઈને સાધારણ માણસની જમ જમીન પર સૂઈ રહ્યા છે! નીલ જલધર સમે શ્યામ અને માણસોમાં અનન્ય આ અંજન સામાન્ય જનની જમ ભૂમિ ઉપર સૂતો છે—આથી વિશેષ દુઃખકર શું હોય!^{૨૯,૩૦} રૂપસંપત્તિમાં જોયો અશ્વિનીકુમારે જવા છે, તે આ બે નકુલસહદેવ પ્રાકૃત મનુષ્યોની પેઠે ધરતીની ધૂળ ઉપર સૂતા છે.^{૩૧} જને કુલાંગારે જવાં વસમાં સગાંઓ નથી, તે જ એકલા જોગેલા ગામના ઝાડની જમ આ લોકમાં સુખે જીવી શકે છે. ગામમાં પાંદડાં અને ફળવાળું જ એક એકલું ઝાડ હોય છે, તે જ એક વિસામારૂપ બને છે અને પૂજ્ય થઈ રૂડી રીતે પૂજા પામે છે.^{૩૨,૩૩} વળી જમને ધર્મને અનુસરતા અનેક શૂરા સગાસ્નેહીઓ હોય છે, તેઓ પણ આ લોકમાં નિર્વિઘ્ન સુખમય જીવે છે.^{૩૪} જોયો બળવાન, અર્થસંપત્તિવાળો, તેમજ મિત્રો તથા બાંધવોને આનંદ આપનારા છે, તેઓ સુધ્ધાં વનમાં રહેલાં વૃક્ષોની જમ એકમેકને વળગીને સુખપૂર્વક જીવે છે.^{૩૫} પરંતુ પોતાના પુત્રો સાથે થઈને દુરાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રે તો અમને ખદેડી કાઢ્યા છે—કંઈક લાગ્યના જોગે જ અમે બળી ગયા નથી.^{૩૬} તે આગમાંથી બચી

ને અમે આ વૃક્ષને આશરે આવ્યા છીએ. અમે
અત્યંત ક્લેશ પામ્યા છીએ. હવે અમારે કંઈ દિ-
શાએ જવું^{૩૭} હે અલ્પદશી^{૩૮} ! હે દુર્ભતિયા ! હે
દુર્યોધન ! તારી ઈચ્છા સફળ થાઓ ! દેવો સાચે
જ તારા ઉપર પ્રસન્ન છે ! કેમકે, હે દુર્યુધ્નિ !
મને તારે વધ કરવાની યુધિષ્ઠિર આજ્ઞા આપતા
નથી, તેથી જ તું જીવી રહ્યો છે. અરે ! આજે જ
ક્રોધથી આવેશયુક્ત થઈને હું તને, તારા છોકરા-
ઓને, પ્રધાનોને, કર્ણને, તારા નાના ભાઈઓને
અને સુખલપુત્ર શકુનિને યમદ્વારે મોકલી દઉં !
પણ શું કરું ? કેમકે, હે પાપાચારી ! પાંડવોમાં
શ્રેષ્ઠ તે મહાત્મા રાજા યુધિષ્ઠિર તારા ઉપર
કોપાયમાન થતા નથી ! ક્રોધથી સળગી રહેલા
મનવાળો તે મહાબાહુએ આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૩૯-૪૧}
તેણે પોતાના એક હાથને બીજા હાથથી રગડ્યો
અને દીન મને તે નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો. શાંત-
જ્વાલાવાળા અગ્નિની જેમ તે ફરી દીન મનનો
ચર્ચ ગયો. ^{૪૦} વૃકાદર સામાન્ય માનવીઓની
જેમ ધરણીતલ ઉપર વિશ્વાસથી સૂઈ રહેલા તે
ભાઈઓને જોઈ રહ્યો. 'આ વનથી થોડે જ દૂર
મને કોઈ નગર જણાય છે. તો આમને જગા-
ડવાં ! ભેલે, એ સૂઈ રહ્યાં ના, હું જ બંતે
બગતો. રહીશ. ^{૪૩, ૪૪} થાકે જતરી જશે એટલે
તેઓ બગશે અને પાણી પીશે.' આમ નિશ્ચય
કરીને ભીમ પોતે જ તે વખતે બગતો રહ્યો.
ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનાંતર્ગત
જતુગૃહપર્વમાં 'ભીમજલાહરણ' ના-
મનો અધ્યાય ૧૫૨ માં સમાપ્ત

જતુગૃહપર્વ સમાપ્ત

હિડિમ્બવધપર્વ

અધ્યાય ૧૫૨ માં

ભીમ અને હિડિમ્બાનો સંવાદ

॥ વૈશંપાયન ક્વાચ ॥

તત્ર તેષુ જ્ઞાનેષુ હિડિંયો નામ રાક્ષસઃ ।

અવિદૂરે વનાત્સ્માચ્છાલવૃક્ષં સમાશ્રિતઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ-તેઓ ત્યાં સૂતા હતા,
ત્યારે તે વનથી થોડે છેટે સાગના ઝાડ ઉપર
હિડિમ્બ નામે કૂર, નરમાંસખક્ષી, મહાવીરવાન
અને અત્યંત પરાક્રમી એક રાક્ષસ રહેતો હતો.
તે વર્ષાના મેઘ જવો શ્યામ હતો, તેની આંખો
પીળા રંગની હતી અને તે આકારે ભયંકર હતો.
દાઢને લીધે તેનું મુખ વિકરાળ હતું; હુધાથી તે
પીડાયેલો હતો અને માંસની તે આકાંક્ષા કરતો
હતો. તેની બંધના યાપા લાંબા હતા, તેનું જઠર
લાંબુ હતું અને તેની દાઢીમૂઠના વાળ લાલ હતા.
તેની ડોક તથા ખભા મહાવૃક્ષ જેવાં હતાં અને
તેના કાન શંકુના જેવા હતા. એ મહાલીપણ હતો.
તેણે એકાએક એ મહારથી પાંડુપુત્રોને બો્યા.
બેડોળ રૂપવાળા, પીળી આંખવાળા, ઘેર ભયં-
કર દેખાવવાળા અને ભૂખે પીડાતા તેણે માંસની
ઇચ્છાએ તેમને અકસ્માત બો્યા. ^{૧-૫} તેમને વાર-
વાર બેઠને તે મોટા મુખવાળો રાક્ષસ પોતાના
સૂકા વાળને ધુલાવવા લાગ્યો અને તેમાં જાંઘી
આંગળીઓએ ખંજવાળતો રહી બગાસાં ખાવા
માંડ્યો. ^૬ જલધરસમૂહના જેવા દેહવાળો, તીક્ષ્ણ
દાઢવાળો અને બળતા મુખવાળો તે મહાકાય
મહાબળિયો નરમાંસથી હર્ષ પામ્યો. ^૭ તે માણુ-
સની ગંધ પામીને પોતાની બહેનને આમ
કહેવા લાગ્યો- ^૮ 'બહુ લાંબે સમયે આ મને
પ્રિય લક્ષ્ય હાથ લાગ્યો છે. મારી જીમ સળવળે
છે અને તે મુખે સ્નેહરસ વહાવે છે. ^૯ તીણી

* વિપવાર્યગ્નિમિલ્લેન્યા ઘાતયંતિ સ્મ વાહ-
વાન ॥ ઈશ્વરસ્તાનવત્પેત્રયુક્તં જાતુપર્વણિ ।
લોભિયો પોતાના બધુઓને ઝેર, જલ તથા અગ્નિ વડે
મારવા યત્ન કરે છે; પરંતુ ઈશ્વર તેઓનું રક્ષણ કરે
છે જ, આ જતુગૃહપર્વમાં કહ્યું છે. —ગણેશ

અણિયાળી મારી આઠ દાદા અત્યંત કઠોર છે, તે હું ભરાઉં માંસવાળા દેહોમાં ભરાવી દઈશ.^{૧૦} માણસના ગળા ઉપર ચઢી બેસીને હું એની ધમતીઓ કાપી નાખીશ અને તાંબુ, ઊનું તથા કીણવાણું, પુષ્કળ લોહી પીશ.^{૧૧} તો તું જ અને ખખર કાઢ કે વનમાં સતેલા તે કાણ છે? કેમકે, માણસની ખલવાન ગંધ મારા નાકને સુખ આપી રહી છે.^{૧૨} તે માણસોને મારીને તું મારી પાસે લઈ આવ. તેઓ આપણા અધિકાર-પ્રદેશમાં સૂતા છે, એટલે તારે તેમનો કસો ભય રાખવા જોવો નથી.^{૧૩} તે માણસોનું માંસ કાઢી-કાઢીને આપણે બેઠ સાથે યથેચ્છ ભોજન કરશું. તું ઝટ મારા વચન પ્રમાણે કર.^{૧૪} આમ મનુષ્યોનું માંસ મન માન્ય ખાધને આપણે બન્ને વિવિધ તાલ આપીને અનેક રીતે નૃત્ય કરશું.^{૧૫}

હે ભરતસિંહ ! વનમાં હિડિમ્બે આ પ્રમાણે હિડિમ્બાને કહ્યું, ત્યારે તે રાક્ષસી, લાઇનું વચન સ્વીકારીને ન્યાં પાંડવો હતા ત્યાં સત્વર ગઈ.^{૧૬} ત્યાં જઈને તેણે પૃથાને તથા પાંડવોને સૂઈ રહેલા જોયા, તેમજ અપરાજિત ભીમસેનને જાગી રહેલો જોયો.^{૧૭} શાલવૃક્ષના નવા ઊગેલા છોડ જવા અને પૃથ્વીમાં અન્નેડ રૂપવાળા તે ભીમસેનને જોતાં જ તે રાક્ષસી તેની કામના કરવા લાગી.^{૧૮} સિંહના જેવા ખલાવાળો, થંખના જેવી ડોકવાળો, કમળના જેવી આંખવાળો અને મહાન તેજવાળો આ શ્યામ મહાબાહુ મારા ભર્તા થવા યોગ્ય છે.^{૧૯} આથી હું લાઇનાં કૂરતા-ભર્યાં વચન પ્રમાણે નહિ જ કરું. કેમકે પતિ પ્રત્યેનો પ્રેમ અતિ ખલવાન છે, નહિ કે સાઇ સાથેનું સગપણ.^{૨૦} તેમને માર્યાથી મારા લાઇને ક્ષણભરની વૃત્તિ થશે, પણ એમને ન મારવાથી હું અનેકાનેક વર્ષો સુધી આનંદ ભોગવીશ.^{૨૧} આથી ઇચ્છારૂપ ધરનારી હિડિમ્બાએ ઉત્તમ માનુષી રૂપ લીધું અને ધીરે ધીરે ભીમસેન પાસે આવી.^{૨૨} દિવ્ય અલંકારોથી

વિભૂષિત થયેલી તે લજ્જાશીલ લલનાએ પ્રથમ સ્મિત ક્યું અને ભીમસેનને આ વચન કહેતા લાગી.^{૨૩} ‘હે પુરુષસિંહ ! તમે ક્યાંથી આવ્યા છો? તમે કાણ છો? આ દેવતા જેવા રૂપવાળા કાણ અહીં સૂઈ રહ્યા છે?’^{૨૪} હે નિષ્પાપ ! આ વનમાં આવી, બહુ ધરમાં હોય તેમ જ નિરાંતથી સૂઈ રહી છે, તે પ્રૌઢવયની કોમલ અંગવાળી આ શ્યામા તમારે શું થાય છે?’^{૨૫} તે શું નથી બણતી કે આ ગહન વન તો રાક્ષસોથી સેવાયેલું છે? અહીં તો હિડિમ્બ નામે પાપાત્મા રાક્ષસ રહે છે.^{૨૬} હે દેવતુલ્યો ! તમારું માંસ ખાવાને ઇચ્છતા તે, દુષ્ટ ભાવવાળા મારા રાક્ષસ ભાઈએ મને અહીં મોકલી છે.^{૨૭} પણ, હું તો તમને દેવબાલકના જેવી કાંતિવાળા જોઈને ખીજ કાઢને પતિ તરીકે ઇચ્છતી નથી. આ હું તમને સાચું જ કહું છું.^{૨૮} હે ધર્મજ્ઞ ! આ બહુને તમે મારા સંબંધમાં યોગ્ય રીતે વર્તો. કામને પરિણામે મારાં અંગ અને ચિત્ત હણાઈ રહ્યાં છે. હું તમને ભજી રહું છું. તમે મારા પર કૃપા કરો.^{૨૯} હે મહાબાહુ ! હું તમારું નરભક્ષી રાક્ષસથી રક્ષણ કરીશ. હે નિદ્રોપ ! તમે મારા પતિ થાઓ. આપણે બન્ને ગિરિદુર્ગોમાં વાસ કરશું.^{૩૦} હું અંતરિક્ષમાં જોડનારી છું અને ઇચ્છા પ્રમાણે હું વિચરું છું. તમે તે તે કામે મારી સાથે અતુલ પ્રીતિ પામશો!^{૩૧}

લીમ બોલ્યો:-હે રાક્ષસી ! આ સુખે મૂઈ રહેલાં માતાને તથા મોટાભાઈએને અહીં કયો સમર્થ અત્યારે ત્યજી શકે? કામથી પીડાયલા મનુષ્યની જામ આ સતેલા લાઇએને તથા માતાને રાક્ષસના ભોજનમાં આપીને હું કેમ નીકળી શકું ?^{૩૩}

રાક્ષસી બોલી:-તમને જ પ્રિય હશે તે હું કરીશ. તમે આ સૌને જગાડો. નરભક્ષી રાક્ષસથી હું તમને રૂડી રીતે ખચાવીશ.^{૩૪}

લીમ બોલ્યો:-હે રાક્ષસી ! તારા દુરાત્મા ભાઈના ભયથી ખીને હું વનમાં સુખે

ને અમે આ વૃક્ષને આશરે આવ્યા છીએ. અમે અત્યંત ક્ષેષ્ય પામ્યા છીએ. હવે અમારે કંઈ દિશાએ જવું? હે અલ્પદર્શી! હે દુર્મતિયા! હે દુર્યોધન! તારી ઇચ્છા સફળ થાઓ! દેવો સાથે જ તારા ઉપર પ્રસન્ન છે! કેમકે, હે દુર્યુધ્નિ! મને તારે વધ કરવાની યુધિષ્ઠિર આજ્ઞા આપતા નથી, તેથી જ તું જીવી રહ્યો છે. અરે! આજે જ ક્રોધથી આવેશયુક્ત થઈને હું તને, તારા છોકરાઓને, પ્રધાનોને, કર્ણને, તારા નાના ભાઈઓને અને સુખલપુત્ર શકુનિને યમદ્રાએ મોકલી દઉં. પણ શું કરું? કેમકે, હે પાપાચારી! પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ તે પ્રેમાત્મા રાજા યુધિષ્ઠિર તારા ઉપર ક્રોધાગ્રાસિત થતા નથી! ક્રોધથી સળગી રહેલા મનવાળા તે મહાબાહુએ આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૩૮-૪૧} તેણે પોતાના એક હાથને બીજા હાથથી રગડ્યો અને દીન મને તે નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો. શાંત-જ્વાલાવાળા અગ્નિની જમ તે ફરી દીન મનનો થઈ ગયો.^{૪૨} વૃકાદર સામાન્ય માનવીઓની જેમ ધરણીતલ ઉપર વિદ્યાસથી 'મૂર્છ' રહેલા તે ભાઈઓને જોઈ રહ્યો. 'આ વનથી થોડે જ દૂર મને દાઈ નગર જણાય છે. તો આમને જગાડવાં! ભેલે, એ સૂઈ રહ્યાં! ના, હું જ બંધે જાગતો રહીશ.^{૪૩, ૪૪} થાકે જિતરી જશે એટલે તેઓ જાગશે અને પાણી પીશે.' આમ નિશ્ચય કરીને ભીમ પોતે જ તે વખતે જાગતો રહ્યો. ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત જતુગૃહપર્વમાં 'ભીમજલાહરણ' નામનો અધ્યાય ૧૫૧ મો સમાપ્ત.

જતુગૃહપર્વ સમાપ્ત*

* વિપવર્ચન્નિમિલ્લુન્ધા વાતવંતિ સ્મ વાધવાન્ ॥ ર્શ્વરસ્તાનવચ્ચેવેદ્યુર્ક જાતુપર્વણિ । લોભિયો પોતાના બંધુઓને ઝેર, જલ તથા અગ્નિ વડે મારવા યત્ન કરે છે; પરંતુ ઈશ્વર તેઓનું રક્ષણ કરે છે જ, આ જતુગૃહપર્વમાં કહ્યું છે. —ગણેશ

હિડિમ્બવધપર્વ

અધ્યાય ૧૫૨ મો

ભીમ અને હિડિમ્બાનો સંવાદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તત્ર તેષુ શ્યાનેષુ હિંદિયો નામ રાક્ષસઃ ।

અવિદૂરે વનાત્તસ્માચ્છાલવૃક્ષં સમાશ્રિતઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ-તેઓ ત્યાં સૂતા હતા, ત્યારે તે વનથી થોડે છેટે સાગના ઝાડ ઉપર હિડિમ્બ નામે કૂર, નરમાંસલક્ષી, મહાવીર્યવાન અને અત્યંત પરાક્રમી એક રાક્ષસ રહેતો હતો. તે વર્ષાના મેઘ જવો શ્યામ હતો, તેની આંખો પીળા રંગની હતી અને તે આકારે ભયંકર હતો. દાઢને લીધે તેનું મુખ વિકરાળ હતું; છુધાથી તે પીડાયેલો હતો અને માંસની તે આકાંક્ષા કરતો હતો. તેની બંધના થાપા લાંબા હતા, તેનું જઠર લાંબુ હતું અને તેની દાદીમૂછના વાળ લાલ હતા. તેની ડોક તથા ખભા મહાવૃક્ષ જેવાં હતાં અને તેના ઢાન શંકુના જેવા હતા. એ મહાભીષણ હતો. તેણે એકાએક એ મહારથી પાંડુપુત્રને જોયા. બેડોળ રૂપવાળા, પીળી આંખવાળા, ઘેર ભયંકર દેખાવવાળા અને ભૂખે પીડાતા તેણે માંસની ઇચ્છાએ તેમને અકસ્માત્ જોયા.^{૧-૨} તેમને વારંવાર જોઈને તે મોટા મુખવાળો રાક્ષસ પોતાના સૂકા વાળને ધુણાવવા લાગ્યો અને તેમાં ઊંચી આંગળીઓએ ખંજવાળતો રહી બગાસાં ખાવા માંડ્યો.^૩ જલધરસમૂહના જેવા દેહવાળો, તીક્ષ્ણ દાઢવાળો અને બળતા મુખવાળો તે મહાક્રાંત મહાખળિયો નરમાંસથી હર્ષ પામ્યો.^૪ તે માણસની ગંધ પામીને પોતાની બહેનને આમ કહેવા લાગ્યોઃ^૫ 'બહુ લાંબે સમયે આ મને પ્રિય ભક્ત્ય હાથ લાગ્યો છે. મારી જીસ સળવળે છે અને તે મુખે સ્નેહરસ વહાવે છે.' તીણી

ભીમ યોદ્ધોઃ—હે રાક્ષસી ! તારા દુરાત્મા
ભાઈના લયથી જીને હું વનમાં મુખે સૂતેલાં

માને તથા ભાઈઓને નહિ જ જગાડું.^{૩૫} હે ચારુનયના ! માણસો, ગંધર્વો અને યક્ષો પણ મારું પરાક્રમ જીરવી શકતા નથી, તો હે ભીરુ ! રાક્ષસોં તો તે નહિ જ જીરવી શકે.^{૩૬} તો હે ભદ્રા ! તું જ કે જાલી રહે અથવા ઇચ્છામાં આવે તેમ કર. અથવા હે સુકુમારી ! તું તારા પુરુષલક્ષી ભાઈને અહીં મોકલ.^{૩૭}

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-તર્જત
હિડિમ્બવધપર્વમાં 'હિડિમ્બાભીમ-
સંવાદ' નામનો અધ્યાય
૧૫૨ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૩ મો

ભીમ અને હિડિમ્બનું યુદ્ધ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તાં વિદિત્વા ચિરગતાં હિડિમ્બો રાક્ષસેશ્વર : ।

અવતીર્ણ દ્રુમાત્સાદાજગમાશ્ચ પાંડવાન્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:—તે હિડિમ્બાને બહુ વારથી ગયેલી જાણીને લાલ આંખવાળો, મોટા પાહુવાળો, જાચા કેશવાળો, મોટા મુખવાળો, મેઘ-સમૂહના જેવા દેહવાળો અને તીણી દાંઢાવાળો તે ભયંકર રાક્ષસનાથ હિડિમ્બ ઝાડ ઉપરથી જીતર્યો અને ઝટઝટ પાંડવો તરફ આવવા લાગ્યો. વિકરાળ દેખાવવાળો તે હિડિમ્બને આવતો જોઈને હિડિમ્બા ગભરાઈ ગઈ અને ભીમસેનને આ વચન કહેવા લાગી.^{૧-૩} 'આ તે નરલક્ષી દુષ્ટાત્મા ક્રોધ કરીને છલંગ મારતો આવે છે. તો તમે ભાઈઓ સાથે હું કહું છું તેમ કરો.' હે વીર ! હું ઇચ્છામાં આવે તેમ વિચરી શકું છું. મારામાં રાક્ષસનું બલ છે. તમે મારી આ કંડે પાછળ બેસો. હું તમને આકાશમાર્ગે લઈ જઈશ.^૪ હે પરંતપ ! તમે આ સૂતેલાં માતાને તેમજ ભાઈઓને જગાડો. તમને સૌને લઈને હું ગગન-પથે લઈ જઈશ.^૫

ભીમ ઓલ્યા:—હે વિશાલ સુનિતાંબિની ! તું ભય ન પામ. મારી આગળ તે શી વિસાતમાં છે ! એ રાક્ષસ મને મારી નહિ શકે, આ મારો દંઢ અભિપ્રાય છે. હે સુમધ્યમા ! તારા દેખતાં જ હું તેને હણી નાખીશ.^૭ હે ભીરુ ! એ અધમ રાક્ષસ મારી ખરાખરીના બળિયો નથી. અરે ! સર્વ રાક્ષસો સામટા પણ યુદ્ધમાં મારા ઝાટકા ઝીલી શકે એમ નથી.^૮ જો, મારા જેઠ હાથે હાથીની સૂંઢ જેવા સુગંધિત છે, મારી બધો પરિધના જવી છે અને મારી છાતી પણ વિશાલ અને કઠણ છે. હે શોભના ! તું આજ મારું ઇન્દ્રના જેવું પરાક્રમ જોજ. હે વિશાલ કટિવાળી ! મને મનુષ્ય જાણીને તું મારી અવગણના કરીશ નહિ.^{૯-૧૦}

હિડિમ્બા ઓલી:—હે નરસિંહ ! દેવરૂપ જેવા તમને હું તુચ્છ ગણતી જ નથી, પણ માણસો ઉપરનો રાક્ષસનો પ્રભાવ મેં જોયો છે.^{૧૧}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:—હે ભારત ! તે ભીમ-સેન આ પ્રમાણે બોલતો હતો, ત્યારે પુરુષલક્ષક તે રાક્ષસે એ વચનો સાંભળ્યાં અને તે ક્રોધે ભરાયો.^{૧૨} ત્યાં હિડિમ્બે હિડિમ્બાનું તે મનુષ્ય-રૂપ જોયું. તેના કેશમાં ફૂલહાર ગૂંથ્યા છે, પૂર્ણ-ઇન્દ્રના જેવું તેનું વદન છે,^{૧૩} તેનાં ભસ્મર, નાસિકા, નેત્ર અને કેશાત્રો સુંદર છે તેમ જ તેનાં નખ તથા આમડી સુકોમળ છે. તે સર્વ અલંકારોથી વિભૂષિત છે અને તેણે ઝીણું સુંદર અંખર સજ્યુ છે.^{૧૪} હિડિમ્બાને આવા અતિ મનોહર તેજસ્વી માનવરૂપમાં જોઈને તે નરલક્ષક આ પુરુષકામી થઈ છે એવી શંકા કરીને ક્રોધે ભરાયો. હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! પોતાની બહેન ઉપર ક્રોધે ભરાયેલા તે રાક્ષસે પોતાની બહેન આંખો પહોળી કરીને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૫,૧૬} 'અરે ! મારે ભક્ષ્ય જોઈએ છે. કાની એવી કુર્મતિ થઈ છે કે તેમાં વિદ્ર નાખે છે, આ હિડિમ્બા ! તું મોહિત થઈ ગઈ છે. મારા કાપની પણ શું તને બીક લાગતી નથી ?^{૧૭} હે કુલટા ! હે પુરુષકામિની !

આ મારું અપ્રિય કરનારી ! અરે ! પૂર્વના રાક્ષ-
સશ્રેષ્ઠોને અપયશ લગાડનારી ! તને ધિક્કાર
હો ! આમનો આશ્રય કરીને તેં મારું ભારે ભૂંડું
કર્તું છે. તો આજે તે સૌને અને સાથે તને
પણ હું મારી જ નાખીશ. ૧૮, ૧૯

રાત્રી આંખવાળા તે હિડિમ્બે આ પ્રમાણે
હિડિમ્બાને કહ્યું અને દાંત કચકચવાતો તે તેમને
મારવા માટે જીજ્ઞાસુ. ૨૦ પ્રહારમાં શ્રેષ્ઠ અને તેજ-
સ્વી ભીમે તેને છલંગ ભરતો જોઈને તેને તિર-
સ્કાર્યો અને કહ્યું કે, 'જાઓ રહે, જરા થાભ.' ૨૧

વૈશંપાયન યોદ્ધા:-પોતાની બહેન ઉપર
અત્યંત ખિન્નથેલા તે રાક્ષસને જોઈને ભીમસેને
જાણે હસતો હોય તેમ આ વચન કહ્યું. ૨૨ 'હે
હિડિમ્બ ! હે કુબુદ્ધિ ! આ સુખે સૂતાલાંચાને
તું શા માટે જગાડે છે? હે નરભક્ષક ! તું ઝટ મને
જ યુદ્ધ આપ ને !' ૨૩ તું મારા ઉપર જ પ્રહાર
કર. તું એક સ્ત્રીને મારવા ઇચ્છે છે, એ સારું
નથી. વળી એકના દોષથી બીજાને મારવો એ
બરાબર નથી. ૨૪ આ બાળા કંઈ સ્વાધીન રીતે
અહીં આજે મારી કામના કરતી નથી, પણ
એના અંગઅંગમાં વ્યાપેલા કામદેવ જ એને
એમ કરવા પ્રેરી રહ્યા છે. ૨૫ હે દુરાચારી !
હે રાક્ષસોના યશને હરનારા ! તારી આજ્ઞા-
થી જ તે અહીં આવી છે અને મારું આ રૂપ
જોઈને મારી કામના કરવા લાગી છે. આમાં એ
ભીમજે તારા કંઈ અપરાધ કર્યો નથી. એ તો
કામદેવનો દોષ છે. તો તું આ સ્ત્રીની નિંદા કરે
એ યોગ્ય નથી. ૨૬, ૨૭ હે દુષ્ટાત્મા ! હું જાઓ
હાઉં અને તું એક સ્ત્રી ઉપર હાથ ઉપાડે, તે નહિ
બને. ૨૮ હે પુરુષભક્ષી ! તું એક મારી એકલાની
સામે આવી બ. એકલો હું પણ તને આજે જ
યમને દ્વારે પહોંચાડીશ. ૨૯ હે રાક્ષસ ! મારા
બલથી કચરાયેલું તારું માથું બલવાન હાથી-
ના પગ નીચે કચરાયું હોય તેમ આજે જ
ચૂરેચૂરા થઈ જશે. ૩૦ યુદ્ધમાં હવે મારે હાથે

તું હણાશે, એટલે તારા શરીરનાં અંગોને
કાગડા, બાજ અને ગીધ આનંદમાં આવીને
ખાશે. ૩૧ પૂર્વે માણસો ખાઈને તેં આ વનને
નિત્ય દૂષિત કર્યું છે. પણ આજે હું એક કાણુમાં
તેને રાક્ષસરહિત કરી નાખીશ. ૩૨ હે રાક્ષસ !
સિંહ જમ મહાગજને ખેચે, તેમ હું તને પર્વત
જવાને વારંવાર ખેંચીશ અને તારી બહેન
આજે તે જોશે. ૩૩ હે રાક્ષસાધમ ! હું તને
મારી નાખીશ, એટલે વનવિહારી પુરુષો નિર્ભય
થઈને આ વનમાં વિચરશે. ૩૪

હિડિમ્બ યોદ્ધા:-હે માનવ ! તું શા માટે
ફોગટ ફૂંકાડા મારે છે? શાને નકામી લવરી કરે
છે? એ કામ કરી બતાવીને જ બધી બકાઈ
હાંક ને ! ચાલ મોડું કર નહિ. ૩૫ તું તારી બત-
ને બળવાન અને પરાક્રમી માને છે, પણ આજે
મારી સાથે બાથ ભીડતાં તને ખબર પડી જશે
કે તારામાં કેટલું બધું બળ છે ! ૩૬ ભલે, આમ-
ને હું હમણાં નહિ હણું, તેઓ સુખે સૂઈ રહ્યા.
હે કુબુદ્ધિ ! તને અપ્રિયવાદીને તો હું અત્યારે
જ મારી નાખીશ. ૩૭ પહેલાં તારાં અંગમાંથી
હું લોહી કાઢીને પીશ, પછી આ સૂતાલાંચાને
મારીશ અને છેવટે મારું ભૂંડું કરનારી આ
હિડિમ્બાને હણીશ. ૩૮

વૈશંપાયન યોદ્ધા:-આમ કહીને તે નર-
ભક્ષક પોતાનો હાથ ઉગામીને શત્રુક્રમન ભીમ-
સેન તરફ ક્રોધપૂર્વક ધસ્યો. ૩૯ આમ, તે વેગ-
પૂર્વક ધસી આવતો હતો, એટલે ભીમ પરાક્રમી
ભીમે હસીને તે રાક્ષસે ઉગામેલા હાથને ઝડપથી
પકડી લીધો. ૪૦ પછી સિંહ જમ એક તુચ્છ
હરણને ફગવી દે, તેમ ભીમે તેને બલપૂર્વક
પકડીને તે જગાએથી આઠ ધનુષ્ય (બત્રીસ હાથ)
જટલે અંતરે ફેંટી દીધો. ૪૧ આમ, પાંડુપુત્ર
ભીમસેનના બલથી અત્યંત પીડા પામેલો તે
રાક્ષસ ક્રોધે ભરાયો અને તેને બાથમાં ભીડીને
ભયંકર ગર્જના કરવા મંડ્યો. ૪૨ 'સુખે સૂતાલાં

મારા ભાઈએને ઘોંધાટ ન થાઓ. એમ વિચારીને મહાબલવાન ભીમે એને ફરીથી બલપૂર્વક પકડયો.^{૪૩} તે બેઠ એકબીજાને બળ-પૂર્વક ભીડીને તાણવા લાગ્યા. એ હિડિમ્બે અને ભીમસેને ભારે પરાક્રમ કરવા માંડયું.^{૪૪} ક્રોધ અને મદમાં ઉન્મત્ત થયેલા સાઠ સાઠ વર્ષના બે હાથીઓ લડે, તેમ તેઓ લડવા લાગ્યા; તેમાં તેમણે કેટલાંય વૃક્ષો ભાંગો નાખ્યાં અને વેલાઓને ઉખેડી કાઢ્યા.^{૪૫} તેમના મહારોરથી તે નરોત્તમો અને તેમની માતા બગી ઉઠ્યાં. તેમણે સામે હિડિમ્બાને ઊભેલી જોઈ.^{૪૬}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
હિડિમ્બવધપર્વમાં 'હિડિમ્બભીમયુદ્ધ'
નામનો અધ્યાય ૧૫૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૪ મો

હિડિમ્બનો વધ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પ્રવુદ્ધાસ્તે હિડિમ્બાયા રૂપં દૃષ્ટ્વાતિમાનુપમ્ ।

વિસ્મિતાઃ પુરુષવ્યાગ્રા વમ્ભુઃ પૃથ્યા સહ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ—અગૃત થયેલા તે પુરુષસિંહો અને એ પૃથા હિડિમ્બાનું અતિ-માનવ રૂપ જોઈને વિસ્મિત થયાં.^૧ પછી રૂપ-સંપત્તિથી વિસ્મય પામેલી કુન્તીએ, હિડિમ્બાને જોઈને એને આ મધુર વાક્યો સાંત્વનાપૂર્વક ધીરે ધીરે કહ્યાં.^૨ 'હે દેવકન્યા જીવી ઉત્તમાંગી! તું કોની પુત્રી છે? અથવા તું કોણ છે? તું આ કામે આવી છે? તારાં જ્ઞાંથી આવવું યથું છે?' તું આ વનની દેવતા છે કે તું અપ્સરા છે? તું કેમ અહીં જાગી છે? તે બધું તું મને કહે.'^૩

હિડિમ્બા બોલીઃ—આ તમે નીલ મેઘના જેવું જ મહાવન જુઓ છો, તે હિડિમ્બ રાક્ષસનું તથા મારું નિવાસસ્થાન છે.^૪ હે કલ્યાણી! તમે મને તે રાક્ષસેન્દ્ર હિડિમ્બની બહેન જાણો. હે આપા! તમને તમારા પુત્રો સાથે મારી નાખવાની

ઇચ્છાએ મારા ભાઈએ મને અહીં મોકલી છે, તે તમે જાણો. તે દૂર બુદ્ધિવાળા ભાઈના વચનથી હું અહીં આવી, તો હું નવ સુવર્ણની કાંતિવાળા તમારા મહાબલવાન પુત્રને જોતો પામી.^{૫,૭} હે શુભે! પ્રાણીમાનના ભાવમાં વિચરતા કામ-દેવથી પ્રેરાઈને હું તમારા પુત્રને અધીન વર્તી રહી છું.^૬ ત્યારથી મેં તમારા મહાબલ પુત્રને મારા પતિ માન્યા છે. મેં એમને દૂર લઈ જવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં હું ક્ષાવી શકી નથી.^૮ હવે મને વાર થયેલી જાણીને તે નરભક્ષી રાક્ષસ પોતે જ આ તમારા સર્વ પુત્રોને મારવાને માટે અહીં આવ્યો છે.^૯ તો, તમારા બુદ્ધિમાન પુત્રે—મારા પતિએ—એ મહાત્માએ—તેને બલપૂર્વક ભીસીને દૂર ઢસરડી નાખ્યો છે.^{૧૧} મહા વેગ-વાળા, પરસ્પર ગર્જતા અને યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરતા આ નરને અને રાક્ષસને તમે જુઓ.^{૧૨}

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ—તેનાં આ વચન સાંભળતાં વાર જ યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, નકુલ તેમજ વીર્યવાન સહદેવ તે યુદ્ધસ્થાને જઈ પહોંચ્યા.^{૧૩} ત્યાં તેમણે તે બન્નેને એકબીજાને વળગતા, એક-બીજાને ખેંચતા અને બલોન્મત્ત સિંહોની જેમ એકબીજા ઉપર વિજય મેળવવા ઇચ્છતા જોયા.^{૧૪} એકબીજાને પકડીને તે બન્ને એકમેકને વારંવાર ધસડતા હતા. તે બન્નેએ પૃથ્વીની ધૂળને ઢાવાગિના ધુમાડા જગી કરી નાખી હતી.^{૧૫} ધરતીની ધૂળથી ઢંકાયેલા પહાડ જેવા તે બન્ને જાણે ધૂમસંથી ઘેરાયેલા પર્વતો દોષ તેમ જણાઈ રહ્યા હતા.^{૧૬} રાક્ષસ ભીમને પીડી રહેલો જોઈને પૃથાપુત્ર અર્જુને ઢસીને ધીરે ધીરે આ વચન કહ્યાં.^{૧૭} 'હે ભીમ! તમે લય પામશો નહિ! હે મહાબાહુ!—અમઘી થાકેલા તમે ભયંકર રૂપવાળા રાક્ષસનો ભેટો કરી રહ્યા છો, એની અમને જાણ ન થઈ.^{૧૮} હે પાર્થ! હું તમારી પડખે છું. રાક્ષસને હું પાડી દઈશ. નકુલ અને સહદેવ માતાનું રક્ષણ કરશે.^{૧૯}

લીમ ખોલ્યો:-તું જીભો જીભો જોયા કર,
ગભરાટ કરીશ નહિ. મારા હાથના ગાળામાં
આવેલો આ રાક્ષસ કદી જીવતો નહિ જ નય.^{૨૦}

અર્જુન ખોલ્યો:-હે ભીમ ! આ પાપી
રાક્ષસને શા માટે વધારે જીવતો રહેવા દેવો ?
હે અરિદમન ! હવે આપણે અહીંથી જવું એમજે.
અહીં વધુ ન રહી શકાય.^{૨૧} સામે પૂર્વ દિશા
રક્તવણી થઈ છે અને સંધ્યાનો કાલ આવી
લાગ્યો છે. આ રીઢ મુક્તમાં રાક્ષસો પ્રબલ
હોય છે.^{૨૨} હે ભીમ ! ઝટ કરો, એની સાથે
રમત ન કરો. તમે આ અતિ ભયંકર રાક્ષસને
મારી નાખો. એ માયા ફેલાવે તે પહેલાં જ,
તમે એને તમારા હાથનો પ્રસાદ ચખાડો.^{૨૩}

વૈશંપાયન ખોલ્યો:-અર્જુને આમ કહ્યું,
એટલે ભીમ શેષથી સળગી જઈયો અને જગત-
ના પ્રલયકાળના વાયુતું ખલ ધારણ કરવા
લાગ્યો.^{૨૪} પછી મેધના જેવા રંગનાળા એ
રાક્ષસના શરીરને ભીમે શેષપૂર્વક હજાડ્યું અને
તેને સેંકડો વાર ધુમાડ્યું અને પછી ખોલ્યો.^{૨૫}

ભીમ ખોલ્યો:-ફેગટતું માંસ ખાઇને તું
નકાનો બડો ફાલ્યો છે, વ્યથા તું વયમાં વધ્યો
છે અને તારી યુદ્ધિ પણ વ્યથા છે. તને મિથ્યા
મરણ જ થતે છે. અર્થાત્ જ બાહુયુદ્ધમાં સ્વર્ગ
મળવું નથી, તેને જ તું યોગ્ય છે. આજ જ તું
હનો ન હનો થઈ જશે.^{૨૬} હે રાક્ષસ ! હવે ફરી
તું મનુષ્યને મારીને ખાઈ શકીશ નહિ. આજ
વનને હું નિષ્કટંક અને સુખમય કરીશ.^{૨૭}

અર્જુન ખોલ્યો:-યુદ્ધમાં તમને આ રાક્ષસ
એ ભારે લાગતો હોય, તો હું તમારી દુઃખ
આવું. તમે એને ઝટ પાડી નાખો.^{૨૮} અથવા
હે વૃકાદર ! હું જ એને ફણી નાખું. તમે આ
કામ કરીને ચાલ્યા હશે, તો હવે તમે ઠીક
વિસામો લો.^{૨૯} અર્જુનનું આ વચન સાંભળી-
ને ભીમસેન અત્યંત આવેશમાં આવી ગયો.
તેણે રાક્ષસને બલપૂર્વક પૃથ્વી ઉપર પટ્ટી

નાખ્યો અને તેને પથુની જમ માર માર્યો.^{૩૦}

આમ ભીમ તેને મારી રહ્યો હતો, તે વખતે
એ રાક્ષસે બલથી ભીંબયેલા કુદુંલિના જેવા
મહા શબ્દથી તે આખા વનને ભરી દીધું.^{૩૧}
બલવાન પાંડુનંદન ભીમે તેને જે હાથે પકડી
રાખ્યો. પછી તે મહાબાહુએ તેને છાતીએથી
ભાંગી નાખીને પાંડવોને હર્ષિત કર્યા.^{૩૨} હિડિ-
મ્બને હણાયેલો જઈ તે વેગવાન પાંડવો આનંદ
પામ્યા અને નરેશમાં સિંહ જેવા એ અરિદમન
ભીમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.^{૩૩} ભીમપરાક્રમી
મહાત્મા ભીમની પૂજા કરીને અર્જુને તેને
ફરીથી આ વાક્ય કહ્યું.^{૩૪} 'હે સમર્થ ! મને
લાગે છે, આ વનથી નગર બહુ દૂર નથી. હે મદ્ર !
દુર્યોધન આપણને ન બળે તેમ આપણે ઝટ
અહીંથી ચાલી નીકળીએ.'^{૩૫} પછી તે સર્વેએ
'ભલે એમ' કહ્યું અને માતા સાથે તે મહારથી
પુરુષસિંહો ત્યાંથી ચાલવા લાગ્યા; અને રાક્ષસી
હિડિમ્બા તેમની સાથે ચાલવા લાગી.^{૩૬}
ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
હિડિમ્બવધપર્વમાં 'હિડિમ્બવધ' નામ-
નો અધ્યાય ૧૫૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૫ મો

દોટોલકચનો જન્મ

॥ શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા ॥

स्मरंति वैरं रक्षांसि मायामाश्रित्य मोहिनीम् ।
हिडिम्बे ब्रज पन्थानं त्वमिमं ब्राह्मसेवितम् ॥ १ ॥

ભીમ ખોલ્યો:-હે હિડિમ્બા ! રાક્ષસો
મોહિની માયાનો આશ્રય કરીને પોતાનાં
વેરોને સંભારી રાખે છે. નો. તું પણ તારા
લાગ્યે સેવેલા રસને પડ.^૧

યુધિષ્ઠિર ખોલ્યો:-હે નરસિંહ ભીમ ! તું
દોષમાં પણ સ્ત્રીનો વધ કરીશ નહિ. હે પાંડવ !
શરીરના રક્ષણ કરનાં ય તું ધર્મનું અધિક રક્ષણ
કર.^૨ વધની ઇચ્છાએ આવેલા તે મહાબલવાન-

ને તે પૂરો ક્યો છે, તો તે રાક્ષસની બહેન કોધે ભરાઈને આપણને શું કરી નાખશે ?^૩

વૈશંપાયન બોલ્યા:—પછી કુન્તીને તથા કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને હાથ બેઠી પ્રણામ કરીને હિડિમ્બા આ વચન બોલી: ‘હે આર્યા ! સ્ત્રીઓને કામને કારણે જ પીડા થાય છે, તે તમે બણો છો. હે શુભા ! ભીમસેનને જોઈને મને એ જ અનંગપીડા થઈ છે.’^૪ થોડા સમયની વાટ જોતી રહીને મેં તે પરમ દુઃખને સહન કર્યું છે. હવે મારો સુખોદય કરનારો તે અવસર આવ્યો છે. ^૫ હે શુભા ! મિત્રોને, સ્વધર્મને તેમ જ સગાંસંબંધીઓને છોડીને હું તમારા આ નર-વ્યાઘ્ર પુત્રને પતિને તરીકે મનથી વરી ચૂકી છું.^૬ હે યશસ્વિની ! આ વીર કે તમે મારી વાત નહિ સાંભળો, તો હું જીવીશ જ નહિ. આ તમને સાચું જ કહું છું.^૭ તો હે સુંદરાંગી ! મને મૂઠ સમજીને અથવા મને ભક્ત કે દાસી માનીને તમે મારા ઉપર કૃપા કરો.^૮ હે મહાભાગા ! તમારા આ પુત્ર સાથે—મારા સ્વામી સાથે તમે મને મેળાપ કરાવો. હું એ દેવરૂપવાળાને લઈને યથેચ્છ વિચરીશ. પછી હું એમને પાછા લઈને આવીશ. હે શુભા ! તમે મારામાં વિશ્વાસ રાખો.^૯ મારું મનથી પણ સ્મરણ કરવામાં આવશે, એટલે હું તમને સૌને સદેવ ઇષ્ટ સ્થાને લઈ જઈશ અને વિષમ સ્થાનોમાં તમને દુઃખમાંથી તારીશ.^{૧૦} તમે વેગે જવા ઇચ્છતા હશો, તો હું તમને પીઠ ઉપર બેસાડીને લઈ જઈશ. તમે કૃપા કરીને ભીમસેન મને ભરૂં એમ કરો.^{૧૧} આપત્તિમાંથી તરવા માટે જ તે ઉપાયથી પણ પ્રાણને ધારણ કરી રાખવા બેઠા. ધર્મને અનુસરનારાએ તો સૌ કંઈ સ્વીકારીને એ પ્રાણનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.^{૧૨} આપત્તિમાં પણ જ ધર્મને ધારણ કરે છે, તે ઉત્તમ ધર્મજ્ઞ છે. ધર્મનું સંકટ એ જ ધર્મીઓને માટે આપત્તિરૂપ કહેવાય છે.^{૧૩} પુણ્ય પ્રાણને ધારણ કરે છે અને પુણ્ય જ પ્રાણ દેનાર

કહેવાય છે. તો જ જ વડે ધર્મ આવરી શકાય છે, તે તે વિશે નિંદિતપણું ન હોય.^{૧૪}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—હે હિડિમ્બા ! તું કહે છે તેમ જ છે, એમાં સંશય નથી. હે સુમધ્યમા ! હું કહું તે પ્રમાણે તારે સાથે જ વર્તવું જોઈશે.^{૧૫} હે ભદ્રા ! ભીમસેન નાહીને નિત્યધર્મ આટોપી લે અને દૌતુકમંગલથી પરવારી બધ, તે પછી તું એને સૂર્યાસ્તના આગલા વખત સુધી ભજવ. હે મનોવેગિની ! તું દિવસના એની સાથે યથેચ્છ વિહરજ પણ રાત્રે તારે આ ભીમસેનને અહીં લાવી દેવો જ જોઈશે. ^{૧૭,૧૮}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—ભીમસેને પણ સંમતિ આપી અને તે આ પ્રમાણે બોલ્યા: ‘હે રાક્ષસી ! તને હું સત્યપૂર્વક આ મર્યાદા કહું છું, તે તું સાંભળ. હે શુભા ! તને પુત્રોત્પત્તિ નહિ થાય, ત્યાં સુધી હે સુમધ્યમા ! હું તારી સાથે મળીશ.’ ^{૧૯,૨૦}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—પછી રાક્ષસી હિડિમ્બાએ ‘બહુ સારું’ એમ કહીને તરત જ તે ભીમસેનને લઈને આકાશમાર્ગે ચાલતી થઈ.^{૨૧} પશુ-પક્ષીઓના કિલકિલાટવાળા અને સર્વદા રમ્ય એવા ગિરિશૃંગો ઉપર તેમ જ રમણીય દેવ-ભવનોમાં તે સુંદરતમ સ્વરૂપ ધારણ કરીને, સર્વ અલંકારથી સુવિભૂષિત થઈને અને મીઠી વાણી વડે પાંડુપુત્ર ભીમને રમણ કરાવવા લાગી. વળી વનદુર્ગોમાં, પુષ્પિત વૃક્ષોના મંડપોમાં, રક્ત અને નીલ કમલોથી ભર્યાં રમણીય સરોવરોમાં, વૈડ્યના જ્વળી રેતીવાળા નદીના બેટામાં સારા આરામવાળી અને સ્વચ્છ વનનદીઓ તથા પર્વતનદીઓમાં, ફૂલવાળાં વૃક્ષો તથા વેલાવાળાં વિચિત્ર વનોમાં, હિમગિરિની કુંજોમાં, વિવિધ ગુફાઓમાં ખીલેલાં શતપત્ર કમલવાળાં નિર્મલ જલોનાં સરોવરોમાં, મણિ અને સુવર્ણથી ભરેલા સાગરપ્રદેશોમાં, રમણીય નગરોમાં, મહાન શાલવનોમાં, દેવોનાં પવિત્ર અરણ્યોમાં, પર્વતો-

નાં શિખરોમાં, શુદ્ધકોના નિવાસોમાં, તપસ્વી-
ઓનાં ધામોમાં અને સર્વ ઋતુનાં ક્લેશી રમ્ય
એવા માનસસરોવરમાં તે અનુપમ રૂપ ધારણ
કરીને પાંડુપુત્ર ભીમને આનંદક્રીડા કરાવવા
લાગી. આમ તે તેરથળે તે મનોવેગિની હિડિમ્બા
ભીમને રમણ કરાવતી રહી. ^{૨૭-૨૮} પછી એ રાક્ષ-
સીએ ભીમસેનથી એક મહાખલવાન પુત્રને જન્મ
આપ્યો. તે વિરૂપ આખોવાળો, મોટા મુખવાળો,
શંકુના જેવા કાનવાળો, લયાનક દેખાવવાળો,
લયંકર નાદવાળો, તાંબાના જેવા લાલ ઓઠવાળો,
તીણી દાદવાળો અને મહા ગર્જનાવાળો હતો.
તે ધનુષ્ય ધારણ કરે એવો, મહાવીર્યવાન અને
મહા સત્ત્વશાલી હતો. વળી તે મહા બાહુવાળો
હતો, મહાયોગવાળો હતો, મહાકાયાવાળો હતો,
મહાભાયાવાળો હતો અને શત્રુનું દમન કરે એવો
હતો. તેનું નાક લાંબું હતું, છાતી વિશાળ હતી
અને તેની પગની પિંડીઓ મજબૂત અધાયેલી
હતી. ^{૨૯-૩૩} લયંકર વેગવાળો તે મહાખલવાન
મનુષ્યથી જન્મ્યા છતાં અમાનુષ્ય ગુણવાળો હતો.
તે અન્ય પિશાચો તથા રાક્ષસોને આંધ્રી દઈ
અત્યંત ચડિયાતો થયો હતો. ^{૩૪} દે પૃથ્વીપતિ !
બાળક છતાં તે ધૌવનસંપન્ન જણાતો હતો.
માનવોનાં સર્વ અસ્રોમાં તે બલવાન વીરે પરમ
ઉત્કર્ષ સાધ્યો હતો. ^{૩૫} કેમકે રાક્ષસીઓ ગર્જ-
ધારણ કરીને તરત જ પ્રસવ કરે છે. વળી,
રાક્ષસી ઇન્છારૂપ ધરનારી અને બહુરૂપવાળી
હેાય છે. ^{૩૬} તે બોડકા માયાવાળા મહાયાપ-
ધારી બાળકે પ્રણામ કરી, પિતા તથા માતાના
ચરણમાં વંદન કર્યાં. તે વખતે તેમણે એનું નામ
પાડ્યું. ^{૩૭} માતાએ તેને વિશે કહ્યું: ‘અહા! આ
ઘટ (ઘડા)ની જન્મ ઉત્કચ (વાળ વિનાનો) છે.’
એટલે ભીમે કહ્યું: ‘તો એનું નામ ઘટોત્કચ દો.’ ^{૩૮}

તે ઘટોત્કચ પાંડવો ઉપર અત્યંત પ્રીતિવાળો
અને તેમને વશ રહેતો હતો અને પાંડવોના પણ
નિત્ય વહાલો હતો. ^{૩૯} પછી ભીમસાથે રહેનારી

અવધ પૂરી થઈ છે, એમ પાંડવોને કહીને તેમ જ
અમુક કરાવ કરીને હિડિમ્બા પોતાને માર્ગે ચાલી
ગઈ. ^{૪૦} મહાકાય ઘટોત્કચે પૃથ્વા તથા પાંડવોને
યથાન્યાય વંદન કર્યાં અને તેમને આ પ્રમાણે
કહ્યું: ^{૪૧} ‘દે નિષ્પાપો ! હું આપ આર્યોનું શું કાર્ય
કરું ? તમે નિઃશંક થઈને તે કહો.’ આમ બોલતા-
તે ભીમસેનપુત્રને કુન્તીએ આ વચન કહ્યું: ^{૪૨}
‘તું કુરુક્ષેત્રમાં જન્મ્યો છે. તું સાક્ષાત્ ભીમના
જેવો છે. તું પાંડવોના મોટો પુત્ર છે. મોટે દે પ્રિય
પુત્ર ! તું પાંચે પાંડવોને મદદ કરજ.’ ^{૪૩}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—કુન્તીએ આ પ્રમાણે
કહ્યું, ત્યારે ઘટોત્કચે પ્રણામપૂર્વક આ વચન
કર્યાં. ^{૪૪} ‘આ લોકમાં જન્મ રાવણ અને ઇન્દ્રગિત
મહાસમર્થ કહેવાયા છે; તેમના જેવો શરીર અને
વીર્યમાં હું આ લોકમાં બરોબરનો છું અને
માનવોમાં તો વિશેષ થયો છું. ^{૪૫} ન્યારે મારા
પિતા અને કાકાઓને જરૂર પડશે, ત્યારે હું
તેમની પાસે આવીને જીમો રહીશ.’ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ
ઘટોત્કચે આ પ્રમાણે કહીને અને તેમની રજ
લઈને ઉત્તર દિશા તરફ ચાલવા માંડ્યું. ^{૪૬}
અજોડ વીર્યવાન કણ્વીની સાથે લડવા તથા
તેની શક્તિને નિષ્ક્રય કરવાના હેતુથી મહાત્મા
ઇન્દ્રે આ મહારથીને સન્ન્યો દનો. ^{૪૭}
હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
હિડિમ્બવધપર્વમાં ‘ઘટોત્કચોત્પત્તિ’
નામનો અધ્યાય ૧૫૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૬ મો

વ્યાસનાં દર્શન અને એકચક્રામાં નિવાસ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તે વનેન વનં ગત્વા મન્ત્રો મૃગગણાન્ વહન્ ।

અપક્રમ્ય યગૃરાંસ્ત્વરમાણા મહારથાઃ ॥૧૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:—પછી દે રાજન !
મહારથી પાંડવો એક વનમાંથી બીજા વનમાં
જઈ, અનેક મૃગગણોને હણતા હણતા વેગપૂર્વક

આગળ રસ્તે ચાલવા લાગ્યા.^૧ મત્સ્ય, ત્રિગર્ત, પાંચાલ તથા શ્રીયક એ દેશેને વટાવીને તેઓ રમણીય વનભાગો તથા સરોવરો જોતા આગળ વધ્યા. તેમણે સૌએ જટાઓ વધારી હતી અને વહ્કલ તથા મૃગયર્મનાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. કુન્તી તથા તે મહાત્માઓએ તપસ્વીના વેશ ધારણ કર્યો હતો.^૨ હતાવળે જવા માટે ક્યારેક તે મહારથીઓ માતાને જાણીને ચાલતા હતા, ક્યારેક તે ઇચ્છાનુસાર જતા હતા અને ક્યારેક વળી તેઓ ત્વરાથી આગળ ધપતા હતા.^૩ એક વાર તે પાંડવો માર્ગમાં બ્રહ્મવેદ, સર્વ વેદોંજો અને નીતિશાસ્ત્રને ભણી રહ્યા હતા, એવામાં તેમણે પોતાના પિતામહ કૃષ્ણદ્વિપાયન વ્યાસને જોયા.^૪ એટલે માતા અને તે સર્વ પરંતપ પાંડવો તે મહાત્માને નમન કરીને હાથ જોડી જિભાં રહ્યાં.^૫

વ્યાસ યોદ્યા:-હે ભરતસિંહો! તે અધર્મી દૂતરાષ્ટ્રપુત્રોએ તમને આમ કાઢી મૂક્યા છે. આ સંકટ હું પહેલેથી જ જાણતો હતો.^૬ તે જાણીને, હું તમારું પરમહિત કરવાની ઇચ્છાએ અહીં આવ્યો છું. તમારે આનો ખેદ કરવો નહિ. આ બધું તમારા સુખ માટે જ છે.^૭ નિ સંશય, તમે અને તેઓ એમ સૌ મારે મન તો સમાન છે. પણ માણસો જ દીન અને બાલક છે તેમના ઉપર સ્નેહ રાખે છે.^૮ આથી મને તમારે વિશે અત્યારે વિશેષ સ્નેહ છે. તમારા હિત માટે હું સ્નેહપૂર્વક જ કહેવા ઇચ્છું છું, તે તમે સાંભળો. અહીં પાસે આ રમ્ય અને નિરુપદ્રવી નગર છે. ત્યાં તમે ગુપ્તવેશે રહેજો અને ફરી મારા આવવાની વાટ જોજો.^{૧૦, ૧૧}

વૈશંપાયન યોદ્યા:-આ પ્રમાણે સત્યવતીપુત્ર વ્યાસે તેમને ધીરજ આપી. પછી તે સમર્થે એકચક્રામાં આવીને કુંતીને આમ આશ્વાસન આપ્યું.^{૧૨}

વ્યાસ યોદ્યા:-હે જીવંત પુત્રોવાળી! ચર્મનિષ, પુરુષસિંહ, મહાત્મા અને ધર્મરાજ

એ તારા પુત્ર યુધિષ્ઠિર ધર્મપૂર્વક પૃથ્વીને જીતીને પૃથ્વીના સર્વ રાજ્યો ઉપર આણ વર્તાવશે. ભીમસેન અને અર્જુનના બલથી સાગરરૂપી મેખલાવાળી અખિલ પૃથ્વીને જીતશે અને ભોગવશે, એમાં સંશય નથી.^{૧૩, ૧૪} તારા તેમજ માદ્રીના સર્વ પુત્રો મહારથી છે. તેઓ પ્રસન્ન મનથી સદૈવ સુખપૂર્વક સ્વારાજ્યમાં વિહાર કરશે.^{૧૫} એ નરસિંહો આ પૃથ્વીને જીતીને રાજસૂય અને અશ્વમેધ આદિ ભારે દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો કરશે.^{૧૬} તારા આ પુત્રો સ્નેહીવર્ગને કૃપાપૂર્વક ભોગો, ઐશ્વર્યો અને સુખો આપશે અને પોતાના બાપદાદાના આ રાજ્યને ભોગવશે.^{૧૭}

વૈશંપાયન યોદ્યા:-ઋષિ દ્વિપાયને આમ કહીને તેમને એક બ્રાહ્મણના ઘરમાં નિવાસ અપાવ્યો. પછી તેમણે પાંડવશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું, ‘અહીં એક માસ સુધી મારી વાટ જોજો-હું ફરી આવીશ. દેશકાલ જોઇને પરમ આનંદ પામજો.’ પછી હે નરપતિ! તે સર્વેએ હાથ જોડીને તેમને ‘ભલે એમ’ કહ્યું અને તે સમર્થ ઋષિ ભગવાન વ્યાસ જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં ચાલ્યા ગયા.^{૧૮-૨૦}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત

હિડિમ્બવધપર્વમાં ‘એકચક્રાપ્રવેશ

તથા વ્યાસદર્શન’ નામનો અધ્યાય ૧૫૬ થો સમાપ્ત

હિડિમ્બવધપર્વ સમાપ્ત*

* અવિશ્વાસ્યાઃ સ્ત્રિયઃ કામાદુષ્ટાતંત્રત્યપિ વાંચવાન્ ॥ इति दर्शितवान्व्यासो हिडिम्बवध-पर्वणि ॥ એઓ કામનાથી પોતાના બધુઓને પણ મરાવે છે, તેથી સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. આ હિડિમ્બવધપર્વમાં વ્યાસે દર્શાવ્યું છે. —ગણેશ

૭ વકવધપર્વ ૭

અધ્યાય ૧૫૭ મો

બ્રાહ્મણની ચિન્તા

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

एकचक्रां गतास्ते तु कुंतीपुत्रा महारथाः ।

अत ऊर्ध्वं द्विजश्रेष्ठ किमकुर्वत पांडवाः ॥૧॥

જનમેજય ઓહ્યા:-હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તે મહારથી કુન્તીપુત્ર પાંડવોએ એકચક્રમાં ગયા પછી શું કયું? ૧

વૈશંપાયન ઓહ્યા:-એકચક્રમાં ગયેલા તે મહારથી કુન્તીપુત્રો થોડો વખત પેલા બ્રાહ્મણના ઘરમાં રહ્યા. ૨ હે પૃથ્વીપાલ ! તે સૌ વિવિધ રમણીય વસ્તુ, પૃથ્વીપ્રદેશો, સરિતાઓ તથા સરોવરો જોતા અને શિક્ષા માગતા. પોતાના શુણ્ણને લીધે તેઓ નગરજનોના ઘણા પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. ૩ તેઓ શિક્ષા લાવીને રાત્રે કુન્તીને સદા અર્પણ કરી દેતા અને તે જ અલગ અલગ ભાગ પાડી આપતી તે તેઓ ખાતા. ૪ માતા અને તે વીર પરંતપો બધી શિક્ષાનો અર્ધો ભાગ ખાતાં, ત્યારે બીજો અર્ધો ભાગ મહાખલવાન ભીમ ખાતો. ૫ હે ભરતોત્તમ ! તે મહાત્માઓને તે રાટ્ટમાં એ રીતે વસતાં ઘણા કાળ વહી ગયો. ૬ એવામાં, એક વાર તે પુરુષસિંહો શિક્ષા લેવા માટે ગયા હતા અને ભીમસેન કુંતીની સાથે ત્યાં જ રહ્યો હતો. ૭ હે ભારત ! તે વખતે તે બ્રાહ્મણના ઘરમાં કુન્તીએ દુઃખદાયી અને મહાભીષણ કારમી ચીસ પડતી સાંભળી. ૮ હે રાજન ! તે ઘરનાં માણસોને રડતાં અને કકળતાં જોઈને કુન્તી ધ્રુણા અને સાધુતાને લીધે તે સહન કરી શકી નહિ. આથી, દુઃખે વલોવાઈ રહેલા દહ્યે તે કટ્યાણી કુંતીએ ભીમને આ કૃપાલયો વચનો કહ્યાં: ૧૦, ૧૧ 'બેટા !

આ બ્રાહ્મણને ઘેર આપણે દુર્યોધનથી અજાણ રીતે, માનપૂર્વક અને સુખપૂર્વક નિશ્ચિતે રહ્યાં છીએ; ૧૨ તેથી હે પુત્ર ! ઘરમાં સુખે રહેલાં આ જરૂં પ્રિય કરે છે, તેવું હું આ બ્રાહ્મણનું શું પ્રિય કરું? ૧૩ હે વત્સ ! તે જ પુરુષ છે, જને વિશે કરેલું ઉપકારકાર્ય નાશ પામતું નથી. સામે જ ઉપકારકાર્ય કરે છે તેનાથી ય તેણે તો અધિક કરવું જોઈએ. ૧૪ નક્કી આ બ્રાહ્મણને કંઈ દુઃખ આવી પડ્યું છે. હવે, આપણે જો એને મદદ કરીએ તો ઉપકાર કર્યો ગણાય. ૧૫

ભીમસેન ઓહ્યો:-એને શું દુઃખ છે ? શાથી તે આવ્યું છે ? તેને તમે જાણી લો, તેને જાણીને વ્યવસ્થા કરીશ. પછી ભલેને તે ગમે તેવું કંઈ હોય. ૧૬

વૈશંપાયન ઓહ્યા:-હે મહીપાલ ! તે બંને આમ વાત કરી રહ્યાં હતાં, ત્યારે તેમણે તે બ્રાહ્મણ અને તેની પત્નીનું કશ્ચાજનક કંદન ફરીથી સાંભળ્યું. ૧૭ કુન્તી તરત જ તે મહાત્મા બ્રાહ્મણના અંતઃપુરમાં પ્રવેશી. જાણે બંધનમાં પડેલા વાછરડા તરફ કામધેતુ દોડી આવી. ૧૮ ત્યાં તેણે બ્રાહ્મણને તેની પત્ની, પુત્ર અને પુત્રી સાથે નીચે મુખ રાખી બેઠેલા જોયા. ૧૯

બ્રાહ્મણ ઓહ્યો:-ધિકાર હો આ લોકમાંના જીવતરને ! તે નિઃસાર છે, અનર્થકારી છે, દુઃખના મૂલરૂપ છે, પરાધીન છે અને અસંત અપ્રિયભોગી છે. ૨૦ જીવવામાં મહાદુઃખ છે. જીવવામાં મહાપીડા છે. જો જીવે છે તેમને અવશ્ય દુઃખો આવે જ છે. ૨૧ એક જીવ જ ધર્મ, અર્થ અને કામને સેવે છે. જો તેમનાથી વિચોગ થાય છે તો પણ પાર વિનાનું પરમદુઃખ આવે છે. ૨૨ કેટલાક મોક્ષને પરમશ્રેષ્ઠ કહે છે, પણ તે અમને કેમ ય પ્રાપ્ય નથી અને અર્થપ્રાપ્તિમાં જ સમય નરકની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩ અર્થની ઇચ્છા એ એક મહાદુઃખ છે અને અર્થની પ્રાપ્તિ તો તેથી ય વિશેષ દુઃખકારી છે. વળી,

અર્થમાં સ્નેહ બંધાયા પછી ધનનો વિયોગ
 યાય, તેમાં એથી પણ વિશેષતર દુઃખ છે.^{૧૪}
 આ આપત્તિમાંથી છૂટી શકું એવો કોઈ ઉપાય
 મને જણાતો નથી. અથવા પુત્ર અને પત્ની
 સાથે હું નિર્વિઘ્ને નાસી છૂટું.^{૧૫} હે બ્રાહ્મણી !
 તું જાણે છે કે મેં, પૂર્વે ન્યાં ન્યાં ઉપદ્રવ ન
 હોય, ત્યાં ત્યાં ચાલ્યા જવાનો પ્રયત્ન કર્યો
 હતો, પણ તેં મારું સાંભળ્યું જ નહિ.^{૧૬} અને
 હે મુખી ! હું તને વારંવાર કહેતો હતો, ત્યારે તું
 મને કહેતી કે, 'હું અહીં જન્મીને મોટી થઈ છું.
 મારાં માબાપ અહીં છે. માટે હું નહિ આવું.'^{૧૭}
 હવે ઘરડો બાપ સ્વર્ગે ગયો છે, તારી મા પણ
 ઘણા કાળથી મરી ગઈ છે અને તારાં સગાંવહાલાં
 યે સ્વધામ પહોંચી ગયાં છે. ત્યારે અહીં રહેવા-
 ની તને આ તે શી લગની ?^{૧૮} એટલે, સગાંની
 પ્રીતિથી તેં મારાં આ વચનોને સાંભળ્યાં નહિ,
 તો હવે મારે બંધુઓના નાશનો અત્યંત દુઃખ-
 દાયી વારો આવ્યો છે.^{૧૯} અથવા આ મારો જ
 વિનાશકાલ છે. કેમકે, કૂરની જન્મ સગાંને છોડી
 હું જીવતો રહી નહિ શકું.^{૨૦} તું મારી સહધર્મ-
 ચારિણી છે, તું ઇન્દ્રિયને વશ રાખનારી છે,
 મારા ઉપર માતા જેવો સ્નેહ રાખનારી છે, દેવો-
 ઝે તને મારા સખા તરીકે નમોજી કરી છે અને
 તું મારી નિત્ય પરમગતિરૂપ છે.^{૨૧} વળી, માતા-
 પિતાએ તને મારા ગાહસ્થ્યની સદાને માટેની
 ભાગ લેનારી કરી છે. તું કુલીન છે, શીલસંપન્ન છે
 અને સંતાનોની જનની છે. તું સાંધ્વી, અપકાર-
 વિનાની અને નિલ પ્રતાપ્યારી છે. એવી તને-
 મારી પત્નીને-ન્યાયપૂર્વક અને મંત્રપુરઃસર
 પરણીને હું હવે મારા જીવિતને માટે નહિ
 જ ત્યજી શકું. અને હંમેશાં ન પહેચિલા તેમ જ
 હજી દાઢીમૂંછ પણ ન ફૂટેલા એવા બાળક પુત્રને
 પણ હું પોતે કેમ જ તજી શકું ? વળી મહાત્મા
 વિદ્યાતાએ જને તેના સ્વામીને સારુ થાપણરૂપે
 મારી પાસે રાખી છે અને જને લીધે હું પિતૃઓ

સાથે દોહિતરોથી મળતા લોકોની આશા કરી
 રહ્યો છું, તે કન્યાને જાતે જન્મ આપીને હું કેમ
 કરી ત્યજવાને સાહસ કરું ?^{૨૨-૨૩} કેટલાક માણ-
 સો માને છે કે, પિતાને પુત્ર ઉપર વિશેષ સ્નેહ
 હોય છે, તો બીજા કેટલાક માને છે કે, તેમને
 કન્યા ઉપર વિશેષ સ્નેહ હોય છે, પણ મારે તો
 બંને સમાન છે.^{૨૪} જને વિશેષ ઉત્તમ લોકો, સંત-
 તિ અને તેથી નિત્ય સુખ રહ્યાં છે, તે નિષ્પાપ
 બાળાને ત્યજવા હું ક્યાંથી હામ ધરું ?^{૨૫} હું
 મારી જાતનું બલિદાન આપીને પરલોકમાં
 જઈ, તો પણ ત્યાં મને સંતાપ જ રહેશે. કેમકે,
 હું આમને મૂકીને જઈશ એટલે તેઓ જરૂર
 જીવી શકશે નહિ.^{૨૬} વિદ્વાનોએ આમનાં મા-
 થી ગમે તે એકના ય ત્યાગને દુનિહુર કહીને
 નિંદ્યો છે. જો હું મારી જાતનો ત્યાગ કરું તો
 એ બધા મારા વિના મરી જશે.^{૨૭} આમ,
 હું મહાઆપત્તિમાં આવી પડ્યો છું. હું તે
 તરી જઈ શકું એમ નથી. હાય ! ધિક્કાર હો
 મને ! હું સપરિવાર કયે ભાગે જઈ ?^{૨૮} બધાં
 સાથે મરવું એ જ કલ્યાણકારી છે, પણ હું જીવ-
 તો રહું તે યોગ્ય નથી.^{૨૯}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનિર્ગત
 અકવધપર્વમાં 'બ્રાહ્મણચિંતા' નામ-
 નો અધ્યાય ૧૫૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૮ મો

બ્રાહ્મણીનાં વચન

॥ બ્રાહ્મણ્યુવાચ ॥

ન સંતાપસ્ત્વયા કાર્યઃ પ્રાકૃતેનેવ કહિંચિત્ ।

ન હિ સંતાપકાલોઽયં વૈધસ્ય ત્વ વ્રિચતે ॥૧॥

બ્રાહ્મણી બોલી:-તમારે પ્રાકૃત માણસની
 જન્મ ક્યારેય આવો સંતાપ કરવો ન જોઈએ.
 તમારા જેવા વિદ્વાન માટે આ સંતાપનો સમય
 નથી.^૧ આ લોકમાં સૌ મનુષ્યોએ મરણને પથે
 અનશ્વ પળવાતું જ છે. તો, આ લોકમાં જે લોકસ

ખનવાનું છે, તેને માટે સંતાપ કરવો ન થોડો.^૨ પત્ની, પુત્ર અને પુત્રી એ સૌને સર્વ લોક સ્વકલ્યાણ માટે જ ઇચ્છે છે. તમે સદ્બુદ્ધિ ધારણ કરી વ્યથાને છોડી દો. હું પોતે જ ત્યાં જ છું.^૩ શ્રીઆનું આ લોકમાં આ જ સનાતન કર્તવ્ય છે. પત્નીએ પ્રાણ એવારીને પણ સ્વામીનું હિત આચરવું.^૪ એમ કરવાથી તેમને પણ તે સુખવાહી થશે. આ લોકમાં તે યશ બદાવનાર થશે અને પરલોકમાં તે અક્ષય કૃણાથી થશે.^૫ આ જ હું તમને કહી રહી છું, તે મહાન ધર્મ છે. એમાં તમારા ધર્મ અને અર્થ બન્ને સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે. જ માટે પત્નીની ઇચ્છા કરવામાં આવે છે, તે અર્થ તમને આરામાં સાંપડ્યો છે. મને એક કન્યા અને એક કુમાર આપીને તમે મને ઋણમુક્ત કરી છે.^{૬,૭} પુત્ર અને પુત્રીનાં રક્ષણ-પોષણ માટે તમે સમર્થ છો. હું તેમનાં રક્ષણપોષણ માટે શક્તિમાન નથી. દે અમ સૌના પ્રાણધનના સ્વામી ! તમારાથી વિહીન થવાથી મારાં આ બાળકો કેવી રીતે રહી શકશે ! કેવી રીતે હું રહી શકીશ !^{૮,૯} અરે ! વિધવા, અનાથ અને બાળક પ્રજાનાળી હું સાધુ-સેવિત માર્ગે રહીને કેમ કરીને બે બાળકોને જિવાદીશ ?^{૧૦} ગર્વિત અને કલંકિત માણસો આ પુત્રીનું માથું કરશે, ત્યારે તમારી સાથે સંબંધને માટે અયોગ્ય એવા તે પુરુષોથી હું આ પુત્રીનું કેવી રીતે રક્ષણ કરી શકીશ ?^{૧૧} જેમ પક્ષીઓ ભોંય ઉપર પડેલા માંસને માટે ટાંપી રહે છે, તેમ સર્વ પુરુષો પતિ વિનાની શ્રીઓ ઉપર ટાંપ્યા કરે છે.^{૧૨} દે દ્વિજેતમ ! પતિ વિનાની એવી મને દુરાત્માઓ તાકડ્યા કરે અને ડગાવી મૂકે, એટલે હું સજ્જનોના ઇષ્ટ માર્ગે જાણી પણ ન રહી શકું.^{૧૩} તમારા કુલની આ એકની એક નિર્દોષ બાળાને હું આપદાદાના માર્ગે શી રીતે વરાવી શકીશ ! અનાથ અને સર્વ રીતે છૂંટાયેલા આ બાળકમાં તમ ધર્મદ્રષ્ટાની જેમ હું કેમ કરીને ઇષ્ટ ગુણો મૂકી શકીશ ?^{૧૪,૧૫} શદ્દો જેમ વેદને સાંભળવા

ઇચ્છે છે, તેમ અયોગ્ય માણસો મને સતાવીને તમારી આ અનાથ બાળાની માગણી કરશે.^{૧૬} તમારા જેવા રૂપ અને ગુણથી શોભતી આ બાલાને હું જે તેમને નહિ આપું, તો કાગડાઓ જેમ યજ્ઞમાંથી હવિ ઉપાડી બળ છે, તેમ તેઓ બળાત્કાર કરીને તેને ઉપાડી લઈ જશે.^{૧૭} દે બ્રહ્મન ! તમારા પુત્રને તમારા જેવા યોગ્ય થયેલો ન જોઈને, તમારી આ પુત્રીને અયોગ્યને હાથે પડેલી દેખીને અને મદાંધ મતુષ્યાથી લોકમાં અનાદર પામીને મારું શું થશે તેની મને ખબર નથી. નિઃસંશય, હું મરી જ જઈશ.^{૧૮,૧૯} પછી મારા અને તમારા વિનાનાં થયેલાં એ આપણાં બાળકો, પાણી સુકાતાં જેમ માછલી મરી બળે છે, તેમ નિઃસંદેહ વિનાશ પામશે.^{૨૦} આમ, હું ને બે બાળકો એ ત્રણ જણ સર્વથા તમારા વિના નક્કી વિનાશ પામીશું. તેમ ન થવા માટે તમારે મને તજવી યોગ્ય છે.^{૨૧} દે બ્રહ્મન ! ધર્મજ્ઞો જાણે છે કે, પુત્રવતી શ્રીઓ સ્વામીની પદેલાં પરલોકને પામે તે તેમનું મહાસૌભાગ્ય છે.^{૨૨} તમારે કાજ મેં આ પુત્રને છોડ્યો છે, આ પુત્રીને છોડી છે, સર્ગાવહાલાંને છોડ્યાં છે અને મારું જીવિત પણ સમપ્ત્યું છે, એમ તમે જાણો.^{૨૩} શ્રીઓ નિત્ય સ્વામીના પ્રિયહિતમાં રહે, એ જ યજ્ઞો, તપો, નિયમો અને ત્રિવિધ દાનો કરતાં પણ વિશેષ છે.^{૨૪} તો, આ જ પરમમાન્ય ધર્મ હું આચરવા ઇચ્છું છું, તે તમને અને તમારા કુળને ઇષ્ટ તથા હિતકારી છે.^{૨૫} વહાલાં બાળકો, દ્રવ્યો, અને પ્રિય મિત્રો તથા પત્ની એ સૌ આપદ-ધર્મથી છૂટવાને સારુ છે, એમ સંતોનો મત છે.^{૨૬} આપત્તિને માટે ધન રક્ષવું, ધનથી પત્નીને રક્ષવી અને ધન તથા પત્ની એ બન્ને વડે સતત જતનું રક્ષણ કરવું.^{૨૭} પત્ની, પુત્ર, ધન અને ઘર એ બધું દષ્ટ તથા અદષ્ટ કુળને સારુ સંપાદન કરવું, એવો જ્ઞાનીઓનો નિર્ણય છે.^{૨૮} એક પદ્મે આપું કુળ અને બીજ પદ્મે

કુલની વૃદ્ધિ કરનાર પોતાનું શરીર, એ બેની તુલના કરતાં બીજું બધું પોતાની બરાબર ગણાય નહિ, એવો વિદ્વાનોનો નિશ્ચય છે.^{૨૯} આથી હે આર્ય! તમે મારાથી કાર્ય સાધી લો. તમે પોતે તમારી જાતને બચાવો અને તમે મારાં બાલકોનું પરિપાલન કરો. મને આજ્ઞા આપો.^{૩૦} ધર્મના નિર્ણયમાં જ્યો ધર્મજ્ઞો છે, તેજ્યો સ્ત્રીઓને વધને યોગ્ય કહેતા નથી. વળી તેજ્યો રાક્ષસોને ધર્મજ્ઞ કહે છે. તો તે મને મારે પણ નહિ.^{૩૧} પુરુષોના વધ સંબંધમાં સંદેહ જ નથી. ત્યારે સ્ત્રીઓના વધ સંબંધમાં તો શંકા છે. આથી, હે ધર્મજ્ઞ! તમે મને જ આગળ ધરો એ યોગ્ય છે.^{૩૨} મેં ભોગ ભોગવ્યા છે, પ્રિયહિતા મેળવ્યાં છે, મહાન ધર્મ આચર્યો છે અને તમારાથી મેં પ્રિય સંતતિ પણ પ્રાપ્ત કરી છે; એટલે મને જીવ છોડતાં કંઈ સંતાપ થતો નથી.^{૩૩} મને સંતતિ થઈ છે, હું વૃદ્ધ થઈ છું અને સદા મેં તમારું પ્રિય ઇચ્છ્યું છે, આ બધું જોઈ-વિચારીને મેં આ નિશ્ચય કર્યો છે.^{૩૪} હે આર્ય! મને ત્યજીને પણ તમે બીજી સ્ત્રી મેળવી શકશો. એટલે ફરીને તમારો શૂદ્રસ્થધર્મ યોગ્ય રીતે સચવાશે.^{૩૫} હે કલ્યાણમય! અનેક પત્નીઓ હોવી તે પુરુષોને માટે અધર્મરૂપ પણ નથી. પરંતુ સ્ત્રી પૂર્વપતિનું ઉલ્લંઘન કરી બીજે પતિ કરે, તો તે મહાન અધર્મ છે.^{૩૬} આ બધું વિચારીને અને આત્મત્યાગને નિંદિત સ્વીકારીને, તમે આજ તરત જ તમારી જાતને, તમારા કુળને અને આ બે બાળકોને બચાવી લો.^{૩૭}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે ભારત! તે પત્નીએ પતિને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તે તેને ભેટી પડ્યો. પતિપત્ની બન્ને અત્યંત દુઃખી થઈને ધીરે ધીરે આંસુ પાડવા લાગ્યાં.^{૩૮}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનિર્ગત

ખડ્ગવધપર્વમાં 'બ્રાહ્મણીવાક્ય' નામનો અધ્યાય ૧૫૮ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫૯ માં

બ્રાહ્મણપુત્ર અને પુત્રીનાં વચન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તયોર્દુઃખિતયોર્વાક્યમતિમાત્રં નિશમ્ય તુ ।

તતો દુઃખપરિતાંત્રી કન્યા તાવમ્યમાપત ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-તે બેક દુઃખિતોનાં વચનોને પૂરાં સાંભળીને, સર્વોંએ દુઃખે ઘેરાયેલી તે કન્યાએ તે બન્નેને કહેવા લાગી.^૧ 'તમે બેક અત્યંત દુઃખાતુર થઈ અનાથની જેમ કેમ રોઈ રહ્યાં છો? તમે મારું વચન પણ સાંભળો અને તે સાંભળીને યોગ્ય કરો.^૨ ધર્મને અનુસાર તમારે બન્નેએ મારો જ ત્યાગ કરવો ઘટે છે, એમાં સંશય નથી. તો, ત્યજવાને યોગ્ય એવી એક મને તજીને તમે સર્વની રક્ષા કરો.^૩ સંતતિ પોતાને તારશે એ હેતુથી જ સૌ પ્રબળે ઇચ્છે છે. તો, આ આવી જોલેલા સંકટકાળે તમે મને હોડીરૂપ કરીને તરી બજો.^૪ હે ભારત! પુત્ર આ લોકમાં અને પરલોકમાં સર્વત્ર સંકટ (પુ' નામના નરક)થી તારે છે, આથી પડિતો તેને પુત્ર કહે છે.^૫ પિતામહો! મારે વિશે નિત્ય ડોહિતરોની આકાંક્ષા રાખે છે. તો હું પિતાના જીવન રક્ષીને પોતે જ તેમનું રક્ષણ કરીશ.^૬ આ મારો બાળક ભાઈ, તમે પરલોક જતાં ટૂંક વખતમાં વિનાશ પામશે, એમાં સંશય નથી.^૭ પિતા સ્વર્ગે જતાં અને મારો નાનો ભાઈ નાશ પામતાં પિતૃઓના પિંડનો લોપ થશે અને એમ તેમનું ભારે અનિદ્ર થશે.^૮ પિતા, માતા અને ભાઈથી વિહીન થયેલી હું, અત્યંત આકરું દુઃખ પામીને અવશ્ય ક્રોધે તે મરી જાશ.^૯ અને તમે જો વિના આંચે જાગરી જશો, તો મારી માતા, બાળક, ભાઈ, વંશ તેમ જ પિંડ એ સૌ નિઃસંશય સ્થિરતા પામશે.^{૧૦} પુત્ર આત્મારૂપ છે. પત્ની મિત્રરૂપ છે અને પુત્રી આપત્તિરૂપ છે. તો તમે પોતે તે આપત્તિરૂપથી મુક્ત થાઓ અને મને ધર્મમાં નિયુક્ત કરો.^{૧૧}

હે પિતા ! તમારા વિના હું બાલા સદૈવ ગરીબ બની જઈશ, દીન અને અનાથ થઈ જઈશ અને મારે જ્યાં ત્યાં ભટકવું પડશે. ^{૧૦} તો હું આ કુળનો ખચાવ કરું અને અતિ દુઃકર કર્મ કરીને મરણને સફલ કરું. ^{૧૧} હે દ્વિજોત્તમ ! તમે જો મને છોડીને ત્યાં જશો, તો હું ભારે પીડા પામીશ. માટે તો, તમે મારી સામે જુઓ. ^{૧૨} આથી, હે શ્રેષ્ઠ ! અમારે માટે, ધર્મને માટે, તેમજ વંશને માટે તમે તમારી ભત્રીજા રક્ષણ કરો. તમે મને ત્યજવા યોગ્યને ત્યજો. ^{૧૩} જે અવશ્ય કરવાનું જ છે, તેમાં તમે વધુ સમય ગાળો નહિ. તમે સ્વર્ગે જાઓ, એટલે અમારે તો પારકા પાસેથી અન્નની યાચના કરતાં દૂતરાની જેમ ભટકવું પડે. એથી વિશેષ ખીજું શું દુઃખ હોય ? તમે જો આ સંકટમાંથી બાંધવો સાથે લેખકુશળ બચી જાઓ, તો હું જાણું અમર રહીને આ લોકમાં સુખી થઈશ. ^{૧૪, ૧૫} આમ, રાક્ષસને કન્યા આપવાથી દેવો અને પિતૃઓ હિતકારી થતા નથી એમ સાંભળ્યું છે; તો પણ, તમે આપેલી જલાંજલિથી તેઓ હિતકારક થશે. ^{૧૬}

÷ આ સ્થાનમાં મૂળ શ્લોક આ પ્રમાણે છે. **इतः प्रदाने देवाश्च पितरश्चेति न श्रुतम् । त्वया दत्तेन तोयेन भविष्यन्ति हिताय वै ॥ १८ ॥** આ શ્લોક ઉપરની નીલકંઠી ટીકા-“**इतः प्रदाने अस्मिन् राक्षसाहाराय कन्यादाने दुर्दानत्वात् पितुः, दुर्मरणाच्च कन्याया देवाश्च पितरश्च हिताय नेति श्रुतं यद्यपि तथापि त्वया दत्तेन तोयेन तव मम च हिताय ते भविष्यन्तीत्यर्थः ॥**” અર્થાતઃ-રાક્ષસના આહારને માટે આ કન્યાદાન સવાથી દુર્દાનને લીધે પિતાને અને દુર્મરણને લીધે કન્યાને, દેવો તથા પિતૃઓ હિતકર થતા નથી એવું જો કે શ્રુત છે; તથાપિ તમારાં આપેલાં (તપશ્ચ) જલથી તેઓ તમારા અને મારા હિતકારક થશે. પરંતુ એ રીતે અર્થ કરતાં દુર્દાન, દુર્મરણ, રાક્ષસ, કન્યાદાન, પિતા ઇત્યાદિ શબ્દો મૂળ શ્લોકમાં ન હતાં તે શબ્દોનો અપ્રાધાર કરી ગોરવ કરવું પડે છે. તે ન કરવું પડે એવો અર્થ ક્ષેત્ર શાસ્ત્રીએ પોતાના ભાષાંતરમાં આપ્યો છે.

મ. આ. ૧૯

वैशंपायन भोदयाः-આ પ્રમાણે તે કન્યાનો બહુવિધ વિલાપ સાંભળીને પિતા, માતા તથા તે કન્યા એમ ત્રણે રોવા માંડ્યાં. ^{૧૭} હવે તે સૌને રડતાં સાંભળીને, તે ખીલેલાં નયન-વાળો બાળકપુત્ર આમ કાલું કાલું અસ્પષ્ટ બોલ્યો. ^{૧૮} ‘હે બાપુ ! હે માતા ! હે બહેન ! તમે સ્ત્રીઓ નહિ.’ આમ કહીને હસતો હસતો તે સૌની પાસે એકેક વાર જઈ આવ્યો. ^{૧૯} પછી એક તણખલું લાવી આનંદમાં આવી ને ફરી બોલ્યો : ‘આનાથી હું નરભક્ષી રાક્ષસને મારીશ.’ ^{૨૦} બાળકનું તે કાલું વચન સાંભળીને દુઃખથી ઘેરાયેલાં તે સૌ ઘણાં હર્ષ પામ્યાં. ^{૨૧} અંદર જવાનો આજ સમય છે. ‘એમ જાણીને કુન્તી તેમની પાસે ગઈ અને નિપ્રાણ થયેલાઓને તે જાણે અમૃતથી જિવાડતી હોય, તેમ તેમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી. ^{૨૨}

धृतिश्री महाभारतमां भवबधपर्वमां
अध्याय १५९ मो सभास

તેમ અર્થ કરતાં ‘**इतःप्रदाने**’ એ એક પદ કરવું જોઇએ અને ‘**न श्रुतम्**’ ત્યાં ‘**नःश्रुतम्**’ એવો પાઠ લેવો જોઇએ, કે જે પાઠ ખીજ પ્રતોના મૂળમાં મળ્યા આવે છે. તેનો અર્થ-‘દેવો અને પિતૃઓ (ઉપજીવિકાને માટે) **इतःप्रदान** (અર્પણ કરેલું) દાન, જલ વગેરે)નું અવસરબન કરીને રહે છે એવું’ સાંભળ્યું છે; માટે તેઓ તમારા આપેલા જલ વડે અવશ્ય આપણા હિતાવદ થશે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં પ્રમાણ ‘**इतःप्रदानं देवा उपजीवन्ति...अमुतः प्रदानं मनुष्य उपजीवन्ति**’ આ તૈત્તીર્ય શ્રુતિનો વિચાર કરવાથી સમગ્ર થઈ કે, **इतःप्रदान** અને **अमुतःप्रदान** એ અનુક્રમે દેવાદિકનું તથા મનુષ્યાદિકનું ઉપજીવિકા-સાધન સિદ્ધ થાય છે. વળી ‘**देवान्मात्रव्ययानेन ते देवा भावयन्तु यः**’ મં. ૦ મી. ૦ તથા **अमृतो प्रास्ता-हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥** એ વચનનો વિચાર કરવાથી-દેવાદિકના ઉદ્દેશથી બ્રાહ્મણાદિકે આપેલા દાન, જલ ઇત્યાદિ-આવો **इतः प्रदानं** શબ્દનો અર્થ કરવાથી ઉપર જણાવેલો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. વિદવાસ્ય સ્પતિ આપ્પા શાસ્ત્રીએ પણ આવો જ અર્થ કઃ-

અધ્યાય ૧૬૦ મો

કુંતીનો બ્રાહ્મણને પ્રશ્ન

॥ કુંત્યુવાચ ॥

કૃતોમૂલમિદં દુઃખં જ્ઞાતુમિચ્છામિતત્તતઃ ।

વિદિત્વાઽપ્યર્કયં શક્યં ચેદપકર્ષિતુમ્ ॥૧૧॥

કુંતી બોલી:-આ કુખ્યું મૂલ ક્યાં છે, તે હું તત્તતઃ જાણવા ઇચ્છું છું. તે જાણીને તે દૂર કરવાનું શક્ય હશે તો હું તેમ કરી બેઠીશ.^૧

બ્રાહ્મણ બોલ્યો:-હે તપોધના ! તમે જ બોલો છો, તે સંતોને છાજ એવું છે. મારું આ કુખ્ય કોઈ માનવીથી દૂર થાય એમ નથી.^૨ આ કુખ્ય એ છે કે, એક નગરની સમીપમાં બેક રાક્ષસ રહે છે. તે મહાબલવાન આ નગર અને પ્રદેશનો સ્વામી છે.^૩ માણસનું માંસ ખાઈને તે કુબુદ્ધિ પુષ્ટ થયો છે. તે બલવાન અસુરરાજ આ પ્રદેશનું નિત્ય રક્ષણ કરે છે. ^૪ તે રાક્ષસી-બલવાળો રાક્ષસ દેશ અને નગરનું રક્ષણ કરે છે, તેથી અમને કોઈ શત્રુઓ અને પ્રાણીઓની ભીતિ નથી.^૫ એ રક્ષણના બદલામાં એક વાહ (વીસ ખારી) * ચોખ્ખા, બે પાડા અને એક પુરુષ, એટલું ભોજન તેના વેતન લેખે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.^૬ પ્રત્યેક માણસ તેને આ પ્રમાણે ભોજન આપે છે. માણસોને આ આકરો વારો ધણે વધે આવે છે.^૭ કહી કોઈ માણસો આમાંથી છટકવા પ્રયત્ન કરે છે, તો રાક્ષસ તેમને તેમનાં પુત્રપત્ની સાથે મારીને ભરખી બધ છે.^૮ હવે, વેત્તકીય નામે ગૃહમાં એક રાજા છે. તે અહીં ન્યાયનીતિમાં રહેતો નથી. વળી તે મંદ-બુદ્ધિવાળો આ વસ્તી કાયમને માટે ઉપદ્રવમુક્ત થાય તેવો ઉપાય પણ યત્નપૂર્વક કરતો નથી. આમ, અમે સાથે જ એ કુર્ણળના રાજ્યમાં વસીએ છીએ. એ ખૂંડા રાજાને વળગી રહેલાં

અમે યોગ્ય જ ઉદ્દેગ પામીએ છીએ. અને તે યોગ્ય જ છે. ^{૯-૧૧} જુઓ! બ્રાહ્મણોને કોણ કહી શકે ? અથવા કોણ એ યથેચ્છ નિયંત્રનારાઓને શકી શકે ? મૃચ્છામાં આવે ત્યાં જતાં પક્ષી-ઓની જમ તેઓ તો ગુણો પ્રમાણે જ વાસ કરે છે.^{૧૨} પહેલાં સારો રાજ મેળવવો બેઠાએ. પછી પત્ની અને પછી ધન. આ ત્રણના સંયયથી સગાં-ઓ અને પુત્રોને તારવાં બેઠાએ.^{૧૩} મેં તો આ બધાં ત્રણને જીવદી રીતે જ મેળવ્યાં છે, તેથી આ આપત્તિ પામીને અમે ભારે સંતાપમાં પડ્યાં છીએ.^{૧૪} આજ કલનો વિનાશ કરનારો તે વારો અમારો આવ્યો છે. મારે તેને તે ભોજન અને એક પુરુષ વેતનરૂપે આપવાનાં છે. ^{૧૫} કોઈ પુરુષને વેચાતો લેવા જટલું મારો પાસે ધન નથી અને સંયંધીજનને સોંપી દેવાની મારી હામ પણ નથી. ^{૧૬} તે રાક્ષસથી છૂટવાનો મને માર્ગ જ જણાતો નથી; આથી હું કુખ્યના અપાર મહાસાગરમાં ભારે ડૂબી ગયો છું.^{૧૭} એટલે મને લાગે છે કે, હું આ સર્વ બાંધવો સાથે રાક્ષસ પાસે જઈ, જ્યાં તે નીચ રાક્ષસ અમને સૌને સામટા ખાઈ જશે.^{૧૮}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત

ખંડવધપર્વમાં 'કુંતીપ્રશ્ન' નામનો

અધ્યાય ૧૬૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૧ મો

લીમે ખંડવધનો કરેલો અંગીકાર

॥ કુંત્યુવાચ ॥

ન વિપાદસ્ત્વયા કાર્યો મયાદસ્માત્કથંચન ।

ઉપાયઃ પરિદ્રષ્ટોઽજ તસ્માન્ મોક્ષાય રક્ષસઃ ॥૧૧॥

કુંતી બોલી:-હે બ્રહ્મન ! તમે બેઠ ન કરો. અમારો ક્યારેય ભય ન રાખજો. તે રાક્ષસથી જીવવાનો અહીં ઉપાય જડ્યો છે.^૧ તમારે એક બાળકપુત્ર છે અને એક તપસ્વિની

કન્યા છે. એમાંથી કોઈ કે તમારી પત્ની અથવા તમે બંને ત્યાં જાઓ એ મને સ્વપ્ન નથી.^૭ હે બ્રહ્મન! મારે પાંચ પુત્રો છે-તેમાંથી એક તમારે માટે તે પાપી રાક્ષસને સારુ બલિ લઈને જશે.^૮

બ્રાહ્મણ બોલેલા:-મારું જીવન બચાવવા સારુ હું આ કામ કેમેય નહિ કરું. મારા સ્વાર્થ માટે હું બ્રાહ્મણના અને તે પણ અતિથિના પ્રાણ લેવાનું સાહસ નહિ કરું.^૯ બ્રાહ્મણને માટે પોતાની બંતનો તથા પોતાના પુત્રનો તમે જ ભોગ આપવા ઇચ્છો છો, તે અકુળવાન અને અધર્મીઓમાં સંભવે જ નહિ.^{૧૦} પણ મારે મારું પોતાનું કલ્યાણ સમજવું જોઈએ. બ્રાહ્મણવધ અને આત્મવધ એ બેમાં મને તો આત્મવધ જ મંગળકારી લાગે છે.^{૧૧} બ્રહ્મહત્યા તો મહાપાપ છે, તે સંબંધમાં કંઈ ઉગારે જ નથી. અબ્રણતા પણ બ્રાહ્મણવધ કરવો, તે કરતાં પોતાનો વધ કરવો એ વધારે રૂઝું છે, એમ મારી સમજ છે.^{૧૨} હે શુભા! હું કંઈ મારી મેળે મારો વધ ઇચ્છતો નથી. બીજાઓ મારો વધ કરે, તેમાં મને કંઈ જ પાપ નહિ લાગે.^{૧૩} પણ મારા ઉદ્દેશને સારુ બ્રાહ્મણનો વધ થાય, તો તે નિંદ્ય અને હલકું છે; તેમાંથી છૂટવાનો હું આશા જ બેતો નથી.^{૧૪} પોતાના અતિથિને કે શરણુ માટે આવેલાને ત્યજી દેવો અને યાચના કરનારનો વધ કરવો, તેને પંડિતો નિંદ્ય અને નકોર કાર્ય કહે છે.^{૧૫} આપદ્ધર્મના વેત્તા મહાત્માઓએ પૂર્વે કહ્યું છે કે, નિન્દિત અને નિષ્ઠુર કર્મ કયારેય ન કરવું.^{૧૬} પત્ની સાથે મારો પોતાનો આજીવિનાશ થાય એ વિશેષ કલ્યાણકારી છે, પણ કયારેય હું બ્રાહ્મણના વધને સંમત નહિ થાઉં.^{૧૭}

કુન્તી બોલી:-હે બ્રહ્મન! મારો પણ એ નિશ્ચિત મત છે કે, વિપ્રોત્તરક્ષણ કરવું જ જોઈએ. સો દીકરા હોય, તો પણ એકેય મને અળખામણ ન હોય.^{૧૮} વળી, તે રાક્ષસ મારા પુત્રનો વિનાશ કરી શકે એમ નથી. મારો પુત્ર વીર્યવાન, મંત્ર-

સિદ્ધ અને તેજસ્વી છે.^{૧૯} મારું ચોક્કસ માનવું છે કે, તે રાક્ષસને સર્વ ભોજન પહેંચાડશે અને પોતાને બચાવી લેશે.^{૨૦} એ વીરે અગાઉ રાક્ષસોને બેચા છે, તેમની સાથે એણે મુકાબલો કર્યો છે અને એ મહાકાય અને બલવાન એવા અનેક રાક્ષસોને તેણે મારી પણ નાખ્યા છે.^{૨૧} પણ, હે બ્રહ્મન! આ તમે કોઈને પણ કયારેય કહેશો નહિ. કેમકે, વિદ્યાર્થીઓ તે વિદ્યાના કુતૂહલથી મારા પુત્રને પજવવા માંડશે.^{૨૨} વળી, ગુરુની આજ્ઞા વિના મારો પુત્ર જો એ વિદ્યા ભણાવે, તો પોતે એ વિદ્યાર્થી આવું કાર્ય કરી શકે નહિ, એમ સંતોનો મત છે.^{૨૩} પૃથાએ આમ કહ્યું, એટલે તે બ્રાહ્મણ તેની પત્ની સાથે હંધ પામ્યો અને કુન્તીનાં અમૃતતુલ્ય વચનોને સત્કાર્યાં.^{૨૪} પછી, કુન્તીએ અને તે બ્રાહ્મણ સાથે મળીને પવનસુત લીમસેનને તે કંઠોર કાર્ય કરવાનું કહ્યું, એટલે તેણે તેમને ઉત્તર આપ્યો કે, 'ભલે કરીશ.^{૨૫}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત બકવધપર્વમાં 'લીમબકવધાંગીકાર' નામનો અધ્યાય ૧૬૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૨ મો

યુધિષ્ઠિર અને કુન્તીનો સંવાદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

કરિષ્યે इति भीमेन प्रतिज्ञातेऽप्य भारत ।

आजग्मुस्ते ततः सर्वे मैक्षमादाय पांडवाः ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલેલા:-હે ભારત! લીમે 'હું કરીશ' એવી પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યાં તો તે સર્વ પાંડવો ભિક્ષા મેળવીને આવી પહેંચ્યા.^૧ તે લીમની આકૃતિ ઉપરથી જ પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર કળી ગયા અને એકાંતમાં એકલા ગેરૂની માતાને આમ પૂછવા લાગ્યા.^૨

યુધિષ્ઠિર બોલેલા:-ભયંકર પરાક્રમી લીમે

શું કામ કરવા ધાયું છે ? તમારી જોમાં સંભતિ છે કે, પછી પોતે જ તે કરવાનું લઈ બેઠો છે ?^૩

કુંતી બોલી:-એ પરંતપ મારા વ્યવસ્થા જ બ્રાહ્મણને અર્થે અને નગરના મોક્ષ માટે તે એક મહાકાર્ય કરશે.^૪

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-તમે આ દુષ્કર અને ભયંકર સાહસ શીદને ક્યું ? સાધુઓ પુત્રના ત્યાગને પ્રશંસતા નથી.^૫ પારકા માટે તમે શા માટે પોતાના પુત્રને તજવા છો છો ? પુત્રત્યાગથી તમે લોક અને વેદથી વિરુદ્ધ વર્તન ક્યું છે.^૬ જતા બે બાહુને આશરે આપણે સૌ સુખે સૂઈએ છીએ તથા નીચ જનોએ પકાવી લીધેલા રાજ્યને ફરી હાથ કરવા ઇચ્છીએ છીએ, જે અમાપ તેજસ્વીના વીર્યને વિચારીને, દુર્યોધન, શકુનિ સાથે દુષ્ટને લીધે રાતે સૂતા નથી, જે વીરના પરાક્રમથી આપણે લાક્ષગૃહમાંથી તથા બીજા પાપીઓથી છૂટ્યાં છીએ, જણે પુરોચનને માર્યો છે અને જતા વીર્યથી બણે આપણે ધાર્તરાષ્ટ્રને મારીને આ ધનથી ભરેલી વસુધાને પ્રાપ્ત કરી છે એમ માનીએ છીએ, તેનો કઈ બુદ્ધિનો આશરો લઇને તમે ત્યાગ કરવા નક્કી કર્યો છે ? શું તમે તમારું જ્ઞાન ખોઈ બેઠાં છો ? દુઃખને લીધે શું તમારી બુદ્ધિ લોપ પામી છે ?^{૭-૧૧}

કુંતી બોલી:-હે યુધિષ્ઠિર ! વૃકાદર વિશે તારે સંતાપ કરવો નહિ. વળી મેં બુદ્ધિની દુર્બળતાથી પણ આ નિશ્ચય કર્યો નથી.^{૧૨} હે પુત્ર ! ધાર્તરાષ્ટ્રો ન બણે તેમ, આપણે આ બ્રાહ્મણને ત્યાં સુખ અને સહારપૂર્વક નિશ્ચિન્તે રહ્યાં છીએ. હે પાત્ર ! તેનો મેં આમ બદલો વાળવાનું વિચાર્યું છે.^{૧૩} તેજ પ્રસ્થ છે, જેને વિશે કરેલું ઉપકારકાર્ય નાશ પામતું નથી. જો કાઈ ઉપકાર-કાર્ય કરે, તો તેને સાચું અનેકાણું ઉપકારકાર્ય કરવું બેઈએ.^{૧૪} તે દિવસે લાક્ષગૃહમાં ભીમનું મહાપરાક્રમ બેઈને તથા તેણે કરેલા હિડિમ્બ-

ના વધ ઉપરથી મને વૃકાદર વિશે આવો વિશ્વાસ બંધાયો છે.^{૧૫} ભીમનું બાહુબલ દશહજાર હાથીઓના જેવું મહાન છે, તેથી હાથી જેવા તમને તે વારણાવતમાંથી બહાર લંચકી આવ્યો હતો. બળમાં કાઈ જ વૃકાદરની બેડનો નથી. તે સ્વયં ચક્રધારી વિષ્ણુને પણ યુદ્ધમાં હરાવી દે એવો છે. પૂર્વે, જન્મતાંની સાથે જ એ મારા ખોળામાંથી પર્વત ઉપર ભ્રમણી પડ્યો હતો અને એનાં અંગના ભારથી શિલાના ચૂરેચૂર થઈ ગયા હતા.^{૧૬-૧૮} હે પાંડવ ! ભીમનું તે બલ બુદ્ધિ-પૂર્વક બણીને, મેં બ્રાહ્મણને પ્રત્યુપકાર કરવા સારુ આ વિચાર કર્યો છે.^{૧૯} આ નિશ્ચય મેં લેખથી, અજ્ઞાનથી કે મોહથી કર્યો નથી. મેં બુદ્ધિપૂર્વક આ ધર્મનિર્ણય કર્યો છે.^{૨૦} હે યુધિષ્ઠિર ! આથી બે પ્રયોજનો ક્ષિત થશે-એક તો આહી રહેવાનો બદલો અપાશે અને બીજું મહાન ધર્મચરણ થશે.^{૨૧} જ ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણને કાઈ હેતુમાં કાઈ પણ પ્રસંગે સહાય કરે છે, તે શુભ લોકને પામે છે એમ હું માનું છું.^{૨૨} જો ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયને જ વધથી બચાવે છે, તો તે આ લોકમાં તેમ જ પરલોકમાં વિપુલ કીર્તિ પામે છે.^{૨૩} જ ક્ષત્રિય આ પૃથ્વીમાં વૈરયને સહાય કરે છે, તે નક્કી સર્વ લોકમાં પ્રજાને રંજન કરે છે.^{૨૪} જ રાજા શરણાર્થે આવેલા શૂદ્રને મુક્તિ આપે છે, તે આહી રાજાઓથી પૂજાયેલા દ્રવ્યવાળા રાજાનાંય કુલમાં જન્મ પામે છે.^{૨૫} હે પૌરવ-નંદન ! સુતેજસ્વી બુદ્ધિવાળા ભગવાન વ્યાસે મને પૂર્વે આમ કહ્યું હતું અને તેથી જ મેં આ કાર્ય કરવા ધાયું છે.^{૨૬}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત અકવંશપર્વમાં 'કુંતીયુધિષ્ઠિરસંવાદ' નામનો અધ્યાય ૧૬૨ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૩ મો

ભીમ અને બકાસુરનું યુદ્ધ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

उपपन्नमिदं मातस्त्वया यदुद्विष्वर्षकम् ।

आर्त्तस्य ब्राह्मणस्पैतदनुक्रोशादिदं कृतम् ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-હે મા ! દુઃખી બ્રાહ્મણ

ઉપર દયા કરીને તમે આ જે બુદ્ધિપૂર્વક કયું છે, તે યોગ્ય જ છે.^૧ તમે નિત્ય બ્રાહ્મણ ઉપર દયાવાળાં છો, એટલે આ ભીમ તે નરબક્ષક ને મારીને અવશ્ય પાછો આવશે.^૨ પણ નગરવાસી બોહો આ જાણી જાય નહિ, તે માટે આ બ્રાહ્મણને કહેવું અને યત્નપૂર્વક તેની પાસે એ સ્વીકારાવવું.^૩

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી રાત વીતતાં, પાંડુપુત્ર ભીમસેન જ્યાં પેલો પુરુષબક્ષી રાક્ષસ હતો ત્યાં અજ લઇને ગયો.^૪ તે રાક્ષસના વનમાં પહોંચીને બલવાન પાંડવે પોતે જ તે ભોજન ખાતાંખાતાં તેને નામ દઈને પડકાર્યો.^૫ ભીમના વચનથી તે રાક્ષસ ત્યારે ક્રોધે ભરાયો. મહાન કાયાવાળો તથા મહાન વેગવાળો તે રાક્ષસ જાણે પૃથ્વીને ચીરતો હોય તેમ ભીમ બેઠો હતો ત્યાં ક્રોધભર્યો આવ્યો. તેની આંખ લાલ હતી, તેનાં દાદીમૂઠ લાલ હતાં, તેના કેશ લાલ હતા અને તે ભયંકર હતો.^{૬,૭} તેના મોંની ફાડ ઢેઠ કાન સુધી પહોંચી હતી, તેના કાન ચંકુના આકારના હતા અને દેખાવે તે ભયંકર ભીષણ હતો. તે ભીમસેનને ભોજન ખાતો જોઈને તે રાક્ષસે પોતાની બ્રૂકૃતિને ત્રણ રેખામાં સંકોચી, તે પોતાના ઓઠને દાંતથી પીસવા લાગ્યો. પોતાની જેલ આંખો ફાટીને તે ક્રોધપૂર્વક આ વચન બોલ્યો.^{૮-૧૦} 'યમરાજને ઘેર જવાની ઇચ્છાવાળો કયો દુષ્ટદિવાળો આ મારે માટે આણેલા અત્રને મારા જ દેખતાં ખાઈ રહ્યો છે ?'^{૧૧}

હે ભારત ! તે સાંભળીને ભીમસેન તો હસતો રહ્યો અને રાક્ષસને અવગણીને તેણે આડું મોં કરીને ખાધા જ કયું.^{૧૨} આથી તે નરબક્ષક ભયંકર ગર્જના કરી. તે જેલ હાથેો ગિયા કરીને ભીમસેનને હણવા સારુ દોડયો.^{૧૩} આમ છતાં ચતુર્વીરોને હણનારા વૃકોદરે તો એ રાક્ષસને ગણતરીમાં જ ન લીધો. તેને જોતા રહી, તેણે તો ભોજન કર્યો જ કયું.^{૧૪} રંગેરંગમાં ક્રોધે ભરાયેલા તે રાક્ષસે, પાછળ રહીને કુન્તીપુત્ર વૃકોદરને પીઠ ઉપર બે હાથથી પ્રહાર કર્યો.^{૧૫} આમ તે બળવાન રાક્ષસે ભીમને હાથે વડે સખત માર્યો, તો પણ તેણે રાક્ષસ સામે જોયું જ નહિ. તે તો ખાતો જ રહ્યો !^{૧૬} પછી, અત્યંત ધંવાપૂર્વા થયેલો તે બલવાન રાક્ષસ ઝાડ ભંચકી લાવી, ભીમને મારવા સારુ ફરી ધર્યો.^{૧૭} એટલે, મહાબલવાન પુરુષશ્રેષ્ઠ ભીમે ધીરે ધીરે તે ભોજન આટોપી લઈ પાણીથી મોં ધોયું અને યુદ્ધને માટે તે હર્ષપૂર્વક બિરો થયો.^{૧૮} હે ભારત ! ક્રોધમાં આવેલા તે રાક્ષસે જે વૃક્ષ ફેંક્યું હતું, તેને વીર્યવાન ભીમે હસતાં હસતાં ડાબે હાથે ઝાલી લીધું.^{૧૯} તે બલવાન રાક્ષસે ફરી ભીમસેન ઉપર અનેક જાતનાં ઝાડ જંચકીને ફેંક્યાં, એટલે પાંડુપુત્ર ભીમે પણ તેના ઉપર તે સામાં ફેંક્યાં.^{૨૦} ત્યાં હે મહારાજ ! માનવરાજ ભીમ અને રાક્ષસરાજ બક વચ્ચે ઝાડોનો ખોડો કાઢી નાખનારું તે ભયંકર વૃક્ષયુદ્ધ થયું.^{૨૧} પછી, પોતાનું નામ ગજી ગજીને તે બક રાક્ષસ ભીમ પાંડવ તરફ બિછળ્યો. તેણે મહાબલવાન ભીમને બે હાથે પકડી લીધો.^{૨૨} મહાબાહુ બલવાન ભીમસેન પણ તે સ્ફૂર્તિવાળા મહાબાહુ રાક્ષસને બાથમાં પકડીને બળપૂર્વક ખેંચવા લાગ્યો.^{૨૩} આમ તે ભીમને ખેંચતો હતો, તો ભીમ તેને ખેંચતો હતો. પછી, તે પુરુષબક્ષી બકને સખત થાક લાગ્યો.^{૨૪} તે જેલના મહાવેગથી પૃથ્વી થરથરી બિઠી. તે વખતે તે બનેએ મહાકાય વૃક્ષો-

ના ભુક્ષકા કરી નાખ્યો.^{૨૪} તે નરભક્ષકને બલહીન થતો જોઈને, વૃકાદરે તેને જમીન ઉપર પછાડ્યો અને તેને બે દીંચણથી મારવા માંડ્યો.^{૨૫} આમ તેણે તેના વાંસાને જોરથી દીંચણ માર્યો. પછી જમણા હાથે તેણે તેની ડોક પકડી અને કાબે હાથે તેનું ઢક ઉપરનું વસ્ત્ર ઝાલ્યું. આ રીતે તેણે બયંકર ગર્જના કરતા તે રાક્ષસને પીઠમાંથી બેવડ વાળી દીધો.^{૨૬, ૨૭} ત્યારે હે પૃથ્વીપતિ! ભીમે બેવડ વાળવાથી ભાંગી જતા તે ભીષણ રાક્ષસના મોંમાંથી લોહી બહાર આવવા લાગ્યું.^{૨૮} ઇતિ શ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત અકલ્પપર્વમાં 'અકલ્પીમયુદ્ધ' નામનો અધ્યાય ૧૬૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૪ મો

અકાસુરનો વધ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ततः स मन्त्रपार्श्वगो नदित्वा भैरवं रवम् ।

शैलराजं प्रतीकाशो गतासुरभयदहकः ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:—પછી પાંસળાં અને અગોથી ભાંગી ગયેલો, તે પર્વતરાજના જ્યેષ્ઠ રાક્ષસ બયંકર ચીસ પાડતો નિષ્રાણુ થઈ ગયો.^૧ હે રાજન્! તે રાક્ષસના માણસો તે ચીસથી ગભરાઈ ગયા અને સેવકો સાથે તરત જ ઘરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા.^૨ પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા બલવાન ભીમે તેમને ભયભીત અને મૂઠ થયેલા જોઈને સાંત્વન આપ્યું અને તેમની સાથે આ શરત કરી કે, તમારે ક્યારેય ફરી માણસોને મારવાં નહિ. જો મારશો, તો આ જ પ્રમાણે તમારો પણ ઝટ વધ થશે.^{૩, ૪} હે ભારત! તેનું એ વચન સાંભળીને તે રાક્ષસોએ કબૂલ રાખ્યું કે, 'અમે માણસોને મારીશું નહિ.'^૫ હે ભારત! ત્યારથી નગરવાસી પુરુષોને તે રાક્ષસો ત્યાં નગરમાં સૌમ્ય જણાવા લાગ્યા.^૬

પછી ભીમે તે મરેલા પુરુષભક્ષકને લઈને દરવાજા ઉપર નાખ્યો અને કોઈને ખબર ન પડે. તે રીતે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.^૭ આમ, ભીમના બળથી બકને નાશ પામેલો જોઈને એના જ્ઞાતિ-જનો ભયથી ઉદ્વેગ પામ્યા અને આમતેમ નાસી ગયા.^૮ આ રીતે ભીમ બકાસુરને મારીને તે બ્રાહ્મણને ઘેર ગયો અને રાત્રિ યુધિષ્ઠિરને આદિથી અંત સુધીનો સંખ્યા વૃત્તાંત કહ્યો.^૯ માણસો સવારે નગર બહાર ગયા, તો તેમણે પર્વતના શિખર જવા તે ભયાનક રાક્ષસને લોહીમાં તરબોળ અને જમીન ઉપર મરેલો પડેલો જોયો.^{૧૦} તે જોઈને નાગરિકો હર્ષથી રામાંચિત થયા અને એકચક્રા નગરમાં જઈને સમાચાર આપ્યા.^{૧૧} આથી હે રાજન્! સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો અને કુમારો સાથે હજારો નગરવાસીઓ ત્યાં બકરાક્ષસને જોવા આવ્યા.^{૧૨} હે પૃથ્વીપાલ! એ અમાનુષ કર્મ જોઈને તે સૌ વિસ્મિત થયા અને બધાં દેવતાઓનું પૂજન કરવા લાગ્યાં.^{૧૩} પછી તેઓ આજ ભોજન આપવાનો કાનો વારો હતો એ ગણવા લાગ્યા. તે બધીને, તેઓ સૌ પેલા બ્રાહ્મણને ત્યાં આવીને તેને બધું પૂછવા લાગ્યા.^{૧૪}

ત્યારે અનેક વાર પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે તે વિપ્રશ્રેષ્ઠે, પાંડવોની વાત શુભ રાખી, સૌ નગરજનોને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:^{૧૫} 'ભોજનને માટે આજ પામેલો હું સર્ગાઓ સાથે રડતો હતો, ત્યારે કોઈ એક મંત્રસિદ્ધ મહામનવાળા બ્રાહ્મણે મને જોયો.^{૧૬} પહેલાં તેણે મને પૂછીને નગરનું દુઃખ જાણી લીધું. પછી તે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠે વિશ્વાસ આપી, હસતો હોય તેમ મને કહ્યું કે,^{૧૭} એ દુરાત્માને હું જ આ ભોજન પડેલાંડીશ. વળી તેણે કહ્યું કે, મારે નિમિત્તે તમે ભય ન રાખશો.^{૧૮} પછી તે એ અન્ન લઈને બકના વન તરફ ગયો હતો. તકી તેણે જ લોકહિતનું આ કામ કર્યું' હશે.^{૧૯} એ

સાંભળીને તે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો સૌ ભારે વિરમય પામ્યા અને પ્રસન્ન થઈ ત્યાં તેમણે મોટો શ્રદ્ધામહોત્સવ કર્યો.^{૧૦} પછી એ અદ્ભુત આશ્ચર્ય બોધને તે સૌ જનપદવાસીઓ નગરમાં આવ્યા અને પાંડવો તો બ્રાહ્મણને ત્યાં જ રહ્યા.^{૧૧}

ઘટિત્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત બકવધપર્વમાં 'બકવધ' નામનો અધ્યાય ૧૬૪ મો સમાપ્ત

બકવધપર્વ સમાપ્ત

ચૈત્રરથપર્વ

અધ્યાય ૧૬૫ મો

દ્રૌપદીની ઉત્પત્તિ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

તે તથા પુરુષવ્યાગ્રા નિહત્ય વકરાશ્વસમ્ ।
અતઃ ડઘ્વં તતોવ્રહ્મન્નિકમકુર્વત પાંડવાઃ ॥ ૧ ॥
જનમેજય બોલ્યાં:- હે બ્રહ્મન! બક-
રાક્ષસને આમ મારીને તે પુરુષસિંહ પાંડવોએ પછી શું કર્યું? ^૧

વૈશંપાયન બોલ્યાં:- હે રાજન! બકરાક્ષ-
સને આ રીતે મારીને તેઓ બ્રાહ્મણના ઘરમાં વેદવેદાંતનું પરમ અધ્યયન કરતા રહ્યા.^૨ ત્યાં ક્રેટ-
લેક હાટે એક ઉત્તમવ્રતી બ્રાહ્મણ એ બ્રાહ્મણને ઘેર રહેવા સારુ આવ્યો.^૩ સર્વાતિથ્યના વ્રતવાળા તે વિપ્રશ્રેષ્ઠે એ બ્રાહ્મણનું રૂડું પૂજન કર્યું અને તેને મુકામ આપ્યો. કુન્તી સાથે તે સૌ નરૈશતમ પાંડવોએ શુભ કથા કહેતા તે વિપ્રની ઉપાસના

+ યસ્મિન્ ગેહે પુરે વાપિ વસેત્પુણ્યતમો
જનઃ ॥ હપકુર્યોત્તમિત્યેવમુક્તં વક્રવધેઽપિ ચ ॥
પુણ્યાત્મા મનુષ્ય જે ઘરમાં અથવા નગરમાં વાસ કરે છે, ત્યાં તે તેઓના ઉપર ઉપકાર કરે છે; એ બકવધપર્વમાં કહ્યું છે. —ગણેશ

કરી.^૪ તેણે દેશો, તીર્થો, સરિતાઓ, રાજ-
ઓનાં વિવિધ આશ્ચર્યવાળાં રાજ્યો તથા નગરો વિષે કહ્યું.^૫ હે જનમેજય! ત્યાં કથાને અંતે તે બ્રાહ્મણે પાંચાલ દેશમાં યજ્ઞસેનપુત્રીના અદ્ભુત જાતના સ્વયંવર વિશે, ધૃષ્ટદ્યુમ્નના જન્મ વિશે, શિષ્યંડીની ઉત્પત્તિ વિશે, તેમજ દ્રુપદના મહા-
યજ્ઞમાં દ્રૌપદીના અયોનિજન્મ વિશે સઘળી વાત કરી.^૭ તે મહાત્માની લોકમાં અત્યંત આશ્ચર્ય-
કારક તે કથા સાંભળીને પુરુષશ્રેષ્ઠ પાંડવોએ કથાને અંતે એને વિસ્તારથી આ પ્રમાણે પૂછ્યું:^૮

પાંડવો બોલ્યાં:- દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કેવી રીતે અસિમાંથી જન્મ્યો? કેવી રીતે વેદીની મધ્યમાંથી કૃષ્ણાનો અદ્ભુત જન્મ થયો? ^{૧૦}
કેવી રીતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મહાચાપધારી દ્રોણ પાસેથી અશ્વવિદ્યા શીખ્યો? હે વિપ્ર! દ્રોણ અને દ્રુપ-
દની મૈત્રી કેવી રીતે થઈ? અને શા કારણથી તે મૈત્રી તૂટી ગઈ? ^{૧૧}

વૈશંપાયન બોલ્યાં:- હે રાજન! તે પુરુષ-
સિંહોએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે તે વિપ્રે દ્રૌપદીના જન્મની તે બધી વાત કહેવા માંડી.^{૧૨}
ઘટિત્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત ચૈત્રરથપર્વમાં 'દ્રૌપદીસંભવ' નામ-
નો અધ્યાય ૧૬૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૬ મો

દ્રુપદનું ગર્વખંડન

॥ બ્રાહ્મણ ઉવાચ ॥

ગંગાદ્વારં પ્રતિ મહાન્ વશ્વવર્ષિર્મહાતપાઃ ।
મરદ્વાજો મહાપ્રાજ્ઞઃ સતતં સંશિતવ્રતઃ ॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મણ બોલ્યાં:- ગંગાદ્વાર ઉપર ભરદ્વાજ નામે એક સતત ઉત્તમ વ્રતવાળા, મહાશુદ્ધિ-
માન અને મહાતપસ્વી મહર્ષિ રહેતા હતા.^૧ તે ઋષિ ગંગામાં નાહવા ગયા, ત્યાં તેમણે નદીતીરે આગળથી નાહીને જાળી રહેલી ધૃતાચી નામની

એક અપ્સરાને જોઈ.⁴ તે વખતે, વાયુએ એ અપ્સરાનું વસ્ત્ર ઉરાડી દીધું. તેને આમ વસ્ત્ર વિહાણી જોઈને ઋષિ તેની કામના કરવા લાગ્યા.⁵ કૌમારથી બ્રહ્મચારી રહેલા તે ઋષિ આ પ્રમાણે એ અપ્સરાને વિશે મન લગાડી રહ્યા અને ચિરકાલથી ધારણ કરેલું તેમનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ ગયું. ઋષિએ તે વીર્યને દ્રોણપાત્રમાં રાખી દીધું.⁶ તેમાંથી તે ધીમાનને દ્રોણ નામનો કુમાર થયો અને તે સર્વ વેદો અને વેદાંગો સંપૂર્ણતાએ શીખ્યો.⁷ હવે ભરદ્વાજને પૃથત નામનો એક રાજા મિત્ર હતો, તેને પણ તે અરસામાં દ્રુપદ નામે એક પુત્ર થયો હતો.⁸ તે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ દ્રુપદ નિત્ય આશ્રમે જઈ, દ્રોણ સાથે અધ્યયન કરતો તથા રમતો રમતો હતો.⁹ પછી પૃથત રાજા અવસાન પામ્યો, ત્યારે તે દ્રુપદ રાજા થયો. એવામાં દ્રોણે સાંભળ્યું કે, પરશુરામ સર્વ ધન આપી દેવા છડે છે; એટલે તે પરશુરામ પાસે ગયા.ⁱ તે વખતે પરશુરામ વનમાં જવા નીકળ્યા હતા. તેમને મળીને ભરદ્વાજપુત્ર દ્રોણે કહ્યું: 'હે દ્વિજોત્તમ ! હું દ્રોણ છું. હું દ્રવ્યની છઠ્ઠાએ અહીં આવ્યો છું, એ આપ જાણો.ⁱⁱ પરશુરામે કહ્યું: 'હે બ્રહ્મન ! હવે તો મારું એક શરીર જ માત્ર શેષ રહ્યું છે. શરીર કે અસ્ત્રો એમાંથી ગમે તે એક તમે પસંદ કરી લો.ⁱ³ એટલે દ્રોણ બોલ્યા: 'સર્વ અસ્ત્રો, તેમનો ઉપસંહાર અને તે સૌના પ્રયોગ, એ આપ મને આપવા યોગ્ય છે.ⁱ⁴

બ્રાહ્મણ બોલ્યો:-પછી ભૃગુનંદન રામે તથાસ્તુ કહીને તેમને તે અસ્ત્રો આપ્યાં અને દ્રોણ એ સ્વીકારીને કૃતાર્થ થયા.ⁱ⁵ રામ પાસેથી પરમમાન્ય બ્રહ્માસ્ત્ર પામીને અત્યંત પ્રસન્ન મનવાળા દ્રોણ સૌ માણસોમાં શ્રેષ્ઠ થયા.ⁱ⁶ પછી તે પ્રતાપી પુરુષસિંહ ભરદ્વાજ દ્રુપદ પાસે જઈને કહ્યું: 'તું મને તારા મિત્રને. જાણખ.ⁱ⁷

દ્રુપદ બોલ્યો:-અશ્રોત્રિય શ્રોત્રિયનો, અસ્ત્રી રથીતો અને ગરીબ રાજનો મિત્ર હોતો નથી.

તો, તું પૂર્વની મૈત્રી શા માટે સંભારે છે? ૧૫

બ્રાહ્મણ બોલ્યો:-આથી તે બુદ્ધિમાને પાંચાલપતિને વિશે મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો અને તે કુરુશ્રેષ્ઠોના હસ્તિનાપુર નગરમાં આવ્યા. આમ આવેલા તે ધીમાન દ્રોણને લીખે વિવિધ ધન આપ્યું અને પોતાના પૌત્રોને તેમને શિષ્ય તરીકે સોંપ્યા.ⁱ⁸, ૧⁹ પછી, દ્રોણે પોતાના એ પૃથાપુત્ર શિષ્યો પાંડવોને બોલાવ્યા. દ્રુપદને હાનિ કરવાને નિમિત્તે તેમણે તે શિષ્યોને આ વચન કહ્યાં: ૨૦ 'હે નિષ્પાપો ! ગુરુદક્ષિણા નિમિત્તે મારા હૃદયમાં કંઈક ધોળાઈ રહ્યું છે. અસ્ત્રવિદ્યામાં કૃતાર્થ થયેલા તમારે તે આપવું નેહશે. તો તે વિશે તમે સાચું કહેજો. ત્યારે અશ્રુન આદિએ ગુરુને કહ્યું: 'ભલે અમે આપીશું! ૨૧, ૨૦

પછી સિદ્ધ અસ્ત્રવિદ્યાવાળા સૌ પાંડવોએ નિશ્ચય કર્યો, એટલે દ્રોણે ગુરુદક્ષિણા અર્થે દુરીથી આ વચન કહ્યું: ૨૧ 'છત્રવતીમાં દ્રુપદ નામે પૃથતપુત્ર રાજા છે. તમે તેની પાસેથી તેનું રાજ્ય લઈ લો. અને તે મને સત્તર આપો. ૨૨ આથી પાંચ પાંડુપુત્રોએ દ્રુપદને યુદ્ધમાં હરાવ્યો અને તેને મૈત્રી સાથે બાંધીને દ્રોણ આગળ રજૂ કર્યો. ૨૩ એટલે દ્રોણે બોલ્યા: 'નરપતિ ! હું દુરી તારી સાથે મૈત્રી પ્રાપ્ત છું. કહેવાય છે કે, જો રાજા નથી તે રાજનો મિત્ર હોઈ શકતો નથી. ૨૪ તેથી હે યજ્ઞસેન ! તારી સાથે મારે રાજ્ય મેળવવા આ પ્રયત્ન કરવો પડ્યો છે. ગંગાના દક્ષિણ કિનારોના તું રાજા થા અને હું ઉત્તર કિનારોના રાજા થાઉં છું. ૨૫

બ્રાહ્મણ બોલ્યો:-ધીમાન ભારદ્વાજ પાંચાલપતિને આમ કહ્યું, ત્યારે અસ્ત્રવિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ તે દ્રુપદે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ દ્રોણને કહ્યું કે, ૨૬ 'હે મહાબુદ્ધિમાન ભારદ્વાજ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમે છડો છો તેમ થાઓ. જ્યાં આપણી મૈત્રી નિત્યની રહે. ૨૭ આમ એકબીજાને કહીને તથા અનુપમ મૈત્રી બાંધીને શત્રુઓને દમનારા

તે દ્રોણ અને પાંચાલરાજ એ બંને પોતપોતાના સ્થાને આહ્વા ગયા. ૮૮ પણ દ્રુપદરાજના દ્વંદ્વ- માંથી તે મહાન અપમાન એક ઘટી પણ ખર્યું નહિ; અને મનમાં ઉદ્વેગ પામી તે દૂષણો પડવા લાગ્યો. ૮૯

છતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વન્તર્ગત ચૈત્રરથપર્વમાં 'દ્રૌપદીસંભવ' નામનો અધ્યાય ૧૬૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૭ મો

દ્રૌપદી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની ઉત્પત્તિ

॥ બ્રાહ્મણ ઉવાચ ॥

અમર્ષી દ્રુપદો રાજા કર્મસિદ્ધાન્ દ્વિર્જપમાન્ ।
અન્વિચ્છન્નપરિચક્રામ બ્રાહ્મણાવસથાન્ વહન્ ॥૧

બ્રાહ્મણ બોલ્યો:—પછી, ડંખીલો તે દ્રુપ- દરાજ કર્મમાં સિદ્ધ એવા શ્રેષ્ઠ દ્વિજોને શોધતો બ્રાહ્મણોનાં અનેક ઘેર આપડયો. ૧ પુત્રોત્પ- ત્તિના શોધથી મૂઢચિત્ત થયેલો તે રાજા પુત્રના જન્મની ઇચ્છા કર્યા કરતો હતો અને નિત્ય ચિંતા કરતો હતો કે, 'હાયા! મને શ્રેષ્ઠ બાળક નથી!' ૨ થયેલા પુત્રોને તેમ જ અંધુઓને તે કંટાળીને 'ધિક્કાર હો' એમ કહેતો અને દ્રોણ ઉપર ખદલો લેવા માટે તે જાંડા જાંડા નિસાસા નાખતો હતો. ૩ હે ભારત! દ્રોણનાં પ્રભાવ, વિનય, શિક્ષા તથા ચરિતોને સંભારીને તે નૃપશ્રેષ્ઠ ક્ષાત્ર- બલથી ખદલો લેવાને યત્ન કરવા લાગ્યો; પણ તેને ઉપાય ન લાધ્યો. ૪ હવે તે મહીપાલ ગંગા- કાંઠે ફરતો ફરતો કદમાપપાદની નગરીની પાસે બ્રાહ્મણના એક પુણ્યાશ્રમે આવી પહોંચ્યો. ૫ ત્યાં કોઈ પણ બ્રાહ્મણ વેદવિહીન કે વ્રતરહિત નહોતો. ૬ તે મહાભાગ્યશાળીએ ત્યાં યાજ અને ઉપયાજ નામના બે ઉત્તમવ્રતી બ્રહ્મર્ષિઓને જોયા. તેઓ શમયુષ્ણી, બ્રહ્મપરાયણ, સંહિતાના અધ્યયનમાં તત્પર, કારયપ ગોત્રવાળા, સૂર્યના

ઉપાસક અને સુંદર રૂપવાળા હતા. ઋષિશ્રેષ્ઠ તે બે બ્રાહ્મણોને જોઈને, દ્રુપદે તેમને આળસરહિત થઈ, સર્વ કામનાઓથી રીઝવા માંડ્યા. ૭-૮ ત્યાં તે બંનેનું સામર્થ્ય જોઈને તે ઉપયાજને એકાંતમાં શરણે ગયો અને એ વ્રતધારીને સર્વ કામ્ય વસ્તુઓથી પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો. ૯ તે તેની પાદસેવામાં રહેતો, તેને મધુર વચનો કહેતો અને તેની સઘળી કામનાઓને સંતો- પતો. પછી એક વખતે તેનું યથાન્યાય પૂજન કરી, તે ઉપયાજને કહેવા લાગ્યો: ૧૦ 'હે બ્રહ્મન! જ કંઈ કરવાથી દ્રોણનું મૃત્યુ લાવે એવો મને પુત્ર યાય તેમ તમે કરો. હે ઉપ- યાજ! તમે આ કર્મ કરશો તો હું તમને એક અર્પુદ ગાયો આપીશ. ૧૧ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તમારા મનમાં બીજી કંઈ પ્રિય કામના હશે, તો તે પણ હું પૂરી કરી દઈશ. આ વિશે મારા સંબંધમાં શંકા રાખશો નહિ. ૧૨ તેણે આમ કહ્યું, ત્યારે ઋષિએ તેને ઉત્તર આપ્યો કે, 'હું એવો નથી.' દ્રુપદે તેને પ્રસન્ન કરવા ફરી તેની સેવા કરવા માંડી. ૧૩ હે રાજન! પછી એક વર્ષની આખરે તે દ્વિજોત્તમ ઉપયાજ દ્રુપદને મધુરી વાણીમાં કહ્યું કે, ૧૪ 'એક વાર મારા મોઢા ભાંધે ગહન વનમાં વિચરતાં જની પવિત્રતા વિશે તેને જાણ નહોતી તેવી ભૂમિ ઉપર પડેલું એક કૂળ ઉઠાવી લીધું હતું. ૧૫ હું ભાઈની પાછળ જ ચાલતો હતો, મેં તેમનું તે અનુચિત કાર્ય જોયું. દોષયુક્ત વસ્તુ લેવામાં એ કદી પણ વિચાર કરે એવો નથી. ૧૬ કૂળને જોઈને તેમણે તેના પાપથી થતા દોષોને જોયા નહિ. જ એક ઠેકાણે પ્રવિત્રતાનો વિચાર કરતા નથી, તે બીજે પણ ક્યાંથી કરે? ૧૭ શુશ્રુક્ષમાં વસતાં અને સંહિ- તાનું અધ્યયન કરતાં જ્યારેત્યારે બીજાઓની છાંડેલી ભિક્ષા જમતા, તેમજ નિર્લજ્જ થઈ તે અન્નોના સ્વાદોનું શ્રીર્તન કરતા. તકદિષ્ટિ- એ મને તે ભાઈ ક્લાથી લાગે છે. ૧૮, ૧૯ હે

નૃપતિ! તમે તેની જ પાસે જાઓ, તે તેમને
યજ્ઞ કરાવી દેશે.’

ઉપયાજનાં આ વચન સાંભળીને રાજા દ્રુપદ
યાજ ઉપર અણુગમે દર્શાવવા લાગ્યો અને
મનમાં પોતાનું કાર્ય વિચારતો રહ્યો. તે
યાજને આશ્રમે ગયો. પૂજનીય યાજની પૂજા
કરીને તેણે તેને કહ્યું કે, ^{૨૦,૨૧} ‘હે વિષ્ણુ! તમે
મારો યજ્ઞ કરાવો. હું તમને ઐશી હજાર
ગાયો આપીશ. હું દ્રોણ ઉપરના વેરથી તપી
રહ્યો છું. મને તમે હર્ષ પમાડવાને યોગ્ય
છો.’ ^{૨૨} સાચે જ એ દ્રોણ બ્રહ્મેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ
છે અને બ્રહ્માશ્રમાં અનુપમ છે; તેથી મિત્રતા-
ના યુદ્ધમાં તેણે મને હરાવ્યો છે. ^{૨૩} કૌરવોના
મુખ્ય આચાર્ય એ ધીમાન ભારદ્વાજથી ચડી
જાય એવો કોઈ ક્ષત્રિય આ પૃથ્વીમાં નથી. ^{૨૪}
દ્રોણની ખાણજાળો પ્રાણીઓના દેહોને હરી
લે છે અને એનું છ હાથનું ધનુષ્ય મહા પ્રયંત્ર
છે. ^{૨૫} તે મહાધનુષ્ય મહાત્મા ભારદ્વાજ બ્રાહ્મ-
ણને વેશે નિઃસંશય ક્ષત્રિયોનાં તેજને હણી
નાખે છે. ^{૨૬} ક્ષત્રિયોના ઉચ્છેદ માટે તે જાણે
પરશુરામની જમ મંડ્યા છે. તેમના ઘોર અસ્ત્ર-
બલને પૃથ્વીમાં કોઈ માણસો ધારી શકે એમ
નથી. ^{૨૭} આહુતિયુક્ત જલતા અગ્નિના જવા તે
બ્રહ્મેજને ધારણ કરે છે અને યુદ્ધમાં ક્ષાત્રધર્મ
અનુસાર ભેટો કરીને શત્રુને ખાળી નાખે છે. ^{૨૮}
તેમનામાં બ્રાહ્મ અને ક્ષાત્ર એમ બન્ને તેજ છે,
પણ બ્રાહ્મેજ જ શ્રેષ્ઠ છે. આથી, માત્ર ક્ષાત્રબલને
કારણે આછો જીતેલો હું, બ્રાહ્મેજને શરણે
આવ્યો છું. ^{૨૯} હું દ્રોણથી વિશિષ્ટ અને બ્રહ્મ-
વેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તમારી પાસે આવ્યો
છું. હે યાજ! તમે મારું એવું કામ કરો કે, જ્યાં
યુદ્ધમાં હુન્ય અને દ્રોણનો અંત લાગે એવો
એક પુત્ર મને સાંપડે. હું તમને એક અર્ધુંદ
ગાયો આપીશ.’ યાજ તેને ‘તથારતુ’ કહી, યાગ-
ના પ્રયોગનું મનમાં સ્મરણ કરવા માંડ્યું. ^{૩૦,૩૧}

આ ભારે કામ છે, એમ વિચારી તેણે નિષ્કામ
ઉપયાજને પણ તેમાં પ્રેર્યો. યામ તે યાજ દ્રોણ-
ના વિનાશ માટે પ્રતિજ્ઞા કરી. ^{૩૨} તે વખતે મહા-
તપસ્વી ઉપયાજ રાજને પુત્રફલ માટે અશ્નિ-
સાધ્ય કર્મની કથા સંભળાવી અને કહ્યું કે, ^{૩૩}
‘હે રાજન્! તમે ઇચ્છો છો તેવો જ તે પુત્ર મહા-
વીર્યવાળો, મહા તેજવાળો અને મહા બલવાળો
થશે.’ ^{૩૪} પછી તે દ્રુપદરાજ ભારદ્વાજને હણે એવા
પુત્રની પ્રાપ્તિનો સંકલ્પ કર્યો અને તે કર્મની
સિદ્ધિ માટે સર્વ કંઈ લાવવા મંડ્યો અને યજ્ઞ-
નો આરંભ કર્યો. ^{૩૫} હવનને અંતે યાજ આજ્ઞા
કરી કે, ‘હે પૃથતરાજની પુત્રવધૂ! હે રાણી! તું
ઝટ આવ, તારે માટે એક બાલકન્નૈદ જાલી છે.’ ^{૩૬}

રાણી બોલી:-હે બ્રહ્મન્! મારું મુખ કુંકુમ
આદિ ગંધના પદાર્થોથી ભરેલું છે, હું દિવ્ય
ગંધોને ધારણ કરી રહી છું. આથી, પુત્રાથે હવિ
હાથે લેવાને હું અત્યારે યોગ્ય નથી. તો હે યાજ!
મારા પ્રિયને માટે તમે જરા થોભી જાઓ. ^{૩૭}
યાજ બોલ્યો:-મેં યાજ હવનને પકડ્યું
છે અને ઉપયાજ તેને અભિમંત્રિત કરેલું છે.
તો તે ધાયું ક્ષણ કેમ ન આવે! ભલે તું ચાલી
જ, કે જાલી રહે પરંતુ અવશ્ય કાર્ય પૂરું થશે. ^{૩૮}

બ્રાહ્મણ બોલ્યો:-આમ કહીને યાજ જ્યાં
સંસ્કારેલા હવિનો હોમ કર્યો, ત્યાં તે અશ્નિ-
માંથી દેવ બેવો, જવાલા જવા રંગવાળો
અને ભયંકર સ્વરૂપવાળો એક કુમાર ઉપર
આવ્યો. તેણે મુગટ અને બપ્તર ધાર્યા હતા
અને ખડ્ગ, ખાણ તથા ધનુષ્યથી તે શોભી રહ્યો
હતો. વારંવાર તે સિંહનાદ કરી રહ્યો હતો. તે
તરત જ શ્રેષ્ઠ રથમાં બેસી ગયો અને તેમાં તે
જવા લાગ્યો. તે વખતે પાંચાલો હર્ષવેલા થઈ
ગયા અને વાહ! વાહ! બોલવા લાગ્યા. ^{૩૯-૪૧}
ત્યારે આ પૃથ્વી પણ તે હર્ષવેલાઓને સહન ન
કરી શકી! એવામાં આકાશચારી કોઈ અદૃશ્ય
મહાજૂતે કહ્યું કે, ‘આ ભયભંજન રાજપુત્ર

પાંચાલોનો યથા વિસ્તારશે, રાજનો શોક દૂર કરશે અને દ્રોણનો વધ કરવાને જ જન્મે છે. ૪૨, ૪૩

તે યજ્ઞવેદીમાંથી જ સારા ભાગ્યવાળી, દર્શનીય અંગવાળી અને પ્રકુલ્લ તથા સુંદર અને શ્યામ નેત્રવાળી કુમારી પાંચાલી પણ પ્રગટી! ૪૪ તે શ્યામા કમલપત્રના જવાં લોચનવાળી હતી, તેના વાળ નીલાને વાંકડિયા હતા, તેના નખ જાંઘા ને તામ્રરંગી હતા, તેની ભ્રમર સોહામણી હતી, તેનાં સ્તન ભરાવદાર ને ધાટીલાં હતાં. ૪૫ જાણે સાક્ષાત્ દેવકન્યા માનવી રૂપ ધરી ત્યાં આવી હતી! નીલકમલના જેવો તેનો ગંધ દૂર એક કોશથી આવતો હતો. ૪૬ તે જ પરમ રૂપને શોભાવતી હતી, તેની પૃથ્વીમાં ઉપમા જ નહોતી. દેવો, દાનવો અને યજ્ઞો પણ ઇચ્છે એવી તે દેવરૂપિણી હતી. ૪૭ તે સુનિર્ભિન્ની જન્મી, ત્યારે પણ આકાશવાણી થઈ કે, 'સકલ સુંદરીઓમાં શ્રેષ્ઠ આ કૃષ્ણા ક્ષત્રિયોના વિનાશ માટે જન્મી છે. ૪૮ આ સુમધ્યમા યોગ્ય કાળે દેવોનું આ કાર્ય કરશે. એનાથી કૌરવોને મહાભય પેદા થશે. ૪૯ તે સાંભળીને સૌ પાંચાલો સિંહના સમૂહની જેમ ગર્જવા લાગ્યા અને આ વાસુધરા તે હર્ષભર્યા પાંચાલોના ભારને સહન ન કરી શકી. ૫૦ તે જેહ બાલકાને જોઈને, પુત્રની ઇચ્છાવાળી પૃથ્વરાજની તે પુત્રવધૂ યાજ્ઞને શરણે જઈને બોલી કે, 'આ બે બાલકો મારા સિવાય કોઈ બીજી સ્ત્રીને માતા ન બાણે. ૫૧ રાજાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાએ યાજ્ઞ તેને 'તથારતુ' કહ્યું. ૫૨, પ્રસન્ન મનવાળા બ્રાહ્મણે તે બંનેનાં નામ પાડ્યાં. ૫૩ દુષ્ટનો આ કુમાર ધૃષ્ટ (પ્રોઠ) છે, શત્રુની મોટાઈને સહી શકે નહિ એવો છે અને દુઃખ (કવચ-કુંડલાદિ ધનખસ) સાથે મોટા ઉત્કર્ષથી જન્મે છે, તેથી તે ધૃષ્ટદુઃખ કહેવાશે. કુંવરી કૃષ્ણાનું તેમણે કૃષ્ણા જ નામ પાડ્યું. કેમકે તે વર્ણ કૃષ્ણ જ હતી. આ રીતે મહાયજ્ઞમાં દુષ્ટને તે

બાળકનેડી જન્મી છે. ૫૩, ૫૪ પ્રતાપી ભારદ્વાજ દ્રોણાચાર્યે પાંચાલકુમાર ધૃષ્ટદુઃખને પોતાને ઘેર બોલાવી, તેને અન્નવિદ્યા આપી ઉપકાર કર્યો. ૫૫ દેવથી જ થનારું છે, તેને રોષી શકાય એમ નથી, એમ સમજીને મહામતિ દ્રોણે પોતાની શ્રીર્તિની રક્ષા સારુ આ કાર્ય કયું હતું. ૫૬

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત ચૈત્રરથપર્વમાં 'દ્રૌપદીસંભવ' નામનો

અધ્યાય ૧૬૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૮ મો

પાંડવો પાંચાલ દેશમાં

॥ વૈશંપાયન ડવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वात कौन्तेयाः शल्यविद्धा इवामवन् ।

सर्वे चास्वस्थमनसो बभूवुस्ते महाबलाः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ-આ સાંભળીને મહાબલવાન કુંતીપુત્રો જાણે શલ્યથી વીંધાયા હોય તેવા થઈ ગયા. તે સૌનાં મન અસ્વસ્થ થઈ ગયાં. ૧ આમ તેમને મૂઠ્ઠા જેવા થયેલા જોઈને સત્યવાદિની કુન્તીએ યુધિષ્ઠિરને આ વચન કહ્યુંઃ ૨ 'અહીં આ મહાત્મા બ્રાહ્મણને ઘેર રક્ષાં ધણા દિવસો થયા છે, આપણે આ રમણીય નગરમાં મહાત્માઓ પાસેથી જિજ્ઞાસુ લઈને કાળ નિર્ગમન કર્યો છે. ૩ વળી દે શત્રુદમન! અહીં જ જ રમ્ય વનો અને ઉપવનો છે, તે સર્વે આપણે ફરીફરીને જોયાં છે. ૪ હવે અહીં તે ફરી વાર જોવામાં આપણને પ્રસન્નતા રહેતી નથી. વળી, દે વીર કુરુનંદન! હવે ભિક્ષા ચે બરાબર મળતી નથી. ૫ તો તને ઠીક લાગતું હોય તો, આપણે સુખે પાંચાલ દેશમાં જઈએ. દે વીર! એ દેશને અગાઉ જોયા નથી, એટલે તે રમણીય પણ લાગશે. ૬ દે અરિનાશન! સંભળાય છે કે, પાંચાલ દેશમાં સુકાલ છે. વળી, આપણે સાંભળ્યું છે કે, તે રાજ યજ્ઞસેન બ્રાહ્મણમક્ટ છે. ૭

એક જ જગાએ લાંબો વખત પડી રહેવું નહિ,
એવો મારો મત છે. બેટા! તું જે માનતો હોય,
તો આપણે ત્યાં સુખપૂર્વક જઈએ.' ૮

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—તમે જ કાર્ય વિચાર્યું
છે, તે અમારા પરમહિતમાં છે; પણ નાના
ભાઈઓ ત્યાં આવશે કે નહિ તે વિશે હું
જાણતો નથી. ૯

વૈશંપાયન બોલ્યા:—આથી કુન્તીએ ભીમ-
સેન, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ એ સૌને જવા
વિશે જણાવ્યું. તેમણે બધાએ તેને કહ્યું. 'ભલે
એમ.' ૧૦ પછી હે રાજના! તે વિપ્રની રજ
લઘને પુત્રોની સાથે કુંતી મહાત્મા દ્રુપદની
રમણીય નગરી તરફ જવા માટે નીકળી. ૧૧
ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
ચૈત્રરથપર્વમાં 'પાંચાલદેશયાત્રા' નામ-
નો અધ્યાય ૧૬૮ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૯ મો

દ્રૌપદીની પૂર્વજન્મકથા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

વસત્સુ તેપુ પ્રજ્ઞનં પાંડવેષુ મહાત્મસુ ।

આજગામાયતાન્દ્રુપ્તં વ્યાસઃ સત્યવતી સુતઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:—તે મહાત્મા પાંડવો

શુભ રીતે શ્રાવણને ઘેર રહેતા હતા, ત્યાં સત્ય-
વતીપુત્ર વ્યાસજી તેમને મળવાને આવ્યા. ૧

તેમને આવેલા બેઠને તે પાંડવો સામે લેવા

ગયા અને નમીને પાય લાગી, હાથ જોડી જણા

રહ્યા. ૨ મુનિએ આજ્ઞા આપતાં તે સૌ બેઠાં,

ઐતલે પાર્થિથી પૂજા પામેલા વ્યાસજીએ તેમને

પ્રીતિપૂર્વક અને શુભ રીતે આ વચન કહ્યાં: ૩

“હે પરંતપો! તમે ધર્મ અને શાસ્ત્રપૂર્વક વર્તો

છો ને! તમે પૃથ્વીનીય વિપ્રોની પૂજા તો નથી

ચૂકતા ને!” ૪ પછી તે ભગવાન ઋષિએ ધર્મો-

ર્થયુક્ત વિવિધ, વિચિત્ર કથાઓ કહી અને

કૃત્રી આ પ્રમાણે બોલ્યા. ૫

વ્યાસ બોલ્યા:—તપોવનમાં કાઈએક મહા-
ત્માને પાતળી કમરવાળી, સુંદર સાયળવાળી,
રૂડી ભમ્મરવાળી અને સર્વ શુભોચી શોભતી
એક કન્યા હતી. ૬ પોતાનાં પૂર્વકર્મ વડે
તે અભાગી નીવડી હતી. તે કન્યા રૂપવતી
હોવા છતાં કમભાગી હતી. તે પતિ પામી શકી
નહોતી. ૭ આથી તે દુઃખિયણે પતિપ્રાપ્તિ માટે
તપ તપવાનું આરંભ્યું; તેણે ઉચ્ચ તપથી ભગવાન
શંકરને પ્રસન્ન કર્યા. ૮ તે ભગવાને તેના ઉપર
પ્રસન્ન થઈને એ યચસ્વિનીને કહ્યું કે, ‘તારું
મંગલ થાઓ! તું વરદાન માગ. હું વરદાતા
શંકર છું.’ ૯ ઐતલે તે કન્યાએ પોતાના હિત
માટે ભગવાનને કૃત્રી કૃત્રીને આ વચન કહ્યું કે,
‘હું સર્વશુભસંપન્ન પતિ ઇચ્છું છું.’ ૧૦

પછી વક્ત્ર્યેષ ભગવાને તેને કહ્યું: ‘હે
ભદ્રા! પાંચ ભારે તારા પતિઓ થશે.’ ૧૧ શંકરે
આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે એ કન્યાએ તે વરદાથી
દેવને કહ્યું: ‘હે દેવ! હે પ્રભુ! તમારા પ્રસાદથી
હું તો એક જ પતિને ઇચ્છું છું.’ ૧૨ મહાદેવે તેને
કૃત્રી આ ઉત્તમ વચન કહ્યું: ‘તે પાંચ વાર
કૃત્રી કૃત્રીને ‘પતિ આપો’ એમ કહ્યું છે. તો
તારા બીજા જન્મમાં આ મારા કલ્યા પ્રમાણે
થશે. ૧૩, ૧૪ તે દેવરૂપિણી કન્યા દ્રુપદના કુલમાં
જન્મી છે. પૃથ્વુત્રની તે અનિન્દિતા પુત્રી કૃષ્ણા
તમારી પત્ની નિર્માઈ છે. ૧૫ આથી હે મહા-
બલવાનો! તમે પાંચાલ નગરમાં જઈ વાસ કરો.
કૃષ્ણાને પામીને તમે નિઃસંશય સુખી થશો. ૧૬
તે મહાભાગ પિતામહે પાંડવોને આ પ્રમાણે
કહ્યું અને કુન્તી તથા પાર્થોની રજ લઈ, તે
મહાતપસ્વી ત્યાંથી ચાલતા થયા. ૧૭

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત

ચૈત્રરથપર્વમાં 'દ્રૌપદીજન્મ-આંતરકથા'

નામનો અધ્યાય ૧૬૯ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૦ મો

ચિત્રરથ ગંધર્વનો પરાલવ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

મતે મગવતિ વ્યાસે પાંદવા હૃદમાનસાઃ ।

તે પ્રતસ્થુઃ પુરુસ્કૃત્ય માતરં પુરુષર્ષભાઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ—ભગવાન વ્યાસ ત્યાંથી ગયા, તે પછી આનંદિત મનવાળા તે પુરુષસિંહ પાંડવો માતાને આગળ રાખી પાંચાલ નગરમાં જવા માટે નીકળ્યા.^૧ પહેલાં પરંતપોએ શ્રાવણની આજ્ઞા લીધી તથા તેને નમસ્કાર કરી સન્માન આપ્યું અને પછી તેઓ સીધા ઉત્તર તરફના માર્ગે બતાવ્યા પ્રમાણે ચાલ્યા.^૨ આમ તે પાંડવનંદન પુરુષસિંહો એક દિવસને એક રાત ચાલ્યા અને ગંગા ઉપરના સોમાશ્રયણ તીર્થે પહોંચ્યા.^૩ મહારથી અર્જુન પ્રકાશ માટે તથા તેમની રક્ષા માટે હંખાડિયું લઈને આગળ ચાલતો હતો.^૪ તે વખતે, ગંગાના રમણીય જલમાં એક ઈર્ષ્યાળુ ગન્ધર્વરાજ સ્ત્રીઓને લઈ એકાંતમાં જલક્રીડા કરવાને આવ્યો હતો.^૫ તેણે નદી તરફ આવતા પાંડુનંદનોનો અવાજ સાંભળ્યો, એટલે તે બળિયો મહાક્રોધે ભરાયો.^૬ પછી માતા સાથે તે પરંતપ પાંડવોને આવતા જોઈને તેણે ઘોર ધનુષ્ય તાણી આ વચન કહ્યું:^૭ ‘રાત્રિ પડતાં પહેલાં જ ઘોર લાલ સંધ્યા થાય છે, તેના એન્સી લવ જટલો સમય બાદ કરતાં બાકીનાં સર્વ રાત્રીસુદૃતો કામચારી યક્ષો, ગન્ધર્વો તેમજ રાક્ષસો સારુ નિર્દિષ્ટ થયેલાં છે. દિવસનાં બાકીનાં સુદૃતો મનુષ્યોનાં જ કર્માચરણ માટે નિર્માયાં છે.’^૮ કદી માણસો લોભકરીને તેનિપિદ્ધ સમયે ધૂમતા ચાલ્યા આવે, તો તે નાદાનોને અમે રાક્ષસો સાથે પકડી લઈએ છીએ.^૯ માટે જ રાત્રિને વિશે જ માણસો પાણીમાં આવે છે, તે ભલેને બલવાન રાજાઓ હોય, તો પણ બ્રહ્મજ્ઞાની મનુષ્યો તેમની નિંદા કરે છે.^{૧૦} આથી, તમે

કાંઈ જ જાણા રહો—મારી પાસે રખે આવતા ! કેમ કે, હું ગંગાના જલમાં પડ્યો છું, તે તમે બલુતા નથી ?^{૧૧} સ્વબલને આશ્રયે રહેનારો હું અંગારપર્ણ ગન્ધર્વ છું. હું ધણો માની અને ઈર્ષ્યાળુ છું, કુબેરનો હું પ્રિય સખા છું, આ તમે બણી લો.^{૧૨} આ મારું વન અંગારપર્ણ નામે પ્રસિદ્ધ છે. અહીં ગંગાતીરે વિચરતો રહી હું અનેકવિધ ક્રીડાઓ રમું છું.^{૧૩} આ વનમાં રાક્ષસો, શંગીઓ, દેવો કે માનવો કાંઈજ આવી શકતું નથી, તો તમે કેમ અહીં આવ્યા છો ?^{૧૪}

અર્જુન બોલ્યોઃ—હે કુર્બુદ્ધિ ! સમુદ્ર-હિમાલયનાં પડખાં અને આ ગંગા નદી ઉપર રાત્રે, દિવસે કે સંધ્યાકાળમાં કાંઈનો પણ શુભ એકાધિકાર નથી.^{૧૫} હે ખેચર ! જન્મે હોય કે ભૂખ્યો હોય, રાત હોય કે દિવસ હોય, પણ નદી-ઓમાં શ્રેષ્ઠ એવાં આ ગંગાજીએ આવ્યા પછી કાંઈ કાળનિયમ નડતો નથી.^{૧૬} અમે તો શક્તિ-સંપન્ન છીએ, એટલે કવખતે પણ તને સતાવી શકીએ છીએ. હે કૂર ! રણમાં અશક્ત હોય તેવા માણસો જ તારા જવાની પૂજ કરે.^{૧૭} પૂર્વે હિમાચલના સુવર્ણશૃંગમાંથી નીકળીને, આ ગંગા સાત સેર (વરેકસારા, નલિની, પાવની, સીતા, ચક્ષુ, સિન્ધુ અને અલકનન્દા) માં વહેંચાઈ છે અને સમુદ્રનાં જલમાં ભળી છે.^{૧૮} ગંગા—યમુના, પ્લક્ષવૃક્ષમાંથી નીકળેલી સરસ્વતી, રથસ્થા, સરયૂ, ગોમતી અને ગંડકી એ સાત નદીઓનાં જલને જ્યો પીએ છે, તેમનાં સર્વ પાપો છૂટી બય છે. વળી, આ પવિત્ર ગંગા એક તટવાળી થઈને આકાશમાં વહે છે. હે ગંધર્વ ! દેવોમાં તે અલકનંદા કહેવાય છે.^{૧૯, ૨૦} કૃષ્ણદ્વૈપાયને કહ્યું છે કે, આ જ ગંગા પિતૃલોકમાં જઈને પાપકર્મીઓને તરની દુષ્કર વૈતરણી થાય છે.^{૨૧} સ્વર્ગ આપવનારી આ પવિત્ર નદી નિર્બાધ છે—તું એને કેમ રોકવા છ’છે છે ? આ સનાતન ધર્મ નથી.^{૨૨} રાક્ષ

વિનાના અને બાધા વિનાના આ પવિત્ર ગંગા-
જલને શું અમે તારા કહેવાથી જ ઇચ્છાપૂર્વક
ન સ્પર્શીએ ? ^{૨૪}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-તે સાંભળીને અંગા-
રપણ ક્રોધે ભરાયો અને ધનુષ વિસ્તારીને તેણે
ઝેરી દાઢવાળા સરપોનાં જવાં તીક્ષ્ણ બાણો
છોડ્યાં. ^{૨૫} પાંડુપુત્ર અર્જુને હંબાડિયાને તથા
હત્તમ હાલને ઝટ ધુમ્રાવતા રહી તેનાં સર્વ
બાણોને દૂર કર્યાં. ^{૨૬}

અર્જુન બોલ્યો:-હે ગન્ધર્વ ! અશ્વેત્તા-
ઓને હરામણું ન બતાવાય, અશ્વેત્તા આગળ તો
એ હરામણું ધ્રીણુના પરપોટાની જેમ ફૂટી જાય.
હે ગન્ધર્વ ! હું ગન્ધર્વોને સૌ મનુષ્યો કરતાં
ચડિયાતા બહુ છું. આથી કપટભળથી નહિ,
પણ દિવ્ય અસ્ત્રથી જ હું લડીશ. ^{૨૭} હે ગન્ધર્વ !
આ આગ્નેય અસ્ત્ર ઇન્દ્રના માનવતા ગુરુ બૃહ-
સ્પતિએ પૂર્વે ભરદ્વાજને આપ્યું હતું. ^{૨૮} ભર-
દ્વાજ પાસેથી તે અગ્નિવેશ્યને અને અગ્નિવેશ્ય
પાસેથી મારા ગુરુને તે મળ્યું છે. બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ
દ્રોણે તે આ મને રૂડી રીતે આપ્યું છે. ^{૨૯}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આમ કહીને, ક્રોધા-
વિષ્ટ પાંડવે તે પ્રદીપ્ત આગ્નેય અસ્ત્રને ગંધર્વ
ઉપર છોડ્યું અને તે અસ્ત્રે ગંધર્વના રથને બા-
ળીને રાખ કરી દીધો. આથી તે મહાબલવાન
ગન્ધર્વ રથહીન થઈ ગયો અને નીચે જાયલી
પડ્યો. અશ્વના તેજથી તે જેનાકળો થઈ ગયો
અને નીચે મોંએ નીચે પડ્યો. એવામાં અર્જુને
તેને તેના માળાઓ સજ્જલા વાળથી પકડી લીધો.
અશ્વપાતથી જેભાન થયેલા ગંધર્વને પોતાના
ભાઈઓ તરફ અર્જુન ખેંચી લાવ્યો. ^{૩૧-૩૩}
આ સમયે ગંધર્વની કુંભીનસી નામની પત્ની
પતિતું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી એ યુધિષ્ઠિર
પાસે શરણ મેળવવા આવી અને બોલી. ^{૩૪}

ગંધર્વી બોલી:-હે મહાભાગ ! મને બચા-
વો અને આ મારા પતિને છોડી દો. હે પ્રભુ !

કુંભીનસી નામની હું ગંધર્વી તમારે શરણે
આવી છું. ^{૩૫}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-હે શત્રુનાશન અર્જુન !
યુદ્ધમાં જિતાયેલા, યશવિદોણા થયેલા, પત્નીથી
રક્ષા પામેલા અને પરાક્રમહીન બનેલા શત્રુને
કાણ મારે ? ભાઈ ! તું એને છોડી દે. ^{૩૬}

અર્જુન બોલ્યો:-હે ગંધર્વ ! તું આ
જીવતદાન લે. જા, કરો સોક કરીશ નહિ. કુરુરાજ
યુધિષ્ઠિર તને આ અભયદાન આપે છે. ^{૩૭}

ગંધર્વ બોલ્યો:-હું હાર્યો છું, એટલે
પૂર્વતું મારું અંગારપણું નામ હું ત્યજી દઉં છું.
હે અર્જુન ! હવે જનસમાજમાં હું મારા બલ
અને નામની ખડાઈ નહિ હાંકું. ^{૩૮} આ મને
ધણે લાભ થયો છે. વળી દિવ્ય અસ્ત્ર ધારણ કર-
નારા અર્જુનને હું ગંધર્વી માયા શીખવવા
ઇચ્છું છું. ^{૩૯} અશ્વના અગ્નિથી આ મારો
હત્તમ વિચિત્રરથ બળી ગયો છે; એટલે ચિત્રરથ
નામે પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં, હવે હું કથરથ થયો
છું. ^{૪૦} પૂર્વે, મેં આ જે વિદ્યા અહીં તપથી
મેળવી હતી, તે આજ હું તમને પ્રાણદાતા મહા-
ત્માને આપીશ. ^{૪૧} જે શત્રુને વેગથી આશ્ચર્યચકિત
કરીને જીતે છે અને જે શરણે આવેલા શત્રુને પ્રાણ-
દાન આપે છે, તે કયા કલ્યાણને યોગ્ય નથી ? ^{૪૨}
આ આશુપી નામની વિદ્યા મનુષ્યે સોમને આપી
હતી, સોમે તે વિશ્વાવસુને આપી હતી અને
વિશ્વાવસુએ મને આપી છે. ^{૪૩} ગુરુએ આપે-
લી આ વિદ્યા કાંઈ કાયરને હાથે ચડતાં નાશ
પામે છે. આમ એ વિદ્યા ક્યાંથી આવી, તે મેં
તમને કહ્યું છે. હવે તેના પરાક્રમ વિશે સાંભળો. ^{૪૪}
ત્રણે લોકમાં જે કાંઈ આપે એવાની ઇચ્છા થાય,
તે જવા સ્વરૂપે એવાની ઇચ્છા હોય તેવું
આ વિદ્યાથી જોઈ શકાય છે. ^{૪૫} છ મહિના એક
પગે લાસ રહીને આ વિદ્યા મેળવી શકાય છે.
તમે વ્રત કરી રહેશો, એટલે હું પોતે તમને એ
વિદ્યા આપીશ. ^{૪૬} હે રાજન ! આ વિદ્યાએ

કરીને અમે પ્રભાવશી'ઓ મનુષ્યોથી વિશેષ છીએ અને દેવોની સમાન છીએ.^{૪૭} હે પુરુ-
ષોત્તમ! તમને અને તમારા ભાઈઓને-દરેકને હું ગંધર્વલોકમાં જન્મેલા સો સો ઘોડાઓ આપું છું.^{૪૮} દિવ્ય વર્ણવાળા અને મનના જવા વેગવાળા એ અશ્વો દેવો તથા ગંધર્વોનાં વાહન છે. સ્થિર વયવાળા તેઓ વૃદ્ધ કે તરુણ થતા નથી અને તેમનો વેગ કદી ઓછો થતો નથી.^{૪૯} પૂર્વે વૃત્તનો હણવા માટે ઇંદ્રનું જે વજ્ર બનાવવામાં આવ્યું હતું, તે વૃત્તના માથા ઉપર હજારે હુકડામાં ભાંગી ગયું હતું.^{૫૦} ત્યારથી દેવો હુકડાડપ થયેલા એ વજ્રભાગોની પૂજા કરે છે. લોકમાં જે કંઈ યશસ્વી ધનવાળું ઐશ્વર્ય છે, તે આ વજ્રના ભાગરૂપે જ ગણાય છે.^{૫૧} બ્રાહ્મણ જે હાથથી હવિ આપે છે, તે હાથ વજ્રરૂપ છે; ક્ષત્રિય જે રથથી શત્રુઓનો નાશ કરે છે તે રથ વજ્રરૂપ છે, વૈશ્ય જે દાન કરે છે, તે દાન વજ્રરૂપ છે અને શૂદ્રો જે સેવાકર્મ કરે છે; તે સેવાકર્મ વજ્રરૂપ છે.^{૫૨} ઘોડાઓ ક્ષત્રિયના વજ્રરૂપી રથના ભાગ છે, તેથી તેઓ અવધ્ય ગણાય છે. એ અધોમાં જો તોજસ્વી મનાયા છે, તેઓ રથના અંગરૂપ છે અને ઘોડી તેમને જન્મ આપે છે.^{૫૩} મારા આ ગાંધર્વ અધો ઐચ્છિક રંગવાળા છે, મન-માન્યા વેગવાળા છે અને ઇચ્છાને વશ છે; તેથી તેઓ તમારા મનોરથો પૂરશે.^{૫૪}

અર્જુન ઓલ્યો:-હે ગંધર્વ! પ્રસન્ન થઈને અથવા મેં તમને જીવતા જોખમમાંથી ઉગાર્યા, તેથી તમે મને આ વિદ્યા, ધન કે શસ્ત્ર આપો તે મને ગમતું નથી.^{૫૫}

ગંધર્વ ઓલ્યો:-મોટાઓ સાથેના મેળાપ પણ પ્રીતિકારી મનાય છે. તમે આપેલા જીવત-દાનથી પ્રસન્ન થઈને, હું તમને વિદ્યા આપું છું. હે ભરતસિંહ! હે અર્જુન! તમારી પાસેથી પણ હું તેવું જ ચોગ્ય અને ઉત્તમ એવું સનાતન

આગ્રેય અસ્ત્ર લઈશ.^{૫૬, ૫૭}

અર્જુન ઓલ્યો:-તમને અસ્ત્ર આપીને હું તમારી પાસેથી ઘોડાઓ ઇચ્છું છું-આપણા બંનેનું મિત્રન શાશ્વત હો. હે મિત્ર ગંધર્વ! કહો, તમારાથી માણસને શો ભય રહે છે? હે ગંધર્વ! કહો, શત્રુને દમનારા અમે વેદવેતાઓ રાત્રે ચાલ્યા જતા હતા, ત્યારે તમે શા કારણે અમને પજળ્યા? ^{૫૮, ૫૯}

ગંધર્વ ઓલ્યો:-હે પાંડુનંદનો! તમે અગ્નિ વિનાના અને આહુતિ-વિનાના છો. (કેમકે તમે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી નીકળ્યા છતાં, લગ્ન કર્યા નથી, એટલે એકે આશ્રમમાં નથી.) તેમજ તમારી આગળ બ્રાહ્મણ નથી-તેથી મેં તમને પજળ્યા હતા.^{૬૦} યજ્ઞો, રાક્ષસો, ગંધર્વો, પિશા-ચો, ઉરગો અને દાનવો એ સૌ બુદ્ધિમાનો તમારા કુરુવંશની કથા વર્ણવે છે.^{૬૧} હે વીર! નારદ આદિ દેવર્ષિઓને મેં તમારા ધીમાન પૂર્વજોના ગુણો કહેતાં સાંભળ્યા છે.^{૬૨} સાગર-રૂપી અંબર ધારણ કરનારી આ સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર ફરતાં મેં પણ તમારા ઉત્તમ કુલનો પ્રભાવ જોયો છે.^{૬૩} હે અર્જુન! વેદ અને ધનુષ્યમાં ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત એ યશસ્વી તમારા આચાર્ય ભારદ્વાજને હું સારી રીતે ઓળખું છું. હે કુરુસિંહ પાર્થ! દેવો અને મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે ધર્મ, વાયુ, ઇંદ્ર, જે અશ્વિનીકુમારો અને પાંડુ એ જ અને કુરુવંશ વધારનારા તમારા પિતૃઓને હું જાણું છું.^{૬૪-૬૬} તમે સર્વ ભાઈ-ઓ દિવ્ય દેહવાળા મહાત્માઓ અને સર્વ શસ્ત્ર-ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. તમે સૌ સુચરિત, વ્રતનિષ્ઠ અને શૂરવીર છો.^{૬૭} તમે શુદ્ધચિત્ત છો, તમારાં મન અને બુદ્ધિ ઉત્તમ છે. હે પાર્થ! આ જાણતાં છતાં મેં તમારી આ પજવણી કરી છે.^{૬૮} હે કૌરવ્ય! બાહુબલવાળો કાઈ પણ મનુષ્ય પોતાની પત્ની સામે પોતાનું અપમાન થતું જોવા છતાં તેને સાંળી લે, એ ન બને.^{૬૯} રાત્રે

અમારું જોર બહુ વધી જાય છે. આથી હે કૌન્તેય ! ત્યારે સ્ત્રીની સાથમાં રહેલા મને ક્રોધ ચડી આવ્યો. ^{૭૦} હે તાપત્યવર્ધન ! તમે મને જે વિધિએ યુદ્ધમાં જીત્યો છે, તે હું તમને કહું છું; તે તમે સાંભળો. ^{૭૧} બ્રહ્મચર્ય એ પરમધર્મ છે અને તે તમારામાં નિત્ય રહ્યો છે. હે પાર્થ ! આથી જ તમે મને આ રણમાં હરાવ્યો છે. ^{૭૨} હે પરંતપ ! જો કાઈ ખીજે પરણેલો ક્ષત્રિય હોત અને તેણે રાત્રે યુદ્ધ ખેલ્યું હોત, તો કેમય તે જીવતો રહેત નહિ. ^{૭૩} હે પાર્થ ! તે પરણેલો હોય છતાં જો તે વેદવિભૂષિત હોય અને તેણે જો પુરોહિતને સર્વ કાર્યની ધુરા સોંપી દીધી હોય, તો તે સર્વ નિશાચરોને હરાવી દઈ શકે છે. ^{૭૪} આથી હે તાપત્ય ! આ લોકમાં માણસોનાં જે કંઈ ઇચ્છિત શ્રેયકાર્યો હોય, તેમાં જિતેન્દ્રિય પુરોહિતોને યોગવા જોઈએ. ^{૭૫} રાજના પુરોહિતો વેદોમાં અને છ અંગોમાં પંડિત હોવા જોઈએ. તેઓ પવિત્ર, સત્યવાદી, ધર્માત્મા અને કૃતાર્થ મનવાળા હોવા જોઈએ. ^{૭૬} જે રાજને ધર્મજ્ઞ, વાક્યનિપુણ, શીક્ષવાન અને પવિત્ર પુરોહિત હોય છે, તેનો આ લોકમાં સદા જય છે અને પરલોકમાં તેને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે. ^{૭૭} ન મળેલું મેળવવા માટે અને મળેલા લાભને સાચવવા માટે રાજ્યે શુભસંપન્ન પુરોહિત નિયુક્ત કરવો જોઈએ. ^{૭૮} જે પોતાનું ઐશ્વર્ય ઇચ્છતો હોય, તેણે સાગરરૂપી વસ્ત્રવાળી અપ્પિલ પૃથ્વીને પૂરી રીતે મેળવવા સારું, પુરોહિતના મત અનુસાર વર્તવું જોઈએ. હે તાપત્ય ! કાઈ પણ રાજ બ્રાહ્મણના સાથ વિના ક્યારેય કેવલ શૌર્યથી કે પોતાના પરિવારથી પૃથ્વીને જીતી શકતો નથી. ^{૭૯, ૮૦} હે કુરુઓના વંશવર્ધન ! આથી આટલું જાણી લો કે, જે રાજ્યમાં બ્રાહ્મણ પ્રમુખસ્થાને છે, તે રાજ્ય ચિરકાળ રક્ષિત રહી શકે છે. ^{૮૧}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં ચૈત્રરથપર્વમાં
અધ્યાય ૧૬૦ મેા અમાસ

અધ્યાય ૧૭૧ મો

તપતીનું ઉપાખ્યાન

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

તાપત્ય इति यद्वाक्यमुक्तवानसिमामिह ।

तदद्वंज्ञातुमिच्छामि तापत्यार्थं विनिश्चितम् ॥૧॥

અર્જુન ઓલ્યો:-તમે આહીં મને 'તાપ-

ત્ય' એવું વચન કહ્યું, તો તાપત્યનો હું નિશ્ચિત

અર્થ જાણવા ઇચ્છું છું. ^૧ તપતી નામની

એ કોણ હતી કે અમે જને કારણે તાપત્ય

કહેવાયા? હે સાધુ ! અમે તો કુન્તીપુત્રો છીએ.

અમે આનું તાપત્ય જાણવા માગીએ છીએ. ^૨

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-ધનંજયે ગંધર્વને

આમ પૂછ્યું, એટલે તેણે ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ

તે કથા એ કુન્તીપુત્રને સંભળાવવા માંડી. ^૩

ગંધર્વ ઓલ્યો:-હે સૌ બુદ્ધિમાનોમાં

શ્રેષ્ઠ ! હે પાર્થ ! ઠીક, તમને હું તે મનોરમ કથા

સંપૂર્ણ અને યથાવત્ કહીશ. ^૪ તમને હું કેમ

'તાપત્ય' એવું વચન કહ્યું છું તે તમે એકચિત્ત થઈને

સાંભળો. ^૫ આ જે સૂર્યદેવ ઘુલોકમાંના પોતાના

મંડલગત તેજથી આકાશને ભરી રહ્યા છે, તેમને

તેમના જેવી તેજસ્વી તપતી નામે પુત્રી હતી. ^૬

હે વિભુ ! સૂર્યદેવતાની એ પુત્રી તપતી સાવિ-

ત્રીની નાની બહેન હતી. તે તપથી યુક્ત હતી

અને ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતી. ^૭ દેવી, આસુરી,

યક્ષી, રાક્ષસી કે અપ્સરા એ કાઈ પણ રૂપમાં

તેના સમાન નહોતી. ^૮ તે ભામિની રૂડી ધાટીલી,

અદોષ અંગવાળી, કાળી શ્યામ ગ્રીષ્મીઆવાળાં વિ-

શાલ નેત્રવાળી, રૂડા આચારવાળી, સાધ્વી અને

સુંદર વેષવાળી હતી. ^૯ હે ભારત ! સવિતાદેવે

માન્યું કે, ત્રણે લોકમાં એવો કાઈ નથી, કે જે રૂપ,

ગુણ, શીલ અને વિદ્યામાં આને લાયક વર થાય. ^{૧૦}

લગ્નમાં દેવા યોગ્ય તે દીકરીને યોગનમાં પ્રવેશતી

જેઈ, તે તેના કન્યાદાનની ચિંતામાં પડ્યા અને

ત્યારથી તેમને શાંતિ વળી નહિ. ^{૧૧} પછી હે

કૌન્તેય ! તે વખતે કુરુશ્રેષ્ઠ અને બલવાન તે
ઋષકપુત્ર રાજ સંવરણ સૂર્યની આરાધના કરતો
હતો.^{૧૩} એ પવિત્ર, નિરહંકાર, સેવામય અને
ભક્તિમાન રહીને અને અર્ધ, માલા, ચંદન,
ઉપહાર તથા ગંધા વડે તેમજ નિયમે, ઉપવાસો
અને વિવિધ તપો સાથે, તે પોરવનંદન ઉગતા
સૂર્ય ભગવાનનું પૂજન કરતો હતો.^{૧૩,૧૪} કૃતજ્ઞ,
ધર્મજ્ઞ અને રૂપમાં ભૂતલમાં અન્નેડ એવા તે
સંવરણને ભેદને સૂર્ય તેને તપતીને યોગ્ય પતિ
માન્યો.^{૧૪} હે કૌરવ ! તેમણે તે વિખ્યાત અને
કુલીન નૃપોત્તમ સંવરણને પોતાની કન્યાનું દાન
કરવાની ઇચ્છા કરી.^{૧૫} કેમકે, જેમ ઝગહગતાં
કિરણવાળો સૂર્ય પોતાના તેજથી દુર્ભંડલને
પ્રકાશમાન કરી રહ્યો છે, તેમ મહીપાલ સંવરણ
પોતાની કાંતિથી ભૂમંડલને ઉજ્જવલ કરી રહ્યો
હતો.^{૧૭} હે પાર્થ ! જેમ ઉગતા સૂર્યને પ્રસવાદી-
ઓ અર્થે છે, તેમ બ્રાહ્મણાદિ સર્વ પ્રજા સંવર-
ણનું અર્ચન કરતી હતી.^{૧૬} તે શ્રીમાન રાજ
પોતાની કમનીયતાને લીધે મિત્રોને ચંદ્ર કરતાં
પણ વધુ શીતલ લાગતો હતો અને પોતાની
તેજસ્વિતાને લીધે તે શત્રુઓને સૂર્ય કરતાં ચે વધુ
ઉષ્ણ હતો. આવા ગુણ અને ચારિત્ર્યવાળા તે
રાજને તપનદેવ સૂર્ય પોતે પોતાની કન્યા
તપતીને આપવાનો મનમાં નિર્ધાર કર્યો.^{૧૬,૧૭}

હે પાર્થ ! એક વાર તે અતિપરાક્રમી શ્રીમાન
રાજ પર્વતના ઉપવનમાં યુગધાએ નીકળ્યો
હતો.^{૧૮} હે કૌન્તેય ! યુગધાએ ફરતા તે રાજનો
અનુપમ ઘોરો ભૂખ અને તરસથી વ્યાકુળ થઈ
પર્વતમાં મરી ગયો.^{૨૦} હે પાર્થ ! આમ અશ્વ
મરી ગયો, એટલે તે રાજ પર્વતમાં પગપાળો
ચાલવા લાગ્યો. ત્યાં તેણે વિશાલ નેત્રાળી અને
લોકમાં અનુપમ એવી એક કન્યાને જોઈ.^{૨૩} યુનુ-
સૈન્યને પીડનારો તે એકલો રાજસિંહ તે કન્યા-
ને એકલી જોઈને અચળ દહિયી તેને જોઈ
રહ્યો.^{૨૪} તે નરપતિએ તેને રૂપમાં લક્ષ્મી માની

અને વળી તકં કર્યો કે, એ પ્રભાકરની બ્રહ્મ
થયેલી પ્રભા હશે, કેમકે દેહમાં અને તેજમાં તે
અગ્નિની ચિખાસમી છે; પ્રસન્નતામાં ને કાંતિમાં તે
જાણે નિર્મલ ચંદ્રલેખા જેવી જણાતી હતી.^{૨૫,૨૬}
એ સ્થામનયના પર્વતની પાછળ કાંઈ હતી
અને ત્યાં સુવર્ણપ્રતિમાની જેમ ઝગહગી રહી
હતી.^{૨૭} તેના રૂપથી અને વિશેષે તેના વેપથી
વૃક્ષ, વેદા અને ગુહ્યભાષાઓ તે પર્વત જાણે
સુવર્ણમય થઈ ગયો હતો.^{૨૮} તેને જોઈને રાજાએ
સર્વ લોકની સુદરીઓને તુચ્છ ગણી અને પોતે
પોતાની આંખને સફલ થયેલી માનવા લાગ્યો.^{૨૯}
જન્મથી માંડીને રાજાએ જે કંઈ જોયું હતું, તે
કાંઈનું ચ રૂપ આને તોલે આવે તેવું નહોતું, એમ
તેણે માન્યું.^{૩૦} તે કન્યાના ગુણના પાશોથી તેનાં
મન અને નેત્ર તેને વિશે બંધાઈ ગયાં અને તે તે
ભાગમાંથી ખસ્યો જ નહિ, તેમ તેને કંઈ જ સૂઝ
ન પડી,^{૩૧} ત્યારે રૂપદ્રવ્યની સંપત્તિથી લોકમાં
અન્નેડ એવી તે કન્યા વિશે રાજ સંવરણે તકં
કરવા માંડ્યા. ખરે ! વિધાતાએ દેવ, અમુર
અને મનુષ્ય એ લોકને વલોવીને આ વિશાલ-
લોચનાનું આ રૂપ પ્રકટ કર્યું છે.^{૩૨,૩૩} કદ્યાણ-
વંશી તે રાજ તે કદ્યાણીને જોતાં જ કામખાણ-
થી પીડાવા લાગ્યો અને મનમાં ચિન્તા કરવા
લાગ્યો.^{૩૪} હવે કામદેવના ઉચ્ચ તાપથી બળી
રહેલો તે પ્રગટ્થ રાજ તે મનોદર અને મુગ્ધ
કન્યા પ્રત્યે બોલ્યો કે, ^{૩૫} 'હે રંભોર ! તું
કાણ છે ? તું કોની પુત્રી છે ? તું શા માટે અત્યંત
જાણી છે ? હે મુચ્ચિસ્મિના ! તું આ નિર્જન
અરણ્યમાં કેમ એકલી ફરે છે ? ^{૩૬} તું સર્વોગ
સ્તુત્ય છે અને સર્વ આશરણોથી વિમુખિત છે.
અરે ! આશ્રયણનું પણ તું જ એક છત વિમુખણ
છે.^{૩૭} મને લાગે છે કે, તું દેવી નથી તેમ આશુરી
પણ નથી. વળી તું નથી યશી કે રામરૂરી,
તેમ નથી તું નાગકન્યા, ગંધર્વકન્યા કે મનુષ્ય-
કન્યા.^{૩૮} હે મનકાચિની ! મેં જે જે શ્રેષ્ઠ સુંદરી-

જો બેઈ છે અને સાંભળી છે, તેમાં તું કાઈના પણ જોવી નથી, એમ હું માતું છું.^{૩૬} હે ચારુવદના ! ચન્દ્રથી. પણ વધારે રમણીય અને કમલ-પત્રના જેવી આંખવાળું તારું આ વદન જોતાં જ મને બધું અનંગરાગ મળવા માંડ્યો છે.^{૧૦}

રાજાએ તેને આ પ્રમાણે કહ્યું, પરંતુ તેણે નિર્જન અરણ્યમાં કામાર્ત થયેલા તે રાજાને કશો ચ ઉત્તર આપ્યો નહિ.^{૪૧} આમ રાજા વિતવણી કરી રહ્યો હતો, તે જ વખતે તે વિશાળ નેત્રવાળી કન્યા વીજળીની જેમ વાદળોમાં લપાઈ ગઈ.^{૪૨} આથી વનકમલના પત્ર જેવી આંખવાળી તે કન્યાને ખોળવા માટે રાજા ઉન્મત્તની જેમ વન-માં ચોમેર સતત ધૂમત્રા લાગ્યો.^{૪૩} પણ તે પાર્શ્વિયોત્તમને તે કન્યા જડી નહિ ! તે તેને માટે અત્યંત વિલાપ કરી, બે ઘડી સ્થિર બેસી રહ્યો.^{૪૪}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્જત
ચૈત્રરથપર્વમાં 'તપસ્વિપાખ્યાન' ના-
મનો અધ્યાય ૧૭૧ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૨ મો

સંવરણ અને તપતીની વાતચીત

• || મંઘર્ષ ઉવાચ ||

અથ ત્વયમદૃશ્યાયાંનૃપતિઃ કામમોહિતઃ ।

પાતનઃ સ્વપ્નસંપાનાં પપાત ધરણીતલે ॥૧॥

ગંધર્વ યોદ્ધાઓ-પછી તે કન્યા બેવામાં આવી નહિ એટલે શત્રુઓના સમૂહોને પાડનારો તે કામમોહિત રાજા ધરણીતલ ઉપર પડી ગયો.^૧ આમ, તે ભોંય ઉપર પડી ગયો, એટલે સુગધુર સ્મિતવાળી અને ભરાવ તથા વિશાળ કમ્બરવાળી તે કન્યાએ ફરીથી રાજાને દર્શન આપ્યું.^૨ અને કુરુઓના કુલવર્ધન અને કામથી હતચિત્ત થયેલા તે રાજાને તે કલ્યાણીએ અધુરાં વચનથી કહ્યું : 'હે શત્રુદમન ! બેઠો, બેઠા થાઓ. તમારું મંગલ થાઓ. હે રાજસિંહ ! તમે પૃથ્વીભરમાં

પ્રસિદ્ધ છો. તમારે મોહ પામવો ન ધટે.' આમ તપતીએ હસતાં હસતાં મીઠાં વચન કહ્યાં. તેણે રાજાને આ પ્રમાણે મધુર વાણીમાં કહ્યું, તે વખતે રાજાએ બેયું તો તે વિપુલ શ્રોણિવાળી કન્યા તેની સામે જ બેસી હતી. ત્યાં, કામા-શિથી વ્યાપેલા ચિત્તવાળા એ રાજાએ તે રથામ કટાક્ષવાળી કન્યાને ભાંજ્યાતૃટ્યા અસરોવાળી આ વાણીમાં કહ્યું:^{૩-૪} 'હે રથામ કટાક્ષવાળી ! હે મહેન્ત્રલક્ષા ! હું તને ભજી રહ્યો છું. મને કામા-ર્તને તું ફરી રીતે ભજ. મારા પ્રાણો બધા મને છોડી રહ્યા છે^૫ હે વિશાલલોચના ! હે કમલગર્ભ-ના જેવી કાંતિમતી ! તારે જ અર્થે આ કામદેવ મને તીક્ષ્ણ બાણેથી વીંધી રહ્યો છે; તે શાંત જ પડતો નથી.^૬ હે પ્રકૃલ્લચિત ભદ્રા ! કામદેવશ્ચ પી મહાસર્પ મને કસ્યો છે. હે પુષ્ટ અને વિશાલ નિતંબવાળી ! હે સુંદરમુળી ! તું મને પ્રાપ્ત થા.^૭ હે કિન્નરગાનના જીવું બોલનારી ! હે સર્વ સ્તુત્ય ને મનોહર ગાત્રવાળી ! હે કમલવદના ! હે ચન્દ્રા-નના ! મારા પ્રાણ તારે અધીન છે !^૮ હે ભીરુ ! તારા વિના હું જીવી શકું એમ નથી. હે કમલ-પત્રના જેવાં નેત્રવાળી ! આ કામ મને વીંધી રહ્યો છે.^૯ તો, હે વિશાલલોચના ! હે અંગના ! તું મારા ઉપર દયા કર. હે રથામ કટાક્ષવતી ! મને ભક્તને છોડી દેવો, એ તને ઘટે નહિ.^{૧૦} હે ભાવિની ! તારે પ્રીતિના યોગથી મારી રક્ષા કરવી બેઠાએ. તારાં દર્શને કરીને મને જ સ્નેહ થયો છે, તે મારા મનને અત્યંત ડોલાવી રહ્યો છે.^{૧૧} હે કલ્યાણી ! તને બેયા પછી મને બીજી કાંઈ સ્ત્રીને બેવાની રચિ રહેતી નથી. હે ભાવિ-ની ! તું પ્રસન્ન થા. હું તારે વશ છું. મને ભક્તને તું ભજ.^{૧૨} હે સુંદર ભંધવાળી ! હે વિશાલનયના ! હે અંગના ! તને બેતાં જ કામ-દેવ તેનાં બાણેથી મારા મર્મભાગો વીંધી રહ્યો છે.^{૧૩} હે કમલનયના ! મન્યથને કારણે મને જ દાહ બેઠ્યો છે, તેને તું પ્રીતિયોગવાળાં જોવાથી

શીતલ કર. ^{૧૬} હે ભાવિની ! તારાં દર્શનથી જાગેલો પ્રયંડ ધનુષ્યબાણનાળો કઠોર કુસુમા-યુધ કામદેવ મને દુઃસહ બાણેથી વીધી રહ્યો છે. હે કલ્યાણી ! તું આત્મદાન આપી તેનું શમન કર. ^{૧૭ ૧૮} હે વરાંગના ! તું મારી સાથે ગાંધર્વવિવાહથી લગ્ન કર. હે રંભોરુ ! સૌ વિવાહોમાં ગાંધર્વવિવાહ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. ^{૧૯}

તપતી બોલી:-હે રાજન ! હું કન્યા છું અને મારે માથે તો પિતા છે, એટલે હું પોતાને માટે સ્વતંત્ર નથી. તમને જો મારા ઉપર પ્રીતિ જ છે, તો તમે મારા પિતા પાસે મારું કરો. ^{૨૦} હે નરેશ્વર ! જન્મ મેં તમારા પ્રાણોને વશ કર્યા છે, તેમ દર્શન માત્રે જ તમે પણ મારા પ્રાણોને અત્યંત આકર્ષી લીધા છે. ^{૨૧} હે રાજશ્રેષ્ઠ ! હું આ દેહની સ્વામિની નથી. હું તમારી પાસે નહિ આવું. કેમકે સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર હોતી નથી. ^{૨૨} બાણી સર્વ લોહિમાં વિખ્યાતિ પામેલા કુલમાં જન્મેલા અને ભક્તવત્સલ એવા રાજને કંઈ કન્યા પોતાના ભર્તા તરીકે ન ઇચ્છે ! ^{૨૩} પણ હું પરતંત્ર છું; એટલે તમે તપ, નિયમ અને પ્રણિપાતપૂર્વક મારા પિતા આદિત્યને ચાચના કરો. ^{૨૪} હે શત્રુનાથન ! તે જો મને તમને આપવા ઇચ્છે, તો હે રાજન ! હું તે જ વખતે સદેવ તમારી વશવર્તિની થઈશ. ^{૨૫} હે ક્ષત્રિયોત્તમ ! હું આ લોકને પ્રકાશ આપનાર સૂર્યની તપતી નામે સાવિત્રીથી નાની પુત્રી છું. ^{૨૬}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં ચૈત્રરથપર્વમાં

અધ્યાય ૧૭૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૩ મો

સંવરણનાં તપતી સાથે લગ્ન

॥ ગંધર્વ ઉવાચ ॥

‘एव मुक्त्वा वतस्तूर्णं जगामोर्ध्वमनिदिता ।

‘स तु राजा पुनर्भूमौ तत्रैव निपपात ह ॥૧॥

ગાંધર્વ બોલ્યો:-આમ કહીને તે સ્તુત્ય

કન્યા તરત જ જાયે ચાલી ગઈ અને તે રાજ કુરીને ત્યાં જ ભૂમિ ઉપર પડી ગયો. ^૧ તે વખતે એ નરપતિશ્રેષ્ઠ સંવરણને બોળી રહેલો તેનો પ્રધાન પોતાના સૈન્ય તથા પરિવારમંડલ સાથે મહાવનમાં આવી પહોંચ્યો. તો તેણે ત્યાં બંધે ઇન્દ્રની ધ્વજ પડી હોય, તેમ તે રાજને પૃથ્વી પર પડેલો દીડો. આમ એ મહાયાપધારીને પૃથ્વી ઉપર આજોરતો પડેલો જોઈને, તેનો એ પ્રધાન અગ્નિથી સળગી જાયો હોય તેમ સંતપ્ત થયો અને સ્નેહથી તે વ્યાકુલ થઈ ગયો અને એકદમ તેની પાસે દોડી ગયો. ^{૨-૪} પિતા જન્મ પુત્રને ઉઠાડે તેમ તે એ કામ-મોહિત ભૂતલેશ્વર નરપતિને પૃથ્વી પરથી ઉઠાડવા લાગ્યો. ^૫ પ્રજ્ઞા, વય, શ્રીતિ અને નીતિ વડે વૃદ્ધ એવો તે અમાત્ય તેને બેઠો કર્યા પછી તાપમુક્ત થયો. ^૬ આમ બેઠા થયેલા એ રાજને તેણે મધુર અને કલ્યાણકારી વાણીમાં કહ્યું કે, ‘હે નિષ્પાપ ! હે માનવસિંહ ! તમે ભય પામશો નહિ, તમારું કલ્યાણ હો. ^૭ તેણે તક કર્યો કે, ‘યુદ્ધમાં શત્રુઓને ભૂમિતલ ઉપર પડનારા આ રાજ ભૂષ્ણ અને તરસથી લોથ થઈને પડી ગયો હશે. ^૮ એટલે તેણે એ રાજના મુકટ વિનાના માથા ઉપર સુશીતલ અને પદ્મગંધવાળા જળનું સિંચન કર્યું. ^{૯-૧૦} આથી તે બલવાન નૃપ કુરી લાનમાં આવ્યો અને તેણે તે અભાલ સિવાય તેની સકલ સેનાને રજા આપી. ^{૧૦}

રાજની આજ્ઞાથી તેનું મહાસૈન્ય પાછું ચાલ્યું ગયું, એટલે રાજ પોતે તો કુરી તે ગિરિસ્થાનમાં આવીને બેઠો. ^{૧૧} એ ગિરિસ્થાનમાં તે સૂર્યની આરાધના કરવા માટે પવિત્ર ધર્મે એ હોય જોડીને અને ક્રિયું મુખ રાખીને એ ઉપર બેસે રહ્યો. ^{૧૨} પછી શત્રુનાશી રાજ રણે ઋષિશ્રેષ્ઠ પુરોહિત વસિષ્ઠનું નિર્દેશન થયું. ^{૧૩} આમ, રાત અને દિવસ જગ્યાએ બેસી રહીને તે રાજ

ત્યારે ખારમે દિવસે એ વિપ્રર્ષિ વસિષ્ઠ ત્યાં આવ્યા.^{૧૪} વિશુદ્ધાત્મા તે મહર્ષિએ યોગગળ વડે પહેલેથી જાણી લીધું હતું કે, રાજાનું ચિત્ત તપતીને કારણે વિવશ થયું છે.^{૧૫} આથી તેનું તે કાર્ય કરવાની ઇચ્છાએ તે ધર્મોત્તમા મુનિ-શ્રેષ્ઠે તે નિયમપરાયણ નૃપતિને કંઈક કહ્યું. પછી તે માનવરાજના દેખતાં જ, સૂર્ય જવા તેજસ્વી તે વસિષ્ઠ ઋષિ સૂર્યને મળવા માટે જાણે જોડ્યા.^{૧૬,૧૭} ત્યાં જઈને તે વિપ્ર હાથ જોડીને સહસ્રદિશણવાળા સૂર્યદેવ પાસે જામા રહ્યા અને ‘હું વસિષ્ઠ છું’ એમ પ્રીતિપૂર્વક પોતાનું નિવેદન કર્યું.^{૧૮} મહાતેજસ્વી વિવરવાને તે મુનિશ્રેષ્ઠને કહ્યું કે, ‘હે મહર્ષિ! તમને સ્વાગત હો! તમારી જ ઇચ્છા હોય તે કહો.’^{૧૯} હે શ્રેષ્ઠ વક્તા! તમે મારી પાસેથી જ કંઈ ઇચ્છતા હશો, તે હું આપીશ. હે મહાભાગ! પછી ભલે તે ઇષ્ટ વસ્તુ ગમે તેવી દુષ્કર હોય.^{૨૦} સૂર્યદેવે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મહાતપસ્વી ઋષિ વસિષ્ઠે વિવરવાન સૂર્યને પ્રણામ કરી આ ઉત્તર આપ્યો.^{૨૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે વિભાવસુ! સાવિત્રીથી નાની આ તમારી જ તપતી નામે દીકરી છે, તેનું હું સંવરણ રાજ માટે માથું કરું છું.^{૨૨} તે રાજ વિશાળ શ્રીતિવાળો, ધર્મોર્થને જાણનારો અને ઉદાર બુદ્ધિવાળો છે. હે વિહંગમ! તમારી પુત્રી માટે તે સંવરણ યોગ્ય ભર્તા છે.^{૨૩} તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દિવાકરે ‘મારે કન્યા આપવી છે,’ એવો નિશ્ચય કરીને, તે ઋષિને અભિનંદા અને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૪} ‘હે મુનિ! રાજ્યોમાં સંવરણ શ્રેષ્ઠ છે; ઋષિઓમાં તમે શ્રેષ્ઠ છો, સુંદરીઓમાં તપતી શ્રેષ્ઠ છે. તો, એના દાન સિવાય ખીજી શું ઉત્તમ ગણાય?’^{૨૫} પછી સૂર્યદેવે પોતે જ પોતાની સર્વોગસુંદર તપતીને સંવરણને અર્પે મહાત્મા વસિષ્ઠને સોંપી.^{૨૬} પછી મહર્ષિ વસિષ્ઠે તે કન્યા તપતીને સ્વીકારી. પછી વિદાય લઈને તે જ્યાં વિખ્યાત શ્રીતિવાળો કુરુક્ષેત્રમાં

સંવરણ હતો, ત્યાં પાછા આવવા માટે નીકળ્યા. ક્રમથી ભરાઈ ગયેલો ને સર્વોત્તમથી તપતીમાં જ લીન થયેલો તે રાજા સુંદર સ્મિતવાળી તે દેવ-કન્યા તપતીને વસિષ્ઠ સાથે આવતી જોઈને અત્યંત હર્ષ પામ્યો અને અધિકાધિક શોભવા લાગ્યો.^{૨૭-૨૮} આકાશમાંથી વીજળીની જમ જોતરી આવતી અને કાંતિ વડે દિશાઓને પ્રકાશિત કરતી તે સુંદર શ્રુકટિવાળી તપતી નીચે આવતાં અત્યંત શોભવા લાગી.^{૨૯}

આમ, તે રાજાનું ખાર રાત્રિનું કંઠાર ત્રત સમાપ્ત થયું, ત્યારે વિશુદ્ધાત્મા ભગવાન વસિષ્ઠ ઋષિ ત્યાં આવી પહોંચ્યા.^{૩૦} આ રીતે વરદાતા દેવ સૂર્યનારાયણની તપ વડે આરાધના કરીને સંવરણે વસિષ્ઠના તેજોબલથી તપતીને પત્ની તરીકે પ્રાપ્ત કરી.^{૩૧} પછી દેવો અને ગંધર્વોથી સેવાયેલા તે શ્રેષ્ઠ પર્વત ઉપર તે નરસિંહે વિધિ-પૂર્વક તપતીનું પાણિગ્રહણ કર્યું. વસિષ્ઠે સંમતિ આપતાં, તે રાજર્ષિએ તે જ પર્વતને વિશે પત્ની સાથે વિહાર કરવાની ઇચ્છા કરી.^{૩૨,૩૩} પછી, નગર, રાષ્ટ્ર, વનો અને ઉપવનોમાં રક્ષણ કરવા રાજ્યે મંત્રીને આજ્ઞા કરી.^{૩૪} તે પછી વસિષ્ઠ મુનિ પણ રાજને આજ્ઞા આપીને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા; અને તે રાજા દેવની જમ તે ગિરિને વિશે વિહાર કરવા લાગ્યો.^{૩૫} આમ તે જ પર્વતમાં રાજ્યે પોતાની રાણી સાથે ખાર વર્ષો સુધી વનો અને જંગલોમાં રમણ કર્યું.^{૩૬} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે વખતે ખાર વરસ સુધી તે રાજાના નગરમાં અને તેના રાજ્યમાં ઇન્દ્રરાજ વૃષ્ટિ કરી નહિ.^{૩૭} હે શત્રુ-દમન! એ અનાવૃષ્ટિ આસી, ત્યારે સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રજા ક્ષય પામવા લાગી.^{૩૮} આ પ્રમાણે ભયંકર કાળ વર્તી રહ્યો, તે વખતે પૃથ્વી ઉપર આકાશ સરખું પણ પડ્યું નહિ અને તેથી કર્યું જ ધાન્ય ન જીમ્યું.^{૩૯} આથી પ્રજાજનો ભય તથા જૂખથી પીડાઈને વ્યાકુળ થઈ ગયા અને ધરખાર છોડીને આમનેમ ભટકવા લાગ્યા.^{૪૦} તે વખતે

તે દેશ અને નગરમાં હુધાર્ત માણસો પોતાનાં પત્નીઓ અને પરિવારોને રક્ષણતાં મૂકી દેતા અને અમર્યાદિત થઈ એકમેકને મારી નાખતા.^{૪૨} ભૂખે ટળવળતાં, અન્નના કડાકા ખેંચતાં અને મરેલાં મડદાં જવાં થઈ ગયેલાં માણસોથી તે નગર, પ્રેતોથી ભરેલા યમરાજનું નગર હોય તેણું લાગતું હતું.^{૪૩} તે નગરને આ સ્થિતિમાં જોઈને, તે જ મુનિશ્રેષ્ઠ, ધર્માત્મા ઋષિ, લગવાન વસિષ્ઠે વરસાદ વરસાવ્યો.^{૪૪} હે રાજન! તેમણે અણાં વરસથી તપતી સાથે રહેલા તે રાજસાઈ-લને તે નગરમાં તેડી મંગાવ્યો. તે નરપતિસિંહે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે દેવોના શત્રુઓને હણનારા સહસ્રાક્ષ પ્રજા ઇન્દ્રે પહેલાંની જન્મ રાજ્યમાં વૃષ્ટિ કરી અને ધાન્ય પેદા કર્યો.^{૪૫, ૪૬} આ રીતે તે નરપતિશ્રેષ્ઠે કલ્યાણ ચિંતવ્યું, તેથી તે નગર અને રાજ્ય પરમ આનંદથી હર્ષિત જણાવા લાગ્યાં.^{૪૭} હવે મરુતપતિ ઇન્દ્ર જન્મશયી સાથે યજ્ઞ કરે, તેમ તે રાજ્યે પોતાની પત્ની તપતી સાથે બાર વર્ષ સુધીનો યજ્ઞ કર્યો.^{૪૮}

ગન્ધર્વ ઓલ્યો:-હે પાર્થ! આમ મહા-લાગ્યવતી તપતી નામે સૂત્રપુત્રી તમારા પૂર્વ-જની પત્ની હતી. એથી તમે તાપત્ય મનાયા છો.^{૪૯} સંવરણ રાજ્યે તે તપતીને વિશે કુરુ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. હે તપસ્વીશ્રેષ્ઠ અર્જુન! તમે આથી તાપત્ય કહેવાઓ છો.^{૫૦} કૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનિર્ગત ચૈત્રરથપર્વમાં ‘તપત્યુપાખ્યાન’ ના-મનો અધ્યાય ૧૭૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૪ મો

પાંડવોને પુરોહિત કરવાની સલાહ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સ ગંધર્વવચઃ શ્રુત્વા તત્તદામરતપર્મ ।

અર્જુનઃ પરયા મત્કયા પૂર્ણચંદ્રં શ્વાવમૌ ॥૧॥

વૈશંપાયન ઓલ્યો:-હે ભરતોત્તમ! ગંધર્વનું તે વચન સાંભળીને અર્જુન ત્યારે પરમ-ભક્તિપૂર્વક પૂર્ણચન્દ્રની જન્મ શોભી રહ્યો.^૧ પછી વસિષ્ઠના તપોબલ્લ વિશે અત્યંત કુટુંહલ પામેલા તે મહાયાપધારી કુરુશ્રેષ્ઠે ગંધર્વને કહ્યું કે, ‘તમે વસિષ્ઠ નામે જ ઋષિ વિશે કહ્યું છે, તે ઋષિ વિશે હું યથાવત્ સાંભળવા ઇચ્છું છું, તો તે તમે મને કહો.^{૨, ૩} હે ગંધર્વપતિ! અમારા પૂર્વજોના જ પુરોહિત હતા, તે લગવાન ઋષિ કાણ હતા, તે તમે મને કહો.’^૪

ગંધર્વ ઓલ્યો:-વસિષ્ઠ બ્રહ્માના માનસ-પુત્ર હતા અને અરુન્ધતીના પતિ થતા હતા. દેવોને પણ સદૈવ અજ્ય એવા કામક્રોધ તેમના તપને લીધે તેમના ચરણ તળાંસતા હતા. તેમણે ઇન્દ્રિયોને વશ કરી હતી, તેથી તેઓ વસિષ્ઠ કહેવાતા હતા.^{૫, ૬} વિશ્વામિત્રના અપરાધને લીધે તેમને ભારે ક્રોધ અડ્યો, તો પણ તેને વશમાં રાખીને તે ઉદારચિત્તે કુશિકવંશીઓને ઉચ્છેદ કર્યો ન હતો.^૭ વિશ્વામિત્રે તેમના પુત્રોનો નાશ કર્યો, તેથી તેમને ભારે સંતાપ થયો. આમ છતાં, પોતે શક્તિમાન હોઈને પણ અશક્તની જન્મ રહીને તેમણે વિશ્વામિત્રના વિનાશ માટે દારણ કર્મ કર્યું નહિ.^૮ આમ પોતાના મરેલા પુત્રોને તેઓ યમસદનથી પાછા ઘોડાવત્રા સમર્થ હતા, છતાં સમુદ્ર જન્મ પોતાની મર્યાદા-નું ઉલ્લંઘન ન કરે, તેમ તેમણે યમરાજની મર્યાદા પણ ન ઝાળંગી.^૯ એ જિતાત્મા મહાત્માને મેળવીને જનપાલક ઇશ્વારુ રાજ્યો-એ આ પૃથ્વી પ્રાપ્ત કરી હતી.^{૧૦} હે કુરુતંદન!

* ગ્રાહ્યજાનુગ્રહાદેવ ક્ષત્રંજયતિ નાન્યથા ।... સૂર્યસ્ય કન્યાં તપર્તો નરે રાજ્યં ચ લલ્લ્યવાન । વસિષ્ઠસ્યમસાદેન રાજા સંવરણો યથા ॥ આહાણ-ની કૃપા વડે જ ક્ષત્રિયનો વિજય થાય છે; બીજી રીતે થતો નથી; જેમ કે સંવરણ રાજા વસિષ્ઠની કૃપા વડે સૂર્યની કન્યા તપતી અને ગયેલું રાજ્ય મેળવી શક્યો હતા.

આ ઋષિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠને પુરોહિત તરીકે પ્રાપ્ત કરી તે રાજ્યોએ યજ્ઞો કર્યા હતા.^{૧૧} હે પાંડવોત્તમ ! બૃહસ્પતિ ઋષિ દેવોને યજ્ઞ કરાવે, તેમ તે બ્રહ્મર્ષિએ તે સર્વ નૃપવંશને યજ્ઞો કરાવ્યા.^{૧૨} આથી તમે પણ ધર્મપ્રધાન આત્માવાળા અને વેદધર્મને બાળવાવાળા ડોઈ યોગ્ય અને ગુણવાન બ્રાહ્મણને પુરોહિત કરવા ઓળી કાઢો.^{૧૩} હે પાર્થ ! પૃથ્વીને જીતવા ઇચ્છતા કુલીન ક્ષત્રિયે રાજ્યની અભિવૃદ્ધિ સારુ પહેલાં પુરોહિત કરવો જોઈએ.^{૧૪} પૃથ્વી જીતવાની ઇચ્છા કરતા રાજ્યે બ્રાહ્મણને આગળ રાખવો જ જોઈએ.^{૧૫} તેથી ગુણવાન, વશાત્મા, વિદ્વાન અને ધર્મ, અર્થ તથા કામનાં રહસ્યોને બાળનારા ડોઈ બ્રાહ્મણને તમારે પુરોહિત કરવો જોઈએ.^{૧૬}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-તર્ગત
ચૈત્રરથપર્વમાં 'પુરોહિતકરણકથન'
નામનો અધ્યાય ૧૭૪ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૫ મો

વસિષ્ઠે વિશ્વામિત્રનો કરેલો પરાલવ

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

કિંનિમિત્તમમૃદૈર વિશ્વામિત્રવસિષ્ઠયોઃ ।

વસતોરાશ્રમે દિવ્યે શંસ નઃ સર્વમેવતત્ ॥૧॥

અર્જુન ઓલ્યોઃ-પોતપોતાના દિવ્ય આશ્રમમાં રહેતા વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રને શા નિમિત્તે વેર થયું હતું ? તમે એ બધું મને કહો.^૧

ગન્ધર્વ ઓલ્યોઃ-હે પાર્થ ! સૌ લોકોમાં વસિષ્ઠનું આ આખ્યાન પુરાણું કહેવાય છે. તમે તે યથાવત્ સાંભળો.^૨ હે ભરતસિંહ ! કુશિકનો ગાંધી નામે એક લોકપ્રસિદ્ધ પુત્ર કાન્યકુબ્જમાં મહારાજા હતા.^૩ તે ધર્માત્માને વિશ્વામિત્ર નામે વિખ્યાત પુત્ર હતા. તે શુભર્ષન પાસે સેના અને વાહનો પુષ્કળ હતાં.^૪ એક વાર રમણીય મરુભૂમિઓમાં અને ધન વનોમાં મૃગો તથા વરાહોને

વીંધતાં વીંધતાં તે પ્રધાન સાથે મૃગયા કરતા હતા.^૫ હે નરશ્રેષ્ઠ ! ત્યાં મૃગની ઇચ્છા રાખતા, શ્રમથી થાકેલા અને તરસ્યા થયેલા તે વસિષ્ઠના આશ્રમ તરફ આવી પહોંચ્યા.^૬ મહાભાગ વસિષ્ઠ ઋષિએ તે નરશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્રને આવેલા જોઈને, તેમને આદરપૂર્વક સહાર્યા.^૭ હે ભારત ! તેમણે પાદ, અર્ધ અને આચમનના જળ વગેરેથી તેમ જ વનનાં ભોજ્યોથી તેમનું સ્વાગત કયું હતું.^૮

તે વસિષ્ઠ મહાત્મા પાસે એક કામદુધા ગાય હતી. તેને 'આ ઇચ્છાઓ પૂરી કર' એટલું કહેવામાં આવતાં, તરત જ તે ઇચ્છાઓ સદા પૂરી કરતી.^૯ હે અર્જુન ! તે દૂધ દૂગતી તેમ જ ગામડાની તથા વનની ઔષધિઓ, અમૃત જવા ખટરસો, અનુતમ રસાયન, વિવિધ ભોજ્યો, પેયો તથા ભક્ષ્યો, અમી સમાન લેલ્હો, ચાષ્ણો, મહાભૂલાં રત્નો અને વિવિધ વસ્ત્રો પણ તે આપતી હતી.^{૧૦,૧૧} વસિષ્ઠે તે રાજાને સંપૂર્ણ કામનાઓથી સત્કાર્યા, એટલે તે તેમના પ્રધાન તથા સૈન્ય સાથે અત્યંત સંતોષ પામ્યા. જ્યાં છ (શિર, ડોકું, સાથળ, ગોઠડી, પુઝા અને આંચળ) અંગવાળી, સુંદર પડખાં અને રમણીય બંધવાળી, વિશાલ તથા સરખા પાંચ (કપાળ, બે કાન અને બે આંખો) અવયવવાળી, દેહકાનાં જવો જીપડતી આંખવાળી, સરસ ડોળવાળી, ભરાઈ અવાડાંવાળી, સુશોભિત પૂંછડાવાળી, શંકુના જવા કર્ણવાળી, મનોહર શિંગડાવાળી તેમજ પુષ્ટ તથા વિશાલ શિર અને ડોકવાળી તે સ્તુત્ય અને મનોરમ ગાયને જોઈને વિશ્વામિત્ર વિસ્મિત થઈ ગયા.^{૧૨-૧૪} હે રાજન ! તે ગાંધીનંદને તે નંદિનીને અભિનંદન આપ્યું અને અતિ પ્રસન્ન થઈને એ રાજ્યે તે ઋષિને કહ્યું કે, 'હે બ્રહ્મન ! એક અર્ધદે ગાયો લઈને અથવા મારું રાજ્ય પણ લઈને તમે મને આ નંદિની આપો. અને હે મહામુનિ ! મારું રાજ્ય તમે ભોગવો.'^{૧૫,૧૬}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે નિર્દોષ ! આ મારી દુધાળી નન્દિની ગાય દેવ, અતિથિ અને પિતૃઓને સારુ ઉપયોગી છે. માટે રાજ્યના બદલામાં પણ તે આપી શકાય નહિ.^{૧૭}

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા:-હું ક્ષત્રિય છું અને તમે તો તપ અને સ્વાધ્યાયરૂપી સાધનાવાળા વિપ્ર છો. પ્રશાંત અને ચિત્તનિગ્રહવાળા બ્રાહ્મણોમાં વળી સામર્થ્ય ક્યાંથી ?^{૧૮} અર્બુદ ગાયોના બદલામાં પણ તમે મને જે મારું ઇચ્છ્યું નહિ આપો, તો હું મારો ક્ષાત્રધર્મ નહિ છોડું અને હું ગાયને બળથી લઈ જઈશ.^{૧૯}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-તમે બલવાન રાજવી છો અને ભુજબલવાળા ક્ષત્રિય છો. તમે ઝટ જમ ઇચ્છો તેમ કરો, વિચાર ન કરો.^{૨૦}

ગન્ધર્વ બોલ્યો:-હે પાથ ! વસિષ્ઠે આમ કહ્યું, એટલે વિશ્વામિત્રે હંસ અને ચંદ્રના જેવી તે ધવલ નંદિની ગાયને કોરડાના ઝપેટાથી કાયર કરી તથા તેને જ્યાં સાંથી બાંધીને બળાહાર-પૂર્વક હરી જવા માંડી. વસિષ્ઠની તે કલ્યાણી નંદિની બરાડા પાડવા લાગી. હે અર્બુદ ! તે જાયું મુખ કરી તે ભગવાન વસિષ્ઠની સામે આવી જાણી રહી. તેને ધણી મારવામાં આવી હતી, તો પણ તે આશ્રમમાંથી તે ખસી જ નહિ.^{૨૧-૨૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે ભદ્રા ! તું વારંવાર બરાડી રહી છે, તારી ચીસને હું સાંભળું છું. હે ભદ્રા ! વિશ્વામિત્ર તને બળાહારે હરી બધ છે. હે નંદિની ! હું ક્ષમાવાન બ્રાહ્મણ છું, એટલે આમાં હું શું કરું ?^{૨૪, ૨૫}

ગન્ધર્વ બોલ્યો:-હે ભરતસિંહ ! વિશ્વામિત્રના ભયથી ખેદ પામેલી અને તેમની સેનાના ભયથી ગભરાયેલી નંદિની વસિષ્ઠ પાસે આવીને કહેવા લાગી.^{૨૬}

ગાય બોલી:-હે ભગવન ! વિશ્વામિત્રના ભયંકર સૈનિકાને હાથે કોરડાના દંડાથી ધાયલ થયેલી અને અનાથની જેમ ચિચિયારી પાડી

રહેલી અને તમે કેમ બેતા નથી ?^{૨૭}

ગન્ધર્વ બોલ્યો:-આ પ્રમાણે નંદિની આકંઠ કરતી હતી અને ચીસ પાડતી હતી, તો પણ તે વૃત્તધારી મહામુનિ અકળાયા નહિ અને ધૈર્યથી કહ્યા પણ નહિ.^{૨૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-ક્ષત્રિયોતું બલ તેજ છે; બ્રાહ્મણતું બલ ક્ષમા છે. તે ક્ષમા મારામાં રહેલી છે. તો, તને સ્વતંત્ર હોય, તો ભલે તું એની સાથે જ.^{૨૯}

નંદિની બોલી:-હે ભગવાન ! તમે આવું બોલો છો, તો શું તમે મારો ત્યાગ કર્યો છે ? હે બ્રહ્મન ! તમે મારો ત્યાગ કરો નહિ ત્યાં સુધી કોઈ પણ મને બલપૂર્વક લઈ જઈ શકશે નહિ.^{૩૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે કલ્યાણી ! હું તને ત્યજતો નથી. જે શક્તિ હોય, તો તું ભલે રહે. પરંતુ આ તારા વાહરડાને તેઓ મજબૂત દોરડે બાંધી જખરદસ્તીથી લઈ બધ છે.^{૩૧}

ગન્ધર્વ બોલ્યો:-વસિષ્ઠનું 'ભલે રહે' એ વચન સાંભળીને તે દૂઝણી ગાયે માથું અને ડોક જાંચાં કર્યાં અને ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું.^{૩૨} ક્રોધથી લાલ આંખવાળી થયેલી તે ગાયે 'હંભા' શબ્દથી ઘેરી બરાડ પાડી અને પછી વિશ્વામિત્રની તે સેનાને તે ચારેદિશામાં નસાડવા લાગી.^{૩૩} કોરડાના ઝપેટા પડ્યાથી અને અહીં-તહીંથી એને બાંધી લેવામાં આવ્યાથી તેની આંખ ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગઈ. તેને અત્યંત ક્રોધ ચઢી આવ્યો.^{૩૪} સર્વોંગે ક્રોધથી વ્યાપ્ત થતી તે મધ્યાહ્નના સૂર્યની જેમ તપવા લાગી. પૂંછડેથી તેણે વારંવાર ભયંકર અંગારવર્ષા કરવા માંડી.^{૩૫} તેણે પૂંછડામાંથી પ્રહલ્લેવો, અવાડામાંથી દ્રાવિડો અને શંકોને, ચોનિલાગ-માંથી યવનોને અને છાણમાંથી અનેક શખરોને ઉત્પન્ન કર્યા.^{૩૬} વળી, મૂત્રમાંથી તેમજ પડખાં-માંથી તેણે બીજા શખરો, પીટ્ટો, કિરાતો, યવનો, સિંહલો, બર્બરો, ખસો, ચિખુડા, પ્રતિન્દો,

ચીનાઓ, દૂણા અને કેરલોને સન્માન્યાં. તે ગાયે
દ્રીણમાંથી અનેક જાતના શ્વેચ્છાને પણ પેદા
કર્તા. ૩૭,૩૮ આમ તેણે ઉત્પન્ન કરેલા તે વિવિધ
ખખતરવાળા અને જાતજાતનાં શસ્ત્ર ધારનારા એ
અનેક શ્વેચ્છાસમૂહોનાં મત મહાસૈન્યોએ વિશ્વા-
મિત્રના દેખતાં જ ઘેરા ધાડ્યો. વિશ્વામિત્રનો
એકએક જોદ્ધો આ પાંચપાંચ અને સાતસાત
શ્વેચ્છાથી ઘેરાઈ ગયો. ૩૯, ૪૦ ભયંકર અશ્વવૃદ્ધિથી
હણાઈ જતું વિશ્વામિત્રનું તે સૈન્ય ત્રાસ પામી
ગયું અને તેમના દેખતાં જ ચારેકાર નાસવા
લાગ્યું. ૪૧ હે ભરતોત્તમ ! ત્યાં વસિષ્ઠના કાપેલા
સૈનિકોને હાથે વિશ્વામિત્રના કાઈ પણ સૈનિકના
પ્રાણ અળગા થયા નહિ. તે ગાયે તો માત્ર તે
સકલ સેનાને દૂર જ ભગાડી દીધી. ત્રણ ચોજન
પાછું ધકેલાયેલું વિશ્વામિત્રનું તે સૈન્ય ચીસો પા-
ડતું હતું અને ભયનું માથું કાઢને રક્ષક તરીકે
મેળવી શક્યું નહિ. બ્રહ્મતેજનો તે મહાન આશ્ચ-
ર્યકારી પ્રભાવ જોઈને વિશ્વામિત્રને ક્ષાત્રભાવ
ઉપરથી મન જાડી ગયું. પછી તે આ વાક્ય
બોલ્યા. ' ધિક્કાર છે ક્ષત્રિયના બલને ! બ્રહ્મતેજનું
બલ જ સાચું બલ છે. ૪૨-૪૫ આમ બળાબળ-
નો વિચાર કરીને તેમણે તપને જ નિશ્ચયપૂર્વક
પરમ બળ માન્યું. તેમણે સમૃદ્ધ રાજ્યને અને
ઝળહળતી રાજલક્ષ્મીને ત્યજી દીધાં. ૪૬ ભોગોને
પૂઠે કાઢી તેમણે તપમાં જ મન પરોવ્યું. પછી
તપથી તે સિદ્ધિને પામ્યા અને તેજથી સર્વ લોકો-
ને વ્યાપ્ત કર્યા. ૪૭ તેમણે બ્રાહ્મણત્વ મેળવ્યું
અને પ્રદીપ્ત તેજથી તે સૌને તાપ આપવા
લાગ્યા. ત્યારથી તે કૌશિક વિશ્વામિત્ર ઇન્દ્રની
સાથે સોમપાન કરવા લાગ્યા. ૪૮

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-તર્જત
ચૈત્રરથપર્વમાં ' વસિષ્ઠાખ્યાને વિશ્વા-
મિત્રપરાલવ ' નામનો અધ્યાય

૧૭૫ મો સમાપ્ત

કૌશિકે કૌરવતપસી ચપેયે શૌર્યમીચ્છતે ।

અધ્યાય ૧૭૬ મો

વસિષ્ઠચરિત્ર તથા કલ્માપવાદ
રાજની કથા

॥ ગંધર્વ ઉવાચ ॥

કલ્માપવાદ હત્યેવં લોકે રાજા વમૂવ હ ।

ઈક્ષ્વાકુર્વંશજઃ પાર્થ તેજસાસદશો મુવિ ॥ ૧ ॥

ગંધર્વ બોલ્યોઃ-હે પાર્થ ! પૃથ્વીમાં

અબ્દેક તેજસ્વી કલ્માપવાદ નામે એક રાજા આ
લોકમાં ઈક્ષ્વાકુવંશમાં થયો હતો. ૧ તે રિપુ-
મર્દન રાજા કાઈ એક વાર મૃગયા માટે નગર-
બહાર નીકળ્યો અને મૃગો અને વશાહોને
વીંધતો ધૂમવા લાગ્યો. ૨ ત્યાં તે મહા ધોર વનમાં
તેણે અનેક ગંડાઓને માર્યા. આમ ધણો વધ
કરીને થાકી જતાં તે રાજા મૃગયાથી નિવૃત્ત થયો. ૩
તે પહેલાં પ્રતાપી વિશ્વામિત્રે તેને યજ્ઞમાન કરવા
ઇચ્છ્યો હતો. ત્યાં તરસથી અને ભૂખથી અક-
ળાઈ રહેલા યુદ્ધમાં અજિત એવા તે રાજાએ
એક જ માણસ એદીવખતે જઈ શકે એવી
કડીએ ચાલી રહેલા વસિષ્ઠના કુલને વધારનાર,
મહાત્મા વસિષ્ઠના સો પુત્રોમાંના સૌથી મોટા
મહાભાગ્યશાળી મહાત્મા અને ઋષિઓમાં
શ્રેષ્ઠ તે વસિષ્ઠપુત્ર શક્તિમુનિને સામેથી આવતા
બોલ્યા. ૪-૬ એ રાજાએ તેમને કહ્યું: ' તમે અમારા
માર્ગમાંથી ખસી જાઓ. ' ત્યારે, ઋષિએ મીઠી
વાણીમાં તેને સમજાવતાં કહ્યું કે, ' હે મહારાજ !
સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોમાં એ સનાતનધર્મ કહ્યો છે કે,
બ્રાહ્મણોને રસ્તો આપવો એ રાજાનો ધર્મ છે. ૭-૮
આમ તેઓ માર્ગ માટે બોલ બોલવા લાગ્યા અને
એકબીજાને ' હટો, હટો, ' એમ કહેવા લાગ્યા. ૯

જલેચ વાચિ માધુર્યે વીજસંસ્કારસંકારાત્ ॥

બીજા અને સંસ્કારનો મેળમેળ થવાથી વિશ્વા-
મિત્રમાં ફરતા તથા તપ બંધે હતા, કહ્યુંમાં શૌર્ય અને
બીરપણું હતું તથા તે કારણથી જ બલ મનુષ્યની
વાણીમાં મીઠાશ હોય છે.

—ગણેશ

ધર્મની મર્યાદામાં રહેલા ઋષિ તો જિજ્ઞાસુ રહ્યા અને ખસ્યા જ નહિ. રાજાએ પણ માન અને ક્રોધને વશ થઈ મુનિને માર્ગ આપ્યો નહિ. ^{૧૦} આ રીતે ઋષિએ માર્ગ ન છોડ્યો, એટલે તે રાજાએ રાક્ષસની જમ મોહમાં મુનિને કારડાથી માર્યા. ^{૧૧} પછી કારડાના સપાટાથી ધવાયેલા તે મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠપુત્રે ક્રોધમાં મૂર્ચ્છિત થઈને તે નૃપોત્તમને શાપ આપ્યો કે, ^{૧૨} 'હે નૃપાધમ! તું રાક્ષસની જમ અમને તપસ્વીને મારે છે, તો આજથી તું પુરુષભક્ષી રાક્ષસ થશે. ^{૧૩} તું મનુષ્ય-માંસનો લોભિયો થઇને આ પૃથ્વીમાં ભટકશે. હે નીચ રાજા! આલ્યો જ.' તપોબળયુક્ત શક્તિએ આમ કહીને રસ્તો છોડી દીધો. ^{૧૪} પૂર્વે, કલ્માપપાદ રાજાના યજ્ઞને નિમિત્તે વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ વચ્ચે વેર બંધાયું હતું, તેથી આ વખતે વિશ્વામિત્ર તે રાજા પાસે આવી પહોંચ્યો. ^{૧૫} હે પાર્થ! રાજા અને શક્તિ વિવાદ કરતા હતા, ત્યારે ઉગ્ર તપવાળા પ્રતાપી વિશ્વામિત્ર તેમની સમીપમાં જઈ પહોંચ્યા. ^{૧૬} ત્યારે તે નૃપશ્રેષ્ઠ કલ્માપપાદે વસિષ્ઠના જવા શક્તિઋષિને વસિષ્ઠ ઋષિના પુત્ર તરીકે જાળવ્યા. ^{૧૭} ત્યાં હે ભારત ! વિશ્વામિત્રે પોતાની જાતને ગોપવી દીધી અને પોતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાએ તે બંનેને ભમાવવા લાગ્યા. ^{૧૮} તે શક્તિએ આમ શાપ આપ્યો, ત્યારે તે નૃપોત્તમ એ શક્તિને પ્રસન્ન કરવા સારુ તેને પૂજતો પૂજતો શરણે ગયો. ^{૧૯} હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! રાજાનો એ ભાવ જાણીને વિશ્વામિત્રે એક રાક્ષસને રાજાના દેહમાં પેસવા આજ્ઞા કરી. ^{૨૦} એટલે, તે વિપ્રર્ષિના શાપને લીધે તેમજ વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાને કારણે કિંકર નામના રાક્ષસે એ રાજાના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો. ^{૨૧} હે અરિદમન ! મુનિશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્ર પણ તે રાજાને કબજે કરેલો જાણીને તે સ્થાનેથી ચાલ્યા ગયા. ^{૨૨} હે પાર્થ ! હવે શરીરમાં પેટેલા તે રાક્ષસને લીધે તે રાજા ઘણો

પીડાવા લાગ્યો અને તેને કશી જ મુશ્કેલ ન રહી. ^{૨૩} પછી કોઈ એક ક્ષુધાર્ત બ્રાહ્મણ તે વનમાં નીકળ્યો હતો તેણે તે રાજાને જોયો અને તેની પાસે માંસયુક્ત ભોજન માગ્યું. ^{૨૪} કલ્માપપાદ રાજાએ તે મિત્રસહ બ્રાહ્મણને કહ્યું: 'હે બ્રહ્મણ! બેસો. તમે અહીં જ બે ઘડી રાહ જુઓ. ^{૨૫} નિવૃત્ત થઈને હું તમને તમારું ઇચ્છિત ભોજન આપીશ.' આમ કહીને તે રાજા ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને તે દ્વિજોત્તમ ત્યાં જ જોમો રહ્યો. ^{૨૬} હે પાર્થ ! પછી, તે મહાનુભવ રાજા યથેચ્છ રીતે સુખપૂર્વક વિચરીને તથા પરવારીને અંતઃપુરમાં પેઠો. ^{૨૭} પછી અડધી રાત્રે જાગીને તેણે એકદમ રસોઈયાને બોલાવરાવ્યો. બ્રાહ્મણને પોતે આપેલી પ્રતિજ્ઞા સંભારીને રાજાએ તેને કહ્યું: ^{૨૮} 'વનભાગમાં એક અનાથી* બ્રાહ્મણ મારી વાટ જુએ છે, ત્યાં જઈને તેને તું માંસયુક્ત ભોજન જમાડ. ^{૨૯}

ગંધર્વ બોલ્યો:—રસોઈયાને આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું, પણ રસોઈયો ક્યાં ચે માંસ મેળવી ન શક્યો, એટલે વ્યથાયુક્ત થયો અને તેણે રાજાને એ હકીકત જણાવી. ^{૩૦} રાક્ષસના આવેશવાળા રાજાએ તો કંઈ સમજ્યા કે વિચાર્યા વિના રસોઈયાને વારંવાર કહ્યું કે, 'તો તો, તું એને નરમાંસથી જમાડ.' ^{૩૧} આથી રસોઈયો 'ભલે એમ' કહીને વધ્ધધાતીએને ઘેર ગયો અને નિર્ભયતાથી એકદમ નરમાંસ લઈ આવ્યો. ^{૩૨} તે માંસને વિધિપૂર્વક સંસ્કારીને અને તેને અન્નની સાથે મેળવીને તેણે તરત જ તે ભખ્યા તપસ્વી બ્રાહ્મણને આપ્યું. ^{૩૩} તે દ્વિજવરે તે અન્નને સિદ્ધ દષ્ટિએ જોઈ લીધું અને ક્રોધથી નેત્રોને વ્યાકુળ કરીને કહ્યું કે, 'આ ભોજન અબોન્ય છે. ^{૩૪}

બ્રાહ્મણ બોલ્યો:—તે અધમ રાજા મને અબોન્ય અન્ન આપે છે, તેથી તે મૃદને નર-માંસમાં જ લાલસા રહેશે. ^{૩૫} પૂર્વે શક્તિમુનિએ

હયુ હતું તેમ જ થશે. માણસના માંસનો લાલ્લુ રહી, સૌ પ્રાણીઓને ઉદ્દેગ આપનારો થઈ, તે આ પૃથ્વીમાં ભટક્યા કરશે.^{૩૬} આ રીતે બીજી વાર શાપ થવાથી રાજાનો તે આગલો શાપ બળવાન થયો. રાક્ષસના બલાવેશવાળો તે રાજા હવે ભાન વિનાનો થઈ ગયો.^{૩૭} આમ હે ભારત! રાક્ષસે તેની બુદ્ધિ હરી લીધી હતી, એટલે તે નૃપવર શક્તિને જોઈને તત્કાલ બોલ્યો:^{૩૮} 'તે મને આવો અયોગ્ય શાપ આપ્યો છે, તો હું હવે તારાથી જ માણસોને ખાવાનું આરંભું છું.'^{૩૯} આમ કહીને, તેણે નરતજ તે શક્તિના પ્રાણ અળગા કરી નાખ્યા અને વાઘ જમ ઇચ્છેલા પશુને ખાઈ જાય, તેમ તેને ખાઈ ગયો.^{૪૦} તે શક્તિને મરેલો જોઈને વિશ્વામિત્ર દ્રી દ્રીને તે રાક્ષસને વસિષ્ઠના પુત્રોના ભક્ષણ માટે પ્રેરવા લાગ્યા.^{૪૧} એટલે મહાત્મા વસિષ્ઠના શક્તિથી નાના તે પુત્રોને જમ ખિજાયેલો સિંહ તુચ્છ હરણને ખાઈ જાય તેમ તે ખાઈ ગયો!^{૪૨} વિશ્વામિત્રે આ પુત્રોને મરાવ્યા છે એમ વસિષ્ઠે બહુ યુ, ત્યારે જમ મહાપર્વતો ધરતીને ધારણ કરી રાખે છે, તેમ તેમણે તે શોકને ધારણ કરી રાખ્યો.^{૪૩} તે મુનિવરે આત્મવિનાશનો વિચાર કર્યો, પણ તે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ મુનિએ કૌશિકના નાશનો વિચાર પણ ન કર્યો.^{૪૪} તે ભગવાન ઋષિએ પોતે મેરુ શિખર ઉપરથી પડતું મૂક્યું, પણ તે તો તે ગિરિની શિલા ઉપર બેસે રૂના ઢગલામાં પડ્યા હોય તેમ થયું.^{૪૫} હે પાંડવ! આમ પડવાથી જ્યારે તેઓ મરણવશ ન થયા, ત્યારે તે ભગવાને મહાવનમાં ભણૂકતા અગ્નિમાં ઝંપલાવ્યું.^{૪૬} પણ હે શત્રુના સમિધથી ઝળઝળી રહેલા અગ્નિએ તેમને ન ખાળ્યા. પ્રદીપ્ત થઈ રહેલો તે અગ્નિ ત્યારે શીતલ થઈ ગયો.^{૪૭} આથી શોકથી ઘેરાયેલા તે મહા-મુનિએ સમુદ્રને જોયો અને ગળે ભારે શીલા ખાંધીને તેમણે જળમાં ઝંપલાવ્યું. તે સમુદ્રે પણ

મોજાની લહેરો વડે તે મહામુનિને ડાંકા પર લાવીને મૂક્યા.^{૪૮} આમ શ્રેષ્ઠ વ્રતવાળા તે વિપ્ર ક્રમે ય મરણ ન મેળવી શક્યા, ત્યારે તેઓ દુઃખી થિતે દ્રી આશ્રમે આવ્યા.^{૪૯} ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત ચૈત્રરથપર્વમાં વસિષ્ઠાખ્યાને 'વસિષ્ઠશોક' નામનો અધ્યાય ૧૭૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૭ મો

વસિષ્ઠી સૌદાસપુત્રની ઉત્પત્તિ

॥ ગંધર્વ ઉવાચ ॥

તતો દ્વપ્તાશ્રમપદં રહિતં તૈસ્મૈર્મુનિઃ ।

નિર્જગામ સુદુઃસ્વાર્તઃ પુનરપ્યાશ્રમાત્તતઃ ॥ ૧ ॥

ગંધર્વ બોલ્યો:-પછી મુનિ પોતાના આશ્રમને તે પુત્રો વિના સૂતો જોઈને દ્રી અત્યંત દુઃખી થયા અને આશ્રમ બહાર ચાલ્યા ગયા.^૧ હે પાર્થ! તેમણે વર્ષાકાલે નવજળથી છલાછલ ભરેલી અને તીર ઉપરનાં અનેકવિધ વૃક્ષોને ખેંચી જતી એક નદી જોઈ.^૨ હે કૌરવનંદન! દુઃખાવિષ્ઠ થયેલા એ ઋષિને દ્રી ચિન્તા થઈ

કૌશિકઃ કૃત્રિમો વિપ્રો જન્મેસ્પાયે શતં મુનીન્ ॥

જાતિવિપ્રો વસિષ્ઠસ્તુ ક્ષેદિતોઽપિ ક્ષમાપરઃ ॥ નીં

બનાવટી વિશ્વામિત્રે અલ્પ કારણને માટે સો મુનિનો વધ કર્યો અને જન્મથી વિપ્ર એવા વસિષ્ઠ તો બેઠ પમાડાતાં પણ ક્ષમાપરાપણ જ રહ્યા. (યુષ્કર્મથી જાતિ માનનારાએ આ ઉપરથી ઘડો લેવો જોઈએ.)^૧

વસિષ્ઠસ્ય શતં પુત્રાન્નાશયમાલકૌશિકઃ ।

નૈનંવચાધિરે વ્રહ્મહત્યાસ્તાસ્તપસો ઘલાત્ ॥

વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠના સો પુત્રોને મારી નાખ્યા, તો પણ તેને તેના તપના બચને લીધે બ્રહ્મહત્યા પીડી શકી નહિ. ^૨

પ્રાજ્ઞઃ ચલાદિંતો દેહં સંત્યક્ષતિ ન તુ ક્ષમાં ।

ન શદાપ વસિષ્ઠો હિ પુવ્વજનમપિ કૌશિકમ્ ॥

બલ મનુષ્યથી પીડાયેલા વિવેકી પુરવ પોતાનો દેહ છોડી દે છે, પણ ક્ષમાને ત્યજતો નથી. દૃષ્ટાંત-વસિષ્ઠ પોતાના પુત્રોને હણવારા વિશ્વામિત્રને પણ શાપ આપ્યો નહિ. ^૩

—મણેશ

આવી અને વિચારવા લાગ્યા કે, 'આનાં પાણીમાં પડું.'^{૧૩} તે અતિદુઃખિત મહાસુનિએ પોતાના શરીરને મજબૂત રસીઓથી સખત બાંધી દીધું અને પોતે એ મહાનદીના જલમાં પડતું મૂક્યું.^{૧૪} પણ હે શત્રુસંન્યતનાશન! નદીએ તો ઋષિના પાશો કાપી નાખ્યા અને તેમને બંધનમુક્ત કરી જમીન ઉપર મૂક્યા.^{૧૫} આમ પાશમુક્ત થયેલા તે મહાન ઋષિ બહાર આવ્યા; આથી તે મહર્ષિએ તે નદીનું 'વિપાશા' નામ પાડ્યું.^{૧૬} તેમનું મન શોકમાં જ રહ્યું અને તેઓ ક્યાં થે એકઠામ રહ્યા નહિ. તેઓ પર્વતો, નદીઓ અને સરોવરો ઉપર ધૂમ્યા.^{૧૭} એવામાં ઋષિએ પ્રયંડ મગરવાળી ભયંકર હેમવતી નદી જોઈ, ત્યારે કૂરીને તેમણે તેના જલમાં ડૂબાવ્યું.^{૧૮} તે શ્રેષ્ઠ નદીને એ વિપ્ર અગ્નિના જવા લાગ્યા, એટલે તે પોતે સો કૂંટામાં ફોડવા લાગી. આ કારણે તે 'શતક્ર' નામે પ્રસિદ્ધ થઈ.^{૧૯} આ પ્રમાણે પોતાને જમીન ઉપર રહેલા જોઈને, તેમણે પોતે પોતાની જાતને કહ્યું: 'અરે, હું મરી ચ શકતો નથી.' આથી, તે કૂરી આશ્રમે ગયા.^{૨૦} વિવિધ પર્વતો અને અનેકવિધ દેશોમાં યઈ, તે આશ્રમે આવતા હતા, ત્યારે અદશ્યન્તી નામની તેમની પુત્રવધૂ તેમની પાછળ આવતી હતી.^{૨૧} નજીક થતાં ઋષિએ પરિપૂર્ણ અશ્ર્વાળો તથા છ અગોથી વિભૂષિત થયેલો વેદાધ્યયનનો ઘોષ પાછળથી આવતો સાંભળ્યો. તે બોલ્યા: 'આ કાણુ મારી પાછળ આવી રહ્યું છે?' તે પુત્રવધૂએ ઉત્તર આપ્યો: 'હે મહાભાગ! એ તો હું અદશ્યન્તી શક્તિની તપોયુક્ત તપસ્વિની પત્ની છું.'^{૨૨-૨૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એટા! પૂર્વે શક્તિનો મેં અંગસહિત વેદનો જ ધ્વનિ સાંભળ્યો હતો, તેના જોડે આ દોનો સંગવેદનો ધ્વનિ છે!^{૨૪} અદશ્યન્તી બોલી:—હે સુને! તમારા પુત્ર

શક્તિનો મારી ઈશમાં જન્મેલો આ પુત્ર છે. અહીં બાર વરસથી તે વેદોને ભણી રહ્યો છે.^{૨૫} ગંધર્વ બોલ્યો:—હે પાર્થ! તેણે આમ કહ્યું, એટલે શ્રેષ્ઠ ભાગ્યવાળા વસિષ્ઠ ઋષિ આનંદ પામ્યા અને 'મારે વંશ છે' એમ બોલી મૃત્યુના વિચારથી નિવૃત્ત થયા.^{૨૬} હે નિષ્પાપ! તેઓ પુત્રવધૂ સાથે આમ પાછા આવતા હતા, ત્યારે તેમણે નિર્જન અરણ્યમાં કલ્પાપપાદને બેઠેલો જોયો.^{૨૭} હે ભારત! ઉગ્ર રાક્ષસના આવેશવાળો તે રાજા તેમને જોતાં જ ક્રોધે જાછળી જાક્યો અને સુનિને ખાઈ જવા ધસ્યો.^{૨૮} એ કૂરકર્મવાળાને સામે જોઈને અદશ્યન્તીએ વસિષ્ઠને બચ્ચી બ્યાકુલ થયેલી વાણીમાં કહ્યું કે,^{૨૯} 'હે ભગવન્! જાણે યમરાજ ઉગ્ર દંડ ધારણ કરીને આવતા હોય, તેમ તે ભયંકર રાક્ષસ દંડો લઈને અહીં સામેથી આવી રહ્યો છે.^{૩૦} હે સર્વ વેદોના શ્રેષ્ઠ જ્ઞાતા! હે મહાભાગ! પૃથ્વી-માં તમારા સિવાય કોઈ બીજો એને આજ વારી શકે એમ નથી.^{૩૧} હે ભગવન્! એ ભયંકર દેખાવવાળા પાપિયાથી તમે મારું રક્ષણ કરો. નિઃશંસય આ રાક્ષસ અહીં આપણુ ખનેને ખાઈ જવા ધારી રહ્યો છે.'^{૩૨}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—દીકરી! બીજ નહિ. આ રાક્ષસથી કોઈ રીતે બીવું નહિ. જનાથી તું ભય ઉપસ્થિત થયેલો માને છે, તે આ રાક્ષસ નથી.^{૩૩} આ તો વીર્યવાન પૃથ્વીપ્રસિદ્ધ રાજા છે. તે આ અતિ ભયંકર રૂપે આ વનભાગમાં વસે છે.^{૩૪}

ગંધર્વ બોલ્યો:—હે ભારત! તેને છલંગ ભરતો જોઈને, તેજસ્વી ભગવાન વસિષ્ઠ ઋષિએ તેને માત્ર હુકાર કરીને વાગ્યો.^{૩૫} પછી તેમણે તેના ઉપર મંત્રથી પવિત્ર કરેલું જળ છાંટ્યું અને ચોગ્રપ્રભાવથી તે રાજાને શાપમુક્ત કર્યો. પર્વકાલે જમ સૂર્ય રાહુથી પકડાય છે, તેમ તે રાજા વસિષ્ઠપુત્રના તેજથી બાર વર્ષથી શાપે ઘેરાયેલો હતો.^{૩૬,૩૭} આમ, રાક્ષસથી મુક્ત

યતાં તે રાજા જમ સૂર્યદેવ સંધ્યાની વાદળીનું
રંજન કરે, તેમ તે મહાવનને પોતાના તેજથી
રંજન કરવા લાગ્યો. ^{૨૯} ત્યાં તે વખતે, ભાન
આવતાં તે રાજા ઋષિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠને બે હાથ
જોડી વંદન કરી રહ્યો અને આ પ્રમાણે
બોલ્યો. ^{૩૦} 'હે મહાભાગ! હું તમારો યજમાન
સૌદાસ છું. હે મુનિવર! તમને આ વખતે જ
છટ હોય તે કહેા. આપની શી ઇચ્છા છે?' ^{૩૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યો:—મારું છટ હતું, તે તો
યથાકાલે થઈ ગયું.* તું જ, રાજ્યશાસન કરે,
અનાદર ન કરીશ. ^{૩૨}

રાજા બોલ્યો:—હે મહાભાગ! કદી પણ હું
શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણને અપમાન આપીશ નહિ. તમારી
આજ્ઞામાં રહીને હું બ્રાહ્મણને રૂડી રીતે પૂજીશ.
હે સર્વ વેદજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ! હે દ્વિજોત્તમ! હું
તમારી પાસેથી તે મેળવવા ઇચ્છું છું, જ્યાં
'કરીને હું ઇક્ષ્વાકુવંશના ઋણમાંથી મુક્ત થઈ
શું'. ^{૩૩,૩૪} હે શ્રેષ્ઠ! ઇક્ષ્વાકુકુલની વૃદ્ધિ માટે
તમે મને શીલ, રૂપ અને શુભથી યુક્ત એવો
છટ પુત્ર આપવાને યોગ્ય છો. ^{૩૫}

ગંધર્વ બોલ્યો:—સત્યપ્રતિજ્ઞા દ્વિજવર
વસિષ્ઠે તે મહાયાપધારી રાજાને ત્યાં ઉત્તર
આપ્યો કે, 'ભલે, આપીશ. ^{૩૬} પછી હે અર્જુન!
યોગ્ય કાળે વસિષ્ઠ તે રાજા સાથે જો લોકપ્રસિદ્ધ
અયોધ્યાનગરીમાં ગયા. ^{૩૭} દેવો જમ ઇંદ્રની સામે
જય, તેમ આનંદમાં આવેલા સર્વ પ્રજાજનો
તે પાપરહિત થયેલા મહાત્મા રાજાની સામે
ગયા. ^{૩૮} આમ તે માનવરાજ, ઘણે લાગે ગાળે,
પુણ્ય લક્ષણવાળી તે નગરીમાં મહર્ષિ વસિષ્ઠ
સાથે પ્રવેશ કર્યો. ^{૩૯} અયોધ્યાવાસી જનોએ પુરો-
'હિત સાથે તે રાજાને ઉદય પામતા સૂર્યની જમ
પણ હે મનુષ્યેન્દ્ર! બ્રાહ્મણનો તું ક્યારેય પણ

એયો. ^{૪૦} શરદઋતુમાં ઉદય પામતો શીતાંશુ ચંદ્ર
જમ આકાશને શોભાથી ભરી દે છે, તેમ તે શ્રેષ્ઠ
લક્ષ્મીવાને તે અયોધ્યાને લક્ષ્મીથી ભરી દીધી. ^{૪૧}
વાળેલા અને છાંટેલા રસ્તાઓવાળા તથા પતાકા
અને ધનજોથી શોભી રહેલા તે ઉત્તમ નગરે
તેના મનને અત્યંત આનંદ પમાડ્યો. ^{૪૨} હે
કુરુનંદન! ત્યારે, સંતુષ્ટ અને પુષ્ટ માણસોથી
ભરેલી તે નગરી ઇંદ્રથી જમ અમરાવતી શોભે
તેમ તેનાથી શોભી રહી. ^{૪૩} રાજર્ષિએ તે ઉત્તમ
નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે રાજાની રાણીએ તેની
આજ્ઞાથી વસિષ્ઠની ઉપાસના કરવા માંડી. ^{૪૪}
પરમભાગ ઋષિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠ મહર્ષિએ નિયમ-
પૂર્વક તે રાણી સાથે દિવ્ય વિધિએ સંગ કર્યો. ^{૪૫}
આથી જ રાણીને ગર્ભ રહ્યો. ત્યારે રાજાએ
તે મુનિશ્રેષ્ઠને અભિવંદન કર્યાં. પછી વસિષ્ઠ
મુનિ પોતાના આશ્રમે ચાલ્યા ગયા. ^{૪૬} લાંબો
સમય જવા છતાં પણ ન્યારે રાણીને ગર્ભનો
પ્રસવ ન થયો, ત્યારે તે યશસ્વિનીએ પોતાની
દુખને અશ્મ(પથ્થર)થી દૂર્યું. ^{૪૭} આ રીતે
બાર વર્ષે રાજર્ષિ અશ્મક નામે તે પુરુષશ્રેષ્ઠ
અવતર્યો. તેણે પૌત્ર્ય નામનું નગર વસાવ્યું. ^{૪૮}
ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
ચૈત્રરથપર્વમાં 'સૌદાસપુત્રોત્પત્તિ' નામ-
નો અધ્યાય ૧૭૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૮ મો

વસિષ્ઠે કહેલું 'ઔર્વનું' ઉપાખ્યાન

॥ ગંધર્વ ઉવાચ ॥

આશ્રમસ્થા તતઃ પુત્રમદૃશ્યંતી વ્યજાયત ।

શક્તેઃ કુલકરં રાજન્ દ્વિતીયમિવશક્તિનમ્ ॥૧॥

ગંધર્વ બોલ્યો:—હે રાજાન! પછી આશ્ર-
મમાં રહેલી અદૃશ્યન્તીએ શક્તિના કુલને વધા-
રનાર બીજ શક્તિ જવા એક પુત્રને જન્મ
આપ્યો. ^૧ હે ભરતોત્તમ! તે મુનિવર વસિષ્ઠ
લગવાને પોતે જ તે પૌત્રની જાતકર્માદિ ક્રિયા-

વિરદ લક્ષણોની આ ઉક્તિ છે અર્થાત તે જ
રાક્ષસી આવેશમાં મારા સો પુત્રોને લક્ષણ કર્યા છે,
તો હવે તું શું છટ કરવાનો છે, એ ભાવ છે.

ઓ કરી.^૧ તે ગર્ભમાં હોતો, ત્યારે મુનિ વસિષ્ઠ પરાસુ (પ્રાણમુક્ત) થવાના નિશ્ચય ઉપર હતા, આથી તે લોકમાં પરાશર (પરાસુ-મરણ માટે નિશ્ચયી અને આશાસન-આશ્વાસન-આપનાર) કહેવાયા.^૨ તે ધર્માત્મા વસિષ્ઠ મુનિને પોતાના પિતા માનતા અને જન્મથી માંડીને તે તેમના તરફ પિતાની જમ જ વર્તતા.^૩ હે પરંતપ કૌન્તેય ! એક વાર માતા અદશ્યન્તીની સમક્ષમાં તેણે વિપ્રપિં વસિષ્ઠને 'પિતાજી' કહી બોલાવ્યા.^૪ 'પિતાજી' એ પરિપૂર્ણ અર્થવાળું તેનું મધુર વચન સાંભળતાં અદશ્યન્તીની આંખો આંસુથી છલકાઈ આવી અને તે તેને કહેવા લાગી કે, 'હે તાત ! આ તારા પિતાના પિતાને તું 'તાત ! તાત !' રખે કહેતો. તારા તાતને તો રક્ષક વનમાં ખાઈ ગયો છે.^૫ હે નિર્દોષ ! તું જમને તારા પિતા માને છે, તે તારા પિતા નથી. એ આર્થ તો તારા યશસ્વી પિતાના પિતા છે.^૬ માતાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તે સત્યવાદી મહાત્મા ઋષિવર પરાશર દુઃખાતુર થઈ ગયા અને તેમણે સર્વ લોકના વિનાશનો નિશ્ચય કર્યો.^૭ તેણે મનમાં આવો નિશ્ચય કર્યો, ત્યારે મહાતપસ્વી, શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા, પરિણામદર્શી અને મહાત્મા મિત્રાવરણપુત્ર વસિષ્ઠ ઋષિએ તેને જ હેતુથી વાર્તા તે તમે સાંભળો.^૮

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-પૂર્વે કૃતવીર્ય નામે એક વિષ્ણાત પૃથ્વીપાલ હોતો. આ લોકમાં તે રાજ વેદવેત્તા ભૃગુઓનો યજમાન હોતો.^૯ હે બેટા ! તે પૃથ્વીનાથે સોમયજ્ઞને અતઃ અગ્રભોક્તા બ્રાહ્મણોને ધન અને ધાન્યથી ભર્યા કર્યા.^{૧૦} પછી તે નરપતિસિંહ સ્વર્ગે જતાં, તેના વંશજોને દ્રવ્યની જરૂર પડી.^{૧૧} એટલે ભૃગુઓ પાસે ધન છે એમ જાણીને, તે સર્વ રાજ્યો ભાગવવડાની પાસે ચાલવા માટે ગયા.^{૧૨} તે વખતે ક્ષત્રિયોથી ભય જાણીને કેટલાક ભૃગુઓએ અખટ ધનને ભોંય-

માં દાટી દીધું, તો કેટલાકાએ બ્રાહ્મણોને આપી દીધું.^{૧૩} વળી, હે પુત્ર ! કાર્તિક ભૃગુઓએ તે ક્ષત્રિયોને માગ્યા. પ્રમાણે ધન આપ્યું. હે વત્સ ! પછી કાર્તિક કારણસર એકાદ ક્ષત્રિયે દ્વેષગ્રાથી ભોંયનું પડ ખોદવા માંડ્યું, તો એક ભૃગુના ઘરમાંથી તેને ધન મળી આવ્યું.^{૧૪} સૌ ક્ષત્રિયોત્તમોએ સાથે રહીને તે ધન ભેળું. આથી શરણે આવેલા તે ભૃગુઓને તે મહા ધનુર્ધરીઓએ ક્રોધપૂર્વક હુતકારી કાઢ્યા.^{૧૫} તે મહાધનુર્ધરા સર્વ ભૃગુઓને તીક્ષ્ણ બાણોથી ઢણી નાખવા લાગ્યા. ગર્ભમાં રહેલા ભૃગુવંશજોને પણ છેદતા તે આખા ભૂમંડલમાં ધૂમવા મંડ્યા.^{૧૬} આ રીતે ભૃગુઓનો ઉગ્રદેહ થવા લાગ્યો, ત્યારે ભૃગુપત્નીઓ ભયની મારી વિકટ હિમાયજ્ઞમાં ભરાઈ ગઈ.^{૧૭} તેમનામાંની એક સુદરીએ પોતાના સ્વામીના કુલની વૃદ્ધિ માટે પોતાના મહાતેજસ્વી ગર્ભને ભયને લીધે પોતાની એક અંધમાં ધારણ કરી રાખ્યો.^{૧૮} તે ગર્ભની વાત જાણીને એક ભયવસ્ત બ્રાહ્મણીએ ઝટ એકલી ક્ષત્રિયો પાસે જઈને તેની ખબર આપી દીધી.^{૧૯} આથી, તે ક્ષત્રિયો એ ગર્ભને મારી નાખવાને માટે સજ્જ થઈને ત્યાં ગયા, તો તેમણે પોતાના તેજથી ઝળહળી રહેલી તે બ્રાહ્મણીને ભેડી.^{૨૦} એટલામાં તે ગર્ભ બ્રાહ્મણીની અંધ બેદીને બહાર નીકળ્યો અને મધ્યાહનના સૂર્યની જમ તેણે ક્ષત્રિયોની દહિને ફરી લીધી.^{૨૧} આમ, તેઓ આંખ વિનાના થયા અને પર્વતનાં વિકટ સ્થાનોમાં ભટકવા લાગ્યા.^{૨૨} પછી મોઢ પામેલા અને દહિ ખોઈ થેડેલા તે રાજ્યો ફરી દહિ મેળવવાને સારૂ તે અનિન્દિતા બ્રાહ્મણોને શરણે ગયા. વિમૂઢ થયેલા, દહિની ન્યોતિ વિનાના થયેલા અને દુઃખથી આતુર થયેલા તે શ્રાંત શિખાવાળા અગ્નિ જવા ક્ષત્રિયો એ મહાભાગ્યવતી બ્રાહ્મણીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.^{૨૩} 'આપ ભગવતીની કૃપાથી ક્ષત્રિયા આંખવાળા થઈ ધેર

અથ; અમે પાપકર્મીઓ નિવૃત્ત થઇને સાથે જઇએ. હે શેાભના! પુત્ર સાથે તમે અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. રાજાઓને ફરી દષ્ટિનો પ્રસાદ આપી તમે તેમને રક્ષવાને યોગ્ય છો. ૧૭૮.૭૯
 ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત ચૈત્રરથપર્વમાં 'ઔર્વેપાખ્યાન' નામનો અધ્યાય ૧૭૮ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭૯ મો

ઔર્વેના ક્રોધનું વારણ

॥ શ્રાણયુત્થાત્ ॥

નાહં શૂદ્ધામિ વસ્તાતા દૃષ્ટીર્નાસ્મિ રૂપાન્વિતા ।
 અયં તુ માર્ગવો નૂતનમૂરજઃ કુપિતોઽય વઃ ॥૧॥

બ્રાહ્મણી બોલી:-હે પુત્રો મેં તમારી દષ્ટિ કંઈ લીધી નથી, તેમ હું ક્રોધે પણ ભરાઈ નથી. પણ બંધમાંથી જન્મેલો આ ભાર્ગવ સાથે જ આજે તમારા ઉપર ક્રોધો છે. ૧ હે પુત્રો! એ સ્પષ્ટ છે, કે પોતાના હણાયેલા બંધુઓને સંભારીને આ મહાત્માએ તમારી દષ્ટિ હરી લીધી છે, એમાં સંશય નથી. ૨ હે વત્સો! તમે જ્યારે ગર્ભમાં રહેલા જૂથુઓને મારી રક્ષા હતા, ત્યારે મેં આ ગર્ભને સો વરસ સુધી મારી બંધમાં ધારણ કરી રાખ્યો હતો. ૩ જૂથુવંશનું ફરી પ્રિય કરવાની ઇચ્છાએ પડંગ સાથે અખિલ વેદોએ આ બાળક ગર્ભમાં હોતા ત્યારે જ એમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ૪ એ પિતૃઓના થયેલા વધને લીધે તે ક્રોધ વડે તમને હણવા ઇચ્છે છે. તેના દિવ્ય તેજ તમારી આંખોને ઝંખવી નાખી છે. ૫ તો, હે ભાઈઓ! તમે આ મારા ઉત્તમ પુત્ર ઔર્વની પ્રાર્થના કરો. તમારા પ્રણામથી પ્રસન્ન થઇને તે તમને દષ્ટિ આપશે. ૬

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-તેણે આમ કહ્યું, ત્યારે સર્વ રાજાઓ ઊજમાંથી જન્મેલા તે બ્રાહ્મણને કહેવા લાગ્યા કે, 'તમે પ્રસન્ન થાઓ.' અને તે

પ્રસન્ન થયા. ૭ તે શ્રેષ્ઠ વિપ્રર્ષિ ઊરુને ભેદીને જન્મ્યા હતા; તેથી તે 'ઔર્વ' ને નામે લોકપ્રસિદ્ધ થયા. ૮ રાજાઓ ફરી દષ્ટિ પામીને સ્વસ્થાને ગયા; અને ભાર્ગવસુનિ ઔર્વે સર્વ લોકને પરાભવ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૯ હે પુત્ર! તે મહાત્માએ પોતાનું સમગ્ર મન સર્વ લોકના વિનાશ માટે એકાગ્ર કર્યું. ૧૦ જૂથુઓનો બદલો લેવાની ઇચ્છાએ તે જૂથુનંદને સર્વ લોકના વિનાશ સારુ મહાન તપ કરવા માંડ્યું. ૧૧ પિતામહોને હર્ષ આપવા સારુ તેણે ઉગ્ર અને મહાન તપથી દેવો, અસુરો, તેમજ મનુષ્યોના સૌ લોકોને તપાવવા માંડ્યા. ૧૨ પછી, હે પુત્ર! તે કુલનંદનો વિચાર બળીને સૌ પિતૃઓ પિતૃલોકમાંથી આવીને તેને આ વચન કહેવા લાગ્યા. ૧૩

પિતૃઓ બોલ્યા:-હે ઔર્વ! તું તપમાં ઉગ્ર છે. તારા પ્રભાવ અમે પ્રત્યક્ષ જોયો છે. હે પ્રિય પુત્ર! તું તારો ક્રોધ ઉતારી નાખ. લોકો ઉપર તું પ્રસન્ન થા. ૧૪ બેઠા! તે સર્વ શુદ્ધાત્મા જૂથુઓએ તે વખતે હિંસા કરી રહેલા ક્ષત્રિયોના વધની ઉપેક્ષા કરી, તે કંઈ તેઓ અસમર્થ હતા એમ નહોતું. ૧૫ પણ હે બેઠા! લાંબી આવરદાથી જ્યારે અમને જ કંટાળો આવ્યો, ત્યારે અમે પોતે જ ક્ષત્રિયોને હાથે વધ માગી લીધો. ૧૬ ક્રોધે જૂથુના ધરમાં જ ધન દાટી દીધું હતું, તે પણ ક્ષત્રિયોને કોપાવવા ઇચ્છનારાઓએ વેર સળગાવવાને માટે દાટ્યું હતું. ૧૭ હે દ્વિજોત્તમ! સ્વર્ગને ઇચ્છનારા અમારે ધનને શું કરવું હતું? કેમકે, ધનપતિ કુબેર અમને પુષ્કળ ધન આપે છે. ૧૮ હે પુત્ર! જ્યારે મૃત્યુ અમને લેવાને સર્વ રીતે અશક્તિમાન થયું, ત્યારે અમે જ આ એક સારો માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો. ૧૯ હે બેઠા! આત્મધાતી માણસ શુભ લોકોને પામતો નથી. તેથી અમે વિચાર કરીને અમે બંને આત્મધાત કર્યો નહિ. ૨૦ હે વત્સ! તું આ જ કરવા ઇચ્છે છે, તે અમને પ્રિય નથી. સર્વ

લોકના પરભાવરૂપી પાપમાંથી તું તારું આ મન વાળી લે. ^{૧૧} હે તાત! તું ક્ષત્રિયોને મારીશ નહિ. હે પ્રિય પુત્ર! સાત લોકને હણીશ નહિ. તપ અને તેજને લાંછન આપનારા તારા બિઠેલા કોપનો તું નાશ કર. ^{૧૨}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત ઔરથપર્વમાં ‘ઔર્વવારણ’ નામનો અધ્યાય ૧૭૯ ઓ સમાસ

અધ્યાય ૧૮૦ મો

ઔર્વના ક્રોધની શાંતિ અને વડવા-
મુખ અગ્નિની ઉત્પત્તિ

॥ ઔર્થ ઉવાચ ॥

ઉક્તવાનસ્મિ યાં ક્રોધાત્ પ્રતિજ્ઞાં પિતરસ્તદા ।
સર્વલોકવિનાશાય ન સા મે વિતથા ભવેત્ ॥૧॥

ઔર્વ ઓહ્યા:—હે પિતૃઓ! ક્રોધમાં આવીને સર્વ લોકના વિનાશની મેં જ પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે મિથ્યા નહિ થાય. ^૧ ક્રોધ અને પ્રતિજ્ઞામાં હું વ્યર્થ થવા ઇચ્છતો નથી. જમ અગ્નિ અરણિને બાળી મૂકે છે, તેમ પાર ન પડેલો મારો રોષ મને જ બાળી નાખે. ^૨ જ મારણસ કારણસર બપોલેલા ક્રોધને શમાવનાતું યોગ્ય ધારે છે, તે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગનું રૂડી રીતે રક્ષણ કરવા સમર્થ થતો નથી. ^૩ અસભ્યોને અંકુશમાં લાવવા માટે તથા સભ્યોને સંરક્ષવાને સારુ સર્વને જીતવા ઇચ્છતા રાજાઓએ યોગ્ય સ્થાને રોષ કરવો જ ઔર્થએ. ^૪ ક્ષત્રિયો ભૃગુઓનો વધ કરતા હતા, ત્યારે ગર્ભરૂપી શય્યામાં પડેલા અને બંધમાં રહેલા મેં માતા-ઓના સમૂહની ચિચિયારીઓ સાંભળી હતી. ^૫ ત્યારે અધમ ક્ષત્રિયોએ ગર્ભસ્થ બાલકો સુધ્ધાના સંહાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે મને ક્રોધાવેશ થઈ આવ્યો. ^૬ પૂરા ગર્ભવાળી મારી માતાઓને તથા પિતાઓને સર્વ લોકમાં ભયની સામે ક્યાંય

પણ આશ્રય ન મળ્યો. ^૭ ભૃગુઓની તે પત્નીઓને ત્યારે ક્રોધએ શરણમાં ન લીધી, ત્યારે આ કટ્યાણી માતાએ મને એક બંધમાં ધારી રાખ્યો હતો. ^૮ લોકમાં જે કાઈ પાપનો રોકનાર હોય, તો કાઈ પણ લોકમાં એક પાપ કરનારો પેદા થાય નહિ. ^૯ પણ પાપીને જે કાઈ નિષેધ કરનારો ન મળે, તો લોકમાં અનેક જણ પાપ-કર્મમાં પ્રવર્તે. ^{૧૦} જ સમર્થ અને શક્તિમાન હોવા છતાં, જણી કરીને પાપને રોકતો નથી, તે પોતે પણ તે પાપકર્મથી ખરડાય છે. ^{૧૧} સમર્થ પુરુષો અને રાજાઓ શક્તિ હોવા છતાં અહીં પોતાના જીવતરને વડાહું ગણીને મારા પિતૃઓને બચાવી શક્યા નહિ. ^{૧૨} આથી હું તેમના ઉપર ક્રોધે ભરાયો છું. હું લોકેશ્વર છું, હું તમારાં વચનને અનુસરી શકું એમ નથી. ^{૧૩} હું સમર્થ હોવા છતાં જે ઉપેક્ષા કરું તો લોકોને વળી અત્યાચારનો મહાન ભય પેદા થાય. ^{૧૪} ક્રોધથી જન્મેલો આ મારો અગ્નિ લોકોને ખાખ કરવા ઇચ્છે છે. હું જે સ્વતેજથી એને વારી લઉં, તો તે મને જ બાળી નાખે. ^{૧૫} હે સમર્થો! હું સર્વ લોક વિષેની તમારી હિતેચ્છાને જાણું છું. આથી મારું અને લોકોનું જ શ્રેય હોય, તે તમે કરો. ^{૧૬}

પિતૃઓ ઓહ્યા:—તને ક્રોધને લીધે આ જ અગ્નિ બિઘ્યો છે, તે લોકોને બાળી નાખવા ઇચ્છે છે. તું તેને પાણીમાં છોડી દે, કેમકે સર્વ લોક જલમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. તારું કટ્યાણ થાઓ. ^{૧૭} હે દ્વિજવર! સર્વ રસો જલમય છે અને આ સારું જગત જલમય છે, એટલે તારો આ ક્રોધાગ્નિ તું પાણીમાં જ ફેંકી દે. ^{૧૮} હે વિપ્ર! તને જે રુચતું હોય, તો ભલે આ ક્રોધજન્ય અગ્નિ મહાસાગરમાં જલને બાળનો રહે; કેમકે લોકોને જલમય કહ્યા છે. ^{૧૯} હે નિષ્પાપ! આમ તારી પ્રતિજ્ઞા સત્ય થશે અને વળી દેવાદિ લોકોનો પણ પરભવ થશે નહિ. ^{૨૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે બેટા! પછી ઔર્વે તે ક્રોધાગ્નિને જલનિધિમાં નાખ્યો. મહાસાગરમાં રહીને તે જલને શોષવા લાગ્યો. ^{૧૧} વેદવેતાઓ તેને મહાન વડવામુખ તરીકે જાણે છે અને તે મોંમાંથી અગ્નિ ઝાકતો રહીને મહાસાગરમાં જલ સૂકવી રહ્યો છે. ^{૧૨} આથી, હે પરાશર! લોકોને હરવા એ તને પણ યોગ્ય નથી. હે જ્ઞાની-શ્રેષ્ઠ! તું પરલોકને જાણે છે. તારું કલ્યાણ હો. ^{૧૩} ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનિર્ગત ચૈત્રરથપર્વમાં 'ઔર્વિપાખ્યાન' નામનો અધ્યાય ૧૮૦ મેં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૧ મો

પરાશરનો રાક્ષસયજ્ઞ

॥ ગંધર્વ ઉવાચ ॥

एव मुक्तः स विप्रर्षिर्वसिष्ठेन महात्मना ।

न्ययच्छदात्मनः क्रोधं सर्वलोकपरामवात् ॥૧॥

ગંધર્વ બોલ્યો:-મહાત્મા વસિષ્ઠે તે વિપ્રર્ષિને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સર્વલોકનો પરાભવ કરવા માટેના પોતાના તે ક્રોધને તેમણે દ્રેષ્ટી દીધો. પછી સર્વ વેદજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ અને મહા તેજસ્વી એ શક્તિપુત્ર પરાશર ઋષિએ રાક્ષસયજ્ઞનો આરંભ કર્યો. ^{૧૨} શક્તિના વધતું સ્મરણ કરીને તે મહામુનિએ એ વિશાળ યજ્ઞમાં બાળક અને વૃદ્ધ સર્વ રાક્ષસોને બાળવા માંડ્યા. ^૩ 'આ એની બીજી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવો નહિ' એવા નિશ્ચયથી વસિષ્ઠે તેમને રાક્ષસોના વધથી વાર્યા નહિ. ^૪ તે યજ્ઞમાં ત્રણ પ્રદીપ્ત અગ્નિઓ આગળ તે મહામુનિ ચોથા અગ્નિની જગ દીપી રહ્યા હતા. ^૫ તે હવન-યુક્ત શુભ યજ્ઞ વડે શક્તિપુત્રે આકાશને પ્રકાશિત કરી દીધું-જાણે વાદળો ખસી જતાં સૂર્યથી તે પ્રકાશિત થઈ ગયું. ^૬ ત્યાં વસિષ્ઠાદિ સર્વ મુનિઓ તેમને તેજથી દીપી રહેલા બીજા

સૂર્ય સમાન માનવા લાગ્યા. ^૭ પછી બીજાઓને અત્યંત દુઃખર એવા તે યજ્ઞની સમાપ્તિ કરાવવા સારું ઉદારશુદ્ધિ અગ્નિ ઋષિ ત્યાં આવ્યા. ^૮ હે શત્રુઘ્ન! પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ અને મહાકતુ પણ રાક્ષસોને જિવાડવાની ઇચ્છાએ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ^૯ હે ભરતોત્તમ પાર્થ! તે રાક્ષસોના વધને કારણે પુલસ્ત્યે એ શત્રુદમન પરાશરને આ વચન કહ્યું: ^{૧૦} 'બેટા! તને કંઈ નડતર તો નથી આવીને? વહાલા પુત્ર! સૌ અજાણ અને અદોષ રાક્ષસોના વધથી શું તને આનંદ થાય છે? ^{૧૧} મારી પ્રજનો આમ ઉચ્છેદ કરવો તને ઘટતો નથી. દીકરા! તપસ્વી બ્રાહ્મણોનો આ ધર્મ કહ્યો નથી. ^{૧૨} હે પરાશર! શમ એ જ પરમધર્મ છે, તું તે આચર. હે પરાશર! તું શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં, અધર્મિષ્ઠ કામ કરી રહ્યો છે. ^{૧૩} આ સખ-ધર્મમાં તારા ધર્મજ્ઞ પિતા શક્તિતું તારે ઉદ્ધ-ધન ન જ કરવું જોઈએ. મારી પ્રજનો આમ વિનાશ કરવો તને ઘટતો નથી. ^{૧૪} હે વસિષ્ઠ-વંશજ! પોતે આપેલા શાપના કારણથી જ શક્તિને તે મૃત્યુ આવ્યું હતું. આમ પોતાના દોષને લીધે જ તે શક્તિ અહીંથી સ્વર્ગે ગયો છે. ^{૧૫} બાપી હે મુનિ! ડાઈ રાક્ષસ તેને લક્ષી જવા સમર્થ જ નહોતો. તેણે પોતે જ પોતાતું મોત ધડી કાઢ્યું હતું અને તે ત્યારે થયું. ^{૧૬} હે પરાશર! વિશ્વામિત્ર તો તેમાં નિમિત્તભાવ હતા. વળી કદંબાષપાદ રાજ પણ સ્વર્ગે ચડી આનંદ કરે છે. ^{૧૭} મહામુનિ વસિષ્ઠના શક્તિથી નાના જ પુત્રો હતા, તે સૌ પણ દેવો સાથે આનંદયુક્ત રહી સુખભોગ કરે છે. ^{૧૮} હે મહામુનિ! આ બધું વસિષ્ઠની જાણમાં છે. બેટા! તપસ્વી રાક્ષસોનો આ સર્વોચ્છેદ થઈ રહ્યો છે. ^{૧૯} હે વસિષ્ઠનંદન! તું આ યજ્ઞમાં નિમિત્તરૂપ થયો છે. તો તું સત્ર બંધ કર. તારો આ યજ્ઞ સમાપ્ત થાઓ. તારું મંગલ હો. ^{૨૦} ગંધર્વ બોલ્યો: 'પુલસ્ત્યે તથા ધીમાન વસિષ્ઠે

આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે શક્તિપુત્ર મહાગુનિએ સત્રની સમાપ્તિ કરી.^{૨૧} સર્વ રાક્ષસોના હોમ માટે સંધરેલા તે અગ્નિને તેમણે હિમાલયના પડ-ખામાં ઉતરના મહાવનમાં મૂકી દીધો. તે અગ્નિ આજ પણ પર્વે પર્વે રાક્ષસો, વૃક્ષો, તેમજ પાષાણોને નિત્ય લક્ષતો દેખાય છે.^{૨૨, ૨૩}

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત ચૈત્રરથપર્વમાં 'ઔર્વોપાખ્યાન' નામ-નો અધ્યાય ૧૮૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૨ મો

વસિષ્ઠે નિયોગ કેમ કર્યો?

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

રાજા કલ્માપપાદેન ગુરૌં વ્રજ્જવિદાંવરે ।

કારણં કિં પુરસ્કૃત્ય માર્થો વૈ સન્નિયોજિતઃ ॥૧

અર્જુન ઓલ્યો:-કલ્માપપાદે રાજાએ પોતાની પત્નીને શા કારણને લઈને શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મજ્ઞ ગુરુ સાથે નિયોગ કરાવ્યો ?^૧ પરમ ધર્મને બાણનારા તે મહાત્મા વસિષ્ઠ મહર્ષિએ આવું (પુત્રવધૂ) જની સ્ત્રીની સાથે ગમન કેમ કર્યું ?^૨ હે મિત્ર ! પૂર્વે શું વસિષ્ઠે આ અધર્મ્ય આચરણ કર્યું છે ? હું આ પૂછું છું, તો તારે મારા આ સંશયને છેલ્લો ઘટે છે.^૩

મધર્વ ઓલ્યો:-હે દુર્ધર્મ ધનંજય ! તમે વસિષ્ઠ વિશે તથા પ્રબળલક રાજા વિશે જ મને પૂછો છો, તે વિશે તમે સાંભળો.^૪ હે ભરતવર ! વસિષ્ઠપુત્ર મહાત્મા શક્તિએ તે રાજાને શાપ આપ્યો હતો, તે સંબંધમાં મેં તમને બધું યથાવત કહી સંભળાવ્યું છે.^૫ શાપવશ થયેલો અને ક્રોધથી વ્યાકુળનેત્ર થયેલો તે ચતુર્મથન રાજા પોતાની પત્ની સાથે નગર બહાર નીકળ્યો.^૬ આમ, નિર્જન અરણ્યમાં જઈને તે પોતાની પત્ની સાથે ધૂમવા લાગ્યો. પછી, વિવિધ મૃગસમૂહોથી ભરેલા, અનેક પ્રાણીઓથી

બિભરાતા, અનેક પ્રકારનાં ગુલ્મો તથા લતાઓથી પથરાયેલા અને વિવિધ વૃક્ષોથી છત્રાયેલા તે ઘોર શબ્દવાળા વનમાં, તે શાપતિ થયેલો રાજા ભટકવા લાગ્યો.^૭ એક વાર ભૂખ્યો થવાથી તે પોતાને સારુ લક્ષ્ય યોજાતો હતો, તેવામાં તે ક્ષુધાપીડિતે કાઈક નિર્જન વનભાગમાં એક બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણીને મૈથુનપરાયણ જોયાં. તે બંને એ રાજાને જોઈ અત્યંત શરમાઈ ગયાં અને મનોરથ અધૂરો મેલીને ભાગવાં લાગ્યાં.^{૮, ૯} તેઓ આમ નાસી જતાં હતાં, ત્યારે રાજાએ વિપ્રને બલથી પકડી લીધો. આ રીતે પોતાના પતિને પકડાયેલો જોઈને બ્રાહ્મણી બોલી:^{૧૦} 'હે સુવ્રતી ! હે રાજા ! હું તને જ વચન કહું છું, તે તું સાંભળ. તું સૂર્યવંશમાં જન્મ્યો છે અને લોકમાં વિખ્યાત છે.^{૧૧} હે દુર્ધર્મ ! તું ધર્મમાં સાવધ રીતે વર્તનારો છે અને ગુરુસેવામાં તત્પર છે. હે શાપચરત ! પાપ કરવું તને શોભે નહિ.^{૧૨} પતિના દુઃખે દુઃખી થયેલી હું ઋતુકાલ આવતાં, પતિથી પુત્રોત્પત્તિ મેળવવા સારુ સમાગમ પામી હતી. હજી મારો હેતુ સિદ્ધ થયો નથી.^{૧૩} હે નૃપવર ! તમે પ્રસન્ન થાઓ. તમે મારા આ પતિને છોડી દો.' તે બ્રાહ્મણીએ આમ કલ્પાંત કર્યું, તો પણ તે રાજા કૂરની જમ તેના પતિને ખાઈ ગયો. માનો, વાઘ પોતાના ઘરેલો હરણનો કાળિયો કરી ગયો ! ક્રોધથી વ્યાકુળ થયેલી એ બ્રાહ્મણીનાં જ આંસુ પૃથ્વી ઉપર પડ્યાં, તે અગ્નિરૂપ થઈ ભડભડવા લાગ્યાં અને તે દેશને બાળવા લાગ્યાં. પછી શોકથી સજગી રહેલી અને પતિના નાશથી દુઃખિત થયેલી તે બ્રાહ્મણીએ રોપમાં રાજર્ષિ કલ્માપપાદને આ શાપ આપ્યો: 'હે નીચ ! હજી હું અપૂર્ણ મનોરથવાળી હતી, ત્યારે મારા દેખતાં જ તું આજ ધાતકીની જમ મારા મહાદયશસ્ત્રી પ્રિય પતિને ભરખી ગયો છે. તો હે દુર્ધર્મ ! મારા શાપથી વીંધાઈને તું બ્યારે તારી ઋતુમાં આવેલી

પત્ની પાસે જશે, ત્યારે તરત જ પ્રાણ ખોશે. તે જ વસિષ્ઠ ઋષિના પુત્રોનો વિનાશ કર્યો છે, તે વસિષ્ઠ સાથે સંગ કર્યાથી તારી પત્નીને એક પુત્ર જન્મશે. હે અધ્યમ રાજા ! પુત્ર તારા વંશવર્ધન થશે. ૧૫-૨૧ તે આગિરસ ગોત્રની પવિત્ર બ્રાહ્મણીએ આ પ્રમાણે રાજાને શાપ આપ્યો અને રાજાની સામેજ તે પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં તે પ્રવેશી. ૨૦ હે પરંતપ ! મહાભાગ વસિષ્ઠે મહાન તપથી તથા ધ્યાનયોગથી આ બધું બોલ્યું હતું. ૨૩ પછી લાંબે વખતે, તે રાજા પિં શાપસુક્ત થયો, ત્યારે ઋતુકાલે તે મદ્યન્તી પાસે જઈ પહોંચ્યો, પણ તેણે તેને વાર્યો. કામથી મોહિત થયેલા તે રાજાને પેલા શાપની ચાદગીરી ગદી નહોતી. ૨૪ પછી રાણીનાં વચન સાંભળીને રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે ગભરાઈ ગયો અને તે શાપને સંભારી સભારીને અત્યંત સંતાપ કરવા લાગ્યો. ૨૫ હે નરોત્તમ ! શાપના દોષમાં આવેલા રાજાએ આ કારણથી વસિષ્ઠને પોતાની રાણી વિશે નિયુક્ત કરાવ્યા. ૨૬ ઇતિથી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત ચૈત્રરથપર્વમાં 'વસિષ્ઠોપાખ્યાન' નામનો અધ્યાય ૧૮૨ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૩ મો

પાંડવોએ ધૌમ્યઋષિને પુરોહિત કર્યા

॥ ઋજુન ઉવાચ ॥

અસ્માકમનુરૂપો वै यः स्याद्गंधर्व वेदवित् ।

पुरोहितस्तमावक्ष્વ सर्वं हि विदितं तव ॥૧॥

અર્જુન બોલ્યો:-હે ગંધર્વ ! તને બધી જાણ છે, તો અમારે માટે કોઈ વેદજ્ઞ પુરોહિત ચોગ્ય હોય તો તે અમને કહે. ૧

ગંધર્વ બોલ્યો:-દેવલના નાના ભાઈ ધૌમ્ય ઋષિ આ વનમાં ઉદ્કોચક તીર્થમાં તપ કરી રહ્યા છે. જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો તમે તેમને પસંદ કરો. ૨

વૈશંપાયન બોલ્યો:-પછી અર્જુને ગંધર્વ-ને નિધિપૂર્વક તે આગ્નેય અન્ન આપ્યું અને પ્રસન્ન થઈને તેને આ વચન કહ્યું. ૩ 'હે ગંધર્વવર ! તારું કલ્યાણ થાઓ. તારા ઘોડાઓ હમણાં તારી પાસે જ રહો. કામ પડશે ત્યારે અમે તે લઈશું.' અર્જુને આ પ્રમાણે તેને કહ્યું. ૪ પછી તે ગંધર્વ અને પાંડવોએ એકબીજાને સન્માન આપ્યું અને ગંગાના રમણીય તીર્થથી તેઓ યથેચ્છ નીકળ્યા. હે ભારત ! તે પાંડવો પછી ઉદ્કોચક તીર્થને વિષે ધૌમ્યના આશ્રમે ગયા અને તે ધૌમ્યમુનિને પોતાના પુરોહિતપદે પસંદ કર્યા. ૫ સર્વ વેદજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ તે ધૌમ્યે તેમને વનનાં ફલમૂળથી સત્કાર આપ્યો અને તેમના પુરોહિત થવાનું સ્વીકાર્યું. ૬ આમ ગુરુ મળ્યા, એટલે તે પાંચ પાંડવો તથા છઠ્ઠી માતા પોતાને લક્ષ્મી અને રાજ્ય મળી ગયાં એમ માનવા લાગ્યાં. ૭ વળી તેઓ સ્વયંવરમાં પાંચાલીને મેળવી ચૂક્યા છે એમ માનવા લાગ્યાં. ૮ તે પુરોહિત ગુરુનો સાથ મળવાથી પાંડવો પોતાને સનાય જવા માનવા લાગ્યા. ૯ તેમના તે ગુરુ વેદાર્થના તત્ત્વજ્ઞ હતા અને ઉદાર બુદ્ધિવાળા હતા. તે ધર્મવેતાએ ધર્મજ્ઞ પૃથાપુત્રોને પોતાના યજમાનો કર્યા. ૧૦ વળી શુદ્ધિ, વીર્ય, બલ અને ઉત્સાહથી યુક્ત તે દેવ જવા વીરોએ સ્વધર્મથી પોતાનું રાજ્ય મેળવી જ લીધું છે એમ તે દ્વિજ પણ માનવા લાગ્યા. ૧૧ પછી ધૌમ્યે સ્વસ્તિનાયન કયું, એટલે તે પાંડવોએ ધૌમ્ય સાથે પાંચાલીના એ સ્વયંવરમાં જવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો. ૧૩

ઇતિથી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત ચૈત્રરથપર્વમાં 'ધૌમ્યપુરોહિતકરણ' નામનો અધ્યાય ૧૮૩ એ સમાપ્ત

ચૈત્રરથપર્વ સમાપ્ત

સ્વયંવરપર્વ

અધ્યાય ૧૮૪ મો

પાંડવો પાંચાલ દેશમાં

॥ વૈશેંપાયન ઉવાચ ॥

તતસ્તે નરશર્દૂલા આતરઃ પંચ પાંડવાઃ ।

પ્રયયુદ્ધૌર્વદો દ્રુપ્તું તં ચ દેશં મહોત્સવમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-પછી તે પાંચ નરોમાં સિંહ જેવા પાંડવ ભાઈઓ મહોત્સવવાળા તે પાંચાલ દેશને અને દ્રૌપદીને જોવાને આલ્યા.^૧ માતા સાથે ચાલી રહેલા તે પરંતપ નરબાહોએ માર્ગમાં અનેક બ્રાહ્મણોને એકઠા થઈને જતા જોયા.^૨ હે રાજન્! તે બ્રાહ્મણોએ પાંડવ બ્રહ્મચારીઓને કહ્યું: 'તમે ક્યાં જાઓ છો ? ક્યાંથી આવ્યા છો ?'^૩

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યા:-હે દ્વિજવરો! અમે એકચક્રાથી આવીએ છીએ. અમે સહોદર ભાઈઓ છીએ અને. માતા જેડે અમે સાથે જ વિચરીએ છીએ તે તમે જાણો.^૪

બ્રાહ્મણો ઓલ્યા:-તમે આજે જ પાંચાલ-નગરમાં જાઓ. ત્યાં દ્રુપદને ઘેર ધનના ભારે ખર્ચે મોટો સ્વયંવર થવાનો છે.^૫ અમે ત્યાં જ જઈએ છીએ. એટલે આપણે એક સાથે ત્યાં જઈએ. ત્યાં આશ્ચર્યકારક મહોત્સવ થવાનો છે.^૬ મહાત્મા યજ્ઞસેન દ્રુપદની પુત્રી વેદીના મધ્યમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. તે કમલપત્રના જેવાં નેત્રવાળી છે, સ્તુત્ય ગાત્રવાળી છે, સુકુમારી છે, મન સ્વિન્તી છે અને દર્શનયોગ્ય છે. સમિધથી પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, અગ્નિના જેવી ઉપમાવાળા, કવચ, ખડ્ગ, બાણ તથા ભાથા સાથે જન્મેલા, મહા બાહુવાળા અને દ્રોણના શત્રુ પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્નની તે ભગિની છે.^{૭-૮}

તેની બહેન તે દ્રૌપદી પાતળી કેડવાળી છે અને સર્વાંગે સ્તુત્ય છે. નીલકમલના જેવા તેનો ગંધ એક દોશ સુધી પ્રસરે છે.^{૧૦} સ્વયંવરને માટે સજ્જ થયેલી તે યજ્ઞસેનસુતાને તથા તે દિવ્ય મહોત્સવને જોવા માટે અમે જઈએ છીએ. ત્યાં યજ્ઞયાગ કરનારા અને ખૂબ દક્ષિણા આપનારા રાજાઓ તથા રાજપુત્રો આવશે. ત્યાં સ્વાધ્યાયપરાયણ, વ્રતસ્થ અને પવિત્ર મહાત્માઓ પણ આવશે.^{૧૧ ૧૨} વળી દેશદેશાંતરથી આવેલા દર્શનીય તરણો તેમજ અસ્ત્રવિદ્યામાં સિદ્ધ થયેલા મહારથી ભૂમિપાલો ત્યાં એકઠા થશે.^{૧૩} ત્યાં રાજાઓ પોતાના વિજયને માટે ધન, ગાયો, ભક્ષ્ય, ભોજ્ય આદિ વિવિધ દાનો સંપૂર્ણતાએ આપશે.^{૧૪} તે બધું રૂઢું લઈને તથા સ્વયંવર જોઈને, અમે ઉત્સવનો આનંદ અનુભવીશું અને પછી ઇચ્છા પ્રમાણે જઈશું.^{૧૫} ત્યાં નંદો, વૈતાલિકા, નર્તકો, સૂતો, માગધો અને મહાબલવાન મદલો દેશદેશથી ભેગા થશે.^{૧૬} હે મહાત્માઓ! આ કુતૂહલને જોઈને તથા દાનાદિ લઈને તમે પણ અમારી સાથે પાછા વળજો.^{૧૭} દેવના જેવા રૂપવાળા અને દેખાવડા એવા તમને સૌને આવેલા જોઈને કૃષ્ણ ભાગ્યયોગે તમારામાંના કોઈ એક ગ્રેહને વરમાળા નાખે પણ ખરી.^{૨૦} આ દર્શનીય અને મહાબાહુવાળા તમારા શ્રીમાન લાઈને જે વિજય માટે નિયોજવામાં આવશે, તે ખરે, દેવજોગે એ ઘણું દ્રવ્ય મેળવશે અને તમારી પ્રીતિમાં વધારો કરશે.^{૨૧}

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યા:-હે બ્રાહ્મણો! અમે સૌ તે પરમ મહોત્સવ જોવા તથા કન્યાને તે સ્વયંવર જોવા તમારી સાથે જ અવશ્ય આવીશું.^{૨૨} ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સ્વયંવરપર્વમાં 'પાંડવાગમન' નામનો અધ્યાય ૧૮૪ મો અમારો

અધ્યાય ૧૮૫ મો

ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પ્રતિજ્ઞા સંભળાવી

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवमुक्ताः प्रयातास्ते पांडवा जनमेजय ।

राज्ञा दक्षिणपंचालान् द्रुपदेनाभिरक्षितान् ॥૧॥

વૈશંપાયન ઓલ્યાઃ—હે જનમેજય! બ્રાહ્મણોએ આમ કહ્યું, તે પછી તે પાંડવો રાજા દ્રુપદ-થી રક્ષાયેલા દક્ષિણ પાંચાલ દેશને વિશે જવા લાગ્યા.^૧ માર્ગમાં વીર પાંડવોએ નિષ્પાપ અને શુદ્ધ આત્માવાળા દ્વૈપાયન મુનિને જોયા. પાંડવોએ તેમનું યથાયોગ્ય પૂજન કર્યું અને વ્યાસ-જીએ પણ તેમને સત્કાર્યા.^૨ પછી વાતચીત પૂરી થયે તેઓ આજ્ઞા મેળવીને દ્રુપદના ભવન તરફ ચાલ્યા.^૩ રમ્ય વનો અને સરોવરો જોતા, તેમજ ઠામેઠામ વાસ કરતા, તે મહારથીઓ ધીરે ધીરે આગળ ચાલ્યા.^૪ પછી પવિત્ર, મધુર, પ્રિયવાદી અને સ્વાધ્યાયશીલ તે પાંડુપુત્રો યથાક્રમે પાંચાલ દેશમાં આવી લાગ્યા.^૫ તે પાંડવોએ તે નગર તથા તેના રાજગૃહનો કિલ્લો જોયાં અને કુંભારના ઘરમાં નિવાસ કર્યો.^૬ ત્યાં બ્રાહ્મણવૃત્તિ રાખીને તેઓ ભિક્ષા માગી લાવતા. આમ આવી રહેલા તે વીરોને કોઈ માણસ ઝોળખી શક્યું નહિ.^૭ યજ્ઞસેનની ઇચ્છા હતી કે, ‘કૃષ્ણા-ને હું અર્જુન પાંડવ વેરે આપું’ પણ આ વાત કદી પણ તે પ્રકટ કરતો નહિ. ‘હે ભારત! હે જનમેજય! તે કુન્તીપુત્ર અર્જુનને જોળી રહેલા તે પાંચાલપતિએ એક અણનમ દઢ ધનુષ્ય કરાવ્યું હતું.^૮ વળી, તે રાજાએ આકાશમાં જોયે એક કૃત્રિમ યંત્ર ખનાવડાવ્યું અને તે ભમતા યંત્રના છિદ્રમાંથી જેઈ શકાય એવું એક નિશાન બેઠ્યું.’^{૧૦}

દ્રુપદ ઓલ્યાઃ—આ ધનુષને સજીવે, જ આ તૈયાર કરેલાં બ્રાણો વડે યંત્રને પાર રહેલા નિશાનને વીંધશે, તેને મારી યુગ્મી લગ્નમાં મળશે.^{૧૧}

વૈશંપાયન ઓલ્યાઃ—આ પ્રમાણે તે દ્રુપદ-રાજાએ સ્વયંવરની ઘોષણા કરી. હે ભારત! તે સાંભળીને સર્વ રાજાઓ ત્યાં આવવા લાગ્યા. હે રાજા! ઋષિઓ, મહાત્માઓ, કર્ણસહિત દુર્યોધન, મુખ્ય કૌરવો, તેમજ મહાભાગ બ્રાહ્મણો દેશદેશાવરથી સ્વયંવર જોવાની ઇચ્છાએ ત્યાં પહોંચ્યા.^{૧૨-૧૪} મહાત્મા દ્રુપદે તે રાજસમૂહોને સત્કાર આપ્યો. પછી સાગરમાં જડતા ધોપની જમ ગર્જના કરતા અને સ્વયંવર જોવાની ઇચ્છા રાખતા સર્વ નગરજનો મંચો ઉપર બેઠા, ત્યારે રાજાઓ ‘શિશુમારશિર’ નામના સ્થાને બેઠા.^{૧૫,૧૬}

ત્યાં નગરના ઈશાન ખૂણામાં સપાટ અને સુંદર ભૂમિ ઉપર ચારે દિશ પથરાયેલાં ભવનો સાથે સ્વયંવરસભા શોભી રહી હતી.^{૧૭} તેને ફરતાં કોટ અને ખાઈઓ હતાં અને દરવાજા તથા તોરણો-થી તે સુમંડિત હતી. વિવિધ ચંદ્રવાઓ તેને ચામેરથી શોભા આપી રહ્યા હતા.^{૧૮} તેમાં સેંકડો તૂરીઓના ઘોષ ગાજતા હતા, મહામૂલા અગરન્યંદનના ધૂપ મહેકતા હતા, ચંદનજલના અભિષેક થતા હતા અને ફૂલમાલાઓની શોભા હતી. આકાશના તલને અડનારા અને અતિ ઉચ્ચ કરેલા ઉજ્જવળ પ્રાસાદો વીંટાઈ રહ્યા હતા. તે ભવનોમાં સેનેરી બળીઓનાં અવયુ ઠંભે હતાં, શોભામયી મણિભરી ભીંતો હતી, સુખપૂર્વક ચડવાની સીડીઓ હતી અને મોટાં આસને તથા સારાં સાહિત્યો હતાં.^{૧૯-૨૧} તેમાં પુષ્પની માલાઓ લટકી રહી હતી અને હતમ અગરની સુવાસ હતી. તે હંસની ગરદન જવા રંગથી રંગેલાં હતાં અને તેમની સુગંધ જોજન જોટલે દૂરથી આવતી હતી.^{૨૨} તેમને સો મોડળા દરવાજાઓ હતા અને શરયા તથા આસનોથી તે શોભી રહ્યાં હતાં. હિમાલયનાં શિખરની જમ એ ભવનોનાં અંગો અનેક ધાતુઓથી રંગેલાં હતાં.^{૨૩}

ત્યાં સુંદર અલંકારો ધારણ કરેલા અને એક-
બીજાની સ્પર્ધા કરી રહેલા સૌ રાજવીઓ
વિવિધ પ્રકારનાં વિમાનાસનો ઉપર બેઠા હતા.
મહાસત્ત્વશાલી, પરાક્રમી, મહા ભાગ્યવતા, કૃષ્ણ-
ગરથી વિભૂષિત મહા પ્રસાદયુક્ત, બ્રાહ્મણભક્ત,
સ્વરાષ્ટ્રના રક્ષણદાર અને શુભ કર્મોથી સૌ
લોકને પ્રિય એવા તે રાજસિંહાને લોકોએ ત્યાં
બેઠેલા જોયા. ૨૪-૨૬ નગર અને જનપદના
લોકો પણ કૃષ્ણાનાં દર્શન મેળવવા માટે ચારે
બાજુએથી આવી મહામૂલ્યવાન મંચો ઉપર
બેઠા હતા. ૨૭

તે પાંડવો પણ બ્રાહ્મણો સાથે બેઠા અને
પાંચાલરાજની અનુપમ સમૃદ્ધિ જોવા લાગ્યા. ૨૮
હે રાજન ! તે સમેલનમાં રત્નોનાં અનેકાનેક દાન
અપાયાં અને તે અનેક દિવસ સુધી નટ તથા
નર્તકોની શોભા સાથે વધતો રહ્યો. હે ભરત-
વર ! આમ એ સમાજનો સોળમો રમણીય
દિવસ આવ્યો, ત્યારે સર્વોંએ રત્નાનશુદ્ધ થયેલી,
સુંદર વસ્ત્રો ધારણ કરેલી અને સર્વ અલંકારોથી
વિભૂષિત થયેલી, તે દ્રૌપદી સુંદર સુવર્ણભાળા
લઇને રંગભૂમિ ઉપર આવી. ૨૯-૩૧ ત્યારે સોમ-
વંશના મંત્રણ અને પવિત્ર બ્રાહ્મણ પુરોહિતે
કૃત્તલ પાથરીને વિધિપૂર્વક ધીથી અગ્નિમાં
હોમ કર્યો. ૩૨ આમ અગ્નિને વૃક્ષ કર્યા પછી,
તેમણે બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવી,
ગોતરક વાગી રહેલાં સર્વ વાજિંત્રોને બંધ
કરાવી દીધાં. ૩૩

હે પૃથ્વીપતિ ! આમ તે શબ્દ શૂન્ય થયો,
ત્યારે મેઘ અને દુંદુભિ જેવા નાદવાળો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન
વિધિપૂર્વક કૃષ્ણાને લઈને રંગમંડપમાં આવ્યો
અને મેઘના જેવી ગંભીર વાણીમાં મોટેથી આ
કામળ, ઉત્તમ અને અર્થભર્યું વચન કહેવા
લાગ્યો. ૩૪, ૩૫ 'હે સંમિશ્રિત પૃથ્વીનાથો ! મારું
કહેવું સાંભળો. આ ધનુષ્ય છે, નિશાન છે અને
આ બાણો છે. આ યંત્રના છિદ્રમાંથી પાંચ તીક્ષ્ણ

આકાશચારી બાણો વટે તે લક્ષ્યને વીધો. ૩૬
કુળ, રૂપ અને બલથી યુક્ત જે વીર આ મહાન
કાર્ય કરશે, તેની સાથે આ મારી બદેન કૃષ્ણા
આજે જ પરણશે. આ હું સત્ય કહું છું. ૩૭ ત્યાં
બેગા થયેલા એ ભૂમિપતિઓને દ્રુપદપુત્રે આ
પ્રમાણે કહ્યું. પછી ત્યાં આવેલા રાજ્યોનાં
નામ, ગોત્ર અને કર્મ વિશે કહી, તેણે પોતાની
બદેનને આ વચનો કહ્યાં. ૩૮

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત-
સ્વયંવરપર્વમાં 'ધૃષ્ટદ્યુમ્નવાક્ય' નામ-
નો અધ્યાય ૧૮૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૬ મો

દ્રૌપદીને રાજ્યોની ઝોળખ

॥ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉવાચ ॥

દુર્યોધનો દુર્વિપ્લો દુર્મુખો દુર્પ્રધર્મણઃ ।

વિવિંશતિવિંકર્ણય સદૌ દુઃશાસનસ્તથા ॥ ૧ ॥

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઓલ્યો:-હે દ્રૌપદી ! દુર્યોધન,
દુર્વિપ્લ, દુર્મુખ, દુર્પ્રધર્મણ, વિવિંશતિ, વિંકર્ણ,
સદૌ, દુઃશાસન, યુયુત્સુ, વાયુવેગ, ભીમવેગ, રવ,
ઉચ્ચાધુધ, બલાટી, કરકાસુ, વિરોધન, કુંડક,
ચિત્સેન, સુવર્ચા, કનકધ્વજ, નન્દક, બાહુ-
શાલી, તુલુક, વિષ્ટ-એ અને બીજા અનેક
મહાબલવાન વીર ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો કણ સાથે અહીં
તારે અર્થે આવ્યા છે. ૧-૧૧ વળી અનેકાનેક
ક્ષત્રિઓમાં શ્રેષ્ઠ મહાત્મા રાજ્યો પણ અહીં
આવ્યા છે. તેમાં મુખ્યપુત્ર શકુનિ, વૃષક અને
બૃહદ્બલ એ ગાંધારરાજના સર્વ પુત્રો પણ છે.
સર્વ શત્રુધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ મહાત્મા અચ્યુતામા
અને બોજા મુવિભૂષિત યદ્ય અહીં તારે માટે
આવ્યા છે. બૃહન્ત, મણિમાન, રાજ દંડધર,
સદેવ, જયત્સેન, રાજ મેઘસંધિ, શંખ અને
ઉત્તર એ બે પુત્રો સાથે વિરાટ, વાંધલેખિ, મુથ-
ર્મા, રાજ સેનાગિન્દુ, મુનામા અને મુવર્ચા
નામના પુત્રો સાથે મુકેતુ, મુચિત્ર, મુકમાર, વૃક,

સત્યધૃતિ, સૂર્યધ્વજ, રોચમાન, નીલ, ચિત્રાયુધ, અંશુમાન, ચેકિતાન, મહાખલવાન શ્રેણિમાન, સમુદ્રસેનનો પ્રતાપી પુત્ર ચંદ્રસેન, જલસંધા, વિદેહ અને દંડ એ બે પિતાપુત્રો, પૌંડ્રક વાસુદેવ, વીર્યવાન લગદત્ત, કલિંગ, તામ્રલિપ્ત, પત્તનાધિપતિ, મહારથી મદ્રરાજ શલ્ય અને તેનો પુત્ર, વીર રુકમાંગદ, રુકમરથ, કૌરવ્ય સોમદત્ત, તેનો મહારથી પુત્ર, અને ભૂરિ, ભૂરિશ્રવા, શલ્ય એ ત્રણ શૂરાઓ, એ સૌ અહીં આવ્યા છે. વળી, સુદક્ષિણ, કામિજ, પૌરવ દંધનના, બૃહદ્બલ, સુધેણ, ઔશિનર શિખિ, પટચર નિહંતા, કારુપાધિપતિ, બલદેવ, વાસુદેવ, વીર્યવાન પ્રધુન્ન, સાંખ, ચારુદેવ, પ્રાદુમ્નિ, ગદ, અકૂર, સાત્યકિ, મહામતિ ઉદ્ધવ, કૃતવર્મા, હાર્દિશ્ય, પૃથુ, વિપ્રરથ, કંક, શંકુ, ગવેપણ, આરાવહ, અનિરુદ્ધ, સમીક, સારિભેજથ, વીર વાતપતિ, ઝિદલી, પિંડારક અને પરાક્રમી ઉશીનર—એ સૌ વૃષ્ણીવંશીઓ મેં તને કહ્યા છે.^{૧૨૦} ભગીરથ, બૃહત્ક્ષત્ર, સૈંધવ, જયદ્રથ, બૃહદ્રથ, બાહ્લીક, મહારથી શ્રુતાયુ ઉલ્લક, કેતવરાજ, ચિત્રાંગદ, શુભાંગદ, બુદ્ધિમાન વત્સરાજ, કોસલાધિપતિ, પરાક્રમી શિશુપાલ, જરાસંધ એ અને બીજા વિવિધ દેશના અનેક રાજાઓ તથા પૃથ્વીપ્રસિદ્ધ ક્ષત્રિયો હે કહ્યાણી! તારે અર્થે આવ્યા છે.^{૨૧-૨૩} એ પરાક્રમીઓ તારે અર્થે ઉત્તમ લક્ષ્યને ભેદશે. હે શુભા! જ આ લક્ષ્યને વીધે તેને તું આજ જ વરજ.^{૨૪}

ઋતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-તર્જત સ્વયંવરપર્વમાં ‘રાજનામકીર્તન’ નામનો અધ્યાય ૧૮૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૭ માં

નિશાન પાડવામાં રાજાઓની નિષ્ફળતા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તેજલંકૃતાઃ કુંડલિનો યુવાનઃ પરસ્પરં સ્પર્ધમાના નરેન્દ્રાઃ ॥ અર્થં વલં ચાત્મનિ મન્યમાનાઃ સર્વે સમુત્પેતુરુદાયુધાસ્તે ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ—અલંકાર અને કુંડલ ધારણ કરેલા, પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા અને અસ્ત તથા બળ પોતામાં જ છે, એવું અભિમાન રાખનાર તે સર્વ યુવાન નરેન્દ્રો આયુધો ઉઠાવીને ઊભા થયા.^૧ રૂપ, વીર્ય, કુલ, શીલ, ધન અને યૌવન વડે તે રાજાઓ બધે હિમાચલના મદગળતા મહા ગજરાજ હોય, તેમ દર્પમાં ફાટફાટ થતા હતા.^૨ એકબીજાને સ્પર્ધાથી ભેઈ રહેલા, કામવશતાથી સર્વાંગે રેખાગ્રેય થઈ ગયેલા અને ‘કૃષ્ણા ભારી જ છે’ એમ બોલ્યા કરતા તે નરેન્દ્રો એકાએક રાજ્યાસનો ઉપરથી ઊભા થઈ ગયા.^૩ તે દ્રુપદપુત્રીને જયમાં મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા તે ક્ષત્રિયો રંગભૂમિમાં એકઠા થયા, ત્યારે પર્વતરાજ હિમાલયની પુત્રી ઉમાને માટે એકઠા મળેલા દેવગણોની જમતેઓ શોભી રહ્યા.^૪

કૃષ્ણામાં ચિત્ત પરેવાયેલાં હોવાથી તે નરેન્દ્રો કામદેવનાં બાણોથી અંગેઅંગ પીડાઈ રહ્યા હતા અને દ્રુપદપુત્રીને અર્થે રંગભૂમિમાં ઊતરેલા તેઓ ત્યાં મિત્રોનો પણ દ્વેષ કરવા લાગ્યા હતા.^૫ તે વખતે રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ, અશ્વિની-કુમારો, સાંધ્યો તથા મરુતો એ સર્વ દેવગણો યમને તથા કુબેરને આગળ રાખી વિમાનમાં બેસી ત્યાં આવ્યા.^૬ દૈત્યો, સુપણ્ડો, મહાસર્પો, દેવર્ષિઓ, શુભકો, ચારણો, વિશ્વાવસુ, નારદ, પર્વત અને અપ્સરાઓ સાથે મુખ્ય ગંધર્વો પણ ત્યાં આવ્યા હતા.^૭ હલાયુધ બળરામ, જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ, તેમજ વૃષ્ણિ તથા અંધકકુળના પ્રધાન પુરુષો ત્યાં આવ્યા હતા. શ્રીકૃષ્ણના મતને

અનુસરીને રહેલા તે મહાત્મા યદુવરો ચારે બાજુ જોઈ રહ્યા હતા.^૮

ત્યાં, મત ગબ્દના જેવા રૂપવાળા, પદ્મની પોષ્ણ દોડી રહેલા હસ્તિરાજ જેવા, ભસ્મથી ઢાંકેલા અંગવાળા, અગ્નિ જેવા, તે પાંચ પાંડવોને જોઈને યદુવીરોમાં મુખ્ય શ્રીકૃષ્ણ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમણે બલરામને એ યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન તથા વીર નકુલ તથા સહદેવને દેખાડ્યા. બલરામ તેમને ધીરે ધીરે જોઈ રહ્યા અને પ્રસન્ન મનથી જનાર્દન સામે જેવા લાગ્યા.^{૯-૧૦} બીજા વીર રાજપુત્રો અને રાજપૌત્રો તો કૃષ્ણામાં જ નેત્ર, મન અને ભાવને પરાવી રહ્યા હતા. તેઓ તો દાંતથી હોહને દબાવી તથા તાન્નરંગી આંખો વિકસાવી કૃષ્ણને તાણી રહ્યા હતા; એટલે તેમણે પાંચ પાંડવોને જોયા નહિ.^{૧૧} વળી, તે વિશાળ બાહુવાળા ધૃતરાષ્ટ્ર તથા મહાનુભાવ વીર એવા નકુલ અને સહદેવ પણ દ્રૌપદીને જોઈને તે સમયે કામદેવના બાણથી ધાયલ થઈ ગયા હતા.^{૧૨}

સારે અંતરિક્ષમાં દેવર્ષિઓ અને ગંધર્વોની ભીડ ભરાઈ હતી; સુપણ્ડો, નાગો, અસુરો અને સિદ્ધોનાં ટોળાં વળ્યાં હતાં; દિવ્ય સુગંધ વ્યાપ્યો હતો અને દિવ્ય કૂલોની વર્ષા થઈ હતી.^{૧૩} આકાશ મહાન શબ્દવાળા દુંદુભિ-ઓના નાદથી તે ભરાઈને ગાજી ઊડ્યું હતું. તેમાં ચારેબાજુ વિમાનનાં જૂથ વળ્યાં હતાં અને વેણુ, વીણા અને પણવના નાદોનુનાદ ચાલી રહ્યા હતા.^{૧૪} પછી કણ્, દુર્યોધન, શાલ્ય, શલ્ય, દ્રૌણાયનિ, કાય, સુનીય, વક્ર, કલિંગરાજ, વંગ-પતિ, પાંડ્ય, પૌંડ્ર, વિદેહરાજ અને યવનપતિ એ સૌ રાજઓ તથા બીજા રાષ્ટ્રપતિઓ અને કમલપત્રના જેવાં નેત્રવાળા અનેક રાજપુત્રો તેમજ રાજપૌત્રો દ્રૌપદીને અર્થે અનુક્રમે પોતા-પોતાનું પરાક્રમ પ્રકટ કરવા લાગ્યા.^{૧૫-૧૬}

સુગટ, હાર, બાહુબંધ, બેરખા આદિ અલ-

કારોથી વિભૂષિત કરેલા અંગવાળા, વિશાળ બાહુવાળા, વિક્રમચાલી, સત્તવાન અને બલ તથા વીર્યથી ગર્જી રહેલા તે ભૂપાલો તે અત્યંત કઠિન ધનુષને સજવાની કલ્પના સરખી પણ કરી શક્યા નહિ. કૂલેલા અધરવાળા તે નરેન્દ્રોએ બળ, શિક્ષા અને ગુણના ક્રમપૂર્વક પરાક્રમ ખતાવવા માંડ્યું, ત્યાં તેઓ ધનુષથી દૂર ફેંકાઈ ગયા, ભોંયભેગા થઈ ગયા અને નિશ્ચેષ્ટ થઈ પડ્યા. તેમનું ઓજસ હરાઈ ગયું, તેમના મુકુટ અને હાર ગરી પડ્યા અને હાંફતાહાંફતા તેઓ શાંત થઈ બેઠા.^{૧૭-૧૮} આમ, તે દહ ધનુષને કારણે જે રાજમંડલના હાર, બેરખા અને બાહુબંધો વીંખાઈ ગયાં હતાં, તેમાં હાહાકાર થયો અને કૃષ્ણ વિશેની તેની ધ્રુજા અક્ષય થવાથી તે મંડળ દુઃખી થયું.^{૧૯}

તે સર્વ રાજઓને આમ દુઃખી જોઈને ધનુ-ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો કણ્ ત્યાં ગયો અને તત્કાળ ધનુષ ઉપાડીને સજ દીધું. તરત જ તેણે બાણનું સંધાન સાંધી દીધું.^{૨૦} રાગપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા લીધી છે અને અગ્નિ, ચંદ્ર અને સૂર્યથી પણ જે વિશેષ છે, એવા સૂર્યપુત્ર સૂત કણ્ને જોઈને ધનુ-ધારી પાંડુપુત્રોએ માન્યું કે, આ લક્ષ્યબેદ કરીને જરૂર નિશાનને જમીન ઉપર પાડશે.^{૨૧} પણ, તેને જોઈને દ્રૌપદીએ હાથે સાથે આ વચન કહ્યું કે, 'હું એ સૂતપુત્રને નહિ પરણું.' એટલે કણ્ દાંપ અને હારથ સાથે સૂર્ય સામે જોઈને તે પ્રત્યંચા ખેંચેલા ધનુષને છોડી દીધું.^{૨૨} આમ બધી બાહુ-એથી ને ક્ષત્રિયો પાછા પડ્યા, ત્યારે ચૈદિદ્યનો સ્વામી, વીર્યવાન, બલવાન, યમના જેવી ઉપમા-વાળો વીર અને મહાશુદ્ધિમાન, તે દમયોધપુત્ર શિશુપાલ ધનુષ લેવા ગયો, પરંતુ ત્યાં તો તે જમીન ઉપર ગોઠળમેર પડી ગયો.^{૨૩-૨૪} પછી, મહાવીર્યવાન અને મહાબલવાન એવો રાજ જરાસંધ ધનુષની પાસે આની અચલ ગિરિની જમ કબો રહ્યો; પણ ધનુષથી ત્રિહાર જતાં ને

રાજ પણ ભોંય ઉપર ઘૂંટણભેર પડી ગયો. આથી જીડીને તે પોતાના રાજ્ય તરફ આદ્યો ગયો. ^{૨૬, ૨૭}

હવે મહાવીર્યવાન અને મહાબલવાન મદ્રરાજ શલ્ય ધનુષ ચઢાવવા લાગ્યો, તો તે પણ ગોઠણ-ભેર પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. ^{૨૮} આમ સમાજના સૌ જનો બહાવરા થઈ ગયા અને રાજાઓના વાદ શમી ગયા, ત્યારે કુન્તીપુત્ર મહાવીર અર્જુનને તે ધનુષ ઉપર બાણ ચઢાવવાનો નિર્દાર કર્યો. ^{૨૯}

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વન્તર્ગત

સ્વયંવરપર્વમાં 'સર્વરાજપરાંગ-

સુખીભવન' નામનો અધ્યાય

૧૮૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૮ મો

અર્જુનને કરેલો લક્ષ્યવેદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

યદા નિવૃત્તા રાજાનો ધનુષઃ સ્વયંકર્મણઃ ।

અયોદ્યિષ્ઠિદ્વિપ્રાણાં મધ્યાહ્નિજ્વરુદારધીઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ-જ્યારે રાજાઓ ધનુષ સજવાના કાર્યમાં પાછા પડ્યા, ત્યારે ઉદાર-ભુક્ષિ જયશીલ અર્જુન બ્રાહ્મણની મધ્યમાંથી જોસો થયો. ^૧ ઇન્દ્રધ્વજના જેવી પ્રભાવાળા પૃથા-પુત્ર અર્જુનને જતો જોઈને સુખ્ય બ્રાહ્મણો શુભ-ચર્મ હલાવી આનંદના પોકાર કરવા લાગ્યા. ^૨ કેટલાક બ્રાહ્મણોનાં મન જીડી ગયાં, તો કેટલાકને આનંદ જીભરાઈ આવ્યો. વળી કેટલાક ભુક્ષિજીવી નિપુણો પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે, 'હે દ્વિજો! લોક પ્રસિદ્ધ બલવાન અને ધનુર્વેદમાં પારંગત કર્ણ તથા શલ્ય આદિ પ્રમુખ ક્ષત્રિયોથી જ ધનુષ નમાવી શકાયું નથી, તે અસ્ત્રવિદ્યામાં અબણ અને શક્તિમાં વિશેષ દુર્બળ આ માત્ર બટુકથી કેમ કરીને સન્ન કરી શકારો ? ^{૩-૫} પરીક્ષા કર્યા વિનાનું આ કાર્ય માત્ર ચપળતાથી સિદ્ધ થશે નહિ; એટલે બ્રાહ્મણો સૌ રાજાઓમાં હાંસીપાત્ર

થશે. ^૬ આ બ્રાહ્મણ અહંકારથી, ઘૃણાથી કે બ્રાહ્મણની ચપળતાથી ધનુષ નમાવવાને ઊપડ્યો છે, તો એ જય નહિ એમ તેને રોશી રાખો! ^૭

બ્રાહ્મણો બોલ્યાઃ-આપણે હાંસીપાત્ર થઈશું નહિ, આપણને નાનમ પણ આવશે નહિ, તેમ લોકમાં આપણે રાજાઓના દ્વેષપાત્ર પણ બનશું નહિ. કેટલાક બોલ્યાઃ 'આ શ્રીમાન યુવાન ગન્ધર્વની સૂંઢના જેવી ઉપમાવાળો છે, એના ખભા, સાથળ અને હાથ પુષ્ટ છે અને ધૈર્ય-માં એ હિમાચલ સમાન છે. ^{૮-૯} એ શ્રીમાનની ગતિ સિંહની ક્રીડા જેવી છે, એનું પરાક્રમ મત ગજરાજ સમાન છે. એના ઉત્સાહ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, તે આ કાર્ય પૂરું કરી શકશે. ^{૧૦} એની શક્તિ અખૂટ ઉત્સાહભરી છે. ક્રમકે, એ અશક્ત હોય તો જાતે જય જ નહિ. વળી સર્વ લોકોમાં અને અનેક આકારોમાં વિચરતા મનુષ્યોમાં એવું કંઈ પણ કાર્ય નથી કે, જે બ્રાહ્મણો માટે અસાધ્ય હોય. જલભક્ષી, વાયુભક્ષી, ફલાહારી, દંઢવતી અને દુર્બલ છતાંય બ્રાહ્મણો પોતાના તેજથી વિશેષ બલવાન છે. બ્રાહ્મણ સારું કરે કે માઠું કરે, તો પણ તેને અવગણવો જોઈએ નહિ. ^{૧૧-૧૩} સુખ-કારક, દુઃખકારક, મહાન અથવા અદ્યપ કોઈ પણ આવી પડેલું કાર્ય તે કરી શકે છે. જમદગ્નિ-પુત્ર રામે ક્ષત્રિયોને યુદ્ધમાં હરાવ્યા હતા. ^{૧૪} અશ્વતેજથી અગસ્ત્યે અગાધ સમુદ્રનું પાન કર્યું હતું. તો સૌ બોલો કે, આ મહાન બટુક શીઘ્રતા-થી ધનુષને પણ છ ચઢાવે. એટલે દ્વિજવરોએ કહ્યુંઃ 'એમ જ થાઓ.' તે બ્રાહ્મણો આમ વિવિધ વાણી બોલી રહ્યા હતા, ત્યારે અર્જુન ધનુષની પાસે અચલ પર્વતની જેમ જોસો રહ્યો. તેણે તે ધનુષ્યની જમણી પરિક્રમા કરી. ^{૧૫-૧૭} પછી વરદાતા પ્રભુ ઈશાનદેવને પ્રભાણ કરી અને કૃષ્ણનું મનમાં ધ્યાન ધરીને અર્જુનને ધનુષને હાથમાં લીધું. ^{૧૮} રુદ્ર, સુનીથ, વક્ર, રાધા-

પુત્ર કણ, દુર્યોધન, શલ્ય અને સાલ્વ એ ધનુ-
ર્વેદના નિષ્ણાત પુરુષસિંહ રાજવીઓ મહા
પ્રયત્ને પણ જે ધનુષ્યને સજ્જ કરી શક્યા
નહોતા, તેને વીર્યવાનોમાં દર્પવાન, ઉપેન્દ્રના
જવા પ્રભાવવાળા, ઇન્દ્રનંદન અર્જુને એક પદ-
ધારામાં સજ્જ્યું અને તેને પાંચ બાણો ચડા-
વ્યાં.^{૧૯,૨૦} પછી છિદ્રવાટે તેણે નિશાન વીંધ્યું
અને તે વીંધાઇને તરત જ જમીન ઉપર પડ્યું.
તે વખતે અંતરિક્ષમાં નાદ ગાજી ઝાઝયો અને
સમાજની મધ્યમાં મહાન શૌર ઝડયો.^{૨૧}
દેવોએ શત્રુન અર્જુનના મરતક ઉપર દિવ્ય
પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી.^{૨૨} ત્યાં હજારો બ્રાહ્મણોએ
પોતાનાં વસ્ત્રો વિજયધ્વજની પેડે હલાવ્યાં અને
લક્ષ્યલેહમાં નિષ્ક્રાંત થયેલાઓએ આરંકાર હાલ-
કાર મચાવ્યો.^{૨૩} તે વખતે આકાશમાંથી ચૌમે-
રથી પુષ્પવૃષ્ટિઓ વરસી અને વાજિંત્ર વગા-
ડનારાઓએ સંકડો ટૂરીઓના સૂર છોડ્યા.^{૨૪}
ત્યાં સૂતો અને માગધોના સમૂહોએ સુંદર સ્વર-
થી ખિરદાવણીઓ ઉપાડી. શત્રુનાશન દુપદ
અર્જુનને જોઇને પ્રસન્ન થયો અને તેણે સૈના-
દલો સાથે તેને સહાય આપવાનું વિચાર્યું.^{૨૫}

તે મહાનાદ જ્યારે અત્યંત વધી પડ્યો,
ત્યારે ધાર્મિકશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર, પુરુષશ્રેષ્ઠ નકુલ
સહદેવ સાથે તરત પોતાને મુકામે ચાલ્યા ગયા.
લક્ષ્યને વીંધાયેલું જોઇને અને અર્જુનને ઇંદ્રના
જવો નીરખીને કૃષ્ણા ઉજ્જવલ વસ્ત્ર તથા કૃષ્ણ-
માળા લઇને સ્મિતપૂર્વક કુંતીપુત્ર અર્જુન પાસે
ગઈ.^{૨૬,૨૭} આમ દ્વિજોથી સત્કાર પામતા એ
અચિંત્ય કર્મવાળા અર્જુને રંગભૂમિમાં વિજય
મેળવીને એ દ્રૌપદીને લીધી. પછી તે રંગ-
ભૂમિમાંથી બહાર નીકળ્યો અને પત્ની દ્રૌપદી
પણ તેની પાછળ બહાર આવી.^{૨૮}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત
સ્વયંવરપર્વમાં 'લક્ષ્યછેદન' નામનો

અધ્યાય ૧૮૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮૯ મો

રાજઓનો દુપદ ઉપર કોપ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તસ્મૈ દિત્સતિ કન્યાં તુ વ્રાહ્મણાય તદા નૃપે ।
કોપ આસીન્મહીપાનામાલોક્વાન્યોન્યમંત્રિકાત્ ॥
વૈશંપાયન બોલ્યાઃ-રાજ દુપદે આ રીતે
બ્રાહ્મણને કન્યા આપના ઇચ્છા કરી, ત્યારે રાજ-
ઓ એકબીજાની સામે જોઈ ક્રોધ કરી બોલ્યા
કે, ^૧ 'આ દુપદ અહીં એકઠા મળેલા આપણ
સર્વને તુલ્ય સમાન ગણી, આપણો અનાદર
કરી, પોતાની શ્રેષ્ઠ કન્યા દ્રૌપદીને એક બ્રાહ્મણ
વેરે આપવા ઇચ્છે છે.' એ તો વૃક્ષ વાવીને
તેને કૃષ્ણ આવવાના સમયે પાડી નાખે છે.
એ આપણી અવગણના કરે છે. આપણે એ
દુષ્ટાત્માને પૂરા કરી નાખીએ.^૨ શુણ્ઠોથી કે
ઉંમરની ચોગ્યતાથી પણ એને સન્માન ધટતું
નથી. રાજઓના એ દ્વેષી દુરાચારીને આપણે
એના પુત્ર સાથે મારી નાખીએ.^૩ એણે સર્વ
રાજ્યાધીશેષને બોલાવ્યા, તેમને રૂડાં બોજ-
નથી સત્કાર્યા અને હવે એ તેમનું જ માન
રાખતો નથી !^૪

દેવોના સમાજ જવો આ રાજસમાજ અહીં
ભરાયો છે. શું એને કાઈ પણ રાજ ચોગ્ય
ન લાગ્યો ?^૫ એ પ્રસિદ્ધ શ્રુતિ છે કે, સ્વયંવર
તો ક્ષત્રિયો માટે છે, બ્રાહ્મણોને તેમાં વરવાનો
અધિકાર જ નથી.^૬ અથવા, જો આ કન્યા
કાઈ રાજને વરવા ન ઇચ્છે, તો આપણે
રાજવીઓ એને અગ્નિમાં નાખી રાજ્ય ભેગા
થઈ જઈએ.^૭ અપજાતાથી કે લોભથી બ્રાહ્મણે
રાજન્દ્રોનું આ અપ્રિય કરી નાખ્યું છે; તો પણ
તેનો કાઈ રીતે વધ થાય નહિ. કેમકે આપણ
રાજ્ય, આપણું જીવિત, આપણી સંપત્તિ
આપણા પુત્રપૌત્ર અને આપણું જે કાંઈ ધ-
રે, તે બધું બ્રાહ્મણને અર્પે જ છે.^{૮,૧૦}

માનના ભયને લીધે તેમજ સ્વધર્મના રક્ષણને કારણે અન્ય સ્વયંવરમાં આવી સ્થિતિ થાય નહિ તે માટે આપણે પરાક્રમ કરવું જોઈએ. ^{૧૧}

આમ કહીને, પરિધના જેવા હાથવાળા તે રાજસિંહો હર્ષિત થઈને, આયુધો લઈને, દ્રુપદને મારવાને માટે દોડ્યા. ^{૧૨} ધનુષબાણ લઈને ક્રોધપૂર્વક ઊછળતા આવતા તે અનેક નૃપતિઓને જોઈને દ્રુપદ તાસનો માર્યો બ્રાહ્મણોને શરણે ગયો. ^{૧૩} મહાન ધનુર્ધારી એવા શત્રુદમન ભીમ અને અર્જુન એ પાંડુપુત્રો મદગળ હાથીઓની જમ વેગપૂર્વક ફરી આવતા તે રાજાઓની સામે ગયા. ^{૧૪} એટલે આંગળીઓના રક્ષણ માટે ઘેના આમકાની ખેળો બધેલા અને હથિયાર ઉગ્રમેલા તે રાજાઓ, શેષપૂર્વક ભીમ અને અર્જુન એ કુરુવંશી રાજપુત્રોને મારવા માટે તૂટી પડ્યા. ^{૧૫} આથી અદ્ભુત અને ભયંકર કર્મ કરવાવાળા, મહાબલવાળા, વજ્ર સમાન શક્તિવાળા એકલવીર ભીમસેન ગજરાજની જમ બે હાથે એક ઝાડ ઉખેડીને તેને પાંદડાંવિદોણું કરી મૂક્યું. ^{૧૬} શત્રુને મથનારો તે વિશાલ અને દીર્ઘ બાહુવાળો પૃથાપુત્ર ભીમસેન એ ઝાડડી દંડ લઈને પુરુષસિંહ અર્જુનની પાસે ઉઘ દંડને ધારણ કરીને યમરાજ જમ ઊભો રહ્યો. ^{૧૭} અર્માનુષી બુદ્ધિવાળો, અચિંત્ય કર્મવાળો અને મહેન્દ્રના જેવાં કાર્યવાળો તે અર્જુન પણ પોતાના ભાઈનું એ કાર્ય જોઈને વિસ્મય પામ્યો અને ભય ત્યજીને ધનુષ ધારણ કરી ઊભો રહ્યો. ^{૧૮}

ભાઈ સાથેના બચવંત અર્જુનનું તે કાર્ય જોઈને, દેવી બુદ્ધિવાળા અને અકલ કર્મવાળા દામોદર શ્રીકૃષ્ણે પોતાના ઉગ્ર પરાક્રમી ભાઈ હજીધર બલરામને આ વચન કહ્યું: 'હે સંકર્ષણ ! આ જે સિંહ અને ઋષભના જેવી ગતિવાળો છે અને જે પાંચ હાથ ઘટલું ધનુષ ખેંચે છે, તે અર્જુન છે, હુંએ વાસુદેવ છું, તે આ વાતમાં પણ વિચારવા જેવું નથી. ^{૧૯, ૨૦} આ જે ઝડપથી

ઝાડને ભાંગીને રાજાઓને એકદમ પછાડવા લાગ્યો છે, તે વૃકાદર ભીમ છે. તેના સિવાય કોઈ આ પૃથ્વીલોકમાં યુદ્ધમાં આવું કામ કરવાને સમર્થ નથી. ^{૨૧} હે અચ્યુત ! પેલા કમલના જેવાં વિશાલ નેત્રવાળા, પાતળા શરીરવાળા, મહાન સિંહના જેવી ગતિવાળા, વિનયવાળા, ગૌર વર્ણવાળા અને લાંબા, ઉજ્જવલ તથા સોહામણ નાકવાળા જે આ પહેલાં બહાર ચાલ્યા ગયા છે, તે ધર્મપુત્ર બુદ્ધિશિર છે. ^{૨૨} મને લાગે છે, તેમની સાથે જે જે કાર્તિકેય જેવા કુમારો હતા, તે અશ્વિનીકુમારના પુત્રો નકુલ અને સહદેવ હતા. મેં સાંભળ્યું છે કે, પૃથા અને પાંડુ-નંદનો તે લાક્ષાગૃહની આગમાંથી બચી ગયાં છે. ^{૨૩} નિર્જલ આલસાંના જેવા વર્ણવાળા હલધર અંતરમાં પ્રતીતિ પામીને શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે બોલ્યા કે, 'કુન્તા ફેઈને તેમના કૌરવ્યશ્રેષ્ઠ પુત્રો સાથે બચી ગયેલાં જોઈને હું સાચેજ પ્રસન્ન થયો છું. ^{૨૪} ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત સ્વયંવરપર્વમાં 'કૃષ્ણવાક્ય' નામનો અધ્યાય ૧૮૯ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૦ માં

ભીમ અને અર્જુનનો વિજય

॥ વૈદેપાયન ઉવાચ ॥

અજિનાનિ વિધુન્વન્તઃ કરકાંચ દ્વિર્જર્ષમાઃ ।

ઊચુસ્તે મીર્ન કર્તવ્યા વયં યોત્સ્યામહે પરાન્ ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-ત્યારે મુગધર્મ ને કર્મડોલો વીંઝતા તે દ્વિજવરોએ કહ્યું: 'બીશો નહિ અમે શત્રુઓ સામે લડ્યું. ^૧ આમ બોલતા તે વિપ્રોને અર્જુને બંધે હસતો હોય તેમ કહ્યું કે, 'તમે બાળુએ ઊભા રહી માત્ર બેધા કરો. મંત્રોથી જમ ઝેરીલા સરપોને વારવામાં આવે, તેમ હું આ ક્રોધમત્તોને સેંકડો સીધાં અને અણિયાળાં બાણોથી છિન્નભિન્ન કરીને વારી દઈશ. ^૨ આમ

કહીને મહાબલ અર્જુન સ્વયંવરમાં જીતેલું તે ધનુષ નભાવીને પોતાના ભાઈ લીમસેનની સાથે ગિરિની જમ અચલ જોશે રહો. ૨૪

પછી તે બે નિર્ભય ભાઈઓ યુદ્ધના મદે ચઢેલા તે કણ આદિ ક્ષત્રિયોને બેઠીને તેમના ઉપર ધસ્યા. બાણે બે હાથીઓ એકબીજા ઉપર ચડ્યા. યુદ્ધ ઇચ્છતા તે રાત્રીઓ કઠોર વાણીમાં ગોળ્યા કે, 'રણભૂમિમાં યુદ્ધેશ્ચુ બ્રાહ્મણોના પણ વધ થાય, એવું શાસ્ત્રપ્રમાણ છે. ૧૫ આમ કહીને રાત્રીઓ એકઠમ બ્રાહ્મણો તરફ દોડ્યા. ત્યારે મહાતેજસ્વી કણ યુદ્ધમાં અર્જુનની સામે ચડ્યો. ૧૬ બાણે કાઈ ઋતુમતી હાથલીને કાઢી એક હાથી બીજા હાથી સાથે યુદ્ધમાં જતર્યો. તે વખતે મદદેશનો બલવાન સ્વામી શક્ય લીમસેન સામે ધસ્યો. ૧૭ દુર્યોધન આદિ સૌ ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણો ઉપર ધસ્યા અને રણમાં ક્રોધાગતાપૂર્વક તથા અદ્યપ્ત યત્ને લડવા લાગ્યા. ૧૮ પછી શ્રીમાન અર્જુને બલવાન ધનુષ્યને ખેંચી, સામે ધસી આવતા વૈકર્તન કણને તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. ૧૯ એ તીવ્ર, તેજસ્વી અને તીક્ષ્ણ બાણોના વેગને લીધે રાધાપુત્ર કણ મૂંઝાઈ ગયો અને યત્નપૂર્વક અર્જુનની પાછળ દોડવા લાગ્યો. ૨૦ તે બે વિજયશીલ શ્રેષ્ઠો એકબીજા ઉપર જ્ય મેળવવાની ઇચ્છાએ ક્રોધપૂર્વક એવી ચપલતાથી લડી રહ્યા હતા કે, તે બંને જોળખી શકાતા પણ નહોતા. ૨૧ તેઓ પરસ્પર આ વીરત્વભર્યાં વચનો સંભળાવતા હતા કે, 'તે આ ક્યું' તો બે આ હું સામું કરું છું. મારું બાહુબલ પણ જેતો બ. ૨૨

પછી અર્જુનના બાહુબલને પૃથ્વીમાં અતુલ બળીને વૈકર્તન કણ આવેશભરે લડવા લાગ્યો. ૨૩ અર્જુને ચલાવેલાં વેગવાળાં બાણોને પાછાં વાળીને તેણે જોએ સ્વરે ગર્જના કરી અને સનિકા-એ તેના એ કાર્યને સંકાયું. ૨૪

કણ બોલ્યો:-હે વિપ્રોત્તમ ! યુદ્ધમાં તારા આ ભુજબલથી, તારી આ વિપ્રાદમુક્તતાથી,

તેમજ તારા આ શસ્ત્રાસ્ર ઉપરના વિજયથી હું પ્રસન્ન છું. ૨૫ હે દ્વિજવર ! તું સાક્ષાત ધનુર્વેદ છે? કે પરશુરામ કે સાક્ષાત હરિહય ઇન્દ્ર છે? કે સાક્ષાત અચ્યુત વિષ્ણુ છે? ૨૬ મને લાગે છે કે, તારા પંડને ઢાંકવા સારુ બાહુબલનો આશ્રય કરીને તથા આ બ્રાહ્મણરૂપ ધરીને તું મારી સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો છે. ૨૭ રણભૂમિમાં ક્રોધિત થયેલા મારી સાથે લડવાને સાક્ષાત ઇન્દ્ર કે પાંડવ અર્જુન સિવાય કાઈ પણ મનુષ્ય સમર્થ નથી. ૨૮ કણ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે અર્જુને તેને ઉત્તર આપ્યો. 'હે કણ ! હું ધનુર્વેદ નથી, તેમ હું પ્રતાપી પરશુરામ પણ નથી. હું તો સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં અને યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો બ્રાહ્મણ છું. શુરના શિક્ષણથી હું બ્રહ્માસ્ર અને ઇન્દ્રાસ્રમાં પારંગત છું. હે વીર ! આજ હું તને રણમાં જીતવા જોમો છું. તું સ્થિર થઇને યુદ્ધ કર. ૨૯-૩૦

વૈશંપાયન બોલ્યા:-અર્જુને કણને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે એ મહારથી રાધાપુત્ર બ્રાહ્મતેજને અજ્ય માનીને યુદ્ધથી પાછો ફર્યો. ૩૧ તે સમયે, બીજા વનભાગમાં વીર, બલવાન અને વિદ્વા તથા બલથી યુદ્ધ કરવાને યોગ્ય એવા લીમ અને શક્ય મત્ત મહાગાંનેતી જમ એકબીજાને પડકારતા હતા. તેઓ અન્યોન્યને મૂંઝીથી તથા ધૂંટણથી પ્રહાર કરતા હતા. ૩૨ વળી તેઓ એકબીજાને ફર ફેંકતા હતા, ધસડાતા હતા, પછાડતા હતા અને આડા પાડતા, તેમજ એકબીજાને મુડીઓ લગાવતા હતા. ૩૩ ત્યાં તે બંનેના યુદ્ધમાં બયંકર ચડચડાટ શબ્દ ગાજ રહ્યો. આમ બાણે પથ્થરો પડતા દોય, તેમ તેઓ મુર્ટ સુધી પ્રહારોથી સામસામા ધા કરતા હતા; અને યુદ્ધમાં એકબીજાને નાણના હતા. ૩૪ કુરુશ્રેષ્ઠ ભીમે યુદ્ધમાં શક્યને બે હાથથી કંચયી પાડી નાખ્યો, ત્યારે બધા બ્રાહ્મણે દસવા લાગ્યા. ૩૫ ત્યાં પુરુષવર લીમ એક આશર્ય ક્યું-એ બલવાને

શક્યને ભોંય ભેગો કર્યો, પણ એને મારી નાખ્યો નહિ. ૨૦ આમ ભીમસેને શક્યને ગળડાવી પાડ્યો અને કર્ણ શંકામાં પડ્યો, ત્યારે સર્વ રાજાઓ પણ શંકામાં પડ્યા અને વૃકાદરને ચીંટળાઈ ગયા. ૨૧ તેઓ એક સાથે બોલ્યા 'ધન્ય છે આ બે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોને! ખાસ બલુવું બેઠાએ કે તેમનો જન્મ ક્યાં છે? તેમનો નિવાસ ક્યાં છે?' ૨૨ પરશુરામ, દ્રોણ અને અર્જુન પાંડવ વિના બીજા કોણ રાધાપુત્ર કર્ણને રણમાં ભેટી શકે એમ છે? ૨૩ દેવકીનંદન કૃષ્ણ વિના અને શારદ્વાન કૃપાચાર્ય વિના કોણ દુર્યોધન સામે સમરમાં બાથ લઈ શકે એમ છે? તેમજ, બલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ મદ્રરાજ શક્યને બલ-દેવ, પાંડુપુત્ર વીર વૃકાદર અને વીર દુર્યોધન સિવાય બીજા કોણ રણમાં પાડી શકે! બ્રાહ્મણોથી ભરપૂર આ યુદ્ધની હવે સમાપ્તી કરો. બ્રાહ્મણ અપરાધી હોય તો પણ તેમને સદાય રક્ષવા બેઠાએ. પ્રસંગ આવ્યેથી ફરી આપણે એમની સાથે હર્ષપૂર્વક યુદ્ધ કરશું.' ૨૪-૨૬ સર્વ રાજાઓને તેમજ અન્ય પુરુષોને આ પ્રમાણે કહી રહેલા બેઠાને ભીમ અને અર્જુન યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને શાંત થયા. ૨૭

વૈશંપાયન બોલ્યા:-ભીમનું તે પરાક્રમ બેઠાને તે બેઠા કુંતીના પુત્ર છે, એવી શંકા રાખતા શ્રીકૃષ્ણે 'આણે ધર્મપૂર્વક દ્રૌપદી મેળવી છે' એમ જણાવીને તે સર્વ રાજાઓને યુદ્ધથી વાપ્યાં. પછી, તે સૌ યુદ્ધકુશલ રાજાઓ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયા અને વિસ્મય પામી પોતપોતાને ભવને સિધાવ્યા. ૨૮, ૨૯ જોયો ત્યાં ભેગા થયા હતા, તેઓ પણ 'બ્રાહ્મણોએ રંગભૂમિમાં શ્રેષ્ઠતા મેળવી છે અને પાંચાલી બ્રાહ્મણ સાથે વરી છે,' એમ બોલતા બોલતા ચાલ્યા ગયા. ૩૦ રુદ્રમુગનાં ચર્મનાં વસ્ત્રધારણ કરેલા બ્રાહ્મણોથી ઘેરાયેલા તે ભીમ અને ધનંજય કષ્ટપૂર્વક બહાર જવા નીકળ્યા. ૩૧ લોકોની ભીડમાંથી બહાર નીકળેલા

અને શત્રુઓને હાથે જખમ પામેલા તે બંને નરવીરોને કૃષ્ણ અનુસરી રહી હતી, ત્યારે તેઓ પૂર્ણિમાને દિવસે વાઘનાંથી વિમુક્ત થઈ ભેગેલા સૂર્ય અને ચંદ્રની જમ પ્રકાશથી શોભી રહ્યા હતા. ત્યાં ભિક્ષાકાલ ચાલ્યો જતો હતો અને પુત્રો હજી આવ્યા નહોતા, એટલે માતા કુંતી બતબતનાં અનિદની શંકા કરતી હતી. 'કદાચ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ મારા પુત્રોને ઝાળખી કાઢ્યા હશે તો? તેણે એ કુરુશ્રેષ્ઠને મારી તો નહિ નાખ્યા હોય?' ૪૨-૪૬ કદાચ ભયંકર, કાળવેરી અને કપટભર્યા રાક્ષસોએ તેમને હણી તો નહિ નાખ્યા હોય? અરે! મહા-ત્મા બ્યાસનો મત પણ અવળો પડ્યો! ૪૫ આમ, પુત્રસ્નેહથી ઘેરાયેલી કુંતી ચિંતા કરી રહી હતી, તે વખતે મનુષ્યો મોટે ભાગે સર્જ ગયાં હતાં; પાછલા પહેાર હતો, મેઘથી ઢંકાયેલા દિવસ હતો અને અર્જુનને બાણે મેઘો-થી ઘેરાયેલા સૂર્ય હોય તેમ બ્રાહ્મણો સાથે ત્યાં તે કુંભારના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૬, ૪૭

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત
સ્વયંવરપર્વમાં 'પાંડવપ્રત્યાગમન'
નામનો અધ્યાય ૧૯૦ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૧ મો

બળરામ અને શ્રીકૃષ્ણ પાંડવો પાસે

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

મત્વા તુ તાં માર્ગેઽર્જુન કર્મશાલાં પાર્થૈઃ પૃથાં પ્રાપ્ત્ય
મહાનુભાવો. તાં યાજ્ઞસેનીં પરમપ્રતીતૌ મિલ્લ-
ત્વયા વેદયતાં નરાઝયો ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી નરશ્રેષ્ઠ મહા-નુભાવ ભીમ અને અર્જુન એ બે પૃથાનંદનો કુંભારની તે કર્મશાળામાં ગયા અને તેમણે પરમપ્રસન્નતાપૂર્વક તે યાજ્ઞસેની દ્રૌપદી સંખ-ધર્માં 'ભિક્ષા લાવ્યા છીએ' એમ જણાવ્યું. ૨

કુટીમાં બેઠેલી કુંતીએ એ બંને પુત્રોને બોલાવિના કહ્યું કે, 'તમે સૌ ભોગા મળીને તેનો ઉપયોગ કરો.' પછી કૃષ્ણને બેઠને કુંતી બોલી કે, 'અરે ! મેં કષ્ટકારક વચન કહી નાખ્યું.'^{૧૨} અધર્મના ભયથી બીધેલી કુંતી શોક કરવા લાગી. તે પરમપ્રસન્ન એવી દ્રૌપદીનો હાથ પકડીને યુધિષ્ઠિરની પાસે લઈ ગઈ અને આ વાક્ય બોલી ^૩

કુંતી બોલી:-હે પુત્ર ! દુપદરાજની આ કન્યાને તારા બે નાના ભાઈઓએ મારી સન્મુખ ભિક્ષા કહીને ધરી હતી. હે રાજા ! મેં પણ દ્રૌપદી નહિ જાણતાં ભિક્ષા છે એમ સમજી 'બધા મળીને ઉપભોગ કરો' એમ કહ્યું.^૪ હે કુરુસિંહ ! તો હવે, મારું કહ્યું કેવી રીતે મિથ્યા ન થાય અને પંચાલરાજની પુત્રીને અધર્મ ન થાય તેમજ તેને સંસારબ્રમણ ન થાય તે તમે કહો.^૫

વૈશંપાયન બોલ્યા:-માતાએ આમ કહ્યું, એટલે તે શુદ્ધિમાન નરવીરે થોડી વાર વિચાર કર્યો. પછી તે કુરુશ્રેષ્ઠ નરેન્દ્રે કુંતીને આશ્વાસન આપીને ધનંજય અર્જુનને આ વચન કહ્યાં :^૬ 'હે દ્રાહ્યુન ! તે જ યજ્ઞસેનીને જીતી છે. તારા વડે જ એ રાજપુત્રી શોભશે. તો હે રાત્રીને સહેનાર ! તું અગ્નિ પ્રકટાવ અને વિધિપૂર્વક તું આતું પાણિગ્રહણ કર.'^૭

અર્જુન બોલ્યા:-હે નરેન્દ્ર ! તમે મને અધર્મમાં ભાગીદાર કરો નહિ. તમે જ કહ્યું છે, તે ધર્મરૂપ નથી; એ તો અશિષ્ટ ધર્મમાર્ગ છે. પ્રથમ તમારું લક્ષ થતું બેઠેલો, પછી અલૌકિક કર્મવાળા આ મહાબાહુ ભીમ લક્ષ કરે.^૮ હું તો એ પછી લક્ષ કરું. મારી પછી નકુલ અને તે પછી આ વેગવાન સહદેવ પરણે. હે રાજા ! ભીમ, હું, નકુલ, સહદેવ તથા આ કન્યા તમારી આજ્ઞાને અધીન છીએ.^૯ આ સ્થિતિમાં આ સંબંધી જ ધર્મયુક્ત અને યજ્ઞ આપનારું કર્તવ્ય દોષ તે તમે વિચારીને કહો. વળી પંચાલરાજનું હિત થાય

એવી આજ્ઞા આપો. અમે સર્વ તમારા આજ્ઞાધીન છીએ.^{૧૦}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-અર્જુનનાં ભક્તિ અને સ્નેહથી ભરેલાં વચન સાંભળીને પાંડુનંદને પાંચાલી પ્રતિ એવા લાગ્યા.^{૧૧} ત્યાં પૌતાના તરફ બેઠે રહેલી યજ્ઞસ્વિની કૃષ્ણને નીરખીને તે સૌ એકમેકની સામે બેતા બેકા અને હૃદયથી તેનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યા.^{૧૨} દ્રૌપદીને જોવાથી તે સૌ અમાપ ઝાઝસવાળા પાંડુપુત્રોના ઇન્દ્રિય-સમૂહો વલોવાઈ ગયા અને તેમને કામભાવ જન્ય થયો.^{૧૩} કેમકે વિદાતાએ પોતે જ પાંચાલીનું રૂપ એવું કમનીય ધડયું હતું કે, બીજી સ્ત્રીઓ કરતાં તે અધિક અને પ્રાણીમાનના મનને હરનારું હતું.^{૧૪} પછી તે બધાના આકાર અને ભાવને જાણનારા નરશ્રેષ્ઠ કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપાયન વ્યાસના સંપૂર્ણ વચનનું સ્મરણ કર્યું. એકબીજામાં ભેદ પડવાના ભયથી એ રાત્રીએ તેમને કહ્યું કે, 'આ શુભલક્ષણા દ્રૌપદી આપણા સૌની ભાર્યા થશે.'^{૧૫,૧૬}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-મોટાભાઈનું તે વચન સાંભળીને પ્રૌઢ મનવાળા તે સર્વ પાંડુપુત્રો મનથી તે સંબંધમાં વિચાર કરવા લાગ્યા.^{૧૭} એવામાં, તેઓ કુરુવીરો છે એમ માનતા વૃષ્ણિ-વંશશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ રોહિણીનંદન બલરામને સાથે લઈને પુરવશ્રેષ્ઠ પાંડવોએ નિવાસ કર્યો હતો તે કુંભારની કર્મશાળામાં આવ્યા. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ અને રોહિણીસુત બલરામે વિરાજા અને દીર્ઘ બાહુ-વાળા અજતશત્રુ યુધિષ્ઠિરને અગ્નિ જવા પ્રકાશ-વાળા અને ભાર્યોઆની સાથે બેઠેલા જોયા. પછી ધાર્મિકોમાં શ્રેષ્ઠ એવા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર પાસે જઈને અને તે અજમીટવંશી રાત્રના ચરણ ગ્રહીને વાસુદેવે કહ્યું કે, 'હું કૃષ્ણ છું.'^{૧૮-૨૦} રોહિણીનંદન બલરામે પણ યુધિષ્ઠિરને વંદન કર્યું. કુરુપુત્રોએ પણ હર્ષપૂર્વક તે બંનેને અભિનંદન આપ્યો પછી હે ભારતપ્રવીર ! યદુ-

શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવ પોતાની ક્રોધ કુંતી-
ને પાંચે લાગ્યા.^{૧૧}

તે પછી કુરુવીર અજતશત્રુ યુધિષ્ઠિરે શ્રી-
કૃષ્ણને કુશળ જોઈને કહ્યું કે, 'હે વાસુદેવ! અમે સૌ
છૂપા રહ્યા છીએ, તેમ છતાં ક્યાંથી અમને બહુ
ગયા?'^{૧૨} વાસુદેવે હસીને તેમને ઉત્તર આપ્યો:
'હે રાજન્! અગ્નિ ઢાંક્યો હોય, તો પણ જાળ-
ખાઈ આવે છે. માનવોમાં પાંડુપુત્રો વિના બીજે
કોણ તે પરાક્રમ કરવાને શક્તિમાન છે?'^{૧૩} સદ-
ભાગ્ય છે કે, શત્રુને યુદ્ધમાં સહન કરનારા તમે સૌ
પાંડવો તે લાક્ષાગૃહની આગમાંથી ઊગરી ગયા.
સારું થયું કે, ધૃતરાષ્ટ્રનો પાપી પુત્ર દુર્યોધન
તેના પ્રધાન સાથે નિષ્ફળ મનોરથવાળો થયો.^{૧૪}
બુદ્ધિરૂપી યુદ્ધમાં રહેલું તમારું તે મંગલકાર્ય
સિદ્ધ થાયો. તમે વધતા વહ્નિની જેમ વૃદ્ધિ
પામે. કોઈ પણ રાજ તમને રખે જાળખી
જાય-એટલા સારા અમે હવે અમારે ઉતારે
જઈશું.^{૧૫} પાંડવે રાજ આપી, એટલે તે અક્ષય
લક્ષ્મીવાળા શ્રીકૃષ્ણ, બલદેવની સાથે તરત જ
ત્યાંથી પોતાને સ્થાને પધારી ગયા.^{૧૬}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
સ્વયંવરપર્વમાં 'રામકૃષ્ણઆગમન'
નામનો અધ્યાય ૧૯૧ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૨ માં

ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કરેલી પાંડવોની તપાસ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ધૃષ્ટદ્યુમ્નસ્તુ પાંચાલ્યઃ પ્રૃષ્ઠતઃ કુરુનન્દનો ।
અન્વગચ્છત્તદાપાંતૌ ભાર્ગવસ્ય નિવેશને ॥૧૧॥

વૈશંપાયન ધોલ્યા-લીમ અને અર્જુન
એ કુરુનંદનો કુંભારને ઘેર આવતા હતા, ત્યારે
પાંચાલપતિનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તેમની પાછળ
પાછળ ગયો હતો.^૧ કોઈ તેને જાળખે નહિ તેમ
તે પોતે કુંભારના ઘરમાં નજીકમાં નજીક સંતાઈ

રહ્યા અને ચોમેર પોતાના માણસોની ચોટ્ટી
બેસાડી.^૨ સાંજે શત્રુને મથનારે ભીમસેન વિજ-
યશીલ અર્જુન અને મહાનુભાવ નકુલસહદેવની
બેડી એ ઉદારચિત્તો લિક્ષા લઈને આવ્યા અને
તે યુધિષ્ઠિરને નિવેદિત કરી.^૩ પછી દાનપરાયણ
કુન્તીએ તે વખતે દુષદરાજની તે પુત્રીને કહ્યું કે,
'હે ભદ્રા! આમાંથી પ્રથમ ભાગ લઈને તું
બલિકર્મ કર અને ગ્રાહણને લિક્ષા આપ.^૪
વળી, આસપાસના જે માણસો અતિથિ હોય
અને જ્યો અત્રની ઇચ્છા રાખતા હોય,
તેમને પણ તું આપ. પછી શેષ રહે તેમાંથી ઋ-
ત્રે ભાગ કર. એક ભાગમાંથી ચાર ભાઈઓના
ચાર, એક ભાઈ અને એક તારો એમ છ
ભાગ કર.^૫ હે ભદ્રા! બીજે એક આખો ભાગ
આ જે ગજરાજના જેવા રૂપવાળો, ગૌર વર્ણનો,
યુવાન દંઢ અંગવાળો ભીમ છે, તેને આપ. કેમકે
આ વીર સદૈવ પુષ્કળ ખાનારો છે.^૬

પ્રસન્નમત તે સાર્વત્રી રાજપુત્રીએ કુંતીનાં તે
શ્રેષ્ઠ વ્યવનમાં જરા પણ શંકા ન લાવતાં તેના કક્ષા
પ્રમાણે ક્યું અને તે સઘળા પાંડવો પણ એ ભોજન
જમ્યા.^૭ પછી વેગવાન માદ્રીપુત્ર સહદેવે જમીન
ઉપર દર્શો પાથરીને પથારી કરી અને સર્વ
વીરોએ પોતપોતાનાં મૃગયર્મો પાથરીને ધરતી
ઉપર શયન ક્યું.^૮ તે સર્વ કુરુવંશોએ પોતાનાં
માથાં દક્ષિણ દિશા તરફ રાખ્યાં હતાં. કુન્તી તેમનાં
માથાં આગળ અને કૃષ્ણ તેમના પગ આગળ
સૂતી.^૯ આમ પગના તકિયારૂપ થયેલી કૃષ્ણ
પાંડુપુત્રો સાથે દર્શો ઉપર જમીન ઉપર સૂતી,
તો પણ ન તેણે મનમાં ક્યું દુઃખ ક્યું, કે ન તેણે તે
કુરુવીરોની અન્વગણના કરી.^{૧૦} ત્યાં તે શૂરાઓ-
એ સેનાપતિને ચોગ્ય એવી ભતજાતની કથાઓ
તથા દિવ્ય અસ્ત્રો, રથો, હાથીઓ, ખડ્ગો, ગદા-
ઓ અને પરશુઓ સંબંધી વાર્તા કરવા માંડી.^{૧૧}
આ રીતે તેઓ કથાઓ કહેતા હતા, ત્યારે પંચા-
લરાજના પુત્રે તે સાંભળી. વળી તેણે તથા તેના

સર્વ મનુષ્યોએ કૃષ્ણને ત્યાં સૂનેલી બેઠી.^{૧૩}

ત્યાં જ કાંઈ બન્યું હતું તેમજ રાતે જ કાંઈ
વાતો ચાલી હતી, તે સધળું દ્રુપદરાજને કહેવાની
ઘઘઘાએ રાજપુત ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્યાંથી સત્વર નીકળી
પડ્યો.^{૧૩} તે પાંડવોને ન ઝાળળતા અને ખિન્ન
થયેલા મહાત્મા પચાસરાજ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પૂછ્યું કે,
'કૃષ્ણ! ક્યાં ગઈ છે? એને કાણે લઈ ગયું?'^{૧૪} કાંઈ
શદ્ધ, કાંઈ હીનવણું નો, કાંઈ વૈરય કે કાંઈ કર
દેનારે તો એને લઈ ગયો નથી ને? અથવા
કાંઈ કાઠવથી ખરાડયેલો પગ મારે માથે તો
નથી પડ્યો ને? અરે! કૃષ્ણમાળા સ્મશાનમાં તો
પડી નથી ને? ^{૧૫} હે પુત્ર! કૃષ્ણને લઈ
જનારે શું શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ છે? કે શું કાંઈ
ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ છે? અથવા શું કૃષ્ણને જીતીને
કાંઈએ મારા માથા ઉપર આજ કાળે પગ
મેલ્યો છે?^{૧૬} કૃષ્ણા પુરુષસિંહ પ્રાર્થના સયોગ
પામી હોય, તો તે પરમપ્રસન્ન થયેલો હું
સંતાપ ન કરું ને? તો, હે મહાનુભાવ! મારી
પુત્રીને તે કાણે વિજીતા છે, તે તું હવે કહે. ^{૧૭}
વિચિત્રવીર્યના પુત્ર કુરુવીર પાંડુના પુત્રો શું જીવે
છે? શું કાંઈ નાના પુત્ર અબુને આજ ધનુષ
પકડીને નિશાન પાડ્યું છે?^{૧૮}

મૃતિશ્રી મહાભારતમાં સ્વયંવરપર્વમાં

અધ્યાય ૧૬૨ મો સમાપ્ત

સ્વયંવરપર્વ સમાપ્ત

ૐ વૈવાહિકપર્વ ૐ

અધ્યાય ૧૬૩ મો

પાંડવો પાસે પુરોહિતનું આગમન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતસ્તથોક્તઃ પરિહરરૂપઃ પિત્રે યશંસાય સ
રાજપુત્રઃ । ઘૃષ્ટદ્યુમ્નઃ સોમકાનાં પ્રવર્હો વૃત્તં
ચયા યેન હતા ચ કૃષ્ણા ॥

વૈશંપાયન યોહ્યાઃ-દ્રુપદે આ પ્રમાણે
કહ્યું, ત્યારે સોમકશ્રેષ્ઠ રાજપુત ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પરમ
પ્રસન્નતાપૂર્વક તેના પિતાને કૃષ્ણને કાણે લઈ
ગયું હતું અને ત્યાં શું બન્યું હતું, તે બધું
યથાવત્ કહ્યું.^૧

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન યોહ્યાઃ-વિશાળ અને લાલ
નેત્રવાળા, કાણું મૃગયર્મ ધારણ કરેલા, દેવ જવા
રૂપવાળા પેલા જ યુવાનશ્રેષ્ઠે ધનુષને પલ્લ
ચડાવી હતી અને જણે નિશાનને ભૂમિ ઉપર
પાડ્યું હતું; તે એમ ને એમ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.
બ્રાહ્મણોથી વીંટળાયેલો અને સત્કાર પામતો તે
રાજાઓના સમૂહમાં ગયો હતો. જણે કે, સર્વ દેવો
અને ઋષિઓથી વીંટળાયેલો વજ્રપાણિ દૈત્યોમાં
પેઠો હતો.^૨ હાથણી જમ હાથીની પાછળ જાય,
તેમ કૃષ્ણા તેના મૃગયર્મને પકડી તેની પાછળ ગઈ.
ત્યાં નરપતિઓ અસહનશીલ અને ક્રોધયુક્ત થઈ
હ્રદી રહ્યા હતા; ત્યારે એક ખીન્ને વીર વિશાળ
ઝાડને ઉપાડીને રાજાઓના સંઘમાં પેઠો અને
જણે કાપેલો ચમરાજ પ્રાણીઓના નાશ કરતો
હોય તેમ તે રાજસમૂહને નસાડવા લાગ્યો.
હે નરેન્દ્ર! ચંદ્ર અને સૂર્યની જમ પ્રકાશતા તે
બંને નરશ્રેષ્ઠો રાજાઓના દેખતાં જ કૃષ્ણને
લઇને નગર બહાર આવેલી કુંભારની કર્મશાળા-
માં ગયા.^{૩-૬} ત્યાં, અગ્નિની જ્વાલા જળી એક
ઝ્રી તે પુરુષો જવા તણ અગ્નિસમાન નરવીરો
સાથે બેઠી હતી. મને ખરે લાગે છે કે, તે
તેમની માતા હતી.^૭ તે બંનેએ તેના ચરણમાં
વંદન કર્યા અને કૃષ્ણને પણ 'તું વંદન કર'
એમ કહ્યું. પછી ત્યાં બેઠેલી કૃષ્ણને માતાને
સોંપીને, તે નરવરો લિસા લેવા ગયા.^૮ તેમની
આણેલી લિસા સ્વીકારીને કૃષ્ણએ બલિકર્મ કર્યું
અને બ્રાહ્મણને ભોજનદાન આપ્યું. તે વૃદ્ધને
તેમજ તે નરશ્રેષ્ઠને ભોજન પીરસીને તેણે પોતે
પણ ભોજન લીધું.^૯ હે રાજા! તે સૌ સૂઈ ગયા
અને કૃષ્ણા પણ તેમની પગભેસણીની જગાએ

સૂતી. તેમની પયારીઓ પૃથ્વી પર હતી અને તેના ઉપર ઉત્તમ દર્ભ તથા મૃગયર્મોનાં યોગ્ય પાથ-રણું હતું.^{૧૦} તેઓ કાલમેધની જન્મ ગર્ભના કરતા હતા અને જાતજાતની કયાઓ કહેતા હતા. તે કયાઓ વૈશ્ય કે શૂદ્રના ઉપયોગની નહોતી, તેમ તે વીરો બ્રાહ્મણોની વાતો પણ કરતા નહોતા.^{૧૧} હે નરેન્દ્ર! નિઃસંશય તેઓ ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠો છે. હે રાજન્! તેમનું તે યુદ્ધ જ તેમને કહી આપતું હતું. આપણી એ આશા ખરે સફળ થઈ છે. આપણે સાંભળ્યું જ છે કે, પૃથાપુત્રો લાક્ષાગૃહની આગમાંથી બચી ગયા છે.^{૧૨} તેણે જ રીતે નિશાન પાડ્યું, જ રીતે તેણે ઐરૂર્વક ધનુષ સજ્જ કર્યું, તેમ તેઓ પરસ્પર જ રીતે વાતચીત કરે છે, તે પરથી ચોક્કસ થાય છે કે, તેઓ ગુપ્તવેશે પાંડવો જ છે.^{૧૩}

આ સાંભળી દ્રુપદરાજ પ્રસન્ન થયા અને તેમણે પાંડવો પાસે પુરોહિતને આમ કહી મોકલ્યો કે, 'તમે શું મહાત્મા પાંડવો છો? અમે જાણવા માગીએ છીએ.'^{૧૪} રાજનું તે વચન સ્વીકારીને પુરોહિત પાંડવો પાસે ગયા અને તેમનો યશ ગાઈને તેમને દ્રુપદ રાજનું સમગ્ર વચન યથાક્રમે યથાવત્ સંભળાવ્યું.^{૧૫} 'હે વરદાનયોગ્ય પુરુષો! વરદાતા પૃથ્વીપતિ પંચાલરાજ તમને ઝાળખવા ઇચ્છે છે. કેમકે એ લક્ષ્યના વેદનારને જોઈને તેમને હર્ષની અવધિ રહેતી નથી.^{૧૬} તમે સાદાંત તમારાં જ્ઞાતિ, કુલ કહો અને તમે શત્રુઓને શિરે પગ મૂકો. તમે મારા, પંચાલ-રાજના તેમજ તેમનાં સગાંસંબંધીનાં આ દૃષ્ટ્યોને આનંદથી ભરી દો.^{૧૭} પાંડુરાજ દ્રુપદ-રાજના આત્મરૂપ પ્રિય મિત્ર હતા. દૃષ્યમાં તેમને એ જ કામના હતી કે હું મારી પુત્રીને તે પાંડુરાજને પુત્રવધૂ તરીકે આપીશ.^{૧૮} હે અનિન્દિત અંગવાણા! રાજ દ્રુપદના દૃષ્યમાં નિત્ય એજ ઇચ્છા રહી હતી કે, વિશાલ અને દીર્ઘ બાહુવાળો અર્જુન મારી આ પુત્રીને ધર્મપૂર્વક

પરણે.^{૧૯} એ તેમજ થયું હોય, તો એ રૂડું થયું કહેવાય; અને એ મને યશસ્કર, પુણ્યરૂપ અને હિતકારી થયું ગણાય.' આ વચન બોલીને વિનીત થઈ ઊભા રહેલા પુરોહિતને જોઈને રાજ યુધિષ્ઠિરે પોતાની પાસે ઊભેલા ભીમને આ આજ્ઞા આપી કે, 'આમને અર્ધપાઘ આપ. દ્રુપદરાજના એ માન્ય પુરોહિત છે, એટલે તેમને વિશેષ રીતે સત્કાર થતે છે.^{૨૦, ૨૧} એટલે હે નરેન્દ્ર! ભીમે તે પ્રમાણે કર્યું. પુરોહિતે તે પૂજા હર્ષપૂર્વક સ્વીકારી. પછી સુખપૂર્વક બેઠેલા એ પુરોહિત બ્રાહ્મણને યુધિષ્ઠિરે આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૨૨} 'પંચાલપતિએ ક્ષત્રિયધર્મને યોગ્ય સ્વયંવર કરીને પોતાની પુત્રી આપી છે, કંઈ ઇચ્છાથી આપી નથી. દ્રુપદરાજએ પ્રતિજ્ઞારૂપી મૂલ્યથી આપવા ધારેલી કન્યાને આ વીર વરી લાવ્યો છે.^{૨૩} એમાં વર્ણ, શીલ, કુલ કે ગોત્ર વિશે કંઈ શરત થઈ નહોતી. કેમકે ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચડાવવાથી તેમજ લક્ષ્ય વીધવાથી તે કન્યા અપાર્થ યૂકી છે.^{૨૪} આ મહાત્માએ તે કાર્ય કરીને રાજસમૂહની વચ્ચે આ તે કૃષ્ણાને જીતી છે. આમ હોવાથી હવે સોમકવશી દ્રુપદરાજએ દુઃખ આપનારો સંતાપ કરવો ઘટતો નથી.^{૨૫} રાજ દ્રુપદની જ ઇચ્છા છે, તે પણ પૂર્ણ થશે. હે બ્રાહ્મણ! હું સારી રીતે માતું છું કે આ અમારે માટે યોગ્ય સ્વરૂપવાળી રાજકન્યા છે.^{૨૬} કાઈ મંદબળવાળો થોડો જ તે ધનુષને પણ જ ચડાવી શકે એમ હોતો? તેમ અસૂવિધાથી અજ્ઞાત અથવા હીન જાતિનો કાઈ શું તે લક્ષ્યને પાડી શકે એમ હોતો?^{૨૭} તેથી પંચાલરાજ હવે પોતાની પુત્રીને નિમિત્તે સંતાપ કરવો યોગ્ય નથી. તેમ પૃથ્વીમાં એક માનવી તે પાડેલા નિશાનને ન પાડેલું કહી શકે એમ નથી.^{૨૮} યુધિષ્ઠિર આ પ્રમાણે કહી રહ્યા હતા, એવામાં પંચાલ-પતિ પાસેથી એક બીજો માણસ 'જમવાનું'

તૈયાર છે' એમ કહેવાની ઇચ્છાએ ત્યાં વેગ-
થી આવી પહોંચ્યો.^{૨૮}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
વૈવાહિકપર્વમાં 'પુરોહિતયુધિષ્ઠિર
સંવાદ' નામનો અધ્યાય
૧૯૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૪ મો

પાંડવોની પરીક્ષા

॥ દૂત ઉવાચ ॥

જન્યાર્થમન્નં દ્રુપદેન રાજા વિવાહહૃતોષ-
સંસ્કૃતં ચ । તદાપ્નુવર્ધ્વં કૃતસર્વકાર્યાઃ કૃષ્ણાં
ચ તૈશ્વ ચિરં ન કાર્યમ્ ॥૧॥

દૂત ઓલ્યો:-દ્રુપદરાજ વિવાહને નિમિત્તે
જનૈયાઓ સારુ ભોજન તૈયાર કરાવ્યું છે. તો
સર્વ કાર્ય પતાવી તમે ત્યાં ચાલો; અને ત્યાંજ
કૃષ્ણાને પરણો. વિશ્વંબ કરશે નહિ.^૧ સુવર્ણ-
કમલના ચિત્રવાળા, સુંદર ઘોડાઓ ભેટલા
અને રાજ્યોને શોભે એવા આ રથો છે. એમાં
બેસી આપ સૌ પંચાલરાજના તેજવને પદારો.^૨

વૈશંપાયન ઓલ્યો:-પછી તે સર્વ
કુરુવંશએ તે પુરોહિતને વદાય આપી અને પોતે
મોટા રથોમાં તેમજ કુંતી તથા કૃષ્ણા એક
રથમાં એમ બેસીને જવા નીકળ્યાં.^૩ હે ભારત!
ધર્મરાજ જ વચનો કહ્યાં હતાં, તે પુરોહિત
પાસેથી સાંભળીને દ્રુપદરાજ કુરુવંશની પરીક્ષા
કરવા સારુ અનેક પદાર્થો ત્યાં ઉપહાર માટે
ભેગા કર્યા.^૪ હે રાજન! ત્યાં ફલો, માલાઓ,
સુંદર ખપ્તરો, દાઢો, આસનો બળદો, દોરડાં,
ખીંજો, ખેતી નિમિત્તનાં ખીજાં સાધનો, શિલ્પો
માટેનાં સર્વ સમગ્ર ઓજારો, તેમજ રમતગમત
માટેનાં સર્વ સાધનો રાજ્યએ ગોઠવાવ્યાં.^૫
વળી ચમકદાર કવચો ને દાઢો, મોટી તલવારો,
ચિત્રચિત્ર ઘોડાઓ અને રથો, મોટાં ધનુષ્યો,

વિવિધ બાણો, સોનાથી મઢેલી શક્તિઓ તથા
ઋષિઓ, પ્રાસો, ભૃગુડીઓ, પરગુઓ અને યુદ્ધ-
ને લગતી તમામ ચીજો, ઉત્તમ વસ્તુઓવાળાં
ખિજાનાં અને આસનો અને વિવિધ પ્રકારનાં
વસ્ત્રો-એ બધું રાજ્યએ ત્યાં સન્નવ્યું.^૬

કુંતી તો સાંધ્વી કૃષ્ણાને તેડીને દ્રુપદના
અંતઃપુરમાં ગઈ. ઉદારચિત્ત શ્રીઓએ દીરવ-
રાજની તે પત્નીને સન્માન આપ્યું.^૭ હે રાજન!
સિંહના જવી પરાઢમશાહી ગતિવાળા, મોટા
બળદના જવી આંખવાળા, ચૂગચૂંચના ઉપરણા-
વાળા, પૂરા માંસના ખમાવાળા, ફણી-ફ્રની
ફણા જવા લાંબા બાહુવાળા તે પુરુષશ્રેષ્ઠોને
જેઘને દ્રુપદરાજ, રાજપ્રધાનો, રાજપુત્રો, રાજ-
મિત્રો અને રાજસેવકો સૌ અત્યંત હર્ષ પામ્યા.
ત્યાં, પાદ અને પીડવાળાં મહાભોધાં પરમ
આસનો ઉપર તે નરશ્રેષ્ઠ વીરો નિઃશંક રીતે
અને વિસ્મય પામ્યા વિના યથાક્રમે બેઠા.^{૮-૧૦}

સુસ્વચ્છ વેષવાળાં દાસદાસીઓએ તથા
રસોદયઓએ સોનારૂપાનાં પાત્રોમાં રાજને
થોડ્ય ઉત્તમ વાનીઓતું ભોજન પીરસ્યું.^{૧૧} ત્યાં
તે પુરુષવીરો યથેચ્છ અને પૂરી રીતે ભોજન
હર્ષ વૃક્ષ થયા. પછી હે રાજન! તે નરવીરો
ઉપહારની સર્વ વસ્તુઓને પાછળ મૂકીને યુદ્ધ-
વિષયક સામગ્રીઓની જગ્યાએ ગયા.^{૧૨} હે
રાજ! તે જોઈને દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દ્રુપદરાજ
અને તેના સૌ મંત્રીવંશો હર્ષ પામ્યા અને તે
કુંતીપુત્રોને રાજપુત્રો માનવા લાગ્યા.^{૧૩}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
વૈવાહિકપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરાદિ પરીક્ષણ'
નામનો અધ્યાય ૧૯૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૬ મો

વ્યાસજીનું આગમન

॥ વૈશંપાયન હ્વાચ ॥

તત આહૂય પાંચાલ્યો રાજપુત્રં યુધિષ્ઠિરમ્ ।

પરિગ્રહેણ વ્રાજેણ પરિગૃહ્ય મહાયુતિ ॥૧૧॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-પછી મહાતેજસ્વી પાંચાલપતિએ રાજપુત્ર યુધિષ્ઠિરને બોલાવીને તેમને બ્રાહ્મણને યોગ્ય આદરસન્ધાર આપ્યો.^૧ તે ઉદારચિત્તે અતિવચસ્વી કુન્તીપુત્રને પૂછ્યું કે, 'તમે ક્ષત્રિયો છો કે બ્રાહ્મણો છો કે શુણ્વસંપન્ન વૈશ્યો છો? અથવા શૂદ્ર જાતિમાં જન્મ્યા છો-એ અમે કેવી રીતે જાણીએ? અથવા કૃષ્ણાને કારણે તેને મેળવવા અર્થે, માયાથી બ્રાહ્મણોનું રૂપ લઈ વિચરતા તમે કોઈ દેવો અહીં આ દિશાએ આવ્યા છો? આ તમે સત્ય કહો. અમને ભારે સંદેહ પડ્યો છે.^૨ હે પરંતપ! અમારો સંશય છૂટતાં અમારાં મનને શો આનંદ થશે! અમારું સદ્ભાગ્ય શું ઉદય પામશે!^૩ તમે સ્વેચ્છાથી તે સત્ય કહો. રાજાઓમાં સત્ય જ શોભે છે. તમારાં ઇષ્ટાપૂર્ત (યજ્ઞાદિ ક્રિયા તથા વાચ, ધ્વા સરૈવરોની પ્રતિષ્ઠા)ની ખાતર પણ તમારે અસત્ય ન જ બોલવું ઘટે.^૪ હે શત્રુદમન! તમારું દેવતુલ્ય વચન સાંભળીને હું જરૂર વિધિપૂર્વક વિવાહકાર્ય માંડીશ.^૫

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યા:-હે રાજા! તમે કુઃખ ન કરો. હે પાંચાલનાથ! તમને પ્રસન્નતા રહો. તમારી ધારેલી ઇચ્છા નિઃસંશય સિદ્ધ થઈ છે. હે નૃપેન્દ્ર! અમે મહાત્મા પાંડુના ક્ષત્રિયપુત્રો છીએ. મને તમે જ્યેષ્ઠ કુન્તીપુત્ર જાણો. આ બે ભીમ અને અર્જુન છે.^૬ હે રાજા! આ બંનેની રાજસભામાં જય કરીને તમારી પુત્રીને મેળવી છે. જ્યાં કૃષ્ણા બેઠાં છે, ત્યાં નકુલસહદેવની ત્રેડ અને માતા કુંતી છે.^૭ હે નરેન્દ્ર! અમે ક્ષત્રિયો છીએ. તમારી માનસિક વેદના દૂર કરો.

આ તમારી પશ્ચિનીસમાન પુત્રી એક દહમાંથી બીજા દહમાં ગઈ છે.^૮ હે મહારાજા! આ સર્વ તમને સત્ય કહું છું. તમે અમારા ગુરુરૂપ અને પરમ શરણરૂપ છો.^૯

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-આથી તે દ્રુપદરાજ હર્ષથી વ્યાકુલનેત્ર થઈ ગયા અને આનંદમાં આવીને તે યુધિષ્ઠિરને ઉત્તર આપી શક્યા નહિ.^{૧૦} તે પરંતપે યત્નપૂર્વક હર્ષને દબાવીને યુધિષ્ઠિરને અનુરૂપ વચનમાં ઉત્તર આપ્યો.^{૧૧} તે ધર્માત્માએ ધર્મરાજને પૂછ્યું: 'તમે વારણા-વત નગરમાંથી કેવી રીતે ભાગી છૂટ્યા?'^{૧૨} પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તેમને યથાક્રમે સર્વ વાત કહી સંભળાવી. કુંતીપુત્રે કહેલું તે વૃત્તાંત સાંભળીને દ્રુપદરાજ નરપતિ ધૃતરાષ્ટ્રને ધિક્કાર આપવા લાગ્યા.^{૧૩} વક્તૃત્રેષ્ઠ દ્રુપદે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને આશ્વાસન આપ્યું અને તેને રાજ્ય અપાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.^{૧૪} પછી કુંતી, કૃષ્ણા, ભીમ, અર્જુન, નકુલ, સહદેવ અને યુધિષ્ઠિર બધાં રાજ-ભવનમાં ગયાં.^{૧૫} હે રાજા! યજ્ઞસેનથી સત્કાર પામી તેઓ ત્યાં વસવા લાગ્યાં. પછી દ્રુપદ-રાજા પુત્ર સાથે વિચાર કરીને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે,^{૧૬} 'આજે પુણ્ય દિવસ છે, આ મહાપ્રાહુ કરુણંદન અર્જુન કુળ પ્રમાણે કર્મ કરીને વિધિપૂર્વક પાણિચક્રણ કરે.'^{૧૭}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-ત્યારે ધર્માત્મા રાજા યુધિષ્ઠિરે તેને કહ્યું કે, 'હે પૃથ્વીપતિ! તો મારો પણ લક્ષસંબંધ કરવો યોગ્ય છે.'^{૧૮}

દ્રુપદ ઓલ્યા:-તો ભલે, તમે મારી પુત્રીનું વિધિસર પાણિચક્રણ કરો. અથવા હે વીર! તમે જનાં લક્ષ કરવા ઇચ્છતા હોય તેનાં દ્રૌપદી સાથે લક્ષ કરવા કહો.^{૧૯}

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યા:-હે રાજા! દ્રૌપદી અમ સૌની પટરાણી થશે. હે પૃથ્વીનાથ! મારી માતા-એ પૂર્વે એ પ્રમાણે કહ્યું છે.^{૨૦} હું અને પાંડવ ભીમ અવિવાહિત જ છીએ અને પાર્થ અર્જુનને

તો તમારી આ રત્નસમાન પુત્રીને વિજયમાં મેળવી છે. ૪ પરંતુ હે રાજન્ અમારો ઠરાવ છે કે, રત્નનો ઉપયોગ સહિયારો કરવો. હે રાજશ્રેષ્ઠ! અમે આ ઠરાવને વહેતો મૂકવા ઇચ્છતા નથી. ૫ આથી કૃષ્ણ અમારી સૌની ધર્મ પૂર્વક પટરાણી થશે. અગ્નિની સમક્ષ અમે સૌ કંમપૂર્વક તેનું પાણિયહણ કરીએ. ૬

દ્રુપદ બોલ્યો:—હે કુરુનંદન! એક પુરુષને અનેક પત્નીઓ હોઈ શકે એવું શાસ્ત્રવિધાન છે, પણ એક સ્ત્રીને અનેક પ્રતિજ્ઞા હોય એવું ક્યાંય પણ સાંભળ્યું નથી. ૧૭ હે કૌન્તેય! તમે પવિત્ર અને ધર્મને જાણનારા છો, તો લોક અને વેદથી વિરુદ્ધ એવું આ અધર્મકૃત્ય કરવું તમારે માટે યોગ્ય નથી. તમારી બુદ્ધિ આવી ક્યાંથી થઈ? ૧૮

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો:—હે મહારાજ! ધર્મ મૂક્ષમરૂપ છે. અમે તેની ગતિ પામી શકતા નથી. અમે તો પૂર્વપુરુષો જ માગે ગયા છે તે માગે કંમપૂર્વક ચાલીએ છીએ. ૧૯ મેં અસલ વાણી કહી નથી, તેમ મારું મન અધર્મમાં પરાવાતું નથી. માતાની આજ્ઞા છે અને તે મને પણ યોગ્ય લાગે છે. ૨૦ હે રાજન્ એ જ અચલ ધર્મ છે. વિચારવા શોભ્યા વિના તમે એનું આચરણ કરો. હે નરપતિ! એ વિષે તમે જરા પણ શંકા લાવશો નહિ. ૨૧

દ્રુપદ બોલ્યો:—હે કુંતીપુત્ર! તમે, કુંતી તથા મારો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મળીને કર્તવ્યનો વિચાર કરો, એટલે આવતી કાલે આપણે યોગ્ય કરશું. ૨૨

વૈશંપાયન બોલ્યો:—હે ભારત! તે સૌ ભેગા મળી મંત્રણા કરી રહ્યા હતા, તે વખતે હે રાજન્! દ્રુપાયન મુનિ ત્યાં એકાએક આવી પહોંચ્યા. ૨૩

દ્યુતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત વૈવાહિકપર્વમાં 'દ્રુપાયન-આગમન' નામનો અધ્યાય ૧૯૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૬ મો

વ્યાસનો અભિપ્રાય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતસ્તે પાંડવાઃ સર્વે પાંચાલ્યથ મહાયશાઃ ।

પ્રત્યુત્થાય મહાત્માનં કૃષ્ણં સર્વેઽમ્યવાદયન્ ॥૧

વૈશંપાયન બોલ્યો:—સર્વ પાંડવોએ તથા

મહાયશસ્વી પાંચાલરાજ તેમજ બીજા સૌએ

જામા થઈને મહાત્મા કૃષ્ણદ્રુપાયનને વંદન કર્યાં. ૧

તે આદરસત્કારનો સ્વીકાર કરી, તે મહાત્મા

તેમની કુશળ ખબર પૂછીને, સોનાના શુદ્ધ

આસન ઉપર બિરાજ્યા. ૨ અમાપ તેમજુની

કૃષ્ણદ્રુપાયને આજ્ઞા આપી એટલે તે સર્વ મનુજ-

વરો પણ મહામૂલ્યવાન આસનો ઉપર બેઠા. ૩

હે પૃથ્વીનાથ! થોડી વાર પછી પૃપત્ રાજતા

પુત્ર દ્રુપદે મધુરી વાણી ઉચ્ચારી, તે મહાત્માને

દ્રીપદીના સંબંધમાં આમ પૂછ્યું: ૪ 'એક સ્ત્રી

અનેક પુરુષની પત્ની કેમ કરીને થઈ શકે ?

એમ કરવામાં સંકરતા ન આવે! હે ભગવન્!

આ વિશે આપ મને બધું યથાવત કહેા. ૫

વ્યાસ બોલ્યો:—લોક અને વેદનો વિરોધી

એવો આ ધર્મ અત્યારે લોપ પામ્યો છે. એટલે

આ વિશે તમારામાંના જેનો જ મત હોય

તેનો તે મત હું સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૬

દ્રુપદ બોલ્યો:—હે દ્વિજેતમ! મારા અભિ-

પ્રાયથી આ અધર્મ છે—લોક અને વેદથી તે

વિરુદ્ધ છે. એક સ્ત્રી અનેક પુરુષોની પત્ની હોઈ

શકે નહિ. ૭ પૂર્વના મહાત્માઓએ પણ આ ધર્મ

આચર્યો નથી અને વળી, વિદ્વાનોએ ક્યારે

પણ આ અધર્મ આચરવા યોગ્ય નથી. ૮ આથી

હું આ કામમાં કંઈ ફાય નાખવાનું સાદસ

કરતો નથી. કેમકે મને તો આ ધર્મ દમિયાં

સંદેશથી ભરેલો લાગે છે. ૯

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બોલ્યો:—હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! હે બ્રહ્મન્!

હે તૃપાયન! સદાચારી મોટા ભાઈ નાના ભાઈ-

ની સ્ત્રી પાસે કેવી રીતે જઈ શકે ?^{૧૦} ધર્મ ધણો સૂક્ષ્મ છે તેથી અમે ધર્મની ગતિને જાણી શકતા નથી. આ ધર્મ છે કે અધર્મ છે, એનો અમે નિર્ણય કરી શકતા નથી.^{૧૧} હે બ્રહ્મન્ ! કૃષ્ણ પાંચ પતિની પટરાણી થાય એવા નિશ્ચય પર અમે આવી શકીએ એમ નથી.^{૧૨}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—મારી વાણી અસલ હોતી નથી, તેમ મારું મન અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થતું નથી. આ વિશે મારા મનને લાગે છે કે, આ કોઈ રીતે અધર્મ નથી. પુરાણમાં પણ સંભળાય છે કે, ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી ગૌતમ ગોત્રની જટિલા સાત ઋષિઓને પરણી હતી.^{૧૩-૧૪} તે જ રીતે, વૃક્ષમાં ઊછરેલી મુનિકન્યા વાર્શ્વેયે તપ કરીને, ઉત્તમ મનવાળા એક જ 'પ્રયેતા' નામવાળા દશ ભાઈઓ સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં.^{૧૫} વળી હે ધર્મજ્ઞશિરોમણિ ! કહ્યું છે કે, શુરુનું વચન ધર્મરૂપ છે. અને સર્વ શુરુઓમાં માતા જ એક પરમશુરુ છે.^{૧૬} તે માતાએ આ વચન કહ્યું છે કે, 'લિક્ષાની સામગ્રીનો સર્વ મળીને ઉપભોગ કરો...' આથી હે દ્વિજોત્તમ ! હું આને પરમધર્મ માનું છું.^{૧૭}

કુંતી બોલી:—ધર્મચારી યુધિષ્ઠિરે આ દીકજ કહ્યું છે. મને લય છે, રખે મારું વચન જૂઠું પડે. હું અસલમાંથી કેમ કરીને છૂટું ?^{૧૮}

વ્યાસ બોલ્યા:—હે ભદ્રા ! તારી વાત સત્ય કરશે. તેં કહ્યો છે તે ધર્મ સનાતન છે. કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે જ કહ્યું છે, તે નિઃસંશય ધર્મરૂપ છે. હે પાંચાલનાથ ! જ રીતે એ ધર્મવિહિત છે, તેમજ જથી એ સનાતન છે, તે વિશે હું સર્વની સમક્ષ કહીશ નહિ. તમે એકલા જ તે સાંભળો.^{૧૯-૨૦}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—પછી સમર્થ ભગવાન દ્વેષાયન વ્યાસ ઊઠ્યા અને દ્રુપદ રાજાનો હાથ પકડીને તેને લઇને રાજભવનમાં ગયા.^{૨૧} કુંતી, પાંડવો તથા પૃથ્વશી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તે બન્નેની રાહ બેતા જ્યાં ને ત્યાં બેસી રહ્યાં.^{૨૨} પછી દ્વેષાયન

ભગવાન મહાત્મા દ્રુપદનરેશને એક સ્ત્રી અનેક પતિની પત્ની થાય એ કેવી રીતે ધર્મ છે, તે સમજાવવા લાગ્યા.^{૨૩}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત વૈવાહિકપર્વમાં 'વ્યાસવાક્ય' નામનો અધ્યાય ૧૯૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૭ માં

પાંચ ઇન્દ્રનું ઉપાખ્યાન

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

પુરા વૈ નૈમિપારણ્યે દેવાઃ સત્રમુપાસતે ।

તત્ર વૈવસ્વતો રાજન્ ધામિત્રમકરોત્તતઃ ॥૧॥

વ્યાસ બોલ્યા:—હે રાજન્ ! પૂર્વે દેવોએ નૈમિષારણ્યમાં સત્ર માંડ્યો હતો, તેમાં વિવસ્વતના પુત્ર યમરાજ પણ મારવાનું કામ કરતા હતા.^૧ હે રાજન્ ! આમ દીક્ષિત થવાથી યમરાજ પ્રજામાંથી કોઈને પણ મારતા નહોતા. પરિણામે મરણકાલ વીતી જતાં મૃત્યુ ન થવાથી મનુષ્યો પુષ્કળ વધવા લાગ્યા.^૨ આથી ચંદ્ર, ઇન્દ્ર, વરુણ, કુબેર, સાંધ્યો, રુદ્રો, વસુઓ, અશ્વિનીકુમારો, તેમજ અન્ય દેવો ત્યાં સર્વલોકના નિર્માતા પ્રજાપતિ બ્રહ્મા પાસે ગયા.^૩ પછી મનુષ્યોની અત્યંત વૃદ્ધિએ કરીને અત્યંત લય પામેલા તેઓ એક સાથે લોકશુરુ પ્રજાપતિ બ્રહ્માજીને કહેવા લાગ્યા. 'અમે સૌ તે લયથી ઉદ્ધવેગ પામ્યા છીએ અને સુખની ઇચ્છાથી આપને શરણે આવ્યા છીએ.'^૪

પિતામહ બોલ્યા:—તમે સૌ અમર છો, તો પછી તમને મર્યોનો લય કેવો ? મરણધર્મના વાળા મનુષ્યોનો તમને લય થવો ઘટતો નથી.^૫

દેવો બોલ્યા:—મરણધર્મવાળા હમણાં અમર થઈ ગયા છે. હવે અમારામાં અને તેમનામાં કોઈ વિશેષ નથી. આ સરખાપણાનો અમને ઉદ્ધવેગ થાય છે. અમારામાં વિશેષતા રહે એ અર્થે અમે અહીં આવ્યા છીએ.^૬

ભગવાન બ્રહ્મા બોલ્યા:—હાલ સૂર્યના પુત્ર યમરાજ યજ્ઞને નિમિત્તે શેકાયેલા છે; તેથી આ માણસો મરણ પામતા નથી. પણ એ સર્વ કાર્ય કરીને તે એકાગ્ર થશે એટલે માનવોનો અંતકાલ આવશે.^૭ ત્યારે એ સૂર્યપુત્ર યમનું ચરીર તમારા જ તેજથી શોભાયમાન થશે અને વૃદ્ધિ પામશે. તે અંતકાલ લાવશે. ત્યારે મનુષ્યોમાં તમારા જેવી સમાનતા રહેશે નહિ.^૮

વ્યાસ બોલ્યા:—આદિદેવ બ્રહ્માનું એ વચન સાંભળીને તે દેવો જ્યાં દેવતાઓનો યજ્ઞ થતો હતો ત્યાં ગયા. તેઓ એકસાથે બેઠા હતા એવામાં, ત્યાં તેમણે ગંગાજીમાં એક સુવર્ણકમલ જોયું.^૯ એકને તેઓ વિસ્મિત થયા. તેમનામાંનો શરૂવીર ઇન્દ્ર તે કમળ પાસે ગયો. પછી જ્યાં ગંગાદેવી નિત્ય વહી રહ્યાં છે, ત્યાં તેણે અસિન્ધમાન કાંતિવાળી એક યુવતીને જોઈ.^{૧૦} ત્યાં જળની ઇચ્છા રાખતી તે યુવતી રાતી હતી અને ગંગાદેવીમાં સ્નાન કરી રહી હતી. તેનું જે અશ્રુબિન્દુ પાણીમાં પડ્યું, તેથી ત્યાં તે કનકકમલ થયું હતું.^{૧૧} તે આશ્ચર્ય જોઈને વજ્રધારી ઇન્દ્ર તે યુવતી પાસે જઈને પૂછવા લાગ્યો: 'હે ભદ્રા! તું કોણ છે? તું શા કારણે રુએ છે? હું એ જાણુવા ઇચ્છું છું. તું સત્ય વચન બોલજે'.^{૧૨}

સ્ત્રી બોલી:—હે ઇન્દ્ર! હું કમલાગ્રવાળી કોણ છું અને શા માટે રડું છું તે તમે અહીં જાણી શકો. હે રાજન! તમે મારી સાથે આવો. હું તમારી આગળ ચાલીશ. હું જે કારણથી રાઈ છું તે તમે ત્યાં જોશો.^{૧૩}

વ્યાસ બોલ્યા:—આમ, તે સ્ત્રીએ ચાલવા માંડ્યું અને ઇન્દ્ર તેની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. થોડે દૂર જતાં તેણે ગિરિરાજના શિખર ઉપર એક દર્શનીય તરણને જોયો. તે સિંહાસન પર બેઠો હતો અને એક યુવતી સાથે પાસાથી દાવ રમતો હતો.^{૧૪} તેને પાસાની રમતમાં અત્યંત લીન થયેલા બેઈને દેવરાજ ઇન્દ્રે ક્રોધ-

યુક્ત થઈને તેને કહ્યું: 'હે પંડિતવર! આ ત્રિષુવન મારે અધીન છે. હું સર્વનો સ્વામી છું; એમ તારે જાણવું'.^{૧૫} ઇન્દ્રને આમ કુપિત થયેલા બેઈ તે દેવ કે જે મહાદેવ હતા તે હસ્યા અને ધીરે ધીરે ઇન્દ્રને જોવા લાગ્યા. તેમણે બેતાં વાર જ દેવરાજ ઇન્દ્ર સ્તંભિત થઈ ગયો અને થાંભલાની જેમ જડ બોલે રહ્યો.^{૧૬} પછી એ રમત પૂરી થતાં મહાદેવે તે રડતી દેવીને કહ્યું કે, 'પેલાને અહીં મારી પાસે લઈ આવ, કે જથી કરીને એને મારી સામે આવેા અહંકારનો આવેશ ન આવે'.^{૧૭}

પછી તે સ્ત્રીએ સ્પર્શ કરતાં તે ઇન્દ્રનાં અંગે દીલાં થઈ ગયાં અને તે ધરતી ઉપર ઢળી પડ્યો. ઉગ્ર તેજવાળા ભગવાન શંકરે તેને કહ્યું: 'હે શક્તિ! હવે કરીને આવું કદી પણ કરતો નહિ'.^{૧૮} તારાં બલ અને વીર્ય અજોડ છે. તો આ મહા ગિરિરાજને જરા ખસેડ અને શુક્રાના મધ્યભાગમાં જ. ત્યાં સૂર્યના જેવી પ્રભાવાળા તારા જેવા પુરુષો છે.^{૧૯} તે ઇન્દ્રે મહાપર્વતની તે શુદ્ધ ખોલી. તો તેણે તેના જેવી સમાન કાંતિવાળા બીજા આર પુરુષોને ત્યાં જોયા. તેમને જોઈને તેને દુઃખ થયું અને વિચારવા લાગ્યો કે, 'રુએને હું પણ આમના જેવો થઈ જાઉં'.^{૨૦} પછી કુપિત થયેલા ભગવાન ગિરીશ પોતાની બન્ને આંખો વકાસીને વજ્રધારી ઇન્દ્રને કહ્યું કે, 'હે શતક્રતુ! તું આ શુદ્ધમાં પ્રવેશ કર, દેમકે, પ્રથમ તે નાદાનીથી મારું અપમાન કર્યું છે'.^{૨૧} ભગવાન શંકરે દેવરાજને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તે શાપથી અત્યંત દુઃખી થયો અને ગિરિરાજના શિખર ઉપર જેમ પવનથી પીપળાનું પાન ઢાલી શકે તેમ તે સર્વ અંગે શિથિલ થઈ ચરચરવા લાગ્યો.^{૨૨} વૃષભવાહન ભગવાન શંકરે ન્યારે આ પ્રમાણે એકાએક કહ્યું, ત્યારે તે ઇન્દ્ર ધૂનતો ધૂનતો હાથ બેટીને બહુદ્રપધારી ને ઉગ્ર દેવને આમ કહેવા લાગ્યો: 'હે ભવ! આજે તમે

સમય જીવનના દ્રશ્ય છે.^{૧૨૩} ઉત્તર વર્ષસ્વી ભગવાને હસીને તેને કહ્યું: 'જ લોકો અહંકારી સ્વભાવ રાખે છે, તેના પર હું કદી પ્રસન્ન થતો નથી. પહેલાં આ ચાર પુરુષો એવાં કર્મ કરીને આ શુદ્ધિમાં પડ્યા છે, તો તું પણ આ શુદ્ધિમાં જ અને ત્યાંજ સદૃશ રહે.'^{૧૨૪} નિઃસંશય તમે સૌ એ જ સ્થિતિને પામશો— તમે માનવયોનિમાં પ્રવેશશો. ત્યાં તમે દુઃસાધ્ય કર્મો કરીને અને અનેકાનેકને મરણશરણ પહોંચાડીને ક્ષીયી તમારા પૂર્વનાં પુણ્યે જીતેલા મહાભૂલા ઇન્દ્રલોકને વિશે આવશો. આ અને બીજું જ વિવિધ અર્થવાણું મેં તમને કહ્યું છે, તે તમારે કરવાનું જ છે.^{૧૨૫-૨૬} પૂર્વના ઇન્દ્રો બોલ્યા: 'અમે દેવલોકમાંથી જ્યાં મોક્ષ મેળવેલો અતિ દુર્લભ છે, એવા માનુષલોકમાં જરૂં. પણ અમારી પ્રાર્થના છે કે, આ સ્ત્રી કે જે અમારી માતા થશે તેમાં ધર્મ, વાણી, ઇન્દ્ર અને બે અશ્વિનીકુમારો એ દેવો અમારું ગર્ભાધાન કરે. અમે મનુષ્યો સાથે દિવ્ય અસ્રોથી યુદ્ધ કરીને ક્ષી પાછા ઇન્દ્રલોકમાં આવશું.'^{૨૭}

વ્યાસ બોલ્યા:—જળધારી ઇન્દ્રે આ વયન સાંભળીને દેવવ્રેષ મહાદેવને ક્ષીને કહ્યું કે, 'આ કાર્યના પ્રયોજન સારું હું આમની સાથે મારા વીર્યથી એક પુરુષ ઉપજવી દર્શિ.^{૨૮} પછી ભગવાન પિતાકધારીએ દયાથી વિશ્વજીક, ભૂત-ધામા, પ્રતાપી શિખિ, ચોથો શાંતિ અને તેજસ્વી એ પાંચ ઇન્દ્રોની પ્રાર્થના સ્વીકારી.^{૨૯} ભગવાન ઉગ્રધન્યાએ તે જીવનહારિણી લક્ષ્મી-સ્વર્પિણી યુવતીને મનુષ્યલોકમાં તેમની પત્ની તરીકે નિર્માણ કરી. પછી, એ મહાદેવ તે ઇન્દ્રો સાથે અજ, પુરાણ, અનન્ત, અબ્યક્ત, સનાતન અને અપ્રમેય એવા અનન્તરૂપ તથા વિશ્વરૂપ તે નારાયણ પાસે ગયા.^{૩૦,૩૧} તેમણે પણ તે સર્વ વાતને સંમતિ આપી. પછી તે સર્વ ઇન્દ્રોએ પૃથ્વી ઉપર જન્મ ધારણ કર્યા. ભગવાન હરિએ

પોતાની રક્તિરૂપી શુક્લ અને કૃષ્ણ એવા બે રંગના બે કંશે* પોતામાંથી બહાર કાઢ્યા.^{૩૨} તે બન્ને કંશે યદુકુલની દેવકી અને રાહિણીમાં પ્રવેશ્યા.^{૩૩} તેમાં જે એક શ્વેત કંશ હતો તે બલ-દેવરૂપે અવતર્યો અને જે બીજો કૃષ્ણ કંશ હતો તે કશ્યપરૂપે અવતાર પામ્યો. વર્ણને લીધે એ કૃષ્ણ કહેવાયા.^{૩૪} પેલા ઉત્તર પર્વતની શુદ્ધિમાં જે ઇન્દ્રરૂપેને પૂર્વે પૂરવામાં આવ્યા હતા, તેઓ આ મૃત્યુલોકમાં વીર્યવાન પાંડવોરૂપે જન્મ્યા છે અને તેમાં સંયસાગ્રી અર્જુન ઇન્દ્રના અંશથી થયો છે.^{૩૫} હે રાજન! આ રીતે પૂર્વે જે ઇન્દ્રો હતા તે જ આ પાંડવો થયા છે. તેમને માટે પૂર્વે જે લક્ષ્મી પત્ની તરીકે નિર્માણ થઈ છે, તે આ દિવ્યરૂપવાળી દ્રૌપદી છે.^{૩૬} જનું રૂપ ચંદ્ર અને સૂર્યની કાંતિ જેવું છે અને જનો:

* અહીં કંશેને જ વીર્યરૂપે સમજવા અને એ કારણથી જ વ્યાસ ભગવાને-દેવકી અને રાહિણીમાં સાક્ષાત્ કંશનો જ પ્રવેશ કહ્યો છે, વસુદેવમાં પ્રવેશ કહ્યો નથી. બે તેમ હોત તો દેવોનું રેતસુ વૃષ્ટિરૂપે પરિણમે, વૃષ્ટિથી ઔષધિ, તેનાથી અજ, અજથી રેતસુ ઈલાદિ અત્યુક્ત કમથી આપણી પેઠે રામ, કૃષ્ણના જન્મ પણ વ્યવધાન વડે દેવોથી થયેલા ગણાય અને તેમ થતાં 'એ અનેક અવતારોનું' નિવાસસ્થાન અને અધિનાશી બીજ છે.' આ ભગવાનનું સાક્ષાત્ મત્યાદિ અવતારોનું જે બીજતત્વ દેહકું છે, તેમાં વિરોધ આવે. બે કે કંશ અને વીર્ય એ બંનેની દેહકી થતી ઉત્પત્તિ સમાન છે; તથાપિ વીર્યથી ઉત્પત્તિ થતા તે અવોક્તોતસુ (અધઃપ્રવાદી) સંજ્ઞિમા ગણાઈ તેમાં મનુષ્યત્વ અને પુત્રત્વ પ્રાપ્ત થાય. માટે પૂર્વોક્ત રીતે જ રુદ્રણસ્તુ મગચન્ સ્વયમ્ । એ ભાગવતોક્તિ ઘટી શકે છે. અહીં કંશનું ઉદ્દરણ કરીને તે દારાથી ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણના અંશપણું પ્રતીત થાય છે; પરિપૂર્ણતા આવતી નથી ? એવી શંકા કરવી યોગ્ય નથી; કારણ કે કંશ કંઈ દેહને અવશ્ય ગણાતો નથી; માટે નયુ-ચિતો વધ કરવામાં જેમ જડના શીલમાં વજ્રને પ્રવેશ થયો હતો, તેમજ અહીં પણ દેવકી અને રાહિણીના ઉદરમાં પ્રવેશ કરવો હતો. માટે બે કંશરૂપી દાર વડે ભગવાનનો સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ જ થયો હતો; અંશરૂપે નહિ, એમ માનવું યોગ્ય લાગે છે. —નીલકંઠ.

સુગંધ ડાશ સુધી પ્રસરે છે, તે સ્ત્રી શું માત્ર તારા પૂર્વકર્મથી જ અને દૈવયોગ વિના જ આ પૃથ્વીતલમાંથી પ્રકટે છે? ^{૩૭} હે નરેન્દ્ર ! હું પ્રીતિ-પૂર્વક તને આ દિવ્ય અશ્વરૂપી બીજું અદ્ભુત વરદાન આપું છું. પુણ્ય અને દિવ્ય એવા પૂર્વ-દેહો સાથે તું આ કુતીપુત્રોને બે. ^{૩૮}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી પરમ ઉદાર કર્મવાળા પવિત્ર વિપ્રવર વ્યાસજીએ પોતાના તપોબલથી તે રાજાને દિવ્ય દષ્ટિ આપી અને એ રાજાએ તે સર્વને તેમના પૂર્વદેહો સાથે યથાવત્ બોધા. ^{૩૯} ત્યારે રાજાએ તેમને દિવ્ય દેહવાળા, સુવર્ણના સુકુટથી શોભતા, અગ્નિ અને આદિત્યના જેવા વર્ણવાળા, યોગ્ય અલંકારથી અલંકૃત થયેલા, મનોહર રૂપવાળા, વિશાલ છાતીવાળા અને પાંચપાંચ હાથ બેઠેલા જાંઘા એવા ઇન્દ્રરૂપી યુવાનો બોધા. ^{૪૦} તેઓ નિર્મલ અને દિવ્ય વસ્ત્રોથી તથા ઉત્તમ સુગંધી-દાર ફૂલમાલાઓથી અત્યંત શોભતા હતા. તેઓ સાક્ષાત્ અંબક, વસુઓ, રુદ્રો અને આદિ-ત્યો સમાન સર્વ શુણ્ણીથી સંપન્ન હતા. ^{૪૧} આમ દ્રુપદરાજ તેમને પૂર્વના ઇન્દ્રોનાં રૂપમાં બેઠેને તથા ઇન્દ્રપુત્ર અર્જુનને ઇન્દ્રરૂપ બહીને પ્રસન્ન થયા અને તે દિવ્ય તેમજ અપ્રમેય માયાને બેઠેને વિસ્મય પામ્યા. ^{૪૨} સાક્ષાત્ અંદ્ર અને અગ્નિના જેવી પ્રકાશવતી, પરમ રૂપવતી અને લક્ષ્મી જેવી તે શ્રેષ્ઠ કન્યા રૂપ, તેજ તથા યશ વડે તેમની પત્ની થવાને યોગ્ય છે એમ માનીને તે નરેન્દ્ર હર્ષવાન થયા. ^{૪૩} દ્રુપદરાજ તે મહાન આશ્ચર્ય બેઠેને સત્યવતીપુત્ર વ્યાસજીને ચરણે પડ્યા અને પ્રસન્નચિત્તે તેમને કહ્યું કે, 'હે પરમઋષિ ! આપનામાં આવી સિદ્ધિ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. ^{૪૪}

વ્યાસ બોલ્યા:-તપોવનમાં એક ઋષિ-મહાત્માને ડાઈ એક કન્યા હતી. પણ તે કન્યા રૂપવતી અને સતી હોવા છતાં પતિ પામી

નહોતી. ^{૪૫} તેણે ઉચ્ચ તપ કરીને ભગવાન શંકરને પ્રસન્ન કર્યા. પ્રસન્ન થયેલા ભગવાને સ્વયં તેને કહ્યું કે, 'તું વરદાન માગ. ^{૪૬} ભગવાને આમ કહ્યું, એટલે તે કન્યાએ વારંવાર એ વરદાતા ઈશ્વરને કહ્યું: 'હું સર્વશુણ્ણસંપન્ન પતિ ઇચ્છું. ^{૪૭} તે દેવાદિદેવ શંકરે પ્રસન્ન ચિત્તે તેને આ વરદાન આપ્યું કે, 'હે ભદ્રા ! તને પાંચ પતિઓ થશે. ^{૪૮} મહાદેવને પ્રસન્ન કરતી તે કન્યાએ ફરીથી કહ્યું કે, 'હે શંકર ! આપની પાસેથી હું તો એક જ શુણ્ણવાન પતિ માટે પ્રાર્થના કરું છું. ^{૪૯} એટલે તે દેવોના દેવે પ્રસન્ન મનથી તેને ફરીને આ શુભ વચન કહ્યું: 'મને તેં ફરી ફરીને પાંચ વાર 'પતિ આપો' એમ કહ્યું છે. ^{૫૦} તો, હે કલ્યાણી ! તારા એ વચન પ્રમાણે જ થશે. પણ, આ બધું તું બીજા દેહમાં જશે ત્યારે થશે. તારું મંગલ થાઓ. ^{૫૧} હે દ્રુપદ ! તે જ આ દેવરૂપિણી તારી પુત્રી છે. એ અનિન્દતા પાર્ષતી કૃષ્ણા, પાંચ પતિઓની પત્ની થવા નિર્મલ છે. ^{૫૨, ૫૩} સ્વર્ગની એ લક્ષ્મી પાંડવોને અર્થે જ મહાયજ્ઞમાં ઉત્પન્ન થઈ છે અને ઘોર તપ તપીને તે તારી દુહિતારૂપે જન્મી છે. ^{૫૪} હે રાજન ! દેવો જની ઉપાસના કરે છે તેવી આ મનોહારિણી દેવીને પોતાનાં કર્મો વડે દેવ જવા પાંચ પાંડવોની એક પત્ની થવાને વિધાતાએ સર્જ્યું છે. તો હે દ્રુપદ ! આ સાંભળીને તું યથેચ્છ કર. ^{૫૫} ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત વૈવાહિકપર્વમાં 'પદ્મેન્દ્રોપાખ્યાન' નામનો અધ્યાય ૧૯૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૮ મો

દ્રોપદીનો વિવાહ

॥ દ્રુપદ ઉવાચ ॥

અયુર્લેવં વચનં તે મહર્ષે મયાર્પ્યં ચરિતં રં
ઘાતુમ્ ॥ ન વં શ્વક્યં વિહિતસ્તાપયાનં તદે
મુપપન્નં નિધાનમ્ ॥ ૧ ॥

દ્રુપદ ઓલ્યો:-હે મહાનુભાવ ! આ મહા-
મૃત્યુ સત્ય વચન સાંભળીને મારો મોહ નાશ
પામ્યો છે. હે મહર્ષિ ! તમારું આવું વચન
સાંભળ્યા પહેલાં મેં લક્ષવિદ્યાન કરવાનો પ્રયત્ન
કર્યો હતો, પણ દેવી વિદ્યાનને ટાળી શકાય એમ
નથી, એટલે આ દેવી નિર્માણને અનુસરું જ
યોગ્ય છે.^૧ લાગ્યની ગાંઠ બદલી શકાતી નથી.
સ્વકર્મથી અહીં કંઈ પણ થવું નથી. એક જ
વરને માટે તે લક્ષ્યભેદનું નિમિત્ત રખાયું હતું
અને તે હવે પાંચને માટે નિશ્ચિત થયું.^૨
કૃષ્ણા પૂર્વજન્મમાં પાંચ વાર બોલી હતી કે,
'ભગવાન, મને પતિ આપો' તે પ્રભાણે ભગવાન
શંકર તેને કહ્યું હતું કે, 'તને પાંચ પતિ મળશે.'
તો હવે આ સંબંધમાં શ્રેષ્ઠ રહસ્ય શું છે, તે
ભગવાન શંકર જ જાણે છે.^૩ જો આ ધર્મ કે
અધર્મ ભગવાન શંકરે જ વિહિત કર્યો છે, તો
એમાં મારો અપરાધ નથી. હવે, આ પાંડવો
વિધિપૂર્વક કૃષ્ણાનું પાણિગ્રહણ કરશે; કેમકે તે
તેમને માટે જ નિર્મિત થયેલી છે.^૪

વૈશંપાયન ઓલ્યો:-પછી ભગવાન વ્યાસે
ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: 'હે યુધિષ્ઠિર ! આજ
ચંદ્રમા પૌષ્યયોગને પામે છે, આજ પ્રભુચંદ્રિત
છે, એટલે પ્રથમ તું આજ જ કૃષ્ણાનું પાણિગ્ર-
હણ કર.'^૫ પછી, યજ્ઞસેન દ્રુપદરાજ પોતાના
પુત્ર સાથે જાનતા માણસો માટે ઉત્તમ વસ્તુઓ
લાવવા આજ્ઞા કરી અને પોતાની પુત્રી કૃષ્ણા-
ને મંગલસ્નાન કરાવી, અનેક રત્નોથી વિભૂષિત
કરાવી, લક્ષ્મીપદમાં તેડાવી.^૬ પછી રાજના
મિત્રો, મંત્રીઓ, દ્વિજો તેમજ નગરજનો સૌ
પ્રસન્નચિત્તથી પોતપોતાની પ્રધાનતા પ્રમાણે ત્યાં
લક્ષ જોવાને બેગા થયા.^૭ તે સમયે, શ્રેષ્ઠજનોથી
શોભી રહેલું અને આંગણમાં કમલ અને દંપળ-
ના વિશાળ શણગારવાળું, નેતું એ રાજભવન
સેનાઓ અને રત્નોના સમૂહોથી એવી વિવિધ
શોભા ધારણ રહ્યું હતું કે, જાણે તે નિર્ભય

તારાઓથી ભરેલું આકાશ હોય !^૮ હે પ્રભુ !
પછી અલંકાર ધારણ કરેલા, કુંડલ પહેરેલા,
મહામૂલ્યવાન વસ્ત્રો સજ્જા, શ્રેષ્ઠ ચંદનના
લેપ લગાવેલા, અભિષેક પામેલા અને મંગલ
ક્રિયાઓ પરવારેલા તે યુવાન કુરુવંશી રાજ-
પુત્રોએ, અગ્નિ જ્વાળા વચસ્વી ધૌમ્ય પુરોહિત
સાથે તે સભામાં ગોશાળામાં ખેસી જતા
મોટા આબલાઓની જમ અતિ ઉમંગ સાથે
ત્રિધિપૂર્વક અને અનુક્રમે પ્રવેશ કર્યો.^{૯-૧૦}
પછી વેદપારંગત ધૌમ્યે અગ્નિની સ્થાપના કરીને
પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં મંત્રોપૂર્વક આદુતિ આપી.
પછી યુધિષ્ઠિરને બોલાવીને તે મંત્રવેતાએ તેમને
કૃષ્ણા સાથે ગાંડ્યા.^{૧૧} આમ હસ્તમેળાપ પામેલા
તે બંનેને તે વેદપારગામીએ પ્રદક્ષિણા કરાવી
તેમનાં લક્ષ કરાવ્યાં. પછી યુદ્ધમાં શોભનારા
યુધિષ્ઠિરની અનુજ્ઞા લઈને પુરોહિત રાજગૃહની
બહાર ચાલ્યા ગયા.^{૧૨} નિત્ય ઉત્તમ રૂપ ધારણ
કરનારા અને તે કુરુવંશને વધારનારા મહારથી
રાજપુત્રોએ એજ ક્રમે તે શ્રેષ્ઠસુંદરી દ્રૌપદીનું
પાણિગ્રહણ કર્યું.^{૧૩} આ સંબંધમાં દેવર્ષિ વ્યાસે
મને આ ઉત્તમ, દિવ્ય અને અદ્ભુત વાત કહી
છે. સુંદર કેડવાળી તે મહાન મહિમાવાળી
દ્રૌપદી પ્રત્યેક દિવસે લક્ષસમયે ફરી ફરીને
કન્યાવસ્થા પામતી હતી.^{૧૪}

આમ લક્ષ થઈ ગયાં, ત્યારે દ્રુપદરાજ મહા-
રથી પાંડવોને વિવિધ જાતનું ઉત્તમ ધન પહેરા-
મણીમાં આપ્યું. તેણે શ્રેષ્ઠ સુવર્ણની માલાઓ-
વાળા તેમજ સોનાની લગામથી શોભીતા ચાર-
ચાર થોડા એડેલા સો રથો આપ્યા. વળી, તેણે
સુવર્ણના શિખરેવાળા સો પર્વતો જતા સોના-
ની અંબાડીવાળા સો હાથીઓ આપ્યા. તેમજ
મહામૂલાં વસ્ત્રો, આભૂષણો, અંબરો અને
માળાઓથી શોભતી શ્રેષ્ઠ યૌવનવાળી સો દારૂ-
ઓ આપી. વિશેષમાં તે સોમવંશી મહાનુભાવે
દિવ્ય રૂપધારી પ્રત્યેક પાંડવને અગ્નિની સાક્ષીએ

ધન, તેમજ અમૃત્ય વસ્ત્રો તથા પ્રભાવવાળા અલંકારો આપ્યાં.^{૧૫-૧૭} આમ લક્ષ થયા પછી તે મહાબલવાન ઇન્દ્રસમાન પાંડવો અનેક રત્ન-રૂપ તે લક્ષ્મીને પામીને પાંચાલરાજના તે નગરમાં વિહાર કરવા લાગ્યા.^{૧૮}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત
ત્રૈવાલિકપર્વમાં 'દ્રૌપદીવિવાહ'
નામનો અધ્યાય ૧૯૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯૯ મો

શ્રીકૃષ્ણે કરેલું મોસાળું

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

યાંહવૈઃ સહ સંયોગં ગતસ્પ દ્રુપદસ્પ હ ।

ન વમૂવ મયં કિંચિદ્દેવ્યોપિ કથંચન ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ-પાંડવોની સાથે પોતાનો સંબંધ બંધાયો, એટલે દ્રુપદ પૂરે નિર્ભય થઈ ગયો. તેને દેવોનો પણ કંઈ ભય રહ્યો નહિ.^૧ મહાત્મા દ્રુપદની સ્ત્રીઓ કુન્તી પાસે ગઈ અને પોતપોતાનાં નામ કેહીને શિર નમાવી તેમને પાથે પડી.^૨ રેશમી પાનેતર પહેરેલી અને કીતુક-મંગલ પામેલી કૃષ્ણા પણ સાસુને પ્રણામ કરીને વિનયપૂર્વક હાથ બેઠીને બેસી રહી.^૩ રૂપલક્ષણ-વાળી તથા શીલ અને આચારથી સંપન્ન એ પુત્રવધૂ દ્રૌપદીને પૃથાએ પ્રેમપૂર્વક આ આશીર્વાચન કહ્યાં : 'ઇન્દ્રાણી જેમ ઇન્દ્રની સાથે, સ્વાહા જેમ અગ્નિની સાથે, રાહિણી જેમ અન્દ્રની સાથે, દમયન્તી જેમ નલની સાથે, ભદ્રા જેમ કુબેરની સાથે, અરુન્ધતી જેમ વસિષ્ઠની સાથે અને લક્ષ્મી જેમ નારાયણની સાથે, તેમ તું પણ તારા પતિની સાથે પ્રીતિથી રહેજી.^{૪-૬} હે ભદ્રા ! તું દીર્ઘાયુષી વીરપુત્રોની બનેતા થજી. તને અનેક સુખ સાંપડે. તું અખંડ સૌભાગ્ય-વતી રહે. તું અનેક ભોગો પામ. તું યજ્ઞમાં પતિઓને સહાય કરનારી થજી. તું પતિવ્રતા રહેજી.^૭ અતિથિઓ, અસ્થાગતો, સાધુઓ, વૃદ્ધો,

બાલકો, તેમજ ગુરુઓના યથાયોગ્ય સેવાસહકારમાં સદૈવ તારો સમય વ્યતીત થાઓ.^૮ કુરુ-બંગલ જ્યાં મુખ્ય છે તે રાજ્યો અને નગરોમાં, ધર્મવત્સલા એવી તું રાખની સાથે અભિષેક પામજી.^૯ મહાબલવાન પતિઓએ પરાક્રમપૂર્વક જીતેલી પૃથ્વીને તું અશ્વમેધના મહાયજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોને અર્પી દેજી.^{૧૦} હે ગુણિયલ ! પૃથ્વીમાં જ જ ગુણવાન રત્નો છે, તે તને પ્રાપ્ત થાઓ. હે કલ્યાણી ! તારી સો શરદો સુખભરી બઓ.^{૧૧} હે વધુ ! આજ તને પાનેતર પહેરેલીને હું જમ અભિનંદન આપું છું, તેમ તને ગુણસુંદરીને પુત્ર જન્મશે ત્યારે ફરી ફરી અભિનંદન આપીશ.^{૧૨}

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ-પછી પત્ની પામેલા તે પાંડવો માટે શ્રીકૃષ્ણે (મોસાળામાં) વિવિધ વૈદ્યમણિઓ અને સુવર્ણના અલંકારો મોકલ્યા.^{૧૩} વળી માધવે અનેક દેશમાં બનેલાં અમૃત્ય વસ્ત્રો, શાલકુચાલાઓ, મૃગયર્મો, રત્નો, સુંદર ને સુંવાળાં વિવિધ બતનાં જાંઘાં શયનો, આસનો તથા વાહનો, તેમજ વૈદ્ય અને વજ્રમણિ જડેલાં સેંકડો વાસણો મોકલ્યાં.^{૧૪, ૧૫} શ્રીકૃષ્ણે રૂપ, યૌવન અને દાક્ષિણ્યથી સંપન્ન તથા સુવિભૂષિત હજારો ઘાસીઓ આપી.^{૧૬} વિશેષમાં અપ્રમેયાત્મા મધુસૂદને સારા કેળવેલા સુલક્ષણા હાથીઓ, સુશોભિત સુંદર અશ્વો, સુવર્ણના ઉજ્જવલ પટાઓથી વિભૂષિત કરેલા હાથીઘાંતના રથો, સોનાની કરોડો સુદ્રાઓ, તેમજ કાચા સોનાના ઢગના ઢગો-એ સઘળું મોકલાવ્યું.^{૧૭, ૧૮} ગોવિન્દને પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છાએ, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે તે સઘળું પરમ આતંદપૂર્વક સ્વીકાર્યું.^{૧૯}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં ત્રૈવાલિકપર્વમાં

અધ્યાય ૧૯૯ મો સમાપ્ત

ત્રૈવાલિકપર્વ સમાપ્ત

* હોમવેદવિતોષેષિ માતુર્યાન્યં ન ત્વન્દે
દત્તેકલ્યાં રેમિરેડમી પંચેત્તુકં સ્વદેરે
તથા વેદો વિશ્વ દોષ તો પણ

વિદુરાગમનપર્વ

અધ્યાય ૨૦૦ મો

વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને પાંડવોના

સમાચાર આપ્યા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતો રાજાં ચરૈરામૈઃ પ્રવૃત્તિરુપનીયત ।

પાંડવૈરુપસંપન્ના દ્રૌપદી પતિભિઃ શુભા ॥ ૧ ॥

વૈશ પાપન ખોલ્યાઃ-પછી ગમ્યોના પોત પોતાના વિકાસ દ્વેતાએ ખખર પહોંચાડી કે,

ઉત્પન્ન કરવું નહિ, એમ માનીને પાપે પાડેલા એક દ્રૌપદીમા રમખાણ થયા હતા, એ સ્વયં વરપર્વમા કહ્યું છે. નવું વેદ વિરુદ્ધેયમેકસ્યા વહુમર્તતા । નૈકસ્યે વહુવો નૈકા દ્વૌ પતી इति च श्रुति ॥ એમા શકા કરે છે કે, એક સ્ત્રીને ઘણા પતિ થયા એ વેદવિરુદ્ધ છે. શ્રુતિ કહે છે કે એક સ્ત્રીને બે અથવા વધુ પતિ ન થાય તે શ્રુતિ આ પ્રમાણે છે-નૈકસ્યે વહુવઃ સદૃપતય इति तस्माद्यેવા દ્વૌ પતી વિદતે ॥શ્રુ०॥ આવો નિપેદ છે ત્યારે એક દ્રૌપદીએ પાપ પતિ કેમ કર્યા? આ શકાનો ઉત્તર-અગ્નિપચ ક્રમાત્માપ્ય દૃવ્યમેતિ મનુષ્યતામ્ । અગ્નયન્ત્વચ્ચિરર્કઃકમા પુરુષો યોપિદિયપિ ॥ અગ્નૌ પ્રાસ્તાહુતિઃ સમ્ય ગાદિત્યમુપતિષ્ઠતે । ગાદિત્યાજ્ઞાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટેરન્નં તતઃ પ્રજાઃ ॥ દવિપં અનુક્રમે પાપ અગ્નિને પ્રાપ્ત થઈને મનુષ્યપણાને પામે છે, તે પાપ અગ્નિએ ૧ અગ્નિ, ૨ સૂર્ય, ૩ પૃથ્વી, ૪ પુરુષ અને ૫ સ્ત્રી છે વગી કહેલું છે કે અગ્નિમા આપેલી આહુતિ આદિ ત્વને પ્રાપ્ત થાય છે, આદિત્યથી ઘટિ થાય છે, ઋષિથી પૃથ્વીમા અન્ન થાય છે, તે અન્નથી પુરુષ તથા સ્ત્રીમાં ગુદ તથા શોષિત યર્ધ તેનાથી પ્રગ્ન થાય છે (આ પ્રમાણે પાપ અગ્નિની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલી માતૃથી પ્રગ્ન છે, તેઓને શાસ્ત્રના ૫ પુરુષ બધોના લાગુ પડે છે અને જેઓ ઓછા અગ્નિઓથી ઉત્પન્ન થયા હોય છે, તેઓ દેવ ગણાય છે, એટલે તેઓને શાસ્ત્ર બધન લાગુ પડતા નથી, એ દે છે) દ્રોણો વહિ ચતુષ્કોટ્યો યોપિદગ્નેરમાવત । અગ્નિવયોનિયતા સ્ત્રીતા મૃત્યા પિત્રો રમાવતઃ । અગ્નિદ્વયોનિયતા દેવા ન સ્પૃશતિ ક્ષિતિં હિ તે ॥ દેવજા પાર્થ

‘શુભ લક્ષણવતી દ્રૌપદી પાંડવપતિઓને પરણી છે. ૧’ ન મહાત્માએ તે ધનુષ્ય યડાવીને લક્ષ્ય વીંધ્યું હતું, તે જયશીલોમાં શ્રેષ્ઠ મહાન ધનુષ-

માદ્રેયા મૃપુમગ્નિવિવર્જિતાઃ ॥ ક્ષિતમાત્રં દર્શિર્લ્લૌ મિથુનત્વમુપાગતં । એકાગ્નિજાવતઃ પુત્રૌ દુષ્પદસ્ય સુરાધિકૌ ॥ સ્ત્રીથી અગ્નિની અપેક્ષા વિના ઉત્પન્ન થયેલા દ્રોણ, આ અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયા છે, માતા તથા પિતા૩થી બે અગ્નિની અપેક્ષા વિના પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થયેલા મીના ત્રણ અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયા છે, દેવો અગ્નિ તથા આદિત્ય એ બે અગ્નિથી જ ઉત્પન્ન થયા છે અને તેથી તેઓ પૃથ્વીને સ્પર્શ કરતા નથી કુતી ના પુત્રો તથા માદ્રીના પુત્રો દેવોથી ઉત્પન્ન થયા છે. એટલે તેઓ પૃથ્વી અને પુરુષથી બે અગ્નિની અપેક્ષા વિના ત્રણ અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગણાય છે અને દુષ્પદનો પુત્ર વૃષ્ણુ તથા દ્રૌપદી તે અગ્નિમા દવિપ નાખતા જ ઉત્પન્ન થયા છે તેથી તેઓ એક અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગણાય અને તે હેતુથી તે બંને દેવો કરતાં પણ અધિક યોગ્યતાવાળા છે સર્વે સર્વાત્મકા દેવા ચિરજીવયવા યતઃ । સર્વે एव समा सર્वेऽ नता इति हि वेदगी ॥ ન તેવાં વ્યભિચારોસ્તિ ન ચેત્સુર્યયમૌ કથં । પિતાપુત્રૌ સર્વી કુતીમુ પેયાતાં સુરોત્તમૌ ॥ સર્વે દેવો ગુદ અવયવવાળા છે, માટે તેઓ સર્વસ્પ છે, મર્વે સમા છે અને સર્વે અનન્ત છે. આ પ્રમાણે વેદવાણી કહે છે. આ કારણથી તેઓને વ્યભિચારદોષ લાગુ પડતા નથી. કારણ કે બે દોર પ્રાપ્ત થતા હોય, તે દેવોમાં ઉત્તમ એવા સૂર્ય અને યમ કે જે એક પિતા તથા ખીમ પુ । થાય છે, તે બંને સતી કુતીમા ગમન કેવી રીતે કરી શકે? આ ઉપરથી જણાવે છે કે, દ્રૌપદી દેવજાં પાર્થ દેવજા યદિ મુંજતે । ન તેવામન દોષોઽસ્તિ દેવા एन हि ते स्वय । શ્રૂયતે ન હિ યૌ દેવાન્ પાપ ગચ્છતિ સર્વયા । તસ્માદગ્નેર્દેવભાવં પ્રાર્થયીત નિરેનસમ્ ॥ અગ્નિવૃષ્ટી ઉત્પન્ન થયેલા દ્રૌપદીને દેવોથી ઉત્પન્ન થયેલા પાંડવો બે ભોગવે, તે એ સબંધમા તેઓને દોષ લાગતો નથી, કારણ કે તેઓ પોતે દેવો જ છે વગી દેવોને પાપ લાગતું જ નથી એવું શ્રુતિમા સંભળાય છે, માટે જ યજ્ઞ કરીને નિર્પાપ દેવમા વની ધરતી કરી પત્નદેવાદિકે વ્યાસો નાનારયાનો પૃથ્ણે । દર્શયામાસ લોચનાં નંદાસ્યાપનુચયે ॥ વ્યાસ મુનિએ આ સરગુ લોકોના સશયની નિરતિને માટે જુગ જુદા આખ્યાનોની પુષ્ટિ માટે વિશદપર્વમા દર્શાવ્યું છે.

આણધારી અભૂત હોતો.^૨ જ બલવાને મદ્રરાજ શયને ઉછાળીને પટથી પાડ્યો હતો, ક્રોધાવેશમાં આવીને જણે એક વૃક્ષથી રણમાં માણસોને ત્રાસ પોકરાવ્યો હતો અને ત્યાં જ મહાત્માને ગભરાટ જવું કર્યું પણ નહોતું, તે શત્રુસેનાનાં અંગેને પાડનારે, ભયંકર સ્પર્શવાળો લીમસેન હતો. મૃત્યુ પામેલા માનવામાં આવેલા કુન્તીપુત્ર પાંડવોને આમ બ્રાહ્મણરૂપમાં રહેલા જાણીને રાજાઓને ભારે આશ્ચર્ય થયું.^{૩-૫} કેમકે તેમણે અગાઉ સાંભળ્યું હતું કે, કુન્તી તો તેના પુત્રો સાથે લાક્ષાગૃહમાં બળી ગઈ છે. આથી તે રાજાઓ માનવા લાગ્યા કે, તે પાંડવો દ્રૌપદી જન્મ પામ્યા છે.^૬ ત્યારે, તેમણે પુરોચને કહેલા તે અત્યંત નિષ્કુર કર્મ સારુ લીધને તથા કૌરવ દૂતરાષ્ટ્રને ધિક્કાર આપ્યો.^૭ આમ સ્વયંવરની સમાપ્તિ થતાં, પાંડવોને પરણ્યા જાણીને, તે સઘળા રાજાઓ જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં આલ્યા ગયા.^૮

પછી અભૂતને દ્રૌપદી સાથે પરણેલો જોઈને રાજા દુર્યોધન વીલા સુખથી પોતાના ભાઈઓ, અથાત્મા, શકુનિમામા, કર્ણ તેમજ કૃપાચાર્ય સાથે પાછો ફર્યો. લજ્જા પામતા દુઃસાસને તેને મંદમંદ રીતે કહ્યું કે,^{૯, ૧૦} 'જે તે અભૂત બ્રાહ્મણરૂપે ન હોત, તો તે દ્રૌપદીને પામી શકત નહિ. હે રાજના! કાઈ એને ખરી રીતે ધનંજય તરીકે જાણખી શક્યું નહિ.^{૧૧} મને લાગે છે કે, દેવ જ મોટી વાત છે, પુરુષાર્થ તો ફેગટ છે. હે ભાઈ! ધિક્કાર છે તે પુરુષાર્થને, કે જ્યાં પાંડવો હજી જીવે છે!^{૧૨} આમ વાતચીત કરતા અને પુરોચનને નિન્દતા તે દીન એવા તેમણે શન્ય મનવાળા થઈ હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૩} આમ, મહાઓજસ્વી પૃથાપુત્ર પાંડવોને લાક્ષાગૃહના અશિથી હારેલા અને દ્રુપદ સાથે સંબંધથી જોડાયેલા જોઈને, તેમજ મૃષ્ટાન્ત, શિખંડી અને સર્વ પ્રકારના યુદ્ધમાં કુશળ એવા દ્રુપદપુત્રો

વિશે વિચાર કરીને તેઓ ગભરાઈ ગયા અને તેમના સંકલ્પો પડી ભાંગ્યા.^{૧૪, ૧૫}

પાંડવો દ્રૌપદીને પરણ્યા છે અને ઝંખવાઈ ગયેલા તથા ભયગર્ભ થયેલા દૂતરાષ્ટ્રપુત્રો પાછા આવ્યા છે, એ વાત સાંભળીને વિદુર પ્રસન્ન મનથી પૃથ્વીનાથ દૂતરાષ્ટ્રને બોલ્યા કે, 'સદ્ભાગ્ય છે કે કુરુઓ વૃદ્ધિ પામે છે!' હે ભારત! વિદુરનું એ વચન સાંભળીને વિસ્મિત થયેલા તે વિચિત્ર-વીર્યના પુત્ર રાજા દૂતરાષ્ટ્રે પરમ પ્રસન્નતાથી કહ્યું કે, 'સદ્ભાગ્ય છે! સદ્ભાગ્ય છે!'^{૧૬-૧૮} પ્રજાચક્ષુ નરપતિ તો વગર સમજ્યે માની ગેરો હતો કે, તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર દ્રુપદકન્યા સાથે પરણ્યો છે!^{૧૯} તેથી પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને તેણે આજ્ઞા આપી કે, 'દ્રૌપદીને ખૂબ આભયણો આપો અને તેને મારી આગળ લઈ આવો.'^{૨૦} એ પછી, વિદુરે કહ્યું કે પાંડવો પરણ્યા છે અને તેઓ સૌ કુશલ છે, તેમજ દ્રુપદે તે વીરોને સારો સત્કાર આપ્યો છે.^{૨૧} વળી સેન્યના બલવાળા તેમના અન્ય અનેક સંબંધીઓ પણ એ સ્વયંવરમાં જ પાંડવોને આવી મળ્યા છે.^{૨૨}

દૂતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:-તેઓ જન્મ પાંડુના પુત્રો છે, તેનાથી પણ હું અધિક એમને ગણું છું. તેમને વિશે મારી બુદ્ધિ કેમ વિશેષ રેનેહમથી છે તે સાંભળ.^{૨૩} પાંડવો કુશલ, વીર અને મિત્રોવાળા છે; તેમજ તેમના બીજા અનેક સંબંધીઓ અત્યંત બલવાન છે.^{૨૪} હે વિદુર! સર્ગાવહાલાં સહિત દ્રુપદને મિત્ર તરીકે પામીને કયો લક્ષ્મીહીન થયેલો રાજા પણ પોતાને ઐશ્વર્યવાન થવાનું ન છોડે!^{૨૫}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આમ બોલતા તે દૂતરાષ્ટ્રને વિદુરે ઉત્તર આપ્યો કે, 'હે રાજના! તમારી બુદ્ધિ સેંકડો વર્ષ સુધી આવી રહો.' હે રાજના! આમ કહીને વિદુર પોતાને ઘેર ગયા. હે પૃથ્વીપતિ! આ પછી દુર્યોધન અને રાધાપુત્ર કર્ણ દૂતરાષ્ટ્ર પાસે જઈ આ વચન બોલે.

કે, 'વિદુરની સમક્ષમાં અમે તમારો દોષ ન કહી શક્યા, પણ હવે એકાંતમાં તે કહીએ છીએ. તમે આમાં તે તમારો શો ઉદ્દય સમજ્યા છો?'^{૧૭} હે પિતા! શત્રુઓની ચડતીને તમે તમારી ચડતી માનો છો? હે શ્રેષ્ઠ! તમે વિદુરની આગળ સામા પક્ષવાળાઓની પ્રશંસા કરો છો. ^{૨૦} હે નિષ્પાપ! રાજ તરીકે તમારે જે કરવાનું છે તેને બદલે બીજું જ કરો છો. પિતાજી! તમારે તો એ પાંડવોનું બળ તૂટે એવું જ નિત્ય કરવું એમ છે. ^{૨૧} તો આવી પડેલા સમયે, આપણે એવી મંત્રણા કરીએ કે, જ્યાં તે પાંડવો આપણાં પુત્ર, સૈન્ય તેમજ બાંધવો સાથે ગળી ન જાય. ^{૨૩} ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત વિદુરાગમનપર્વમાં 'દુર્યોધનવાક્ય' નામનો અધ્યાય ૨૦૦ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૧ મો

પાંડવોના વિનાશ માટે દુર્યોધનના વિચાર

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

અહમપ્યેવમેવૈતલ્લિકીર્પામિ યથા યુવામ્ ।

ધિવેક્તું નાહમિચ્છામિ ત્વાકારં વિદુરં પ્રતિ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:-તમારી જેમ હું પણ એજ ઇચ્છા રાખું છું, પણ હું વિદુરની આગળ એ ભાવ બતાવી દેવા ઇચ્છતો નથી. ^૧ મારી ચેષ્ટાઓ ઉપરથી વિદુર મારો મનોભાવ જાણી જાય નહિ, તેટલા સારું હું પાંડવોના ગુણો ખાસ કરીને ગાઉં છું. ^૨ હે દુર્યોધન! તને જે આ સમયે લાગતું હોય તે કહે. હે રાધાપુત્ર! આ સમયે તું જે માને છે તે મને કહે. ^૩

દુર્યોધન બોલ્યો:-હવે આપણે આપણા વિક્ષાત્રુ, ખાતગી અને ચતુર બ્રાહ્મણો દ્વારા મારી તથા કુન્તીના પાંડવપુત્રોમાં ભેદ પડાવીએ. ^૪ વળી દુષ્ટરાજને, તેના પુત્રોને તથા તેના પ્રધાનોને પુષ્કળ ધન આપોને સર્વ રીતે લક્ષ્યાવીએ. ^૫ તેથી તે કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને।

ત્યાગ કરશે અથવા તો તે પાંડવોને પોતાને ત્યાં વાસ આપવાનું પસંદ કરશે. ^૬ જુદા જુદા માણસો એમને કહે કે, તેમનું અહીં હસ્તિનાપુરમાં રહેવું દોષભર્યું છે અને એમ તેમનામાં ભેદ પડે, તો એ પાંડવો ત્યાં જ રહેવાનું પસંદ કરે. ^૭ અથવા ઉપાયોમાં નિપુણ એવા કૃતલાક કુશળ માણસો પાંડવોમાં એકબીજાના પ્રેમમાં કૂટ પડાવે. ^૮ અથવા તો, તેઓ કૃષ્ણાને ઉશ્કેરી મૂકે. કેમ કે અનેક પતિઓ હોવાથી તેમ કરવું સહેલું છે. અથવા તેઓ દ્રૌપદીના સંબંધમાં પાંડવોમાં દ્વેષ કરાવે એટલે પછી તેઓ દ્રૌપદીને છોડી દે. અથવા હે રાજન! ઉપાયમાં કુશલ એવા યુષ્માણસો મારફત ભીમસેનનું મૃત્યુ જ લાવીએ. કેમકે તે સર્વમાં એ જ વિશેષ બલવાન છે. ^{૧૦} એને આધારે જ કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિર અમને માન તો નથી. કેમકે ભીમ તેજસ્વી અને શરવીર છે, તેમજ તે સૌનો આધારરૂપ છે. ^{૧૧} હે રાજન! ભીમનું કાસળ નીકળી જશે, એટલે બાકીના સૌનો ઉત્સાહ મરી જશે, તેમનું ઝાઝસ હરાઈ જશે અને તેઓ રાજ્યને માટે પણ ચત્ન કરશે નહિ. સાચે જ, ભીમ તેમનો પરમ આશ્રમ છે. ^{૧૨} યુદ્ધમાં વૃકોદર ભીમ જ્યારે પીઠભાગનું રક્ષણ કરે છે, ત્યારે જ અર્જુન અજ્યેય હોય છે, નહિ તો ભીમ વિનાનો અર્જુન તો યુદ્ધમાં રાધાપુત્ર કર્ણના ચોથા ભાગનો પણ નથી. ^{૧૩} આમ ભીમસેન વિના પોતાને અત્યંત નિર્બળ થયેલા જાણનારા તે કુર્બલ પાંડવો આપણને બલવાન બંધીને રાજ્ય માટે પ્રયત્ન કરશે નહિ. ^{૧૪} અથવા હે રાજન! તેઓ આપણી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા થઈ અહીં આવશે, તો આપણે તેમને નીતિ-શાસ્ત્ર અનુસાર ઉમેડી નાખવા પ્રયત્ન કર્યું. ^{૧૫} અથવા રૂપવતી પ્રમદાઓ દ્વારા તે એક એક કુન્તીપુત્રને લોભાવીએ, એટલે કૃષ્ણ તેમનાથી ચિરક્રંત થશે. ^{૧૬} અથવા, તેમને અહીં લાવવા માટે રાધાસુતને મોકલો. જે તે ઉપાયોથી તેમને

અહીં લાવીને આપણા વિશ્વાસુ માણસો દ્વારા તેમનો નાશ કરાવીએ.^{૧૭} આ ઉપાયોમાંથી જ ઉપાય તમને દોષ વિનાનો લાગે, તેનો પ્રયોગ કરો. જો જો, સમય વહી જાય નહિ.^{૧૮} પૃથ્વી-પતિ દ્રુપદ ઉપર જ્યાં સુધી તેમને વિશ્વાસ બેઠો હોય નહિ ત્યાં સુધી જ તેઓ આપણા હાથમાં છે, પછી આપણે તેમને કંઈ કરી શકીશું નહિ.^{૧૯} હે પિતા! તેમને વશ કરવા સંબંધમાં આ મારી સમજ છે. પછી ભલે તે સારી હોય કે નહારી હોય; પણ, હે કર્ણ! કહે, તું શું માને છે?^{૨૦} ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત વિદુરાગમનપર્વમાં ‘દુર્યોધનવાક્ય’ નામનો અધ્યાય ૨૦૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૨ મો

કર્ણે યુદ્ધ કરવાની આપેલી સલાહ

॥ કર્ણે ઉવાચ ॥

દુર્યોધન ત્વ પ્રજ્ઞા ન સમ્યગિતિ મે મતિઃ ।
ન હ્યુપાયેન તે શક્યાઃ પાંડવાઃ કુરુવર્ધન ॥૧॥
કર્ણે બોલ્યો:-હે દુર્યોધન! તારી સમજ બરાબર નથી, એવો મારો મત છે. હે કુરુવર્ધન! પાંડવો એ ઉપાયોથી અધીન થાય એમ નથી. હે વીર! તે પહેલાં પણ સૂક્ષ્મ ઉપાયોથી તેમને વશ કરવા પ્રયત્ન કર્યા હતા, પણ તેમને અધીન કરી શકાયા નથી.^{૧,૨} હે રાજા! તેઓ અહીં તારી સમીપમાં હતા, પક્ષવિનાશ હતા અને બાલક અવસ્થાના હતા, છતાં તેમને કંઈ બાધ કરી શકાયો નહિ.^૩ હવે આજ તેમનો પક્ષ થયો છે, તેઓ વિદેશમાં છે અને સર્વ રીતે વૃદ્ધિ પામ્યા છે. એટલે એ કુન્તીપુત્રો ઉપાયોથી વશ થાય એમ નથી, એવી મારી અટલ માન્યતા છે.^૪ દેવી શક્તિથી સમર્થ થયેલા અને બાપદાદાની ગાદી ઇચ્છતા તેમને આપણે આપત્તિઓમાં નાખી શકશું નહિ.^૫ વળી તેમનામાં પરસ્પર ક્રાંત પડાવવી એ પણ શક્ય નથી. કેમકે જેઓ એક

પત્નીને વિશે રતિવાળા છે, તેઓ પરસ્પરમાં ભેદ પામે એવો સંભવ નથી.^૬ તેમજ વળી કૃષ્ણાને પાંડવોથી વિરક્ત કરવી એ પણ બની શકે એમ નથી. તે પરણી હતી ગરીબ પાંડવોને અને હવે તો પાંડવો સુસ્થિતિમાં છે, તો હવે તે તેમને તજ શા માટે?^૭ એક સ્ત્રીને અનેક પતિ દોષ એ તો સ્ત્રીઓને માટે ઇચ્છિત વાત છે. કૃષ્ણાને એ લાભ મળ્યો છે, તો પછી એને પાંડવોથી વિરક્ત કરી શકાય એમ નથી.^૮ પાંચાલનરેશ દ્રુપદ-રાજ આર્થ વ્રતવાળો છે, તે ધનનો લોભિયો નથી. એને સયજી રાજ્ય આપવાથી પણ તે કદી કુન્તીપુત્રોનો ત્યાગ કરશે નહિ.^૯ તેમ, તેનો પુત્ર ગુણવાન છે અને પાંડવોમાં પ્રીતિવાળો છે. આથી હું માનું છું કે તે પાંડવો કાંઈ ઉપાયથી સાધ્ય નથી. છતાં હે પુરુષવર! આજ આપણે એટલું કરી શકીએ કે,^{૧૦} હે પૃથ્વીનાથ! હે તાત! પાંડવો જ્યાં સુધી દંઢમૂલ થયા નથી, ત્યાં સુધી તને ગમે તો તેમના ઉપર પ્રહાર કર્યા કરીએ.^{૧૧} જ્યાં સુધી આપણો પક્ષ મોટો છે. અને પાંચાલનો પક્ષ નાનો છે, ત્યાં સુધી યુદ્ધનો પ્રારંભ કરી તેમને મારના પ્રારંભ કરી દેવો. આમાં કંઈ વિચારવા ભુલું નથી. હે ગંધારીપુત્ર! હે મહારાજ! જ્યાં સુધી તેમની પાસે વાહનો, મિત્રો અને કુલસંબંધીઓ પુષ્કળ થયાં નથી, ત્યાં સુધી તમે પરાક્રમ બતાવો.^{૧૨,૧૩} હે રાજા! જ્યાં સુધી પાંચાલરાજ પોતાના મહાવીર્યવાન પુત્રો સાથે રણસંઘામ માટે તૈયારી ન કરે, ત્યાં સુધી તમે પરાક્રમ પ્રકટાવો.^{૧૪} જ્યાં સુધી વૃષ્ણી-વંશી શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોના રાજ્યને સારૂ પોતાની યાદવસેનાને લઈ પાંચાલદેશની રાજધાની તરફ ન આવે, ત્યાં સુધી તમે પરાક્રમ પ્રકટાવો.^{૧૫} શ્રીકૃષ્ણ પોતાની ધનસંપતિ, ત્રિવિધ ભોગ-સામગ્રીઓ, અરે! રાજ્ય સુધ્ધાં પણ પાંડવોને માટે જરૂર પડયે જોવારી નાખે એમ છે.^{૧૬} પરાક્રમથી મહાત્મા ભરતે આ પૃથ્વી જીતી છે.

પરાક્રમથી જ ઇન્દ્રરાજે ત્રણ લોક ઉપર વિજય મેળવ્યો છે. ^{૧૭} હે પૃથ્વીપતિ! ક્ષત્રિયોને માટે પરાક્રમ જ પ્રશંસાપાત્ર છે. હે રાજસિંહ! પરાક્રમ જ શરવીરોનો સ્વર્ધર્મ છે. ^{૧૮} આથી હે રાજન! તારી મોટી ચતુરંગી સેનાથી અમે દુષ્પદને મરડીને પાંડવોને અહીં શીઘ્ર લઈ આવીએ. ^{૧૯} પાંડવો સામ, દાન કે ભેદથી વશ આવે એમ નથી; તેથી પરાક્રમપૂર્વક તેમનો નાશ કરો. ^{૨૦} આમ તેમને પરાક્રમથી જીતીને અખિલ પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરો. હે જનેશ્વર! આ કામનો આ કાર્ય માટે બીજે કોઈ ઉપાય હું જોતો નથી. ^{૨૧}

વૈશંપાયન બ્રોહ્મા:-રાધાપુત્ર કર્ણનાં આ વચન સાંભળીને પ્રતાપી ધૃતરાષ્ટ્રે તેને સત્કાર આપ્યો અને આ વચન કહ્યું ^{૨૨} 'હે સૂતનંદન! તું મહાયુદ્ધિમાન છે અને અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ છે. આવાં પરાક્રમયુક્ત વચનો તને શોભે છે. ^{૨૩} પણ ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર અને તમે બંને દુરી વાર મંત્રણા કરો, કે જેથી અમારું મંગળ થાય. ^{૨૪} હે મહારાજ! પછી ધૃતરાષ્ટ્રે તે સર્વ મહાયશસ્ત્રી મંત્રીઓને તેડાવ્યા અને તેમની સાથે મંત્રણા કરવા માંડી. ^{૨૫}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત વિદુરાગમનપર્વમાં 'ધૃતરાષ્ટ્રમન્ત્રણ' નામનો અધ્યાય ૨૦૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૩ મો

ભીષ્મનો ઉપદેશ

॥ ઋષ્મ ઉવાચ ॥

ન રોચતે વિગ્રહો મે પાંડુપુત્રેઃ કથંચન ।

યથૈવ ઘૃતરાષ્ટ્રો મે તથા પાંડુસંશયમ્ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ બ્રોહ્મા:-પાંડુપુત્રો સાથે મને કોઈ રીતે વિગ્રહ રચતો નથી. જેમ ધૃતરાષ્ટ્ર મારો છે, તેમ નિઃસંશય પાંડુ પણ મારો છે. ^૧ જેમ ગાંધારીપુત્રો મારા છે, તેમ કુંતીપુત્રો પણ મારા

છે. હે ધૃતરાષ્ટ્ર! જેમ એ કુંતીપુત્રોને મારે રક્ષવા ઘટે છે, તેમ તારા પુત્રોને પણ મારે રક્ષવા જોઈએ છે. ^૨ હે રાજા! તેઓ જેમ મારા છે, તેમ તેઓ તારા, દુર્યોધનના તથા અન્ય સર્વ કુરુઓના પણ છે. ^૩ આમ હોવાથી, તેમની સાથે વિગ્રહ કરવો મને યોગ્ય લાગતો નથી. તે વીરો સાથે સંધિ કરી તેમને અડધું રાજ્ય આપો. કેમકે આ રાજ્ય તેમના પણ કુરુશ્રેષ્ઠ બાપદાદાઓનું છે. બેટા દુર્યોધન! તું જેમ માને છે કે રાજ્ય મારા પિતાનું છે, તેમ તે પાંડવો પણ માને છે. ^૪ એ તે યશસ્વી પાંડવોને રાજ્ય મળે નહિ તો પછી તે તારું કે કોઈ ભારતવંશીનું પણ ક્યાંથી થાય? ^૫ હે ભરતોત્તમ! તેં અધર્મથી રાજ્ય મેળવ્યું છે, તો મારા મતથી તો પાંડવોએ તે પ્રથમથી જ પ્રાપ્ત ક્યું છે. ^૬ આંથી હે પુરુષસિંહ! પ્રેમથી તું તેમને અડધું રાજ્ય આપ. એમાં જ સર્વજનનું હિત રહ્યું છે. ^૭ જે આથી જલદત્ત કરવામાં આવશે તો આપણું હિત થશે નહિ અને નિઃસંશય તારી પૂરી અપશ્રીતિ થશે. ^૮ તું શ્રીતિનું રક્ષણ કર; કેમકે શ્રીતિ જ પરમબળ છે. સાથે જ શ્રીતિ શુભાવેલા માણસનું જીવંતર વ્યર્થ જ કહેવાયું છે. ^૯ હે કૌરવ! જ્યાંસુધી માણસની શ્રીતિ નાશ પામી નથી, ત્યાં સુધી તે જીવંત છે, હે ગાંધારીનંદન! જની શ્રીતિ નાશ પામે છે, તે પોતે જ નાશ પામે છે. ^{૧૦} હે મહાબાહુ! કુરુદુલને ઉચિત એવા આ ધર્મનું તું સેવન કર. તું તને પોતાને તથા પૂર્વજોને અનુરૂપ દોષ તેજ કર. ^{૧૧} સદ્ભાગ્ય છે કે, પૃથાપુત્રો જીવે છે; સદ્ભાગ્ય છે કે પાપી પુરોચન મનોરથ ન પામતાં મૃત્યુ પામ્યો. ^{૧૨} હે ગાંધારીપુત્ર! કુંતીભોજપુત્રીના તે પુત્રો જ્યારથી બળી ગયાનું મેં સાંભળ્યું ત્યારથી હું કોઈની સામે જોઈ ચડતો નહોતો. હે પુરુષવ્યાપાર! પ્રાણીલોકમાં થયેલી કુંતીની એ દયા સાંભળીને કોઈ પણ માણસ પુરોચનને નેટકો દોષ આપતો

નથી, જટલો તે તને આપે છે.^{૧૪-૧૬} તો હે મહારાજ! પાંડવો હવે જીવતા છે અને તેમનાં દર્શન થયાં છે, એ તો તારે તારા ઉપરનું કલંક ટળ્યા સમાન માનવું જોઈએ.^{૧૭} હે કુરુનંદન! તેઓ જીવતા હોય ત્યાંસુધી સ્વયં વજ્રપાણિ ધન્ન-થી પણ તેમનો પિતાનો ભાગ પડાવી શકાય એમ નથી.^{૧૮} કારણ કે તેઓ સૌ ધર્મમાર્ગી છે અને એકચિત્ત છે. રાજ્યના સમાન અધિકારી હોવા છતાં તેમને અધર્મથી દૂર કરી દેવામાં આવ્યા છે.^{૧૯} જો તારે ધર્મકાર્ય કરવું હોય, જો તું મારું પ્રિય કરવા ઇચ્છતો હોય અને જો તું કદ્યાણુ કરવા માગતો હોય તો તું પાંડવોને અધુનું રાજ્ય આપી દે.^{૨૦}

હૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત વિદુરાગર્વમનપર્વમાં 'ભીષ્મવાક્ય' નામનો અધ્યાય ૨૦૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૪ મો

દ્રોણની સલાહ

॥ દ્રોણ ઉવાચ ॥

મંત્રાય સમુપાનીર્વૃત્તરાટ્ હૈતૈર્નૃપ ।

ઘર્મર્મથર્પ યશ્સં ચ વાચ્યમિત્યનુશુધુમ ॥ ૧ ॥

દ્રોણ બોલ્યા:-હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ! અમે સાંભળ્યું છે કે, મંત્રણાને માટે બોલાવાયેલા પુરુષોએ ધર્મ, અર્થ અને યશ કરનાર જ હોય તે જ કહેવું જોઈએ.^૧ હે તાત! મહાત્મા ભીષ્મે જ મત દર્શાવે છે, તે મારો પણ છે. કુંતીપુત્રોને એમનો ભાગ મળવો જોઈએ; આ સનાતન ધર્મ છે.^૨ હે ભારત! કોઈ પ્રિય બોલનારા મનુષ્યને પાંડવોને સારુ પુષ્કળ રત્નો લઈને દ્રુપદને ત્યાં જલદી મોકલો.^૩ વળી વરપક્ષવાળાએ વધુને જ સાચું કરવાનું હોય તે રત્ન, અલંકાર આદિ લઈને તે મનુષ્ય દ્રુપદ પાસે જાય અને તેને કહે કે, 'તમારી

સાથેના સંબંધથી અમારી ભારે ચડતી થઈ છે. વળી હે રાજન! ધૃતરાષ્ટ્ર તથા દુર્યોધન પ્રસન્ન થયા છે, એમ તેણે તેને કહેવું. હે ભારત! દ્રુપદને તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તેણે વારંવાર કહી બાણ-વનું કે, આ સંબંધ પ્રિય અને ઉચિત થયો છે. વળી વારંવાર તેણે કુંતીપુત્રોને તથા માદ્રીસુતોને સાંત્વન આપવું.^{૪-૬} હે રાજન્દ્ર! તારી આજ્ઞા-થી દ્રૌપદીને સુવર્ણનાં અનેક જ્વજ્વલ આભૂષણો આપવામાં આવે.^૭ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! સર્વ દ્રુપદપુત્રો માટે, સર્વ પાંડવો માટે, તેમ જ કુંતીને માટે યોગ્ય વસ્તુઓ મોકલો.^૮ આ રીતે પાંડવો અને દ્રુપદને સાંત્વનાનાં વચનો કહીને તે દૂતે તે પાંડવોને અહીં આવવા વિશે કહેવું.^૯ પાંડવ-વીરોને આવવાની રજા મળે, એટલે દુઃશાસન અને વિદ્યુનું તેમને અહીં લાવવા માટે સુંદર સેના સહિત સામે જાય.^{૧૦} તમારા તરફથી સદેવ સત્કાર પામી તે પાંડવશ્રેષ્ઠો પ્રજાની અનુ-મતિથી પિતૃઓની રાજગાદીએ વિરાજશે.^{૧૧} હે ભારત! હે મહારાજ! ભીષ્મની સાથે હું પણ માનું છું કે, તારા પુત્રો માટે અને તે પાંડવો માટે તારે આ જ વ્યવહાર કરવો યોગ્ય છે.^{૧૨}

કર્ણ બોલ્યો:-ભીષ્મ અને દ્રોણ એ બન્ને તમારા આપેલાં ધનમાનથી વધ્યા છે અને સર્વ કાર્યોમાં તમારા અંતરંગ છે. તેઓ જ તમને કદ્યાણુચુક્ત મંત્રણા આપતા નથી, તો એથી બીજું કશું આશ્ચર્ય હોય?^{૧૩} જ માણસ પોતાના અંતરાત્માને છુપાવીને દુષ્ટ મનથી વાત કરે છે, ને સજ્જનોએ સારી રીતે માન્ય કરેલું કદ્યાણુ તો જ્ઞાંત્રી જ કરે?^{૧૪} સંકટના સમયમાં, મિત્રો કદ્યાણુ કે અકદ્યાણુરૂપ થતા નથી, પરંતુ ભાગ્યથી જ સૌને સુખ કે દુઃખ મળે છે.^{૧૫} માણસ બુદ્ધિવાળો હોય કે બુદ્ધિ વિનાનો હોય, પાતક હોય, વૃદ્ધ હોય, સહાયવાળો હોય કે સહાય-વિનાનો હોય તો પણ તેને સર્વ કાળમાં અને સર્વ સ્થાનમાં અધુનું દેવથી જ મળે છે.^{૧૬} સાંભળ્યું

છે કે, પૂર્વે રાજગૃહ નગરમાં મગધદેશના રાજ-
ઓમાં, કોઈ એક અમ્યુવીય નામે સમર્થ રાજ
હતો.^{૧૭} તે રાજ નેત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી
રહિત હતો. માત્ર શ્વાસ જ લીધા કરતો
હતો. સર્વ કાર્યોમાં એ અમાત્યને અધીન
હતો.^{૧૮} આથી, તેનો અમાત્ય કર્ણિ રાજ્યનો
સ્વામી થઈ પડ્યો અને પોતાને પૂરા બલાદ્ય
માની રાજને અવમાનવા લાગ્યો.^{૧૯} સ્ત્રીઓ,
રત્નો અને ધનસંપત્તિ આદિ રાજનાં સર્વ
ઉપભોગ્યોને તેમજ તેના ઐશ્વર્યને તે મૂઠ
અમાત્યે પૂરાં પોતાનાં કરી લીધાં હતાં. આ
લીધા છતાં પણ એ લોભિયાના લોભને થોભજ
રહ્યો નહિ. સર્વસ્વ લીધા છતાં પણ તે રાજ્ય
ઝંટવી લેવાને યત્ન કરવા લાગ્યો.^{૨૦, ૨૧} રાજ
સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત ભવે હતો અને માત્ર
શ્વાસોચ્છવાસ જ લેતો હતો, છતાં મંત્રી પ્રયત્ન
કરીને પણ તેનું રાજ્ય લઈ શક્યો નહિ એમ
અમે સાંભળ્યું છે.^{૨૨} આમાં સાચે જ લાગ્ય
સિવાય બીજું શું હતું કે તે રાજનું એ રાજ-
પણું રહ્યું? હે પૃથ્વીનાથ! દેવે એ તમારે માટે
રાજ્યનું નિર્માણ કર્યું હશે, તો નક્કી સૌ લોકના
દેખતાં તે તમારા હાથમાં જ પડશે. પણ આથી
બલદે જ દેવનું વિધાન હશે, તો યત્ન કર્યા
છતાં પણ તેમને તે મળશે નહિ.^{૨૩, ૨૪} આમ, હે
વિદ્વાન! તમે મંત્રીઓની સાધુતા તથા અ-
સાધુતાના મનમાં તોલ કરજો અને દુષ્ટો તથા
અદુષ્ટોનાં વચન પણ તમે સમજી લેજો.^{૨૫}

દ્રોણ બોલ્યા:—અમે જાણીએ છીએ કે,
તારા દહ્વના દૂષિત ભાવને લીધે જ તું આવું
બોલે છે. હે દુષ્ટ! પાંડવો ઉપર તને દ્રેપ
હોવાથી તું અમારા ઉપર દોષ ઝાઢાડે છે.^{૨૬}
હે કર્ણ! હું તો કુલની વૃદ્ધિ યાય એવું પરમ
હિતકારી કહું છું. તું તેને દુષ્ટ માનતો હોય તો
જ પરમહિતકારી હોય તે તું કહે.^{૨૭} બાકી
હું જ હિતકારક કહું છું, તેથી જો વિપરીત કર-

વામાં આવશે, તો કુરુઓ જરૂર જોતજોતાંમાં
વિનાશ પામશે. આવો મારો મત છે.^{૨૮}

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત
વિદુરાગમનપર્વમાં ‘દ્રોણવાક્ય’ નામ-
નો અધ્યાય ૨૦૪ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૫ મો

વિદુરનો ઉપદેશ

॥ વિદુર ઉવાચ ॥

રાજન્નિઃસંશયં શ્રેયો વાચ્યસ્ત્વમાસિ વાંધવૈઃ ।
નત્વશ્રુપમાણે વૈ વાક્યં સંપ્રતિવિષ્ટિતિ ॥ ૧ ॥

વિદુર બોલ્યા:—હે મહારાજ! નિઃસંશય,
બાંધવોએ તમને હિતકારી વચનો કહેવાં બેઠાં,
પણ તમે જો તે નહિ સાંભળો તો તે ઉપયોગમાં
આવે નહિ.^૧ હે રાજન! કુરુનંદન શાન્તનુપુત્ર બીજે
પ્રિય અને હિતકારી વચન કહ્યું છે, પણ તમે તે
સ્વીકારતા નથી.^૨ તેમજ, દ્રોણાચાર્યે પણ ઘણું
ઉત્તમ હિતકારી કહ્યું છે, પણ રાધાપુત્ર કર્ણ તે
તમને હિતકારી હોવાનું માનતો નથી.^૩ હે
નરેન્દ્ર! વિચાર કરવા છતાં મને જણાતું નથી
કે, આ બે પુરુષસિંહો કરતાં તમારે તે કયો શ્રેષ્ઠ
મિત્ર છે, અથવા કોણ તેમનાથી બુદ્ધિમાં અધિક
છે? હે રાજ! એ બંને વચમાં, બુદ્ધિમાં અને
વિદ્યામાં વૃદ્ધ છે. તમારા ઉપર અને પાંડુપુત્રો
ઉપર તેમનો સમભાવ છે.^૪ હે ભારતરાજ!
ધર્મમાં અને સત્યતામાં એ બંને દશરથપુત્ર
રામ તથા ગયરાજથી પણ નિઃસંશય જિતરતા
નથી.^૫ તેમણે પહેલાં પણ તમને કશું અહિત-
કારી કહ્યું નથી, તેમ તમારું કંઈ અહિત કર્યું
નથી.^૬ હે રાજન! એ સત્ય પરાક્રમી પુરુષસિંહો
અપરાધ વિનાના નૃપતિ એવા તમને કલ્યાણની
સલાહ કેમ ન આપે? હે નરેશ! આથી, આ
લોકમાં એ પ્રજાવાન પુરુષશ્રેષ્ઠ તમારે નિમિત્તે
જરા પણ કુટિલ બોલે નહિ.^{૭, ૮} હે કુરુનંદન! આ

મારો નિશ્ચિત મત છે. વળી એ ધર્મજ્ઞો ધનને કારણે પણ પક્ષપાતભર્યું કહેશે નહિ.^{૧૦} હે ભારત! મને એ જ તમારો માટે પરમહિતકારી લાગે છે. હે રાજન્! જેમ દુર્યોધન આદિ તમારા પુત્રો છે, તેમ હે રાજા! પાંડવો પણ તમારા નિઃસંશય પુત્રો છે.^{૧૧} આ ન જાણનારા મંત્રીઓને પાંડવો સંબંધમાં કંઈ પણ અહિતકારી સલાહ આપશે; તો તેઓ વિશેષ કરીને તમારું કલ્યાણ જોતા નથી.^{૧૨} હે રાજન્! તમને હૃદયમાં તમારા પુત્રોને માટે વિશેષ ભાવ છે, પણ અંતરમાં રહેલા એ ભાવને જોયા બહાર દેખાડવાની સલાહ આપે છે તેઓ અવશ્ય તમારું લલું કરતા નથી.^{૧૩} આથી હે નરપતિ! આ બે મહાતેજસ્વી મહાત્માઓએ કશું પણ અયોગ્ય કહ્યું નથી, પણ તમારો એ નિશ્ચય નથી.^{૧૪} પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મ અને દ્રોણે પાંડવોને જીતવા બાબત જે અશક્યતા કહી છે, તે સાચી જ છે. આથી હે પુરુષસિંહ! પાંડવો સાથે તમારી ભલાઈ રહે.^{૧૫}

હે રાજન્! શ્રીમાન અને સવ્યસાચી તે ધનં-જય પાંડવને સંભ્રામમાં જીતવો તે શું ઇન્દ્રથી પણ બની શકે એમ છે.^{૧૬} દશ હજાર હાથીઓનું બલ ધરાવનારો તે મહાન મહાબાહુ ભીમસેન શું યુદ્ધમાં દેવોથી પણ જિતાય એમ છે?^{૧૭} તેમજ રણમાં જીતતો રહેવા ઇચ્છનારો કયો મનુષ્ય તે યમરાજના પુત્ર જેવા રણપંડિત નકુલ સહદેવને જીતી શકે એમ છે?^{૧૮} ધૃતિ, દયા, ક્ષમા, સત્ય અને પરાક્રમ એ જે પાંડવને વિશે નિલ રહ્યાં છે, તે જ્યેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરને રણમાં કેમ કરીને જીતી શકાય?^{૧૯} જેમનો પક્ષ ધરનાર બલરામ છે, જેમના મંત્રી જનાર્દન છે, જેમની કુમકમાં સાત્યકિ છે, જેમનો સસરો દ્રુપદ છે અને પૃથ-ત્વંશી દ્રુપદપુત્રો એવા ધૃષ્ટદ્યુમ્નાદિ વીર ભાઈઓ જેમના સાળા છે, તે પાંડવો યુદ્ધમાં ન જ જીતે એવું શું છે?^{૨૦, ૨૧} આથી હે ભારત! તેમને

જીતવા અશક્ય છે, તેમજ પિતાના રાજ્યના ઉપર તેમનો ધર્માનુસાર પ્રથમ અધિકાર છે, એ જાણીને તેમને વિશે યોગ્ય રીતે વર્તો.^{૨૨} હે રાજન્! પુરોચને તમને જે અપયશરૂપી મોટી કાળી દીલી ચોટાદી છે, તે આજ તમે પાંડવો વિશે આ અનુગ્રહ કરીને ઘોઈ નાખો.^{૨૩} તેમના ઉપર કરેલો આ અનુગ્રહ આપણા સમગ્ર વંશને જીવન દેનાર અને પરમ કલ્યાણકારી થશે, તેમજ તેથી ક્ષત્રિયોની વૃદ્ધિ થશે.^{૨૪} દ્રુપદ પણ મહારાજ છે. પૂર્વે તેણે આપણી સાથે વેર બાંધ્યું છે, એટલે હે રાજન્! તેને આમ મેળવી લેવાથી આપણા પક્ષની વૃદ્ધિ થશે.^{૨૫} વળી હે પૃથ્વી-પતિ! દશાહં દેશના યાદવો અનેક અને બલ-વંત છે. જ્યાં કૃષ્ણ હશે, ત્યાં જ તે સર્વ હશે અને જ્યાં કૃષ્ણ છે, ત્યાં જ જય છે.^{૨૬} હે રાજન્! જે કાર્ય સામથી સાધી શકાય છે, તે કયો હત-લાગી પુરુષ વિગ્રહથી સાધવા ઇચ્છે?^{૨૭} વળી હે રાજન્! નગર અને જનપદના લોકો પૃથાપુત્રો જીવે છે એ સાંભળીને તેમનાં દર્શન માટે અતિ ઉત્સુક થયા છે, તો તેમનું પ્રિય કરો.^{૨૮} દુર્યોધન, કર્ણ અને સુબલપુત્ર શકુનિ એ બધા અધાર્મિક, કુર્ણુકિનાળા અને નાહાન છે, તેમનાં વચનોને કાને ધરશો નહિ.^{૨૯} હે રાજન્! તમને ગુણવાનને મેં અગાઉ પણ આ કહ્યું હતું કે દુર્યોધનના અપરાધથી આ આખી પ્રજા નાશ પામશે.^{૩૦} ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનાંતર્ગત વિદુરાગમનપર્વમાં 'વિદુરવાક્ય' નામ-નો અધ્યાય ૨૦૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૬ મો

વિદુર અને દ્રુપદનો સંવાદ

॥ ઘૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

મીષ્મઃ શાંતનવો વિદ્વાન્ દ્રોણશ્રમગવાનૃપિઃ ।

હિતં ચ પરમં વાક્યં ત્વં ચ સત્યં બ્રવીષિ મામ્ ॥

ઘૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યાઃ-વિદ્વાન શાન્તનુપુત્ર ભીષ્મે

તથા ભગવાન દ્રોણ કપિએ જે વચન મને કહ્યું છે, તે પરમહિતકારી છે. હે વિદુર! તું પણ મને સત્ય કહે છે. જમ વીર અને મહારથી કુંતી-પુત્રો પાંડુના પુત્રો છે, તેમ નિઃસંશય તે સર્વે ધર્મથી મારા પુત્રો છે.^{૧૩} જમ મારા પુત્રો આ રાજ્યના અધિકારી છે, તેમ નિઃસંશય પાંડુપુત્રો પણ નેના અધિકારી છે.^{૧૪} હે વિદુર! તું જ. હે ભારત! તે પાંડવોને તેમની માતા સાથે તથા દેવદપિણી કૃષ્ણા સાથે અહીં સત્કારપૂર્વક લઈ આવ. ^{૧૫} સહભાગ્ય છે કે, કુંતી અને પાંડવો જીવે છે અને સહભાગ્ય છે કે, એ મહારથીઓ દ્રુપદકન્યાને પામ્યા છે.^{૧૬} હે મહાપ્રકાશવાન! સહભાગ્ય છે કે, અમે સૌ ચડતી પામીએ છીએ. વળી સહભાગ્ય છે કે, પુરોચન નાથ પામ્યો છે અને મારું પરમદુઃખ દૂર થયું છે, એ આનંદની વાત છે.

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી હે ભારત! ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી વિદુર યજ્ઞસેન તથા પાંડવોની પાસે જવા નીકળ્યા.^{૧૭} પોતાની સાથે તેમણે દ્રૌપદી, પાંડવો અને યજ્ઞસેનને માટે વિવિધ રત્નસંપત્તિ લીધી હતી. ^{૧૮} હે રાજન્! ત્યાં જઈને, સર્વ શાસ્ત્રોમાં કુશલ એવા તે ધર્મજ દ્રુપદને યથાવિધિ મળ્યા અને તેની સામે ઈમા રહ્યા.^{૧૯} દ્રુપદે પણ વિદુરને ધર્મપૂર્વક સત્કાર આપ્યો અને તે બન્નેએ વિધિપૂર્વક કુશલપ્રત્નો પૂછ્યા.^{૨૦} ત્યાં હે ભારત! વિદુરે પાંડવોને તથા વાસુદેવને જોયા અને તેમને સ્નેહપૂર્વક ભેટીને તેમનું આરોગ્ય પૂછ્યું. પાંડવ આદિએ અમાપ બુદ્ધિવાળા વિદુરજીનું કમ પ્રમાણે પૂજન કર્યું.^{૨૧} હે રાજન્! સ્નેહાવેશવાળા થયેલા વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રના વચનથી ફરી ફરીને પાંડુનંદનોતું કુશળ પૂછ્યું. હે પૃથ્વીનાથ! તેણે પાંડવો, કુંતી, દ્રૌપદી તેમ જ દ્રુપદના પુત્રો માટે કૌરવોએ જે રત્નો અને વિવિધ ધનો આપ્યાં હતાં, તે તેમને અર્પણ કર્યાં.^{૨૨-૨૪} પછી અમાપ બુદ્ધિવાળા અને વિનયયુક્ત વિદુરે

પાંડુપુત્રો તેમ જ કૌશલની સમક્ષમાં દ્રુપદરાજને આ પ્રમાણે સ્નેહભર્યું કહ્યું:^{૨૫}

વિદુર બોલ્યા:-હે રાજન્! પુત્રો અને મંત્રીઓની સાથે તમે મારું વચન સાંભળો. હે મહારાજ! પુત્ર, અમાત્ય અને જાંઘવો સહિત પ્રસન્ન થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રે તમારું ફરી ફરીને કુશળ પૂછ્યું છે. વળી હે નરેશ! તમારી સાથેના સંબંધથી તે દૃઢ પ્રીતિ પામ્યા છે.^{૨૬, ૨૭} તેમજ સર્વ કૌરવો અને મહાબુદ્ધિમાન શાન્તતુપુત્ર ભીષ્મ પણ તમારું સર્વ રીતે લેખકુશળ પૂછે છે.^{૨૮} તમારા પ્રિય સખા મહાબુદ્ધિમાન ભારદ્વાજ દ્રોણ તમને બણે મળીને આલિંગનપૂર્વક કુશળ પૂછે છે.^{૨૯} હે પાંચાલપતિ! ધૃતરાષ્ટ્ર તથા સર્વ કૌરવો તમારી સાથે સંબંધ પામીને પોતાને કૃતાર્થ થયેલા માને છે.^{૩૦} હે યજ્ઞસેન! માનો તમારી સાથે સંબંધ થવાથી તેમને એટલો આનંદ થયો છે, જેટલો તેમને રાજ્યપ્રાપ્તિ થવાથી પણ થાય નહિ.^{૩૧} આ બહીને, તમે પાંડવોને હસ્તિનાપુર આવવાની રજા આપો. કુરુઓ પાંડુપુત્રોને જોવા માટે અત્યંત ઉતાવળા થયા છે.^{૩૨} લાંબા સમયથી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આ પાંડવો અને પૃથા દેશબહાર રહ્યાં છે, તેઓ પણ હસ્તિનાપુર જોવાને ઉત્સુક થયાં હશે.^{૩૩} વળી કુરુશ્રેષ્ઠોની સ્ત્રીઓ, અમારી રાજધાનીના લોકો, તેમજ જનપદવાસીઓ એ સૌ પાંચાલી કૃષ્ણને જોવા માટે આતુર થઈ રહ્યાં છે.^{૩૪} તો તમે પાંડવોને તેમની પત્ની સાથે નીકળવા તત્કાળ આજ્ઞા આપો; તેમાં મારી પણ સંમતિ છે.^{૩૫} હે રાજન્! તમારા તરફથી મહાત્મા પાંડવોને જવાની આજ્ઞા મળશે, જેટલે હું ધૃતરાષ્ટ્રને શીઘ્રવેગી દૃતો દ્વારા સંદેશો કહાવીશ કે, કુંતી, કુંતી-પુત્રો, તેમજ કૃષ્ણા આવી રહ્યાં છે.^{૩૬, ૩૭}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં વિદુરાગમનપર્વ-માં અધ્યાય ૨૦૬ થી સમાપ્ત

વિદુરાગમનપર્વ સમાપ્ત

રાજ્યલંકાપર્વ

અધ્યાય ૨૦૭ મો

ઇન્દ્રપ્રસ્થનું નિર્માણ

॥ દ્રુપદ ઉવાચ ॥

‘एवमेतन्महाप्राज्ञ यथात्थ विदुराद्य माम् ।
ममापि परमो हर्षः संवर्धेऽस्मिन् कृते प्रभो ॥१॥’

દ્રુપદ ઓહ્યો:-હે મહામતિ વિદુર ! તમે આજે જે મને કહો છે તે તેમજ છે. હે પ્રભુ ! આ સંવર્ધ થવાથી મને પણ પરમહર્ષ થયો છે.^૧ આ મહાત્માઓને પોતાના નગર હસ્તિનાપુર જવું એ ધાતું થોડું છે, પણ હું મારા મુખથી એ કહું તે ઉચિત નથી.^૨ એ કુન્તીપુત્ર વીર યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન અને અર્જુન, પુરુષોમાં સિંહ જેવા નકુલ અને સહદેવ તેમજ ધર્મજ્ઞ બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ સલાહ આપે તો પાંડવો જલે જાય; કેમકે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા રામ અને કૃષ્ણ નિત્ય પાંડવોના પ્રિયહિતમાં તત્પર છે.^૩

યુધિષ્ઠિર ઓહ્યો:-હે રાજન્ ! અમે સૌ ભાઈઓ અને સેવકો તમારે અધીન છીએ. તમે જે કહેશો તે અમે પ્રીતિપૂર્વક કરશું.^૪

વૈશંપાયન ઓહ્યો:-પછી વાસુદેવે કહ્યું કે, ‘મને તો પાંડવોએ જવું એ વાત એ છે, પણ મર્વ ધર્મને જાણનારા દ્રુપદરાજને ઠીક લાગે તે ખરું.’^૫

દ્રુપદ ઓહ્યો:-દશાહવંશી મહાબાહુ વીર પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણે જે સમયોચિત વિચાર્યું છે, તે મારું પણ દૃઢ માનવું છે.^૬ જેમ મહા-ભાગ્યશાલી કુન્તીપુત્રો આજે મારા છે, તેમ એ પાંડુપુત્રો વાસુદેવના પણ છે, એમાં સંશય નથી.^૭ પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર પણ પોતાના કલ્યાણની જાતલી ચિંતા કરતા નથી તેટલી પુરુષસિંહ

કેશવ તેમના કલ્યાણની કાળજી રાખે છે.^૮
વૈશંપાયન ઓહ્યો:-પછી હે મહીપતિ ! મહાત્મા દ્રુપદે અનુજ્ઞા આપી, એટલે પાંડવો કૃષ્ણ, વિદુર દ્રુપદકન્યા કૃષ્ણા તથા યશસ્વિની કુન્તીને લઈને મુખપૂર્વક વિહાર કરતા કરતા હસ્તિનાપુર જવા નીકળ્યા.^{૧૦,૧૧} જનનાથ ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવવીરો આવે છે એ સાંભળીને તેમને સત્કારવા સારુ કૌરવોને તથા મહાયાપધારી વિકર્ણને, ચિત્રસેનને, મહાધન્વી દ્રોણને અને ગૌતમકૃપને સામા મોકલ્યા.^{૧૨,૧૩} મહાબલવાન વીર પાંડવો તે કૌરવાદિથી વીંટાઈને ધીરે ધીરે હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ્યા.^{૧૪} કુતૂહલ વડે તે નગર જણે ઝળહળ થઈ રહ્યું. ત્યાં પુરુષ-સિંહ પાંડવોને જોઈને લોકોનાં શોકદુઃખ નાશ પામ્યાં.^{૧૫} પ્રિય ઇષ્ટતા તે નગરજનોએ આજે નાનીમોટી અનેક દૃઢ્યગમ વાતો ઉચ્ચારી અને તે તે પાંડવોએ સાંભળી.^{૧૬} ‘આ તે ધર્મજ્ઞ પુરુષવ્યાઘ્ર પુત્ર પંથારે છે-તે ધર્મપૂર્વક પોતાની સંતતિની જમ આપણું રક્ષણ કરે છે.’^{૧૭} અરે ! જનપ્રિય પાંડુ મહારાજ આપણું હિત કરવાની ઇચ્છાએ નિ સંશય વનમાંથી પાછા આવ્યા છે!^{૧૮} હે તાત ! આજે વીર કુન્તીપુત્રો પાછા આપણા નગરમાં આવ્યા છે, તેથી આપણું કયું પ્રિય નથી થયું ? સૌનું આજે પરમપ્રિય થયું છે.^{૧૯} આપણે કંઈ દાન કયું હોય, કંઈ હોમ કર્યા હોય અને કંઈ તપ તપ્ત હોય, તો તે પુણ્યથી પાંડવો આ નગરમાં સો સો શરદ રહેા.^{૨૦} પછી પાંડવોએ ધૃતરાષ્ટ્ર, મહાત્મા ભીષ્મ, તેમજ અન્ય પૂજનીય ગુરુજનોના ચરણમાં અભિવંદન કયું.^{૨૧} સર્વ નગરવાસીઓ સાથે કુશળ સમાચારની વાત કરી, તેઓ ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી રાજભવનમાં રહેવા ગયા.^{૨૨} તે મહાબલવાન મહાત્માઓએ ચોડાક સમય વિશ્રામ કર્યો, પછી રાજ ધૃતરાષ્ટ્રે તથા શાન્તનુપુત્ર ભીષ્મે તેમને પોતાની પાસે તેડાવ્યા.^{૨૩}

ધૃતરાષ્ટ્ર ઓહ્યો—હે કૌન્તેય ! હું જ કહું છું, તે તું ભાઈઓ સાથે સાંભળ. ફરી આપણી વચ્ચે વિગ્રહ થાય નહિ તે માટે તું ખાંડવપ્રસ્થમાં જઈ નિવાસ કર.^{૨૪} વજ્રધારી ઇન્દ્રથી રક્ષાતા દેવોની જન્મ પાત્ર અબ્જુનથી રક્ષણ પામતા તમે ત્યાં વસશો, ત્યારે તમને કોઈ પણ બાધા કરી શકશે નહિ.^{૨૫} તમારા ભાગનું અધુરું રાજ્ય મેળવીને તમે બધા ખાંડવપ્રસ્થમાં રહેા.

વૈશંપાયન ઓહ્યો—સર્વ માનવશ્રેષ્ઠ પાંડવોએ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજનું તે વચન સંભાળ્યું અને તેમને પ્રણામ કર્યા. અધુરું રાજ્ય મેળવીને તેઓ ઘોર વનમાં જવા નીકળ્યા અને ખાંડવપ્રસ્થમાં પહોંચ્યા. ^{૨૬, ૨૭} પછી શ્રીકૃષ્ણને સાથે રાખી તે અચ્યુત પાંડવોએ ત્યાં સ્વર્ગના જવું સુશોભિત નગર બનાવ્યું.^{૨૮}

પછી પવિત્ર અને કલ્યાણકારી ભાગમાં શાંતિકાય કરાવીને તે મહારથીઓએ કૃષ્ણદ્વિપાયનને અગ્રેસર રાખીને જમીનની માપણી કરીને નગર વસાવ્યું.^{૨૯} તે સાગરના જવી વિશાળ ખાઈઓથી સુશોભિત હતું. આકાશને અડતો, ધ્રુવ મેધના પ્રકાશવાળો અને ચંદ્રના જવી શોભાવાળો તેને ફરતો ફિલ્લો હતો. બાણે તે શ્રેષ્ઠ નગર નાગલોકની ભોગવતી નગરી હોય, તેમ શોભી રહ્યું હતું.^{૩૦, ૩૧} પહોળી કચેલી ગરુડની બે પાંખો જવાં દ્વારેથી તેમજ મહાલયોથી તે શોભતું હતું. વળી વાદળના સમૂહો જવાં, મંદરાચલની ઉપમાવાળાં, શત્રુઓથી ભેદાય નહિ એવાં, શત્રુઓથી સજ્જાં અને સારી રીતે સંરક્ષેલાં વિવિધ ગોપુરોથી તે સુરક્ષિત હતું. તેમાં બે જીભવાળા સર્પોના જવી લેઢાની શક્તિઓ ભરી હતી.^{૩૨, ૩૩} તે ચોદ્ધાઓના રમવાળાંથી તે શોભતું હતું. અશ્વવિદાના અભ્યાસ માટેની કિલ્લાની અટારીઓથી, તીક્ષ્ણ અંકુશો તથા શતધ્વીઓથી તેમજ ચંત્રલોચી તે સુશોભિત હતું.^{૩૪} તે શ્રેષ્ઠ નગર લોખંડનાં મહાયજ્ઞોથી

ઝળહળતું હતું, તેના રાજભાગો સુંદર રીતે પડ્યા હતા અને દેવતાઓની બાધાથી તે રહિત હતું.^{૩૫} શ્રેષ્ઠ અને શ્વેત વિવિધ ભવનોએ ફરીને તે નગર ઝળહળ થઈ રહ્યું હતું. એ ઇન્દ્રપ્રસ્થ બાણે દેવોની અમરાપુરી જેવું શોભતું હતું.^{૩૬} ત્યાં મંગલ અને રમણીય સ્થાનમાં, આકાશમાં બાણે વીજળીથી વીંટાયેલું મેઘમંડલ હોય, તેમ પાંડવોનું નિવાસસ્થાન ઝગઝગી રહ્યું હતું.^{૩૭} તે ધનપતિ કુબેરના નિવાસસ્થાન જેવું અને ધનથી સંપૂર્ણ શોભી રહ્યું હતું. હે રાજન ! સર્વ વેદને બાણનારા શ્રેષ્ઠ દ્વિજો તથા સર્વ ભાષાઓના વિદ્વાનો તે નગરમાં આવ્યા અને ત્યાં તેમણે પોતાનો વાસ કરવા મન ક્યું. વળી ધનના અભિલાષી અનેક વણિકા પણ ત્યાં દેશદેશથી આવીને વસ્યા.^{૩૮, ૩૯} ત્યાં સર્વ જાતના શિલ્પવેત્તાઓ વસવાને આવ્યા. એ નગરની આસપાસ રમ્ય ઉદ્યાનો હતા.^{૪૦} તેમાં આંબા, આમ્રાતક, કદંબ, અશોક, ચંપક, નાગકેસર, નાગપુષ્પ, લકુચ, પનસ, શાલ, તાલ, તમાલ, બકુલ, સુંદર અને મનોહર પુષ્પોવાળાં દેવદર અને બીજાં ફળોના ભારથી લગ્ન ગયેલાં વૃક્ષો હતાં.^{૪૧, ૪૨} વળી તેમાં બૂની આંબલી, લોધર, સરસ ફૂલવાળાં અંકાલ, બલુડા, પાટલ, કુબ્જક, અતિમુક્તક, કરેણ, પારિજાતક અને નિત્ય ફૂલફેણવાળાં વિવિધ વૃક્ષો શોભતાં હતાં. તે ઉદ્યાનમાં જાતજાતનાં પક્ષીઓના સમૂહો હતા, મસ્ત મયૂરોની ટેકા ગાજતી હતી અને કોયલોના સદૈવ મદભર્યા ટહુકા ચાલતા હતા. વળી તેમાં અરીસા જવાં વિમલ વિહારગૃહો હતાં અને વિવિધ લતામંડપો હતા. તેમાં મનોહર ચિત્રગૃહો હતાં, કૃત્રિમ પર્વતો હતા અને નિર્મળ જળભરપૂર વિવિધ વાવો હતી.^{૪૩-૪૯} ત્યાં સુગંધીદાર પદ્મો અને ઉપલોભ્યો અતિ રમણીય સરોવરો હતાં; તેમજ હંસ, કારંડવ અને ચક્રવાકોથી શોભતી વિવિધ રમ્ય પુષ્કરિણીઓ હતી. વિશાળ અને રમણીય અનેક

તળાવો એ વનની ચારે બાજુ શોભતાં હતાં. ૪૭૪૮
હે મહારાજ ! પુણ્યજનોથી સંપન્ન એ મહાન
રાષ્ટ્રમાં વસતા તે પાંડવોને નિતનિત આનંદ
વધવા લાગ્યો. ૪૯ આમ રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર તથા
ભીષ્મે ધર્મવ્યવસ્થા કરી, એટલે પાંડવો પાંડવ-
પ્રસ્થનિવાસી થઈ આનંદ પામ્યા. ૫૦ ઇન્દ્રના
જવા તે પાંચ મહાયાપધારીઓને લીધે તે શ્રેષ્ઠ
નગર નાગોથી શોભતી ભોગવતી નગરીની જમ
શોભી રહ્યું. ૫૧ પછી હે રાજન ! વીર કેશવ
અને બલરામ તે નગરને વસાવીને પાંડવોની
અનુમતિ લઈને દ્વારકા ગયા. ૫૨

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
રાજ્યલંબપર્વમાં 'પુરનિર્માણુ' નામ-
નો અધ્યાય ૨૦૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૮ મો

યુધિષ્ઠિર અને નારદનો સંવાદ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

एवं संप्राप्य राज्यं तदिन्द्रप्रस्यं तपोधन ।

अत ऊर्ध्वं महात्मानः किमकुर्वत पांडवाः ॥१॥

જનમેજય ઓહ્યા:-હે તપોધન ! આમ

ઇન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય મેળવ્યા પછી મારા પૂર્વજ
એવા, તે મહાત્મા પાંડવોએ શું કયું ? તેમની
ધર્મપત્ની દ્રૌપદી તેમની સાથે કેવી રીતે
વર્તતી હતી ? ૧ તે મહાભાગ્યવાન પાંચ
નરેશો એક દ્રૌપદીને વિશે સંબંધ રાખતા
હતા, છતાં તેમનામાં પરસ્પર ભેદ કેમ પડ્યો
નહિ ? ૨ હે તપોધન ! કૃષ્ણ સાથે પરણેલા
તે સૌની એકબીજા સાથેની ચેષ્ટાઓ હું વિસ્તાર-
થી સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૩

वैशंपायन ओह्या:-भूतराष्ट्रनी आज्ञा
पामेक्षा परंतप पांडवो राज्य प्राप्त करीने इन्द्र-
प्रस्थमां कृष्णा साथे आनंद्यी रहेवा लाग्या. ४
राज्य पासीने, सत्यमत અને મહાતેજસ્વી
યુધિષ્ઠિરે ભાઈઓ સાથે પૃથ્વીનું ધર્મપૂર્વક

પાલન કરવા માંડ્યું. ૫ મહાપ્રજાવાળા અને
સત્યધર્મમાં પરાયણ તે પાંડુનંદનો શત્રુઓને
છતીને પરમઆનંદ પામીને ત્યાં વસતા હતા. ૬
તે પુરુષવરો મહામૂલ્યવાન રાજ્યાસનો ઉપર
બેઝીને સર્વ નગરનાં કાર્યો કરતા હતા. ૭ એક
વખતે તે સર્વ મહાત્માઓ રાજ્યાસન પર બેઠા
હતા, તે સમયે દેવર્ષિ નારદ ત્યાં અચાનક
આવી પહોંચ્યા. ૮ યુધિષ્ઠિરે તેમને પોતાનું
સુંદર આસન આપ્યું. આમ આસન ઉપર
બેઠેલા દેવર્ષિને ધીમાન યુધિષ્ઠિરે પોતે વિધિ-
પૂર્વક અર્ધ આર્યો અને તેમને રાજ્ય વિશે
નિવેદન કયું. તે પૂજનો સ્ત્રીકાર કરીને ઋષિ
પ્રસન્ન થયા. ૧૦, ૧૧ આશીર્વાદથી વૃદ્ધિ કરીને
તેમણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, 'બેસો.' પછી આ
રીતે આજ્ઞા પામેલા રાજ યુધિષ્ઠિર બેઠા
અને કૃષ્ણને કહાવ્યું કે, 'ભગવાન નારદ
પધાર્યા છે' આ સાંભળીને દ્રૌપદી પણ પવિત્ર
અને સ્વસ્થચિત્ત થઈને જ્યાં પાંડવો સાથે
નારદ બેઠા હતા ત્યાં આવી. ધર્મચારિણી તે
દ્રુપદપુત્રીએ દેવર્ષિના ચરણમાં નમન કર્યો અને
પોતાનાં વસ્ત્ર સંકોચી બે હાથ બેઠી તેમની
સમક્ષ જામી રહી. ધર્માત્મા, સત્યવાદી અને
ઋષિશ્રેષ્ઠ ભગવાન નારદે તે અનિન્દિત રાજ-
પુત્રીને પણ વિવિધ પ્રકારના આશીર્વાદ આપી-
ને કહ્યું કે, 'ભલે તમે અંત:પુરમાં જાઓ.'
આમ કૃષ્ણા વિદાય થઈ, ત્યારે ભગવાન
નારદઋષિ યુધિષ્ઠિર-આદિ સર્વ પાંડવોને
એકાંતમાં આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૧૨-૧૭

નારદ ઓહ્યા:-યશસ્વિની પાંચાદી તમારા
સૌની એક ધર્મપત્ની છે. આ સ્થિતિમાં તમા-
રામાં કંઈ બેદલાવ ન પડે તેટલા સારુ કંઈ
નીતિનિયમ કરવો જોઈએ. ૧૮ કારણકે, પૂર્વે સુંદર
અને ઉપસુન્દ નામે બે ભાઈઓ સાથે રહેતા હતા
તેઓ બીજાઓથી મારી શકાય નહિ એવું
ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત હતા. ૧૯ તેમને એ

એક ગૃહ, એક સ્થાપા, એક આસન અને એક ભોજન હતાં. પણ એક તિલોત્તમાને કારણે તે બન્નેએ એકબીજાનો નાશ કર્યો.^{૧૦} આથી પરસ્પર પ્રીતિલાવવાળા તમે બંધુપ્રેમનું રક્ષણ કરજો. હે યુધિષ્ઠિર! એવું કરજો કે આ વિપત્તિમાં તમારામાં ભેદભાવ ન પડે.^{૧૧}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—હે મહામુનિ ! સુન્દ અને ઉપસુંદ એ બે અસુરે કોના પુત્રો હતા? તેમનામાં કેવી રીતે ક્રૂર પડી? વળી તેમણે એકબીજાને શા માટે હણી નાખ્યા? ^{૧૨} જની કામનાથી ઉન્મત્ત થઇને તેમણે એકબીજાને મારી નાખ્યા, તે તિલોત્તમા કોની કન્યા હતી? તે અપ્સરા હતી કે દેવકન્યા હતી? ^{૧૩} હે તપોધન! આ બધું અમે યથાવત્ત ને વિસ્તારપૂર્વક સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. હે શ્રક્ષ્મ! અમને ભારે કુતૂહલ થયું છે.^{૧૪} ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનિર્ગત રાજ્યલક્ષપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરનારદસંવાદ' નામનો અધ્યાય ૨૦૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૦૯ મો

સુંદ અને ઉપસુંદનું આખ્યાન

॥ નારદ ઉવાચ ॥

શૃણુ મે વિસ્તરેણેમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

આતૃભિઃ સહિતઃ પાર્યં યથાવૃત્તં યુધિષ્ઠિર ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યા:—હે પૃથાપુત્ર યુધિષ્ઠિર! ભાઈઓ સાથે તમે આ પુરાતન ઇતિહાસ મારી પાસેથી યથાર્થ રીતે અને વિસ્તારથી સાંભળો. ^૧ પૂર્વે મહાન અસુર હિરણ્યકશિપુના વંશમાં નિકુંભ નામે એક બલવાન અને તેજસ્વી રાક્ષસ થયો હતો. ^૨ તેને સુન્દ તથા ઉપસુંદ નામે મહાવીર્યવાળા, ભયંકર પરાક્રમવાળા અને કૂર માનસવાળા બે દારણુ દૈત્યોના ઇન્દ્ર સરખા પુત્રો થયા હતા. ^૩ તે બંને એક જ નિશ્ચયવાળા, એક જ કાર્યવાળા, એક જ પ્રયોજનવાળા અને સુખદુઃખમાં સદૈવ સાથે વર્તનારા હતા. ^૪

તેઓ એકબીજા વિના જમતા નહોતા, તેઓ એકબીજાનું પ્રિય કરતા હતા અને એકબીજાને પ્રિય કહેતા હતા. ^૫ તેઓ એક ભતના સ્વભાવ અને આચરણવાળા હતા. એક જ જીવ બે બોળિયામાં હોય તેમ તેઓ હતા. કાર્યોમાં એક નિશ્ચયવાળા તે બંને મહાપરાક્રમીઓ ઘણા વૃદ્ધિ પામ્યા હતા. ^૬ ત્રણે લોક ઉપર વિજય મેળવવા સારુ તેમણે એક નિશ્ચય કર્યો અને દ્વિજા લઈને તેઓ વિધ્યાચળ વિશે જઈ ઉઘ તપ તપવા લાગ્યા. ^૭ ત્યાં દીર્ઘકાલ સુધી તેઓ તપમાં પરાયણ રહ્યા. તેઓ ભૂખ અને તરસથી થાણી ગયા હતા. તેમણે જટા અને વદકલ ધારણ કર્યા હતાં. ^૮ સર્વોંએ તેમને મળના થર ચડ્યા હતા. તેઓ વાયુ ભક્ષીને રહેતા હતા. ^૯ પોતાનું માંસ કાઢી કાઢીને તેઓ હોમતા હતા, પગના અંગૂઠાના ટેરવા ઉપર જોભા રહેતા હતા અને હાથ જાંચા રાખતા હતા. આમ પાંચણ પણ મીઠ્યા વિના તે વ્રતધારીઓ લાંબા કાલ સુધી તપ કરતા રહ્યા. ^{૧૦} તેમના તપના પ્રભાવથી દીર્ઘ કાલ સુધી તપી રહેલા વિધ્યાચલે ધુમાડો કાઢવા માંડ્યો. આ બાળે આશ્ચર્ય જવું થયું. ^{૧૧} પછી તે બેઉનું ઉઘ તપ જોઈને દેવો ભય પામ્યા. એટલે એ દેવો તેમનું તપ ભાંગવા માટે વિઘ્નો કરવા લાગ્યા. ^{૧૨} તેમણે તે બંનેને રતનાથી અને સ્ત્રીઓથી લોભાવી એવા, પણ તે બેઉ મહાન વ્રતધારીઓએ પોતાનું વ્રત ભાંગ્યું નહિ. ^{૧૩} વળી દેવોએ તે બે મહાત્માઓ આગળ ફરીથી આ માયા કરવા માંડી. તે બેઉની બહેનો, માતાઓ અને પત્નીઓ તેમજ તેમનાં સગાં-સંબંધીઓને માયાથી ઉત્પન્ન કર્યાં અને હાથમાં ભાલાવાળા રાક્ષસથી ગભરાતાં ગભરાતાં ત્યાં ગડબડિયાં ખાતાં આવ્યાં; તેમના ક્રોશ અને ક્રોશના અલંકારો ખરી પડ્યા હતા, તેમનાં વસ્ત્રો ને આભરણો વીંખાઈ ગયાં હતાં અને સૌ 'બચાવો! બચાવો!' એવી તેમની આગળ બ્રમ

પાડતાં હતાં. આમ છતાં, તે બે અડગ મહાવ્રતી-
ઓએ પોતાના વ્રતનો ભંગ કર્યો નહિ. ૧૪-૧૬
આ માયાથી પણ બ્યારે તે બંનેમાંથી કોઈ શેષ
કે દુઃખ ન પામ્યો, ત્યારે તે માયાની સ્ત્રીઓ તથા
સર્વ ભૂતો અલોપ થઈ ગયાં. ૧૭ પછી સર્વ
લોકના હિતમાં રહેનારા ભગવાન પિતામહ પોતે
તે બે મહાન અસુરો પાસે ગયા અને તેમને
વરદાન આપીને રીઝવ્યા. ૧૮ એટલે સુન્દ અને
ઉપસુન્દ એ બે દંડ પરાક્રમી ભાઈઓ પિતામહ
દેવને જોઈને હાથ જોડી ઊભા રહ્યા. ૧૯ તે બંને-
એ સાથે બ્રહ્મદેવને કહ્યું: 'હે પિતામહ પ્રભુ!
અમારા બંનેના તપથી તમે જો પ્રસન્ન થયા હો,
તો અમે બેઠ માયા જાણનારા, અસ્ત્રવિદ્યા જાણ-
નારા, બલવાન તેમજ ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ
કરનારા અને અમર થઈએ. ૨૦, ૨૧

બ્રહ્મા બોલ્યા:—તમે બંનેએ જ કહ્યું છે તે
બધું જ તમને મળશે. માત્ર અમરતા તમને
નહિ મળે. ૨૨ આથી દેવોની સમાન થવા માટે
તમે મૃત્યુ માટે ખીજું કંઈ નિમિત્ત માગી લો.
પ્રભુત્વ મેળવવા માટે તમે આ મહાતપ ક્યું છે.
તમારા એ હેતુને લીધે તમને અમરત્વ ન મળી
શકે. ૨૩ હે દેવેન્દ્રો! તમે ત્રિલોક ઉપર વિજય
મેળવવા માટે તપ આચર્યું છે. આ કારણે
તમારી ઇચ્છા હું પૂરી કરી શકું એમ નથી. ૨૪

સુન્દ અને ઉપસુન્દ બોલ્યા:—હે પિતા-
મહ! ત્રણલોકમાં જે કોઈ સ્થાવર અને જંગમ
ભૂતો છે, તે સર્વમાંથી કોઈથી પણ અમારું
મૃત્યુ ન થાય. માત્ર અમને એકબીજાથી જ તે
ભય રહે. અર્થાત્ અમે પરસ્પર અમારો નાશ
કરીએ તો જ અમારો નાશ થાય. ૨૫

બ્રહ્મા બોલ્યા:—તમે બંનેએ જ પ્રાર્થના
કરી છે અને જે વચન કહ્યું છે તે તમને હું
વરદાનરૂપે આપું છું. તમારે માટે આ જ
પ્રમાણે મૃત્યુનું નિમિત્ત આ રહેશે. ૨૬

નારદ બોલ્યા:—તે બંનેને આ વરદાન

આપીને અને તેમને તપથી નિવૃત્ત કરીને
પિતામહ બ્રહ્મલોકમાં ગયા. ૨૭ તે બંને દેવરાજ
ભાઈઓ વરદાન પામીને તથા સર્વ લોકમાં
અવધ્ય બનીને પોતાના ભવને ગયા. ૨૮ તે બંને
મનસ્વીઓને કૃતાર્થ થયેલા અને વરદાન પામેલા
જોઈને સૌ મિત્રજનો તેમનાથી અત્યંત આનંદ
પામ્યા. ૨૯ પછી તે બંનેએ જટાઓ છોડી
નાખી, યુગલ બાંધ્યાં, મહામોંઘાં આભૂષણો
ધારણ કર્યા અને સ્વચ્છ અંબરો પહેર્યા. ૩૦
તેમણે અડાળે પણ સર્વ કાલનો ચંદ્રિકાઉત્સવ
માંડ્યો. આથી તેમના સર્વ મિત્રજનો નિત્ય
આનંદ પામવા લાગ્યા. ૩૧ ત્યારે ઘેરઘેર 'જમો,
દાન કરો, રમો, ગાઓ અને પીઓ'—એ
શબ્દો નિત્ય ત્યાં ગાજી રહ્યા. ૩૨ મહાનાદો
સાથે સ્થળે સ્થળે થઈ રહેલા તાળીઓના ઉત્કૃષ્ટ
નાદથી દેવોનું આયુ નગર પ્રકૃત્તિલત અને
આનંદિત થઈ રહ્યું. ૩૩ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે
રૂપ ધરનારા એ દેવો અનેક પ્રકારના વિદારોથી
કીડા કરતા હતા, ત્યારે વરસો જાણે એક દિવસ
હોય તેમ વહી જતાં તેમને જણાતાં હતાં. ૩૪
ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
રાત્ર્યલંભપર્વમાં 'સુન્દોપસુન્દ-
ઉપાખ્યાન' નામનો અધ્યાય
૨૦૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૦ મો

સુંદ અને ઉપસુંદનો દિગ્વિજય

॥ નારદ ઉવાચ ॥

ઉત્સવે યુત્તમાત્રે તુ ત્રૈલોક્યાકાંક્ષિણાવુમો ।

મંત્રયિત્વા તતઃ સેનાં તાવાજ્ઞાપયતાં તદા ॥૧॥

નારદ બોલ્યા:—ત્યારે ઉત્સવ પૂરો થયો,
ત્યારે ત્રણે લોકનો વિજય મેળવવા ઇચ્છતા તે
બંનેએ મંત્રણા કરીને પોતાની સેનાને આજ્ઞા
આપી. ૧ મિત્રો, વૃદ્ધ દેવો, તેમજ મંત્રી-
ઓની રજા લઈને તથા પ્રયાણ માટેનાં મંગલ-

કાર્યો કરીને, તેઓ રાત્રે મધ્ય નક્ષત્રમાં નીકળ્યા.^૧ જણે ગદા અને પટ્ટિય ધાર્યો છે, હાથમાં ઝને શૂલ અને મગદળ છે, તેમજ જણે બપ્તર સન્ધ્યા છે, એવી મહાન દૈત્યસેના સાથે તે બન્નેએ પ્રયાણ આદ્યું.^૨ ચારણો વિજયસૂચક મંગલ સ્તુતિઓથી તેમની પ્રશંસા કરતા હતા અને તેઓ ઘણા પ્રસન્ન થઇને આગળ વધતા હતા.^૩ પછી ઇચ્છાગતિવાળા તે બન્ને દૈત્યો અંતરિક્ષમાં ગયા અને રણમાં કડોર એવા તેઓ દેવોનાં જ ભવન આગળ પહોંચ્યા.^૪ એટલે તેમનું ચઢી આવવું જોઈને તેમજ બ્રહ્માજીએ તેમને આપેલું વરદાન સંભારીને દેવો સ્વર્ગલોક છોડીને તરત જ બ્રહ્મલોકમાં ગયા.^૫ તે તીવ્ર પરાક્રમી દૈત્યેન્દ્રોએ ઇન્દ્રલોક ઉપર વિજય મેળવ્યો અને યજ્ઞો તથા રાક્ષસોના સમૂહોને તેમજ સર્વ ખેતર ભૂતોને હણી નાખ્યાં.^૬ તે મહારથીઓએ પાતાળવાસી નાગોને હરાવ્યા અને સમુદ્રમાં વસતી સર્વ સ્વેચ્છ ભતિઓને જીતી લીધી.^૭ પછી તે બન્ને ઉચ્ચસાક્ષતવાળાઓએ આખી પૃથ્વી જીતવાનો આરંભ કર્યો. સર્વ સૈનિકાને એકઠા કરીને તેમણે તેમને આ તીવ્ર વચનો કહ્યાં: “રાજર્ષિઓ મહાયજ્ઞોથી અને બ્રાહ્મણો હૃદયકંપ્યોથી દેવોનાં તેજ, બલ અને ઐશ્વર્યનો વધારો કરે છે.^૮ આથી આ પ્રવૃત્તિ, કરનારા તે સર્વ અસુરશત્રુઓને આપણે એકસામટા પૂરી રીતે મારી નાખવા જોઈએ.” મહાસાગરના પૂર્વ તટ ઉપર આવો દૂર વિચાર કરીને તથા સર્વ સૈનિકાને આજ્ઞા આપીને તે ચારે બાજુએ દોડવા લાગ્યા.^{૯, ૧૦} પછી જ યજ્ઞો કરતા હતા અને જ બ્રાહ્મણો યજ્ઞો કરાવતા હતા, તે સૌને તે બે બલવાનોએ બળ-પૂર્વક મારી નાખ્યા અને ત્યાંથી તેઓ આગળ ધસ્યા.^{૧૧} વિશુદ્ધ મનવાળા મુનિઓના આશ્રમોમાંનાં અસિદ્ધાનો તેમના સૈનિકા લઈ લેતા અને બેધડક પાણીમાં ફેંચી દેતા હતા.^{૧૨} મહા-

ત્મા તપોધનોએ તેમને જ શાપો આપ્યા, તે પણ વરદાનને કારણે પાછા પડ્યા; તેમને એની કંથી અસર થઈ નહિ.^{૧૩} આમ જ્યારે પથરમાં છોડેલાં બાણની જગમગ તે શાપો પાછા ફર્યા, ત્યારે બ્રાહ્મણો નિયમો છોડીને ભાગી ગયા.^{૧૪} જગમગડના ભયથી સરપો નાસી છૂટે, તેમ પૃથ્વીમાં જ તપોનિષ્ઠ, જિતેન્દ્રિય અને શાંતિવાળા હતા, તેઓ પણ તે બન્ને રાક્ષસોના ભયથી નાસવા માંડ્યા.^{૧૫} આમ દૈત્યોથી ભાગતા આશ્રમો અને વેરણછેરણ થયેલા કલસો તથા સુવોએ કરીને બધે સમસ્ત જગત પ્રલયકાળમાં ઝડપાઈને શૂન્ય થઈ ગયું હતું.^{૧૬}

પછી, હે રાજન! જ્યારે સધળા ઋષિઓ નાસી ગયા, ત્યારે તે બન્ને મહા અસુરોએ તેમનો વધ કરવા સારુ નિશ્ચય કર્યો.^{૧૭} મદ્દ અરતા પ્રમત્ત હાથીનું રૂપ લઇને, તેઓ દુર્ગમ સ્થાનોમાં સંતોઈ રહેલા ઋષિઓને યમસદને પહોંચાડવા લાગ્યા.^{૧૮} વળી તેઓ ઘડીમાં સિંહો થતા તો ઘડીમાં વાઘો થતા અને પાછા અલોપ થઈ જતા. એવા એવા ઉપાયોથી તે ધાતકી દૈત્યો જે જે ઋષિ નજરે પડે તેને મારી નાખતા.^{૧૯} ત્યારે પૃથ્વીમાંથી યજ્ઞો અને સ્વાધ્યાયો વિરામ પામી ગયા, રાત્રીઓ તથા બ્રાહ્મણો નાથ પામ્યા અને ઉત્સવો તથા યજ્ઞો બંધ થયા; ત્યારે હાહા-કાર વર્તી રહ્યો, ભય અને ત્રાસ પ્રસરી વળ્યો, ખરીદી-વેચાણ અટકી પડ્યાં, દેવકાર્યો અટકી ગયાં, મંગલ લક્ષો નિવૃત્ત થયાં, ખેતી અને ગોરક્ષા ખોરબે પડ્યાં, નગરો તથા આશ્રમો વેરાન થયાં, જ્યાં ત્યાં હાડકાં ને હાડપિંજરો વેરાઈ રહ્યાં અને પૃથ્વી ભયંકર રૂપ ધારણ કરી રહી. તે વખતે પિતૃકાર્યો અટકી ગયાં હતાં, વપટકાર આદિ મંગલકાર્યો બંધ પડ્યાં હતાં અને જગત જોયું બંધ નહિ એવું લગાતર થઈ ગયું હતું.^{૨૦-૨૧} સુંદ અને ઉપસુંદનું તે કર્મ બેઠને ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહો, તારાઓ અને નભ-

વાસી નક્ષત્રો પણ વિપાદ પામ્યાં હતાં.^{૧૯} આમ, તે બે દૈત્યોએ ફર કર્મ કરીને દિગ્વિજય કર્યો અને અનુરહિત થઈ તેમણે કુરુક્ષેત્રમાં નિવાસ કર્યો.^{૨૦} ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત રાત્ર્યલંભપર્વમાં 'સુન્દોપસુન્દર-પ્રધાન' નામનો અધ્યાય ૨૧૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૧ મો

તિલોત્તમાનું નિર્માણ

॥ નારદ ઉવાચ ॥

તતો દેવર્ષયઃ સર્વે સિદ્ધાશ્વ પરમર્ષયઃ ।

જગમુસ્તદા પરમાર્તિ દ્વદ્વા તત્કદનં મહત્ ॥ ૧ ॥

નારદ ઓલ્યા:—આમ તે મહાસંહાર બેઠ-ને સર્વે દેવર્ષિઓ, સિદ્ધો તથા પરમઋષિઓ પરમ દુઃખ પામ્યા.^૧ મય, અને ઈંદ્રિયોને છૂતી છે એવા તેઓ જગત ઉપરની કૃપાને લઈને પિતામહ બ્રહ્માના લવને ગયા.^૨ ત્યાં તેમણે દેવો, સિદ્ધો અને બ્રહ્મર્ષિઓથી ચારે બાજુ ઘીંટાઈને બેઠેલા પિતામહનાં દર્શન કર્યો.^૩ ત્યાં દેવાધિદેવ મહાદેવ, વાયુદેવ, અગ્નિદેવ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ઇન્દ્ર, પરમેષ્ઠિપુત્રો, ઋષિઓ, વૈષ્ણવસો, વાલ્મીકિયો, વાનપ્રસ્થો, સૂર્યકિરણોનું પાન કરનારાઓ, અન્ને, અવિભુગ્ધો અને તેજોગર્ભ આદિ સર્વ તપસ્વી ઋષિઓ તેમજ સર્વ મહર્ષિઓએ પિતામહ પાસે જઈ, દીન થઈ, સુંદ અને ઉપસુંદનું એ સર્વ કાર્ય કહી સંભળાવ્યું. તે બંનેએ જ અને જવી રીતે તથા જ ક્રમે હરી લીધું હતું તથા ક્યું હતું, તે તે સઘળું તેમણે પિતામહને સંપૂર્ણ રીતે નિવેદિત કર્યું. પછી તે સર્વ દેવ-ગણોએ તેમજ પરમઋષિઓએ એ જ વિષયને આગળ કરીને પિતામહને સહાય માટે પ્રાર્થના કરી. પછી એ સૌનાં તે વયનો સાંભળીને પિતામહ થોડી વાર વિચાર કરીને કર્તવ્યનો નિશ્ચય

કર્યો અને તે બે દૈત્યોના વધને લક્ષીને વિશ્વકર્માને બોલાવ્યા. ૪-૧૦

વિશ્વકર્માને બેઠને મહાતપસ્વી પિતામહે તેમને આદેશ આપ્યો કે, તમે સૌને લોભાવે એવી એક પ્રમદાનું નિર્માણ કરો.^{૧૧} એટલે પિતામહને નમન કરીને તથા તેમના વાક્યને અભિનંદીને તે વિશ્વકર્માએ ફરીફરીને વિચારી એક દિવ્ય યુવતી બનાવવા માંડી.^{૧૨} ત્રિભુવનમાં જ કાંઈ બેવા-લાયક સ્થાવરજંગમ પદાર્થો હતા, તે તેમણે ત્યાંથી ચત્તપૂર્વક લાવી એકઠા કર્યા.^{૧૩} તે યુવતીનાં અંગોમાં તેમણે કરોડો રત્નો સંખ્યાં. આમ તેમણે તે દેવકન્યા જવી સ્વરૂપવાળી રત્નમયી સુંદરી નિર્માણ કરી.^{૧૪} વિશ્વકર્માએ આમ મહા પ્રયત્ને નિર્મેલી તે યુવતી ત્રણે લોકોની નારીઓ કરતાં અધિક-સૌંદર્યવાળી હતી.^{૧૫} તેનાં ગાત્રમાં સૂક્ષ્માતીત સૂક્ષ્મ કણમાં પણ એવી રૂપસંપત્તિ ભરી હતી કે, બેનારની આંખ ત્યાં જકાઈ જ જાય.^{૧૬} ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનારી તે સુંદરી બંધે સાક્ષાત્ દેહધારિણી લક્ષ્મી હોય, તેમ પ્રાણીમાત્રનાં મન અને નેત્રોને હરી લેતી હતી.^{૧૭} જ જ રત્નો હતાં તેમાં તલ તલભાર લઈને તેનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું; તેથી પિતામહે તેનું 'તિલોત્તમા' નામ પાડ્યું.^{૧૮} તેણે હાથ બેડીને, નમસ્કાર કરીને, બ્રહ્માજીને આ વચન કહ્યું કે, 'દે ભૂનેશ! મારે ક્યું કામ કરવાનું છે કે કઈ મને આહીં નિર્માણ કરવામાં આવી છે?'^{૧૯}

પિતામહ ઓલ્યા:—હે તિલોત્તમા ! તું સુંદ અને ઉપસુંદ એ બે અસુરો પાસે જા. હે ભદ્રા ! તારા પ્રાર્થનીય રૂપથી તેમને લોભાવ. તું એણે કર કે, તને બેનાં વેંત જ, તારી સંપત્તિ વડે તે બંનેમાં તારે અંગે વિરોધ જાઓ થાય.^{૨૦}

નારદ ઓલ્યા:—તદુ સાચું એવું કરીને તેણે પિતામહને નમસ્કાર કર્યો.

સર્વ દેવોના મંડળની પ્રદક્ષિણા કરી. ૨૦ તે વખતે ભગવાન બ્રહ્માજી પૂર્વ તરફ, મહેશ્વર દક્ષિણ તરફ, દેવો ઉત્તર તરફ અને ઋષિઓ સર્વ તરફ મુખ કરી બેઠા હતા. ૨૧ બ્યારે તે દેવમંડ-લીની પ્રદક્ષિણા કરતી હતી, ત્યારે ઇન્દ્ર તેમજ ભગવાન શંકર ધીરજ ધરીને પોતાને સ્થાને બેસી રહ્યા. ૨૨ પણ તિલોત્તમા જ્વળી ડાળી બાળુએ ગઈ, ત્યાં તેને જોવાની અત્યંત ઉત્કટતાવાળા ભગવાન શંકરને વિકસિત પદ્મોનાં જ્વાં લોચન-વાળું એક બીજું મુખ દક્ષિણ બાળુએ ઉત્પન્ન થયું. ૨૩ તે જ્યાં પાછળ ફરી, ત્યાં તેમને પશ્ચિમ દિશાએ વળી બીજું મુખ નીસર્યું. તે ઉત્તર તરફ વળી, ત્યારે તેમને ઉત્તરનું મુખ નીકળ્યું. ૨૪ મહેન્દ્રને પણ પાછળ, બાળુએ ને સર્વ તરફ લાલ લાલ છેડાવાળાં હજાર વિશાલ નેત્રો ખીલી જાડ્યાં. ૨૫ આમ પૂર્વે મહાદેવ સ્થાણુ ચાર મુખવાળા થયા અને બલને મારનાર ઇન્દ્ર સહસ્ર નેત્રવાળા બન્યા. ૨૬ એ રીતે તિલો-ત્તમા જમ જમ વળી, તેમ તેમ દેવગણનાં તેમજ મહર્ષિઓનાં મુખો સર્વ બાળુએ વળ્યાં. તે સર્વ મહાત્માઓની દષ્ટિ તે તિલોત્તમાના અંગ ઉપર વારંવાર પડી; એક પિતામહ બ્રહ્મ-દેવ જ સ્થિર રહ્યા. ૨૭, ૨૮ એ તિલોત્તમા બ્યારે જવા નીકળી, ત્યારે સર્વે દેવોએ તથા પરમ ઋષિઓએ હવે આ રૂપસંપત્તિથી તે કાર્ય-સિદ્ધ થયું છે એમ માની લીધું. ૨૯ તે તિલોત્તમાના ગયા પછી લોકહિતકારી બ્રહ્મદેવે દેવો તથા ઋષિ-ઓના તે સર્વ સમૂહને વિદાય આપી. ૩૦

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્ત-ર્ગત રાજ્યલંકાપર્વમાં 'તિલોત્તમા-પ્રસ્થાપન' નામનો અધ્યાય
૨૧૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૨ મો

સુન્દ અને ઉપસુન્દનું મૃત્યુ

॥ નારદ ઉવાચ ॥

જિત્વા તુ ધૃતિર્વિદ્યૌં દૈત્યૌં નિઃસપ્તૌં ગતવ્યથૌં ।
કૃત્વા ત્રૈલોક્યમવ્યયં કૃતકૃત્યૌં વમૂવતુઃ ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યાઃ—સમસ્ત પૃથ્વીને જીતી લઇને તથા ત્રિભુવનને એકસરખાં હથેળીમાં લઇને, તે દૈત્યો શત્રુરહિત અને ચિંતામુક્ત થયા, તેમજ પોતાને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યા. ૧ દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો, નાગો, રાજાઓ અને રાક્ષસો પાસે-થી સર્વ રત્નો પોતાને ત્યાં લાવીને તેઓ પરમ સંતોષ પામતા હતા. ૨ હવે કેઈ પણ તેમને વ્યથા કરનારો રહ્યો નહિ, એટલે તે બે નિરુદ્ધોગી રહી દેવોની જમ વિહરવા મંડ્યા. ૩ સ્ત્રીઓ, કૂલમાલાઓ, સુગંધી દ્રવ્યો, પુષ્કળ ભક્ષ્યો તથા ભોજ્યો અને વિવિધ મનગમતાં પીણાંઓથી તેઓ પરમ પ્રીતિ મેળવતા હતા. ૪ દેવોની જમ તેઓ અંતઃપુરોમાં, ઉદ્યાનોમાં, પર્વતોમાં, વનોમાં તથા ઘરુચા પ્રમાણે પ્રદેશોમાં મનમાન્યે વિહાર કરતા હતા. ૫

એક વાર તેઓ જનું શિક્ષાતલ સપાટ છે અને જમાં પ્રફુલ્લ વૃક્ષો છે એવા વિધ્યશિખર ઉપર વિહાર કરવા ગયા. ૬ ત્યાં મનમાન્યાં તમામ દિવ્ય સાધનો આવી ગયા પછી તે બેઉ આનંદપૂર્વક સ્ત્રીઓની સાથે શ્રેષ્ઠ આસનો ઉપર બેઠા. સ્ત્રીઓએ વાજિંત્રો વગાડીને, નૃત્યો કરીને, તેમજ સ્તુતિભર્યાં ગીતોનું ગાન કરીને તે બંનેને પ્રીતિપૂર્વક પ્રસન્ન કર્યા. ૭ તે વખતે માત્ર એક લાલ વસ્ત્ર ધારણ કરેલી તિલોત્તમા મનમેહક વેશાલંકાર સજ્જને તે વનમાં ફૂલ વીણતી આવી. ૮ નદીને કાંઠે જોગેલાં કરંજનાં ફૂલોને ચૂંટતી ચૂંટતી તે જ્યાં પેલા બે અસુરો બેઠા હતા ત્યાં પહોંચી. ૯ જાંચી જાતના મદનું પાન કરીને અસુરોની આંખો મદથી લાલચોળ થઈ ગઈ

હતી, આ શ્રેષ્ઠ સુંદરીને જોતાં જ તેઓ કામથી ધાયલ થયા.^{૧૧} આસન ભૂમીને તેઓ જીત્યા અને તિલોત્તમા જીવી હતી ત્યાં ગયા. કામથી પીડાતા તે બંને તેની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા.^{૧૨} સુંદે તિલોત્તમાનો જમણો હાથ પકડ્યો અને ઉપસુન્દે તેનો ડાબો હાથ પકડ્યો.^{૧૩} બલ, ધન, રત્ન અને સુરાપાનના મદે કરીને મત થયેલા તથા વરદાનને લીધે છટ્ટી ગયેલા તે બંને એકબીજા સામે ભવાં ચડાવવા લાગ્યા. કેટ્ અને કામથી ઘેરાયેલા તેઓ પરસ્પર આમ સંભળાવવા લાગ્યા.^{૧૪, ૧૫} સુંદે કહ્યું: 'આ મારી ભાર્યા છે, તારી તો તે વહીલ થાય.' એટલે ઉપસુન્દે સામું કહ્યું કે, આ 'મારી પત્ની છે, તમારી તો એ પુત્રવધૂ થાય.'^{૧૬} 'આમ, એ તારી નહિ, પણ મારી છે' એમ બોલતા તેઓ એકબીજા ઉપર ક્રોધે ભરાયા. આમ તિલોત્તમાના રૂપમાં ઘેલા થયેલા તે બંનેમાંથી પરસ્પરનો રનેહ અને સૌહાર્દ ઓસરી ગયાં.^{૧૭} તે સુંદરીને કારણે તે બંનેએ ભયંકર ગદાઓ ઉઠાવી. આમ તિલોત્તમા વિશે કામથી ભૂંછિત થયેલા બંને ભાઇઓ ગદાઓ ઉઠાવીને 'મેં' એનો હાથ પહેલો પકડ્યો છે' અને બીજેકહે 'મેં' એનો હાથ પહેલો પકડ્યો છે' એમ કહી પરસ્પર ગદાઓ મારવા લાગ્યા.^{૧૮} ગદાઓના પ્રહાર પામેલા અને લોહી-લુહાણ થયેલાં અંગવાળા તે બંને દૈત્યો પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યા, માનો આકાશમાંથી બે ચૂર્યો નીચે ખરી પડ્યા. તે વખતે પેલી સ્ત્રીઓ નાસી ગઈ અને ખેદ તથા ભયથી કાંપી ઊઠેલા ત્યાં જોડેલા દૈત્યસમૂહ પાતાલમાં પહોંચી ગયો. પછી વિશુદ્ધાત્મા પિતામહે, દેવો અને મહર્ષિઓને સાથે લઇને ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેમણે તિલોત્તમાનો સહાર કર્યો. ભગવાન પ્રપિતામહે તેને વરદાનથી સારી રીતે પ્રસન્ન કરી.^{૧૯-૨૨} વરદાન આપવા ઇચ્છતા પિતામહે તેને પ્રસન્નતાપૂર્વક કહ્યું: 'હે ભાવિની! તું ચૂર્યો જોડેલા

લોકોમાં વિચરશે. તારા તેજ વડે કોઈ પણ મનુષ્ય તારા સામું ઝાઝી વાર જોઈ શકશે નહિ.' સર્વલોકના એ પિતામહે આ પ્રમાણે તિલોત્તમાને વરદાન આપ્યું.^{૨૩, ૨૪} પછી ઇન્દ્રને ત્રિલોકનું રાજ્ય પાછું સોંપીને તે સમર્થ બ્રહ્મલોકમાં ગયા.

નારદ બોલ્યા:—આમ સર્વ કાર્યપ્રયોજનોમાં એકનિશ્ચયવાળા તે બે સાથે રહેલા દૈત્ય ભાઈઓ એક તિલોત્તમાને કારણે એકબીજા સામે ક્રોધે ભરાયા અને પરસ્પરનો નારા કરી બેઠા. હે ભારતશ્રેષ્ઠો! આથી હું તમને સૌને રનેહપૂર્વક કહું છું કે, તમે જે મારું પ્રિય ઇચ્છતા હો તો દ્રૌપદી સંબંધમાં તમારા સૌમાં ફૂટ ન પડે તેવી વ્યવસ્થા કરો. આમ કરવાથી તમારું કલ્યાણ થશે.^{૨૫-૨૭}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—હે રાજા! મહર્ષિ નારદે મહાત્મા પાંડવોને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે એકબીજાને અધીન રહેલા તે પાંડવોએ આપાપ ઓળસવી દેવર્ષિ નારદની સમક્ષ આ નિયમ કર્યો.^{૨૮} આપણામાંથી જે કોઈ ભાઈ દ્રૌપદી સાથે જોડેલા બીજા ભાઈને જોઈ બધ, તે બાર વરસ સુધી બ્રહ્મચારી રહી વનમાં વાસ કરે.^{૨૯} આ પ્રમાણે ધર્માચરણ પાળનારા પાંડવોએ તે નિયમ વ્યવસ્થા કરી, એટલે મહામુનિ નારદ પણ પ્રસન્નતા પામી પોતાને સ્થાને ગયા.^{૩૦} હે ભારત! પૂર્વે નારદજીની પ્રેરણાથી તે પાંડવોએ આ રીતે નિયમ બાંધ્યો અને તેથી તે સર્વમાં પરસ્પર ભેદ પડ્યો નહોતો.^{૩૧}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત રાન્યલંભપર્વમાં 'સુન્દોપસુન્દ-ઉપાખ્યાન' નામનો અધ્યાય
૨૧૨ મો સમાપ્ત

રાન્યલંભપર્વ સમાપ્ત*

* પ્રણમંતિ જિઘાંસંતોડ્યનુકુલે વિધાતરં
પાંડુપુત્રાન્ધાર્તગપ્ત્રા રશ્યુકં વિદુરાગમે
વિધાતા અનુકૂલ દોષ, તો મારવાની છે

અર્જુનવનવાસપર્વ

અધ્યાય ૨૧૩ મો

અર્જુનની તીર્થયાત્રા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवं ते समयं कृत्वा न्यवसंस्तत्र पांडवाः ।

वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वतोऽन्यान्महीक्षितः ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓહ્યા:-આમ નિયમન્યવ-
સ્થા કરીને પાંડવો ત્યાં રહેતા હતા અને પોતાના
શસ્ત્રોના પ્રતાપથી બીજા મહીપાલોને પોતાને
અધીન કરતા હતા.^૧ અમાપ ઓજસ્વી તે સર્વ
મનુષ્યોમાં સિંહ સરખા કુંતાના પાંચ પુત્રો વિશે
દ્રીપદી આજ્ઞાધીન રહેતી હતી.^૨ સરોવરવાળી
વનભૂમિ અને હાથીઓ જમ એકબીજાથી પરમ
પ્રસન્ન રહે, તેમ પાંડવો કૃષ્ણાથી અને કૃષ્ણા
પાંચ વીર પતિઓથી અત્યંત પ્રસન્ન રહેતી
હતી.^૩ મહાત્મા પાંડવો ધર્મપૂર્વક વર્તતા
હતા, તેથી સર્વ કુરુઓ દોષહીન અને સુખ-
યુક્ત થઈ વૃદ્ધિ પામતા હતા.^૪ હવે હે રાજાશ્રેષ્ઠ
પૃથ્વીપાલ ! લાંબા સમયે કેટલાક ચોરો એક
બ્રાહ્મણની કેટલીક ગાયો ચોરી ગયા.^૫ પોતાનું
એ ગાયોરૂપી ધન હરાઈ જતું બેઠેને તે બ્રાહ્મ-
ણને ક્રોધની ભૂર્છા થઈ. ખાંડવપ્રસથ આવીને તેણે

ઓ પશુ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જેમ પાંડવોને નમ્યા તેમ
પ્રણામ કરે છે, એ વિદુરાગમનપર્વમાં કહ્યું છે.
યાનસ્થલા દગ્ધુમિચ્છંતિ તાન્વર્ધયતિ કેસવઃ ।
નિરસ્તાઃ પાંડવા દારાન્ રાજ્યં કીર્તિં ચ લેમિરે ॥
ખલ મનુષ્યો જે સજ્જનોને બાળના ધ્રુવે છે,
તેઓને શીકૃષ્ણ વૃદ્ધિ પમાડે છે; જેમ કાઠી મૂકેલા પાંડવો
સ્ત્રી, રાજ્ય અને કીર્તિને પ્રાપ્ત થયા તેમ.

एकस्मादानीमपि भिद्यंते स्त्रीभिः सुदौषसुंदवत् ।
तस्मात्सद्युरपि स्त्रीभिर्न संमपેत बुद्धिमान् ॥

સંદ તથા ઉપસુંદની પેઠે એકચિત્તવાળાઓ પણ
થી બેદ પામે છે, માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે મિત્રની
। સાથે પણ ભાષણ કરવું નહિ. —ગણેશ

પાંડવોને મોટે સાદે પોકાર કર્યો.^૬ ‘હુદ્ર, ધાતકી
અને પાપી માણસો અમારા સ્થાનમાંથી બળા-
હારે અમારું ગોધન હરી બળ છે. હે પાંડવો !
તમે વહારે ધાઓ.’^૭ મહાશાંત બ્રાહ્મણના હવિને
કાગકાઓ ઉઠાવી બળ છે. અરે ! સિંહની સૂની
બોડ ઉપર નીચ શિયાળવું હુમલો કરે છે.^૮ જે
રાજા રક્ષણ કરતો નથી અને છતાં કરૂંપી બલિ-
ભાગ લે છે, તેને સર્વ લોકમાં પૂરો પાપાચારી
કહેવામાં આવે છે.^૯ ચોરો બ્રાહ્મણનું ધન હરી
બળ છે, ધર્મનું ધન લોપ પામે છે અને આ હું
રડી રહ્યો છું, તમે મારી ખાંધ પકડો.’^{૧૦}

વૈશંપાયન ઓહ્યા:-આમ બ્રાહ્મણ નજી-
કમાં આકંઠ કરતો હતો, ત્યારે પાંડુપુત્ર ધનંજય
કૌન્તેયે તેનાં એ વચનો સાંભળ્યા.^{૧૧} તે મહા-
બાહુએ તે બ્રાહ્મણને સાંભળતાં વાર જ કહ્યું કે,
‘હે બ્રાહ્મણ ! તું બળ ન પામ.’ પરંતુ તે વખતે
એવું બન્યું કે, જે સ્થાનમાં પાંડવો પોતાનાં
આયુધો મૂકતા હતા, ત્યાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર
કૃષ્ણા સાથે બિરાજ્યા હતા. આથી અર્જુન
તે તે આયુધશાલામાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહિ તેમ
તે બ્રાહ્મણની સાથે પણ જઈ શક્યો નહિ.^{૧૨, ૧૩} તે
હુન્પિયારો બ્રાહ્મણ વારંવાર ખૂમો પાડી કુન્તી-
પુત્રને વહારે ધાવાની પ્રેરણા કરતો હતો, એટલે
અર્જુન દુઃખિત મનથી વિચારવા લાગ્યો કે,
‘તે તપસ્વી બ્રાહ્મણનું ધન હરાઈ બળ છે; નકી
તેનાં આસુ લૂછવાં એ જ કર્તવ્ય છે.’^{૧૪, ૧૫}
બારણે પોકાર નાખતા આ બ્રાહ્મણનું એ હું
અત્યારે રક્ષણ કરીશ નહિ, તો એ ઉપેક્ષાને
કારણે યુધિષ્ઠિર મહારાજને મહાન અધર્મ
લાગશે.^{૧૬} વળી એ તેનું રક્ષણ કરીશ, તો અમે
સૌ રક્ષણ કરવા વિશે આસ્થાવાળા છીએ, એવી
આ લોકમાં પ્રતિષ્ઠા બેસશે અને અમને અધર્મ
પણ લાગશે નહિ.^{૧૭} રાજા યુધિષ્ઠિરનો અનાદર
કરીને એ હું આયુધશાલામાં જઈ તો નિઃસંશય
તે અજતશત્રુ યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે હું અસત્ય રીતે

ચાલ્યો એમ ગણાય. ૧૮ આમ યુધિષ્ઠિરાજ ત્યાં
હોવા છતાં હું ત્યાં પ્રવેશ કરું, તો મને વનવાસ
આવે. બીજું બધું તો તુચ્છ છે, પણ મહી-
પતિનો અનાદર કરવાથી તો ચોક્કસ મહાન
અધર્મ ગણાય. અથવા ભલે મારું વનમાં
મરણ થાઓ, ભલે મને તે થાય પરંતુ હું ધર્મનો
ત્યાગ કરવા સમર્થ નથી; કેમકે, શરીરનો
નાશ થતાં એક ધર્મ જ રોપ રહે છે. ૧૯-૨૦ હે
પૃથ્વીપતિ ! છેવટે આમ નિશ્ચય કરીને કુન્તી-
પુત્ર ધનંતર્ય આયુધશાલામાં ગયો અને યુધિ-
ષ્ઠિરની આજ્ઞા લઈને ધનુષ લાવી હર્ષપૂર્વક
બ્રાહ્મણને કહેવા લાગ્યો કે, 'હે બ્રાહ્મણ ! ઝટ
ચાલ. પરંતુ મને ઇચ્છનારા તે હુદ્ર ગોરો ફર
ચાલ્યા બધ નહિ તેટલામાં આપણે સાથે
પહોંચી જઈએ અને ગોરના હાથમાંથી તારું
ધન તને આજ પાછું અપાવું.' ૨૧-૨૩

પછી તે કવચમંડિત મહાબાહુ ધનુર્ધારીએ
ધ્વજમાળા રથમાં બેસી ગોરોનો પીછો લીધો
અને તેમને બાણોથી ભોંયભેગા કરીને તે બ્રાહ્મ-
ણનું ધન પાછું મેળવ્યું. ૨૪ આ રીતે તે બ્રાહ્મણને
તેનું ગોધન આપીને પૃથાપુત્ર પાંડવે બ્રાહ્મણનો
સત્કાર કર્યો અને પોતે યશ સંપાદન કર્યો. ૨૫
પછી સન્ધ્યાસાચી વીર અર્જુન પાછો નગરમાં
આવ્યો અને તેણે સર્વ ગુરુજનોને વંદન કર્યા.
ઐટલે સર્વેએ તેને અભિનંદન આપ્યું. ૨૬ પછી
તેણે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહ્યું કે,
'હે પ્રભુ ! મને મતની આજ્ઞા આપો. મેં
આપને દ્રૌપદી સાથે જોડેલા જોધને નિયમભંગ
કર્યો છે. ૨૭ હવે હું વનવાસે જઈશ. કેમકે
આપણે આવી નિયમવ્યવસ્થા કરી છે.' અર્જુન
ધર્મરાજને સહસા આ અપ્રિય વાક્ય કહ્યું,
ઐટલે તે શોકથી વિકલ થઈ ગયા અને ભાંગી-
તૂટી વાણીમાં આ ઉદ્ગાર તેમણે કાઢ્યો : ૨૮
'એમ શા માટે કરે છે ?' થોડી વારે ફરી યુધિ-
ષ્ઠિરે વાંકડિયા વાળવાળા અને નિરંતર મત

વાળનારા પોતાના ભાઈ અર્જુનને કહ્યું : ૨૯ 'હે
નિષ્પાપ ! જો તું મને પ્રમાણરૂપ ગણતો હોય,
તો તું મારાં આ વચન સાંભળ. ૩૦ હે વીર !
હું દ્રૌપદી સાથે હતો, ત્યારે તેં આયુધશાલામાં
પ્રવેશ કરીને મારું જ અપ્રિય કયું છે, તે
બધું હું જાણું છું અને તેને માટે મારા દૃઢ્યમાં
કયું દુઃખ નથી. ૩૧ મોટો ભાઈ શ્રી સાથે
જોડો હોય અને નાનો ભાઈ ત્યાં પ્રવેશ કરે, તો
તેમાં કયું જ અનિષ્ટ નથી. નાનો ભાઈ પત્ની
સાથે જોડો હોય અને મોટો ભાઈ ત્યાં પ્રવેશ કરે,
તો તે અધર્મ ગણાય. ૩૨ હે મહાબાહુ ! તું
વનવાસનો વિચાર માંડી વાળ. મારું વચન
માન. એમાં નથી તેં ધર્મનો ભંગ કર્યો કે
નથી તેં મારો અનાદર કર્યો. ૩૩

અર્જુન બોલ્યો:-તમારી પાસેથી મેં
સાંભળ્યું છે કે, ધર્માચરણ કરવામાં કંઈ બહાનાં
ન જોઈએ. હું સત્યથી વિચલિત થઈશ નહિ.
સત્યપૂર્વક હું આયુધ ઉપાડું છું. ૩૪

વેશંધાયન બોલ્યા:-પછી ધર્મરાજની
અનુજ્ઞા લઈને તેણે વનચર્યાની દીક્ષા લીધી
અને બાર વર્ષ સુધી તે વનમાં રહેવા માટે
ચાલી નીકળ્યો. ૩૫

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
અર્જુનવનવાસપર્વમાં 'અર્જુનતીર્થયાત્રા'
નામનો અધ્યાય ૨૧૩ મો, સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૪ મો

અર્જુન અને ઉલૂપીનો મેળાપ

॥ હિરણ્યકશિપુ ઉવાચ ॥

તં પ્રયાતં મહાવાહું કૌરવાણાં યમસ્કન્દ !
અનુવગ્મુર્મહાત્માનો વ્રાહ્મણા વેદપાત્મન !

વેશંધાયન બોલ્યા:-કૌરવોને ૨૧૪
તે મહાબાહુ અર્જુનને પ્રયાણ કરે છે
પારંતર ધર્મેશ મહાત્મા વ્રાહ્મણ
ચાલ્યા. ૨૧૫

વિદ્વાનો, અધ્યાત્મ વિચાર કરનારા ભિક્ષાચરિ-
ઓ, ભગવદ્ભક્તો, સૂતો, પૌરાણિકો, કથકો,
શ્રમણો, વનવાસીઓ અને મધુર રીતે દિવ્ય
આખ્યાનો કહેનારા દ્વિજે-એ બધા તેમજ બીજા
અનેક સાથીઓ તથા મુમુરુરુ વાનો કરનારાઓ
સાથે પાંડુનંદન અર્જુન ચાલતા લાગ્યો. માનો
મરુતો સાથે ઇન્દ્રરાજ ચાલતો હતો.^{૨૪} હે ભારત!
તે ભરતશ્રેષ્ઠે વિવિધ અને રમણીય વનો અને
સરેવરો, સરિતાઓ અને સાગરો, તેમજ દેશો
અને પુણ્યતીર્થો જોયાં. પછી તે સમયે ગંગાદ્વારે
પહોંચી ત્યાં નિવાસ કર્યો.^{૨૫} હે જનમેજય! ત્યાં
તે પાંડવમાં મુખ્ય એવા વિશુદ્ધ અંત કરણવાળા
અર્જુને જ અદ્ભુત કર્મો કર્યાં તે સાંભળ. ^{૨૬}
હે ભારત! તે કુંતીપુત્ર અર્જુન તથા બ્રાહ્મણોએ
ત્યાં નિવાસ કર્યો, એટલે તે વિપ્રોએ ત્યાં અનેક
અશ્વિહોત્રો પ્રકટાવ્યા.^{૨૭} હે રાજન! તે જાત
અને પ્રજ્વલિત અશ્વિઓમાં હોમ થતા હતા,
તેમને કૂલોનાં અર્પણ થતાં હતાં, તેમજ તે
અશ્વિ સામે તીરે પણ જણાતો હતો.^{૨૮} ત્યારે
અભિષેક પામેલા, નિયમમાં રહેલા, સન્માર્ગમાં
સ્થિર અને વિદ્વાન મહાત્માઓથી તે ગંગાદ્વાર
અત્યંત શોભી રહ્યું હતું.^{૨૯}

તે નિવાસમાં આમ ભારે પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી
હતી, ત્યારે તે પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ એવો અર્જુન એક
વાર સ્નાન માટે ગંગાજીમાં ઊતર્યો. ^{૩૦} હે
રાજન! ત્યાં સ્નાન કરીને તેણે પિતામહોને તર્પણ
કર્યું અને અશ્વિકાર્ય કરવાની ઇચ્છાએ પાણી-
માંથી બહાર આવવા વિચાર્યું. ^{૩૧} તેવામાં
મહારાજ નાગરાજની કામવશ કન્યા ઉલૂપીએ તે
મહાબાહુને જલના તળિયામાં તાણી લીધો. ^{૩૨}
સ્વસ્થ ચિત્ત થયેલા અર્જુને ત્યાં કૌરવ્ય નાગના
લવનમાં પરમપૂજિત અશ્વિ જોયો. ^{૩૩} કુંતીપુત્ર
ધનંજયે તેમાં અશ્વિકાર્ય કર્યું. નિઃશંક રીતે તેણે
તેમાં આહુતિ આપી, એટલે અશ્વિદેવ પ્રસન્ન
થયા. ^{૩૪} આમ તે કુંતીપુત્ર અર્જુને અશ્વિકાર્ય

કર્યું. પછી તેણે હસતાં હસતાં નાગરાજની પુત્રી-
ને આ વચન કહ્યાં: 'હે ભીરુ! તેં આ સાહસ શા
માટે કર્યું? હે ભાવિની! આ કયો દેશ છે? હે
સુભાગા! તું કાણ છે? તું કોની પુત્રી છે?' ^{૩૫, ૩૬}

ઉલૂપી બોલી:—હે રાજન! ઐરાવત કુલમાં
કૌરવ્ય નામે નાગ છે, તેની હું ઉલૂપી નામે
પુત્રી છું. હું પોતે નાગકન્યા છું. ^{૩૭} હે પુરુષ-
સિંહ! તમને ગંગાજીમાં સ્નાન માટે ઊતરેલા
જેઠને હું કામથી મૂઝવેલ તથા છું. ^{૩૮} હે કુરુ-
નંદન! તમારે કાજે હું કામથી પીકારી રહી
છું. હે નિષ્પાપ! તમે મને આત્મદાન આપી
આનંદિત કરો. ^{૩૯}

અર્જુન બોલ્યો:—હે ભદ્રા! મારે આ બાર
વર્ષનું બ્રહ્મચર્ય વ્રત છે. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે મને
એ આદેશ આપ્યો છે. હું સ્વતંત્ર નથી. ^{૪૦} હે
જલચારિણી! હું તારું પણ પ્રિય કરના ઇચ્છું
છું. પૂર્વે મેં કદી જરા પણ અસત્ય કહ્યું નથી. ^{૪૧}
તેથી હે નાગકન્યા! હું એવું શું કરું કે નથી
મને અસત્ય લાગે નહિ, મને ધર્મની પીડા ન
થાય અને તારું પ્રિય થાય? ^{૪૨}

ઉલૂપી બોલી:—હે પાંડવ! હું જાણું છું
કે તમે શા માટે પૃથ્વી ઉપર વિચરી રહ્યા છો
અને મોટાભાઈએ તમને કેમ બ્રહ્મચર્યનો આદેશ
આપ્યો છે. ^{૪૩} તમે ભાઈઓએ દ્રુપદપુત્રી સંબ-
ધમાં પરસ્પર આ નિયમ કર્યો છે કે, આપણામાંથી
જે કોઈ ભાઈ દ્રૌપદી સાથે રહેલા બીજા ભાઈના
લવનમાં મોહથી પ્રવેશ કરે, તો તેણે બાર વરસ
વનવાસ રહી બ્રહ્મચર્ય આચરવું. આમ દ્રૌપ-
દીને માટે તમે અંદરોઅંદર આ દેશપારી નક્કી
કરી છે. ^{૪૪, ૪૫} તમે ધર્મને અર્થે આ કર્યું છે,
પણ મારા સંબંધમાં ધર્મને દૂષણ લાગતું નથી.
હે વિશાલલોચન! પીડિતોનું પરિત્રાણ કરવું
એ તમારો ધર્મ છે. ^{૪૬} મારું રક્ષણ કરવાથી
તમારો ધર્મ લોપ નહિ પામે. છતાં હે અર્જુન!
તમારા એ ધર્મનો જરા નેટલો પણ લંગ થાય,

તો મને પ્રાણદાન આપશે એટલે તે ધર્મરૂપ જ થશે. હે પાર્થ ! હું તમને લજ્જા રહી છું, તો તમે મારો સ્વીકાર કરો. હે પ્રજુ ! સત્યરૂપીનો એ મત છે. ૨૮, ૨૯ તમે જો આમ નહિ જ કરો, તો મને મરી ગયેલી જ માની લેજો. હે મહાબાહુ ! મને પ્રાણદાન આપીને તમે ઉત્તમ ધર્માચરણ કરો. ૩૦ હે પુરુષોત્તમ ! હું આજ તમારે શરણે પડી છું. હે કૌન્તેય ! તમે દીનાતું અને અનાથોતું નિત્ય રક્ષણ કરો છો. ૩૧ તો આ હું તમારા શરણમાં આજોડું છું, હું દુઃખી થઇને ચીસ નાખું છું અને કામથી ઘેરાયેલી હું તમારી યાચના કરું છું. તમે મારું પ્રિય કરો. તમે આત્મદાન કરીને મારો મનોરથ પૂર્ણ કરવાને યોગ્ય છો. ૩૨, ૩૩

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-નાગનાથની કન્યાએ કુન્તીપુત્રને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે અર્જુને ધર્મને કારણરૂપ ગણીને તે બધું તે પ્રમાણે કયું. ૩૪ તે પ્રતાપવાન તે રાત્રે નાગલવનમાં રહ્યો અને સૂર્યોદય થતાં કૌરવ્યના ભવનમાંથી જાડી જોયો થયો અને ઉલ્લસી સાથે તે દ્રુપદ ગંગાદારે આવ્યો. હે ભારત ! પછી સાંધવી ઉલ્લસીએ તેને વરદાન આપ્યું: 'તમે જળમાં સર્વત્ર અજ્યય રહેશો, સર્વ જળથરો તમને નિઃસંશય સાંધ્ય થશે.' પછી તે તેને મૂકીને પોતાને મંદિરે ગઈ. ૩૫-૩૭

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત અર્જુનવનવાસપર્વમાં 'ઉલ્લૂપીસંગ' નામનો અધ્યાય ૨૧૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૫ મો

અર્જુનનાં ચિત્રાંગદ સાથે લડ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

કથયિત્વા ચ તત્સર્વં બ્રાહ્મણેભ્યઃ સ ભારત ।

પ્રપયો દિમવત્પાર્શ્વં તતો વજ્રધરાત્મજઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-હે ભારત ! ઇન્દ્રપુત્ર અર્જુને તે બધી વાત બ્રાહ્મણોને કહી અને પછી

પોતે હિમાલયના પડોશના ભાગમાં ચાલતો થયો. ૧ ત્યાં અગસ્ટ્ય વટ આગળ જઈ, તે કૌન્તેય વસિષ્ઠ પર્વત ઉપર ગયો અને જુયુતુંગ (તુંગનાથ) માં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં પોતે સ્નાન આદિ કરી શુદ્ધ થયો. ૨ હે ભારત ! તે કુરુવરે ત્યાં બ્રાહ્મણોને અનેક હંચર ગાયો તથા ધરવાસો દાનમાં આપ્યાં. ૩ હિરણ્યતીર્થમાં સ્નાન કરીને તે પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુને અનેક પુણ્યસ્થાનોનાં દર્શન કર્યાં. ૪ હે ભારત ! પછી તે પુરુષોત્તમ ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન બ્રાહ્મણોની સાથે એ સ્થાનથી નીચે જાતર્યો અને પૂર્વ દિશામાં જવાની ઇચ્છાએ ચાલવા લાગ્યો. ૫ ઉંચે તે કુરુશ્રેષ્ઠે અનુક્રમે તીર્થો, નૈમિષારણ્ય તરફ વહેતી રમણીય ઉત્પલિની, નન્દા, અપરનન્દા, યશસ્વિની કૌશિકી તેમજ મહાનદી, ગયા અને ગંગાનાં દર્શન કર્યાં. આમ સર્વ તીર્થો તથા આશ્રમેનાં દર્શન કરી અને પોતાને પાવન કરી, તેણે બ્રાહ્મણોને ગાયોતું દાન આપ્યું. ૬ પછી અંગ, વંગ તથા કલિંગ દેશોમાં જ કાંઈ તીર્થો તથા પુણ્યધામો હતાં તે સર્વને વિશે તે ગયો. ૭ ત્યાં તેમનાં વિધિ-પૂર્વક દર્શન કરી એણે ધનદાન આપ્યાં. હે ભારત ! અર્જુનને અનુસરી રહેલા બ્રાહ્મણ કલિંગરાષ્ટ્રની સ્ત્રીમા આવતાં કુન્તીપુત્ર અર્જુનની આજ્ઞા લઈ પાછા વળ્યા. ૮ પછી તે બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા મેળવીને તે શૂરવીર કુન્તીપુત્ર ધનંજય થોડા સહાયકો સાથે ન્યાં સમુદ્ર હતો તે બાજુએ ગયો. કલિંગને ઝાળંગીને તથા દેશો, સ્થાનો અને રમણીય વનો એતો એતો તે સમર્થ અર્જુન આગળ ચાલ્યો. ૯, ૧૦ તપસ્વીઓથી શોભી રહેલા મહેન્દ્ર પર્વતને જોઈને તે સાગરકંઠિથી ધીરે ધીરે મણિપુરમાં આવ્યો. ૧૧ હે રાજન ! ત્યાંનાં સર્વ તીર્થો તેમજ પુણ્યસ્થાનોનાં દર્શન કરી, તે મહાબાહુ મણિપુરના ધર્મજ મહારાજ ચિત્રવાહન પાસે ગયો. તે રાજાને ચિત્રાંગદા એક સુંદર રૂપવાળી કન્યા હતી. ૧૨, ૧૩

અર્જુને એકાએક કન્યાને એ નગરમાં વિચરતી
 જોઈ અને એ ચિત્રવાહનની તે સુંદર આરોહ-
 વાળી પુત્રીની કામના કરવા લાગ્યો.^{૧૮} રાજ પાસે
 જઈને તેણે પોતાનો હેતુ કહ્યો: 'હે રાજન્! મને
 મહાત્મા ક્ષત્રિયને આ તમારી કન્યા આપો.^{૧૭}
 તે સાંભળીને રાજાએ કહ્યું: 'તમે કોના પુત્ર છો?
 તમારું નામ શું છે?' અર્જુને તેને ઉત્તર આપ્યો:
 'હું પાંડવ છું અને કુન્તીનો પુત્ર ધનંજય છું.^{૧૮}
 એટલે તે રાજાએ તેને સાંત્વન આપતાં આ વચન
 કહ્યાં. 'અમારા કુલમાં પ્રભંજન નામે એક રાજા
 થયો હતો.^{૧૯} તેને પુત્ર નહોતો તેથી તેણે સંતર્પિતને
 અર્થે ઉત્તમ તપ આચર્યું હતું. હે પાત્ર! તે ઉત્ત
 તપથી દેવાધિદેવ, પિનાકપાણી અને ઉમાપતિ
 એવા સમર્થ મહાદેવ પ્રસન્ન થયા અને તેના
 કુલમાં એકએક સંતાન થશે એવું તે ભગવાને
 વરદાન આપ્યું.^{૨૦, ૨૧} આથી અમારા વંશમાં
 સદૈવ એકએક સંતાન થાય છે. મારી આગળના
 તે સૌને કુમારે જ જન્મ્યા હતા.^{૨૨} પણ મને આ
 વંશસુવર્ધિની એક કન્યા જ થઈ છે. હે પુરુષ-
 સિંહ! મારે મન તો એ મારો પુત્ર છે.^{૨૩} હે
 ભરતશ્રેષ્ઠ! મેં એને વિધિપૂર્વક પુત્રિકા કરી રાખી
 છે. આથી હે ભારત! તમારાથી એને વિશે જ
 એક પુત્ર થાય, તે આ કન્યાના મૂલ્યરૂપે થશે અને
 એ પુત્ર અમારા કુલને વિસ્તારશે. હે પાંડવ! તમે
 આ શરતે આ કન્યાનો સ્વીકાર કરો.^{૨૪, ૨૫}
 કુન્તીપુત્રે 'ભલે એમ' કહી એ વાત કબૂલ રાખી
 તે કન્યાને સ્વીકારી અને તે નગરમાં તેણે ત્રણ
 વરસ નિવાસ કર્યો.^{૨૬} પછી ચિત્રાંગદાને એક
 પુત્ર જન્મ્યો, ત્યારે તે શ્રેષ્ઠ સુંદરીને આલિંગન
 આપીને તથા રાજની આજ્ઞા લઈને ત્યાંથી
 અર્જુન ફરી પ્રવાસ કરવા નીકળ્યો.^{૨૭}
 ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત
 અર્જુનવનવાસપર્વમાં 'ચિત્રાંગદાસંગમ'
 નામનો અધ્યાય ૨૧૫ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૬ માં

વર્ગા 'અપ્સરાની શાપમુક્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સમુદ્રે તીર્થાણિ દક્ષિણે મરતર્પમઃ ।

અમ્યગચ્છત્સપુણ્યાણિ ઓમિતાણિ તપસ્વિભિઃ ॥

વૈશંપાયન યોહ્યાઃ-પછી ભરતવંશમાં
 શ્રેષ્ઠ એવો તે અર્જુન તપસ્વીઓથી શોભતાં
 દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપરનાં પુણ્યતીર્થોમાં ગયો.^૧ ત્યાં
 પાંચ તીર્થો છે, જ્યાં તપસ્વીઓ રહેતા ન હતા.
 અગસ્ત્ય, સૌભદ્ર અને પાવનકારી પૌલોમ એ
 તીર્થો, તથા અશ્વમેધના ફલરૂપ એવું કાર્દમ
 તીર્થ તેમજ પાપને નાશ કરનારું મહાન ભાર-
 દ્વાજ તીર્થ-એ તીર્થોને તપસ્વીઓએ પ્રથમથી
 તજી દીધાં હતાં. એ પાંચ તીર્થોનાં પુરુષોત્તમ
 અર્જુને દર્શન કર્યાં.^{૨-૪} તે તીર્થોને આમ વસ્તી-
 વિનાનાં જોઈને તેમજ ધર્મભુલિવાળા મુનિઓ-
 થી તબયલાં જોઈને, કુરુન્દન પાંડવે તપસ્વી-
 ઓને હાથ ભેડી પૂછ્યું કે, 'બ્રહ્માદી તપસ્વી-
 ઓ આ તીર્થોનો શા માટે ત્યાગ કરે છે?'^{૫, ૬}

તપસ્વીઓ યોહ્યાઃ-હે કુરુન્દન! આ
 તીર્થોમાં પાંચ મોટા મગરમચ્છો રહે છે અને
 તપસ્વીઓને ખેંચી જાય છે. આથી તપસ્વીઓ
 આ તીર્થોમાં રહેતા નથી.^૭

વૈશંપાયન યોહ્યાઃ-તે તપસ્વીઓનું
 વચન સાંભળીને, વિશાલ બાહુવાળો તે પુરુષશ્રેષ્ઠ
 અર્જુન તપોધનોએ વાર્યો છતાં તે તીર્થોને જોવા
 માટે ગયો.^૮ પછી તે શૂરવીર પરંતપ મહર્ષિના
 ઉત્તમ સૌભદ્ર તીર્થ ગયો અને તેમાં ડૂબી મારી
 સ્નાન કર્યું.^૯ ત્યાં તે જાડા જલમાં વિચરનારા
 એક મહાન મગરે પુરુષોમાં સિંહ જવા તે કુન્તી-
 પુત્ર ધનંજયને પગથી પકડી લીધો.^{૧૦} પછી
 તે શ્રેષ્ઠ બલવાન મહાબાહુ કુન્તીપુત્ર, પછાડા
 મારતા તે મગરમચ્છને લઈને બલપૂર્વક બહાર
 આવ્યો.^{૧૧} હે રાજન્! યશસ્વી અર્જુને તે

મગરને જ્યો. ઉપર આણ્યો, કે તરત જ તે સર્વ આભરણથી વિભૂષિત, દિવ્ય રૂપિણી, મનોહારિણી અને સૌંદર્યલક્ષ્મીથી ઝળહળી રહેલી એક સુંદર નારી થયો ગઈ. એ મહાન આશ્ચર્ય જોઈને કુન્તીપુત્ર ધનંજયે તે સ્ત્રીને પ્રીતિપૂર્વક આ વચન કહ્યાં: 'હે કલ્યાણી! તું કાણ છે? હે જલમાં રહેનારી! તું ક્યાંથી અહીં આવી છું?'^{૧૧-૧૪} પૂર્વે તેં શા માટે આવું મહાપાપ કર્યું હતું?

નારી બોલી:-હે મહાબાહુ! દેવના વનમાં વિહરનારી હું વર્ગા નામે અપ્સરા છું. હે મહા-બલવાન! હું ધનેશ્વરને નિત્ય પ્રિય છું. મારે બીજી ચાર શુભ સખીઓ છે, તે પણ સર્વ યથેચ્છ ગતિવાળી છે.^{૧૫,૧૬} એક વાર હું તે સૌની સાથે લોકપાલ કુબેરને ભવને જતી હતી. ત્યાં અમે રસ્તામાં એક ઉત્તમવ્રતી બ્રાહ્મણને જોયો. તે સ્વરૂપવાન, એકાન્તમાં રહેનાર અને વેદાધ્યયનમાં પરાયણ હતો. હે મહારાજ! તેના તપથી તે આખું વન તેજોમય થઈ ગયું હતું.^{૧૮} સૂર્યની જમ તેણે તે સમગ્ર દેશને સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશથી અજવાળી દીધો હતો. તેનું આવું ઉત્તમ અને અદ્ભુત સ્વરૂપ જોઈને, અમે તેના તપમાં વિદ્ધ નાખવાની ઇચ્છાએ તે દેશમાં જાતર્યા. હે ભારત! હું, સૌરભેયી, સમીચી, બુદ્ધ્યુદા અને લતા એમ એક સાથે તે વિદ્ધ પાસે ગયાં. હે વીર! અમે તે દ્વિજને ગીતગાનોથી તથા હાસ્યવિનોદથી લોભાવી જોયો.^{૧૯-૨૧} પરંતુ હે વીર! તેણે તો કાઈ રીતે અમારા તરફ મન લગાડ્યું નહિ. નિર્મલ તપમાં સ્થિર રહેલો એ મહોત્તેજસ્વી જરા પણ હચ્ચો નહિ.^{૨૨} હે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ! પછી ક્રોધે ભરાઈને તે બ્રાહ્મણે અમને શાપ આપ્યો: 'તમે મગરા થઈને સો વર્ષ સુધી જલમાં વિચરશો.'^{૨૩} ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-નિર્ગત અભુતનવવાસપર્વમાં 'તીર્થગ્રાહ-વિમોચન' નામનો અધ્યાય

૨૧૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૭ મો

બીજી અપ્સરાઓનો ઉદ્ધાર

॥ વર્ગોવાચ ॥

તતો વયં પ્રવ્યથિતાઃ સર્વા ભારતસત્તમ ।

અયામ શરણં વિપ્રં તં તપોધનમચ્યુતમ્ ॥૧॥

વર્ગા બોલી:-હે ભરતોત્તમ! આથી અમે બધાં ઘણી બધા પાપ્યાં અને તે અવિચલ તપોધન બ્રાહ્મણને શરણે ગયાં.^૧ 'હે દ્વિજ! રૂપ, વય અને કામમાં છટ્ટી જઈને અમે અયોગ્ય કરી બેઠાં છીએ, તમે અમને ક્ષમા આપવા યોગ્ય છો.' હે તપોધન! તમને શ્રેષ્ઠ વ્રતવાળાને અમે અહીં લોભાવવા આવ્યાં, એ જ અમને પૂરું મરણરૂપ થયું છે.^૨ ધર્મચિન્તકો માને છે કે, સ્ત્રીઓ વધને અયોગ્ય સર્જઈ છે, તેથી તમે ધર્મથી વૃદ્ધિ પામે, અમારી હિંસા કરવી તમને ઘટે નહિ.^૩ હે ધર્મજ્ઞ! બ્રાહ્મણને પ્રાણીમાત્ર વિશે મૈત્રીવાન કહ્યો છે. હે કલ્યાણરૂપ! પંડિતોનું આ વચન સત્ય થાઓ.^૪ વળી શિષ્ટ જનો શરણુગતોનું રક્ષણ કરે છે અને અમે તમારે શરણે આવ્યાં છીએ તો, તમે અમને ક્ષમા આપો.^૫

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે વીર! શુભ કર્મ કરવાવાળા તે ધર્માત્મા બ્રાહ્મણને આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું, ત્યારે સૂર્ય અને ચંદ્રના જર્થી પ્રભાવાળા તે બ્રાહ્મણે વિનિતિ ધ્યાનમાં લઈને તેમના પર કૃપા કરી.^૬

બ્રાહ્મણ બોલ્યા:-સો અને શતસંઘસ્ર એ શબ્દો ઘણો લાંબો કાળ દર્શાવનારા છે. પણ મેં આ જ 'સો વર્ષ' કહ્યાં છે, તે અસુક વખતને કહેનારાં છે. પૂરાં સો વર્ષનું જ એનું પરિમાણ રહેશે.^૭ જલમાં મગરરૂપ થયેલી તમે પુરુષોને પકડ્યાં કરતી હોશો, ત્યારે કાઈ પુરુષશ્રેષ્ઠ તમને તે જલમાંથી બહાર દાઢશે. પછી તમે સૌ કૃત્રીથી

તમારાં મૂળ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરશે. જુઓ પૂર્વે હસવામાં પણ મેં કદી અસત્ય કહ્યું નથી, માટે આ વાત સત્ય થશે. તે પછી તે સર્વ તીર્થો સર્વ સ્થળે નારીતીર્થ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામશે અને તે સાધુ પુરુષોને માટે પુણ્યકારી તથા પવિત્ર કરનાર થશે. ૯-૧૧

વર્ગી બોલી:-પછી અત્યંત દુઃખ પામેલાં અમે તે વિપ્રને વંદન કરીને તથા તેની પ્રદક્ષિણા કરીને તે સ્થાનનો ત્યાગ કરીને વિચારવા લાગ્યાં.^{૧૦} જો પુરુષ આપણ સૌને આપણું મૂળ રૂપ અપાવશે તે, આપણને થોડા સમયમાં જ મળે, તો કેવું સારું !^{૧૧} થોડી વાર અમે આમ વિચારી રહ્યાં હતાં, તેવામાં હે ભારત ! અમે મહાભાગ્યવાન દેવર્ષિ નારદને દીધા.^{૧૨} અમાપ તેજસ્વી એ દેવર્ષિને જોઈને અમે ઘણા ઘણા હર્ષ પામ્યાં. હે પાર્થ ! લજ્જાભર્યાં મુખથી અમે તેમને વંદન કરી ઊભાં રહ્યાં.^{૧૩} તેમણે અમારા દુઃખનું કારણ પૂછ્યું, એટલે અમે તેમને બધું વૃતાંત કહી સંભળાવ્યું.^{૧૪} તે સાંભળીને તેમણે કહ્યું : 'દક્ષિણના સાગરપ્રદેશમાં પાંચ રમ્ય અને પુણ્યકારી તીર્થો છે, તમે ત્યાં તટોલ જાઓ, વિલંબ કરશે નહિ. પુરુષોમાં સિંહ જેવો પાંડુપુત્ર ધનંજય ત્યાં થોડા વખતમાં આવશે, તે શુદ્ધત્મા અનુન તમને આ શાપદુઃખમાંથી નિઃસંશય છોડાવશે.'^{૧૫,૧૬} તેમનું વચન સાંભળીને અમે બધાં અહીં આવ્યાં છીએ. આજ તે વચન સત્ય ઠર્યું છે. હે અપાપ ! તમે મને આજ શાપથી મુક્ત કરી છે.^{૧૭} પણ મારી તે બીજી ચાર સખીઓ જલમાં રહી છે. હે વીર ! તમે આ શુભ કામ કરો, તે બધીને તમે શાપથી મુક્ત કરો.^{૨૦}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે પૃથ્વીપતિ ! પછી હૃદય મનવાળા તે વીર્યવાન પાંડવશ્રેષ્ઠે તે સર્વ અપ્સરાઓને તે શાપમાંથી મુક્ત કરી.^{૨૧} હે રાજન ! જલમાંથી નીકળીને તે અપ્સરાઓ

પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ પામીને પહેલાંની જમ શોભવા લાગી.^{૨૨} આમ તે, તીર્થોને શુદ્ધ કરીને તેમજ તે અપ્સરાઓને રાજ આપીને, તે સમર્થ અનુન ચિત્રાંગદાને ફરી મળવા માટે પાછો મણિપુરમાં આવ્યો.^{૨૩} હે મહારાજ ! તે ચિત્રાંગદાને વિશે તેણે રાજ બધુવાહન નામે પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. તેને જોઈને પાંડવ ધનંજયે ચિત્રવાહનને કહ્યું :^{૨૪} 'હે નરપતિ ! આ બધુવાહનને તમે ચિત્રાંગદાના મૂલ્ય તરીકે સ્વીકારો એથી હું જાણુમુક્ત થઈશ.^{૨૫} વળી તે પાંડુનંદને ચિત્રાંગદાને આ વચન કહ્યું કે, 'તું અહીં જ રહેજો અને બધુવાહનને મોટા કરજો. તારું કલ્યાણ થાઓ.^{૨૬} પછી ત્યાં ઈંદ્રપ્રસ્થ નગરમાં આવીને તું મારી સાથે વિહાર કરજો ત્યાં આવીને તું કુન્તી, યુધિષ્ઠિર, ભીમ તથા મારા બે નાના ભાઈઓ તેમજ બીજા બાંધવોને પણ મળજો અને હે અનિન્દિતા ! એ સર્વ સગાં-સંબંધીઓ સાથે તું આનંદ પામજો.^{૨૭,૨૮} ધર્મપરાયણ અને સત્યનિષ્ઠ કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિર અખિલ પૃથ્વીને જીતીને રાજસૂય યજ્ઞ કરનાર છે, ત્યારે પૃથ્વીના સઘળા રાજાઓ અનેક રત્નો લઈને ત્યાં આવશે અને તારા પિતા પણ આવશે.^{૨૯,૩૦} તે વખતે ચિત્રવાહનની સેવાનિમિત્તે તું પણ સાથે આવજો. હું તને એ રાજસૂય યજ્ઞમાં મળીશ. તું પુત્રનું પાલન કરજો. શોક કરીશ નહિ.^{૩૧} બધુવાહન નામનો આ તો મારો જ પૃથ્વીમાં વિચરતો પ્રાણ છે. તેથી, વંશને વધારનારા આ પુત્રનું તું રક્ષણ કરજો.^{૩૨} પુરુષશ-ને આનંદ આપનારો આ પુત્રધર્મથી ચિત્રવાહનનો વારસ છે અને પાંડવોનો એ પ્રિય પુત્ર છે; તેથી સદૈવ તું એનું પાલન કરજો.^{૩૩} હે અનિન્દિતા ! વિયોગનો સંતાપ કરીશ નહિ.' ચિત્રાંગદાને આ પ્રમાણે કહીને અનુન ગોકર્ણ-તીર્થ તરફ ગયો.^{૩૪} એ તીર્થ પશુપતિનું આઘસ્થાન છે, દર્શન માત્રથી મુક્તિ દેનારું છે

અને ત્યાં પાપી માણસ પણ અભય આપનારા પદને પામે છે. ૩૫

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં અર્જુનવનવાસ પર્વમાં અધ્યાય ૨૧૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧૮ મો

અર્જુનનું દ્વારકામાં આગમન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સોઽપરાંતેષુ તીર્થાંનિ પુણ્યાન્યાયત્તનાનિ ચ ।

સર્વાણ્યેવાનુપૂર્વેણ જગામામિતવિક્રમઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ-પછી, તે અમાપ પરાક્રમી અર્જુન પશ્ચિમ સમુદ્રને તીરે આવેલાં સર્વ તીર્થો તથા પુણ્યસ્થાનોમાં ક્રમપૂર્વક ગયો. ૧

પશ્ચિમ સમુદ્ર ઉપર આવેલાં તે તે સર્વ તીર્થો અને સ્થાનોમાં થઈને તે પ્રભાસતીર્થે આવ્યો. ૨

મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણે સાંભળ્યું કે, અપરાજિત અર્જુન પ્રભાસના રમણીય અને પાવનકારી તીર્થમાં આવ્યો છે, એટલે તે માધવ પોતાના સખા કૌન્તેયને મળવા માટે ત્યાં આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પ્રભાસમાં પરસ્પર મળ્યા અને એકબીજાને બેટ્યા. પછી પરસ્પર કુશલ પૂછીને નર તથા નારાયણરૂપિના અવતારરૂપ તે બંને પ્રિય મિત્રો વનમાં બેઠા. ૩-૫

વાસુદેવે અર્જુનને પ્રવાસનું કારણ પૂછતાં કહ્યું કે, 'હે પાંડવ ! તું શા માટે આ તીર્થોની યાત્રા કરે છે ?' એટલે અર્જુને જે વૃત્તાંત બન્યો હતો, તે સર્વ કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળીને વાણ્દેય શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ બોલ્યાઃ 'તેં કયું છે તે બરાબર છે. એમ જ થયું ન્હેધ્યે. ૧૭

આમ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને પ્રભાસમાં યથેચ્છ વિહાર કર્યો અને પછી તેઓ રૈવતક પર્વત ઉપર નિવાસ કરવાને ગયા. ૮ શ્રીકૃષ્ણના અદિશશી માણસોએ તે પર્વતને આગળથી જ શણગારી રાખ્યો હતો, તેમજ ત્યાં ભોજનાદિની તૈયારી કરી હતી. ૯ પાંડવ અર્જુને તે સર્વ સત્કાર સ્વીકાર્યો અને ભોજન લીધું; તેમજ

વાસુદેવ સાથે તેણે નટનર્તકા બોલ્યા. ૧૦ પછી મહામતિ પાંડવે તે સર્વનો સારી રીતે સત્કાર કરીને રજ આપી અને પોતે સુંદર સજ્જા દિવ્ય શયનસ્થાનમાં ગયો. ૧૧

પછી શ્રુલ શય્યામાં સૂતાં સૂતાં તે મહાબાહુ-એ શ્રીકૃષ્ણને નદીઓ, જલાશયો, પર્વતો, ઝરણો, તેમજ વનો વિશે વાતો કહી. ૧૨, ૧૩ હે જનમેજય ! આમ વાતો કહેતાં કહેતાં જ તે કુન્તીપુત્રને તે સ્વર્ગતુલ્ય શય્યામાં નિદ્રા આવી ગઈ. ૧૪

પછી મધુર ગીતો, વીણાવાદન તથા મંગલ સ્તુતિઓ સાથે તે બગ્યો. ૧૫ ઊઠીને તેણે નિત્યનૈમિત્તિક કાર્યો કર્યાં. પછી શ્રીકૃષ્ણનાં અભિનંદન પામેલો અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ સાથે સુવર્ણની ધ્વજ ધર્યાદિથી શોભતા રથમાં દ્વારકા તરફ જવા બપૂંઓ. ૧૬ હે જનમેજય ! કુન્તીસુત અર્જુનના સત્કાર માટે સમસ્ત દ્વારકાને સારી રીતે સુશોભિત કરવામાં આવી હતી. ૧૭ અર્જુનને જોવાની ઇચ્છાએ દ્વારકાવાસી લોકો સેંકડો અને હજારોની સંખ્યામાં રાજમાર્ગ ઉપર તરત આવ્યા. ૧૮ ત્યાં હજારોને સેંકડો નારીઓ અર્જુનને જોવાને માટે ટોળે મળી હતી. તે વખતે ભોજ, વૃણ્ણી તથા અંધક વંશોનાં સ્ત્રી-પુરુષોની ભારે ભીડ બની હતી. ૧૯ ભોજ, વૃણ્ણી અને અંધક વંશના સર્વ વંશજે તરફથી અર્જુન સત્કાર પામ્યો. તેણે પ્રણામ કરવા યોગ્ય પુરુષોને વંદન કર્યા અને સૌ તરફથી તે વળતો આનંદ પામ્યો. ૨૦ વળી યદુકુળના સર્વ કુમારોએ તે વીરને સત્કાર આપ્યો અને તે સમાન વયવાળાને વારંવાર ભેટયો. ૨૧ ત્યાં રત્નો તથા ભોજન-સામગ્રીઓથી ભરપૂર અને રમણીય કૃષ્ણના ભવનમાં તે શ્રીકૃષ્ણ સાથે અનેક રાત્રિઓ સુધી રહ્યો.

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં અર્જુનવનવાસ પર્વમાં અધ્યાય ૨૧૮ મો સમાપ્ત

અર્જુનવનવાસપર્વ સમાપ્ત

સુભદ્રાહરણપર્વ

અધ્યાય ૨૧૯ મો

અર્જુનને સુભદ્રાનું આકર્ષણ

॥ વૈશંપાયન ડ્વાચ ॥

તતઃ કતિપયાહસ્ય તસ્મિન્ રૈવતકે ગિરૌ ।

વૃષ્ણયંધકાનામમહદુત્સવો નૃપસત્તમ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન યોદ્ધાઓ:-હે શ્રેષ્ઠ રાજા ! કટલાક દિવસો પછી તે રૈવતક પર્વત ઉપર વૃષ્ણીઓ તથા અંધકાનો એક ઉત્સવ થયો. ^૧ ત્યાં મહેન્દ્ર-પર્વતના તે ઉત્સવપ્રસંગે, ભોજ, વૃષ્ણી તથા અંધક વીરોએ બ્રાહ્મણોને ધણાં ધણાં દાન આપ્યાં. હે રાજન્ ! તે પર્વતની ચારે બાજુએ રત્નસુશોભિત ભવનો તથા કલ્પવૃક્ષો હતાં, તેથી તે પર્વત સર્વ રીતે અતિ શોભી રહ્યો હતો. ^૨ વળી ત્યાં વાઢકો વાજિત્રો વગાડતા હતા, નર્તકો નૃત્ય કરતા હતા અને ગાયકો ગાન ગાતા હતા. ^૩ મહા ઓગસ્વી વૃષ્ણીકુમારો, અલંકારોથી વિભૂષિત થઈને, સુવર્ણ ચિત્રવાળાં વાહનોમાં બેસીને સર્વ બાજુએ ધૂમધામ કરતા હતા. ^૪ નગરજનો પણ પોતાની સ્ત્રીઓ તથા પરિવારો સાથે સંકડો ને હજારોની સંખ્યામાં નાનાંમોટાં વાહનોમાં કે પગપાળા ફરી રહ્યા હતા. ^૫ હે ભારત ! ગંધર્વો-થી અનુસરાતા અને મદિરા પીવાથી મદમત થયેલા બલરામ પ્રભુ પણ ત્યાં પોતાની પ્રિયા રૈવતી સાથે વિચરી રહ્યા હતા. ^૬ ત્યાં વૃષ્ણી-ઓના પ્રતાપી રાજા ઉગ્રસેન પણ હજારો સ્ત્રીઓ સાથે આવ્યા હતા અને ગંધર્વો તેમની આગળ ગાન કરતા હતા. ^૭ યુદ્ધમાં મહામદ્વાળા, મદ્વાપાનમાં લહેરતા અને દિવ્ય દૂલભાલા તથા વસ્ત્રો ધારણ કરેલા રુકિમણીકુમાર પ્રદ્યુમ્ન અને સાંખ પણ દેવોની જમ ત્યાં વિહાર કરતા હતા. ^૮ અક્ષર, સારણ, ગદ, બજ્ર, વિદ્રથ, વિશક, ચારદેણુ,

પૃથુ, વિપથુ, સત્યક, સાત્યકિ, ભંગદાર, મહારવ, હાર્દિક્ય, ઉદ્ધવ તેમજ બીજા અનેક અગણિત પુરુષો ત્યાં આવ્યા હતા અને સ્ત્રીઓ તથા ગંધર્વોથી વીંટાઈને તેઓ અલગ અલગ રૈવતક પર્વત ઉપરના તે ઉત્સવને શોભા આપી રહ્યા હતા. ^{૧૦-૧૨}

આમ ત્યાં મહાઆશ્ચર્યકારી શોભામય કુતુહલ વર્તી રહ્યું હતું, તે વખતે વાસુદેવ અને અર્જુન બંને સાથે ત્યાં આવ્યા. ^{૧૩} તે બંને ટહેલતા હતા, તેવામાં તેમણે અલંકારથી વિભૂષિત થયેલી વસુદેવની શુભ પુત્રી સુભદ્રાને સખીઓની મધ્યમાં જોઈ. ^{૧૪} તેને જોતાં જ અર્જુનને કામ જાગી ઊઠ્યો. આમ અર્જુનનું મન સુભદ્રા વિષે એકાગ્ર થયેલું જોઈ હે ભારત ! તે પુરુષસિંહને શ્રીકૃષ્ણે હસતા હોય તેમ કહ્યું: ^{૧૫} 'અરે ! વનમાં વિચરનારનું મન પણ કામથી વલોવાઈ જાય છે શું ? હે પાર્થ ! આ મારી બહેન છે, સારણની એ સહોદરા છે. ^{૧૬} એનું નામ સુભદ્રા છે. મારા પિતાની એ પ્રિય પુત્રી છે. તારું કલ્યાણ થાઓ. તારી જો અભિલાષા હોય, તો હું જાતે પિતાજીને કહીશ.' ^{૧૭}

અર્જુન યોદ્ધાઓ:-તે વસુદેવની પુત્રી છે અને તમારી બહેન છે અને વળી સ્વરૂપવાળી છે, માટે એ સુભદ્રા જાને મોહ ન ઉત્તપવે ? ^{૧૮} હે વાષ્ણેય ! તમારી આ બહેન જો મારી મહારાણી થાય, તો નિઃસંશય તમે મારું સર્વ કલ્યાણ કયું એમ હું માનીશ. ^{૧૯} હે જનાર્દન ! એને મેળવવાનો શો ઉપાય છે તે કહો. માણસથી જ કંઈ શક્ય હશે, તે સર્વ હું કરીશ. ^{૨૦}

વાસુદેવ યોદ્ધાઓ:-હે પુરુષવર ! ક્ષત્રિયો માટે સ્વયંવરવિવાહ છે. પણ હે પાર્થ ! સ્વભાવની અનિમિત્તતાને કારણે તે સંશયભર્યો છે. અર્થાત સ્ત્રીઓના સ્વભાવનું દેહાણું હોતું નથી તેથી એ વિવાહ શંકાયુક્ત છે. વળી વિવાહને નિમિત્તે બલપૂર્વક કન્યાનું હરણ કરવું એ પણ શસ્ત્રીર ક્ષત્રિયો માટે પ્રશંસાપાત્ર છે, એમ

ધર્મજો જાણે છે. ^{૧૧૭} તો દે અર્જુન! તું મારી કલ્યાણી બહેનનું બલપૂર્વક હરણ કરી જ. કેમકે, સ્વયંવર કરવામાં તો એ કોણ જાણે કોને પરણવા ઇચ્છે! ^{૧૧૮} પછી અર્જુન તથા કૃષ્ણે કર્તવ્યકાર્યનો નિશ્ચય કર્યો અને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રહેતા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પાસે શ્રીધ્ર ગતિવાળા ક્રોધો મોકલ્યા. તે મહાબાહુ પાંડુનંદને એ સર્વ વાત સાંભળી ને પોતાની સંભતિ આપી. ^{૧૧૯} ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપાવન્તર્ગત સુભદ્રાહરણપર્વમાં ‘યુધિષ્ઠિરઅનુજ્ઞા’ નામનો અધ્યાય ૨૧૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨૦ મો

સુભદ્રાહરણ અને બલરામનો ક્રોધ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સત્તઃ સંવાદિતે તસ્મિન્નનુજ્ઞાતો ધનંજયઃ ।

ગતાં દૈવતકે કન્યાં વિદિત્વા જનમેજય ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ—દે જનમેજય ! આ રીતે તે સંદેશો મોકલ્યા અને યુધિષ્ઠિરે સંભતિ આપી. તે પછી કન્યા દૈવતક પર્વત ઉપર ગઈ છે એમ જાણીને અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયો અને પોતે કરવા ધારેલા કાર્યની યોજના તેમને સંભળવી તેમની અનુજ્ઞા મેળવી. આમ તે ભરતસિંહે કૃષ્ણનો મત મેળવીને પ્રયાણ અર્થનું ^{૧૨૦} કવચ, ખડ્ગ, ગોધા, અંશુલીરક્ષક આદિથી સુસજ્જ થઈ, તે પુરુષસિંહ મૃગયાના બહાના દેશ રથમાં બેસીને નીકળ્યો. તે રથ સુવર્ણના અંગવાળો હતો અને તેને યથાવિધ ઘડવામાં આવ્યો હતો, તેને કૌશલ અને સુગ્રીવ નામના ઘોડાઓ બેઠ્યા હતા, ધૂપરીઓની જાળની તેને માળા હતી અને તેમાં સર્વ શસ્ત્રોની સજવટ હતી. તે મેઘના જેવા નાદવાળો હતો, તેનો પ્રકાશ બહુબળા અગ્નિ જેવો હતો અને વેરીઓના હાથનો તે નાશ કરતો હતો. ^{૧૨૧} તે વખતે સુભદ્રા પર્વતરાજ દેવની પૂજા કરીને, સર્વ દેવોને પૂજન આપીને તેમજ

બ્રાહ્મણો પાસે સ્થિતિચાલન યોજાવીને પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરી દ્વારકા તરફ આવવા નીકળી હતી. કામબાણથી અત્યંત પીડાઈ રહેલા કુન્તી-પુત્ર અર્જુને તે સર્વાંગસુંદર સુભદ્રાને દેહીને બલપૂર્વક પકડી અને રથમાં બેસાડી દીધી. ^{૧૨૨} આમ તે પુરુષસિંહે પવિત્ર સ્મિતવાળી તે સુભદ્રાને હાઈ સુવર્ણના અંગવાળા રથમાં બેસીને પોતાના નગર તરફ જવા માંડ્યું.

સુભદ્રાનું આમ હરણ થતું જોઈને સર્વ સૈનિક લોકો ખૂબો પાડતા પાડતા દ્વારકાનગર તરફ દોડ્યા. ^{૧૨૩} તે સૌ એક સાથે સુધર્મા સભા તરફ પહોંચ્યા અને સભાપાલને અર્જુનનું એ સર્વ પરાક્રમ કહી સંભળાવ્યું. ^{૧૨૪} તેમનું કહેવું સાંભળીને સભાપાલે તુરત જ મહાધૌપવાળી અને સોનાથી મટેલી રણમેરી બખચી ત્યારે તે બેરીનાદથી ભોળે, વૃષ્ણીઓ તેમજ અંધકા બળભળી ઊઠ્યા અને ખાવાપીવાનું છોડીને ચારે બાજુએથી એકઠા થયા. ^{૧૨૫} તે સમયે પુરુષોમાં સિંહ જવા તે સેંકડો વૃષ્ણી અને અંધક મહારથીઓ સુવર્ણના અંગવાળા, મહામૂલાં પાયરણવાળાં, મણિ અને પરવાળાંથી જડેલાં અને પ્રન્નસિત અસિના જેવી કાંતિવાળાં સિંહાસનો ઉપર બિરાજ્યા. તે વેદીની મધ્યમાં અગ્નિ શોભે તેમ શોભતા હતા. ^{૧૨૬} દેવોના જેવા તેમનો સમુદાય થોડો, ત્યારે અતુચરોના સાથવાળા સભાપાલે જયશ્રીક્ર અર્જુને લે કયું હતું તે સવળું કહી સંભળાવ્યું. ^{૧૨૭} તે સાંભળીને વૃષ્ણી-વીરોની આંખો મટે કરીને લાલ લાલ થઈ ગઈ અને તેઓ પૃથાપુત્રના કાર્યને સાંખી નદિ લેતાં અડધંકાર કરી તેના ઉપર કાઢળવા લાગ્યા. ^{૧૨૮} કાર્ય કાર્ય ખૂબો પાડવા લાગ્યા કે, ‘નરત ગ્યો જોડો, પ્રાસો લાવો, મહામૂલાં ધનુષો લાવો, વિશાલ કવચો આપો.’ ^{૧૨૯} કેટલાક સારથિઓને દાઢ પાડવા લાગ્યા. ‘રથો નિયાર કરો.’ નો કેટલાક પોને જ સુવર્ણખૂણિયોડાઓને બેઠ્યા લા

આમ રથો કવચો અને ધનુષ્યો લાવવામાં આવ્યાં અને તે નરવીરોની રણહાડિ ચાલી રહી, તેથી ત્યાં મહાન ડાલાહલ થયો. ^{૧૯૨૦} ત્યારે કેલાસ શિખરની ઉપમાવાળા, મધપાનમાં આસક્ત રહેનારા, વનમાલાને ધારણ કરનારા અને નીલ વસ્ત્ર ધારણ કરનારા બલદેવજીએ આ વચન કહ્યું: 'અરે મૂરખાઓ! જનાર્દન પોતે શાંત બેઠા છે અને તમે આ શું માંડ્યું છે? એનો ભાવ જાણ્યા વિના તમે કોધમાં આવીને નકામા શાના ગર્જના કરો છો?' ^{૧૯૨૧} એ મહામતિને પોતાનો અભિપ્રાય આપવા દે. એમને જ કરવું પ્રિય લાગે, તે તમે વિના આજ્ઞા કરો. ^{૧૯૨૨}

હલધારી બળરામનાં આ માનવા યોગ્ય વચનો સાંભળીને તે સર્વ શાંત થયા અને બોલ્યા કે, 'બરાબર છે, બરાબર છે.' ^{૧૯૨૩} બુદ્ધિમાન બલદેવનાં આ યોગ્ય વચનો સાંભળીને તે સૌ કૃત્રીથી સલાની મધ્યમાં બેસી ગયા. ^{૧૯૨૪} પછી શત્રુને તાપ આપનારા બલરામે વાસુદેવને આ વચન કહ્યાં: 'હે જનાર્દન! તમે આ બધું જોતાં છતાં આમ કેમ મૂંગા બેસી રહ્યા છો?' ^{૧૯૨૫} હે અચ્યુત! અમે સૌએ તમારે લીધે અર્જુનને સહાર આપ્યો હતો. તે દુષ્ટદિ કુલાંગાર એ પૂજને યોગ્ય જ નથી. ^{૧૯૨૬} પોતાને કુલવાન માનનાર એવો તે કોઈ પુરુષ હશે ખરો કે, જે જ્યાં ભોજન જમે તેનાં જ ભાણાં ભાંગે? ^{૧૯૨૭} જે સંબંધ ઇચ્છતો હોય, પૂર્વનો ક્યો ઉપકાર માનતો હોય અને જે ઐશ્વર્યનો અભિલાષી હોય, તે કોઈ આવું સાહસ આચરે ખરો કે? ^{૧૯૨૮} તેણે આપણી અવગણના કરીને તથા કેશવનો અનાદર કરીને આજ પોતાના યત્યુ જેવી સુભદ્રાનું બળાહારે હરણ કર્યું છે. ^{૧૯૨૯} અરે! તેણે મારા માથા ઉપર પગ મૂક્યો છે. હે ગોવિંદ! નાગ પગની ડેસ સાંખતો નથી, તો હું એને શા માટે સાંખી લઉં? ^{૧૯૩૦} આજે હું એકલો પૃથ્વીને ઘેરવો

વિનાની કરી નાખીશ. અર્જુનની આ ઉદ્ધતતાને હું સાંખી શકીશ નહિ.' ^{૧૯૩૧} આમ મેધ અને દુઃકુલિતા જેવા શબ્દમાં ગર્જના કરી રહેલા તે બલરામને સૌ ભોજો, વૃણ્ણીઓ અને અંધકોએ અનુમોદન આપ્યું. ^{૧૯૩૨}

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-અંતર્ગત સુભદ્રાહરણપર્વમાં 'બલદેવકોધ' નામનો અધ્યાય ૨૨૦ મો સમાપ્ત

સુભદ્રાહરણપર્વ સમાપ્ત

હરણાહરણપર્વ

અધ્યાય ૨૨૧ મો

સુભદ્રા તથા દ્રૌપદીને પુત્રપ્રાપ્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ઉક્તવંતો યથાચીર્યમસકૃતસર્વવૃણ્ણયઃ ।

તતોઽન્વરીદ્વાસુદેવો વાક્યં ધર્માર્થસંયુતમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:—સર્વ વૃણ્ણીઓ પોતા-પોતાના બલ પ્રમાણે બોલ્યા. એ પછી વાસુદેવે આ ધર્મયુક્ત વચનો કહ્યાં: 'શુદાકિશ અર્જુનને આ કુલતું અપમાન કર્યું નથી, તેણે તો નિઃસંશય તેનું આ વિશેષ સન્માન કર્યું છે. ^૧ તે પૃથા-પુત્ર આપણે યાદવોને કદી પણ ધનસૌભી માનતો નથી. વળી તે પાંડવ સ્વયંવરમાં કન્યા પોતાને જ મળે એવું નક્કી નહિ હોવાથી સ્વયંવર પસંદ કરતો નથી. ^૨ કન્યાનું પશુની જેમ દાન અપાય, એ તો કોને માન્ય હોય? પૃથ્વીમાં ક્યો મનુષ્ય પોતાની કન્યાનો વિક્રય કરે? ^૩ આથી મને લાગે છે કે, આ દોષો જોઈને એ દુઃતીપુત્ર પાંડવે ધર્મ પૂર્વક કન્યાનું એકાએક હરણ

ન પ્રાતીત્વાં વચઃ પ્રેક્ષ્યં ચરે શ્રેયસ્યુપાગતે ।

સ્ત્રીયં રુષ્ણો વિજયં સ્વસ્વસારમદારયત્ ॥

'એક વર પ્રાપ્ત થતાં સગાઓનાં વચન તરફ પણ દષ્ટિ આપવી નહિ' એ સૂચના હોય તેમ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનની પામે પોતાની બદનનું હરણ કરાવ્યું. —ગણેશ

ક્યું છે. ૧ આ સંબંધ યોગ્ય છે. સુભદ્રા યશસ્વિની છે અને એવા જ યશસ્વી પૃથાપુત્રે તેનું બલપૂર્વક હરણ કર્યું છે. ૨ ભરતના તથા યશસ્વી શાન્તનુના વંશમાં જન્મેલા અને કુતિભોજની પુત્રીના પુત્ર એ અર્જુનને કાણ પોતાનો કરવા નહિ ઇચ્છે? ૩ હું જોતો નથી કે, ભગના નેત્રને હરનારા અને ત્રણ નેત્રવાળા ભગવાન શંકર સિવાય, કોઈ બીજો અર્જુનને રણમાં જીતી શકે. હે આર્થ! તે નામી છે, તેનો આવો રથ છે, તેને મારા ઘોડાઓ છે અને પોતે શીઘ્ર અસ્ત્ર ચલાવનારો યોદ્ધો છે. તો પછી ઇન્દ્ર અને રુદ્ર આદિ સર્વ લોકોમાં કાણ એ પૃથાપુત્રની ખરાખરીમાં જિતે એમ છે? હે પરમેષ્ઠી! હર્ષપૂર્વક એ ધનંજયની પાછળ દોડી, તેને સાંત્વન આપી પાછો લાવો, આ મારી મોટી સલાહ છે. એ પાર્થ આપણને બળપૂર્વક હરાવીને પોતાના નગરમાં પહોંચી જશે, તો તરત આપણે યશ નાશ પામશે. પણ સલાહશાંતિથી વર્તવામાં આપણે પરાજય નહિ જ થાય. ૪ હે બનેશ્વર! વાસુદેવનાં તે વચન સાંભળીને તે યાદવોએ તે પ્રમાણે ક્યું. ૫-૧૦ આમ સમર્થ અર્જુન પાછો આવ્યો અને ત્યાં વિવાહકાર્ય કર્યું. તે કુન્તીપુત્ર ત્યાં એક વરસ ઉપરાંત રહ્યો. ૧૩ યદુનંદનોથી સહાર પામીને તે સમર્થ ત્યાં પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ કરતો રહ્યો. પછી બાણીનો સમય તેણે પુષ્કર તીર્થમાં ગાળ્યો. ૧૪ બાર વર્ષ પૂરાં થતાં તે ખાંડવપ્રસ્થમાં આવ્યો અને સાવધાન થઈને નિયમપૂર્વક રાજ યુધિષ્ઠિર પાસે ગયો. ૧૫ બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરી એ પૃથાપુત્ર દ્રૌપદી પાસે ગયો. દ્રૌપદીએ તે કુરુનંદને પ્રણયમાં કહ્યું કે, 'હે કૌન્તેય! પેલી યાદવપુત્રી જ્યાં હોય ત્યાં જ જાઓ ને! ભારે સારી રીતે બાંધ્યો હોય, તો પણ તેના પર બીજો બંધ બાંધીએ, તો પહેલો બંધ દીવો પડી જાય છે ને?' આમ અનેક રીતે વિલાપ કરતી કૃષ્ણાને ધનંજયે

અનેક રીતે સાંત્વન આપ્યું અને તેની વારંવાર ક્ષમા માગી. ૧૬-૧૮

પછી અર્જુન સુભદ્રા પાસે ગયો અને લાલ રેશમી વસ્ત્રો પહેરી રહેલી સુભદ્રાને ગોપિકાને વેશ કરાવી એકદમ અંત પુરમાં મોકલી દીધી. ૧૯ તે યશસ્વિની તે સ્વરૂપમાં પણ વિશેષ શોભી રહી. વિશાલ અને તામરંગી નયનવાળી, કંઠ્યાણમયી, યશસ્વતી અને સુંદરીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી તે વીરપત્ની શ્રેષ્ઠ ભવનમાં જઈને કુન્તીને પગે પડી. કુન્તીએ તે સર્વાંગ સુંદરીનું મસ્તક મૂંઢ્યું. ૨૦, ૨૧ પરમપ્રીતિ પામી તેણે એ અનુપમા નવવધૂને આશીર્વાદ આપ્યા. પછી પૂર્ણ ચન્દ્રતા જેવા મુખવાળી તે સુભદ્રા તરત દ્રૌપદી પાસે ગઈ. તેને પગે લાગીને તે બોલી. 'હે કંઠ્યાણી! હું તમારી દાસી છું.' એટલે દ્રૌપદીએ એ કૃષ્ણની બહેનને બેઠી કરી અને બેઠીને પ્રીતિપૂર્વક બોલી: 'તારા પતિના શત્રુનો નાશ થાઓ' ત્યારે સુભદ્રાએ તેને આનંદપૂર્વક કહ્યું કે, 'એમ જ હો. ૨૨-૨૪ પછી હે જનમેજય! તે મહારથી પાંડવોનાં મન હર્ષ પામ્યાં અને કુન્તી પરમ પ્રીતિયુક્ત થઈ. ૨૫

ત્યારે કમલનયન શ્રીકૃષ્ણે સાંભળ્યું કે, પાંડવ શ્રેષ્ઠ અર્જુન પોતાના શ્રેષ્ઠનગર ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પહોંચ્યો છે, ત્યારે શત્રુને તપાવનારા અને વિશુદ્ધ મનવાળા તે શરસેનના પૌત્ર કશવ, મહાન સેનાથી રક્ષિત થઈને બલરામ સાથે ત્યાં આવ્યા. તેમની સાથે વૃષ્ણિ અને અંધકવંશના શ્રેષ્ઠ વીરો તથા મહારથીઓ હતા, તેમજ અનેક ભાઈઓ તથા કુમારોથી તે વીંટળાયેલા હતા. તે વખતે મહાયજ્ઞસ્ત્રી, બુદ્ધિમાન, દાનેશ્વર, વૃષ્ણિવીરોના સેનાપતિ અને અરિઓનું દમન કરનાર અકૂર પણ ત્યાં આવ્યા હતા. ૨૬-૨૮ વર્ષી મહાભસ્ત્રી અનાધૃષ્ટિ તેમજ સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિના શિષ્ય જેવા મહાબુદ્ધિશાલી. ઉદાર મનવાળા અને મહાયજ્ઞસ્ત્રી ઉદ્ધવ, સત્યક, સાત્યકિ, યાદવ કૃતવર્મા, પ્રવુન્ન, સામ્ય, નિશક, શંક, પરાક્રમી ચારુદેય,

ઝિહ્વી, વિપથ્યુ, મહાબાહુ સારણ્યુ, વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ ગદ્ય એ અને બીજા અનેક વૃષ્ણિયો તેમજ ભોજે અને અંધકા ત્યાં ખાંડવપ્રસ્થમાં લક્ષ્મી અનેક બેટા લઈને આવ્યા હતા. ૩૦-૩૩ પછી 'માધવ આવ્યા છે' એવું બ્યારે યુધિષ્ઠિરરાજ સાંભળ્યું, ત્યારે તેમણે શ્રીકૃષ્ણના સત્કાર માટે નકુલ અને સહદેવને સામા મોકલ્યા. ૩૪ તે બંનેથી સત્કાર પામેલા મહાન અને ધીમાન્ વૃષ્ણમંડલે ખાંડવ-પ્રસ્થમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે એ નગર ધ્વજપતા-કાથી શોભી રહ્યું હતું; તેના રાજમાર્ગો વાળી-ઝૂડી પાણીથી છાંટેલા હતા, તેમાં પુષ્પોનાં પાથરણાંની શોભા હતી, તેમાં ચંદનના શીતલ ને પુણ્યકારી સુગંધી ભરેલા રસોના છંટકાવ હતા અને તેમાં ઠેકઠેકાણે સુગન્ધીદાર અગરુ ધૂપ આવ-તો હતો. તે નગર દૃષ્ટપુષ્ટ મનુષ્યોથી ભરારાતું હતું અને વણિકજનો વડે તે શોભી રહ્યું હતું. ૩૫-૩૭ મહાબાહુ કેશવ પુરુષોત્તમ બલરામ સાથે તેમજ ભોજે, વૃષ્ણિયો અને અંધકા સાથે તે નગરમાં ગયા. ૩૮ નગરજનોથી અને હજારો બ્રાહ્મણોથી સત્કાર પામતા તે કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર મહા-રાજના ઇન્દ્રના ભવન જવા ભવનમાં ગયા. યુધિ-ષ્ઠિરે બલરામનું યથાવિધિ સ્વાગત કર્યું. શ્રીકૃષ્ણને માથે સૂંધીને તે તેમને બે હાથે ભેટયા. ૩૯, ૪૦ પ્રસન્નતા પામેલા ગોવિન્દે યુધિષ્ઠિરને વિનયપૂર્વક સામે સત્કાર આપ્યો અને પુરુષમાં બ્યાઘ જવા ભીમને પણ વિધિપૂર્વક સન્માન આપ્યું. ૪૧ કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તે વૃષ્ણિયો તથા અંધકાના શ્રેષ્ઠજનોને યથાવિધિ આદરસત્કાર કર્યો. ૪૨ કેટ-લાકને તેમણે શુરજનોની જમ સત્કાર્યા, કેટલાકને મિત્રની જમ સત્કાર્યા, તેા કેટલાકને પ્રેમપૂર્વક બોલાવ્યા અને કેટલાકને નમસ્કાર કર્યા. ૪૩ મહાયશસ્ત્રી દર્પાકેશ શ્રીકૃષ્ણે તે વરપક્ષનાળાઓને કન્યાપક્ષ તરફથી ઉત્તમ ધન આપ્યું. તેમજ સગાંસંબંધીઓ તરફથી સુલદ્રા માટે આપવાનું જે ધન મોકલ્યું હતું તે બધું તેને આપ્યું. ૪૪

શ્રીકૃષ્ણે સોનાથી જડેલા ધૂધરીઓવાળી ઝૂંટાથી શોભતા અને ચાર ચાર ઘોડા જોડેલા એક હજાર રથો તથા કુશલ રીતે કેળવાયેલા સાર-થિયો આપ્યા. ૪૫ વળી શ્રીકૃષ્ણે શ્રીમાન મથુરા-દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી, બહુ દૃઢ દેનારી અને પવિત્ર તેજવાળી દશ હજાર ગાયો આપી. ૪૬ જનાર્દને ચંદ્રના કિરણ જેવી કાંતિવાળી, સુવ-ર્ણના શણગારવાળી અને શુદ્ધ ભતની હજાર ઘોડીઓ પ્રીતિપૂર્વક આપી. ૪૭ ઉપરાંત તેમણે સારાં કેળવેલાં, પવનના જેવા વેગવાળાં તથા કાળજી જેવા કાળા કેશવાળાં હજાર અગ્નિરેા આપ્યાં. ૪૮ વધુમાં, તે કમલપત્ર જેવાં નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણે સ્નાન અને શણગારના કાર્યમાં ચતુર, સુચોગ્ય વયવાળી, ગૌરવણી, સુંદર વેપવાળી, સારી કાંતિવાળી, ગળામાં સોનાની સો મહોરની કંઠીવાળી, રૂવાડાં વિનાની, સુંદર આભરણો-વાળી અને સેવાચાકરીમાં કુશલતાવાળી એક હજાર દાસીઓ આપી. ૪૯, ૫૦ વળી જનાર્દને બાહલીક દેશના મજબૂત પીઠવાળા એક લાખ ઉત્તમ ઘોડાઓ કન્યાદાનમાં ભેટ આપ્યા. ૫૧ દશાહ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે જનાર્દને, આ ઉપરાંત, અક્ષિના જેવું તેજસ્વી, શોધ્યા વિનાનું તથા શુદ્ધ કરેલું સોનું દશ મનુષ્યના ભાર જેટલું (૫૦ ભણ) આપ્યું. ૫૨

વળી હલને ધારણ કરનારા સાહસપ્રિય બલરામે આ સંબંધને સત્કારી તથા તેથી પ્રસન્નતા પામી અર્જુનને વિવાહની ભેટમાં એક હજાર મદમત હાથીઓ આપ્યા. તે હાથીઓને ત્રણ સ્થળેથી (ગંડસ્થળ, કાન અને અપદ્ધાર-માંથી) મદ ઝરતો હતો, તેઓ પર્વતનાં શિખર જેવા દેખાતા હતા અને યુદ્ધમાં પાછાં ફરે નહિ એવા હતા; તેમને રણકતી ઘંટડીઓ ઝલતી હતી, તેમને સુંદર સુવર્ણની સાંકળો બાંધેલી હતી અને તેમની સાથે મહાવતો હતા. ૫૩, ૫૪ વસ્ર અને કંબલરૂપી ફીણવાળો, મહાગજરૂપી

મોટા મગસવાળો અને પતાકાદ્રુપી શેવાળથી ભરેલો ધન અને રત્નોના તે મહાનદ જ્યો મહા-પ્રવાહ પાંડુસાગરમાં પ્રવેશી ભળી ગયો. તેને છલોછલ ભરી દર્શને તે પાંડવોના શત્રુઓને શોકમાં તાણી જવા લાગ્યો. ૪૫-૪૬ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે તે સર્વનો સ્વીકાર કર્યો અને વૃષ્ણિ તથા અંધક વંશના તે મહારથીઓને સહાર આપ્યો. ૪૮ ઇન્દ્રના ધામમાં જમ પુણ્યશાહી લોકો વિહાર કરે છે, તેમ તે કુરુ, વૃષ્ણિ તથા અંધક વંશોના શ્રેષ્ઠ મહાત્માઓ એકઠા થઈ ત્યાં વિહાર કરવા લાગ્યા. ૪૯ તે કુરુઓ અને વૃષ્ણિ-ઓ વિવિધ પ્રકારનાં વાજિંઓ વગાડીને જ્યાં ત્યાં મોટા નાદોથી તથા તાલોથી ઇચ્છા પ્રમાણે વિહાર કરતા હતા. ૫૦ આમ તે ઉત્તમ વીર્ય-વાનોએ અનેક દિવસ સુધી આનંદ લૂંટ્યો અને ફરી પછી કુરુઓ તરફથી સન્માન પામીને તેઓ દ્વારકા જવા નીકળ્યા. ૫૧ વૃષ્ણિ અને અંધક મહારથીઓ કુરુશ્રેષ્ઠોએ આપેલાં ઉચ્ચનસ રત્નોને લઈને, બક્ષારામને મોખરે રાખીને પાછા ચાલ્યા. ૫૨ પણ દે ભારત! વાસુદેવ તો તે રમણીય ઇન્દ્રપ્રસ્થ નગરમાં મહાત્મા અર્જુન સાથે રહ્યા. ૫૩ તે મહાયશસ્ત્રી યમુના-તીરે મૃગયા કરવા જતા અને મૃગો, વરાહો આદિને વીંધતા નિત્ય અર્જુનની સાથે આનંદથી હીડા કરતા. ૫૪

જમ ઇન્દ્રની પત્ની પીલોમી વિષ્ણાત જય-ન્તને જન્મ આપે, તેમ કેશવની પ્રિય બહેન મુલદ્રાએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. ૫૫ આમ મુલદ્રાએ લાંબા હાથવાળા, વિદ્યાલ છાતીવાળા, વૃષભના જેવી આંખવાળા અને શત્રુઓનું દમન કરનારા, હીર નરશ્રેષ્ઠ અભિમન્યુને જન્મ આપ્યો. ૫૬ તે પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુનપુત્ર 'અભિ' એટલે (નિર્ભય) અને 'મન્યુ' એટલે (ક્રોધ) યુક્ત હોના. તેથી તે શત્રુનું મર્દન કરનારને તેમણે 'અભિમન્યુ' એવું નામ આપ્યું. ૫૭ જેવી રીતે

શમીનું મંથન કરવાથી તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે મુલદ્રા વિષે અર્જુનથી આ અતિરથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. ૫૮ દે ભારત! તેનો જન્મ થતાં, મહાતેજસ્વી કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે શ્રાક્ષણેને દશદંતર ગાયો તેમજ સુવર્ણ મહારા દાનમાં આપી. ૫૯ જમ ચન્દ્રમા સકલ સૃષ્ટિને પ્રિય હોય છે, તેમ એ અભિમન્યુ બાળપણથી જ વાસુદેવને તેમજ તેના પિતા આદિને વહાલો થઈ પડ્યો. ૬૦ શ્રીકૃષ્ણે જન્મથી આરંભીને તેની સર્વ શુભ ક્રિયાઓ કરી અને એ બાળક પણ શુક્લ-પક્ષના ચંદ્રની જમ વધવા લાગ્યો. ૬૧ તે અગ્નિ-દમન અભિમન્યુ વેદ ભણ્યો અને અર્જુન પાસેથી ચાર પાદવાળો અને દશ અંગવાળો દિવ્ય તથા માનુષ એવો સમગ્ર ધતુવેદ શીખ્યો. ૬૨ તે મહા-બક્ષવાળા અર્જુને તેને અત્રોનાં વિજ્ઞાનો સંબંધ-માં, તેની સફાર્થી અત્રોના પ્રયોગ કરવામાં, તેમજ તેની સકલ ક્રિયાઓમાં જ જ અધિકતાઓ હતી, તે બધું સારી રીતે શીખવ્યું. ૬૩ આમ પોતાના પુત્ર સૌમદ્રને તેણે અત્રવિદ્યામાં અને તેના પ્રયોગોમાં પોતાની સમાન કુશળ કર્યો અને પોતે તેને એઈ સંતોષ પામ્યો. સર્વ શત્રુઓને ટક્કર આપે એવા, સર્વ શુભ લક્ષણોથી ભરેલા, પરાભવ પામે નહિ એવા, વૃષભના જેવા ખમા-વાળા, નાગના જેવા વિકસિત મુખવાળા, સિંહ-ના જેવા દર્પવાળા, મહાન ધતુર્ધર, મત્ત હરતી-ના જેવા પરાક્રમવાળા, મેઘ ને દુંદુભિના જેવા શોષવાળા, પૂર્ણચંદ્રના જેવા મુખવાળા અને શૌર્ય, વીર્ય, રૂપ તથા આકૃતિમાં કૃષ્ણના જેવા તે પુત્રને એછને અર્જુન, ઇન્દ્ર જમ પોતાના પુત્રને એછને સંતોષ પામે તેમ સંતોષ પામ્યો. ૬૪-૬૬

શુભ લક્ષણવાળી પાંચાહી પણ પોતાના પાંચ પતિઓથી પાંચ પત્નિઓ જેવા પાંચ હીર અને શ્રેષ્ઠ પુત્રો પામી. ૬૭ યુધિષ્ઠિરથી પ્રતિવિન્ધ્ય, વૃષાદરથી મુતસોમ, અર્જુનથી શુનઃકર્મા, નકુલ-થી યનાનીક અને સદેવથી શ્રુતસેન એમ પાંચ

વીર મહારથી પુત્રોને પાંચાલીએ જન્મ આપ્યા. માનો, અદિતિએ આદિત્યોને જન્મ દીધા. ૭૮૦ તે પ્રતિવિન્ધ્ય વિશે વિપ્રોએ શાસ્ત્રાનુસાર યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, 'શત્રુઓના પ્રહારો સહન કરવામાં આ બીજા વિન્ધ્ય પર્વત સમાન થશે. વળી સહસ્ર સોમયાગ કર્યા પછી ભીમસેનથી ચંદ્ર અને સૂર્ય જેવો તેજસ્વી આ મહાધનુર્ધારી જન્મ પામ્યો છે, તે સુતસોમ થશે. મહાન એવાં શ્રુત (પ્રસિદ્ધ) કર્મ કરીને નિવૃત્ત થયેલા અર્જુનથી થયેલો આ પુત્ર શ્રુતકર્મા કહેવાશે. નકુલે પોતાના શ્રીતિ વધારનાર પુત્રને કુરુવંશમાં થયેલા રાજર્ષિ મહાત્મા શતાનીકનું નામેનામ આપ્યું છે. કૃષ્ણાએ સહદેવથી વહ્નિદેવત (કૃત્તિકા) નક્ષત્રમાં પુત્ર આપ્યો છે, એટલે તે પુત્ર શ્રુતસેન કહેવાશે. હે રાજેન્દ્ર ! પરસ્પરના હિતને ઇચ્છનારા આ યશસ્વી દ્રૌપદીપુત્રો એક એક વર્ષને અંતરે જન્મ પામ્યા હતા. ૮૧-૮૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ધૌમ્ય ઋષિએ તે સૌનાં જાતકોમાં, ચૂડાકર્મો તેમજ ઉપનયનસંસ્કારો યથાક્રમે ને યથાવિધિએ કર્યાં હતાં. ૮૩ ઉત્તમ ચરિત્રવાળા તે પ્રતીઆએ વેદનું અધ્યયન કર્યા પછી અર્જુન પાસેથી દિવ્ય અને માનુષી અસ્ત્રવિદ્યાનું શિક્ષણ મેળવ્યું. ૮૪ હે રાજસિંહ ! દેવગર્ભના જેવા અને વિશાળ છાતીવાળા એ મહારથી પુત્રોથી સંપન્ન થઈને પાંડવો હર્ષ પામવા લાગ્યા. ૮૫

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્ત-
ર્ગત હરણાહરણપર્વમાં અધ્યાય
૨૨૧ મો સમાપ્ત

હરણાહરણપર્વ સમાપ્ત*

*માનઘનત્યાપિ જામાતુર્માનં મંવદ્વ્યેદ્વુચઃ ।
સ્વમુદ્દેર્ગેર્જુનાયાપિ દદુર્વિત્તાનિ વૃષ્ણયઃ ॥
વૃષ્ણિઓએ બંદેનને દન્થ કરનારા અર્જુનને પણ
ધન આપ્યું હતું, એ ઉપરથી યજ્ઞા મનુષ્યે માન હર-
નારા જનાદનું પણ માન વધારવું; એ આ પર્વમાં
સંચલ્યું છે.

—ગણેશ

ખાંડવદાહપર્વ

અધ્યાય ૨૨૨ મો

અગ્નિનું બ્રાહ્મણરૂપે યમુનાતીરે આગમન

॥ વૈશંપાયન ક્વાચ ॥

ઇંદ્રગ્રસ્થે વસંતસ્તે જંધુરન્યાન્નરાધિપાન્ ।

શાસનાદ્ ઘૃતરાષ્ટ્રસ્ય રાજ્ઞઃ શાંતનવસ્ય ચ ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ—ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં વસતા તે પાંડવોએ શાન્તનુપુત્ર ભીષ્મની તથા રાજ ઘૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી બીજા કેટલાક રાજ્યોને મારી નાખ્યા. ૧ જન્મ આત્મા પુણ્યનાં લક્ષણોવાળી તથા કર્મવાળા પોતાના દેહને આશ્રયે સુખથી વિરાજે છે, તેમ સર્વ લોકો ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને આશ્રયે સુખમાં રહેતા હતા. ૨ હે ભરતોત્તમ ! તે નીતિમાન ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેને પોતાના પ્રાણસમાન બંધુઓની જન્મ માની, તેમને યોગ્ય રીતે સેવતા હતા. ૩ સમાન રીતે વિલક્ષ્ત થયેલા તે ધર્મ, અર્થ અને કામ સ્વયં જાણે પૃથ્વીમાં દેહ ધરીને આવ્યા હતા અને રાજ યુધિષ્ઠિર તેમનામાં ગ્રાથા પુરુષાર્થ મોક્ષરૂપે શોભી રહ્યા હતા. ૪ પ્રજાને વેદોના પરમ અધ્યેતા, મહાધર્મોના પ્રયોજક અને શુભ લોકોના રક્ષણહાર એવા ત્રણે શુણ્વણો રાજ પ્રાપ્ત થયા હતા. ૫ એ યુધિષ્ઠિરને લીધે પૃથ્વીમાંડલમાં લક્ષ્મી નિયજ થઈ રહેવા લાગી તથા બુદ્ધિ બ્રહ્મપરાયણ થઈ અને ધર્મ સંપૂર્ણ રીતે વૃદ્ધિ પામ્યો. ૬ જન્મ ચાર વેદો વડે વિસ્તારેલો મહા-યજ્ઞ શોભે, તેમ ધર્મરાજ પોતાના ચાર ભાઈઓ સાથે વિશેષ શોભતા હતા. ૭ જન્મ દેવો બ્રહ્માની આસપાસ વીંટાઈને તેમની સેવા કરે, તેમ ધૌમ્ય આદિ બૃહસ્પતિ જેવા બ્રાહ્મણો તે ધર્મરાજની આસપાસ રહી તેમને ઉપાસતા હતા. ૮ નિર્મલ પૂર્ણચંદ્ર જેવા ધર્મરાજને વિશે પ્રજાનાં નેત્રો ને

દૃષ્ટો અતિ પ્રીતિપૂર્વક એકરૂપે આનંદ પામી રહ્યાં હતાં. “ કેવળ દેવથી કે યુધિષ્ઠિર પોતાના રાજ છે, એટલું જ જાણીને લોકો આનંદ પામતા હતા, એમ નહોતું; પણ એ ધર્મરાજ પોતે એવાં જ કામ કરતા, એટલે તે લોકોના મનને પ્રિય થયા હતા. ^{૧૦} મધુરભાષી અને શુદ્ધિમાન એ પૃથાપુત્રનું ગોલવું કદી પણ અઘટિત, અસત્ય, સહન થાય નહિ એવું કે અપ્રિય નહોતું. ^{૧૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે મહાતેજસ્વી પોતાનું તેમજ સર્વ લોકોનું હિત ઇચ્છતા રહી આનંદ ભોગવતા હતા. ^{૧૨} વળી સર્વે પાંડવો પણ પોતાના તેજથી અન્ય રાજ્યોને તાપ આપતા રહી, સંતાપમુક્ત થઈને આનંદમાં વસતા હતા. ^{૧૩} આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ ચીતી ગયા પછી અર્જુને કૃષ્ણને કહ્યું: ‘હે કૃષ્ણ! અહીં ગરમીના દિવસો હોવાથી તાપ ઘણો પડે છે; મારે આપણે યમુના તરફ જઈએ. ^{૧૪} હે મધુ-સૂદન! સુદૃઢજનો લઈને ત્યાં રહેશું અને વિહાર કરીને આપણે સાંજે પાછા આવી જઈશું. હે જનાર્દન! તમને આ વાત પસંદ પડશે. ^{૧૫}

વાસુદેવ બોલ્યા:-હે કીન્તેય! મને પણ આ ગમે છે. હે પાર્થ! સુદૃઢજનોથી વીંટાળને આપણે, જલમાં સુખચેતથી વિહાર કરીએ. ^{૧૬}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી હે ભારત! તે પાર્થ અને ગોવિન્દ બંનેએ ધર્મરાજને વાત કરી અને તેમની અનુદા મેળવીને તેઓ મિત્રમંડળ સહિત ત્યાં જવા નીકળ્યા. ^{૧૭} તેઓ ઇન્દ્ર-પુરીના જવા ઉત્તમ વિહારસ્થાનમાં આવ્યા. તેમાં વિવિધ વૃક્ષો હતાં અને જાંચાંનીયાં ભવનો હતાં. તેમાં કૃષ્ણ તથા અર્જુન મારે ભક્ષ્યો, ભોજ્યો અને પેયોની રસભરી સામગ્રીઓ તૈયાર કરાવી રાખી હતી. ત્યાં મહામૂલ્યવાન રત્ન અને ધન હતાં, કૃલમાલાઓ હતી અને નાનાવિધ સુગંધીદ્રવ્યો હતાં. ત્યાંનાનાંમોટાંરનોથી શોભી રહેલા અંત:પુરમાં તેઓ વિનાવિલંબે પ્રવેશ્યા.

પછી હે ભારત! સૌ મનુષ્યો ત્યાં ઇચ્છા પ્રમાણે ક્રીડા કરવા લાગ્યા. ^{૧૮-૨૦} વિશાલ નિતંબવાળી, સુંદર પુષ્ટ રતનવાળી, મદને કારણે ઇમકતી ચાલે ચાલતી અને અતિસુંદર લોચનવાળી સ્ત્રીઓ ત્યાં ક્રીડા કરવા લાગી. ^{૨૧} કેટલીક રમણીઓ વનમાં, કેટલીક જલમાં, તો કેટલીક રંગમહેલમાં એમ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન આગળ પ્રીતિપૂર્વક ઇચ્છા પ્રમાણે ક્રીડા કરવા લાગી. ^{૨૨}

હે મહારાજ! મદે ભ્રમરાઈ ગયેલી દ્રૌપદી તથા સુભદ્રા તે સ્ત્રીઓને વસ્ત્રો ને અલંકારો આપતી હતી. ^{૨૩} કેટલીક સ્ત્રીઓ હર્ષ પામી નૃત્ય કરતી હતી, કેટલીક ગાતી હતી, કેટલીક હાસ્ય કરતી હતી, કેટલીક શ્રેષ્ઠ આસવો પીતી હતી, કેટલીક એકબીજાને રોકતી હતી, કેટલીક પરસ્પર તાડન કરતી હતી, તો કેટલીક એકબીજા સાથે શુભ વાતો કરતી હતી. ^{૨૪, ૨૫} તે સમયે વેણુ, વીણા અને મૃદંગોના મનોહર શબ્દથી તે આયુ વન ગાળ રહ્યું અને મહાન સમૃદ્ધિવાળું દેખાવા લાગ્યું. ^{૨૬}

હે રાજન! આ પ્રમાણે ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે યદુનંદન શ્રીકૃષ્ણ અને કુરુનંદન અર્જુન પાસેના એક સુમનોહર સ્થાનમાં ગયા. શત્રુના નગરનેજીતનારા તે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન ત્યાં જઈને મહામૂલ્યવાન આસનો ઉપર બિરાજ્યા. ત્યાં પાર્થ અને માધવ પૂર્વે કરેલાં પરાક્રમેની તેમજ બીજા અનેક વાતો કરતા કરતા આનંદ માણવા લાગ્યા. જાણે દેવલોકમાં અશ્વિ-નીકુમારો બેઠા હોય, તેમ તે બંને આનંદમગ્ન બેઠા હતા; તેવામાં તે વાસુદેવ અને ધનંજય સમક્ષ એક બ્રાહ્મણ આવીને બેસો રહ્યો. ^{૨૭-૩૦} તે મોટા સાગના જ્યો હાંચો અને વિશાળ હતો, તપાવેલા સુવર્ણના જીવી તેની કાંતિ હતી, લીલાં, પીળાં અને ઉજ્જવળ તેનાં દાદીમૂંછ હતાં અને તેનાં અંગુળ પ્રમાણ સમાન હતાં. ^{૩૧} ખાલ-સૂર્યના જીવી કાંતિવાળા તે બ્રાહ્મણે વદકલનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં તથા જટા ધારણ કરી હતી. તે

ક્રમસપત્તના જવા મુખવાળો હતો અને તેજથી તેનો પિંગલવર્ણ ઝળહળી રહ્યો હતો.^{૨૦} તે તેજથી દેદીપ્યમાન દેખાતા બ્રાહ્મણને પાસે આવેલો જોઈને, વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન તરત જોડીને ઊભા થયા.^{૨૧}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વાન્તર્ગત ખાંડવદાહપર્વમાં 'બ્રાહ્મણરૂપી અનલ-આગમન' નામનો અધ્યાય
૨૨૨ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨૩ મો

અગ્નિનો પરાભવ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સોઽવ્રવીર્જનું ચૈવ વાસુદેવં ચ સાત્વતમ્ ।

લોકપ્રવૈરી તિષ્ઠતો લાંઢવસ્ય સમીપતઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-તે બ્રાહ્મણે યદુવંશી વાસુદેવને તથા અર્જુનને કહ્યું કે, 'હે સર્વ લોકમાં શ્રેષ્ઠવીર! તમે ખાંડવની સમીપમાં રહ્યા છો.^૧ હું બહુ ખાનારો બ્રાહ્મણ છું. મારે હંમેશાં અપરિમિત ભોજન જોઈએ છે. હે વાપ્સેય! હે પાર્થ! હું તમારા બંને પાસે ભિક્ષા માગું છું' કે, તમે મને એક વાર દક્ષિ આપો.^૨ તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને તેને કહ્યું: 'કહો, તમે કયા અત્રથી સંતોષ પામશો? એટલે તે અત્ર માટે અમે પ્રયત્ન કરીએ.^૩ તે બંને વીરોએ એમ પૂછ્યું, એટલે તે ભગવાન ત્રિપ્ર આ પ્રમાણે બોલ્યા:'

બ્રાહ્મણ બોલ્યા:-હું સાધારણ અત્ર જન્મતો નથી. મને તમે અગ્નિ બોલો. મારે માટે જ અત્ર યોગ્ય થાય એમ છે, ને તમે મને આપો.^૪ આ ખાંડવવનનું ઇન્દ્ર સદૈવ રક્ષણ કરે છે. એ મહા-ન્માથી રક્ષાયેલા આ વનને હું બાળી શકતો નથી. 'આ વનમાં તે વન્જારી ઇન્દ્રનો મિત્ર તક્ષક નાગ પોતાના પરિવાર તથા મિત્રો

સાથે રહે છે અને તેથી ઇન્દ્ર એ વનનું રક્ષણ કર્યા કરે છે. 'આને લીધે તેમાંનાં અનેક પ્રાણીઓ પણ રક્ષણ પામે છે. હું તે વનને બાળવાને ઇચ્છું છું, પણ ઇન્દ્રના તેજને લીધે તેને બાળી શકતો નથી.^૫ મને આ વનમાં પ્રવ્રણિત થયેલો બેતાં જ ઇન્દ્ર મેઘની જલધારાઓ વરસાવે છે. આથી બાળવાની ઇચ્છા છતાં હું તે ઇચ્છિત વનને બાળી શકતો નથી.^૬ એટલે હું તમારા જવા બે અસ્થવિશારદ પાસે આવ્યો છું. તમે બે સહાયકારીઓ સાથે હું આ ખાંડવવનને બાળી શકીશ. આ જ મારું ઇચ્છિત અત્ર છે.^૭ તમે બે ઉત્તમ અશ્વવેત્તાઓ તે જલધારાઓને અને નાસી છૂટતાં પ્રાણીઓને ચારે બાજુથી સારી રીતે રોટી રાખશો.^૮

જનમેજય બોલ્યા:-મહેન્દ્રથી રક્ષાતા અને વિવિધ પ્રાણીઓથી ભરેલા તે ખાંડવવનને ભગવાન અગ્નિ શા માટે બાળવા ઇચ્છતા હતા? હે બ્રહ્મન! અગ્નિએ અસંત ક્રોધમાં આવીને તે ખાંડવવન બાળી નાખ્યું, એમાં કંઈ સામાન્ય કારણ હોય, એમ મને લાગતું જ નથી.^{૯,૧૦} આથી હે બ્રહ્મન! હે મુનિ! પૂર્વે જ ખાંડવદાહ થયો, તે હું યથાવત્ તત્ત્વપૂર્વક અને વિસ્તારથી સાંભળવા ઇચ્છું છું.^{૧૧}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે પૃથિવીપતિ! જ નિમિત્તે અગ્નિએ ખાંડવવન બાળી નાખ્યું, તે બધું હું તમને યથાવત્ કહું છું. હે મહારાજ! તે તમે સાંભળો.^{૧૨} અરે! હે નરશ્રેષ્ઠ! હું ખાંડવ-વિનાશની એ ઋષિઓએ કહેલી પુરાણકથા કહીશ.^{૧૩} હે રાજન! પુરાણશ્રુતિ છે કે, પૂર્વે ઇન્દ્રના જોવા બલવાન, પરાક્રમી અને પ્રસિદ્ધ એવે શ્વેતકિ નામે એક રાજા હતો.^{૧૪} એના જોવા દાર્ઘીએ યજ્ઞ કરનારો નહોતો, દાનપતિ નહોતો અને બુદ્ધિમાન નહોતો. તેણે પૃથ્વી દક્ષિણાઓ-વાળા મોટા યજ્ઞો અને ક્ષુત્રો કર્યા હતા.^{૧૫} હે મહારાજ! રાજ્યોના વિવિધ યજ્ઞો, દિવાઓ,

સમારભો અને દાનો સિવાય બીજા કશામાં જ તેની બુદ્ધિ થતી નહોતી.^{૧૮} અર્થાત્ સદા તે યજ્ઞદાનમાં જ પ્રવૃત્ત રહેતો. આમ તે બુદ્ધિમાન રાજા ઋત્વિજ્ઞેને સાથે રાખીને યજ્ઞ કરતો હતો, પણ લાંબે કાળે એના ઋત્વિજ્ઞેની આંખો યજ્ઞના ધુમાડાથી વ્યથિત થઈ ગઈ.^{૧૯} એટલે એ દેવ પામીને તેમણે તે રાજાને છોડી દીધો. પછી રાજાએ તે ઋત્વિજ્ઞેને ફરી પ્રેરણા કરી.^{૨૦} પણ તેમની આંખો ખરાબ થઈ ગયેલી હોવાથી તેઓ યજ્ઞમાં આવ્યા નહિ; એટલે તેમની અનુમતિ લઈને, રાજાએ બીજા વિપ્રોને ઋત્વિજ્ઞે કરી યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ કરી. પછી કેટલોક સમય જતાં, આમ વર્તતા તે રાજાને એક વાર સો વર્ષનો યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી; પણ તે યજ્ઞ કરાવવાને કાંઈ ઋત્વિજ્ઞે તે મહાત્મા પાસે આવ્યા નહિ. એટલે મિત્રો અને સંબંધીઓ સાથે તે મહાયશસ્વી રાજાએ, જરા પણ આળસ રાખ્યા વિના, તે ઋત્વિજ્ઞેને પ્રણામપૂર્વક, વીનવીને તેમજ દાનથી મનાવવાનો ફરી ફરીને મહાન યત્ન કરી જોયો, પણ તે અમાપ તેજસ્વી પુરોહિતો રાજાના તે અભિપ્રાયને અનુસર્યા નહિ.^{૨૧-૨૨} આથી તે રાજાએ એ શપ્થ ભરાઈને તે આશ્રમવાસીઓને કહ્યું કે, 'હે વિપ્રો! જો હું પતિત હોઉં, તમારી સેવામાં રહો ન હોઉં અને બ્રાહ્મણોથી નિંદાયેલો હોઉં, તો તમારાથી તત્કાલ ત્યજવાને યોગ્ય છું; પરંતુ એવું નથી. તો આજ તમે મારી આ યજ્ઞશ્રદ્ધાને આધાત પહેાંચાડો એ તમને યોગ્ય નથી.^{૨૩} હે દ્વિજવરો! મારે વિનાકારણે ત્યાગ કરવો તમને ઘટતો નથી. હે વિપ્રો! હું તમારે શરણે પડ્યો છું, તમે મારા ઉપર કૃપા કરો.^{૨૪-૨૫} હે દ્વિજોત્તમો! તમે દ્વેષને કારણે મારે ત્યાગ કરશો, તો હું યજ્ઞકાર્ય માટે બીજા ઋત્વિજ્ઞે પાસે જઈશ.^{૨૬} હે દ્વિજવરો! કાર્યની સાધના માટે હું તેમને સામ અને દાન આદિથી તેમજ તાત્ત્વિક વચનોથી પ્રસન્ન કરીશ અને મારું જ કામ છે તે

તેમને કહીશ.^{૨૭} આમ કહીને તે રાજા ચૂપ રહ્યો. આમ છતાં હે પરંતપ! તે પુરોહિતો રાજાનું યજ્ઞકાર્ય કરાવી શક્યા નહિ.^{૨૮} એટલે તે યાજ્ઞક બ્રાહ્મણો ક્રોધે ભરાઈને તે રાજાને કહેવા લાગ્યા: 'હે નૃપશ્રેષ્ઠ! તમારાં યજ્ઞકર્મો તો સતત ચાલે છે.^{૨૯} નિરંતર એ કર્મો કરાવી કરાવીને અમે યાત્રી ગયા છીએ. આ શ્રમને લીધે યાત્રી ગયેલા અમને તમે મુક્ત કરો એ જ યોગ્ય છે.^{૩૦} હે નિધાપ! તમારી બુદ્ધિ મોહિત થઈ છે, તેથી જ તમે અમારા શ્રમને બંધુયા વિના ઉતાવળ કરો છો. તમે રૂદ્ર પાસે જાઓ. કેમકે તે તમને યજ્ઞ કરાવશે.^{૩૧} આ આશ્લેષવાળાં વચનો સાંભળીને એતદિ રાજા ક્રોધ પામ્યો અને કેસાસપર્વત ઉપર જઈને તેણે ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરવા માંડી.^{૩૨} હે રાજા! નિયમપરાયણ શ્રેષ્ઠ વર્તવાન અને ઉપવાસી રહીને તે લાંબા વખત સુધી મહાદેવને આરાધવા લાગ્યો.^{૩૩} તે રાજા ક્યારેક ભોજનની ખારમી ટાંકે તો ક્યારેક સોળમી ટાંકે ક્ષણભૂળાનો આહાર લેતો.^{૩૪} જ માસ સુધી તે શ્વેતકિ રાજા સુસ્વસ્થ ચિત્તે હાથ ડાંચા રાખીને, પાંપણ પણ પલકાવ્યા વિના, પહાડની જમ જડવત્ જોતો રહ્યો.^{૩૫} હે ભારત! આમ મહાન તપ તપી રહેલા તે શ્રેષ્ઠ રાજાને શંકરે પરમપ્રીતિપૂર્વક દર્શન આપ્યાં.^{૩૬} ભગવાને તેને સ્નેહભરી ગંભીર વાણીમાં કહ્યું કે, 'હે પરંતપ! હે નરસિંહ! હું તારા તપથી પ્રસન્ન થયો છું.^{૩૭} હે રાજા! તું જે ઇચ્છતો હોય તે વરદાન માગી લે; તારું કલ્યાણ થાઓ.' અમિત તેજસ્વી ભગવાન રૂદ્રનાં તે વચન સાંભળીને તે રાજાએ એ મહાત્માને પ્રણિપાત કર્યા અને કહ્યું કે, 'હે દેવાધિદેવ! સર્વ લોકથી નમસ્કાર પામતા તમે ભગવાન જો મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો, તો હે સુરેશ્વર! તમે પોતે મારે યજ્ઞ કરાવો.' રાજાએ કહેલું આ વચન સાંભળીને ભગવાન શંકરે પ્રસન્ન થઈ તેને સ્થિતપૂર્વક આ વચન

કહ્યું: 'હે રાજન! યત કરાવવો એ અમારો અધિકાર નથી.'^{૪૦-૪૫} પરંતુ એ વરદાનને માટે તે મહાત્મ પશ્યું છે, તો હે પરંતપ રાજ! હું એક શરતે તારો યત કરાવીશ.'^{૪૬} હે રાજન્દ્ર! ખાર વરસ સુધી તું સ્વસ્થ ચિત્તે રહી, બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં રહીને અગ્નિને સતત ધૃતની ધારાથી તૃપ્ત કરશે, તો હે રાજ! તું જે જે કામના માટે મારી પ્રાર્થના કરે છે તે તને મારા તરફથી મળશે.' રાજ શ્વેતકિને ભગવાન રુદ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું. પછી તે રાજાએ શક્તપાણિ ભગવાન શંકરે જે કહ્યું હતું, તે બધું તેણે યથાર્થ રીતે કર્યું. ખાર વર્ષ પૂરાં થતાં, ભગવાન મહેશ્વર ત્યાં આવ્યા.^{૪૩-૪૮} તે લોકભાવન શંકરે નરપતિશ્રેષ્ઠ રાજ શ્વેતકિને જોઈને પરમ પ્રીતિપૂર્વક કહ્યું કે, 'હે નૃપવર! તારા આ સ્વકર્મથી હું સંતુષ્ટ થયો છું, પણ હે પરંતપ! યત કરાવવો એ તો બ્રાહ્મણનું કાર્ય છે એમ યજ્ઞવિધિમાં કહેલું છે.'^{૫૦-૫૧} હે રાત્રુતાપન! આથી હું પોતે તને આજે યજ્ઞ કરાવીશ નહિ. પરંતુ પૃથ્વીમાં મારા અંશરૂપ જે મહાભાગ્ય-શાક્ષી દ્વિજવર દુર્વાસા નામે પ્રસિદ્ધ છે, તે મહાતેજસ્વી મારી આજ્ઞાથી તને યજ્ઞ કરાવશે. તું તારા યજ્ઞની સામગ્રીઓ એકઠી કર.'^{૫૨, ૫૩}

રુદ્રે ઉચ્ચારેલાં આ વચનો સાંભળીને રાજ પોતાના નગરમાં આવ્યો અને યજ્ઞની સામગ્રીઓ ફરીથી મેળવવા લાગ્યો.^{૫૪} તે સામગ્રીઓ એકઠી થઈ રહેતાં, તે ફરીને રુદ્ર પાસે પહોંચ્યો અને બોલ્યો કે, 'હે મહાદેવ! મારા યજ્ઞ માટેની સામગ્રીઓ તથા સર્વ સાધનો ભેગાં થઈ ગયાં છે. હવે આપની કૃપાથી મને યજ્ઞદીક્ષા મળે.' તે મહાત્મા રાજનું આ વચન સાંભળીને ભગવાન શંકરે દુર્વાસાને બોલાવીને આ વચન કહ્યું કે, 'હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! આ મહાભાગ શ્વેતકિ રાજ છે. હે વિપ્રન્દ્ર! આ બ્રુપતિને તમે મારા આદેશથી યત કરાવો.' તે ઋષિએ રુદ્રને વચન કહ્યું: 'બહુ સારું.'^{૫૫-૫૮} પછી તે મહાત્મા રાજને

સત્ર આરંભાવો. તે ત્રિધિપૂર્વક, કાળાનુસાર, શાસ્ત્રોક્ત અને ઘણી દક્ષિણાયુક્ત હતા.^{૫૯} તે મહાત્મા નૃપતિનો યજ્ઞ પૂરો થયો, એટલે જે મહાઓજસ્વી યાજ્ઞકો તથા સમાસદો એ યતમાં દીક્ષિત થયા હતા, તે સર્વ દુર્વાસાના આજ્ઞા મેળવી પોતાને સ્થાને ગયા. હે રાજન! પછી તે મહાભાગ્યશાળી રાજ પણ પોતાની રાજધાનીમાં ગયો.^{૬૦, ૬૧} ત્યારે વેદમાં પારંગત થયેલા મહાભાગ બ્રાહ્મણો તેને સત્કારતા હતા, બન્દીજનો તેની સ્તુતિ કરતા હતા અને નગર-જનો તેને અભિનંદનો આપતા હતા.^{૬૨} આવા સદ્વર્તનવાળો ને નૃપશ્રેષ્ઠ શ્વેતકિ રાજા પિં લાંબે કાળે સર્વ ઋત્વિજો તથા સદસ્યો સાથે સ્વર્ગને વિશે સ્તુતિ પામીને ગયો. અગ્નિએ તેના યજ્ઞમાં ખાર વર્ષ સુધી હવિષાન ક્યું હતું.^{૬૩, ૬૪} તે એક-સરખી રીતે આવેલા યજ્ઞકર્મમાં આવેલી ધીની તથા હવિષ્યોની સતત ધારાઓને લીધે અગ્નિને પરમતૃપ્તિ થઈ હતી.^{૬૫} તેથી તેણે બીજા કોઈનું પણ હવિષ લેવાની ફરી ઇચ્છા રાખી નહિ, તેમ તે પાંડુવણને અને ક્રાંતિહીન થઈ ગયો, તથા પહેલાંની જમ પ્રકાશતો બંધ પડ્યો.^{૬૬} આમ અગ્નિભગવાનને વિકાર થયો, તેમનું તેજ હણી ગયું અને ગ્જાનિએ તેમનામાં ધર ક્યું. પોતાને તેજેહીન થયેલા જોઈને તે હુતાશન લોકથી પૂજતા બ્રહ્માજ્ઞના પુણ્ય ભવને ગયો.^{૬૭, ૬૮} ત્યાં આસન ઉપર વિરાજતા બ્રહ્માજ્ઞને તેણે આ વચન કહ્યું: 'હે ભગવન! શ્વેતકિતુ રાજાએ મને પરમ પ્રસન્ન કર્યો છે.^{૬૯} હવે મને જે તીમ અગ્નિ થઈ છે, તેને હું કાઢી શકતો નથી. હે જગત્પતિ! મારાં તેજ અને જળ પૂરાં દરાઈ ગયાં છે.^{૭૦} તમારી કૃપાથી મને મારી પહેલાંની સ્થિતિ પ્રકૃતિ મળે, એમ હું ઇચ્છું છું.' સર્વ લોકના કિરતાર ભગવાન પિતામહે અગ્નિને સુખેથી આ વચનો સાંભળીને પોતે હસતા દોષ, તેમ તે અગ્નિને કહેવા લાગ્યા: 'હે મહાભાગ! વસુધાના પાવ

અધ્યાય ૨૨૪ મો

અર્જુન અને અશ્વિનો સંવાદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સ તુ નૈરાશ્યમાપન્નઃ સદાત્લાનિસમન્વિતઃ ।

પિતામહમુપાગમ્ચ્છત્ સંકુદ્ધો હવ્યવાહનઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યાઃ-આમનિરાશા પામેડો

અને સદૈવ ગ્લાનિમાં રહેડો તે કુદ્ધ અશ્વિ પિતા-

મહ પાસે ગયો. ^૧ તેણે તે સર્વ વૃત્તાંત બન્યા

પ્રમાણે બ્રહ્માજીને કહી સંભળાવ્યો. ભગવાને

થોડીક વાર વિચાર કરીને એને કહ્યું: 'હે નિષ્પાપ !

તું વનને બાળી શકે એવો એક ઉપાય મને સૂઝ્યો

છે. હે અશ્વિ ! તું થોડા સમય સુધી થોભી જા.

પછી તને તે ઉપાય કહેવામાં આવશે. ^{૨,૩} હે હવ્ય-

વાહન ! જ્યારે તે નર અને નારાયણ તને

સહાય કરશે, ત્યારે તું તે વનને બાળી શકીશ. ^૪

પછી વહનિએ બ્રહ્માજીને ઉત્તર આપ્યો કે,

'ભલે એમ જ હો.' હે રાજન ! પછી લાંબા

સમયે, નર અને નારાયણ ઋષિઓએ અવતાર

ધારણ કર્યો છે એમ જાણીને, સ્વયંભૂ ભગ-

વાનતું વાક્ય સંભારીને અશ્વિ ક્રૂરી પિતામહ

પાસે ગયો. ^{૫,૬} ત્યારે બ્રહ્માએ તેને કહ્યું કે, 'હે

અનલ ! શયીપતિ ઇન્દ્રના દેખતાં જ તું આજે

જ રીતે ખાંડવવનને બાળી શકે એમ છે, તે

રીત હું તને બતાવું છું. ^૭ હે વિભાવન્ન ! પૂર્વના

દેવરૂપ એવા નર અને નારાયણ હમણાં દેવોના

કાર્ય માટે માનવલોકમાં અવતર્યા છે. ^૮ તેમને

લોકો અર્જુન અને વાસુદેવને નામે ઓળખે છે.

તે બન્ને જણા સાથે ખાંડવવનની પાસે બેઠા છે.

ખાંડવવનને બાળવા માટે તું તેમની સહાય

માગ. ^૯ એટલે તે વન દેવોથી રક્ષાયકું હોવા છતાં,

તું તેને બાળી શકશે. ^{૧૦} તે બંને સાથે રહી ઇન્દ્ર-

ને તેમજ સર્વ પ્રાણીઓને યત્નપૂર્વક વારશે. એ

વિશે મને શંકા નથી. ^{૧૧} આ વચન સાંભળીને

અશ્વિ ત્વરાથી દૃષ્ટ્ય અને અર્જુન બેઠા હતા ત્યાં

દ્વારા હોમવામાં આવેલા હવ્યને તેં ખાર વરસ
સુધી ભોગવ્યું છે. આથી હે હવ્યવાહન ! તું
એકદમ તેજોહીન થયો છે અને તને ગ્લાનિ
ઉત્પન્ન થઈ છે. હે વહનિ ! તું વ્યથા પામીશ
નહિ. તું ક્રૂરી તારી પૂર્વ પ્રકૃતિને પામશે. સમય
આવ્યે હું તારી અરચિનો નાશ કરીશ. ^{૭૧-૭૪}
પૂર્વે, દેવોના શત્રુઓના નિવાસસ્થાન જવા
ભયંકર ખાંડવવનને તેં દેવોની આજ્ઞાથી ખાખ
કરી દીધું હતું. ^{૭૫} હે અશ્વિ ! ત્યાં હવે સર્વ
પ્રકારનાં પ્રાણીઓ નિવાસ કરે છે. તેમની ચર-
બીથી વૃક્ષ થઇને તું તારી મૂળ પ્રકૃતિને પામશે.
તું તત્કાળ એ ખાંડવવનને બાળવા માટે જા.
એથી તારી ગ્લાનિ મટી જશે. ^{૭૬} પરમેષ્ઠી બ્રહ્માનાં
સુખમાંથી નીકળેલાં આ વચનો સાંભળીને અશ્વિ-
એ ધણી ઝડપથી દોડવા માંડ્યું. ખાંડવવનમાં
આવીને, તે કુપિત થયેલા અશ્વિએ વાયુની લહે-
રોથી વિશેષ ઉરકરાઇને ઉત્તમ તેજ ધારણ કર્યું
અને એકદમ પ્રજ્વલિત થવા માંડ્યું. ^{૭૮} ખાંડવ-
વનને બળતું એઇને ત્યાંના નિવાસીઓએ અશ્વિને
શાંત કરવા માટે ઘણા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.
સેંકડો અને હજારો કુદ્ધ હાથીઓએ વેગથી પોતા-
ની સૂદો વડે પાણી લાવી અશ્વિ ઉપર રેડ્યું.
વળી ત્યાં રહેતા અનેક ફેણવાળા નાગોએ
ક્રોધથી મૂર્છા પામીને પોતાની ફેણો વડે વેગ-
પૂર્વક અશ્વિ ઉપર જલધારાઓ છોડી. ^{૭૯-૮૨} હે
ભરતોત્તમ ! એ જ રીતે બીજાં પ્રાણીઓએ વિવિધ
ઉપાયોથી અને ઉદ્ધમોથી શીઘ્રતાપૂર્વક અશ્વિનો
અંત લાવવા પ્રયત્ન કર્યો. ^{૮૦} આ પ્રકારે હુતાશન
સાત વખત ખાંડવવનમાં સળગ્યો, પણ સાતે વાર
ત્યાંનાં પ્રાણીઓએ પ્રયત્ન કરીને તેને શાંત કર્યો. ^{૮૩}
ઇતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વ-ત્તર્જત
ખાંડવદાહપર્વમાં 'અશ્વિપરાભવ' નામ-
નો અધ્યાય ૨૨૩ મો સમાપ્ત

ગયો. હે નૃપવર ! તેણે ત્યાં જે અર્થનું તેમને કહ્યું, તે મેં તમને અગાઉ કહ્યું છે. પછી હે નૃપોત્તમ ! અશ્વિનાં તે વચન સાંભળીને, અર્જુને ઇન્દ્રની ઇચ્છાવિરુદ્ધ ખાંડવવનને ખાળવા ઇચ્છતા તે અશ્વિને તે સમયને યોગ્ય આ વચન કહ્યાં :^{૧૦-૧૪}

અર્જુન બોલ્યો :—મારી પાસે અનેક ઉત્તમ અને દિવ્ય અસ્ત્રો છે. તે વડે હું અનેકાનેક ઇન્દ્રો સાથે પણ યુદ્ધ કરી શકું છું.^{૧૫} પણ હે ભગવન ! મારી પાસે મારા બાહુબલને યોગ્ય એવું ધનુષ્ય નથી કે જે યુદ્ધમાં ચત્ર કરી રહેલા મારા વેગને બરાબર ઝીલી રહે.^{૧૬} વળી હું ઘણી ત્વરાથી ખાણું છોડું છું. એટલે મારે અનેક અને અખૂટ ખાણો હોવાં જોઈએ. તેમજ મારે જોઈએ તેટલાં ખાણોના ભાર વહન કરવા માટે આ રથ પણ અસમર્થ છે.^{૧૭} તેથી હું વાયુવેગી અને ક્ષેત્રવર્ણ દિવ્ય અશ્વોને તથા સૂર્યની પ્રતિમા જેવા તેજસ્વી અને મેઘના જેવા ઘોષવાળા રથને ઇચ્છું છું.^{૧૮} વળી આ માધવ કૃષ્ણ નાગો અને પિશાચોને મારી નાખે, એવું તેમના પરાક્રમને યોગ્ય કાઈ આયુધ પણ તેમની પાસે નથી. તો હે ભગવન ! આ કર્મની સિદ્ધિ સંબંધમાં તમે એવો ઉપાય કહો, કે જેથી આ મહાવનમાં ઇન્દ્રની વૃદ્ધિધારાને હું વારી શકું.^{૧૯, ૨૦} હે પાવક ! પુરુષાર્થથી જે કરવાનું હશે, તે અમે ખને કરશું. પણ હે ભગવન ! તમારે અમને સમર્થ સાધનો આપવાં જોઈએ.^{૨૧}

હતિશ્રી મહાભારતમાં આદિપર્વનંતર્ગત

ખાંડવદાહપર્વમાં ‘અર્જુનઅશ્વિસંવાદ’

નામનો અધ્યાય ૨૨૪ થો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨૫ મો

અશ્વિએ અર્જુનને શસ્ત્ર આપ્યાં

॥ વૈશંપાયન સ્વાચ ॥

एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हताशनः ।

चित्तयामાસ વરુણં લોકપાલં દિદ્વયા ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યો :—અર્જુને અગ્નિને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે એ ભગવાન ધૂમકેતુએ જલનિવાસી, જલેશ્વર અને લોકપાલ એવા અદિતિપુત્ર વરુણનાં દર્શન અર્થે ચિંતન કર્યું. પોતાનું ચિંતન કરે છે, એમ જાણીને તે દેવે અશ્વિને દર્શન આપ્યાં.^૧ ચોથા લોકપાલ, સનાતન અને દેવોના દેવ એ જલાધિરાજને ધૂમકેતુએ પૂજસત્કાર અર્પણ કર્યો અને કહ્યું કે,^૨ ‘સોમરાજએ તમને જે ધનુષ તથા શરાસન તેમજ જે શીશ્રુવેગી કપિના ધ્વજવાળો રથ આપ્યાં છે, તે બધું તમે તત્કાળ મને આપો.’^૩ પૃથાપુત્ર અર્જુન તે ગાંડીવથી અને વાસુદેવ તે સુદર્શન ચક્રથી મહાન કાર્ય કરશે. તો તે મને હમણાં આપ આપો.^૪ વરણે અશ્વિને ઉત્તર આપ્યો : ‘ભલે, હું આપુ છું.’ પછી તેમણે અશ્વત્થ, મહાવીર્યવાળું, યશ અને કીર્તિ વધારનારું, સર્વ શસ્ત્રોથી પણ નહિ નમનારું, સર્વ શસ્ત્રોને મથી નાખનારું, સર્વ આયુધોમાં શ્રેષ્ઠ, શત્રુસૈન્યોનો વિનાશ લાવનારું, લાખોની બરાબરી કરનારું, રાજ્યની વૃદ્ધિ કરનારું, ચિત્રવાળું, વિવિધ રંગોની શેભાવાળું, સુંવાળું, છિદ્રવિનાનું તેમજ દેવો, દાનવો તથા ગંધર્વોએ અનંત વર્ષોથી પૂરુહું, સર્વ ધનુષ્યોમાં રત્નસમું ગાંડીવ ધનુષ્ય તેને આપ્યું. વધુમાં તેમણે તેને મહાન અને અખૂટ એવાં બે લાઠ્યાં આપ્યાં.^{૫-૧૦} વળી તેમણે તેને ઉત્તમ કપિધ્વજ રથ આપ્યો. તેને રૂચેરી રંગના, સોનાની માળાવાળા, ગંધર્વ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, ચ્વેત વાદળના જેવા અને મન તથા વાયુના જેવી ગતિવાળા દિવ્ય ઘોડાઓ જોડ્યા હતા. તેમાં સર્વ યુદ્ધસાહિયો ભરપૂર હતાં; તે દેવો અને દાનવોથી પણ જિતાય એવો નહોતો. તે કાંતિવાન હોતો, મહા ઘોષવાળો હોતો અને સર્વ રત્નોથી મનોહર હોતો. તેને શુવનપતિ ભગવાન પ્રજપતિ વિષ્ણુમાંથી મોહ તપ કરીને નિર્માણ કર્યો હતો અને સૂર્યના જેવું

મુશ્કેલીથી જોઈ શકાય એવું તેનું રૂપ જોઈને
સોમપ્રભુએ તેમાં બેસીને દાનવાને છૂટ્યા
હતા. ૧૧-૧૩ નૂતન મેઘ જવા અને સુંદરતાથી
ઝળહળી રહેલા તે શ્રેષ્ઠ રથમાં ઇન્દ્રાયુધની
સમાન શોભતા તે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વિરા-
જ્યા. ૧૪ એ રથને સુવર્ણનો મનોહર અને
અનુત્તમ ધ્વજદંડ હતો અને તેના ઉપર સિંહ
અને વાઘના જોવા પરાક્રમી તેમજ દિવ્ય એવો
વાનર જાણે ત્યાં રહીને બધાંને બાળી નાખવા
ઇચ્છતો હોય, તેમ શોભી રહ્યો હતો. ૧૫, ૧૬ વળી
ધ્વજમાં અનેકાનેક મોટાં પ્રાણીઓ હતાં, તેમની
ગર્જનાથી શત્રુસેનાનું ભાન જતું રહેતું હતું.
હવે બખ્તર, કવચ, ગોધા અને ખડ્ગથી સજ્જ
થયેલા તેમજ આગળીએ પર ચામડાંની ખો-
લીએ પહેરેલા પૃથાપુત્રે તે વિવિધ પતાકાઓથી
શોભી રહેલા સુંદર રથની પ્રદક્ષિણા કરીને દેવાને
પ્રણામ કર્યા અને પુણ્યાત્મા જન્મ વિમાનમાં
બેસે તેમ તે તેમાં બેઠો. વળી પૂર્વે ધ્રુવાએ
નિર્મેલું તે શ્રેષ્ઠ અને દિવ્ય ગાંડીવ ધતુષ્ય
પામીને અર્જુન અતિ આનંદ પામ્યો. પછી
તે વીર્યવાને અગ્નિને આગળ કરીને તે ધતુષ્ય
લીધું અને બલપૂર્વક તેની પણછ ચડાવી.
બલવાન અર્જુને જ્યારે પણછ ચડાવી, ત્યારે
જાણે જાણે તેના ટંકાર સાંભળ્યો તે બધાનાં
મન વ્યગ્ર થઈ ગયાં. આમ રથ, ધતુષ્ય તથા
બે અક્ષય ભાથાઓ મેળવી અતિ હર્ષ પામેલો
તે દુર્ગતીપુત્ર અર્જુન સહાયકાર્યમાં સમર્થ
થયો. પછી અગ્નિએ કૃષ્ણને વજ્રના જીવું ચક્ર
તથા પોતાનું પ્રિય આગ્નેય અસ્ત્ર આપ્યાં અને
તેથી તે પણ સહાયક થવાને સમર્થ થયા.
અગ્નિએ કહ્યું કે, 'હે મધુસૂદન! તમે આ ચક્રથી
દેવ જવાઓને પણ રણમાં નિઃસંશય છૂટશે.
આ ચક્રથી તમે યુદ્ધમાં મનુષ્યો, દેવો, રાક્ષસો,
પિશાચો, દેવો અને નાગોથી અધિક થશે,
તેમજ નિઃસંદેહ તેમને પરાસ્ત કરવામાં શ્રેષ્ઠ

રહેશે. ૧૭-૨૧ હે માધવ! રણમાં તમે તેને શત્રુઓ
ઉપર જ્યારે જ્યારે ફેંકશો, ત્યારે ત્યારે તેમને
યુદ્ધમાં મારીને એ વગર રોકાયે પાછું તમારા
હાથમાં આવશે. ૨૨ વજ્રપ્રભુએ શ્રીકૃષ્ણને વજ્ર-
ના જવા ઘોષવાળી અને દેવોનો નાશ કરનારી
કૌમોદક્ષી નામે ભયંકર ગદા આપી. ૨૩ પછી
અસ્ત્ર સજ્જલા, શસ્ત્રયુક્ત થયેલા તેમજ રથ અને
ધ્વજવાળા તે અતિ આનંદ પામેલા અર્જુન
તથા અચ્યુતે અગ્નિને કહ્યું કે, 'હે ભગવન! અમે
બંને સર્વ સુરો અને અસુરોની સાથે યુદ્ધ કરવા
સમર્થ થયા છીએ, તો પછી નાગો માટે યુદ્ધ
કરવા ઇચ્છતા ઇંદ્ર સાથે યુદ્ધ કરવું એમાં તો
શી મોટી વાત છે? ૨૪, ૨૫

અર્જુન બોલ્યો:—આ વીર્યવાન દ્વંધીકશ
જ્યારે પોતાનું ચક્ર હાથમાં લઈ યુદ્ધમાં વિચરશે,
ત્યારે ત્રણે લોકમાં એવું કશું જ નથી, જે
જનાર્દન કરી શકે નહિ. ૨૬ તેમ, હે પાવક!
હું પણ ગાંડીવ ધતુષ્ય તથા અક્ષય મહા ભાથા-
ઓ લઈને યુદ્ધમાં લોકો ઉપર વિજય મેળવવા
હિત્સાહ રાખું છું. ૨૭ હે મહાપ્રભુ! તમે આજ
આ વનને ચારે બાજુએથી વીંટી વળીને ઇચ્છા-
પૂર્વક દાહ લગાડો. અમે તમને સહાય કરવાને
સમર્થ છીએ. ૨૮

વૈશંપાયન બોલ્યા:—યદુવંશી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે
અને અર્જુને અગ્નિને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે
તેણે તેજસ્વી રૂપ ધારણ કરીને વનને બાળવા
માંડ્યું. ૨૯ કાલી અને કરાલી વગેરે સાત શિખા-
વાળા તે અગ્નિએ ચારે બાજુએથી ખાંડવવનને
ઘેરી લીધું અને તેને બાળવા લાગ્યો. ૩૦ તે સમયે
તે પ્રલયાગ્નિ જેવો દેખાઈ રહ્યો હતો. હે ભરતવર!
એ વનને ચારે બાજુથી ઘેરી લઈને તે અંદર
પ્રવેશ્યો, ત્યારે એ અગ્નિની મેઘના જેવી ગર્જ-
નાએ સર્વ પ્રાણીઓને કંપાવી મૂક્યાં. ૩૧ હે
ભારત! તે વન આમ જ્યારે બળી રહ્યું હતું,
ત્યારે સૂર્યનાં કિરણોથી જન્મ પર્વતરાજ મેરુ

શાસે છે, તેમ અશ્વિની સળગતું ખાંડવન
શાભવા લાગ્યું. ૨૭

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં ખાંડવદાહપર્વમાં

અધ્યાય ૨૨૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨૬ મો

ઇન્દ્રનો ક્રોધ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તૌ રથાર્વા રથિથ્રેષ્ઠૌ દાવસ્યોમયતઃ સ્થિતૌ ।
દિશ્વ સર્વાસુ ભૂતાનાં ચક્રાતે કદનં મહત્ ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ—ત્યારે રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ
એવા તે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન રથોમાં બેસીને
વનની બંને બાજુએ બેસી રહ્યા અને સર્વ દિશા-
ઓમાં પ્રાણીઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા. ૧ ખાંડવ-
વનમાં વસતાં પ્રાણીઓ જે દિશામાંથી નાસતાં
જણાતાં ત્યાં ત્યાં તે બંને શ્રેષ્ઠવીરો તેમની પાછળ
ઢોડી જતા. ૨ તે બંનેના રથો એવી ઝડપથી
ઢોડતા હતા કે, તેમની વચ્ચે કંઈજ ગાળો
લોકો બેઠી શકતા નહોતા. તે મહારથીઓ તથા
તે શ્રેષ્ઠ રથો બધે એકરૂપ હોય તેમ જણાતા
હતા. ૩ ખાંડવવન જ્યારે બળતું હતું, ત્યારે
સેંકડો અને હજારો પ્રાણીઓ લખંડર ચિચિ-
યારી પાડતાં ચારે બાજુએ નાસવા લાગ્યાં. ૪
કેટલાંક એક ભાગમાં બળી ગયાં, તે કેટલાંક
અત્યંત તાપમાં દાઝી ગયાં, કેટલાંકની આંખો
ફૂટી ગઈ, કેટલાંની ચામડી બળીને બેપડી
ગઈ તે કેટલાંક ટોળાઈ ગયાં. ૫ વળી કેટલાંક
પુત્રોને, પિતાઓને તથા ભાઈઓને સ્નેહને લીધે
ત્યજી શક્યાં નહિ અને તેમને વળગીને ત્યાંજ
મરણુશરણ થયાં. ૬ કેટલાંક દાંત પીસીને બળવા-
થી લાગે ઉછાળા મારતાં હતાં, પણ અત્યંત
ડોલી ડોલીને પાછાં અશ્વિમાં પડતાં હતાં. ૭
પાંખે, આંખે અને પગે દાઝેલાં તથા ચેદાહીન
થયેલાં અનેક પ્રાણીઓ જ્યાં ત્યાં પૃથ્વીતલ
ઉપર નાથ પામતાં જણાતાં હતાં. ૮ અશ્વિની

તપી બેઠેલાં તથા બેઠી રહેલાં જલાશયોમાં
કાયબાઓ અને માછલાંઓ ચારે બાજુ મરી
ગયેલાં દેખાતાં હતાં. ૯ પ્રાણીઓનો જ્યારે આ
સંહાર ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે તે બળી રહેલાં
પ્રાણીઓનાં શરીરોને લીધે તે દેહધારીઓ વનમાં
બુદા બુદા અશ્વિઓ જ્યાં જણાતાં હતાં. ૧૦
અર્જુન કેટલાંક બેઠી જતાં પક્ષીઓને બાણોથી
ટુકડા કરી અને તેમને પ્રજ્વલિત બળતા અશ્વિ-
માં નાખતો હતો. ૧૧ બાણોથી સર્વાંગે વીધા-
યેલાં તે પક્ષીઓ મોટી ચીસો પાડતાં પાડતાં
વેગપૂર્વક બે બે બેઠાં હતાં, પણ પાછાં ખાંડવ-
વનમાં અગ્નિમાંજ પડતાં હતાં. ૧૨ બાણોથી ધાય-
લ થતાં એ વનવાસી પ્રાણીઓના સમૂહોનો ધોર
અવાજ બધે વલોવાતા સમુદ્રના જવો હતો. ૧૩
એ પ્રદીપ્ત અશ્વિની મોટી મોટી ઝાળો આકાશ
સુધી પહોંચતી હતી અને તે સ્વર્ગવાસી દેવોને
પણ મહાઉદ્વેગ કરાવતી હતી. ૧૪ તે ઝાળને લીધે
સંતપ્ત થયેલા તે સર્વ સ્વર્ગનિવાસી મહાત્મા
દેવો ઋષિઓને આગળ કરીને અસુરોતું મદન
કરનારા અને દેવાધિરાજ એવા સહજ નેત્રવાળા
ઇન્દ્રની પાસે ગયા. ૧૫, ૧૬

દેવો બોલ્યાઃ—હે અમરેશ્વર ! ચિત્રલાતુ
અશ્વિ શા માટે આ સર્વ માણસોને બાળી રહ્યો
છે ? લોકોનો પ્રલયકાળ આવ્યો છે કે શું ? ૧૭

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ—તેમને મુખેથી એ
વચન સાંભળીને અને પોતે જાતે તે પ્રમાણે
બેઠને, હરિઅથવા વાહનવાળા તે વૃત્રમ્મ ઈન્દ્ર
ખાંડવવનને બચાવવા સારુ બહાર નીકળ્યા. ૧૮
વિવિધ જાતના મહાન રથસમૂહથી આકાશને
ઢાંકી દઈને તે મુરેશ્વર ઇન્દ્રે વૃદ્ધિ કરવા માંડી. ૧૯
ત્યાં દેવરાજ ઈન્દ્રની પ્રેરણાથી જલવરોએ ખાંડવ
વન વિશે સેંકડો અને હજારો ગાડાંના આંકના
જવી જલધારાઓ છોડી. ૨૦ પણ અશ્વિના તેજને
લીધે તે ધારાઓ નીચે પહોંચી શકી નહિ. આકા-
શમાંજ તે સુકાઈ ગઈ—એક પણ ધારા અશ્વિને

અડી નહિ.^{૨૧} આથી નમુચ્ચિસૂદન ઇન્દ્રને અતિ ક્રોધ અહ્યો અને ફરીથી તેણે અગ્નિ ઉપર અનેક મહા મેધો વડે પુષ્કળ પાણી વરસાવ્યું.^{૨૨} ત્યારે અગ્નિશિખાઓ તથા જલધારાઓને લીધે ધુમાડા, વીજળી અને મેઘથી પથરાઈ ગયેલું તે વન અચકર દેખાવા લાગ્યું.^{૨૩}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં ખાંડવદાહપર્વમાં
અધ્યાય ૨૨૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨૭ મો

ઇન્દ્રાદિ દેવો સાથે કૃષ્ણ અને

અર્જુનનું યુદ્ધ

॥ વૈદ્યવાયન ઉવાચ ॥

તસ્યાથ ચર્વતો વારિ પાંડવઃ પ્રત્યવારયત્ ।

શરવર્ષેણ વીમત્સુરુત્તમાસ્ત્રાણિ દર્શયન્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઊભાવ્યાઃ-દેવરાજ ઇન્દ્રે કરેલી તે જલવૃષ્ટિને પાંડુપુત્ર અર્જુને ઉત્તમ અસ્ત્રો પ્રયોજીને શરવૃષ્ટિ વડે શેષી દીધી.^૧ અપ્રતીમ આત્માવાળા તે પાંડવે અનેકાનેક ખાણોથી આખા ખાંડવવનને છાઈ દીધું. જણે ચંદ્રમાએ તેને ધુમ્મસથી ઢાંકી દીધું.^૨ અર્જુને આરે ખાણોથી આકાશને ઢાંકી દીધું, ત્યારે એક પણ પ્રાણી વન બહાર નીકળી શક્યું નહિ.^૩ તે ખાંડવવનનો દાહ આલી રહ્યો હતો, ત્યારે મહાબલ નાગરાજ તક્ષક તો ત્યાં નહોતો; દેમકે તે કુરુક્ષેત્રમાં ગયો હતો.^૪ તે તક્ષકનો અધ્ધસેન નામે બલવાન પુત્ર હતો, તેણે અગ્નિથી બચવા માટે તીવ્ર પ્રયત્ન કર્યો.^૫ પણ અર્જુનનાં ખાણોથી રૂંધાઈ જતાં તે બહાર નીકળી શક્યો નહિ. તેની જુજગપુત્રી માતાએ તેને ગળી જઈને બચાવી લીધો.^૬ તે નાગિની પોતાના પુત્રને બચાવવાની ઇચ્છાએ પ્રથમ તેનું માથું ગળી ગઈ અને પછી તેનું પૂંછડું ગળવા લાગી.^૭ આમ તેને ગળી રહેલી એ માતા આકાશમાં જવા લાગી, ત્યાં પાંડવ અર્જુને વિશાલ ધારવાળા તીક્ષ્ણ ખાણથી તે

સર્પિણીનું માથું છેદી નાખ્યું. ત્યાં સચીપતિ ઇન્દ્રે તે નાગિણીને જોઈ.^૮ અધ્ધસેનને બચાવવા માટે વજ્રપાણિ ઇન્દ્રે વાવાઝોડાની ઝડીથી અર્જુનને મોહિત કરી દીધો. એટલે તેજ ક્ષણે અધ્ધસેન ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યો.^૯ આમ નારાથી છક્ક ખાઈ બેઠેલો તે અર્જુન એ ધોર માયા જોઈને આકાશમાં રહેલાં પ્રાણીઓને જેવડા જેવડા ઢુકડામાં કાપવા મંડ્યો.^{૧૦} ક્રોધમાં આવીને અર્જુને, અગ્નિએ, તેમજ વાસુદેવે તે કુટિલ ગતિવાળા નાગને શાપ આપ્યો કે, 'તારી પ્રતિષ્ઠા ન રહેજે.'^{૧૧}

પછી તે ઠગાઈનું સ્મરણ કરીને ક્રોધે ભરાયલા અર્જુને આકાશને તીવ્રવેગી ખાણોથી પાથરી દીધું અને સહસ્ર નેત્રવાળા ઇન્દ્ર સાથે યુદ્ધ આદર્યું.^{૧૨} દેવરાજ પણ અર્જુનને રણમાં શેષે ભરાયેલો જોઈને સમગ્ર આકાશને ઢાંકી દીધું અને પોતાનું તીવ્ર અસ્ત્ર પ્રગટ કર્યું.^{૧૩} પછી પ્રચંડ શબ્દવાળા અને આકાશમાં રહેનારા વાયુએ સર્વ સાગરોને ખળભળાવી મૂક્યા અને વજ્રપાત કરતા, વીજળીના ઝમકારા અને કડાકા ગજવતા અને જલધારાથી વ્યાકુલ થયેલા ધોર મેધો પ્રકટાવ્યા. તેને વારવા માટે પ્રયોગ કરવામાં દુશળ અર્જુને પણ પોતાનું ઉત્તમ વાયવ્યાસ મંત્રપૂર્વક પ્રકટ કર્યું. એટલે તે અસ્ત્રો વડે ઇન્દ્રના વજ્રનાં તેમજ મેઘોનાં પરાક્રમ વિનાશ પામ્યાં. તે જલધારાઓ શોષાઈ ગઈ અને વીજળીઓ પલાયન થઈ ગઈ. થોડી વારમાં આકાશ શાંત રજવાળું અને અંધકારથી સુક્ત થઈ ગયું.^{૧૪-૧૭} ત્યાં શીતલ અને સુખકારી વાયુ લહેરાવા લાગ્યો અને સૂર્ય મંડલ મૂળની સ્થિતિએ આવી ગયું.^{૧૮} વિદ્રો દર થવાથી અગ્નિ આનંદિત થયો.^{૧૯} ઓના દેડમાંથી નીકળેલી ચરત્રીઓથી વિવિધ આકૃતિઓ ધારતો, તેમજ રોષે અવાગથી જગનને બરી દેતો

જ્વાળાઓ કાઢીને બળવા લાગ્યો. ૧૮,૧૯ પછી હે મહારાજ! શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન તે વનનું રક્ષણ કરી રહ્યા છે એ જોઈને સુપર્ણ આદિ પક્ષીઓ અહંકારપૂર્વક આકાશમાં ઊડ્યાં. ૨૦ ગરુડ તો પોતાની વજ્ર જેવી પાંખોથી અને તીણા નહોરોથી શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને મારવાની ઇચ્છાએ આકાશમાંથી નીચે પડ્યો. ૨૧ વળી ઘોર વિષ કાઢતા અને બળતા સુખવાળા નાગોના સમૂહો અર્જુનની સમીપમાં નીચે ફરી આવ્યા. ૨૨ અર્જુને પોતાના રેષાગ્રિથી તૃપ્ત થયેલાં ખાણું વડે તેમને કાપી નાખ્યા અને એમ તેઓ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પડીને નાશ પામ્યા. ૨૩

પછી અસુરો, ગંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો અને પતંગો યુદ્ધ કરવા માટે તુચ્છ નાદો કરતા ઊતરી આવ્યા. ૨૪ ક્રોધથી અતિ ઉત્તેજવાળા થયેલા તે બધાઓ હાથમાં લોઢાની નળીઓ (અયઃ-કણુપ), પથ્થર દૂર દૂર ફેંકવાનાં લાકડાનાં યંત્રો (અકાશ) અને ગોદણો વગેરે ઉગ્રામીને કૃષ્ણ તથા અર્જુનને મારવા લાગ્યા. ૨૫ પરંતુ અર્જુને એ અત્યંત બકવાહ કરી રહેલા અને શસ્ત્રોની ઝડી વરસાવી રહેલા અસુરાદિઓનાં માર્યાં તીક્ષ્ણ ખાણું વડે ઉડાવી દીધાં. ૨૬ વળી શત્રુનો નાશ કરનારા મહાતેજસ્વી શ્રીકૃષ્ણઅર્ધે પોતાના અક્ષી કૈત્ય અને દાનવોના સંઘોનો ભારે સંહાર કર્યો. ૨૭ અર્જુનનાં ખાણુંથી વીંધાયેલા અને સુદર્શન ચક્રના વેગથી ધસડાતા બીજાં તેજસ્વી અસુરાદિકો જમ જળના પ્રવાહ અને વમળમાં પડેલાં તણુ તીર પર આવીને ઠરી જાય છે તેમ ઠરી ગયા. ૨૮ ત્યાં દેવાધિરાજ ઇન્દ્ર અત્યંત ક્રોધયુક્ત થઈને, સ્વેત હાથી ઉપર વિરાજ્ય, કૃષ્ણ અને અર્જુન ઉપર ચડી આવ્યો. વેગપૂર્વક વજ્ર લઈને તે અસુરોનો નાશ કરનાર ઇન્દ્ર વળાક્ષ પ્રકટાચું અને દેવોને હાથું કે, 'હવે આ તે બંને મરી ગયા છે એમ માનો.' ૨૯,૩૦

આમ દેવરાજ મહાવજ્ર ઉઠાવ્યું, એ જોઈને દેવોએ પણ પોતાપોતાનાં સર્વ શસ્ત્રો પકડ્યાં. ૩૧ હે રાજન્! યમરાજ કાલદંડ લીધો, ધનપતિએ ગદા લીધી, વરુણે પાશો તથા વિચિત્ર વજ્ર લીધાં અને કાર્તિક સ્વામી શક્તિ લઈને મેરુ પર્વતની જમ અચલ ઊભા રહ્યા. વળી અશ્વિનીકુમારોએ ઝગહગતી ઔપધિઓ લીધી, ધાતાએ ધનુષ લીધું, જયે મુસલ લીધું અને મહાબલ ત્વષ્ટાએ ક્રોધ-યુક્ત થઈને પર્વતને ધારણ કર્યો. અંશે શક્તિ લીધી, ધૃત્યુદ્ધે પરશુ લીધું અને અર્ધમા પણ ધોર પરિધલઈને વિચરવા લાગ્યા. હે પૃથ્વીપતિ! મિત્ર અસ્ત્રાની ધાર જીવું ચક્ર લઈને ઊભો રહ્યો અને પૂષા, ભગ તથા ક્રોધે ભરાયેલા સવિતા ભયંકર ધનુષ્ય તથા ખડ્ગ લઈને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સામે દોડ્યા. સ્વતેજથી ઝગહગી રહેલા અને મહા બલવાન એવા રુદ્રો, વસુઓ, મરુતો, વિશ્વેદેવો તથા સાધ્વો તેમજ બીજા અનેક દેવો વિવિધ આયુધો ધારણ કરીને, પુરુષોમાં ઉત્તમ એવા તે બંને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને મારવા માટે દોડ્યા. તે મહારણમાં પ્રલયકાળનાં જવાં અને ભૂતોને મોહ પમાડનારાં અનેક આશ્ચર્યકારી ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં. દેવોની સાથે ઇન્દ્રને આમ અત્યંત શોષયુક્ત થયેલા જોઈને યુદ્ધમાં નિશ્ચળ, નિર્ભય અને અસંભવ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન ધનુષખાણુ સજ્જને ઊભા. પછી તે બંને યુદ્ધકુશલો ક્રોધમાં આવીને વજ્રનાં જવાં ખાણુંથી તે આવી રહેલા દેવોને મારવા ચંડ્યા. તે સમયે દેવો અનેક વાર અનેક રીતે યુદ્ધ કરીને નિરાશ થયા. ૩૧-૪૦ તેઓ ભય પામી રણસંઘામમાંથી નાસ્તીને ઇન્દ્રને શરણે ગયા. માધવે અને અર્જુને દેવોને પાછા હકાવેલા જોઈને આકાશમાં રહેલા મુનિઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. રણમાં તે બંનેનું પરાક્રમ જોઈને ઇન્દ્ર પણ અસંત પ્રસન્ન થયો અને કરીને તે બંને સાથે લડવા લાગ્યો. પછી સન્યસાત્રી અર્જુનનું

પરાક્રમ જાણવાની ઇચ્છાવાળા તેણે ક્રીથી પથ્થરોની ભારે ઝડી વરસાવી. કોપયુક્ત થયેલા અર્જુને તે વર્ષાને પોતાનાં ખાણેથી હરી લીધી. ૪૩-૪૬ શતકતુ ઇન્દ્રે પોતાની તે વૃદ્ધિને આમ નિષ્ફલ થતી જોઈને ક્રીથી પથ્થરની અતિશય વર્ષા વરસાવી. ૪૭ ઇન્દ્રપુત્ર અર્જુને તે પથ્થરની વર્ષાને મહાન વેગવાળાં ખાણેથી શમાવી લીધી અને પોતાના પિતાને હંધ પમાડ્યો. ૪૮ પછી ઇન્દ્રે પોતાના બે હાથથી મન્દરાચલનું મોટું શિખર તેનાં વૃક્ષો સાથે ઉપાડ્યું અને પાંડુનંદનને મારવા માટે તેની ઉપર ફેંક્યું. ૪૯ ઐટલે અર્જુને મહા વેગવાળાં, અગ્નિ જેવી અણીવાળાં અને સોંસરાં જનારાં ખાણો વડે તે પર્વતનાં શિખરના હજારો ચૂરા કરી નાખ્યા. ૫૦ આમ ચૂરેચૂરા થયેલું તે પર્વતશિખર, સૂર્ય, ચન્દ્ર અને ગ્રહો છૂટાં થઈને પૃથ્વી ઉપર પડતા હોય તેવા દેખાતા હતા. ૫૧ મહાન પર્વત-શિખરના વનમાં પડવાથી ખાંડવવનમાં રહેનારાં હજારો પ્રાણીઓ અને જીવો અગદઈને નિપ્રાણ થઈ ગયા. ૫૨

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં ખાંડવદાહપર્વમાં

અધ્યાય ૨૨૭ મો સમાપ્ત

ખાંડવદાહપર્વ સમાપ્ત

ॐ મયદર્શનપર્વ ॐ

અધ્યાય ૨૨૮ મો

દેવોનો પરાભવ અને મયદાનવનું રક્ષણ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તથા શૈલનિપાતેન મીપિતાઃ સ્વાંડવાલયાઃ ।

દાનવા રાક્ષસા નાગાસ્તરૈશ્વશ્વનૌકસઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ-આમ પર્વતચૂંચના

પડવાથી ભય પામેલા ખાંડવવાસી દાનવો,

રાક્ષસો, નાગો, દીપડાઓ, રીંછો, મદગરતા

હાથીઓ, વાઘો, કેશવાળીવાળા સિંહો, મૃગો, પાડાઓ, શરભો, પંખીઓ તેમજ બીજાં વન-વાસી પ્રાણીઓ ઉદ્દેગ પામીને નાસવા લાગ્યાં. તેઓ તે બળતા વનને તથા આયુધથી પૂરા સજ્જ થઈને જોડેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને જોવા લાગ્યા. ૧-૩ પ્રલયકાળના ધોર શબ્દથી ત્રાસીને થંભી ગયેલા તે વનને અનેક રીતે બળતું જોઈને તેમજ શ્રીકૃષ્ણને અગ્નિ ઉગામેલા નીરખીને તેમણે ભયંકર ચીસો પાડવા માંડી. ૪ તેમની ભયંકર ચીસાથી તથા અગ્નિના ધોરથી સમગ્ર આકાશ પ્રલયના મેઘોથી ગાજી રહ્યું. ૫ પછી મહા ખાહુવાળા કેશવ શ્રીકૃષ્ણે તેમના નાશ માટે તેજ વડે ગળહળતું પોતાનું મહાન અને અતિ ઉગ્ર ચક્ર છોડ્યું. ૬ તેનાથી પીડાઈને ક્રુદ્ધ બંધુઓ સૌ પ્રાણીઓ, દાનવો તથા નિશાયરો સેંકડોની સંખ્યામાં કપાઈ ગયાં અને તત્કાળ અગ્નિમાં પડ્યાં. ૭ શ્રીકૃષ્ણના ચક્રથી કપાઈ ગયેલા અને ચરબી તથા લોહીથી ખરડા-યેલા તે દૈત્યો, સંધ્યાકાલનાં વાદળોના જેવા દેખાતા હતા. ૮ હે ભારત! ત્યાં યદુનંદન શ્રીકૃષ્ણ-ચક્ર કાલરૂપ ધારણ કરીને હજારો પિશાચો, પક્ષીઓ, નાગો અને પશુઓને મારતા ફરતા હતા. શત્રુનો વિનાશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણનું તે ચક્ર જેમ જેમ ફેંકવામાં આવતું, તેમ તેમ અનેક જીવોને મારી-ને તે ક્રી ક્રીને તેમના હાથમાં પાછું આવતું હતું. ત્યારે પિશાચો, નાગો અને રાક્ષસોને મારી રહેલા પ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપ શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ અતિ ઉગ્ર થઈ ગયું હતું. ૯-૧૧ હાં સર્વ બાળુ-ઓ એકઠા થયેલા તે સર્વ દેવોમાંથી એક પણ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને યુદ્ધમાં જીતી શક્યો નહિ. ૧૨ તે બંનેના બળની સામે રક્ષણ મેળવવામાં તેમજ તે દાહને શમાવવામાં દેવો બ્યારે અસમર્થ થયા, ત્યારે તેઓ યુદ્ધથી વિમુખ થયા. ૧૩ હે રાજન! આમ દેવોને પૂંઠ ફેરવી બેઠેલા જોઈને ઇન્દ્રરાજ આનંદ પામ્યો અને

કેશવ તથા અર્જુનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. ^{૧૪} જ્યારે દેવો પાછા ફર્યા, ત્યારે મહાગંધીર શબ્દ-વાળી આકાશવાણીએ ઇન્દ્રને કહ્યું: ^{૧૫} ‘તારા સખા નાગરાજ તક્ષકનો નાશ થયો નથી; કેમકે આ ખાંડવદાહ વખતે તે તો કુરુક્ષેત્ર ગયો છે. ^{૧૬} હે ઇન્દ્ર! મારું આ વચન તું બાણી લે કે, તું કોઈ રીતે એ વાસુદેવ કૃષ્ણ તથા અર્જુનને યુદ્ધમાં જીતી શકનાર નથી. ^{૧૭} પૂર્વે દેવરૂપ એવા આ બંને સ્વર્ગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા નર ને નારાયણ છે; તું પણ તેમનું બળ અને પરાક્રમ બાંધે છે. અજિત અને દુર્ધર્ષ એવા એ બંનેને યુદ્ધમાં જીતવા શક્ય નથી. વળી એ બન્ને પુરાતન ઋષિવંશ છે, એટલે તો સર્વ સુરો, અસુરો, યક્ષો, રાક્ષસો, ગંધર્વો, કિન્નરો તેમજ નાગોથી તેઓ સર્વ લોકોમાં શ્રેષ્ઠતમ પૂજ્ય છે. ^{૧૮-૨૦} હે વાસવ! આથી તારે દેવો સાથે અહીંથી આદ્યા જવું ધટે છે. માનો કે, ખાંડવવનનો આ વિનાશ દેવનિર્માણથી થયો છે. ^{૨૧}

આ વચન સાંભળીને તથા તેનું સત્ય સ્વીકારીને દેવોના ઈશ ઇન્દ્રે ક્રોધ અને રોષ તથા દીધા અને સ્વર્ગ તરફ ચાલવા માંડ્યું. ^{૨૨} હે રાજન! તે મહાત્મા પુરંદરને પ્રયાણ કરતા બેઈને સ્વર્ગનિવાસી દેવોએ પણ પોતાની સેના સાથે નેને અતુલસરવા માંડ્યું. ^{૨૩} પછી દેવરાજ ઇન્દ્રને દેવો સાથે જતા બેઈને વાસુદેવ અને અર્જુન એ બંને વીરોએ સિંહનાદ કર્યો. ^{૨૪} હે રાજન! ઇન્દ્રરાજ જતો રહ્યો, ત્યારે કેશવ અને અર્જુન અત્યંત હર્ષ પામ્યા; તે વીરો જરાય શંકા વિના તે વનને બાળવા લાગ્યા. ^{૨૫} પવન જમ વાદળોને વિખેરી નાખે, તેમ અર્જુન દેવોને નસાડી દીધા અને પોતાના શરસમૂહોથી ખાંડવ-નિવાસી જીવોને ફૂંકી મૂક્યા. ^{૨૬} એ સખસાગ્રી-એ કેડેલાં બાણોથી હેઠાયેલું એક પણ પ્રાણી બહાર નીકળવાને સમર્થ થયું નહિ. રણમાં મોટાં પ્રાણીઓ પણ અમોઘ અસ્ત્રવાળા અર્જુનની

સામે બેઈ શકતાં નહોતાં, તો પછી તેની સાથે તેઓ રણમાં લડી તો ક્યાંથી જ શકે? ^{૨૭, ૨૮} કોઈ વાર તે એક બાણથી સો પક્ષીઓને વીંધતો, તો કોઈ વાર તે સો બાણોથી એક પક્ષીને મારતો. સાક્ષાત્ કાલથી હણવાં ઢાંચ તેમ તે પક્ષીઓ નિઃપ્રાણ થઈને અગ્નિમાં પડતાં હતાં. ^{૨૯} તેમને નદીતીરે શાંતિ મળી નહિ કે પર્વતની ખીણમાં પણ શાંતિ મળી નહિ. તે વખતે પિતૃલોકમાં તથા દેવલોકમાં સંતાપ ફેલાઈ રહ્યો. ^{૩૦} અનેક પ્રાણીસમૂહો દીન બનીને મોટી ચીસો પાડતાં હતાં. હાથીઓ, મૃગો અને દીપકાઓ રૂદન કરતા હતા. ^{૩૧} તેમની મોટી ચીસોથી ગંગામાં તેમજ સાગરમાં વિચરનારાં માછલાંઓ, વિદ્યાધરોના સમૂહો અને ત્યાંનાં વનવાસીઓ મુદ્ધાં તાસી જાયો. ^{૩૨} હે મહા-બાહુ! તેમાંના કોઈ પણ જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની સામે બેઈ શકતાં નહોતાં, તો પછી તેમની સાથે લડી તો ક્યાંથી જ શકે? ^{૩૩} જ રાક્ષસો, દાનવો અને નાગો એક સ્થાને રહી સામે હુમલો લાવતા હતા, તેમને શ્રીહરિએ સુદર્શન ચક્ર-થી મારી નાખ્યા. ^{૩૪} તેમનાં ધડ અને માથાં કપાઈ ગયાં અને તેઓ ચક્રના ધસારામાં પ્રાણ વિતાવ્યા થઈ ગયા. મહા કાયાવાળા બીજા કેટલાકો પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં પડ્યા. ^{૩૫} માંસ, લોહી અને ચરબીના પ્રચંડ સમૂદયથી વૃક્ષ થયેલો તે અગ્નિ જીવે આકાશમાં બઈ ધુમાડા વિતાવો થયો. ^{૩૬} ઝળ-હળતી આંખવાળો, જ્વાળાદૂપી બળતી જીભ-વાળો, વિકરાળ મુખવાળો અને તેજસ્વી જાંઘી શિખાઓવાળો ને પીળાં નેત્રવાળો, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને આપેલાં ગધિર, માંસ અને ચરબીરૂપ અચૂત પીને અગ્નિ ધણેા વૃક્ષ અને આનંદિત થયો તથા પરમ સંતોષ પામ્યો. ^{૩૭, ૩૮}

આ વખતે, બગવાન કૃષ્ણે મય નામના અસુરને તક્ષકના બવનમાંથી એકાએક નારી જતો બેયો. વાયુ બેનો સારથિ છે એવા અગ્નિએ

શરીરયુક્ત થઈ, જટાધારી બની અને વાદળની જેમ ગર્જના કરી તેને પકડવાની ઇચ્છા કરી. મયને દાનવશ્રેષ્ઠોના શ્રેષ્ઠ શિલ્પી અણીને લગવાન વાસુદેવ તેને મારવાની ઇચ્છાથી ચક્ર ઉગામી ઊભા રહ્યા.^{૩૯-૪૧} તે મયદાનવ એ ઉગામેલા ચક્રને તથા પકડવા ઇચ્છતા તે અશ્વિને બોધને દોહ્યો અને બોલ્યો કે, 'હે અર્જુન! દોડો, મને બચાવો!' ^{૪૨} હે ભારત! તેનો ભયભીત શબ્દ સાંભળીને પાર્થ ધનંજયે તેને જીવતદાન આપતો હોય તેમ તેને ઉત્તર વાળ્યો કે, 'તું બીશ નહિ.' ^{૪૩} વળી દયાપૂર્ણ પૃથ્વાપુત્રે મયને કહ્યું કે, 'ભય પામવાની જરૂર નથી.' ^{૪૪} આમ તે મયને અર્જુને અભયદાન આપ્યું, ત્યારે યદુકુલભૂપણ શ્રીકૃષ્ણે તેને મારવાની ઇચ્છા કરી નહિ, તેમ અશ્વિએ તેને બાળ્યો પણ નહિ. ^{૪૫}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-શ્રીકૃષ્ણે ને અર્જુન સાથે તે બુદ્ધિમાન અશ્વિએ પંદર દિવસ સુધી ઇન્દ્રથી રક્ષાયેલા તે વનને બાળ્યું. ^{૪૬} તે વન બળતું હતું, ત્યારે અશ્વિએ અશ્વસેન, મય અને ચાર શાર્ફગક પક્ષીઓ એ છને બાળ્યાં નહોતાં. ^{૪૭}

હતિશ્રી મહાભારતમાં મયદર્શનપર્વમાં
અધ્યાય ૨૨૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨૯ મો

શાર્ફગકોનું ઉપાખ્યાન

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

કિમર્યં શાર્ફકાનગ્નિર્ન દદાહ તથાગતે ।

તસ્મિન્વને દક્ષામાને વ્રહ્મજેવત પ્રવક્ષ્વ મે ॥ ૧ ॥

જનમેજય બોલ્યા:-હે ઘસન! તે વનને આ રીતે દવ લાગ્યો, ત્યારે અશ્વિએ શાર્ફગક પક્ષીઓને શા માટે બાળ્યાં નહિ એ તમે મને કહો. ^૧ હે ઘસન! તમે અશ્વસેન અને મયદાનવને બાળ્યો નહિ તેનું કારણ કહ્યું છે, પણ શાર્ફગકો વિશેનું કારણ કહ્યું નથી. ^૨ તો હે ઘસન! શાર્ફગક પક્ષીઓની એ આશ્ચર્યકારક

આપત્તિમાંથી થયેલી મુક્તિ વિશે કહો. અશ્વિના દાહમાં તેઓ કેમ કરીને નાશ પામ્યાં નહિ? ^૩

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે અરિદમન! તે દવ લાગ્યો ત્યારે અશ્વિએ શા માટે શાર્ફગકોને ન બાળ્યા, તે બધું હું તમને યથાસ્થિત કહીશ. ^૪ પૂર્વે ધર્મજ્ઞ, શ્રેષ્ઠ તપસ્વી, ઉત્તમવ્રતી, વિદ્વાન અને પ્રસિદ્ધ મંદપાલ નામે એક મહર્ષિ હતા. ^૫ હે રાજન! તે સ્વાધ્યાયવાળા, ધર્મપરાયણ અને જિતેન્દ્રિય તપસ્વી ઊર્ધ્વરેતસઃ ઋષિઓના પંથને સેવતા હતા. ^૬ હે ભારત! તપનો પાર પામીને તે ઋષિ દેહ છોડીને પિતૃલોકમાં ગયા પણ ત્યાં તેમને તપસ્પાનું ક્ષણ મળ્યું નહિ. ^૭ આમ પોતે તપથી મેળવેલા લોહા પણ ક્ષણહીન છે, એ બોધને તેમણે ધર્મરાજની પાસે બેઠેલા દેવોને આ પ્રમાણે પૂછ્યું. ^૮

મંદપાલ બોલ્યા:-મારા તપથી મેળવેલા આ લોહા કેમ ભિડાઈ ગયા છે? શું ત્યાં માનવ-લોકમાં મેં એવું કંઈ કર્યું નથી, જનું અહીં પુણ્યફલ મળે નહિ? ^૯ હે દેવો! જ કર્મને કારણે આ લોકના વૈભવો મને પ્રત્યક્ષ થતા નથી તે કર્મ હું ત્યાં જઈને કરીશ-તમે એના તપનું ફલ કહો. દેવો બોલ્યા:-સાંભળો. માણસો નિઃસંશય ક્રિયાઓ, ધર્મચર્યા અને પ્રજોત્પાદન એ તમારું ઋણો સાથે જન્મે છે. યજ્ઞ કરવાથી, તપ કરવાથી અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાથી એ સર્વ ઋણોમાંથી મુક્ત થવાય છે. તમે તપસ્વી અને યજ્ઞકારી હોવા છતાં તમને પ્રજા નથી. એટલે સંતતિને કારણે તમને આ પુણ્યલોકો ક્ષીયા નથી. આથી તમે પ્રજા ઉત્પન્ન કરો એટલે પછી તમને ઘણા પવિત્ર લોકોની પ્રાપ્તિ થશે. ^{૧૦, ૧૩}

હે ઘસનશ્રેષ્ઠ! પુત્ર પિતાને 'પુ' નામના નરકમાંથી તારે છે એવી શ્રુતિ છે. એટલે તમે સંતતિ માટે પ્રયત્ન કરો. ^{૧૪}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-દેવોનું એ વચન સાંભળીને મંદપાલ વિચારવા લાગ્યા કે, કઈ

યોનિમાં જલદીથી અને અનેક સંતાન થાય? ^{૧૫} વિચાર કરતાં, તે અનેક સંતાન આપનારાં પક્ષીઓની યોનિમાં ગયા અને શાહંગક બનીને તેમણે જરિતા નામની શાહંગકને સેવી. તેને વિશે તેમણે આર બ્રહ્માદી પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યાં. ^{૧૬} પછી ઈંડામાં રહેલા તે બાળકપુત્રોને ત્યાં માતા સાથે જ રહેવા દધને, તે મુનિ લપિતા નામની બીજી સ્ત્રી પાસે ગયા. ^{૧૭} હે ભારત! તે મહાભાગ જ્યારે લપિતા પાસે ગયા, ત્યારે પુત્રસ્નેહથી ભરેલી જરિતા અત્યંત ચિંતામાં પડી. ^{૧૮} તબ્બાને અયોગ્ય એના અને ઈંડામાં રહેલા એ પુત્રોને તે ઋષિએ ખાંડવવનમાં તજ દીધા, તો પણ પુત્રના શોકથી પીડાયેલી જરિતાએ તે પુત્રને ત્યાગ કર્યો નહિ. ^{૧૯} સ્નેહ વડે વ્યાકુલ થયેલી તે પોતાની વૃત્તિથી તે બચ્ચાંઓનું ભરણપોષણ કરવા લાગી. હવે લપિતા સાથે તે વનમાં વિચરી રહેલા મંદપાલ ઋષિએ અગ્નિને ખાંડવવનને બાળવા આવતો જોયો. અગ્નિને તે સંકટપ બહી લઈને તથા પોતાના પુત્રો બાળક છે એમ બહીને તે બ્રાહ્મણ વિપ્ર પિંચે બધ પામીને મહા ઓજસ્વી લોકપાલ અગ્નિને પોતાના પુત્રો સંબંધમાં કહેતાં આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી: ^{૨૦-૨૨}

મંદપાલ ઓદ્યા:—હે અગ્નિ! તમે સર્વ લોકોના મુખરૂપ છો. તમે હવ્યને વહેતારા છો. તમે પ્રાણીમાત્રના અંતરૂપ છો. હે પાવક! તમે ગૃહ દ્વયમાં વિચરનારા છો. ^{૨૩} કવિઓ તમને ઐકરૂપ કહે છે. વળી તેઓ તમને ત્રિવિધ (દિવ્ય, ભૌમ અને ઉદરવાસી) કહે છે; અને તમને તેઓ અષ્ટરૂપી (પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, ચંદ્ર અને યજમાન) કદપીને યજ્ઞને વહેનારા કહે છે. ^{૨૪} પરમ ઋષિઓ કહે છે કે, તમે જ આ વિશ્વ સંપૂર્ણ છે, હે હતાયત્! તમારા વિના સકલ જગત વિનાશ પામે એમ છે. ^{૨૫} તમને નમસ્કાર કરીને વિપ્રો, પોતાની પત્નીઓ તથા પુત્રો સાથે

સ્વકર્મથી જીતેલી શાશ્વત ગતિને પામે છે. ^{૨૬} હે અગ્નિ! પંડિતો તમને વિદ્યુત સાથેના આકાશમાં રહેલા મેઘો કહે છે. તમારામાંથી નીકળીને શિખાઓ સર્વ ભૂતોને બાળી મૂકે છે. ^{૨૭} હે મહાતેજસ્વી જાતવેદસ્! તમે જ આ વિશ્વને સંપૂર્ણ છે, તમે જ ચરાચર સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન કર્યાં છે, તમે જ કર્મના વિધાયક છો. ^{૨૮} તમે જ જલ સંપૂર્ણ છે, તમારામાં જ આ સર્વ જગત પૂર્વે રહેલું હતું; હવ્ય અને હવ્ય તમારા જ આશ્રયે યથાવત્ રહ્યાં છે. ^{૨૯} હે દેવ! તમે વહેન છો, તમે ધાતા છો, તમે બૃહસ્પતિ છો; તમે અશ્વિનીકુમારો છો, તમે મિત્ર છો, તમે સોમ છો અને તમે જ વાયુ છો. ^{૩૦}

વૈશંપાયન ઓદ્યા:—હે રાજા! મંદપાલે અગ્નિની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી, એટલે તે અમાપ તેજસ્વી એ મુનિ ઉપર પ્રસન્ન થયા. ^{૩૧} અને પ્રસન્ન મનથી તે ઓદ્યા: ‘તમારું શું ઇષ્ટ કરું?’ ^{૩૨} મંદપાલે હાથ જોડીને તે અગ્નિને કહ્યું કે, ‘તમે ખાંડવવનને બાળો, ત્યારે મારા પુત્રોને બચાવી લેજો.’ ^{૩૩} એટલે અગ્નિ ભગવાને ‘તથાસ્તુ’ કહીને વચન આપ્યું અને ખાંડવવનને બાળવાની ઇચ્છાથી તત્કાલ પ્રજ્વલિત થયા. ^{૩૪}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં મયદર્શનપર્વમાં

અધ્યાય ૨૨૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩૦ મો

જરિતાનો વિલાપ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ પ્રજ્વલિતે વહ્નો ગ્રાહ્યકાસ્તે મુદુઃલિતાઃ ।
વ્યથિતાઃ પરમોદિગ્ધા નાધિજગ્મુઃ પરાયણમ્ ॥૧
વૈશંપાયન ઓદ્યા:—પછી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો, ત્યારે અત્યંત દુઃખ, બ્યથા અને ઉદ્વેગ પામેલા તે શાહંગક પક્ષીઓ ડાર્ડ સ્થળે આશ્રય પામ્યાં નહિ. ^૧ તેમની તપસ્વિની માતા જરિતા પોતાના પ્રિય પુત્રોને બાલક બહીને દુઃખ અને

શોકથી પીડાવા લાગી અને અત્યંત દુઃખી થઈને વિલાપ કરવા લાગી.^૨

જરિતા બોલી:—જગતને પ્રદક્ષિત કરતો, મારું દુઃખ વધારતો, આ ઉગ્ર અને ભયંકર અગ્નિ વનને બાળતો બાળતો આ બાબુ આવી રહ્યો છે.^૩ અમારા પૂર્વજોના આધારરૂપ, કુમળી બુદ્ધિવાળાં, પાંખ અને પગ વિનાનાં આ મારાં બાળકોને માટે મારી આંતરડી કકળે છે.^૪ ઓ, અરે! ઓ, વૃક્ષોને બાળતો અને ત્રાસ આપતો અગ્નિ આવી રહ્યો છે! અરે! મારા પુત્રોને પાંખ પણ આવી નથી, એટલે તેઓ નાસી છટવાને સમર્થ નથી.^૫ તેમજ પુત્રોને લઇને હું પોતે પણ તેમને ઉગારી શકું એમ નથી; વળી તેમને હું પોતે છોડી દઈ શકું પણ નહિ. આમ મારું દુઃખ બિન થાય છે.^૬ ક્યા પુત્રને હું છોડી દઉં? ક્યા અમ્યાને લઇને હું ચાલી જઈ? હું શું કરું તો કૃતાર્થ થાઉં? અથવા હે લાકડકાયાઓ! તમે શું માને છો? ^૭ જોડો વિચાર કરતાં પણ મને મુક્તિનો દાઈ ઉપાય મળ્યો નથી. ઠીક, તમને મારાં અંગોથી ઢાંચી દઈશ અને તમારી સાથે હું પણ મરણને ભેટીશ.^૮ પૂર્વે તમારા દયાશૂન્ય પિતા આમ કહીને ચાલ્યા ગયા હતા કે, 'આ જરિતારિ મારો મોટો પુત્ર છે, તે મારા કુલની પ્રતિષ્ઠા રાખશે. બીજો સારિસ્રક નામનો મારો પુત્ર છે તે પિતૃઓના શુભ માટે પ્રજા ઉત્પન્ન કરશે. ત્રીજો પુત્ર સ્તમ્બમિત્ર છે, તે તપ કરશે અને ચોથો દ્રોણ વેદ ભણીને સર્વશ્રેષ્ઠ થશે.'^{૯, ૧૦} પણ અરે! ભારે કષ્ટદાયી આપત્તિ આવી પડી છે! હું કેને લઇને અહીંથી ચાલી જઈ? શું કરું તો આમાંથી બચી જવાય? આમ વિહ્વલ થયેલી તે જરિતા પોતાની બુદ્ધિથી પુત્રોનો છુટકારો જોઈ શકી નહિ.^{૧૧}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—માતા આમ બોલતી હતી, ત્યારે બાળ શાર્ફક પક્ષીઓ તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા: 'હે માતા! તું અમારા

સ્નેહ છોડીને જ્યાં અગ્નિ હોય નહિ ત્યાં ચાલી જ.^{૧૨} અમે નાથ પામશું, તો પણ તને પુત્રો થશે. પરંતુ, હે મા! જો તું નાથ પામીશ તો આપણા કુલમાં સંતતિ નહિ રહે.^{૧૩} હે માતા! તારે આ અણીનો વખત છે; આ બેઠ વાતો વિચારીને તારે આપણા કુલનું કલ્યાણ થાય એ જ કરવાનું છે.^{૧૪} પુત્રોમાં સ્નેહ રાખી તું આપણો સર્વનાથ નોતરીશ નહિ; કેમકે, પિતૃલોકની કામનાવાળા અમારા પિતાનું આ પ્રજોત્પત્તિરૂપી કર્મ અફલ જવું ન ધટે.^{૧૫}

જરિતા બોલી:—આ ઝાડની પાસે જમીનમાં જોંદરનું આ દર છે. તમે ઝટ એમાં પેસી જઓ. ત્યાં તમને અગ્નિનો ભય નહિ રહે.^{૧૬} પછી પ્રિય પુત્રો! હું એ દરને ધૂળથી ઢાંકી દઈશ. મને લાગે છે કે બળતા અગ્નિ સામે હવે આ જ ઉપાય છે.^{૧૭} અગ્નિ હોલવાઈ જશે, એટલે હું ધૂળ ખસેડવા માટે આવીશ. અગ્નિથી જીગરવા માટેનો આ ઉપાય તમને રહ્યો.^{૧૮}

શાર્ફક બોલ્યા:—અમને આ ભય લાગે છે કે, પાંખવિનાના અને માત્ર માંસના લોચારૂપ રહેલા અમને માંસભક્ષી હંદરો ખાઈ જશે. આથી અમે એ દરમાં પ્રવેશી શકીશું નહિ.^{૧૯} શું કહે? અગ્નિ અમને ન બાળે, હંદર અમારો નાશ ન કરે, પિતાની ઇચ્છા કેવી રીતે વ્યર્થ ન બન્ય અને અમારી માતા જીવિત રહે? એનો ઉપાય અમને જડતો નથી.^{૨૦} દરમાં ભરાવાથી હંદરથી અને આકાશમાં વિચરવાથી અગ્નિથી અમારો વિનાશ થશે. આ બંને વાતોનો વિચાર કરતાં હંદરનો ભય થવા કરતાં અગ્નિથી બળવું વધારે સારું છે.^{૨૧} કારણ કે દરમાં હંદર અમને ખાઈ બળ, તો અમારું મૃત્યુ નિંદ્રા ગણાય અને અગ્નિમાં શરીરનો ત્યાગ કરવાની તો શિષ્ટજનોએ મણુ આજ્ઞા આપેલી છે.^{૨૨}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં મધ્યદર્શનપર્વમાં

અધ્યાય ૨૩૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩૧ મો

શાર્ફકેનું ડહાપણ

॥ જરિતોવાચ ॥

અસ્માદિલાનિષ્પતિતમાણું ક્યેનો જહાર તમ્ ।

હુદ્રં પદ્મયાં મૃહીત્વા ચ ચાતો નાત્ર મયં હિ વઃશઃ ॥

જરિતા બોલી:—આ દરમાંથી બહાર નીકળેલા તે હુદ્ર ઉંદરને બાજ પગથી પકડીને લઈ ગયો છે એટલે હવે તમને આહી લય નથી.^૧

શાર્ફકે બોલ્યા:—બાજપક્ષી તે ઉંદરને લઈ ગયો છે, એવું અમે કાંઈ રીતે જાણતા નથી. આહી બીજા ઉંદરે પણ હશે, એટલે તેમનાથી આહી અમને લય રહે છે.^૨ પવન બદલાયો હોવાથી અગ્નિ આ તરફ આવે એમાં સંશય છે, પરંતુ દરવારીઓ અમને દરમાં મારી નાંખશે, એમાં સંશય નથી.^૩ હે માતા! જે સ્થાનમાં મૃત્યુ નિઃસંશય છે, તે સ્થાન કરતાં જ્યાં મૃત્યુ વિશે શંકા છે, તે સ્થાન વધુ ચડિયાતું છે. ન્યાયપૂર્વક તું આકાશમાં જોડી જા. તું જીવીશ તો તને સુંદર પુત્રો સાંપડશે.^૪

જરિતા બોલી:—હે પુત્રો! તે મહાબળવાન પક્ષીશ્રેષ્ઠ બાજને મેં આ દરમાંથી ઝડપથી ઉંદરને લઇને જતો જોયો હતો.^૫ તે મહાવેગથી જોડી રહેલા બાજની પાછળ હું દોડતી ગઈ હતી અને દરમાંથી ઉંદરને પકડી લીધો તેને માટે મેં એને આશિષ આપી.^૬ મેં કહ્યું કે, ‘હે રથેનરાજ! તું અમારા શત્રુને લઇને દોડી રહ્યો છે, એટલે તું શત્રુવિનાનો યર્ધ, મુવર્ણ-દેહ મેળવી, સ્વર્ગલોકમાં વાસ પામજી.’^૭ તે બાજપક્ષી જ્યારે ઉંદરને ખાઈ રહ્યો, ત્યારે હું તેની રજા લઇને પાછી ઘેર આવી.^૮ હે પુત્રો! તમે વિદ્યાસ રાખીને દરમાં પ્રવેશો. તમને ત્યાં લય જેવું જરા પણ નથી. મહાત્મા બાજ મારા દેખતાં જ ઉંદરને ઝડપી ગયો છે.^૯

શાર્ફકે બોલ્યા:—હે મા! બાજ પક્ષી ઉંદરને ઉપાડી ગયો છે, એવી અમને કાંઈ

રીતે ખાતરી થતી નથી. અને તે જાણ્યા વિના અમે જમીનના દરમાં પેરી શકીએ નહિ.^{૧૦}

જરિતા બોલી:—હું તમને ખાતરી આપું છું કે, બાજ તે ઉંદરને હરી જ ગયો છે. હે પુત્રો! તમારે આ વિશે લય રાખવાનો હોય નહિ; તમે મારા કલા પ્રમાણે કરો.^{૧૧}

શાર્ફકે બોલ્યા:—તું અમને મિથ્યા દિલાસો આપી લયમાંથી છોડાવી શકીશ નહિ. બુદ્ધિ આકુલબ્યાકુલ થઈ હોય, ત્યારે તે વખતનું કર્મ બુદ્ધિપૂર્વકનું હોતું નથી.^{૧૨} અમે તને કંઈ ઉપકાર કર્યો નથી. વળી અમે ટાણ છીએ તે પણ તું જાણતી નથી. તો પીડા પામીને તું શા માટે અમને બચાવવા કરે છે? તું ટાણ અને અમે તારા ટાણ? તું તરણી અને દેખાવડી છે. તું સ્વામી મેળવવા માટે સમર્થ છે. હે મા! તું પતિને અનુસર અને સુંદર પુત્રો મેળવ.^{૧૪} અમે પણ અગ્નિમાં વીંટાઇને શુભ લોકોને પામશું. જે અગ્નિ અમને બાળશે નહિ, તો તું અમારી પાસે પાછી આવજી.^{૧૫}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—જરિતાને આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું, એટલે પુત્રોને ખાંડવ-વનમાં મૂકીને તે પોતે વેગપૂર્વક અગ્નિથી નિર્ભય એવા કલ્યાણકારી સ્થાનમાં ચાલી ગઈ.^{૧૬} પછી જ્યાં મંદપાલ ઋષિના તે પ્રિય શાર્ફગક પુત્રો હતા, ત્યાં તીવ્ર ઝાળવાળો અગ્નિ ત્વરાથી આવી પહોંચ્યો.^{૧૭} તે પક્ષીઓએ તે જોઈને બળતા અગ્નિને જોયો, એટલે જરિતારિ નામના શર્ંગકે અગ્નિને આ વચનો સંભળાયાં.^{૧૮}

ધતિશ્રી મહાભારતમાં મયદર્શનપર્વમાં અધ્યાય ૨૩૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩૨ મો

શાર્ફકેનો ઉગારો

॥ જરિતારિવાચ ॥

પુરતઃ કૃષ્ણકાલસ્ય ધીમાન્ જાગર્તિ પૂરુષઃ ।
સ કૃષ્ણકાલં સંપ્રાપ્ય વ્યથાં નૈવૈતિ કર્હિચિત્ ॥

જરિતારિ ઓહ્યો:-જ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય આપત્તિકાળ આવતાં પહેલાં જ જાણત રહે છે, તે આપત્તિકાળ આવતાં કોઈ રીતે વ્યથા પામતો નથી. પરંતુ જ બુદ્ધિહીન માણસ આવી રહેલા આપત્તિકાળને જાણખતો નથી, તે આપત્તિકાળમાં વ્યથા પામે છે અને મહાન કલ્યાણને મેળવતો નથી.^{૧૦}

સારિસ્ટક ઓહ્યો:-તમે ધીર અને બુદ્ધિમાન છો. આપણા ઉપર આ પ્રાણસંકટ આવ્યું છે. ઘણા હોય તેમાંથી શૂરવીર તો એકાદ જ હોય છે, એમાં શંકા નથી.^{૧૧}

સ્તમ્ભમિત્ર ઓહ્યો:-મેટા ભાઈ પિતારૂપ છે. મેટા જ સંકટમાંથી છોડાવે છે. જે જ્યેષ્ઠ ભાઈ બચાવી શકે નહિ તો નાનો તો શું કરી શકે!^{૧૨}

દ્રોણ ઓહ્યો:-સાત જીલવાળો, સાત સુખવાળો, કૂર અને ભડભડતો આ સુવર્ણવીર અગ્નિ જાણે આપણો નાશ કરવા ઇચ્છતો હોય તેમ આપણા સ્થાન તરફ ત્વરાથી આવી રહ્યો છે.^{૧૩}

વૈશંપાયન ઓહ્યો:-મંદપાલના તે પુત્રોએ આ પ્રમાણે એકબીજાને કહ્યું અને પછી હે રાજન! તેમણે સાવધાન થઈને અગ્નિની જ રતુતિ કરી તે તમે સાંભળો.^{૧૪}

જરિતારિ ઓહ્યો:-હે જનકન ! તમે વાયુના આત્મારૂપ છો અને ઔપધિઓના દેહરૂપ છો. હે શુક ! જલ તમારું જન્મસ્થાન છે અને વળી તમે જલની યોનિરૂપ છો.^{૧૫} હે મહાવીર ! સૂર્યનાં કિરણોની જેમ તમારી જ્વાલાઓ જાગે, નીચે, આગળ અને પાછળ ફેલાઈ રહે છે.^{૧૬}

સારિસ્ટક ઓહ્યો:-હે ધૂમકેતુ ! માતા ગુપ્ત થઈ છે અને અમે પિતાને જાણતા નથી. અમને પાંખો પણ આવી નથી. તમારા વિના અમારો કોઈ તાતા નથી. તેથી હે અગ્નિ ! તમે અમને

બાળકોને બચાવો.^{૧૭} હે અગ્નિ ! તમારું જ મંગલમય રૂપ છે અને તમારી જ સાત શિખાઓ છે, તે વડે અમને શરણ ઇચ્છતા દુઃખિયારાઓનું તમે રક્ષણ કરો.^{૧૮} હે જાતવેદસ ! તમે જ એક તપનારા દેવ છો. હે દેવ ! પૃથ્વીમાં તમારા સિવાય બીજો કોઈ તપાવનારો નથી. હે હૃદયવાહન ! અમને બાળક ઋષિઓને તમે બચાવો અને તમે આ સ્થળેથી બીજા જાઓ.^{૧૯}

સ્તમ્ભમિત્ર ઓહ્યો:-હે અગ્નિ ! તમે જ એક યજ્ઞ છો. સમસ્ત જગત તમારામાં રહ્યું છે. તમે સર્વ જૂનોને ધારણ કરો છો અને તમે જ ભુવનરૂપે પ્રકાશો છો.^{૨૦} તમે અગ્નિ છો, હૃદય વહેનાર છો અને તમે જ પરમ હવિરૂપ છો. તમે એકરૂપ છો, છતાં પાંડિતો તમને અનેક રૂપે જાણે છે.^{૨૧} હે હૃદયવાહ ! તમે જ આ ત્રણ લોકોને સરજો છો અને કાલ આવતાં પાછા પ્રજ્વલિત થઈ તેમનો નાશ કરો છો. હે અગ્નિ ! તમે જ સર્વ ભુવનના ઉત્પત્તિસ્થાન છો અને પાછા તમે તેના પ્રલયસ્થાન પણ છો.^{૨૨}

દ્રોણ ઓહ્યો:-હે જગતપતિ ! શરીરના લીતરમાં રહીને તેમજ નિત્ય વૃદ્ધિ પામીને, તમે પ્રાણીઓએ આધિક્ષા અત્તને પચાવો છો. તમારામાં જ સર્વ પ્રાણીઓ રહેલાં છે.^{૨૩} હે જાતવેદ ! તમે સૂર્યરૂપ થઈ પૃથ્વીનાં જલને તથા જમિનાં થયેલા સર્વ રસોને કિરણો વડે શોષો છો. હે શુક ! વળી તમે જ સૃષ્ટિકાલે વૃદ્ધિ વરસાવીને અહીં સર્વની ઉત્પત્તિ કરો છો.^{૨૪} હે શુક ! આ લીલાં પાંદડાંવાળી વનસ્પતિઓ, સરોવરો અને કલ્યાણધામ મહાસાગર તમારામાંથી થાય છે.^{૨૫} હે તીવ્રકિરણ ! અમારી આ કાયા વરુણને શરણે છે. તો તમે અમને મંગલરૂપ થાઓ. અમારા તાતા થાઓ-આજ તમે અમારો નાશ કરશો નહિ !^{૨૬} હે પીળાં નેત્રવાળા ! હે રક્તગ્રીવ ! હે કૃષ્ણ માર્ગવાળા ! હે હુતાશન ! જમ સાગર પોતાના તીરે આવેલાં ધરોને ઉગારે છે,^{૨૭}

અમને છોડી દ્યને તમે બીજા સ્થળે જાઓ. ૧૯

વૈશંપાયન બોલ્યા:—બ્રહ્માદી દ્રોણે અગ્નિને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે અગ્નિએ પોતે મન્દપાલની સાથે કરેલી પ્રતિજ્ઞા સંભારી અને પ્રસન્ન થઈને દ્રોણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૨૦

અગ્નિ બોલ્યા:—હે દ્રોણ! તું ઋષિ છે, તેં આ વર્ણન બ્રહ્મનું ક્યું છે. હું તારું ઇષ્ટ કરીશ. હવે ભય નથી. ૨૧ પૂર્વે મંદપાલે પણ મને તમને આ રીતે ભલામણ કરી હતી કે, 'તું ખાંડવવનને બાળે ત્યારે મારા પુત્રોને બચાવી લેજ. ૨૨' હે દ્રોણ! તેનું તે વચન અને તેં જ અહીં કહ્યું છે, તે બંને વચન આપવા જવાં છે, કહે, તારું શું કાર્ય કરું? હું અત્યંત પ્રીતિ પામ્યો છું. હે બ્રહ્મશ્રેષ્ઠ! તારું કલ્યાણ થાઓ. ૨૩, ૨૪

દ્રોણ બોલ્યા:—હે શુક! આ બિલાડા અમને નિત્ય ઉદ્ધવેગ આપે છે. હે હુતાશન! તમે એમને પરિવાર સાથે બાળી નાખો. ૨૫ હે જનમેજય! પછી અગ્નિએ શાફુંગકોને વિદાય આપી તદ્દનુસાર ક્યું અને પ્રદીપ્ત થઈને ખાંડવવનને બાળી નાખ્યું. ૨૬

કૃતિશ્રી મહાભારતમાં મયદર્શનપર્વમાં અધ્યાય ૨૩૨ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩૩ મો

શાફુંગો અને મંદપાલનો સમાગમ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

મંદપાલોઽપિ કૌરવ્ય ચિંતયામાસ પુત્રકાન્ ।

ઉત્તવાપિ ચ સ વિગ્માંશું નૈવ ગર્માધિગચ્છતિ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:—હે કૌરવ્ય! મંદપાલ પણ પોતાના પુત્રોની ચિંતા કરતા હતા. સ્ત્રીવ શિખાવાળા અગ્નિને કહેલું તો પણ તેમને શાંતિ રહેતી નહોતી. ૧ પુત્રોને અર્થે સંતાપ કરી રહેલા તે પોતાની બીજા સ્ત્રી લપિતાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા: 'હે લપિતા! મારા અસક્ત પુત્રો ઘરમાં કેમ કરીને રહી શકશે?'

અગ્નિ વધતો હશે અને પવન સખત ફૂંકતો હશે, ત્યારે મારા પુત્રો છુટકારો પામવાને અસમર્થ થશે. ૨ અરે! તેમની તપસ્વિની માતા પણ તેમનું કેમ કરીને રક્ષણ કરી શકશે? પુત્રોના રક્ષણનો કોઈ ઉપાય ન બેતાં તે તો ખરેખર! શોકથી વિકલ થઈ જશે. ૩ હાય! જાડવાને અને દૂધવાને અસક્ત એવા મારા પુત્રો સંબંધમાં સંતાપ કરી રહેલી તે અનેક પ્રકારે રાતીકંકળતી દોડાદોડ કરતી હશે. ૪ મારે જરિતારિ પુત્ર કેમ હશે? મારે સારિરક્રુ કેમ હશે? સ્તમ્ભામિત્રને કેમ હશે? દ્રોણને કેમ હશે? અને તે તપસ્વિની કેમ હશે? ૫ હે ભારત! વનમાં આ રીતે વિલાપ કરી રહેલા તે મંદપાલ ઋષિને લપિતાએ ઇર્ષ્યાપૂર્વક આ વચન કહ્યાં: ૬ 'તમે પુત્રો માટે કાળજી રાખતા નથી. તે તો તેજસ્વી ને વીર્યવાન ઋષિઓ છે, એમ તમે જ કહેતા હતા. તેમને અગ્નિનો ભય હોય નહિ. ૭ વળી, તમે પોતે મારી હાજરીમાં અગ્નિને તેમની સોંપણી કરી છે અને મહાત્મા અગ્નિએ તે પ્રમાણે કરવા વચન પણ આપ્યું છે. ૮ એ લોકપાલ એવું વચન આપીને તેને મિથ્યા નહિ કરે. આથી તમારું મન સ્વસ્થ છે. તમારું મન પુત્રોને ઉગારવાના કાર્યમાં તત્પર નથી. ૯ તમે તો મારી પેલી શોકયનો વિચાર કરી પરિતાપ કરી રહ્યા છો! સાથે જ, પૂર્વે તમને તેને વિશે જ સ્નેહ હતો, તેવો સ્નેહ મારે વિશે તમને થયો જ નથી. ૧૦ જ પુરુષ સહાયવાળો હોય અને સમર્થ હોય, તે સ્વજનો પીડાઈ રહ્યાં હોય ત્યારે સ્નેહરહિત થઈને તેમની ઉપેક્ષા કરે, એ કોઈ રીતે ચોગ્ય નથી. ૧૧ આથી જ જરિતાને માટે તમને સંતાપ થાય છે, તેની પાસે જાઓ. હું કાયર પુરુષને પાને પડેલી સ્ત્રીની જેમ એકલી ભટક્યા કરીશ. ૧૨

મંદપાલ બોલ્યા:—તું માને છે એવા ભાવથી હું કંઈ ભટકતો નથી. હું તો સંતાનને

કારણે આ વિચરણ કરું છું. અને મારા તે પુત્રો સંકટમાં આવી પડ્યા છે.^{૧૪} જ 'થયેલું' છોડીને 'થનાર' નો આધાર લે છે, તે મન્દ-બુદ્ધિવાળો ગણાય છે અને લોકો પણ તેની અવગણના કરે છે. હું પુત્રો પાસે જઈશ અને તું ઇચ્છે તેમ કર.^{૧૫} કેમકે વૃક્ષોને ભરખી રહેલો આ પ્રવૃત્તિત આશિ મારા વ્યાકુલ દૃઢ્યમાં સંતાપ ઉપજાવી રહ્યો છે અને માઠા વિચારો ઉપજાવે છે.^{૧૬}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-તે શાર્ફંગદાના રહે-કાણથી આશિ જ્યારે દૂર થઈ ગયો, ત્યારે પુત્રોમાં સ્નેહવાળી જરિતા ફરી એ પુત્રો પાસે આવવા નીકળી. એ જરિતાએ વનમાં પોતાના તે સર્વ પુત્રોને ક્ષેમકુશલ, આશિથી બચી ગયેલા અને આપતિથી મુક્ત થયેલા જોયા. ^{૧૭, ૧૮} તેમને જોતાં તેને પ્રેમનાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં અને પ્રત્યેકને બોલાવીને ગળે વળગાડીને ભેટી. એવા-માં હે ભારત! ત્યાં મંદપાલ એકાએક આવી પહોંચ્યા. તે વખતે એ પુત્રોમાંથી કોઈએ તેમને અભિનંદન આપ્યું નહિ. ^{૧૯, ૨૦} તે ઋષિએ વાર-વારે તે પુત્રોને તથા જરિતાને એકએક કરીને કરગરીને બોલાવ્યાં, પણ તેમણે તે ઋષિને સારું કે માહું કશું કહ્યું નહિ.^{૨૧}

મન્દપાલ ઓલ્યા:-હે જરિતા! તારો જ્યેષ્ઠ પુત્ર કયો? તેથી નાનો કયો? વચ્ચેનો કયો? અને તારો સૌથી નાનો કયો?^{૨૨} બુદ્ધિથી પીકારી રહેલો હું આ પ્રમાણે બોલી રહ્યો છું અને તું મને કેમ ઉત્તર નથી આપતી? હું તારો ત્યાગ કરી ગયો, પણ તેથી હું કંઈ શાંતિ પામ્યો નથી.^{૨૩}

જરિતા બોલી:-તમારે મોટાનું શું કામ છે? તેથી નાનાનું શું કામ છે? અથવા વચ્ચેનું તમારે શું કામ છે? વળી સૌથી નાનાનું પણ શું કામ છે?^{૨૪} અગાઉ સર્વ રીતે દીનહીન એવી મને ત્યજીને તમે જની પાસે ગયા હતા, તે સુમનો-હર હાસ્યવાળી અને યુવતી એવી લપિતા

પાસે બોલ્યા! ^{૨૫}

મન્દપાલ ઓલ્યા:-પરપુરપતું સેવન સ્ત્રી-ઓના પરલોકના અર્થનો નાશ કરે છે અને શોક્ય આ લોકના અર્થનો નાશ કરે છે. એ બંને વૈરનો આશિ સળગાવે છે અને અત્યંત ઉદ્વેગ કરાવે છે. શુભ વ્રતમાં રહેનારી અને પ્રાણીભાવમાં પ્રસિદ્ધ એવી તે કલ્યાણમયી અરુંધતીએ પણ મહાત્મા વસિષ્ઠ ઉપર શંકા આણી હતી. અત્યંત વિશુદ્ધ ભાવવાળા, સદા પ્રિયહિતમાં રહેવાનાળા અને સપ્તર્ષિમંડલમાં વિરાજતા તે વીર મુનિને પણ તેણે આદર આપ્યો ન હતો. તે ખોટી શંકાને કારણે ધુમાડા-ના જેવા અરુણ પ્રકાશવાળી, કઠી દેખાતી અને કઠી ન દેખાતી અને ગૂઢ રૂપવાળી તે બધું નિમિત્ત શોધી રહી છે. ^{૨૬-૨૭} પુત્રોને કાળે આવેલા મારે વિશે તું પણ તેવી જ શંકા કરે છે. તારી જમ હું પણ પુત્રો માટે વ્યાકુલ થયેલ હતો, ત્યારે પેલી લપિતા પણ તારી જમ શંકા કરતી હતી.^{૨૮} નારીને આ મારી ભાર્યા છે એમ માનીને પુરુષે કઠી પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ કેમકે પુત્રવતી થતાં તે પતિના કાર્યનું ધ્યાન રાખતી નથી.^{૨૯}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-પછી તે સર્વ પુત્રોએ તે મંદપાલની સારી રીતે ઉપાસના કરી અને તે પોતે પણ એ સર્વને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા.^{૩૦} ઇતિશ્રી મહાભારતમાં મયદશનપર્વમાં.

અધ્યાય ૨૩૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩૪ મો

ઈન્દ્રે આપેલું વરદાન

॥ મંદપાલ ઉવાચ ॥

યુષ્માકમપવર્ગાર્થં વિજ્ઞાસો જ્વલનો મયા ।

અગ્નિના ચ તથેત્યેવં પ્રવિજ્ઞાતં મહાત્મના ॥ ૧ ॥

મંદપાલ ઓલ્યા:-તમારા રક્ષણ માટે મેં અગ્નિને વિનંતિ કરી હતી અને એ મહાત્મા

અગ્નિએ નેમ કરવાનું વચન આપ્યું હતું.^૧ અગ્નિનું એ વચન, તમારી માતાની ધર્મજ્ઞતા, તેમજ તમારું પરમ તેજ, એ સર્વ બળીને હું આહીં પહેલાં આવ્યો નહોતો.^૨ એટા! તમે દુઃખમાં મારે વિશે સંતાપ કરશો નહિ. અગ્નિ પણ તમને ઋષિઓ તરીકે બળે છે અને તમે તે વેદાંતપ્રસિદ્ધ બ્રહ્મને બળો છો.^૩

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આમ આશ્વાસન પામેલા પુત્રોને તથા પત્નીને લઈને તે મંદપાલ ઋષિ ત્યાંથી બીજા દેશમાં ચાલ્યા ગયા.^૪ તીવ્ર ઝાળવાળા ભગવાન અગ્નિએ પણ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની સહાયતાથી જગતના હિત માટે પ્રજ્વલિત થઈને ખાંડવ વનમાં જઈ તેને બાળી નાખ્યું.^૫ પછી વસા અને મેદ નામની વહતી નદીઓને પીને અગ્નિ પરમ વૃક્ષ થયો અને અર્જુનને પ્રકટ દર્શન આપ્યાં. ત્યાં મરુદ્ગણોથી ચીંટાયેલા ભગવાન ઇન્દ્ર અંતરિક્ષમાંથી નીચે જીતર્યા અને શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:^{૬,૭} 'દેવોને પણ દુઃખર એવું તમે આ કર્મ કર્યું છે. તેથી આ જગતમાં પુરુષોને દુર્લભ એવું વરદાન તમે માગી લો. હું પ્રસન્ન થયો છું.'^૮

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી પાથ અર્જુનને વરદાનમાં ઇન્દ્રની પાસેથી સર્વ અશ્ત્રો-માગ્યાં. મહાતેજસ્વી ઇન્દ્રે તે આપવાને માટે નિર્ણયિત કાલ બતાવ્યો.^૯ અને કહ્યું કે, 'હે

ખાંડવ! ભગવાન મહાદેવ જ્યારે તારા ઉપર પ્રસન્ન થશે, ત્યારે હું તને સર્વ અશ્ત્રો આપીશ. હે કુરુતંદન! હું તો તે વખત બહી જઈશ અને તારા મહાતપને લીધે હું તને તે આપીશ.^{૧૦,૧૧} હે ધનંજય! આગ્રેયાસ્ત્ર, વાયવ્યાસ્ત્ર અને મારાં બીજાં સર્વ અશ્ત્રો તું પામીશ.^{૧૨} પછી વાસુદેવે અર્જુન સાથે અવિચલ પ્રીતિ માગી અને સુરનાથ ઇન્દ્રે પણ ધીમાન શ્રીકૃષ્ણને તે વરદાન આપ્યું.^{૧૩} આમ તે બંનેને વરદાન આપીને તથા અગ્નિને રજા આપીને તે સમર્થ ઇન્દ્ર દેવોની સાથે સ્વર્ગમાં ગયા.^{૧૪} અગ્નિ પણ યુગો અને પક્ષીઓ સાથેના તે વનને બાળીને સારી રીતે વૃક્ષ થઈને, પંદર દિવસે શાંત થઈ ગયો.^{૧૫} માંસ, ચરબી અને લોહી ખાઈપીને પરમપ્રીતિ પામેલા અગ્નિએ ભગવાન અચ્યુત અને અર્જુનને આ વચનો કહ્યાં:^{૧૬} 'હે બે વીરો! તમે પુરુષપ્રવરોએ મને સુખપૂર્વક સંતાપ આપ્યો છે. હું તમને વિદાય આપું છું. તમે ઇચ્છા હોય ત્યાં જાઓ.^{૧૭} આમ હે ભરતોત્તમ! મહાત્મા અગ્નિએ તે બંનેને રજા આપી; એટલે અર્જુન, વાસુદેવ અને મયદાનવ એ ત્રણે સાથે રહી, પરિક્રમા કરીને રમણીય નદીકિનારે જઈને ગેડા.^{૧૮,૧૯}

હતિશ્રી મહાભારતમાં મયદર્શનપર્વમાં અધ્યાય ૨૩૪ મો સમાપ્ત

મયદર્શનપર્વ સમાપ્ત

આદિપર્વ સમાપ્ત

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्री महाभारत

ॐ २-सभा पर्व ॐ

॥ महर्षि कृष्णद्वैपायनप्रणीत ॥

श्री महाभारत

२-सभा पर्व

अध्याय १ लो-सभाक्रिया पर्व

सભાસ્થાનનો નિર્ણય

મંગલશ્લોકઃ-નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેવીં સરસ્વતીં ચૈવ તત્તો જયમુદીરયેત્ ॥

ૐ શ્રી નારાયણ, નરોત્તમ નર અને દેવી સરસ્વતીને પ્રણામ કરીને
'જય'નું કીર્તન આદરીએ.

વૈશંપાયન યોદ્યાઃ-પછી શ્રીકૃષ્ણની સમક્ષમાં અર્જુનને વારંવાર આદર
આપી, હાથ જોડી, મયદાનવે તેને મધુર વાણીમાં આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે કુન્તીનંદન ।

x આદિપર્વના અંતમાં શારંગીએ જ્ઞાનજલવડે અગ્નિથી યુક્ત થયા હતાં એ વર્ણવ્યું છે. હવે તે
જ્ઞાન ભગવદ્ભક્તિના જલવડે જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ પ્રતિપાદન કરવા માટે આ સભાપર્વનો આરંભ
કરે છે. તે ભક્તિમાં પણ ગચ્છે ઉત્પન્ન થવા માટે, ભક્તિના જલ વડે જ પાંડવોને દિવ્ય સભાનો
લાભ વગેરે ઐશ્વર્ય વર્ણવેલું છે; દેવવડે કરેલું ભગવદ્ધ્યાન પણ ભગવાનની સાયુજ્ય યુક્તિ આપનાર
થાય છે, એ શિશુપાલની ભગવાનની પ્રાપ્તિવડે ધ્યાનનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે; નિરપરાધી પાંડવો પ્રત્યે અભક્ત
એવા દુર્યોધનાદિને દેવ ઉત્પન્ન થયો, એથી અભક્તોના દોષો સૂચવ્યા છે; ઘ્નમાં દ્રૌપદીના રક્ષણવડે

તમે મને આ કાપેલા શ્રીકૃષ્ણથી તથા બાળવા ઇચ્છતા અગ્નિથી બચાવ્યો છે. તો કહેા, તમારું શું પ્રિય કરું ?^{૧૩}

અર્જુન બોલ્યો:-હે મહા અસુર ! આમ કહીને તે બધું પ્રિય ક્યું છે. હવે તું સુખરૂપે બ. તું મારા ઉપર નિત્ય પ્રીતિમાન રહેજે; અમે પણ તારા ઉપર પ્રીતિવાળા રહીશું.^{૧૪} મય બોલ્યો: 'હે વિભુ ! હે પુરુષસિંહ ! તમે બોલો છો તે તમને ચોગ્ય જ છે, પણ હે ભારત ! હું પ્રીતિપૂર્વક તમારે માટે કંઈક કરવા ઇચ્છું છું.^{૧૫} હે પાંડવ ! હું દાનવોનો મહાનિપુણ વિશ્વકર્મા છું. તો, તમારે માટે કંઈક સારું કાર્ય કરવાની મને ઇચ્છા છે.^{૧૬}

અર્જુન બોલ્યો:-તું માને છે કે, મેં તને પ્રાણસંકટમાંથી છોડાવ્યો છે. આમ છે, એટલે હું તારી પાસેથી કંઈ કરાવી શકું નહિ.^{૧૭} હે દાનવ ! આમ છતાં, તારો મનોરથ નિષ્ફળ બન્યો એમ પણ હું ઇચ્છતો નથી. તું શ્રીકૃષ્ણને માટે કંઈ કર-એથી મને પ્રત્યુપકાર થઈ રહેલો હું માનીશ. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મને વાસુદેવને પ્રાર્થના કરી, એટલે તેમણે થોડી વાર વિચાર કર્યો કે, 'આને શા કામમાં પ્રેરું ?' પછી લોકાના નાથ અને પ્રજાના પતિ શ્રીકૃષ્ણે મનમાં વિચાર કરીને તે મયને આજ્ઞા આપી કે, 'હે શિષ્ટપ્રિય દેવ ! તું બે પ્રિય કરવા ઇચ્છતો હોય, તો તને જીવી ચોગ્ય લાગે તેવી એક સભા ધર્મરાજને માટે કરી આપ.^{૧૮-૧૯} તું એવી સભા બનાવી આપ કે, તે જોઈને માણસો છક થઈ બન્ય અને સકલ માનવલોકમાં કોઈ તેનું અનુકરણ કરી શકે નહિ.^{૨૦} હે મય ! તું એવી સભા કર કે, અમે

બગવાનના ભક્ત પ્રત્યે પક્ષપાત જણાવ્યો છે; તથા સમર્થ એવા પાંડવોને અપરાધી એવા દુર્યોધનાદિ પ્રત્યે પણ ઠોપ ન થયો, એવી ભક્તોની સદનશક્તિ વર્ણવી છે. તેમાં પ્રથમ ઉપકાર કરનારને અવશ્ય પ્રત્યુપકાર કરવો, એ દર્શાવવા અગ્નિથી મુક્ત કરેલા મધદાનવે પાંડવોને અદ્ભુત સહા કરી આપી એ વર્ણવે છે.

તેમાં તારી કરેલી દેવ, અસુર અને મનુષ્યોની કલાચાતુરી જોઈએ.^{૨૧}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-શ્રીકૃષ્ણનાં આ વચનોને સત્કારીને મયે પ્રસન્નતાપૂર્વક પાંડવો માટે વિમાનતા જીવી શુભ સભા બનાવી.^{૨૨} પછી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને એ સર્વ વાત કહી અને એમને મય દેખાડ્યો.^{૨૩} હે ભારત ! યુધિષ્ઠિરે તેને યથાયોગ્ય સત્કાર આપ્યો અને મયે પણ આદરપૂર્વક તે સ્વીકાર્યો. હે ભરતવંશી પૃથ્વીનાથ ! ત્યાં મયે પાંડુપુત્રોને પૂર્વે થયેલા વૃષપર્વા રાજની ચરિત્રકથા કહી સંભળાવી.^{૨૪, ૨૫} પછી દેવલોક સમય વિશ્રાંતિ લઈને તથા જાંડા વિચાર કરીને તે વિશ્વકર્મા મય-દાનવે મહાત્મા પાંડવો માટે સભા બનાવવાનું આરંભ્યું. મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણના તથા પૃથાપુત્રોના અભિપ્રાય અનુસાર તે મહાતેજસ્વી વીર્યવાને પુણ્ય દિવસે ઉત્સવમંગલ કર્યો, હજારો બ્રાહ્મણોને ખીરથી તૃપ્ત કર્યા અને તેમને અનેક પ્રકારનાં ધન આપ્યાં.^{૨૬-૨૭} પછી તેણે ઋતુ ઋતુના શુભવાળી, દિવ્ય રૂપવાળી અને મનને આનંદ આપનારી ચોમેર દશદશ હજાર હાથ જટલી ભૂમિની માપણી કરી.^{૨૮}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-અંતર્ગત સભાક્રિયાપર્વમાં 'સભાસ્થાનનિર્ણય' નામનો અધ્યાય ૧ લો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨ જો

શ્રીકૃષ્ણનું દ્વારકાગમન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ઉપિત્વા સ્નાંડવપ્રસ્થે સુખવાસં જનાર્દનઃ ।

પાર્થઃ પ્રીતિસમાયુક્તૈઃ પૂજનાર્હોઽભિપૂજિતઃ ॥ ૧

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હવે પૂજનીય જનાર્દને પ્રીતિયુક્ત પાંડવો સાથે ખાંડવપ્રસ્થમાં સુખ-પૂર્વક વાસ કરીને તથા તેમનાથી સત્કાર પામતા રહીને, પિતાનાં દર્શનની ઇચ્છાથી ત્યાંથી

દ્વારકા જવાનો વિચાર કર્યો. એ વિશાલનયન જગત્પથે ધર્મગજની તથા કુન્તીની આજ્ઞા લીધી અને પછી કોઈના ચણમાં મસ્તક ઢાળી પ્રણામ કર્યા કોઈએ કેશવને માયે સૂધ્યા અને ગળે લગાવ્યા ^{૧-૩} પછી મહાયજ્ઞવી શ્રીકૃષ્ણ પોતાની ભગિની પાસે ગયા. તેને મળતા હ્મી કેગને પ્રીતિનાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં ^૪ લગવાને કહ્યાણરૂપિણી અને મગલભાષિણી સુલદ્રાને અર્થભર્યા, સત્યયુક્ત, ટૂંકા, ચોગ્ય અને ઉત્તરને અયોગ્ય એવાં હિતવચનો કહ્યાં ^૫ સુભદ્રાએ શ્રી કૃષ્ણને સત્કાર આપી, વાગવાર શિર નમાવી નમસ્કાર કર્યા અને સ્વજનોને ઉદેશીને કુશળ-સમાચાર કહેવડાવ્યાં ^૬ વૃષ્ણિતિલક જનાદન તે ભાભિનીની ગ્જ લઇને તથા તેને આદર આપીને દ્રોપદી તથા ધૌમ્યને મળવા ગયા ^૭ પુરુષશ્રેષ્ઠ જનાદને ધૌમ્યને યથાવિધ વદન કર્યા અને દ્રૌપદીને સાંત્વન આપીનેતેની પાસેથી વિદાય લીધી ^૮ પછી વિદ્વાન અને ખસનાન શ્રીકૃષ્ણ અન્તુનને સાથે લઈને ભાગ્યો પાસે આવ્યા એટલે દેવો જમ ઇન્દ્રને વી ટી વળે, તેમ પાચે ભાગ્યો તેમને વી ટી વળ્યા ^૯ પછી ગરુડવજ શ્રીકૃષ્ણે યાત્રાકાલને માટેનાં ચોગ્ય કર્મો કરવાની ઇચ્છાએ સ્નાન કર્યું અને પવિત્ર થઈને અયકારો ધારણ કર્યા ^{૧૦} એ ચક્રભૂષણે પુષ્પો, જપો, નમસ્કારો અને નિવિધ ગદ્યો વડે દેવો તથા દિગ્ગેતુ પૂજન કર્યું ^{૧૧} આમ સર્વ કાર્યો પતાવીને તે દેવશ્રેષ્ઠ યાદવગિરોભણિ ત્યાથી નીકળ્યા અને બહારના કોટે આવ્યા ^{૧૨} બહાર નીકળીને, તેમણે પૂજા કરવા ચોગ્ય બ્રાહ્મણોને દહીભર્યા પાત્રો, ફલો તથા અક્ષત આપ્યાં અને તેમની પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવીને તેમણે તેમને ધન આપ્યું તથા તેમની પ્રદક્ષિણા કરી ^{૧૩} પછી જને ગરુડના ચિહ્નવાળો દ્વજ છે, જે શીખોગી છે, જે ગદા, ચક્ર, ખડ્ગ, ગાદંગ વગેરે આયુધોથી ભગપૂર છે અને જને ગૈભ્ય તથા સુગ્રીવ

નામે વોડાઓ જોડેલા છે, તેના શુભ કાંચન-ગ્રથમાં બેસીને તે કમવનયન ભગવાને શુભ તિથિએ, પુણ્ય નક્ષત્રે અને મગવ મુહુર્તે પ્રયાણ આદર્યું. ^{૧૪, ૧૫}

રાત્રિ યુવિષ્ઠિર પણ પ્રેમપૂર્વક તે ગ્રથમાં ચડ્યા અને રથના સારથિ સારથિશ્રેષ્ઠ દારુકને જરા દૂર ખસેડી તે કુરુપતિએ પોતે જ તેની દ્વાર હાથમાં લીધી તે વખતે દીર્ઘબાહુ અન્તુન રથમાં ચડીને જમણી બાજુએ સુવર્ણના દાડાવાળી શ્વેત ચમ્બર ઢાળવા લાગ્યો ^{૧૬, ૧૭} તે જ રીતે મહાબલવાન ભીમસેન પણ નકુલસહદેવ તેમજ ઋત્વિજો અને નગરજનો સાથે શ્રીકૃષ્ણની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. આમ સર્વ ભાઈઓથી અનુસરાઈ રહેલા તે વીજ શત્રુઓનો નાશ કરનાર કેશવ જાણે પ્રિય શિષ્યો સાથે ગુરુ શોભતા હોય તેમ શોભી રહ્યા પછી ગોવિંદે અન્તુનને ગાઢ બાથમાં લઈને, તેમજ યુવિષ્ઠિર, ભીમસેન તથા નકુલ-સહદેવને આદરપૂર્ણ આપીને તેમની રત્ન લીપી તે ભાગ્યો તેમને સાગી રીતે ભેટ્યા; પણ માદ્રીપુત્રોએ તેમને પ્રણામ કર્યા ^{૧૮-૨૧} હે ભારત! આમ અર્ધો યોજન જઈને, શત્રુનગરને છતનારા શ્રીકૃષ્ણે 'હવે પાછા વળો' એમ કહી ધર્મગજની વિદાય માગી ^{૨૨} ધર્મજ ગોવિંદે ધર્મગજને વદન કરી તેમને પાદસ્પર્શ કર્યો, એટલે તેમણે કેશવને ઉડાડ્યા અને તેમણે માયું મૃત્યુ. ^{૨૩} ધર્મરાજ યુવિષ્ઠિર પાંડવે ચક્રુલ-ભૂષણ અને કમવલોચન કૃષ્ણને 'પધારો' કહી ગ્જ આપી ^{૨૪} પછી મધુસૂદને 'હુ પાછો આવીગ' એવો તે પાંડવો સાથે કરાવ કર્યો. એમ પાંડવોને તથા તેમના અનુચરોને મહા-મહેનતે પાછા વાળીને તે હર્ષપૂર્વક પોતાની નગરી તરફ ચાલ્યા, માનો, ઈન્દ્ર પોતાની અમરાનતી તરફ જના લાગ્યા ત્યારે તે પાંડવો દષ્ટિ પહોંચી ત્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણને નેત્ર દ્વાગ અનુચરી રહ્યા. ^{૨૫ ૨૬} તેઓ પ્રીતિપૂર્વક તેમનું

મનમાં ધ્યાન કરવા લાગ્યા. કેશવનાં દર્શન લેતાં તેમનાં મનને તૃપ્તિ થતી નહોતી. ત્યાં તે, પ્રિય-દર્શન શ્રીકૃષ્ણ આંખ આગળથી અલોપ થઈ ગયા! આથી, ગોવિંદમાં જ મનનાં મન પરાવા-યેલાં હતાં એવા તે પુરુષસિંહ પૃથાપુત્રો અનિચ્છા છતાં પાછા કૃપા અને તત્કાલ પોતાના નગરમાં ગયા. ^{૨૭,૨૮} શ્રીકૃષ્ણ પણ રથ-માં બેસીને વેગપૂર્વક દ્વારકા ગયા. એમ પાછળ ચાલી રહેલા શૂરવીર સાત્વત તથા સારાથિ દારુક સાથે તે દેવદીનંદન વિષ્ણુ ગરુડવેગે દ્વારકા પહોંચી ગયા. ^{૨૯,૩૦}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—અવિચલ ધર્મ-વ્રતવાળા ધર્મરાજ પણ ભાઈઓ સાથે પાછા કૃપા અને સુહૃદજનોથી ઘેરાયેલા પોતાના શ્રેષ્ઠ નગરમાં દાખલ થયા. હે રાજા! પુરુષસિંહ ધર્મરાજ સૌ મિત્રોને, ભાઈઓને તથા પુત્રોને રજા આપી અને પોતે રાજભવનમાં આવીને દ્રૌપદી સાથે આનંદ લેવા લાગ્યા. ^{૩૧,૩૨} કેશવ પણ ઉત્સેનાદિ મુખ્ય યદુવંશી સહાર પામીને આનંદપૂર્વક પોતાના ઉત્તમ નગરમાં પ્રવેશ્યા. ^{૩૩} કમલનયન શ્રીકૃષ્ણ વૃદ્ધ પિતા વસુદેવને, યશસ્વિની માતાને તથા બલરામને વંદન કરી ઊભા રહ્યા. ^{૩૪} પછી જનાંદને પ્રદુમ્ન, સામ્બ, નિશઠ, ચારુદેય, ગદ, અનિરુદ્ધ અને ભાતુને આલિંગન દીધું. ^{૩૫} પછી વૃદ્ધોની આજ્ઞા અહણ કરીને તે રુક્મિણીને ભવને ગયા. ^{૩૬} આ બાબુ, તે મહાભાગ્યવાન મયદાનવે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર માટે સર્વ રત્નોથી સુશોભિત એવી સભા વિધિપૂર્વક નિર્માણ કરવા માંડી. ^{૩૭}

હતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વન્ટર્ગત સભાક્રિયાપર્વમાં ‘ભગવદ્દ્યાન’ નામનો અધ્યાય ૨ જે સમાપ્ત

અધ્યાય ૩ જો

દિવ્ય સભાનું નિર્માણ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

અથાન્નવીનમયઃ પાર્થમર્જુનં જયતાં વરમ્ ।

આવૃત્તે ત્યાં ગમિષ્યામિ પુનરેષ્યામિ ચાપ્યહમ્ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:—તે પછી વિજયીશ્રેષ્ઠ પૃથાપુત્ર અર્જુનને મયે આ પ્રમાણે કહ્યું: ‘તમે રજા આપો તો હું હમણાં જઈ. પછી પાછો આવીશ.’ કૈલાસની ઉત્તરે મૈનાક પર્વત આવ્યો છે. ત્યાં પૂર્વે દાનવો યજ્ઞ કરતા હતા, ત્યારે મેં બિન્દુ સરોવર આગળ એક વિચિત્ર અને રમ્ય મણિમય સંગ્રહપાત્ર બનાવ્યું હતું. તે સત્ય-વચની વૃષપર્વાની સભામાં ત્યારે હતું. હે ભારત! તે બે હજુ ત્યાં હશે, તો તે લઇને હું આવીશ. પછી યજ્ઞ વધારનારી, મનને આનંદ આપનારી અને સર્વ રત્નોથી વિભૂષિત થયેલી એવી વિચિત્ર સભા હું પાંડવોને માટે બનાવીશ. વળી હે કુરુનંદન! બિન્દુ સરોવર ઉપર એક ભયંકર ગદા પણ છે. ^{૨-૫} અને લાગે છે કે, રાજા વૃષપર્વાએ રણમાં રિપુઓને રગદાળીને તેને ત્યાં દાટી રાખી છે. તે ગદા સુવર્ણબિન્દુઓથી વિચિત્ર દેખાવવાળી, મોટી, ભારે ભાર સહેનારી, મજબૂત, એક લાખ ગદાઓની બરાબરી કરનારી અને શત્રુઓનો નાશ કરનારી છે. તમરા માટે જ જ ગાંડીવ ધનુષ્ય યોગ્ય છે, તેમ તે ગદા ભીમને માટે યોગ્ય છે. ^{૬-૭} વળી ત્યાં સુંદર ઘોષવાળો વરુણનો દેવદત્ત નામે મહાશંખ છે. આ બધું હું તમને લાવી આપીશ, આમાં સંશય નથી. ^૮

અર્જુનને આ પ્રમાણે કહીને તે અસુર ઉત્તર દિશા તરફ ગયો. કૈલાસની ઉત્તરે મૈનાક-પર્વતની બાબુએ હિરણ્યચંદ્ર નામે મહા મણિ-ઓથી ભરેલો એક મોટો પર્વત છે. ત્યાં બિન્દુ નામે સરોવર છે. અહીં લાગીરથી ગંગાનાં

દર્શન માટે ભગીરથ રાજ અનેક વર્ષો સુધી વસ્યા હતા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ત્યાં સર્વ જૂનોના શંકર મહાત્મા પ્રજાપતિએ સો યથેષ્ટ મહાયજ્ઞો કર્યા હતા અને તેમાં દેખાવ ખાતર નહિ પણ શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર મણિમય યૂપો તથા સુવર્ણ-મય ચૈત્યો બનાવ્યા હતા. એ જ સ્થાનમાં સહ-સ્નેત્રવાળા શયીપતિ ઇન્દ્ર યજ્ઞ કરીને સિદ્ધિ પામ્યા હતા.^{૯-૧૩} ત્યાં તીવ્ર તેજવાળા સનાતન ભૂપતિમહાદેવ સર્વ લોકોને સરજ્યા પછી ત્યાં આવીને વિરાજ છે અને હજારો ભૂનો તેમની ઉપાસના કરી રહ્યા છે.^{૧૪} નર, નારાયણ, બ્રહ્મા, યમ અને પાંચમા મહાદેવ ત્યાં સહસ્ત્ર યુગોને અંતે યજ્ઞ કરે છે.^{૧૫} ધર્મસંસ્થાપન માટે વાસુદેવે ત્યાં અનેક વર્ષો સુધી શ્રદ્ધાપૂર્વક સતત યજ્ઞો કર્યા છે.^{૧૬} ભગવાન કેશવે ત્યાં સુવર્ણ-માલાવાળા યૂપો તથા અત્યંત ઝળહળતા ચૈત્યો હજારો અને લાખોની સંખ્યામાં દાન કર્યા હતા.^{૧૭} હે ભારત! તે મથે ત્યાં જઈને વૃષપર્વાનાં જ ગદા, શંખ તથા સભા માટેનાં સ્ફટિકનાં સાધનો હતાં તે લીધાં.^{૧૮} રાક્ષસોની સાથે કિંકરો જ મહાધનની રખેવાળી કરતા હતા, તે સર્વ ધન પણ મહા અસુર મથે ત્યાં જઈને લઈ લીધું.^{૧૯} તે સામગ્રીઓ લઈને ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવ્યા પછી તે અસુરે ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ, દિવ્ય, મણિભરી, શુભ અને અઞ્જેડ એવી તે સભા કરી.^{૨૦} પછી તેણે તે શ્રેષ્ઠ ગદા બીમસેનને આપી અને જના ધોધથી પ્રાણીમાન થયેયરી ઝડપતાં હતાં તે અનુત્તમ અને શ્રેષ્ઠ દેવદત્ત શંખ અર્જુનને આપ્યો.^{૨૧}

હે મહારાજ! તે સભા સુવર્ણમય વૃક્ષોથી અલંકૃત હતી અને ચારે બાજુએ દશ દશ હજાર હાથ લાંબીપહોળી હતી.^{૨૨} તેણે અગ્નિ, સૂર્ય અને સોમની ઝળહળતી સભા જેવું સુંદર સ્વરૂપ ધારણ ક્યું હતું.^{૨૩} તે સભાની પ્રકાશિત યતી તેજસ્વિતાથી તે સૂર્યની ક્રાંતિને પણ પછાત

પાડતી હતી. પ્રકાશિત થઈ રહેલી તે દિવ્ય સભા પોતાની દિવ્ય ક્રાંતિથી ઝળહળ થઈ રહી હતી.^{૨૪} નૂતન મેઘની જેમ તે આકાશને છાંયે રહી હતી. વિષ્ણુમંથે તેને વિસ્તૃત, વિપુલ, રમ્ય, નિર્મલ, શ્રમનો નાશ કરનારી, ઉત્તમ દ્રવ્યો-વાળી, રત્નભરિત ડોટ-દરવાજવાળી, બહુ ચિત્ર-વાળી અને ઘણી મૂલ્યવાન બનાવી હતી.^{૨૫,૨૬} બુદ્ધિમાન મથે તે સભાને એવી શોભાયુક્ત બનાવી હતી કે, શ્રીકૃષ્ણની અથવા બ્રહ્માજીની ન્યાયસભા પણ તેની બરાબર આવે નહિ. મથે આજ્ઞા આપેલા, આકાશમાં ઊડવાવાળા, બિહામણા સ્વરૂપવાળા, મહાકાયાવાળા, મહા-બળવાળા, રાતાં તથા પીળાં નેત્રવાળા, છીપના જેવા કાનવાળા અને પ્રહાર કરવાવાળા આઠ હજાર કિંકર નામે રાક્ષસો તે સભાને વહેતા હતા અને તેનું રક્ષણ કરતા હતા.^{૨૭-૨૮} મથ દાનવે તે સભામાં એક અપ્રતિમ સરવરિયું ક્યું હતું. તેમાં વૈદ્યમણિનાં પાંદડાં પાથર્યાં હતાં, મણિમય નાળવાળાં સુવર્ણકમરો હતાં, પદ્મ-રાગમણિનાં સુગંધીદાર કંદહારો હતાં અને જતજતનાં પક્ષીઓના સમૂહો હતા. ખીલેલાં કમળોથી તથા હાંચનતા હાંચખાઓ અને મત્સ્યોથી તે ચિત્રિત હતું.^{૨૯,૩૦} તેમાં ચિત્રવાળી સ્ફટિકની સીડીઓ હતી, કાદવ વિનાનું જલ હતું અને મન્દ મન્દ પવનથી તેનું પાણી હાલતું હતું. તે શુભ અને મોતીનાં બિન્દુ-ઓથી ખચિત હતું. તેમાં મહામણિની ચારસ ચિત્રાઓની ચોતરફ ફરતી વેદિકા હતી.^{૩૧,૩૨} મણિ અને રત્નોથી ભંડિત તે સરવરિયા આગળ આવીને કેટલાક રાજાઓ તેને જોવા છતાં પારખી ગડતા નહોતા અને ભ્રમે કરીને તેમાં પડી જતા હતા.^{૩૩} તે સભાની ચારે બાજુ નિત્ય ફૂલવાળાં, લીલાં, શીતલ છાંયવાળાં અને મનો-રમ એવાં અનેક પ્રકારનાં મોટાં વૃક્ષો હતાં.^{૩૪} વળી તેની સર્વ બાજુએ સુગંધીમયો વનો

હતાં અને હંસ, કારંડવ તથા ચક્રવાકથી શેલી
રહેલાં કમલ-સરાવશે હતાં.^{૩૬} ત્યાં જલમાં
અને સ્થલમાં થયેલાં કમલોની સુવાસને ચારે-
બાજુથી લઈને પવન પાંડુપુત્રોની સેવા કરતો
હતો.^{૩૭} હે રાજન! ઔદ માસ જટલા સમયમાં
આવી તે સભા પૂરી તૈયાર કરીને, મયદાનવે
ધર્મરાજને તે પૂરી થયાના સમાચાર આપ્યા.^{૩૮}

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-નિર્ગત
સભાક્રિયાપર્વમાં 'સભાનિર્માણ' નામ-
નો અધ્યાય ૩ જે સમાપ્ત

અધ્યાય ૪ થો

યુધિષ્ઠિરનો સભામાં પ્રવેશ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ પ્રવેશનં તસ્યાં ચક્રે રાજા યુધિષ્ઠિરઃ ।

અયુતં મોજયિત્વા તુ બ્રાહ્મણાનાં નરાધિપઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન યોદ્યાઓ:-તે પછી નરપતિ યુધિ-
ષ્ઠિરે દશ હજાર બ્રાહ્મણોને લોજન આપ્યું અને તે
પછી સભામાં પ્રવેશ કર્યો.^૧ હે રાજા! વિવિધ
દિશાઓથી આવેલા તે બ્રાહ્મણોને તેમણે ધી અને
મધની મેળવણીવાળા દૂધપાક, ભક્ષ્યો, કંદમૂલો,
ફલો, વરાહ અને હરણનાં માંસો, તલભાત,
જીવન્તી શાક, સર્વ જાતનાં હવિષ્યાન્નો, વિધવિધ
પ્રકારનાં માંસો, ખાદ્યો, ચોષ્યો અને જાત-
જાતનાં પેયો જમાવ્યાં. હે રાજન! તેમણે
તેમને નવનવાં વસ્ત્રો અને તરેહતરેહની કૂલ-
માલાઓ આપી તમ્ને કર્યાં અને વધુમાં તેમને
પ્રત્યેકને હજાર હજારગાયો આપી.^{૨-૫} હે ભારત!
તે વખતે યતાં પ્રણ્યાહવાચનનો ઘોષ ઠેઠ
આકાશમાં પહોંચવા લાગ્યો. કુરુશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરે
વિવિધ વાજિંત્રો અને નાનાવિધ દિવ્ય સુગન્ધો-
થી દેવોની પૂજાપૂર્વક સ્થાપના કરી. તે વખતે
મદ્લો, નટો, ઝદ્લો, સૂતો અને વૈતાલિકા
મહાત્મા ધર્મપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરની સ્તુતિ કરવા

લાગ્યા.^૬ પછી લાઈઓ સાથે સભાસ્થાનોની
પૂજા કરીને તે પાંડવ તે રમ્ય સભામાં વિહાર
કરવા લાગ્યા. માનો, ઇન્દ્ર સ્વર્ગમાં રમણ
કરતા હતા. તે સભામાં પાંડવો સાથે ઋષિઓ
બેસતા હતા, તેમજ દેશદેશથી આવેલા નર-
ન્દ્રો આસન કરતા હતા.^{૭-૮} અસિત, દેવક,
સત્ય, સર્પિમાલી, મહાશિરા, અર્વાવસુ, સુમિત્ર,
મૈત્રેય, શુનક, બલિ, બક, દીદ્ય, સ્થૂલ-
શિરા, કૃષ્ણદ્વિપાયન, શુક, સુમન્તુ, જૈમિની, પૈલ
અને વ્યાસશિષ્યો, તિત્તિરિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, લોમ-
હર્ષણ અને તેમનો પુત્ર, આસુહોમ્ય, ધૌમ્ય,
અણ્ણિમાંડવ્ય, કૌશિક, દામોષ્ઠીપ, ત્રૈપલિ, પર્ણા-
દ, ઘટજનુક, ભૌંજયન, વાયુભક્ષ, પારાશર્ય,
સારિક, બલીવાક, સિલીવાક, સત્યપાલ, કૃતશ્રમ,
જનૂકર્ણ, શિખાવાન, આલંબ, પારિજાતક, મહા-
ભાગ પર્વત, મહાસુનિ માર્કંડેય, પવિત્રપાણિ,
સાવર્ણ્ય, ભાલુકિ, ગાલવ, જંધાબન્ધુ, રૈલ્ય,
કાપવેગ, ભૃગુ, હરિષ્ણુ, કૌડિન્ય, બ્રહ્માલી,
સનાતન, કાક્ષીવાન, ઔશિંજ, નાયિકેત, ગૌ-
તમ, પૈંગ્ય, વરાહ, શુનક, મહાતપસ્વી શાંડિલ્ય,
કુકર, વેણુજંઘ, કાલાપ અને કઠ એ અને ધર્મજ
વશાત્મા, જિતેન્દ્રિય તથા વેદ અને વેદાંગોમાં
પારંગત એવા બીજા અનેક શ્રેષ્ઠ ઋષિમુનિઓ
તે સભામાં મહાત્મા યુધિષ્ઠિરની ઉપાસના કરતા
હતા.^{૧૦-૧૧} વળી તેઓ ધર્મવેતાઓ, પવિત્ર,
નિર્મલ અને પ્રણયમયી કથાઓ કહેતા હતા. તે જ
પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયો ધર્મરાજની સેવામાં હાજર
રહેતા હતા. શ્રીમાન, મહાત્મા અને ધર્મત્મા એવો
મુંજકેતુ, વિવર્ધન, સંત્રામજિત, દુર્યુધા, વીર્યવાન
ઉત્ત્રસેન, પૃથ્વીપતિ કક્ષસેન, અપરાજિત ક્ષેમક,
કળિાજરાજ કમઠ, મહાબલવાન કંપન-જીએ
એકલાએ વજ્રધારી ઇન્દ્રદેવ જેમ કાલકેય અસુ-
રોને કંપાવે તેમ બલ અને પૌરુષથી ભરેલા,
અસ્તુશલ તથા અમિત ઝોજસ્વી એવા યવનોને
કંપાવ્યા હતા-મદ્રરાજ જટાસુર, કુન્તિ, કિરાત-

રાજ પુલિન્દ, અગગજ, વગગજ, પુદ્ગ, પાંડ્ય,
ઉદ્ગાજ, અંધ્રક, અંગ, વગ, સુમિત્ર, ગુતુનાગન
શૈખ્ય, કિંગતરાજ સુમના, યવનાપિપતિ ચાલુર,
દેવરાત, ભોજ, ભીમરથ, કલિંગગાજ શ્રુતાયુઃ,
મગધપતિ જયસેન, સુકર્મા, ચેકિતાન, અગ્નિના-
શન પુર, કેતુમાન, વસુદાન, વૈદેહ, કૃતકેશ,
સુધર્મા, અનિરુદ્ધ, મહાબલી શ્રુતાયુ, અનપરાજ,
દુર્ધર્ષ, કમજિત, સુદર્શન, પુત્ર સાયે વિશુપાલ,
કરુપાધિપતિ, પૃથ્વિવશના કકોર અને દેવ જેના
રૂપવાળા કુમારો, આહુક, વિપ્રથુ, ગદ, સાગલ,
અક્રૂર, કૃતવર્મા, શિનિપુત્ર સત્યક, ભીષ્મક, આ-
કૃતિ, વીર્યવાન દુભત્સેન, મહાધનુર્સારી કેકયો,
સોમકપુત્ર યજ્ઞસેન, કેતુમાન અને અશ્વિનિવામાં
કુશલ તથા મહાબલવાન વસુમાન-એ અને
બીજા અનેક મુખ્ય અને માન્ય ક્ષત્રિયો તે સભામાં
કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિરની ઉપાસના કરતા હતા
વળી, મહાબલવાન અને રુઝમુગનાં ચર્મ ઓઢ-
નારા રાજપુત્રો અર્જુન પાસે ગહી ધનુર્વેદનું
શિક્ષણ લઈ રહ્યા હતા ૩૦-૩૪ હે ગર્જન! વૃષ્ણ
વશને આનંદ આપનારા કુમારો ત્યાંજ શિક્ષણ
પામ્યા હતા. હે પૃથ્વીનાથ! ઝકિમણીપુત્ર પ્રદુ-
ભ, સાંબ, યુધુધાન, સાલકિ, સુધર્મા, અનિરુદ્ધ
અને નગમિહ શૈખ્ય એ અને બીજા અનેક ગર્ભ-
ઓ તે સભામાં હતા ધનજયનો મિત્ર તુમ્યુર
પણ અહીંજ નિલ્ય બેસતો હતો વળી ચિત્ર
સેન પોતાના અમાલ માયે તેમજ ગન્ધર્વો અને
અધ્ધરાઓ માયે મૃતાવીજ ગણોને લઈને
મહાત્મા યુધિષ્ઠિરની સેવા કરતો હતો ગાયન
વાદનમાં કુગળ, તાવ અને સમમાં નિપુણ, પ્રભાણ
લયસ્થાનમાં સાગી રીતે અભ્યાસી, યુદ્ધિમાન
કિન્નરો ત્યાં તુંબુરની પ્રેરણા પ્રમાણે ગંધર્વો માયે
યથાનિયમ દ્વિય તાનોથી ગાન કરી, પાંડુપુત્રને
તથા ઋષિઓને આનંદ આપી તેમની મેદા કરી
રહ્યા હતા ૩૫-૪૦ આમ એ ગમમાં વિરાજતા તે
સુવ્રતી અને સત્યવચની સભાજનો યુધિષ્ઠિરની

ઉપાસના કરતા હતા. માનો, સ્વર્ગમાં દેવો
બ્રહ્માજીને સેવતા હતા. ૧

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત
સભાક્રિયાપર્વમાં 'સભાપ્રવેશ'
નામનો અધ્યાય ૪ થો સમાપ્ત

સભાક્રિયાપર્વ સમાપ્ત

લોકપાલ સમા- ચ્યાન પર્વ અધ્યાય ૫ મો

નારદે ઉપદેશેલો રાજધર્મ

॥ વેશપાયન ઉવાચ ॥

અથ તત્રોપનિષ્ટેષુ પાંડવેષુ મહાત્મસુ ।

મહત્સુ ચોપનિષ્ટેષુ ગંધર્વેષુ ચ ભારત ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન યોડ્યા:-હે ભારત! મહાત્મા
પાંડવો અને મહાન ગવર્વો એક વાગ સભામાં
બેસા હતા ૧ તેવામાં ઋષેદો અને ઉપનિષદોને
જાણનારા ૨ દેવતાઓના ગમ્મદોથી પૂજા પામેલા
અને ધૃતિહાર તથા પુગણના વિદ્વાન નારદ
ઋષિ ત્યાં આવ્યા એ ઋષિ પુગાકલ્પોને (અનેકોતુ
જમાં ઉપાખ્યાન હોય તે વેદમાં પુગાકલ્પ કહે
વાય છે) તથા ત્રિશેષોને (એક વ્યક્તિતું જમાં
ઉપાખ્યાન હોય તેને વેદમાં પઠિત્વ અથવા

x ઋગવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ.
ઉપનિષદો-આગ્રમગની ન્દરચરિત્રા-૧ કર્મના અથ
જૂન અથ વજેરા વિતારદૃષ્ટિની ભાવના, તે કર્મો માત્ર
જલોપાસના ૨ આત્માદિ મૂર્તિના ન્દર-દૃષ્ટિની
ભાવના, તે પ્રતીકોપામના ૩, પેતાનું અને પેનાઓનું
અભેદપણથી ચિત્તન, તે અદ્વયોપામના તથા ૪
મહાત્માનો અનુભવ ને જ્ઞાન અર્થે નાન્દમુનિ કર્મન
પ્રતિપાદન કરનારા ૫ અને તેમ મેદા ઉપનિષદોને
પાઠી તથા અર્થથી જાણના ૬

વિશેષ કહે છે.) જાણનારા હતા. ૧૨ તે ન્યાયનાં પાંચ અધિકરણમાં કુશળ અને ધર્મનાં તત્ત્વોને જાણનારા હતા. વેદોનાં છયે અંગ સંપૂર્ણ રીતે જાણનારાઓમાં તે અનુત્તમ હતા. (સમાન ધર્મથી) અઐક્ય (વિરુદ્ધ ધર્મથી) સયોગ, નાનાભાવ અને (સંકરથી) સમવાય જાણવામાં તે વિશારદ હતા. ૩ તે ઉત્તમ વક્તા, સંબંધ પ્રમાણે ભાષણ કરનારા, બુદ્ધિમાન, સ્મૃતિમાન, નીતિવેતા અને કવિ હતા. તે દાયભાગ આદિ વિભાગોના જ્ઞાતા હતા, પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી નિશ્ચયવાન

÷ પૃથ્વી, જલ, તેજ વગેરેના દ્રવ્યરૂપથી ઐક્ય છે, કેમકે એ બધાં દ્રવ્ય કહેવાય છે; પરંતુ તેમાં પૃથ્વીત્વ, જલત્વ વગેરે પોતપોતાના બીજામાં ન હોય તેવા ધર્મના સંબંધથી ભેદ પડે છે, તે સયોગનાનાત્વ કહેવાય છે. આ રીતે પૃથ્વીત્વ, જલત્વ આદિ રૂપથી ભેદ છે તે પછી તે પાંચે ભૂતો શરીરમાં એકાં રહે છે તેથી તે સમવાય કહેવાય છે. આ ઐક્ય, સયોગનાનાત્વ અને સમવાય સર્વ શાસ્ત્રોમાં સમાન છે. તેમાં સાધર્મ્યથી-સમાન ધર્મથી ઐક્યને, વૈધર્મ્યથી વિરુદ્ધ ધર્મથી-સંયોગનાનાત્વને અને સંકરથી સેળભેળ થવાથી સમવાયને જાણવામાં નારદમુનિ કુશલ હતા.

× પ્રમાણો એ પ્રકારના છે. એક લોકિક અને બીજાં અલૌકિક-દિવ્ય. તેમાં ઘટ, વહ્નિ વગેરે સંબંધવાળા લોકિક પ્રમાણો કહેવાય છે અને નિર્વિશેષ આત્માના વસ્તુતત્ત્વ સંબંધી અલૌકિક ગણાય છે.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આપણને ચંદ્ર એક પ્રાદેશ (અંશુક અને તર્જનીનું) મધ્ય) જેટલો જણાય છે, પરંતુ અનુમાનથી તે મોટો છે એમ સમજાય છે, તેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ શિથિલ થઇ જાય છે. વળી યજ્ઞમાં યજ્ઞમાન પ્રસ્તરઃ। દર્ભની પૂર્ણ યજ્ઞમાન છે; એમાં વેદ-આગમ પ્રમાણ છે, પરંતુ અનુમાન કરતાં જડ દર્ભ યજ્ઞમાન થઇ શકે નહિ એટલે અહીં આગમ પ્રમાણ અનુમાનવડે શિથિલ થાય છે. તેવી રીતે અનુમાન પ્રમાણ પણ અસિદ્ધ છે; જેમકે મનુષ્યના માથાની ઓપરી પવિત્ર છે, એમાં હેતુ, તે પ્રાણીનું અંગ છે માટે; દૃષ્ટાંત-જેમ પ્રાણીનું અંગ શંખ પવિત્ર છે તેમ, પરંતુ આ અનુમાન આગમ પ્રમાણથી અસિદ્ધ થાય છે. કહ્યું છે કે, નારં સ્પૃષ્ટ્વાઽસ્થિ સસ્નહં સવાસા ળ્માવિશેત્। 'મનુષ્યના હાથા હાડકાને અડકવાથી ઓસડિત જલમાં પેરીને સ્નાન કરવું.' આ રીતે

હતા, પ્રતિજ્ઞા આદિ પાંચ અંગોવાળા વાક્યના ગુણદોષ જાણનારા હતા, વિવાદ કરતા બૃહસ્પતિને એક પછી એક ઉત્તર આપી શકનારા હતા, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ વિશે યથાર્થ નિર્ણય પામેલા હતા, તેમજ આ બૃમંડલના સર્વ લોકને જાણથી, નીચેથી અને આબુબાબુથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞેનારા મહામતિ હતા. ૪-૬ તે સાંખ્ય (વેદાંતવિચાર) અને યોગવિભાગના જ્ઞાતા હતા અને મુરે તથા અમુરેને લડાવી મારનારા હતા. ૪-૭ તે સંધિ અને વિગ્રહના તત્ત્વને જાણનારા હતા, કાર્યાકાર્યના વિભાગને અનુમાનથી જાણનારા હતા, સંસંધિ, વિગ્રહ આદિ પડંગની વિધિના વિદ્વાન હતા, સર્વ શાસ્ત્રોમાં વિશારદ હતા, યુદ્ધ તથા ગાંધર્વવિદ્યાના પ્રેમી હતા અને સર્વત્ર મનોવેગી હતા. હે રાજા! આ અને બીજા અને-કાનેક ગુણસમૂહોથી સંપન્ન તે નારદ મુનિ સર્વ લોકમાં વિચરતા વિચરતા એ સભામાં

સર્વે પ્રમાણો દોષવાળાં છે ત્યારે તે પ્રમાણોથી નિશ્ચય શી રીતે થઇ શકે? આવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે, નારદ પાંચ અવયવવાળા વાક્યના ગુણદોષ જાણનારા હતા. તેમાં બીજાને બોધ કરવા ઇચ્છતા પુરુષને અનુમાનના વાક્યમાં પ્રતિજ્ઞા વગેરે પાંચ અવયવોનો આશ્રય કરવો પડે છે. તે પાંચ અવયવે આ પ્રમાણે છે. પર્વત વહ્નિવાળો છે, આમ કહેવું તે પ્રતિજ્ઞા કહેવાય છે. 'ધુમાડો છે માટે' એ હેતુ છે. 'જેમ રસોડામાં ધુમાડો હોય છે ત્યારે તેમાં અગ્નિ હોય છે' આતું દૃષ્ટાંત આપવું તે હિદાહરણ. 'તેમ આ પર્વત ધૂમવાળો છે' એ ઉપનય છે, 'માટે વહ્નિવાળો છે' એ નિગમન કહેવાય છે. આવાં અનુમાનો કરતી વખતે અનુકૂલ તર્કો કરવા તે ગુણરૂપ થાય છે અને વિપરીત તર્કો દોષરૂપ થાય છે.

÷ સંધિ-સમાધાન. વિગ્રહ-લડાઇ. યાન-ચઢાઇ આસન-ઘેરા ઘાઘીને પડી રહી શુભનાં અત્યાદિક ગદાકથી આવતા અટકાવવાં તે. દ્વિધીભવ-જલવાન શત્રુ સાથે લડાઇ જગી હોય ત્યારે તેનાથી જલવાન તેના શત્રુની સાથે સંધિ કરવી અને બનેલી આગળ હું ઘસ છું એમ કહી વાણીથી આત્માપણું દરવું, પરંતુ કંઈ નહિ તે. સમાશ્રય-શત્રુથી પીડાતા સમર્થ કિંદાનો અથવા રાજાનો આશ્રય કરવો તે.

આવ્યા.^{૯૧} દે રાજેન્દ્ર! તે વખતે એ મહાતેજ-
સ્વી અને આમાપ પ્રભાવાળા દેવર્ષિ સાથે પારિ-
જાત, ધીમાન પર્વત ઋષિ અને સૌમ્ય સુમુખ
ઋષિ પણ આવ્યા.^{૯૨, ૯૩} આમ મનોવેગી તે
વિપ્રર્ષિ સભાસ્થાનમાં બેઠેલા પાંડવોને હર્ષભર
જેવાને આવ્યા અને તેમણે જ્યની આશિષ આપી
ધર્મરાજને સન્માન આપ્યું.^{૯૪} નારદ ઋષિને આ-
વેલા જોગને સર્વ ધર્મેના વિદ્વાન તે પાંડવોત્તમ
ધર્મરાજ પોતાના નાના ભાઈઓ સાથે એકદમ
જામા થઈ ગયા.^{૯૫} પછી વિનયથી મસ્તકનમાવી
ને તેમણે તેમને પ્રીતિપૂર્વક વંદન કર્યું અને
યથાવિધિ તેમને યોગ્ય આસન આપ્યું.^{૯૬}
પછી તે ધર્મજ્ઞે તેમનો ગાય, મધુપકં અને
અર્ધ આપ્યાં તેમજ રત્નોથી તથા સર્વ છદ
કામનાઓથી તેમને સત્કાર કર્યો.^{૯૭} મહર્ષિ
યુધિષ્ઠિર તરફથી આ યથાયોગ્ય સન્માન પામી
તેઓ સંતુષ્ટ થયા. પછી સર્વ પાંડવોથી પૂજા
પામેલા એ વેદના પારગામી તે ઋષિએ યુધિષ્ઠિરને
ધર્મ, અર્થ અને કામવાળા નીચેના પ્રશ્નો પૂછ્યા
નારદ ધોડ્યાઃ-કેમ તમારું ધન યોગ્ય
રીતે ખરચાય છે ને? તમારું મન ધર્મમાં રત
રહે છે ને? તમને સુખો અનુભવવા મળે છે
કે? મન હાનિ તો નથી કરતું ને? ^{૧૦} દે નરદેવ!
તમારા પૂર્વજ પિતામહોએ ઉત્તમ, મધ્યમ
અને અધમ એ ત્રણ જાતની પ્રજાઓ વિશે જે
ધર્મ અને અર્થ પૂર્વકની ઉત્તમ વૃત્તિ આચરી
હતી, તેનું તમે અનુસરણ કરો છો ને? ^{૧૧}
અર્થથી ધર્મને અને ધર્મથી અર્થને અથવા
સુખાભાસ્તી કામથી ધર્મ અને અર્થ એ બંનેને
તમે બાધા નથી કરતા ને? ^{૧૨} દે વિનયવતોમાં
શ્રેષ્ઠ! હે વગ્દાયી! ધર્મ અને કામનો કાલ જાણ-
નારા તમે બરાબર કાલવ્યવસ્થાથી- સેવો છો

- દેવે કાવચવ્યવસ્થા કરી છે કે, 'પૂર્વાહ્ન્યે ચાચ-
વેદમ્ મધ્યાહ્ન્યે ધર્મમુપાર્જયેન્' સાવાહ્ન્યે ચાચવે-
રકામમિત્યેવા વૈદિકી ધર્મિઃ॥' સવારે ધર્મકૃત્ય કરવું,

ને? ^{૧૩} દે નિષ્પાપ! તમે વસ્તુત્વ આદિ છ રાજ-
શુભોથી સામ, દાન આદિ સાત ઉપાયોની, ત્રણ
પ્રકારનાં બધાબધની તેમજ દેગ આદિ ચૌદ વસ્તુ-
ઓની પરીક્ષા કરો છો ખરા ને? ^{૧૪} દે જયશ્રીષ્ઠ!
તમે પોતાની અને ગતુઓની શક્તિ જોધને કાર્ય
કરો છો કે? નેમ, હે ભારતશ્રેષ્ઠ! તમે બરાબર
સંધિ રાખીને ખેતી આદિ આડન કર્મો સેવો છો
કે? ^{૧૫} દે જરતોત્તમ! તમારી સાત (કિંદ્રાઓના
અધ્યક્ષ, સેનાધ્યક્ષ, સેનાપતિ, ધર્માધ્યક્ષ, પુરોહિત,
વૈદ્ય અને જોશી) પ્રકૃતિઓ લેાપ તો નથી પામી ને?
અથવા ધનાદય ધધને તે વ્યસની તો નથી થઈ
ને? તે બધી રીતે તમારા કાર્યમાં પ્રીતિરત રહે
છે ને? ^{૧૬} તમને જમને વિશે શંકા નથી છતાં
જેઓ બનાવદી ફતો છે, તેમના તરફથી તેમજ

મધ્યાહ્ન્યે અર્થની ઉપાર્જના કરવી અને આંજી કામ-
સેવન કરવું એ પ્રમાણે વૈદિકી ઇતિ છે.

x ૧. વસ્તુત્વ કૃત, મંત્રી વગેરેને યથાયોગ્ય કાર્ય
કરવાની કુચલતા, ૨. પ્રાગજ્ય-ચતુરમન વગેરેમાં
ઉત્કર્ષ દેખાડેવા તે, ૩. મેધાવીપાત્ર-નક કવચામ કુચ-
લતા, ૪. મગજશક્તિ, ૫. કવિત્વ-ભૂત, ભવિષ્યનો
વિચાર કરવો તે અને નયવેતાપત્ર-નીતિશાસ્ત્રને
જાણવાપણ આ છ ગજશુભો છે. મામ, દાન, બેદ,
દંડ, મત્ર, ઔષધ અને ઉદનવ આ માન ઉપાયો છે.
પોતાની અને યત્રપક્ષની નમાનના, યત્રની દીનતા
અથવા પોતાની દીનતા, આ ત્રણ પ્રકારનું બનાવવ
છે. ગજાએ શુદ્ધિ વગેરેથી મામ આગ્નિની પરીક્ષા
કરવી કે, આ યત્રની સાથે સામ કરવું કે નહિ?
કવચ માણું હોય તો તે મિદ થશે કે નહિ? મિદ
થાય તો તે ઉગેરે કામ આપનાર થશે કે નહિ? આ
કૃતપ્રણાવ આદિથી બનાવન વગેરેની પરીક્ષા કરવી.
વળા દેગ વગેરે ચૌદની પજ પરીક્ષા કરવી. તે ચૌદ નીતિ
ગાત્રમાં આ પ્રમાણે કરવા છે. દેશ, કિંદ્રો ગ્ધ, દાપી,
ગેડા, ચોદા, અધિગરીઓ, અંત પુર, અન, ધન, અમ
આગ્નિની ગજનગી, ગાત્ર, આવકનવરકના દિમામી
વેપકા, ધન, મરિમની પે? અપકાર કરના યત્રજો.

+ ખેતી, વ્યાપાર, કિંદ્રા, ગ્ધના દાપીઓને ખર્ચ
પદાર્થના મારે જુગું જુગું ગાગેામા મજાડીલના ધનથી
પોતાજ રસ્વા બાંધવ, જ્વનની અને મોનાની ખાતો
બોદાવવી, કંઈ ભેગો અને પડના ભૂમિમા ગામે વમા-
વર્વા આ આઃ મધન કર્મો કરેલાં છે.

તમારા મંત્રીઓ તરફથી તમારી મંત્રણાઓ બહાર તો નથી પડી જતી ને? ^{૨૫} તમે મિત્રો, ઉદાસીનો અને શત્રુઓ શું કરવા ઇચ્છે છે તે બાજુ છે ને? તમે યોગ્ય વખતે સંધિ અને વિચર કરો છો કે? ^{૨૬} ઉદાસીન અને મધ્યમ રાજ્યો સંબંધમાં તમે યથાયોગ્ય વૃત્તિ રાખો છો ને? હે વીર! તમે તમારા જવા, વૃદ્ધ, શુદ્ધ, કાર્યાધાર્યમાં શક્તિવાળા, કુલીન અને તમારામાં પ્રીતિવાળા એવાઓને મંત્રીઓ કર્યા છે કે? હે ભારત! મંત્રી જ રાજના વિજયની આવી છે. હે તાત! મંત્રણાઓને સારી રીતે ગુપ્ત રાખનારા અને શાસ્ત્રમાં વિશારદ એવા અમા-ત્યોથી સુરક્ષિત રહેલા તમારા રાજ્યને શત્રુઓ રંજકતા તો નથી ને? ^{૨૭-૨૮} તમે નિદ્રાને અધીન ન રહેતાં પાછલી રાત્રે જાગતા થાઓ છો કે? હે અર્થવેતા! પાછલી રાત્રે તમે યોગ્યયોગ્યનું ચિંતન કરો છો કે? ^{૨૯} તમે એકલા તો મંત્રણા નથી કરતા ને? તેમ તમે ઘણા મનુષ્યો સાથે મસલત નથી કરતા ને? તમે નિર્ધારિત વાત રાષ્ટ્રમાં પસરી તો નથી જતી ને? ^{૩૦} થોડી મહેનતે કૃષ્ણનારાં પણ મોટી પ્રાપ્તિ કરાવનારાં કાયોનો તમે ઝટ આરંભ કરો છો કે? તેવાં (ખેતી આદિ વૈશ્યોનાં) કામેમાં તમે વિશ્વો તો નથી નાખતા ને? ^{૩૧} એ સઘળાં કર્મ કરનારાઓ તમારી આંખથી અજગા નથી ને? તેઓ શંકાથી પર છે ને? અથવા તે સૌને વારંવાર કાઢી મૂકીને પાછા તો સંઘર્ષા નથી ને? કેમકે ઉદય થવામાં સ્નેહ જ કારણરૂપ મનાય છે. ^{૩૨}

હે રાજન! આ કામે તમે પોતીકા, નિર્લોભી અને કુલપરંપરામાં આવેલા માણસો પાસે કરાવો છો ને? હે વીર! તમારાં કરેલાં અને તમે કરી રહેલાં કામેને તેઓ બાજુ છે ને? વળી જ તમે હજી નથી કર્યાં તેવાં કામે તેઓ બાજુતા નથી ને? ^{૩૩} ધર્મમાં અને સર્વ શાસ્ત્રોમાં પંડિત એવા વિદ્યાગુરુઓ કુમારોને બધી રીતે

શિક્ષણ આપી ઉત્તમ યોદ્ધાઓ કરે છે ને? ^{૩૪} હજાર મુરખાઓના બદલામાં તમે એક પંડિતને રાખો છો ને? કેમકે કાર્યની સંકડામણમાં પંડિત જ પરમ કલ્યાણ સાધે છે ^{૩૫} સર્વ ક્ષિત્રાઓ ધન, ધાન્ય, આયુષ્યો, જલ, યન્ત્રો, શિલ્પીઓ અને ધનુર્ધારીઓથી ભરપૂર રાખ્યા છે ને? ^{૩૬} ધીમાન, શૂરવીર, જિતેન્દ્રિય અને વિચક્ષણ એવા મંત્રી એકલો હોય, તો પણ તે રાજને કે રાજપુત્રને મહાન ઐશ્વર્ય મેળવી આપે છે. ^{૩૭} શત્રુઓનાં અદાર અને તમારાં પોતાનાં પંદર તીર્થો (અધિકારીઓ) સંબંધમાં તમે ત્રણ ત્રણ છૂપા દૂતો દ્વારા માહિતી રાખો છો ને? (મંત્રી, પુરોહિત, યુવરાજ, સેનાપતિ, દ્વારપાલ, અંતર્વેશિક, કારાગારનો અધિકારી, ખજાનચી, કાર્યાધાર્યો નિર્ણાયક, પ્રદેશ, નગરપાલ, કાર્યનિર્માતા, ધર્માધ્યક્ષ, સભાધ્યક્ષ, દંડપાલ, ડુર્ગપાલ, સીમારક્ષક અને વનાધ્યક્ષ-એ અદાર તીર્થો છે. એમાંથી મંત્રી, પુરોહિત અને યુવરાજ બાદ બચ, એટલે પંદર તીર્થો રહે.) ^{૩૮} હે શત્રુનાશન! શત્રુઓ બાજુ નહિ એવી રીતે, સર્વદા સાવધાન રહીને તથા નિત્ય ઉદ્યમશીલ રહીને તમે સર્વ રિપુઓની તપાસ રાખતા રહો છો ને? ^{૩૯} તમે વિનયસંપન્ન, કુલીનવંશી, બહુશ્રુત, ઇર્ષ્યારહિત અને મહાતુ-ભાવ પુરોહિતનો સત્કાર કર્યો છે કે? ^{૪૦} તમે વિધિ બાજુનારા, બુદ્ધિમાન અને સરલચિત એવાને અસિદ્ધોત્તરના કાર્યમાં યોજ્યો છે ને? યથાકાલે કરેલા અને કરવામાં આવતા હોમની તે તમને સદૈવ ખબર આપે છે કે? ^{૪૧} વળી તમારો જ્યોતિષનો નિર્ણય આપનારો સર્વ અગોમાં નિષ્ણાત છે કે? દૈવ બાજુનારો તે ઉત્પાનો બાજુના-જણાવવામાં કુશલ છે ને? ^{૪૨} વળી તમે ઉત્તમ સેવકોને ઉત્તમ, મધ્યમોને મધ્યમ અને કનિષ્ઠોને કનિષ્ઠ કામેમાં મૂક્યા છે ને? બાપ-દાદાના વખતથી ચાલી આવેલા, પવિત્ર અને

નિષ્કપટ શ્રેષ્ઠ મંત્રીઓને તમે શ્રેષ્ઠ કાર્યોમાં
યોજી છો કે ? ૪૪, ૪૫ ઉચ્છેદશી પ્રજાને અતિ
ઉદ્વેગ કરતા નથી ને ? હે ભરતસિંહ ! તમારા
મંત્રીઓ રાજ્યનું યથાર્થ શાસન કરે છે ને ? ૪૬
યાજ્ઞકો જમ પતિતની અવજ્ઞા કરે છે અને
સ્ત્રીઓ જમ ઉચ્છેદસ્વાભાવના લંપટ પતિની
અવગણના કરે છે, તેમ જ મંત્રીઓ તમારો
અનાદર તો કરતા નથી ને ? ૪૭ તમારો સેના-
પતિ સાહસિક, શરો, મતિમાન, ધીરજવાળો,
પવિત્ર, કૃણવાન, પ્રીતિવાન અને નિપુણ છે
ને ? ૪૮ તમારી સેનાના સર્વ યુદ્ધોમાં કુશલ,
પ્રગલ્ભ, ઉત્તમ અને પરાક્રમી એવા મુખ્ય યોદ્ધા-
ઓને તમે યોગ્ય સત્કારથી સન્માનો છો ને ? ૪૯
સેનાને દેવાનાં ભોજનખર્ચ અને પગાર તમે
યોગ્ય સમયે ઉચિત રીતે આપો છો ને ? આમાં
ઢીલ તો નથી કરતા ને ? ૫૦ તેમને જ વખત
વિતાવીને જ એ જ ખર્ચ અને વેતન આપવા-
માં આવે તો પોતાની દરિદ્રતા થવાના કારણે
તેઓ સ્વામીનું કાર્ય બગાડે છે. આ મહાન
અનર્થ કહેવાયો છે. ૫૧ તમારા કુલના કુમારો
અને મુખ્ય પુરુષો તમારામાં ભક્તિભાવવાળા
છે ને ? તેઓ તમારે માટે યુદ્ધમાં પ્રાણ આપવાની
નાખવાને સદા સંજ્ઞા છે ને ? ૫૨ અધિકારમાં
છટ્ટી ગયેલો કોઈ સ્વેચ્છાચારી માણસ યુદ્ધવિષ-
યક અનેક નાનામોટા કાર્યોમાં એકલો ક્ષેત્રે
તેમ અમલ ચલાવતો નથી ને ? ૫૩ કોઈ મનુષ્ય
પુરુષાર્થ કરીને પોતાનું કામ શોભાવે, તો તેને અ-
ધિક માન અને વિશેષ ખર્ચ તથા વધુ પગાર મળે
છે ને ? ૫૪ વિદ્યાવાન, વિનયવાન અને જ્ઞાનકુશલ
નરોને તમે યુગ્મ પ્રમાણે યોગ્ય દાનસત્કાર
કરો છો કે ? ૫૫ હે ભરતોત્તમ ! તમારે માટે
પ્રાણદાન કરનારા અને આપત્તિમાં આવી પડેલા
માણસોની સ્ત્રીઓનું તમે ભરણપોષણ કરો
છો કે ? ૫૬ હે પૃથાપુત્ર ! ભયથી આવેલા, શક્તિ-
હીન થયેલા, શરણે આવેલા અને યુદ્ધમાં હારેલા

શત્રુને તમે પુત્રની જમ પાળો છો ને ? ૫૭ હે
પૃથ્વીપતિ ! તમે સકલ પૃથ્વીને મન માતા તથા
પિતાની જમ સમાન અને શંકાથી પર છો ને ? ૫૮
હે ભરતવર ! શત્રુને સ્ત્રી, બુગાર આદિ દશ
વ્યસનોમાં પડેલો જોઈને, તમારાં મંત્ર, ભંડાર
અને સેવક એ ત્રણનું બલ તપાસીને તમે વેગ-
પૂર્વક તેના ઉપર હલેલો કરો છો ને ? ૫૯ હે
શત્રુદમન મહારાજ ! પાશ્વિત્રાહ આદિ બાર
મંડલને જોઈ-વિચારીને, કરવાયોગ્ય કામનો
નિશ્ચય કરીને, પરાજયના હેતુરૂપ વ્યસનોનો
ખાસ વિચાર કરીને, દેવાદિ બાણીને તેમ જ
સેનાને આગળથી પગાર આપીને તમે યથાકાલે
યુદ્ધયાત્રા કરો છો ને ? ૬૦, ૬૧ હે પરંતપ !
શત્રુરાજ્યના મોટા મોટા યોદ્ધાઓને તમે યુગ્મ
રીતે યોગ્યતા પ્રમાણે રત્નો વહેંચો છો ને ? ૬૨

હે પાર્થ ! પ્રથમ પોતાને જીતીને, જિતે-
ન્દ્રિય રહીને, તમે ગાંડેલ અને અજિતેન્દ્રિય
એવા શત્રુઓને જીતવા ઇચ્છો છો ને ? ૬૩ શત્રુ-
ઓ ઉપર ચડાઈ કરો છો, તે પહેલાં તમે સામ,
દાન, ભેદ અને દંડ એ ઉપાયોને વિધિપૂર્વક
યોજી છો ને ? ૬૪ હે પૃથ્વીનાથ ! તમે તમારા
મુલરૂપ રાજ્યને દઢ કર્યાં પછી જ શત્રુઓ ઉપર
ભ્રમો છો ને ? તેમને જીતવા માટે પરાક્રમ
ખતાવો છો ને ? તેમને જીતીને તેમનું રક્ષણ
કરો છો ને ? ૬૫ રથ, હાથી આદિ આઠ અંગ-
વાળી અને મંત્રી, મિત્ર આદિ ચાર જાતના
બલવાળી તેમજ પ્રમુખ યોદ્ધાઓથી સારી રીતે
કળવેલી તમારી સેના શત્રુઓને વીધે એવી છે
ને ? ૬૬ હે પરંતપ ! હે મહારાજ ! શત્રુરાજ્યમાં
તમે અનાજની કાપણી વેળાએ અને દુકાળના
સમયે રિપુઓને રણમાં રોળો છો ને ? ૬૭ તમે

વ્યસન-કષ્ટ એ પ્રકારનાં, દેવી અને માનવી-
તમાં દેવી-અગ્નિ, જલ, વ્યાધિ દુષ્કાલ અને મરણી
એ પાંચ પ્રકારનાં છે અને અયોગ્ય મનુષ્યો, મોરો,
શત્રુઓ, રાજના માનીતાઓ અને રાજશોભ આ પાંચ
પ્રકારનાં માનવી કષ્ટો છે.

તમારાં અને પારકાં રાજ્યોમાં અનેક અધિકારીઓ મૂક્યા છે ને ? તેઓ પોતાનાં કામકાજ બરાબર કરે છે ને ? તેઓ પરસ્પરતાએ રક્ષણ આપે છે ? હે મહારાજ ! તમારા વિશ્વાસુ માણસો તમારે માટે ભોજનની ઉત્તમ સામગ્રીઓ, પહેરવાનાં વસ્ત્રો તથા સુગંધી દ્રવ્યો રાખી મૂકે છે ને ?^{૧૮૫} વળી તમારું કલ્યાણ ઇચ્છનારા સેવક તમારાં ભંડાર, કાઠાર, વાહન, દરવાજા, આયુધો અને આવક ઉપર બરાબર ચોક્કી રાખે છે ને ?^{૧૮૬} હે પૃથ્વીપતિ ! રસોઈયા આદિ ભીતરના સેવકોથી તથા સેનાપતિ આદિ બહારના માણસોથી તમે પ્રથમ તમારી પોતાની જાતનું રક્ષણ કરો છો ને ? તમારાં સગાંવડાકાંથી તેમની રક્ષા કરો છો કે ? તેમ તે બંનેને એકમેકથી રક્ષો છો અથવા ને ?^{૧૮૭} મધ, જુગાર, કીડા અને સ્ત્રીપ્રસંગ આદિનાં તમારાં ખર્ચો નોકરલોકો દિવસના પ્રથમ ભાગમાં તો રજૂ નથી કરતા ને ?^{૧૮૮} કાલ પ્રમાણેના આવકના અર્ધા, ત્રીજા, કે ચોથા ભાગથી તમારા ખર્ચને પહોંચી વળાય છે ને ?^{૧૮૯} સગાંસંબંધીઓ, ગુરુઓ, વૃદ્ધો, વણિકો, શિષ્ટપીઓ, આશ્રિતો અને ભૂંડી દશામાં આવી પડેલાઓને તમે ધનધાન્યથી કૃપાપૂર્વક અનુકરણ કરો છો ને ?^{૧૯૦} આવકબચકના ઉપર રાખેલા નામું ગણવા-સખવાવાળાઓ દિવસને પહેલે પહેલે તેમને આવકઅવકનો નિત્ય હિસાબ આપે છે કે ?^{૧૯૧} કાર્યમાં પૂરા પ્રૌઢ, તમારા હિતેષી અને પ્રિય એવા કર્મચારીઓને વિના દોષે કામમાંથી દૂર તો કરવામાં આવતા નથી ને ?^{૧૯૨} હે ભારત ! ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ પુરુષોને બરાબર પારખીને તમે તેમને યોગ્ય કામોમાં મૂકો છો ને ?^{૧૯૩} હે પૃથ્વીનાથ ! લોભિયા, ચોરા, વેરીઓ અથવા વ્યવહારમાં કાચા માણસોને તમે તમારા કામમાં લેતા નથી ને ?^{૧૯૪} જોગી ટોળિયાઓથી, કુમારોથી તથા રાણી-

ઓના પ્રાબલ્યથી તમારા રાષ્ટ્રને પીડા થતી નથી ને ? તમારા ખેડૂતો તો સંતુષ્ટ છે ને ?^{૧૯૫} તમારા રાષ્ટ્રમાં અનેક મોટાં જલભર્યાં તથા વિભાગવાર ખોદાવ્યાં છે ? તમારે ત્યાં ખેતી માત્ર વરસાદ ઉપર આધાર રાખનારી નથી ને ?^{૧૯૬} તમારા ખેડૂતોને અનાજ અને બીજની તંગાશ તો રહેતી નથી ને ? તેમને સંકડે એક ટકા વ્યાજ લઈ નાણું ધીરવાની તમે કૃપા કરો છો ને ?^{૧૯૭} હે તાત ! તમારા સત્પુરુષો ખેતી, પશુપાલન, વણિજ્ય અને વ્યાજવટાવ એ ચાર પ્રકારની વાર્તા સારી રીતે કરે છે ને ? હે તાત ! એ ધંધાઓનો આશ્રય કરવાથી આ લોક સુખ પામે છે ? હે રાજા ! તમારાં ગામડાંની વસ્તીમાં તમે (ગ્રામપાલન, કુર્ગપાલન, વણિકપાલન, કૃષિપાલન અને કુટુંબશાસન) એ પાંચ કાર્યો ઉપર શરૂવીર અને બુદ્ધિચતુર પાંચ મનુષ્યો મૂક્યા છે ને ? તેઓ એક સાથે રહીને કલ્યાણકાર્ય કરે છે ને ?^{૧૯૮} નગરની રક્ષા માટે તમે ગામોને નગર ભવાં અને સીમાપ્રદેશોને ગામ ભવાં કર્યાં છે ને ?-એ બંધાને તમે અધીન બનાવ્યાં છે ને ?^{૧૯૯} તમારા દેશમાં ચોરા તમારાં સમ અને વિષમ નગરોને મારફક કરતા લૂંટે, તો તમારી સેના તેમની પૂંઠ પકડે છે કે ?^{૨૦૦} સ્ત્રીઓને તમે સાંત્વન આપો છો ને ? તેમની સારી પેઢે રક્ષા કરો છો કે ? તેમના ઉપર વિશ્વાસ તો મૂકતા નથી ને ? તેમ, તેમને છૂપી વાત કહેતા નથી ને ?^{૨૦૧} હે રાજા ! આવતી વિપતિ સાંભળીને તથા તે માટે વિચાર કરીને તમે સુખભોગમાં લપેટાઈ અંતઃપુરમાં સૂઈ જતા નથી ને ?^{૨૦૨} હે પૃથ્વીનાથ ! રાતના બીજા અને ત્રીજા પહેારમાં સૂઈ રહી, ચોથે પહેારે જાગી, ધર્મ અને અર્થનું ચિંતન કરો છો ને ?^{૨૦૩} હે પાંડવ ! યોગ્ય વખતે જાગીને અને અલંકાર ધારણ કરીને તમે દેશકાલ જાણના મંત્રીઓ સાથે પ્રજાજનો માટે નિરંતર વિચારણા કરો છો ને ?^{૨૦૪} હે શુદ્ધમન ! લાલ વસ્ત્રો પહેરેલા,

હાથમાં તલવાર ધારણ કરેલા અને સારી રીતે અલંકાર સજ્જા માણસો જોતરફ તમારી રક્ષામાં રહે છે ને ?^{૧૦૦}

હે ધરણીનાથ ! શિક્ષાપાત્રો, પૂજ્યો, પ્રિયો અને અપ્રિયો સંબંધમાં તમે તપાસ કરીને યમ-રાજની જમ ન્યાયી રીતે વર્તો છો ને ?^{૧૦૧} હે પાર્થ ! તમે નિયમ અને ઔષધથી શારીરિક પીડાઓને અને વૃદ્ધોની સેવાથી માનસિક પીડાઓને સદૈવ દૂર કરતા રહો છો ને ?^{૧૦૨} અષ્ટાંગ ચિકિત્સા (નિદાન, પૂર્વચિહ્ન, રૂપ, ઉપપથ, સંપ્રાપ્તિ, ઔષધ, શોધી અને પરિચારક)માં કુશળ, મિતરૂપ અને પ્રેમભર્યા વૈદ્યો નિત્ય તમારા શરીરની રક્ષામાં રહે છે ને ?^{૧૦૩} હે પૃથ્વી-પતિ ! લોભ, મોહ અને માનમાં પડીને તમે આવેલા વાદીપ્રતિવાદીઓને ક્યારેક ન જોતા હો એમ તો નથી ને ?^{૧૦૪} વળી લોભ, મોહ, વિશ્વાસ અથવા સ્નેહને વશ થઈને તમે આશ્રિત માણસોની આશ્ચરિકા તો અટકાવતા નથી ને ? તમારા પુરવાસી તથા દેશવાસી મનુષ્યો શત્રુઓને વેચાણુ થઈને કદી પણ તમારી સાથે વિરોધ તો કરતા નથી ને ?^{૧૦૫} બલપૂર્વક તમે કચરેલો દુર્બલ શત્રુ પાછો મંત્રણાથી અથવા મંત્રણા અને બલથી કદી બલવાન તો નથી થઈ પડતો ને ?^{૧૦૬} સર્વ સુખ્ય રાજ્યો તમારામાં ભક્તિ-વાળા છે ને ? તમારા ગોલાવ્યા તેઓ તમારે માટે પ્રાણ ઓવારી નાખે એમ છે ને ?^{૧૦૭} તમે બ્રાહ્મણો અને સાધુઓને સર્વ વિદ્યાઓ તથા તેમના ગુણો જોઈને તેમને પરમકલ્યાણકારી શુભ પૂજા અર્પો છો ને ? તમે તેમને સ્વર્ગ અને મોક્ષ આપનારી દક્ષિણાઓ નિત્ય આપો છો ને ?^{૧૦૮} પૂર્વપુરુષોએ આચરેલા ત્રણ વેદરૂપી મૂલવાળા ધર્મવિપયમાં તમે પણ તેમની જમ કર્મો કરવાને પ્રયત્નશીલ છો ને ?^{૧૦૯} તમારા અર્ધ્યક્ષપણા હેડળ તમારે ઘેર ગુણવાન બ્રાહ્મણો સ્વાદિષ્ટ અને ગુણકારી ભોજન જામે છે ને ?

તેમને દક્ષિણા મળે છે ને ?^{૧૦૯} તમે પોતે એક-ચિત્ત થઈ વાજપેય અને પુંડરિક આદિ યજ્ઞો સંપૂર્ણતાએ કરવાને યત્ન કરો છો ને ?^{૧૧૦} તમે જ્ઞાતિજનોને, ગુરુઓને, વૃદ્ધોને, દેવતાઓને, તપસ્વીઓને, કલ્યાણદાયી ચૈત્યવૃક્ષોને અને બ્રાહ્મણોને નમન કરો છો ને ?^{૧૧૧} હે નિષ્પાપ ! તમે કાઈને શોક કે શેષ તો ઉપભવતા નથી ને ? પુરોહિત આદિ મંગલકારી માણસો તમારી પાસે રહે છે ને ?^{૧૧૨} હે અપાપ ! આવરણ આપનારી, યશ વધારનારી તેમજ ધર્મ, અર્થ અને કામ દર્શાવનારી આ જે યુદ્ધિ અને વૃત્તિ કહી, તેવી જ તમારી યુદ્ધિ અને વૃત્તિ છે ને ?^{૧૧૩} આ યુદ્ધિથી વર્તનાર રાજનો દેશ કાઈ પણ કાળે દુઃખમાં પડતો નથી. તે રાજ પૃથ્વી ઉપર જય મેળવીને પરમ સુખ ભોગવે છે. ^{૧૧૪} કાઈ આર્થ, શુદ્ધિચિત્ત અને પવિત્ર માણસ ચોરીના મિથ્યા આળમાં સપ-ડાયો હોય, તો તે અણબાણ માણસ શાસ્ત્રો રમાડનારા માણસોને હાથે, લોભે કરીને માર્યો તો જતો નથી ને ?^{૧૧૫} વળી, હે નરસિંહ ! કાઈ દુષ્ટ, ખૂરાં કામો કરનારો અને ચોર ખાસ માણસોને હાથે પકડાયો હોય, તો દ્રવ્યના લોભથી તેને છોડી મૂકવામાં આવતો નથી ને ?^{૧૧૬} હે ભારત ! ધનવાન અને ગરીબને મળેલી દ્રવ્યસંપત્તિ વિશે તમારા પ્રધાનો ખોરી નજર તો રાખતા નથી ને ? તેઓ તેમનાં એ ધન હરી લેતા નથી ને ?^{૧૧૭} નાસ્તિકતા, અસત્ય, ક્રોધ, પ્રમાદ, દીર્ઘસૂચીપણું, જ્ઞાનીઓને ન મળવું, આળસ, પચેન્દ્રિયોની ચંચલ વૃત્તિઓમાં અત્યાસક્તિ, એકમાત્ર ધનો-પાર્જનની સતત ચિંતા, અર્થ ન ભળનારાઓ સાથે ચિન્તન, નિશ્ચિત કરેલી વાતનો આરંભ ન કરવો, મંત્રણાને સાચવી ન રાખવી, મંગળ-કાર્યો ન કરવાં અને વગર સમજ્યે ગમે તે કરવા ન્યાં ત્યાં ખડા થઈ જવું—રાજ્યોના આ ચૌદ દોષોને તમે દૂર રાખો છો ને ? રાજ્યો ભલે

દેહ મૂળિયાંનાળા હોય, તો પણ આ દોષોથી તેઓ સામાન્ય રીતે વિનાશજ પામે છે. તમારું વેદાધ્યયન સફળ છે ને? તમારું ધન સફળ છે ને? તમારી પત્નીઓ સફળ છે ને? તમારું શાસ્ત્રશ્રવણ સફળ છે ને? ૧૧૦-૧૧૩

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-વેદો કેવી રીતે સફળ થાય? ધન કેવી રીતે સફળ થાય? પત્નીઓ કેવી રીતે સફળ થાય? અને શાસ્ત્રશ્રવણ કેવી રીતે સફળ થાય? ૧૧૪

નારદ બોલ્યા:-અગ્નિહોત્રથી વેદો સફળ થાય છે; દાન અને ભોગથી ધન સફળ થાય છે; રતિ અને પુત્રથી પત્નીઓ સફળ થાય છે અને સદાચારથી શાસ્ત્રશ્રવણ સફળ થાય છે. ૧૧૫

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આમ કહીને, તે મહાતપસ્વી નારદમુનિએ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે પૂછ્યું. ૧૧૬

નારદ બોલ્યા:-લાલને માટે દૂર દેશથી આવેલા બહુડો પાસેથી કર ઉધરાવનારાઓ યોગ્ય ઝરો લે છે કે? ૧૧૭ હે રાજન્! આ વેપારીઓ તમારા નગરમાં અને રાષ્ટ્રમાં સન્માન પામે છે ને? તેઓ છળથી છેતરાયા વિના બજારમાલ લાવે છે ને? ૧૧૮ હે તાત! તમે ધર્મ અને અર્થને બળુનારા તથા વ્યવહારવિદ વૃદ્ધો પાસેથી નિત્ય ધર્મ અને અર્થયુક્ત વચનો સાંભળો છો ને? ૧૧૯ ખેતીવાડી, ગાય, ફૂલ અને ફૂલ સંબંધમાં તમે બ્રાહ્મણોને ધર્માર્થે ધીરવા આપો છો ને? ૧૨૦ તમે સૌ કારીગરોને વધુમાં વધુ ચાર માસ ચાલે એટલાં કરાવેલાં વેતન તથા સાહિત્યો સારી રીતે હમેશાં આપો છો ને? ૧૨૧ હે મહારાજ! તમે એ શિલ્પીઓનાં કાર્યને ઝાળખો છો કે? તે કારીગરોને પ્રશંસો છો કે? સત્યરુપોની સમક્ષ તેમને સન્માનથી સત્કારો છો ને? ૧૨૨ હે ભરત-શ્રેષ્ઠ પ્રભુ! તમે સર્વ વિદ્યાસૂત્રો-ખાસ કરીને હાથી, ઘોડા અને રથની પરીક્ષાનાં સૂત્રો-

બણો છો ને? ૧૨૩ હે ભરતોત્તમ! ધનુર્વેદનાં સૂત્રોનો તેમજ નગરરક્ષાનાં ચંચસૂત્રોનો તમારા ભવનમાં રૂડી રીતે અભ્યાસ ચાલે છે ને? ૧૨૪ હે નિષ્પાપ! તમે સર્વ અસ્ત્રોને, બ્રહ્મદંડ (અભિચાર વિદ્યા) તેમજ શત્રુઓનો નાશ કરનારા વિપ્રયોગોને બણો છો કે? ૧૨૫ અગ્નિના ભયથી, સર્પોદિના ભયથી, તેમજ શેગ અને રાક્ષસના ભયથી તમે તમારા રાજ્યને રક્ષિત રાખો છો કે? ૧૨૬ હે ધર્મજ્ઞ! તમે આંધળાં, મૂળાં, પાંગળાં, અંગહીન, સગાંસંબંધી વિનાનાં અને સંન્યાસીઓને પિતારૂપ થઈ પાળો છો ને? ૧૨૭ હે મહારાજ! નિદ્રા, આળસ, ભય, ક્રોધ, દીલાપણું અને દીર્ઘસૂત્રીપણું એ છ અનર્થોને તમે દૂર કર્યા છો ને? ૧૨૮

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ નારદજીનાં આ વચન સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા એ કુરુપ્રવીર મહાત્મા યુધિષ્ઠિરે એ દેવરૂપ મુનિને પાંચે પડી પ્રાણામ કર્યા અને એમને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૨૯

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-આપે કહ્યું છે તે પ્રમાણે હું કરીશ. કેમકે આથી મારી બુદ્ધિ વિશેષ વૃદ્ધિ પામી છે. આમ કહીને રાત્રે ઋષિ નારદનાં વચનોનો અમલ કર્યો અને સાગરરૂપી કટિ-મેખલાવાળી પૃથ્વીને સ્વાધીન કરી. ૧૩૦

નારદ બોલ્યા:-જે રાજ યાતુર્વંશુર્થના રક્ષણ માટે આ પ્રમાણે વર્તે છે, તે આ લોકમાં સુખપૂર્વક વિહાર કરે છે અને પરલોકમાં ઇન્દ્ર-લોકને પામે છે. ૧૩૧

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-અંતર્ગત લોકપાલસભાખ્યાનપર્વમાં 'નારદે પ્રશ્નરૂપે આપેલું રાજધર્માનુશાસન' નામનો અધ્યાય ૫ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૬ દ્વો

યુધિષ્ઠિરની બીજી સલાઓ વિશે પૃથપરછ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સંપૂજ્યાથામ્યનુજાતો મહર્ષેર્વચનાત્ પરમ્ ।

પ્રત્યુવાચાનુપૂર્વેણ ધર્મરાજો યુધિષ્ઠિરઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-મહર્ષિ નારદનાં એ વચન સાંભળીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે તેમનું સન્માન કર્યું અને પછી તેમની રજા લઈ આ ક્રમ પ્રમાણે પૂછ્યું.^૧

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યા:-હે ભગવન્! તમે ધર્મના નિશ્ચયને ન્યાયપૂર્વક અને યથાવત્ કહ્યો છે. હું યથાન્યાયે શક્તિ અનુસાર એ વિધિએ વર્તું છું.^૨ આમાં સંયત્ર નથી કે, પૂર્વના રાજ-ઓએ જે કાર્યો કર્યાં છે, તે ન્યાયસંગત અર્થ-વાળાં, હેતુયુક્ત અને અર્થયુક્ત છે.^૩ હે પ્રભુ! અમે પણ તેમના સન્માર્ગે જવા ઇચ્છીએ છીએ; પરંતુ તે બિતેન્દ્રિય રાજ્યોની જમ અમે તે રીતે ચાલી શકતા નથી.^૪

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-નારદમુનિનાં તે વચ નાને સત્કારીને તે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરે આ પ્રમાણે કહ્યું. હવે, થોડી વાર પછી સર્વ લોકમાં વિચરનારા, અમાપ તેજવાળા, સ્વસ્થ ચિત્તવાળા અને આસન ઉપર વિરાજેલા તે દેવર્ષિ નારદને શ્રમયુક્ત બેઠને મહાતેજસ્વી પાંડુનદન યુધિષ્ઠિર તેમની સેવા કરતા રહ્યા અને તેમને યોગ્ય કાલે રાજ્યોની મધ્યમાં આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા.^{૫-૭}

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યા:-મનના જવા વેગવાળા તમે, બ્રહ્માએ નિર્મેલા અનેક નાનાવિધ લોકોને પરલેલથી સદા બોતા આગ્યા છો.^૮ હે બ્રહ્મન્! તમે આ સમાના જની અથવા એથી ચડિયાતી એવી બીજી કોઈ સભા પૂર્વે કદી પણ બેઠો છે ખરી? હું તમને આ પૂછું છું, તો કહેા.^૯

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-ધર્મરાજનું આ વચન સાંભળીને નારદજીએ સ્મિતપૂર્વક મધુર વાણી-માં પાંડવને આ ઉત્તર આપ્યો.^{૧૦}

નારદ ઓલ્યા:-હે ભરતવંશી રાજા! હે તાત! મનુષ્યલોકમાં તો મેં આ તમારા જની મણિઓથી જડેલી સભા પૂર્વે સાંભળી નથી તેમ બેઠો નથી.^{૧૧} પણ હું, યમરાજ, ધીમાન વજ્રુ, ઇન્દ્ર અને કૈલાસનિવાસી કુબેરની સભાઓ વિશે તમને કહીશ.^{૧૨} વળી હે ભરતોત્તમ! તમને સાંભળવાની ઇચ્છા હશે તો હું તમને બ્રહ્માજીની તે દિવ્ય સભા વિશે પણ સંભળાવીશ. તે કલેશ-રહિત, લૌકિક અને અલૌકિક કારીગરીવાળી અને વિશ્વનાં વિવિધ રૂપો ધારનારી છે; તેમજ તે દેવો, પિતૃગણો, સાધ્વી, જીતેલા મનવાળા યાજ્ઞિકો તથા દક્ષિણાયુક્ત વેદરૂપી યજ્ઞો કરવા-વાળા શાંત મુનિવૃંદાથી સુશોભિત છે.^{૧૩,૧૪}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-નારદજીએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે પોતાના ભાઈઓ તથા તે સર્વ દિગ્ગજો સહિત તેમને હાથ બેટી પ્રણામ કર્યા.^{૧૫} ઉદાર મનવાળા ધર્મ-રાજ નારદજીને કહ્યું કે, 'તમે તે બધી સભાઓ વિશે કહેા, અમે એ સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ.'^{૧૬} હે બ્રહ્મન્! તે તે સભાઓમાં શા શા પદાર્થો છે? તેમનો વિસ્તાર કેવડો કેવડો છે? તેઓ કેટલી કેટલી લાંબી છે? બ્રહ્માજીની તે સભામાં કોણ કોણ એ પિતામહની સેવા કરે છે?^{૧૭} દેવરાજ ઇન્દ્રને, વૈવસ્વત યમને, વજ્રુને અને કુબેરને તેમની સભાઓમાં કોણ કોણ ઉપાસે છે?^{૧૮} હે બ્રહ્મર્ષિ! તમે આ બધું યથાર્થ રીતે કહેા; કેમકે અમને સૌને સાંભળવાનું અત્યંત કુતૂહલ થયું છે.^{૧૯} પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે નારદજીએ ઉત્તર આપ્યો કે, 'હે રાજન્! તમે તે સર્વ દિવ્ય સભાઓ વિશે મારી પાસેથી ક્રમપૂર્વક સાંભળો.'^{૨૦}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાનન્તર્ગત લોકપાલ સભાખ્યાનપર્વમાં 'યુધિ-ષ્ઠિરસલાજિજ્ઞાસા' નામનો અધ્યાય ૬ દ્વો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭ મો

ધન્વન્તરી સભાનું વર્ણન

॥ નારદ ઉવાચ ॥

શક્રસ્ય તુ સભા દિવ્યા માસરા કર્મનિર્મિતા ।

સ્વયં શક્રેણ કૌરવ્ય નિર્જિતાર્કસમપ્રમા ॥ ૧ ॥

નારદ બોલ્યાઃ—હે કુરુવંશી ! ધન્વન્તરી તે દિવ્ય સભા વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરી છે અને એ સૂર્ય જવી પ્રભાવાળી સભાને ધન્વન્તરી પોતે વિજયમાં મેળવી છે.^૧ તે સૌ જોજન પહોળી અને દોહસો યોજન લાંબી છે. આકાશમાં વિરાજતી અને ઇચ્છિત ગતિવાળી એ પાંચ યોજન ઊંચી છે.^૨ તેમાં ઘડપણ, શોક કે કલેશનું નામ નથી. ઉપદ્રવહીન, મંગલમંચી, શુભતાલરી, સુભવનવાળી, સુઆસનલરી અને રમણીય એવી તે દિવ્ય વૃક્ષાથી શોભી રહી છે.^૩ હે ભરતવંશી પૃથાપુત્ર ! અનુપમ સુંદર શરીરવાળા, સુકુટધારી, લાલ બાજુબંધ સજ્જા, નિર્મલ વસ્ત્ર પહેરેલા અને સુંદર માલા લગાવેલા દેવરાજ ધન્વન્તરી, લક્ષ્મી, હ્રી, ધીર્તિ અને ઘુતિ સહિત પોતાની મહેન્દ્રાણી સચી સાથે એ સભામાં પરમ આસને બિરાજ છે.^{૪,૫} હે રાજન્ ! ત્યાં સર્વ ગ્રહસ્થી વાયુઓ સર્વ બાજુએથી એ મહાત્મા શતક્રાંતને નિત્ય ઉપાસી રહ્યા છે.^૬ વળી સિદ્ધો, દેવર્ષિઓ, સાધ્વી, દેવગણો તેમજ સુવર્ણની માળાઓવાળા પ્રકાશમાન એકત્ર મરુતગણો—એ સૌ દિવ્ય રૂપવાળા તથા સુવિભૂષિત સર્વ અનુચરોની સાથે તે ચતુનાશી મહાત્મા દેવરાજની ઉપાસના કરે છે.^{૭,૮} હે પાર્થ ! નિર્મળ, પાપમુક્ત, અગ્નિના જવી કાંતિવાળા, તેજસ્વી, સોમયજ્ઞ કરવાવાળા, શોક અને રોગરહિત એવા સર્વ દેવર્ષિઓ તેમજ પરાશર, પર્વત, સાવર્ણિ, ગાલવ, શંખ, લિખિત, ગૌરશિરા મુનિ, કુર્વાસા, ક્રોધન, રથેન, મુનિ દીર્ઘતમા, પવિત્રપાણિ, સાવર્ણિ, ચાક્ષવદ્ય, બાલુકિ, ઉદાલક, શ્વેતકેતુ, તાંડ્ય,

ભાંડાથનિ હવિષ્માન, ગરિષ્ઠ, રાજ હરિશ્ચંદ્ર, હંધ, ઉદરશાંદિલ્ય, પારાશર્ય, કૃષીબલ, વાતસ્કન્ધ, વિશાખ, વિધાતા, કાલ, કરાલદન્ત, ત્વષ્ઠા, વિશ્વકર્મા, તુર્યપુરુ અને વગર યોનિએ જન્મેલા, યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા, વાયુલક્ષી તેમજ અગ્નિ-લક્ષીઓ એ સૌ, સર્વલોકના ઈશ્વર વજ્રધારી ધન્વન્તરી ઉપાસી રહ્યા છે.^{૯-૧૫} વળી હે રાજન્ ! ત્યાં સહદેવ, સુનીથ, મહાતાપસ્વી વાત્સીકિ, રામીક, સત્યવાક, સત્યપ્રતિજ્ઞ પ્રચેતાઓ, મેધાતિથિ, વામદેવ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ, મરુત, મરીચિ, મહાતાપસ્વી સ્થાણુ, કક્ષીવાન, ગૌતમ, તાકર્ય, વૈશાનર મુનિ, કાલકવૃક્ષીય મુનિ, આશ્રાવ્ય, હિરણ્યમય, સંવર્ત, દેવહવ્ય, વીર્યવાન શિક્ષેન, કણ્વ, કાત્યાયન, ગાર્ગ્ય અને કૌશિક સેના કરી રહ્યા છે.^{૧૬-૨૮} હે પાંડવ ! ત્યાં દિવ્ય જલો, ઔષધિઓ, શ્રદ્ધા, મેધા, સરવસ્તી, ધર્મ, અર્થ, કામ, વિદ્યુત, જલધારો, મેધા, વાયુઓ, ગર્જનાઓ, પૂર્વ દિશા, યજ્ઞનાં હવિઓ વહેનારા સત્તાવીસ અગ્નિઓ, અગ્નિ, સોમ, ઇન્દ્રાગ્ની, મિત્ર, સવિતા, અર્ચમા, ભગ, વિશ્વેદેવો, સાધ્વી, ગુરુ બૃહસ્પતિ, શુક્રાચાર્ય, વિશ્વાવસુ, ચિત્રસેન, સુમન, તરણુ, સર્વ યજ્ઞો, સર્વ દક્ષિણાઓ, ગ્રહસમૂહો, તારાઓ અને યજ્ઞનું વહન કરનારા સર્વ મંત્રો હે ભારત ! ત્યાં બિરાજ છે.^{૨૯-૩૪} હે રાજન્ ! વળી ત્યાં મનોહારિણી અપ્સરાઓ તથા ગંધર્વો નૃત્યો, વાન્નિત્રો, ગીતો અને વિવિધ હાસ્યોથી દેવરાજ ધન્વન્તરી મનને પ્રસન્ન કરે છે. અને બલ તથા વૃત્તના એ સંહારક મહાત્માનું મંગલ સ્તુતિઓ તેમજ પરાક્રમી કર્મોનાં વર્ણન કરીને સ્તુતિ કરે છે. હે નૃપતિ ! પ્રુષ્પમાલાઓ

* અગિરા, દક્ષિણાગ્નિ, માર્દપત્ય, આવહનીય, નિર્મથ્ય, વૈશ્વ, શર, મંવર્ત, લોકિક, ભદ્ર, વિષમ, કંચાત, ક્ષેમવાન, વૈશ્વવ, દરપુમાન. બલદ, શાંત, શુદ્ધ, વિભાવસુ, જ્યોતિષ્માન, ભરત, ભદ્ર, સ્વિષ્ટકૃત, વસુમાન, ક્રતુ, સોમ અને પિતૃમાન આ સત્તાવીસ અગ્નિઓ છે.

ધારણ કરેલા અને અલંકારોથી વિભૂષિત થયેલા, તેમજ અશ્વિસમાન ક્રાંતિવાળા, સર્વે બ્રહ્મર્ષિઓ, રાજર્ષિઓ તથા દેવર્ષિઓ વિવિધ વિમાનોમાં ત્યાં આવે છે તો બીજા ત્યાંથી બચ છે.^{૧૫,૨૮} બૃહસ્પતિ અને શુક્ર નિત્ય એ સભામાં જ વિરાજે છે. હે રાજન્ ! એ અને બીજા અનેક નિયતવ્રતી મહાત્માઓ, તેમજ સોમના જવા પ્રિયદર્શન બ્રહ્મરૂપ ભૃગુ તથા સપ્તર્ષિઓ ત્યાં ચંદ્રના જવાં વિમાનોમાં આવે છે અને બચ છે.^{૨૫,૩૦} હે મહાબાહુ રાજન્ ! ઇન્દ્રની આ સલાનું નામ પુષ્કરમાલિની છે અને તે સલાને મેં નજરે જોઈ છે. હવે યગની સભા વિષે તમે સાંભળો.^{૩૧}

હતિથી મહાભારતમાં સલાપર્વાન્ત-
ર્ગત લોકપાલસલાખ્યાનપર્વમાં
'ઇન્દ્રસલાવર્ણન' નામનો
અધ્યાય ૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮ મો

યમરાજની સલાનું વર્ણન

॥ નારદ ઉવાચ ॥

કથયિષ્યે સમાં યામ્યાં સુધિષ્ઠિર નિવોષ તામ્ ।
વૈવસ્વતસ્ય યાં પાર્થ વિશ્વકર્મા ચક્રાર હ ॥૧॥

નારદ બ્રોહ્મણઃ-હે પૃથાનંદન યુધિષ્ઠિર ! હું તમને સૂર્યના પુત્ર યમની સભા વિશે કહું છું, તે તમે સાંભળો. વિશ્વકર્માએ તેને બનાવી છે.^૧ હે પાંડવરાજ ! તે તેજસ્વી સભા લંબાર્ધ અને પહેળાઈમાં સો યોગનથી પણ વિશેષ વિસ્તારવાળી છે. ^૨ સૂર્યના જવા પ્રકાશવાળી, સર્વ બાહ્યજે ઝળહળી રહેલી અને ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરતી તે સભામાં વધુ પડતી ઠંડી નથી તેમ વધુ પડતી ગરમી નથી. તે સભા મનને આનંદ આપે એવી છે.^૩ તેમાં શોક અને યડપણ નથી, ભૂખ અને તરસ નથી, દીનતા અને યાક નથી, તેમ તેમાં અપ્રિયતા અને પ્રતિકૂલતા પણ નથી.^૪ હે

શત્રુદમન ! તેમાં સર્વ માનુષી, દિવ્ય અને જ કંઈ કામનાઓ હોય તે પૂર્ણ થાય છે. વળી તેમાં ખાવાના, આવવાના, ચૂસવાના અને પીવાના, પ્રિય, રસાળા, સ્વાદિષ્ટ, તેમજ મનને રચિકર એવા અનેક પદાર્થો છે. ત્યાં, નિત્ય પુણ્યકારી સુગંધવાળી દૂધમાળાઓ છે અને ઇચ્છા પ્રમાણે કૃળ આપનારાં વૃક્ષો છે.^{૫-૧૧} વળી ત્યાં રસભર્યાં ટાઢાં અને જીનાં જલ છે. હે તાત ! તેમાં પુણ્યરૂપ રાજર્ષિઓ અને નિર્મલ બ્રહ્મર્ષિઓ વૈવસ્વત યમની હૃદય પૂર્વક સેવા કરે છે.^{૧૨} હે રાજન્ ! યથાતિ, નહુપ, પૂરુ, માન્વાતા, સોમક, નૃમ, સદસ્યુ, રાજર્ષિ કૃતવીર્ય, શ્રુતશ્રવા, અરિ-
દનેમિ, સિદ્ધ, કૃતયોગ, કૃતિ, નિમિ, પ્રતદન, શિળિ, મત્સ્ય, પૃથુલાક્ષ, બૃહદ્રથ, વાર્ત, મરુત, કુશિક, સાંકારપ, સાકૃતિ, ધ્રુવ, ચતુરથ, સદસ્યો-
મિ, કાતવીર્ય, ભારત, સુરથ, સુનીથ, નિશક, અનલ, દિવોદાસ, સુમતા, અંબરીષ, ભગીરથ, વ્યથ, સદથ, અવધ્યથ, પૃથુવેગ, પૃથુશ્રવા, પૃથ-
દથ, વસુમતા, બલવાન શુપ, રુપદ્રુ, વૃષસેન, દ્યુગ-
વાળા રથી પુરુકુત્સ, આદિપેણ, દિલીપ, મહા-
ત્મા ઉશીનર, ઉશીનરો પુત્ર, પુંડરીક, શર્પાતિ, શરભ, શુચિ, અંગ, અરિષ્ઠ, વેન, દુધ્યંત, સંજય, જય, ભાંગાસુરિ, સુનીથ, નિપથ, વહીનર, કર-
ન્ધમ, બાહ્લીક, સુદુમ્ન, બલવાન મધુ, અંલ, બલવાન પૃથ્વીપતિ મરુત, કપોતરોમા, વૃણુક, સહદેવ, અર્જુન, વ્યથ, સાક્ષ, કૃષ્ણ, રાજ
શશબિન્દુ, દશરથપુત્ર રામ, * લક્ષ્મણ, પ્રતદન, અલક, કક્ષસેન, ગય, ગૌસથ, જમદગ્નિપુત્ર પર-
શુરામ, નાગાગ, સગર, બૃરિદુમ્ન, મેહાથ, પૃથાથ, જનક, રાજ વૈન્ય, વારિષેણ, પુરુગિત, જનમેજય, બ્રહ્મદત્ત, ત્રિભર્ત, રાજ ઉપરિચર, ઇન્દ્રદુમ્ન, ભીમજનુ, ગૌરપૃથ, અનય, લય, પદ્મ,

* શ્રીરામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણની વિષ્ણુ તથા કૃષ્ણ રૂપી નિજ ધામમાં જ રિયતિ છે; તથાપિ પ્રતિપા-
રૂપ વડે ઉપાસના ઉપર અનુમત કરવા માટે યમ-
માત્રા રિયતિ મમજવી.

મુયુકન્દ, અરિષ્ટમ્ન, પ્રસેનજિત, અરિષ્ટનેમિ, સુદુમ્ન, પૃથુલાશ્વ, અષ્ટક, સો મત્સ્ય રાજાઓ, સો નીપ રાજાઓ, સો હય રાજાઓ, સો દૃત-રાષ્ટ્રો,^x એંશી જનમેજયો, સો બ્રહ્મદત્તો, સો વીરિઓ, સો ઈરિઓ, બસો લીંખો, સો લીમે, સો પ્રતિવિન્ધો, સો નાગો, સો હયો, સો પલાશો, સો કાશકુશાદિ, શાન્તનુ અને હે રાજેન્દ્ર તમારા પિતા પાંડુ, ઉશંગવ, શતરથ, દેવરાજ, જયદ્રથ, મંત્રોઓ સાથે યુદ્ધિમાન રાજર્ષિ વૃષદલ, તેમજ બીજા હજારો શશખિન્દુઓ ભારે દક્ષિણાવાળા અનેક અશ્વમેધો કરીને ત્યાં આપ્યા હતા. હે રાજેન્દ્ર! આ પુણ્યશાળી, શ્રીતિમાન અને બહુશ્રુત રાજર્ષિઓ તે સભામાં સૂર્યના પુત્ર યમરાજની ઉપાસના કરે છે. ૮-૨૮

વળી અગસ્ત્ય, મતંગ, કાલ, મૃત્યુ, યજ્ઞ કરનારાઓ, સિદ્ધો, યોગમૂર્તિઓ, અશ્મિષ્વાત્તા, પિતૃઓ, કૈનપ, ઉષ્મપ, સ્વધાયુક્ત બહિષ્પદ અને બીજા મૂર્તિમન્ત પિતૃઓ; તેમજ કાલચક્ર, સાક્ષાત્ આસિ ભગવાન, દક્ષિણાયનમાં મરેલા દુષ્ટકર્મી મનુષ્યો, કાલને દોરવામાં લાગેલા યમરાજના દૂતો, શિંશપ, પલાશ, કાચ તથા કુશ આદિ દેવો એ સર્વે મૂર્તિમાન થઈને ધર્મરાજ યમની ઉપાસના કરે છે. હે જનેશ્વર! આ અને બીજા અનેક યમરાજની સભાના સભાસદો છે. તેમને નામો અને કર્મોથી ગણી બતાવી શકાય એમ નથી. હે પાર્થ! ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિવાળી તે રમ્ય અને વિશાલ સભાને વિશ્વકર્માએ બહુ લાંબું

^x પુરાણોમાં ઘણું ખરું અધિકારીઓનું જ વર્ણન હોય છે અને તેઓનાં પ્રત્યેક કલ્પમાં નામ, રૂપ તથા કર્મ સમાન હોય છે; એટલે ધર્મરાજની સભામાં રહે નારાઓ સો સોની ગણતરીથી જે કલા છે તે યોગ્ય જ છે. કારણકે અનેક કલ્પો થયે જવાથી એ નામના અધિકારીઓ તેટલા થવા સંભવિત છે. જેમ સેનાપતિના અધિકાર ઉપર જેટલા આવે તે બધા સેનાપતિ કહેવાય, તેમ ધૃતરાષ્ટ્રાદિ શબ્દોને માટે પણ સમજવું.

તપ તપીને નિર્માણ કરી છે. ૨૯-૩૪ હે ભારત! પોતાના તેજ વડે તે સભા ઘણી જ પ્રકાશવાળી દેખાય છે. ઉત્ર તપસ્વી, સદૃષ્ટી, સત્યવાદી, સંન્યાસી, શાન્ત-સ્વભાવી, શુદ્ધ-હૃદયી અને પુણ્યકર્મોથી પવિત્ર થયેલાઓ એ સભાને વિશે ભય છે. ઝળહળતી દેહવાળા, નિર્મલ વસ્ત્રોવાળા, વિચિત્ર બાબુબંધવાળા, સુંદર માલાઓવાળા અને ઝગઝગતાં કુંડલવાળા તે સર્વ પોતાનાં રૂડી રીતે કરેલાં પુણ્યકર્મોથી તેમજ ચિહ્નોથી વિભૂષિત છે. ૩૫-૩૭ ત્યાં મહાત્મા ગંધર્વો અને અપ્સરાનાં મહાગો ચોમેર વાગિત્ર, નૃત્ય, ગીત, હાસ્ય અને નાટ્ય કરે છે. ૩૮ હે પૃથાપુત્ર! તે સભામાં ચારે બાજુથી પવિત્ર સુગંધો, પુણ્યધ્વનિઓ અને દિવ્ય પુષ્પ-માલાઓ આપ્યાં કરે છે. ૩૯ સંકટો અને લાખો ધર્મિષ્ઠ તથા સ્વરૂપવાન મનસ્વીઓ તે મહાત્મા પ્રજનાયને ઉપાસે છે. હે રાજન્! મહાત્મા પિતરાજની તે સભા આવી છે. હવે પુષ્કર-તીર્થની માલાવાળી મહાત્મા વરુણદેવની સભા વિશે કહીશ. ૪૦, ૪૧

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત લોકપાલસભાખ્યાનપર્વમાં 'યમસભાવર્ણન' નામનો અધ્યાય ૮ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૯ માં

વરુણની સભાનું વર્ણન

॥ નારદ ઉવાચ ॥

યુધિષ્ઠિર સમા દિવ્યા વરુણસ્યામિતપ્રમા ।

પ્રમાણેન યથા યામ્યા શુભપ્રાકાશ્ચોરણા ॥૧॥

નારદ બોલ્યા:-હે યુધિષ્ઠિર! વરુણની સભા દિવ્ય, અમાપ તેજસ્વી, યમરાજની સમાના જેવા પ્રમાણવાળી અને સુંદર કોટિ અને દ્વારોવાળી છે. ^૧ વિશ્વકર્માએ તેને જલના ભીતરમાં રાખીને ઘડી છે. દિવ્ય, રત્નમય અને

કેલો તથા પુષ્પો આપનારાં વૃક્ષોથી તેમજ
નીલ, પીળી, કાળી, શ્યામળ, શ્વેત અને લાલ
મંજરીઓની બળો ધારનારા ચંદરવા જેવા
ગુચ્છોથી તે શોભી રહી છે. ^{૨૩} તેમાં અવ-
પુર્યં દેહવાળાં અને મધુર ટહુકાવાળાં સેંકડો અને
હજારો પંખીઓ છે. ^૪ વરુણે રક્ષેલી તે સભા
સુખદ સ્પર્શવાળી છે. અર્થાત તેમાં તાપ નથી, તેમ
તેમાં ઠંડી નથી. તેમાં ભવનો અને આસનો છે
અને તે શ્વેત અને રમણીય છે. ^૫ તેમાં દિવ્ય રત્નો
અંબરો અને અલંકારો ધારણ કરીને તે વરુણદેવ
પોતાની સ્ત્રી વારુણી સાથે વિરાજે છે. ^૬ માલાધારી
દિવ્ય ગંધવાળા અને દિવ્ય સુગંધીદાર અગ-
રાગવાળા આદિત્યો હાં જળના દેવ વરુણની ઉપા-
સના કરે છે. ^૭ હે પૃથ્વીપતિ યુધિષ્ઠિર ! વાસુકિ,
તક્ષક, ઔરાવત, કૃષ્ણ, લોહિત, પદ્મ, વીર્યવાન
ચિત્ર, કમ્બલનાગ, અશ્વતરનાગ, ધૃતરાષ્ટ્ર, બલા-
હક, મણિમાન, કુંડક, કંકોટક, ધનંજય, પાણિ-
માન, કુંડધાર, બલવાન પ્રહ્લાદ, જનમેજય એ
અને બીજા અનેક પતાકાવાળા, મોટી કાયાવાળા
તથા ક્ષણવાળા સૌ નાગો એ સભામાં વગર
થાક્યે મહાત્મા વરુણને ઉપાસે છે. ^{૮-૧૨} વળી
વિશયનપુત્ર બલિરાજ, પૃથ્વીને જીતનાર
નરકાસુર, સંહ્રાદ, વિપ્રચિત્તિ, કાલખંજ દાનવો,
સુહનુ, હર્સુખ, શંખ, સુમના, સુમતિ, ઘટોદર,
મહાપાર્શ્વ, કથન, નિઠર, વિશ્વરૂપ, સ્વરૂપ, વિરૂપ,
મહાશિરા, દશગ્રીવ, વાલી, મેઘવાસા, દશાવર,
ટિટિલ, વિટમૂત, સંહ્રાદ, ઇન્દ્રતાપન અને
બીજા દેવો તથા દાનવોના સમૂહો એ સૌ વર-
દાન પામેલા, શરવીર અને શત્રુરહિત થયેલા
સુવતીઓ સુંદર કુંડલો, કૂલમાલાઓ, સુગંધો
અને દિવ્ય વસ્ત્રો પહેરીને એ સભામાં ધર્મપાશ
ધારણ કરનારા મહાત્મા વરુણદેવની નિત્ય ઉપા-
સના કરે છે. ^{૧૩-૧૮} હે યુધિષ્ઠિરરાજ ! તે ચાર
સમુદ્રો, ભાગીરથી નદી, કાલિન્દી, વિદિશા,
વેણા, વેગવતી, નર્મદા, વિપાશા, શતદ્રુ, ચંદ્ર-

ભાગા, સરસ્વતી, ઇંદ્રાવતી, વિતસ્તા, સિંધુ, દેવ-
નદી, ગોદાવરી, કૃષ્ણવેણા, સરિતાઓમાં શ્રેષ્ઠ
કાવેરી, કિંપુના, વિશલ્યા, વૈતરણી નદી, વૃત્તીયા,
જ્યેષ્ઠલા, મહાનદ શોણ, ચર્મહવતી, મહાનદી
પર્ણાશા, સરયૂ, વારવત્યા નદી, ઉત્તમ લાંગલી,
કરતોયા, આનેધી, મહાનદ લોહિત્ય, લંધતી,
ગોમતી, સંધ્યા, ત્રિસેતતસી એ અને બીજી
તીર્થરૂપ અને લોકપ્રસિદ્ધ સરિતાઓ, તીર્થો,
સરોવરો, હવાઓ, ઝરણાઓ, ક્યારાઓ, તેમજ
તળાવો એ બધાં ભૂતિમંત થઇને મહાત્મા વરુણ-
દેવની ઉપાસના કરે છે. ^{૧૯-૨૫} વળી હે ભારત !
દિશાઓ, પૃથ્વી, સર્વ સ્થલચરો તથા બધાં
જલચરો પણ દેહધારી થઇને એ મહાત્માને
ઉપાસી રહ્યાં છે. ગાયન અને વાદન કરતા
સર્વ ગંધર્વો તથા અસરાઓના સમૂહો એ
સભામાં વરુણની સ્તુતિ કરતા રહે છે. રત્ન-
વાળા પર્વતો અને પ્રતિષ્ઠિત છ રસો પણ ત્યાં
રહીને સુમધુર ક્યાઓ કરતા રહે છે. વરુણનો
મંત્રી સુનાલ પોતાના પુત્રો તથા પૌત્રો સાથે
તેમજ તેના મિત્ર ગોનામા અને પુષ્કરની સાથે
વરુણની સેવામાં રત રહે છે. ^{૨૬-૩૦} આમ
તે સૌ શરીરધારી થઇને તે જલેશ્વર વરુણને
ઉપાસી રહ્યાં છે. ^{૩૦} હે ભરતસિંહ ! વરુણદેવની
આ રમણીય સભા મેં પૂર્વે મારા વિચરણમાં
બ્રહ્મહતી. હવે તમે કુબેરની સભા વિશે સાંભળો. ^{૩૧}
ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્યાન્તર્ગત
લોકપાત્રસભાધ્યાનપર્વમાં 'વરુણસભા-
વર્ણન' નામનો અધ્યાય હશે સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦ મો

કુબેરની સભાનું વર્ણન

॥ નારદ उवाच ॥

समा वैश्रवणी राजन् श्रतयोजनमायता ।
विस्तीर्णा सप्तविधैव योजनाविसितप्रभा ॥१॥
नारद उवाच:-हे महाराज ! वै..

કુબેરજીની ઉજ્જવલ કાંતિવાળી સભા લંબાઈ પહોળાઈમાં સૌ યોજન છે અને વિસ્તારમાં સિતેર યોજન ફેલાયલી છે.^૧ હે રાજન! કુબેરે પોતે પોતાના તપથી તેને પ્રાપ્ત કરી છે. કૈલાસ પર્વતના શિખર જવી એ સભા ચંદ્રની કાંતિને પણ ઝાંખી પાડે છે.^૨ ગુહકોથી એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે લઈ જવાતી એ સભા જાણે આકાશમાં જડાઈ હોય એમ શોભે છે. તે દિવ્ય સભા જ્યાં સુવર્ણમય લવનોથી સુશોભિત છે.^૩ દિવ્ય ગંધોથી ભરેલી તે મનોરમ સભા મોટાં મોટાં રત્નોથી જડિત છે. ઘોળાં વાદળાંના શિખર જવી તે જાણે તરતી હોય એમ જણાય છે. માનો, દિવ્ય અને સુવર્ણમય રંગોથી રંગેલી એ સભા વીજળીઓથી ચીતરી છે.^૪ તેમાં વિવિધ અક્ષકારો અને અંબરો ધારણ કરેલા, અગગનાં કુંડલ પહેરેલા અને સહસ્ર સ્ત્રીઓથી વીંટાયેલા શ્રીમાન કુબેરરાજ એસે છે.^૫ સૂર્યના જવી કાંતિવાળા, દિવ્ય પાથરણવાળા અને દિવ્ય પગપાવડીવાળા પવિત્ર ઉત્તમાસન ઉપર તે બિરાજે છે.^૬ તે વખતે ઉદાર મંદારવૃક્ષોનાં વનોને હલાવતો તેમજ સૌગન્ધિક કમલવનો, અલકા નામના પદ્મસરોવરની અને નંદનવનની સુગન્ધને વહેતો શીતલ તથા દંડ્યહારી વાયુ એ કુબેરજીની સેવા કરે છે.^{૭-૮} હે મહારાજ! ત્યાં ગંધર્વો અને અપ્સરાઓનાં વૃંદો સાથે તે સભામાં આવેલા દેવો દિવ્ય તાનોથી ગાન કરે છે.^૯

ત્યાં મિશ્રદેવી, રંભા, ચિત્રસેના, શુચિસ્મિતા, ચારુનેત્રા, ધૃતાચી, મેનકા, પુન્નિક-સ્થલા, વિશ્વાચી, સહજન્યા, પ્રમ્લોચા, ઉર્વશી, ઈરા, વર્ગા, સૌરભેત્રી, સમીચી, બુદ્ધસુદા તેમજ લતા અને નૃત્ય તથા ગીતમાં કુશલ એવા બીજા હજારો ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓના ગણો ધનપતિ કુબેરની ઉપાસના કરે છે. દિવ્ય વાદન, નૃત્ય અને ગાયનો તથા ગંધર્વો અને અપ્સરાઓના સમૂહો વડે તે સભા નિત્ય ભરપૂર

અને મનગમતી લાગે છે. હે ભારત! કિતર નામના તથા બીજા નર નામના ગંધર્વો, મણિભદ્ર, ધનદ, ચેતભદ્ર, ગુહક, કશેરક, ગંડકંડૂ, મહાબલવાન પ્રવોત, કુસ્તુમ્યુરુ, પિશાચ, ગન્ધર્વ, વિશાલક, વરાહકર્ણ, તામ્રોદ્ધ, ફલક્ષ, ફલોદ્ધ, હંસચૂડ, શિખાવર્ત, હેમનેત્ર, બિલીપણ, પુષ્પાનન, પિંગલક, શોણિતોદ્ધ, પ્રવાલક, વૃક્ષનાસી, અનિકેત અને ચીરવાસા એ અને બીજા અનેક સેંકડો તથા લાખો યક્ષો ત્યાં કુબેરને ઉપાસે છે. ૧૦-૧૮ ભગવતી લક્ષ્મી અને નલકુબેર સદૈવ ત્યાં જ રહે છે. હું અને મારા જવા બીજાઓ પણ ઘણી વાર ત્યાં હોય છે. ૧૯ વળી ત્યાં પ્રભર્ષિઓ અને બીજા દેવર્ષિઓ પણ હોય છે. પ્રાણીલક્ષીઓ અને મહાબલવાન ગંધર્વો સુધ્યાં તે સભામાં ધનસ્વામી કુબેર મહાત્માની ઉપાસના કરે છે. વળી હે રાજસિંહ! ઠીંગણા, ભયંકર કાચવાળા, ફૂંચડા, લોહી જવી આંખવાળા, લીધણ અવાજવાળા, ચરખી અને માંસ ખાનારા, ઉગ્ર, વિવિધ ભયકારી શસ્ત્રોવાળા અને વાયુના જવા મહાવેગવાળા સેંકડો અને હજારો ભૂતસંઘોથી વીંટાયેલા તે મહાબલવાન અને ત્રિશૂલધારી, ભગના નેત્રને હરનારા, પશુઓના પતિ, ઉમાના સ્વામી ભગવાન શંકર તથા પ્રસન્ન મનવાળાં ભગવતી પાર્વતી હે રાજ! સદૈવ પોતાના મિત્ર કુબેરની સમીપ આવી વિરાજે છે. ૨૦-૨૪

વળી ગંધર્વોના પતિઓ, વિશ્વાવસુ, હા હા, છૂંછૂં, તુમ્યુરુ, પર્વત, શેલૂપ, ગાયનવેના ચિત્રસેન અને ચિત્રરથ તેમજ બીજા અનેક સેંકડો ગંધર્વો પોતપોતાના સાજ સાથે આનંદપૂર્વક ધનેશ્વર કુબેરની સેવા કરે છે. વિદ્યાધરોનો અધિપતિ ચક્રધર્મા તેના અનુજ્ઞે સાથે ત્યાં ધનેશ્વર કુબેર પ્રભુની ઉપાસના કરે છે. વળી સેંકડો કિતરો ત્યાં એ ધનપતિ પ્રભુને ઉપાસે છે. ૨૫-૨૮ ત્યાં ભગદત્ત આદિ રાજાઓ એસે છે. કિતરોનો રાજકુલ, રાક્ષસાધિપતિ રાવણ, મહેન્દ્ર અને ગન્ધ-

અધ્યાય ૧૧ મો

બ્રહ્માજીની સલાતું વર્ણન

॥ નારદ ઉવાચ ॥

પિતામહસમાં તાત કથ્યમાનાં નિવોધ મે ।
શક્યથેવા ન નિર્દેશ્વમેવરૂપેતિ ભારત ॥૧॥

નારદ બોલ્યા:-હે તાત ! હું પિતામહ-
બ્રહ્માની સલા વિશે કહું છું તે સાંભળો. હે
ભારત ! તે અમુક રૂપની છે, એવો નિર્દેશ થઈ
શકે એમ નથી.^૧ હે મહારાજ ! પૂર્વે સત્યયુગમાં
શ્રમરહિત ભગવાન આદિત્ય સ્વર્ગમાંથી માતૃપ-
લોકને જોવાની ઇચ્છાએ અહીં આગ્યા હતા.^૨
હે પાંડવ ! સ્વયંભૂ ભગવાન બ્રહ્માની સલા જોઈ
આવીને તેઓ માનવરૂપે વિચરતા હતા. હે
ભરતોત્તમ ! મને જોઈને તેમણે દિવ્ય, મનમાં
જેના સ્વરૂપનો વિચાર ન આવે એવી, પ્રભાવમાં
અવર્ણનીય અને પ્રાણીના મનનું રંજન કરે
એવી તે અપ્રમેય સલા વિશે મને તત્ત્વપૂર્વક
કહું હતું.^૩ હે પાંડવોત્તમ ! તે સલાના
શુણ્ણ સાંભળીને મને તે જોવાની ઇચ્છા થઈ.
એટલે હે રાજન ! મેં ભગવાન આદિત્યને
આ પ્રભાણે કહ્યું.^૪ 'હે ભગવન ! હું પિતામહની
એ શુભ સલા જોવા ઇચ્છું છું. હે કિરણનાથ ! હે
ભગવાન ! જે તપથી, જે કર્મથી અને જે યોગ્ય
ઔપધિથી એ ઉત્તમ અને પાપનાશિની સલાને
હું જોઈ શકું એમ હોય તે મને કહે.' ^૫ હે ભરત-
એષ ! સહસ્રકિરણધારી દિવાકરે મારાં તે વચન
સાંભળીને મને હજાર વર્ષ આસનારું ત્રત ખતા-
વતાં કહ્યું કે, 'તું અંતરાત્માને વચ રાખીને પર-
બ્રહ્મની ઉપાસના કર.' એટલે મેં હિમાચલ પર્વત
ઉપર એ મહાત્રત આરંભ્યું.^૬ પછી અપાપ
અને અચકિત તે વીર્યવાન સૂર્યભગવાન મને
લઈને બ્રહ્માજીની તે સલામાં ગયા.^૭ હે નર-
પતિ ! તે સલા અમુક રૂપની છે એમ

માદન યક્ષો, ગંધર્વો તથા સર્વ નિચાયરો સાથે
મહાત્મા વિભીષણ પોતાના સ્વામી અને ખંધુ
એવા ધનપતિ કુબેરને ઉપાસે છે.^{૮,૩૦} વળી
હિમાલય, પારિયાત્ર, વિન્ધ્ય, કૈલાસ, મન્દર, મલય,
દુર્હર, મહેન્દ્ર, ગન્ધમાદન તથા ઇન્દ્રધીલ અને
સુનાભ એ બે દિવ્ય પર્વતો અને બીજા સર્વ
અનેક પર્વતો મેરુને આગળ રાખીને સમર્થ
મહાત્મા ધનેશ્વરની ઉપાસના કરે છે. ત્યાં ભગ-
વાન નંદીકેશ્વર, મહાકાલ અને શંકુકર્ણ, શંકુ-
મુખ આદિ સર્વ દિવ્ય પાર્શ્વદો તેમજ કાષ્ઠ,
કુટીમુખ વગેરે દિવ્ય સલાસદો તથા દન્તી, તપો-
ધિક વિજય, મહાબલવાન શ્વેત વૃષભ ઇત્યાદિ
શંકરના દિવ્ય ગણો પણ સલાના અગ્રભાગમાં
જોલા રહી ગર્જના કરતા રહે છે. ^{૩૧-૩૫} વળી
બીજા રાક્ષસો તથા પિશાચો ધનેશ્વર કુબેરને
ઉપાસે છે. વળી કાઈ વેળા એ ધનપતિના મિત્ર
ત્રૈલોક્યના રક્ષણદાર, દેવોના દેવાધિરાજ, કલ્યા-
ણરૂપ, બહુરૂપધારી અને ઉમિયાવર એવા ભગ-
વાન મહેશ્વર પોતાના પાર્શ્વદોથી વીંટાઈને ધન-
પતિ પાસે આવે છે, ત્યારે પ્રલસ્યવંશી કુબેરજી
તેમને શિર નમાવીને પ્રણામ કરે છે અને પછી
મહાદેવની અનુજ્ઞા મેળવી આસન લે છે. ^{૩૬-૩૮}
વળી સર્વ નિધિઓમાં મુખ્ય એવા શંખ અને
પદ્મ એ ધનાધિપતિઓ તમામ નિધિઓને લઈને
ધનેશ્વરની ઉપાસના કરે છે. ^{૩૯} હે રાજન !
અંતરિક્ષમાં રહેલી તે સલાને મેં આવી રમ્ય
જોઈ છે. હવે પિતામહ બ્રહ્માની સલા વિશે
કહીશ, તે તમે સાંભળો. ^{૪૦}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સલાપર્વાન્ત-
ર્ગત લોકપાલસલાખ્યાનપર્વમાં
'વૈશ્વવણસલાવર્ણન' નામનો
અધ્યાય ૧૦ મો સમાપ્ત

શકાય એમ નથી; કેમકે ક્ષણે ક્ષણે તે અવપુર્ણ રૂપો ધારણ કરે છે.^{૧૧} હે ભારત ! તેનું પરિમાણ અને તેની સ્થિતિ કળી શકાતાં નથી. તેમ તેના જીવું રૂપ મેં પૂર્વે કહી પણ જોયું નથી.^{૧૨} હે રાજન ! તે સદા સુખભરી છે. તે ઠંડી નથી તેમ ગરમ પણ નથી. ત્યાં જઈને કાઈને ભૂખ, તરસ કે ગ્લાનિ લાગતાં નથી.^{૧૩} તે અતિ પ્રકાશિત એવાં વિવિધ ભણિઓથી નિર્માણ થયેલી છે, તે થાંભલાઓથી જીભી રખાઈ નથી, છતાં તે તો નિત્ય અને નાશરહિત છે.^{૧૪} અમાપ પ્રભાવવાળા વિવિધ પ્રકારના દિવ્ય અને તેજસ્વી પદાર્થોથી તે ભરેલી છે. પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશતી તે સભા ચન્દ્ર, સૂર્ય અને અશ્વિને પણ પાછા પાડે છે.^{૧૫} આકાશમાં રહેલી તે સભા સૂર્યને પણ જાણે તિરસ્કારતી હોય એમ પ્રકાશી રહી છે. હે રાજન ! સર્વ લોકના પિતામહ ભગવાન બ્રહ્મા પોતે નિરંતર દેવમાયાથી દેવલોકનું તથા મનુષ્યલોકનું સર્જન કરતા રહી, એ સભામાં એકલા વિરાજમાન રહે છે. દક્ષ, પ્રયેતા, પુલહ, મરીચિ, સમર્થ કર્ણપ, ભૃગુ, અન્નિ, વસિષ્ઠ, ગૌતમ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, ક્રતુ, પ્રહ્લાદ અને કર્દમ એ પ્રજાપતિઓ એ પ્રભુની ઉપાસના કરે છે. વળી હે ભારત ! અથર્વ, આંગિરસ, કિરણપાન કરનારા વાલ્મિલ્યો, મન, અંતરિક્ષ, વિદ્યાઓ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, પ્રકૃતિ, વિકાર અને બીજાં પૃથ્વીનાં કારણો, મહાતેજસ્વી અગસ્ત્ય, વીર્યવાન માર્કંડેય, જમદગ્નિ, ભરદ્વાજ, સંવર્ત, અવન, મહાભાગ દુર્વાસા, ધાર્મિક ઋષ્યશૃંગ, યોગાચાર્ય તથા મહાતપસ્વી એવા ભગવાન સનહુમાર, અસિત, દેવલ, તત્ત્વજ્ઞ ભૈગીપત્ય, ઋષભ, જિતશત્રુ, મહાવીર્યવાન માણિ, મૂર્તિમાન અધાંગ આયુર્વેદ, નક્ષત્રો સાથે ચંદ્રમા, કિરણમાન આદિત્ય, વાયુઓ, યજ્ઞો, સંકલ્પ અને પ્રાણ એ સૌ અને બીજા અનેક મૂર્તિમંત, મહાવ્રતી મહાત્માઓ

બ્રહ્માજીની સેવામાં રહે છે.^{૧૬-૧૭} હે ભારત ! વળી એ સભામાં ધર્મ, અર્થ, કામ, હર્ષ, દ્રેષ, તપ, ઈન્દ્રિયદમન તેમજ ગંધર્વોના સાત તથા અપ્સરાઓના વીસ એમ સત્તાવીશ ગણો આવે છે. ત્યાં બીજા સૌ લોકપાલો, શુક, બૃહસ્પતિ, બુધ, મંગળ, શનૈશ્વર, રાહુ આદિ સર્વ ગ્રહો, મત્ર, રથન્તર નામનો સામ, હરિમાન, વસુમાન (કર્મવિશેષમાં ઇન્દ્રનાં નામો), અશ્વિદોમ અને ઈંદ્રાણિ એ બેડિયા નામથી કહેવાતા ઇન્દ્ર સાથેના આદિત્યો; તેઓ તેમજ હે ભારત ! મરુતો, વિશ્વકર્મા, વસુઓ, સર્વ પિતૃગણો, સર્વ હવિઓ, ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ, અથર્વવેદ, સર્વ શાસ્ત્રો અને હે પાંડવ ! ઇતિહાસો, ઉપવેદો તથા સર્વ વેદાંગો, ગ્રંથો, યજ્ઞો, સોમ, સર્વ દેવતાઓ, સાવિત્રી, કુર્મતરણી, સાત પ્રકારની વાણી, મેધા, ધૃતિ, શ્રુતિ, પ્રજ્ઞા, બુદ્ધિ, યશ, ક્ષમા, સામતા સ્તુતિના તથા શક્તિના ભાગો, વિવિધ ગાથાઓ, મૂર્તિમંત તર્કયુક્ત ભાષ્યો, વિવિધ નાટકો, કાવ્યો, કથાઓ, આખ્યાયિકાઓ અને કારિકાઓ એ બધાં તથા બીજા પુણ્યવાન ગુરુપૂજકોનું પૂજન કરનારાઓ હે પૃથ્વીપતિ ! તે સભામાં બ્રહ્માની ઉપાસનામાં રહે છે. હે ભારત ! વળી ત્યાં ક્ષણો, લવો, મુહૂર્તો, દિવસો, રાત્રિઓ, કૃષ્ણપક્ષ, શુકલપક્ષ, માસો, છ ઋતુઓ, સંવત્સરો, પાંચ પ્રકારના યુગો, ચાર ભતનાં દિવસરાત્ર અને કાલચક્ર રહે છે. હે યુધિષ્ઠિર ! તે દિવ્ય, નિત્ય, અક્ષય અને અવિનાશી ધર્મચક્ર પણ ત્યાં જ ભિરાજે છે.^{૨૦-૨૮} વળી અદિતિ, દિતિ, દત્ત, સુરસા, વિનતા, ઇરા, કાલિકા, સુરભી, દેવી, સરમા, ગૌતમી, પ્રભા, કદ્રુ એ દેવીઓ, દેવમાતાઓ, રુદ્રાણી, શ્રી, લક્ષ્મી, ભદ્રા, પદ્મી, પૃથ્વીદેવી, ગંગાદેવી, હ્રી, સ્વાહા, શ્રીર્તિ, સુરદેવી, શયી, પુષ્ટિ, અરુંધતી, સંવૃત્તિ, આશા, નિયતિ, સૃષ્ટિદેવી અને રતિ એ તથા બીજી દેવીઓ પ્રજાપતિ ભગવાન બ્રહ્માની

સેવા કરે છે. ૩૯-૪૨

વળી મનના જેવા વેગનાળા બાર આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, મરુતો, અશ્વનીકુમારો, વિશ્વે દેવો, સાંધ્યો અને પિતૃઓ ત્યાં બ્રહ્મદેવની સભામાં વાસ કરે છે. ૪૩ હે પુરુષસિંહ ! પિતૃ-ઓના સાત ગણો બાણો. તેમાં ચાર મૂર્તિ-મત્ છે અને ત્રણ અમૂર્ત છે. ૪૪ હે ભારત ! મહાભાગ્યવાન વૈરાજ, અગ્નિજ્વાલ્ય, ગાર્હપત્ય, સોમપ, એકશૃંગ, ચતુર્વેદ અને કલાદિકા એ લોકપ્રસિદ્ધ પિતૃઓ આકાશમાં નિચરનારા છે. હે મહારાજ ! એ પિતૃઓ ચારે વર્ણમાં પૂજાય છે. પ્રથમ વૃત્ત થયા પછી તેઓ ચંદ્રને વૃત્ત કરે છે. ૪૫-૪૭ આ તે સર્વ પિતૃઓ અમિત ઓજ-સ્વીઓ તે પ્રજાપતિ બ્રહ્મદેવની પાસે રહે છે અને પ્રસન્ન મનથી તેમની ઉપાસના કરે છે. ૪૮ વળી રાક્ષસો, પિશાચો, દાનવો, ગુહકા, નાગો, સુપર્ણો, પશુઓ, સ્થાવરો, જંગમો, તેમજ બીજાં મહા-ભૂતો પ્રજાપતિદેવને ઉપાસે છે. દેવોના સ્વામી પુરન્દર, વરુણ, કુબેર, યમ અને ઉમા સાથે મહાદેવ એ સૌ ત્યાં સદૈવ આવે છે. હે રાજન્દ્ર ! કાતિકસ્વામી પિતામહની સદા ઉપાસના કરે છે. ૪૯, ૫૦ તે સભામાં નારાયણદેવ, દેવર્ષિઓ, વાલ્મિકિય ઋષિઓ, યોનિજન્માઓ તેમજ અયોનિજન્માઓ પણ હતા. ૫૧ હે નરાધીશ ! ત્રણ લોકમાં જ કાંઈ સ્થાવર-જંગમ દેખાય છે, તે બધું મેં તે સભામાં જોયું હતું એમ તમે બાણો. હે પાંડવ ! વળી એ સભામાં મેં અઘ્યાશી હજાર ઊર્વદેતા ઋષિઓ અને પચાસ હજાર પ્રજાવાળા ઋષિઓ જોયા. ૫૩, ૫૪ તે સર્વ સ્વર્ગ-વાસીઓ યથેચ્છ રીતે ત્યાં બ્રહ્માજ્ઞનાં દર્શન કરે છે. પછી શિર ઢાળી પ્રણામ કરી, તે સૌ આવ્યા હતા તેમ ચાલ્યા બધે છે. ૫૫ પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયાવાળા, સર્વ લોકના પિતામહ અને અમાપ બુદ્ધિવાળા એ બ્રહ્મદેવ અતિથિરૂપે આવેલા દેવો, દેત્યો, દિવ્યો, યક્ષો, સુપર્ણો, કાલેયો, ગંધર્વો

અને અપ્સરાઓ વગેરે મહાભાગોને યથાયોગ્ય સત્કાર આપે છે. ૫૬, ૫૭ હે માનવનાથ ! અપાર તેજસ્વી અને વિશ્વના આત્મારૂપ એ સ્વયંભૂ ભગવાન તેમને સત્કાર આપીને સાંત્વન, સન્માન અને ભોગસામગ્રીઓથી યુક્ત કરે છે. હે ભારત ! હે તાત ! આમ આવનારા અને જનારાઓથી તે સુખદાયિની સભા ભરચક રહે છે. ૫૮, ૫૯ સર્વ તેજ વડે ભરેલી, બ્રહ્મર્ષિઓના સમૂહોથી સેવાયેલી અને શ્રમરહિત એવી એ દિવ્ય સભા બ્રાહ્મણશ્રીથી ગ્રણહળ થતી શોભી રહી છે. ૬૦ હે રાજસિંહ ! મનુષ્યલોકમાં જન્મ આ તમારી સભા દુર્લભ છે, તેમ તે સભા સર્વ લોકમાં મેં દુર્લભ જોઈ છે. ૬૧ હે ભારત ! આમ દેવ-લોકમાંની સભાઓ મેં પૂર્વે જોઈ છે. તમારી આ સભા માનવલોકમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ૬૨

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વનિર્ગમ
લોકપાલસભાખ્યાનપર્વમાં 'બ્રહ્મ-
સભાવર્ણન' નામનો અધ્યાય
૧૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨ મો

પાંડુરાજનો નારદે કહેલો સંદેશો

॥ ગુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

ગ્રાયશો રાજલોકસ્તે કથિતો વદતાં વર !

વૈવસ્વતમમાયાં તુ યથા વદસિ મે પ્રમો ॥૧॥

ગુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ—હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હે પ્રભુ ! તમે કહે છે તે પ્રમાણે યમરાજની સભામાં ઘણું કરીને રાજ્યો વિરાજે છે. ૧ હે વિભુ ! વરુણની સભામાં તમે અનેક નાગો, દૈત્યેન્દ્રો, સરિતાઓ તથા સાગરો ગણાવ્યાં છે. ૨ વળી કુબેરજીની સભામાં તમે યક્ષો, ગુહકા, રાક્ષસો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ તેમજ ભગવાન વૃષભવાહન ચંકરની ગણના કરી છે. ૩ પિતામહ બ્રહ્માની સભામાં તમે મહર્ષિઓ, સર્વે દેવગણો અને સર્વ શાસકો કહ્યાં છે. ૪ હે મુનિ ! ઇન્દ્ર-

ની સભામાં તમે દેવો, ગંધર્વો અને વિવિધ મહર્ષિઓનું શ્રીર્તન ક્યું છે.^૧ હે મહાસુનિ ! મહાત્મા દેવરાજ ઇન્દ્રની તે સભામાં તમે રાજર્ષિ હરિશ્ચન્દ્રનું નામ કહ્યું હતું.^૨ હે નિયત-વ્રતી ! તેણે એવું ક્યું કર્મ અથવા ક્યું તપ ક્યું હતું, કે જ્યો તે મહાયજ્ઞસ્વી ઇન્દ્ર સાથે સ્પર્ધા કરે છે?^૩ હે વિપ્ર ! પિતૃલોકમાં ગયેલા મારા મહાભાગ પિતા પાંડુને તમે જોયા હતા કે? તમે એમને મળ્યા હતા?^૪ હે ભગવન ! તેમણે તમને શું કહ્યું હતું? હે સુવ્રત ! આપ મને તે કહો. કેમકે તમારી પાસેથી આ બધું સાંભળવાનું મને બહુ કુતૂહલ છે.”

નારદ બ્રોહ્મણ:-હે રાજન્દ્ર ! તમે હરિશ્ચન્દ્ર વિશે મને પૂછો છો, તો હે પ્રભુ ! તમને તે ધીમાનનું તે માહાત્મ્ય કહીશ.^{૧૦} તે બલવાન રાજ સર્વ મહીપાલોનો સમ્રાટ હતો. સર્વ રાજ્યો તેની આજ્ઞામાં શિર નમાવીને રહેતા હતા. હે જનેશ્વર ! તેણે એક સુવર્ણજડિત વિજયી રથમાં બેસી પોતાના રક્ષના બળથી સાત દ્વીપો જીત્યા હતા.^{૧૧,૧૨} હે મહારાજ ! પર્વત, વન અને કાનનભરી અખિલ પૃથ્વીને જીતીને તેણે રાજસૂય નામનો મહાયજ્ઞ કર્યો હતો.^{૧૩} તે યજ્ઞમાં તેની આજ્ઞાથી સર્વે રાજ્યો ધન-સંપત્તિઓ લાવ્યા હતા અને તેઓ બ્રાહ્મણોને પીરસનારા થયા હતા.^{૧૪} તે વખતે યાચકા જે ભાગતા નેથી પાંચગણું અધિક ધન એ નરનાથ તેમને પ્રીતિપૂર્વક આપનો.^{૧૫}

વળી પૂર્ણાદુતિનો સમય આવ્યો, ત્યારે તેણે દેશ દેશથી આવેલા બ્રાહ્મણોને વિવિધ ધનો આપીને વ્રત કર્યા હતા.^{૧૬} આગળ કગા-યેશ્વરો અતઃક્રમતાં યથેષ ભક્ત્યો અને બોજ્યોથી તેમજ મૃત્યુવાન રત્નોની ભરતીથી સંતુષ્ટ થયેલા બ્રાહ્મણો એ રાજને સર્વ રાજ્યોમાં તેજસ્વી, યજ્ઞસ્વી અને અધિક તરીકે વર્ણવતા હતા. હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે મહાયજ્ઞના પ્રભાવથી

હરિશ્ચન્દ્ર તે સહસ્ર રાજ્યો સાથે વિરાજે છે, તમે એમ જાણો.^{૧૭,૧૮}

હે નરાધીશ ! પ્રતાપી હરિશ્ચન્દ્રે એ મહાયજ્ઞની સમાપ્તિ કરી અવભૃથસ્નાન ક્યું અને પોતાના સામ્રાજ્ય સાથે શોભવા લાગ્યો.^{૧૯} હે ભરતસિંહ ! જે ખીજ રાજ્યો રાજસૂય મહાયજ્ઞ કરે છે, તેઓ પણ ઇન્દ્રની સાથે પરમ આનંદ ભોગવે છે.^{૨૦} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વળી જો સંગ્રામમાં પૂંઠ ખતાવ્યા વિના મરણને ભેટ છે, તેઓ પણ એ ઇન્દ્રલોકમાં જઈ આનંદ પામે છે.^{૨૧} જો તીવ્ર તપ વડે આ લોકમાં પોતાનું શરીર પાડી નાખે છે, તેઓ તે સ્થાનને પામી નિત્ય ક્રાંતિમાન રહી પ્રકાશે છે.^{૨૨} હે કુન્તીપુત્ર ! હે કૌરવનંદન ! રાજ હરિશ્ચન્દ્રની લક્ષ્મી જોઇને વિસ્મય પામેલા તમારા પિતા પાંડુરાજ્યે મને મનુષ્યલોકમાં આવનો જાણીને એક સંદેશો આપ્યો હતો. હે નરપતિ ! પ્રણામ કરીને તે આમ બોલ્યા હતા: ‘તમે યુધિષ્ઠિરને આટલું કહેજો કે, તું પૃથ્વી જીતવાને સમર્થ છે, તારા બાઈઓ તારે વશ છે; હે ભારત ! તું રાજસૂય નામનો શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ કર. ^{૨૩-૨૫} તું એ યજ્ઞ કરીશ, એટલે તું તત્કાલ હરિશ્ચન્દ્રની જમ ઇન્દ્રની સભામાં અનેકાનેક વર્ષો સુધી આનંદ ભોગવીશ.’^{૨૬} એટલે મેં પાંડુરાજને ડહું: ‘શલે, જો તું પૃથ્વીલોકમાં જઈશ, તો તમારા નરાધીશ પુત્રને એ પ્રમાણે કહીશ.’^{૨૭} હે પુરુષસિંહ પાંડવ ! તમે તમારા પિતાનો તે સંકેત પૂરો કરો. એથી તમે પણ તમારા પૂર્વ-જેની સાથે મહેન્દ્રલોકમાં જશો.^{૨૮} હે નૃપતિ ! આ મહાન યજ્ઞમાં ઘણાં ઘણાં વિદ્વો છે. યજ્ઞનો નાશ કરનારા બ્રહ્મરાક્ષસો એમાં છિદ્રો શોધ્યાજ કરે છે.^{૨૯} એ યજ્ઞ વખતે પૃથ્વીનો કાય લાવનાર અને કનિષ્ઠોનો ઘણું કાઢનાર યુદ્ધ પણ થાય છે. વળી એમાં સર્વનાથી કંઈક નિમિત્ત પણ અને છે.^{૩૦} હે રાજન્દ્ર ! આ બધું વિચારીને તમે

જે કલ્યાણકારી હોય તે કરે. આરે વર્ણના રક્ષણમાં તમે સદા જરા પણ પ્રમાદ વિના જાત રહો.^{૩૧} તમે વૃદ્ધિ પામે, આનંદ પામે અને શ્રાવણોને ધનસંપત્તિથી વૃદ્ધ કરો.^{૩૨} તમે મને જ પૂછ્યું છે, તેનો મેં આ વિસ્તારથી ઉત્તર આપ્યો છે. હવે આપની રજા હોય, તો હું દ્વારકા તરફ જઈ.^{૩૩}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે જનમેજય! નારદજીએ પૃથાપુત્રોને આમ કહ્યું. હે રાજા! પછી તેઓ તેમની સાથે આવેલા ઋષિઓથી વીંટાઈને ચાલ્યા ગયા.^{૩૪} હે કૌરવ! નારદજી ગયા એટલે યુધિષ્ઠિર રાજાએ પોતાના ભાઈઓ સાથે રાજસૂય મહાયજ્ઞ વિશે મંત્રણા કરી.^{૩૫}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં લોકપાત્રસભા-
ખ્યાનપર્વમાં પાંડુસંદેશકથન ના
મનો અધ્યાય ૧૨ મો સમાપ્ત

લોકપાલ સભાખ્યાનપર્વ સમાપ્ત

રાજસૂયારંભપર્વ

અધ્યાય ૧૩ મો

શ્રીકૃષ્ણનું ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આગમન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ઋષેસ્તદ્વચનં શ્રુત્વા નિશ્ચિન્તાસ યુધિષ્ઠિરઃ ।

ચિંતયન્ રાજસૂયેષિ ન લેમે શર્મ મારત ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે ભારત! નારદ ઋષિનું તે વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે નિઃશ્વાસ મૂક્યો અને રાજસૂય યજ્ઞના વિચારમાં તેમને

* દાનવૈદ્યોને તુષ્ટેન સમા દત્તાડદમુના મુવિ ।
દિવિ દૈવી સમા યજ્ઞપ્રાપ્યા તસ્યાઃ શતઘિકા ॥
તતઃ શતગુણા વ્રાહ્મી લઘ્યા વિષ્ણોઃ સ્તમર્ચનાત્ ।
દત્યુક્ત્યા નારદઃ પાર્યં યજ્ઞેશાર્ચામચીકરત્ ॥

મંત્રુષ થયેલા દાનવોના રાજા મેં યુધિષ્ઠિરને પૃથ્વીમાં અદ્ભુત સભા આપી. તે સભાથી મો ગણી શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગમાં રહેલી દેવસભા યત્ની મેં છે; તેનાથી સો મણી શ્રેષ્ઠ અદ્ભુત સભા વિષ્ણુના પૂજનથી મેં

મનમાં શાંતિ વળી નહિ. મહાત્મા રાજર્ષિઓનો મહિમા સાંભળીને, યજ્ઞરૂપી કર્મોથી તેમને મળેલી પુણ્યલોકની પ્રાપ્તિ જોઈને, તેમજ યજ્ઞ યજ્ઞતા રાજર્ષિ હરિચન્દ્રને સૌથી વિશેષ પ્રકાશતા બળીને તેમણે રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા કરી.^{૧-૩} પછી યુધિષ્ઠિરે સર્વ સભાસદોનું પૂજન કર્યું અને તે સૌએ તેમને વળતું અર્ચન કર્યું, રાજાએ તો યજ્ઞને વિશે જ મન રાખ્યું.^૪ હે રાજન્દ્ર! તે કુરુસિંહે રાજસૂય યજ્ઞ સંબંધમાં વારંવાર વિચારણા કરીને તે કરવા મનમાં નિશ્ચય કર્યો.^૫ અદ્ભુત વીર્ય અને બલવાળા તે વારંવાર ધર્મનું જ ચિંતન કરતા રહ્યા, સર્વ લોકનું શાથી મંગલ થાય એનો જ ને વિચાર કરતા રહ્યા.^૬ સર્વ ધર્મિષ્ઠામાં શ્રેષ્ઠ તે યુધિષ્ઠિર સર્વ પ્રજાઓ ઉપર અતુઝહ કરીને, તેમનું અવિશેષ હિત કરવા લાગ્યા.^૭ ડાપ અને મદને છોડીને તે આજ્ઞા આપતા હતા કે, ‘દેવા યોગ્ય હોય તે સૌને દાન આપો.’ તેમના આવા વર્તનથી ‘ધર્મ’ શ્રેષ્ઠ છે, ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે’ એ સિવાય બીજું કંઈ કહેવાનું સાંભળવામાં આવતું નહોતું.^૮ આ પ્રમાણેના વર્તનને લીધે પ્રજાઓને તેમનામાં પિતાના જેવો વિશ્વાસ પડેો. તેમનો ડાઈ દ્વેષ કરનારો નહોતો, એટલે તે યુધિષ્ઠિર અજતશત્રુ નામ પામ્યા.^૯ નરેન્દ્ર યુધિષ્ઠિરે સૌને પોતાના ગણ્યા તેથી ભીમસેનના રક્ષણથી, સંખસાગ્રી અશ્રુને કરેલા શત્રુનાશથી, ધીમાન સહદેવના ધર્મોપદેશથી અને નકુલના સર્વ પ્રકારે સ્વાભાવિક એવા વિનયભાવના ઉપદેશથી તેમનો દેશ કસહ અને ભયરહિત થયો અને સદૈવ સ્વકર્મમાં લોકો પરાયણ રહેતા થયા.^{૧૦-૧૨} વળી ત્યારે માગ્યા મેધ વરસવા લાગ્યા અને સંપત્તિ વધવા લાગી. બ્યાજવટાવનો ધર્મો, યજ્ઞની સામગ્રીઓ,

છે, એમ કહીને નારદે યુધિષ્ઠિરની રાજસૂય દ્વારા યજ્ઞ-શરમગતિની પૂજામાં પ્રવૃત્તિ કરાવી, એ તાત્પર્ય છે.

—મણેશ

ગોરક્ષા, ખેતી અને વણજ, એ બધાંય રાજના ઉત્સાહ વડે ઉત્પત્તિ પામ્યાં.^{૧૩} ધર્મપરાયણ યુધિષ્ઠિર રાજ રાજ્ય કરતા હતા, ત્યારે કર વસૂલ કરવાને કારણે પ્રજા ઉપર ત્રાસ થયો, રોગચાળા ચાલવા અથવા આગો લાગવી એવી કશી જ પીડા ન હતી.^{૧૪} ચોરકાડુઓ, કુમારોઓ અને રાજના પ્રિય માણસોએ રાજ પ્રત્યે કશું ખોટું કામ કર્યાનું સંભળાતું નહોતું.^{૧૫} ધર્મને નિત્ય માન આપનારા યુધિષ્ઠિરના એ રાજ્યમાં સંધિ-વિગ્રહ આદિ સર્વ છ સમયોમાં ખંડિયા રાજો સમ્રાટ યુધિષ્ઠિરનું પ્રિય કરવાને તેમની સેવા કરતા હતા. વળી તેમની સેવા કરવાને માટે જુદી જુદી જાતના વેપારીઓ પોતાપોતાના બંધા સંબંધી કર અર્પણ કરતા હતા અને તેથી દેશ વૃદ્ધિ પામતો હતો. અરે! યથેચ્છ ભોગ ભોગવનારા, લોભજન્ય રાજસ શુણવાળા લોકો વડે પણ આળાદી થતી હતી.^{૧૬,૧૭} આમ તે રાષ્ટ્રમાં સર્વવ્યાપી, સર્વ શુણવાળા, સર્વ સહન કરનારા, સર્વાધીશ, મહાયશસ્ત્રી અને કાંતિમાન એવા સમ્રાટ અધિપતિ હતા.^{૧૮} હે રાજન! એ રાજ્યમાં દશે દિશાઓમાંની બ્રાહ્મણોથી માંડીને ગોવાળો સુધીની સર્વ પ્રજાઓ તેમને વિશે માતૃપિતાથી પણ અધિક પ્રીતિ રાખતી હતી.^{૧૯}

વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ તે યુધિષ્ઠિરે મંત્રીઓ તથા ભાઈઓને યોજાવીને તેમને વારંવાર રાજસૂય યજ્ઞ વિશે પૂછ્યું.^{૨૦} આમ પૂછવામાં આવેલા તે એકત્રિત મંત્રીઓએ યજ્ઞ કરવા ઇચ્છતા એ મહાબુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિરને આ અર્થે ભય વચન કહ્યું કે, 'જે યજ્ઞમાં અભિષેક પામીને રાજ વરણના શુણ પામે છે, તે યજ્ઞથી એ રાજ પણ ચક્રવર્તીના તે સમગ્ર શુણને ઇચ્છે છે.^{૨૧,૨૨} હે કુરુનંદન! તે ચક્રવર્તીપદને યોગ્ય એવા તમારે માટે રાજસૂય યજ્ઞનો આ સમય છે. એમ તમારા સંબંધીજનો માને છે.^{૨૩} ક્ષત્રિયની

સંપત્તિએ કરીને તે યજ્ઞનો શુભ સમય તમારે અંતે અભિષેક પામે છે, તે અધીન છે. ઉત્તમ વ્રતીઓ તેમાં સામવેદના મંત્રો સાથે છ અગ્નિઓ સ્થાપે છે.^{૨૪} એ રાજસૂય યજ્ઞને અંતે અભિષેક પામીને રાજ દર્વીહોમાદિ સર્વ યજ્ઞોનાં ક્લોને પ્રાપ્ત કરે છે અને તેથી તે સર્વજિત હશેવાય છે.^{૨૫} હે મહાબાહુ! તમે સમર્થ છો, અમે સૌ તમને વશવર્તી છીએ. તો હે મહારાજ! તમે વિનાવિલંબે રાજસૂય યજ્ઞ કરી શકશો. હે મહારાજ! વિચારવા થોભ્યા વિના તમે રાજસૂયને વિશે નિશ્ચય કરો.' સર્વે સંબંધીજનોએ તેમને આ પ્રમાણે અલગ અલગ અને એકસાથે કહ્યું.^{૨૬-૨૭} પછી હે પૃથ્વીપતિ! એ શત્રુ પાંડુનંદને તેમનું તે ધર્મ્ય, પ્રૌઢ અને ઉત્તમ વચન સાંભળીને તેનો મનમાં સ્વીકાર કર્યો.^{૨૮} હે ભારત! મિત્રજનોનું તે વચન સાંભળીને અને પોતાનું સામર્થ્ય જાણીને, તેમણે વારંવાર રાજસૂય યજ્ઞ કરવા માટે મનમાં સંકલ્પ કર્યો.^{૨૯} મંત્રજ અને ધીમાન ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે પોતાના ભાઈઓ, ઋત્વિજો, મંત્રીઓ તથા ધૌમ્ય અને કૃષ્ણદ્વિપાયન આદિ મહાત્માઓ સાથે ફરીથી મંત્રણા કરી.^{૩૦}

યુધિષ્ઠિર યોદ્ધા:-સમ્રાટને યોગ્ય એવા રાજસૂય યજ્ઞને માટે મને આ જ સ્પૃહા થઈ છે, તે કેવી રીતે પૂરી થાય? તે મને શ્રદ્ધાવાનને આપ કહો.^{૩૧}

વંશપાયન યોદ્ધા:-હે કમલનયન! યુધિષ્ઠિર રાજ્યે આ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે તેઓએ ધર્મરાજને સમયને યોગ્ય એવાં-આ વચન કહ્યાં: 'હે ધર્મજ! તમે રાજસૂય મહાયજ્ઞ કરવાને યોગ્ય છો.' ઋષિઓ અને ઋત્વિજોએ રાજને આમ કહ્યું, ત્યારે એમના મંત્રીઓ તથા ભાઈઓએ તે વચનને વળનો આદર આપ્યો.^{૩૨-૩૪} મહાબુદ્ધિમાન અને જિતાત્મા એવા તે પૃથાપુત્ર રાજ પોતાના મન સાથે વારંવાર

લોકાનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી વિચાર કરવા લાગ્યા.^{૩૫} પોતાના સામર્થ્યના યોગનો, દેશ-કાલનો અને આવક-અવકનો સારી રીતે વિચાર કરીને, જે મનુષ્ય બુદ્ધિપૂર્વક કાર્ય કરે છે, તેને દુઃખી થવાનો સમય આવતો નથી.^{૩૬} આવા મોટા યજ્ઞનો આરંભ કેવળ પોતાના જ નિશ્ચયથી કરવો યોગ્ય નથી, એટલે યત્નપૂર્વક કાર્ય કરવું જોઈએ. આમ વિચારીને તે કાર્યના નિશ્ચય માટે તેમણે જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણને અપ્રમેય, અજન્મા, સ્વેચ્છાથી મનુષ્યલોકમાં જન્મ પામેલા, સર્વ લોકમાં શ્રેષ્ઠ અને મહા-બાહુ એવા હરિ માનીને તેમનું મનમાં સ્મરણ કર્યું. તેમનાં દેવમાન્ય કર્મો ઉપરથી તે પાંડવે તર્ક કર્યો; એમને કશું અજાણ્યું નથી, કાંઈ પણ કાર્ય એમનાથી અસાધ્ય નથી. તેમ કંઈ પણ એવું નથી જેની એ ટકર ન ઝીલી શકે. આ પ્રમાણે તેમણે શ્રીકૃષ્ણ વિશે મનમાં ધાયું.^{૩૭-૪૦} પછી તે પૃથાપુત્ર યુધિષ્ઠિરે આવો એકનિષ્ઠ ઠરાવ કરીને, શુરની જેમ જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણ પાસે તત્કાલ દૂત મોકલ્યો.^{૪૧} તે દૂત શીઘ્રેવગી રથમાં એકદમ યાદવો પાસે ગયો અને દ્વારકાવાસી શ્રીકૃષ્ણને દ્વારમતીમાં મળ્યો.^{૪૨} પછી પોતાના દર્શનની આકાંક્ષાવાળા પૃથાપુત્રનાં દર્શનની ઇચ્છાએ અચ્યુત શ્રીકૃષ્ણ ઇન્દ્રસેન સાથે ઇન્દ્ર-પ્રસ્થમાં આવ્યા.^{૪૩} આમ વેગવાળા અને ઝડપી વાહનવાળા જનાર્દન વિવિધ દેશોને વટાવી ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રહેલા પાથ યુધિષ્ઠિર પાસે આવી પહોંચ્યા.^{૪૪} રાજભવનમાં ભાઈ યુધિષ્ઠિરે તથા ભીમે તેમનું પિતાની જેમ પૂજન કર્યું અને તે પોતાની ફાઇને પ્રીતિપૂર્વક મળ્યા.^{૪૫} ત્યારે, પ્રીતિથી પ્રસન્ન થયેલા તે પોતાના મિત્ર-જનો સાથે આનંદ કરવા લાગ્યા. અચ્યુતે તથા નકુલ-સહદેવે તેમની શુરની જેમ ઉપાસના કરી.^{૪૬} પછી શુભ સ્થાનમાં વિરાજી વિશ્રાંતિ પામેલા સમર્થ અચ્યુત પાસે જઈ ધર્મરાજ

પોતાનું પ્રયોજન જણાવ્યું.^{૪૭}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-હે શ્રીકૃષ્ણ! મને રાજ-સૂય યજ્ઞની ઇચ્છા છે, પણ તે કાર્ય માત્ર ઇચ્છા કર્યું સધાતું નથી. તે જે રીતે સિદ્ધ થાય એમ હોય તે તમે સારી રીતે જણાવો છો. જનામાં સર્વ શક્યતાઓ હોય છે, જે સર્વત્ર પૂજા પામે છે અને જે સર્વનો અધિરાજ છે, તે રાજ રાજસૂય યજ્ઞ કરી શકે છે. મિત્રજનો એકત્ર થઈને મને તે રાજસૂય યજ્ઞ કરવો જોઈએ એમ કહે છે; તો હે શ્રીકૃષ્ણ! આ સંબંધમાં આપનું વચન મારે માટે સર્વ શ્રેષ્ઠ પ્રમાણરૂપ છે.^{૪૮-૫૦} કેમકે, કેટલાકો મૈત્રીને કારણે દોષ બતાવતા નથી, તો બીજા કેટલાક સ્વાર્થને કારણે માત્ર પ્રિય વચનો બોલે છે.^{૫૧} વળી કેટલાક પોતાને વિશે જે હિતકારી હોય, તેને જ પ્રિય ગણે છે. આમ પ્રયોજન સંબંધમાં સાધારણ રીતે મનુષ્યોનું બોલવું આપણા જોવામાં આવે છે.^{૫૨} પણ આ હેતુઓની પાર જઈને, તેમજ કામ અને ક્રોધને અળગા રાખીને, આપ આ લોકમાં જે પરમ કલ્યાણકારી હોય છે, તે યથાવત્ કહેવાને યોગ્ય છો.^{૫૩}

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત રાજસૂયારંભપર્વમાં 'વાસુદેવાગમન' નામનો અધ્યાય ૧૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪ મો

શ્રીકૃષ્ણનાં વચન

॥ કૃષ્ણ ઉવાચ ॥

સર્વેર્ગુર્નૈર્મહારાજ રાજસૂયં ત્વમર્હસિ ।

જાનતસ્ત્વેવ તે સર્વં કિંચિદ્દુશ્યામિ ભારત ॥૧॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-હે મહારાજ! તમે સર્વ

ગુણોથી રાજસૂય યજ્ઞ કરવાને યોગ્ય છો. હે

ભરત! તમે જે બધું જણો છો, છતાં હું તમને

કંઈક કહીશ.^૧ જમદગ્નિપુત્ર પરદુરામે ક્ષત્રિયોનો

સંહાર કર્યો હતો, તેમાં જે ક્ષત્રિયો બચી ગયા

હતા, તેમના કરતાં લોકમાં આ જ ક્ષત્રિય નામ-
ધારીઓ છે, તે જીતરતા છે.^૨ હે ભરતસિંહ!
હે વસુધાનાથ! તે ક્ષત્રિયોએ એકઠા મળીને
પોતાના કુળને માટે એવો સંકલ્પ કર્યો છે કે,
આપણામાં જે કોઈ એક પુરુષ સર્વનો પરાજય
કરે, તેને ચક્રવર્તી રાજ્ય જાણવો; તે વાત તમે
જાણતા હશો.^૩ આ પૃથ્વીમાં જે શ્રેણિબદ્ધ
રાજ્યો તથા બીજા ક્ષત્રિયો છે, તે એક તથા
ઈક્ષ્વાકુવંશોની પ્રજા છે, એમ કહેવાય છે.^૪ હે
ભરતરાજ! એકવંશના તથા ઇક્ષ્વાકુવંશના જે
રાજ્યો થયા, તેમનાં એકસો ને એક કુળ થયાં
છે.^૫ હે મહારાજ! આમાં યયાતિના વંશનો
અને ભોજના વંશનો વિસ્તાર બહોળો છે.
તેઓ ગુણમાં પણ અદિયાતા છે.^૬ સર્વ ક્ષત્રિય
રાજ્યો પણ તેમની રાજસક્તીને ઉપાસે છે.
હે રાજન! હાલમાં જરાસંધ મહીપાલે ભોજ-
વંશની રાજ્યસક્તીનો પરાભવ કર્યો છે અને
સૌ મોટા રાજ્યોએ તેને ચક્રવર્તીના પદે
અભિષેક કર્યો છે.^૭ સર્વ બાળુએથી પરાક્રમથી
ચડાઈ કરીને તે રાજ્યોને માથે ચડી બેઠો છે
અને મથુરા આદિ મધ્ય ભૂમિનો ઉપયોગ કરી,
અમારામાં પરસ્પર કૂટ પડાવવા માગે છે.^૮ હે
મહારાજ! જે રાજ પરમ સમર્થ છે અને સમ-
સ્ત જગત જના એક ચક્રવામાં છે, તે યોગે કરીને
સામ્રાજ્ય પામે છે.^૯ હે રાજન! તે પ્રતાપી
શિશુપાલ રાજ્યે જરાસંધને સર્વ રીતે આશ્રયે
રહીને સેનાપતિ બન્યો છે.^{૧૦} હે મહારાજ!
માયાથી યુદ્ધ કરનારો મહાબલવાન કરુણાધિપતિ
વક્ર પણ એક શિશ્યની જમ તેની સેવામાં રહે
છે.^{૧૧} વળી હંસ અને હિરણ્યકે જે બીજા
મહાવીરવાળા મહાત્માઓ પણ મહાપરાક્રમી
જરાસંધને આશ્રયે રહ્યા છે.^{૧૨} દન્તવક્ર, કરુણ,
કરુણ અને લોહા જેને અજ્યુત મણિ તરીકે
જાણે છે, તે દિવ્ય મણિને મસ્તકે ધારણ કરતો
મેઘવાહન જે સૌ એના વશમાં છે.^{૧૩} વળી હે

મહારાજ! મુર અને નરકાસુર ઉપર શાસન
કરનાર, યવનો ઉપર આધિપત્ય ભોગવનાર,
અપરિમિત બલ ધારણ કરનાર, પશ્ચિમ દિશામાં
વરુણના જવી સત્તા ફેલાવનાર અને તમારા
પિતાના મિત્ર તે વૃદ્ધ ભગદત્ત રાજ્ય પણ તેના
વચનને અને ખાસ કરીને કર્મને નમન કરે
છે.^{૧૪,૧૫} આમ છતાં તે મનથી સ્નેહયુક્ત છે
અને તમારે વિશે પિતાના જવો ભાવ રાખે છે.
વળી પૃથ્વીના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ પ્રાન્તોના
રાજા, તમારો મામેા, શૂરવીર કુન્તીવંશ
વધારનાર અને શત્રુનાશી એવો જે પુરુષોત્ત
છે, તે એક જ દેવળ સ્નેહે કરીને તમારા પક્ષમાં
છે.^{૧૭,૧૮} પૂર્વે જનો મેં લડાઈમાં નાથ કર્યો
નહોતો અને જે ચેદિ દેશમાં પુરુષોત્તમ તરીકે
જાળખાય છે, તે કુર્બુદ્ધિ રાજ્ય પણ જરાસંધના
પક્ષમાં ભળી ગયો છે.^{૧૯} તે પોતાને આ લોકમાં
પુરુષોત્તમ મનાવે છે અને સતત મોહથી મારાં
ચિહ્નો ધારણ કરે છે.^{૨૦} આમ વંગ, પુન્ડ્ર,
અને કિરાત દેશોનો જે બલવાન રાજ્ય લોકમાં
પૌણ્ડ્રક વાસુદેવના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે.^{૨૧}
હે મહારાજ! જે એક ચતુર્થાંશ પૃથ્વીને ભોગ-
વનારો છે, ઇન્દ્ર જનો મિત્ર છે, જે બલવાન છે,
જણે વિદ્યાબલથી પાંડ્ય, કથ તથા કૌશિકને
જીત્યા છે અને જનો આકૃતિ નામે શૂરવીર બંધુ
પરશુરામ જવો થયો હતો, તે શત્રુવીરને હણનારો
ભોજવંશી મગધરાજ ભીષ્મક પણ જે જરા-
સંધનો ભક્ત છે.^{૨૨,૨૩} અમે એના સંબંધીઓ
છીએ, એનું પ્રિય આચર્યો છીએ, એની સાથે
ચિનથી વર્તન રાખીએ છીએ અને એને ભજીએ
છીએ; તો પણ તે અમારા ઉપર ભાવ રાખતો
નથી અને અમારું અપ્રિય કર્યા કરે છે.^{૨૪} હે
રાજન! તે પોતાના કુલને અને બલને જાળ-
ખતો નથી અને જરાસંધને યશથી ઝળહળતો
રહેવો જોઈ તેને અધીન થઈ રહ્યો છે.^{૨૫} હે
પ્રભુ! ઉત્તરનાં ભોજવંશી અદ્યાર કુલો જરાસંધ-

ના ભયને લીધે પશ્ચિમ દિશામાં આવીને રહ્યાં છે.^{૨૧} વળી શરસેનો, ભદ્રકારો, બોધો, શાલ્વો, પટચરો, સુસ્થલો, સુકુદો, કુલિન્દ્રો, કુતિઓ, શાલ્વાયન રાજ્યો, તેમના ભાઈઓ તથા અનુચરો, દક્ષિણ પાંચાલો અને પૂર્વ કોશલના રાજ્યો એ સૌએ કુન્તિદેશનું શરણ લીધું છે.^{૨૭,૨૮} વધુમાં ભયથી પીડાયલા મત્સ્ય તથા સંન્યસ્તપાદ નામના રાજ્યો પણ ઉત્તર દિશા છોડીને દક્ષિણ દિશામાં આશ્રય કરી રહ્યા છે.^{૨૯} એ જ રીતે જરાસંધના ભયથી મારમાર થયેલા સર્વ પાંચાલ રાજ્યો પોતાનું રાજ્ય છોડી ચોદિશામાં નાસી ગયા છે.^{૩૦}

હવે એક વાર મૂઢ યુદ્ધિવાળો કંસ યાદવોને સત્તાવીને બૃહદ્વરય રાજના પુત્ર જરાસંધની બે પુત્રીઓને પરણ્યો હતો.^{૩૧} તે બે નાની કન્યાઓ-સહદેવની નાની બહેનો થતી હતી અને તેમનાં નામો અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ હતાં. તે બંને કરીને એ ભૂખમન કંસ સગાંસંબંધીઓને દબાવીને શ્રેષ્ઠતા ધારણ કરી બેઠો. તેનો અન્યાય ભારે હતો. તે દુરાત્માથી પીડાઈ રહેલા ભોજવંશી વૃદ્ધ રાજ્યોએ પોતાની જ્ઞાતિના રક્ષણ માટે અમારી આશા કરી. ત્યારે બહારમે અને મેં આહુકની પુત્રી તે સુતનુને અકૂર વેરે આપી અને પછી બલદેવજીએ અને મેં કંસ અને સુનામાને મારી નાખ્યા.^{૩૨-૩૫} આમ જ્ઞાતિનું કાર્ય દુષ્ટ દૂર થયું. આ રીતે ભય દૂર થયો, પણ જરાસંધે ક્રમરૂપે. એટલે હે રાજન્! અઢાર નાના રાજકુલો સાથે એવી મંત્રણા થઈ કે,^{૩૬} 'આપણે શત્રુધાતી મહા અસ્રોથી ત્રણસો વર્ષ સુધી અચાક લડીએ, તો પણ આપણે જરાસંધના સૈન્યને હણી શકીશું નહિ.^{૩૭} તેની પાસે બલમાં દેવ જ્યાં હંસ અને ડિમ્ભક નામે બે શ્રેષ્ઠ બળવાન વીરો છે. તેઓ શસ્ત્રથી મરે એવા નથી.^{૩૮} એ બે વીરો અને વીર્યવાન જરાસંધ એમ એ ત્રણે સર્વ લોકને માટે પૂરતા છે, એવું મારું માનવું છે.^{૩૯} હે શ્રેષ્ઠ

યુદ્ધિમાન! અમારું જ આવું માનવું હતું એમ નહિ, બીજા જટલા રાજ્યો હતા તેમનું પણ આ પ્રમાણે જ માનવું હતું.^{૪૦}

હંસ નામે કોઈ એક પ્રસિદ્ધ મહારાજવી હતો. જરાસંધ સાથેના સત્તરમા સંયામમાં બહારમે તેને મારી નાખ્યો.^{૪૧} હે ભારત! ત્યારે કોઈકે કહ્યું: 'હંસ મરી ગયો છે.' હે રાજન્! એ સાંભળીને ડિમ્ભક જમના નદીના જલમાં પડ્યો.. 'હંસ વિના આ લોકમાં જીવવાની મને હેંસ નથી' એવું વિચારી ડિમ્ભક મરણ પામ્યો.^{૪૦,૪૩} એ જ રીતે ડિમ્ભકને મરી ગયેલો સાંભળીને, શત્રુનગરને જીતનારો હંસ પણ યમુના ઉપર ગયો અને તેમાં ડૂબી મૂક્યો.^{૪૪} હે ભરતસિંહ! આમ તે બંનેને મૃત્યુ પામેલા સાંભળી, તે જરાસંધ રાજ શૂન્ય મનથી રાજનગરમાં ગયો.^{૪૫} હે શત્રુજી! તે રાજ આમ પાછો વળ્યો, એટલે અમે સર્વ આનંદ પામીને ફરીથી મથુરામાં વસવા લાગ્યા.^{૪૬} પરંતુ હે રાજન્! કમલ જ્યાં નયનવાળી હંસની પત્ની પોતાના પિતા મગધરાજ જરાસંધ પાસે ગઈ.. હે અરિનાશન! પતિના નાશથી દુઃખી થયેલી તે જરાસંધપુત્રીએ ફરી ફરીને ઉરકરણી કરી કે, 'તમે મારા પતિને હણનારાને હણો.' હે મહારાજ! હે નરપતિ! આથી અમે પણ આગળ ફરેલી મંત્રણાને યાદ કરીને ઉદાસ ચિત્તે ત્યાંથી ચાલી નીકળવા વિચાર કર્યો.^{૪૭-૪૮} હે મહારાજ! ભારે સંપત્તિને અમે છૂટી છૂટી કરી અને જરાસંધના ભયથી પુત્ર, જ્ઞાતિજનો અને બાંધવો સાથે અમે ત્યાંથી પલાયન કરવા ધાર્યું.^{૪૦} આમ વિચાર કરીને અમે બધાં પશ્ચિમ દિશામાં આવેલી અને રૈવતાચલથી શોભતી રમણીય-કુશસ્થલી (દ્રાવકા) નગરીમાં આવ્યા.^{૪૧} હે નૃપતિ! અમે તેમાં વાસ કર્યો અને દેવો પણ પ્રવેશ કરી શકે નહિ એવા ત્યાં દુર્ગ બાંધ્યા. ત્યાંની સ્ત્રીઓ સુધ્ધાં યુદ્ધ ખેલી શકે છે, તો પછી મહારથી

યાદ્યોતું તો કહેવું જ સું? આમ હે શત્રુનાશ
ન! અમે તેમાં નિર્ભય થઇને વસ્યા છીએ. ^{૧૨,૫૩}
હે કુરુસિંહ! મધુવંશી યાદ્યો એ ગિરિવરને
જોઇને પોતે મગધરાજથી બચી ગયા છે એવો
પરમ આનંદ પામ્યા. ^{૫૪} આ પ્રમાણે જરા-
સંધના ચારે બાજુથી અપરાધ કરનારા અમે
બધા સામર્થ્યવાન હોવા છતાં, પ્રયોજનવશાત્
ગોમન્ત પર્વતને આશ્રયે આવ્યા. ^{૫૫} એ પર્વત
ઉપર ત્રણ યોજન લાંબો એક દુર્ગ છે. તેમાં એક-
એક યોજનને એકએક એમ ત્રણ સૈન્યચૂકો છે. વળી
દરેક યોજનને છેડે ત્યાં સો સો દરવાજા છે અને
તેમાં વીરોના વિદ્ધ મોટે તોરણદ્વાર છે. ^{૫૬}
યુદ્ધમાં મહાન મદવાળા અદાર ક્ષત્રિયકુલો તેનું
રક્ષણ કરે છે. વળી અમારા કુલમાં અદાર હજાર
ભાઇઓ છે. ^{૫૭} આહુકને સો પુત્રો છે અને તે
દરેક દેવોથી પણ ચડિયાતો છે. ભાઈ સાથે ચાર-
દેણ, ચક્રદેવ, સાત્યકિ, હું, શેહિણીપુત્ર બલ-
રામજી, સામ્બ અને પ્રહુમ્ન એમ સાત રથીઓ
છીએ. હે રાજન્! બીજાઓ વિશે પણ મારી પાસે-
સાંભળો. ^{૫૮,૫૯} કૃતવર્મા, અનાધૃષ્ટિ, સમીક,
સમિતિંજય, કંક, શંકુ અને કુતિ એ સાત
મહારથીઓ છે. વળી અંધકભોજના બે પુત્રો
અને દશમા તે વૃદ્ધ રાજા ઉચ્ચેન એ બધા
વીર, બળવાન અને વજાંગ મહારથીઓ છે.
તે સૌ મધ્યદેશને સંભારતા રહી વૃષ્ણીઓ સાથે
વસીને રહ્યા છે. ^{૬૦,૬૧}

હે ભરતોનમ! તમે સદૈવ સમ્રાટના ગુણોથી
સંપન્ન છો. તો હે ભારત! તમે પોતાને ક્ષત્રિ-
યોમાં ચક્રવર્તી કરવાને ચોગ્ય છો. ^{૬૨} પણ હે
રાજન્! ત્યાં સુધી મહાબલી જરાસંધ જીવતો
છે, ત્યાં સુધી તમે રાજસૂય યજ્ઞને સિદ્ધ કરી
શકશો નહિ, એવું મારું માનવું છે. ^{૬૩} જમ
સિંહ મોટા ડાચીઓને પર્વતરાજની શુદ્ધમાં
ગાંધી દે છે, તેમ એ જરાસંધે સર્વ રાજાઓને
જીતીને તેમને ગિરિમજ દુર્ગમાં પૂરી રાખ્યા

છે. હે શત્રુદમન! વસુધાધિપતિઓથી યજ્ઞ કરવા
છુછતા તે જરાસંધ રાજાએ મહાત્મા ઉમાપતિ
મહાદેવને ઉચ્ચ તપથી આરાધીને સર્વ રાજાઓને
જીત્યા છે. હે મહારાજ! આમ તેણે પોતાની
પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી છે. ^{૬૪-૬૬} તેણે યુદ્ધમાં આવેલા
રાજાઓને જીતી જીતીને નગરમાં લાવી કેદમાં
બાંધી રાખ્યા છે અને એક મોટો પુરુષસમૂહ
બનાવ્યો છે. ^{૬૭} તે સમયે અમે પણ જરાસંધના
ભયને કારણે મથુરા છોડીને દ્વારકાનગરીમાં ગયા
હતા. હે મહારાજ! તમે જો એ રાજસૂય યજ્ઞ
કરવા છુછતા હો, તો તમે તે રાજાઓની સુક્તિ
મોટે તથા જરાસંધના વધ મોટે પ્રયત્ન કરો.
હે કુરુનંદન! હે શ્રેષ્ઠ મતિમાન! બીજી રીતે
રાજસૂય યજ્ઞનો એ સમારંભ સંપૂર્ણતાએ
કરવાનું શક્ય નથી. ^{૬૮,૭૦} હે રાજન્! આ
મારો મત છે. પછી તો હે નિષ્પાપ! તમે જ
માનો તે ખરું. આ સ્થિતિમાં તમે પોતે
હેતુપૂર્વક નિર્ણય કરીને મને કહો. ^{૭૧}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-નર્ગત
રાજસૂયારંભપર્વમાં 'શ્રીકૃષ્ણવાક્ય'
નામનો અધ્યાય ૧૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૫ મો

યુધિષ્ઠિરનાં વચન

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

उक्तं त्वया बुद्धिमता यन्त्रान्योयक्तुमर्हति ।

संशयानां हि निर्मोक्ता त्वन्मान्यो विद्यते भुवि ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-તમે બુદ્ધિમાને જ કહ્યું
છે, તે બીજે કોઈ કહી શકશે નહિ. પૃથ્વીમાં
તમારા જોવા સંશય છોડાવનારો બીજો કોઈ
નથી. ^૧ ચેંચેર પોતપોતાનું પ્રિય કરનારા રાજા-
ઓ છે, પણ તેમને સામ્રાજ્ય મળ્યું નથી. સમ્રાટ-
પદ તો બારે કણથી પ્રાપ્ત થાય છે. ^૨ જ પારકાનાં
બલવીર્યને જાણું છે, તે કવી રીતે પોતાની
પ્રથંસા કરે! યતુની ગેટ થતાં જ પ્રથંસનીય થાય

છે, તેજ પૂજા પામે છે. હે વૃષ્ણિકુલધુરંધર ! ભૂમિ વિશાળ, બહાળી અને અનેક રત્નોથી ભરેલી છે; તેમાં દૂર દૂર ધૂમીને જ માણસ કંદ્યાણુ મેળવે છે. ૩૪ હું શાંતિને જ શ્રેષ્ઠ માનું છું. શાંતિથી જ મારું કંદ્યાણુ થાય એમ છે. માત્ર રાજસૂયનો આરંભ કરવાથી જ સમ્રાટપદ પ્રાપ્ત કરી શકાશે એમ હું માનતો નથી. ૩૫ હે જનાર્દન ! અમારા કુલમાં જન્મેલા મનસ્વીઓ માને છે કે, કંદાય આમનામાંનો કોઈ ચક્રવર્તી થઈ શકશે. ૩૬ મહાભાગ ! હે અપાપ મહાભાગ્યશાલી ! અમે પણ જરાસંધના ભયથી તથા તેની દુષ્ટતાથી શંકાશીલ છીએ. ૩૭ હે દુર્ધર્મ ! હે સમર્થ ! હું તો તમારા ભુજબલને આશ્રયે છું. અને તમે જ તે જરાસંધથી શંકાવાળા હો, તો પછી હું મને ક્યાંથી બળવાન માનું ? ૩૮ હે માધવ ! હે મહા-બાહુ ! તમારાથી, બલરામથી, ભીમસેનથી અને અર્જુનથી તે મરણ એમ છે નહિ એમ મેં જ્યારથી સાંભળ્યું છે, ત્યારથી હે યાદવ ! હું ફરીફરીને વિચાર કરું છું; હે કેશવ ! તમે જ સર્વ કાર્યોમાં મારે માટે પ્રભાણુપ છો. ૬, ૧૦ આ પ્રભાણુ યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળીને ષોડશામાં નિપુણ ભીમસેને આ વચન કહ્યાં ૧૧

ભીમ ષોડશોઃ-જ રાજા માત્ર કાર્યના ભયને લીધે જ કાર્યનો આરંભ કરતો નથી અને દુર્બલ છતાં અયોગ્ય ઉપાયે બલવાન ઉપર ચડાઈ કરે છે, તે નિશ્ચય રાક્ષડાની જેમ નાશ પામે છે. ૧૨ વળી આળસરહિત રહીને દુર્બલ મનુષ્ય હોય તો પણ તે ઘણી વાર પોતાના બલવાન શત્રુને જીતી શકે છે. તેમજ પોતાના નિત્ય અને હિત-કારી અર્થો પામી શકે છે. ૧૩ કૃષ્ણમાં નીતિ છે, મારામાં બલ છે અને પૃથાનંદન ધન-જયમાં જય છે. તો, ત્રણ અગ્નિ જેમ યજ્ઞને પૂરો કરે છે, તેમ અમે ત્રણે મળીને એ મગધ-રાજા જરાસંધને પૂરો કરીશું. ૧૪

કૃષ્ણ ષોડશોઃ-નાદાન માણસ કાર્યનો

આરંભ કરે છે, પણ તેનાં પરિણામ સમજતો નથી. આથી કાર્યપરાયણ રાજાઓ, પરિણામનો વિચાર નહિ કરનારા મૂર્ખ શત્રુને ક્ષમા આપતા નથી. ૧૫ અમે સાંભળ્યું છે કે, સત્યયુગમાં, અધીન મંત્રીઓ સાથે મંત્રણા કરીને, યુવ-નાયના પુત્ર માંધાતાએ જયથી, ભગીરથે પ્રજા-પાલનથી, કાર્તવીર્યે પોતાના તપના વીર્યથી, સમર્થ ભરતે બલથી અને મરુતે સમૃદ્ધિથી-એમ એ પાંચે મહાન રાજાઓ એકએક ગુણથી સમ્રાટ થયા હતા. ૧૬, ૧૭ પણ હે યુધિષ્ઠિર ! તમે તો એ પાંચે ગુણોથી સામ્રાજ્ય ઇચ્છો છો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ધર્મ, અર્થ અને નીતિએ કરીને સમ્રાટ થયેલા બૃહદ્રથપુત્ર જરાસંધ તમારે માટે બાધાણુ છે. તમે આ પણ બહુ લો કે, આ સેંકડો રાજ-વંશીઓમાંથી એક પણ એ જરાસંધને રોકી શકતો નથી અને બલપૂર્વક એ અહીં સામ્રાજ્ય-પદ ભોગવી રહ્યો છે. ૧૮-૨૦ રત્નો ધારણ કરનારા રાજાઓ પણ જરાસંધને ઉપાસી રહ્યા છે, તો પણ નાદાનીને લીધે એ સતોપ ધારણ કરતો નથી અને મૂરખાઈથી અન્યાય કર્યા કરે છે. ૨૧ એ પુરુષ યુગટધારી રાજાને બલપૂર્વક નમાવે છે. એ કોઈ પુરુષ પાસેથી રાજભાગ ન લેતો હોય, એવું અમે ક્યારે પણ જોયું નથી. ૨૨ આમ જરાસંધે સો જીટલા સર્વ રાજાઓને વશમાં આણ્યા છે, તો પછી હે પાર્થ ! વિશેષ નિર્જળ રાજા તો તેની સામે ક્યાંથી જઈ શકે ? ૨૩ કેદ કરેલા રાજાઓને પશુની જેમ મારી, તેમનું જળથી પ્રોક્ષણ કરી, ભગવાન પશુપતિનાયતા મંદિરમાં બલિ તરીકે અર્પણ કરનાર છે. માટે હવે ક્ષત્રિય રાસ્રથી મરણ પામે, તો તે સત્કારપાત્ર બને છે. એ ધર્મ સમજી લઈ આપણે તે મગધનાથને યુદ્ધમાં આંતરીએ. ૨૪, ૨૫ હે રાજન ! જરાસંધે એ હોમ માટે છયાસી રાજાઓ કેદ કર્યા છે, હવે ચીદ ખૂટે છે. પછી સો પૂરા થતાં તે દૂર કરી દેશો. ૨૬ પરંતુ જ

વીર પુરુષ એના કામમાં વિઘ્ન નાખશે, તે ઉન્નવલ કીર્તિ સંપાદન કરશે. જે જરાસંધને જીતશે, તે નિઃશંક સમ્રાટ થશે.^૭

છાંતશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વનિર્ગત રાજસૂયારંભપર્વમાં 'કૃષ્ણવાક્ય' નામનો અધ્યાય ૧૫ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬ માં

જરાસંધના વધ વિશે મંત્રણા

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

સમ્રાટ્કુળમમીપ્તસ્તૈર્ યુગ્માન્ સ્વાર્થપરાયણઃ ।

કથં પ્રહિણુયાં કૃષ્ણ સોઢં કેવલસાહસાત્ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-હે શ્રીકૃષ્ણ ! ચક્રવર્તીના ગુણો સંપાદન કરવાની ઇચ્છાથી અને સ્વાર્થપરાયણ થઇને હું કેવી રીતે, કેવળ સાહસથી, જરાસંધનો નાશ કરવા તમને સામા મોકલું? ^૧ ભીમ અને અર્જુન મારે મન મારાં બે નેત્ર સમાન છે, તેમજ જનાર્દનને હું મારું મન માનું છું; તો પછી મન અને આંખો નાશ પામે તો હું કેવી રીતે જીવતર જીવું? ^૨ લયકર પરાક્રમવાળા અને સહેજે પાર ન પામી શકાય એવા જરાસંધના સૈન્યનો ભેટો પામી યમરાજ પણ યુદ્ધમાં વિજય મેળવી શકે એમ નથી, તો એમાં તમારું તે ગળું જ શાનું? ^૩ આવા અનિષ્ટ કૃત્તવાળા કાર્યમાં કાંઈ નાખનારનો અનર્થ થાય છે. એટલે આ યજ્ઞકાર્ય ન કરવું યોગ્ય છે, એમ મારું માનવું છે. ^૪ હે જનાર્દન ! આ સંબંધમાં હું જે એકલો વિચાર કરું છું, તે તમે સાંભળો. આ કાર્ય કરવા કરતાં મને તેનો ત્યાગ કરવો વિશેષ રુચે છે. કારણ કે મુરદેલીથી થઈ શકે એવો રાજસૂયયજ્ઞ આજે મારા મનનો ઉત્સાહ ભાંગી નાખે છે. ^૫

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે જનમેજય ! આ આ પ્રમાણે વાતચીત થતી હતી, એટલામાં શ્રેષ્ઠ

ધનુષ્ય, બે મહાન અક્ષય ભાથાઓ, રથ, ધન અને સત્તા પામેલા પૃથાનંદન અર્જુને યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહ્યું: ^૭

અર્જુન બોલ્યો:-હે રાજન ! ધનુષ્ય, શસ્ત્ર, ખાણો, વીર્ય, પદ્મ, ભૂમિ, યશ અને બલ એ બધું કુર્લભ હોવા છતાં મને યથેચ્છ રીતે સુલભ થયું છે. ^૮ સુપ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો જાણ કલમાં થયેલા જન્મની પ્રસંશા કરે છે, પણ બલની ખરાબરીમાં આવે એવું બીજું કશું જ નથી-મને તો બળ જ રુચે છે. ^૯ પરાક્રમવાળા કલમાં જન્મેલો નિર્વીર્ય પુરુષ શું કરી શકે? પણ નિર્વીર્ય કલમાં જન્મેલો પુરુષ વીર્યવાન હોય, તો તે વિશેષ છે. ^{૧૦} હે રાજન ! તે જ ક્ષત્રિય છે, જેને શત્રુઓ ઉપર જય મેળવવાની સતત વૃત્તિ રહે છે; કેમકે વીર્યવાન સર્વ ગુણોથી વિહીન હોય તો પણ એકલો રિપુઓને તરી બળે છે. ^{૧૧} નિર્વીર્ય સર્વ ગુણોથી સંપન્ન હોય છતાં શું કરી શકે? સાચેજ, સર્વ ગુણો પરાક્રમમાં જ ગુણરૂપે રહે છે. ^{૧૨} કાર્યસિદ્ધિ એ જ જયનો હેતુ છે અને તે પૌરુષ અને દૈવને આધારે છે. કેમકે કોઈ મનુષ્ય બધાં બલથી સંપન્ન હોવા છતાં જે પ્રમાદમાં રહીને તેનો કંઈ ઉપયોગ કરે નહિ, તો તેને જય વરતો નથી. પરિણામે પોતે બળવાન હોવા છતાં તે નિર્બલ શત્રુઓને હાથે નાશ પામે છે. ^{૧૩} બલવાન મનુષ્યની ક્ષીનતા તથા મૂર્ખતા આ બંને તેનો નાશ કરનારાં છે, માટે વિજયાથી રાજ્ય એ બંનેને ત્યજવાં એમ છે. ^{૧૪} જે આપણે યજ્ઞને અર્થે જરાસંધનો વિનાશ કરીશું અને બીજા રાજાઓનું રક્ષણ કરીશું, તો એથી ચડિયાતું બીજું કશું કાર્ય હોઈ શકે? ^{૧૫} હે રાજન ! આપણે આ કાર્યનો આરંભ કરશું નહિ, તો આપણે ગુણવિહીન છીએ એવો ચોક્કસ લોકમત બંધાશે. નિઃશંક આપણે ગુણવાળા છીએ છતાં તમે પોતાને ગુણહીન કેમ માનો છો? ^{૧૬} જાંતિ ઇચ્છતા અર્જુનને માટે તો સુલભ એવું કાપાય વસ્ર ધારણ

કરવું એ જ યોગ્ય છે, પરંતુ આપણે ચક્રવર્તીપદ
ધારણ કરવાને શક્તિમાન છીએ; માટે આપણે
શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરીશું.^{૧૭}
ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વનાંતર્ગત
રાજસૂયારણપર્વમાં 'જરાસંધવધમંત્ર-
ણા' નામનો અધ્યાય ૧૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭ મો

જરાસંધની ઉત્પત્તિકથા

॥ વાસુદેવ ઉવાચ ॥

જાતસ્ય ભારતે વંશે તથા કુંત્યાઃ સુતસ્ય ચ ।
યા વૈ યુક્તા મતિઃ સેયમ્જુનેન પ્રદર્શિતા ॥૧॥

વાસુદેવ બોલ્યાઃ-ભારતવંશમાં જન્મેલા
અને કુંતીની કૃષ્ણે પાકેલા અર્જુને જ આ
વિચાર બતાવ્યો તે યોગ્ય છે.^૧ આપણે રાતે કે
દિવસે ક્યાંય પશુમૃત્યુને બેતા નથી, તેમ આપણે
સાંભળ્યું પણ નથી કે યુદ્ધ ન કરીને ડાઈ અમર
થયો હોય.^૨ તેથી પુરુષોએ હૃદયના સંતોષ સારુ
આ કરવું જ બેઠેએ અને વિધિપૂર્વક શાસ્ત્રનીતિ
પ્રમાણે તેણે શત્રુ ઉપર ચડાઈ કરવી.^૩ સુનીતિ
અને અનુકૂળતા એ બેનો સંયોગ થતાં કાર્યની
પરમસિદ્ધિ થાય છે; અને યુદ્ધમાં એક શત્રુને
વિજય મળે છે. ઇમંદ બંનેમાં સમાનપણું હોઈ
શકતું નથી.^૪ પણ નીતિ વિનાના અને યોગ્ય
ઉપાયો વિનાના યુદ્ધમાં ભાદે ક્ષય થાય છે. બને
જણ બે સમાન રીતે ન્યાયથી યુદ્ધ કરે, તો
બંનેના વિજય બાબતમાં સંશય રહે અને
બેમાંથી કોઈનો વિજય થતો નથી;^૫ ત્યારે
આપણે નીતિમાં રહીને શત્રુના દેહ સામે જઈશું.
આપણે આપણાં પોતાનાં છિદ્રોને સાચવી
રાખીશું અને શત્રુનાં છિદ્રો બેઈને પરાક્રમ
કરીશું, તો નદીના વેગે જમ ઝાડનો અંત લાવે
છે, તેમ આપણે પણ કેમ શત્રુનો અંત ન લાવી
ગઈએ? ૧૭૧ વ્યારાવદ એતાવાળા અતિ બલવાન

શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવું નહિ, એવી બુદ્ધિમાનો-
ની જ નીતિ છે તે મને રહે છે.^૬ તો આપણે
કાંઈને અમર ન પડે એવી રીતે, નિર્દોષતાપૂર્વક,
શત્રુના તે ભવનમાં પહોંચી જઈએ અને શત્રુનાં
દેહ ઉપર આક્રમણ કરી, ધાર્યો મનોરથ સિદ્ધ
કરીએ.^૭ કારણ કે પ્રાણી માત્રના અંતરાત્માની
જમ તે પુરુષવર એક જ નિત્ય સામ્રાજ્ય-
લક્ષ્મીને ધારણ કરી રહ્યો છે. મને લાગે છે
કે, તેનો જ નાશ થશે, આપણો નહિ.^૮ યુદ્ધમાં
એને માર્યા પછી બે બાકી રહેલાઓ આપણને
મારશે, તો જ્ઞાતિજનોના રક્ષણમાં પરાયણ
રહેલા આપણે સ્વર્ગને જ પામશું.^૯

યુધિષ્ઠિર બોલ્યાઃ-હે શ્રીકૃષ્ણ! એ જરા-
સંધ એવો તે કાણ છે? એનાં શરીરબળ અને
પરાક્રમ કેવાં છે? તે સર્વ કહો. તમને અગ્નિ-
સમાનને સ્પર્શ્યા છતાં પતંગિયાની જેમ તે
બળી ગયો કેમ નહિ? ^{૧૨}

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ-હે રાજન! જરાસંધકેવો
વીર્યવાન અને કેવો પરાક્રમી છે, તેમજ અમારું
અનેક વાર ખૂરું કર્યા છતાં પણ અમે કેમ તેને જા
દીધો છે; એ તમે સાંભળો.^{૧૩} ત્રણ અશ્વીહિણી
સેનાનો સ્વામી યુદ્ધમાં મદભર્યો અને મગધદેશનો
અધિપતિ એવો બૃહદ્રથ નામે એક બલવાન
રાજ હતો.^{૧૪} રૂપવાન, વીર્યવાન, શ્રીમાન અને
અતુલિત પરાક્રમવાળો તે નિત્ય યજ્ઞદીક્ષાનાં
ચિહ્નોથી અદિત દેહવાળો હતો. મામે, તે
બીજે શત્રુકેતુ ઇન્દ્ર જ હતો.^{૧૫} તેજમાં તે સૂર્ય
જેવો હતો, ક્ષમામાં તે પૃથ્વી જેવો હતો,
ક્રોધમાં તે યમ જેવો હતો અને સંપત્તિમાં તે
કુબેર જેવો હતો.^{૧૬} હે ભરતોત્તમ! પોતાના
કુલપરંપરાગત શુભો વડે તેણે સૂર્યનાં ફિરણો-
ની જમ અખિલ પૃથ્વીને વ્યાપી દીધી હતી. હે
ભરતશ્રેષ્ઠ! તે મહાવીર્યવાન કાશિરાજની સ્વરૂપ
સંપત્તિવાળી બે પુત્રીઓને પરણ્યો હતો.^{૧૭,૧૮}
એ બે પત્નીઓ સમક્ષ તે પ્રરૂપસિંહે ઠરાવ

હતો કે, 'હું' બનેમાંથી જાઈને વિશે ન્યૂત કે અધિક ભાવ રાખીશ નહિ.^{૧૯} હાથી જન્મ બે હાથણીઓ સાથે શોભે, તેમ તે રાજ્ય એ બે પ્રિય અને અનુરૂપ પત્નીઓથી શોભવા લાગ્યો.^{૨૦} તે બેની મધ્યમાં રહેલો એ વસુધાધિપતિ જાણે ગંગા અને યમુનાની વચ્ચે મૂર્તિમાન સાગર હોય તેમ શોભતો હતો.^{૨૧} તે બંનેની સાથે ત્રિપથરસ ભોગવતાં ભોગવતાં એ રાજની યુવાની ઓસરી ગઈ, પણ એને વંશ વંધારનાર એક પુત્ર થયો નહિ.^{૨૨} પુત્રકામના સારુ તે નૃપવરે અનેક મંગલ કાર્યો, હોમો અને ઇષ્ટિઓ કર્યાં, તો પણ તેને કુળની વૃદ્ધિ કરનાર એક પુત્ર થયો નહિ.^{૨૩} પછી તેણે સાંભળ્યું કે, ગૌતમવંશી મહાત્મા કાક્ષીવાનના ઉદાર પુત્ર ચંડકૌશિક તપથી પરવારીને દેવેન્દ્રાથી અહીં આવ્યા છે અને એક ઝાડ નીચે બેઠા છે. આથી રાજ્યે બે પત્નીઓ સાથે જઈને તેમને સર્વ રત્નોથી સંતોષ્યા.^{૨૪, ૨૫} સત્યધારી અને સત્યવચની તે ઋષિશ્રેષ્ઠે તેને કહ્યું કે, 'હે રાજન્દ્ર! હું પ્રસન્ન થયો છું.' હે સુવ્રત! તું વરદાન માગ! ^{૨૬} એટલે બૃહદ્રથે પત્નીઓ સાથે તે ઋષિને પ્રણામ કર્યા અને પુત્રર્થની ખોટને લીધે આંસુથી ગદ્ગદિત વાણીમાં તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૭}

રાજ્ય બોલ્યો:-હે ભગવન! હું તો રાજ્ય છોડીને તપોવનમાં જવા માટે નીકળ્યો છું. મને નિઃસંતાન અને ક્ષીણભાગીને રાજ્યનું અને વરદાનનું શું પ્રયોજન? ^{૨૮}

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યો:-આ સાંભળીને તે મુનિની ઈંદ્રિયો શુષ્ક થઈ અને તેજ આત્મ-વૃક્ષની છાયામાં બેસીને તે ધ્યાનપરાયણ થયા.^{૨૯} આમ વિરાજલા એ મુનિના બોળામાં તે વખતે એક આત્મકળ પડ્યું. તે રસથી ભરેલું હતું અને તેને પોપટે આંચ મારેલી ન હતી. મુનિવરે તેને હાથમાં લીધું અને દંડથી અભિમંત્રણ કર્યું. પછી પુત્રપ્રાપ્તિ

માટે કારણરૂપ એવું તે અન્નેક કળ તેમણે તે રાજ્યને આપ્યું. પછી મહાભુદ્ધિમાન મહામુનિએ રાજ્યને કહ્યું કે, 'હે મહારાજ! જા, તું કૃતાર્થ થયો છે, હે નરેશ! હવે તું પાછો વળ.^{૩૦-૩૨} મુનિનાં આ વચન સાંભળીને તે મહા ધીમાન રાજ્યે મુનિને શિર નમાવી પાદવંદન કર્યું અને પછી પોતાને ઘેર ગયો.^{૩૩} તે પછી હે ભરત-સિંહ! યોગ્ય સમય જાણીને તે નરપતિશ્રેષ્ઠે તે ક્ષણે પત્નીઓને આપ્યું.^{૩૪} તે બંને શુભ-સુંદરીઓએ તે ક્ષણના બે ભાગ કરીને આપ્યું. ભાવી કાર્યના નિર્માણથી તથા મુનિની સત્ય-વાણીને લીધે એ બંનેને તે ક્ષણ ખાવાથી ગર્ભ રહ્યો. તેમને આમ ગર્ભવતી થયેલી જોઈને રાજ્યે આનંદ પામ્યો.^{૩૫, ૩૬} હવે હે મહાભુદ્ધિ-માન રાજન્દ્ર! યોગ્ય કાલ આવતાં તે બંને શુભ રાણીઓએ શરીરની એકએક ક્ષાંતને જન્મ આપ્યો.^{૩૭} શરીરની તે એકએક ક્ષાંતમાં એકએક આંખ, એકએક હાથ, એકએક પગ, અરધું પેટ, અરધું મુખ અને અરધી અરધી ઇન્દ્રિય જોઈને તે બંને રાણીઓ અત્યંત કંપવા લાગી.^{૩૮} ઉદ્ભવે પામેલી તે બંને બહેનોએ આપસમાં વિચારણા કરી અને અત્યંત દુઃખ સાથે તે બેઉ સજીવ ક્ષાંતોને તથા દીધી.^{૩૯, ૪૦} તે વખતે તે બંનેની દાસીઓએ તે ગર્ભભાગોને બરાબર રીતે દાંડી દીધા અને તેઓ અંતઃપુરના ઇર-વાજમાંથી નીકળી બહાર ચક્રામાં મૂકી દઈ પાછી ચાલી આવી.^{૪૦}

આમ હે મનુજસિંહ! એ ક્ષાંતો ચક્રામાં ફેંકવામાં આવી, ત્યારે લોહી અને માંસનું ભોજન કરનારી જરા નામે એક રાક્ષસીએ તે ક્ષાંતોને ઉપાડી લીધી.^{૪૧} સુખપૂર્વક લઈ જઈ ચક્રાય એ ઇન્દ્રાથી તે રાક્ષસીએ ભાતીના બલથી પ્રેરાઈને તે હુકડાઓને જોડી દીધા.^{૪૨} હે પુરુષસિંહ! તે બે ભાગ એકલા કરવામાં આવ્યા, એટલે તુરત જ તેમાંથી એક શરીરધારી વીર

કુમાર થઈ ગયો.^{૪૩} આથી હે રાજન્ ! તે રાક્ષસી વિસ્મય પામી અને તેનાં નયન ખીલી ઊડ્યાં. વળતા જતા એ મજબૂત બાળકને ઉપાડવા તે સમર્થ થઈ નહિ.^{૪૪} તે વખતે તે બાળક પોતાની લાલ હથેળીવાળા હાથની મૂઠી વાળીને તેને મોંમાં મૂકીને, અતિ જોરથી એવો રડવા લાગ્યો કે બધે જલસથળે મેઘ ગર્જવા લાગ્યો.^{૪૫} હે નરસિંહ ! રડવાના તે શબ્દથી અંતઃપુરનાં માણસો એકદમ ગભરાઈ ગયાં. હે પરંતપ ! રાજ સાથે તેઓ બધાં બહાર નીકળ્યાં.^{૪૬} વળી ઝાંખી પડી ગયેલી, દૂધે ઊમરાતાં રતન વાળી અને નિરાશ થયેલી તે બે અબલા રાણીઓ પુત્રલાભને માટે એકદમ ત્યાં દોડી આવી.^{૪૭} તે રાણીઓને આવી સ્થિતિમાં જોઈને, રાજને સંતતિ માટે ઉત્કંઠાવાળો જોઈને અને તે બાળકને મહા બલવાન જોઈને તે રાક્ષસીએ આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો કે, 'હું પુત્રની ઉત્કંઠાવાળા આ રાજના રાજ્યમાં રહું છું, એટલે એ ધાર્મિક મહાત્માના આ બાળકપુત્રને હું મારી શકું નહિ.^{૪૮, ૪૯} મેઘમાલા જમ સૂર્યને ઉપાડે, તેમ તે રાક્ષસીએ તે બાલકને ઉપાડ્યો અને મનુષ્યરૂપ લઈ તે રાક્ષસીએ તે રાજને આમ કહ્યું.^{૫૦}

રાક્ષસી બોલી:-હે બૃહદ્રથ ! બ્રાહ્મણના વરદાન વડે તમારી બે રાણીઓમાં જન્મેલા આ તમારા પુત્રને દાસીઓએ ડ્રેંડી દીધા હોતો, મેં તેને સાચવ્યો છે. હું તમને એ આપું છું, તમે તેને ગ્રહણ કરો.^{૫૧}

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-હે ભરતોત્તમ ! પછી હાશિરાજની તે બે શુભ પુત્રીઓએ તરત જ તે બાળકને લઈ લીધો અને તેને ધાવણથી નવરાવી દીધો.^{૫૨} પછી સર્વ વૃત્તાંત બાણીને રાજ અતિ હર્ષ પામ્યો અને મુવણુંકાંતિવાળી માનવસ્વરૂપિણી રાક્ષસીને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો.^{૫૩}

રાજ બોલ્યો:-હે કમલના ગર્ભના જની

કાંતિવાળી ! મને પુત્ર દેનારી તું કાણ છે ? હે કલ્યાણી ! તું સ્વેચ્છાથી આ કહે. તું મને કોઈ દેવતાં લાગે છે.^{૫૪}

ધર્તિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત રાજસૂયારંભપર્વમાં 'જરાસંધોત્પત્તિ' નામનો અધ્યાય ૧૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૮ મો

જરા રાક્ષસીનું આત્મકથન

॥ રાક્ષસ્યુવાચ ॥

જરાનામાસ્મિ મદ્રં તે રાક્ષસી કામરૂપિણી ।

તવ વેશ્મનિ રાજદ્ર પૂજિતા ન્યવસં સુખમ ॥૧॥

રાક્ષસી બોલી:-હે રાજન્દ્ર ! તમારું મંગલ થાઓ. ઇચ્છારૂપ ધારણ કરનારી હું જરા નામે રાક્ષસી છું. હું તમારા ભવનમાં સુખપૂર્વક અને પુનઃસહિત રહું છું. રાક્ષસી એવી હું મનુષ્યોને ઘેરઘેર ગૃહદેવીને નામે નિત્ય રહું છું. પૂર્વે સ્વયંભૂ બ્રહ્માએ મને ઉત્પન્ન કરી છે. ^{૫૨} મને દિવ્યરૂપવતીને દાનવોના વિનાશ માટે સ્થાપવામાં આવી છે. ^૩ પુત્રવતી અને યૌવનભરી એવી મારી પ્રતિમાને જે ભક્તિપૂર્વક દીવાલ ઉપર આલેખે છે, તેના ઘરમાં મંગલવૃદ્ધિ થાય છે અને તેમ કરે નહિ તો તેનો વિનાશ થાય છે. હે વિભુ ! તમારા ઘરમાં હું સદા પૂજા પામીને રહું છું.^૪ તમારા ઘરની ભીંત ઉપર અનેક પુત્રોથી ઘેરાયેલી મારી મૂર્તિનું આલેખન છે તથા ગન્ધ, પુષ્પ, ધૂપ, લક્ષ્ય અને ભોજ્યોથી મારું રૂડું પૂજન થયું છે. આથી હું રાત્રિદિવસ તમને વળતો ઉપકાર કરવાનું વિચારી રહી હતી. એવામાં હે ધાર્મિક ! મેં તમારા પુત્રના આ બે ખંડો જોયા.^{૫૬} મેં એ બે દુકંડાઓને ભેગા કર્યા, એટલે દેવયોગે આ કુમાર થયો. હે મહારાજ ! આ તમારા ભાગ્યથી થયું છે, હું તો આમાં નિમિત્તમાત્ર

છું. હું મેરુને પણ ગળી જવાને સમર્થ છું, તો પછી તમારા બાલકને ગળી શકું એમાં આશ્ચર્ય શું? પરંતુ તમારા ઘરમાં મારી પૂજા થાય છે તેથી હું પ્રસન્ન છું, એટલે મેં તમને આ બાલક પાછો સોંપ્યો છે. ૭૮

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—આમ કહીને તે રાક્ષસી અંતર્યામી થઈ અને રાજા તે કુમારને લઈને ઘરમાં ગયો. ૯ પછી રાજાએ બાલકના જાતકર્મ સંસ્કાર કરાવ્યા અને સમસ્ત મગધ દેશમાં એ રાક્ષસીનો મહોત્સવ પાળવા આજ્ઞા કરી. બ્રહ્મદેવ સમાન પિતા બૃહદ્રથે તે બાલકનું આવું નામ પાડ્યું: 'જરા નામની રાક્ષસીએ આને બેઠ્યો છે, માટે એને જરાસંધ કહેવો.' ૧૦ ૧૧ મગધાધિપતિનો એ પુત્ર મહાતેજસ્વી, પ્રભાણુ-સર આકારનો, બલસંપન્ન અને આહુતિ પામેલા અગ્નિના જ્વળી કાંતિવાળો હતો અને શુક્લપક્ષના ચંદ્રની જમ તે વૃદ્ધિ પામતો માતપિતાને આનંદ આપવા લાગ્યો. ૧૨ ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-તર્જત રાજસૂયાર્ણવપર્વમાં 'જરાસંધોત્પત્તિ' નામનો અધ્યાય ૧૮ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૯ મો

જરાસંધની પ્રશંસા

॥ શ્રીકૃષ્ણ ઉવાચ ॥

કસ્યચિન્નય કાલસ્ય પુત્રેવ મહાતપાઃ ।
મગધેષુપચક્રામ મગધાંશ્વદકૌશિકાઃ ॥૧॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—પછી દેવલોક સમય વીત્યા બાદ મહાતપસ્વી ભગવાન ચંડકૌશિક મગધદેશમાં ફરીથી આવી ચડ્યા. ૧ તેમના આવવાથી રાજા બૃહદ્રથ હર્ષ પામ્યો અને મંત્રી, પત્નીઓ તથા પુત્રને લઈને તેમને સામે લેવા ગયો. ૨ હે ભારત! રાજાએ પાદ, અર્ધ અને આયમનના જલ ઇત્યાદી તે ઋષિનું

પૂજન કર્યું અને તેમને રાજ્યસહિત પોતાનો પુત્ર સોંપ્યો. ૩ હે રાજા! રાજાનો એ પુજ-સત્કાર સ્વીકારીને તે ઋષિએ પ્રસન્ન મનથી મગધરાજાને કહ્યું કે, ૪ 'હે રાજા! એ બધું મેં દિવ્ય ચક્ષુથી જાણ્યું છે. હે રાજાન્દ્ર! આ પુત્ર કેવો થશે, તેનાં રૂપ, સત્ત્વ, બલ અને પરાક્રમ કેવાં હશે, તે તું સાંભળ. તારો આ પુત્ર અશ્વર્થશાળી થશે, એમાં સંશય નથી. એ પરાક્રમ કરીને સઘણું પ્રાપ્ત કરશે. જમ બીજાં પંખીઓ ભડતા ગરુડની ગતિને પહોંચી શકતાં નથી, તેમ બીજા રાજાઓ આ વીર્યવાનના પરાક્રમને પહોંચી શકશે નહિ. જે ઠાઈ એના કાર્યમાં આડો આવશે તે વિનાશ પામશે. ૫-૭ હે મહીપતિ! નદીના વેગ જમ પર્વતને પીડા કરી શકતા નથી, તેમ દેવોએ છોડેલાં શસ્ત્રો પણ આને પીડા કરી શકશે નહિ. એ સર્વ મુગ્ધધારી રાજાઓને મસ્તક પ્રકાશશે. સૂર્યની જમ એ બીજાં સર્વ તેજધારીઓનાં તેજને હરી લેશે. ૮-૧૦ પતંગિયાં જમ અગ્નિમાં પડી વિનાશ પામે છે, તેમ સૈન્યબલ અને વાહનોમાં સમૃદ્ધ એવા રાજાઓ એની સામે જતાં પોતાના નાશને નોતરશે. ૧૧ વર્ષોમાં જમ નદ અને નદીઓનો પતિ સમુદ્ર બિજળતી જલભરી નદીઓને ગ્રહણ કરે છે, તેમ એ સર્વ રાજાઓની સમૃદ્ધ લક્ષ્મીને ગ્રહણ કરશે. ૧૨ જમ સર્વ ધાન્યને ધારણ કરનારી વિશાલ ધરતી શુભ અને અશુભ સર્વને ધારણ કરે છે, તેમ એ મહાબલવાન ગારે વર્ણને રૂઢી રીતે ધારણ કરશે. જમ થરીરધારીઓ પ્રાણીમાત્રના આત્મ-રૂપ વાયુને અધીન રહે છે, તેમ સર્વ રાજાઓ એની આજ્ઞામાં વશ વર્તશે. ૧૩-૧૪ સર્વ લોકમાં અતિ બલવાન આ મગધરાજા જરાસંધ ત્રિપુર-રાક્ષસનો નાશ કરનાર દુઃષ્ણવિદારક અને પાપ-હારી મહાદેવનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરશે. ૧૫

હે શત્રુનાશન! આમ બોલીને તે મુનિએ

અણે પોતાનું કંઈ કાર્ય સાંભરી આવ્યું હોય તેમ વિચાર કરીને બૃહદ્રથ રાજને નગરમાં જવાની આજ્ઞા આપી. ૧૬ પછી એ મગધરાજ નગરમાં જઈ જ્ઞાતિજનોની સાથે રહી જરાસંધનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. ૧૭ આમ જરાસંધનો અભિષેક થયો, ત્યારે નરપતિ બૃહદ્રથરાજ પરમ સંતોષ પામ્યો અને એ પત્નીઓને સાથે લઈને તપોવનમાં તપ માટે ગયો. ૧૮, ૧૯ હે પૃથ્વી-પતિ! માતાઓ અને પિતા આમ વનવાસી થયાં, ને પછી જરાસંધ સ્વપરાક્રમથી રાજ્યોને વશ કરવા લાગ્યો. ૨૦

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી દીર્ઘકાલ સુધી તપ તપીને, તપોવનવાસી બૃહદ્રથરાજએ એ પત્નીઓ સાથે સ્વર્ગગમન કર્યું. ૨૧ જરાસંધ-રાજ પણ કૌશિકે કહેલા વરદાન પ્રમાણે સર્વની પ્રાપ્તિ કરી અને રાજ્યનું પાલન કરવા માંડ્યું. ૨૨ વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે મહી-પતિ કંસને મારી નાખ્યો, ત્યારે તેને શ્રીકૃષ્ણની સાથે વેરની ગાંઠ બંધાઈ. ૨૩ આથી હે ભારત! અદ્ભુત કર્મવાળા શ્રીકૃષ્ણ મથુરામાં હતા, ત્યારે એ બલવાન મગધરાજ જરાસંધે, પોતાના નગર ગિરિવજ્રમાંથી નવાણું આંટા ધુમાવીને એક ગદા ફેંકી હતી. તે ઉજ્જવલ ગદા નવાણું ચોળન દૂર પડી હતી. ૨૪, ૨૫ નગરજનોએ તે ગદાને સારી રીતે જોઈ અને તે વિશે શ્રીકૃષ્ણને સમચાર આપ્યા. ત્યારથી મથુરાની પાસેનું એ સ્થાન 'ગદાવસાન' નામે પ્રસિદ્ધ થયું. ૨૬ એ જરાસંધને શસ્ત્રથી મરે નહિ એવા, મંત્રણામાં શ્રેષ્ઠ મતિમાન અને નીતિશાસ્ત્રમાં પંડિત એવા હંસ અને ડિમ્બક નામે બે મંત્રીઓ હતા. ૨૭ એ બે મહાબલવાન મંત્રીઓ વિશે મેં તમને આ અગાઉ કહ્યું છે. આ ત્રણ ત્રણે લોકોને માટે પૂરતા હતા. એમ મારું માનવું છે. ૨૮ હે વીર મહારાજ! આથી જ બલવાન કુકુર, અન્ધક અને વૃષ્ણિઓએ 'બળવાનની સાથે સ્પર્ધા ન

કરવી' એ નીતિનું અવલંબન કરીને એ સમયે એ જરાસંધની ઉપેક્ષા કરી. ૨૯

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત રાજસૂયારંભપર્વમાં 'જરાસંધપ્રશંસા' નામનો અધ્યાય ૧૯ મો સમાપ્ત

રાજસૂયારંભપર્વ સમાપ્ત

જરાસંધવધપર્વ

અધ્યાય ૨૦ મો

જરાસંધના વધ માટે શ્રીકૃષ્ણાદિતું મગધમાં જવું

॥ વાસુદેવ ડવાચ ॥

પતિતૌ હંસદિમ્બકૌ કંમથ સગળો દ્વતઃ ।

જરાસંધસ્ય નિધને કાલોડ્યં સમુપાગતઃ ॥૧॥

વાસુદેવ બોલ્યા:-હંસ અને ડિમ્બક પડ્યા છે. કંસ તેના અનુચરો સાથે હણાયો છે. હવે જરાસંધના કાળનો આ સમય આવી પહોંચ્યો છે. ૧ સર્વ સુરો અને અસુરો પણ એને રણમાં જીતી શકે એમ નથી. તેથી એને દેહબળ વડે દ્વંદ્વ-યુદ્ધથી જીતવો એમ અમને લાગે છે. ૨ મારામાં નીતિ છે, ભીષમાં બલ છે અને અર્જુન આપણા બંનેનું રક્ષણ કરનાર છે. ત્રણ અગ્નિઓ જેમ યજ્ઞને સિદ્ધ કરે છે, તેમ આપણે ત્રણ મગધ-રાજને પૂરો કરીશું. ૩ અમે ત્રણે તે નરપતિને એકાન્તમાં મળશું. નિઃસંશય, અમારામાંથી એકાદની સાથે તો તે યુદ્ધમાં જીતરશે જ. ૪ અપમાન, લોભ અને ભુજબલના મંથી તે નિઃસંશય ભીષસેન સાથે યુદ્ધમાં જીતરશે. ૫ ધમંડી લોકના મૃત્યુ માટે જેમ યમ સમર્થ છે, તેમ મહાબલવાન અને મહાબાહુ ભીષસેન તેને માટે પૂરતો ૬

જાણતા હો અને તમને જે મારામાં વિશ્વાસ હોય, તો તમે તત્કાલ ભીમ અને અર્જુનને મને યાપણ તરીકે આપો.^૭

વૈશંપાયન ઓલ્યા:—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે યુધિષ્ઠિરે પ્રસન્ન મુખવાળા ભીમ અને અર્જુનને ઊભેલા બેઠને આ ઉત્તર આપ્યો:^૮

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યા:—હે અચ્યુત ! હે અચ્યુત ! હે શત્રુહ ! તમે આવું બોલો નહિ. તમે તો પાંડવોના નાથ છો. અમે તમારે આશરે છીએ.^૯ હે ગોવિન્દ ! તમે જ કહો છો તે ચોગ્ય જ છે. કેમકે, જનનાથી લક્ષ્મી મેં ફેરવી બેઠી હોય છે, તેમની આગળ તમે રહેતા નથી.^{૧૦} હવે માની લો કે, તમારી આજ્ઞામાં રહી મેં જરા-સંધને માર્યો છે, મહીપાલોને છોડાવ્યા છે અને મારો રાજસૂય યજ્ઞ સિદ્ધ થયો છે.^{૧૧} હે જગન્નાથ ! હે નરેશત્તમ ! સાવધાનતાથી હવે એવું કહો કે જ્યાં એ કાર્ય જલદી પાર પડે.^{૧૨} કારણ કે, ધર્મ, અર્થ અને કામથી રહિત એવા દુઃખપીડિત રાગિણીની જગ હું તમારા ત્રણ વિના છવવાનું સાહસ કરી શકું નહિ.^{૧૩} મારું માનવું છે કે, શ્રીકૃષ્ણ-અર્જુન વિના અને અર્જુન-શ્રીકૃષ્ણ વિના રહી શકે નહિ. એ કૃષ્ણ અને અર્જુન બંને માટે ત્રણે લોકમાં ન જિતાય એવું કશું નથી.^{૧૪} વળી આ શ્રીમાન વૃંદાદર ભીમ સૌ જળિયાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. એ મહાયશસ્ત્રી વીર તમારા બન્નેની સાથે રહીને શું ન કરી શકે ?^{૧૫} જરાબર રીતે દોરવેલું સૈન્ય જ ઉત્તમ કાર્ય કરે છે—નહિ તો સેના જડ અને આંધળી કહેવાય છે. આથી બુદ્ધિમાન સરદારોએ જ સેનાને દોરવી બેઠા.^{૧૬} બુદ્ધિમાનો જ્યાં નીચાણ હોય છે ત્યાં જ જળને વાળે છે. માછીઓ પણ જ્યાં ખાટો હોય છે, ત્યાં જ પાણીને લઈ જાય છે.^{૧૭} તેથી અમે નીતિવિધાનને જાણનારા, લોકપ્રસિદ્ધ શ્રીકૃષ્ણપુરુષને આશરે

રહી કાર્યની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરશું.^{૧૮} આમ પ્રજ્ઞા, નીતિ, બલ, ક્રિયા અને ઉપાયથી સંપન્ન એવા શ્રીકૃષ્ણને કાર્યાર્થની સિદ્ધિ સારું સર્વ કાર્યોમાં આગળ કરવા.^{૧૯} હે યદુશ્રેષ્ઠ ! કાર્યની અર્થસિદ્ધિ માટે અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને અનુસરો અને ભીમ ધનંજયને અનુસરો. એમ કરીને પરાક્રમ કરવાથી નીતિ, જય અને બળ પરાક્રમમાં સિદ્ધિ મળશે.^{૨૦}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:—આમ યુધિષ્ઠિરે સર્વ વિપુલ આજ્ઞાસ્વી ભાઈઓને કહ્યું. પછી શ્રીકૃષ્ણ અને ભીમ તથા અર્જુન મગધરાજ તરફ જવા નીકળ્યા.^{૨૧} તેમણે તેજસ્વી સ્તાતક બ્રાહ્મણોનો વેશ લીધો. મિત્રજનોએ તેમને મનોહર વચ્ચનોથી અભિનંદન આપ્યાં.^{૨૨} સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિના જેવા કાંતિવાળા તેઓ સ્વાભાવિક તેજસ્વી હતા, તો પણ જ્ઞાતિજનોના કાર્યને અંગે ક્રોધથી સંતપ્ત થયેલાં તેમનાં શરીર વિશેષ પ્રકાશી રહ્યાં હતાં.^{૨૩} યુદ્ધમાં અપરાજિત એવા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને ભીમ સાથે જરાસંધ વધના એક કાર્યમાં તત્પર બેઠેને જરાસંધ મર્યો જ, એવી માન્યતા બેઠી. કેમકે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એ બે મહાત્માઓ સર્વ કાર્ય કરવામાં સમર્થ તેમજ ધર્મ, અર્થ, કામ, કાર્ય અને લોકોના પ્રવર્તાવનાર હતા.^{૨૪} કુરુદેશથી નીકળીને તેઓ કુરુજંગાલની વચ્ચે યઈને રમણીય સરોવરે ગયા. પછી કાલકૃત પર્વત વટાવીને તેમણે અનુક્રમે ગંડકી, મહાશાણ, સદાનીરા તથા એકપર્વતની નદીઓ પાર કરી.^{૨૫, ૨૬} રમણીય સરયૂ નદીને કિતરીને તેમણે પૂર્વકાશલ દેશ એવો. ત્યાંથી આગળ જઈ તેઓ મિથિલા, માલા અને ચર્મણ્યતી નદીએ પહોંચ્યા.^{૨૭} પછી ગંગા અને શાણને પાર કરી, દર્ભ અને વલ્કલધારી તે ત્રણ શુદ્ધ વીરો પૂર્વ દિશા તરફ વળ્યા અને મગધદેશની સ્ત્રીમમાં આવ્યા.^{૨૮} પછી નિરંતર ગોધનથી ભરેલા જળથી ભરેલા

અને સુંદર વૃક્ષવાળા ગોરથ ગિરિએ પહેાંચીને તેમણે મગધની રાજધાની બેઠી. ૩૦

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વનંતર્ગત જરાસંધવધપર્વમાં 'કૃષ્ણપાંડવમગધ-યાત્રા' નામનો અધ્યાય ૨૦મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૧ મો

શ્રીકૃષ્ણ અને જરાસંધનો સંવાદ

॥ વાલ્મીકેય ઉવાચ ॥

एष पार्थ महान् भाति पशुमान्नित्यमंबुमान् ।
निरामयः सुवेश्मन्निवेशो मामघः शुभगां ।
શ્રીવાસુદેવ બોલ્યાઃ-હે પૃથાનંદન ! પશુ-
ઓથી ભરેલા, નિત્ય પાણીથી પૂરા, ઉપદ્રવ
વિનાના અને સુલવનથી સમૃદ્ધ આ શુભ અને
મહાન મગધદેશનો સીમાડો શોભે છે. ૧ હે તાતા !
શીતલ વૃક્ષવાળાં અને એકમેકના અંગરૂપે બેઠા-
યેલા વિપુલ વૈહાર, શૈલ, વરાહ પર્વત, વૃષભા-
ચલ, ઋષિગિરિ તેમજ પાંચમો ઐત્યક એ પાંચ
મહાશિખરવાળા પર્વતો બધે કે સાથે રહીને
ગિરિવજ્રનું રક્ષણ કરી રહ્યા છે. ૨ કૃત્તથી છાયેલી
કાળીઓની ટોચવાળાં, સુગંધલયીં અને કામી-
જનોને પ્રિય એવાં મનોરમ લોધરેનાં વનોથી તે
પર્વતો બધે કે ઢંકાયેલા છે ! ૩ અહીં ઉત્તમ-
વ્રતી મહોત્તમા ગૌતમ મુનિએ ઔશીનરી શુદ્રામાં
કાક્ષીવાન આદિ પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા. ૪ શુદ્ર
સ્ત્રીને પેટે જન્મ્યા છતાં તે કાક્ષીવાન આદિના
વંશજો ગૌતમના ઐશ્વર્ય વડે અહીં મગધવંશમાં
રાજ્યો ગણાય છે, એ ગૌતમઋષિનો અનુચ્છેદ
જ સમજવો. ૫ હે અર્જુન ! પૂર્વે અંગ, વંગ
આદિ અતિ મહાબળવાન રાજ્યો પણ ગૌત-
મના આશ્રમે આવીને આનંદ લેતા હતા. ૬ હે
પાર્થ ! ગૌતમનિવાસની પાસે પીપળાની તથા
લોધરની આ જ શુભ અને મનોહર વનરાજિ ભીંગી
છે, તે આપણે બેઠીએ. શત્રુઓને તાપ આપનારા

અર્જુન અને શક્રાપી એ બે નાગો અહીં રહે છે.
વળી સ્વસ્તિક તથા મણિનાગનું આ ઉત્તમ
નિવાસસ્થાન છે. ૮ મનુએ આ મગધદેશને મેઘ
વિનાનો ન રહે એવો કર્યો છે. કૌશિકે અને
મણિમાને પણ એના ઉપર કૃપા કરી છે. આવા
રમ્ય અને ચારે બાજુએથી સુરક્ષિત નગરને
પામીને જરાસંધ પોતાને અનુપમ અર્થસિદ્ધિ
મળ્યાનું અભિમાન રાખે છે; ૧૦, ૧૧ પણ આપણે
આજ એના ઉપર ચડીને નક્કી તેનો ગર્વ
હટારી નાખીશું. ૧૨

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ-આમ કહીને શ્રીકૃષ્ણ,
ભીમ અને અર્જુન એ ત્રણ ત્રિપુલ યોજસ્વી
ભાઈઓ વાત કરના કરતા મગધપુર તરફ ચાલ્યા.
દૃઢપ્રુષ્ઠ માણસોથી ભરેલા, ચારે વર્ણની પ્રજાથી
જીભરાયેલા, વિશાલ ઉત્સવોવાળા અને બીજાથી
જિતાય નહિ એવા તે ગિરિવજ્રને વિશે તેઓ
આવી પહેાંચ્યા. પછી નગરના મુખ્ય દરવાજા
ન જતાં તેઓ એક ઊંચા ગઢયુરજ તરફ ગયા.
તે ગઢયુરજને નગરવાસીઓ અને બૃહદ્દરથના
વંશજે પૂજતા હતા અને તે મગધનિવાસીઓનું
પ્રિય સ્મરણચિહ્ન હતું. ૧૫ તે જગ્યાએ બૃહદ્દરથે
એક માંસાહારી આખલા ઉપર ચડાઈ કરી
હતી અને તેને મારીને તેના ચામકાથી ત્રણ ભેરી-
ઓ મઢાવી હતી તથા તેમને પોતાની રાજધા-
નીમાં રાખી હતી. એ ભેરીઓ વગાડતાં મહિના
સુધી એનો ઘોષ ગાન્યા કરતો. દિવ્ય પુષ્પોથી
શણ્ગારેલી તે ભેરીઓ ત્યાં બન્યાં કરતી હતી.
તેમણે એ ત્રણે ભેરીઓને લાંગી નાખી અને સ્મ-
રણચિહ્નરૂપ યુરજ તરફ પગલાં મોડ્યાં. વિવિધ
આયુધો ધારણ કરેલા તે સર્વ દરવાજા તરફ
ચાલ્યા. તેઓ મગધવાસીઓના તે સુમનોહર
સ્મારક ઉપર ધસ્યા. જરાસંધને મારવા ઇચ્છતા
તે વીરોએ પોતાના વિપુલ બાહુઓથી વિશાલ,
સ્થિર, મહાન, પ્રાચીન, ગંધ તથા માલાઓથી
પૂજાયેલા અને સદૈવ અચલ ઊભેલા એ શિખર

ઉપર પ્રહાર કર્યો અને તેને ગળડાવી પાડ્યો. હવે તેઓ આનંદિત થયા અને નગરમાં પ્રવેશ્યા.^{૧૬-૨૧} એ જ વખતે વેદપારંગત બ્રાહ્મણોએ અપશુકનો થતા હતા તે જોઈને જરાસંધને તે બતાવ્યા.^{૨૩} એ પુરોહિતોએ રાત્રને હાથી ઉપર બેસાડી અશ્વિની ક્રૂરતી આરતી કરી. પછી પ્રતાપી રાત્ર જરાસંધે એ અપશુકનની શાંતિ માટે દીક્ષા લીધી અને નિયમપરાયણ રહી ઉપવાસમાં રહ્યો. તે પછી હે ભારત ! જરાસંધ સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા, સ્નાતકના વ્રતવાળા, આયુધો વિનાના અને માત્ર બાહુરૂપી શસ્ત્ર ધારનારા તે કૃષ્ણાદિએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. રાજભાગે જતાં, તે નરેશતમેાએ ભક્ષ્યો તથા માલાઓના હાટોની વિશાલ, સર્વ ગુણોથી ભરેલી અને તમામ કામથી સમૃદ્ધ એવી ઉત્તમ શૌભા જોઈ. ખજરમાં આવી સમૃદ્ધિ જોઈને મહાબલવાન શ્રીકૃષ્ણ, ભીમ અને અર્જુનને બળ કરીને માળી પાસેથી માળાઓ લઈ લીધી.^{૨૩-૨૭}

પછી વિવિધરંગી વસ્ત્રોવાળા, માળાવાળા તેમજ ઉત્તમ કુંડલધારી એ સર્વે ધીમાન જરાસંધના ભવનમાં આવ્યા. માનો, હિમાલયના સિંહો આખલાઓના રહેઠાણને ખોળતા આદ્યા.^{૨૮, ૨૯} હે મહારાજ ! એ યુદ્ધશાલીઓના અગરુથંદન ચોપડેલા હાથો સાગના થાંભલાઓની જમ શૌભી રહ્યા હતા.^{૩૦} મત્ત હાથીના જેવા પ્રુષ્ઠ અને સાગના સ્તંભ જેવા ઊંચા તે વિશાળ છાતીવાળાઓને જોઈને મગધનિવાસીઓ વિસ્મય પામ્યા.^{૩૧} તે ત્રણે નરસિંહો મનુષ્યોથી ભરપૂર દરવાજાઓ વટાવી, વ્યથારહિત રહી, અહંકારપૂર્વક રાત્ર પાસે ગયા.^{૩૨} પાદ્ય, અર્ધ્ય અને ગોદાનને ચોગ્ય એવા તથા સત્કાર પામેલા તેમને જરાસંધે છોડીને વિધિપૂર્વક સન્માન આપ્યું.^{૩૩} ત્યાં તે સમર્થ રાત્રએ તેમને કહ્યું કે, 'તમારું સ્વાગત હો.' હે જન-

મેજયા ! ભીમ અને અર્જુન તે વખતે મૌન રહ્યા અને તેમનામાંથી મહાપુરુષવાળા શ્રીકૃષ્ણે આ વચન કહ્યું: 'હે રાત્રન્દ્ર ! આ બે વ્રતધારી છે, એટલે મધરાત પહેલાં તેઓ તમારી સાથે બોલશે નહિ. અર્ધી રાત્રી વીત્યા પછી તેમનું વ્રત પૂરું થતાં બોલશે.' એટલે રાત્ર તેમને યજ્ઞશાલામાં વાસ આપીને રાત્રગૃહમાં ગયો. પછી મધરાત થઈ, એટલે તે બ્રાહ્મણો હતા ત્યાં આવ્યો. હે રાત્રન્ ! હે ભારત ! જરાસંધરાજનું આ વ્રત પૃથ્વીપ્રસિદ્ધ હતું કે સ્નાતક બ્રાહ્મણો આવ્યા છે એવું સાંભળીને તે યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારે રાત્ર અડધી રાત્રે પણ તેમને મળવા જતો.^{૩૪-૩૮} તે તૃપ્તવર જરાસંધ ત્યાં આવ્યો અને તેમને મળ્યો. એટલે તેમના અપૂર્વ વેશથી તે વિસ્મિત થઈ ગયો.^{૩૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે શત્રુનો સંહાર કરનારા આ ત્રણે મહાપુરુષો જરાસંધને આવ્યો જોઈ આ પ્રમાણે બોલ્યા: 'હે રાત્રન્ ! તમારું કુશલમંગલ હો.' હે રાત્રસિંહ ! આ પ્રમાણે રાત્રને આશીર્વાદ આપી તેઓ ત્યાં એકબીજાને જોતા ઊભા રહ્યા.^{૪૦, ૪૧} પછી હે રાત્રન્દ્ર ! બ્રાહ્મણના વેશમાં આવેલા તે પાંડવો તથા શ્રીકૃષ્ણ યાદવને જરાસંધે કહ્યું કે, 'મહારાજ, બિરાજો.' એટલે મહાયજ્ઞમાં કાંતિથી ઝળહળતા ત્રણ અશ્વિઓ જેવા તે ત્રણે પુરુષવરો બેઠા.^{૪૨, ૪૩} હે કૌરવ્ય ! સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા રાત્ર જરાસંધે બનાવટી વેશવાળા તે ત્રણેને ઠપકો આપતાં કહ્યું કે,^{૪૪} 'હું પૂરી રીતે જાણું છું કે, આ માનવલોકમાં સ્નાતકનું વ્રત રાખનારા બ્રાહ્મણો અક્ષરણ માલા અને અંગરાગને ધારણ કરતા નથી. તમે માવાધારી છો અને તમારા હાથો પણ ચડાવ્યાની નિશાનીવાળા છો. તમે ક્ષાત્રતેજ ઝળકાવો છો, છતાં તમે પોતાને બ્રાહ્મણ તરીકે જાળખાવો છો.^{૪૫, ૪૬} તો તમે કોણ છો ? આમ વિવિધરંગી વસ્ત્રો ધારણ કરેલા અને બહાર માલા તથા મુગંધ

લેપ લગાવેલા તમે કાણ છો? તમે સાચું કહેજો. રાજ આગળ સત્ય જ શોભે. ^{૪૦} રાજના અમંગલની બીક રાખ્યા વિના, ચેલ્યક પર્વ-તની ટોચને ભેદીને, તમે શા માટે આડે માર્ગે થઈ કપટપૂર્વક નગરમાં પેઠા છો? ^{૪૧} બ્રાહ્મણનું અળ ખાસ કરીને વાણીમાં છે. તમારું આ કર્મ તો બ્રાહ્મણવર્ણને અયોગ્ય છે. તો કહો, આજ તમે શું ધાયું છે. ^{૪૨} તમે આમ મારી પાસે આવ્યા છો અને છતાં મેં આપેલા વિધિપૂર્વકના સત્કારને તમે કેમ સ્વીકારતા નથી? અમારી પાસે આવવામાં તમારું શું પ્રયોજન છે? ^{૪૩} જરાસંધે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે ઉદારચિત્ત અને યોદ્ધાવામાં નિપુણ એવા શ્રીકૃષ્ણે સ્તબ્ધ અને ગંભીર વાણીમાં આ વચન કહ્યું: ^{૪૪}

શ્રીકૃષ્ણ યોદ્ધાઓ:-હે નરપતિ મહારાજ ! તમે અમને સ્નાતક બ્રાહ્મણો બણો. હે રાજન્ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણે સ્નાતકનું મત લઈ શકે છે. ^{૪૫} પણ તેમનામાં સામાન્ય તથા વિશેષ નિયમો હોય છે. આમાં વિશેષ નિયમવાળો ક્ષત્રિય સતત સૌભાગ્ય પામે છે. પુષ્પધારીઓને ચોકસ લક્ષ્મી મળે છે, તેથી અમે પુષ્પ ધારણ કરીએ છીએ. ^{૪૬} હે બૃહદ્રથપુત્ર ! ક્ષત્રિયોતું વીર્ય બાહુમાં છે, વાહ્યમાં નથી; તેથી જ તેનાં યોદ્ધાં વચન ઘૂષ્ઠ હોતાં નથી. ^{૪૭} હે રાજન્ ! બ્રહ્માએ ક્ષત્રિયોતા જીજ્ઞામાં તેમનું વીર્ય ભર્યું છે; તમે તે જોવાને ઇચ્છતા હો, તો નિઃસંશય તમે તે હમણાં જ જોશો. ^{૪૮} ધીર પુરુષો શત્રુના ભવનમાં આડે બારણેથી બળ્ય છે અને મિત્રોના ઘરમાં મુખ્ય દ્વારેથી બળ્ય છે, દ્વારો વિશે આ ધર્મનિર્ણય છે. ^{૪૯} અમે કાર્યને અંગે શત્રુભવનોમાં આવ્યા છીએ, ઐતલે શત્રુએ આપેલી પૂજા સ્વીકારવાને અમે યોગ્ય નથી. આ અમારું અચલ મત છે એમ બણો. ^{૫૦}

હતિશ્રી મહાભારતમાં જરાસંધવધ-પર્વમાં અધ્યાય ૨૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૨ મો

જરાસંધની યુદ્ધ માટે તૈયારી

॥ જરાસંધે ઉવાચ ॥

ન સ્મરામિ કદા ચૈરં કૃતં યુગ્મામિરિત્યુત ।

ચિંતયંશ્ચ ન પર્યામિ મવર્તાં પ્રતિ વૈકૃતન્મ્ ॥૧॥

જરાસંધ યોદ્ધાઓ:-મને સાંભરતું નથી કે મેં તમારી સાથે ક્યારે વેર ક્યું હોય ? વિચાર કરતાં પણ મને લાગતું નથી કે, મેં તમારું કશું બૂંડું ક્યું હોય. ^૧ આમ મેં તમારું કશું બૂંડું ક્યું નથી, તો મને વિના અપરાધીને શા માટે શત્રુ માને છો ? હે વિપ્રો ! તે મને કહો. કેમકે આ જ સત્પુરુષોનો નિયમ છે. ^૨ ધર્મથી ઉપરના આઘાત થતાથી મન ભડળી જાડે છે. કેમકે, જ ક્ષત્રિય ધર્મજ્ઞ અને મહારથી હોવા છતાં નિર્દોષને બદલે લગાવે છે, તે નિઃસંશય આ લોકમાં વિપરીત આચરણ કરી પાપીઓની ગતિને પામે છે અને પોતાના કલ્યાણથી પતિત થાય છે. ^૩ ત્રણે લોકમાં સદાચારીઓ માટે ક્ષત્રિય-ધર્મ કલ્યાણકારી છે. ધર્મને બણનારા મનુષ્યો તો બીજા ધર્મની પ્રશંસા કરતા નથી. ^૪ હું પોતે પણ સ્વધર્મમાં નિયમપરાયણ છું, પ્રજા પ્રત્યે હું નિર્દોષ છું, છતાં તમે મારી આગળ આજે બણે પ્રમાદમાં આ બડબડાટ કરો છો. ^૫

શ્રીકૃષ્ણ યોદ્ધાઓ:-હે મહાબાહુ ! કાષ્ઠએક કુલશ્રેષ્ઠ પુરુષ કુલનું કાર્ય વહી રહ્યો છે. અમે તેની આજ્ઞાથી તારી સામે આવીને જામા છીએ. ^૬ હે રાજન્ ! તેં આ લોકમાં રહેલા ક્ષત્રિયોને બહુ હેરાન કર્યા છે. તો આ કૂર અપરાધ કર્યા છતાં, તું તને નિરપરાધી કેમ માને છે ? ^૭ હે રાજશ્રેષ્ઠ ! કેવી રીતે રાજ સાધુ રાજ્યોની હિંસા કરી શકે ? તું તો તે રાજ્યોને કેદ પકડીને તેમનું રૂદને બલિદાન ચડાવવા ઇચ્છે છે. ^૮ હે બૃહદ્રથપુત્ર ! તારું કરેલું એ પાપ અમને પણ લાગે. કેમકે અમે ધર્મચારીઓ છીએ

અને ધર્મના રક્ષણમાં સમર્થ છીએ ^{૧૦} યજ્ઞમાં માણસોનો વધ તો ક્યાંયે થયે પણ બેયો કે બેપુયો નથી તો તું મહાદેવ શકરનો યજ્ઞ કેવી રીતે માનવબલિઓથી કરવા માગે છે? ^{૧૧} હે જરાસંધ! તું મિથ્યાબુદ્ધિ છે, એટલે ક્ષત્રિય હોવા છતાં તારા જ વર્ણના ક્ષત્રિયોને તું આમ પશુતું નામ આપવા ધારે છે તારા ભવે બીજે કોણ આવું કરી શકે? ^{૧૨} જ મનુષ્ય જ જ અવસ્થામાં જ જ કર્મ કરે છે, તે તે અવસ્થામાં તે તે કર્મક્રમે તે પામે છે ^{૧૩} તો દુષ્ટિયાની વહાળે ધાનારા અમે જ્ઞાતિની વૃદ્ધિને નિમિત્તે જ્ઞાતિક્ષય કરનારા તને હણનાને માટે અહીં આવ્યા છીએ. ^{૧૪} તું માને છે કે, આ તોડમાં તારા ભવે કોઈ બીજે ક્ષત્રિય પુરુષ નથી, પણ હે ગજન! આ તારી બુદ્ધિનો ભારે ભ્રમ છે. ^{૧૫} હે રાજા! પોતાની કુલભર્યાદાને બહુનારે કયો આત્મનિષ્ઠ ક્ષત્રિય રણમાં મળે પામ્યા પછી અતુલ અને અવિનાશી સ્વર્ગને પામતો નથી ^{૧૬} હે મનુષ્યપ્રેમ! તમે આ જાણી લો કે, ક્ષત્રિયો સ્વર્ગમાં જવાનો નિશ્ચય કરીને જ રણ-યજ્ઞોની દીક્ષા લે છે અને લોકો ઉપર નિજ્ય મેળવે છે ^{૧૭} સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ મહાદેવના અર્ચન વડે થાય છે, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ મહાદેવને કાળે પણ છે, તેમ તપ એ પણ સ્વર્ગપ્રાપ્તિનું કાળ છે, છતાં યુદ્ધમાં શુદ્ધ મળે એ તો નિ સ દેહ સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિ અપાવનાર છે ^{૧૮} રણમાં મળેને ભેટનાગે ક્ષત્રિય સર્વ ગુણોથી મપત થઈ નિત્ય ઇન્દ્રના વૈજયન્ત નામના ગજમહેલમાં રહે છે એ ગુણો વડે જ શતક્રતુ ઇન્દ્ર પણ અમુરોને પગજ્ય આપી જગતનું રક્ષણ કરે છે સ્વર્ગને માટે ભવે તું વિગ્રહ કરે છે, તેવો બીજે કોણ કરશે? હે ગજન! ત્રિપુલ ભાગ્યે સેનાઓને લીધે અતિ અભિમાનમાં છટેલો તું ગુરુઓની અવગણના કરીશ નહિ, કારણ કે, હે નરેશ! પ્રત્યેક મનુષ્ય-માં પુરુષાત્તન હોતું નથી, પરંતુ તારી જગમરી

કે તારાથી વિશેષ બળ જ્યાં સુધી જણાવામાં આવ્યું નથી, ત્યાં સુધી જ તને ગર્વ વેશે તારુ તેજ અમને અસહ્ય છે, એટલે હે રાજન! તને આ કહી દઉ છું ^{૧૯} હે મગધરાજ! તારા સમાન પુરુષો આગળ તું તારાં માન અને અભિમાન છોડી દે. પુત્ર, અમાત્ય અને સેના સાથે તું યમપુરીનો યાત્રી થા નહિ ^{૨૦} દસોદ્ધન, કાર્તવીર્ય, ઉત્તર અને બૃહદ્રથ એ સખલ ગજઓ શ્રેષ્ઠોને અપમાન આપ્યાથી નાન પામ્યા છે ^{૨૧} અમે તારી સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છીએ છીએ નિ સગય અમે ગ્રાહણો નથી ^{૨૨} હું પૂરુષેનપૌત્ર દુષીકેળ છું અને આ બે નરવીર પાંડવો છે હું આ બનેના મામાનો પુત્ર થાઉ છું અને તારો ગુરુ કૃષ્ણ છું, એમ તું બણે હે ગજન! અમે તને આહવાન આપીએ છીએ હે મગધરાજ! સ્થિત થઈને તું યુદ્ધ કરે અથવા સર્વ રાજ્યોને છોડી દે, અથવા તો તું યમસંદને સિંધાવ ^{૨૩, ૨૪}

જરાસંધ બોલ્યો:-હું કોઈ પણ ગજને જીત્યા વિના કેદમાં નાંખતો નથી. મેં જીત્યો ન હોય એવો કયો અજિત ક્ષત્રિય અહીં કેદમાં છે? ^{૨૫} હે કૃષ્ણ! ક્ષત્રિયને માટે આ જ ધર્મ-સમત આજીવિત કહી છે કે, પરાક્રમથી શત્રુઓને વશમાં લાવી ઇચ્છા પ્રમાણે ગાયગણ કરવું ^{૨૬} હે શ્રીકૃષ્ણ! ગજઓને દેવતાના બલિ માટે આપ્યા પછી હું ક્ષાત્રધર્મને સભારનાગે આજ બીજો માર્યો તેમને કેમ છોડી મૂકું? ^{૨૭} એટલે વ્યૂહબદ્ધ સેના સાથે સૈન્યથી, એકલા સાથે એકલો અને બેકે ત્રણ સાથે એક સાથે છટાછટા એમ લડવાને હું તૈયાર છું. ^{૨૮}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આમ કહીને ભય-કર કર્મવાળા કૃષ્ણાદિ સાથે લડવાની ઇચ્છા ગમતા જગસંધ ગજએ પોતાના પુત્ર મહદેવને રાજ્યાભિષેક કરવાની આજ્ઞા આપી. ^{૨૯} પછી હે ભરતસિંહ! યુદ્ધનો સમય આવી લાગ્યો છે તે

જાણી તે રાજ્યે કૌશિક અને ચિત્રસેન નામના પોતાના સેનાપતિઓને યાદ કર્યા. ^{૩૩} પૂર્વે હે રાજન્! માનવલોકમાં એ બે હંસ અને હિમ્મતક એવા તે બંને લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા. ^{૩૪} હે રાજન્! પુરુષોમાં સિંહ જેવા, આત્મનિષ્ઠોમાં મુખ્ય, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા, શૂરસેનના પૌત્ર અને હલધરના નાના ભાઇ તે સમર્થ મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણે બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ, સિંહ જેવા શૂરવીર અને પૃથ્વીભરમાં અતિ પરાક્રમી તે જરાસંધરાજને યુદ્ધમાં યાદવોથી અવધ્ય અને બીજાને હાથે વધ્ય જાણ્યો અને બ્રહ્માની આજ્ઞાને માન આપીને તેમણે પોતે તેને મારવાની ઇચ્છા કરી નહિ. ^{૩૫-૩૭}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત જરાસંધવધપર્વમાં 'જરાસંધયુદ્ધોદ્યોગ' નામનો અધ્યાય ૨૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૩ મો

લીમ સાથે યુદ્ધમાં જરાસંધને થાક

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતસ્તં નિશ્ચિતાત્માનં યુદ્ધાય યદુનંદનઃ ॥

ઉવાચ વાગ્મી રાજાનં જરાસંધમધોલ્લજઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-પછી યુદ્ધને માટે નિશ્ચિત મનવાળા થયેલા જરાસંધ રાજને, વાણીમાં કુશલ એવા યદુનંદન શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહ્યું:^૧

શ્રીકૃષ્ણ ઓલ્યા:-હે રાજન્! ત્રણમાંથી કયા એકની સાથે યુદ્ધ કરવા તારું મન ઉત્સાહ ધરે છે? અમારામાંથી કોણ અહીં યુદ્ધ માટે સજ્જ થાય? શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તે મહાતેજસ્વી નરપતિ મગધરાજ જરાસંધે લીમસેનની સાથે યુદ્ધ માગી લીધું.^૨ તે વખતે ગોરાચન, માલાઓ, મંગલ પદાર્થો, મુખ્ય ઔષધિઓ તેમજ સુખ અને ભાન લાવનારાં

સાધનો લઇને પુરોહિત યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા જરાસંધ પાસે આવ્યો. તે યશસ્વી બ્રાહ્મણે રાજને સ્વસ્તિવાચન કયું, એટલે ક્ષાત્રધર્મને સંભારતો જરાસંધ યુદ્ધ માટે ખડો થયો. ^૪ તેણે મુગટ ઉતારી નાખ્યો અને વાળોને બરાબર બાંધી દીધા. મર્યાદાને વટી જતા સાગરની જેમ તે જરાસંધ ભિમો થઈ ગયો. ^૫ ભયંકર પરાક્રમવાળા તે હુલ્લિમાન રાજ્યે લીમને કહ્યું કે, 'હે લીમ! હું તારી સાથે લડીશ. શ્રેષ્ઠને હાથે હારવું એ પણ સુંદર છે.'^૬ રાજુદમન જરાસંધે લીમસેનને આ પ્રમાણે કહ્યું અને બલ નામનો અસુર જેમ ઇન્દ્રની સામે બળ તેમ તે મહાતેજસ્વી લીમની સામે ગયો. ^૭ પછી શ્રીકૃષ્ણ સાથે મંત્રણા કરીને અને સ્વસ્તિવાચન પામીને બલવાન લીમસેન યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી જરાસંધ પાસે પહોંચ્યો. ^૮ આમ એકબીજા ઉપર બળ મેળવવા ઇચ્છતા, માત્ર હાથ-રૂપી શસ્ત્રવાળા અને નરોમાં સિંહ જેવા તે બે વીરો પરમ પ્રસન્નતાપૂર્વક સામસામા મળ્યા.^૯ પ્રથમ તેમણે એકબીજાના હાથને સ્પર્શી પાદાભિવંદન કયું. પછી તેમણે કાખો સાથે કાખ કંપાવી અને બાણુ દોષ્ટી અવાજ કર્યો.^{૧૦} હે વિભુ! પછી તેમણે એકમેકના ખભાને હાથોથી પકડ્યા, તેમના ઉપર વારંવાર પ્રહારો કર્યા અને અંગને અંગો સાથે ભેટાડી વારંવાર અક્ષાણવા લાગ્યા.^{૧૧} હવે ચિત્રહસ્તાદિ ક્રિયાઓ (વેગથી હાથ સંકોચવો, લાંબો કરવો, મુઠી વાળવી, ઉપર-નીચે ફેરવવો, આંટીઓ નાખવી છત્યાદિ) કરીને તેઓ એકબીજાની ખગલમાં હાથ નાંખીને એકબીજાને આંટી નાખવા લાગ્યા. બંને ગળું અને ગાલના પરસ્પર રગડાવાથી ઝરેલા તણુખાઓને લીધે વજ્ર પ્રકાશ્યું.^{૧૨} પછી માત્ર હાથરૂપી હથિયારવાળા અને મેઘની જેમ ગર્જતા બે હાથીઓની જેમ તે બંને બાહુપાશ વગેરે બંધનો કરીને, ઉગ્રહસ્ત (છાતી ઉપર

થાપટ) મારીને અને પૂર્ણકુંભ સુદ્રા (આંગળી-
એને એકત્ર ગૂંથી, બે હાથની વચ્ચે માથું ઘાલી,
તેને દબાવવું) રચીને એકબીજાના માથા ઉપર
પાદાધાત કરવા લાગ્યા. ^{૧૪-૧૫} હથેલીથી થપ્પડો
ખાતા અને એકબીજાને બેઈ રહેલા તેઓ રોષે
ભરાયેલા સિંહની જેમ એકબીજાને ખેંચી
ખેંચીને લડતા હતા. ^{૧૬} વળી તેઓ પોતાના
હાથોથી એકબીજાનાં અંગોને દબાવતા હતા
અને હાથોથી પેટને વીંટી લઈ પકડતા હતા. ^{૧૭}
દેહને સંકેચતા મહાવિદ્યામાં નિપુણ એવા તે
બન્ને પરસ્પર કમ્મર તથા પાંસાઓમાં હસ્તબંધ
કરતા હતા અને એકબીજાને પોતાના ગળા તથા
છાતી પાસે લાવીને ફેંકતા હતા. ^{૧૮} તેઓ સર્વ
મર્યાદાઓને વટાવીને એકબેકની પીઠ ભાંગતા
હતા અને સંપૂર્ણ મૂર્ચ્છા (હાથોથી પેટ દબા-
વવું) તથા પૂર્ણકુંભ કરતા હતા. ^{૧૯} વળી તેઓ
ચથેચ્છ રીતે તૃણપીડ (ધાસની જેમ આમળવું)
કરતા હતા અને એક અંગ ઉપર મુકીઓ મારી
બીજા જ અંગ ઉપર પ્રહાર કરતા હતા. તેઓ
પરસ્પર આ અને એવાં મહાયુદ્ધો કરતા હતા. ^{૨૦}

એ સમયે તેમનું મહાયુદ્ધ એવા માટે બ્રાહ્મણ,
ક્ષત્રિય અને વશિક પુરવાસીઓ હજારોની
સંખ્યામાં ટાળે મળ્યા હતા. ^{૨૧} હે નરસિંહ !
હાં સર્વ શૂદ્રો, સ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધો પણ હતાં.
તે સ્થાન સતત માણસોની ભરતીથી ભરાઈ
રહ્યું હતું. ^{૨૨} તે બન્નેના હાથના પ્રહારથી તેમજ
એકબીજાને હિંધાયના નાખવાના નિઝહપ્રગહના
દાવોથી વળ અને પર્વતના જેવો અતિ ભયંકર
આધાત થતો હતો. ^{૨૩} બલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા
તે બંને બળને લીધે પરમ પ્રસન્ન હતા અને
એકબીજાનો લાગ શોધતા રહી એકબીજા ઉપર
જય મેળવવા ઇચ્છતા હતા. ^{૨૪} હે રાજન્ ! આ
રીતે રણક્ષેત્રમાં તે બળિયાઓનું વૃત્ર અને વાસ-
વના જેવું ભયંકર મહાયુદ્ધ મૂર્ચ્છા ત્યારે પ્રેક્ષકો
દૂર નાસી જતા હતા હતા. ^{૨૫} પછી તે બંને

પ્રકર્ષણ, આકર્ષણ, અનુકર્ષણ અને વિકર્ષણ
વગેરે પેચોથી એકબીજાને ખેંચતા હતા અને
ઘૂંટણથી આધાત કરતા હતા. ^{૨૬} પછી ઘેર
શબ્દોથી એકબીજાની નિંદા કરી રહેલા તે બંને
પાપાણના સમૂહો જવા પ્રહારોથી એકબીજાને
મારતા હતા. ^{૨૭} વિશાલ છાતીવાળા, લાંબા
હાથવાળા અને દ્વંદ્વયુદ્ધમાં કુશલ એવા એ
બંને જણ હાથોથી લોઢાની પરિધો જવા પંજ
મારતા. ^{૨૮} આમ કાર્તિક માસના પ્રથમ દિવસ-
થી મંડાયેલું એ મહાત્માઓનું યુદ્ધ તેરસ સુધી
રાતદિવસ, ભોજન વિના અને અવિશ્રાંત રીતે
ચાલ્યું; પણ ચૌદસની રાત્રે મગધરાજ યાકને
કારણે યુદ્ધ કરતો બંધ થયો. ^{૨૯-૩૦} હે રાજન્ !
જનાર્દને એ રાત્રે આવો યાદો જોયો, એટલે
ભયંકર કર્મ કરવાવાળા લીમને ઉદ્દેશતા હોય તેમ
તે બોલ્યા: ^{૩૧} 'હે કુન્તીનંદન ! રણમાં યાદો
શત્રુ કંઈ પીડા કરી શકતો નથી, કંઈક પૂરી રીતે
પીડાઈ પીડાઈને તે પોતાનો જીવ છોડે છે. ^{૩૨}
હે કુન્તીપુત્ર ! આથી આ જનેશ્વરને તારે પીડા
આપવી બેઈએ નહિ. હે ભરતોત્તમ ! તું એની
સાથે હાથોથી સમાન એવું યુદ્ધ કર.' ^{૩૩} શ્રીકૃષ્ણે
આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે શત્રુવીરોને હણનારા
તે પાંડવે જરાસંધની તે સ્થિતિ જાણીને તેને
મારવાનો વિચાર કર્યો. ^{૩૪} પછી, તે અજિત
જરાસંધને જીતવા માટે બલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા
કુરુનંદન વૃકોદરે ભારે ઉત્સાહ ધારણ કર્યો. ^{૩૫}
ઇતિશ્રી મહાભારતમાં જરાસંધવધ-
પર્વમાં અધ્યાય ૨૩ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૪ માં

જરાસંધનો વધ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

મીમમેનસ્તતઃ કૃષ્ણમુત્રાચ યદુનંદનમ્ ।

ચુદ્ધિમાસ્થાય વિપુલાં જરાસંધવધેપ્સયા ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી જરાસંધનો

વધ કરવાની ઇચ્છાએ ભીમસેને ભારે ઉત્સાહ ધારણ કર્યો અને તેણે યદુનંદન શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે કૃષ્ણ! હે યદુસિંહ! વસંથી કમર બાંધ્યા છતાં હું આ પાપીને મારા સમય બલથી દબાવી શકું એમ નથી.'^૧ ભીમે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે પુરુષસિંહ શ્રીકૃષ્ણે જરાસંધના વધની ઇચ્છાએ તુરત જ જવાળ આપ્યો: 'હે ભીમ! તારી પાસે જ દેવી પરમબલ છે અને વાયુદેવથી તને જ બલ મળ્યું છે, તે તું આજે જરાસંધ ઉપર તત્કાળ ખતાવ.'^૨ શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે શત્રુદમન મહાબલવાન ભીમસેને જરાસંધને ઉછાળી ભમાવવા માંડ્યો.^૩ આમ હે ભરતસિંહ! તેણે તેને સો ચક્કર ખવડાવી નીચે પટક્યો અને ધૂંટણોથી તેની પીઠ ભાંગી નાખી; આમ તેને પીસી નાખીને તેણે ગર્જના કરી.^૪ પછી તે મહાબલવાને હાથ વડે જરાસંધને પગથી પકડ્યો અને તેના જીભા બે ચીરા કરી નાખ્યા.^૫ આમ જરાસંધ પિસાઈ રહ્યો હતો અને પાંડુપુત્ર ભીમ ગર્જ રહ્યો હતો, ત્યારે પ્રાણીમાત્રને થયરાવી નાખે એવો ભયંકર શબ્દ થયો.^૬ ભીમસેનની અને જરાસંધની તે ગર્જના વડે સર્વ મગધવાસીઓ ત્રાસી જાડ્યા અને સ્ત્રીઓના ગર્ભ ગળી ગયા.^૭ ભીમસેનની ગર્જનાથી મગધનિવાસીઓ માનવા લાગ્યા કે, આ તે શું હિમાલય ક્ષાટ્યો છે કે પૃથ્વી ચિરાઈ છે?^૮

પછી રાત્રિ પડતાં શત્રુને દમનારા તે ત્રણે વીરો તે રાજના શબ્દને જાણે તે સૂતો હોય તેમ મહેલના બારણા આગળ મૂકી બહાર નીકળી ગયા.^૯ શ્રીકૃષ્ણે જરાસંધનો ધ્વજવાળો રથ ભેડી તે બંનેને તેમાં બેસાડ્યા અને કેદ પડેલા રાજાઓને છોડાવ્યા.^{૧૦} મહાભયમાંથી મુક્ત થયેલા તે મૃત્યુવાન રત્નોવાળા પૃથ્વીનાથ રાજાઓએ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવી તેમને રત્નોની ભેટ ધરી.^{૧૧} પછી શસ્ત્રસજ્જ અને

શત્રુજિત એવા શ્રીકૃષ્ણ તે દિવ્ય રથમાં બેસીને રાજાઓ સાથે અક્ષત રીતે ગિરિવજની બહાર ગયા.^{૧૨} બંને હાથે યુદ્ધ કરનારો, શ્રીકૃષ્ણ જના સારથિ છે એવો, સર્વ રાજાઓથી દુર્જય, શસ્ત્રધારાથી ઘાત કરનારો અને સુંદર દર્શનવાળો અર્જુન પોતાના ભાઈ ભીમની સાથે તે રથમાં બેઠો હતો.^{૧૩} આમ જમાં ભીમ અને અર્જુન બેઠા હતા, જના સારથિ તરીકે શ્રીકૃષ્ણ હતા અને જ સર્વ ધનુર્ધારીઓ દુર્જય હતા, તે શ્રેષ્ઠ રથ અતિ શોભી રહ્યો.^{૧૪} બૃહસ્પતિની પત્ની તારાના માટે થયેલા સંગ્રામમાં ધન્વ અને ઉપેન્દ્ર જ રથમાં ધૂર્ય હતા, તે જ રથમાં બેસીને શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી નીકળ્યા.^{૧૫} તે રથ તમ સુવર્ણના જવી કાંતિવાળો, ધૂધરમાળની બળવાળો, મેઘના જવા ધરધરાટ અવાજવાળો, વિજય આપનારો અને શત્રુને સંહારનારો હતો.^{૧૬} વળી એ જ રથથી ઇન્દ્રે નવ્વાણુ દાનવોને માર્યા હતા. તે પુરુષ-શ્રેષ્ઠ અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ એ રથને પામીને અત્યંત પ્રસન્ન થયા.^{૧૭}

આમ મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણને ભીમ અને અર્જુન એ ભાઈઓ સાથે રથમાં બેઠેલા જોઈને મગધવાસીઓ આનંદ પામ્યા.^{૧૮} હે ભારત! દિવ્ય અશ્વો બેઠેલા તે વાયુવેગી રથ શ્રીકૃષ્ણના બિરાજવાથી અત્યંત શોભી રહ્યો.^{૧૯} તે ઉત્તમ રથ ઉપર દેવે બતાવેલો ધ્વજ હતો જ અધ્ધર રહેતો હતો, મેઘ-ધનુષની શોભાવાળો તે કાંતિમાન ધ્વજ ચોજનથી જોત્રામાં આવતો હતો.^{૨૦} ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે ગરુડનું ચિંતન કર્યું એટલે તે જ ક્ષણે ગરુડ આવી પહોંચ્યો. આથી કરીને, તે વાવટો જાણે ચૈત્યવૃક્ષ હોય તેમ જોયો જણાવા લાગ્યો.^{૨૧} સર્વભક્ષી ગરુડરાજ મહાનાદવાળો, પોતાનું ઝુપ કાઢી મોટો અવાજ કરી રહેલાં અને ધ્વજમાં નિવાસ કરી રહેલાં ભૂતોની સાથે તે શ્રેષ્ઠ રથ ઉપર બેસી ગયો; ત્યારે એ ધ્વજ મધ્યાહને સહસ્ર કિરણોથી

ચીંતાયેલા સૂર્યની જમ તેજ વડે અધિક પ્રકાશના લાગ્યે અને પ્રાણીઓ સૂર્યની જમ તેને મહાકષ્ટે જોઈ શકતાં હતાં.^{૨૪, ૨૫} હે રાજન! તે ન વૃક્ષોમાં ભરાતો હતો અને ન તો શસ્ત્રોથી ચીંધાતો હતો. માણસો એ દિવ્ય અને ઉત્તમ દેવજને દૂરથી જોતા હતા.^{૨૬} પુરુષસિંહ શ્રીકૃષ્ણ પાંડવ ભાઈઓ સાથે મેઘ જેવા નાદવાળા તે દિવ્ય રથમાં બેસીને બહાર નીકળ્યા.^{૨૭} એ રથને વસુરાજએ ઇન્દ્ર પાસેથી મેળવ્યો હતો. વસુ પાસેથી બૃહદ્રથે તેને પ્રાપ્ત કર્યો હતો. આમ, બૃહદ્રથ પાસેથી કમપૂર્વક તે બૃહદ્રથપુત્ર જરાસંધ રાજ પાસે આવ્યો હતો.^{૨૮}

મહાબાહુવાળા અને મહાયશસ્ત્રી તે કમકનનયન શ્રીકૃષ્ણ ગિરિવજ્રમાંથી નીકળી સપાટ ભૂમિ ઉપર આવી જાતા.^{૨૯} એટલે હે રાજન! બ્રાહ્મણાદિ સર્વ નગરજનો ત્યાં આવ્યા અને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે તેમની સત્કારક્રિયા કરી.^{૩૦} બંધનમાંથી છૂટા થયેલા રાજાઓએ મધુસૂદનનું પૂજન કર્યું અને સ્તુતિપૂર્વક આ વચન કહ્યું:^{૩૧} 'હે મહાબાહુ! દુઃખરૂપી દાદવથી ભરેલા અને જરાસંધરૂપી ઘેર ધરામાં ડૂબેલા રાજાઓનો તમે આજે ઉદ્ધાર કર્યો છે. ધર્મનું આ પ્રતિપાલન ભીમ અને અર્જુનના બલથી યુક્ત એવા આપ દેવદીનંદનને કંઈ આશ્ચર્યરૂપ નથી.^{૩૨, ૩૩} હે ત્રિપથુ! હે યદુનંદન! સદ્ભાગ્ય છે કે, તમે ભયંકર ગિરિદુર્ગમાં કેદ પડેલા અમને છોડાવીને ઉજ્જવલ યશના ભાગી થયા છે.^{૩૪} હે પુરુષપ્રધાત્ર! અમે શું કરીએ? અમે આપને પ્રણામ કરીએ છીએ, અમને આપ આજ્ઞા આપો. આપનું કાર્ય મહા કઠિન હશે નો પણ રાજાઓએ તે કર્યું જ છે; એમ જાણ્યો.^{૩૫}

મહામનવાળા દ્વિપદશ શ્રીકૃષ્ણે તેમને આશ્વાસન આપીને કહ્યું: 'યુધિષ્ઠિર રાજસૂય યજ કરવાને ઇચ્છે છે.^{૩૬} તે ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે અને સમ્રાટપદની ઇચ્છા રાખે છે; આ

બાળીને તમે સૌ તેમને સહાય કરો.^{૩૭} એટલે હે નૃપોત્તમ! પ્રીતિયુક્ત મનવાળા તે સર્વ રાજાઓએ શ્રીકૃષ્ણનું તે વચન વધાવી લીધું અને 'ભલે એમ હો' એમ કહ્યું.^{૩૮, ૩૯} તે રાજાઓએ યદુનંદનને રત્નોની ભેટ આપી. તેમના ઉપર કૃપા કરીને શ્રીગોવિંદે તેમની તે ભેટો ભારે આનાકાની પછી સ્વીકારી. પછી જરાસંધનો ઉદ્ધાર મનવાળો પુત્ર સહદેવ પોતાના માણસો અને પ્રધાનો સાથે, પુરોહિતને આગળ રાખી બહાર આવ્યો.^{૪૦, ૪૧} ઘણાં ઘણાં રત્નોને આગળ ધરીને તે સહદેવ નરેશાં દેવ જેવા વાસુદેવને નીચે લળી લળીને પાંચે લાગી તેમની સેવામાં જામે રહ્યો.^{૪૨} પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણે ભયથી પીડાઈ રહેલા એ સહદેવને અભયદાન આપ્યું અને એનાં મહામૂલ્યાં રત્નો સ્વીકાર્યાં.^{૪૩} પછી તે જ સ્થળે તેમણે આનંદપૂર્વક એ જરાસંધના પુત્ર સહદેવનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. આમ એકતા પામીને તે જરાસંધનો પુત્ર વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ તથા બે પૃથા-પુત્રો તરફથી સત્કાર પામ્યો.^{૪૪} આ રીતે હે રાજા! શ્રીકૃષ્ણાદિ મહાત્માઓના હાથે ગાદી ઉપર બેસી તે મહાબાહુ ક્રાંતિમાન રાજા જરાસંધપુત્ર મગધ નગરમાં પેઠો.^{૪૫} પુરુષ શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે પણ પરમ લક્ષ્મી પામીને તથા અનેકાનેક રત્નો લઈને બે પાંડુઓ સાથે ત્યાંથી પ્રયાણ આદર્યું.^{૪૬} બે પાંડવો સાથે ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવીને તે અચ્યુત ધર્મરાજને મળ્યા અને પ્રસન્નતાપૂર્વક આ પ્રમાણે બોલ્યા:^{૪૭} 'હે નૃપોત્તમ! સદ્ભાગ્ય છે કે, ભીમસેને બલવાન જરાસંધને હણ્યો છે અને રાજાઓ બંધનમાંથી છૂટ્યા છે.^{૪૮} હે ભારત! સદ્ભાગ્ય છે કે, આ ભીમસેન અને ધનંજય કુશળ છે તેમજ ધાયલ થયા વિના તે પાછા પોતાના નગરમાં આવ્યા છે.^{૪૯} પછી યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણનું ચંદાયોગ્ય પૂજન કર્યું અને તે દર્શનપૂર્વક ભીમસેન તથા અર્જુન

નને ભેટ્યા.^{૪૦} આમ જરાસંધ મરાતાં અમત-
શત્રુ યુધિષ્ઠિર ભાઈઓદ્વારા વિજય પામ્યા અને
ભાઈઓ સાથે આનંદ કરવા લાગ્યા.^{૪૦} પછી
ભાઈઓ સાથે યુધિષ્ઠિર રાજ્યોને વધ પ્રમાણે
મળ્યા અને તેમણે તેમનું સત્કારપૂર્વક કરી
તેમને વિદાય આપી.^{૪૧} આમ યુધિષ્ઠિરથી
આજ્ઞા પામેલા તે નરપતિઓ પ્રસન્નમન થઈને
નાનાંભોટાં વાહનોમાં બેસી, ત્વરાથી પોત-
પોતાના દેશમાં ગયા.^{૪૨} આ પ્રમાણે મહાબુદ્ધિ-
માન પુરુષસિંહ જનાર્દને તે સમયે પોતાના
શત્રુ જરાસંધને પાંડવો દ્વારા હણાવ્યો હતો.^{૪૩}
હે ભારત! આમ શત્રુનો નાશ કરનારા શ્રીકૃષ્ણે
બુદ્ધિપૂર્વક જરાસંધનો વધ કરાવ્યો. પછી ધર્મ-
રાજની રજ લઈને તેમણે પૃથા, કૃષ્ણા, સુલદ્રા,
ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ, સહદેવ અને ધૌમ્યની
વિદાય લીધી. પછી ધર્મરાજ અર્જેલા, મનના
જવા વેગવાળા તથા દિશાઓને ગજવી મૂકતા
તે શ્રેષ્ઠ અને દિવ્ય રથમાં બેસી શ્રીકૃષ્ણ પોતાના
દ્વારકાનગર તરફ જવા નીકળ્યા.^{૪૪-૪૬} ત્યારે હે
ભરતોત્તમ! યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવોએ મહાકર્મ
કરવાવાળા શ્રીકૃષ્ણની પ્રદક્ષિણા કરી. આમ હે
રાજન્! દેવદીનંદન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મહાયથ
સંપાદન કરીને તથા રાજ્યોને અભયદાન
આપીને પોતાના નગરમાં પધાર્યા. આ મોટું
કાર્ય કરવાથી પાંડવોનો યશ અનેકગણો વધ્યો.
તેથી હે ભારત! પાંડવોએ દ્રૌપદીની પ્રીતિમાં
પણ વણી વૃદ્ધિ કરી.^{૪૮, ૪૯} વળી ધર્મ, કામ
અને અર્થથી યુક્ત, શ્રીર્તિને યોગ્ય તથા પ્રજા
પાલન માટેનાં જ કંઈ યોગ્ય કાર્યો હતાં, તે
અર્ધાં યુધિષ્ઠિર ધર્મપૂર્વક કરતા હતા.^{૫૦}

હતિશ્રી મહાભારતમાં જરાસંધવધ-
પર્વમાં અધ્યાય ૨૪ મો સમાપ્ત

જરાસંધવધપર્વ સમાપ્ત*

દિગ્વિજયપર્વ

અધ્યાય ૨૬ મો

દિગ્વિજયનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પ્રાર્થ્યઃ પ્રાપ્ય ધનુઃ શ્રેષ્ઠમક્ષયૌ ચ મહેષુધી ।

રથં ઘ્વજં સમાં ચૈવ યુધિષ્ઠિરમભાપત ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-ઉત્તમ ધનુષ અને બે
મહાન અક્ષય ભાયા, રથ, ધ્વજ તથા સભા
પ્રાપ્ત કરીને પૃથાનંદન અર્જુને યુધિષ્ઠિરને આ
વચન કહ્યાં: ^૧

અર્જુન ઓલ્યા:-હે રાજન્! ધનુષ્ય,
અસ્ત્રો, બાણો, મહાન વીર્ય, પક્ષ, બૂમિ, યશ
અને બલ એ બધી મારી મનગમતી વસ્તુઓ
દુર્લભ હોવા છતાં મને મળી છે.^૨ આથી હે
રાજન્! મને લાગે છે કે, હવે લંડારમાં ભરતી
લાવવી જોઈએ. તો હે રાજ્યોમાં શ્રેષ્ઠ! હું સર્વ
રાજ્યો પાસેથી કર ઉધરાવીશ. હવે શુભ તિથિએ,
મંગલ મુહૂર્તે અને ઉત્તમ નક્ષત્રે, હું કુબેરે રક્ષેલી
ઉત્તર દિશા તરફ વિજયપ્રસ્થાન કરીશ.^{૩, ૪}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-ધનંજયનાં આ વચન
સાંભળીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે સિંગ્ધ અને
ગંભીર વાણીમાં તેને આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો:^૫
'હે ભરતસિંહ! યોગ્ય વિપ્રો પાસે સ્વસ્તિ-
વાચન કરાવ અને શત્રુઓને શોક અને રોડી-
ઓને આનંદ આપવા તું વિજયપ્રયાણ કર.^૬
હે પાર્થ! તારો ચોક્કસ વિજય છે. તું તારો
પ્રિય મનોરથ સિદ્ધ કરશે.' યુધિષ્ઠિરે આ
પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મહાન સેનાથી ઘેરાયેલા
પૃથાપુત્ર અર્જુને અગ્નિએ આપેલા એ અદ્ભુત

બળોનો વધ કરવા તૈયાર થયો હોય તેને ધ્રુવ કરીને
પણ મારી નાખેલા એ હે મુને! વ્યાસમુનિએ જરા-
સંધના વધવડે દર્શાવ્યું છે.

—ગણેશ

* વહ્નનાં યો વધે યત્તસ્તં હલેનાપિ નિવહેત્ ॥
જરાસંધવધેનતત્તદર્શિતં મુનિના મુને ॥ એ પુરુષ

કર્મવાળા દિવ્ય રથમાં બેસીને પ્રયાણુ કયું.^૭ તે જ પ્રમાણે ભીમસેને અને પુરુષોમાં સિંહ જવા નકુલસહદેવ એ સૌએ ધર્મરાજથી સન્માનિત થઈ સેનાઓ સાથે વિજયયાત્રા આદરી. હે રાજન! ઇન્દ્રપુત્ર ધનંજયે કુબેરની ઇષ્ટ ઉત્તર દિશા જતી, ભીમસેને પૂર્વ દિશા જતી, સહદેવે દક્ષિણ દિશા જતી અને અશ્વમેતા નકુલે પશ્ચિમ દિશા જતી.^{૮-૧૦} અહીં સમર્થ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર આંડવપ્રસ્થમાં રહી, મિત્રમંડળથી વીંટાઈ, રાન્યલક્ષ્મી લોગવતા હતા.^{૧૧}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત દિગ્વિજયપર્વમાં 'દિગ્વિજય સંક્ષેપ કથન' નામનો અધ્યાય

૨૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૬ મો

ભગદત્તનો પરાજય

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

દિક્ષામભિજયં વ્રહ્મન્ વિસ્તરેણાનુકીર્તય ।

ન હિ વૃષ્ણામિ પૂર્વેષાં શૃણ્વાનશ્ચરિતં મહત્ ॥૧॥

જનમેજય બોલ્યો:-હે બ્રહ્મન! મારા પૂર્વજોનાં મહાન, ચરિતોને સાંભળતાં મને વૃષ્ણિ જ થતી નથી. તમે આ દિગ્વિજય વિશે વિસ્તારથી શીર્ષન કરો.^૧

વૈશંપાયન બોલ્યો:-પ્રથમ હું તમને ધનંજયે કરેલા દિગ્વિજય વિશે કહીશ; કેમકે પૃથાપુત્રોએ એથીવખને આ વસુધરાને જતી લીધી છે.^૨ પહેલાં, મહાબાહુ ધનંજયે કુલિન્દ દેશના રાજાઓને અટપ પ્રપાતને વશ કર્યા.^૩ પછી આનર્ત, કાલકૃત અને કુલિન્દો ઉપર વિજય મેળવીને તેણે સુમંડલ રાજને સૈન્ય સાથે દરાવ્યો.^૪ હે રાજન! પછી તે સન્યસાગ્રી પરંતપે એ સુમંડલ સાથે રહી શાકલદ્રીપને જત્યો અને પ્રતિવિંધ્ય રાજને અધીન કર્યો.^૫ સાત દ્વીપોમાં તથા શાકલદ્રીપમાં જ રાજાઓ

રહેતા હતા, તેમની સાથે અને તેમની સેનાઓ સાથે અર્જુનને તુચ્છ યુદ્ધ થયું.^૬ હે ભરતોત્તમ! એણે એ મહાધનુર્ધારીઓને પણ હાર આપી. પછી એ સૌ સાથે તેણે પ્રાગ્જ્યોતિષ ઉપર ચડાઈ કરી.^૭ હે પૃથ્વીપતિ! ત્યાં ભગદત્ત નામે મહાન રાજા હતો. મહાત્મા અર્જુનને તેની સાથે ભારે યુદ્ધ થયું.^૮ એ પ્રાગ્જ્યોતિષના રાજાની પાસે કિરાતો, ચીનાઓ અને બીજા અનેક સાગર-કાંઠાના દેશવાસી યોદ્ધાઓ હતા.^૯ તે ભગદત્તે ધનંજય સાથે આઠ દિવસ યુદ્ધ કયું.^{૧૦} પછી સંઘામમાં થાકરહિત એવા અર્જુનને તે રાજાએ હસતાં હસતાં આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૧૧} 'હે મહાબાહુ કૌરવનંદન! પાકશાસનના પુત્ર અને યુદ્ધને શોભાવનારા એવા તને આ પરાક્રમ ઘટે છે.^{૧૨} હું ઈન્દ્રનો મિત્ર છું અને યુદ્ધમાં હું ઇન્દ્રથી ઊતરતો નથી; જતાં, હે તાત! યુદ્ધમાં હું તારી સામે બેઠો રહી શકતો નથી.^{૧૩} હે પાંડુનંદન! કહે, તારું શું ઇચ્છિત કાર્ય કરું? હે મહાબાહુ! હે પુત્ર! તું જ કહીશ તે હું કરીશ.'^{૧૪}

અર્જુન બોલ્યો:-કુરુઓમાં સિંહ સભા, ધર્મ જાણનારા, સત્યવચનવાળા અને ધર્મનંદન એ યુધિષ્ઠિર રાજા વિપુલ દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. તેમને હું સમ્રાટપદ અપાવવા ઇચ્છું છું, તો તમે તેમને કર આપો.^{૧૫} તમે મારા પિતાના સ્નેહી છો અને મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા છો, એટલે હું તમને આજ્ઞા કરતો નથી. તમે પ્રીતિપૂર્વક મને તે આપો.^{૧૬}

ભગદત્ત બોલ્યો:-હે કુન્તીપુત્ર! મારે તો જોતો તું છે તેવો રાજા યુધિષ્ઠિર છે. એ જાયું હું કરીશ. પરંતુ બોલ તારું બીજું શું પ્રિય કાર્ય કરું?

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત દિગ્વિજયપર્વમાં 'અર્જુનદિગ્વિજયે ભગદત્તજય' નામનો અધ્યાય

૨૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૭ મો

અર્જુને કરેલો દિગ્વિજય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच भगदत्तं धनंजयः ।

अनेनैव कृतं सर्वं मविष्यत्यनुजानता ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન યોદ્ધા:-ભગદત્તે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે ધનંજયે તેને ઉત્તર આપ્યો: 'આ કર આપનાની વાતને તમે સંભતિ આપી છે એટલે તમે બધું જ ક્યું' ગણાશે.'^૧ આમ મહાન બાહુવાળો કુન્તીપુત્ર ધનંજય એ લગદત્તને જીતીને, ત્યાંથી કુબેરે રક્ષેલી ઉત્તરદિશા તરફ ચાલ્યો.^૨ પછી એ પુરુષસિંહ કુન્તીનંદને અંતઃગિરિ, બહિર્ગિરિ તેમજ ઉપગિરિ ઉપર વિજય મેળવ્યો.^૩ તે સર્વ પર્વતોને જીતીને તેણે ત્યાંના રાજ્યોને વશ કર્યા અને તે સર્વ પાસેથી ધનસંગ્રહ લીધો.^૪ પછી હે રાજા! તે સર્વ રાજ્યોને પ્રસન્ન કરીને તથા તેમને સાથે લઈને તે અર્જુન ઉદ્ધકંદેશમાં રહેનારા જૃહન્ત નામના રાજા ઉપર ચઢાઈ કરી.^૫ તે વખતે ચૃદંગ જવા નાદથી, રથનાં પૈડાના ગંભિર ધ્વનિથી અને હાથીની ગજનાથી અર્જુને આ ધરણીને ધણધણાવી મૂઠી.^૬ એટલે ચતુરંગી સેના સાથે જૃહન્ત જલદી પોતાના નગરની બહાર આવ્યો અને અર્જુન સાથે લડવા લાગ્યો.^૭ ત્યાં ધનંજય અને જૃહન્ત વચ્ચે ભીષણ યુદ્ધ મચ્યું, પણ જૃહન્ત પાંડવના પરાક્રમને સહન કરી શક્યો નહિ. પછી એ કુન્તીપુત્રને યુદ્ધમાં સહન ન કરી શકાય એવો અસાધ્ય માનીને તે દુઃસહ પર્વતરાજ સર્વ પ્રકારનાં રત્નો લાવીને તેને શરણે આવ્યો.^૮ અર્જુને તેને તેના રાજ્ય ઉપર સ્થિર કર્યો. પછી ઉલુકરાજ સાથે તે ત્યાંથી નીકળ્યો. હે રાજા! પછી તેણે તટકાલ સેનાબિન્દુને તેના રાજ્ય ઉપરથી ઉચલાવી મૂક્યો.^૯ પછી તેણે મેઘાપુર, વામદેવ, સુદામા, સુસંકુલ

અને ઉત્તર ઉલુક એ દેશોને તેમજ તેમના રાજ્યોને જીતી લીધા.^{૧૦} પછી હે રાજા! ધર્મ-રાજાની આજ્ઞાથી ત્યાંજ રહીને અર્જુને દ્વેષ દ્વારા પંચગણ દેશોને જીત્યા.^{૧૧} પછી અર્જુન સેનાબિન્દુની દેવપ્રસ્થ નામે રાજધાનીમાં પહોંચ્યો અને એ સમયે ત્યાં ચતુરંગી સેના સાથે પડાવ નાખ્યો.^{૧૨} પછી તે સર્વ રાજ્યોથી ઘેરાઈને અર્જુન મહાતેજસ્વી અને પુરુવંશમાં જન્મેલા પુરુષવર વિષ્ણુગણ રાજા સામે ગયો. હે રાજા! ત્યાં પર્વતપ્રદેશના શૂરવીર મહારથીઓને યુદ્ધમાં હરાવીને તેણે પૌરોચ્યે રક્ષેલી રાજધાનીને સેના વડે જીતી લીધી.^{૧૩,૧૪} આમ એ પુરુવંશી રાજાને તથા પર્વતવાસી દ્ર્યુઓને પરાજય આપીને તે પાંડવે ઉત્સવસંકેત નામના સાત જાતિસમૂહોને હરાવ્યા.^{૧૫} આગળ જતાં, એ ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ કારમીરના વીર ક્ષત્રિયોને જીત્યા, તેમજ દશ માંડલિક રાજ્યો સાથે લોહિત નામના નગર ઉપર વિજય મેળવ્યો.^{૧૬}

તે પછી હે રાજા! ત્રિગર્ત, ઠાસક, તેમજ કોકનદ દેશોના અનેક ક્ષત્રિયો સંપૂર્ણ રીતે કુન્તીનંદનને શરણે આવ્યા.^{૧૭} એ પછી કુરુનંદન અર્જુને રમણીય અભિસારી નગરી જીતી અને ઉરગા નગરીમાં રહેનારા રાયમાનને રણમાં હરાવ્યો.^{૧૮} પછી ઇન્દ્રપુત્ર અર્જુને ચિત્રાધુષે સારી રીતે રક્ષેલા રમણીય સિંહપુરને રણમાં બલપૂર્વક ઉખેડી નાખ્યું.^{૧૯} પછી પાંડવોમાં સિંહ જવા તે કુરુનંદન અર્જુને સર્વ સૈન્યને સાથે રાખીને સુલો અને ચોલોને મથી નાખ્યા.^{૨૦} એ પછી એ પરમપરાક્રમી ઇન્દ્રનંદને કપરી લડાઈ કરીને દુઃસાંધ્ય બાહલીકાને વશ કર્યા.^{૨૧} પછી સુખ્ય સેના લઈને ઇન્દ્રના પુત્ર એવા તે પાંડુનંદન અર્જુને કામ્બોજ સાથે દરદાનો પણ પરાજય કર્યો.^{૨૨} વળી તે સમયે ઇશાનખૂણમાં જે દ્ર્યુઓ રહેતા હતા, તેમજ જે વનમાં નિવાસ કરતા હતા તે સર્વને જીતી

લીધા.^{૧૪} હે મહારાજ! તે ઇન્દ્રપુત્રે લોહાને, પરમશ્રમ્ભોજને તથા ઉત્તર ઋષિકાને એકસાથે હરાવ્યા.^{૧૫} ઋષિકેશમાં ઋષિકા અને પાર્થ-નંદન વચ્ચે અતિ ભયંકર યુદ્ધ થયું-માનો, ઘૃહસ્પતિની પત્ની તારાને નિમિત્તે બીજું મહા યુદ્ધ મચ્યું.^{૧૬} હે રાજન્! ઋષિકાને રણમુખમાં હરાવીને અર્જુને ત્યાંથી પોપટના પેટના જેવા સોનેરી રંગવાળા આઠ ઘોડાઓ લીધા.^{૧૭} વળી તેણે મોરના જેવા રઘિયાળા, શીઘ્ર વેગવાળા અને તેજ ગતિવાળા બીજા ઉત્તરના ઘોડાઓને પણ કર પેટે લીધા,^{૧૮} આમ, નિષ્કુટ ગિરિ સાથે હિમવાનના પ્રદેશોને યુદ્ધમાં જીતીને તે પુરુષ-સિંહે શ્વેતપર્વત ઉપર આવી મુકામ કર્યો.^{૧૯}

હતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વનાંતર્ગત દિગ્વિજયપર્વમાં ફાલ્ગુન દિગ્વિજય-માં 'નાનાદેશજય' નામનો

અધ્યાય ૨૭ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૮ મો

અર્જુનના દિગ્વિજયની સમાપ્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સ શ્વેતપર્વતં વીરઃ સમતિકમ્ય વીર્યવાન્ ।

દેશં ક્ષિપુરુવાશં દ્રુમપૃથેણ રક્ષિતમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-તે પરાક્રમી વીર શ્વેતપર્વતને ઓળંગીને દ્રુમના પુત્રે રક્ષેલી કિંપુરુ-પની નિવાસમુખમાં ગયો.^૧ તે પાંડવશ્રેષ્ઠે ક્ષત્રિ-યોનો અંત લાવે એવો મહાન હલ્લો કરીને તેને જીતી લીધા અને તેને ખંડણી આપતો કર્યો.^૨ તેને જીત્યા પછી, તે વ્યવતારહિત ઇન્દ્રપુત્ર સૈન્યની સાથે ગુદ્ધકાએ રક્ષેલા હાટક દેશમાં ગયો.^૩ કુરુનંદને તે ગુદ્ધકાને સાંત્વનાપૂર્વક જીતી લીધા અને પછી ઉત્તમ માનસસંદોષરતાં તેમજ સર્વ ઋષિ-નદીઓનાં ઘર્ષન કર્યો.^૪ માનસસંદોષ-ર ઉપર આવીને તે સમર્થ પાંડવે હાટકદેશની આબુઆબુ આવેલા ગંધર્વરક્ષિત દેશને જીતી

લીધા.^૫ તે ગંધર્વનગરમાંથી તેણે તિત્તિરિ, કુલમાપ અને મંડૂક નામે ઓળખાતા ઉત્તમ ઘોડાઓને મહાન કરૂપે પ્રાપ્ત કર્યા.^૬ પછી એ ઇન્દ્રનંદન પાંડવ ઉત્તર હરિવર્ષ આગળ ગયો અને તે દેશને જીતવાની ઇચ્છા કરી.^૭ એટલે મહાપરાક્રમવાળા, મહાકાયાવાળા અને મહા-બલવાળા દ્વારપાલો આનંદ પામીને એની પાસે આવી આ વચન બોલ્યા: 'હે પાર્થ! તું આ નગરને કોઈ રીતે જીતી શકે એમ નથી. હે કલ્યાણરૂપ! તું પાછો વળ. હે અચ્યુત! આટલું બસ છે.^૮ જે માણસ આ નગરમાં પ્રવેશે છે, તે અવરથ નાશ પામે છે. હે વીર! અમે તારાથી પ્રસન્ન છીએ. તારો વિજય પૂરતો છે.^૯ હે અર્જુન! અહીં કશું પણ જીતવા જેવું જણાતું નથી. આ તો ઉત્તર કુરુદેશ છે. અહીં યુદ્ધની પ્રવૃત્તિ નથી.^{૧૦} હે કન્તીપુત્ર! આમાં પ્રવેશ કરીને પણ તું અહીં કશું પણ ઐશ શકવાનો નથી. દેમકે મનુષ્યદેહથી અહીં કંઈ જોવાય એમ નથી.^{૧૧} આથી હે પુરુષોદ્યાદ્ર! તું જે કંઈ બીજું ઇચ્છો દોષ, તે તું કદે. હે ભારત! તારા વચન પ્રમાણે અમે કરશું.^{૧૨}

તે સાંભળીને હે રાજન્! અર્જુને હસતાં હસતાં તેમને કહ્યું કે, 'હું ધીમાન ધર્મરાજને ચક્રવર્તીપદ મળે એ ઇચ્છું છું.^{૧૩} જે તમારા આ દેશમાં માનવોને પ્રવેશવાનો નિષેધ દોષ, તો હું તેમાં પ્રવેશ કરીશ નહિ; પણ તમે યુધિષ્ઠિરાજ માટે કંઈને કંઈ કર તરીકે આપો.^{૧૪}

આથી તે દ્વારપાલોએ તેને દિવ્ય વસ્ત્રો, દિવ્ય અલંકારો, દિવ્ય ચીરો અને દિવ્ય ચર્મો કરૂપે આપ્યાં.^{૧૫} આ પ્રમાણે તે પુરુષસિંહે ઉત્તર દિશામાં વિજય મેળવ્યો અને ક્ષત્રિયો તથા દરયુઓ સાથે અનેક મહાન યુદ્ધો કર્યા અને તે રાજ્યોને હરાવીને તેમને ખંડણી આપતા કરી તે સર્વ રાજ્યો પાસેથી તે ધનસંગ્રહ તથા વિવિધ રત્નો લાવ્યા.^{૧૬-૧૮} વળી કેટલાક પોપ-

૯ની પાંખ ભવા તો ફટલાક મયૂર ભવા અને સર્વે પવનના ભવા વેગવાળા એવા તિત્તિર તથા કુદમાપ આદિ ઘોડાઓ તે હર્ષ આપ્યો. ૧૮ પછી હે રાજન્! મહાન ચતુરંગી સેનાથી ઘેરાયેલા તે વીર ફરી નગરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇન્દ્રપ્રસ્થને વિશે આપ્યો. ૨૦ પૃથાનંદન અભ્યુત્તે તે સર્વ ધન અને વાહનો ધર્મરાજને અર્પણ કર્યા અને એ યુધિષ્ઠિર રાજ્યે આજ્ઞા આપી એટલે તે પોતાના ભવનમાં ગયો. ૨૧

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત દિગ્વિજયપર્વમાં 'અભ્યુત્તેનો ઉત્તરદિગ્વિજય' નામનો અધ્યાય ૨૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૨૯ મો

ભીમસેનનો દિગ્વિજય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु भीमसेनोऽपिवीर्यवान् ।
धर्मराजमनुज्ञाप्य ययौ प्राचीं दिशं प्रति ॥ १ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-એજ વખતે, શત્રુઓનો શેક વધારનારો, ભરતવંશીઓમાં સિંહ સમાન, પ્રતાપી અને વીર્યવાન ભીમસેન પણ ધર્મરાજની આજ્ઞા લઇને શત્રુરાજ્યોનું મર્દન કરી હાથી, ઘોડા, તથા રથોથી ભરેલા અને બખ્તરથી સજ્જતા મહાન સેનાચક્ર સાથે પૂર્વ દિશા તરફ વિજય માટે નીકળ્યો. તે નરસિંહ નીકળીને પાંચાલોના મહાન નગરમાં ગયો. ૧-૩

ત્યાં એ પાંડવે પાંચાલોને વિવિધ ઉપાયોથી સાંત્વન આપ્યું. પછી હે ભરતોત્તમ ! તે સમયે શૂરવીરે યોડીવારમાં ગંડકા અને વિદેહોને જીતીને દશાણ્વે ઉપર જય મેળવ્યો. ૪-૫ ત્યાં દશાણ્વેકના રાજ સુધર્માએ ભીમસેન સાથે હથિયાર વિનાનું પણ રોમાંચ ખડાં કરે એવું મહાન યુદ્ધ કર્યું. ૬ તે મહાત્માનું તે કર્મ એઈને ભીમસેને એ મહાબલવાન સુધર્માને પોતાનો

મુખ્ય સેનાપતિ સ્થાપ્યો. ૭ હે રાજન્! ત્યાથી ભયંકર પરાક્રમવાળો ભીમ જણે ધરતીને કંપાવતો હોય. તેમ પોતાના મહાન સૈન્ય સાથે પૂર્વદિશા તરફ ચાલ્યો. હે મહારાજ! બલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે વીરે યુદ્ધમાં પોતાના બલથી અશ્વમેધનાથને અને રાયમાનને સાથીઓ સહિત જીત્યા. ૮ આમ તે મહાવીર્યવાન કુરુનંદન કુંતીપુત્રે તેને સ્વરૂપ પ્રયાસે હરાવીને પૂર્વદેશ ઉપર વિજય મેળવ્યો. ૧૦ પછી દક્ષિણમાં આવીને તેણે મહાન પુલિન્દનગરને, સુકુમારને તેમજ સુભિર રાજાને તાણે કર્યા. ૧૧ પછી હે જનમેજય ! ધર્મરાજની આજ્ઞાથી તે ભરતોત્તમ મહાવીર્યવાન શિશુપાલ તરફ ગયો. ૧૨ શત્રુને તાપ આપનારા એ ચેદિ દેશના રાજાએ પણ પાંડવની તે ઇચ્છા સાંભળીને નગરની બહાર આવી તેને સત્કાર આપ્યો. ૧૩ હે મહારાજ ! કુરુવર અને ચેદિરાજ એ બંને પરસ્પર મળ્યા અને પોતપોતાના કુલના કુશલસમાચાર પૂછવા લાગ્યા. ૧૪ હે પૃથ્વીનાથ ! પછી ચેદિરાજ પોતાના રાજ્ય વિશે નિવેદન કર્યું અને ભીમને હસતાં હસતાં કહ્યું કે, 'હે નિષ્પાપ ! તમે આ શું કરો છો?' ૧૫ ભીમે તેને ધર્મરાજ આરંભેલા કાર્યની ઇચ્છા જણાવી અને તે નરેશે તેનો સ્વીકાર કરીને તે પ્રભાણે કર્યું. ૧૬ હે રાજન્! ભીમ ત્યાં તેર રાત્રિ રહ્યો. ત્યાર પછી શિશુપાલથી સત્કાર પામીને તે સેના અને વાહન સાથે ત્યાંથી આગળ વધ્યો. ૧૭

ઇતિ શ્રીમહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત દિગ્વિજયપર્વમાં 'ભીમદિગ્વિજય' નામનો અધ્યાય ૨૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૦ મો

ભીમના દિગ્વિજયની સમાપ્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ કુમારવિપયે શ્રેણિમંતમધાજયત્ ।

કોસલાધિપતિં ચૈવ વૃહદ્વલમરિંદમઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યાઃ-પછી શત્રુદમન ભીમ-
સેને કુમાર દેશ ઉપર ચઢાઈ કરીને શ્રેણિમાનને
તેમજ કોસલપતિ બૃહદ્વલને જીતી લીધા.^૧ તે
પાંડવશ્રેષ્ઠે અયોધ્યામાં ધર્મજ્ઞ અને મહાબલવાન
દીર્ઘયજ્ઞ નામના રાજાને ઓછા પ્રયત્ને જીતી
લીધા.^૨ પછી તે સમર્થે ગોપાલકક્ષ, ઉત્તર કોસ-
લ, તેમજ મલ્લોના અધીશ્વર પાર્થિવરાજ ઉપર
વિજય મેળવ્યો.^૩ પછી તે બલવાન હિમાલય-
ની ધાર ઉપરના જલોદ્ભવ દેશમાં પહોંચ્યો
અને થોડા જ વખતમાં તેણે એ સર્વ દેશને
વશ કર્યો.^૪ આમ એ ભરતોત્તમે ઘણા દેશો
ઉપર જીત મેળવી. પછી બલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ
એવા તે મહાન પરાક્રમવાળા પાંડુપુત્રે પોતાના
બલથી ચોપાસના બલ્લાર દેશને તથા શુક્તિ-
મંત પર્વતને કબજે કર્યા. વળી ભયંકર પરા-
ક્રમવાળા તે મહાબાહુ ભીમે રણમાં પીઠ ન
ખતાવનારા કાશિરાજ સુખાહુને વશ કર્યો. તે
પછી એ પાંડવશ્રેષ્ઠે રણમાં ઝૂઝી રહેલા સુપાર્શ્વ-
ને તથા રાજપતિ કથને બલપૂર્વક પૂરી રીતે
જીતી લીધાં. પછી એ મહાતેજસ્વીએ મલ્લેય,
મહાબલવાન મલદો, અનંબો, અબલ્યો તેમજ
પશુભૂમિને પૂરી રીતે જીતી લીધાં. ત્યાંથી
પાછા વળીને મદ્યાર, મહીધર તથા સોમ-
ધેયને હરાવી એ મહાબાહુ ઉત્તર તરફ ગયો.
પછી બલવાન કૌન્તેયે બલપૂર્વક વત્સભૂમિ
ઉપર વિજય મેળવ્યો અને ભર્ગોના અધિપતિને,
નિપાદોના નાથને, તેમજ મણિમાન આદિ
અનેક ભૂમિપાલોને હાર આપી.^{૫-૧૧} પછી,
ભીમસેને અલ્પ પ્રયત્ને અને વેગપૂર્વક દક્ષિણ

મલ્લોને તથા ભોગવાન પર્વતને જીતી લીધા.^{૧૨}
તેણે સાંતવનાપૂર્વક શર્મકા અને વર્મકાને જીતી
લીધા. વળી વિદેહરાજ જગત્પતિ જનકને તે
પુરુષસિંહે અલ્પ પ્રયત્ને હાર આપી અને શંકા
તથા બળંશને કપટનીતિથી હરાવ્યા.^{૧૩,૧૪}
વિદેહ દેશમાં રહીને જ તે કુન્તીપુત્ર ભીમે ધન્વ-
પર્વતની પાસેના સાત કિરાત અધિપતિઓને
જીત્યા.^{૧૫} પછી પરાક્રમી કુન્તીનંદને સ્વપક્ષ-
વાળા સુહો અને પ્રસુહોને યુદ્ધમાં જીતી લીધા
અને ત્યાંથી એ બલવાન મગધદેશ તરફ ગયો.^{૧૬}
ત્યાં દંડ, દંડધાર અને બીજા પૃથ્વીપતિઓને
હરાવી, તે સર્વને સાથે રાખી, તે ગિરિજા ઉપર
ચઢ્યો.^{૧૭} જરાસંધના પુત્રને સાંતવન આપીને
તેણે તેના ઉપર ખડેણી બેસાડી. પછી એ સૌને
સાથે જ લઈ, તે બલવાને કર્ણ ઉપર આક્રમણ
કર્યું.^{૧૮} પાંડવશ્રેષ્ઠ ભીમસેને બાણે ધરણી ધ્રુજ-
વતો હોય તેમ શત્રુનાશી કર્ણ સાથે ચતુરંગી
સેના વડે યુદ્ધ કર્યું.^{૧૯} હે ભારત ! તેણે કર્ણને
યુદ્ધમાં હરાવ્યો અને તેને વશ કર્યો. પછી
તે બલવાને પર્વતવાસી રાજાઓને જીત્યા.^{૨૦}
પછી મોદાગિરિમાં પાંડવે પોતાના ભુજ-
બલથી બલવત્તર રાજાને મહાયુદ્ધ કરીને રણમાં
મારી નાખ્યો.^{૨૧} હે મહારાજ ! મહા બલવાન
પુન્ડ્રાધિપતિ વીર વાસુદેવ અને કૌશિથીને તીરે
વસતા રાજા મહોજસ એ બે મહાન બલધારી
અને તીવ્રપરાક્રમી વીરોને યુદ્ધમાં હરાવીને તેણે
વંગરાજ ઉપર ચઢાઈ કરી.^{૨૨,૨૩} હે ભરતોત્તમ !
સયુદ્ધસેનને, ચંદ્રસેન રાજાને, તામ્રલિપ્ત નરેશને,
કર્વટાધિપને, સુહોના અધિપતિને, સાગરવાસી-
ઓને, તેમજ સર્વ મ્લેચ્છસમૂહોને તેણે જીતી
લીધા.^{૨૪,૨૫} આમ પવનમુત ભીમસેને અનેક
પ્રકારના દેશોને જીતી લીધા. તે સર્વ પાસેથી
ધન લઈને તે બલવાન લૌહિત્ય તરફ ગયો.^{૨૬}
સાગરકંઠે રહેતા સર્વ મ્લેચ્છ રાજાઓ પાસેથી
તેણે વિવિધ રત્નો, ચંદન, અગુરુ, વસ્રો, મણિ-

ઝા, મોતીઝા, કંબલો, સોનું, રૂપું અને વિદ્રુમ આદિ મહાભોધી વસ્તુઓ કર રૂપે લીધી.^{૨૭,૨૮} વળી તેમણે એ મહાત્મા કુન્તીનંદન પાંડવને સેંકડો અને કરોડો ધનવૃદ્ધિથી તૃપ્ત કર્યો.^{૨૯} પછી ભીષણ પરાક્રમ કરવાવાળો ભીમસેન ધન્વ-પ્રસ્થમાં આવ્યો અને તે સર્વ ધન ધર્મરાજ-ને અર્પણ કર્યું.^{૩૦}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં શ્રવાપર્વાન્તર્ગત દિગ્વિજયપર્વમાં 'ભીમદિગ્વિજય' નામનો અધ્યાય ૩૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૧ મો

સહદેવનો દિગ્વિજય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તથૈવ સહદેવોઽપિ ધર્મરાજેન પૂજિતઃ ॥

મહત્યા સેનયા રાજન્ પ્રયયૌ દક્ષિણાં દિશમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે રાજન્ ! એ જ પ્રમાણે ધર્મરાજથી સહાર પામેલો સહદેવ મહાન સેના સાથે દક્ષિણ દિશામાં વિજય માટે ગયો.^૧ તે સમયે અને બલવાન કૌરવે પ્રથમ શૂરસેનાને સમક્ષ રીને જત્યા અને પછી મત્સ્ય-રાજને બલપૂર્વક વશમાં લીધો.^૨ તેણે મહા-બલવાન મહારાજધિરાજ દન્તવક્ત્રને જત્યો અને તેના ઉપર ખંડણી બેસાડી તેને રાજ્ય ઉપર પુનઃ સ્થાપિત કર્યો.^૩ તે પછી તેણે સુકુમાર અને સુમિત્ર નરેશને વશ કર્યા અને પટચર તથા અપરમત્સ્ય દેશને જત્યા.^૪ પછી તે ધીમાને નિપાદભૂમિને, પર્વતોમાં ગુપ્ત ગોશૃંગ પર્વતને, તેમજ શ્રોણિમાન રાજને ત્વરાથી જીતી લીધો.^૫ પછી નરરાષ્ટ્રને હરાવીને તેણે કુન્તીભોજ ઉપર હલ્લો કર્યો અને એ કુન્તીભોજ પ્રીતિપૂર્વક તેની આણ રવીકારી.^૬ પછી ચર્મણવતીને કિનારે, પૂર્વના વૈરી વાસુદેવે જ રાજને શેષ રાખ્યો હતો, તે જલકપુત્ર તરફ દિગ્વિ કરી.^૭ હે ભારત !

એ જલકપુત્રે તે સહદેવ સાથે યુદ્ધ કર્યું. યુદ્ધમાં એને હરાવીને સહદેવ દક્ષિણ દિશાએ ગયો.^૮ અહીં, મહા બલવાન સહદેવે સેકા અને અપર-સેકાને હરાવ્યા; અને તેમની પાસેથી વિવિધ રત્નો તથા ખંડણી લીધી. પછી તેમને સાથે લઈને તે નર્મદા નદી તરફ ગયો.^૯ અહીં અવં-તીમાં અચિન્તીકુમારના પ્રતાપી પુત્ર સહદેવે મહાસિન્ધથી વીંટાયેલા વિન્દ અને અનુવિન્દ નામના બે વીરોને યુદ્ધમાં જત્યા.^{૧૦} ત્યાંથી રત્નો લઈને તે ભોજકટપૂર ગયો. હે રાજન્ ! ત્યાં બે દિવસ સુધી અખંડ યુદ્ધ ચાલ્યું.^{૧૧} તેમાં એ માદ્રીનંદને તે કુસલ ભીમકને હરાવ્યો. તે પછી તેણે કાસલદેશના રાજને વેણુવાનદીના કિનારા ઉપરના રાજને તથા કાન્તારકોને યુદ્ધમાં જત્યા. વળી, સમરમાં તેણે પૂર્વકાશલના રાજ-ઓને, નાટકોને તેમ જ હેરમ્બકોને હાર આપી.^{૧૨,૧૩} પછી એ મહા બલવાને રણમાં માર્મકને, રમ્યક્રામને તેમજ નયિન અને અર્ધુ-દના રાજઓને બલપૂર્વક જત્યા.^{૧૪} પછી તે પાંડુનંદન સહદેવે તે તે અરણ્યના સર્વ રાજઓ ઉપર જીત મેળવી. પછી તે મહા બલવાને વાતાધિપ રાજને વશમાં આણ્યો.^{૧૫} પછી પુસ્તિન્દ્રોને રણમાં જીતીને તે આગળ દક્ષિણ તરફ ગયો. નકુલના એ નાના ભાઈએ પાંડ્યરાજ સાથે એક દિવસ યુદ્ધ કર્યું.^{૧૬} એ મહાબાહુ તેને જીતીને દક્ષિણ દિશા તરફ વળ્યો. અહીં તે કિષ્કિન્ધા નામે લોકમાં પ્રસિદ્ધ શુદામાં પહોંચ્યો.^{૧૭} ત્યાં નૈન્દ અને દ્રિવિદ નામના બે વાનરરાજો સાથે તેણે સાત દિવસ યુદ્ધ કર્યું; પણ તે બંનેમાંથી કોઈ યુદ્ધમાં હાર્યો નહિ.^{૧૮} એટલે તે બે મહાત્મા વાનરો સહદેવ ઉપર પ્રસન્ન થયા અને પ્રસન્ન થઈને તેને પ્રીતિપૂર્વક આ વચન બોલ્યા:-^{૧૯} 'હે પાંડવસિંહ ! તું સર્વ પ્રકારનાં રત્નો લઈને ધર્મરાજ પાસે જ. ધીમાન ધર્મરાજના કાર્યમાં વિઘ્ન ન દો.'^{૨૦}

આમ રત્નો લઈને તે માહિષ્મતીનગરી તરફ ગયો. ત્યાં શત્રુનો નાશ કરનાર અને નરોમાં સિદ્ધ બવા તે પ્રતાપી સહદેવે નીલરાજ સાથે યુદ્ધ કર્યું. તે મહાયુદ્ધ ભીરુને ભય કરનાર, સૈન્યનો નાશ કરનાર અને પ્રાણોને સંશયમાં મૂકનાર થયું. એ યુદ્ધમાં ભગવાન અગ્નિએ તે માહિષ્મતી નગરીના નીલરાજને સહાય કરી હતી.^{૨૧, ૨૨} આથી તે વખતે સહદેવની સેનામાં રથો, અશ્વો, હાથીઓ, માણસો અને કવચો અગ્નિથી ઝળઝળતાં બળતાં દેખાતાં હતાં.^{૨૪} હે જનમેજય ! ત્યારે કુરુનંદન સહદેવનું મન ગભરા-મણુમાં પડ્યું અને તે સામે ઉત્તર આપવાને પણ શક્તિમાન રહ્યો નહિ.^{૨૫}

જનમેજય બોલ્યા:—હે દ્વિજ ! સહદેવ યજ્ઞને અર્થે લડી રહ્યો હતો, તો ભગવાન અગ્નિ શા માટે યુદ્ધમાં શત્રુપક્ષના થયા ?^{૨૬}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—હે જનમેજય ! સંભળાય છે કે, પૂર્વે માહિષ્મતીમાં રહેનારા અગ્નિ ભગવાન પરસ્પરીને વિશે લોહુપ થયા હતા. નીલ રાજને એક અત્યંત સુંદર પુત્રી હતી. અગ્નિ-હોત્રને સતેજ રાખવાને તે સદા ય પિતા પાસે બેસી રહેતી હતી. એના સુંદર ઓઠની ઓઢમાંથી નીકળેલો પવન જ્યાં સુધી એ અગ્નિ ઉપર ફૂંક મારતો નહોતો, ત્યાં સુધી વીંજણાં નાખવા છતાં પણ તે અગ્નિ પ્રત્યક્ષિત થતો નહોતો. આથી એ ભગવાન અગ્નિ તે સુદર્શના ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયા છે, એવો નીલરાજને તથા બીજાઓને નિશ્ચય બંધાયો.^{૨૭-૩૦} પછી એ અગ્નિ, કમલના જવાં નયનવાળી અને ઉત્તમ નિર્તબવાળી તે કન્યાને વિશે પ્રેમમાં પડ્યા અને ગ્રાહણરૂપે તેની સાથે કૃતિ તેમ રમવા લાગ્યા.^{૩૧} ત્યારે ધાર્મિક નીલ રાજએ તેને શાસ્ત્રાનુસાર શિક્ષા કરવા માંડી. એટલે હવ્યવાહન ભગવાન અગ્નિ દ્વાપથી સળગી ઊઠ્યા.^{૩૨} તેમને આવા કુપિત થયેલા બેઘને રાજ વિસ્મય પામ્યો અને ધરતી

પર માથું નમાવીને તેમને શરણે ગયો.^{૩૩} તે પછી યોગ્ય વખતે એ રાજાએ મસ્તક વડે પ્રણામ કરીને વિપ્રરૂપી વહ્નિદેવને પોતાની તે કન્યા આપી.^{૩૪} આમ નીલરાજની તે સુંદર ભૂકડીવાળી પુત્રીને સ્વીકારીને ભગવાન અગ્નિએ રાજ ઉપર પ્રસન્નતા બતાવી. પછી અગ્નિદેવે પ્રસન્ન થઈને રાજાને વરદાન આપ્યું. એ રાજાએ પોતાના સૈન્યને માટે અભય માગી લીધું. ત્યારથી હે રાજા ! જે કોઈ રાજ અજ્ઞાનથી તે નગરીને બલથી જીતવા ઇચ્છે છે, તેમને અગ્નિદેવ બાળીને ખાખ કરી દે છે. હે કુરુવંશધર ! ત્યારથી માહિષ્મતી નગરીમાં સ્ત્રીઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વતંત્ર થઈ ગઈ.^{૩૫-૩૬} કમલ અગ્નિએ સ્ત્રીઓને આવા સ્વચ્છંદ વિહાર માટે વરદાન આપ્યું હતું. આમ નારીઓ સ્વૈરવિહારિણી થઈ હતી અને યથેચ્છ વિચર્યા કરતી હતી.^{૩૭} ત્યારથી માંડીને હે ભરતશ્રેષ્ઠ મહારાજ ! બીજા રાજાઓ અગ્નિના ભયને લીધે તે નગરનો સર્વદા ત્યાગ કરતા હતા.^{૪૦} આમ છતાં હે રાજા ! ધર્માત્મા સહદેવ પોતાના સૈન્યને અગ્નિથી ઘેરાયેલું તેમ જ ભયથી ત્રાસેલું બેઘને, જરા પણ ક'પ્યો નહોતો. તે તો અચલ રહ્યો. જલનું આચમન કરી તથા પવિત્ર થઈને તે અગ્નિને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:^{૪૧}

સહદેવ બોલ્યો:—હે કૃષ્ણવર્ત્મન ! આ સમારંભ તમારે જ અર્થે છે. તમને નમન હો. હે પાવક ! તમે યજ્ઞરૂપ છો, તમે દેવોના મુખરૂપ છો.^{૪૨} તમે પાવન કરનારા છો, તેથી તમે પાવક છો. તમે હવ્યને વહેનારા છો, તેથી તમે હવ્યવાહન છો; વેદો તમારે માટે જ પ્રકટયા છે, તેથી તમે જાતવેદસુ છો.^{૪૩} હે વિલાવસુ ! તમે ચિત્રલાનું, સુરેશ અને અનલ છો. તમે સ્વર્ગનાં દ્વારનો સ્પર્શ કરનારા છો, તમે હોમેલા દ્રવ્યને આરોગનારા છો, તમે જ્વલન છો, તમે જ્વાલાવાળા છો.^{૪૪} તમે વૈશ્વાનર છો, પિંગેશ છો, પ્લવંગ છો, ભૂરિતેજ છો. તમે કુમાર ભગવાન, રુદ્રગર્ભ

અને હિરણ્યકૃત છે. ૪૫ અગ્નિ મને તેજ આપો, વાયુ મને પ્રાણ આપો, પૃથ્વી મને બલ આપો અને જલ મારું કલ્યાણ કરો. ૪૬ હે જલગર્ભ ! હે મહાસત્ત્વ ! હે જાતવેદસ્ ! હે સુરેશ્વર ! હે અગ્નિ ! તમે દેવોના સુખદાયક છો, તમે મને સત્ય વડે પાવન કરો. ૪૭ ઋષિઓ, બ્રાહ્મણો, દેવો અને અસુરો નિત્ય યજ્ઞોમાં તમારે અર્થે હોમ કરે છે. તમે મને સત્યથી પાવન કરો. ૪૮ તમે ધૂમકેતુ છો, જ્વાલાવાન છો, પાપહારી છો, પવનથી પેદા થયેલા છો અને પ્રાણીમાત્રમાં નિત્ય રહેનારા છો; તમે મને સત્યથી પાવન કરો. ૪૯ હે ભગવાન ! પવિત્ર રહીને અને પ્રસન્નતાપૂર્વક મેં આ તમારી સ્તુતિ કરી છે. હે અગ્નિ ! તમે મને તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, જ્ઞાન અને પ્રીતિ આપો. ૫૦

વૈશંપાયન યોદ્ધા:-જ માણસ અગ્નિ સંબંધી આ મંત્રોનો પાઠ કરીને અગ્નિમાં હોમ કરે છે, તે નિત્ય સમૃદ્ધિમાન અને જિતેન્દ્રિય થાય છે; તેમજ તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. ૫૧

સહદેવ યોદ્ધા:-હે હવ્યવાહન ! તમે યજ્ઞમાં વિદ્ર કશે એ યોગ્ય નથી. ૫૨ હે ભારત ! આમ કહીને, પુરુષોમાં સિંહ જતા તે માદ્રી-કુમારે પૃથ્વી ઉપર દર્ભ પાત્રર્યા અને ભયથી હૃદયે પામેલી પોતાની સેનાને મોખરે તે ત્રિધિ-પૂર્વક અગ્નિની સામે બેઠો. મહાસાગર જેમ પોતાની કિનારાની માઝા મૂકતો નથી, તેમ અગ્નિ પણ એ સહદેવને ઉદ્ધંધી ગયો નહિ. ૫૩-૫૪ પછી અગ્નિએ નરોમાં દેવ જવા તે કુરુનંદન સહદેવ પાસે ધીરે ધીરે આવીને સાંત્વનાપૂર્વક આ વચનો કહ્યાં: ૫૫ ‘ હે કુરુનંદન ! જાડ, જાભો થા. આ તો મેં તારી પરીક્ષા લીધી છે. હું તારા અને ધર્મરાજના સર્વ અભિપ્રાયોને બહુ ધું. ૫૬ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! નીલરાજના કુલમાં જ્યાં સુધી વંશધારી હોય, ત્યાં સુધી મારે આ નગરનું રક્ષણ કરવાનું છે; ૫૭ પણ હે પાંડવ ! તારા

મનમાં જે ઇચ્છા હોય તે હું પૂરી કરીશ. ’ પછી હે ભરતસિંહ ! માદ્રીપુત્ર સહદેવ હર્ષપૂર્વક જામે થઈ ગયો અને હાથ બેઠી તથા શિર નમાવીને તેણે અગ્નિનું પૂજન કર્યું. આમ અગ્નિ પાછો વાજ્યો, એટલે અગ્નિની આજ્ઞાથી નીલરાજ સહદેવ પાસે આવ્યો. એ રાજ્યે નરોમાં સિંહ જવા એ યુદ્ધનાથ સહદેવની સત્કાર-પૂર્વક પૂજા કરી. ૫૮-૬૦ તે પૂજનો સ્વીકાર કરીને તેમજ તે રાજને ખંડેણી આપતો કરીને, એ વિજયી માદ્રીનંદન ત્યાંથી દક્ષિણ દિશામાં ગયો. ૬૧ ત્યાં એ મહાબાહુએ અમાપ ઓજ-સ્વી ત્રૈપુરરાજને વશ કર્યો અને પરાક્રમપૂર્વક પૌરવનાથને અધીન બનાવ્યો. ૬૨ પછી મહા-બાહુ સહદેવે મહાન યત્નપૂર્વક સુરાષ્ટ્રના અધિપતિ કૌશિકાચાર્ય આકૃતિને વશમાં આણ્યો. ૬૩ સુરાષ્ટ્રદેશમાં રહીને એ ધર્માત્માએ ભોજકટ નામના નગરમાં રહેલા, મહાસંપત્તિ-વાળા અને ધીમાન રુકિમ રાજા ઉપર તથા સાક્ષાત્ ઇન્દ્રના મિત્ર રાજા ભીષ્મક તરફ દૃત મોકલી કર આપવાનું કહાવ્યું. હે મહારાજ ! તે ભીષ્મક અને તેના પુત્રે વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવમાં દબાઈને સહદેવની આજ્ઞાને પ્રીતિપૂર્વક સ્વીકારી. આમ ત્યાંથી રત્નો લઇને તે યોદ્ધા-ઓનો અધિપતિ ફરી આલવા લાગ્યો. પછી તે મહાબલવાન ને તેજસ્વીએ શર્પારક તથા તાલા-કટ અને દંડકાને અધીન કર્યા. તેણે સાગરબેઠમાં રહેનારા શ્વેચ્છ જાતિના રાજાઓને, નિપાદો-ને, પુરુષાદોને, ક્ષત્રાવરણોને, તેમજ નરરાક્ષસ જાતના કાલમુખોને છૂટ્યા. તે મહામતિએ સર્વ કાલલગિરિને, સુરભિપદનને, તામ્ર નામે દ્વીપને, રામક પર્વતને તેમજ તિમિંગિલ રાજને વશમાં આણ્યા. ૬૪-૭૦ પછી તેણે એકપાદ પુરુષોને, વનવાસી કેરલોને, સંજયન્તી નગરીને અને પાપંડ તથા કરહાટક દેશોને માત્ર હતો મોકલીને તામે કર્યા અને તેમની પાસેથી કર મેળવ્યા.

પછી તેણે પાંડ્ય, દ્રવિડ, છાંડ, કેરલ, અન્ધ્ર, તાલવન, કલિંગ, ઉટ્ટર, કલિંગ, રમણીય આટ-વીપુરી તથા ચવનોતુ નગર એ સર્વને દૂતો-દ્વારા વશ કર્યા અને તેમની પાસેથી ખંડણી લીધી. પછી ધીમાન માદ્રીપુત્ર સાગર સમીપના પ્રદેશમાં ગયો. હે મહારાજ ! શત્રુને દમનારા એ ધર્માત્માએ પ્રીતિપૂર્વક પુલસ્ત્યવંશજ મહા-ત્મા વિભીષણ આગળ દૂતો મોકલ્યા. ૭૧-૭૫ તે સમયે ધીમાન વિભીષણે આને કાળખલ જાણ્યું અને એણે સહદેવની આજ્ઞાને પ્રસન્ન-તાપૂર્વક સ્વીકારી. ૭૬ પછી વિભીષણે સહદે-વને વિવિધ રત્નો, ચંદન અને અગુરુનાં કાષ્ઠો, દિવ્ય આભરણો, મહામૂલાં વસ્ત્રો અને અમૂલ્ય શિખા મોકલાવ્યાં. તે પછી પ્રતાપી અને ધીમાન સહદેવ ત્યાંથી પાછો ફર્યો. આમ સાંત્વનથી તથા વિજયથી રાજાઓને પરાક્રમ-પૂર્વક હરાવીને તેમજ તેમને કર આપતા કરીને શત્રુદમન સહદેવ પાછો ધન્ધ્રપ્રસ્થ આવ્યો. હે જનમેજયરાજ ! તે ભરતોતમે તે સર્વ ધન ધર્મરાજને અર્પણ કર્યું અને કૃતાર્થ થઇને મુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યો. ૭૭, ૮૦

હતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્ત-
ર્ગત દિગ્વિજયપર્વમાં ‘સહદેવ-
દક્ષિણ દિગ્વિજય’ નામનો
અધ્યાય ૩૧ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૨ મો

નકુલનો દિગ્વિજય

॥ વૈદંપાયન ઉવાચ ॥

નકુલસ્ય તુ વક્ષ્યામિ કર્માણિ વિજયં તથા ।

વાસુદેવજિતામાશાં યથાસાવજયત્ પ્રશ્નઃ ॥૧॥

વૈંશંપાયન બોલ્યાઃ-હવે નકુલનાં કર્મો અને વિજય વિશે કહીશ. તેમજ તે સમયે વાસુદેવે પશ્ચિમ દિશાને કેવી રીતે જીતી તે જણાવીશ.^૧ વિજયને ઉદ્દેશીને તે મતિમાન

મહાન સેના સાથે ખાંડવપ્રસ્થમાંથી નીકળી પશ્ચિમ દિશા તરફ ચાલ્યો.^૨ સિંહનાદથી, ચોદ્ધા-ઓની મહાગર્જનાથી અને રથનેમિના ઘરઘરા-ટથી જાણે તે આ વસુંધરાને કંપાવી રહ્યો હતો. પ્રથમ તેણે બહુ ધનવાળા, ગોસંપતિવાળા, ધનધાન્યથી ભરેલા અને કાર્તિકેયને પ્રિય એવા રમણીય શોહિતકગિરિ ઉપર આક્રમણ કર્યું.^{૩-૪} ત્યાં શૂરવીર મત્તમયૂરો સાથે મહાન યુદ્ધ થયું. પછી તે મહાતેજસ્વીએ મરુભૂમિને, બહુ ધાન્ય કને, શૈરીષકને, તેમજ મહેત્યને સંપૂર્ણ રીતે વશ કર્યા. વળી રાજર્ષિ આક્રોશ સાથે તેને યુદ્ધ થયું.^{૫-૬} પછી દશાણેનિ જીતીને તે પાંડુનંદન આગળ ચાલ્યો. પછી તેણે શિષિ, ત્રિગર્ત, અં-બષ, માલવ અને પંચકર્પટના રાજાઓને તેમજ મધ્યમંડય અને વાટધાનના દ્વિજોને જીત્યા. અહીંથી પાછા વળીને તે પુરુષસિંહે પુષ્કર અર-ણ્યમાં રહેનારા ઉત્સવસંકેત નામના જાતિસમૂ-હને જીતી લીધા. પછી સિંધુને કાંઠે રહેલા મહાખલવાળા આમલોકા, શૂદ્રો, આહીરો, સર-સ્વતીને તીરે રહેલા અને માછલાંથી જીવનારા માછીઓ, પર્વતવાસીઓ, સમગ્ર પંચ-નદદેશ, અમરપર્વત, ઉત્તર જ્યોતિષ, દિવ્યકટ નગર, તેમજ દ્વારપાલ એ સૌને એ મહાતેજસ્વીએ ત્વરાથી વશ કર્યા. વળી, તે પાંડવે રામક, હાર-હૂલા, તેમજ પશ્ચિમદેશના રાજાઓ, એ સર્વને આણુ આપીને જ તામે કર્યા. હે ભારત ! ત્યાં રહીને તેણે વાસુદેવ પાસે દૂત મોકલ્યો. ૭-૧૩ તેમણે પણ યાદવોની સાથે તેની આજ્ઞા સ્વીકારી લીધી. પછી મદ્રોની રાજધાની શાક-લમાં જઈને તે ખલવાને પોતાના મામા શલ્યને પ્રીતિપૂર્વક વશ કર્યો. હે પૃથ્વીપતિ ! તે રાજાએ એ સહારથોગ્ય નકુલને સહાર આપ્યો. ૧૪, ૧૫ પછી તે ચોદ્ધાઓનો પતિ પુષ્કળ રત્નો લઈને ત્યાંથી નીકળ્યો. પછી તેણે સાગરદ્વીપમાં રહેલા પરમ દારુણ સ્વેચ્છાને, પહ્લવોને, બર્બરોને,

કિરાનોને, યવનોને અને શકાને હરાવ્યા. હવે વિચિત્રમાર્ગે જાણનારા તે કુરુશ્રેષ્ઠ નકુલ તેમની પાસેથી રત્નો લઇને, તેમજ રાજાઓને તાળે કરીને પાછો ફર્યો.^{૧૬,૧૭} હે મહારાજ ! તે સમયે દશ હજાર ઘોડા પણ તે મહાત્માના એ મહાધનના ભંડારને જેમ તેમ કરીને વહી શકતાં હતાં.^{૧૮} હવે તે શ્રીમાન માદ્રીનંદન ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રહેલા વીર યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યો અને તેણે તે સર્વ ધન તેમને નિવેદિત કર્યું.^{૧૯} આ પ્રમાણે વરુણે પાળેલી અને વાસુદેવે જીતેલી એ પશ્ચિમ દિશાને તે ભરતસિંહ નકુલે જીતી.^{૨૦}

કૃતિથી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત દિગ્વિજયપર્વમાં ' નકુલપ્રતીચીજય ' નામનો અધ્યાય ૩૨ મો સમાપ્ત

દિગ્વિજયપર્વ સમાપ્ત

રાજસૂયપર્વ*

અધ્યાય ૩૩ મો રાજસૂય યજ્ઞની દીક્ષા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

રક્ષણાદ્ધર્મરાજસ્ય સત્યસ્ય પરિપાલનાત્ ।

શૂઘ્રૌર્ણ ક્ષપણાચૈવ સ્વકર્મનિરતાઃ પ્રજાઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન ઓહ્યાઃ-ધર્મ રાજના રક્ષણથી, સત્યના પરિપાલનથી અને શત્રુઓના નાશ વડે સર્વ પ્રજા સ્વકર્મમાં પરાયણ રહેવા લાગી.^૧ યોગ્ય રીતે કર લેવાથી તેમજ ધર્મપૂર્વક શાસન ચાલવાથી માગ્યા મેઘ વરસતા હતા

* ચિત્તાર્જન મન્ત્રાયેવ મહત્તમિતિ દર્શયન્ ।
ઋચે દિગ્વિજયાવૃષ્ટ્યે રાજસૂયક્રતુક્રિયાં ॥ મહત્પુ-
રોનાનું ધનોપાર્જન યજ્ઞને માટેજ હોય છે એમ દર્શાવના
વ્યાસમુનિ દિગ્વિજય પછી રાજસૂયયજ્ઞની ક્રિયાને
વર્ણવે છે.

—ગણેશ

અને દેશ સંપત્તિવાળો થયો હતો.^૨ રાજના કર્મના પ્રભાવથી સર્વ કાર્યો સારી રીતે ચાલતાં હતાં. તેમ જ ગૌરક્ષા, ખેતી અને વેપારવજુજ એ સર્વ બહુ સારી રીતે વધતાં હતાં.^૩ હે રાજન્ ! ત્યારે ચોરકાકુઓ, ઠગારાઓ અને રાજના પ્રિય મનુષ્યો તરફથી પણ પરસ્પર જૂઠી વાણી સંભળાતી નહોતી.^૪ ધર્મપરાયણ યુધિષ્ઠિરના રાજ્યકાલમાં અનાવૃષ્ટિ, અતિવૃષ્ટિ, રોગ, આગ અને આકાલમૃત્યુ એમાંનું કશું જ નહોતું.^૫ રાજાઓ પ્રિય કરવાને, સેવા કરવાને તેમજ સ્વાભાવિક કર-ભેટ આપવાને આવતા હતા, ખીજાં કાર્યો (વિજયાદિક) માટે કદી આવતા નહોતા.^૬ ધર્માનુસાર પ્રાપ્ત કરેલા ધનને પરિણામે તેમનો ભંડાર બહુ વધ્યો હતો અને સેંકડો વર્ષે પણ તે ખૂટી પડે એવા સંભવ નહોતો.^૭ એ કુન્તીનંદન મહીપાલે પોતાના કાઠારનું તથા ભંડારનું માપ બહુથું, એટલે તે રાજ્યએ યજ્ઞને માટે મનમાં નિશ્ચય કર્યો.^૮ તે વખતે મિત્રોએ જુદો જુદો તેમજ એકસાથે અભિપ્રાય આપતાં તેમને કહ્યું કે, ' હે વિભુ ! તમારે માટે યજ્ઞ કરવાનો આ સમય છે, તો એ માટે હવે તરત તૈયારી કરો. ' ^૯ તેઓ આ પ્રમાણે કહેતા હતા, તે વખતે ઋષિ, પુરાતન, વેદાત્મા, વિદ્વાનોને દૈવ્યગમ્ય, જગતના સ્થાવર-જંગમથી શ્રેષ્ઠ, આદિષ્ઠ, અંતરૂપ તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના નિયામક, કેશી દૈત્યને મારનાર, યાદવમાત્રના રક્ષક, આપત્તિઓમાં અસહ્યદાતા, તેમજ શત્રુઓને સંહારનાર એવા શ્રીહરિ કેશવ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. દ્વારકાની સેનાના અધિકાર ઉપર પિતા વસુદેવને સારી રીતે સ્થાપીને તે પુરુષસિંહ શ્રીકૃષ્ણ ધર્મરાજ માટે અનેક પ્રકારના ધનસમૂહ લઈને, મહાન સેના સાથે તેમજ તે અપાર ધનના ઢગ અને અખૂટ રત્નોરૂપી મહાસાગરને રથધોપથી ગજ-વતા શ્રેષ્ઠ નગર ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પ્રવેશ્યા.^{૧૦-૧૧}

આમ એ પાંડવોના પૂર્ણનગરને અધિક ભરપૂર કરતા તે શ્રીકૃષ્ણ શત્રુઓને શોક ઉપજવનાર થયા.^{૧૫} સૂર્ય વિનાનું સ્થાન જમ સૂર્યથી અને વાયુ વિનાનું સ્થાન જમ વાયુથી હર્ષ પામે, તેમ તે ભારતનગર શ્રીકૃષ્ણથી આનંદિત થયું.^{૧૬} યુધિષ્ઠિર તેમની સામે આનંદભેર ગયા અને તેમને વિધિપૂર્વક સત્કાર આપ્યો તથા કુશલ-સમાચાર પૂછ્યા. પછી ધૌમ્ય અને કૃષ્ણદ્વેષાયન આદિ ઋત્વિજો તેમજ ભીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ સાથે મળીને તે પુરુષસિંહે સુખપૂર્વક વિરાજલા શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું: ^{૧૭, ૧૮}

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યા:—હે કૃષ્ણ! તમારે લીધે જ સર્વ પૃથ્વી મારા વશમાં આવી છે. હે વાણેય! તમારી કૃપાથી મને ધણું ધન મળ્યું છે.^{૧૯} તો હે દેવકીનંદન! હે માધવ! તે સર્વ ધનને હું વિપ્રો અને અશ્વિને અથે વિધિપૂર્વક ઉપયોગમાં લેવા છું.^{૨૦} હે યદુભૂષણ! હું તમારી અને નાના ભાઈઓની સાથે તે યજ્ઞ કરવા છું છું. તો હે મહાબાહુ! તમે મને આજ્ઞા આપવાને યોગ્ય છો.^{૨૧} અથવા હે ગોવિન્દ! હે મહાભુજ! તમે પોતે જ દીક્ષા લઈ યજ્ઞ કરો. હે દાશાહ! તમે યજ્ઞ કરશો, એટલે હું નિષ્પાપ થઈશ.^{૨૨} અથવા તો હે વિભુ! આ નાના બંધુઓ સાથે તમે મને દીક્ષાની આજ્ઞા આપો. હે કૃષ્ણ! તમારી આજ્ઞા થવાથી હું તે ઉત્તમ યજ્ઞ કરી રહીશ.^{૨૩}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:—આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરના શુભવિસ્તારનાં બહુ વખાણ કરીને આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો: ‘હે રાજસિંહ! તમે જ સમ્રાટપદને યોગ્ય છો, તમે જ તે મહાયજ્ઞ કરો. તમે તે કરશો એટલે અમે પણ હૃતાર્થ થઈશું.^{૨૪} હું તમારા કલ્યાણમાં રહ્યો છું, એટલે તમે એ ઇચ્છિત યજ્ઞ કરો. તમે મને ખીન્ન કાર્યની સોંપણી કરો; તમારાં વચન

પ્રમાણે હું તે કરીશ.^{૨૫}

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યા:—હે શ્રીકૃષ્ણ! મારો સંકલ્પ સફળ થયો છે, મને સિદ્ધિ વરીજ સૂઝી છે. કેમકે, હે દર્ષકેશ! તમે મારા ઇચ્છતા પ્રમાણે આજ અહીં આવી પહોંચ્યા છો.^{૨૬}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:—પછી શ્રીકૃષ્ણે જને આજ્ઞા આપી હતી, એવા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર ભાઈઓ સાર્થે રાજસૂય યજ્ઞ કરવા માટેનાં સાધનોની ગોઠવણ કરવા માંડી.^{૨૭} પછી શત્રુને વશ કરનારા યુધિષ્ઠિર યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ સહદેવને તથા સર્વ મંત્રીઓને આજ્ઞા આપી કે,^{૨૮} ‘બ્રાહ્મણોએ આ યજ્ઞ સંબંધમાં જ પ્રમાણે યજ્ઞનાં અંગો કહ્યાં છે તે પ્રમાણે સર્વ સાહિત્યો, મંગલપદાર્થો, તેમજ ધૌમ્યે કહેલી યજ્ઞવિધયક સામગ્રીઓ એ બધું આપણા પુરુષો દ્વારા ઉચિત રીતે અને ક્રમસર લઈ આવવો.^{૨૯-૩૦} ઇન્દ્રસેન, વિશેષ અને અર્જુનનો સારથિ પૂર, મારું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાએ અન્ન આદિ લાવવાના કાર્યમાં રોકાઓ.^{૩૧} હે કુરુશ્રેષ્ઠ! તેઓ બ્રાહ્મણોના મનોરથ પૂરે એવી, તેમને પ્રીતિકારી થાય એવી, તેમજ રસાળ અને સુગંધીદાર એવી સર્વ ભોજનસામગ્રી બનાવો.^{૩૨} ધર્મરાજનું એ વચન નીકળતાં વાર જ યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા સહદેવે યુધિષ્ઠિરને ‘તે સર્વ તૈયાર છે.’ એવા સમાચાર આપ્યા.^{૩૩} પછી હે રાજન! દ્વૈપાયન વ્યાસે સાક્ષાત્ ભૂર્તિમંત વેદો જવા મહાભાગ્યશાલી બ્રાહ્મણોને ઋત્વિજ થવા બોલાવ્યા.^{૩૪} સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસજીએ પોતે જ બ્રહ્માનું પદ લીધું અને ધનંત્ય ગોત્રમાં શ્રેષ્ઠ એવા સુસામા નામના આંગિરસ સામગાન કરનારા (હૃદ્યાતા) થયા.^{૩૫} બ્રહ્મિષ્ઠ એવા યાજ્ઞવલ્કય અર્ધયુશ્રેષ્ઠ બન્યા અને વસુના પુત્ર પૈત્ર મુનિ ધૌમ્યની સાથે હોતા થયા.^{૩૬} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એ ઋષિઓના વેદવેદાંગમાં પારંગત થયેલા સર્વ પત્રો તથા શિષ્યવર્ગો ત્યાં હોતો

યથા. તેમણે સ્વસ્તિ વાચન અને પુણ્યાહવાચન કરીને યજ્ઞનો સંકલ્પવિધિ કર્યો અને શાસ્ત્રોક્ત રીતે તે મહાધ્વજની ભૂમિની પૂજા કરી. પછી આજ્ઞા પામેલા શિષ્ટપીઞ્જોએ દેવોનાં મંદિર જેવા વિશાલ અને સુગંધભર્યા આવાસો કર્યા.^{૩૭-૩૯} પછી પુરુષોમાં સિંહ જેવા તે નૃપતિશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરે પોતાના મંત્રી સહદેવને તરત આજ્ઞા આપી કે,^{૪૦} 'તું નિમંત્રણને માટે તત્કાલ શીઘ્ર-ગતિવાળા દૂતોને રવાના કર.' ધર્મરાજનું આ વચન સાંભળીને તેણે તરત જ દૂતોને મોકલ્યા અને સંદેશો આપ્યા કે, 'દેશદેશમાંથી બ્રાહ્મણો-ને, રાજાઓને અને વૈરયોને આમંત્રણ આપજો. વળી માન આપવાલાયક શૂદ્રોને પણ તેડી લાવજો.^{૪૧, ૪૨}

વૈશંપાયન યોદ્યા:-આમ આજ્ઞા પામેલા તે શીઘ્ર ગતિવાળા દૂતો પાંડુપુત્રની આજ્ઞા અનુસાર તરત પોતાનાઓને તેમજ અન્ય સજ્જનોને આમંત્રણ આપી આવ્યા; તેમ જ કેટલાકને સાથે લઇને આવ્યા.^{૪૩, ૪૪} હવે હે ભારત ! તે બ્રાહ્મણોએ યોગ્ય કાલે કુન્તી-નંદન યુધિષ્ઠિરને રાજસૂય યજ્ઞની દીક્ષા આપી.^{૪૫} આમ તે ધર્મરાજા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર દીક્ષિત થયા અને હજારો બ્રાહ્મણોથી ઘેરાઈને યજ્ઞસ્થાને ગયા.^{૪૬} ભાઈઓ, સગાંસંબંધીઓ, મિત્રજનો, મંત્રીઓ, ક્ષત્રિયો, દેશદેશથી આવેલા માનવોત્તમો અને અમાત્યોની સાથે તે નરશ્રેષ્ઠ દેહધારી ધર્મ જેવા જણાતા હતા. ત્યાં સર્વ વિદ્યાઓમાં નિષ્ણાત અને વેદ-વેદાંગમાં પારંગત વિપ્રો વિવિધ દેશોમાંથી આવ્યા હતા. ધર્મરાજની આજ્ઞાથી સહસ્ત્ર શિષ્ટપીઞ્જોએ સમૂહ સાથે આવેલા એ બ્રાહ્મણો માટે, પુષ્કળ અન્ન તથા આરંછાદનોથી ભરેલાં તેમજ સર્વ ઋતુના ગુણોથી સંપન્ન જીવદા જીવદા નિવાસો બનાવ્યા.^{૪૭-૪૯} હે રાજન ! રાજથી સત્કાર પામેલા તે બ્રાહ્મણો એ વાસ-

ગૃહોમાં વસ્યા. ત્યાં તેઓ અનેક કથાઓ કરતા હતા અને નટનર્તકોને જોતા હતા.^{૫૦} ભોજન અને સંભાષણ કરતા એ પ્રસન્ન થયેલા વિપ્ર-મહાત્માઓને મહાનાદ ત્યાં નિત્ય સંભળાયા કરતો હતો.^{૫૧} 'આપો, આપો' 'જમો, જમો' આવા શબ્દો પણ ત્યાં સદાસર્વદા કાને પડતા હતા.^{૫૨} હે ભારત ! ધર્મરાજ એ બ્રાહ્મણોને લાખો ગામો, સુવર્ણની શય્યાઓ અને લાખો સ્ત્રીઓ આપી. આ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં એક વીર એવા મહાત્મા પાંડવોનો તે યજ્ઞ સ્વર્ગના વીર ઇન્દ્રના યજ્ઞ જેવો આરંભાયો.^{૫૩, ૫૪} પછી પુરુષસિંહ યુધિષ્ઠિરરાજ ભીષ્મ, દ્રોણ, ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુર, કૃપ, તેમજ યુધિષ્ઠિર ઉપર પ્રીતિ રાખનારા સૌ ભાઈઓને તેડવા સારુ નકુલ પાંડવને હસ્તિનાપુર મોકલ્યો હતો.^{૫૫, ૫૬}

યુધિષ્ઠિર મહાભારતમાં સભાપર્વ-નર્તક રાજસૂયપર્વમાં 'રાજનિમંત્રણ' નામનો અધ્યાય ૩૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૪ મો

રાજસૂય યજ્ઞમાં રાજ્યોનું આગમન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સ ગત્વા હાસ્તિનપુરં નકુલઃ સમિતિજયઃ ।

મીપ્મમામંત્રણાંચક્રે ધૃતરાષ્ટ્રં ચ પાંડવઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન યોદ્યા:-યુદ્ધમાં વિજય મેળવનાર નકુલે હસ્તિનાપુરમાં જઈ ભીષ્મને તથા ધૃતરાષ્ટ્રને આમંત્રણ આપ્યું.^૧ તેણે આચાર્ય વગેરેને સત્કાર અને આમંત્રણ આપ્યાં, એટલે તેઓ બ્રાહ્મણોને આગળ કરીને પ્રસન્ન મનથી યજ્ઞ જ્ઞેવાને ચાલ્યા.^૨ હે ભરતસિંહ ! ધર્મરાજના યજ્ઞ વિશે સાંભળીને યત્નવેતાઓ તેમજ બીજા સેંકડો ક્ષત્રિયો પ્રસન્ન ચિત્તથી સમાને તથા ધર્મ-રાજ પાંડવને જેવા સારુ ત્યાં સર્વ દિશાએથી આવ્યા હતા. હે ભારત ! તેઓ પોતાની સાથે

મહાન અને વિવિધ રત્નો લાવ્યા હતા.^{૩૪} ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, મહામતિ વિદુર, દુર્યોધન આદિ સર્વ ભાઈઓ, ગાંધારરાજ સુબલ, મહાબલવાન શકુનિ, અચલ વૃષક, મહારથી કર્ણ, બલવાન શલ્ય, મહાબલવાન બાહલીક, સોમદત્ત, કુરુવંશી ભૂરિ, ભૂરિશ્રવા, રાહ, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય, સિન્ધુનાથ, જયદ્રથ, પુત્રસહિત યજ્ઞસેન, વસુધાપતિ શાલ્ય, સાગરદ્વીપમાં વસનારા સર્વ રહેઠેલા સાથે પ્રાજ્ઞયોતિષનાથ, મહારથી રાજ ભગદત્ત, પર્વતપ્રદેશના રાજાઓ, રાજ બૃહદ્બલ, પૌંડ્રવાસુદેવ, વંગ, કલિંગ, આકર્ષ, કુન્તલ, માલવો, અંધકા, દ્રાવિડો, સિંહલો, રાજ કારમીરક, મહાતેજસ્વી કુન્તીભોજ, ગોરવાહન રાજ, બાહલીકા, બીજા સર્વ શૂરા રાજાઓ, બે પુત્રો સહિત વિરાટ, મહાબલવાન માવેલ્લ, વિવિધ દેશોના રાજાઓ તથા રાજપુત્રો, યુદ્ધમાં કઠોર એવો મહાવીર શિશુપાલ અને તેનો પુત્ર-એ સર્વ હે ભારત ! પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં આવ્યા હતા.^{૫-૧૮} વળી બલરામ, અનિરુદ્ધ, કંક, સારણ, ગદ, પ્રધુમ્ન, સામ્બ, વીર્યવાન ચારુદેણ્ય, ઉલ્મુક, નિશક, વીર અંગાવહ, તેમજ બીજા સર્વ મહારથી વૃષ્ણીઓ ત્યાં આવ્યા હતા.^{૧૫-૧૯} આ ઉપરાંત બીજા અનેક મધ્યદેશના રાજાઓ પાંડુનંદનના રાજસૂય મહાયજ્ઞમાં આવ્યા હતા. હે રાજન્ ! ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી તેમને અનેક ખાતપાનોથી સજ્જામાં, જલાચયવાળાં અને વૃક્ષોથી રણિયામણાં વાસગૃહો આપવામાં આવ્યાં.^{૧૭-૨૦} વળી ધર્મનંદન યુધિષ્ઠિરે તે મહાત્માઓતું પૂજન કર્યું. પછી સત્કાર પામેલા તે રાજાઓ પોતાના નિર્દિષ્ટ નિવાસોએ ગયા.^{૨૧} તે નિવાસગૃહો કેલાસશિખર જેવાં સોહામણાં, મનને હરી લેનારાં, વિવિધ દ્રવ્યોથી સુશોભિત, સર્વ બાળુએ સારી રીતે કરેલા ઉજ્જવલ કિલ્લાઓથી ઘેરાયેલાં, સોનાની બળીઓથી ઢંકાયેલાં,

મણિની ફરસખંધીથી શોભીતાં, સુખપૂર્વક યકવાની સીડીઓવાળાં, આસનોની મોટી બેઠકવાળાં, ફૂલમાળાઓથી છવાયેલાં, ઉત્તમ અગરના સુગંધવાળાં, હંસ અને ચંદ્ર જેવા શ્વેત વર્ણવાળાં, એક યોજન જેટલે ફરીથી સારી રાતે બેઠક થકાય તેવાં, બીક વિનાનાં, સરખા દ્વારવાળાં, નાનામોટા શુણ્ણવાળાં અને હિમાલયના શિખરની જેમ અનેક ધાતુઓથી બાંધેલાં હતાં. આમાં વિશ્રાંતિ લઈને, તે રાજાઓ ખૂબ દક્ષિણ આપી રહેલા અને અનેક સભાસદોથી ઘેરાયેલા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને બેત્રા ગયા.^{૨૦-૨૪} હે રાજન્ ! રાજાઓ, બ્રાહ્મણો અને મહર્ષિઓથી ભરાયેલી તે સભા તે સમયે ત્રણ દેવોથી શોભી રહેલા સ્વર્ગસદનની જેમ શોભી રહી હતી.^{૨૫}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વનંતર્ગત રાજસૂયપર્વમાં 'નિમંત્રિતરાજાગમન' નામનો અધ્યાય ૩૪ થો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૫ મો

યજ્ઞના કાર્યની વ્યવસ્થા

॥ વેશંપાયન ઉવાચ ॥

પિતામહં ગુરું ચૈવ પ્રત્યુદ્ગમ્ય યુધિષ્ઠિરઃ ।

અભિવાદ્ય તતોરાજન્નિદં વચનમબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

વેશંપાયન બોલ્યાઃ-હે રાજન્ ! પછી યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મપિતામહને તથા શુરુ દ્રોણની સામે બેઠ વંદન કર્યો. તેમને તેમજ કૃપાચાર્ય, દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા, દુર્યોધન તથા વિવિંશતિને આ વચન કહ્યાં : 'આપ સર્વ આ યજ્ઞમાં મારા ઉપર સર્વ રીતે કૃપા કરો.^{૧-૨} આ જ અહીં મારું મહાધન છે, તે તમારું જ બાળુજો. હું તમને પ્રાર્થના કરું છું કે, તમે મને એમાંથી તમારી ઇચ્છા અનુસાર આપજો.'^૩ યજ્ઞદીક્ષા લીધેલા તે પાંડવશ્રેષ્ઠ આ પ્રમાણે કહ્યું અને

પછી સર્વને યથાયોગ્ય અધિકારો ઉપર મૂક્યા.^૪ તેમણે લક્ષ્ય અને ભોજ્યના અધિકાર ઉપર દુઃશાસનની યોજના કરી અને બ્રાહ્મણોનું સ્વાગત કરવાનું અધ્યત્યામને સોંપ્યું.^૫ રાજાઓના માનસત્કાર માટે સંજયની યોજના કરી. ત્યાં થયાં ન થયાં કાર્યોની ભાજ રાખવા માટે મહામતિવાળા ભીષ્મ અને દ્રોણની નિમણૂક કરી.^૬ યુધિષ્ઠિરરાજ સુંદર કાંતિવાળા સુવર્ણની તથા રત્નોની તપાસ માટે તેમજ દક્ષિણાઓ આપવાના કાર્ય માટે કૃપાચાર્યને યોજ્યા.^૭ વળી તેમણે બીજા પુરુષસિંહોની જુદાં જુદાં કાર્યો પર ગોઠવણ કરી.^૮ નકુલે આદરપૂર્વક બોલાવી આણેલા તે બાહ્લીક, ધૃતરાષ્ટ્ર, સૌમદત્ત અને જયદ્રથ ત્યાં પોતે સર્વના ઉપરી હોય તેમ રમણ કરતા હતા. સર્વ ધર્મને જાણનાર વિદુરજી ખરચખાતાના અધિકારી થયા અને દુર્યોધન સર્વ ભેટો સ્વીકારવાના કાર્ય ઉપર હોતો.^{૯-૧૦} સર્વ લોકથી ઘેરાયેલા અને ઉત્તમ ફૂલ પામવાની ઇચ્છાવાળા શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ આગાંતુક બ્રાહ્મણોના પગ ધોવાના કાર્યમાં રહ્યા.^{૧૧} ત્યાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને તેમજ સભાને જોવાની અભિલાષાવાળો કાંઈ પણ માણસ હંજરથી ઝાછી ભેટ ધરતો નહોતો. સૌએ અનેક રત્નો વડે ધર્મરાજના ભંડારની વૃદ્ધિ કરી.^{૧૨} ‘મારાં રત્નોનાં દાનોથી કુરુવંશી યુધિષ્ઠિર યજ્ઞને પાર ઉતારે’ એમ રાજાએ સ્પર્ધા કરી ધન આપવા લાગ્યા.^{૧૩} હે રાજના તે યજ્ઞના દર્શનની ઇચ્છાવાળા દેવોનાં વિમાનો જમની ટોચ ઉપર થોભ્યાં હતાં, જેવાં સમૃદ્ધિ ભરેલાં તથા સેનાઓથી વીંટાયેલાં ભવનો વડે ઇન્દ્રાદિ લોકપાલોનાં વિમાનો વડે બ્રાહ્મણોનાં નિવાસસ્થાનો વડે તેમજ વિમાનના જેવાં કુરેલાં વિવિધ રત્નોથી જડેલાં અને પરમ સંપત્તિથી સજ્જેલાં વાસગૃહો વડે તથા લક્ષ્મી અને સમૃદ્ધિવાળા રાજાઓથી વીંટાઈને મહાત્મા કુન્તીનંદનની તે સભા અત્યંત શોભી રહી

હતી.^{૧૪-૧૬} ઐશ્વર્યથી વરુણદેવની સ્પર્ધા કરી રહેલા તે યુધિષ્ઠિર દક્ષિણાસંપન્ન અને (આરંભણીય, ક્ષત્ર, વૃત્તિ, વ્યુષ્ઠિ, દ્વિરાત્ર તથા દશપેય) એજી અગ્નિવાળા રાજસૂયયજ્ઞથી દેવોનું યજ્ઞન કરવા લાગ્યા.^{૧૭} ધર્મરાજએ સર્વ જનોને સર્વ મનોરથ પ્રમાણે સંપત્તિ આપી વૃત્ત કર્યા.^{૧૮} એ સંમેલન અત્રથી ભરેલું, અનેક લક્ષ્ય પદાર્થોથી ભરપૂર, ભોજન પામેલાં માણસોથી ભીમરાતું અને રત્નોની ભેટોથી સંપન્ન હતું.^{૧૯} મંત્ર અને શિક્ષામાં નિપુણ એવા મહર્ષિઓએ તે યજ્ઞમાં ઈડા, આન્ય અને સોમની આહુતિઓ આપી, તેથી દેવો વૃત્ત થયા.^{૨૦} દેવોની જમ બ્રાહ્મણો પણ દક્ષિણા, અન્ન અને પુષ્કળ ધન સંપત્તિ પામીને પ્રસન્ન થયા હતા. વળી તે યજ્ઞમાં સર્વ વર્ણના લોકો પણ આનંદમગ્ન થઈને વૃત્તિ પામ્યા હતા.^{૨૧,૨૨}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત રાજસૂયપર્વમાં ‘યજ્ઞકરણ’ નામનો અધ્યાય ૩૬ મો સમાપ્ત

રાજસૂયપર્વ સમાપ્ત

અર્વાભિહરણપર્વ

અધ્યાય ૩૬ મો

શ્રીકૃષ્ણનું અર્ધપૂજન

॥ વૈશંપાયન ઉચાચ ॥

તતોઽમિષેવનીષેઽહ્નિઃ ક્રાઘણા રાજામિઃ સહ ।
અંતર્વેદીં પ્રવિવિશુઃ સત્કારાર્હાં મહપેયઃ ॥ ૧ ॥
વૈશંપાયન યોહ્યાઃ-પછી અભિષેક (રાજસૂયયજ્ઞમાં અંગરૂપ એવા અંતભાગ) ને દિવસે સત્કારપાત્ર મહર્ષિ બ્રાહ્મણોએ રાજાએ સહિત અંતર્વેદી નામના સ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો.^૧ તે અંતર્વેદીમાં વિરાજેલા તારદ આદિ મહાત્માઓ તે સમયે રાજાઓની સાથે બ્રહ્મચર્ય

નમાં જન્મ દેવો અને દેવર્ષિઓ શોભે તેમ ત્યાં શોભતા હતા.^૨ તે આપ તેજસ્વી ઋષિઓ વચ્ચે વચ્ચે વિરામનો સમય મળતો ત્યારે અનેકવિધ કથાઓ કહેતા હતા.^૩ ત્યાં અનેક માણસો 'એમ જ છે, પણ આમ નથી' 'આ આમ જ હોય પણ તેથી બીજી રીતે હોય નહિ' એ પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરતા હતા. વળી વિતંડાવાદી બ્રાહ્મણોમાંથી કેટલાક શાસ્ત્રનિયિત તર્કોથી યુક્તિરહિત દુર્બલ વિષયોને સળળ કરતા હતા, તો કેટલાક યુક્તિયુક્ત સળળ વિષયોને દુર્બલ કરતા હતા.^૪ કેટલાક બુદ્ધિમાનો અતુમાનોથી ભરેલા વિષયોને ગળડાવી પાડતા હતા. માનો, શકરો આકાશમાં રહેલા માંસને તોડી પાડતો હતો.^૫ ત્યાં ધર્મોર્થમાં કુશલ, મહાવ્રતવાળા અને સર્વ ભાષ્યવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કેટલાક બ્રાહ્મણો નવીનવી કથાઓ કરવામાં આનંદ લેતા હતા.^૬ દેવો, દ્વિજો અને મહર્ષિઓ એ વેદસંપન્ન બ્રાહ્મણોથી ભરાયેલી તે વિશાળ વેદી, નક્ષત્રોથી પથરાયેલા આકાશની જમ શોભી રહી હતી.^૭ હે રાજન્! યુધિષ્ઠિરના ભવનની તે અંત-વેદીની પાસે તે સમયે કોઈ શૂદ્ર કે વ્રતહીન મનુષ્ય નહોતો.^૮ ધીમાન અને લક્ષ્મીવાન એવા ધર્મરાજની તે લક્ષ્મીને તથા યજ્ઞક્રિયાને બેઈ નારદ ઋષિ પ્રસન્નતા પામ્યા.^૯ પરંતુ હે રાજન્ સર્વ ક્ષત્રિયોનો સમાગમ બેઈને નારદશુનિ ચિંતાતુર થયા.^{૧૦} હે પુરુષસિંહ! બ્રહ્માણના ભવનમાં અંશાવતરણ વિષયમાં જ કથા પૂર્વે થઈ હતી, તે સંભારવા લાગ્યા.^{૧૧} હે કુરુનંદન! આ સર્વ દેવોનો સમાજ મળેલો છે એમ બહી-ને નારદજી કમલનયન શ્રીહરિ વિશે મનમાં સ્મરણ કરવા લાગ્યા કે,^{૧૨} દેવના યતુઓને સંહારનારા અને યતુઓનાં નગરોને જીતનારા તે સાક્ષાત્ નારાયણ વિષ્ણુએ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાને સારું ક્ષત્રિયકુલમાં જન્મ ધારણ કર્યો છે.^{૧૩} ભૂતોના સરજનહાર એવા તેમણે

પૂર્વે દેવોને પોતે જ કહ્યું હતું કે, 'તમે એકમેકને સામસામા હણીને ફરી તમારા લોકમાં આવશો.' આ પ્રમાણે સર્વ દેવોને આજ્ઞા આપીને જગતના નાય એવા તે કલ્યાણકારી નારાયણ ભગવાને ચક્રભવનમાં અવતાર લીધો છે.^{૧૪,૧૫} અંધકો તથા વૃષ્ણિઓના વંશના તે શ્રેષ્ઠ વંશધર આ પૃથ્વીમાં પરમ લક્ષ્મીથી નક્ષત્રોમાં ચંદ્રની જમ શોભી રહ્યા છે.^{૧૬} જમના બાહુબલને ઇન્દ્રાદિ સર્વ દેવો ઉપાસે છે, તે આ યતુમર્દન શ્રીહરિ મનુષ્યની જમ વર્તી રહ્યા છે.^{૧૭} અરે! આ ખેદની વાત છે કે, એ સ્વયંભૂ ભગવાન આવા બલસંપન્ન ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે.^{૧૮} આમ યજ્ઞોથી યજ્ઞતા તે સમર્થ શ્રીકૃષ્ણને નારાયણ બહીને ધર્મવેત્તા નારદે આ પ્રમાણે મનમાં ચિંતન કર્યું.^{૧૯} મહાબુદ્ધિવાળા અને ધર્મ બલનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે નારદજી ધીમાન ધર્મરાજના તે મહાપણમાં બહુમાન-પૂર્વક વિરામ્યા હતા.^{૨૦} પછી બીજે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, 'હે ભારત! રાજ્યોને યથા-યોગ્ય પૂજન અર્પો. હે યુધિષ્ઠિર! આચાર્ય, ઋત્વિજ, સ્નાતક, સંબંધી, મિત્ર અને રાજ એ છને અર્ધયોગ્ય કહ્યા છે.^{૨૧,૨૨} એક વર્ષ રહીને આ પુરુષો ફરી આવે તો તેમને ફરી અર્ધપૂજ આપવી, એમ પાંડિતો કહે છે. ત્યારે આ સર્વે તો ઘણે લાંબે સમયે આપણી પાસે આવ્યા છે.^{૨૩} એથી હે રાજન્! એ પ્રત્યેકને એકએક અર્ધ આપો. તેમનામાં જ શ્રેષ્ઠ તથા સમર્થ હોય તેને પ્રથમ અર્ધ આપો.^{૨૪}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—હે કુરુનંદન! હે પિતા-મહા! આપ પ્રથમ અર્ધ કયા એકને આપવો યોગ્ય માનો છો, તે મને કહો.^{૨૫}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—પછી વીર્યવાન શાન્તનુપુત્ર બીજે બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરીને વૃષ્ણી-વંશી શ્રીકૃષ્ણને પૃથ્વીમાં સૌથી વિશેષ પૂજ્ય માન્યા અને કહ્યું કે,^{૨૬} 'એ શ્રીકૃષ્ણ આ સમરત

ભૂમંડલમાં પોતાનાં તેજ, બલ અને પરાક્રમ વડે કરીને ઝળહળ ઝગી રહ્યા છે-માનો, જ્યોતિર્ધ-રોમાં ભારકર પ્રકાશે તેમ પ્રકાશી રહ્યા છે.^{૨૦} સૂર્ય વિનાનું સ્થાન જમ સૂર્યથી પ્રકાશિત થાય છે અને વાયુ વિનાનું સ્થાન જમ વાયુથી આનંદાયું અને શાંત થાય છે, તેમ આપણી આ સભા શ્રીકૃષ્ણથી પ્રસન્ન અને પ્રકાશિત છે.^{૨૧} પછી ભીષ્મની આજ્ઞા પામેલા પ્રતાપી સહદેવે વૃષ્ણનંદન શ્રીકૃષ્ણને વિધિપૂર્વક પ્રથમ અર્ધ અર્પ્યો.^{૨૨} શ્રીકૃષ્ણે શાસ્ત્રોક્ત કર્મ પ્રમાણે તે અર્ધનો સ્વીકાર કર્યો; પણ વાસુદેવને અપાયેલી આ પૂજને શિશુપાલ સાંખી શક્યો નહિ.^{૨૩} તે મહાબલવાન ચેદિરાજ સભામાં જ ભીષ્મને અને ધર્મરાજને મહેણાં માર્યાં તેમજ વાસુદેવ ઉપર આક્ષેપો કર્યા.^{૨૪} ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત અર્ધાભિહરણપર્વમાં 'કૃષ્ણાધ્વદાન' નામનો અધ્યાય ૩૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૭ મો

શિશુપાલનો ક્રોધ

॥ શિશુપાલ ઉવાચ ॥

નાયમર્હતિ વાર્ણેયસ્તિષ્ઠત્સ્વિહ મહાત્મસુ ।

મહીપતિષુ કૌરવ્ય રાજવત્પાર્થિવાર્હણમ્ ॥ ૧ ॥

શિશુપાલ બોલ્યો:-હે કૌરવ્ય ! અહીં સભામાં મહાત્મા મહીપાલો હોવા છતાં, આ વૃષ્ણીપુત્રને રાજ્યોને ઉચિત એવી રાજપૂજા ઘટતી નથી. હે પાંડવ ! તેં આ જે સ્વેચ્છાથી કૃષ્ણની પૂજા કરી છે, તે તારું આચરણ પાંડવ માટે યોગ્ય નથી.^૧ હે પાંડવો ! તમે બાળક-મૂઠ્ઠા છો, તમે કંઈ બાણતા નથી; કેમકે ધર્મ સૂક્ષ્મ છે. આ ધર્મનું સૂક્ષ્મદર્શન ગંગાપુત્ર ભીષ્મ પણ જોઈ શક્યા નથી અને તે અદ્વય વિચારના લાગે છે.^૨ કેમકે, તારા જેવો ધર્મ-યુક્ત માણસ પોતાની પ્રિય ઇચ્છા પ્રમાણે આવું

કાર્ય કરે છે, તો તેથી ભીષ્મ સત્પુરુષોના અધિક અપમાનને પાત્ર થાય છે.^૩ તમે યદુ-વંશી કૃષ્ણનું સર્વ મહીપાલોની મધ્યમાં પૂજન કર્યું છે, પણ રાજ નહિ એવા એને આ અર્ધ ક્યાંથી ઘટે ?^૪ અથવા હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! તમે કૃષ્ણને વૃદ્ધ તરીકે સન્માનો છો ? જે એમ હોય તો વૃદ્ધ વસુદેવ હોવા છતાં તેનો પુત્ર ક્યાંથી અર્ધને યોગ્ય થાય ?^૫ અથવા વાસુદેવ પ્રિય ઇચ્છનારો અને અનુસરનારો છે, તો દ્રુપદ હોવા છતાં માધવને ક્યાંથી પૂજા ઘટે ?^૬ અથવા હે કુરુનંદન ! કૃષ્ણને આચાર્ય તરીકે માનતા હો, તો દ્રોણાચાર્ય હોવા છતાં એ વૃષ્ણીપુત્ર કૃષ્ણની કેમ પૂજા કરી શકાય ? અથવા હે કુરુનંદન ! કૃષ્ણને તમે ઋત્વિજ તરીકે માનતા હો તો વૃદ્ધ એવા શ્રીકૃષ્ણદ્વેષાયન વ્યાસ હોવા છતાં આ કૃષ્ણનું તમે પૂજન શી રીતે કર્યું ?^૭ હે રાજા ! પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા અને ઇચ્છામરણવાળા શાન્ત-નુપુત્ર ભીષ્મ હોવા છતાં તમે કૃષ્ણની પૂજા શા માટે કરી ?^૮ હે કુરુનંદન ! સર્વશાસ્ત્રોમાં વિશારદ એવા વીર અશ્વત્થામા હોવા છતાં, હે રાજા ! તમે કૃષ્ણને શા માટે પૂજ્યા ?^૯ પુરુષવર રાજેન્દ્ર દુર્યોધન હોવા છતાં અને ભરતવંશીઓના આચાર્ય કૃપ હોવા છતાં, તમે કૃષ્ણની પૂજા શા માટે કરી ?^{૧૦} કિં પુરુષના આચાર્ય દુર્યોધને તજીને તમે કૃષ્ણની પૂજા કેમ કરી ? પાંડુના જેવા સુલક્ષણવાળા અને દુઃસહ એવા રાજા ભીષ્મક હોવા છતાં, રાજા રક્ષ્મ હોવા છતાં, શ્રેષ્ઠ એકલવ્ય હોવા છતાં અને મદ્રાધિરાજ શલ્ય હોવા છતાં તમે શા માટે કૃષ્ણની પૂજા કરી ?^{૧૧,૧૨} હે ભારત ! બળને માટે સર્વ રાજાઓમાં પ્રથમ પામેલા, જમ-દમ્ય પરશુરામ બ્રાહ્મણના પ્રિય શિષ્ય અને આત્મબલનો આશ્રય કરીને રાજ્યોને રણમાં જીતનારા આ કણને ઉલ્લંઘીને તમે કેવી રીતે કૃષ્ણનું પૂજન કર્યું ? હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! આ મધુ-

સૂદન કૃષ્ણ ઋત્વિજ નથી, આચાર્ય નથી અને રાજ પણ નથી, તો પછી તેનું પૂજન કરવામાં માત્ર તેને સારું લગાડવા સિવાય બીજી કંઈ ઇચ્છા હતી? ^{૧૫-૧૭} હે ભારત! જે તમારે આ મધુસૂદનનું જ પ્રથમ પૂજન કરવું હતું, તો પછી તમે રાજ્યોને અપમાનિત કરવાને માટે અહીં શા માટે તેડાવ્યા? અમે બધા મહાત્મા કુન્તીનંદનને કર આપીએ છીએ, તે કંઈ ભયથી, લોભથી કે સાંત્વનથી નથી આપતા. ^{૧૮-૧૯} એ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે અને ચક્રવર્તી પદ ઇચ્છે છે, તેથી જ અમે એમને કર આપીએ છીએ; છતાં તે તો અમને માન આપતા નથી! ^{૨૦} તમે રાજચિહ્નોથી રહિત કૃષ્ણને રાજસમાજની વચ્ચે આ જ અર્ધપૂજન આપ્યું છે, તે અમારું અપમાન નથી તો બીજું શું છે? ^{૨૧} ધર્મપુત્રોના 'ધર્માત્મા' તરીકેનો યશ અકસ્માત જ ફેલાયો છે. નહિ તો, વૃષ્ણિવંશમાં જન્મેલા જે દુરાત્માએ, પૂર્વે મહાત્મા જરાસંધરાજને અન્યાયથી માર્યા હતા, તે ધર્મબ્રહ્મને આવી અર્ધપૂજ કાણ આપે? ^{૨૨, ૨૩} આજ યુધિષ્ઠિરમાંથી ધર્માત્માપણું આસરી ગયું છે, કૃષ્ણને અર્ધપૂજન આપીને તેણે પોતાની કૃપણતા જ બતાવી છે. ^{૨૪} કદાચ આ તપસ્વી કુન્તીપુત્રો ભય પામ્યા હોય અને દીન થઈ ગયા હોય, તો પણ હે માધવ! તું કેવી પૂજને યોગ્ય છે તે તો તારે બાણતું હતું ને? ^{૨૫} અથવા હે જનાર્દન! એ કૃપણોએ આપેલી એ પૂજને માટે તું અયોગ્ય હોવા છતાં તે કેમ એ પૂજનમાં સમ્મતિ આપી? ^{૨૬} નિર્જન સ્થાનમાં બલિદાનનો કંકડો મેળવીને દ્રુતરો જમ આનંદ પામે છે, તેમ તું પણ પોતાને અયોગ્ય એવી પૂજનું જહુમાન કરે છે. ^{૨૭} હે જનાર્દન! કૌરવોએ આ અપમાન રાજન્દ્રોતું કયું નથી, પણ ખરી રીતે તે તારું જ કયું છે. ^{૨૮} હે મધુસૂદન! નપુંસકને સ્ત્રી પરણાવવી જમ વ્યર્થ છે અને આંધળાને રૂપ

બતાવવું જમ નકામું છે, તે રીતે જ રાજ નથી, તેને રાજના જેવું માન આપવું એ વ્યર્થ છે. ^{૨૯} રાજ યુધિષ્ઠિરને બરાબર જેઈ લીધા, ભીષ્મને પણ બરાબર જેઈ લીધા અને આ વાસુદેવને પણ બધી રીતે બરાબર પારખી લીધા. ^{૩૦} આ પ્રમાણે તેમને કહીને શિશુપાલ પોતાના જીવ્યા આસનેથી જીતો થયો અને પછી રાજ્યોની સાથે સભામાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો. ^{૩૧}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત
અર્ધાભિહરણપર્વમાં 'શિશુપાલક્રોધ'
નામનો અધ્યાય ૩૭ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૮ મો

ભીષ્મે કરેલાં શ્રીકૃષ્ણનાં યશોગાન
॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તત્તો યુધિષ્ઠિરો રાજા શિશુપાલમુપાદ્રવત્ ।
ઉવાચ ચૈનં મધુરં સાંત્વપૂર્વમિદં વચઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન યોદ્યા:-પછી શિશુપાલને જતો જેઈને યુધિષ્ઠિરાજ તેની પાછળ દોડ્યા અને તેને સાંત્વનાપૂર્વક આ મધુર વચન કહેવા લાગ્યા. ^૧ 'હે મહીપાલ! આ તમે જે યોદ્યા છો તે તેમને યોગ્ય નથી. હે રાજનાં એથી તો મહા અધર્મ થયો છે અને નકામી કઈશતા પ્રકટ થઈ છે. ^૨ શાન્તનુપુત્ર રાજ ભીષ્મ પરમ ધર્મને બાણતા નથી એમ નથી. અવશું સમજીને તમે એમનો અનાદર કરો નહિ. ^૩ જુઓ, અહીં તમારાથી વિશેષ વૃદ્ધ એવા આ અનેક રાજ્યો છે. તેઓ કૃષ્ણને આપવામાં આવેલી પૂજને સહન કરે છે, તો તેમની જમ તમારે પણ આ બાબતમાં આમોશ રાખવી બેઠ્યો. ^૪ હે ચેદિપતિ! ભીષ્મ શ્રીકૃષ્ણને સારી પેઠે તત્ત્વપૂર્વક બાણ છે. એ કુરુવંશી એમને જીવી રીતે બાણ છે, તેવી રીતે તમે એમને બાણતા નથી. ^૫

લીબમ બોલ્યા:-લોકામાં સર્વશ્રેષ્ઠ એવા શ્રીકૃષ્ણને આપવામાં આવેલી માનપૂજને જ સત્કારનો નથી, તેને વિનય કરવો અને સમજાવટ કરવી એ અયોગ્ય છે.^૬ રણક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ એવો જ ક્ષત્રિય, બીજા ક્ષત્રિયને રણમાં છતીને તથા તેને તાબે કરીને મુક્ત કરે છે, તે ગુરુ ગણાય છે.^૭ રાજાઓની આ સમિતિમાં હું એવો એકે રાજા જોતો નથી, જે દેવદીનંદનના તેજથી યુદ્ધમાં જિતાયો હોય નહિ.^૮ આ અચ્યુત શ્રીકૃષ્ણ એક અમારે જ માટે પૂજ્યતમ છે એમ નથી, એ મહાબાહુ તો ત્રણે લોકને માટે પૂજપાત્ર છે.^૯ કેમકે શ્રીકૃષ્ણે અનેક ક્ષત્રિયવરોને યુદ્ધમાં છત્યા છે અને એ યદુનંદનમાં જ સર્વ જગત સમગ્રતાએ રહ્યું છે.^{૧૦} આથી આ સભામાં બીજા વૃદ્ધો હોવા છતાં હું શ્રીકૃષ્ણને જ પૂજું છું, બીજા કોઇને પૂજતો નથી. તું આવું બોલે છે એ યોગ્ય નથી. તારી બુદ્ધિ આવી ન થાઓ.^{૧૧} હે રાજા! મેં અનેક જ્ઞાનવૃદ્ધોની સેવા કરી છે. કયા કરતા એ સર્વ એકત્રિત સત્પુરુષોની પાસેથી મેં ગુણવાન શ્રીકૃષ્ણના બહુ જનોએ માન્ય કરેલા અનેક ગુણો સાંભળ્યા છે. વળી એ ધીમાનના જન્મથી માંડીને જ કર્મો છે, તે પણ મેં અનેક રીતે અનેક વાર માણસોથી કહેવાતાં સાંભળ્યાં છે. હે ચેદિરાજ! અમે જૂમંડલમાં સત્પુરુષોથી પૂજતા અને પ્રાણીમાત્રને સુખ આપનારા એ જનાઈનને પૂજીએ છીએ, તે કાંઈ કેવળ સ્વેચ્છાએ કે સંબંધને લીધે અથવા તેમણે કરેલા ઉપકારના બદલામાં નથી.^{૧૨-૧૫} અમે તો એમનો યથા, એમનું સૌર્ય, અને એમનો વિજય જાણીને જ એમની પૂજા કરીએ છીએ. અમે આ સભામાં એક બાળક સુધ્ધાંની પણ પરીક્ષા કરી છે.^{૧૬} પણ ગુણો વડે વૃદ્ધ એવા માણસોને પણ જાળંગોને અમે શ્રીકૃષ્ણને પૂજ્યતમ માન્યા છે. બ્રાહ્મણોમાં જ્ઞાન-વૃદ્ધ પૂજ્ય છે, ક્ષત્રિયોમાં અધિક બલવાન પૂજ્ય

છે, વૈરયોમાં ધનધાન્યવાળો પૂજ્ય છે અને શત્રુ-માં જન્મથી મોટો હોય તે પૂજ્ય છે. ગોવિન્દની પૂજ્યતામાં બે કારણો રહ્યાં છે. વેદ અને વેદગીતું જ્ઞાન તથા બલની અધિકતા. કેમકે શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજો કોણ આ માનવલોકમાં આ ગુણોમાં વિશેષ છે.^{૧૭-૧૯} દાન, દક્ષતા, શાસ્ત્રજ્ઞાન, સૌર્ય, લજ્જા, કીર્તિ, ઉત્તમ બુદ્ધિ, નમ્રતા, લક્ષ્મી, ધૃતિ, તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ એ બધાં શ્રીકૃષ્ણમાં નિત્ય રહ્યાં છે.^{૨૦} તો આ જ્ઞાનસંપન્ન, આચાર્ય, પિતા, ગુરુ, પૂજ્ય અને અર્ધયોગ્ય એવા શ્રીકૃષ્ણનું અમે જ પૂજન કયું છે, તે તમારે સૌએ માન્ય રાખવું જોઈએ.^{૨૧} હૃષીકેશ પોને ઋત્વિજ, ગુરુ, વિવાહયોગ્ય સ્નાતક, નૃપતિ અને પ્રિય એ સર્વ રૂપે છે, તેથી અમે તેમનું પૂજન કયું છે.^{૨૨} શ્રીકૃષ્ણ જ લોકોની ઉત્પત્તિના તેમજ તેમના લયના કારણરૂપ છે. આ ચરાચર વિશ્વ શ્રીકૃષ્ણને માટે જ ઉત્પન્ન થયું છે.^{૨૩} એ શ્રીકૃષ્ણ અબ્યક્ત પ્રકૃતિરૂપ છે, એ સનાતન કર્તા છે અને એ ભૂત-માનથી પર છે. આથી એ સૌથી વિશેષ પૂજ્ય છે.^{૨૪} બુદ્ધિ, મન, મહતત્ત્વ, વાયુ, તેજ, પાણી, આકાશ, પૃથ્વી અને સ્વેદજ આદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓ-એ બધું શ્રીકૃષ્ણમાં રહ્યું છે.^{૨૫} સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્રો, ગ્રહો, દિશાઓ અને વિદિશાઓ એ બધાંય શ્રીકૃષ્ણમાં રહ્યાં છે.^{૨૬} વેદોમાં જમ અગ્નિહોત્ર, છંદોમાં જમ ગાયત્રી, મનુષ્યોમાં જમ રાજા, નદીઓમાં જમ સાગર, નક્ષત્રોમાં જમ ચંદ્ર, તેઓમાં જમ સૂર્ય, પર્વતોમાં જમ મેરુ અને પક્ષીઓમાં જમ ગરુડ સુખ્ય છે, તેમ ઉપર, નીચે અને આડી-અવળી જગતની જટલી ગતિઓ છે તે સર્વમાં તેમજ દેનાદિ લોકોમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ સુખ્યરૂપે છે.^{૨૭-૨૯} આ શિશુપાલ તો નાદાન માણસ છે. તે શ્રીકૃષ્ણને જાળખતો નથી, એટલે જમ તેમ બધે ઠેકાણે આવું બકયા કરે છે.^{૩૦} જ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય ઉલ્ટું ધર્મની શોધ કરે છે, તે જ ધર્મને યથા-

સ્વરૂપે જોઈ શકે છે. આ ચૈદિદેશનો રાજ શિશુ-
પાલ તે ધર્મને જાણી શકે એમ નથી અર્થાત્ તે
જડ છે.^{૩૧} આ તરણ અને મહાત્મા રાજઓમાં
કોણ શ્રીકૃષ્ણને પૂજ્ય નથી માનતો? અથવા કોણ
એનું પૂજન કરે એમ નથી? ^{૩૨} આમ છતાં
શિશુપાલ જે આ પૂજને અયોગ્ય ઠરાવતો
હોય, તો જે અયોગ્ય પૂજના કારણે તેને જેમ
યોગ્ય લાગે તેમ ભડે કરે.^{૩૩}

હતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-અર્ધાભિહરણપર્વમાં 'લીખમવાક્ય'
નામનો અધ્યાય ૩૮ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૩૯ મો

અર્ધાભિહરણની સમાપ્તિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वा ततो भीष्मो विरराम महाबलः ।

व्याजहारोत्तरं तत्र सहदेवोऽर्धवद्वचः ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન યોહ્યા:-આમ કહીને મહા-
બલવાન લીખ યોલતા બંધ થયા એટલે પછી
સહદેવે આ પ્રમાણે અર્થયુક્ત વચન કહ્યાં:^૧
'દૃશિદૈત્યને હણનારા કેશવને, અમાપ પરાક્રમ
વાળા શ્રીકૃષ્ણને મેં અર્ધપૂજ આપી છે. તમારા-
માંથી જે જે રાજઓ આ પૂજ સહન કરતા ન
હોય, તે સર્વ બળવાન રાજઓના મસ્તકે હું આ
મારો ચરણ મૂકું છું. અને તેઓને કહું છું કે
તે સર્વે મારા યોદ્ધાઓને યથાર્થ ઉત્તર આપે.
જે ઉત્તર દેનારો મારે હાથે મરશે જ, એમાં
સંશય નથી. જે કેટલાક રાજઓ યુદ્ધિમાનો છે,
તેઓ આચાર્ય, પિતા, ગુરુ પૂજનીય અને
અર્ચને યોગ્ય એવા શ્રીકૃષ્ણની જે પૂજ થઈ છે
તેને સંમતિ આપશે.' આમ સહદેવે માની અને
બલવાન રાજઓની વચ્ચે પોતાની લાત
ખતાવી, ત્યારે યુદ્ધિમાન અને સહરાજઓમાંથી
કોઈએ પણ સામે ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે વખતે

સહદેવના માથા ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ.^{૨-૬} ત્યારે
'સારું થયું, સારું થયું' એવી અગોચર આકાશ-
વાણી થઈ. પછી કૃષ્ણમૃગયર્મને ધારણ કરના-
રા, ભૂતભવિષ્ય કહેનારા, સર્વ સંશયોને છેદ-
નારા અને સર્વ લોકને જાણનારા નારદજીએ
સર્વ મનુષ્યોની વચ્ચે આ સ્પષ્ટ વચન કહ્યાં:^{૭-૯}
'જે માણસો કમલપત્રના જેવાં લોચનવાળા
શ્રીકૃષ્ણને પૂજશે નહિ, તેમને જીવતા છતાં
મૂએલા જ જાણવા; તેમની સાથે ક્યારેય સંભ-
વણ કરવું નહિ.'^{૧૦}

વૈશંપાયન યોહ્યા:-પછી બ્રાહ્મણ અને
ક્ષત્રિયોને સારી રીતે જાણનારા અને માનવોમાં
દેવ જેવા તે સહદેવે પૂજયોગ્ય માણસોની પૂજ
કરી અને તે કર્મની સમાપ્તિ કરી.^{૧૦} આમ
જે શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરવામાં આવ્યું, એટલે
શત્રુનાશી શિશુપાલની આંખો લાલચોળ થઈ
ગઈ અને તે ક્રોધપૂર્વક રાજઓને આ પ્રમાણે
કહેવા લાગ્યો કે, ^{૧૧} 'હું સેનાપતિ તરીકે જાણે
હું, તમે હવે શું માનો છો? ચાલો, સજ્જ
થઈને આપણે આ ભેગા મળેલા યાદવો તથા
પાંડવોની સામે યુદ્ધ કરીએ.' ^{૧૨} આમ ચૈદિ-
વંશના શિશુપાલે તે સર્વ રાજઓને ઉશ્કેર્યા
અને તેણે યજ્ઞનો ભંગ કરવા રાજઓ સાથે
મંત્રણા માંડી.^{૧૩} તે વખતે ત્યાં આમત્રેક્ષા
સર્વ રાજઓ શિશુપાલને વશ થઈને ત્યાંથી
જાયા થઈ ગયા. તેઓ ક્રોધે ભરાયેલા તથા
ક્રિક્કા મોંવાળા જણાતા હતા.^{૧૪} તે વખતે
ક્રોધમાં મૂઠ થયેલા તે સર્વ રાજઓ સિદ્ધાંત
અને નિશ્ચયથી બોલવા લાગ્યા કે, 'આપણે એવું
કામ કરવું જોઈએ કે જ્યાં યુધિષ્ઠિરના અભિષેક-
નું તથા વાસુદેવની પૂજનું કાર્ય પારજ ન પડે.'
આમ તે સર્વ રાજઓએ ખેદ અને નિશ્ચયથી
નક્કી કર્યું.^{૧૫-૧૬} મિત્રજનોથી વારવામાં આવેલા
તે રાજઓ શિકર ખોઈ એટલા ગર્જતા સિંહોના
જેવા ભયંકર દેખાતા હતા.^{૧૭} તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ

નણી ગયા કે અખૂટ સેનારૂપી લહેરવાળો તે રાત્રીઓરૂપી અક્ષયસાગર યુદ્ધને માટે સંકેત કરી રહ્યો છે. ૧૮

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત અર્ધાભિહરણપર્વમાં 'અર્ધાભિહરણ સમાપ્તિ' નામનો અધ્યાય ૩૮ મો સમાપ્ત

અર્ધાભિહરણપર્વ સમાપ્ત

શિશુપાલવધપર્વ

અધ્યાય ૪૦ મો

યુધિષ્ઠિરને ભીષ્મનું આશ્વાસન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સાગરસંક્રાશં દ્રષ્ટ્વા નૃપતિમંહલમ્ ।

સંવર્તવાતાપિહતં મીમં ક્ષુન્ધમિવાર્ણવમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન યોદ્ધા:-પછી, પ્રલયકાળના પવનના આઘાતથી જમ સાગર લયકંર રીને ખળભળી ઊઠે, તેમ તે સાગર જેવો સર્વ નૃપતિ-સમાજ શપથી ઊછળી ઊઠ્યો. આ બ્રેઢને યુધિષ્ઠિરે, કુરુઓના પિતામહ અને યુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા વૃદ્ધ ભીષ્મને બાણે અરિનાશન મહા-તેજસ્વી ધન્વં બુદ્ધસ્પતિને કહેતા હોય તેમ આ પ્રમાણે કહ્યું: ૧૦ 'હે પિતામહ! રાત્રીઓના આ મહાસાગર શપથી ઊછળી ઊઠ્યો છે, તો આ સંબંધમાં જે કરવા યોગ્ય હોય તે તમે મને કહો. હે પિતામહ! યજ્ઞમાં વિદ્યમાને નહિ અને પ્રજાનું સર્વ રીને મંગલ થાય, એવું સર્વ કાર્ય આજ તમે મને યોગ્ય રીતે કહો. ૧૧' ધર્મવેતા ધર્મ-નંદન યુધિષ્ઠિરે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કુરુ-પિતામહ ભીષ્મે તેમને આ વચન કહ્યું: ૧

ભીષ્મ યોદ્ધા:-હે કુરુસિંહ! તું ભય પામીશ નહિ. તું કૃતરો સિંહને મારી શકે છે? મેં અગાઉથી જ સુનીતિવાળો અને કલ્યાણકારી

માર્ગ પસંદ કર્યો છે. ૧ સિંહ સૂનો હોય છે, ત્યારે કૃતરો ત્યાં ટોળે વળીને એકસામટાં ભસે છે. આ સર્વ રાત્રીઓ વિશે પણ તેમજ છે. ૨ વૃષ્ણીઓમાં સિંહ જેવા શ્રીકૃષ્ણ ન્યાં સુધી શાંત રૂતા છે, ત્યાં સુધી આ સામે ઊગેલા રાત્રીઓરૂપી કૃતરાઓ પાસે રહી શુસ્સો કરી કરીને ભસે છે. ૩ ન્યાં સુધી સૂનોલા સિંહના જેવા શ્રીકૃષ્ણ બગશે નહિ, ત્યાં સુધી નરસિંહ ચેદિરાજ આ રાત્રીઓને સિંહરૂપ કર્યા કરશે. ૪ હે પુત્ર! આ ભાન વિનાનો રાજશ્રેષ્ઠ શિશુપાલ સર્વ રાત્રીઓને પૂરી રીને યમલોકમાં પહોંચાડવા ઇચ્છી રહ્યો છે. ૫ હે ભારત! આ શિશુ-પાલનું જે તેજ છે, તેને સાથે જ શ્રીકૃષ્ણ પાછું હરી લેવા ઇચ્છે છે. હે શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિમાન! તારું કલ્યાણ થાઓ. હે કુન્તીનંદન! આ ચેદિરા-જની તથા સર્વ રાત્રીઓની યુદ્ધિ નાશ પામી છે. ૬ નરમાં સિંહરૂપ શ્રીકૃષ્ણ જને જને લઈ લેવા ઇચ્છે છે, તેની તેની આ પ્રમાણે આ શિશુપાલની જમ યુદ્ધિ વિનાશ પામે છે. ૭ હે યુધિષ્ઠિર! ત્રણે લોકોમાં ચાર પ્રકારનાં જે પ્રાણીઓ છે, તે સર્વના જન્મમરણના કારણરૂપ આ લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણ જ છે. ૮

વૈશંપાયન યોદ્ધા:-હે ભારત! ભીષ્મનાં આ વચનો સાંભળીને ચેદિપતિ રાત્રી શિશુપાલે તેમને કઠોર અક્ષરવાળાં વચનો સળળાવ્યાં. ૯ ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત શિશુપાલવધપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરઆશ્વાસન' નામનો અધ્યાય ૪૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૧ મો

શિશુપાલનાં વચન

॥ શિશુપાલ ઉવાચ ॥

વિષીપિકામિચદ્વિભિર્ધીપયન્મર્વપાર્થિવાન ।

ન વ્યપવ્રસે કમ્પાદ્વદ્વદમન્ કુલપાંમનઃ ॥ ૧ ॥

શિશુપાલ યોદ્ધા:-હે ભીષ્મ! તું વૃદ્ધ

હોમને કુળને કલક લગાવી રહ્યો છે. અનેકાનેક ડરામણીઓ ખતાવીને તું રાજ્યોને બીરકાતમાં દેમ શરમાતો નથી ?* નપુંસકના સ્વભાવમાં રહેનારા તને આમ ધર્મરહિત અર્થવાળાં વચન બોલવાં શોભે એવાં છે. કેમકે, તું સર્વ કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.^૧ હે ભીષ્મ ! જેમ એક નાવ બીજી નાવ સાથે બંધાઈને ચાલતી હોય છે અને જેમ એક આંધળો બીજા આંધળાને અનુસરતો હોય છે, તેમ તું જેમનો અચ્છલી છે તે કુરુઓ પણ તારી પાછળ પાછળ પગલાં ચૂકે છે.^૨ આ કૃષ્ણનાં પૂતનાવધ આદિ કર્મોતું વિશેષ રીતે પ્રીતન કરીને તેં અમારા મનને અત્યંત વ્યથા આપી છે.^૩ હે ભીષ્મ ! મૂર્ખ અને અભિમાની એવો તું કેયવની ભાટાઈ કરવા ઇચ્છે છે, તો તારી જીભના સેકડો ચીરા કેમ થઈ જતા નથી ?^૪ હે ભીષ્મ ! સાવ મૂરખ લોકો પણ જેની નિંદા કરી શકે એમ

* આ શિશુપાલનાં પ્રત્યેક નિંદક વાક્યોનો અર્થ રત્નનરે પથ થાય છે અને તેવો ભગવાનિંદાવાક્યોનો રત્નનરે અર્થ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જેમ શ્રીધરનામીએ ટીકામાં આપેલો છે, તેમજ ભારતમાં પણ વિદ્વદ્ગણિત નીલકંઠે ભગવાન અથવા ભગવદ્ભક્તો પ્રત્યેના નિંદક વચનોના રત્નનરે અર્થ આપેલો છે, અને તે ઉચિત છે. કારણ કે જો તેવો અર્થ તે વાક્યોમાંથી ન નકળતો હોય તો ભગવાનની નિંદા કરનારા વેળાને બ્રાહ્મણોએ નરકમાં નાખ્યો હતો તેમજ શિશુપાલને પણ નરકમાં નાખવો લેખ્યો; પરંતુ તેમ ન કરતાં 'શિશુપાલને તે ભગવાને પોતાનું સાધુત્વ આપ્યું છે. આ ઉપરથી એ વાક્યોના રત્નનિવાચક અર્થો પણ યોગ્ય સમગ્ર છે. તેવા રત્નનિવાચક અર્થો અહીં ટીકામાં પ્રત્યેક નિંદક વાક્યોના આપેલા છે; પરંતુ તે બધા અર્થો આપનાં ગ્રંથોના અનિ વિસ્તાર થઈ જાય એ બચથી અહીં માત્ર નમૂનારૂપે એક જ શ્લોકનો તેવો અર્થ આપ્યો છે. તેવા જ અર્થો બીજા નિંદક શ્લોકોના પણ થાય છે એમ સમજવું.

અન્વય-હેનવ્યપ ! સઃ (ત્વં) ફુલપાં (મચ્ચે) વૃદ્ધઃ મન નઃ સર્વપાર્થિવાન્ ગૃહવાંભિઃ વિમ્રીપિ કામિઃ મીયન્ કસ્માત્ પ્રપસે ? [જોતું સ્તોતું યોગ્ય નહય (પરમેશ્વર) પાતિ ગોપાયતીતિ હૈન વ્યપ] પૂર્વોક્ત વચનાંથી બીજો જેને બોધ કરેલા એવો

છે, તે આ ગોવાળિયાને તું જ્ઞાનવૃદ્ધ હોવા છતાં શા માટે આકાશમાં ચડાવવા માગે છે ?^૧ હે ભીષ્મ ! કૃષ્ણે બાળપણમાં (પૂતનારૂપી) એક પંખીડું માયું અને યુદ્ધમાં નિષ્ણાત નહિ એવા તે એ અથ તથા આખલાને માર્યા, એમાં તો તેણે કંઈ મોટી ધાડ મારી છે ?^૨ હે ભીષ્મ ! એણે જે ચેતનારહિત લોકકાના ગાડાને પગથી પાડી નાખ્યું, તેમાં કયું મોટું આશ્ચર્ય હતું ?^૩ હે ભીષ્મ ! શ્રીકૃષ્ણના રાક્ષસ જેવા ગોવર્ધન પર્વતને એણે એક અઠવાડિયા સુધી ધારણ કરી રાખ્યો, તેમાં મારા મનથી કંઈ નવાઈ જવું નથી.^૪ હે ભીષ્મ ! પર્વતની ટોચ ઉપર ક્રીડા કરતાં એણે ઘણું અજાણ્યું હતું, એવું તારી પાસેથી સાંભળનારાઓ આશ્ચર્ય પામ્યા હશે; પણ મને કંઈ જ આશ્ચર્ય થતું નથી.^૫ હે ધર્મજ્ઞ ! એ કૃષ્ણે જે બલવાનનું ઘણું ઘણું અજાણ્યું હતું, તે કંસને તેણે મારી નાખ્યો, એ કંઈ મોટા આશ્ચર્યની વાત નથી.^૬ હે કુરુઓમાં કુલાધમ ! હે ભીષ્મ ! તને અધર્મજ્ઞને હું આ જે વચન હું કહું છું, તે તેં સત્યરૂપેની કથાઓમાં સાચે જ સાંભળ્યાં નહિ હોય.^૭ સ્ત્રીઓ, ગાયો અને બ્રાહ્મણો ઉપર તેમજ જેનું અજાણ્યું હોય તથા જેનો આશ્રય લીધો હોય તેવાઓ ઉપર કદી શસ્ત્રો નહિ ચલાવાય.^૮ હે ભીષ્મ ! ધર્મનિષ્ઠ સત્યરૂપો સન્નજનોને સદા આ આદેશ આપે છે, પણ તારે વિશે લોકમાં આ બધું મિથ્યા જણાય છે.^૯ હે કૌરવાધમ ! જાણે કે શિશુપાલ, પોતાના થયેલા બોધને પ્રકટ કરવાની ઇચ્છાથી ભીષ્મને વખાણે છે.

હે પરમેશ્વર તત્ત્વનો ગુપ્ત રાખવાનો યત્ન કરનારા ! તમે કૃતતારક-ચલ્લેતાઓમાં ૭૬ છો, છતાં અમને મર્વ દેહઅભિમાનીઓને નાનાવિદ્ય એકવાળી માર્માશિક ભીનિઓથી બીરકાતમાં શા માટે લગત ગમી છે ? અર્થાત્ તમે તત્ત્વવેદાઓમાં મુખ્ય છો એટલે તમારે અમને મંનારો ભય અત્યંત દેખાડેલો જ લેખ્યો. તેમાં અમે અનધિકારી છીએ એવી શંકાથી તમારે તત્ત્વને ગુપ્ત રાખવું લેખ્યું નહિ.

ન જાણુના હોઈ, તેમ તું કેવળ જ્ઞાનવૃદ્ધ, શ્રેષ્ઠ અને મહાન કહી તેની બડાઈ હાંક છે.^{૧૫} હે ભીષ્મ ! ગોહત્યા અને સીહત્યા કરનારે હોવા છતાં એ કૃષ્ણતું નામ કેવળ તારા વચનથી ક્યાંથી પૂજ યોગ્ય થાય ? આત્મા ગુણવાળો જ પુરુષ હોય તે હે ભીષ્મ ! ક્યાંથી સ્તુતિપાત્ર ગણાય ?^{૧૬} તું કહે છે કે, આ કૃષ્ણ બુદ્ધિમાનો-માં શ્રેષ્ઠ છે અને એ જ જગતનો પ્રભુ છે. તારા એ વચનથી જનાઈ ન પણ પોતાને વિશે તે બધું યોગ્ય માની બેસે છે.^{૧૭} પરંતુ એવું કહેવું અને માનવું બધું નક્કી બૂઠાણું છે.^{૧૮} કાઠ ગાથા બહુ વાર ગાવામાં આવે, તો પણ તેના ગાનારને તે બાધ કરતી નથી. કારણ કે, ભૂલિંગ પક્ષીની જમ સર્વ પ્રાણીઓ પોતાના સ્વભાવને જ અનુસરે છે.^{૧૯} ખરે જ, તારી આ પ્રકૃતિ જ અધમ છે, એમાં સંશય નથી. આથી, કૃષ્ણ જમને માટે સૌથી વિશેષ પૂજ્ય છે અને તું જમનો માર્ગદર્શક છે, તે આ પાંડવોની પ્રકૃતિ તો તારાથી પણ વધારે પાપી ગણાય એમ છે. ધર્મવાન હોવા છતાં તું સત્પુરુષોના માર્ગથી પતિત થયો છે અને અધાર્મિક બન્યો છે.^{૨૦, ૨૧} હે ભીષ્મ ! પોતાને ધાર્મિક જાણનારે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનવેત્તા તે ધર્મજ્ઞે જવું કાર્ય ક્યું છે તેવું કરે ખરો કે ?^{૨૨} હે ભીષ્મ ! તારું ભલું થાઓ ! જે તું ધર્મ જાણતો હોત તો તારી બુદ્ધિ જાણ્યા જ્ઞાનવાળી હોત. પોતાને પ્રાજ્ઞ માનનારા તે મનમાં બીજાની કામનાવાળી તે અંબા નામની ધર્મજ્ઞ કન્યાને શા માટે હરી હતી ? હે ભીષ્મ ! તારા ભાઈ વિચિત્રવીર્યે તે હરી આણેલી તે કન્યાને સ્વીકારવા ઇચ્છ્યું ન હતું; કેમકે તે સત્પુરુષોના માર્ગને અનુસરતો હતો.^{૨૩, ૨૪} વળી સજ્જનો-

એ આચરેલા માર્ગ સંબંધમાં તું પોતાને જ્ઞાની ગણાવે છે, પણ તારી આંખ આગળ જ તારા ભાઈની જે પત્નીઓમાં પરપુરુષથી બાળકો ઉત્પન્ન કરાયાં છે !^{૨૫} હે ભીષ્મ ! તારામાં ધર્મ-વળી ક્યાં છે ? તારું આ બ્રહ્મચર્ય વ્યર્થ છે. નિઃસંશય તું શ્રમથી કે નપુંસકપણથી બ્રહ્મચર્ય-વ્રત ધારણ કરી રહ્યો છે.^{૨૬}

હે ધર્મજ્ઞ ! હું ક્યારેય તારી ઉત્પત્તિ જોતો નથી. તું ધર્મ વિશે આ પ્રમાણે બોલ્યો છે, એટલે તે વૃદ્ધોને સેવ્યા હોય એમ જણાતું નથી.^{૨૭} ઇષ્ટકર્મ, દાન, અધ્યયન અને બહુ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો એ બધાં પુત્રરૂપી ફલના સોળમા ભાગની પણ ખરાબર નથી.^{૨૮} હે ભીષ્મ ! ઘણાં ઘણાં વ્રતો અને ઉપવાસોથી જ પુણ્ય મેળવ્યું હોય છે, તે સર્વ પુત્રહીનના સંબંધમાં નક્કી એજે બંધ છે.^{૨૯} તું નિઃસંતાન છે, વૃદ્ધ છે અને મિથ્યા ધર્મને અનુસરનારો છે. તો તું પણ તારા જ્ઞાતિજનોની સાથે પેલા હંસની જમ વધ પામશે.^{૩૦} હે ભીષ્મ ! પૂર્વે બીજા જ્ઞાનવેત્તા પુરુષો આ પ્રમાણે કયા કહેતા હતા. હું તને તે રૂડી રીતે કહી સંભળાવું છું.^{૩૧} કહેવાય છે કે, પૂર્વે સમુદ્રના તટ ઉપર કોઈ એક વૃદ્ધ હંસ હતો. મુખથી ધર્મની વાત કરનારો પણ આચરણમાં તેથી જાંધું જ વર્તનારો તે પક્ષીઓને આ ઉપદેશ આપ્યા કરતો હતો કે, ‘ધર્મ આચરો, અધર્મ ન કરો.’ હે ભીષ્મ ! સત્યવાદી પક્ષીઓ તેનાં આ વચનને સતત સાંભળતાં હતાં.^{૩૨, ૩૩} હવે, હે ભીષ્મ ! અમે સાંભળ્યું છે કે, સમુદ્રના જલમાં વિચરનારાં બીજાં પક્ષીઓ પણ તે હંસ પ્રત્યેના ધર્મને અર્થે અને માટે ખાવાનું લાવી આપતાં હતાં.^{૩૪} હે ભીષ્મ ! તે પક્ષીઓ પોતાનાં સર્વ ઈંડાં એ હંસની પાસે મૂકીને સાગરના જલમાં જાડે જતાં હતાં.^{૩૫} સ્વકર્મમાં સાવધ રહેનો તે પાપકર્મી હંસ પેલાં ગાફેલ પંખીઓનાં સર્વ ઈંડાં ખાઈ જતો હતો.

^{૧૫} ભૂલિંગ પક્ષી નિત્ય બોલ્યા કરે છે કે, સાહસ કરવું નહિ, છતાં પોતે જ સિંહની દાંતી ફાટમાં વગરોલા માંસનો આહાર કરે છે.

આમ પોતાનાં ઇંડાં નાશ પામવા લાગ્યાં, એટલે તેમનામાંના કોઈ એક મહા બુદ્ધિમાન પક્ષીને શંકા પડી અને તે હંસને તે એક વખત ઇંડાં ખાતો જોઈ ગયો.^{૩૬,૩૭} હંસનું આ પાપ જોઈને તે પક્ષી બહુ દુઃખ પામ્યો અને તેણે એ વાત બીજાં સર્વ પક્ષીઓને કહી જણાવી.^{૩૮} હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! પક્ષી તે પંખીઓએ તેની સાથે રહીને એ હૃદીકતને પ્રત્યક્ષ જોઈ, એટલે તેમણે તે મિથ્યાચારી હંસને તરતજ મારી નાખ્યો.^{૩૯} તો, હે ભીષ્મ ! પેલાં પંખીઓએ જમ તે હંસને મારી નાખ્યો હતો, તેમ આ ક્રોધ પામેલા પૃથ્વીપતિએ પણ હંસની જમ મિથ્યા આચરણવાળા તને મારી નાખશે.^{૪૦} હે ભારત ! પુરાણ જણનારા માણસો આ સંબંધમાં જ આ ગાથા ગાય છે, તે હું તને લલી રીતે સંભળાવું છું.^{૪૧} 'હે હંસપક્ષી ! કામાદિથી તારું અંતઃકરણ ધાયલ થઈ રહ્યું છે, છતાં તું ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે; પણ ઇંડાંના લક્ષણરૂપી અપવિત્ર કર્મ તારી વાણીથી વિરુદ્ધ જાય છે અર્થાત તું કહેવા પ્રમાણે વર્તતો નથી.'^{૪૨}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્ત-ગર્ભ શિશુપાલવધપર્વમાં 'શિ-શુપાલવાક્ય' નામનો અ-ધ્યાય ૪૧ મે સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૨ મો

ભીમસેનનો ક્રોધ

॥ શિશુપાલ ઉચ્ચ ॥

સ મે ચક્રમતો રાજા જરાસંધો મહાવલઃ ।

ચોડનેન યુદ્ધનૈવેપ દાસોઽયમિતિ સંયુગે ॥ ૧ ॥

શિશુપાલ યોદ્ધાઓ:-તે મહામલવાન જરાસંધ રાજાને હું બહુ માન આપું છું, કેમકે 'આ કૃષ્ણ દાસ છે' એમ ગળીને તેણે તેની સાથે રણમાં યુદ્ધ કરવા ઇચ્છા કરી ન હતી.^૧ કૃષ્ણે, ભીમસેને અને અર્જુને, જરાસંધના વધનું જ

કામ કર્યું છે, તે કાર્ય યોગ્ય હતું એમ કાણ માને છે ? તે વખતે છીંડેથી પેટેલા અને બ્રાહ્મણનો વેશ ધારેલા એ કૃષ્ણે રાજા જરાસંધનો પ્રભાવ જોયો હતો.^{૨,૩} એ દુરાત્માને જરાસંધે પ્રથમ પાદપૂજન આપવા માંડ્યું, ત્યારે પોતાની બ્રાહ્મણતા ન જણનારા એ ધર્માત્માએ તેને સ્વીકારવા ઇચ્છા કરી નહિ !^૪ તે જરાસંધે કૃષ્ણ, ભીમ અને ધનંજયને 'તમે અહીં ભોજન કરજો' એમ કહ્યું, ત્યારે હે કૌરવ ! કૃષ્ણે ભોજન કરવાની ના પાડી.^૫ હે મૂરખા ! તું જો આ કૃષ્ણને વિશે માનતો હોય કે તે જગતનો કર્તા જ છે, તો તે પોતે પોતાને કેમ યથાર્થ રીતે બ્રાહ્મણ સમજતો નથી ?^૬ અને આ આશ્ચર્ય લાગે છે કે, તું આ પાંડવોને સત્પુરુષોના માર્ગથી હઠાવી રહ્યો છે છતાં તેઓ એ કાર્યને સારું માને છે !^૭ અથવા હે ભારત ! એમાં આશ્ચર્ય જ નથી; કેમકે સીના જવા ધર્મવાળો અને વય વટાવી ગયેલો તું તેમના માર્ગનો પ્રદર્શક છે, માટે એમાં આશ્ચર્ય જવું નથી.^૮

વૈશંપાયન યોદ્ધાઓ:-એ શિશુપાલનાં કંકશ અક્ષરેવાળાં તે કંકોર વચનો સાંભળીને બલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પ્રતાપી ભીમસેનને ક્રોધ ચડ્યો.^૯ કમલપત્રના જવો અને સ્વાભાવિક રીતે લાંબી તથા વિસ્તારવાળી તેની બે આંખો તે વખતે ક્રોધને લીધે ખૂણેખૂણે લાલચોળ થઈ ગઈ. વળી, સૌ રાજાઓએ તેના લક્ષાટ ઉપર રહેલી ત્રિશિખ થયેલી બ્રુહટિને જોઈ; જ ત્રિકૂટ પર્વત ઉપર રહેલી અને ત્રણ માર્ગે વહેતી ગંગા જવી દેખાતી હતી. તેમણે કાપથી દાંત ક્યક્યાવી રહેલા તે ભીમસેનનું મુખ પ્રલયકાળે સર્વ ભૂતોને ભરખી જવા ઇચ્છતા કાલતા મુખ જવું જોયું.^{૧૦-૧૨} તે જ્યાં વેગપૂર્વક ફેંદા મારતો હતો, ત્યાં મહાબાહુ ભીષ્મે એ ભીમસેનને પકડી રાખ્યો. માનો, ભગવાન શંકરે કાર્તિક સ્વામીને રાષ્ટ્રી દીધા.^{૧૩} હે ભારત ! વીરક

લીંબે એ લીંબને વિવિધ વાક્યોથી વારી રાખ્યો, એટલે તેનો કોય શાન્ત થઈ ગયો.^{૧૪} જમ મેષની વૃદ્ધિ બંધ થતાં લહેરાનો મહાસાગર પોતાની મર્યાદા મૂકીને નથી, તેમ તે શત્રુનાથી લીંબે પણ લીંબની આજ્ઞા ઉઠાવી નહિ.^{૧૫} હે જનેશ્વર ! લીંબસેન કોથે સળગી ઊઠ્યો, તે વખતે વીર શિશુપાલ તો જરા ય કંપ્યો નહિ, તે તો પોતાના પુરુષાર્થમાં નિર્ભર જ રહ્યો.^{૧૬} હે શત્રુનાશન ! કોથે ભરાયેલો સિંહ જમ વારંવાર ઊછળતા મૃગલાને ગણ્યો નથી, તેમ તે શિશુપાલ પણ ફરીફરીને ઊછળી આવતા તે લીંબને કશી વિસાતમાં ગણ્યો નહિ.^{૧૭} એ પ્રતાપી ચેદિરાજ ભયંકર પરાક્રમવાળા લીંબસેનને અતિક્રુદ્ધ બેઠને હસતાં હસતાં આ વચન બોલ્યો: 'હે લીંબ ! તું એ લીંબને છોડી દે. રાજાએ ભલે આ બુદ્ધિ દે, અશ્વિ જમ પતંગિયાને ખાખ કરી નાખે છે, તેમ મારો પ્રભાવ એને ભરમ કરી દેશે.^{૧૮,૧૯} પછી ચેદિપતિતુ એ વચન સાંભળીને શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિમાન કુરુશ્રેષ્ઠ લીંબે લીંબસેનને આ વચન કહ્યું.^{૨૦} ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સમાપ્તવાન્તર્ગત શિશુપાલવધપર્વમાં 'લીંબકોથ' નામનો અધ્યાય ૪૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૩ મો

શિશુપાલનું વૃત્તાંત

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

ચેદિરાજકુલેજાતઠયસ્ય એષ ચતુર્મુજઃ ।

રાસમારાવસદૃશં રામ ચ નનાદ ચ ॥ ૧ ॥

લીંબ બોલ્યા:—આ શિશુપાલ ચેદિરાજના વંશમાં જન્મ્યો, ત્યારે એને ત્રણ આંખો હતી અને ચાર હાથો હતા. ત્યારે તે ગધેડાની જમ ભૂંક્યો હતો અને ગર્જ્યો હતો.^૧ આથી તેનાં તે માતપિતા ખાંધેલા સાથે ત્રાસ પામ્યાં અને તેઓ એની આવી બેડાળતા બેઠને તેના ત્યાગ કરવા વિચારવા લાગ્યાં.^૨ આ રીતે

પોતાની પત્ની, અમાત્ય અને પુરોહિતની સાથે ચિન્તા વડે દૃઢ્યમાં મૂક થયેલા રાજાને આકાશવાણીએ આ પ્રમાણે કહ્યું કે,^૩ 'હે રાજા ! તારો આ પુત્ર ધનાઢ્ય અને બલાઢ્ય જન્મ્યો છે તેથી એનાથી ભય ન રાખીશ. વ્યગ્રતા વિના તું આ બાલકનું પાલન કરજ. અત્યારે તેનું મૃત્યુ નથી. તેમ એનો કાળ પણ સામે નથી. પણ, હે તરપતિ ! ચક્રથી હણનારો જ એનો કાલ છે, તે જન્મી ચૂક્યો છે.^{૪,૫} આ બોલાયલાં વચનો સાંભળીને પુત્રસનેહથી આકુલ થઈ ગયેલી માતાએ તે અદશ્ય ભૂતને કહ્યું: 'જ ભૂતે મારા આ પુત્રને વિશે આ વચનો કહ્યાં છે, તેને હું બે હાથ બેડી પ્રણામ કરું છું.^{૬,૭} તે ભગવાન દેવ હો કે મને તે હો, પણ તે ફરી આ એક વાત યથાર્થ કહેા. હું સાંભળવા ઇચ્છું છું કે, આ પુત્રને મારનારો કાણ હશે ?^૮ પછી અતરિક્ષમાં રહેલા તે ભૂતે ફરીને આ વચન કહ્યાં: 'જના ખોળામાં રાખવાથી આ બાલકના પાંચ ફેણવાળા નાગોના જવા બે વધારાના હાથો જમીન ઉપર ખરી પડશે અને જને જોવાથી આનું સલાટમાં રહેલું ત્રીભું નેત્ર અંદર સમાઈ જશે, તે આનો કાળ થશે.^{૯,૧૦} પછી એ બાલકને ત્રણ નેત્રવાળો અને ચાર હાથવાળો સાંભળીને તેમજ આકાશવાણીનું વૃત્તાંત બોલીને પૃથ્વીમાંના સર્વ રાજાઓ તેને જોવાની ઇચ્છાએ ત્યાં આવ્યા. તે રાજાએ આવેલા એ રાજાઓને યથાયોગ્ય સત્કાર આપ્યો અને પુત્રને દરેક રાજાના ખોળામાં બેસાડ્યો. આમ, ક્રમપૂર્વક તે બાળકને સહસ્ર રાજાઓના ઉત્સંગમાં બુદ્ધિબુદ્ધી વાર બેસાડ્યો, તો પણ આકાશવાણીએ કહ્યા પ્રમાણે થયું નહિ. પછી, આ જ વાત દ્વારકામાં સાંભળીને મહાબલવાન બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ એ બે યાદવો પોતાની યદુવંશી ફેાંબને મળવા ત્યાં ચેદિપુરીમાં આવ્યા. બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણે એ ફેાંબને તથા તે રાજાને

શ્રેષ્ઠતાનુસાર વિધિપૂર્વક વંદન કર્યાં અને ક્ષેમ-
કુશળ પૂછીને તેઓ ત્યાં બેઠા. ^{૧૧-૧૨} તે રાજપત્ની
કેઈએ તે બન્ને વીરોને આવકાર આપ્યો અને
અધિક પ્રીતિથી પોને જ પોતાના પુત્રને દામોદ-
રના ખોળામાં મૂક્યો. ^{૧૩} તેને જોવા ખોળામાં
મૂક્યો કે, તરત જ તેના બે વધારાના હાથો
જમીન ઉપર ગરી ગયા અને કપાળ ઉપરની
ત્રીજી આંખ અંદર ચાલી ગઈ. ^{૧૪} આ જોઈને
તે માતા ગભરાઈ ગઈ. તાત્કાલી જોડેલી તે દેવી
શ્રીકૃષ્ણ પાસે આ વરદાન માગવા લાગી કે, 'હે
મહાભુજ! હે કૃષ્ણ! ભયથી પીડાઈ રહેલી મને
તમે વરદાન આપો. તમે જ દુષ્ટિયાનો વિનાશો
છો, તમે જ ભય પામેલાઓને અભય આપનારા
છો.' તેણે આમ કહ્યું, ત્યારે યદુનંદન શ્રીકૃષ્ણે
ઉત્તર આપ્યો કે, 'હે ધર્મજ્ઞ! તમે ભય ન રાખો.
હે દેવી! તમારે મારાથી ગભરાવાનું હોય નહિ.
હે કૌંઠ! કહો તમને શું વરદાન આપું? તમારું
કયું કાર્ય કરું?' ^{૧૫-૧૬} શક્ય હોય કે અશક્ય
હોય, તો પણ હું તમારા વચન પ્રમાણે કરીશ.'
તેમણે તેને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે તેણે યદુનં-
દન શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે, ^{૧૭} 'હે મહાબલવાન! મારે
માટે પણ તમે શિશુપાલના અપરાધોની ક્ષમા
આપજો. હે યદુસિંહ! હે પ્રભુ! આ જ મારી
ધૃષ્ટિત પ્રાર્થના બલે. ^{૧૮}

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-હે કૌંઠ! હું વધને
ચોગ્ય એવા આ તમારા પુત્ર શિશુપાલના સો
અપરાધોને સહન કરી લઉં, તમે મનમાં શોક
કરશો નહિ. ^{૧૯}

લીખ્મ બોલ્યા:-હે વીર! આમ આ
મંદબુદ્ધિવાળો પાપી શિશુપાલ રાજ ગોવિન્દના
વરદાનથી છડી ગયો છે અને તને યુદ્ધતું તેડું
આપી રહ્યો છે. ^{૨૦}

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-અંતર્ગત
શિશુપાલવધપર્વમાં 'શિશુપાલવૃત્તાંત-
કથન' નામનો અધ્યાય ૪૩ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૪ મો

લીખ્મનાં તથા શિશુપાલનાં વચન

॥ મીષ્ટ ઉવાચ ॥

નૈવા ચેદિપતેર્બુદ્ધિર્વિપા ત્વાદ્વચતેષ્ચુતમ્ ।

નૂનમેષ જગદ્ભુતઃ કૃષ્ણસ્વયં વિનિશ્ચયઃ ॥ ૧ ॥

લીખ્મ બોલ્યા:-શ્રીકૃષ્ણને પડકારી રહે-
લી આ બુદ્ધિ શિશુપાલની નથી જ. સાચે જ,
જગતના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણનો જ એ નિશ્ચય છે. ^૧
હે લીખ્મ! કુળને કલંક લગાડનાર અને કાળથી
જનું શરીર ઘેરાયેલું છે એવા આ રાજા શિશુપાલ-
ની જમ પૃથ્વીમાં બીજે કયો રાજા મારા ઉપર
આક્ષેપ કરી શકે એમ છે? ^૨ આ મહાબાહુ
શિશુપાલમાં એ શ્રીહરિના તેજનો અંશ છે અને
એ સમર્થ ચોક્કસ એ તેજને પાછું હરી લેવા
ઇચ્છે છે. ^૩ આથી હે કુરુસિંહ! એ દુષ્ટબુદ્ધિ
ચેદિરાજ આપણા બધાની ગણતરી ન રાખતાં
આમ સિંહની જમ ભારે ગર્જનાઓ કરે છે. ^૪

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી ચેદિરાજ લી-
ખ્મનાં તે વચનોને સાંભળી રહ્યો નહિ અને ક્રોધમાં
આવીને તે દ્રીને લીખ્મને જવાબ દેવા લાગ્યો. ^૫

શિશુપાલ બોલ્યો:-હે લીખ્મ! ભાટની
જમ વારેવારે જીડીજીડીને તું જ કશવની ભાટાઈ
કર્યાં કરે છે, પણ તેનો તે પ્રભાવ તેનો દ્વેષ કર-
નારા જ અમે છીએ તેમનો હો! ^૬ હે લીખ્મ!
એ પારકાની સ્તુતિ કરવામાં જ તારું મન પ્રસન્ન
થતું હોય, તો તું આ જનાર્દનને છોડીને રાજા-
ઓની જ સ્તુતિ કર. ^૭ જન્મતાં વાર જ જણે
આ પૃથ્વીનું વિદારણ કર્યું છે, એવા આ
પાર્થિવશ્રેષ્ઠ બાહ્લીક્રાન્તની તું સ્તુતિ કર. ^૮
હે લીખ્મ! વંગ અને અંગદેશના અધિપતિ,
બલમાં સહસ્રાંશ સમાન અને મહાન ધનુષ્યને
ચડાવનારા આ કર્ણની તું સ્તુતિ કર. ^૯ હે
મહાબાહુ! તેને દેવે દીધેલાં આ બે દિવ્ય અને
સહજ કુંડલો છે અને બાલસૂર્યના જવી પ્રભા-

વાણું એનું કવચ છે.^{૧૦} તેણે મન્દ્રના જવા અતિ દુર્જય એવા જરાસંધને બાહુયુક્તથી જીત્યો હતો તથા તેના દેહને છૂટા પાડ્યો હતો.^{૧૧} અથવા હે લીખ! તું દ્રોણ અને અથત્યામા એ બે મહારથી પિતાપુત્રની સારી રીતે સતત સ્તુતિ કર; તેઓ બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ અને સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે.^{૧૨} હે લીખ! એમનામાંના એક પણ જો દ્રોધાચાર્યના યાચ તે આ સચરા-ચર સૃષ્ટિને નિઃશેષ કરી નાખે, એમ માન માનવું છે.^{૧૩} હે લીખ! હું કોઈ પણ રાજાને યુદ્ધમાં દ્રોણનો અને અથત્યામાનો પરાજયો જોતો નથી અને તું એ બંનેની સ્તુતિ કરવા ઇચ્છતો નથી.^{૧૪} વળી, સમુદ્રપથ તની ધરતીમાં જોના કોઈ જોટો યાચ તેમ નથી, એવા મહાન ભુજવાળા તે રાજન્દ્ર કુર્યોધનને છોડીને, અસ-પહિત અને પરાક્રમી જયદ્રથરાજને મૂકીને, તેમજ લોકમાં પ્રસિદ્ધ પરાક્રમી એવા મહાવીર્ય-વાન કિંપુરુષના આચાર્ય દ્રુમને છોડીને તું શા માટે કૃશવની પ્રશંસા કરે છે? ભરતવંશીઓના આચાર્ય, વૃદ્ધ અને શરદ્વાનના પુત્ર એવા કૃપાચાર્યને ઉલ્લેખીને તું શાનો કૃશવની પ્રશંસા કરે છે? ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને પુરુષોમાં ઉત્તમ એવા મહાવીર્યવાન રુદ્રિમને છોડીને તું શા માટે કૃષ્ણનાં વખાણ કરે છે? વળી, મહા-વીર્યવાન લીખકને, રાજા દન્તવજ્રને, ભગદત્તને, ધૃમકેતુને, મગધરાજ જયત્સેનને, વિરાટને, દ્રુપ-દને, શકુનિને, બૃહદ્વજ્રને, અત્રન્તીના વિન્દ તથા અત્રવિન્દને, પાંડવને, શ્વેતને, ઉત્તમને, મહાભાગ શંખને, માની વૃષસેનને, પરાક્રમી એકલન્યને તેમજ મહારથી અને મહાવીર્યવાન એવા કલિંગનાથને તજીને તું શા માટે કૃશવની પ્રશંસા કરે છે?^{૧૫-૨૨} હે લીખ! તારી બુદ્ધિ જો હમેશાં સ્તુતિ કરવામાં જ ચાલે છે, તો તું શક્ય આદિ પૃથ્વીપતિઓને કેમ સ્તવવો નથી?^{૨૩} હે રાજા! નિઃસંશય પૂર્વે તેં ધર્મવાદી

વૃદ્ધોનાં કથાવચન સાંભળ્યાં નથી, એટલે હવે હું તને શું કહી શકું?^{૨૪} હે લીખ! તેં આ સાંભળ્યું નથી કે પોતાની નિન્દા અને પોતાની સ્તુતિ તેમજ પરનિન્દા અને પરસ્તુતિ એ આર્યોના આચારમાં નથી.^{૨૫} હે લીખ! સ્તુતિને અયોગ્ય એવા કૃશવની તું મોહવશ થઈને ભક્તિપૂર્વક ભાટાઇ કરી રહ્યો છે, તેને કોઈ પણ અનુભૂતિ આપતું નથી.^{૨૬} હે લીખ! મોજવંશી રાજાનાં દોર ચારનારા આ કુરાતમા માણસમાં તું કેવલ સ્વેચ્છાથી કેવી રીતે સમસ્ત જગતનો સમાવેશ કરે છે?^{૨૭} હે ભારત! મેં તો આગળ કહી જ દીધું છે કે, ભૂલિંગ પક્ષીની જમ તારી આ બુદ્ધિ સ્વભાવસિદ્ધ નથી.^{૨૮} હે લીખ! હિમાચલની બાબુમાં ભૂલિંગ નામની એક પંખણી છે, તેની અર્થવિદોષી વાણી સદૈવ કાને પડ્યા કરે છે.^{૨૯} એમ કહેવાય છે કે, 'સતત સાહસ કરે નહિ' એમ તે બોલબોલ કરે છે; પણ પોને જ ભારે સાહસ કરે છે તેનું તેને ભાન રહેતું નથી.^{૩૦} હે લીખ! તે ઝાઝી બુદ્ધિની પંખણી સિંહના મોંમાંથી તેના દાંતની વચાળમાં ચોડી રહેલા મોંસના દુકડાને ઝડપી લેવા કરે છે!^{૩૧} હે લીખ! નિઃસંશય તે પશિણી સિંહની ઇચ્છાથી જ જીવે છે. હે અધાર્મિક! તું પણ સદા તે પંખણીનાં જવાં જ વચન બોલે છે.^{૩૨} હે લીખ! સંશય નથી કે, રાજાઓની ઇચ્છાથી જ તું જીવે છે. કેમકે લોકો-એ ધિક્કારી કાઢેલાં કાર્યો કરવામાં તારા સરખો કોઈ બીજો નથી.^{૩૩}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે રાજા! પછી શ્રેદિરાજનાં તે કડવાં વચન સાંભળીને લીખે એ શ્રેદિનાથના સાંભળતાં આ વચન કહ્યાં: 'હું જો આ મહીપાલોની મરજી ઉપર જ જીવું છું, તો હું આ રાજાઓને તણખવાંની તોલે પણ ગણતો નથી.^{૩૪,૩૫} લીખે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે રાજા-ઓમાં કોલાહલ મચ્યો. કેટલાક રાજાઓ હર્ષમાં આવી ગયા, તો કેટલાક લીખને ભાંડવા મંડ્યા.

વળી કેટલાક મહાયાપધારી રાજ્યો ભીષ્મનાં
એ વચન સાંભળીને બોલ્યા કે, 'આ પાપી
ડોસલો મદમાં છક્યો છે. આ ભીષ્મને ક્ષમા થત-
તી જ નથી.^{૩૫,૩૬} હે નરપતિઓ ! ખસ આ દુર્મ-
તિવાળા ભીષ્મને પશુની જમ પૂરો હણી નાખો
અથવા, બધા ભેગા થઇને એને સૂકા ધાસની
આગથી ઝટ બાળી મૂકો.^{૩૭} તેમનાં આવાં વચનો
સાંભળીને કુરુઓના પિતામહ તે બુદ્ધિશાળી
ભીષ્મે તે જ વસ્તુધાપતિઓને આ પ્રમાણે કહ્યું
કે,^{૩૮} 'હે વસ્તુધાનાથો ! સામસામા વચનો બોલ-
વાથી એનો છેડો આવે એમ મને લાગતું નથી;
તેથી હું જ કહું છું તે બધું તમે સાંભળો. ^{૩૯}
મને પશુની જમ મારી નાખવો હોય કે સૂકા
ધાસની આગમાં મને સળગાવી મૂકવો હોય, તો
તે કરી બુઝો. મેં તો આ તમારા માથા ઉપર
પગ મૂક્યો છે.^{૪૦} અમે જમને પૂજન આપ્યું છે,
તે અચ્યુત ગોવિન્દ આ જિલા છે. જની બુદ્ધિ
મરણને માટે ઉતાવળ કરતી હોય, તે આજે ચક્ર
અને ગદા ધારણ કરનારા શ્રીકૃષ્ણને યુદ્ધ માટે
આહવાન આપે. એમના હાથે મરણ પામીને તે
યદુવંશી ભગવાનના દેહમાં પ્રવેશ પામે.'^{૪૧,૪૨}
ધનિશ્રી મહાભારતમાં 'ભીષ્મવાક્ય' ના-
મનો અધ્યાય ૪૪ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૫ માં

શિશુપાલનો વધ

॥ વૈરાગ્યાયન ઉવાચ ॥

તતઃ શ્રુત્વૈવમીપ્સ્યસ્ય ચેદિગાઢુરુચિક્રમઃ ।

યુગ્મન્સુર્વાસુદેવેન વાસુદેવમુવાચહ ॥ ૧ ॥

વૈરાગ્યાયન બોલ્યા:-પછી ભીમનું આ
કહેવું સાંભળીને મહાપરાક્રમી શિશુપાલે વાસુ-
દેવ સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી વાસુદેવ પ્રત્યે
આ પ્રમાણે કહ્યું:^૧ 'હે જનાર્દન ! હું તને આહ-
વાન આપું છું, ચાલ મારી સાથે રણમાં એટલે

હું તને સર્વ પાંડવોની સાથે પૂરો કરી દઈ-
કે કૃષ્ણ ! એ પાંડવોએ રાજ્યોને ઉલ્લંઘીને
રાજ નહિ એવા તને અર્ધપૂજા આપી છે,
એટલે તારી સાથે એ પાંડવો પણ મારે હાથે
હણાવા યોગ્ય છે.^૨ હે કૃષ્ણ ! જ પાંડવો નાદાની
કરીને દાસ, દુર્બુદ્ધિમાન અને રાજ નહિ એવા
તને અપૂજ્યને પૂજ છે, તેઓ વધને યોગ્ય છે,
એમ મારું માનવું છે.^૩ આમ કહીને તે ક્રોધયુક્ત
રાજસિંહ ગર્જતો જોમો રહ્યો. શિશુપાલે આ
પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે વીર્યવાન શ્રીકૃષ્ણે તે સર્વ
રાજ્યો સમક્ષ પ્રથમ આ ડોમલ વચનો કહ્યા:^૪
'હે રાજ્યો ! આ યાદવીપુત્ર શિશુપાલ અમારો
કેટલે વેરી છે. એ નિષ્કુરુદૃઢ્ય અનપકારી યાદવો-
ને હિતકારી નથી.^૫ હે નરપતિઓ ! આ અમારો
ભાણિયો હોવા છતાં, અમને પ્રાગ્જ્યોતિષપુરમાં
ગયેલા બણીને એ કૂરકર્મીએ દ્વારકાને કૂંટી
દીધી હતી.^૬ વળી પૂર્વે ભોજરાજ રૈવતક પર્વત
ઉપર ક્રીડા કરતા હતા, ત્યારે તેણે સર્વને માર
માર્યો હતો અને સર્વને બાંધીને તે પોતાના
નગરમાં પાછો ફર્યો હતો.^૭ મારા પોતાના
અશ્વમેધ યજ્ઞ વખતે રખવાળોથી વીંટાયેલો
જ પવિત્ર અશ્વ ફરતો મૂક્યો હતો, તેને યજ્ઞમાં
વિઘ્ન નાખવા માટે આ પાપબુદ્ધિવાળો હરી
ગયો હતો.^૮ અહીંથી નીકળેલી અને સૌથી
દેશ તરફ જતી તપસ્વી બ્રમ્હની તે પત્નીને,
તેની અનિચ્છા છતાં, આ શિશુપાલ મોહથી
જાંચછી ગયો હતો.^૯ વળી મામાનું ખૂન કરવા-
વાળા આ શિશુપાલે કરુપરાજને માટે નક્કી
થયેલી વિશાલીરાજની તે તપસ્વિની કન્યા
ભદ્રાને કપટવેશ લઈને હરી લીધી હતી.^{૧૦} માત્ર
ફાઇને કારણે હું આ મહાન દુઃખને સહન કરી
રહ્યો છું. સદ્માય છે કે, આજે એ શિશુપાલ
સર્વ રાજ્યોની સામે ખડો છે.^{૧૧} આજે તમે
એણે મારી મામે કરેલી પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધતા બુઝો
છો. હવે એણે જ વિરુદ્ધતાઓ પરાક્રમ રીતે કરી

છે તે તમે સાંભળો.^{૧૮} સમગ્ર રાજમંડલમાં ગર્વને કારણે વધયોગ્ય થયેલા આ શિશુપાલનું આ ઉત્સાહન હું આજ સહન કરી શકું એમ નથી. મરવા પડેલાં આ મૂરખાએ રુદિમણી માટે પ્રાર્થના કરી હતી; પણ જેમ રાદ્ર વેદ શ્રુતિને પામી શકતા નથી, તેમ આ મૂઢ તે રુદિમણીને મેળવી શક્યો નહોતો.^{૧૯,૨૦}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—નાસુદેવનાં આત્માં આવાં વચનો સાંભળીને તે સર્વ રાજાઓ એક સાથે ચેદિરાજને નિંદવા લાગ્યા.^{૨૧} શ્રીકૃષ્ણનાં આ વચન સાંભળીને પ્રતાપી શિશુપાલ ખડખડાટ હસ્યો અને આ વચન કહેતા લાગ્યો:^{૨૨} 'હે કૃષ્ણ! પૂર્વે મારે માટે નક્કી થયેલી એ રુદિમણી વિશે આ સભામાં—ખાસ કરીને રાજાઓની વચ્ચે—વાત કરતાં તને લજ્જા કેમ નથી આવતી? હે મધુસૂદન! તારા વિના ખીએ કયો પોતાને પુરુષ મનાવનારો મનુષ્ય સત્પુરુષોની આગળ પોતાની ઓને અન્યપૂર્વાં કહી શકે?'^{૨૩,૨૪} હે કૃષ્ણ! તને શ્રદ્ધા હોય તો ક્ષમા કર. અરે! મને ક્ષમા જ આપ નહિ. તું ક્રોધ કરે કે પ્રસન્ન થાય તેથી મને શું થવાનું છે?' એ શિશુપાલ આ પ્રમાણે બોલતો હતો, તે વખતે ભગવાન મધુસૂદને દૈત્યોના ગર્વને હણનારા સુદર્શન ચક્રનું મનમાં ધ્યાન ધયું.^{૨૦,૨૧} ચિંતન કરતાં ની વારજ તે ચક્ર હોયમાં આવી પહોંચ્યું, એટલે વાક્યવિશારદ ભગવાન મોટેથી આ વચન બોલ્યા:^{૨૨} 'હે મહીપાલો! મેં શા કારણે આના અપરાધોને ક્ષમા આપી હતી તે સાંભળો. આની માતાએ મને પ્રાર્થના કરી હતી કે, મારે આના સો અપરાધોને સહી લેવા.^{૨૩} મેં તેનું માગ્યું વરદાન આપ્યું હતું. હે રાજાઓ! તે હવે પૂરું થયું છે, એટલે તમે સર્વ રાજાઓના દેખતાં જ હું હવે ઓનો વધ કરીશ.'^{૨૪} આમ કહીને, શત્રુકર્ષણ એવા તે ક્રૂદ્ર યદુગ્રેષ્ટે સુદર્શન ચક્રથી ચેદિરાજનું શિર તત્કાણે ઉડાવી દીધું અને તે

મહાબાહુ ઢળી પડ્યો. માનો વજ્રતા પડનાથી પહાડ ઊથલી પડ્યો. હે મહારાજ! તે વખતે રાજાઓએ બધું ગગનમાંથી સૂઈ ઊડતો હોય તેમ એ ચેદિરાજના દેહમાંથી ઉત્તમ તેજને ઊડી જતું જોયું. હે નરપતિ! તે તેજ લોકથી નમસ્કાર પામેલા કમલનયન શ્રીકૃષ્ણને વંદન કરી તેમનામાં સમાર્થ ગયું. મહાબાહુ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને વિશે તે તેજ પ્રવેશ કર્યો, એ જોઇને સર્વ મહીપાલો તેને એક આશ્ચર્ય માનવા લાગ્યા.^{૨૫-૨૮} શ્રીકૃષ્ણે એ ચેદિપતિને મારી નાખ્યો, ત્યારે મેઘ વિના આકાશમાંથી પણ જલવૃષ્ટિ થઈ, પ્રજાવંલિત વજ્રપાત થયો અને વસુધરાએ કમ્પ અનુભવ્યો.^{૨૯} બોલવાનો પણ જ સમયે અવકાશ નહોતો! ત્યારે જનાદંતને જોઈ રહેલા કેટલાક રાજાઓ ત્યાં ક્યું જ બોલ્યા નહિ.^{૩૦} કેટલાક રાજાઓ ગુસ્સો કરીને હાથથી હાથના અથને મસળવા લાગ્યા. વળી કેટલાક ક્રોધમૂર્છિત રાજાઓ હાંતથી ઓઠ પીસવા મંડ્યા.^{૩૧} તો કેટલાક નરપતિઓ એકાંતમાં વૃષિનુંદનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. કેટલાક ક્રોધે ભરાયા, તો કેટલાક મધ્યસ્થ રહ્યા.^{૩૨} પ્રસન્ન થયેલા મહર્ષિઓ, મહાત્મા બ્રાહ્મણો અને મહાબલવાન રાજાઓ સ્તુતિ કરતાં કરતાં શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયા. શ્રીકૃષ્ણનું પરાક્રમ જોઇને નિરાંત પામેલા તે સૌ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.^{૩૩,૩૪}

પછી પાંડુનંદન યુધિષ્ઠિરે પોતાના ભાઈઓને કહ્યું: 'દમયોધના પુત્ર એવા આ વીર મહીપાલને જલદી સહારપૂર્વક અસિસંસ્કાર કરો.'^{૩૫} એટલે તે ભાઈઓએ મોટા ભાઈની આજ્ઞા પ્રમાણે ક્યું. પછી પૃથાપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તે રાજાઓ સાથે મળીને એ શિશુપાલ રાજાના પુત્રનો ચેદિદેશના અધિપતિપદે અભિષેક કર્યો.^{૩૬} પછી ત્રિપુલ ઓજસવી એવા કુરુનાથ યુધિષ્ઠિરનો સર્વ સમૃદ્ધિથી ભરેલો અને યુવાનોને પ્રીતિ ઉપજાવનારો તે યત્ર શોભી રહ્યો.^{૩૭} હવે જનાં વિત્રો

શાંત થયાં હતાં, જેનો આરંભ સુખભર્યો હતો, જે પુષ્કળ ધનધાન્યથી ભરપૂર હતો, જેમાં અત્ર ભરપૂર હતાં, જેમાં ઘણાં ઘણાં ભોજનો હતાં અને જે શ્રીકૃષ્ણથી સુરક્ષિત હતો, ^{૩૮} એવા તે રાજસૂય નામના મહાયજ્ઞની રાજ યુધિષ્ઠિરે સમાપના કરી. શાહુંગ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનારા, શૂરસેનના પૌત્ર અને મહાન બાહુવાળા ભગવાન જનાર્દને તે યજ્ઞની સમાપ્તિ સુધી રક્ષા કરી. ^{૩૯} પછી યજ્ઞ પૂરો થતાં અવલૂથ સ્નાન પામેલા ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર પાસે આવીને સમસ્ત ક્ષત્રિય રાજમંડલ આ વચન બોલ્યું: ^{૪૦} 'હે ધર્મજ! તમારું ભાગ્ય ખીલે છે, તમે સમ્રાટ-પદ પામ્યા છો. હે અજમીઢવંશી! તમે અજ-મીઠોના યશને વધાર્યો છે. ^{૪૧} હે રાજન્દ્ર! તમે આ કર્મથી ભારે ધર્મ કર્યો છે. અમારી સર્વ ઇચ્છાઓ પૂરી થઈ છે. હે નરસિંહ! અમે રાજ માગીએ છીએ. અમે અમારા રાજ્યમાં જઈશું. તો તમે અનુજ્ઞા આપવા યોગ્ય છો.' રાજાઓનું એ વચન સાંભળીને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે સર્વ રાજાઓની યથાચોગ્ય પૂજા કરી અને પોતાના ભાઈઓને કહ્યું કે, 'આ સર્વ રાજાઓ પ્રીતિ-પૂર્વક આપણે ત્યાં આવ્યા છે. ^{૪૨-૪૪} એ પરંતપો મારી વિદાય લઈને પોતાનાં રાજ્યોમાં જવા નીકળ્યા છે. તો તમે એ ઉત્તમ નરશ્રેષ્ઠોને આપણા દેશની સીમા સુધી વળાવવા જાઓ. તમારું કલ્યાણ થાઓ.' જ્યેષ્ઠબંધુનું વચન માથે ચડાવીને તે ધર્માચારી પાંડવો સર્વ રાજાઓને એક એક કરીને યથાચોગ્ય રીતે વળાવવા નીકળ્યા. ^{૪૫, ૪૬} પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તરત વિરાટરાજને વળાવવા તેમની પાછળ ગયો. અર્જુન મહારથી એવા મહાત્મા યજ્ઞસેનને વળાવવા ચાલ્યો. ^{૪૭} લીભમ અને ધૃતરાષ્ટ્રને વળાવવા મટિ મહાબલવાન ભીમસેન ગયો. તો યોધનાથ સહદેવ, દ્રોણાચાર્ય અને અશ્વત્થામાને વળાવવા ગયો. ^{૪૮} હે રાજના સુખલ રાજ અને તેના પુત્રની સાથે

નકુલ ગયો. દ્રૌપદીના પુત્રો તથા સુભદ્રાનંદન પહાડી મહારથીઓને તેમજ બીજા ક્ષત્રિયોને તથા ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠોને વળાવવા ચાલ્યા. આ રીતે હજારો બ્રાહ્મણો પણ સત્કાર પામીને પોતાના સ્થાન તરફ જવા લાગ્યા. ^{૪૯, ૫૦}

આમ સર્વ નરેન્દ્રો અને બ્રાહ્મણો પોતાના દેશ પ્રત્યે ગયા, સારે પ્રતાપી વાસુદેવ યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા: ^{૫૧} 'હે કુરુનંદન! હું દ્વારકા જઈશ. તમારી વિદાય માગું છું. તમે યજ્ઞમાં શ્રેષ્ઠ એવો રાજસૂય પૂરો કર્યો છે, એ સદ્માગ્ય છે. ^{૫૨} આમ કહેવાતાં ધર્મ-રાજ તે જનાર્દનને કહ્યું: 'હે ગોવિંદ! તમારી કૃપાથી હું આ શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ કરી શક્યો છું, તમારી જ કૃપાથી સમગ્ર ક્ષત્રિયમંડલ મારા વશમાં આવ્યું છે અને સરસ સરસ ભેટા લાવીને મારી ઉપાસનામાં રહ્યું છે. ^{૫૩, ૫૪} હે અપાપ! હું મારા સુખથી કેમ કરીને કહું કે તમે જાઓ! હે વીર! તમારા વિના મને ક્યારેય ચેન પડે એમ નથી, ^{૫૫} છતાં તમારે દ્વારકાનગરીમાં અવશ્ય જવું જોઈએ.' યુધિષ્ઠિરે વિશાલ યશ-વાળા ધર્માત્મા શ્રીહરિને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેઓ યુધિષ્ઠિરને સાથે લઈને કુંતી પાસે ગયા અને પ્રીતિપૂર્વક આ વચન બોલ્યા: 'હે દ્રૌપદી! આજ તમારા પુત્રોને સામ્રાજ્ય મળ્યું છે; ^{૫૬, ૫૭} તેઓ કૃતાર્થ અને સમૃદ્ધિવાન થયા છે. તો તમે પ્રસન્નતા પામો. તમારી સંભતિ હોય, તો હું હવે દ્વારકા જવાનો ઉત્સાહ કરું. ^{૫૮} પછી શ્રીકૃષ્ણે દ્રૌપદી અને સુભદ્રાની વિદાય માગી. પછી યુધિષ્ઠિર સાથે અંત:પુરમાંથી બહાર નીકળી તેમણે સ્નાન કર્યું, જપ કર્યો, તેમજ બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું. આ વખતે મહાબાહુ દારુક મેઘમંડલના જવા સન્નલા રથને જોડીને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે ગરુડવજ્રવાળા રથને આવેલો જોઈને મહામન પુંડરીકાક્ષે કૃત્રીને પ્રદક્ષિણા કરી અને તેમાં બેસી દ્વારકાનગરી તરફ

પ્રયાણ ક્યુ^{૧૫}:-^{૧૨} શ્રીમાન ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓ સાથે મહાબલવાન વાસુદેવને વળાવવા પગપાળા ચાલ્યા.^{૧૩} પછી કમલનયન હરિએ થોડી વાર તે શ્રેષ્ઠ રથને ચોલાવ્યો અને કુન્તીનંદન યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૧૪} 'હે પૃથ્વીપતિ! તમે સાવધાનતાપૂર્વક રહીને નિત્ય પ્રજનું પાલન કરજો. પ્રાણીઓ જમ મેઘ ઉપર જીવે છે, પંખીઓ જમ વિશાલ વૃક્ષ ઉપર આશરો મેળવે છે અને દેવો જમ સહસ્રાક્ષને આશ્રયે રહે છે, તેમ તમારા બાંધવો તમારા આશ્રયથી જીવે.' શ્રીકૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિરે આ પ્રમાણે પરસ્પર સંભાષણ ક્યું અને એકમેકની રજા લઈને તેઓ પોતપોતાને ઘેર ગયા. હે રાજન! યદુશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમાણે દ્વારકા ગયા, ત્યારે રાજા દુર્યોધન અને સુબલપુત્ર શકુનિ એ બે નરવરો તે દિવ્ય સભામાં રહ્યા હતા.^{૧૫-૧૮}

હતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વનંતર્ગત શિશુપાલવધપર્વમાં 'શિશુપાલવધ' નામનો અધ્યાય ૪૫ મો સમાપ્ત

શિશુપાલવધપર્વ સમાપ્ત

~દ્યૂતપર્વ~

અધ્યાય ૪૬ મો

વ્યાસનું સૂચન અને યુધિષ્ઠિરની પ્રતિજ્ઞા

॥ વૈશંપાયન ડવાચ ॥

સમાપ્તે રાજવૃષ્ટે તુ ક્રતુશ્રેષ્ઠે સુદુર્લભે ।

શિષ્યૈઃ પરિવૃત્તો વ્યાસઃ પુરસ્તાત્સમપદ્યત ॥૧॥

વૈશંપાયન યોદ્યા:-અતિ દુર્લભ એવા

રાજસૂય નામનો મહાયજ્ઞ પૂરો થયો, ત્યારે શિષ્યોથી ઘેરાયેલા ભગવાન વ્યાસ યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યા.^૧ ભાઈઓથી વીંટાયેલા તે ધર્મ-રાજ તેમને આવતા જોતાં જ એકદમ આસન

ઉપરથી જીભા થઈ સામે લેવા ગયા અને પાદ તથા વ્યાસન આપીને એ પિતામહને પૂજન અર્પણ ક્યું.^૨ પછી સુતરણના જંચા વ્યાસન ઉપર બિરાજીને તે ભગવાને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને 'મેસો' એમ કહ્યું.^૩ પછી તે તે વાક્યોમાં ત્રિશા-રદ એવા એ ભગવાન વ્યાસે ભાઈઓથી વીંટા-ઈને બેઠેલા રાજા યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહ્યું:^૪ 'હે કુન્તીનંદન! આનંદની વાત છે કે, દુર્લભ સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને તારી વૃદ્ધિ થાય છે. હે શ્રેષ્ઠ કુરુવંશી! તેં સર્વ કુરુઓને ચક્રતી અપાવી છે.^૫ હે પૃથ્વીનાથ! તેં મારું પૂજન ક્યું છે. હવે તારી રજા માયું છું, હવે હું જઈશ.' શ્રી-કૃષ્ણદ્વેષાયને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર વ્યાસ પિતામહને પ્રણામ કરી અને ચરણસ્પર્શ કરી, તેમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

યુધિષ્ઠિર યોદ્યા:-હે માનવશ્રેષ્ઠ! મને અતિ ભારે સંશય જીભે થયો છે.^૬ હે દ્વિજ-શ્રેષ્ઠ! તમારા સિવાય બીજો કોઈ તેતું નિવા-રણ કરી શકે એમ નથી. હે પિતામહ! ભગ-વાન નારદ ઋષિએ દિવ્ય (વજ્રપાત વગેરે), આંતરિક્ષ (ધૂમકેતુ વગેરે) અને પાર્થિવ (ધર-તીકંપ વગેરે) એમ ત્રણ જાનના ઉપદ્રવો કહ્યા છે. તો હવે ચેદિનાથ શિશુપાલના ભરણથી આ મહાન ઉત્પાતનો ભય ટાળ્યો છે ને?^૭

વૈશંપાયન યોદ્યા:-ધર્મરાજનું આ વચન સાંભળીને પરાશરના પુત્ર અને સમર્થ એવા કૃષ્ણદ્વેષાયન વ્યાસ આ વચન યોદ્યા:^{૧૦} 'હે રાજન! ઉત્પાતોનું મહાફલ તેર વર્ષ સુધી પહેાંચે છે. હે પૃથ્વીપતિ! પરિણામે સર્વ ક્ષત્રિ-યોનો વિનાશ થશે.^{૧૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તને એકને કારણરૂપ કરીને પૃથ્વીભરના ક્ષત્રિયો કાળના પ્રેયાં યુદ્ધમાં એકઠા થશે. હે ભારત! દુર્યોધનના અપરાધથી તેમજ ભીમ અને અર્જુનના બલથી તે સર્વ રાજાઓ નાશ પામશે.^{૧૨} હે રાજન્દ્ર! રાતને અંતે તું સ્વપ્નામાં વૃષભવજન, નીલકંઠ,

ભવ, સ્થાણુ, કપાલી, ત્રિપુરાનીક, ઉગ્ર, રુદ્ર, પશુપતિ, મહાદેવ, ઉમાપતિ, હર, શર્વ, વૃષ, શૂલ, પિનાશી, ગજચર્મધારી અને કૈલાસ શિખર સમાન એવા શિવજીને નંદી ઉપર બેઠેલા તેમજ પિતૃરાજની (દક્ષિણ) દિશા તરફ એકીટશે જોઈ રહેલા જોઈશ. ^{૧૩-૧૫} હે પૃથ્વીપતિ ! તું આવું સ્વપ્નું જોશે, પણ એ કારણે તું ચિંતા કરીશ નહિ; કેમકે કાળ કોઈ રીતે જાળંગી શકાય એમ નથી. તારું કલ્યાણ થાઓ. હું હવે કૈલાસ તરફ જઈશ. તું જિતેન્દ્રિય અને સાવધ રહીને પૃથ્વી-નું પરિપાલન કરજો. ^{૧૬, ૧૭}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—આમ કહીને, તે ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ તેને અનુસરનારા પોતાના શિષ્યો સાથે કૈલાસ તરફ ગયા. ^{૧૮} પિતામહ વ્યાસના જવા પછી, રાજ યુધિષ્ઠિર ચિંતા અને શોકમાં પડ્યા અને વારંવાર હાંડા નિસાસા નાખીને એ વાતનો વિચાર કરવા લાગ્યા: ^{૧૯} ‘કેમ કરીને દૈવને પુરુષાર્થથી ખાળી શકાય ? પરમર્ષિ વ્યાસજીએ કહ્યું છે, તેમ અવશ્ય થશે જ. ^{૨૦} પછી મહાનેજસ્વી યુધિષ્ઠિરે સર્વ ભાઈઓને કહ્યું કે, ‘હે પુરુષસિંહ ! કૃષ્ણ-દ્વૈપાયને મને જ કહ્યું છે, તે તમે સાંભળ્યું જ છે. ^{૨૧} તેમનું તે વચન સાંભળીને મેં તેજ વખતે મરવાનો ચોક્કસ નિર્ણય કર્યો છે. હે તાત ! સર્વ ક્ષત્રિયોના મૃત્યુ માટે કાળે જો મને જ ઇષ્ટ હેતુ-રૂપ નિર્માણ કર્યો છે, તો જીવતા રહેવામાં મારે શું પ્રયોજન છે ?’ આમ બોલી રહેલા રાજ યુધિષ્ઠિરને અર્જુને ઉત્તર આપ્યો: ^{૨૨, ૨૩} ‘હે મહારાજ ! બુદ્ધિનો નાશ કરે એવા આ ભયંકર મોહને વશ ન થાઓ. હે રાજના વિચાર કરીને જ ગોચ દાય તે ઉપાય આપશે. ^{૨૪} પછી દ્વૈપાયનવચનને ત્યારે પણ વિચારી રહેલા સત્ય-નિષ્ઠ યુધિષ્ઠિરે સૌ ભાઈઓને આમ કહ્યું: ^{૨૫} ‘તમારું મંગલ થાઓ. આજથી તમે મારી પ્રતિજ્ઞા સાંભળો. હે ભાઈ ! મારે તેર વરસ સુધી

જીવવાનો અર્થ શો છે ? ^{૨૬} હવે હું ભાઈઓને અને બીજા રાજાઓને કરું કઠોર વચન કહીશ નહિ. હું જ્ઞાતિજનોની આજ્ઞામાં રહીને તેમના ખતાવ્યા પ્રમાણે વ્યવહાર કરીશ. ^{૨૭} આમ મારા પુત્રો વિશે તેમજ બીજાઓ વિશે હું વર્તન રાખીશ, એટલે લોકમાં ભેદ પડશે નહિ. કારણ કે, ભેદ જ વિચ્છેદનું કારણ છે. ^{૨૮} હે માનવ-સિંહો ! આ રીતે વિચ્છેદને દૂર ને દૂર રાખીને હું સૌનું પ્રિય કરીશ, એટલે હું લોકમાં નિન્દા પામીશ નહિ. ^{૨૯} મોટા ભાઈનાં આ વચન સાંભળીને ધર્મરાજના હિતમાં પરાયણ રહેલા ને પાંડવો તેમને જ અનુસરવા લાગ્યા. ^{૩૦} હે પૃથ્વીનાથ ! આમ ધર્મરાજ ભાઈઓ સાથે સભામાં આવી પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી, દેવો તથા પિતૃઓને યથાશક્તિ વૃક્ષ કર્યા; તેમજ માંગલિક અને કલ્યાણકારી કાર્યો કર્યા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પછી સર્વ ક્ષત્રિયવરો ગયા, એટલે ભાઈઓથી ઘેરાયેલા તે યુધિષ્ઠિરે પોતાના પ્રધાનોની સાથે પોતાની ઉત્તમ નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. હે મહારાજ ! હે નરાધિપતિ ! તે વખતે દુર્યોધન અને સુખલપુત્ર શકુનિ ત્યાં તે રમણીય સભામાં રહ્યા હતા. ^{૩૧-૩૩}

ધર્મશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-નર્ગત
દૂતપર્વમાં ‘યુધિષ્ઠિરસમય’ નામ-
નો અધ્યાય ૪૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૭ મો

દુર્યોધનનો સંતાપ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

વમન્ દુર્યોધનમ્નસ્વાં સમાયાં પૂરુષર્ષમ ।

શનર્દદર્શતાં સર્વાં સમાં શકુનિના સહ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:—હે પુરુષસિંહ ! દુર્યોધન તે સભામાં રહ્યો હતો, ત્યારે તે શકુનિની સાથે તે આખી સભાને ધીરેધીરે જોઈ વળ્યો હતો. ^૧ હસ્તિનાપુરમાં પોતે પૂર્વે કદી નહિ જોયે-

લી દિવ્ય સન્નયો તે કુરુનન્દને તે સભામાં જોઈ. એક વાર એ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર રાજ સ્ફટિકની સ્થલભૂમિ ઉપર ગયો. ત્યાં 'આ પાણી છે' એવો તેને શ્રમ થતાં એ યુદ્ધિમોહિત રાજાએ પોતાનાં વસ્ત્રો જોયાં લીધાં; પણ તે પોતે ભોડો પડતાં મનમાં દુભાયો અને તે સભામાં આંટા મારવા લાગ્યો.^{૧૦૮} એ પછી, તે રાજ સ્થલભાગ ઉપર ગયો પડ્યો, એટલે એદ્યુક્ત યર્થ લગવાઈ ગયો. આમ ઝંખવાઈ ગયેલો તે નિઃસાસા નાખતો નાખતો તે સભામાં આમનેમ દેશ લાગ્યો.^{૧૦૯} પછી આરસ જવાં નીતર્યાં જલનાળી અને સ્ફટિકવર્ણાં કમલોથી શોભતી એક વાવને સ્થલભૂમિ માની લઈ તે વસ્ત્રો સાથે જલમાં પડી ગયો.^{૧૧૦} આમ દુર્યોધનને પાણીમાં પડતો જોઈને મહાબલવાન ભીમસેન તથા નેકરચાકરે ઘણા હસી પડ્યા અને રાજાની આજ્ઞાથી તેને સુંદર વસ્ત્રો આપ્યાં. દુર્યોધનની આ દશા થયેલી જોઈને મહાબલી ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ એ સર્વ હસવા લાગ્યા. ચિડાઈ પડેલો દુર્યોધન તેમને આમ હસતા જોઈ સાંખી શક્યો નહિ.^{૧૧૧} અને પોતાના ભાવ છુપાવી રાખીને તેણે તેમના સાચું જોયું નહિ. ફરી વરો જોયાં લઈને જાણે જલમાં દૂરનો હોય તેમ તે જ્યારે સ્થલભાગ ઉપર અહ્યો, ત્યારે સર્વ ભોડા ફરીથી હસવા લાગ્યા. પછી, એ રાજ આરસના એક બંધ બારણાને ઉઘાડું માનીને તેમાં પ્રવેશવા ગયો, તો તેને માથામાં ચોટ લાગી અને તે લથડિયાં ખાનો હોય તેમ જોતો રહ્યો.^{૧૧૨} પછી એવા બીજા મોટાં બારણાવાળા આરસના એક બારણા ને તે બે હાથોથી હડસેલવા લાગ્યો, તો બારણાના આંચકાથી બહાર નીકળી ગમડી પડ્યો.^{૧૧૩} ફરી તે એક ખુટ્ટા દ્વારે ગયો અને તેને બંધ માનીને તે બારણાની જગાએથી પાછો ફર્યો.^{૧૧૪} પછી દે પૃથ્વીનાથ ! ઘણીઘણી વાર છેતરામણ પામીને તેમજ રાજસૂય મહાયજ્ઞમાં તે અદ્ભુત સમૃદ્ધિ

જોઈને દુર્યોધન રાજ અપ્રસન્ન મનથી યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા લઈને હસ્તિનાપુર ગયો.^{૧૧૫} પાંડવોની લક્ષ્મીથી સળગી રહેલો તે દુર્યોધન રાજ જતાં જતાં વિચારમગ્ન જ રહ્યો અને તેને પાપી યુદ્ધિ સૂઝી.^{૧૧૬} હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! પાંડવોને સુપ્રસન્ન જોઈને, રાજાએ તેમને અધીન રહેલા જોઈને આખાલવૃદ્ધ સર્વ લોકોને તેમના પરમ મહિમા જોઈને, તેમજ મહાત્મા પાંડવોનો પરમ મહિમા જોઈને, ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુર્યોધન દ્રિકો યર્થ ગયો.^{૧૧૭} વ્યગ્રતામાં પડેલો તે જતાં જતાં ધીમાન ધર્મરાજની તે સભાનો તથા તેની અનુપમ લક્ષ્મીને જ વિચાર કર્યા કરતો હતો.^{૧૧૮} ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુર્યોધન ત્યારે એટલો તો પ્રમત થયો હતો કે, સુખલપુત્ર તેને વારંવારે બોલાવતો હતો તો પણ તે તેને કશે ઉત્તર આપતો નહોતો.^{૧૧૯} આમ તેને આવો વિદુષ્ઠ મનવાળો જોઈને શકુનિએ કહ્યું : 'હે દુર્યોધન ! તું કયા કારણથી આમ જાણે નિસાસા નાખતો હોય એમ માને છે ?'^{૧૨૦}

દુર્યોધન બોલ્યો:-હે મામા ! મહાત્મા અર્જુનના અસપ્રતાપથી જીનેલી આ સમગ્ર પૃથ્વીને યુધિષ્ઠિરના વશમાં આવેલી જોઈને, તેમજ જ્યો દેવલોકમાં ધન્વન્તેનો યજ્ઞ થયો હતો, તેનો મહાકાંતિવાળો પાર્થનો તે રાજસૂય યજ્ઞને થયેલો જોઈને મને નમશિષ્યપર્થતં ઈર્ષ્યા વ્યાપી છે. જઠ-અપાકમાં ગ્રીષ્મઋતુ આવતાં જમ અદ્ય જળ સુકાઈ જાય છે, તેમ હું રાતદિવસ બળીને સુકાઈ રહ્યો છું.^{૧૨૧} જુઓ, યદુવંશમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે શિશુપાલને મારી નાખ્યો, ત્યારે ત્યાં કાઈ એક માણસ પણ એ શિશુપાલની મદદે જોતો ન થયો.^{૧૨૨} પાંડવોના પ્રતાપથી દંધ થતા એ રાજાએ એ તે અપરાધને સહન કરી લીધો. બાઈ, કાણ એને સહન કરે ?^{૧૨૩} વાશુદેવે જે મહાન અનુચિત કાર્ય કર્યું છે, તે મહાત્મા પાંડુનંદનો પ્રતાપથી જ પાર જીત્યું છે.^{૧૨૪} વળી, કર ભરનારા વેરોની જમ અનેક રાજાઓ નિધિય રતો

લાવીને એ કુન્તીપુત્ર રાજની સેવા ઉઠાવતા હતા. હું ઈર્ષ્યાવશ થવાને યોગ્ય નથી, છતાં પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર પાસે આવી ઝગહગતી રાજ્યલક્ષ્મી આવેલી જોઈને હું દ્રેપને વશ થઈને બળ્યાં કરું છું.' અશ્વિની બળી રહ્યો હોય તેમ તે આવો નિશ્ચય કરીને ફરીથી ગાંધારરાજને આ વચન કહેવા લાગ્યો.^{૨૮-૩૦} 'હું આગમાં પ્રવેશીશ, અથવા ઝેર ખાઈ લઈશ, અથવા જલમાં પડીને મરીશ, હું હવે જીવી શકીશ નહિ.^{૩૧} કેમકે, આ સંસારમાં કયો સત્યવાન મનુષ્ય પોતાના શત્રુઓને ઉત્તત થતા જોઈને અને પોતાને હીન રહેતા જોઈને સાંખી શકે?^{૩૨} હું તેમને મળેલી તે રાજ્યલક્ષ્મીને સહી લઈ છું તે હું કાંઈ સ્ત્રી નથી, અને અસ્ત્રી પણ નથી, તેમ પુરુષ નથી અને અપુરુષ પણ નથી. (જે સ્ત્રી છું તો વ્યર્થ પુરુષ બનીને આ શોક શા માટે કરે? જે અસ્ત્રી નથી, તો ક્ષત્રિય જન્મીને પુરુષના કાર્યમાંથી કેમ ચૂકું? જે પુરુષ છું, તો શોકની સંપત્તિ સાંખી લેનારી સ્ત્રીની જેમ હું શત્રુએ આપેલું દુઃખ કેમ સહન કરી લઉં? જે હું નપુંસક છું, તો વ્યર્થ બડબડાટ શા માટે કરું? એટલે, પુરુષનું અભિમાન રાખનારા મારે એ શત્રુને કંઈક તો ખતાવી આપવું જોઈએ.)^{૩૩} પૃથ્વી ઉપરનું એનું ચક્રવર્તીપણું જોઈને, તેની આવી રાજ્યલક્ષ્મીને જોઈને, તેમજ તેનો આવો યજ્ઞ જોઈને મારા જ્યોત્ષ્ણ દ્રેપથી બળે નહિ.^{૩૪} હું એકલે હાથે રાજની તે લક્ષ્મીને હરી શકું એમ નથી. મને કોઈ સાથી જણાવો નથી. આથી હું મૃત્યુનો વિચાર કરું છું.^{૩૫} એ કુન્તીપુત્ર પાસે તે શુદ્ધ અને અદ્વય લક્ષ્મીને જોઈને મને તો લાગે છે કે, દેવ જ બળવાન છે અને પુરુષાર્થ તો નિર્થક છે.^{૩૬} દે સુબલપુત્ર! મેં પૂર્વે એના વિનાશ માટે યત્ન કર્યો હતો, પણ તે તો એ બધું વટાવીને જલમાંના કમલની જેમ ત્રિકાસ પામે છે.^{૩૭} આથી હું માનું છું કે, દેવ જ મોટી

વાત છે અને પુરુષાર્થ તો નિષ્ફળ ફાંફાં છે. અરે! ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો રોજ રોજ ખોતા બધ છે અને પૃથ્વાના પુત્રો રોજ રોજ નવું મેળવતા બધ છે.^{૩૮} તે રાજ્યલક્ષ્મીને જોઈને, તેવી સખ-વટવાળી તે સભા જોઈને, તેમજ રાક્ષસીએ કરેલી મારી તે હાંસી સાંભળીને હું અશ્વિની જેમ બળી રહ્યો છું.^{૩૯} હે મામા! ક્રોધથી ઘેરાયેલા અને અત્યંત દુઃખિત થયેલા મને આજે મરવાની રજા આપો. ધૃતરાષ્ટ્રને આ કહેજો.^{૪૦} ઇનિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-નિર્ગત દૂતપર્વમાં 'દુર્યોધનચંતાપ' નામનો અધ્યાય ૪૭ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૮ માં

શકુનિએ દુર્યોધનને આપેલું આશ્વાસન

॥ શકુનિરુવાચ ॥

દુર્યોધન ન તેડમર્પઃ કાર્પઃ પ્રતિ યુધિષ્ઠિરમ્ ।
મામઘેયાનિ હિ સ્વાનિ પાંડવા મ્હંજતેસદા ॥ ૧ ॥

શકુનિ બોલ્યો:—હે દુર્યોધન! તારે યુધિષ્ઠિર સંબંધમાં ઈર્ષ્યા કરવાની જરૂર નથી.^૧ કેમકે, પાંડવો સદેવ પોતાના ભાગ્યને જ ભોગવે છે. પૂર્વે, તેં એમના નાશ માટે ત્રિધિપૂર્વક અનેક ક્રિયાઓ કરી હતી; છતાં અનેક ઉપાયોથી પણ તું એમનો નાશ કરી શક્યો નથી.^૨ હે શત્રુદમન મહારાજ! તેં એ નરસિંહોને વારંવારે મોતના પાસમાં મૂક્યા હતા, તો પણ ભાગ્યના બળ વડે તેઓ બચી શક્યા છે.^૩ વળી, તેઓ દ્રૌપદીને પત્ની તરીકે પામ્યા છે, તેમજ સાથે પૃથ્વીજય મેળવવામાં સદાયમૂત થાય એવા દુષ્ટને, તેના પુત્રોને તથા વીર્યવાન વાસુદેવને

* ન તથા શૂન્યલક્ષ્મ્યાઃ પોડયન્તિ મદા નગન ।
યથા પરેયામુત્કર્યઃ પાપિન ધાર્તરાષ્ટ્રવત્ ॥
દુર્યોધનની જેડે પાપી મનુષ્યને પારકાને ઉત્કર્ષ જેવી ધીંગા આવે છે, તેવી ધીંગા ધન, ધન વગેરે મોઝે પણ કરી શકતા નથી.
—મણેશ

તેમણે મેળવ્યા છે.^૪ હે પૃથ્વીપતિ ! કાર્યમાં નિરાશ ન થયેલા તે પાંડવોએ પોતાના પિતાના રાજ્યમાંથી ભાગ મેળવ્યો છે અને તેને પોતાના પ્રતાપથી વધાર્યો છે; તો પછી, તે વિશે શોક શો !^૫ અશ્વિદેવને સંતોષ આપીને ધનંજયે ગાંડીવને, જે અક્ષય ભાથાને, તેમજ દિવ્ય અસ્ત્રોને મેળવ્યાં છે. તે શ્રેષ્ઠ ગાંડીવ ધનુષ્યથી અને પોતાના જુગ્મ્બલથી એણે રાજાઓને પોતાને અધીન કર્યા છે; તો પછી, તે વિશે શોક શાનો ! વળી, તે પરંતપે મય દાનવને અશિના દાહમાંથી બચાવ્યો અને એ સગ્ય-સાચીએ તેની પાસે સખા કરાવી. છે. એ મયના કહેવાથી કિંકર નામના ભયંકર રાક્ષસો તે સખાને જાંચકીને ફેરે છે; તો પછી તે વિશે શોક શો !^૬ હે રાજા ! તું જ પોતાને સહાય વિનાનો કહે છે, તે તો મિથ્યા છે. દેમકે હે ભારત ! તારા આ સર્વે ભાઈઓ તને વશ વર્તનારા છે.^૭ મહાયાપધારી દ્રોણ, તેમનો વીર્યવાન પુત્ર, સૂતપુત્ર રાધેય કર્ણ, મહારથી ગૌતમ કૃપાચાર્ય, રાજ સૌમદત્તિ, હું અને મારા ભાઈઓ એ સર્વ તારા છે. એ સર્વને સાથે રાખીને તું સમગ્ર વસુધરા ઉપર વિજય મેળવ.^{૮, ૯, ૧૦}

દુર્યોધન બોલ્યો:-હે રાજા ! તમે સંમતિ આપતા હો, તો તમારી સાથે અને આ બીજા મહારથીઓ સાથે હું એ પાંડવોને જીતી લઈશ.^{૧૩} એમને જીતી લઈશ, એટલે આ પૃથ્વી, સર્વ પૃથ્વીપાત્રો અને મહાભૂલી તે સભા એ બધું મારે સ્વાધીન થશે.^{૧૪}

શકુનિ બોલ્યો:-ધનંજય, વાસુદેવ, ભીમ-સેન, યુધિષ્ઠિર, નકુલ, સહદેવ, દ્રુપદ અને તેના પુત્રો એ સૌને દેવગણો પણ યુદ્ધમાં પ્રા-જ્ય આપી શકે એમ નથી. તેઓ મહારથી, મહાધનુષ્ઠારી, અસ્ત્રકુશલ અને યુદ્ધમાં દુઃસહ છે. પણ, યુધિષ્ઠિરને પોતાને કઈ રીતે જીતી શકાય, તે હું જાણું છું. હે રાજા ! તું એ સાંભળ

અને એ પ્રમાણે પ્રીતિપૂર્વક કર.^{૧૫-૧૭}

દુર્યોધન બોલ્યો:-હે મામા ! મિત્રો અને બીજા મહાત્માઓનો પ્રમાણથી વિનાશ કર્યા વિના એ તે પાંડવોને જીતી શકાય એમ હોય, તો ને તમે મને કહો.^{૧૮}

શકુનિ બોલ્યો:-કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને જૂગટાનો શોખ છે, પણ એને જૂગટું રમતાં આવડતું નથી. એ રાજેન્દ્રને રમતા બોલાવીશું, તો તે ના પાડી શકશે નહિ.^{૧૯} હે કૌરવ્ય ! પાસા નાખવામાં હું કુશલ છું-પૃથ્વીમાં-અરે, ત્રણે લોકમાં કોઈ પણ મારી બરાબરી કરે એવો નથી. તો તું એ યુધિષ્ઠિરને જૂગટું રમવા આમંત્રણ આપ.^{૨૦} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ રાજા ! પાસામાં નિષ્ણાત એવો હું તેનું રાજ્ય અને તેની તે જગહજગતી લક્ષ્મી, એ બધું તારે માટે ચોક્કસ જીતી લઈશ. હે દુર્યોધન ! તું આ બધું ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને જણાવ; અને તારા પિતા રાજા આપે, એટલે હું તેમને હરાવી લઈશ, એમાં સંશય નથી.^{૨૧, ૨૨}

દુર્યોધન બોલ્યો:-હે સુખલપુત્ર ! તમે જ કુરુઓમાં યુધ્ય એવા ધૃતરાષ્ટ્રને આ વાત યથા-વિધિ કરો. મારાથી એ કહી શકાય એમ નથી.^{૨૩} ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સમાપ્તવાન્તર્ગત દ્યૂતપર્વમાં 'દુર્યોધનસંતાપ' નામનો અધ્યાય ૪૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૯ મો

દુર્યોધને ધૃતરાષ્ટ્રને કહેલી વાત

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

અનુભૂય તુ રાજસ્તં રાજય્યં મહાક્રતુષ્ ।

યુધિષ્ઠિરસ્ય નૃપતેર્ગાધારીપુત્રમંયુતઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યો:-મહારાજ યુધિષ્ઠિર-રાજાના તે રાજસૂય મહાપણનો ગાંધારીપુત્ર સાથે અનુભવ લઇને સુખલપુત્ર શકુનિએ દુર્યો-ધનનો તે મત આગળથી જાણી લીધો. પછી,

દુર્યોધનનાં વચનો સાંભળીને તે પ્રિયકારી શકુનિ આસન ઉપર બિરાજેલા પ્રજાયશ્વ ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે ગયો અને એ મહાબુદ્ધિમાન મહારાજને આ વચનો કહેવા લાગ્યો.^{૧-૩}

શકુનિ બોલ્યો:-હે મહારાજ ! દુર્યોધન દિક્ષો પડી ગયો છે, પીળો થઈ ગયો છે અને સુકાઈ ગયો છે. હે રાજન ! તે રાંક થઈ પડ્યો છે અને ચિંતાએ ઘેરાઈ ગયો છે. તમે એની સંભાળ લો.^૪ શત્રુને કારણે તમારા પાટવી કુંવરના હૃદયમાં જે શોક બેપાન્યો છે, તેની તમે કેમ સારી રીતે તપાસ કરતા નથી ? તમે શા માટે તે જાણી લેતા નથી ?^૫

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:-બેટા દુર્યોધન ! તું શા કારણે અત્યંત દુઃખી થયો છે ? હે કુરુનન્દન ! જો મારે એ વાત સાંભળવા યોગ્ય હોય, તો તું તે મને કહે.^૬ આ શકુનિ તારે વિશે કહે છે કે, તું દિક્ષો, પીળો અને દૂબળો પડી ગયો છે; પણ વિચાર કરવા છતાં મને તારા શોકનું કારણ સમજતું નથી. હે પુત્ર ! અહું મહાન ઐશ્વર્ય તારે જ ચરણે છે. ભાઈઓ અને મિત્રજનો કદી પણ તારું અપ્રિય આચરતા નથી.^{૭-૮} તું મોઢાં પટકુળો પહેરે છે, માંસવાળાં ભોજન આશંગે છે અને ઉમદા ઘોડાઓ તારી સવારી માટે તૈયાર રહે છે; તો પછી, તું શા કારણથી પીળો અને પાતળો પડી ગયો છે ?^૯ મહામૃત્તં શયનો, મનોરમ રમણીઓ, સુંદર સજ્જાં ભવનો અને મનમાન્યાં વિહારસ્થાનો એ અર્ધાં નિઃશય દેવોની જેમ તારા વચનમાં અંધાયેલાં છે. તો, બેટા ! તું સમર્થ હોવા છતાં દીનની જેમ શા માટે શોક કરે છે ?^{૧૦, ૧૧}

દુર્યોધન બોલ્યો:-હું ખાલું છું અને પહેરું છું, તે તો એક નિર્માલ્યની જેમ છે. સમયના ફેરફારને વ્યતીત કરવા માટે હું ઉગ્ર અસહનતાને સહન કરી રહ્યો છું.^{૧૨} શત્રુની ઉત્પત્તિને સહન ન કરનારો જે પુરુષ પોતાનાં પ્રજા

જનો ઉપર આવતાં શત્રુ તરફનાં કષ્ટોને દૂર કરવા ઇચ્છે છે અને તેથી જ શત્રુ ઉપર ચડાઈ કરીને જીતે રહે છે, તે જ સાચો પુરુષ કહેવાય છે.^{૧૩} હે ભારત ! આથી, સંતોષ લક્ષ્મીનો તથા ગર્વનો નાશ કરે છે તેમજ દયા અને ભય પણ લક્ષ્મીનો તથા અભિમાનનો નાશ કરે છે. જે આ સંતોષાદિથી ઘેરાયેલો છે, તે મહાપદને મેળવી શકે નથી. મને નિસ્તેજ કરી મૂકતી કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિરની તે અતિ ઉજ્જવલ રાજ્યસંપત્તિને જોઈને મારા ભોગવેલા ભોગો અને આનંદ ઉપજવતા નથી.^{૧૪-૧૫} આમ શત્રુને સમૃદ્ધિ પામો અને મને પોતાને ક્ષય પામો જાણીને તેમજ કુન્તીપુત્રોની અદરશ લક્ષ્મીને પણ મારી આંખ આગળ જાણે ઉદય પામતી જોઈને, હું દિક્ષો, રાંક, પીળો અને દૂબળો થઈ ગયો છું. જમને દરેકને ત્રીસત્રીસ દાસીઓ છે, એવા અઠ્યાશી હજાર ગૃહસ્થી સ્નાતકોનું યુધિષ્ઠિર ભરણપોષણ કરે છે. વળી, યુધિષ્ઠિરના એ ભવનમાં નિત્ય દશ હજાર બીજાં શ્રાવણો સોનાના થાળોમાં ઉત્તમ ભોજન જમે છે.^{૧૬-૧૮} કાંબોજરાજ એ યુધિષ્ઠિર માટે કદલી જાતનાં મૃગનાં કૃણુ, શ્યામ અને અરણ્ય રંગનાં મૃગચર્મો તેમજ મહામૃદ્યવાન કામળો મોકલી હતી. વળી ત્યાં સેંકડો અને હજારો હાથણીઓ, ગાયો અને ઘોડાઓ તેમજ ત્રણસો જાંટો તથા સેંકડો અચ્ચરો વિચરી રહ્યાં હતાં. એ રાજમંદિરમાં રાત્રીઓ બેટા લઈ લઈને ભોગ થયા હતા.^{૧૯, ૨૦} હે પૃથ્વીનાથ ! એ મહાવજ્રમાં રાત્રીઓ કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને માટે જાતજાતનાં અનેક રત્નો લાગ્યા હતા.^{૨૧} ધીમાન પાંડુપુત્રના એ ચક્ષુમાં ધનની જ્વળી પ્રાપ્તિ થઈ છે, તેવી મેં ક્યારેય પૂર્વે જોઈ નથી કે સાંભળી નથી.^{૨૨} હે રાજ ! હે પૃથ્વીનાથ ! મારા શત્રુનો તે અપાર ધનસાગર જોઈને હું ચિંતામાં પડ્યો છું, મને જરા પણ ચેન પડતું નથી.^{૨૩} ખેતી આદિથી આશ્રયિકા ચલાવનારા

વાટધાન બ્રાહ્મણો તેમજ ગાય વગેરે પશુ-
ઓથી નિર્વાહ ચલાવનારા ગોમન્તક બ્રાહ્મણો
ત્રણ ખર્ચ જેટલી ભેટો લઇને આવ્યા હતા
અને રોકવામાં આવતાં સેંકડોનું ટાણું દરવાજા
જાણું હતું.^{૨૪} તેઓ સુંદર અને સુવર્ણમય કમ-
ડલોને ધીથી ભરીને લાવ્યા હતા, આ ધનભેટ
લાવવા છતાં પણ તેઓ અંદર પ્રવેશ મેળવી
શક્યા નહોતા.^{૨૫} દેવવધૂઓ સ્વયં ઇન્દ્રને માટે
પણ જે મધુ (સોમ) લાવતી નથી, તે વરુણ-
પ્રેપિત મધુ મહાસાગરે એ યુધિષ્ઠિર આગળ
કાંસાના પાત્રમાં અર્પણું હતું.^{૨૬} અનેક રત્નોથી
વિભૂષિત કરેલા અને જલપૂર્ણ એવા હાંરો
સુવર્ણના કલશો તથા ઉત્તમ શંખો લાવીને
વાસુદેવે યુધિષ્ઠિર ઉપર અભિષેક કર્યો હતો.^{૨૭}
આ બધું જોઈને મને તો જાણે તાવજ ચડી
ગયો. હે ભરતસિંહ! એ અભિષેકજલ લઇને
તેઓ પૂર્વના અને દક્ષિણના સમુદ્રો તરફ જાય
છે, તે જ રીતે તેઓ પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ પણ જાય
છે. પરંતુ હે પિતા! ખેચરો સિવાય બીજું કોઈ
ઉત્તર સમુદ્ર તરફ જતું નથી.^{૨૮, ૨૯} છતાં અર્જુન
ત્યાં જઈને દંડકરે અપાર ધન લઈ આવ્યો હતો.
આ યજ્ઞમાં એક આશ્વિન યજ્ઞ હતું, તે હું તમને
કહું છું, તે સાંભળો.^{૩૦} ત્યાં એવો સંકેત કરવા-
માં આવ્યો હતો કે, જ્યારે એક લાખ બ્રાહ્મણોને
પીરસાઈ રહેતું, ત્યારે ત્યારે નિત્ય શંખધ્વનિ થતો
હતો.^{૩૧} હે ભારત! તે શંખ એટલી બધી વખત
બજ્યા કરતો હતો કે, તેના નિરંતર ધ્વનિ સાંભ-
ળતાં મારા રૂંવાડાં ભીમાં થઇ જતાં હતાં.^{૩૨} હે
મહારાજ! અનેકાનેક રાજઓથી ભરાયેલી તે
સભા નક્કોથી શોભી રહેલા નિર્મળ આકાશ-
ની જમ શોભી રહી હતી.^{૩૩} હે જનેશ્વર! તે
ધીમાન પાંડુપુત્રના યજ્ઞમાં રાજઓ સર્વ રત્નો
લઇને આવ્યા હતા.^{૩૪} હે મહારાજ! એ મહી-
પાલો વૈરથોની જમ બ્રાહ્મણોને પીરસતા હતા.
હે રાજન્! તે સમયે યુધિષ્ઠિરની જેટલી લક્ષ્મી

જણાતી હતી, તેટલી દેવરાજ ઇન્દ્રની નહોતી,
યમની નહોતી, વરુણની નહોતી અને શુક્રા-
ના અધિપતિની પણ નહોતી. પાંડુપુત્રની તે
મહાલક્ષ્મીને જોઇને હું મનમાં બળી રહ્યો છું.
મને જરા પણ શાંતિ વળતી નથી.^{૩૫, ૩૬}

શકુનિ બોલ્યો:-હે સત્યપરાક્રમી! પાંડવ
પાસે તે જે અતુલ લક્ષ્મી જોઇ છે, તે મેળવવાનો
ઉપાય મારી પાસેથી તું સાંભળ.^{૩૭} હે ભારત!
આંખી પૃથ્વીમાં હું પાસાઓ નાખવામાં પ્રસિદ્ધ
કુશળ છું. પાસો જય આપશે કે પરાજય તે હું
જાણું છું, પાસામાં દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરી જાણું
છું, તેમજ દિશા તથા કાળની અતુક્ષ્ણતા ઇત્યાદિ
વિશેષતાને પણ જાણું છું.^{૩૮} કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિર-
ને ઘૂન રમવાનો શોખ છે, પણ તેને બાછ
રમતાં આવડતી નથી. યુદ્ધ અથવા ઘૂત રમવા
માટે તેને તેડવામાં આવતાં તે ચોક્કસ આવી
પહોંચશે. હે વિશ્વ! હું કપટ કરીને તેને અવશ્ય
હરાવીશ અને તે દિવ્ય સમૃદ્ધિને જીતી લઈશ,
માટે તું એને બોલાવ.^{૩૯}

વૈશંપાયન બોલ્યો:-શકુનિએ આ પ્રમાણે
કહ્યું એટલે કુર્યોધને તે જ સમયે ધૃતરાષ્ટ્રને આ
વચન કહ્યું:^{૪૦} 'હે રાજન્! ભૂગર્ભે જાણનાર
આ શકુનિ જુગારથી પાંડુપુત્રની લક્ષ્મીનું હરણ
કરવાનો ઉત્સાહ રાખે છે. તે માટે તમારે
આજા આપવી જોઈએ.^{૪૧}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:-હું મહાબુદ્ધિમાન વિદુર

× ઘૂન રમનારાઓ છ પાસાવાળા, બાર ધારવાળા
અને અષ્ટી તરફથી ચોખડા એવા પાસાથી રમે છે.
જેના ત્રણ ત્રણ પાસા ઉપર બેને રમનારાનાં નામ
લખ્યાં હોય છે. તેમાં એવું કપટ કરે છે કે, સામા
રમનારાનાં નામો જે જે ભાગમાં આવ્યા હોય તે
તે ભાગમાં અંદર ઝિદ કરીને મીઠું ભરે છે એટલે તે
ભાગ ભારી થવાથી ગમડીને નીચે જાય છે અને પો-
તાના નામ વાગે દલકે ભાગ ઉપર આવે છે. તેથી
ઉપર આવેલાં નામવાળા ભાગો જીત્યા છે અને બીજા
નીચે ગયેલાં નામવાળા હારે છે. —પંડિત

મત્રીની સલાહ પ્રમાણે ચાલુ છું. તેમને મળીને હું આ કાર્યનો નિર્ણય જણાવીશ.^{૪૩} કેમકે તે દીર્ઘદર્શી ધર્મને આગળ રાખીને ખંને પક્ષોને યોગ્ય અને પરમ હિતકારી એવો કાર્યનો નિર્ણય કરીને કહેશે.^{૪૪}

દુર્યોધન બોલ્યો:—એ વિદુર આવશે તો તમને દૂત રમતાં અટકાવશે. હે રાજન્દ્ર ! તમે આમ રોકાઈ જશો, તો હું ચોક્કસ મરણને ભેટીશ.^{૪૫} પછી હે મહારાજ ! હું મરી જઈ એટલે તમે વિદુર સાથે સુખી થાઓ. તમે સમગ્ર પૃથ્વીને ભોગવો ! તમારે મારું શું કામ છે ?^{૪૬, ૪૭}

વૈશંપાયન બોલ્યો:—દુર્યોધનનાં વહાલ-ભર્યાં આત્મા આર્ત વચનો સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર દુર્યોધનના મતનો થયો અને સેવકોને આજ્ઞા આપી કે,^{૪૮} ‘હજાર થંભવાળી, સો દ્વારવાળી, વિશાળ, મનોરમ અને નેત્રને ગમી જાય એવી એક સભા શિલ્પીઓ પાસે એકદમ તૈયાર કરાવો. પછી સર્વ દિશાઓમાંથી સુતારો બોલાવીને એ સભાને રત્નો જડાવી દો; એમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરાય એવી સુંદર બનાવો અને પછી મને એની બાજુ કરો.’^{૪૯, ૫૦} રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર દુર્યોધનની શાંતિ માટે આ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો. પછી હે મહારાજ ! તેણે વિદુરને બોલાવવા માણસ મોકલ્યો.^{૫૦} એ ધૃતરાષ્ટ્ર પોતે વિદુરને પૂછ્યા વિના કશે જ નિર્ણય કરતો નહોતો, તેમજ જુગારમાં રહેલા દોષોને પણ તે બાજુ હોતો. છતાં પુત્ર પ્રત્યેના સ્નેહથી તે આમ તણાઈ ગયો.^{૫૧} ધીમાન વિદુર પણ કળિયુગનું બારણું ઊધડેલું પ્રાપ્ત થયેલું. જોઈને તેમજ વિનાશનું જડયું ફાટેલું જોઈને, ધૃતરાષ્ટ્ર તરફ દોડતા આવી પહોંચ્યા. તે વિદુરજી પોતાના મહાત્મા મોટા ભાઈ પાસે આવીને તેમનાં ચરણકમલમાં શિર નમાવી પ્રણામ કરી આ વચન બોલ્યા:^{૫૨, ૫૩}

વિદુર બોલ્યા:—હે મહારાજ ! હું તમારા આ નિશ્ચયને અભિનંદન આપતો નથી. હે

પ્રભુ ! તમે ઘૂતને કારણે પુત્રોમાં ભેદ પડે નહિ એમ કરો.^{૫૪}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:—હે વિદુર ! જો દેવો આપણા ઉપર કૃપા કરશે, તો મારા પુત્રોને કારણે આપણા પુત્રોમાં કલહ થશે નહિ, એમાં સંશય નથી. આથી, શુભ હો કે અશુભ હો અને હિતકારી હો કે અહિતકારી હો, તો પણ સગાંઓ ભલે બૂગટું રમે. નિઃશંકય દેવ જ એવું છે. હે ભારત ! હું, દ્રોણ, ભીષ્મ તેમજ તમે પાસે હોઈશું, એટલે ભાગ્યે નિર્મેલો અન્યાય કાઈ રીતે થશે નહિ. આથી પંચતવેગી ઘોડાઓ જોડેલા રથમાં બેસી તમે આજે જ પાંડવપ્રસ્થમાં જાઓ અને યુધિષ્ઠિરને તેડી લાવો. હે વિદુર ! હું તમને આ કહી રાખું છું કે, મારો આ નિશ્ચય નિંદાપાત્ર નથી. દેવ જ મોટી વાત છે એમ હું માનું છું. એનાથી આ બધું થાય છે.’ ધૃતરાષ્ટ્ર આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ધીમાન વિદુર ‘હવે આ કુળનું આવી બન્યું છે’ એમ વિચારવા લાગ્યા અને અત્યંત દુઃખી થઈને મહાયુદ્ધિમાન ભીષ્મ પાસે ગયા.

ધૃતશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત દૂતપર્વમાં ‘દુર્યોધનસંતાપ’ નામનો અધ્યાય ૪૯ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૦ મો

દૂતનો ધૃતરાષ્ટ્રે કરેલો નિષેધ અને દુર્યોધનનો બળાપો

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

કથં સમમવદ્યૂતં ધ્રાતૃણાં તન્મહાત્મ્યયમ્ ।

યત્ર તદ્વચનનં પ્રાપ્તં પાંડવૈર્મે પિતામહૈઃ ॥ ૧ ॥

જનમેજય બોલ્યા:—જે બૂગટામાં મારા પિતામહ પાંડવોને તે મહાસંકટ આવી પડ્યું હતું, તે ભાગ્યજોનો મહાવિનાશ આણનાર બૂગટું કેવી-ગીરે, મારા શું ? હે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેતા !

તેમાં કયા રાજ્યો સભાસદ હતા ? કાણે કાણે એ સૂતને અતુમોદન આપ્યું અને કાણે કાણે એનો વિરોધ કર્યો ?^૨ હે દ્વિજ ! હું આ વિસ્તારથી કહેવાયેલું સાંભળવા ઇચ્છું છું. કેમકે હે દ્વિજેતમ ! એ જ પૃથ્વીના વિનાશનું મૂળ હતું.^૩

સૂતપુત્ર બોલ્યાઃ-રાજ્યે આ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે વેદના તત્ત્વને જાણનારા પ્રતાપી આસરિષ્ય વૈશંપાયને જે બન્યું હતું તે બધું કહેવા માંડ્યું.^૪

વૈશંપાયન બોલ્યાઃ-હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે તમને એ સાંભળવાની ઇચ્છા છે, તેા હે મહારાજ ! તમે મારી પાસેથી ફરી વાર એ કથાને વિસ્તારપૂર્વક સાંભળો.^૫ અંબિકાના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરનો મત જાણીને દુર્યોધનને ફરીથી એકાંતમાં આ વચન કહ્યાં કે, ^૬ 'હે ગાંધારીનંદન ! ખસ થયું આ ઘૂતની વાતથી ! વિદુર એને વખાણતા નથી.^૭ એ મહા બુદ્ધિમાન આપણા અહિંતનું કદાપિ કહે નહિ. વિદુર જે કહે છે, તે મને પરમ હિતકારી લાગે છે. બેટા ! તું એ પ્રમાણે બધું કર. મને એમાં જ તારું હિત જણાય છે.^૮ ઇન્દ્રના શુરુ, ઉદાર બુદ્ધિવાળા અને દેવર્ષિ એવા ભગવાન બૃહસ્પતિએ ધીમાન દેવરાજને જે શાસ્ત્ર કહ્યું હતું, તે બધું મહાકવિ વિદુર રહસ્યસંહિત બોલે છે. હે પુત્ર ! હું પણ સદા તેના વચનમાં રહીને વતું છું. અથવા, હે રાજા ! જેમ મહાબુદ્ધિમાન ઉદ્ધવ યદુવંશીઓમાં પૂજા પામ્યા છે, તેમ મેઘાવી વિદુર પણ કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ મનાયા છે. માટે બેટા ! તેના કહેવા પ્રમાણે તું સૂતરમવું માંડી વાળ. જુગારમાં વૈર જ થતું જણાય છે.^{૯-૧૧} એ વૈર વડે રાજ્યનો વિનાશ ચાય છે. તેા હે પુત્ર ! જુગારની વાત પડતી ચૂક. પિતા અને માતાએ પુત્રનું જે પરમ કાર્ય કરવાનું કહ્યું છે, તે અમે કયું છે.^{૧૨} તું બાપ-દાદાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યો છે. તું ભણ્યો

છે, શાસ્ત્રમાં કુચલ થયો છે અને ઘરમાં સદૈવ લાડથી ભોજ્યો છે. મોટો ભાઈ હોય તું રાજગાદીએ બેઠો છે. તેા પછી બીજું શું શું બોધ્યું ? હે મહાબાહુ ! બીજાં માણસોને જે ભોજનો અને વસ્ત્રો મળવાં મુશ્કેલ છે, તે તને મળ્યાં છે. તેા બેટા ! તું શા માટે શોક કરે છે ? હે મહાજીજ્ઞ ! તારે બાપદાદાનું મહાવિશાલ રાજ્ય છે. સ્વર્ગમાં જેમ દેવરાજ ઇન્દ્ર આણું વર્તાવે, તેમ તું અહીં નિત્ય આણું વર્તાવતો જણાય છે. હે બુદ્ધિમાન ! તને દુઃખ કરી રહેલા એ શોકનું કારણ શું છે ? તારે એ મને કહેવું બોધ્યું.^{૧૩-૧૬}

દુર્યોધન બોલ્યાઃ-હું તેા પાપી માણસ છું. શત્રુના ઉદ્ધવ થતો જેવા છતાં હું ખાનપાન કરું છું અને પહેરુંઆહું છું. જે મનુષ્ય શત્રુની ચડતી બેઠને દ્રેષ કરતો નથી, તે તેા અધમ જ કહેવાય છે.^{૧૭} હે રાજેન્દ્ર ! સાધારણ લક્ષ્મી મને પ્રસન્ન કરતી નથી. હે વિશ્વ ! કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરની ઝગહગતી રાજલક્ષ્મી બેઠને તેમજ સમસ્ત પૃથ્વીને યુધિષ્ઠિરના વશમાં આવેલી જાણીને મારા કાળજમાં તીર ભોંકાય છે. હું પૃથ્વી જ છું, એટલે હજી હું જીવ્યા કરું છું. દુઃખને લીધે આ વાત તમને કહું છું.^{૧૮, ૧૯} નીપ, ચિત્રક, કૌકુર, કારસ્કર અને લોહજંઘ ઇત્યાદિ રાજ્યો યુધિષ્ઠિરના ભવનમાં દાસની જેમ વશ વર્તાતા જણાય છે.^{૨૦} વળી હિમાલયના, સાગરોના, તીરપ્રદેશોના, રત્નની સર્વ આણીના તેમજ તમામ સ્ત્રીમાલાગોના રાજ્યો તેા યુધિષ્ઠિરના ભવનમાં પ્રવેશ ન પામતાં દૂર જ રહ્યા હતા.^{૨૧} હે પૃથ્વીપતિ ! મને ન્યેષ્ટ અને શ્રેષ્ઠ માનીને યુધિષ્ઠિરે મને રત્નોની ભેટ લેવાના કાર્ય ઉપર સહારપૂર્વક નીચ્યો હોય. હે ભારત ! ત્યાં આવેલાં શ્રેષ્ઠ અને મહામૂર્ખા રત્નોમાં આ પાર કે પેલી પાર જેવું કશું જણાતું નહોતું. એ સંપત્તિ લેતાં લેતાં મારો હાથ ધાટી જતો હતો

અને સારે લોકો દૂરથી આણેલી એ સંપત્તિઓ-
ને ગ્રાહી રાખી વાટ જોતા જમા રહેતા હતા. હે
ભારત ! એ સભામાં મયદાનને બિન્દુસરોવરનાં
રત્નો વડે આરસજડયું જે કૃત્રિમ કમલસરોવર
ખનાવ્યું છે, તે મેં જોયું હતું. તેને પાણીથી ભરેલું
માનીને મેં વસ્ત્ર જાયાં લીધાં; ત્યારે મને શત્રુ-
ની અતિશય સમૃદ્ધિથી મુંઝાઈ ગયેલો અને રત્ન
વિનાનો માનીને તે વૃકોદર ભીમ મારા ઉપર
હસ્થો હતો. ^{૨૦-૨૧}જે હું સમર્થ હોત, તો ભીમ-
ને મેં ત્યાં ને ત્યાં જ પાડી નાખ્યો હોત. પણ હે
મહારાજ ! મેં ભીમને મારવાનું સાહસ કયું
હોત, તો અમારી વલે શિશુપાલ જીવી જ થાત,
એમાં સંદેહ નથી. હે ભારત ! આમ શત્રુએ
મારી જે હાંસી કરી છે, તે મને ખાણી રહી
છે. ^{૨૭, ૨૮}વળી હે નરપતિ ! એવી જ બીજી કમ-
લોથી શોભતી એક વાવને શિલા સમાન માનીને
હું તેનાં પાણીમાં પડી ગયો હતો. ^{૨૯}તે વખતે
કૃષ્ણ અનુનતની સાથે મોટેથી મને હસ્યા હતા
અને દ્રૌપદીએ સ્ત્રીઓની સાથે હસીને મારા
હૃદયમાં શૂળ ભેંક્યાં. જલમાં મારાં વસ્ત્રો ભીંજઈ
ગયાં, એટલે રાજાની આજ્ઞા પામેલા સેવકો મારે
માટે નવાં વસ્ત્રો લાવ્યા. એનું પણ મને ભારે દુઃખ
છે. હે રાજા ! સાંભળો, હું વળી બીજી છેતરા-
મણમાં પકડ્યો હતો તે કહું છું. દરવાજો નહિ,
છતાં દરવાજો જવા જણાતા એક સ્થાનમાંથી હું
બહાર નીકળવા ગયો, ત્યાં હું શિલા સાથે સખત
પછડાયો અને મારું કપાળ ફટી ગયું. ^{૩૦-૩૨}તે
વખતે નકુલ અને સહદેવની જોડે મને ત્યાં દૂરથી
જખમી થયેલો જોઈને દુઃખ ખતાવ્યું અને મને
હાથો વડે પકડી લીધો. ^{૩૩}પછી સહદેવ તો હસતાં
હસતાં વારંવાર મને કહેવા લાગ્યો કે, ‘રાજાજી !
ખારણું આ રહ્યું, અહીંથી જાઓ.’ ^{૩૪}વળી ભીમ-
સેને તે વખતે મને ‘ધૃતરાષ્ટ્ર (આધિજ્ઞા) નો
પુત્ર’ એમ સંબોધન કરીને હસતો હસતો
બોલ્યો કે, ‘રાજાધિરાજ ! ખારણું આ ખાનુએ

છે !’ ^{૩૫}તે સભામાં મેં જે રત્નો જોયાં તેમનાં
નામો સુધ્ધાં મેં પૂર્વે સાંભળ્યાં નહોતાં. આથી,
મારું મન બળી રહ્યું છે. ^{૩૬}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-તર્ગત
દૂતપર્વમાં ‘દુર્યોધનસંતાપ’ નામ-
નો અધ્યાય ૫૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૧ મો

ધૃતરાષ્ટ્રની આગળ દુર્યોધને કરેલું
યજ્ઞની ભેટનું વર્ણન

॥ દુર્યોધન ડગાચ ॥

યમ્યા પાંડવેયાનાં દૃષ્ટં તત્કૃષ્ણ ભારત ।

આહતં ભૂમિપાલેર્હિં વસુમુખ્યં તતસ્તતઃ ॥ ૧ ॥

દુર્યોધન બોલ્યો:-હે ભારત ! દેશદેશના
રાજાઓ પાંડુનંદનો માટે જે મુખ્ય ધન લાવ્યા
હતા અને જને મેં જોયું હતું, તે તમે સાંભળો. ^૧
શત્રુનું તે ધન જોઈને હું મૂઠ થઈ ગયો હતો અને
મને દાઈ જાતનું ભાન રહ્યું નહોતું. મને ખબર
પણ રહી નથી કે, એ ધન અમુક રાજા તરફથી
અને અમુક દેશ તરફથી આવ્યું હતું. તો પણ,
હે ભારત ! તમે તે મુખ્યતાએ સાંભળો. ^૨કાશિજ-
રાજા જિનની, દરમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનાં રૂવાંની
અને સોનાની કીકથી ભરેલી અનેક શાલો તથા
શ્રેષ્ઠ મૃગચર્મો યુધિષ્ઠિરને ભેટ ધર્યાં હતાં. વળી
તેતર પક્ષીઓ જવા કાબરચિત્રા અને પોપટના
જવા નાકવાળા ત્રણસો થોડાંઓ તેમજ પીલુડી,
શમી અને ઇંગોરાં ખાઈને પુષ્પ થયેલાં ત્રણસો ઊંટો
તથા અચ્ચરો તેણે ભેટ આપ્યાં હતાં. ^{૩, ૪}હે
મહારાજ ! ગાયબળદથી આશ્વિકા ચલાવનારા
અને દાસની જમ રહેનારા ગોવાસન બ્રાહ્મણો
મહાત્મા ધર્મરાજ પ્રયેની પ્રીતિને કારણે ત્રણ ખર્વ
જટલા ધનની ભેટ લાવ્યા હતા. તેમને દરવાજો
રાકવામાં આવ્યા હતા, તેથી તેઓ ત્યાં જમા
રહ્યા હતા. ખેતી આદિથી નિર્વાહ કરનારા અને
ગાયો પાળનારા વાગ્યાં બ્રાહ્મણોનાં સેંકડો

ટોળાઓ સુવર્ણનાં સ્વચ્છ કમંડલુઓને ધીથી ભરીને લાવ્યાં હતાં. આવી ભેટ લાવ્યા હોવા છતાં તેઓ અંદર પ્રવેશ કરી શક્યા નહોતા. વળી, હે મહારાજ ! ભરકુચ્છવાસી શૂદ્રો કાર્પાસિક દેશમાં રહેવાવાળી, લાંબા વાળવાળી અને સોનાનાં ધરેણાંવાળી એવી નમણી અને શ્યામ અંગવાળી એક લાખ દારીઓને તથા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોને યોગ્ય એવાં રંકુચ્છનાં ચર્મોને, તેમજ ગાંધારદેશમાં પાકેલા ઘોડાઓને સમગ્ર ભેટરૂપે લાવ્યા હતા. ૫-૧૦ વરસાદના પાણીથી તેમજ નદીઓનાં જલથી ધાન્ય ઉગાડી આજીવિકા ચલાવનારા, સમુદ્રની સમીપમાં જન્મેલા તેમજ સિન્ધુની પાર રહેનારા વૈરામ, પારદ, આહીર અને કિતવ નામના માતૃષ્યો છે, તેઓ પણ વિવિધ રત્નો, બકરાં, મેદાં, ગાય, સુવર્ણ, ગધેડાં, ઉંટ, દૂધમાં થયેલું મધ અને વિવિધ કંબલો તેમજ અનેક વિધ ભેટો લઇને આવ્યા હતા. તેમને રાકવામાં આવ્યાથી તેઓ દરવાજા ભેટો રહ્યા હતા. ૧૧-૧૩ શૂરવીર, મહેશ્વરોનો અધિપતિ, બલવાન અને મહારથી એવો પ્રાગ્જ્યોતિષનો સ્વામી રાજ ભગદત્ત યવનો સાથે ત્યાં વાયુવેગી, ઝડપી અને જાતવાન ઘોડાઓ લઇને તેમજ બીજી પૂરી ભેટો લાવીને આવ્યા હતા. તેને રાકવામાં આવ્યાથી તે પણ દરવાજા ભેટો રહ્યો હતા. ૧૪-૧૫ પછી, મહાભોધા મણિઓતું બનેલું અને શુદ્ધ હાથીદાંતની મૂકવાળી તલ્લવારો ભેટ કરીને પ્રાગ્જ્યોતિષનો અધિપતિ તે ભગદત્ત પોતાને વતન પાછો ફર્યો હતો. ૧૬ વળી, મેઝુદી જુદી દિશાઓથી આવેલા દ્યક્ષ, અક્ષ, લલાટાક્ષ, ઔષ્ણિક, અનંતવાસ, રોમક, પુરુષાદક અને એકપાદ એ લોકોને ત્યાં દરવાજા રાખેલા એવા હતા. કર લઇને આવેલા અનેક રાજ્યો વિધવિધ વર્ણનાં, કાળી ડોકવાળાં, મહા કાયાવાળાં, દૂર સુધી જવાવાળાં, સારા દેખેલાં, દિશાઓમાં પ્રસિદ્ધ પ્રામેલાં,

સુપ્રભાણ અંગવાળાં, સુંદર રંગવાળાં અને વસુને તીરે જન્મેલાં એવાં દશ હજાર ગધેડાં-ઓને ભેટમાં લાવ્યા હતા. વળી તેમણે એ યુધિષ્ઠિરને ભેટમાં પુષ્કળ સોતું તથા ચાંદી આપ્યાં હતાં. આ આપ્યા પછી જ તેઓ યુધિષ્ઠિરના ભવનમાં પ્રવેશ પામ્યા હતા. ત્યાં, એક-પાદ રાજ્યોએ તે યુધિષ્ઠિરને ઇન્દ્રગોપના જેવા, પોષટના જેવા, સંધ્યાકાળના આબલાના જેવા રંગવાળા અને મેઘધનુષ્યના જેવા એમ અનેક-વિધ વર્ણોવાળા, મનોવેગી તથા અતિઝડપી એવા જંગલી ઘોડાઓ ભેટ કર્યા હતા, તેમજ અતિમૂઢ્યવાન સુવર્ણ અર્પણ કયું હતું. વળી ચીનાઓ, શંકા, ઝોડો, બર્બરો, વનવાસીઓ, વાણેરો, હારફણો, કૃષ્ણવર્ણા હિમાલયવાસીઓ, નીચા અને દ્રીપવાસીઓ વગેરેને દરવાજા જ રાકવામાં આવ્યા હતા. ૧૭-૨૪ અનેકવિધ રૂપો-વાળા, કાળી ડોકવાળા, મોટી કાયાવાળા, સો કોશ પંથ કરનારા, સારા દેખેલા, દેશદેશમાં પ્રખ્યાત થયેલા, સુપ્રભાણ અંગવાળા, સુંદર વર્ણવાળા અને સુંવાળા સ્પર્શવાળા, એવા દશ હજાર ગધેડાઓને તેઓ તે યુધિષ્ઠિરને ભેટ આપવા લાવ્યા હતા. વળી તેઓ બાહ્યોક અને ચીન દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં જાતનાં, રંકુ ચૂગનાં, ઘીડામાંથી થયેલા દેશમનાં, ચણનાં, કપાસ તિનાનાં, વિવિધ લગ્ન-વાળાં અને કમળનાં જેવી કાંતિવાળાં હાઈદા સુંવાળાં વગેરે તેમજ કોમળ ચૂગચર્મો લાવ્યા હતા. તેઓ લાંબી ધારદાર તલ્લવારો, ઋષ્ટિઓ, શક્તિઓ, પરશુઓ, તેમજ પશ્ચિમ દેશમાં થયેલી તીક્ષ્ણ ફરસીઓ પણ ભેટમાં લઈ આવ્યા હતા. વધુમાં, તેઓ વિધવિધ જાતના રસો, મુગન્ધી-દાર પદાર્થો અને હાઈદા રત્નો લાવ્યા હતા. આ બધી પૂરી ભેટ સાથે તેઓ આવ્યા હતા પરંતુ તેમને અટકાવવામાં આવવાથી તેઓ વાજે ભેટો રહ્યા હતા. શક, તુષાર, કંક, અને ચૂંગી લોકો દૂર સુધી જનારા

ઓ, બરાબર મણેલા એક અર્બુદ ઘોડાઓ, સેંકડો પદ્મ જેટલું પુષ્કળ સુવર્ણ અને વિવિધ ભેટો લઇને ત્યાં આવ્યા હતા; પણ દ્વાર ઉપર વારવામાં આવતાં તેઓ ત્યાં જ ઊભા રહ્યા હતા.^{૩૫-૩૭} મણિ અને સુવર્ણથી મહેલાં તથા હાથીદાંતનાં બનાવેલાં મહામૂલાં આસનો, વાહનો અને ચયનો તથા જાતજાતનાં કવચો, વિવિધ શસ્ત્રો, તેમજ વિવિધ આકારવાળા, સોનાથી શણગારેલા અને ઢગવેલા ઘોડાઓ બેઠેલા તથા વ્યાઘ્રચર્મના છતવાળા રથો, હાથીઓ માટેના વિચિત્રગંધી ઝોઢાઓ, વિવિધ પ્રકારનાં રત્નો, નારાઓ, અર્ધ-નારાઓ અને જાતજાતનાં શસ્ત્રો એ બધું મહાદ્રવ્ય આપીને પૂર્વદેશના અધિપતિ રાજાઓ મહાત્મા પાંડવના યજ્ઞમંદિરમાં પ્રવેશ કરી શક્યા હતા.^{૩૨-૩૫}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તગત્
દ્યૂતપર્વમાં 'દુર્યોધનસંતાપ' નામ-
નો અધ્યાય ૫૧ ઓ સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૨ મો

યજ્ઞમાં આવેલી ભેટોનું વિશેષ વર્ણન

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

દાયં તુ વિવિધં તસ્મૈ ગૃણુ મે ગદનોડનઘ ।

યજ્ઞાર્યે રાજભિર્દતં મહાન્તં ઘનસંચયમ્ ॥ ૧ ॥

દુર્યોધન ઓલ્યો:-હે નિષ્પાપ! રાજાઓએ યજ્ઞનિમિત્તે યુધિષ્ઠિરને જે મહાન ધનસંચય કરી આપ્યો હોય તથા તેમણે તેને જે ભેટો આપી હતી, તે હું તમને કહું છું, તમે તે સાંભળો.^૧ મેરુ અને મન્દર પર્વતોની મધ્યે શૈલોદા નામની નદીની આસપાસ જેઓ છિદ્રવાળા તેમજ નક્કર વાંસોની રમણીય છાયામાં સુખ સેવે છે, તે ખસ, એકાસન, અર્ધ, પ્રહર્ષ, દીર્ઘવેણુ, પારદો, કુલિન્દો, તંગણ તેમજ પરતંગણ જાતિઓના રાજાઓ, પિપ્પીલિદા (શીડીઓ)એ ઉપર આણેલા

પિપ્પીલિક નામના સોનાના ઢગને વાસણોમાં ભરીને લાવ્યા હતા.^{૨-૪} મહાબલવાન પહાડી રાજાઓ કેટલાક કાળા રંગના મનોહર તો કેટલાક ચંદ્રવર્ણી ઉજ્જવળ એવાં ચામરો લાવ્યા હતા અને હિમાલયનાં પુષ્પોમાંથી થયેલું પુષ્કળ સ્વાદિષ્ટ મધ લાવ્યા હતા.^૫ વળી તેઓ ઉત્તર કુરુદેશમાંથી જલસિક્ત માળાઓ લાવ્યા હતા; તેમજ ઉત્તર કૈલાસમાંથી ઔષધિઓ લાવ્યા હતા. આ બધું ભેટ રૂપે લાવીને તેઓ અજાત-ચતુર યુધિષ્ઠિરરાજાને દ્વારે આવ્યા હતા, પણ રોકવામાં આવ્યાથી તેઓ ત્યાં શિર નમાવીને ઊભા રહ્યા હતા.^{૬-૭} હે પ્રભુ! હિમાલયના પાછલા ભાગમાં સૂર્યોદય શિખર ઉપર રહેવાવાળા, રાજાઓને કરુણ દેશમાં વસનારાઓને સમુદ્રના છેલ્લા કાંઠે રહેનારા અને લૌહિત્ય પર્વતને ફરતે વાસ કરનારા રાજાઓને, તેમજ ફલમૂલ ખાનારા, ચામડાનાં વસ્ત્રો પહેરનારા, ભયંકર હથિયાર ધારનારા અને કૂર કર્મ કરવાવાળા કિરાતોને મેં ત્યાં જોયા હતા. હે પૃથ્વીનાથ! ચંદનનાં અને કાલાગરનાં લાકડાંના ભારાઓ, ચામડાં, રત્નો, સુવર્ણ તથા સુગંધી પદાર્થોના ઢગલાઓ, કિરાતજાતિની દશ હજાર દાસીઓ, રમણીય પદાર્થો, દૂર ઉત્પન્ન થયેલાં મૃગો તથા પંખીઓ તેમજ પર્વતોમાંથી ભેગું કરેલું અત્યંત તેજસ્વી સુવર્ણ, એ બધું તેઓ લાવ્યા હતા; પણ અટકાવવામાં આવ્યાથી તેઓ દરવાજે ઊભા રહ્યા હતા.^{૮-૧૨} હે પૃથ્વીનાથ! કૈરાત, દરદ, દર્વ, શૂર, યમક, ઔદુમ્બર, દુર્વિભાગ, પારદ, બાહ્લીક, કારમીર, કુમાર, ઘોરક, હંસકાયન, શિખિ, ત્રિગત, યોધેય, મદ્ર, કેકય, અમ્બાર, કૌકુર, તાર્દ્ય, વક્ષપ, પદ્મવ, વશાતલ, મૌલેય, છુદ્રક, માલવ, પૌણ્ડિક, કુક્કર, શક, અંગ, વંગ, પુન્ડ્ર, શાણવત્ય અને ગય એ સર્વ સારી જાતવાળા જથ્થાવાળા શ્રેષ્ઠ તથા શસ્ત્રધારી એવા દ્વિત્રિય સમૂહો ત્યાં અજાતચતુર યુધિષ્ઠિરને સેંકડો ધનસુદ્રાઓ આપવા આવ્યા હતા.

હે ભારત! વંગો, કલિંગો, મગધો, તામ્રલિપ્તો, સુપુણ્ડ્રકો, દૌવાલિકો, સાગરકો, પનોર્ણો, શૈશવો તેમજ અનેક કર્ણ પ્રાવરણો ત્યાં આવીને ઊભા હતા. દ્વારપાલોએ રાજાની આજ્ઞાથી તેમને કહ્યું હતું કે, તમે થોડી વાર અહીં થોભી જાઓ; સારી ભેટ લાવ્યા હશે તો અંદર દરવાજામાં જઈ શકશો. ^{૧૩-૨૦} સમાવાન અને કુળવાન એવા તે દરેક રાજાએ હળતા જવા દાંતવાળા, સોનાની સાંકળીવાળા, પદ્મકમળના જવા વર્ણવાળા, સુંદર ગ્રૂલ ઓઢેલા, પહોડ જવા, નિત્ય મસ્ત રહેનારા, કામ્યક સરોવરની આસપાસ વસનારા અને ઠવચોથી સજ્જા એવા એકએક હજાર હાથીઓ ભેટ આપીને દ્વારમાં પ્રવેશ પામ્યા હતા. ^{૨૧-૨૨} આ ઉપરાંત ખીજ અનેક સમૃદ્ધો ત્યાં જુદી જુદી દિશાએથી આવ્યા હતા. વળી અન્ય મહાત્માઓ પણ ત્યાં રત્નો ભેટ માટે લાવ્યા હતા. ^{૨૩}

હે કુરુનંદન! ઇન્દ્રના અતુચર ચિત્રરથ નામે ગન્ધર્વરાજ પવનવેગી ચારસો ઘોડાઓ આપ્યા હતા. ^{૨૪} પ્રસન્ન થયેલા તુમ્હુરુ ગંધર્વે આખાના પાનના જવા રંગવાળા અને સોનાની માળાવાળા સો ઘોડાઓ અર્પણ કર્યા હતા. ^{૨૫} હે પૃથ્વીનાથ! શક્રરાજ કૃતિએ અનેક શ્રેષ્ઠ હાથીઓ સેંકડોની સંખ્યામાં અર્પ્યા હતા. ^{૨૬} મત્સ્યાધિપતિ વિશટરાજ સુવર્ણની સાંકળવાળા બે હજાર મસ્ત હાથીઓ ભેટ આપવા આણ્યા હતા. ^{૨૭} હે મહારાજ! વસુદેવ રાજા પાંશુરાષ્ટ્રી છવીસ હાથીઓ તેમજ વેગવાળા, બળવાન અને સુવર્ણમાલવાળા બે હજાર જૈનભયર્થો ઘોડાઓ લાવ્યા હતા. હે મહારાજ! એ સર્વ ભેટ લાવીને તેમણે પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરને અર્પણ કરી હતી. હે પૃથ્વીપતિ! યજ્ઞસેન દ્રુપદે ચૌદ હજાર દાસીઓ અને સ્ત્રીવાળા દસ હજાર દાસો આપ્યા હતા. વળી હે મહારાજ! તેણે સેંકડો શ્રેષ્ઠ હાથીઓ, હાથી બેઠેલા છવીસ રથો, તેમજ પોતાનું સમગ્ર રાજ્ય સુધ્ધાં પાથોને

યજ્ઞાર્થે નિવેદિત કર્યું હતું. ^{૨૮-૩૧} વૃષિણનંદન વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણે પણ અર્જુનનો સત્કાર કરતાં ચૌદ હજાર શ્રેષ્ઠ હાથીઓ ભેટ આપ્યા હતા. ^{૩૨} કારણ કે, શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના આત્મારામ છે અને અર્જુન શ્રીકૃષ્ણના આત્મારામ છે. અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને જ કંઈ કહે તે શ્રીકૃષ્ણ નિઃસંશય કરે. ^{૩૩} અર્જુનને ખાતર શ્રીકૃષ્ણ સ્વર્ગલોકને પણ જતો કરે, તેમજ શ્રીકૃષ્ણની ખાતર અર્જુન પોતાના પ્રાણ સુધ્ધાં પાથરી દે. ચોલ અને પાંડ્ય દેશના રાજાઓ સુગંધીદાર ચન્દન-રસોને સુવર્ણના કુંભોમાં ભરીને લાવ્યા હતા; મલય તથા દર્કુર પર્વતો ઉપરથી ચંદનના અને અગરના ભારાઓ લાવ્યા હતા; તેમજ તેજસ્વી મણિઓ, રત્નો, સુવર્ણ તથા સુનાયમ વસ્ત્રો લાવ્યા હતા; છતાં તેમને દ્વારમાં પ્રવેશ મળી શક્યો નહોતો. ^{૩૪-૩૫} ત્યાં સિંહલવાસીઓ સમુદ્રમાં પોકેલા વૈકુંઠ મણિઓ તથા મોતીઓના લગ્નઓ તેમજ સેંકડો હાથીની ગણે લઇને આવ્યા હતા. મણિજડિત વસ્ત્રો પહેરેલા, રથામ વાનવાળા અને તાંબા જવી લાલ આંખવાળા એ સિંહલવાસી પુરુષોને ભેટો સાથે દરવાજા શેકવામાં આવ્યા હતા, એટલે તેઓ ત્યાં ઊભા રહ્યા હતા. વળી ગ્રાહણો, હારેલા કાનિયો, વૈરથો તેમજ સેનાની ઇચ્છાવાળા શત્રો ત્યાં પ્રીતિપૂર્વક ભેટો લાવ્યા હતા. ^{૩૬-૩૭} સર્વે રહેરહે તેમજ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ જાતિના તમામ વર્ણના લોકો પ્રીતિપૂર્વક તથા બહુમાનથી યુધિષ્ઠિરની સેવામાં આવ્યા હતા. ^{૪૦} આમ વિવિધ દેશોમાં જન્મેલી, વિવિધ જાતિઓને લીધે યુધિષ્ઠિરના ભવનમાં જણે આ ભૂલોક સ્વર્ગલોકમાં મલટાઈ ગયો હોય એમ લાગતું હતું. ^{૪૧} આ રીતે રાજાઓએ શત્રુઓને જાતજાતની અનેકાનેક ભેટો આપી, તે જોઈને મને દુઃખને લીધે મરી જવાની ઇચ્છા થઈ આવી હતી. ^{૪૨} હે મહારાજ! યુધિષ્ઠિર જ સેવકોને કાચું અને પાકું સીધું પૂરું પાડે

તેમને વિશે હવે હું કહીશ.^{૪૩} ત્યાં ત્રણ પદ્મ અને દશ હજાર હાથીના મહાવનો તથા ઘોડે-સવારો છે, એક અર્બુદ રથો છે અને અસંખ્ય પાળાઓ છે.^{૪૪} કોઈ સ્થળે કાચી રસોઈ તોળાય છે, તો કોઈક સ્થળે રસોઈ રંધાય છે. કોઈક સ્થળે વળી ભોજન પિરસાય છે, તો કયાંક પુણ્યાહવાચનના ધ્વનિ ગાજે છે.^{૪૫} યુધિષ્ઠિરના મંદિરમાં મેં તમામ લોકોમાં કોઇને પણ ભૂખ્યો જોયો નહિ, કોઈને તરસ્યો જોયો નહિ, કોઈને અલંકાર વિનાનો જોયો નહિ અને કોઈને સન્કાર પામ્યા વિનાનો જોયો નહિ.^{૪૬} એકએકની પાસે સેવા માટે ત્રીસ ત્રીસ દાસીઓવાળા અઘ્યાસી હજાર ગૃહસ્થી સ્નાતકોનું યુધિષ્ઠિર પોષણ કરે છે.^{૪૭} સંતુષ્ટ થયેલા તેઓ પ્રસન્નતા-પૂર્વક યુધિષ્ઠિરના શત્રુઓના નાશની આશિષો આપે છે.^{૪૮} વળી યુધિષ્ઠિરનાં ભવનમાં બીજા દશ હજાર ઊર્વરેતા યતિઓ સોનાની થાળીઓમાં ભોજન કરે છે.^{૪૯} હે પૃથ્વીનાથ! કૂખડાં ને હીંગણાં પથંતનાં એમ સૌ મનુષ્યો જમ્યાં છે કે નહિ તેની સંભાળ યાજ્ઞસેની દ્રોપદી પોતે ભૂખી રહીને રાખે છે.^{૫૦} હે ભારત! સંબંધને લીધે પાંચાલોએ અને મિત્રતાને લીધે અંધકવૃષ્ણિઓ-એ કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને કર આપ્યા નહોતા.^{૫૧} ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વનિર્ગત છૂતપર્વમાં 'દુર્યોધનસંતાપ' નામ-નો અધ્યાય પર મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૩ મો

યજ્ઞના ઐશ્વર્યનું વર્ણન

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

આર્યામ્તુ યે વૈ ગાજાનઃ સત્યસંઘા મહાવ્રતાઃ ।

પર્યામ્તવિદ્યાવત્કારો વેદાંતોઽવશ્યશુભાઃ ॥ ૧ ॥

દુર્યોધન ઓલ્યો:-સત્યવચની, મહાવ્રતી, પૂર્ણ વિદ્યાવાન, વક્તા, વેદાંતવેત્તા, અવશ્ય

સ્નાન પામેલા, ધૃતિમાન, લગ્નજીવ, ધર્માત્મા અને યશસ્વી એવા જે મુગધધારી આર્ય રાજાઓ યજ્ઞમાં આવ્યા હતા, તેઓ સર્વે એ યુધિષ્ઠિરની સેવા કરી રહ્યા હતા.^{૧,૨} રાજાઓએ દક્ષિણને માટે આણેલી કાંસાના એક એક દોહનપાત્ર સાથેની હજારો વગડાઉ ગાયો મેં ત્યાં ઠામઠામ જોઈ હતી.^૩ હે ભારત! ત્યાં યુધિષ્ઠિરના અભિષેક માટે રાજાઓ વ્યથાતરહિત રહીને પોતે જ નાનાંમોટાં જલપાત્રોને સન્કારપૂર્વક ઊંચણી લાવતા હતા.^૪ બાહ્લીકરાજ સોનાથી શણગારેલો રથ લાવ્યા હતા. સુદક્ષિણ રાજાએ તે રથને કામ્બોજ દેશના સદૈઘ ઘોડાઓ જોડ્યા હતા.^૫ મહામહાવાન સુનીધે પ્રીતિપૂર્વક તે રથને નીચે લાકડાનો ટેકો મૂક્યો હતો. ચૈદિરાજ પોતે જ ધ્વજ ચડાવી રથ ઉપર દ્રુદ્રાવી હતી. દક્ષિણાત્ય રાજાએ યુધિષ્ઠિરને અખ્તર સમઘ્યું, મગધરાજ તેમને માળા તથા મુગુટ પહેરાવ્યાં હતાં અને મહાધનુધારી વસુદાન રાજાએ તેમને સાઠ વર્ષનો યુવાન હાથી આપ્યો.^{૬,૭} મત્સ્યરાજ તેમને સોનાથી મઢેલા પાસા આપ્યા હતા, એકસઠ્યે તેમને મોજડીઓ આપી અને અવન્તીનાથે તેમને અભિષેક માટે વિધિવિધ જલ આપ્યાં હતાં.^૮ ચૈકિતાન રાજાએ તેમને ભાથો બાંધ્યો, કાશીરાજ તેમને ધનુષ્ય લાવી આપ્યું અને શૈલ્યરાજ સુંદર મૂઠવાળી તલવાર અને સુવર્ણશોભિત શીંકામાં મૂકીને અભિષેકપત્ર આપ્યું. પછી નારદ, દેવલ અને અસિત મુનિઓને આગળ રાખીને મહાતપસ્વી ધૌમ્યે તથા વ્યાસજીએ તેમને અભિષેક કર્યો.^{૯,૧૦} તે વખતે જમદગિની પુત્ર પરશુરામ સાથે મહર્ષિઓ તેમજ બીજા વેદપારંગતો પ્રીતિપૂર્વક એ અભિષેકમાં સાથે રહ્યા હતા.^{૧૧} સ્વર્ગલોકમાં જેમ સપ્તર્ષિઓ દેવોના રાજ ઇન્દ્રની પાસે જાય, તેમ તે મહાત્માઓ પુષ્કળ દક્ષિણ આપતા તે યુધિષ્ઠિર પાસે મંત્ર લખતા લખતા ગયા.^{૧૨} સત્યપરાક્રમી સાત્યકિએ

એ યુધિષ્ઠિરને છત્ર ધર્યું હતું, ધનંજય તથા
લીમસેન તેમને પવન નાખતા હતા અને નકુલ-
સહદેવે તેમને બે શુદ્ધ ચમ્પરો હાલ્યા હતા. પૂર્વ
કટપમાં પ્રજાપતિએ જે શંખને ઇન્દ્ર માટે લીધો
હતો અને વિશ્વકર્માએ જને હજારો સુવર્ણની
ટીલડીઓથી શણગાર્યો હતો, તે વારણ શંખને
મહાસમુદ્રે પોતે શીકામાં, રાખીને યુધિષ્ઠિરને
આપ્યો હતો. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે તે શંખ વડે યુધિ-
ષ્ઠિરને અભિષેક કર્યો, ત્યારે મને તો તમ્મર ચડી
આવી. હે પિતા! લોકો પૂર્વસમુદ્રથી દક્ષિણ
સમુદ્ર સુધી જાય છે, પણ પક્ષીઓ સિવાય
ખીજું કોઈ ઉત્તર સમુદ્ર ઉપર જતું નથી; ત્યારે
પાંડવો તો ત્યાં પણ આણ ફેરવી આવ્યા છે. ત્યાં-
ના સેંકડો મંગલકારી શંખોને તેઓ ત્યાં વગા-
ડના હતા. ૧૩-૧૭ એટલી વખતે કૂંકવામાં આવેલા
એ શંખોના નાદો જાણ્યા, ત્યારે મારાં રૂંવાં
ખડાં થઈ ગયાં અને જે રાજાઓ નિસ્તેજ હતા
તેઓ તો પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા. ૧૮ સત્ત્વશાલી,
વીર્યવાન અને એકબીજાને પ્રીતિથી જોનારા તે
ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પાંચ પાંડવો, સાત્યકિ અને આઠમા
શ્રીકૃષ્ણ જેમાન થયેલા રાજાઓને તેમજ મને
જોઈને હસી પડ્યા હતા. હે ભારત! પછી
પ્રસન્ન થયેલા અર્જુને સોનાથી મઢેલાં શિંગડાં
વાળા પાંચસો આખલાઓ, ગ્રાહણોને ભેટ
આપ્યા. ૧૯, ૨૦ આમ હરિશ્ચન્દ્રની જેમ રાજ
સૂચયજ કરીને સમર્થ કુન્તીનંદન યુધિષ્ઠિર જેવા
પરમલક્ષ્મીવાન થયા હતા, તેવા ન તો રન્તિદેવ
ન તો નાભાગ, ન તો યુવનાશ્વપુત્ર માંધાતા, ન
તો મનુ, ન તો વેનપુત્ર પૃથુરાજ, ન તો ભગીરથ,
ન તો યયાતિ અને ન તો નહુષ થયા હતા. હે
વિભુ! હરિશ્ચન્દ્રના જેવી એ પૃથાપુત્રની આવી
રાજ્યલક્ષ્મીને જોયા છતાં, તમે હે ભારત! મારા
જીવતા રહેવામાં શું ભલું જુઓ છો? ૨૧-૨૪ હે
રાજા! આંધળો જેમ હજારો બળદોને જોડતા
સૂણી ભેડી દે છે, તેમ વિદ્વાતાએ પણ આંધળો

યજ્ઞને આ યુગને વિપરીત પ્રવર્તાવ્યો છે. નાના-
ઓ વૃદ્ધ પામે છે અને મોટાઓ ક્ષય પામે
છે. ૨૫ હે કુરુવર! આ જોઈને વિચાર કરતાં મને
શાંતિ જ મળતી નથી. આથી જ હું દૂળગો
પડ્યો છું અને આથી જ હું દ્વિષ્ઠો તથા શોક-
ગ્રસ્ત થયો છું. ૨૬

હતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત
ધૃતપર્વમાં ‘દુર્યોધનસંતાપ’ નામ-
નો અધ્યાય ૫૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૪ મો

ધૃતરાષ્ટ્રનો દુર્યોધનને ઉપદેશ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

ત્વં वै ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनेयः पुत्र मा पांडवान् द्विपः।
द्वेषा ह्यसुखमादत्ते यथैव निघ्नं तथा ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:-બેટા ! તું સર્વથી

મોટા પટરાણીનો પુત્ર છે. તું પાંડવોનો દ્વેષ
કર નહિ. કેમકે, દ્વેષ કરનારો મરણના જરૂં કુઃખ
ભોગવે છે. ૧ હે ભરતોત્તમ ! કપટને ન જાણનારા,
તારા સમાન ધનવાળા, તુલ્ય મિત્રોવાળા અને
કોઈનો પણ દ્વેષ ન કરવાવાળા એ યુધિષ્ઠિરનો
તારા જેવાએ શા માટે દ્વેષ કરવો જોઈએ? ૨ હે
રાજા ! કુટુંબીપણામાં અને પરાક્રમમાં તું યુધિ-
ષ્ઠિરની સમાન છે. તો, હે બેટા ! તું ખૂરખાઈથી
એ ભાઈની લક્ષ્મીની શા માટે ઇર્ષ્યા કરે છે ?
તું એમ ન કર. તું શાંત પડ. શોક કર નહિ. ૩
હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તું જે યજ્ઞની વિશ્વતિની આકાંક્ષા
રાખતો હોય, તો તારા ઋત્વિએ પણ સંતૃપ્ત
મહાયજ્ઞ ભલે કરે ! ૪ તે યજ્ઞમાં રાજાઓ પ્રીતિ-
પૂર્વક અને મહા આદરથી તારે માટે પણ પુષ્કળ
ધન, રત્નો અને આભૂષણો ભેટમાં લાવશે. ૫ હે
પુત્ર ! પરાયા ધન ઉપર ડોળો રાખતો એ ભારે
નીચતું કામ છે. જે મનુષ્ય પોને મેળવેલા
ધનથી સંતુષ્ટ રહે છે અને જે પોતાના ધર્મ

વિશે પરાયણ રહે છે, તે જ સુખ પામે છે.^૬ પારશ્વી સંપત્તિને વિશે હાથ ન ધાલવો, પોતાના કર્મ-ધર્મમાં નિત્ય ઉદ્યોગપરાયણ રહેવું અને સાંપડેલી સંપત્તિનું રક્ષણ કરવું એ વૈભવનું લક્ષણ છે.^૭ જે મનુષ્ય વિપત્તિઓમાં દુઃખ પામતો નથી, જે દક્ષ તથા નિત્ય કાર્યપરાયણ રહે છે, જે જાગ્રત છે અને જે નમ્ર ચિત્તવાળો છે, તે સદૈવ મંગલ પામે છે. તારા હાથરૂપ એવા એ પાંડુપુત્રોને તું છેદીશ નહિ.^૮ તે ભાઈઓના ધન માટે તું મિત્રદ્રોહ કરીશ નહિ. હે રાજન્! પાંડુના પુત્રોના તું અહીંયાં દ્રેષ કરીશ નહિ. તારા એ ભાઈઓ પાસે જટલું ધન છે તેટલું તારી પાસે પણ છે. બેટા! મિત્રદ્રોહમાં મોટો અધર્મ છે. જે તારા પિતામહો છે, તે જ તેમના પણ પિતામહો છે.^{૯, ૧૦} હે ભરતવર! તુ યજ્ઞની વેદીમાં ધનદાન કર, પ્રિય કામનાઓનો અનુભવ કર, સ્ત્રીઓ સાથે નિરાતે વિહાર કર અને પીડામાત્રથી મુક્ત થઈને તું શાંત થા.^{૧૧}

હૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત દૂતપર્વમાં 'દુર્યોધનસંતાપ' નામનો અધ્યાય ૫૪ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૫ મો

દુર્યોધનનો પ્રલાપ

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

વસ્ય નાસ્તિ નિજા પ્રજા કેવલં તુ વહુશ્ચુતઃ ।

ન સ જ્ઞાનાતિ શાસ્ત્રાર્યં દર્શી હપરમાનિષ ॥૧॥

દુર્યોધન બોલ્યોઃ—જેને પોતાની બુદ્ધિ જ નથી અને જણે. માત્ર ખૂબ જાણી જ બહુ થઈ છે, તે મનુષ્યને શાસ્ત્રના રહસ્યની સમજ હોતી નથી. એ તો જેમ કંડક્રી ખીરના સ્વાદને પારખી શકતી નથી એના જેવું છે.^૧ તમે સમજે છે છતાં મને એક નાવે બાધેલી બીજ નાવની જેમ વમળમાં નાખી રહ્યા છો. તમને શું સ્વાર્થની પડી જ નથી કે, તમે મારો દ્રેષ કરી રહ્યા છો?^૨

તમે જમના અનુશાસક છો, તે આ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો હવે નાશ જ પામ્યા છે. કેમકે દૂતકાર્યથી શત્રુની લક્ષ્મીને હરી લેવાનું જે આપણું પ્રયોજન છે, તેને તમે ભવિષ્ય ઉપર નાખ્યો છે. અર્થાત્ તમે યજ્ઞની વાત કરવા બેઠા છો!^૩ જોના આગેવાન પારકાની બુદ્ધિએ ચાલનારો છે, તે સહેજે રસ્તાઓ વિશે જીલાવામાં પડે છે. પછી, તેને પગલે ચાલનારાઓ તો કેમ કરીને સાચા માર્ગને અનુસરી શકે?^૪ હે મહારાજ! તમે પશ્વ બુદ્ધિવાળા, વૃદ્ધોને સેવનારા અને જિતેન્દ્રિય છો, છતાં તમે સ્વકાર્ય સાધવાને સજ્જ બેઠેલા એવા અમને અત્યંત ભ્રમમાં નાખી રહ્યા છો.^૫ બૃહસ્પતિએ રાજવ્યવહારને લોકવ્યવહારથી બુદ્ધો કહ્યો છે; તેથી રાજાએ સાવધાન રહીને નિત્ય સ્વાર્થનું જ ચિન્તન કરવું જોઈએ.^૬ હે મહારાજ! ક્ષત્રિયની આજીવિકા જય ઉપર જ બંધાયેલી છે. તે ધર્મ હોય કે અધર્મ હોય, તો પણ પોતાની જ આજીવિકા છે, તેને વિશે વિચાર કરવાનું હોય જ શાનું?^૭ હે ભરતોત્તમ! સારથિ જેમ ઘોડાઓને આયુકથી વશ કરે છે, તેમ શત્રુની ગ્રજાહનતી લક્ષ્મી હાથ કરવા ઇચ્છનારે સર્વ દિશાઓના શત્રુઓને વશ કરવા જોઈએ.^૮ શુભ કે બહેર જે ઉપાય શત્રુને બાધા કરી શકે છે, તે જ શસ્ત્રનેતાઓ માટે શસ્ત્રરૂપ કહ્યો છે; પરંતુ કાપનારું હથિયાર તે જ શસ્ત્ર કહેવાતું નથી.^૯ હે રાજા! એવો ટાઈ લેખ કે આંકડો નથી કે અમુક શત્રુ છે અને અમુક મિત્ર છે એમ જાણી શકાય. જે જોને સંતાપ આપે છે તે જ તેનો શત્રુ કહેવાય છે.^{૧૦} અસંતોષ એ જ લક્ષ્મીનું મૂળ છે. આથી જ હું તેની કામના કરું છું. હે રાજન્! જે મનુષ્ય પૂરી ઉત્તતિ માટે પ્રયત્ન કરે છે, તે જ પરમ નીતિજ્ઞ છે.^{૧૧} રાજાઓએ પોતાની પાસે હોય તેટલા ધન અને ઐશ્વર્યને વિશે મમત્વ રાખી બેસી રહેવું જોઈએ નહિ. કેમકે, એ પ્રાપ્ત કરેલા ધન—ઐશ્વર્યને બીજ-

ઓ હરી બંધ છે. આને તેઓ રાજધર્મ માને છે.^{૧૨} દ્રોહ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતાં, ઇન્દ્રે નમ્યુનું શિર ઉડાવી મૂક્યું હતું. શત્રુ પ્રત્યેની તેની આ વૃત્તિ સનાતન મનાઈ છે.^{૧૩} સરપ જમ દરમાં સૂઈ રહેનારાં દેડકાં આદિ પ્રાણીઓને ગળી બંધ છે, તેમ દોઈની સાથે વિરોધ ન કરનારો રાજા અને પ્રવાસ ન કરનારો સંન્યાસી એ બેને ભૂમિ ગળી બંધ છે.^{૧૪} હે પૃથ્વીપતિ ! માણસને કઈ જન્મથી વેરી હોતો નથી. પણ, જેની સાથે એને સમાન આજીવિકા છે, તેજ તેનો શત્રુ છે, બીજો મનુષ્ય તેનો શત્રુ નથી.^{૧૫} મનુષ્ય જો શત્રુપક્ષની ચડતી સમૃદ્ધિને ભ્રમમાં રહી બેદરકાર રહે છે, તો તે શત્રુ રાગની જમ વધીને તે મનુષ્યનાં મુળિયાં ઉખેડી નાખે છે.^{૧૬} શત્રુ નાનો હોવા છતાં જો તે પરાક્રમથી અત્યંત વૃદ્ધિ પામી રહ્યો હોય, તો ભૂજમાં ભગેલો રાફડો જમ પાસે રહીને ઝાડને નષ્ટ કરે છે, તેમ તે શત્રુ પણ પાસેના શત્રુને ગળી બંધ છે.^{૧૭} હે અજમીદ-વંશી ! શત્રુની લક્ષ્મી જોઈને તમે રાજ ન થાઓ. હે ભારત ! આ નીતિભારને સરવજનોએ માથે ચઢાવ્યો છે.^{૧૮} જ માણસ જીવનની વૃદ્ધિની જમ ધનની વૃદ્ધિને ઇચ્છ્યા કરે છે, તે જ્ઞાતિજનોમાં નિઃસંશય ચડતી ભોગવે છે; કેમકે પરાક્રમ વડે જ શીઘ્ર વૃદ્ધિ છે.^{૧૯} મેં પાંડવોનું એકશ્વર્થ જોયું ન હોત તો મને આવો તક ન થયો હોત; પણ હવે તો તેમની એ રાજલક્ષ્મી હું પ્રાપ્ત કરીશ, અથવા તો રણમાં રાજાધને શયન કરીશ.^{૨૦} હે પૃથ્વીનાથ ! પાંડવો નિત્ય વૃદ્ધિ પામી રહ્યા છે અને આપણી ચડતીનું તો ઠેકાણું પણ નથી. આ સ્થિતિમાં જીવ્યા કરવામાં મારે પ્રયોજન પણ શું બાકું છે. ?^{૨૧}

હતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-અંતર્ગત દૂતપર્વમાં ‘દુર્યોધનસંતાપ’ નામનો અધ્યાય ૫૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૬ મો

ધૃત રમવાની ધૃતરાષ્ટ્રે આપેલી સંમતિ

॥ શકુનિદ્વાચ ॥

યાં ત્વમેતાં શ્રિયં દદ્મા પાંડુપુત્રે યુધિષ્ઠિરે ।

તપ્યસે તાં હરિષ્યામિ દ્યુતેન જયતાંચર ॥ ૧ ॥

શકુનિ બોલ્યો:-હે જયશીલોમાં શ્રેષ્ઠ ! પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર પાસેની લક્ષ્મીને જોઈને તું સંતાપ કરી રહ્યો છે, પણ હું તેને દ્યુતવડે હરી લાવીશ. હે મહારાજ ! કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને આહીં બોલાવો તો ખરા !^૧ સંશય પામ્યા વિના અને સેનાને મોખરે યુદ્ધ કર્યા વિના, જીવનિધાને બળુનારો હું, અક્ષત રહીને દ્યુતવિદ્યા ન બળુનારા તે પાંડવોને પાસા નાખીને જીતી લઇશ.^૨ હે ભારત ! દાવ મારાં ધનુષ્ય છે, પાસા મારાં બાણ છે, પાસાના દાણા મારી પણુ છે અને પાસા ઢાળવાનું સ્થાન મારો રથ છે એમ તું બાણ.^૩

દુર્યોધન બોલ્યો:-હે મહારાજ ! આ દ્યુતને બળુનારા શકુનિ દ્યુત વડે પાંડુપુત્રો પાસેથી રાજલક્ષ્મીને હરી લેવાનો ઉત્સાહ રાખે છે, તો તમે સંમતિ આપો.^૪

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:-હું તો મહાત્મા ભાઈ વિદુરની આજ્ઞામાં વતું છું; તેને મળીને આ કાર્ય વિશે નિર્ણય બણીશ.^૫

દુર્યોધન બોલ્યો:-હે કૌરવ ! એ સંશય-રહિત વિદુર તમારો વિચાર ફેરવી નાખશે; કેમકે તે જવા પાંડવોના હિતમાં રહ્યા છે, તેવા મારા હિતમાં રહ્યા નથી.^૬ મનુષ્યે પોતાના કાર્યનો આરંભ બીજાના સામર્થ્ય ઉપર આધાર રાખીને કરવો જોઈએ નહિ. હે કુરુનંદન ! કાર્યોના સંબંધમાં જો જણની મતિ એકસરખી કદી હોતી નથી.^૭ જ મન્દબુદ્ધિ મનુષ્ય ભયની ગંકાવાળાં કાર્યોને દૂર રાખીને પોતાની બતને સંભાળ્યા કરે છે, તે ચોમાસામાં લીંબજ ગયેલી

સાદ્વીની જન્મ બેઠો બેઠો જ ખવાઇ બચ છે.^૯ વ્યાધિએ, અને યમરાજ આપણું મંગલ થાય ત્યાં સુધી રાહ જોતા નથી. એટલે જ્યાં સુધી મનુષ્ય સામર્થ્યવાળો હોય ત્યાં સુધી મંગલ માટે મથવું જોઇએ.^{૧૦}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:-એટા! બળવાનોની સાથે વિચ્છેદ કરવો એ મને કદી પણ ગમતું નથી. વેર વિકાર જન્માવે છે, તે જ વગરલોહાતું શસ્ત્ર છે.^{૧૦} હે રાજપુત્ર! તું ધૃતરૂપી અનર્થને અર્થરૂપ માને છે, પણ તે કબ્રિયાની મહાજળ જીભી કરશે. એક વાર એ જાગૃત્ રમાશે, એટલે તે કાઈ પણ રીતે તીક્ષ્ણ બાણો અને તલવારોને બહાર પાડશે.^{૧૧}

દુર્યોધન બોલ્યો:-પ્રાચીન કાળના રાજાઓ જાગાર રમ્યા હતા, તેમાં તેમનો નાશ થયો નથી તેમ યુદ્ધ પણ થયું નથી. તો હવે શકુનિનાં વચનને તમે પસંદગી આપો અને તત્કાળ અહીં સભા રચવાની આજ્ઞા આપો.^{૧૨} ઘૂત રમતા આપણે માટે એ શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગ દ્વાર છે. ઘૂત રમનારાઓને એ સુખ સહજ જ છે. આમ કરવાથી આપણે પાંડવોના બરાબરિયા થઈશું. તો, તમે પાંડવોની સાથે ઘૂત રમવાનો પ્રબંધ કરો.^{૧૩}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:-હે નરેન્દ્ર! તું જે વચન બોલ્યો છે તે મને જ્યતાં નથી. ભલે, તને જે ગમે તે કર. પણ, આ વચનો સંભારીને તું પાછળથી પસ્તાશે. કેમકે તારું વચન અધર્મ-યુક્ત છે અને ભવિષ્યમાં કલ્યાણકારી નથી.^{૧૪} બુદ્ધિ અને વિદ્યાને અનુસરનારા દુરદશી વિદુરે આ બધું આગળથી જોઇને લાખ્યું છે. ક્ષત્રિયોનો સર્વસંહાર કરનારો એ મહાન લય દુર્ભાગ્યે આ આવીને જાઓ છે.^{૧૫}

વૈશંપાયન બોલ્યો:-આમ કહીને, દેવથી મૂઢચિત થયેલા બુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્રે લાગ્યને જ શ્રેષ્ઠ અને દુસ્તર માન્યું. પછી પુત્રના વચનને માન્ય રાખીને રાજાએ સેવકોને જાણે સ્વરે આ

આજ્ઞા આપી કે, ^{૧૬} 'હજર થાંભલાવાળી, સુવર્ણ તથા વૈકૂર્ણનાં ચિત્રવાળી, સો દ્વારવાળી, એક કાશની લખાઈવાળી અને એટલી જ પહોળાઈવાળી એવી 'તોરણસ્ક્રાટિક' નામની એક ઉત્તમ સભા તમે મારે માટે તત્કાળ ધ્યાનપૂર્વક બનાવો.'^{૧૭} ધૃતરાષ્ટ્રની એ આજ્ઞા સાંભળીને હજરો નિપુણ અને બુદ્ધિમાન શિલ્પીઓએ નિઃશંકપણે ઉનાવળ રાખીને તેમજ ધ્યાન દઈને તે સભા શીઘ્ર તૈયાર કરી દીધી.^{૧૮} પછી થોડા જ કાળમાં બનેલી, અનેક રત્નોથી સજ્જી તેમજ ચિત્રોવાળાં સુવર્ણ આસનોથી બિછાવેલી તે રમ્ય અને સોહામણી સભા પૂરી થયા વિશે તેમણે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને સમાચાર આપ્યા.^{૧૯} પછી વિદ્વાન નરેન્દ્ર ધૃતરાષ્ટ્રે મંત્રીવર વિદુરને આ વચન કહ્યું: 'તમે રાજપુત્ર યુધિષ્ઠિર પાસે જઈને મારી આજ્ઞાથી તેમને જલદી અહીં લઈ આવો. એ યુધિષ્ઠિર અહીં આવીને અનેક રત્નોવાળી તેમજ મહામોંઘાં શયનો તથા આસનોવાળી આ જે મારી સોહામણી સભા છે, તેને જુએ અને લાઈઓ સાથે તે મંત્રીભાવે ઘૂત રમે.^{૨૦, ૨૧}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વનંતર્ગત દૂતપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરઆનયન' નામનો અધ્યાય ૫૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૭ માં*

યુધિષ્ઠિરને તેડી લાવવા ધૃતરાષ્ટ્રની વિદુરને આજ્ઞા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

મતમાજ્ઞાય પુત્રસ્ય ધૃતરાષ્ટ્રો નરાધિપઃ ।

મત્વા ચ દુસ્તરં દૈવમેતદ્રાજંશ્ચ કાર હ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યો:-નરેન્દ્ર ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના પુત્રનો મત માનીને તેમજ દેવને દુસ્તર અહીંને આ પ્રમાણે કહ્યું.^૧ વિદુરને આ પ્રમાણે

* બન્ને દિંદી ભાષાતરના આ અધ્યાયને ૭૫-૮૫ ના અધ્યાય બેઠે ગ્રેષ્મી દીધો છે. —મા૦ ૬૦

અન્યાયપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું, ત્યારે તે શ્રેષ્ઠ વિદ્વાને પોતાના ભાઈનાં તે વચનોને અભિનંદન આપ્યાં નહિ અને તેને આ વચન કહ્યાં:^૨

વિદુર યોદ્યા:-હે નૃપતિ ! હું તમારી આ આજ્ઞાને સ્વીકારવા યોગ્ય માનતો નથી. તમે આવું ન કરો. હું કુલના નાશથી ડરું છું. હે નરેન્દ્ર ! મને એ સંકા છે કે, દ્યૂતને કારણે તમારા પુત્રોમાં ભેદ પડશે અને તેથી નિઃશંસય કલહ જાગશે.^૩

ધૃતરાષ્ટ્ર યોદ્યા:-હે વિદુર ! જો દૈવ પ્રતિદૂળ નહિ હોય, તો આમાં મને કશીયો સંતાપશે નહિ. આ સારું છે જગત સ્વતંત્ર નથી; તે તો દૈવને અધીન રહીને વિદ્યાતાની પ્રેરણા પ્રમાણે જ ચેષ્ટા કરે છે.^૪ તો હે વિદુર ! તું આજ કુદ્યંપ કુન્તીનંદન યુધિષ્ઠિરરાજ પાસે જ અને મારી આજ્ઞાથી તેને સત્તર અહીં તેડી લાવ. ^૫

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત દ્યૂતપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરઆનયન' નામનો અધ્યાય ૫૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૮ મો

યુધિષ્ઠિરનું દ્યૂત માટે આવવું

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ પ્રાચાદ્વિદુર્ગેશ્વરદ્વારેર્મહાજૈર્વલિભિઃ સાધુદાનૈઃ । વલાન્નિયુક્તો ધૃતરાષ્ટ્રેણ રાજા મનોપિર્ણાં પાંડવાનાં મકાશે ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન યોદ્યા:-આમ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજથી બળબળીથી આજ્ઞા પામેલા વિદુરજી હાંથી જતના, મહાવેગવાળા, બળવાન અને સુશિક્ષિત ધોડાઓ બેડેલા રથમાં બુદ્ધિમાન પાંડવોની પાસે ગયા.^૧ તે મહાબુદ્ધિ વિદુર ઉતાવળે તે રસ્તો વટાવી યુધિષ્ઠિરરાજની નગરીમાં આવી પહોંચ્યા અને ત્રણે વર્ણના લોકોથી સત્કાર પામતા રહી, તેમણે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.^૨ કુમેરના ભવનની ઉપમાવાળા રાજગૃ-

હમાં આવીને તેઓ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર પાસે ગયા.^૩ સત્યધારી, અજતશત્રુ અને મહાત્મા એવા તે અજમીદ્વંશી રાજા યુધિષ્ઠિરે વિદુરજીને યથાવિધિ માનપૂજા આપ્યાં અને ધૃતરાષ્ટ્રના તથા તેના પુત્રોના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.^૪

યુધિષ્ઠિર યોદ્યા:-હે વિદુરજી ! તમારા મનમાં કંઈક ખેદ જણાય છે. તમે કુશળતાથી તો આવ્યા છો ને ? વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તેમને અતુકુંજ છે ને ? વળી તેમની પ્રજા તેમને વશ વર્તે છે કે ?^૫

વિદુર યોદ્યા:-હે રાજા ! એ મહાત્મા રાજા પુત્રો સહિત કુશળ છે. જ્ઞાતિજનોથી ઘેરાયેલા તે ઇન્દ્રના જીવું ભાગ્ય ભોગવે છે. પુત્રોના ગુણોથી પ્રસન્ન, વિનમ્ર અને શોકરહિત અને દૃઢ મનવાળાને પોતાની ઉત્તતિમાં જ રત છે.^૬ એ કુરુરાજ તમારી કુશલતા અને ઐશ્વર્યવૃદ્ધિ પૂછીને તમને આ કહેવડાવ્યું છે કે, 'હે પુત્ર ! તારા ભાઈઓની આ સભા તારી સભાના જેવી છે; નો તું તે આવીને જો.'^૭ હે પાથ ! ભાઈઓને મળી તું એ સભામાં મૈત્રીભર્યું દ્યૂત રમ અને આનંદ કર. તારા મેળાપથી અમે પ્રીતિ પામ્યું. સર્વ કુરુઓ પણ અહીં ભેગા થયા છે.^૮ હે મહારાજ ! મહાત્મા રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે ત્યાં જ ભુભારીઓને રાખેલ છે, તે ધૂનોને પણ તમે ત્યાં બેડેલા બેશો. આથી હું આવ્યો છું, તો તમે એ રાજઆજ્ઞા સ્વીકારો.^૯

યુધિષ્ઠિર યોદ્યા:-હે વિદુરજી ! ભુભાર ખેલવાથી અમારામાં કશીયો હાશે. જાણી-જેઈને કંથો માણસ દ્યૂતને પસંદ કરે ? અથવા તમે જોમાં શું યોગ્ય માનો છો ? અમે સર્વ તો તમારા વચનને અધીન છીએ.^{૧૦}

વિદુર યોદ્યા:-હું જાણું છું કે, જૂઠું અનર્થનું મૂળ છે. એ અટકાવવાનો મેં પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. છતાં, રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે મને તમારી પાસે મોકલ્યો છે. તો હે વિદ્વાન ! આ સાંભળીને

જ કલ્યાણકારી જણાય તે તમે કરો.^{૧૧}

યુધિષ્ઠિર ધોલ્યા:-હે વિદુરજી ! હું તમને પૂછું છું કે, રાજ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો ઉપરાંત ત્યાં બીજા કયા ખેલાડી જુગારીઓ છે કે જમની સાથે અમારે સંકડોની હોડ મૂકીને રમવાનું છે, તેમનાં તમે નામ કહો.^{૧૨}

વિદુર ધોલ્યા:-હે પૃથ્વીપતિ ! ઘૂનની મર્યાદાને મૂકીને રમનારો, પાસા ફેંકવામાં અતિ આસાક અને પાસાના રહસ્યનો જલુકાર એવો ગાંધારરાજ રાજ શકુનિ, વિવિંશતિ, ચિત્રસેન રાજ, સત્યવ્રત, પુરુષિત્ર અને જય એટલા ત્યાં આવેલા છે.^{૧૩}

યુધિષ્ઠિર ધોલ્યા:-સાથે જ, ત્યાં તો મહા-ભયંકર, કપટી અને ધૂર્ત ખેલાડીઓ એકઠા મળ્યા છે. પણ આ સર્વ જગત વિદાતાની આજ્ઞાથી દેવને અધીન રહ્યું છે. તે સ્વતંત્ર જ નથી.^{૧૪} હે કવિ ! ધૃતરાષ્ટ્રરાજની આજ્ઞાથી, હું ઘૂનમાં જવા ઇચ્છું નહિ એમ નથી. કેમકે પિતા પુત્રનો સદા ઇષ્ટ છે. તો હે વિદુરજી ! તમે મને કહ્યું છે, તેમ હું કરીશ.^{૧૫} હું શકુનિ સાથે ઘત રમવા ઇચ્છુનો નથી; સિનાય કે જય મેળવવાનો ઇચ્છા-એ તે મને સભામાં આહ્વાન આપે. એક વાર મને ગોલાવવામાં આવે, તો પછી કદી ના પાડતો નથી, આવો મારો હંમેશનો નિયમ છે.^{૧૬}

વૈશંપાયન ધોલ્યા:-ધર્મરાજ વિદુરજીને આ પ્રમાણે કહીને પ્રયાણ માટેની સર્વ તૈયારીઓ કરવા આજ્ઞા આપી અને બીજા દિવસ થતાં તેમણે દ્રૌપદીને આગળ રાખીને પોતાના સ્વજનો, સેવકો અને સ્ત્રીઓ સાથે પ્રયાણ આદ્યું.^{૧૭} સામેથી પડતું તેજ આંખને ઝંખવી નાખે છે, તેમ દૈવ મનુષ્યની ભુદ્ધિને હરી લે છે; અને તેથી પાંચ વડે જકડાયેલા મનુષ્યની જગ તે વિદાતાના દોરમાં વર્તે છે.^{૧૮} હવે ધૃતરાષ્ટ્રના કહેણને સહન ન કરનારા શત્રુમન યુધિષ્ઠિરરાજ આ પ્રમાણે કહી વિદુરની સાથે ચાલવા માંડ્યું.

શત્રુઓના વીરોને હણનારા પૃથાનંદન યુધિષ્ઠિર પૂરો પોશાક પહેરી બાહ્યકે આવેલા રથમાં વિરાજ્યા અને ભાઈઓ સાથે આગળ ચાલ્યા.^{૧૯, ૨૦} ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને અસુક કાલની મુદતમાં આવી રહેલા કહેવડાવ્યું હતું; એટલે રાજલક્ષ્મીથી ઝળહળી રહેલા તે બ્રાહ્મણોને આગળ રાખીને હસ્તિનાપુર ગયા.^{૨૧} હસ્તિનાપુરમાં પહોંચીને તે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર ધૃતરાષ્ટ્રના ભવનમાં ગયા અને તેમને મળ્યા.^{૨૨} પછી તે સમર્થ યુધિષ્ઠિર ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, કૃપાચાર્ય અને દ્રૌણપુત્ર અશ્વત્થામને યથાવિધિ મળ્યા.^{૨૩} તે પછી તે મહાબાહુ સૌમદત્ત, દુર્યોધન અને વીર્યવાન સુબલપુત્ર રાજ શયને મળ્યા.^{૨૪} ત્યાં જ બીજા રાજાઓ અગાધથી એકઠા થયા હતા તેમને, વીર દુઃશાસનને, બીજા ભાઈઓને જય-દ્રથને તેમજ સર્વ કુરુઓને પણ તે મળ્યા. તે પછી એ મહાબળ સર્વ ભાઈઓથી વીંટાળને ધીમાન ધૃતરાષ્ટ્રરાજના વાસશઢમાં ગયા.^{૨૫-૨૭} ત્યાં તેમણે પતિવ્રતા મહારાણી ગાન્ધારીનાં દર્શન કર્યાં. વહુઓથી ઘેરાયેલી તે તારાઓથી સદા વીંટાયેલી રાહિણીની જગ શોભતી હતી.^{૨૮} ધર્મરાજ ગાન્ધારીને પગે લાગ્યા અને ગાંધારીએ તેમને આશિષ આપી. પછી યુધિષ્ઠિર વૃદ્ધ અને પ્રજા-અક્ષુ પિતા ધૃતરાષ્ટ્રરાજ પાસે આવ્યા.^{૨૯} હે રાજન ! તે સમયે એ રાજાએ તેમનું તેમજ બીજા ભીષ્મસેન આદિ આરે બંધુઓનાં માર્યા મૃત્યું.^{૩૦} હે પૃથ્વીપતિ ! ત્યારે પ્રિય દર્શન-વાળા અને પુરુષોમાં સિંહ ભવા તે પાંડવોને બેઠાને કોરવોને ભારે હપ્ થયો.^{૩૧} પછી, આજ્ઞા મળતાં તેઓ રત્નગડિત ઘરોમાં રહેવા ગયા. ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રવધૂઓ ત્યાં આવેલી દ્રૌપદી આદિ સ્ત્રીઓને જોવા લાગી અને યાત્રાસેનીની પરમ ઉજ્જવલ સમૃદ્ધિ જોઈને તેમના મનમાં ખિન્ન થઈ. પછી, તે પુરુષસિંહોએ સ્ત્રીઓ સાથે વાતચીત કરી અને વ્યાયામ

કર્યા બાદ કેશસંસ્કારાદિ કૃત્યો પણ કર્યાં હવે કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા તે સર્વ પાંડવોએ આહ્નિક કૃત્યું, દિવ્ય ચંદનની અર્ચા કરી અને બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કહેવડાવ્યું. પછી મનગંભીર ભોજન જમીને તેઓ શયનગૃહમાં ગયા. ૩૧-૩૫ શત્રુનાં નગરને જીતનારા એ કુરુ શ્રેષ્ઠો અહીં આવીને પ્રસન્નતા પામ્યા અને સ્ત્રીઓનાં ગીતના લલકાર ઝીલતા ઝીલતા જીંધી ગયા. ૩૬ આમ તે રતિવિહારીઓની એ રાત્રિ સુખમય પસાર થઈ. પછી શ્રમરહિત થયેલા અને બંદીજનોની સ્તુતિ પામતા તેઓ સવારમાં યથાકાલે નિદ્રામાંથી જાગ્યા. ૩૭ રાત્રે સુખપૂર્વક રહેલા તે સર્વેએ સવારમાં નિત્યકર્મો કર્યાં; અને પછી જુગારીઓથી અભિનંદન પામેલા તેઓ તે રમણીય ઘૂતસભામાં પેઠા. ૩૮

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાનંતર્ગત ઘૂતપવમાં 'યુધિષ્ઠિરસભાગમન' નામનો અધ્યાય ૫૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૯ મો

યુધિષ્ઠિર અને શકુનિનો સંવાદ

॥ वैशंपायन उवाच ॥

प्रविश्य तं समां पार्या युधिष्ठिरपुगेगमाः ।

समेव पार्थिवान् सर्वान् पूजार्हानभिपूज्य च ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-યુધિષ્ઠિરને આગળ રાખીને પાંડવોએ તે સભામાં પ્રવેશ કર્યો. સર્વ પૂજ્યોગ્ય રામઓને મળી તેમનું પૂજન કર્યું, વય પ્રમાણે તેમને નમસ્કારાદિ કર્યા અને પછી તેઓ મહામહ્યત્ત્વના પાથરણવાળાં વિચિત્ર આસનો ઉપર બેઠા. પછી તે સર્વ રામઓ પણ બેઠા, ત્યારે સુખલપુત્ર શકુનિએ યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧-૩

શકુનિ બોલ્યો:-હે રાજન! સર્વ તમારા ઉપર મીઠ માંડી બેઠા છે. સભામાં પાથરણાં

પથરાઈ ગયાં છે. હે યુધિષ્ઠિર! પાસા નાખીને હવે જુગારની શરત થવા દો. ૪

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-હે રાજન! ઘૂત તો ઠગાઈ છે. એ પાપરૂપ છે. એમાં ક્ષતિયતું કંઈ પરાક્રમ નથી, તેમ એમાં નિશ્ચિત નીતિ પણ નથી. તો તમે કેમ ઘૂતની પ્રશંસા કરો છો? ૫ જુગારીની ઠગાઈ વિશે લોકો માનભરી વાહવાહ કરતા નથી. હે શકુનિ! તું નકોર થઇને આ અનુચિત રીતિએ અમને જીતવાની ઇચ્છા કરીશ નહિ. ૬

શકુનિ બોલ્યો:-જે મહાયુદ્ધિમાન જુગારી ઘૂતમાં હારજીતને બાંધે છે, જે દાવોની ચાલને પકડી પાડે છે, જે દાવ ચલાવવામાં કંટાળો ખાતો નથી અને જે ઘૂતને બરાબર રમી બાંધે છે, તે ઘૂતની બધી બાબતોને સહન શકે છે. ૭ હે પૃથાપુત્ર! ઘૂતમાં જય-પરાજયએ તો દૈવની વાત છે. એથી જ આપણને અહીં પરાજયનો દોષ આવી પડે છે. આથી હે મહારાજ! ચાલો, આપણે ઘૂત રમીએ. તમે શંકા રાખો નહિ અને દાવમાં મૂકવાનું હોય તે મૂકો. વિલંબ કરો નહિ. ૮

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-સ્વર્ગાદિ લોક પ્રાપ્ત કરાવનારા જ્ઞાનકર્મોનું જે નિત્ય પરિશીલન કરે છે, તે યુનિશ્રેષ્ઠ અસિત અને દેવલ આ પ્રમાણે કહે છે. ૯ જુગારીઓ સાથે ઠગાઈથી આ જુગારું રમતું એ મહાપાપ છે. યુદ્ધમાં ધર્મપૂર્વક જય મેળવવો એ સારું છે અને જુગારું રમીને જય મેળવવો સારો નથી. ૧૦ આર્થ પુરુષો ભલેચ્છ ભાષા વાપરતા નથી, તેમ કપટ પણ કરતા નથી. એટલે યુદ્ધ કુટિલતા અને કપટી માણસ વિનાનું હોવાથી સત્પુરુષો યુદ્ધનો સ્વીકાર કરે છે. હે શકુનિ! અમે જે ધનથી બ્રાહ્મણને ઉપકાર કરવાને અને તેમની પાસેથી શિક્ષા મેળવવાને શક્તિપૂર્વક પ્રયત્ન કરીએ છીએ, તે ધનને મર્યાદહીન થઇને તું જુગારમાં હારી લેવાની ઇચ્છા કર નહિ.

તિની ઝાછીવધતી કિંમત માટે મને કંઈ જ દ્રેષ નથી. જાઓ, આ દાવ તમે જીતો.”

વૈશંપાયન યોદ્ધા:-પછી, દ્વૈતવિધાના રહસ્યને જાણનારા શકુનિએ તે પાસા હાથ-માં લીધા અને શીઘ્ર યુધિષ્ઠિરને કહ્યું, ‘અમે જીત્યા છીએ. !’”

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-અર્જુન-દ્વૈતપર્વમાં ‘દ્વૈતારણ’ નામનો અધ્યાય ૬૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૧ મો

કૌરવો અને પાંડવોનું દ્વૈત

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

મત્ત કેતવકેનૈવ યજ્ઞિતોઽસ્મિ દુરોદરે ।

શકુને હંત દીવ્યામો ગ્લહમાનાઃ પરસ્પરમ્ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિર યોદ્ધા:-હે શકુનિ! દાવમાં કપટ કરીને તું જીતી ગયો છે, તેમાં ફાટી શાનો જાય છે? ચાલ, આપણે ફરી સામસામા દાવ નાખીએ. મારી પાસે સહસ્ર સુવર્ણ મુદ્રાઓ ભરેલી સુંદર પેટીઓ છે, અક્ષય ધનભંડાર છે અને અતબતનાં સોનાચાંદી છે. હે રાજા! મારા આ ધનથી હું તારી સાથે દાવ માંડીને રમું છું.”

વૈશંપાયન યોદ્ધા:-આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું, એટલે શકુનિએ કૌરવોના કુળ-પ્રવર્તક તે પાંડવશ્રેષ્ઠ ધર્મરાજને કહ્યું: ‘એ હું જીત્યો.’”

યુધિષ્ઠિર યોદ્ધા:-હજારો રથની સમાન, વ્યાઘ્રચર્મથી મઢેલો, સારી રીતે પ્રખ્યાત ગથેલો, સુંદર ચક્રો તથા સાહિત્યોવાળો, દેખાવમાં શેલાશયો, સોનાની ઘૂંઘરમાળનાળો, અમને અહીં લઈ આવનારો, વિજય પ્રાપ્ત કરાવનારો, રથોમાં ઉત્તમ, પુણ્યરૂપ અને મેધ તથા સાગરના જવા ઘોષવાળો, આ સંહારન નામનો મારો રાજરથ છે. ૪૧ કુમુદની કાંતિ-

વાળા અને રાજના માનીતા એવા આઠ સુંદર ઘોડાઓ અને ખેત્ર છે. એ ઘોડાઓ ભૂમિને અડીને દોડે છે, ત્યારે એકે ભૂચર જીવ એમના પગમાંથી બચી શકતું નથી.” હે રાજા! એ રથ મારું ધન છે, હું એનાથી તારી સાથે દાવ લગાવું છું.”

વૈશંપાયન યોદ્ધા:-આ સાંભળીને શકુનિએ જાન રમીને પાસા ફેંક્યા અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: ‘હું એ જીત્યો છું.’

યુધિષ્ઠિર યોદ્ધા:-સોનાના મંગલસૂત્ર-વાળી, ચંપની ચૂડીઓવાળી, કંકણ-કેયૂરવાળી, સોનાની કંઠીવાળી, અક્ષકાંશથી અગ્રગતી, મહામેઘી માલ્લાઓ ધારનારી તથા આભરણ-વાળી, સુંદર વસ્ત્રોવાળી, ચન્દનના અંગરાગ-વાળી, મણિઓ અને સુવર્ણને ધારણ કરનારી, ચોસઠ કલાઓમાં કુશલ, મારી આજ્ઞાથી સ્નાતકો, અમાત્યો અને રાજાઓની સેવામાં રહેનારી, તેમજ નૃત્ય તથા સામગાનમાં પ્રવીણ એવી આ મારી એક લાખ તરણ દાસીઓ છે. હે રાજા! એ મારું ધન છે. હું તે ધનને દાવમાં મૂકીને તારી સાથે દ્વૈત રમું છું.”

વૈશંપાયન યોદ્ધા:-આ સાંભળીને શકુનિએ શકતાનો આશરો લઈને દાવ ફેંક્યો અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, ‘એ સવળ’ મેં જીતી લીધું છે.”

યુધિષ્ઠિર યોદ્ધા:-આ મારા સુવિનીત, આજ્ઞાધીન, સદા સુંદર વસ્ત્રવાળા, શાણા, બુદ્ધિ-માન, જિતેન્દ્રિય, જીવાન, નિર્મલ કુંડલવાળા, અને હાથમાં થાળ રાખી રાતદિવસ અતિથિ-ઓને જમાડનારા એવા એક લાખ દાસો છે. હે રાજા! એ મારું ધન છે. એ ધનને હું તારી સાથે દાવમાં મૂકું છું.”

વૈશંપાયન યોદ્ધા:-આ સાંભળીને શકુનિએ જાનના આશ્રય કરીને પાસો નાખ્યો અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, ‘એ મેં જીતી લીધું.’”

તું શત્રુઓને જીતવાની મિથ્યા ઇચ્છા ન રાખ.
ડગાઈ કરીને હું નથી સુખ ઇચ્છતો કે નથી ધન
ઇચ્છતો. એ રીત તો કપટખોર જુગારીઓની
છે અને એને કોઈ વખાણતું નથી. ૧૧-૧૩

શકુનિ બોલ્યો:-હે યુધિષ્ઠિર! શ્રોત્રિયો
બીજા શ્રોત્રિયો સાથે જયેચ્છાની શઠતાથી જ
વાદમાં પડે છે. વિદ્વાન માણસો અવિદ્વાનો સાથે
બાથ ભીડે છે, તે પણ એ જયેચ્છાની નીચતાથી
જ હોય છે. આમ છતાં, લોકો આને શઠતાનું
કર્મ કહેતા નથી. ૧૪ હે યુધિષ્ઠિર! દૂતની સારી
હથોટીવાળો માણસ કપટથી જ પાસા દાવથી રમે
છે. વિદ્વાન માણસ અવિદ્વાન માણસ સાથે એવો
જ વ્યવહાર કરે છે. આમ છતાં, લોકો આને
કપટનું કામ કહેતા નથી. ૧૫ હે યુધિષ્ઠિર! આમ,
શસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત માણસ અશસ્ત્રવિદ્યામાં અ-
જાણુ માણસની સાથે, મહાબળિયો માણસ
દૂબળા માણસની સાથે, તેમજ વિદ્વાન માણસ
અવિદ્વાન માણસની સાથે સર્વ કામોમાં કપટ-
ખેલ કરે છે, છતાં લોકો એને નીચતા ગણતા
નથી. ૧૬, ૧૭ આ રીતે, મારી સાથે જુગારમાં
જીતવામાં જો તમને કપટ લાગતું હોય અને
તમને જો જય જણાતો હોય, તો આ જૂઠું
રમવાનું માંડી વાળો. ૧૮

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો:-એક વાર મને તેડું થાય
તો હું પાછો ફરતો નથી, એવું મારું લીધું વ્રત
છે. હે રાજા! ભાગ્ય બલવાન છે. હું પણ
દેવને જ અધીન પડ્યો છું. ૧૯ માટે બોલો, આ
સંમેલનમાં મારે કોની સાથે દૂત રમવાનું છે?
બીજે ઠાણ સામે હોડ મૂકનારો છે? તે જણાવ્યા
પછી ભલે દૂત મંડાય. ૨૦

દુર્યોધન બોલ્યો:-હે પૃથ્વીનાથ! હું તમામ
ધન અને તમામ રત્નો આપનારો છું. આ
મારા મામા શકુનિ મારે બદલે રમશે. ૨૧

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો:-એક માણસ બીજાની
વતી જૂઠું રમે એ તો મને વિચમ લાગે છે.

હે વિદ્વાન! તમે આનો ઘટનો વિચાર કરો.
પછી, ભલે દૂતનો આરંભ કરો. ૨૨
ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-અંતર્ગત
દૂતપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરશકુનિસંવાદ'
નામનો અધ્યાય પદ્ધતિ સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૦ મો

દૂતનો આરંભ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ઉપોક્ષમાને દૂતે તુ રાજાનઃ સર્વે એવ વે ।

દુતરાષ્ટ્રં પુરસ્કૃત્ય ત્રિવિશુસ્તાં સમાં તતઃ ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યો:-દૂતની વાત નકી
થઈ, એટલે તે સર્વ રાજાઓ દૂતરાષ્ટ્રને આગળ
રાખીને તે સભામાં પ્રવેશ્યા. ૧ હે ભારત! ભીષ્મ,
દ્રોણ, કૃપ અને મહામતિ વિદુર અપ્રસન્ન
મનથી તેમની પાછળ આવ્યા. ૨ સિંહના જવી
ડોકવાળા તે મહાઓજરવી રાજાઓ અનેકાનેક
વિચિત્ર સિંહાસનો ઉપર બળ્બેની જોડમાં અને
કેટલાંક ઉપર એક એક બેસી ગયા હતા. ૩ હે
રાજાન! આમ ભેગા થયેલા તે રાજાઓ વડે
એ સભા એવી શોભતી હતી, કે જાણે સંમિલિત
થયેલા મહાભાગ દેવો વડે સ્વર્ગ શોભી રહ્યું.
૪ હે મહારાજા! તે સર્વે વેદજ્ઞો, શસ્ત્રવીરો અને
તેજોમૂર્તિઓ હતા. તેઓના ગેઠા પછી એ મિત્ર-
દૂતનું મંડાણ થયું. ૫

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો:-હે રાજાન! સાગરની
જલણભરીઓમાં થયેલો, જોત્તી જતના સોનાથી
મટેલો, અત્યંત ક્ષતિવાળો અને મણિમય એવો
આ મહામૂલો હાર હું દાવમાં મૂકું છું. ૬
રાજા! આ મેં મારું ધન મૂક્યું. હે મહારાજા!
તમે જે ધનથી મારી સામે દાવ રમનાર છો, તે
ધન કયું છે? ૭

દુર્યોધન બોલ્યો:-મારી પાસે અનેક મણિ-
ઓ અને પુષ્કળ ધન છે, તે હું મૂકું છું. સંપ-

તિની ઝોછીવધતી કિંમત માટે મને કંઈ જ દ્રેપ નથી. જાઓ, આ દાવ તમે જીતો.

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી, ઘૂતવિધાના રહસ્યને જાણનારા શકુનિએ તે પાસા હાથમાં લીધા અને શીઘ્ર યુધિષ્ઠિરને કહ્યું, ‘અમે જીત્યા છીએ.’^{૧૯}

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-અંતર્ગત ઘૂતપર્વમાં ‘ઘૂતારંભ’ નામનો અધ્યાય ૬૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૧ મો

કૌરવો અને પાંડવોનું ઘૂત

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

મત્ત કૈતવકેનૈવ યજ્ઞિતોઽસ્મિ દુરોદરે ।

શકુને દંત દીવ્યામો ગ્લહમાનાઃ પરસ્પરમ્ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-હે શકુનિ! દાવમાં કપટ કરીને તું જીતી ગયો છે, તેમાં ફાટી શાનો જાય છે? આહ, આપણે ફરી સામસામા દાવ નાખીએ.^૧ મારી પાસે સહસ્ર સુવર્ણ સુદ્રાઓ ભરેલી સુંદર પેટીઓ છે, અક્ષય ધનભંડાર છે અને અતજાતનાં સોનાચાંદી છે. હે રાજા! મારા આ ધનથી હું તારી સાથે દાવ ગાંડીને રમું છું.^૨

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું, એટલે શકુનિએ કૌરવોના કુળ-પ્રવર્તક તે પાંડવશ્રેષ્ઠ ધર્મરાજને કહ્યું: ‘એ હું જીત્યો.’^૩

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-હજારે રથની સમાન, વ્યાઘ્રચર્મથી મટેલો, સારી રીતે પ્રખ્યાત ચરેલો, સુંદર યદ્યો તથા સાહિયોવાળો, દેખાવમાં શોભાભર્યો, સોનાની વૂધરમાળવાળો, અમને અહીં લઈ આવનારો, વિજય પ્રાપ્ત કરાવનારો, રથોમાં ઉત્તમ, પુણ્યરૂપ અને મેધ તથા સાગરના જવા ઘોષવાળો, આ સંહારન નામનો મારો રાજરથ છે. ^{૪,૫} કુસુદની કાંતિ-

વાળા અને રાજના માનીતા એવા આઠ સુંદર ઘોડાઓ એને ખેંચે છે. એ ઘોડાઓ ભૂમિને અડીને દોડે છે, ત્યારે એકે ભૂચર જીવ એમના પગમાંથી જમ્મી શકતું નથી.^૬ હે રાજા! એ રથ મારું ધન છે, હું એનાથી તારી સાથે દાવ લગાવું છું.^૭

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આ સાંભળીને શકુનિએ છળ રમીને પાસા ફેંક્યા અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: ‘હું એ જીત્યો છું.’^૮

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-સોનાના મંગલસૂત્ર-વાળી, ચંપની ચૂડીઓવાળી, કંકણ-કેયૂરવાળી, સોનાની કઠીવાળી, અલંકારથી ઝગઝગતી, મહામોંઘી માલાઓ ધારનારી તથા આભરણ-વાળી, સુંદર વસ્ત્રોવાળી, ચન્દનના અંગરાગ-વાળી, મણિઓ અને સુવર્ણને ધારણ કરનારી, ચોસઠ કલાઓમાં કુશલ, મારી આજ્ઞાથી સ્નાતકો, અમાત્યો અને રાજાઓની સેવામાં રહેનારી, તેમજ નૃત્ય તથા સામગાનમાં પ્રવીણ એવી આ મારી એક લાખ તરણ દાસીઓ છે. હે રાજા! એ મારું ધન છે. હું તે ધનને દાવમાં મૂકીને તારી સાથે ઘૂત રમું છું.^{૯-૧૧}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આ સાંભળીને શકુનિએ શકતાનો આશરો લઈને દાવ ફેંક્યો અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, ‘એ સધણું મેં જીતી લીધું છે.’^{૧૨}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-આ મારા સુવિનીત, આજ્ઞાધીન, સદા સુંદર વસ્ત્રવાળા, શાણા, બુદ્ધિમાન, જિતેન્દ્રિય, જીવાન, નિર્મલ કુંડલવાળા, અને હાથમાં યાજ્ઞ રાખી રાતદિવસ અતિથિ-જ્ઞાને જમાડનારા એવા એક લાખ દાસો છે. હે રાજા! એ મારું ધન છે. એ ધનને હું તારી સાથે દાવમાં મૂકું છું.^{૧૩-૧૫}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આ સાંભળીને શકુનિએ છળનો આશ્રય કરીને પાસો નાખ્યો અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, ‘એ મેં જીતી લીધું.’^{૧૬}

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યા:-હે સુખલપુત્ર! મારી પાસે સુવર્ણની અંબાડીવાળા, અલંકૃત પદ્મ-રાગવાળા, સોનાની સાંકળવાળા, સુંદર દાંતવાળા, રાજઓની સવારીને યોગ્ય એવા, સંગ્રામમાં સર્વ પ્રકારના ધોધોને સાંખી ચકનારા, હજના જવા દંતૂસળવાળા, મોટી કાયાવાળા, આઠઆઠ હાથ-છીંચાવાળા, નગરના દરવાજા તોડી નાખનારા અને નવમેધના જવા શ્યામળા રંગવાળા એવા હજાર મદગળ હાથીઓ છે. હે રાજા! એ હાથીઓ મારું ધન છે. એ ધનથી હું તારી સાથે દાવ રમું છું.^{૧૭-૧૮}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-આમ કહી રહેલા પૃથાનંદન યુધિષ્ઠિરને હસતો હોય તેમ સુખલ-પુત્ર શકુનિ ઓલ્યા: 'એ મેં જીતી લીધું'.^{૧૭}

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યા:-તો, મારી પાસે આ તેટલા જ રથો છે, તેમને સોનાના ધ્વજદંડો છે અને તે પતાકાઓથી શોભિત છે. તેમને સારા જળવેલા ઘોડાઓ જોડ્યા છે અને તેમની સાથે વિવિધ પ્રકારનાં યુદ્ધ કરનારા રથીઓ છે. એ રથીઓને યુદ્ધ કરવાનું હોય કે ન હોય, તો પણ તે દરેકને ભરણપોષણ માટે માસિક હજાર હજાર સુદ્રાનું વેતન મળે છે. હે રાજા! આ મારું ધન છે. હું તે વડે તારી સાથે દાવ રમું છું.^{૧૯-૨૦}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-યુધિષ્ઠિરે જ્યાં આ વચન કહ્યાં, ત્યાં વેરી થયેલા દુરાત્મા શકુનિએ તેમને કહ્યું: 'એ મેં જીતી લીધું છે'.^{૨૧}

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યા:-યુદ્ધમાં જિતાઈને પરા-ભવ પામેલા શત્રુદમન ચિત્રરથે પ્રસન્ન થઈને ગાંડીવધારી અર્જુનને જ તિતિરી અને કલ્યાણ જાતના ગાંધર્વ અશ્વો પ્રીતિપૂર્વક આપ્યા હતા, તે હે રાજા! મારું ધન છે. હું તે વડે તારી સાથે દાવ રમું છું.^{૨૨-૨૫}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-આ સાંભળીને શકુનિએ કપટનો આશરો લઈ દાવ નાખ્યો અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, 'હું એ જીતી ગયો છું'.^{૨૬}

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યા:-મારી પાસે વિધવિધ જાતના ઘોડાખળદ આદિ વાહનો જોડેલા દશ હજાર રથો તેમજ ગાડાંઓ છે. દરેક વર્ણમાંથી હજાર હજાર એમ વીણી કાઢેલા 'સાઠ હજાર વીરો નિયુક્ત કર્યા છે. તે સર્વે વીર અને પરાક્રમી છે, સર્વે વિશાલ છાતીવાળા છે અને સર્વે દૂધ પીએ છે; તેમજ શાલિભાત જમે છે. હે રાજા! એ મારું ધન છે. એ વડે હું તારી સાથે આ દાવ ખેલું છું'.^{૨૭-૩૦}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-આ સાંભળીને શક-તાભર્યા શકુનિએ પાસાદાવ નાખ્યો અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: 'એ મેં જીતી લીધું'.^{૩૧}

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યા:-હે ભારત! મારી પાસે તાંબાનાં અને લોઢાનાં પાત્રોથી ઢાંકેલા ચાર-સો ભંડારો છે. તે દરેકમાં પાંચ પાંચ દ્રોણ જટલું ઉત્તમ જાતનું અમૂલ્ય અને સ્વચ્છ સુવર્ણ મૂક્યું છે. હે રાજા! એ મારું ધન છે. હું તેનાથી તારી સાથે આ દાવ નાખું છું.^{૩૨,૩૩}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-આ સાંભળીને કપટ-યુક્ત શકુનિએ દાવ નાખ્યો અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: 'એ બધું હું જીત્યો છું'.^{૩૪}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત દ્યૂતપર્વમાં 'દેવન' નામનો અધ્યાય ૬૧ શો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૨ મો

વિદુરનાં હિતવચન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवं प्रवर्तिते द्यूते घोरे सर्वोपहारिणि ।
सर्वसंशयनिर्मुक्ता विदुरो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-આ પ્રમાણે સર્વ-સ્વનું દરણ કરનાર જંગલમાં ચાલી રહ્યું હતું; ત્યારે સર્વ સંશયોને છેદનારા વિદુરજી આ વચન ઓલ્યા.

વિદુર ઓલ્યા:—હે ભરતવંશી મહારાજા! આ બહી લો કે, મરવા પડેલા માણસને જમ આસડની રચિ રહેતી નથી, તેમ હું જ વાત કહીશ, તે સાંભળ્યા છતાં પણ તે તમને ગમશે નહિ. જ જન્મતાં વાર જ પૂર્વે શિયાળવાની જમ ભૂંડુ ભૂંડેા હતો, તે પાપી ચિત્તવાળો અને ભરતવંશનો ઉચ્છેદ આણનારો આ દુર્યોધન તમારા સર્વનાશના હેતુરૂપ થયો છે. દુર્યોધનરૂપી ધરમાં વસી રહેલા શિયાળને તમે મોહને લીધે ઝાળખતા નથી; પણ હું કવિ શુકાચાર્યનાં જ નીતિવચન કહું છું તે તમે સાંભળો. મધ વેચનારો માણસ મધને બેઈને તે લેવા જતાં નીચે ખીણમાં પડીશ એમ બહુતો નથી. તે તો ટોચે ચઢીને મધમાં આસકત થાય છે અથવા તે નીચે ગખડી પણ બંધ છે. તે રીતે મધરૂપી પાસાખેલમાં મત્ત થયેલો આ દુર્યોધન લાંબો વિચાર કરતો નથી. મહારથીઆ સાથે વેર કરવાથી તેનું જ પતન થશે તેને તે બહુતો નથી. હે મહાબુદ્ધિમાન! મને ખબર છે કે, પૂર્વે ભોજવંશમાં જન્મેલા આવા એક અચળચંડા પુત્રને નગરજનોની હિતની ઇચ્છાએ ત્યજી દેવામાં આવ્યો હતો. અંધકા, યાદવો અને ભોજેએ એકઠા મળીને એ કંસને ત્યજી દીધો હતો. તેમની આજ્ઞાથી શત્રુનાશી શ્રીકૃષ્ણે ન્યારે તેને હણી નાખ્યો, ત્યારે સર્વ જ્ઞાતિજનો બહુ સો વરસનો આનંદ કરવા લાગ્યા. તો, તમે પણ આજ્ઞા આપો, એટલે સવ્યસાચી અર્જુન દુર્યોધનનો નિગ્રહ કરે. એ પાપીના નિગ્રહથી કુરુવંશીઆ સુખથી આનંદ અનુભવો. હે મહારાજ! એક કાગડાના બદલામાં તમે આ પાંડવરૂપી ચયૂરોને ખરીદી લો. એક શિયાળના બદલામાં આ સિંહ જવા પાંડવોને વેચાણ લો. તમે શેકરૂપી સાગરમાં ડૂબો નહિ. કુળના હિત માટે એક માણસનો ત્યાગ થાય, ગામના હિત

માટે એક કુલનો ત્યાગ થાય, દેશના હિત માટે એક ગામનો ત્યાગ થાય અને આત્મહિત માટે સમગ્ર પૃથ્વીનો ત્યાગ થાય. આ પ્રમાણે જંબને ત્યજવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે પ્રાણી-માત્રના અભિપ્રાયોને બહુનારા અને શત્રુ-સમસ્તને લય આપનારા, સર્વજ્ઞ કવિ શુકાચાર્યે મહાન અસુરોને કહ્યું હતું. કાષ્ઠએક રાત્રએ સુવર્ણ થૂંકનારાં કેટલાંક વનચર પક્ષીઓને લોભથી ધરમાં વસાવ્યાં હતાં. હે પરંતપ! સોનું ભોગવવાના લોભમાં આંધળા થઈ ગયેલા તેણે તેમને મારી નાખ્યાં. આથી તત્કાલના અને ભવિષ્યના એમ બન્ને લાભોનો તેણે તરત જ નાશ કર્યો. તો હે રાજા! લક્ષ્મીના મોહમાં પડી તમે પાંડવોનો દ્રોહ કરશો નહિ. પેલા પક્ષી મારનારા માણસની જમ ધનમોહમાં પડેલા તમને પસ્તાવો જ કરવાનો આવશે. હે ભારત! માળી જમ ઉઘાનમાં વૃક્ષો ઉપર વારં-વાર વહાલ ખતાવીને તેમને આવેલાં ફૂલો ચૂટે છે, તેમ તમે પણ પાંડવો ઉપર માયા રાખીને તેમના તરફથી ઉત્પન્ન થતા લાભરૂપી પુષ્પને જ ગ્રહણ કરો. પણ અંગારિયાની જમ તમે એ વૃક્ષોને સમૂળમાં ખાળી મૂકી નહિ! પુત્ર, અમાત્ય અને સેન્યબલ સાથે તમે યમને દ્વારે રખે જતા! હે ભારત! આ ભેગા મળેલા પૃથ્વાનંદનો સાથે કાણ ખાય ભીડી શકે એમ છે? હે રાજા! દેવોના સાથવાળા સાક્ષાત્ ઇન્દ્ર પણ ધોતે તેમ દરી મંદે એમ નથી. ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સલાપર્વાન્તર્ગત છૂતપર્વમાં ‘વિદુરહિતવાક્ય’ નામનો અધ્યાય ૬૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૩ મો

વિદુરનાં હિતવચન (ચાલુ)

॥ વિદુર ઉવાચ ॥

દ્યૂતં મૂલં કલહસ્યામ્યુપૈતિ મિથોભેદં મહત્તે
દારુણાય । તદા મ્પિતોઽય ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રો
દુર્યોધનઃ સૃજતે વૈરમુગ્ધમ્ ॥ ૧ ॥

વિદુર બોલ્યાઃ-જૂગડું કમિયાતું ચૂળ છે. તે પરસ્પરમાં ભેદ પડાવે છે. આ ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્ર દુર્યોધન મહા દારુણ ભય લાવવાને માટે તેને લઈ પડ્યો છે અને એ ઉઝ વેર જીણું કરે છે.^૧ ભયંકર સેનાવાળા પ્રતિપવંશી શાન્તનુવંશજે અને બાહ્લીક રાજસમૂહો એ સર્વ દુર્યોધનના અપરાધથી કલેશમાં પડશે.^૨ બળદ જેમ મદમાં ગાંડો થઈને પોતાનાં જ શિંગડાને ભરાવીને પોતે ઉખેડે છે, તેમ આ દુર્યોધન મદે ભરાઈને રાષ્ટ્રમાંથી સુખમંગલનો નાશ કરે છે.^૩ હે રાજા! જે વીર અને વિદ્વાન હોવા છતાં પોતાની બુદ્ધિને અવગણે છે અને બીજાની ઇચ્છાને અનુસરે છે; તે સમુદ્રમાં નાદાન સુકાનીવાળી હોડીમાં ખેસનારા પુરુષની જેમ ભારે સંકટમાં આવી પડે છે.^૪ યુધિષ્ઠિર સાથે દુર્યોધન ઠાવ ખેલે છે અને તે જીતે છે, એમ બહુ તમે પ્રસન્ન થાઓ છો; પણ, અતિથય વિનોદ એ જ છેવટે સુદ્ધરૂપ થઈ પડે છે અને તેમાંથી માણસનો વિનાશ થાય છે.^૫ નીચ ક્ષત્ર આપનાર જૂગડું તમારી આગળ ઠીક રજૂ કરવામાં આવ્યું છે ! એથી જ, એ ઘૂતનો નિર્ણય તમારા હૃદયમાં આબાદ ઠસી ગયો છે. તમારા સ્વર્ગધુ યુધિષ્ઠિર સાથે આ ઘૂત અણધાર્યા કલહરૂપ થશે; છતાં તમે એને માન્ય રાખો છો !^૬ હે પ્રતિપવંશીઓ ! હે શાન્તનુવંશજે ! કૌરવોની સભામાં આ મારાં દીર્ઘદષ્ટિવાળાં વયનો સાંભળો ! મૂર્ખ દુર્યોધનને પગલે ચાલીને તમે

આ મહાધોર પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પડશો નહિ ! જુગારના મદમાં ઉશ્કેરાઈ જઈને જ્યારે અજાતશત્રુ પાંડવ પોતાના ક્રોધને રોટી શકશે નહિ, ત્યારે ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ તેમજ સહદેવ જીછળી પડશે. તો, તે વખતે ધોર યુદ્ધમાં તમારો ડાણ આશરો થશે !^૭ હે મહારાજ ! તમે ધનના ભંડાર છો, આ ઘૂત પહેલાં પણ તમારી પાસે મનથી ઇચ્છો એટલું ધન છે. તમે બહુ ધનવાળા પાંડવોને જીતી લેશો, તેથી તમને વિશેષ શો લાભ થશે ? તો તમે પૃથાનંદનોને જ ધનરૂપે સમજી તેમનો સ્વીકાર કરો. આપણે સુખલપુત્રના જુગારદાવને બહુીએ છીએ. પર્વતપ્રદેશનો એ રાજ શકુનિ ઘૂતમાં કપટખેલ કરી બાણે છે. તો, શકુનિ જ્યાંથી આવ્યો છે, ત્યાં ભલે પાછો ચાલ્યો જાયો ! હે ભારત ! તમે પાંડવોને મહા વિનાશ લાવનારી લડાઈનું કારણ ન આપો. ૬, ૧૦

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત
દ્યૂતપર્વમાં 'વિદુરવાક્ય' નામનો
અધ્યાય ૬૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૪ મો

દુર્યોધનનાં દુર્વાક્યો અને વિદુરનો
હિતોપદેશ

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

પરેષામૈવ યજ્ઞસાશ્લાઘસે ત્વં સદા સ્વતઃ કુત્સયન્
વાર્તરાષ્ટ્રાન્ । જાનીમહે વિદુર યત્પ્રિયસ્ત્વં વાલા-
નિવાસ્માનવમન્યસે નિત્યમેવ ॥ ૧ ॥

દુર્યોધન બોલ્યાઃ-હે વિદુર ! તમે દાસી-પુત્ર અમારા શત્રુઓનાં, સદા કીર્તિગાન ગાઓ છો અને અમને ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોને નિંદા કરો છો. અમે બહુીએ છીએ કે, તમને ડાણ વહાલા છો ! અમે મૂરખા દાહ્યએ તેમ તમે નિત્ય અમને અવગણો છો.^૧ જે વહાલાની પ્રશંસામાં અને

વેરીની નિંદામાં મંડ્યો રહે છે, તે માણસ પ્રિયજનોનો વિજય અને અપ્રિયજનોનો પરાજય ઇચ્છે છે, એમ જાણવું. તમારા હોઠ કેવા તમારા હૈયાને બહાર લાવે છે! તમને અમારે માટે મનમાં જ દ્રેષ છે, તે કરતાં વિશેષ તમે તમારી વાણીથી તે બહાર કરે નહિ.^૨ જાણે અમે તમને સાપને ખોળામાં રાખ્યા છે અને ખિલાડાની જેમ પોપણ કરનારને જ તમે હણો છો! હે દાસીપુત્ર! પોતાના પાલકને હણનારને પંડિતો પાપી કહેતા નથી, એટલે તમે પાપથી બીતા નથી, ખરું ને?^૩ હે વિદુર! શત્રુઓને જીતીને અમે મહાન ક્ષણ પામ્યા છીએ. આથી તમે અમને અહીં કડવા ગોલો રખે કહેતા. તમે અમારા શત્રુઓ સાથે મેળ રાખવામાં અતિ આનંદ માને છો, પણ એને લીધે તો તમે અમારા વારંવાર દ્રેષપાત્ર થાઓ છો.^૪ જો માણસ અમંગલ યોદ્ધે છે, તે શત્રુતાને વહોરી લે છે. માણસ આથી જ શત્રુની સ્તુતિ કરતી વખતે શુભ વાતોને લાંકી રાખે છે. અરે નફરૂટ! અમારે આશ્રયે રહીને તું અમને શા માટે અટકાયત કરે છે? તું અહીં મનકાળું ગમે તે ગોલી નાખે છે!^૫ જોકે, અમારું અપમાન કરતો. અમે તારા મનના વિચારને જાણીએ છીએ. જરા ધરડાઓ પાસે તારી બુદ્ધિને કેળવ. હે વિદુર! તું મેળવેલી આજ્ઞાનું જાતન કર. પારકાનાં કામોમાં તું હાથ નાખીશ નહિ.^૬ હે વિદુર! તું તે રખે માનતો કે, હું આ ઘૂત કરાવનાર છું. અહીં અમને આવાં કડોર વાક્યો નિરંતર કહેતો નહિ.^૭ અરે વિદુર! હું કંઈ તને મારા હિતનું પૂછતો નથી. હે દાસીપુત્ર! જા, તારું ભત્રું થાઓ; પણ અમને સહનશીલોને વાગ્યાણીથી ફીણ ન કર. ગર્જમાં સૂતેલા પુરુષને જ શાસન આપે છે, તે જ એક શાસનકર્તા છે. બીજે કાઈ શાસન કરનારો નથી. એ શાસનકર્તાના શાસનને લીધે, જલ નીચાણમાં

બધ છે, તેમ હું પણ તેની પ્રેરણા પ્રમાણે કાર્ય કરું છું.^૮ જો મનુષ્ય મસ્તકથી પહોડને ફેડે છે અને સર્પને ભોજન આપે છે, તો તેની બુદ્ધિ જ તેને આવાં કાર્યોની આજ્ઞા કરે છે.^૯ જો માણસ પરાણે ઉપદેશ આપે છે, તે તો પરિણામે શત્રુને પેદા કરે છે. તે મિત્રતામાં રહ્યો હોય, તો પણ પંડિત મનુષ્ય તો તેની ઉપેક્ષા જ કરે છે.^{૧૦} હે ભારત! કપૂરને સળગાવી જ માણસ તેને અગ્નિથી બળી જતાં પહેલાં કારવા દોડતો નથી, તે ક્યારેય પણ તેની રાખોડી પણ પામતો નથી. શત્રુવર્ગના, દ્રેષ કરનારા અને ખાસ કરીને અહિતકારી એવા માણસને ઘરમાં વાસ આપવો બેઘણું નહિ. એટલે, હે વિદુર! તમે ક્યારે ત્યાં ચાલ્યા જાઓ. કુલટા સ્ત્રીને ઘણું સમજવીએ, તો પણ તે પોતાના પતિને તણ જ બધ.^{૧૧, ૧૨}

વિદુર બોલ્યા:—હે મહારાજ! જો માણસો આવો નીતિનો ઉપદેશ કરવાથી તે ઉપદેશક પુરુષને ત્યાગ કરે છે, તેમની મિત્રતા નાશવંત છે કે નહિ તે તમે કહો. કેમકે; રાજાઓનાં ચિત્ત તો દ્રેષથી ભીનાં હોય છે. તેઓ પહેલાં મીઠી મીઠી વાતો કરે છે અને પછી ખૂસળના ઘા કરાવે છે.^{૧૩} હે રાજપુત્ર! તું તારી જાતને પંડિત માને છે અને મને મૂરખ ગણે છે; પણ હે મન્દબુદ્ધિ! મૂરખ તો તે છે, જે એક માણસને પોતાના મિત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા પછી તેને દૂષણ લગાડે છે.^{૧૪} શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણને ઘેર દુષ્ટ સ્ત્રી જેમ કલ્યાણ કરી શકતી નથી, તેમ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા માણસનું મંગલ કરી શકાતું નથી. જેમ કુંવારિકાને સાઠ વર્ષનો પતિ ગમતો નથી, તેમ ભરતશ્રેષ્ઠ દુર્યોધનને આ ઉપદેશ નક્કી ચ્યનો નથી.^{૧૫} હે રાજા! તમે હિતકારી અને અહિતકારી એવાં સર્વ કાર્યોમાં પ્રિયની જ આકાંક્ષા રાખતા હો, તો સ્ત્રી, જડ અને પાંગડા તેમજ એવા સૌને જ પૂછો.^{૧૬} મીઠું ગોલનારો પાપી માણસ તો અહીં મળી ને પણ કડવું છતાં હિતકારી કહેનાર ને

જનાર સહેજ મળનાર નથી. ^{૧૭} સ્વામીના ગમા-
અણુગમાને અળગા રાખીને, જે મનુષ્ય ધર્મ-
પરાયણ રહે છે અને અપ્રિય છતાં હિતકારી કહે
છે, તેવા માણસ વડે જ રાજ સહાયવાન ગણાય
છે. ^{૧૮} હે મહારાજ ! જે વ્યાધિ હરનારાં આસડ
જેવો છે, જે કડવો, તીખો અને ગરમ છે, જે
યશને જૂંસી નાખનારો છે, જે કઠોર છે, જે નર-
કના જેવો ગંધાતો છે, જે સંતોષે પી જવા
થોડ્ય છે અને અસંતોષને પી શકતા નથી,
એવા ક્રોધને તમે પી જાઓ અને શાંતિ પામે. ^{૧૯}
નિચિત્રવીર્યના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રને તથા તેમના
પુત્રોને નિરંતર યશ અને ધન રહે એમ હું
છેલ્લું છું. એ જવી છેલ્લા છે તેવું તમને મળે.
હવે હું તમને નમસ્કાર કરું છું. બ્રાહ્મણો અને
પણ મંગલ દર્શાવો ! ^{૨૦} પંડિત મનુષ્ય ઝેરી
દાઢવાળા સર્પોને તેમજ ઝેરી આંખવાળા માણ-
સોને કોપાવતા નથી. આથી, હે કુરુનંદન !
આ હું તમને સાવધાનીથી કહું છું. ^{૨૧}

હતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-અંત-
ર્ગત દ્યુતપર્વમાં 'ત્રિદુરહિતવાક્ય'
નામનો અધ્યાય ૧૪ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૫ મો

યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદી હારવી

॥ શકુનિદ્વય ॥

बहु वित्तं पराजयीः पाण्डवानां युधिष्ठिर ।
आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्त्यपराजितम् ॥ ૧
શકુનિ બોલ્યો:-હે યુધિષ્ઠિર ! તમે પાંડ-
વોતું ઘણું ધન હારી ચૂક્યા છો. હે કૌન્તેય ! જો
હવે તમારી પાસે ન હોયું એવું કંઈ ધન હોય
તો બોલો. ^૧

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો:-હે મુખલપુત્ર ! મારી
પાસે જે સંખ્યાતીત ધન છે તેને હું જાણું છું,
તો હે શકુનિ ! તું મને ધન વિશે શા માટે પૂછે

છે ?' દશ હજાર, દસ લાખ, શંકુ, પદ્મ, અર્જુન,
ખર્વ, શંખ, નિખર્વ, મહાપદ્મ, કોટિઓ, મધ્ય,
પરાર્ધ અને એથી પણ વિશેષ એવા ધનનો દાવ
નાખ. હે રાજના ! એ મારું ધન છે. હું એ વડે
તારી સાથે દાવ ખેલું છું. ^૨

વૈશંપાયન બોલ્યો:-આ સાંભળીને છજ-
નો આશ્રય કરનારા શકુનિએ પાસા નાખ્યા,
અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: 'એ બધું મેં જીત્યું છે. ^૧

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો:-હે સૌભાગ ! પણાંશ
નદીની બાજુમાં, સિંધુ નદીના પૂર્વ ભાગમાં જે
કાંઈ અસંખ્ય ગાયો, ઘોડાઓ, બળદો, મેઠાઓ
અને બકરાંઓ વગેરે છે, તે સર્વ મારું ધન છે.
હું એ ધન વડે તારી સાથે દાવ રમું છું. ^{૧, ૭}

વૈશંપાયન બોલ્યો:-આ સાંભળીને કપ-
ટને વળગી રહેનારા શકુનિએ પાસા નાખ્યા અને
યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: 'એ મેં જીતી લીધું. ^{૧૮}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો:-નગર, જનપદ, ભૂમિ,
બ્રાહ્મણેતરનાં ધન અને બ્રાહ્મણેતર પુરુષો એ
મારું શેષ રહેલું ધન છે. હે રાજના ! એ ધન
મારું છે અને તે વડે હું તારી સાથે દાવ
રમું છું. ^૬

વૈશંપાયન બોલ્યો:-આ સાંભળીને છજ-
ને વળગી રહેનારા શકુનિએ કપટદાવ નાખ્યો
અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: 'એ મેં જીતી જ લીધું છે. ^{૧૦}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો:-હે રાજના ! આ રાજ-
પુત્રો જે કુંડલો, નિષ્કા અને સર્વ રાજવિભૂષણો
થી શોભી રહ્યા છે, તે સર્વ મારું ધન છે. હે રાજ !
હું તે ધન વડે તારી સાથે દ્યુત ખેલું છું. ^{૧૧, ૧૨}

વૈશંપાયન બોલ્યો:-આ સાંભળીને છજ
બધાં શકુનિએ કપટનો દાવ નાખ્યો અને યુધિ-
ષ્ઠિરને કહ્યું: 'એ મેં જીતી લીધું છે. ^{૧૩}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો:-શ્યામલ, જુવાન, લાલ-
આંખવાળા, સિંહના જેવા ખખવાળા અને
મહાન બાહુવાળા આ એક નકુલને હું દોડમાં
મૂકું છું. એને મારું ધન જાણો. ^{૧૬}

શકુનિ ઓલ્યો:-હે યુધિષ્ઠિરરાજ! રાજપુત્ર નકુલ તમને વહાલો છે. તે અમારા વશમાં આવી ગયો છે. હવે શા વડે દાવ લડાવો છો? ^{૧૫}

વૈશંપાયન ઓલ્યો:-આમ કહીને શકુનિએ તે પાસાઓ નાખ્યા અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: 'એ હું જીત્યો.' ^{૧૬}

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યો:-આ સહેદેવ ધર્મોત્તુ અનુશાસન કરે છે. આ લોકમાં એ પાંડિતને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ રાજપુત્ર હોડમાં સુકાવાને અયોગ્ય છે; તો પણ એ વહાલાને અજખામણી કરીને હું એને દાવમાં ખૂટી છૂત રચું છું. ^{૧૭}

વૈશંપાયન ઓલ્યો:-આ સાંભળીને કપટ-યુક્ત શકુનિએ છળભર્યો દાવ નાખ્યો અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, 'એ હું જીત્યો.' ^{૧૮}

શકુનિ ઓલ્યો:-હે રાજન! તારા આ બે વહાલા માદ્રીનંદનોને મેં જીતી લીધા છે. મને લાગે છે કે, તમને ભીમસેન અને ધનંજય એમનાથી પણ અધિક પ્રિય છે. ^{૧૯}

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યો:-હે મૂરખા! તું અધર્મ જ આચરે છે. કેમકે, તું નીતિને જોના નથી અને પ્રેમની ગાંઠ બંધાયેલા અમ બાઈઓમાં તું ભેદ પડાવવા ઇચ્છે છે. ^{૨૦}

શકુનિ ઓલ્યો:-મત્ત થયેલો માણસ ખાડમાં પડે છે, પ્રમત્ત થયેલો માણસ જડ રૂપ ધારે છે. હે રાજન! તમે જ્યેષ્ઠ છો, તમે શ્રેષ્ઠ છો. હે ભરતોત્તમ! તમને નમસ્કાર કરું છું. ^{૨૧} હે યુધિષ્ઠિર! જુગાર રમવામાં પડેલા જુભારીઓ હનુમત્તની જેમ જે સવારા કરે છે, તે અશ્રુતિમાં કે સ્વપ્નમાં પણ કરતા જેવામાં આવતાં નથી. ^{૨૨}

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યો:-રિપુઓને જીતનારો જે મહાવેગી રાજકુમાર નાવની જેમ અમને યુદ્ધમાં પાર લઇ જાય છે, તે લોકવીર અર્જુન દાવમાં સુકાવાને અયોગ્ય છે છતાં, હે શકુનિ! તેના વડે હું દાવ ખેલું છું. ^{૨૩}

વૈશંપાયન ઓલ્યો:-આ સાંભળીને કપટ-

ભર્યા શકુનિએ છલયુક્ત દાવ નાખ્યો અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, 'એ હું જીત્યો છું.' ^{૨૪}

શકુનિ ઓલ્યો:-પાંડવોમાં આપધારી એવા આ સત્યસાચી અર્જુન પાંડવને મેં હરાવ્યો છે. હે રાજન! હવે પ્રિય ભીમથી દાવ રમો. હે પાંડવ! દાવમાં મૂકવાને હવે એ જ તમારે માટે ખાટી રહ્યો છે. ^{૨૫}

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યો:-જે અમારો નેતા છે, દાનવોના શત્રુ ઇન્દ્રની જેમ જે યુદ્ધમાં અમારો અગ્રેસર છે, જે તીરછી આપે જોનારો છે, જેની ભમ્ભરો ગૂંથાયેલી છે, જે સિંહના જેવા ખમાવાળો છે, જે સદા અસહનશીલ છે, ખજામાં જોના જોતાનો એક માણસ નથી, ગદાધારીઓમાં જે અચળી છે અને જે શત્રુઓને મરડી નાખનારો છે, તે રાજપુત્ર ભીમસેન અહીં દાવમાં સુકાવાને યોગ્ય નથી. આમ છતાં, હે રાજા! હું તેના વડે આ દાવ રચું છું. ^{૨૬, ૨૭}

વૈશંપાયન ઓલ્યો:-આ સાંભળીને કંપટથી ભરેલા શકુનિએ છળભર્યો દાવ નાખ્યો અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: 'એ હું જીત્યો.' ^{૨૮}

શકુનિ ઓલ્યો:-હે કુન્તીપુત્ર! તમે બાઈઓ, થોડાઓ અને હાથીઓ સમેત અઠગક ધન હારી ગયા છો. હજી તમે ન હાર્યા હો એવું કંઈ ધન હોય તો કહો. ^{૨૯}

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યો:-હું સર્વ ભાઈઓમાં જ્યેષ્ઠ છું અને એમનો પ્રિયપાત્ર છું. મારી હાર થશે એટલે હારેલાની જેમ હું પોતે તમારાં કામ કરીશ. ^{૩૦}

વૈશંપાયન ઓલ્યો:-આ સાંભળીને કપટયુક્ત શકુનિએ કપટદાવ નાખ્યો અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: 'એ હું જીત્યો.' ^{૩૧}

શકુનિ ઓલ્યો:-હે રાજન! આ તમે તમારો પરાજય કર્યો તે તમે ધણું પાપી કામ કર્યું. ધન ખાટી રહેતા છતાં પોતાનો પરાજય કરાવવો એ પાપ છે. ^{૩૨}

વેશ'પાયન ઓલ્યોઃ—આમ કહીને જુગા-
રમાં મનમાન્યા દાવ નાખનારા તે શકુનિએ ત્યાં
ઘેઠલા સર્વ લોકપ્રસિદ્ધ રાજાઓને પાંડવોમાંના
દરેકની હાર વિશે કહ્યું અને યુધિષ્ઠિરને આમ
કહેવા લાગ્યો.^{૩૩}

શકુનિ ઓલ્યોઃ—હે રાજન્ ! તમારો હજી
એક દાવ અણગતાયેલો છે. તમારે પ્રિય પત્ની
છે. એ પાંચાલપુત્રી દ્રૌપદીને ઢોડમાં મૂકા અને
તે વડે ફરી જય મેળવે.^{૩૪}

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યોઃ—જ નીચી નથી તેમ
જીંચી ચે નથી અને જ દુષળી નથી તેમ રાતી
માતી પણ નથી, એવી રચામલ વાંકડિયા કેશ
વાળી તે દ્રૌપદીને દાવમાં મૂકીને હું તારી સાથે
રમું છું. તેને શરદના કમલપત્ર જવી આંખો છે,
શરદના કમલના જવો સુગંધ છે અને તેને શરદના
કમલને સેવનારી લક્ષ્મીના જવું રૂપ છે.^{૩૫,૩૬}
લક્ષ્મીના જવી તે ધ્યાણ છે, રૂપસંપત્તિવાળી
છે અને શીલસંપત્તિવાળી છે. આથી કરીને,
પુરુષ જવી સ્ત્રીને ઇચ્છે તેવી તે છે.^{૩૭} સર્વ
ગુણોથી ભરેલી, અનુકૂલ, પ્રિય બોલનારી અને
ધર્મ, અર્થ તથા કામને સિદ્ધ કરનારી એવી જ
સ્ત્રીની પુરુષ કામના કરે છે, એવી તે છે.^{૩૮} એ
સૌથી છેલ્લી સૂએ છે અને સૌથી પહેલી બગે
છે. ગોવાળિયા અને મેઢાંબકરાં ચારનાર સૌ
લોહિ પાસેથી તે થયેલાં તથા ન થયેલાં તમામ
કામની ભાળ મેળવે છે.^{૩૯} તેનું સ્વેદબિન્દુવાળું
સુખમંડલ કમલ અને મોગરાની વેલની શેભા
ધારે છે. વેદીની જેમ તેને પાતળી દૃઢ છે અને
તેને લાંબા કેશ છે. તેનું મોં તામ્રવર્ણું છે અને
તેને ઝાઝાં રંગાડાં નથી.^{૪૦} હે રાજ ! આવી તે
સુંદર દૃઢવાળી પાંચાલતનયા છે. હાય ! એ
સર્વાંગ સુંદર દ્રૌપદીને ઢોડમાં ગ્રીને દે
સૌખ્ય ! હું દાવ રમું છું.^{૪૧}

વેશ'પાયન ઓલ્યોઃ—શીમાન ધર્મરાજ
આ વચન કહ્યાં, એટલે વૃદ્ધ સભાજનોને મોંઝ-

થી ધિક્કાર હો ! ધિક્કાર હો ! એવાં વેણ નીકળી
પડ્યાં !^{૪૨} હે રાજન્ ! તે સભા અળભળી ઊઠી,
રાજાઓને ખેદ થઈ આવ્યો અને લીધે, દ્રોણ
તેમજ કૃપાચાર્ય વગેરેને પરસેવો વહેવા લાગ્યો.
વિદુર તો માથું નાખીને મડદા જવા થઈ ગયા.
સરપની જેમ નીચું મોં રાખીને તે હાંફતા
હાંફતા વિચારમાં પડ્યા.^{૪૩,૪૪} પણ ધૃતરાષ્ટ્ર
તો ખુશખુશ થઈને વારંવાર પૂછવા લાગ્યોઃ 'શું
જત્યા ! શું જત્યા !' આમ તે પોતાનો મનો-
ભાવ છુપાવી શક્યો નહિ.^{૪૫} દુઃશાસન વગેરે
સાથે કર્ણ અત્યંત હર્ષ પામ્યો અને બીજા
સભાજનોની આંખોમાંથી આંસુધારા વહેવા
લાગી.^{૪૬} આમ જીતના મદ્યી ગળકી રહેલા
અને મહા ઉન્માદે ચડેલા તે સુખલપુત્રે 'એ
હું જત્યો' એમ કહ્યું અને ફરીથી તેણે પાસા-
ઓને સાંભરી લીધા.^{૪૭}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત
દૂતપર્વમાં 'દ્રૌપદીપરાજય' નામ-
નો અધ્યાય ૧૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૬ મો

વિદુરનાં હિતવચન

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

एहि क्षत्त्रद्रौपदीमानयस्य प्रियां भार्यां संमतां
पांडवानाम् । संमार्जतां वेदम परंतु शीघ्रं
वत्रास्तु दासीभिरपुण्यशीला ॥१॥

દુર્યોધન ઓલ્યોઃ—એ વિદુર ! અહીં
આવો. પાંડવોની પ્રિય અને માનીતી પત્ની
દ્રૌપદીને અહીં તેડી લાવો. અને તિરસ્કારથી
આણેલી તે દ્રૌપદી ઝટ અમારા ઘરમાં દાસી
તરીકે વાસીડું કાઢે. એ પાપિણી ન્યાં દાસીઓ
રહે છે ત્યાં તેમની સાથે શલે રહે.^૧

વિદુર ઓલ્યોઃ—ઓ નીચ ! તું મૂરખાની
જેમ આવું દુષ્ટ ભાવણ કરે છે. તું ચેતે
કાંસમાં જંપાઇ પડ્યો છે, તે તું બણતો નથી.

તું સમજતો નથી કે, તું બનેજ ખીણમાં લટકી રહ્યો છે. છતાં, તું શ્રગ હોઈને સિંહ સમાન પાંડવોને વારંવાર છછેડી રહ્યો છે.^૨ આ મંદબુદ્ધિ! તારે માથે ઝેરી દાઢવાળા અને પૂરા કોથીં એવા ભારે ઝેરીલા સરપો બેઠા છે. તું તેમને ગુસ્સે કરીશ નહિ અને તું યમસદને જઈશ નહિ!^૩ કૃષ્ણ દાસીપણું પામવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે મારા મતથી સ્વામીપદ ખોયા પછીજ રાજ યુધિષ્ઠિરે તેને દાવમાં મૂકી છે. વાંસ જમ પોતાના વિનાશને માટે ફલને ધારણ કરે છે, તેમ ધૃતરાષ્ટ્રનો રાજ-પુત્ર પણ પોતાના નાશને માટે જ આ વૃદ્ધિપી ફલને ધારણ કરે છે. અંતકાલે પણ એ ઉન્મત્ત સમજતો નથી કે, બૃગદેવ મહાભયંકર વેર આણનાર છે.^૪ ક્રોધનો મર્મચ્છેદ ન કરવો, ક્રોધને દૂર વેણ કહેવાં નહિ, જુગાર જેવા હલકા કામથી શત્રુને વશ ન કરવા, તેમજ ક્રોધને ઉદ્વેગ કરાવે એવી તીખી અને નરકલોકમાં લઈ જનારી વાણી કદી પણ ન કહેવી.^૫ માણસો મુખથી લાંબીચોડી વાત કાઢી બેસે છે, તો તેથી આધાત પામેલા સામે માણસ રાતદિવસ શોક કર્યા કરે છે. એ ક્રોધ વચનો સામાના મર્મ-લાગેમાં લેંકાય છે. આથી પંડિતો શત્રુઓને પણ તીક્ષ્ણ વચનો સંભળાવતા નથી.^૬ કહે છે કે, ક્યારેક કોઈ એક બકરો ધનુષ્યને ગળવા લાગ્યો હતો. તે શસ્ત્ર ભરાઈ ગયું, એટલે તેણે જમીન ઉપર પોતાનું મોં રાખીને તે શસ્ત્રને ખાવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેથી તો એનું ગળું જ કપાઈ ગયું. એ બકરાની જમ તું પાંડુપુત્રો સાથે વેર વેર કરીશ નહિ.^૭ પૃથાનંદનો તો આવું કયું જ બોલતા નથી. ખરે ! દૃતરા જેવા નીચ માણસો જ સર્વ ક્રોધને ભસભસ કરે છે. પછી ભલે તે કોઈ વનમાં વિચારનારો હોય, શુદ્રથાશ્રમી હોય, તપસ્વી હોય કે પરિપૂર્ણ વિદ્વાબાળો હોય.^૮ ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર સમજતો નથી કે, કોઈ એ મહાધોર નરકનું દ્વાર છે. આ જુગારબાજમાં

અનેક કુરુઓ દુઃશાસન સાથે સાથીદાર છે.^{૧૦} કદાપિ તૂમડાં ડુગ્રી બચ, પથરાઓ તરવા લાગે અને નાવો સદેવ જલમાં ગોથાં ખાય, તો પણ ધૃતરાષ્ટ્રનો મૂર્ખ રાજપુત મારાં હિતકારી વચન સાંભળે એમ નથી.^{૧૧} નક્કી, આ દુર્યોધન કુરુઓનો અંતકારી જ થશે, એ નિઃશંક છે. જ્યારે મિત્રોજનોનાં હિતકારક અને પંડિત-માન્ય વચનોને સાંભળવામાં આવતાં નથી અને માત્ર લોભનો જ વધારો થાય છે, ત્યારે અત્યંત ભયંકર અને સર્વનાશી એવો વિનાશ જ આવે છે.^{૧૨}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વનિર્ગત
દૂતપર્વમાં 'વિદુરવાક્ય' નામનો
અધ્યાય ૬૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૭ મો

સભા વચ્ચે દ્રૌપદી

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

વિગસ્તુ સ્ત્રાતરમિતિ દ્રુવાળો દર્પેણ મત્તો
ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ । અવૈક્ષત પ્રાતિકાર્મી સમાયા
દ્રુવાચ ચૈનં પરમાર્પમધ્યે ॥૧॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પછી મદથી છટ્ટી ગયેલા ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુર્યોધને વિદુરને ધિક્કાર હો એમ કહ્યું અને સભામાં એકલા પ્રાતિકાર્મી નામે સારથિ સામે બેઠીને તે પરમ આર્યોની સભાની મધ્યમાં તેને આ પ્રમાણે વચનો બોલ્યા.^૧

દુર્યોધન બોલ્યા:-હે પ્રાતિકાર્મી! તું દ્રૌપદીને લઈ આવ. તને પાંડવોનો ભય નથી. આ દાસીપુત્ર હરી ગયો છે, એટલે આવી અવળી વાત બોલે છે. તે કદી અમારી ચડતી થાય એમ ઇચ્છતો નથી. "

વૈશંપાયન બોલ્યા:-દુર્યોધને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે રાજનાં તે વચન સાંભળીને તે પ્રાતિકાર્મી સારથિ ત્યાંથી તરત જ ચાલી નીકળ્યો.

દૂતરે સિંહની બોડમાં ધૂસે, તેમ તે પાંડવોના રાજભવનમાં કે જ્યાં પાંડવોની પટરાણી દ્રૌપદી હતી ત્યાં પહેાંચી ગયો.^૩

પ્રાતિકામી બોલ્યો:—હે દ્રૌપદી ! યુધિષ્ઠિર જુગારના કેડમાં ગાંડા થઈ ગયા છે અને દુર્યોધને તમને જીતી લીધાં છે. તો, હે યાજ્ઞ-સેની ! તમે ધૃતરાષ્ટ્રને ઘેર આવો. હું તમને ઠાસીકામ કરાવવા માટે લઈ અડું છું.^૪

દ્રૌપદી બોલી:—હે પ્રાતિકામી ! તું આવું કેમ બોલે છે ! કયા રાજપુત્ર પોતાની બાર્યાને હોડમાં મૂકી શકે ? અરે ! યુધિષ્ઠિરાજ ઘૂતના મદમાં થેલા થયા હશે ! શું તેમની પાસે દાવમાં મૂકવા જેવું બીજું કશું નહોતું ?^૫

પ્રાતિકામી બોલ્યો:—જ્યારે પોતા પાસે દાવમાં મૂકવાને બીજું કશું રહ્યું નહિ, ત્યારે એ અજાતશત્રુ પાંડવે તમને દાવમાં મૂક્યાં છે. એ પહેલાં એ રાજાએ પોતાના ભાઈઓને તેમજ પોતાને પણ દાવમાં મૂકી દીધા હતા. હે રાજ-પુત્રી ! પછી તેમણે તમને મૂક્યાં હતાં.^૬

દ્રૌપદી બોલી:—હે સૂતપુત્ર ! જા, તું સભામાં જઈ એ જુગારીને પૂછ કે, તે પ્રથમ કેાને હારી બેઠા છે, પોતાની જાતને કે મને !^૭ હે સૂતપુત્ર ! આ જાણીને તું પાછો આવ. પછી તું મને ત્યાં લઈ જા. હું તેમનો અભિપ્રાય જાણુ. પછી દુઃખી સિતે ત્યાં હાજર થઈશ.^૮

વૈશંપાયન બોલ્યો:—પછી તે પ્રાતિકામી સભામાં ગયો અને તેણે નરેન્દ્રોની વચ્ચે બેઠેલા યુધિષ્ઠિરને દ્રૌપદીનાં તે વચનો કહ્યાં.^૯ ‘દ્રૌપદીએ તમને પ્રજાપત્યું છે કે, તમે કેાના સ્વામી થઈને અમને હારી ગયા છો ! પહેલાં કેાને હાર્યા છો, તમારી જાતને કે મને !’^{૧૦} આથી યુધિષ્ઠિર તો નિર્જીવની જેમ જડ થઈ ગયા. તેમણે સારથિને સારે કે ખોટો કરો જ જવાબ આપ્યો નહિ.^{૧૧}

દુર્યોધન બોલ્યો:—અધ્યા સૂત ! પાંચાલી પોતે જ અહીં સભામાં આવીને એ સવાલ

યુધિષ્ઠિરને પૂછે. એટલે, યુધિષ્ઠિર અને તે પાંચાલી વચ્ચે જે વાત થાય તે અહીં સર્વના સાંભળવામાં આવે, માટે તેને અહીં તેડી લાવો.^{૧૨}

વૈશંપાયન બોલ્યો:—આમ દુર્યોધનની આજ્ઞામાં રહેનારે તે પ્રાતિકામી સારથિ, રાજ-ભવનમાં ગયો અને વ્યથા પામતો હોય તેમ દ્રૌપદીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^{૧૩}

પ્રાતિકામી બોલ્યો:—હે રાજપુત્રી ! તે સભાજનો તમને ત્યાં બોલાવે છે, મને લાગે છે કે, કૌરવોતું આવી બન્યું છે. તે હલકટ દુર્યોધન રાજ્યસમૃદ્ધિને સાચવવાનો નથી; કેમકે હે રાજ-પુત્રી ! તમે સભામાં આવો એમ તે ઇચ્છે છે.^{૧૪}

દ્રૌપદી બોલી:—વિધાતાએ સાચે જ એવું વિધાન નિમ્ન્યું છે કે, જ્ઞાની અને મૂખ બંનેને સુખદુઃખના સ્પર્શ થાય છે. પણ લોકમાં એક ધર્મ જ પરમશ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. તેથી રક્ષા પામી રહેલા તે ધર્મ અમને શાંતિ પમાડશે.^{૧૫} એવો તે ધર્મ કૌરવોને પણ રખે તમને ! તું જઈને સહ્યોને મારું ધર્મયુક્ત વચન પૂછ. નીતિમાન એવા શ્રેષ્ઠ ધર્માત્માઓ જે નક્કી કરીને મને કહેશે તે હું કરીશ.^{૧૬}

વૈશંપાયન બોલ્યો:—પછી યાજ્ઞસેનીનાં તે વચન સાંભળીને તે સારથિએ સભામાં જઈને તે વચનો કહી સંભળાવ્યાં. પણ, ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુર્યોધનનો જાણે તેવો આગ્રહ હોય તેમ જાણી, તે સભાજનો નીચું મોં રાખી રહ્યા અને જવા-બમાં કશું જ બોલ્યા નહિ.^{૧૭} હે ભરતોત્તમ ! દુર્યોધનની તે ઇચ્છા સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે તો એક ત્રિશાસુ દૂતને દ્રૌપદી પાસે મોકલી સંદેશો કહાવ્યો કે, ‘હે પાંચાલી ! તું રજસ્વલા છે, એટલે દુઃદી નીચે ગાંઠવાળી પહેરેલા એક વસ્ત્ર સાથે તું રોતી રોતી સભામાં આવ અને ધૃતરાષ્ટ્ર સસરાની આગળ જાબી રહે. ત્યાં તને રાજપુત્રીને આમ આવેલી જોઈને સર્વે સભા-જનો મનથી ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુર્યોધનને દ્વિષ્કાર

આપશે.^{૧૮-૨૦} હે મહારાજ ! તે ધીમાન દૂતે
ઝટપટ કૃષ્ણને ભવને જઈ તેમને ધર્મરાજનો
નિશ્ચિત મત જણાવ્યો.^{૨૧} તે વખતે, મહાત્મા
પાંડવો તો દીન અને દુઃખિયારા થયા હતા,
તેમજ સત્યની પ્રતિજ્ઞાથી બંધાયેલા હતા; એટલે
તેઓ દાર્દ્રી રીતે જાંચું બેઈ શકતા નહોતા.^{૨૨}
પછી રાજ દુર્યોધને તે પાંડવોનાં મુખ સામે બેઈ
હર્ષમાં આવી સારથિને કહ્યું: 'હે પ્રાતિકામી ! એ
દ્રૌપદીને તું અહીં જ લઈ આવ. કુરુઓ તેના
સવાલનો તેને પ્રત્યક્ષ ઉત્તર આપશે.^{૨૩} આથી
એ સૂત જો કે દુર્યોધનની આજ્ઞામાં રહેતો હતો,
તો પણ દુપદ્મપુત્રીના કોપના ભયથી થરથરી
ગયો. માન મૂકીને તેણે સભાજનોને ફરીથી
પૂછ્યું: 'કૃષ્ણને હું શું કહું ?'^{૨૪}

દુર્યોધન બોલ્યો:—હે કુઃશાસન ! આ મારે
થોડી બુદ્ધિનો સૂતપુત્ર ભીમથી ગભરાઈ જાયો
છે ! તું જતે જ અને યાજ્ઞસેનીને પકડી લાવ.
પરાધીન પડેલા શત્રુઓ તને શું કરી શકવાના છે ?

વૈશંપાયન બોલ્યો:—પછી ભાઈની આજ્ઞા
સાંભળીને તે લાલ આંખવાળો રાજપુત જિએ
થયો અને મહારથી પાંડવોના તે ભવનમાં જઈ
ને રાજપુત્રી દ્રૌપદીને આ પ્રમાણે બોલ્યો:^{૨૫,૨૬}
'હે પાંચાલી ! ચાલ, આમ આવ. તું જિતાર્થ
ગઈ છે. હે કૃષ્ણ ! હવે લાજ મૂકીને તું દુર્યોધનને
જો. હે વિશાલ કમલનયના ! તું કુરુઓની સેવા
કર. તું ધર્મપૂર્વક અમને મળી છે. ચાલ,
સભામાં આવ.^{૨૭} પછી દુઃખી મનવાળી દ્રૌપદી
ત્યાંથી જાડી. તે પોતાના ક્રિક્કા મેનિ હાથથી
લૂછી અને જ તરફ કુરુશ્રેષ્ઠ વૃદ્ધ વૃતરાષ્ટ્ર
રાજની સીએ હતી તે તરફ એ દુઃખપૂર્વક
ઢાડી.^{૨૮} ગર્જના કરતો કુઃશાસન ચોપ કરીને
વેગપૂર્વક તેની પાછળ દોડ્યો. તેણે એ નરેન્દ્ર-
પત્નીને તેના લાંબા, કાળા તેમજ તરંગમાલા-
વાળા દેશોથી પકડી લીધી.^{૨૯} અરે ! જ દેશ
રાજમુખ મહાપદ વખતે અવશ્ય સ્નાનને પ્રસંગે,

મંત્રથી પવિત્ર થયેલા જલ વડે સિંચત પામ્યા
હતા, તે કેયને ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર કુઃશાસને પાંડવોના
પરાક્રમનો અનાદર કરીને બલાતકારે પકડયા.^{૩૦}
તે કુઃશાસન લાંબાલાંબા દેશવાળી કૃષ્ણને બળ-
પૂર્વક ધસડીને સભાની પાસે લાવ્યો અને વાયુ
જન કેળને હલાવી નાખે, તેમ તેણે પતિ-
વાળી છતાં પતિવિદોહાણી જવી તે દુઃખિયારીને
ઢંઢોળી નાખી.^{૩૧} આમ ખેંચાઈ રહેલી અને
નમી ગયેલા ગાત્રમંડળવાળી તે દ્રૌપદીએ ધીર-
થી કહ્યું કે, 'હે મન્દબુદ્ધિ ! હું રજસ્વલા છું.
મારે એક જ વસ્ત્ર છે. અલ્યા અનાય ! મને
સભામાં લઈ જવી તને યોગ્ય નથી.^{૩૨} પછી
યાજ્ઞસેની કૃષ્ણને, અર્જુનને, નારાયણને અને
નરને મદદ કરવા સાદ પાડવા લાગી. તે વખતે
કુઃશાસન કૃષ્ણને તેના કૃષ્ણ દેશોથી સખત પકડી
રજ્જો અને તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^{૩૩}

કુઃશાસન બોલ્યો:—હે યાજ્ઞસેની ! ભલે તું
રજસ્વલા હોય, એક વસ્ત્રવાળી હોય કે વસ્ત્રવિ-
દોહાણી હોય; તું જુગારમાં જિતાર્થ ગઈ છે અને
તને દારી બનાવવામાં આવી છે. એટલે દારી-
ઓનાં વસ્ત્રો તો સ્વામીની ગચિ પ્રમાણે જ હોય.^{૩૪}

વૈશંપાયન બોલ્યો:—ત્યારે વીંખાયેલા
વાળવાળી, અરધા સરી ગયેલા વસ્ત્રવાળી, કુઃશા-
સનથી ઢંઢોળાઈ રહેલી અને કોપથી જળી રહે-
લી લજ્જાળુ કૃષ્ણા ધીરેધીરે આ વચન થોડી:^{૩૫}

દ્રૌપદી બોલી:—સભામાં આ સર્વ શાસ્ત્રપા-
રંગત, ઇન્દ્રના જેવા કર્મનિષ્ઠ અને મારા ગુરુજનો
જેવા ગુરુઓ બેઠા છે. એ સૌની આગળ હું
આમ જીવી રહેવાની મૂઢતા કરું નહિ. જો કુર-
કર્મી ! અલ્યા અધમ આચરણવાળા ! તું રખે
મને નવસી કરતો ! મને ધસડીય નહિ ! ભલેને
સ્વયં ઇન્દ્ર અને દેવો મુશ્કેલી તારી કુમંદ હોય, તો
પણ આ પાંડવ રાજપુત્રો તને સાંખી લેવાના
નથી.^{૩૬-૩૭} મહાત્મા ધર્મનંદન ધર્મનિષ્ઠ છે અને
મુક્તિ એવા ધર્મને નિષ્ણો જ પામી શકે છે. હું

સ્વામીના ગુણોને દૂર કરીને તેમના પરમાણુ
જટલાય દોષને જીભે આવવા દેવા છૂટી નથી.
કુરુવીરની મધ્યમાં આજે તું મને રજસ્વલાને
ચારે બાજુથી ખેંચી રહ્યો છે, તે તારું અધમ
કાર્ય છે. અહીં કાઈ પણ જણ તને ધિક્કાર કહેતા
નથી, એટલે નક્કી તે સૌ તારા આ મતમાં મળી
ગયા છે.^{૩૮,૩૯} ધિક્કાર હો! ભરતવંશીઓનો
ધર્મ રસાતળ ગયો છે અને ક્ષાત્રધર્મના વેતાઓ-
નો આચાર શણાઈ ગયો છે! કેમકે, અહીં
સભામાં કુરુવંશના ધર્મની મર્યાદાનું જ ઉલ્લં-
ઘન થઈ રહ્યું છે, તેને સૌ કુરુઓ જોઈ રહ્યા છે!
દ્રોણ, ભીષ્મ, આ મહાત્મા વિદુર અને ધૃતરાષ્ટ્ર
રાજા એ સૌમાંથી સત્ત્વ પરવારી ગયું લાગે છે;
કારણ કે કુરુવંશના એ મોવડીઓ આ ભયંકર
અધર્મને જોતા પણ નથી.^{૪૦,૪૧}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—આમ કરણ કંદન
કરતી તે સુમધ્યમા પોતાના કુપિત સ્વામીઓને
કટાક્ષથી જોવા લાગી અને એમ સર્વાંગે દોષ-
પૂર્ણ થયેલા તે પાંડવોને તેણે કટાક્ષપાતોથી
ધગાવી દીધા.^{૪૨} રાજ્ય, ધન અને રત્નરૂપ મુખ્ય
વસ્તુઓ હારીને તેમને તેટલું દુઃખ નહોતું થયું,
તેટલું કૃષ્ણના લજ્જા અને કોપથી ઉશ્કેરાયેલા
કટાક્ષથી થયું.^{૪૩} દુઃશાસને પણ દીન પતિઓને
ઢગરઢગર જોઈ રહેલી તે કૃષ્ણને જોઈ તેણે બેલાન
જવી તેને જોરથી હડકોળી નાખી અને તેને
મોટેથી હસતાં 'દાસી' કહીને બોલાવી.^{૪૪} અત્યંત
આનંદિત થયેલા કણે તો ખડખડાટ હસીને તે
વચનને વધાવી લીધું. એ જ રીતે, મુખલના પુત્ર
ગાન્ધારરાજ શકુનિએ પણ દુઃશાસનને અભિ-
નંદન આપ્યાં.^{૪૫} પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર અને કર્ણ
તથા શકુનિ ઉપરાંત બીજા જે ત્યાં સમાસેદા
હતા, તેઓ કૃષ્ણને આમ સભામાં ઘસડવામાં
આવતી જોઇને અતિશય દુઃખ પામ્યાં.^{૪૬}

ભીષ્મ બોલ્યા:—હે કલ્યાણી! પરાધીન
મનુષ્ય છે તે કાઈ વસ્તુને ડોડમાં મૂકી શકતો

નથી, પણ સીંચો સ્વામીને જ અધીન છે. આ
જેતાં, ધર્મની સૂક્ષ્મતાને લીધે, હું તારા આ
પ્રશ્નનો યથાવત્ વિવેક કરી શકતો નથી.^{૪૭} યુધિ-
ષ્ઠિર સમૃદ્ધિભરી સમગ્ર પૃથ્વીને જતી કરી શકશે,
પણ તે કદી ધર્મનો ત્યાગ કરશે નહિ. વળી એ
પાંડવે પોતે 'હાયો છું' એવું કહ્યું છે, એટલે હું
આ પ્રશ્નનો તોડ કાઢી શકું એમ નથી.^{૪૮} જુગાર-
ખેલની બાબતમાં શકુનિ સર્વે મનુષ્યોમાં એકો
છે. તેણે કુન્તીપુત્રને ભક્ષમનોરથ કયો છે. યુધિ-
ષ્ઠિર આમાં કપટ માનતા નથી. આથી હું આ
પ્રશ્નનો તને તોડ કહી શકતો નથી.^{૪૯}

દ્રૌપદી બોલી:—પાવરધા, અનાથ, દુષ્ટા-
ત્મા, કપટખોર એવા જુગારના રસિયાઓ સાથે
જોષા અભ્યાસવાળા આ રાજા હારી ગયા; તો
મને આ સભામાં બોલાવીને શત્રુઓને સફળ-
મનોરથવાળા કેમ કર્યા? ^{૫૦} અશુદ્ધ ભાવવાળા
અને કપટ પ્રવૃત્તિવાળા આ સૌ જુગારીઓએ
એકઠા મળીને કુરુઓ તથા પાંડવોમાં અગ્રણી
એવા આ જુગારરત ન બણનારા યુધિષ્ઠિરને
હરાવી દીધા હતા; તો પછી તેમણે આ દાવ
ક્યાંથી કખૂલ રાખ્યો? ^{૫૧} આ સભામાં પુત્રો
અને વધુઓના પ્રભુ બના આ કુરુવૃદ્ધો બિરાજ્યા
છે. તો તે સર્વે મારા વચનનો વિચાર કરીને
મારા આ પ્રશ્નનો યથાર્થ ઉત્તર આપો.^{૫૨}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—આ પ્રમાણે બોલી
રહેલી, કરણ રહન કરી રહેલી અને પોતાના
દીન પતિઓ સામે ઢગરઢગર જોઈ રહેલી તે
કૃષ્ણને દુઃશાસન કઠોર, કડવાં અને કટાણાં
વાક્યો કહેવા લાગ્યો.^{૫૩} ઘસડાતી, રજસ્વલા,
સરી ગયેલા ઉત્તરીય વસ્ત્રવાળી અને આવી દશાને
અયોગ્ય એવી તે કૃષ્ણને જોઇને વૃકોદર ભીમ
અત્યંત દુઃખ પામ્યો અને યુધિષ્ઠિર ઉપર મહા-
ક્રોધમાં આવી ગયો.^{૫૪}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં દૂતપર્વમાં
અધ્યાય ૬૭ માં સમાપ્ત

પાંડવો તો ભલે સર્વસ્વ દારી બેઠા, તેથી સદાય નથી મરી ગયા; પરંતુ સત્તામાં શૂઠ, આચાર્ય, પિતામહ ઇત્યાદિ રજા અને અનેક રાજાઓ દેવા; તેઓ પણ અર્ધશક્ત નીવળ્યાં । છેવટે મદાસતી દ્રૌપદીએ જે દાવ બેટાને રવાસિયુ શોદરિતુજ રાજ્ય હાથ સદાય માગી. અનાથોનો નાથ શ્રીકૃષ્ણે આ હિમ્મતમાં પણ બદાબલિસંપન્ન બનાવવાની હાથ હાથની પ્રાર્થના રજા જવા દે નહિ, તો પછી આ તો પરમભક્ત દ્રૌપદીનો પોકાર । નિરાધારનો આમાર નરતર વ્હાર માગો અને દુઃસ્વાસન જેનો મદાબલવવાન પણ બે'વી બે'વીને માગી નથો ત્યાંમુધી ઉપરાગપરી વસ પૂર્તી.

અધ્યાય ૬૮ મો

દ્રૌપદીવત્સાહરણ

॥ મીઞા ઉવાચ ॥

મવંતિ મેહે વંધક્યઃ કિતવાનાં યુધિષ્ઠિર ।
ન તામિહત દીવ્યન્તિ દયા ચૈવાસ્તિ તાસ્વપિ ॥૧

ભીમ બોલ્યો:-હે યુધિષ્ઠિર! જુગારીઓને ઘેર દાસીઓ તો હોય છે, પણ તેઓ તેમને દાવમાં મૂકીને ખેલતા નથી અને તે દાસીઓ વિશે તેમને દયા પણ હોય જ છે.^૧ કાશીરાજ જે ધન અને જે ઉત્તમ દ્રવ્ય ભેટમાં લાવ્યા હતા, તેમજ બીજા રાજ્યોએ જે રત્નો ભેટ આપ્યાં હતાં, તે વાહનો, કવચો, આયુધો આદિ ધનવસ્તુઓને, અમને અને તમને પોતાને પણ શત્રુઓ સાથેના જુગારમાં હરી ગયા છે.^{૨,૩} આ માટે મને ગુસ્સો થયો નથી, કેમકે તમે અમ સર્વના સ્વામી છો. પણ, તમે જ્યાં દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી છે, ત્યાં હું માનું છું કે તમે મર્યાદા મૂકી છે.^૪ કેમકે આ બાળા એને યોગ્ય જ નથી. પાંડવોને પતિ તરીકે પામીને એ માત્ર તમારે કારણે નીચ, ઘાતકી અને દુષ્ટ નિયારવાળા કૌરવોથી ક્લેશ પામી રહી છે.^૫ હે રાજન! એ દ્રૌપદીને જ કારણે મારે આ ડાપ તમારા ઉપર કરવો પડે છે. તમારા બેઠ હાથોને હું બાળી મૂકવા માશું છું. અરે સહદેવ! અગ્નિ લઈ આવ.^૬ આ સાંભળીને અર્જુને આ પ્રમાણે કહ્યું:

અર્જુન બોલ્યો:-ઓ ભીમસેન! તમે અગાઉ કહી પણ આવી વાણી બોલ્યા નથી. સાચે જ, તમારા ધર્મગૌરવને ફર શત્રુઓએ નાશ કર્યું છે.^૭ તમે શત્રુઓને સફલમનોરથ કરો નહિ. તમે ઉત્તમ ધર્મનું જ આચરણ કરો. ધર્મનિષ્ઠ મોટા માર્હનું કોઈ ઉર્ધ્વધન ન કરે.^૮ બીજાના બોલાવેલા જ યુધિષ્ઠિરાજ ક્ષાંતધર્મનું સ્મરણ રાખીને પારકાની ઇચ્છાથી જ બૂગટું રમ્યા છે. એ તો આપણે માટે ભારે કીર્તિદાયી છે.^૯

ભીમસેન બોલ્યો:-હે ધનંજય! આ વિપ-
યમાં મને જે આવી સમજ હોત નહિ, તો મેં
ક્યારનાય એમના બે હાથને સડબડતા અગ્નિમાં
બાળી મૂક્યા હોત.^{૧૦}

વૈશંપાયન બોલ્યો:-એ પાંડવોને આમ
દુઃખિત થયેલા દેખીને તેમજ પાંચાલીને ધસડ-
વામાં આવતી જોઈને ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર વિકર્ણ આ
પ્રમાણે બોલ્યો:^{૧૧} 'હે રાજ્યો! યાજ્ઞસેનીએ જે
પ્રશ્ન કર્યો છે, તેનો તમે ઉત્તર આપો. કારણ કે,
પ્રશ્નનું નિરાકરણ થાય નહિ તો આપણને તરત જ
નરક મળશે.^{૧૨} ભીમ અને ધૃતરાષ્ટ્ર કુરુઓમાં
સૌથી વૃદ્ધ છે. તેઓ અને મહામતિ વિદુર એકઠા
મળીને કંઈ પણ બોલ્યા નથી. સર્વના આચાર્ય
એવા ભારદ્વાજ દ્રોણ અને દૃપાચાર્ય એ બે
શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોએ પણ કેમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર
આપ્યો નથી?'^{૧૩,૧૪} વળી અહીં જે દેશદેશથી
બીજા રાજ્યો એકઠા થયા છે, તેઓ કામકોષ
છોડીને યથામતિ ઉત્તર આપો. હે મહારાજઓ!
કલ્યાણી દ્રૌપદીએ આ જે પ્રશ્ન વારંવાર પૂછ્યો
છે, તેનો વિચાર કરીને તમે ઉત્તર આપો.^{૧૫,૧૬}
તે વિકર્ણ આ પ્રમાણે તે સર્વ સલાજનોને ઘણી
ઘણી વાર કહ્યું, તો પણ તે મહીપાલોએ તેને સારો
કે નરસો કર્યો જ ઉત્તર આપ્યો નહિ.^{૧૭} આથી
વિકર્ણ ફરી વાર સર્વ પૃથ્વીપતિઓને કહ્યું અને
હાથમાં હાથ ધસીને તે નિસાસાભેર આ પ્રમાણે
બોલ્યો: 'હે પૃથ્વીપાલો! તમે ભલે પ્રશ્નનો ઉત્તર
આપો કે ન આપો; પણ હે કૌરવો! મને જે
ન્યાયયુક્ત લાગે છે, તે હું અહીં કહીશ જ.
હે નરશ્રેષ્ઠો! રાજ્યો માટે આ ચાર સંકટરૂપ
કથાં છે-મૃગયા, મધપાન, દ્યુત અને અત્યંત
સંગોગાસક્તિ.^{૧૮-૨૦} આ ચારમાં ડૂબેલો માણસ
ધર્મને વેગળો મૂકીને વર્તે છે. તેમજ એ અ-
યોગ્ય મનુષ્યે કરેલી ક્રિયાને લોકો માન્ય રાખતા
નથી.^{૨૧} તો પાંડુપુત્રે જુગારની ઘેલછામાં પડીને
તેમજ જુગારીઓથી લલકારાઈને દ્રૌપદીને હોડ-

માં મૂકવાનું આ કામ ક્યું છે.^{૨૨} એ અનિ-
ન્દિતા સર્વ પાંડવોની એકસમાન પત્ની છે અને
આ યુધિષ્ઠિરે પોતાની જાતને હારી ગયા પછી
એને દાવમાં મૂકી છે.^{૨૩} વળી સુખલપુત્ર શકુનિએ
આ કૃષ્ણને હોડમાં માગી હતી. આ બધું વિચા-
રીને હું આ દ્રૌપદીને જિતાયેલી માનતો નથી.^{૨૪}
એ સાંભળીને વિકર્ણની સ્તુતિ કરતા અને
સૌખ્યની નિંદા કરતા સભાસદોના મોટા શોર
માણ થઈયો હતો.^{૨૫, ૨૬} એ ઠાલાહલ શાંત
પડ્યો, એટલે ક્રોધથી મૂઠ બનેલો રાધાપુત્ર
કર્ણ પોતાના સુંદર હાથને બલપૂર્વક પકડીને
આ વચન બોલ્યો.^{૨૬}

કર્ણ બોલ્યો:-હે વિકર્ણ ! અહીં ખરેખર
અનેક વિપરીતો દેખાય છે. જમ અરણીમાંથી
પ્રકટેલો અગ્નિ તે અરણીકાષ્ટને જ બાળી નાખે
છે, તેમ જ જમાં જનમ્યો હોય તે તે મૂકનો જ
વિનાશ લાવે છે.^{૨૭} કૃષ્ણએ વારંવાર પૂછવા
છતાં આ રાજઓમાંથી એક તેને જવાબ વાળતા
નથી; તેઓ તો આ દ્રૌપદીને ધર્મપૂર્વક જિતા-
યેલી જ માને છે. હે^{૨૮} ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર ! એક તું જ
માત્ર મૂર્ખાઈથી આડું વહેરે છે અને બાળક
જવો હોધને આમ વૃક્ષની જમ બોલે છે.^{૨૯}
ઓ દુર્યોધનના નાના ભાઈ ! તું ધર્મને યથાવત
જાણતો નથી, એટલે મન્દુષ્ટિવાળો તું જિતા-
યેલી કૃષ્ણને ન જિતાયેલી કહે છે. હે ધાર્તરાષ્ટ્ર !
પાંડવમુખ્ય યુધિષ્ઠિરે સભામાં પોતાનું સર્વસ્વ
હોડમાં મૂકી દીધું હતું, તો પછી તું કૃષ્ણને
ક્યાંથી આજિતાયેલી માને છે ?^{૩૦, ૩૧} હે
ભરતોત્તમ ! એ-સર્વસ્વમાં દ્રૌપદી પણ આવી જ
ગઈ હતી. આમ ધર્મપૂર્વક જીતવામાં આવેલી
કૃષ્ણને તું કેમ કરીને નહિ જિતાયેલી માને છે ?
વળી યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને વચનપૂર્વક દાવમાં
મૂકી હતી અને પાંડવોએ તેમાં સંમતિ આપી
હતી. તો એને તું ક્યા કારણે નહિ જિતાયેલી
માને છે ?^{૩૨, ૩૩} અથવા, આને એકવસ્ત્રે સભામાં

અધર્મથી આણવામાં આવી છે એમ તું માને
છે; તો તે સંબંધમાં પણ મારું ઉત્તમ વચન
સાંભળ.^{૩૪} હે કુરુનંદન ! દેવોએ સ્ત્રીને માટે
એક જ પતિ નિશ્ચિત કર્યો છે. એટલે અનેક
પતિઓને વશ રહેનારી આ તો નક્કી વેશ્યા જ
છે.^{૩૫} એને સભામાં લાવવી, એનું એકવસ્ત્ર
હોવું અથવા નવસ્રી હોવું, એ મારે મતથી કશું
વિચિત્ર નથી.^{૩૬} એ પાંડવો પાસે જ કંઈ દ્રવ્ય
હતું, જ આ દ્રૌપદી હતી અને જ આ પાંડવો
હતા તે બધું ધન શકુનિએ અહીં ધર્મપૂર્વક
જીતી લીધું છે.^{૩૭} હે દુઃશાસન ! આ વિકર્ણ
મૂરખનો સરદાર છે અને ડાહી ડાહી વાતો કરે
છે. તું તો પાંડવોનાં અને દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રોને
ઉતારી જ લે.^{૩૮} હે ભારત ! આ સાંભળીને સૌ
પાંડવો પોતાનાં ઉત્તરીય વસ્ત્રોને સભામાં ઉતારી-
ને બેઠા.^{૩૯} પછી હે રાજન્ ! સભાની વચ્ચે
દુઃશાસને દ્રૌપદીનાં ચીર બળભેરથી પકડી
ખેંચવા માંડ્યાં.^{૪૦}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-આમ જયારે દ્રૌપ-
દીનાં ચીર ખેંચવા માંડ્યાં, ત્યારે તે શ્રીહરિનું^{*}
ચિંતન કરવા લાગી: 'હે ગોવિન્દ ! હે દ્વારકાવાસી

૪ હરિ-કું:ખન હરનારા અથવા ખલ મનુષ્યોને
સંહારનારા

૫ ગોવિન્દ-ઉદ્ધિયોના ગ્રાપક-આપક અર્થાત્ આપ
સર્વે ઉદ્ધિયોના પ્રવર્તક હોવાથી સમીપમા ગહેલા છો
છતા મારા કષ્ટને કેમ જાણતા નથી ? એ તાત્પર્ય છે.
મમીપમાં હોય પણ જાતે અચક્ષ્ણ હોય તે શું કરી
શકે ? આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે, હે દ્વારકા
વાસિન્ ! અર્થાત્ પોતાનાં જનોને વિપત્તિથી ઉદ્ધારવા
માટે એક રાત્રિમાં જ સમુદ્રની વચ્ચે દારકાપુરીનું નિર્માણ
કરીને તે પુરીમાં આખા નગરને લઈ જનારા એવા
તમને મારું રક્ષણ કરવું એ બહુ જ સુલભ છે. સમી
પમાં હોય અને સમર્થ હોય તો પણ કુદીના ઉપર
શા માટે અનુયદ્ય કરે ? આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે
કે, હે કુલ્લ ! રમણ કરતાંની સાથે જ સર્વ દોષને
ખેંચી લેનારા તમે છો, તો મારા દોષને ખેંચી લઈને
પછી મારું રક્ષણ કરો તથાપિ અસલ, સાદમ, માયા,
કપટ, મૂર્ખતા, અતિલોભ, અપવિત્રતા અને નિર્દયપણ,

હે કૃષ્ણ ! હે ગોપીઓના વહાલા ! અરે કેશવ !
મને કૌરવોથી પરાલવ પામી રહેલીને તમે
કેમ ઓળખતા નથી ? હે નાથ ! અરે, રમાના
નાથ ! ઓ વ્રજના નાથ ! ઓ દુઃખવિદારક !
હે જનાર્દન ! મારો-કૌરવરૂપી સાગરમાં ડૂબેલીનો
તમે ઉદ્ધાર કરો. ૪૧૪ હે કૃષ્ણ ! અરે હે કૃષ્ણ !
હે મહાયોગી ! હે વિશ્વાત્મા ! હે વિશ્વભાવન !
હે ગોવિન્દ ! કૌરવોની વચ્ચે પીડાઈ રહેલી અને
તમારે શરણે આવેલી એવી મારું તમે રક્ષણ
કરો. ૪૧૫ હે રાજન ! આમ ત્રિભુવનના સ્વામી શ્રી-
હરિ-શ્રીકૃષ્ણનું વારંવાર સ્મરણ કરી, તે દુઃખિ-
યણુ ભામિની મોં ઢાંછીને રાવા લાગી. ૪૧૬ યાજ્ઞસે-
નીનાં વચન સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ કરુણથી વિહ્વલ
થઈ ગયા અને સધ્યાસન છોડી તે કૃપાણુ પગપાળા
હોડયા. ૪૧૭ ન્યારે યાજ્ઞસેની હે કૃષ્ણ ! હે વિષ્ણુ !
હે હરિ ! હે નર ! એમ સહાય માટે પોકાર કરી
રહી હતી, ત્યારે ધર્મરૂપ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ગૂઢ
વસનરૂપ થઈ તેને નાનાવિધ સુંદર વસ્ત્રોથી છાઈ
દીધી. ૪૧૮ આમ, હે પૃથ્વીનાથ ! ન્યારે દ્રૌપદીનાં
વસ્ત્રો ખેંચાવા લાગ્યાં, ત્યારે એક નીચી બીજું

આ સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક દોષો છે, એટલે સ્વાભાવિક
દોષો દૂર કરી શકાય નહિ. સાપની ડાઘને અચૂત
ઝરતી કરી શકાય નહિ. આ શંકાના ઉત્તરમાં દ્રૌપદી
સંબોધે છે કે, હે ગોપીજન મિત્ર ! અર્થાત્ પુરુષોમાં
ગોપલોકો અત્યંત નીચા છે અને તેઓથી પણુ તેઓ-
ની સ્ત્રી ગોપીઓ તો અતિશય નીચી છે. તે ગોપીઓ-
ના ઉપર પણુ તમારી કૃપા જણાય છે; ત્યારે તમારું જ
જેને શરણુ અને તમે જ જેની ઉપર રાજસૂયનો અભિ-
ષેક કરીને અનુગ્રહ કરો છો એવી મારા ઉપર કૃપા
કરો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? (પરંતુ બલવાન કૌરવોને
શું કરી શકાય ? એના ઉત્તરમાં કહે છે) હે કેશવ !
ક-સહ્યા, અ-વિષ્ણુ અને દ્વા-ચંકર તેઓની સાથે
વાતીતિ વઃ ગમન કરનારા. અર્થાત્ બ્રહ્મદિકના પણુ
આપ પ્રવર્તક છો-તદાત્મક છો; તો કૌરવોના પ્રવર્તક
હો! એમાં શી નવાઈ ? માટે એઓનો નિગ્રહ કરીને
સર્વથા મારા ઉપર કૃપા કરો એ તાત્પર્ય છે. (તારા
નાથો-પતિઓ તારું રક્ષણ કરશે ? આ શંકાના ઉત્તર-
માં કહે છે કે) હે નાથ ! આપ જ નાથ છો; અર્થાત્

એમ અનેક વસ્ત્રો ઉપર આવવા લાગ્યાં. ૪૧૯ ત્યારે
હે પ્રભુ ! ધર્મના પરિપાલનને કારણે, ત્યાં અનેક
રંગબેરંગી વસ્ત્રો સેંકડોની સંખ્યામાં પ્રકટી
આવ્યાં હતાં. ૪૨૦ ત્યારે ત્યાં ભયંકર લાગે એવો
હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. ૪૨૧ લોકમાં આ મહાન
આશ્ચર્ય જોઈને સર્વ મહીપાલો દ્રૌપદીની
પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુઃશાસ-
નની નિંદા કરવા લાગ્યા. ૪૨૦ તે વખતે કોધપૂર્વક
બે ઓઠોને ફફડાવી રહેલા ભીમસેને હાથમાં
હાથ મસળીને ઘેર નાદ કર્યો અને સર્વ રાજ-
ઓની વચ્ચે આ પ્રતિજ્ઞા કરી. ૪૨૧

ભીમસેન બોલ્યો:-હે મૃત્યુલોકના ક્ષત્રિ-
યો ! તમે મારું આ વચન સાંભળો. ભૂતકાલમાં
કાઈ માણસો એવું બોલ્યા નથી અને ભવિષ્યમાં
કાઈ એવું બોલનાર નથી. ૪૨૨ જોજો ભરતવંશમાં
અંગારા જવા અને કુદ યુદ્ધિવાળા આ પાપી
દુઃશાસનની છાતીને બલપૂર્વક યુદ્ધમાં ચીરીને

આ નાથો તો અત્યારે અઢિચિત્કર થઈ ગયા છે. માટે
ખરા નાથ તો તમે જ છો. (કુલીન સ્ત્રીએ બીજને
નાથ કહેવો યોગ્ય નથી. આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે
છે કે,) હે રમાનાથ ! લક્ષ્મીના પતિ અર્થાત્ આપ
લક્ષ્મીના પતિ છો; એટલે તદ્દંશ્રૂતા સર્વ સ્ત્રીઓના
નાથ તમે છો તમે અન્ય નથી. ગોવર્ધનધારણુ, દાવા-
શિપાન વગેરેથી વ્રજવાસીઓનાં આર્તિ-દુઃખોને જેમ
તમેજ નાશ પમાડ્યાં છે તેમ મારાં કદને પણુ નાશ
પમાડો એ અભિપ્રાયથી દ્રૌપદીએ હે વ્રજનાથ અને
હે આર્તિનાશન ! આવાં બે નામથી પ્રભુને સંબોધ્યા
છે. હે વિશ્વ્યાત્મન ! અર્થાત્ વિશ્વના અત્યંતથી હે
વિશ્વ્યાત્મન ! વિશ્વના કર્તા. આ બે સંબોધનોથી
આપ અંતર્યામી હોનાથી ચતુરને આ સંબંધમા ઉદા-
સીન કરી દો અથવા વિશ્વકર્તા છો એટલે મારા દેહ
ઉપર અનેક વસ્ત્રો અર્પણ કરો એ તાત્પર્ય નીકળે છે.

* નાસ્ત્યકાર્યં કદર્યાંનાં નાસ્ત્યક્ષમ્યં મદા-
ત્મનામ્ ॥ નાસ્ત્યપેક્ષ્યો દરેર્મત્ત્વમ્ ॥ પ્રદર્શિ-
તમ્ ॥ કદર્મં મનુષ્યોને અકાર્યં જેવું કંઈજ નથી
અર્થાત્ તે સપથા જાતનાં નીચ કર્યો કરી શકે છે,
મહાત્મા-ઉદારચિત્ત પુરુષોને ન સદન કરવા જેવું
કંઈજ નથી અને હરિ ચોતે ભક્તની ઉપેક્ષા-બેદરકારી
કરતા નથી. એ વૃત્તપર્વમાં દર્શાયું છે.—પં. નૌલ

હું તેમાંથી લોહી પીશ. હે પૃથ્વીનાથો! આ પ્રતિજ્ઞા કહ્યા પછી હું તેમ ન કરું, તો મને મારા પૂર્વ પિતામહેાની ગતિ ન મળે. ^{૧૩, ૧૪}

વૈશંપાયન ઓહ્યા:-તે રાજઓએ રૂંવાડાં ખડાં કરી દે એવું તેનું તે ભયંકર વચન સાંભળીને તેને પુષ્કળ માન આપ્યું અને ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુઃશાસન ઉપર ફિટકાર વરસાવવા લાગ્યા. ^{૧૫} હવે જ્યારે સભાની વચ્ચે દ્રૌપદીનાં ચીરનો ઢગ થઈ ગયો, ત્યારે દુઃશાસન થાકી ગયો અને ભેડો પડીને બેસી ગયો. ^{૧૬} ત્યાં, કુન્તીપુત્રોની આવી દશા જોઈને સભાસદ નરપતિઓનો કૌરવોને ધિક્કારી નાખતો રામાંચકારી શબ્દ ગાજી ઊઠ્યો. એ વખતે, અનેક સભાજનો ધૃતરાષ્ટ્રની નિંદા કરી મોટથી બોલવા લાગ્યા: 'કૌરવોએ દ્રૌપદીના એ પ્રશ્નનો હજી ઉત્તર આપ્યો જ નથી'. પછી પોતાના બંને હાથ ડાંચા કરીને તેમજ સભાસદોને બોલતા રોકી દેને સર્વ ધર્મોને ભણનારા વિદુરજી આ વચન બોલ્યા: ^{૧૭-૧૮}

વિદુર ઓહ્યા:-દ્રૌપદી આવો પ્રશ્ન પૂછીને અનાયની જન્મ રડે છે અને કહે છે કે, 'હે સભાસદો! તમે મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા નથી. આથી આ સભામાં ધર્મ પીડાઈ રહ્યો છે. ^{૧૦} દુઃખી માણસ બળતા અગ્નિની જન્મ રાજસભામાં આવે છે અને તેને સભાસદો સત્ય ધર્મ વડે શાંતિ જ આપે છે. ^{૧૧} તે પછી, આર્ષપુરુષ સત્યપૂર્વક જ ધર્મપ્રશ્ન કરે છે અને ક્રમ, ક્રોધ તથા બક્ષને ઝાળગી જનારા સભાસદો તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. ^{૧૨} હે રાજઓ! વિદુરે પ્રશ્નનો યથાગતિ ઉત્તર આપ્યો છે. તમે પણ તે પ્રશ્નનો બુદ્ધિ અનુસાર જવાબ આપો. ન્યાયસભામાં બેઠેલા ધર્મદર્શી સભાસદ એ પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપતો નથી તો બૃહા-
ણ્ણી જ દ્રુણ મળે છે, તેનો અર્થો ભાગ તે ભાગે છે. ^{૧૩-૧૪} વળી એ સભામાં બિરાજેલો જ

ધર્મદર્શી સભાસદ અસત્ય બોલે છે, તે ચોક્કસ બૃહાણ્ણતું આપું ફક્ત પામે છે. આ સ્થાને પડિતો પ્રહ્લાદ અને આંગિરસ ગોત્રના સુધન્વા મુનિની વચ્ચે થયેલા પુરાતન ઇતિહાસરૂપ સંવાદનું ઉદાહરણ આપું છું. ^{૧૫} પ્રહ્લાદ નામે એક દૈત્યેન્દ્ર હતો. તેને વિરાયન નામે એક પુત્ર હતો. એક કન્યા (કેશિની)ને નિમિત્તે તે વિરાયન આંગિરસ સુધન્વાની સાથે વિવાદે ચડ્યો હતો. ^{૧૬} ત્યારે કન્યાને પરણવાની ઇચ્છાથી તે બંને એકબીજાને 'હું મોટો,' 'નહિ હું મોટો' એમ બોલવા લાગ્યા. અમે સાંભળ્યું છે કે, તેમનો એ વાદ દેહ પ્રાણને પણમાં મૂકવા સુધી પહોંચ્યો હતો. ^{૧૭} પછી તે બંનેએ પ્રહ્લાદને પૂછ્યું: 'અમારા બેમાં કોણ એક મોટો છે, એ પ્રશ્નનો સત્ય ઉત્તર આપો. જો જો, જૂઠું કહેતા.' ^{૧૮} મિથ્યાવાદથી કરી ગયેલા તે પ્રહ્લાદ તો સુધન્વાને જ જોઈ રહ્યો. તે વખતે બ્રહ્મદંડની જન્મ જળી રહેલા કાપ્યુક્ત સુધન્વાએ તેને કહ્યું: ^{૧૯} 'હે પ્રહ્લાદ! તું જો જૂઠું કહેશે અથવા જો કશું જ કહેશે નહિ, તો વજ્રધારી ઇન્દ્ર પોતાના વજ્રથી તારા માથાના સેંકડો ચૂરા કરી નાખશે. ^{૨૦} સુધન્વાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે એ દૈત્યરાજ પ્રહ્લાદ પીપળાના પાનની જન્મ કંપી ઊઠ્યો અને મહાઓજ્જ્વલી કરચપને એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પૂછવા માટે ગયો. ^{૨૧}

પ્રહ્લાદ ઓહ્યા:-હે મહાભાગ! તમે દેવો, અસુરો અને બ્રાહ્મણોના ધર્મના પૂરા વિજ્ઞાતા છો એમાં સંશય નથી. આ એક ધર્મસંકટ આવ્યું છે તેને તમે સાંભળો. ^{૨૨} હું તમને પૂછું છું કે, જો મનુષ્ય પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપે, અથવા મિથ્યા ઉત્તર આપે, તેને મૃત્યુ પછી કયો લોક મળે છે, એ મને તમે કહો. ^{૨૩}

કરચપ ઓહ્યા:-જો મનુષ્ય પોતે જાણતાં છતાં ક્રામ, ક્રોધ અને ભય વડે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતો નથી, તે પોતાની ઉપર એક હાજર

વરણપાશોથી પોતાને બાંધી લે છે. ૭૫ વળી, જ સાક્ષી થયો હોય અને જૂઠી સાક્ષી આપે અથવા ગાયના કાનની જેમ શિથિલ બોલે છે, તે મનુષ્ય વરણના સહસ્ર પાશોથી બંધાય છે. ૭૬ એક એક વર્ષે તેનો એક એક પાશ છૂટે છે. માટે, સત્યને યથાર્થ રીતે બણનારાએ સત્ય જ કહેવું ધટે છે. ૭૭ જે ન્યાય-સભામાં ધર્મ અધર્મથી વીંધાઈ ગયો હોય અને સભાસદો એ ધર્મને લાગેલા શૂળને ઉખેડે નહિ, તો તે સભાસદો પણ અધર્મથી વીંધાઈ બચ છે. જે સભાસદો નિંદવા યોગ્ય હોય તેની નિંદા કરતા નથી, તો અધર્મનો અરધો ભાગ સભાપ્રતિને લાગે છે, ચોથો ભાગ અધર્મ કરનારાને લાગે છે અને બાકીનો ચોથો ભાગ સભાસદોને લાગે છે. ૭૮-૭૯ આથી જ્યાં નિંદવા યોગ્યને નિંદવામાં આવે છે, ત્યાં સભાપતિ તથા સભાસદો પાપયુક્ત રહે છે અને પાપ તેના કરનારને જ પહોંચે છે. ૮૦ હે પ્રહ્લાદ! પૂછનારને જાણે અધર્મયુક્ત જૂઠો જવાબ આપે છે, તેઓ પોતાનાં યજ્ઞાદિ ઇષ્ટકર્મોને અને વાવ-કૂવા આદિ પૂર્વકર્મોને તેમજ થયેલી અને થનારી સાત સાત પેઢીઓને હણી નાખે છે. ૮૧ ચોરા-ચેલા ધનવાળાને જ દુઃખ થાય, હણાયેલા પુત્રવાળાને જ દુઃખ થાય, દેવાદારને જ દુઃખ થાય, સ્વાર્થમાં નિષ્ફળ નીવડેલાને જ દુઃખ થાય, પતિવહોણી સ્ત્રીને જ દુઃખ થાય, રાજાએ ક્રોધ કરેલાને જ દુઃખ થાય, અપુત્રવતીને જ દુઃખ થાય, વાધનો પંજે ખાધેલાને જ દુઃખ થાય, જના પર શોક્ય આવી હોય તે સ્ત્રીને જ દુઃખ થાય અને સાક્ષીઓને કારણે હારી ગયેલાને જ દુઃખ થાય, તે સર્વ દુઃખોને સ્વર્ગવાસી દેવોએ એકસમાન ગણ્યાં છે. ૮૨-૮૪ જે જૂઠું બોલે છે, તે આ સર્વ દુઃખોને પામે છે. નજરો નજર બેવાથી, કાનોકાન સાંભળવાથી અને તેને ધારણ કરી રાખવાથી, માણસ સાક્ષી કહેવાય છે.

તેથી સત્ય કહેનારો સાક્ષી ધર્મ અને અશ્રદ્ધથી વંચિત થતો નથી. ૮૫૫૫નાં આ વચન સાંભળીને પ્રહ્લાદે પોતાના પુત્રને કહ્યું કે, ૮૫, ૮૬ ‘સુધન્વા તારાથી મોટા છે અને અંગિરા મારાથી મોટા છે. વળી, સુધન્વાની માતા તારી માતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. હે વિદાયન! આથી, આ સુધન્વા તારા પ્રાણોના પ્રભુ છે.’ ૮૭

સુધન્વા બોલ્યો:-પુત્ર પ્રત્યેના સ્નેહને અજાણો કરીને તમે ધર્મમાં સ્થિર રહ્યા છો, તેથી હું તમારા પુત્રને શરતથી છૂટા કરું છું. એ પૂરાં સો વર્ષ જીવો! ૮૮

વિદુર બોલ્યો:-હે સભાસદો, આ પ્રમાણે પરમ ધર્મને સાંભળ્યા પછી તમે સૌ દ્રૌપદીના પ્રશ્ન વિશે શો ઉત્તર યોગ્ય માને છે? ૮૯

વૈશંપાયન બોલ્યો:-વિદુરનાં આવાં વચન સાંભળીને રાજાએ કહ્યું જ બોલ્યા નહિ; પણ કણ્ઠે દુઃશાસનને કહ્યું કે, ‘દાસી કૃષ્ણાને ધરમાં લઈ બ.’ એટલે થરથરી રહેલી, લજ્જા પામેલી અને પાંડવોને કાકલદ્વી કરી રહેલી તે તપસ્વિનીને, દુઃશાસને સભાની વચ્ચે ધસડવા માંડી. ૯૦, ૯૧ ધતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત છૂતપર્વમાં ‘દ્રૌપદ્યાકર્પણ’ નામનો અધ્યાય ૬૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૯ મો

લીખનાં વચન

॥ દ્રૌપદવાચ ॥

પુરસ્તાત્ કરણીયં મે ન કૃત્તં કાર્યમુત્તમમ્ ।

વિહ્વલાસ્મિ કૃતાન્નેન કર્પતા વલિના વલાત્ ॥૧

દ્રૌપદી બોલી:-હે નીચા! આ દુર્જીવિ! હે દુઃશાસન! પ્રથમ કરવા જેવું જ ઉત્તમ કાર્ય હતું તે મેં હજી ક્યું નથી, ત્યાં સુધી તું થોભી બ. અરે, આ બળિયો મને બળપૂર્વક ખેંચી રહ્યો છે, તેથી હું વિહ્વલ થઈ ગઈ છું. હું કુરુક્ષેત્રમાં

આ કુરુઓને પ્રણામ કરું છું. આ હું પહેલાં કરી શકી નથી તેમાં મારો અપરાધ નથી. ૧-૩

વૈશંપાયન બોલ્યા:-કુઃશાસને તે તપસ્વિનીને ભરપૂર્વક ઢંઢોળી નાખી, એટલે તે દુઃખ વડે સભામાં જમીન ઉપર ગબડી પડી અને આ પ્રમાણે વિલાપ કરવા લાગી. ૪

દ્રૌપદી બોલી:-સ્વયંવર સમયે, રંગમંડપમાં જ ભેગા થયેલા રાજાઓની જ દૃષ્ટિએ પડી હતી અને તે પહેલાં તેમણે જને ક્યાંય જોઈ નહોતી, તે હું આજ સભાની વચ્ચે આવી પડી છું. ૫ પૂર્વે ધરની અંદર જને વાયુએ અને સૂર્યે પણ જોઈ નહોતી, તે હું આજ જનસંમેલનમાં સભાની વચ્ચે નજરે પડી છું. ૬ પૂર્વે ગૃહમાં જને વાયુ સ્પર્શ કરતો, તો પાંડવો સાંખી શકતા નહોતા, તેને આજ દુરાત્મા કુઃશાસન હાથ લગાવી રહ્યો છે, તો પણ તેઓ જોઈ રહ્યા છે. ૭ દુઃખને અયોગ્ય એવી હું, પુત્રવધૂ અને પુત્રી જની હું આજ ક્લેશ પામી રહી છું, છતાં આ કુરુઓ તે સહન કરી રહ્યા છે. આથી મને લાગે છે કે, કાળનો પલટો થયો છે. ૮ સતી અને શુભ એવી હું સ્ત્રી સભાની વચ્ચે ઝમોળાઈ રહું છું, એથી વિશેષ બીજાં ક્યું નીચ કામ હોય ? રાજાઓનો ધર્મ આજ ક્યાં જતો રહ્યો છે ? ૯ અમે સાંભળ્યું છે કે, પૂર્વે સ્ત્રીઓને ધર્મસભામાં લઈ જવામાં આવી નથી, પણ કુરુવંશીઓના સંબંધમાં પૂર્વનો એ સનાતન ધર્મ લોપ પામ્યો છે. ૧૦ નહિ તો પાંડુ-પુત્રોની ધર્મપત્ની, પૃથતપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નની ભગિની અને વાસુદેવની સખી હોઈને હું રાજાઓની સભામાં ક્યાંથી જ આવું ? ૧૧ હે કૌરવો ! કહો, સમાનવર્ણમાં જન્મેલી એવી મને, ધર્મરાજની ભાર્યાને કહો કે દાસી છું કે દાસી નથી ? હું તમે કહેશો તેમ કરીશ. ૧૨ કૌરવોના યશનો નાશ કરનાર આ નીચ મને બહુ ક્લેશ આપી રહ્યો છે. હે કૌરવો ! હું તે લાંબે સુધી સહન કરી શકીશ નહિ. ૧૩ હે રાજવીઓ ! તમે જ પ્રમાણે મને

જિતાયેલી કે અણજિતાયેલી મનતા હો, તે પ્રમાણે હું તમારી પાસેથી ઉત્તર ઇચ્છું છું. પછી હે કૌરવો ! હું તે પ્રમાણે વર્તીશ. ૧૪

લીધ્મ બોલ્યા:-હે કલ્યાણી ! મેં કહ્યું છે કે, ધર્મની ગતિ પરમ સૂક્ષ્મ છે. વિજ્ઞાની મહાત્માઓ પણ આ સંસારમાં તેને જાણવાને સમર્થ નથી. ૧૫ આ લોકમાં બળવાન પુરુષ જને ધર્મ માને છે, તે જ ધર્મ ગણાય છે. ધર્મની મર્યાદાનો લોપ થતો હોય, તો પણ તે પરમ ધર્મ મનાય છે. ૧૬ આ કાર્ય સૂક્ષ્મ છે, ગહન છે અને ગૌરવવાળું છે, તેથી હું તારા આ પ્રશ્નનો નિશ્ચય પૂર્વક ઉત્તર આપી શકતો નથી. ૧૭ સાચે જ, આ કુળનો ઉચ્છેદ ભેતભેતમાં આવશે; કેમકે સર્વ કૌરવો આ પ્રમાણે લોભ અને મોહમાં ડૂબી ગયા છે. ૧૮ હે કલ્યાણી ! તું એ પાંડવોની વધૂ છે કે, જ્યો અમારા કુળમાં જન્મ્યા છે અને જ ભારે સંકટોમાં સપડાયા છતાં ધર્મમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થતા નથી. ૧૯ હે પાંચાલી ! તારું આ પ્રકારનું વર્તન તને યોગ્ય જ છે. કેમકે સંકટમાં સપડાવા છતાં તું ધર્મને જ જોઈ રહી છે. ૨૦ દ્રોણ અને આ બીજા વૃદ્ધ ધર્મને જાણનારા પુરુષો ઢળી પડ્યા છે અને પ્રાણ વિનાનાં હોય તેમ નિશ્ચય શરીરે બેસી રહ્યા છે. ૨૧ મારું માનવું

* જો હું દ્રૌપદીને 'તું જિતાયેલી નથી' એમ કહું, તો વચર અપરાધે પીડાયેલી એ તત્કાલ ક્રોધ કરીને કૌરવોને નાશ પમાડે; અને તેમ હોવાથી દ્રૌપદીનાં અપમાનનો દોષ મોટો કે કુરુઓના નાશનો દોષ મોટો એવા સંશયમાં ધર્મનું તત્ત્વ સૂક્ષ્મ છે, માટે તેનું વિવેચન થઈ શકે તેવું નથી. વળી દેવોનું કાર્ય કરવા માટે જ્યેષ્ઠાઓનો વધ કરવાનો છે તે બધા અહીં ન હોવાથી માત્ર કૌરવોનો નાશ કરવાથી જ દેવકાર્ય થઈ શકશે નહિ આ મૂઢ આશય છે, તેમજ પાંડવો દમણાં શસ્ત્રવિનાના છે અને પારકાના દાસ છે; માટે પાંડવોના અત્યારના સ્વામી કૌરવોને મારવા એ દ્રૌપદીને પણ દોષકારક થાય, કારણ કે પોતાના સ્વામીના સ્વામીને મારવા એ ઘણું અકાર્ય ગણાય. વિવેચન કરીને કહેવામાં આ ત્રણ દારણો દોષ થશે.

છે કે, આ પ્રશ્ન સંબંધમાં યુધિષ્ઠિર જ પ્રમાણ-
રૂપ છે-તે પોતે જ તું જિતાઈ છે કે નથી
જિતાઈ, તે કહેવાને યોગ્ય છે.”

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વનન્તર્ગત
દૂતપર્વમાં ‘લીમ્બવાક્ય’ નામ-
નો અધ્યાય ૬૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૦ મો

લીમસેનનાં વચન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ત્તથા તુ દૃષ્ટ્વા બહુ તન્ન દેર્શી રોરૂપમાણાં
ક્લર્રીમિવાર્તામ્ । નોતુવંચઃ સાઘ્યવાપ્યસાધુ
મહીક્ષિતા ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય મીતાઃ ॥

વૈશંપાયન ઓલ્યાઃ-આમ ત્યાં કુરરી
પક્ષીની ભ્રમ અત્યંત કલ્પાંત કરી રહેલી દેવી
દ્રૌપદીને જોવા છતાં ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોથી ભયભીત
થયેલા મહીપાલો સારું કે નરસું કશું જ બોલ્યા
નહિ. ^૧ આ પ્રમાણે રાજપુત્રોને તથા રાજ-
પૌત્રોને ચુપ રહેલા બેઠાને, ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર
દુર્યોધન હસતાં હસતાં પંચાલરાજની પુત્રી
દ્રૌપદીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ^૨

દુર્યોધન ઓલ્યાઃ-હે યાજ્ઞસેની! તારો
આ પ્રશ્ન ઉદાર સત્ત્વવાળા લીમ, અબ્હુન,
સહદેવ અને તારા પતિ નકુલ ઉપર જ રહો.
તેઓ તારાં વચનોનો ઉત્તર આપશે. ^૩ હે
પાંચાલી! તેઓ આર્યોની વચ્ચે સાફ કહી દે કે,
યુધિષ્ઠિર તારો પતિ નથી અને તેઓ સર્વે જો
ધર્મરાજને જૂઠા કરાવે, તો તું દાસીપણમાંથી
છૂટશે. ^૪ અથવા ધર્મનિષ્ઠ, ઇન્દ્રના જવા અને
મહાત્મા એવા ધર્મનન્દન યુધિષ્ઠિર પોતે જ
આનો જવાબ આપે કે, તે તને હોડમાં મૂકવાને
સમર્થ હતા કે અસમર્થ હતા? એમના વચન
પ્રમાણે તું એક વાન સ્વીકારી લે. ^૫ અરે! આ
સર્વ કૌરવો સત્રામાં તારા જ દુઃખમાં પડ્યા

છે. તારા અલ્પભાગી પતિઓને બેઠાને જો
મહાભયજનન રાજ્યો યથાવત્ બોલતા નથી. ^૬

વૈશંપાયન ઓલ્યાઃ-પછી તે કુરરાજનું
આ વચન સાંભળીને સર્વ સભ્યો તેની પ્રશંસા
કરવા લાગ્યા અને આનંદપૂર્વક વસ્ત્રો ફરફરા-
વવા મંડ્યા. તે વખતે હાહાકારનો આતંનાદ
પણ થતો હતો. ^૭ આમ દુર્યોધનનું એ મનોહર
વચન સાંભળીને કૌરવોની સભામાં હર્ષ થયો
અને સૌ રાજ્યો પ્રસન્ન થઈને ધાર્મિક કુરુ-
શ્રેષ્ઠને સન્માન આપવા લાગ્યા. ^૮ તે સર્વ
રાજ્યો યુધિષ્ઠિરની સામે ત્રાંસાં મોં રાખીને
તેમને તાકી રહ્યા. તેઓ ભારે કુટૂંબમાં પડ્યા.
એ ધર્મને બળુનારા યુધિષ્ઠિર શું કહેશે? ^૯
યુદ્ધમાં અજિત એવો ભયંકર અબ્હુન પાંડવ
શું કહેશે? લીમસેન શું કહેશે? નકુલ ને સહ-
દેવ શું કહેશે? ^{૧૦} પછી એ કાલાહલ શમી
ગયો, ત્યારે પોતાના ચન્દનના લેપવાળા દિવ્ય
અને સોહામણ હાથને જગામીને લીમસેન
આ વચન બોલ્યો. ^{૧૧}

લીમસેન ઓલ્યાઃ-જો આ મહાચિત્ત
ધર્મરાજ અમારા શુર ન હોત અને આ કુલના
પ્રશુ ન હોત, તો અમે કહી આ અપરાધને સહન
કરી લેત નહિ. ^{૧૨} તેઓ અમારાં પ્રુણના અને
તપના ઈશ્વર છે; અરે! અમારા પ્રાણો સુધ્ધાંના
તેઓ સ્વામી છે. તેઓ જો પોતાને હારેલા
માને તો અમે પણ હારેલા જ છીએ. ^{૧૩} પણ
ધરતી ઉપર કો ધારનારો કોઈ પણ મનુષ્ય
પાંચાલીના આ કુશોને આંગળી અડાડીને મારે
હાથે જીવતો છૂટે એમ નથી. ^{૧૪} પરિધના જેવા
આ મારા લાંબા અને ગોળ હાથોને જુઓ.
સ્વયં ઇન્દ્ર પણ એની ભીંસમાં આવીને છટકી
શકે એમ નથી. ^{૧૫} હું ધર્મપાશથી બંધાયેલો છું.
યુધિષ્ઠિરના ગૌરવને લીધે તથા અબ્હુનના અંકુ-
શને કારણે હું આ સંકટને પાર કરતો નથી. ^{૧૬}
છતાં, જો ધર્મરાજ મને આજ્ઞા આપે, તો સિંહ

જમ કુદ્ર મૃગોને મારી નાખે છે, તેમ હું પણ
આ પાપી ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોને તમાચારૂપી તલવારથી
કાપી નાખું.^{૧૭}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-તે વખતે ભીષ્મ,
દ્રોણ અને વિદુરે તેને કહ્યું કે, 'તું કામા રાખ.
આ બધું તારે વિશે યથાર્થ સંભવિત છે.^{૧૮}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-અંતર્ગત

દૂતપર્વમાં 'ભીમવાક્ય' નામ-

નો અધ્યાય ૭૦ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૧ મો

દ્રૌપદીને વરદાન

॥ કર્ણ ઉવાચ ॥

ત્રયઃ કિલેમે દ્વધના મન્વન્તિ દાસાંપુત્રસ્વાવ-
તંત્રા ચ નારી । દાસસ્ય પત્ની ત્વધનસ્ય મદ્રે
હીનેશ્વરા દાસધનં ચ સર્વમ્ ॥ ૧ ॥

કર્ણ બોલ્યા:-દાસ, પુત્ર અને પરાધીન સ્ત્રી
એ ત્રણ નિર્ધન જ ગણાય છે. આથી, હે ભદ્રા !
નિર્ધન એવા દાસની પત્ની, હીન પતિવાળી સ્ત્રી
અને દાસનું ધન એ બધું તે દાસના સ્વામીનું જ
છે, એવો નિયમ છે.^૧ તો તું અંદર જઈ રાજના
પરિવારની સેવા કર. અહીં તને આ શિષ્ટકાર્યનો
આદેશ આપવામાં આવે છે. હે રાજપુત્રી ! હવેથી
સર્વ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો જ તારા સ્વામીઓ ગણાશે,^૨
નહિ કે પૃથાપુત્રો. અથવા હે ભામિની ! તું તલાલ
ખીજ પતિને વરી લે, કે જ્યાં જૂગટા વડે તને
દાસીપણું આવે નહિ. દાસીપણામાં પતિઓ
સંબંધમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રાખવું એ
નિત્ય અનિંદ છે, એ તને વિદિત થાઓ !^૩
નકુલ, ભીમસેન, યુધિષ્ઠિર, સહદેવ અને અર્જુન
એ સૌ હાયાં છે. હે યાજ્ઞસેની ! તું પણ પરાજય
પામી છે. તે હારી ગયેલા પાંડવો હવે તારા
પતિ રહ્યા નથી.^૪ પાંચાલરાજ દ્રુપદની આ
પુત્રીને સભાની વચ્ચે દાવમાં મૂકીને રમનાર

પૃથાપુત્ર યુધિષ્ઠિર પોતાના જન્મનું સાક્ષ્ય;
પરાક્રમ તથા પુરુષાર્થ કેમ ન માને ? માને જ.^૫

વૈશંપાયન બોલ્યા:-કર્ણનાં આવાં વચન
સંભળીને પરમ ક્રોધી ભીમસેન અત્યંત દુઃખ:
પામ્યો અને નિસાસા નાખવા લાગ્યો. યુધિ-
ષ્ઠિરરાજની આજ્ઞામાં વર્તનારો, ધર્મપાશથી
બંધાયેલો અને ક્રોધે કરીને લાલ લાલ આંખ-
વાળો યયેલો તે બાણે કર્ણને બાળતો હોય તેમ
યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^૬

ભીમસેન બોલ્યા:-હે રાજા ! હું સૂતપુત્ર-
કર્ણ ઉપર ક્રોધ કરતો નથી; કારણ કે દાસનો
આજ ધર્મ સત્ય બતાવાયો છે. હે નરેન્દ્ર !
તમે આ દ્રૌપદીને મૂકીને દાવ ન રમ્યા હોત, તો
શનુઓ શું મને આપું કહી શકત ખરા કે ?^૭

વૈશંપાયન બોલ્યા:-ભીમસેનનાં વચન
સંભળીને રાજા દુર્યોધન શાંત અને જડ જવા
બેઠેલા યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યો:-^૮ 'હે રાજા !
ભીમ, અર્જુન, નકુલ તથા સહદેવ તમારી
આણમાં રહ્યા છે; એટલે તમે બે કૃષ્ણાને ન
જિતાયેલી માનતા હો, તો તે સવાલનો જવાબ
આપો.' કુન્તીનંદનને આ પ્રમાણે કહીને, ઐથ-
ર્યના મદમાં ક્ષાદી ગયેલા દુર્યોધને પોતાનું વસ્ત્ર
ઊંચું ક્યું^૯ અને હસતાં હસતાં પાંચાલી ઉપર
આંખ મારી.^{૧૦} પછી રાધાપુત્ર કર્ણને વિશેષ
કુલાવીને તેણે ભીમને અપમાન આપવાનું ક્યું.
દ્રૌપદીના દેખતાં જ તેણે કેળના થંભા જત્રી,
સર્વ લક્ષણોથી ભરેલી, રાજહાથીની સૂંઢે જવી
અને વજ્રના જવા ગૌરવવાળી પોતાની કાખી
બંધને દ્રૌપદીના દેખતાં પોતાનું વસ્ત્ર ઘસું
કરીને ભીમને બતાવી.^{૧૧, ૧૨} તે જોતાં વાર જ
ભીમસેને પોતાની લાલલાલ આંખોને પહોળી
કરી અને રાજાઓની વચ્ચે સભાને સંભળાવતો
હોય તેમ તે દુર્યોધનને મોટેથી આ પ્રમાણે કહેવા
લાગ્યો:^{૧૩} 'મહાયુદ્ધમાં બે હું ગદા વડે તારી
આ સાથળને ભાંગી નાખું નહિ તો હું વૃકાદ્ર

પિતૃઓ સાથે પિતૃલોકને પ્રાપ્ત થઈશ નહિ.^{૧૪} ત્યારે કોથે ફફડી રહેલા એ લીમસેનનાં રૂંદે-રૂંદેથી અગ્નિની જ્વાલાઓ નીકળતી જણાવા લાગી. માનો, બળતા વૃક્ષની બખેલોમાંથી આગ લભૂકી નીકળી.^{૧૫}

વિદુર બોલ્યા:—હે પ્રતીપત્ની રાજ્યો ! બુદ્ધિઓ લીમસેન તરફના આ મહાભયને. તમે એ જાણી લો કે, તકી દેવથી પ્રેરાયલો આ મહાન અન્યાય આપણી ભરતવંશીઓની આગળ ઉત્પન્ન થયો છે.^{૧૬} હે ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો ! તમે ઘતની મર્યાદા લોપીને એ બૂગટું રમ્યા છો. તેથી તો તમે સભામાં સ્ત્રી સાથે આવો પ્રલાપ કરો છો. તમારાં સમગ્ર યોગક્ષેમ પરવારવા માંડ્યાં છે. હવે કુરુવંશીઓ પાપી વિચારોમાં પ્રવૃત્ત થયા છે. હે કુરુઓ ! તમે આ ધર્મને શીઘ્ર જાણી લો કે, ધર્મની જડ નીકળી જાય છે, ત્યારે તેથી તે આખી સભાને દૂષણ લાગે છે. જે યુધિષ્ઠિરે પોતે હાર્યા પહેલાં જ દ્રૌપદીનો દાવ નાખ્યો હોત, તો તેમ કરવાને તે સમર્થ હતા.^{૧૭,૧૮} પણ જ સ્વામીની સત્તા નથી તે એ આ રીતે દાવ ખેલે, તો તેનું ધન તો એ સ્વપ્નામાં જીતેલા ધન જેવું છે, એમ હું માનું છું. તો હે કુરુઓ ! ગાંધારરાજ શકુનિનું વચન સાંભળીને તમે આ શુદ્ધ ધર્મથી રખે દૂર જતા. ^{૧૯}

દુર્યોધન બોલ્યો:—હું લીમ, અબુદ્ધિ અને નકુલ તથા સહદેવના વચન ઉપર આધાર રાખું છું. તેઓ જે એમ કહે કે, યુધિષ્ઠિરને દ્રૌપદીને મૂકવાની સત્તા ન હતી, તો હે યાજ્ઞસેની ! તું દાસીપણથી મુક્ત થશે.^{૨૦}

અર્જુન બોલ્યો:—મહાત્મા એવા કુન્તી-નંદન રાજ ધર્મરાજ પહેલાં તો ઘતમાં અમારા સ્વામી હતા જ. પણ પોતે હારી ગયા પછી એ કાના સ્વામી હોઈ શકે, તે સર્વ કુરુઓ લક્ષમાં લે. ^{૨૧}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્ર-

ના રાજભવનમાં, અગ્નિહોત્રશાલાને વિશે એક શિયાળ મોટેથી ભૂંક્યું અને ગથેડાઓએ તેની સામે વળતું ભૂંકવા માંડ્યું. હે રાજન ! પછી પક્ષીઓ પણ ચારે બાજુ ભયંકર ચિત્કાર કરવા લાગ્યાં.^{૨૨} તત્તવેતા વિદુરે, સુબલપુત્રી ગાંધારીએ, લીખ્મે, દ્રોણે, તેમજ વિદ્વાન કૃપાચાર્યે તે શબ્દ સાંભળ્યો અને તેઓ જાણે સાદે 'સ્વસ્તિ ! સ્વસ્તિ !' બોલવા લાગ્યા. તે પછી, ગાંધારી તેમજ વિદ્વાન વિદુરે, તે ઘેર ઉત્પાતને લક્ષમાં રાખીને દુઃખપૂર્વક ધૃતરાષ્ટ્રરાજને નિવેદન કર્યું.^{૨૩} એટલે એ રાજ આ વચન બોલ્યા.^{૨૪,૨૫}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:—હે મન્દબુદ્ધિ દુર્યોધન ! તારું મોત આવ્યું છે. કારણ કે, હે અવિનય-વાળા ! કુરુશ્રેષ્ઠોની આ સભામાં સ્ત્રી અને તેમાં ય આસ કરીને ધર્મવધૂ દ્રૌપદીને તું આવાં વચનો બોલી રહ્યો છે. ^{૨૬} આમ કહીને, પાંધેવાને સંકટમાંથી જગારી તેમનું હિત કરવા ધૃષ્ટાતા, તે બુદ્ધિમાન તથા તત્તવેતા ધૃતરાષ્ટ્રે એ વાતની બુદ્ધિપૂર્વક વિચારણા કરી અને પાંચાલપુત્રી કૃષ્ણાને સાંત્વન આપી તેને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૭}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:—હે પાંચાલી ! તું તારી ધૃષ્ટામાં આવે તે વરદાન મારી પાસેથી માગી લે. સાચે જ તું સતી છે, ધર્મપરાયણા છે અને મારી પુત્રવધૂઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. ^{૨૮}

દ્રૌપદી બોલી:—હે ભરતસિંહ ! તમે મને વરદાન આપો છો, તો હું આટલું માગું છું. સર્વ ધર્મોને અનુસરનારા આ શ્રીમાન યુધિષ્ઠિર દાસ મૂઠી બન્યો અને મારા પુત્ર પ્રતિવિન્દ્યને કાઠ-પણ અબણતાં ચે એમ ન કહે કે એ દાસપુત્ર છે.^{૨૯,૩૦} પ્રથમથી એ રાજપુત છે; બીજે કાઠ કદી પણ એના જેવો નથી. રાજ્યોથી લાડ પામેલા એને દાસપુત્રપણું ઘટતું નથી. ^{૩૦}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:—હે કલ્યાણી ! તું કહે છે તેમજ યાંઓ ! હે ભદ્રા ! હું તને બીજું વરદાન આપું છું; તે પણ તું માગી લે. કમકે, મારું મન

મને કહે છે કે, તને એક જ વરદાન ઘટે નહિ. ^{૩૧}
 દ્રૌપદી બોલી:-હે મહારાજ ! લીમસેન,
 અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ એ સૌ રથ તેમજ
 ધનુષ્યબાણ સાથે દાસ મટી બંધો તથા સ્વા-
 ધીન થાઓ, એટલું હું માગું છું. ^{૩૨}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:-હે મહાભાગ્યવતી ! તું
 ક્યંતું છે તેમ જ હો ! હે નન્દિની ! તું અમારી
 પાસેથી નીચું વરદાન માગ, બે વરદાનોથી તારે
 પૂરે સત્કાર થયો નથી. કેમકે તું ધર્મચારિણી
 મારી સર્વ પુત્રવધૂઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. ^{૩૩,૩૪}

દ્રૌપદી બોલી:-હે ભગવન ! લોભ ધર્મ-
 નાશનું મૂળ છે, આથી મને એનો ઉત્સાહ
 નથી. હે રાજશ્રેષ્ઠ ! હું નીચું વરદાન પામવાને
 અચોગ્ય છું. ^{૩૫} હે રાજન્દ્ર ! વૈશ્યને એક વાર,
 ક્ષત્રાણીઓને બે વાર, રાજાને ત્રણ વાર અને
 બ્રાહ્મણને સો વાર, એમ વરદાન માગવાનો અધિ-
 કાર કહ્યો છે. ^{૩૬} હે રાજન ! પાપી દાસત્વને
 પામેલા આ મારા પતિઓ હવે તેમાંથી તરી
 ઊતર્યા છે એટલે પોતાનાં પુણ્યકર્મો વડે મંગલ-
 પ્રાપ્તિ પામશે. ^{૩૭}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-અંતર્ગત
 દૂતપર્વમાં 'દ્રૌપદીવરલાસ' નામ-
 નો અધ્યાય ૭૧ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૨ માં

લીમસેનનો ક્રોધ

॥ કર્ણ ડચાચ ॥

યા નઃ શ્રુતા મનુષ્યેષુ સ્ત્રિયો રૂપેણ સંમતાઃ ।
 તાસામેતાદૃશં કર્મ ન કસ્યાચન શુશ્રુમ ॥ ૧ ॥

કર્ણ બોલ્યો:-આપણે મનુષ્યોમાં જે સ્વ-
 રૂપવતી સ્ત્રીઓ વિશે સાંભળ્યું છે, તેમાં કદાચ
 પણ સ્ત્રીનું આ દ્રૌપદીના જેવું કર્મ આપણે
 સાંભળ્યું નથી. ^૧ જ્યારે પૃથાપુત્રો અને ધૃતરાષ્ટ્ર
 પુત્રો અત્યંત ક્રોધયુક્ત થયા, ત્યારે દુપદ્યુત્રી

કૃષ્ણા અહીં પાંડુપુત્રોને માટે શાંતિરૂપ થઈ છે. ^૨
 નાવ વિનાના, અથાગ જલમાં પડેલા અને
 ડૂબકાં ખાઈ રહેલા આ પાંડુપુત્રો માટે આ
 પાંચાલી પાર લઈ જનારી તૌકારૂપ થઈ છે. ^૩

વૈશંપાયન બોલ્યા:-પાંડુના પુત્રોને તેમ-
 ની સ્ત્રીએ તાર્યા, એવું કુરુઓની વચ્ચે વચન
 સાંભળીને પરમક્રોધી લીમસેન મનમાં અત્યંત
 કુભાચો અને તે આ પ્રમાણે બોલ્યો. ^૪

લીમ બોલ્યો:-દેવલ મુનિએ કહ્યું છે કે,
 પુરુષમાં આ ત્રણ જ્યોતિઓ છે-પુત્ર, કર્મ અને
 વિદ્યા. આ ત્રણમાંથી પ્રજની સૃષ્ટિ થઈ છે. ^૫
 સર્ગાવહાલાંઓ જ્યારે અપવિત્ર, પ્રાણહીન અને
 શૂન્ય દેહને ત્યજી દે છે, ત્યારે આ ત્રણ જ્યો-
 તિઓ જ પુરુષને સહાયકારી થાય છે. ^૬ આપણી
 પત્નીનો સ્પર્શ થયો છે, એટલે આપણી તે
 જ્યોતિ ઠરી ગઈ છે. હવે, હે ધનંજય ! અપ-
 માનિત સ્ત્રીના પુત્ર તે કેવોક હોય ! ^૭

અર્જુન બોલ્યો:-હે ભારત ! હીન મા-
 ણસો કઠોર વાણી બોલ્યા હોય કે ન બોલ્યા
 હોય, તો પણ ઉત્તમ પુરુષો સામે બોલ બોલતા
 નથી. ^૮ વળી પોતે કરેલાં કાર્યોના બદલા વાળી
 બળતા હોય, તો પણ જે પ્રતિષ્ઠિત સત્યપુરુષો
 છે તેઓ સામાનાં સત્કૃત્યોને જ સંભારે છે,
 પરંતુ તેનાં કરેલાં વેશનું તો તે સ્મરણ પણ
 કરતા નથી. ^૯

લીમ બોલ્યો:-હે ભારત ! અહીં જે
 આ સર્વ શત્રુઓ એકઠા થયા છે, તેમને હે
 રાજન્દ્ર ! હું બહાર નીકળીને સમૂળગા હણી
 નાશું ? ^{૧૦} હે ભારત ! આપણે વિવાદ કરવાની
 શી જરૂર છે ? અહીં જીભાએડી કરવાનું શું
 કામ છે ? હું અહીં આ ઘડીએ જ એમને મારી
 નાશું છું. એટલે તમે આ પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય
 કરો. ^{૧૧} આમ કહીને શત્રુઓની મધ્યમાં સિંહ
 બેસે, તેમ લીમસેન પોતાના નાના ભાઈઓ સાથે
 બેઠો. તે વારંવાર ચારે બાજુએ દૃષ્ટિ નાખવા

લાગ્યો.^{૧૨} શુદ્ધકર્મી અર્જુન તેની સામે જઈ તેને શાંત કરવા લાગ્યો; પણ તે વીર્યવાન મહાબાહુ તો અંતરની આગને લીધે વિશેષ ને વિશેષ ખેદ પામતો હતો.^{૧૩} હે રાજા! કોઈથી જાછળી રહેલા તે ભીમસેનનાં નાકકાન આદિ ઈંદ્રિયોમાંથી તે વખતે અગ્નિ ભગ્નકવા લાગ્યો. સાથે ધુમાડો, તણખા અને ઝાળો જણાતાં હતાં.^{૧૪} ચડેલી ભમ્ભરવાળા તેનું મુખ સામે ભેવાય એવું નહોતું-અણુ પ્રલયકાળ આવતાં મૂર્તિમંત યમરાજનું-તે મુખ હોય એવું તે લાગતું હતું.^{૧૫} હે ભારત! પછી યુધિષ્ઠિરે તે ભુજવિક્રમીને હાથથી રોક્યો અને કહ્યું કે, આવું બોલીશ નહિ. તું શાન્ત થઈને બેસ.^{૧૬} આમ કોપથી લાલ આંખવાળા થયેલા તે મહાબાહુને શાંત કરીને યુધિષ્ઠિર પ્રભાતપૂર્વક ધૃતરાષ્ટ્ર પિતા પાસે જઈ બેઠા.^{૧૭}

ધૃતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વનંતર્ગત
દ્યૂતપર્વમાં 'ભીમક્રોધ' નામનો
અધ્યાય ૭૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૩ મો

પાંડવોનું ઇન્દ્રપ્રસ્થ તરફ પ્રયાણ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

રાજન્ કિં કરવામસ્તે પ્રજાધ્યસ્માંસ્ત્વમીશ્વર !
નિત્યં હિ સ્થાતુમિચ્છામસ્તવ ભારત જ્ઞાસને ॥૧

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:- હે મહારાજા! અમે તમારું શું કામ કરીએ? તમે અમારા ઈશ્વર છો. હે ભારત! અમે નિત્ય તમારી આજ્ઞામાં રહેવા ઇચ્છીએ છીએ.^૧

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:-હે અનંતશત્રુ! તારું મંત્રણ થાઓ! તમે સૌ નિર્વિઘ્ને કલ્યાણપૂર્વક જાઓ. મારી આજ્ઞાથી તમે ધનસમેત તમારા રાજ્યનું શાસન કરો.^૨ મારી વૃદ્ધની આ શિખા-મણુ સ્મરણમાં રાખવી, મારું કહેલું સંવર્ણ

હિતકારી અને પરમકલ્યાણમય છે.^૩ બેટા! તું ધર્મોની સૂક્ષ્મ ગતિને જાણે છે. હે યુધિષ્ઠિર! તું વિનીત છે. હે મહાબુદ્ધિમાન! તું વૃદ્ધોનો ભાર ઉપાસક છે.^૪ હે ભારત! જ્યાં બુદ્ધિ છે, ત્યાં શાંતિ છે. તમે શાંત થઈને જાઓ. શસ્ત્ર કામળ કાષ ઉપર જ પડે છે, કાષ સિવાયના કંઈ પણ પથરા ઉપર તે ચાલતું નથી.^૫ તે જ ઉત્તમ પુરુષો છે, જ્યાં વેરને ઝાળખતા નથી, જ્યાં માત્ર શુભોને જ જુએ છે; છતાં અવશુભો સામે નજર નાખતા નથી અને જ્યાં કાઈની સાથે વિરોધ કરતા નથી.^૬ સત્પુરુષો સામાનાં સત્કૃતોને જ સંભારી-રાખે છે, તેમનાં કરેલાં વેરોને તેઓ યાદ જ કરતા નથી. પરમકલ્યાણના કરનારા તેઓ ખલ્લાની આશા રાખતા નથી.^૭ હે યુધિષ્ઠિર! સંવાદ વખતે અધમ માણસો સામાં કઠોર વચનો કહે છે અને મધ્યમ માણસો સામે કઠોર વચન ન કહેતાં સીધા ઉત્તર જ આપે છે.^૮ પણ ધીર અને ઉત્તમ પુરુષ તો સામે કંડવી ને અહિતકારી વાણી બોલ્યો હોય કે ન બોલ્યો હોય તો પણ પોતે કદી સામે બોલ કાઢતો નથી.^૯ લોકોને જાણવાળા સત્પુરુષો આત્મનિષ્ઠા રાખીને સામાનાં સુકૃતોને જ સંભારે છે અને તેનાં કરેલાં વેરોને તો મનમાં પણ લાવતા નથી. સાધુજનો આર્ય-મર્યાદાને તોડતા નથી અને તેમનાં દર્શન પ્રિયકારી હોય છે. આર્યે એવા તં આ સત્સમાજમાં એ જ પ્રમાણે આચર્યું છે, તો બેટા! તારી માતા ગાન્ધારી તરફ અને મારી તરફ શુણ્દહિ રાખીને તું દુર્યોધનની કઠોરતાને મનમાં રાખીશ નહિ. હે ભારત! આ બેઠેલા તારા વૃદ્ધ અને આંધળા પિતાને જો.^{૧૦-૧૨} આ દ્યૂતમાં મેં જાણીએઈને બેઠકારી બતાવી હતી, મને મિત્રોને તથા પુત્રોનાં બલાબલને જોવાની ઇચ્છા હતી.^{૧૩} હે રાજન્! જમનો તું શાસક છે અને જમનો ધીમાન તથા સર્વ શાસ્ત્રોમાં પંડિત એવો વિદુર મંત્રી છે, તે કુરુઓ વિરો

ચિંતા કરવા જવું નથી. ^{૧૪} તારામાં ધર્મ છે, અબ્બુનમાં ધૈર્ય છે, ભીમસેનમાં પરાક્રમ છે અને પુરુષવર નકુલ-સહદેવમાં શુદ્ધ ગુરુસેવા છે. હે અબ્જતશત્રુ ! તારું કલ્યાણ થાઓ ! તું ઇન્દ્ર-પ્રસ્થમાં જા. ભાઈઓ સાથે તારો સારો ભાઈ-ચારો હો અને તારું મન સદા ય ધર્મમાં પરા-યણ રહે. ^{૧૫,૧૬}

વૈશંપાયન બોલ્યા:-ધૃતરાષ્ટ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ભરતશ્રેષ્ઠ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે તેમને 'આપે કહ્યું તેમ કરશું' એવી આર્થ પ્રતિજ્ઞા કરી અને ભાઈઓ સાથે તેમણે ઇન્દ્રપ્રસ્થ તરફ પ્રયાણ આદ્યું. ^{૧૭} પછી કૃષ્ણાની સાથે તેઓ પ્રસન્ન મનથી મેઘના જવા રથોમાં બેસીને નગરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇન્દ્રપ્રસ્થનગર તરફ જવા નીકળ્યા. ^{૧૮}

હતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-તર્જિત દૂતપર્વમાં 'ધૃતરાષ્ટ્રવરપ્રદાનપૂર્વકે ઇન્દ્રપ્રસ્થપ્રતિ યુધિષ્ઠિરગમન' નામનો અધ્યાય ૭૩ માં સમાપ્ત

દૂતપર્વ સમાપ્ત

અનુદૂતપર્વ

અધ્યાય ૭૪ માં

યુધિષ્ઠિરને ભુગારતું ફરી આમંત્રણ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

અનુદ્વાતાંસ્તાન્ વિદિત્વા સરત્નઘનસંચયાન્ ।
પાંદિવાન્ ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં કથમાસીન્મનસ્તદા ॥૧॥

જનમેજય બોલ્યા:-આમ પાંડવોને રત્ન અને ધનસહિત જવાની આજ્ઞા મળેલી સાંભળી-ને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનાં મનને કેવું ચયું હતું? ^૧

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે રાજા! ધીમાન ધૃતરાષ્ટ્રે એ પાંડવોને વિદાય આપી છે, એ જાણીને દુઃશાસન શીઘ્ર પોતાના ભાઈ પાસે

ગયો. ^૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે મંત્રી સાથે બેઠેલા દુર્યોધન પાસે જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં હે ભરતો-તમ! દુઃખથી આતં થઈને તે આ વચન કહેવા લાગ્યો. ^૩

દુઃશાસન બોલ્યા:-હે મહારથીઓ! તમે આ જાણી લો. મહાકષ્ટ મેળવેલા ધનને તે પેલા બુદ્ધાએ રાણી નાખ્યું છે અને તેને શત્રુને સોંપી દીધું છે. ^૪ આથી દુર્યોધન, કહ્યું અને સુખલપુત્ર શકુનિ, એ પાંડવોને હરાવવાનું અભિમાન રાખનારા એકસાથે પરસ્પર મળ્યા અને વિચિત્રવીર્યના વિદ્વાન પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રરાજ પાસે ઉતાવળે જઈને કામળ વચન બોલ્યા. ^૫

દુર્યોધન બોલ્યા:-હે મહારાજ! વિદ્વાન દેવગુરુ બૃહસ્પતિ નામના પાંડિને ઇન્દ્રને નીતિ-ઉપદેશ આપતાં આ જ કહ્યું હતું, તે શું તમે સાંભળ્યું નથી? ^૬ હે શત્રુસૂદન! શત્રુઓ યુદ્ધથી કે બલથી તમારું અહિત કરે, તે પહેલાં જ તેમને સર્વ કાઈ ઉપાયે હણી નાખવા બ્રોધ્યો. ^૭ તો અમે જે પાંડવોના ધનથી જ સર્વ રાજ્યોને સત્કાર આપીએ અને તેમને પાંડવો સાથે લડાવીએ, તો એમાં અમારું શું જવાનું હોય? ^૮ ઝેરી દાઢવાળા, કોધે ભરાયેલા અને નાશ કરવા બિલા થયેલા સરપોને, ગળામાં અને પીઠ ઉપર વીંટાળ્યા પછી કાણ છોડી દે એમ છે? ^૯ હે તાત! રાક્ષ પામેલા, રથમાં બેઠેલા અને કાપે ભરાયેલા તે પાંડવો કોધી સરપોની જેમ તમારો સમૂળગો નાશ કરી નાખશે. ^{૧૦} અમે સાંભળ્યું છે કે, સન્ન થયેલો અબ્બુન બે મહાન ભાથાઓ ધારણ કરીને વારેવારે ગાંડીવને હાથમાં લે છે અને તેને નિસાસાભરે જે જે કરે છે. વળી વૃકાદર ભીમ મહાન મદાને વેગપૂર્વકે ઉગ્રાગ્રીને પોતાનો રથ બેડીને, તત્કાળ ખહાર નીકળી ગયો છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે. ^{૧૧,૧૨} નકુલ પણ પોતાની તલવાર અને અર્ધચન્દ્રાકાર ઢાલને લઈને ખહાર

ગયો છે. સહદેવ તથા યુધિષ્ઠિરરાજ પોતે પણ એવા ચેષ્ઠાભાવ બતાવતા ગયા છે. ^{૧૪} અનેક શસ્ત્રોથી ઢંકાયેલા રથોમાં બેસીને તેઓ રથ-સમૂહોને ચલાવતા રહી સેના એકઠી કરવાને સારુ બહાર નીકળ્યા છે. ^{૧૫} તેઓ ક્ષમા આપે એમ નથી, કેમકે આપણે તેમને અપમાનિત તો કર્યા જ છે. વળી દ્રૌપદીના ક્લેશને તો તેમના-માંનો કાણ સહન કરી રહે એમ છે? ^{૧૬} હે પુરુષવર! તમારું મંગલ હો. અમે વનવાસની શરતે ફરી પાંડવો સાથે જુગાર ખેલીએ. એમ અમે એમને વશ કરી શકશું. ^{૧૭} અમારા ભેમાંથી જ જૂગટામાં હારે તેઓ મૃગયમ પહેરીને મહા અરણ્યમાં બંધ અને ત્યાં ખારવરસ સુધી ત્યાં વાસ કરે. ^{૧૮} તેરમા વર્ષે તેમણે કે અમારે કોઈ પોતાનું માણસ ઓળખે નહિ એવી રીતે શુભવાસ કરવો. આમાં પકડાઈ જવાય તો અમે કે તેઓ બીજાં ખાર વરસ વનવાસ કરીએ. ^{૧૯} હે રાજન્! આવા ઠરાવથી અમને છૂત રમવા દો. પાંડવો પાસા નાખી ફરીને આ જૂગટું રમે. ^{૨૦} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ અમારું પરમ કર્તવ્ય છે. આ શકુનિ પાસાની સંપત્તિને રહસ્ય સહિત બાળે છે. અમે મિત્રોને મેળવીને તથા શક્તિભર્યા, વિશાળ અને દુર્ગમ એવા સૈન્યને સહારીને રાજ્યમાં દબમૂલ થઈશું. પછી તેઓ જો તેર વરસના વ્રતને પૂરું કરશે, તો હે રાજન્! અમે તેમને છૂતી લઈશું. હે પરંતપ! આ વાતને તમે અનુમોદન આપો. ^{૨૧-૨૩}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલેલો:-પાંડવો જો કે ઘણા દૂર નીકળી ગયા હશે, તો પણ તેમને તરત જ પાછા બોલાવો. તેઓ પાછા આવીને ભલે જૂગટું રમે. ^{૨૪}

વૈશંપાયન બોલેલો:-ત્યારે દ્રૌણ, સોમદત્ત, બાહ્લીક, કૃપાચાર્ય, વિદુર, દ્રૌણપુત્ર અથ- ત્યામાં, વૈશંપાયન વીર્યવાનયુયુત્સુ, ભૂરિશ્રવા, શાન્તનુપુત્ર ભીષ્મ અને મહારાથી વિકર્ણ બોલી બેઠ્યા કે, જૂગટું રમવાનું બંધ રાખો. હવે

પૂરી શાંતિ થાઓ. ^{૨૫, ૨૬} આમ સર્વ અર્થદર્શી બાંધવોની ઇચ્છા ન હતી તો પણ પુત્રપ્રિય-ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને ફરી જુગાર રમવા માટે પાછા બોલાવ્યા. ^{૨૭}

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વા-તર્ગત અનુષ્ઠતપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરપ્રત્યાનયન- નામનો અધ્યાય ૭૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૫ મો

ગાંધારીનાં વચન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

અથાવ્રવીન્મહારાજ દૃતરાષ્ટ્રં જનેશ્વરમ્ ।

પુત્રહાર્દાદર્મયુક્તા ગાંધારી શોકકર્શિતા ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલેલો:-પછી હે મહારાજ!

પુત્રસનેહથી શોકવિહ્વલ થયેલી અને ધર્મમાં

પરાયણ એવી ગાંધારીએ ધૃતરાષ્ટ્રને આ પ્રમાણે

કહ્યું. ^૧ 'દુર્યોધનનો જન્મ થયો ત્યારે મહા-

યુદ્ધિમાન વિદુરે કહ્યું હતું કે, આ કુલકલંકને પર-

લોકમાં પહોંચાડી દો તો સારું. ^૨ હે ભારત!

જન્મતાં વાર જ એ શિયાળની જન્મ ભૂંકયો હતો.

કુરુઓ આ સમજી લે કે, તે આ કુલનો ખરેખર

ઉચ્છેદક છે. ^૩ હે ભારત! તમે બતના દોષ વડે

મહાજલમાં ડૂબો નહિ! હે નાથ! તમે અસભ્ય

મુખ લોકોની વાતને ટેકા આપો નહિ. ^૪ તમે

કુલના ભયંકર નાશમાં કારણરૂપ ન થાઓ. બાંધ-

લા પુલને કોઈ ભાંગતું હશે ખરું કે? ઠરેલા

અંગારાને કોઈ ફૂંકતો હશે? ^૫ હે ભરતોત્તમ!

શાંત રહેલા પૃથાનંદનોને કાણ કોપાવે? અજ-

મીઠવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા તમને આનું સ્મરણ

છે, તો પણ હું તમને ફરી સ્મરણ કરાવું

છું. ^૬ હે મહારાજ! દુર્યુધિવાળા મનુષ્યને શાસ્ત્ર

કલ્યાણ કે અકલ્યાણ માટે ઉપદેશ નહિ આપે

અને વૃદ્ધ માણસ ક્યારે પણ બાળકયુદ્ધિનો

નહિ થાય. ^૭ તમારા પુત્રો તમારી દારવણીમાં

રહેા. તમારાથી અવળા જઈને તેઓ નાથ

પામે નહિ. આથી મારા વચન વડે તમે એ કુલા-
ગરને તજી દો.⁹ હે રાજન! પહેલાં પુત્રસ્નેહને
લીધે આમ ક્યું નહિ, તો હે નરપતિ! તેનું
આ જે કુલનો અંત લાવનારું ફલ તે આવી
પહેંચ્યું છે એમ જાણો.⁹ તમારી બુદ્ધિ જે શાંતિ,
ધર્મ અને નીતિથી યુક્ત છે, તે તેવી જ રહે.
તમે પ્રમાદ કરશો નહિ. કૂર કર્મોથી મળેલી લક્ષ્મી
નાથ લાવનારી છે; પણ જે લક્ષ્મી કામલતા અને
પ્રીઠતાથી આવી હોય તે પુત્રો અને પૌત્રો સુધી
પહેંચે છે.¹⁰ પછી ધૃતરાષ્ટ્ર મહારાજ ધર્મ-
દર્શિની ગાંધારીને કહ્યું કે, 'જલે કુળનો અંત
આવે, પણ હું એને વારી શકું એમ નથી.¹¹
પુત્રો ઇચ્છે છે તેમ જ થાઓ. પાંડવો પાછા
આવેા અને મારા પુત્રો પાંડવો સાથે ફરી
જુગલું રમેા. ¹²,¹³

ઈતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વાન્તર્ગત
અનુદૂતપર્વમાં 'ગાંધારીવાક્ય' ના-
મનો અધ્યાય ૭૫ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૬ મો

યુધિષ્ઠિરનો ફરી પરાજય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતો વ્યઘ્વગતં પાર્થપ્રાતિકામી યુધિષ્ઠિરમ્ ।

ઉવાચ વચનાદ્રાક્ષો જૃતરાષ્ટ્રસ્ય ધીમતઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન યોદ્યાઃ—પછી ઘણે દૂર પહેાં-
ચી ગયેલા પાર્થના પુત્ર યુધિષ્ઠિરની પાસે પ્રાતિ-
કામી જઈ પહેાંચ્યો અને ધીમાન ધૃતરાષ્ટ્રરાજ
ની આજ્ઞાથી આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે ભારત!
હે યુધિષ્ઠિરરાજ! પિતા ધૃતરાષ્ટ્રે કહેવડાવ્યું છે
કે, સભા પાથરીને તૈયાર કરી છે; તો હે પાંડવ!
અહીં આવો અને પાસા નાખી ફરી રમત કરો.¹²

યુધિષ્ઠિર યોદ્યાઃ—વિધાતાની આજ્ઞાએ જ
માણસોને શુભ અને અશુભ પ્રાપ્ત છે. જે ફરી
દાન નાખનાતા જ છે, તો એ શુભાશુભમાંથી
જીવે બચી શકતું નથી.³ હું જાણું છું કે પાસા-

દાવતું તેડું સત્યાનાશને તેડનારું છે, તો પણ
વૃદ્ધજનની આજ્ઞાને લીધે હું તેનું ઉલ્લંઘન કર-
વાની હિમ્મત ધારણ કરતો નથી.⁴

વૈશંપાયન યોદ્યાઃ—કોઈ પ્રાણી સુવર્ણ-
નું હોવાનું સંભવિત નથી, તો પણ શ્રીરામે
મૃગને માટે લોભ કર્યો હતો. આથી, પરાભવને
આરે આવી રહેલા માણસોની બુદ્ધિ, સાધારણ
રીતે, અતિશય વિપરીત થાય છે.⁵ ઉપર પ્રમાણે
કહેતા કહેતા યુધિષ્ઠિર ભાઈઓ સાથે પાછા
ફર્યા અને શકુનિના કપટને અણુતા હોવા છતાં
તે પૃથાપુત્ર ફરી જુગાર રમવા ગયા.⁶ તે ભરત-
શ્રેષ્ઠ મહારથીઓ ફરીથી તે જ સમામાં પ્રવેશ્યા,
ત્યારે તેમનાં મિત્રજનોનાં હૈયાં ફફડી જાક્યા.⁷
હવે દૈવથી પીડાઈ રહેલા તે પાંડવો સર્વલોકનો
વિનાશ આણનારી તે ઘૂતપ્રવૃત્તિ માટે સુખ-
પૂર્વક બેઠા. ⁸

શકુનિ યોદ્યાઃ—હે ભરતસિંહ! વૃદ્ધ ધૃત-
રાષ્ટ્રે તમને જે ધન પાછું આપ્યું છે, તેનો
તમે સત્કાર કર્યો છે. હવે મહામૂલો એક જ દાવ
મૂકું છું તે તમે સાંભળો.⁹ અમે જે તમારાથી
હારી જઈએ, તો રુર મૃગનાં ચર્મ પહેરી, મહા-
અરણ્યમાં જઈએ અને ત્યાં ખાર વરસ સુધી
નિવાસ કરીએ.¹⁰ તેરમે વર્ષે અમે પોતાનો
કોઈ માણસ ઝાળએ નહિ એવી અજ્ઞાત રીતે
કોઈ સ્થાને રહીએ. અને જે અમે એ વર્ષે
ઝાળખાઈ જઈએ, તો બીજાં ખાર વર્ષ વનમાં
વસીએ.¹¹ જે તમે અમારાથી હારી જાઓ,
તો તમારે મૃગચર્મો ધારણ કરીને કૃષ્ણાની સાથે
ખાર વરસ સુધી વનવાસ કરવો.¹² તેરમે વર્ષે
કોઈ સ્વજન ઝાળએ નહિ એવી રીતે તમારે
શુભ્રાસ રાખવો. પણ એમાં જે તમે ઝાળખાઈ
જાઓ, તો તમારે બીજાં ખાર વરસ સુધી
વનમાં નિવાસ કરવો.¹³ આ પ્રમાણે તેર વર્ષો
યથાયોગ્ય રીતે વીતી જાય, તો તમારે અથવા
અમારે ફરી પોતાનું રાજ્ય મેળવવું.¹⁴ હે

યુધિષ્ઠિર ! આ ઠરાવથી તમે ફરી અમારી સાથે જુગારમાં આવો. હે ભારત ! પાસા નાખી દાવ રમો. ^{૧૫} ત્યારે સર્વ સલાસદોનાં મન હૃદયેગ પામ્યાં અને તેઓ ભેરથી હાથ ઊંચા કરીને સલાની વચ્ચે આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યા. ^{૧૬} સલાસદો બોલ્યા : 'હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ દુર્યોધન ભવિષ્યમાં પોતાને મોટા ભય થશે એમ પોતાની બુદ્ધિથી જાણતો હોય કે ન જાણતો હોય, પરંતુ તેના ભાઈઓને ધિક્કાર છે કે જો તેને આવનારા મહા ભયનો બોધ આપતા નથી. ^{૧૭}

વૈશંપાયન બોલ્યા :—રાજ યુધિષ્ઠિરે અનેક જન તરફથી એ પ્રમાણે ઘણી દીકાઓ સાંભળી, તો પણ તે પૃથાપુત્ર લજ્જાને વશ થઈને ધર્મને કારણે ફરી જૂગડું રમવા આવ્યા. ^{૧૮} કુરુઓનો વિનાશકાળ આવી લાગ્યો છે એમ વિચારીને તે મહાબુદ્ધિમાન પોતે જાણતા છતાં ફરી જુગાર માટે પ્રવૃત્ત થયા. ^{૧૯}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા :—હે શકુનિ ! સ્વધર્મનું પાલન કરનારો મારા જોવા રાજ તારા તરફથી તેડું આવતાં પાછો કેમ ફરે ? ^{૨૦}

શકુનિ બોલ્યા :—હે પાંડવો ! ગાય, ઘોડા, પુષ્કળ ખજાનો, અસંખ્ય મેંઢાંખકરાં, હાથીઓ, ખજાનાઓ, સુવર્ણ, દાસો અને દાસીઓ એ તમામ વસ્તુને આપણે ઠાવમાં 'વનવાસ માટે' મૂકીએ અને એમાં તમે કે અમે જે હારે તે વનમાં વાસ કરી રહે અને તેરમે વર્ષે તેઓ વસ્તીવાળા સ્થાનમાં ગુપ્ત રીતે રહે. હે પુરુષ-એષ્ઠો ! અમે આ ઠગવ પ્રમાણે ઠાવ નાખીએ છીએ. ^{૨૧-૨૩} હે ભરત ! એક જ વાર પાસા નાખવાથી વનવાસનો નિર્ણય થઈ જશે. પૃથાનંદન યુધિષ્ઠિરે તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો, એટલે સુખલપુત્ર શકુનિએ પાસો ઉઠાવ્યો અને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું : 'એ હું જીત્યો !' ^{૨૪, ૨૫}

હતિશ્રી મહાભારતમાં અનુદૂતપર્વમાં
અધ્યાય ૭૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૭ મો

પાંડવોએ પ્રતિજ્ઞા લેવી

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ પરાજિતાઃ પાર્થા વનવાસાય દીક્ષિતાઃ ।

અજિનાન્યુત્તરીયાણિ જગ્રદુશ્ચ યથાક્રમમ્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા :—હે જનમેજય ! આમ જુગારમાં હારેલા પૃથાપુત્રોએ વનવાસની દીક્ષા લીધી અને યથાક્રમે કાળાં મૃગચર્મો ને ઉત્તરીયો ધારણ કર્યો. ^૧ રાજ્ય હારી ગયેલા અને મૃગ-ચર્મોમાં ઢંકાયેલા તે શત્રુઓનું દમન કરનારાઓને વનવાસ માટે નીકળેલા ભેદીને દુઃશાસન આ પ્રમાણે બોલ્યો : ^૨ 'હવે મહાત્મા દુર્યોધન-રાજનું શાસનયુગ પ્રવૃત્ત' છે. પરાજિત પાંડવો મહાવિપત્તિને પામ્યા છે. ^૩ આજ સર્વ જનસં-ઘીણુ એવા માર્ગોએથી દેવો અમારી તરફ પધાર્યા છે. અર્થાત્ અનુકૂળ થાય છે. કેમકે ગુણમાં જ્યેષ્ઠ અને વયમાં શ્રેષ્ઠ એવા અમે શત્રુઓથી ચડિયાતા થયા છીએ. ^૪ અમે પાંડવોને લાંબા સમય માટે અનન્ત કાલના નરકમાં ગબડાવી દીધા છે. તેઓ સુખ અને રાજ્યથી રહિત થયા છે અને વર્ષોનાં વર્ષો માટે વિનાશ પામ્યા છે. ^૫ જે પાંડવો ધનમાં છટ્ટો જાળે ધૃતરાષ્ટ્ર-પુત્રોની હાંસી કરતા હતા, તે હવે હાર પામીને, ધન ખોઈને, વનમાં જાય છે. ^૬ એમનાં ચિત્રવિચિત્ર કવચોને અને દિવ્ય તથા પ્રકાશવંતાં વસ્ત્રોને ઉતારી નાખો. સુખલપુત્ર શકુનિ સાથે જુગારમાં તેઓ સંમત થયા છે, તે પ્રમાણે તેમને રુમૃગનાં ચર્મો પહેરાવો. ^૭ જે પાંડવો પોતાને માટે સદૈવ એમ માનતા હતા કે, આ લોકમાં તેમના જેવા પુરુષો જ નથી, તેઓ આજ અહીં સમયનો પલટો થતાં પોતાને પંદતલની જમ અકૂળ જાણશે. ^૮ જુઓ, રુમૃગનાં જે ચર્મ-વસ્ત્રો આવા મહાત્માઓ યજ્ઞની દીક્ષા વખતે ધારણ કરે છે, તે આ યજ્ઞદીક્ષા ન પામેલા આ

ખજવાન પાંડવો આજ ધારણ કરી રહ્યા છે.^{૧૦} મહાબુદ્ધિમાન સોમકપુત્ર યજ્ઞસેને પોતાની પુત્રી પાંચાલીને પાંડવોને આપીને ક્યું સારું ક્યું નથી. કારણ કે યજ્ઞસેનીના પતિ પૃથાપુત્રો નપુંસક છે.^{૧૦} હે યજ્ઞસેની! હલકાં વસ્ત્રો પહેરનારા, મૃગચર્મનાં ઉત્તરીય ધારનારા, પ્રતિષ્ઠા વિનાના અને નિર્ધન એવા આ પાંડવોને અરણ્યમાં જોઈને તને શો પ્રેમ હોખજવાનો છે? તું અહીં જ કાંઈ બીજા મનગમતા પતિને વરી લે.^{૧૧} જો આ અહીં સર્વ કુરુઓ ભેગા મળ્યા છે. તેઓ ક્ષમાવાન, જિતેન્દ્રિય અને સારી ધનસંપત્તિવાળા છે. એમનામાંથી એકને તું પતિ તરીકે પસંદ કરી લે. એટલે, આ સમયપણે તને કલેશ નહિ આપે.^{૧૨} જમ પંઢતલ અક્ષળ છે, જમ ચામડાનો મૃગ અક્ષળ છે અને જમ ધાનનાં ફૂસકાં અક્ષળ છે, તેમ સર્વ પાંડવો પણ નિષ્કળ છે.^{૧૩} જમ પંઢતલને ઉછેરવાનો શ્રમ ફેગટ બળ્ય છે તેમ આ પતિત પાંડવોની ઉપાસના કરીને તું શું ફલ પામવાની છે? ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર કૂરુકુશાસને પાંડવોને આવાં કઠોર વચન સંભળાવ્યાં. તે સાંભળીને મહાક્રોધી ભીમસેને મોટા ઘાંટા પાડી તેને તુચ્છકારી નાખ્યો. હિમાલયનો સિંહ જમ શિયાળ પાસે પહોંચી બળ્ય, તેમ તે ઝપાટાભેર તેની પાસે પહોંચ્યો અને પોતાના શેષને અંકુશમાં લાવી તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:^{૧૪,૧૫}

ભીમસેન ઓલ્યો:-અલ્યા! તું પાપી-મનુષ્યના જેવું આવું કૂર અને મિથ્યા ભાષણ કરે છે. શકુનિની કપટવિદ્યાના આગ્રયથી વિજય મેળવીને તું રાજ્યોની વચમાં બેસી શકે છે.^{૧૬} તું અહીં વાક્યબાણોથી અમારા મર્મભાગોને વીંધી રહ્યો છે, પણ યુદ્ધમાં હું તારાં મર્મસ્થાનોને વીંધીને તને આતું સ્મરણ કરાવીશ.^{૧૭} એટલું જ નહિ પણ જ્યો ક્રોધ અને લોભને વશ થઈને તને અનુસરે છે અને તારું રચનાશું કરે છે, તે સૌને હું સપરિવાર

યમલોકમાં પહોંચાડનાર છું.^{૧૮}

વૈશંપાયન ઓલ્યો:-મૃગચર્મને ધારણ કરનારા અને ધર્મને કારણે રૂંધાઈ ગયેલા મર્ગવાળા તે ભીમસેને આ પ્રમાણે કહ્યું; ત્યારે લજ્જારહિત કુશાસન નાચવા મંડ્યો અને કુરુઓની વચ્ચે તેને 'ઓ ગાય! ઓ ગાય!' એમ કહેવા લાગ્યો.^{૧૯}

ભીમસેન ઓલ્યો:-હે કૂર કુશાસન! તું કઠોર વચન કેમ બોલી શકે છે? કપટથી ધન મેળવીને ક્યો મનુષ્ય વડાઈ હાંકવા યોગ્ય ગણાય? આ સંગ્રામમાં જો હું તારી છાતી ચીરીને લોહી પીઈ નહિ, તો પુણ્યલોકોને પ્રાપ્ત ન થાઉં. આ હું તને સાચું જ કહી રાખું છું કે, રણમાં સર્વ ધનુર્ધારીઓની સમક્ષ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોને હણીને જ હું શાંતિ પામીશ.^{૨૦,૨૨}

વૈશંપાયન ઓલ્યો:-તે પછી પાંડવો જ્યારે સલામાંથી બહાર જવા લાગ્યા, ત્યારે મૂર્ખ રાજા દુર્યોધન પોતે રમતમાં અને હર્ષમાં સિંહના જેવી ગતિવાળા ભીમસેનની ચાલ ચાલી ચાળા પાડવા લાગ્યો.^{૨૩} એટલે વૃકોદરે પોતાની અરધી કાયાને વાળીને તેને કહ્યું: 'આટલાથી આ ક્યું પૂરું થયું છે એમ સમજીશ નહિ. હે મૂઠા! ટૂંક વખતમાં હું તને સપરિવાર મારી નાખીશ, ત્યારે તને આ બધું સંભારી આપીને તારા પરિહાસનો સામો જવાબ આપીશ.'^{૨૪} આમ પોતાનું અપમાન થયેલું જોઈને તે માની અને બલવાન ભીમે પોતાના શેષને મનમાં દબાવ્યો અને યુધિષ્ઠિરરાજની પાછળ તેણે જતાં જતાં કુરુઓની સલામાં આ વચન કાઢ્યાં.^{૨૫}

ભીમસેન ઓલ્યો:-હું દુર્યોધનને હણીશ અને ધનંજય કર્ણને હણશે, ત્યારે પાસામાં કપટી એ શકુનિને સહદેવ મારશે.^{૨૬} આ સલાની મધ્યમાં ફરીને હું આ મોટી વાત ઉચ્ચારું છું કે, જ્યારે અમારું યુદ્ધ થશે ત્યારે દેવો આ વાતને સત્ય ઠરાવશે.^{૨૭} યુદ્ધમાં આ પાપી દુર્યોધનને હું

ગદાથી મારી નાખીશ અને એના માથાને ભોંય-
માં પગથી ચાંપી ધાલીશ.^{૨૦} બોલવામાં શૂરા-
તન રાખનારા અને દુષ્ટ મનવાળા આ કૂર દુઃશા-
સનતું હું સિંહની જેમ લોહી પીશ.^{૨૧}

અર્જુન ઓલ્યો:-હે ભીમ ! સન્નનોનો
નિર્ણય કંઈ આમ વાણીથી જણાતો નથી. એ
તો આજથી ચૌદમે વર્ષે જ થશે તે બધા જોશે.^{૨૦}

ભીમસેન ઓલ્યો:-દુર્યોધન, કર્ણ, દુરાત્મા
શકુનિ અને દુઃશાસન એ ચારેના રુધિરતું આ
ભૂમિપાન કરશે જ.^{૨૧}

અર્જુન ઓલ્યો:-હે ભીમસેન ! ઈર્ષ્યા કર-
નારા, અવળું જોનારા, ખોટી સલાહ આપનારા
અને વડાઈ હાંકનારા એ કર્ણને હું તમારી
આજ્ઞાથી રણમાં મારી નાખીશ.^{૨૨} ભીમસેનતું
પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી આ અર્જુન પ્રતિજ્ઞા લે છે
કે, હું બાણો વડે કર્ણને તેમજ તેના અનુચરોને
રણમાં હણી નાખીશ.^{૨૩} જ બીજા રાજાઓ બુદ્ધિ-
નો ભ્રમ સેવી મારી સાથે યુદ્ધ કરશે, તે સર્વને
હું બાણો વડે યમરાજને મંદિરે પહોંચાડીશ.^{૨૪}
મારી પ્રતિજ્ઞાતું સત્ય કહી જાય, તો તો હિમા-
લય હાલી જોઠે, સૂર્ય તે જોહીન ધાય અને ચંદ્ર
પોતાની શીતળતા પરવારી જાય. આજથી ચૌદમે
વર્ષે દુર્યોધન સહારપૂર્વક અમારું રાજ્ય પાછું
નહિ આપે તો સાથે જ આ પ્રમાણે થશે.^{૨૫, ૨૬}

વૈશંપાયન ઓલ્યો:-પૃથાનંદન અર્જુન
આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે માદ્રવતીના શ્રીમાન અને
પ્રતાપી પુત્ર સહદેવે પોતાનો વિશાળ હાથ ઉપા-
ડ્યો.^{૨૭} નાગની જેમ કૂંદાકા મારતાં અને
કોથથી લાલચોળ આંખવાળા થયેલા તેણે શકુ-
નિના વધની ઇચ્છાથી આ વચન કહ્યું.^{૨૮}

સહદેવ ઓલ્યો:-આંધારોના યશને હણ-
નારા અલ્યા મૂર્ખ ! તું જમને પાસાઓ માને
છે, તે પાસાઓ નથી. એ તો યુદ્ધમાં તેં વહેારી
લીધેલાં તીક્ષ્ણ બાણો છે.^{૨૯} ભીમે તને અને તારા
બાંધેયોને ઉદ્દેશીને જ કહ્યું છે, તે પ્રમાણે હું તે

કામ કરીશ જ; તો તું બધાં કાર્યોથી પરવારી
જ.^{૩૦} હે સુબલપુત્ર ! તું ક્ષત્રિયધર્મ અનુસાર
યુદ્ધમાં જીતો રહીશ, તો રણમાં હું તને તારા
બાંધેયો સહિત શીઘ્ર હણી નાખીશ.^{૩૧} હે પૃથ્વી-
પતિ ! સહદેવનું વચન સાંભળીને, નરોમાં અતિ-
શય દેખાવડા નકુલે પણ આ વચન કહ્યું.^{૩૨}

નકુલ ઓલ્યો:-યજ્ઞસેનની આ પુત્રીને
દુર્યોધનના પ્રિયમાં રહેનારા જ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોએ
કડવી કઠોર વાણી સંભળાવી છે, તે દુરાચારી,
મરણ માગી રહેલા અને સમયના દોરવાયેલા
ધાર્તરાષ્ટ્રોને હું અનેક રીતે યમદ્વારે પહોંચાડીશ.
દ્રૌપદીની દશાને સંભારી રાખતો હું ધર્મરાજની
આજ્ઞાથી આ પૃથ્વીને પલકવારમાં ધાર્તરાષ્ટ્રો
વિનાની કરી દઈશ.^{૩૩, ૩૪}

વૈશંપાયન ઓલ્યો:-વિશાલ બાહુવાળા
તે સર્વ પુરુષસિંહો આમ અનેક પ્રતિજ્ઞાઓ
કરીને ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે ગયા.^{૩૫}
ઈતરથી મહાભારતમાં સલાપર્વાન્તર્ગત
અનુદ્યૂતપર્વમાં ‘પાંડવપ્રતિજ્ઞાકરણ’
નામનો અધ્યાય ૭૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૮ મો

પાંડેવોનું વનપ્રસ્થાન

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

આમંત્રયામિ મરતાંસ્તથા દૃઢં પિતામહમ્ ।

રાજાનં સોમદત્તં ચ મહારાજં ચ.વાલ્હકમ્ ॥૧

યુધિષ્ઠિર ઓલ્યો:-ભરતવંશીઓને, વૃદ્ધ
પિતામહને, રાજ સોમદત્તને, બાહ્લીક મહારા-
જને, દ્રોણાચાર્યને, કૃપાચાર્યને, બીજા રાજ-
ઓને, અશ્વત્થામાને, વિદુરને, ધૃતરાષ્ટ્રને, સર્વ
ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોને, યુકુત્સુને, સંજયને અને અન્ય
સલાસદોને હું પ્રણામ કરું છું. તે સર્વની રજ
લઈને હું બહાર છું. પાછો આવી તમારાં સર્વનાં
હું દર્શન પામીશ.^{૧-૩}

વૈશંપાયન ઓલ્યો:-તે સર્વ યશને

લીધે લેવાઈ ગયા હતા, એટલે તેમણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું જ કહ્યું નહિ, માત્ર મનથી તેમણે તે ધીમાનતું કલ્યાણ ચિંતવ્યું.^૪

વિદુર ઓલ્યા:-હે પૃથાનંદના ! કુલવાન રાજપુત્રી પૃથા શરીરે કામળ છે, વયમાં વૃદ્ધ છે અને નિત્ય સુખ લોગવવા યોગ્ય છે. તેને અરણ્યમાં જવું ઘટે નહિ. એ કલ્યાણી મારા ઘરમાં આદરપૂર્વક રહેશે એમ તમે જાણો. તમારું પૂરું કલ્યાણ હો.^૫ વિદુરે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે સર્વ પાંડવો ઓલ્યા: 'હે નિષ્પાપ ! તમે અમને કહો છો તેમ જ થાઓ. તમે અમારા કાકા છો અને પિતાતુલ્ય છો અમે તમારે શરણે છીએ.^૬ હે વિદ્વાન ! તમે આજ્ઞા આપશો તેમ અમે કરીશું; કેમકે તમે અમારા પરમગુરુ છો. હે મહામતિ ! બીજું જ કંઈ અમારે કરવા યોગ્ય હોય તે તમે કહો.^૮

વિદુર ઓલ્યા:-હે યુધિષ્ઠિર ! હે ભરત-શ્રેષ્ઠ ! મારી આ વાત સારી રીતે સમજ લેજ. જે મનુષ્ય અધર્મથી જિતાયો હોય છે, તેને પોતાના પરાજય વિશે વ્યથા હોય નહિ.^૯ તું ધર્મને જાણે છે, અર્જુન રણમાં જીતનારો છે, ભીમસેન શત્રુઓનો સંહારક છે, નકુલ ધનસંગ્રહી છે, સહદેવ સંયમ રાખનારો છે, ધૌમ્ય પ્રહવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે અને ધર્મચારિણી દ્રૌપદી ધર્મ તથા અર્થમાં કુશળ છે.^{૧૦, ૧૧} તમે સર્વ એકબીજાનાં પ્રિય છો, તેમ મધુર દર્શનવાળાં છો. તમે સર્વ સંતુષ્ટ છો અને શત્રુઓ તમારામાં ફૂટ પડાવી શકે એમ નથી. એટલે આ સંસારમાં તમારી સ્પૃહા કાણુ ન રાખે ? હે ભારત ! તું આ જે મનની સમાનતા અને સ્થિરતા રાખે છે, તે સર્વ કલ્યાણરૂપ છે. શત્રુ ભલે ઇન્દ્રના જેવો હોય, તો પણ તે આની ટક્કર નહિ લઈ શકે.^{૧૨, ૧૩} પૂર્વે હિમાલય ઉપર મેરુ સાવણિંએ, વારણાવત નગરમાં કૃષ્ણ

ઉપર શંભુએ તને ઉપદેશ આપ્યા છે. વળી તે અંજન પર્વત ઉપર મહર્ષિ અસિતનો ધર્મબોધ સાંભળ્યો છે.^{૧૪, ૧૫} કલ્પાધીને તીરે બેઠેલા ભૃગુતું તું શિષ્યત્વ પામ્યો છે. તે સદા તારુ મુનિનાં દર્શન કર્યાં છે. આ ધૌમ્ય તારા પુરોહિત છે.^{૧૬} ઋષિઓએ સહારેલી તે બુદ્ધિનો તું પરલોકમાં પણ ત્યાગ કરીશ નહિ. હે પાંડવ ! બુદ્ધિથી તે ઇલાપુત્ર પુરુરવાને પણ જીત્યો છે. શક્તિથી તું અન્ય રાજાઓને જીતે છે. ધર્મોપાસનાથી તું ઋષિઓને જીતે છે. મનની દૃઢતામાં તું ઇન્દ્રને જીતી લે અને ક્રોધની ધારણામાં તું યમરાજથી પણ આગળ જા.^{૧૭, ૧૮} દાનમાં તું કુબેરને પાછળ પાડી દે અને સંયમમાં તું વસુધની ઉપર જા. તને જલમાંથી આત્માપણુ, સૌમ્યતા અને સર્વને જીવન આપવાના શુભો પ્રાપ્ત થાઓ.^{૧૯} તને પૃથ્વીથી ક્ષમા, સૂર્યમંડલથી સમગ્ર તેજ, વાયુમાંથી જલ અને પ્રાણીઓથી આત્મસંપત્તિ મળે.^{૨૦} તું નીરાગી રહે ! તારું મંગલ થાઓ ! હું તમને ફરી આવેલાને બેઠશ. હે યુધિષ્ઠિર ! આપત્તિને સમયે તેમજ ધર્મ તથા અર્થની લીડને પ્રસંગે અથવા સર્વ કાર્યો વિશે તું યથાચોગ્ય અને યથાકાલ કરજ. હે કુન્તીનંદન ! હવે હું તને વિદાય આપું છું. હે ભારત ! તારું કલ્યાણ થઓ.^{૨૧, ૨૨} અમે તને કૃતાર્થ અને કલ્યાણયુક્ત થઈ પાછો આવેલો બેઠશું. કારણ કે, તમે પૂર્વે કંઈયે પાપ કયું હોય, એમ કાઈ જાણતા નથી.^{૨૩}

વૈશંપાયન ઓલ્યા:-વિદુરે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે સત્યપરાક્રમી યુધિષ્ઠિરે 'એમ જ હો' એમ કહ્યું. પછી ભીમ પિતામહ અને દ્રોણગુરુને પ્રણામ કરીને યુધિષ્ઠિરે વનપ્રસ્થાન આદ્યું.^{૨૪}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વ-અંતર્ગત અનુદૂતપર્વમાં 'યુધિષ્ઠિરવનપ્રસ્થાન' નામનો અધ્યાય ૭૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૯ મો

કુંતીનો વિલાપ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તસ્મિન્ સંપ્રસિધ્તે કૃષ્ણા પૃથાં પ્રાપ્ય યજ્ઞ-
સ્વિનોમ્ । અપ્ચ્છદ્મશદુઃસાર્તાં યાચ્ચાન્યાસ્તવ
ચોપિતઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-યુધિષ્ઠિરે ચાલવા
માંડયું, એટલે કૃષ્ણા યજ્ઞસ્વિની કુંતી પાસે ગઈ.
અત્યંત દુઃખાતં થયેલી તેણે પોતાની સાસુ
પૃથાની તેમજ જ્ઞાતી સ્ત્રીઓ હતી તેમની રજા
માગી. યથાયોગ્ય રીતે વંદન અને આલિંગન
કરીને તેણે ત્યાંથી નીકળવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો,
એટલે પાંડવોના અંત:પુરમાં ભારે દાસાહલ થઈ
રહ્યો.^{૧૨} દ્રૌપદીને જતી બેઠને કુંતી અત્યંત
સંતાપ પામી અને શોકથી વિહ્વલ થયેલી
વાણીમાં જમતેમ કરીને તેને આ વચન બોલી:
'વહુ-બેટા ! આ મહાસંકટમાં આઠવાથી તારે
શોક કરવો નહિ. તું સ્ત્રીઓના ધર્મને બાંધે છે. તું
શીલવાન અને આચારવાળી છે.^{૧૩} હે સુમંગલ-
હાસિની ! તારા સ્વામીઓ સંખંધમાં હું તને શે
ઉપદેશ આપી શકું ? તું સાર્ધી છે, ગુણવતી
છે અને પિયર તથા સાસરું એમ બંને કુળોને
તેં શોભાવ્યાં છે.^{૧૪} હે નિષ્પાપ ! આ કુરુઓતું
ભાગ્ય પહેાંચે છે કે, તેં તેમને બાળી મૂક્યા નથી.
તારો માર્ગ નિર્વિઘ્ન હો. તું મારો માતાનો
વાત્સલ્ય ગુણ ધારણ કરીને નિર્વિઘ્ને વનમાર્ગે
જા.^{૧૫} ભાવિનાં કાર્યોમાં સતી સ્ત્રીઓને ગભરાટ
થતો નથી. તું ગુરુજનોના ધર્મથી રક્ષાયેલી છે
અને તને શીઘ્ર કલ્યાણ પ્રાપ્ત થશે.^{૧૬} વનમાં વસતા
મારા પુત્ર સહદેવની તું સદૈવ સંભાળ રાખજ.
એટલે એ મહાબુદ્ધિમાન આ વિપત્તિમાં આઠવા-
થી દુઃખ પામે નહિ.^{૧૭} આ સાંભળીને આંસુ-
વહેતી આંખોવાળી, લોહીટપદ્મા એક વસવાળી

અને છૂટા કેશવાળી તે દેવી દ્રૌપદી 'સારું
હું એમ કરીશ' એવું કહીને બહાર નીકળી.^{૧૮}
એ રાત્રી જતી દ્રૌપદીની પાછળ પૃથાએ
પણ દુઃખપૂર્વક ચાલવા માંડયું. તેણે ત્યાં વસ્ત્રા-
ભૂષણ વિનાના, રુચ્યુગનાં ચર્મ વીંટેલા, લજ્જા-
થી કંઈક સિર નમાવેલા, ખુશી થતા શત્રુઓથી
ઘેરાયેલા અને મિત્રજનોના શોકપાત્ર થયેલા
પોતાના સર્વ પુત્રોને બોલ્યા.^{૧૯,૨૦} સર્વ પુત્રોને
આવી દશામાં આવી પડેલા બેઠને, તે અતિ
વાત્સલ્યભાવવાળી માતા તેમની પાસે ગઈ
અને તેમને ભેટતાં ભેટતાં અનેક પ્રકારના વિલાપ
કરીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી.^{૨૧}

કુંતી બોલી:-સદ્ધર્મયુક્ત ચારિત્રવાળા,
સદ્વૃત્તિમાં રહેવાવાળા, સ્થિતિથી શોભનારા,
દૃઢ ભક્તિવાળા, દેવયજનમાં સદા પરાયણ એવા
તમને ઉત્તર જનોને ક્યાંથી આવું સંકટ આવી
પડયું ?^{૨૨} અરેરે ! ભાગ્યનો આ પલટો ય કેવો છે !
બુદ્ધિથી હું બેઠ છું-કોના કોથના પાપે તમને
આ આપત્તિ આવી પડી છે ?^{૨૩} અરે ! એ મારા
ભાગ્યનો જ દોષ હશે. કેમકે, તમે ઉત્તમ ગુણોથી
યુક્ત હોવા છતાં મેં તમને અત્યંત દુઃખ અને
વિપત્તિ ભોગવવાને જન્મ આપ્યો છે.^{૨૪} વીર્ય,
સત્ય, ખલ, ઉત્સાહ અને તેજથી ભરેલા તમે
સંપત્તિ વિનાના દીન રહીને કેવી રીતે કુર્ગમ
વનમાં વસશો ?^{૨૫} જો મને આ વનવાસ વિશે
ચોક્કસ ખબર જ હોત, તો પાંડુરાજના મૃત્યુ
પામતાં હું શતશૃંગ ઉપરથી હસ્તિનાપુરમાં
આવી જ ન હોત. હું માતું છું કે, તમારા તપસ્વી
અને બુદ્ધિમાન પિતા ધન્ય છે. તેમણે તો પુત્ર
સંખંધી સંતાપ નહિ પામતાં સ્વર્ગની ઇચ્છાને જ
પ્રિય કરી છે.^{૨૬,૨૭} પરમગતિને પામેલી, અતી-
ન્દ્રિય જ્ઞાનવાળી, ધર્મને બાળનારી અને
કલ્યાણમયી તે માદ્રીને પણ હું સર્વથા ધન્ય
માતું છું.^{૨૮} તેણે રતિ, મતિ અને ગતિમાં મારી
સાથે સ્પર્ધા કરી છે. મહોકલેશ ભોગવનારી એવી

મને અને જીવિતમાં રહેલી મારી પ્રીતિને ધિક્કાર હો. ^{૨૦} હે પુત્રો ! જન્મતેમ મળેલા, પ્રિય અને સન્નજન એવા તમને હું નહિ છોડું. હું પણ વનમાં ચાલીશ. હાય ! કૃષ્ણ ! તું પણ મને કેમ છોડી જાય છે ? ^{૨૧} પ્રાણીઓનાં જીવન અંત-વાળાં છે, તો વિદ્યાતાએ પ્રમાદ કરીને મારો અંત શા માટે નિર્મ્યો નહિ ? એથી તો આયુષ્ય મને છોડતું નથી ! ^{૨૨} હા કૃષ્ણ ! હે દ્વારકાવાસી ! હે બલરામના નાનાભાઈ ! તમે ક્યાં છો ? તમે મારું અને આ દુઃખી નરોત્તમોનું કેમ રક્ષણ કરતા નથી ? ^{૨૩} આદિ અને અંતરહિત એવા તમારું જ લેહોડા ધ્યાન ધરે છે, તેમનું તમે રક્ષણ કરો છો—એ તમારું વચન કેમ વ્યર્થ થઈ પડ્યું છે ? ^{૨૪} સદ્ધર્મ, માહાત્મ્ય, યશ અને પરાક્રમ-વાળા તેઓ આ સંકટ ભોગવવાને ચોખ્ય નથી. સાચે જ, એમના ઉપર દયા કરો. ^{૨૫} ભીષ્મ, દ્રોણ અને દૃપાચાર્ય આદિ નીતિના તત્ત્વાર્થને જાણનારા કુલનાયો હોવા છતાં આ વિપત્તિ ક્યાંથી આવી ? ^{૨૬} હા પાંડુ ! હા મહારાજ ! તમે ક્યાં છો ? શત્રુઓએ જંગલમાં હરાવેલા આ તમારા સાધુ પુત્રોને તમે કેમ દેશનિકાલ થતા જોઈ રહ્યા છો ? ^{૨૭} અરે ઓ સહદેવ ! તું પાછો ફર. સાચે જ તું મને મારા થરીરથી પણ વહા-લો છે. ઓ માદ્રીપુત્ર ! તું કુપુત્રની જન્મ મને છોડી નઈશ નહિ. ^{૨૮} તારા આ ભાઈઓ સત્ય-પ્રતિજ્ઞાવાળા હોય, તો ભલે તે જાય. તું તો અહીં મારું રક્ષણ કરવાડી ધર્મને જ સિદ્ધ કર. ^{૨૯}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—આમ વિલાપ કરી રહેલી કુંતીને આનંદ જમનો ભીડી ગયો છે એવા પાંડવોએ પગે લાગી પ્રણામ કર્યા અને પછી તેઓ વન માટે ચાલવા લાગ્યા. ^{૩૦} વિદુરે પણ તે દુઃખી કુંતીને વિવિધ વચનોથી આશ્વાસન આપ્યું. પછી અત્યંત દુઃખ પામેલા તે વિદુર પોતે તેને ધીરધીરે ઘેર લઈ ગયા. ^{૩૧} દૂત-અંગતોનાં કૃષ્ણાના કંથ અને વસ્ત્ર ખેંચાયાં

તથા તેણે વનગમન કર્યું; એ પૂરેપૂરી હછીકત સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોની સર્વ સ્ત્રીઓ મોટા સ્વરથી રાવા લાગી અને કુરુઓ ઉપર ભારે નિન્દા વરસાવવા મંડી. ક્યાંય સુધી તેઓ પોતાનાં મુખક્રમલને હાથ ઉપર ટેકવીને ઘણા સમય સુધી વિચારમાં પડી ગઈ. ^{૩૨, ૩૩} તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્ર-રાજ પણ પોતાના પુત્રોના અન્યાયને વિચારીને હૃદયમાં ઉદ્વેગ પામ્યા અને તેમને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ. ^{૩૪} શોકથી વ્યાકુલ ચિત્તવાળા અને અનેક વિચારોમાં પડેલા તે ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરને દૂત દ્વારા કહાવ્યું: ‘જલદી આવો.’ ^{૩૫} એટલે વિદુર ધૃતરાષ્ટ્રના ભવને ગયા. વ્યાકુલ ચિત્તવાળા રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને આ પ્રમાણે પૂછ્યું. ^{૩૬} ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વનિર્ગત અનુદૂતપર્વમાં ‘દ્રૌપદીકુંતીસંવાદ’ નામનો અધ્યાય હવે એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૦ મો

વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર અને દ્રોણનાં વચન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તમાગતમયોરાજા વિદુરં દીર્ઘદર્શનમ્ ।

સાશંક ઇવ પપ્રચ્છ ધૃતરાષ્ટ્રોઽમ્બિકાસુતઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:—હવે, આવી પહેલ-એલા તે દીર્ઘદર્શી વિદુરને અંબિકાપુત્ર રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે ચંકારીલ થઈને આ પૂછ્યું. ^૧

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—હે વિદુર ! કુંતીનંદન ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, સત્યસાચી અર્જુન તેમજ માદ્રીના પુત્રો નકુલ તથા સહદેવ—એ સર્વ પાંડવો ધીમ્ય ઋષિ અને યશસ્વિની દ્રૌપદી એ બધાં કેવી રીતે વનમાં જઈ રહ્યાં છે ? હું એ બધું સાંભળવા ઇચ્છું છું. તમે તેમની તમામ ચેષ્ટાઓ મને કહો. ^{૨, ૩}

વિદુર બોલ્યા:—કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર વસ-થી મુખ દાંડીને જાય છે, ભીમ પોતાના બે

વિશાલ હાથે ભેતો ભેતો બળ છે.^૪ અર્જુન રેતી ઉડાવતો ઉડાવતો યુધિષ્ઠિરરાજને અનુસરે છે. માર્દીનદંત સહદેવ યુષ્મને લપેટા લગાવીને ચાલે છે.^૫ લોકમાં અત્યંત દેખાવડો નકુલ સર્વાંગે ધૂળ ચોળીને વિહ્વલ ચિત્તે રાજને અનુસરી રહ્યો છે.^૬ વિશાલ નયનવાળી અને સુંદર દર્શનવાળી કૃષ્ણા પોતાના યુષ્મને વાળોથી ઢાંછીને રાત્રી રાત્રી રાજની પાછળ પાછળ ચાલી રહી છે.^૭ હે પૃથ્વીનાથ! ધૌમ્ય મુનિ હાથમાં દહ્મ લઈને યમદેવતાના ભયંકર સામંતો ગાતા ગાતા માર્ગ ઉપર ચાલ્યા બળ છે.^૮

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:-પાંડવો આમ વિવિધ રૂપો લઈને બળ છે, તો હે વિદુર! મને કહે તેઓ શા માટે આમ જઈ રહ્યા છે ?^૯

વિદુર બોલ્યા:-તમારા પુત્રોએ યુધિષ્ઠિરને છેતર્યા છે અને તેમને ધન અને રાજ્યથી શ્રદ્ધ કર્યા છે, તો પણ ધીમાન ધર્મરાજની બુદ્ધિ ધર્મમાંથી ડગતી નથી.^{૧૦} હે ભારત ! એ યુધિષ્ઠિર-રાજ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોને વિશે સદૈવ ધ્યાવાન છે. તેમને છળકપટથી રાજ્યશ્રદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે, તો પણ તે ક્રોધ કરીને પોતાની આંખોને ખોલતા નથી.^{૧૧} દ્વાર આંખે ભેઈને હું માણસોને નજ મારું એમ વિચારીને તે પાંડવરાજ પોતાનું મોં ઢાંછીને ત્યાંથી ચાલ્યા બળ છે. હવે ભીમ જુ રીતે ચાલે છે તે વિશે હું કહું છું, તે સાંભળો.^{૧૨} હે ભરતોત્તમ ! બાહુબલમાં કાઈ મારી બેરાબરીના નથી, એમ વિચારતો તે ભીમસેન પોતાના બાહુઓને વિશાલ કરીને ચાલ્યા કરે છે.^{૧૩} આથી, હે રાજન્! ભુજબલના મદથી ભરેલો અને શત્રુઓને વિશે પોતાની બાહુચક્તિને અનુરૂપ કર્મ કરવાની ઇચ્છા રાખતો તે પોતાના હાથોને ભેળા કરે છે.^{૧૪} તે વખતે યુદ્ધમાં સંયસાચી કૃત્વી બાણધારા પાડશે, એ બતાવતો હોય તેમ કુન્તીનંદન અર્જુન રેતીના કણ ઉરાડતો ઉરાડતો યુધિષ્ઠિરની પાછળ જઈ રહ્યો છે.^{૧૫}

હે ભારત ! જમ અત્યારે રેતીના કણ છૂટે છૂટા બિડી રહ્યા છે, તેમ ત્યારે શત્રુઓ ઉપર એ અર્જુન અસંખ્ય શરોની વૃષ્ટિ છૂટી મૂકશે.^{૧૬} હે ભારત ! આજ મને કાઈ ઝોળખી ન બળ, એ ધારણાએ સહદેવ પોતાના મુખને લપેટા લગાવીને ચાલી રહ્યો છે.^{૧૭} હે પ્રભુ ! ‘હું રસ્તે રખેને સ્ત્રીઓનાં મનને આકર્ષી લઉં’ એ વિચારે નકુલ પોતાના આખા શરીરે ધૂળ ચોપડીને ચાલે છે.^{૧૮} એક વસ્ત્ર પહેરેલી, કલ્પાંત કરતી, છૂટા કેશવાળી, અટકાવમાં આવેલી અને લોહી ટપક્યા લૂગડાવાળી દ્રૌપદી આ વચન બોલી હતી.^{૧૯} જમને કારણે હું આજ આ દશામાં આવી છું, તેમની સ્ત્રીઓ આજથી ચૌદમે વર્ષે રંડાપો પામશે, તેમના પુત્રો, બંધુજનો અને પ્રિયજનોએ સર્વ મરણ પામશે.^{૨૦} ખૂબ લોહીથી ખરડાયેલાં અંગોવાળી, વીખરાયેલાં વાળોવાળી અને રજસ્વલા થયેલી તે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિઓને દાહાંજલિ આપીને આ રીતે રાત્રી રાત્રી હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કરશે. હે ભારત ! ધીર ધૌમ્ય પુરોહિત નૈઋત્ય તરફ દહ્મ રાખીને યમદેવત્ય સામંતો ગાતા ગાતા આગળ ચાલી રહ્યા છે. રણસંગ્રામોમાં ભરતવંશીઓ માર્યા જશે, ત્યારે કુરુઓના ગુરુઓ આ રીતે સામંતો ગાશે, એમ કહેતા કહેતા ધૌમ્ય આગળ ચાલે છે. વળી, દુઃખથી અત્યંત પીડાયેલા નગરજનો વારંવાર આવું કલ્પાંત કરે છે કે, ‘અરે ! આ બુદ્ધિ તો ખરા ! આપણા અધિપતિઓ વનમાં જઈ રહ્યા છે ! કુરુકુલના વૃદ્ધજનોનાં મૂર્ખના જવાં કાર્યને ધિક્કાર દો. કેમકે, તેઓ લોભ વડે પાંડુના વારસોને રાજ્યમાંથી બહાર કાઢી રહ્યા છે. પાંડુનંદનોથી વિખૂટા પડેલા આપણે સર્વ અનાથ થયા છીએ. લોભિયા અને દુરાચારી કૌરવોને વિશે આપણને ક્યાંથી પ્રીતિ રહે ?’^{૨૧-૨૨} આ પ્રમાણે મનસ્વી કુન્તીનંદનો પોતાના મન-નિર્ધારને ચિહ્ન અને આકારોથી પ્રગટ કરતા

કરતા વન તરફ ગયા.^{૨૭} આમ, તે નરશ્રેષ્ઠો હસ્તિનાપુરથી બહાર નીકળ્યા, ત્યારે વાદળ વિના વીજળીઓ ચમકવા લાગી અને પૃથ્વી કંપવા મંડી.^{૨૮} હે પૃથ્વીપતિ ! તે વખતે વિનાયોગે રાહુએ સૂર્યને ગ્રસ્તી લીધો અને નગરની ડાબી બાજુએ થઈને ઉલકાઓ વીંખાઈને પડવા લાગી. ગીધ, શિયાળ અને કાગડા આદિ માંમાહારી પક્ષીઓ દેવસ્થાનોમાં, ચંત્રોમાં, દાટદિલ્લાઓ ઉપર અને અટારીઓ ઉપર બોલવા લાગ્યાં.^{૨૯,૩૦} હે રાજન ! આ રીતે તમારી દુષ્ટ મંત્રણાને લીધે ભરતવંશીઓના અનિવાર્ય વિનાશને માટે આ મહાન ઉત્પાતો પ્રકટ થયા.^{૩૧}

વૈશંપાયન બોલ્યા:—હે પૃથ્વીપતિ ! રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર અને ધીમાન વિદુર આ પ્રમાણે વાત કરી રહ્યા હતા, ત્યારે મહર્ષિઓથી ઘેરાયેલા નારદ સુનિ સભાની વચ્ચે આવીને ઊભા અને આ ભયંકર વચન બોલ્યા: ^{૩૨,૩૩} 'દુર્યોધનના અપરાધને લીધે અને ભીમ તથા અર્જુનના બળ વડે આજથી ચૌદમા વર્ષે અહીં કૌરવો વિનાશ પામશે.'^{૩૪} આમ કહીને, સુવિપુલ બ્રહ્મતેજને શોભાવનારા તે દેવર્ષિશ્રેષ્ઠ આકાશમાં ચડી તરત જ અંતર્ધાન થઈ ગયા.^{૩૫} પછી દુર્યોધન, કર્ણ, તેમજ સુબલપુત્ર શકુનિએ દ્રોણ-આચાર્યને પોતાના પરમાશ્રય માન્યા અને તેમને પોતાનું સમગ્ર રાજ્ય અર્પણ કરી દીધું.^{૩૬} એટલે આચાર્ય દ્રોણે ક્રોધી દુર્યોધનને, કુન્સાસન-ને, કર્ણને અને સર્વ ભરતવંશીઓને આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૩૭} 'બ્રાહ્મણો દેવપુત્ર પાંડવોને અવધ્ય કહે છે. છતાં, રાજસભૂલ સહિત માટે શરણે આવેલા ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોને હું યથાશક્તિ વર્તીને સર્વાત્મભાવે ભક્તિપૂર્વક અનુસરીશ, હું તેમને છોડી દેવાની હામ કરીશ નહિ. કેમકે દેવ જ વિશેષ બલવાન છે. હારેલા પાંડુપુત્રો ધર્મપૂર્વક વનમાં ગયા છે. એ પાંડવો બાર વર્ષ વનમાં વસશે અને ત્યાં બ્રહ્મ-ચર્ચ આચરશે. પછી ક્રોધ તથા રોષને વચ થઈને

એ પાંડવો વેરનો બદલો લેશે. એ વેર મહાન કુખદાયી થશે.^{૩૮-૪૧} હે રાજન ! મિત્રયુદ્ધમાં મેં રાજ દ્રુપદને બ્રથ કર્યો હતો. હે ભારત ! એ રાજ-એ મારો વધ કરે એવો પુત્ર મેળવવા યત્ન કર્યો હતો. યાજ ઉપયાજના તપ વડે તે દ્રુપદ અગ્નિ પાસેથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પુત્રને અને વેદીની મધ્યમાંથી સુમધ્યમા દ્રૌપદી પુત્રીને પામ્યો છે.^{૪૨} ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તો સંબંધ વડે પૃથાપુત્રોનો સાળો મનાયો છે. તે સદૈવ પાંડવોના હિતમાં પરાયણ છે. આથી મને ભય ઉત્પન્ન થયો છે.^{૪૩} તે અગ્નિની જવાલા-ના જવા વર્ણવાળો છે, તે દેવે દીધેલો છે અને તે કવચમંડિત, બાણયુક્ત અને આપધારી છે. હું મરણધર્મને અધીન છું; તેથી આજ મને એનો મહાભય લાગે છે.^{૪૪} શત્રુઓના વીરોને હણ-નારો એ પૃથ્વપુત્ર પાંડવોના પક્ષમાં ગયો છે. હે કૌરવો ! જે યુવાન અર્જુન રથીઓ અને અતિરથીઓથી ગણનામાં મુખ્ય ગણાય છે, તેની સાથે મારે એ સગામમાં જીવ સટોસટોને ભેટા થાય, તો સંસારમાં એથી અધિક બીજું કશું પરમદુઃખ હોઈ શકે !^{૪૫,૪૬} ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણનો કાળ છે, એવું સુપ્રસિદ્ધ વચન છે. મારા વધને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલો એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન લોકમાં પણ અતિ ખ્યાતિ પામ્યો છે. તો આ ઉત્તમ કાળ સાગે જ તમારા લીધે જ આવી જાવો છે. તમે શીઘ્ર કલ્યાણનો પ્રયત્ન કરો. એ પાંડવોને વનમાં મોકલ્યા તેથી કાંઈ તમારું કલ્યાણ થઈ ગયું નથી. એ તો બે ધડીનું સુખ છે. માનો એ હેમન્તઋતુના તાડની છાયા છે. તમે મોટા મોટા યત્રોથી ચળન કરો, ભોગો ભોગવો અને દાન આપો.^{૪૭-૫૦} આજથી ચૌદમે વર્ષે તમે મહાવિનાશમાં પડશો.' દ્રોણનું આ પ્રકારનું વચન સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર આ પ્રમાણે બોલ્યા:^{૫૧} 'હે વિદુર ! દ્રોણશુરુ બરાબર કહે છે. તમે પાંડવોને પાછા લઈ આવો.^{૫૨} તે પાંડવો પાછા વળે નહિ તો તેઓ માનપૂર્વક ગયા; એ પ્રિય

પુત્રો શસ્ત્રો, રથો, પાયદળો અને સર્વ લોગ સામગ્રીઓ સાથે બધ તેવી ગોઠવણ કરે.

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સમાપત્તિર્ગત અ-
નુધૃતપર્વમાં 'વિદુરધૃતરાષ્ટ્રદ્વોષવાક્ય'
નામનો અધ્યાય ૮૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૧ મો

ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજયનો સંવાદ

॥ વેશેષાવન ઉવાચ ॥

વનં ગતેષુ પાર્થેષુ નિર્જિતેષુ દુર્ગેદરે ।

ધૃતરાષ્ટ્રં મહારાજ તદાચિન્તા સમાવિશત્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન બોલ્યા:-હે મહારાજ ! ધૃત-
માં હારીને પૃથાપુત્રો જ્યારે વનમાં ગયા, ત્યારે
ધૃતરાષ્ટ્રને ચિન્તાએ ઘેરી લીધા. ^૧ વિચારમાં
બેસી રહેલા, નિસાસા નાખતા અને વ્યથ થયેલા
તે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને સંજયે આ પ્રમાણે કહ્યું. ^૨

સંજય બોલ્યા:-હે વસુધાનાથ ! તમે
ધનથી ભરેલી વસુધરાને પામ્યા છો. તમે
પાંડવોને રાજ્યખહાર કાઢ્યા છે; છતાં હજી પણ
હે રાજા ! તમે શાનો શોક કરો છો ? ^૩

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:-જમને યુદ્ધનિશારદ, ખલ-
વાન અને મહારથી એવા પાંડવો સાથે વેર
છેલું થવાનું છે, તેમને શોક ન કરવા જેવું
ક્યાંથી હોય ? ^૪

સંજય બોલ્યા:-હે મહારાજ ! તમારી જ
એ બેલખાલા છે, કે આ મહાવેર છેલું થયું છે.
એથી લોકોનો સપરિવાર વિનાશ થશે. ^૫ ભીષ્મ,
દ્રોણ અને વિદુરે વાર્યા છતાં, તમારા નિષ્ઠુર
અને બુદ્ધિહીન પુત્ર દુર્યોધને સૂતપુત્ર પ્રતિકામીને
આમ કહીને મોકલ્યા હતા, 'તું પાંડવોની પ્રિય
અને ધર્મચારિણી પત્ની દ્રૌપદીને અહીં લઈ
આવ. ^૬ ^૭ દેવો જ મનુષ્યને પરાલખ અપાવતા
છરછે છે, તેની બુદ્ધિને તેઓ હેરી લે છે અને તે
પુરુષ બધું અવળું જ બુદ્ધિ છે. ^૮ જ્યારે બુદ્ધિ

કલુપિત થાય છે અને વિનાશ સામે આવીને
છેલો રહે છે, ત્યારે અન્યાય ન્યાય જેવો લાગે છે
અને તે હૈયામાંથી ખસતો જ નથી. જો વિનાશ
આવી લાગ્યો હોય છે, તેને અનર્થો અર્થરૂપે
અને અર્થો અનર્થરૂપે જોવા થાય છે, તે તેને
સાચે જ ગમી જાય છે. ^૯ કાળ કંઈ દંડ ઉગા-
મીને કાઢતું માથું ફેડતો નથી. આવું વિપરીત
અર્થદર્શન જ કાળતું બલ છે. તપસ્વિની પાંચા-
લીને સભાની વચ્ચે ધસડનારાઓએ આ ભયંકર
અને રોમાંચક ગરબટાડ જોવો કર્યો છે. ^{૧૦}
અયોનિજન્મા, રૂપવતી, અગ્નિકુલમાં જન્મેલી,
યશસ્વિની અને સર્વ ધર્મોને બળુનારી તે દ્રૌપદી-
ને એક ભૂંડા બુગારી સિવાય બીજું કાણ અપ-
માન આપીને સભાની વચ્ચે ધસડી મંગાવે ?
ત્યાં સ્ત્રીધર્મમાં આવેલી, સુંદર કદીવાળી, લોહીથી
ભીંજાયેલી અને એક વસ્ત્રવાળી તે પાંચાલીએ
પાંડવોને ધનહીન, રાજ્યહીન, વસ્ત્રહીન, એથર્થ-
હીન, સર્વ કામનાઓથી વિહીન, દાસભાવને
પામેલા, ધર્મપાશથી જકડાયેલા અને પરાક્રમ-
માં અશક્ત બના કરી મૂકેલા બેયા. ^{૧૧} દુર્યો-
ધન અને કણે કુરુઓની તે સભામાં દુઃખને
માટે અયોગ્ય એવી તે દુઃખી અને ક્રોધમાં
આવેલી કૃષ્ણને કહું વચનો સંજગાવ્યાં. ^{૧૨} હે
મહારાજ ! આ બધું મને વિચરતે માટે પરિ-
પૂર્ણ લાગે છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:-એ કૃષ્ણાની દીન
આંખડી પૃથ્વીને પણ ખાખ કરી દે એમ છે. ^{૧૩}
હે સંજય ! હવે મારા પુત્રોમાંથી કોઈ શેષ રહેશે
ખરો કે ? ધર્મિષ્ઠ અને રૂપ તથા યૌવન રૂ-
શોભતી તે ધર્મરાજ્યપત્ની કૃષ્ણાને ત્યાં સ્થિત
આણેલી બેઠને, સરતવંશીઓની સર્વ સ્ત્રી-
ગાંધારી સાથે મળીને ભયંકર દૃશ્યાં દર્શાવે
હતી. ^{૧૪} દ્રૌપદીને ધસડી લાવવાની
ત્યારે શ્રાક્ષ્ણો દોષી ગણ્યા હતા. ^{૧૫}
સામંદાવે અગ્નિદેવમાં દોષ કરે

તેઓ પ્રબળને સાથે મળીને નિત્ય શોક કરવા લાગ્યા. તે વખતે વિનાશકારી પ્રયંડ પવન ચાલ્યો હતો, વજ્રના ઘોર કડાકા થયા હતા, આકાશમાંથી ઉલ્કાઓ ખરી હતી, વગરયોગે રાહુએ સૂર્યને પકડ્યો હતો અને તેથી પ્રબળે મહાભીષણ ભય જન્મ્યો હતો.^{૨૧-૨૩} વળી તે વખતે રથશાળાઓમાં આગે દેખાવ દીધો હતો અને ભરતવંશીઓનાં અકલ્યાણ માટે ધ્વજોના પાણુ ટુકડા થઈ ગયા હતા.^{૨૪} ત્યારે દુર્યોધનની અગ્નિશાળામાં શિયાળનીઓ ભયંકર રીતે ભૂંડી હતી અને ગધેડાંઓએ સર્વ દિશાઓને ગજવી મૂચી હતી. હે સંજય! તે વખતે ભીષ્મ, કૃપાચાર્ય, સોમદત્ત અને ઉદારચિત્ત બાહ્લીક દ્રોણની સાથે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા હતા.^{૨૫-૨૬} પછી વિદુરની પ્રેરણાથી મેં તે વખતે કૃષ્ણને કહ્યું: 'હું તને તું ઇચ્છે તે વરદાન આપું છું, ત્યારે પાંચાલીએ પાંડવોનું દાસપણું છૂટે એવું વરદાન માગ્યું હતું. મેં પણ તેમને રથ અને ધનુષ્યો સાથે જવાની રજા આપી હતી.^{૨૮} પછી સર્વ ધર્મેતિ જાણનારા અને મહાબુદ્ધિમાન તે વિદુર બોલ્યા: 'નક્રી ભરતવંશનો આ છેડો આવી ગયો છે; કેમકે, કૃષ્ણને સભામાં ખેંચી લાવવામાં આવી છે.^{૨૯} પાંચાલરાજની આ જ પુત્રી છે, તે અનુપમ લક્ષ્મીરૂપ છે. દેવે નિર્મિલી એ પાંચાલી પાંડવોને જ અનુસરે છે.^{૩૦} તેને થયેલા ક્લેશને અસહનશીલ પાંડવો, મહાત્યાપધારી વૃષ્ણીઓ કે મહારથી પાંચાલો કોઈ સહન કરી લેશે નહિ.^{૩૧} સત્યપ્રતિજ્ઞ શ્રીકૃષ્ણથી તેઓ રક્ષાયેલા છે; એટલે પાંચાલોથી વીંટળાયેલા અબ્જુન ચડી આવશે અને તેમાં મહાધનુધારી મહાબલવાન ભીષ્મ દંડ હલાવતા ચમરાજની

જેમ ગદા ધુમાવતો આવશે.^{૩૨,૩૩} ત્યારે ધીમાન પાર્થ અબ્જુનનો ગાંડીવ ટંકાર સાંભળીને તથા ભીષ્મસેનની ગદાના વેગને જોઈને રાજ્યો તેને સહન કરવા સમર્થ થશે નહિ.^{૩૪} આથી મને પૃથાનંદનો સાથે નિત્ય સંધિ કરવી ગમે છે; કદી વિગ્રહ કરવો ગમતો નથી. કારણ કે, હું પાંડવોને કુરુઓ કરતાં સદૈવ વિશેષ બલવાન માનું છું.^{૩૫} મહાકાન્તિમાન રાજા જરાસંધ બલવાન હતો, તો પણ ભીમે હાથરૂપી હથિયાર વડે તેને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો હતો.^{૩૬} હે ભરતોત્તમ! આથી પાંડવો સાથે તમારે સલાહસંપન્ન રહો; તમે નિઃશંક રીતે બંને પક્ષોનું જ યોગ્ય હિત હોય તે કરો. હે મહારાજ! તમે આમ કરશો, તો તમને પરમકલ્યાણ પ્રાપ્ત થશે.^{૩૭,૩૮} હે સંજય! વિદુરે આવાં ધર્મ અને અર્થથી યુક્ત વચનો કહ્યાં હતાં, તો પણ પુત્રનું હિત ઇચ્છનારા મેં વચનને કાને ધર્યાં નહિ.^{૩૯}

ઇતિશ્રી મહાભારતમાં સભાપર્વનન્તર્ગત અનુદૂતપર્વમાં 'ધૃતરાષ્ટ્રજયસંવાદ' નામનો અધ્યાય ૮૧ સો સમાપ્ત

અનુદૂતપર્વ સમાપ્ત

+ દ્વાત્વાપિ પરમાહાત્મ્યં ન ચલઃ ચલતાં ત્યજેદ્ ।
દૃષ્ટ્વાપિ કૃષ્ણમાહાત્મ્યં નૈવાશામ્યત્સુયોધનઃ ॥
પલ પુરુષ પારકાના માહાત્મ્યને જાણીને પશુ પોતાની ખલતા છોડતો નથી, જેમ શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્યને જોતાં પણ દુર્યોધન શાંત થયો નહિ.

સત્યં સત્તાં મહાન્પાદો યેન ચક્ષાઃ પદાત્પદં ।
વેચિતા અપિનોચ્છેલુઃ સમયો અપિ પાંડવાઃ ॥
સત્ય એ સત્પુરુષોને મહાન બંધન-પાશ છે. જે પાશથી બધાયેલા પાંડવો સમર્થ દત્તા તથા દ્વાપા હતા તો પણ પોતાની સત્ય સ્થિતિથી એક પગડું પણ ચળ્યા નહિ.

—ગણેશ

સભાપર્વ સમાપ્ત

શુદ્ધિ પત્ર

ક્ર. વિ. પંક્તિ અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭ ૧ ૪ પૂર્વસચિ	પૂર્વસચિ
૨૦ ૨ ૪ વસુઓના	વસુઓના
૨૬ ૧ ૨ શાઓહુંઘનતો	શાઓહુંઘનતો
૨૬ ૧ ૩ દારસકસ્ય	દારસકસ્ય
૫૫ ૨ ૨૦ રાહ	રાહ
૫૮ ૨ ૩ સરિત્પતિ	સરિત્પતિ
૭૨ ૨ ૮ કરોજ્જવલઃ	કરોજ્જવલઃ
૮૩ ૨ ૧ ક્રીશ	ક્રીશ તે ક્રીશ
૮૩ ૨ ૧૭ ક્રીશ તે મારુ	મારુ
૮૭ ૨ ૧૮ શોકન	શૌનક
૧૮ ૧ ૨૫ પ્રણણો	પ્રમાણો
૧૯ ૧ ૨ અને આક્રા	આક્રા અને
૨૦ ૨૬ અશ્વમેધ માણસો	માણસો
૧૨ ૨ ૭ પ્રણયિની	પ્રણયિની
૧૫ ૧ ૧૪ સંહયની	સંહયની
૧૪૯ ૧ ૪ સમાનુત	સમાનુત
૧૪૯ ૧ ૬ વૈશંપયન	વૈશંપયન
૧૫ ૨ ૨૬ એકાન્તર્મા મારા	એકાન્તર્મા
૬ ૧ ૧૮ તારા	તારા
૬ ૧ ૧૪ અપમાન	અપમાન કરશે મા.
૭ ૧ ૧૩ યતક રવ	યત કરવા
૧ ૨ ૧૭ વગેરે થોડા	થોડા વગેરે
૫ ૨ ૩૪ પ્રાપ્તને કરી	પ્રાપ્ત કરીને
૧૬ ૨ ૨૪ માત્રી વિજયા	વિજયા
૧ ૨ ૨૦ યશસ્વિની	યશસ્વિની
૮ ૨ ૩૪ યજ્ઞો-	યજ્ઞો
૨ ૨ ૧૮ દંતુશળીથી	દંતુશળીથી
૫ ૨ ૨૨ માતામત્રા	માતામત્રા
૭ ૨ ૨૧ અપવા	અપવા
૮ ૨ ૩૪ પ્રાણિગ્રહણ	પ્રાણિગ્રહણ
૧ ૨ ૩ મુખલપુત્ર !	મુખલપુત્રી !
૧ ૧ ૩૪ ભરતકુલમાં	ભરતકુલમાં
૧ ૨ ૧૧ એટલે	એટલે ધર્મન
૨ ૧ ૩૨ સૌદાસથી	સૌદાસથી
૫ ૨ ૧૬ મિત્રવરણ	મિત્રવરણ
૨ ૧ ૧૮ આચારના	આચારના
૪ ૨ ૬ સદેશ	દશસદેશ
૬ ૨ ૧૦ ઘક્ત	ચક્ત

ક્ર. વિ. પંક્તિ અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૩૮ ૨ ૧૨ દિશાઓમાં	દિશાઓમાં
૨૪૦ ૨ ૩૩ કહેવાતાં	કહેવાતાં
૨૪૧ ૨ ૩૧ હર્ષખભેર	હર્ષખભેર
૨૪૬ ૧ ૧૬ ગિરિસુ એ	એ
૨૪૭ ૨ ૪ અમારત	અમારત
૨૫૨ ૧ ૨૦ આલ્લભેએ	આલ્લભેએ
૨૬૦ ૧ ૨૪ માસ	માસ
૨૬૪ ૨ ૩૪ લખી	લખી
૨૬૮ ૧ ૨૬ વિનિમય	વિનિમય
૨૭૦ ૧ ૨૪ મુખ	મુખ
૨૭૧ ૨ ૩૨ દૈવેન્દ્રાશી	દૈવેન્દ્રાશી
૨૮૬ ૧ ૨૩ નર્મોણ	નર્મોણ
૨૮૭ ૧ ૨૮ ભૂકટિને	ભૂકટિને
૨૮૪ ૧ ૧૬ શૈલરાજ	શૈલરાજ
૨૮૫ ૧ ૧૬ કુર્વ	કુર્વ
૨૮૬ ૧ ૨૨ વાસુધરા	વાસુધરા
૨૮૬ ૨ ૧૩ પતચ્છુત્વાતુ	પતચ્છુત્વા તુ
૩૦૧ ૧ ૩૩ પુરસ્કૃત્ય	પુરસ્કૃત્ય
૩૦૨ ૨ ૬ છોડી	છોડી
૩૦૬ ૨ ૮ મદોનવસા	મદોનવસા
૩૧૨ ૨ ૮ કદમાપવાદ	કદમાપવાદ
૩૧૩ ૨ ૧૦ મહાનુભવ	મહાનુભવ
૩૨૦ ૧ ૧૫ યવ મુક્તઃ	યવમુક્તઃ
૩૨૦ ૨ ૧૧ ઘટતો	ઘટતો
૩૨૧ ૧ ૧૨ બ્રહ્મવિદાંવરે	બ્રહ્મવિદાં વરે
૩૨૧ ૨ ૩ શાપિત	શાપિત
૩૩૧ ૨ ૨૫ ધસડતા	ધસડતા
૩૩૧ ૧ ૧૬ સમાપ્તો	સમાપ્તો
૩૩૨ ૨ ૨૫ વાદાસેની	વાદાસેની
૩૩૫ ૧ ૧૬ પ્રાર્થનો	પ્રાર્થનો
૩૪૨ ૨ ૩૦ મગવાન્	મગવાન્
૩૪૨ ૨ ૩૮ ભગવાનનો	ભગવાનનો
૩૪૫ ૨ ૧૦ વધુ !	વધુ !
૩૪૬ ૧ ૩૬ પિત્રો રમાવતઃ	પિત્રો રમાવતઃ
૩૪૮ ૨ ૨૧ આશ્રમ	આશ્રમ
૩૫૧ ૧ ૧૫ વિદુરાગમન	વિદુરાગમન
૩૫૨ ૨ ૮ ત્વમાસિ	ત્વમાસિ
૩૫૬ ૧ ૩૦ લેદાની	લેદાની

पृष्ठ वि. पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३६० १ १८	साधनवाणा	साधनवाणा
३६१ १ १५	मध	मन
३६६ १ १	लिखायरी	लिखायरी
३६८ १ ४	यथे	यध
३६८ २ ४	भारतसत्तम	भरतसत्तम
३७२ २ २४	उपपत्ते	उपपत्ते
३७३ २ २३	अद्यु	आद्यु
३७४ १ २०	जनार्दन	जनार्दन
३८० १ ३३	तथा	तथा
३८३ १ २४	क्रोधधी	क्रोधधी
३८८ १ २६	निर्णीत	निर्णीत
४०४ १ ८	साराधि	सारधि
४०४ १ २३	जनार्दने	जनार्दने
४०८ १ ३८	सरनेह	सरनेह
४०८ १ ४४	पार्जयेत्	पार्जयेत्
४०८ २ ३२	कृष्ण	कृष्ण
४०८ २ ३७	आभाधीशना	आभाधीशना
४१४ २ १८	प्रस्थाम	प्रस्थाम
४१५ १ १३	संशय	संशय
४१६ १ २२	अदरधी	अदरधी
४१८ २ ७	त्रिओतरी	त्रिओतरी
४२३ १ १३	ते	पितृओ ते
४२५ १ २७	दानवैद्रेणे	दानवैद्रेण
४२५ १ २८	ब्राह्मी	ब्राह्मी
४२५ १ ३०	इत्युक्त्वा	इत्युक्त्वा
४२८ २ १८	हंसनी	हंसनी
४३२ २ ८	प्रशंसा	प्रशंसा
४३३ २ २६	अदित	अदित
४३५ २ १०	कामरूपिणी	कामरूपिणी
४३६ १ २७	शीकृष्ण	शीकृष्ण
४३६ १ ३३	धत्ताधी	धत्ताधी
४४२ १ १७	पाप्मा	पाप्मा
४४२ २ ८	गृहद्वय	गृहद्वय
४४२ २ १२	यस्मेन	यस्मेन
४४४ १ २१	समये	समये
४४७ २ २५	पांडुपुत्रो	पांडुपुत्रो
४४७ २ ३२	दशान्यु	दशान्यु
४८८ १ १८	दिशा	दिशा

पृष्ठ वि. पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४५१ १ १६	पिवीर्यवान्	पि वायवान्
४५५ २ ६	वाल्मी	वाल्मी
४५६ १ १४	क्षिओ	भक्षिओ
४५६ १ ३२	समर्थ	समर्थ
४५६ १ ३३	पश्चिम	उत्तरी पश्चिम
४६० २ ५	इरीथी	इरीथी
४६० २ ६	गने	रीते
४६१ २ २३	ततोरान्न	ततो रान्न
४६१ २ १७	मिद	मिदं
४६७ २ ३७	वह्वीमि	वह्वीमि
४७० १ २८	युद्धं नयेष	युद्धं नयेष
४७० २ २७	ते	ते
४७२ २ ५	भतुः	भतुः
४७४ २ २८	वैचभीष्मस्य	वैच भीष्मस्य
४७४ १ २८	मुवाच ह	मुवाच ह
४७७ १ २५	ऋतुश्रेष्ठे	ऋतुश्रेष्ठे
४८० २ ५	रक्षकामे	रक्षकामे
४८० २ १७	मुंजते सदा	मुंजते सदा
४८७ १ २८	अक्ष	अक्ष
४८८ १ १६	पूर्वोन्तर्गत	पूर्वोन्तर्गत
४८० १ ३१	प्लुताः	प्लुताः
४८० २ २६	अभिपेक्षपत्र	अभिपेक्षपत्र
४८५ १ ८	निःशंसय	निःशंसय
४८५ २ १५	भनवाणाने	भनवाणा ने
४८६ १ ५	छे,	छे ?
४८६ २ ११	अश्वत्थामने	अश्वत्थामाने
५०५ १ ७	सददेव	सददेव
५०७ २ ६	निःशंसय	निःशंसय
५०८ १ ११	युधिष्ठिराश्	युधिष्ठिराश्
५०८ १ २८	ते	ते
५०८ १ २८	वृत्ती	वृत्तु
५१३ १ २४	गोपीजन प्रिय	गोपीजनप्रिय
५१४ २ ८	परशुवानी	परशुवानी
५१६ २ १	भनता	भनता
५२१ २ २५	आर्थे	आर्थ
५२२ २ ३१	ने ने,	नेने
५२३ २ २३	मूर्ध	मूर्ध
५२४ १ २२	पाथ्यप्राति	पाथ्य प्राति
५२७ १ २१	ते नेदीन	तेनेदीन